Al-Jami' li-Ahkam al-Qur'an And the Clarification of what it contains of the Sunnah and the verses of the Criterion Written by Abu Abd Allah Muhammad ibn Ahmad ibn Abi Bakr al-Qurtubi (d. 671 AH) Verification/Editing Dr. Abdullah bin Abdul Muhsin Al-Turki Participated in the editing of this volume Muhammad Ridwan 'Arqasousi, Maher Haboush Volume Fourteen Al-Resala Foundation

अल-जामी ली-अहकाम अल-कुरआन और इसमें शामिल सुन्नत और फुरकान की आयतों का स्पष्टीकरण लेखन अबू अब्दुल्ला मुहम्मद इब्न अहमद इब्न अबी बक्र अल-कुर्तुबी (मृत्यु 671 हिजरी) संपादन डॉ. अब्दुल्ला बिन अब्दुल मोहसिन अल-तुर्की इस खंड के संपादन में भाग लिया मुहम्मद रिदवान अर्क़सौसी, माहेर हबौश चौदहवां भाग अल-रिसाला फाउंडेशन

الجامع لأحكام القرآن اور اس میں شامل سنت اور فرقان کی آیات کی وضاحت تالیف ابو عبد اللہ محمد بن احمد بن ابی بکر القرطبی (وفات 671 ھ) تحقیق ڈاکٹر عبد اللہ بن عبد المحسن الترکی اس جز کی تحقیق میں شریک ہوئے محمد رضوان عرقسوسی، ماہر حبوش چودھواں حصہ مؤسسۃ الرسالہ

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful. Nafse Islam
WWW.NAFSEISLAM.COM

अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयालु और अत्यंत दयावान है। नफ़्से इस्लाम
WWW.NAFSEISLAM.COM

اللہ کے نام سے، جو بہت مہربان، نہایت رحم والا ہے۔ نفسِ اسلام

WWW.NAFSEISLAM.COM

Nafse Islam WWW.NAFSEISLAM.COM The Compendium of the Rulings of the Qur'an And the clarifier of what it contains of the Sunnah and the verses of the Criterion.

नफ़्से इस्लाम WWW.NAFSEISLAM.COM अल-जामि' लि-अहकाम अल-कुरआन (कुरआन के आदेशों का संग्रह) और सुन्नत और फ़ुरक़ान की आयतों में जो कुछ शामिल है उसका स्पष्टीकरण।

نفس اسلام WWW.NAFSEISLAM.COM الجامع لأحكام القرآن اور سنت اور آیاتِ فرقان میں سے جو کچھ اس میں شامل ہے اس کی وضاحت کرنے والا۔

All rights reserved to the publisher First Edition 1427 AH - 2006 AD Nafse Islam WWW.NAFSEISLAM.COM

Al-Resalah Foundation, Wata Al-Msaitbeh - Habib Abi Shahla Street - Al-Maskan Building, Beirut - Lebanon For printing, publishing, and distribution. Telefax: 319039 - 815112 Fax: 818615 P.O. Box: 117460 Al-Resalah PUBLISHERS BEIRUT/LEBANON- Telefax: 815112-319039 Fax: 818615-P.O.Box: 117460 Email: Resalah@Cyberia.net.lb

सर्वाधिकार प्रकाशक के पास सुरक्षित हैं प्रथम संस्करण १४२७ हिजरी - २००६ ईस्वी नफ़्स इस्लाम WWW.NAFSEISLAM.COM

अल-रिसाला फाउंडेशन, वता अल-मसैतबेह - हबीब अबी शहला स्ट्रीट - अल-मस्कन बिल्डिंग, बेरूत - लेबनान मुद्रण, प्रकाशन और वितरण के लिए। टेलीफ़ैक्स: ३१९०३९ - ८१५११२ फैक्स: ८१८६१५ पी.ओ. बॉक्स: ११७४६० अल-रिसाला पब्लिशर्स बेरूत/लेबनान-टेलीफ़ैक्स: 815112-319039 फ़ैक्स: 818615-पी.ओ.बॉक्स: 117460 ईमेल: Resalah@Cyberia.net.lb

جملہ حقوق بحق ناشر محفوظ ہیں پہلا ایڈیشن ۱۴۲۷ ھ - ۲۰۰۶ ء نفس اسلام

WWW.NAFSEISLAM.COM

مؤسسہ الرسالہ، وطی المصیطبة - شارع حبیب ابی شہلا - بنایة المسکن، بیروت - لبنان اشاعت، طباعت اور تقسیم کے لیے۔ ٹیلی فیکس: ۳۱۹۰۳۹ - ۸۱۵۱۱۲ فیکس: ۸۱۸۶۱۵ ص۔ب: ۱۱۷۴۶۰

الرسالہ پبلشرز بیروت/لبنان-ٹیلی فیکس: 319039-815112 فیکس: 818615-پی۔او۔باکس: 117460 ای میل: Resalah@Cyberia.net.lb

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful

Interpretation of Surah Ta-Ha

Surah Ta-Ha is Meccan[1] according to everyone's opinion; it was revealed before the conversion of Umar ﷺ to Islam. Al-Daraqutni narrated in his "Sunan," on the authority of Anas bin Malik ﷺ, who said: Umar went out wearing a sword, and it was said to him: "Your brother-in-law and your sister have apostatized[2]." So Umar went to them, and they had a man from the Muhajirun with them called Khabbab, and they were reading "Ta-Ha." He said: "Give me the book you have so I can read it" — and Umar ﷺ used to read books — so his sister said to him: "Indeed, you are impure, and none shall touch it except the purified. So stand up and wash yourself, or perform ablution (Wudu)." So Umar ﷺ stood up and performed ablution, then he took the book[3] and read: "Ta-Ha"[4].

Ibn Ishaq mentioned it at length: That Umar went out girding his sword, intending [to find] the Messenger of Allah ﷺ and kill him. Then Nu'aym bin Abdullah met him and said: "Where are you going, O Umar?" He said: "I want this Sabian Muhammad, who has split the affairs of the Quraysh, mocked their wisdom, criticized their religion, and cursed their gods, so I can kill him." Nu'aym said to him: "By Allah, your soul has deceived you about yourself, O Umar. Do you think the Banu Abd Manaf will let you walk the earth if you kill Muhammad?! Why don't you return to your family[5] and set their affairs straight?!" He said: "And which of my family members?" He said: "Your brother-in-law and cousin Said bin Zayd, and your sister..."

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/36, and Zad al-Masir 5/268. (2) Saba'a, like mana'a and karuma: to leave one religion for another. Al-Qamus al-Muhit (Saba'a). (3) In (D) and (M): "And performed ablution and took the book," and in (Zha): "So he performed ablution and washed then took the book," and what is established is from (Kha) and (Za), which corresponds to Sunan al-Daraqutni. (4) Sunan al-Daraqutni (441), and Al-Qasim bin Uthman was unique in its narration, and the discussion on it will follow in the long narration below. (5) In the Prophetic Biography: "Members of your household."

बिस्मिल्लाह हिर-रहमान निर-रहीम

सूरह ता-हा की व्याख्या

सूरह ता-हा मक्की है[1] सभी की राय में; यह उमर ؓ के इस्लाम कबूल करने से पहले नाजिल हुई थी। दारकुतनी ने अपनी "सुनन" में अनस बिन मालिक ؓ से रिवायत की है, उन्होंने कहा: उमर अपनी तलवार लटकाए हुए निकले, तो उनसे कहा गया: "तुम्हारे बहनोई और तुम्हारी बहन ने अपना धर्म बदल लिया है[2]।" तो उमर उनके पास आए, और उनके पास मुहाजिरों में से एक व्यक्ति था जिसे खब्बाब कहा जाता था, और वे "ता-हा" पढ़ रहे थे। उन्होंने कहा: "तुम्हारे पास जो किताब है वह मुझे दो ताकि मैं उसे पढ़ सकूँ — और उमर ؓ किताबें पढ़ा करते थे — तो उनकी बहन ने उनसे कहा: "वास्तव में, तुम नापाक हो, और इसे केवल पवित्र लोग ही छू सकते हैं। इसलिए उठो और स्नान करो, या वूज़ू करो।" तो उमर ؓ उठे और वूज़ू किया, फिर उन्होंने किताब[3] ली और पढ़ा: "ता-हा"[4]।

इब्न इशाक ने इसे विस्तार से उल्लेख किया है: कि उमर अपनी तलवार धारण किए हुए अल्लाह के रसूल ﷺ को खोजने और उन्हें मारने के इरादे से निकले थे। फिर नुऐम बिन अब्दुल्ला उनसे मिले और कहा: "उमर, तुम कहाँ जा रहे हो?" उन्होंने कहा: "मैं इस साबी (धर्म-परिवर्तक) मुहम्मद को चाहता हूँ, जिसने कुरैश के मामलों में फूट डाल दी है, उनकी बुद्धि का उपहास किया है, उनके धर्म की आलोचना की है और उनके देवताओं को बुरा-भला कहा है, ताकि मैं उसे मार सकूँ।" नुऐम ने उनसे कहा: "अल्लाह की कसम, तुम्हारी आत्मा ने तुम्हें खुद के बारे में धोखा दिया है, ऐ उमर। क्या तुम्हें लगता है कि बनू अब्द मुनाफ़ तुम्हें धरती पर चलने देंगे अगर तुमने मुहम्मद को मार दिया?! तुम अपने परिवार[5] के पास वापस क्यों नहीं जाते और उनके मामलों को ठीक क्यों नहीं करते?!" उन्होंने कहा: "और मेरे परिवार का कौन सा सदस्य?" उन्होंने कहा: "तुम्हारे बहनोई और चचेरे भाई सईद बिन ज़ैद, और तुम्हारी बहन..."

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/36, और ज़ाद अल-मसीर 5/268। (2) सब'अ: एक धर्म को छोड़कर दूसरे में जाना। अल-क़ामूस अल-मुहीत (सब'अ)। (3) (द) और (म) में: "और वूज़ू किया और किताब ली," और (ज़्हा) में: "तो उन्होंने वूज़ू किया और स्नान किया फिर किताब ली," और जो प्रमाणित है वह (ख़ा) और (ज़ा) से है, जो सुनन अल-दारकुतनी के अनुरूप है। (4) सुनन अल-दारकुतनी (441), और अल-कासिम बिन उस्मान इसके वर्णन में अकेले थे, और इस पर चर्चा आगे आने वाली लंबी रिवायत में होगी। (5) सीरत-उन-नबी में: "तुम्हारे घर वाले।"

بسم الله الرحمن الرحيم

تفسیر سورہ طہٰ

سورہ طہٰ سب کے نزدیک مکی ہے[1]، یہ حضرت عمر ؓ کے اسلام لانے سے پہلے نازل ہوئی تھی۔ دارقطنی نے اپنی «سنن» میں حضرت انس بن مالک ؓ سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: عمر ؓ تلوار لٹکائے ہوئے نکلے، تو ان سے کہا گیا: آپ کے بہنوئی اور آپ کی بہن صبی (اپنا دین چھوڑ چکے) ہیں[2]، تو عمر ان کے پاس آئے اور ان کے پاس مہاجرین میں سے ایک شخص تھا جنہیں خباب کہا جاتا تھا، اور وہ «طہٰ» پڑھ رہے تھے، تو انہوں نے کہا: وہ کتاب مجھے دو جو تمہارے پاس ہے تاکہ میں اسے پڑھوں۔ اور عمر ؓ کتابیں پڑھا کرتے تھے۔ ان کی بہن نے ان سے کہا: بے شک تم ناپاک ہو، اور اسے صرف پاک لوگ ہی چھوتے ہیں، پس کھڑے ہو جاؤ اور غسل کرو، یا وضو کرو۔ تو عمر ؓ کھڑے ہوئے اور وضو کیا، پھر کتاب لی[3] اور پڑھا: «طہٰ»(٤)۔

اور ابن اسحاق نے اسے تفصیل سے ذکر کیا ہے: کہ عمر ؓ اپنی تلوار حمائل کیے ہوئے رسول اللہ ﷺ کے ارادے سے اور انہیں قتل کرنے کے لیے نکلے، تو انہیں نعیم بن عبداللہ ملے، انہوں نے کہا: اے عمر کہاں کا ارادہ ہے؟ انہوں نے کہا: میں اس صابی محمد کا ارادہ رکھتا ہوں جس نے قریش کے معاملے میں تفرقہ ڈال دیا، ان کی عقلوں کو بے وقوف قرار دیا، ان کے دین پر عیب لگایا اور ان کے معبودوں کو برا بھلا کہا، تاکہ میں اسے قتل کر دوں۔ نعیم نے ان سے کہا: اللہ کی قسم، اے عمر تمہارے نفس نے تمہیں دھوکے میں ڈال دیا ہے، کیا تم سمجھتے ہو کہ بنو عبد مناف تمہیں زمین پر چلتا چھوڑ دیں گے جبکہ تم نے محمد کو قتل کر دیا ہوگا؟! کیا تم اپنے گھر والوں(٥) کی طرف لوٹ نہیں جاتے کہ ان کے معاملے کی اصلاح کرو؟! انہوں نے کہا: میرے گھر کے کون

سے لوگ؟ انہوں نے کہا: تمہارے بہنوئی اور تمہارے چچا زاد بھائی سعید بن زید، اور تمہاری بہن---

---

(1) المحرر الوجيز ٣٦/٤ ، وزاد المسير ٢٦٨/٥ . (2) صبأ، كمنع وكرم: ایک دین سے نکل کر دوسرے دین میں جانا۔ القاموس المحيط (صبأ)۔ (3) (د) اور (م) میں: اور وضو کیا اور کتاب لی، اور (ظ) میں: پس وضو کیا اور غسل کیا پھر کتاب لی، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (ز) سے ہے، اور یہی سنن دارقطنی کے موافق ہے۔ (4) سنن دارقطنی (٤٤١)، اور اس کی روایت میں قاسم بن عثمان منفرد ہیں، اور اس پر کلام آنے والی طویل روایت میں آئے گا۔ (5) السيرة النبوية میں: «أهل بيتك» (تمہارے گھر والے)۔

Surah Ta-Ha 6

...Fatima bint al-Khattab; for by Allah, they have both embraced Islam and followed Muhammad in his religion, so deal with them. He said: So Umar went purposefully to his sister and brother-in-law. With them was Khabbab ibn al-Aratt with a scroll containing "Ta-Ha" which he was reading to them. When they heard Umar's movement, Khabbab hid in a closet or some part of the house. Fatima bint al-Khattab took the scroll and placed it under her thigh. Umar had heard Khabbab's recitation as he approached the house. When he entered, he said: What was this low murmuring (1) that I heard? They said to him: You heard nothing. He said: Indeed, by Allah, I have been informed that you two have followed Muhammad in his religion. And he struck his brother-in-law, Sa'id ibn Zayd. His sister Fatima bint al-Khattab stood up to stop him from her husband, but he struck her and caused her to bleed. When he did that, his sister and brother-in-law said to him: Yes, we have embraced Islam and believed in Allah and His Messenger, so do whatever you like. When Umar saw the blood on his sister, he regretted what he had done and desisted. He said to his sister: Give me this scroll that I heard you reading just now so that I may see what it is that Muhammad has brought — and Umar was literate. When he said that, his sister said to him: We fear you might destroy it. He said to her: Do not fear. And he swore to her by his gods that he would return it once he had read it. When he said that, she hoped for his conversion to Islam, so she said to him: O my brother, you are impure in your polytheism, and none shall touch it except the purified. So Umar stood up and bathed. Then she gave him the scroll which contained "Ta-Ha", and he read it. When he had read the beginning of it, he said: How beautiful and noble is this speech! When Khabbab heard that, he came out to him and said: O Umar, by Allah, I hope that Allah has singled you out with the prayer of His Prophet, for I heard him yesterday saying: "O Allah, strengthen Islam with Abu al-Hakam ibn Hisham or with Umar ibn al-Khattab." So, for Allah's sake, O Umar. Thereupon he said to him: Then lead me, O Khabbab, to Muhammad so that I may go to him and embrace Islam; and he mentioned the hadith (2).

(1) Meaning: a faint sound. Al-Qamus (HNM). (2) Al-Sirah al-Nabawiyyah 1/343-345. Ibn Sa'd also reported the long version in Al-Tabaqat 3/267-268, and Al-Bayhaqi in Al-Dala'il 2/219. In its chain is Al-Qasim ibn Uthman al-Basri; Bukhari said: He has narrations that are not supported. Al-Dhahabi said in Al-Mizan 3/375: Ishaq al-Azraq narrated from him a preserved text about the story of Umar's Islam, which is very denounced. He said: and his saying: "O Allah, strengthen Islam with Abu al-Hakam

ibn Hisham or with Umar ibn al-Khattab" was reported similarly by Ahmad (5696) and Al-Tirmidhi (3681) from the hadith of Ibn Umar, may Allah be pleased with them both. Ahmad (4362) also reported it as part of a hadith from Ibn Mas'ud mentioning the virtues of Umar, may Allah be pleased with them both, his saying ﷺ: "O Allah, strengthen Islam with Umar."

सूरा ता-हा 6

...फ़ातिमा बिन्त अल-खत्ताब; क्योंकि अल्लाह की कसम, उन दोनों ने इस्लाम स्वीकार कर लिया है और मुहम्मद के धर्म का अनुसरण किया है, इसलिए आप उनसे निपटें। उन्होंने कहा: तो उमर जानबूझकर अपनी बहन और बहनोई के पास गए। उनके साथ खब्बाब इब्न अल-अरत एक पर्चे के साथ थे जिसमें "ता-हा" था जो वह उन्हें पढ़ा रहे थे। जब उन्होंने उमर की आहट सुनी, तो खब्बाब किसी कोठरी में या घर के किसी हिस्से में छिप गए। फ़ातिमा बिन्त अल-खत्ताब ने वह पर्चा लिया और उसे अपनी जांघ के नीचे रख दिया। उमर ने घर के करीब पहुँचते ही खब्बाब के पढ़ने की आवाज़ सुन ली थी। जब वह अंदर आए, तो उन्होंने कहा: यह क्या धीमी आवाज़ (1) थी जो मैंने सुनी? उन्होंने उससे कहा: आपने कुछ नहीं सुना। उसने कहा: हाँ, अल्लाह की कसम, मुझे सूचित किया गया है कि आप दोनों ने मुहम्मद के धर्म का अनुसरण किया है। और उन्होंने अपने बहनोई, सईद इब्न ज़ैद को पीटना शुरू कर दिया। उनकी बहन फ़ातिमा बिन्त अल-खत्ताब अपने पति को बचाने के लिए खड़ी हुईं, लेकिन उन्होंने उसे मारा और उसका खून निकाल दिया। जब उन्होंने ऐसा किया, तो उनकी बहन और बहनोई ने उनसे कहा: हाँ, हमने इस्लाम स्वीकार कर लिया है और अल्लाह और उसके रसूल पर ईमान लाए हैं, इसलिए जो आपका मन चाहे वह करें। जब उमर ने अपनी बहन पर खून देखा, तो उन्हें अपने किए पर पछतावा हुआ और वे रुक गए। उन्होंने अपनी बहन से कहा: मुझे यह पर्चा दो जो मैं तुम्हें अभी पढ़ते हुए सुन रहा था ताकि मैं देख सकूँ कि मुहम्मद क्या लाए हैं — और उमर पढ़े-लिखे थे। जब उन्होंने यह कहा, तो उनकी बहन ने उनसे कहा: हमें डर है कि आप इसे नुकसान पहुँचाएंगे। उन्होंने उससे कहा: डरो मत। और उन्होंने अपने देवताओं की कसम खाई कि पढ़ने के बाद वे उसे वापस कर देंगे। जब उन्होंने ऐसा कहा, तो उन्हें उनके इस्लाम लाने की उम्मीद जगी, इसलिए उन्होंने उनसे कहा: ऐ मेरे भाई, तुम अपने शिर्क के कारण अपवित्र हो, और इसे केवल पवित्र लोग ही छू सकते हैं। तो उमर उठे और स्नान किया। फिर उसने उन्हें वह पर्चा दिया जिसमें "ता-हा" था, और उन्होंने उसे पढ़ा। जब उन्होंने उसका शुरुआती हिस्सा पढ़ा, तो उन्होंने कहा: यह कितना सुंदर और महान कलाम है! जब खब्बाब ने यह सुना, तो वे उनके पास आए और कहा: ऐ उमर, अल्लाह की कसम, मुझे उम्मीद है कि अल्लाह ने आपको अपने नबी की दुआ के लिए चुना है, क्योंकि मैंने कल उन्हें यह कहते हुए सुना था: "ऐ अल्लाह, अबू अल-हकम इब्न हिशाम या उमर इब्न अल-खत्ताब के ज़रिए इस्लाम को मज़बूत कर।" तो अल्लाह के वास्ते, ऐ उमर। तब उन्होंने उससे

कहा: तो ऐ खब्बाब, मुझे मुहम्मद के पास ले चलो ताकि मैं उनके पास जाकर इस्लाम स्वीकार कर लूँ; और उन्होंने हदीस का ज़िक्र किया (2)।

(1) यानी: धीमी आवाज़। अल-क़ामूस (ह-न-म)। (2) अस-सीरा अल-नबविया 1/343-345। इब्न साद ने अल-तबाक़ात 3/267-268 में लंबी खबर रिपोर्ट की, और अल-बैहक़ी ने अल-दलायिल 2/219 में। इसके चैन में अल-क़ासिम इब्न उस्मान अल-बसरी हैं; बुखारी ने कहा: उनकी ऐसी हदीसें हैं जिनका समर्थन नहीं किया जाता। अल-ज़हबी ने अल-मीज़ान 3/375 में कहा: इसहाक अल-अज़राक़ ने उनसे उमर के इस्लाम लाने की कहानी के बारे में एक संरक्षित पाठ सुनाया, जो बहुत ही अस्वीकार्य है। उन्होंने कहा: और उनकी बात: "ऐ अल्लाह, अबू अल-हकम इब्न हिशाम या उमर इब्न अल-खत्ताब के ज़रिए इस्लाम को मज़बूत कर" अहमद (5696) और अल-तिर्मिज़ी (3681) द्वारा इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से इसी तरह रिपोर्ट की गई है। अहमद (4362) ने भी इब्न मसूद की एक हदीस के हिस्से के रूप में इसे रिपोर्ट किया है जिसमें उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के गुणों का ज़िक्र है, उनका ﷺ का कहना: "ऐ अल्लाह, उमर के ज़रिए इस्लाम को मज़बूत कर।"

سورہ طہٰ ٦

...فاطمہ بنت الخطاب؛ کیونکہ اللہ کی قسم، وہ دونوں اسلام لا چکے ہیں اور دینِ محمد کی پیروی کر رہے ہیں، لہٰذا آپ ان سے نمٹیں۔ انہوں نے کہا: چنانچہ عمر جان بوجھ کر اپنی بہن اور بہنوئی کے پاس گئے۔ ان کے پاس خباب بن الارت ایک صحیفہ (پمفلٹ) لیے ہوئے تھے جس میں "طہٰ" درج تھی جو وہ انہیں پڑھ کر سنا رہے تھے۔ جب انہوں نے عمر کی آہٹ سنی تو خباب کسی کوٹھڑی میں یا گھر کے کسی حصے میں چھپ گئے۔ فاطمہ بنت الخطاب نے وہ صحیفہ لیا اور اپنی ران کے نیچے رکھ دیا۔ عمر نے گھر کے قریب پہنچتے ہی خباب کے پڑھنے کی آواز سن لی تھی۔ جب وہ اندر داخل ہوئے تو انہوں نے کہا: یہ کیسی دھیمی آواز (١) تھی جو میں نے سنی؟ انہوں نے ان سے کہا: آپ نے کچھ نہیں سنا۔ انہوں نے کہا: کیوں نہیں، اللہ کی قسم، مجھے خبر دی گئی ہے کہ تم دونوں نے دینِ محمد کی پیروی اختیار کر لی ہے۔ اور انہوں نے اپنے بہنوئی سعید بن زید پر حملہ کر دیا۔ ان کی بہن فاطمہ بنت الخطاب اپنے شوہر کو بچانے کے لیے ان کی طرف بڑھیں تو انہوں نے انہیں مارا یہاں تک کہ ان کا سر زخمی کر دیا۔ جب انہوں نے ایسا کیا تو ان کی بہن اور بہنوئی نے ان سے کہا: ہاں، ہم اسلام لا چکے ہیں اور اللہ اور اس کے رسول پر ایمان لا چکے ہیں، اب آپ سے جو بن پڑے کر لیں۔ جب عمر نے اپنی بہن کا خون دیکھا تو انہیں اپنے کیے پر ندامت ہوئی اور وہ رک گئے۔ انہوں نے اپنی بہن سے کہا: مجھے وہ صحیفہ دو جو میں تمہیں ابھی پڑھتے ہوئے سن رہا تھا تاکہ میں دیکھوں کہ یہ کیا ہے جو محمد لے کر آئے ہیں — اور عمر پڑھے لکھے تھے۔ جب انہوں نے یہ کہا تو ان کی بہن نے ان سے کہا: ہمیں ڈر ہے کہ کہیں آپ اسے ضائع نہ کر دیں۔ انہوں نے ان سے کہا: ڈرو مت۔ اور انہوں نے اپنے خداؤں کی قسم کھائی کہ پڑھنے کے بعد اسے واپس کر دیں گے۔ جب انہوں نے یہ کہا تو انہیں ان کے اسلام لانے کی امید

پیدا ہوئی، چنانچہ انہوں نے ان سے کہا: اے میرے بھائی، تم اپنے شرک کی وجہ سے ناپاک ہو، اور اسے صرف پاک لوگ ہی چھو سکتے ہیں۔ تو عمر اٹھے اور غسل کیا۔ پھر انہوں نے انہیں وہ صحیفہ دیا جس میں "طہ" تھی، تو انہوں نے اسے پڑھا۔ جب انہوں نے اس کا کچھ حصہ پڑھا تو کہا: یہ کلام کتنا اچھا اور معزز ہے! جب خباب نے یہ سنا تو وہ ان کی طرف نکل آئے اور کہا: اے عمر، اللہ کی قسم، مجھے امید ہے کہ اللہ نے آپ کو اپنے نبی کی دعا کے لیے خاص کر لیا ہے، کیونکہ میں نے کل ہی انہیں یہ کہتے ہوئے سنا تھا: "اے اللہ، ابو الحکم بن ہشام یا عمر بن الخطاب کے ذریعے اسلام کو قوت عطا فرما۔" پس اللہ کا خوف کریں اے عمر۔ اس پر انہوں نے ان سے کہا: اے خباب، مجھے محمد کا پتہ بتاؤ تاکہ میں ان کے پاس جا کر اسلام قبول کر لوں؛ اور حدیث کا ذکر کیا (۲)۔

(۱) یعنی: دھیمی آواز۔ القاموس (ہنم)۔ (۲) السیرۃ النبویۃ ۱/ ۳۴۳ - ۳۴۵، اور ابن سعد نے الطبقات ۳/ ۲۶۷ - ۲۶۸ میں، اور البیہقی نے الدلائل ۲/ ۲۱۹ میں یہ طویل خبر نقل کی ہے۔ اس کی سند میں القاسم بن عثمان البصری ہے، بخاری نے کہا: اس کی ایسی احادیث ہیں جن کی متابعت نہیں کی جاتی۔ اور الذہبی نے المیزان ۳/ ۳۷۵ میں کہا: اس سے اسحاق الازرق نے ایک محفوظ متن اور عمر کے اسلام لانے کے قصے کے ساتھ روایت کی ہے، جو کہ سخت منکر ہے۔ انتہیٰ۔ اور ان کا قول: "اے اللہ، ابو الحکم بن ہشام یا عمر بن الخطاب کے ذریعے اسلام کو قوت عطا فرما" اسے اسی طرح احمد (۵۶۹۶) اور ترمذی (۳۶۸۱) نے ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور احمد (۴۳۶۲) نے ابن مسعود کی ایک حدیث کے ضمن میں اسے روایت کیا ہے جس میں وہ عمر رضی اللہ عنہما کے فضائل ذکر کرتے ہوئے آپ ﷺ کا یہ قول نقل کرتے ہیں: "اے اللہ، عمر کے ذریعے اسلام کو قوت عطا فرما۔"

Surah Taha 7

Problem: Ad-Darimi Abu Muhammad narrated in his "Musnad" from Abu Hurairah (may Allah be pleased with him), who said: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Indeed, Allah, Blessed and Exalted is He, recited 'Taha' and 'Ya-Sin' two thousand years before He created the heavens and the earth. When the angels heard the Quran, they said: 'Glad tidings to a nation upon whom this is revealed, glad tidings to hearts that carry this, and glad tidings to tongues that speak this.'"(1)

Ibn Furak(2) said the meaning of his saying: "Indeed Allah, Blessed and Exalted is He, recited 'Taha' and 'Ya-Sin'", means: He made His speech manifest, heard, and understood by those He intended from His creation among the angels at that time. The Arabs say: 'I read the thing' when I followed it. And they say: 'This camel never read (conceived) a placenta(3) in her womb', meaning no offspring appeared in it. Based on this, the speech is permissible, and His recitation is His making it heard and understood through expressions He creates and writing He brings forth. This is the meaning of our saying: 'We recited the Word of Allah', and the meaning of His saying: {So recite what is easy [for you] of the Quran} [Al-Muzzammil: 20], {So recite what is easy from it} [Al-Muzzammil: 20].

Some of our companions said: The meaning of his saying: "He recited" means: He spoke it, and that is metaphorical, like their saying: "I tasted this matter(4) a tasting" in the sense of testing it. From this is His saying: {So Allah made it taste the garment of hunger and fear for what they used to do} [An-Nahl: 112], i.e., Allah Almighty tested them with it, so He called that 'tasting', whereas fear is not literally tasted; because tasting is literally with the mouth and not other limbs.

Ibn Furak said: What we said first is more correct in interpreting this report; because the speech of Allah the Almighty is eternal, pre-existent, preceding all created events, and He only made heard and understood those He intended of His creation as He willed.

(1) Musnad ad-Darimi (3414). It was also narrated by al-Uqayli in 'al-Du'afa al-Kabir' 1/66, Ibn Adi in 'al-Kamil' 1/218, and Ibn Hibban in 'al-Majruhin' 1/108. In its chain is Ibrahim bin Muhajir bin Mismar; al-Bukhari said: 'Munkar al-Hadith' (a rejected narrator). Ibn Adi said: 'I have not found a hadith more rejected than the hadith: He recited: "Taha" and "Ya-Sin"'. Ibn Hibban said: 'This is a fabricated (mawdu') text'. (2) In 'Mushkil al-Hadith' pp. 289-290, and the speech from him continues until the end

of the issue. (3) Al-Sala: The thin skin in which the child comes out of his mother's womb wrapped in it. It is said: it is 'al-Sala' in livestock, and in humans the placenta. Al-Nihaya (Sali). (4) In (d) and (m): 'the saying': and the one affirmed is from (kh) and (z), which matches 'Mushkil al-Hadith' by Ibn Furak.

सूरा ता-हा 7

मसला: अल-दारिमी अबू मुहम्मद ने अपनी 'मुसनद' में अबू हुरैरा (रज़िअल्लाहु अन्हु) से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "बेशक अल्लाह तबारक व तआला ने आसमानों और ज़मीन को पैदा करने से दो हज़ार साल पहले 'ता-हा' और 'या-सीन' पढ़ी। जब फ़रिश्तों ने कुरान सुना, तो उन्होंने कहा: उस उम्मत के लिए खुशखबरी है जिस पर यह नाज़िल होगा, उन दिलों के लिए खुशखबरी है जो इसे उठाएंगे, और उन ज़बानों के लिए खुशखबरी है जो इसे बोलेंगे।" (१)

इब्न फुरक (२) ने कहा: अल्लाह तबारक व तआला के कौल: "बेशक अल्लाह ने 'ता-हा' और 'या-सीन' पढ़ी" का अर्थ है: उसने अपने कलाम को उस समय फ़रिश्तों में से अपनी मख्लूक में जिसे चाहा उसे ज़ाहिर किया, सुनाया और समझाया। अरब कहते हैं: "मैंने चीज़ को पढ़ा" जब मैंने उसका अनुसरण (follow) किया। और वे कहते हैं: "इस ऊँटनी ने अपने गर्भ में कभी भी झिल्ली (३) नहीं पढ़ी," यानी उसमें कोई बच्चा ज़ाहिर नहीं हुआ। इस आधार पर यह बात जायज़ होगी, और उसका 'पढ़ना' उसे सुनाना और समझाना है उन शब्दों के माध्यम से जिन्हें वह पैदा करता है और उस लेखन के माध्यम से जिसे वह अस्तित्व में लाता है। यही हमारे इस कथन का अर्थ है: "हमने अल्लाह का कलाम पढ़ा," और उसके इस कौल का अर्थ है: {अतः कुरान में से जो आसान हो उसे पढ़ो} [अल-मुज़्ज़म्मिल: २०], {अतः उसमें से जो आसान हो उसे पढ़ो} [अल-मुज़्ज़म्मिल: २०] ।

हमारे साथियों में से कुछ ने कहा: उसके कौल "उसने पढ़ा" का अर्थ है: "उसने इसे बोला," और यह अलंकारिक (metaphorical) है जैसे उनका यह कहना: "मैंने इस मामले (४) को चखा," परखने के अर्थ में। इसी से उसका यह कौल है: {तो अल्लाह ने उन्हें उनके कृत्यों के कारण भूख और भय के लिबास का मज़ा चखाया} [अन-नहल: ११२] यानी अल्लाह तआला ने उन्हें इससे आज़माया, तो उसे 'चखना' नाम दिया, जबकि भय को वास्तविकता में चखा नहीं जाता; क्योंकि चखना वास्तव में मुँह से होता है न कि अन्य अंगों से।

इब्न फुरक ने कहा: हमने पहले जो कहा वह इस रिवायत की व्याख्या में अधिक सही है; क्योंकि अल्लाह तआला का कलाम अनादि और शाश्वत है, जो सभी घटनाओं से पूर्व है, और उसने केवल अपनी मख्लूक में से जिसे चाहा उसे अपनी इच्छानुसार सुनाया और समझाया।

(१) मुसनद अल-दारिमी (३४१४)। इसे अल-उकैली ने 'अद-दुआफ़ा अल-कबीर' १/६६ में, इब्न अदी ने 'अल-कामिल' १/२१८ में, और इब्न हिब्बान ने 'अल-मजरूहीन' १/१०८ में भी उद्धृत किया है। इसकी श्रृंखला (इसनाद) में इब्राहिम बिन मुहाजिर बिन मिस्मार है; अल-बुखारी ने कहा: 'मुनकर अल-हदीस' (अस्वीकार्य हदीस वाला)। इब्न अदी ने कहा: 'मुझे इस हदीस से अधिक अस्वीकार्य कोई हदीस नहीं मिली: उसने पढ़ा: "ता-हा" और "या-सीन"।' इब्न हिब्बान ने कहा: 'यह एक मनगढ़ंत (मौज़ू) पाठ है।' (२) 'मुश्किल अल-हदीस' पृष्ठ २८९-२९० में, और उनकी बात यहाँ से मसले के अंत तक है। (३) अल-सला: वह पतली खाल जिसमें बच्चा अपनी माँ के पेट से लिपटा हुआ निकलता है। कहा जाता है: पशुओं में यह 'अल-सला' है, और मनुष्यों में यह गर्भनाल (placenta) है। अल-निहाया (सली)। (४) (द) और (म) में: 'कथन': और जो (ख) और (ज़) से पुष्ट है, वही इब्न फुरक की 'मुश्किल अल-हदीस' के अनुरूप है।

سورہ طه ۷

مسئلہ: دارمی ابو محمد نے اپنی «مسند» میں ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: «بیشک اللہ تبارک وتعالیٰ نے آسمانوں اور زمین کی تخلیق سے دو ہزار سال قبل "طہ" اور "یس" پڑھی، پس جب فرشتوں نے قرآن سنا تو کہا: مبارک ہو اس امت کو جس پر یہ نازل ہوگا، اور مبارک ہو ان سینوں کو جو اسے اٹھائیں گے، اور مبارک ہو ان زبانوں کو جو اس کے ساتھ کلام کریں گی»(۱)۔

ابن فورک(۲) نے کہا: اللہ تبارک وتعالیٰ کے اس قول کا مطلب: «بیشک اللہ تبارک وتعالیٰ نے "طہ" اور "یس" پڑھی»، یعنی: اس وقت اپنی مخلوق میں سے جن فرشتوں کو چاہا اپنا کلام ظاہر کیا، سنایا اور سمجھایا، اور عرب کہتے ہیں: میں نے چیز کو پڑھا: جب میں نے اس کی پیروی کی، اور وہ کہتے ہیں: اس اونٹنی نے اپنے رحم میں کبھی جھلی(۳) نہیں پڑھی، یعنی اس میں کوئی بچہ ظاہر نہیں ہوا۔ اس بنا پر یہ کلام درست ہوگا، اور اس کا پڑھنا: اسے سنانا اور سمجھانا ہے ان عبارتوں کے ذریعے جو وہ پیدا کرتا ہے اور اس تحریر کے ذریعے جو وہ لاتا ہے، اور یہی ہمارے اس قول کا مطلب ہے کہ: ہم نے اللہ کا کلام پڑھا، اور اللہ تعالیٰ کے اس فرمان کا مطلب ہے: {فَاقْرَءُوا مَا تَيَسَّرَ مِنَ الْقُرْآنِ} [المزمل: ۲۰]، {فَاقْرَءُوا مَا تَيَسَّرَ مِنْهُ} [المزمل: ۲۰]۔

اور ہمارے ساتھیوں میں سے بعض نے کہا: «پڑھا» کے معنی «اس نے کلام کیا» کے ہیں، اور یہ مجازی ہے جیسے ان کا قول ہے: میں نے اس معاملے(۴) کا مزہ چکھا، آزمانے کے معنی میں۔ اسی سے اللہ کا فرمان ہے: {فَأَذَاقَهَا اللَّهُ لِبَاسَ الْجُوعِ وَالْخَوْفِ بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ} [النحل: ۱۱۲] یعنی اللہ تعالیٰ نے انہیں اس کے ذریعے آزمایا، تو اسے ذائقہ (چکھنا) قرار دیا، حالانکہ خوف کو حقیقت میں نہیں چکھا جاتا؛ کیونکہ چکھنا حقیقت میں منہ سے ہوتا ہے نہ کہ دیگر اعضاء سے۔

ابن فورک نے کہا: ہم نے جو پہلے کہا وہ اس خبر کی تاویل میں زیادہ درست ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا کلام ازلی اور قدیم ہے جو تمام حادثات سے پہلے ہے، اور اس نے صرف اپنی مخلوق میں سے جسے چاہا اپنی مرضی کے مطابق سنایا اور سمجھایا۔

(۱) مسند دارمی (۳۴۱۴)۔ اسے عقیلی نے الضعفاء الکبیر ۶۶/۱ میں، ابن عدی نے الکامل ۲۱۸/۱ میں، اور ابن حبان نے المجروحین ۱۰۸/۱ میں بھی روایت کیا ہے۔ اس کی سند میں ابراہیم بن مہاجر بن مسمار ہے، بخاری نے کہا: منکر الحدیث ہے۔ ابن عدی نے کہا: مجھے اس سے زیادہ منکر حدیث کوئی نہیں ملی کہ: "طہ" اور "یس" پڑھی۔ ابن حبان نے کہا: یہ من گھڑت (موضوع) متن ہے۔ (۲) مشکل الحدیث ص ۲۸۹ - ۲۹۰ میں، اور کلام ان ہی سے ہے مسئلہ کے آخر تک۔ (۳) السَّلَی: وہ باریک کھال جس میں بچہ اپنی ماں کے پیٹ سے لپٹا ہوا نکلتا ہے، اور کہا گیا: چوپایوں میں یہ 'سلی' ہے اور انسانوں میں آنول (placenta)۔ النہایہ (سلی)۔ (۴) (د) اور (م) میں: 'القول': اور (خ) اور (ز) سے جو ثابت ہے وہ ابن فورک کی 'مشکل الحدیث' کے موافق ہے۔

Surah Taha: Verses 1 - 8 8 ...in times and eras, not that the essence of His speech is dependent for its existence on a duration and time. His Almighty Word: ﴿Taha (1) We have not sent down the Quran to you to cause you distress (2) But only as a reminder for those who fear [Allah] (3) A revelation from He who created the earth and the high heavens (4) The Most Merciful [who] is established over the Throne (5) To Him belongs whatever is in the heavens and whatever is on the earth and whatever is between them and whatever is under the soil (6) And if you speak aloud - then indeed, He knows the secret and what is [even] more hidden (7) Allah - there is no deity except Him. To Him belong the best names (8)﴾ His Almighty Word: ﴿Taha﴾ Scholars differed on its meaning. As-Siddiq (may Allah be pleased with him) said: It is from the secrets; mentioned by Al-Ghaznawi. Ibn Abbas said it means: "O man"; mentioned by Al-Bayhaqi(1). It is said that it is a known language in 'Ukl. And it is said: in 'Akk. Al-Kalbi said: If you said to a man in 'Akk "O man", he would not answer until you said: "Taha" (2). Al-Tabari recited poetry regarding this, saying: I called out "Taha" in the fight, but he did not answer, So I feared for him that he might be seeking refuge/escaping(3). And it is narrated: "muzayilan" (separating). Abdullah bin 'Amr said: "O beloved"; in the dialect of 'Akk, mentioned by Al-Ghaznawi. Qutrub said: It is in the dialect of Tayy(4), and he recited for Yazid bin Al-Muhalhal: WWW.NAFSEISLAM.COM Indeed, foolishness, O Taha, is among your traits; May Allah not bless the cursed people(5). Similarly, Al-Hasan said: The meaning of "Taha" is: "O man". And 'Ikrimah said it(6), and said: It is in Syriac.

---

(1) In Dala'il al-Nubuwwah 1/158-159, and in its chain is Muhammad bin al-Sa'ib al-Kalbi, and he is accused of lying as in Taqrib al-Tahdhib. (2) Mentioned by al-Bayhaqi in Dala'il al-Nubuwwah 1/159 after the previously mentioned report of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). (3) Al-Tabari attributed it (8/16) to Mutammim bin Nuwayrah, and the author quoted it from him through Ibn Atiyah in al-Muharrar al-Wajiz 4/36. Al-muwa'il: the seeker of salvation. Al-Qamus (Wa'ala). (4) Meaning: O man. As in al-Nukat wa al-Uyun 3/393. (5) Al-Nukat wa al-Uyun 3/392, Tafsir al-Tabari 8/16, and al-Muharrar al-Wajiz 4/36. (6) Al-Tabari narrated it from both of them 6/16-7.

सूरह ता-हा: आयतें 1 - 8 8 ...समय और युगों में, ऐसा नहीं कि उसके कलाम (वाणी) का अस्तित्व किसी अवधि और समय पर निर्भर है। अल्लाह का कथन: ﴿ता-हा (1) हमने यह क़ुरआन तुम पर इसलिए नहीं उतारा कि तुम कष्ट उठाओ (2) बल्कि केवल उस व्यक्ति के लिए एक अनुस्मारक के रूप में जो डरता है (3) उस (अल्लाह) की ओर से उतारा गया है जिसने पृथ्वी और ऊंचे आसमान बनाए (4) वह रहमान (अत्यंत दयावान) है, जो अर्श (सिंहासन) पर प्रतिष्ठित है (5) उसी का है जो कुछ आसमानों में है और जो कुछ ज़मीन में है और जो कुछ इन दोनों के बीच है और जो कुछ मिट्टी के नीचे है (6) और यदि तुम अपनी बात ज़ोर से कहो, तो वह गुप्त (रहस्य) को भी जानता है और उसे भी जो उससे अधिक छिपा हुआ है (7) अल्लाह—उसके सिवा कोई इष्ट (देव) नहीं। उसी के लिए अच्छे नाम हैं (8)﴾ अल्लाह का कथन: ﴿ता-हा﴾। विद्वानों ने इसके अर्थ के बारे में मतभेद किया है। सिद्दीक (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने कहा: यह रहस्यों में से है; अल-ग़ज़नवी ने इसका उल्लेख किया है। इब्न अब्बास ने कहा: इसका अर्थ है: "ऐ मनुष्य"; अल-बैहकी (1) ने इसका उल्लेख किया है। कहा जाता है कि यह 'उकल' कबीले की एक प्रसिद्ध भाषा है। और कहा गया है: 'अक्क' में। अल-कल्बी ने कहा: यदि आप 'अक्क' में किसी व्यक्ति से "ऐ मनुष्य" कहते, तो वह तब तक जवाब नहीं देता जब तक आप "ता-हा" न कहते (2)। अल-तबरी ने इसके बारे में कविता पढ़ी और कहा: मैंने लड़ाई में 'ता-हा' पुकारा लेकिन उसने जवाब नहीं दिया, तो मुझे उसके लिए डर लगा कि कहीं वह शरण न ढूंढ रहा हो/भाग न रहा हो (3)। और रिवायत है: "मुज़ाइलन" (अलग होने वाला)। अब्दुल्लाह बिन अम्र ने कहा: "ऐ प्रिय"; 'अक्क' की भाषा में, अल-ग़ज़नवी ने इसका उल्लेख किया है। कुतरुब ने कहा: यह 'तय' की भाषा में है (4), और उन्होंने यज़ीद बिन अल-मुहल्हल के लिए शेर पढ़ा: WWW.NAFSEISLAM.COM निश्चय ही मूर्खता, ऐ ता-हा, तुम्हारे स्वभावों में से है; अल्लाह शापित लोगों में बरकत न दे (5)। इसी तरह अल-हसन ने कहा: "ता-हा" का अर्थ है: "ऐ मनुष्य"। और इकरीमा (6) ने भी यही कहा, और कहा: यह सीरियाई भाषा में है।

---

(1) दलाईल अल-नुबुवह 1/158-159 में, और इसके इसनाद में मुहम्मद बिन अल-साइब अल-कल्बी है, और उन पर झूठ बोलने का आरोप है जैसा कि तक़रीब अल-तहज़ीब में है। (2) अल-बैहकी ने इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की पिछली खबर के बाद दलाईल अल-नुबुवह 1/159 में इसका उल्लेख किया है। (3) अल-तबरी 8/16 ने इसे मुतमिम बिन नुवैराह से जोड़ा है, और लेखक ने अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/36 में इब्न अतियाह के माध्यम से उनसे इसे उद्धृत किया है। अल-मुवाइल: मोक्ष चाहने वाला। अल-क़ामूस (वआला)। (4) यानी: ऐ मनुष्य। जैसा कि अल-नुकात व अल-

उयून 3/393 में है। (5) अल-नुकात व अल-उयून 3/392, तफ़सीर अल-तबरी 8/16, और अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/36। (6) अल-तबरी ने उन दोनों से इसे निकाला है 6/16-7।

سورۃ طٰہٰ: آیات 1 - 8 8 ...اوقات اور زمانوں میں، یہ نہیں کہ اس کے کلام کا وجود کسی مدت اور زمانے سے متعلق ہے۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿طٰہٰ (1) ہم نے آپ پر قرآن اس لیے نازل نہیں کیا کہ آپ مشقت میں پڑیں (2) مگر صرف اس کے لیے نصیحت کے طور پر جو (اللہ سے) ڈرتا ہے (3) اس (اللہ) کی طرف سے نازل کردہ ہے جس نے زمین اور بلند آسمان پیدا کیے (4) وہ نہایت رحم والا ہے، جو عرش پر جلوہ فرما ہے (5) اسی کا ہے جو کچھ آسمانوں میں ہے اور جو کچھ زمین میں ہے اور جو کچھ ان دونوں کے درمیان ہے اور جو کچھ گیلی مٹی کے نیچے ہے (6) اور اگر تو بات پکار کر کہے تو وہ تو بھید کو بلکہ اس سے بھی زیادہ چھپی ہوئی بات کو جانتا ہے (7) اللہ —اس کے سوا کوئی معبود نہیں، اسی کے اچھے نام ہیں (8)﴾ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿طٰہٰ﴾۔ علماء نے اس کے معنی میں اختلاف کیا ہے، پس صدیق (رضی اللہ تعالیٰ عنہ) نے فرمایا: یہ اسرار (رازوں) میں سے ہے، اسے غزنوی نے ذکر کیا ہے۔ ابن عباس نے فرمایا: اس کا معنی ہے: "اے مرد"، اسے بیہقی(1) نے ذکر کیا ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ 'عکل' میں ایک معروف لغت ہے۔ اور کہا گیا ہے: 'عک' میں۔ کلبی نے کہا: اگر آپ 'عک' میں کسی شخص سے کہتے: "اے مرد"، تو وہ جواب نہ دیتا یہاں تک کہ آپ کہتے: "طٰہٰ"(2)۔ اور طبری نے اس بارے میں شعر پڑھا، پس کہا: میں نے لڑائی میں 'طٰہٰ' کہہ کر پکارا لیکن اس نے جواب نہ دیا، پس میں اس پر ڈرا کہ کہیں وہ جائے پناہ ڈھونڈنے والا (بھاگنے والا) نہ بن جائے(3)۔ اور روایت کیا جاتا ہے: "مُزایلا" (جدا ہونے والا)۔ اور عبداللہ بن عمرو نے کہا: "اے میرے محبوب"؛ 'عک' کی لغت میں، اسے غزنوی نے ذکر کیا ہے۔ اور قطرب نے کہا: یہ 'طی' کی لغت میں ہے(4)، اور انہوں نے یزید بن مہلہل کے لیے پڑھا:

WWW.NAFSEISLAM.COM

بے شک بے وقوفی، اے طٰہٰ، تمہاری خصلتوں میں سے ہے؛ اللہ ملعون قوم میں برکت نہ دے(5)۔ اور اسی طرح حسن نے کہا: "طٰہٰ" کا معنی ہے: "اے مرد"۔ اور یہی عکرمہ(6) نے کہا، اور فرمایا: یہ سریانی میں ہے۔

(1) دلائل النبوة 158/1 - 159 میں، اور اس کی سند میں محمد بن السائب الکلبی ہے، اور وہ جھوٹ کے ساتھ متہم ہے جیسا کہ تقریب التہذیب میں ہے۔ (2) اسے بیہقی نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی گزشتہ خبر کے بعد دلائل النبوة 159/1 میں ذکر کیا ہے۔ (3) طبری 8/16 نے اسے متمم بن نویرہ کی طرف منسوب کیا ہے، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز 36/4 میں ان سے نقل کیا ہے۔ اور الموائل: نجات چاہنے والا۔ القاموس (وأل)۔ (4) یعنی: اے مرد۔ جیسا کہ النکت والعیون 393/3 میں ہے۔ (5) النکت والعیون 392/3، اور تفسیر طبری 8/16، اور المحرر الوجیز (6) 36/4 طبری نے ان دونوں سے اسے روایت کیا ہے 6/16 - 7۔

Surah Taha: Verses 1 - 8 9

Similarly (1); Al-Mahdawi mentioned it, and Al-Mawardi related it from Ibn Abbas also and Mujahid (2). Al-Tabari related (3): that in Nabataean it means: O man. This is the saying of Al-Suddi, Sa'id ibn Jubayr, and Ibn Abbas also, who said: Indeed, foolishness is 'Taha' of your characters; May God not sanctify the souls of the cursed (4). Ikrimah also said: It is like saying: O man; in the language of Abyssinia (5); mentioned by Al-Tha'labi. The correct view is that even if it is found in another language, it is from the language of the Arabs as we mentioned, and it is a Yemeni language in Akk, Tayy, and Ukl as well. It was said: It is one of the names of Allah the Almighty, and an oath He swore by. This is also narrated from Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both (6). It was said: It is a name for the Prophet ﷺ; Allah the Almighty named him with it just as He named him Muhammad (7). It was narrated from the Prophet ﷺ that he said: "I have ten names with my Lord"; and he mentioned that among them are Taha and Yasin (8). It was said: It is a name for the Surah, and a key to it. And it was said: It is an abbreviation of Allah's speech specifically...

(1) Zad al-Masir 5/269. (2) Al-Nukat wa'l-Uyun 3/392, and Al-Tabari related it 6/16. (3) In his Tafsir 5/16-6. (4) The author cited it from Al-Mawardi in Al-Nukat wa'l-Uyun 3/392, and it was preceded by another narration. (5) Cited by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 5/269. (6) Al-Nukat wa'l-Uyun 3/393. Al-Tabari related it from him 7/16, and it has not been reported that (Taha) is one of the names of Allah the Almighty in an authentic Hadith that can be relied upon, and there is no doubt that the names of Allah Almighty are ordained (tawqifiyyah). (7) Al-Muharrar al-Wajiz 4/36. (8) Related by Ibn Adi in Al-Kamil 3/1273, and Abu Nu'aym in Dala'il al-Nubuwwah (20) via Ismail bin Ibrahim Abu Yahya al-Timi from Sayf bin Wahb from Abu al-Tufail, who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "I have ten names with my Lord." Abu al-Tufail said: I have memorized eight of them: Muhammad, Ahmad, Abu al-Qasim, al-Fatih, al-Khatim, al-Mahi, al-Aqib, and al-Hashir. Abu Yahya said: Sayf claimed that Abu Ja'far al-Hashimi told him: The remaining two names are Yasin and Taha. Sayf is unreliable in what Ibn Adi related from Yahya bin Said al-Qattan. Sufficient instead of it is the Hadith of Jubayr bin Mut'im, may Allah be pleased with him, who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "I have names: I am Muhammad, I am Ahmad, I am al-Mahi through whom Allah erases disbelief, I am al-Hashir at whose feet people will be gathered, and I am al-Aqib." Related by Al-Bukhari, Muslim, and previously 10/451.

सूरा ता-हा: आयत 1 - 8 9

इसी प्रकार (1); अल-महदावी ने इसका उल्लेख किया है, और अल-मावर्दी ने इब्न अब्बास और मुजाहिद से भी इसका वर्णन किया है (2)। अल-तबरी ने वर्णन किया है (3): कि नबाती भाषा में इसका अर्थ है: 'हे पुरुष'। यह अल-सुद्दी, सईद इब्न जुबैर और इब्न अब्बास का भी कथन है, जिन्होंने कहा: वास्तव में, मूर्खता आपके चरित्र का 'ता-हा' है; ईश्वर शापितों की आत्माओं को पवित्र न करे (4)। इक्रिमा ने यह भी कहा: यह कहने जैसा है: 'हे पुरुष'; अबीसीनिया (इथियोपिया) की भाषा में (5); अल-थलाबी ने इसका उल्लेख किया है। सही विचार यह है कि भले ही यह किसी अन्य भाषा में पाया जाता हो, लेकिन यह अरबों की भाषा से है जैसा कि हमने उल्लेख किया है, और यह अक्क, तैय और उक्ल में भी एक यमनी भाषा है। कहा गया है: यह अल्लाह सर्वशक्तिमान के नामों में से एक है, और एक शपथ है जिसे उसने लिया है। यह इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से भी वर्णित है (6)। कहा गया है: यह पैगंबर ﷺ का एक नाम है; अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उन्हें उसी तरह यह नाम दिया जैसे उन्होंने उन्हें मुहम्मद नाम दिया (7)। पैगंबर ﷺ से वर्णित है कि उन्होंने कहा: "मेरे पालनहार के पास मेरे दस नाम हैं"; और उन्होंने उल्लेख किया कि उनमें 'ता-हा' और 'या-सीन' भी शामिल हैं (8)। कहा गया है: यह सूरा का नाम है, और इसकी एक कुंजी है। और कहा गया है: यह अल्लाह के कलाम का संक्षिप्त रूप है जिसे विशेष रूप से...

(1) जाद अल-मसीर 5/269। (2) अल-नुकत वल-उयून 3/392, और अल-तबरी ने इसे 16/6 में वर्णित किया है। (3) अपनी तफ़सीर 5/16-6 में। (4) लेखक ने इसे अल-मावर्दी से अल-नुकत वल-उयून 3/392 में उद्धृत किया है, और इससे पहले एक अन्य वर्णन द्वारा इसका उल्लेख किया गया है। (5) इब्न अल-जौज़ी द्वारा जाद अल-मसीर 5/269 में उद्धृत। (6) अल-नुकत वल-उयून 3/393। अल-तबरी ने उनसे 7/16 में इसे वर्णित किया है, और किसी भी विश्वसनीय हदीस में यह नहीं बताया गया है कि (ता-हा) अल्लाह सर्वशक्तिमान के नामों में से एक है, जिस पर भरोसा किया जा सके और इसमें कोई संदेह नहीं है कि अल्लाह के नाम अल्लाह की तरफ़ से तय (तौक़ीफ़िया) होते हैं। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/36। (8) इब्न अदी ने अल-कामिल 3/1273 में और अबू नुएम ने दलाल अल-नुबुव्वह (20) में इस्माइल बिन इब्राहिम अबू याह्या अल-तिमी के माध्यम से सैफ बिन वहब से अबू अल-तफ़ैल के हवाले से वर्णित किया है, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "मेरे पालनहार के पास मेरे दस नाम हैं।" अबू अल-तफ़ैल ने कहा: मैंने उनमें से आठ याद कर लिए हैं: मुहम्मद, अहमद, अबू अल-क़ासिम, अल-फ़ातिह, अल-ख़ातिम, अल-माही, अल-आक़िब और अल-हाशिर।

अबू याह्या ने कहा: सैफ ने दावा किया कि अबू जाफ़र अल-हाशिमी ने उससे कहा था: शेष दो नाम या-सीन और ता-हा हैं। इब्न अदी ने याह्या बिन सईद अल-क़त्तान से जो वर्णित किया है, उसमें सैफ विश्वसनीय नहीं है। जुबैर बिन मुतिम (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस इसकी जगह काफ़ी है, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "मेरे कई नाम हैं: मैं मुहम्मद हूँ, मैं अहमद हूँ, मैं अल-माही हूँ जिसके द्वारा अल्लाह कुफ्र (अविश्वास) को मिटा देता है, मैं अल-हाशिर हूँ जिसके पैरों के पास लोग इकट्ठे किए जाएंगे, और मैं अल-आक़िब हूँ।" इसे अल-बुखारी, मुस्लिम और इससे पहले 10/451 में वर्णित किया गया है।

سورہ طہٰ: آیات ۱ - ۸ ۹

اسی طرح (۱)؛ المہدوی نے اس کا تذکرہ کیا ہے، اور الماوردی نے اسے ابن عباس اور مجاہد سے بھی نقل کیا ہے (۲)۔ طبری نے حکایت کی ہے (۳) : کہ نبطی زبان میں اس کا مطلب ہے: اے مرد۔ یہی سدی، سعید بن جبیر اور ابن عباس کا بھی قول ہے، انہوں نے کہا: بے شک حماقت تمہاری خصلتوں کا 'طہ' ہے؛ اللہ ملعونوں کی روحوں کو پاک نہ کرے (۴) عکرمہ نے بھی کہا: یہ تمہارے اس قول کی طرح ہے: اے مرد؛ حبشہ کی زبان میں (۵)؛ ثعلبی نے اس کا ذکر کیا ہے۔ صحیح بات یہ ہے کہ اگرچہ یہ دوسری زبان میں پایا جاتا ہے؛ لیکن یہ عربوں کی زبان ہی سے ہے جیسا کہ ہم نے ذکر کیا، اور یہ عک، طی اور عکل قبائل میں یمنی لغت بھی ہے۔ اور کہا گیا: یہ اللہ تعالیٰ کے ناموں میں سے ایک نام ہے، اور ایک قسم ہے جو اس نے کھائی ہے۔ یہ بھی ابن عباس رضی اللہ عنہما سے مروی ہے (۶)۔ اور کہا گیا: یہ نبی ﷺ کا ایک نام ہے؛ اللہ تعالیٰ نے آپ کا یہ نام رکھا جس طرح آپ کا نام محمد رکھا (۷)۔ اور نبی ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: «میرے رب کے ہاں میرے دس نام ہیں»؛ تو ذکر کیا کہ ان میں طہ اور یس بھی شامل ہیں (۸)۔ اور کہا گیا: یہ سورت کا نام ہے، اور اس کی کنجی ہے۔ اور کہا گیا: یہ کلام اللہ کا ایک اختصار ہے جو خاص...

(۱) زاد المسیر ۲۶۹/۵۔ (۲) النکت والعیون ۳۹۲/۳، اور اسے طبری نے ۶/۱۶ میں نقل کیا ہے۔ (۳) اپنی تفسیر ۵/۱۶ - ۶ میں۔ (۴) مصنف نے اسے الماوردی سے النکت والعیون ۳۹۲/۳ میں نقل کیا ہے، اور اس سے پہلے ایک اور روایت گزری ہے۔ (۵) ابن الجوزی نے زاد المسیر ۲۶۹/۵ میں اسے درج کیا ہے۔ (۶) النکت والعیون ۳۹۳/۳۔ اور اسے طبری نے ۷/۱۶ میں ان سے نقل کیا ہے، اور کسی ایسی صحیح حدیث میں یہ نہیں آیا جس پر بھروسہ کیا جا سکے کہ (طہ) اللہ تعالیٰ

کے ناموں میں سے ایک نام ہے، اور اس میں کوئی شک نہیں کہ اللہ عزوجل کے نام توقیفی (وحی پر مبنی) ہیں۔ (۷) المحرر الوجیز ۳۶/۴۔ (۸) اسے ابن عدی نے الکامل ۱۲۷۳/۳ میں، اور ابو نعیم نے دلائل النبوۃ (۲۰) میں اسماعیل بن ابراہیم ابو یحییٰ التیمی کے واسطے سے سیف بن وہب سے، انہوں نے ابو الطفیل سے نقل کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «بے شک میرے رب کے ہاں میرے دس نام ہیں»۔ ابو الطفیل نے کہا: میں نے ان میں سے آٹھ یاد کر لیے ہیں: محمد، احمد، ابو القاسم، الفاتح، الخاتم، الماحی، العاقب، اور الحاشر۔ ابو یحییٰ نے کہا: اور سیف کا دعویٰ ہے کہ ابو جعفر الہاشمی نے اسے بتایا: باقی دو نام یس اور طہ ہیں۔ اور ابن عدی نے یحییٰ بن سعید القطان سے جو نقل کیا ہے اس میں سیف ہلاک (ناقابل اعتبار) ہے۔ اس کی جگہ جبیر بن مطعم رضی اللہ عنہ کی حدیث کافی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «میرے کچھ نام ہیں: میں محمد ہوں، میں احمد ہوں، میں الماحی ہوں جس کے ذریعے اللہ کفر کو مٹاتا ہے، میں الحاشر ہوں جس کے قدموں پر لوگ جمع کیے جائیں گے، اور میں العاقب ہوں» اسے بخاری و مسلم نے نقل کیا اور ۴۵۱/۱۰ پر پہلے بھی گزر چکا ہے۔

Surah Taha: Verses 1 - 8

10

Allah Almighty [addressed] His Messenger with His knowledge.

It was said: They are disjointed letters (Huruf Muqatta'at), each letter indicating a meaning(1). There was a disagreement about that; it was said: 'Ta' (T) is the Tuba tree [in Paradise], and 'Ha' (H) is the Hawiyah fire [in Hell], and the Arabs express the whole of something by some of it; as if He swore by Paradise and Hell. Said ibn Jubayr said: 'Ta' is the opening of His names Tahir (Pure) and Tayyib (Good), and 'Ha' is the opening of His name Hadi (Guide). It was also said: "Ta-Ha" means: O you who covets intercession for the nation, "Ha" O guide of creation to Allah. It was also said: 'Ta' is from Taharah (Purity), and 'Ha' is from Hidayah (Guidance); as if He is saying to His Prophet, peace and blessings be upon him: O pure from sins, O guide of creation to the Knower of the Unseen.

It was said: 'Ta' is the drums of the invaders, and 'Ha' is their awe in the hearts of the disbelievers, illustrated by the Almighty's saying: {We will cast terror into the hearts of those who disbelieve} [Al-Imran: 151] and His saying: {and cast terror into their hearts}(2) [Al-Ahzab: 26].

It was said: 'Ta' is the delight (Tarab) of the people of Paradise in Paradise, and 'Ha' is the humiliation (Hawan) of the people of Hell in Hell(3).

A sixth opinion: The meaning of "Ta-Ha" is "Tuba (blessedness) is for those who are guided," said Mujahid and Muhammad ibn al-Hanafiyyah(4). A seventh opinion: The meaning of "Ta-Ha" is "Step on the ground"; that is because the Prophet ﷺ used to endure the hardship of prayer until his feet almost swelled(5), and he needed to alternate between his feet. So it was said to him: Step on the ground; meaning: do not exhaust yourself until you need to alternate, narrated by Ibn al-Anbari(6).

Al-Qadi Iyad mentioned in "Al-Shifa" that Al-Rabi' ibn Anas said: When the Prophet ﷺ prayed...

---

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 3/393. (2) Al-Razi mentioned these opinions in his tafsir 3/22, and there is nothing in them nor in what the author will mention after them regarding their meaning that is correct. Al-Razi said: Opinions like these should not be relied upon. (3) Tafsir Abi al-Layth 3/336, and Zad al-Masir 5/270. (4) Al-Mawardi attributed it in Al-Nukat wal-'Uyun 3/393 to Muhammad al-Baqir Zayn al-Abidin. (5)

Narrated by Al-Bukhari (4836) and Muslim (2819) from the hadith of Al-Mughirah ibn Shu'bah: He said: The Prophet ﷺ stood [in prayer] until his feet swelled. (6) Al-Nukat wal-'Uyun 3/393.

सूरह ताहा: आयतें 1 - 8

10

अल्लाह तआला ने अपने रसूल को अपने ज्ञान से संबोधित किया।

और कहा गया: ये कटे हुए अक्षर (हुरुफ़ मुक़त्ताअत) हैं, जिनमें से प्रत्येक अक्षर एक अर्थ की ओर संकेत करता है(1)। इस बारे में मतभेद है, तो कहा गया: 'ता' (T) तूबा का पेड़ (जन्नत में) है, और 'हा' (H) हाविया की आग (जहन्नम में) है, और अरब लोग किसी चीज़ के एक हिस्से से पूरी चीज़ को व्यक्त करते हैं; जैसे कि उन्होंने जन्नत और जहन्नम की कसम खाई हो। सईद बिन जुबैर ने कहा: 'ता' उनके नामों ताहिर (पवित्र) और तय्यब (उत्तम) की शुरुआत है, और 'हा' उनके नाम हादी (मार्गदर्शक) की शुरुआत है। और कहा गया: "ता-हा" का अर्थ है: हे उम्मत के लिए शफ़ाअत (सिफारिश) की चाह रखने वाले, "हा" हे सृष्टि को अल्लाह की ओर ले जाने वाले मार्गदर्शक। और कहा गया: 'ता' तहारत (पवित्रता) से है, और 'हा' हिदायत (मार्गदर्शन) से है; मानो वह अपने नबी, उन पर शांति और आशीर्वाद हो, से कह रहे हों: हे पापों से पवित्र, हे सृष्टि को रहस्यों के ज्ञाता (अल्लाह) की ओर ले जाने वाले मार्गदर्शक।

और कहा गया: 'ता' आक्रमणकारियों के नगाड़े हैं, और 'हा' काफिरों के दिलों में उनका खौफ है, जिसका वर्णन अल्लाह के इस कथन में है: {हम उन लोगों के दिलों में आतंक डाल देंगे जिन्होंने कुफ्र किया} [आल इमरान: 151] और उसका कथन: {और उनके दिलों में आतंक डाल दिया}(2) [अल-अहज़ाब: 26]।

और कहा गया: 'ता' जन्नत में जन्नत वालों का आनंद (तरब) है, और 'हा' जहन्नम में जहन्नम वालों का अपमान (हवान) है(3)।

छठी राय: "ता-हा" का अर्थ है "तूबा (सौभाग्य) उनके लिए है जो मार्गदर्शन प्राप्त करते हैं," यह मुजाहिद और मुहम्मद बिन अल-हनफिया ने कहा है(4)। सातवीं राय: "ता-हा" का अर्थ है "ज़मीन पर कदम रखो"; ऐसा इसलिए है क्योंकि नबी ﷺ प्रार्थना (नमाज़) की कठिनाई को इतना सहते थे कि उनके पैर सूजने के करीब पहुँच जाते थे(5), और उन्हें अपने पैरों के बीच बारी-बारी से खड़े होने की ज़रूरत होती थी। तो उनसे कहा गया: ज़मीन पर कदम रखो; अर्थात: अपने आप को इतना न थकाओ कि तुम्हें पैरों को बारी-बारी बदलने की ज़रूरत पड़े, इसे इब्न अल-अंबारी ने वर्णित किया है(6)।

और काज़ी अयाज़ ने "अल-शिफ़ा" में उल्लेख किया है कि अल-रबी बिन अनस ने कहा: नबी ﷺ जब प्रार्थना करते थे...

---

(1) अल-नुकत वल-उयून 3/393. (2) अल-राज़ी ने इन कथनों का उल्लेख अपनी तफ़सीर 3/22 में किया है, और उनके अर्थ के बारे में न तो इनमें और न ही लेखक उनके बाद जो उल्लेख करेंगे, उनमें कुछ भी सही है। अल-राज़ी ने कहा: इस तरह के कथनों पर भरोसा नहीं किया जाना चाहिए। (3) तफ़सीर अबी अल-लैथ 3/336, और ज़ाद अल-मसीर 5/270. (4) अल-मावर्दी ने इसे अल-नुकत वल-उयून 3/393 में मुहम्मद अल-बाकिर ज़ैन अल-आबिदीन से जोड़ा है। (5) अल-बुखारी (4836) और मुस्लिम (2819) ने अल-मुग़ीरा बिन शुबा की हदीस से निकाला है: उन्होंने कहा: नबी ﷺ (नमाज़ में) तब तक खड़े रहे जब तक कि उनके पैर सूज नहीं गए। (6) अल-नुकत वल-उयून 3/393.

سورة طٰہٰ: آیات ۱ - ۸

۱۰

اللہ تعالیٰ نے اپنے رسول کو اپنے علم سے نوازا۔

اور کہا گیا: یہ حروفِ مقطعات ہیں، ان میں سے ہر حرف ایک معنی پر دلالت کرتا ہے(۱)۔ اور اس میں اختلاف ہے، چنانچہ کہا گیا: 'طاء' طوبیٰ کا درخت (جنت میں) ہے، اور 'هاء' هاویہ کی آگ (جہنم میں) ہے، اور عرب کسی چیز کے کچھ حصے سے پوری چیز کو مراد لیتے ہیں؛ گویا اللہ نے جنت اور آگ کی قسم کھائی ہے۔ سعید بن جبیر نے کہا: 'طاء' ان کے ناموں طاہر اور طیب کی ابتدا ہے، اور 'هاء' ان کے نام ہادی کی ابتدا ہے۔ اور کہا گیا: «طٰہٰ» اے امت کی شفاعت کے طامع (خواہشمند)، «هاء» اے مخلوق کو اللہ کی طرف رہنمائی کرنے والے۔ اور کہا گیا: 'طاء' طہارت سے ہے، اور 'هاء' ہدایت سے ہے؛ گویا وہ اپنے نبی ﷺ سے فرما رہے ہیں: اے گناہوں سے پاک، اے مخلوق کی علام الغیوب (اللہ) کی طرف رہنمائی کرنے والے۔

اور کہا گیا: 'طاء' مجاہدین کے ڈھول ہیں، اور 'هاء' کافروں کے دلوں میں ان کی ہیبت ہے، جس کی وضاحت اللہ تعالیٰ کے اس قول سے ہوتی ہے: {سَنُلْقِي فِي قُلُوبِ الَّذِينَ كَفَرُوا الرُّعْبَ} [آل عمران: ۱۵۱] اور اس کا قول: {وَقَذَفَ فِي قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ}(۲) [الأحزاب: ۲۶]۔

اور کہا گیا: 'طاء' جنت میں اہل جنت کی خوشی (طرب) ہے، اور 'هاء' آگ میں اہل دوزخ کی ذلت (ہوان) ہے(۳)۔

چھٹا قول: «طٰہٰ» کا معنی ہے طوبیٰ (خوشخبری) اس کے لیے جس نے ہدایت پائی، یہ مجاہد اور محمد بن الحنفیہ نے کہا ہے(٤)۔ ساتواں قول: «طٰہٰ» کا معنی ہے 'زمین پر قدم رکھو'؛ اور یہ اس

لیے کہ نبی ﷺ نماز کی مشقت اس قدر برداشت کرتے تھے کہ آپ کے پاؤں سوجنے کے قریب ہو جاتے تھے(٥)، اور آپ کو پاؤں بدلنے کی ضرورت محسوس ہوتی تھی، تو آپ سے کہا گیا: زمین پر قدم رکھو؛ یعنی: اتنی تھکن نہ اٹھاؤ کہ تمہیں پاؤں بدلنے کی ضرورت پڑے، اسے ابن الانباری نے روایت کیا ہے(٦)۔

اور قاضی عیاض نے «الشفاء» میں ذکر کیا ہے کہ ربیع بن انس نے کہا: نبی ﷺ جب نماز پڑھتے...

---

(١) النکت والعیون ٣/ ٣٩٣۔ (٢) رازی نے اپنی تفسیر ٣/ ٢٢ میں ان اقوال کا ذکر کیا ہے، اور ان میں اور ان کے بعد مصنف جو ذکر کریں گے ان کے معنی میں کوئی چیز صحیح نہیں ہے۔ رازی نے کہا: اس جیسے اقوال پر بھروسہ نہیں کرنا چاہیے۔ (٣) تفسیر ابی اللیث ٣/ ٣٣٦، اور زاد المسیر ٥/ ٢٧٠۔ (٤) ماوردی نے النکت والعیون ٣/ ٣٩٣ میں اسے محمد الباقر زین العابدین کی طرف منسوب کیا ہے۔ (٥) بخاری (٤٨٣٦) اور مسلم (٢٨١٩) نے مغیرہ بن شعبہ کی حدیث سے نکالا ہے: انہوں نے کہا: نبی ﷺ (نماز میں) کھڑے رہے یہاں تک کہ آپ کے پاؤں سوج گئے۔ (٦) النکت والعیون ٣/ ٣٩٣۔

Surah Ta-Ha: Verses 1 - 8 11

He stood on one foot and raised the other, so God Almighty revealed: "Ta-Ha", meaning tread the earth, O Muhammad; {We have not sent down to you the Qur'an that you be distressed} (1).

Al-Zamakhshari (2): And from Al-Hasan: "Ta-Ha", and it was interpreted as an order to tread, and that the Prophet (peace and blessings be upon him) used to stand in his night prayer on one of his legs, so he was commanded to tread the earth with both his feet together, and that the origin is: 'Ta' (طأ), so its hamza was changed to a haa or turned (3) [into an alif] in 'yata' (يطا) according to those who said: No pasture for you there (4)

Then this command was built upon it, and the 'haa' is for silence (sakt).

Mujahid said: The Prophet ﷺ and his companions used to tie ropes around their chests in prayer at night due to the length of standing, then that was abrogated by the obligatory prayers, and this verse was revealed (5).

Al-Kalbi said: When the revelation was sent down to the Prophet ﷺ in Mecca, he strove in worship, and his worship became intense, so he began to pray the entire night for a time until this verse was revealed, so God Almighty commanded him to ease up on himself, so he would pray and sleep (6); thus this verse abrogated the night prayer; and after this verse he used to pray and sleep. WWW.NAFSEISLAM.COM

Muqatil and Al-Dahhak said: When the Qur'an was revealed to the Prophet ﷺ, he and his companions stood and prayed, so the disbelievers of Quraysh said: God did not reveal this Qur'an to Muhammad except that he be distressed; so God Almighty revealed:

(1) Al-Shifa 1/107, and it is weak due to its disconnected chain. (2) In Al-Kashshaf 2/528. (3) In (Kh) and (D): "and it was turned", and in (M): "as it was turned", and what is established is from (Z), (Th), and (F), which matches Al-Kashshaf, and what is between brackets is from the following. And the reading of Al-Hasan in the anomalous readings p. 87. (4) This is part of a verse by Al-Farazdaq, and it is in his Diwan 1/408 and its wording is: The riders went to Muslama as a farewell, so graze Fazarah, no pasture for you there. Its ending was mentioned previously in 11/273. (5) Tafsir Mujahid 1/393. (6) Tafsir al-Baghawi 3/211.

सूरह ता-हा: आयत 1 - 8 11

वह एक पैर पर खड़े हुए और दूसरा पैर उठा लिया, तो अल्लाह तआला ने नाज़िल फ़रमाया: "ता-हा", यानी ऐ मुहम्मद, ज़मीन पर पैर रखो; {हमने आप पर यह क़ुरआन इसलिए नाज़िल नहीं किया कि आप तकलीफ़ उठाएं} (1)।

अल-ज़मखशरी (2): और हसन से: "ता-हा", और इसकी व्याख्या की गई कि यह पैर रखने का हुक्म है, और यह कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) अपनी तहज्जुद की नमाज़ में अपने एक पैर पर खड़े होते थे, तो उन्हें हुक्म दिया गया कि वे ज़मीन पर अपने दोनों पैरों को एक साथ रखें, और इसका मूल है: 'ता' (طأ), तो उसका हमज़ा 'हा' में बदल दिया गया या 'यता' (يطا) में [अलिफ़] में बदल दिया गया (3) उनके अनुसार जिन्होंने कहा: वहां तुम्हारे लिए चरागाह नहीं है (4)

फिर इस हुक्म की बुनियाद इस पर रखी गई, और 'हा' सक्त (चुप्पी) के लिए है।

मुजाहिद ने कहा: नबी ﷺ और उनके सहाबा खड़े रहने की लंबाई के कारण रात की नमाज़ में अपने सीने पर रस्सियाँ बाँधते थे, फिर इसे फ़र्ज़ (नमाज़ों) द्वारा निरस्त कर दिया गया, और यह आयत नाज़िल हुई (5)।

अल-कल्बी ने कहा: जब मक्का में नबी ﷺ पर वह्य (प्रकाशना) नाज़िल हुई, तो उन्होंने इबादत में बहुत मेहनत की, और उनकी इबादत तीव्र हो गई, और वे कुछ समय तक पूरी रात नमाज़ पढ़ते रहे यहाँ तक कि यह आयत नाज़िल हुई, तो अल्लाह तआला ने उन्हें खुद पर नरमी बरतने का हुक्म दिया, ताकि वे नमाज़ भी पढ़ें और सोएँ भी (6); इस प्रकार इस आयत ने रात की इबादत (क़ियाम अल-लैल) को निरस्त कर दिया; और इस आयत के बाद वे नमाज़ पढ़ते और सोते थे।
WWW.NAFSEISLAM.COM

मुक़ातिल और अल-दह्हाक ने कहा: जब नबी ﷺ पर क़ुरआन नाज़िल हुआ, तो वे और उनके सहाबा खड़े हुए और नमाज़ पढ़ी, तो क़ुरैश के काफ़िरों ने कहा: अल्लाह ने मुहम्मद पर यह क़ुरआन सिर्फ इसलिए नाज़िल किया है ताकि वे तकलीफ़ उठाएं तो अल्लाह तआला ने नाज़िल फ़रमाया:

(1) अल-शिफ़ा 1/107, और यह मुरसल होने के कारण कमज़ोर है। (2) अल-कशशाफ़ 2/528 में। (3) (ख) और (द) में: "और बदल दिया गया", और (म) में: "जैसे कि बदल दिया गया", और जो (ज़), (ज़) और (फ़) से पुख्ता है, वही अल-कशशाफ़ के अनुरूप है, और जो कोष्ठक के बीच है वह उसके

बाद से है। और शाज़ (दुर्लभ) क़िरात (पृष्ठ 87) में हसन की क़िरात। (4) यह अल-फ़रज़दक़ के एक शेर का हिस्सा है, और यह उनके दीवान 1/408 में है और इसके शब्द हैं: सवार विदाई के रूप में मुस्लमा की ओर चले गए, ऐ फ़ज़ारा चरो, वहां तुम्हारे लिए चरागाह नहीं है। इसका पिछला हिस्सा 11/273 में गुज़र चुका है। (5) तफ़सीर मुजाहिद 1/393। (6) तफ़सीर अल-बग़वी 3/211।

سورہ طہٰ: آیات ۱ - ۸ ۱۱

وہ ایک پاؤں پر کھڑے ہوئے اور دوسرا اٹھا لیا، تو اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: "طہٰ"، یعنی اے محمد زمین پر پاؤں رکھو؛ ﴿مَا أَنزَلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لِتَشْقَىٰ﴾ (۱)۔

الزمخشري (۲): اور حسن سے مروی ہے: "طہٰ"، اور اس کی تفسیر یہ کی گئی ہے کہ یہ پاؤں رکھنے کا حکم ہے، اور یہ کہ نبی کریم ﷺ اپنی تہجد کی نماز میں اپنے ایک پاؤں پر کھڑے ہوتے تھے، تو انہیں حکم دیا گیا کہ وہ زمین پر اپنے دونوں پاؤں ایک ساتھ رکھیں، اور اس کی اصل ہے: "طأ"، تو اس کا ہمزہ "ہا" میں بدل دیا گیا یا "یطا" میں [الف] میں بدل دیا گیا (۳) ان کے قول کے مطابق جنہوں نے کہا: وہاں تمہارے لیے کوئی چراگاہ نہیں ہے (۴)

پھر اس حکم کی بنیاد اس پر رکھی گئی، اور "ہا" سکتہ کے لیے ہے۔

مجاہد نے کہا: نبی کریم ﷺ اور آپ کے صحابہ کرام قیام کی طوالت کی وجہ سے رات کی نماز میں اپنے سینوں پر رسیاں باندھ لیتے تھے، پھر اسے فرض (نمازوں) سے منسوخ کر دیا گیا، اور یہ آیت نازل ہوئی (۵)۔

الکلبی نے کہا: جب مکہ میں نبی ﷺ پر وحی نازل ہوئی تو آپ نے عبادت میں خوب محنت کی، اور آپ کی عبادت شدید ہوگئی، تو آپ ایک عرصے تک پوری رات نماز پڑھتے رہے یہاں تک کہ یہ آیت نازل ہوئی، تو اللہ تعالیٰ نے آپ کو حکم دیا کہ وہ اپنے نفس پر تخفیف کریں، چنانچہ وہ نماز بھی پڑھیں اور سوئیں بھی (۶)؛ پس اس آیت نے قیامِ لیل کو منسوخ کر دیا؛ اس آیت کے بعد آپ ﷺ نماز بھی پڑھتے اور سوتے بھی تھے۔ WWW.NAFSEISLAM.COM

مقاتل اور ضحاک نے کہا: جب نبی ﷺ پر قرآن نازل ہوا تو آپ اور آپ کے صحابہ کھڑے ہوئے اور نماز پڑھی، تو کفارِ قریش نے کہا: اللہ نے محمد پر یہ قرآن صرف اس لیے نازل کیا ہے تاکہ وہ مشقت میں پڑ جائیں؛ تو اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا:

(۱) الشفا ۱۰۷/۱ اور یہ اپنی ارسال کی وجہ سے ضعیف ہے۔ (۲) الکشاف ۵۲۸/۲ میں۔ (۳) (خ) اور (د) میں: "وقلبت" (اور بدل دیا گیا)، اور (م) میں: "کما قلبت" (جیسے بدلا گیا)، اور جو (ز)، (ظ) اور (ف) سے ثابت ہے، وہی الکشاف کے موافق ہے، اور جو بریکٹ کے درمیان ہے وہ اس کے بعد سے ہے۔ اور شاذ قرأتوں ص ۸۷ میں حسن کی قرأت۔ (۴) یہ فرزدق کے ایک شعر کا حصہ ہے، اور یہ اس کے دیوان ۴۰۸/۱ میں ہے اور اس کے الفاظ یہ ہیں: اور سوار مسلمہ کی طرف الوداعی طور پر چلے گئے، اے فزارہ چرو، تمہارے لیے وہاں کوئی چراگاہ نہیں ہے۔ اس کا پچھلا حصہ ۲۷۳/۱۱ میں گزر چکا ہے۔ (۵) تفسیر مجاہد ۳۹۳/۱۔ (۶) تفسیر بغوی ۲۱۱/۳۔

Surah Ta-Ha: Verses 1 - 8 12

“Ta-Ha” says: O man, {We have not sent down the Qur'an to you that you should be distressed}(1) meaning: to be weary, as will follow. According to this view, the meaning(2) of “Ta-Ha” is: Tread upon it, i.e., tread upon the earth. The 'Ha' and the 'Alif' would be the pronoun for the earth, meaning: tread upon the earth with your feet in your prayer. The Hamza was softened and became a silent Alif.

A group recited it as: “Tah”(4), its origin being 'Ta' (tread), meaning: tread upon the earth. The Hamza was deleted, and the 'Ha of silence' (Haa al-Sakt) was added(5).

Zirr ibn Hubaysh said: A man recited before Abdullah ibn Mas'ud: {Ta-Ha, We have not sent down the Qur'an to you that you should be distressed}. Abdullah said to him: “Tihi” [with a kasra, he said:]. The man said: O Abu Abd al-Rahman, was he not commanded to tread upon the earth with his leg(6) - or with both his feet? He said: “Tihi”, that is how the Messenger of Allah (peace be upon him) taught it to me(7).

Abu Amr and Ibn Abi Ishaq(8) performed Imala (inclination) on the 'Ha' and opened (pronounced with Fatha) the 'Ta'. Abu Bakr, Hamza, al-Kisa'i, and al-A'mash performed Imala on both of them. Abu Ja'far, Shayba, and Nafi' recited them between the two pronunciations (Bayna-bayna)(9), and Abu Ubayd chose this. The rest pronounced them with Tafkhim (emphasis). Al-Tha'labi said: These are all correct and eloquent dialects.

Al-Nahhas(10): There is no basis for Imala according to most linguists for two reasons: one of them is that it is not...

(1) Narrated by al-Wahidi in Asbab al-Nuzul, p. 313. (2) The word: meaning, from (Za). (3) What is between brackets is an addition not found in the manuscripts. We have established it from al-Durr al-Masun 6/8. (4) Al-Hasan recited it this way, as mentioned recently. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/36. (6) In (M): with both his legs. (7) Narrated by al-Farra' in Ma'ani al-Qur'an 2/174, and what is between brackets is from it. (8) In (D) and (M): Abu Ishaq. Instead of: Ibn Abi Ishaq. (9) Nafi' recited in the narration of Warsh, and Abu Amr: with Fatha on 'Ta' and Imala on 'Ha'. Asim in the narration of Shu'bah, Hamza, al-Kisa'i, and Khalaf with Imala on both 'Ta' and 'Ha' together. The rest of the ten - including Abu Ja'far - recited both with Fatha. Al-Sab'ah p. 416, al-Taysir p. 150, and al-Nashr 2/67. (10) In I'rab al-Qur'an 3/31.

सूरह ता-हा: आयत 1 - 8 12

“ता-हा” का अर्थ है: हे पुरुष, {हमने आप पर यह कुरआन इसलिए नहीं उतारा कि आप कष्ट उठाएं} (1) यानी: थक जाएं, जैसा कि आगे आएगा। इस मत के अनुसार, “ता-हा” का अर्थ(2) है: उस पर कदम रखो, अर्थात: ज़मीन पर कदम रखो। यहाँ 'हा' और 'अलिफ़' ज़मीन के लिए सर्वनाम होंगे, यानी: अपनी नमाज़ में अपने पैरों से ज़मीन पर कदम रखो। हमज़ा को हल्का कर दिया गया और वह शांत अलिफ़ बन गया।

एक समूह ने इसे “तह”(4) पढ़ा है, जिसका मूल 'ता' (कदम रखना) है, जिसका अर्थ है: ज़मीन पर कदम रखना। हमज़ा को हटा दिया गया और 'हा-ए-सक्त' (मौन हा) जोड़ दिया गया(5)।

ज़िर्र इब्न हुबैश ने कहा: एक व्यक्ति ने अब्दुल्ला इब्न मसूद के सामने पढ़ा: {ता-हा, हमने आप पर यह कुरआन इसलिए नहीं उतारा कि आप कष्ट उठाएं}। अब्दुल्ला ने उससे कहा: “तिहि” [कसरह (इ-स्वर) के साथ, उन्होंने कहा:]। उस व्यक्ति ने कहा: हे अबू अब्दुर्रहमान, क्या उन्हें अपने पैर(6) - या अपने दोनों पैरों - से ज़मीन पर कदम रखने का आदेश नहीं दिया गया था? उन्होंने कहा: “तिहि”, अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने मुझे इसी तरह सिखाया था(7)।

अबू अम्र और इब्न अबी इसहाक(8) ने 'हा' पर इमाला (झुकाव) किया और 'ता' को फतह (अ-स्वर) के साथ पढ़ा। अबू बक्र, हमज़ा, अल-किसई और अल-अ'मश ने दोनों पर इमाला किया। अबू जाफ़र, शैबा और नाफ़े ने उन्हें दोनों उच्चारणों के बीच (बैना-बैना)(9) पढ़ा, और अबू उबैद ने इसे चुना। बाकी लोगों ने उन्हें तफ़खीम (मोटा स्वर) के साथ पढ़ा। अल-थलाबी ने कहा: ये सभी सही और स्पष्ट बोलियाँ हैं।

अल-नह्हास(10): अधिकांश अरबी भाषाविदों के अनुसार इमाला का कोई आधार नहीं है, इसके दो कारण हैं: पहला यह कि यह...

(1) अल-वाहिदी ने अस्बाब अल-नुज़ूल, पृ. 313 में उद्धृत किया है। (2) शब्द: अर्थ, (ज़) से। (3) कोष्ठकों के बीच की सामग्री एक वृद्धि है जो पांडुलिपियों में नहीं है। हमने इसे अल-दुर्र अल-मसून 6/8 से लिया है। (4) अल-हसन ने इसे इस प्रकार पढ़ा है, जिसका उल्लेख अभी हुआ है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/36। (6) (म) में: अपने दोनों पैरों से। (7) अल-फ़र्रा ने मानी अल-कुरआन 2/174 में उद्धृत किया है, और कोष्ठकों के बीच की सामग्री उसी से है। (8) (द) और (म) में: अबू इसहाक। इसके स्थान पर: इब्न अबी इसहाक। (9) नाफ़े ने वर्श की रिवायत में और अबू अम्र ने 'ता'

पर फतह और 'हा' पर इमाला के साथ पढ़ा। आसिम ने शुबा की रिवायत में, हमज़ा, अल-किसई और खलफ़ ने 'ता' और 'हा' दोनों पर इमाला के साथ पढ़ा। बाकी दस - जिनमें अबू जाफ़र शामिल हैं - ने दोनों को फतह के साथ पढ़ा। अल-सबअ पृ. 416, अल-तयसीर पृ. 150, और अल-नश्र 2/67। (10) ए'राब अल-कुरआन 3/31 में।

سورہ طہٰ: آیات ۱ - ۸ ۱۲

«طہٰ» کہتا ہے: اے مرد، ﴿مَا أَنزَلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْءَانَ لِتَشْقَىٰ﴾(۱) یعنی: تاکہ تم تھک جاؤ، جیسا کہ آگے آئے گا۔ اور اس قول کے مطابق، «طہٰ» کے معنی(۲) ہیں: اس پر قدم رکھو، یعنی: زمین پر قدم رکھو۔ یہاں 'ہا' اور 'الف' زمین کی ضمیر ہوں گے، یعنی: اپنی نماز میں اپنے پیروں سے زمین پر قدم رکھو۔ ہمزہ کو ہلکا کر دیا گیا تو وہ الف ساکنہ بن گیا۔

اور ایک گروہ نے اسے «طَهْ»(۴) پڑھا ہے، اس کی اصل 'طأ' (قدم رکھنا) ہے، بمعنی: زمین پر قدم رکھو۔ پس ہمزہ کو حذف کر دیا گیا اور 'ہائے سکت'(۵) داخل کر دی گئی۔

اور زر بن حبیش نے کہا: ایک شخص نے عبداللہ بن مسعود کے سامنے پڑھا: ﴿طه مَا أَنزَلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْءَانَ لِتَشْقَىٰ﴾ تو عبداللہ نے اس سے کہا: «طِهِ» [زیر کے ساتھ، انہوں نے کہا:]۔ اس شخص نے کہا: اے ابو عبد الرحمن، کیا انہیں اپنے پاؤں(۶) - یا اپنے دونوں قدموں - سے زمین پر قدم رکھنے کا حکم نہیں دیا گیا تھا؟ تو انہوں نے کہا: «طِهِ»، اللہ کے رسول ﷺ نے مجھے اسی طرح پڑھایا تھا(۷)۔

اور ابو عمرو اور ابن ابی اسحاق(۸) نے 'ہا' پر امالہ کیا اور 'طا' کو زبر کے ساتھ پڑھا۔ ابو بکر، حمزہ، کسائی اور اعمش نے ان دونوں پر امالہ کیا۔ ابو جعفر، شیبہ اور نافع نے ان کے درمیان (بین اللفظین)(۹) پڑھا، اور ابو عبید نے اسے پسند کیا۔ باقیوں نے تفخیم (پر آواز) کے ساتھ پڑھا۔ ثعلبی نے کہا: یہ سب صحیح اور فصیح لغات ہیں۔

نحاس(۱۰): اکثر اہل عربیہ کے نزدیک امالہ کی کوئی وجہ نہیں ہے، اس کی دو علتیں ہیں: ایک یہ کہ یہ...

(۱) اسے واحدی نے اسباب النزول ص ۳۱۳ میں روایت کیا ہے۔ (۲) لفظ: معنی، (ظ) سے ہے۔ (۳) قوسین کے درمیان کا حصہ نسخوں میں نہیں تھا، ہم نے اسے الدر المصون ۶/۸ سے ثابت کیا ہے۔ (۴) اسے حسن نے پڑھا ہے، اور اس کا ذکر ابھی گزرا ہے۔ (۵) المحرر الوجیز ۳۶/۴۔ (۶) (م) میں: اپنے دونوں پاؤں سے۔ (۷) اسے فراء نے معانی القرآن ۲/ ۱۷۴ میں روایت کیا ہے، اور قوسین کے درمیان کا حصہ اسی سے ہے۔ (۸) (د) اور (م) میں: ابو اسحاق۔ بجائے: ابن ابی اسحاق۔ (۹) نافع نے ورش کی روایت میں اور ابو عمرو نے 'طا' کے فتحہ اور 'ہا' کے امالہ کے ساتھ پڑھا۔ عاصم نے شعبہ کی روایت میں، حمزہ، کسائی اور خلف نے 'طا' اور 'ہا' دونوں کے امالہ کے ساتھ پڑھا۔ اور باقی دس میں سے - بشمول ابو جعفر - نے دونوں کو فتحہ کے ساتھ پڑھا۔ السبعة ص۴۱۶، والتیسیر ص۱۵۰، والنشر ۶۷/۲۔ (۱۰) إعراب القرآن ۳۱/۳ میں۔

Surah Ta-Ha: Verses 1 - 8 13

...here there is no 'ya' nor 'kasra' so there is 'imala', and the other reason is that the letter 'Ta' is among the preventing letters for 'imala'. These are two clear reasons.

The Almighty's saying: {We have not sent down to you the Qur'an that you be distressed}, and it was read: "The Quran was not sent down to you that you be distressed"(1). Al-Nahhas said (2): Some grammarians say: this is the 'lam' of negation, and some say: the 'lam' of denial (jahud). Abu Ja'far said: I heard Abu al-Hasan bin Kisan saying [regarding similar cases]: it is the 'lam' of reduction (khafd), meaning: We did not send down the Quran to you for misery. "Al-shaqa'" (misery/ distress) can be extended or shortened in pronunciation, and its root involves the letter 'waw'.

The root of "shaqa'" in the language is hardship and fatigue (3), meaning: We did not send down the Quran to you so that you might become tired. The poet said: "A man of intellect suffers in bliss through his mind, while the brother of ignorance thrives in wretchedness." (4)

So the meaning of "tashqa" (be distressed) is: to be exhausted by excessive grief over them and their disbelief, and by your yearning for them to believe, as in the Almighty's saying: {Perhaps, [O Muhammad], you would kill yourself with grief over their footsteps} [Al-Kahf: 6]. Meaning: you only have to convey the message and remind them. It was not ordained for you that they must believe, as long as you have not failed in delivering the message and good advice. WWW.NAFSEISLAM.COM

It was narrated that Abu Jahl - may Allah curse him - and al-Nadr bin al-Harith said to the Prophet ﷺ: "Indeed you are miserable because you have left the religion of your ancestors" (5). So the response was intended to show that the religion of Islam and this Quran is the ladder to attaining every success and the cause for reaching every happiness, and what the disbelievers are in is the very essence of wretchedness itself.

---

(1) Abu Hayyan attributed it in "Al-Bahr Al-Muhit" 6/224 to Talhah. (2) In "I'rab al-Quran" 3/32, and what follows in brackets is from it. And the mentioned Abu Ja'far is Al-Nahhas. (3) Tafsir al-Baghawi 3/211. (4) This verse is by Al-Mutanabbi, in his Diwan 4/251. (5) Mentioned by Al-Wahidi in "Asbab al-Nuzul" p. 313 from Muqatil, and Al-Zamakhshari in "Al-Kashshaf" 2/528-529, and the speech before and after it is from him.

सूरह ता-हा: आयत १ - ८ १३

...यहाँ न तो 'या' है और न ही 'कसरा', इसलिए 'इमाला' होगा, और दूसरा कारण यह है कि 'ता' अक्षर 'इमाला' को रोकने वाले अक्षरों में से एक है। ये दो स्पष्ट कारण हैं।

अल्लाह तआला का कथन: {हमने आप पर यह क़ुरआन इसलिए नाज़िल नहीं किया कि आप कष्ट उठाएं}। इसे इस प्रकार भी पढ़ा गया है: "आप पर क़ुरआन इसलिए नाज़िल नहीं किया गया कि आप कष्ट उठाएं" (१)। अन-नह़्हास ने कहा (२): कुछ व्याकरणविद् कहते हैं: यह 'नकार का लाम' (लाम-ए-नफ़ी) है, और कुछ कहते हैं: 'इनकार का लाम' (लाम-ए-जहूद) है। अबू जाफ़र ने कहा: मैंने अबुल ह़सन बिन कीसान को [इसी तरह के उदाहरणों में] यह कहते हुए सुना कि: यह 'खाफिज़ का लाम' (लाम-ए-ख़फ़्ज़) है, और इसका अर्थ है: हमने आप पर क़ुरआन संकट के लिए नाज़िल नहीं किया। 'अश-शक़ा' (संकट/कष्ट) को उच्चारण में खींचा भी जा सकता है और छोटा भी किया जा सकता है, और इसका मूल 'वाव' अक्षर से है।

भाषा में 'शक़ा' का मूल अर्थ कठिनाई और थकान है (३), अर्थात: हमने आप पर क़ुरआन इसलिए नाज़िल नहीं किया कि आप थक जाएँ। कवि ने कहा है: "बुद्धिमान व्यक्ति अपनी बुद्धि के कारण सुख में भी कष्ट पाता है, जबकि अज्ञानी व्यक्ति दुर्दशा में भी आनंद लेता है।" (४)

अतः 'तशक़ा' (कष्ट उठाएं) का अर्थ है: उनके प्रति और उनके कुफ़्र (अविश्वास) पर अत्यधिक शोक के कारण थक जाना, और उनके ईमान लाने की आपकी लालसा के कारण, जैसा कि अल्लाह तआला का कथन है: {तो शायद आप उनके पीछे अपने प्राण त्याग देंगे} [अल-कहफ़: ६]। अर्थात: आपका कर्तव्य केवल संदेश पहुँचाना और याद दिलाना है। आप पर यह अनिवार्य नहीं किया गया है कि वे हर हाल में ईमान लाएँ बशर्ते आपने संदेश पहुँचाने और अच्छी नसीहत देने में कोई कोताही न की हो। WWW.NAFSEISLAM.COM

यह रिवायत है कि अबू जह़ल - अल्लाह उस पर लानत करे - और अन-नज़्र बिन अल-ह़ारिस ने नबी ﷺ से कहा: "निश्चित रूप से आप अभागे हैं, क्योंकि आपने अपने पूर्वजों का धर्म छोड़ दिया है" (५)। तो इसका खंडन करने का इरादा था कि इस्लाम का धर्म और यह क़ुरआन ही हर सफलता प्राप्त करने की सीढ़ी और हर सुख पाने का कारण है, और जिसमें काफ़िर लोग हैं, वही असली अभागापन है।

(१) अबू ह़य्यान ने इसे 'अल-बह्र अल-मुह़ीत' ६/२२४ में तलह़ा से संबंधित किया है। (२) 'इ'राब अल-क़ुरआन' ३/३२ में, और कोष्ठक में जो कुछ आएगा वह उसी से है। और आगे उल्लेखित अबू जाफ़र अन-नह़ह़ास हैं। (३) तफ़सीर अल-बग़वी ३/२११। (४) यह शेर अल-मुतनब्बी का है, जो उनके दीवान ४/२५१ में है। (५) अल-वाह़िदी ने 'असबाब अन-नुज़ूल' पृष्ठ ३१३ में मुक़ातिल से इसका उल्लेख किया है, और अज़-ज़मख़्शरी ने 'अल-कश्शाफ़' २/५२८-५२९ में, और इससे पहले और बाद की बात उन्हीं की है।

سورہ طہٰ: آیات ۱ - ۸ ۱۳

...یہاں نہ 'یا' ہے اور نہ 'کسرہ'، پس 'امالہ' ہوگا، اور دوسری وجہ یہ ہے کہ حرف 'طا' حروفِ موانع (امالہ کو روکنے والے حروف) میں سے ہے۔ پس یہ دو واضح وجوہات ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {ہم نے تم پر قرآن اس لیے نازل نہیں کیا کہ تم تکلیف اٹھاؤ}۔ اور اسے یوں بھی پڑھا گیا ہے: "تم پر قرآن اس لیے نازل نہیں کیا گیا کہ تم تکلیف اٹھاؤ" (۱)۔ النحاس نے کہا (۲): بعض نحوی کہتے ہیں: یہ لامِ نفی ہے، اور بعض کہتے ہیں: یہ لامِ جحود ہے۔ اور ابو جعفر نے کہا: میں نے ابوالحسن بن کیسان کو [اسی طرح کی مثالوں میں] کہتے سنا کہ: یہ لامِ خفض ہے، اور معنی یہ ہیں: ہم نے تم پر قرآن شقاوت (تکلیف) کے لیے نازل نہیں کیا۔ اور لفظ 'شقاء' ممدود اور مقصور دونوں طرح پڑھا جاتا ہے، اور یہ 'واوی' (جس کی جڑ میں واؤ ہو) ہے۔

لغت میں 'شقاء' کی اصل مشقت اور تھکن ہے (۳)، یعنی: ہم نے تم پر قرآن اس لیے نازل نہیں کیا کہ تم تھک جاؤ۔ شاعر نے کہا: "عقلمند اپنی عقل کی وجہ سے نعمتوں میں بھی تکلیف اٹھاتا ہے، جبکہ جاہل کا بھائی بدبختی میں بھی مزے کرتا ہے۔" (٤)

پس 'تشقیٰ' کا معنی ہے: ان پر اور ان کے کفر پر حد سے زیادہ افسوس کرنے سے تھک جانا، اور ان کے ایمان لانے کی تمہاری تڑپ کی وجہ سے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: {تو شاید تم ان کے پیچھے (افسوس میں) اپنی جان دے دو گے} [الکہف: ٦] یعنی: تمہارے ذمہ صرف پیغام پہنچانا اور نصیحت کرنا ہے، اور تم پر یہ لازم نہیں کیا گیا کہ وہ ہر صورت ایمان لائیں، جب تک کہ تم نے پیغام پہنچانے اور اچھی نصیحت میں کوئی کوتاہی نہ کی ہو۔

WWW.NAFSEISLAM.COM

اور مروی ہے کہ ابو جہل - اس پر اللہ کی لعنت ہو - اور نضر بن الحارث نے نبی ﷺ سے کہا: "تم بدبخت ہو، کیونکہ تم نے اپنے آباؤ اجداد کا دین چھوڑ دیا ہے" (٥)؛ پس اس کا رد کرنے کا ارادہ کیا گیا کہ دینِ اسلام اور یہ قرآن ہر کامیابی حاصل کرنے کا زینہ اور ہر خوش بختی تک پہنچنے کا سبب ہے، اور کفار جس حالت میں ہیں، وہی عین بدبختی ہے۔

---

(١) ابو حیان نے اسے 'البحر المحیط' ٦/٢٢٤ میں طلحہ کی طرف منسوب کیا ہے۔ (٢) 'اعراب القرآن' ٣/٣٢ میں، اور جو کچھ قوسین میں آئے گا وہ اسی سے ہے۔ اور آگے ذکر ہونے والے ابو جعفر، النحاس ہیں۔ (٣) تفسیر البغوی ٣/٢١١۔ (٤) یہ شعر المتنبی کا ہے، جو اس کے دیوان ٤/٢٥١ میں ہے۔ (٥) الواحدی نے 'اسباب النزول' ص ٣١٣ میں مقاتل سے اس کا ذکر کیا ہے، اور الزمخشری نے 'الکشاف' ٢/٥٢٨ - ٥٢٩ میں، اور اس سے پہلے اور بعد کی گفتگو انہی کی ہے۔

Surah Taha: Verses 1 - 8 [Page] 14 And according to the aforementioned views, he (peace and blessings be upon him) prayed at night until his feet became swollen(1). Then Jibril (Gabriel) said to him: "Spare yourself, for your self has a right over you(2)." That is: We did not send down the Quran to you so that you would exhaust yourself in worship and make it taste severe hardship, and you were sent only with the easy, upright way (Hanifiyyah). His (the Almighty's) saying: "Except as a reminder for those who fear [Allah]" (3) Abu Ishaq al-Zajjaj said: It is a substitute (badal) for "you should be distressed" (tashqa), meaning: We did not send it down except as a reminder. Al-Nahhas(3) said: This is a far-fetched interpretation. Abu Ali rejected it because a reminder is not misery; rather, it is in the accusative case as a verbal noun (masdar), meaning: We sent it down so that you may remind with it a reminder, or as an object of reason (maf'ul min ajlih), meaning: We did not send down the Quran to you for you to be distressed by it, we sent it down only for remembrance(4). Al-Husayn ibn al-Fadl said: There is transposition (taqdim wa ta'khir) in it; its metaphorical meaning is: We did not send down the Quran to you except as a reminder for those who fear, and so that you may not be distressed(5). "A revelation" (Tanzilan) is a verbal noun, meaning: We sent it down as a revelation(6). And it was said: [It is] a substitute for his saying: "a reminder"(7). Abu Haywa al-Shami recited it as "Tanzilun" in the nominative case, meaning: This is a revelation(8). "From Him Who created the earth and the high heavens" meaning: the lofty and elevated [heavens], and it is the plural of "ulya", like his saying:

---

(1) In (D) and (M): swelled, and in (Zha): swelled; what is established is from (Kha), (Z), and (Fa), which agrees with Al-Kashshaf. Both have the same meaning; it is written with the letter 'ayn (unpointed), and also with the letter ghayn (pointed). Al-Qamus (sam'ada). (2) Al-Hafiz Ibn Hajar said in Al-Kafi al-Shaf, p. 108: I did not see it like this. In Al-Da'awat al-Kabir by Al-Bayhaqi, on the authority of Aisha, she said: When it was the night of the middle of Sha'ban - then he mentioned a long hadith - and in it: He continued to pray standing and sitting until morning, and until his feet became swollen... the hadith. It does not contain the speech of Jibril. End. (3) In I'rab al-Quran 3/32, and from him the author quoted the previous saying of al-Zajjaj. (4) Similar words are in Tafsir al-Tabari 16/10; see Al-Durr al-Masun 8/8-9. (5) Majaz al-Quran by Abu Ubayda 2/15. (6) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/32. (7) Al-Kashshaf 2/529. (8) Al-Zamakhshari mentioned it in Al-Kashshaf 2/529 without attribution, and Abu Hayyan attributed it in Al-Bahr 6/225 to Ibn Abi Abla.

सूरा ताहा: आयत 1 - 8 [पृष्ठ] 14 और पिछले कथनों के अनुसार, वह (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) रात में तब तक नमाज़ पढ़ते रहे जब तक कि उनके पैर सूज नहीं गए(1)। फिर जिब्रील ने उनसे कहा: "अपने आप पर दया करें, क्योंकि आपके शरीर का आप पर अधिकार है(2)।" अर्थात: हमने आप पर कुरान इसलिए नहीं उतारा कि आप इबादत में खुद को थका दें और उसे भारी कष्ट का स्वाद चखाएं और आपको केवल आसान, सीधे मार्ग (हनीफ़िया) के साथ भेजा गया है। अल्लाह तआला का कथन: "सिवाय उस व्यक्ति के लिए नसीहत के जो डरता है" (3) अबू इसहाक़ अल-ज़ज्जाज ने कहा: यह "तश्क़ा" (कष्ट पाना) का बदल (विकल्प) है, अर्थात: हमने इसे केवल एक नसीहत के रूप में उतारा है। अल-नहस(3) ने कहा: यह एक दूर का विचार है। अबू अली ने इसे अस्वीकार कर दिया क्योंकि नसीहत कष्ट नहीं है; बल्कि यह मस्तर (क्रियावाचक संज्ञा) के रूप में नसब (कर्म कारक) में है, अर्थात: हमने इसे इसलिए उतारा है ताकि आप इसके साथ एक नसीहत दें, या यह 'मफ़ऊल मिन अजलिह' (कारण का कर्म) है, अर्थात: हमने आप पर कुरान इसलिए नहीं उतारा कि आप इससे कष्ट पाएं, हमने इसे केवल नसीहत के लिए उतारा है(4)। अल-हुसैन इब्न अल-फ़ज़ल ने कहा: इसमें शब्दों का आगे-पीछे होना (तक़दीम व ताख़ीर) है; इसका अर्थ यह है: हमने आप पर कुरान केवल डरने वालों के लिए नसीहत के रूप में उतारा है, और ताकि आप कष्ट न पाएं(5)। "तन्ज़ीलन्" (उतारा जाना) मस्तर है, अर्थात: हमने इसे क्रमिक रूप से उतारा है(6)। और कहा गया: यह उनके कथन "तज़किराह" (नसीहत) का बदल है(7)। अबू हैवा अल-शामी ने इसे "तन्ज़ीलुन" पेश (रफ़ा) के साथ पढ़ा, जिसका अर्थ है: यह एक अवतरण है(8)। "उसकी ओर से जिसने पृथ्वी और ऊंचे आसमानों को पैदा किया" अर्थात: बुलंद और ऊंचे, और यह 'उल्या' का बहुवचन है, जैसा कि उनका कहना है:

---

(1) (द) और (म) में: 'तवर्रमत' (सूज गए), और (ज़) में: 'वरमत' (सूज गए); जो (ख़), (ज़), और (फ़) से प्रमाणित है वह अल-कशशाफ़ के अनुरूप है। दोनों का अर्थ एक ही है; यह बिना बिंदु वाली 'ऐन' और बिंदु वाली 'ग़ैन' के साथ भी है। अल-क़ामूस (समअदा)। (2) अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-काफ़ी अल-शाफ़, पृष्ठ 108 में कहा: मैंने इसे इस तरह नहीं देखा। बैहक़ी की अल-दा'वात अल-कबीर में आयशा से रिवायत है, उन्होंने कहा: जब शाबान की पंद्रहवीं रात थी - फिर उन्होंने एक लंबी हदीस का ज़िक्र किया - और उसमें है: वह सुबह तक खड़े होकर और बैठकर नमाज़ पढ़ते रहे, यहाँ तक कि उनके पैर सूज गए... हदीस। इसमें जिब्रील का कथन नहीं है। समाप्त। (3) एराब अल-कुरान 3/32 में, और उनसे लेखक ने अल-ज़ज्जाज का पिछला कथन उद्धृत किया है। (4) इसी तरह की

बात तफ़सीर अल-तबरी 16/10 में है; अल-दुर्र अल-मसून 8/8-9 देखें। (5) अबू उबैदा की मजाज़ अल-कुरान 2/15। (6) अल-नहस की एराब अल-कुरान 3/32। (7) अल-कशशाफ़ 2/529। (8) अल-ज़मख़शरी ने अल-कशशाफ़ 2/529 में बिना किसी संदर्भ के इसका ज़िक्र किया है, और अबू हयान ने अल-बहर 6/225 में इसे इब्न अबी अबला से जोड़ा है।

سورہ طہٰ: آیات ۱ - ۸ [صفحہ] ۱۴ اور گزشتہ اقوال کے مطابق کہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے رات بھر نماز پڑھی یہاں تک کہ آپ کے قدم مبارک سوج گئے(۱)۔ تو جبرئیل نے آپ سے کہا: اپنی جان پر رحم کیجیے، کیونکہ اس کا آپ پر حق ہے(۲)۔ یعنی: ہم نے آپ پر قرآن اس لیے نازل نہیں کیا کہ آپ عبادت میں خود کو تھکا ڈالیں، اور اسے سخت مشقت چکھائیں، اور آپ کو صرف آسان حنیفی (دین) کے ساتھ مبعوث کیا گیا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِلَّا تَذْكِرَةً لِمَنْ يَخْشَى﴾ (سوائے اس شخص کے لیے نصیحت کے جو ڈرتا ہے) ابو اسحاق الزجاج نے کہا: یہ "تشقیٰ" کا بدل ہے، یعنی: ہم نے اسے نہیں اتارا مگر نصیحت کے طور پر۔ النحاس(۳) نے کہا: یہ ایک بعید وجہ ہے۔ اور ابو علی نے اس کا انکار کیا اس وجہ سے کہ نصیحت کوئی بدبختی یا مشقت نہیں ہے، بلکہ یہ مفعول مطلق (مصدر) ہونے کی وجہ سے منصوب ہے، یعنی: ہم نے اسے اتارا تاکہ آپ اس کے ذریعے نصیحت کریں، یا یہ مفعول لہ ہے، یعنی: ہم نے آپ پر قرآن اس لیے نازل نہیں کیا کہ آپ اس سے مشقت میں پڑیں، ہم نے اسے صرف نصیحت کے لیے اتارا ہے(۴)۔ اور الحسین بن الفضل نے کہا: اس میں تقدیم و تاخیر ہے، اس کا مجازی معنی یہ ہے: ہم نے آپ پر قرآن صرف ڈرنے والوں کے لیے نصیحت کے طور پر نازل کیا ہے، اور تاکہ آپ مشقت میں نہ پڑیں(۵)۔ ﴿تَنْزِيلًا﴾ مصدر ہے، یعنی: ہم نے اسے تدریجاً نازل کیا ہے(۶)۔ اور کہا گیا: یہ ان کے قول "تذکرہ" سے بدل ہے(۷)۔ اور ابو حیوہ الشامی نے اسے "تنزیلٌ" رفع (پیش) کے ساتھ پڑھا ہے، اس معنی پر کہ: یہ ایک نازل کردہ کتاب ہے(۸)۔ ﴿مِمَّنْ خَلَقَ الْأَرْضَ وَالسَّمَوَاتِ الْعُلَى﴾ یعنی: بلند و بالا [آسمان]، اور یہ "عُلیا" کی جمع ہے، جیسے ان کا قول ہے:

---

(۱) (د) اور (م) میں: "تورَّمت" (سوج گئے)، اور (ظ) میں: "ورمت" (سوج گئے)؛ اور جو (خ)، (ز) اور (ف) سے ثابت ہے وہی الکشاف کے مطابق ہے، اور دونوں ہم معنی ہیں، اور یہ عین

مہملہ اور غین معجمہ دونوں کے ساتھ ہے۔ القاموس (سمعد)۔ (۲) حافظ ابن حجر نے الکافی الشاف ص ۱۰۸ میں کہا: میں نے اسے اس طرح نہیں دیکھا۔ اور بیہقی کی الدعوات الکبیر میں عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت ہے، انہوں نے کہا: جب نصف شعبان کی رات تھی - پھر انہوں نے ایک طویل حدیث ذکر کی - اور اس میں ہے: وہ صبح تک کھڑے ہو کر اور بیٹھ کر نماز پڑھتے رہے، یہاں تک کہ ان کے قدم سوج گئے... الحدیث۔ اور اس میں جبرئیل کا کلام نہیں ہے۔ اھ (۳) اعراب القرآن ۳/۳۲ میں، اور ان سے مصنف نے الزجاج کا سابقہ قول نقل کیا ہے۔ (۴) کلام اسی طرح تفسیر طبری ۱۰/۱۶ میں ہے، اور الدر المصون ۸/۸ - ۹ دیکھیں۔ (۵) ابو عبیدہ کی مجاز القرآن ۲/۱۵۔ (۶) نحاس کی اعراب القرآن ۳/۳۲۔ (۷) الکشاف ۵۲۹/۲۔ (۸) زمخشری نے اسے الکشاف ۵۲۹/۲ میں بغیر نسبت کے ذکر کیا ہے، اور ابو حیان نے البحر ۶/۲۲۵ میں اسے ابن ابی عبلہ کی طرف منسوب کیا ہے۔

Surah Taha: Verses 1 - 8 15 ...great and small, and the greatest and the smallest (1). He informed of His greatness, His might, and His majesty, then He said: {The Most Merciful rose over the Throne} [Taha: 5]. It is permissible to be in the accusative case (nasb) based on praise (2). Abu Ishaq (3) said: It is permissible to be in the genitive case (khafd) as a substitute (badal) for "who" (4). Sa'id bin Mas'adah (5) said: The nominative case (raf') carries the meaning: He is the Most Merciful. Al-Nahhas said: The nominative case is permissible as a starting subject (mubtada') (6), and the predicate (khabar) is: {To Him belongs whatever is in the heavens and whatever is on the earth} [Taha: 6], so one does not pause on "istawa" (rose) (7). Based on being a substitute for the hidden pronoun in "khalaqa" (created) (8), pausing on "istawa" is permissible. Similarly, if it were the predicate of an omitted subject, and one does not pause on "al-'ula" (the high). The discussion on the meaning of "istiwa" (rising over) has been previously mentioned in Surah "al-A'raf" (9). What Sheikh Abu al-Hasan (10) and others held is that He is established over His Throne without limit or manner, as is the establishment of created beings. Ibn Abbas said: He means: He created what was and what will be until the Day of Resurrection and after the Resurrection. {To Him belongs whatever is in the heavens and whatever is on the earth and whatever is between them and whatever is under the soil} [Taha: 6]. He means what is under the rock, whose contents are known only to God Almighty. Muhammad bin Ka'b said: It means the seventh earth.

(1) Tafsir al-Baghawi 3/211, and Zad al-Masir 5/270. WWW.NAFSEISLAM.COM (2) Meaning in language, not in recitation. (3) He is al-Zajjaj, and his words are in "Ma'ani al-Qur'an" 3/350. (4) Ibn Khalawayh attributed it in "al-Qira'at al-Shadhah" p. 87 to Janah bin Hubaysh. (5) He is al-Akhfash, and his saying is in "Ma'ani al-Qur'an" 2/629. (6) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/32 - 33. The author quoted from him the two aforementioned statements of al-Zajjaj and al-Akhfash. (7) We have not found anyone who mentioned that His saying {To Him belongs whatever is in the heavens...} is the predicate. Al-Samin said: The sentence from His saying: "rose over the Throne" is the predicate for His saying: "The Most Merciful". (8) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/33, and al-Muharrar al-Wajiz 4/37. Abu Hayyan said in "al-Bahr" 6/226: I see that such a thing is not permissible; because the substitute takes the place of the substituted, and "the Most Merciful" cannot take the place of the pronoun; because the pronoun refers back to the relative pronoun "man" (who), and "khalaqa" (created) is the relative clause, and the linker is the pronoun, so the overt noun cannot take its place

due to the lack of a linker. (9) 9/238 and thereafter. (10) He is al-Ash'ari, see Risalat Ahl al-Thughur pp. 233-236.

सूरह ताहा: आयतें 1 - 8 15 ...बड़ा और छोटा, और सबसे बड़ा और सबसे छोटा (1)। उसने अपनी महानता, अपनी शक्ति और अपनी महिमा के बारे में सूचित किया, फिर उसने कहा: {वह रहमान है जो अर्श (सिंहासन) पर प्रतिष्ठित हुआ} [ताहा: 5]। प्रशंसा के आधार पर इसे कर्म कारक (नस्ब) में रखना जायज है (2)। अबू इशाक (3) ने कहा: 'मन' (जो) के बदले (बदल) के रूप में इसे संबंध कारक (खफ्द) में रखना जायज है (4)। सईद बिन मसअदा (5) ने कहा: कर्ता कारक (रफ़) का अर्थ है: वह रहमान है। अन-नहहास ने कहा: इसे आरंभिक कर्ता (मुब्तदा) के रूप में कर्ता कारक में रखना जायज है (6), और विधेय (खबर) है: {उसी का है जो कुछ आकाशों में है और जो कुछ पृथ्वी में है} [ताहा: 6], इसलिए 'इस्तवा' (प्रतिष्ठित हुआ) पर रुकना नहीं चाहिए (7)। और 'खलका' (पैदा किया) में छिपे हुए सर्वनाम के विकल्प (बदल) के आधार पर (8), 'इस्तवा' पर रुकना जायज है। इसी तरह, यदि यह एक लुप्त कर्ता का विधेय हो, और 'अल-उला' (ऊंचाइयों) पर नहीं रुका जाता। 'इस्तिवा' (सिंहासन पर प्रतिष्ठित होना) के अर्थ के बारे में पहले 'अल-अराफ़' (9) में चर्चा की जा चुकी है। शेख अबू अल-हसन (10) और अन्य लोगों का मत है कि वह अपने अर्श पर बिना किसी सीमा या स्वरूप के प्रतिष्ठित है, जैसा कि सृजित प्राणियों का प्रतिष्ठित होना होता है। इब्न अब्बास ने कहा: उनका अर्थ है: उन्होंने वह सब बनाया जो था और जो कयामत के दिन तक और कयामत के बाद होने वाला है। {आकाशों में जो कुछ है और जो कुछ पृथ्वी में है और जो कुछ उन दोनों के बीच है और जो कुछ गीली मिट्टी के नीचे है, वह सब उसी का है} [ताहा: 6]। उनका अर्थ उस चट्टान के नीचे से है, जिसके नीचे क्या है, इसे केवल अल्लाह तआला ही जानता है। मुहम्मद बिन काब ने कहा: इसका अर्थ सातवीं पृथ्वी है।

(1) तफसीर अल-बग़वी 3/211, और ज़ाद अल-मसीर 5/270। WWW.NAFSEISLAM.COM (2) यानी भाषा में, पाठ (किरात) में नहीं। (3) वह अज़-ज़ज्जाज हैं, और उनकी बात 'मआनी अल-क़ुरआन' 3/350 में है। (4) इब्न खालवैह ने इसे 'अल-किरात अल-शाज्जाह' पृ. 87 में जनाह बिन हुबैश से जोड़ा है। (5) वह अल-अखफश हैं, और उनकी बात 'मआनी अल-क़ुरआन' 2/629 में है। (6) अन-नहहास द्वारा 'इराब अल-क़ुरआन' 3/32 - 33। लेखक ने उनसे अज़-ज़ज्जाज और अल-अखफश के उपर्युक्त दो कथन उद्धृत किए हैं। (7) हमें ऐसा कोई नहीं मिला जिसने यह उल्लेख किया हो कि उनका यह कहना {उसी का है जो कुछ आकाशों में है...} विधेय (खबर) है। अस-समीन ने कहा: उनके इस कथन से बना वाक्य: "अर्श पर प्रतिष्ठित हुआ" उनके इस कथन के लिए विधेय है: "रहमान"। (8) अन-नहहास द्वारा 'इराब अल-क़ुरआन' 3/33, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/37।

अबू हय्यान ने 'अल-बहर' 6/226 में कहा: मैं समझता हूँ कि ऐसा करना जायज नहीं है; क्योंकि विकल्प (बदल) मूल शब्द (मुब्दल मिन्हु) का स्थान ले लेता है, और 'रहमान' सर्वनाम का स्थान नहीं ले सकता; क्योंकि सर्वनाम सापेक्ष सर्वनाम 'मन' की ओर वापस जाता है, और 'खलका' सापेक्ष उपवाक्य (सिला) है, और योजक (राबित) सर्वनाम है, इसलिए स्पष्ट संज्ञा योजक के अभाव के कारण उसका स्थान नहीं ले सकती। (9) 9/238 और उसके बाद। (10) वह अल-अशअरी हैं, देखें रिसालत अहल अल-थुगुर पृ. 233-236।

سورہ طہٰ: آیات 1 - 8 15 ...بڑی اور چھوٹی، اور سب سے بڑی اور سب سے چھوٹی (1)۔ اس نے اپنی عظمت، جبروت اور جلال کی خبر دی، پھر فرمایا: ﴿الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى﴾ (وہ رحمن ہے جو عرش پر مستوی ہوا) [طہٰ: 5]۔ مدح کی بنیاد پر اسے حالتِ نصب میں پڑھنا جائز ہے (2)۔ ابو اسحاق (3) نے کہا: 'مَنْ' (جو) سے بدل ہونے کی بنیاد پر اسے حالتِ جر (خفض) میں پڑھنا جائز ہے (4)۔ سعید بن مسعدہ (5) نے کہا: رفع کے معنی یہ ہیں: وہ رحمن ہے۔ النحاس نے کہا: ابتدا کی بنیاد پر اسے حالتِ رفع میں پڑھنا جائز ہے (6)، اور اس کی خبر ہے: ﴿لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ﴾ (اسی کے لیے ہے جو کچھ آسمانوں میں ہے اور جو کچھ زمین میں ہے) [طہٰ: 6]، اس لیے لفظ 'استویٰ' پر وقف نہیں کیا جائے گا (7)۔ اور 'خلق' (پیدا کیا) میں موجود ضمیر سے بدل ہونے کی صورت میں (8) 'استویٰ' پر وقف کرنا جائز ہے۔ اسی طرح اگر وہ کسی محذوف مبتدا کی خبر ہو، اور لفظ 'العلٰی' پر وقف نہیں کیا جائے گا۔ 'استواء' کے معنی کے بارے میں قول سورہ 'الاعراف' (9) میں گزر چکا ہے۔ جس طرف شیخ ابو الحسن (10) اور دیگر حضرات گئے ہیں وہ یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ اپنے عرش پر بغیر کسی حد اور کیفیت کے مستوی ہے جیسا کہ مخلوقات کا استواء ہوتا ہے۔ ابن عباس نے فرمایا: ان کی مراد یہ ہے کہ: اس نے وہ سب کچھ پیدا کیا جو ہو چکا اور جو قیامت تک ہونے والا ہے اور قیامت کے بعد بھی۔ ﴿لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا وَمَا تَحْتَ الثَّرَى﴾ (اسی کا ہے جو کچھ آسمانوں میں ہے اور جو زمین میں ہے اور جو ان دونوں کے درمیان ہے اور جو گیلی مٹی کے نیچے ہے) [طہٰ: 6]، ان کی مراد اس چٹان کے نیچے کا حصہ ہے جس کے نیچے کیا ہے اسے اللہ تعالیٰ کے سوا کوئی نہیں جانتا۔ محمد بن کعب نے کہا: اس سے مراد ساتویں زمین ہے۔

(1) تفسیر البغوی 3/211، اور زاد المسیر 5/270- (2) WWW.NAFSEISLAM.COM یعنی لغت میں، تلاوت میں نہیں۔ (3) وہ الزجاج ہیں، اور ان کی گفتگو 'معانی القرآن' 3/350 میں ہے۔ (4) ابن خالویہ نے اسے 'القراءات الشاذة' ص 87 میں جناح بن حبیش کی طرف منسوب کیا ہے۔ (5) وہ الاخفش ہیں، اور ان کا قول 'معانی القرآن' 2/629 میں ہے۔ (6) اعراب القرآن للنحاس 3/32 - 33، اور مصنف نے ان سے زجاج اور اخفش کے مذکورہ بالا دو اقوال نقل کیے ہیں۔ (7) ہمیں کوئی ایسا نہیں ملا جس نے ذکر کیا ہو کہ اللہ کا قول ﴿لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ...﴾ خبر ہے۔ السمین نے کہا: جملہ "علی العرش استویٰ" ان کے قول "الرحمن" کے لیے خبر ہے۔ (8) اعراب القرآن للنحاس 3/33، اور المحرر الوجیز 4/37۔ ابو حیان نے البحر 6/226 میں کہا: میرا خیال ہے کہ اس جیسی چیز جائز نہیں ہے؛ کیونکہ بدل، مبدل منہ کی جگہ لے لیتا ہے، اور 'الرحمن' ضمیر کی جگہ نہیں لے سکتا؛ کیونکہ ضمیر 'من' موصولہ کی طرف لوٹتی ہے، اور 'خلق' صلہ ہے، اور رابط ضمیر ہے، چنانچہ رابط نہ ہونے کی وجہ سے اسم ظاہر اس کی جگہ نہیں لے سکتا۔ (9) 9/238 اور اس کے بعد۔ (10) وہ اشعری ہیں، دیکھیے رسالہ اہل الثغور ص 233 - 236۔

Seventh (1). Ibn Abbas said: The Earth is on a whale (Nun), and the whale is on the sea. The two ends of the whale—its head and its tail—meet under the Throne. The sea is on a green rock, the greenness of the heaven comes from it, and it is the one about which God Almighty said: "though it be in a rock, or in the heavens or in the earth" [Luqman: 16]. The rock is on the horn of a bull, and the bull is on the moist earth (Thara), and no one knows what is beneath the Thara except God Almighty (2).

Wahb ibn Munabbih said: On the face of the earth there are seven seas, and the earths are seven; between every two earths is a sea. The lowest sea is closed over the brink of Hell; if it were not for its greatness, the abundance of its water, and its coldness, Hell would have burned everyone on it. He said: Hell is on the back of the wind, and the back of the wind is on a veil of darkness whose thickness no one knows except God Almighty (3). That veil is on the Thara, and at the Thara the knowledge of the creatures ends.

His (Almighty) saying: "And if you speak aloud, then He knows the secret and what is more hidden." Ibn Abbas said: "The secret" is what a person tells another in private, and "what is more hidden" than that is what he conceals in his soul that he has not told anyone else. Also from him: "The secret" is the conversation of your soul, and "what is more hidden" than the secret is what your soul will speak of that has not happened yet but will happen; you know what you are keeping secret in your soul today, but you do not know what you will keep secret tomorrow, while God knows what you kept secret today and what you will keep secret tomorrow. The meaning is: God knows the secret and what is even more hidden than the secret.

Ibn Abbas also said: "The secret" is what a son of Adam conceals in himself, and "more hidden" is what is hidden from the son of Adam regarding what he will do while he does not know it yet. God Almighty knows all of that; His knowledge of what has passed and what is to come is one single knowledge, and all creatures in His knowledge are like a single soul. Qatadah and others said: "The secret" is what a person conceals in himself, and "more hidden" than it is what has not been and what no one has even thought of yet.

---

(1) Reported by Ibn Kathir in his tafsir (commentary), 5/273. (2) Tafsir al-Baghawi, 3/212; and reported by Ibn Mardawayh as in Ruh al-Ma'ani, 21/88. Al-Alusi said: The strongest view in my opinion is that these reports are fabricated. Ibn al-Qayyim

mentioned it in Al-Manar al-Munif, 1/78, and said: "It is astonishing that a compiler would write down such delusions!" (3) In manuscripts (D) and (M): "its greatness".

सूरा ता-हा: आयत 1 - 8 | 16

सातवां (1)। इब्न अब्बास ने कहा: पृथ्वी एक बड़ी मछली (नून) पर है, और मछली समुद्र पर है। मछली के दोनों सिरे—उसका सिर और उसकी पूंछ—अर्श (सिंहासन) के नीचे मिलते हैं। समुद्र एक हरे रंग की चट्टान पर है, आकाश की हरियाली उसी से है, और यह वही चट्टान है जिसके बारे में अल्लाह तआला ने कहा है: "चाहे वह किसी चट्टान में हो, या आसमानों में हो या ज़मीन में" [लुक़्मान: 16]। चट्टान एक बैल के सींग पर है, और बैल 'थरा' (गीली मिट्टी) पर है, और थरा के नीचे क्या है, इसे अल्लाह तआला के सिवा कोई नहीं जानता (2)।

वहब इब्न मुनब्बिह ने कहा: पृथ्वी की सतह पर सात समुद्र हैं, और सात पृथ्वियाँ हैं; हर दो पृथ्वियों के बीच एक समुद्र है। सबसे निचला समुद्र जहन्नम (नरक) के किनारे पर टिका हुआ है; यदि इसकी विशालता, इसके पानी की अधिकता और इसकी ठंडक न होती, तो जहन्नम उस पर रहने वाले हर किसी को जला देती। उन्होंने कहा: जहन्नम हवा की पीठ पर है, और हवा की पीठ अंधेरे के एक पर्दे पर है जिसकी मोटाई अल्लाह तआला के अलावा कोई नहीं जानता (3)। वह पर्दा थरा पर है, और थरा पर ही मख्लूक़ (सृष्टि) का ज्ञान समाप्त हो जाता है।

अल्लाह तआला का कथन: "और यदि तुम पुकार कर कहो, तो वह गुप्त (भेद) को भी जानता है और उससे भी अधिक गुप्त को भी।" इब्न अब्बास ने कहा: 'भेद' (सिर्फ़) वह है जो इंसान किसी दूसरे से गुप्त रूप से कहता है, और 'उससे भी अधिक गुप्त' वह है जो वह अपने दिल में छुपाता है और किसी दूसरे से नहीं कहता। उनसे यह भी रिवायत है: 'भेद' वह है जो तुम्हारा मन तुमसे कहता है, और 'भेद से भी अधिक गुप्त' वह है जो तुम्हारा मन भविष्य में कहेगा जो अभी हुआ नहीं है लेकिन होने वाला है; तुम जानते हो कि आज तुम्हारे मन में क्या भेद है, लेकिन तुम यह नहीं जानते कि कल तुम क्या भेद रखोगे, जबकि अल्लाह जानता है कि तुमने आज क्या छुपाया और तुम कल क्या छुपाओगे। इसका अर्थ है: अल्लाह भेद को भी जानता है और जो भेद से भी अधिक गुप्त है, उसे भी।

इब्न अब्बास ने यह भी कहा: "भेद" वह है जिसे आदम की संतान अपने मन में छुपाती है, और "अधिक गुप्त" वह है जो आदम की संतान से छिपा हुआ है जिसे वह करने वाला है लेकिन अभी उसे पता नहीं है। अल्लाह तआला वह सब जानता है; अतीत और भविष्य का उसका ज्ञान एक ही है, और सारी मख्लूक़ उसके ज्ञान में एक ही जान की तरह है। क़तादह और अन्य लोगों ने कहा: "भेद" वह है

जिसे इंसान अपने मन में छुपाता है, और "उससे भी अधिक गुप्त" वह है जो अभी तक हुआ ही नहीं और न ही किसी ने उसे मन में सोचा है।

---

(1) इसे इब्न कसीर ने अपनी तफ़सीर 5/273 में उल्लेख किया है। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 3/212, और इसे इब्न मरदुवैह ने रूह अल-मानी 21/88 की तरह निकाला है। अल-अलुसी ने कहा: मेरे विचार में सबसे प्रबल बात यह है कि ये बातें गढ़ी हुई (मनगढ़ंत) हैं। इब्न अल-क़य्यिम ने अल-मनार अल-मुनीफ़ 1/78 में इसका उल्लेख किया और कहा: "आश्चर्य है उस लेखक पर जिसने इन बेतुकी बातों को लिखा!" (3) पांडुलिपियों (द) और (म) में: "उसकी विशालता"।

ساتویں (۱)۔ ابن عباس: زمین ایک مچھلی (نون) پر ہے، اور مچھلی سمندر پر ہے، اور مچھلی کے دونوں کنارے یعنی اس کا سر اور دم عرش کے نیچے ملتے ہیں، اور سمندر ایک سبز چٹان پر ہے جس سے آسمان کی سبزی نکلی ہے، اور یہ وہی ہے جس کے بارے میں اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿فَتَكُن فِي صَخْرَةٍ أَوْ فِي السَّمَوَاتِ أَوْ فِي الْأَرْضِ﴾ [لقمان: ۱۶]، اور چٹان بیل کے سینگ پر ہے، اور بیل ثریٰ (گیلی مٹی) پر ہے، اور ثریٰ کے نیچے کیا ہے اسے اللہ تعالیٰ کے سوا کوئی نہیں جانتا (۲)۔

اور وہب بن منبہ نے کہا: روئے زمین پر سات سمندر ہیں، اور زمینیں سات ہیں، ہر دو زمینوں کے درمیان ایک سمندر ہے، پس سب سے نیچے والا سمندر جہنم کے کنارے پر بند ہے، اور اگر اس کی بڑائی، اس کے پانی کی کثرت اور اس کی ٹھنڈک نہ ہوتی تو جہنم اپنے اوپر موجود ہر چیز کو جلا دیتی۔ انہوں نے کہا: جہنم ہوا کی پیٹھ پر ہے، اور ہوا کی پیٹھ تاریکی کے ایک پردے پر ہے جس کی موٹائی اللہ تعالیٰ کے سوا کوئی نہیں جانتا (۳)، اور وہ پردہ ثریٰ پر ہے، اور ثریٰ پر ہی مخلوقات کا علم ختم ہو جاتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَإِن تَجْهَرْ بِالْقَوْلِ فَإِنَّهُ يَعْلَمُ السِّرَّ وَأَخْفَى﴾ ابن عباس نے کہا: 'سرّ' (بھید) وہ ہے جو انسان کسی دوسرے سے پوشیدہ طور پر کہے، اور اس سے زیادہ پوشیدہ 'أخفى' وہ ہے جسے وہ اپنے دل میں چھپائے اور کسی دوسرے سے اس کا تذکرہ نہ کرے۔ ان ہی سے یہ بھی مروی ہے کہ: 'سرّ' تیرے نفس کی بات ہے، اور 'أخفى' اس سے زیادہ پوشیدہ وہ ہے جو تو عنقریب اپنے نفس سے کہے گا جو ابھی تک نہیں ہوا لیکن ہونے والا ہے، تو جانتا ہے کہ تو آج اپنے دل میں کیا چھپا رہا ہے، لیکن تو یہ نہیں جانتا کہ تو کل کیا چھپائے گا، اور اللہ جانتا ہے کہ تو نے آج

کیا چھپایا اور تو کل کیا چھپائے گا؛ اور معنی یہ ہے کہ: اللہ بھید کو بھی جانتا ہے اور اس سے زیادہ پوشیدہ چیز کو بھی۔

اور ابن عباس نے یہ بھی کہا: "سرّ" وہ ہے جسے ابن آدم نے اپنے دل میں چھپایا، اور "أخفى" وہ ہے جو ابن آدم سے بھی پوشیدہ ہے جسے وہ کرنے والا ہے حالانکہ اسے ابھی اس کا علم نہیں، پس اللہ تعالیٰ یہ سب کچھ جانتا ہے، اور اس کا علم ماضی اور مستقبل میں ایک ہی علم ہے، اور تمام مخلوقات اس کے علم میں ایک جان کی طرح ہیں۔ قتادہ اور دیگر مفسرین نے کہا: "سرّ" وہ ہے جسے انسان اپنے نفس میں چھپائے، اور "أخفى" اس سے بھی پوشیدہ وہ ہے جو ابھی تک نہ ہوا ہو اور نہ ہی کسی نے اسے اپنے جی میں چھپایا ہو۔

---

(١) اسے ابن کثیر نے اپنی تفسیر ٥ / ٢٧٣ میں ذکر کیا ہے۔ (٢) تفسیر البغوی ٣ / ٢١٢ ، اور اسے ابن مردویہ نے نکالا جیسا کہ روح المعانی ٢١/ ٨٨ میں ہے۔ آلوسی نے کہا: میرے نزدیک قوی بات ان روایات کا من گھڑت ہونا ہے۔ اور ابن قیم نے المنار المنیف ١ / ٧٨ میں اسے ذکر کیا اور کہا: "تعجب ہے اس مصنف پر جس نے ایسی ہذیان گوئی لکھی!" (٣) نسخہ (د) اور (م) میں ہے: "عظمہ" (اس کی بڑائی)۔

Surah Ta-Ha: Verses 1 - 16 17

Ibn Zayd said: "The secret" (As-Sirr) is the secret of the creatures, and "more hidden" (Akhfa) than it is His own secret, Mighty and Majestic is He. Al-Tabari denied that (1), and said: That which is "more hidden" is what is not in the secret of a human being and will be in his soul, as Ibn Abbas said.

"Allah - there is no deity except Him. To Him belong the best names." [20:8] "Allah" is in the nominative case (marfu') as a subject (mubtada'), or based on a hidden subject, or as a substitute (badal) for the pronoun in "He knows" (3).

He, Glory be to Him, unified Himself; this was because the Messenger of Allah ﷺ called the polytheists to worship Allah Almighty alone, without any partner. This was hard for them. When Abu Jahl heard him mentioning the Most Merciful (Ar-Rahman), he said to Al-Walid ibn al-Mughirah: Muhammad forbids us from calling another god with Allah, while he himself calls upon Allah and Ar-Rahman. So Allah Almighty revealed: "The Most Merciful [who is] above the Throne established." [20:5], and He revealed: "Say, 'Call upon Allah or call upon the Most Merciful. Whichever [name] you call - to Him belong the best names.'" (4) [Al-Isra: 110]. He is One, and His names are many. Then He said: "Allah - there is no deity except Him. To Him belong the best names." Mention of them has already been made in Surah Al-A'raf (5).

Allah Almighty says: "And has the story of Moses reached you? (9) When he saw a fire and said to his family, 'Stay here; indeed, I have perceived a fire. Perhaps I can bring you a torch from it or find guidance at the fire.' (10) And when he came to it, he was called, 'O Moses, (11) Indeed, I am your Lord, so remove your sandals. Indeed, you are in the sacred valley of Tuwa. (12) And I have chosen you, so listen to what is revealed [to you]. (13) Indeed, I am Allah. There is no deity except Me, so worship Me and establish prayer for My remembrance. (14) Indeed, the Hour is coming - I almost conceal it - so that every soul may be recompensed for that which it strives. (15) So do not let one who does not believe in it and follows his desire avert you from it, lest you perish. (16)"

Allah Almighty's saying: "And has the story of Moses reached you?" The masters of meaning said: It is an interrogative of affirmation.

---

(1) In his Tafsir 16/13-17, and it contains the previous reports. See Al-Nukat wal-Uyun 3/394. (2) The word: "huwa" (he/is) is not present in (D) and (M). (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/33. (4) Mentioned by al-Baghawi in his Tafsir 3/142, and it does not

contain a mention of His saying: "The Most Merciful [who is] above the Throne established." (5) 9/391 and what follows.

सूरह ता-हा: आयतें 1 - 16 17

इब्न ज़ैद ने कहा: "रहस्य" (अल-सिर) प्राणियों का रहस्य है, और उससे भी "अधिक गुप्त" (अख़फ़ा) अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल का अपना रहस्य है। अल-तबरी ने इसका खंडन किया (1), और कहा: जो "अधिक गुप्त" है वह वह है जो मनुष्य के मन के रहस्य में नहीं है और उसकी आत्मा में होगा, जैसा कि इब्न अब्बास ने कहा था।

"अल्लाह - उसके अलावा कोई माबूद नहीं। उसी के लिए सबसे अच्छे नाम हैं।" [20:8] यहाँ "अल्लाह" शब्द कर्ता (मुब्तदा) के रूप में मरफ़ू(पेश के साथ) है, या किसी छिपे हुए कर्ता पर, या "वह जानता है" (यअ़लम) में सर्वनाम के बदल के रूप में है (3)।

अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने अपनी एकता का वर्णन किया; इसका कारण यह है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने मुशरिकों को अकेले अल्लाह की इबादत करने की दावत दी जिसका कोई साझीदार नहीं। यह उन पर बहुत भारी पड़ा। जब अबू जहल ने आप ﷺ को 'अर-रहमान' का ज़िक्र करते सुना, तो उसने वलीद इब्न अल-मुग़ीरा से कहा: मुहम्मद हमें अल्लाह के साथ दूसरे खुदा को पुकारने से मना करते हैं और खुद अल्लाह और अर-रहमान को पुकारते हैं। तब अल्लाह तआला ने नाज़िल किया: "रहमान अर्श पर विराजमान है" [20:5], और नाज़िल किया: "कह दो, अल्लाह कहकर पुकारो या रहमान कहकर पुकारो, जिस नाम से भी पुकारो, उसी के लिए सबसे अच्छे नाम हैं।" (4) [अल-इसरा: 110]। वह एक है और उसके नाम बहुत से हैं। फिर उसने कहा: "अल्लाह - उसके अलावा कोई माबूद नहीं। उसी के लिए सबसे अच्छे नाम हैं।" सूरह अल-आराफ़ (5) में इनके बारे में पहले ही आगाह किया जा चुका है।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: "और क्या तुम्हारे पास मूसा की खबर पहुँची है? (9) जब उसने आग देखी तो अपने घरवालों से कहा, 'तुम ठहरो, मैंने आग देखी है। शायद मैं उसमें से कोई अंगारा ले आऊं या आग के पास रास्ता पाने का कोई ज़रिया पा लूं।' (10) फिर जब वह वहाँ पहुँचा तो आवाज़ दी गई, 'ऐ मूसा! (11) बेशक मैं ही तुम्हारा रब हूँ, तो अपनी जूतियाँ उतार दो। तुम तुवा की पाक वादी में हो। (12) और मैंने तुम्हें चुन लिया है, तो जो वह्य (प्रकाशना) की जा रही है उसे गौर से सुनो। (13) बेशक मैं ही अल्लाह हूँ। मेरे सिवा कोई माबूद (इबादत के लायक) नहीं है, तो मेरी इबादत करो और मेरी याद के लिए नमाज़ कायम करो। (14) क़यामत की घड़ी यकीनन आने वाली है - मैं उसे छुपाए रखना चाहता हूँ - ताकि हर जान को उसकी कोशिश के मुताबिक बदला दिया जाए। (15) तो तुम्हें

उससे वह शख्स न रोक दे जो उस पर ईमान नहीं रखता और अपनी इच्छाओं का पालन करता है, वर्ना तुम हलाक (तबाह) हो जाओगे। (16)'"

अल्लाह तआला का फ़रमान: "और क्या तुम्हारे पास मूसा की खबर पहुँची है?" मा'आनी के माहिरों ने कहा: यह पुष्टि के लिए पूछा गया सवाल है।

---

(1) अपनी तफ़सीर 13/16-17 में, और इसमें पिछली खबरें मौजूद हैं। देखिए अल-नुक़त वल-उयून 3/394। (2) शब्द: "हुवा" (वह/है), (द) और (म) प्रतियों में नहीं है। (3) इराब अल-क़ुरान लिन-नहस 3/33। (4) अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 3/142 में इसका उल्लेख किया है, और इसमें अल्लाह के इस फ़रमान "रहमान अर्श पर विराजमान है" का उल्लेख नहीं है। (5) 9/391 और उसके बाद।

سورہ طہٰ: آیات ۱ - ۱٦ ۱۷

اور ابن زید نے کہا: «السِّرُّ» سے مراد مخلوق کا بھید ہے، اور «أخفى» اس سے بھی پوشیدہ اللہ عزوجل کا بھید ہے، اور طبری نے اس کا انکار کیا ہے(۱)، اور کہا: جو «أخفى» (زیادہ پوشیدہ) ہے وہ وہ ہے جو انسان کے بھید میں نہیں ہے اور اس کے دل میں ہوگا، جیسا کہ ابن عباس نے کہا۔

﴿اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى﴾ لفظ «اللہ» یہاں مبتدا ہونے کی وجہ سے مرفوع ہے، یا کسی پوشیدہ مبتدا کی وجہ سے، یا «یعلم» میں ضمیر سے بدل ہے(۳)۔

اللہ سبحانہ وتعالیٰ نے اپنی توحید بیان کی؛ اس کی وجہ یہ ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے مشرکین کو اللہ تعالیٰ کی اکیلے عبادت کی طرف بلایا جس کا کوئی شریک نہیں، تو ان پر یہ بات گراں گزری۔ جب ابوجہل نے آپ ﷺ کو 'الرحمن' کا ذکر کرتے ہوئے سنا، تو اس نے ولید بن مغیرہ سے کہا: محمد ہمیں اللہ کے ساتھ کسی دوسرے الٰہ کو پکارنے سے منع کرتے ہیں جبکہ وہ خود اللہ اور الرحمن کو پکار رہے ہیں، تو اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: ﴿الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى﴾، اور نازل فرمایا: ﴿قُلِ ادْعُوا اللَّهَ أَوِ ادْعُوا الرَّحْمَنَ أَيًّا مَّا تَدْعُوا فَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى﴾ (٤) [الإسراء: ۱۱۰]، اور وہ ایک ہے اور اس کے نام بہت سے ہیں۔ پھر فرمایا: ﴿اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى﴾۔ اور سورہ اعراف میں ان کا تذکرہ ہو چکا ہے(٥)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَهَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ مُوسَى (٩) إِذْ رَأَى نَارًا فَقَالَ لِأَهْلِهِ امْكُثُوا إِنِّي آنَسْتُ نَارًا لَّعَلِّي آتِيكُم مِّنْهَا بِقَبَسٍ أَوْ أَجِدُ عَلَى النَّارِ هُدًى (١٠) فَلَمَّا أَتَاهَا نُودِيَ يَا مُوسَى (١١) إِنِّي أَنَا رَبُّكَ فَاخْلَعْ نَعْلَيْكَ إِنَّكَ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوًى (١٢) وَأَنَا اخْتَرْتُكَ فَاسْتَمِعْ لِمَا يُوحَى (١٣) إِنَّنِي أَنَا اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا فَاعْبُدْنِي وَأَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي (١٤) إِنَّ السَّاعَةَ آتِيَةٌ أَكَادُ أُخْفِيهَا لِتُجْزَى كُلُّ نَفْسٍ بِمَا تَسْعَى (١٥) فَلَا يَصُدَّنَّكَ عَنْهَا مَن لَّا يُؤْمِنُ بِهَا وَاتَّبَعَ هَوَاهُ فَتَرْدَى (١٦)﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَهَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ مُوسَى﴾ اہل معانی نے کہا: یہ استفہام اثبات (ثابت کرنے کے لیے سوال) ہے۔

---

(١) اپنی تفسیر ١٣/١٦ - ١٧ میں، اور اس میں سابقہ روایات ہیں۔ دیکھئے النکت والعیون ٣٩٤/٣۔

(٢) لفظ: «هو»، نسخہ (د) اور (م) میں نہیں ہے۔ (٣) إعراب القرآن للنحاس ٣٣/٣۔ (٤) بغوی نے اپنی تفسیر ١٤٢/٣ میں اس کا ذکر کیا ہے، اور اس میں اللہ تعالیٰ کے قول ﴿الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى﴾ کا ذکر نہیں ہے۔ (٥) ٣٩١/٩ اور اس کے بعد۔

Surah Taha: Verses 9 - 16 18

And affirmation, its meaning: "Has there not come to you?" And it was said: its meaning is: "And there has come to you," as stated by Ibn Abbas (1). Al-Kalbi said: "His story had not come to him yet, then He informed him" (2). "When he saw a fire and said to his family, 'Stay here; indeed, I have perceived a fire; perhaps I can bring you a brand from it or find guidance at the fire.'" Ibn Abbas and others said: This was when he had fulfilled the term and was traveling with his family, coming from Midian towards Egypt. He had lost his way. Moses, peace be upon him, was a protective man; he would travel with people at night and part from them during the day out of protectiveness, so they would not see his wife. He lost his companions—as it was predestined in the knowledge of Allah Almighty—and it was a dark night (3). Muqatil said: It was Friday night in winter (4). Wahb bin Munabbih: Moses asked permission from Shuaib to return to his mother, and he granted it. So he set out with his family and sheep. A boy was born to him on the way on a cold, wintry, snowy night. He had strayed from the path and his livestock had scattered. Moses tried to strike fire, but the flint produced nothing. Then he saw a fire from afar on the left side of the road. "So he said to his family, 'Stay here,'" meaning: remain in your place (5). "Indeed, I have perceived a fire," meaning: I have seen [it] (6). Ibn Abbas said: When he headed towards the fire, he found the fire in a jujube tree. He stood in amazement at the beauty of the light of that fire (7) and the intense greenness of that tree. Neither the intense heat of the fire changed the beauty of the tree's greenness, nor did the abundance of the tree's water and the lushness of the greenery change the beauty of the fire's light (8).

(1) Al-Waseet by Al-Wahidi 3/201, and Zad al-Masir 5/271. (2) Mentioned by Al-Razi in his Tafsir 22/14. (3) Narrated by Al-Tabari 16/19 similarly, and mentioned by Al-Wahidi in Al-Waseet 3/201. (4) Al-Nukat wal-Uyun 3/395. (5) Zad al-Masir 5/272, and narrated by Al-Tabari 16/19 similarly. (6) Gharib al-Quran by Ibn Qutaybah p. 277. (7) In (Kh), (Z), and (F): "from the beauty of the light of that fire," and in (D) and (M): "from the beauty of that light," and what is established is from (Zha). (8) Al-Waseet by Al-Wahidi 3/202, and Tafsir al-Razi 22/15-16.

सूरा ता-हा: आयत 9 - 16 18

और पुष्टि, इसका अर्थ है: "क्या तुम्हारे पास नहीं आया?" और कहा गया: इसका अर्थ है: "और तुम्हारे पास आया है," जैसा कि इब्न अब्बास (1) ने कहा। अल-कल्बी ने कहा: "अभी उनकी कहानी उनके पास नहीं आई थी, फिर उन्होंने उसे सूचित किया" (2)। "जब उन्होंने एक आग देखी और अपने परिवार से कहा, 'यहीं रुको; वास्तव में, मैंने एक आग देखी है; शायद मैं उससे तुम्हारे लिए एक अंगारा ला सकूँ या आग के पास मार्गदर्शन पा सकूँ।'" इब्न अब्बास और अन्यों ने कहा: यह तब था जब उन्होंने अपनी अवधि पूरी कर ली थी और अपने परिवार के साथ यात्रा कर रहे थे, मदियन से मिस्र की ओर आ रहे थे। वे रास्ता भटक गए थे। मूसा अलैहिस्सलाम एक गैरतमंद (सुरक्षात्मक) व्यक्ति थे; वे रात में लोगों के साथ चलते और दिन में उनसे अलग हो जाते थे, ताकि वे उनकी पत्नी को न देख सकें। वे अपने साथियों से बिछड़ गए - जैसा कि अल्लाह तआला के ज्ञान में पहले से ही तय था - और वह एक अंधेरी रात थी (3)। मुक़ातिल ने कहा: वह सर्दियों में शुक्रवार की रात थी (4)। वहब बिन मुनब्बिह: मूसा ने शुऐब से अपनी माँ के पास लौटने की अनुमति मांगी, और उन्होंने अनुमति दे दी। अतः वे अपने परिवार और भेड़ों के साथ निकल पड़े। रास्ते में एक ठंडी, बर्फीली रात में उनके यहाँ एक लड़का पैदा हुआ। वे रास्ते से भटक गए थे और उनके मवेशी बिखर गए थे। मूसा ने आग जलाने की कोशिश की, लेकिन पत्थर से कुछ नहीं निकला। तभी उन्होंने सड़क के बाईं ओर दूर से एक आग देखी। "तो उन्होंने अपने परिवार से कहा, 'यहीं रुको,'" यानी: अपनी जगह पर बने रहो (5)। "वास्तव में, मैंने एक आग देखी है," यानी: मैंने देख लिया है (6)। इब्न अब्बास ने कहा: जब वे आग की ओर बढ़े, तो उन्होंने आग को एक बेरी (जुजुब) के पेड़ में देखा। वे उस आग की रोशनी की सुंदरता (7) और उस पेड़ की तीव्र हरियाली को देखकर आश्चर्यचकित रह गए। न तो आग की भीषण गर्मी ने पेड़ की हरियाली की सुंदरता को बदला, और न ही पेड़ के पानी की प्रचुरता और हरियाली की कोमलता ने आग की रोशनी की सुंदरता को बदला (8)।

(1) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 3/201, और ज़ाद अल-मसीर 5/271। (2) अल-राज़ी ने अपनी तफ़सीर 22/14 में इसका उल्लेख किया है। (3) अल-तब़री 16/19 द्वारा इसी प्रकार वर्णित, और अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 3/201 में उल्लेख किया गया है। (4) अल-नुक़त वल-उयून 3/395। (5) ज़ाद अल-मसीर 5/272, और अल-तब़री 16/19 द्वारा इसी प्रकार वर्णित। (6) इब्न क़ुतैबा द्वारा ग़रीब अल-क़ुरान पृष्ठ 277। (7) (ख), (ज़), और (फ़) में: "उस आग की रोशनी की सुंदरता से," और

(द) और (म) में: "उस रोशनी की सुंदरता से," और जो स्थापित है वह (ज़ा) से है। (8) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 3/202, और तफ़सीर अल-राज़ी 22/15-16।

سورة طہٰ: آیات 9 - 16 18

اور ایجاب (ثابت کرنا)، اس کا مطلب ہے: کیا تمہارے پاس (یہ خبر) نہیں آئی؟ اور کہا گیا: اس کا مطلب ہے: اور تمہارے پاس آگئی، یہ ابن عباس (1) نے کہا ہے۔ اور کلبی نے کہا: ابھی ان کا قصہ ان کے پاس نہیں آیا تھا، پھر اللہ نے انہیں مطلع کیا (2)۔ ﴿جب انہوں نے ایک آگ دیکھی تو اپنے گھر والوں سے کہا: تم یہیں ٹھہرو، میں نے ایک آگ دیکھی ہے، شاید میں تمہارے لیے اس میں سے کوئی چنگاری لے آؤں یا آگ کے پاس (راستے کی) رہنمائی پاؤں﴾ ابن عباس اور دیگر مفسرین نے کہا: یہ اس وقت کی بات ہے جب انہوں نے مدت پوری کر لی تھی اور اپنے گھر والوں کے ساتھ روانہ ہوئے تھے، وہ مدین سے مصر کی طرف آ رہے تھے۔ وہ راستہ بھٹک گئے تھے، اور موسیٰ علیہ السلام ایک غیرت مند آدمی تھے؛ وہ رات کے وقت لوگوں کے ساتھ چلتے اور دن کے وقت غیرت کی وجہ سے ان سے الگ ہو جاتے تھے تاکہ وہ ان کی بیوی کو نہ دیکھ سکیں، پس وہ اپنے ساتھیوں سے بچھڑ گئے - جیسا کہ اللہ تعالیٰ کے علم میں پہلے سے طے تھا - اور وہ ایک اندھیری رات تھی (3)۔ اور مقاتل نے کہا: وہ سردیوں میں جمعہ کی رات تھی (4)۔ وہب بن منبہ: موسیٰ نے شعیب سے اپنی والدہ کے پاس واپسی کی اجازت مانگی، تو انہوں نے اجازت دے دی۔ چنانچہ وہ اپنے گھر والوں اور بکریوں کے ساتھ نکل کھڑے ہوئے۔ راستے میں ایک سرد اور برفانی رات میں ان کے ہاں لڑکا پیدا ہوا۔ وہ راستے سے بھٹک گئے تھے اور ان کے مویشی بکھر گئے تھے، موسیٰ نے آگ جلانے کی کوشش کی مگر چقماق سے کچھ نہ نکلا، تبھی انہیں سڑک کے بائیں جانب دور سے ایک آگ دکھائی دی۔ ﴿پس انہوں نے اپنے گھر والوں سے کہا: تم ٹھہرو﴾ یعنی اپنی جگہ پر مقیم رہو (5)۔ ﴿میں نے ایک آگ دیکھی ہے﴾ یعنی: دیکھ لی ہے (6)۔ ابن عباس نے کہا: جب وہ آگ کی طرف بڑھے تو دیکھا کہ آگ ایک بیری (عناب) کے درخت میں ہے، وہ

اس آگ کی روشنی کے حسن (7) اور اس درخت کی شدید سبزی (ہریالی) کو دیکھ کر حیران رہ گئے۔ نہ تو آگ کی شدید تپش درخت کی سبزی کے حسن کو بدل رہی تھی، اور نہ ہی درخت کے پانی کی کثرت اور سبزی کی تازگی آگ کی روشنی کے حسن کو بدل رہی تھی (8)۔

(1) الوسیط للواحدی 201/3، وزاد المسیر 271/5۔ (2) اسے رازی نے اپنی تفسیر 14/22 میں ذکر کیا ہے۔ (3) اسے طبری نے 19/16 میں اسی طرح بیان کیا ہے، اور واحدی نے الوسیط 201/3 میں ذکر کیا ہے۔ (4) النکت والعیون 395/3۔ (5) زاد المسیر 272/5 ، اور طبری نے 19/16 میں اسی طرح بیان کیا ہے۔ (6) غریب القرآن لابن قتیبہ ص 277۔ (7) (خ) اور (ز) اور (ف) میں ہے: "اس آگ کی روشنی کے حسن سے"، اور (د) اور (م) میں ہے: "اس روشنی کے حسن سے"، اور جو متن میں ہے وہ (ظ) سے ہے۔ (8) الوسیط للواحدی 202/3، اور تفسیر رازی 15/22 - 16۔

Surah Taha: Verses 9 - 16 19

Al-Mahdawi mentioned: He saw the fire - according to what was narrated - and it was in a bramble bush. He headed towards it, but it moved away from him, so he returned and felt fear within himself. Then it drew near to him, and Allah, Almighty and Majestic, spoke to him from the tree(1). Al-Mawardi(2) said: It was fire in the eyes of Moses, and it was light with Allah Almighty.

Hamza read: "Li-ahli-hu-mkuthu" with a damma on the 'ha'(3), and likewise in Surah al-Qasas(4). Al-Nahhas(5) said: This is according to the dialect of those who say: "Marartu bi-hu ya rajul" (I passed by him, O man), so it came according to the original form, which is permissible; however, Hamza deviated from his usual rule specifically in these two places.

He said: "Stay" (imkuthu) and did not say: "Reside" (aqimu); because residence implies permanence, whereas staying is not like that(6).

"I perceived" (anastu): I saw, as said by Ibn al-A'rabi. From it is His saying: {If you perceive in them sound judgment} [An-Nisa: 6], meaning: you know(7). And "I perceived the sound" means: I heard it(8). "Al-qabas" is a flame of fire, as is "al-miqbas". It is said: "qabastu minhu naran" (I took fire from him) ... he gave me a spark from it. Similarly, "I extracted (iqtabastu) fire from him," and "I also extracted knowledge from him," meaning: I benefited from it. Al-Yazidi said: "I gave the man knowledge (aqbastu) and I gave him fire (qabbastu)"; if you sought it for him, you say: "aqbastuhu". Al-Kisa'i said: "aqbastuhu" is the same for fire or knowledge. He also said: "qabastuhu" for both of them(9). "Guidance" (huda) means: a guide.

His saying, the Almighty: {And when he came to it} meaning the fire {he was called} i.e., from the tree, as in Surah...

(1) Reported by al-Tabari 16/22 on the authority of Wahb bin Munabbih. (2) In Al-Nukat wa al-'Uyun 3/395. (3) Al-Sab'a p. 417, and Al-Taysir p. 150. (4) Verse (29). (5) In I'rab al-Quran 3/33. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/395. (7) Gharib al-Quran by Ibn Qutayba p. 277. (8) Al-Sihah (Anas). (9) Similar words in Tahdhib al-Lugha 8/419.

सूरह ता-हा: आयत 9 - 16 19

अल-महदवी ने उल्लेख किया है: उन्होंने आग देखी - जैसा कि रिवायत किया गया है - और वह एक कांटेदार झाड़ी (बेर) में थी। वह उसकी ओर बढ़े, लेकिन वह उनसे दूर हो गई, तो वे वापस लौटे और अपने मन में डर महसूस किया। फिर वह उनके करीब आई, और अल्लाह, सर्वशक्तिमान और प्रतापी ने झाड़ी (पेड़) से उनसे बात की(1)। अल-मावर्दी(2) ने कहा: वह मूसा के लिए आग थी, और अल्लाह तआला के यहाँ वह नूर (प्रकाश) था।

हमज़ा ने पढ़ा: "लि-अहलि-हु-मकुसू" (li-ahli-hu-mkuthu) 'हा' पर ज़म्मा (पेश) के साथ(3), और इसी तरह सूरह अल-क़सस(4) में भी। अल-नहस(5) ने कहा: यह उन लोगों की बोली के अनुसार है जो कहते हैं: "मर्तु बि-हु या रजुल" (मैं उसके पास से गुज़रा, ऐ आदमी), तो यह अपने मूल रूप में आया है, जो जायज़ है; लेकिन हमज़ा ने विशेष रूप से इन दो स्थानों पर अपने मूल नियम से हटकर काम किया।

उन्होंने कहा: "ठहरो" (imkuthu) और यह नहीं कहा: "निवास करो" (aqimu); क्योंकि निवास स्थायी होने का संकेत देता है, जबकि ठहरना वैसा नहीं है(6)।

"आनास्त" (मैंने महसूस किया/देखा): मैंने देखा, यह इब्न अल-अरबी ने कहा है। इसी से उनका कथन है: {यदि आप उनमें समझदारी महसूस करें} [अन-निसा: 6] यानी: आप जान लें(7)। और "मैंने आवाज़ महसूस की" का अर्थ है: मैंने इसे सुना(8)। "अल-क़बस" आग की एक लौ है, जैसा कि "अल-मिक़्बास" है। कहा जाता है: "क़बस्तु मिन्हु नारन" (मैंने उससे आग ली)... उसने मुझे उससे एक चिंगारी दी। इसी तरह, "मैंने उससे आग प्राप्त की (इक़्तबस्तु)", और "मैंने उससे ज्ञान भी प्राप्त किया", यानी: मुझे उससे लाभ हुआ। अल-यज़ीदी ने कहा: "मैंने आदमी को ज्ञान दिया (अक़बस्तु) और उसे आग दी (क़बस्तु)"; यदि आपने उसके लिए इसकी तलाश की तो आप कहेंगे: "अक़बस्तहु"। अल-किसाई ने कहा: आग या ज्ञान दोनों के लिए "अक़बस्तहु" समान है। उन्होंने यह भी कहा: "क़बस्तहु" दोनों के लिए प्रयोग होता है(9)। "हुदा" यानी: मार्गदर्शक।

अल्लाह तआला का कथन: {फिर जब वे वहां आए} यानी आग के पास {पुकारा गया} यानी झाड़ी (पेड़) से, जैसा कि सूरह... में है।

(1) अल-तबरी 16/22 द्वारा वहब बिन मुनब्बिह के अधिकार पर उद्धृत। (2) अल-नुक़त व अल-उयून 3/395 में। (3) अल-सबा पृ. 417, और अल-तयसीर पृ. 150। (4) आयत (29)। (5) इराब

अल-कुरान 3/33 में। (6) अल-नुक़त व अल-उयून 3/395 में। (7) इब्न कुतैबा द्वारा गरीब अल-कुरान पृ. 277। (8) अल-सिहाह (अनस)। (9) तहज़ीब अल-लुग़ा 8/419 में इसी तरह के शब्द।

سورہ طہٰ: آیات 9 - 16 ١٩

المهدوی نے ذکر کیا ہے: انہوں نے آگ دیکھی - جیسا کہ روایت کیا گیا ہے - اور وہ ایک جھاڑی (بیری کے درخت) میں تھی، چنانچہ وہ اس کی طرف بڑھے، لیکن وہ ان سے پیچھے ہٹ گئی، تو وہ واپس لوٹے اور اپنے دل میں خوف محسوس کیا، پھر وہ ان کے قریب آئی، اور اللہ عزوجل نے ان سے درخت سے کلام فرمایا(1)۔ الماوردی(2) نے کہا: وہ موسیٰ علیہ السلام کے پاس آگ تھی، اور اللہ تعالیٰ کے نزدیک وہ نور تھا۔

حمزہ نے "لأَهْلِهُ امْكُثُوا" میں ہاء کے ضمہ (پیش) کے ساتھ پڑھا ہے(3)، اور اسی طرح سورہ القصص(4) میں بھی۔ النحاس(5) نے کہا: یہ ان لوگوں کی لغت کے مطابق ہے جو کہتے ہیں: "مررت بِهُ یا رجل" (اے شخص، میں اس کے پاس سے گزرا)، چنانچہ وہ اسے اصل پر لائے ہیں، جو کہ جائز ہے؛ لیکن حمزہ نے خاص طور پر ان دو مقامات پر اپنی اصل (قاعدے) کی مخالفت کی ہے۔

فرمایا: "امکثوا" (ٹھہرو) اور یہ نہیں فرمایا: "اقیموا" (قیام کرو)؛ کیونکہ قیام دوام (ہمیشگی) کا تقاضا کرتا ہے، اور ٹھہرنا ویسا نہیں ہے(6)۔

"آنَسْتُ": میں نے دیکھا، یہ ابن الاعرابی نے کہا ہے۔ اور اسی سے ان کا قول ہے: ﴿فَإِنْ ءَانَسْتُم مِّنْهُمْ رُشْدًا﴾ [النساء: ٦] یعنی: تم جان لو(7)۔ اور "آنَسْتُ الصوتَ" کا مطلب ہے: میں نے اسے سنا(8)۔ اور "القبس": آگ کا شعلہ ہے، اور اسی طرح "المقباس" بھی۔ کہا جاتا ہے: "قَبستُ منه ناراً" (میں نے اس سے آگ لی) ... اس نے مجھے اس میں سے ایک چنگاری دی، اور اسی طرح "اقتبست منه ناراً" (میں نے اس سے آگ حاصل کی)، اور "اقتبستُ منه علماً" (میں نے اس سے علم بھی حاصل کیا)، یعنی: میں نے اس سے فائدہ اٹھایا۔ الیزیدی نے کہا: "أقبستُ الرجل علماً وقبَّستُه ناراً"؛ اگر تم

نے اس کے لیے اس کی طلب کی تو تم کہو گے: "أقبستُه"۔ اور الکسائی نے کہا: آگ یا علم کے لیے "أقبستُه" برابر ہے۔ اور انہوں نے کہا: ان دونوں میں "قبسته" بھی استعمال ہوتا ہے(9)۔ "هدىٰ" یعنی: راہنما۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَلَمَّا أَتَىٰهَا﴾ یعنی آگ ﴿نُودِيَ﴾ یعنی: درخت سے، جیسا کہ سورہ... میں ہے۔

(١) الطبری ١٦/٢٢ نے وہب بن منبہ سے روایت کیا ہے۔ (٢) النکت والعیون ٣/٣٩٥ میں۔ (٣) السبعة ص٤١٧، اور التیسیر ص١٥٠۔ (٤) آیت (٢٩)۔ (٥) إعراب القرآن ٣/٣٣ میں۔ (٦) النکت والعیون ٣/٣٩٥ میں۔ (٧) غریب القرآن لابن قتیبہ ص٢٧٧۔ (٨) الصحاح (أنس)۔ (٩) اسی طرح کی گفتگو تہذیب اللغہ ٨/٤١٩ میں ہے۔

Surah Ta-Ha: Verses 9 - 16 20

Al-Qasas (1) i.e., from its direction and side according to what follows: {O Moses! Verily I am your Lord}.

The words of the Almighty: {So take off your sandals; for you are in the sacred valley of Tuwa} contain five issues:

The first: His words: {So take off your sandals}. Al-Tirmidhi narrated from Abdullah bin Mas'ud, that the Prophet (peace be upon him) said: "On the day his Lord spoke to him, Moses was wearing a woollen cloak, a woollen jubba, a woollen cap, and woollen trousers, and his sandals were made of the skin of a dead donkey." He [Al-Tirmidhi] said: This is a strange (gharib) hadith, we do not know it except from the hadith of Humayd al-A'raj [and Humayd is Ibn Ali al-Kufi], whose hadith is rejected (munkar). But Humayd bin Qays al-A'raj al-Makki, the companion of Mujahid, is trustworthy. And the 'kummah' is a small cap (qalanusuwa) (2).

The majority read: "Inni" (Indeed I) with a kasra [under the alif]; meaning: he was called out to and it was said to him: O Moses, indeed I [am your Lord], and Abu Ubayd chose this. Abu 'Amr, Ibn Kathir (3), Ibn Muhaysin, and Humayd read it: "Anni" with a fatha on the alif; by applying the call.

Scholars differed regarding the reason for which he was commanded to take off his sandals—'al-khala' means stripping off, and 'al-na'l' is what you put as protection for your feet from the ground:

It was said: He was commanded to cast off the sandals because they were impure (najis), as they were from the skin of an animal not slaughtered [according to Sharia]; this was said by Ka'b, Ikrimah, and Qatadah.

It was said: He was commanded so in order to attain the blessing of the sacred valley, and for his feet to touch the soil of the valley; this was said by Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him), Al-Hasan, and Ibn Jurayj (4).

It was said: He was commanded to take off his sandals for submissiveness and humility when conversing with Allah Almighty. Likewise, the predecessors (Salaf) did when they circumambulated the House [the Kaaba] (5).

---

(1) Verse (30). (2) Sunan al-Tirmidhi (1734), and what is between the brackets is from it. (3) Al-Sab'ah p. 417, and al-Taysir p. 150, see al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 2/96. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/396. (5) Al-Kashaf 2/531.

सूरह ता-हा: आयत 9 - 16 20

अल-कसस (1) अर्थात: उसकी दिशा और पक्ष से, उसके अनुसार जो आगे आ रहा है: {हे मूसा! वास्तव में मैं ही तुम्हारा रब हूँ}।

अल्लाह तआला का कथन: {तो अपने जूते उतार दो, निश्चय ही तुम तुवा की पवित्र घाटी में हो} इसमें पाँच मसले हैं:

पहला: अल्लाह तआला का फ़रमान: {तो अपने जूते उतार दो}। तिरमिज़ी ने अब्दुल्ला बिन मसूद से रिवायत की है कि नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने फ़रमाया: "जिस दिन मूसा से उनके रब ने कलाम किया, उन पर ऊनी चादर, ऊनी जुब्बा, ऊनी टोपी, और ऊनी पाजामा था, और उनके जूते मरे हुए गधे की खाल के थे"। उन्होंने कहा: यह हदीस ग़रीब है, हम इसे केवल हुमैद अल-आरज की हदीस से जानते हैं [और हुमैद इब्न अली अल-कूफी है] जिसकी हदीस मुनकर है, जबकि हुमैद बिन कैस अल-आरज अल-मक्की, जो मुजाहिद के साथी हैं, विश्वसनीय हैं, और 'कुम्मह' छोटी टोपी (कलंसुवा) को कहते हैं (2)।

आम पाठकों ने "इन्नी" (निश्चित रूप से मैं) अलिफ के नीचे जेर (कसरा) के साथ पढ़ा है; अर्थात: उन्हें पुकारा गया और उनसे कहा गया: हे मूसा, निश्चित रूप से मैं, और इसे अबू उबैद ने चुना है। अबू अम्र, इब्न कसीर (3), इब्न मुहसिन और हुमैद ने अलिफ पर जबर (फत्हा) के साथ "अन्नी" पढ़ा है; पुकार के क्रियान्वयन के रूप में।

और विद्वानों ने उस कारण पर मतभेद किया है जिसके लिए जूते उतारने का आदेश दिया गया था - और 'खला' का अर्थ है उतारना, और 'ना'ल' वह है जो आप अपने पैरों को जमीन से बचाने के लिए पहनते हैं -:

कहा गया है: जूते उतारने का आदेश इसलिए दिया गया क्योंकि वे अपवित्र थे; क्योंकि वे बिना ज़बह की गई खाल से बने थे; यह काब, इकरामा और कतादा ने कहा है।

कहा गया है: यह आदेश इसलिए दिया गया ताकि वे पवित्र घाटी की बरकत प्राप्त करें, और उनके पैर घाटी की मिट्टी को छुएं यह अली बिन अबी तालिब रज़ियल्लाहु अन्हु, अल-हसन और इब्न ज़ुरैज ने कहा है (4)।

कहा गया है: अल्लाह तआला से प्रार्थना (मुनाजात) के समय विनय और विनम्रता के लिए जूते उतारने का आदेश दिया गया था। पूर्वजों (सल्फ़) ने भी ऐसा ही किया जब उन्होंने काबा (बैतुल्लाह) का तवाफ़ किया (5)।

---

(1) आयत (30)। (2) सुनन तिरमिज़ी (1734), और जो कोष्ठक के बीच है वह उसी से है। (3) अस-सबअह पृ. 417, और अत-तयसीर पृ. 150, देखिए अल-कशफ़ 'अन वुजूह अल-क़िरात 96/2। (4) अन-नुकात वल-उयून 3/396। (5) अल-कशाफ़ 2/531।

سورہ طہٰ: آیات 9 - 16 20

القصص (1) یعنی: اس کی سمت اور پہلو سے، اس کے مطابق جو آگے آ رہا ہے: {اے موسیٰ! یقیناً میں ہی تمہارا رب ہوں}۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {پس تم اپنے جوتے اتار دو، بے شک تم طویٰ کی مقدس وادی میں ہو} اس میں پانچ مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پس تم اپنے جوتے اتار دو}۔ امام ترمذی نے عبداللہ بن مسعود سے روایت کی ہے کہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "جس دن موسیٰ علیہ السلام سے ان کے رب نے کلام کیا، ان پر اون کی چادر، اون کا جبہ، اون کی ٹوپی، اور اون کا پاجامہ تھا، اور ان کے جوتے مردہ گدھے کی کھال کے تھے"۔ انہوں نے کہا: یہ حدیث غریب ہے، ہم اسے صرف حمید الاعرج کی حدیث سے جانتے ہیں [اور حمید ابن علی الکوفی ہے] جس کی حدیث منکر ہے، جبکہ حمید بن قیس الاعرج المکی، جو مجاہد کے ساتھی ہیں، ثقہ (قابل اعتماد) ہیں، اور 'کُمہ' چھوٹی ٹوپی (قلنسوہ) کو کہتے ہیں (2)۔

عام قراء نے "انّی" (بلاشبہ میں) الف کے نیچے زیر (کسرہ) کے ساتھ پڑھا ہے؛ یعنی: انہیں پکارا گیا اور ان سے کہا گیا: اے موسیٰ، بلاشبہ میں، اور اسے ابو عبید نے پسند کیا ہے۔ ابو عمرو، ابن کثیر (3)، ابن محیصن اور حمید نے الف پر زبر (فتحہ) کے ساتھ "انّی" پڑھا ہے؛ پکار کے عمل کے طور پر۔

اور علماء نے اس سبب میں اختلاف کیا ہے جس کی وجہ سے جوتے اتارنے کا حکم دیا گیا - اور 'خلع' کا مطلب ہے اتارنا، اور 'نعل' وہ ہے جو آپ اپنے پیروں کو زمین سے بچانے کے لیے پہنتے ہیں -:

کہا گیا ہے: جوتے اتارنے کا حکم اس لیے دیا گیا کیونکہ وہ ناپاک تھے؛ کیونکہ وہ غیر ذبح شدہ کھال سے بنے تھے؛ یہ کعب، عکرمہ اور قتادہ نے کہا ہے۔

کہا گیا ہے: یہ حکم اس لیے دیا گیا تاکہ وہ مقدس وادی کی برکت حاصل کریں، اور ان کے قدم وادی کی مٹی کو چھوئیں؛ یہ علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ، الحسن اور ابن جریج نے کہا ہے (4)۔

کہا گیا ہے: اللہ تعالیٰ سے مناجات کے وقت خشوع اور عاجزی کے لیے جوتے اتارنے کا حکم دیا گیا۔ سلف صالحین نے بھی ایسا ہی کیا جب وہ بیت اللہ کا طواف کرتے تھے (5)۔

---

(1) آیت (30)۔ (2) سنن ترمذی (1734)، اور جو بریکٹ کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔ (3) السبعة ص 417، اور التیسیر ص 150، دیکھیے الکشف عن وجوہ القراءات 96/2۔ (4) النکت والعیون 3/396۔ (5) الکشاف 2/531۔

And it was said: [It was] out of veneration for that place; just as the Sanctuary (Haram) is not entered with shoes out of veneration for it (1). Sa'id bin Jubayr said: It was said to him: Step on the earth barefoot as you enter the Kaaba barefoot (2). The custom for a slave is to remove shoes, and a person reaches the utmost degree of humility. So it was as if Moses, peace be upon him, was commanded to do that for this reason, and it does not matter (3) whether his sandals were made of dead skin or otherwise. Imam Malik did not see fit for himself to ride an animal in Medina, as a sign of piety towards its soil which contains the noble bones and the honorable body [of the Prophet] (4). From this meaning is the saying of the Prophet, peace and blessings be upon him, to Bashir ibn al-Khasasiyah as he was walking between graves with his sandals: "If you are in such a place, then take off your sandals." He said: So I took them off (5). A fifth opinion: That it is an expression of emptying his heart from the matters of family and children. Sometimes family is expressed as sandals. Similarly, it is in dream interpretation: whoever sees that he is wearing sandals, he will marry (6). And it was said: Because Allah Almighty spread out for him the carpet of light and guidance, and it is not appropriate to step on the carpet of the Lord of the Worlds with his sandals (7). It is possible that Moses was commanded to take off his sandals, and that was the first obligation upon him, just as the first thing said to Muhammad ﷺ was: {Arise and warn. And your Lord magnify. And your clothing purify. And the idols avoid} (8) [Al-Muddathir: 2-5], and Allah knows best the meaning of that.

(1) Tafsir al-Razi 22/17. (2) Narrated by al-Tabari 16/29. (3) In (z) and (m): "la tubali", and in al-Muharrar al-Wajiz 4/39 (and the speech from him): "la nubali". (4) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1244. (5) Narrated with this wording by Ibn Abd al-Barr in al-Tamhid 21/78, and narrated similarly by Ahmad (20787), Abu Dawood (3230), and al-Nasa'i 4/96. (6) Tafsir al-Razi 22/17. (7) Lata'if al-Isharat 2/448. (8) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1245.

सूरह ता-हा: आयतें 9 - 16 | 21

और कहा गया: उस स्थान के सम्मान के लिए; जैसे कि हरम (पवित्र स्थान) में उसके सम्मान में जूते पहनकर प्रवेश नहीं किया जाता (1)। सईद बिन जुबैर ने कहा: उनसे कहा गया: ज़मीन पर नंगे पैर चलें जैसे आप काबा में नंगे पैर प्रवेश करते हैं (2)। गुलाम का दस्तूर जूते उतारना है, और इंसान विनम्रता की पराकाष्ठा तक पहुँचता है। तो ऐसा लगा जैसे मूसा (अलैहिस्सलाम) को इस वजह से ऐसा करने का आदेश दिया गया था, और इससे कोई फर्क नहीं पड़ता (3) कि उनकी चप्पलें मृत खाल से बनी थीं या किसी और चीज़ से। इमाम मलिक ने मदीना में किसी जानवर की सवारी करना अपने लिए उचित नहीं समझा, उस मिट्टी के प्रति सम्मान के कारण जिसमें पवित्र हड्डियाँ और सम्मानित शरीर (पैगंबर का) समाहित है (4)। इसी अर्थ से पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का बशीर इब्न अल-खसासिया से कहना है, जब वह अपनी चप्पलें पहनकर कब्रों के बीच चल रहे थे: "यदि तुम ऐसी जगह पर हो, तो अपनी चप्पलें उतार दो।" उन्होंने कहा: तो मैंने उन्हें उतार दिया (5)। एक पाँचवाँ मत: कि यह उसके दिल को परिवार और बच्चों के मामलों से खाली करने की अभिव्यक्ति है। कभी-कभी परिवार को चप्पल के रूप में व्यक्त किया जाता है। इसी तरह, स्वप्न व्याख्या में है: जो कोई देखता है कि उसने चप्पल पहनी है, तो वह शादी करेगा (6)। और कहा गया: क्योंकि अल्लाह तआला ने उनके लिए नूर और हिदायत का बिछावन बिछाया था, और यह उचित नहीं है कि रब्बुल आलमीन के बिछावन पर जूतों के साथ कदम रखा जाए (7)। यह संभव है कि मूसा को अपनी चप्पलें उतारने का आदेश दिया गया था, और यह उन पर पहला दायित्व था, जैसे मुहम्मद ﷺ से कही गई पहली बात थी: {उठो और डराओ। और अपने रब की बड़ाई बयान करो। और अपने कपड़ों को पाक करो। और गंदगी (बुतपरस्ती) से दूर रहो} (8) [अल-मुद्दस्सिर: 2-5], और अल्लाह ही इसके उद्देश्य को बेहतर जानता है।

(1) तफ़्सीर अल-राज़ी 17/22। (2) अल-तबरी द्वारा उद्धृत 16/29। (3) (ज़) और (म) में: "ला तुबाली", और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/39 में (और उन्हीं से कथन): "ला नुबाली"। (4) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1244। (5) इब्न अब्द अल-बर्र द्वारा अल-तमहीद 21/78 में इन शब्दों के साथ उद्धृत, और इसी तरह अहमद (20787), अबू दाऊद (3230), और अल-नसाई 4/96 द्वारा उद्धृत। (6) तफ़्सीर अल-राज़ी 17/22। (7) लताइफ अल-इशारात 2/448। (8) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1245।

اور کہا گیا: اس جگہ کی تعظیم کے لیے؛ جس طرح حرم میں اس کی تعظیم کی وجہ سے جوتوں کے ساتھ داخل نہیں ہوا جاتا (۱)۔ سعید بن جبیر نے کہا: ان سے کہا گیا: زمین پر ننگے پاؤں چلو جس طرح تم کعبہ میں ننگے پاؤں داخل ہوتے ہو (۲)۔ غلام کا دستور جوتے اتارنا ہے، اور انسان عاجزی کی انتہا تک پہنچ جاتا ہے۔ گویا موسیٰ علیہ السلام کو اس وجہ سے ایسا کرنے کا حکم دیا گیا تھا، اور اس سے کوئی فرق نہیں پڑتا (۳) کہ ان کے جوتے مردار کی کھال سے تھے یا کسی اور چیز سے۔ امام مالک مدینہ میں کسی جانور پر سوار ہونا اپنے لیے مناسب نہیں سمجھتے تھے، اس مٹی کی تعظیم کی خاطر جس میں مقدس ہڈیاں اور مبارک جسم (نبی اکرم ﷺ کا) موجود ہے (۴)۔ اسی معنی سے نبی کریم ﷺ کا قول بشیر ابن الخصاصیہ سے ہے جب وہ قبروں کے درمیان جوتے پہن کر چل رہے تھے: "جب تم ایسی جگہ پر ہو تو اپنے جوتے اتار دو"۔ انہوں نے کہا: تو میں نے انہیں اتار دیا (۵)۔ پانچواں قول: کہ یہ ان کے دل کو اہل و عیال کے معاملے سے فارغ کرنے کی تعبیر ہے۔ کبھی اہل و عیال کو جوتے سے تعبیر کیا جاتا ہے۔ اسی طرح تعبیرِ خواب میں ہے: جو شخص دیکھے کہ اس نے جوتے پہنے ہوئے ہیں، تو وہ شادی کرے گا (۶)۔ اور کہا گیا: کیونکہ اللہ تعالیٰ نے ان کے لیے نور اور ہدایت کا بچھونا بچھایا تھا، اور یہ مناسب نہیں کہ رب العالمین کے بچھونے پر جوتوں کے ساتھ قدم رکھا جائے (۷)۔ یہ بھی ممکن ہے کہ موسیٰ علیہ السلام کو جوتے اتارنے کا حکم دیا گیا ہو اور یہ ان پر پہلا فرض ہو، جس طرح محمد ﷺ سے پہلی بات جو کہی گئی تھی وہ یہ تھی: {اٹھو اور خبردار کرو۔ اور اپنے رب کی بڑائی بیان کرو۔ اور اپنے کپڑے پاک رکھو۔ اور گندگی سے کنارہ کش رہو} (۸) [المدثر: ۲-۵]، اور اللہ ہی اس کی مراد کو بہتر جانتا ہے۔

(۱) تفسیر الرازی ۲۲/۱۷۔ (۲) اسے طبری نے نکالا ہے ۱۶/۲۹۔ (۳) (ز) اور (م) میں: "لا تبالی"، اور المحرر الوجیز ۳۹/۴ میں (اور کلام ان ہی سے ہے): "لا نبالی"۔ (۴) احکام القرآن لابن العربی ۱۲۴۴/۳۔ (۵) اسے ابن عبد البر نے التمہید ۷۸/۲۱ میں ان الفاظ کے ساتھ نکالا ہے، اور اسے احمد (۲۰۷۸۷)، ابو داؤد (۳۲۳۰)، اور نسائی ۹۶/۴ نے اس کے ہم معنی الفاظ میں نکالا ہے۔ (۶) تفسیر الرازی ۲۲/۱۷۔ (۷) لطائف الاشارات ۴۴۸/۲۔ (۸) احکام القرآن لابن العربی ۱۲۴۵/۳۔

Surah Ta-Ha: Verses 9 - 16 22 Second: In the report, it is mentioned that Moses, peace be upon him, took off his sandals and threw them beyond the valley (1). Abu Al-Ahwas said: Abdullah visited Abu Musa at his home, then the prayer was called (2). Abu Musa said to Abdullah: "Come forward (to lead)." Abdullah said: "You come forward; you are in your home." So he came forward and took off his sandals. Abdullah said: "Are you in the sacred valley?!" (3). In "Sahih Muslim": On the authority of Sa'id ibn Yazid, he said: I said to Anas: "Did the Messenger of Allah ﷺ pray in sandals?" He said: "Yes" (4). An-Nasa'i narrated it (5) from Abdullah bin As-Sa'ib: That the Prophet ﷺ prayed on the day of the conquest, and placed his sandals to his left. Abu Dawud narrated (6) from the hadith of Abu Sa'id al-Khudri, may Allah be pleased with him, who said: While the Messenger of Allah ﷺ was praying with his companions, he took off his sandals and placed them to his left. When the people saw that, they took off (7) their sandals. When the Messenger of Allah ﷺ finished his prayer, he said: "What made you throw off your sandals?" They said: "We saw you throwing off your sandals, so we threw off our sandals." The Messenger of Allah ﷺ said: "Indeed, Gabriel came to me and informed me that there was filth on them." And he said: "When any one of you comes to the mosque, let him look; if he sees filth or impurity on his sandals, let him wipe it off and pray in them." Abu Muhammad Abdul-Haq (8) authenticated it. It reconciles the two previous hadiths and removes the conflict between them. The scholars did not differ on the permissibility...

(1) Mentioned by Al-Zamakhshari in Al-Kashshaf 2/531. (2) After it in (D) and (M): So Abu Musa stood. (3) Narrated by Abd al-Razzaq in Al-Musannaf (1507), Ibn Abi Shaybah 2/418, and narrated from another path from Ibn Mas’ud by Ahmad (4397), and in it is the saying of Ibn Mas’ud after that: I have seen the Messenger of Allah ﷺ praying in leather socks and sandals. (4) Sahih Muslim (555), and narrated by Ahmad (11976) and Al-Bukhari (386). (5) In Al-Mujtaba 2/74, and in Al-Kubra (854), and it is with Ahmad (15392), and Abu Dawud (648). (6) In his Sunan (650), and narrated by Ahmad (11153) similarly. (7) In (M) and Sunan Abi Dawud: They threw. (8) In Al-Ahkam al-Shar'iyyah al-Sughra 1/196.

सूरह ता-हा: आयत 9 - 16 22 दूसरा: रिपोर्ट में है कि मूसा अलैहिस्सलाम ने अपनी चप्पलें उतार दीं और उन्हें घाटी के पीछे फेंक दिया (1)। अबू अल-अहवास ने कहा: अब्दुल्ला ने अपने घर पर अबू मूसा से मुलाकात की, फिर प्रार्थना (नमाज़) के लिए खड़ा किया गया (2)। अबू मूसा ने अब्दुल्ला से कहा: "आगे बढ़ो (इमामत के लिए)।" अब्दुल्ला ने कहा: "तुम आगे बढ़ो; तुम अपने घर में हो।" तो वह आगे बढ़े और अपनी चप्पलें उतार दीं। अब्दुल्ला ने कहा: "क्या तुम पवित्र घाटी में हो?!" (3)। और "सहीह मुस्लिम" में: सईद बिन यजीद से रिवायत है, उन्होंने कहा: मैंने अनस से पूछा: "क्या अल्लाह के रसूल ﷺ चप्पल पहनकर नमाज़ पढ़ते थे?" उन्होंने कहा: "हाँ" (4)। और इसे अन-नसाई ने (5) अब्दुल्ला बिन अस-साइब से रिवायत किया है: कि नबी ﷺ ने फ़तह (मक्का की विजय) के दिन नमाज़ पढ़ी, और अपनी चप्पलें अपनी बाईं ओर रख दीं। और अबू दाऊद ने (6) अबू सईद अल-खुदरी रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से रिवायत किया है कि उन्होंने कहा: जब अल्लाह के रसूल ﷺ अपने साथियों के साथ नमाज़ पढ़ रहे थे, तो अचानक उन्होंने अपनी चप्पलें उतार दीं और उन्हें अपनी बाईं ओर रख दिया। जब लोगों ने यह देखा, तो उन्होंने भी अपनी चप्पलें उतार दीं (7)। जब अल्लाह के रसूल ﷺ ने अपनी नमाज़ पूरी की, तो उन्होंने कहा: "तुम्हें अपनी चप्पलें उतारने पर किस चीज़ ने उकसाया?" उन्होंने कहा: "हमने आपको अपनी चप्पलें उतारते देखा, इसलिए हमने अपनी चप्पलें उतार दीं।" अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "बेशक जिब्रील मेरे पास आए और मुझे बताया कि उनमें गंदगी थी।" और उन्होंने फरमाया: "जब तुम में से कोई मस्जिद में आए, तो उसे देख लेना चाहिए; अगर वह अपनी चप्पलों में गंदगी या अशुद्धि देखे, तो उसे पोंछ देना चाहिए और उनमें नमाज़ पढ़नी चाहिए।" अबू मुहम्मद अब्दुल-हक (8) ने इसे प्रमाणित किया है। यह पहले की दो हदीसों के बीच सामंजस्य बिठाता है और उनके बीच के विरोध को दूर करता है। विद्वानों ने इसकी अनुमति पर मतभेद नहीं किया...

(1) अल-ज़मखशरी ने अल-कश्शाफ 2/531 में इसका उल्लेख किया है। (2) (द) और (म) में इसके बाद: तो अबू मूसा ने इकामत कही। (3) इसे अब्द अल-रज्जाक ने अल-मुसन्नफ (1507) में निकाला है, और इब्न अबी शैबा 2/418 ने, और इसे अहमद (4397) द्वारा इब्न मसूद रज़ियल्लाहु अन्हु से एक और रास्ते से निकाला गया है, और इसमें उसके बाद इब्न मसूद का कथन है: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को चमड़े के मोज़े और चप्पलों में नमाज़ पढ़ते देखा है। (4) सहीह मुस्लिम (555), और इसे अहमद (11976) और बुखारी (386) ने निकाला है। (5) अल-मुजतबा 2/74 में, और अल-कुबरा (854) में, और यह अहमद (15392) और अबू दाऊद (648) के पास है। (6) उनकी सुनन (650) में,

और अहमद (11153) ने इसे इसी तरह निकाला है। (7) (म) और सुनन अबी दाऊद में: उन्होंने फेंक दिया। (8) अल-अहकाम अल-शरिया अल-सुघरा 1/196 में।

سورہ طہٰ: آیات 9 - 16 22 دوسری بات: روایت میں ہے کہ موسیٰ علیہ السلام نے اپنے جوتے اتار دیئے اور انہیں وادی کے پیچھے پھینک دیا (1)۔ ابو الاحوص کہتے ہیں: عبداللہ نے ابو موسیٰ کے گھر ان کی زیارت کی، پھر نماز کھڑی ہوئی (2)، تو ابو موسیٰ نے عبداللہ سے کہا: "آگے بڑھیے (امامت کے لیے)۔" عبداللہ نے کہا: "آپ آگے بڑھیں، آپ اپنے گھر میں ہیں۔" تو وہ آگے بڑھے اور اپنے جوتے اتار دیئے، عبداللہ نے کہا: "کیا آپ وادیِ مقدس میں ہیں؟!" (3)۔ اور "صحیح مسلم" میں ہے: سعید بن یزید سے مروی ہے، انہوں نے کہا: میں نے انس سے پوچھا: "کیا رسول اللہ ﷺ جوتے پہن کر نماز پڑھتے تھے؟" انہوں نے کہا: "ہاں" (4)۔ اور اسے نسائی نے (5) عبداللہ بن السائب سے روایت کیا ہے: کہ نبی ﷺ نے فتح کے دن نماز پڑھی، تو اپنے جوتے اپنی بائیں جانب رکھ دیئے۔ اور ابو داؤد نے (6) ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: جب رسول اللہ ﷺ اپنے صحابہ کے ساتھ نماز پڑھ رہے تھے، تو اچانک آپ نے اپنے جوتے اتارے اور انہیں اپنی بائیں جانب رکھ دیا۔ جب لوگوں نے یہ دیکھا تو انہوں نے بھی اپنے جوتے اتار دیئے (7)۔ جب رسول اللہ ﷺ نے اپنی نماز مکمل کی تو فرمایا: "تمہیں اپنے جوتے اتارنے پر کس چیز نے آمادہ کیا؟" انہوں نے کہا: "ہم نے آپ کو جوتے اتارتے دیکھا تو ہم نے بھی اپنے جوتے اتار دیئے۔" رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بیشک جبرائیل میرے پاس آئے اور مجھے خبر دی کہ ان میں گندگی لگی ہے۔" اور فرمایا: "جب تم میں سے کوئی مسجد آئے تو اسے دیکھ لینا چاہیے، اگر وہ اپنے جوتوں میں گندگی یا کوئی آلودگی دیکھے تو اسے پونچھ لے اور ان میں نماز پڑھے۔" اسے ابو محمد عبدالحق (8) نے صحیح قرار دیا ہے۔ یہ پہلے کی دونوں حدیثوں کو جمع کرتی ہے اور ان کے درمیان سے تضاد دور کرتی ہے۔ اور علماء کا جواز پر کوئی اختلاف نہیں...

(1) زمخشری نے الکشاف 531/2 میں اسے ذکر کیا ہے۔ (2) (د) اور (م) میں اس کے بعد ہے: تو ابو موسیٰ نے اقامت کہی۔ (3) اسے عبدالرزاق نے المصنف (1507) میں روایت کیا ہے، اور ابن ابی شیبہ 418/2 نے، اور اسے احمد (4397) نے ابن مسعود رضی اللہ عنہ سے ایک اور طریق سے نکالا ہے، اور اس میں اس کے بعد ابن مسعود کا قول ہے: میں نے رسول اللہ ﷺ کو موزوں اور جوتوں میں نماز پڑھتے دیکھا ہے۔ (4) صحیح مسلم (555)، اور اسے احمد (11976) اور بخاری (386) نے روایت کیا ہے۔ (5) المجتبیٰ 74/2 میں، اور الکبریٰ (854) میں، اور یہ احمد (15392) اور ابو داؤد (648) کے پاس ہے۔ (6) اپنی سنن (650) میں، اور احمد (11153) نے اسے اسی طرح نکالا ہے۔ (7) (م) اور سنن ابی داؤد میں: انہوں نے پھینک دیئے۔ (8) الاحکام الشرعیہ الصغریٰ 196/1 میں۔

Surah Ta-Ha: Verses 9 - 16 23

Praying in sandals (1) if they are pure from impurities (2), so much so that some scholars said: praying in them is better, and it is the meaning of the Almighty's saying: "Take your adornment at every place of worship" based on what preceded (3). Ibrahim al-Nakha'i said about those who take off their sandals: "I would have wished that a needy person came and took them" (4).

Thirdly: If you take them off, place them between your feet, for Abu Hurairah said: The Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) said: "When one of you prays, let him place (5) his sandals between his feet" (6). Abu Hurairah said to al-Maqburi: "Take them off between your feet, and do not harm a Muslim with them" (7).

And what was narrated by Abdullah bin al-Sa’ib (may Allah be pleased with him) is that he (peace and blessings be upon him) took them off on his left (8). That was because he was an Imam. If you are an Imam or praying alone, do that if you wish. But if you are a follower in a row, do not harm the one on your left with them, and do not place them between your feet so they distract you, but rather in front of your feet.

It was narrated from Jubayr bin Mut'im that he said: "A man placing his sandals between his feet is an innovation (9).

Fourthly: If there is confirmed impurity on them that is agreed upon as being impure, like blood or human excrement, nothing purifies them except washing with water according to Malik, al-Shafi'i, and most scholars. If the impurity is disputed, like the urine of animals and their moist droppings, can wiping them with soil purify them...

---

(1) In (m): The sandal. (2) Al-Mufhim 2/161. (3) 9/193. (4) Narrated by Ibn Abi Shaybah in Al-Musannaf 2/416. (5) In (d) and (m): let him take off. (6) Narrated by Ibn Shaybah 2/418, and narrated by Abu Dawud (655) similarly. (7) Narrated by Ibn Abi Shaybah 2/418. (8) Mentioned in the previous issue. (9) Narrated by Ibn Abi Shaybah 2/418 from Nafi' bin Jubayr bin Mut'im.

सूरा ता-हा: आयत 9 - 16 23

चप्पलों (1) में नमाज़ पढ़ना यदि वे अशुद्धियों से पवित्र हों (2), यहाँ तक कि कुछ विद्वानों ने कहा है: उनमें नमाज़ पढ़ना बेहतर है, और यह अल्लाह तआला के इस कथन का अर्थ है: "हर मस्जिद के समय अपनी शोभा धारण करो" जैसा कि पहले बताया जा चुका है (3)। इब्राहिम अल-नखई ने उन लोगों के बारे में कहा जो अपनी चप्पलें उतार देते थे: "मेरी इच्छा थी कि कोई ज़रूरतमंद आए और उन्हें ले जाए" (4)।

तीसरा: यदि आप उन्हें उतारते हैं, तो उन्हें अपने पैरों के बीच रखें, क्योंकि अबू हुरैरा ने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "जब तुम में से कोई नमाज़ पढ़े, तो वह अपनी चप्पलों को अपने पैरों के बीच रखे" (5) (6)। अबू हुरैरा ने अल-मक़्बुरी से कहा: "उन्हें अपने पैरों के बीच उतारो, और उनके साथ किसी मुसलमान को कष्ट न पहुँचाओ" (7)।

और अब्दुल्ला बिन अल-साइब (रज़ियल्लाहु अन्हु) से जो रिवायत है कि उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) उन्हें अपनी बाईं ओर उतारा था (8)। ऐसा इसलिए था क्योंकि वे इमाम थे। यदि आप इमाम हैं या अकेले नमाज़ पढ़ रहे हैं, तो यदि आप चाहें तो ऐसा करें। लेकिन यदि आप कतार में एक मुक़्तदी (अनुयायी) हैं, तो उनके साथ अपने बाईं ओर वाले को परेशान न करें, और उन्हें अपने पैरों के बीच न रखें ताकि वे आपका ध्यान न भटकाएँ, बल्कि अपने पैरों के सामने रखें।

जुबैर बिन मुतिम से रिवायत है कि उन्होंने कहा: "एक आदमी का अपने पैरों के बीच अपनी चप्पलें रखना एक बिदअत (नवाचार) है (9)।

चौथा: यदि उन पर ऐसी अशुद्धि की पुष्टि हो जाए जिस पर अपवित्र होने की आम सहमति हो; जैसे कि रक्त और मनुष्यों का मल; तो उन्हें मलिक, शाफ़ई और अधिकांश विद्वानों के अनुसार पानी से धोने के अलावा और कुछ भी पवित्र नहीं करता है। और यदि अशुद्धि विवादित हो; जैसे कि जानवरों का पेशाब और उनका गीला गोबर; तो क्या मिट्टी से पोंछना उन्हें पवित्र करता है...

---

(1) (m) में: चप्पल (एकवचन)। (2) अल-मुफ़हिम 2/161. (3) 9/193. (4) इसे इब्न अबी शयबा ने अल-मुसन्नफ़ 2/416 में संकलित किया है। (5) (d) और (m) में: उसे उतार देना चाहिए। (6) इसे इब्न शयबा 2/418 ने संकलित किया है, और अबू दाऊद (655) ने इसी तरह संकलित किया है। (7) इसे

इब्न अबी शयबा 2/418 ने संकलित किया है। (8) पिछले मसले में उल्लेख किया गया है। (9) इसे इब्न अबी शयबा 2/418 में नाफे बिन जुबैर बिन मुतिम के माध्यम से संकलित किया गया है।

سورۃ طہٰ: آیات ۹ - ۱۶ ۲۳

جوتے (۱) میں نماز پڑھنا اگر وہ نجاست سے پاک ہوں (۲)، یہاں تک کہ بعض علماء نے کہا ہے کہ ان میں نماز پڑھنا بہتر ہے، اور یہی اللہ تعالیٰ کے اس قول کا مفہوم ہے: "تم ہر سجدہ گاہ (نماز) کے وقت اپنی زینت اختیار کرو" جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے (۳)۔ ابراہیم نخعی نے ان لوگوں کے بارے میں کہا جو اپنے جوتے اتار دیتے تھے: "میں چاہتا تھا کہ کوئی ضرورت مند آئے اور انہیں لے جائے" (۴)۔

تیسرا: اگر آپ انہیں اتاریں تو انہیں اپنے پیروں کے درمیان رکھیں، کیونکہ ابوہریرہ رضی اللہ عنہ نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جب تم میں سے کوئی نماز پڑھے تو اپنے جوتے اپنے دونوں پیروں کے درمیان رکھے" (۵) (۶)۔ ابوہریرہ نے المقبری سے کہا: "انہیں اپنے دونوں پیروں کے درمیان اتارو، اور ان کے ذریعے کسی مسلمان کو تکلیف نہ پہنچاؤ" (۷)۔

اور جو عبداللہ بن السائب رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ آپ ﷺ نے انہیں اپنی بائیں جانب اتارا تھا (۸)۔ کیونکہ آپ ﷺ امام تھے، پس اگر آپ امام ہوں یا اکیلے ہوں تو اگر چاہیں تو ایسا کریں، اور اگر آپ صف میں مقتدی ہوں تو ان کے ذریعے اپنے بائیں جانب والے کو تکلیف نہ پہنچائیں، اور انہیں اپنے دونوں قدموں کے درمیان نہ رکھیں کہ وہ آپ کو مشغول کر دیں، بلکہ اپنے قدموں کے سامنے رکھیں۔

اور جبیر بن مطعم رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: "آدمی کا اپنے دونوں قدموں کے درمیان جوتے رکھنا بدعت ہے" (۹)۔

چوتھا: اگر ان پر ایسی نجاست کا ہونا ثابت ہو جائے جس پر نجاست کا اتفاق ہے؛ جیسے خون اور انسان کا فضلہ؛ تو امام مالک، امام شافعی اور اکثر علماء کے نزدیک انہیں پانی سے دھوئے بغیر کوئی چیز پاک نہیں کرتی۔ اور اگر نجاست اختلافی ہو؛ جیسے چوپایوں کا پیشاب اور ان کا تر گوبر؛ تو کیا مٹی سے رگڑنا انہیں پاک کر دیتا ہے...

---

(١) (م) میں: النعل (واحد)۔ (٢) المفہم ١٦١/٢ ۔ (٣) ١٩٣/٩ ۔ (٤) اسے ابن ابی شیبہ نے المصنف ٤١٦/٢ میں روایت کیا ہے۔ (٥) (د) اور (م) میں: "فليخلع" (چاہیے کہ اتار دے)۔ (٦) اسے ابن شیبہ نے ٤١٨/٢ میں روایت کیا ہے، اور ابوداؤد (٦٥٥) نے بھی اسی طرح روایت کیا ہے۔ (٧) اسے ابن ابی شیبہ نے ٤١٨/٢ میں روایت کیا ہے۔ (٨) پچھلے مسئلے میں گزر چکا ہے۔ (٩) اسے ابن ابی شیبہ نے ٤١٨/٢ میں نافع بن جبیر بن مطعم کے واسطے سے روایت کیا ہے۔

Surah Ta-Ha: Verses 9 - 16 24 ...sandals and leather socks or not? There are two opinions among us. Al-Awza'i and Abu Thawr allowed purification by wiping them with soil without further detail. Abu Hanifa said: if the filth is dry, rubbing and scraping removes it, but if it is wet, nothing removes it except washing; except for urine, in which case he deemed only washing to be sufficient. Al-Shafi'i said: nothing purifies any of that except water. The correct view is the one of those who said: wiping purifies it for leather socks and sandals, due to the hadith of Abu Sa'id(1). However, if the sandals and leather socks are made from the skin of an animal that died naturally (carrion), then if it is untanned, it is impure by consensus(2), except for the opinion held by Al-Zuhri and Al-Layth, as previously explained in Surah An-Nahl(3). The discussion on the removal of impurity was covered in Surah Bara'ah (At-Tawbah), and praise be to Allah(4).

Fifth: His Almighty's saying: {Indeed, you are in the holy valley of Tuwa}. Al-Muqaddas: The purified. Al-Quds: Purity, and the Holy Land, meaning: the purified(5); it was named so because Allah Almighty removed the disbelievers from it and populated it with believers(6). Allah Almighty has granted some places more virtue than others, just as He has granted some times more virtue than others, and similarly for some animals. Allah may favor whatever He wills. Based on this, being holy is not solely due to the removal of disbelievers and the settlement of believers, for others share this characteristic with it.

And "Tuwa": is the name of the valley; as reported from Ibn Abbas, Mujahid, and others(7). Al-Dahhak said: it is a deep, circular valley like a well(8).

(1) Preceded in the second issue. (2) Ikmal al-Mu'lim 2/488, and al-Mufhim 2/161-162. (3) 12/398, and the school of al-Zuhri and al-Layth allows benefiting from the skins of dead animals even if not tanned. In what the author mentioned there. (4) 10/382 and thereafter. (5) Al-Sihah (qudus). (6) Fada'il al-Quds by Ibn al-Jawzi, p. 67. (7) Narrated by al-Tabari 16/28 from both of them. (8) Tafsir al-Baghawi 3/213, and 'al-tuwi': a well lined with stones. Al-Lisan (tawa).

सूरह ता-हा: आयत 9 - 16 24 जूते और चमड़े के मोज़े पर (मिट्टी मलना) पर्याप्त है या नहीं? हमारे यहाँ दो मत हैं। औज़ाई और अबू थौर ने बिना किसी विस्तार के मिट्टी से पोंछने को पर्याप्त माना। अबू हनीफ़ा ने कहा: यदि गंदगी सूख जाए तो रगड़ने और खुरचने से दूर हो जाती है, और यदि वह गीली हो तो धोने के अलावा कुछ भी उसे दूर नहीं करता; मूत्र के अतिरिक्त, जिसमें उनके अनुसार केवल धोना ही पर्याप्त है। अल-शाफ़ई ने कहा: पानी के अलावा कोई भी चीज़ इनमें से किसी को पवित्र नहीं करती। और सही विचार उन लोगों का है जिन्होंने कहा: मोज़े और जूते के लिए पोंछना उसे पवित्र कर देता है; अबू सईद की हदीस के कारण(1)। हालाँकि, यदि जूते और मोज़े मृत पशु (मुरदार) की खाल से बने हों, तो यदि वह बिना कमाई (untanned) हुई हो तो आम सहमति से वह अशुद्ध है(2), ज़ुहरी और लैथ के मत को छोड़कर, जैसा कि सूरह अन-नह्ल में पहले स्पष्ट किया जा चुका है(3)। और सूरह बरात (अत-तौबा) में गंदगी को दूर करने के बारे में चर्चा हो चुकी है, और सभी प्रशंसा अल्लाह के लिए है(4)।

पाँचवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {निस्संदेह तुम तुवा की पवित्र घाटी में हो}। अल-मुक़द्दस: पवित्र। और अल-क़ुद्स: पवित्रता, और पवित्र भूमि, यानी: पवित्र की गई(5); इसका नाम इसलिए रखा गया क्योंकि अल्लाह तआला ने काफ़िरों को वहाँ से निकाला और उसे मोमिनों से आबाद किया(6)। अल्लाह तआला ने कुछ स्थानों को दूसरों पर श्रेष्ठता प्रदान की है, जैसे उसने कुछ समयों को दूसरों पर श्रेष्ठता दी है, और कुछ जानवरों के लिए भी ऐसा ही है। अल्लाह जिसे चाहे श्रेष्ठ बना सकता है। इसके आधार पर, काफ़िरों को निकालने और मोमिनों को बसाने को ही पवित्रता का एकमात्र आधार नहीं माना जाएगा, क्योंकि अन्य स्थान भी इसमें उसके साथ भागीदार हैं।

और "तुवा": घाटी का नाम है; इब्न अब्बास, मुजाहिद और अन्य से वर्णित है(7)। और अल-दह्हाक ने कहा: यह एक गहरी, गोल घाटी है जैसे एक कुआँ(8)।

(1) दूसरे मुद्दे में पहले उल्लेख किया गया। (2) इकमल अल-मुअल्लिम 2/488, और अल-मुफ़हिम 2/161-162। (3) 12/398, और ज़ुहरी और लैथ का मत मृत जानवरों की खाल से लाभ उठाने की अनुमति देता है भले ही वह कमाई न की गई हो। जैसा कि लेखक ने वहां उल्लेख किया है। (4)

10/382 और उसके बाद। (5) अल-सिहाह (क़ुद्स)। (6) फज़ाइल अल-क़ुद्स, इब्न अल-जौज़ी द्वारा, पृष्ठ 67। (7) इसे तबरी ने 16/28 में उन दोनों से उद्धृत किया है। (8) तफ़सीर अल-बग़वी 3/213, और 'अत-तुवी': वह कुआँ जो पत्थरों से बना हो। अल-लिसान (तवा)।

سورہ طہٰ: آیات 9 - 16 24 نعل (جوتا) اور خف (چمڑے کے موزے) پر یا نہیں؟ ہمارے نزدیک دو اقوال ہیں۔ اوزاعی اور ابو ثور نے بغیر کسی تفصیل کے اسے مٹی سے پونچھنے کو کافی قرار دیا۔ ابو حنیفہ نے کہا: اگر نجاست خشک ہو جائے تو رگڑنے اور کھرچنے سے دور ہو جاتی ہے، اور اگر گیلی ہو تو اسے غسل (دھونے) کے علاوہ کچھ دور نہیں کرتا؛ سوائے پیشاب کے، ان کے نزدیک اس میں غسل کے علاوہ کچھ کافی نہیں۔ اور شافعی نے کہا: پانی کے علاوہ کوئی چیز ان میں سے کسی کو پاک نہیں کرتی۔ اور صحیح ان کا قول ہے جنہوں نے کہا: پونچھنا اسے موزے اور جوتے سے پاک کر دیتا ہے؛ ابو سعید کی حدیث کی وجہ سے(1)۔ بہرحال، اگر جوتا اور موزہ مردار کی کھال سے ہو، تو اگر وہ غیر دباغت شدہ ہو تو بالاتفاق ناپاک ہے(2)، سوائے زہری اور لیث کے مسلک کے، جیسا کہ سورہ نحل میں اس کا بیان گزر چکا ہے(3)۔ اور سورہ براءت (التوبہ) میں نجاست کو دور کرنے کے متعلق گفتگو ہو چکی ہے، اور تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں(4)۔

پانچواں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {بے شک تم طویٰ کی مقدس وادی میں ہو}۔ المقدس: پاکیزہ۔ اور القدس: پاکیزگی، اور سرزمینِ مقدسہ، یعنی: پاکیزہ کی گئی(5)؛ اس کا نام یہ اس لیے رکھا گیا کیونکہ اللہ تعالیٰ نے اس سے کافروں کو نکالا اور اسے مومنوں سے آباد کیا(6)۔ اور اللہ تعالیٰ نے بعض جگہوں کو بعض پر فضیلت دی ہے، جس طرح اس نے بعض زمانوں کو بعض پر فضیلت دی ہے، اور بعض جانوروں کے لیے بھی ایسا ہی ہے۔ اللہ جسے چاہے فضیلت دے سکتا ہے۔ اس بنا پر، کافروں کو نکالنے اور مومنوں کو بسانے سے ہی اسے مقدس نہیں مانا جائے گا، کیونکہ دیگر مقامات بھی اس میں اس کے شریک ہیں۔

اور "طویٰ": وادی کا نام ہے؛ ابن عباس، مجاہد اور دیگر سے مروی ہے(7)۔ اور ضحاک نے کہا: یہ ایک گہری، گول وادی ہے جیسے کنواں(8)۔

(1) دوسرے مسئلے میں گزر چکا۔ (2) إكمال المعلم 2/488، والمفهم 2/161 - 162۔ (3) 12/398، اور زہری اور لیث کا مذہب مردار کی کھال سے فائدہ اٹھانے کا جواز ہے اگرچہ دباغت نہ کی گئی ہو۔ جیسا کہ مصنف نے وہاں ذکر کیا ہے۔ (4) 10/382 اور اس کے بعد۔ (5) الصحاح (قدس)۔ (6) فضائل القدس لابن الجوزی ص 67۔ (7) اسے طبری نے 16/28 ان دونوں سے روایت کیا ہے۔ (8) تفسير البغوی 3/213، اور 'الطوي': وہ کنواں جو پتھروں سے چنا گیا ہو۔ اللسان (طوی)۔

Page 25 Surah Ta-Ha: Verses 9 - 16

Ikrima read it as: "Tiwa" (1). The rest read it as: "Tuwan" (2). Al-Jawhari said: "Tuwa" is the name of a place in Sham (Greater Syria), its letter 'Ta' is pronounced with both kasra and damma, and it is sometimes declined and sometimes not. Those who decline it consider it the name of a valley and a place, treating it as an indefinite noun. Those who do not decline it consider it the name of [a name of] a town and a spot, treating it as a definite noun. Some said: "Tuwan" is like "Tawan", meaning something folded or doubled. Regarding the phrase: "the holy valley Tuwa", they said it was folded twice, meaning it was sanctified. Al-Hasan said: Blessing and sanctification were doubled in it twice (3).

Al-Mahdawi mentioned from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them): It was called "Tuwa" because Moses traversed (folded) it at night when he passed through it, rising to the top of the valley. It is a verbal noun of an action not from its own root, as if He said: "Indeed you are in the holy valley" which you folded "Tuwan", meaning you crossed it and folded it by your traveling (4). Al-Hasan said: Its meaning is that it was sanctified twice (5), so it is a verbal noun from "I folded it Tuwan" as well.

The Almighty's saying: {And I have chosen you} means: I have selected you for the message. The people of Madinah, Abu Amr, Asim, and al-Kisa'i read: "And I have chosen you" (wa ana-khtartuka). Hamza read: "And We have chosen you" (wa anna-khtarnaka) (6), the meaning is the same. However, "And I have chosen you" is preferred here for two reasons: First, it is more consistent with the written script. Second, it is more consistent with the flow of speech; because of His, the Mighty and Sublime, saying: {O Moses, indeed I am your Lord, so take off your sandals}. The address follows this flow, as stated by an-Nahhas (7).

(1) Abu Hayyan attributed it in al-Bahr (6/231) to al-Hasan, al-A'mash, Abu Haywa, Ibn Abi Ishaq, Abu al-Samal, and Ibn Muhaysin. (2) Ibn Amir, Asim, Hamza, and al-Kisa'i read: "Tuwan" with damma on 'Ta' and tanwin; the rest of the seven read it with damma without tanwin. Al-Sab'a p. 417, and al-Taysir p. 150. (3) Al-Sihah (root T-W-Y), and what is between brackets is from it. (4) Tafsir al-Tabari 16/27, and it contains the saying of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them). (5) Narrated by al-Tabari 16/24. (6) Everyone read: {And I have chosen you} except Hamza, Al-Sab'a p. 417, and al-Taysir p. 151. (7) In I'rab al-Qur'an 3/34.

पृष्ठ २५ सूरा ता-हा: आयत ९ - १६

इक्रिमा ने इसे "तिवा" (१) पढ़ा है। बाकी लोगों ने इसे "तुवन" (२) पढ़ा है। अल-जौहरी ने कहा: "तुवा" शाम (ग्रेटर सीरिया) में एक स्थान का नाम है, इसके'ता' अक्षर पर कसरा (इ) और दम्मा (उ) दोनों पढ़े जाते हैं, और यह कभी विभक्ति (declined) होता है और कभी नहीं। जो लोग इसे विभक्ति करते हैं, वे इसे एक घाटी और स्थान का नाम मानते हैं, और इसे एक अनिश्चित संज्ञा के रूप में मानते हैं। जो लोग इसे विभक्ति नहीं करते हैं, वे इसे [एक नाम] शहर और स्थान का नाम मानते हैं, और इसे एक निश्चित संज्ञा के रूप में मानते हैं। कुछ ने कहा: "तुवन", "तवन" की तरह है, जिसका अर्थ है मुड़ी हुई या दोहरी चीज़। उन्होंने इस कथन के बारे में: "पवित्र घाटी तुवा" कहा: इसे दो बार मोड़ा गया था, जिसका अर्थ है कि इसे पवित्र किया गया था। अल-हसन ने कहा: इसमें बरकत और पवित्रता को दो बार दोहराया गया था (३)।

अल-महदवी ने इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से उल्लेख किया है: इसे "तुवा" इसलिए कहा गया क्योंकि मूसा ने रात में वहां से गुजरते समय उसे तय (मोड़ा) किया था, और वे घाटी के शिखर तक पहुँच गए थे। यह एक ऐसी क्रिया का स्रोत (verbal noun) है जो उसके अपने मूल शब्द से नहीं है, जैसे कि उसने कहा हो: "तुम पवित्र घाटी में हो" जिसे तुमने "तुवन" के रूप में तय किया, यानी तुमने इसे पार किया और अपनी यात्रा के माध्यम से इसे तय कर लिया (४)। अल-हसन ने कहा: इसका अर्थ है कि इसे दो बार पवित्र किया गया था (५), इसलिए यह भी "मैंने इसे तुवन के रूप में तय किया" से एक स्रोत है।

अल्लाह तआला का कथन: {और मैंने तुम्हें चुन लिया है} का अर्थ है: मैंने तुम्हें संदेश (पैग़म्बरी) के लिए चुन लिया है। मदीना के लोगों, अबू अम्र, आसिम और अल-किसाई ने पढ़ा है: "और मैंने तुम्हें चुन लिया है" (wa ana-khtartuka)। हमजा ने पढ़ा है: "और हमने तुम्हें चुन लिया है" (wa anna-khtarnaka) (६), अर्थ एक ही है। हालाँकि, "और मैंने तुम्हें चुन लिया है" यहाँ दो कारणों से बेहतर है: पहला: यह लिखित लिपि (रस्मुल-ख़त) के अधिक अनुकूल है। दूसरा: यह बातचीत के प्रवाह के साथ अधिक सुसंगत है; क्योंकि अल्लाह महान और प्रतापी का कथन है: {हे मूसा, वास्तव में मैं ही तुम्हारा पालनहार हूँ, इसलिए अपने जूते उतार दो}। बातचीत इसी प्रवाह में जारी रही, जैसा कि अन-नहस ने कहा (७)।

(१) अबू हय्यान ने अल-बहर (६/२३१) में इसे अल-हसन, अल-आमश, अबू हयवा, इब्न अबी इसहाक, अबू अल-समाल और इब्न मुहयसिन से जोड़ा है। (२) इब्न आमिर, आसिम, हमजा और अल-किसाई ने "तुवन" पढ़ा है, जिसमें 'ता' पर दम्मा और तनवीन है; सात में से बाकी ने इसे बिना तनवीन के दम्मा के साथ पढ़ा है। अस-सबा पृ. ४१७, और अल-तयसीर पृ. १५०। (३) अल-सिहाह (धातु त-व-य), और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। (४) तफ़सीर अल-तबरी १६/२७, और इसमें इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) का कथन है। (५) अल-तबरी १६/२४ द्वारा उद्धृत। (६) हमजा को छोड़कर सभी ने पढ़ा: {और मैंने तुम्हें चुन लिया है}, अस-सबा पृ. ४१७, और अल-तयसीर पृ. १५१। (७) इराब अल-क़ुरान ३/३४ में।

صفحہ ۲۵ سورہ طہٰ: آیات ۹ - ۱۶

عکرمہ نے اسے «طِوَی» (۱) پڑھا ہے۔ باقیوں نے «طُوًی» (۲) پڑھا ہے۔ جوہری نے کہا: «طوی» شام میں ایک جگہ کا نام ہے، اس کی 'طا' مکسور اور مضموم دونوں طرح پڑھی جاتی ہے، اور یہ منصرف بھی ہے اور غیر منصرف بھی۔ جس نے اسے منصرف مانا اس نے اسے ایک وادی اور جگہ کا نام قرار دیا اور اسے نکرہ بنایا، اور جس نے اسے غیر منصرف مانا اس نے اسے [ایک نام] بستی اور جگہ کا نام قرار دیا اور اسے معرفہ بنایا۔ بعض نے کہا: «طُوًی»، «طوًی» کی طرح ہے، اور وہ دہری چیز ہے، اور انہوں نے اس قول میں: «الْمُقَدَّسِ طُوًی» کہا: اسے دو بار لپیٹا گیا، یعنی اسے مقدس کیا گیا۔ اور حسن نے کہا: اس میں برکت اور تقدیس کو دو بار دہرا دیا گیا (۳)۔

مہدوی نے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے ذکر کیا: اسے «طوی» اس لیے کہا گیا کیونکہ موسیٰ علیہ السلام نے اسے رات کے وقت طے (لپیٹ) کیا جب وہ اس سے گزرے، پس وہ وادی کے بالائی حصے تک پہنچ گئے، تو یہ اس فعل کا مصدر ہے جو اس کے اپنے لفظ سے نہیں ہے، گویا اس نے کہا: «بے شک تم اس مقدس وادی میں ہو» جسے تم نے «طُوًی» کے طور پر طے کیا، یعنی تم اس سے گزرے اور اپنے سفر سے اسے طے کر لیا (۴)۔ حسن نے کہا: اس کا مطلب ہے کہ اسے دو بار مقدس کیا گیا (۵)، تو یہ بھی «طویته طُوًی» سے مصدر ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَأَنَا اخْتَرْتُكَ﴾ یعنی: میں نے تمہیں رسالت کے لیے منتخب کر لیا۔ اہل مدینہ، ابو عمرو، عاصم اور کسائی نے «وَأَنَا اخْتَرْتُكَ» پڑھا ہے۔ اور حمزہ نے «وَأَنَّا اخْتَرْنَاكَ» (۶) پڑھا ہے، اور معنی ایک ہی ہے، مگر «وَأَنَا اخْتَرْتُكَ» یہاں دو وجوہات سے بہتر ہے: ایک یہ کہ یہ رسم الخط کے زیادہ مشابہ ہے، اور دوسری یہ کہ یہ کلام کے تسلسل کے زیادہ موزوں ہے؛ اللہ عزوجل کے

اس قول کی وجہ سے: ﴿يَمُوسَى إِنِّي أَنَا رَبُّكَ فَاخْلَعْ نَعْلَيْكَ﴾، اور اسی تسلسل پر کلام جاری ہوا ہے، یہ نحاس نے کہا ہے (۷)۔

(۱) ابو حیان نے البحر ۶/۲۳۱ میں اسے حسن، اعمش، ابو حیوہ، ابن ابی اسحاق، ابو السمال اور ابن محیصن کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۲) ابن عامر، عاصم، حمزہ اور کسائی نے «طُوًى» طا کے ضمہ اور تنوین کے ساتھ پڑھا ہے، اور سات میں سے باقی قراء نے اسے بغیر تنوین کے ضمہ کے ساتھ پڑھا ہے۔ السبعہ ص ۴۱۷، والتیسیر ص ۱۵۰۔ (۳) الصحاح (طوی)، اور قوسین کے درمیان کا حصہ اسی سے ہے۔ (۴) تفسیر الطبری ۱۶/۲۷، اور اس میں ابن عباس رضی اللہ عنہما کا قول ہے۔ (۵) اسے طبری نے ۱۶/۲۴ میں نکالا ہے۔ (۶) حمزہ کے علاوہ سب نے ﴿وَأَنَا اخْتَرْتُكَ﴾ پڑھا ہے، السبعہ ص ۴۱۷، والتیسیر ص ۱۵۱۔ (۷) اعراب القرآن ۳/۳۴ میں۔

Surah Taha: Verses 9 - 16 Page 26

Allah's statement: {So listen to what is revealed} [Taha: 13] There is one issue in it: Ibn Atiyyah (1) said: My father narrated to me - he said: I heard Abu al-Fadl al-Jawhari, may Allah Almighty have mercy on him, saying: When it was said to Moses, blessings and peace of Allah be upon him: "So listen to what is revealed," he stood on a rock, leaned against a rock, placed his right hand over his left, dropped his chin onto his chest, and stood listening, and all his clothing was wool. I say: Good listening, as it should be, has been praised by Allah, so He said: {Those who listen to speech and follow the best of it. Those are the ones Allah has guided} [Az-Zumar: 18], and He dispraised the opposite of this quality, saying: {We are most knowing of how they listen to it} [Al-Isra: 47] - the verse. Thus, He praised the one who is silent to listen to His words with the presence of mind, and He commanded His servants with that as a matter of etiquette for them, saying: {So when the Qur'an is recited, then listen to it and pay attention that you may receive mercy} [Al-A'raf: 204]. And He said here: {So listen to what is revealed} because through that, understanding from Allah Almighty is attained. It is narrated from Wahb ibn Munabbih that he said: Part of the etiquette of listening is the stillness of the limbs, lowering the gaze, listening attentively, the presence of the mind, and the determination to act upon it. That is the listening that Allah Almighty loves, which is for the servant to restrain his limbs and not occupy them. Thus, his heart becomes occupied with what he hears, and he lowers his gaze so his heart does not dally with what he sees, and his mind is present so he does not talk to himself about anything other than what he is listening to, and he determines to understand, so he acts upon what he understands. Sufyan ibn 'Uyaynah said: The beginning of knowledge is listening, then understanding, then memorizing, then acting, then spreading [it] (2); so when the servant listens to the Book of Allah Almighty and the Sunnah of His Prophet, peace and blessings be upon him, with a sincere intention according to what Allah loves; He makes him understand as He loves, and He places a light in his heart. Allah's statement: {Indeed, I am Allah. There is no deity except Me, so worship Me and establish prayer for My remembrance} [Taha: 14] There are seven issues in it:

---

(1) In Al-Muharrar al-Wajiz 4/39. (2) Reported by Ibn Abd al-Barr in Jami' Bayan al-'Ilm (761).

सूरह ताहा: आयत 9 - 16 पृष्ठ 26

अल्लाह का कथन: {अतः सुनो जो वह्य (प्रकाशना) की जा रही है} [ताहा: 13] इसमें एक मुद्दा है: इब्न अतिया (1) ने कहा: मेरे पिता ने मुझे बताया - उन्होंने कहा: मैंने अबू अल-फजल अल-जौहरी (अल्लाह उन पर दया करे) को कहते सुना: जब मूसा (अल्लाह की उन पर कृपा और शांति हो) से कहा गया: "अतः सुनो जो वह्य की जा रही है," तो वे एक चट्टान पर खड़े हो गए, एक चट्टान का सहारा लिया, अपना दाहिना हाथ अपने बाएं हाथ पर रखा, अपनी ठुड्डी अपने सीने पर झुका ली, और सुनने के लिए खड़े हो गए, और उनके सभी कपड़े ऊनी थे। मैं कहता हूँ: उचित तरीके से सुनना एक ऐसी चीज़ है जिसकी अल्लाह ने प्रशंसा की है, और कहा है: {वे जो बात सुनते हैं और उसका सर्वोत्तम अनुसरण करते हैं। वे ही हैं जिन्हें अल्लाह ने मार्गदर्शन दिया है} [अज़-जुमर: 18], और इस गुण के विपरीत की निंदा की है, और कहा है: {हम भली-भांति जानते हैं कि वे इसे किस प्रकार सुनते हैं} [अल-इसरा: 47] - आयत के अंत तक। इस प्रकार, उन्होंने अपने शब्दों को सुनने के लिए एकाग्रता के साथ मौन रहने वाले की प्रशंसा की, और अपने दासों को उनके लिए शिष्टाचार के रूप में इसका आदेश दिया, और कहा: {और जब क़ुरआन पढ़ा जाए, तो उसे सुनो और चुप रहो ताकि तुम पर दया की जाए} [अल-अराफ़: 204]। और यहाँ कहा: {अतः सुनो जो वह्य की जा रही है} क्योंकि इसके माध्यम से ही अल्लाह तआला से समझ प्राप्त होती है। वहब इब्न मुनाबिह से वर्णित है कि उन्होंने कहा: सुनने के शिष्टाचार में अंगों की स्थिरता, दृष्टि नीची रखना, ध्यान से सुनना, मन की उपस्थिति और उस पर अमल करने का संकल्प शामिल है। यह वह सुनना है जिसे अल्लाह तआला पसंद करता है, जो यह है कि बंदा अपने अंगों को रोके रखे और उन्हें व्यस्त न रखे। इस प्रकार उसका हृदय जो वह सुन रहा है उसमें व्यस्त हो जाता है, और वह अपनी दृष्टि नीची कर लेता है ताकि उसका हृदय जो वह देख रहा है उससे विचलित न हो, और उसका मन उपस्थित रहता है ताकि वह अपने आप से सुनने के अलावा किसी और चीज़ के बारे में बात न करे, और वह समझने का संकल्प करता है, और जो समझता है उस पर अमल करता है। सूफ़ियान इब्न उययना ने कहा: ज्ञान की शुरुआत सुनना है, फिर समझना, फिर याद करना, फिर अमल करना, फिर उसका प्रसार करना (2); अतः जब बंदा अल्लाह तआला की किताब और उसके नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की सुन्नत को सच्ची नियत के साथ सुनता है जैसा कि अल्लाह पसंद करता है; तो वह उसे वैसा ही समझा देता है जैसा वह पसंद करता है, और उसके दिल में एक नूर (प्रकाश) पैदा कर देता है। अल्लाह का कथन: {निस्संदेह, मैं ही

अल्लाह हूँ। मेरे सिवा कोई पूज्य नहीं है, अतः मेरी ही इबादत करो और मेरी याद के लिए नमाज़ कायम करो} [ताहा: 14] इसमें सात मुद्दे हैं:

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/39 में। (2) इब्न अब्द अल-बर्र द्वारा जामी बयान अल-इल्म (761) में उद्धृत।

سورہ طہٰ: آیات ۹ - ۱۶ صفحہ ۲۶

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ فَاسْتَمِعْ لِمَا يُوحَى ﴾ [طہٰ: ۱۳] (پس اس وحی کو سن لو جو نازل کی جا رہی ہے) اس میں ایک مسئلہ ہے: ابن عطیہ (۱) نے کہا: مجھے میرے والد نے بتایا - کہا: میں نے ابو الفضل الجوہری رحمہ اللہ تعالیٰ کو فرماتے سنا: جب موسیٰ علیہ الصلوٰۃ والسلام سے کہا گیا: "پس اس وحی کو غور سے سنو جو نازل کی جا رہی ہے"، تو وہ ایک چٹان پر کھڑے ہوئے، ایک پتھر کا سہارا لیا، اپنا دایاں ہاتھ بائیں پر رکھا، اپنی ٹھوڑی اپنے سینے پر جھکا لی، اور سننے کے لیے کھڑے ہو گئے، اور ان کا سارا لباس صوف (اون) کا تھا۔ میں کہتا ہوں: حسنِ سماعت (اچھی طرح سننا) جیسا کہ واجب ہے، اللہ تعالیٰ نے اس پر مدح فرمائی ہے، پس فرمایا: ﴿ الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ ۚ أُولَٰئِكَ الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللَّهُ ﴾ [الزمر: ۱۸] ، اور اس صفت کے خلاف پر مذمت کی، پس فرمایا: ﴿ نَحْنُ أَعْلَمُ بِمَا يَسْتَمِعُونَ بِهِ ﴾ [الإسراء: ۴۷] - آیت کے آخر تک۔ پس اللہ نے اپنے کلام کو سننے کے لیے حضورِ قلب کے ساتھ خاموش رہنے والے کی تعریف کی، اور اپنے بندوں کو ادب سکھانے کے لیے اس کا حکم دیا، پس فرمایا: ﴿ وَإِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنصِتُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ ﴾ [الأعراف: ۲۰۴] اور یہاں فرمایا: ﴿ فَاسْتَمِعْ لِمَا يُوحَى ﴾ کیونکہ اسی کے ذریعے اللہ تعالیٰ سے فہم حاصل ہوتی ہے۔ وہب بن منبہ سے مروی ہے کہ انہوں نے فرمایا: سننے کے آداب میں سے اعضاء کا سکون، نگاہوں کا نیچا ہونا، کان لگا کر سننا، حضورِ قلب، اور اس پر عمل کرنے کا عزم ہے۔ اور یہی وہ سننا ہے جسے اللہ تعالیٰ پسند فرماتا ہے، اور وہ یہ ہے کہ بندہ اپنے اعضاء کو روک لے اور انہیں (فضول کاموں میں) مشغول نہ کرے۔ پس اس کا دل اس میں مشغول ہو جائے جو وہ سن رہا ہے، اور وہ اپنی نگاہیں نیچی کر لے تاکہ اس کا دل ان چیزوں میں نہ الجھے جو وہ دیکھ رہا ہے، اور اس کی عقل حاضر رہے تاکہ وہ اپنے نفس سے کسی اور چیز کے بارے میں

بات نہ کرے سوائے اس کے جو وہ سن رہا ہے، اور وہ سمجھنے کا پختہ ارادہ کرے، پھر جو سمجھے اس پر عمل کرے۔ سفیان بن عیینہ نے فرمایا: علم کا پہلا مرحلہ سننا ہے، پھر سمجھنا، پھر اسے یاد رکھنا، پھر اس پر عمل کرنا، پھر اسے پھیلانا (۲)؛ پس جب بندہ اللہ تعالیٰ کی کتاب اور اس کے نبی ﷺ کی سنت کو اس سچی نیت کے ساتھ سنتا ہے جو اللہ کو پسند ہے، تو اللہ اسے ویسے ہی فہم عطا فرماتا ہے جیسا وہ پسند کرتا ہے، اور اس کے دل میں ایک نور پیدا کر دیتا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ إِنَّنِي أَنَا اللَّهُ لَا إِلَٰهَ إِلَّا أَنَا فَاعْبُدْنِي وَأَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي ﴾ [طٰہٰ: ۱۴] اس میں سات مسائل ہیں:

---

(۱) المحرر الوجیز ۳۹/۴ میں۔ (۲) اسے ابن عبد البر نے جامع بیان العلم (۷۶۱) میں روایت کیا ہے۔

Surah Taha: Verses 9 - 16

Page 27

The first point: There is a difference in the interpretation of His saying: "for My remembrance" (li-dhikri). It was said: It might mean: so that you remember Me in it. Or it means: so that I mention you with praise in 'Illiyyun (the highest heavens) because of it. Thus, the verbal noun (source) in this case could be an addition to the subject or to the object(1).

It was also said: The meaning is: after monotheism (Tawhid), maintain the prayer. This is an indication of the greatness of the status of prayer; since it is a supplication to Allah Almighty and standing before Him. Based on this, the prayer itself is the remembrance. Allah Almighty called prayer a remembrance in His saying: "hasten to the remembrance of Allah" [Al-Jumu'ah: 9].

It was also said: What is meant is: if you forget and then remember, then pray, as in the report "he should pray it when he remembers it"(2). Meaning: prayer is not waived by forgetfulness.

The second point: Malik and others narrated that the Prophet ﷺ said: "Whoever sleeps through a prayer or forgets it, let him pray it when he remembers it; for Allah, Mighty and Majestic is He, says: 'And establish prayer for My remembrance'"(3).

Abu Muhammad Abd al-Ghani bin Said narrated, from the hadith of Hajjaj bin Hajjaj - who is Hajjaj al-Ahwal(4) from whom Yazid bin Zuray' narrated - he said: Qatada told us, from Anas bin Malik, who said: The Messenger of Allah ﷺ was asked about a man who sleeps through prayer or neglects it. He said: "Its expiation is that he prays it when he remembers it." Ibrahim bin Tahman followed him on the authority of Hajjaj, and Hammam bin Yahya similarly narrates from Qatada(5).

And Al-Daraqutni(6) narrated from Abu Huraira, from the Prophet ﷺ, that he said: "Whoever forgets a prayer, its time is when..."

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/39. (2) It will follow in the next issue. (3) It is similar in Malik's Muwatta 1/13-14, from Sa'id bin al-Musayyib as a mursal report within a hadith, and Muslim (680) connected it from Abu Huraira. The author quoted its wording from Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1246. (4) In (D), (Z), (Zha), and (M): the first; and what is confirmed is from (Kh). He is Hajjaj bin Hajjaj al-Bahili, al-Basri, al-Ahwal, the Hafiz. He died in (131 AH). As-Siyar 6/151. (5) Narrated by an-Nasa'i 2/59

and Ibn Majah (695) through Yazid bin Zuray' from Hajjaj. Narrated by Ahmad (13848), al-Bukhari (597), and Muslim (684) through Hammam bin Yahya from Qatada. (6) In his Sunan (1565).

सूरा ता-हा: आयत 9 - 16

पृष्ठ 27

पहली बात: अल्लाह के इस कथन "मेरी याद के लिए" (ली-ज़िकरी) की व्याख्या में मतभेद है। यह कहा गया है: इसका अर्थ हो सकता है कि तुम मुझे इसमें याद करो। या इसका अर्थ है: कि मैं इसके कारण 'इल्लिय्यीन' (उच्चतम स्वर्ग) में प्रशंसा के साथ तुम्हारा उल्लेख करूँ। इस प्रकार, इस मामले में क्रियात्मक संज्ञा (स्रोत) कर्ता या कर्म के साथ जुड़ सकती है (1)।

यह भी कहा गया है: इसका अर्थ है: एकेश्वरवाद (तौहीद) के बाद, नमाज़ (प्रार्थना) को बनाए रखें। यह नमाज़ के महान पद का संकेत है; क्योंकि यह अल्लाह तआला के सामने गिड़गिड़ाना और उसके सामने खड़ा होना है। इस आधार पर, नमाज़ ही ज़िक्र (याद) है। अल्लाह तआला ने अपने इस कथन में नमाज़ को ज़िक्र कहा है: "अल्लाह के ज़िक्र की ओर दौड़ो" [अल-जुमुआ: 9]।

यह भी कहा गया है: तात्पर्य यह है: यदि तुम भूल जाओ और फिर याद आए तो नमाज़ पढ़ो, जैसा कि रिवायत में है "जब उसे याद आए तो उसे पढ़ लेना चाहिए" (2)। यानी, भूलने से नमाज़ माफ़ नहीं होती।

दूसरी बात: मालिक और अन्य ने रिवायत की है कि पैगंबर ﷺ ने फरमाया: "जो कोई नमाज़ के समय सोता रह जाए या उसे भूल जाए, तो जब उसे याद आए वह उसे पढ़ ले; क्योंकि अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल फरमाता है: 'और मेरी याद के लिए नमाज़ कायम करो'" (3)।

अबू मुहम्मद अब्दुल गनी बिन सईद ने हज्जाज बिन हज्जाज की हदीस से रिवायत की है - और वह हज्जाज अल-अहवल (4) हैं जिनसे यजीद बिन ज़ुरैय ने रिवायत की है - उन्होंने कहा: हमें कतादा ने अनस बिन मालिक से बताया, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ से उस व्यक्ति के बारे में पूछा गया जो नमाज़ के समय सो जाता है या उसकी उपेक्षा करता है। उन्होंने फरमाया: "इसका कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) यह है कि जब उसे याद आए वह उसे पढ़ ले।" इब्राहिम बिन तहमान ने हज्जाज के माध्यम से उनका अनुसरण किया, और हम्माम बिन याह्या भी इसी तरह कतादा से रिवायत करते हैं (5)।

और दारकुतनी (6) ने अबू हुरैरा से, पैगंबर ﷺ से रिवायत की है, उन्होंने फरमाया: "जो कोई नमाज़ भूल जाए, तो उसका समय वह है जब..."

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/39। (2) यह अगले मुद्दे में आएगा। (3) यह मुवत्ता मालिक 1/13-14 में सईद बिन अल-मुसय्यिब से एक मुरसल रिवायत के रूप में है, और मुस्लिम (680) ने इसे अबू हुरैरा से जोड़ा है। लेखक ने इसके शब्दों को इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3/1246 से उद्धृत किया है। (4) (द), (ज़), (ज़ा) और (म) में: 'पहला'; और (ख़) से पुष्ट है। वह हज्जाज बिन हज्जाज अल-बाहिली, अल-बसरी, अल-अहवल, हाफिज़ हैं। उनकी मृत्यु (131 हिजरी) में हुई थी। अस-सियार 6/151। (5) इसे अन-नसाई 2/59 और इब्न माजाह (695) ने हज्जाज से यजीद बिन ज़ुरैय के माध्यम से निकाला है। और इसे अहमद (13848), बुखारी (597), और मुस्लिम (684) ने कतादा से हम्माम बिन याह्या के माध्यम से निकाला है। (6) उनकी सुनन (1565) में।

سورة طٰہٰ: آیات ۹ - ۱۶

صفحہ ۲۷

پہلی بات: اللہ تعالیٰ کے ارشاد ﴿لِذِكْرِي﴾ (میری یاد کے لیے) کی تاویل میں اختلاف پایا جاتا ہے۔ کہا گیا ہے: اس کا مطلب یہ ہو سکتا ہے کہ تو مجھے اس میں یاد کرے، یا اس کا مطلب یہ ہے کہ میں اس کی وجہ سے 'علّیین' میں تیرا تذکرہ خیر (تعریف) کے ساتھ کروں۔ اس صورت میں مصدر کا مضاف الیہ فاعل یا مفعول دونوں ہو سکتے ہیں(۱)۔

اور کہا گیا ہے: اس کا معنی یہ ہے کہ: توحید کے بعد نماز کی پابندی کرو۔ یہ نماز کی قدر و منزلت کی عظمت پر ایک تنبیہ ہے؛ کیونکہ یہ اللہ تعالیٰ کے سامنے گڑگڑانا اور اس کے حضور کھڑا ہونا ہے، اور اس بنیاد پر نماز ہی ذکر ہے۔ اللہ تعالیٰ نے اپنے اس ارشاد میں نماز کو ذکر کا نام دیا ہے: ﴿فَاسْعَوْا إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ﴾ [الجمعة: ۹]۔

اور کہا گیا ہے: مراد یہ ہے کہ: اگر تم بھول جاؤ اور پھر یاد آئے تو نماز پڑھ لو، جیسا کہ روایت میں ہے «جب اسے یاد آئے تو اسے پڑھ لے»(۲)۔ یعنی: بھول جانے سے نماز ساقط نہیں ہوتی۔

دوسری بات: امام مالک اور دیگر نے روایت کیا ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: «جو نماز کے وقت سوتا رہ جائے یا اسے بھول جائے، تو جب اسے یاد آئے وہ اسے پڑھ لے؛ کیونکہ اللہ عزوجل فرماتا ہے: ﴿وَأَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي﴾»(۳)۔

اور ابو محمد عبد الغنی بن سعید نے حجاج بن حجاج کی حدیث سے روایت کیا ہے - اور یہ وہی حجاج الاحول(٤) ہیں جن سے یزید بن زریع نے روایت کیا ہے - وہ کہتے ہیں: ہمیں قتادہ نے حضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ سے بیان کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ سے اس شخص کے

بارے میں پوچھا گیا جو نماز کے وقت سو جاتا ہے یا اس سے غافل ہو جاتا ہے؛ آپ ﷺ نے فرمایا: «اس کا کفارہ یہ ہے کہ جب اسے یاد آئے وہ اسے پڑھ لے»۔ ابراہیم بن طہمان نے حجاج سے ان کی متابعت کی ہے، اور اسی طرح ہمام بن یحییٰ قتادہ سے روایت کرتے ہیں(٥)۔

اور دارقطنی(٦) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: «جو نماز بھول جائے تو اس کا وقت وہی ہے جب...»

---

(١) المحرر الوجیز ٣٩/٤۔ (٢) اگلے مسئلے میں آئے گا۔ (٣) یہ موطا مالک ١٣/١-١٤ میں سعید بن مسیب سے مرسل روایت کے طور پر ہے، اور امام مسلم (٦٨٠) نے اسے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے موصولاً بیان کیا ہے۔ مصنف نے اس کے الفاظ ابن العربی کی احکام القرآن ١٢٤٦/٣ سے نقل کیے ہیں۔ (٤) (د)، (ز)، (ظ) اور (م) میں: 'الاول' ہے، اور (خ) سے ثابت شدہ 'الاحول' ہے۔ وہ حجاج بن حجاج الباہلی، البصری، الاحول، الحافظ ہیں۔ ان کی وفات (١٣١ھ) میں ہوئی۔ السیر ١٥١/٦۔ (٥) اسے نسائی ٥٩/٢ اور ابن ماجہ (٦٩٥) نے یزید بن زریع کے واسطے سے حجاج سے روایت کیا ہے۔ اور احمد (١٣٨٤٨)، بخاری (٥٩٧) اور مسلم (٦٨٤) نے ہمام بن یحییٰ کے واسطے سے قتادہ سے روایت کیا ہے۔ (٦) اپنی سنن (١٥٦٥) میں۔

Surah Taha: Verses 9 - 16 / Page 28

"when he remembers it."

His saying: "let him pray it when he remembers it" is evidence of the obligation of making up missed prayers for the sleeper and the heedless, whether the prayers are many or few, and this is the school of thought of the majority of scholars. An isolated disagreement has been narrated - which is not taken into account because it contradicts the text of the Hadith - from some people regarding what exceeds five prayers: that he is not obliged to make them up (1).

I said: Allah Almighty commanded the establishment of prayer, and specified certain times, saying: "Establish prayer at the decline of the sun" [Al-Isra: 78] the verse, and others. And whoever establishes at night what he was commanded to establish during the day, or vice-versa, his action is not in accordance with what he was commanded, and there is no reward for him for his action, and he is a sinner; and on this basis, it would not be obligatory for him to make up what passed its time. Were it not for his saying (peace and blessings be upon him): "Whoever sleeps through a prayer or forgets it, let him pray it when he remembers it," no one would benefit from a prayer performed outside its time. In this respect, it was 'qada' (making up) not 'ada' (performance on time); because 'qada' is by a new command and not by the first command.

Third: As for the one who leaves prayer intentionally, the majority are also of the opinion that it is obligatory for him to make it up, even if he is a sinner, except for Dawud. Abu Abd al-Rahman al-Ash'ari al-Shafi'i agreed with him (2), narrated by Ibn al-Qassar. The difference between the intentional person, the forgetful person, and the sleeper is the removal of sin; the intentional person is sinful, and all of them must make it up. The argument for the majority is Allah Almighty's saying: "And establish prayer" [Al-An'am: 72], and He did not differentiate between whether it is in its time or after it. It is a command that implies obligation.

Also, the command to make up for the sleeper and the forgetful person has been established, even though they are not held sinful (3), so the intentional one is more deserving of it. Also his saying: "Whoever sleeps through a prayer or forgets it" and forgetfulness (nisyan) means leaving, Allah Almighty said:

(1) Al-Mufhim 2/309. (2) Al-Mufhim 2/309, and see Ikmal al-Mu'allim 2/670. (3) In (Kh), (D), (F), and (M): sinful (ma'thumin), and what is fixed is from (Za) and Al-Mufhim 2/309 and the speech is from him.

सूरह ताहा: आयतें 9 - 16 / पृष्ठ 28

"जब उसे वह याद आए।"

उनका कथन: "जब उसे वह याद आए तो वह उसे पढ़ ले" सोने वाले और बेख़बर व्यक्ति के लिए छूटी हुई नमाज़ों को कज़ा (फिर से पढ़ना) करने की अनिवार्यता का प्रमाण है, चाहे नमाज़ें ज़्यादा हों या कम, और यही अधिकांश विद्वानों का मत है। एक अलग राय का उल्लेख किया गया है - जिसे महत्व नहीं दिया जाता क्योंकि यह हदीस के पाठ के विरुद्ध है - कुछ लोगों से पाँच नमाज़ों से अधिक के बारे में: कि उसके लिए कज़ा करना अनिवार्य नहीं है (1)।

मैंने कहा: अल्लाह तआला ने नमाज़ क़ायम करने का आदेश दिया है, और कुछ निश्चित समय तय किए हैं, तो कहा: "सूरज के ढलने पर नमाज़ क़ायम करो" [अल-इसरा: 78] आयत, और इसके अलावा अन्य आयतें। और जिसने रात में वह क़ायम किया जिसका उसे दिन में क़ायम करने का आदेश दिया गया था, या इसके विपरीत; तो उसका कार्य उस आदेश के अनुसार नहीं हुआ जिसका उसे आदेश दिया गया था, और उसके कार्य के लिए उसके लिए कोई प्रतिफल (सवाब) नहीं है, और वह पापी है; और इस आधार पर, उसके लिए उस नमाज़ की कज़ा करना अनिवार्य नहीं होता जिसका समय बीत चुका है। यदि आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का यह कथन न होता: "जो कोई नमाज़ से सो जाए या उसे भूल जाए, तो जब उसे याद आए वह उसे पढ़ ले," तो कोई भी उस नमाज़ से लाभान्वित नहीं होता जो उसके समय के बाहर हुई हो, और इसी दृष्टि से, यह 'कज़ा' थी न कि 'अदा' (समय पर प्रदर्शन); क्योंकि कज़ा एक नए आदेश द्वारा होती है न कि पहले आदेश द्वारा।

तीसरा: जहाँ तक जानबूझकर नमाज़ छोड़ने वाले का संबंध है, तो अधिकांश विद्वान उसे भी कज़ा करने के अनिवार्य होने पर सहमत हैं, भले ही वह पापी हो, सिवाय दाऊद के। अबू अब्द अल-रहमान अल-अशारी अल-शाफी (2) ने उनकी सहमति व्यक्त की, जिसे इब्न अल-क़स्सार ने उनसे उद्धृत किया है। जानबूझकर करने वाले, भूलने वाले और सोने वाले के बीच का अंतर पाप का हटना है, इसलिए जानबूझकर करने वाला पापी है, और उन सभी को कज़ा करनी है। बहुमत के लिए दलील अल्लाह तआला का कथन है: "और नमाज़ क़ायम करो" [अल-अनआम: 72], और उसने इसमें अंतर नहीं किया कि वह अपने समय पर हो या उसके बाद। यह एक ऐसा आदेश है जो अनिवार्यता (वुजूब) को दर्शाता है।

इसके अलावा, सोने वाले और भूलने वाले के लिए कज़ा करने का आदेश स्थापित हो चुका है, जबकि वे दोनों पापी नहीं हैं (3), तो जानबूझकर छोड़ने वाला तो इसके लिए और भी अधिक योग्य है। और उनका यह कथन भी: "जो कोई नमाज़ से सो जाए या उसे भूल जाए" और निस्यान (भूलने) का अर्थ है छोड़ना, अल्लाह तआला ने फरमाया:

(1) अल-मुफ़हिम 2/309। (2) अल-मुफ़हिम 2/309, और इकमल अल-मुअल्लिम 2/670 देखें। (3) (ख), (द), (फ), और (म) में: पापी (मअथुमीन), और जो निश्चित है वह (ज़ा) और अल-मुफ़हिम 2/309 से है और कथन उन्हीं का है।

سورة طہٰ: آیات 9 - 16 / 28

"جب اسے یاد آئے۔"

ان کا قول: "پس جب اسے وہ یاد آئے تو اسے پڑھ لے" سونے والے اور غافل شخص پر چھوٹی ہوئی نمازوں کی قضا کے وجوب کی دلیل ہے، نمازیں زیادہ ہوں یا کم، اور یہی جمہور علماء کا مذہب ہے۔ ایک شاذ اختلاف نقل کیا گیا ہے - جس کا اعتبار نہیں کیا جاتا؛ کیونکہ وہ حدیث کی نص کے خلاف ہے - بعض لوگوں سے پانچ نمازوں سے زائد کے بارے میں: کہ اس پر قضا لازم نہیں ہے (1)۔

میں نے کہا: اللہ تعالیٰ نے نماز قائم کرنے کا حکم دیا، اور کچھ مخصوص اوقات مقرر فرمائے، تو فرمایا: "سورج کے ڈھلنے سے نماز قائم کرو" [الاسراء: 78] آیت، اور اس کے علاوہ دیگر آیات۔ اور جس نے رات میں وہ قائم کیا جس کا اسے دن میں قائم کرنے کا حکم دیا گیا تھا، یا اس کے برعکس؛ تو اس کا فعل اس حکم کے مطابق نہیں ہوا جس کا اسے حکم دیا گیا تھا، اور اس کے فعل پر اسے کوئی ثواب نہیں ملے گا، اور وہ گناہ گار ہے؛ اور اس بنیاد پر، اس کے لیے اس نماز کی قضا لازم نہ ہوتی جس کا وقت گزر گیا ہے۔ اور اگر آپ (صلی اللہ علیہ وسلم) کا یہ قول نہ ہوتا: "جو کوئی نماز سے سو جائے یا اسے بھول جائے، تو جب اسے یاد آئے وہ اسے پڑھ لے،" تو کوئی بھی اس نماز سے فائدہ نہ اٹھا پاتا جو اپنے وقت کے علاوہ میں واقع ہوئی ہو، اور اسی اعتبار سے یہ 'قضا' تھی نہ کہ 'ادا'؛ کیونکہ قضا ایک نئے حکم سے ہوتی ہے نہ کہ پہلے حکم سے۔

تیسری بات: رہا وہ شخص جس نے جان بوجھ کر نماز چھوڑی، تو جمہور کے نزدیک اس پر بھی قضا واجب ہے، اگرچہ وہ گناہ گار ہے، سوائے داؤد کے۔ اور ابو عبد الرحمن الاشعری الشافعی

(2) نے ان کی موافقت کی ہے، جسے ان سے ابن القصار نے حکایت کیا ہے۔ جان بوجھ کر چھوڑنے والے، بھولنے والے اور سونے والے کے درمیان فرق گناہ کا ہٹنا ہے، چنانچہ جان بوجھ کر چھوڑنے والا گناہ گار ہے، اور وہ سب قضا کرنے والے ہیں۔ جمہور کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: "اور نماز قائم کرو" [الانعام: 72]، اور اس نے اس میں فرق نہیں کیا کہ وہ اپنے وقت میں ہو یا اس کے بعد۔ اور یہ ایسا حکم ہے جو وجوب کا تقاضا کرتا ہے۔

نیز سونے والے اور بھولنے والے کے لیے قضا کا حکم ثابت ہو چکا ہے، باوجود اس کے کہ وہ دونوں گناہ گار نہیں ہیں (3)، تو جان بوجھ کر چھوڑنے والا تو اس کا زیادہ حقدار ہے۔ اور آپ کا یہ قول بھی: "جو کوئی نماز سے سو جائے یا اسے بھول جائے" اور نسیان کا مطلب ہے چھوڑنا، اللہ تعالیٰ نے فرمایا:

(1) المفہم 2/ 309۔ (2) المفہم 2/ 309، اور دیکھئے اکمال المعلم 2/ 670۔ (3) (خ) اور (د) اور (ف) اور (م) میں ہے: 'مأثومين' (گناہ گار)، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) اور المفہم 2/ 309 سے ہے اور یہ کلام انہی کا ہے۔

“They forgot Allah, so He forgot them” [At-Tawbah: 67] and “They forgot Allah, so He made them forget themselves” [Al-Hashr: 19], whether it was with distraction or without; because Allah Almighty is not forgotten, but rather its meaning is: He abandoned them. And He said: “Whatever verse We abrogate or cause to be forgotten” [Al-Baqarah: 106], meaning: We leave it.

Likewise, remembrance (dhikr) occurs after forgetting and after other states. Allah Almighty said: “Whoever remembers Me within himself, I remember him within Myself.”(2) And He, the Almighty, does not forget, so His remembrance would not be after forgetting; rather, its meaning is: I knew. Likewise, the meaning of His saying: “when he remembers it” means: when he knows it.

Also; if human debts are tied to a time, and that time comes, the obligation to repay them does not fall away after becoming due. Since these are things that can be waived by discharge (ibra'), then it is more appropriate that in debts to Allah Almighty —where discharge is not valid—the obligation to repay should not fall away except by His permission(3). Also; we have agreed that if someone intentionally leaves a day of Ramadan without an excuse, they must make it up; and the same applies to prayer.

If it is said: It has been narrated from Malik: whoever intentionally leaves the prayer never makes it up(4). The indication is that what is past does not return, or it could be a statement made for emphasis/harshness, as narrated from Ibn Mas'ud and Ali: that whoever intentionally breaks the fast in Ramadan, a lifetime of fasting will not make up for it even if they fasted it(5). Despite this, the duty's right must be fulfilled by establishing the makeup (qada') in place of the timely performance (ada'), following it with repentance, and Allah does what He wills after that.

Abu al-Mutawwis narrated from his father, from Abu Hurayrah, from the Prophet ﷺ that he said: “Whoever...

---

(1) This is an irregular (shadhdh) recitation, mentioned by Abu Hayyan in al-Bahr (1/343). (2) Narrated with this wording by Ahmad (8650) from the hadith of Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him). Ahmad (7422), al-Bukhari (7405), and Muslim (2675) narrated it in a longer form with the wording: “Allah Almighty says: I am as My servant thinks of Me, and I am with him when he remembers Me. If he remembers Me within himself, I remember him within Myself...” The wording is from

al-Bukhari. (3) Al-Mufhim (2/310) similarly. (4) Ibn al-Arabi said in Ahkam al-Quran (3/1246) (and the speech is his): They attributed this to Malik, and far be it from him. (5) Narrated by Ibn Abi Shaybah (3/105-106) from both of them, and al-Bukhari mentioned it without a full chain (mu'allaq) before Hadith (1935) from Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him).

पृष्ठ २९ सूरह ता-हा: आयत ९ - १६

“उन्होंने अल्लाह को भुला दिया, तो अल्लाह ने उन्हें भुला दिया” [अत-तौबा: ६७] और “उन्होंने अल्लाह को भुला दिया, तो अल्लाह ने उन्हें उनके अपने आप को ही भुलवा दिया” [अल-हश्र: १९], चाहे वह विस्मृति के साथ हो या बिना; क्योंकि अल्लाह तआला विस्मृत नहीं होता, बल्कि इसका अर्थ है: उसने उन्हें छोड़ दिया। और उसने कहा: “हम जिस आयत को मंसूख (रद्द) कर दें या उसे भुलवा दें” [अल-बकराह: १०६] यानी: हम उसे छोड़ दें।

इसी तरह, ज़िक्र (स्मरण) भूलने के बाद और अन्य स्थितियों के बाद होता है। अल्लाह तआला ने कहा: “जो मुझे अपने मन में याद करता है, मैं उसे अपने मन में याद करता हूँ।”(२) और वह तआला भूलता नहीं है, इसलिए उसका ज़िक्र भूलने के बाद नहीं होगा; बल्कि इसका अर्थ है: मैंने जान लिया। इसी तरह उसके इस कथन का अर्थ कि: “जब वह उसे याद करे” यानी: वह उसे जान ले।

इसके अलावा; मनुष्यों के जो ऋण समय से जुड़े होते हैं, और जब वह समय आ जाता है, तो उनके वाजिब होने के बाद उनकी अदायगी खत्म नहीं होती, और ये वे चीज़ें हैं जिन्हें माफी (इबरा) से खत्म किया जा सकता है, तो अल्लाह तआला के ऋणों में यह अधिक उचित है कि माफी मान्य न होने के कारण उनकी अदायगी उसकी अनुमति के बिना खत्म न हो(३)। साथ ही; हम इस बात पर सहमत हुए हैं कि यदि कोई जानबूझकर बिना किसी बहाने के रमजान का एक दिन छोड़ देता है; तो उसकी कज़ा वाजिब होगी, वैसे ही नमाज़ का भी यही हाल है।

यदि कहा जाए: मालिक से रिवायत है: जिसने जानबूझकर नमाज़ छोड़ी वह कभी कज़ा नहीं करता(४)। तो संकेत इस ओर है कि जो बीत गया वह वापस नहीं आता, या यह बात सख्ती (तग़लीज़) के तौर पर कही गई होगी, जैसा कि इब्ने मसूद और अली से रिवायत है: कि जिसने रमजान में जानबूझकर रोज़ा तोड़ा, तो ज़माने भर का रोज़ा उसकी भरपाई नहीं कर सकता चाहे वह उसे रख ही क्यों न ले(५)। इसके बावजूद, कज़ा को अदा के स्थान पर खड़ा करके और उसके बाद तौबा करके कर्तव्य का हक़ पूरा करना आवश्यक है, और उसके बाद अल्लाह जो चाहता है वह करता है।

और अबू अल-मुतव्विस ने अपने पिता से, उन्होंने अबू हुरैरा से, उन्होंने नबी ﷺ से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: “जिसने...

(१) यह एक शाज़ (अनियमित) किरत है, जिसका उल्लेख अबू हय्यान ने अल-बहर १/३४३ में किया है। (२) इसे इन शब्दों के साथ अहमद (८६५०) ने अबू हुरैरा रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से उद्धृत किया है, और अहमद (७४२२), बुखारी (७४०५), और मुस्लिम (२६७५) ने इसे विस्तार से इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है: "अल्लाह अज़-व-जल्ल कहता है: मैं अपने बंदे के गुमान (सोच) के पास हूँ, और मैं उसके साथ होता हूँ जब वह मुझे याद करता है, अगर उसने मुझे अपने मन में याद किया, तो मैंने उसे अपने मन में याद किया..." शब्द बुखारी के हैं। (३) अल-मुफ्हिम २/३१० इसी तरह। (४) इब्न अल-अरबी ने अहकाम अल-कुरान ३/१२४६ में कहा (और यह उन्हीं का कथन है): उन्होंने इसे मालिक की ओर मंसूब किया, और वे इससे बहुत दूर हैं। (५) इसे इब्न अबी शैबा ३/१०५ - १०६ ने उन दोनों से उद्धृत किया है, और बुखारी ने इसे हदीस (१९३५) से पहले इब्ने मसूद रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत किया है।

صفحہ ۲۹ سورۃ طہٰ: آیات ۹ - ۱٦

﴿نَسُواْ ٱللَّهَ فَنَسِيَهُمۡ﴾ [التوبہ: ٦٧] اور ﴿نَسُواْ ٱللَّهَ فَأَنسَىٰهُمۡ أَنفُسَهُمۡ﴾ [الحشر: ١٩]، خواہ یہ غفلت کے ساتھ ہو یا نہ ہو؛ اس لیے کہ اللہ تعالیٰ کو فراموش نہیں کیا جا سکتا، بلکہ اس کا معنی ہے: انہیں چھوڑ دیا۔ اور فرمایا: ﴿مَا نَنسَخۡ مِنۡ ءَايَةٍ أَوۡ نُنسِهَا﴾ [البقرہ: ١٠٦] یعنی: ہم اسے چھوڑ دیں۔

اسی طرح ذکر، نسیان (بھول) اور اس کے علاوہ کے بعد ہوتا ہے۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "جس نے مجھے اپنے نفس میں یاد کیا، میں نے اسے اپنے نفس میں یاد کیا۔"(۲) اور وہ تعالیٰ بھولتا نہیں ہے کہ اس کا ذکر بھولنے کے بعد ہو، بلکہ اس کا معنی ہے: میں نے جان لیا۔ پس اسی طرح اس کے قول کا معنی ہوگا: "جب اسے یاد کرے" یعنی: اسے جان لے۔

نیز؛ انسانوں کے قرض جب کسی وقت سے متعلق ہوں، پھر وہ وقت آ جائے تو واجب ہونے کے بعد ان کی قضا ساقط نہیں ہوتی، اور یہ وہ چیزیں ہیں جنہیں معافی (ابراء) ساقط کر دیتی ہے، تو اللہ تعالیٰ کے قرضوں میں یہ زیادہ اولیٰ ہے کہ ابراء صحیح نہ ہونے کے باعث ان کی قضا اس کی اجازت کے بغیر ساقط نہ ہو(۳)۔ اور یہ بھی کہ ہم اس پر متفق ہیں کہ اگر کسی نے جان بوجھ کر بغیر کسی عذر کے رمضان کا ایک دن چھوڑ دیا؛ تو اس کی قضا واجب ہوگی، پس نماز کا بھی یہی حکم ہے۔

پس اگر کہا جائے: امام مالک سے مروی ہے: جس نے جان بوجھ کر نماز چھوڑی وہ کبھی قضا نہیں کرے گا(٤)۔ تو اشارہ اس طرف ہے کہ جو گزر گیا وہ واپس نہیں آتا، یا یہ کلام شدت پیدا کرنے (تغلیظ) کے لیے ہوگا، جیسا کہ ابن مسعود اور علی رضی اللہ عنہما سے مروی ہے: کہ جس نے رمضان میں جان بوجھ کر روزہ افطار کیا تو عمر بھر کے روزے اس کا بدل نہیں ہو سکتے

اگرچہ وہ ان کے روزے رکھ لے(٥)۔ اس کے باوجود، ادا کے مقام پر قضا کو قائم کر کے اور اس کے بعد توبہ کر کے فریضے کا حق ادا کرنا ضروری ہے، اور اللہ اس کے بعد جو چاہتا ہے کرتا ہے۔

اور ابو المطوس نے اپنے والد سے، انہوں نے ابوہریرہ سے، انہوں نے نبی ﷺ سے روایت کی ہے کہ آپ نے فرمایا: "جس نے...

---

(1) یہ قرأت شاذہ ہے، جسے ابو حیان نے البحر 343/1 میں ذکر کیا ہے۔ (2) اسے ان الفاظ کے ساتھ احمد (8650) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور احمد (7422)، بخاری (7405)، اور مسلم (2675) نے اسے طوالت کے ساتھ ان الفاظ میں روایت کیا ہے: "اللہ عزوجل فرماتا ہے: میں اپنے بندے کے گمان کے پاس ہوں، اور میں اس کے ساتھ ہوتا ہوں جب وہ مجھے یاد کرتا ہے، پس اگر اس نے مجھے اپنے نفس میں یاد کیا تو میں نے اسے اپنے نفس میں یاد کیا..." الفاظ بخاری کے ہیں۔ (3) المفہم 310/2 اسی طرح۔ (4) ابن العربی نے احکام القرآن 1246/3 میں کہا (اور یہ کلام ان کا ہے): انہوں نے اسے امام مالک کی طرف منسوب کیا، حالانکہ وہ اس سے بری ہیں۔ (5) اسے ابن ابی شیبہ 105/3 - 106 میں ان دونوں سے روایت کیا ہے، اور بخاری نے اسے حدیث (1935) سے پہلے ابن مسعود رضی اللہ عنہ سے تعلیقاً ذکر کیا ہے۔

"...whoever breaks a day's fast in Ramadan intentionally, fasting for the rest of time will not make up for it even if he fasts it." This could mean, if authentic, that it's intended for emphasis/severity. However, it is a weak Hadith narrated by Abu Dawood (1). Atonement (Kaffarah) has been narrated through authentic chains of narration (2), and some of them include making up for the missed day. Praise be to Allah the Almighty.

Fourth: His saying (peace and blessings be upon him): "Whoever sleeps through a prayer or forgets it..." the Hadith, specifies the generality of his saying (peace and blessings be upon him): "The pen has been lifted from three: from the sleeper until he wakes up" (3). What is meant by "lifting" here is the lifting of sin, not the lifting of the obligation. This is not like his saying: "and from the child until he reaches puberty" (4), even if that came in one report. So, adhere to this principle (5).

Fifth: The scholars differed (6) regarding this meaning concerning one who remembers a missed prayer while he is at the end of the time for another prayer, or remembers a prayer while he is in the middle of another prayer. The summary of Malik's school of thought is: That whoever remembers a prayer while the time for another prayer has started, he should start with the one he forgot if they are five prayers or less, even if the time for the current one passes. If they are more than that, he should start with the one whose time has come. The schools of Abu Hanifa, al-Thawri, and al-Layth are similar to this, except that Abu Hanifa and his companions said: Sequence is obligatory for us.

(1) Number (2396). Also narrated by Ahmad (9014), al-Tirmidhi (723), al-Nasa'i in al-Kubra (3265), and al-Bukhari mentioned it before Hadith (1935), saying: It is mentioned from Abu Hurayrah, attributed to the Prophet: "Whoever breaks a day's fast in Ramadan without an excuse or illness, fasting for the rest of time will not make up for it even if he fasts it." Al-Tirmidhi said: The Hadith of Abu Hurayrah is only known from this way. I heard Muhammad (meaning al-Bukhari) say: Abu al-Mutawwas's name is Yazid bin al-Mutawwas, and I do not know any Hadith from him other than this one. Al-Hafiz Ibn Hajar said in al-Fath 4/161: ... It contains three flaws: inconsistency, ignorance of the state of Abu al-Mutawwas, and doubt regarding his father hearing it from Abu Hurayrah. (2) In manuscript (ظ): with Hadiths. The discussion is from al-Tamheed 7/173. (3) Narrated by Ahmad (24694), Abu Dawood (4398), and al-Nasa'i 6/156 from the Hadith of Aisha (may Allah be pleased with her).

Also narrated by Ahmad (940) from the Hadith of Ali (may Allah be pleased with him). (4) A part of the aforementioned Hadith. (5) Al-Tamheed 6/397-398. (6) In (د) and (م): "in", what is established is from (خ), (ز), and (ف). In manuscript (ظ): The scholars said regarding this meaning...

३० सूरह ता-हा: आयत ९ - १६

"...जिसने रमज़ान का एक रोज़ा जानबूझकर छोड़ दिया, तो उम्र भर का रोज़ा भी उसका बदला नहीं हो सकता, भले ही वह रोज़ा रखे।" इसका अर्थ यह हो सकता है कि यदि यह सही होता, तो इसका अर्थ सख्ती या जोर देना होता, लेकिन यह एक कमजोर हदीस है जिसे अबू दाऊद ने निकाला है (१)। कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) सही सनदों (२) के साथ आया है, और उनमें से कुछ में उस दिन की कज़ा (भरपाई) का ज़िक्र है, और अल्लाह तआला का शुक्र है।

चौथी बात: उनका (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) कथन है: "जो नमाज़ से सो गया या उसे भूल गया..." हदीस, उनके(सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) इस सामान्य कथन को विशिष्ट बनाती है: "तीन लोगों से कलम उठा लिया गया है: सोने वाले से जब तक वह जाग न जाए" (३)। यहाँ 'उठाने' से तात्पर्य पाप का हटाया जाना है, न कि उस पर से फ़र्ज़ का हटाया जाना। यह उनके इस कथन की तरह नहीं है: "और बच्चे से जब तक वह बालिग न हो जाए" (४), भले ही वह एक ही कथन में आया हो। तो इस मूल सिद्धांत पर डटे रहें (५)।

पाँचवीं बात: विद्वानों ने (६) इस अर्थ में मतभेद किया है कि जो व्यक्ति किसी छूटी हुई नमाज़ को याद करता है जबकि वह दूसरी नमाज़ के समय के अंत में है, या नमाज़ के दौरान किसी नमाज़ को याद करता है। इमाम मालिक के मज़हब का सारांश यह है: जो व्यक्ति किसी नमाज़ को याद करे और दूसरी नमाज़ का समय आ गया हो, तो वह उस नमाज़ से शुरू करे जिसे वह भूल गया था, यदि वे पाँच या उससे कम नमाज़ें हों, भले ही इस (वर्तमान) नमाज़ का समय निकल जाए। यदि वे इससे अधिक हों, तो वह उस नमाज़ से शुरू करे जिसका समय आ गया है। अबू हनीफ़ा, अल-थौरी और अल-लैथ का मज़हब भी इसी के समान है, सिवाय इसके कि अबू हनीफ़ा और उनके साथियों ने कहा: हमारे यहाँ क्रम (तरतीब) अनिवार्य है।

(१) संख्या (२३९६)। इसे अहमद (९०१४), तिर्मिज़ी (७२३), निसाई अल-कुबरा (३२६५) ने भी निकाला है, और बुखारी ने हदीस (१९३५) से पहले इसका उल्लेख करते हुए कहा है: अबू हुरैरा से रिवायत है कि रसूलुल्लाह ने फरमाया: "जिसने बिना किसी बहाने या बीमारी के रमज़ान का एक रोज़ा छोड़ा, उम्र भर का रोज़ा भी उसकी भरपाई नहीं कर सकता, चाहे वह रोज़ा रखे।" तिर्मिज़ी ने कहा: अबू हुरैरा की यह हदीस हमें केवल इसी तरीके से ज्ञात है। मैंने मुहम्मद (अर्थात बुखारी) को यह कहते सुना: अबू अल-मुतव्वस का नाम यज़ीद बिन अल-मुतव्वस है, और मैं उनके इस हदीस के अलावा

और कोई हदीस नहीं जानता। हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-फ़तह ४/१६१ में कहा: ... इसमें तीन कमियाँ हैं: अस्थिरता, अबू अल-मुतव्वस की स्थिति की अनभिज्ञता, और उनके पिता का अबू हुरैरा से सुनने में संदेह। (२) पांडुलिपि (ظ) में: हदीसों के साथ। चर्चा अल-तमहीद ७/१७३ से है। (३) अहमद (२४६९४), अबू दाऊद (४३९८), और निसाई ६/१५६ ने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से निकाला है। अहमद (९४०) ने अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है। (४) पूर्वोक्त हदीस का एक हिस्सा। (५) अल-तमहीद ६/३९७-३९८। (६) (د) और (م) में: "में", जो (خ), (ز), और (ف) से पुष्ट है। (ظ) में: विद्वानों ने इस अर्थ के बारे में कहा...

۳۰ سورہ طہٰ: آیات ۹ - ۱۶

"...جس نے رمضان کا ایک روزہ جان بوجھ کر چھوڑ دیا، تو عمر بھر کا روزہ بھی اس کا بدلہ نہیں ہو سکتا اگرچہ وہ (عمر بھر) روزے رکھے۔" اس کا مطلب یہ ہو سکتا ہے کہ اگر یہ صحیح ہوتی تو اس کا معنی سختی (تغلیظ) ہوتا، حالانکہ یہ ایک ضعیف حدیث ہے جسے ابو داؤد (۱) نے روایت کیا ہے۔ کفارہ صحیح اسانید (۲) کے ساتھ مروی ہے، اور ان میں سے بعض میں اس دن کی قضا کا ذکر ہے، والحمد للہ تعالی۔

چوتھی بات: آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا ارشاد گرامی ہے: "جو شخص نماز پڑھنا بھول جائے یا سوتا رہ جائے..." یہ حدیث آپ صلی اللہ علیہ وسلم کے اس عام فرمان کی تخصیص کرتی ہے: "تین لوگوں سے قلم اٹھا لیا گیا ہے: سونے والے سے یہاں تک کہ وہ بیدار ہو جائے" (۳)۔ یہاں 'اٹھانے' سے مراد گناہ کا اٹھا لینا ہے، نہ کہ اس سے فرض کا ساقط ہونا۔ یہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم کے اس ارشاد کی طرح نہیں ہے: "اور بچے سے یہاں تک کہ وہ بالغ ہو جائے" (۴) اگرچہ یہ ایک ہی روایت میں آیا ہو۔ پس اس اصل (قاعدے) پر قائم رہو (۵)۔

پانچویں بات: علماء کا اس معنی کے بارے میں اختلاف ہے (۶) کہ جو شخص اپنی چھوٹی ہوئی نماز کو یاد کرے جبکہ وہ دوسری نماز کے وقت کے آخر میں ہو، یا نماز کے دوران کسی نماز کو یاد کرے۔ امام مالک کے مذہب کا خلاصہ یہ ہے: جس شخص کو کوئی نماز یاد آئے اور دوسری نماز کا وقت ہو چکا ہو، تو وہ اس نماز سے شروع کرے جسے وہ بھول گیا تھا بشرطیکہ وہ پانچ یا اس سے کم نمازیں ہوں، خواہ اس (حالیہ) نماز کا وقت نکل جائے۔ اگر وہ اس سے زیادہ ہوں تو وہ اس نماز سے شروع کرے جس کا وقت حاضر ہے۔ ابو حنیفہ، ثوری اور لیث کا مذہب بھی اسی

طرح ہے، سوائے اس کے کہ ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب نے کہا: ہمارے نزدیک ترتیب واجب ہے۔

(۱) نمبر (۲۳۹۶)۔ اسے احمد (۹۰۱۴)، ترمذی (۷۲۳)، نسائی الکبری (۳۲۶۵) نے بھی روایت کیا ہے، اور بخاری نے حدیث (۱۹۳۵) سے پہلے اس کا تذکرہ کرتے ہوئے کہا: ابو ہریرہ سے مرفوعاً مروی ہے کہ: "جس نے بغیر کسی عذر یا بیماری کے رمضان کا ایک روزہ چھوڑا، عمر بھر کا روزہ اس کی تلافی نہیں کر سکتا خواہ وہ روزہ رکھے۔" ترمذی نے کہا: ابو ہریرہ کی یہ حدیث ہمیں صرف اسی طریق سے معلوم ہے۔ میں نے محمد (یعنی بخاری) کو یہ کہتے ہوئے سنا: ابو المطوس کا نام یزید بن المطوس ہے، اور میں اس حدیث کے علاوہ ان کی کوئی اور حدیث نہیں جانتا۔ حافظ ابن حجر نے الفتح ۱۶۱/۴ میں کہا: ... اس میں تین علتیں ہیں: اضطراب، ابو المطوس کے حال سے لا علمی، اور ان کے اپنے باپ سے سننے میں شک جو ابو ہریرہ سے روایت کرتے ہیں۔ (۲) نسخہ (ظ) میں: "باحادیث" (احادیث کے ساتھ)۔ کلام 'التمہید' ۱۷۳/۷ سے ہے۔ (۳) اسے احمد (۲۴۶۹۴)، ابو داؤد (۴۳۹۸) اور نسائی ۱۵۶/۶ نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور احمد (۹۴۰) نے حضرت علی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۴) سابقہ حدیث کا ایک ٹکڑا۔ (۵) التمہید ۳۹۷/۶ - ۳۹۸۔ (۶) (د) اور (م) میں ہے: "فی" (میں)۔ اور جو (خ)، (ز) اور (ف) سے ثابت ہے وہ 'من' ہے۔ اور (ظ) میں ہے: علماء نے اس معنی میں کہا...

During the day and night if there is enough time for the missed prayer and the current prayer. If he fears missing the [current] prayer, he should start with it. If it exceeds the prayer of a day and a night, the order is not mandatory according to them. It has been narrated from al-Thawri that the order is mandatory, and he did not differentiate between a few and many. This is the synthesis of the Shafi'i school. Al-Shafi'i said: The preference is to start with the missed prayer as long as he does not fear missing this one, but if he does not and starts with the current prayer, it is sufficient. Al-Athram mentioned that according to Ahmad, the order is mandatory even for the prayers of sixty years or more. He said: No one should perform a prayer while remembering the one before it, because it invalidates it for him (1).

Al-Daraqutni narrated from Abdullah bin Abbas (may Allah be pleased with them both) that he said: The Prophet (peace and blessings be upon him) said: "If one of you remembers a prayer while he is in an obligatory prayer, let him start with the one he is in, and when he finishes it, let him pray the one he forgot." And Umar bin Abi Umar is unknown (2).

I say: Had this been authentic, it would have been an argument for al-Shafi'i to start with the current prayer. What is correct is what the people of Sahih (3) narrated from Jabir bin Abdullah: that Umar bin al-Khattab on the day of the Trench (Al-Khandaq) began cursing the disbelievers of Quraysh and said: O Messenger of Allah, by Allah, I could hardly pray Asr until the sun was almost setting (4). So the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "By Allah, I have not prayed it." So we went down to Buthan, the Messenger of Allah (peace be upon him) performed ablution, and we performed ablution, then the Messenger of Allah (peace be upon him) prayed Asr after the sun had set, and then he prayed Maghrib after it.

This is a text on starting with the missed prayer before the current one, especially since the time of Maghrib is unique.

(1) Al-Tamhid 6/404, and what is between brackets is from it. (2) Sunan al-Daraqutni (1558), and the wording there is: "If one of you forgets a prayer, and remembers it while he is in an obligatory prayer..." and Umar bin Abi Umar - who is al-Kala'i - is one of the narrators of the chain. (3) Sahih al-Bukhari (596) and (945), and Muslim (631), and Salaf 7/105. (4) In (d), (zh), and (m): until the sun was almost setting. What is confirmed in (kh), (z), and (f) is consistent with Sahih Muslim, and the wording is his.

सूरह ता-हा: आयत 9 - 16 | 31

दिन और रात में यदि छूटी हुई प्रार्थना (क़ज़ा) और वर्तमान प्रार्थना के लिए पर्याप्त समय हो। यदि उसे वर्तमान प्रार्थना के छूटने का भय हो, तो उसे उसी से शुरू करना चाहिए। यदि यह एक दिन और रात की प्रार्थना से अधिक हो जाए, तो उनके अनुसार क्रम अनिवार्य नहीं है। अल-थौरी से रिवायत है कि क्रम अनिवार्य है, और उन्होंने कम और अधिक के बीच अंतर नहीं किया। यह शाफ़ीई संप्रदाय का निष्कर्ष है। अल-शाफ़ीई ने कहा: प्राथमिकता छूटी हुई प्रार्थना से शुरू करने की है जब तक कि उसे वर्तमान के छूटने का डर न हो, लेकिन यदि वह ऐसा नहीं करता है और वर्तमान प्रार्थना से शुरू करता है, तो यह पर्याप्त है। अल-अथराम ने उल्लेख किया कि अहमद के अनुसार, साठ साल या उससे अधिक की प्रार्थनाओं में भी क्रम अनिवार्य है। उन्होंने कहा: किसी को भी प्रार्थना नहीं करनी चाहिए जबकि उसे पिछली प्रार्थना याद हो, क्योंकि यह उसके लिए इसे अमान्य कर देती है (1)।

अल-दारक़ुतनी ने अब्दुल्ला बिन अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से रिवायत की कि उन्होंने कहा: पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) ने कहा: "यदि तुम में से किसी को अनिवार्य प्रार्थना के दौरान किसी (पिछली) प्रार्थना की याद आए, तो उसे वही जारी रखनी चाहिए जिसमें वह है, और जब वह उसे पूरा कर ले, तो वह प्रार्थना पढ़े जिसे वह भूल गया था।" और उमर बिन अबी उमर अज्ञात है (2)।

मैं कहता हूँ: यदि यह सही होता, तो यह अल-शाफ़ीई के लिए वर्तमान प्रार्थना से शुरू करने का एक तर्क होता। सही वह है जो सहीह (3) वालों ने जाबिर बिन अब्दुल्ला से रिवायत किया है: कि खंदक के युद्ध के दिन उमर बिन अल-खत्ताब कुरैश के काफ़िरों को कोसने लगे और कहा: हे अल्लाह के रसूल, अल्लाह की कसम, मैं मुश्किल से अस्र की नमाज़ पढ़ पाया कि सूरज डूबने ही वाला था (4)। तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कहा: "अल्लाह की कसम, मैंने भी इसे नहीं पढ़ा है।" तो हम बुथान नामक स्थान पर उतरे, अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने वज़ू किया और हमने भी वज़ू किया, फिर अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने सूर्यास्त के बाद अस्र की नमाज़ पढ़ी, और फिर उसके बाद मग़रिब की नमाज़ पढ़ी।

यह वर्तमान प्रार्थना से पहले छूटी हुई प्रार्थना से शुरू करने का एक स्पष्ट प्रमाण है, विशेष रूप से जब मग़रिब का समय सीमित होता है।

(1) अल-तमहीद 6/404, और कोष्ठक के बीच का भाग इसी से है। (2) सुनन अल-दारक़ुतनी (1558), और वहां के शब्द हैं: "यदि तुम में से कोई प्रार्थना भूल जाए, और उसे तब याद आए जब वह अनिवार्य प्रार्थना में हो..." और उमर बिन अबी उमर - जो अल-कलाई हैं - इसनद (श्रृंखला) के पुरुषों में से एक हैं। (3) सहीह अल-बुखारी (596) और (945), और मुस्लिम (631), और सलफ 7/105। (4) (द), (ज़), और (म) में: यहाँ तक कि सूरज लगभग डूबने वाला था। (ख), (ज़), और (फ़) में जो पुष्टि की गई है, वह सहीह मुस्लिम के अनुरूप है, और शब्द उन्हीं के हैं।

سورہ طہٰ: آیات 9 - 16 | 31

دن اور رات میں اگر قضا نماز اور وقتی نماز کے لیے گنجائش ہو۔ اگر اسے وقتی نماز کے فوت ہونے کا خوف ہو تو اسی سے شروع کرے۔ اگر ایک دن اور رات کی نماز سے زیادہ ہو جائے تو ان کے نزدیک ترتیب واجب نہیں رہتی۔ ثوری سے ترتیب کا وجوب مروی ہے، اور انہوں نے قلیل اور کثیر میں فرق نہیں کیا۔ یہی شافعی مذہب کا خلاصہ ہے۔ شافعی نے کہا: پسندیدہ یہ ہے کہ قضا سے شروع کرے جب تک کہ اسے اس (وقتی نماز) کے فوت ہونے کا ڈر نہ ہو، لیکن اگر اس نے ایسا نہ کیا اور وقتی نماز سے شروع کیا تو یہ کافی ہے۔ اثرم نے ذکر کیا کہ احمد کے نزدیک ساٹھ سال یا اس سے زیادہ کی نماز میں بھی ترتیب واجب ہے۔ انہوں نے کہا: کسی کے لیے مناسب نہیں کہ وہ کوئی نماز پڑھے جبکہ اسے اس سے پہلے والی یاد ہو کیونکہ وہ اس پر فاسد ہو جاتی ہے (1)۔

دارقطنی نے عبداللہ بن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "جب تم میں سے کوئی فرض نماز میں ہو اور اسے کوئی (پچھلی) نماز یاد آ جائے تو جس میں ہے اسے پورا کرے، پھر جب فارغ ہو جائے تو وہ نماز پڑھے جو بھول گیا تھا"۔ اور عمر بن ابی عمر مجہول ہے (2)۔

میں کہتا ہوں: اگر یہ صحیح ہوتا تو شافعی کے لیے وقتی نماز سے شروع کرنے کی دلیل ہوتیl صحیح وہ ہے جو اصحابِ صحاح (3) نے جابر بن عبداللہ سے روایت کیا ہے: کہ عمر بن خطاب نے خندق والے دن قریش کے کافروں کو برا بھلا کہنا شروع کیا اور کہا: یا رسول اللہ، اللہ کی قسم میں عصر کی نماز بمشکل پڑھ سکا تھا کہ سورج غروب ہونے کے قریب تھا (4)۔ تو رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "اللہ کی قسم، میں نے بھی اسے نہیں پڑھا ہے"۔ پس ہم بطحان میں

اترے، رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے وضو کیا اور ہم نے بھی وضو کیا، پھر رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے سورج غروب ہونے کے بعد عصر کی نماز پڑھی، پھر اس کے بعد مغرب پڑھی۔

یہ حاضر نماز سے پہلے فوت شدہ نماز (قضا) سے شروع کرنے کے بارے میں نص ہے، خاص طور پر جب کہ مغرب کا وقت ایک ہی ہے۔

(1) التمہید 6/404، اور قوسین کے درمیان کا حصہ اسی سے ہے۔ (2) سنن دارقطنی (1558)، اور ان کے ہاں الفاظ یہ ہیں: "جب تم میں سے کوئی نماز بھول جائے، اور اسے اس وقت یاد آئے جب وہ فرض نماز میں ہو..." اور عمر بن ابی عمر - جو کلائی ہیں - سند کے راویوں میں سے ایک ہیں۔ (3) صحیح بخاری (596) اور (945)، اور مسلم (631)، اور سلف 7/105۔ (4) (د) اور (ظ) اور (م) میں ہے: یہاں تک کہ سورج غروب ہونے کے قریب تھا۔ (خ)، (ز) اور (ف) میں جو ثابت ہے، وہ صحیح مسلم کے موافق ہے، اور الفاظ اسی کے ہیں۔

A narrow [time] that is not extended is the more well-known [view] with us and with Al-Shafi'i as previously mentioned. Al-Tirmidhi narrated from Abu Ubaydah bin Abdullah bin Mas'ud, from his father: that the polytheists kept the Messenger of Allah (ﷺ) busy from four prayers on the Day of the Trench (Khandaq), until as much of the night passed as Allah willed. So he ordered Bilal to call the Adhan, and he stood and gave the call. Then he (Bilal) called the Iqamah and he (the Prophet) prayed Dhuhr, then he called the Iqamah and he prayed 'Asr, then he called the Iqamah and he prayed Maghrib, then he called the Iqamah and he prayed 'Isha (1).

By this, the scholars inferred that whoever misses prayers (2) should make them up in order as they were missed, if he remembers them at one time.

And they differed if one remembers a missed prayer during the narrow time (3) of a current prayer, into three opinions: First: One starts with the missed prayer even if the time for the current one expires. This was said by Malik, Al-Layth, Al-Zuhri, and others as we mentioned earlier. Second: One starts with the current prayer. This was said by Al-Hasan, Al-Shafi'i, the jurists among the scholars of Hadith, Al-Muhasibi, and Ibn Wahb from among our companions. Third: He has a choice and can perform whichever he wishes first. This was said by Ashhab (4).

The reason for the first [opinion]: The abundance of prayers, and there is no disagreement that he starts with the current prayer if they are many; this was said by Al-Qadi 'Iyad (5). And they differed regarding the amount of "few" [prayers]. From Malik: five or fewer, and it was said: four or fewer due to the Hadith of Jabir. The Madhhab (school of thought) did not disagree that six is considered "many".

Sixth: As for whoever remembers a prayer while he is in [another] prayer, if he is behind the Imam, everyone who said...

---

(1) Sunan al-Tirmidhi (179), and it is with Ahmad (3555), and al-Nasa'i 2/17-18. Al-Tirmidhi said: The Hadith of Abdullah has no problem with its chain of narration, except that Abu Ubaydah did not hear from Abdullah. And regarding this chapter, from Abu Sa'id al-Khudri (RA) with Ahmad (11198), and al-Nasa'i 2/17. (2) In (D) and (M): prayer. (3) In (D) and (M): a narrow place/time. (4) Al-Mufhim 2/257 without mentioning Al-Muhasibi. (5) In Ikmal al-Mu'allim 2/597, and the author quoted it from him via Al-Mufhim 2/257, and the speech from him is until the end of the issue.

सूरह ता-हा: आयत 9 - 16 | 32

हमारे और शाफई के अनुसार जैसा कि पहले बताया गया है, यह एक संकुचित (समय) है जो विस्तारित नहीं है। अल-तिर्मिज़ी ने अबू उबैदा बिन अब्दुल्ला बिन मसूद से, उनके पिता से रिवायत की है: कि मुशरिकों (बहुदेववादियों) ने खंदक के युद्ध के दिन अल्लाह के रसूल (ﷺ) को चार नमाज़ों से व्यस्त रखा, यहाँ तक कि रात का उतना हिस्सा बीत गया जितना अल्लाह ने चाहा। तो उन्होंने बिलाल को अज़ान देने का आदेश दिया, और वह खड़े हुए और अज़ान दी। फिर उन्होंने इक़ामत कही और ज़ुहर की नमाज़ पढ़ी, फिर इक़ामत कही और अस्र की नमाज़ पढ़ी, फिर इक़ामत कही और मग़रिब की नमाज़ पढ़ी, फिर इक़ामत कही और ईशा की नमाज़ पढ़ी (1)।

इसी से विद्वानों ने निष्कर्ष निकाला कि जिसकी नमाज़ें छूट (2) गई हों; उन्हें उसी क्रम में पूरा करना चाहिए जैसे वे छूटी थीं, यदि वह उन्हें एक ही समय में याद करता है।

और उन्होंने इस बारे में मतभेद किया है कि यदि किसी को वर्तमान नमाज़ के संकुचित (3) समय में छूटी हुई नमाज़ याद आए, तो तीन राय हैं: पहली: छूटी हुई नमाज़ से शुरू करे चाहे वर्तमान नमाज़ का समय निकल जाए। यह मालिक, अल-लैथ, अल-ज़ुहरी और अन्य लोगों ने कहा है जैसा कि हमने पहले उल्लेख किया है। दूसरी: वर्तमान नमाज़ से शुरू करे। यह अल-हसन, अल-शाफई, हदीस के विद्वानों के फ़ुकहा, अल-मुहासिबी और हमारे साथियों में से इब्न वहब ने कहा है। तीसरी: उसे विकल्प है कि जिसे चाहे पहले पढ़े। यह अश्हब ने कहा है (4)।

पहले का कारण: नमाज़ों की अधिकता, और इसमें कोई मतभेद नहीं है कि यदि नमाज़ें बहुत हों तो वह वर्तमान नमाज़ से शुरू करे; यह काज़ी इयाद ने कहा है (5)। और उन्होंने "कम" की मात्रा में मतभेद किया है; इमाम मालिक से: पाँच या उससे कम, और कहा गया है: जाबिर की हदीस के कारण चार या उससे कम। मज़हब में इसमें कोई मतभेद नहीं है कि छह को "अधिक" माना जाता है।

छठी: और जो व्यक्ति नमाज़ पढ़ रहा हो और उसे कोई नमाज़ याद आए, यदि वह इमाम के पीछे है, तो हर वह व्यक्ति जिसने कहा...

---

(1) सुनन अल-तिर्मिज़ी (179), और यह अहमद (3555), और अल-नसाई 2/17-18 के पास है। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: अब्दुल्ला की हदीस की इसनाद में कोई बुराई नहीं है, सिवाय इसके कि अबू

उबैदा ने अब्दुल्ला से नहीं सुना। और इस अध्याय में अहमद (11198) और अल-नसाई 2/17 में अबू सईद अल-ख़ुदरी (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है। (2) (द) और (म) में: नमाज़। (3) (द) और (म) में: संकीर्ण स्थान/समय। (4) अल-मुफहिम 2/257 अल-मुहासिबी का उल्लेख किए बिना। (5) इकमल अल-मुअल्लिम 2/597 में, और लेखक ने इसे अल-मुफहिम 2/257 के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है, और उनकी बात मुद्दे के अंत तक है।

ہمارے اور شافعی کے نزدیک جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے، یہ ایک تنگ (وقت) ہے جو طویل نہیں۔ اور امام ترمذی نے ابو عبیدہ بن عبداللہ بن مسعود سے، انہوں نے اپنے والد سے روایت کی ہے: کہ مشرکین نے خندق کے دن رسول اللہ ﷺ کو چار نمازوں سے مشغول رکھا، یہاں تک کہ رات کا جتنا حصہ اللہ تعالیٰ نے چاہا گزر گیا۔ پس آپ ﷺ نے بلال کو اذان دینے کا حکم دیا، وہ کھڑے ہوئے اور اذان دی، پھر اقامت کہی اور ظہر کی نماز پڑھی، پھر اقامت کہی اور عصر کی نماز پڑھی، پھر اقامت کہی اور مغرب کی نماز پڑھی، پھر اقامت کہی اور عشاء کی نماز پڑھی (1)۔

اور اسی سے علماء نے استدلال کیا ہے کہ جس کی نمازیں (2) قضا ہو جائیں؛ وہ انہیں اسی ترتیب سے قضا کرے جیسے وہ چھوٹی تھیں، اگر اسے وہ ایک ہی وقت میں یاد آئیں۔

اور اس میں ان کا اختلاف ہے کہ اگر کسی کو موجودہ نماز کے تنگ (3) وقت میں کوئی فوت شدہ نماز یاد آئے، تو تین اقوال ہیں: پہلا: فوت شدہ سے شروع کرے خواہ موجودہ نماز کا وقت نکل جائے، اور یہی امام مالک، لیث، زہری اور دیگر حضرات کا قول ہے جیسا کہ ہم نے پہلے ذکر کیا۔ دوسرا: موجودہ نماز سے شروع کرے، اور یہی حسن، شافعی، فقہاء اصحاب الحدیث، محاسبی اور ہمارے ساتھیوں میں سے ابن وہب کا قول ہے۔ تیسرا: اسے اختیار ہے کہ جسے چاہے پہلے پڑھے، اور یہی اشہب کا قول ہے (4)۔

پہلے کی وجہ: نمازوں کی کثرت، اور اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ وہ کثرت کے ساتھ موجودہ نماز سے شروع کرے؛ یہ قاضی عیاض نے کہا ہے (5)۔ اور انہوں نے "کم" کی مقدار میں اختلاف

کیا ہے؛ امام مالک سے مروی ہے: پانچ یا اس سے کم، اور کہا گیا ہے: حضرت جابر کی حدیث کی وجہ سے چار یا اس سے کم۔ مذہب میں اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ چھ "زیادہ" ہے۔

چھٹی: اور رہا وہ شخص جسے نماز پڑھتے ہوئے کوئی نماز یاد آ جائے، تو اگر وہ امام کے پیچھے ہو تو ہر وہ شخص جس نے کہا...

---

(1) سنن ترمذی (179)، اور یہ احمد (3555) اور نسائی 2/ 17 - 18 کے ہاں بھی ہے۔ ترمذی نے کہا: عبداللہ کی حدیث کی اسناد میں کوئی حرج نہیں، سوائے اس کے کہ ابو عبیدہ نے عبداللہ سے نہیں سنا۔ اور اس باب میں ابو سعید خدری ﷺ سے مروی ہے احمد (11198) اور نسائی 2/ 17 کے ہاں۔ (2) (د) اور (م) میں: نماز۔ (3) (د) اور (م) میں: تنگ جگہ/وقت۔ (4) المفہم 2/ 257 محاسبی کا ذکر کیے بغیر۔ (5) اکمال المعلم 2/ 597 میں، اور مصنف نے اسے المفہم 2/ 257 کے واسطے سے ان سے نقل کیا ہے، اور ان کی گفتگو مسئلے کے آخر تک ہے۔

Surah Taha: Verses 9 - 16 Page 33

On the obligation of sequence (Tartib) and those who do not hold it, say: He continues with the Imam until he completes his prayer (1). The basis for this is what was narrated by Malik and al-Daraqutni (2), on the authority of Ibn Umar, who said: "If one of you forgets a prayer and does not remember it until he is with the Imam, let him pray with the Imam. When he finishes his prayer, let him pray the prayer he forgot, then repeat the prayer he prayed with the Imam." This is the wording of al-Daraqutni. He said: Musa ibn Harun said: Abu Ibrahim al-Tarjumani narrated it to us, saying: Sa'id narrated it to us [with it] and raised it (Marfu') to the Prophet ﷺ, but he erred in raising it; if he retracted raising it, then he was guided to the correct path.

Then they differed; Abu Hanifa and Ahmad ibn Hanbal said: He prays the one he remembered, then he prays the one he prayed with the Imam unless there are more than five prayers between them, as we mentioned previously from the Kufans. This is the school of thought of a group of the Medinese companions of Malik.

Al-Khiraqi mentioned from Ahmad ibn Hanbal that he said: Whoever remembers a prayer while in another, he should complete it and then make up the remembered one, and repeat the one he was in if time remains (3). If he fears the time will run out while he is in it, I believe he should not repeat it, as it has sufficed him, and he makes up the one he owes.

Malik said: Whoever remembers a prayer while in a prayer from which he has prayed two rak'ahs, should give salutation (Taslim) from his two rak'ahs. If he was an Imam, it (the prayer) collapses for him and for those behind him and is void. This is the apparent view from the school of Malik, but it is not so according to the analytical people (Ahl al-Nazar) among his companions; because his saying regarding one who remembers a prayer while in a prayer from which he has prayed one rak'ah is that he adds another to it and gives salutation. And if he remembered it in a prayer from which he had prayed three rak'ahs, he would add a fourth to it and give salutation, and it would become a non-corrupt supererogatory (Nafl) prayer. If it had collapsed for him as mentioned and been void, he would not have been commanded to add another to it, just as if he had experienced ritual impurity (Hadath) after one rak'ah, he would not add another to it (4).

---

(1) Al-Tamhid 6/405 - 406. (2) Al-Muwatta 1/168, and Sunan al-Daraqutni (1559) and (1560), and what will follow between brackets from it. (3) In (D) and (M): "widely," and

what is established is from the rest of the copies, which is consistent with Al-Tamhid 6/406, and the speech is from it. (4) Al-Kafi 1/223 - 224.

सूरह ता-हा: आयत 9 - 16 पृष्ठ 33

क्रम (तरतीब) की अनिवार्यता पर और जो इसे नहीं मानते, वे कहते हैं: वह इमाम के साथ जारी रहे जब तक कि वह अपनी प्रार्थना पूरी न कर ले (1)। इसका आधार वह है जो मालिक और अल-दारकुतनी (2) ने इब्न उमर के अधिकार पर वर्णित किया है, जिन्होंने कहा: "यदि आप में से कोई प्रार्थना भूल जाता है और उसे तब तक याद नहीं आती जब तक कि वह इमाम के साथ न हो, तो उसे इमाम के साथ प्रार्थना करने दें। जब वह अपनी प्रार्थना समाप्त कर ले, तो उसे वह प्रार्थना करने दें जो वह भूल गया था, फिर वह प्रार्थना दोहराए जो उसने इमाम के साथ की थी।" यह अल-दारकुतनी के शब्द हैं। उन्होंने कहा: मूसा इब्न हारून ने कहा: अबू इब्राहिम अल-तर्जुमानी ने हमें बताया, उन्होंने कहा: सईद ने हमें [इसके साथ] बताया और इसे पैगंबर ﷺ तक पहुँचाया (रफ़अ), लेकिन उन्होंने इसे पहुँचाने में गलती की; यदि वे इसे पहुँचाने से पीछे हट गए, तो वे सही मार्ग पर निर्देशित थे।

फिर उनमें मतभेद हुआ; अबू हनीफा और अहमद इब्न हंबल ने कहा: वह वह प्रार्थना करता है जो उसे याद आई, फिर वह प्रार्थना करता है जो उसने इमाम के साथ की थी, जब तक कि उनके बीच पांच से अधिक प्रार्थनाएं न हों, जैसा कि हमने पहले कुफियों के हवाले से उल्लेख किया है। यह मालिक के मदीना के साथियों के एक समूह का मत है।

अल-खिरकी ने अहमद इब्न हंबल से उल्लेख किया कि उन्होंने कहा: जो कोई दूसरी प्रार्थना के दौरान किसी प्रार्थना को याद करता है, उसे उसे पूरा करना चाहिए और फिर याद की गई प्रार्थना को पूरा करना चाहिए, और यदि समय बचा हो तो उसे दोहराना चाहिए जिसमें वह था (3)। यदि उसे डर है कि समय समाप्त हो जाएगा, तो मेरा मानना है कि उसे इसे दोहराना नहीं चाहिए, क्योंकि यह उसके लिए पर्याप्त है, और वह उस प्रार्थना को पूरा करता है जो उसके ऊपर बकाया है।

मालिक ने कहा: जो कोई प्रार्थना के दौरान किसी प्रार्थना को याद करता है जिसमें से उसने दो रकातें पढ़ ली हैं, उसे अपनी दो रकातों से सलाम (तस्लीम) फेर लेना चाहिए। यदि वह इमाम था, तो प्रार्थना उसके और उसके पीछे वालों के लिए निरस्त हो जाती है और अमान्य हो जाती है। यह मालिक के मत का ज़ाहिरी (स्पष्ट) दृष्टिकोण है, लेकिन उनके साथियों में शोधकर्ताओं (अहल अल-नज़र) के अनुसार ऐसा नहीं है; क्योंकि उनका यह कहना कि जो व्यक्ति प्रार्थना के दौरान किसी प्रार्थना को याद करता है जिसमें से उसने एक रकात पढ़ ली है, वह उसमें एक और जोड़ता है और सलाम फेरता है। और यदि उसने इसे उस प्रार्थना में याद किया जिसमें से उसने तीन रकातें पढ़ ली थीं, तो

वह उसमें चौथी जोड़ देता और सलाम फेरता, और यह एक गैर-दूषित नफ़्ल (स्वैच्छिक) प्रार्थना बन जाती। यदि यह उसके लिए वैसे ही निरस्त हो जाती जैसा उल्लेख किया गया है और अमान्य हो जाती, तो उसे उसमें दूसरी जोड़ने का आदेश नहीं दिया जाता, ठीक वैसे ही जैसे यदि उसे एक रकात के बाद हदस (अशुद्धि) हो जाती तो वह उसमें दूसरी नहीं जोड़ता (4)।

---

(1) अल-तमहीद 6/405 - 406। (2) अल-मुवत्ता 1/168, और सुनन अल-दारकुतनी (1559) और (1560), और इसके बाद जो कोष्ठक के बीच आएगा। (3) (द) और (म) में: "व्यापक रूप से," और जो बाकी प्रतियों से स्थापित है, वह अल-तमहीद 6/406 के अनुरूप है, और बात उसी से है। (4) अल-काफ़ी 1/223 - 224।

سورہ طٰہٰ: آیات 9 - 16 صفحہ 33

ترتیب کے وجوب پر اور جو اس کے قائل نہیں، وہ کہتے ہیں: وہ امام کے ساتھ جاری رہے یہاں تک کہ اپنی نماز مکمل کر لے (1)۔ اس کی اصل وہ ہے جو مالک اور دارقطنی (2) نے ابن عمر رضی اللہ عنہما سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: "اگر تم میں سے کوئی نماز بھول جائے اور اسے یاد نہ آئے جب تک کہ وہ امام کے ساتھ نہ ہو، تو اسے امام کے ساتھ نماز پڑھ لینی چاہیے۔ جب وہ اپنی نماز سے فارغ ہو جائے، تو وہ نماز پڑھے جو وہ بھول گیا تھا، پھر وہ نماز دوبارہ پڑھے جو اس نے امام کے ساتھ پڑھی تھی۔" یہ دارقطنی کے الفاظ ہیں؛ انہوں نے کہا: موسیٰ بن ہارون نے کہا: ہمیں ابو ابراہیم الترجمانی نے حدیث بیان کی، انہوں نے کہا: ہمیں سعید نے [اس کے ساتھ] حدیث بیان کی اور اسے نبی ﷺ تک مرفوع کیا، لیکن انہوں نے اسے مرفوع کرنے میں وہم (غلطی) کھائی؛ پس اگر وہ اسے مرفوع کرنے سے رجوع کر چکے ہوں تو انہوں نے درست بات کی توفیق پائی۔

پھر ان میں اختلاف ہوا؛ ابو حنیفہ اور احمد بن حنبل نے کہا: وہ پہلے وہ نماز پڑھے جو اسے یاد آئی، پھر وہ نماز پڑھے جو اس نے امام کے ساتھ پڑھی، سوائے اس کے کہ ان کے درمیان پانچ سے زیادہ نمازوں کا وقفہ ہو، جیسا کہ ہم پہلے کوفیوں کے حوالے سے ذکر کر چکے ہیں۔ یہ مالک کے مدنی اصحاب کی ایک جماعت کا مسلک ہے۔

اور الخِرَقِی نے احمد بن حنبل سے ذکر کیا کہ انہوں نے کہا: جو شخص دوسری نماز کے دوران کسی (بھولی ہوئی) نماز کو یاد کرے تو وہ اسے پورا کرے اور یاد آنے والی نماز کی قضا کرے، اور جس نماز میں وہ تھا اسے دوبارہ پڑھے بشرطیکہ وقت باقی ہو (3)۔ اگر اسے وقت نکل جانے

کا خوف ہو جبکہ وہ اسی نماز میں ہو تو میرا خیال ہے کہ وہ اسے دوبارہ نہ پڑھے، اور یہ اسے کفایت کر گئی ہے، اور وہ اس نماز کی قضا کرے جو اس کے ذمے ہے۔

امام مالک نے فرمایا: جو شخص نماز کے دوران کسی ایسی نماز کو یاد کرے جس میں سے وہ دو رکعتیں پڑھ چکا ہو، تو وہ اپنی دو رکعتوں پر سلام پھیر دے۔ اگر وہ امام ہو تو اس کی اور اس کے پیچھے والوں کی نماز منہدم (ختم) ہو گئی اور باطل ہو گئی۔ امام مالک کے مسلک سے بظاہر یہی معلوم ہوتا ہے، لیکن ان کے اصحاب میں سے اہل نظر کے نزدیک ایسا نہیں ہے؛ کیونکہ ان کا قول اس شخص کے بارے میں ہے جو نماز کے دوران کسی نماز کو یاد کرے جس میں سے اس نے ایک رکعت پڑھ لی ہو کہ وہ اس کے ساتھ ایک اور (رکعت) ملائے اور سلام پھیرے۔ اور اگر وہ اسے ایسی نماز میں یاد کرتا جس میں سے وہ تین رکعتیں پڑھ چکا ہو، تو وہ اس کے ساتھ چوتھی ملاتا اور سلام پھیرتا، اور وہ غیر فاسد نفل نماز بن جاتی۔ اگر وہ اسی طرح منہدم اور باطل ہو جاتی جیسا کہ ذکر کیا گیا، تو اسے اس کے ساتھ دوسری ملانے کا حکم نہ دیا جاتا، بالکل ویسے ہی جیسے اگر ایک رکعت کے بعد اسے حدث (وضو ٹوٹنا) لاحق ہو جاتا تو وہ اس کے ساتھ دوسری نہ ملاتا (4)۔

---

(1) التمهيد 405/6 - 406۔ (2) الموطأ 168/1، وسنن الدارقطنی (1559) اور (1560)، اور جو آگے اس سے بریکٹ میں آئے گا۔ (3) (د) اور (م) میں: "واسعاً" (کشادہ)، اور باقی نسخوں سے جو ثابت ہے وہ "مبقی" ہے، جو التمهيد 406/6 کے موافق ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ (4) الکافی 223/1 - 224۔

34 Surah Taha: Verses 9 - 16

The Seventh: Muslim narrated from Abu Qatada who said: The Messenger of Allah ﷺ addressed us. He mentioned the long hadith of the water vessel (mid'ah), and said in it: "Don't you have in me an example?" Then he said: "Indeed, there is no negligence in sleep; negligence is only for one who does not offer a prayer until the time for the next prayer arrives. So whoever does that should pray it when he remembers it, and when the next day comes, he should pray it at its [proper] time." Ad-Daraqutni also narrated it with the same wording as Muslim (1).

So its literal meaning requires repeating the missed prayer twice: once when remembered and once when its equivalent time comes the following day. This literal meaning is supported by what Abu Dawud narrated from the hadith of Imran bin Husain, mentioning the story and saying at its end: "Whoever among you catches the morning prayer the next day, let him perform with it another one like it" (2).

I say: This is not to be taken literally, and it is not repeated more than once; because of what Ad-Daraqutni narrated from Imran bin Husain, who said: We traveled with the Messenger of Allah ﷺ in a military expedition - or he said in a small raiding party - and when it was the time of pre-dawn (Sahar), we halted for rest. We did not wake up until the heat of the sun woke us. Each of us began jumping up in alarm and confusion. When the Messenger of Allah ﷺ woke up, he ordered us to depart, so we traveled until the sun rose. Then the people attended to their needs. Then he ordered Bilal, who called the Adhan, and we prayed two rak'ahs [Sunnah]. Then he ordered him to call the Iqamah, and we prayed the morning prayer (Fajr). We said: "O Prophet of Allah, shall we not make it up at its proper time tomorrow?" The Messenger of Allah ﷺ said to them: "Does Allah forbid you from usury (Riba) and then accept it from you?" (3).

Al-Khattabi said (4): I do not know of anyone who said this is obligatory. It is likely that the command for it was as a recommendation (mustahabb), so that one may attain the virtue of time in making it up.

Footnotes: (1) Sahih Muslim (681), Sunan ad-Daraqutni (1442), and it is in Musnad Ahmad (22546). (2) Al-Mufhim 2/316, and the hadith is in Sunan Abi Dawud (438) from the hadith of Abu Qatada. As for the hadith of Imran bin Husain in Abu Dawud (443), it does not contain this wording. (3) Sunan ad-Daraqutni (1441), and it is in Musnad Ahmad (19964). (4) In Ma'alim al-Sunan 1/139, and the author quoted it from him via Al-Mufhim 2/316-317, and the speech is from him.

34 सूरह ताहा: आयत 9 - 16

सातवीं बात: मुस्लिम ने अबू कतादा से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने हमें संबोधित किया। उन्होंने वज़ू के बर्तन (मिदअह) वाली लंबी हदीस का उल्लेख किया, और उसमें कहा: "क्या तुम्हारे लिए मुझमें कोई उदाहरण नहीं है?" फिर उन्होंने कहा: "निस्संदेह, नींद में कोई कोताही नहीं है; कोताही केवल उस व्यक्ति के लिए है जो एक नमाज़ तब तक नहीं पढ़ता जब तक कि अगली नमाज़ का समय न आ जाए। तो जो कोई ऐसा करे, उसे याद आने पर उसे पढ़ लेना चाहिए, और जब अगला दिन आए, तो उसे उसके(सही) समय पर पढ़ना चाहिए।" अद-दारकुतनी ने भी इसे मुस्लिम के शब्दों के समान ही रिवायत किया है (1)।

तो इसका ज़ाहिरी मतलब यह है कि छूटी हुई नमाज़ को दो बार दोहराना आवश्यक है; एक बार याद आने पर और दूसरी बार अगले दिन उसी समय आने पर। इस ज़ाहिरी मतलब का समर्थन उस हदीस से होता है जिसे अबू दाऊद ने इमरान बिन हुसैन की हदीस से निकाला है, जिसमें कहानी का ज़िक्र है और उसके अंत में कहा गया है: "तुम में से जो कोई अगले दिन सुबह की नमाज़ पाए, तो वह उसके साथ वैसी ही एक और नमाज़ कज़ा करे" (2)।

मैं (लेखक) कहता हूँ: इसे ज़ाहिरी तौर पर नहीं लिया जाना चाहिए, और इसे एक से अधिक बार नहीं दोहराया जाता है; क्योंकि अद-दारकुतनी ने इमरान बिन हुसैन से रिवायत की है, जिन्होंने कहा: हम अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ एक युद्ध यात्रा - या उन्होंने कहा एक छोटी सैन्य टुकड़ी - में चले, और जब सहर का समय हुआ, तो हम आराम के लिए रुके। हम तब तक नहीं जागे जब तक कि सूरज की गर्मी ने हमें नहीं जगा दिया। हम में से हर आदमी घबराहट और उलझन में उछलने लगा। जब अल्लाह के रसूल ﷺ जागे, तो उन्होंने हमें प्रस्थान करने का आदेश दिया, इसलिए हम तब तक चले जब तक कि सूरज ऊपर नहीं चढ़ गया। फिर लोगों ने अपनी ज़रूरतें पूरी कीं। फिर उन्होंने बिलाल को आदेश दिया, जिन्होंने अज़ान दी, और हमने दो रकात पढ़ीं। फिर उन्होंने उन्हें इकामत कहने का आदेश दिया, और हमने सुबह की नमाज़ (फज्र) पढ़ी। हमने कहा: "ऐ अल्लाह के नबी, क्या हम इसे कल इसके सही समय पर कज़ा न करें?" अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनसे कहा: "क्या अल्लाह तुम्हें सूद (रिबा) से मना करता है और फिर तुमसे उसे स्वीकार करता है?" (3)।

अल-खत्ताबी ने कहा (4): मैं किसी ऐसे व्यक्ति को नहीं जानता जिसने इसे अनिवार्य (वाजिब) कहा हो। ऐसा लगता है कि इसका आदेश मुस्तहब (पसंदीदा) के रूप में था, ताकि कोई कज़ा करने में समय की फज़ीलत प्राप्त कर सके।

फुटनोट्स: (1) सहीह मुस्लिम (681), सुनन अद-दारकुतनी (1442), और यह मुसनद अहमद (22546) में है। (2) अल-मुफ़हिम 2/316, और हदीस सुनन अबी दाऊद (438) में अबू कतादा की हदीस से है। जहाँ तक अबू दाऊद (443) में इमरान बिन हुसैन की हदीस का सवाल है, उसमें ये शब्द नहीं हैं। (3) सुनन अद-दारकुतनी (1441), और यह मुसनद अहमद (19964) में है। (4) मालिम अल-सुनन 1/139 में, और लेखक ने अल-मुफ़हिम 2/316-317 के माध्यम से उनसे इसे उद्धृत किया है, और यह उन्हीं का कथन है।

34 سورة طہٰ: آیات 9 - 16

ساتویں بات: مسلم نے ابو قتادہ سے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے ہمیں خطبہ دیا۔ انہوں نے وضو کے برتن (میضأة) والی طویل حدیث ذکر کی، اور اس میں فرمایا: "کیا تمہارے لیے مجھ میں کوئی نمونہ نہیں ہے؟" پھر فرمایا: "یقیناً نیند میں کوئی کوتاہی نہیں ہے، کوتاہی تو اس شخص کے لیے ہے جو ایک نماز نہیں پڑھتا یہاں تک کہ دوسری نماز کا وقت آ جائے۔ تو جو شخص ایسا کرے، اسے چاہیے کہ جب بیدار ہو تو اسے پڑھ لے، اور جب اگلا دن آئے تو اسے اس کے (مقررہ) وقت پر پڑھے۔" دارقطنی نے بھی اسے مسلم کے الفاظ کی طرح ہی روایت کیا ہے (1)۔

تو اس کا ظاہری مطلب یہ تقاضا کرتا ہے کہ قضا شدہ نماز کو دو بار لوٹایا جائے؛ ایک بار اس کے یاد آنے پر اور دوسری بار اگلے دن اس جیسے وقت کے آنے پر؛ اور اس ظاہری معنی کی تائید اس سے ہوتی ہے جسے ابو داؤد نے عمران بن حصین کی حدیث سے روایت کیا ہے، جس میں قصہ ذکر کیا اور اس کے آخر میں فرمایا: "تم میں سے جو شخص اگلے دن صبح کی نماز پائے، تو وہ اس کے ساتھ اس جیسی ایک اور نماز قضا کرے" (2)۔

میں (مصنف) کہتا ہوں: یہ اپنے ظاہری معنی پر نہیں ہے، اور اسے ایک سے زیادہ بار نہیں لوٹایا جاتا؛ اس روایت کی وجہ سے جو دارقطنی نے عمران بن حصین سے نقل کی ہے، وہ کہتے ہیں: ہم رسول اللہ ﷺ کے ساتھ ایک غزوے میں - یا انہوں نے کہا ایک سریہ (چھوٹے لشکر) میں - رات کو چلے، جب سحر کا وقت ہوا تو ہم نے پڑاؤ کیا، ہم نہیں جاگے یہاں تک کہ سورج کی گرمی نے ہمیں جگایا۔ ہم میں سے ہر شخص گھبراہٹ اور حیرت میں اچھلنے لگا۔ جب رسول اللہ ﷺ بیدار ہوئے تو ہمیں کوچ کا حکم دیا، پھر ہم چلے یہاں تک کہ سورج بلند ہو گیا۔ پھر لوگوں نے اپنی

ضرورتیں پوری کیں۔ پھر آپ ﷺ نے بلال کو حکم دیا تو انہوں نے اذان دی، پھر ہم نے دو رکعتیں پڑھیں۔ پھر آپ ﷺ نے انہیں حکم دیا تو انہوں نے اقامت کہی اور ہم نے صبح کی نماز (فجر) پڑھی۔ ہم نے عرض کی: "اے اللہ کے نبی، کیا ہم کل اسے اس کے وقت پر قضا نہ کریں؟" تو رسول اللہ ﷺ نے ان سے فرمایا: "کیا اللہ تمہیں سود (ربا) سے منع کرتا ہے اور پھر اسے تم سے قبول فرمائے گا؟" (3)۔

اور خطابی نے کہا (4): میں کسی ایسے شخص کو نہیں جانتا جس نے اسے وجوب (لازم ہونے) کے طور پر کہا ہو، اور یہ مشابہ ہے کہ اس کا حکم بطور استحباب ہو تاکہ قضا میں وقت کی فضیلت حاصل کی جا سکے۔

حواشی: (1) صحیح مسلم (681)، سنن دارقطنی (1442)، اور یہ مسند احمد (22546) میں ہے۔ (2) المفہم 316/2، اور حدیث سنن ابی داؤد (438) میں ابو قتادہ کی حدیث سے ہے۔ جہاں تک سنن ابی داؤد (443) میں عمران بن حصین کی حدیث کا تعلق ہے تو اس میں یہ الفاظ نہیں ہیں۔ (3) سنن دارقطنی (1441)، اور یہ مسند احمد (19964) میں ہے۔ (4) معالم السنن 139/1 میں، اور مصنف نے اسے المفہم 316/2-317 کے واسطے سے نقل کیا ہے، اور کلام انہی کا ہے۔

35 Surah Taha: Verses 9 - 16

And the correct view is to abandon action [based on it]; because of his (peace and blessings be upon him) saying: "Does Allah forbid you from usury and then accept it from you?" and because the authentic chains of narration of the hadith of Imran bin Husain do not contain anything of that addition, except for what was mentioned from the hadith of Abu Qatada, which is interpreted as we have explained.

I say: Al-Kiya Al-Tabari mentioned in his "Ahkam al-Qur'an" (1) that some of the predecessors disagreed with his (peace and blessings be upon him) saying: "Whoever forgets a prayer, let him pray it when he remembers it, there is no expiation for it except that" (2). He said: He should wait until its equivalent time and then pray it, so if he misses Fajr, let him pray it the next day. This is a far-fetched and irregular (shadh) opinion.

Allah's saying: {Indeed, the Hour is coming—I almost conceal it—so that every soul may be recompensed for that which it strives} is a problematic verse. It was narrated from Sa'id bin Jubayr that he read: "Akadu akhfiha" with a fatha on the hamza, he said: I reveal it. "To be recompensed" means: revealing it for the purpose of recompense; Abu Ubayd narrated it from Al-Kisa'i, from Muhammad bin Sahl, from Wiqa' bin Iyas, from Sa'id bin Jubayr. Al-Nahhas (3) said: This narration has no other route than this one.

I say: Similarly, Abu Bakr al-Anbari narrated it in the book "Al-Radd": My father narrated to me, Muhammad bin Al-Jahm narrated to us, Al-Farra' (4) narrated to us, Al-Kisa'i (H) narrated to us, and Abdullah bin Najiyah narrated to us, Yusuf narrated to us, Yahya Al-Himmani narrated to us, Muhammad bin Sahl narrated to us.

Al-Nahhas (5) said: A better chain than this is what Yahya al-Qattan narrated from Al-Thawri, from Ata bin Al-Sa'ib, from Sa'id bin Jubayr that he read: "Akadu ukhfiha" with a damma on the hamza.

---

(1) 3 / 274. (2) It is recorded by Ahmad (13848), Al-Bukhari (597), and Muslim (684) from the path of Hammam bin Yahya, from Qatadah, from Anas (RA), and the author referred to it in the second issue. (3) In "I'rab al-Qur'an" 3 / 35, and what precedes it is from him. The reading of Sa'id bin Jubayr was mentioned by Ibn Khalawayh in "Al-Qira'at al-Shadhah" p. 87, and Ibn Jinni in "Al-Muhtasib" 2 / 47. (4) "Ma'ani al-Qur'an" by him, 2 / 176. (5) In "I'rab al-Qur'an" 3 / 35.

35 सूरह ताहा: आयत 9 - 16

और सही बात यह है कि उस पर अमल छोड़ दिया जाए; क्योंकि उनका (शांति और आशीर्वाद उन पर हों) कहना है: "क्या अल्लाह तुम्हें ब्याज से मना करता है और फिर उसे तुमसे स्वीकार करता है?" और क्योंकि इमरान बिन हुसैन की हदीस के प्रामाणिक मार्गों में उस बढ़ोतरी का कुछ भी उल्लेख नहीं है, सिवाय उसके जो अबू कतादा की हदीस से वर्णित है और इसकी व्याख्या वैसी ही है जैसा कि हमने स्पष्ट किया है।

मैंने कहा: अल-किया अल-तबरी ने अपनी पुस्तक "अहकाम अल-कुरआन" (1) में उल्लेख किया है कि पूर्वजों में से कुछ ने उनके(शांति और आशीर्वाद उन पर हों) इस कथन का विरोध किया: "जो कोई नमाज़ भूल जाए, तो जब उसे याद आए वह उसे पढ़ ले, इसके अलावा उसका कोई प्रायश्चित नहीं है" (2)। उन्होंने कहा: वह उसके अगले दिन उसी समय तक प्रतीक्षा करे और फिर उसे पढ़े, इसलिए यदि फज्र छूट जाए, तो अगले दिन पढ़े। यह एक दूर की और असामान्य (शाज़) राय है।

अल्लाह का कथन: {बेशक कयामत आने वाली है—मैं इसे लगभग छुपाए रखता हूँ—ताकि हर जान को उसके कर्मों का बदला दिया जाए} एक जटिल आयत है। सईद बिन जुबैर से रिवायत है कि उन्होंने पढ़ा: "अकादु अख़फ़िहा" (अलिफ़ पर ज़बर के साथ), उन्होंने कहा: मैं उसे प्रकट करता हूँ। "बदला दिए जाने के लिए" का अर्थ है: बदले के उद्देश्य से प्रकट करना; इसे अबू उबैद ने अल-किसाई से, मुहम्मद बिन सहल से, विका बिन इयास से, सईद बिन जुबैर से रिवायत किया है। अल-नहस (3) ने कहा: इस रिवायत का इसके अलावा कोई और मार्ग नहीं है।

मैंने कहा: इसी तरह अबू बक्र अल-अंसारी ने "अल-रद्द" पुस्तक में रिवायत किया है: मेरे पिता ने मुझसे कहा, मुहम्मद बिन अल-जहम ने हमें बताया, अल-फ़र्रा (4) ने हमें बताया, अल-किसाई (ह) ने हमें बताया और अब्दुल्ला बिन नाजिया ने हमें बताया, यूसुफ ने हमें बताया, यहया अल-हिम्मानी ने हमें बताया, मुहम्मद बिन सहल ने हमें बताया।

अल-नहस (5) ने कहा: इस सनद से बेहतर वह है जो यहया अल-क़त्तान ने अल-थौरी से, अता बिन अल-साइब से, सईद बिन जुबैर से रिवायत किया है कि उन्होंने पढ़ा: "अकादु उख़फ़िहा" (अलिफ़ पर पेश के साथ)।

(1) 3 / 274. (2) यह अहमद (13848), बुखारी (597) और मुस्लिम (684) के पास हम्माम बिन यहया के मार्ग से, कतादा से, अनस (रज़ि.) से है, और लेखक ने दूसरे मसले में इसका संकेत दिया है। (3) "इराब अल-कुरआन" 3 / 35 में, और इससे पहले का हिस्सा उन्हीं से है। सईद बिन जुबैर की क़िरत का उल्लेख इब्न ख़ालवैय ने "अल-किरात अल-शाज़ाह" पृष्ठ 87 में किया है, और इब्न जिन्नी ने "अल-मुहतसिब" 2 / 47 में। (4) "मानी अल-कुरआन" उनके द्वारा, 2 / 176। (5) "इराब अल-कुरआन" 3 / 35 में।

35 سورہ طہٰ: آیات 9 - 16

اور صحیح بات (اس پر) عمل چھوڑنا ہے؛ کیونکہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا فرمان ہے: «کیا اللہ تمہیں سود سے روکتا ہے اور پھر اسے تم سے قبول کرتا ہے؟» اور اس لیے کہ عمران بن حصین کی حدیث کے مستند طریقوں میں اس زیادتی کا کوئی ذکر نہیں ہے، سوائے اس کے جو ابو قتادہ کی حدیث میں مذکور ہے اور وہ قابل تاویل ہے جیسا کہ ہم نے بیان کیا۔

میں نے کہا: الکیا الطبری نے اپنی کتاب «احکام القرآن» (1) میں ذکر کیا ہے کہ سلف میں سے کچھ نے آپ صلی اللہ علیہ وسلم کے اس فرمان کی مخالفت کی ہے: «جو شخص نماز بھول جائے تو جب اسے یاد آئے اسے پڑھ لے، اس کا اس کے سوا کوئی کفارہ نہیں ہے» (2)۔ انہوں نے کہا: وہ اگلے دن اس کے وقت تک انتظار کرے اور پھر اسے پڑھے، پس اگر فجر فوت ہو جائے تو اگلے دن پڑھے۔ اور یہ ایک دور از کار اور شاذ قول ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {بے شک قیامت آنے والی ہے—میں اسے چھپائے رکھتا ہوں—تاکہ ہر جان کو اس کی کوشش کا بدلہ دیا جائے} ایک مشکل آیت ہے؛ چنانچہ سعید بن جبیر سے مروی ہے کہ انہوں نے «اَکادُ اَخْفِیھا» (ہمزہ کے زبر کے ساتھ) پڑھا، انہوں نے کہا: میں اسے ظاہر کرتا ہوں۔ «تاکہ بدلہ دیا جائے» یعنی: جزا کے لیے ظاہر کرنا؛ اسے ابو عبید نے الکسائی سے، محمد بن سہل سے، وقاء بن ایاس سے، سعید بن جبیر سے روایت کیا ہے۔ اور النحاس (3) نے کہا: اس روایت کا اس کے سوا کوئی راستہ نہیں ہے۔

میں نے کہا: اسی طرح ابو بکر الانباری نے کتاب «الرد» میں روایت کیا ہے: مجھ سے میرے والد نے بیان کیا، ہم سے محمد بن الجہم نے بیان کیا، ہم سے الفراء (4) نے بیان کیا، ہم سے الکسائی

(ح) نے بیان کیا اور ہم سے عبداللہ بن ناجیہ نے بیان کیا، ہم سے یوسف نے بیان کیا، ہم سے یحییٰ الحمانی نے بیان کیا، ہم سے محمد بن سہل نے بیان کیا۔

النحاس (5) نے کہا: اس اسناد سے بہتر وہ ہے جو یحییٰ القطان نے الثوری سے، عطا بن السائب سے، سعید بن جبیر سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے «اَكَادُ اُخْفِيها» (ہمزہ کے پیش کے ساتھ) پڑھا۔

---

(1) 3 / 274. (2) یہ احمد (13848)، بخاری (597) اور مسلم (684) کے ہاں ہمام بن یحییٰ کے طریق سے، قتادہ سے، انس رضی اللہ عنہ سے مروی ہے، اور مصنف نے دوسرے مسئلے میں اس کی طرف اشارہ کیا ہے۔ (3) «اعراب القرآن» 3 / 35 میں، اور اس سے پہلے والا حصہ اسی سے ہے۔ سعید بن جبیر کی قرات ابن خالویہ نے «القراءات الشاذة» ص 87 میں اور ابن جنی نے «المحتسب» 2 / 47 میں ذکر کی ہے۔ (4) «معانی القرآن» ان کی تصنیف، 2 / 176۔ (5) «اعراب القرآن» 3 / 35 میں۔

Surah Ta-Ha: Verses 9 - 16 36

I said: As for the reading of Ibn Jubayr "akhafiyaha" (with a fatha on the hamza) based on the mentioned chain of narration, Abu Bakr al-Anbari said: Al-Farra said(1): its meaning is: I manifest it, from "khafaytu ash-shay'a akhfihi": meaning when I manifest it. And Al-Farra cited a verse by Imru' al-Qais: "If you bury the disease, we shall not hide it, and if you ignite the war, we shall not sit [idle]."(2) He meant: we shall not manifest it. Some linguists have said: It is possible that "ukhfiyaha" (with a damma on the hamza) means: I manifest it; because it is said: "khafaytu ash-shay'a" and "akhfaytuhu": when I manifest it; so "akhfaytuhu" is one of the contranyms (addad), applied to both concealing and manifesting. Abu Ubayda said(3): "khafaytu" and "akhfaytu" have the same meaning. An-Nahas: This is good, and it has been narrated from Abu al-Khattab, who is one of the masters of language whose truthfulness is not doubted, and Sibawayh narrated from him and recited: "And if you conceal the disease, we shall not hide it, and if you ignite the war, we shall not sit [idle]." This is how Abu Ubayda narrated it from Abu al-Khattab with a damma on the [letter] 'nun'. And Imru' al-Qais also said: "He revealed them from their tunnels as if they were revealed by the evening rain pouring down loudly." Meaning: he manifested them(4). And it is narrated: "from a layered cloud" instead of "from an evening rain pouring down"(5). Abu Bakr al-Anbari said: Another interpretation of the verse: "Indeed, the Hour is coming; I am almost..." The speech is interrupted.

---

(1) In 'Ma'ani al-Qur'an' 2/176, see also 'Al-Addad' by Ibn al-Anbari p. 96. (2) Diwan of Imru' al-Qais p. 186. (3) In 'Majaz al-Qur'an' 2/16 with its meaning. See the speech before it there. (4) 'Majaz al-Qur'an' by Abu Ubayda 2/16-17, and the verse is in the Diwan of Imru' al-Qais p. 51. Its commentator said: 'Al-Wadq' is rain, and he specified the evening rain because it is more abundant. 'Al-Mujallib' is that for which a clamor (jalaba) is heard due to the intensity of its impact. (5) Al-Azhari mentioned this narration in 'Tahdhib al-Lugha' 7/596.

सूरा ता-हा: आयत 9 - 16 36

मैंने कहा: जहाँ तक इब्न जुबैर के"अखफ़ियहा" (हम्ज़ा पर फथा के साथ) पाठ का सवाल है, जो उल्लिखित श्रृंखला के साथ है, तो अबू बक्र अल-अम्बारी ने कहा: अल-फ़र्रा ने कहा (1): इसका अर्थ है: मैं इसे प्रकट करता हूँ, "खफ़ैतु अश-शय'अ अख़िफ़ही" से: जब मैंने इसे प्रकट किया। और अल-फ़र्रा ने इमरुल क़ैस का एक शेर उद्धृत किया: "यदि तुम बीमारी को दफनाते हो, तो हम उसे नहीं छिपाएंगे (प्रकट नहीं करेंगे), और यदि तुम युद्ध छेड़ते हो, तो हम [हाथ पर हाथ धरे] नहीं बैठेंगे।" (2) उनका अर्थ था: हम इसे प्रकट नहीं करेंगे। कुछ भाषाविदों ने कहा है: यह संभव है कि "उख़फ़ियहा" (हम्ज़ा पर धम्मा के साथ) का अर्थ हो: मैं इसे प्रकट करता हूँ; क्योंकि कहा जाता है: "खफ़ैतु अश-शय'अ" और "अख़्फ़ैतुहू": जब मैंने इसे प्रकट किया; तो "अख़्फ़ैतुहू" विलोम शब्दों (अद्दाद) में से है जो छिपाने और प्रकट करने दोनों के लिए आता है। अबू उबैदा ने कहा (3): "खफ़ैतु" और "अख़्फ़ैतु" का एक ही अर्थ है। अन-नहास: यह अच्छा है, और इसे अबू अल-ख़त्ताब से उद्धृत किया गया है, जो भाषा के उन प्रमुखों में से हैं जिनकी सच्चाई पर संदेह नहीं किया जा सकता, और सिबवैय ने उनसे रिवायत की और शेर पढ़ा: "और यदि तुम बीमारी को छिपाते हो, तो हम उसे प्रकट नहीं करेंगे, और यदि तुम युद्ध छेड़ते हो, तो हम नहीं बैठेंगे।" इसे अबू उबैदा ने अबू अल-ख़त्ताब से 'नून' पर धम्मा के साथ रिवायत किया है। इमरुल क़ैस ने यह भी कहा: "उसने उन्हें उनकी सुरंगों से निकाला (प्रकट किया) मानो वे शाम की तेज़ बारिश द्वारा प्रकट किए गए हों।" अर्थात: उसने उन्हें प्रकट किया (4)। और रिवायत है: "एक के ऊपर एक चढ़े हुए बादलों से" इसके स्थान पर: "शाम की तेज़ बारिश से" (5)। अबू बक्र अल-अम्बारी ने कहा: आयत की एक और व्याख्या है: "निश्चित रूप से कयामत की घड़ी आने वाली है, मैं लगभग..." यहाँ बात रुक जाती है।

---

(1) मआनी अल-क़ुरआन 2/176 में, और इब्न अल-अम्बारी की 'अल-अद्दाद' पृष्ठ 96 देखें। (2) दीवान इमरुल क़ैस पृष्ठ 186। (3) मजाज़ अल-क़ुरआन 2/16 में इसी अर्थ के साथ। वहां इससे पहले की चर्चा देखें। (4) अबू उबैदा द्वारा मजाज़ अल-क़ुरआन 2/16-17, और शेर इमरुल क़ैस के दीवान पृष्ठ 51 में है। इसके व्याख्याकार ने कहा: 'अल-वदक़': बारिश, और उन्होंने शाम की बारिश को विशेष रूप से उल्लेख किया क्योंकि वह अधिक भरपूर होती है। 'अल-मुजल्लिब': वह जिसकी गिरने की तीव्रता के कारण शोर (जलबह) सुनाई दे। (5) अल-अज़हरी ने इस रिवायत का उल्लेख 'तहज़ीब अल-लुग़ा' 7/596 में किया है।

سورة طہٰ: آیات 9 - 16 36

میں نے کہا: جہاں تک ابنِ جبیر کی قرأت «أَخفِيَهَا» (ہمزہ کے زبر کے ساتھ) کا تعلق ہے جو مذکورہ سند کے ساتھ مروی ہے، تو ابو بکر الانباری نے کہا: الفراء نے کہا (1): اس کا معنی ہے: میں اسے ظاہر کرتا ہوں، «خَفيتُ الشيءَ أخفيه» سے: جب میں نے اسے ظاہر کیا۔ اور الفراء نے امرؤ القیس کا یہ شعر پڑھا: «فإنْ تَدْفِنُوا الدَّاءَ لا نَـخْـفِـهِ وإنْ تَبْعثُوا الحربَ لا نَقْعُدِ» (2) ان کی مراد تھی: ہم اسے ظاہر نہیں کریں گے۔ اور بعض ماہرینِ لغت نے کہا ہے: یہ جائز ہے کہ «أُخْفِيَها» (ہمزہ کے پیش کے ساتھ) کا معنی ہو: میں اسے ظاہر کرتا ہوں؛ کیونکہ کہا جاتا ہے: «خَفيتُ الشيء وأخفيته»: جب میں نے اسے ظاہر کیا؛ پس «أخفيته» اضداد (الٹ معنی رکھنے والے الفاظ) میں سے ہے جو چھپانے اور ظاہر کرنے دونوں معنوں میں استعمال ہوتا ہے۔ اور ابو عبیدہ نے کہا (3): «خفيت» اور «أخفيت» کا ایک ہی معنی ہے۔ النحاس: یہ قول اچھا ہے، اور اسے ابو الخطاب سے حکایت کیا گیا ہے، جو لغت کے ان ائمہ میں سے ہیں جن کی سچائی میں کوئی شک نہیں ہے، اور ان سے سیبویہ نے روایت کیا اور یہ شعر پڑھا: «وإنْ تَكْتُمُوا الداءَ لا نُخْفِهِ وإنْ تَبْعثُوا الحربَ لا نَقْعُدِ» اسی طرح اسے ابو عبیدہ نے ابو الخطاب سے نون کے پیش کے ساتھ روایت کیا ہے۔ اور امرؤ القیس نے یہ بھی کہا ہے: «خَفَاهُنَّ من أنفاقِهِنَّ كأنما خفاهُنَّ وَدْقٌ من عَشِيٍّ مُجَلِّبِ» یعنی: اس نے انہیں ظاہر کیا (4)۔ اور ایک روایت میں «من عَشِيٍّ مجلّب» کی جگہ «من سحاب مركب» مروی ہے (5)۔ ابو بکر الانباری نے کہا: آیت کی ایک اور تفسیر یہ ہے: «إنَّ الساعةَ آتيةٌ أكاد» (بیشک قیامت آنے والی ہے، میں قریب ہے کہ...) کلام منقطع ہو گیا ہے۔

---

(1) معانی القرآن 2/176 میں، اور دیکھئے الضداد لابن الانباری صفحہ 96۔ (2) دیوان امرؤ القیس صفحہ 186۔ (3) مجاز القرآن 16/2 میں اسی معنی کے ساتھ وہاں اس سے پہلے والا کلام

دیکھیں۔ (4) مجاز القرآن لأبي عبيدة 2/16 - 17، اور یہ شعر دیوان امرؤ القیس صفحہ 51 میں ہے۔ اس کے شارح نے کہا: 'الوَدْق': بارش، اور شام کی بارش کو اس لیے خاص کیا کیونکہ وہ زیادہ موسلا دھار ہوتی ہے۔ 'المُجَلِّب': وہ بارش جس کی شدت کی وجہ سے شور (جلبہ) سنائی دے۔ (5) الازہری نے اس روایت کا ذکر تہذیب اللغہ 7/596 میں کیا ہے۔

Surah Taha: Verses 9 - 16 37

On "Akad" (I almost), and after it is an implicit (verb): "Akad, I am coming with it," and the beginning is: "I hide it so that every soul may be recompensed." Dabi' al-Burjumi said:

"I intended but did not do, and I almost did, and I wish I had left behind women weeping for 'Uthman."

He meant: "and I almost did" (1), so he used an implicit verb with "kadt" like the implicit verb used with it in the Qur'an.

I say: This is what Al-Nahhas (2) chose, and he refuted the previous statement, saying: It is said: "khafa al-shay'a yakhfihi" (concealed the thing) when he reveals it, and it has been narrated that it is also said: "akhfahu" when he reveals it, but it is not well-known. He said: I saw Ali ibn Sulayman, when the meaning of "ukhfiha" (I hide it) was unclear to him, he turned to this saying and said: Its meaning is the same as "akhfayuha".

Al-Nahhas said: The meaning is not "I reveal it," especially since "ukhfiha" (revealing version) is an irregular (shadhdh) reading. How can the correct and common reading be reduced to the irregular one? The implicit meaning is more appropriate, and the estimation would be: "Indeed, the Hour is coming, I almost come with it"; and "atiya" (coming) points to "ati biha" (come with it), then he said: "ukhfiha" (I hide it) at the start of a new sentence. This is a correct meaning; because Allah, Mighty and Sublime, has hidden the Hour, which is the Day of Resurrection, and the hour in which a person dies, so that a person works while the matter is obscure to him, and does not delay repentance.

I say: According to this saying, the "lam" in "litujza" (so that... may be recompensed) is related to "ukhfiha" (I hide it).

Abu Ali (3) said: This is from the category of privation (salb), and not from the category of contraries (addad). The meaning of "ukhfiha" is: I remove its cover (khafa'), which is its veil, like the "khafa'" of "akhfiya" - which are garments - and the singular is "khifa'", with a kasra on the kha: what a water skin is wrapped in. When its veil is removed, it appears. And from [this...]

(1) Similar words in Al-Addad by Ibn al-Anbari, pp. 96-97, and quoted from him by al-Mawardi in Al-Nukat wa al-'Uyun 3/397, and the verse was mentioned previously in

11/311. (2) In I'rab al-Qur'an 3/35. (3) Mentioned by Ibn Jinni in Al-Muhtasab 2/47, and Al-Tabarsi in Majma' al-Bayan 16/87.

सूरह ताहा: आयत 9 - 16 37

"अकाद" (मैं लगभग) पर, और इसके बाद एक निहित (क्रिया) है: "अकाद, मैं इसे लेकर आ रहा हूँ," और शुरुआत है: "मैं इसे छिपाता हूँ ताकि हर आत्मा को उसका प्रतिफल दिया जाए।" दाबी अल-बुर्जुमी ने कहा:

"मैंने इरादा किया लेकिन किया नहीं, और मैंने लगभग कर ही दिया था, और काश मैं उस्मान के लिए विलाप करती महिलाओं को छोड़ आता।"

उनका मतलब था: "और मैंने लगभग कर ही दिया था" (1), इसलिए उन्होंने "कादत" के साथ एक निहित क्रिया का उपयोग किया जैसे कुरान में इसके साथ निहित क्रिया का उपयोग किया गया है।

मैं कहता हूँ: यही वह है जिसे अल-नहहास (2) ने चुना, और उन्होंने पिछले कथन का खंडन करते हुए कहा: यह कहा जाता है: "ख़फ़ा अल-शाय'आ यख़्फ़ीही" (चीज़ को छिपाया) जब वह उसे प्रकट करता है, और यह भी बताया गया है कि यह भी कहा जाता है: "अख़फ़ाहु" जब वह उसे प्रकट करता है, लेकिन यह प्रसिद्ध नहीं है। उन्होंने कहा: मैंने अली इब्न सुलेमान को देखा, जब "उखफ़ाहा" (मैं इसे छिपाता हूँ) का अर्थ उनके लिए अस्पष्ट था, तो वे इस कथन की ओर मुड़ गए और कहा: इसका अर्थ "अख़फ़ाहा" जैसा ही है।

अल-नहहास ने कहा: अर्थ "मैं इसे प्रकट करता हूँ" नहीं है, विशेष रूप से चूंकि "उखफ़ाहा" (प्रकट करने वाला संस्करण) एक अनियमित (शाज़) पाठ है। सही और सामान्य पाठ को अनियमित की ओर कैसे मोड़ा जा सकता है? निहित अर्थ अधिक उपयुक्त है, और अनुमान होगा: "निश्चित रूप से घड़ी आ रही है, मैं लगभग इसे लेकर आता हूँ"; और "आतियाह" (आने वाली) "आती बिहा" (इसे लेकर आना) की ओर संकेत करता है, फिर उन्होंने कहा: "उखफ़ाहा" (मैं इसे छिपाता हूँ) एक नए वाक्य की शुरुआत में। यह एक सही अर्थ है; क्योंकि अल्लाह, जो सर्वशक्तिमान और महान है, ने उस घड़ी को छिपा दिया है, जो क़यामत का दिन है, और उस घड़ी को भी जिसमें एक व्यक्ति मरता है; ताकि व्यक्ति कार्य करे जबकि मामला उसके लिए अस्पष्ट हो, और पश्चाताप में देरी न करे।

मैं कहता हूँ: इस कथन के अनुसार, "लितुज़जा" (ताकि... प्रतिफल दिया जाए) में "लाम" का संबंध "उखफ़ाहा" (मैं इसे छिपाता हूँ) से है।

अबू अली (3) ने कहा: यह वंचन (सल्ब) की श्रेणी से है, न कि विलोम (अददाद) की श्रेणी से। "उखफ़ाहा" का अर्थ है: मैं इसके आवरण (ख़फ़ा') को हटा देता हूँ, जो इसका परदा है, जैसे "अख़फ़िया" का "ख़फ़ा'" - जो वस्त्र हैं - और एकवचन "ख़िफ़ा'" है, खा पर कसरा के साथ: वह जिसमें मशक को लपेटा जाता है। जब उसका पर्दा हट जाता है, तो वह प्रकट हो जाती है। और [इससे...]

(1) इब्न अल-अंबारी की अल-अददाद, पृष्ठ 96-97 में इसी तरह के शब्द, और अल-मवर्दी ने अल-नुकत व अल-उयून 3/397 में उनसे उद्धृत किया, और आयत का उल्लेख पहले 11/311 में किया गया था। (2) इराब अल-कुरान 3/35 में। (3) इब्न जिन्नी ने अल-मुहतासब 2/47 में और अल-तबरसी ने मजमा अल-बयान 16/87 में इसका उल्लेख किया है।

سورة طٰہٰ: آیات 9 - 16 37

لفظ «أكاد» پر اور اس کے بعد (فعل) محذوف ہے: «أكاد آتي بها» (میں قریب ہوں کہ اسے لے آؤں)، اور ابتدا یہاں سے ہے: «أُخفيها لِتُجْزَى كُلُّ نَفْسٍ» (میں اسے چھپاتا ہوں تاکہ ہر جان کو بدلہ دیا جائے)۔ ضابئ البرجمی نے کہا:

هَمَمْتُ ولم أفعل وكدتُ وليتني تركتُ على عثمان تبكي حَلائلُهْ

ان کی مراد تھی: «وكدت أفعل» (۱)، پس انہوں نے «كدت» کے ساتھ ایک ایسا فعل محذوف مانا جیسا کہ قرآن میں اس کے ساتھ فعل محذوف ہوتا ہے۔

میں کہتا ہوں: یہی وہ قول ہے جسے النحاس (۲) نے اختیار کیا ہے، اور انہوں نے پچھلے قول کی تردید کی ہے، چنانچہ انہوں نے کہا: کہا جاتا ہے: «خفى الشيء يخفيه» جب وہ اسے ظاہر کر دے، اور یہ بھی مروی ہے کہ «أخفاه» بھی کہا جاتا ہے جب اسے ظاہر کرے، لیکن یہ معروف نہیں ہے۔ انہوں نے کہا: میں نے علی بن سلیمان کو دیکھا کہ جب ان پر «أُخفيها» کے معنی مشکل ہو گئے تو وہ اس قول کی طرف مائل ہو گئے اور کہا: اس کا معنی وہی ہے جو «أخفيها» (ظاہر کرنے) کا ہے۔

النحاس نے کہا: معنی «أظهرها» (میں اسے ظاہر کرتا ہوں) پر نہیں ہے، خصوصاً جب کہ «أُخفيها» (بمعنی اظہار) ایک شاذ قرأت ہے، تو صحیح اور عام قرأت کو شاذ کی طرف کیسے پھیرا جا سکتا ہے؟ اور محذوف کا معنی زیادہ بہتر ہے، اور تقدیرِ عبارت یوں ہوگی: «إن الساعة آتيةٌ أكاد آتي بها» (بے شک قیامت آنے والی ہے میں قریب ہوں کہ اسے لے آؤں)؛ اور «آتية» نے «آتي بها» پر دلالت کی، پھر انہوں نے کہا: «أُخفيها» ابتدائیہ کلام کے طور پر ہے۔ اور یہ ایک

صحیح معنی ہے؛ کیونکہ اللہ عزوجل نے اس گھڑی کو چھپا رکھا ہے جو کہ قیامت ہے، اور اس وقت کو بھی جس میں انسان مرتا ہے؛ تاکہ انسان عمل کرے جبکہ معاملہ اس پر مخفی ہو، اور وہ توبہ میں تاخیر نہ کرے۔

میں کہتا ہوں: اور اس قول کی بنا پر «لتجزی» میں «لام» کا تعلق «أُخفیها» سے ہوگا۔

اور ابو علی (۳) نے کہا: یہ بابِ سلب سے ہے، نہ کہ بابِ اضداد سے، اور «أُخفیها» کا معنی ہے: میں اس سے اس کے «خفاء» کو دور کر دیتا ہوں، اور وہ اس کا پردہ ہے، جیسے «اخفیہ» کا «خفاء» - اور وہ کپڑے ہیں - اور واحد «خِفاء» ہے، خاء کے کسرہ کے ساتھ: وہ چیز جس میں مشکیزہ لپیٹا جاتا ہے، اور جب اس سے پردہ ہٹ جاتا ہے تو وہ ظاہر ہو جاتا ہے۔ اور [اسی سے...]

(۱) اسی طرح کی گفتگو ابن الانباری کی "الاضداد" ص ۹۶ - ۹۷ میں ہے، اور الماوردی نے اسے "النکت والعیون" ۳۹۷/۳ میں نقل کیا ہے، اور یہ شعر ۱۱/۳۱۱ پر گزر چکا ہے۔ (۲) اعراب القرآن ۳/ ۳۵ میں۔ (۳) ابن جنی نے "المحتسب" ۲/ ۴۷ میں اور الطبرسی نے "مجمع البیان" ۱۶/ ۸۷ میں اس کا ذکر کیا ہے۔

38 Surah Taha: Verses 9 - 16

This is their saying: "Ashkaytuhu" (I removed his complaint), meaning: I removed his complaint; and "A'daytuhu" (I granted him redress), meaning: I accepted his plea for justice and did not make him repeat it.

Abu Hatim narrated from Al-Akhfash that "kada" (is about to/almost) is extra for emphasis. He said: An example is, "When he stretches out his hand, he can hardly see it" [An-Nur: 40], because the darknesses mentioned by Allah Almighty come between the observer and the observed. Its meaning was narrated from Ibn Jubair(1), and the estimation is: "Indeed, the Hour is coming; I am hiding it so that every soul may be recompensed for what it strives for." A poet said: Swiftly to the battle, his weapons are sharp ... his opponent can hardly breathe. Meaning: He does not breathe(2).

Another said: And that I do not blame my soul for what befell me ... and that I am hardly successful with what I have attained. Meaning: And that I do not succeed with what I have attained; "akadu" is for emphasis of speech(3).

It was also said: The meaning of "Akadu ukhfiha" (I am almost hiding it) is: I am close to that; because if you say: "Zayd almost stood up," it could mean he stood up or he did not stand up. And it was shown that He has indeed hidden it by other evidence than this for this answer(4).

The linguists said: "Kidtu af'al" (I almost did), its meaning among the Arabs is: I approached the action but did not do it. And "ma kidtu af'al" (I hardly did) means: I did it after a delay. The evidence for this is the word of Allah, Whose glory is great: "So they slaughtered her, though they were near to not doing it" [Al-Baqara: 71], meaning: they did it after a delay; because of the difficulty in finding the cow for them.

---

(1) Mentioned by Al-Samin Al-Halabi in Ad-Durr Al-Masun 8/20. (2) See Tafsir al-Tabari 16/39, Al-Adhdad by Ibn al-Anbari p. 97, Al-Muhtasib 2/48, and the verse is by Zayd al-Khayl al-Ta'i, and it is in his Diwan p. 74. (3) Al-Adhdad by Ibn al-Anbari pp. 97-98, and the verse is by Tamim bin Muqbil, and it is in his Diwan p. 24, and in it: "afrahu" instead of "anjahu", and in Al-Adhdad: "abhaju". And their meaning is: I rejoice. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/36.

38 सूरा ताहा: आयतें 9 - 16

यह उनकी कहावत है: "अश्कैतुहु" (मैंने उसकी शिकायत दूर कर दी), यानी: मैंने उसकी शिकायत दूर कर दी; और "अदैतुहु" (मैंने उसे न्याय दिलाया), यानी: मैंने उसकी न्याय की गुहार स्वीकार की और उसे इसे दोहराने की आवश्यकता नहीं पड़ने दी।

अबू हातिम ने अल-अखफ़श से वर्णन किया है कि "कादा" (लगभग/होने ही वाला) ज़ोर देने के लिए अतिरिक्त है। उन्होंने कहा: इसका एक उदाहरण है, "जब वह अपना हाथ निकालता है, तो वह उसे देख ही नहीं पाता" [अन-नूर: 40], क्योंकि अल्लाह तआला द्वारा वर्णित अंधेरे देखने वाले और देखी जाने वाली वस्तु के बीच आ जाते हैं। इसका अर्थ इब्न जुबैर(1) से वर्णित है, और अनुमान यह है: "निश्चय ही कयामत की घड़ी आने वाली है; मैं उसे छिपाता हूँ ताकि प्रत्येक आत्मा को उसके किए का फल मिले।" एक कवि ने कहा: युद्ध के लिए त्वरित, उसके हथियार तीक्ष्ण हैं ... उसका प्रतिद्वंद्वी मुश्किल से सांस ले पाता है। तात्पर्य: वह सांस नहीं लेता(2)।

एक अन्य ने कहा: और यह कि मैं अपनी आत्मा को उस चीज़ के लिए दोष न दूँ जो मुझ पर आई ... और यह कि जो मैंने प्राप्त किया है उससे मैं शायद ही सफल होऊँ। इसका अर्थ है: और यह कि मैं उस चीज़ से सफल न होऊँ जो मैंने प्राप्त किया है; "अकादु" भाषण के बल देने के लिए है(3)।

यह भी कहा गया है: "अकादु उख़्फ़ीहा" (मैं उसे लगभग छिपाता हूँ) का अर्थ है: मैं उसके करीब हूँ; क्योंकि यदि आप कहते हैं: "ज़ैद लगभग खड़ा हो गया," तो इसका अर्थ हो सकता है कि वह खड़ा हुआ या वह खड़ा नहीं हुआ। और यह दिखाया गया कि उसने इसे इस उत्तर के लिए इसके अलावा अन्य प्रमाणों द्वारा वास्तव में छिपा दिया है(4)।

भाषाविदों ने कहा: "किद्तु अफ़'अलु" (मैंने लगभग कर दिया), अरबों के बीच इसका अर्थ है: मैं कार्य के निकट पहुँचा लेकिन किया नहीं, और "मा किद्तु अफ़'अलु" (मैंने मुश्किल से किया) का अर्थ है: मैंने देरी के बाद किया। इसका प्रमाण अल्लाह का वचन है, जिसकी महिमा महान है: "अतः उन्होंने उसे (गाय को) ज़ब्ह कर दिया, जबकि वे ऐसा करते प्रतीत नहीं होते थे" [अल-बक़रा: 71], जिसका अर्थ है: उन्होंने इसे देरी के बाद किया; क्योंकि उनके लिए गाय को ढूंढना कठिन था।

---

(1) अल-समीन अल-हलबी ने अद-दुर्र अल-मसून 8/20 में इसका उल्लेख किया है। (2) तफ़सीर अल-तबारी 16/39, इब्न अल-अंबारी द्वारा अल-अज़दाद पृष्ठ 97, अल-मुहतासिब 2/48 देखें, और

श्लोक ज़ैद अल-ख़ैल अल-ताइ का है, और यह उनके दीवान पृष्ठ 74 में है। (3) इब्न अल-अंबारी द्वारा अल-अज़दाद पृष्ठ 97 - 98, और श्लोक तमीम बिन मुक़बिल का है, और यह उनके दीवान पृष्ठ 24 में है, और इसमें: "अंजहु" के बजाय "अफ़रहु", और अल-अज़दाद में: "अब्हजु" है। और उनका अर्थ है: मैं खुश होता हूँ। (4) अल-नहस द्वारा इ'राब अल-कुरान 3/36।

۳۸ سورہ طٰہٰ: آیات ۹ - ۱۶

یہ ان کا قول ہے: "أشكيتُه" (میں نے اس کی شکایت دور کر دی)، یعنی: میں نے اس کی شکایت زائل کر دی؛ اور "أعديتُه" (میں نے اسے انصاف دلایا)، یعنی: میں نے اس کی فریاد قبول کی اور اسے دوبارہ عرض کرنے کی ضرورت نہیں پڑنے دی۔

اور ابو حاتم نے الاخفش سے نقل کیا ہے کہ "کاد" (قریب ہے کہ/لگ بھگ) تاکید کے لیے زائد ہے۔ انہوں نے کہا: اس کی مثال (اللہ کا قول ہے): "جب وہ اپنا ہاتھ نکالے تو قریب نہیں کہ اسے دیکھ سکے" [النور: ۴۰]، کیونکہ وہ تاریکیاں جن کا ذکر اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے، دیکھنے والے اور دیکھی جانے والی چیز کے درمیان حائل ہو جاتی ہیں۔ اور اس کا مفہوم ابن جبیر(۱) سے مروی ہے، اور تقدیر (عبارت) یہ ہے: "بے شک قیامت کی گھڑی آنے والی ہے، میں اسے چھپاتا ہوں تاکہ ہر جان کو اس کی کوشش کا بدلہ دیا جائے۔" اور شاعر نے کہا: لڑائی کی طرف تیز، اس کے ہتھیار تیز ہیں ... اس کا مدمقابل قریب نہیں کہ سانس لے سکے۔ مراد ہے: وہ سانس نہیں لیتا(۲)۔

اور دوسرے نے کہا: اور یہ کہ میں اپنے نفس کو اس پر ملامت نہ کروں جو مجھ پر بیتا ... اور یہ کہ جو میں نے حاصل کیا اس سے میں قریب نہیں کہ کامیاب ہوں۔ اس کا مطلب ہے: اور یہ کہ میں اس سے کامیاب نہ ہوں جو میں نے پایا؛ پس "اکاد" کلام کی تاکید کے لیے ہے(۳)۔

اور کہا گیا ہے: معنی "أكادُ أخفيها" (میں اسے قریب ہے کہ چھپا دوں) یہ ہے کہ: میں اس کے قریب ہوں؛ اس لیے کہ جب آپ کہیں: "كاد زيد يقوم" (قریب ہے کہ زید کھڑا ہو)، تو یہ بھی ہو سکتا ہے کہ وہ کھڑا ہوا ہو، اور یہ بھی کہ وہ کھڑا نہ ہوا ہو۔ اور اس جواب پر اس کے علاوہ دیگر دلائل سے یہ بات ثابت ہو چکی ہے کہ اللہ نے اسے چھپا رکھا ہے(۴)۔

اہل لغت نے کہا ہے: "كِدْتُ أفعل" (میں نے قریب تھا کہ کیا)، اہل عرب کے نزدیک اس کا مطلب ہے: میں فعل کے قریب پہنچا مگر کیا نہیں، اور "ما كدت أفعل" کا مطلب ہے: میں نے تاخیر کے بعد کیا۔ اور اس کی گواہی اللہ تعالیٰ کا قول ہے: "پس انہوں نے اسے ذبح کر دیا، حالانکہ وہ کرتے نظر نہ آتے تھے" [البقرہ: ۷۱]، اس کا مطلب ہے: انہوں نے تاخیر کے بعد کیا؛ ان کے لیے گائے کا ملنا دشوار ہونے کی وجہ سے۔

---

(۱) السمین الحلبی نے الدر المصون ۲۰/۸ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (۲) دیکھیے تفسیر الطبری ۳۹/۱۶، اور الازداد لابن الانباری ص ۹۷، اور المحتسب ۴۸/۲، اور یہ شعر زید الخیل الطائی کا ہے، جو ان کے دیوان ص ۷۴ میں ہے۔ (۳) الازداد لابن الانباری ص ۹۷ - ۹۸، اور یہ شعر تمیم بن مقبل کا ہے، جو ان کے دیوان ص ۲۴ میں ہے، اور اس میں "انجح" کی جگہ "افرح" ہے، اور الازداد میں "ابهج" ہے۔ ان کا مطلب ہے: میں خوش ہوتا ہوں۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس ۳۶/۳۔

Surah Taha: Verses 9 - 16 39 And it may be: "I was not about to do [something]" means: "I did not do it nor did I come close to it" when the speech is emphasized with "akādu" (I am about to). It was said: the meaning of "I am about to hide it" (akādu ukhfīhā) is: "I want to hide it." Al-Anbari said: The evidence for this is the saying of the eloquent from poetry: She almost [wanted] and I almost [wanted], and that was the best of intentions, If only what had passed of the passion of youth would return. Its meaning: she wanted and I wanted (1). Ibn Abbas (2) and most of the commentators, as mentioned by Al-Tha'labi, said: The meaning is "I am about to hide it from Myself." Similarly, it is in the Mushaf (codex) of Ubayy. In the Mushaf of Ibn Mas'ud: "I am about to hide it from Myself, so how could a creature know it?" In some readings: "So how could I reveal it to you?". This is interpreted as being in accordance with the custom of the Arabs in their speech, where one of them, when exaggerating in concealing something, says: "I almost hid it from myself." And nothing is hidden from Allah Almighty (3), Qutrub (4) and others said this meaning. The poet said: Days when Hind accompanied me and I informed her Of what I conceal from myself of my needs and secrets (5) So how can he inform her of what his soul conceals? From this category is the saying of the Prophet ﷺ: "And a man who gives charity and conceals it until his left hand does not know what his right hand has spent" (6).

---

(1) Al-Addad by Ibn al-Anbari, p. 98. See also the discussion before it there and in Tafsir al-Tabari 16/39, and Zad al-Masir 5/276. (2) Reported by al-Tabari 16/35. (3) Tafsir al-Baghawi 3/204; the readings of Ubayy and Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with them) were also mentioned by al-Razi in his Tafsir 22/22. (4) Mentioned by al-Wahidi in al-Wasit 3/203. (5) Cited by Abu Hayyan in al-Bahr 6/233; the second half of the verse in his version is: "I almost hid it from myself from the news." (6) Reported by Ahmad (9665), al-Bukhari (660), and Muslim (1031) from the hadith of Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him), and it is a part of the hadith: "Seven whom Allah will shade in His shade..."

सूरह ता-हा: आयतें 9 - 16 39 और ऐसा हो सकता है कि: "मैं ऐसा नहीं करने वाला था" का अर्थ है: "मैंने इसे नहीं किया और न ही मैं इसके करीब आया" जब "अकादु" (मैं करीब हूँ) के साथ बात पर ज़ोर दिया जाए। कहा गया है: "मैं इसे छिपाने वाला हूँ" (अकादु उखफ़ीहा) का अर्थ है: "मैं इसे छिपाना चाहता हूँ।" अल-अंबारी ने कहा: इसका प्रमाण कविता से वाक्पटु लोगों का कथन है: वह लगभग [चाहती थी] और मैं लगभग [चाहता था], और वह सबसे अच्छा इरादा था, काश! जवानी के जुनून का वह समय लौट आता जो बीत गया। इसका अर्थ है: उसने चाहा और मैंने चाहा (1)। इब्न अब्बास (2) और अधिकांश मुफस्सिरों (टीकाकारों) ने, जैसा कि अल-थलाबी ने उल्लेख किया है, कहा है: इसका अर्थ है "मैं इसे स्वयं से छिपाने वाला हूँ।" इसी तरह, यह उबय के मुसहफ़ (पांडुलिपि) में है। इब्न मसूद के मुसहफ़ में है: "मैं इसे स्वयं से छिपाने वाला हूँ, तो कोई प्राणी इसे कैसे जान सकता है?" कुछ पाठों (किरात) में है: "तो मैं इसे तुम्हारे सामने कैसे प्रकट करूँ"। इसे अरबों की बोलचाल की प्रथा के अनुसार समझा जाता है, जहाँ उनमें से कोई जब किसी चीज़ को छिपाने में अतिशयोक्ति करता है, तो कहता है: "मैंने लगभग इसे खुद से छिपा लिया था।" और अल्लाह सर्वशक्तिमान से कुछ भी छिपा नहीं है (3), कुतरुब (4) और अन्यों ने यही अर्थ बताया है। कवि ने कहा: वे दिन जब हिंद मेरे साथ थी और मैं उसे बताता था जो मैं अपनी ज़रूरतों और रहस्यों को खुद से छिपाता हूँ (5) तो वह उसे वह कैसे बता सकता है जो उसकी आत्मा छिपाती है? इसी श्रेणी से पैगंबर ﷺ का कथन है: "और वह व्यक्ति जिसने दान दिया और उसे छिपाया यहाँ तक कि उसके बाएँ हाथ को पता नहीं चला कि उसके दाएँ हाथ ने क्या खर्च किया है" (6)।

---

(1) अल-अद्दाद, इब्न अल-अंबारी द्वारा, पृष्ठ 98। वहाँ इससे पहले की चर्चा और तफ़सीर अल-तबरी 16/39, और ज़ाद अल-मसीर 5/276 देखें। (2) अल-तबरी 16/35 द्वारा वर्णित। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 3/204; उबय और इब्न मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के पाठों का उल्लेख अल-राज़ी ने अपनी तफ़सीर 22/22 में भी किया है। (4) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 3/203 में उल्लेख किया गया है। (5) अबू हय्यान द्वारा अल-बह्र 6/233 में उद्धृत; उनके पास छंद का दूसरा भाग है: "मैंने लगभग इसे समाचारों से खुद से छिपा लिया था।" (6) अहमद (9665), अल-बुखारी (660), और मुस्लिम (1031) द्वारा अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से वर्णित, और यह हदीस का एक हिस्सा है: "सात लोग जिन्हें अल्लाह अपनी छाया में जगह देगा..."

سورہ طہٰ: آیات 9 - 16 39 اور یہ ہو سکتا ہے کہ: "میں ایسا نہیں کرنے والا تھا" کا مطلب ہے: "نہ میں نے اسے کیا اور نہ ہی میں اس کے قریب گیا" جب کلام میں "أكاد" کے ذریعے تاکید پیدا کی جائے۔ اور کہا گیا: «أكادُ أخفيها» (میں اسے چھپانے والا ہوں) کا معنی ہے: میں اسے چھپانا چاہتا ہوں۔ الانباری نے کہا: فصیح اشعار میں سے اس کی دلیل یہ قول ہے: كادت وكدتُ وتلك خيرُ إرادةٍ لو عادَ من لَهْوِ الصَّبابةِ ما مَضَى اس کا معنی ہے: اس نے چاہا اور میں نے چاہا (1)۔ اور ابن عباس (2) اور اکثر مفسرین نے، جیسا کہ ثعلبی نے ذکر کیا، فرمایا: اس کا معنی ہے "میں اسے خود اپنے آپ سے چھپانے والا ہوں"۔ اسی طرح یہ ابی بن کعب کے مصحف میں ہے۔ اور ابن مسعود کے مصحف میں ہے: "میں اسے اپنے آپ سے چھپانے والا ہوں، تو کوئی مخلوق اسے کیسے جان سکتی ہے؟"۔ اور بعض قراتوں میں ہے: "تو میں اسے تمہارے لیے کیسے ظاہر کروں؟"۔ اور اسے اس پر محمول کیا گیا ہے کہ یہ عربوں کے کلام میں رائج دستور کے مطابق ہے، کہ جب ان میں سے کوئی کسی چیز کو چھپانے میں مبالغہ کرتا ہے تو کہتا ہے: "قریب تھا کہ میں اسے خود سے چھپا لیتا"۔ اور اللہ تعالیٰ پر کوئی چیز مخفی نہیں ہے (3)۔ قطرب (4) اور دوسروں نے یہی معنی بیان کیا ہے۔ اور شاعر نے کہا: أيامَ تصحبني هندٌ وأُخبِرُها ما أكتُمُ النفسَ من حاجي وأسراري (5) تو وہ اسے وہ کیسے بتاتا ہے جو اس کا نفس چھپاتا ہے؟ اور اسی باب سے نبی کریم ﷺ کا یہ فرمان ہے: "اور وہ شخص جس نے صدقہ دیا اور اسے چھپایا یہاں تک کہ اس کے بائیں ہاتھ کو پتہ نہ چلا کہ اس کے دائیں ہاتھ نے کیا خرچ کیا ہے" (6)۔

---

(1) الاضداد لابن الانباری ص 98، اور اس سے پہلے کی گفتگو بھی وہاں دیکھیں اور تفسیر الطبری 39/16، اور زاد المسیر 276/5۔ (2) اسے طبری نے 35/16 میں روایت کیا ہے۔ (3) تفسیر البغوی 204/3، اور ابی اور ابن مسعود رضی اللہ عنہما کی قرات کا ذکر رازی نے بھی اپنی

تفسیر 22/22 میں کیا ہے۔ (4) اسے واحدی نے الوسیط 203/3 میں ذکر کیا ہے۔ (5) اسے ابو حیان نے البحر 233/6 میں نقل کیا ہے، اور ان کے ہاں شعر کا دوسرا مصرعہ ہے: "میں نے قریب تھا کہ اسے خبروں سے خود سے چھپا لیتا"۔ (6) اسے احمد (9665)، بخاری (660)، اور مسلم (1031) نے حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور یہ اس حدیث کا ٹکڑا ہے: "سات لوگ جنہیں اللہ اپنے سائے میں جگہ دے گا۔"

Surah Taha, Verses 9 - 16 40

Al-Zamakhshari(1): It was said: its meaning is: I almost hide it from myself, and there is no evidence in the speech for this omitted part; and an omitted part with no evidence for it is discarded. What misled them about it is that in Ubayy's Mushaf: "I almost hide it from myself"; and in some Mushafs: "I almost hide it from myself, so how can I reveal it to you?". I say: It was said: The meaning of the statement of whoever said: "I almost hide it from myself" is: its hiding was from my side, and from me, not from anyone else. It was also narrated from Ibn Abbas: "I almost hide it from myself"(2), and Talha ibn Amr narrated it from 'Ata. Ali ibn Abi Talha narrated from Ibn Abbas who said: I do not reveal it to anyone(3). It was narrated from Sa'id ibn Jubayr who said: He has hidden it. This is based on "kāda" (almost) being extra. Meaning: The Hour is coming, I hide it, and the benefit in hiding it is intimidation and terrifying(4). It was said: "li-tujzā" (to be recompensed) is linked to the Almighty's saying: {and establish prayer}, so there is a foregrounding and backgrounding in the speech, i.e.: Establish prayer for My remembrance {so that every soul may be recompensed for that which it strives} i.e., by its striving {Indeed, the Hour is coming, I almost hide it}. And Allah knows best. It was said: it is linked to His saying: "ātin" (coming), i.e.: Indeed the Hour is coming to recompense(5). {So let not one who does not believe in it and follows his desire avert you from it} i.e.: do not let those who do not believe in it or follow their whims turn you away from believing in it and testifying to it, {lest you perish} i.e.: so you perish. It is in the accusative case as the response to a prohibition(6).

(1) Al-Kashshaf 2/ 532. (2) Mentioned previously. (3) Reported by Al-Tabari 16/34. (4) Tafsir Al-Baghawi 3/ 204, and Zad Al-Masir 5/ 277. (5) I'rab Al-Qur'an by Al-Nahhas 3/ 36 in its meaning. (6) Al-Bayan by Ibn al-Anbari 2/ 140.

सूरह ता-हा, आयत 9 - 16 40

अज़-ज़मखशारी(1): कहा गया: इसका अर्थ है: मैं इसे स्वयं से लगभग छिपा देता हूँ, और भाषण में इस छोड़े गए अंश का कोई प्रमाण नहीं है; और एक ऐसा हटा हुआ अंश जिसका कोई प्रमाण न हो, उसे त्याग दिया जाता है। जिस बात ने उन्हें गुमराह किया वह यह है कि उबै के मुसहफ़ (पांडुलिपि) में है: "मैं इसे स्वयं से लगभग छिपा देता हूँ"; और कुछ मुसहफ़ों में: "मैं इसे स्वयं से लगभग छिपा देता हूँ, तो मैं इसे आप पर कैसे प्रकट कर सकता हूँ?"। मैंने कहा: यह भी कहा गया है कि "मैं इसे स्वयं से लगभग छिपा देता हूँ" कहने वाले का अर्थ है: इसे छिपाना मेरी ओर से और मेरे पास से था, किसी और की ओर से नहीं। इब्न अब्बास से भी रिवायत है: "मैं इसे स्वयं से लगभग छिपा देता हूँ"(2), और तलहा बिन अम्र ने इसे अता से रिवायत किया है। अली बिन अबी तलहा ने इब्न अब्बास से रिवायत किया कि उन्होंने कहा: मैं इसे किसी पर प्रकट नहीं करता(3)। सईद बिन जुबैर से रिवायत है कि उन्होंने कहा: उसने इसे छिपा दिया है। और यह इस आधार पर है कि "कादा" (लगभग) अतिरिक्त है। अर्थात: कयामत की घड़ी आने वाली है, मैं इसे छिपाता हूँ, और इसे छिपाने का लाभ डराना और भयभीत करना है(4)। कहा गया: "लि-तुज्ज़ा" (बदला पाने के लिए) अल्लाह तआला के इस कथन से जुड़ा है: {और नमाज़ कायम करो}, इसलिए भाषण में आगे-पीछे का क्रम है, अर्थात: मेरी याद के लिए नमाज़ कायम करो {ताकि प्रत्येक आत्मा को उसके किए का फल दिया जाए} अर्थात: उसके प्रयास द्वारा {निश्चित रूप से कयामत की घड़ी आने वाली है, मैं इसे लगभग छिपाता हूँ}। और अल्लाह बेहतर जानता है। कहा गया: यह उनके इस कथन "आतिन" (coming) से संबंधित है, अर्थात: वास्तव में बदला देने के लिए घड़ी आने वाली है(5)। {अतः जो व्यक्ति उस पर विश्वास नहीं करता और अपनी इच्छाओं का पालन करता है, वह तुम्हें उससे रोक न दे} अर्थात: वह तुम्हें उस पर विश्वास करने और उसकी पुष्टि करने से विमुख न कर दे {वरना तुम नष्ट हो जाओगे} अर्थात: ताकि तुम हलाक हो जाओ। यह निषेध के उत्तर के रूप में नसब (accusative) की स्थिति में है(6)।

(1) अल-कश्शाफ 2/ 532। (2) पहले उल्लेख किया गया है। (3) अल-तबरी द्वारा निकाला गया 16/34। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 3/ 204, और ज़ाद अल-मसीर 5/ 277। (5) इराब अल-क़ुरआन अन-नहहास 3/ 36 इसके अर्थ में। (6) अल-बयान इब्न अल-अंबारी 2/ 140।

سورہ طہٰ، آیات ۹ - ۱۶ ۴۰

الزمخشری(۱): اور کہا گیا: اس کا معنی یہ ہے کہ: میں اسے اپنے آپ سے بھی چھپانے کے قریب ہوں، اور کلام میں اس محذوف (چھپے ہوئے حصے) پر کوئی دلیل نہیں ہے؛ اور وہ محذوف جس پر کوئی دلیل نہ ہو وہ ناقابلِ قبول ہوتا ہے۔ جس چیز نے انہیں دھوکہ دیا وہ یہ ہے کہ ابی (رضی اللہ عنہ) کے مصحف میں ہے: "میں اسے اپنے آپ سے چھپانے کے قریب ہوں"؛ اور بعض مصاحف میں ہے: "میں اسے اپنے آپ سے چھپانے کے قریب ہوں، تو پھر میں تم پر اسے کیسے ظاہر کر دوں؟"۔ میں نے کہا: یہ بھی کہا گیا ہے کہ جس نے یہ کہا "میں اسے اپنے آپ سے چھپانے کے قریب ہوں" اس کا مطلب یہ ہے کہ: اس کا چھپانا میری جانب سے اور میرے پاس سے تھا، نہ کہ کسی اور کی جانب سے۔ ابن عباس سے بھی مروی ہے: "میں اسے اپنے آپ سے چھپانے کے قریب ہوں"(۲)، اور اسے طلحہ بن عمرو نے عطا سے روایت کیا ہے۔ اور علی بن ابی طلحہ نے ابن عباس سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: میں اس پر کسی کو آگاہ نہیں کروں گا(۳)۔ سعید بن جبیر سے مروی ہے انہوں نے کہا: بیشک اللہ نے اسے چھپا رکھا ہے۔ اور یہ اس بنیاد پر ہے کہ "کاد" زائد ہے۔ یعنی: قیامت کی گھڑی آنے والی ہے میں اسے چھپاتا ہوں، اور اسے چھپانے کا فائدہ ڈرانا اور ہولناک بنانا ہے(۴)۔ اور کہا گیا: «لِتُجْزَىٰ» کا تعلق اللہ تعالیٰ کے اس قول سے ہے: ﴿وَأَقِمِ الصَّلَاةَ﴾ (اور نماز قائم کرو)، تو کلام میں تقدیم و تاخیر ہوگی، یعنی: میری یاد کے لیے نماز قائم کرو ﴿لِتُجْزَىٰ كُلُّ نَفْسٍ بِمَا تَسْعَىٰ﴾ یعنی: اپنی کوشش کے بدلے ﴿إِنَّ السَّاعَةَ آتِيَةٌ أَكَادُ أُخْفِيهَا﴾۔ واللہ اعلم۔ اور کہا گیا: یہ «آتية» (آنے والی) کے ساتھ متعلق ہے، یعنی: بیشک وہ گھڑی بدلہ دینے کے لیے آنے والی ہے(۵)۔ ﴿فَلَا يَصُدَّنَّكَ عَنْهَا﴾ یعنی: وہ تمہیں اس پر ایمان لانے اور اس کی تصدیق کرنے سے نہ پھیر دے ﴿مَنْ لَا يُؤْمِنُ بِهَا وَاتَّبَعَ هَوَاهُ﴾ (جو اس پر ایمان نہیں لاتا اور اپنی

خواہش کی پیروی کرتا ہے)، ﴿فَتَرْدَىٰ﴾ یعنی: پس تو ہلاک ہو جائے۔ اور یہ ممانعت کے جواب کی صورت میں نصب کے مقام پر ہے(۶)۔

(۱) الکشاف ۲/ ۵۳۲۔ (۲) پہلے گزر چکا ہے۔ (۳) اسے طبری نے نکالا ۳۴/۱۶۔ (۴) تفسیر البغوی ۳/ ۲۰۴، اور زاد المسیر ۵/ ۲۷۷۔ (۵) إعراب القرآن للنحاس ۳/ ۳۶ ہم معنی۔ (۶) البيان لابن الأنباري ۲/ ۱۴۰۔

Surah Taha: Verses 17 - 18 | 41

Allah Almighty's saying: "And what is that in your right hand, O Moses? (17) He said, 'It is my staff; I lean upon it, and I bring down leaves for my sheep with it, and I have therein other uses.' (18)"

It contains five issues:

First: Allah Almighty's saying: "And what is that in your right hand?" It was said: This address from Allah Almighty to Moses was a revelation, because He said: "So listen to what is revealed" [Verse: 13]. A prophet must inherently have a miracle by which he knows the truth of his own prophethood, so He showed him in the staff and in himself what He showed him for that reason. It is also permissible that what He showed him in the tree was a sufficient sign for him in himself, and then the hand and the staff were a further confirmation and a proof to present to his people.

And there is disagreement regarding His saying: "And what is that" (1), Az-Zajjaj and Al-Farra' said (2): "hiyya" (3) is an incomplete noun connected to "with your right hand", meaning: "What is that which is in your right hand?" He also said (4): "tilka" (that) means "hadhihi" (this). And if He had said: "ma dhalika" (what is that [masculine]), it would be permissible, meaning: what is that thing? The purpose of the question is to establish the matter so that Moses would say: "It is my staff", to establish the proof against him after he acknowledged it, otherwise Allah already knew what it was in eternity (5).

Ibn Al-Jawhari (6) said: In some traditions: Indeed, Allah Almighty reproached Moses for attributing the staff to himself in that instance, so it was said to him: "Cast it down so that you may see wonders from it, so you learn that you have no ownership over it, and it is not attributed to you."

---

(1) In (d) and (m): And there is disagreement regarding "ma" in His saying: "and what is that", and in (kh) and (z): And there is disagreement regarding His saying in that in His saying: "and what is that", and what is established is from (zha) and (fa). (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/177, Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/353-354, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/36. (3) Meaning: tilka (that). (4) He is Al-Farra'. (5) The speech is similar in Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/354. (6) He is Abu al-Fadl al-Jawhari, and his speech is in al-Muharrar al-Wajiz 4/41.

सूरह ताहा: आयत 17 - 18 | 41

अल्लाह तआला का फ़रमान: "और ऐ मूसा! तुम्हारे दाहिने हाथ में क्या है? (17) उन्होंने कहा, 'यह मेरी लाठी है; मैं इस पर सहारा लेता हूँ, और इससे अपनी बकरियों के लिए पत्ते झाड़ता हूँ, और इसमें मेरे लिए अन्य लाभ भी हैं।' (18)"

इसमें पाँच मसले हैं:

पहला: अल्लाह तआला का फ़रमान: "और तुम्हारे दाहिने हाथ में क्या है?" कहा गया है: अल्लाह तआला का मूसा से यह संबोधन एक वह्य (प्रकाशना) थी; क्योंकि उन्होंने कहा: "तो ध्यान से सुनो जो वह्य की जा रही है" [आयत: 13]। और एक नबी के लिए स्वयं में एक चमत्कार का होना आवश्यक है जिससे वह स्वयं अपनी नबुव्वत की सच्चाई को जान सके, इसलिए उसने उसे लाठी में और स्वयं उसके भीतर वह दिखाया जो उसे इस कारण से दिखाया गया था। और यह भी मुमकिन है कि जो कुछ उसे पेड़ में दिखाया गया था, वह उसके स्वयं के लिए एक पर्याप्त संकेत था, फिर हाथ और लाठी एक अतिरिक्त पुष्टि और एक प्रमाण थे जिसके साथ वह अपनी कौम से मिलता।

और उनके इस कथन में मतभेद है: "और वह क्या है" (1), तो अज़्-ज़ज्जाज और अल-फ़र्रा ने कहा (2): वह (3) एक अपूर्ण संज्ञा है जो "तुम्हारे दाहिने हाथ" से जुड़ी है, यानी: वह क्या है जो तुम्हारे दाहिने हाथ में है? और उन्होंने यह भी कहा (4): "तिल्का" (वह) "हाज़िही" (यह) के अर्थ में है। और यदि वह कहता: "मा ज़ालिका" (वह क्या है), तो यह भी जायज़ होता, यानी: वह चीज़ क्या है? और प्रश्न का उद्देश्य मामले को स्थापित करना है ताकि मूसा कहें: "यह मेरी लाठी है"; ताकि उनके स्वीकार करने के बाद उनके खिलाफ सबूत स्थापित हो जाए, अन्यथा अल्लाह तो अज़ल (अनादि काल) से ही जानता था कि वह क्या है (5)।

इब्न अल-जौहरी (6) ने कहा: कुछ रिवायतों में है: बेशक अल्लाह तआला ने मूसा पर उस स्थान पर लाठी को अपने आप से जोड़ने के लिए नाराज़गी व्यक्त की, तो उनसे कहा गया: "इसे डाल दो ताकि तुम इससे चमत्कार देख सको, और जान सको कि इस पर तुम्हारा कोई स्वामित्व नहीं है, और न ही यह तुम्हारी तरफ मनसूब (संबद्ध) है।"

---

(1) (द) और (म) में: "मा" के बारे में मतभेद है उनके इस कथन में: "और वह क्या है", और (ख़) और (ज़) में: उनके इस कथन में मतभेद है... (2) मा'आनी अल-क़ुरआन अल-फ़र्रा 2/177, मा'आनी अल-

क़ुरआन अज़-ज़ज्जाज 3/353-354, और इ'राब अल-क़ुरआन अन-नह्हास 3/36। (3) यानी: तिल्का (वह)। (4) वह अल-फ़र्रा हैं। (5) इसी तरह की बात अज़-ज़ज्जाज की मा'आनी अल-क़ुरआन 3/354 में है। (6) वह अबू अल-फ़ज़्ल अल-जौहरी हैं, और उनकी बात अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/41 में है।

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمَا تِلْكَ بِيَمِينِكَ يَمُوسَىٰ ۝١٧ قَالَ هِيَ عَصَايَ أَتَوَكَّؤُا عَلَيْهَا وَأَهُشُّ بِهَا عَلَىٰ غَنَمِي وَلِيَ فِيهَا مَـَٔارِبُ أُخْرَىٰ ۝١٨﴾

اس میں پانچ مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمَا تِلْكَ بِيَمِينِكَ﴾ کہا گیا ہے: اللہ تعالیٰ کا حضرت موسیٰ علیہ السلام سے یہ خطاب وحی تھا؛ کیونکہ اس نے فرمایا: ﴿فَاسْتَمِعْ لِمَا يُوحَىٰ﴾ [آیت: ۱۳]۔ اور ایک نبی کے لیے اپنے نفس میں معجزے کا ہونا ضروری ہے جس سے وہ اپنی نبوت کی سچائی کو جان سکے، چنانچہ اللہ نے انہیں لاٹھی میں اور خود ان کی ذات میں وہ دکھایا جو اسی وجہ سے دکھایا تھا۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ جو کچھ انہیں درخت میں دکھایا گیا وہ ان کے اپنے نفس کے لیے کافی نشانی ہو، پھر ہاتھ اور لاٹھی مزید تاکید اور ایک ایسی دلیل ہو جس کے ساتھ وہ اپنی قوم سے ملیں۔

اور اللہ کے اس قول «وَمَا تِلْكَ»(۱) میں اختلاف ہے، زجاج اور فراء نے کہا(۲): یہ(۳) اسمِ ناقص ہے جو «بیمینک» سے ملا ہوا ہے، یعنی: وہ کیا ہے جو تمہارے دائیں ہاتھ میں ہے؟ اور انہوں نے یہ بھی کہا(۴): «تِلکَ» بمعنی «ہذہ» (یہ) ہے۔ اور اگر وہ فرماتا: «ما ذٰلک»، تو بھی جائز ہوتا، یعنی: وہ چیز کیا ہے۔ اور سوال کا مقصد معاملے کی توثیق کرنا ہے یہاں تک کہ موسیٰ کہیں: "یہ میری لاٹھی ہے"؛ تاکہ ان کے اعتراف کے بعد ان پر حجت قائم ہو جائے، ورنہ اللہ تعالیٰ تو ازل سے ہی جانتا تھا کہ وہ کیا ہے(۵)۔

ابن الجوہری(۶) نے کہا: بعض آثار (روایات) میں ہے: بیشک اللہ تعالیٰ نے اس مقام پر لاٹھی کو اپنی طرف منسوب کرنے پر موسیٰ علیہ السلام پر عتاب فرمایا، چنانچہ ان سے کہا گیا: "اسے ڈال

دو تاکہ تم اس سے تعجب خیز چیز دیکھو، اور جان لو کہ اس پر تمہاری کوئی ملکیت نہیں ہے، اور نہ ہی یہ تمہاری طرف منسوب کی جائے گی۔"

---

(١) (د) اور (م) میں ہے: «وَمَا تِلْكَ» میں «ما» کے بارے میں اختلاف ہے، اور (خ) اور (ز) میں ہے: ان کے اس قول میں اس کے بارے میں اختلاف ہے... اور جو ثابت ہے وہ (ظ) اور (ف) سے ہے۔ (٢) معانی القرآن للفراء ٢/ ١٧٧، ومعاني القرآن للزجاج ٣/ ٣٥٣ - ٣٥٤، وإعراب القرآن للنحاس ٣/٣٦۔ (٣) یعنی: تلك۔ (٤) وہ فراء ہیں۔ (٥) اسی طرح کی گفتگو معانی القرآن للزجاج ٣/ ٣٥٤ میں ہے۔ (٦) وہ ابو الفضل الجوہری ہیں، اور ان کی گفتگو المحرر الوجیز ٤/٤١ میں ہے۔

42 Surah Taha: Verses 17 - 18

Ibn Abi Ishaq recited: «'asayya» according to the dialect of Hudhayl(1); and similar to it: «ya bushrayya» and «mahyayya», which have been mentioned previously(2). Al-Hasan recited: «'asayi» with a kasrah on the ya; because of the meeting of two silent consonants (sakin). Similar to this is the recitation of Hamzah: {And you cannot help me} [Ibrahim: 22]. And from Ibn Abi Ishaq, the sukun of the ya(3).

Second: This verse is evidence for answering a question with more than what was asked; because when He said: {And what is that in your right hand, O Moses?} he mentioned four meanings, which are: the attribution of the staff to himself - and it was his right to say: a staff - and leaning, and beating down leaves, and the general benefits(4). Thus Moses mentioned the greatest and most common benefits of his staff and summarized the rest of that(5). In the hadith: The Prophet ﷺ was asked about sea water and he said: «Its water is pure, its dead (creatures) are lawful»(6). And a woman asked him about a child when she raised him to him and said: Is there Hajj for this one? He said: «Yes, and for you is a reward»(7). There are many such examples in the hadith.

Third: His saying, the Almighty: {I lean upon it} meaning: I lean on it during walking and standing, and from it comes 'al-ittika' (leaning/reclining).

{And I beat down leaves with it} and «wa-ahishshu» also; mentioned by Al-Nahhas(8). It is the recitation of An-Nakha'i(9), meaning: I beat down the leaves with it, i.e.: I strike the branches of the trees so that their leaves fall, making it easy for my sheep to reach and eat them. The Rajiz poet said:

---

(1) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 87, and Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/354, and al-Muharrar al-Wajiz 4/41. (2) 11/292-293 and 9/139. (3) Recitation of Hamzah in al-Sab'ah p. 362, and al-Taysir p. 134, and the recitation of al-Hasan and the recitation of Ibn Abi Ishaq in al-Muhtasib 2/48-49. (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1247. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/41. (6) Previously mentioned 8/212. (7) Narrated by Ahmad (2187), and Muslim (1336) from the hadith of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both. (8) In I'rab al-Qur'an 3/36. (9) Al-Muhtasib 2/50.

42 सूरा ता-हा: आयत 17 - 18

इब्न अबी इसहाक ने पढ़ा: «अशय्य» हुज़ैल की भाषा के अनुसार(1); और इसी के समान: «या बुशराय्य» और «महयाय्य» है, और यह पहले आ चुका है(2)। अल-हसन ने पढ़ा: «अशायी» या' के नीचे कसरा के साथ; दो साकिनों के मिलने के कारण। और इसी के समान हमज़ा की किरात है: {व मा अंतुम बिमुसरिखिय्य} [इब्राहिम: 22]। और इब्न अबी इसहाक से या' का सुकून भी वर्णित है(3)।

दूसरा: इस आयत में इस बात का प्रमाण है कि प्रश्न का उत्तर पूछे गए से अधिक दिया जा सकता है; क्योंकि जब उन्होंने कहा: {और ऐ मूसा! तुम्हारे दाहिने हाथ में वह क्या है?} तो उन्होंने चार अर्थ बताए, और वे हैं: लाठी का अपनी ओर संबंध जोड़ना - जबकि उनका हक था कि वे केवल 'लाठी' कहते - और उस पर सहारा लेना, और पत्ते झाड़ना, और अन्य आवश्यकताएं(4)। तो मूसा ने अपनी लाठी के प्रमुख और सामान्य लाभों का उल्लेख किया और बाकी को संक्षेप में बताया(5)। हदीस में है: नबी ﷺ से समुद्र के पानी के बारे में पूछा गया तो उन्होंने कहा: «उसका पानी पाक है, उसका मुर्दा हलाल है»(6)। और एक महिला ने उनसे एक बच्चे के बारे में पूछा जब उसने उसे उनकी ओर उठाया और कहा: क्या इसके लिए हज है? उन्होंने कहा: «हाँ, और तुम्हारे लिए अज्र है»(7)। हदीस में इसके समान बहुत कुछ है।

तीसरा: अल्लाह तआला का कथन: {मैं उस पर सहारा लेता हूँ} यानी: मैं चलने और खड़े होने में उस पर बोझ डालता हूँ, और इसी से 'इत्तिका' (सहारा लेना) बना है।

{और मैं उससे (पत्ते) झाड़ता हूँ} और «व अहिश्शु» भी है; इसे अल-नहहास ने उल्लेख किया है(8)। और यह अन-नखई की किरात है(9), यानी: मैं उससे पत्तों को झाड़ता हूँ, यानी: मैं पेड़ों की टहनियों को मारता हूँ ताकि उनके पत्ते गिर जाएँ जिससे मेरी बकरियों के लिए उन्हें खाना आसान हो जाए। राजिज़ ने कहा है:

---

(1) अल-किराअत अल-शाज़ाह पृष्ठ 87, और मानी अल-क़ुरआन लिज़-ज़ज्जाज 3/354, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/41। (2) 11/292-293 और 9/139। (3) हमज़ा की किरात अल-सबआ पृष्ठ 362 में, और अल-तयसीर पृष्ठ 134, और अल-हसन की किरात और इब्न अबी इसहाक की किरात अल-मुहतसिब 2/48-49 में। (4) अहकाम अल-क़ुरआन लिब्न अल-अरबी 3/1247। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/41। (6) पूर्व उद्धृत 8/212। (7) इसे अहमद (2187), और मुस्लिम (1336) ने इब्न

अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा की हदीस से उद्धृत किया है। (8) इराब अल-क़ुरआन 3/36 में। (9) अल-मुहतसिब 2/50।

42 سورہ طٰہٰ: آیات 17 - 18

ابن ابی اسحاق نے «عَصَيَّ» ہذیل کی لغت کے مطابق پڑھا ہے(1)؛ اور اسی طرح «یا بُشْرَيَّ» اور «مَحْيَيَّ» ہے اور یہ پہلے گزر چکا ہے(2)۔ اور حسن نے «عَصايِ» یاء کے کسرہ کے ساتھ پڑھا ہے؛ دو ساکنوں کے ملنے کی وجہ سے۔ اور اسی کی مثال حمزہ کی قرأت ہے: ﴿وَمَا أَنتُم بِمُصْرِخِيَّ﴾ [ابراہیم: 22]۔ اور ابن ابی اسحاق سے یاء کا سکون مروی ہے(3)۔

دوسری بات: اس آیت میں اس بات کی دلیل ہے کہ سوال کا جواب اس سے زیادہ دیا جا سکتا ہے جتنا پوچھا گیا ہو؛ کیونکہ جب اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَمَا تِلْكَ بِيَمِينِكَ يَمُوسَىٰ﴾ تو (حضرت موسیٰ علیہ السلام نے) چار معانی ذکر کیے، اور وہ ہیں: عصا کی اپنی طرف نسبت کرنا - حالانکہ ان کے لیے صرف 'عصا' کہنا کافی تھا - اور اس پر سہارا لینا، اور پتے جھاڑنا، اور دیگر ضروریات(4)۔ تو موسیٰ علیہ السلام نے اپنے عصا کے بڑے اور عام فوائد کا ذکر کیا اور باقی کو مختصر کر دیا(5)۔ حدیث میں ہے: نبی کریم ﷺ سے سمندر کے پانی کے بارے میں پوچھا گیا تو آپ ﷺ نے فرمایا: «اس کا پانی پاک کرنے والا ہے، اور اس کا مردہ حلال ہے»(6)۔ اور ایک عورت نے آپ ﷺ سے ایک چھوٹے بچے کے بارے میں پوچھا جب اس نے اسے آپ کی طرف بلند کیا اور کہا: کیا اس کے لیے حج ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: «ہاں، اور تمہارے لیے اجر ہے»(7)۔ اور حدیث میں اس جیسی بہت سی مثالیں ہیں۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَتَوَكَّؤُا عَلَيْهَا﴾ یعنی: میں چلنے اور کھڑے ہونے میں اس پر سہارا لیتا ہوں، اور اسی سے 'اتکاء' (سہارا لینا) نکلا ہے۔

﴿وَأَهُشُّ بِهَا﴾ اور «أهِشُّ» بھی ہے؛ اسے النحاس نے ذکر کیا ہے(8)۔ اور یہ النخعی کی قرأت ہے(9)، یعنی: میں اس سے پتے جھاڑتا ہوں، یعنی: میں درختوں کی شاخوں کو مارتا ہوں تاکہ ان

کے پتے گر جائیں، تو میری بکریوں کے لیے ان کا کھانا آسان ہو جائے، پس وہ اسے کھا لیں۔

راجز نے کہا:

---

(1) القراءات الشاذة ص 87، ومعانی القرآن للزجاج 3/354، والمحرر الوجیز 4/41۔ (2) 11/292-293 اور 9/139۔ (3) قرأتِ حمزہ فی السبعۃ ص 362، والتیسیر ص 134، اور قرأتِ حسن اور قرأتِ ابن ابی اسحاق المحتسب 2/48-49 میں۔ (4) احکام القرآن لابن العربی 3/1247۔ (5) المحرر الوجیز 4/41۔ (6) سلف 8/212۔ (7) اسے احمد (2187) اور مسلم (1336) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (8) فی اعراب القرآن 3/36۔ (9) المحتسب 2/50۔

Surah Ta-Ha: Verses 17 - 18

43

I beat down [leaves] with the staff for my sheep from the tender Arak and Basham (1)

It is said: He beat down (hashsha) for his sheep, he beats down (yahushu), with a damma on the haa in the future tense. And he was cheerful (hashsha) towards the man, he is cheerful (yahashshu), with a fatha. Likewise, he was cheerful for a good deed, he is cheerful, and I was cheerful (hashashtu). In the hadith of Umar: 'I was cheerful (hashashtu) one day, so I kissed while I was fasting' (2). Shammar said: meaning: I was delighted and desired. He said: and it is permissible: Haasha in the sense of: Hashsha (3). Al-Ra'i said:

So he magnified for the vision and his heart was moved (haasha) * and he brought glad tidings to a soul that he used to blame (4)

Meaning: he was delighted. The root of the word is: softness/flabbiness. It is said: a soft (hashsh) man, and a soft (hashsh) walnut (5).

Ikrimah read: "wa ahussu" with an unpointed seen (6); it was said: they are two dialects with one meaning. And it was said: their meanings are different; 'al-hashsh' with the point [shin] is beating the trees, and 'al-hass' without the point [seen] is driving the sheep; mentioned by Al-Mawardi (7) and likewise mentioned by Al-Zamakhshari (8).

And from Ikrimah: "wa ahushshu" with the shin (9), meaning: I lean (10) over them driving them. And al-hashsh (11): driving the sheep.

---

(1) Majaz al-Qur'an 2/17, Tafsir al-Tabari 16/43, and al-Nukat wa al-Uyun 3/399. Al-Basham: a fragrant-smelling tree, its leaves blacken the hair, and its twigs are used as toothbrushes (siwak). Al-Qamus (basham). (2) Narrated by Ahmad (138), Abu Dawud (2385), and al-Nasa'i (3036). (3) Quoted from him in al-Lisan (hashash). (4) Diwan al-Ra'i, p. 259. (5) In (m): and a soft husband. (6) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 87, and al-Muhtasib 2/50. (7) In al-Nukat wa al-Uyun 3/399. (8) In al-Kashshaf 2/533. (9) In (kh), (z), (dh), and (m): "wa ahussu" with seen, and what is confirmed is from (d), as also restricted by al-Samin al-Halabi in al-Durr al-Masun 8/25: with a damma on the haa and lightening of the shin. Then he said: I do not know any basis for it except that he might have found the doubling heavy with the spreading of the shin, so he lightened

it, and it has the meaning of the common reading. (10) In (d): erased from them, and in (m): I leaned over them. (11) In (d) and (dh): and al-hash.

सूरा ता-हा: आयत 17 - 18

43

मैं अपनी लाठी से अपनी भेड़ों के लिए कोमल अराक और बशाम के पेड़ों से पत्तियां झाड़ता हूँ (1)

कहा जाता है: उसने अपनी भेड़ों के लिए पत्तियां झाड़ीं (हश-श), वह झाड़ता है (यहशु), भविष्य काल में 'हा' पर दम्मा के साथ। और वह व्यक्ति के प्रति प्रसन्न हुआ (हश-श), वह प्रसन्न होता है (यहश-शु), फतह के साथ। इसी प्रकार वह किसी नेक काम के लिए प्रसन्न हुआ, और मैंने प्रसन्नता महसूस की (हशिश-तु)। हज़रत उमर की हदीस में है: 'एक दिन मैं प्रसन्न हुआ (हशिश-तु), तो मैंने रोज़े की हालत में चुंबन ले लिया' (2)। शम्मर ने कहा: अर्थात: मैं खुश हुआ और मेरी इच्छा हुई। उन्होंने कहा: और यह भी जायज़ है: 'हाश' उसी अर्थ में जैसे 'हश' (3)। अल-रा'ई ने कहा:

तो उसने सपने के लिए अल्लाह की बड़ाई की और उसका दिल झूम उठा (हाश) * और उसने उस जान को खुशखबरी दी जिसे वह पहले बुरा भला कहता था (4)

अर्थात: वह झूम उठा। शब्द का मूल अर्थ है: कोमलता/नरमी। कहा जाता है: एक नरम (हश) आदमी, और एक नरम (हश) अखरोट (5)।

इकरमा ने इसे 'अहुस्सु' (बिना नुक्ते वाले 'स' के साथ) पढ़ा है (6); कहा गया है कि ये एक ही अर्थ वाली दो बोलियाँ हैं। और यह भी कहा गया है कि उनके अर्थ अलग हैं; नुक्ते वाली 'श' (अल-हश) का अर्थ है पेड़ों को झाड़ना, और बिना नुक्ते वाली 'स' (अल-हस) का अर्थ है भेड़ों को हाँकना; इसका उल्लेख अल-मावर्दी (7) और अल-ज़मखशरी (8) ने किया है।

और इकरमा से 'अहुश्शु' (श के साथ) भी वर्णित है (9), अर्थात: मैं उन्हें हाँकते हुए उन पर झुकता हूँ (10)। और अल-हश (11): भेड़ों को हाँकना।

---

(1) मजाज़ अल-क़ुरआन 2/17, तफ़सीर अल-तबरी 16/43, और अल-नुक़त वल-उयून 3/399। अल-बशाम: एक खुशबूदार पेड़, जिसके पत्ते बालों को काला करते हैं, और इसकी टहनियों से मिस्वाक किया जाता है। अल-क़ामूस (बशम)। (2) इसे अहमद (138), अबू दाऊद (2385) और नसाई (3036) ने उद्धृत किया है। (3) अल-लिसान (हशश) में उनसे उद्धृत। (4) दीवान अल-रा'ई, पृष्ठ 259। (5) (म) में: और एक नरम पति। (6) अल-क़िराआत अल-शाज़्ज़ाह पृष्ठ 87, और अल-मुहतासिब 2/50। (7) अल-नुक़त वल-उयून 3/399 में। (8) अल-कश्शाफ 2/533 में। (9) (ख), (ज़),

(ज़), और (म) में: 'अहुस' सीन के साथ, और (द) से जो पुष्ट है वही सही है, जैसा कि अल-समीन अल-हलबी ने अल-दुर अल-मसून 8/25 में स्पष्ट किया है: 'हा' पर दम्मा और 'शिन' को हल्का करने के साथ। फिर उन्होंने कहा: मैं इसका कोई और आधार नहीं जानता सिवाय इसके कि 'शिन' के फैलाव के साथ दोहराव भारी लगा हो, इसलिए इसे हल्का कर दिया गया, और इसका अर्थ आम पाठ (क़िराअत) वाला ही है। (10) (द) में: उनसे हट गया, और (म) में: उनकी ओर झुका। (11) (द) और (ज़) में: और अल-हश।

سورہ طٰہٰ: آیات ۱۷ - ۱۸

۴۳

میں اپنی لاٹھی سے اپنی بھیڑوں کے لیے نرم اراک اور بشام (کے درختوں) سے پتے جھاڑتا ہوں (۱)

کہا جاتا ہے: اس نے اپنی بھیڑوں کے لیے پتے جھاڑے (ہَشَّ)، وہ جھاڑتا ہے (یَھُشُّ)، مستقبل میں 'ہ' پر ضمہ کے ساتھ اور وہ شخص کی طرف دیکھ کر خوش ہوا (ھَشَّ)، وہ خوش ہوتا ہے (یَھَشُّ)، فتحہ کے ساتھ اسی طرح وہ نیکی کے کام پر خوش ہوا، اور میں خوش ہوا (ھَشِشْتُ)۔ حضرت عمرؓ کی حدیث میں ہے: 'ایک دن میں خوش ہوا (ھَشِشْتُ)، تو میں نے روزے کی حالت میں بوسہ لے لیا' (۲)۔ شمر نے کہا: یعنی: میں خوش ہوا اور میری خواہش ہوئی۔ انہوں نے کہا: اور یہ بھی جائز ہے: 'ہاشَ' بمعنی 'ہَشَّ' (۳)۔ الراعی نے کہا:

پس اس نے خواب پر اللہ کی بڑائی بیان کی اور اس کا دل جھوم اٹھا (ہاشَ) * اور اس جان کو خوشخبری دی جسے وہ اس سے پہلے ملامت کرتا تھا (۴)

یعنی: وہ خوشی سے جھوم اٹھا۔ لفظ کی اصل نرمی اور لچک ہے۔ کہا جاتا ہے: نرم مزاج (ہَشّ) آدمی، اور نرم (ہَشّ) اخروٹ (۵)۔

اور عکرمہ نے اسے 'أھُسُّ' سین کے ساتھ پڑھا ہے (۶)؛ کہا گیا ہے کہ یہ ایک ہی معنی کی دو لغتیں (بولیاں) ہیں۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ ان کے معنی مختلف ہیں؛ 'ہش' (شین کے ساتھ) کا مطلب درختوں کو جھاڑنا ہے، اور 'ہس' (بغیر نقطوں کے) کا مطلب بھیڑوں کو ہانکنا ہے؛ اس کا ذکر الماوردی (۷) اور الزمخشری (۸) نے کیا ہے۔

اور عکرمہ سے 'أهُشُّ' شین کے ساتھ بھی منقول ہے (۹)، یعنی: میں انہیں ہانکنے کے لیے ان پر جھکتا ہوں (۱۰)۔ اور الہش (۱۱): بھیڑوں کو ہانکنا۔

---

(۱) مجاز القرآن ۲/۱۷، تفسیر الطبری ۱۶/۴۳، اور النکت والعیون ۳/۳۹۹۔ البشام: ایک خوشبودار درخت، جس کے پتے بالوں کو سیاہ کرتے ہیں، اور اس کی ٹہنیوں سے مسواک کی جاتی ہے۔ القاموس (بشم)۔ (۲) اسے احمد (۱۳۸)، ابو داؤد (۲۳۸۵) اور نسائی (۳۰۳۶) نے روایت کیا ہے۔ (۳) اللسان (ہشاش) میں ان سے نقل کیا گیا۔ (۴) دیوان الراعی ص ۲۵۹۔ (۵) نسخہ (م) میں ہے: اور نرم شوہر۔ (۶) القراءات الشاذة ص ۸۷، اور المحتسب ۲/۵۰۔ (۷) النکت والعیون ۳/۳۹۹ میں۔ (۸) الکشاف ۲/۵۳۳ میں۔ (۹) نسخہ (خ)، (ز)، (ظ) اور (م) میں: 'أهس' سین کے ساتھ، اور جو (د) میں ثابت ہے وہی ہے، جیسا کہ السمین الحلبی نے الدر المصون ۸/۲۵ میں لکھا ہے: 'ہ' پر ضمہ اور شین کی تخفیف کے ساتھ پھر انہوں نے کہا: میں اس کی کوئی وجہ نہیں جانتا سوائے اس کے کہ شین کے پھیلاؤ کے ساتھ تضعیف (دوہرا ہونا) گراں گزرا ہو تو اسے ہلکا کر دیا گیا، اور یہ عام قرأت کے معنی میں ہی ہے۔ (۱۰) نسخہ (د) میں ہے: ان سے ہٹ گیا، اور (م) میں ہے: ان کی طرف جھکا۔ (۱۱) نسخہ (د) اور (ظ) میں: الہش۔

Page 44

Surah Taha: Verses 17 - 18

Fourth: The Almighty's words: {And I have other uses for it} meaning: needs. The singular of it is: 'ma'rabah', 'ma'rubah', and 'ma'ribah'. And He said: "other" in the singular form; because "ma'arib" (uses) is in the collective sense, but the standard linguistic practice (1) regarding plurals of non-rational beings is to follow them with singular feminine adjectives and pronouns, as it follows the rule of a single feminine entity; like the Almighty's words: {And to Allah belong the best names, so invoke Him by them} [Al-A'raf: 180], and His words: {O mountains, repeat [Our praises] with him} [Saba: 10], and this was previously discussed in "Al-A'raf" (2).

Fifth: A group [of scholars] addressed listing the benefits of the staff, among them Ibn Abbas, who said: If I reach the top of a well and the rope is too short, I lengthen it with the staff; if the heat of the sun strikes me, I plant it in the ground and throw over it what shades me; if I fear any of the vermin of the earth, I kill it with it; when I walk, I place it on my shoulder and hang the bow, the quiver, and the feedbag on it, and I fight off predators from the sheep with it (3).

And it was narrated from him by Maymun ibn Mihran that he said: Holding a staff is a Sunnah of the Prophets, and a sign for the believer. Al-Hasan al-Basri said: It has six qualities: it is the Sunnah of the Prophets (4), an adornment of the righteous, a weapon against enemies, an aid for the weak, a source of grief for the hypocrites, and an increase in acts of obedience. It is said: If a believer has a staff, the Devil flees from him, the hypocrite and the wicked are humbled by him, it serves as his direction (Qibla) when he prays, and a source of strength when he is tired.

Al-Hajjaj met a Bedouin and asked: Where have you come from, O Bedouin? He replied: From the desert. He asked: And what is in your hand? He said: My staff, I plant it for my prayer, I prepare it for my enemies, I drive my animal with it, I gain strength from it on my journey, and I rely on it in my walking so my stride may lengthen, and I leap over the river with it.

---

(1) Al-Mahya': The clear path. Al-Qamus (hay'). (2) 9/393. (3) Tafsir al-Baghawi 3/215, and Tafsir al-Razi 22/27 similarly. (4) In (M): for the Prophets.

पृष्ठ 44

सूरह ताहा: आयत 17 - 18

चौथी बात: अल्लाह तआला का फरमान: {और इसमें मेरे लिए अन्य लाभ भी हैं} अर्थात: आवश्यकताएँ। इसका एकवचन 'मअरबह', 'मअरुबह' और 'मअरिबह' है। और उसने 'अन्य' (उखरा) एकवचन रूप में कहा; क्योंकि 'मआरिब' (लाभ/आवश्यकताएँ) समूह के अर्थ में है, लेकिन गैर-बुद्धिमान वस्तुओं के बहुवचन के बाद एकवचन स्त्रीलिंग विशेषण और सर्वनाम का प्रयोग करना प्रचलित नियम (1) है, क्योंकि यह एकवचन स्त्रीलिंग की तरह माना जाता है; जैसे अल्लाह तआला का फरमान: {और अल्लाह ही के लिए अच्छे नाम हैं, तो उसे उन्हीं नामों से पुकारो} [अल-अराफ़: 180], और उसका फरमान: {ऐ पहाड़ों! उसके साथ (महिमा गान को) दोहराओ} [सबा: 10], और यह बात पहले 'अल-अराफ़' (2) में आ चुकी है।

पांचवीं बात: विद्वानों के एक समूह ने लाठी के लाभों को गिनाने का प्रयास किया है, उनमें से इब्न अब्बास भी हैं, उन्होंने कहा: जब मैं कुएं पर पहुँचता हूँ और रस्सी छोटी होती है, तो मैं उसे लाठी से जोड़ देता हूँ; और जब मुझे सूरज की गर्मी लगती है, तो मैं उसे ज़मीन में गाड़ देता हूँ और उस पर कुछ डाल देता हूँ जो मुझे छाया दे; और अगर मुझे ज़मीन के किसी रेंगने वाले जीव से डर लगता है, तो मैं उसे उससे मार देता हूँ; और जब मैं चलता हूँ, तो उसे अपने कंधे पर रख लेता हूँ और उस पर धनुष, तरकश और थैला लटका लेता हूँ, और उससे भेड़ों से शिकारियों को दूर भगाता हूँ (3)।

मैमून बिन मिहरान से रिवायत है कि उन्होंने कहा: लाठी थामना नबियों की सुन्नत है और मोमिन की निशानी है। अल-हसन अल-बसरी ने कहा: इसमें छह गुण हैं: नबियों की सुन्नत (4), नेक लोगों की ज़ीनत, दुश्मनों के खिलाफ हथियार, कमज़ोरों की मदद, मुनाफिकों के लिए दुख का कारण, और इबादत में इज़ाफ़ा। कहा जाता है कि: जब मोमिन के पास लाठी होती है, तो शैतान उससे भागता है, मुनाफिक और पापी उसके सामने झुक जाते हैं, नमाज़ पढ़ते समय वह उसका किबला (सामने की चीज़) बनती है, और थकान के समय ताकत का ज़रिया होती है।

अल-हज्जाज की मुलाकात एक देहाती (बदवी) से हुई, तो उसने पूछा: ऐ देहाती, तुम कहाँ से आ रहे हो? उसने कहा: रेगिस्तान से। उसने पूछा: तुम्हारे हाथ में क्या है? उसने कहा: मेरी लाठी, मैं इसे अपनी नमाज़ के लिए गाड़ता हूँ, अपने दुश्मनों के लिए इसे तैयार रखता हूँ, इससे अपने जानवर को

हाँकता हूँ, अपने सफर में इससे ताकत पाता हूँ, और चलने में इस पर भरोसा करता हूँ ताकि मेरे कदम लंबे हों, और इससे नदी पार करता हूँ।

---

(1) अल-महया: स्पष्ट रास्ता। अल-कामूस (हय)। (2) 9/393। (3) तफसीर अल-बगवी 3/215, और तफसीर अल-राज़ी 27/22 इसी तरह। (4) (म) में: नबियों के लिए।

صفحہ ٤٤

سورہ طہٰ: آیات ١٧ - ١٨

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلِيَ فِيهَا مَآرِبُ أُخْرَىٰ﴾ یعنی: ضرورتیں۔ اس کا واحد: 'مَأْرَبَة'، 'مَأْرُبَة' اور 'مَأْرِبَة' ہے۔ اور فرمایا: "أُخرىٰ" (دوسری) واحد کے صیغے میں؛ کیونکہ "مآرب" (ضرورتیں) گروہ کے معنی میں ہے، لیکن غیر عاقل کی جمع کے بعد واحد مؤنث کی صفت لانا مروجہ طریقہ (١) ہے، کیونکہ یہ ایک مؤنث کے حکم میں ہوتا ہے؛ جیسے اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ فَادْعُوهُ بِهَا﴾ [الاعراف: ١٨٠]، اور اس کا فرمان: ﴿يَجِبَالُ أَوِّبِي مَعَهُ﴾ [سبأ: ١٠]، اور یہ بات پہلے "الاعراف" (٢) میں گزر چکی ہے۔

پانچویں بات: ایک گروہ نے لاٹھی کے فوائد گنوانے کی کوشش کی ہے، ان میں ابن عباس بھی ہیں، انہوں نے کہا: جب میں کسی کنویں کے کنارے پہنچتا ہوں اور رسی چھوٹی پڑ جاتی ہے تو میں اسے لاٹھی سے جوڑ لیتا ہوں؛ جب مجھے سورج کی تپش لگتی ہے تو میں اسے زمین میں گاڑ دیتا ہوں اور اس پر کوئی چیز ڈال دیتا ہوں جو مجھ پر سایہ کرے؛ اگر مجھے زمین کے کسی کیڑے مکوڑے یا درندے کا خوف ہوتا ہے تو میں اسے اس سے مار دیتا ہوں؛ جب میں چلتا ہوں تو اسے اپنے کندھے پر رکھ لیتا ہوں اور اس پر کمان، ترکش اور توبرہ لٹکا لیتا ہوں، اور اس کے ذریعے بھیڑوں سے درندوں کو بھگاتا ہوں (٣)۔

میمون بن مہران سے مروی ہے انہوں نے کہا: لاٹھی پکڑنا انبیاء کی سنت اور مومن کی علامت ہے۔ حسن بصری نے کہا: اس میں چھ خصلتیں ہیں: انبیاء کی سنت (٤)، صالحین کی زینت، دشمنوں کے خلاف ہتھیار، کمزوروں کی مدد، منافقوں کے لیے رنج و غم، اور اطاعت میں اضافہ۔

کہا جاتا ہے: جب مومن کے پاس لاٹھی ہوتی ہے تو شیطان اس سے بھاگتا ہے، منافق اور بدکار اس سے دب جاتے ہیں، نماز کے وقت وہ اس کا قبلہ (سترہ) بنتی ہے، اور تھکاوٹ کے وقت قوت کا ذریعہ ہوتی ہے۔

اور حجاج کی ملاقات ایک اعرابی سے ہوئی تو اس نے پوچھا: اے اعرابی، تم کہاں سے آئے ہو؟ اس نے کہا: دیہات (صحرا) سے۔ اس نے پوچھا: تمہارے ہاتھ میں کیا ہے؟ اس نے کہا: میری لاٹھی، میں اسے اپنی نماز کے لیے گاڑتا ہوں، اسے اپنے دشمنوں کے لیے تیار رکھتا ہوں، اس سے اپنے جانور کو ہانکتا ہوں، اپنے سفر میں اس سے مدد لیتا ہوں، اور اپنی چال میں اس پر سہارا لیتا ہوں تاکہ میرے قدم لمبے پڑیں، اور اس کے ذریعے نہر پھاندتا ہوں۔

---

(١) المهيع: واضح راستہ۔ القاموس (هيع)۔ (٢) ٣٩٣/٩۔ (٣) تفسیر بغوی ٣/ ٢١٥، اور تفسیر رازی ٢٧/٢٢ اسی طرح۔ (٤) (م) میں: انبیاء کے لیے۔

Page 45 Surah Taha: Verses 17 - 18

"...And it protects me from stumbling, and I cast my garment over it so it shields me from the heat and warms me from the cold. It brings close to me what is far, and it is the carrier of my provisions and the hanger for my water-skin; I strike with it (1) during combat, knock on doors with it, and fend off vicious dogs with it. It substitutes for a spear in jabbing and for a sword when facing peers. I inherited it from my father, and I will bequeath it after me to my son. I beat down leaves with it for my sheep, and I have in it other numerous uses that cannot be counted."

I say: The benefits of the staff are many, and it has a role in various places in the Sharia. Among them is that it is taken as a qibla (direction of prayer) in the open field/ desert. The Prophet, peace and blessings be upon him, had a short spear ('anaza) that would be planted for him, and he would pray towards it. When he went out on the day of Eid, he would order for the spear (harba) to be placed in front of him, and he would pray towards it; this is established in the Sahih (2). The words 'harba', 'anaza', 'nayzak', and 'ala' are names for the same thing. He also had a 'mihjan' - a staff with a curved end - which he would use to point to the Black Stone if he could not kiss it; this is also established in the Sahih (3).

In "Al-Muwatta" (4): narrated from Al-Sa'ib ibn Yazid that he said: Umar ibn Al-Khattab ordered Ubayy ibn Ka'b and Tamim al-Dari to lead the people in eleven rak'ahs of prayer. The reciter would recite hundreds of verses, until we had to lean on staffs due to the length of standing, and we did not finish until the first rays of dawn (5).

In the "Two Sahihs": it is mentioned that he, peace and blessings be upon him, had a 'mikhsara' (a scepter or a rod) (6).

---

(1) Meaning: I strike with it. Al-Qamus (Asawa). (2) Sahih Al-Bukhari (494) (973), and Sahih Muslim (501) from the narration of Ibn Umar, may Allah be pleased with them both, and it is in Musnad Ahmad (4614) (5734). The 'anaza' is like half a spear, or slightly larger, and it has a spearhead like that of a spear. Al-Nihaya (Anaza). (3) Sahih Al-Bukhari (1607), and Muslim (1272) from the narration of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both, and it is in Musnad Ahmad (1841). (4) 1/115. (5) In (m): the dawning. And 'furu' al-fajr': its beginnings and the first part that appears and rises from it. Mashariq al-Anwar 2/153. (6) Sahih Al-Bukhari (1362), and Sahih Muslim (2647) from the narration of Ali (may Allah be pleased with him), and it is in Musnad Ahmad =

पृष्ठ ४५ सूरह ताहा: आयतें १७ - १८

"...और यह मुझे ठोकर खाने से बचाती है, और मैं इस पर अपनी चादर डाल देता हूँ तो यह मुझे गर्मी से बचाती है और ठंड से गर्माहट देती है। यह दूर की चीज़ों को मेरे पास ले आती है, और यह मेरे सफ़र के सामान को ले जाने और मशक टाँगने के काम आती है; मैं इसके ज़रिये लड़ाई के दौरान प्रहार करता हूँ (१), इसके ज़रिये दरवाज़े खटखटाता हूँ, और इसके ज़रिये काटने वाले कुत्तों को दूर भगाता हूँ। यह प्रहार करने में भाले का और बराबर वालों का मुकाबला करने में तलवार का काम देती है। यह मुझे विरासत में मेरे पिता से मिली है, और मैं अपने बाद इसे अपने बेटे को विरासत में दूँगा। मैं इससे अपनी भेड़ों के लिए (पेड़ों से) पत्ते झाड़ता हूँ, और इसमें मेरे लिए और भी बहुत से फायदे हैं जो गिने नहीं जा सकते।"

मैंने कहा: लाठी के फायदे बहुत हैं, और शरीयत के कई मक़ामात में इसका दखल है: उनमें से एक यह है कि इसे जंगल/रेगिस्तान में किबला (नमाज़ की दिशा) के तौर पर इस्तेमाल किया जाता है। पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास एक छोटी लाठी (अंज़ा) थी जो उनके लिए गाड़ दी जाती थी और वह उसकी तरफ नमाज़ पढ़ते थे। जब वह ईद के दिन बाहर निकलते, तो वह भाले को अपने सामने रखने का हुक्म देते और उसकी तरफ मुँह करके नमाज़ पढ़ते; यह सहीह (हदीस) में साबित है (२)। 'हरबा', 'अंज़ा', 'नयज़क' और 'आला' एक ही चीज़ के नाम हैं। उनके पास एक 'मिहजन' (मुड़ा हुआ डंडा) भी था - जो एक मुड़े हुए सिरे वाली लाठी है - जिसके ज़रिए वह (हजरे अस्वद) की तरफ इशारा करते थे अगर वह उसे चूम न पाते; यह भी सहीह में साबित है (३)।

"अल-मुवत्ता" (४) में: साहिब बिन यज़ीद से रिवायत है कि उन्होंने कहा: उमर बिन अल-खत्ताब ने उबय बिन का'ब और तमीम अल-दारी को हुक्म दिया कि वे लोगों को ग्यारह रकात नमाज़ पढ़ाएं। कारी सौ-सौ आयतें पढ़ता था, यहाँ तक कि हम लंबे समय तक खड़े रहने के कारण लाठियों का सहारा लेते थे, और हम फ़ज्र के समय (५) ही फारिग होते थे।

"सहीहैन" (बुखारी और मुस्लिम) में है: कि नबी करीम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास एक 'मिख़सरा' (हाथ में रखने वाला डंडा) था (६)।

---

(१) यानी: मैं इसके साथ प्रहार करता हूँ। अल-कामूस (असवा)। (२) सहीह अल-बुखारी (४९४) (९७३), और सहीह मुस्लिम (५०१) इब्न उमर (रज़ि.) की हदीस से, और यह मुस्नद अहमद (४६१४) (५७३४) में भी है। 'अंज़ा': भाले के आधे हिस्से के बराबर या उससे कुछ बड़ी होती है, और इसमें भाले जैसा सिरा

(सनान) होता है। अन-निहाया (अंज़ा)। (३) सहीह अल-बुखारी (१६०७), और मुस्लिम (१२७२) इब्न अब्बास (रज़ि.) की हदीस से, और यह मुस्नद अहमद (१८४१) में भी है। (४) १/११५। (५) (म) में: 'बजूग'। और 'फुरूं अल-फज्र': इसकी शुरुआत और पहली चीज़ जो इससे प्रकट और ऊँची होती है। मशारिक अल-अनवार २/१५३। (६) सहीह अल-बुखारी (१३६२), और सहीह मुस्लिम (२६४७) अली (रज़ि.) की हदीस से, और यह मुस्नद अहमद में है =

صفحہ ۴۵ سورہ طہٰ: آیات ۱۷ - ۱۸

"...اور یہ مجھے ٹھوکر کھانے سے بچاتی ہے، اور میں اس پر اپنی چادر ڈال دیتا ہوں تو یہ مجھے گرمی سے بچاتی ہے اور سردی میں تپش دیتی ہے، اور یہ دور کی چیز کو میرے قریب کر دیتی ہے، اور یہ میرا زادِ راہ اٹھانے کا ذریعہ ہے اور میرے مشکیزے کا لٹکانے کا آلہ ہے؛ میں اس کے ذریعے (۱) لڑائی کے وقت ضرب لگاتا ہوں، اس کے ذریعے دروازے کھٹکھٹاتا ہوں، اور اس کے ذریعے کاٹ کھانے والے کتوں سے بچتا ہوں، اور یہ نیزہ بازی میں نیزے کی جگہ لیتی ہے، اور برابر والوں سے مقابلے کے وقت تلوار کی جگہ، اور یہ مجھے میرے باپ سے وراثت میں ملی، اور میں اسے اپنے بعد اپنے بیٹے کے لیے ورثے میں چھوڑوں گا، اور میں اس کے ذریعے اپنی بکریوں کے لیے پتے جھاڑتا ہوں، اور میرے لیے اس میں اور بھی بہت سے فائدے ہیں جو شمار نہیں کیے جا سکتے۔"

میں نے کہا: لاٹھی کے فوائد بہت زیادہ ہیں، اور شریعت کے کئی مقامات میں اس کا عمل دخل ہے: منجملہ یہ کہ اسے صحرا میں بطور قبلہ استعمال کیا جاتا ہے۔ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کے پاس ایک 'عنزہ' (چھوٹا نیزہ) تھا جو آپ کے لیے نصب کیا جاتا تو آپ اس کی طرف (منہ کر کے) نماز پڑھتے تھے، اور جب آپ عید کے دن نکلتے تو نیزہ (حربہ) لانے کا حکم دیتے، پس اسے آپ کے سامنے رکھا جاتا اور آپ اس کی طرف نماز پڑھتے، اور یہ صحیح (حدیث) میں ثابت ہے (۲)۔ حربہ، عنزہ، نیزک اور آلہ ایک ہی چیز کے نام ہیں۔ آپ کے پاس ایک 'محجن' بھی تھا - جو مڑے ہوئے سرے والی لاٹھی ہے - جس سے آپ حجرِ اسود کی طرف اشارہ فرماتے تھے اگر اسے چومنے کی استطاعت نہ پاتے؛ یہ بھی صحیح میں ثابت ہے (۳)۔

اور "المؤطا" (۴) میں ہے: سائب بن یزید سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ نے ابی بن کعب اور تمیم الداری رضی اللہ عنہما کو حکم دیا کہ وہ لوگوں کو گیارہ رکعتیں پڑھائیں، اور قاری سو سو آیتیں پڑھتا تھا، یہاں تک کہ ہم قیام کے طویل ہونے کی وجہ سے لاٹھیوں پر ٹیک لگاتے تھے، اور ہم طلوعِ فجر (۵) ہی کے وقت فارغ ہوتے تھے۔

اور "صحیحین" میں ہے: کہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم کے پاس ایک 'مخصرہ' (ہاتھ میں رکھنے کی چھڑی) تھی (۶)۔

---

(۱) یعنی: میں اس کے ساتھ مارتا ہوں۔ القاموس (عصو)۔ (۲) صحیح بخاری (۴۹۴) (۹۷۳)، اور صحیح مسلم (۵۰۱) ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے، اور یہ مسند احمد (۴۶۱۴) (۵۷۳۴) میں ہے۔ عنزہ: آدھے نیزے کے برابر، یا اس سے کچھ بڑی، اور اس میں نیزے کی انی کی طرح انی (سنان) ہوتی ہے۔ النہایہ (عنز)۔ (۳) صحیح بخاری (۱۶۰۷)، اور مسلم (۱۲۷۲) ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے، اور یہ مسند احمد (۱۸۴۱) میں ہے۔ (۴) ۱۱۵/۱۔ (۵) (م) میں ہے: "بزوغ"۔ اور فروع الفجر: اس کا آغاز اور وہ پہلی چیز جو اس سے ظاہر ہو کر بلند ہوتی ہے۔ مشارق الانوار ۱۵۳/۲۔ (۶) صحیح بخاری (۱۳۶۲)، اور صحیح مسلم (۲۶۴۷) علی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے، اور یہ مسند احمد میں ہے =

46 - Surah Taha: Verses 17 - 18

There is a consensus that the orator (khatib) delivers a sermon while leaning on a sword or a staff. For the staff is taken from a noble origin and an honorable source, and none but the ignorant deny it. Allah gathered for Moses in his staff such great proofs and immense signs that even the stubborn magicians believed. Solomon took it for his sermon, his preaching, and for the length of his prayer. Ibn Mas'ud was the holder of the Prophet's (PBUH) staff and his short spear (anaza)(1). He used to deliver sermons with a stick (qadib)(2), and this is sufficient honor for the status of the staff. Upon this were the Caliphs and the leaders of the orators, and it was the custom of the pure, eloquent, and articulate Arabs to take the short staff (mikhsara) and the staff, and to lean upon them during speech, in gatherings, and in sermons.

The Shu'ubiyya criticized the Arab orators for taking the short staff and using it to point to meanings. The Shu'ubiyya hate the Arabs and prefer the non-Arabs (Ajam)(3).

Malik said: 'Ata ibn al-Sa'ib used to hold the short staff to aid him. Malik said: And a man when he grows old is not like a young man(4); he gains strength from it when he stands.

I say: And in his walking(5), as some of them said: "I used to walk on two legs leaning, now I walk on another made of wood(6)"

= (1067). Mikhsara: what a person takes in his hand to hold, of a staff, or a crutch, or a stick, and may lean on it. Al-Nihaya (Khasara). (1) Narrated by Ibn Sa'd in Al-Tabaqat 3/153 from Al-Qasim ibn Abd al-Rahman with a similar meaning. (2) Narrated by Ibn Sa'd 1/377, and Abu al-Shaykh in 'Akhlaq al-Nabi' p. 146-147 from Abdullah ibn al-Zubayr (RA): that the Prophet (PBUH) used to deliver a sermon with a short staff in his hand. Al-Haythami mentioned it in Al-Majma' 2/187 and said: narrated by al-Tabarani in Al-Kabir and Al-Bazzar, and in it is Ibn Lahi'ah, and there is talk about him. End. (3) Al-Ayni mentioned this speech in Umdat al-Qari 22/222. (4) In (d) and (m): the youth. (5) In (d) and (m): his walking. (6) We did not find its source.

पृष्ठ ४६ - सूरा ताहा: आयत १७-१८

इस बात पर सर्वसम्मति है कि उपदेशक (ख़तीब) तलवार या लाठी पर टेक लगाकर प्रवचन देता है। क्योंकि लाठी एक कुलीन मूल और सम्माननीय स्रोत से ली गई है, और अज्ञानी के अलावा कोई इसका खंडन नहीं करता। अल्लाह ने मूसा के लिए उनकी लाठी में ऐसे महान प्रमाण और विशाल संकेत एकत्र किए कि जिद्दी जादूगर भी ईमान ले आए। सुलैमान ने अपने प्रवचन, अपने उपदेश और अपनी प्रार्थना की लंबाई के लिए इसे धारण किया। इब्न मसूद पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की लाठी और उनके छोटे भाले (अनाज़ा)(१) के धारक थे। वह छड़ी (कदीब)(२) के साथ प्रवचन देते थे, और लाठी की गरिमा के लिए इतना ही पर्याप्त है। इसी पर खलीफा और प्रमुख उपदेशक थे, और शुद्ध, सुवक्ता और स्पष्ट बोलने वाले अरबों की यह प्रथा थी कि वे छोटी लाठी (मिख़सरा) और लाठी लेते थे, और भाषणों, सभाओं और प्रवचनों के दौरान उन पर सहारा लेते थे।

शूअुबिय्या (अरब वर्चस्व के विरोधी आंदोलन) ने अरब उपदेशकों की छोटी लाठी लेने और अर्थों की ओर संकेत करने के लिए इसका उपयोग करने की आलोचना की। शूअुबिय्या अरबों से नफरत करते हैं और गैर-अरबों (अजम)(३) को प्राथमिकता देते हैं।

मालिक ने कहा: अता इब्न अल-साइब अपनी सहायता के लिए छोटी लाठी पकड़ते थे। मालिक ने कहा: और एक आदमी जब बूढ़ा हो जाता है तो वह जवान (४) जैसा नहीं रहता; जब वह खड़ा होता है तो उसे इससे शक्ति मिलती है।

मैं कहता हूँ: और उसके चलने में(५), जैसा कि उनमें से कुछ ने कहा है: "मैं सहारा लेकर दो पैरों पर चलता था, अब मैं लकड़ी के एक और पैर पर चलता हूँ(६)"

= (१०६७)। मिख़सरा: वह चीज़ जिसे व्यक्ति अपने हाथ में पकड़ने के लिए लेता है, जैसे लाठी, या बैसाखी, या छड़ी, और उस पर टेक लगा सकता है। अल-निहाया (ख़सरा)। (१) इब्न साद ने अल-तबाक़ात ३/१५३ में अल-कासिम इब्न अब्द अल-रहमान से इसी तरह के अर्थ के साथ इसे उद्धृत किया है। (२) इब्न साद १/३७७ द्वारा उद्धृत, और अबू अल-शेख ने 'अखलाक अल-नबी' पृ. १४६-१४७ में अब्दुल्ला इब्न अल-जुबैर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से: कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) अपने हाथ में एक छोटी लाठी लेकर प्रवचन देते थे। अल-हैथमी ने अल-मजमा २/१८७ में इसका उल्लेख किया और कहा: इसे अल-तबरानी ने अल-कबीर और अल-बज़्ज़ार में उद्धृत किया है, और इसमें इब्न लहिया है, और उसके बारे में चर्चा है। समाप्त। (३) अल-ऐनी ने उम्दत अल-क़ारी

२२/२२२ में इस बात का उल्लेख किया है। (४) (द) और (म) में: यौवन। (५) (द) और (म) में: उसकी चाल। (६) हमें इसका स्रोत नहीं मिला।

صفحہ ۴۶ - سورۃ طہٰ: آیات ۱۷ - ۱۸

اس بات پر اجماع ہے کہ خطیب تلوار یا لاٹھی پر ٹیک لگا کر خطبہ دیتا ہے۔ کیونکہ لاٹھی ایک شریف اصل اور معزز معدن سے لی گئی ہے، اور جاہل کے سوا کوئی اس کا انکار نہیں کرتا۔ اللہ نے موسیٰ علیہ السلام کے لیے ان کی لاٹھی میں ایسے عظیم دلائل اور بڑی نشانیاں جمع فرما دیں کہ ضدی جادوگر بھی ایمان لے آئے۔ حضرت سلیمان علیہ السلام نے اپنے خطبے، وعظ اور طویل نماز کے لیے اسے اختیار کیا۔ ابن مسعود رضی اللہ عنہ نبی کریم ﷺ کی لاٹھی اور آپ کے چھوٹے نیزے (عنزہ)(۱) کے محافظ تھے؛ آپ ﷺ چھڑی (قضیب)(۲) کے ساتھ خطبہ دیتے تھے، اور لاٹھی کی فضیلت اور شرف کے لیے یہی کافی ہے۔ اسی پر خلفاء اور بڑے بڑے خطباء تھے، اور فصیح و بلیغ عربوں کی یہ عادت تھی کہ وہ مختصر چھڑی (مخصرہ) اور لاٹھی پکڑتے اور کلام کے وقت، محافل اور خطبوں میں ان پر سہارا لیتے تھے۔

اور شعوبیہ نے عرب خطباء کے مخصرہ لینے اور اس سے معانی کی طرف اشارہ کرنے پر اعتراض کیا۔ شعوبیہ عربوں سے بغض رکھتے ہیں اور عجمیوں کو فضیلت دیتے ہیں(۳)۔

امام مالک نے فرمایا: عطاء بن السائب مخصرہ پکڑتے تھے تاکہ اس سے مدد حاصل کریں۔ امام مالک نے فرمایا: اور آدمی جب بوڑھا ہو جائے تو وہ جوان (۴) کی طرح نہیں رہتا؛ وہ اٹھتے وقت اس سے طاقت حاصل کرتا ہے۔

میں کہتا ہوں: اور اس کے چلنے میں(۵)، جیسا کہ بعض نے کہا ہے: "میں سہارا لے کر دو پیروں پر چلتا تھا، اب میں لکڑی کے ایک اور (پیر) پر چلتا ہوں(٦)"

= (١٠٦٧)۔ مخصرہ: وہ چیز جسے انسان پکڑنے کے لیے اپنے ہاتھ میں لے لے، جیسے لاٹھی، بیساکھی، یا چھڑی، اور اس پر ٹیک لگائی جا سکے۔ النہایہ (خصر)۔ (١) اسے ابن سعد نے الطبقات ٣/١٥٣ میں قاسم بن عبد الرحمن سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ (٢) اسے ابن سعد نے ١/٣٧٧ میں، اور ابو الشیخ نے 'اخلاق النبی ﷺ' ص ١٤٦ - ١٤٧ میں عبد اللہ بن زبیر رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے کہ: نبی کریم ﷺ اپنے ہاتھ میں مخصرہ لے کر خطبہ دیتے تھے۔ الہیثمی نے اسے مجمع الزوائد ٢/١٨٧ میں ذکر کیا اور کہا: اسے طبرانی نے الکبیر میں اور بزار نے روایت کیا ہے، اور اس میں ابن لہیعہ ہیں، اور ان کے بارے میں کلام ہے۔ اھ (٣) عینی نے اس کلام کا ذکر عمدۃ القاری ٢٢/٢٢٢ میں کیا ہے۔ (٤) (د) اور (م) میں: الشیاب (جوانی)۔ (٥) (د) اور (م) میں: مشیتہ (اس کی چال)۔ (٦) ہمیں یہ نہیں ملی۔

Surah Taha: Verses 17 - 18 47

Malik (may Allah have mercy on him and be pleased with him) said: When the rain came, people used to go out with sticks to lean on them, so much so that young men would hold onto their sticks, and sometimes Rabi'a would take a stick from someone sitting with him until he stood up.

Among the benefits of the stick is a man striking his wives with it in what rectifies them and rectifies his condition and their condition with him. From this is the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him): "As for Abu Jahm, he does not put his stick down from his shoulder" in one of the interpretations (1). It was narrated from him (peace and blessings be upon him) that he said to a man he advised: "Do not lift your stick from your family, frighten them for the sake of Allah." Narrated by 'Ubada bin al-Samit; recorded by al-Nasa'i (2). From this meaning is his saying (peace be upon him): "Hang your whip where your family can see it" (3), and this was mentioned previously in "Al-Nisa" (4).

Among its benefits is a reminder of departing from this abode; as it was said to some of the ascetics: Why are you walking with a stick when you are neither old nor sick? He said: I know that I am a traveler, and that it is an abode of departure, and that the stick is part of the traveler's equipment. Some poets took this and said: I carried the stick, not because weakness necessitated carrying it for me, nor that I am bent from old age. But I compelled myself to carry it to teach it that the resident is on a journey (5).

(1) In (m): in one of the narrations. The hadith was recorded by Ahmad and Muslim, and was mentioned previously in 6/288. (2) We did not find it in al-Nasa'i, and al-Haythami attributed it in "Al-Majma'" 4/216 to al-Tabarani and said: In it is Salama bin Shurayh, and al-Dhahabi said: He is not known. Ahmad recorded it (22075) from the hadith of Mu'adh (peace be upon him) with a weak chain, and al-Tabarani in "Al-Awsat" (1890) from the hadith of Ibn Umar (may Allah be pleased with them both). Al-Suyuti mentioned it in "Al-Jami' al-Saghir" 2/124 and attributed it to Abu Nu'aym in "Al-Hilya", indicating its weakness. (3) Recorded by Abd al-Razzaq in his "Musannaf" (17963), and al-Tabarani in "Al-Kabir" (10672) from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). Al-Suyuti mentioned it in "Al-Jami' al-Saghir" 2/124, indicating its weakness. (4) 6/288. (5) 'Uyun al-Akhbar 2/323, without attribution, and al-Safadi attributed them in "Al-Wafi" 5/174 to Muhammad bin Washshāḥ bin Abdullah Abu Ali. And "qal'ah" (قلعة) means borrowed property. Al-Sihah (qal').

सूरह ताहा: आयत 17 - 18 47

मालिक (अल्लाह उन पर रहम करे और उनसे राजी हो) ने कहा: जब बारिश आती थी, तो लोग लाठियां लेकर बाहर निकलते थे, उन पर सहारा लेने के लिए, यहाँ तक कि युवा भी अपनी लाठियाँ पकड़ कर रखते थे, और कभी-कभी रबीआ किसी के साथ बैठने वाले से लाठी ले लेता था जब तक कि वह खड़ा न हो जाए।

लाठी के फायदों में से एक यह है कि एक आदमी अपनी पत्नियों को उससे मारता है जिससे उनका सुधार हो, और उसके साथ उसकी और उनकी स्थिति में सुधार हो। इसी से संबंधित नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का यह कथन है: "जहाँ तक अबू जहम का सवाल है, वह अपने कंधे से लाठी नहीं उतारता" एक व्याख्या के अनुसार (1)। उनसे (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) वर्णित है कि उन्होंने एक व्यक्ति से कहा जिसे उन्होंने सलाह दी थी: "अपने परिवार से अपनी लाठी न हटाओ, उन्हें अल्लाह के लिए डराओ।" इसे उबादा बिन अल-सामित ने रिवायत किया है; अल-नसाई ने इसे दर्ज किया है (2)। इसी अर्थ में उनका (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) यह कथन है: "अपना कोड़ा वहाँ लटकाओ जहाँ तुम्हारा परिवार उसे देख सके" (3), और यह "अन-निसा" (4) में पहले भी आ चुका है।

इसके लाभों में से एक इस संसार से प्रस्थान करने की याद दिलाना भी है; जैसा कि कुछ तपस्वियों (ज़ाहिदों) से कहा गया: तुम लाठी लेकर क्यों चलते हो, जबकि तुम न तो बूढ़े हो और न ही बीमार? उन्होंने कहा: मैं जानता हूँ कि मैं एक मुसाफिर हूँ, और यह प्रस्थान का घर है, और लाठी यात्रा के साजो-सामान में से है। कुछ कवियों ने इसे इस प्रकार व्यक्त किया: मैंने लाठी उठाई, कमजोरी के कारण नहीं कि उसे उठाना मुझ पर आवश्यक हो गया हो, और न ही इसलिए कि मैं बुढ़ापे से झुक गया हूँ। बल्कि मैंने खुद को इसे उठाने के लिए मजबूर किया ताकि मैं अपने मन को सिखा सकूँ कि यहाँ रहने वाला भी वास्तव में सफर पर है (5)।

(1) (म) में: रिवायतों में से एक में। हदीस को अहमद और मुस्लिम ने संकलित किया है, और पहले 6/288 में इसका उल्लेख हो चुका है। (2) हमें यह अल-नसाई के पास नहीं मिला, और अल-हैथमी ने इसे "अल-मजमा" 4/216 में अल-तबरानी की ओर संदर्भित किया और कहा: इसमें सलमा बिन शुरैह है, और अल-धहाबी ने कहा: वह अज्ञात है। अहमद ने इसे मुआज़ (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की हदीस से एक कमज़ोर श्रृंखला के साथ संकलित किया है (22075), और अल-तबरानी ने "अल-अवसत" (1890) में इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से। अल-सुयुति ने इसे "अल-जामी

अल-सगीर" 2/124 में उल्लेख किया और इसे "अल-हिल्या" में अबू नुअयम की ओर संदर्भित किया, और इसकी कमजोरी का संकेत दिया। (3) इसे अब्द अल-रज्जाक ने अपने "मुसन्निफ" (17963) में और अल-तबरानी ने "अल-कबीर" (10672) में इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से संकलित किया है। अल-सुयुति ने इसे "अल-जामी अल-सगीर" 2/124 में उल्लेख किया है, और इसकी कमजोरी का संकेत दिया है। (4) 6/288. (5) उयून अल-अखबार 2/323, बिना किसी श्रेय के, और अल-सफदी ने "अल-वाफी" 5/174 में उन्हें मुहम्मद बिन वशशाह बिन अब्दुल्लाह अबू अली की ओर संदर्भित किया। और "कल'अह" (قلعة) का अर्थ है उधार ली गई संपत्ति। अल-सिहह (कल')।

سورہ طہٰ: آیات ۱۷ - ۱۸ ٤٧

مالک رحمہ اللہ اور رضی اللہ عنہ نے فرمایا: جب بارش آئی تو لوگ لاٹھیاں لے کر نکلتے تھے ان پر سہارا لینے کے لیے، یہاں تک کہ نوجوان اپنی لاٹھیاں سنبھال کر رکھتے تھے، اور بسا اوقات ربیعہ کسی اپنے ساتھ بیٹھنے والے سے لاٹھی لے لیتا تھا یہاں تک کہ وہ کھڑا ہو جائے۔

لاٹھی کے فوائد میں سے ایک یہ ہے کہ مرد اپنی بیویوں کو اس سے اس چیز میں مارتا ہے جو ان کی اصلاح کرے، اور اس کے ساتھ اس کی اور ان کی حالت کی اصلاح ہو۔ اسی سے متعلق نبی اکرم صلی اللہ علیہ وسلم کا یہ قول ہے: "رہی بات ابو جہم کی تو وہ اپنے کندھے سے اپنی لاٹھی نہیں اتارتا" ایک تاویل کے مطابق (۱)۔ ان سے صلی اللہ علیہ وسلم مروی ہے کہ انہوں نے ایک شخص سے فرمایا جسے انہوں نے نصیحت کی تھی: "اپنے اہل و عیال سے اپنی لاٹھی نہ اٹھاؤ، انہیں اللہ کے واسطے ڈراؤ۔" اسے عبادہ بن الصامت نے روایت کیا؛ نسائی نے اسے نکالا ہے (۲)۔ اسی معنی میں آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا یہ قول ہے: "اپنا کوڑا وہاں لٹکاؤ جہاں تمہارے گھر والے اسے دیکھ سکیں" (۳) اور یہ پہلے "النساء" (٤) میں گزر چکا ہے۔

اس کے فوائد میں سے اس دارِ فانی سے کوچ کرنے پر آگاہی بھی ہے؛ جیسا کہ بعض زاہدوں سے کہا گیا: تمہیں کیا ہوا کہ تم لاٹھی کے سہارے چلتے ہو، حالانکہ تم نہ بوڑھے ہو اور نہ بیمار؟ انہوں نے کہا: میں جانتا ہوں کہ میں ایک مسافر ہوں، اور یہ کوچ کرنے کا گھر ہے، اور لاٹھی سفر کے سامان میں سے ہے۔ بعض شعراء نے اسے اس طرح بیان کیا: میں نے لاٹھی اٹھائی، کمزوری نے مجھ پر اسے اٹھانا واجب نہیں کیا، اور نہ ہی میں بڑھاپے کی وجہ سے جھک گیا ہوں۔ لیکن میں نے اپنے نفس کو اسے اٹھانے کا پابند کیا تاکہ اسے سکھا سکوں کہ مقیم بھی درحقیقت سفر پر ہے (٥)۔

(١) (م) میں: ایک روایت میں۔ حدیث کو احمد اور مسلم نے نکالا ہے، اور یہ پہلے ٦/٢٨٨ پر گزر چکی ہے۔ (٢) ہمیں یہ نسائی کے ہاں نہیں ملی، اور الہیثمی نے اسے "المجمع" ٤/٢١٦ میں طبرانی کی طرف منسوب کیا اور کہا: اس میں سلمہ بن شریح ہے، ذہبی نے کہا: وہ مجہول ہے۔ اسے احمد (٢٢٠٧٥) نے معاذ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ضعیف سند کے ساتھ نکالا ہے، اور طبرانی نے "الاوسط" (١٨٩٠) میں ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے۔ سیوطی نے اسے "الجامع الصغیر" ٢/١٢٤ میں ذکر کیا اور اسے ابو نعیم کی طرف "الحلیہ" میں منسوب کیا، اور اس کے ضعف کی طرف اشارہ کیا۔ (٣) اسے عبدالرزاق نے اپنی "مصنف" (١٧٩٦٣) میں، اور طبرانی نے "الکبیر" (١٠٦٧٢) میں ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے نکالا ہے۔ سیوطی نے اسے "الجامع الصغیر" ٢/١٢٤ میں ذکر کیا، اور اس کے ضعف کی طرف اشارہ کیا۔ (٤) ٦/٢٨٨۔ (٥) عیون الاخبار ٢/٣٢٣، بغیر کسی نسبت کے، اور صفدی نے "الوافی" ٥/١٧٤ میں انہیں محمد بن وشاح بن عبداللہ ابو علی کی طرف منسوب کیا۔ اور "قلعہ" **(قلعة)**: عاریتاً لیا ہوا مال۔ الصحاح (قلع)۔

Page 48

Surah Taha: Verses 19 - 23

Allah Almighty says: {He said, "Throw it down, O Moses." (19) So he threw it down, and suddenly it was a snake, moving swiftly. (20) [Allah] said, "Seize it and do not fear; We will return it to its former state. (21) And draw in your hand to your side; it will come out white without disease - another sign, (22) That We may show you of Our greater signs." (23)}

His saying: {He said, "Throw it down, O Moses"}: When Allah Almighty wanted to train him in receiving prophethood and its responsibilities, He commanded him to throw the staff. So Moses {threw it down}, and Allah transformed its attributes and characteristics. It was a staff with two branches, and the two branches became a mouth for it, and it became a snake that "moves swiftly," meaning: it moves, walks, and swallows stones. When Moses, peace be upon him, saw it, he saw something wondrous, so {he turned in flight and did not look back} [Al-Qasas: 31]. Then Allah said to him: {Seize it and do not fear}, and that was because he felt fear within himself, meaning: he was overtaken by what overtakes human beings.

It is narrated that Moses reached for it with the sleeves of his robe, but he was forbidden from doing that. So he took it with his hand, and it became a staff as it was the first time, which is its former state (1). He was only shown this sign so that he would not be frightened by it when he threw it before Pharaoh. It is said that after that, the staff used to walk with him and talk to him, he would hang his loads on it, and the two branches would light up for him at night like candles. If he wanted to draw water, the two branches turned into a bucket, and if he desired a fruit, he would plant it in the ground, and it would bear that fruit (2).

And it was said: It was from the myrtle of Paradise (3). It was said: Gabriel brought it to him. It was said: An angel. It was said: Shuaib said to him, "Take a staff from that house," and that staff fell into his hand, and it was the staff of Adam, peace be upon him, with which he descended from Paradise (4). And Allah knows best.

His saying: {And suddenly it was a snake, moving swiftly} Al-Nahhas (5) said: "hayyatan" is permissible; it is said: I went out...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/ 41 - 42. (2) Tafsir al-Baghawi 3/ 215 similarly. (3) Ibn al-Jawzi attributed it in Zad al-Masir 5/ 279 to Ibn Abbas, may Allah be pleased with them. (4) 'Ara'is al-Majalis 177 - 179 similarly. (5) In I'rab al-Qur'an 3/ 36.

पृष्ठ ४८

सूरह ताहा: आयतें १९ - २३

अल्लाह तआला का फ़रमान: {उसने कहा, "हे मूसा, इसे फेंक दो।" (१९) फिर उसने उसे फेंक दिया, और अचानक वह एक साँप बन गया, जो तेज़ी से रेंग रहा था। (२०) [अल्लाह ने] कहा, "इसे पकड़ लो और डरो मत; हम इसे इसकी पूर्व स्थिति में वापस ले आएंगे। (२१) और अपना हाथ अपने बाजू (बगल) से मिला लो; वह बिना किसी दोष के सफेद होकर निकलेगा - यह एक और निशानी है, (२२) ताकि हम तुम्हें अपनी बड़ी निशानियों में से कुछ दिखाएं।" (२३)}

अल्लाह का कथन: {उसने कहा, "हे मूसा, इसे फेंक दो"}: जब अल्लाह तआला ने उसे नबुव्वत और उसकी ज़िम्मेदारियों को ग्रहण करने का प्रशिक्षण देना चाहा, तो उसे लाठी फेंकने का आदेश दिया। तो मूसा ने {उसे फेंक दिया}, और अल्लाह ने उसके गुणों और स्वरूपों को बदल दिया। वह दो शाखों वाली एक लाठी थी, तो वे दोनों शाखें उसके लिए एक मुँह बन गईं, और वह एक साँप बन गया जो "तेज़ी से रेंगता" है, यानी: वह चलता है, फिरता है और पत्थरों को निगल लेता है। जब मूसा (अ़लैहिस्सलाम) ने इसे देखा, तो उन्होंने एक चमत्कार देखा, इसलिए {वह पीठ फेर कर भागा और मुड़कर न देखा} [अल-क़सस: ३१]। तब अल्लाह ने उससे कहा: {इसे पकड़ लो और डरो मत}, और वह इसलिए था क्योंकि उसने अपने मन में भय महसूस किया, यानी: उस पर वह बीती जो मनुष्यों पर बीतती है।

वर्णित है कि मूसा ने इसे अपने लबादे की आस्तीन से पकड़ना चाहा, तो उन्हें ऐसा करने से मना कर दिया गया। फिर उन्होंने उसे अपने हाथ से पकड़ा, तो वह वैसी ही लाठी बन गई जैसी पहली बार थी, और यही इसकी पूर्व स्थिति है (१)। उन्हें यह निशानी केवल इसलिए दिखाई गई थी ताकि जब वे इसे फ़िरऔन के सामने फेंकें तो इससे घबराएँ नहीं। कहा जाता है कि उसके बाद लाठी उनके साथ चलती थी और उनसे बात करती थी, वे उस पर अपना सामान लटकाते थे, और रात में उसकी दोनों शाखें मोमबत्ती की तरह उनके लिए रोशनी करती थीं। अगर वे पानी निकालना चाहते, तो दोनों शाखें डोल (बाल्टी) बन जाती थीं, और अगर उन्हें किसी फल की इच्छा होती, तो वे उसे ज़मीन में गाड़ देते, और वह उस फल को पैदा कर देती (२)।

और कहा गया है: यह स्वर्ग के मर्टल (आस) से थी (३)। कहा गया: जिब्रील इसे उनके पास लाए थे। कहा गया: एक फरिश्ता। कहा गया: शुऐब ने उनसे कहा, "उस घर से एक लाठी ले लो," और वह

लाठी उनके हाथ में आ गई, और वह आदम (अ़लैहिस्सलाम) की लाठी थी जिसे वे स्वर्ग से लेकर उतरे थे (४)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह का कथन: {और अचानक वह एक साँप बन गया, जो तेज़ी से रेंग रहा था} अन-नह़्हास (५) ने कहा: "ह़य्यतन" भी जायज़ है; कहा जाता है: मैं निकला...

---

(१) अल-मुह़र्रर अल-वजीज़ ४/ ४१ - ४२। (२) तफ़्सीर अल-बग़वी ३/ २१५ इसी तरह। (३) इब्न अल-जौज़ी ने इसे ज़ाद अल-मसीर ५/ २७९ में इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अ़न्हुमा) से जोड़ा है। (४) अराइस अल-मजालिस १७७ - १७९ इसी तरह। (५) इअ़राब अल-क़ुरआन ३/ ३६ में।

صفحہ ۴۸

سورہ طہٰ: آیات ۱۹ - ۲۳

ارشادِ باری تعالیٰ: ﴿قَالَ أَلْقِهَا يَمُوسَىٰ ﴿١٩﴾ فَأَلْقَىٰهَا فَإِذَا هِيَ حَيَّةٌ تَسْعَىٰ ﴿٢٠﴾ قَالَ خُذْهَا وَلَا تَخَفْ ۖ سَنُعِيدُهَا سِيرَتَهَا الْأُولَىٰ ﴿٢١﴾ وَاضْمُمْ يَدَكَ إِلَىٰ جَنَاحِكَ تَخْرُجْ بَيْضَاءَ مِنْ غَيْرِ سُوءٍ ءَايَةً أُخْرَىٰ ﴿٢٢﴾ لِنُرِيَكَ مِنْ ءَايَاتِنَا الْكُبْرَىٰ ﴿٢٣﴾﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿قَالَ أَلْقِهَا يَمُوسَىٰ﴾: جب اللہ تعالیٰ نے چاہا کہ انہیں نبوت اور اس کی ذمہ داریوں کے حصول کی تربیت دے، تو انہیں عصا (لاٹھی) ڈالنے کا حکم دیا۔ چنانچہ موسیٰ (علیہ السلام) نے ﴿فَأَلْقَىٰهَا﴾ اسے ڈال دیا، تو اللہ نے اس کی صفات اور کیفیات کو بدل دیا۔ وہ دو شاخوں والی ایک لاٹھی تھی، تو وہ دونوں شاخیں اس کا منہ بن گئیں، اور وہ ایک دوڑتا ہوا سانپ بن گئی، یعنی: وہ حرکت کرتی، چلتی اور پتھر نگل لیتی تھی۔ جب موسیٰ علیہ السلام نے اسے دیکھا تو ایک عبرت ناک منظر دیکھا، چنانچہ ﴿وَلَّىٰ مُدْبِرًا وَلَمْ يُعَقِّبْ﴾ [القصص: ۳۱] (پیٹھ پھیر کر بھاگے اور پیچھے مڑ کر نہ دیکھا)۔ تو اللہ نے ان سے فرمایا: ﴿خُذْهَا وَلَا تَخَفْ ۖ﴾ (اسے پکڑ لو اور ڈرو نہیں)، اور یہ اس وجہ سے تھا کہ انہوں نے اپنے دل میں خوف محسوس کیا، یعنی: ان پر وہی کیفیت طاری ہوئی جو انسانوں پر طاری ہوتی ہے۔

روایت ہے کہ موسیٰ (علیہ السلام) نے اسے اپنے جبے کی آستین سے پکڑنا چاہا، تو انہیں اس سے منع کر دیا گیا، چنانچہ انہوں نے اسے اپنے ہاتھ سے پکڑا، تو وہ ویسی ہی لاٹھی بن گئی جیسی پہلے تھی، اور یہی اس کی "پہلی حالت" ہے (۱)۔ انہیں یہ نشانی صرف اس لیے دکھائی گئی تھی تاکہ جب وہ فرعون کے سامنے اسے ڈالیں تو خوفزدہ نہ ہوں۔ کہا جاتا ہے کہ اس کے بعد وہ عصا

ان کے ساتھ چلتا تھا اور ان سے باتیں کرتا تھا، وہ اس پر اپنا سامان لٹکاتے تھے، اور رات کے وقت اس کی دونوں شاخیں شمع کی طرح ان کے لیے روشن ہو جاتی تھیں۔ جب وہ پانی نکالنا چاہتے تو وہ دونوں شاخیں ڈول بن جاتیں، اور اگر کسی پھل کی خواہش ہوتی تو اسے زمین میں گاڑ دیتے، تو وہ وہی پھل پیدا کر دیتی (۲)۔

اور کہا گیا: وہ جنت کے ریحان (آس) سے تھی (۳)۔ کہا گیا: جبرائیل (علیہ السلام) اسے لے کر آئے تھے۔ کہا گیا: ایک فرشتہ۔ کہا گیا: شعیب (علیہ السلام) نے ان سے کہا: اس گھر سے ایک لاٹھی لے لو، تو وہی لاٹھی ان کے ہاتھ میں آئی، اور وہ آدم علیہ السلام کا عصا تھا جسے وہ جنت سے لے کر اترے تھے (۴)۔ واللہ اعلم (اور اللہ بہتر جانتا ہے)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَإِذَا هِيَ حَيَّةٌ تَسْعَىٰ﴾ النحاس (۵) نے کہا: اور "حیۃً" (منصوب) بھی جائز ہے، کہا جاتا ہے: میں نکلا...

---

(۱) المحرر الوجیز ۴/ ۴۱ - ۴۲۔ (۲) تفسیر البغوی ۳/ ۲۱۵ اسی طرح۔ (۳) ابن الجوزی نے زاد المسیر ۵/ ۲۷۹ میں اسے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۴) عرائس المجالس ۱۷۷ - ۱۷۹ اسی طرح۔ (۵) اعراب القرآن ۳/ ۳۶ میں۔

Surah Taha: Verses 19 - 23 49

"If Zayd is sitting and [as] a sitter." The stop: "hayyah" with the 'ha'. "As-sa'yu": walking with speed and lightness. From Ibn Abbas: It turned into a male serpent swallowing rocks and trees; when he saw it swallowing everything, he feared it and fled from it. From some of them: He only feared it because he knew what Adam met from it. It was said: When his Lord said to him, "Do not fear," his fear vanished and his soul was so reassured that he put his hand in its mouth and took it by its jaws(1).

{We shall return it to its former state} I heard Ali ibn Sulayman(2) say: The estimation is: to its state, like {And Moses chose his people}. He said: It could be a verbal noun (masdar); because the meaning(3) of 'We shall return it' is: We shall make it proceed (sanasayyiruha).

His, the Almighty's, saying: {And draw your hand to your side}: In other than the Qur'an, it is permissible to say "Dumma" (squeeze), with the fatha on the 'mim' or its kasra; due to the meeting of two sukoons, and the fatha is better for its lightness, while the kasra is based on the original rule. Damma is also permissible by way of following (itba'). The word "yad" (hand) is originally "yadiyun" on the pattern of "fa'al"(4), as indicated by "ayaydin". Its diminutive is "yudayyah".

"Al-Janah": The upper arm; said by Mujahid, and he said: "ila" (to) means "under"(5). Qutrub: "{to your wing}": to your side(6), from it is the poet's saying: I embrace him(7) to the chest and the wing

(1) Al-Kashshaf 2/534. Al-Lahy: the place where the beard grows, they are two jaws. Al-Sihah (lhy). (2) The speaker is Al-Nahhas, and his words are in I'rab al-Qur'an 3/37. (3) In the manuscripts: 'the meaning', and what is fixed from (m) is what agrees with Al-Nahhas's I'rab al-Qur'an. (4) In the manuscripts: 'yad originally was fa'ala yadi', and what is fixed from (m) is what agrees with Al-Nahhas's I'rab al-Qur'an 3/37, and the speech is from him. (5) Tafsir Mujahid 1/395, and Al-Tabari extracted it from him 16/49. (6) In (kh), (d), (z), and (m): your pocket (jaybika), and what is fixed is from (zha). (7) In the manuscripts: 'I embrace you', and what is fixed is from (m), which agrees with Majaz al-Qur'an 2/18, Tafsir al-Tabari 16/49, Al-Muharrar al-Wajiz 4/42, and Zad al-Masir 5/280.

सूरह ताहा: आयतें 19 - 23 49

"यदि ज़ैद बैठा है और बैठे हुए के रूप में।" रुकना: "हैय्या" 'हा' के साथ। "अस-सय्यू": तेज़ी और हल्केपन के साथ चलना। इब्न अब्बास से: वह एक नर नाग में बदल गया जो पत्थरों और पेड़ों को निगल रहा था; जब उसने उसे सब कुछ निगलते देखा, तो वह उससे डर गया और वहां से भाग गया। उनमें से कुछ का कहना है: वह उससे केवल इसलिए डरा क्योंकि वह जानता था कि आदम को उससे क्या मिला था। कहा गया है: जब उसके रब ने उससे कहा, "डरो मत," तो उसका डर इतना गायब हो गया और उसके मन को इतनी तसल्ली हुई कि उसने अपना हाथ उसके मुँह में डाल दिया और उसे उसके जबड़ों (1) से पकड़ लिया।

{हम इसे इसकी पूर्व अवस्था में लौटा देंगे} मैंने अली बिन सुलेमान (2) को कहते सुना: इसका अनुमान है: इसकी अवस्था की ओर, जैसे {और मूसा ने अपनी कौम को चुना}। उन्होंने कहा: यह एक क्रियात्मक संज्ञा (मस्दर) भी हो सकता है; क्योंकि 'हम इसे लौटा देंगे' का अर्थ (3) है: हम इसे संचालित करेंगे (सनसय्यिरुहा)।

अल्लाह तआला का कथन: {और अपना हाथ अपनी बगल में दबा लें}: कुरान के अलावा अन्य स्थानों पर 'दुम्मा' कहना जायज़ है, 'मीम' पर फतह या कसरा के साथ; दो सुकुन मिलने के कारण, और फतह इसके हल्केपन के कारण बेहतर है, जबकि कसरा मूल नियम पर है। 'इतबा' के माध्यम से दम्मा भी जायज़ है। "यदुन्" (हाथ) मूल रूप से "फ़अल" (4) के वजन पर "यदियुन" है, जैसा कि "अययदीन" से संकेत मिलता है। इसका लघु रूप (तसगीर) "युदय्यह" है।

"अल-जनाह": ऊपरी भुजा; मुजाहिद ने कहा, और उन्होंने कहा: "इला" (की ओर) का अर्थ "नीचे" (5) है। कुत्रुब: "{तुम्हारी बगल की ओर}": तुम्हारे पक्ष (पार्श्व) की ओर (6), इसी से कवी का कथन है: मैं उसे (7) छाती और बगल से लगा लेता हूँ

(1) अल-कशशाफ 2/534। अल-लह्य: जहाँ दाढ़ी उगती है, वे दो जबड़े हैं। अल-सिहाह (लह्य)। (2) वक्ता अल-नहस हैं, और उनकी बातें इराब अल-कुरान 3/37 में हैं। (3) पांडुलिपियों में: 'अर्थ', और (एम) से जो तय है वह अल-नहस के इराब अल-कुरान के अनुरूप है। (4) पांडुलिपियों में: 'यदुन् मूल रूप से यदी है', और (एम) से जो तय है वह अल-नहस के इराब अल-कुरान 3/37 के अनुरूप है, और यह कथन उन्हीं का है। (5) तफ़सीर मुजाहिद 1/395, और अल-तबरी ने इसे उनसे उद्धृत किया है 16/49। (6) (ख), (द), (ज़) और (म) में: तुम्हारी जेब (जैबिका), और जो तय है वह (ज़ा) से

है। (7) पांडुलिपियों में: 'मैं तुम्हें गले लगाता हूँ', और (म) से जो तय है वह मजाज़ अल-कुरान 2/18, तफ़सीर अल-तबरी 16/49, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/42, और ज़ाद अल-मसीर 5/280 के अनुरूप है।

سورہ طٰہٰ: آیات ۱۹ - ۲۳ ۴۹

"چنانچہ زید بیٹھا ہوا ہے اور بیٹھنے والا ہے"۔ اور وقف: "حیّہ" ہاء کے ساتھ اور "السعی": تیزی اور ہلکے پن کے ساتھ چلنا۔ ابن عباس سے مروی ہے: وہ ایک نر اژدھے میں بدل گیا جو پتھروں اور درختوں کو نگل رہا تھا، جب اس نے اسے ہر چیز نگلتے ہوئے دیکھا تو وہ اس سے ڈر گیا اور بھاگا۔ بعض نے کہا: وہ اس سے صرف اس لیے ڈرا کہ اسے معلوم تھا کہ آدم کو اس سے کیا پیش آیا تھا۔ کہا گیا ہے: جب اس کے رب نے اس سے کہا: "خوف نہ کھاؤ" تو اس کے خوف کے جانے اور دل کے اطمینان کی یہ کیفیت ہوئی کہ اس نے اپنا ہاتھ اس کے منہ میں ڈال دیا اور اسے اس کے جبڑوں (۱) سے پکڑ لیا۔

﴿ہم اسے اس کی پہلی حالت پر لوٹا دیں گے﴾ میں نے علی بن سلیمان (۲) کو کہتے سنا: اس کی تقدیر (پوشیدہ معنی) ہے: اس کی حالت کی طرف، جیسا کہ ﴿اور موسیٰ نے اپنی قوم کو چنا﴾۔ انہوں نے کہا: یہ مصدر بھی ہو سکتا ہے؛ کیونکہ ﴿ہم اسے لوٹا دیں گے﴾ کا مطلب (۳) ہے: ہم اسے چلائیں گے (سنسیرھا)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور اپنا ہاتھ اپنے پہلو سے ملا لے﴾: قرآن کے علاوہ میں 'ضُمَّ' میم کے فتحہ اور کسرہ کے ساتھ جائز ہے؛ دو ساکنوں کے ملاپ کی وجہ سے، اور فتحہ اس کی تخفیف کی وجہ سے زیادہ بہتر ہے، جبکہ کسرہ اصل قاعدے پر ہے۔ اتباع کی وجہ سے ضمہ بھی جائز ہے۔ اور "یَدٌ" کی اصل "یَدِیٌ" ہے "فَعَلٌ" (۴) کے وزن پر، جس کی دلیل "أَیَیْدٍ" ہے۔ اور اس کی تصغیر "یُدَیَّة" ہے۔

اور "الجناح": بازو؛ یہ مجاہد کا قول ہے، اور انہوں نے کہا: "إلى" (کی طرف) "تحت" (نیچے) کے معنی میں ہے (۵)۔ قطرب: ﴿إِلَىٰ جَنَاحِكَ﴾ یعنی تیرے پہلو کی طرف (۶)، اور اسی سے راجز (شاعر) کا قول ہے: میں اسے (۷) سینے اور پہلو سے لگاتا ہوں

(۱) الکشاف ۲/ ۵۳۴۔ واللحی: ڈاڑھی کے اگنے کی جگہ، اور یہ دو جبڑے ہیں۔ الصحاح (لحی)۔ (۲) قائل نحاس ہے، اور اس کا کلام اعراب القرآن ۳/ ۳۷ میں ہے۔ (۳) قلمی نسخوں میں: 'المعنی' ہے، اور (م) سے جو ثابت ہے وہی نحاس کی اعراب القرآن کے موافق ہے۔ (۴) قلمی نسخوں میں: 'ید کی اصل فعل یدی ہے'، اور (م) سے جو ثابت ہے وہ نحاس کی اعراب القرآن ۳/ ۳۷ کے موافق ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ (۵) تفسیر مجاہد ۱/ ۳۹۵، اور اسے طبری نے ۱۶/ ۴۹ پر روایت کیا ہے۔ (۶) (خ)، (د)، (ز) اور (م) میں: 'جیبک' (تیرا گریبان) ہے، اور (ظ) سے ثابت شدہ ہی درست ہے۔ (۷) قلمی نسخوں میں: 'اضمک' ہے، اور جو (م) سے ثابت ہے وہی مجاز القرآن ۲/ ۱۸، تفسیر طبری ۱۶/ ۴۹، المحرر الوجیز ۴/ ۴۲، اور زاد المسیر ۵/ ۲۸۰ کے موافق ہے۔

٥٠ Surah Ta-Ha: Verses 19 - 23

It was said: [Put your hand] into your pocket (al-jayb). He expressed the pocket as "al-janah" (the wing/side) because it is inclined at the position of the wing. It was also said: to your side. Muqatil said: "ila" (to) means "with", i.e., with your wing. And (will come forth white without any harm) from without leprosy; a brilliant light that shines by night and day like the light of the sun and the moon, and even brighter; according to Ibn Abbas and others (2). So it came out as light, differing (3) from its original color. And "bayda'a" (white) is in the accusative case (mansub) as a "hal" (state/adverb of manner). It is indeclinable (la tansarif/diptote) because it contains the two Alifs of femininity that do not depart from it. Their necessity (4) is like a fixed cause (5), so it remains indeclinable even in the indefinite form. They differ (6) from the "ha" (feminine suffix ة) because the "ha" can depart from the noun. And "min ghayri su'" (without any harm), "min" is connected to "bayda'a", as you would say: it became white without any disease. (Another sign) other than the staff. So he brought his hand out from a garment he had, an Egyptian cloak (7), which had a radiance like that of the sun that dazzled (8) the sight. And "ayatan" (a sign) is in the accusative case as a substitute (badal) for "bayda'a"; this was stated by Al-Akhfash (9). Al-Nahhas (10): and it is a good saying. Al-Zajjaj (11) said: the meaning is: We have given you another sign, or We will give you; because when He said: (will come forth white without any harm), it indicated that He had given him another sign.

WWW.NAFSEISLAM.COM (1) In (Kh), (Z), (Th), and (M): to your side (janbik), expressing the side... and what is established is from (D). (2) Al-Waseet by Al-Wahidi 3/204, and Tafsir Al-Baghawi 3/215. (3) In (Th): mukhalifan (masculine form). (4) In (M): luzumuhuma (their necessity - dual), and what is established is from the manuscripts, which matches what is in I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/37, and the speech is from him. (5) In (Th) and (M), and I'rab al-Qur'an: a second (cause). (6) In I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas: and it differed from it. (7) In (D) and (Z): mudrabatun, and it was not clear in (Th). (8) In (M): yu'shi (dazzles). (9) In Ma'ani al-Qur'an 2/629. (10) In I'rab al-Qur'an 3/37. (11) In Ma'ani al-Qur'an 3/355, and the author quoted it from him through Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an.

५० सूरा ता-हा: आयत 19 - 23

कहा गया है: अपनी जेब (अल-जैब) में [हाथ डालें]। उन्होंने जेब को "अल-जाह" (पंख/तरफ) के रूप में व्यक्त किया क्योंकि यह पंख के स्थान पर झुका हुआ होता है (1)। यह भी कहा गया है: आपके पास। मुकातिल ने कहा: "इला" (तक) का अर्थ "साथ" है, यानी: आपके पंख के साथ। और (बिना किसी बीमारी के सफेद निकल आएगी) बिना किसी कुष्ठ रोग के, एक चमकती रोशनी जो दिन और रात सूर्य और चंद्रमा की रोशनी की तरह चमकती है, और उससे भी तेज; इब्न अब्बास और अन्य लोगों से (2)। तो वह रोशनी के रूप में निकला, जो इसके मूल रंग से अलग (3) था। और "बैदा'आ" (सफेद) "हाल" (अवस्था) के रूप में "नसब" (accusative) है। यह "अ-मुन्सरिफ़" (diptote) है क्योंकि इसमें स्त्रीत्व के दो अलिफ हैं जो इससे अलग नहीं होते हैं। उनका होना (4) एक निश्चित कारण (5) की तरह है, इसलिए यह अनिश्चित रूप में भी "अ-मुन्सरिफ़" रहता है। वे (6) "हा" (स्त्री प्रत्यय ه) से भिन्न हैं क्योंकि "हा" संज्ञा से अलग हो सकता है। और "मिन गैरी सू" (बिना किसी नुकसान के), "मिन" "बैदा'आ" से जुड़ा है, जैसा कि आप कहेंगे: यह बिना किसी बीमारी के सफेद हो गया। (एक और निशानी) लाठी के अलावा। फिर उसने अपना हाथ अपने पास मौजूद एक मिस्री लबादे (7) से बाहर निकाला, जिसमें सूरज की रोशनी जैसी चमक थी जिसने आँखों को चकाचौंध (8) कर दिया। और "आयातन" (एक निशानी) "बैदा'आ" के बदले में "नसब" है; यह अल-अखफश (9) ने कहा है। अल-नहस (10): और यह एक अच्छी बात है। अल-ज़ज्जाज (11) ने कहा: अर्थ यह है: हमने आपको एक और निशानी दी है, या हम आपको देंगे; क्योंकि जब उसने कहा: (बिना किसी बीमारी के सफेद निकल आएगी), तो इससे पता चला कि उसने उसे एक और निशानी दी है।

WWW.NAFSEISLAM.COM (1) (ख़), (ज़), (ज़), और (म) में: आपकी तरफ (जानबिक), तरफ को व्यक्त करते हुए..., और जो स्थापित है वह (द) से है। (2) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 3/204, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/215। (3) (ज़) में: मुखालिफ़न (पुल्लिंग)। (4) (म) में: लुज़ुमुहुमा (उनकी आवश्यकता - द्विवचन), और जो स्थापित है वह पांडुलिपियों से है, जो अल-नहस द्वारा इ'राब अल-कुरान 3/37 में जो है उससे मेल खाता है, और यह बात उन्हीं की है। (5) (ज़) और (म) में, और इ'राब अल-कुरान में: दूसरा। (6) अल-नहस द्वारा इ'राब अल-कुरान में: और उसने उससे भिन्नता की। (7) (द) और (ज़) में: मुदरबातुन, और (ज़) में यह स्पष्ट नहीं था। (8) (म) में: यु'शी (चकाचौंध करना)। (9) मा'नी अल-कुरान 2/629 में। (10) इ'राब अल-कुरान 3/37 में। (11) मा'नी अल-कुरान 3/355 में, और लेखक ने अल-नहस के माध्यम से इ'राब अल-कुरान में उनसे इसे उद्धृत किया।

۵۰ سورہ طہٰ: آیات ۱۹ - ۲۳

کہا گیا: اپنی جیب میں [ہاتھ ڈالیں]، تو جیب (۱) کو "جناح" (پر/بازو) سے تعبیر کیا؛ کیونکہ یہ جناح کے مقام پر جھکا ہوا ہوتا ہے۔ اور کہا گیا: آپ کے پاس۔ مقاتل نے کہا: "الیٰ" کے معنی "مع" (ساتھ) کے ہیں، یعنی: آپ کے بازو کے ساتھ۔ اور ﴿تَخْرُجْ بَيْضَاءَ مِنْ غَيْرِ سُوءٍ﴾ (وہ سفید ہو کر نکلے گا بغیر کسی برائی کے) یعنی بغیر کسی برص (سفید داغ) کے؛ ایک چمکتا ہوا نور جو دن اور رات میں سورج اور چاند کی روشنی کی طرح چمکتا ہے، بلکہ اس سے بھی زیادہ تیز؛ ابن عباس اور دیگر (۲) سے مروی ہے۔ چنانچہ وہ نور کی شکل میں نکلا، جو اس کے (اصل) رنگ کے خلاف (۳) تھا۔ اور "بیضاء" حالت (حال) کی بنا پر منصوب ہے، اور یہ غیر منصرف ہے؛ کیونکہ اس میں تانیث کے دو الف ہیں جو اس سے جدا نہیں ہوتے، تو گویا ان کا لازم ہونا (٤) ایک مستقل علت (٥) بن گیا، اس لیے وہ نکرہ میں بھی غیر منصرف رہا، اور ان دونوں (٦) نے "ہا" (تائے تانیث ة) کی مخالفت کی؛ کیونکہ "ہا" اسم سے جدا ہو جاتی ہے۔ اور "من غیر سوء" میں "من" کا تعلق "بیضاء" سے ہے جیسے آپ کہیں: وہ کسی بیماری کے بغیر سفید ہو گیا۔ ﴿ءَايَةً أُخْرَىٰ﴾ (دوسری نشانی) لاٹھی کے علاوہ۔ چنانچہ انہوں نے اپنا ہاتھ اپنے ایک مصری لباس (۷) (مدرعہ) سے نکالا، جس میں سورج کی شعاع جیسی چمک تھی جو بصارت کو خیرہ (۸) کر دیتی تھی۔ اور "آیة" "بیضاء" سے بدل ہونے کی وجہ سے منصوب ہے؛ یہ بات اخفش (۹) نے کہی ہے۔ النحاس (۱۰): اور یہ ایک اچھی بات ہے۔ اور زجاج (۱۱) نے کہا: معنی یہ ہے: ہم نے آپ کو ایک اور نشانی دی، یا ہم آپ کو دیں گے؛ کیونکہ جب اللہ نے فرمایا: ﴿تَخْرُجْ بَيْضَاءَ مِنْ غَيْرِ سُوءٍ﴾؛ تو اس سے ثابت ہوا کہ اس نے انہیں ایک اور نشانی دی ہے۔

WWW.NAFSEISLAM.COM (١) (خ)، (ز)، (ظ) اور (م) میں ہے: آپ کے پہلو (جنب) کی طرف، تو پہلو سے تعبیر کیا...، اور متن میں جو ہے وہ (د) سے ثابت ہے۔ (٢) الوسيط للواحدي ٢٠٤/٣، اور تفسير البغوي ٢١٥/٣۔ (٣) (ظ) میں ہے: مخالفاً (مذكر)۔ (٤) (م) میں ہے: لزومهما (تثنیہ)، اور جو متن میں ہے وہ قلمی نسخوں سے ثابت ہے، اور یہی نحاس کی اعراب القرآن ٣٧/٣ کے مطابق ہے، اور یہ کلام انہی کا ہے۔ (٥) (ظ) اور (م) میں، اور اعراب القرآن میں ہے: ثانیہ (دوسری)۔ (٦) نحاس کی اعراب القرآن میں ہے: اور اس نے اس کی مخالفت کی۔ (٧) (د) اور (ز) میں ہے: مضربہ، اور (ظ) میں واضح نہیں تھا۔ (٨) (م) میں ہے: يعشى (دھندلا دینا)۔ (٩) معانی القرآن ٦٢٩/٢ میں۔ (١٠) اعراب القرآن ٣٧/٣ میں۔ (١١) معانی القرآن ٣٥٥/٣ میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن میں ان سے نقل کیا ہے۔

Surah Ta-Ha: Verses 19 - 35 51

"That We may show you of Our greater signs." It means the greatest. It was supposed to say "the big one" (al-kabira), but it said "the greater" (al-kubra) to match the endings of the verses. It is also said that there is an ellipsis; its meaning is: "to show you from our signs the greatest sign"; the evidence for this is the saying of Ibn Abbas: "The hand of Moses was his greatest sign." (1)

The Almighty's saying: "Go to Pharaoh. Indeed, he has transgressed. [Moses] said, 'My Lord, expand for me my chest [with assurance] and ease for me my task and untie the knot from my tongue that they may understand my speech and appoint for me a minister from my family - Aaron, my brother. Increase through him my strength and let him share my task that we may exalt You much and remember You much. Indeed, You are of us ever Seeing.'" (35)

The Almighty's saying: "Go to Pharaoh. Indeed, he has transgressed." When He made him familiar with the staff and the hand, and showed him what indicates that he is a messenger, He commanded him to go to Pharaoh and call him. "Transgressed" (tagha) means: disobeyed, acted arrogantly, disbelieved, acted tyrannically, and exceeded the limit.

"[Moses] said, 'My Lord, expand for me my chest... and ease for me my task... and untie the knot from my tongue... that they may understand my speech... and appoint for me a minister from my family... Aaron, my brother'" - he asked for help to convey the message.

It is said: Allah informed him that He had sealed Pharaoh's heart and that he would not believe. Moses said: "O Lord, how do You command me to go to him when You have sealed his heart?" Then an angel from the keepers of the wind came to him and said: "O Moses, go to what Allah has commanded you." At that, Moses said: "My Lord, expand for me my chest," i.e., widen it, and illuminate it with faith and prophethood. "And ease for me my task," i.e., make easy for me what You have commanded me regarding conveying the message to Pharaoh (2). "And untie the knot from my tongue" refers to the speech impediment he had from a coal of fire that he put (3) in his mouth when he was a child. Ibn Abbas said: "There was a stutter (4) in his tongue." That was because he was in Pharaoh's lap one day...

(1) Tafsir al-Baghawi 3/215. (2) Al-Wajiz by al-Wahidi 2/17 on the margin of Marah Labid. (3) In (d) and (m): extinguished it. (4) Al-Kashshaf 2/535, and al-rutta: speech impediment in speech. Al-Sihah (ratt).

सूरह ता-हा: आयतें 19 - 35 51

"ताकि हम आपको अपनी बड़ी निशानियों में से कुछ दिखा सकें।" इसका अर्थ है सबसे बड़ी। व्याकरण की दृष्टि से 'अल-कबीरा' (बड़ी) कहना चाहिए था, लेकिन आयतों के अंत के मिलान के लिए 'अल-कुबरा' (सबसे बड़ी) कहा गया। यह भी कहा गया है कि इसमें एक शब्द छिपा हुआ है; इसका अर्थ है: 'ताकि हम आपको अपनी निशानियों में से सबसे बड़ी निशानी दिखा सकें; इसका प्रमाण इब्न अब्बास का कथन है: "मूसा का हाथ उनकी सबसे बड़ी निशानी थी।" (1)

अल्लाह तआला का कथन: "फ़िरऔन के पास जाओ, निस्संदेह उसने सरकशी की है। [मूसा ने] कहा, 'ऐ मेरे रब, मेरे लिए मेरा सीना खोल दे [इत्मीनान के साथ] और मेरे लिए मेरा काम आसान कर दे और मेरी ज़ुबान की गिरह खोल दे ताकि वे मेरी बात समझ सकें और मेरे परिवार में से मेरा एक सहायक नियुक्त कर दे - मेरे भाई हारून को। उसके द्वारा मेरी शक्ति बढ़ा दे और उसे मेरे काम में साझीदार बना दे ताकि हम तेरी अधिक महिमा बयान करें और तुझे बहुत याद करें। निस्संदेह तू हमें खूब देखने वाला है।'" (35)

अल्लाह तआला का कथन: "फ़िरऔन के पास जाओ, निस्संदेह उसने सरकशी की है।" जब उसने उसे लाठी और हाथ से परिचित करा दिया, और उसे वह सब दिखा दिया जो उसके रसूल होने का प्रमाण था, तो उसे फ़िरऔन के पास जाने और उसे आमंत्रित करने का आदेश दिया। 'तगा' (सरकशी की) का अर्थ है: अवज्ञा की, अहंकार किया, कुफ़्र (अविश्वास) किया, ज़ुल्म किया और सीमा पार कर दी।

"[मूसा ने] कहा, 'ऐ मेरे रब, मेरे लिए मेरा सीना खोल दे... और मेरे लिए मेरा काम आसान कर दे... और मेरी ज़ुबान की गिरह खोल दे... ताकि वे मेरी बात समझ सकें.. और मेरे परिवार में से मेरा एक सहायक नियुक्त कर दे... मेरे भाई हारून को'" - उसने संदेश पहुँचाने के लिए मदद माँगी।

कहा जाता है: अल्लाह ने उसे सूचित किया कि उसने फ़िरऔन के दिल पर मुहर लगा दी है और वह विश्वास नहीं करेगा। मूसा ने कहा: "ऐ मेरे रब, आप मुझे उसके पास जाने का आदेश कैसे देते हैं जबकि आपने उसके दिल पर मुहर लगा दी है?" तब हवा के खज़ानचियों में से एक फ़रिश्ता उसके पास आया और कहा: "ऐ मूसा, उस ओर जाओ जिसका अल्लाह ने तुम्हें आदेश दिया है।" तब मूसा ने कहा: "ऐ मेरे रब, मेरा सीना खोल दे," यानी उसे विस्तृत कर दे, और उसे ईमान और नुबुव्वत के प्रकाश से रोशन कर दे। "और मेरे लिए मेरा काम आसान कर दे," यानी फ़िरऔन को संदेश पहुँचाने

के लिए आपने मुझे जो आदेश दिया है उसे मेरे लिए आसान कर दे (2)। "और मेरी ज़ुबान की गिरह खोल दे" से तात्पर्य उस हकलाहट से है जो उस आग के अंगारे के कारण हुई थी जिसे उन्होंने बचपन में अपने मुँह में रख लिया था (3)। इब्न अब्बास ने कहा: "उनकी ज़ुबान में हकलाहट (4) थी।" और वह इसलिए था क्योंकि वे एक दिन फ़िरऔन की गोद में थे...

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 3/215। (2) अल-वाहिदी की अल-वजीज़ 2/17, मरह लबीद के हाशिये पर। (3) (द) और (म) में: उसे बुझा दिया। (4) अल-कश्शाफ़ 2/535, और 'रत्ता': बोलने में दोष। अल-सिहह (रत्त)।

سورہ طہٰ: آیات ۱۹ - ۳۵ ۵۱

"تاکہ ہم آپ کو اپنی بڑی نشانیوں میں سے کچھ دکھائیں۔" اس سے مراد سب سے بڑی ہے۔ اس کا حق یہ تھا کہ "الکبیرہ" (بڑی) کہتا، لیکن آیات کے اواخر کی مطابقت کے لیے "الکبریٰ" (سب سے بڑی) کہا گیا۔ اور کہا گیا کہ اس میں ایک لفظ پوشیدہ ہے؛ اس کا مطلب ہے: "تاکہ ہم آپ کو اپنی نشانیوں میں سے سب سے بڑی نشانی دکھائیں"؛ اس کی دلیل ابن عباس کا قول ہے: "موسیٰ کا ہاتھ ان کی سب سے بڑی نشانی تھی۔" (۱)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "تم فرعون کے پاس جاؤ، بے شک وہ سرکش ہو گیا ہے۔ [موسیٰ نے] کہا، 'اے میرے رب، میرے لیے میرا سینہ کھول دے اور میرے لیے میرا کام آسان کر دے اور میری زبان کی گرہ کھول دے کہ وہ میری بات سمجھ سکیں اور میرے گھر والوں میں سے میرا ایک وزیر (مددگار) مقرر کر دے - میرے بھائی ہارون کو۔ اس کے ذریعے میری قوت مضبوط کر دے اور اسے میرے کام میں شریک کر دے تاکہ ہم تیری بہت تسبیح کریں اور تجھے بہت یاد کریں، بے شک تو ہمیں خوب دیکھنے والا ہے'۔" (۳۵)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "تم فرعون کے پاس جاؤ، بے شک وہ سرکش ہو گیا ہے۔" جب اللہ نے انہیں لاٹھی اور ہاتھ سے مانوس کر دیا، اور انہیں وہ چیزیں دکھا دیں جو ان کے رسول ہونے پر دلالت کرتی تھیں، تو انہیں فرعون کے پاس جانے اور اسے دعوت دینے کا حکم دیا۔ اور "طغیٰ" (سرکشی کی) کا مطلب ہے: نافرمانی کی، تکبر کیا، کفر کیا، جابر بن گیا اور حد سے تجاوز کر گیا۔

"[موسیٰ نے] کہا، 'اے میرے رب، میرے لیے میرا سینہ کھول دے... اور میرے لیے میرا کام آسان کر دے... اور میری زبان کی گرہ کھول دے... کہ وہ میری بات سمجھ سکیں... اور میرے گھر والوں میں سے میرا ایک وزیر مقرر کر دے... میرے بھائی ہارون کو'" - انہوں نے پیغام پہنچانے کے لیے مدد طلب کی۔

اور کہا جاتا ہے: اللہ نے انہیں بتایا کہ اس نے فرعون کے دل پر مہر لگا دی ہے اور وہ ایمان نہیں لائے گا، تو موسیٰ نے کہا: "اے میرے رب، آپ مجھے اس کے پاس جانے کا حکم کیسے دیتے ہیں جبکہ آپ نے اس کے دل پر مہر لگا دی ہے؟" تب ہوا کے خزانچیوں میں سے ایک فرشتہ ان کے پاس آیا اور کہا: "اے موسیٰ، اس کام کی طرف چلو جس کا اللہ نے تمہیں حکم دیا ہے۔" اس پر موسیٰ نے کہا: "اے میرے رب، میرا سینہ کھول دے،" یعنی اسے وسعت دے دے اور اسے ایمان اور نبوت سے منور کر دے۔ "اور میرے لیے میرا کام آسان کر دے،" یعنی فرعون تک پیغام پہنچانے کا جو حکم آپ نے مجھے دیا ہے اسے مجھ پر آسان کر دے (۲)۔ "اور میری زبان کی گرہ کھول دے" سے مراد وہ لکنت (ہکلاہٹ) ہے جو اس آگ کے انگارے کی وجہ سے ہوئی تھی جو انہوں نے بچپن میں اپنے منہ میں ڈال لیا تھا (۳)۔ ابن عباس نے کہا: "ان کی زبان میں لکنت (۴) تھی۔" اور وہ اس لیے کہ ایک دن وہ فرعون کی گود میں تھے...

(۱) تفسیر البغوی ۳/ ۲۱۵۔ (۲) الوجیز للواحدی ۲/ ۱۷ مراح لبید کے حاشیے پر۔ (۳) نسخہ (د) اور (م) میں ہے: اسے بجھا دیا تھا۔ (۴) الکشاف ۲ / ۵۳۵، اور "الرتۃ": گفتگو میں لکنت۔ الصحاح (رتت)۔

Surah Taha: Verses 24 - 35 52

While he [Moses] was a child, he slapped him [Pharaoh] once and grabbed his beard and plucked it. Pharaoh said to Asiya: "This is my enemy, so bring the executioners." Asiya said: "Take it easy, for he is a boy who does not distinguish between things." Then she brought two basins, putting glowing embers in one and jewels in the other. Gabriel took Moses' hand and placed it on the fire until he picked up a coal and put it in his mouth on his tongue, and that caused the speech impediment (1).

It is narrated that his hand was burnt, and Pharaoh tried his best to treat it but it did not heal. When he [Moses] called him [Pharaoh to faith], Pharaoh asked: "To which Lord are you calling me?" He replied: "To the One who healed my hand when you were unable to." Some said: His hand did not heal so that he would not share a bowl with Pharaoh, thus forming a bond of eating together.

Then they differed on whether that speech impediment disappeared. It was said: It disappeared, as evidenced by His words: "You have been granted your request, O Moses." Others said: It did not disappear entirely, as evidenced by the words narrated from Pharaoh: "and who can hardly make himself clear." And because he did not say: "Untie all [of] my tongue," which indicates that some of the impediment remained. It was also said: It disappeared completely, based on His words: "You have been granted your request," and Pharaoh only said: "and who can hardly make himself clear" because he knew of that impediment from his upbringing, and it was not established for him that the affliction had gone (2).

I say: This is questionable; for if that were the case, Pharaoh would not have said: "and who can hardly make himself clear" when Moses spoke to him with an eloquent and fluent tongue. And Allah knows best (3).

It was also said: That knot occurred in his tongue during his intimate conversation with his Lord, so that he would not speak to anyone else except by His permission (4).

(1) Narrated by al-Tabari 16/53-54 on the authority of Sa'id ibn Jubayr, Ibn Abi Najih, Mujahid, and al-Suddi. (2) Al-Kashshaf 2/535. (3) Ibn Kathir, may Allah have mercy on him, mentioned in his Tafsir 4/130 that Pharaoh's accusation of Moses, peace be upon him, that he could hardly speak clearly, was just a fabrication by Pharaoh, driven by disbelief and stubbornness, and it wasn't due to Moses' lack of eloquence because of the burn from the coal. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/401.

सूरा ता-हा: आयतें 24 - 35 52

जब वह (मूसा) एक बच्चे थे, तो उन्होंने उसे (फ़िरौन को) एक थप्पड़ मारा और उसकी दाढ़ी पकड़कर उसे नोच लिया। फ़िरौन ने आसिया से कहा: "यह मेरा दुश्मन है, इसलिए जल्लादों को बुलाओ।" आसिया ने कहा: "धीरज रखो, क्योंकि वह एक बालक है जो चीज़ों के बीच अंतर नहीं समझता।" फिर वह दो थाल लेकर आईं, जिनमें से एक में जलते हुए अंगारे और दूसरे में जवाहरात रखे थे। जिब्रईल ने मूसा का हाथ पकड़कर आग पर रख दिया, यहाँ तक कि उन्होंने एक अंगारा उठाया और उसे अपने मुँह में अपनी ज़बान पर रख लिया, और इसी कारण वह हकलाहट (रुत्ता) पैदा हुई (1)।

यह भी वर्णित है कि उनका हाथ जल गया था, और फ़िरौन ने उसके इलाज की पूरी कोशिश की लेकिन वह ठीक नहीं हुआ। जब उन्होंने (मूसा ने) उसे (फ़िरौन को धर्म की ओर) बुलाया, तो फ़िरौन ने पूछा: "तुम मुझे किस रब की ओर बुला रहे हो?" उन्होंने उत्तर दिया: "उस रब की ओर जिसने मेरे हाथ को ठीक कर दिया जब तुम असमर्थ थे।" कुछ लोगों ने कहा: उनका हाथ इसलिए ठीक नहीं हुआ ताकि वह फ़िरौन के साथ एक ही थाली में न खाएं जिससे उनके बीच भोजन साझा करने का सम्मान (रिश्ता) न बने।

फिर इसमें मतभेद हुआ कि क्या वह हकलाहट दूर हो गई थी। कहा गया: वह दूर हो गई थी, जिसका प्रमाण अल्लाह का यह कथन है: "ऐ मूसा! तुम्हारी माँग पूरी कर दी गई।" और कहा गया: वह पूरी तरह दूर नहीं हुई थी, जिसका प्रमाण फ़िरौन के बारे में अल्लाह का यह कथन है: "और वह साफ़-साफ़ बोल भी नहीं पाता।" और इसलिए भी क्योंकि उन्होंने यह नहीं कहा: "मेरी ज़बान की सारी गाँठ खोल दे", जो इस बात का संकेत है कि उनकी ज़बान में कुछ रुकावट शेष थी। यह भी कहा गया: वह पूरी तरह दूर हो गई थी, अल्लाह के इस कथन के आधार पर: "तुम्हारी माँग पूरी कर दी गई", और फ़िरौन ने "और वह साफ़-साफ़ बोल भी नहीं पाता" केवल इसलिए कहा क्योंकि वह उनके बचपन की उस गाँठ को जानता था, और उसे यह पता नहीं था कि वह दोष दूर हो चुका है (2)।

मैं कहता हूँ: यह विचारणीय है; क्योंकि यदि ऐसा होता, तो फ़िरौन "और वह साफ़-साफ़ बोल भी नहीं पाता" नहीं कहता जब मूसा ने उससे अत्यंत स्पष्ट और प्रभावशाली भाषा में बात की थी। और अल्लाह बेहतर जानता है (3)।

यह भी कहा गया है: वह गाँठ उनकी ज़बान में उनके रब के साथ मुनाजात (गुप्त वार्ता) के समय उत्पन्न हुई थी, ताकि वह उसकी अनुमति के बिना किसी और से बात न कर सकें(4)।

(1) इसे अल-तबरी (16/53-54) ने सईद बिन जुबैर, इब्न अबी नजीह, मुजाहिद और अल-सुद्दी के हवाले से उद्धृत किया है। (2) अल-कश्शाफ़ 2/535। (3) इब्न कसीर (रह.) ने अपनी तफ़्सीर (4/130) में उल्लेख किया है कि मूसा (अ.) पर फ़िरौन का यह आरोप कि वह साफ़-साफ़ नहीं बोल सकते, फ़िरौन का एक झूठ था, जो उसने कुफ़्र और हठधर्मिता के कारण बोला था। मूसा का साफ़ न बोल पाना अंगारे की वजह से नहीं था। (4) अल-नुकात वल-'उयून 3/401।

سورہ طہٰ: آیات ۲۴ - ۳۵ ۵۲

وہ (موسیٰ علیہ السلام) ابھی بچے ہی تھے کہ انہوں نے اسے (فرعون کو) ایک طمانچہ مارا اور اس کی داڑھی پکڑ کر نوچ لی۔ فرعون نے آسیہ سے کہا: یہ میرا دشمن ہے، لہٰذا ذبح کرنے والوں کو بلاؤ۔ آسیہ نے کہا: تحمل سے کام لو، یہ تو ایک بچہ ہے جو چیزوں میں فرق نہیں سمجھتا۔ پھر وہ دو طشت لائیں، ایک میں انگارے رکھے اور دوسرے میں جواہرات۔ جبریل علیہ السلام نے موسیٰ علیہ السلام کا ہاتھ پکڑا اور اسے آگ پر رکھ دیا، یہاں تک کہ انہوں نے ایک انگارہ اٹھایا اور اسے اپنے منہ میں اپنی زبان پر رکھ لیا، تو اس سے وہ لکنت (رتہ) پیدا ہوگئی (۱)۔

اور روایت ہے کہ ان کا ہاتھ جل گیا تھا، اور فرعون نے اس کے علاج میں بہت کوشش کی مگر وہ ٹھیک نہ ہوا۔ جب انہوں نے (موسیٰ علیہ السلام نے) اسے دعوت دی تو فرعون نے پوچھا: تم مجھے کس رب کی طرف بلاتے ہو؟ انہوں نے فرمایا: اس کی طرف جس نے میرے ہاتھ کو شفا دی جب تم اس سے عاجز آگئے تھے۔ بعض سے مروی ہے کہ ان کا ہاتھ اس لیے ٹھیک نہیں ہوا تھا تاکہ وہ فرعون کے ساتھ ایک ہی برتن میں کھانا نہ کھائیں اور ان کے درمیان ایک ساتھ کھانے کی حرمت قائم نہ ہو۔

پھر اس میں اختلاف ہوا کہ کیا وہ لکنت ختم ہوگئی تھی، تو کہا گیا: وہ ختم ہوگئی تھی، اس دلیل کی بنا پر کہ اللہ نے فرمایا: "اے موسیٰ! تمہاری مراد پوری کر دی گئی"۔ اور کہا گیا: وہ پوری طرح ختم نہیں ہوئی تھی، اس دلیل کی بنا پر کہ فرعون کا یہ قول نقل ہوا ہے: "اور وہ صاف بول بھی نہیں پاتا"۔ اور اس لیے کہ انہوں نے یہ نہیں کہا تھا کہ "میری زبان کی تمام گرہ کھول دے"، جو اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ ان کی زبان میں کچھ لکنت باقی تھی۔ یہ بھی کہا گیا: وہ مکمل طور پر ختم ہوگئی تھی، اس دلیل کی بنا پر کہ اللہ نے فرمایا: "تمہاری مراد پوری کر دی گئی"۔ فرعون

نے "اور وہ صاف بول بھی نہیں پاتا" محض اس لیے کہا تھا کیونکہ وہ ان کی پرورش کے دوران اس گرہ سے واقف تھا، اور اسے یہ معلوم نہ ہوسکا تھا کہ وہ عیب دور ہو چکا ہے (۲)۔

میں کہتا ہوں: یہ بات قابلِ غور ہے؛ کیونکہ اگر ایسا ہوتا تو فرعون "اور وہ صاف بول بھی نہیں پاتا" نہ کہتا جب موسیٰ علیہ السلام نے اس سے فصیح و بلیغ زبان میں کلام کیا تھا۔ واللہ اعلم (۳)۔

اور کہا گیا ہے: وہ گرہ ان کی زبان میں اپنے رب سے مناجات کے وقت پیدا ہوئی تھی، تاکہ وہ اس کے اذن کے بغیر کسی اور سے کلام نہ کریں (۴)۔

حواشی: (۱) اسے طبری نے ۵۳/۱۶ - ۵۴ میں سعید بن جبیر، ابن ابی نجیح، مجاہد اور سدی سے روایت کیا ہے۔ (۲) الکشاف ۲ / ۵۳۵۔ (۳) ابن کثیر رحمہ اللہ نے اپنی تفسیر ۱۳۰/۴ میں ذکر کیا ہے کہ فرعون کا حضرت موسیٰ علیہ السلام پر یہ الزام لگانا کہ وہ صاف گفتگو نہیں کر سکتے، محض فرعون کا افتراء (جھوٹ) تھا، جس پر اسے کفر اور ضد نے آمادہ کیا تھا۔ حضرت موسیٰ علیہ السلام کا صاف کلام نہ کر پانا انگارے کی وجہ سے نہ تھا۔ (۴) النکت والعیون ۳/ ۴۰۱۔

53 Surah Ta-Ha: Verses 24 - 35

﴿that they may understand my speech﴾ meaning: that they may know what I say to them and comprehend it. *Al-fiqh* in the speech of the Arabs means: understanding. A Bedouin said to 'Isa ibn 'Umar: "I testify with *fiqh* (understanding)." One says of it: the man understood (*faqiha*), with a *kasra* (on the 'q'), and so-and-so does not understand (*yafqahu*) nor comprehend (*yanqahu*)(1). And I made you understand the thing (*afqahtuka*). Then it became specialized for the science of Sharia, and a scholar of it is a *faqih*. And he became learned (*faquha*) - with a *dhamma* (on the 'q') - in *faqaha* (jurisprudence), and Allah granted him understanding (*faqqahahu*). And *tafaqqaha*: when one engages in that. And *faqahtuhu*: when I debated with him in knowledge; as mentioned by al-Jawhari(2).

The *wazir* (minister/assistant) is the *mu'āzir* (supporter), just as the *akīl* is the *mu'ākil* (fellow eater); because he carries from the ruler his *wizr*, i.e., his burden(3).

In the book of al-Nasa'i(4) from al-Qasim ibn Muhammad: I heard my aunt(5) say: The Messenger of Allah ﷺ said: "Whoever among you is appointed to an office and Allah intends good for him, He appoints for him a righteous minister; if he forgets, he reminds him, and if he remembers, he assists him." From this meaning is his saying, peace and blessings be upon him: "Allah never sent a Prophet nor appointed a caliph but that he had two types of inner circles (*bitanatan*)(6): an inner circle that commands him to do good and encourages him to it, and an inner circle that commands him to do evil and encourages him to it. The protected one is he whom Allah protects." Narrated by al-Bukhari(7).

So Moses asked Allah Almighty to appoint for him a minister, but he did not want him to be limited to the ministry alone, so that he would be(8) a partner with him in prophethood. Were it not for that, it would have been permissible to take him as a minister without asking.

---

(1) i.e.: does not understand. As-Sihah (n-q-h). (2) In As-Sihah (f-q-h). (3) As-Sihah (w-z-r). (4) Al-Mujtaba 7/159, and Al-Kubra (7779), and it is with Ahmad (24414), and Abu Dawood (2932). (5) She is Lady Aisha, may Allah be pleased with her. (6) In (m): except that he had two inner circles. (7) Number (6611) and (7198), and previously 5/274. (8) In the copies: 'he would not be', and what is established is from 'An-Nukat wal-'Uyun' 3/401, and the speech is from it.

५३ सूरह ता-हा: आयतें २४ - ३५

﴿ताकि वे मेरी बात समझ सकें﴾ का अर्थ है: कि वे जान लें कि मैं उनसे क्या कह रहा हूँ और उसे समझ लें। अरबों की वाणी में 'फ़िक़्ह' (Al-fiqh) का अर्थ है: समझ। एक ग्रामीण ने ईसा इब्न उमर से कहा: "मैंने फ़िक़्ह (समझ) के साथ गवाही दी।" इसके बारे में कहा जाता है: आदमी समझ गया (फ़क़िहा - faqiha), 'क़' पर 'कसरा' के साथ, और फलां व्यक्ति न समझता है (याफ़क़हु - yafqahu) और न ही ग्रहण करता है (यान्क़हु - yanqahu)(१)। और मैंने तुम्हें बात समझा दी (अफ़क़हतुका - afqahtuka)। फिर इसे शरिया के विज्ञान के लिए विशिष्ट कर दिया गया, और इसके विद्वान को 'फ़क़ीह' कहा जाता है। और वह विद्वान बन गया (फ़क़ुहा - faquha) - 'क़' पर 'धम्मा' के साथ - 'फ़क़ाहत' में, और अल्लाह ने उसे समझ प्रदान की (फ़क़हहु - faqqahahu)। और 'तफ़क़हा' (tafaqqaha): जब कोई उसमें संलग्न होता है। और 'फ़ाक़ह्तुहु' (fāqahtuhu): जब मैंने उसके साथ ज्ञान में बहस की; यह अल-जौहरी(२) ने कहा है।

और 'वज़ीर' (मंत्री/सहायक) 'मुआज़िर' (समर्थक) है, जैसे 'अकील' 'मुआकिल' (साथ खाने वाला) है; क्योंकि वह शासक का 'विज़्र' यानी उसका बोझ उठाता है(३)।

और अन-नसाई(४) की पुस्तक में अल-क़ासिम इब्न मुहम्मद से वर्णित है: मैंने अपनी चाची(५) को कहते सुना: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "तुममें से जिसे भी किसी पद पर नियुक्त किया गया और अल्लाह उसके साथ भलाई का इरादा रखता है, तो वह उसके लिए एक नेक मंत्री नियुक्त कर देता है; यदि वह भूल जाता है, तो वह उसे याद दिलाता है, और यदि वह याद रखता है, तो वह उसकी सहायता करता है।" इसी अर्थ से उनका (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) यह कथन है: "अल्लाह ने कभी कोई नबी नहीं भेजा और न ही कोई खलीफा नियुक्त किया, जिसके दो प्रकार के आंतरिक घेरे (बितानतन - bitanatan)(६) न हों: एक आंतरिक घेरा जो उसे अच्छे कार्यों का आदेश देता है और उसे उसके लिए प्रोत्साहित करता है, और एक आंतरिक घेरा जो उसे बुराई का आदेश देता है और उसे उसके लिए उकसाता है। सुरक्षित वही है जिसे अल्लाह सुरक्षित रखे।" इसे बुखारी(७) ने वर्णित किया है।

अतः मूसा ने अल्लाह तआला से अपने लिए एक मंत्री नियुक्त करने की प्रार्थना की, लेकिन वे नहीं चाहते थे कि वह केवल मंत्रालय तक ही सीमित रहे, ताकि वह(८) नबुवत (पैग़म्बरी) में उनके भागीदार बन सकें। यदि ऐसा न होता, तो बिना पूछे ही उन्हें मंत्री बनाना जायज़ होता।

(१) अर्थात्: नहीं समझता। अस-सिहह (न-क़-ह)। (२) अस-सिहह (फ़-क़-ह) में। (३) अस-सिहह (व-ज़-र) में। (४) अल-मुज्तबा ७/१५९, और अल-कुबरा (७७७९), और यह अहमद (२४४१४), और अबू दाऊद (२९३२) के पास है। (५) वह सैयदा आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) हैं। (६) (म) में: "मगर यह कि उसके दो आंतरिक घेरे थे"। (७) संख्या (६६११) और (७१९८), और पूर्व में ५/२७४। (८) प्रतियों में: "वह न हो", और जो स्थापित है वह 'अन-नुकात वल-उयून' ३/४०१ से है, और कथन उसी से है।

۵۳ سورہ طٰہٰ: آیات ۲۴ - ۳۵

﴿تاکہ وہ میری بات سمجھ سکیں﴾ یعنی: وہ جان لیں جو میں ان سے کہہ رہا ہوں اور اسے سمجھ لیں۔ عربوں کے کلام میں 'فقہ' کے معنی ہیں: سمجھنا۔ ایک اعرابی نے عیسیٰ بن عمر سے کہا: "میں نے فقہ (سمجھ) کے ساتھ گواہی دی۔" اس سے کہا جاتا ہے: آدمی سمجھ گیا (فَقِهَ - faqiha)، 'ق' کے نیچے زیر کے ساتھ، اور فلاں نہ سمجھتا ہے (يَفْقَهُ - yafqahu) اور نہ ہی ذہن نشین کرتا ہے (يَنْقَهُ - yanqahu)(۱)۔ اور میں نے تمہیں بات سمجھا دی (أفقهتُك)۔ پھر اسے علمِ شریعت کے لیے خاص کر دیا گیا، اور اس کے عالم کو 'فقیہ' کہا جاتا ہے۔ اور وہ صاحبِ فقہ ہو گیا (فَقُهَ - faquha) - 'ق' پر پیش کے ساتھ - فقاہت میں، اور اللہ نے اسے سمجھ عطا فرمائی (فَقَّهَهُ)۔ اور 'تَفَقَّهَ': جب وہ اس میں مشغول ہوا۔ اور 'فاقَهتُه': جب میں نے اس سے علم میں بحث و مباحثہ کیا؛ یہ جوہری(۲) نے کہا ہے۔

اور وزیر: مددگار ہے، جیسے 'اکیل': ساتھ کھانے والا؛ اس لیے کہ وہ سلطان کا 'وزر' یعنی اس کا بوجھ اٹھاتا ہے(۳)۔

اور امام نسائی(۴) کی کتاب میں قاسم بن محمد سے مروی ہے، وہ کہتے ہیں: میں نے اپنی پھوپھی(۵) کو فرماتے ہوئے سنا کہ رسول اللہ ﷺ نے ارشاد فرمایا: "تم میں سے جسے کسی عہدے پر فائز کیا گیا اور اللہ نے اس کے ساتھ بھلائی کا ارادہ کیا، تو اس کے لیے ایک نیک وزیر بنا دیتا ہے، اگر وہ بھول جائے تو اسے یاد دلاتا ہے، اور اگر اسے یاد ہو تو وہ اس کی مدد کرتا ہے۔" اسی معنی میں آپ ﷺ کا یہ ارشاد ہے: "اللہ نے کبھی کوئی نبی نہیں بھیجا اور نہ ہی کوئی خلیفہ بنایا مگر اس کے دو طرح کے رازدار (بِطانتان)(۶) ہوتے ہیں: ایک رازدار جو اسے نیک کاموں کا

حکم دیتا ہے اور اس پر ابھارتا ہے، اور ایک رازدار جو اسے برائی کا حکم دیتا ہے اور اس پر اکساتا ہے، پس معصوم وہی ہے جسے اللہ بچائے۔" اسے بخاری(۷) نے روایت کیا ہے۔

چنانچہ موسیٰ علیہ السلام نے اللہ تعالیٰ سے دعا کی کہ ان کے لیے ایک وزیر بنا دے، مگر وہ یہ نہیں چاہتے تھے کہ وہ صرف وزارت تک ہی محدود رہے، یہاں تک کہ وہ(۸) نبوت میں ان کا شریک ہو جائے۔ اگر ایسا نہ ہوتا تو بغیر سوال کے ہی انہیں وزیر بنانا جائز ہوتا۔

---

(۱) یعنی: نہیں سمجھتا۔ الصحاح (نقه)۔ (۲) الصحاح (فقه) میں۔ (۳) الصحاح (وزر) میں۔ (۴) المجتبیٰ ۷/۱۵۹، اور الکبریٰ (۷۷۷۹)، اور یہ احمد (۲۴۴۱۴)، اور ابوداؤد (۲۹۳۲) کے ہاں ہے۔ (۵) وہ سیدہ عائشہ رضی اللہ عنہا ہیں۔ (۶) نسخہ (م) میں: "مگر یہ کہ اس کے دو بطانے (رازدار) ہوتے تھے"۔ (۷) حدیث نمبر (۶۶۱۱) اور (۷۱۹۸)، اور پہلے گزر چکا ۵/۲۷۴۔ (۸) نسخوں میں ہے: "نہ ہو"، اور جو ثابت شدہ ہے وہ 'النکت والعیون' ۳/۴۰۱ سے ہے، اور کلام اسی سے ہے۔

Surah Taha: Verses 24 - 35 54 And he specified, saying: ﴿ Aaron ﴾. It is in the accusative case as a substitute (badal) for his saying: ﴿ a helper ﴾. Or it could be accusative because of "make" (aj'al) through advancement and delay, and the estimation is: "And make Aaron my brother a helper for me"(1). Aaron was older than Moses by one year, and it was said: by three(2). ﴿ Strengthen my back with him ﴾ i.e.: my back. "Al-Azr" is the back from the position of the loins, and its meaning is: my soul is strengthened by him(3). And "Al-Azr" means strength, and "aazarahu" means he strengthened him. From this is the Almighty's saying: ﴿ then it strengthens it, and it becomes thick ﴾ [Al-Fath: 29]. Abu Talib said: "Was not our father Hashim one who strengthened his back, and enjoined his sons to spear-thrusting and striking?"(4) And it was said: "Al-Azr" means help. I.e.: let him be a help through which my matter becomes straight. The poet said: "I strengthened my back with him and I was certain that he is the brother of poverty whose paths have become narrow for him"(5). Aaron was more fleshly than Moses, taller, whiter in body, and more eloquent in speech(6). He died three years before Moses(7). There was a mole on Aaron's forehead, and a mole on the tip of Moses' nose, and a mole on the tip of his tongue(8), which was not on anyone before him, and will not be on anyone after him. It was said: it was the cause of the knot (impediment) that was in his tongue. And Allah knows best. ﴿ And let him share my task ﴾ i.e.: in prophethood and conveying the message(9). The commentators said: Aaron was

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/38, and Mushkil I'rab al-Qur'an by Makki 2/463. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/401, and Tafsir al-Baghawi 2/113. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/401, and al-haqw: the waist. Al-Sihah (haqw). (4) Al-Sirah al-Nabawiyyah 1/353, and al-Nukat wa al-'Uyun 3/401. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/401 without attribution. (6) Tafsir al-Baghawi 3/216, and 'Ara'is al-Majalis p. 174 similar to it. (7) Narrated by al-Hakim 2/578 from Wahb bin Munabbih. (8) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/401. (9) Tafsir al-Baghawi 3/216.

सूरा ता-हा: आयत 24 - 35 54 और उन्होंने निर्दिष्ट किया, कहा: ﴿ हारून ﴾। यह उनके कथन ﴿ एक सहायक ﴾ के लिए बदल (badal) के रूप में कर्म कारक (accusative) में है। या यह अग्रगामी और विलंब के माध्यम से "बनाएं' (aj'al) के कारण कर्म कारक हो सकता है, और अनुमान है: "और मेरे भाई हारून को मेरे लिए एक सहायक बनाएं'(1)। हारून मूसा से एक साल बड़े थे, और कहा गया: तीन साल(2)। ﴿ उसके साथ मेरी पीठ को मजबूत कर ﴾ यानी: मेरी पीठ। "अल-अज़्र" कमर के स्थान से पीठ है, और इसका अर्थ है: मेरी आत्मा उसके द्वारा मजबूत होती है(3)। और "अल-अज़्र" का अर्थ है शक्ति, और "आज़राहु" का अर्थ है उसने उसे मजबूत किया। इसी से सर्वशक्तिमान का कथन है: ﴿ फिर वह उसे मजबूत करता है, और वह गाढ़ा हो जाता है ﴾ [अल-फतह: 29]। अबू तालिब ने कहा: "क्या हमारे पिता हाशिम वह नहीं थे जिन्होंने अपनी पीठ मजबूत की थी, और अपने बेटों को भाला चलाने और प्रहार करने का आदेश दिया था?"(4) और यह कहा गया: "अल-अज़्र" का अर्थ है मदद। यानी: उसे एक मदद होने दें जिसके माध्यम से मेरा मामला सीधा हो जाए। कवि ने कहा: "मैंने उसके साथ अपनी पीठ मजबूत की और मुझे यकीन था कि वह गरीबी का भाई है जिसके रास्ते उसके लिए संकुचित हो गए हैं"(5)। हारून मूसा की तुलना में अधिक मांसल, अधिक लंबे, शरीर में अधिक श्वेत और वाणी में अधिक स्पष्टवादी थे(6)। उनकी मृत्यु मूसा से तीन साल पहले हुई थी(7)। हारून के माथे पर एक तिल था, और मूसा की नाक की नोक पर एक तिल था, और उनकी जीभ की नोक पर एक तिल था(8), जो उनसे पहले किसी के पास नहीं था, और उनके बाद किसी के पास नहीं होगा। कहा गया: यह उनकी जीभ में जो गांठ (रुकावट) थी उसका कारण था। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। ﴿ और उसे मेरे काम में शरीक कर ﴾ यानी: नुबुवत (पैगंबरी) और संदेश पहुँचाने में(9)। व्याख्याकारों ने कहा: हारून थे...

(1) नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 3/38, और मक्की द्वारा मुशकिल इराब अल-कुरान 2/463। (2) अल-नुकात व अल-उयून 3/401, और तफ़सीर अल-बग़वी 2/113। (3) अल-नुकात व अल-उयून 3/401, और अल-हक़्व: कमर। अल-सिहह (हक़्व)। (4) अल-सीरा अल-नबविया 1/353, और अल-नुकात व अल-उयून 3/401। (5) अल-नुकात व अल-उयून 3/401 बिना श्रेय के। (6) तफ़सीर अल-बग़वी 3/216, और अराइस अल-मजालिस पृ. 174 इसी तरह। (7) अल-हाकिम 2/578 द्वारा वहाब बिन मुनाबिह से वर्णित। (8) अल-नुकात व अल-उयून 3/401। (9) तफ़सीर अल-बग़वी 3/216।

سورہ طہٰ: آیات ٢٤ - ٣٥ ٥٤ اور انہوں نے متعین کیا، پس کہا: ﴿ ہارون ﴾۔ اور یہ ان کے قول ﴿ وزیراً ﴾ سے بدل ہونے کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہے۔ یا تقدیم و تاخیر کے ساتھ "اجعل" کی وجہ سے منصوب ہو، اور تقدیر (اصل عبارت) یہ ہے: "اور میرے بھائی ہارون کو میرے لیے ایک مددگار بنا دے"(١)۔ اور ہارون موسیٰ سے ایک سال بڑے تھے، اور کہا گیا: تین سال(٢)۔ ﴿اشْدُدْ بِهِ أَزْرِي﴾ یعنی: میری پیٹھ۔ اور "الأزر": کولہوں کے مقام سے پیٹھ ہے، اور اس کا مطلب ہے: اس کے ذریعے میرا جی مضبوط ہو جائے(٣)۔ اور "الأزر": قوت ہے، اور "آزرہ" کا مطلب ہے اسے قوت دی۔ اسی سے اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ فَئازَرَهُ فَاسْتَغْلَظَ ﴾ [الفتح: ٢٩]۔ اور ابوطالب نے کہا: کیا ہمارے باپ ہاشم وہ نہیں تھے جنہوں نے اپنی کمر مضبوط کی اور اپنے بیٹوں کو نیزہ بازی اور ضرب لگانے کی وصیت کی؟(٤) اور کہا گیا: "الأزر": مدد۔ یعنی: وہ ایسی مدد ہو جس سے میرا کام درست ہو جائے۔ شاعر نے کہا: میں نے اس کے ذریعے اپنی کمر مضبوط کی اور مجھے یقین ہو گیا کہ وہ مفلسی کا بھائی ہے جس پر اس کے راستے تنگ ہو گئے ہوں(٥)۔ اور ہارون موسیٰ سے زیادہ گوشت پوست والے، قد میں زیادہ لمبے، جسم میں زیادہ سفید اور زبان میں زیادہ فصیح تھے(٦)۔ اور وہ موسیٰ سے تین سال پہلے وفات پا گئے تھے(٧)۔ اور ہارون کی پیشانی پر ایک تل تھا، اور موسیٰ کی ناک کے سرے پر ایک تل تھا، اور ان کی زبان کی نوک پر ایک تل تھا(٨)، جو ان سے پہلے کسی پر نہ تھا اور نہ ان کے بعد کسی پر ہوگا۔ اور کہا گیا: یہی ان کی زبان کی اس گرہ کا سبب تھا جو ان کی زبان میں تھی۔ واللہ اعلم۔ ﴿وَأَشْرِكْهُ فِي أَمْرِي﴾ یعنی: نبوت اور رسالت کی تبلیغ میں(٩)۔ مفسرین نے کہا: ہارون تھے

(١) إعراب القرآن للنحاس ٣ / ٣٨، اور مشكل إعراب القرآن للمكي ٢ / ٤٦٣۔ (٢) النكت والعيون ٣ / ٤٠١، اور تفسير البغوي ٢ / ١١٣۔ (٣) النكت والعيون ٣ / ٤٠١، اور الحقو: کمر۔ الصحاح

(حقو)۔ (٤) السيرة النبوية ١ / ٣٥٣، اور النكت والعيون ٣ / ٤٠١۔ (٥) النكت والعيون ٣ / ٤٠١ بغير كسی نسبت کے۔ (٦) تفسير البغوي ٣ / ٢١٦، اور عرائس المجالس ص ١٧٤ اسی طرح۔ (٧) اسے حاکم نے ٢ / ٥٧٨ پر وہب بن منبہ سے روایت کیا ہے۔ (٨) النكت والعيون ٣ / ٤٠١۔ (٩) تفسير البغوي ٣ / ٢١٦۔

Page 55 Surah Taha: Verses 24 - 35

...at that time in Egypt. So God commanded Moses that he and Aaron should come (1), and He revealed to Aaron, while he was in Egypt, to meet Moses. So he met him at a stage, and he (Moses) informed him of what had been revealed to him. Moses said to him: "Indeed, God has commanded me to go to Pharaoh, so I asked my Lord to make you a messenger with me." The general public read: {my brother, strengthen} [A-kh-ee sh-dud] by connecting the alif (wasl), and {and make him share} [wa ash-rik-hu] by opening the hamza as a supplication, meaning: O Lord, strengthen my back, and make him a partner with me in my affair. Ibn 'Amir, Yahya bin al-Harith, Abu Haywa, al-Hasan, and Abdullah bin Abi Ishaq read: {I shall strengthen} [u-sh-dud] by cutting the alif (qat'), and {and I shall make him share} [wa u-sh-ri-ku-hu] by closing the alif (dhamma) (2), meaning: I will do that, I will strengthen my back through him, and {I shall make him share} [u-sh-ri-ku-hu] O Lord, in my affair. Al-Nahhas said (3): They made the two verbs in the jussive (jazm) position as a response to his saying: {Appoint for me a minister [from my family]}, and this reading is rare and far-fetched; because the answer to such a thing is only interpreted in the sense of condition and recompense; thus the meaning would be: If You appoint for me a minister from my family, I will strengthen my back through him, and make him share in my affair. And his affair is prophethood and message, and this is not up to him (peace be upon him) that he should inform of it; he only asked God, the Mighty and Sublime, to make him a partner with him in prophethood. Ibn Kathir and Abu 'Amr opened the 'ya' of {my brother} [akh-iya] (4). {That we may glorify You much} it was said: the meaning of "we glorify You" is: we pray to You (5). It is possible that the glorification is by the tongue, meaning: we exonerate You from what is not befitting Your Majesty. And "much" is an adjective for a deleted infinitive (masdar).

(1) In the manuscripts: "he and Aaron," and what is fixed is from (M). Similar talk is in 'Ara'is al-Majalis, pp. 183-184. (2) The reading of Ibn 'Amir in Al-Sab'a p. 418, and Al-Taysir p. 151. And the reading of al-Hasan and Ibn Abi Ishaq in I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/38. Yahya bin al-Harith: he is the great Imam Abu 'Amr al-Ghassani, al-Dhimari, then al-Dimashqi, the Imam of the Mosque of Damascus. He read to Ibn 'Amir. Al-Siyar 6/189. (3) In I'rab al-Qur'an 3/38. (4) Al-Sab'a p. 418, and Al-Taysir pp. 67-68. (5) Al-Wasit by al-Wahidi 3/205, and Tafsir Abi al-Layth 2/340.

पृष्ठ 55 सूरह ता-हा: आयतें 24 - 35

...उस समय मिस्र में। तब अल्लाह ने मूसा को आदेश दिया कि वे और हारून आएँ(1), और हारून को, जो मिस्र में थे, यह वही (रहस्योद्घाटन) की कि वे मूसा से मिलें। अतः वे उनसे एक पड़ाव पर मिले, और उन्होंने (मूसा ने) उन्हें उस चीज़ की जानकारी दी जो उनकी ओर वही की गई थी। मूसा ने उनसे कहा: "वास्तव में, अल्लाह ने मुझे फिरौन के पास जाने का आदेश दिया है, इसलिए मैंने अपने रब से प्रार्थना की कि वह आपको मेरे साथ रसूल बना दे।" आम लोगों ने पढ़ा है: {मेरे भाई, मज़बूत कर} [अखी श्-दुद] अलिफ़ को जोड़कर (वस्ल), और {और उसे साझीदार बना} [व अश-रिक-हु] हमज़ा को फ़त्हा (ज़बर) के साथ दुआ के रूप में, यानी: ऐ मेरे रब, मेरी कमर मज़बूत कर दे, और उसे मेरे काम में मेरा साझीदार बना दे। इब्न आमिर, याह्या बिन अल-हारिस, अबू हयवा, अल-हसन और अब्दुल्लाह बिन अबी इसहाक ने पढ़ा है: {मैं मज़बूत करूँगा} [उ-श-दुद] अलिफ़ को काटकर (क़त'अ), और {और मैं उसे साझीदार बनाऊँगा} [व उ-श-रि-कुहु] अलिफ़ को ज़म्मा (पेश) के साथ (2), यानी: मैं ऐसा करूँगा, मैं उसके ज़रिए अपनी कमर मज़बूत करूँगा और ऐ रब, मैं उसे अपने काम में {साझीदार बनाऊँगा}। अल-नह्हास ने कहा (3): उन्होंने इन दो क्रियाओं को उनके इस कथन: {मेरे लिए (मेरे परिवार से) एक वज़ीर नियुक्त कर दे} के उत्तर के रूप में जज़्म (मजमूम) की स्थिति में रखा है, और यह क़िरात (पढ़ने का तरीक़ा) दुर्लभ और दूर की बात है; क्योंकि इस तरह की चीज़ का उत्तर केवल शर्त और बदले के अर्थ में समझा जाता है; तो अर्थ यह होगा: यदि तू मेरे लिए मेरे परिवार से एक वज़ीर नियुक्त कर दे, तो मैं उसके ज़रिए अपनी कमर मज़बूत करूँगा, और उसे अपने काम में साझीदार बनाऊँगा। और उनका काम नबुव्वत और रिसालत है, और यह उनके (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) अधिकार में नहीं है कि वे इसके बारे में बताएँ, उन्होंने तो केवल अल्लाह अज़-व-जल्ल से प्रार्थना की थी कि वह उन्हें नबुव्वत में उनके साथ साझीदार बना दे। इब्न कसीर और अबू अम्र ने {मेरे भाई} [अखि-य] के'या' पर फ़त्हा (ज़बर) पढ़ा है (4)। {ताकि हम तेरी बहुत तस्बीह (महिमामंडन) करें} कहा गया है: "हम तेरी तस्बीह करें" का अर्थ है: हम तेरे लिए नमाज़ पढ़ें (5)। यह भी संभव है कि तस्बीह ज़ुबान से हो। यानी: हम तुझे उन बातों से पाक (पवित्र) ठहराएँ जो तेरी महानता के योग्य नहीं हैं। और "बहुत" (कसीरन) एक लुप्त मस्तर (क्रियावाचक संज्ञा) का विशेषण है।

(1) हस्तलिखित प्रतियों में: "वह और हारून," और जो स्थापित है वह (म) से है। इसी तरह की बात 'अराइस अल-मजालिस' पृ. 183-184 में है। (2) अल-सबआ पृ. 418 में इब्न आमिर की क़िरात, और

अल-तयसीर पृ. 151। और अल-नह्हास की इराब अल-क़ुरआन 3/38 में अल-हसन और इब्न अबी इसहाक की क़िरात। याह्या बिन अल-हारिस: वह महान इमाम अबू अम्र अल-ग़स्सानी, अद-धिमारी, फिर अद-दिमश्क़ी हैं, दमिश्क की मस्जिद के इमाम। उन्होंने इब्न आमिर से पढ़ा। अल-सियार 6/189। (3) इराब अल-क़ुरआन 3/38 में। (4) अल-सबआ पृ. 418, और अल-तयसीर पृ. 67-68। (5) अल-वाहिदी की अल-वसीत 3/205, और तफ़सीर अबी अल-लैस 2/340।

صفحہ ۵۵ سورہ طہٰ: آیات ۲۴ - ۳۵

...اس وقت مصر میں۔ پس اللہ نے موسیٰ کو حکم دیا کہ وہ اور ہارون آئیں (۱)، اور ہارون کو وحی کی جبکہ وہ مصر میں تھے کہ وہ موسیٰ سے ملیں، تو وہ ایک منزل پر ان سے ملے، اور انہوں نے (موسیٰ نے) انہیں اس چیز کی خبر دی جو ان کی طرف وحی کی گئی تھی، تو موسیٰ نے ان سے کہا: بیشک اللہ نے مجھے فرعون کے پاس جانے کا حکم دیا ہے، تو میں نے اپنے رب سے سوال کیا کہ وہ تجھے میرے ساتھ رسول بنا دے۔ اور عام لوگوں نے پڑھا ہے: ﴿أخي اشْدُدْ﴾ الف کے وصل کے ساتھ، اور ﴿أَشْرِكْهُ﴾ ہمزہ کے فتحہ (زبر) کے ساتھ دعا کے طور پر، یعنی: اے رب میری کمر مضبوط کر دے، اور اسے میرے کام میں میرا شریک بنا دے۔ اور ابن عامر، یحییٰ بن الحارث، ابو حیوہ، الحسن اور عبداللہ بن ابی اسحاق نے پڑھا ہے: ﴿أُشْدُدْ﴾ الف کے قطع کے ساتھ، اور ﴿أُشْرِكُهُ﴾ الف کے ضمہ (پیش) کے ساتھ (۲)، یعنی: میں ایسا کروں گا، میں اس کے ذریعے اپنی کمر مضبوط کروں گا اور اے رب میں اسے اپنے کام میں ﴿شریک کروں گا﴾۔ نحاس نے کہا (۳): انہوں نے ان دو فعلوں کو ان کے قول: ﴿اجْعَل لِّي وَزِيرًا﴾ کے جواب کے طور پر جزم کے مقام پر رکھا ہے، اور یہ قرات شاذ اور دور کی بات ہے؛ کیونکہ اس طرح کی چیز کا جواب صرف شرط اور جزا کے معنی میں نکلتا ہے؛ تو معنی یہ ہوگا: اگر تو میرے لیے میرے گھر والوں میں سے ایک وزیر بنا دے تو میں اس کے ذریعے اپنی کمر مضبوط کروں گا، اور اسے اپنے کام میں شریک کروں گا۔ اور ان کا کام نبوت اور رسالت ہے، اور یہ ان (صلی اللہ علیہ وسلم) کے اختیار میں نہیں ہے کہ وہ اس کی خبر دیں؛ انہوں نے تو صرف اللہ عزوجل سے سوال کیا تھا کہ وہ انہیں نبوت میں ان کے ساتھ شریک کر دے۔ اور ابن کثیر اور ابو عمرو نے ﴿أَخِي﴾ کی 'یا' کو فتحہ (زبر) کے ساتھ پڑھا ہے (۴)۔ ﴿كَيْ نُسَبِّحَكَ كَثِيرًا﴾ کہا گیا: "نسبحک" کا معنی ہے: ہم تیرے لیے نماز

پڑھیں (۵)۔ اور یہ احتمال بھی ہے کہ تسبیح زبان سے ہو۔ یعنی: ہم تجھے ان چیزوں سے پاک بیان کریں جو تیری جلالت کے لائق نہیں ہیں۔ اور "کثیراً" ایک محذوف مصدر کی صفت ہے۔

(۱) خطی نسخوں میں ہے: "وہ اور ہارون"، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ اور اسی طرح کی بات عرائس المجالس ص ۱۸۳-۱۸۴ میں ہے۔ (۲) السبعہ ص ۴۱۸ میں ابن عامر کی قرات، اور التیسیر ص ۱۵۱۔ اور الحسن اور ابن ابی اسحاق کی قرات نحاس کی اعراب القرآن ۳/۳۸ میں۔ یحییٰ بن الحارث: وہ امام کبیر ابو عمرو الغسانی، الذماری، پھر الدمشقی ہیں، جامع دمشق کے امام۔ انہوں نے ابن عامر پر پڑھا۔ السیر ۱۸۹/۶۔ (۳) اعراب القرآن ۳/۳۸ میں۔ (۴) السبعہ ص ۴۱۸، اور التیسیر ص ۶۷-۶۸۔ (۵) الواحدی کی الوسیط ۳/۲۰۵، اور تفسیر ابی اللیث ۲/۳۴۰۔

Surah Taha: Verses 24 - 42, 56

It is permissible for it to be an adjective for a time [element] (1). Assimilation is good, as is the case in "and remember You much" (2). "Indeed, You are ever of us Seeing" Al-Khattabi said: Al-Baseer is the one who sees, and Al-Baseer is the one knowledgeable of the hidden matters. So the meaning is; i.e.: being knowledgeable of us, and perceiving us in our childhood, so You were good to us, so be good to us likewise, O Lord. Allah Almighty's saying: {He said, "You have been granted your request, O Moses. And We had already conferred favor upon you another time, When We inspired to your mother what was inspired, [Saying], 'Cast him into the chest and cast it into the river, and the river will throw it onto the bank; there will take him an enemy to Me and an enemy to him.' And I bestowed upon you love from Me that you would be brought up under My eye. [It was] when your sister went and said, 'Shall I direct you to someone who will be responsible for him?' So We restored you to your mother that she might be content and not grieve. And you killed someone, but We saved you from retaliation and tried you with a [severe] trial. And you remained [some] years among the people of Madyan. Then you came [here] at the decreed time, O Moses. And I produced you for Myself. Go, you and your brother, with My signs and do not slacken in My remembrance."} The Almighty's saying: {He said, "You have been granted your request, O Moses."} When he asked Him for the expansion of the chest and the easing of the matter as mentioned, He answered his request, and gave him what he sought and desired (3). "Al-Su'al" (the request) means "al-tulba" (the thing sought), "fu'l" in the sense of "maf'ool" (passive participle), like your saying "khubz" (bread) in the sense of "makhbuz" (baked), and "ukl" (food) in the sense of "ma'kul" (eaten) (4). And the Almighty's saying: {And We had already conferred favor upon you another time} i.e.: before this, and it is (5) His preservation, glory be to Him, for him from the evil of enemies in the beginning, and that was at the time of the slaughter [of infants]. And Allah knows best. "Al-Mann" means benevolence and favor. And His saying: {When We inspired to your mother what was inspired}, it was said: "Inspired" means "inspired into her heart" (6). And it was said:

---

(1) Meaning for a deleted time [expression], i.e.: for a long time. See Al-Durr Al-Masun 8/34. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/39. (3) Tafsir al-Tabari 16/56, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/43 similarly. (4) Al-Kashshaf 2/536. (5) In the manuscripts: "and it (masculine form)", and the established version is from (M). (6) Al-Wasit by Al-Wahidi 3/205, and Tafsir Al-Baghawi 3/217.

सूरह ता-हा: आयत 24 - 42, 56

यह संभव है कि यह समय (1) के लिए एक विशेषण हो। संलयन (assimilation) अच्छा है, जैसे कि {और हम आपको बहुत याद करें} (2) में है। {बेशक, तू हमें देख रहा है} अल-खत्ताबी ने कहा: अल-बसीर वह है जो देखता है, और अल-बसीर वह है जो मामलों की छिपी हुई बातों का जानकार है। तो अर्थ है; अर्थात: हमारे बारे में जानकर, और हमारे बचपन में हमें समझते हुए, तो आपने हम पर उपकार किया, तो हम पर भी वैसा ही उपकार करें, ऐ रब। अल्लाह तआला का कथन: {कहा, "ऐ मूसा, तेरी माँग पूरी कर दी गई। और हमने तुझ पर एक बार और उपकार किया था, जब हमने तेरी माँ के दिल में वह बात डाली जो डाली जानी थी, [यह कहते हुए], 'उसे संदूक में डाल दे और संदूक को दरिया में डाल दे, फिर दरिया उसे किनारे पर डाल देगा; वहाँ उसे मेरा दुश्मन और उसका दुश्मन उठा लेगा।' और मैंने अपनी तरफ़ से तुझ पर मुहब्बत डाल दी ताकि तू मेरी आँखों के सामने पाला जाए। [वह समय था] जब तेरी बहन जा रही थी और उसने कहा, 'क्या मैं तुम्हें उसका पता बताऊँ जो इसकी ज़िम्मेदारी ले सके?' तो हमने तुझे तेरी माँ के पास वापस पहुँचा दिया ताकि उसकी आँखें ठंडी हों और वह दुखी न हो। और तूने एक आदमी को मार डाला था, तो हमने तुझे गम से निजात दी और तुझे कई तरह से आज़माया। फिर तू कई साल मदयन वालों में रहा। फिर ऐ मूसा, तू एक तय समय पर यहाँ आ गया। और मैंने तुझे अपने लिए चुना है। तू और तेरा भाई मेरी निशानियाँ लेकर जाओ और मेरी याद में सुस्ती न करना।"} अल्लाह तआला का कथन: {कहा, "ऐ मूसा, तेरी माँग पूरी कर दी गई।"} जब उसने सीने को खोलने और काम को आसान करने के लिए उनसे माँगा, जैसा कि उल्लेख किया गया है, तो उन्होंने उसकी माँग स्वीकार कर ली, और उसे वह दिया जो उसने माँगा और चाहा था (3)। "अल-सुआल" (माँग) का अर्थ है "अत-तुलबा" (माँगी गई चीज़), "फ़ुल" यहाँ "मफ़'ऊल" (कर्मवाच्य कृदंत) के अर्थ में है, जैसे कि "खुब्ज़" (रोटी) का अर्थ "मखबूज़" (पकी हुई) और "उक्ल" (भोजन) का अर्थ "मा'कुल" (खाया हुआ) होता है (4)। और अल्लाह तआला का कथन: {और हमने तुझ पर एक बार और उपकार किया था} यानी: इससे पहले, और वह है (5) शुरुआत में दुश्मनों की बुराई से उनकी सुरक्षा, और वह वध (शिशुओं की हत्या) के समय था। और अल्लाह बेहतर जानता है। "अल-मन्न" का अर्थ है अहसान और उपकार। और उनका कहना: {जब हमने तेरी माँ के दिल में वह बात डाली जो डाली जानी थी}, कहा गया है: "वही (प्रेरणा) की" का अर्थ है "इल्हाम किया" (6)। और कहा गया:

(1) इसका अर्थ एक लुप्त समय [पद] के लिए है, अर्थात: बहुत समय के लिए। देखें अल-दुर्र अल-मसनून 8/34। (2) इ'राब अल-कुरान अल-नहस 3/39 द्वारा। (3) तफ़सीर अल-तबरी 16/56, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/43 इसी प्रकार। (4) अल-कशाफ 2/536। (5) हस्तलिपियों में: "वह (पुल्लिंग रूप)", और स्थापित पाठ (M) से है। (6) अल-वसीत अल-वाहिदी द्वारा 3/205, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/217।

سورہ طٰہٰ: آیات ۲۴ - ۴۲ ، ۵۶

اور یہ جائز ہے کہ یہ وقت کے لیے صفت ہو (۱)۔ اور ادغام اچھا ہے، اور اسی طرح ﴿وَنَذْكُرَكَ كَثِيرًا﴾ (۲) میں۔ ﴿إِنَّكَ كُنتَ بِنَا بَصِيرًا﴾ (بے شک تو ہمیں دیکھ رہا ہے) الخطابی نے کہا: البصیر: دیکھنے والا، اور البصیر: امور کی پوشیدہ باتوں کا جاننے والا، پس معنی ہے؛ یعنی: ہمارے بارے میں جاننے والا، اور ہمارے بچپن میں ہمیں پانے والا، پس تو نے ہم پر احسان کیا، تو اسی طرح ہم پر احسان فرما، اے رب۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قَالَ قَدْ أُوتِيتَ سُؤْلَكَ يَمُوسَىٰ ۞ وَلَقَدْ مَنَنَّا عَلَيْكَ مَرَّةً أُخْرَىٰ ۞ إِذْ أَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّكَ مَا يُوحَىٰ ۞ أَنِ اقْذِفِيهِ فِي التَّابُوتِ فَاقْذِفِيهِ فِي الْيَمِّ فَلْيُلْقِهِ الْيَمُّ بِالسَّاحِلِ يَأْخُذْهُ عَدُوٌّ لِّي وعَدُوٌّ لَّهُ وَأَلْقَيْتُ عَلَيْكَ مَحَبَّةً مِّنِّي وَلِتُصْنَعَ عَلَىٰ عَيْنِي ۞ إِذْ تَمْشِي أُخْتُكَ فَتَقُولُ هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَىٰ مَن يَكْفُلُهُ فَرَجَعْنَاكَ إِلَىٰ أُمِّكَ كَيْ تَقَرَّ عَيْنُهَا وَلَا تَحْزَنَ وَقَتَلْتَ نَفْسًا فَنَجَّيْنَاكَ مِنَ الْغَمِّ وَفَتَنَّاكَ فُتُونًا فَلَبِثْتَ سِنِينَ فِي أَهْلِ مَدْيَنَ ثُمَّ جِئْتَ عَلَىٰ قَدَرٍ يَمُوسَىٰ ۞ وَاصْطَنَعْتُكَ لِنَفْسِي ۞ اذْهَبْ أَنْتَ وَأَخُوكَ بِآيَاتِي وَلَا تَنِيَا فِي ذِكْرِي ۞﴾ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قَالَ قَدْ أُوتِيتَ سُؤْلَكَ يَمُوسَىٰ﴾ (فرمایا اے موسیٰ تمہاری مانگ پوری کر دی گئی) جب اس نے شرح صدر اور کام کی آسانی کے لیے مانگا جیسا کہ ذکر ہوا، تو اس نے اس کی مانگ کو پورا کیا، اور اسے وہ دے دیا جو اس نے طلب کیا اور چاہا تھا (۳)۔ اور السوال: مانگی ہوئی چیز (طلبہ)، "فُعل" "مفعول" کے معنی میں ہے، جیسے آپ کا کہنا: "خبز" "مخبوز" (پکی ہوئی روٹی) کے معنی میں، اور "أُكل" "ماكول" (کھائی ہوئی چیز) کے معنی میں (۴)۔ اور اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَقَدْ مَنَنَّا عَلَيْكَ مَرَّةً أُخْرَىٰ﴾ (اور ہم نے تم پر ایک بار اور احسان کیا تھا) یعنی: اس سے پہلے، اور وہ (۵) شروع میں دشمنوں کے شر سے سبحانہ و تعالیٰ کا اسے محفوظ رکھنا ہے، اور وہ ذبح کے وقت تھا۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ اور المنّ: احسان اور بھلائی

کرنا۔ اور اس کا فرمان: ﴿إِذْ أَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّكَ مَا يُوحَىٰ﴾ کہا گیا ہے: "اوحینا": ہم نے الہام کیا (۶)۔ اور کہا گیا:

---

(۱) یعنی محذوف وقت کے لیے، یعنی: بہت وقت کے لیے۔ دیکھئے الدر المصون ۸/۳۴۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۳/۳۹۔ (۳) تفسیر الطبری ۱۶/۵۶، اور المحرر الوجیز ۴/۴۳ اسی طرح۔ (۴) الکشاف ۲/۵۳۶۔ (۵) قلمی نسخوں میں: "وہ (مذکر)"، اور ثابت شدہ (م) سے ہے۔ (۶) الوسیط للواحدی ۳/۲۰۵، اور تفسیر البغوی ۳/۲۱۷۔

Surah Taha: Verses 36 - 42 57

He inspired her in a dream (1). Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) said: He inspired her as He inspired the prophets.

"Put him into the chest" [20:39]. Muqatil said: The believer from Pharaoh's family was the one who made and carpentered the chest, and his name was Ezekiel (2). The chest was made of sycamore wood (3). "Then cast it into the sea" i.e., throw it into the water: the Nile river.

"Let the river cast him" Al-Farra said (4): "Cast him into the river" is a command, and it contains the meaning of recompense, meaning: if you cast him, the river will cast him up. Similarly, His saying: "Follow our way and we will carry your sins" [Al-Ankabut: 12].

"An enemy of Mine and an enemy of his will take him" meaning Pharaoh. So she took a chest, put a leather lining (5) in it, placed Moses in it, and sealed (6) its top and cracks—meaning: its gaps—then threw it into the Nile. A large canal used to flow from it into Pharaoh's house, so Allah drove it in that canal to Pharaoh's house.

It is narrated that she put carded cotton in the chest, placed him in it, sealed it with pitch and plaster, then threw it into the river. A large canal branched off from it to Pharaoh's garden. While he was sitting at the edge of a pool with Asiya, the chest appeared. He ordered it to be taken out, it was opened, and there was a boy who was the most beautiful of people. So the enemy of Allah loved him with a deep love, unable to bear being away from him (7). The apparent meaning of the Qur'an indicates that the sea threw him onto its shore, which is its bank, so Pharaoh saw the chest on the shore and ordered it to be taken. It is possible that the river's casting was at a place on the coast where the mouth of Pharaoh's canal was, then the canal led it to where (8)...

---

(1) Al-Kashshaf 2/536, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/43. (2) Tafsir al-Razi 22/52. (3) A type of tree that resembles a fig tree. Lisan al-Arab (jumiz). (4) In Ma'ani al-Qur'an 2/179, and the author quoted it from him via I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/39. (5) Al-Nit'a: a mat made of leather. Al-Qamus (nit'a). (6) Meaning: coated it with pitch (tar). It is a black substance used to coat ships and camels, or it is bitumen. Al-Qamus (qair). (7) Tafsir al-Baghawi 3/217, and Zad al-Masir 5/284 similarly. (8) In (D) and (F): 'beside', and what is established is from the rest of the copies, which is what matches Al-Kashshaf 2/536, and the speech is from it.

सूरा ताहा: आयतें 36 - 42 57

अल्लाह ने उसे (मूसा की माँ को) सपने में प्रेरणा दी(1)। इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) ने कहा: उसे वैसे ही प्रेरणा दी जैसे नबियों को दी जाती है।

"कि उसे संदूक में रख दो" [20:39]। मुक़ातिल ने कहा: फिरौन के परिवार का मोमिन व्यक्ति वह था जिसने संदूक बनाया और उसे तराशा था, और उसका नाम हज़क़ील(2) था। संदूक गूलर (sycamore) की लकड़ी(3) से बना था। "फिर उसे दरिया में डाल दो" यानी: उसे पानी में फेंक दो: नील नदी में।

"तो दरिया उसे फेंक दे" अल-फर्रा ने कहा(4): "उसे दरिया में डाल दो" एक आदेश है, और इसमें प्रतिफल का अर्थ है, यानी: यदि तुम उसे डालोगी, तो दरिया उसे फेंक देगा। जैसे अल्लाह का कथन है: "हमारे मार्ग का अनुसरण करो और हम तुम्हारे पापों को उठा लेंगे" [अल-अंकबूत: 12]।

"उसे मेरा शत्रु और उसका शत्रु उठा लेगा" यानी फिरौन। अतः उसने एक संदूक लिया, उसमें चमड़े का बिछावन(5) रखा, मूसा को उसमें रखा, और उसके ऊपरी हिस्से और दरारों को डामर (pitch) (6) से बंद कर दिया—अर्थात्: उसके छेदों को—फिर उसे नील नदी में डाल दिया। उससे एक बड़ी नहर फिरौन के घर में जाती थी, तो अल्लाह ने उसे उस नहर के ज़रिये फिरौन के घर पहुँचा दिया।

वर्णन है कि उसने संदूक में धुनी हुई रुई रखी, मूसा को उसमें रखा, उसे डामर और गच (plaster) से बंद किया, फिर उसे दरिया में डाल दिया। उससे फिरौन के बाग़ की ओर एक बड़ी नहर निकलती थी। जब वह आसिया के साथ एक तालाब के किनारे बैठा था, तब वह संदूक दिखाई दिया। उसने उसे निकलवाने का आदेश दिया, उसे खोला गया, तो उसमें एक बालक था जो लोगों में सबसे सुंदर था। तो अल्लाह के दुश्मन (फिरौन) को उससे इतना गहरा प्रेम हो गया कि वह उससे दूर नहीं रह पाता था(7)। क़ुरान का प्रत्यक्ष अर्थ संकेत करता है कि समुद्र ने उसे अपने तट पर फेंक दिया, और फिरौन ने तट पर संदूक को देखा और उसे लेने का आदेश दिया। यह भी संभव है कि दरिया ने उसे तट के एक ऐसे स्थान पर फेंका जहाँ फिरौन की नहर का मुहाना था, फिर नहर उसे वहाँ ले गई जहाँ(8)...

---

(1) अल-कश्शाफ़ 2/536, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/43। (2) तफ़्सीर अल-राज़ी 22/52। (3) एक प्रकार का पेड़ जो अंजीर के समान होता है। लिसान अल-अरब (जुमइज़)। (4) मा'नी अल-क़ुरान

2/179 में, और लेखक ने इसे नहस की 'इराब अल-क़ुरान' 3/39 के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है। (5) अल-नित'अ: चमड़े का बना हुआ बिछावन। अल-क़ामूस (नित'अ)। (6) यानी: उसे डामर (तार) से पोता। यह एक काला पदार्थ है जिसे जहाजों और ऊंटों पर पोता जाता है, या यह बिटुमेन है। अल-क़ामूस (क़ैर)। (7) तफ़्सीर अल-बगवी 3/217, और ज़ाद अल-मसीर 5/284 में इसी तरह है। (8) (द) और (फ़) प्रतियों में: 'बगल में', और जो अन्य प्रतियों से सिद्ध है वह वही है जो अल-कश्शाफ़ 2/536 में है, और कथन उसी से है।

سورہ طٰہٰ: آیات ۳۶ - ۴۲ ۵۷

ان پر خواب میں وحی کی گئی(1)۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: ان پر اسی طرح وحی کی گئی جیسے انبیاء پر کی جاتی ہے۔

﴿کہ اسے صندوق میں رکھ دو﴾ مقاتل نے کہا: آلِ فرعون کا مومن وہ تھا جس نے صندوق بنایا اور اسے تیار کیا، اور اس کا نام حزقیل(2) تھا۔ صندوق گُولر (جمیز) کی لکڑی(3) سے بنا تھا۔ ﴿پھر اسے دریا میں ڈال دو﴾ یعنی: اسے پانی میں پھینک دو: دریائے نیل۔

﴿تو دریا اسے پھینک دے﴾ الفراء نے کہا(4): ﴿پھر اسے دریا میں ڈال دو﴾ امر ہے، اور اس میں جزاء کا معنی ہے، یعنی: اگر تو اسے ڈالے گی، تو دریا اسے (کنارے پر) ڈال دے گا۔ جیسا کہ اللہ کا فرمان ہے: ﴿ہمارے راستے کی پیروی کرو اور ہم تمہارے گناہ اٹھا لیں گے﴾ [العنکبوت: 12]۔

﴿اسے میرا دشمن اور اس کا دشمن اٹھا لے گا﴾ یعنی فرعون۔ چنانچہ انہوں نے ایک صندوق لیا، اس میں چمڑے کا بستر(5) بچھایا، موسیٰ کو اس میں رکھا، اور اس کے اوپری حصے اور دراڑوں کو رال (پچ)(6) سے بند کر دیا—یعنی اس کے شگافوں کو—پھر اسے نیل میں ڈال دیا، اور وہاں سے ایک بڑی نہر فرعون کے گھر کی طرف جاتی تھی، پس اللہ نے اسے اس نہر کے ذریعے فرعون کے گھر پہنچا دیا۔

مروی ہے کہ انہوں نے صندوق میں دھنی ہوئی روئی رکھی، انہیں اس میں رکھا اور اسے رال اور جص (پلستر) سے بند کیا، پھر اسے دریا میں ڈال دیا۔ وہاں سے فرعون کے باغ کی طرف ایک بڑی نہر نکلتی تھی، پس جب وہ آسیہ کے ساتھ ایک تالاب کے کنارے بیٹھا تھا تو اچانک وہ صندوق نظر آیا۔ اس نے حکم دیا تو اسے نکالا گیا، پھر اسے کھولا گیا تو اس میں ایک بچہ تھا جو

لوگوں میں سب سے زیادہ خوبصورت تھا، پس اللہ کے دشمن (فرعون) کو ان سے اتنی شدید محبت ہو گئی کہ وہ ان کے بغیر صبر نہیں کر پاتا تھا(7)۔ قرآن کا ظاہر اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ سمندر نے اسے اس کے ساحل پر پھینک دیا، جو اس کا کنارہ ہے، پس فرعون نے ساحل پر صندوق کو دیکھا اور اسے لینے کا حکم دیا۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ دریا نے ساحل کے ایک ایسے مقام پر ڈالا ہو جہاں فرعون کی نہر کا دہانہ تھا، پھر نہر اسے وہاں لے گئی جہاں(8)۔

---

(1) الکشاف ۲ / ۵۳۶ ، اور المحرر الوجیز ۴ / ۴۳ ۔ (2) تفسیر الرازی ۲۲ / ۵۲ ۔ (3) درخت کی ایک قسم جو انجیر سے مشابہ ہوتی ہے۔ اللسان (جمز)۔ (4) معانی القرآن ۲ / ۱۷۹ میں، اور اسے مصنف نے ان سے نحاس کی اعراب القرآن ۳ / ۳۹ کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ (5) النطع: چمڑے کا بستر۔ القاموس (نطع)۔ (6) یعنی: اسے تارکول (پچ) سے لیپا۔ یہ ایک سیاہ مادہ ہے جس سے بحری جہازوں اور اونٹوں کو لیپا جاتا ہے، یا یہ رال ہے۔ القاموس (قیر)۔ (7) تفسیر البغوی ۳ / ۲۱۷ ، اور زاد المسیر ۵ / ۲۸۴ میں اسی طرح ہے۔ (8) نسخہ (د) اور (ف) میں: 'جانب'، اور باقی نسخوں سے جو ثابت ہے وہی ہے جو الکشاف ۲ / ۵۳۶ کے موافق ہے، اور کلام وہیں سے ہے۔

Surah Taha: Verses 36 - 42 58 ...blessing. And Allah knows best. It is said: The daughter of Pharaoh found him, and she had leprosy, and when she opened the basket, she was healed. It is narrated that when they picked up the basket, they tried to open it but were unable, and they tried to break it but it exhausted them. Then Asiya came near and saw a light inside the basket. She worked on it and opened it, and there was a boy with light between his eyes, sucking milk from his thumb, so they loved him. Pharaoh had a daughter with leprosy, and the doctors told him: She will only be cured from the direction of the sea, where something resembling a human will be found whose saliva is her medicine. So the leprous girl smeared her leprosy with his saliva and was cured. It is also said: When she looked at his face, she was cured(1). And Allah knows best. It is said: The maidservants of Pharaoh's wife found him, and when Pharaoh looked at him, he saw a boy with one of the most beautiful faces among people, so Pharaoh loved him. That is what Allah Almighty said: {And I endued thee with love from Me}. Ibn Abbas said: Allah loved him and made him beloved to His creation. Atiyyah(2) said: He placed on him a touch of beauty such that anyone who saw him could hardly bear to be away from him. Qatadah said: There was a charm in Moses' eyes; no one saw him but loved him and was infatuated with him(3). Ikrimah said: The meaning is: I placed in you beauty and charm, so no one sees you but loves you(4). Al-Tabari said: The meaning is: I cast My mercy upon you. Ibn Zayd said: I made whoever sees you love you, so that Pharaoh loved you and you were safe from his evil, and Asiya daughter of Muzahim loved you and adopted you(5). {And that thou mightest be brought up under My eye}. Ibn Abbas said: He means: that it was under My watchful eye when you were placed in the basket, and when the basket was cast into the sea, and when the maidservants of Pharaoh's wife picked you up; they wanted to open the basket to see what was in it, so one of them said: Do not open it until you bring it...

(1) Similar words in 'Ara'is al-Majalis, p. 172. (2) In (M): Ibn Atiyyah. (3) Tafsir al-Baghawi 3/217, and Zad al-Masir 5/284. (4) Narrated by al-Tabari 16/58. (5) Al-Nukat wal-Uyun 3/402.

सूरह ताहा: आयतें 36 - 42 58 ...बरकत। और अल्लाह बेहतर जानता है। कहा जाता है: फिरौन की बेटी ने उसे पाया और उसे कोढ़ (लेप्रोसी) था, जब उसने टोकरी खोली तो वह ठीक हो गई। वर्णन है कि जब उन्होंने टोकरी उठाई, तो उन्होंने उसे खोलने की कोशिश की लेकिन नहीं कर सके और उन्होंने उसे तोड़ने की कोशिश की लेकिन थक गए। फिर आसिया पास आई और उसने टोकरी के अंदर एक नूर (रोशनी) देखी। उसने कोशिश की और उसे खोल दिया, और वहाँ एक लड़का था जिसकी आँखों के बीच नूर था, वह अपने अंगूठे से दूध चूस रहा था, तो उन्होंने उसे प्यार किया। फिरौन की एक बेटी थी जिसे कोढ़ था, और डॉक्टरों ने उससे कहा था: वह केवल समुद्र की दिशा से ही ठीक होगी, जहाँ इंसान जैसा कुछ मिलेगा जिसकी लार उसकी दवा होगी। तो कोढ़ी लड़की ने अपनी लार से कोढ़ को मला और वह ठीक हो गई। यह भी कहा जाता है: जब उसने उसके चेहरे की ओर देखा तो वह ठीक हो गई(1)। और अल्लाह बेहतर जानता है। कहा जाता है: फिरौन की पत्नी की दासीयों ने उसे पाया, और जब फिरौन ने उसे देखा, तो उसने लोगों में सबसे खूबसूरत चेहरों वाले एक लड़के को देखा, तो फिरौन ने उसे प्यार किया। वही अल्लाह तआला का कहना है: {और मैंने अपनी तरफ से तुम पर मुहब्बत डाल दी}। इब्न अब्बास ने कहा: अल्लाह ने उससे प्यार किया और उसे अपनी रचना के लिए प्रिय बना दिया। अतिय्या(2) ने कहा: उसने उस पर सुंदरता का ऐसा स्पर्श रखा कि जो भी उसे देखता, वह उससे दूर रहने को सहन नहीं कर पाता। कतादा ने कहा: मूसा की आँखों में एक आकर्षण था; जिसने भी उसे देखा, वह उससे प्यार करने लगा और उसका दीवाना हो गया(3)। इकरामा ने कहा: अर्थ यह है: मैंने तुममें सुंदरता और आकर्षण रख दिया है, इसलिए कोई तुम्हें नहीं देखेगा मगर तुमसे प्यार करेगा(4)। अल-तब़री ने कहा: अर्थ यह है: मैंने तुम पर अपनी दया डाल दी। इब्न ज़ैद ने कहा: मैंने ऐसा कर दिया कि जो तुम्हें देखे वह तुमसे प्यार करे, यहाँ तक कि फिरौन ने तुमसे प्यार किया और तुम उसकी बुराई से सुरक्षित रहे, और मुज़ाहिम की बेटी आसिया ने तुमसे प्यार किया और तुम्हें गोद ले लिया(5)। {और ताकि तेरी परवरिश मेरी आँखों के सामने हो} इब्न अब्बास ने कहा: इसका मतलब है: यह मेरी निगाहों में था जब तुम्हें टोकरी में रखा गया था, और जब टोकरी समुद्र में डाल दी गई थी, और जब फिरौन की पत्नी की दासीयों ने तुम्हें उठाया था; वे टोकरी खोलकर देखना चाहती थीं कि उसमें क्या है, तो उनमें से एक ने कहा: इसे तब तक मत खोलो जब तक तुम इसे ले न आओ...

(1) इसी तरह के शब्द 'अराइस अल-मजालिस', पृ. 172 में। (2) (म) में: इब्न अतिय्या। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 3/217, और ज़ाद अल-मसीर 5/284। (4) अल-तब़री द्वारा वर्णित 16/58। (5) अल-नुक़त वल-उयून 3/402।

سورۃ طہٰ: آیات 36 - 42 58 برکت۔ واللہ اعلم۔ اور کہا گیا: اسے فرعون کی بیٹی نے پایا اور اسے برص (کوڑھ) کا مرض تھا، چنانچہ جب اس نے تابوت (ٹوکری) کھولا تو وہ شفا یاب ہوگئی۔ اور مروی ہے کہ جب انہوں نے تابوت اٹھایا تو اسے کھولنے کی کوشش کی لیکن اس پر قادر نہ ہوسکے، اور اسے توڑنے کی کوشش کی تو تھک گئے۔ پھر آسیہ قریب آئیں اور انہوں نے تابوت کے اندر ایک نور دیکھا، تو انہوں نے کوشش کر کے اسے کھول دیا، دیکھا تو ایک بچہ تھا جس کی آنکھوں کے درمیان نور تھا، اور وہ اپنا انگوٹھا چوس رہا تھا جس سے دودھ نکل رہا تھا، تو انہوں نے اس سے محبت کی۔ فرعون کی ایک بیٹی تھی جسے برص تھا، اور اطباء نے اس سے کہا تھا: یہ صرف سمندر کی طرف سے ہی شفایاب ہوگی، وہاں انسان جیسی ایک چیز ملے گی جس کا لعاب اس کی دوا ہوگی۔ تو اس برص والی لڑکی نے اپنے برص پر اس کا لعاب لگایا تو وہ ٹھیک ہوگئی۔ اور کہا گیا: جب اس نے اس کے چہرے کی طرف دیکھا تو وہ شفایاب ہوگئی (1)۔ واللہ اعلم۔ اور کہا گیا: اسے فرعون کی بیوی کی لونڈیوں نے پایا، پھر جب فرعون نے اسے دیکھا تو ایک ایسا بچہ دیکھا جو لوگوں میں سب سے خوبصورت چہرے والا تھا، تو فرعون اس سے محبت کرنے لگا۔ یہی اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور میں نے اپنی طرف سے تجھ پر محبت ڈال دی}۔ ابن عباس نے فرمایا: اللہ نے اس سے محبت کی اور اسے اپنی مخلوق کا محبوب بنا دیا۔ اور عطیہ (2) نے کہا: اس پر حسن و جمال کی ایسی جھلک رکھ دی کہ جو اسے دیکھتا اس سے صبر نہ کر پاتا۔ اور قتادہ نے کہا: موسیٰ کی آنکھوں میں ایک کشش تھی؛ جس نے بھی انہیں دیکھا ان سے محبت اور عشق کرنے لگا (3)۔ اور عکرمہ نے کہا: معنی یہ ہے کہ: میں نے تجھ میں حسن و ملاحت رکھ دی ہے، چنانچہ جو بھی تجھے دیکھے گا وہ تجھ سے محبت کرے گا (4)۔ اور طبری نے کہا: معنی یہ ہے کہ: میں نے تجھ پر اپنی رحمت ڈال دی۔ اور ابن زید نے کہا: میں نے ایسا کر دیا کہ

جو تجھے دیکھے وہ تجھ سے محبت کرے، یہاں تک کہ فرعون تجھ سے محبت کرنے لگا اور تو اس کے شر سے محفوظ رہا، اور آسیہ بنت مزاحم نے تجھ سے محبت کی اور تجھے گود لے لیا (5)۔ {اور تاکہ تیری پرورش میری آنکھوں کے سامنے ہو} ابن عباس نے فرمایا: یعنی: یہ میری نگرانی میں تھا جب تجھے تابوت میں رکھا گیا، اور جب تابوت سمندر میں ڈالا گیا، اور جب فرعون کی بیوی کی لونڈیوں نے تجھے اٹھایا؛ تو انہوں نے چاہا کہ تابوت کھول کر دیکھیں کہ اس میں کیا ہے، تو ان میں سے ایک نے کہا: اسے نہ کھولو جب تک کہ تم اسے لے نہ جاؤ۔۔۔

(1) اسی طرح کی بات عرائس المجالس ص 172 میں ہے۔ (2) (م) میں: ابن عطیہ۔ (3) تفسیر بغوی 3/ 217، اور زاد المسیر 5/ 284۔ (4) اسے طبری نے نکالا ہے 16/ 58۔ (5) النکت والعیون 3/ 402۔

Surah Taha: Verses 36 - 42 59

...your mistress, for he will be more favored by her, and it is more fitting that she does not suspect you of having found something in it and taking it for yourselves. Pharaoh's wife drank only the water drawn by those slave girls. So they took the closed ark to her. When she opened it, she saw a boy the likes of whom had never been seen, and love for him was cast upon her. She took him and went to Pharaoh with him, saying to him: "A comfort to the eye for me and for you" (Qur'an 28:9). Pharaoh said to her: "As for you, yes; but as for me, no." It has reached us that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "If Pharaoh had said: 'Yes, he is a comfort to the eye for me and for you,' he would have believed and been truthful." She then said: "Give him to me and do not kill him"; so he gave him to her (1).

And it is said: "And that you might be brought up under My eye" (Qur'an 20:39), meaning: raised and nourished in My sight; this was stated by Qatadah (2).

Al-Nahhas said: This is well-known in the language; it is said: I "made" (sana'tu) the horse and "fashioned" (sanna'tuhu) it (3): when you take good care of it. The meaning of "And that you might be brought up (litusna'a) under My eye" is: I did that. It was also said: the 'lam' is connected to what follows, "When your sister walked" (Qur'an 20:40), through advancement and delay (pre-positioning/post-positioning), so "idha" (when) is an adverbial for "litusna'a". It was also said: the 'waw' (and) in "walitusna'a" is extra.

Ibn al-Qa'qa' read it as "waltasna'" with a sukun on the 'lam' as a command (4), and its apparent form is for the second person (addressing someone), while the one commanded is absent.

Abu Nuhayk read it as "walatasna'a" with a fatha on the 'ta' (5). The meaning is: that your movement and behavior should be by My will and under My eye. Al-Mahdawi mentioned this (6).

"When your sister walked": The operator for "when she walked" is "I cast" or "brought up", and it is permissible for it to be a substitute for "When We inspired". And his sister's name was Maryam (7).

(1) Narrated similarly in detail by al-Nasa'i in al-Kubra (11263), and al-Tabari 16/64-69. (2) Narrated by al-Tabari 16/59. (3) In manuscript (Z): "and I crafted it", and in (M): "and I made it", and what is confirmed is from the rest of the copies. (4) Al-Nashr

2/320. Ibn al-Qa'qa' is Abu Ja'far, one of the ten readers. (5) Tafsir al-Tabari 16/60. (6) Ibn Atiyyah attributed it in al-Muharrar al-Wajiz 4/44 to Tha'lab. (7) Al-Kashshaf 2/537.

सूरह ताहा: आयतें 36 - 42 59

...आपकी मालकिन, क्योंकि वह उसके साथ अधिक पसंदीदा होगा, और यह अधिक उचित है कि वह आप पर संदेह न करे कि आपने उसमें कुछ पाया और उसे अपने लिए रख लिया। फिरौन की पत्नी केवल उन दासियों द्वारा निकाला गया पानी पीती थी। तो वे बंद संदूक उसके पास ले गईं। जब उसने इसे खोला, तो उसने एक ऐसा लड़का देखा जैसा पहले कभी नहीं देखा गया था, और उसके प्रति प्रेम उस पर डाल दिया गया। उसने उसे लिया और उसके साथ फिरौन के पास गई, और उससे कहा: "मेरी और तुम्हारी आँखों की ठंडक" (कुरान 28:9)। फिरौन ने उससे कहा: "तुम्हारे लिए हाँ, लेकिन मेरे लिए नहीं।" हम तक पहुँचा है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "अगर फिरौन कहता: 'हाँ, वह मेरे और तुम्हारे लिए आँखों की ठंडक है', तो वह ईमान ले आता और सच्चा होता।" फिर उसने कहा: "इसे मुझे दे दो और इसे मत मारो"; तो उसने उसे उसे दे दिया (1)।

और कहा गया है: "ताकि तुम्हारी परवरिश मेरी आँखों के सामने हो" (कुरान 20:39), जिसका अर्थ है: मेरी निगरानी में पाला-पोसा और खिलाया-पिलाया जाना; यह कतादा (2) ने कहा था।

अल-नह़ह़ास ने कहा: यह भाषा में प्रसिद्ध है; कहा जाता है: मैंने घोड़े को "बनाया" (सनातू) और उसे "संवारा" (सन्नअ्तुहु) (3): जब आप उसकी अच्छी देखभाल करते हैं। और "ताकि तुम्हारी परवरिश मेरी आँखों के सामने हो" (लितुस्नाअ्) का अर्थ है: मैंने ऐसा किया। यह भी कहा गया है: 'लाम' उसके बाद आने वाले "जब तुम्हारी बहन चल रही थी" (कुरान 20:40) से जुड़ा है, जो आगे-पीछे (प्रस्तुति और विलंब) के माध्यम से है, इसलिए "इज़" (जब) "लितुस्नाअ्" के लिए एक क्रिया विशेषण है। यह भी कहा गया है: "वलितुस्नाअ्" में 'वाव' अतिरिक्त है।

इब्न अल-कअ़क़ाअ् ने इसे "वल्तस्नाअ्" पढ़ा, जिसमें 'लाम' पर सुकून है जो आदेश के रूप में है (4), और इसका स्पष्ट रूप संबोधित व्यक्ति के लिए है, जबकि जिसे आदेश दिया गया है वह अनुपस्थित है।

अबू नुहैक ने इसे 'ता' पर फतह के साथ "वलतस्नाअ्" पढ़ा (5)। इसका अर्थ है: कि तुम्हारी गतिविधि और व्यवहार मेरी इच्छा और मेरी निगरानी में होना चाहिए। अल-महदवी ने इसका उल्लेख किया है (6)।

"जब तुम्हारी बहन चल रही थी": "जब वह चल रही थी" का कारक "मैंने डाल दिया" या "परवरिश की" है, और यह "जब हमने प्रेरित किया" के स्थान पर एक विकल्प होना जायज़ है। और उसकी बहन का नाम मरियम था (7)।

(1) इसे अल-नसाई ने अल-कुबरा (11263) में और अल-तबारी ने 16/64 - 69 में विस्तार से वर्णित किया है। (2) इसे अल-तबारी 16/59 ने उद्धृत किया है। (3) पांडुलिपि (ज़) में: "और मैंने इसे तैयार किया", और (म) में: "और मैंने इसे बनाया", और बाकी प्रतियों से इसकी पुष्टि हुई है। (4) अल-नश्र 2/320। इब्न अल-कअ़क़ाअ़: वह दस पाठकों में से अबू जाफ़र हैं। (5) तफ़सीर अल-तबारी 16/60। (6) इब्न अतिय्याह ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/44 में इसे थ़ा'लब से जोड़ा है। (7) अल-कशशाफ़ 2/537।

سورہ طہٰ: آیات ۳۶ - ۴۲ ۵۹

تمہاری مالکن، کیونکہ وہ اس کے پاس زیادہ پسندیدہ ہوگا، اور یہ زیادہ مناسب ہے کہ وہ تم پر یہ شبہ نہ کرے کہ تم نے اس میں کوئی چیز پائی اور اسے اپنے لیے لے لیا۔ فرعون کی بیوی صرف وہی پانی پیتی تھی جو ان لونڈیوں نے بھرا ہوتا تھا۔ تو وہ بند صندوق اس کے پاس لے گئیں۔ جب اس نے اسے کھولا تو اس نے ایک ایسا لڑکا دیکھا جس کی مثال کبھی نہیں دیکھی گئی تھی، اور اس کی محبت اس پر ڈال دی گئی۔ اس نے اسے لے لیا اور اسے لے کر فرعون کے پاس گئی اور اس سے کہا: ﴿قُرَّتُ عَيْنٍ لِّي وَلَكَ﴾ (میری اور تیری آنکھوں کی ٹھنڈک ہے)۔ فرعون نے اس سے کہا: تمہارے لیے تو ہاں، لیکن میرے لیے نہیں۔ ہمیں یہ بات پہنچی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اگر فرعون کہتا کہ 'ہاں، وہ میرے اور تمہارے لیے آنکھوں کی ٹھنڈک ہے'، تو وہ ایمان لے آتا اور سچا ہو جاتا"؛ پھر اس نے کہا: اسے مجھے دے دو اور اسے قتل نہ کرو؛ تو اس نے وہ اسے دے دیا(۱)۔

اور کہا گیا: ﴿وَلِتُصْنَعَ عَلَى عَيْنِي﴾ یعنی: میری نظروں کے سامنے تمہاری پرورش اور غذا کا انتظام ہو؛ یہ قتادہ(۲) نے کہا ہے۔

النحاس نے کہا: یہ زبان میں مشہور ہے، کہا جاتا ہے: صنعت الفرس وصنَّعتُه(۳): یعنی جب تم نے اس کی اچھی دیکھ بھال کی۔ اور معنی یہ ہے: "تاکہ تمہاری پرورش میری آنکھ کے سامنے ہو" میں نے ایسا کیا۔ اور یہ بھی کہا گیا: 'لام' اس کے بعد آنے والے قول ﴿إِذْ تَمْشِي أُخْتُكَ﴾ سے متعلق ہے جو کہ تقدیم و تاخیر (آگے پیچھے ہونے) کی بنیاد پر ہے، تو "اذ" ظرف ہے "لتصنع" کے لیے۔ اور یہ بھی کہا گیا: "ولتصنع" میں 'واؤ' زائد ہے۔

اور ابن القعقاع نے اسے "ولْتَصْنَعْ" پڑھا ہے، امر کے طور پر 'لام' کے سکون کے ساتھ(۴)، اور اس کا ظاہر مخاطب کے لیے ہے، جبکہ جس کو حکم دیا گیا ہے وہ غائب ہے۔

اور ابو نہیک نے اسے "ولَتَصْنَعَ" پڑھا ہے 'تا' کے فتحہ کے ساتھ(۵)۔ اور معنی یہ ہے: تاکہ تمہاری حرکت اور تصرف میری مشیئت اور میری نظروں کے سامنے ہو۔ اسے المہدوی نے ذکر کیا ہے(۶)۔

﴿إِذْ تَمْشِي أُخْتُكَ﴾ میں "اذ تمشی" کا عامل "اَلقیْتُ" یا "تُصْنَع" ہے، اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ ﴿إِذْ أَوْحَيْنَا﴾ سے بدل ہو۔ اور اس کی بہن کا نام مریم تھا(۷)۔

(۱) اسے نسائی نے الکبریٰ (۱۱۲۶۳) میں اور طبری نے ۶۴/۱۶ - ۶۹ میں اسی طرح تفصیل سے روایت کیا ہے۔ (۲) اسے طبری نے ۵۹/۱۶ میں روایت کیا ہے۔ (۳) نسخہ (ظ) میں: واصطنعته، اور (م) میں: وأصنعته ہے، اور باقی نسخوں سے یہی ثابت ہے۔ (۴) النشر ۲/ ۳۲۰۔ اور ابن القعقاع: یہ دس قاریوں میں سے ابو جعفر ہیں۔ (۵) تفسیر طبری ۱۶/ ۶۰۔ (۶) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۴/ ۴۴ میں اسے ثعلب سے منسوب کیا ہے۔ (۷) الکشاف ۲/ ۵۳۷۔

Surah Taha: Verses 36 - 42 / 60

{And she said, "Shall I direct you to one who will take care of him?"} This was because she had gone out to find out news about him. When Pharaoh gave him to his wife, she sought wet-nurses for him, but he would not take from anyone, until his sister came. She took him, placed him in her lap, and offered him her breast, and he sucked from it and was happy with it. They said to her, "Stay with us." She said, "I have no milk, but I will direct you to someone who will take care of him, and they will be sincere towards him." They asked, "Who is she?" She said, "My mother." They asked, "Does she have milk?" She said, "The milk of my brother Aaron"(1). Aaron was older than Moses by one year. It is also said: by three. And it is said: by four, because Pharaoh had mercy on the children of Israel and stopped killing them for four years, and Aaron was born during that time; this was said by Ibn Abbas. So the mother came, and he accepted her breast. That is what Allah the Almighty said: {So We returned you to your mother}. And in the Mushaf of Ubay: "So We restored you".

{...that her eye might be cooled and she not grieve}. Abdul Hamid narrated from Ibn Amir: "kay taqirra 'aynuha" with a kasra on the qaf(2).

Al-Jawhari said: I was cooled by it in eye (qurirtu bihi 'aynan), and I attained coolness and delight in both of them (qarartu bihi qurratan wa qururan), and a man is "qarir al-ayn" (cool-eyed/content). His eye has become cool (qarrat 'aynuhu), it becomes cool (taqarru or taqirru): the opposite of becoming hot (sakhu-nat). And may Allah cool his eye, meaning: give him until it is cooled, so he does not look longingly at one who is above him. It is also said: until it becomes cold and not hot. For joy, there is a cold tear, and for grief, there is a hot tear. This meaning has already been mentioned in "Maryam"(3). {and she not grieve} i.e., over your loss.

{And you killed a soul} Ibn Abbas said: He killed an infidel Copt. Ka'b said: He was then twelve years old(4). In "Sahih" Muslim(5): his killing of him was an error/mistake; as will follow.

(1) Al-Wasit by Al-Wahidi 3/206, and Zad al-Masir 5/285. (2) Ibn Atiyyah mentioned this reading in Al-Muharrar al-Wajiz 4/45 without attribution. The famous reading of Ibn Amir is like the group's reading. Abdul Hamid is Ibn Bakkar, Abu Abdullah al-Kala'i al-Dimashqi, a resident of Beirut. He recited the Quran according to the reading of Ibn Amir under Ayyub ibn Tamim al-Dari. Ghayat al-Nihaya by Ibn al-Jazari 1/360, and Tahdhib al-Kamal 16/408-409. (3) 13/437 - 438. (4) Tafsir al-Baghawi 3/217 - 218. (5)

Under number (2905): (50) from the saying of Salim ibn Abdullah ibn Umar, may Allah be pleased with them both.

सूरह ताहा: आयतें ३६ - ४२ / ६०

{फिर उसने कहा, 'क्या मैं तुम्हें उसका पता बताऊँ जो उसकी देख-रेख करे?'} और यह इसलिए था कि वह उसके समाचार जानने के लिए निकली थी। जब फ़िरऔन ने उसे अपनी पत्नी को दे दिया, तो उसने उसके लिए दूध पिलाने वाली महिलाओं की तलाश की, लेकिन वह किसी से (दूध) नहीं लेता था, यहाँ तक कि उसकी बहन आई। उसने उसे लिया और अपनी गोद में रखा और उसे अपना स्तन दिया, तो उसने उसे चूसा और उससे प्रसन्न हुआ। उन्होंने उससे कहा: तुम हमारे पास ही रहो। उसने कहा: मेरे पास दूध नहीं है, लेकिन मैं तुम्हें उसका पता बताती हूँ जो उसकी देख-रेख करे और वे उसके खैरख्वाह होंगे। उन्होंने पूछा: वह कौन है? उसने कहा: मेरी माँ। उन्होंने पूछा: क्या उसके पास दूध है? उसने कहा: मेरे भाई हारून का दूध(१)। हारून मूसा से एक साल बड़े थे। कहा गया है: तीन साल। और कहा गया है: चार साल, और वह इसलिए कि फ़िरऔन ने इस्राइल की संतानों पर दया की और चार साल तक उनकी हत्या रोक दी, और हारून उसी दौरान पैदा हुए थे; यह इब्न अब्बास ने कहा है। तो माँ आई और उसने उसका स्तन स्वीकार कर लिया। वही अल्लाह तआला का कथन है: {अतः हमने तुम्हें तुम्हारी माँ के पास वापस पहुँचा दिया}। और उबय के मुसहफ में है: "अतः हमने तुम्हें लौटा दिया"।

{...ताकि उसकी आँख ठंडी हो और वह दुखी न हो}। और अब्दुल हमीद ने इब्न आमिर से रिवायत किया है: "कय तकिर्र ऐनुहा" काफ के नीचे ज़ेर (कसरह) के साथ(२)।

अल-जौहरी ने कहा: 'क़रर्तु बिही ऐनन' (मेरी आँखें उससे ठंडी हुईं), और 'क़रर्तु बिही क़ुर्रतन व क़ुरूरन' दोनों में, और एक आदमी 'क़रीरुल ऐन' (प्रसन्न/संतुष्ट आँख वाला) है। और उसकी आँख ठंडी हो गई 'तक़र्रु और 'तक़िर्रु: 'सखुनत' (गर्म होने) का विपरीत। और अल्लाह उसकी आँख ठंडी करे, यानी: उसे इतना दे कि उसकी आँख ठंडी हो जाए, फिर वह उस पर नज़र न डाले जो उससे ऊपर है। और कहा जाता है: यहाँ तक कि वह ठंडी हो जाए और गर्म न रहे। क्योंकि खुशी के लिए ठंडे आँसू होते हैं, और दुख के लिए गर्म आँसू। यह अर्थ 'मरयम' में पहले आ चुका है(३)। {और वह दुखी न हो} यानी: तुम्हारे खो जाने पर।

{और तुमने एक जान की हत्या की} इब्न अब्बास ने कहा: उसने एक काफिर किबती को मार डाला। कअब ने कहा: वह उस समय बारह वर्ष के थे(४)। "सहीह" मुस्लिम में है(५): उसकी हत्या गलती से हुई थी; जैसा कि आगे आएगा।

(१) अल-वसीत लिल-वाहिदी ३/२०६, और ज़ाद अल-मसीर ५/२८५। (२) इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/४५ में इस क़िरात (पठन) का उल्लेख बिना किसी श्रेय के किया है, और इब्न आमिर की उनके बारे में प्रसिद्ध क़िरात जमात (समूह) की क़िरात जैसी है। अब्दुल हमीद इब्न बक्कार, अबू अब्दुल्ला अल-कलई अल-दिमश्की हैं, जो बेरूत के निवासी थे। उन्होंने अय्यूब इब्न तमीम अल-दारी से इब्न आमिर के अक्षर के अनुसार कुरान पढ़ा। ग़ायत अल-निहाया लि-इब्न अल-जज़री १/३६०, और तहज़ीब अल-कमाल १६/४०८-४०९। (३) १३ / ४३७ - ४३८। (४) तफ़सीर अल-बगवी ३ / २१७ - २१८। (५) संख्या (२९०५) के तहत: (५०) सालिम इब्न अब्दुल्ला इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के कथन से।

سورہ طہٰ: آیات ٣٦ - ٤٢ / ٦٠

﴿فَتَقُولُ هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَى مَن يَكْفُلُهُ﴾ اور یہ اس لیے کہ وہ اس کی خبر معلوم کرنے کے لیے نکلی تھی، اور جب فرعون نے اسے اپنی بیوی کو ہبہ کر دیا تو اس نے اس کے لیے دودھ پلانے والیوں کی تلاش کی، اور وہ کسی سے (دودھ) نہیں لیتا تھا، یہاں تک کہ اس کی بہن آئی، تو اس نے اسے لیا اور اپنی گود میں رکھا اور اسے اپنا سینہ پیش کیا، تو اس نے اسے چوسا اور اس سے خوش ہوا۔ انہوں نے اس سے کہا: تم ہمارے پاس ہی رہو، تو اس نے کہا: میرے پاس تو دودھ نہیں ہے، لیکن میں تمہیں اس کا پتہ بتاتی ہوں جو اس کی کفالت کرے اور وہ اس کے خیر خواہ ہوں گے۔ انہوں نے پوچھا: وہ کون ہے؟ اس نے کہا: میری ماں۔ انہوں نے پوچھا: کیا اس کے پاس دودھ ہے؟ اس نے کہا: میرے بھائی ہارون کا دودھ(١)۔ اور ہارون موسیٰ سے ایک سال بڑے تھے۔ اور کہا گیا: تین سال۔ اور کہا گیا: چار سال، اور وہ اس لیے کہ فرعون نے بنی اسرائیل پر رحم کیا اور چار سال تک ان کا قتل روک دیا، پس ہارون ان میں پیدا ہوئے؛ یہ ابن عباس نے کہا ہے۔ چنانچہ ماں آئی اور اس نے اس کا سینہ قبول کر لیا۔ پس یہی اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿فَرَجَعْنَاكَ إِلَىٰ أُمِّكَ﴾۔ اور ابی کے مصحف میں ہے: «فرددناك»۔

﴿ كَيْ تَقَرَّ عَيْنُهَا وَلَا تَحْزَنَ ﴾ اور عبد الحمید نے ابن عامر سے روایت کیا ہے: «كَي تَقِرَّ عَيْنُهَا» قاف کے کسرہ (زیر) کے ساتھ(٢)۔

جوہری نے کہا: 'وقررتُ به عيناً' (میری آنکھ اس سے ٹھنڈی ہوئی)، اور 'قَرَرْتُ به قُرَّةً وقُروراً' دونوں میں، اور ایک آدمی 'قریر العین' (خوش و خرم) ہے۔ اور اس کی آنکھ ٹھنڈی ہو گئی 'تَقَرُّ' اور 'تَقِرُّ': 'سَخُنَتْ' (گرم ہونے) کی ضد ہے۔ اور اللہ اس کی آنکھ ٹھنڈی کرے، یعنی: اسے اتنا دے کہ اس کی آنکھ ٹھنڈی ہو جائے، پھر وہ اس کی طرف نہ دیکھے جو اس سے اوپر ہے، اور کہا

جاتا ہے: یہاں تک کہ وہ ٹھنڈی ہو جائے اور گرم نہ ہو۔ کیونکہ خوشی کے لیے ٹھنڈا آنسو ہوتا ہے، اور غم کے لیے گرم آنسو۔ اور یہ معنی «مریم» میں پہلے گزر چکا ہے(۳)۔ ﴿وَلَا تَحْزَنَ﴾ یعنی: تمہارے کھو جانے پر۔

﴿وَقَتَلْتَ نَفْسًا﴾ ابن عباس نے کہا: ایک کافر قبطی کو قتل کیا۔ کعب نے کہا: اور وہ اس وقت بارہ سال کے تھے(٤)۔ «صحیح» مسلم میں ہے(٥): اور اس کا قتل خطا (غلطی سے) تھا؛ جیسا کہ آگے آئے گا۔

(١) الوسيط للواحدي ٣ / ٢٠٦ ، وزاد المسير ٥ / ٢٨٥ . (٢) ابن عطیہ نے المحرر الوجيز ٤ / ٤٥ میں اس قرأت کا ذکر کسی نسبت کے بغیر کیا ہے، اور ابن عامر کی ان سے مشہور قرأت جماعت کی قرأت کی طرح ہے، اور عبد الحمید ابن بکار، ابو عبد اللہ الکلاعی الدمشقی ہیں، جو بیروت کے رہنے والے تھے۔ انہوں نے ایوب بن تمیم الداری سے ابن عامر کے حرف کے مطابق قرآن پڑھا۔ غاية النهاية لابن الجزري ١ / ٣٦٠ ، وتهذيب الكمال ١٦ / ٤٠٨ - ٤٠٩ . (٣) ١٣ / ٤٣٧ - ٤٣٨ . (٤) تفسير البغوي ٣ / ٢١٧ - ٢١٨ . (٥) نمبر (٢٩٠٥) کے تحت: (٥٠) سالم بن عبد اللہ بن عمر رضی اللہ عنہما کے قول سے۔

{Then We saved you from distress} i.e.: We made you safe from fear, killing, and imprisonment. {and We tried you with a severe trial} i.e.: We tested you until you became fit for the messengership. Qatadah said: We afflicted you with an affliction. Mujahid said: We purified you with complete purification(1). Ibn Abbas said: We tested you with various things before the messengership; the first of which was his mother carrying him in the year when Pharaoh was slaughtering children, then throwing him into the sea, then preventing him from breastfeeding except from his mother's breast, then his pulling Pharaoh's beard, then his taking the hot coal instead of the pearl, which averted Pharaoh from killing him, then his killing the Copt and his departure in fear and vigilance, then his tending(2) to sheep to train himself for tending to creation. It is said that a goat from the flock fled from him, so he followed it for most of the day and it tired him out, then he took it, kissed it, and pressed it to his chest, saying to it: "You have tired me and tired yourself," and he did not get angry with it. Wahb ibn Munabbih said: For this reason, Allah took him as a "Kalim" (one who spoke directly with God). This was previously mentioned in "An-Nisa"(3). Allah's saying: {So you stayed [some] years among the people of Madyan} means: ten years, completing the longer of the two terms. Wahb said: He stayed with Shu’ayb for twenty-eight years, ten of which were the dowry for his wife Safura, daughter of Shu’ayb, and eighteen years he stayed with him until children were born to him there(4). And His saying: {Then you came [here] at the decreed time, O Moses} Ibn Abbas, Qatadah, and Abd al-Rahman bin Kaysan said: It means: coinciding with prophethood and messengership; because prophets are not sent except at forty years of age(5). Mujahid and Muqatil said: "at a decreed time" means: according to a promise. Muhammad bin Ka'b said: Then you came at the time I had decreed for you to come(6). The meaning is one, i.e.: you came at the time which...

(1) Recorded by both Al-Tabari 16 / 70 - 71. (2) In the manuscripts: "tending", and what is established is from (m). The report is similar in Al-Nukat wal-Uyun 3 / 403. (3) 7 / 225. (4) Tafsir al-Baghawi 3 / 218. (5) Mentioned by al-Baghawi 3 / 218 from Abd al-Rahman bin Kaysan, and recorded by al-Tabari 16 / 72 from Qatadah in brief. (6) Al-Waseet by Al-Wahidi 3 / 207, and Tafsir Al-Baghawi 3 / 218.

सूरह ताहा: आयतें 36 - 42 | 61

{फिर हमने तुम्हें दुख से बचा लिया} यानी: हमने तुम्हें डर, हत्या और कैद से सुरक्षित कर दिया। {और हमने तुम्हें कड़ी परीक्षा में डाला} यानी: हमने तुम्हारी परीक्षा ली यहाँ तक कि तुम ईश्वरीय संदेश (रिसालत) के योग्य हो गए। कतादा ने कहा: हमने तुम्हें आज़माया। मुजाहिद ने कहा: हमने तुम्हें पूर्णतः शुद्ध किया(1)। इब्न अब्बास ने कहा: हमने ईश्वरीय संदेश से पहले कई चीजों के माध्यम से तुम्हारी परीक्षा ली; जिनमें से पहला था उसकी माँ का उसे उस वर्ष गर्भ में धारण करना जब फिरौन बच्चों की हत्या कर रहा था, फिर उसे दरिया में डालना, फिर उसकी माँ के स्तन के अलावा अन्य से दूध पीने से रोकना, फिर फिरौन की दाढ़ी खींचना, फिर मोती के बजाय अंगारा उठाना, जिससे फिरौन द्वारा उसकी हत्या टल गई, फिर किबती (मिस्रवासी) की हत्या और डर व सतर्कता की स्थिति में वहाँ से निकलना, फिर सृष्टि की देखभाल के प्रशिक्षण के लिए भेड़ें चराना(2)। कहा जाता है कि उसके झुंड से एक बकरी का बच्चा भाग गया, तो उसने दिन के अधिकांश भाग तक उसका पीछा किया जिससे वह थक गया, फिर उसने उसे पकड़ा, चूमा और अपने सीने से लगा लिया, और उससे कहा: "तुमने मुझे थका दिया और खुद को भी थका दिया;" और वह उस पर क्रोधित नहीं हुआ। वहब बिन मुनब्बिह ने कहा: इसी कारण से अल्लाह ने उसे "कलीम" (अल्लाह से बात करने वाला) बनाया। यह बात "अन-निसा"(3) में आ चुकी है। अल्लाह का कथन: {तो तुम मदयन के लोगों के बीच कई साल रहे} इसका अर्थ है: दस साल, दोनों अवधियों में से लंबी अवधि पूरी करना। वहब ने कहा: वह शुएब के पास अट्ठाईस साल रहे, जिनमें से दस साल उनकी पत्नी सफूरा, जो शुएब की बेटी थीं, का मेहर था, और अठारह साल वह उनके पास रहे यहाँ तक कि उनके वहाँ बच्चे पैदा हुए(4)। और उसका कथन: {फिर हे मूसा! तुम एक तय समय (तक़दीर) पर आए} इब्न अब्बास, कतादा और अब्द अल-रहमान बिन कैसान ने कहा: इसका अर्थ है: नबूवत और रिसालत के समय के अनुकूल; क्योंकि पैगंबर चालीस साल की उम्र में ही भेजे जाते हैं(5)। मुजाहिद और मुकातिल ने कहा: "तय समय पर" यानी: वादे के अनुसार। मुहम्मद बिन काब ने कहा: फिर तुम उस तक़दीर पर आए जो मैंने तुम्हारे लिए तय की थी कि तुम उसी समय आओगे(6)। अर्थ एक ही है, यानी: तुम उस समय आए जो...

(1) इसे अल-तबरी 16 / 70 - 71 ने उद्धृत किया है। (2) हस्तलिपियों में: "देखभाल", और (म) से जो पुष्ट है। इसी तरह की खबर 'अल-नुकत वल-उयून' 3 / 403 में है। (3) 7 / 225। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 3 / 218। (5) अल-बग़वी 3 / 218 ने इसे अब्द अल-रहमान बिन कैसान से उल्लेख किया है,

और अल-तबरी 16 / 72 ने कतादा से संक्षेप में उद्धृत किया है। (6) अल-वाहिदी की 'अल-वसीत' 3 / 207, और तफ़सीर अल-बग़वी 3 / 218।

﴿فَنَجَّيْنَاكَ مِنَ الْغَمِّ﴾ یعنی: ہم نے تجھے خوف، قتل اور قید سے امان دی۔ ﴿وَفَتَنَّاكَ فُتُونًا﴾ یعنی: ہم نے تیرا امتحان لیا یہاں تک کہ تو رسالت کے لائق ہو گیا۔ قتادہ نے کہا: ہم نے تجھے آزمایا۔ مجاہد: ہم نے تجھے خالص کر دیا(۱)۔ ابن عباس نے کہا: ہم نے رسالت سے پہلے مختلف چیزوں سے تیرا امتحان لیا، جن میں پہلا یہ تھا کہ اس کی ماں نے اسے اس سال حمل میں اٹھایا جس میں فرعون بچوں کو ذبح کر رہا تھا، پھر اس کا دریا میں ڈالا جانا، پھر اسے اس کی ماں کے سوا کسی کا دودھ پینے سے روکنا، پھر فرعون کی داڑھی پکڑ کر کھینچنا، پھر موتی کے بجائے انگارے کا اٹھا لینا جس کی وجہ سے فرعون کا اسے قتل کرنے کا ارادہ ٹل گیا، پھر اس کا قبطی کو قتل کرنا اور وہاں سے خوف زدہ ہو کر نکلنا، پھر مخلوق کی دیکھ بھال کی تربیت کے لیے بکریاں چرانا(۲)۔ کہا جاتا ہے کہ ریوڑ سے ایک بکری کا بچہ بھاگ گیا تو اس نے دن کا بڑا حصہ اس کا پیچھا کیا یہاں تک کہ تھک گیا، پھر اسے پکڑا، چوما اور سینے سے لگایا اور کہا: "تو نے مجھے تھکا دیا اور خود بھی تھک گیا؛" اور وہ اس پر ناراض نہ ہوا۔ وہب بن منبہ نے کہا: اسی وجہ سے اللہ نے انہیں "کلیم" بنایا۔ اور یہ بات "النساء"(۳) میں گزر چکی ہے۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَلَبِثْتَ سِنِينَ فِي أَهْلِ مَدْيَنَ﴾ اس سے مراد ہے: دس سال، دونوں مدتوں میں سے زیادہ والی مدت پوری کی۔ وہب نے کہا: وہ شعیب کے پاس اٹھائیس سال رہے، جن میں سے دس سال ان کی بیٹی صفورہ کا مہر تھا، اور اٹھارہ سال وہ ان کے پاس رہے یہاں تک کہ ان کے ہاں اولاد پیدا ہوئی(۴)۔ اور اس کا قول: ﴿ثُمَّ جِئْتَ عَلَىٰ قَدَرٍ يَا مُوسَىٰ﴾ ابن عباس، قتادہ اور عبد الرحمن بن کیسان نے کہا: یعنی: نبوت اور رسالت کے موافق؛ کیونکہ انبیاء چالیس سال کی عمر میں ہی مبعوث کیے جاتے ہیں(۵)۔ مجاہد اور مقاتل نے کہا: "تقدیر پر" یعنی: وعدے کے مطابق۔ محمد بن کعب نے کہا: پھر تم اس تقدیر پر آئے جو

میں نے تمہارے لیے مقرر کی تھی کہ تم اس وقت آؤ گے(۶)۔ مطلب ایک ہی ہے، یعنی: تم اس وقت آئے جس میں...

(۱) اسے طبری نے ۱۶ / ۷۰ - ۷۱ میں روایت کیا ہے۔ (۲) قلمی نسخوں میں: "رعاية" ہے، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ اور اسی طرح کی خبر النکت والعیون ۳ / ۴۰۳ میں ہے۔ (۳) ۷ / ۲۲۵۔ (۴) تفسیر البغوی ۳ / ۲۱۸۔ (۵) اسے بغوی نے ۳ / ۲۱۸ میں عبد الرحمن بن کیسان سے ذکر کیا ہے، اور طبری نے ۱۶ / ۷۲ میں قتادہ سے اختصار کے ساتھ روایت کیا ہے۔ (۶) الوسیط للواحدی ۳ / ۲۰۷، اور تفسیر البغوی ۳ / ۲۱۸۔

Surah Ta-Ha: Verses 36 - 42 62

We intended to send you in it. And the poet said(1): He attained the caliphate, or it was a destiny for him, just as Moses came to his Lord by destiny. The saying of the Almighty: "And I have prepared you for Myself" [Surah Ta-Ha: 41]. Ibn Abbas said: that is: I chose you for My revelation and My message(2). And it was said: "I have prepared you": I created you, taken from workmanship(3). And it was said: I strengthened you and taught you so that you might convey My command and prohibition to My servants. "Go, you and your brother, with My signs" [Surah Ta-Ha: 42]. Ibn Abbas said: He means the nine signs that were sent down to him(4). "And do not slacken in My remembrance". Ibn Abbas said: [Do not] weaken, meaning: in the matter of the message; and Qatadah said so(5). And it was said: [Do not] flag. The poet said: Muhammad did not slacken since God forgave him what has passed and what remains(6). "Al-Wana" (the noun from 'taniya'): weakness and flagging, weariness and exhaustion. Imru' al-Qais said: A swift runner, when the swimming horses, despite weakness, stir up dust on the trampled hard ground(7). It is said: "I slackened (wanaytu) in the matter, I slacken (ani) with slackness (wanan or waniyan)", meaning: I weakened, so I am slackening (wanin), and a slackening she-camel (waniyah). And "I made it slack (awnaytuhu)": I weakened it and tired it out. And "so-and-so does not slacken (la yani) like this", meaning: he does not cease(8). And with this, Aban explained the meaning of the verse, and cited the saying of Tarafa:

---

(1) He is Jarir, and the verse is in his Diwan 416/1, and it has already been mentioned in 325/1. (2) Al-Wasit by al-Wahidi 207/3. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 404/3. (4) Al-Wasit by al-Wahidi 207/3, and Tafsir al-Baghawi 218/3. (5) Narrated by al-Tabari 73/16 - 74 from them similarly. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 404/3, and the rajaz is by al-'Ajjaj, and it is in his Diwan p. 67, and mentioned before in 279/9. (7) Diwan of Imru' al-Qais p. 20. Its commentator said: His saying: "Mas-hun", meaning: it pours out running as rain pours down. And "al-Sabihat": those that stretch their legs when they run as if they were swimming. And "al-Kadid": what is rough of the ground. And "al-Murakkal": that which the horses have kicked with their hooves, so it stirred up dust due to its hardness and the intensity of its impact. (8) Al-Sihah (W-N-Y).

सूरह ता-हा: आयतें 36 - 42 62

हमने आपको इसमें भेजने का इरादा किया। और कवि ने कहा(1): उसने खिलाफत प्राप्त की, या यह उसके लिए एक तकदीर (निर्धारित) थी, जैसे मूसा अपने रब के पास एक तकदीर (निर्धारित समय) पर आए। अल्लाह तआला का कथन: "और मैंने तुम्हें अपने लिए तैयार किया है" [सूरह ता-हा: 41]। इब्न अब्बास ने कहा: यानी: मैंने तुम्हें अपने वह्य (प्रकाशना) और अपने संदेश के लिए चुना है(2)। और कहा गया: "मैंने तुम्हें तैयार किया": मैंने तुम्हें बनाया, जो 'सनआ' (शिल्प/निर्माण) से लिया गया है(3)। और कहा गया: मैंने तुम्हें शक्तिशाली बनाया और तुम्हें सिखाया ताकि तुम मेरे बंदों तक मेरे आदेश और निषेध पहुँचा सको। "जाओ, तुम और तुम्हारा भाई, मेरी निशानियों के साथ" [सूरह ता-हा: 42]। इब्न अब्बास ने कहा: उनका तात्पर्य उन नौ निशानियों से है जो उन पर उतारी गई थीं(4)। "और मेरी याद में ढिलाई न करना"। इब्न अब्बास ने कहा: कमजोर न पड़ना, यानी: संदेश के मामले में; और कतादा ने भी यही कहा(5)। और कहा गया: सुस्त न पड़ना। कवि ने कहा: मुहम्मद ने तब से ढिलाई नहीं की जब से अल्लाह ने उनके पिछले और अगले (गुनाह) माफ कर दिए(6)। 'अल-वनी': कमजोरी और सुस्ती, थकावट और क्लांति। इमरु अल-कैस ने कहा: एक तेज़ दौड़ने वाला, जब तैरते हुए घोड़े, कमजोरी के बावजूद, रौंदी हुई सख्त ज़मीन पर धूल उड़ाते हैं(7)। कहा जाता है: "मैंने मामले में ढिलाई की (वनैतु), मैं ढिलाई करता हूँ (अनी) ढिलाई के साथ (वनन या वनियन)", यानी: मैं कमजोर हो गया, तो मैं ढीला (वानिन) हूँ, और एक ढीली ऊंटनी (वानियाह)। और "मैंने उसे ढीला कर दिया (औनैतुहु)": मैंने उसे कमजोर कर दिया और थका दिया। और "फलां ऐसा करने से नहीं थकता (ला यानी)", यानी: वह लगातार करता रहता है(8)। और इसी के साथ अबान ने आयत के अर्थ की व्याख्या की, और तरफा के कथन का प्रमाण दिया:

---

(1) वह जरीर है, और शेर उसके दीवान 416/1 में है, और यह 325/1 में पहले आ चुका है। (2) अल-वाहिदी की अल-वसीत 207/3। (3) अल-नुकात वल-उयून 404/3। (4) अल-वाहिदी की अल-वसीत 207/3, और तफ़सीर अल-बग़वी 218/3। (5) अल-तबरी 73/16 - 74 ने उनसे इसी तरह रिवायत की है। (6) अल-नुकात वल-उयून 404/3, और रजज़ अल-अज्जाज का है, और यह उनके दीवान पृष्ठ 67 में है, और पहले 279/9 में उल्लेखित है। (7) इमरु अल-कैस का दीवान पृष्ठ 20। इसके व्याख्याकार ने कहा: उनका कथन: "मसह", यानी: वह दौड़ को ऐसे उंडेलता है जैसे बारिश उंडेलती है। और "अल-साबिहात": वे जो दौड़ते समय अपने पैर फैलाते हैं जैसे कि वे तैर रहे हों। और "अल-कदीद": ज़मीन का ऊबड़-खाबड़ हिस्सा। और "अल-मुरक्कल": वह जिसे घोड़ों ने अपने

खुरों से रौंदा हो, जिससे उसकी कठोरता और प्रहार की तीव्रता के कारण धूल उड़ गई हो। (8) अल-सिहाह (व-न-य)।

سورہ طہٰ: آیات ٣٦ - ٤٢ ٦٢

ہم نے تمہیں اس میں بھیجنے کا ارادہ کیا۔ اور شاعر نے کہا(١): اس نے خلافت حاصل کی، یا یہ اس کے لیے ایک تقدیر تھی، جیسا کہ موسیٰ اپنے رب کے پاس ایک مقررہ وقت (تقدیر) پر آئے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَٱصْطَنَعْتُكَ لِنَفْسِي﴾ [طہٰ: ٤١]۔ ابن عباس نے کہا: یعنی: میں نے تمہیں اپنی وحی اور اپنی رسالت کے لیے چن لیا ہے(٢)۔ اور کہا گیا: "اصْطَنَعْتُكَ": میں نے تجھے پیدا کیا، یہ لفظ 'صنعت' سے ماخوذ ہے(٣)۔ اور کہا گیا: میں نے تمہیں قوت بخشی اور تمہیں سکھایا تاکہ تم میرے بندوں تک میرا امر و نہی پہنچا سکو۔ ﴿اذْهَبْ أَنتَ وَأَخُوكَ بِآيَاتِي﴾ [طہٰ: ٤٢]۔ ابن عباس نے کہا: اس سے مراد وہ نو نشانیاں ہیں جو ان پر نازل کی گئی تھیں(٤)۔ ﴿وَلَا تَنِيَا فِي ذِكْرِي﴾۔ ابن عباس نے کہا: تم دونوں کمزور نہ پڑنا، یعنی: رسالت کے معاملے میں؛ اور یہی قتادہ نے کہا ہے(٥)۔ اور کہا گیا: تم سست نہ پڑنا۔ شاعر نے کہا: محمد (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) نے اس وقت سے سستی نہیں کی جب سے اللہ نے ان کے اگلے پچھلے (گناہ) معاف فرما دیے(٦)۔ اور 'ونیٰ': کمزوری، سستی، تھکن اور ماندگی۔ امراء القیس نے کہا: ایک تیز رفتار (گھوڑا)، جب تیرنے والے (تیز رفتار) گھوڑے سستی اور تھکن کے باوجود، سخت اور پامال زمین پر گرد اڑاتے ہیں(٧)۔ اور کہا جاتا ہے: "ونيتُ في الأمر أني ونياً"، یعنی: میں کمزور پڑ گیا، پس میں سست (وانٍ) ہوں، اور سست اونٹنی (وانية)۔ اور "أونيتها أنا": میں نے اسے کمزور کر دیا اور تھکا دیا۔ اور "فلاں لا يني كذا"، یعنی: وہ مسلسل ایسا کرتا رہتا ہے، باز نہیں آتا(٨)۔ اور اسی سے ابان نے آیت کے معنی کی تفسیر کی، اور طرفہ کے قول سے استدلال کیا:

---

(١) وہ جریر ہے، اور یہ شعر اس کے دیوان ٤١٦/١ میں ہے، اور اس کا ذکر ٣٢٥/١ میں گزر چکا ہے۔ (٢) الواحدی کی الوسیط ٢٠٧/٣۔ (٣) النکت والعیون ٤٠٤/٣۔ (٤) الواحدی کی الوسیط

٢٠٧/٣، اور تفسير البغوى ٢١٨/٣۔ (٥) طبری نے ٧٣/١٦ - ٧٤ میں ان دونوں سے اسی طرح روایت کی ہے۔ (٦) النکت والعیون ٤٠٤/٣، اور یہ رجز العجاج کا ہے، اور اس کے دیوان ص ٦٧ میں ہے، اور ص ٢٧٩/٩ میں گزر چکا ہے۔ (٧) دیوان امراء القیس ص ٢٠۔ اس کے شارح نے کہا: ان کا قول: "مسح"، یعنی: وہ دوڑنے کو ایسے انڈیلتا ہے جیسے بارش کا انڈیلنا۔ اور "السابحات": وہ گھوڑے جو دوڑتے وقت اپنے ہاتھ پھیلاتے ہیں گویا وہ تیر رہے ہوں۔ اور "الکدید": زمین کا وہ حصہ جو سخت ہو۔ اور "المرکل": وہ زمین جسے گھوڑوں نے اپنے سموں سے روندا ہو، پس اس کی سختی اور ضرب کی شدت کی وجہ سے گرد اڑی ہو۔ (٨) الصحاح (ونی)۔

Page 63 Surah Taha: Verses 36 - 44

As if the towering cauldrons before them were domes they built, never ceasing to boil.(1) And from Ibn Abbas also: "Do not slow down."(2) And in the reading of Ibn Mas'ud: "And do not weaken in My remembrance"(3), and My praise, My glorification, and conveying My message. Allah Almighty's saying: {Go, both of you, to Pharaoh. Indeed, he has transgressed (43). And speak to him with gentle speech that perhaps he may be reminded or fear [Allah] (44)}. In it are four matters: First: Allah's saying: {Go, both of you}. He said at the beginning of the verse: {Go, you and your brother, with My signs}. And He said here: "Go, both of you". It was said: Allah Almighty commanded Moses and Aaron in this verse to proceed with the call to Pharaoh. He addressed Moses alone first as an honor for him(4), then repeated it for emphasis(5). It was also said: He clarified by this that the going of only one of them is not sufficient. And it was said: The first was a command to go to all people, and the second was to go to Pharaoh(6). Second: In His saying: {And speak to him with gentle speech}, there is evidence for the permissibility of commanding good and forbidding evil, and that this should be through gentleness of speech for one who has power and has been guaranteed protection. Do you not see He said: {And speak to him with gentle speech}, and He said: {Fear not. Indeed, I am with you both; I hear and I see} (7) [Verse: 46]. So how about us? We are more worthy of that. And then, the commander of good and the forbidder of evil will achieve what he desires and attain his goal, and this is clear.

Footnotes: (1) We did not find it in the diwan of Tarafa, and similar speech is in Al-Nukat wa Al-'Uyun 3/404. (2) Reported by Ibn Abi Hatim as in Al-Durr Al-Manthur 4/301. (3) Al-Muharrar Al-Wajiz 4/45. (4) Al-Muharrar Al-Wajiz 4/45. (5) Al-Wasit by Al-Wahidi 3/207, and Zad Al-Masir 5/287. (6) Tafsir Al-Razi 22/58. (7) Ahkam Al-Quran by Ibn Al-Arabi 3/1248.

पृष्ठ 63 सूरह ताहा: आयत 36 - 44

जैसे कि उनके सामने ऊंचे कड़ाहे गुंबद हों जो उन्होंने बनाए थे, वे कभी उबलना बंद नहीं करते।(1) और इब्न अब्बास से भी: "सुस्त मत हो।" (2) और इब्न मसूद के पाठ में: "और मेरी याद में सुस्ती मत करो" (3), और मेरी प्रशंसा, मेरी महिमा और मेरा संदेश पहुँचाने में। अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {जाओ तुम दोनों फ़िरौन के पास, निस्संदेह उसने सरकशी की है (43)। फिर उससे नरम बात करना, शायद वह नसीहत पकड़े या डर जाए (44)}। इसमें चार बातें हैं: पहली: अल्लाह का कथन: {जाओ तुम दोनों}। आयत की शुरुआत में उसने कहा: {जाओ तुम और तुम्हारा भाई मेरी निशानियों के साथ}। और यहाँ कहा: "जाओ तुम दोनों"। कहा गया: अल्लाह सर्वशक्तिमान ने इस आयत में मूसा और हारून को फ़िरौन की दावत (बुलावे) के लिए जाने का आदेश दिया। उसने पहले मूसा को अकेले संबोधित किया उनके सम्मान के लिए (4), फिर ताकीद (ज़ोर देने) के लिए दोहराया (5)। यह भी कहा गया: इसके द्वारा उन्होंने स्पष्ट किया कि उनमें से किसी एक का जाना पर्याप्त नहीं है। और कहा गया: पहला सभी लोगों के पास जाने का आदेश था, और दूसरा फ़िरौन के पास जाने का (6)। दूसरी: अल्लाह के कथन में: {फिर उससे नरम बात करना}, यह नेकी का हुक्म देने और बुराई से रोकने की अनुमति का प्रमाण है, और यह कि उस व्यक्ति के लिए नरम बात होनी चाहिए जिसके पास शक्ति हो और जिसे सुरक्षा की गारंटी दी गई हो। क्या आप नहीं देखते कि उसने कहा: {फिर उससे नरम बात करना}, और कहा: {डरो मत, मैं तुम्हारे साथ हूँ, सुनता और देखता हूँ}(7) [आयत: 46]। तो हमारा क्या हाल होना चाहिए, हम तो इसके और भी अधिक हकदार हैं। और तब, नेकी का हुक्म देने वाला और बुराई से रोकने वाला अपनी इच्छित वस्तु प्राप्त कर लेगा और अपने उद्देश्य में सफल हो जाएगा, और यह स्पष्ट है।

पाद टिप्पणियाँ: (1) हमें यह तरफ़ा के दीवान में नहीं मिला, और इसी तरह की बात अन-नुकात वल-उयून 3/404 में है। (2) इसे इब्न अबी हातिम ने उद्धृत किया है जैसा कि अद-दुर अल-मंसूर 4/301 में है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/45। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/45। (5) अल-वाहिदी की अल-वसीत 3/207, और ज़ाद अल-मसीर 5/287। (6) तफ़सीर अल-राज़ी 22/58। (7) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3/1248।

صفحہ 63 سورہ طہٰ: آیات 36 - 44

گویا ان کے سامنے اونچی دیگیں گنبد ہوں جو انہوں نے بنائے ہوں، وہ کبھی ابلنا بند نہیں ہوتیں۔ (1) اور ابن عباس سے بھی مروی ہے: "تم دونوں سستی نہ کرنا" (2)۔ اور ابن مسعود کی قرأت میں ہے: "اور میری یاد میں سستی نہ کرنا" (3)، اور میری حمد و ثنا اور میرا پیغام پہنچانے میں۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {تم دونوں فرعون کے پاس جاؤ، بیشک اس نے سرکشی کی ہے (43)۔ پھر اس سے نرمی سے بات کرنا، شاید وہ نصیحت حاصل کرے یا ڈر جائے (44)}۔ اس میں چار مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {تم دونوں جاؤ}۔ آیت کے شروع میں فرمایا: {تم اور تمہارا بھائی میری نشانیاں لے کر جاؤ}۔ اور یہاں فرمایا: "تم دونوں جاؤ"۔ کہا گیا: اللہ تعالیٰ نے اس آیت میں موسیٰ اور ہارون کو فرعون کی دعوت کی طرف جانے کا حکم دیا، اور پہلے موسیٰ کو تنہا ان کی تکریم کے طور پر مخاطب کیا (4)، پھر تاکید کے لیے دوبارہ فرمایا (5)۔ اور یہ بھی کہا گیا: اس سے واضح کیا کہ ان میں سے ایک کا جانا کافی نہیں۔ اور کہا گیا: پہلا حکم سب لوگوں کی طرف جانے کا تھا، اور دوسرا فرعون کے پاس جانے کا (6)۔ دوسرا: اللہ تعالیٰ کے ارشاد میں: {پس اس سے نرم گفتگو کرنا}، اس میں امر بالمعروف اور نہی عن المنکر (نیکی کا حکم دینے اور برائی سے روکنے) کے جواز پر دلیل ہے، اور یہ کہ یہ بات اس شخص کے لیے نرمی سے ہونی چاہیے جس کے پاس طاقت ہو اور جسے تحفظ کی ضمانت دی گئی ہو۔ کیا آپ نہیں دیکھتے کہ اس نے فرمایا: {پس اس سے نرم گفتگو کرنا}، اور فرمایا: {تم دونوں مت ڈرو، میں تمہارے ساتھ ہوں، سنتا اور دیکھتا ہوں} (7) [آیت: 46]۔ تو ہمارا کیا حال ہونا چاہیے، ہم تو اس کے زیادہ حقدار ہیں۔ اور تب، امر کرنے والا اور نہی کرنے والا اپنی مطلوبہ چیز حاصل کر لے گا اور اپنے مقصد میں کامیاب ہو جائے گا، اور یہ بات واضح ہے۔

حواشی: (1) ہمیں یہ طرفہ کے دیوان میں نہیں ملا، اور اس جیسی بات النکت والعیون 3/404 میں ہے۔ (2) اسے ابن ابی حاتم نے روایت کیا جیسا کہ الدر المنثور 4/301 میں ہے۔ (3) المحرر الوجیز 4/45۔ (4) المحرر الوجیز 4/45۔ (5) الواحدی کی الوسیط 3/207، اور زاد المسیر 5/287۔ (6) تفسیر الرازی 22/58۔ (7) ابن العربی کی احکام القرآن 3/1248۔

Surah Ta-Ha: Verses 43 - 44 64

The third point: People differed regarding the meaning of His saying: "softly" (layyinan). A group among them, including Al-Kalbi and Ikrimah, said: It means: address him by his kunya (honorific title). Ibn Abbas, Mujahid, and Al-Suddi also said this. It was then said: his kunya was Abu Al-Abbas. Some said: Abu Al-Walid. Others said: Abu Murrah (1). Based on this view, calling a disbeliever by a kunya is permissible if he is prominent (2), honorable, and there is hope for his conversion to Islam. It may also be permissible even if there is no hope for his conversion, because hope is not a definitive reality that necessitates an action. The Prophet ﷺ said: "If a nobleman of a people comes to you, honor him" (3), and he did not say, "even if you hope for his conversion to Islam" (4). Calling him by his kunya is part of honoring him (5). The Prophet ﷺ said to Safwan bin Umayyah: "Dismount, O Abu Wahb" (6), thus using his kunya. He also said to Sa'd: "Did you not hear what Abu Hubab says?" meaning Abdullah bin Ubayy (7).

It is narrated in the Isra'iliyyat that Moses, peace be upon him, stood at Pharaoh's door for a year, finding no messenger to deliver his word until he came out. Then what Allah narrated to us of that happened to him. This was a consolation for those believers who came after him in their conduct with oppressors, and your Lord knows best who is guided (8).

It was said: Moses said to him: Believe in what I have brought and worship the Lord of the worlds, on the condition that you will have youth that does not wither until death, and sovereignty that will not be taken from you until death, and your life will be extended for four hundred years.

(1) Al-Waseet by Al-Wahidi 3/207, Zad al-Masir 5/288, and Tafsir al-Baghawi 3/219. (2) In (Kh) and (F): "wajhan". (3) Narrated by Ibn Majah (3712) from the hadith of Ibn Umar, may Allah be pleased with them both. Al-Busiri said: In its chain is Sa'id bin Muslimah, and he is weak. (4) In (M): "in Islamih". (5) Al-Tamhid 12/35. (6) Narrated by Malik in Al-Muwatta 2/543-544 from Al-Zuhri as a mursal report. Ibn Abd al-Barr said in Al-Tamhid 12/19: I do not know this hadith to be connected through a sahih chain, yet it is a well-known hadith, famous among scholars of biography... and the fame of this hadith is stronger than its chain, if Allah wills. (7) Part of a long hadith narrated by Al-Bukhari (6207), Muslim (1798), and Salaf 2/315. Sa'd is Ibn 'Ubadah, may Allah be pleased with him. (8) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1248.

सूरह ता-हा: आयतें 43 - 44 64

तीसरा बिंदु: लोगों ने अल्लाह के इस कथन "नरमी से" (लय्यनन) के अर्थ में मतभेद किया है। उनमें से एक समूह, जिसमें अल-कल्बी और इकरीमा शामिल हैं, ने कहा: इसका अर्थ है उसे उसकी कुनियत (सम्मानजनक उपाधि) से संबोधित करो। इब्न अब्बास, मुजाहिद और अल-सुद्दी ने भी यही कहा है। फिर कहा गया: उसकी कुनियत अबू अल-अब्बास थी। कुछ ने कहा: अबू अल-वलीद। दूसरों ने कहा: अबू मुर्रा (1)। इस विचार के अनुसार, किसी काफ़िर को कुनियत से पुकारना जायज़ है यदि वह प्रतिष्ठित (2) और सम्मानित हो, और उसके इस्लाम स्वीकार करने की आशा हो। यह भी जायज़ हो सकता है भले ही उसके इस्लाम लाने की कोई उम्मीद न हो; क्योंकि उम्मीद कोई निश्चित वास्तविकता नहीं है जो किसी कार्य को अनिवार्य बनाती है। पैगंबर ﷺ ने फरमाया: "यदि किसी कौम का कोई सम्मानित व्यक्ति तुम्हारे पास आए, तो उसका सम्मान करो" (3), और उन्होंने यह नहीं कहा, "भले ही तुम्हें उसके इस्लाम लाने की उम्मीद हो" (4)। उसे उसकी कुनियत से पुकारना सम्मान देने का एक हिस्सा है (5)। पैगंबर ﷺ ने सफवान बिन उमैया से कहा: "उतरो, ऐ अबू वहब" (6), इस प्रकार उनकी कुनियत का उपयोग किया। उन्होंने साद से भी कहा: "क्या तुमने नहीं सुना कि अबू हबाब क्या कहता है?" यानी अब्दुल्ला बिन उबै (7)।

इसराइली कहानियों (इसराइलियात) में वर्णित है कि मूसा (उन पर शांति हो) फिरौन के दरवाज़े पर एक साल तक खड़े रहे, उन्हें अपनी बात पहुँचाने के लिए कोई दूत नहीं मिला जब तक कि वह बाहर नहीं आया। फिर वही हुआ जो अल्लाह ने हमें बयान किया है। यह उन ईमान वालों के लिए तसल्ली थी जो उनके बाद आए और अत्याचारियों के साथ उनके आचरण में मार्गदर्शन करती है, और आपका रब बेहतर जानता है कि कौन हिदायत पर है (8)।

कहा गया है: मूसा ने उससे कहा: जो मैं लेकर आया हूँ उस पर ईमान लाओ और दुनिया के रब की इबादत करो, इस शर्त पर कि तुम्हारे पास ऐसी जवानी होगी जो मौत तक नहीं ढलेगी, और ऐसी बादशाहत होगी जो मौत तक तुमसे नहीं छीनी जाएगी, और तुम्हारी उम्र चार सौ साल बढ़ा दी जाएगी।

(1) अल-वासित (अल-वाहिदी द्वारा) 3/207, ज़ाद अल-मसीर 5/288, और तफ़सीर अल-बगवी 3/219। (2) (ख) और (फ) संस्करणों में: "वजहन"। (3) इब्न माजाह (3712) ने इसे इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से उद्धृत किया है। अल-बूसिरी ने कहा: इसकी श्रृंखला में सईद बिन

मुस्लिमा है, और वह कमज़ोर है। (4) (म) संस्करण में: "उनके इस्लाम में"। (5) अल-तम्हीद 12/35। (6) मालिक ने अल-मुवत्ता 2/543-544 में इसे अल-ज़ुहरी से मुरसल के रूप में उद्धृत किया है। इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तम्हीद 12/19 में कहा: मैं नहीं जानता कि यह हदीस किसी सही श्रृंखला से जुड़ती है, फिर भी यह एक प्रसिद्ध हदीस है, जो जीवनीकारों के बीच जानी जाती है... और इस हदीस की प्रसिद्धि इसकी श्रृंखला से अधिक मजबूत है, इंशा अल्लाह। (7) एक लंबी हदीस का हिस्सा जिसे अल-बुखारी (6207), मुस्लिम (1798), और सलफ 2/315 ने उद्धृत किया है। साद यहाँ साद इब्न उबादा (रज़ियल्लाहु अन्हु) हैं। (8) अहकाम अल-कुरआन (इब्न अल-अरबी द्वारा) 3/1248।

سورہ طہٰ: آیت 43 - 44 ٦٤

تیسری بات: لوگوں نے اللہ تعالیٰ کے فرمان «لیّناً» (نرمی سے) کے معنی میں اختلاف کیا ہے۔ ان میں سے ایک گروہ جس میں کلبی اور عکرمہ شامل ہیں، کا کہنا ہے کہ اس کا مطلب ہے: اسے اس کی کنیت سے پکارو۔ یہی بات ابن عباس، مجاہد اور سدی نے بھی کہی ہے۔ پھر کہا گیا کہ اس کی کنیت ابو العباس تھی۔ کسی نے کہا: ابو الولید۔ اور کسی نے کہا: ابو مرہ (1)؛ پس اس قول کے مطابق کافر کو کنیت سے پکارنا جائز ہے اگر وہ صاحبِ وجاہت (2) اور معزز ہو، اور اس کے اسلام لانے کی امید ہو۔ یہ بھی جائز ہو سکتا ہے اگرچہ اس کے اسلام لانے کی امید نہ ہو؛ کیونکہ امید کوئی ایسی حقیقت نہیں ہے جو عمل کو واجب کرتی ہو۔ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: ”جب تمہارے پاس کسی قوم کا معزز شخص آئے تو اس کی عزت کرو“ (3) اور آپ نے یہ نہیں فرمایا: ”اگرچہ تمہیں اس کے اسلام لانے کی امید ہو“ (4)، اور کنیت سے پکارنا عزت افزائی میں شامل ہے (5)۔ نبی کریم ﷺ نے صفوان بن امیہ سے فرمایا: ”اے ابو وہب! اترو“ (6) پس انہیں ان کی کنیت سے پکارا۔ اور حضرت سعد سے فرمایا: ”کیا تم نے نہیں سنا جو ابو حباب کہتا ہے؟“ اس سے مراد عبداللہ بن ابی (7) تھا۔

اور اسرائیلیات میں مروی ہے کہ موسیٰ علیہ السلام فرعون کے دروازے پر ایک سال تک کھڑے رہے، انہیں کوئی ایسا قاصد نہیں ملا جو ان کی بات پہنچاتا یہاں تک کہ وہ باہر نکلا، پھر ان کے ساتھ وہی پیش آیا جو اللہ نے ہمیں بیان کیا ہے، اور یہ ان کے بعد آنے والے مومنوں کے لیے ان کے ظالموں کے ساتھ طرزِ عمل میں تسلی کا باعث تھا، اور آپ کا رب ہدایت پانے والوں کو خوب جانتا ہے (8)۔

اور کہا گیا کہ حضرت موسیٰ نے اس سے کہا: تم اس پر ایمان لاؤ جو میں لے کر آیا ہوں، اور رب العالمین کی عبادت کرو، اس شرط پر کہ تمہیں ایسی جوانی ملے گی جو موت تک ختم نہ ہوگی، اور ایسی بادشاہت جو موت تک تم سے چھینی نہ جائے گی، اور تمہاری عمر میں چار سو سال کا اضافہ کر دیا جائے گا۔

(1) الوسیط للواحدی 3/ 207، وزاد المسیر 5/ 288، وتفسیر البغوی 3/ 219۔ (2) (خ) اور (ف) کے نسخوں میں: "وجهاً"۔ (3) اسے ابن ماجہ (3712) نے ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ بوصیری نے کہا: اس کی سند میں سعید بن مسلمہ ہے، اور وہ ضعیف ہے۔ (4) (م) کے نسخے میں: "فی اسلامہ"۔ (5) التمہید 12/ 35۔ (6) اسے امام مالک نے مؤطا 2/ 543 - 544 میں امام زہری سے مرسل روایت کیا ہے۔ ابن عبد البر نے التمہید 12/ 19 میں کہا: میں نہیں جانتا کہ یہ حدیث کسی صحیح سند سے متصل ہے، اور یہ ایک مشہور حدیث ہے، سیرت نگاروں کے ہاں جانی پہچانی ہے... اور اس حدیث کی شہرت اس کی سند سے زیادہ قوی ہے، انشاء اللہ۔ (7) ایک طویل حدیث کا ٹکڑا ہے جسے بخاری (6207)، مسلم (1798)، اور سلف 2/ 315 نے روایت کیا ہے، اور سعد سے مراد سعد بن عبادہ رضی اللہ عنہ ہیں۔ (8) احکام القرآن لابن العربی 3/ 1248۔

Surah Taha: Verses 43 - 44 65

Then if I die, you will enter Paradise. This is "soft speech." Ibn Mas'ud said: Soft speech is the Almighty's saying: {Say, "Would you [be willing to] purify yourself? And let me guide you to your Lord so you would fear [Him]?"} [An-Nazi'at: 18-19]. It has been said: Soft speech is Moses' saying: "O Pharaoh, indeed we are messengers of your Lord, the Lord of the worlds." He addressed him with this title because it was more beloved to him than anything else that was said to him, just as we use titles like "the King" and the like. I say: Soft speech is speech that has no roughness in it. It is said: something became soft (lana), it softens (yaleenu) with softness (linan), a soft thing (layyin), and 'layn' is a lightened form of it, and the plural is 'alina'(3). Since Moses was commanded to speak to Pharaoh with soft speech, then those beneath him are more deserving of following that example in their address and in commanding right in their speech. The Almighty said: {And speak to people good [words]} [Al-Baqarah: 83], according to what has been previously explained in "Al-Baqarah"(4), and praise be to Allah. Fourth: The Almighty's saying: {that perhaps he may be reminded or fear [Allah]} means: based on your hope and expectation. The expectation in it is only attributed to the human perspective(5); this was said by the great grammarians, Sibawayh and others(6). It has been previously mentioned at the beginning of "Al-Baqarah"(7). Al-Zajjaj said(8): "L'alla" (perhaps/maybe) is a word of hope and expectation, so He addressed them in terms they understand. It was also said: "L'alla"...

(1) Al-Waseet by Al-Wahidi 3/207, and Tafsir Al-Baghawi 3/219. See also Tafsir Al-Razi 22/58. (2) His saying: "than anything else," from (M). (3) Al-Sihah (Layn). (4) 2/233. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/46. (6) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 3/357. (7) 1/342. (8) In Ma'ani al-Qur'an 3/357.

सूरा ता-हा: आयत 43 - 44 65

तो अगर मैं मर जाऊं तो तुम जन्नत में दाखिल हो जाओगे। यही 'नरम बात' (अल-क़ौल अल-लय्यिन) है। इब्न मसूद ने कहा: नरम बात अल्लाह का यह फरमान है: {कहो: क्या तू चाहता है कि संवर जाए? और मैं तुझे तेरे रब की तरफ राह दिखाऊं ताकि तू डरे?} [अन-नाज़िआत: 18-19]। और यह भी कहा गया है: नरम बात मूसा का यह कहना है: "ऐ फिरौन, बेशक हम तेरे रब, तमाम जहानों के रब के रसूल हैं।" उन्होंने उसे इस नाम से पुकारा क्योंकि यह उसे किसी भी अन्य बात से अधिक प्रिय था जो उससे कही गई थी, जैसे कि हमारे यहाँ 'बादशाह' आदि नामों से पुकारा जाता है। मैंने कहा: नरम बात वह बात है जिसमें कोई खुरदरापन न हो। कहा जाता है: कोई चीज़ नरम हो गई (लाना), वह नरम होती है (यलीन), एक नरम चीज़ (लय्यिन), और 'लयन' इसका एक हल्का रूप है, और बहुवचन 'अलीना'(3) है। यदि मूसा को फिरौन से नरम बात करने का आदेश दिया गया था, तो उनके बाद के लोगों को अपने संबोधन में और अपनी बातचीत में नेकी का हुक्म देने में इसका पालन करना और भी उचित है। अल्लाह तआला ने फरमाया: {और लोगों से भली बात कहो} [अल-बक़रा: 83], जैसा कि "अल-बक़रा" में पहले बताया जा चुका है(4), और अल्लाह की प्रशंसा है। चौथा: अल्लाह तआला का फरमान: {ताकि वह नसीहत हासिल करे या डरे} का अर्थ है: तुम्हारी उम्मीद और आशा के आधार पर। इसमें उम्मीद केवल इंसानी नज़रिए(5) से है; यह बड़े व्याकरणविदों, सिबवैह और अन्य लोगों(6) द्वारा कहा गया था। इसका उल्लेख "अल-बक़रा"(7) की शुरुआत में पहले ही आ चुका है। अल-ज़ज्जाज ने कहा(8): "लअल्ला" (शायद) उम्मीद और आशा का शब्द है, इसलिए उसने उन्हें उसी अंदाज़ में संबोधित किया जिसे वे समझते हैं। और कहा गया: "लअल्ला"...

(1) अल-वसीत - अल-वाहिदी 3/207, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/219। तफ़सीर अल-राज़ी 22/58 भी देखें। (2) उनका कहना: "किसी भी अन्य बात से", (म) से। (3) अल-सिहाह (लयन)। (4) 2/233. (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/46. (6) मा'नी अल-क़ुरान - अल-ज़ज्जाज 3/357. (7) 1/342. (8) मा'नी अल-क़ुरान में 3/357।

سورہ طہٰ: آیات 43 - 44 65

پس اگر میں مر گیا تو تم جنت میں داخل ہو جاؤ گے۔ تو یہ "نرم بات" (القول اللین) ہے۔ ابن مسعود نے کہا: نرم بات اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: {پس کہو: کیا تو چاہتا ہے کہ پاک ہو جائے؟ اور میں تجھے تیرے رب کی طرف راہ دکھاؤں تاکہ تو ڈرے؟} [النازعات: 18-19]۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: نرم بات موسیٰ کا یہ کہنا ہے: "اے فرعون، بے شک ہم تیرے رب، جہانوں کے رب کے رسول ہیں۔" انہوں نے اسے اس نام سے پکارا کیونکہ یہ اسے کسی بھی دوسری بات سے زیادہ پسند تھا جو اس سے کہی گئی، جیسا کہ ہمارے ہاں "بادشاہ" وغیرہ کہا جاتا ہے۔ میں نے کہا: نرم بات وہ بات ہے جس میں کوئی سختی نہ ہو، کہا جاتا ہے: چیز نرم ہوگئی (لان)، وہ نرم ہوتی ہے (یلین)، نرم چیز (لین)، اور 'لَین' اس کا مخفف ہے، اور جمع 'الیناء'(3) ہے۔ پس جب موسیٰ کو فرعون سے نرم بات کرنے کا حکم دیا گیا، تو ان سے کم تر لوگ اپنی گفتگو میں اور نیکی کا حکم دینے میں اس کی پیروی کے زیادہ حقدار ہیں۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور لوگوں سے اچھی بات کہو} [البقرۃ: 83]، جیسا کہ "البقرہ" میں پہلے اس کی وضاحت ہو چکی ہے(4)، اور اللہ ہی کے لیے تمام تعریفیں ہیں۔ چوتھا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {تاکہ وہ نصیحت حاصل کرے یا ڈرے} اس کا مطلب ہے: تمہاری امید اور توقع پر۔ پس اس میں توقع صرف انسانوں کی جانب سے ہے(5)؛ یہ بڑے ماہرینِ نحو، سیبویہ اور دیگر(6) نے کہا ہے۔ اور یہ "البقرہ"(7) کے شروع میں گزر چکا ہے۔ زجاج نے کہا(8): "لعل" (شاید) امید اور توقع کا لفظ ہے، چنانچہ اس نے انہیں اسی انداز میں مخاطب کیا جسے وہ سمجھتے ہیں۔ اور کہا گیا: "لعل"...

(1) الوسیط للواحدی 3/ 207 ، وتفسیر البغوی 3/ 219۔ نیز دیکھئے تفسیر الرازی 22/ 58۔ (2) ان کا قول: اس کے علاوہ سے، (م) سے۔ (3) الصحاح (لین)۔ (4) 2/ 233۔ (5) المحرر الوجیز 4/ 46۔ (6) معانی القرآن للزجاج 3/ 357۔ (7) 1/ 342۔ (8) معانی القرآن میں 3/ 357۔

Surah Taha: Verses 43 - 45

66

Here [the word 'la'alla'] is in the sense of an inquiry, and the meaning is: see if he remembers (1). It was said: it means 'so that' (2). And it was said: it is information from Allah Almighty about what Harun said to Musa: perhaps he will remember or fear; this was stated by Al-Hasan.

It was also said: that 'la'alla' and 'asa' in the entire Quran are for what has already occurred. Pharaoh did remember when he was overtaken by drowning and feared, so he said: {I believe that there is no god except Him in whom the Children of Israel believe, and I am of the Muslims} [Yunus: 90]. But that did not benefit him; this was stated by Abu Bakr Al-Warraq (3) and others.

Yahya ibn Mu'adh said regarding this verse: This is Your kindness towards one who says: 'I am the God', so what is Your kindness towards one who says: 'You are the God' (4)?!

It was said: Pharaoh leaned towards Moses' words when he called him, and he consulted his wife, who believed and advised him to believe. Then he consulted Haman, who said: Do not do it; after being a master, you will become a subject, and after being a lord, you will become the ruled (5). He said to him: I will return you to being a youth, so he dyed his beard black, and he was the first to dye it (6).

The words of the Almighty: {They said, "Our Lord, indeed we fear that he will hasten [punishment] against us or that he will transgress." 45}

The words of the Almighty: {They said, "Our Lord, indeed we fear that he will hasten [punishment] against us or that he will transgress."} Al-Dahhak said: "yafruta" means to hasten. He said: and "yatgha" means to transgress. Al-Nahhas (7) said: The estimation is: we fear that he will act prematurely against us.

---

(1) Al-Samin rejected this in Al-Durr 8/43: its being interrogative, saying: Inquiry is impossible in the right of Allah Almighty, just as hope (expectation) is impossible. (2) Al-Wasit by Al-Wahidi 3/208, and Zad Al-Masir 5/288. (3) Mentioned by Al-Baghawi 3/219. (4) Narrated by Al-Wahidi in Al-Wasit 3/208. (5) Al-Wasit by Al-Wahidi 3/207, and Tafsir Al-Baghawi 3/219. (6) Reported by Al-Suyuti in Al-Jami' al-Saghir (Fayd al-Qadir 3/93) and attributed to Al-Daylami in Al-Firdaws, on the authority of Anas (may Allah be pleased with him), and indicated its weakness. (7) In I'rab al-Qur'an 3/39-40.

सूरह ताहा: आयतें 43 - 45

66

यहाँ [शब्द 'ला'अल्ला'] पूछताछ के अर्थ में है, और अर्थ है: देखो क्या वह याद करता है (1)। कहा गया है: इसका अर्थ 'ताकि' है (2)। और यह भी कहा गया है: यह अल्लाह सर्वशक्तिमान की ओर से हारून द्वारा मूसा से कही गई बात की सूचना है: शायद वह याद रखे या डरे; यह अल-हसन ने कहा है।

यह भी कहा गया है: पूरे कुरान में 'ला'अल्ला' और 'असा' उन चीजों के लिए हैं जो पहले ही घटित हो चुकी हैं। फिरौन ने वास्तव में याद किया जब वह डूबने लगा और डर गया, तो उसने कहा: {मैं विश्वास करता हूँ कि उसके सिवा कोई ईश्वर नहीं है जिस पर बनी इसराइल विश्वास करते हैं, और मैं मुसलमानों में से हूँ} [यूनुस: 90]। लेकिन इससे उसे कोई लाभ नहीं हुआ; यह अबू बक्र अल-वर्राक (3) और अन्यों ने कहा है।

यया इब्न मुआद ने इस आयत के बारे में कहा: यह उस व्यक्ति के प्रति आपकी दया है जो कहता है: 'मैं ईश्वर हूँ', तो उस व्यक्ति के प्रति आपकी दया कैसी होगी जो कहता है: 'आप ईश्वर हैं' (4)?!

कहा गया है: फिरौन मूसा की बात की ओर झुक गया जब उन्होंने उसे बुलाया, और उसने अपनी पत्नी से परामर्श किया, जो ईमान ले आई थी और उसने उसे ईमान लाने की सलाह दी। फिर उसने हामान से परामर्श किया, जिसने कहा: ऐसा मत करो; मालिक होने के बाद तुम गुलाम बन जाओगे, और रब होने के बाद तुम पालित (मर्बूब) बन जाओगे (5)। उसने उससे कहा: मैं तुम्हें फिर से युवा बना दूंगा, इसलिए उसने अपनी दाढ़ी काली रंग ली, और वह पहला व्यक्ति था जिसने दाढ़ी रंगी (6)।

अल्लाह तआला का कथन: {दोनों ने कहा, "ऐ हमारे रब! हमें डर है कि वह हम पर ज्यादती करेगा या सरकशी करेगा।" 45}

अल्लाह तआला का कथन: {दोनों ने कहा, "ऐ हमारे रब! हमें डर है कि वह हम पर ज्यादती करेगा या सरकशी करेगा।"} अल-दहाक ने कहा: "यफरुता" का अर्थ है जल्दी करना। उन्होंने कहा: और "यतगा" का अर्थ है उल्लंघन या अत्याचार करना। अल-नहहास (7) ने कहा: अनुमान यह है: हमें डर है कि वह हम पर जल्दी कार्यवाही करेगा।

(1) अल-समीन ने अद-दुर्र 8/43 में इसका खंडन किया है: इसके प्रश्नवाचक होने का, और कहा: अल्लाह तआला के हक में प्रश्न पूछना असंभव है, जैसे कि उम्मीद (तरज्जी) करना असंभव है। (2) अल-वाहिदी की अल-वसीत 3/208, और ज़ाद अल-मसीर 5/288। (3) अल-बघवी ने इसे 3/219 में उल्लेख किया है। (4) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 3/208 में उद्धृत। (5) अल-वाहिदी की अल-वसीत 3/207, और तफ़सीर अल-बघवी 3/219। (6) अल-सुयुति ने अल-जामि अल-सगीर (फ़ैद अल-कादिर 3/93) में इसे दर्ज किया है और अल-दैलामी की अल-फिरदौस के हवाले से, अनस (रज़ि.) से रिवायत किया है, और इसकी कमज़ोरी का संकेत दिया है। (7) इ'राब अल-कुरान 3/39-40 में।

سورہ طہٰ: آیات 43 - 45

66

یہاں [لفظ 'لعل'] استفہام کے معنی میں ہے، اور معنی یہ ہے کہ: دیکھو کیا وہ نصیحت حاصل کرتا ہے(۱)۔ اور کہا گیا: یہ 'کی' (تاکہ) کے معنی میں ہے(۲)۔ اور کہا گیا: یہ اللہ تعالیٰ کی طرف سے ہارون علیہ السلام کا موسیٰ علیہ السلام سے قول نقل کرنا ہے کہ: شاید وہ نصیحت حاصل کرے یا ڈر جائے؛ یہ حسن بصری کا قول ہے۔

اور کہا گیا: پورے قرآن میں 'لعل' اور 'عسیٰ' ان چیزوں کے لیے ہے جو واقع ہو چکی ہیں۔ اور فرعون نے نصیحت حاصل کی جب اسے غرق ہونے نے آ لیا اور وہ ڈر گیا تو اس نے کہا: ﴿میں ایمان لایا کہ اس کے سوا کوئی معبود نہیں جس پر بنی اسرائیل ایمان لائے اور میں فرمانبرداروں میں سے ہوں﴾ [یونس: 90]۔ لیکن اسے اس نے فائدہ نہ دیا؛ یہ ابوبکر الوراق(۳) اور دیگر نے کہا ہے۔

اور یحییٰ بن معاذ نے اس آیت کے بارے میں کہا: یہ تیری نرمی اس شخص کے ساتھ ہے جو کہتا ہے: 'میں الٰہ ہوں'، تو تیری نرمی اس کے ساتھ کیسی ہوگی جو کہتا ہے: 'تو الٰہ ہے'(٤)؟!

اور کہا گیا ہے کہ: فرعون نے موسیٰ علیہ السلام کی بات کی طرف میلان ظاہر کیا جب انہوں نے اسے دعوت دی، اور اس نے اپنی بیوی سے مشورہ کیا تو وہ ایمان لے آئیں اور اسے ایمان لانے کا مشورہ دیا، پھر اس نے ہامان سے مشورہ کیا تو اس نے کہا: ایسا نہ کرنا، مالک ہونے کے بعد تم مملوک بن جاؤ گے، اور رب ہونے کے بعد تم مربوب بن جاؤ گے(٥)۔ اور اس سے کہا: میں تمہیں

دوبارہ جوان کر دوں گا، چنانچہ اس نے اپنی داڑھی کو سیاہ خضاب لگایا، اور وہ پہلا شخص ہے جس نے خضاب لگایا(٦)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ان دونوں نے عرض کیا اے ہمارے رب ہمیں ڈر ہے کہ وہ ہم پر زیادتی کرے یا سرکشی پر اتر آئے 45﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ان دونوں نے عرض کیا اے ہمارے رب ہمیں ڈر ہے کہ وہ ہم پر زیادتی کرے یا سرکشی پر اتر آئے﴾ ضحاک نے کہا: «يَفْرُطَ» کا مطلب ہے: جلدی کرے۔ کہا: اور «يَطْغَىٰ» کا مطلب ہے: زیادتی کرے۔ النحاس(٧) نے کہا: مفہوم یہ ہے کہ ہمیں ڈر ہے کہ وہ ہم پر جلد بازی نہ کرے۔

---

(١) السمین نے الدر 8/43 میں اس کے استفہامیہ ہونے کو رد کیا اور کہا: اللہ تعالیٰ کے حق میں استفہام محال ہے جیسا کہ ترجی (امید) محال ہے۔ (٢) الوسیط للواحدی 3/208، اور زاد المسیر 5/288۔ (٣) اسے البغوی نے 3/219 میں ذکر کیا ہے۔ (٤) اسے الواحدی نے الوسیط 3/208 میں روایت کیا ہے۔ (٥) الوسیط للواحدی 3/207، اور تفسیر البغوی 3/219۔ (٦) اسے السیوطی نے الجامع الصغیر (فیض القدیر 3/93) میں ذکر کیا ہے اور اسے دیلمی کی الفردوس کی طرف منسوب کیا ہے، حضرت انس رضی اللہ عنہ سے، اور اس کے ضعیف ہونے کی طرف اشارہ کیا ہے۔ (٧) اعراب القرآن 3/39 - 40 میں۔

...an affair occurred from him, i.e., it happened suddenly(1). Al-Farra' said(2): "farata" means an affair issued from him(3); he said: and "afrata" means he exceeded bounds. He said: and "farrata" means he neglected or abandoned.

The majority reading is: "yafruta" with a fatha on the Ya and a damma on the Ra, and its meaning is: he hastens and rushes to punish us. It is said: "farata minni amrun", i.e., it occurred suddenly, and from it: "al-farit" in water is the one who precedes the people to the water(4). That is: he punishes us with the punishment of the one who is foremost in sin, which is the one who precedes in it; this was stated by Al-Mubarrid(5).

A group, including Ibn Muhaysin, read: "yafrata" with fatha on both the Ya and the Ra; Al-Mahdawi said: perhaps it is a dialect. Also from him: with damma on the Ya and fatha on the Ra(6), and its meaning is: that something carries him to rush towards us. A group read: "yufrita" with damma on the Ya and kasra on the Ra; this was the reading of Ibn Abbas, Mujahid, Ikrima, and also Ibn Muhaysin. Its meaning is: he goes to extremes(7) in harming us(8), as the poet (Rajiz) said: "The infidel has exceeded bounds against us and hastened(9)"

His statement, the Most High: {He said, "Fear not. Indeed, I am with you both; I hear and I see." 46}

In it are two issues:

The first: The scholars said: when they were affected by what affects humans of fear for themselves,

---

(1) His saying: "i.e., it occurred suddenly," is not in (M). (2) Ma'ani al-Qur'an 2/ 180. (3) After it in (M): "i.e., it occurred suddenly." The confirmed version matches I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/ 40, and the speech is from him. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/ 46. (5) Mentioned from him by al-Mawardi in al-Nukat wal-'Uyun 3/ 405. (6) Al-Muhtasib 2/ 52. (7) In (D) and (M): "yashutitu" (exceeds bounds). (8) Al-Muharrar al-Wajiz 4/ 46. And he did not attribute the reading to anyone. (9) Al-Nukat wal-'Uyun 3/ 405, and Majaz al-Qur'an by Abu Ubaydah 2/ 20, and Tafsir al-Tabari 16/ 76, and with them: "farata" instead of "afrata".

सूरह ताहा: आयतें 45 - 46 | 67

...उनसे एक मामला हुआ, यानी: अचानक हुआ(1)। अल-फर्रा ने कहा(2): "फ़रत" (farata) का अर्थ है कि उनसे एक मामला हुआ(3); उन्होंने कहा: और "अफ़रत" (afrata) का अर्थ है: उसने हद पार कर दी। उन्होंने कहा: और "फ़र्रत" (farrata) का अर्थ है: छोड़ दिया या उपेक्षा की।

बहुमत का पाठ है: «यफ़रुत» (yafruta) 'या' पर फ़तह और 'रा' पर दम्मा के साथ, और इसका अर्थ है: वह हमें दंड देने में जल्दी और उतावलापन करता है। कहा जाता है: "फ़रत मिन्नी अम्रुन", यानी: अचानक हुआ, और उसी से: पानी में "अल-फ़ारित" वह है जो लोगों से पहले पानी तक पहुँचता है(4)। यानी: वह हमें पाप में अग्रणी होने वाले की सजा देता है, जो इसमें आगे रहता है; यह अल-मुबर्रिद ने कहा है(5)।

इब्न मुहैसिन सहित एक समूह ने पढ़ा: «यफ़रत» (yafrata) 'या' और 'रा' दोनों पर फ़तह के साथ; अल-महदवी ने कहा: शायद यह एक बोली है। उनके द्वारा एक और पाठ है: 'या' पर दम्मा और 'रा' पर फ़तह के साथ(6), और इसका अर्थ है: कि कोई चीज़ उसे हमारी ओर जल्दी करने के लिए प्रेरित करती है। एक समूह ने पढ़ा: «युफ़रित» (yufrita) 'या' पर दम्मा और 'रा' पर कसरा के साथ; इसे इब्न अब्बास, मुजाहिद, इकरीमा और इब्न मुहैसिन ने भी पढ़ा है। इसका अर्थ है: वह हमें नुकसान पहुँचाने में हद से आगे बढ़ जाता है(7), जैसा कि राजिज़ ने कहा: "काफ़िर ने हम पर हद पार कर दी और जल्दबाज़ी की(9)"

अल्लाह तआला का कथन: {उन्होंने कहा, "डरो मत। वास्तव में, मैं तुम्हारे साथ हूँ; मैं सुनता हूँ और देखता हूँ।" 46}

इसमें दो मसले हैं:

पहला: विद्वानों ने कहा: जब उन्हें वह भय पहुँचा जो मनुष्यों को अपने प्राणों के लिए पहुँचता है,

---

(1) उनका कहना: "यानी: अचानक हुआ," (म) में नहीं है। (2) मा'आनी अल-क़ुरान 2/180। (3) (म) में इसके बाद: "यानी: अचानक हुआ।" पुष्ट पाठ अल-नहहास द्वारा 'एराब अल-क़ुरान' 3/40 के अनुकूल है, और बात उन्हीं की है। (4) अल-मुहर्रिर अल-वजीज़ 4/46। (5) अल-मावर्दी द्वारा 'अल-नुकात वल-उयून' 3/405 में इसका उल्लेख किया गया है। (6) अल-मुहतासिब 2/52। (7) (द) और (म) में: "यशतुत" (हद से बढ़ना)। (8) अल-मुहर्रिर अल-वजीज़ 4/46। और उन्होंने किसी को पाठ का

श्रेय नहीं दिया। (9) अल-नुकात वल-उयून 3/405, और अबू उबैदा द्वारा 'मजाज़ अल-क़ुरान' 2/20, और तफ़सीर अल-तबरी 16/76, और उनके यहाँ: "अफ़रत" के बजाय "फ़रत" है।

اس سے ایک بات صادر ہوئی، یعنی: اچانک ہو گئی(1)۔ الفراء نے کہا(2): "فَرَطَ" کا مطلب ہے اس سے کوئی بات صادر ہوئی(3)؛ انہوں نے کہا: اور "أفرط" کا مطلب ہے: اس نے حد سے تجاوز کیا۔ انہوں نے کہا: اور "فَرَّط" کا مطلب ہے: چھوڑ دیا یا کوتاہی کی۔

جمہور کی قرآت ہے: «يَفْرُطَ» 'یا' پر فتحہ اور 'را' پر ضمہ کے ساتھ، اور اس کا معنی ہے: وہ ہماری سزا میں جلدی اور عجلت کرتا ہے۔ کہا جاتا ہے: "فَرَطَ مِنِّي أمرٌ"، یعنی: مجھ سے اچانک ایک بات ہو گئی، اور اسی سے ہے: پانی میں "الفارط" وہ ہے جو لوگوں سے پہلے پانی پر پہنچ جائے(4)۔ یعنی: وہ ہمیں گناہ میں سبقت لے جانے والے کی سزا دیتا ہے، جو اس میں آگے بڑھنے والا ہو؛ یہ مبرد نے کہا ہے(5)۔

ایک گروہ بشمول ابن محیصن نے پڑھا: «يَفْرَط» 'یا' اور 'را' دونوں پر فتحہ کے ساتھ؛ المہدوی نے کہا: شاید یہ ایک لغت (بولی) ہے۔ ان سے ایک اور روایت ہے: 'یا' پر ضمہ اور 'را' پر فتحہ کے ساتھ(6)، اور اس کا معنی ہے: کہ اسے کوئی چیز ہماری طرف جلدی کرنے پر اکسا رہی ہو۔ ایک گروہ نے پڑھا: «يُفْرِط» 'یا' پر ضمہ اور 'را' پر کسرہ کے ساتھ؛ اسی کے ساتھ ابن عباس، مجاہد، عکرمہ اور ابن محیصن نے بھی پڑھا ہے۔ اس کا معنی ہے: وہ ہمیں تکلیف پہنچانے میں حد سے گزر جاتا ہے(8)، جیسا کہ راجز نے کہا: "کافر نے ہم پر حد سے تجاوز کیا اور عجلت کی(9)"

اللہ تعالیٰ کا قول: {فرمایا: تم دونوں نہ ڈرو، بے شک میں تمہارے ساتھ ہوں، میں سنتا ہوں اور دیکھتا ہوں 46}

اس میں دو مسائل ہیں:

پہلا: علماء نے کہا: جب ان پر وہ خوف طاری ہوا جو انسانوں کو اپنی جانوں کے بارے میں لاحق ہوتا ہے،

---

(1) ان کا قول: "یعنی: اچانک ہو گئی،" (م) میں نہیں ہے۔ (2) معانی القرآن 2/ 180۔ (3) (م) میں اس کے بعد ہے: "یعنی: اچانک ہو گئی۔" ثابت شدہ عبارت النحاس کی اعراب القرآن 3/ 40 کے موافق ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ (4) المحرر الوجیز 4/ 46۔ (5) الماوردی نے اسے النکت والعیون 3/ 405 میں ان سے ذکر کیا ہے۔ (6) المحتسب 2/ 52۔ (7) (د) اور (م) میں ہے: "یشطط" (حد سے تجاوز کرنا)۔ (8) المحرر الوجیز 4/ 46۔ اور انہوں نے قرآت کی نسبت کسی کی طرف نہیں کی۔ (9) النکت والعیون 3/ 405، اور مجاز القرآن از ابوعبیدہ 2/ 20، اور تفسیر طبری 16/ 76، اور ان دونوں کے ہاں: "أفرط" کی جگہ "فرط" ہے۔

Surah Ta-Ha: Verse 46 68 Allah, Glorified be He, informed them both that Pharaoh and his people would not reach them. This verse refutes those who say: he [a believer/prophet] does not fear. Fear of enemies is Allah's way (Sunnah) with His prophets and His allies, despite their knowledge of Him and trust in Him. Al-Basri, may Allah have mercy on him, spoke well when he said to the one reporting about 'Amir bin 'Abdullah (1) — that he stopped with his companions on the road to Sham at a water source, but a lion stood between them and the water. 'Amir went to the water and took what he needed. It was said to him: "You risked your life!" He replied: "To have spears clash in my chest is more beloved to me than for Allah to know that I fear anything besides Him." — [Al-Basri said]: "One who was better than 'Amir feared; Moses (peace be upon him) when it was said to him: 'The chiefs are taking counsel together about you, to kill you, so escape. Truly, I am to you of the sincere advisers.' So he escaped therefrom, fearing, vigilant. He said: 'My Lord, save me from the people who are wrongdoers.' [Al-Qasas: 20-21]. And He said: 'So he became in the city, fearing, vigilant.' [Al-Qasas: 18]. And He said when the magicians threw their ropes and staffs: 'So Moses conceived a fear within himself. We said: "Fear not, indeed, it is you who are the superior."' [Ta-Ha: 67-68]." I say: Among this is the Prophet's ﷺ digging of the trench around Madinah to fortify the Muslims and their wealth, even though he was at a level of reliance and trust in his Lord reached by no one. Then there was what happened from his companions that no one is ignorant of, their relocation from their homes, once to Abyssinia and once to Madinah, out of fear for themselves from the polytheists of Makkah, and fleeing with their religion lest they be persecuted by torture. Asma' bint 'Umays said to 'Umar when he said to her: "We preceded you in the Hijrah (migration) (2), so we have more right to the Messenger of Allah ﷺ than you": "You have lied, O 'Umar; no, by Allah, you were with the Messenger of Allah ﷺ, he fed your hungry and admonished your ignorant, while we were in the land of the distant and hateful ones in Abyssinia; and that was for Allah and His Messenger. By Allah, I will not eat food nor drink water until I mention what you said to the Messenger of Allah ﷺ, and we were being harmed and living in fear." The long Hadith was recorded by Muslim (3).

---

(1) He is 'Amir bin 'Abd Qays, Abu 'Abdullah, and it is said: Abu 'Amr al-Tamimi al-'Anbari al-Basri, the ascetic. He was a trustworthy one from the worshipping Tabi'un. It is said: he died during the time of Mu'awiyah (may Allah be pleased with him). As-Siyar 4/15. His story is mentioned in meaning in "Ta'zim Qadr al-Salah" by al-

Marwazi (834). (2) In the manuscripts: "to the Hijrah". (3) Number (2503) from the hadith of Abu Musa al-Ash'ari (may Allah be pleased with him).

सूरह ता-हा: आयत 46 68 अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने उन दोनों को सूचित किया कि फिरौन और उसके लोग उन तक नहीं पहुँच पाएंगे। यह आयत उन लोगों का खंडन करती है जो कहते हैं कि वह (मोमिन/नबी) नहीं डरता; क्योंकि शत्रुओं का डर उसके नबियों और वलियों के प्रति अल्लाह की सुन्नत (तरीका) है, बावजूद इसके कि वे उसे जानते हैं और उस पर भरोसा रखते हैं। अल-बसरी (रह.) ने बहुत अच्छी बात कही जब उन्होंने आमिर बिन अब्दुल्ला (1) के बारे में बताने वाले से कहा—कि वह अपने साथियों के साथ शाम (सीरिया) के रास्ते में एक पानी के स्रोत पर रुके, तो एक शेर उनके और पानी के बीच आ गया। आमिर पानी के पास गए और अपनी ज़रूरत का पानी लिया। उनसे कहा गया: "आपने अपनी जान जोखिम में डाल दी!" उन्होंने जवाब दिया: "मेरे सीने में भाले उतरना मुझे इससे ज़्यादा पसंद है कि अल्लाह यह जान ले कि मैं उसके सिवा किसी और से डरता हूँ।" — [अल-बसरी ने कहा]: "आमिर से बेहतर व्यक्ति भी डरे थे; मूसा (अ.) जब उनसे कहा गया: 'प्रमुख आपके बारे में सलाह मशविरा कर रहे हैं कि वे आपको मार डालें, अतः आप निकल जाइए। मैं वास्तव में आपका शुभचिंतक हूँ।' तो वे वहाँ से डरे हुए और चौकन्ने होकर निकल गए। उन्होंने कहा: 'ऐ मेरे रब! मुझे ज़ालिम लोगों से बचा ले।' [अल-क़सस: 20-21]। और उसने कहा: 'फिर वह शहर में डरा हुआ और चौकन्ना रहने लगा।' [अल-क़सस: 18]। और मूसा ने तब डर महसूस किया जब जादूगरों ने अपनी रस्सियाँ और लाठियाँ फेंकीं: 'मूसा ने अपने मन में डर महसूस किया। हमने कहा: "डरो मत, वास्तव में तुम ही प्रबल रहोगे।"' [ता-हा: 67-68]।" मैं कहता हूँ: इसी का एक हिस्सा पैगंबर ﷺ का मुसलमानों और उनकी संपत्ति की सुरक्षा के लिए मदीना के चारों ओर खंदक खोदना है, जबकि वह अपने रब पर भरोसे और विश्वास के उस मुकाम पर थे जहाँ कोई नहीं पहुँचा। फिर उनके साथियों का वह हाल था जिसे कोई नहीं जानता, उनका अपने घरों से विस्थापन, एक बार हबशा (इथियोपिया) और एक बार मदीना की ओर; मक्का के मुशरिकों से अपनी जान के डर से, और अपने धर्म को बचाने के लिए भागना ताकि उन्हें प्रताड़ित न किया जाए। अस्मा बिन्त उमैस ने उमर (रज़ि.) से कहा था जब उन्होंने उनसे कहा: "हम हिजरत में आपसे पहले आए (2), इसलिए हमारा अल्लाह के रसूल ﷺ पर आपसे ज़्यादा हक़ है": "ऐ उमर, आपने झूठ कहा; नहीं, खुदा की कसम, आप अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ थे, वह आपके भूखों को खाना खिलाते थे और आपके अज्ञानियों को नसीहत देते थे, जबकि हम हबशा में अजनबियों और दुश्मनों की ज़मीन पर थे; और वह अल्लाह और उसके रसूल के लिए था। खुदा की कसम, मैं तब तक खाना नहीं खाऊँगी और न ही पानी पियूँगी जब तक कि मैं अल्लाह के रसूल ﷺ को वह न बता दूँ जो आपने कहा है, और हमें सताया जाता था और हम डर में रहते थे।" यह लंबी हदीस मुस्लिम (3) द्वारा उद्धृत की गई है।

(1) वह आमिर बिन अब्द क़ैस हैं, अबू अब्दुल्ला, और कहा जाता है: अबू अम्र अल-तमीमी अल-अनबारी अल-बसरी, ज़ाहिद। वह ताबेईन के इबादत गुज़ार लोगों में से एक विश्वसनीय व्यक्ति थे। कहा जाता है: उनका इंतकाल मुआविया (रज़ि.) के समय में हुआ। अस-सियार 4/15। उनकी कहानी मरोजी के"ताज़ीम क़द्र अल-सलाह" (834) में अर्थपूर्ण रूप से वर्णित है। (2) हस्तलिखित प्रतियों में: "हिजरत के लिए"। (3) अबू मूसा अल-अशअरी (रज़ि.) की हदीस से संख्या (2503)।

سورۃ طہٰ: آیت 46 68 اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے ان دونوں کو مطلع کر دیا کہ فرعون اور اس کی قوم ان تک نہیں پہنچ سکیں گے۔ اور یہ آیت ان لوگوں کا رد کرتی ہے جو کہتے ہیں کہ وہ (مومن یا نبی) نہیں ڈرتا؛ حالانکہ دشمنوں سے ڈرنا اللہ کی سنت ہے جو اس کے انبیاء اور اولیاء میں رہی ہے، باوجود اس کے کہ وہ اللہ کی معرفت اور اس پر پورا بھروسہ رکھتے تھے۔ بصری رحمہ اللہ نے بہت خوب فرمایا جب انہوں نے عامر بن عبداللہ (1) کے بارے میں بتانے والے سے کہا—کہ وہ اپنے ساتھیوں کے ساتھ شام کے راستے میں ایک پانی پر اترے، تو ایک شیر ان کے اور پانی کے درمیان حائل ہو گیا، عامر پانی کی طرف بڑھے اور اپنی ضرورت پوری کی، ان سے کہا گیا: "آپ نے اپنی جان خطرے میں ڈالی!" تو انہوں نے کہا: "میرے سینے میں نیزوں کا پیوست ہونا مجھے اس بات سے زیادہ محبوب ہے کہ اللہ یہ جان لے کہ میں اس کے سوا کسی سے ڈرتا ہوں"۔ — [بصری نے کہا]: "عامر سے بہتر ہستی (موسیٰ علیہ السلام) نے خوف محسوس کیا؛ جب ان سے کہا گیا: 'بے شک دربار والے تمہارے بارے میں مشورہ کر رہے ہیں کہ تمہیں قتل کر دیں، پس تم نکل جاؤ، یقیناً میں تمہارے خیر خواہوں میں سے ہوں'۔ پس وہ وہاں سے خوفزدہ اور انتظار کی حالت میں نکل کھڑے ہوئے۔ انہوں نے کہا: 'اے میرے رب! مجھے ظالم قوم سے نجات عطا فرما' [القصص: 20-21]، اور فرمایا: 'پھر وہ شہر میں خوفزدہ اور انتظار کی کیفیت میں صبح کرنے لگے' [القصص: 18]، اور جب جادوگروں نے اپنی رسیاں اور لاٹھیاں پھینکیں تو فرمایا: 'پس موسیٰ نے اپنے دل میں ایک طرح کا خوف محسوس کیا۔ ہم نے فرمایا: "مت ڈرو، بے شک تم ہی غالب رہو گے"' [طہٰ: 67-68]۔" میں کہتا ہوں: اسی میں سے نبی کریم ﷺ کا مسلمانوں اور ان کے اموال کے تحفظ کے لیے مدینہ کے گرد خندق کھودنا ہے، باوجود اس کے کہ آپ کا اپنے رب پر توکل اور بھروسہ اس مقام پر تھا جہاں کوئی دوسرا نہیں پہنچ سکا۔ پھر آپ کے صحابہ کا وہ

حال تھا جسے کوئی نہیں جانتا کہ وہ اپنے گھروں سے ہجرت کر گئے، ایک بار حبشہ کی طرف اور ایک بار مدینہ کی طرف؛ مکہ کے مشرکین سے اپنی جانوں کے خوف اور اپنے دین کو فتنہ اور اذیت سے بچانے کے لیے۔ اسماء بنت عمیس نے حضرت عمر رضی اللہ عنہ سے کہا تھا جب انہوں نے ان سے کہا: "ہم ہجرت میں تم سے سبقت لے گئے (2)؛ لہٰذا ہم تم سے زیادہ رسول اللہ ﷺ کے حقدار ہیں": "اے عمر، آپ نے غلط کہا؛ ہرگز نہیں اللہ کی قسم، آپ لوگ تو رسول اللہ ﷺ کے ساتھ تھے، وہ آپ کے بھوکوں کو کھانا کھلاتے تھے اور آپ کے جاہلوں کو نصیحت فرماتے تھے، جبکہ ہم حبشہ میں اجنبیوں اور ناپسندیدہ لوگوں کی زمین میں تھے؛ اور وہ اللہ اور اس کے رسول کی خاطر تھا۔ اللہ کی قسم، میں نہ کھانا کھاؤں گی اور نہ پانی پیوں گی جب تک کہ میں رسول اللہ ﷺ سے اس بات کا ذکر نہ کر دوں جو آپ نے کہی ہے، اور ہمیں اذیتیں دی جاتی تھیں اور ہم خوف زدہ رہتے تھے"۔ اس طویل حدیث کو مسلم (3) نے روایت کیا ہے۔

---

(1) وہ عامر بن عبد قیس ہیں، ابو عبداللہ، اور کہا جاتا ہے: ابو عمرو التمیمی العنبری البصری، زاہد۔ وہ تابعین کے ثقہ عبادت گزاروں میں سے تھے۔ کہا گیا: ان کی وفات معاویہ رضی اللہ عنہ کے دور میں ہوئی۔ السیر 15/4۔ ان کا قصہ مروزی کی "تعظیم قدر الصلاۃ" (834) میں معنوی طور پر مذکور ہے۔ (2) قلمی نسخوں میں: "ہجرت کے لیے"۔ (3) ابوموسیٰ اشعری رضی اللہ عنہ کی حدیث سے نمبر (2503)۔

Surah Taha: Verses 46 - 50 69

The scholars said: He who informs about himself contrary to what Allah has ingrained in the souls of the children of Adam is a liar; for He has ingrained in them the instinct to flee from what harms, pains, or destroys them. They said: There is no harmer more harmful than a predatory beast in a wasteland attacking someone who has no means to repel it from himself, such as a sword, spear, arrow, bow, or something similar.

Second: The Almighty's saying: {Indeed, I am with you both} [Taha: 46], He means with support, assistance, and power against Pharaoh. This is like when you say: The prince is with so-and-so, if you mean that he protects him. And His saying: {I hear and I see} is an expression of perception from which nothing is hidden, blessed be Allah, Lord of the Worlds(1).

The Almighty's saying: {So go to him and say, 'Indeed, we are messengers of your Lord, so send with us the Children of Israel and do not torment them. We have come to you with a sign from your Lord. And peace will be upon he who follows the guidance. (47) Indeed, it has been revealed to us that the punishment will be upon whoever denies and turns away.' (48) [Pharaoh] said, 'So who is the Lord of you two, O Moses?' (49) He said, 'Our Lord is He who gave each thing its form and then guided [it].' (50)}

The Almighty's saying: {So go to him and say, 'Indeed, we are messengers of your Lord'} contains an ellipsis, meaning: they went to him and said that to him. {so send with us the Children of Israel} meaning: release them. {and do not torment them} meaning: with forced labor and exhaustion in work, for the Children of Israel were under severe punishment with Pharaoh; he slaughtered their sons, and enslaved(2) their women, and burdened them with work in clay, bricks, and building cities which they could not bear(3). {We have come to you with a sign from your Lord} Ibn Abbas said: He means the staff and the hand(4).

And it was said: Pharaoh said to him: And what is it? So he put his hand into the pocket of his shirt, then took it out white, having a radiance like the radiance of the sun, its light overpowering the light of the sun, so he was amazed by it. And he did not show him the staff until the Day of Adornment (Festival)(5).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/46, and the attribute of hearing is one of the established attributes of Allah, the Mighty and Sublime, by the Book, the Sunnah, and consensus, so it must be affirmed without interpretation or distortion, and it is a real hearing

befitting His Majesty, the Mighty and Sublime. (2) In (D) and (M): lets live [shamefully]. (3) Zad al-Masir 5/291, and Tafsir al-Baghawi 3/219 similarly. (4) Mentioned by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 5/290 without mentioning the hand. (5) Tafsir al-Baghawi 3/219 similarly.

सूरह ता-हा: आयत 46 - 50 69

विद्वानों ने कहा है: जो व्यक्ति अपने बारे में अल्लाह द्वारा आदम की संतानों की प्रवृत्तियों के विपरीत जानकारी देता है, वह झूठा है; क्योंकि अल्लाह ने उन्हें उन चीजों से भागने की प्रवृत्ति दी है जो उन्हें नुकसान पहुँचाती हैं, दर्द देती हैं या नष्ट कर देती हैं। उन्होंने कहा: एक निर्जन भूमि में हिंसक जानवर से अधिक हानिकारक कुछ भी नहीं है जो उस व्यक्ति पर हमला करे जिसके पास अपना बचाव करने के लिए कोई साधन जैसे तलवार, भाला, तीर, धनुष या ऐसा ही कुछ न हो।

दूसरा: अल्लाह का यह कहना: {मैं तुम दोनों के साथ हूँ} [ता-हा: 46], इसका अर्थ है फिरौन के खिलाफ समर्थन, सहायता और शक्ति के साथ। यह वैसा ही है जैसे आप कहते हैं: 'राजकुमार फलां के साथ है', यदि आपका मतलब यह है कि वह उसकी रक्षा करता है। और उसका कहना: {मैं सुनता हूँ और देखता हूँ} उस बोध की अभिव्यक्ति है जिससे कुछ भी छिपा नहीं है, धन्य है अल्लाह, जो संसारों का पालनहार है(1)।

अल्लाह का कहना: {तो तुम दोनों उसके पास जाओ और कहो, 'निश्चय ही हम तेरे पालनहार के रसूल हैं, अतः बनी इसराईल को हमारे साथ भेज दे और उन्हें प्रताड़ित न कर। हम तेरे पास तेरे पालनहार की ओर से एक निशानी लेकर आए हैं। और शांति उस पर है जो मार्गदर्शन का अनुसरण करे। (47) निश्चय ही हमारी ओर वह्य (प्रकाशना) की गई है कि दंड उस पर है जिसने झुठलाया और मुँह फेरा।' (48) [फिरौन ने] कहा, 'तो तुम दोनों का पालनहार कौन है, हे मूसा?' (49) उसने कहा, 'हमारा पालनहार वह है जिसने हर चीज़ को उसका रूप दिया और फिर मार्गदर्शन किया।' (50)}

अल्लाह का कहना: {तो तुम दोनों उसके पास जाओ और कहो, 'निश्चय ही हम तेरे पालनहार के रसूल हैं'} इस कथन में कुछ शब्द छिपे हुए हैं, और इसका अर्थ है: वे उसके पास गए और उससे यह कहा। {अतः बनी इसराईल को हमारे साथ भेज दे} अर्थात्: उन्हें मुक्त कर दे। {और उन्हें प्रताड़ित न कर} अर्थात्: काम में कठोर परिश्रम और थकान के माध्यम से, क्योंकि बनी इसराईल फिरौन के पास कठोर दंड में थे; वह उनके बेटों का वध करता था, और उनकी महिलाओं को सेवा में लगाता(2) था, और उनसे मिट्टी, ईंटों और शहरों के निर्माण में ऐसा काम लेता था जो उनकी क्षमता से बाहर था(3)। {हम तेरे पास तेरे पालनहार की ओर से एक निशानी लेकर आए हैं} इब्न अब्बास ने कहा: उनका तात्पर्य लाठी और हाथ से है(4)।

और कहा गया है: फिरौन ने उससे कहा: और वह क्या है? तो उसने अपना हाथ अपने कुर्ते की जेब में डाला, फिर उसे बाहर निकाला तो वह सफेद था, जिसमें सूर्य की चमक जैसी चमक थी, उसका प्रकाश सूर्य के प्रकाश पर हावी हो गया, तो वह उस पर चकित रह गया। और उसने उसे लाठी केवल सजावट के दिन (मेले के दिन) दिखाई थी(5)।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/46, और सुनने का गुण किताब, सुन्नत और इज्मा (आम सहमति) द्वारा अल्लाह के लिए स्थापित गुणों में से एक है, इसलिए इसे बिना किसी व्याख्या या विरूपण के स्वीकार किया जाना चाहिए, और यह एक वास्तविक सुनना है जो अल्लाह की महिमा के योग्य है। (2) (द) और (म) में: 'जीवित छोड़ देता' (अपमानजनक रूप से)। (3) ज़ाद अल-मसीर 5/291, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/219 इसी तरह। (4) इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 5/290 में हाथ का उल्लेख किए बिना इसका ज़िक्र किया है। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 3/219 इसी तरह।

سورہ طہٰ: آیات ٤٦ - ٥٠ ٦٩

علماء نے کہا ہے: جو شخص اپنے بارے میں اللہ کی طرف سے بنی آدم کے نفوس میں پیدا کردہ جبلت کے خلاف خبر دیتا ہے وہ جھوٹا ہے؛ کیونکہ اللہ نے انہیں ان چیزوں سے بھاگنے پر پیدا کیا ہے جو انہیں نقصان پہنچاتی ہیں، تکلیف دیتی ہیں یا ہلاک کر دیتی ہیں۔ انہوں نے کہا: ایک ویران زمین میں درندے سے بڑھ کر کوئی نقصان دہ چیز نہیں ہے جو اس شخص پر حملہ کرے جس کے پاس اپنا دفاع کرنے کا کوئی آلہ نہ ہو، جیسے تلوار، نیزہ، تیر، کمان یا اس جیسی کوئی چیز۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {میں تم دونوں کے ساتھ ہوں} [طہٰ: ٤٦]، اس سے مراد فرعون کے خلاف نصرت، مدد اور قدرت ہے۔ یہ بالکل ویسا ہی ہے جیسے تم کہتے ہو: 'امیر فلاں کے ساتھ ہے'، جب تمہارا مقصد یہ ہو کہ وہ اس کی حفاظت کرتا ہے۔ اور اس کا ارشاد: {میں سنتا ہوں اور دیکھتا ہوں} اس ادراک کی تعبیر ہے جس سے کوئی چھپی ہوئی چیز مخفی نہیں رہتی، بابرکت ہے اللہ جو جہانوں کا رب ہے(١)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {پس تم دونوں اس کے پاس جاؤ اور کہو، 'بے شک ہم تیرے رب کے رسول ہیں، پس بنی اسرائیل کو ہمارے ساتھ بھیج دے اور انہیں عذاب نہ دے۔ ہم تیرے پاس تیرے رب کی طرف سے ایک نشانی لے کر آئے ہیں۔ اور سلامتی ہو اس پر جس نے ہدایت کی پیروی کی۔ (٤٧) بے شک ہماری طرف وحی کی گئی ہے کہ عذاب اس پر ہے جس نے جھٹلایا اور منہ موڑا۔' (٤٨) [فرعون نے] کہا، 'پس تم دونوں کا رب کون ہے اے موسیٰ؟' (٤٩) اس نے کہا، 'ہمارا رب وہ ہے جس نے ہر چیز کو اس کی ساخت عطا کی پھر ہدایت دی (٥٠)'}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پس تم دونوں اس کے پاس جاؤ اور کہو، 'بے شک ہم تیرے رب کے رسول ہیں'} اس کلام میں حذف ہے، اور معنی یہ ہے: پس وہ اس کے پاس گئے اور اس سے یہ کہا۔ {پس

بنی اسرائیل کو ہمارے ساتھ بھیج دے} یعنی: انہیں آزاد کر دے۔ {اور انہیں عذاب نہ دے} یعنی: مشقت اور کام میں تھکاوٹ کے ذریعے، کیونکہ بنی اسرائیل فرعون کے پاس سخت عذاب میں تھے؛ وہ ان کے بیٹوں کو ذبح کرتا تھا، اور ان کی عورتوں سے کام لیتا تھا(۲)، اور ان سے مٹی، اینٹوں اور شہروں کی تعمیر میں ایسا کام لیتا تھا جس کی وہ طاقت نہ رکھتے تھے(۳)۔ {ہم تیرے پاس تیرے رب کی طرف سے ایک نشانی لے کر آئے ہیں} ابن عباس نے کہا: اس سے مراد عصا اور ہاتھ ہے(٤)۔

اور کہا گیا: فرعون نے اس سے کہا: اور وہ کیا ہے؟ تو آپ نے اپنا ہاتھ اپنے گریبان میں ڈالا، پھر اسے نکالا تو وہ سفید تھا، اس میں سورج کی شعاع جیسی شعاع تھی، اس کی روشنی سورج کی روشنی پر غالب آگئی، تو وہ اس پر حیران ہوا۔ اور آپ نے اسے عصا زینت کے دن (میلے کے دن) سے پہلے نہیں دکھایا تھا(٥)۔

---

(١) المحرر الوجيز ٤/٤٦، اور سننے کی صفت کتاب و سنت اور اجماع سے اللہ عزوجل کے لیے ثابت صفات میں سے ہے، پس اسے بغیر تاویل اور تحریف کے ثابت کرنا واجب ہے، اور یہ ایک حقیقی سننا ہے جو اللہ عزوجل کی شان کے لائق ہے۔ (٢) (د) اور (م) میں: 'زندہ چھوڑ دیتا' (ذلت کے لیے)۔ (٣) زاد المسير ٥/٢٩١، اور تفسير البغوی ٣/٢١٩ اسی طرح۔ (٤) ابن الجوزی نے زاد المسير ٥/٢٩٠ میں ہاتھ کے ذکر کے بغیر اسے بیان کیا ہے۔ (٥) تفسير البغوی ٣/٢١٩ اسی طرح۔

Surah Taha: Verses 47 - 50 70

{And peace be upon him who follows the guidance} Al-Zajjaj (1) said: Meaning: whoever follows the guidance is safe from the wrath of Allah, Mighty and Majestic, and His punishment. He said: It is not a greeting. He said: The proof for this is that it is not the start of an encounter or an address. Al-Farra (2): "Peace be upon him who follows the guidance" and "for whoever follows the guidance" are the same. {Truly it has been revealed to us that the punishment} meaning destruction and ruin in this world, and eternity in Hell in the Hereafter {will be upon him who denies} the prophets of Allah {and turns away}: turns away from faith. Ibn Abbas said: This is the most hopeful verse for the monotheists; because they did not deny and did not turn away. The Almighty's saying: {He said: "So who is the Lord of you two, O Moses?"} Pharaoh mentioned Moses without Aaron for the sake of the rhyme endings (ru'us al-ay). It was said: He singled him out for mention because he is the possessor of the message, speech, and the sign (3). It was also said: Both of them conveyed the message even if one was silent; because at the time of speaking only one speaks, and if he stops, the other supports and reinforces him. Thus, we have a benefit of knowledge in this construction: that if two are entrusted with an affair and one of them performs it while the other is present but not needed at that particular time, then they both have performed the affair they were entrusted with, and they both fulfilled and deserved (4) the reward; because Allah Almighty said: {Go, both of you, to Pharaoh}, and He said: {Go, you and your brother}, and He said: {And speak to him}, so He commanded them both to go and to speak, then He informed us at the time of the address with His saying: {So who is the Lord of you two} that he [Aaron] was present with Moses. {He said} Moses: {Our Lord is He who gave each thing its form} meaning: He is known by His attributes, and He does not have a proper name such that it would be said: "so-and-so", rather He is the Creator of the world, and He is the one who specialized every creature with a form and image. If the address was from both of them, they would have said: "They both said: Our Lord."

(1) In 'Ma'ani al-Qur'an' 3/358, and the author cited it from him via al-Nahhas in 'I'rab al-Qur'an' 3/40. (2) In 'Ma'ani al-Qur'an' 2/180. (3) 'Al-Muharrar al-Wajiz' 4/46 similarly. (4) In (kh) and (f): "and they completed".

सूरह ताहा: आयतें 47 - 50 70

{और शांति उस पर हो जो मार्गदर्शन का अनुसरण करे} अल-ज़ज्जाज (1) ने कहा: अर्थात: जो कोई मार्गदर्शन का अनुसरण करता है वह अल्लाह सर्वशक्तिमान के क्रोध और उसके दंड से सुरक्षित है। उन्होंने कहा: यह कोई अभिवादन (सलाम) नहीं है। उन्होंने कहा: इसका प्रमाण यह है कि यह किसी मुलाक़ात या संबोधन की शुरुआत नहीं है। अल-फ़र्रा (2): "शांति उस पर हो जिसने मार्गदर्शन का अनुसरण किया" और "उसके लिए जिसने मार्गदर्शन का अनुसरण किया" समान हैं। {निश्चित रूप से हमारी ओर यह प्रकाशना (वही) की गई है कि दंड} यानी दुनिया में विनाश और बर्बादी, और आखिरत में नरक में अनंत काल {उस पर होगा जिसने झुठलाया} अल्लाह के नबियों को {और मुँह फेर लिया}: ईमान से मुँह फेर लिया। इब्न अब्बास ने कहा: यह एकेश्वरवादियों (मुवाहिदीन) के लिए सबसे अधिक आशाजनक आयत है; क्योंकि उन्होंने न तो झुठलाया और न ही मुँह फेरा। अल्लाह तआला का कथन: {उसने कहा: "तो तुम दोनों का रब कौन है, ऐ मूसा?"} फिरौन ने आयतों के अंत (रुकुस अल-अय) के कारण हारून के बिना मूसा का उल्लेख किया। कहा गया है: उसने उन्हें विशेष रूप से उल्लेख किया; क्योंकि वह संदेश, वार्ता और चमत्कार (आयत) के स्वामी हैं (3)। यह भी कहा गया है: उन दोनों ने मिलकर संदेश पहुँचाया, भले ही एक चुप रहा हो; क्योंकि बोलने के समय केवल एक ही बोलता है, और यदि वह रुक जाता है, तो दूसरा उसका समर्थन और पुष्टि करता है। इस प्रकार, इस रचना में हमें एक ज्ञान का लाभ प्राप्त होता है: कि यदि दो व्यक्तियों को किसी कार्य के लिए नियुक्त किया जाता है और उनमें से एक उसे पूरा करता है जबकि दूसरा वहां उपस्थित है लेकिन उस समय उसकी आवश्यकता नहीं है, तो उन दोनों ने उस कार्य को पूरा किया है जिसके लिए वे नियुक्त थे, और वे दोनों इसके योग्य (4) हुए और इनाम के पात्र बने; क्योंकि अल्लाह तआला ने कहा: {जाओ तुम दोनों फिरौन के पास}, और उसने कहा: {जाओ तुम और तुम्हारा भाई}, और उसने कहा: {तो उससे कहो}, अतः उसने उन दोनों को जाने और बोलने का आदेश दिया, फिर उसने संबोधन के समय अपने इस कथन से हमें सूचित किया: {तो तुम दोनों का रब कौन है} कि वह [हारून] मूसा के साथ उपस्थित थे। {उसने कहा} मूसा ने: {हमारा रब वह है जिसने हर चीज़ को उसका रूप दिया} अर्थात: वह अपने गुणों से जाना जाता है, और उसका कोई व्यक्तिवाचक नाम नहीं है कि कहा जाए: "अमुक", बल्कि वह दुनिया का रचयिता है, और वही है जिसने प्रत्येक जीव को एक विशेष आकार और स्वरूप प्रदान किया है। यदि संबोधन उन दोनों की ओर से होता, तो वे कहते: "उन दोनों ने कहा: हमारा रब।"

(1) 'मा'नी अल-कुरान' 3/358 में, और लेखक ने इसे अल-नहहास के माध्यम से 'इराब अल-कुरान' 3/40 में उद्धृत किया है। (2) 'मा'नी अल-कुरान' 2/180 में। (3) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 4/46 इसी तरह। (4) (ख) और (फ) में: "और उन्होंने पूरा किया"।

سورة طٰہٰ: آیات ۴۷ - ۵۰ ۷۰

﴿وَالسَّلَامُ عَلَىٰ مَنِ اتَّبَعَ الْهُدَىٰ﴾ (اور سلامتی ہو اس پر جس نے ہدایت کی پیروی کی) زجاج (۱) نے کہا: یعنی: جس نے ہدایت کی پیروی کی وہ اللہ عزوجل کے غضب اور اس کے عذاب سے محفوظ رہا۔ انہوں نے کہا: یہ تحیہ (سلام) نہیں ہے۔ انہوں نے کہا: اس کی دلیل یہ ہے کہ یہ نہ تو ملاقات کی ابتدا ہے اور نہ ہی خطاب کا آغاز۔ الفراء (۲): "السلام علی من اتبع الہدی" اور "لمن اتبع الہدی" برابر ہیں۔ ﴿إِنَّا قَدْ أُوحِيَ إِلَيْنَا أَنَّ الْعَذَابَ﴾ (بے شک ہماری طرف وحی کی گئی ہے کہ عذاب) یعنی دنیا میں ہلاکت اور بربادی، اور آخرت میں جہنم میں ہمیشگی ﴿عَلَىٰ مَن كَذَّبَ﴾ (اس پر ہوگا جس نے جھٹلایا) اللہ کے انبیاء کو ﴿وَتَوَلَّىٰ﴾ (اور منہ پھیرا): یعنی ایمان سے اعراض کیا۔ ابن عباس نے فرمایا: یہ موحدین کے لیے سب سے زیادہ امید افزا آیت ہے؛ کیونکہ انہوں نے نہ جھٹلایا اور نہ منہ پھیرا۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿قَالَ فَمَن رَّبُّكُمَا يَا مُوسَىٰ﴾ (فرعون نے کہا: اے موسیٰ! تم دونوں کا رب کون ہے؟) فرعون نے آیات کے فواصل (رؤوس الآی) کی رعایت کرتے ہوئے ہارون کا ذکر کیے بغیر موسیٰ کا ذکر کیا۔ اور کہا گیا ہے: انہیں ذکر کے ساتھ خاص کیا گیا؛ کیونکہ وہی صاحبِ رسالت، کلام اور معجزہ (آیت) ہیں (۳)۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: ان دونوں نے مل کر رسالت پہنچائی اگرچہ ایک خاموش تھا؛ کیونکہ کلام کے وقت صرف ایک ہی بات کرتا ہے، اور جب وہ رک جاتا ہے تو دوسرا اس کی تائید و حمایت کرتا ہے۔ چنانچہ اس کلام میں ہمیں ایک علمی فائدہ حاصل ہوا: وہ یہ کہ جب دو افراد کو کسی کام پر مامور کیا جائے اور ان میں سے ایک اسے انجام دے جبکہ دوسرا وہاں موجود ہو لیکن اس وقت اس کی ضرورت نہ ہو، تو ان دونوں نے وہ کام انجام دیا جس پر وہ مامور تھے، اور وہ دونوں ثواب کے مستحق (۴) ہوئے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿اذْهَبَا إِلَىٰ فِرْعَوْنَ﴾ (تم دونوں فرعون کے پاس جاؤ)، اور فرمایا: ﴿اذْهَبْ أَنتَ وَأَخُوكَ﴾ (تم اور

تمہارا بھائی جاؤ) اور فرمایا: ﴿فَقُولَا لَهُ﴾ (پس تم دونوں اس سے کہو)، تو ان دونوں کو جانے اور کہنے کا حکم دیا، پھر ہمیں خطاب کے وقت اپنے اس قول سے آگاہ کیا: ﴿فَمَن رَّبُّكُمَا﴾ کہ وہ [ہارون] موسیٰ کے ساتھ حاضر تھے۔ ﴿قَالَ﴾ (موسیٰ نے) کہا: ﴿رَبُّنَا الَّذِي أَعْطَىٰ كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ﴾ (ہمارا رب وہ ہے جس نے ہر چیز کو اس کی ساخت عطا کی) یعنی: وہ اپنی صفات سے پہچانا جاتا ہے، اور اس کا کوئی اسمِ علم (نام) نہیں ہے کہ کہا جائے: "فلاں"، بلکہ وہ عالم کا خالق ہے، اور وہی ہے جس نے ہر مخلوق کو ایک خاص ہیئت اور صورت کے ساتھ خاص کیا۔ اور اگر خطاب ان دونوں کی طرف سے ہوتا تو وہ کہتے: "قالا ربنا" (ان دونوں نے کہا: ہمارا رب)۔

(١) معانی القرآن ٣ / ٣٥٨ میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ٣ / ٤٠ میں نقل کیا ہے۔ (٢) معانی القرآن ٢ / ١٨٠ میں۔ (٣) المحرر الوجیز ٤ / ٤٦ اسی طرح۔ (٤) (خ) اور (ف) میں: "واستوفیا" (اور انہوں نے پورا پایا)۔

Surah Taha: Verses 47 - 50 71

And "khalqahu" (His creation) is the first of the two objects of "a'ta" (He gave), meaning: He gave His creation everything they need and benefit from, or it is the second of the two, meaning: He gave everything its form and shape that matches the benefit associated with it (1); according to the saying of Al-Dhahhak as follows. {Then He guided}: Ibn Abbas, Sa'id ibn Jubayr, and Al-Suddi said: He gave everything its mate of its own kind, then guided it to its place of marriage, food, drink, and dwelling. From Ibn Abbas: Then He guided it to familiarity, gathering, and marriage. Al-Hasan and Qatadah said: He gave everything its proper state, and guided it to what suits it. Mujahid said: He gave everything a form; He did not make the creation of humans like the creation of beasts, nor the creation of beasts like the creation of humans, but He created everything and ordained it with precise measure (2).

And a poet said: "And He has for everything a creation, and likewise Allah does what He wills" (3).

Meaning by "creation" the form, which is the saying of Atiyyah and Muqatil. Al-Dhahhak said: He gave everything its creation of the benefit associated with it and matching it. Meaning the hand for seizing, the leg for walking, the tongue for speaking, the eye for seeing, and the ear for hearing (4).

It is said: He gave everything what He inspired it with of knowledge or craft (5).

Al-Farra' (6) said: He created man for woman, and for every male what suits him from the females, then guided the male to the female. So the estimation according to this is: He gave everything the like of its creation.

I say: This is the meaning of Ibn Abbas's statement. And the verse, in its generality, encompasses all these sayings.

(1) Al-Kashshaf 2/539. (2) These sayings are in Tafsir al-Tabari 16/81, Zad al-Masir 5/291, and Tafsir al-Baghawi 3/220. (3) Mentioned by al-Mawardi in al-Nukat wa al-'Uyun 3/406 and he did not attribute it, and it contains the previous sayings. (4) Tafsir al-Baghawi 3/220. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun by al-Mawardi 3/406. (6) Ma'ani al-Qur'an by him 2/181 similarly.

सूरह ताहा: आयतें 47 - 50 71

और "ख़ल्क़हु" (उसकी सृष्टि) "अअता" (उसने दिया) के दो कर्मों में से पहला है, जिसका अर्थ है: उसने अपनी सृष्टि को वह सब कुछ दिया जिसकी उन्हें आवश्यकता है और जिससे वे लाभान्वित होते हैं, या यह उन दोनों में से दूसरा है, जिसका अर्थ है: उसने हर चीज़ को उसका वह रूप और आकार दिया जो उससे जुड़े लाभ के अनुरूप है (1); जैसा कि अल-दहक के कथन के अनुसार आगे आएगा। {फिर उसने मार्गदर्शन किया}: इब्न अब्बास, सईद इब्न जुबैर और अल-सुद्दी ने कहा: उसने हर चीज़ को उसी की प्रजाति का जोड़ा दिया, फिर उसे उसके विवाह, भोजन, पेय और आवास के स्थान तक पहुँचाया। इब्न अब्बास से: फिर उसने उसे मेल-जोल, सभा और विवाह की ओर निर्देशित किया। अल-हसन और कतादा ने कहा: उसने हर चीज़ को उसकी उपयुक्त स्थिति दी, और उसे उस चीज़ के लिए निर्देशित किया जो उसे सुधारती है। मुजाहिद ने कहा: उसने हर चीज़ को एक रूप दिया; उसने मनुष्यों की रचना को पशुओं की रचना की तरह नहीं बनाया, और न ही पशुओं की रचना को मनुष्यों की रचना की तरह बनाया, बल्कि उसने हर चीज़ की रचना की और उसे एक सटीक माप के साथ निर्धारित किया (2)।

और एक कवि ने कहा: "और उसके पास हर चीज़ के लिए एक रचना है, और इसी तरह अल्लाह जो चाहता है वह करता है" (3)।

रचना से उसका अर्थ रूप है, और यह अतिया और मुकातिल का कथन है। अल-दहक ने कहा: उसने हर चीज़ को उससे जुड़े और उसके अनुरूप लाभ की रचना दी। यानी पकड़ने के लिए हाथ, चलने के लिए पैर, बोलने के लिए जीभ, देखने के लिए आँख और सुनने के लिए कान (4)।

यह कहा गया है: उसने हर चीज़ को वह दिया जिससे उसने उसे ज्ञान या शिल्प की प्रेरणा दी (5)।

अल-फर्रा (6) ने कहा: उसने पुरुष को स्त्री के लिए बनाया, और प्रत्येक नर के लिए वह जो मादाओं में से उसके अनुकूल हो, फिर नर को मादा की ओर निर्देशित किया। तो इस आधार पर अनुमान यह है: उसने हर चीज़ को उसकी रचना के समान दिया।

मैंने कहा: इब्न अब्बास के कथन का यही अर्थ है। और यह आयत अपनी व्यापकता में इन सभी कथनों को समाहित करती है।

(1) अल-कशशाफ 2/539। (2) ये कथन तफ़सीर अल-तबरी 16/81, ज़ाद अल-मसीर 5/291, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/220 में हैं। (3) अल-मावर्दी ने अल-नुकत वा अल-'उयून 3/406 में इसका उल्लेख किया है और उन्होंने इसे किसी के नाम नहीं किया, और इसमें पिछले कथन शामिल हैं। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 3/220। (5) अल-मावर्दी द्वारा अल-नुकत वा अल-'उयून 3/406। (6) उनके द्वारा मा'नी अल-कुरान 2/181 इसी तरह से।

سورہ طہٰ: آیات 47 - 50 71

اور «خَلْقَهُ» (اس کی تخلیق) «أعطى» (اس نے دیا) کے دو مفعولوں میں سے پہلا ہے، یعنی: اس نے اپنی مخلوق کو وہ سب کچھ دیا جس کی انہیں ضرورت ہے اور جس سے وہ فائدہ اٹھاتے ہیں، یا یہ ان میں سے دوسرا ہے، یعنی: اس نے ہر چیز کو اس کی وہ صورت اور شکل دی جو اس سے وابستہ فائدے کے مطابق ہے (1)؛ جیسا کہ الضحاک کے قول کے مطابق آگے آئے گا۔ ﴿ ثُمَّ هَدَىٰ ﴾ (پھر اس نے رہنمائی کی): ابن عباس، سعید بن جبیر اور السدی نے کہا: اس نے ہر چیز کو اسی کی جنس کا جوڑا دیا، پھر اسے اس کے نکاح، کھانے، پینے اور رہنے کی جگہ کی طرف رہنمائی کی۔ اور ابن عباس سے مروی ہے: پھر اسے انس و الفت، اجتماع اور نکاح کی طرف رہنمائی کی۔ الحسن اور قتادہ نے کہا: اس نے ہر چیز کو اس کی درستی عطا کی، اور اسے اس چیز کی طرف رہنمائی کی جو اسے درست رکھتی ہے۔ مجاہد نے کہا: اس نے ہر چیز کو ایک صورت دی؛ اس نے انسان کی تخلیق کو چوپایوں کی تخلیق جیسا نہیں بنایا، اور نہ ہی چوپایوں کی تخلیق کو انسان کی تخلیق جیسا بنایا، بلکہ اس نے ہر چیز کو پیدا کیا اور اس کا ایک اندازہ مقرر کیا (2)۔

اور شاعر نے کہا: ولہ فی کل شیء خلقۃ ... وکذالک اللہ ما شاء فعل (3) (ترجمہ: اور اس کے لیے ہر چیز میں ایک تخلیق ہے، اور اسی طرح اللہ جو چاہتا ہے کرتا ہے)۔

تخلیق سے مراد صورت ہے، اور یہ عطیہ اور مقاتل کا قول ہے۔ الضحاک نے کہا: اس نے ہر چیز کو اس کے متعلقہ اور اس کے مطابق فائدے کی تخلیق عطا کی۔ یعنی پکڑنے کے لیے ہاتھ، چلنے کے لیے پاؤں، بولنے کے لیے زبان، دیکھنے کے لیے آنکھ اور سننے کے لیے کان (4)۔

اور کہا گیا ہے: اس نے ہر چیز کو وہ دیا جس کی اس نے اسے علم یا ہنر کی الہام کی (5)۔

الفراء (6) نے کہا: اس نے مرد کو عورت کے لیے پیدا کیا، اور ہر نر کے لیے وہ جو مادہ میں سے اس کے موافق ہو، پھر نر کو مادہ کی طرف رہنمائی کی۔ پس اس بنیاد پر تقدیر یہ ہے: اس نے ہر چیز کو اس کی تخلیق جیسا دیا۔

میں کہتا ہوں: ابن عباس کے قول کا یہی مطلب ہے۔ اور یہ آیت اپنی عمومیت میں تمام اقوال کو شامل ہے۔

(1) الکشاف 2/539۔ (2) یہ اقوال تفسیر الطبری 16/81، زاد المسیر 5/291، اور تفسیر البغوی 3/220 میں ہیں۔ (3) الماوردی نے النکت والعیون 3/406 میں اس کا ذکر کیا ہے اور اس کی نسبت کسی کی طرف نہیں کی، اور اس میں گزشتہ اقوال موجود ہیں۔ (4) تفسیر البغوی 3/220۔ (5) النکت والعیون للماوردی 3/406۔ (6) معانی القرآن ان کی تصنیف ہے 2/181 اسی طرح۔

Surah Taha: Verses 47 - 52 72 Za'idah narrated from Al-A'mash that he recited: "The One who gave to every thing its creation" with a fathah on the 'lam'(1); which is the recitation of Ibn Abi Ishaq. Nasir narrated it from Al-Kisa'i and others(2), meaning: He gave the children of Adam everything He created that they need. So the two recitations agree in meaning. His words, the Almighty: "He said, 'What then is the state of the former generations?' [Moses] said, 'The knowledge thereof is with my Lord in a Record. My Lord neither errs nor forgets.'" There are four issues in it: First: His words, the Almighty: "He said, 'What then is the state...'" 'Al-Bal' (state) means condition, i.e., what is their condition and what is their affair? So He informed him that their knowledge is with God Almighty, meaning: this is from the knowledge of the unseen about which you asked, and it is among what God Almighty has reserved for Himself, none knows it but He, and I am but a servant like you; I know nothing of it except what the Knower of the Unseen has informed me, and the knowledge of the conditions of the generations is written(3) with God in the Preserved Tablet (Al-Lawh Al-Mahfuz). It was also said: the meaning is: what then is the state of the first generations who did not acknowledge that? i.e., what of them, they passed away while they had worshipped other than your Lord. And it was said: He only asked him about the deeds of the first generations, so He informed him that they are counted by God Almighty and preserved with Him in a book. i.e., they are written, so He will recompense them tomorrow for them and because of them. By "the book," He meant the Preserved Tablet(4). And it was said: it is a book with some of the angels. Second: This verse and its counterparts from what has preceded and what follows indicate the recording of sciences and writing them down lest...

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/40. (2) Al-Qira'at al-Shadhah p. 87. Nasir: He is Ibn Yusuf ibn Abi Nasr Abu al-Munthir, al-Razi, then al-Baghdadi, the grammarian, one of the eminent companions of al-Kisa'i. Tabaqat al-Qurra' 2/340. The famous recitation of al-Kisa'i is like the general recitation. (3) In the manuscripts: "written" (feminine form), and what is established is from al-Kashshaf 2/539, and the speech is from it. (4) Tafsir al-Baghawi 3/220 similarly.

सूरह ता-हा: आयत 47 - 52 72 ज़ैदा ने अल-अमश से रिवायत की है कि उन्होंने पढ़ा: "वही जिसने हर चीज़ को उसका रूप दिया" 'लाम' पर फ़तह (ज़बर) के साथ(1); और यह इब्न अबी इसहाक की क़िरात (पढ़ने का तरीक़ा) है। नसीर ने इसे अल-किसाई और अन्य से रिवायत किया है(2), यानी: उन्होंने आदम की संतान को अपनी बनाई हुई हर वह चीज़ दी जिसकी उन्हें ज़रूरत थी। तो दोनों क़िरातें अर्थ में समान हैं। अल्लाह तआला का फ़रमान: "उसने (फ़िरऔन ने) कहा, 'तो पिछली नस्लों का क्या हाल है?' उसने (मूसा ने) कहा, 'उनका ज्ञान मेरे रब के पास एक किताब में दर्ज है। न मेरा रब चूकता है और न भूलता है।'" इसमें चार मुद्दे हैं: पहला: अल्लाह तआला का फ़रमान: "उसने कहा, 'तो क्या हाल है...'" 'अल-बाल' का अर्थ है स्थिति, यानी उनकी क्या हालत है और उनका क्या मामला है? तो उन्होंने उसे सूचित किया कि उनका ज्ञान अल्लाह तआला के पास है, यानी: यह उस ग़ैब (परोक्ष) के ज्ञान में से है जिसके बारे में तुमने पूछा, और यह उन चीज़ों में से है जिन्हें अल्लाह तआला ने अपने लिए आरक्षित रखा है, इसे उसके अलावा कोई नहीं जानता, और मैं तुम्हारी तरह ही एक बंदा हूँ; मैं इसके बारे में कुछ नहीं जानता सिवाय उसके जिसकी जानकारी मुझे ग़ैब के जानने वाले ने दी है, और नस्लों के हालात का ज्ञान अल्लाह के पास 'लौहे महफ़ूज़' में लिखा हुआ(3) है। और यह भी कहा गया है: इसका अर्थ है: तो पहली नस्लों का क्या हाल है जिन्होंने इसे स्वीकार नहीं किया? यानी: उनका क्या हुआ, वे मर गए जबकि उन्होंने तुम्हारे रब के अलावा दूसरों की इबादत की थी। और यह भी कहा गया है: उसने केवल पहली नस्लों के कर्मों के बारे में पूछा था, तो उसने उसे सूचित किया कि वे अल्लाह तआला के पास गिने हुए हैं और उसके पास एक किताब में सुरक्षित हैं। यानी: वे लिखे हुए हैं, इसलिए वह कल उनके लिए और उन पर उन्हें बदला देगा। और 'किताब' से उनका मतलब 'लौहे महफ़ूज़' था(4)। और यह भी कहा गया है: यह कुछ फ़रिश्तों के पास एक किताब है। दूसरा: यह आयत और इसके जैसी अन्य आयतें जो पहले आ चुकी हैं और जो आगे आएंगी, विज्ञान और ज्ञान को लिपिबद्ध करने और उन्हें लिखने का संकेत देती हैं ताकि...

---

(1) इराब अल-क़ुरान अल-नहहास 3/40 द्वारा। (2) अल-क़िरात अल-शाज़ा पृष्ठ 87। नसीर: वह इब्न यूसुफ इब्न अबी नस्र अबू अल-मुन्ज़िर, अल-राज़ी, फिर अल-बगदादी, व्याकरणविद्, अल-किसाई के प्रमुख साथियों में से एक हैं। तबक़ात अल-क़ुर्रा 2/340। अल-किसाई की प्रसिद्ध क़िरात आम क़िरात की तरह है। (3) प्रतियों में: "मक्तूबत" (स्त्रीलिंग), और जो स्थापित है वह अल-कशशाफ़ 2/539 से है, और कथन उसी का है। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 3/220 इसी तरह।

سورہ طہٰ: آیات 47 - 52 72 زائدہ نے الاعمش سے روایت کی ہے کہ انہوں نے پڑھا: «الَّذِي أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ» لام کے فتحہ (زبر) کے ساتھ(1)؛ اور یہ ابن ابی اسحاق کی قرات ہے۔ اسے نصیر نے الکسائی وغیرہ سے روایت کیا ہے(2)، یعنی: اللہ نے بنی آدم کو ہر وہ چیز عطا کی جو اس نے پیدا کی اور جس کی انہیں ضرورت تھی۔ پس دونوں قراتیں معنی میں متفق ہیں۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قَالَ فَمَا بَالُ الْقُرُونِ الْأُولَىٰ * قَالَ عِلْمُهَا عِندَ رَبِّي فِي كِتَابٍ ۖ لَّا يَضِلُّ رَبِّي وَلَا يَنسَىٰ﴾ اس میں چار مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قَالَ فَمَا بَالُ﴾ 'البال' کا مطلب ہے حال، یعنی ان کا کیا حال اور کیا معاملہ ہے؟ تو اسے آگاہ کیا کہ ان کا علم اللہ تعالیٰ کے پاس ہے، یعنی: یہ اس علم غیب میں سے ہے جس کے بارے میں تم نے پوچھا، اور یہ ان چیزوں میں سے ہے جنہیں اللہ تعالیٰ نے اپنے لیے خاص کر رکھا ہے، اسے اس کے سوا کوئی نہیں جانتا، اور میں تو تمہاری طرح ایک بندہ ہی ہوں؛ میں اس میں سے کچھ نہیں جانتا سوائے اس کے جس کی خبر مجھے علام الغیوب (غیبوں کے جاننے والے) نے دی ہے، اور قوموں کے حالات کا علم اللہ کے پاس لوح محفوظ میں لکھا ہوا(3) ہے۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: تو پہلی قوموں کا کیا حال ہے جنہوں نے اس کا اقرار نہیں کیا؟ یعنی: ان کا کیا بنا وہ چلے گئے حالانکہ انہوں نے تمہارے رب کے سوا دوسروں کی عبادت کی تھی۔ اور کہا گیا: اس نے محض پہلی قوموں کے اعمال کے بارے میں پوچھا تھا، تو اسے بتلا دیا کہ وہ اللہ تعالیٰ کے ہاں شمار شدہ ہیں اور اس کے پاس ایک کتاب میں محفوظ ہیں۔ یعنی: وہ لکھے ہوئے ہیں، پس وہ کل انہیں ان کا بدلہ دے گا۔ اور 'کتاب' سے مراد لوح محفوظ(4) ہے۔ اور کہا گیا: یہ بعض فرشتوں کے پاس ایک کتاب ہے۔ دوسرا: یہ آیت اور اس کی نظائر جو گزر چکی ہیں اور آئیں گی، علوم کی تدوین اور انہیں لکھنے پر دلالت کرتی ہیں تاکہ...

(1) اعراب القرآن للنحاس 3/ 40۔ (2) القراءات الشاذہ ص 87۔ اور نصیر: وہ ابن یوسف بن ابی نصر ابو المنذر، الرازی، پھر البغدادی، نحوی ہیں، الکسائی کے جلیل القدر اصحاب میں سے ہیں۔ طبقات القراء 2/ 340۔ اور الکسائی کی مشہور قرات عام لوگوں کی قرات کی طرح ہے۔ (3) نسخوں میں: "مکتوبۃ" ہے، اور جو مستند ہے وہ الکشاف 2/ 539 سے ہے، اور کلام اسی کا ہے۔ (4) تفسیر البغوی 3/ 220 اسی طرح۔

...is forgotten. For memorization can be affected by flaws of error and forgetfulness. A person may not memorize everything they hear, so they record it so it does not escape them. We have narrated with a continuous chain of transmission from Qatadah that he was asked: "Should we write down what we hear from you?" He replied: "What prevents you from writing when the Subtle, All-Aware has informed you that He writes?" Then he recited: "The knowledge thereof is with my Lord in a Record. My Lord neither errs nor forgets" (1).

In "Sahih Muslim," on the authority of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him), he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "When Allah decreed the creation, He wrote in His Book with Himself, so it is placed with Him: 'My mercy prevails over My wrath'" (2).

Al-Khatib Abu Bakr narrated from Abu Hurairah who said: A man from the Ansar used to sit with the Prophet (peace be upon him) listening to his hadith, which he liked, but he could not memorize it. He complained about this to the Messenger of Allah (peace be upon him), saying: "O Messenger of Allah, I hear hadiths from you that I like, but I cannot memorize them." The Messenger of Allah (peace be upon him) said to him: "Seek help from your right hand," and he gestured towards writing (3). This is a clear text.

The majority of the Companions and the Successors agreed on the permissibility of writing down and recording knowledge (4). The Prophet (peace be upon him) ordered the writing of the sermon he delivered during the Hajj for Abu Shah—a man from Yemen—when he asked for it to be written. Reported by Muslim (5).

Amr ibn Shu'ayb narrated from his father, from his grandfather, that the Prophet (peace be upon him) said: "Bind knowledge by writing it" (6). Mu'awiyah ibn Qurrah said: "Whoever does not write down knowledge, his knowledge is not considered [true] knowledge" (7).

(1) Reported by al-Ramahurmuzi in "Al-Muhaddith al-Fasil" p. 372, and al-Khatib al-Baghdadi in "Taqyid al-Ilm" p. 103. (2) Sahih Muslim (2751), and Salaf 1/243. (3) Taqyid al-Ilm p. 67, and Al-Jami' li-Akhlaq al-Rawi wa al-Sami' 1/382-383. Reported by al-Tirmidhi (2666), and in its chain is al-Khalil ibn Murrah; al-Tirmidhi said: This hadith's chain is not established, and I heard Muhammad ibn Isma'il (meaning al-Bukhari) say: Khalil ibn Murrah is a narrator of rejected hadith. (4) Ikmal al-Mu'allim 4/474, and

al-Mufhim 3/476. (5) Number (1355) from the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him), and it is with Ahmad (7242) and al-Bukhari (2434). (6) In (M): by writing. The hadith was reported by al-Ramahurmuzi in "Al-Muhaddith al-Fasil" p. 365, and al-Khatib in "Taqyid al-Ilm" p. 96. (7) Reported by al-Ramahurmuzi in "Al-Muhaddith al-Fasil" p. 372, and al-Khatib in "Taqyid al-Ilm" p. 109.

सूरह ता-हा: आयतें 51 - 52 | 73

...भूल जाता है। क्योंकि याददाश्त में गलती और भूल-चूक के दोष आ सकते हैं। हो सकता है कि मनुष्य जो कुछ सुनता है उसे याद न रख सके इसलिए वह उसे लिख लेता है ताकि वह उससे छूट न जाए। हमने कतादह से एक निरंतर श्रृंखला के साथ वर्णित किया है कि उनसे पूछा गया: "क्या हम आपसे जो सुनते हैं उसे लिख लें?" उन्होंने कहा: "लिखने से तुम्हें क्या रोकता है जबकि सूक्ष्मदर्शी, सब कुछ जानने वाले (अल्लाह) ने तुम्हें बताया है कि वह लिखता है?" फिर उन्होंने पढ़ा: "उसका ज्ञान मेरे रब के पास एक पुस्तक (रिकॉर्ड) में है। न मेरा रब भटकता है और न भूलता है" (1)।

"सहीह मुस्लिम" में, अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "जब अल्लाह ने सृष्टि का फैसला किया, तो उसने अपनी किताब में अपने पास लिख दिया, जो उसके पास रखी है: 'निश्चित रूप से मेरी दया मेरे क्रोध पर हावी है'" (2)।

अल-खतीब अबू बक्र ने अबू हुरैरा से रिवायत की है, जिन्होंने कहा: अंसार में से एक व्यक्ति नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास बैठता था और उनकी हदीसें सुनता था, जो उसे पसंद आती थीं, लेकिन वह उन्हें याद नहीं रख पाता था। उसने इसकी शिकायत अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से की और कहा: "हे अल्लाह के रसूल, मैं आपसे ऐसी हदीसें सुनता हूँ जो मुझे पसंद हैं, लेकिन मैं उन्हें याद नहीं रख पाता।" अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उससे कहा: "अपने दाहिने हाथ से मदद लो," और उन्होंने लिखने की ओर इशारा किया (3)। यह एक स्पष्ट प्रमाण है।

ज्ञान को लिखने और संकलित करने की अनुमति पर अधिकांश सहाबा और ताबिईन सहमत हैं (4)। नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने यमन के एक व्यक्ति अबू शाह के लिए हज के दौरान दिए गए भाषण को लिखने का आदेश दिया था जब उन्होंने उसे लिखवाने के लिए कहा था। इसे मुस्लिम ने वर्णित किया है (5)।

अम्र इब्न शुऐब ने अपने पिता से, उन्होंने अपने दादा से रिवायत की है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "ज्ञान को लिखकर उसे बांध लो" (6)। मुआविया इब्न कुर्राह ने कहा: "जिसने ज्ञान नहीं लिखा, उसका ज्ञान ज्ञान नहीं माना जाता" (7)।

(1) अल-रामहुरमुज़ी द्वारा "अल-मुहद्दिस अल-फासिल" पृ. 372 में, और अल-खतीब अल-बगदादी द्वारा "तकीद अल-इल्म" पृ. 103 में वर्णित। (2) सहीह मुस्लिम (2751), और सलफ 1/243। (3) तकीद अल-इल्म पृ. 67, और अल-जामी' ली-अखलाक अल-रावी व अल-सामी' 1/382 - 383। इसे अल-तिर्मिज़ी (2666) ने वर्णित किया है, और इसकी श्रृंखला में अल-खलील इब्न मुर्रह है; अल-तिर्मिज़ी ने कहा: इस हदीस की श्रृंखला मज़बूत नहीं है, और मैंने मुहम्मद इब्न इस्माइल (यानी बुखारी) को कहते सुना: खलील इब्न मुर्रह एक अस्वीकार्य हदीस वर्णनकर्ता (मुनकरुल हदीस) है। (4) इकमल अल-मुअल्लिम 4/474, और अल-मुफहिम 3/476। (5) अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से संख्या (1355), और यह अहमद (7242) और बुखारी (2434) के पास है। (6) (म) में: लिखने के द्वारा। हदीस को अल-रामहुरमुज़ी ने "अल-मुहद्दिस अल-फासिल" पृ. 365 में और अल-खतीब ने "तकीद अल-इल्म" पृ. 96 में वर्णित किया है। (7) अल-रामहुरमुज़ी द्वारा "अल-मुहद्दिस अल-फासिल" पृ. 372 में, और अल-खतीब द्वारा "तकीद अल-इल्म" पृ. 109 में वर्णित।

...بھول جاتا ہے۔ کیونکہ یادداشت میں غلطی اور نسیان کے عوارض لاحق ہو سکتے ہیں۔ بسا اوقات انسان وہ سب کچھ یاد نہیں رکھ پاتا جو وہ سنتا ہے، اس لیے وہ اسے لکھ لیتا ہے تاکہ وہ اس سے ضائع نہ ہو جائے۔ ہم نے قتادہ سے متصل سند کے ساتھ روایت کی ہے کہ ان سے پوچھا گیا: "کیا ہم آپ سے جو سنتے ہیں اسے لکھ لیں؟" انہوں نے کہا: "تمہیں لکھنے سے کیا چیز روکتی ہے جبکہ اللطیف الخبیر (اللہ) نے تمہیں خبر دی ہے کہ وہ لکھتا ہے؟" پھر انہوں نے یہ آیت پڑھی: "اس کا علم میرے رب کے پاس ایک نوشتہ میں ہے، میرا رب نہ بہکتا ہے اور نہ بھولتا ہے" (۱)۔

اور "صحیح مسلم" میں حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "جب اللہ نے مخلوق کی تخلیق کا فیصلہ فرمایا، تو اس نے اپنی کتاب میں اپنے پاس لکھ دیا، جو اس کے پاس موجود ہے: 'بے شک میری رحمت میری غضب پر غالب ہے'" (۲)۔

اور خطیب ابو بکر نے حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے کہ انصار میں سے ایک شخص نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کی مجلس میں بیٹھتا تھا اور آپ سے حدیثیں سنتا تھا جو اسے پسند آتی تھیں لیکن اسے وہ یاد نہیں رہتی تھیں، اس نے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم سے اس کی شکایت کی اور عرض کیا: "یا رسول اللہ، میں آپ سے حدیث سنتا ہوں جو مجھے بہت پسند آتی ہے لیکن مجھے یاد نہیں رہتی۔" تو رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے اس سے فرمایا: "اپنے دائیں ہاتھ سے مدد لو" اور آپ نے لکھنے کی طرف اشارہ فرمایا (۳)۔ یہ ایک واضح نص ہے۔

اور علم کو لکھنے اور اسے قلمبند کرنے کے جواز پر صحابہ اور تابعین کی اکثریت کا اتفاق ہے (٤)۔ اور آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے حج کے موقع پر دیے گئے خطبے کو ابو شاہ (اہلِ یمن کا ایک شخص) کے لیے لکھنے کا حکم دیا جب اس نے آپ سے اسے لکھ دینے کی درخواست کی تھی۔ اسے مسلم نے روایت کیا ہے (٥)۔

اور عمرو بن شعیب نے اپنے والد، انہوں نے اپنے دادا سے روایت کی ہے کہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "علم کو لکھ کر قید کر لو" (٦)۔ اور معاویہ بن قرہ نے کہا: "جس نے علم نہیں لکھا، اس کا علم، علم شمار نہیں ہوتا" (٧)۔

(١) اسے الرامهرمزی نے "المحدث الفاصل" ص ٣٧٢، اور الخطیب البغدادی نے "تقیید العلم" ص ١٠٣ میں روایت کیا ہے۔ (٢) صحیح مسلم (٢٧٥١)، اور سلف ٢٤٣/١۔ (٣) تقیید العلم ص ٦٧، اور الجامع لأخلاق الراوي والسامع ١ / ٣٨٢ - ٣٨٣، اور اسے ترمذی نے روایت کیا (٢٦٦٦) اور اس کی سند میں الخلیل بن مرہ ہے، ترمذی کہتے ہیں: اس حدیث کی سند اتنی مضبوط نہیں ہے، اور میں نے محمد بن اسماعیل (یعنی بخاری) کو کہتے سنا: خلیل بن مرہ منکر الحدیث ہے۔ (٤) إكمال المعلم ٤ / ٤٧٤ ، والمفهم ٣ / ٤٧٦۔ (٥) رقم (١٣٥٥) حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے، اور یہ احمد (٧٢٤٢) اور بخاری (٢٤٣٤) کے پاس بھی ہے۔ (٦) (م) میں ہے: کتابت کے ذریعے۔ اور حدیث کو الرامهرمزی نے "المحدث الفاصل" ص ٣٦٥ میں، اور الخطیب نے "تقیید العلم" ص ٩٦ میں روایت کیا ہے۔ (٧) اسے الرامهرمزی نے "المحدث الفاصل" ص ٣٧٢، اور الخطیب نے "تقیید العلم" ص ١٠٩ میں روایت کیا ہے۔

A group of people held the view of prohibiting the writing of books (Hadith). Abu Nadrah narrated: It was said to Abu Sa'id: "Should we write down your Hadith?" He said: "Are you going to make it a Quran? Rather, memorize as we memorized."(1)

Among those who did not write were al-Sha'bi, Yunus bin 'Ubayd, and Khalid al-Hadhdha'. Khalid said: "I never wrote anything at all except for one Hadith; and once I had memorized it, I erased it." Also, Ibn 'Awn and al-Zuhri.

Some of them used to write, and once they had memorized it, they would erase it. Among them were Muhammad bin Sirin and 'Asim bin Damrah. Hisham bin Hassan said: "I never wrote a Hadith at all except the Hadith of Al-A'maq, and when I memorized it, I erased it."(2)

I say: We have mentioned something similar regarding Khalid al-Hadhdha'. The Hadith of Al-A'maq was narrated by Muslim at the end of the book: "The Hour will not be established until the Romans land at Al-A'maq or Dabiq..." The Hadith is mentioned in the Book of Tribulations (Kitab al-Fitan).(3)

Some used to memorize first and then write what they memorized; among them were al-A'mash, Abdullah bin Idris, Hushaym, and others.(4) This was a precaution for memorization.

On the whole, writing is preferable, and verses and Hadiths have been reported to that effect. This is narrated from Umar, Ali, Jabir, and Anas (may Allah be pleased with them), and those who followed them from the leading Tabi'un, such as al-Hasan, 'Ata', Tawus, 'Urwah bin al-Zubayr, and other people of knowledge after them.(5) Allah Almighty said: {And We wrote for him on the tablets [something] of all things} [Al-A'raf: 145], and He said: {And We have already written in the Psalms...}

---

(1) Reported by al-Ramahurmuzi in 'Al-Muhaddith al-Fasil' p. 379, and al-Khatib in 'Taqyid al-'Ilm' p. 36-37. Abu Nadrah is al-Mundhir bin Malik bin Qit'ah al-'Abdi. (2) Sunan al-Darimi 1/131-135, Al-Muhaddith al-Fasil p. 380-383, and Taqyid al-'Ilm p. 59. The Hadith of Al-A'maq will be mentioned later. (3) Sahih Muslim (2897) from the Hadith of Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him). Al-A'maq is a district near Dabiq between Aleppo and Antioch. Dabiq is a village near Aleppo. Mu'jam al-Buldan 1/222 and 2/406. (4) Al-Muhaddith al-Fasil 1/384-385. (5) Al-Muhaddith al-Fasil p. 385.

कुछ लोगों ने [हदीस को] लिखने से मना करने का रुख अपनाया। अबू नदरा ने रिवायत किया कि अबू सईद से कहा गया: "क्या हम आपकी इन हदीसों को लिखें?" उन्होंने कहा: "क्या तुम इसे कुरान बनाना चाहते हो? बल्कि उसे वैसे ही याद करो जैसे हमने याद किया था।" (1)

लिखने से परहेज करने वालों में अल-शाबी, यूनुस बिन उबैद और खालिद अल-हद्दा शामिल थे। खालिद ने कहा: "मैंने एक हदीस के अलावा कभी कुछ नहीं लिखा; और जब मैंने उसे याद कर लिया, तो मैंने उसे मिटा दिया।" साथ ही इब्न औन और अल-जुहरी भी।

उनमें से कुछ लिखते थे और जब उसे याद कर लेते थे, तो उसे मिटा देते थे। उनमें मुहम्मद बिन सीरीन और आसिम बिन दमरा शामिल थे। हिशाम बिन हसन ने कहा: "मैंने अल-अमाक की हदीस के अलावा कभी कोई हदीस नहीं लिखी, और जब मैंने उसे याद कर लिया, तो मैंने उसे मिटा दिया।" (2)

मैंने कहा: हमने खालिद अल-हद्दा के बारे में भी ऐसी ही बात का जिक्र किया है। अल-अमाक की हदीस को मुस्लिम ने किताब के अंत में उद्धृत किया है: "कयामत तब तक नहीं आएगी जब तक कि रोमन अमाक या दाबीक में नहीं उतरेंगे..." हदीस का जिक्र 'किताब अल-फितन' में है। (3)

कुछ लोग पहले याद करते थे और फिर जो याद किया उसे लिखते थे; उनमें अल-अमाश, अब्दुल्ला बिन इदरीस, हुशैम और अन्य शामिल थे। (4) यह याददाश्त की सुरक्षा के लिए एक एहतियात था।

कुल मिलाकर, लिखना बेहतर है, और इस संबंध में आयतें और हदीसें आई हैं। यह उमर, अली, जाबिर और अनस (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से रिवायत है, और उनके बाद ताबिईन के बड़ों जैसे अल-हसन, अता, ताऊस, उर्वा बिन अल-जुबैर और उनके बाद के अन्य विद्वानों से भी। (5) अल्लाह तआला ने फरमाया: {और हमने उसके लिए तख्तियों पर हर चीज़ [के बारे में कुछ] लिख दिया} [अल-अराफ़: 145], और उसने फरमाया: {और हमने ज़बूर में लिख दिया है कि...}

---

(1) इसे अल-रामहुरमुजी ने 'अल-मुहद्दिस अल-फासिल' पृ. 379 में और अल-खतीब ने 'तक़यीद अल-इल्म' पृ. 36-37 में उद्धृत किया है। अबू नदरा का नाम अल-मुनज़िर बिन मालिक बिन क़ितआ अल-अब्दी है। (2) सुनन अल-दारमी 1/131-135, अल-मुहद्दिस अल-फासिल पृ. 380-383, और तक़यीद अल-इल्म पृ. 59। अल-अमाक की हदीस का जिक्र बाद में आएगा। (3) सहीह मुस्लिम

(2897) अबू हुरैरा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की हदीस से। अल-अमाक: अलेप्पो और अंताकिया के बीच दाबीक के पास का एक इलाका है। दाबीक: अलेप्पो के पास एक गाँव है। मुअजम अल-बुल्दान 1/222 और 2/406। (4) अल-मुहद्दिस अल-फासिल 1/384-385। (5) अल-मुहद्दिस अल-फासिल पृ. 385।

ایک جماعت کا خیال یہ تھا کہ کتابت (حدیث) سے روکا جائے، چنانچہ ابو نضرہ نے روایت کیا، وہ کہتے ہیں: ابو سعید سے کہا گیا: کیا ہم آپ کی یہ حدیث لکھ لیں؟ انہوں نے فرمایا: کیا تم اسے قرآن بنانا چاہتے ہو؟ بلکہ اسے یاد کرو جس طرح ہم نے یاد کیا۔(١)

اور ان لوگوں میں سے جو نہیں لکھتے تھے شعبی، یونس بن عبید اور خالد الحذاء شامل ہیں۔ خالد نے کہا: میں نے کبھی کچھ نہیں لکھا سوائے ایک حدیث کے؛ جب میں نے اسے یاد کر لیا تو اسے مٹا دیا۔ اور ابن عون اور زہری بھی اسی میں شامل تھے۔

اور بعض لوگ لکھ لیا کرتے تھے پھر جب یاد ہو جاتا تو اسے مٹا دیتے؛ ان میں محمد بن سیرین اور عاصم بن ضمرہ شامل تھے۔ ہشام بن حسان نے کہا: میں نے کبھی کوئی حدیث نہیں لکھی سوائے حدیثِ اعماق کے، پھر جب میں نے اسے یاد کر لیا تو اسے مٹا دیا۔(٢)

میں کہتا ہوں: ہم خالد الحذاء کے بارے میں اس جیسی بات کا ذکر کر چکے ہیں۔ اور حدیثِ اعماق کو مسلم نے کتاب کے آخر میں روایت کیا ہے: "قیامت قائم نہیں ہوگی یہاں تک کہ رومی اعماق یا دابق میں اتریں گے" یہ حدیث کتاب الفتن میں ذکر کی گئی ہے۔(٣)

اور بعض لوگ پہلے یاد کرتے تھے پھر جو یاد کیا ہوتا اسے لکھ لیتے؛ ان میں اعمش، عبداللہ بن ادریس، ہشیم اور دیگر شامل ہیں۔(٤) اور یہ حفظ کے لیے ایک احتیاط تھی۔

اور مجموعی طور پر کتابت (لکھنا) زیادہ بہتر ہے، اور اسی بارے میں آیات اور احادیث وارد ہوئی ہیں، اور یہ حضرت عمر، علی، جابر، اور انس رضی اللہ عنہم سے مروی ہے، اور ان کے بعد کبارِ تابعین میں سے جیسے حسن، عطاء، طاؤس، عروہ بن زبیر اور ان کے بعد کے اہل علم سے

بھی۔(٥) اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور ہم نے اس کے لیے تختیوں میں ہر چیز لکھ دی} [الاعراف: ١٤٥]، اور فرمایا: {اور بلاشبہ ہم نے زبور میں لکھ دیا کہ...}

---

(١) اسے رامہرمزی نے 'المحدث الفاصل' ص ٣٧٩ میں اور خطیب نے 'تقیید العلم' ص ٣٦-٣٧ میں روایت کیا ہے۔ اور ابو نضرہ: منذر بن مالک بن قطعہ العبدی ہیں۔ (٢) سنن دارمی ١/١٣١-١٣٥، المحدث الفاصل ص ٣٨٠-٣٨٣، اور تقیید العلم ص ٥٩۔ حدیثِ اعماق کا ذکر آگے آئے گا۔ (٣) صحیح مسلم (٢٨٩٧) حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے۔ الاعماق: حلب اور انطاکیہ کے درمیان دابق کے قریب ایک علاقہ ہے۔ اور دابق: حلب کے قریب ایک بستی ہے۔ معجم البلدان ١/٢٢٢ اور ٢/٤٠٦۔ (٤) المحدث الفاصل ١/٣٨٤-٣٨٥۔ (٥) المحدث الفاصل ص ٣٨٥۔

Surah Ta-Ha: Verses 51-52 75

...after the Reminder, that "My righteous servants shall inherit the land" [Al-Anbiya: 105]. And Allah the Almighty said: "And decree for us in this world [that which is] good" the verse [Al-A'raf: 156]. And He said: "And everything they did is in written records. (52) And every small and large [matter] is written down" [Al-Qamar: 52-53]. And He said: "The knowledge thereof is with my Lord in a Record" [Ta-Ha: 52], along with other verses. Furthermore, knowledge is only strictly preserved by writing, followed by comparison, study, revision, memorization, discussion, inquiry, and investigation of the narrators and trust in what they transmitted.

Indeed, those of the first generation (as-Sadr al-Awwal) who disliked writing did so because of the proximity of the era, the short chains of narration, and so that the writer would not rely solely on it and neglect it, or lose interest in memorizing (1) and acting upon it. But now, as time is distant, chains are long, paths are diverse, narrators are similar, the plague of forgetfulness is common, and delusion is not safe; therefore, binding knowledge with writing is more appropriate and satisfying, and the evidence for its necessity is stronger.

If someone argues with the Hadith of Abu Sa'id from the Prophet ﷺ that he said: "Do not write from me, and whoever has written from me other than the Quran should erase it," narrated by Muslim (2), the response is that this was early on. It was then abrogated by his command to write and his permission for Abu Shah and others. Also, it was so that what is not from the Quran would not be mixed with it. Likewise, what was narrated from Abu Sa'id: "We were eager for the Prophet ﷺ to give us permission to write, but he refused" (3); if preserved, this was before the Migration, when it was feared that it would distract from the Quran.

Third: Abu Bakr al-Khatib (4) said: "The Hadith should be written with black [ink], then with refined ink..."

---

(1) In (D) and (M): "his memorization," and what is established from the rest of the copies, which is consistent with Al-Muhaddith al-Fasil pp. 385-386, and the speech is from it. (2) No. (3004), and it is in Musnad Ahmad (11085) and (11158). (3) Narrated by al-Ramahurmuzi in Al-Muhaddith al-Fasil p. 386, see Al-Mufhim 3/476-477. (4) In Al-Jami' li-Akhlaq al-Rawi wa Adab al-Sami' 1/383.

सूरह ता-हा: आयत 51 - 52 75

...जिक्र (उपदेश) के बाद, कि "पृथ्वी के उत्तराधिकारी मेरे नेक बंदे होंगे" [अल-अंबिया: 105]। और अल्लाह तआला ने फरमाया: "और हमारे लिए इस दुनिया में भलाई लिख दे" आयत [अल-अराफ: 156]। और फरमाया: "और उन्होंने जो कुछ भी किया वह सब लेखों में दर्ज है। (52) और हर छोटी और बड़ी बात लिखी हुई है" [अल-क़मर: 52-53]। और फरमाया: "उसका ज्ञान मेरे रब के पास एक किताब (लेख) में है" [ता-हा: 52], और इसी तरह की अन्य आयतें। इसके अतिरिक्त, ज्ञान को केवल लिखने के माध्यम से ही सटीक रूप से सुरक्षित किया जा सकता है, फिर तुलना, अध्ययन, समीक्षा, याद करने, चर्चा, पूछताछ और वर्णनकर्ताओं की जाँच और उनके द्वारा दी गई जानकारी पर भरोसे के माध्यम से।

निश्चित रूप से, पहली पीढ़ी (सदर अल-अव्वल) के जिन लोगों ने लिखने को नापसंद किया, उन्होंने ऐसा उस समय की निकटता, छोटी वर्णन-श्रृंखलाओं (इसनाद) के कारण किया, और ताकि लिखने वाला केवल उसी पर निर्भर होकर उसे छोड़ न दे, या उसे याद करने (1) और उस पर अमल करने से विमुख न हो जाए। लेकिन अब, जबकि समय बीत चुका है, श्रृंखलाएँ लंबी हो गई हैं, रास्ते अलग-अलग हैं, वर्णनकर्ता एक जैसे दिखते हैं, भूलने की बीमारी आम है, और भ्रम से सुरक्षित नहीं रहा जा सकता; इसलिए ज्ञान को लेखन के साथ बांधना अधिक उचित और संतोषजनक है, और इसकी आवश्यकता का प्रमाण अधिक मजबूत है।

यदि कोई अबू सईद के माध्यम से पैगंबर ﷺ की उस हदीस से तर्क करता है जिसमें उन्होंने कहा था: "मुझसे (कुरान के अलावा) कुछ न लिखो, और जिसने मुझसे कुरान के अलावा कुछ लिखा है, उसे मिटा देना चाहिए," जिसे मुस्लिम ने उद्धृत किया है (2), तो उत्तर यह है कि यह शुरुआती दौर की बात थी। फिर इसे लिखने के आदेश और अबू शाह और अन्य लोगों को दी गई अनुमति द्वारा निरस्त (मंसूख) कर दिया गया था। साथ ही, यह इसलिए था ताकि जो कुरान का हिस्सा नहीं है, वह उसमें न मिल जाए। इसी तरह, अबू सईद से जो रिवायत है: "हम पैगंबर ﷺ से लिखने की अनुमति पाने के लिए उत्सुक थे, लेकिन उन्होंने मना कर दिया" (3); यदि यह सुरक्षित है, तो यह हिजरत (प्रवास) से पहले की बात है, जब यह डर था कि इससे कुरान से ध्यान भटक जाएगा।

तीसरा: अबू बक्र अल-खतीब (4) ने कहा: "हदीस को काले रंग से लिखा जाना चाहिए, फिर स्याही से..."

(1) (द) और (म) प्रतियों में: "उसका याद करना", और जो बाकी प्रतियों से सिद्ध है, वह अल-मुहद्दिस अल-फासिल पृष्ठ 385-386 के अनुरूप है, और यह कथन उसी से लिया गया है। (2) संख्या (3004), और यह मसनद अहमद (11085) और (11158) में है। (3) इसे अल-रामहुरमुजी ने अल-मुहद्दिस अल-फासिल पृष्ठ 386 में उद्धृत किया है, देखिए अल-मुफ्हिम 3/476-477। (4) अल-जामी ली-अखलाक़ अल-रावी वा आदाब अल-सामी 1/383 में।

سورہ طٰہٰ: آیات 51 - 52 75

...ذکر کے بعد، کہ "زمین کے وارث میرے نیک بندے ہوں گے" [الانبیاء: 105]، اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "اور ہمارے لیے اس دنیا میں بھلائی لکھ دے" الایہ [الاعراف: 156]، اور فرمایا: "اور انہوں نے جو کچھ کیا وہ سب دفتروں میں درج ہے۔ (52) اور ہر چھوٹا اور بڑا (کام) لکھا ہوا ہے" [القمر: 52-53]، اور فرمایا: "اس کا علم میرے رب کے پاس ایک کتاب میں ہے" [طٰہٰ: 52]، ان کے علاوہ دیگر آیات۔ مزید برآں، علم صرف لکھنے ہی سے ضبط ہوتا ہے، پھر تقابل، مطالعہ، اعادہ، حفظ، مذاکرہ، سوال اور راویوں کی جانچ پڑتال اور ان کی نقل کردہ باتوں پر اعتماد کے ذریعے۔

پہلی صدی (صدرِ اول) کے جن لوگوں نے لکھنے کو ناپسند کیا، انہوں نے ایسا اس وقت کی قربت، اسناد کی نزدیکی کی وجہ سے کیا اور اس لیے کہ لکھنے والا صرف اسی پر بھروسہ کر کے اسے نظر انداز نہ کر دے، یا اسے حفظ کرنے (1) اور اس پر عمل کرنے سے کنارہ کش نہ ہو جائے۔ لیکن اب جبکہ وقت دور ہو چکا ہے، اسناد طویل ہو گئی ہیں، طریقے مختلف ہیں، راوی ایک دوسرے سے ملتے جلتے ہیں، بھول جانے کی آفت عام ہے، اور وہم سے امن نہیں؛ تو علم کو تحریر کے ذریعے قید کرنا زیادہ بہتر اور شفا بخش ہے، اور اس کے وجوب کی دلیل زیادہ قوی ہے۔

پس اگر کوئی اعتراض کرنے والا حضرت ابو سعیدؓ کی نبی کریم ﷺ سے مروی اس حدیث سے دلیل پکڑے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "مجھ سے (قرآن کے علاوہ) کچھ نہ لکھو، اور جس نے مجھ سے قرآن کے علاوہ کچھ لکھا ہے اسے مٹا دے" جسے مسلم نے روایت کیا (2)، تو جواب یہ ہے کہ یہ ابتدائی دور میں تھا، پھر اسے لکھنے کے حکم اور ابو شاہ وغیرہ کو دی گئی اجازت سے منسوخ

کر دیا گیا۔ نیز، یہ اس لیے تھا تاکہ قرآن کے ساتھ وہ چیز نہ مل جائے جو اس میں سے نہیں ہے۔ اسی طرح جو ابو سعیدؓ سے مروی ہے کہ: "ہمیں نبی کریم ﷺ سے لکھنے کی اجازت لینے کی بڑی خواہش تھی مگر آپ ﷺ نے انکار فرما دیا" (3)؛ اگر یہ محفوظ ہے تو یہ ہجرت سے پہلے کا واقعہ ہے، جب قرآن سے مشغولیت ہٹ جانے کا خطرہ تھا۔

تیسری بات: ابو بکر الخطیب (4) نے کہا: "حدیث کو پہلے سیاہی سے لکھنا چاہیے، پھر روشنائی سے..."

---

(1) نسخہ (د) اور (م) میں ہے: "حفظہ" (اس کا حفظ)، اور جو باقی نسخوں سے ثابت ہے وہی صحیح ہے، اور یہ المحدث الفاصل ص 385 - 386 کے موافق ہے، اور یہ کلام اسی سے ماخوذ ہے۔ (2) نمبر (3004)، اور یہ مسند احمد (11085) اور (11158) میں ہے۔ (3) اسے الرامهرمزي نے المحدث الفاصل ص 386 میں روایت کیا ہے، دیکھئے المفهم 3/ 476 - 477۔ (4) الجامع لأخلاق الراوي وآداب السامع 1/ 383 میں۔

ﻁﻫ Surah Taha: Verses 51 - 52

...especially instead of ink; because black is the strongest of colors, and ink is the most lasting over the course of time. It is the tool of the people of knowledge, and the equipment of the people of gnosis. Abdullah bin Ahmad bin Hanbal mentioned: My father told me: Al-Shafi'i saw me while I was in his gathering and there was ink on my shirt, which I was trying to hide. He said: "Why do you hide and cover it? Indeed, ink on clothes is a sign of chivalry (muru'ah), for its image in the eyes is blackness, but in insights, it is whiteness." Khalid bin Yazid said: "Ink on the garment of a scholar of Hadith is like perfume on the garment of a bride." Abu Abdullah al-Balawi took this meaning and said:

The ink of inkwells is the perfume of men, and the perfume of women is saffron. This suits the clothes of that one, and this suits the clothes of the chaste woman. (1)

Al-Mawardi (2) mentioned that Ubayd Allah bin Sulayman (3) - in what was recounted - saw a trace of yellow on some of his clothes; so he took some ink from the inkwell and smeared it over it, then said: "Ink is more beautiful on us than saffron." And he recited:

Indeed, saffron is the perfume of young maidens, and the ink of inkwells is the perfume of men. (4)

Fourth: His saying, the Almighty: {My Lord neither errs nor forgets.} There were five opinions regarding its meaning: First: It is the beginning of a speech, an exaltation of Allah Almighty from these two attributes, and the speech was complete in His saying: "in a Book" (5). Likewise, Al-Zajjaj said, and that the meaning of "does not err" is "does not perish", from...

(1) Al-Khatib recorded these reports in *Al-Jami' li-Akhlaq al-Rawi* 1/386. (2) In *Adab al-Dunya wa al-Din*, p. 56. (3) In (m): Abdullah bin Sulayman; what is confirmed is from the manuscript copies, and it matches *Adab al-Dunya wa al-Din*. Perhaps he is Ubayd Allah bin Sulayman bin Wahb, the great minister, Abu al-Qasim, minister of al-Mu'tadid, died in the year 288 AH. *Al-Siyar* 13/497. (4) Al-Tanukhi mentioned the story and the verse in *Nishwar al-Muhadarah* 3/254 and attributed it to Abu Ali Ibn Muqla. (5) *Al-Muharrar al-Wajiz* 4/47.

٧٦ सूरा ताहा: आयत 51 - 52

...विशेष रूप से स्याही के बजाय; क्योंकि काला रंगों में सबसे गहरा है, और स्याही समय बीतने के साथ सबसे स्थायी रहती है। यह ज्ञानवानों का उपकरण है, और ज्ञान के लोगों की सामग्री है। अब्दुल्लाह बिन अहमद बिन हंबल ने उल्लेख किया, मेरे पिता ने मुझसे कहा: अल-शाफ़ई ने मुझे देखा जब मैं उनकी सभा में था और मेरी शर्ट पर स्याही लगी थी जिसे मैं छिपा रहा था। उन्होंने कहा: "तुम इसे क्यों छिपाते और ढकते हो? वास्तव में, कपड़ों पर स्याही पौरुष (मुरुअह) की निशानी है, क्योंकि आँखों में इसकी छवि कालापन है, लेकिन अंतर्दृष्टि में यह सफ़ेदी है।" खालिद बिन यज़ीद ने कहा: "हदीस के विद्वान के कपड़ों पर स्याही दुल्हन के कपड़ों पर सुगंध की तरह है।" अबू अब्दुल्ला अल-बलवी ने इसी अर्थ को अपनाया और कहा:

दवात की स्याही पुरुषों की खुशबू है, और महिलाओं की खुशबू केसर है। यह उस (पुरुष) के कपड़ों को शोभा देता है, और यह पवित्र स्त्री के कपड़ों को शोभा देता है। (1)

अल-मावर्दी (2) ने उल्लेख किया कि उबैदुल्लाह बिन सुलेमान (3) ने - जो बताया गया है उसके अनुसार - अपने कुछ कपड़ों पर पीलेपन का निशान देखा; तो उन्होंने दवात से थोड़ी स्याही ली और उस पर मल दी, फिर कहा: "स्याही हमारे लिए केसर से अधिक सुंदर है।" और उन्होंने कविता पढ़ी:

निश्चित रूप से केसर युवतियों की खुशबू है, और दवात की स्याही पुरुषों की खुशबू है। (4)

चौथा: अल्लाह तआला का कथन: {मेरा रब न तो भटकता है और न ही भूलता है।} इसके अर्थ के बारे में पाँच मत हैं: पहला: यह एक नए कथन की शुरुआत है, अल्लाह तआला को इन दो गुणों से पवित्र करना, और कथन उनके इस कथन पर पूरा हो गया था: "एक किताब में" (5)। इसी तरह अल-ज़ज्जाज ने कहा, और यह कि "भटकता नहीं" का अर्थ "नष्ट नहीं होता" है, ... से।

(1) अल-खतीब ने इन वृत्तांतों को 'अल-जामी' ली-अखलाक अल-रावी' 1/386 में दर्ज किया है। (2) 'अदब अल-दुनिया व अल-दीन' पृष्ठ 56 में। (3) (m) में: अब्दुल्लाह बिन सुलेमान; पांडुलिपि प्रतियों से जो पुष्टि की गई है, और यह 'अदब अल-दुनिया व अल-दीन' से मेल खाता है। शायद वह उबैदुल्लाह बिन सुलेमान बिन वहब है, महान मंत्री, अबू अल-कासिम, अल-मुतादिद का मंत्री, जिनकी मृत्यु वर्ष 288 हिजरी में हुई थी। 'अल-सियार' 13/497। (4) अल-तनूखी ने 'निशवार अल-मुहादराह' 3/254 में कहानी और शेर का उल्लेख किया है और इसे अबू अली इब्न मुकला को जिम्मेदार ठहराया है। (5) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 4/47।

٧٦ سورہ طہٰ: آیات ٥١ - ٥٢

خاص طور پر روشنائی کی بجائے؛ کیونکہ سیاہ رنگوں میں سب سے گہرا ہے، اور سیاہی زمانوں کے گزرنے کے ساتھ سب سے زیادہ باقی رہنے والی ہے۔ یہ اہل علم کا آلہ ہے، اور اہل معرفت کا سامان ہے۔ عبداللہ بن احمد بن حنبل نے ذکر کیا، مجھ سے میرے والد نے بیان کیا: امام شافعی نے مجھے دیکھا جب کہ میں ان کی مجلس میں تھا اور میری قمیص پر سیاہی لگی تھی جسے میں چھپا رہا تھا۔ انہوں نے فرمایا: "تم اسے کیوں چھپاتے اور ڈھانپتے ہو؟ بے شک کپڑوں پر سیاہی مروت کی علامت ہے، کیونکہ آنکھوں میں اس کی صورت سیاہی ہے، مگر بصیرتوں میں یہ سفیدی ہے۔" خالد بن یزید نے کہا: "صاحبِ حدیث کے کپڑے پر سیاہی دلہن کے کپڑے پر خوشبو کی طرح ہے۔" ابو عبداللہ البلوی نے اسی معنی کو اختیار کیا اور کہا:

دواتوں کی سیاہی مردوں کی خوشبو ہے، اور عورتوں کی خوشبو زعفران ہے۔ پس یہ اس کے لباس کے لائق ہے، اور یہ پاکدامن عورت کے لباس کے لائق ہے۔ (١)

اور الماوردی (٢) نے ذکر کیا کہ عبید اللہ بن سلیمان (٣) نے - جیسا کہ حکایت کی گئی ہے - اپنے کسی کپڑے پر زردی کا اثر دیکھا؛ تو انہوں نے دوات سے کچھ سیاہی لی اور اسے اس پر مل دیا، پھر کہا: "سیاہی ہمارے لیے زعفران سے زیادہ خوبصورت ہے"؛ اور یہ شعر پڑھا:

زعفران تو کنواری لڑکیوں کی خوشبو ہے، اور دوات کی سیاہی مردوں کی خوشبو ہے۔ (٤)

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {میرا رب نہ بہکتا ہے اور نہ بھولتا ہے}۔ اس کے معنی میں پانچ اقوال پر اختلاف ہوا ہے: پہلا: یہ کلام کا آغاز ہے، اللہ تعالیٰ کی ان دو صفتوں سے تنزیہ (پاکی

بیان کرنا) ہے، اور کلام اس کے قول "کتاب میں" (٥) پر مکمل ہو گیا تھا۔ اسی طرح الزجاج نے کہا، اور یہ کہ "لا یضل" (بہکتا نہیں) کا معنی "لا یھلک" (ہلاک نہیں ہوتا) ہے، ... سے۔

(١) الخطیب نے ان آثار کو 'الجامع لاخلاق الراوی' ٣٨٦/١ میں روایت کیا ہے۔ (٢) 'ادب الدنیا والدین' ص ٥٦ میں۔ (٣) (م) میں: عبداللہ بن سلیمان؛ اور خطی نسخوں سے جو ثابت ہے، وہ 'ادب الدنیا والدین' کے موافق ہے۔ شاید وہ عبید اللہ بن سلیمان بن وہب ہیں، بڑے وزیر، ابو القاسم، المعتضد کے وزیر، جن کی وفات سنہ ٢٨٨ھ میں ہوئی۔ 'السیر' ٤٩٧/١٣۔ (٤) التنوخی نے یہ قصہ اور شعر 'نشوار المحاضرة' ٢٥٤/٣ میں ذکر کیا ہے اور اسے ابو علی ابن مقلہ کی طرف منسوب کیا ہے۔ (٥) 'المحرر الوجیز' ٤٧/٤۔

77 Surah Taha: Verses 51 - 52

His saying: {When we are lost in the earth} [As-Sajda: 10]. "And He does not forget" anything(1), He exonerated Him from destruction and forgetfulness.

The Second Opinion: "Does not err": Does not make mistakes; said by Ibn Abbas(2); meaning: He does not err in management; so whoever He gives respite, He does so for a wisdom, and whoever He hastens, He does so for a wisdom.

The Third Opinion: "Does not err": Does not go missing. Ibn al-Arabi said: The root of 'error' (dalal) is absence; it is said: The forgetful person erred: if the memory of the thing was absent from him. He said: And the meaning of "My Lord does not err nor forget" is: nothing is absent from Him, and He is not absent from anything(3).

The Fourth Opinion - said by Az-Zajjaj also, and An-Nahhas said(4): and it is the closest of them to the meaning -: Allah Almighty informed that He does not need a book, and the meaning is: knowledge of anything from the things does not stray from Him, nor its realization, and He does not forget what He knows of it.

I say: This opinion goes back to the meaning of Ibn al-Arabi's saying.

And a Fifth Opinion: That "My Lord does not err nor forget" is in the position of an adjective for "book", meaning: the Book is not lost from Allah Almighty(5), i.e., not going away from Him. "And does not forget" means: not forgetting it, so they are two descriptions for "book". Based on this, the speech is continuous, and one does not pause at "book". The Arabs say: The thing lost me: if I did not find it, and I lost it: if I left it in a place and then did not find it there(6).

---

(1) I'rab al-Quran by An-Nahhas 3/41, and we did not find Az-Zajjaj's saying in Ma'ani al-Quran for him, nor did An-Nahhas attribute it to him. (2) Recorded by Al-Tabari 16/83, and the speech after it is in it. (3) Tahdhib al-Lugha 11/465, and in it: Abu Amr, instead of: Ibn al-Arabi. (4) In I'rab al-Quran 3/41, and see Ma'ani al-Quran for Az-Zajjaj 3/359. (5) I'rab al-Quran for An-Nahhas 3/41. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/47 similarly.

77 सूरा ताहा: आयत 51 - 52

उनका कथन: {क्या जब हम धरती में खो जाएंगे} [अस-सजदा: 10]। "और वह नहीं भूलता" कुछ भी (1), उन्होंने उसे विनाश और विस्मृति से मुक्त रखा।

दूसरा मत: "वह नहीं भटकता": वह गलती नहीं करता; इब्न अब्बास (2) ने कहा; यानी: वह प्रबंधन में गलती नहीं करता है; इसलिए जिसे वह मोहलत देता है, वह किसी हिकमत के लिए देता है, और जिसके साथ वह जल्दबाजी करता है, वह किसी हिकमत के लिए करता है।

तीसरा मत: "वह नहीं भटकता": वह अनुपस्थित नहीं होता। इब्न अल-अरबी ने कहा: 'भटकने' (दलाल) का मूल अनुपस्थिति है; कहा जाता है: भूलने वाला भटक गया: यदि किसी वस्तु की याददाश्त उससे अनुपस्थित हो गई। उन्होंने कहा: और "मेरा रब न भटकता है और न भूलता है" का अर्थ है: उनसे कुछ भी अनुपस्थित नहीं है, और वह किसी भी चीज़ से अनुपस्थित नहीं हैं (3)।

चौथा मत - अज़-ज़ज्जाज ने भी कहा, और अन-नहहास ने कहा (4): और यह अर्थ में सबसे सटीक है -: अल्लाह सर्वशक्तिमान ने सूचित किया कि उसे किसी किताब की आवश्यकता नहीं है, और अर्थ यह है: चीजों में से किसी भी चीज़ का ज्ञान उससे नहीं भटकता है और न ही उसकी पहचान, और वह जो कुछ जानता है उसे भूलता नहीं है।

मैंने कहा: और यह मत इब्न अल-अरबी के कथन के अर्थ की ओर लौटता है।

और पांचवां मत: "मेरा रब न भटकता है और न भूलता है" 'किताब' के लिए विशेषण के स्थान पर है, अर्थात: किताब अल्लाह सर्वशक्तिमान से खोई हुई नहीं है (5), यानी, उससे दूर नहीं जा रही है। "और नहीं भूलता" का अर्थ है: उसे नहीं भूलना, इसलिए वे 'किताब' के लिए दो विशेषण हैं। इस आधार पर, भाषण निरंतर है, और "किताब" पर रुका नहीं जाता है। अरब कहते हैं: चीज़ ने मुझे खो दिया: यदि मैंने उसे नहीं पाया, और मैंने उसे खो दिया: यदि मैंने उसे किसी स्थान पर छोड़ दिया और फिर उसे वहां नहीं पाया (6)।

---

(1) इ'राब अल-कुरान अन-नहहास 3/41 के लिए, और हमें उनके लिए मानी अल-कुरान में अज़-ज़ज्जाज का कथन नहीं मिला, और न ही अन-नहहास ने इसे उन्हें जिम्मेदार ठहराया। (2) इसे अल-तबरी 16/83 ने निकाला है, और इसके बाद का भाषण इसमें है। (3) तहज़ीब अल-लुग़ा 11/465, और इसमें: इब्न अल-अरबी के बजाय अबू अम्र है। (4) इ'राब अल-कुरान 3/41 में, और अज़-ज़ज्जाज

3/359 के लिए मानी अल-कुरान देखें। (5) इ'राब अल-कुरान अन-नहहास 3/41 के लिए। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/47 इसी तरह।

۷۷ سورہ طہٰ: آیات ۵۱ - ۵۲

ان کا قول: {کیا جب ہم زمین میں گم ہو جائیں گے} [السجدہ: ۱۰]۔ "اور وہ نہیں بھولتا" کچھ بھی (۱)، اسے ہلاکت اور نسیان سے پاک قرار دیا۔

دوسرا قول: "وہ نہیں بھٹکتا": وہ غلطی نہیں کرتا؛ ابن عباس (۲) نے کہا؛ یعنی: وہ تدبیر میں غلطی نہیں کرتا؛ پس جس کو اس نے مہلت دی تو کسی حکمت کی بنا پر دی، اور جس کے معاملے میں جلدی کی تو کسی حکمت کی بنا پر کی۔

تیسرا قول: "وہ نہیں بھٹکتا": وہ غائب نہیں ہوتا۔ ابن الاعرابی نے کہا: ضلال کی اصل غیبوبت (غیر حاضری) ہے؛ کہا جاتا ہے: بھولنے والا بھٹک گیا: جب اس سے کسی چیز کی یاد غائب ہو گئی۔ انہوں نے کہا: اور "میرا رب نہ بھٹکتا ہے اور نہ بھولتا ہے" کا مطلب ہے: اس سے کوئی چیز غائب نہیں ہے، اور وہ کسی چیز سے غائب نہیں ہے (۳)۔

چوتھا قول - الزجاج نے بھی کہا، اور النحاس نے کہا (۴): اور یہ معنی کے اعتبار سے سب سے زیادہ مشابہ ہے -: اللہ عزوجل نے خبر دی کہ وہ کتاب کا محتاج نہیں ہے، اور معنی یہ ہے کہ: چیزوں میں سے کسی چیز کا علم اس سے نہیں بھٹکتا اور نہ ہی ان کی پہچان، اور جو کچھ اس نے جانا اس کو بھولتا نہیں ہے۔

میں نے کہا: اور یہ قول ابن الاعرابی کے قول کے معنی کی طرف لوٹتا ہے۔

اور پانچواں قول: "میرا رب نہ بھٹکتا ہے اور نہ بھولتا ہے" 'کتاب' کے لیے صفت کے مقام پر ہے، یعنی: کتاب اللہ عزوجل سے گم نہیں ہے (۵)، یعنی: اس سے دور جانے والی نہیں ہے۔ "اور نہیں بھولتا" یعنی: اسے بھولنے والا نہیں، پس یہ دونوں 'کتاب' کے لیے دو صفتیں ہیں۔ اس بنا پر

کلام مسلسل ہے، اور "کتاب" پر وقف نہیں کیا جائے گا۔ عرب کہتے ہیں: چیز مجھ سے گم ہو گئی: جب میں نے اسے نہ پایا، اور میں نے اسے گم کر دیا: جب میں نے اسے کسی جگہ چھوڑا پھر اسے وہاں نہ پایا (۶)۔

---

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۳/۴۱، اور ہمیں ان کے لیے معانی القرآن میں الزجاج کا قول نہیں ملا، اور نہ ہی النحاس نے اسے ان کی طرف منسوب کیا۔ (۲) اسے الطبری نے ۱۶/۸۳ میں نکالا ہے، اور اس کے بعد کا کلام اسی میں ہے۔ (۳) تہذیب اللغہ ۱۱/۴۶۵، اور اس میں: ابن الاعرابی کے بجائے ابو عمرو ہے۔ (۴) إعراب القرآن ۳/۴۱ میں، اور دیکھئے معانی القرآن للزجاج ۳/۳۵۹۔ (۵) إعراب القرآن للنحاس ۳/۴۱۔ (۶) المحرر الوجیز ۴/۴۷ اسی طرح۔

78 Surah Taha: Verses 51 - 55

Al-Hasan, Qatadah, Isa bin Umar, Ibn Muhaysin, Asim al-Jahdari, and Ibn Kathir (in what Shibl narrated from him) read: «لَا يُضِلُّ» (la yudillu) with a dammah on the yaa, meaning: my Lord does not lose it nor forget it(1). Ibn Arafa said: "Dalalah" (going astray) among the Arabs is taking a path other than the intended one; it is said: "dalla 'an al-tariq" (he strayed from the path), and "adalla al-shay'" (he lost the thing). From this, those who read: «لَا يُضِلُّ رَبِّي» (la yudillu rabbi) mean: He does not waste/lose, and this is the way of the Arabs.

Allah's saying: {Who has made for you the earth as a bed [mahdan] and inserted for you therein ways and sent down from the sky water and produced thereby pairs of various plants 53. Eat and pasture your livestock; indeed in that are signs for those of understanding 54. From it We created you, and into it We will return you, and from it We will extract you another time 55.}

Allah's saying: {Who has made for you the earth as a bed [mahdan]}. "The one who" [al-ladhi] is in the position of an adjective for "my Lord", meaning: my Lord does not err, [He] who made... It is also permissible for it to be the predicate of a hidden subject, i.e., "He is the one who". And it is permissible for it to be in the accusative case by implying "I mean"(2). The Kufans read: «مَهْدًا» (mahdan) here and in Surah Az-Zukhruf(3) with a fatha on the meem and a sukun on the haa. The rest read: «مِهَاداً» (mihadan)(4), and it was chosen by Abu Ubayd and Abu Hatim because of their agreement on the reading: {Have We not made the earth a resting place [mihadan]} [An-Naba: 6]. An-Nahhas(5) said: The plural is more appropriate because «مَهْدًا» (mahdan) is a verbal noun, and this is not a place for a verbal noun except by omission, i.e., [the earth is] characterized by being a bed. Al-Mahdawi said: For whoever reads: «مَهْدًا» (mahdan), it is permissible for it to be a verbal noun, like "farshan" (spreading), meaning: He spread the earth for you as a spreading. It is also permissible for it to be on the estimation of omitting the annexed word (mudhaf), meaning: characterized by being a bed. And whoever reads: «مِهاداً» (mihadan), it is permissible for it to be singular, like "firashan" (a bed), and it is permissible for it to be...

(1) Al-Qira'at al-Shadhdhah, p. 87; I'rab al-Qur'an by al-Nahhas, 3/41; al-Bahr al-Muhit, 6/248. The frequent (mutawatir) recitation from Ibn Kathir is like the recitation of the majority. (2) Al-Kashshaf, 2/540. (3) Verse (10). (4) Al-Sab'ah, p. 418; al-Taysir, p. 151. (5) In I'rab al-Qur'an, 3/41.

७८ सूरह ता-हा: आयतें ५१ - ५५

अल-हसन, क़तादाह, ईसा बिन उमर, इब्न मुहयसिन, असीम अल-जहदारी, और इब्न कसीर (शिब्ल द्वारा उनसे वर्णित) ने पढ़ा है: «لَا يُضِلُّ» (ला युदिल्लु - या पर दम्मा के साथ), जिसका अर्थ है: मेरा रब उसे खोता नहीं और न ही भूलता है(१)। इब्न अराफ़ा ने कहा: अरबों के बीच "दलालाह" (भटकाव) का अर्थ है इरादे के अलावा दूसरा रास्ता अपनाना; कहा जाता है: "दल्ला अनित-तरीक़" (वह रास्ते से भटक गया), और "अदल्ला अल-शय" (उसने चीज़ खो दी)। इसी से, जिन्होंने पढ़ा: «لَا يُضِلُّ رَبِّي» (ला युदिल्लु रब्बी) यानी: वह नष्ट नहीं करता/खोता नहीं, यह अरबों का मुहावरा है।

अल्लाह का कथन: {वही है जिसने तुम्हारे लिए धरती को बिछौना (महदन) बनाया और उसमें तुम्हारे लिए रास्ते निकाले और आकाश से पानी बरसाया, फिर हमने उसके द्वारा विभिन्न प्रकार के पौधों के जोड़े निकाले ५३। खाओ और अपने मवेशियों को चराओ; निस्संदेह इसमें बुद्धिमानों के लिए निशानियाँ हैं ५४। उसी से हमने तुम्हें पैदा किया, और उसी में हम तुम्हें वापस लौटाएंगे, और उसी से हम तुम्हें दूसरी बार निकालेंगे ५५।}

अल्लाह का कथन: {वही है जिसने तुम्हारे लिए धरती को बिछौना (महदन) बनाया}। "वही जो" (अल-लज़ी) यहाँ "मेरे रब" के विशेषण के रूप में है, यानी: मेरा रब नहीं भटकता, वह जिसने बनाया... यह भी संभव है कि यह एक छिपे हुए कर्ता का विधेय हो, यानी: "वही वह है जिसने"। और यह "अनी" (मेरा मतलब है) को छिपाकर कर्मकारक (मन्सूब) भी हो सकता है(२)। कूफ़ा निवासियों ने यहाँ और 'अज़-ज़ुखरुफ़'(३) में मीम पर फ़तह और हा पर सुकून के साथ «مَهْدًا» (महदन) पढ़ा है। बाकियों ने «مِهَاداً» (मिहादन)(४) पढ़ा है, और इसे अबू उबैद और अबू हातिम ने चुना है क्योंकि वे इस पाठ पर सहमत हैं: {क्या हमने धरती को बिछौना (मिहादन) नहीं बनाया?} [अन-नबा: ६]। अन-नह़ास(५): बहुवचन (मिहादन) अधिक उचित है क्योंकि «مَهْدًا» (महदन) एक क्रियावाचक संज्ञा (मसदर) है, और यह क्रियावाचक संज्ञा का स्थान नहीं है सिवाय किसी शब्द के विलोप के, यानी: बिछौने वाली। अल-महदवी: और जिसने «مَهْدًا» (महदन) पढ़ा है, उसके लिए इसे क्रियावाचक संज्ञा मानना जायज़ है, जैसे "फ़रशन" (बिछाना), यानी: उसने तुम्हारे लिए धरती को एक बिछाने की तरह बिछाया। यह भी संभव है कि इसे 'मुज़ाफ़' (संबद्ध शब्द) के विलोप के अनुमान पर माना जाए, यानी: बिछौने वाली। और जिसने «مِهاداً» (मिहादन) पढ़ा है; उसके लिए इसे एकवचन मानना जायज़ है, जैसे 'फ़िराशन' (बिस्तर), और यह भी जायज़ है कि...

(१) अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ाह पृ. ८७, और इराब अल-क़ुरआन लिन-नह़ास ३/४१, और अल-बह़र अल-मुह़ीत ६/२४८, और इब्न कसीर से मुतवातिर क़िरात जमात की क़िरात की तरह है। (२) अल-कश्शाफ़ २/५४०। (३) आयत (१०)। (४) अल-सबआ पृ. ४१८, और अल-तयसीर पृ. १५१। (५) इराब अल-क़ुरआन ३/४१ में।

۷۸ سورہ طہٰ: آیات ۵۱ - ۵۵

اور حسن، قتادہ، عیسیٰ بن عمر، ابن محیصن، عاصم الجحدری اور ابن کثیر نے، جیسا کہ شبل نے ان سے روایت کیا، پڑھا: «لَا يُضِلُّ» (یا پر ضمہ کے ساتھ)، اس معنی میں کہ میرا رب اسے ضائع نہیں کرتا اور نہ ہی بھولتا ہے(۱)۔ ابن عرفہ نے کہا: عربوں کے نزدیک "ضلالت" ارادے کے علاوہ دوسرے راستے پر چلنا ہے؛ کہا جاتا ہے: "ضلَّ عن الطريق" (وہ راستے سے بھٹک گیا)، اور "أضلَّ الشيء" (اس نے چیز ضائع کر دی)۔ اسی سے ہے جس نے پڑھا: «لَا يُضِلُّ رَبِّي» یعنی: وہ ضائع نہیں کرتا، یہ عربوں کا لغت ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ مَهْدًا وَسَلَكَ لَكُمْ فِيهَا سُبُلًا وَأَنزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجْنَا بِهِ أَزْوَاجًا مِّن نَّبَاتٍ شَتَّىٰ ۵۳ كُلُوا وَارْعَوْا أَنْعَامَكُمْ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّأُولِي النُّهَىٰ ۵۴ مِنْهَا خَلَقْنَاكُمْ وَفِيهَا نُعِيدُكُمْ وَمِنْهَا نُخْرِجُكُمْ تَارَةً أُخْرَىٰ ۵۵﴾۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ مَهْدًا﴾۔ «الذي» یہاں «رَبِّي» کی صفت کے طور پر ہے، یعنی: میرا رب نہیں بھٹکتا، وہ جس نے بنایا... اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ ایک پوشیدہ مبتدا کی خبر ہو، یعنی: وہ وہی ہے جس نے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ "اعنی" (میری مراد ہے) کے پوشیدہ ہونے کی وجہ سے منصوب ہو(۲)۔ اور اہل کوفہ نے یہاں اور "الزخرف"(۳) میں میم کے فتحہ اور ہاء کے سکون کے ساتھ «مَهْدًا» پڑھا ہے۔ باقیوں نے «مِهَاداً»(۴) پڑھا ہے، اور اسے ابو عبید اور ابو حاتم نے پسند کیا ہے کیونکہ ان کا اس قرأت پر اتفاق ہے: ﴿أَلَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ مِهَادًا﴾ [النبأ: ۶]۔ النحاس(۵): اور جمع (مِهاداً) زیادہ بہتر ہے کیونکہ «مهداً» مصدر ہے، اور یہ مصدر کا مقام نہیں ہے سوائے کسی لفظ کے حذف کے، یعنی: بچھونے والی۔ المہدوی: اور جس نے «مَهْداً» پڑھا، اس کے لیے جائز ہے کہ وہ اسے مصدر مانے، جیسے "فَرْش" (بچھونا)، یعنی: اس نے

تمہارے لیے زمین کو بچھانے کی طرح بچھایا۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ مضاف کے حذف کے تقدیر پر ہو، یعنی: بچھونے والی۔ اور جس نے «مِهاداً» پڑھا؛ اس کے لیے جائز ہے کہ وہ اسے مفرد مانے، جیسے "فراش" (بستر)، اور یہ بھی جائز ہے کہ وہ...

(١) القراءات الشاذة ص٨٧، اور إعراب القرآن للنحاس ٤١/٣، اور البحر المحيط ٢٤٨/٦، اور ابن كثير سے منقول متواتر قرأت جماعت کی قرأت کی طرح ہے۔ (٢) الكشاف ٢ / ٥٤٠۔ (٣) آیت (١٠)۔ (٤) السبعة ص٤١٨، اور التيسير ص١٥١۔ (٥) إعراب القرآن ٤١/٣ میں۔

Surah Taha: Verses 53 - 55 79

The plural of "mahd" (cradle) is used as nouns and is thus broken as a plural form. The meaning of "mihadan" is: a bed and a place of rest upon which you settle. {And has threaded for you paths therein} i.e., ways(2). Similar to it is: {And Allah has made the earth for you as a carpet, That you may follow therein pathways, wide.} [Nuh: 19-20], and the Almighty said: {He who has made the earth for you as a bed and made for you paths therein that you may be guided.} [Az-Zukhruf: 10]. {And sent down water from the sky} its meaning has been mentioned before(3). This is the end of Moses's speech. Then Allah Almighty said: {So We brought forth therewith}. It is said: all of it is from Moses's speech(4). The meaning: "So We brought forth therewith" means: by plowing and cultivation; because the descended water is the cause for the emergence of plants. The meaning of {pairs (azwajan)}: types and likenesses, i.e., varieties of plants differing in pairs and colors(5). Al-Akhfash said: The estimation is diverse pairs of plants. He said: The plant itself can be diverse, so "shatta" (diverse) can be an adjective for "pairs," and it can be an adjective for "plants"(6). "Shatta" is derived from "shatta al-shay'", meaning: it dispersed. It is said: "amrun shatun", meaning: a scattered matter. And "shatta al-amru" [yashittu] "shattan" and "shatatan": it dispersed; and "istashtatta"(7) is the same. Likewise "tashattut". And "shattatahu tashtitan": he dispersed it. And "ashtatta bi qawmi", meaning: my people dispersed my affair. And "al-shatit" means the dispersed. Ru'bah said describing camels:

(1) The speech is similar in "Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at" 2/97-98. (2) Reported by Al-Tabari 16/85 from Qatadah. (3) 2/497. (4) Al-Razi said in his Tafsir 22/68: "So We brought forth" is either from the speech of Moses (peace be upon him) or from the speech of Allah Almighty, and the first is invalid; because His saying after that: "Eat and pasture your livestock... from it We created you and into it We will return you..." does not befit Moses (peace be upon him). (5) See Tafsir al-Baghawi 3/220, and Zad al-Masir 5/292-293. (6) We did not find the saying of Al-Akhfash, see Tafsir al-Razi 22/69. (7) In the copies: "ashtatta", and what is established is from "Al-Sihah" (shatata) and what is between brackets is from it.

सूरह ताहा: आयतें 53 - 55 79

'महद' का बहुवचन संज्ञा के रूप में उपयोग किया गया है, इसलिए इसे 'जमा तकसीर' के रूप में तोड़ा गया है(1)। 'मिहादन' का अर्थ है: एक बिछावन और विश्राम स्थल जिस पर आप बसते हैं। {और उसने तुम्हारे लिए उसमें रास्ते बनाए} यानी, मार्ग(2)। इसका उदाहरण है: {और अल्लाह ने तुम्हारे लिए ज़मीन को एक बिछावन बनाया है, ताकि तुम उसमें चौड़े रास्तों पर चल सको।} [नुह: 19-20], और अल्लाह तआला ने फरमाया: {जिसने तुम्हारे लिए ज़मीन को पालना (महद) बनाया और उसमें तुम्हारे लिए रास्ते बनाए ताकि तुम मार्गदर्शन पाओ।} [अज़-ज़ुख़रुफ़: 10]। {और उसने आसमान से पानी उतारा} इसका अर्थ पहले बताया जा चुका है(3)। यह मूसा के भाषण का अंत है। फिर अल्लाह तआला ने फरमाया: {तो हमने उसके ज़रिए निकाला}। कहा गया है: यह सब मूसा का भाषण है(4)। अर्थ: "तो हमने उसके ज़रिए निकाला" यानी: खेती और उपचार के माध्यम से; क्योंकि उतरने वाला पानी पौधों के निकलने का कारण है। {जोड़े (अज़्वाजन)} का अर्थ: प्रकार और समानताएँ, यानी: विभिन्न जोड़ों और रंगों के पौधों की किस्में(5)। अल-अख़फ़श ने कहा: अनुमान पौधों के विविध जोड़ों का है। उन्होंने कहा: पौधा विविध हो सकता है, इसलिए "शत्ता" (विविध) 'जोड़ों' के लिए एक विशेषण हो सकता है, और यह 'पौधों' के लिए एक विशेषण हो सकता है(6)। "शत्ता" शब्द "शत्ता अल-शय" से निकला है, जिसका अर्थ है: वह बिखर गया। कहा जाता है: "अमरुन शत्तुन", यानी: एक बिखरा हुआ मामला। और "शत्ता अल-अमरु" [यशित्तु] "शत्तन" और "शतातन": वह बिखर गया; और "इस्तशत्ता"(7) भी उसी तरह है। इसी तरह "तशत्तुत"। और "शत्ततहु तश्तीतन": उसने उसे तितर-बितर कर दिया। और "अशत्त बी क़ौमी", यानी: मेरी क़ौम ने मेरे मामले को तितर-बितर कर दिया। और "अल-शतीत" का अर्थ है बिखरा हुआ। रुबा ने ऊंटों का वर्णन करते हुए कहा है:

(1) इसी तरह की बात अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-क़िरात 2/97-98 में है। (2) इसे अल-तबरी 16/85 ने क़तादाह से उद्धृत किया है। (3) 2/497। (4) अल-राज़ी ने अपनी तफ़सीर 22/68 में कहा है: "तो हमने निकाला" या तो मूसा (अलैहिस्सलाम) के वचन से है या अल्लाह तआला के वचन से, और पहला गलत है; क्योंकि उसके बाद उनका कहना: "खाओ और अपने मवेशियों को चराओ... हमने तुम्हें इसी से पैदा किया और इसी में हम तुम्हें वापस लाएंगे..." मूसा (अलैहिस्सलाम) के लिए उपयुक्त नहीं है। (5) देखें तफ़सीर अल-बग़वी 3/220, और ज़ाद अल-मसीर 5/292-293। (6) हमें अल-अख़फ़श का कथन नहीं मिला, देखें तफ़सीर अल-राज़ी 22/69। (7) प्रतियों में: "अशतत्त", और जो सिद्ध है वह अल-सिहाह (शतता) से है और जो कोष्ठक के बीच है वह उसी से है।

سورہ طہٰ: آیات 53 - 55 79

لفظ "مہد" کی جمع کا استعمال اسماء کے طور پر کیا گیا ہے، چنانچہ اسے جمعِ تکسیر کے طور پر توڑا گیا ہے(1)۔ اور "مہاداً" کا معنی ہے: بچھونا اور ٹھکانہ جس پر تم قرار پاتے ہو۔ ﴿وَسَلَكَ لَكُمْ فِيهَا سُبُلًا﴾ یعنی: راستے(2)۔ اس کی مثال: ﴿وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ بِسَاطًا لِتَسْلُكُوا مِنْهَا سُبُلًا فِجَاجًا﴾ [نوح: 19-20]، اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ مَهْدًا وَجَعَلَ لَكُمْ فِيهَا سُبُلًا لَّعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ﴾ [الزخرف: 10]۔ ﴿وَأَنزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً﴾ اس کا معنی پہلے گزر چکا ہے(3)۔ یہ موسیٰ علیہ السلام کے کلام کا اختتام ہے۔ پھر اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿فَأَخْرَجْنَا بِهِ﴾۔ اور کہا گیا ہے: یہ سب موسیٰ علیہ السلام کا کلام ہے(4)۔ اور معنی یہ ہے: "پس ہم نے اس کے ذریعے نکالا" یعنی: کاشتکاری اور محنت کے ذریعے؛ کیونکہ نازل ہونے والا پانی پودوں کے نکلنے کا سبب ہے۔ ﴿أَزْوَاجًا﴾ کا معنی ہے: اقسام اور مشابہتیں، یعنی: مختلف اقسام اور رنگوں کے پودوں کی انواع(5)۔ اخفش نے کہا: تقدیر یہ ہے کہ نباتات کے مختلف جوڑے۔ انہوں نے کہا: نباتات مختلف ہو سکتے ہیں، چنانچہ "شتّٰی" (مختلف) 'ازواج' کی صفت ہو سکتی ہے، اور یہ 'نبات' کی صفت بھی ہو سکتی ہے(6)۔ اور "شتّٰی" کا لفظ "شتَّ الشیءُ" سے لیا گیا ہے، یعنی: وہ بکھر گیا۔ کہا جاتا ہے: "امرٌ شتٌّ"، یعنی: پراگندہ معاملہ۔ اور "شتَّ الامرُ" [یشتُّ] "شتّاً" اور "شتاتاً": وہ بکھر گیا؛ اور "استشتَّ"(7) بھی اسی طرح ہے۔ اسی طرح "تشتت"۔ اور "شتّتَہٗ تشتیتاً": اس نے اسے پراگندہ کر دیا۔ اور "اشتَّ بی قومی"، یعنی: میری قوم نے میرے معاملے کو پراگندہ کر دیا۔ اور "الشتیت" کا مطلب ہے بکھرا ہوا۔ رؤبہ نے اونٹوں کی صفت بیان کرتے ہوئے کہا ہے:

(1) اس طرح کی بات الکشف عن وجوہ القراءات 97/2 - 98 میں ہے۔ (2) اسے الطبری نے 16/85 میں قتادہ سے روایت کیا ہے۔ (3) 497/2۔ (4) رازی نے اپنی تفسیر 68/22 میں کہا:

"فاخرجنا" یا تو موسیٰ علیہ السلام کا کلام ہے یا اللہ تعالیٰ کا کلام، اور پہلا باطل ہے؛ کیونکہ اس کے بعد اللہ کا یہ فرمانا: "کھاؤ اور اپنے مویشی چراؤ... اسی سے ہم نے تمہیں پیدا کیا اور اسی میں ہم تمہیں لوٹائیں گے.." موسیٰ علیہ السلام کے شایانِ شان نہیں ہے۔ (5) دیکھئے تفسیر البغوی 220/3، اور زاد المسیر 292/5 - 293۔ (6) ہمیں اخفش کا قول نہیں ملا، دیکھئے تفسیر رازی 69/22۔ (7) نسخوں میں: "اشتتَّ" ہے، اور جو ثابت ہے وہ الصحاح (شتت) سے ہے اور جو کچھ قوسین کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔

80 Surah Taha: Verses 53 - 55

They came together and traveled in scattered groups, raising the bright and thick dust. (1) And scattered teeth, meaning: widely spaced. And different people, and different things. You say: they came in groups (ashtatan), meaning: separated. Their singular is 'shatt', as said by al-Jawhari (2). Allah the Almighty said: {Eat and graze your livestock}. It is an order of permission. 'Graze' (war'aw) is from: the livestock grazed on the herbage, and the owner grazed them, meaning: he sent them out and let them roam. It is both intransitive and transitive (3). {Indeed in that are signs for those of understanding}. Meaning: minds. The singular is 'nuhiya'. He told them that because they are the ones whose opinions are reached. It was also said: because they prevent the soul from shameful acts (4). This is all part of Moses' argument against Pharaoh in proving the Creator, as an answer to his question: 'Who then is your Lord, O Moses?'. He showed that the Creator is nowadays inferred through His actions. Allah the Almighty said: {From it We created you}. Meaning Adam, peace be upon him, because he was created from the earth, as stated by Abu Ishaq al-Zajjaj and others (5). It was also said: every drop of sperm is created from dust; the literal meaning of the Quran points to this (6). Abu Hurairah narrated that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: 'There is no newborn but that some of the dust of his future grave has been sprinkled upon him.' Abu Nu'aym al-Hafiz recorded it in the section on Ibn Sirin, and said: 'This is a strange (gharib) hadith from the hadith of [Ibn] Awn; we only wrote it from the hadith of Abu Asim al-Nabil, who is one of the reliable scholars of Basra (7).' This meaning has already been explained in Surah al-An'am.

---

(1) Diwan Ru'bah, p. 171. The rajaz poem describes camels, saying: they came together, then when they left, they dispersed separately. 'As-Sukhtit' means intense, and here it refers to the dust they kick up. Explanation of the Verses of Islah al-Mantiq by al-Sirafi, p. 420. (2) Al-Sihah (sh-t-t). (3) Al-Sihah (r-'-y). (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/408, and Tafsir al-Baghawi 3/221 similarly. (5) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 3/359, al-Wasit by al-Wahidi 3/210, Tafsir al-Baghawi 3/221, and al-Muharrar al-Wajiz 4/48. (6) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/41. (7) Hilyat al-Awliya' 2/280, what is between brackets is from it, and see Tanzih al-Shari'ah 1/373.

80 सूरा ता-हा: आयत ५३ - ५५

वे एक साथ आए और तितर-बितर होकर चले, चमकीली और घनी धूल उड़ाते हुए। (१) और अलग-अलग दांत, यानी: विरल। और विभिन्न लोग, और विभिन्न वस्तुएं। आप कहते हैं: वे समूहों (अश्तातन) में आए, यानी: अलग-अलग। उनका एकवचन 'शत्त' है, जैसा कि अल-जौहरी ने कहा है (२)। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {खाओ और अपने मवेशियों को चराओ}। यह अनुमति का आदेश है। 'चराओ' (वरअौ) से है: मवेशियों ने घास चरी, और मालिक ने उन्हें चराया, यानी: उसने उन्हें बाहर भेजा और घूमने दिया। यह अकर्मक और सकर्मक दोनों है (३)। {निस्संदेह इसमें बुद्धि वालों के लिए निशानियाँ हैं}। यानी: दिमाग। एकवचन 'नुहिया' है। उन्होंने उनसे ऐसा इसलिए कहा क्योंकि वे वे हैं जिनकी राय तक पहुँचा जाता है। यह भी कहा गया: क्योंकि वे आत्मा को बुरे कामों से रोकते हैं (४)। यह सब मूसा का फिरौन के खिलाफ निर्माता को साबित करने का तर्क है, उसके इस सवाल के जवाब में: 'तो हे मूसा, तुम्हारा रब कौन है?'। उन्होंने दिखाया कि आजकल निर्माता का अनुमान उसके कार्यों के माध्यम से लगाया जाता है। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {उसी से हमने तुम्हें पैदा किया}। यानी आदम (अलैहिस्सलाम) क्योंकि उन्हें मिट्टी से बनाया गया था, जैसा कि अबू इसहाक अल-ज़ज्जाज और अन्य लोगों ने कहा है (५)। यह भी कहा गया: वीर्य की हर बूंद मिट्टी से बनी है; कुरान का प्रत्यक्ष अर्थ इसी ओर इशारा करता है (६)। अबू हुरैरा ने रिवायत किया कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: 'कोई भी नवजात ऐसा नहीं है जिस पर उसकी कब्र की मिट्टी न छिड़की गई हो।' अबू नुएम अल-हाफिज़ ने इसे इब्न सीरीन के अध्याय में दर्ज किया है, और कहा: 'यह इब्न औन की हदीस से एक अजीब (गरीब) हदीस है; हमने इसे केवल अबू आसिम अल-नबील की हदीस से लिखा है, जो बसरा के विश्वसनीय विद्वानों में से एक हैं (७)।' यह अर्थ पहले ही सूरा अल-अनाम में स्पष्ट किया जा चुका है।

---

(१) दीवान रुबाह, पृ. १७१। रजज़ कविता ऊंटों का वर्णन करती है, जिसमें कहा गया है: वे एक साथ आए, फिर जब वे निकले, तो वे अलग-अलग होकर तितर-बितर हो गए। 'अस-सुखतीत' का अर्थ है तीव्र, और यहाँ इसका तात्पर्य उनके द्वारा उड़ाई गई धूल से है। अल-सीराफी द्वारा इसलाह अल-मन्तिक के छंदों की व्याख्या, पृ. ४२०। (२) अल-सिहाह (श-त-त)। (३) अल-सिहाह (र-अ-य)। (४) अल-नुकात वल-उयून ३/४०८, और तफसीर अल-बघवी ३/२२१ इसी तरह। (५) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान ३/३५९, अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत ३/२१०, तफसीर अल-बघवी ३/२२१, और

अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/४८। (६) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान ३/४१। (७) हिलयत अल-औलिया २/२८०, कोष्ठकों के बीच जो है वह उसी से है, और तंज़ीह अल-शरिया १/३७३ देखें।

۸۰ سورہ طہٰ: آیات ۵۳ - ۵۵

وہ اکٹھے آئے اور پراگندہ ہو کر چلے، وہ چمکتی ہوئی سخت گرد اڑاتے ہوئے (۱)۔ اور جدا جدا دانت، یعنی: کشادہ۔ اور مختلف لوگ، اور مختلف چیزیں، اور تم کہتے ہو: وہ ٹولیوں کی صورت (اشتاتاً) میں آئے، یعنی: الگ الگ۔ ان کا واحد 'شت' ہے، یہ جوہری نے کہا ہے (۲)۔ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿ کھاؤ اور اپنے مویشیوں کو چراؤ ﴾ یہ اباحت کا حکم ہے۔ 'وارعوا' سے مراد ہے: مویشیوں نے چارہ چرایا، اور اس کے مالک نے انہیں چرایا، یعنی: انہیں چرنے کے لیے بھیجا اور چھوڑ دیا، یہ لازم اور متعدی دونوں ہے (۳)۔ ﴿ بے شک اس میں عقل والوں کے لیے نشانیاں ہیں ﴾ یعنی: عقول۔ اس کا واحد 'نُہیہ' ہے۔ انہیں یہ اس لیے کہا گیا؛ کیونکہ وہ ایسے لوگ ہیں جن کی رائے پر انتہا ہوتی ہے۔ اور کہا گیا: اس لیے کہ وہ نفس کو برائیوں سے روکتے ہیں (۴)۔ اور یہ سب موسیٰ علیہ السلام کی طرف سے فرعون کے خلاف خالق کے ثبوت میں اس کے قول کے جواب میں دلیل ہے: 'اے موسیٰ! پھر تم دونوں کا رب کون ہے؟'۔ اور انہوں نے بیان کیا کہ خالق پر آج اس کے افعال سے استدلال کیا جاتا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿ ہم نے تمہیں اسی سے پیدا کیا ﴾ یعنی آدم علیہ السلام سے، کیونکہ وہ زمین سے پیدا کیے گئے، یہ ابو اسحاق الزجاج اور دیگر نے کہا ہے (۵)۔ اور کہا گیا: ہر نطفہ مٹی سے پیدا کیا گیا ہے، قرآن کا ظاہر اسی پر دلالت کرتا ہے (۶)۔ اور ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ نے روایت کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: 'کوئی بھی مولود ایسا نہیں ہے مگر اس پر اس کی قبر کی مٹی چھڑکی گئی ہو' اسے ابو نعیم الحافظ نے ابن سیرین کے باب میں روایت کیا ہے، اور کہا: یہ حدیث [ابن] عون کی حدیث سے غریب ہے جسے ہم نے صرف ابو عاصم النبیل کی حدیث سے لکھا ہے، اور وہ اہل بصرہ کے معتبر ائمہ میں سے ایک ہیں (۷)۔ اور یہ معنی سورہ الانعام میں وضاحت کے ساتھ گزر چکا ہے۔

(١) دیوان رؤبہ ص ١٧١۔ اور الرجز میں وہ اونٹوں کا وصف بیان کرتا ہے، وہ کہتا ہے: وہ اکٹھے آئے، پھر جب لوٹے تو متفرق اور پراگندہ ہو گئے۔ اور 'السختیت': شدید، اور اس سے مراد یہاں وہ غبار ہے جو وہ اڑاتے ہیں۔ شرح ابیات اصلاح المنطق للسیرافی ص ۴۲۰۔ (٢) الصحاح (شتت)۔ (٣) الصحاح (رعي)۔ (٤) النکت والعیون ٣/۴٠٨، اور تفسیر البغوی ٣/٢٢١ اسی کی مانند۔ (٥) معانی القرآن للزجاج ٣/٣٥٩، والوسیط للواحدی ٣/٢١٠، وتفسیر البغوی ٣/٢٢١، والمحرر الوجیز ۴/۴٨۔ (٦) اعراب القرآن للنحاس ٣/۴١۔ (٧) حلیۃ الاولیاء ٢/٢٨٠، اور جو بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے، اور دیکھیے تنزیہ الشریعہ ١/٣٧٣۔

Surah Taha: Verses 53 - 55 81

From Ibn Mas'ud (1).

Al-Ata' al-Khurasani said: When the sperm drop enters the womb, the angel entrusted with the womb goes and takes soil from the place where he will be buried, and scatters it over the sperm drop. Then Allah creates the soul from the sperm drop and the soil. That is the meaning of His saying (Exalted is He): "From it We created you, and into it We will return you, and from it We will bring you forth another time" (2).

In the hadith of Al-Bara from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him): "When the soul of a believing servant comes out, the angels ascend with it. They do not pass by any group of angels except that they say: 'What is this good soul?' They reply: 'So-and-so, son of so-and-so,' using the best names they used to call him in this world. They ask for the gate to be opened for him, and it is opened. Those close to Allah in each heaven accompany him to the next heaven until he reaches the seventh heaven. Then Allah (Mighty and Majestic is He) says: 'Write the record of My servant in 'Illiyyin (the highest heaven), and return him to the earth, for from it I created them, into it I return them, and from it I will bring them forth another time.' So his soul is returned to his body." The hadith was mentioned (3). We mentioned it in full in the book "Al-Tadhkirah" (4), and it was narrated in a hadith from 'Ali (may Allah be pleased with him), mentioned by Al-Tha'labi.

The meaning of "and into it We will return you" is: after death, "and from it We will bring you forth" means: for the Resurrection and the Account, "another time" (5). This refers back to His saying: "From it We created you," not to "into it We will return you." It is like saying: I bought a she-camel, a house, and another she-camel. So the meaning is: From the earth We brought you forth [originally], and We will bring you forth from the earth after death another time (6).

---

(1) 8/318 - 319. (2) Narrated by Ibn 'Adi in Al-Kamil 5/1934, and Ibn 'Abd al-Barr in Al-Tamhid 24/400. (3) Narrated by Ahmad (18534), and Abu Dawud (4753) in similar wording. (4) pp. 119 - 121. (5) Al-Waseet by Al-Wahidi 3/210. (6) Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra' 2/181.

सूरह ता-हा: आयत 53 - 55 81

इब्न मसूद (1) से वर्णित।

अता अल-ख़ुरासानी ने कहा: जब वीर्य की बूंद (नुत्फ़ा) गर्भाशय में गिरती है, तो गर्भाशय का नियुक्त फरिश्ता जाता है और उस स्थान की मिट्टी लाता है जहाँ उसे दफनाया जाना है, और उसे वीर्य की बूंद पर छिड़क देता है। फिर अल्लाह वीर्य और मिट्टी से जान पैदा करता है। यही अल्लाह तआला के इस कथन का अर्थ है: "हमने तुम्हें इसी (मिट्टी) से पैदा किया, और इसी में हम तुम्हें वापस लौटाएंगे, और इसी से हम तुम्हें दोबारा निकालेंगे" (2)।

अल-बरा से नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की हदीस में है: "जब किसी मोमिन बंदे की रूह निकलती है, तो फरिश्ते उसे लेकर ऊपर जाते हैं। वे फरिश्तों के जिस भी गिरोह के पास से गुजरते हैं, वे कहते हैं: 'यह पाक रूह किसकी है?' वे कहते हैं: 'फलां का बेटा फलां है,' उन बेहतरीन नामों के साथ जिनसे वे उसे दुनिया में पुकारते थे। वे उसके लिए (आसमान के) द्वार खोलने को कहते हैं, तो खोल दिए जाते हैं। हर आसमान के मुकर्रब (करीबी) फरिश्ते उसे अगले आसमान तक पहुँचाते हैं, यहाँ तक कि वह सातवें आसमान तक पहुँच जाता है। फिर अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल कहता है: 'मेरे बंदे का नामए-आमाल 'इल्लीयीन' में लिख दो, और उसे ज़मीन की ओर लौटा दो, क्योंकि मैंने उन्हें इसी से पैदा किया है, इसी में उन्हें लौटाऊंगा और इसी से उन्हें दोबारा निकालूँगा।' फिर उसकी रूह उसके शरीर में लौटा दी जाती है।" हदीस का उल्लेख किया गया (3)। हमने इसे "अल-तज़किराह" (4) पुस्तक में विस्तार से बताया है, और यह अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) की एक हदीस से भी वर्णित है, जिसे अल-सा'लबी ने उल्लेख किया है।

"और इसी में हम तुम्हें वापस लौटाएंगे" का अर्थ है: मृत्यु के बाद, "और इसी से हम तुम्हें निकालेंगे" अर्थात: पुनरुत्थान और हिसाब के लिए "दोबारा" (5)। यह "हमने तुम्हें इसी से पैदा किया" की ओर लौटता है, न कि "वापस लौटाएंगे" की ओर। यह वैसा ही है जैसे आप कहें: मैंने एक ऊंटनी, एक घर और एक और ऊंटनी खरीदी। तो अर्थ यह है: ज़मीन से हमने तुम्हें (पहली बार) निकाला था, और मौत के बाद ज़मीन से हम तुम्हें दोबारा निकालेंगे (6)।

---

(1) 8/318 - 319। (2) इब्न अदी ने 'अल-कामिल' 5/1934 में और इब्न अब्द अल-बर ने 'अल-तमहीद' 24/400 में इसका उल्लेख किया है। (3) अहमद (18534) ने इसका उल्लेख किया है, और

अबू दाऊद (4753) ने इसी तरह का उल्लेख किया है। (4) पृष्ठ 119 - 121। (5) अल-वाहिदी की 'अल-वसीत' 3/210। (6) अल-फर्रा की 'मानी अल-कुरआन' 2/181।

سورة طٰہٰ: آیات 53 - 55 81

ابن مسعود (1) سے مروی ہے۔

اور عطا الخراسانی نے کہا: جب نطفہ رحم میں گرتا ہے تو رحم پر مقرر فرشتہ جاتا ہے اور اس جگہ کی مٹی لیتا ہے جہاں اسے دفن کیا جانا ہے، اور اسے نطفے پر چھڑک دیتا ہے، پھر اللہ تعالیٰ نطفے اور مٹی سے جان (نسمہ) پیدا کرتا ہے۔ اللہ تعالیٰ کے اس قول کا یہی مطلب ہے: "اسی (زمین) سے ہم نے تمہیں پیدا کیا، اور اسی میں ہم تمہیں لوٹائیں گے، اور اسی سے ہم تمہیں دوبارہ نکالیں گے" (2)۔

اور نبی کریم ﷺ سے مروی براء کی حدیث میں ہے: "جب مومن بندے کی روح نکلتی ہے تو فرشتے اسے لے کر اوپر چڑھتے ہیں۔ وہ فرشتوں کی جس جماعت کے پاس سے گزرتے ہیں، وہ پوچھتے ہیں: 'یہ پاکیزہ روح کون ہے؟' وہ کہتے ہیں: 'فلاں کا بیٹا فلاں ہے،' ان بہترین ناموں کے ساتھ جو دنیا میں پکارے جاتے تھے۔ وہ اس کے لیے (آسمان کے دروازے) کھلواتے ہیں، تو کھول دیے جاتے ہیں۔ ہر آسمان کے مقرب فرشتے اسے اگلے آسمان تک رخصت کرتے ہیں یہاں تک کہ اسے ساتویں آسمان تک لے جایا جاتا ہے۔ تو اللہ عزوجل فرماتا ہے: 'میرے بندے کا اعمال نامہ علیین میں لکھ دو، اور اسے زمین کی طرف لوٹا دو، کیونکہ میں نے انہیں اسی سے پیدا کیا ہے، اسی میں انہیں لوٹاؤں گا اور اسی سے دوبارہ نکالوں گا۔' چنانچہ اس کی روح اس کے جسم میں لوٹا دی جاتی ہے"۔ حدیث کا ذکر کیا گیا (3)۔ اور ہم نے اسے کتاب "التذکرہ" (4) میں مکمل طور پر ذکر کیا ہے، اور یہ حضرت علی کی حدیث سے بھی مروی ہے، جسے ثعلبی نے ذکر کیا ہے۔

اور ﴿وَفِيهَا نُعِيدُكُمْ﴾ (اور اسی میں ہم تمہیں لوٹائیں گے) کا معنی ہے: موت کے بعد، اور ﴿وَمِنْهَا نُخْرِجُكُمْ﴾ (اور اسی سے ہم تمہیں نکالیں گے) یعنی: بعث (دوبارہ اٹھائے جانے) اور حساب کے

لیے، ﴿تَارَةً أُخْرَى﴾ (دوسری مرتبہ) (5)۔ اس کا تعلق اللہ کے اس قول ﴿مِنْهَا خَلَقْنَاكُمْ﴾ (اسی سے ہم نے تمہیں پیدا کیا) سے ہے نہ کہ ﴿نُعِيدُكُمْ﴾ سے۔ یہ بالکل ایسے ہی ہے جیسے آپ کہیں: میں نے ایک اونٹنی، ایک گھر اور ایک اور اونٹنی خریدی۔ تو معنی یہ ہوا: زمین سے ہم نے تمہیں (پہلی بار) نکالا تھا، اور موت کے بعد زمین سے ہم تمہیں دوبارہ نکالیں گے (6)۔

---

(1) 8/318 - 319۔ (2) اسے ابن عدی نے الکامل 5/1934 میں، اور ابن عبد البر نے التمہید 24/400 میں نکالا ہے۔ (3) اسے احمد (18534) نے نکالا ہے، اور ابو داؤد (4753) نے بھی اسی طرح نکالا ہے۔ (4) ص 119 - 121۔ (5) الواحدی کی الوسیط 3/210۔ (6) الفراء کی معانی القرآن 2/181۔

Surah Ta-Ha: Verses 56 - 61 | 82

The Almighty says: {And We certainly showed him Our signs, all of them, but he denied and refused. (56) He said, 'Have you come to us to drive us out of our land with your magic, O Moses? (57) Then we will surely bring you magic like it, so make between us and you an appointment, which we will not fail to keep and neither will you, in a place equidistant [from both sides].' (58) [Moses] said, 'Your appointment is the day of the festival and that the people be assembled at mid-morning.' (59) So Pharaoh went away, put together his plan, and then came [to the appointment]. (60) Moses said to them, 'Woe to you! Do not invent a lie against Allah, lest He exterminate you with a punishment; and he has failed who invents [a lie].' (61)}

The Almighty's saying: {And We certainly showed him Our signs, all of them} means: the miracles indicating the prophethood of Moses. It is also said: Allah's proofs indicating His Oneness (1). {but he denied and refused} i.e., he did not believe. This indicates that he disbelieved out of stubbornness, because he saw the signs with his own eyes, not just as a report (2). A similar verse is: {And they rejected them, while their inner selves were convinced thereof, out of injustice and haughtiness} [An-Naml: 14].

The Almighty's saying: {He said, 'Have you come to us to drive us out of our land with your magic, O Moses?'} When he saw the signs brought by Moses, he said: they are magic. The meaning is: You have come to make people imagine that you have come with a sign that necessitates following you and believing in you, so that you may overcome our land and us. {Then we will surely bring you magic like it} i.e., we will certainly oppose you with something similar to what you brought, so that it becomes clear to the people that what you brought is not from Allah (3). {so make between us and you an appointment (Maw'idan)} is a verbal noun, meaning: a promise. It is also said: 'al-maw'id' is a noun for the place of the appointment, as the Almighty said: {And indeed, Hell is the appointment for them all} [Al-Hijr: 43]. So the appointment here is a place. It is also said: 'al-maw'id' is a noun for the time of the appointment, as in the Almighty's saying: {Indeed, their appointment is for the morning} (4) [Hud: 81]. So the meaning is: set for us a known day, or a recognized place.

Al-Qushayri said: The most apparent view is that it is a verbal noun, and for this reason he said: {which we will not fail (to keep)} i.e., we will not break that [promise].

(1) Al-Nukat wa al-Uyun, 3/408. (2) I'rab al-Quran by al-Nahhas, 3/41. (3) See Zad al-Masir, 5/294. (4) Tafsir al-Razi, 22/71.

सूरह ता-हा: आयतें 56 - 61 | 82

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और हमने उसे (फ़िरऔन को) अपनी तमाम निशानियाँ दिखाईं, तो उसने झुठलाया और इनकार किया। (56) उसने कहा, 'ऐ मूसा! क्या तुम हमारे पास इसलिए आए हो कि अपने जादू के ज़रिए हमें हमारी ज़मीन से निकाल बाहर करो? (57) तो हम भी तुम्हारे पास वैसा ही जादू ज़रूर लाएंगे, पस हमारे और अपने दरमियान एक वादे का वक़्त मुक़र्रर कर लो, जिसके ख़िलाफ़ न हम करें और न तुम, एक ऐसी जगह जो (दोनों के लिए) बराबर हो।' (58) (मूसा ने) कहा, 'तुम्हारे वादे का वक़्त ज़ीनत (मेले) का दिन है और यह कि लोग दिन चढ़े जमा किए जाएँ।' (59) फिर फ़िरऔन वापस चला गया, उसने अपनी चालें इकट्ठी कीं और फिर आया। (60) मूसा ने उनसे कहा, 'तुम्हारी तबाही हो! अल्लाह पर झूठ न गढ़ो, वरना वह तुम्हें अज़ाब के ज़रिए हलाक कर देगा; और यक़ीनन वह नाकाम हुआ जिसने झूठ गढ़ा।' (61)}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और हमने उसे अपनी तमाम निशानियाँ दिखाईं} यानी: मूसा की नबूबत (पैग़ंबरी) पर दलालत करने वाले मोजिज़े। और कहा गया है: अल्लाह की वे हुज्जतें (दलीलें) जो उसकी तौहीद पर दलालत करती हैं (1)। {तो उसने झुठलाया और इनकार किया} यानी: वह ईमान नहीं लाया। यह इस बात की दलील है कि उसने हठधर्मी की वजह से कुफ़्र किया, क्योंकि उसने निशानियों को आँखों से देखा था, सिर्फ़ ख़बर के तौर पर नहीं सुना था (2)। इसी तरह की मिसाल है: {और उन्होंने सरासर ज़ुल्म और तक़ब्बुर की वजह से उनका इनकार किया, हालाँकि उनके दिलों को उनका यक़ीन हो चुका था} [अन-नमल: 14]।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {उसने कहा, 'ऐ मूसा! क्या तुम हमारे पास इसलिए आए हो कि अपने जादू के ज़रिए हमें हमारी ज़मीन से निकाल बाहर करो?'} जब उसने मूसा द्वारा लाई गई निशानियों को देखा, तो उसने कहा: ये जादू हैं। और मतलब यह है कि: तुम इसलिए आए हो ताकि लोगों को यह वहम दिलाओ कि तुम ऐसी निशानी लाए हो जो तुम्हारी पैरवी और तुम पर ईमान लाना ज़रूरी कर देती है, ताकि तुम हमारी ज़मीन और हम पर हावी हो सको। {तो हम भी तुम्हारे पास वैसा ही जादू ज़रूर लाएंगे} यानी: हम ज़रूर वैसी ही चीज़ पेश करके तुम्हारा मुक़ाबला करेंगे जैसी तुम लाए हो, ताकि लोगों पर यह ज़ाहिर हो जाए कि जो तुम लाए हो वह अल्लाह की तरफ़ से नहीं है (3)। {पस हमारे और अपने दरमियान एक वादा मुक़र्रर कर लो} यह मस्तर (verb noun) है, यानी: एक वादा। और कहा गया है कि: 'मौइद' वादे की जगह का नाम है, जैसा कि अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {और बेशक जहन्नम उन सब का वादा (की जगह) है} [अल-हिज्र: 43]। तो यहाँ 'मौइद' से मुराद जगह है।

और यह भी कहा गया है कि 'मौइद' वादे के वक़्त का नाम है, जैसा कि अल्लाह तआला का फ़रमान है: {बेशक उनके(वादे) का वक़्त सुबह है} (4) [हूद: 81]। तो मतलब यह है कि: हमारे लिए कोई मालूम दिन या कोई मशहूर जगह तय कर लो।

अल-क़ुशैरी ने कहा: ज़ाहिर यही है कि यह मस्तर है और इसीलिए उसने कहा: {जिसके ख़िलाफ़ हम न करेंगे} यानी: हम उस वादे के ख़िलाफ़ नहीं करेंगे।

---

(1) अन-नुकात वल-उयून 3/408। (2) एराबुल क़ुरआन लिन-ٮहहास 3/41। (3) ज़ादुल मसीर 5/294 देखें। (4) तफ़सीर अर-राज़ी 22/71।

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿اور بے شک ہم نے اسے (فرعون کو) اپنی تمام نشانیاں دکھائیں، تو اس نے جھٹلایا اور انکار کیا۔ (۵۶) اس نے کہا، 'اے موسیٰ! کیا تم ہمارے پاس اس لیے آئے ہو کہ اپنے جادو کے ذریعے ہمیں ہماری زمین سے نکال دو؟ (۵۷) تو ہم بھی تمہارے پاس اس جیسا جادو ضرور لائیں گے، پس ہمارے اور اپنے درمیان ایک وعدہ مقرر کر لو، جس کے خلاف نہ ہم کریں اور نہ تم، ایک ہموار جگہ پر۔' (۵۸) (موسیٰ نے) کہا، 'تمہارے وعدے کا وقت زینت (میلے) کا دن ہے اور یہ کہ لوگ دن چڑھے جمع کیے جائیں۔' (۵۹) پھر فرعون واپس چلا گیا، اس نے اپنی تدبیریں اکٹھی کیں اور پھر آیا۔ (۶۰) موسیٰ نے ان سے کہا، 'تمہاری بربادی ہو! اللہ پر جھوٹ مت باندھو، ورنہ وہ تمہیں عذاب کے ذریعے ہلاک کر دے گا؛ اور یقیناً وہ نامراد ہوا جس نے جھوٹ گھڑا۔' (۶۱)﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور بے شک ہم نے اسے اپنی تمام نشانیاں دکھائیں﴾ یعنی: موسیٰ علیہ السلام کی نبوت پر دلالت کرنے والے معجزات۔ اور کہا گیا ہے: اللہ کی وہ حجتیں جو اس کی توحید پر دلالت کرتی ہیں (۱)۔ ﴿تو اس نے جھٹلایا اور انکار کیا﴾ یعنی: وہ ایمان نہیں لایا۔ یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ اس نے عناد (ضد) کی بنا پر کفر کیا، کیونکہ اس نے نشانیاں آنکھوں سے دیکھیں تھیں، صرف خبر کے طور پر نہیں سنی تھیں (۲)۔ اسی کی مثال ہے: ﴿اور انہوں نے محض ظلم اور تکبر کی وجہ سے ان کا انکار کیا، حالانکہ ان کے دلوں کو ان کا یقین ہو چکا تھا﴾ [النمل: ۱۴]۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اس نے کہا، 'اے موسیٰ! کیا تم ہمارے پاس اس لیے آئے ہو کہ اپنے جادو کے ذریعے ہمیں ہماری زمین سے نکال دو؟'﴾ جب اس نے وہ نشانیاں دیکھیں جو موسیٰ علیہ السلام

لائے تھے تو اس نے کہا: یہ جادو ہے۔ اور معنی یہ ہے کہ: تم اس لیے آئے ہو تاکہ لوگوں کو اس وہم میں ڈال دو کہ تم ایسی نشانی لائے ہو جو تمہاری پیروی اور تم پر ایمان لانے کو واجب کرتی ہے، تاکہ تم ہماری زمین اور ہم پر غالب آ جاؤ۔ ﴿تو ہم بھی تمہارے پاس اس جیسا جادو ضرور لائیں گے﴾ یعنی: ہم ضرور ویسی ہی چیز لا کر تمہارا مقابلہ کریں گے جیسی تم لائے ہو تاکہ لوگوں پر یہ واضح ہو جائے کہ جو تم لائے ہو وہ اللہ کی طرف سے نہیں ہے (۳)۔ ﴿پس ہمارے اور اپنے درمیان ایک وعدہ مقرر کر لو﴾ یہ مصدر ہے، یعنی: ایک وعدہ۔ اور کہا گیا ہے کہ: 'موعد' وعدے کی جگہ کا نام ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿اور بے شک جہنم ان سب کا وعدہ (کی جگہ) ہے﴾ [الحجر: ۴۳]۔ تو یہاں 'موعد' سے مراد جگہ ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ 'موعد' وعدے کے وقت کا نام ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿بے شک ان کے (وعدے) کا وقت صبح ہے﴾ (۴) [ہود: ۸۱]۔ تو مطلب یہ ہے کہ: ہمارے لیے کوئی معلوم دن یا کوئی معروف جگہ مقرر کر لو۔

القشیری نے کہا: ظاہر یہی ہے کہ یہ مصدر ہے اور اسی لیے اس نے کہا: ﴿جس کے خلاف ہم نہ کریں گے﴾ یعنی: ہم اس وعدے کی خلاف ورزی نہیں کریں گے۔

---

(۱) النکت والعیون ۳/۴۰۸۔ (۲) إعراب القرآن للنحاس ۳/۴۱۔ (۳) ینظر زاد المسیر ۵/۲۹۴۔ (۴) تفسیر الرازي ۲۲/۷۱۔

Surah Taha: Verses 56 - 61 83 The promise, and breaking it is to promise something and not fulfill it (1). Al-Jawhari said (2): 'Al-Mee'ad' (the appointment) is the making of a promise, the time, and the place, as is 'Al-Maw'id'. Abu Ja'far bin al-Qa'qa', Shaiba, and al-A'raj read: 'la nukhlifuhu' (we will not break it); with the jussive (jazm) as an answer to his saying 'ij'al' (make) (3). And whoever raises it (reads with raf'), it is an adjective for 'maw'idan', and the estimation is: an appointment that is not broken. {Makānan suwan} (a place equidistant/equidistant place): Ibn 'Amir, 'Asim, and Hamzah read: 'suwan' with a damma on the Seen. The rest read it with a kasra (4), and they are two linguistic variations; like: 'uddan' and 'iddan', and 'tuwan' and 'tiwan' (5). Abu 'Ubayd and Abu Hatim chose the kasra of the Seen; because it is the superior and eloquent dialect. An-Nahhas said (6): The kasra is more well-known and famous. All of them nunated (added tanween to) the Waw (7), and it was narrated from Al-Hasan - and there was disagreement about him - the damma of the Seen without nunation (8). There was disagreement regarding its meaning; it was said: apart from this place, said by Al-Kalbi (9). And it was said: a level place where what is between us is clear to people, said by Ibn Zaid (10). Ibn Abbas: half/equally distant. Mujahid: midway, and from him also and Qatadah: justly between us and you (11). An-Nahhas said: And the people of Tafsir are of the opinion that the meaning of 'suwan' is half and justice, and it is a good saying (12). Sibawayh said: it is said: 'siwan' and 'suwan', meaning: WWW.NAFSEISLAM.COM (1) Cited by Abu Hayyan in Al-Bahr 6/252. (2) In Al-Sihah (wa'ada). (3) The reading of Abu Ja'far - who is one of the ten - in Al-Nashr 2/320, and the reading of Shaiba mentioned by Abu Hayyan in Al-Bahr 6/253. (4) Al-Sab'ah p. 418, and Al-Taysir p. 151. (5) Tafsir al-Tabari 16/89, and Tafsir al-Baghawi 3/221. (6) In I'rab al-Qur'an 3/42. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 4/49. (8) Al-Muhtasib 2/52, and see Al-Bahr al-Muhit 6/253. (9) Cited by Al-Baghawi in his Tafsir 3/221, and Al-Razi in his Tafsir 22/72. (10) Narrated by Al-Tabari 16/90, and cited by Al-Mawardi in Al-Nukat wa al-'Uyun 3/408. (11) Tafsir al-Tabari 16/90, and Tafsir al-Baghawi 3/221. (12) I'rab al-Qur'an by An-Nahhas 3/42.

सूरह ताहा: आयतें 56 - 61 83 वादा, और वादा खिलाफी यह है कि किसी बात का वादा किया जाए और उसे पूरा न किया जाए (1)। अल-जौहरी ने कहा (2): 'अल-मीआद' (नियुक्ति): वादा करना, समय और स्थान है, जैसा कि 'अल-मविद' है। अबू जाफ़र बिन अल-क़ाक़ा, शैबा और अल-अराज ने पढ़ा: 'ला नुख्लिफुहु' (हम उसे नहीं तोड़ेंगे); 'इजअल' (बनाओ) के जवाब के रूप में जज्म (जज़म) के साथ (3)। और जिसने रफ़' (पेश) के साथ पढ़ा, तो यह 'मविदन' के लिए एक विशेषण है, और अनुमान है: एक ऐसा वादा जो तोड़ा न जाए। {मकाअन सुवन} (एक समान/मध्य स्थान): इब्न आमिर, आसिम और हमज़ा ने पढ़ा: सीन पर दम्मा (पेश) के साथ 'सुवन'। बाकियों ने इसे कसरा (जेर) के साथ पढ़ा (4), और ये दो भाषाई रूप हैं; जैसे: 'उद्दन' और 'इद्दन', और 'तुवन' और 'तिवन' (5)। अबू उबैद और अबू हातिम ने सीन के कसरा को चुना; क्योंकि यह श्रेष्ठ और वाक्पटु बोली है। अन-नहस ने कहा (6): कसरा अधिक जाना-माना और प्रसिद्ध है। उन सभी ने वाव पर तनवीन लगाया (7), और अल-हसन से वर्णित है - और उनके बारे में असहमति थी - बिना तनवीन के सीन का दम्मा (8)। इसके अर्थ के संबंध में मतभेद था; कहा गया: इस स्थान के अलावा, अल-कल्बी द्वारा कहा गया (9)। और कहा गया: एक समतल स्थान जहाँ हमारे बीच की बात लोगों के लिए स्पष्ट हो, इब्न ज़ैद द्वारा कहा गया (10)। इब्न अब्बास: आधा/समान दूरी पर। मुजाहिद: बीच में, और उनसे भी और क़तादा: हमारे और आपके बीच न्यायपूर्वक (11)। अन-नहस ने कहा: और तफ़सीर के लोग इस मत के हैं कि 'सुवन' का अर्थ आधा और न्याय है, और यह एक अच्छी बात है (12)। सिबावैह ने कहा: कहा जाता है: 'सिवन' और 'सुवन', यानी: WWW.NAFSEISLAM.COM (1) अबू हय्यान द्वारा अल-बहर 6/252 में उद्धृत। (2) अल-सिहाह (वअदा) में। (3) अबू जाफ़र का पाठ - जो दस में से एक है - अल-नश्र 2/320 में, और शैबा का पाठ अबू हय्यान द्वारा अल-बहर 6/253 में उल्लेख किया गया है। (4) अल-सबआ पृष्ठ 418, और अल-तयसीर पृष्ठ 151। (5) तफ़सीर अल-तबरी 16/89, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/221। (6) इ'राब अल-क़ुरआन 3/42 में। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/49। (8) अल-मुहतासिब 2/52, और देखें अल-बहर अल-मुहीत 6/253। (9) अल-बग़वी द्वारा उनकी तफ़सीर 3/221 में उद्धृत, और अल-राज़ी द्वारा उनकी तफ़सीर 22/72 में। (10) अल-तबरी 16/90 द्वारा वर्णित, और अल-मावर्दी द्वारा अल-नुकात व अल-'उयून 3/408 में उद्धृत। (11) तफ़सीर अल-तबरी 16/90, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/221। (12) अन-नहस द्वारा इ'राब अल-क़ुरआन 3/42।

سورہ طہٰ: آیات ٥٦ - ٦١ ٨٣ وعدہ، اور وعدہ خلافی یہ ہے کہ کسی چیز کا وعدہ کیا جائے اور اسے پورا نہ کیا جائے (١)۔ الجوہری نے کہا (٢): المیعاد: وعدہ کرنا، وقت اور جگہ ہے، اور اسی طرح المَوْعِد ہے۔ اور ابو جعفر بن القعقاع، شیبہ اور الاعرج نے پڑھا: «لَا نُخْلِفُهُ»؛ جزم کے ساتھ ان کے قول «اجْعَلْ» کے جواب کے طور پر (٣)۔ اور جس نے اسے رفع (پیش) کے ساتھ پڑھا، تو وہ «موعد» کی صفت ہے، اور تقدیر (مفہوم) یہ ہے: ایسا وعدہ جو توڑا نہ جائے۔ ﴿مَكَانًا سُوًى﴾ ابن عامر، عاصم اور حمزہ نے پڑھا: «سُوًى» سین کے ضمہ (پیش) کے ساتھ۔ باقیوں نے اسے کسرہ (زیر) کے ساتھ پڑھا (٤)، اور یہ دو لغوی زبانیں ہیں؛ جیسے: عُداً اور عِداً، اور طُوًى اور طِوًى (٥)۔ اور ابو عبید اور ابو حاتم نے سین کے کسرہ کو ترجیح دی؛ کیونکہ یہ اعلیٰ اور فصیح لغت ہے۔ النحاس نے کہا (٦): کسرہ زیادہ معروف اور مشہور ہے۔ ان سب نے واؤ پر تنوین پڑھی (٧)، اور حسن سے مروی ہے - اور ان سے اختلاف بھی ہے - سین کا ضمہ بغیر تنوین کے (٨)۔ اور اس کے معنی میں اختلاف کیا گیا؛ تو کہا گیا: اس جگہ کے علاوہ، یہ کلبی کا قول ہے (٩)۔ اور کہا گیا: ایسی ہموار جگہ جہاں لوگوں پر وہ بات واضح ہو جائے جو ہمارے درمیان ہے، یہ ابن زید کا قول ہے (١٠)۔ ابن عباس: نصف (درمیان)۔ مجاہد: منصفانہ، اور ان سے ہی اور قتادہ سے مروی ہے: ہمارے اور تمہارے درمیان عدل (١١)۔ النحاس نے کہا: اور اہل تفسیر اس بات پر ہیں کہ «سُوًى» کا معنی نصف اور عدل ہے، اور یہ ایک اچھا قول ہے (١٢)، سیبویہ نے کہا: کہا جاتا ہے: سِوًى اور سُوًى، یعنی: (١) WWW.NAFSEISLAM.COM اسے ابو حیان نے البحر ٦/ ٢٥٢ میں ذکر کیا ہے۔ (٢) الصحاح (وَعَدَ) میں۔ (٣) ابو جعفر کی قراءت - جو دس قراء میں سے ہیں - النشر ٢ / ٣٢٠ میں ہے، اور شیبہ کی قراءت کا ذکر ابو حیان نے البحر ٦ / ٢٥٣ میں کیا ہے۔ (٤) السبعة ص ٤١٨ ، والتيسير ص ١٥١۔ (٥) تفسير الطبري ١٦ / ٨٩ ، وتفسير البغوي ٣ / ٢٢١۔ (٦) في إعراب القرآن ٣/ ٤٢۔ (٧) المحرر الوجيز ٤ / ٤٩۔ (٨) المحتسب ٢ / ٥٢ ، اور دیکھئے

البحر المحيط ٦ / ٢٥٣۔ (٩) اسے بغوی نے اپنی تفسیر ٣/ ٢٢١ میں اور رازی نے اپنی تفسیر ٢٢ / ٧٢ میں نقل کیا ہے۔ (١٠) اسے طبری نے ١٦ / ٩٠ میں نکالا ہے، اور ماوردی نے النکت والعیون ٣ / ٤٠٨ میں ذکر کیا ہے۔ (١١) تفسير الطبري ١٦/ ٩٠ ، وتفسير البغوي ٣ / ٢٢١۔ (١٢) إعراب القرآن للنحاس ٣ / ٤٢۔

Surah Taha: Verses 56 - 61 84 'Adl (just/equal), meaning a place that is equidistant between two locations where there is fairness (1). Its origin is from your saying: "He sat in the sawa' (middle) of the house," with elongation (al-madd), meaning in its center. The center of everything is its most just point. In a hadith from the Prophet ﷺ: "And thus we have made you a just (wasat) community" [Al-Baqarah: 143], meaning just (2). Zuhair said: "Show us a plan in which there is no injustice, where equality (al-sawa') is established between us" (3). Abu 'Ubayda and al-Qutabi said: "wasat" (middle/just) between the two groups (4). Abu 'Ubayda recited for Musa ibn Jabir al-Hanafi: "And indeed, our father had settled in a land that was equidistant (siwa) between Qays, Qays 'Aylan, and al-Fizr." And al-Fizr is: Sa'd ibn Zayd Manat ibn Tamim (5). Al-Akhfash said: "Suwa" when it means "other than" or "justice" has three linguistic forms: if you give the 'sin' a damma or a kasra, both are shortened (maqsur). If you give it a fatha, it is elongated (mamdud). You say: a place "siwa", "suwa", and "sawa'", meaning just and middle between two parties. Musa ibn Jabir said: "We found our father had settled in a land..." The verse (6). It was also said: "makanan suwa" means: purposeful (qasdan). The proponent of this view recited: "If my beloved wished, she would not pass me by, and if I wished, I would not pass by anyone other than her (siwaha)" (7).

---

(1) Similar wording in Al-Sahah (Sawa) attributed to Al-Akhfash. (2) Narrated by Ahmad (11068), Al-Tirmidhi (2961), and mentioned previously on 433/2. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 42/3, and the verse is in the Diwan of Zuhair, p. 84. (4) Majaz al-Qur'an by Abu 'Ubaydah 20/2, and Tafsir Gharib al-Qur'an by Ibn Qutayba p. 279, and in both of them: "al-qaryatayn" (the two towns) instead of "al-fariqayn" (the two groups). (5) Majaz al-Qur'an 20/2, and the verse is in Al-Muharrar al-Wajiz 49/4, and Khizanat al-Adab 302/1. Musa ibn Jabir al-Hanafi: a pre-Islamic Christian, nicknamed Aziraq al-Yamamah, prolific in poetry. Mu'jam al-Shu'ara p. 285. (6) Al-Sahah (Sawa), and the verse preceded it. (7) Simt al-La'ali by al-Bakri 506/1.

सूरह ताहा: आयतें 56 - 61 84 'अदल' (न्यायपूर्ण/समान), जिसका अर्थ है दो स्थानों के बीच का एक ऐसा स्थान जहाँ निष्पक्षता (1) हो। इसका मूल आपके इस कथन से है: "वह घर के'सवा' (बीच) में बैठा," मद (दीर्घ स्वर) के साथ, यानी उसके केंद्र में। हर चीज़ का केंद्र उसका सबसे न्यायपूर्ण हिस्सा होता है। पैगंबर ﷺ की एक हदीस में है: "और इसी तरह हमने तुम्हें एक न्यायपूर्ण (वसत) समुदाय बनाया है" [अल-बक़रह: 143], जिसका अर्थ है 'अदल' (न्यायपूर्ण) (2)। ज़ुहैर ने कहा: "हमें एक ऐसी योजना दिखाओ जिसमें कोई अन्याय न हो, जहाँ हमारे बीच समानता (अल-सवा) स्थापित हो" (3)। अबू उबैदा और अल-क़ुताबी ने कहा: "वसत" यानी दो समूहों के बीच का हिस्सा (4)। अबू उबैदा ने मूसा बिन जाबिर अल-हनफी के लिए पढ़ा: "और वास्तव में, हमारे पिता एक ऐसे देश में बसे थे जो कैस, कैस ऐलान और अल-फिज़्र के बीच समान दूरी (सिवा) पर था।" और अल-फिज़्र है: साद बिन ज़ैद मनात बिन तमीम (5)। अल-अखफ़श ने कहा: "सुवा" जब इसका अर्थ "अलावा" या "न्याय" हो, तो इसके तीन भाषाई रूप होते हैं: यदि आप 'सीन' पर दम्मा या कसरा लगाते हैं, तो दोनों को छोटा (मक़सूर) पढ़ा जाता है। यदि आप फ़तहा लगाते हैं, तो इसे लंबा (ममदूद) पढ़ा जाता है। आप कहते हैं: एक स्थान "सिवा", "सुवा", और "सवा'", जिसका अर्थ है दो पक्षों के बीच न्यायपूर्ण और मध्य स्थान। मूसा बिन जाबिर ने कहा: "हमने पाया कि हमारे पिता एक देश में बसे थे..." छंद (6)। यह भी कहा गया: "मकानन सुवा" का अर्थ है: उद्देश्यपूर्ण (क़स्दन)। इस विचार के समर्थक ने पढ़ा: "यदि मेरी प्रियतमा चाहती, तो वह मुझे छोड़कर न जाती, और यदि मैं चाहता, तो मैं उसके सिवा (सिवाहा) किसी और के पास न जाता" (7)।

---

(1) अल-सहह (सवा) में अल-अखफ़श के नाम से इसी तरह के शब्द। (2) अहमद (11068), अल-तिर्मिज़ी (2961) द्वारा उद्धृत, और पहले 433/2 पर उल्लेखित। (3) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 42/3, और यह छंद ज़ुहैर के दीवान, पृष्ठ 84 में है। (4) अबू उबैदा द्वारा मजाज़ अल-कुरान 20/2, और इब्न कुतैबा द्वारा तफ़सीर ग़रीब अल-कुरान पृष्ठ 279, और दोनों में: "अल-फरिक़ैन" (दो समूहों) के बजाय "अल-क़र्यतैन" (दो कस्बों) है। (5) मजाज़ अल-कुरान 20/2, और यह छंद अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 49/4 और ख़िज़ानत अल-अदब 302/1 में है। मूसा बिन जाबिर अल-हनफ़ी: एक अज्ञानता काल (जाहिलिया) का ईसाई, उपनाम अज़ीराक़ अल-यमामा, कविता में प्रचुर। मुअजम अल-शुआरा पृष्ठ 285। (6) अल-सहह (सवा), और छंद इससे पहले आया है। (7) अल-बकरी द्वारा सिम्त अल-लआली 506/1।

سورہ طہٰ: آیات ۵۶ - ۶۱ ۸۴ عَدْلٌ، یعنی دو مقامات کے درمیان ایک ایسی جگہ جہاں انصاف (۱) ہو۔ اس کی اصل تمہارے اس قول سے ہے: "وہ گھر کے سَواء (درمیان) میں بیٹھا"؛ مد کے ساتھ، یعنی اس کے وسط میں۔ ہر چیز کا وسط اس کا سب سے عادلانہ حصہ ہوتا ہے۔ نبی کریم ﷺ کی حدیث میں ہے: ﴿وَكَذَٰلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا﴾ [البقرہ: ۱۴۳] یعنی عَدْل (۲)۔ زہیر نے کہا: "ہمیں ایسی تدبیر دکھاؤ جس میں کوئی ظلم نہ ہو، جس میں ہمارے درمیان برابری (السواء) قائم ہو" (۳)۔ ابو عبیدہ اور القتیبی نے کہا: دو گروہوں کے درمیان "وسط" (۴)۔ ابو عبیدہ نے موسیٰ بن جابر الحنفی کا یہ شعر پڑھا: "اور بے شک ہمارے والد ایک ایسے شہر میں مقیم تھے جو قیس، قیس عیلان اور الفزر کے درمیان برابر (سویٰ) فاصلے پر تھا"۔ اور الفزر سے مراد سعد بن زید مناۃ بن تمیم ہے (۵)۔ اخفش نے کہا: "سُوًی" جب "علاوہ" یا "عدل" کے معنی میں ہو، تو اس میں تین لغتیں (تلفظ) ہیں: اگر تم 'سین' پر ضمہ (پیش) یا کسرہ (زیر) لگاؤ تو دونوں میں اسے چھوٹا (مقصور) پڑھا جائے گا۔ اور اگر فتحہ (زبر) لگاؤ تو لمبا (ممدود) پڑھا جائے گا۔ تم کہو گے: مکان سِوًی، سُوًی، اور سَواء، یعنی دو گروہوں کے درمیان عادلانہ اور درمیانی جگہ۔ موسیٰ بن جابر نے کہا: "ہم نے اپنے والد کو پایا کہ وہ ایک شہر میں مقیم تھے..." بیت (۶)۔ اور کہا گیا: "مکاناً سُوًی" یعنی: قصد (ارادہ)، اور اس قول کے قائل نے یہ شعر پڑھا: "اگر میری محبوبہ تمنا کرتی تو وہ مجھ سے آگے نہ بڑھتی، اور اگر میں تمنا کرتا تو میں اس کے سوا (سواہا) کسی کی تمنا نہ کرتا" (۷)۔

---

(۱) کلام اسی طرح الصحاح (سویٰ) میں اخفش کی طرف منسوب ہے۔ (۲) اسے احمد (۱۱۰۶۸) اور ترمذی (۲۹۶۱) نے روایت کیا ہے، اور اس کا ذکر پہلے ۴۳۳/۲ پر آ چکا ہے۔ (۳) اعراب القرآن لِلنحاس ۴۲/۳، اور یہ شعر دیوانِ زہیر ص ۸۴ میں ہے۔ (۴) مجاز القرآن لأبی عبیدہ ۲۰/۲، اور تفسیر غریب القرآن لابن قتیبہ ص ۲۷۹، ان دونوں میں "الفریقین" (دو گروہوں) کی جگہ

"القریتین" (دو بستیوں) ہے۔ (۵) مجاز القرآن ۲۰/۲، اور یہ شعر المحرر الوجیز ۴۹/۴، اور خزانہ الادب ۳۰۲/۱ میں ہے۔ موسیٰ بن جابر الحنفی: جاہلیت کا عیسائی شاعر، لقب ازیرق الیمامہ، کثیر الشعر۔ معجم الشعراء ص ۲۸۵۔ (۶) الصحاح (سوئ)، اور یہ بیت اس سے پہلے آ چکی ہے۔ (۷) سمط اللآلی للبکری ۵۰۶/۱۔

Surah Taha: Verses 56 - 61 85

And you say: "I passed by a man siwaka, suwaka, or sawa'ika", meaning: other than you. And they are equal (sawa') in this matter, and if you wish: sawa'an (dual). And they are sawa' for everyone, and they are aswa', and they are sawasiyah; like thamaniyah (eight); against analogy (1). The word "makana" (a place) is in the accusative case (mansub) as the second object of "ja'ala" (to make/appoint). It is not appropriate for it to be in the accusative because of "al-maw'id" (the appointment) as an object or adverbial of time/place (zarf) for it; because "al-maw'id" has been described by an adjective, and nouns that function like verbs, if they are described or used in the diminutive form, are not permitted to function [as verbs]; because they deviate from resembling the verb. Nor is it appropriate to treat it as an adverbial of place occupying the position of the second object; because when an adverbial of time/place follows "al-maw'id", the Arabs do not treat it like verbal nouns (masadir) with adverbials, but they allow flexibility in it, as in the Almighty's saying: "Indeed, their appointment is the morning" [Hud: 81] and "Your appointment is the day of the festival (Yawm al-Zinah)" (2). There was disagreement regarding the "Day of Festival" (Yawm al-Zinah). It was said: It is a feast day they had where they would adorn themselves and gather, as said by Qatadah, al-Suddi, and others. Ibn Abbas and Sa'id bin Jubayr said: It was the day of Ashura. Sa'id bin al-Musayyib said: It was a market day they had where they would adorn themselves, and Qatadah said this too. Al-Dahhak said: It was Saturday. It was also said: It was the day of Nowruz (3), mentioned by al-Tha'labi (4). And it was said: It was a day when the canal is breached (5), because they used to go out on it for sightseeing and recreation, and at that time the Egyptian lands would be safe from the Nile's side. Al-Hasan, al-A'mash, 'Isa al-Thaqafi, al-Sulami, and Hubayrah on the authority of Hafs read: "Yawma al-Zinati" in the accusative (6). It was also narrated from Abu 'Amr (7), meaning: on the day of the festival, our appointment will be fulfilled. The rest [read it in the nominative].

(1) Al-Sihah (Sawa). (2) Similar discussion in Mushkil I'rab al-Qur'an by Makki 2/464-465, and see Al-Muharrar al-Wajiz 4/48-49. (3) These opinions are in the Tafsir of al-Tabari 16/91-92, and Zad al-Masir 5/294-295. (4) In 'Arayis al-Majalis p. 188. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/49. (6) Al-Muhtasib 2/53, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/49. Hubayrah's reading from Hafs was mentioned by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 5/294. The famous reading from Hafs is: Yawmu, like the reading of the group. Hubayrah is: Abu 'Amr bin Muhammad al-Baghdadi, al-Abrash, al-Tammar, Tabaqat al-Qurra'

2/353. (7) It is the non-famous one from him, and Ibn Jinni mentioned it in Al-Muhtasib 2/53.

सूरह ता-हा: आयत 56 - 61 85

और आप कहते हैं: "मैं एक आदमी के पास से गुजरा सिवाका (siwaka), सुवाका (suwaka), या सवाइका (sawa'ika)", जिसका अर्थ है: आपके अलावा। और वे इस मामले में समान (सवा') हैं, और यदि आप चाहें तो: सवाआन (sawa'an - द्विवचन)। और वे सभी के लिए सवा' हैं, और वे असवा' हैं, और वे सवासिया हैं; जैसे कि थमानिया (आठ); बिना किसी नियम के(1)। शब्द "मकाना" (एक स्थान) "जअला" (बनाने/नियुक्त करने) के दूसरे कर्म (मफ़ऊल) के रूप में कर्मकारक (मन्सूब) में है। "अल-मौइद" (नियत समय/वादा) के कारण इसे कर्मकारक में रखना उचित नहीं है, जैसे कि वह उसके लिए कर्म या क्रिया विशेषण (ज़र्फ़) हो; क्योंकि "अल-मौइद" की विशेषता बताई गई है, और वे संज्ञाएं जो क्रियाओं की तरह काम करती हैं, यदि उनकी विशेषता बताई जाए या उन्हें लघु रूप (तस्गीर) में उपयोग किया जाए, तो उन्हें क्रिया के रूप में कार्य करने की अनुमति नहीं है; क्योंकि वे क्रिया के समान होने से हट जाते हैं। न ही इसे दूसरे कर्म के स्थान पर क्रिया विशेषण मानना उचित है; क्योंकि जब क्रिया विशेषण "अल-मौइद" के बाद आता है, तो अरब उसे क्रियावाचक संज्ञा (मसादीर) की तरह क्रिया विशेषणों के साथ नहीं मानते, लेकिन वे इसमें लचीलेपन की अनुमति देते हैं, जैसा कि सर्वशक्तिमान का कथन है: "वास्तव में, उनका नियत समय सुबह है" [हूद: 81] और "तुम्हारा नियत समय उत्सव का दिन (यौम अल-ज़ीना) है" (2)। "उत्सव के दिन" (यौम अल-ज़ीना) के बारे में मतभेद था। यह कहा गया: यह उनके लिए एक त्योहार का दिन था जिसमें वे खुद को सजाते थे और इकट्ठा होते थे, जैसा कि कतादा, अल-सुद्दी और अन्य लोगों ने कहा है। इब्न अब्बास और सईद बिन जुबैर ने कहा: यह आशूरा का दिन था। सईद बिन अल-मुसय्यब ने कहा: यह उनके लिए बाजार का एक दिन था जिसमें वे सजते-संवरते थे, और कतादा ने भी यही कहा। अल-दह्हाक ने कहा: यह शनिवार था। यह भी कहा गया: यह नौरोज़ का दिन था (3), जिसका उल्लेख अल-थलाबी ने किया है (4)। और यह कहा गया: यह वह दिन था जब नहर को तोड़ा जाता है (5), क्योंकि वे उस दिन दर्शनीय स्थलों की सैर और मनोरंजन के लिए बाहर निकलते थे, और उस समय मिस्र की भूमि नील नदी की ओर से सुरक्षित हो जाती थी। अल-हसन, अल-आमश, ईसा अल-थकफ़ी, अल-सुलमी और हफ्स से हुबयरा ने पढ़ा: कर्मकारक में "यौम अल-ज़ीनाती" (6)। यह अबू अम्र (7) से भी वर्णित है, जिसका अर्थ है: उत्सव के दिन, हमारा वादा पूरा होगा। बाकी लोग [इसे प्रथमा विभक्ति (मरफ़ू) में पढ़ते हैं]।

(1) अल-सिहाह (सवा)। (2) मक्की द्वारा 'मुश्किल इ'राब अल-कुरान' 2/464 - 465 में इसी तरह की चर्चा, और देखें 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 4/48 - 49। (3) ये राय अल-तबरी की तफ़सीर 16/91 -

92, और 'ज़ाद अल-मसीर' 5/294 - 295 में हैं। (4) 'अरायिस अल-मजालिस' पृष्ठ 188 में। (5) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 4/49। (6) 'अल-मुहतसिब' 2/53, और 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 4/49। हफ्स से हुबयरा के पाठ का उल्लेख इब्न अल-जौज़ी ने 'ज़ाद अल-मसीर' 5/294 में किया था। हफ्स से प्रसिद्ध पाठ है: 'यौमु', जैसे कि समूह का पाठ। हुबयरा है: अबू अम्र बिन मुहम्मद अल-बगदादी, अल-अबरश, अल-तम्मार, 'तबकात अल-कुर्रा' 2/353। (7) यह उनसे गैर-प्रसिद्ध है, और इब्न जिन्नी ने इसे 'अल-मुहतसिब' 2/53 में उल्लेख किया है।

سورہ طہٰ: آیات ۵۶ - ۶۱ ۸۵

اور تم کہتے ہو: "میں ایک ایسے شخص کے پاس سے گزرا جو سواک، سواک، یا سوائک تھا،" یعنی: تمہارے علاوہ۔ اور وہ اس معاملے میں برابر (سواء) ہیں، اور اگر تم چاہو تو: سواءان (تثنیہ)۔ اور وہ سب کے لیے سواء ہیں، اور وہ اسواء ہیں، اور وہ سواسیہ ہیں؛ جیسے کہ ثمانیہ (آٹھ)؛ خلافِ قیاس (۱)۔ لفظ "مکاناً" (ایک جگہ) "جعل" کے دوسرے مفعول کے طور پر حالتِ نصب میں ہے۔ اس کا "الموعد" (وعدہ/مقررہ وقت) کے ذریعے منصوب ہونا درست نہیں ہے کہ وہ اس کے لیے مفعول یا ظرف ہو؛ کیونکہ "الموعد" کی صفت بیان کی گئی ہے، اور وہ اسماء جو افعال کا کام کرتے ہیں، اگر ان کی صفت بیان کی جائے یا ان کی تصغیر لائی جائے، تو ان کے لیے عمل کرنا جائز نہیں ہے؛ کیونکہ وہ فعل کی مشابہت سے نکل جاتے ہیں۔ نہ ہی اسے دوسرے مفعول کی جگہ واقع ہونے والا ظرف قرار دینا درست ہے؛ کیونکہ جب "الموعد" کے بعد ظرف واقع ہو تو عرب اسے ظروف کے ساتھ مصادر کی طرح نہیں چلاتے، لیکن وہ اس میں وسعت پیدا کرتے ہیں جیسے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿ان موعدهم الصبح﴾ [ہود: ۸۱] اور ﴿موعدكم يوم الزينة﴾ (۲)۔ اور "يوم الزينة" (زینت کے دن) کے بارے میں اختلاف کیا گیا، تو کہا گیا: یہ ان کی عید کا ایک دن تھا جس میں وہ زینت اختیار کرتے تھے اور جمع ہوتے تھے، یہ قتادہ، السدی اور دیگر نے کہا ہے۔ ابن عباس اور سعید بن جبیر نے کہا: وہ عاشورہ کا دن تھا۔ سعید بن المسیب نے کہا: وہ ان کی منڈی کا دن تھا جس میں وہ زینت اختیار کرتے تھے، اور قتادہ نے بھی یہی کہا| ضحاک نے کہا: ہفتے کا دن۔ اور کہا گیا: وہ نوروز کا دن تھا (۳)، اسے الثعلبی نے ذکر کیا ہے (۴)۔ اور کہا گیا: وہ دن جس میں نہر توڑی جاتی ہے (۵)، اور وہ یہ کہ وہ اس میں سیر و تفریح کے لیے نکلتے تھے، اور اس وقت مصری دیہات نیل کی طرف سے محفوظ ہو جاتے تھے۔ اور الحسن، الاعمش،

عیسیٰ الثقفی، السلمی اور ہبیرہ نے حفص سے پڑھا: "یومَ الزینۃ" نصب کے ساتھ (۶)۔ اور یہ ابو عمرو (۷) سے بھی مروی ہے، یعنی: زینت کے دن ہمارے وعدے کی تکمیل ہوگی۔ باقی حضرات نے [اسے رفع کے ساتھ پڑھا ہے]۔

(۱) الصحاح (سوی)۔ (۲) اس طرح کی گفتگو مکی کی 'مشکل اعراب القرآن' ۲/ ۴۶۴ - ۴۶۵ میں ہے، اور دیکھئے 'المحرر الوجیز' ۴/ ۴۸ - ۴۹۔ (۳) یہ اقوال طبری کی تفسیر ۱۶/ ۹۱ - ۹۲ میں ہیں، اور 'زاد المسیر' ۵/ ۲۹۴ - ۲۹۵ میں اضافہ کیا گیا ہے۔ (۴) 'عرائس المجالس' ص ۱۸۸ میں۔ (۵) 'المحرر الوجیز' ۴/۴۹۔ (۶) 'المحتسب' ۲/۵۳، اور 'المحرر الوجیز' ۴/۴۹، اور حفص سے ہبیرہ کی قرأت کو ابن الجوزی نے 'زاد المسیر' ۵/ ۲۹۴ میں ذکر کیا ہے۔ اور حفص سے مشہور قرأت ہے: "یومُ" ، جیسے کہ جماعت کی قرأت ہے۔ اور ہبیرہ یہ ہے: ابو عمر بن محمد البغدادی، الا بر ش، التمار، 'طبقات القراء' ۲/۳۵۳۔ (۷) اور یہ ان سے غیر مشہور ہے، اور ابن جنی نے اسے 'المحتسب' ۲/۵۳ میں ذکر کیا ہے۔

Page 86 Surah Ta-Ha: Verses 56 - 61

...with the nominative case (raf') as it is the predicate (khabar) of the subject (ibtida'). "And that the people should be gathered in the forenoon (duha)" i.e., and the gathering of the people. So "an" is in the nominative position according to the recitation of those who read "yawmu" with raf' (1). The conjunction "and that [they] be gathered" strengthens the raf' reading; because "an" cannot be an adverb of time (zarf), even though the explicit verbal noun (masdar sarih) can be a zarf, such as "at the arrival of the pilgrim". This is because one who says "I will come to you at the arrival of the pilgrim" does not say "I will come to you that the pilgrim arrives" (2). Al-Nahhas said: Better than this is for it to be in the genitive case (khafd) as a conjunction with "the day of festival" (al-zina). "Al-Duha" is feminine; the Arabs diminish it (tasghir) without a "ha" so that its diminutive form does not resemble the diminutive of "duhwah", as Al-Nahhas stated (3). Al-Jawhari said: "Duhwat al-nahar" is after sunrise, then follows "al-duha", which is when the sun shines, it is maqsur (shortened alif); it can be feminine or masculine. Whoever treats it as feminine considers it the plural of "duhwah", and whoever treats it as masculine considers it a noun on the pattern of "fu'al", like "surad" and "nughar". It is an inflexible adverb (zarf ghayr mutamakkinn) like "sahar". You say: "I met him at duhan and duha"; if you mean the forenoon of your specific day, you do not use nunation (tanwin). Then follows "al-duha'"; which is extended (mamdud) and masculine, and it is at the high point of the day's rise (4). He specified "al-duha" because it is the beginning of the day, so if the matter extended between them, there would be ample time in the day.

It was narrated from Ibn Mas'ud, Al-Jahdari, and others: "And that He should gather the people in the forenoon" meaning: and that God should gather the people, and similar. From some reciters: "And that you should gather the people" (5), meaning: and that you, O Pharaoh, should gather the people. From Al-Jahdari also: "And that We should gather" with the letter 'nun' (6). He only appointed that day for them so that the word of God might be supreme, His religion manifest, and the disbeliever subdued.

---

(1) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas, 3/42. (2) See Majma' al-Bayan, 16/111-112. (3) In I'rab al-Qur'an, 3/42. (4) Al-Sahhah (Daha). (5) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 88, and Al-Muhtasib 2/54. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/49 without attribution.

पृष्ठ ८६ सूरह ता-हा: आयतें ५६ - ६१

...रफ़' (nominative) के साथ, इस आधार पर कि यह मुब्तदा (subject) की ख़बर (predicate) है। "और यह कि लोग चाश्त के समय (ज़ुहा) इकट्ठे किए जाएँ', यानी: और लोगों का इकट्ठा होना। तो "अन" रफ़' की स्थिति में है, उन लोगों की किरअत (recitation) के अनुसार जिन्होंने "यौमु" को रफ़' के साथ पढ़ा है (१)। "और यह कि इकट्ठे किए जाएँ' का संबंध रफ़' की किरअत को मज़बूत करता है; क्योंकि "अन" ज़र्फ़(adverb of time) नहीं हो सकता, भले ही स्पष्ट मज़दर (verbal noun) ज़र्फ़ हो सकता है, जैसे "हाजी के आने के समय"। ऐसा इसलिए है क्योंकि जो यह कहता है कि "मैं तुम्हारे पास हाजी के आने के समय आऊँगा", वह यह नहीं कहता कि "मैं तुम्हारे पास आऊँगा कि हाजी आ जाए" (२)। अन-नह्हास ने कहा: इससे बेहतर यह है कि यह 'ज़ीनत' (सजावट के दिन) के साथ संबंध (अतफ़) होने के कारण जर्र (genitive) की स्थिति में हो। 'ज़ुहा' स्त्रीलिंग है; अरब इसे बिना 'हा' के तस्गीर (diminutive) बनाते हैं ताकि इसकी तस्गीर 'ज़ुह्वह' की तस्गीर के समान न हो जाए, यह अन-नह्हास ने कहा है (३)। अल-जौहरी ने कहा: 'ज़ुह्वतुल नहार' सूर्योदय के बाद का समय है, फिर उसके बाद 'ज़ुहा' है, और यह वह समय है जब सूरज चमकता है, यह मक्सूर (shortened alif) है; इसे स्त्रीलिंग और पुल्लिंग दोनों माना जाता है। जिसने इसे स्त्रीलिंग माना, उसने इसे 'ज़ुह्वह' का बहुवचन माना, और जिसने इसे पुल्लिंग माना, उसने इसे 'फ़ुअल' (जैसे सुरद और नुगर) के वज़न पर एक संज्ञा माना। यह 'सहर' की तरह एक ग़ैर-मुतमक्किन ज़र्फ़ है। आप कहते हैं: "मैं उससे ज़ुहन और ज़ुहा में मिला"; यदि आपका तात्पर्य आपके अपने दिन के ज़ुहा से है, तो आप तनवीन (nunation) का उपयोग नहीं करेंगे। फिर उसके बाद 'अज़-ज़ुहा' है; जो मम्दूद (extended alif) और पुल्लिंग है, और यह दिन के चढ़ाव के ऊँचे समय में होता है (४)। उन्होंने 'ज़ुहा' को इसलिए चुना क्योंकि यह दिन की शुरुआत है, इसलिए यदि उनके बीच मामला लंबा खिंच जाता, तो दिन में पर्याप्त समय होता।

इब्न मसूद, अल-जहदरी और अन्य लोगों से रिवायत है: "और यह कि वह लोगों को ज़ुहा के समय इकट्ठा करे", इस अर्थ में: और यह कि अल्लाह लोगों को इकट्ठा करे, और इसी तरह। कुछ क़ारियों (reciters) से: "और यह कि तुम लोगों को इकट्ठा करो" (५), जिसका अर्थ है: और यह कि ऐ फिरौन, तुम लोगों को इकट्ठा करो। अल-जहदरी से यह भी रिवायत है: "और यह कि हम इकट्ठा करें" 'नून' के साथ (६)। उन्होंने उन्हें उस दिन का वादा केवल इसलिए दिया ताकि अल्लाह का बोलबाला हो, उसका धर्म स्पष्ट हो जाए और काफ़िर अपमानित हो।

(१) इ'राब अल-कुरान, अन-नह्हास ३/४२। (२) मज़मअ अल-बयान १११/१६ - ११२ देखें। (३) इ'राब अल-कुरान ३/४२ में। (४) अस़-स़ह़ाह़ (जुहा)। (५) अल-किराआत अल-शाज़्ज़ह पृ. ८८, और अल-मुह्तसिब २/५४। (६) अल-मुह़र्रर अल-वजीज़ ४/४९ बिना श्रेय के।

صفحہ ۸۶ سورہ طہٰ: آیات ۵۶ - ۶۱

...رفع کے ساتھ اس بنا پر کہ یہ مبتدا کی خبر ہے۔ ﴿وَأَنْ يُحْشَرَ النَّاسُ ضُحًى﴾ یعنی: اور لوگوں کا جمع کیا جانا۔ پس "أن" محلِ رفع میں ہے ان لوگوں کی قرات کے مطابق جنہوں نے «يَوْمُ» کو رفع کے ساتھ پڑھا ہے (۱)۔ اور «وَأَنْ يُحْشَرَ» کا عطف رفع کی قرات کو تقویت دیتا ہے؛ کیونکہ «أن» ظرف نہیں ہو سکتا، اگرچہ مصدرِ صریح ظرف ہو سکتا ہے، جیسے «مَقْدَمَ الحاجّ» (حاجی کی آمد کے وقت)؛ کیونکہ جس نے یہ کہا: «آتيك مَقْدَمَ الحاجِّ» (میں تمہارے پاس حاجی کی آمد کے وقت آؤں گا) اس نے یہ نہیں کہا: «آتيك أن يقدَمَ الحاجُّ» (۲)۔ النحاس نے کہا: اس سے بہتر یہ ہے کہ یہ 'زینت' پر عطف کی وجہ سے محلِ جر (خفض) میں ہو۔ اور 'ضحی' مونث ہے، اہل عرب اس کی تصغیر بغیر 'ہا' کے لاتے ہیں تاکہ اس کی تصغیر «ضحوة» کی تصغیر کے مشابہ نہ ہو جائے، یہ بات النحاس نے کہی (۳)۔ اور الجوہری نے کہا: «ضحوة النهار» سورج نکلنے کے بعد کا وقت ہے، پھر اس کے بعد «الضحى» ہے، اور یہ وہ وقت ہے جب سورج چمکنے لگے، یہ مقصور ہے؛ یہ مونث اور مذکر دونوں استعمال ہوتا ہے، پس جس نے اسے مونث مانا وہ اس طرف گیا کہ یہ «ضحوة» کی جمع ہے، اور جس نے اسے مذکر مانا وہ اس طرف گیا کہ یہ «فُعَل» کے وزن پر اسم ہے، جیسے: «صُرَد» اور «نُغَر»۔ اور یہ ظرفِ غیر متمکن ہے جیسے: «سَحَر»، آپ کہتے ہیں: «لَقِيتُه ضُحًى وضُحًى»، جب آپ اس سے اپنے دن کا وقتِ ضحی مراد لیں تو اس پر تنوین نہیں لائیں گے۔ پھر اس کے بعد «الضحاء» ہے؛ یہ ممدود اور مذکر ہے، اور یہ دن کے خوب چڑھنے کے وقت ہوتا ہے (۴)۔ اور وقتِ ضحی کو خاص کیا کیونکہ یہ دن کا آغاز ہے، پس اگر ان کے درمیان معاملہ طویل ہو جاتا تو دن میں گنجائش ہوتی۔

اور ابن مسعود، الجحدری اور دیگر سے روایت ہے: «وَأَنْ يَحْشُرَ النَّاسَ ضُحًى» اس معنی پر کہ: اور یہ کہ اللہ لوگوں کو جمع کرے اور اس طرح۔ اور بعض قراء سے مروی ہے: «وَأَنْ تَحْشُرَ الناس» (۵) اور معنی یہ ہے: اور یہ کہ اے فرعون، تو لوگوں کو جمع کرے۔ اور الجحدری سے یہ بھی مروی ہے: «وَأَنْ نَحْشُرَ» نون کے ساتھ (۶)۔ اور ان سے اس دن کا وعدہ محض اس لیے کیا تاکہ کلمہ اللہ بلند ہو، اس کا دین ظاہر ہو اور کافر رسوا ہو۔

---

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۳/ ۴۲۔ (۲) ينظر مجمع البيان ۱۶/ ۱۱۱ - ۱۱۲۔ (۳) في إعراب القرآن ۳/ ۴۲۔ (۴) الصحاح (ضحا)۔ (۵) القراءات الشاذة ص ۸۸ ، والمحتسب ۲/ ۵۴۔ (۶) المحرر الوجيز ۴/ ۴۹ بغیر نسبت کے۔

Surah Taha: Verses 56 - 61 87

And the vanishing of falsehood before the eyes of witnesses, and in the crowded assembly; so that the desire of those who desire the truth may be strengthened, and the edge of the falsifiers and their followers may be blunted, and talk about that general matter(1) may increase in every desert and settled area, and it may spread among the people of tents and mud dwellings(2). The words of the Almighty: {So Pharaoh turned away and gathered his plot} meaning: his tricks and his magic, and what is meant is gathering the sorcerers(3). Ibn Abbas said: They were seventy-two sorcerers, each sorcerer with ropes and staffs. It was said: They were four hundred. It was said: They were twelve thousand. It was said: Fourteen thousand. Ibn al-Munkadir said: They were eighty thousand. It was said: They were gathered under a leader called Sham'un. It was said: His name was Yohanna, with him were twelve leaders, with each leader twenty lieutenants, with each lieutenant a thousand sorcerers. It was said: They were three hundred thousand sorcerers from Al-Fayyum, three hundred thousand sorcerers from Upper Egypt, and three hundred thousand sorcerers from the countryside, making a total of nine hundred thousand, and their leader was blind(4). {Then he came} meaning: he came at the appointed time. {Moses said to them} meaning: he said to Pharaoh and the sorcerers: {Woe to you} a prayer against them for destruction. It is used as a verbal noun. Abu Ishaq Al-Zajjaj said(5): It is in the accusative case meaning: May God inflict woe upon them. He said: It is possible that it is a call, like His saying: {Woe to us! Who has raised us up} [Ya-Sin: 52]. {Do not invent a lie against God} meaning: do not fabricate lies against Him, do not associate partners with Him, and do not say about miracles: they are magic(6). {Lest He eradicate you with a punishment} from Him, meaning: root you out.

(1) What is confirmed from (Zah), and in others: and the speaker of that known matter increases. (2) Tafsir al-Razi 22/73. (3) Al-Wasit by Al-Wahidi 3/211, and Tafsir Al-Baghawi 3/221. (4) These sayings were mentioned before in Al-A'raf 9/295, Ibn Atiyyah said in Al-Muharrar al-Wajiz 2/438, and these sayings have no reliable chain of narration. (5) In Ma'ani al-Qur'an 3/360, and the author quoted it from him through Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/42. (6) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/42 similarly.

सूरह ताहा: आयतें 56 - 61 87

और गवाहों की आँखों के सामने और भीड़-भाड़ वाली सभा में झूठ का मिट जाना; ताकि सत्य चाहने वालों की इच्छा प्रबल हो जाए, और झूठ बोलने वालों और उनके अनुयायियों का प्रभाव कम हो जाए, और उस सामान्य मामले(1) के बारे में चर्चा हर मरुस्थल और बस्ती में बढ़ जाए, और यह टेंट और मिट्टी के घरों(2) के लोगों के बीच फैल जाए। सर्वशक्तिमान का वचन: {तो फ़िरौन मुड़ गया और अपनी चालें इकट्ठी कीं} अर्थात: उसकी चालें और उसका जादू, और इसका अर्थ है जादूगरों को इकट्ठा करना(3)। इब्न अब्बास ने कहा: वे बहत्तर जादूगर थे, प्रत्येक जादूगर के पास रस्सियाँ और लाठियाँ थीं। कहा गया: वे चार सौ थे। कहा गया: वे बारह हजार थे। कहा गया: चौदह हजार। इब्न अल-मुनकादिर ने कहा: वे अस्सी हजार थे। कहा गया: वे शमऊन नाम के एक नेता के अधीन इकट्ठे हुए थे। कहा गया: उसका नाम योहाना था, उसके साथ बारह नेता थे, प्रत्येक नेता के साथ बीस लेफ्टिनेंट, प्रत्येक लेफ्टिनेंट के साथ एक हजार जादूगर। कहा गया: अल-फय्यूम से तीन लाख जादूगर, ऊपरी मिस्र से तीन लाख जादूगर, और देहात से तीन लाख जादूगर थे, जो कुल मिलाकर नौ लाख हो गए, और उनका नेता अंधा था(4)। {फिर वह आया} अर्थात: वह नियत समय पर आया। {मूसा ने उनसे कहा} अर्थात: उन्होंने फ़िरौन और जादूगरों से कहा: {तुम्हारे लिए तबाही हो} उनके खिलाफ विनाश की प्रार्थना। यह एक संज्ञा के रूप में प्रयोग किया गया है। अबू इशाक अल-ज़ज्जाज ने कहा(5): यह कर्म कारक (accusative case) में है जिसका अर्थ है: अल्लाह उन पर तबाही डाले। उन्होंने कहा: यह संभव है कि यह एक पुकार हो, जैसे उनका कथन: {हाय हमारी बर्बादी! हमें किसने उठा दिया} [या-सीन: 52]। {अल्लाह के खिलाफ झूठ मत गढ़ो} अर्थात: उसके खिलाफ झूठ मत बनाओ, उसके साथ शरीक न ठहराओ, और चमत्कारों के बारे में यह न कहो कि वे जादू हैं(6)। {ताकि वह तुम्हें एक अज़ाब (सज़ा) से जड़ से मिटा दे} उसकी ओर से, अर्थात: तुम्हें समूल नष्ट कर दे।

(1) (ज़ाह) से जो पुष्ट है, और दूसरों में: और उस ज्ञात मामले की चर्चा करने वाला बढ़ जाता है। (2) तफ़्सीर अल-राज़ी 22/73। (3) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 3/211, और तफ़्सीर अल-बग़वी 3/221। (4) ये बातें अल-आराफ़ 9/295 में पहले आ चुकी हैं, इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/438 में कहा है, और इन बातों का कोई विश्वसनीय वर्णन आधार नहीं है। (5) मानी अल-क़ुरआन 3/360 में, और लेखक ने इसे नह़्हास के माध्यम से एराब अल-क़ुरआन 3/42 में उद्धृत किया है। (6) नह़्हास द्वारा एराब अल-क़ुरआन 3/42 इसी तरह।

سورہ طہٰ: آیات ۵۶ - ۶۱ ۸۷

اور گواہوں کی آنکھوں کے سامنے اور ہجوم والے مجمع میں باطل کا مٹ جانا؛ تاکہ حق کی رغبت رکھنے والوں کی رغبت قوی ہو جائے، اور باطل پرستوں اور ان کے پیروکاروں کی دھار کند ہو جائے، اور اس عام معاملے(۱) کا تذکرہ ہر صحرا اور بستی میں بڑھ جائے، اور یہ خیمہ نشینوں اور کچے مکانات والوں(۲) کے درمیان پھیل جائے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر فرعون پیٹھ پھیر کر چلا گیا اور اپنی تدبیریں (مکر) اکٹھی کیں} یعنی: اپنے حیلے اور اپنا جادو، اور مراد جادوگروں کو اکٹھا کرنا ہے(۳)۔ ابن عباس نے فرمایا: وہ بہتر (۷۲) جادوگر تھے، ہر جادوگر کے ساتھ رسیاں اور لاٹھیاں تھیں۔ کہا گیا: وہ چار سو تھے۔ کہا گیا: وہ بارہ ہزار تھے۔ کہا گیا: چودہ ہزار۔ ابن المنکدر نے کہا: وہ اسی ہزار تھے۔ کہا گیا: وہ ایک سردار پر جمع تھے جسے شمعون کہا جاتا تھا۔ کہا گیا: اس کا نام یوحنا تھا، اس کے ساتھ بارہ نقیب تھے، ہر نقیب کے ساتھ بیس عریف، ہر عریف کے ساتھ ایک ہزار جادوگر۔ کہا گیا: فیوم سے تین لاکھ جادوگر، بالائی مصر سے تین لاکھ جادوگر، اور دیہات سے تین لاکھ جادوگر تھے، تو وہ نو لاکھ ہو گئے، اور ان کا سردار اندھا تھا(۴)۔ {پھر وہ آیا} یعنی: مقررہ وقت پر آیا۔ {موسیٰ نے ان سے کہا} یعنی: فرعون اور جادوگروں سے کہا: {تمہارے لیے تباہی ہو} ان کے خلاف ہلاکت کی دعا۔ یہ مصدر کے معنی میں ہے۔ ابو اسحاق الزجاج نے کہا(۵): یہ منصوب ہے بمعنی: اللہ ان پر تباہی لازم کر دے۔ انہوں نے کہا: جائز ہے کہ یہ پکار ہو، جیسے اللہ تعالیٰ کا قول: {ہائے ہماری بربادی! ہمیں کس نے اٹھایا} [یس: ۵۲]۔ {اللہ پر جھوٹ مت باندھو} یعنی: اس پر جھوٹ مت گھڑو، اور اس کے ساتھ شریک نہ ٹھہراؤ، اور معجزات کے بارے میں یہ نہ کہو کہ یہ جادو ہے(۶)۔ {کہ وہ تمہیں کسی عذاب سے جڑ سے مٹا دے} اپنی طرف سے، یعنی: تمہیں نیست و نابود کر دے۔

(۱) (ظ) میں یہی ثابت ہے، اور دوسروں میں ہے: اور اس معروف معاملے کا تذکرہ کرنے والا بڑھ جائے۔ (۲) تفسیر الرازی ۷۳/۲۲۔ (۳) الوسیط للواحدی ۲۱۱/۳، اور تفسیر البغوی ۲۲۱/۳۔ (۴) یہ اقوال الاعراف ۲۹۵/۹ میں گزر چکے ہیں، ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۴۳۸/۲ میں کہا کہ ان اقوال کی کوئی ایسی سند نہیں جس پر تکیہ کیا جا سکے۔ (۵) معانی القرآن ۳/۳۶۰ میں، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۴۲/۳ میں نقل کیا ہے۔ (۶) اعراب القرآن للنحاس ۴۲/۳ اسی طرح۔

88 Surah Taha: Verses 56 - 64

...by destruction. It is said from it: 'sahat' and 'ashat' meaning the same. Its origin is from the total extraction of hair. And the Kufans read: ﴿فَيُسْحِتَكُمْ﴾ (1) (fayus-hitakum) from 'ashat', and the rest: «فَيَسْحَتَكُمْ» (fayas-hatakum) from 'sahat'. This is the language of the people of Hijaz, [and the first is the language] of Bani Tamim. It is in the accusative case as a response to the prohibition. Al-Farazdaq said: 'And the biting of time, O son of Marwan, did not leave of the wealth except a destroyed one or a peeled one' (2). Al-Zamakhshari: This is a verse over whose grammatical analysis caravans continue to clash (3). ﴿وَقَدْ خَابَ مَنِ افْتَرَى﴾ 'And he who invents [a lie] will indeed fail,' meaning: he lost and perished, and he failed to receive mercy and reward, whoever claims about Allah what He has not authorized. His Almighty's saying: ﴿فَتَنَازَعُوا أَمْرَهُمْ بَيْنَهُمْ وَأَسَرُّوا النَّجْوَىٰ ﴿٦٢﴾ قَالُوا إِنْ هَذَانِ لَسَحِرَانِ يُرِيدَانِ أَن يُخْرِجَاكُم مِّنْ أَرْضِكُم بِسِحْرِهِمَا وَيَذْهَبَا بِطَرِيقَتِكُمُ الْمُثْلَىٰ ﴿٦٣﴾ فَأَجْمِعُوا كَيْدَكُمْ ثُمَّ ائْتُوا صَفًّا وَقَدْ أَفْلَحَ الْيَوْمَ مَنِ اسْتَعْلَىٰ ﴿٦٤﴾﴾ His Almighty's saying: ﴿فَتَنَازَعُوا أَمْرَهُمْ بَيْنَهُمْ﴾ means: they consulted each other, referring to the magicians. ﴿وَأَسَرُّوا النَّجْوَىٰ﴾ 'And they kept their consultation secret.' Qatadah said: They said: 'If what he has brought is magic, we will overcome him, and if it is from Allah, then he will have power,' and this is what they kept secret. It was said: what they kept secret was their saying: «إِنْ هَذَانِ لَسَاحِرَانِ» 'Indeed, these two are magicians' the verse, said by Al-Suddi and Muqatil. And it was said: what they kept secret was their saying: 'If we are overcome, we will follow him,' said by Al-Kalbi, the evidence for which is what appeared from the outcome of their affair. And it was said: their secret was that they said when Moses said to them: ﴿وَيْلَكُمْ لَا تَفْتَرُوا عَلَى اللَّهِ كَذِبًا﴾ 'Woe to you! Do not invent a lie against Allah': 'This is not the word of a magician' (4). And 'al-Najwa' is private consultation.

(1) Read by Asim in the narration of Hafs, Hamza, and Al-Kisa'i. Al-Sab'ah p. 419, and Al-Taysir p. 151. (2) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/43. And what is between brackets is a necessary addition, see Tafsir al-Razi 22/73, Fath al-Qadir 3/372, and the verse is in Diwan al-Farazdaq p. 556, and it preceded in 5/279, and 7/484. (3) Al-Kashshaf 2/543, and see what we mentioned in the grammatical analysis of this verse 7/484-485. (4) These sayings are in Tafsir al-Tabari 16/95-97, and Al-Nukat wal-'Uyun 3/410.

88 सूरह ता-हा: आयतें 56 - 64

...विनाश द्वारा। इससे कहा जाता है: 'सहत' और 'असहत' जिसका अर्थ एक ही है। इसकी उत्पत्ति बालों के पूरी तरह उखाड़ने से है। और कूफ़ावासियों ने पढ़ा है: ﴿فَيُسْحِتَكُمْ﴾ (1) (फयुस-हितकुम) 'असहत' से, और शेष ने: «فَيَسْحَتَكُمْ» (फयस-हतकुम) 'सहत' से। यह हिजाज़ के लोगों की भाषा है, [और पहली] बनी तमीम की भाषा है। यह निषेध के उत्तर के रूप में कर्म कारक में है। अल-फ़रज़दक़ ने कहा: 'और समय के दंश ने, ऐ मरवान के बेटे, धन में से केवल वही छोड़ा जो नष्ट हो गया या जो छिल गया' (2)। अल-ज़मखशरी: यह एक ऐसा शेर है जिसके व्याकरणिक विश्लेषण के लिए काफिले आपस में टकराते रहते हैं (3)। ﴿وَقَدْ خَابَ مَنِ افْتَرَى﴾ 'और जो झूठ घड़ता है, वह असफल रहा,' यानी: वह हार गया और नष्ट हो गया, और वह व्यक्ति अल्लाह के बारे में ऐसा दावा करने के कारण दया और प्रतिफल पाने में विफल रहा जिसकी उसने अनुमति नहीं दी थी। अल्लाह का फरमान: ﴿فَتَنَازَعُوا أَمْرَهُمْ بَيْنَهُمْ وَأَسَرُّوا النَّجْوَىٰ ﴿٦٢﴾ قَالُوا إِنْ هَٰذَانِ لَسَاحِرَانِ يُرِيدَانِ أَن يُخْرِجَاكُم مِّنْ أَرْضِكُم بِسِحْرِهِمَا وَيَذْهَبَا بِطَرِيقَتِكُمُ الْمُثْلَىٰ ﴿٦٣﴾ فَأَجْمِعُوا كَيْدَكُمْ ثُمَّ ائْتُوا صَفًّا ۚ وَقَدْ أَفْلَحَ الْيَوْمَ مَنِ اسْتَعْلَىٰ ﴿٦٤﴾﴾ अल्लाह का फरमान: ﴿فَتَنَازَعُوا أَمْرَهُمْ بَيْنَهُمْ﴾ का अर्थ है: उन्होंने आपस में परामर्श किया, यानी जादूगरों ने। ﴿وَأَسَرُّوا النَّجْوَىٰ﴾ 'और उन्होंने अपनी कानाफूसी को गुप्त रखा।' क़तादा ने कहा: उन्होंने कहा: 'यदि वह जो लाया है वह जादू है, तो हम उस पर विजय प्राप्त करेंगे, और यदि वह अल्लाह की ओर से है, तो उसका बोलबाला होगा,' और यही वह बात थी जिसे उन्होंने गुप्त रखा था। यह भी कहा गया है: जिसे उन्होंने गुप्त रखा वह उनकी यह बात थी: «إِنْ هَذَانِ لَسَاحِرَانِ» 'निश्चित रूप से ये दोनों जादूगर हैं' आयत के अंत तक, यह अल-सुद्दी और मुक़ातिल ने कहा है। और कहा गया है: जिसे उन्होंने गुप्त रखा वह उनकी यह बात थी: 'यदि हम हार गए, तो हम उसका अनुसरण करेंगे,' यह अल-कलबी ने कहा है, जिसका प्रमाण उनके मामले के परिणाम से मिलता है। और कहा गया है: उनका रहस्य यह था कि जब मूसा ने उनसे कहा: ﴿وَيْلَكُمْ لَا تَفْتَرُوا عَلَى اللَّهِ كَذِبًا﴾ 'तुम्हारे लिए तबाही हो! अल्लाह पर झूठ मत घड़ो', तो उन्होंने कहा: 'यह किसी जादूगर की बात नहीं है' (4)। और 'अल-नजवा' का अर्थ है कानाफूसी या गुप्त परामर्श।

(1) इसे आसिम ने हफ़्स की रिवायत में, और हमज़ा और अल-किसाई ने पढ़ा है। अल-सबअह पृ. 419, और अल-तयसीर पृ. 151। (2) इराब अल-क़ुरआन अल-नहस 3/43 द्वारा। और कोष्ठक के बीच जो है वह एक आवश्यक जोड़ है, देखें तफ़सीर अल-राज़ी 22/73, फतह अल-क़दीर 3/372, और यह शेर दीवान अल-फ़रज़दक़ पृ. 556 में है, और पहले 5/279 और 7/484 में आ चुका है। (3)

अल-कशाफ 2/543, और इस शेर के व्याकरणिक विश्लेषण में हमने जो उल्लेख किया है उसे देखें 7/484-485। (4) ये बातें तफ़सीर अल-तबरी 16/95-97 और अल-नुक़त वल-उयून 3/410 में हैं।

88 سورہ طہٰ: آیات 56 - 64

...ہلاکت کے ذریعے۔ اس سے کہا جاتا ہے: 'سَحَتَ' اور 'أَسْحَتَ' ہم معنی ہیں۔ اس کی اصل بالوں کے بالکل اکھیڑنے سے ہے۔ اور اہل کوفہ نے ﴿فَيُسْحِتَكُمْ﴾ (1) (فَيُسْحِتَكُمْ) پڑھا ہے 'أَسْحَت' سے، اور باقیوں نے: «فَيَسْحَتَكُمْ» (فَيَسْحَتَكُمْ) 'سَحَت' سے۔ یہ اہل حجاز کی لغت ہے، [اور پہلی] بنی تمیم کی لغت ہے۔ یہ جوابِ نہی ہونے کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہے۔ فرزدق نے کہا: 'اے ابنِ مروان! زمانے کے دانتوں نے مال میں سے صرف وہی چھوڑا جو ہلاک ہو گیا یا جو چھل گیا' (2)۔ زمخشری: یہ وہ شعر ہے جس کی ترکیب کو سلجھانے میں قافلے اب بھی آپس میں ٹکراتے ہیں (3)۔ ﴿وَقَدْ خَابَ مَنِ افْتَرَى﴾ 'اور وہ ناکام ہوا جس نے جھوٹ گھڑا' یعنی: وہ خسارے میں رہا اور ہلاک ہو گیا، اور وہ شخص رحمت و ثواب سے محروم رہا جس نے اللہ پر وہ بہتان باندھا جس کی اس نے اجازت نہیں دی تھی۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَتَنَازَعُوا أَمْرَهُمْ بَيْنَهُمْ وَأَسَرُّوا النَّجْوَىٰ ﴿٦٢﴾ قَالُوا إِنْ هَٰذَانِ لَسَاحِرَانِ يُرِيدَانِ أَن يُخْرِجَاكُم مِّنْ أَرْضِكُم بِسِحْرِهِمَا وَيَذْهَبَا بِطَرِيقَتِكُمُ الْمُثْلَىٰ ﴿٦٣﴾ فَأَجْمِعُوا كَيْدَكُمْ ثُمَّ ائْتُوا صَفًّا وَقَدْ أَفْلَحَ الْيَوْمَ مَنِ اسْتَعْلَىٰ ﴿٦٤﴾﴾ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَتَنَازَعُوا أَمْرَهُمْ بَيْنَهُمْ﴾ یعنی: انہوں نے مشورہ کیا، مراد جادوگر ہیں۔ ﴿وَأَسَرُّوا النَّجْوَىٰ﴾ 'اور انہوں نے اپنی سرگوشی کو پوشیدہ رکھا'۔ قتادہ نے کہا: انہوں نے کہا: 'اگر وہ جو لایا ہے جادو ہے تو ہم اس پر غالب آ جائیں گے، اور اگر وہ اللہ کی طرف سے ہے تو اس کا بول بالا ہو گا'، اور یہی وہ بات تھی جو انہوں نے چھپائی تھی۔ ایک قول یہ ہے کہ: جسے انہوں نے چھپایا وہ ان کا یہ قول تھا: «إِنْ هَٰذَانِ لَسَاحِرَانِ» 'یقیناً یہ دونوں جادوگر ہیں' آیت کے آخر تک، یہ سدی اور مقاتل کا قول ہے۔ اور ایک قول یہ ہے: جسے انہوں نے چھپایا وہ ان کا یہ قول تھا: 'اگر ہم مغلوب ہو گئے تو ہم اس کی پیروی کریں گے'، یہ کلبی نے کہا ہے، اس کی دلیل ان کے معاملے کا انجام ہے۔ اور ایک قول یہ ہے: ان کا راز یہ تھا کہ جب

موسیٰ نے ان سے کہا: ﴿وَيْلَكُمْ لَا تَفْتَرُوا عَلَى اللَّهِ كَذِبًا﴾ 'تمہاری بربادی ہو! اللہ پر جھوٹ نہ باندھو'، تو انہوں نے کہا: 'یہ جادوگر کا کلام نہیں ہے' (4)۔ اور 'النجوی' سے مراد سرگوشی ہے۔

(1) اسے عاصم نے حفص کی روایت میں اور حمزہ اور کسائی نے پڑھا ہے۔ السبعۃ ص 419، اور التیسیر ص 151۔ (2) اعراب القرآن للنحاس 3/43۔ اور خطوط وحدانی کے درمیان کا اضافہ ضروری ہے، دیکھئے تفسیر رازی 22/73، فتح القدیر 3/372، اور یہ شعر دیوان فرزدق ص 556 میں ہے، اور اس سے پہلے 5/279 اور 7/484 میں گزر چکا ہے۔ (3) الکشاف 2/543، اور اس شعر کے اعراب کے بارے میں ہمارا بیان دیکھئے 7/484-485۔ (4) یہ اقوال تفسیر طبری 16/95-97 اور النکت والعیون 3/410 میں موجود ہیں۔

Page 89 Surah Taha: Verses 62 - 64

...it can be a noun and a source (verbal noun), and its explanation has already been mentioned in [Surah] 'An-Nisa'(1). The Almighty's saying: {Indeed, these two are magicians} [Taha: 63]. Abu Amr recited it as: "Inna hadhayni lasahirani"(2). This was reported from Uthman and Aisha, may Allah be pleased with them both, and others among the Companions(3). Similarly, Al-Hasan, Sa'id ibn Jubayr, Ibrahim al-Nakha'i, and others from the Successors (Tabi'un) recited it this way. Among the reciters, Isa ibn Umar and Asim al-Jahdari also recited it thus, as mentioned by Al-Nahhas(4). This recitation conforms to grammatical rules but differs from the Uthmanic codex (Mus-haf)(5). Al-Zuhri, Al-Khalil ibn Ahmad, Al-Mufaddal, Aban, Ibn Muhaysin, Ibn Kathir, and Asim in the narration of Hafs from him recited: "In hadhani" - with a light 'in' - "lasahirani". Ibn Kathir doubles the 'nun' in "hadhani"(6). This recitation is safe from disagreeing with the Mus-haf and from grammatical error, and its meaning is: "These two are nothing but magicians"(7). The reciters of Medina and Kufa recited: "Inna hadhani" - with a heavy (doubled) 'inna' - "lasahirani"(8), thus agreeing with the Mus-haf but differing from grammatical rules(9). Al-Nahhas said(10): These are three recitations narrated by the group from the Imams. It was reported from Abdullah ibn Mas'ud that he recited: "In hadhani illa sahirani"(11). Al-Kisa'i said regarding Abdullah's recitation: "An hadhani sahirani" without the 'lam'(12). Al-Farra' said regarding the reading of Ubayy: "In dhani illa...

Footnotes: (1) 7 / 124 - 125. (2) Al-Sab'a p. 419, and Al-Taysir p. 151. (3) Zad al-Masir 5/297, and Tafsir al-Razi 22/74. (4) In I'rab al-Qur'an 3/43. (5) Al-Nukat wa al-Uyun 3/410, see Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 2/100. (6) See I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/43, and the recitation of Ibn Kathir and Hafs in Al-Sab'a p. 419, and Al-Taysir p. 151. (7) Al-Nukat wa al-Uyun 3/410. (8) Al-Sab'a p. 419, and Al-Taysir p. 151, and Al-Nashr 2/321. (9) Al-Nukat wa al-Uyun 3/410. (10) In I'rab al-Qur'an 3/43. (11) Al-Zajjaj attributed it in Ma'ani al-Qur'an 3/361 to Ubayy. (12) Mentioned by Al-Farra' in Ma'ani al-Qur'an 2/184, and Al-Razi in his Tafsir 22/74. Al-Samin said in Al-Durr 8/68: That it and what is in its scope are a substitute for "Al-Najwa".

पृष्ठ 89 सूरा ता-हा: आयत 62 - 64

...यह संज्ञा (नाम) और स्रोत (कृदंत) हो सकता है, और इसका स्पष्टीकरण पहले 'अन-निसा' (1) में दिया जा चुका है। अल्लाह तआला का कथन: {निश्चित रूप से ये दोनों जादूगर हैं} [ता-हा: 63]। अबू अम्र ने इसे इस प्रकार पढ़ा: "इन्ना हज़ैनी लसाहिरानी"(2)। यह उस्मान और आयशा (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) और अन्य सहाबा (पैगंबर के साथियों) से भी वर्णित है(3)। इसी प्रकार अल-हसन, सईद इब्न जुबैर, इब्राहिम अल-नखई और अन्य ताबईन (सहाबा के बाद की पीढ़ी) ने भी इसे इसी तरह पढ़ा है। पाठकों (कुर्रा) में से ईसा इब्न उमर और असीम अल-जहदहरी ने भी इसे इसी तरह पढ़ा है, जैसा कि अल-नहहास ने उल्लेख किया है(4)। यह पाठ व्याकरण के नियमों के अनुकूल है लेकिन मुसहफ (उस्मानी कुरान की प्रति) के विपरीत है(5)। अल-जुहरी, अल-खलील इब्न अहमद, अल-मुफ़द्दल, अबान, इब्न मुहयसिन, इब्न कसीर और हाफ़्स के वर्णन में असीम ने इसे: "इन हज़ानी" - 'इन' को हल्के उच्चारण के साथ - "लसाहिरानी" पढ़ा है, और इब्न कसीर "हज़ानी" के 'न' पर ज़ोर (तशदीद) देते हैं(6)। यह पाठ मुसहफ के विरोध और व्याकरण की अशुद्धि से सुरक्षित है, और इसका अर्थ है: "ये दोनों जादूगर के सिवा कुछ नहीं हैं"(7)। मदीना और कूफ़ा के पाठकों ने इसे: "इन्ना हज़ानी" - 'इन्ना' पर ज़ोर (तशदीद) के साथ - "लसाहिरानी" पढ़ा है(8), इस प्रकार उन्होंने मुसहफ का अनुसरण किया लेकिन व्याकरण के नियमों के विपरीत चले गए(9)। अल-नहहास ने कहा(10): ये तीन पाठ हैं जिन्हें समूह ने इमामों से वर्णित किया है। और अब्दुल्ला इब्न मसूद से वर्णित है कि उन्होंने पढ़ा: "इन हज़ानी इल्ला साहिरानी"(11)। अल-किसाई ने अब्दुल्ला के पाठ के बारे में कहा: "अन हज़ानी साहिरानी" बिना 'लाम' के(12)। और अल-फ़र्रा ने उबय के पाठ के बारे में कहा: "इन जानी इल्ला...

पादलेख (फुटनोट्स): (1) 7/ 124 - 125. (2) अस-सबा, पृ. 419, और अत-तयसीर, पृ. 151. (3) ज़ाद अल-मसीर 5/297, और तफ़सीर अल-राज़ी 22/74. (4) फी इराब अल-कुरान 3/43 में। (5) अन-नुकात व अल-उयून 3/410, और देखें अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-किरात 2/100. (6) देखें इराब अल-कुरान अल-नहहास 3/43, और अस-सबा पृ. 419 में इब्न कसीर और हाफ़्स का पाठ, और अत-तयसीर पृ. 151. (7) अन-नुकात व अल-उयून 3/410. (8) अस-सबा पृ. 419, और अत-तयसीर पृ. 151, और अन-नश्र 2/321. (9) अन-नुकात व अल-उयून 3/410. (10) फी इराब अल-कुरान 3/43 में। (11) अल-ज़ज्जाज ने 'मानी अल-कुरान' 3/361 में इसे उबय के नाम से संदर्भित किया है। (12) अल-फ़र्रा ने 'मानी अल-कुरान' 2/184 में और अल-राज़ी ने अपनी तफ़सीर 22/74 में

इसका उल्लेख किया है। अल-समीन ने 'अल-दुर्र' 8/68 में कहा है: कि यह और इसके दायरे में जो कुछ है वह "अल-नजवा" का विकल्प है।

صفحہ ۸۹ سورہ طہٰ: آیات ٦٢ - ٦٤

...یہ اسم اور مصدر ہو سکتا ہے، اور اس کی وضاحت «النساء» میں پہلے گزر چکی ہے(١)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنْ هَذَانِ لَسَاحِرَانِ﴾ (بے شک یہ دونوں جادوگر ہیں)۔ ابو عمرو نے اسے یوں پڑھا: «إِنَّ هَذَيْنِ لَسَاحِرَانِ»(٢)۔ اور یہ عثمان اور عائشہ رضی اللہ عنہما اور دیگر صحابہ کرام سے مروی ہے(٣)۔ اسی طرح حسن بصری، سعید بن جبیر، ابراہیم نخعی اور دیگر تابعین نے بھی اسی طرح پڑھا ہے۔ قراء میں سے عیسیٰ بن عمر اور عاصم جحدری نے بھی اسی طرح پڑھا، جیسا کہ نحاس نے ذکر کیا ہے(٤)۔ یہ قرآت قواعدِ نحو (اعراب) کے موافق ہے لیکن مصحف (عثمانی) کے مخالف ہے(٥)۔ زہری، خلیل بن احمد، مفضل، ابان، ابن محیصن، ابن کثیر اور عاصم نے حفص کی روایت میں اسے «إِنْ هَذَانِ» - «ان» کی تخفیف کے ساتھ - «لساحران» پڑھا ہے، اور ابن کثیر «ہذان» کے 'ن' کو مشدد پڑھتے ہیں(٦)۔ یہ قرآت مصحف کی مخالفت اور اعراب کی خرابی سے محفوظ ہے، اور اس کا معنی یہ ہے: "یہ دونوں صرف جادوگر ہیں"(٧)۔ اہل مدینہ اور اہل کوفہ نے اسے «إِنَّ هَذَانِ» - «انَّ» کی تشدید کے ساتھ - «لساحران» پڑھا ہے(٨)، پس انہوں نے مصحف کی موافقت کی اور اعراب کی مخالفت(٩)۔ نحاس نے کہا(١٠): پس یہ تین قرآتیں ہیں جنہیں جماعت نے ائمہ سے روایت کیا ہے۔ اور عبد اللہ بن مسعود سے مروی ہے کہ انہوں نے «إِنْ هذانِ إِلَّا ساحِرانِ» پڑھا(١١)۔ اور کسائی نے عبد اللہ بن مسعود کی قرآت کے بارے میں کہا: «أَنْ هَذَانِ سَاحِرَانِ» بغیر 'لام' کے(١٢)۔ اور فراء نے ابی بن کعب کے حرف کے بارے میں کہا: «إِنْ ذَانِ إِلَّا...

حواشی: (١) ٧/ ١٢٤ - ١٢٥ . (٢) السبعة ص ٤١٩ ، والتيسير ص ١٥١ . (٣) زاد المسير ٥ / ٢٩٧ ، وتفسير الرازي ٢٢ / ٧٤ . (٤) في إعراب القرآن ٣/ ٤٣ . (٥) النكت والعيون ٣/ ٤١٠ ، اور دیکھیے الكشف عن وجوه القراءات ٢/ ١٠٠ . (٦) دیکھیے إعراب القرآن للنحاس ٣/ ٤٣ ، اور ابن

کثیر اور حفص کی قرآت السبعة ص ٤١٩ ، اور التیسیر ص ١٥١ میں۔ (٧) النکت والعیون ٣/ ٤١٠ . (٨) السبعة ص ٤١٩ ، والتیسیر ص ١٥١ ، اور النشر ٢/ ٣٢١ . (٩) النکت والعیون ٣/ ٤١٠ . (١٠) في إعراب القرآن ٣/ ٤٣ . (١١) زجاج نے معانی القرآن ٣/ ٣٦١ میں اسے ابی بن کعب کی طرف منسوب کیا ہے۔ (١٢) اسے فراء نے معانی القرآن ٢ / ١٨٤ میں ذکر کیا، اور رازی نے اپنی تفسیر ٢٢ / ٧٤ میں۔ سمین نے الدر ٨ / ٦٨ میں کہا: کہ یہ اور جو اس کے دائرے میں ہے وہ «النجوی» کا بدل ہے۔

...two magicians"(1). These are three other recitations that are taken as interpretation, not that it is permissible to recite with them; because they contradict the Mus-haf (the written Quran). I say: Scholars have six opinions regarding the recitation of the people of Medina and Kufa; Ibn al-Anbari mentioned them at the end of his book "Al-Radd", and al-Nahhas in his "I'rab"(2), and al-Mahdawi in his "Tafsir", and others where the speech of some entered into others(3). Some people have considered it an error, to the point that Abu Amr said: "I am shy before Allah to recite: 'Inna hadhani' (Indeed, these two [nominative])"(4). Urwah narrated from Aisha (may Allah be pleased with her) that she was asked about the Almighty's saying: {But those firm in knowledge} [An-Nisa: 162], then He said: {and those who establish prayer} [An-Nisa: 162] and in "Al-Ma'idah": {Indeed, those who believed and those who were Jews and the Sabeans} [Al-Ma'idah: 69] and {Indeed, these two are magicians}, and she said: "O nephew, this is a mistake from the scribe." Uthman bin Affan (may Allah be pleased with him) said: "There is a grammatical error (lahn) in the Mus-haf, and the Arabs will correct it with their tongues"(5). Aban bin Uthman said: "I read this verse to my father Uthman bin Affan, and he said: 'It is a grammatical error and a mistake.' Someone said to him: 'Will you not change it?' He replied: 'Leave it, for it does not make the lawful forbidden nor the forbidden lawful'"(6). The first of the six opinions is that it is the dialect of the Bani al-Harith bin Ka'b, Zubayd, Khath'am, and Kinana ibn Zayd; they make the nominative, accusative, and genitive of the dual with 'alif' (the letter 'a'). They say: 'Ja'a al-Zaidan' (The two Zaids came), and 'Ra'aytu...

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/184, and Ibn Khalawayh attributed it in "Al-Qira'at al-Shadh-dhah" (Irregular Recitations) p. 88 to Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him). (2) 3/ 44 - 46. (3) In (m): entered. (4) Zad al-Masir 5/297, and Tafsir al-Razi 22/74. (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/183, and Tafsir al-Razi 22/74. And Aisha's hadith was mentioned earlier 7/219, and the author quoted al-Qushayri saying: "This path is false, because those who collected the Book were leaders in the language, so it is not thought of them that they would include in the Qur'an what was not revealed. And see what we quoted from al-Baqillani in refutation of such reports." (6) We did not find it.

...दो जादूगर"(1)। ये तीन अन्य पाठ (किरात) हैं जिन्हें व्याख्या (तफ़सीर) के रूप में लिया जाता है, न कि उनके साथ पाठ करना अनुमत है; क्योंकि वे मुसहफ़ (कुरान की लिखित प्रति) के विरुद्ध हैं। मैं कहता हूँ: मदीना और कूफ़ा के लोगों के पाठ के संबंध में विद्वानों के छह मत हैं; इब्न अल-अंबारी ने अपनी पुस्तक "अल-रद्द" के अंत में उनका उल्लेख किया है, और अल-नहस ने अपने "इराब"(2) में, और अल-महदवी ने अपने "तफ़सीर" में, और अन्य जहाँ कुछ की बातें दूसरों में मिल गई हैं(3)। कुछ लोगों ने इसे त्रुटिपूर्ण माना है, यहाँ तक कि अबू अम्र ने कहा: "मुझे अल्लाह से शर्म आती है कि मैं 'इन्ना हज़ानि' (वास्तव में, ये दो) पढ़ूँ"(4)। उरवा ने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से रिवायत की है कि उनसे अल्लाह के इस कथन के बारे में पूछा गया: {लेकिन जो ज्ञान में पक्के हैं} [अन-निसा: 162], फिर उन्होंने कहा: {और जो नमाज़ कायम करने वाले हैं} [अन-निसा: 162] और "अल-माएदा" में: {निस्संदेह वे जो ईमान लाए और जो यहूदी हुए और साबिईन} [अल-माएदा: 69] और {निस्संदेह ये दोनों जादूगर हैं}, तो उन्होंने कहा: "हे मेरे भांजे, यह लेखक की एक गलती है।" उस्मान बिन अफ़ान (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: "मुसहफ़ में एक व्याकरणिक त्रुटि (लहन) है, और अरब अपनी ज़ुबान से इसे ठीक कर लेंगे"(5)। अबान बिन उस्मान ने कहा: "मैंने यह आयत अपने पिता उस्मान बिन अफ़ान के सामने पढ़ी, तो उन्होंने कहा: 'यह एक व्याकरणिक त्रुटि और गलती है।' किसी ने उनसे कहा: 'क्या आप इसे नहीं बदलेंगे?' उन्होंने जवाब दिया: 'इसे रहने दो, क्योंकि यह न तो हलाल को हराम करता है और न ही हराम को हलाल'"(6)। छह मतों में से पहला मत यह है कि यह बनी अल-हारिस बिन काब, ज़ुबैद, खशअम और किनाना इब्न ज़ैद की बोली है; वे द्विवचन (dual) के कर्ता, कर्म और संबंध कारकों को 'अलिफ़' के साथ रखते हैं। वे कहते हैं: 'जाअ अल-ज़ैदान' (दो ज़ैद आए), और 'रैतु...

(1) अल-फ़र्रा द्वारा 'मानी अल-कुरान' 2/184, और इब्न खलवैह ने इसे 'अल-किरात अल-शाज़ाह' पृष्ठ 88 में इब्न मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) से जोड़ा है। (2) 3/ 44 - 46. (3) (म) में: प्रवेश किया। (4) ज़ाद अल-मसीर 5/297, और तफ़सीर अल-राज़ी 22/74। (5) अल-फ़र्रा द्वारा 'मानी अल-कुरान' 2/183, और तफ़सीर अल-राज़ी 22/74। और आयशा की हदीस पहले 7/219 में गुज़र चुकी है, और लेखक ने वहाँ अल-कुशैरी से उद्धृत किया: "यह मार्ग गलत है, क्योंकि जिन्होंने किताब को संकलित किया वे भाषा में आदर्श थे, इसलिए उनके बारे में यह नहीं सोचा जा सकता कि वे कुरान में वह शामिल

करेंगे जो अवतरित नहीं हुआ था। और ऐसी खबरों के खंडन में अल-बाक़िलानी से जो हमने उद्धृत किया है, उसे देखें।" (6) हमें यह नहीं मिला।

ساحران»(1)۔ پس یہ تین دیگر قراتیں ہیں جنہیں تفسیر پر محمول کیا جاتا ہے، نہ کہ ان کے ساتھ تلاوت جائز ہے؛ کیونکہ یہ مصحف کے خلاف ہیں۔ میں کہتا ہوں: اہل مدینہ اور کوفہ کی قرات کے بارے میں علماء کے چھ اقوال ہیں؛ ابن الانباری نے اپنی کتاب «الردّ» کے آخر میں ان کا ذکر کیا ہے، اور النحاس نے اپنی «اعاربہ»(2) میں، اور المہدوی نے اپنی «تفسیرہ» میں، اور دیگر جن میں سے بعض کی کلام بعض میں داخل ہو گئی ہے(3)۔ اور بعض لوگوں نے اسے غلط قرار دیا یہاں تک کہ ابو عمرو نے کہا: "مجھے اللہ سے حیا آتی ہے کہ میں 'إِنَّ هَذَانِ' (بے شک یہ دونوں) پڑھوں"(4)۔ اور عروہ نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کی کہ ان سے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں پوچھا گیا: ﴿ لَّٰكِنِ الرَّٰسِخُونَ فِي الْعِلْمِ ﴾ [النساء: 162]، پھر فرمایا: ﴿ وَالْمُقِيمِينَ ﴾ [النساء: 162] اور سورہ المائدہ میں: ﴿ إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئُونَ ﴾ [المائدہ: 69] اور ﴿ إِنْ هَذَانِ لَسَاحِرَانِ ﴾ تو انہوں نے فرمایا: "اے بھانجے، یہ کاتب کی غلطی ہے۔" اور حضرت عثمان بن عفان رضی اللہ عنہ نے فرمایا: "مصحف میں لحن (گرائمر کی غلطی) ہے، اور عنقریب عرب اسے اپنی زبانوں سے درست کر لیں گے"(5)۔ اور ابان بن عثمان نے کہا: "میں نے یہ آیت اپنے والد عثمان بن عفان کے پاس پڑھی، تو انہوں نے فرمایا: 'لحن اور خطا ہے'۔ ایک کہنے والے نے ان سے کہا: 'کیا آپ اسے تبدیل نہیں کریں گے؟' انہوں نے فرمایا: 'اسے چھوڑ دو، کیونکہ یہ کسی حلال کو حرام نہیں کرتا اور نہ ہی کسی حرام کو حلال کرتا ہے'"(6)۔ چھ اقوال میں سے پہلا قول یہ ہے کہ یہ بنی الحارث بن کعب، زبید، خثعم اور کنانہ ابن زید کی لغت (بولی) ہے؛ وہ تثنیہ کی رفع، نصب اور جر کو الف کے ساتھ لاتے ہیں، وہ کہتے ہیں: 'جاء الزیدان' (دو زید آئے)، اور 'رأیت...

(1) معانی القرآن للفراء 2/ 184، اور ابن خالویہ نے اسے 'القراءات الشاذة' ص 88 میں حضرت ابن مسعود رضی اللہ عنہ کی طرف منسوب کیا ہے۔ (2) 3/ 44 - 46. (3) (م) میں: أدخل (داخل کیا)۔ (4) زاد المسیر 5/ 297، اور تفسیر الرازی 22/ 74۔ (5) معانی القرآن للفراء 2/ 183، اور تفسیر الرازی 22/ 74۔ اور حضرت عائشہ کی حدیث پہلے گزر چکی ہے 7/ 219، اور مصنف نے وہاں القشیری سے نقل کیا: "یہ راستہ باطل ہے، کیونکہ جنہوں نے کتاب جمع کی وہ لغت میں نمونہ تھے، پس ان کے بارے میں یہ گمان نہیں کیا جا سکتا کہ وہ قرآن میں ایسی چیز داخل کریں گے جو نازل نہیں ہوئی۔ اور اس طرح کی خبروں کے رد میں جو کچھ ہم نے الباقلانی سے نقل کیا ہے اسے دیکھیں۔" (6) ہمیں یہ نہیں ملی۔

Surah Taha: Verses 62 - 64 91

...the two Zayds, and "I passed by the two Zayds" (using Alif for the dual in all grammatical cases). From this is the Almighty's saying: "And He did not make you know it" (1) [Yunus: 16] according to what has preceded. Al-Farra (2) recited for a man from the tribe of Asad, who said: "I have not seen anyone more eloquent than him":

So he bowed his head like a brave one, and if the brave one found a way for his two fangs, he would have bitten down firmly. (3)

And they say: "I broke his two hands" (yadah) and "I rode on top of it" (alah); meaning: his hands (yadayhi) and on top of it (alayhi). Their poet said:

He received from us between his two ears a blow that called him to the barren dusty earth. (4)

And another said:

They flew upon them, so fly upon it. (5)

Meaning: upon them, and upon it. And another said:

Indeed, her father and the father of her father have reached their two peaks in glory. (6)

Meaning: indeed, the father of her father and its two peaks. Abu Ja'far al-Nahhas (7) said: "And this statement is among the best of what..."

(1) It is the reading of Al-Hasan, and its origin is: "wala adraytukum". The Ya' was changed to Alif because the letter before it has a Fatha, according to the dialect of Bani Al-Harith bin Ka'b as mentioned previously 10/467 - 468. (2) In Ma'ani al-Quran 2/184, and see I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/45. (3) Al-Dhabi'i, and it is in al-Asma'iyyat p. 246, al-Shi'r wa al-Shu'ara' 1/180, and Mukhtarat Ibn al-Shajari p. 29. According to al-Asma'i and Ibn al-Shajari: "li-nabayhi". Ash-Shuja': a type of snake. Sammam, meaning: bit and sunk its fangs and did not release what it bit. As-Sihah (Shuja') and (Samm). (4) The verse is by Hubar al-Harithi, in Risalat al-Sahil wa al-Shahij by Abu al-Ala al-Ma'arri p. 83, al-Muharrar al-Wajiz 3/50, and Tafsir al-Razi 22/76. Al-Habi: the dust of the grave. Al-Qamus (Habw). (5) The rajaz (poetic meter) is for some people of Yemen as in Nawadir Abi Zayd p. 58, and in it: Which young she-camel do you see its rider? They flew upon them, so paralyze their tops. And tighten with two girths her two waists, a surviving she-camel and its father surviving. And the

author Al-Razi cited it with this wording in his Tafsir 22/75. (6) The rajaz is for Abu al-Najm al-Ujli, in his Diwan p. 227. (7) In I'rab al-Quran 3/46.

सूरह ताहा: आयत 62 - 64 91

...दो ज़ैद, और "मैं दो ज़ैदों के पास से गुज़रा" (सभी व्याकरणिक स्थितियों में द्विवचन के लिए अलिफ़ का उपयोग करते हुए)। इसी से अल्लाह का कथन है: "और उसने तुम्हें इसकी जानकारी नहीं दी" (1) [यूनुस: 16] जैसा कि पहले बताया गया है। अल-फ़र्रा (2) ने असद कबीले के एक आदमी के लिए पढ़ा, जिसने कहा: "मैंने उससे अधिक स्पष्ट वक्ता किसी को नहीं देखा":

तो उसने एक बहादुर (सांप) की तरह अपना सिर झुका लिया, और अगर बहादुर को अपने दोनों दांतों के लिए कोई रास्ता मिल जाता, तो वह मज़बूती से काट लेता। (3)

और वे कहते हैं: "मैंने उसके दो हाथ तोड़ दिए" (यादाह) और "मैं उसके ऊपर सवार हुआ" (अलाह); अर्थात: उसके हाथ (यदैहि) और उसके ऊपर (अलैहि)। उनके कवि ने कहा:

उसे हमारे बीच से उसके दो कानों के बीच एक ऐसा प्रहार मिला जिसने उसे कब्र की बंजर मिट्टी की ओर बुला लिया। (4)

और दूसरे ने कहा:

वे उन पर उड़ गए, तो तुम उस पर उड़ो। (5)

अर्थात: उन पर, और उस पर। और दूसरे ने कहा:

वास्तव में, उसके पिता और उसके पिता के पिता गौरव के अपने दो शिखरों तक पहुँच गए हैं। (6)

अर्थात: वास्तव में, उसके पिता के पिता और इसके दो शिखर। अबू जाफ़र अल-नहहास (7) ने कहा: "और यह कथन उन बेहतरीन बातों में से है जो..."

(1) यह अल-हसन का पाठ है, इसका मूल है: "वला अद्रय्तुकुम"। 'या' को 'अलिफ़' में बदल दिया गया क्योंकि उससे पहले वाले अक्षर पर फतह है, बनी अल-हरिथ बिन काब की बोली के अनुसार जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है 10/467 - 468। (2) मआनी अल-कुरान 2/184 में, और अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 3/45 देखें। (3) अल-धबी, और यह अल-अस्मइय्यात पृष्ठ 246 में है, और अल-शिअर व अल-शुआरा 1/180, और मुख्तारत इब्न अल-शजारी पृष्ठ 29 में है। अल-असमई और इब्न अल-शजारी के अनुसार: "लि-नाबैहि"। अश-शुजा: सांप का एक प्रकार। सम्मम, अर्थात: काट लिया और अपने दांत गड़ा दिए और जिसे काटा उसे छोड़ा नहीं। अस-सिहाह (शुजा) और

(सम्म)। (4) यह कविता हुबार अल-हरिथी की है, जो अबू अल-अला अल-मार्री की रिसालत अल-साहिल व अल-शाहिज पृष्ठ 83, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/50 और तफ़्सीर अल-राज़ी 22/76 में है। अल-हाबी: कब्र की मिट्टी। अल-क़ामूस (हबव)। (5) यह रजज़ (काव्य छंद) यमन के कुछ लोगों के लिए है जैसा कि नवादिर अबी ज़ैद पृष्ठ 58 में है, और इसमें: आप किस युवा ऊँटनी के सवार को देखते हैं? वे उन पर उड़ गए, तो उनके ऊपरी हिस्से को बेकार कर दें। और उसकी कमर के दो घेरों को कस लें, एक जीवित रहने वाली ऊँटनी और उसका पिता जीवित रहने वाला। और लेखक अल-राज़ी ने इसे अपनी तफ़्सीर 22/75 में इसी शब्दों के साथ उद्धृत किया है। (6) यह रजज़ अबू अल-नज्म अल-उजली के लिए है, उनके दीवान पृष्ठ 227 में। (7) इराब अल-कुरान 3/46 में।

سورہ طہٰ: آیات 62 - 64 91

الزیدان، اور میں الزیدان کے پاس سے گزرا، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: «ولا أَدْرَأْتُكُم به»(۱) [یونس: ۱٦] جیسا کہ پہلے گزرا۔ اور الفراء(۲) نے بنی اسد کے ایک شخص کے لیے اشعار پڑھے، اس نے کہا: "میں نے اس سے زیادہ فصیح کسی کو نہیں دیکھا":

پس اس نے ایک بہادر (سانپ) کی طرح سر جھکا لیا، اور اگر وہ بہادر اپنے دونوں دانتوں کے لیے کوئی جگہ پاتا تو وہ ضرور کاٹ لیتا۔(۳)

اور وہ کہتے ہیں: "میں نے اس کے دونوں ہاتھ توڑ دیے" (یداہ) اور "میں اس کے اوپر سوار ہوا" (علاہ)؛ یعنی: اس کے ہاتھ (یدیہ) اور اس پر (علیہ)؛ ان کے شاعر نے کہا:

اس نے ہمارے درمیان سے اپنے دونوں کانوں کے درمیان ایک ایسی ضرب حاصل کی جس نے اسے قبر کی بنجر مٹی کی طرف بلا لیا۔(٤)

اور دوسرے نے کہا:

وہ ان پر اڑ گئے، تو تم اس پر اڑ جاؤ۔(٥)

یعنی: ان پر، اور اس پر۔ اور دوسرے نے کہا:

بے شک، اس کا باپ اور اس کے باپ کا باپ عظمت و بزرگی کی انتہا کو پہنچ گئے ہیں۔(٦)

یعنی: بے شک، اس کے باپ کا باپ اور اس کی دو انتہائیں۔ ابو جعفر النحاس(۷) نے کہا: "اور یہ قول ان بہترین باتوں میں سے ہے جو..."

(١) یہ حسن کی قرات ہے، اور اس کی اصل «ولا أدرَیْتُکُم» ہے، ی کو الف سے بدل دیا گیا کیونکہ اس سے پہلے والے حرف پر فتحہ ہے، بنو الحارث بن کعب کی لغت کے مطابق جیسا کہ پہلے گزرا 10/467 - 468۔ (٢) معانی القرآن 2 / 184 میں، اور النحاس کی اعراب القرآن 3 / 45 دیکھیں۔ (٣) الضبعی، اور یہ الاصمعیات ص 246، اور الشعر والشعراء 1 / 180، اور مختارات ابن الشجری ص 29 میں ہے۔ اور اصمعی اور ابن الشجری کے ہاں: «لنابیه» (اس کے دونوں دانتوں کے لیے) ہے۔ اور الشجاع: سانپ کی ایک قسم، اور صمَّم، یعنی: کاٹا اور دانت گاڑ دیے اور جسے کاٹا اسے نہیں چھوڑا۔ الصحاح (شجع) اور (صمم)۔ (٤) یہ شعر ہوبر الحارثی کا ہے، اور یہ ابو العلاء المعری کی رسالة الصاہل والشاحج ص 83، المحرر الوجیز 3 / 50، اور تفسیر الرازی 22 / 76 میں ہے۔ اور الہابی: قبر کی مٹی۔ القاموس (ہبو)۔ (٥) یہ رجز اہل یمن کے بعض لوگوں کا ہے جیسا کہ نوادر ابی زید ص 58 میں ہے، اور اس میں ہے: تم کس جوان اونٹنی کا سوار دیکھتے ہو؟ وہ ان پر اڑ گئے تو ان کے اوپر کے حصوں کو شل کر دیں۔ اور اس کی کمر کے دونوں پٹوں کو مضبوط کر دیں، وہ اونٹنی نجات پانے والی اور اس کا باپ نجات پانے والا ہے۔ اور مصنف رازی نے اسے اپنی تفسیر 22 / 75 میں اسی الفاظ کے ساتھ نقل کیا ہے۔ (٦) یہ رجز ابو النجم العجلی کا ہے، ان کے دیوان ص 227 میں۔ (٧) اعراب القرآن 3 / 46 میں۔

Surah Taha: Verses 63 - 64 92

...the verse was interpreted in this way; since this dialect was well-known, and it was narrated by those whose knowledge and trustworthiness are respected, among them Abu Zayd al-Ansari, who is the one who says: "When Sibawayh says: 'Someone I trust told me,' he only means me," and Abu al-Khattab al-Akhfash, who is one of the leaders of the language, and al-Kisa'i and al-Farra' (1). All of them said this follows the dialect of Banu al-Harith bin Ka'b. Abu Ubaydah (2) narrated from Abu al-Khattab that this is the dialect of Banu Kinanah. Al-Mahdawi: Others narrated that it is the dialect of Khath'am (3).

Al-Nahhas (4) said: "One of the clearest points on this is Sibawayh's statement: 'Know that when you make a singular noun dual, you add two letters to it; the first of them is a letter of elongation and softness (mad and lin), which is the inflectional letter.'" Abu Ja'far said: "Sibawayh's saying, 'and it is the inflectional letter,' necessitates that the origin should not change. Thus, ﴿Inna hadhani﴾ (Indeed, these two) came according to its original form so that this would be known. As the Almighty said: ﴿Satan has overcome them﴾ [Al-Mujadila: 19], and He did not say: 'istahadha' (which would be the assimilated form). So this came to indicate the origin. Similarly, ﴿Inna hadhani﴾, and the denial of those who rejected this dialect should not be considered since the leading scholars have narrated it."

The second opinion: that "Inna" means "yes," as al-Kisa'i narrated from 'Asim, who said: "The Arabs use 'Inna' to mean 'yes,'" and Sibawayh narrated that "Inna" comes with the meaning of "ajal" (certainly/yes). Towards this opinion Muhammad bin Yazid and Isma'il bin Ishaq al-Qadi inclined. Al-Nahhas said: "And I saw Abu Ishaq al-Zajjaj and Ali bin Sulayman inclining towards it (5)." Al-Zamakhshari (6): "Abu Ishaq was pleased with it."

Al-Nahhas (7): "And Ali bin Sulayman told us, he said: Abdullah bin Ahmad bin Abd... told us."

---

(1) In Ma'ani al-Quran 2/184. (2) In Majaz al-Quran 2/21. (3) Mentioned by al-Razi in his Tafsir 22/75 on the authority of Qutrub. (4) In I'rab al-Quran 3/46-47. (5) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj, and I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/44. (6) Al-Kashshaf 2/543. (7) In I'rab al-Quran 3/44.

सूरह ता-हा: आयत 63 - 64 92

...आयत को इस तरह व्याख्यायित किया गया; क्योंकि यह भाषा (बोली) प्रसिद्ध थी, और इसे उन लोगों ने वर्णित किया है जिनकी विद्वत्ता और विश्वसनीयता पर भरोसा किया जाता है, उनमें अबू ज़ैद अल-अंसारी हैं, जो कहते हैं: "जब सिबवैह कहते हैं: 'जिस पर मुझे भरोसा है उसने मुझे बताया,' तो उनका अर्थ केवल मुझसे होता है," और अबू अल-खत्ताब अल-अखफश, जो भाषाशास्त्र के प्रमुखों में से एक हैं, और अल-किसाई और अल-फर्रा' (1)। उन सभी ने कहा कि यह बनू अल-हारिस बिन काब की बोली पर आधारित है। अबू उबैदा (2) ने अबू अल-खत्ताब से वर्णन किया कि यह बनू किनाना की बोली है। अल-महदवी: दूसरों ने वर्णन किया है कि यह खथ'अम की बोली है (3)।

अल-नहहस (4) ने कहा: "इस बारे में सबसे स्पष्ट बातों में से एक सिबवैह का कथन है: 'जान लें कि जब आप किसी एकवचन को द्विवचन बनाते हैं, तो आप उसमें दो अक्षर जोड़ते हैं; उनमें से पहला अक्षर विस्तार और कोमलता (मद और लीन) का अक्षर है, जो विभक्ति का अक्षर है।'" अबू जाफ़र ने कहा: "सिबवैह का यह कहना कि 'वह विभक्ति का अक्षर है,' यह आवश्यक बनाता है कि मूल रूप नहीं बदलना चाहिए। इसलिए ﴿इन्ना हाज़ानि﴾ (बेशक ये दोनों) अपने मूल रूप के अनुसार आया ताकि यह ज्ञात हो सके। जैसा कि सर्वशक्तिमान ने कहा है: ﴿शैतान ने उन पर अधिकार कर लिया है﴾ [अल-मुजादिला: 19], और उन्होंने 'इस्तहाज़ा' नहीं कहा; तो यह मूल रूप को इंगित करने के लिए आया है। इसी तरह ﴿इन्ना हाज़ानि﴾ है, और उन लोगों के इनकार पर विचार नहीं किया जाना चाहिए जिन्होंने इस भाषा के प्रयोग को नकारा है, क्योंकि प्रमुख इमामों ने इसे वर्णित किया है।"

दूसरा मत: यह कि "इन्ना" का अर्थ "हाँ" है, जैसा कि अल-किसाई ने असीम से वर्णन किया है, उन्होंने कहा: "अरब 'इन्ना' का प्रयोग 'हाँ' के अर्थ में करते हैं," और सिबवैह ने वर्णन किया कि "इन्ना" का अर्थ "अजल" (निश्चित रूप से/हाँ) होता है। इसी मत की ओर मुहम्मद बिन यज़ीद और इस्माइल बिन इसहाक अल-क़ाज़ी का झुकाव था। अल-नहहस ने कहा: "और मैंने अबू इसहाक अल-ज़ज्जाज और अली बिन सुलेमान को इस ओर झुकते देखा (5)।" अल-ज़मखशरी (6): "अबू इसहाक को यह पसंद आया।"

अल-नहहस (7): "और अली बिन सुलेमान ने हमें बताया, उन्होंने कहा: अब्दुल्ला बिन अहमद बिन अब्द... ने हमें बताया।"

(1) मआनी अल-कुरान 2/184 में। (2) मजाज़ अल-कुरान 2/21 में। (3) अल-राज़ी ने अपनी तफ़सीर 22/75 में क़ुतुरुब के हवाले से इसका उल्लेख किया है। (4) इराब अल-कुरान 3/46-47 में। (5) अल-ज़ज्जाज द्वारा मआनी अल-कुरान, और अल-नहहस द्वारा इराब अल-कुरान 3/44। (6) अल-कश्शाफ 2/543। (7) इराब अल-कुरान 3/44 में।

سورہ طہٰ: آیات 63 - 64 92

...آیت کو اسی پر محمول کیا گیا؛ چونکہ یہ لغت (زبان) معروف تھی، اور اسے ان حضرات نے نقل کیا ہے جن کے علم اور امانت پر اعتماد کیا جاتا ہے، ان میں ابو زید الانصاری ہیں، جو وہ ہیں جو کہتے ہیں: "جب سیبویہ کہتے ہیں: 'مجھے اس نے بتایا جس پر میں بھروسہ کرتا ہوں' تو ان کی مراد صرف مجھ سے ہوتی ہے،" اور ابو الخطاب الاخفش، جو علمِ لغت کے اماموں میں سے ہیں، اور الکسائی اور الفراء (1)۔ ان سب نے کہا کہ یہ بنو الحارث بن کعب کی لغت پر ہے۔ اور ابو عبیدہ (2) نے ابو الخطاب سے نقل کیا ہے کہ یہ بنو کنانہ کی لغت ہے۔ المہدوی: دوسروں نے نقل کیا ہے کہ یہ خثعم کی لغت ہے (3)۔

النحاس (4) نے کہا: "اس بارے میں سیبویہ کا یہ قول سب سے واضح ہے: 'جان لو کہ جب تم واحد کو تثنیہ بناتے ہو، تو اس میں دو حروف کا اضافہ کرتے ہو، ان میں سے پہلا حرفِ مد و لین ہے، اور وہی حرفِ اعراب ہے۔'" ابو جعفر نے کہا: "سیبویہ کا یہ کہنا کہ 'وہ حرفِ اعراب ہے' اس بات کا تقاضا کرتا ہے کہ اصل میں تبدیلی نہ ہو، چنانچہ ﴿إِنَّ هَذَانِ﴾ (بے شک یہ دونوں) اپنی اصل پر آیا تاکہ یہ معلوم ہو سکے۔ جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿اسْتَحْوَذَ عَلَيْهِمُ الشَّيْطَانُ﴾ [المجادلہ: 19]، اور 'استحاذ' نہیں فرمایا؛ تو یہ اصل پر دلالت کرنے کے لیے آیا۔ اسی طرح ﴿إِنَّ هَذَانِ﴾ ہے، اور اس لغت کا انکار کرنے والے کے انکار کی پروا نہیں کی جائے گی جب ائمہ نے اسے روایت کیا ہے۔"

دوسرا قول: یہ کہ "اِنَّ" "نعم" (ہاں) کے معنی میں ہے، جیسا کہ الکسائی نے عاصم سے نقل کیا، انہوں نے کہا: "عرب 'اِنَّ' کو 'نعم' کے معنی میں لاتے ہیں،" اور سیبویہ نے نقل کیا کہ "اِنَّ" "اَجَلْ" (ہاں/بیشک) کے معنی میں آتا ہے۔ اسی قول کی طرف محمد بن یزید اور اسماعیل بن اسحاق

القاضی کا میلان تھا۔ النحاس نے کہا: "اور میں نے ابو اسحاق الزجاج اور علی بن سلیمان کو اسی طرف مائل پایا (5)۔" الزمخشری (6): "اور ابو اسحاق کو یہ قول پسند آیا۔"

النحاس (7): "اور ہمیں علی بن سلیمان نے بتایا، انہوں نے کہا: ہمیں عبداللہ بن احمد بن عبد... نے بتایا۔"

---

(1) معانی القرآن 2/ 184 میں۔ (2) مجاز القرآن 2/ 21 میں۔ (3) اسے رازی نے اپنی تفسیر 22/ 75 میں قطرب کے حوالے سے ذکر کیا ہے۔ (4) اعراب القرآن 3/ 46 - 47 میں۔ (5) معانی القرآن للزجاج، اور اعراب القرآن للنحاس 3/ 44۔ (6) الکشاف 2/ 543۔ (7) اعراب القرآن 3/ 44 میں۔

Surah Ta-Ha: Verses 62-64 93

...Al-Salam al-Nisaburi, then I met Abdullah bin Ahmad, who told me, he said: Umayr bin al-Mutawakkil told me, he said: Muhammad bin Musa al-Nawfali, from the descendants of Harith bin Abdul Muttalib, told us, he said: Amr(1) bin Jami' al-Kufi told us, from Ja'far bin Muhammad, from his father, from Ali - who is Ibn al-Husayn - from his father, from Ali bin Abi Talib, may Allah be pleased with them all, he said: I cannot count how many times I heard the Messenger of Allah ﷺ say on his pulpit: "Verily, praise be to Allah, we praise Him and seek His help"(2) then he would say: "I am the most eloquent of all Quraish, and the most eloquent after me is Aban bin Sa'id bin al-Aas"(3). Abu Muhammad al-Khaffaf(4) said: Umayr said: Its grammatical analysis according to the people of Arabic and grammar is: "Inna al-Hamda lillahi" with the accusative case (nasb); except that the Arabs use "Inna" to mean "yes" (na'am), as if he ﷺ meant: Yes, praise be to Allah; and that is because the orators of the Jahiliyyah (pre-Islamic era) used to open their speeches with "yes". A poet said in the sense of "yes": They said: "You have betrayed," so I said: "Yes, and perhaps / The betrayer attained high status and quenched his thirst (for revenge)."(5) And Abdullah bin Qais al-Ruqayyat said: The female censurers came early in the morning, blaming me, and I blame them.

(1) In (M): Omar, and it is a mistake, and Amr bin Jami' was called a liar by Ibn Ma'in, and al-Bukhari said: Denied in hadith (munkar al-hadith), and Ibn Adi said: He is accused of fabrication. Mizan al-I'tidal 3/251. (2) We did not find it except with Al-Nahhas, and Ibn Atiyyah cited the marfu' part of it in Al-Muharrar al-Wajiz 4/50. (3) We did not find it, and his saying: "I am the most eloquent of all Quraish" Al-Suyuti said in Manahil al-Safa in the extraction of the hadiths of al-Shifa page 52: It was mentioned by the authors of al-Gharib, and no chain of narration is known for it. And Aban bin Sa'id bin al-Aas: A Quraishi Umayyad, he witnessed Badr as a polytheist, and embraced Islam during the days of Khaybar, and witnessed it with the Prophet ﷺ. The Prophet ﷺ died while Aban was over Bahrain. He was killed in Ajnadayn in the year thirteen, and it was said otherwise. Al-Isabah 1/15-17, see also Fath al-Bari 9/19. (4) He is Abdullah bin Ahmad bin Abd al-Salam al-Nisaburi, mentioned previously in the chain of Al-Nahhas. (5) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/44, and the verse is in Amali Ibn al-Shajari 2/42, and Sharh al-Mufassal by Ibn Ya'ish 3/130, and Khizanat al-Adab 11/215.

सूरह ता-हा: आयत 62-64 93

...अस-सलाम अल-निशापुरी, फिर मैं अब्दुल्ला बिन अहमद से मिला, उन्होंने मुझसे कहा, उन्होंने कहा: मुझे उमैर बिन अल-मुतवक्किल ने बताया, उन्होंने कहा: हमें मुहम्मद बिन मूसा अल-नफली ने बताया, जो हारिस बिन अब्दुल मुत्तलिब की संतान में से थे, उन्होंने कहा: हमें अम्र(1) बिन जमी' अल-कुफी ने बताया, उन्होंने जाफर बिन मुहम्मद से, उन्होंने अपने पिता से, उन्होंने अली से - जो इब्न अल-हुसैन हैं - उन्होंने अपने पिता से, उन्होंने अली बिन अबी तालिब (अल्लाह उन सभी से प्रसन्न हो) से, उन्होंने कहा: मैं गिनती नहीं कर सकता कि मैंने कितनी बार अल्लाह के रसूल ﷺ को अपने मिंबर (मंच) पर यह कहते सुना: "बेशक, सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है, हम उसकी प्रशंसा करते हैं और उससे मदद मांगते हैं"(2) फिर वह कहते थे: "मैं सभी कुरैशों में सबसे अधिक वाक्पटु (eloquent) हूँ, और मेरे बाद सबसे अधिक वाक्पटु अबान बिन सईद बिन अल-आस है"(3)। अबू मुहम्मद अल-खफाफ़(4) ने कहा: उमैर ने कहा: अरबी और व्याकरण (नहव) के लोगों के अनुसार इसका व्याकरणिक विश्लेषण है: "इन्ना अल-हम्दा लिल्लाहि" (नस्ब के साथ); सिवाय इसके कि अरब "इन्ना" का उपयोग "हाँ" (नाम) के अर्थ में करते हैं, जैसे कि ﷺ का अर्थ था: हाँ, अल्लाह की स्तुति हो; और ऐसा इसलिए है क्योंकि जाहिलिया (इस्लाम-पूर्व युग) के वक्ता अपने भाषणों की शुरुआत "हाँ" से करते थे। एक कवि ने "हाँ" के अर्थ में कहा: उन्होंने कहा: "तुमने धोखा दिया," तो मैंने कहा: "हाँ, और शायद / विश्वासघाती ने उच्च पद प्राप्त किया और अपनी प्यास (प्रतिशोध की) बुझाई।"(5) और अब्दुल्ला बिन क़ैस अल-रुकय्यात ने कहा: सुबह-सुबह निंदा करने वाली स्त्रियां आईं, वे मुझे दोष दे रही थीं और मैं उन्हें दोष दे रहा था।

(1) (M) में: उमर, और यह एक गलती है, और अम्र बिन जमी' को इब्न मुईन ने झूठा कहा था, और अल-बुखारी ने कहा: हदीस में अस्वीकार्य (मुनकर अल-हदीस), और इब्न अदी ने कहा: उन पर हदीस गढ़ने का आरोप है। मिज़ान अल-इ'तिदाल 3/251। (2) हमें यह अल-नहस के अलावा और कहीं नहीं मिला, और इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/50 में इसके मरफू भाग का उल्लेख किया है। (3) हमें यह नहीं मिला, और उनका यह कहना: "मैं सभी कुरैशों में सबसे अधिक वाक्पटु हूँ" अल-सुयुति ने मनाहिल अल-सफा में अहादीस अल-शिफा के निष्कर्षण में पृष्ठ 52 पर कहा: इसे अल-गरीब के लेखकों ने उद्धृत किया है, और इसके लिए कोई सनद (श्रृंखला) ज्ञात नहीं है। और अबान बिन सईद बिन अल-आस: एक कुरैशी उमय्यद, उन्होंने मुशरिक के रूप में बद्र देखा, और खैबर के दिनों में इस्लाम स्वीकार किया, और पैगंबर ﷺ के साथ इसमें भाग लिया। पैगंबर ﷺ की मृत्यु हुई

जबकि अबान बहरीन के गवर्नर थे। वह तेरह हिजरी में अजनादैन में मारे गए, और कुछ और भी कहा गया है। अल-इसाबा 1/15-17, फतह अल-बारी 9/19 भी देखें। (4) वह अब्दुल्ला बिन अहमद बिन अब्द अल-सलाम अल-निशापुरी हैं, जिनका उल्लेख पहले अल-नहस की सनद में किया गया है। (5) अल-नहस द्वारा इ'राब अल-कुरान 3/44, और शेर अमाली इब्न अल-शजारी 2/42, और इब्न याईश द्वारा शरह अल-मुफस्सल 3/130, और ख़िज़ानत अल-अदब 11/215 में है।

سورہ طٰہٰ: آیات ٦٢ - ٦٤ ٩٣

... السلام النیسابوری، پھر میں عبد اللہ بن احمد سے ملا تو انہوں نے مجھ سے بیان کیا، انہوں نے کہا: مجھ سے عُمیر بن المتوکل نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہم سے محمد بن موسیٰ النوفلی نے بیان کیا جو حارث بن عبد المطلب کی اولاد سے تھے، انہوں نے کہا: ہم سے عمرو(١) بن جمیع الکوفی نے بیان کیا، انہوں نے جعفر بن محمد سے، انہوں نے اپنے والد سے، انہوں نے علی سے - جو ابن الحسین ہیں - انہوں نے اپنے والد سے، انہوں نے علی بن ابی طالب (اللہ ان سب سے راضی ہو) سے، انہوں نے کہا: میں گن نہیں سکتا کہ میں نے کتنی بار رسول اللہ ﷺ کو اپنے منبر پر یہ کہتے ہوئے سنا: «بے شک تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں، ہم اسی کی تعریف کرتے ہیں اور اسی سے مدد مانگتے ہیں»(٢) پھر وہ فرماتے: «میں تمام قریش میں سب سے زیادہ فصیح ہوں، اور میرے بعد سب سے زیادہ فصیح ابان بن سعید بن العاص ہے»(٣)۔ ابو محمد الخفاف(٤) نے کہا: عُمیر نے کہا: اہل عرب اور نحو کے نزدیک اس کی اعرابی حالت یہ ہے: «اِنَّ الحمدَ للہ» نصب کے ساتھ؛ مگر یہ کہ عرب «اِنَّ» کو «نعم» (جی ہاں) کے معنی میں استعمال کرتے ہیں، گویا آپ ﷺ کا مقصد تھا: جی ہاں، تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں؛ اور یہ اس لیے کہ جاہلیت کے خطباء اپنے خطبات کا آغاز «نعم» سے کیا کرتے تھے۔ اور ایک شاعر نے «نعم» کے معنی میں کہا: انہوں نے کہا: "تم نے بے وفائی کی،" تو میں نے کہا: "جی ہاں، اور بسا اوقات / بے وفا ہی بلندی پاتا ہے اور اپنے سینے کی پیاس (بدلہ) بجھاتا ہے۔"(٥) اور عبد اللہ بن قیس الرقیات نے کہا: صبح سویرے ملامت کرنے والیاں آئیں، وہ مجھے ملامت کر رہی تھیں اور میں انہیں ملامت کر رہا تھا۔

(١) (م) میں: عمر، اور یہ غلط ہے، اور عمرو بن جمیع کو ابن معین نے جھٹلایا ہے، اور بخاری نے کہا: منکر الحدیث ہے، اور ابن عدی نے کہا: ان پر حدیث گھڑنے کی تہمت ہے۔ میزان الاعتدال

۲۵۱/۳۔ (۲) ہمیں یہ النحاس کے علاوہ کسی اور کے پاس نہیں ملا، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۵۰/٤ میں اس کا مرفوع حصہ ذکر کیا ہے۔ (۳) ہمیں یہ نہیں ملا، اور ان کا یہ قول: «میں تمام قریش میں سب سے زیادہ فصیح ہوں» سیوطی نے مناہل الصفا میں تخریج احادیث الشفا ص ۵۲ میں کہا: اسے اصحاب الغریب نے روایت کیا ہے، اور اس کی کوئی سند معلوم نہیں ہے۔ اور ابان بن سعید بن العاص: قریشی اموی، مشرک کی حالت میں بدر میں حاضر ہوئے، اور خیبر کے دنوں میں اسلام لائے، اور نبی ﷺ کے ساتھ اس میں شریک رہے۔ نبی ﷺ کی وفات ہوئی تو ابان بحرین پر (گورنر) تھے۔ وہ تیرہ ہجری میں اجنادین میں شہید ہوئے، اور اس کے علاوہ بھی کہا گیا ہے۔ الاصابہ ۱۵/۱ - ۱۷، نیز ملاحظہ کریں فتح الباری ۱۹/۹۔ (٤) وہ عبد اللہ بن احمد بن عبد السلام النیسابوری ہیں جن کا تذکرہ پہلے النحاس کی سند میں آ چکا ہے۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس ٤٤/۳، اور یہ شعر امالی ابن الشجری ٤۲/۲، اور شرح المفصل لابن یعیش ۱۳۰/۳، اور خزانہ الادب ۲۱۵/۱۱ میں ہے۔

94 Surah Taha: Verses 62 - 64

And they say: Gray hair has appeared upon you, and you have aged; so I said: Indeed (1). Based on this, it is permissible for the words of Allah, the Almighty: "Indeed these two are magicians" to mean "yes", and not be accusative. Al-Nahhas (2) said: Dawud bin Al-Haytham (3) recited to me, saying: Tha'lab recited to me: "Would that I knew if there is a cure for the lover from the passion of their love, indeed meeting..." Al-Nahhas (4) said: This is a good saying, except that there is something in it; because it is only said: "Yes, Zayd is outside", and the 'Lam' (l-) hardly occurs here. Even though grammarians have spoken about that, saying: the 'Lam' is intended to be moved forward, as he said: "You are indeed my maternal uncle, and whoever has Jarir as his maternal uncle shall reach high status and the maternal uncles shall be honored." (5) Another: "Umm al-Hulays is indeed an elderly woman who is satisfied with the neck bone of a sheep." (6) Meaning: for my uncle, and for Umm al-Hulays. Al-Zajjaj (7) said: The meaning in the verse is: "Indeed, these two are indeed magicians," then the subject was omitted. Al-Mahdawi said: Abu Ali (8) and Abu al-Fath ibn Jinni (9) rejected it. He said...

WWW.NAFSEISLAM.COM (1) Diwan Ubayd Allah (and it is said: Abdullah) bin Qais al-Ruqayyat, p. 66, and the first verse in it is: My female censurers came early to me, blaming me, and I blame them. (2) In I'rab al-Qur'an 3/45, and what precedes it from him. (3) Abu Sa'd al-Tanukhi al-Anbari, the grammarian, the linguist, he took literature from Tha'lab, died in the year (316 AH). Al-Siyar 14/483. (4) In I'rab al-Qur'an 3/46. (5) It is in Khizanat al-Adab 10/323. (6) Mentioned by al-Baghdadi in Khizanat al-Adab 10/322, and he said: Al-Ayni said: Its sayer is Ru'bah bin al-Ajjaj, and al-Saghani attributed it in al-Ubab to Antara bin Arush, and it is the correct one. And al-shahrabah: the very old woman. (7) In Ma'ani al-Qur'an 3/363, and the author quoted it from him via al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/46. (8) Al-Hujjah 5/230. (9) In Sirr Sina'at al-I'rab 1/380.

94 सूरा ता-हा: आयतें 62 - 64

और वे कहते हैं: सफ़ेद बाल तुम पर आ गए हैं और तुम बूढ़े हो गए हो; तो मैंने कहा: वास्तव में (1)। इसके आधार पर, अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्दों: "बेशक ये दोनों जादूगर हैं" का अर्थ "हाँ" होना जायज़ है, और यह कर्मकारक (نصب) नहीं होगा। अल-नहहास (2) ने कहा: दाऊद बिन अल-हैथम (3) ने मुझे सुनाया, उन्होंने कहा: थलब ने मुझे सुनाया: "काश मुझे पता होता कि क्या प्रेमी के लिए उनके प्यार के जुनून से कोई इलाज है, वास्तव में मिलना..." अल-नहहास (4) ने कहा: यह एक अच्छी बात है; सिवाय इसके कि इसमें कुछ है; क्योंकि केवल यह कहा जाता है: "हाँ, ज़ैद बाहर है", और 'लाम' (J) यहाँ शायद ही कभी आता है। हालाँकि वैयाकरणों ने इस बारे में बात की है और कहा है: 'लाम' का उद्देश्य आगे बढ़ाना है, जैसा कि उन्होंने कहा: "तुम वास्तव में मेरे मामा हो, और जिसका मामा जरीर हो, वह उच्च पद प्राप्त करेगा और मामाओं का सम्मान किया जाएगा।" (5) अन्य: "उम्म अल-हुलैस वास्तव में एक बूढ़ी औरत है जो भेड़ की गर्दन की हड्डी से संतुष्ट है।" (6) अर्थ: मेरे मामा के लिए, और उम्म अल-हुलैस के लिए। अल-ज़ज्जाज (7) ने कहा: आयत में अर्थ है: "बेशक, ये दोनों वास्तव में जादूगर हैं," फिर उद्देश्य (مبتدأ) हटा दिया गया। अल-महदवी ने कहा: अबू अली (8) और अबू अल-फतह इब्न जिन्नी (9) ने इसे खारिज कर दिया। उन्होंने कहा...

WWW.NAFSEISLAM.COM (1) दीवान उबैद अल्लाह (और कहा जाता है: अब्दुल्ला) बिन क़ैस अल-रुक़य्यात, पृष्ठ 66, और इसमें पहला छंद है: मेरी महिला निंदक मेरे पास जल्दी आ गईं, मुझे दोष दे रही थीं और मैं उन्हें दोष देता हूँ। (2) इराब अल-कुरान 3/45 में, और उससे पहले जो कुछ भी है। (3) अबू साद अल-तनूखी अल-अंसारी, वैयाकरण, भाषाविद्, उन्होंने थलब से साहित्य लिया, वर्ष (316 हिजरी) में मृत्यु हुई। अल-सियार 14/483। (4) इराब अल-कुरान 3/46 में। (5) यह खिज़ानत अल-अदब 10/323 में है। (6) अल-बगदादी ने खिज़ानत अल-अदब 10/322 में इसका उल्लेख किया है, और कहा है: अल-ऐनी ने कहा: इसके कहने वाले रूबह बिन अल-अज्जाज हैं, और अल-साघानी ने अल-उबाब में इसे अंतरा बिन अरूश को समर्पित किया है, और यह सही है। और अल-शहराबा: बहुत बूढ़ी औरत। (7) मा'नी अल-कुरान 3/363 में, और लेखक ने इसे इराब अल-कुरान 3/46 में अल-नहहास के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है। (8) अल-हुज्जाह 5/230। (9) सिर्र सिनाअत अल-इराब 1/380 में।

94 سورة طٰہٰ: آیات 62 - 64

اور وہ کہتی ہیں: سفید بال تم پر چھا گئے ہیں اور تم بوڑھے ہو گئے ہو؛ تو میں نے کہا: بے شک (1)۔ اس بنیاد پر، اللہ عزوجل کے اس قول کا: "بے شک یہ دونوں جادوگر ہیں" کا مطلب "ہاں" ہونا جائز ہے، اور یہ حالتِ نصب میں نہیں ہوگا۔ النحاس (2) نے کہا: مجھ سے داؤد بن الہیثم (3) نے بیان کیا، انہوں نے کہا: مجھ سے ثعلب نے بیان کیا: "کاش مجھے معلوم ہوتا کہ کیا عاشق کے لیے ان کی محبت کی تپش سے کوئی علاج ہے، بے شک ملاقات..." النحاس (4) نے کہا: یہ ایک اچھی بات ہے؛ سوائے اس کے کہ اس میں کچھ ہے؛ کیونکہ صرف یہ کہا جاتا ہے: "ہاں، زید باہر ہے"، اور 'لام' (لـ) یہاں مشکل سے ہی آتا ہے۔ اگرچہ ماہرینِ نحو نے اس بارے میں بات کی ہے اور کہا ہے: 'لام' سے مراد تقدیم ہے، جیسا کہ اس نے کہا: "تم ہی میرے ماموں ہو، اور جس کا ماموں جریر ہو وہ بلندی پائے گا اور ماموں عزت پائیں گے۔" (5) دوسرا: "ام الحلیس واقعی ایک بوڑھی عورت ہے جو بکری کی گردن کی ہڈی پر راضی ہو جاتی ہے۔" (6) یعنی: میرے ماموں کے لیے، اور ام الحلیس کے لیے۔ الزجاج (7) نے کہا: آیت میں معنی یہ ہے: "بے شک، یہ دونوں یقیناً جادوگر ہیں،" پھر مبتدا کو حذف کر دیا گیا۔ المہدوی نے کہا: ابو علی (8) اور ابو الفتح ابن جنی (9) نے اس کا انکار کیا۔ انہوں نے کہا...

(1) WWW.NAFSEISLAM.COM دیوان عبید اللہ (اور کہا جاتا ہے: عبداللہ) بن قیس الرقیات ص 66، اور اس میں پہلا شعر ہے: میری ملامت کرنے والیاں صبح سویرے میرے پاس آئیں، وہ مجھے ملامت کرتی تھیں اور میں انہیں ملامت کرتا ہوں۔ (2) اعراب القرآن 45/3 میں، اور اس سے پہلے جو کچھ ان کی طرف سے ہے۔ (3) ابو سعد التنوخی الانباری، نحوی، لغوی، انہوں نے ثعلب سے ادب سیکھا، وفات سن (316ھ)۔ السیر 483/14۔ (4) اعراب القرآن 46/3

میں۔ (5) یہ خزانہ الادب 10/ 323 میں ہے۔ (6) اسے البغدادی نے خزانہ الادب 10/ 322 میں ذکر کیا ہے، اور کہا ہے: العینی نے کہا: اس کے کہنے والے رؤبہ بن العجاج ہیں، اور الصاغانی نے العباب میں اسے عنترہ بن عروش کی طرف منسوب کیا ہے، اور یہی درست ہے۔ اور الشہربہ: بہت بوڑھی عورت۔ (7) معانی القرآن 3/ 363 میں، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے اعراب القرآن 3/ 46 میں ان سے نقل کیا ہے۔ (8) الحجہ 5/ 230۔ (9) سر صناعۃ الاعراب 1/ 380 میں۔

Abu al-Fath said: The omitted "huma" was only omitted after it was known. If it is known, knowing it suffices instead of emphasizing it with "lam". It is unsightly to omit the emphasized part (al-mu'akkad) and leave the emphasizing part (al-mu'akkid).

The Third View: Al-Farra' also said (1): I found the alif to be a support, not the final radical of the verb, so I added a "nun" to it and did not change it, just as I said "alladhi" (who/which), then added a "nun" to it and said: "ja'ani alladhina 'indaka" (those who are with you came to me), "ra'aytu alladhina 'indaka" (I saw those who are with you), and "marartu bi-alladhina 'indaka" (I passed by those who are with you).

The Fourth View: Stated by some Kufans; he said: The alif in "hadhan" is similar to the alif in "yaf'alan", so it did not change (2).

The Fifth View: Abu Ishaq said (3): The ancient grammarians say: The "ha" here is implicit, and the meaning is: Indeed, it is [the case that] these two are magicians.

Ibn al-Anbari said: So the "ha" which is the accusative of "inna" was made implicit, "hadhan" is the predicate of "inna", and "sahiran" is raised by the implicit "huma", and the estimation is: Indeed, it is [the case that] these two, they both are magicians. According to the proponents of this answer, it is more likely that the "ha" is the noun (ism) of "inna", "hadhan" is nominative due to being the subject (mubtada'), and what follows it is the predicate (khabar) of the subject (5).

The Sixth View: Abu Ja'far al-Nahhas said (6): I asked Abu al-Hasan bin Kisan about this verse, and he said: If you wish, I will answer you with the answer of the grammarians, and if you wish, I will answer you with my own saying;

(1) In Ma'ani al-Qur'an, 2/184, and the author quoted him through al-Nahhas in I'rab al-Qur'an, 3/45. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas, 3/46. (3) He is al-Zajjaj, and his words are in his book Ma'ani al-Qur'an, 3/362, and the author quoted him through al-Nahhas in I'rab al-Qur'an, 3/46. (4) What is between brackets is an addition necessitated by the context. (5) Meaning the sentence of subject and predicate is in the position of being the predicate of "inna". This view was weakened—as mentioned by al-Samin in al-Durr, 8/67—by the fact that omitting the noun of "inna" is not permissible except in poetry, and because the "lam" entered the predicate. (6) In I'rab al-Qur'an, 3/46.

अबू अल-फतह: "हुमा" जो लुप्त है, वह केवल तभी हटाया गया जब वह ज्ञात हो गया। और यदि वह ज्ञात था, तो इसकी जानकारी ही उसे 'लाम' के साथ पुख्ता करने के बजाय पर्याप्त है। और यह बुरा लगता है कि पुख्ता की जाने वाली चीज़ (मुअक्कद) को हटा दिया जाए और पुख्ता करने वाली चीज़ (मुअक्किद) को छोड़ दिया जाए।

तीसरा मत: अल-फर्रा ने भी कहा (1): मैंने अलिफ को एक सहारा पाया, वह क्रिया का अंतिम अक्षर नहीं है, इसलिए मैंने इसमें 'नून' जोड़ा और इसे बदला नहीं, जैसे मैंने "अल्लाज़ी" कहा, फिर इसमें 'नून' जोड़ा और कहा: "जाअनी अल्लाज़ीना इन्दका" (जो तुम्हारे पास हैं वे मेरे पास आए), "रअयतु अल्लाज़ीना इन्दका" (मैंने उन्हें देखा जो तुम्हारे पास हैं), और "मरर्तु बिल-अल्लाज़ीना इन्दका" (मैं उनके पास से गुज़रा जो तुम्हारे पास हैं)।

चौथा मत: कुछ कूफ़ियों ने कहा; उन्होंने कहा: "हाज़ान" में अलिफ "यफ़अ़लान" में अलिफ के समान है, इसलिए यह बदला नहीं (2)।

पांचवां मत: अबू इशाक ने कहा (3): प्राचीन वैयाकरण कहते हैं: यहाँ "हा" गुप्त है, और अर्थ यह है: वास्तव में, यह मामला है कि ये दोनों जादूगर हैं।

इब्न अल-अंबारी ने कहा: तो "हा" को गुप्त रखा गया जो "इन्ना" का कर्म (मनसूब) है, और "हाज़ान" "इन्ना" की खबर है, और "साहिरान" को गुप्त "हुमा" द्वारा उठाया (रफ़अ़) गया है, और अनुमान है: वास्तव में, ये दोनों, वे दोनों जादूगर हैं। इस उत्तर के समर्थकों के अनुसार अधिक संभावित यह है कि "हा" "इन्ना" का संज्ञा (इस्म) है, "हाज़ान" आरंभक (मुबतदा) होने के कारण रफ़अ़ में है, और उसके बाद वाला हिस्सा मुबतदा की खबर है (5)।

छठा मत: अबू जाफ़र अन-नह़ह़ास ने कहा (6): मैंने अबू अल-हसन बिन किसन से इस आयत के बारे में पूछा, तो उन्होंने कहा: यदि तुम चाहो तो मैं तुम्हें वैयाकरणों के उत्तर से उत्तर दूँगा, और यदि तुम चाहो तो मैं अपने कथन से उत्तर दूँगा;

(1) मा'नी अल-क़ुरआन में 2/184, और लेखक ने इसे नह़ह़ास के माध्यम से एराब अल-क़ुरआन 3/45 में उद्धृत किया है। (2) नह़ह़ास की एराब अल-क़ुरआन, 3/46। (3) वे अज़-ज़ज्जाज हैं, और उनके शब्द उनकी पुस्तक मा'नी अल-क़ुरआन 3/362 में हैं, और लेखक ने इसे नह़ह़ास के माध्यम

से एराब अल-क़ुरआन 3/46 में उद्धृत किया है। (4) कोष्ठक के बीच जो कुछ है वह संदर्भ द्वारा अपेक्षित वृद्धि है। (5) यानी मुबतदा और खबर का वाक्य "इन्ना" की खबर के स्थान पर रफ़अ़ में है। इस मत को कमज़ोर माना गया है - जैसा कि अस-समीन ने 'अल-दुर्र 8/67 में उल्लेख किया है - इस तथ्य के आधार पर कि "इन्ना" के इस्म को हटाना केवल कविता में अनुमत है, और इसलिए कि 'लाम' खबर में दाखिल हुआ है। (6) एराब अल-क़ुरआन में 3/46।

ابو الفتح: «ہما» جو محذوف ہے اسے صرف تب حذف کیا گیا جب وہ پہچان لیا گیا، اور جب وہ معلوم ہو گیا تو اس کی معرفت ہی اسے 'لام' کے ذریعے تاکید کرنے سے بے نیاز کر دیتی ہے، اور یہ برا لگتا ہے کہ مؤکَّد (جس کی تاکید ہو) کو حذف کر دیا جائے اور مؤکِّد (تاکید کرنے والے) کو چھوڑ دیا جائے۔

تیسرا قول: اسے الفراء نے بھی کہا ہے(١): میں نے الف کو ایک سہارا پایا وہ فعل کا لام نہیں ہے، چنانچہ میں نے اس پر نون کا اضافہ کیا اور اسے تبدیل نہیں کیا، جیسا کہ میں نے کہا: «الذی»، پھر میں نے اس پر نون کا اضافہ کیا تو کہا: «جاءنی الذین عندک» (جو تمہارے پاس ہیں وہ میرے پاس آئے)، «رأیت الذین عندک» (میں نے ان کو دیکھا جو تمہارے پاس ہیں)، اور «مررت بالذین عندک» (میں ان کے پاس سے گزرا جو تمہارے پاس ہیں)۔

چوتھا قول: اسے بعض کوفیوں نے کہا، انہوں نے کہا: «ہذان» میں الف «یفعلان» میں الف کے مشابہ ہے، اس لیے اسے بدلا نہیں گیا(٢)۔

پانچواں قول: ابو اسحاق نے کہا(٣): قدیم نحوی کہتے ہیں: یہاں «ہا» پوشیدہ ہے، اور معنی یہ ہے: بے شک معاملہ یہ ہے کہ یہ دونوں جادوگر ہیں۔

ابن الانباری نے کہا: چنانچہ اس «ہا» کو پوشیدہ کر دیا گیا جو «إنَّ» کا منسوب (اسم) ہے، اور «ہذان» «إنَّ» کی خبر ہے، اور «ساحران» کو پوشیدہ «ہما» رفع دیتا ہے، اور تقدیر یہ ہے: بے شک یہ دونوں، وہ دونوں جادوگر ہیں۔ اور اس جواب والوں کے نزدیک زیادہ صحیح یہ ہے کہ

«ہا» «إن» کا اسم ہے، اور «ہذان» مبتدا ہونے کی وجہ سے مرفوع ہے، اور اس کے بعد والا حصہ مبتدا کی خبر ہے(۵)۔

چھٹا قول: ابو جعفر النحاس نے کہا(۶): میں نے ابو الحسن بن کیسان سے اس آیت کے بارے میں پوچھا، تو انہوں نے کہا: اگر تم چاہو تو میں تمہیں نحویوں کے جواب سے جواب دوں، اور اگر تم چاہو تو میں تمہیں اپنے قول سے جواب دوں؛

(۱) ان کی کتاب معانی القرآن ۲/ ۱۸۴ میں، اور مصنف نے اسے ان سے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۳/ ۴۵ میں نقل کیا ہے۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۳/ ۴۶۔ (۳) وہ الزجاج ہیں، اور ان کی بات ان کی کتاب معانی القرآن ۳/ ۳۶۲ میں ہے، اور مصنف نے اسے ان سے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۳/ ۴۶ میں نقل کیا ہے۔ (۴) قوسین کے درمیان اضافہ سیاق و سباق کا تقاضا ہے۔ (۵) یعنی مبتدا اور خبر کا جملہ «إنَّ» کی خبر کے محلِ رفع میں ہے، اور اس قول کو ضعیف قرار دیا گیا ہے ۔ جیسا کہ السمین نے الدر ۸/ ۶۷ میں ذکر کیا ہے ۔ اس وجہ سے کہ انَّ کے اسم کا حذف کرنا سوائے شاعری کے جائز نہیں ہے، اور اس لیے کہ لام خبر میں داخل ہوا ہے۔ (۶) اعراب القرآن ۳/ ۴۶ میں۔

I said: "According to your words." He said: "Ismail ibn Ishaq asked me about it, so I said: 'In my view, because 'hadha' (this) was used in the nominative, accusative, and genitive cases in the same form, and since dualization should not change the singular form, the dual was treated like the singular.' He said: 'How good this would be if someone had preceded you in saying it so it could be a source of familiarity!' Ibn Kaysan said: 'I said to him: 'So the Judge (1) says it until it becomes familiar'; so he smiled."

His saying (the Exalted): {They intend to drive you out of your land with their magic and do away with your exemplary way [of life]} [Ta-Ha: 63]. This is from Pharaoh's speech to the sorcerers (2), meaning: their purpose is to corrupt your religion that you follow, as Pharaoh said: {Indeed, I fear that he will change your religion or that he will cause corruption to appear in the land} [Ghafir: 26]. It is said: "So-and-so has a good way," meaning: a good school of thought. It was also said: "The way of the people" refers to the best of the people (3), and this is who they should follow and emulate. So the meaning is: they will take away your leaders and chiefs, to win them over. Or they will take away the Children of Israel, and they are the elite, even if they were servants to you, because of their lineage back to the Prophets. Or they will take away the followers of your path, thus omitting the 'mudhaf' (possessiveness) (4).

And "al-Muthla" is the feminine of "al-Amthal," just as one says "al-Afdal" and "al-Fudla." He made "al-Tariqa" (the way) feminine based on the wording, even if men were intended. It is also permissible for the feminization to refer to the group (5). Al-Kisa'i said: "With your way": meaning with your custom and character. And "al-Muthla" is an adjective, like saying: "a great woman." The Arabs say: "So-and-so is on the exemplary way," meaning: on the straight guidance (6).

---

(1) Meaning: The Judge Ismail ibn Ishaq. (2) Al-Nukat wa'l-Uyun 3/411. (3) In (m): "Al-Qawl," which is a mistake. (4) Similar text in Tafsir al-Tabari 16/102-104, Al-Nukat wa'l-Uyun 3/411-412, and Tafsir al-Baghawi 3/223. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/47. (6) Tafsir al-Baghawi 3/223.

सूरा ता-हा: आयतें 62 - 64 | 96

मैंने कहा: "आपकी बात के अनुसार।" उन्होंने कहा: "इस्माइल इब्न इसहाक ने मुझसे इसके बारे में पूछा, तो मैंने कहा: 'मेरे विचार में, चूँकि 'हाज़ा' (यह) का उपयोग कर्ता, कर्म और संबंध कारक में एक ही रूप में किया जाता था, और चूँकि द्विवचन बनाने से एकवचन रूप नहीं बदलना चाहिए, इसलिए द्विवचन को एकवचन की तरह माना गया।' उन्होंने कहा: 'यह कितना अच्छा होता यदि आपसे पहले किसी ने यह बात कही होती ताकि यह परिचित हो सके।' इब्न कैसान ने कहा: 'मैंने उनसे कहा: 'तो जज (1) इसे तब तक कहें जब तक कि यह परिचित न हो जाए'; तो वे मुस्कुराए।"

अल्लाह तआला का कथन: {उनका इरादा है कि वे तुम्हें अपने जादू के ज़ोर से तुम्हारी ज़मीन से निकाल दें और तुम्हारे आदर्श तरीक़े को ख़त्म कर दें} [ता-हा: 63]। यह फिरौन के जादूगरों से कहे गए शब्दों में से है (2), अर्थात: उनका उद्देश्य तुम्हारे उस धर्म को भ्रष्ट करना है जिस पर तुम हो, जैसा कि फिरौन ने कहा था: {बेशक, मुझे डर है कि वह तुम्हारा धर्म बदल देगा या ज़मीन में फ़साद फैला देगा} [गाफ़िर: 26]। कहा जाता है: "अमुक व्यक्ति का तरीक़ा अच्छा है," अर्थात: उसका संप्रदाय या विचारधारा अच्छी है। यह भी कहा गया है: "क़ौम का तरीक़ा" का अर्थ क़ौम के सबसे अच्छे लोग हैं (3), और यही वे लोग हैं जिनके तरीक़े पर चलना चाहिए और जिनका अनुसरण करना चाहिए। तो अर्थ यह है: वे तुम्हारे सरदारों और प्रमुखों को ले जाएँगे; उन्हें अपनी ओर लुभाने के लिए। या वे बनी इसराइल को ले जाएँगे, जो कि कुलीन हैं, भले ही वे तुम्हारे गुलाम थे, क्योंकि उनका संबंध नबियों (पैगंबरों) से है। या वे तुम्हारे मार्ग के अनुयायियों को ले जाएँगे, यहाँ 'मुज़ाफ़' (संबद्ध शब्द) को हटा दिया गया है (4)।

और "अल-मुथला" "अल-अमथल" का स्त्रीलिंग है, जैसे "अल-अफ़ज़ल" और "अल-फ़ुज़ला" कहा जाता है। उन्होंने शब्द के आधार पर "तरीक़ा" को स्त्रीलिंग बनाया, भले ही इसका अर्थ पुरुष ही क्यों न हो। यह भी संभव है कि स्त्रीलिंग शब्द का प्रयोग समूह (जमाअत) के लिए किया गया हो (5)। अल-किसाई ने कहा: "तुम्हारे तरीक़े के साथ": यानी तुम्हारी सुन्नत और तुम्हारे चरित्र के साथ। और "अल-मुथला" एक विशेषण है, जैसे आप कहते हैं: "एक बड़ी (महान) महिला।" अरब कहते हैं: "अमुक व्यक्ति बेहतरीन तरीक़े(अल-तरीक़ा अल-मुथला) पर है," जिसका अर्थ है: सीधे मार्गदर्शन पर (6)।

---

(1) यानी: जज इस्माइल इब्न इसहाक। (2) अल-नुकात वल-उयून 3/411। (3) (म) में: "अल-क़ौल" है, जो कि गलत है। (4) इसी तरह की बात तफ़सीर अल-तबरी 16/102-104, अल-नुकात वल-उयून

3/411-412, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/223 में है। (5) एराब अल-क़ुरआन - अल-नहहास 3/47। (6) तफ़सीर अल-बग़वी 3/223।

میں نے کہا: "آپ کے کہنے کے مطابق۔" انہوں نے کہا: "اسماعیل بن اسحاق نے مجھ سے اس بارے میں پوچھا تو میں نے کہا: 'میرے نزدیک قول یہ ہے کہ چونکہ 'ہذا' رفع، نصب اور جر کی حالت میں ایک ہی طرح رہتا ہے، اور تثنیہ (dual) بنانے کا تقاضا یہ تھا کہ واحد کی شکل تبدیل نہ ہو، اس لیے تثنیہ کو واحد کے حکم میں رکھا گیا۔' انہوں نے کہا: 'یہ کتنی اچھی بات ہوتی اگر آپ سے پہلے کسی نے یہ کہی ہوتی تاکہ اس سے انسیت حاصل ہوتی!' ابن کیسان کہتے ہیں: 'میں نے ان سے کہا: تو قاضی (١) اسے کہتے رہیں یہاں تک کہ اس سے انسیت ہو جائے'؛ تو وہ مسکرا دیے۔"

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿يُرِيدَانِ أَن يُخْرِجَاكُم مِّنْ أَرْضِكُم بِسِحْرِهِمَا وَيَذْهَبَا بِطَرِيقَتِكُمُ الْمُثْلَى﴾ یہ فرعون کا جادوگروں سے قول ہے (٢)، یعنی: ان کا مقصد تمہارے اس دین کو بگاڑنا ہے جس پر تم ہو، جیسا کہ فرعون نے کہا: ﴿إِنِّي أَخَافُ أَن يُبَدِّلَ دِينَكُمْ أَوْ أَن يُظْهِرَ فِي الْأَرْضِ الْفَسَادَ﴾ [غافر: ٢٦]۔ اور کہا جاتا ہے: فلاں "حسن الطریقہ" ہے، یعنی: اچھے مسلک والا ہے۔ اور کہا گیا: قوم کا طریقہ قوم کے بہترین لوگ ہوتے ہیں (٣)، اور یہی وہ ہیں جن کے طریقے پر چلنا چاہیے اور جن کی پیروی کرنی چاہیے، تو معنی یہ ہوا: اور وہ تمہارے سرداروں اور رؤساء کو لے جائیں گے؛ انہیں اپنی طرف مائل کرنے کے لیے۔ یا وہ بنی اسرائیل کو لے جائیں گے جو کہ اشراف ہیں اگرچہ وہ تمہارے غلام تھے، کیونکہ ان کا نسب انبیاء سے ملتا ہے۔ یا وہ تمہارے طریقے والوں کو لے جائیں گے، یہاں 'مضاف' کو حذف کر دیا گیا ہے (٤)۔

اور «المثلی» «الأمثل» کی تانیث ہے، جیسے کہا جاتا ہے: «الأفضل» اور «الفضلی»۔ اور «طریقہ» کو لفظ کے اعتبار سے مؤنث لایا گیا ہے، اگرچہ اس سے مرد مراد ہوں۔ اور یہ بھی جائز

ہے کہ تانیث جماعت کی وجہ سے ہو (٥)۔ کسائی نے کہا: «بطریقتکم»: یعنی تمہاری سنت اور تمہارے اوصاف کے ساتھ اور «المثلی» صفت ہے، جیسے آپ کہیں: "امرأة کبری" (بڑی عورت)۔ عرب کہتے ہیں: "فلاں بہترین طریقے (الطریقہ المثلی) پر ہے"، ان کی مراد ہوتی ہے: سیدھی ہدایت پر (٦)۔

---

(١) یعنی: قاضی اسماعیل بن اسحاق۔ (٢) النکت والعیون ٤١١/٣۔ (٣) (م) میں: القول، جو کہ غلط ہے۔ (٤) کلام اسی طرح تفسیر طبری ١٠٢/١٦ - ١٠٤، النکت والعیون ٤١١/٣ - ٤١٢، اور تفسیر بغوی ٢٢٣/٣ میں ہے۔ (٥) اعراب القرآن للنحاس ٤٧/٣۔ (٦) تفسیر بغوی ٢٢٣/٣۔

97 Surah Taha: Verses 62 - 64

Allah's saying: {So gather your plot} Al-Ijma' (the consensus/agreement) means: firmness and resolve upon something. One says: I 'ajma'tu' (resolved) on departing and for departing, i.e., I resolved on it. The reading of all the metropolises is: "Fa-ajmi'u" (with a hamza), except for Abu 'Amr, who read it as: "Fa-jma'u", with connection (wasl) and opening of the mim(2). He argued with His saying: {So he gathered his plot then came} [Taha: 60]. Al-Nahas said(3): Regarding what was related to me from Muhammad ibn Yazid, he said: It is necessary for Abu 'Amr to read differently from this reading of his, which is the reading followed by most people. He said: Because he argued with "jama'a" (gathered). And the saying of the Mighty and Sublime: "So he gathered his plot" has been established(4), so it is unlikely that "Fa-jma'u" follows it, while it is likely that "Fa-ajmi'u" follows it, meaning: resolve and be serious. Since that preceded, it was necessary for this to be different from its meaning. It is said: a matter that is 'mujma'un' (agreed upon) and 'mujma'un 'alayhi'. Al-Nahas said(5): The validation(6) of Abu 'Amr's reading: "Fa-jma'u" means: gather every plot of yours and every trick, and add it to its brother. Abu Ishaq also said it(7). Al-Tha'labi: The reading by cutting the alif (hamzat al-qat') and breaking the mim has two aspects: One of them: meaning collection (al-jam'). One says: 'ajma'tu' the thing and 'jama'tuhu' (I gathered it), with the same meaning(8). In "Al-Sihah": 'ajma'tu' the thing: I made it all together. Abu Dhu'ayb said, describing [wild] asses: As if they, in the valley between Nubayi' ... and those of Dhu al-'Arja', were a gathered plunder(9).

(1) Ma'ani al-Quran by Al-Farra' 2/185. (2) Al-Sab'a p. 419, and Al-Taysir p. 152. (3) In I'rab al-Quran 3/47, and what is before it is from him. (4) After it in (m): this. (5) In I'rab al-Quran 3/47. (6) In (m) and (d): and he validates. The established text is consistent with I'rab al-Quran by Al-Nahas. (7) In Ma'ani al-Quran 3/365. (8) Similar speech is in Tafsir al-Baghawi 3/223. (9) Al-Sihah (jam'), and the verse is in Diwan al-Hudhaliyyin p. 6 within a poem where the poet mourns his five children. =

97 सूरा ताहा: आयत 62 - 64

अल्लाह का कथन: {तो तुम अपनी योजना को पुख्ता कर लो} अल-इजमा' का अर्थ है: किसी चीज़ पर दृढ़ संकल्प और इरादा करना। कहा जाता है: मैंने निकलने का 'अजमा'तु' (संकल्प) किया, यानी इरादा किया(1)। सभी प्रमुख केंद्रों का पाठ 'फ-अजमिऊ' (हमज़ा के साथ) है, सिवाय अबू अम्र के, जिन्होंने इसे 'फ-ज्मऊ' पढ़ा है, वस्ल और मीम पर फ़त्हा के साथ(2)। उन्होंने इस आयत से तर्क दिया: {फिर उसने अपनी योजना इकट्ठी की फिर आया} [ताहा: 60]। अल-नहस ने कहा(3): मुहम्मद बिन यज़ीद से मुझे जो बताया गया उसके अनुसार उन्होंने कहा: अबू अम्र के लिए अपनी इस किरात के विपरीत पढ़ना अनिवार्य है, जो वह किरात है जिस पर अधिकांश लोग हैं। उन्होंने कहा: क्योंकि उन्होंने 'जम-अ' से तर्क दिया। और अल्लाह का कथन: "तो उसने अपनी योजना इकट्ठी की" सिद्ध हो चुका है(4), इसलिए इसके बाद 'फ-ज्मऊ' होना दूर की बात लगती है, जबकि 'फ-अजमिऊ' होना निकट लगता है, जिसका अर्थ है: संकल्प करो और गंभीर हो जाओ। चूंकि पहले ऐसा हो चुका है, इसलिए यह उसके अर्थ से भिन्न होना चाहिए। कहा जाता है: एक मामला 'मुज्मअ' और 'मुज्मअ अलैहि' (सहमति वाला)। अल-नहस ने कहा(5): अबू अम्र की किरात 'फ-ज्मऊ' की पुष्टि(6) का अर्थ है: अपनी हर योजना और हर चाल को इकट्ठा करो और उसे उसके साथी के साथ मिला लो। अबू इसहाक ने भी यही कहा(7)। अथ-थलाबी: अलिफ को अलग करने (हमज़ा-ए-क़त) और मीम के नीचे कसरा के साथ पढ़ने के दो पहलू हैं: पहला: इकट्ठा करने (जमा) के अर्थ में। कहा जाता है: मैंने चीज़ को 'अजमा'तु' और 'जम'अतु' किया, दोनों का अर्थ एक ही है(8)। "अल-सिहाह" में है: मैंने चीज़ को 'अजमा'तु' किया: यानी उसे पूर्ण बना दिया। अबू जुऐब ने जंगली गधों का वर्णन करते हुए कहा है: मानो वे नुबायी' और ज़ू अल-अरजा' के बीच की घाटी में एक इकट्ठा किया हुआ लूट का माल हों(9)।

(1) मानी अल-कुरान लिल-फर्रा 2/185। (2) अल-सब'आ पृ. 419, और अल-तयसीर पृ. 152। (3) इ'राब अल-कुरान 3/47 में, और इससे पहले का हिस्सा उन्हीं का है। (4) (म) में इसके बाद है: यह। (5) इ'राब अल-कुरान 3/47 में। (6) (म) और (द) में: और वह पुष्टि करता है। स्थापित पाठ अल-नहस के इ'राब अल-कुरान के अनुरूप है। (7) मानी अल-कुरान 3/365 में। (8) इसी तरह की बात तफ़सीर अल-बग़वी 3/223 में है। (9) अल-सिहाह (जम'अ), और यह शेर दीवान अल-हुज़ालिय्यीन पृ. 6 में उस कविता का हिस्सा है जिसमें कवि अपने पांच बेटों का शोक मनाता है। =

۹۷ سورہ طہٰ: آیات ۶۲ - ۶۴

اللہ تعالیٰ کا قول: {تم اپنی تدبیریں پختہ کر لو} الإجماع کا مطلب ہے: کسی چیز پر مضبوطی اور عزم کرنا۔ کہا جاتا ہے: میں نے نکلنے کا 'أجمعتُ' (عزم) کیا، یعنی میں نے ارادہ کیا(۱)۔ تمام شہروں کی قرآت 'فَأَجْمِعُوا' (ہمزہ کے ساتھ) ہے سوائے ابو عمرو کے، کیونکہ انہوں نے وصل اور میم کے فتحہ کے ساتھ 'فَاجْمَعُوا' پڑھا ہے(۲)۔ انہوں نے اللہ کے اس قول سے دلیل لی ہے: {پھر اس نے اپنی تدبیر جمع کی پھر آیا} [طہٰ: ۶۰]۔ النحاس نے کہا(۳): مجھے محمد بن یزید سے جو منقول ہوا اس کے مطابق انہوں نے کہا: ابو عمرو پر لازم ہے کہ وہ اپنی اس قرآت کے خلاف پڑھیں، جو کہ وہ قرآت ہے جس پر اکثر لوگ ہیں۔ انہوں نے کہا: اس لیے کہ انہوں نے 'جمع' سے استدلال کیا۔ اور اللہ عزوجل کا قول: "پھر اس نے اپنی تدبیر جمع کی" ثابت ہو چکا ہے(۴)، لہٰذا اس کے بعد 'فَاجْمَعُوا' ہونا بعید ہے، جبکہ 'فَأَجْمِعُوا' ہونا قرین قیاس ہے جس کا مطلب ہے: عزم کرو اور کوشش کرو۔ چونکہ پہلے یہ گزر چکا ہے، تو ضروری ہے کہ یہ اس کے معنی کے خلاف ہو۔ کہا جاتا ہے: امر مُجْمَعٌ اور مُجْمِعٌ علیہ (وہ معاملہ جس پر اتفاق/عزم ہو)۔ النحاس نے کہا(۵): ابو عمرو کی قرآت 'فَاجْمَعُوا' کی تصحیح(۶) کا مطلب ہے: اپنی ہر تدبیر اور ہر چال کو جمع کرو، اور اسے اس کے ساتھی کے ساتھ ملا دو۔ یہ بات ابو اسحاق نے بھی کہی ہے(۷)۔ الثعلبی: الف کے قطع (ہمزہ) اور میم کے کسرہ کے ساتھ قرآت کے دو پہلو ہیں: ایک: جمع کرنے کے معنی میں۔ کہا جاتا ہے: میں نے چیز کو 'أجمعتُ' اور 'جمعتُہ' کیا، دونوں کا ایک ہی مطلب ہے(۸)۔ "الصحاح" میں ہے: میں نے چیز کو 'أجمعتُ' کیا: یعنی اسے مکمل مجموعہ بنا دیا۔ ابو ذویب نے جنگلی گدھوں کی صفت بیان کرتے ہوئے کہا: گویا وہ نُبایع اور ذو العرجاء کے درمیانی نالے میں اکٹھا کیا ہوا لوٹ کا مال ہوں(۹)۔

(١) معانی القرآن للفراء ٢/ ١٨٥۔ (٢) السبعۃ ص ٤١٩، اور التیسیر ص ١٥٢۔ (٣) اعراب القرآن ٣/ ٤٧ میں، اور اس سے پہلے والا حصہ بھی انہی کا ہے۔ (٤) (م) میں اس کے بعد ہے: یہ۔ (٥) اعراب القرآن ٣/ ٤٧ میں۔ (٦) (م) اور (د) میں: اور وہ تصحیح کرتا ہے۔ ثابت شدہ متن النحاس کی اعراب القرآن کے مطابق ہے۔ (٧) معانی القرآن ٣/ ٣٦٥ میں۔ (٨) اسی طرح کی بات تفسیر البغوی ٣/ ٢٢٣ میں ہے۔ (٩) الصحاح (جمع)، اور یہ شعر دیوان الہذلیین ص ٦ میں اس قصیدے کا حصہ ہے جس میں شاعر اپنے پانچ بیٹوں کا مرثیہ کہتا ہے۔ =

Page 98

Surah Ta-Ha: Verses 62 - 64

i.e., gathered. The second: That it means determination and precision. The poet said: "O, I wish I knew, and wishes do not benefit, Will I set out one day with my matter decided/gathered (mujmā')" (1) i.e., precise/decided. {Then come in a line (saffan)} Muqatil and al-Kalbi said: Altogether. It was also said: In ranks; so it may be more awe-inspiring for your prestige (2). It is in the accusative case due to the action falling upon it according to the opinion of Abu 'Ubayda (3); he said: It is said, 'I came to the saff,' meaning the place of prayer (musalla). So the meaning for him is: Come to the place where you gather on the day of Eid (4). And it was narrated from some of the eloquent Arabs (5): "I was not able to come to the saff," meaning the place of prayer. Al-Zajjaj said (6): It is possible that the meaning is: Then come while people are in ranks, so in this case, it would be a verbal noun (masdar) in the position of a circumstantial state (hal). Therefore, it was not pluralized. And it was recited: "thumma-itu" with a kasra on the 'mim' and a 'ya' (7). And whoever omitted the hamza replaced it with an 'alif' (8). {And he has succeeded today who overcomes} i.e., whoever prevails. All of this is from what the sorcerers said to each other. And it was said: from what Pharaoh said to them (9).

= And Nubayi': Name of a place or a mountain in the lands of Hudhayl, and it was narrated with the 'ya' first (Yunabi'). And Awlat dhi al-Arja': places attributed to a place where there is a crooked hill. Mu'jam al-Buldan 5/257 and 4/98. (1) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/185, and the verse preceded in 11/22. (2) Tafsir al-Baghawi 3/223. (3) In Majaz al-Qur'an 2/23, and the author quoted it from him via al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/47. (4) And this is also the saying of al-Zajjaj in his Ma'ani al-Qur'an 3/365. (5) He is Abu al-Arab al-Kalbi, as in Majaz al-Qur'an 2/23. (6) In Ma'ani al-Qur'an 3/365. (7) Ibn Atiyyah attributed it in al-Muharrar al-Wajiz 4/51 to Ibn Kathir in the narration of Shibl (and it is not the famous one from Ibn Kathir). Ibn Mujahid said in al-Sab'ah p. 420: This is a mistake, and there is no reason for its kasra. (8) Al-Hujjah for Abu Ali al-Farisi 5/234. (9) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/411 - 412.

पृष्ठ ९८

सूरह ता-हा: आयतें ६२ - ६४

अर्थ: एकत्रित। दूसरा: कि इसका अर्थ दृढ़ संकल्प और सटिकता है। कवि ने कहा: "काश मुझे पता होता, और इच्छाएं लाभ नहीं देतीं, क्या मैं किसी दिन अपने मामले को तय (मुजमा) करके निकलूंगा" (१) अर्थ: सटीक/निर्धारित। {फिर पंक्तिबद्ध होकर आओ (सफ्फ़न)} मुक़ातिल और अल-कल्बी ने कहा: सब मिलकर। यह भी कहा गया: पंक्तियों में; ताकि यह आपकी प्रतिष्ठा के लिए अधिक विस्मयकारी हो (२)। अबू उबैदा (३) की राय के अनुसार इस पर क्रिया का प्रभाव पड़ने के कारण यह कर्म कारक (मंसूब) में है; उन्होंने कहा: यह कहा जाता है, 'मैं सफ़ में आया', जिसका अर्थ है प्रार्थना का स्थान (मुसल्ला)। तो उनके अनुसार अर्थ है: उस स्थान पर आओ जहाँ तुम ईद के दिन इकट्ठा होते हो (४)। और कुछ वाकपटु अरबों (५) से यह वर्णित है: "मैं सफ़ में आने में सक्षम नहीं था," अर्थात प्रार्थना स्थल। अल-ज़ज्जाज ने कहा (६): यह संभव है कि अर्थ हो: फिर आओ जबकि लोग पंक्तियों में हों, तो इस मामले में यह हाल (परिस्थिति) के स्थान पर एक भाववाचक संज्ञा (मस्दर) होगा। इसलिए, इसे बहुवचन नहीं बनाया गया। और इसे पढ़ा गया: "थुम्मा-ईतू" 'मीम' पर कसरा और 'या' के साथ (७)। और जिसने हम्ज़ा को छोड़ दिया, उसने हम्ज़ा को 'अलिफ़' से बदल दिया (८)। {और वह आज सफल हुआ जो प्रबल रहा} अर्थात जो जीत गया। यह सब जादूगरों द्वारा एक-दूसरे से कही गई बातें हैं। और कहा गया: फ़िरऔन ने उनसे जो कहा था (९)।

= और नुबाय': हुदैल के क्षेत्रों में एक जगह या पहाड़ का नाम, और इसे 'या' को पहले (युनाबी') करके भी वर्णित किया गया है। और अवलात ज़ी अल-अरजा: उन स्थानों के लिए जो एक ऐसी जगह से जुड़े हैं जहाँ एक टेढ़ी पहाड़ी है। मुअजम अल-बुल्दान ५/२५७ और ४/९८। (१) अल-फर्रा द्वारा मा'नी अल-कुरान २/१८५, और पद्य ११/२२ में पहले आ चुका है। (२) तफ़सीर अल-बग़वी ३/२२३। (३) मजाज़ अल-कुरान २/२३ में, और लेखक ने इसे इ'राब अल-कुरान ३/४७ में अल-नहस के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है। (४) और अल-ज़ज्जाज का उनके मा'नी अल-कुरान ३/३६५ में भी यही कहना है। (५) वह अबू अल-अरब अल-कल्बी है, जैसा कि मजाज़ अल-कुरान २/२३ में है। (६) मा'नी अल-कुरान ३/३६५ में। (७) इब्न अतीया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/५१ में इसे शिबल के वर्णन में इब्न कसीर को जिम्मेदार ठहराया (और यह इब्न कसीर से प्रसिद्ध नहीं है)। इब्न मुजाहिद ने अल-सबआ पृष्ठ ४२० में

कहा: यह एक गलती है, और इसके कसरा का कोई कारण नहीं है। (८) अबू अली अल-फ़ारसी के लिए अल-हुज्जाह ५/२३४। (९) अल-नुकात व अल-उयून ३/४११ - ४१२।

صفحہ ۹۸

سورہ طہٰ: آیات ۶۲ - ۶۴

یعنی: مجموعہ۔ دوسرا: یہ کہ اس کے معنی عزم اور پختگی کے ہیں، شاعر نے کہا: "اے کاش مجھے معلوم ہوتا، اور تمنائیں فائدہ نہیں دیتیں، کیا میں ایک دن نکلوں گا جبکہ میرا معاملہ طے شدہ (مجمع) ہوگا" (۱) یعنی: پختہ/طے شدہ۔ {پھر صف بنا کر آؤ (صفاً)} مقاتل اور کلبی نے کہا: سب مل کر۔ اور کہا گیا: صفوں کی صورت میں؛ تاکہ یہ تمہاری ہیبت کے لیے زیادہ باعث ہو (۲)۔ یہ ابو عبیدہ (۳) کے قول کے مطابق فعل کے اس پر واقع ہونے کی وجہ سے منصوب ہے، انہوں نے کہا: کہا جاتا ہے: میں صف میں آیا، یعنی جائے نماز (مصلیٰ)۔ تو ان کے نزدیک معنی یہ ہے: اس جگہ آؤ جہاں تم عید کے دن جمع ہوتے ہو (۴)۔ اور بعض فصیح عربوں (۵) سے مروی ہے: "میں صف میں آنے کی قدرت نہ رکھتا تھا،" یعنی مصلیٰ۔ اور زجاج نے کہا (۶): یہ جائز ہے کہ معنی یہ ہو: پھر آؤ جبکہ لوگ صف بستہ ہوں، تو اس صورت میں یہ حال کے مقام پر مصدر ہوگا۔ اسی لیے اسے جمع نہیں لایا گیا۔ اور اسے پڑھا گیا: «ثُمَّ ایتُوا» میم کے کسرہ اور یا کے ساتھ (۷)۔ اور جس نے ہمزہ کو چھوڑ دیا اس نے ہمزہ کو الف سے بدل دیا (۸)۔ {اور یقیناً وہ آج کامیاب ہو گیا جو غالب رہا} یعنی جو جیت گیا۔ اور یہ سب جادوگروں کا ایک دوسرے سے کہنا ہے۔ اور کہا گیا: یہ فرعون کا ان سے قول ہے (۹)۔

= اور نبایع: قبیلہ ہذیل کے علاقوں میں ایک مقام یا پہاڑ کا نام ہے، اور یہ یا کی تقدیم کے ساتھ (ینابع) بھی مروی ہے۔ اور اولات ذی العرجاء: وہ مقامات جنہیں ایک ایسی جگہ کی طرف منسوب کیا گیا ہے جہاں ایک ٹیڑھا ٹیلہ ہے۔ معجم البلدان ۲۵۷/۵ اور ۹۸/۴۔ (۱) معانی القرآن للفراء ۲/۱۸۵، اور یہ شعر ۱۱/۲۲ میں پہلے گزر چکا ہے۔ (۲) تفسیر البغوی ۳/۲۲۳۔ (۳) مجاز القرآن

۲/۲۳ میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۳/۴۷ میں ان سے نقل کیا ہے۔ (۴) اور یہی زجاج کا قول ان کی کتاب معانی القرآن ۳/۳۶۵ میں بھی ہے۔ (۵) وہ ابو العرب الکلبی ہیں، جیسا کہ مجاز القرآن ۲/۲۳ میں ہے۔ (۶) معانی القرآن ۳/۳۶۵ میں۔ (۷) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۴/۵۱ میں اسے روایت شبل میں ابن کثیر کی طرف منسوب کیا ہے (اور یہ ابن کثیر سے مشہور روایت نہیں ہے)۔ ابن مجاہد نے السبعہ ص ۴۲۰ میں کہا: یہ غلطی ہے، اور اس کے کسرہ کی کوئی وجہ نہیں ہے۔ (۸) الحجۃ لابی علی الفارسی ۲۳۴/۵۔ (۹) النکت والعیون ۴۱۱/۳ - ۴۱۲۔

Surah Taha: Verses 65 - 71 99

The Almighty said: {They said, "O Moses, either you throw, or we will be the first to throw." (65) He said, "Rather, you throw." Then suddenly their ropes and staffs seemed to him from their magic that they were moving [like snakes]. (66) So Moses sensed within himself apprehension. (67) We [Allah] said, "Fear not. Indeed, it is you who are superior. (68) And throw what is in your right hand; it will swallow up what they have crafted. What they have crafted is but a magician's trick, and the magician will not succeed wherever he comes." (69) So the magicians fell down in prostration. They said, "We have believed in the Lord of Aaron and Moses." (70) [Pharaoh] said, "You believed him before I gave you permission. Indeed, he is your leader who has taught you magic. So I will surely cut off your hands and your feet on opposite sides, and I will surely crucify you on the trunks of palm trees, and you will surely know which of us is more severe in punishment and more enduring." (71)}

His saying, the Almighty: {They said, "O Moses"} meaning the magicians. {either you throw} your staff from your hand {or we will be the first to throw}. They were polite with Moses, and that was the reason for their faith (1). {He said, "Rather, you throw." Then suddenly their ropes} there is an omission in the speech, i.e., "So they threw," indicated by the meaning (2). Al-Hasan read: {وَعُصِيُّهُمْ} (wa 'usiyyuhum) with a damma on the 'ayn (3). Harun al-Qari said: This is the dialect of Banu Tamim, and Al-Hasan follows it (4). The rest read it with a kasra [on the 'ayn, i.e., 'isiyyuhum] following the kasra of the sad. Similar examples are: duliyy/duliyy and qusiyy/qusiyy (5). WWW.NAFSEISLAM.COM {it seemed to him from their magic that they were moving}, and Ibn Abbas, Abu Haywah, Ibn Dhakwan, and Rawh from Ya'qub read: "tukhayyalu" with the letter 'ta' (6), referring it back to the staffs and ropes; since they are feminine. This is because they coated the staffs with mercury, so when the heat of the sun hit them, they quivered and shook (7). Al-Kalbi said:

(1) Tafsir al-Razi 22/81. (2) Tafsir al-Baghawi 3/224. (3) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 88, attributed to 'Isa. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/48. (5) Tafsir al-Razi 22/83. (6) Recitation of Ibn Dhakwan (the narrator from Ibn 'Amir) and recitation of Rawh from Ya'qub in al-Taysir p. 152, and al-Nashr 2/321. (7) Tafsir al-Baghawi 3/224.

सूरह ता-हा: आयत 65 - 71 99

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {उन्होंने कहा, "हे मूसा, या तो तुम फेंको या हम पहले फेंकने वाले बनें।" (65) उसने कहा, "बल्कि तुम फेंको।" फिर अचानक उनकी रस्सियाँ और उनकी लाठियाँ उनके जादू के कारण उसे ऐसी महसूस होने लगीं कि वे दौड़ रही हैं। (66) तो मूसा ने अपने दिल में कुछ डर महसूस किया। (67) हमने कहा, "डरो मत, निश्चय ही तुम ही विजयी रहोगे। (68) और जो तुम्हारे दाएँ हाथ में है उसे फेंक दो, वह उसे निगल जाएगा जो उन्होंने बनाया है। उन्होंने जो कुछ बनाया है वह केवल एक जादूगर की चाल है, और जादूगर जहाँ भी आए, सफल नहीं होता।" (69) तो जादूगर सजदे में गिर पड़े। उन्होंने कहा, "हम हारून और मूसा के रब पर ईमान लाए।" (70) (फ़िरऔन ने) कहा, "क्या तुम उस पर ईमान ले आए इससे पहले कि मैं तुम्हें अनुमति देता? निश्चय ही वह तुम्हारा बड़ा (गुरु) है जिसने तुम्हें जादू सिखाया है। तो मैं ज़रूर तुम्हारे हाथ और तुम्हारे पाँव विपरीत दिशाओं से काट दूँगा, और मैं तुम्हें खजूर के तनों पर सूली पर चढ़ा दूँगा, और तुम्हें ज़रूर पता चल जाएगा कि हममें से किसका अज़ाब ज़्यादा सख्त और ज़्यादा टिकाऊ है।" (71)}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {उन्होंने कहा, "हे मूसा"} इससे जादूगर मुराद हैं। {या तो तुम फेंको} अपने हाथ से अपनी लाठी {या हम पहले फेंकने वाले बनें}। उन्होंने मूसा के साथ शिष्टाचार दिखाया, और यही उनके ईमान का कारण बना (1)। {उसने कहा, "बल्कि तुम फेंको।" फिर अचानक उनकी रस्सियाँ} यहाँ बात में कुछ हिस्सा छिपा हुआ है, यानी: "तो उन्होंने फेंका", जो अर्थ से स्पष्ट है (2)। अल-हसन ने पढ़ा: {وَعُصِيُّهُمْ} (व-उसिय्युहुम) 'एन' (ع) पर पेश के साथ (3)। हारून अल-क़ारी ने कहा: यह बनी तमीम की भाषा है, और अल-हसन इसे ही अपनाते हैं (4)। बाकी लोग 'एन' के नीचे ज़ेर के साथ पढ़ते हैं, 'स्वाद' (ص) के ज़ेर के अनुसरण में। इसी तरह: दुली-दुली और कुसी-कुसी (5)। WWW.NAFSEISLAM.COM {उनके जादू के कारण उसे ऐसी महसूस होने लगीं कि वे दौड़ रही हैं}, और इब्न अब्बास, अबू हयवाह, इब्न ज़कवान और याकूब से रूह ने पढ़ा: "तुख़य्यलु" (تُخَيَّلُ) 'ता' के साथ (6), और उन्होंने इसे लाठियों और रस्सियों की ओर लौटाया; क्योंकि वे स्त्रीलिंग हैं। बात यह थी कि उन्होंने लाठियों पर पारा लगाया था, तो जब सूरज की गर्मी उन पर पड़ी, तो वे हिलने और थरथराने लगीं (7)। अल-कल्बी ने कहा:

(1) तफ़्सीर अल-राज़ी 22/81. (2) तफ़्सीर अल-बग़वी 3/224. (3) अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ह पेज 88, और इसे ईसा की ओर मंसूब किया। (4) इ'राब अल-क़ुरआन लिन-नह़्ह़ास 3/48. (5) तफ़्सीर

अल-राज़ी 22/83. (6) इब्न ज़कवान की क़िरात (जो इब्न आमिर के रावी हैं) और याकूब से रूह की क़िरात अल-तयसीर पेज 152 में, और अल-नश्र 2/321 में। (7) तफ़्सीर अल-बग़वी 3/224।

سورہ طہٰ: آیات 65 - 71 99

اللہ تعالیٰ کا قول: {وہ بولے اے موسیٰ! یا تو تم ڈالو یا ہم ہی پہلے ڈالیں۔ (65) (موسیٰ نے) کہا بلکہ تم ہی ڈالو، پھر اچانک ان کی رسیاں اور ان کی لاٹھیاں ان کے جادو کی وجہ سے اسے (ایسی) معلوم ہونے لگیں کہ وہ دوڑ رہی ہیں۔ (66) تو موسیٰ نے اپنے جی میں کچھ ڈر محسوس کیا۔ (67) ہم نے کہا ڈرو مت، یقیناً تم ہی غالب رہو گے۔ (68) اور جو تمہارے دائیں ہاتھ میں ہے اسے ڈال دو، وہ ان کی بنائی ہوئی چیزوں کو نگل جائے گا۔ انہوں نے جو کچھ بنایا ہے وہ صرف جادوگر کا فریب ہے، اور جادوگر کہیں سے بھی آئے کامیاب نہیں ہوتا۔ (69) پھر جادوگر سجدے میں گر پڑے۔ کہنے لگے ہم ہارون اور موسیٰ کے رب پر ایمان لائے۔ (70) (فرعون نے) کہا کہ تم اس پر میرے حکم دینے سے پہلے ہی ایمان لے آئے، بے شک وہ تمہارا بڑا (استاد) ہے جس نے تمہیں جادو سکھایا ہے، سو میں تمہارے ہاتھ اور پاؤں مخالف سمتوں سے کٹوا دوں گا اور تمہیں کھجور کے تنوں پر سولی چڑھوا دوں گا، اور تمہیں ضرور معلوم ہو جائے گا کہ ہم میں سے کس کا عذاب زیادہ سخت اور دیرپا ہے۔ (71)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وہ بولے اے موسیٰ} جادوگر مراد ہیں۔ {یا تو تم ڈالو} اپنا عصا اپنے ہاتھ سے {یا ہم ہی پہلے ڈالیں}۔ انہوں نے موسیٰ کے ساتھ ادب کا برتاؤ کیا، اور یہی ان کے ایمان لانے کا سبب بنا (1)۔ {اس نے کہا بلکہ تم ہی ڈالو، پس اچانک ان کی رسیاں} کلام میں کچھ مخفی ہے، یعنی: "پس انہوں نے ڈالا"، معنی اس پر دلالت کرتا ہے (2)۔ اور حسن نے پڑھا: {وَعُصِيُّهُمْ} عین کے پیش کے ساتھ (3)۔ ہارون القاری نے کہا: یہ بنو تمیم کی لغت ہے، اور اسی کو حسن اختیار کرتے ہیں (4)۔ باقی قراء نے کسرہ (زیر) کے ساتھ پڑھا ہے صاد کے کسرہ کی پیروی میں۔ اس کی مثال: دُلِيّ اور دُلِيّ، اور قُسِيّ اور قُسِيّ (5)۔ WWW.NAFSEISLAM.COM {ان کے

جادو کی وجہ سے اسے (ایسی) معلوم ہونے لگیں کہ وہ دوڑ رہی ہیں}، اور ابن عباس، ابو حیوہ، ابن ذکوان اور یعقوب سے روح نے پڑھا: "تُخَيَّلُ" تا کے ساتھ (6)، اور اسے عصا اور رسیوں کی طرف پھیرا؛ کیونکہ وہ مؤنث ہیں۔ اس کی وجہ یہ تھی کہ انہوں نے لاٹھیوں پر پارہ ملا تھا، چنانچہ جب ان پر سورج کی تپش پڑی تو وہ تڑپنے اور حرکت کرنے لگیں (7)۔ الکلبی نے کہا:

(1) تفسیر رازی 22/81۔ (2) تفسیر بغوی 3/224۔ (3) القراءات الشاذہ ص 88، اور اسے عیسیٰ کی طرف منسوب کیا۔ (4) اعراب القرآن للنحاس 3/48۔ (5) تفسیر رازی 22/83۔ (6) ابن ذکوان کی قرات (جو ابن عامر کے راوی ہیں) اور یعقوب سے روح کی قرات تیسر ص 152 اور نشر 2/321 میں۔ (7) تفسیر بغوی 3/224۔

Surah Taha: Verses 65 - 71 100

It was made to appear to Moses that the earth was [covered with] snakes, and that they were moving on their bellies (1). It was [also] read: "takhayyala" (imagined) in the sense of imagining, and its method is the method of "takhayyalu" (2). Whoever read it with a "yā" (yukhayyilu - it makes one imagine) refers it back to the trickery (3). It was also read: "nukhayyilu" (we make it appear) with a "nūn"; meaning that God is the one making it appear so, as a trial and tribulation (4). It was said: The subject is "annahā tas'ā" (that they were moving), so "anna" is in the nominative case (raf'), meaning: their moving was made to appear to him; this was stated by Al-Zajjaj (5). Al-Farra' (6) claimed that its position is the accusative case (nasb); meaning: "bi-annahā" (by the fact that they), then the preposition "bi" was omitted. The meaning in the first case is: it appeared to him because of their magic and trickery until he thought they were moving. Al-Zajjaj said (7): Whoever read it with a "tā" (tukhayyalu - it/they were made to appear) placed "anna" in the accusative case (nasb), meaning: it was made to appear to him as possessing movement. He said: It is possible for it to be in the nominative case (raf') as a substitute (badal) for the pronoun in "tukhayyalu," which refers back to the ropes and staffs, and the substitution here is an "appositional substitute" (badal ishtimal). And "tas'ā" means: walking/moving. His (the Exalted) saying: {And Moses felt a fear within himself} means: he concealed it. It was said: he found/felt. It was said: he perceived, i.e., from the snakes, and that is according to what occurs in human nature as mentioned previously (8). It was said: he feared that the people would be tempted (tested) before he could throw his staff. And it was said: he feared, when the revelation to throw the staff was delayed, that the people would disperse before that and be tempted (9). Some people of truth (mystics/scholars) said: The reason was that when Moses, peace be upon him, met...

(1) Al-Waseet by Al-Wahidi 3/214. (2) Al-Samin attributed it in Al-Durr Al-Masun 8/73 to Abu Al-Sammal. (3) Tafsir Al-Baghawi 3/224. (4) Al-Kashshaf 2/544, and Abu Hayyan attributed it in Al-Bahr 6/259 to Abu Haywah. (5) In Ma'ani Al-Qur'an 3/366. (6) In Ma'ani Al-Qur'an 2/186, and the author quoted him via Al-Nahhas in I'rab Al-Qur'an 3/48. (7) In Ma'ani Al-Qur'an 3/366, and the author quoted him via Al-Nahhas. (8) Pp. 67-68 of this volume. (9) I'rab Al-Qur'an by Al-Nahhas 3/48, and Tafsir Al-Razi 22/84.

सूरा ता-हा: आयत 65 - 71 100

मूसा को ऐसा दिखाया गया कि धरती सांपों से भरी है, और वे अपने पेट के बल चल रहे हैं (1)। इसे "तखय्यला" (कल्पना की गई) के अर्थ में भी पढ़ा गया है, और इसका तरीका "तखय्यलु" का तरीका है (2)। जिसने इसे "या" (युखय्यिलु - वह कल्पना करवाता है) के साथ पढ़ा, उसने इसे चाल/मक्र की ओर संदर्भित किया (3)। इसे "नुन" के साथ "नुखय्यिलु" (हम उसे दिखाते हैं) भी पढ़ा गया है; इस आधार पर कि अल्लाह ही दिखाने वाला है, परीक्षा और आज़माइश के तौर पर (4)। कहा गया है कि: कर्ता "अन्नहा तस'आ" (कि वे चल रहे थे) है, तो "अन्न" रफ़ (प्रथमा विभक्ति) की स्थिति में है, यानी: उनका चलना उन्हें दिखाया गया; यह अल-ज़ज्जाज ने कहा है (5)। अल-फ़र्रा (6) का दावा है कि इसका स्थान नसब (द्वितीया विभक्ति) का है; यानी: "बि-अन्नहा", फिर "बि" को हटा दिया गया। पहले पक्ष में अर्थ यह है: उनके जादू और चाल की वजह से उन्हें ऐसा लगा यहाँ तक कि उन्होंने सोचा कि वे चल रहे हैं। अल-ज़ज्जाज ने कहा (7): जिसने इसे "ता" (तुखय्यलु - वह/वे दिखाए गए) के साथ पढ़ा, उसने "अन्न" को नसब की स्थिति में रखा, यानी: उसे चलने वाले के रूप में दिखाया गया। उन्होंने कहा: यह "तुखय्यलु" में सर्वनाम के बदले (बदल) के रूप में रफ़ की स्थिति में होना संभव है, जो रस्सियों और लाठियों की ओर लौटता है, और यहाँ बदल "बदल-ए-इश्तिमाल" है। और "तस'आ" का अर्थ है: चलना। अल्लाह तआला का कथन: {तो मूसा ने अपने मन में एक प्रकार का भय पाया} यानी: उन्होंने इसे छिपा लिया। कहा गया: पाया। कहा गया: महसूस किया, यानी सांपों से, और यह मानव स्वभाव में होने वाली बातों के अनुसार है जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है (8)। कहा गया: वे डर गए कि कहीं लोग अपनी लाठी फेंकने से पहले गुमराह (आज़माइश में) न हो जाएं। और कहा गया: वे तब डरे जब लाठी फेंकने की वही (प्रकाशना) में देरी हुई, कि कहीं लोग उससे पहले ही तितर-बितर न हो जाएं और आज़माइश में पड़ जाएं(9)। हक़ीक़त वालों (विद्वानों) में से कुछ ने कहा: कारण यह था कि जब मूसा अलैहिस्सलाम मिले...

(1) अल-वसीत, अल-वाहिदी द्वारा 3/214। (2) अल-समीन ने अल-दुर अल-मसून 8/73 में इसे अबू अल-समाल से जोड़ा है। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 3/224। (4) अल-कश्शाफ़ 2/544, और अबू हय्यान ने अल-बहर 6/259 में इसे अबू हयवाह से जोड़ा है। (5) मआनी अल-क़ुरआन में 3/366। (6) मआनी अल-क़ुरआन में 2/186, और लेखक ने इसे अल-नहहास के माध्यम से एराब अल-क़ुरआन 3/48 में उद्धृत किया है। (7) मआनी अल-क़ुरआन 3/366 में, और लेखक ने इसे अल-नहहास के

माध्यम से उद्धृत किया है। (8) इस भाग के पृष्ठ 67-68। (9) एराब अल-क़ुरआन, अल-नहहास द्वारा 3/48, और तफ़सीर अल-राज़ी 22/84।

سورہ طہٰ: آیات ۶۵ - ۷۱ ۱۰۰

موسیٰ علیہ السلام کو یہ دکھایا گیا کہ زمین سانپوں سے بھری ہوئی ہے، اور وہ اپنے پیٹ کے بل چل رہے ہیں (۱)۔ اور اسے "تَخَيَّلَ" بھی پڑھا گیا ہے جس کے معنی تخیل (خیال کرنا) کے ہیں، اور اس کا طریقہ "تَخَيَّلُ" کا طریقہ ہے (۲)۔ اور جس نے اسے "یا" (يُخَيِّلُ - وہ خیال دلاتا ہے) کے ساتھ پڑھا، اس نے اسے مکر و فریب کی طرف لوٹایا (۳)۔ اور "نُخَيِّلُ" (ہم دکھاتے ہیں) نون کے ساتھ بھی پڑھا گیا ہے؛ اس بنیاد پر کہ اللہ ہی دکھانے والا ہے، آزمائش اور ابتلا کے لیے (۴)۔ اور کہا گیا ہے کہ: فاعل "أَنَّهَا تَسْعَىٰ" ہے، پس "أَنَّ" رفع کی جگہ پر ہے، یعنی: ان کا چلنا انہیں دکھایا گیا، یہ الزجاج نے کہا ہے (۵)۔ اور الفراء (۶) کا دعویٰ ہے کہ اس کا مقام نصب کا ہے؛ یعنی: "بِأَنَّهَا" (اس وجہ سے کہ وہ)، پھر "ب" کو حذف کر دیا گیا۔ اور پہلی صورت میں معنی یہ ہے: ان کے جادو اور مکر کی وجہ سے انہیں مشابہت دی گئی یہاں تک کہ انہوں نے گمان کیا کہ وہ چل رہے ہیں۔ اور الزجاج نے کہا (۷): جس نے اسے "تا" (تُخَيَّلُ - وہ دکھائے گئے) کے ساتھ پڑھا اس نے "أَنَّ" کو نصب کے مقام پر رکھا، یعنی: وہ حرکت کرنے والی چیز کے طور پر دکھائے گئے۔ انہوں نے کہا: یہ جائز ہے کہ "تُخَيَّلُ" میں ضمیر کے بدل کے طور پر رفع کے مقام پر ہو، جو رسیوں اور لاٹھیوں کی طرف لوٹ رہی ہے، اور یہاں بدل "بدلِ اشتمال" ہے۔ اور "تَسْعَىٰ" کے معنی ہیں: چلنا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَأَوْجَسَ فِي نَفْسِهِ خِيفَةً مُوسَىٰ﴾ یعنی: انہوں نے (ڈر کو) دل میں چھپایا۔ اور کہا گیا: پایا۔ اور کہا گیا: محسوس کیا، یعنی سانپوں سے، اور یہ انسانی فطرت پر پیش آنے والی باتوں کے مطابق ہے جیسا کہ پہلے ذکر ہوا (۸)۔ اور کہا گیا: ڈرے کہ لوگ اپنی لاٹھی ڈالنے سے پہلے فتنے میں نہ پڑ جائیں۔ اور کہا گیا: اس وقت ڈرے جب لاٹھی ڈالنے کی وحی میں

تاخیر ہوئی کہ کہیں لوگ اس سے پہلے ہی منتشر نہ ہو جائیں اور فتنے میں پڑ جائیں (۹)۔ اور بعض اہل حقائق نے کہا: اس کی وجہ یہ تھی کہ جب موسیٰ علیہ السلام کا آمنا سامنا ہوا...

(۱) الوسیط للواحدی ۳/۲۱۴۔ (۲) السمین نے الدر المصون ۸/۷۳ میں اسے ابوالسمال کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۳) تفسیر البغوی ۳/۲۲۴۔ (۴) الکشاف ۲/۵۴۴، اور ابو حیان نے البحر ۶/۲۵۹ میں اسے ابوحیوہ کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۵) معانی القرآن میں ۳/۳۶۶۔ (۶) معانی القرآن میں ۲/۱۸۶، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۳/۴۸ میں نقل کیا ہے۔ (۷) معانی القرآن ۳/۳۶۶ میں، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ (۸) ص ۶۸-۶۷ اسی حصے کا۔ (۹) اعراب القرآن للنحاس ۳/۴۸، اور تفسیر الرازی ۲۲/۸۴۔

Surah Ta-Ha: Verses 65 - 71 [Page 101]

...to the magicians and said to them: "Woe to you! Do not invent a lie against Allah, lest He should destroy you by a punishment" [Ta-Ha: 61]. He turned around, and there was Gabriel on his right. He said to him: "O Moses, be gentle with the friends of Allah." Moses said: "O Gabriel, these are magicians who have come with great magic to nullify the miracle, support the religion of Pharaoh, and reject the religion of Allah, and you say: be gentle with the friends of Allah!" Gabriel replied: "From this hour until the afternoon prayer they are with you, and after the afternoon prayer they will be in Paradise." When he said this to him, Moses felt fear within himself, and the thought occurred to him: "How do I know what Allah's knowledge of me is? Perhaps I am now in a state, and Allah's knowledge of me is otherwise, just as these people were." When Allah knew what was in his heart, He revealed to him: "Fear not, surely you will be the uppermost." [Ta-Ha: 68], meaning: the victor over them in this world, and in the high ranks in Paradise, because of the prophethood and choice that Allah has bestowed upon you.

The origin of "Khifah" (fear) is "Khawfah"; the 'w' (waw) changed to 'y' (yaa) due to the kasra (vowel 'i') under the 'kh'. (1)

His Almighty's saying: "And throw what is in your right hand; it will swallow up what they have crafted." He did not say: "Throw your staff." It is possible that this was to belittle it, meaning: do not care about the abundance of their ropes and sticks, and throw that single, small-bodied little stick in your right hand, for by Allah's power it will swallow them despite its oneness and their multiplicity, and its smallness and their greatness. And it is possible that it was to glorify it, meaning: do not pay attention to these many large bodies, for in your right hand is something greater than all of them, and these, despite their number, are the least and most insignificant thing compared to it; so throw it, it will swallow them by Allah's permission and obliterate them. (2)

And "talqaf" (swallow) is in the jussive mood (jazm) as the result of the command, as if it said: "If you throw it, it will swallow," meaning it takes and gulps.

Al-Sulami and Hafs read it as "talqaf" with a sukūn on the lam; from "laqifa yalqafu laqfan". Ibn Dhakwan, Abu Haywah al-Shami, and Yahya bin al-Harith read it as "talaqqafu" by omitting the 't' and raising the 'f' (dhamma), meaning "it will indeed swallow". (3)

(1) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/49. (2) Tafsir al-Razi 22/84. (3) Recitation of Hafs on the authority of 'Asim and recitation of Ibn Dhakwan on the authority of Ibn 'Amir in al-Sab'ah p. 420, and al-Taysir p. 112.

सूरह ता-हा: आयत 65 - 71 [पृष्ठ 101]

...जादूगरों से और उनसे कहा: "धिक्कार है तुम पर! अल्लाह पर झूठ मत गढ़ो, वरना वह तुम्हें एक अज़ाब (दंड) से नष्ट कर देगा" [ता-हा: 61] । वह मुड़े, तो देखा कि उनके दाहिनी ओर जिब्रील थे। उन्होंने उनसे कहा: "हे मूसा, अल्लाह के दोस्तों के साथ नरमी बरतो।" मूसा ने कहा: "हे जिब्रील, ये जादूगर हैं जो चमत्कार को झुठलाने, फिरौन के धर्म का समर्थन करने और अल्लाह के धर्म को नकारने के लिए महान जादू लेकर आए हैं, और आप कहते हैं: अल्लाह के दोस्तों के साथ नरमी बरतो!" जिब्रील ने उत्तर दिया: "इस घड़ी से लेकर अस्र की नमाज़ तक वे आपके पास हैं, और अस्र की नमाज़ के बाद वे जन्नत में होंगे।" जब उन्होंने उनसे यह कहा, तो मूसा के मन में डर पैदा हुआ, और उनके मन में विचार आया: "मुझे क्या पता कि मेरे बारे में अल्लाह का ज्ञान क्या है? शायद मैं अब एक स्थिति में हूँ, और मेरे बारे में अल्लाह का ज्ञान इसके विपरीत है, जैसा कि इन लोगों के साथ था।" जब अल्लाह ने उनके दिल की बात जान ली, तो उसने उनकी ओर वह्य (ईश्वरीय संदेश) भेजी: "डरो मत, निश्चय ही तुम ही विजयी रहोगे।" [ता-हा: 68], अर्थात: इस दुनिया में उन पर हावी होने वाले, और जन्नत में ऊँचे दर्जों वाले, उस नबूवत (पैग़ंबरी) और चयन के कारण जो अल्लाह ने तुम्हें प्रदान किया है।

"ख़ीफ़ह" (डर) का मूल "ख़ौफ़ह" है; 'व' (वाव) 'य' (या) में बदल गया क्योंकि 'ख़' के नीचे कसरा (इ की मात्रा) है। (1)

अल्लाह तआला का कथन: "और जो तुम्हारे दाहिने हाथ में है उसे फेंक दो; वह उसे निगल लेगा जो उन्होंने बनाया है।" उन्होंने यह नहीं कहा: "अपनी लाठी फेंको।" यह संभव है कि यह उसे छोटा दिखाने के लिए था, अर्थात: उनके रस्सियों और लाठियों की अधिकता की परवाह न करें, और अपने दाहिने हाथ में मौजूद उस छोटी सी लकड़ी को फेंक दें, क्योंकि अल्लाह की शक्ति से वह अपनी एकता और उनकी बहुलता, और अपनी लघुता और उनकी विशालता के बावजूद उन्हें निगल लेगी। और यह संभव है कि यह उसकी महिमा बढ़ाने के लिए था, अर्थात: इन बहुत से बड़े शरीरों पर ध्यान न दें, क्योंकि आपके दाहिने हाथ में ऐसी चीज़ है जो उन सबसे महान है, और ये अपनी संख्या के बावजूद उसके सामने सबसे कम और तुच्छ चीज़ हैं; इसलिए इसे फेंक दें, यह अल्लाह की अनुमति से उन्हें निगल लेगी और मिटा देगी। (2)

और "तलक़फ़" (निगलना) हुक्म (आदेश) के जवाब के रूप में जज़्म (शांत स्वर) में है, जैसे कि कहा गया हो: "यदि तुम इसे फेंकोगे, तो यह निगल लेगा," यानी यह लेता है और गटक जाता है।

अल-सुलमी और हफ़्स ने इसे लाम पर सुकून के साथ "तलक़फ़" पढ़ा है; "लक़िफ़ा यलक़फ़ु लक्फ़न" से। इब्न धकवान, अबू हयवाह अल-शामी और याह्या बिन अल-हारिस ने 'त' को हटाकर और 'फ़' को रफ़अ (धम्मा) के साथ "तलक़्फ़ु" पढ़ा है, जिसका अर्थ है "वह वास्तव में निगल लेगी"। (3)

(1) नह़ास द्वारा इराब अल-कुरान 3/49। (2) तफ़सीर अल-राज़ी 22/84। (3) आसिम की रिवायत में हफ़्स की क़िरात और इब्न आमिर की रिवायत में इब्न धकवान की क़िरात, अल-सबअ पृष्ठ 420 में, और अल-तयसीर पृष्ठ 112।

سورہ طہٰ: آیات 65 - 71 [صفحہ 101]

...جادوگروں کو اور ان سے کہا: "تم پر افسوس! اللہ پر جھوٹ مت گھڑو، کہیں وہ تمہیں کسی عذاب سے ہلاک نہ کر دے" [طہٰ: 61]۔ وہ مڑے، تو دیکھا کہ ان کے دائیں جانب جبرائیل تھے۔ انہوں نے ان سے کہا: "اے موسیٰ، اللہ کے دوستوں کے ساتھ نرمی برتیں۔" موسیٰ نے کہا: "اے جبرائیل، یہ جادوگر ہیں جو معجزے کو باطل کرنے، فرعون کے دین کی حمایت کرنے، اور اللہ کے دین کو رد کرنے کے لیے بڑا جادو لے کر آئے ہیں، اور آپ کہتے ہیں: اللہ کے دوستوں کے ساتھ نرمی برتیں!" جبرائیل نے جواب دیا: "اس گھڑی سے عصر کی نماز تک وہ آپ کے پاس ہیں، اور عصر کی نماز کے بعد وہ جنت میں ہوں گے۔" جب انہوں نے ان سے یہ کہا، تو موسیٰ نے اپنے جی میں ڈر محسوس کیا، اور ان کے دل میں خیال آیا: "مجھے کیا معلوم کہ میرے بارے میں اللہ کا علم کیا ہے؟ شاید میں اب ایک حالت میں ہوں، اور میرے بارے میں اللہ کا علم اس کے خلاف ہو، جیسا کہ ان لوگوں کا حال تھا۔" جب اللہ نے ان کے دل کی بات جان لی، تو اللہ نے ان کی طرف وحی بھیجی: "ڈرو نہیں، یقیناً تم ہی غالب رہو گے" [طہٰ: 68]، یعنی: دنیا میں ان پر غالب آنے والے، اور جنت کے بلند درجات میں، اس نبوت اور انتخاب کی وجہ سے جو اللہ نے تمہیں عطا کیا ہے۔

لفظ "خیفہ" (ڈر) کی اصل "خوفہ" ہے؛ خاء کے نیچے کسرہ (زیر) کی وجہ سے 'واؤ' 'یاء' میں بدل گئی۔ (1)

اللہ تعالیٰ کا قول: "اور جو تمہارے دائیں ہاتھ میں ہے اسے ڈال دو؛ وہ ان کی بناوٹ کو نگل لے گا۔" انہوں نے یہ نہیں کہا: "اپنی لاٹھی ڈال دو۔" ممکن ہے کہ یہ اسے چھوٹا ظاہر کرنے کے لیے ہو، یعنی: ان کی رسیوں اور لاٹھیوں کی کثرت کی پرواہ نہ کریں، اور اپنے دائیں ہاتھ میں موجود اس

اکیلی چھوٹی سی لکڑی کو ڈال دیں، کیونکہ وہ اللہ کی قدرت سے اپنی وحدت اور ان کی کثرت، اور اپنی چھوٹائی اور ان کی بڑائی کے باوجود انہیں نگل لے گی۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ یہ اس کی عظمت کے لیے ہو، یعنی: ان کثیر بڑے اجسام کی فکر نہ کریں، کیونکہ آپ کے دائیں ہاتھ میں ایسی چیز ہے جو ان سب سے بڑھ کر ہے، اور یہ اپنی کثرت کے باوجود اس کے سامنے نہایت کم اور حقیر چیز ہیں؛ پس اسے ڈال دیں، یہ اللہ کے حکم سے انہیں نگل لے گی اور مٹا دے گی۔ (2)

اور "تلْقَفْ" جزم کے ساتھ امر کا جواب ہے، گویا کہ کہا گیا ہو: "اگر تم اسے ڈالو گے تو وہ نگل لے گا،" یعنی وہ پکڑتا ہے اور نگل جاتا ہے۔

السلمی اور حفص نے اسے لام کے سکون کے ساتھ "تلْقَفْ" پڑھا ہے؛ "لَقِفَ يَلْقَفُ لَقْفاً" سے۔ ابن ذکوان، ابو حیوہ الشامی اور یحییٰ بن الحارث نے ایک 'ت' کے حذف اور 'ف' کے رفع (پیش) کے ساتھ "تَلَقَّفُ" پڑھا ہے، اس معنی میں کہ "پس وہ یقیناً نگل لے گی"۔ (3)

(1) اعراب القرآن للنحاس 49/3۔ (2) تفسیر الرازی 22/ 84۔ (3) عاصم کے راوی حفص کی قرأت اور ابن عامر کے راوی ابن ذکوان کی قرأت السبعہ ص 420، اور التیسیر ص 112 میں۔

Surah Ta-Ha: Verses 65 - 71 Page 102

And the address is to Moses. And it was said: to the staff. And al-laqf (catching): is taking quickly; it is said: laqiftu ash-shay' (I caught the thing) - with a kasra - al-qafuhu laqfan, and I also caught it (talaq-qaftuhu), meaning: I took it quickly. On the authority of Ya'qub: it is said: a man who is laqifun thaqifun, meaning: light and skillful. And al-laqaf - with vowels (tahrik) -: the falling of a wall. And the basin has caught (laqifa) laqafan, meaning: it collapsed from its bottom and widened (1). And talaq-qaf, talaq-qam, and talah-ham have the same meaning. And it has already passed in "Al-A'raf" (2). Laqimtu al-luqmata (I swallowed the morsel) with kasra - laqman, and talaq-qamtuha: if I swallowed it leisurely. And likewise lahimtu-hu with kasra: if he swallowed it (3).

{MA SANAU} meaning: that which they made, and likewise {INNAMA SANAU} meaning: indeed, that which they made. {KAYDU} with raf' (nominative case) {SIHRIN} with kasra on the sin and sukun on the ha, and it is the reading of the Kufans except for 'Asim (4). In it are two aspects: One: that the 'plot' (al-kaydu) is added (in genitive construction) to 'sorcery' (as-sihr) based on following, without estimating a deletion. The second: that there is a deletion in the speech, meaning: the plot of one possessing sorcery (5). The rest read: "KAYDA" (6) in the nasb (accusative case) by the falling of the 'making' (al-sun') upon it, and "MA" is restrictive (kaffa), and a 'ha' is not suppressed. "SAHIRIN" with addition (genitive). And the plot, in reality according to this reading, is added to the sorcerer, not to the sorcery. And it is permissible to open the 'anna' (to read it as anna) with the meaning: because what they made is the plot of a sorcerer (7).

{WALA YUFLIHU AS-SAHIRU HAYTHU ATA} meaning: the sorcerer will not succeed nor be saved wherever he comes from the earth. And it was said:

Footnotes: (1) Al-Sihah (laqafa). And Ya'qub: is Ibn al-Sikkit, and his statement in Islah al-Mantiq p. 74. And his statement: thaqif laqif; it was restricted by al-Fayruzabadi in al-Qamus (laqafa) with fatha, and kataf, and amir. (2) 9/297 - 298. (3) Al-Sihah (laqama) and (lahama). (4) Al-Sab'a p. 421, and Al-Taysir p. 152. (5) Tafsir al-Razi 22/85. (6) The appearance of the phrase suggests that the reading of "Kayda" in the accusative case is from the mutawatir (widely transmitted) readings, but it is an anomalous (shadhdh) reading, read by Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him) and Abu 'Imran al-Juni. Zad al-Masir 5/306, and al-Muharrar al-Wajiz 4/52. (7) I'rab al-

Qur'an by al-Nahhas 3/49. And his statement: it is permissible to open "anna" means in language, not in recitation.

सूरा ता-हा: आयतें 65 - 71 पृष्ठ 102

और संबोधन मूसा को है। और कहा गया: लाठी को। और अल-लक़्फ़ (पकड़ना): जल्दी से लेना है; कहा जाता है: लक़िफ़्तु अल-शय' (मैंने चीज़ पकड़ ली) - कसरा के साथ - अल-क़फ़ुहु लक़फ़न, और मैंने इसे तलाक़-क़फ़्तुहू भी कहा, जिसका अर्थ है: मैंने इसे जल्दी से ले लिया। याकूब के अधिकार पर: कहा जाता है: एक आदमी जो लक़िफ़ुन थक़िफ़ुन है, यानी: फुर्तीला और कुशल। और अल-लक़फ़ - हरकत (vowels) के साथ -: दीवार का गिरना। और हौज लक़िफ़ा लक़फ़न, यानी: वह अपने तल से ढह गया और चौड़ा हो गया (1)। और तलाक़-क़फ़, तलाक़-क़म, और तलाह-हम एक ही अर्थ रखते हैं। और यह "अल-अराफ़" (2) में पहले ही गुज़र चुका है। लक़िमतु अल-लुक़्मता (मैंने निवाला निगल लिया) कसरा के साथ - लक़्मन, और तलाक़-क़मतुहा: यदि मैंने उसे फुर्सत में निगल लिया। और इसी तरह लहिमतु-हू कसरा के साथ: यदि उसने उसे निगल लिया (3)।

{मा सन'ऊ} अर्थात: जो उन्होंने बनाया, और वैसे ही {इन्नमा सन'ऊ} अर्थात: वास्तव में, जो उन्होंने बनाया। {कैदु} रफ़्अ (कर्ता कारक) के साथ {सिहरिन} 'सीन' पर कसरा और 'हा' पर सुकून के साथ, और यह आसिम (4) को छोड़कर कूफ़ियों का क़िरात (पढ़ने का तरीका) है। इसमें दो पहलू हैं: पहला: यह कि 'साजिश' (अल-कैदु) को बिना किसी विलोपन का अनुमान लगाए अनुगमन पर 'जादू' (अस-सिह्र) से जोड़ा गया है। दूसरा: यह कि भाषण में विलोपन है, अर्थात: जादू रखने वाले की साजिश (5)। बाकी लोगों ने पढ़ा: "कैदा" (6) नसब (कर्म कारक) में उस पर 'बनाने' (अल-सुन') के गिरने से, और "मा" प्रतिबन्धक (काफ़्फ़ा) है, और 'हा' को दबाया नहीं गया है। "साहिरिन" इज़ाफ़त (genitive) के साथ। और इस क़िरात के अनुसार साजिश वास्तव में जादूगर से जुड़ी है, न कि जादू से। और 'अन्ना' को फ़त्हा के साथ पढ़ना जायज़ है (अन्ना के रूप में) इस अर्थ के साथ: क्योंकि जो उन्होंने बनाया वह जादूगर की साजिश है (7)।

{वला युफ़्लिहु अस-साहिरु हैसु अता} अर्थात: जादूगर सफल नहीं होगा और न ही बचेगा, चाहे वह पृथ्वी पर कहीं से भी आए। और कहा गया:

पाद-टिप्पणियाँ: (1) अल-सिहाह (लक़फ़ा)। और याकूब: इब्न अल-सिक्किट है, और उसका कथन इस्लाह अल-मंतिक पृष्ठ 74 में है। और उसका कथन: थक़िफ़ लक़िफ़; इसे अल-फ़ैरुज़ाबादी ने अल-क़ामूस (लक़फ़ा) में फ़त्हा, और कतफ़, और अमीर के साथ सीमित किया है। (2) 9/297 - 298। (3) अल-सिहाह (लक़मा) और (लहमा)। (4) अल-सबा पृष्ठ 421, और अल-तयसीर पृष्ठ 152। (5)

तफ़सीर अल-राज़ी 22/85। (6) वाक्यांश की उपस्थिति से पता चलता है कि नसब के मामले में "कैदा" का पढ़ना मुतवातिर (व्यापक रूप से प्रसारित) क़िरात में से है, लेकिन यह एक असामान्य (शाज़) क़िरात है, जिसे इब्न मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) और अबू इमरान अल-जौनी ने पढ़ा है। ज़ाद अल-मसीर 5/306, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/52। (7) अल-नहहास द्वारा इ'राब अल-कुरान 3/49। और उनका कथन: "अन्ना" को खोलना (फ़त्हा देना) जायज़ है, भाषा में है, तिलावत में नहीं।

سورہ طہٰ: آیات 65 - 71 صفحہ 102

اور خطاب موسیٰ علیہ السلام سے ہے۔ اور کہا گیا: لاٹھی سے۔ اور اللَّقْف: جلدی سے پکڑنا؛ کہا جاتا ہے: لَقِفْتُ الشیء - کسرہ کے ساتھ - أَلْقَفُه لَقْفاً، اور تَلَقَّفْتُه بھی، یعنی: میں نے اسے جلدی سے لے لیا۔ یعقوب سے مروی ہے: کہا جاتا ہے: رجلٌ لَقِفٌ ثَقِفٌ، یعنی: ہلکا پھلکا اور ماہر۔ اور اللَّقَفُ - تحریک (زبر زیر) کے ساتھ -: دیوار کا گرنا۔ اور لَقِفَ الحوضُ لَقَفاً، یعنی: وہ اپنے نیچے سے گر گیا اور وسیع ہو گیا (1)۔ اور تَلَقَّف، تَلَقَّم، اور تَلَهَّم ہم معنی ہیں۔ اور یہ "الأعراف" (2) میں گزر چکا ہے۔ لَقِمْتُ اللُّقمة کسرہ کے ساتھ لَقْماً، اور تَلَقَّمتُها: جب میں نے اسے مہلت (آہستگی) میں نگل لیا اور اسی طرح لَهِمْتُه کسرہ کے ساتھ: جب اس نے اسے نگل لیا (3)۔

﴿مَا صَنَعُوا﴾ یعنی: جو کچھ انہوں نے بنایا، اور اسی طرح ﴿إِنَّمَا صَنَعُوا﴾ یعنی: بے شک جو کچھ انہوں نے بنایا۔ ﴿كَيْدُ﴾ رفع (پیش) کے ساتھ ﴿سِحْرٍ﴾ سین کے نیچے کسرہ اور حا کے سکون کے ساتھ، اور یہ عاصم (4) کے علاوہ کوفیوں کی قرات ہے۔ اس میں دو پہلو ہیں: ایک یہ کہ 'کید' (چال) کی اضافت 'سحر' (جادو) کی طرف اتباع کی بنا پر ہے بغیر کسی حذف کے تقدیر کے۔ دوسرا یہ کہ کلام میں حذف ہے، یعنی: جادو والے کی چال (5)۔ اور باقیوں نے پڑھا: "كَيْدَ" (6) نصب (زبر) کے ساتھ اس پر صنع کے واقع ہونے کی وجہ سے، اور "ما" کافہ ہے، اور 'ہا' کی ضمیر پوشیدہ نہیں ہے۔ "ساحرٍ" اضافت کے ساتھ۔ اور اس قرات کے مطابق حقیقت میں کید کی اضافت ساحر کی طرف ہے، سحر کی طرف نہیں۔ اور "أنَّ" کو فتحہ (زبر) کے ساتھ پڑھنا جائز ہے اس معنی پر کہ: اس لیے کہ جو انہوں نے بنایا وہ جادوگر کی چال ہے (7)۔

﴿وَلَا يُفْلِحُ السَّاحِرُ حَيْثُ أَتَى﴾ یعنی: جادوگر کامیاب نہیں ہوگا اور نہ ہی نجات پائے گا زمین میں جہاں سے بھی آئے۔ اور کہا گیا:

حواشی: (1) الصحاح (لقف)۔ اور یعقوب: ابن السکیت ہے، اور ان کا قول اصلاح المنطق ص 74 میں ہے۔ اور ان کا قول: ثقف لقف؛ اسے فیروز آبادی نے القاموس (لقف) میں فتحہ، کتف اور امیر کے ساتھ مقید کیا ہے۔ (2) 297/9 - 298۔ (3) الصحاح (لقم) اور (لهم)۔ (4) السبعة ص 421، اور التیسیر ص 152۔ (5) تفسیر الرازی 85/22۔ (6) عبارت کے ظاہر سے یہ وہم ہوتا ہے کہ "کید" کو نصب کے ساتھ پڑھنا متواتر قرات میں سے ہے، لیکن یہ ایک شاذ قرات ہے، جسے ابن مسعود رضی اللہ عنہ اور ابو عمران الجونی نے پڑھا ہے۔ زاد المسیر 306/5، اور المحرر الوجیز 52/4۔ (7) إعراب القرآن للنحاس 49/3۔ اور ان کا قول: "أن" کو فتحہ دینا جائز ہے، یعنی لغت میں، تلاوت میں نہیں۔

...where he contrived. The ruling on the magician and the meaning of magic was previously mentioned in "Al-Baqarah"; so reflect on it there (1). The Almighty's saying: {So the magicians fell down prostrate} because of the great matter and the breaking of normal laws they saw in the staff. It swallowed all the ropes and staffs they had used as a trick, and it was a load for three hundred camels. Then it returned to being a staff, and no one knows where the ropes and staffs went except for God Almighty (2). This meaning and the matter of the staff were fully discussed in "Al-A'raf" (3). {They said, "We believe in the Lord of Aaron and Moses." * He (Pharaoh) said, "Do you believe in him..."} i.e., in him. It is said: "Amana lahu" (believed for him) and "Amana bihi" (believed in him). An example is: {But none believed in Moses except some youths...} [Yunus: 83]. In "Al-A'raf", he said: {You believed in him before I gave you permission} [Verse: 123]. This is a denial from him to them, meaning: you overstepped and did what I did not command you to do. {Indeed, he is your chief who taught you magic.} That is, your leader in instruction. He only overcame you because he is more skilled at it than you. Pharaoh only intended by this statement to confuse the people so that they would not follow them and believe as they did. Otherwise, Pharaoh knew they had not learned from Moses; rather, they had been taught magic before Moses' arrival and birth (4). {I will surely cut off your hands and your feet on opposite sides and I will surely crucify you on the trunks of palm trees} i.e., on the trunks of palm trees (5). Suwayd bin Abi Kahil said: "They crucified the Abdi on the trunk of a palm tree ... so Shayban did not sneeze except with an ajda' (one with a cut nose)" (6). So he cut and crucified until they died, may God Almighty have mercy on them. Ibn Muhaysin recited here and in "Al-A'raf" [Verse: 124]: "la-aqta'anna" (I will surely cut) and "la-usallibannakum" (I will surely crucify you).

---

(1) 2/272 and beyond. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/49. (3) 9/297 - 298. (4) Tafsir Abi al-Layth 2/349 similarly. (5) Majaz al-Qur'an 2/23, and Tafsir al-Tabari 16/115. (6) Amali Ibn al-Shajari 2/606, and al-Basri attributed it in his Hamasa 1/80 to Qurad bin Hanash al-Sardi. Al-ajda': the one with a cut nose. Sharh Abyat al-Mughni by al-Baghdadi 4/62.

...जहाँ उसने युक्ति की। जादूगर का फैसला और जादू का अर्थ "अल-बक़रह" में पहले ही बताया जा चुका है; तो वहाँ उस पर विचार करें (1)। अल्लाह तआला का कथन: {तो जादूगर सजदे में गिर गए} क्योंकि उन्होंने लाठी में महान बात और आदतों के उल्लंघन को देखा, क्योंकि उसने उन सभी रस्सियों और लाठियों को निगल लिया था जिनसे उन्होंने चाल चली थी, और वह तीन सौ ऊँटों का भार था। फिर वह एक लाठी बन गई, और अल्लाह तआला के अलावा कोई नहीं जानता कि वे रस्सियाँ और लाठियाँ कहाँ गईं (2)। यह अर्थ और लाठी का मामला "अल-अराफ़" (3) में पूरी तरह से चर्चा किया गया है। {उन्होंने कहा, "हम हारून और मूसा के रब पर ईमान लाए।" * उसने (फ़िरऔन) कहा, "क्या तुम उस पर ईमान लाए..."} यानी, उसमें। यह कहा जाता है: "आमन लहू" (उसके लिए ईमान लाया) और "आमन बिही" (उसमें ईमान लाया)। इसका उदाहरण है: {परन्तु मूसा पर उसकी अपनी कौम के कुछ युवकों के सिवा कोई ईमान न लाया...} [यूनुस: 83]। "अल-अराफ़" में उसने कहा: {क्या तुम उस पर ईमान ले आए इससे पहले कि मैं तुम्हें अनुमति देता} [आयत: 123]। यह उसकी ओर से उन पर इनकार है, अर्थात: तुमने सीमा पार कर दी और वह किया जिसका मैंने तुम्हें आदेश नहीं दिया था। {निश्चय ही वह तुम्हारा बड़ा है जिसने तुम्हें जादू सिखाया है।} यानी, शिक्षण में तुम्हारा प्रमुख। वह केवल इसलिए तुम पर हावी हुआ क्योंकि वह तुमसे इसमें अधिक कुशल है। फ़िरऔन ने इस कथन से केवल लोगों को भ्रमित करना चाहा ताकि वे उनका अनुसरण न करें और उनके जैसा ईमान न लाएँ। अन्यथा, फ़िरऔन जानता था कि उन्होंने मूसा से नहीं सीखा था; बल्कि, उन्हें मूसा के आने और जन्म से पहले ही जादू सिखाया जा चुका था (4)। {मैं अवश्य ही तुम्हारे हाथ और तुम्हारे पैर विपरीत दिशाओं से काट दूँगा और तुम्हें खजूर के तनों पर सूली पर चढ़ा दूँगा} यानी, खजूर के तनों पर (5)। सुवैद बिन अबी काहिल ने कहा: "उन्होंने अब्दी को खजूर के तने पर सूली पर चढ़ा दिया ... इसलिए शैबान ने केवल कटे हुए नाक (अजदअ) के साथ छींका" (6)। तो उसने काटा और सूली पर चढ़ाया यहाँ तक कि वे मर गए, अल्लाह तआला उन पर रहम करे। इब्न मुहैसिन ने यहाँ और "अल-अराफ़" [आयत: 124] में पढ़ा: "ला-अक़्तअन्ना" (मैं अवश्य काटूँगा) और "ला-उसल्लिबन्नकुम" (मैं अवश्य तुम्हें सूली पर चढ़ा दूँगा)।

---

(1) 2/272 और उसके बाद। (2) इ'राब अल-क़ुरआन अन-नहहास 3/49। (3) 9/297 - 298। (4) तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/349 इसी तरह। (5) मजाज़ अल-क़ुरआन 2/23, और तफ़सीर अल-तबारी 16/115। (6) अमाली इब्न अल-शजरी 2/606, और अल-बसरी ने इसे अपनी हमासा 1/80 में कुराद

बिन हनश अल-सरदी के नाम किया है। अल-अजदअ: जिसकी नाक कटी हो। शरह अब्यात अल-मुग़नी अल-बग़दादी 4/62।

...جہاں اس نے چال چلی۔ جادوگر کا حکم اور جادو کا معنی "البقرة" میں گزر چکا ہے؛ وہاں اس پر غور کریں (1)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَأُلْقِيَ السَّحَرَةُ سُجَّدًا﴾ (پھر جادوگر سجدے میں گر پڑے) اس لیے کہ انہوں نے لاٹھی میں ایک عظیم معاملہ اور عادت کے خلاف بات دیکھی، کیونکہ اس نے ان تمام رسیوں اور لاٹھیوں کو نگل لیا تھا جن سے انہوں نے دھوکہ دیا تھا، اور وہ تین سو اونٹوں کا بوجھ تھا، پھر وہ ایک لاٹھی بن گئی اور اللہ تعالیٰ کے سوا کوئی نہیں جانتا کہ وہ رسیاں اور لاٹھیاں کہاں گئیں (2)۔ "الاعراف" (3) میں یہ معنی اور لاٹھی کا معاملہ تفصیل سے گزر چکا ہے۔ ﴿قَالُوا آمَنَّا بِرَبِّ هَرُونَ وَمُوسَى * قَالَ آمَنْتُمْ لَهُ﴾ یعنی: اس پر، کہا جاتا ہے: "آمن لہ" اور "آمن بہ"، اور اسی سے ہے: ﴿فَمَا آمَنَ لِمُوسَىٰ إِلَّا ذُرِّيَّةٌ﴾ [یونس: 83]، اور "الاعراف" میں فرمایا: ﴿ءَامَنتُم بِهِ قَبْلَ أَنْ ءَاذَنَ لَكُمْ﴾ [آیت: 123] یہ اس کی طرف سے ان پر انکار ہے، یعنی: تم حد سے بڑھ گئے اور تم نے وہ کام کیا جس کا میں نے تمہیں حکم نہیں دیا تھا۔ ﴿إِنَّهُ لَكَبِيرُكُمُ الَّذِي عَلَّمَكُمُ السِّحْرَ﴾ یعنی: تعلیم میں تمہارا سربراہ۔ وہ تم پر اس لیے غالب آ گیا کیونکہ وہ تم سے زیادہ ماہر ہے۔ فرعون نے اپنی اس بات سے صرف لوگوں کو دھوکے میں ڈالنا چاہا تاکہ وہ ان کے پیچھے نہ چلیں اور ان جیسا ایمان نہ لائیں، ورنہ فرعون جانتا تھا کہ انہوں نے موسیٰ سے نہیں سیکھا، بلکہ وہ موسیٰ کی آمد اور پیدائش سے پہلے ہی جادو سیکھ چکے تھے (4)۔ ﴿فَلَأُقَطِّعَنَّ أَيْدِيَكُمْ وَأَرْجُلَكُم مِّنْ خِلَافٍ وَلَأُصَلِّبَنَّكُمْ فِي جُذُوعِ النَّخْلِ﴾ یعنی: کھجور کے تنوں پر (5)۔ سوید بن ابی کاہل نے کہا: "انہوں نے عبدی کو کھجور کے تنے پر سولی دی ... پس شیبان نے صرف ناک کٹے (اجدع) ہونے کی حالت میں چھینکا" (6) پس اس نے ہاتھ پاؤں کاٹے اور سولی دی یہاں تک کہ وہ مر گئے، اللہ تعالیٰ ان پر

رحم فرمائے۔ ابن محیصن نے یہاں اور "الاعراف" [آیت: 124] میں «فَلَأَقْطَعَنَّ» اور «وَلَأُصَلِّبَنَّكُمْ» پڑھا ہے۔

---

(1) 2/272 اور اس کے بعد۔ (2) اعراب القرآن للنحاس 3/49۔ (3) 9/297 - 298۔ (4) تفسیر ابی اللیث 2/349 اسی طرح۔ (5) مجاز القرآن 2/23، اور تفسیر الطبری 16/115۔ (6) امالی ابن الشجری 2/606، اور بصری نے اسے اپنی حماسہ 1/80 میں قراد بن حنش الصاردی کی طرف منسوب کیا ہے۔ الاجدع: ناک کٹا ہوا۔ شرح ابیات المغنی للبغدادی 4/62۔

١٠٤ Surah Taha: Verses 65 - 76

...with the opening (fatha) of the Alif and the lightening (takhfif); from 'cut' and 'crucified'(1). {And we shall surely know which of us is more severe in punishment and more enduring} meaning: Me or the Lord of Moses(2).

The Almighty's saying: {They said, "Never will we prefer you over what has come to us of clear signs and [over] He who created us. So decree whatever you are to decree. You can only decree [matters of] this worldly life. (72) Indeed, we have believed in our Lord that He may forgive us our sins and what you compelled us to do of magic. And Allah is better and more enduring." (73) Indeed, whoever comes to his Lord as a criminal - indeed, for him is Hell; he will neither die therein nor live. (74) But whoever comes to Him as a believer having done righteous deeds - for those will be the highest degrees (75) Gardens of perpetual residence beneath which rivers flow, wherein they abide eternally. And that is the reward of one who purifies himself. (76)}

The Almighty's saying: {They said} meaning the magicians {Never will we prefer you} i.e., we will not choose you {over what has come to us of clear signs}. Ibn Abbas said: It means of certainty and knowledge(3). Ikrimah and others said: When they prostrated, Allah showed them their places in Paradise during their prostration; that is why they said: "We will never prefer you"(4).

Pharaoh's wife used to ask: Who won? It was said to her: Moses and Aaron won. She said: I believe in the Lord of Moses and Aaron. So Pharaoh sent word to her, saying: Look for the largest rock; if she persists in her words, throw it upon her. When they came to her, she raised her eyes to the sky and saw her home in Paradise, so she persisted in her statement. Allah then took her soul(6), and the rock was thrown upon her body when there was no soul in it(7).

It was said: The leader of the magicians said to one he trusted when he saw what he saw from Moses' staff: Look at...

(1) Anomalous Recitations, p. 88. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/53, and Zad al-Masir 5/307. (3) Al-Baghawi mentioned it in his Tafsir 3/225 without attribution. (4) Al-Wasit by al-Wahidi 3/214 - 215. (5) In the manuscripts: "passed" (marrat), and the established [reading] is from (m). (6) In (kh), (d), (z), (f), and (m): "He snatched her soul," and the established [reading] is from (z). (7) Narrated by al-Tabari 23/115 on the authority of al-Qasim bin Abi Bazza.

१०४ सूरह ताहा: आयतें 65 - 76

... अलिफ के फ़त्हा और तख़फ़ीफ़ के साथ; 'काटने' और 'सूली पर चढ़ाने' से (1)। {और हम निश्चित रूप से जान लेंगे कि हम में से कौन दंड में अधिक कठोर और अधिक स्थायी है} यानी: मैं या मूसा का रब (2)।

अल्लाह का फरमान: {उन्होंने कहा, "हम तुझे उन स्पष्ट प्रमाणों पर जो हमारे पास आ चुके हैं और उस पर जिसने हमें पैदा किया है, कभी वरीयता नहीं देंगे। तो तू जो फ़ैसला करना चाहे कर ले। तू केवल इसी सांसारिक जीवन का फ़ैसला कर सकता है। (72) निःसंदेह हम अपने रब पर ईमान लाए ताकि वह हमारी गलतियों और उस जादू को जो तूने हमसे ज़बरदस्ती कराया है, क्षमा कर दे। और अल्लाह ही उत्तम और सबसे स्थायी है।" (73) जो कोई अपने रब के पास अपराधी बनकर आएगा, उसके लिए जहन्नुम (नरक) है, जिसमें न वह मरेगा और न जिएगा। (74) और जो उसके पास ईमान वाला बनकर आएगा जिसने नेक काम किए होंगे, तो ऐसे ही लोगों के लिए ऊंचे दरजे (पद) हैं (75) सदा रहने वाले बाग (जन्नत) जिनके नीचे नहरें बह रही होंगी, वे उनमें हमेशा रहेंगे। और यह उसका बदला है जो पवित्र हुआ। (76)}

अल्लाह का फरमान: {उन्होंने कहा} यानी जादूगरों ने {हम तुझे कभी वरीयता नहीं देंगे} यानी, हम तुझे नहीं चुनेंगे {उन स्पष्ट प्रमाणों पर जो हमारे पास आ चुके हैं}। इब्न अब्बास ने कहा: इसका अर्थ यकीन और इल्म (ज्ञान) से है (3)। इकरीमा और अन्य ने कहा: जब उन्होंने सजदा किया, तो अल्लाह ने उन्हें उनके सजदे में जन्नत में उनके घर दिखा दिए; इसीलिए उन्होंने कहा: "हम तुझे कभी वरीयता नहीं देंगे" (4)।

फिरौन की पत्नी पूछा करती थी: कौन जीता? उससे कहा गया: मूसा और हारून जीत गए। उसने कहा: मैं मूसा और हारून के रब पर ईमान लाई। फिरौन ने उसके पास आदमी भेजा और कहा: सबसे बड़ी चट्टान देखो; अगर वह अपनी बात पर कायम रहे तो उसे उस पर डाल दो। जब वे उसके पास आए, तो उसने अपनी निगाहें आसमान की तरफ उठाईं और जन्नत में अपना घर देखा, इसलिए वह अपनी बात पर कायम रही। फिर अल्लाह ने उसकी रूह कब्ज़ कर ली (6), और चट्टान उसके शरीर पर तब डाली गई जब उसमें रूह नहीं थी (7)।

कहा गया: जादूगरों के मुखिया ने जिससे उसे भरोसा था, मूसा के लाठी से जो देखा उसे देखकर कहा: देखो...

(1) अल-क़िरात अल-शाज़ा, पृ. 88. (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/53, और ज़ाद अल-मसीर 5/307. (3) बग़वी ने अपनी तफ़सी3/225 ر में बिना किसी हवाले के इसका उल्लेख किया है। (4) अल-वासित लिल-वाहिदी 3/214 - 215. (5) हस्तलिखित प्रतियों में: 'मज़त' (चली गई), और (म) से साबित है। (6) (ख़), (द), (ज़), (फ़), और (म) में: "तो उसने उसकी रूह खींच ली", और (ज़) से साबित है। (7) इसे तबरी ने 23/115 में अल-क़ासिम बिन अबी बज़्ज़ा के हवाले से उद्धृत किया है।

۱۰۴ سورہ طٰہٰ: آیات ۶۵ - ۷۶

... الف کے فتحہ اور تخفیف کے ساتھ؛ 'کاٹنے' اور 'سولی دینے' سے(۱)۔ ﴿اور ہمیں ضرور معلوم ہو جائے گا کہ ہم میں سے کون عذاب میں زیادہ سخت اور زیادہ دیرپا ہے﴾ یعنی: میں یا موسیٰ کا رب(۲)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿انہوں نے کہا کہ ہم ہرگز تجھے ان واضح نشانیوں پر جو ہمارے پاس آچکی ہیں اور اس پر جس نے ہمیں پیدا کیا، ترجیح نہیں دیں گے۔ سو تو جو فیصلہ کرنا چاہتا ہے کر لے۔ تو محض اسی دنیوی زندگی کا فیصلہ کر سکتا ہے۔ (۷۲) بے شک ہم اپنے رب پر ایمان لائے تاکہ وہ ہماری خطاؤں کو اور اس جادو کو جو تو نے ہم سے زبردستی کروایا، معاف کر دے۔ اور اللہ ہی بہتر اور سب سے زیادہ باقی رہنے والا ہے۔ (۷۳) حقیقت یہ ہے کہ جو کوئی اپنے رب کے پاس مجرم بن کر آئے گا تو اس کے لیے جہنم ہے، جس میں وہ نہ مرے گا اور نہ جیے گا۔ (۷۴) اور جو اس کے پاس مومن بن کر آئے گا جس نے نیک اعمال کیے ہوں گے، تو یہی وہ لوگ ہیں جن کے لیے بلند درجات ہیں (۷۵) ہمیشہ رہنے والے باغات جن کے نیچے نہریں بہتی ہوں گی، وہ ان میں ہمیشہ رہیں گے۔ اور یہ اس کا بدلہ ہے جو پاکیزہ ہوا۔ (۷۶)﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿انہوں نے کہا﴾ یعنی جادوگروں نے ﴿ہم ہرگز تجھے ترجیح نہیں دیں گے﴾ یعنی ہم تجھے منتخب نہیں کریں گے ﴿ان واضح نشانیوں پر جو ہمارے پاس آچکی ہیں﴾۔ ابن عباس نے فرمایا: اس سے مراد یقین اور علم ہے(۳)۔ عکرمہ وغیرہ نے کہا: جب انہوں نے سجدہ کیا تو اللہ نے انہیں سجدے کی حالت میں جنت میں ان کے ٹھکانے دکھا دیے؛ اسی لیے انہوں نے کہا: "ہم ہرگز تجھے ترجیح نہیں دیں گے"(۴)۔

فرعون کی بیوی پوچھا کرتی تھی: کون غالب رہا؟ اس سے کہا گیا: موسیٰ اور ہارون غالب رہے۔ اس نے کہا: میں موسیٰ اور ہارون کے رب پر ایمان لائی۔ تو فرعون نے اس کے پاس پیغام بھیجا اور کہا: سب سے بڑی چٹان دیکھو؛ اگر وہ اپنی بات پر اڑی رہی تو اسے اس پر دے مارو۔ جب وہ اس کے پاس آئے تو اس نے اپنی نگاہیں آسمان کی طرف اٹھائیں اور جنت میں اپنا گھر دیکھ لیا، چنانچہ وہ اپنے قول پر قائم رہی۔ پھر اللہ نے اس کی روح قبض کر لی(۶)، اور چٹان اس کے جسم پر تب ڈالی گئی جب اس میں روح نہیں تھی(۷)۔

اور کہا گیا: جادوگروں کے سردار نے اپنے معتمد سے کہا جب اس نے موسیٰ کے عصا سے وہ دیکھا جو دیکھا: دیکھو...

(۱) القراءات الشاذة ص ۸۸۔ (۲) المحرر الوجيز ۴/۵۳، اور زاد المسير ۵/۳۰۷۔ (۳) بغوی نے اسے اپنی تفسیر ۳/۲۲۵ میں بغیر نسبت کے ذکر کیا ہے۔ (۴) الوسيط للواحدي ۳/۲۱۴ - ۲۱۵۔ (۵) قلمی نسخوں میں: "مرت" ہے، اور (م) سے ثابت شدہ "مضت" ہے۔ (۶) (خ) اور (د) اور (ز) اور (ف) اور (م) میں: "فانتزع روحها" ہے، اور (ظ) سے ثابت شدہ یہی ہے۔ (۷) اسے طبری نے ۲۳/۱۱۵ میں قاسم بن ابی بزہ سے روایت کیا ہے۔

Surah Ta-Ha: Verses 72 - 76 105

This snake: Did it become hollow, thus being a jinn, or did it not become hollow, so it is of the making of the Creator from whom no creation is hidden? He said: It did not become hollow (1); so he said: I believe in the Lord of Aaron and Moses. {And [by] Him who created us} It was said: It is conjoined with {what has come to us of clear proofs}, meaning: we will not prefer you over what has come to us of clear proofs, nor over Him who created us, meaning: brought us into being. And it was said: It is an oath; meaning: By Allah, we will not prefer you (2). {So decree whatever you are to decree} The estimation is: what you are decreeing. And "ma" (what) here is not the one that acts with the verb as an infinitive; because that one is connected to verbs, and this is a relative pronoun with a subject and predicate (3). Ibn Abbas said: So do what you are doing (4). It was also said: So judge what you are judging, meaning: of cutting and crucifixion (5). The 'ya' was omitted from 'qadin' (decreeing) in connection because of its stillness and the stillness of the nunation. Sibawayh allowed (6) keeping it in stopping because the cause of the meeting of two still consonants had ceased. {You only decree [for] this worldly life} meaning: your command only takes effect in it. It is in the accusative case as an adverb, and the meaning is: you only decree during the enjoyment of this worldly life (7), or the time of this worldly life, so the deletion of the object is estimated. It is also permissible that the estimation be: you only decree the affairs of this life...

(1) In (d) and (m): .. were you afraid.. or were you not afraid.. I was not afraid. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/49-50. (3) A large group allowed the 'ma' of the infinitive to be connected to a nominal sentence, according to what al-Samin said in ad-Durr al-Masun 8/78. Al-'Ukbari mentioned both aspects (meaning it could be a relative pronoun or a circumstantial infinitive) in Imla' ma Manna bihi al-Rahman 3/589 (on the margin of al-Futūḥāt al-Ilāhiyya). (4) Mentioned by al-Mawardi in al-Nukat wa al-'Uyun 3/414, and al-Wahidi in al-Wasit 3/215, and al-Baghawi in his Tafsir 3/225 without attribution. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/414, and al-Wahidi in al-Wajiz 2/23 (on the margin of Marah Labid). (6) In (d) and (m) and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/50 (and the words are from him: and he chose, and what is established is from the rest of the copies, see al-Kitab 4/183-185). (7) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/50.

सूरा ता-हा: आयतें 72 - 76 105

यह सांप: क्या यह खोखला हो गया था, जिससे यह एक जिन्न बन गया, या यह खोखला नहीं हुआ था, इसलिए यह उस सृष्टिकर्ता की रचना है जिससे कोई भी रचना छिपी नहीं है? उसने कहा: यह खोखला नहीं हुआ (1); तो उसने कहा: मैं हारून और मूसा के रब पर ईमान लाया। {और [उसकी कसम] जिसने हमें पैदा किया} कहा गया है: इसका संबंध {उससे है जो हमारे पास स्पष्ट प्रमाण आए हैं} के साथ है, जिसका अर्थ है: हम आपको उन स्पष्ट प्रमाणों पर प्राथमिकता नहीं देंगे जो हमारे पास आए हैं, और न ही उस पर जिसने हमें पैदा किया, यानी: अस्तित्व में लाया। और यह भी कहा गया है: यह एक शपथ है; जिसका अर्थ है: अल्लाह की कसम, हम आपको प्राथमिकता नहीं देंगे (2)। {तो जो आपको फैसला करना है, कर लें} अनुमान यह है: जो आप फैसला करने वाले हैं। और यहाँ "मा" (जो) वह नहीं है जो क्रिया के साथ मिलकर कृदंत (इनफिनिटिव) के रूप में कार्य करता है; क्योंकि वह क्रियाओं से जुड़ा होता है, और यह एक सापेक्ष सर्वनाम (रिलेटिव प्रोनाउन) है जिसमें एक उद्देश्य और विधेय है (3)। इब्न अब्बास ने कहा: तो आप जो कर रहे हैं वह करें (4)। यह भी कहा गया: तो आप जो फैसला कर रहे हैं वह करें, यानी: अंग-भंग और सूली पर चढ़ाने का (5)। 'क़ादिन' (फैसला करने वाला) से 'या' को जोड़ने की स्थिति में हटा दिया गया था क्योंकि वह और नून का स्वर (तन्वीन) दोनों शांत (साकिन) थे। सिबवेह ने रुकने की स्थिति में इसे रखने की अनुमति दी (6) क्योंकि दो शांत व्यंजनों के मिलने का कारण समाप्त हो गया था। {आप केवल इस सांसारिक जीवन का फैसला करते हैं} यानी: आपका आदेश केवल इसी में प्रभावी होता है। यह एक क्रिया विशेषण (अद्वर्ब) के रूप में द्वितीया विभक्ति (accusative) में है, और अर्थ यह है: आप केवल इस सांसारिक जीवन के सुख-सुविधाओं के दौरान फैसला करते हैं (7), या इस सांसारिक जीवन के समय के दौरान, इसलिए कर्म के विलोप का अनुमान लगाया जाता है। यह भी संभव है कि अनुमान यह हो: आप केवल इस जीवन के मामलों का फैसला करते हैं...

(1) (द) और (म) में: .. क्या तुम डरे.. या तुम नहीं डरे.. मैं नहीं डरा। (2) नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 3/49-50। (3) एक बड़े समूह ने 'मा' कृदंत को संज्ञात्मक वाक्य से जोड़ने की अनुमति दी, जैसा कि अद्व-दुर अल-मसुन 8/78 में अल-समीन ने कहा है। अल-उकबरी ने इमला मा मन्ना बिही अल-रहमान 3/589 में दोनों पहलुओं का उल्लेख किया है (अल-फुतूहात अल-इलाहिया के हाशिये पर)। (4) अल-मवर्दी ने अल-नुकत वा अल-उयुन 3/414 में, अल-वाहिदी ने अल-वासित 3/215 में, और अल-बगवी ने अपनी तफ़सीर 3/225 में बिना श्रेय के इसका उल्लेख किया है। (5) अल-नुकत

वा अल-उयुन 3/414, और अल-वाहिदी अल-वाजीज़ 2/23 में (मराह लबिद के हाशिये पर)। (6) (द) और (म) में और नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 3/50 में (और शब्द उनके हैं: और उन्होंने चुना, और जो स्थापित है वह बाकी प्रतियों से है, देखें अल-किताब 4/183-185)। (7) नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 3/50।

سورة طٰہٰ: آیات ۷۲ - ۷٦ ۱۰۵

یہ سانپ: کیا یہ کھوکھلا ہو گیا تھا تاکہ جن ہو، یا کھوکھلا نہیں ہوا تھا پس یہ اس پیدا کرنے والے کی کاریگری ہے جس سے کوئی مخلوق پوشیدہ نہیں؟ تو اس نے کہا: وہ کھوکھلا نہیں ہوا تھا (۱)؛ پس اس نے کہا: میں ہارون اور موسیٰ کے رب پر ایمان لایا۔ ﴿ وَالَّذِي فَطَرَنَا ﴾ کہا گیا: یہ عطف ہے ﴿ مَا جَاءَنَا مِنَ الْبَيِّنَتِ ﴾ پر، یعنی: ہم تجھے ان روشن دلیلوں پر ترجیح نہیں دیں گے جو ہمارے پاس آئی ہیں، اور نہ ہی اس پر جس نے ہمیں پیدا کیا، یعنی: وجود بخشا۔ اور کہا گیا: یہ قسم ہے؛ یعنی: اللہ کی قسم، ہم تجھے ہرگز ترجیح نہیں دیں گے (۲)۔ ﴿ فَاقْضِ مَا أَنتَ قَاضٍ ﴾ تقدیر (عبارت کی اصل) یہ ہے: وہ جو تو فیصلہ کرنے والا ہے۔ اور یہاں «ما» وہ نہیں ہے جو فعل کے ساتھ مل کر مصدر کے درجے میں ہوتا ہے؛ کیونکہ وہ افعال کے ساتھ ملتا ہے، اور یہ موصولہ ہے جو مبتدا اور خبر کے ساتھ ہے (۳)۔ ابن عباس نے فرمایا: پس تو وہی کر جو تو کرنے والا ہے (۴)۔ اور کہا گیا: پس تو وہی فیصلہ کر جو تو کرنے والا ہے، یعنی: قطع ید (ہاتھ پاؤں کاٹنا) اور سولی چڑھانے کا (۵)۔ اور 'قاضٍ' سے 'یا' وصل کی صورت میں گر گئی کیونکہ وہ اور تنوین کا نون دونوں ساکن تھے۔ اور سیبویہ نے وقف کی صورت میں اس کے ثبوت (باقی رکھنے) کو جائز قرار دیا (۶) کیونکہ دو ساکنوں کے اکٹھے ہونے کی علت زائل ہو گئی تھی۔ ﴿ إِنَّمَا تَقْضِي هَذِهِ الْحَيَوةَ الدُّنْيَا ﴾ یعنی: تیرا حکم صرف اسی میں نافذ ہوتا ہے۔ اور یہ ظرف کی بنا پر منصوب ہے، اور معنی یہ ہے: تو صرف اس دنیا کی زندگی کے نفع اٹھانے کی حد تک فیصلہ کرتا ہے (۷)، یا اس دنیا کی زندگی کے وقت تک، پس مفعول کے حذف ہونے کی تقدیر مانی جائے گی۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ تقدیر یہ ہو: تو صرف اس دنیا کی زندگی کے معاملات کا فیصلہ کرتا ہے...

(۱) (د) اور (م) میں ہے: .. کیا تو ڈرا.. یا تو نہیں ڈرا.. میں نہیں ڈرا۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۳/ ۴۹ - ۵۰ ۔ (۳) ایک بڑی جماعت نے 'ما' مصدریہ کو جملہ اسمیہ سے ملانے کو جائز قرار دیا ہے، جیسا کہ سمین نے 'الدر المصون' ۸/ ۷۸ میں کہا ہے۔ اور عکبری نے 'املاء ما منّ به الرحمن' ۳/ ۵۸۹ میں دونوں صورتیں (یعنی ما کا موصولہ یا مصدریہ ظرفیہ ہونا) ذکر کی ہیں (الفتوحات الالہیہ کے حاشیہ پر)۔ (۴) اسے ماوردی نے 'النکت والعیون' ۳ / ۴۱۴ میں، واحدی نے 'الوسیط' ۳ / ۲۱۵ میں، اور بغوی نے اپنی تفسیر ۳/ ۲۲۵ میں بغیر کسی نسبت کے ذکر کیا ہے۔ (۵) النکت والعیون ۳/ ۴۱۴ ، والواحدی فی الوجیز ۲ / ۲۳ (مراح لبید کے حاشیہ پر)۔ (۶) (د) اور (م) میں اور اعراب القرآن للنحاس ۳ / ۵۰ میں (اور عبارت ان کی ہے: اور انہوں نے اختیار کیا، اور جو ثابت ہے وہ باقی نسخوں سے ہے، دیکھیے الکتاب ۴ / ۱۸۳ - ۱۸۵)۔ (۷) اعراب القرآن للنحاس ۳ / ۵۰ ۔

Page 106 Surah Ta-Ha: Verses 72 - 76

...the world, thus it is in the accusative case as an object, and 'ma' is a preventive for 'inna'(1). Al-Farra allowed the nominative case on the grounds that 'ma' is considered to mean 'alladhi' (the one which), and the 'ha' is omitted from 'taqdi', thus 'hadhihi al-hayat al-dunya' (this worldly life) is in the nominative case(2). {Indeed, we have believed in our Lord} i.e.: we have believed in Allah alone, having no partner, and what Moses brought to us {that He may forgive us our sins} meaning the polytheism they were practicing(3). {and what you compelled us to of magic} 'ma' is in the position of an accusative, conjoined to 'sins'. It was also said: it has no grammatical position, and it is negative, meaning: so that He may forgive us our sins from magic and what you compelled us to do. Al-Nahhas(4) said: The first is more appropriate. Al-Mahdawi: There is a distance in it; because of their saying: {Will we indeed have a reward if we are the victors?} [Ash-Shu'ara: 41], and this is not the speech of people being compelled; and because compulsion is not a sin, even if it were possible that they were compelled to learn it(5) as children. Al-Hasan said: They used to learn magic as children, then they practiced it by choice afterwards(6). And it is possible that 'ma' is in the nominative case as a subject, and the predicate is implicit, the estimation being: and what you compelled us to of magic is lifted from us(7). And 'min al-sihr' (of magic) according to this opinion and the first opinion relates to 'akrabtana' (you compelled us). And based on 'ma' being negative; it relates to 'khatayana' (our sins)(8). {And Allah is better and more enduring} meaning: His reward is better and more enduring. So the possessed noun (mudaf) was omitted; said by Ibn Abbas. And it was said: Allah is better for us than you, and more enduring in punishment for us than your punishment for us. And it is a response to his saying: {And you will surely know...}

Footnotes: (1) Similar speech in 'Imla' ma manna bihi al-Rahman' 3/588 (in the margins of al-Futuhat al-Ilahiyya). (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra 2/187, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/50, and Mushkil I'rab al-Qur'an 2/469-470. And al-Farra's speech on the permissibility of the nominative 'al-hayat' refers to linguistic usage, not recitation. (3) Al-Wasit by al-Wahidi 3/215 from Ibn Abbas, may Allah be pleased with both of them. (4) In I'rab al-Qur'an 3/50. (5) In (kh), (d), (z) and (m): his teaching, and the confirmed is from (zha). (6) Tafsir al-Baghawi 3/225 similarly. (7) Al-Bayan by Abu al-Barakat al-Anbari 2/149, and Imla' ma manna bihi al-Rahman 3/589 (in the margins of al-Futuhat al-Ilahiyya). (8) Mushkil I'rab al-Qur'an 2/470.

पृष्ठ १०६ सूरह ताहा: आयतें ७२ - ७६

"...दुनिया, इसलिए यह मफूल (object) के रूप में नसब (accusative case) में है, और 'मा' 'इन्ना' के लिए रुकावट (kaffah) है(१)। अल-फर्रा ने रफ़ा (nominative case) की अनुमति दी है इस आधार पर कि 'मा' को 'अल्लजी' के अर्थ में माना जाए, और 'तक़्दी' से 'हा' को हटा दिया जाए, और 'हाज़िहिल हयातुल दुनिया' (यह सांसारिक जीवन) रफ़ा में हो जाए(२)। {निस्संदेह हम अपने रब पर ईमान लाए} यानी: हमने अकेले अल्लाह पर विश्वास किया, जिसका कोई साथी नहीं है, और जो मूसा हमारे पास लाए {ताकि वह हमारे गुनाहों को माफ कर दे} यानी वह शिर्क जिस पर वे थे(३)। {और जादू का वह हिस्सा जिसके लिए आपने हमें मजबूर किया} 'मा' नसब के स्थान पर है, जो 'गुनाहों' से जुड़ा है। और यह भी कहा गया है कि इसका कोई व्याकरणिक स्थान नहीं है, और यह नकारात्मक है, यानी: ताकि वह हमारे जादू के गुनाहों और जिसे करने के लिए आपने हमें मजबूर किया, उसे माफ कर दे। अल-नह़्हास(४) ने कहा: पहला अधिक उपयुक्त है। अल-महदवी: इसमें दूरी है; क्योंकि उनके इस कथन के कारण: {क्या हमें वास्तव में इनाम मिलेगा यदि हम विजेता हुए?} [अश-शुअरा: ४१], और यह मजबूर लोगों की बात नहीं है; और इसलिए कि मजबूरी कोई गुनाह नहीं है, भले ही यह संभव हो कि उन्हें बचपन में इसे सीखने(५) के लिए मजबूर किया गया हो। अल-हसन ने कहा: वे बचपन में जादू सीखते थे, फिर उन्होंने बाद में स्वेच्छा से इसे किया(६)। और यह संभव है कि 'मा' मुब्तदा (subject) के रूप में रफ़ा के स्थान पर हो और खबर (predicate) छिपी हो, अनुमान यह है: और जिस जादू के लिए आपने हमें मजबूर किया वह हमसे हटा लिया गया है(७)। और 'मिन अल-सिह्र' (जादू का हिस्सा) इस राय और पहली राय के अनुसार 'अकरहतना' (आपने हमें मजबूर किया) से संबंधित है। और 'मा' के नकारात्मक होने के आधार पर; यह 'खतायाना' (हमारे गुनाहों) से संबंधित है(८)। {और अल्लाह बेहतर और अधिक टिकाऊ है} यानी: उसका इनाम बेहतर और अधिक स्थायी है। इसलिए मुज़ाफ़ (possessed noun) को हटा दिया गया; इब्न अब्बास ने यह कहा। और यह कहा गया: अल्लाह हमारे लिए आपसे बेहतर है, और हमारे लिए आपके अज़ाब से अधिक टिकाऊ अज़ाब वाला है। और यह उनके इस कथन का उत्तर है: {और तुम निश्चय ही जान लोगे...}

पाद-टिप्पणियाँ: (१) इमल़ा' मा मन्ना बिहिर रहमान ३/५८८ (अल-फुतुहात अल-इलाहिया के हाशिये पर) में इसी तरह की बात। (२) अल-फर्रा द्वारा मआनी अल-कुरान २/१८७, और अल-नह़्हास द्वारा इराब अल-कुरान ३/५०, और मुश्किल इराब अल-कुरान २/४६९-४७०। और 'अल-हयात' के रफ़ा के जायज़ होने पर अल-फर्रा की बात भाषा के बारे में है, तिलावत (पठन) में नहीं। (३) इब्न अब्बास

रज़ियल्लाहु अन्हुमा से अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत ३/२१५। (४) इराब अल-कुरान ३/५० में। (५) (ख), (द), (ज़) और (म) में: उसका सिखाना, और प्रमाणित (ज़) से है। (६) तफ़्सीर अल-बग़वी ३/२२५ इसी तरह। (७) अबू अल-बरकात अल-अंबारी द्वारा अल-बयान २/१४९, और इमला' मा मन्ना बिहिर रहमान ३/५८९ (अल-फुतुहात अल-इलाहिया के हाशिये पर)। (८) मुश्किल इराब अल-कुरान २/४७०।

صفحہ ۱۰۶ سورہ طہٰ: آیات ۷۲ - ۷۶

"...دنیا، تو یہ مفعول ہونے کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہے، اور «ما» «إنَّ» کے لیے کافہ (روکنے والا) ہے(۱)۔ اور الفراء نے حالتِ رفع کو جائز قرار دیا ہے اس بنیاد پر کہ «ما» کو «الذی» کے معنی میں رکھا جائے، اور «تقضی» سے ہا کو حذف کر دیا جائے، اور «هذه الحياة الدنيا» کو رفع دیا جائے(۲)۔ ﴿إِنَّا ءَامَنَّا بِرَبِنَا﴾ یعنی: ہم اللہ اکیلے پر ایمان لائے جس کا کوئی شریک نہیں اور اس پر جو موسیٰ ہمارے پاس لائے ﴿لِيَغْفِرَ لَنَا خَطِيَّتَنَا﴾ ان کی مراد وہ شرک ہے جس پر وہ تھے(۳)۔ ﴿وَمَا أَكْرَهْتَنَا عَلَيْهِ مِنَ السِّحْرِ﴾ «ما» مقامِ نصب میں ہے، جس کا عطف «خطایا» پر ہے۔ اور کہا گیا: اس کا کوئی مقام نہیں ہے، اور یہ نافیہ ہے، یعنی: تاکہ وہ ہمارے لیے جادو کے گناہ اور جس پر آپ نے ہمیں مجبور کیا اسے بخش دے۔ النحاس(۴): اور پہلا قول زیادہ بہتر ہے۔ المهدوی: اس میں دوری ہے؛ ان کے اس قول کی وجہ سے: ﴿أَئِنَّ لَنَا لَأَجْرًا إِن كُنَّا نَحْنُ الْغَلِبِينَ﴾ [الشعراء: ۴۱]، اور یہ مجبور لوگوں کا قول نہیں ہے؛ اور اس لیے کہ مجبوری کوئی گناہ نہیں ہے، اگرچہ یہ جائز ہو سکتا ہے کہ انہیں بچپن میں اسے سیکھنے(۵) پر مجبور کیا گیا ہو۔ الحسن نے کہا: وہ بچپن میں جادو سیکھتے تھے، پھر انہوں نے بعد میں اپنی مرضی سے اسے کیا(۶)۔ اور یہ جائز ہے کہ «ما» مبتدا ہونے کی وجہ سے مقامِ رفع میں ہو اور خبر پوشیدہ ہو، اور تقدیر یہ ہو: اور جس جادو پر آپ نے ہمیں مجبور کیا وہ ہم سے ہٹا لیا گیا ہے(۷)۔ اور «من السحر» اس قول اور پہلے قول کے مطابق «أكرهتنا» سے متعلق ہے۔ اور اس بنیاد پر کہ «ما» نافیہ ہے؛ یہ «خطايانا» سے متعلق ہے(۸)۔ ﴿وَاللَّهُ خَيْرٌ وَأَبْقَى﴾ یعنی: اس کا ثواب بہتر اور زیادہ باقی رہنے والا ہے۔ پس مضاف کو حذف کر دیا گیا؛ یہ ابن عباس کا قول ہے۔ اور کہا گیا: اللہ ہمارے لیے آپ سے

بہتر ہے، اور ہمارے لیے آپ کے عذاب سے زیادہ باقی رہنے والے عذاب والا ہے۔ اور یہ ان کے قول کا جواب ہے: ﴿وَلَتَعْلَمُنَّ...﴾

حواشی: (۱) اسی طرح کی گفتگو «إملاء ما منَّ به الرحمن» ۳/۵۸۸ میں ہے (الفتوحات الإلهية کے حاشیہ پر)۔ (۲) معانی القرآن للفراء ۲/۱۸۷، اور إعراب القرآن للنحاس ۳/۵۰، اور مشکل إعراب القرآن ۲/۴۶۹-۴۷۰۔ اور «الحياة» کو رفع دینے کے جواز میں الفراء کی گفتگو لغت میں ہے نہ کہ تلاوت میں۔ (۳) الوسيط للواحدي ۳/۲۱۵ عن ابن عباس رضی اللہ عنہما۔ (۴) في إعراب القرآن ۳/۵۰ ۔ (۵) (خ) اور (د) اور (ز) اور (م) میں: «تعليمه» ہے، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے۔ (۶) تفسير البغوی ۳/۲۲۵ اسی طرح۔ (۷) البيان لأبي البركات الأنباري ۲/۱۴۹، اور إملاء ما منَّ به الرحمن ۳/۵۸۹ (الفتوحات الإلهية کے حاشیہ پر)۔ (۸) مشکل إعراب القرآن ۲/۴۷۰ ۔

"Which of us is more severe in punishment and more enduring." It was said: God is better for us if we obey Him, and more enduring in punishment than you if we disobey Him (1).

His Almighty's saying: {Indeed, whoever comes to his Lord as a criminal} It was said: This is from the words of the magicians when they believed. And it was said: It is a commencement of speech from God Almighty (2). The pronoun in "Indeed he (Innahu)" refers to the matter and the state of affairs (3). It is also permissible: "Indeed, whoever comes (Inna man ya'ti)", as in the poet's saying: Indeed, whoever enters the church one day, will find in it young wild cows and gazelles (4) He meant: "Indeed he (Innahu) who enters". Meaning: Indeed, the matter is this, which is that the criminal enters the Fire, and the believer enters Paradise.

And the criminal: is the disbeliever (5). And it was said: He who commits sins and earns them. The first is more likely; because of His saying: {Indeed, for him is Hell; he will neither die therein nor live}. This is the description of the disbelieving, lying, denier; according to what has been previously explained in Surah "An-Nisa" (6) and others, so he does not benefit from his life, nor does he rest by his death.

The poet said: Oh, who is there for a soul that does not die so its misery would end, nor does it live a life that has a taste (7)

It was said: The soul of the disbeliever is suspended in his throat, as God Almighty informed about him, so he does not die by its separation, nor does he live by its stability (8).

---

(1) Similar speech in Al-Nukat wa al-'Uyun 3/415, Al-Muharrar al-Wajiz 4/53, and Tafsir al-Baghawi 3/225. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/53. (3) Tafsir al-Razi 22/90. (4) Ibn al-Sayyid al-Batlyusi attributed it in Al-Hulal p. 287 to Al-Akhtal, but we did not find it in his Diwan from the narration of Al-Sukkari, as Al-Baghdadi said in Al-Khizana 1/458. Al-Ja'adhir: plural of ju'dhur, which is a calf of a wild cow. (5) Mentioned by Al-Wahidi in Al-Wasit 3/215 on the authority of Ibn Abbas, may God be pleased with them both. (6) 6/92. (7) The verse is in Al-Nukat wa al-'Uyun 3/415, Al-Wasit by Al-Wahidi 3/215, Zad al-Masir 5/309, and Al-Lisan (ta'm). (8) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/415.

सूरह ता-हा: आयतें 72 - 76 | 107

"हममें से कौन दंड में अधिक कठोर और अधिक स्थायी है।" कहा गया: अल्लाह हमारे लिए बेहतर है अगर हम उसकी आज्ञा मानते हैं, और यदि हम उसकी अवज्ञा करते हैं तो आप से अधिक स्थायी दंड देने वाला है (1)।

अल्लाह तआला का कथन: {निस्संदेह जो कोई अपने रब के पास अपराधी बनकर आएगा} कहा गया: यह जादूगरों की बात है जब वे ईमान लाए। और कहा गया: यह अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल की ओर से भाषण की शुरुआत है (2)। "इन्नहू" (निस्संदेह वह) में सर्वनाम मामले और स्थिति को संदर्भित करता है (3)। यह भी अनुमत है: "इन्ना मन या'ती" (निस्संदेह जो आता है), जैसा कि कवि के कथन में है: निस्संदेह जो कोई एक दिन चर्च में प्रवेश करता है, वह उसमें जंगली गायों के बछड़े और गज़लों को पाता है (4) उनका अर्थ था: "निस्संदेह वह जो प्रवेश करता है।" अर्थात: वास्तव में बात यह है, और वह यह कि अपराधी आग में प्रवेश करेगा, और मोमिन (आस्तिक) स्वर्ग में प्रवेश करेगा।

और अपराधी: काफिर (अविश्वासी) है (5)। और कहा गया: वह जो पाप करता है और उन्हें अर्जित करता है। पहला अधिक संभावित है; उसके कथन के कारण: {निस्संदेह उसके लिए जहन्नम (नरक) है; वह उसमें न मरेगा और न ही जीवित रहेगा}। और यह झुठलाने वाले, इनकार करने वाले काफिर की विशेषता है; जैसा कि सूरह "अन-निसा" (6) और अन्य में पहले स्पष्ट किया जा चुका है, इसलिए वह अपने जीवन से लाभ नहीं उठाता है, और न ही अपनी मृत्यु से विश्राम पाता है।

कवि ने कहा: ओह, उस आत्मा के लिए कौन है जो मरती नहीं कि उसका दुख समाप्त हो जाए, और न ही वह ऐसा जीवन जीती है जिसका कोई स्वाद हो (7)

कहा गया: काफिर की आत्मा उसके गले में अटकी रहती है, जैसा कि अल्लाह तआला ने उसके बारे में बताया है, इसलिए वह उसके अलग होने से नहीं मरता, और न ही उसके स्थिर होने से जीवित रहता है (8)।

---

(1) इसी तरह की बात अन-नुकात वल-उयून 3/415, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/53, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/225 में है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/53। (3) तफ़सीर अल-राज़ी 22/90। (4) इब्न अल-सय्यद अल-बतल्यूसी ने अल-हुलाल पृष्ठ 287 में इसे अल-अख़्तल को जिम्मेदार ठहराया है, लेकिन हमने इसे अल-सुक्करी के वर्णन से उनके दीवान में नहीं पाया, जैसा कि अल-बगदादी ने

अल-खिजाना 1/458 में कहा था। अल-जआज़िर: जुअ्ज़ुर का बहुवचन है, जो जंगली गाय का बच्चा है। (5) अल-वाहिदी ने अल-वसीत 3/215 में इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा के हवाले से इसका उल्लेख किया है। (6) 6/92। (7) शेर अन-नुकात वल-उयून 3/415, अल-वाहिदी की अल-वसीत 3/215, ज़ाद अल-मसीर 5/309, और अल-लिसान (तअम) में है। (8) अन-नुकात वल-उयून 3/415।

"ہم میں سے کون عذاب میں زیادہ سخت اور زیادہ دیرپا ہے۔" کہا گیا: اللہ ہمارے لیے بہتر ہے اگر ہم اس کی اطاعت کریں، اور تم سے زیادہ دیرپا عذاب دینے والا ہے اگر ہم اس کی نافرمانی کریں (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {بلاشبہ جو اپنے رب کے پاس مجرم بن کر آئے گا} کہا گیا: یہ جادوگروں کا قول ہے جب وہ ایمان لائے۔ اور کہا گیا: یہ اللہ عزوجل کی طرف سے کلام کی ابتدا ہے (۲)۔ "انہ" (بلاشبہ وہ) میں ضمیر معاملے اور شان کی طرف لوٹتی ہے (۳)۔ یہ بھی جائز ہے: "ان من یات" (بلاشبہ جو آتا ہے)، جیسا کہ شاعر کا قول ہے: بلاشبہ جو کوئی ایک دن گرجا گھر میں داخل ہوتا ہے، وہ اس میں جنگلی گائے کے بچے اور ہرن پاتا ہے (۴) اس کی مراد تھی: "بلاشبہ وہ جو داخل ہوتا ہے"۔ یعنی: بے شک معاملہ یہ ہے، اور وہ یہ کہ مجرم آگ میں داخل ہوگا، اور مومن جنت میں داخل ہوگا۔

اور مجرم: کافر ہے (۵)۔ اور کہا گیا: وہ جو گناہ کرتا ہے اور انہیں کماتا ہے۔ پہلا قول زیادہ مشابہ ہے؛ اس کے اس قول کی وجہ سے: {بلاشبہ اس کے لیے جہنم ہے؛ وہ اس میں نہ مرے گا اور نہ جئے گا}۔ اور یہ جھٹلانے والے، انکار کرنے والے کافر کی صفت ہے؛ جیسا کہ سورہ "النساء" (۶) وغیرہ میں اس کا بیان گزر چکا ہے، چنانچہ وہ اپنی زندگی سے فائدہ نہیں اٹھاتا، اور نہ ہی اپنی موت سے آرام پاتا ہے۔

شاعر نے کہا: آہ، اس جان کے لیے کون ہے جو مرتی نہیں کہ اس کی بدبختی ختم ہو جائے، اور نہ ہی وہ ایسی زندگی جیتی ہے جس کا کوئی ذائقہ ہو (۷)

کہا گیا: کافر کی جان اس کے حلق میں لٹکی رہتی ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے اس کے بارے میں خبر دی ہے، چنانچہ وہ اس کی جدائی سے نہیں مرتا، اور نہ ہی اس کے قرار پانے سے جیتا ہے (۸)۔

---

(۱) اسی طرح کی گفتگو النکت والعیون ۳/ ۴۱۵، المحرر الوجیز ۴/ ۵۳، اور تفسیر البغوی ۳/ ۲۲۵ میں ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۴/ ۵۳۔ (۳) تفسیر الرازی ۲۲/ ۹۰۔ (۴) ابن السید البطلیوسی نے الحلل ص ۲۸۷ میں اسے الاخطل کی طرف منسوب کیا ہے، لیکن ہمیں السکری کی روایت سے ان کے دیوان میں نہیں ملا، جیسا کہ البغدادی نے الخزانہ ۱/ ۴۵۸ میں کہا ہے۔ والجآذر: جؤذر کی جمع ہے، جو جنگلی گائے کا بچہ ہے۔ (۵) اسے الواحدی نے الوسیط ۳/ ۲۱۵ میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے ذکر کیا ہے۔ (۶) ۹۲/۶۔ (۷) شعر النکت والعیون ۳/ ۴۱۵، الوسیط للواحدی ۳/ ۲۱۵، زاد المسیر ۳۰۹/۵، اور اللسان (طعم) میں ہے۔ (۸) النکت والعیون ۳/ ۴۱۵۔

Surah Taha, Verses 77 - 79 108

The meaning of "Whoever comes to his Lord as a criminal": whoever arrives at his Lord's appointment. And the meaning of "And whoever comes to Him as a believer" means: he dies in that state, and meets Him believing in Him. "Having done" means: and has already performed "righteous deeds," meaning: acts of obedience and what he was commanded with and forbidden from. "For those will have the highest degrees" means: the lofty ones that descriptions fall short of reaching. And His saying: "And whoever comes to Him as a believer" indicates that what is meant by the criminal is the polytheist.

His saying (Exalted be He): "Gardens of perpetual residence (Eden)" is an explanation of the degrees and a substitute for them, and 'Adn (Eden) means residency, and its explanation has preceded (1). "Flowing from beneath them" means: from beneath their rooms and couches, "rivers" of wine, honey, milk, and water, and this has preceded (2). "Abiding eternally therein" means: staying permanently. "And that is the reward of him who purifies himself" means: whoever cleanses himself from disbelief and sins.

Whoever said: This is from the speech of the magicians; said: Perhaps the magicians heard it from Moses, or from the Children of Israel as there were groups of them in Egypt, and among them was also the believer from the family of Pharaoh.

I say: It is possible that this was inspiration from God to them, making them speak it when they believed. And God knows best.

His saying (Exalted be He): {And We inspired to Moses, "Travel by night with My servants and strike for them a dry path through the sea; you will not fear being overtaken [by Pharaoh] nor be afraid [of drowning]" (77) So Pharaoh pursued them with his soldiers, and there covered them from the sea that which covered them (78) And Pharaoh led his people astray and did not guide [them] (79).}

His saying (Exalted be He): {And We inspired to Moses, "Travel by night with My servants"} - the discussion on this has preceded in full.

{And strike for them a dry path through the sea} means: dry with no mud or water in it, and the striking of the sea by Moses, his nickname for it (3), and the drowning of Pharaoh has already passed in [Surah] "Al-Baqarah", so there is no point in repeating it.

{You will not fear being overtaken} means: being caught by Pharaoh and his soldiers. {Nor be afraid}. Ibn Jurayj said:

(1) 13/264 - 265. (2) 12/218. (3) Previous 2/92 - 93.

सूरह ता-हा, आयतें 77 - 79 108

"जो कोई अपने रब के पास अपराधी बनकर आएगा" का अर्थ है: जो अपने रब की नियत की गई मुलाक़ात के समय आएगा। और "और जो उसके पास आस्तिक (मोमिन) होकर आएगा" का अर्थ है: वह उसी स्थिति में मर जाए, और उसे मानते हुए उससे मिले। "किया होगा" का अर्थ है: और उसने "नेक काम" किए होंगे, अर्थात: आज्ञाकारिता के कार्य और जिन चीज़ों का उसे आदेश दिया गया था और जिनसे मना किया गया था। "तो उन्हीं के लिए ऊंचे दर्जे हैं" अर्थात: वे बुलंद मक़ाम जिनकी बराबरी कोई वर्णन नहीं कर सकता। और उनका यह कहना: "और जो उसके पास आस्तिक होकर आएगा" इस बात का प्रमाण है कि अपराधी से तात्पर्य बहुदेववादी (मुशरिक) है।

अल्लाह तआला का कथन: {सदा रहने वाले बाग (जन्नत-ए-अदन)} उन दर्जों का विवरण और उनका विकल्प है, और 'अदन' का अर्थ है: निवास करना, और इसका विवरण पहले आ चुका है (1)। {जिनके नीचे बह रही होंगी} अर्थात: उनके कमरों और बिस्तरों के नीचे से, {नहरें} शराब, शहद, दूध और पानी की, और यह पहले आ चुका है (2)। {उनमें वे सदैव रहेंगे} अर्थात: हमेशा रहने वाले। {और यह उस व्यक्ति का प्रतिफल है जिसने स्वयं को पवित्र किया} अर्थात: जिसने स्वयं को कुफ़्र (अविश्वास) और पापों से शुद्ध किया।

और जिसने कहा: यह जादूगरों का कथन है; उसने कहा: शायद जादूगरों ने इसे मूसा से सुना होगा, या इस्राईल की संतान से क्योंकि मिस्र में उनके कुछ समूह थे, और उनमें फिरौन के खानदान का वह मोमिन (आस्तिक) भी था।

मैंने कहा: यह भी संभव है कि यह अल्लाह की ओर से उनके लिए एक प्रेरणा हो, जिसने उन्हें तब यह बुलवाया जब वे ईमान ले आए। और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह तआला का कथन: {और हमने मूसा की ओर वह्य (प्रेरणा) भेजी कि: "मेरे दासों को लेकर रात में निकल जा, फिर उनके लिए समुद्र में एक सूखा रास्ता बना ले, न तुझे पकड़े जाने का डर होगा और न तू (डूबने से) डरेगा" (77) फिर फिरौन ने अपने लश्करों के साथ उनका पीछा किया, तो समुद्र ने उन्हें ढँक लिया जैसा कि ढँकना था (78) और फिरौन ने अपनी क़ौम को गुमराह किया और उन्हें सीधा रास्ता नहीं दिखाया (79)।}

अल्लाह तआला का कथन: {और हमने मूसा की ओर वह्य भेजी कि: "मेरे दासों को लेकर रात में निकल जा"} - इस पर विस्तृत चर्चा पहले हो चुकी है।

{फिर उनके लिए समुद्र में एक सूखा रास्ता बना ले} अर्थात: सूखा जिसमें न कीचड़ हो और न पानी, और सूरह "अल-बक़रह" में मूसा का समुद्र पर प्रहार करना, उसका उपनाम (3), और फिरौन का डूबना पहले आ चुका है, इसलिए इसे दोहराने का कोई अर्थ नहीं है।

{न तुझे पकड़े जाने का डर होगा} अर्थात: फिरौन और उसके लश्करों द्वारा पकड़ लिए जाने का। {और न तू डरेगा}। इब्न जुरैज ने कहा:

(1) 13/264 - 265. (2) 12/218. (3) पूर्व 2/92 - 93.

سورة طہٰ، آیات 77 - 79 108

اور {جو اپنے رب کے پاس مجرم بن کر آئے گا} کا معنی ہے: جو اپنے رب کی مقررہ ملاقات پر آئے۔ اور {اور جو اس کے پاس مومن ہو کر آئے گا} کا معنی ہے: وہ اسی حالت میں فوت ہو، اور اس کی تصدیق کرتے ہوئے اس سے ملے۔ {جس نے کیے ہوں گے} یعنی: اور اس نے {نیک اعمال} کیے ہوں گے، یعنی: اطاعت کے کام اور جن چیزوں کا اسے حکم دیا گیا اور جن سے روکا گیا تھا۔ {پس انہی کے لیے بلند درجات ہیں} یعنی: وہ بلند مرتبے جن تک پہنچنے سے اوصاف قاصر رہ جائیں۔ اور آپ کا یہ قول: {اور جو اس کے پاس مومن ہو کر آئے گا} اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ مجرم سے مراد مشرک ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {ہمیشہ رہنے کے باغات (جنات عدن)} ان درجات کا بیان اور ان کا بدل ہے، اور 'عدن' کا معنی ہے: قیام کرنا، اور اس کا بیان پہلے گزر چکا ہے (1)۔ {جن کے نیچے بہتی ہوں گی} یعنی: ان کے کمروں اور بستروں کے نیچے سے، {نہریں} شراب، شہد، دودھ اور پانی کی، اور یہ پہلے گزر چکا ہے (2)۔ {ان میں ہمیشہ رہنے والے} یعنی: ہمیشہ قیام کرنے والے۔ {اور یہ اس کا بدلہ ہے جس نے پاکیزگی اختیار کی} یعنی: جس نے خود کو کفر اور گناہوں سے پاک کیا۔

اور جس نے کہا: یہ جادوگروں کا قول ہے؛ اس نے کہا: شاید جادوگروں نے اسے موسیٰ علیہ السلام سے سنا ہو، یا بنی اسرائیل سے کیونکہ مصر میں ان کی جماعتیں تھیں، اور ان میں آل فرعون کا مومن بھی تھا۔

میں نے کہا: یہ بھی ممکن ہے کہ یہ اللہ کی طرف سے ان کے لیے الہام ہو، جس نے انہیں اس وقت یہ کہلوایا جب وہ ایمان لے آئے۔ واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور ہم نے موسیٰ کی طرف وحی بھیجی کہ: "میرے بندوں کو لے کر راتوں رات نکل جا، پھر ان کے لیے سمندر میں ایک خشک راستہ بنا لے، نہ تجھے پکڑے جانے کا خوف ہو گا اور نہ تو (ڈوبنے سے) ڈرے گا" (77) پھر فرعون نے اپنے لشکروں کے ساتھ ان کا پیچھا کیا، تو سمندر نے انہیں ڈھانپ لیا جیسا کہ ڈھانپنا تھا (78) اور فرعون نے اپنی قوم کو گمراہ کیا اور انہیں سیدھا راستہ نہیں دکھایا (79)۔}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور ہم نے موسیٰ کی طرف وحی بھیجی کہ: "میرے بندوں کو لے کر راتوں رات نکل جا"} - اس پر تفصیلی گفتگو پہلے گزر چکی ہے۔

{پھر ان کے لیے سمندر میں ایک خشک راستہ بنا لے} یعنی: خشک جس میں نہ کیچڑ ہو اور نہ پانی، اور سورہ "البقرہ" میں موسیٰ کا سمندر پر مارنا، اس کی کنیت (3)، اور فرعون کا غرق ہونا پہلے گزر چکا ہے، لہذا اسے دہرانے کا کوئی فائدہ نہیں۔

{نہ تجھے پکڑے جانے کا خوف ہو گا} یعنی: فرعون اور اس کے لشکروں کے ہاتھوں پکڑے جانے کا۔ {اور نہ تو ڈرے گا}۔ ابن جریج نے کہا:

(1) 13/264 - 265. (2) 12/218. (3) سابقہ 2/92 - 93.

Page 109 Surah Taha: Verses 77 - 79 Moses' companions said to him: "This is Pharaoh, he has overtaken us, and this is the sea, it has overwhelmed us." So Allah Almighty revealed: {Do not fear being overtaken and do not dread} [Quran 20:77], meaning: do not fear being overtaken by Pharaoh, and do not dread drowning in the sea if it covers you (1). Hamza recited: "la takhaf" (2) as it is the response to the command. The estimation is: "If you strike a path for them in the sea, you will not fear." "wa la takhsha" (and do not dread) is a new sentence with an estimated meaning: "and you shall not dread" (3). Or it could be in the jussive mood, with the alif being a prolonged fatha, like His saying: {and they led us astray from the path} [Al-Ahzab: 67], or it could be like the poet's words: "As if you have not seen a Yemeni prisoner before me" (4) on the assumption of dropping the vowel, just as the vowel of a sound letter is dropped. This is the school of al-Farra (5). Another said: "You lampooned Zabban then came apologizing; for lampooning Zabban you did not lampoon and did not leave it" (6) Another said: "Has it not come to you while news is spreading; what the milch camels of the sons of Ziyad met" (7) Al-Nahhas said (8): This is among the ugliest errors to base the Book of Allah, Mighty and Majestic, on linguistic anomalies.

Footnotes: (1) In (D): "that it grips you", in (M): "that it grips you if it covers you", and what is established is from (Kh), (Z), (Th), and (F), which conforms to "al-Nukat wa al-Uyun" 3/415-416 and the text is from it. (2) Al-Sab'a p. 421, and al-Taysir p. 152. (3) In (Kh), (Z), and (F): "nor you do not dread", and in (D): "nor you nor you dread", and what is established is from (Th) and (M). The discussion is in "Mushkil I'rab al-Qur'an" 2/470, and "al-Bayan" by Abu al-Barakat al-Anbari 2/150. (4) Its speaker is Abd Yaghuth al-Harithi al-Yamani, and its first hemistich is: "And an Abshamite elderly woman laughs at me", and it is in "Khizanat al-Adab" 2/201. (5) In "Ma'ani al-Qur'an" 2/187-188. (6) The verse is by Abu 'Amr ibn al-'Ala' al-Basri addressing al-Farazdaq, who had lampooned him and then came to apologize, and Zabban is Abu 'Amr himself. The verse is in "Ma'ani al-Qur'an" by al-Farra 2/187, and "Mu'jam al-Udaba" 11/158. (7) The verse is by Qays ibn Zuhayr, and it was previously mentioned 11/443. (8) In "I'rab al-Qur'an" 3/51, and in it are the two preceding verses.

पृष्ठ १०९ सूरा ताहा: आयत ७७ - ७९ मूसा के साथियों ने उनसे कहा: "यह फिरौन है, उसने हमें पा लिया है, और यह समुद्र है, इसने हमें घेर लिया है।" तो अल्लाह तआला ने नाज़िल फ़रमाया: {न पकड़े जाने का डर रखो और न डरो} [क़ुरआन २०:७७], अर्थात: फिरौन द्वारा पकड़े जाने का डर न रखो, और यदि समुद्र तुम्हें ढक ले तो डूबने का भय न रखो (१)। हमज़ा ने "ला तखफ़" (२) पढ़ा है, इस आधार पर कि यह आदेश का उत्तर है। अनुमान यह है: "यदि तुम उनके लिए समुद्र में रास्ता बनाओगे, तो तुम नहीं डरोगे।" "वा ला तख्शा" (और न डरो) एक नया वाक्य है जिसका अनुमानित अर्थ है: "और तुम नहीं डरोगे" (३)। या यह 'जज़्म' (jussive) अवस्था में हो सकता है, और 'अलिफ' 'फ़तहा' की अधिकता है, जैसे उनका कहना: {और उन्होंने हमें रास्ते से भटका दिया} [अल-अहज़ाब: ६७], या यह कवि के शब्दों की तरह हो सकता है: "जैसे कि तुमने मुझसे पहले किसी यमनी कैदी को नहीं देखा" (४) स्वर को हटाने के अनुमान पर, जैसे कि एक 'सहीह' (vowelless consonant) अक्षर के स्वर को हटा दिया जाता है। यह अल-फ़र्रा (५) का मत है। एक अन्य ने कहा: "तुमने ज़ब्बान की निंदा की फिर माफ़ी माँगने आए; ज़ब्बान की निंदा करने के लिए न तो तुमने निंदा की और न ही उसे छोड़ा" (६) एक अन्य ने कहा: "क्या तुम्हारे पास नहीं आया जबकि खबरें फैल रही हैं; ज़ियाद के बेटों की दूध देने वाली ऊँटनी को क्या मिला" (७) अल-नह़्हास ने कहा (८): यह सबसे भद्दी ग़लतियों में से एक है कि अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल की किताब को भाषाई असामान्यताओं पर आधारित किया जाए।

पाद टिप्पणियाँ: (१) (द) में: "कि वह तुम्हें पकड़ ले", (म) में: "कि वह तुम्हें पकड़ ले यदि वह तुम्हें ढक ले", और (ख़), (ज़), (ज़), और (फ़) से जो स्थापित है, वह "अल-नुकत वल-उयून" ३/४१५-४१६ के अनुरूप है और पाठ उसी से है। (२) अल-सबआ पृ. ४२१, और अल-तयसीर पृ. १५२। (३) (ख़), (ज़), और (फ़) में: "न तुम न तुम डरो", और (द) में: "न तुम न डरो", और जो (ज़) और (म) से स्थापित है। चर्चा "मुश्किल एराब अल-क़ुरआन" २/४७०, और अबू अल-बरकात अल-अंबारी की "अल-बयान" २/१५० में है। (४) इसके वक्ता अब्द यग़ूथ अल-हारिथी अल-यमनी हैं, और इसका पहला मिसरा है: "और एक अबशमी बुढ़िया मुझ पर हँसती है", और यह "ख़िज़ानत अल-अदब" २/२०१ में है। (५) "मानी अल-क़ुरआन" २/१८७-१८८ में। (६) यह शेर अबू अम्र बिन अल-अला अल-बसरी का है जो अल-फ़रज़दक़ को संबोधित कर रहे हैं, जिसने उनकी निंदा की थी और फिर माफ़ी माँगने आया था, और ज़ब्बान खुद अबू अम्र हैं। यह शेर फ़र्रा की "मानी अल-क़ुरआन" २/१८७, और "मोजम अल-

उदबा" ११/१५८ में है। (७) शेर क़ैस बिन ज़ुहैर का है, और यह पहले ११/४४३ में आ चुका है। (८) "एराब अल-क़ुरआन" ३/५१ में, और इसमें पिछले दो शेर हैं।

صفحہ ۱۰۹ سورہ طہٰ: آیات ۷۷ - ۷۹ موسیٰ کے ساتھیوں نے ان سے کہا: "یہ فرعون ہے جس نے ہمیں پا لیا ہے، اور یہ سمندر ہے جس نے ہمیں ڈھانپ لیا ہے،" تو اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: {نہ پکڑے جانے کا خوف رکھو اور نہ ڈرو} [قرآن ۲۰:۷۷] یعنی: فرعون کے ہاتھوں پکڑے جانے کا خوف نہ رکھو، اور اگر سمندر تمہیں ڈھانپ لے تو غرق ہونے کا ڈر نہ رکھو (۱)۔ حمزہ نے "لا تَخَفْ" (۲) پڑھا ہے، اس بنا پر کہ یہ امر کا جواب ہے۔ تقدیر (پوشیدہ مفہوم) یہ ہے: "اگر تم ان کے لیے سمندر میں راستہ بناؤ گے تو تم نہیں ڈرو گے۔" "ولا تخشیٰ" مستأنف (نیا جملہ) ہے اس تقدیر پر کہ: "اور تم نہیں ڈرو گے" (۳)۔ یا یہ مجزوم ہو سکتا ہے، اور الف فتحہ کی سیری ہے، جیسے اللہ کا قول: {پس انہوں نے ہمیں راستے سے بھٹکا دیا} [الاحزاب: ۶۷]، یا یہ شاعر کے قول کے مطابق ہو سکتا ہے: "جیسے تم نے مجھ سے پہلے کسی یمنی قیدی کو نہ دیکھا ہو" (۴) حرکت کو حذف کرنے کے مفروضے پر جیسا کہ حروف صحیحہ کی حرکت حذف کر دی جاتی ہے۔ اور یہ الفراء کا مسلک ہے (۵)۔ ایک اور نے کہا: "تم نے زبان کی ہجو کی پھر معذرت کرنے آئے؛ زبان کی ہجو کرنے کے لیے تم نے نہ ہجو کی اور نہ ہی اسے چھوڑا" (۶) ایک اور نے کہا: "کیا تمہارے پاس خبر نہیں آئی جبکہ خبریں پھیل رہی ہیں؛ کہ اولادِ زیاد کی دودھ دینے والی اونٹنیوں کو کیا پیش آیا" (۷) النحاس نے کہا (۸): یہ بدترین غلطی ہے کہ اللہ عزوجل کی کتاب کو لسانی شذوذ (غیر معمولی صورتوں) پر محمول کیا جائے۔

حواشی: (۱) (د) میں ہے: "کہ وہ پکڑے"، اور (م) میں: "کہ وہ پکڑے اگر وہ تمہیں ڈھانپ لے"، اور (خ)، (ز)، (ظ) اور (ف) سے جو ثابت ہے وہ "النکت والعیون" ۳/ ۴۱۵-۴۱۶ کے موافق ہے اور کلام اسی سے لیا گیا ہے۔ (۲) السبعہ ص ۴۲۱، اور التیسیر ص ۱۵۲۔ (۳) (خ)، (ز) اور (ف) میں ہے: "نہ تم نہ تم ڈرو"، اور (د) میں: "نہ تم نہ تم ڈرو"، اور جو (ظ) اور (م) سے ثابت ہے۔

اور کلام "مشکل اعراب القرآن" ۲/ ۴۷۰، اور ابو البرکات الانباری کی "البیان" ۲/ ۱۵۰ میں ہے۔ (۴) اس کا قائل عبد یغوث الحارثی الیمنی ہے، اور اس کا مصرع اول ہے: "اور مجھ پر ایک ابشمی بڑھیا ہنستی ہے"، اور یہ "خزانۃ الادب" ۲/ ۲۰۱ میں ہے۔ (۵) معانی القرآن ۲/ ۱۸۷ - ۱۸۸ میں۔ (۶) یہ شعر ابو عمرو بن العلاء البصری کا ہے جس میں وہ فرزدق سے مخاطب ہیں، جس نے ان کی ہجو کی تھی اور پھر معذرت کرنے آیا تھا، اور زبان خود ابو عمرو کی کنیت ہے۔ یہ شعر فراء کی "معانی القرآن" ۲/ ۱۸۷، اور "معجم الادباء" ۱۱/ ۱۵۸ میں ہے۔ (۷) یہ شعر قیس بن زہیر کا ہے، اور یہ پہلے ۱۱/ ۴۴۳ میں گزر چکا ہے۔ (۸) اعراب القرآن ۳/ ۵۱ میں، اور اس میں گزشتہ دو اشعار موجود ہیں۔

Surah Ta-Ha: Verses 77 - 79 110

...from poetry. Also, what he brought from poetry does not resemble anything of the verse; because 'ya' and 'waw' are different from 'alif'; because they move (have vowels), and 'alif' does not move. So for a poet, if forced, he estimates them as moving, then deletes the vowel for jussive (jazm), and this is impossible in 'alif'.

The first reading is clearer; because after it: "and do not fear (wa la takhsha)" is agreed upon without jussive; and there are three interpretations in it:

First: that "you do not fear (la takhaf)" is in the position of 'hal' (circumstantial) from the addressee. The estimation is: "Strike for them a dry path in the sea while you are not afraid nor apprehensive."

Second: that it is in the position of an adjective (na't) for the path; because it is conjoined to "dry (yabas)" which is an attribute. The estimation would be: "you do not fear in it," thus the relative pronoun referring back from the attribute is deleted.

Third: that it is detached as a predicate of a deleted subject (mubtada'), its estimation: "and you do not fear" (1).

His (Exalted is He) saying: {Then Pharaoh pursued them with his soldiers} means: he followed them and his soldiers were with him. It was also read: "fattaba'ahum" with gemination (tashdid) (2). Thus, the 'ba' in "with his soldiers (bi-junudihi)" makes the verb transitive to the second object; because "attaba'a" is transitive to one object. That is: he followed them to catch up with them with his soldiers, i.e., with his soldiers, as it is said: "the prince rode with his sword," meaning: with his sword.

And for whoever separates (cuts), "atba'a" is transitive to two objects: so it is permissible for the 'ba' to be extra (za'ida), and it is permissible that it was restricted to one object. It is said: "tabi'ahu" and "atba'ahu," and "lahiqahu" and "alhaqahu" with the same meaning. And his saying: "with his soldiers" is in the position of 'hal', as if he said: "so he pursued them driving his soldiers" (3).

{And there covered them from the sea that which covered them} meaning: what hit them from the sea drowned them, and it was repeated with the meaning of glorification and knowledge of the matter.

(1) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/50, and Mushkil I'rab al-Quran 2/470. (2) This is the narration of 'Ubayd from Abu 'Amr al-Basri as in al-Sab'ah p. 422, and it is not the famous one from Abu 'Amr. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/55 similarly.

सूरा ता-हा: आयत 77 - 79 110

...कविता से। इसके अलावा, कविता से वह जो लाए हैं, वह आयत की किसी भी चीज़ के समान नहीं है; क्योंकि 'या' और 'वाव' 'अलिफ' से अलग हैं; क्योंकि वे सस्वर (गतिमान) होते हैं, और 'अलिफ' गतिमान नहीं होता। इसलिए एक कवि के लिए, यदि वह मजबूर हो, तो वह उन्हें गतिमान मानता है, फिर जज्म के लिए स्वर हटा देता है, और 'अलिफ' में यह असंभव है।

पहला पाठ अधिक स्पष्ट है; क्योंकि इसके बाद: "और डरो मत (वला तख्शा)" बिना जज्म के सर्वसम्मति से है; और इसमें तीन व्याख्याएं हैं:

पहला: कि "तुम नहीं डरते (ला तखाफ)" संबोधित व्यक्ति से 'हाल' (परिस्थितिजन्य) की स्थिति में है। अनुमान है: "उनके लिए समुद्र में एक सूखा रास्ता बनाओ जबकि तुम न डरो और न ही आशंकित हो।"

दूसरा: कि यह रास्ते के लिए विशेषण (नअत) की स्थिति में है; क्योंकि यह "सूखा (यबस)" के साथ जुड़ा हुआ है जो एक गुण है। अनुमान होगा: "तुम इसमें नहीं डरते," इस प्रकार गुण से वापस संदर्भित होने वाले सर्वनाम को हटा दिया गया है।

तीसरा: कि यह एक लुप्त विषय (मुब्तदा) के विधेय (खबर) के रूप में विच्छिन्न है, इसका अनुमान है: "और तुम नहीं डरते" (1)।

अल्लाह तआला का कहना: {फिर फिरौन ने अपने सैनिकों के साथ उनका पीछा किया} का अर्थ है: वह उनके पीछे गया और उसके सैनिक उसके साथ थे। इसे तशदीद (2) के साथ "फत्तबा'अहुम" भी पढ़ा गया है। इस प्रकार, "बि-जुनूदिही" में 'बा' क्रिया को दूसरे कर्म तक ले जाता है; क्योंकि "अत्तबा'अ" एक कर्म तक सकर्मक है। यानी: वह अपने सैनिकों के साथ उन्हें पकड़ने के लिए उनके पीछे गया, यानी अपने सैनिकों के साथ, जैसा कि कहा जाता है: "राजकुमार अपनी तलवार के साथ सवार हुआ," जिसका अर्थ है: अपनी तलवार के साथ।

और जो कोई अलग करता है, उसके लिए "अतबा'अ" दो कर्मों तक सकर्मक है: तो यह संभव है कि 'बा' अतिरिक्त (ज़ायदा) हो, और यह भी संभव है कि इसे एक कर्म तक सीमित रखा गया हो। कहा जाता है: "तबि'अहु" और "अतबा'अहु", और "लाहिक़हु" और "अल्हाक़हु" का एक ही अर्थ है। और

उनका कहना: "अपने सैनिकों के साथ" 'हाल' की स्थिति में है, जैसे कि उन्होंने कहा: "इसलिए उसने अपने सैनिकों को हांकते हुए उनका पीछा किया" (3)।

{और उन्हें समुद्र से उसने ढँक लिया जिसने उन्हें ढँक लिया} अर्थात: समुद्र से जो उन्हें लगा उसने उन्हें डुबो दिया, और इसे महिमामंडन और मामले के ज्ञान के अर्थ के साथ दोहराया गया।

(1) इराब अल-कुरान अन-नहहास द्वारा 3/50, और मुश्किल इराब अल-कुरान 2/470। (2) यह अबू अम्र अल-बसरी से उबैद का वर्णन है जैसा कि अल-सबअह पृष्ठ 422 में है, और यह अबू अम्र से प्रसिद्ध नहीं है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/55 इसी तरह।

سورہ طٰہٰ: آیات 77 - 79 110

...شاعری سے۔ اور یہ بھی کہ وہ شاعری میں سے جو کچھ لائے ہیں وہ آیت کی کسی چیز کے مشابہ نہیں ہے؛ کیونکہ 'یا' اور 'واؤ' 'الف' کے خلاف ہیں؛ اس لیے کہ وہ حرکت کرتے ہیں، اور 'الف' حرکت نہیں کرتا، پس شاعر کے لیے جب وہ مجبور ہو تو اسے چاہیے کہ ان دونوں کو متحرک مانے، پھر جزم کے لیے حرکت کو حذف کر دے، اور یہ 'الف' میں محال ہے۔

اور پہلی قرات زیادہ واضح ہے؛ کیونکہ اس کے بعد: "وَلَا تَخْشَىٰ" بغیر جزم کے متفق علیہ ہے؛ اور اس میں تین احتمالات ہیں:

پہلا: یہ کہ "لا تخاف" مخاطب سے حال کے مقام پر ہو، تقدیر (مراد) یہ ہے: "پس ان کے لیے سمندر میں ایک خشک راستہ بناؤ اس حال میں کہ نہ تم ڈرتے ہو اور نہ خوفزدہ ہوتے ہو۔"

دوسرا: یہ کہ وہ راستے کے لیے صفت (نعت) کے مقام پر ہو؛ کیونکہ یہ "يَبَسًا" پر معطوف ہے جو صفت ہے، اور تقدیر یہ ہو گی: "تم اس میں نہیں ڈرو گے،" پس صفت سے راجع (ضمیر) کو حذف کر دیا گیا۔

تیسرا: یہ کہ وہ منقطع ہو کر ایک محذوف مبتدا کی خبر ہو، اس کی تقدیر ہے: "اور تم نہیں ڈرتے ہو" (1)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پس فرعون نے اپنے لشکروں کے ساتھ ان کا پیچھا کیا} یعنی: ان کے پیچھے چلا اور اس کے لشکر اس کے ساتھ تھے، اور اسے "فَاتَّبَعَهُمْ" تشدید کے ساتھ بھی پڑھا گیا ہے (2)، تو "بجنودہ" میں 'با' نے فعل کو دوسرے مفعول تک متعدی کر دیا؛ کیونکہ "اتَّبَع" ایک مفعول تک متعدی ہوتا ہے۔ یعنی: وہ ان کے پیچھے چلا تاکہ اپنے لشکروں کے ساتھ انہیں جا پکڑے،

یعنی اپنے لشکروں کے ساتھ جیسا کہ کہا جاتا ہے: "امیر اپنی تلوار کے ساتھ سوار ہوا،" یعنی: اپنی تلوار کے ساتھ۔

اور جس نے قطع کیا، تو "أتبع" دو مفعولوں تک متعدی ہوتا ہے: پس جائز ہے کہ 'با' زائدہ ہو، اور یہ بھی جائز ہے کہ ایک مفعول پر اکتفا کیا گیا ہو۔ کہا جاتا ہے: "تَبِعَه" اور "أَتْبَعَه" ، اور "لَحِقَه" اور "أَلْحَقَه" ایک ہی معنی میں ہیں۔ اور اس کا قول: "بجنوده" حال کے مقام پر ہے، گویا اس نے کہا: "پس اس نے اپنے لشکروں کو ہانکتے ہوئے ان کا پیچھا کیا" (3)۔

{پس انہیں سمندر سے اس چیز نے ڈھانپ لیا جس نے انہیں ڈھانپ لیا} یعنی: انہیں سمندر سے اس چیز نے آ لیا جس نے انہیں غرق کر دیا، اور اسے تعظیم اور امر کی معرفت کے معنی پر مکرر لایا گیا۔

(1) اعراب القرآن للنحاس 3/ 50 ، اور مشکل اعراب القرآن 2/ 470 ۔ (2) یہ ابو عمرو البصری سے عبید کی روایت ہے جیسا کہ 'السبعہ' ص 422 میں ہے، اور یہ ابو عمرو سے مشہور روایت نہیں ہے۔ (3) المحرر الوجیز 4/ 55 اسی طرح۔

111 Surah Ta-Ha: Verses 77 - 82

{And Pharaoh led his people astray and did not guide [them].} i.e.: he led them away from the right path, and did not guide them to goodness or salvation; because he estimated that Moses, peace be upon him, and those with him would not escape him; because the sea was before them.

When Moses struck the sea with his staff, twelve paths split from it, and between the paths, the water stood like mountains. And in Surah Ash-Shu'ara {and each part was like a great towering mountain.} [Verse: 63], i.e.: the big mountain. So each tribe took a path. And Allah inspired the pillars of water to intertwine, so they became networks where they could see each other, and hear each other's words, and this was among the greatest miracles and biggest signs. When Pharaoh arrived and saw the paths in the sea and the water standing, he deluded them into thinking that the sea did this out of awe for him, so he and his companions entered, and the sea closed over them(1).

It was said: His saying: {and did not guide} is an emphasis on his leading them astray. And it was said: It is an answer to Pharaoh's saying: {I do not show you except what I see, and I do not guide you except to the way of right conduct.} [Ghafir: 29], so Allah Almighty belied him(2).

Ibn Abbas said: {and did not guide} i.e.: he did not guide himself, but rather destroyed himself and his people.

Allah Almighty's saying: {O Children of Israel, We delivered you from your enemy, and We made an appointment with you at the right side of the mount, and We sent down to you manna and quails, (80) Eat of the good things with which We have provided you and do not transgress therein, lest My anger should descend upon you. And he upon whom My anger descends has certainly fallen. (81) And indeed, I am the Perpetual Forgiver of whoever repents and believes and does righteousness and then continues in guidance. (82)}

Allah Almighty's saying: {O Children of Israel, We delivered you from your enemy} When He saved them from Pharaoh, He said this to them so they would be grateful. {and We made an appointment with you at the right side of the mount} "Janib" (side) is in the accusative case (Mansub) as the second object of "wa'adna" (We made an appointment), and it is not appropriate to be in the accusative as an adverb of place (Zarf), because it is a specific (3) non-vague adverb of place.

(1) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/52 without mentioning the intertwining of water for them to see each other. (2) Tafsir al-Baghawi 3/226, and al-Muharrar al-Wajiz 4/55. (3) In the manuscripts: "mahd" (pure), and what is established is from Mushkil I'rab al-Qur'an 2/471 and the speech is from it, see ad-Durr al-Masun 8/85.

111 सूरा ता-हा: आयतें 77 - 82

{और फिरौन ने अपनी कौम को गुमराह किया और उन्हें सही रास्ता नहीं दिखाया।} यानी: उसने उन्हें हिदायत से भटका दिया, और उन्हें किसी भलाई या निजात की तरफ नहीं ले गया; क्योंकि उसने अनुमान लगाया था कि मूसा अलैहिस्सलाम और उनके साथी बचकर नहीं निकल पाएंगे; क्योंकि उनके सामने समुद्र था।

फिर जब मूसा ने अपनी लाठी से समुद्र पर मारा, तो इसमें से बारह रास्ते फट गए, और रास्तों के बीच पानी पहाड़ों की तरह खड़ा हो गया। और सूरा अश्-शुअरा में है {तो हर टुकड़ा एक बड़े पहाड़ की तरह हो गया।} [आयत: 63], यानी: बड़ा पहाड़। तो हर कबीले ने एक रास्ता पकड़ लिया। और अल्लाह ने पानी के खंभों को आपस में जुड़ जाने का हुक्म दिया, तो वे जाली की तरह हो गए जिससे वे एक-दूसरे को देख सकते थे और एक-दूसरे की बातें सुन सकते थे, और यह सबसे बड़े चमत्कारों और महानतम निशानियों में से था। जब फिरौन आया और समुद्र में रास्ते और खड़े पानी को देखा, तो उसने उन्हें इस भ्रम में डाल दिया कि समुद्र ने उसके डर और सम्मान में ऐसा किया है, तो वह और उसके साथी अंदर चले गए और समुद्र उन पर बंद हो गया(1)।

और कहा गया है कि उसका यह कहना: {और उन्हें सही रास्ता नहीं दिखाया} उनके गुमराह होने की पुष्टि है। और यह भी कहा गया है कि यह फिरौन के उस कथन का उत्तर है: {मैं तुम्हें वही दिखा रहा हूँ जो मैं देख रहा हूँ और मैं तुम्हें केवल भलाई का रास्ता दिखा रहा हूँ।} [गाफिर: 29], तो अल्लाह तआला ने उसे झुठला दिया(2)।

इब्न अब्बास ने कहा: {और उन्हें सही रास्ता नहीं दिखाया} यानी: उसने खुद को सही रास्ता नहीं दिखाया, बल्कि खुद को और अपनी कौम को बर्बाद कर लिया।

अल्लाह तआला का फरमान: {ऐ बनी इसराईल! हमने तुम्हें तुम्हारे दुश्मन से निजात दी और हमने तुमसे तूर पहाड़ की दाहिनी ओर का वादा किया और तुम पर मन्न और सलवा उतारा (80) उन पाक चीज़ों में से खाओ जो हमने तुम्हें दी हैं और इसमें सरकशी न करो वरना तुम पर मेरा गज़ब (गुस्सा) नाज़िल होगा, और जिस पर मेरा गज़ब नाज़िल हो गया वह हलाक (बर्बाद) हो गया। (81) और बेशक मैं उन लोगों को बहुत बख्शने वाला हूँ जिन्होंने तौबा की और ईमान लाए और अच्छे काम किए फिर हिदायत पर कायम रहे। (82)}

अल्लाह तआला का फरमान: {ऐ बनी इसराईल! हमने तुम्हें तुम्हारे दुश्मन से निजात दी} जब उन्हें फिरौन से बचाया, तो उनसे यह कहा ताकि वे शुक्रगुज़ार बनें। {और हमने तुमसे तूर पहाड़ की दाहिनी ओर का वादा किया} "जानिब" (तरफ) शब्द 'वाअदना' के दूसरे मफ़ऊल (object) के रूप में नसब (accusative) में है, और इसे ज़र्फ़(adverb) के रूप में नसब करना सही नहीं है; क्योंकि यह एक विशिष्ट (3) स्थानवाचक ज़र्फ़ है।

(1) इ'राब अल-कुरान अन-नहहास द्वारा 2/52, बिना पानी के जाल बनने के ज़िक्र के ताकि वे एक-दूसरे को देख सकें। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 3/226, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/55। (3) प्रतियों में: "महज़" (शुद्ध), और जो सिद्ध है वह मुश्किल इ'राब अल-कुरान 2/471 से है और यह कथन वहीं से है, देखें अद-दुर अल-मसून 8/85।

111 سورة طہٰ: آیات 77 - 82

{اور فرعون نے اپنی قوم کو گمراہ کیا اور انہیں صحیح راستہ نہیں دکھایا۔} یعنی: انہیں رشد و ہدایت سے بھٹکا دیا، اور انہیں کسی خیر یا نجات کی طرف رہنمائی نہیں کی؛ کیونکہ اس نے یہ اندازہ لگایا تھا کہ موسیٰ علیہ السلام اور ان کے ساتھی اس کے ہاتھ سے بچ کر نہیں نکل پائیں گے؛ کیونکہ ان کے سامنے سمندر تھا۔

پھر جب موسیٰ نے اپنا عصا سمندر پر مارا تو اس سے بارہ راستے پھٹ گئے، اور راستوں کے درمیان پانی پہاڑوں کی طرح کھڑا ہو گیا۔ اور سورہ شعراء میں ہے {تو ہر ٹکڑا ایک بڑے پہاڑ کی طرح ہو گیا۔} [آیت: 63]، یعنی: بڑا پہاڑ۔ تو ہر قبیلے نے ایک راستہ اختیار کر لیا۔ اور اللہ نے پانی کے ستونوں کو حکم دیا کہ آپس میں جڑ جائیں، تو وہ جالی کی طرح بن گئے جس سے وہ ایک دوسرے کو دیکھ سکتے تھے اور ایک دوسرے کی باتیں سن سکتے تھے، اور یہ عظیم ترین معجزات اور سب سے بڑی نشانیوں میں سے تھا۔ جب فرعون آیا اور سمندر میں راستوں اور کھڑے پانی کو دیکھا تو اس نے انہیں وہم میں ڈالا کہ سمندر نے اس کی ہیبت کی وجہ سے ایسا کیا ہے، تو وہ اور اس کے ساتھی اندر داخل ہو گئے اور سمندر ان پر بند ہو گیا(1)۔

اور کہا گیا ہے کہ اس کا قول: {اور انہیں صحیح راستہ نہیں دکھایا} ان کی گمراہی کی تاکید ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ یہ فرعون کے اس قول کا جواب ہے: {میں تمہیں وہی دکھا رہا ہوں جو میں دیکھ رہا ہوں اور میں تمہیں صرف بھلائی کا راستہ دکھا رہا ہوں۔} [غافر: 29]، تو اللہ تعالیٰ نے اسے جھٹلا دیا(2)۔

ابن عباس نے کہا: {اور انہیں صحیح راستہ نہیں دکھایا} یعنی: اس نے خود کو راستہ نہیں دکھایا، بلکہ اپنے آپ کو اور اپنی قوم کو ہلاک کر لیا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اے بنی اسرائیل! ہم نے تمہیں تمہارے دشمن سے نجات دی اور ہم نے تم سے طور پہاڑ کی دائیں جانب کا وعدہ کیا اور تم پر من و سلویٰ اتارا (80) ان پاکیزہ چیزوں میں سے کھاؤ جو ہم نے تمہیں عطا کی ہیں اور اس میں زیادتی نہ کرو ورنہ تم پر میرا غضب نازل ہوگا، اور جس پر میرا غضب نازل ہوا وہ ہلاک ہو گیا۔ (81) اور بیشک میں بہت بخشنے والا ہوں اس کے لیے جس نے توبہ کی اور ایمان لایا اور نیک عمل کیے پھر ہدایت پر قائم رہا۔ (82)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اے بنی اسرائیل! ہم نے تمہیں تمہارے دشمن سے نجات دی} جب انہیں فرعون سے نجات دی تو ان سے یہ فرمایا تاکہ وہ شکر گزار ہوں۔ {اور ہم نے تم سے طور پہاڑ کی دائیں جانب کا وعدہ کیا} لفظ "جانب" 'واعدنا' کے دوسرے مفعول ہونے کی وجہ سے منصوب ہے، اور اس کا ظرف (مکان) ہونا درست نہیں؛ کیونکہ یہ ایک مخصوص (3) ظرف مکان ہے جو مبہم نہیں۔

(1) إعراب القرآن للنحاس 52/2، پانی کے جالی بننے کے ذکر کے بغیر تاکہ وہ ایک دوسرے کو دیکھ سکیں۔ (2) تفسير البغوي 226/3، اور المحرر الوجيز 55/4۔ (3) نسخوں میں "محض" ہے، اور جو ثابت ہے وہ مشکل إعراب القرآن 471/2 سے ہے اور یہ کلام اسی کا ہے، دیکھیے الدر المصون 85/8۔

112 Surah Ta-Ha: Verses 80 - 82

Verily, verbs and verbal nouns are transitive to adverbs of place without a preposition if they are indefinite. Makki said: This is a principle about which there is no disagreement, and the estimation of the verse is: "And We promised you the coming to the side of the Mount [At-Tur]," then the annexed noun was deleted. An-Nahhas said(1): Meaning: Moses ordered us to command you to go out with him; so that we may speak to him(2) in your presence, and you hear the speech. It was said: Moses was promised after the drowning of Pharaoh that he would come to the right side of the Mount, and He would give him the Torah(3), so the promise was to Moses, but they were addressed with it because the promise was for their sake. Abu 'Amr recited: "Wa-Wa'adnakum" (We promised you) without an Alif(4), and Abu 'Ubayd chose it; because the promise is only from Allah Almighty to Moses specifically, and mutual promising (Mu'awadah) only happens between two; and this meaning has passed in "Al-Baqarah"(5). And "Al-Ayman" (the right) is in the accusative case (Nasb); because it is an adjective for the "side" (Janib), and the mountain has neither a right nor a left. So, if it is said: "Take from the right of the mountain," its meaning is: "Take on your right from the mountain"(6). And the mountain was on Moses's right when he came to it. {And We sent down to you Manna and quails} i.e., in the wilderness (At-Tih), and the discussion about it has preceded(7). {Eat of the good things We have provided for you} i.e., of the delicious provision. And it was said: from its lawful (Halal) part; since there is no human workmanship in it, so no doubt enters it.

---

(1) In I'rab al-Qur'an 3/52. (2) In (D) and (M) and I'rab al-Qur'an for An-Nahhas: "to speak to him". (3) Al-Wasit by Al-Wahidi 3/216. (4) Al-Sab'ah p. 422, and Al-Taysir p. 73. (5) 2/98. (6) Tafsir al-Tabari 15/559 regarding the words of Allah Almighty: {And We called him from the right side of the Mount} [Maryam: 52] similarly. (7) 2/118.

११२ सूरह ता-हा: आयतें ८० - ८२

निश्चित रूप से, क्रियाएं और क्रिया-संज्ञाएं स्थानवाचक क्रिया-विशेषणों के प्रति बिना किसी पूर्वसर्ग (preposition) के सकर्मक होती हैं यदि वे अनिश्चित (indefinite) हों। मक्की ने कहा: यह एक ऐसा सिद्धांत है जिस पर कोई असहमति नहीं है, और आयत का अनुमानित अर्थ है: "और हमने तुमसे तूर पर्वत के किनारे आने का वादा किया," फिर संबंधित संज्ञा को हटा दिया गया। अन-नहहास ने कहा[1]: अर्थात: मूसा ने हमें आदेश दिया कि हम तुम्हें उनके साथ बाहर निकलने का आदेश दें; ताकि हम उनसे तुम्हारी उपस्थिति में बात कर सकें[2], और तुम बातचीत सुन सको। कहा गया है: फिरौन के डूबने के बाद मूसा से वादा किया गया था कि वह तूर पर्वत के दाहिने किनारे पर आएंगे, और वह उन्हें तौरात प्रदान करेंगे[3], इसलिए वादा मूसा से था, लेकिन उन्हें इससे संबोधित किया गया क्योंकि वादा उन्हीं के लिए था। अबू अम्र ने पढ़ा: "व-वअदनाकुम" (हमने तुमसे वादा किया) बिना अलिफ़ के[4], और अबू उबैद ने इसे चुना; क्योंकि वादा केवल अल्लाह सर्वशक्तिमान की ओर से विशेष रूप से मूसा के लिए है, और आपसी वादा (मुआवदाह) केवल दो के बीच होता है; और यह अर्थ "अल-बकराह" में बीत चुका है[5]। और "अल-अयमन" (दाहिना) नसब (accusative case) में है; क्योंकि यह "किनारे" (जानिब) के लिए एक विशेषण है, और पहाड़ का न तो दायां होता है और न ही बायां। अत; यदि कहा जाए: "पहाड़ के दाहिने से लो," तो इसका अर्थ है: "पहाड़ के अपने दाहिने ओर से लो"[6]। और जब मूसा वहां आए तो पहाड़ उनके दाहिने ओर था। {और हमने तुम पर मन्ना और बटेर उतारे} अर्थात: जंगल (अत-तीह) में, और इसके बारे में चर्चा पहले हो चुकी है[7]। {उन अच्छी चीज़ों में से खाओ जो हमने तुम्हें प्रदान की हैं} अर्थात: स्वादिष्ट जीविका में से। और कहा गया है: इसके हलाल (वैध) भाग से; क्योंकि इसमें कोई मानवीय कारीगरी नहीं है, इसलिए इसमें कोई संदेह नहीं आता।

---

(१) एराब अल-क़ुरआन ३/ ५२ में। (२) (द) और (म) में और अन-नहहास के एराब अल-क़ुरआन में: "उससे बात करने के लिए"। (३) अल-वसीत लिल-वाहिदी ३/ २१६। (४) अस-सबअह पृ. ४२२, और अत-तयसीर पृ. ७३। (५) २/ ९८। (६) अल्लाह तआला के इस कथन पर तफ़्सीर अल-तबरी १५/ ५५९: {और हमने उसे तूर के दाहिने किनारे से पुकारा} [मरियम: ५२] इसी तरह। (७) २/ ११८।

۱۱۲ سورہ طہٰ: آیات ۸۰ - ۸۲

بے شک، افعال اور مصادر ظرفِ مکان کی طرف بغیر حرفِ جر کے متعدی ہوتے ہیں جب وہ مبہم ہوں۔ مکی نے کہا: یہ ایک ایسی اصل ہے جس میں کوئی اختلاف نہیں ہے، اور آیت کی تقدیر (پوشیدہ عبارت) یہ ہے: "اور ہم نے تم سے طور کے کنارے آنے کا وعدہ کیا،" پھر مضاف کو حذف کر دیا گیا۔ النحاس نے کہا[1]: یعنی: موسیٰ نے ہمیں حکم دیا کہ ہم تمہیں ان کے ساتھ نکلنے کا حکم دیں؛ تاکہ ہم ان سے تمہاری موجودگی میں کلام کریں[2]، اور تم کلام سن سکو۔ اور کہا گیا: فرعون کے غرق ہونے کے بعد موسیٰ سے وعدہ کیا گیا تھا کہ وہ طور کے دائیں جانب آئیں گے، تو وہ انہیں تورات دیں گے[3]، چنانچہ وعدہ موسیٰ سے تھا، لیکن خطاب ان سے کیا گیا کیونکہ وعدہ انہی کی خاطر تھا۔ اور ابو عمرو نے "وَوَعَدْنَاكُمْ" بغیر الف کے پڑھا ہے[4]، اور ابو عبید نے اسے پسند کیا؛ کیونکہ وعدہ تو صرف اللہ تعالیٰ کی طرف سے خاص طور پر موسیٰ کے لیے ہے، اور 'مواعدہ' (باہمی وعدہ) صرف دو کے درمیان ہوتا ہے؛ اور یہ معنی "البقرہ" میں گزر چکا ہے[5]۔ اور "الأَيْمَنَ" منصوب ہے؛ کیونکہ یہ 'جانب' (کنارے) کی صفت ہے، اور پہاڑ کا نہ دایاں ہوتا ہے نہ بایاں۔ چنانچہ جب کہا جائے: "پہاڑ کے دائیں سے لو"؛ تو اس کا مطلب ہے: "پہاڑ کے اپنے دائیں طرف سے لو"[6]۔ اور پہاڑ موسیٰ کے دائیں طرف تھا جب وہ اس کے پاس آئے۔ {اور ہم نے تم پر من و سلویٰ اتارا} یعنی: میدانِ تیہ میں، اور اس کے بارے میں بات پہلے گزر چکی ہے[7]۔ {ان پاکیزہ چیزوں میں سے کھاؤ جو ہم نے تمہیں عطا کی ہیں} یعنی: لذیذ رزق میں سے۔ اور کہا گیا: اس کے حلال حصے سے؛ کیونکہ اس میں کسی انسان کی کاریگری نہیں ہے کہ اس میں کوئی شبہ داخل ہو۔

(۱) اعراب القرآن ۳/ ۵۲ میں۔ (۲) (د) اور (م) میں اور النحاس کی اعراب القرآن میں: "لیکلمہ" (تاکہ وہ اس سے کلام کرے)۔ (۳) الوسیط للواحدی ۳/ ۲۱۶۔ (۴) السبعہ ص ۴۲۲، اور التیسیر ص ۷۳۔ (۵) ۲/ ۹۸۔ (۶) تفسیر الطبری ۱۵/ ۵۵۹ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے پاس: {اور ہم نے اسے طور کی دائیں جانب سے پکارا} [مریم: ۵۲] اسی کی مانند۔ (۷) ۲/ ۱۱۸

113 Surah Taha: Verses 80 - 82

"And do not transgress therein," meaning: Do not let abundance and well-being lead you to disobey; for transgression is to overstep into what is not permissible (1). It is said: The meaning is: do not be ungrateful for the blessing, and do not forget to thank the Bestower for it. It is also said: meaning: and do not substitute it with something else, as He said: "Would you exchange what is better for what is less?" [Al-Baqarah: 61]. And it is said: Do not store from it for more than a day and a night. Ibn Abbas said: What they stored became worm-infested; and were it not for that, food would never have wormed (2).

"lest My anger should descend upon you," meaning: it becomes mandatory and descends, and it is in the accusative case (mansub) with the 'fa' in response to the prohibition in His saying: "And do not transgress."

"And he upon whom My anger descends has certainly fallen [into ruin]." Al-A'mash, Yahya ibn Wathab, and Al-Kisa'i read it as: "fayahullu" with a damma on the 'ha', and "wa man yahlul" with a damma on the first 'lam' (3). The rest read it with a kasra, and both are linguistic variants. Abu Ubaydah (4) and others related that it is said: 'halla yahillu' when it is mandatory, and 'halla yahullu' when it descends. Likewise, Al-Farra' (5) said: The damma is from 'hulul' meaning occurrence, and the kasra is from 'wujub' (necessity). The two meanings are close, except that the kasra is more appropriate because they have agreed on His saying: "and there descends upon him a lasting punishment" [Az-Zumar: 40]. And the wrath of Allah is His punishment, His vengeance, and His torment.

"has certainly fallen [into ruin]." Al-Zajjaj (7) said: He has perished, i.e., he has gone to 'al-hawiyah' (the abyss), which is the bottom of the Fire, from 'hawa yahwi hawiyyan', meaning: he fell from a height to a low place, and so-and-so 'hawa', meaning: he died (8).

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/52. (2) In the copies: "it wormed upon them... what wormed", and what is established is from al-Nukat wa al-'Uyun 3/416 (and the words are from it) and from linguistic dictionaries. (3) The reading of al-Kisa'i in 'al-Sab'ah' p. 422, and 'al-Taysir' p. 152, and the reading of al-A'mash mentioned by al-Baghawi in his 'Tafsir' 3/227. (4) In I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/52, and the words are from him: Abu 'Ubayd. We did not find this statement in Majaz al-Qur'an by Abu 'Ubaydah. (5) In Ma'ani al-Qur'an 2/188. (6) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/52-53. (7) In Ma'ani al-

Qur'an 3/370, and the author quoted it from him via al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/53. (8) Tahdhib al-Lughah 6/488-490.

११३ सूरह ता-हा: आयत ८० - ८२

"और उसमें सरकशी न करो," अर्थात्: प्रचुरता और कुशलता तुम्हें आज्ञा उल्लंघन करने पर विवश न करे; क्योंकि सरकशी (तुग़यान) का अर्थ है: उस चीज़ की सीमा पार करना जो अनुमेय नहीं है (१)। यह भी कहा गया है: इसका अर्थ है: नेमत (ईश्वर की कृपा) के प्रति कृतघ्न न बनो, और उस पर नेमत देने वाले का शुक्र अदा करना न भूलो। और यह भी कहा गया है: अर्थात्: और इसके बदले में कोई और चीज़ न लो, जैसा कि उन्होंने कहा: "क्या तुम उस चीज़ को बदलना चाहते हो जो बेहतर है उसके साथ जो उससे कमतर है?" [अल-बकरा: ६१]। और यह भी कहा गया है: इसमें से एक दिन और रात से अधिक के लिए जमा न करो। इब्न अब्बास ने कहा: जो उन्होंने जमा किया था उसमें कीड़े पड़ गए; और यदि ऐसा न होता, तो भोजन में कभी कीड़े नहीं पड़ते (२)।

"तो मेरा क्रोध तुम पर उतर आएगा," अर्थात्: वह अनिवार्य हो जाएगा और उतर जाएगा, और यह 'फ़ा' के साथ मंसूब (एक व्याकरणिक अवस्था) है, जो उनके कथन "और सरकशी न करो" में निषेध के उत्तर में है।

"और जिस पर मेरा क्रोध उतर गया, वह निश्चय ही विनाश में गिर गया।" अल-अमश, याह्या इब्न वथाब और अल-किसाई ने इसे 'फयहुल्लू' (हा पर पेश के साथ) और 'वा मन यहलुल्ल' (पहले लाम पर पेश के साथ) पढ़ा है (३)। शेष ने इसे ज़ेर (कसरा) के साथ पढ़ा है, और दोनों भाषाई रूप हैं। अबू उबैदा (४) और अन्य ने उल्लेख किया है कि कहा जाता है: 'हल्ला यहिल्लु' जब वह अनिवार्य हो, और 'हल्ला यहुल्लू' जब वह उतरता है। इसी तरह अल-फर्रा (५) ने कहा: पेश (दम्मा) 'हुलूल' से है जिसका अर्थ है घटित होना, और ज़ेर (कसरा) 'वुजूब' (अनिवार्यता) से है। दोनों अर्थ निकट हैं; सिवाय इसके कि ज़ेर (कसरा) अधिक उपयुक्त है; क्योंकि वे उनके इस कथन पर सहमत हैं: "और उस पर स्थायी दंड उतरता है" [अज़-ज़ुमर: ४०]। और अल्लाह का क्रोध उसका दंड, उसका प्रतिशोध और उसकी यातना है।

"वह निश्चय ही विनाश में गिर गया।" अल-ज़ज्जाज (७) ने कहा: वह नष्ट हो गया, अर्थात्: वह 'हाविया' (गर्त) में चला गया, जो आग की गहराई है, 'हवा यह्वी हविय्यन' से, जिसका अर्थ है: ऊँचाई से नीचाई की ओर गिरना, और फलां व्यक्ति 'हवा' हुआ, अर्थात्: वह मर गया (८)।

(१) एराब अल-कुरान, अल-नहहास ३/५२। (२) प्रतियों में: "उन पर कीड़े पड़ गए... जो कीड़े पड़े", और जो स्थापित है वह 'अल-नुकात वल-उयून' ३/४१६ (और शब्द उसी से हैं) और भाषा के

शब्दकोशों से है। (३) अल-किसाई का पाठ 'अल-सबआ' पृष्ठ ४२२ में, और 'अल-तयसीर' पृष्ठ १५२ में, और अल-अमश का पाठ अल-बग़वी ने अपनी 'तफ़सीर' ३/२२७ में उल्लेख किया है। (४) एराब अल-कुरान, अल-नहहास ३/५२ में और शब्द उन्हीं के हैं: अबू उबैद। हमें अबू उबैदा की 'मजाज़ अल-कुरान' में यह बात नहीं मिली। (५) माआनी अल-कुरान २/१८८ में। (६) एराब अल-कुरान, अल-नहहास ३/५२ - ५३। (७) माआनी अल-कुरान ३/३७० में, और लेखक ने इसे नहहास के माध्यम से एराब अल-कुरान ३/५३ में उनसे उद्धृत किया है। (८) तहज़ीब अल-लुग़ा ६/४८८ - ४९०।

۱۱۳ سورة طٰہٰ: آیات ۸۰ - ۸۲

﴿وَلَا تَطْغَوْا فِيهِ﴾ یعنی: فراخی اور عافیت تمہیں اس بات پر آمادہ نہ کرے کہ تم نافرمانی کرو؛ کیونکہ طغیان (سرکشی) کا مطلب ہے: اس چیز کی حد سے تجاوز کرنا جو جائز نہیں (۱)۔ اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے کہ: نعمت کی ناشکری نہ کرو، اور منعم (نعمت دینے والے) کا شکر ادا کرنا نہ بھولو۔ اور کہا گیا ہے: یعنی: اور اس کے بدلے میں کوئی اور چیز نہ لو، جیسا کہ فرمایا: ﴿أَتَسْتَبْدِلُونَ الَّذِي هُوَ أَدْنَىٰ بِالَّذِي هُوَ خَيْرٌ﴾ [البقرہ: ۶۱]۔ اور کہا گیا ہے: اس میں سے ایک دن اور رات سے زیادہ کے لیے ذخیرہ نہ کرو۔ ابن عباس نے فرمایا: جو انہوں نے ذخیرہ کیا اس میں کیڑے پڑ گئے؛ اور اگر یہ نہ ہوتا تو کھانا کبھی خراب نہ ہوتا (۲)۔

﴿فَيَحِلَّ عَلَيْكُمْ غَضَبِي﴾ یعنی: واجب ہوگا اور اترے گا، اور یہ ﴿وَلَا تَطْغَوْا﴾ میں ممانعت کے جواب میں 'فا' کے ساتھ منصوب ہے۔

﴿وَمَن يَحْلِلْ عَلَيْهِ غَضَبِي فَقَدْ هَوَىٰ﴾ الاعمش، یحییٰ بن وثاب اور الکسائی نے اسے «فَيَحُلُّ» (حاء کے ضمہ کے ساتھ) اور «وَمَن يَحْلُلْ» (پہلے لام کے ضمہ کے ساتھ) پڑھا ہے (۳)۔ باقی سب نے کسرہ (زیر) کے ساتھ پڑھا ہے، اور یہ دونوں لغات (بولیاں) ہیں۔ ابو عبیدہ (۴) اور دیگر نے ذکر کیا ہے کہ کہا جاتا ہے: 'حَلَّ يَحِلُّ' جب وہ واجب ہو، اور 'حَلَّ يَحُلُّ' جب وہ اترے۔ اسی طرح الفراء (۵) نے کہا: ضمہ (پیش) 'حلول' سے ہے بمعنی وقوع، اور کسرہ (زیر) 'وجوب' سے ہے۔ دونوں معنی قریب قریب ہیں؛ سوائے اس کے کہ کسرہ زیادہ بہتر ہے؛ کیونکہ وہ اللہ کے اس فرمان پر متفق ہیں: ﴿وَيَحِلُّ عَلَيْهِ عَذَابٌ مُّقِيمٌ﴾ [الزمر: ۴۰]۔ اور اللہ کا غضب اس کی سزا، اس کا انتقام اور اس کا عذاب ہے۔

﴿فَقَدْ هَوَىٰ﴾ الزجاج (٧) نے کہا: وہ ہلاک ہو گیا، یعنی: وہ ہاویہ میں چلا گیا، اور وہ آگ کی گہرائی ہے، 'ہویٰ یہوی ہویاً' سے، یعنی: بلندی سے پستی کی طرف گرنا، اور فلاں 'ہویٰ' یعنی: وہ مر گیا (٨)۔

(١) اعراب القرآن للنحاس ٣/ ٥٢۔ (٢) نسخوں میں ہے: "ان پر کیڑے پڑ گئے... جو کیڑے پڑے"، اور جو ثابت ہے وہ 'النکت والعیون' ٣/ ٤١٦ (اور عبارت اسی کی ہے) اور لغت کی لغات سے ہے۔ (٣) الکسائی کی قراءت 'السبعہ' ص ٤٢٢ میں، اور 'التیسیر' ص ١٥٢ میں، اور الاعمش کی قراءت البغوی نے اپنی 'تفسیر' ٣/ ٢٢٧ میں ذکر کی ہے۔ (٤) اعراب القرآن للنحاس ٣/ ٥٢ میں اور کلام ان ہی کا ہے: ابو عبید۔ ہمیں ابو عبیدہ کی 'مجاز القرآن' میں یہ بات نہیں ملی۔ (٥) معانی القرآن ٢/ ١٨٨ میں۔ (٦) اعراب القرآن للنحاس ٣/ ٥٢ - ٥٣۔ (٧) معانی القرآن ٣/ ٣٧٠ میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ٣/ ٥٣ میں ان سے نقل کیا ہے۔ (٨) تہذیب اللغة ٦/ ٤٨٨ - ٤٩٠۔

114

Surah Taha, Verses 80 - 82

Ibn al-Mubarak mentioned: Ismail ibn Ayyash told us, saying: Tha'labah ibn Muslim told us, on the authority of Ayyub ibn Bashir, from Shufay al-Asbahi who said: "Indeed, in Hell there is a mountain called Sa'ud (climb), which the disbeliever climbs for forty autumns before reaching its top. Allah Almighty said: 'I will cover him with arduous punishment' [Al-Muddaththir: 17]. And indeed, in Hell there is a palace called Hawa (abyss), from whose top the disbeliever is thrown, and he falls for forty autumns before reaching its bottom. Allah Almighty said: 'and he upon whom My anger descends has certainly fallen' [into the abyss]." and he mentioned the hadith (1).

We have mentioned it in the book "Al-Tadhkirah" (2).

His (Allah's) saying: "But indeed, I am the Perpetual Forgiver of whoever repents" i.e., from polytheism (shirk). "and believes and does righteous deeds and then continues in guidance" i.e., he remained firm in his faith until he died upon it; this was said by Sufyan al-Thawri, Qatadah, and others (3). Ibn Abbas said: i.e., he did not doubt his faith, mentioned by al-Mawardi (4) and al-Mahdawi. Sahl ibn Abd Allah al-Tustari and Ibn Abbas also said: he remained firm upon the Sunnah and the Jama'ah (5), mentioned by al-Thaalabi. Anas said: he adhered to the Sunnah of the Prophet (peace be upon him), mentioned by al-Mahdawi, and narrated by al-Mawardi from al-Rabi' ibn Anas (6). A fifth opinion: he performed the deeds correctly, said by Ibn Zayd (7); and from him also: he learned knowledge to be guided on how to act (8), the first was mentioned by al-Mahdawi, and the second by al-Thaalabi. Al-Sha'bi, Muqatil, and al-Kalbi said: he knew that for that there is a reward and for its opposite a punishment (9); and al-Farra said this (10). An eighth opinion: "Then...

---

(1) Al-Zuhd by Ibn al-Mubarak (336 - Zawa'id Nu'aym), and it is disconnected (maqtu'), and Ayyub ibn Bashir is unknown, as in Mizan al-I'tidal 1/285. (2) pp. 401-402. (3) Reported by al-Tabari 16/128 from Qatadah. The report from Sufyan will come later. (4) In al-Nukat wal-'Uyun 3/416, and reported by al-Tabari 16/127-128. (5) Mentioned by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 5/312 from Sa'id ibn Jubayr. (6) In al-Nukat wal-'Uyun 3/417, and reported by al-Tabari 16/128. (7) Reported by al-Tabari 16/128, and mentioned by al-Mawardi in al-Nukat wal-'Uyun 3/417. (8) Mentioned by al-Baghawi

in his Tafsir 3/227. (9) Tafsir al-Baghawi 3/227. (10) In Ma'ani al-Qur'an 2/188, and the author quoted it from him through al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/53.

114

सूरा ता-हा, आयत 80 - 82

इब्न अल-मुबारक ने उल्लेख किया: इस्माइल इब्न अय्याश ने हमें बताया, उन्होंने कहा: थलाबा इब्न मुस्लिम ने हमें अय्यूब इब्न बशीर के माध्यम से शुफ़ई अल-अस्बही से बताया, जिन्होंने कहा: "निश्चित रूप से, नरक (जहन्नम) में 'सऊद' (चढ़ाई) नामक एक पहाड़ है, जिस पर काफिर चालीस साल (शरद ऋतु) तक चढ़ता है, इससे पहले कि वह उसके शिखर तक पहुँच सके। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने फरमाया: 'मैं उसे कठिन सजा में ढकेल दूँगा' [अल-मुद्दथिर: 17]। और निश्चित रूप से, नरक में 'हवा' (गर्त) नामक एक महल है, जिसके शीर्ष से काफिर को फेंक दिया जाता है, और वह उसके तल तक पहुँचने से पहले चालीस साल तक गिरता रहता है। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने फरमाया: 'और जिस पर मेरा क्रोध उतरता है, वह निश्चय ही गिर गया' [गर्त में]।" और उन्होंने हदीस का उल्लेख किया (1)।

हमने इसका उल्लेख "अल-तदकिरा" (2) पुस्तक में किया है।

अल्लाह का कथन: "और निश्चय ही, मैं उसके लिए बहुत क्षमाशील हूँ जिसने तौबा (पश्चाताप) की" यानी: शिर्क(बहुदेववाद) से। "और ईमान लाया और नेक काम किए और फिर हिदायत (मार्गदर्शन) पर रहा" यानी: वह अपने ईमान पर तब तक कायम रहा जब तक कि उसकी उसी पर मृत्यु नहीं हो गई; यह सुफ़ियान अल-थौरी, क़तादा और अन्य (3) द्वारा कहा गया था। इब्न अब्बास ने कहा: यानी उसे अपने ईमान में कोई संदेह नहीं था, अल-मावर्दी (4) और अल-महदवी द्वारा उल्लेख किया गया है। सहल इब्न अब्द अल्लाह अल-तुस्तरी और इब्न अब्बास ने यह भी कहा: वह सुन्नत और जमात (5) पर कायम रहा, अल-थालाबी द्वारा उल्लेख किया गया है। अनस ने कहा: उसने पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की सुन्नत को अपनाया, अल-मावर्दी द्वारा अल-रबी इब्न अनस (6) से वर्णित किया गया है। एक पांचवा मत: उसने सही ढंग से काम किया, इब्न ज़ैद (7) द्वारा कहा गया; और उन्हीं से यह भी है: उसने ज्ञान प्राप्त किया ताकि उसे पता चले कि कैसे कार्य करना है (8), पहला अल-महदवी द्वारा और दूसरा अल-थालाबी द्वारा उल्लेख किया गया है। अल-शाबी, मुकातिल और अल-कल्बी ने कहा: उसे पता था कि इसके लिए प्रतिफल (सवाब) है और इसके विपरीत के लिए दंड (9) है; और अल-फर्रा ने भी यही कहा (10)। आठवां मत: "फिर...

(1) इब्न अल-मुबारक द्वारा अल-ज़ुहद (336 - ज़वैद नुयम), और यह मक़तू (विच्छिन्न) है, और अय्यूब इब्न बशीर अज्ञात हैं, जैसा कि मिज़ान अल-इतिदाल 1/285 में है। (2) पृष्ठ 401-402। (3) अल-तबरी 16/128 द्वारा क़तादा से उद्धृत। सुफ़ियान की रिपोर्ट बाद में आएगी। (4) अल-नुकात वल-उयून 3/416 में, और अल-तबरी 16/127-128 द्वारा उद्धृत। (5) इब्न अल-जौज़ी द्वारा ज़ाद अल-मसीर 5/312 में सईद इब्न जुबैर से उल्लेख किया गया है। (6) अल-नुकात वल-उयून 3/417 में, और अल-तबरी 16/128 द्वारा उद्धृत। (7) अल-तबरी 16/128 द्वारा उद्धृत, और अल-मावर्दी द्वारा अल-नुकात वल-उयून 3/417 में उल्लेख किया गया है। (8) अल-बग़वी द्वारा अपनी तफ़सीर 3/227 में उल्लेख किया गया है। (9) तफ़सीर अल-बग़वी 3/227। (10) मानी अल-क़ुरान 2/188 में, और लेखक ने इसे नहस के माध्यम से इराब अल-क़ुरान 3/53 में उद्धृत किया है।

114

سورہ طہٰ، آیات 80 - 82

ابن المبارک نے ذکر کیا: ہمیں اسماعیل بن عیاش نے خبر دی، انہوں نے کہا: ہمیں ثعلبہ بن مسلم نے ایوب بن بشیر سے، انہوں نے شُفی الاصبحی سے روایت کی، انہوں نے کہا: "بے شک جہنم میں ایک پہاڑ ہے جسے 'صعود' (چڑھائی) کہا جاتا ہے، کافر اس پر چالیس سال تک چڑھتا ہے اس سے پہلے کہ وہ اس کی چوٹی تک پہنچے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: 'عنقریب میں اسے ایک کٹھن چڑھائی چڑھاوں گا' [المدثر: 17]۔ اور بے شک جہنم میں ایک محل ہے جسے 'ہویٰ' (گہرائی) کہا جاتا ہے، کافر کو اس کی بلندی سے گرایا جاتا ہے، تو وہ اس کی جڑ تک پہنچنے سے پہلے چالیس سال تک گرتا رہتا ہے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: 'اور جس پر میرا غصہ نازل ہو گیا وہ واقعی گر گیا' [گڑھے میں]۔" اور انہوں نے حدیث کا ذکر کیا (1)۔

اور ہم نے اسے کتاب "التذکرہ" (2) میں ذکر کیا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اور بے شک میں بہت بخشنے والا ہوں اس کے لیے جس نے توبہ کی" یعنی: شرک سے۔ "اور ایمان لایا اور نیک عمل کیے پھر ہدایت پر رہا" یعنی: اپنے ایمان پر قائم رہا یہاں تک کہ اسی پر اس کی موت واقع ہوئی؛ یہ سفیان الثوری، قتادہ اور دیگر (3) نے کہا ہے۔ ابن عباس نے کہا: یعنی اپنے ایمان میں شک نہیں کیا، اسے الماوردی (4) اور المہدوی نے ذکر کیا ہے۔ سہل بن عبد اللہ التستری اور ابن عباس نے یہ بھی کہا: سنت اور جماعت (5) پر قائم رہا، اسے الثعلبی نے ذکر کیا ہے۔ انس نے کہا: نبی ﷺ کی سنت کو اپنایا، اسے المہدوی نے ذکر کیا، اور الماوردی نے اسے ربیع بن انس (6) سے نقل کیا ہے۔ پانچواں قول: عمل کو درست پایا، یہ ابن زید (7) نے کہا؛ اور ان سے یہ بھی مروی ہے: علم حاصل کیا تاکہ ہدایت پائے کہ کیسے عمل کرنا

ہے (8)، پہلے قول کو المہدوی نے اور دوسرے کو الثعلبی نے ذکر کیا ہے۔ الشعبی، مقاتل اور الکلبی نے کہا: اسے معلوم ہوا کہ اس کے لیے ثواب ہے اور اس کے برعکس پر عذاب (9) ہے؛ اور یہی الفراء (10) نے کہا ہے۔ آٹھواں قول: "پھر...

---

(1) الزہد لابن المبارک (336 - زوائد نعیم)، اور یہ مقطوع ہے، اور ایوب بن بشیر مجہول ہے، جیسا کہ میزان الاعتدال 1/ 285 میں ہے۔ (2) ص 401 - 402۔ (3) اسے الطبری 16/ 128 نے قتادہ سے روایت کیا ہے۔ اور سفیان سے روایت آگے آئے گی۔ (4) النکت والعیون 3/ 416 میں، اور اسے الطبری 16/ 127 - 128 نے روایت کیا ہے۔ (5) اسے ابن الجوزی نے زاد المسیر 5/ 312 میں سعید بن جبیر سے ذکر کیا ہے۔ (6) النکت والعیون 3/ 417 میں، اور اسے الطبری 16/ 128 نے روایت کیا ہے۔ (7) اسے الطبری 16/ 128 نے روایت کیا ہے، اور الماوردی نے النکت والعیون 3/ 417 میں ذکر کیا ہے۔ (8) اسے البغوی نے اپنی تفسیر 3/ 227 میں ذکر کیا ہے۔ (9) تفسیر البغوی 3/ 227۔ (10) معانی القرآن 2/ 188 میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن 3/ 53 میں نقل کیا ہے۔

Surah Ta-Ha: Verses 80 - 89 115 "guided" is regarding the authority (wilayah) of the People of the Prophet's House (Ahl al-Bayt) ﷺ; this was said by Thabit al-Bunani (1). The first saying is the best of these sayings, God willing, and all others return to it. Waki' said on the authority of Sufyan: We used to hear regarding the words of the Mighty and Majestic: {And indeed, I am the Perpetual Forgiver of whoever repents} meaning: from polytheism (shirk), {and believes} meaning: after polytheism, {and does righteousness}: prayed and fasted, {then continues in guidance}: died upon that (2). The Almighty's saying: {And what made you hasten from your people, O Moses? (83) He said, "They are close upon my footsteps, and I hastened to You, my Lord, that You be pleased." (84) [Allah] said, "But indeed, We have tried your people after you [departed], and the Samiri has led them astray." (85) So Moses returned to his people, angry and grieved. He said, "O my people, did your Lord not make you a good promise? Then, was the time [of its fulfillment] too long for you, or did you wish that wrath from your Lord descend upon you, so you broke your promise [to follow] me?" (86) They said, "We did not break our promise to you by our own will, but we were made to carry burdens of the ornaments of the people [of Pharaoh], so we threw them [into the fire], and thus did the Samiri throw." (87) And he extracted for them [the statue of] a calf which had a lowing sound, and they said, "This is your god and the god of Moses, but he forgot." (88) Did they not see that it could not return to them a word [of answer] and possessed for them neither harm nor benefit? (89)} The Almighty's saying: {And what made you hasten from your people, O Moses?} meaning: what motivated you to precede them? It was said: He meant by "the people" all of the Children of Israel. According to this, it was said: He appointed Aaron as a successor over the Children of Israel, and he set out with seventy men for the appointed time. Regarding His saying: {They are close upon my footsteps} he does not mean that they are walking behind him heading towards him, but rather he meant that they are nearby waiting for my return to them (3). And it was said: No, rather he had ordered Aaron that the Children of Israel follow his tracks and join him (4).

---

(1) Narrated by al-Tabari 16/129, and it is in al-Nukat wal-'Uyun 3/417, and Zad al-Masir 5/312. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/53. (3) Tafsir al-Razi 22/99 in similar terms. (4) Narrated by al-Tabari 16/130 on the authority of Ibn Ishaq in similar terms.

सूरह ता-हा: आयत 80 - 89 115 "मार्गदर्शन पाया" नबी ﷺ के अहल-ए-बैत (घरवालों) के विलायत (अधिकार) के बारे में है; यह साबित अल-बुनानी द्वारा कहा गया था (1)। इन कथनों में से पहला कथन सबसे अच्छा है, यदि ईश्वर ने चाहा, और बाकी सब उसी की ओर लौटते हैं। वकी' ने सुफ़यान के हवाले से कहा: हम सर्वशक्तिमान के इस कथन के बारे में सुना करते थे: {और वास्तव में, मैं उस व्यक्ति के लिए बहुत क्षमाशील हूँ जिसने तौबा (पश्चाताप) की} अर्थात: शिर्क(बहुदेववाद) से, {और विश्वास किया} अर्थात: शिर्क के बाद, {और नेक काम किए}: नमाज़ पढ़ी और रोज़ा रखा, {फिर मार्गदर्शन पर बना रहा}: इसी पर उसकी मृत्यु हुई (2)। ईश्वर का कथन: {और हे मूसा, तुम्हें अपनी क़ौम से पहले आने के लिए किस चीज़ ने उकसाया? (83) उसने कहा, "वे मेरे पीछे ही हैं, और हे मेरे रब, मैं तेरी ओर जल्दी आया ताकि तू प्रसन्न हो जाए।" (84) [अल्लाह ने] कहा, "हमने तेरे बाद तेरी क़ौम को परीक्षा में डाल दिया है और सामिरी ने उन्हें पथभ्रष्ट कर दिया है।" (85) तो मूसा अपनी क़ौम की ओर गुस्से और दुख में लौटे। उन्होंने कहा, "हे मेरी क़ौम, क्या तुम्हारे रब ने तुमसे अच्छा वादा नहीं किया था? तो क्या तुम पर समय बहुत लंबा बीत गया, या तुमने चाहा कि तुम्हारे रब का क्रोध तुम पर उतरे, इसलिए तुमने मुझसे किया हुआ वादा तोड़ दिया?" (86) उन्होंने कहा, "हमने अपनी मर्ज़ी से आपसे किया हुआ वादा नहीं तोड़ा, बल्कि हम पर [फ़िरऔन की] क़ौम के गहनों का बोझ लाद दिया गया था, तो हमने उन्हें [आग में] फेंक दिया, और सामिरी ने भी इसी तरह फेंका।" (87) फिर उसने उनके लिए एक बछड़ा निकाला जिसका शरीर था और उसमें से डकराने की आवाज़ आती थी, तो उन्होंने कहा, "यह तुम्हारा और मूसा का ईश्वर है, लेकिन वह भूल गया।" (88) क्या वे नहीं देखते थे कि वह उन्हें किसी बात का जवाब नहीं दे सकता था और न उन्हें कोई नुकसान पहुँचा सकता था और न कोई लाभ? (89)} ईश्वर का कथन: {और हे मूसा, तुम्हें अपनी क़ौम से पहले आने के लिए किस चीज़ ने उकसाया?} अर्थात: तुम्हें उनसे आगे निकलने के लिए किसने प्रेरित किया? कहा गया है: यहाँ क़ौम से तात्पर्य बनी इसराइल के सभी लोग हैं। इसके अनुसार कहा गया है: उन्होंने हारून को बनी इसराइल पर अपना उत्तराधिकारी नियुक्त किया, और सत्तर आदमियों के साथ निर्धारित समय के लिए निकल गए। उनका कहना: {वे मेरे पीछे ही हैं} इसका अर्थ यह नहीं है कि वे उनके पीछे उनकी ओर चल रहे हैं, बल्कि उनका मतलब था कि वे मेरे पास ही हैं और मेरे लौटने का इंतज़ार कर रहे हैं (3)। और यह भी कहा गया है: नहीं, बल्कि उन्होंने हारून को आदेश दिया था कि बनी इसराइल उनके पदचिन्हों का अनुसरण करें और उनसे मिलें (4)।

(1) अल-तबरी 16/129 द्वारा उल्लेखित, और यह अल-नुकत वल-उयून 3/417 में है, और ज़ाद अल-मसीर 5/312 में। (2) इ'राब अल-कुरान, अल-नहस 3/53। (3) तफ़सीर अल-राज़ी 22/99 इसी तरह। (4) अल-तबरी 16/130 द्वारा इब्न इसहाक के हवाले से इसी तरह उल्लेखित।

سورہ طہٰ: آیات 80 - 89 115 "ہدایت پائی" نبی ﷺ کے اہل بیت کی ولایت کے بارے میں ہے؛ یہ ثابت البنانی نے کہا ہے (1)۔ پہلا قول ان اقوال میں سب سے بہتر ہے، ان شاء اللہ، اور باقی تمام اسی کی طرف لوٹتے ہیں۔ وکیع نے سفیان سے روایت کی: ہم اللہ عزوجل کے اس فرمان کے بارے میں سنتے تھے: {اور یقیناً میں بہت بخشنے والا ہوں اس کے لیے جس نے توبہ کی} یعنی: شرک سے، {اور ایمان لایا} یعنی: شرک کے بعد، {اور نیک عمل کیے}: نماز پڑھی اور روزہ رکھا، {پھر ہدایت پر قائم رہا}: اسی پر اس کی موت واقع ہوئی (2)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور اے موسیٰ! تمہیں اپنی قوم سے پہلے آنے پر کس چیز نے جلدی پر آمادہ کیا؟ (83) موسیٰ نے کہا، "وہ میرے پیچھے ہی ہیں، اور اے میرے رب، میں نے تیری طرف آنے میں جلدی کی تاکہ تو خوش ہو جائے۔" (84) [اللہ نے] فرمایا، "ہم نے تمہارے پیچھے تمہاری قوم کو آزمائش میں ڈال دیا ہے اور سامری نے انہیں گمراہ کر دیا ہے۔" (85) پس موسیٰ اپنی قوم کی طرف غصے اور رنج کی حالت میں واپس لوٹے۔ انہوں نے کہا، "اے میری قوم، کیا تمہارے رب نے تم سے اچھا وعدہ نہیں کیا تھا؟ کیا تم پر مدت طویل ہو گئی، یا تم نے یہ چاہا کہ تم پر تمہارے رب کا غضب نازل ہو، اس لیے تم نے مجھ سے کیا ہوا وعدہ توڑ دیا؟" (86) انہوں نے کہا، "ہم نے اپنی خوشی سے آپ سے کیا ہوا وعدہ نہیں توڑا، بلکہ ہم پر [فرعون کی] قوم کے زیورات کا بوجھ لاد دیا گیا تھا، تو ہم نے انہیں [آگ میں] پھینک دیا، اور سامری نے بھی اسی طرح ڈالا۔" (87) پھر اس نے ان کے لیے ایک بچھڑا نکالا جو ایک جسم تھا جس سے بیل کی آواز نکلتی تھی، تو انہوں نے کہا، "یہ تمہارا اور موسیٰ کا معبود ہے، مگر وہ بھول گیا۔" (88) کیا وہ نہیں دیکھتے کہ وہ انہیں کسی بات کا جواب نہیں دیتا اور نہ ان کے لیے کسی نقصان یا نفع کا اختیار رکھتا ہے؟ (89)} اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اے موسیٰ! تمہیں اپنی قوم سے پہلے آنے پر کس چیز نے جلدی پر آمادہ کیا؟} یعنی: تمہیں ان سے پہلے پہنچنے پر کس چیز نے ابھارا؟ کہا گیا ہے: قوم سے مراد تمام بنی اسرائیل ہیں، چنانچہ

اس بنا پر کہا گیا: انہوں نے ہارون کو بنی اسرائیل پر اپنا خلیفہ مقرر کیا، اور ستر آدمیوں کے ساتھ مقررہ وقت کے لیے نکل کھڑے ہوئے۔ ان کے اس قول کے بارے میں: {وہ میرے نقش قدم پر ہیں} اس کا مطلب یہ نہیں کہ وہ ان کی طرف رخ کیے ہوئے ان کے پیچھے چل رہے ہیں، بلکہ مراد یہ ہے کہ وہ میرے قریب ہی ہیں اور میری واپسی کا انتظار کر رہے ہیں (3)۔ اور کہا گیا: نہیں، بلکہ ہارون کو حکم دیا تھا کہ وہ بنی اسرائیل میں ان کے نقش قدم کی پیروی کریں اور ان سے آ ملیں (4)۔

---

(1) اسے طبری 16/129 نے روایت کیا ہے، اور یہ النکت والعیون 3/417 میں ہے، اور زاد المسیر 5/312 میں اضافہ ہے۔ (2) اعراب القرآن للنحاس 3/53۔ (3) تفسیر الرازی 22/99 اسی طرح۔ (4) اسے طبری 16/130 نے ابن اسحاق سے اسی طرح روایت کیا ہے۔

116 Surah Ta-Ha: Verses 83 - 89

A group said: He intended by 'the people' the seventy whom he chose, and when Moses drew near to the Mount (Tur), he preceded them out of longing to hear the word of God, Mighty and Sublime (1). It was also said: When he came to Mount Sinai by the promise (2), he longed for his Lord, and the distance seemed long to him due to the intensity of his longing for God Almighty. The matter became narrow for him until he tore his shirt, then he could not wait until he left them behind and went alone. When he stood in his place, God, Blessed and Exalted be He, said: {And what made you hasten from your people, O Moses?} So he (peace be upon him) remained confused about the answer and alluded to it by saying: {They are those upon my tracks}. He only asked him about the reason that made him hasten with the word "What", so he informed him of their coming on the tracks. Then he said: {And I hastened to You, my Lord, that You may be pleased}, so he alluded to mentioning the longing and directed it (3) toward seeking pleasure (4). Abd al-Razzaq mentioned from Ma'mar from Qatadah regarding His saying: {And I hastened to You, my Lord, that You may be pleased}, he said: out of longing. Aisha (may Allah be pleased with her) when she went to her bed, used to say: "Bring the Glorious [Quran]". So she would be given the Mushaf, then she would take it to her chest and sleep with it, finding comfort in that; narrated by Sufyan from Mis'ar from Aisha (may Allah be pleased with her) (5). When it rained from the sky, the Prophet (peace and blessings be upon him) used to take off his clothes and bare himself until the rain fell on him, saying: "It has recently come from its Lord" (6). This from the Messenger (peace and blessings be upon him) and those after him is of the nature of longing; therefore, God, Blessed be His Name, said in what is reported from Him: "The longing of the righteous for meeting Me has been long, and I am even more longing to meet them" (7). Ibn Abbas said: God was All-Knowing, but He said: {And what made you hasten from your people} as a mercy to Moses, as an honor to him with this saying, to calm his heart, and out of tenderness for him. So he replied to his Lord: {They are those...}.

(1) Tafsir al-Baghawi 3/227, and Zad al-Masir 5/313 similarly. (2) In (Kh): with the delegation. (3) In (D) and (M): and his truthfulness. (4) Tafsir al-Razi 22/99 similarly. (5) We did not find it. (6) In (Kh) and (M): by my Lord. The Hadith was narrated by Ahmad (12365) and Muslim (898) from the Hadith of Anas (may Allah be pleased with him). (7) Mentioned by al-Daylami in al-Firdaws (8067) on the authority of Abu al-Darda (may Allah be pleased with him) as a Mawquf report.

११६ सूरा ता-हा: आयत ८३ - ८९

एक समूह ने कहा: उन्होंने 'कौम' (लोगों) से उन सत्तर लोगों का इरादा किया जिन्हें उन्होंने चुना था, और जब मूसा तूर (पहाड़) के करीब पहुँचे, तो अल्लाह अज़्ज़ व जल की बात सुनने के शौक में वे उनसे आगे निकल गए (१)। और यह भी कहा गया है: जब वे वादे के अनुसार तूर सिनाई आए (२), तो वे अपने रब के लिए तड़पने लगे, और अल्लाह तआला के शौक की तीव्रता के कारण उन्हें दूरी लंबी लगने लगी। बात यहाँ तक पहुँच गई कि उन्होंने अपनी कमीज फाड़ दी, फिर वे सब्र न कर सके और उन्हें पीछे छोड़कर अकेले ही चल दिए। जब वे अपने स्थान पर खड़े हुए, तो अल्लाह तबारक व तआला ने फरमाया: {और ऐ मूसा! तुम्हें अपनी कौम से जल्दी यहाँ किस चीज़ ने लाया?} तो वे (स.) जवाब के बारे में हैरान रह गए और इशारे में कहा: {वे मेरे पीछे-पीछे आ ही रहे हैं}। उन्होंने तो केवल उस कारण के बारे में पूछा था जिसने उन्हें जल्दी करने पर मजबूर किया था 'क्या' कहकर, तो उन्होंने उनके पदचिन्हों पर आने की सूचना दी। फिर कहा: {और ऐ मेरे रब! मैं तेरी तरफ जल्दी आया ताकि तू राजी हो जाए}, तो उन्होंने शौक का जिक्र करने के बजाय उसे रज़ा (प्रसन्नता) की तलाश की ओर मोड़ दिया (३) (४)। अब्दुल रज्जाक ने मा'मर से और उन्होंने कतादा से उनके इस कथन के बारे में उल्लेख किया है: {और मैं तेरी तरफ जल्दी आया मेरे रब ताकि तू राजी हो जाए}, उन्होंने कहा: शौक की वजह से। आयशा (रज़ि.) जब अपने बिस्तर पर जाती थीं, तो कहती थीं: "मजीद (पवित्र कुरान) लाओ।" फिर उन्हें मुसहफ (कुरान) दिया जाता, तो वे उसे अपने सीने से लगा लेतीं और उससे सुकून पाने के लिए उसके साथ सो जातीं; सुफियान ने मिसआर से और उन्होंने आयशा (रज़ि.) से इसे बयान किया है (५)। और नबी (स.) जब आसमान से बारिश होती थी, तो अपने कपड़े उतार देते थे और अपने आप को खोल देते थे यहाँ तक कि बारिश उन पर पड़ती, और कहते थे: "यह अभी-अभी अपने रब के पास से आई है" (६)। तो रसूल (स.) और उनके बाद के लोगों का यह व्यवहार शौक की श्रेणी में आता है; इसीलिए अल्लाह तबारक व तआला ने अपने बारे में जो रिवायत किया गया है उसमें फरमाया: "नेक लोगों का मुझसे मिलने का शौक लंबा हो गया है, और मैं उनसे मिलने का और भी अधिक शौकीन हूँ" (७)। इब्न अब्बास ने कहा: अल्लाह सब कुछ जानने वाला था, लेकिन उसने कहा: {और तुम्हें अपनी कौम से जल्दी यहाँ किस चीज़ ने लाया} मूसा पर रहम करने के लिए, इस बात के ज़रिए उनका सम्मान करने के लिए, उनके दिल को सुकून देने के लिए और उन पर नरमी बरतने के लिए। तो उन्होंने अपने रब को जवाब देते हुए कहा: {वे ही हैं...}।

(१) तफसीर अल-बगवी ३/२२७, और ज़ाद अल-मसीर ५/३१३ इसी तरह। (२) (ख) में: प्रतिनिधिमंडल के साथ। (३) (द) और (म) में: और उसकी सच्चाई। (४) तफसीर अल-राज़ी २२/९९ इसी तरह। (५) हमें यह नहीं मिला। (६) (ख) और (म) में: मेरे रब की। हदीस को अहमद (१२३६५) और मुस्लिम (८९८) ने अनस (रज़ि.) की हदीस से निकाला है। (७) अल-दैलामी ने अल-फिरदौस (८०६७) में अबू दर्दा (रज़ि.) से मौकूफ के रूप में इसका उल्लेख किया है।

۱۱۶ سورہ طہٰ: آیات ۸۳ - ۸۹

ایک گروہ نے کہا: ان کی مراد ان ستر آدمیوں سے تھی جنہیں انہوں نے منتخب کیا تھا، اور جب موسیٰؑ کوہِ طور کے قریب پہنچے تو اللہ عزوجل کا کلام سننے کے شوق میں ان سے آگے نکل گئے (۱)۔ اور کہا گیا ہے: جب وہ وعدے کے مطابق طورِ سینا پہنچے (۲) تو اپنے رب کے شوق میں بے قرار ہو گئے، اور اللہ تعالیٰ کے شوق کی شدت کی وجہ سے انہیں مسافت طویل معلوم ہونے لگی۔ معاملہ یہاں تک پہنچا کہ انہوں نے اپنی قمیص چاک کر دی، پھر ان سے صبر نہ ہو سکا اور انہیں پیچھے چھوڑ کر اکیلے ہی چل دیے۔ جب وہ اپنے مقام پر کھڑے ہوئے تو اللہ تبارک و تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَمَا أَعْجَلَكَ عَن قَوْمِكَ يَٰمُوسَىٰ﴾ (اور اے موسیٰ! تمہیں اپنی قوم سے جلدی لانے والی کیا چیز ہے؟)۔ تو آپ ﷺ جواب کے بارے میں حیران رہ گئے اور کنایہ کرتے ہوئے فرمایا: ﴿هُمْ أُولَاءِ عَلَىٰٓ أَثَرِى﴾ (وہ میرے نقشِ قدم پر ہی ہیں)۔ اللہ نے تو ان سے اس سبب کے بارے में पूछा के ज़रिए, तो उन्होंने उन के पीछे "ما" था जिस ने उन्हें जल्दी करने पर उकसाया लफ़्ज़ आने की ख़बर दी। फिर फरमाया: ﴿وَعَجِلْتُ إِلَيْكَ رَبِّ لِتَرْضَىٰ﴾ (اور اے میرے رب! میں تیری طرف جلدی آیا تاکہ تو راضی ہو جائے)۔ تو شوق کے ذکر سے کنایہ کیا اور اسے رضامندی کی تلاش کی طرف موڑ دیا (۳) (۴)۔ عبدالرزاق نے معمر سے، انہوں نے قتادہ سے اللہ کے اس قول کے بارے میں ذکر کیا: ﴿وَعَجِلْتُ إِلَيْكَ رَبِّ لِتَرْضَىٰ﴾، انہوں نے کہا: شوق کی وجہ سے۔ اور حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا جب اپنے بستر پر تشریف لے جاتیں تو کہتیں: "مجید (قرآن) لاؤ"۔ چنانچہ انہیں مصحف دیا جاتا، وہ اسے اپنے سینے سے لگا لیتیں اور اس کے ساتھ سو جاتیں تاکہ اس سے تسکین پائیں؛ اسے سفیان نے مسعر سے، انہوں نے عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کیا ہے (۵)۔ اور آپ ﷺ جب آسمان سے بارش برستی تو اپنے کپڑے اتار دیتے اور جسم مبارک کو ننگا

کر دیتے یہاں تک کہ بارش آپ پر پڑتی، اور فرماتے: "یہ ابھی ابھی اپنے رب کے پاس سے آئی ہے" (۶)۔ تو رسول اللہ ﷺ اور آپ کے بعد کے لوگوں کا یہ فعل شوق کی قبیل سے ہے؛ اسی لیے اللہ تبارک و تعالیٰ نے اس میں جو اس سے مروی ہے فرمایا: "نیک لوگوں کا مجھ سے ملاقات کا شوق طویل ہو گیا ہے، اور میں ان سے ملاقات کا اور بھی زیادہ مشتاق ہوں" (۷)۔ ابن عباسؓ نے فرمایا: اللہ سب کچھ جاننے والا تھا لیکن اس نے فرمایا: ﴿وَمَا أَعْجَلَكَ عَن قَوْمِكَ﴾، یہ موسیٰ پر رحمت کی وجہ سے تھا، اور اس قول کے ذریعے ان کی تکریم کے لیے، ان کے دل کی تسکین کے لیے اور ان پر شفقت کے لیےا چنانچہ انہوں نے اپنے رب کو جواب دیتے ہوئے فرمایا: ﴿هُمْ أُولَاءِ﴾۔

(۱) تفسیر البغوی ۳/ ۲۲۷، اور زاد المسیر ۵/ ۳۱۳ اسی طرح۔ (۲) (خ) میں: وفد کے ساتھ۔ (۳) (د) اور (م) (۴) ।تفسیر الرازی ۲۲/ ۹۹ اسی طرح۔ (۵) ہمیں یہ نہیں ملا۔ (۶) (خ) اور (م) میں: میرے رب کی طرف سے۔ حدیث کو احمد (۱۲۳۶۵) اور مسلم (۸۹۸) نے حضرت انسؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۷) دیلمی نے الفردوس (۸۰۶۷) میں اسے ابودرداءؓ سے موقوفاً ذکر کیا ہے۔

117 Surah Taha: Verses 83 - 89 "They are following in my footsteps": Abu Hatim said: Isa said: Banu Tamim say: "hum awla" (shortened/maqsurah), and the people of Hijaz say: "awla'i" (extended/mamdudah). Al-Farra' narrated (1): "hum awlaya 'ala athari" (they are my followers on my track). Abu Ishaq al-Zajjaj claimed (2) that this has no basis. Al-Nahhas said (3): It is as he said; because this is not something that is annexed (to a possessive pronoun) to be like: "hudaya" (my guidance). And it is not outside of one of two cases: either it is a vague noun (pronoun/demonstrative), so annexing it is impossible, or it is in the meaning of "those who" (relative pronoun), so it is also not annexed; because what follows it completes it, and it is a definite noun. Ibn Abi Ishaq, Nasr, and Ruways from Ya'qub read: " 'ala ithri" with a kasra on the hamza and a sukun on the tha' (4): it is in the meaning of "athar" (footstep/track), two linguistic variations. "And I hastened to You, my Lord, that You might be pleased": meaning: I hastened to the place to which You commanded me to go so that You would be pleased with me (5). It is said: A man who is 'ajil, 'ajul, 'ajool, or 'ajlan: showing haste ('ajalah), and haste ('ajalah) is the opposite of slowness (6). The Almighty's saying: "Indeed, We have tried your people after you": meaning: We tested them and put them to trial so that they might seek evidence for Allah, Mighty and Majestic. "And the Samiri has led them astray": meaning: he called them to misguidance, or he was its cause. It was said: "We tried them": We cast them into trial, meaning: we made the worship of the calf fair-seeming to them, and for this reason, Moses said: "It is but Your trial" [Al-A'raf: 155].

---

(1) In Ma'ani al-Qur'an 2/188 and attributed it to some reciters. The author quoted him via al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/53, and what precedes it and follows it is from him. (2) In Ma'ani al-Qur'an for him 3/371. (3) In I'rab al-Qur'an for him 3/53. (4) Ruways's reading from Ya'qub in al-Nashr 2/321. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/54. (6) Al-Sihah ('ajala).

117 सूरा ताहा: आयत 83 - 89 "वे मेरे पदचिह्नों पर हैं": अबू हातिम ने कहा: ईसा ने कहा: बनू तमीम कहते हैं: "हुम औला" (लघु रूप में), और हिजाज़ के लोग कहते हैं: "औलाई" (दीर्घ रूप में)। अल-फर्रा ने उल्लेख किया (1): "हुम औलया अला अतरी" (वे मेरे पीछे मेरे पदचिह्नों पर हैं)। अबू इशाक अल-ज़ज्जाज ने दावा किया (2) कि इसका कोई आधार नहीं है। अल-नह्हास ने कहा (3): यह वैसा ही है जैसा उन्होंने कहा; क्योंकि यह उन शब्दों में से नहीं है जिन्हें जोड़ा (संबंध कारक) जा सके जैसे: "हुदाया" (मेरा मार्गदर्शन)। और यह दो स्थितियों में से किसी एक से बाहर नहीं है: या तो यह एक अनिश्चित संज्ञा (सर्वनाम/संकेतवाचक) है, तो इसका संबंध जोड़ना असंभव है, या यह "उन लोगों" (संबंधवाचक सर्वनाम) के अर्थ में है, तो इसे भी नहीं जोड़ा जाता है; क्योंकि इसके बाद जो आता है वह इसे पूरा करता है, और यह एक निश्चित संज्ञा है। इब्न अबी इशाक, नस्र और रूवैस ने याक़ूब से पढ़ा: "अला इथरी" हमज़ा पर कसरा और था पर सुकून के साथ (4): यह "अथर" (पदचिह्न) के ही अर्थ में है, दो भाषाई रूप। "और हे मेरे पालनहार! मैं तेरी ओर जल्दी चला आया ताकि तू प्रसन्न हो जाए": यानी: मैं उस स्थान की ओर जल्दी आया जहाँ तूने मुझे जाने का आदेश दिया था ताकि तू मुझसे प्रसन्न हो जाए (5)। कहा जाता है: एक व्यक्ति जो 'अजिल, 'अजुल, 'अजूल, या 'अजलान है: शीघ्रता (अजलाह) प्रदर्शित करने वाला, और शीघ्रता ('अजलाह) सुस्ती का विलोम है (6)। अल्लाह तआला का कथन: "वास्तव में हमने तुम्हारे बाद तुम्हारी कौम को आज़माइश में डाल दिया": यानी: हमने उनकी परीक्षा ली और उन्हें परखा ताकि वे अल्लाह, जो सर्वशक्तिमान और प्रतापी है, के लिए प्रमाण खोजें। "और सामिरी ने उन्हें पथभ्रष्ट कर दिया": यानी: उसने उन्हें गुमराही की ओर बुलाया, या वह इसका कारण था। कहा गया: "हमने उन्हें आज़माइश में डाला": हमने उन्हें फितने में डाल दिया, यानी: हमने उनके लिए बछड़े की पूजा को सुशोभित कर दिया, और इसी कारण मूसा ने कहा: "यह तो केवल तेरी ओर से एक परीक्षा है" [अल-अराफ़: 155]।

---

(1) मआनी अल-क़ुरआन 188/2 में और इसे कुछ पाठकों (कारियों) से जोड़ा। लेखक ने इसे अल-नह्हास के माध्यम से एराब अल-क़ुरआन 53/3 में उद्धृत किया है, और इससे पहले और बाद का हिस्सा भी उन्हीं से है। (2) मआनी अल-क़ुरआन में उनके लिए 371/3। (3) एराब अल-क़ुरआन में उनके लिए 53/3। (4) अल-नश्र 321/2 में याक़ूब से रूवैस का पाठ। (5) अल-नह्हास द्वारा एराब अल-क़ुरआन 54/3। (6) अल-सिहाह (अजला)।

117 سورہ طہٰ: آیات 83 - 89 ﴿أُولَاءِ عَلَى أَثَرِي﴾ (وہ میرے پیچھے میرے نقشِ قدم پر ہیں): ابو حاتم نے کہا: عیسیٰ نے کہا: بنو تمیم "ہُم اولاً" (الف مقصورہ کے ساتھ) کہتے ہیں، اور اہلِ حجاز "أولاء" (الف ممدودہ کے ساتھ) کہتے ہیں۔ اور الفراء نے حکایت کی ہے (1): "ہُم أُولايَ عَلَى أَثَرِي"۔ اور ابو اسحاق الزجاج کا دعویٰ ہے (2) کہ اس کی کوئی وجہ (توجیہ) نہیں ہے۔ النحاس نے کہا (3): یہ ویسا ہی ہے جیسا اس نے کہا؛ کیونکہ یہ ان الفاظ میں سے نہیں ہے جو مضاف ہوتے ہیں جیسے: "ہُدَايَ" (میری ہدایت)۔ اور یہ دو صورتوں میں سے کسی ایک سے خالی نہیں: یا تو یہ اسمِ مبہم (اسم اشارہ) ہے، تو اس کی اضافت محال ہے، یا پھر یہ "الذين" کے معنی میں ہے، تو اس کی بھی اضافت نہیں ہوتی؛ کیونکہ اس کے بعد والا حصہ اس کا تتمہ ہے، اور وہ معرفہ ہے۔ اور ابن ابی اسحاق، نصر، اور رویس نے یعقوب سے پڑھا ہے: ﴿على إِثْرِي﴾ ہمزہ کے کسرہ اور ثاء کے سکون کے ساتھ (4): یہ "أثر" ہی کے معنی میں ہے، یہ دو لغتیں ہیں۔ ﴿وَعَجِلْتُ إِلَيْكَ رَبِّ لِتَرْضَى﴾ یعنی: میں اس مقام کی طرف جلدی آیا جس کی طرف تو نے مجھے جانے کا حکم دیا تھا تاکہ تو مجھ سے راضی ہو جائے (5)۔ کہا جاتا ہے: "رَجُلٌ عَجِلٌ" اور "عَجُلٌ" اور "عَجُولٌ" اور "عَجْلَانُ": یعنی بہت جلد باز، اور "العَجَلة" (جلدی) سستی کی ضد ہے (6)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَإِنَّا قَدْ فَتَنَّا قَوْمَكَ مِنْ بَعْدِكَ﴾ یعنی: ہم نے انہیں آزمایا اور ان کا امتحان لیا تاکہ وہ اللہ عزوجل پر استدلال کریں۔ ﴿وَأَضَلَّهُمُ السَّامِرِيُّ﴾ یعنی: اس نے انہیں گمراہی کی طرف بلایا، یا وہ اس کا سبب بنا۔ اور کہا گیا: "فتنّاهم" یعنی ہم نے انہیں فتنے میں ڈال دیا، یعنی ان کے لیے بچھڑے کی عبادت کو مزین کر دیا، اسی لیے موسیٰ علیہ السلام نے کہا: ﴿إِنْ هِيَ إِلَّا فِتْنَتُكَ﴾ [الاعراف: 155]۔

---

(1) معانی القرآن 188/2 میں اور اسے بعض قراء کی طرف منسوب کیا۔ اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے اعراب القرآن 53/3 میں نقل کیا ہے، اور اس سے پہلے اور بعد کی

عبارت اسی سے ماخوذ ہے۔ (2) ان کی کتاب معانی القرآن 371/3 میں۔ (3) ان کی کتاب اعراب القرآن 53/3 میں۔ (4) النشر 321/2 میں یعقوب سے رویس کی قرآت۔ (5) اعراب القرآن للنحاس 54/3۔ (6) الصحاح (عجل)۔

Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) said: As-Samiri was from a people who worshipped cows. He happened to be in the land of Egypt and entered the religion of the Children of Israel outwardly, while his heart remained attached to cow worship (1). It was said: He was a Copt and a neighbor of Moses; he believed in him and left with him. It was also said: He was a prominent figure among the Children of Israel, from a tribe known as the Samaritans, who were known in the Levant (Sham). Said bin Jubayr said: He was from the people of Kerman (2).

Allah's statement: "So Moses returned to his people, angry and grieved" [20:86] is a state (haal). Its detailed explanation has already passed in Surah Al-A'raf (3). "He said, 'O my people, did your Lord not make you a good promise?'" [20:86] The Mighty and Majestic promised them Paradise if they remained steadfast in His obedience (4). He also promised them that they would hear His words in the Torah through the tongue of Moses, so they could act upon its contents and thus deserve the reward of their deeds. It is said: He promised them victory and triumph. And it is said: His promise is His saying: "But indeed, I am the Perpetual Forgiver of whoever repents and believes..." verse [Ta-Ha: 82] (5).

"Did the time [of the promise] seem then too long for you?" [20:86] meaning: Did you forget? As it is said: A thing may be forgotten due to the length of time.

"Or did you desire that wrath from your Lord should descend upon you?" [20:86]: "descend" (yahilla) means: to become mandatory and come down. Wrath (ghadab) means: punishment and vengeance. The meaning is: Or did you intend to do an act that would be the cause of Allah's wrath descending upon you? For no one seeks Allah's wrath, but rather they may commit what becomes a reason for that wrath.

"So you broke your promise to me" [20:86] because they had promised him to remain steadfast in the obedience of Allah, the Mighty and Majestic, until his return.

---

(1) Mentioned by Abu Al-Layth in his Tafsir 2/352, and Al-Wahidi in Al-Waseet 3/217. An-Nasa'i recorded it at length in Al-Kubra (11263). Ibn Kathir mentioned it in full in his Tafsir 5/285-293, then said: "...It seems Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) received it from what was permitted to be narrated from Israelite reports (Isra'iliyyat) via Ka'b al-Ahbar or others, and Allah knows best." (2) 'Ara'is al-Majalis p. 210, and Tafsir al-Razi 22/101. Kerman: A large province with many countries, villages, and vast cities between Fars, Makran, Sijistan, and Khorasan. Mu'jam al-Buldan

4/454. (3) 9/336. (4) I'rab al-Qur'an by An-Nahhas 3/54. (5) An-Nukat wal-'Uyun 3/417-418.

सूरह ता-हा: आयतें 83 - 89 | 118

इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) ने कहा: सामरी उन लोगों में से था जो गाय की पूजा करते थे। वह मिस्र की धरती पर पहुँचा, और ज़ाहिरी तौर पर बनी इसराइल के धर्म में शामिल हो गया, जबकि उसके दिल में गाय की पूजा का प्रभाव बाकी था (1)। कहा गया है: वह एक किब्ती (मिस्र का मूल निवासी) था और मूसा का पड़ोसी था; वह उन पर ईमान लाया और उनके साथ निकल गया। यह भी कहा गया है: वह बनी इसराइल के महान लोगों में से एक था, उस कबीले से जिसे 'सामरा' के नाम से जाना जाता है, और वे शाम (सीरिया क्षेत्र) में प्रसिद्ध थे। सईद बिन जुबैर ने कहा: वह करमान के निवासियों में से था (2)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: "अतः मूसा अपनी कौम के पास गुस्से और अफ़सोस में डूबे हुए लौटे" [20:86] एक स्थिति (हाल) है। इसका पूरा विवरण 'अल-आराफ़' में गुज़र चुका है (3)। "उसने कहा, 'ऐ मेरी कौम! क्या तुम्हारे रब ने तुमसे एक अच्छा वादा नहीं किया था?'" [20:86] अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ल ने उनसे जन्नत का वादा किया था यदि वे उसकी आज्ञाकारिता पर कायम रहें (4), और उनसे वादा किया था कि वे तौरात में मूसा की ज़ुबान से उसके शब्दों को सुनेंगे, ताकि वे उसमें दी गई बातों पर अमल करें और इस तरह अपने कर्मों के इनाम के हकदार बनें। कहा गया है: उसने उनसे मदद और जीत का वादा किया था। और कहा गया है: उसका वादा उसका यह कथन है: "परन्तु निश्चय ही, मैं उन लोगों के लिए बहुत क्षमाशील हूँ जो तौबा करें और ईमान लाएँ.." आयत [ता-हा: 82] (5)।

"क्या तुम्हारे लिए समय लंबा हो गया?" [20:86] यानी: क्या तुम भूल गए? जैसा कि कहा जाता है: समय लंबा होने के कारण चीज़ें भुला दी जाती हैं।

"या तुमने चाहा कि तुम्हारे रब का क्रोध तुम पर उतरे?" [20:86]: 'उतरे' (यहील्ला) यानी: अनिवार्य हो जाए और नाज़िल हो। और क्रोध (ग़ज़ब) का अर्थ है: सज़ा और प्रतिशोध। तात्पर्य यह है कि: क्या तुमने ऐसा काम करना चाहा जो तुम पर अल्लाह के क्रोध के उतरने का कारण बने? क्योंकि कोई भी अल्लाह का क्रोध नहीं माँगता, बल्कि वह ऐसे काम कर बैठता है जो क्रोध का कारण बन जाते हैं।

"अतः तुमने मेरे वादे के विरुद्ध किया" [20:86] क्योंकि उन्होंने उनसे वादा किया था कि वे उनके लौटने तक अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ल की आज्ञाकारिता पर डटे रहेंगे।

(1) इसे अबू अल-लैथ ने अपनी तफ़सीर 2/352 में और अल-वाहिदी ने अल-वसीत 3/217 में उल्लेख किया है। अन-नसाई ने इसे अल-कुबरा (11263) में विस्तार से दर्ज किया है। इब्न कसीर ने अपनी तफ़सीर 5/285-293 में इसे विस्तार से बताया है, फिर कहा: "..ऐसा लगता है कि इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) ने इसे उन इसराइली रिवायतों (इसराइलियात) से प्राप्त किया है जिन्हें काब अल-अहबार या अन्य से उद्धृत करने की अनुमति थी, और अल्लाह बेहतर जानता है।" (2) अरायिस अल-मजालिस पृ. 210, और तफ़सीर अल-राज़ी 22/101। करमान: फारस, मकरान, सिजिस्तान और खुरासान के बीच स्थित एक बड़ा प्रांत है जिसमें कई देश, गाँव और शहर शामिल हैं। मुअजम अल-बुल्दान 4/454। (3) 9/336। (4) इराब अल-कुरआन, अन-नहहास 3/54। (5) अन-नुकत वल-'उयून 3/417 - 418।

ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: سامری ان لوگوں میں سے تھا جو گائے کی پوجا کرتے تھے، وہ مصر کی سرزمین پر پہنچا، اور ظاہری طور پر بنی اسرائیل کے دین میں داخل ہو گیا، جبکہ اس کے دل میں گائے کی پوجا کا اثر باقی تھا (۱)۔ کہا گیا: وہ ایک قبطی آدمی تھا، اور موسیٰ کا پڑوسی تھا؛ وہ ان پر ایمان لایا اور ان کے ساتھ نکل کھڑا ہوا۔ اور کہا گیا: وہ بنی اسرائیل کے بڑوں میں سے ایک تھا، اس قبیلے سے تعلق رکھتا تھا جسے 'سامرہ' کہا جاتا ہے، اور وہ ملکِ شام میں معروف تھے۔ سعید بن جبیر نے کہا: وہ کرمان کے باشندوں میں سے تھا (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَرَجَعَ مُوسَى إِلَى قَوْمِهِ غَضْبَانَ أَسِفًا﴾ (پس موسیٰ اپنی قوم کی طرف غصے اور رنج کی حالت میں لوٹے) یہ ایک 'حال' ہے۔ اس کی مکمل وضاحت سورہ 'اعراف' میں گزر چکی ہے (۳)۔ ﴿قَالَ يَقَوْمِ أَلَمْ يَعِدْكُمْ رَبُّكُمْ وَعْدًا حَسَنًا﴾ (اس نے کہا: اے میری قوم! کیا تمہارے رب نے تم سے ایک اچھا وعدہ نہیں کیا تھا؟) اللہ عزوجل نے ان سے جنت کا وعدہ کیا تھا اگر وہ اس کی اطاعت پر قائم رہیں (۴)، اور ان سے یہ وعدہ کیا تھا کہ وہ تورات میں موسیٰ کی زبان سے اس کا کلام سنیں گے، تاکہ وہ اس پر عمل کریں اور اپنے اعمال کے ثواب کے مستحق بنیں۔ کہا گیا: ان سے نصرت و کامیابی کا وعدہ کیا گیا تھا۔ اور کہا گیا: اس کا وعدہ اس کا یہ قول ہے: ﴿وَإِنِّي لَغَفَّارٌ لِّمَن تَابَ وَءَامَنَ﴾ (اور بے شک میں بہت بخشنے والا ہوں اس کے لیے جس نے توبہ کی اور ایمان لایا...) آیت [طہٰ: ۸۲] (۵)۔

﴿أَفَطَالَ عَلَيْكُمُ الْعَهْدُ﴾ (کیا تم پر زمانہ طویل ہو گیا؟) یعنی: کیا تم بھول گئے؟ جیسا کہ کہا جاتا ہے: طویل عرصہ گزرنے کی وجہ سے چیز بھلا دی جاتی ہے۔

﴿أَمْ أَرَدتُّمْ أَن يَحِلَّ عَلَيْكُمْ غَضَبٌ مِّن رَّبِّكُمْ﴾ (یا تم نے چاہا کہ تم پر تمہارے رب کا غضب نازل ہو؟): 'یحل' یعنی: لازم ہو جائے اور اترے۔ اور غضب کا مطلب ہے: سزا اور انتقام۔ مطلب یہ ہے کہ: کیا تم نے ایسا کام کرنا چاہا جو تم پر اللہ کے غضب کے نازل ہونے کا سبب بنے؟ کیونکہ کوئی بھی اللہ کا غضب نہیں مانگتا، بلکہ وہ ایسے کام کر بیٹھتا ہے جو غضب کا سبب بن جاتے ہیں۔

﴿فَأَخْلَفْتُم مَّوْعِدِي﴾ (پس تم نے میرے وعدے کی خلاف ورزی کی) کیونکہ انہوں نے ان سے وعدہ کیا تھا کہ وہ ان کی واپسی تک اللہ عزوجل کی اطاعت پر قائم رہیں گے۔

---

(۱) اسے ابواللیث نے اپنی تفسیر ۳۵۲/۲ میں اور واحدی نے الوسیط ۲۱۷/۳ میں ذکر کیا ہے، اور نسائی نے الکبریٰ (۱۱۲۶۳) میں تفصیل سے نکالا ہے، اور ابن کثیر نے اسے اپنی تفسیر ۲۸۵/۵-۲۹۳ میں طوالت کے ساتھ ذکر کیا ہے، پھر فرمایا: "..ایسا لگتا ہے جیسے ابن عباس رضی اللہ عنہما نے اسے ان اسرائیلیات میں سے لیا ہے جن کی نقل کی اجازت ہے، یعنی کعب الاحبار یا کسی اور سے، واللہ اعلم۔" (۲) عرائس المجالس ص ۲۱۰، اور تفسیر رازی ۱۰۱/۲۲۔ کرمان: فارس، مکران، سجستان اور خراسان کے درمیان واقع ایک بڑا صوبہ ہے جس میں کئی علاقے، دیہات اور شہر شامل ہیں۔ معجم البلدان ۴/ ۴۵۴۔ (۳) ۳۳۶/۹۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس ۳/ ۵۴۔ (۵) النکت والعیون ۳/ ۴۱۷ - ۴۱۸۔

Surah Taha: Verses 83 - 89. Page 119.

To them from the Mount (1). And it was said: He promised them that they would walk (2) in his footsteps for the appointed time, so they stopped (3). {They said: "We did not break our promise to you of our own accord"} with a fatha on the 'meem' [bimalkina], which is the reading of Nafi', Asim, and Isa bin Umar (4). Mujahid and As-Suddi said: its meaning is: by our capacity. Ibn Zayd: We did not possess ourselves, meaning: we were compelled (5). Ibn Kathir, Abu Amr, and Ibn Aamir read it as: "bimilkina" with a kasra on the 'meem' (6). Abu Ubaid and Abu Hatim chose it because it is the superior dialect. It is the verbal noun (masdar) of "malaktu ash-shaya amlikuhu milkan" (I possessed the thing, I possess it, a possession). The verbal noun is added to the subject, and the object is omitted, as if he said: by our possession of correctness, rather we erred, so it is an admission from them of error (7). Hamzah and Al-Kisa'i read it as: "bumulkina" with a damma on the 'meem' (8), and the meaning is: by our authority, meaning: we had no dominion such that we could break your promise (9). Then it was said: His saying: "They said" is general intended for the specific, meaning: those who remained steadfast in obedience to Allah until he returned (10) to them from the Mount said: {We did not break our promise to you of our own accord} (11). And they were twelve thousand, while all the Children of Israel were six hundred thousand (12).

(1) Tafsir al-Razi 22/102 similarly. (2) His saying: "that they walk", from (Z). (3) An-Nukat wal-'Uyun 3/418. (4) The reading of Nafi' and Asim in As-Sab'ah p. 422, and At-Taysir p. 153. (5) Tafsir al-Tabari 16/134, and An-Nukat wal-'Uyun 3/418. (6) As-Sab'ah p. 422, and At-Taysir p. 153. (7) Al-Hujjah lil-Farisi 5/244, and Mushkil I'rab al-Qur'an 2/471 similarly. (8) As-Sab'ah p. 422, and At-Taysir p. 153. (9) Al-Hujjah lil-Farisi 5/244. (10) Established from (Z), and in others: "returns". (11) I'rab al-Qur'an by An-Nahhas 3/54. (12) 'Ara'is al-Majalis p. 212, and Al-Wasit by Al-Wahidi 3/218.

सूरह ता-हा: आयत 83 - 89। पृष्ठ 119।

तूर पहाड़ से उनकी ओर (1)। और कहा गया: उसने उनसे वादा किया था कि वे नियत समय के लिए उसके पदचिह्नों पर चलेंगे (2), तो वे रुक गए (3)। {उन्होंने कहा: "हमने अपने अधिकार से आपसे किया हुआ वादा नहीं तोड़ा।"} 'मीम' पर ज़बर (फ़तहा) के साथ [बि-मल्किना], और यह नाफ़ि', आसिम और ईसा बिन उमर की क़िरात (पढ़ने का तरीका) है (4)। मुजाहिद और सुद्दी ने कहा: इसका अर्थ है: हमारी क्षमता से। इब्न ज़ैद: हम अपने आप पर अधिकार नहीं रखते थे, यानी: हम मजबूर थे (5)। इब्न कसीर, अबू अम्र और इब्न आमिर ने इसे 'मीम' के नीचे ज़ेर (कसरा) के साथ "बि-मिल्किना" पढ़ा है (6)। अबू उबैद और अबू हातिम ने इसे चुना है क्योंकि यह उच्च भाषा है। और यह "मलक्तुश-शै'अ अमलिकुहु मिल्कन" (मैंने चीज़ पर अधिकार किया) का स्रोत (मस्दर) है। स्रोत कर्ता (फ़ाइल) की ओर जुड़ता है, और कर्म (मफ़ऊल) लुप्त है, जैसे कि उसने कहा हो: हमारे सही होने के अधिकार से, बल्कि हमने गलती की, इसलिए यह उनकी ओर से गलती की स्वीकारोक्ति है (7)। हमज़ा और अल-किसाई ने इसे 'मीम' पर पेश (दम्मा) के साथ "बि-मुल्किना" पढ़ा है (8), और इसका अर्थ है: हमारे अधिकार/सत्ता से, यानी: हमारे पास कोई सत्ता नहीं थी कि हम आपका वादा तोड़ें (9)। फिर कहा गया: उनका कहना: "उन्होंने कहा" एक सामान्य शब्द है जिससे विशिष्ट व्यक्ति अभिप्रेत हैं, अर्थात: वे लोग जो अल्लाह की आज्ञाकारिता पर अडिग रहे यहाँ तक कि वह (मूसा) तूर से उनकी ओर वापस आ गए (10), उन्होंने कहा: {हमने अपने अधिकार से आपसे किया हुआ वादा नहीं तोड़ा} (11)। और वे बारह हज़ार थे, जबकि बनी इसराइल की कुल संख्या छह लाख थी (12)।

(1) तफ़सीर अल-राज़ी 22/102 इसी तरह। (2) उनका कहना: "कि वे चलें", (ज़) से। (3) अन-नुकात वल-उयून 3/418। (4) अस-सबअ पृष्ठ 422 में नाफ़ि' और आसिम की क़िरात, और अत-तयसीर पृष्ठ 153। (5) तफ़सीर अल-तबरी 16/134, और अन-नुकात वल-उयून 3/418। (6) अस-सबअ पृष्ठ 422, और अत-तयसीर पृष्ठ 153। (7) अल-हुज्जह लिल-फ़ारिसी 5/244, और मुश्किल इराब अल-क़ुरआन 2/471 इसी तरह। (8) अस-सबअ पृष्ठ 422, और अत-तयसीर पृष्ठ 153। (9) अल-हुज्जह लिल-फ़ारिसी 5/244। (10) (ज़) से पुष्ट, और अन्यों में: "लौटता है"। (11) अन-नहहास द्वारा इराब अल-क़ुरआन 3/54। (12) अराइस अल-मजालिस पृष्ठ 212, और अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 3/218।

سورہ طہٰ: آیات ۸۳ - ۸۹۔ صفحہ ۱۱۹

ان کی طرف طور سے (۱)۔ اور کہا گیا: ان سے وعدہ کیا کہ وہ میقات کے لیے اس کے پیچھے چلیں گے (۲) تو وہ رک گئے (۳)۔ ﴿قَالُوا مَا أَخْلَفْنَا مَوْعِدَكَ بِمَلْكِنَا﴾ میم کے فتحہ (زبر) کے ساتھ، اور یہ نافع، عاصم اور عیسیٰ بن عمر کی قرات ہے (۴)۔ مجاہد اور سدی نے کہا: اس کا معنی ہے: اپنی طاقت سے۔ ابن زید: ہم اپنے آپ کے مالک نہیں تھے، یعنی: ہم مجبور تھے (۵)۔ اور ابن کثیر، ابو عمرو اور ابن عامر نے میم کے کسرہ (زیر) کے ساتھ «بِمِلْكِنَا» پڑھا ہے (۶)۔ اور اسے ابو عبید اور ابو حاتم نے اختیار کیا ہے؛ کیونکہ یہ بلند زبان (لغت) ہے۔ اور یہ 'مَلَكْتُ الشیءَ اَمْلِكُهُ مِلْكاً' کا مصدر ہے۔ اور مصدر فاعل کی طرف مضاف ہے، اور مفعول محذوف ہے، گویا اس نے کہا: ہماری درستی کے اختیار سے، بلکہ ہم سے خطا ہوئی، پس یہ ان کی طرف سے خطا کا اعتراف ہے (۷)۔ اور حمزہ اور کسائی نے میم کے ضمہ (پیش) کے ساتھ «بِمُلْكِنَا» پڑھا ہے (۸)، اور معنی ہے: ہمارے اقتدار سے، یعنی: ہمارا کوئی ملک (اقتدار) نہیں تھا کہ ہم آپ کے وعدے کی خلاف ورزی کرتے (۹)۔ پھر کہا گیا: ان کا قول: «قَالُوا» عام ہے جس سے خاص مراد ہے، یعنی: وہ لوگ جو اللہ کی اطاعت پر ثابت قدم رہے یہاں تک کہ وہ (موسیٰ علیہ السلام) طور سے ان کی طرف واپس آئے (۱۰) تو انہوں نے کہا: ﴿مَا أَخْلَفْنَا مَوْعِدَكَ بِمَلْكِنَا﴾ (۱۱)۔ اور وہ بارہ ہزار تھے، اور تمام بنی اسرائیل چھ لاکھ تھے (۱۲)۔

(۱) تفسیر الرازی ۱۰۲/۲۲ اسی طرح۔ (۲) ان کا قول: 'کہ وہ چلیں'، (ظ) سے۔ (۳) النکت والعیون ۴۱۸/۳۔ (۴) السبعہ ص ۴۲۲ میں نافع اور عاصم کی قرات، اور التیسیر ص ۱۵۳۔ (۵) تفسیر الطبری ۱۳۴/۱۶، اور النکت والعیون ۴۱۸/۳۔ (۶) السبعہ ص ۴۲۲، اور التیسیر ص ۱۵۳۔ (۷) الحجہ للفارسی ۲۴۴/۵، اور مشکل اعراب القرآن ۴۷۱/۲ اسی طرح۔ (۸) السبعہ ص ۴۲۲، اور

التیسیر ص ۱۵۳۔ (۹) الحجہ للفارسی ۲۴۴/۵۔ (۱۰) (ظ) سے ثابت، اور دوسروں میں: 'یرجع' (وہ واپس آتا ہے)۔ (۱۱) اعراب القرآن للنحاس ۵۴/۳۔ (۱۲) عرائس المجالس ص ۲۱۲، والوسیط للواحدی ۲۱۸/۳۔

120 Surah Ta-Ha: Verses 83 - 89

{But we were made to carry} with the damma on the Ha and shadda on the kasra-m; this is the reading of Nafi', Ibn Kathir, Ibn 'Amir, Hafs, and Ruways. The rest read with the fatha on both letters lightly (1). Abu Ubaid and Abu Hatim chose it; because they carried the jewelry of the people with them and did not carry it by force (2). {Burdens} meaning: heavy loads (3) {of the ornaments of the people} meaning: from their jewelry. They had borrowed it when they wanted to leave with Moses, peace be upon him, and made them believe that they were gathering for a festival of theirs or a feast. It was also said: it is what they took from Pharaoh's people when the sea threw them to the shore. They were called "awzar" (burdens/sins) because they were sins, meaning: it was not permissible for them to take them, and spoils of war were not permissible for them (4). Also, "al-awzar" means weights in the language (5). {So we threw them} meaning: the burden of carrying what jewelry we had with us became heavy on us, so we threw it into the fire to melt (6), i.e., we cast it therein. It was also said: we threw it to the Samiri, so that you may return and see your opinion about it. Qatadah said: The Samiri said to them when the people felt Moses was slow: "He has only been delayed from you because of the jewelry you have." So they gathered it and gave it to the Samiri, and he threw it into the fire and fashioned a calf for them from it. Then he threw on it a handful from the tracks of the Messenger's horse; and he is Gabriel, peace be upon him. Ma'mar said: The horse that Gabriel was on was "Al-Hayah" (The Life), so when he threw the handful on it, it became a calf, a body that had a lowing sound (7). Al-khuwar is the sound of cows. Ibn Abbas said: When the jewelry was poured into the fire, the Samiri came and said to Aaron:

---

(1) Al-Sab'ah p. 423, Al-Taysir p. 153, and Al-Nashr 2/322. Ruways: is the narrator of Ya'qub from the ten. (2) Al-Wasit by Al-Wahidi 3/218 similarly. (3) Narrated by Al-Tabari 16/136-137 from Mujahid. (4) Tafsir al-Baghawi 3/228 similarly, and this talk preceded in 9/333. (5) See Al-Sahah (wzr). (6) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/54. (7) Al-Nukat wa'l-'Uyun by Al-Mawardi 3/419.

१२० सूरा ता-हा: आयतें ८३ - ८९

{लेकिन हमें उठाने पर मजबूर किया गया} हा पर ज़म्मा और मीम पर शद्दा और कसरा के साथ; यह नाफी', इब्न कथीर, इब्न आमिर, हफ़्स और रुवैस का पाठ (क़िरात) है। बाकी लोग दोनों अक्षरों पर फतहा के साथ हल्का पढ़ते हैं (१)। अबू उबैद और अबू हातिम ने इसे चुना है; क्योंकि उन्होंने लोगों के गहने अपने साथ उठाए थे और उन्हें ज़बरदस्ती नहीं उठाया था (२)। {बोझ} यानी: भारी वज़न (३) {लोगों के गहनों में से} यानी: उनके जेवरों में से। उन्होंने इसे तब उधार लिया था जब वे मूसा (अलैहिस्सलाम) के साथ निकलना चाहते थे, और उन्हें भ्रम में डाल दिया कि वे अपने किसी त्योहार या दावत के लिए इकट्ठा हो रहे हैं। यह भी कहा गया है: यह वह है जो उन्होंने फिरौन के लोगों से लिया था, जब समुद्र ने उन्हें किनारे पर फेंक दिया था। उन्हें "औज़ार" (बोझ/पाप) इसलिए कहा गया क्योंकि वे पाप थे, यानी: उनके लिए उन्हें लेना हलाल नहीं था, और उनके लिए लूट का माल हलाल नहीं था (४)। साथ ही, भाषा में "औज़ार" का अर्थ भार है (५)। {तो हमने उन्हें फेंक दिया} यानी: हमारे पास जो गहने थे, उनका बोझ हम पर भारी हो गया, इसलिए हमने उन्हें पिघलने के लिए आग में फेंक दिया (६), यानी: हमने उन्हें उसमें डाल दिया। यह भी कहा गया है: हमने उसे सामरी की ओर फेंक दिया; ताकि आप वापस आएं और इसमें अपनी राय देखें। क़तादा ने कहा: सामरी ने उनसे कहा जब लोगों ने मूसा को देर करते पाया: "वह तुम्हारे पास मौजूद गहनों की वजह से ही तुमसे रुक गए हैं।" तो उन्होंने उसे इकट्ठा किया और सामरी को दे दिया, और उसने उसे आग में डाल दिया, और उनसे एक बछड़ा बनाया, फिर उस पर रसूल के घोड़े के पदचिह्नों की एक मुट्ठी मिट्टी डाली; और वह जिब्रईल (अलैहिस्सलाम) हैं। मा'मर ने कहा: जिस घोड़े पर जिब्रईल थे वह "अल-हयात" (जीवन) था, इसलिए जब उन्होंने उस पर मुट्ठी डाली, तो वह एक बछड़ा बन गया, एक ऐसा शरीर जिससे रंभाने की आवाज़ आती थी (७)। और रंभाना (अल-खुवार): गायों की आवाज़ है। इब्न अब्बास ने कहा: जब गहने आग में डाले गए, तो सामरी आया और हारून से कहा:

---

(१) अस-सबअह पृ. ४२३, अत-तयसीर पृ. १५३, और अन-नश्र २/३२२। रुवैस: दस में से याकूब का रावी है। (२) अल-वाहिदी की अल-वसीत ३/२१८ इसी तरह। (३) मुजाहिद से अत-तबरी १६/१३६-१३७ द्वारा उद्धृत। (४) तफ़सीर अल-बग़वी ३/२२८ इसी तरह, और यह बात ९/३३३ में पहले आ चुकी है। (५) अस-सिहाह (वज़र) देखें। (६) अन-नह़ास की एराब अल-क़ुरआन ३/५४। (७) अल-मावर्दी की अन-नुकात वल-उयून ३/४१९।

۱۲۰ سورہ طٰہٰ: آیات ۸۳ - ۸۹

﴿وَلَكِنَّا حُمِّلْنَا﴾ حاء پر ضمہ اور میم پر شد اور کسرہ کے ساتھ؛ یہ نافع، ابن کثیر، ابن عامر، حفص اور رویس کی قرات ہے۔ باقی قراء دونوں حرفوں پر فتحہ کے ساتھ اسے ہلکا پڑھتے ہیں (۱)۔ اور ابو عبید اور ابو حاتم نے اسی کو اختیار کیا ہے؛ اس لیے کہ انہوں نے قوم کے زیورات اپنے ساتھ اٹھائے تھے اور انہیں زبردستی نہیں اٹھایا تھا (۲)۔ ﴿أَوْزَارًا﴾ یعنی: بوجھ (۳) ﴿مِن زِينَةِ الْقَوْمِ﴾ یعنی: ان کے زیورات میں سے۔ انہوں نے یہ اس وقت ادھار لیے تھے جب انہوں نے موسیٰ علیہ السلام کے ساتھ نکلنے کا ارادہ کیا تھا، اور انہیں یہ وہم دلایا کہ وہ اپنی کسی عید یا دعوت کے لیے جمع ہو رہے ہیں۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: یہ وہ ہے جو انہوں نے آلِ فرعون سے لیا تھا جب سمندر نے انہیں ساحل پر پھینک دیا تھا۔ انہیں "اوزار" اس لیے کہا گیا کیونکہ وہ گناہ تھے، یعنی: ان کے لیے انہیں لینا حلال نہیں تھا، اور ان کے لیے غنیمت کا مال حلال نہیں تھا (۴)۔ اور لغت میں "اوزار" کے معنی بوجھ کے ہیں (۵)۔ ﴿فَقَذَفْنَاهَا﴾ یعنی: ہمارے پاس جو زیورات تھے ان کا بوجھ ہم پر بھاری ہو گیا، تو ہم نے اسے پگھلانے کے لیے آگ میں ڈال دیا (۶)، یعنی: ہم نے اسے اس میں پھینک دیا۔ اور یہ بھی کہا گیا: ہم نے اسے سامری کی طرف پھینک دیا؛ تاکہ تم واپس آؤ اور اس میں اپنی رائے دیکھو۔ قتادہ کہتے ہیں: جب لوگوں نے موسیٰ علیہ السلام کے آنے میں تاخیر محسوس کی تو سامری نے ان سے کہا: وہ تمہارے پاس موجود زیورات کی وجہ سے ہی تم سے رک گئے ہیں۔ چنانچہ انہوں نے اسے جمع کیا اور سامری کے حوالے کر دیا، اس نے اسے آگ میں ڈال دیا اور ان کے لیے ایک بچھڑا بنا دیا، پھر اس پر رسول (فرشتے) کے گھوڑے کے نشان سے ایک مٹھی خاک ڈالی؛ اور وہ جبرائیل علیہ السلام ہیں۔ معمر کہتے ہیں: جس گھوڑے پر جبرائیل علیہ السلام سوار تھے وہ "الحیاۃ" (زندگی) تھا، چنانچہ جب اس نے اس پر وہ مٹھی ڈالی تو وہ ایک بچھڑا بن

گیا، ایک ایسا جسم جس سے بیل کی آواز (خوار) نکلتی تھی (۷)۔ اور "الخوار": گائے کی آواز کو کہتے ہیں۔ اور ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: جب زیورات آگ میں پگھل گئے، تو سامری آیا اور ہارون علیہ السلام سے کہا:

---

(۱) السبعۃ ص ۴۲۳، والتیسیر ص ۱۵۳، والنشر ۳۲۲/۲۔ اور رویس: دس قراتوں میں سے یعقوب کے راوی ہیں۔ (۲) الوسیط للواحدی ۲۱۸/۳ اسی طرح۔ (۳) الطبری ۱۶/۱۳۶-۱۳۷ نے مجاہد سے روایت کیا ہے۔ (۴) تفسیر البغوی ۲۲۸/۳ اسی طرح، اور یہ کلام ۹/۳۳۳ میں پہلے گزر چکا ہے۔ (۵) دیکھیے الصحاح (وزر)۔ (۶) اعراب القرآن للنحاس ۵۴/۳۔ (۷) النکت والعیون للماوردی ۴۱۹/۳۔

Surah Taha: Verses 83 - 89 Page 121

"O Prophet of Allah, shall I throw what is in my hand?" thinking it was like what others had brought of jewelry. So he cast the dust into it and said, "Become a calf, a body with a lowing sound." And it became as he said, as a trial and temptation. It lowed once and did not repeat it (1).

It was also said: Its lowing and sound were caused by the wind; because he had made holes in it, so when the wind entered its hollow, it lowed, but there was no life in it. This is the opinion of Mujahid.

According to the first opinion, it was a calf made of flesh and blood, which is the opinion of Al-Hasan, Qatadah, and Al-Suddi (2).

Hammad narrated from Simak, from Sa'id bin Jubayr, from Ibn Abbas, who said: Aaron passed by Al-Samiri while he was making the calf and said, "What is this?" He replied, "It benefits and does not harm." Aaron said, "O Allah, give him what he asks for according to what is in his heart." Al-Samiri said, "O Allah, I ask You that it should low." Whenever it lowed, they prostrated. The lowing was due to Aaron's prayer (3).

Ibn Abbas said: It lowed as a living calf lows (4).

It is narrated that Moses said: "O Lord, this Samiri brought out for them a calf, a body that has a lowing sound, from their jewelry. So who made the body and the lowing?" Allah, Blessed and Exalted be He, said: "I did." Moses (peace be upon him) said: "By Your might, majesty, loftiness, height, and sovereignty (5), none led them astray but You." He said: "You have spoken the truth, O Wisest of the Wise." All of this has been previously mentioned in Surah Al-A'raf (6).

(1) Reported by Al-Tabari in his Tafsir 1/671-672 in detail, and see 'Ara'is al-Majalis p. 211. (2) Al-Nukat wal-'Uyun 3/419. Al-Tahir ibn 'Ashur said in Al-Tahrir wat-Tanwir 9/110: What occurs in stories that it was flesh and blood and used to eat and drink is from the fabrications of storytellers. This was mentioned earlier in 9/334. (3) Reported by Ibn Abi Hatim as in Tafsir Ibn Kathir 5/310-311. (4) Al-Wasit by Al-Wahidi 3/218. (5) His words: "your loftiness, height, and sovereignty" are not in (Kh), and in (Z): "and the loftiness of your status." (6) 9/332-334.

सूरा ता-हा: आयत 83 - 89 पृष्ठ 121

"हे अल्लाह के नबी, क्या मैं वह फेंक दूं जो मेरे हाथ में है?" उसने सोचा कि यह भी दूसरों द्वारा लाए गए गहनों की तरह ही है। तो उसने उसमें मिट्टी फेंक दी और कहा: "एक बछड़ा बन जा, एक शरीर जिसमें से रंभाने की आवाज़ आए।" और वह वैसा ही हो गया जैसा उसने कहा था; एक परीक्षा और आज़माइश के रूप में। उसने एक बार आवाज़ निकाली और फिर दोबारा वैसी आवाज़ नहीं की (1)।

कहा गया है कि: उसका रंभाना और उसकी आवाज़ हवा के कारण थी; क्योंकि उसने उसमें छेद कर दिए थे, इसलिए जब हवा उसके खोखले भाग में प्रवेश करती थी, तो वह आवाज़ करता था, लेकिन उसमें जान नहीं थी। यह मुजाहिद का मत है।

और पहले मत के अनुसार, वह मांस और रक्त का एक बछड़ा था, जो अल-हसन, क़तादह और अल-सुद्दी का मत है (2)।

हम्माद ने सिमाक से, सईद बिन जुबैर से, इब्न अब्बास के हवाले से रिवायत की है, उन्होंने कहा: हारून सामिरी के पास से गुज़रे जब वह बछड़ा बना रहा था, तो उन्होंने पूछा: "यह क्या है?" उसने कहा: "यह लाभ पहुँचाता है और हानि नहीं पहुँचाता।" हारून ने कहा: "ऐ अल्लाह, इसे वह दे जो यह अपने दिल की बात के अनुसार मांगता है।" सामिरी ने कहा: "ऐ अल्लाह, मैं तुझसे मांगता हूँ कि यह रंभाए।" जब भी वह रंभाता, वे सजदा करते थे। और वह रंभाना हारून की दुआ की वजह से था (3)।

इब्न अब्बास ने कहा: वह वैसे ही रंभाया जैसे जीवित बछड़ा रंभाता है (4)।

और रिवायत है कि मूसा ने कहा: "ऐ मेरे रब, इस सामिरी ने उनके लिए उनके गहनों से एक बछड़ा निकाला, एक ऐसा शरीर जिसमें रंभाने की आवाज़ है, तो वह शरीर और रंभाने की आवाज़ किसने पैदा की?" अल्लाह, जो बरकत वाला और बुलंद है, ने कहा: "मैंने।" मूसा (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "तेरी इज़्ज़त, जलाल, बुलंदी, ऊंचाई और सल्तनत की कसम (5), तेरे सिवा किसी और ने उन्हें गुमराह नहीं किया।" उसने कहा: "तूने सच कहा, ऐ हकीमों के हकीम।" यह सब पहले सूरा 'अल-अराफ़' में वर्णित किया जा चुका है (6)।

(1) इसे अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 1/671 - 672 में विस्तार से उद्धृत किया है, और देखें अराइस अल-मजालिस पृ. 211। (2) अल-नुकत वल-उयून 3/419। अल-ताहिर इब्न आशूर ने अल-तहरीर वत-तन्वीर 9/110 में कहा: कहानियों में जो यह आया है कि वह मांस और खून का था और खाता-

पीता था, वह किस्सागो की मनगढ़ंत बातें हैं। और यह पहले 9/334 में बीत चुका है। (3) इसे इब्न अबी हातिम ने उद्धृत किया है जैसा कि तफ़सीर इब्न कसीर 5/310-311 में है। (4) अल-वसीत लिल-वाहिदी 3/218। (5) उनका कहना है: "तेरी बुलंदी, ऊंचाई और सल्तनत", (ख) में नहीं है, और (ज़) में आया है: "और तेरी शान की बुलंदी।" (6) 9/332 - 334।

سورۃ طٰہٰ: آیات ۸۳ - ۸۹ صفحہ ۱۲۱

"اے اللہ کے نبی، کیا میں وہ پھینک دوں جو میرے ہاتھ میں ہے؟" اس کا خیال تھا کہ یہ بھی دوسروں کے لائے ہوئے زیورات کی طرح ہے۔ چنانچہ اس نے اس میں مٹی ڈال دی اور کہا: "ایک بچھڑا بن جا، ایک ایسا جسم جس میں سے آواز نکلے۔" پس وہ ویسا ہی ہو گیا جیسا اس نے کہا تھا؛ آزمائش اور فتنے کے طور پر۔ اس نے ایک مرتبہ آواز نکالی اور پھر دوبارہ اس جیسی آواز نہیں نکالی (۱)۔

اور کہا گیا ہے: اس کا رنبھانا اور آواز ہوا کی وجہ سے تھی؛ کیونکہ اس نے اس میں سوراخ کر رکھے تھے، چنانچہ جب ہوا اس کے پیٹ میں داخل ہوتی تو وہ آواز نکالتا، حالانکہ اس میں جان نہیں تھی۔ یہ مجاہد کا قول ہے۔

اور پہلے قول کے مطابق وہ گوشت اور خون کا بچھڑا تھا، اور یہی حسن، قتادہ اور سدی کا قول ہے (۲)۔

اور حماد نے سماک سے، انہوں نے سعید بن جبیر سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: ہارون علیہ السلام سامری کے پاس سے گزرے جب وہ بچھڑا بنا رہا تھا، تو انہوں نے پوچھا: "یہ کیا ہے؟" اس نے کہا: "یہ نفع دیتا ہے اور نقصان نہیں پہنچاتا۔" ہارون نے کہا: "اے اللہ، اسے وہ دے جو یہ اپنے دل کی مراد کے مطابق مانگتا ہے۔" سامری نے کہا: "اے اللہ، میں تجھ سے سوال کرتا ہوں کہ یہ آواز نکالے۔" جب بھی وہ آواز نکالتا، وہ سجدہ کرتے تھے۔ اور وہ رنبھانا ہارون کی دعا کی وجہ سے تھا (۳)۔

ابن عباس نے کہا: وہ اسی طرح آواز نکالتا تھا جیسے زندہ بچھڑے آواز نکالتے ہیں (۴)۔

اور روایت ہے کہ موسیٰ علیہ السلام نے عرض کیا: "اے میرے رب، اس سامری نے ان کے لیے ان کے زیورات سے ایک بچھڑا، ایک ایسا جسم نکالا جس میں آواز ہے، تو اس جسم اور آواز کو کس نے بنایا؟" اللہ تبارک و تعالیٰ نے فرمایا: "میں نے۔" موسیٰ ﷺ نے عرض کیا: "تیری عزت، تیرے جلال، تیری رفعت، تیری بلندی اور تیری سلطنت کی قسم (۵)، تیرے سوا کسی نے انہیں گمراہ نہیں کیا۔" اللہ نے فرمایا: "اے سب سے بڑے حکمت والے، تو نے سچ کہا۔" یہ سب کچھ پہلے سورہ 'الاعراف' میں گزر چکا ہے (۶)۔

(۱) اسے طبری نے اپنی تفسیر ۱/ ۶۷۱ - ۶۷۲ میں تفصیل سے بیان کیا ہے، اور ملاحظہ کریں عرائس المجالس ص ۲۱۱۔ (۲) النکت والعیون ۳/ ۴۱۹۔ طاہر ابن عاشور نے التحریر والتنویر ۹/ ۱۱۰ میں کہا: قصوں میں جو یہ آیا ہے کہ وہ گوشت اور خون کا تھا اور کھاتا پیتا تھا، یہ قصہ گو لوگوں کی گھڑی ہوئی باتیں ہیں۔ اور یہ پہلے ۹/ ۳۳۴ پر گزر چکا ہے۔ (۳) اسے ابن ابی حاتم نے روایت کیا ہے جیسا کہ تفسیر ابن کثیر ۵/ ۳۱۰ - ۳۱۱ میں ہے۔ (۴) الوسیط للواحدی ۳/ ۲۱۸۔ (۵) ان کا قول: "تیری رفعت، تیری بلندی اور تیری سلطنت"، نسخہ (خ) میں نہیں ہے، اور نسخہ (ظ) میں "تیری شان کی بلندی" واقع ہوا ہے۔ (۶) ۹/ ۳۳۲ - ۳۳۴۔

Surah Taha: Verses 83 - 89 122

“They said, ‘This is your god and the god of Moses.’” Meaning: Al-Samiri and his followers, who were inclined toward anthropomorphism, said: “Make for us a god as they have gods.” “But he forgot,” meaning: Moses strayed [and went] seeking him (1), and he did not know his place, and missed the path to his Lord. It is also said it means: Moses left him here and went out seeking him. Meaning: Moses left his god here (2).

Israel narrated from Simak, from Ikrima, from Ibn Abbas who said: Meaning: Moses forgot to tell you that he is his god (3). It is also said: The address is a report about Al-Samiri, meaning: Al-Samiri abandoned what Moses had commanded him regarding faith and went astray (4); as stated by Ibn al-A'rabi.

Allah the Almighty said, arguing against them: “Do they not see,” meaning: do they not consider and reflect on the fact “that it does not return a word to them,” meaning: it does not speak to them. It is said: it does not return to dialogue and sound. “And it possesses neither harm nor benefit for them.” So how can it be a god?! While the One Whom Moses worships brings harm and benefit, rewards and gives, and withholds.

And “An la yarji‘u” (that it does not return) its estimation is: “Annahu la yarji‘u” (that he does not return), therefore the verb is in the indicative mood, as “an” was softened and the pronoun omitted. This is the preferred choice in cases of vision, knowledge, and thought (5). He said: Among youths like Indian swords (6) who knew that everyone who goes barefoot or wears sandals shall perish (7).

And it may be omitted even with the emphasis, he said:

---

(1) In (D), (Z), and (Kh): seeking (yatlub). (2) Al-Tabari reported similar reports in 16/142, and what is between brackets is from him; see Tafsir Al-Razi 22/104. (3) Zad al-Masir 5/315. (4) Al-Tabari reported something similar in 16/141 from Ibn Abbas. (5) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 3/373. (6) In (D), (Z), (Kh), and (M): from swords, and what is established is from (Zha), which matches the sources. (7) The verse is by Al-A'sha, in his Diwan p. 109. The second hemistich is: That tricks do not repel the one who uses them. These are two narrations for the verse mentioned by al-Tabrizi in his Commentary on the Ten Odes, p. 338.

सूरह ताहा: आयत 83 - 89 122

“उन्होंने कहा, ‘यह तुम्हारा ईश्वर है और मूसा का ईश्वर भी।’” अर्थात्: सामिरी और उसके अनुयायियों ने, जो सादृश्य (anthropomorphism) की ओर प्रवृत्त थे, कहा: “हमारे लिए भी एक ईश्वर बना दो जैसे उनके पास ईश्वर हैं।” “फिर वह भूल गया,” अर्थात्: मूसा भटक गया [और चला गया] उसे खोजने (1), उसे उसका स्थान ज्ञात नहीं था, और वह अपने प्रभु तक पहुँचने का मार्ग चूक गया। यह भी कहा गया है कि इसका अर्थ है: मूसा ने उसे यहीं छोड़ दिया और उसे खोजने निकल गया। अर्थात्: मूसा ने अपने ईश्वर को यहीं छोड़ दिया (2)।

इज़राइल ने सिमाक से, इकरीमा से, इब्न अब्बास से रिवायत की कि उन्होंने कहा: अर्थात् मूसा तुम्हें यह बताना भूल गए कि वह उनका ईश्वर है (3)। यह भी कहा गया है: यह संबोधन सामिरी के बारे में एक खबर है, अर्थात्: सामिरी ने उस विश्वास को छोड़ दिया जिसका मूसा ने उसे आदेश दिया था और वह पथभ्रष्ट हो गया (4); यह इब्न अल-अराबी ने कहा है।

अल्लाह तआला ने उनके विरुद्ध तर्क देते हुए कहा: “क्या वे नहीं देखते” अर्थात्: वे विचार और चिंतन नहीं करते कि “वह उन्हें कोई उत्तर नहीं देता,” अर्थात्: वह उनसे बात नहीं करता। कहा गया है: वह संवाद और स्वर की ओर नहीं लौटता। “और न वह उन्हें कोई हानि पहुँचा सकता है और न कोई लाभ।” तो वह ईश्वर कैसे हो सकता है?! जबकि जिसकी इबादत मूसा करता है, वह हानि और लाभ पहुँचाता है, बदला और पुरस्कार देता है, और रोकता भी है।

और “अन ला यरजिउ” (कि वह नहीं लौटता) का अनुमान है: “अन्नहु ला यरजिउ” (कि वह नहीं लौटता), इसलिए क्रिया रफ़ (indicative) में है, “अन” को हल्का कर दिया गया और सर्वनाम को हटा दिया गया। दृष्टि, ज्ञान और अनुमान के मामलों में यही पसंदीदा विकल्प है (5)। उन्होंने कहा: भारतीय तलवारों (6) के समान युवाओं में जो जानते थे कि नंगे पैर चलने वाले या चप्पल पहनने वाले सभी नाशवान हैं (7)।

और इसे शिद्दत (emphasis) के साथ हटाया जा सकता है, उन्होंने कहा:

---

(1) (द), (ज़) और (ख़) में: खोजता है (यतलुब)। (2) अल-तबरी ने 16/142 में ऐसी ही खबरें दी हैं, और कोष्ठक के बीच जो है वह उन्हीं से है; देखें अल-राज़ी की व्याख्या 22/104। (3) ज़ाद अल-मसीर 5/315। (4) अल-तबरी ने इब्न अब्बास से 16/141 में इसी तरह का उल्लेख किया है। (5) अल-

ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-क़ुरान 3/373। (6) (द), (ज़), (ख़) और (म) में: तलवारों से, और जो पुष्ट है वह (ज़) से है, जो स्रोतों के अनुकूल है। (7) यह शेर अल-आशा का है, उनके दीवान पृष्ठ 109 में। इसका दूसरा भाग है: कि चालें चालबाज़ से दूर नहीं करतीं। ये उस शेर की दो रिवायतें हैं जिनका अल-तबरीज़ी ने 'दश गीतों की व्याख्या' पृष्ठ 338 में उल्लेख किया है।

سورہ طہٰ: آیات ۸۳ - ۸۹ ۱۲۲

«پس انہوں نے کہا کہ یہ تمہارا معبود ہے اور موسیٰ کا بھی معبود ہے» یعنی: سامری اور اس کے پیروکاروں نے کہا، اور وہ تشبیہ (مجسّمہ سازی) کی طرف مائل تھے، جب انہوں نے کہا: «ہمارے لیے بھی ایک معبود بنا دے جیسا کہ ان کے معبود ہیں۔» «پس وہ بھول گیا» یعنی: موسیٰ بھٹک گئے [اور چلے گئے] اسے ڈھونڈنے (۱) ، پس اسے اس کی جگہ معلوم نہ تھی، اور وہ اپنے رب کے راستے میں غلطی کر گئے۔ اور کہا گیا ہے کہ اس کا مطلب ہے: موسیٰ اسے یہاں چھوڑ گئے اور اسے ڈھونڈنے نکل کھڑے ہوئے۔ یعنی: موسیٰ نے اپنا معبود یہاں چھوڑ دیا (۲)۔

اور اسرائیل نے سماک سے، انہوں نے عکرمہ سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کی، انہوں نے کہا: یعنی موسیٰ تمہیں یہ بتانا بھول گئے کہ وہ ان کا معبود ہے (۳)۔ اور کہا گیا ہے: یہ خطاب سامری کے بارے میں خبر ہے، یعنی: سامری نے ایمان کے اس حکم کو چھوڑ دیا جس کا موسیٰ نے اسے حکم دیا تھا، پس وہ گمراہ ہو گیا (٤)؛ یہ بات ابن الاعرابی نے کہی ہے۔

پس اللہ تعالیٰ نے ان پر حجت قائم کرتے ہوئے فرمایا: «کیا وہ نہیں دیکھتے» یعنی: وہ عبرت اور غور و فکر نہیں کرتے کہ «وہ انہیں کسی بات کا جواب نہیں دیتا،» یعنی: وہ ان سے کلام نہیں کرتا۔ اور کہا گیا ہے: وہ گفتگو اور آواز کی طرف نہیں لوٹتا۔ «اور نہ وہ ان کے لیے کسی نقصان کا اختیار رکھتا ہے اور نہ نفع کا» تو وہ معبود کیسے ہو سکتا ہے؟! جبکہ وہ جس کی موسیٰ عبادت کرتے ہیں نقصان بھی پہنچاتا ہے اور نفع بھی، بدلہ بھی دیتا ہے اور عطا بھی کرتا ہے اور روکتا بھی ہے۔

اور «أَنْ لا يَرْجِعُ» کا تقدیر یہ ہے: «أنه لا يرجع»، اسی لیے فعل مرفوع ہوا، پس «أن» کو مخفف کر دیا گیا اور ضمیر کو حذف کر دیا گیا۔ اور رویت، علم اور ظن میں یہی پسندیدہ اختیار ہے (٥)۔

انہوں نے کہا: ان نوجوانوں میں جو ہندی تلواروں (٦) کی مانند تھے، وہ جانتے تھے کہ ہر وہ شخص ہلاک ہونے والا ہے جو ننگے پاؤں ہے یا جوتا پہنے ہوئے ہے (٧)۔

اور کبھی اسے تشدید کے ساتھ حذف کر دیا جاتا ہے، فرمایا:

---

(١) (د)، (ز) اور (خ) میں: یطلب۔ (٢) طبری نے ١٦/١٤٢ میں ایسی خبریں نقل کی ہیں، اور جو بریکٹ میں ہے وہ ان سے ہے، اور رازی کی تفسیر ١٠٤/٢٢ دیکھیں۔ (٣) زاد المسیر ٣١٥/٥۔ (٤) اسے ابن عباس سے طبری نے ١٦/١٤١ پر روایت کیا ہے۔ (٥) معانی القرآن از زجاج ٣/٣٧٣۔ (٦) (د)، (ز)، (خ) اور (م) میں: «من سیوف» (تلواروں سے)، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے، جو کہ مآخذ کے موافق ہے۔ (٧) یہ شعر اعشی کا ہے، جو ان کے دیوان کے ص ١٠٩ پر ہے۔ اور اس کا دوسرا مصرعہ ہے: کہ حیلہ گروں سے حیلے دور نہیں کیے جا سکتے۔ اور یہ اس شعر کی دو روایتیں ہیں جن کا تبریزي نے 'شرح القصائد العشر' ص ٣٣٨ میں ذکر کیا ہے۔

If you were from (the tribe of) Dabbah, you would have known my kinship / But (you are) a Zanji with great lips (1). That is: But you are.

God Almighty says: {And Aaron had already told them before, "O my people, you are only being tested by it, and indeed, your Lord is the Most Merciful, so follow me and obey my order." (90) They said, "We will never cease being devoted to it until Moses returns to us." (91) [Moses] said, "O Aaron, what prevented you, when you saw them going astray, (92) From following me? Then have you disobeyed my order?" (93)}

His saying, the Almighty: {And Aaron had already told them before} meaning: before Moses came and returned to them: {O my people, you are only being tested by it} i.e.: you were tried and led astray by it, i.e., by the calf {and indeed, your Lord is the Most Merciful} not the calf {so follow me} in worshipping Him {and obey my order} not the order of al-Samiri. Or: follow me in my journey to Moses and leave the calf. But they disobeyed him and {said, "We will never cease being devoted to it} i.e.: we will remain steadfast in worshipping the calf (2) {until Moses returns to us} so we may see if he worships it as we worshipped it; for they imagined that Moses worshipped the calf. So Aaron withdrew from them with twelve thousand of those who did not worship the calf. When Moses returned and heard the shouting and noise, and they were dancing around the calf, he said to the seventy with him: "This is the sound of sedition (Fitna)." When he saw Aaron, he took the hair of his head with his right hand and his beard with his left in anger (3), and {said, "O Aaron, what prevented you, when you saw them going astray} i.e.: they missed the path and disbelieved {from following me?} "La" (not) is extra, meaning: to follow my command and my testament. It was said: what prevented you from following me in denouncing them (4). And it was said: its meaning is: why did you not fight them since you knew that I would...

(1) The verse is by Al-Farazdaq as in Al-Kitab 2/136, and Khizanat al-Adab 10/444. Al-Baghdadi said: The verse is in satire of a man from Dabbah, he disowned him from Dabbah and attributed him to the Zanj. And Al-Mashafir: plural of Mashfar with a Kasra on the Meem and Fatha on the Fa, which is the lip of a camel, and was used metaphorically here for a human's lip due to the intended ugliness of his appearance. Then Al-Baghdadi said: And know that the rhyme of the verse became famous like this among the grammarians, and its correctness is: "But a Zanji whose lips are

thick." (2) Al-Wasit by Al-Wahidi 3/219. (3) Tafsir al-Baghawi 3/229, and see 'Ara'is al-Majalis p. 216. (4) Mentioned by Al-Mawardi from Muqatil 3/420.

सूरह ताहा: आयतें 90 - 93 | 123

यदि आप डब्बा (कबीले) से होते, तो आप मेरी रिश्तेदारी जानते / लेकिन (आप) बड़े होठों वाले ज़ंजी हैं (1)। यानी: लेकिन आप।

अल्लाह तआला का फरमान है: {और हारून ने उनसे पहले ही कह दिया था, "ऐ मेरी कौम, इसके ज़रिए सिर्फ तुम्हारी आज़माइश की जा रही है, और बेशक तुम्हारा रब रहमान है, इसलिए मेरी पैरवी करो और मेरे हुक्म को मानो।" (90) उन्होंने कहा, "हम इस (बछड़े) की पूजा पर जमे रहेंगे जब तक कि मूसा हमारे पास वापस न आ जाएं।" (91) (मूसा ने) कहा, "ऐ हारून, जब आपने उन्हें गुमराह होते देखा, तो आपको किसने रोका था, (92) कि आप मेरी पैरवी न करें? तो क्या आपने मेरे हुक्म की नाफरमानी की?" (93)}

अल्लाह तआला का फरमान: {और हारून ने उनसे पहले ही कह दिया था} यानी: मूसा के आने और उनकी ओर लौटने से पहले: {ऐ मेरी कौम, इसके ज़रिए सिर्फ तुम्हारी आज़माइश की जा रही है} यानी: इसके ज़रिए, यानी बछड़े के ज़रिए तुम्हारी परीक्षा ली गई और तुम्हें गुमराह किया गया {और बेशक तुम्हारा रब रहमान है} बछड़ा नहीं {इसलिए मेरी पैरवी करो} उसकी इबादत में {और मेरे हुक्म को मानो} सामरी के हुक्म को नहीं। या: मूसा की ओर मेरे सफर में मेरी पैरवी करो और बछड़े को छोड़ दो। तो उन्होंने उसकी नाफरमानी की और {कहा, "हम इस (बछड़े) की पूजा पर जमे रहेंगे} यानी: हम बछड़े की पूजा पर कायम रहेंगे (2) {जब तक कि मूसा हमारे पास वापस न आ जाएं} तो हम देखेंगे कि क्या वह इसकी इबादत करते हैं जैसा कि हमने की; क्योंकि उन्होंने कल्पना की थी कि मूसा बछड़े की इबादत करते हैं। तो हारून उन बारह हज़ार लोगों के साथ उनसे अलग हो गए जिन्होंने बछड़े की पूजा नहीं की थी। जब मूसा लौटे और चिल्लाने और शोर की आवाज़ सुनी, और वे बछड़े के चारों ओर नाच रहे थे, तो उन्होंने अपने साथ मौजूद सत्तर लोगों से कहा: "यह फितने की आवाज़ है;" जब उन्होंने हारून को देखा, तो उन्होंने गुस्से में अपने दाहिने हाथ से उनके सिर के बाल और बाएं हाथ से उनकी दाढ़ी पकड़ ली (3), और {कहा, "ऐ हारून, जब आपने उन्हें गुमराह होते देखा, तो आपको किसने रोका था} यानी: वे रास्ता भटक गए और काफिर हो गए {कि आप मेरी पैरवी न करें?} यहाँ 'ला' (नहीं) अतिरिक्त है, जिसका अर्थ है: मेरे हुक्म और मेरी वसीयत की पैरवी करना। और कहा गया है: उन्हें टोकने में मेरी पैरवी करने से आपको किसने रोका (4)। और कहा गया: इसका अर्थ है: आपने उनसे लड़ाई क्यों नहीं की जबकि आप जानते थे कि मैं...

(1) यह शेर अल-फ़रज़दक़ का है जैसा कि अल-किताब 2/136 और खिज़ानत अल-अदब 10/444 में है। अल-बगदादी ने कहा: यह शेर डब्बा के एक आदमी की बुराई (हजो) में है, उन्होंने उसे डब्बा से खारिज कर दिया और उसे ज़ंजी से जोड़ दिया। 'अल-मशाफिर': 'मिशफ़र' का बहुवचन है, जिसका अर्थ ऊंट का होंठ है, और यहाँ इसे इंसान के होंठ के लिए रूपक के रूप में इस्तेमाल किया गया है क्योंकि उसकी बनावट की बदसूरती को दिखाना था। फिर अल-बगदादी ने कहा: और जान लो कि वैयाकरणों के पास इस शेर का काफिया इसी तरह मशहूर हो गया है, और इसका सही रूप है: "लेकिन एक ज़ंजी जिसके होंठ मोटे हैं।" (2) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 3/219। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 3/229, और देखें अराइस अल-मजालिस पृ. 216। (4) अल-मावरदी ने मुक़ातिल 3/420 से इसका उल्लेख किया है।

کاش تم قبیلہ ضبہ سے ہوتے تو میری قرابت پہچانتے / لیکن تم تو موٹے ہونٹوں والے زنگی ہو (۱)۔ یعنی: لیکن تم۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلَقَدْ قَالَ لَهُمْ هَرُونُ مِن قَبْلُ يَقَوْمِ إِنَّمَا فُتِنتُم بِهِ وَإِنَّ رَبَّكُمُ الرَّحْمَنُ فَاتَّبِعُونِي وَأَطِيعُوا أَمْرِي ۹۰ قَالُوا لَن نَّبْرَحَ عَلَيْهِ عَاكِفِينَ حَتَّى يَرْجِعَ إِلَيْنَا مُوسَى ۹۱ قَالَ يَهَرُونُ مَا مَنَعَكَ إِذْ رَأَيْتَهُمْ ضَلُّوا ۹۲ أَلَّا تَتَّبِعَنِ أَفَعَصَيْتَ أَمْرِي ۹۳﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَقَدْ قَالَ لَهُمْ هَرُونُ مِن قَبْلُ﴾ یعنی: اس سے پہلے کہ موسیٰ آئیں اور ان کی طرف لوٹیں: ﴿يَقَوْمِ إِنَّمَا فُتِنتُم بِهِ﴾ یعنی: اس کے ذریعے، یعنی بچھڑے کے ذریعے تمہاری آزمائش کی گئی اور تمہیں گمراہ کیا گیا ﴿وَإِنَّ رَبَّكُمُ الرَّحْمَنُ﴾ بچھڑا نہیں ﴿فَاتَّبِعُونِي﴾ اس کی عبادت میں ﴿وَأَطِيعُوا أَمْرِي﴾ سامری کے حکم کی نہیں۔ یا: موسیٰ کی طرف میرے سفر میں میری پیروی کرو اور بچھڑے کو چھوڑ دو۔ تو انہوں نے اس کی نافرمانی کی اور ﴿قَالُوا لَن نَّبْرَحَ عَلَيْهِ عَاكِفِينَ﴾ یعنی: ہم بچھڑے کی عبادت پر جمے رہیں گے (۲) ﴿حَتَّى يَرْجِعَ إِلَيْنَا مُوسَى﴾ پھر ہم دیکھیں گے کہ کیا وہ اس کی عبادت کرتے ہیں جیسا کہ ہم نے کی؛ کیونکہ انہوں نے یہ وہم کیا تھا کہ موسیٰ بچھڑے کی عبادت کرتے ہیں۔ تو ہارون ان بارہ ہزار لوگوں کے ساتھ ان سے الگ ہو گئے جنہوں نے بچھڑے کی عبادت نہیں کی تھی۔ جب موسیٰ واپس آئے اور چیخ و پکار اور شور سنا، اور وہ بچھڑے کے گرد رقص کر رہے تھے، تو انہوں نے اپنے ساتھ موجود ستر آدمیوں سے کہا: "یہ فتنے کی آواز ہے؛" پھر جب ہارون کو دیکھا تو غصے میں اپنے دائیں ہاتھ سے ان کے سر کے بال اور بائیں ہاتھ سے ان کی داڑھی پکڑ لی (۳)، اور ﴿قَالَ يَهَرُونُ مَا مَنَعَكَ إِذْ رَأَيْتَهُمْ ضَلُّوا﴾ یعنی: وہ راستہ بھول گئے اور کافر ہو گئے ﴿أَلَّا تَتَّبِعَنِ﴾ یہاں "لا" زائد ہے یعنی: یہ کہ تم میرے حکم اور میری وصیت

کی پیروی کرتے۔ اور کہا گیا ہے: انہیں ٹوکنے میں میری پیروی کرنے سے تمہیں کس چیز نے روکا (۴)۔ اور کہا گیا: اس کا معنی ہے: تم نے ان سے لڑائی کیوں نہیں کی جب تم جان گئے تھے کہ میں اگر...

(۱) یہ شعر فرزدق کا ہے جیسا کہ "الکتاب" ۱۳۶/۲ اور "خزانۃ الادب" ۴۴۴/۱۰ میں ہے۔ بغدادی نے کہا: یہ شعر قبیلہ ضبہ کے ایک شخص کی ہجو میں ہے، انہوں نے اسے ضبہ سے خارج کر کے زنگ سے منسوب کر دیا۔ "المشافر": "مِشفر" کی جمع ہے جس کا مطلب اونٹ کا ہونٹ ہے، اور یہاں اسے انسان کے ہونٹ کے لیے بطور استعارہ استعمال کیا گیا ہے کیونکہ اس کی خلقت کی بدصورتی مقصود تھی۔ پھر بغدادی نے کہا: اور جان لو کہ نحویوں کے ہاں اس شعر کا قافیہ اسی طرح مشہور ہو گیا ہے، اور اس کا صحیح ہونا یہ ہے: "لیکن ایسا زنگی جس کے ہونٹ موٹے ہیں۔" (۲) واحدی کی "الوسیط" ۲۱۹/۳۔ (۳) تفسیر بغوی ۲۲۹/۳، اور دیکھیں "عرائس المجالس" ص ۲۱۶۔ (۴) ماوردی نے مقاتل ۴۲۰/۳ سے اس کا ذکر کیا ہے۔

Page 124, Surah Ta-Ha: Verses 90 - 93

...I would have fought them for their disbelief. And it was said: What prevented you from joining me when they were tempted?(1)

"Did you then disobey my command?" means: Your staying among them while they worshipped other than Allah Almighty is a disobedience from you to me; said Ibn Abbas(2). And it was said: Its meaning is: Why did you not leave them, so that your parting from them would be a rebuke and a deterrence for them?(3)

The meaning of "Did you then disobey my command?" it was said: His command is what Allah Almighty related about him: "And Moses said to his brother Aaron, 'Take my place among my people, do right [by them], and do not follow the way of the corrupters.'" [Al-A'raf: 142]. When he stayed with them and did not go to extremes in preventing them and denouncing them, he attributed it to disobeying him and violating his command(4).

A matter (Mas'alah): All of this is a basis for commanding good and forbidding evil, changing it, and parting from its people. And the one who stays among them—especially if he is satisfied—his judgment is like theirs. This meaning has already been mentioned in "Al-Imran", "An-Nisa", "Al-Ma'idah", "Al-An'am", "Al-A'raf", and "Al-Anfal"(5).

Imam Abu Bakr al-Turtushi, may Allah have mercy on him, was asked: What does our master the jurist say about the Sufi path? And know—may Allah preserve his time—that a group of men gathered, so they frequently mentioned Allah Almighty, and mentioned Muhammad ﷺ. Then they beat with a rod on something made of leather, and some of them stood up dancing and falling into ecstasy until falling unconscious, and they brought something to eat. Is attending with them permissible or not? Give us a fatwa, may you be rewarded, may Allah have mercy on you(6). And this is the saying they mention:

O Sheikh, refrain from sins ... before the separation and the slip. And work righteous deeds for yourself ... as long as work benefits you.

---

(1) Tafsir al-Baghawi 3/229. (2) Mentioned by al-Razi in his Tafsir 22/108 similarly. (3) Tafsir al-Baghawi 3/229. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/420. (5) 5/73, 7/185, 8/105, 9/365, 9/486. (6) The word: "rewarded" from (m).

पृष्ठ 124, सूरह ताहा: आयतें 90 - 93

...मैं उनके कुफ़्र (अविश्वास) के लिए उनसे लड़ता। और कहा गया: जब वे गुमराह हो गए थे तो तुम्हें मेरे पास आने से किसने रोका?(1)।

"क्या फिर तूने मेरी आज्ञा की अवहेलना की?" का अर्थ है: तुम्हारा उनके बीच ठहरना जबकि वे अल्लाह तआला के अलावा दूसरों की इबादत कर रहे थे, मेरी अवज्ञा है; इब्न अब्बास ने यह कहा है(2)। और कहा गया: इसका अर्थ है: तुम उन्हें छोड़कर क्यों नहीं चले गए, ताकि तुम्हारा उनसे अलग होना उनके लिए फटकार और निवारक होता(3)।

"क्या फिर तूने मेरी आज्ञा की अवहेलना की?" के अर्थ के बारे में कहा गया: उनका आदेश वही है जो अल्लाह तआला ने उनके बारे में बताया है: "और मूसा ने अपने भाई हारून से कहा, 'मेरी क़ौम में मेरा स्थान लो, सुधार करो और बिगाड़ पैदा करने वालों के रास्ते पर न चलो।'" [अल-अराफ़: 142]। जब वे उनके साथ रहे और उन्हें रोकने और उनकी निंदा करने में कोई कसर नहीं छोड़ी, तो उन्होंने इसे अपनी अवज्ञा और अपने आदेश का उल्लंघन माना(4)।

मसला (मुद्दा): यह सब अच्छाई का आदेश देने और बुराई को रोकने, उसे बदलने और उसके लोगों से अलग होने का आधार है। और जो उनके बीच रहता है - विशेष रूप से यदि वह संतुष्ट है - तो उसका निर्णय उनके जैसा ही है। यह अर्थ "आल-इमरान", "अन-निसा", "अल-मायदा", "अल-अनाम", "अल-अराफ" और "अल-अनफाल" में पहले ही आ चुका है(5)।

इमाम अबू बक्र अल-तूरतूशी (अल्लाह उन पर रहम करे) से पूछा गया: हमारे हज़रत फ़क़ीह (विधिवेत्ता) सूफ़ियों के रास्ते के बारे में क्या कहते हैं? और जानें - अल्लाह उनके समय की रक्षा करे - कि पुरुषों का एक समूह इकट्ठा हुआ, तो उन्होंने अल्लाह तआला का बहुत ज़िक्र किया, और मुहम्मद ﷺ का ज़िक्र किया। फिर वे चमड़े की किसी चीज़ पर छड़ी से वार करते हैं, और उनमें से कुछ नाचने और वज्द (समाधि) में आने लगते हैं जब तक कि वे बेहोश होकर गिर न जाएँ, और वे खाने के लिए कुछ लाते हैं। क्या उनके साथ शामिल होना जायज़ है या नहीं? हमें फ़तवा दें, आपको इसका सवाब मिले, अल्लाह आप पर रहम करे(6)। और यह वह बात है जो वे ज़िक्र करते हैं:

ऐ शेख, गुनाहों से रुक जा... जुदाई और ठोकर लगने से पहले। और अपने लिए नेक काम कर... जब तक कि नेक काम तुझे फ़ायदा पहुँचाए।

(1) तफ़्सीर अल-बग़वी 3/229। (2) अल-राज़ी ने अपनी तफ़्सीर 22/108 में इसी तरह इसका ज़िक्र किया है। (3) तफ़्सीर अल-बग़वी 3/229। (4) अल-नुकात वल-उयून 3/420। (5) 5/73, 7/185, 8/105, 9/365, 9/486। (6) शब्द: "मजूरिन" (म) से।

صفحہ ۱۲۴، سورہ طہٰ: آیات ۹۰ - ۹۳

...میں ان کے کفر پر ان سے لڑتا۔ اور کہا گیا: جب وہ فتنے میں پڑ گئے تھے تو تمہیں میرے پاس آنے سے کس چیز نے روکا؟(۱)۔

﴿أَفَعَصَيْتَ أَمْرِي﴾ "کیا پھر تو نے میری حکم عدولی کی؟" کا مطلب ہے: تمہارا ان کے درمیان قیام جبکہ وہ اللہ تعالیٰ کے سوا دوسروں کی عبادت کر رہے تھے، میری نافرمانی ہے؛ یہ ابن عباس(۲) نے کہا ہے۔ اور کہا گیا: اس کا مطلب ہے: تم ان سے جدا کیوں نہیں ہوئے، تاکہ تمہاری جدائی ان کے لیے زجر و توبیخ (ڈانٹ ڈپٹ) کا باعث بنتی(۳)۔

اور ﴿أَفَعَصَيْتَ أَمْرِي﴾ کے معنی کے بارے میں کہا گیا: ان کا حکم وہی ہے جو اللہ تعالیٰ نے ان کے بارے میں نقل فرمایا ہے: ﴿وَقَالَ مُوسَىٰ لِأَخِيهِ هَارُونَ اخْلُفْنِي فِي قَوْمِي وَأَصْلِحْ وَلَا تَتَّبِعْ سَبِيلَ الْمُفْسِدِينَ﴾ [الأعراف: ۱۴۲] "اور موسیٰ نے اپنے بھائی ہارون سے کہا، 'میری قوم میں میری جانشینی کرنا اور اصلاح کرنا اور فساد کرنے والوں کے راستے پر نہ چلنا'۔" پس جب وہ ان کے ساتھ ٹھہرے رہے، اور انہیں روکنے اور ان پر اعتراض کرنے میں مبالغہ نہیں کیا، تو اسے اپنی نافرمانی اور اپنے حکم کی مخالفت کی طرف منسوب کیا(۴)۔

مسئلہ: اور یہ سب امر بالمعروف اور نہی عن المنکر، اسے بدلنے اور اس کے اہل سے علیحدگی اختیار کرنے کی اصل (بنیاد) ہے۔ اور جو ان کے درمیان قیام پذیر ہے - خاص طور پر اگر وہ راضی ہو - تو اس کا حکم ان جیسا ہی ہے۔ اور یہ معنی «آل عمران»، «النساء»، «المائدة»، «الأنعام»، «الأعراف» اور «الأنفال» میں گزر چکا ہے(۵)۔

اور امام ابوبکر الطرطوشی رحمہ اللہ سے پوچھا گیا: ہمارے سید فقیہ صوفیہ کے مسلک کے بارے میں کیا فرماتے ہیں؟ اور جان لیجیے - اللہ ان کے وقت کی حفاظت فرمائے - کہ مردوں کی ایک جماعت اکٹھی ہوئی، تو وہ اللہ تعالیٰ کا کثرت سے ذکر کرتے ہیں، اور محمد ﷺ کا ذکر کرتے ہیں، پھر وہ چمڑے کی کسی چیز پر چھڑی سے ضرب لگاتے ہیں، اور ان میں سے بعض ناچنے اور وجد میں آنے لگتے ہیں یہاں تک کہ بے ہوش ہو کر گر جاتے ہیں، اور وہ کھانے کے لیے کچھ چیز حاضر کرتے ہیں۔ کیا ان کے ساتھ حاضر ہونا جائز ہے یا نہیں؟ ہمیں فتویٰ دیں، اللہ آپ کو اجر دے، اللہ آپ پر رحم فرمائے(۶)۔ اور یہ وہ بات ہے جو وہ ذکر کرتے ہیں:

اے شیخ! گناہوں سے باز آ جا... جدائی اور لغزش سے پہلے اور اپنے نفس کے لیے نیک عمل کر... جب تک کہ عمل تجھے نفع دیتا ہے

---

(۱) تفسیر البغوی ۳/۲۲۹۔ (۲) رازی نے اپنی تفسیر ۱۰۸/۲۲ میں اسی طرح ذکر کیا ہے۔ (۳) تفسیر البغوی ۳/۲۲۹۔ (۴) النکت والعیون ۳/ ۴۲۰۔ (۵) ۵/۷۳، ۷/۱۸۵، ۸/۱۰۵، ۹/۳۶۵، ۹/۴۸۶۔ (۶) لفظ: "ماجورین" (م) سے۔

١٢٥ Surah Taha: Verses 90 - 98

As for youth, it has passed *** and the grayness of your head has descended

And in such like and similar cases. The Answer: - May Allah have mercy on you - the Sufi way is idleness, ignorance, and misguidance. Islam is nothing but the Book of Allah and the Sunnah of His Messenger. As for dancing and ecstatic behavior (tawajud), the first to innovate it were the companions of the Samiri, when he made for them a calf, a statue with a lowing sound; they stood up dancing around it and showing ecstasy. So it is the religion of the disbelievers and calf-worshipers. As for the baton (qadhib), the first to use it were the heretics (zanadiqa) to distract Muslims with it from the Book of Allah Almighty. Indeed, the Prophet ﷺ used to sit with his companions as if birds were on their heads(1) out of dignity; thus it is incumbent upon the Sultan and his deputies to prevent them from attending in mosques and elsewhere. It is not permissible for anyone who believes in Allah and the Last Day to attend with them, nor to help them in their falsehood. This is the school of thought of Malik, Abu Hanifa, al-Shafi'i, Ahmad ibn Hanbal, and others from the leaders of the Muslims. And with Allah is success.

Allah Almighty's saying: {[Aaron] said, "O son of my mother, do not seize [me] by my beard or by my head. Indeed, I feared that you would say, 'You caused division among the Children of Israel and did not observe my word.'" (94) [Moses] said, "And what is your case, O Samiri?" (95) He said, "I saw what they did not see, so I took a handful [of dust] from the track of the messenger and threw it, and thus did my soul entice me." (96) [Moses] said, "Then go. And indeed, it is [decreed] for you in [this] life to say, 'No touch.' And indeed, you have an appointment [in the Hereafter] that will not be failed. And look at your 'god' to which you remained devoted. We will surely burn it and then blow it into the sea with a blast." (97) Your god is only Allah, except for whom there is no deity. He has encompassed all things in knowledge. (98)}

Allah Almighty's saying: {O son of my mother, do not seize [me] by my beard or by my head} Ibn Abbas: He grabbed his hair with his right hand and his beard with his left(2); because jealousy for the sake of Allah possessed him, meaning: do not do this, lest they imagine it is from you.

(1) Narrated by Ahmad (18454), Abu Dawud (3855), and al-Nasa'i in al-Kubra (5844) from the hadith of Usama ibn Sharik (may Allah be pleased with him). (2) Al-Nukat wal-'Uyun 3/ 420.

१२५ सूरह ताहा: आयत ९० - ९८

जहाँ तक जवानी की बात है, वह बीत चुकी है *** और तुम्हारे सिर की सफेदी उतर आई है

और इस तरह की और इसके जैसी बातों में। उत्तर: - अल्लाह आप पर रहम करे - सूफियों का तरीका आलस्य, अज्ञानता और पथभ्रष्टता है। इस्लाम अल्लाह की किताब और उसके रसूल की सुन्नत के अलावा कुछ नहीं है। जहाँ तक नाचने और वज्द (तावाजद) की बात है, तो इसे सबसे पहले सामीरी के साथियों ने शुरू किया था, जब उसने उनके लिए एक बछड़ा बनाया था, एक शरीर जिसकी आवाज़ थी; वे उसके चारों ओर नाचने और वज्द करने लगे। तो यह काफिरों और बछड़े की पूजा करने वालों का दीन है। जहाँ तक छड़ी (कजीब) की बात है, तो सबसे पहले इसे नास्तिकों (ज़नादीका) ने इस्तेमाल किया ताकि मुसलमानों को इससे अल्लाह तआला की किताब से विचलित किया जा सके। जबकि नबी ﷺ अपने साथियों के साथ इस तरह बैठते थे जैसे गरिमा के कारण उनके सिर पर पक्षी बैठे हों(1); इसलिए सुल्तान और उसके प्रतिनिधियों के लिए यह उचित है कि वे उन्हें मस्जिदों और अन्य जगहों पर इकट्ठा होने से रोकें। अल्लाह और आख़िरत के दिन पर ईमान रखने वाले किसी भी व्यक्ति के लिए उनके साथ उपस्थित होना जायज़ नहीं है, और न ही उनके झूठ में उनकी मदद करना। यह मालिक, अबू हनीफा, शाफई, अहमद बिन हंबल और मुसलमानों के अन्य इमामों का संप्रदाय (मज़हब) है। और अल्लाह ही तौफीक देने वाला है।

अल्लाह तआला का फरमान: {कहा, "ऐ मेरी माँ के बेटे! न मेरी दाढ़ी पकड़ और न मेरा सिर। मैं तो डरा था कि कहीं तू यह न कहे कि तूने बनी इसराईल के बीच फूट डाल दी और मेरी बात का इंतज़ार नहीं किया।" (94) कहा, "ऐ सामिरी! तेरा क्या मामला है?" (95) उसने कहा, "मैंने वह देखा जो उन्होंने नहीं देखा था, तो मैंने रसूल (फरिश्ते) के पद-चिन्हों से एक मुट्ठी मिट्टी उठा ली और उसे डाल दिया, और मेरे जी ने मुझे यही सुझाया।" (96) कहा, "तो जा, तेरे लिए ज़िन्दगी में यही है कि तू कहता रहे: 'कोई मुझे न छुए' और तेरे लिए (वादे का) एक समय नियत है जो तुझसे कभी न टलेगा। और अपने उस माबूद (पूज्य) को देख जिस पर तू जमा बैठा था; हम उसे ज़रूर जला डालेंगे, फिर उसे दरिया में बिखेर देंगे।" (97) तुम्हारा माबूद तो बस अल्लाह ही है जिसके सिवा कोई और माबूद नहीं। उसका ज्ञान हर चीज़ को घेरे हुए है। (98)}

अल्लाह तआला का फरमान: {ऐ मेरी माँ के बेटे! न मेरी दाढ़ी पकड़ और न मेरा सिर} इब्न अब्बास: उन्होंने अपने दाहिने हाथ से उनके बाल और बाएं हाथ से उनकी दाढ़ी पकड़ी(2); क्योंकि अल्लाह के लिए गैरत उन पर छा गई थी, यानी: ऐसा मत करो, वरना वे समझेंगे कि यह तुम्हारी तरफ से है।

(1) इसे अहमद (18454), अबू दाऊद (3855), और अल-नसाई ने अल-कुबरा (5844) में उसामा बिन शरीक रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से उद्धृत किया है। (2) अल-नुकत वल-उयून 3/ 420।

۱۲۵ سورہ طٰہٰ: الآیات ۹۰ - ۹۸

رہی جوانی تو وہ گزر گئی *** اور تیرے سر کی سفیدی اتر آئی

اور اس جیسی اور اسی طرح کی چیزوں میں۔ الجواب: - اللہ آپ پر رحم کرے - صوفیاء کا مذہب بے کاری، جہالت اور گمراہی ہے، اور اسلام اللہ کی کتاب اور اس کے رسول کی سنت کے علاوہ کچھ نہیں ہے۔ جہاں تک رقص اور وجد و حال (تواجُد) کا تعلق ہے، تو سب سے پہلے اسے سامری کے ساتھیوں نے ایجاد کیا، جب اس نے ان کے لیے ایک بچھڑا بنایا جس کی آواز نکلتی تھی؛ وہ اس کے گرد رقص کرنے اور وجد کرنے لگے۔ پس یہ کافروں اور بچھڑے کے پجاریوں کا دین ہے۔ جہاں تک چھڑی (قضیب) کا تعلق ہے، تو سب سے پہلے اسے زندیقوں نے اختیار کیا تاکہ مسلمانوں کو اس کے ذریعے اللہ تعالیٰ کی کتاب سے غافل کر دیں۔ حالانکہ نبی ﷺ اپنے صحابہ کے ساتھ اس وقار سے بیٹھتے تھے گویا ان کے سروں پر پرندے بیٹھے ہوں(1)؛ پس سلطان اور اس کے نائبین کے لیے ضروری ہے کہ وہ انہیں مساجد وغیرہ میں حاضر ہونے سے روکیں، اور اللہ اور یومِ آخرت پر ایمان رکھنے والے کسی شخص کے لیے حلال نہیں کہ وہ ان کے ساتھ حاضر ہو، اور نہ ہی ان کے باطل پر ان کی مدد کرے۔ یہ امام مالک، ابو حنیفہ، شافعی، احمد بن حنبل اور مسلمانوں کے دیگر ائمہ کا مذہب ہے، وباللہ التوفیق۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کہا اے میری ماں کے بیٹے! نہ میری داڑھی پکڑ اور نہ میرا سر، میں ڈرا کہ تو کہے گا کہ تو نے بنی اسرائیل میں تفرقہ ڈال دیا اور میری بات کا انتظار نہ کیا۔ (94) کہا اے سامری! تیرا کیا معاملہ ہے؟ (95) اس نے کہا میں نے وہ دیکھا جو انہوں نے نہ دیکھا تھا، تو میں نے فرشتے کے نقشِ قدم سے ایک مٹھی بھر لی پھر اسے (بچھڑے میں) ڈال دیا، اور میرے جی نے مجھے یہی سجھایا۔ (96) کہا تو جا، تیرے لیے زندگی میں یہ (سزا) ہے کہ تو کہے کہ کوئی

مجھے نہ چھوئے، اور تیرے لیے (عذاب کا) ایک وعدہ ہے جو تجھ سے ہرگز نہ ٹلے گا، اور اپنے اس معبود کو دیکھ جس پر تو جما بیٹھا تھا، ہم اسے ضرور جلا ڈالیں گے پھر اسے سمندر میں اڑا دیں گے۔ (97) تمہارا معبود تو صرف اللہ ہی ہے جس کے سوا کوئی معبود نہیں، اس کا علم ہر چیز کو محیط ہے۔ (98)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اے میری ماں کے بیٹے! نہ میری داڑھی پکڑ اور نہ میرا سر} ابن عباس: انہوں نے اپنے دائیں ہاتھ سے ان کے بال اور بائیں ہاتھ سے ان کی داڑھی پکڑ لی تھی(2)؛ کیونکہ اللہ کے لیے غیرت ان پر غالب آ گئی تھی، یعنی: ایسا نہ کرو، ورنہ وہ یہ گمان کریں گے کہ یہ تمہاری طرف سے ہے۔

(1) اسے احمد (18454)، ابو داؤد (3855) اور نسائی نے الکبریٰ (5844) میں اسامہ بن شریک رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (2) النکت والعیون ۳/ ۴۲۰۔

...disdain or punishment. It has been said: Moses, peace be upon him, only did this without disdain or punishment, just as a person takes his own beard. This meaning has already been discussed in "Al-A'raf" in full (1). And Allah, Mighty and Majestic, knows best what His Prophet, peace be upon him, intended.

{Indeed, I feared that you would say, 'You have caused division among the Children of Israel'}: meaning, I feared that I would leave and abandon them, while you had commanded me to leave with them. If I had left, a group would have followed me and another group would have stayed behind (2) with the calf, and perhaps the matter would have led to bloodshed, and I feared that if I restrained them, fighting would occur and you would blame me for that (3).

And this is Aaron's response to Moses, peace be upon him, regarding his saying: {Did you then disobey my command?} (4). And in "Al-A'raf" [Verse: 150]: {Indeed, the people oppressed me and almost killed me} (5) {So do not make the enemies gloat over me} because you commanded me to be with them, as mentioned previously.

And the meaning of {and you did not observe my word} is: you did not act upon my advice in guarding them; this was said by Muqatil. Abu Ubaidah said (6): You did not wait for my promise and my arrival.

So Moses left him, then turned to the Samiri and {said, "So what is your matter, O Samiri?"} meaning: what is your business and affair, and what led you to do what you did? Qatada said: The Samiri was a prominent person among the Children of Israel from a tribe called: Samira (7), but the enemy of Allah became a hypocrite after crossing the sea with Moses.

When the Children of Israel passed by the Amalekites while they were devoted to idols of theirs, {they said, "O Moses...}

---

(1) 9 / 240. (2) In (d), (z), (t), and (m): stays behind. (3) See al-Waseet by al-Wahidi 3/219. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/421. (5) Following this in (d): regarding that, and this is Aaron's answer to Moses, peace be upon him. (6) In Majaz al-Quran 2/26, and the author quoted it from him along with Muqatil's statement before it from Al-Nukat wa al-'Uyun 3/421. (7) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/421.

सूरा ता-हा: आयतें 94 - 98 | 126

...तिरस्कार या दंड। यह कहा गया है: मूसा (उन पर शांति हो) ने यह बिना तिरस्कार या दंड के किया, जैसे कि एक व्यक्ति अपनी दाढ़ी पकड़ता है। यह अर्थ "अल-अराफ" में विस्तार से पहले ही बताया जा चुका है (1)। और अल्लाह सर्वशक्तिमान बेहतर जानता है कि उसके पैगंबर (उन पर शांति हो) का क्या इरादा था।

{वास्तव में, मुझे डर था कि आप कहेंगे: "तुमने बनी इसराइल के बीच फूट डाल दी है।"} अर्थात: मुझे डर था कि मैं निकल जाऊँगा और उन्हें छोड़ दूँगा, जबकि आपने मुझे उनके साथ जाने का आदेश दिया था। यदि मैं निकल जाता, तो कुछ लोग मेरे पीछे आ जाते और कुछ लोग बछड़े के साथ पीछे छूट जाते (2), और शायद मामला खून-खराबे तक पहुँच जाता, और मुझे डर था कि यदि मैं उन्हें रोकता, तो लड़ाई हो जाती और आप इसके लिए मुझे दोष देते (3)।

और यह हारून का मूसा (उन पर शांति हो) को उनके इस कथन पर उत्तर है: {क्या तुमने फिर मेरी आज्ञा की अवज्ञा की?} (4)। और "अल-अराफ" [आयतः 150] में है: {वास्तव में, लोगों ने मुझे कमज़ोर कर दिया और लगभग मुझे मार डाला} (5) {तो दुश्मनों को मुझ पर हँसने का मौका न दें} क्योंकि आपने मुझे उनके साथ रहने का आदेश दिया था, जैसा कि पहले बताया जा चुका है।

और {और आपने मेरी बात का सम्मान नहीं किया} का अर्थ है: आपने उनकी रक्षा करने में मेरी वसीयत पर अमल नहीं किया; यह मुक़ातिल ने कहा है। अबू उबैदा ने कहा (6): आपने मेरे वादे और मेरे आने का इंतज़ार नहीं किया।

फिर मूसा ने उसे छोड़ दिया, और फिर सामिरी की ओर मुड़े और {कहा: "तो ऐ सामिरी, तेरा क्या मामला है?"} अर्थात: तेरा क्या काम और क्या मामला है, और तुझे वह करने के लिए किस बात ने प्रेरित किया जो तूने किया? क़तादा ने कहा: सामिरी बनी इसराइल के बीच एक प्रमुख व्यक्ति था, जो सामिरा (7) नामक कबीले से था, लेकिन अल्लाह का दुश्मन मूसा के साथ समुद्र पार करने के बाद मुनाफ़िक (पाखंडी) बन गया।

जब बनी इसराइल अमालेकियों के पास से गुज़रे जबकि वे अपनी मूर्तियों की पूजा में लीन थे, {उन्होंने कहा: "ऐ मूसा...}

(1) 9 / 240. (2) (द), (ज़), (त), और (म) में: पीछे छूट जाता है। (3) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत देखें 3/219. (4) अल-नुकात वल-उयून 3/421. (5) (द) में इसके बाद: उस पर, और यह हारून का मूसा (उन पर शांति हो) को जवाब है। (6) मजाज़ अल-कुरान 2/26 में, और लेखक ने इसे मुक़ातिल के पहले वाले कथन के साथ अल-नुकात वल-उयून 3/421 से उद्धृत किया है। (7) अल-नुकात वल-उयून 3/421।

سورہ طہٰ: آیات 94 - 98 | 126

...تحقیر یا سزا۔ اور یہ کہا گیا ہے: موسیٰ علیہ السلام نے یہ کام بلا تحقیر اور سزا کے کیا جیسے انسان اپنی داڑھی پکڑ لیتا ہے۔ اور یہ معنی "الاعراف" میں مفصل گزر چکا ہے (1)۔ اور اللہ عزوجل بہتر جانتا ہے کہ اس کے نبی علیہ السلام کی کیا مراد تھی۔

﴿إِنِّي خَشِيتُ أَن تَقُولَ فَرَّقْتَ بَيْنَ بَنِي إِسْرَاءِيلَ﴾ یعنی: مجھے ڈر تھا کہ میں (انہیں چھوڑ کر) نکل جاؤں گا اور آپ نے مجھے حکم دیا تھا کہ میں ان کے ساتھ رہوں، پس اگر میں نکل جاتا تو ایک گروہ میری پیروی کرتا اور ایک گروہ بچھڑے کے پاس پیچھے رہ جاتا (2)، اور ہو سکتا ہے کہ معاملہ خون ریزی تک پہنچ جاتا، اور مجھے ڈر تھا کہ اگر میں انہیں روکتا تو لڑائی چھڑ جاتی اور آپ مجھے اس پر ملامت کرتے (3)۔

اور یہ ہارون علیہ السلام کا موسیٰ علیہ السلام کو ان کے اس قول: ﴿أَفَعَصَيْتَ أَمْرِي﴾ (4) پر جواب ہے۔ اور "الاعراف" [آیت: 150] میں ہے: ﴿إِنَّ الْقَوْمَ اسْتَضْعَفُونِي وَكَادُوا يَقْتُلُونَنِي﴾ (5) ﴿فَلَا تُشْمِتْ بِيَ الْأَعْدَاءَ﴾ کیونکہ آپ نے مجھے حکم دیا تھا کہ میں ان کے ساتھ رہوں، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۔

اور ﴿وَلَمْ تَرْقُبْ قَوْلِي﴾ کا معنی ہے: آپ نے ان کی حفاظت کے بارے میں میری وصیت پر عمل نہیں کیا؛ یہ مقاتل نے کہا ہے۔ اور ابو عبیدہ نے کہا (6): آپ نے میرے عہد اور میری آمد کا انتظار نہیں کیا۔

پس موسیٰ نے انہیں چھوڑ دیا، پھر سامری کی طرف متوجہ ہوئے اور ﴿قَالَ فَمَا خَطْبُكَ يَسَامِرِيُّ﴾ یعنی: تیرا کیا معاملہ اور کیا شان ہے، اور تجھے اس کام پر کس چیز نے ابھارا جو تو نے کیا؟

قتادہ نے کہا: سامری بنی اسرائیل میں سے ایک قبیلے کا بڑا آدمی تھا جسے سامرہ (7) کہا جاتا تھا، لیکن اللہ کا یہ دشمن موسیٰ کے ساتھ سمندر پار کرنے کے بعد منافق ہو گیا۔

پس جب بنی اسرائیل عمالقہ کے پاس سے گزرے جبکہ وہ اپنے بتوں کے پاس اعتکاف کیے ہوئے بیٹھے تھے، ﴿قَالُوا يَٰمُوسَى ...

---

(1) 9 / 240. (2) (د)، (ز)، (ط) اور (م) میں: يتخلف (پیچھے رہ جاتا ہے)۔ (3) دیکھئے الواحدی کی الوسیط 3/ 219۔ (4) النکت والعیون 3/ 421۔ (5) اس کے بعد (د) میں ہے: اس پر، اور یہ ہارون علیہ السلام کا موسیٰ علیہ السلام کو جواب ہے۔ (6) مجاز القرآن 2/ 26 میں، اور اسے مصنف نے مقاتل کے پہلے والے قول کے ساتھ النکت والعیون 3/ 421 سے نقل کیا ہے۔ (7) النکت والعیون 3/ 421۔

Surah Taha: Verses 94 - 98 127

"Make for us a god as they have gods" [Al-A'raf: 138], so the Samiri seized this opportunity, knowing that they inclined towards calf worship, and he made the calf. So, "the Samiri said" answering Moses: "I perceived what they did not perceive," meaning: I saw what they did not see; I saw Gabriel (peace be upon him) on the horse of life, and it occurred to me to take a handful from his trace, for whatever I threw it upon gained a soul, flesh, and blood. So when they asked you to make a god for them, my soul beautified that for me (1).

And Ali (may Allah be pleased with him) said: When Gabriel descended to take Moses (peace be upon him) up to heaven, the Samiri saw him from among the people, and he took a handful from the horse's trace.

It was said: The Samiri said: I saw Gabriel on the horse, and it was a piebald horse (2), its stride was as far as the eye could see, and it occurred to me to take from its trace, for whatever I threw it upon gained a soul and blood. And it was said: He saw Gabriel on the day he descended on a mare in heat (3), so he went ahead of Pharaoh's horses into the sea.

It is said: The mother of the Samiri placed him in a cave when she gave birth to him, fearing that Pharaoh would kill him. So Gabriel (peace be upon him) came to him and placed the Samiri's hand in his mouth, and he sucked honey and milk. Gabriel visited him frequently, so the Samiri recognized him from then on. This meaning has already been mentioned in "Al-A'raf" (4).

It is said: The Samiri heard the words of Moses (peace be upon him), as he made two statues of wax; one a bull and the other a horse. He threw them into the Nile when (5) he was seeking the grave of Joseph (peace be upon him), which was in a stone coffin in the Nile. The bull brought it on its horns, and so the Samiri spoke through that.

(1) Similar discourse is found in Tafsir Abi al-Layth 2/353, 'Arais al-Majalis p. 210, and Al-Waseet by al-Wahidi 3/220. (2) In (d) and (m): "talqa". (3) Ar-Ramakah: A mare or packhorse used for breeding. Al-Qamus (rmk). Al-Wadeeq: A female animal in heat. An-Nihayah (wdq). (4) 9/333 - 334, and see the story of the Samiri in Tafsir al-Tabari 1/669 and onwards, and 'Arais al-Majalis pp. 210-211. These reports are from the Isra'iliyyat. (5) His saying: "when", is from (z).

सूरह ताहा: आयतें 94 - 98 127

"हमारे लिए भी वैसा ही एक पूज्य बना दीजिए जैसा कि उनके पास पूज्य हैं" [अल-आराफ़: 138], तो सामिरी ने इसे अवसर समझा, और वह जानता था कि वे बछड़े की पूजा की ओर झुक रहे हैं, इसलिए उसने बछड़ा बना लिया। अतः"सामिरी ने" मूसा को उत्तर देते हुए "कहा: मैंने वह देखा जो उन्होंने नहीं देखा," अर्थात: मैंने वह देखा जो उन्होंने नहीं देखा; मैंने जिब्रील (उन पर शांति हो) को जीवन के घोड़े पर देखा, तो मेरे मन में आया कि मैं उसके पदचिह्न से मुट्ठी भर (मिट्टी) उठा लूँ, क्योंकि मैंने उसे जिस चीज़ पर भी डाला, उसमें प्राण, मांस और रक्त आ गया। अतः जब उन्होंने आपसे प्रार्थना की कि आप उनके लिए एक पूज्य बना दें, तो मेरे मन ने मेरे लिए इसे सुशोभित कर दिया (1)।

और अली (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) ने कहा: जब जिब्रील मूसा (उन पर शांति हो) को स्वर्ग ले जाने के लिए उतरे, तो सामिरी ने उन्हें लोगों के बीच से देख लिया, और उसने घोड़े के पदचिह्न से मुट्ठी भर मिट्टी ले ली।

और कहा गया: सामिरी ने कहा: मैंने जिब्रील को घोड़े पर देखा, और वह चितकबरा घोड़ा था (2), उसका कदम नज़र की सीमा तक था, तो मेरे मन में आया कि मैं उसके पदचिह्न से मुट्ठी भर लूँ, क्योंकि मैंने उसे जिस चीज़ पर भी डाला, उसमें प्राण और रक्त आ गया। और कहा गया: उसने जिब्रील को उस दिन देखा जब वह एक घोड़ी (3) पर उतरे थे, तो वह समुद्र में प्रवेश करने के लिए फ़िरौन के घोड़ों से आगे बढ़ गए।

और कहा जाता है: सामिरी की माँ ने उसे जन्म देने के बाद फ़िरौन द्वारा मारे जाने के डर से एक गुफा में रख दिया था, तो जिब्रील (उन पर शांति हो) उसके पास आए और सामिरी का हाथ उसके मुँह में दे दिया, तो वह शहद और दूध चूसने लगा। जिब्रील उसके पास आते-जाते रहे, इसलिए सामिरी ने उन्हें तभी से पहचान लिया था। यह अर्थ "अल-आराफ़" (4) में पहले ही आ चुका है।

और कहा जाता है: सामिरी ने मूसा (उन पर शांति हो) की बातें सुनी थीं, जब उसने मोम की दो मूर्तियाँ बनाईं; एक बैल और दूसरी घोड़ा, फिर उसने उन्हें नील नदी में डाल दिया जब (5) वह यूसुफ़ (उन पर शांति हो) की कब्र की तलाश कर रहे थे जो नील नदी में पत्थर के ताबूत में थी, तो बैल उसे अपने सींग पर ले आया, अतः सामिरी ने उसी कारण से बात की।

(1) इसी तरह की बात तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/353, 'अराइस अल-मजालिस पृ. 210, और अल-वसीत लिल-वाहिदी 3/220 में है। (2) (द) और (म) में: "तलका" है। (3) अर-रामकः: वंशवृद्धि के लिए

इस्तेमाल की जाने वाली घोड़ी या टट्टू। अल-क़ामूस (रमका)। वल-वदीकः: वह मादा जो नर की चाहत रखती हो। अन-निहाया (वदक)। (4) 9/333 - 334, और तफ़सीर अल-तबरी 1/669 और उसके बाद, और 'अराइस अल-मजालिस पृ. 210 - 211 में सामिरी की कहानी देखें। ये खबरें इस्राइली कहानियों (इस्राइलियत) से हैं। (5) उसका कथन: "जब", (ज़) से है।

سورہ طٰہٰ: آیات ٩٤ - ٩٨ ١٢٧

"ہمارے لیے بھی ایک الٰہ بنا دیجئے جیسا کہ ان کے الٰہ ہیں" [الاعراف: ١٣٨]، تو سامری نے اسے غنیمت جانا، اور اسے معلوم تھا کہ وہ بچھڑے کی عبادت کی طرف مائل ہیں، چنانچہ اس نے بچھڑا بنا لیا۔ پس "سامری نے" موسیٰ (علیہ السلام) کو جواب دیتے ہوئے "کہا: میں نے وہ دیکھا جو انہوں نے نہیں دیکھا"، یعنی: میں نے وہ چیز دیکھی جو انہوں نے نہیں دیکھی؛ میں نے جبرائیل (علیہ السلام) کو حیات کے گھوڑے پر دیکھا، تو میرے دل میں یہ بات آئی کہ میں اس کے نقشِ قدم سے ایک مٹھی (مٹی) اٹھا لوں، کیونکہ میں نے جس چیز پر بھی اسے ڈالا اس میں روح، گوشت اور خون پیدا ہو گیا۔ چنانچہ جب انہوں نے آپ سے مطالبہ کیا کہ آپ ان کے لیے ایک الٰہ بنا دیں، تو میرے نفس نے میرے لیے اسے مزین کر دیا (١)۔

اور حضرت علی (رضی اللہ عنہ) نے فرمایا: جب جبرائیل (علیہ السلام) موسیٰ (علیہ السلام) کو آسمان پر لے جانے کے لیے نازل ہوئے، تو لوگوں کے درمیان سے سامری نے انہیں دیکھ لیا، اور اس نے گھوڑے کے نقشِ قدم سے ایک مٹھی بھر لی۔

اور کہا گیا: سامری نے کہا: میں نے جبرائیل (علیہ السلام) کو گھوڑے پر دیکھا، اور وہ ابلق (چتکبرا) گھوڑا تھا (٢)، اس کا قدم حدِ نگاہ تک تھا، تو میرے دل میں آیا کہ میں اس کے نشان سے مٹھی بھر لوں، کیونکہ میں نے جس چیز پر بھی اسے ڈالا اس میں روح اور خون پیدا ہو گیا۔ اور کہا گیا: اس نے جبرائیل (علیہ السلام) کو اس دن دیکھا جب وہ ایک گھوڑی (٣) پر نازل ہوئے تھے، تو وہ سمندر میں داخل ہونے کے لیے فرعون کے گھوڑوں سے آگے بڑھ گئے۔

اور کہا جاتا ہے: سامری کی ماں نے جب اسے جنم دیا تو فرعون کے قتل کے خوف سے اسے ایک غار میں رکھ دیا تھا، چنانچہ جبرائیل (علیہ السلام) اس کے پاس آئے اور سامری کا ہاتھ اس کے منہ میں دے دیا، تو وہ شہد اور دودھ چوسنے لگا۔ جبرائیل (علیہ السلام) اس کے پاس آتے جاتے رہے، اسی وقت سے اس نے انہیں پہچان لیا تھا۔ یہ مفہوم "الاعراف" (۴) میں گزر چکا ہے۔

اور کہا جاتا ہے: سامری نے موسیٰ (علیہ السلام) کا کلام سنا تھا، چنانچہ اس نے موم کے دو مجسمے بنائے؛ ایک بیل اور دوسرا گھوڑا، پھر ان دونوں کو نیل میں ڈال دیا جب (۵) وہ یوسف (علیہ السلام) کی قبر تلاش کر رہے تھے جو نیل میں پتھر کے تابوت میں تھی، تو بیل اسے اپنے سینگ پر اٹھا لایا، چنانچہ سامری نے اس وجہ سے کلام کیا۔

(۱) اس کے ہم معنی کلام تفسیر ابی اللیث ۳۵۳/۲، عرائس المجالس ص ۲۱۰، اور الوسیط للواحدی ۲۲۰/۳ میں ہے۔ (۲) (د) اور (م) میں: "تلقّی" ہے۔ (۳) الرمکۃ: وہ گھوڑی یا خچر جو نسل کشی کے لیے رکھی جائے۔ القاموس (رمک)۔ والودیق: وہ مادہ جو جفتی کی خواہش کرے۔ النہایۃ (ودق)۔ (۴) ۳۳۳/۹ - ۳۳۴، اور سامری کا قصہ تفسیر طبری ۶۶۹/۱ وغیرہ، اور عرائس المجالس ص ۲۱۰ - ۲۱۱ میں دیکھیں۔ یہ روایات اسرائیلیات میں سے ہیں۔ (۵) اس کا قول: "حین"، نسخہ (ظ) سے ہے۔

Surah Taha: Verses 94 - 98 128 the words he heard from Moses, and he threw the handful into the belly of the calf, and it lowed. Hamza, al-Kisa'i, al-A'mash, and Khalaf read: «بِمَا لَمْ تَبْصُرُوا» (with what you did not see) with a 'ta' [prefix] as a direct address. The rest read with a 'ya' [prefix] as information (third person report) (1). Ubayy bin Ka'b, Ibn Mas'ud, al-Hasan, and Qatada read: «فَقَبَصْتُ قَبْصَةً» with an un-dotted 'sad' [letter]. It is narrated from al-Hasan with a 'damma' on the 'qaf' in «قُبْصة» and an un-dotted 'sad' (2). The rest read: ﴿فَقَبَضْتُ قَبْضَةً﴾ (so I took a handful) with a dotted 'dad'. The difference between them is that 'al-qabd' is with the entire palm, while 'al-qabs' is with the fingertips, similar to 'al-khadm' and 'al-qadm' (3). 'Al-qubdah' with a 'damma' on the 'qaf' is the amount grasped; mentioned by al-Mahdawi. Al-Jawhari did not mention «قُبْصة» with a 'damma' on the 'qaf' and an un-dotted 'sad', rather he mentioned «القُبْضة» with a 'damma' on the 'qaf' and a dotted 'dad', which is what you grasp of something. It is said: 'He gave him a 'qubdah' (handful) of parched grain or dates,' meaning a palmful of it. Sometimes it comes with a 'fatha' (4). He said: 'al-qabas' - with a 'kasra' on the 'qaf' and an un-dotted 'sad' - means a large number of people. Al-Kumayt said: To you belong the two visited mosques of Allah, and the pebbles ** To you is their 'qabas' among those who have much and those who have little (5) ﴿فَنَبَذْتُهَا﴾ i.e., I threw it into the calf. ﴿وَكَذَلِكَ سَوَّلَتْ لِي نَفْسِي﴾ i.e., it beautified it; said by al-Akhfash. Ibn Zaid said: it spoke to me.

---

(1) Al-Sab'ah p. 424, al-Taysir p. 153, al-Nashr 2/322, and Abu Hayyan mentioned it from al-A'mash in al-Bahr 6/273. (2) The reading of Ibn Mas'ud and Ubayy in al-Muharrar al-Wajiz 4/61, and the reading of al-Hasan and Qatada in al-Qira'at al-Shadhah p. 89. (3) Al-khadm: eating with the sides of the molars, and al-qadm: eating with the front of the teeth. Al-Qamus (kh-d-m) and (q-d-m). (4) Al-Sihah (q-b-d). (5) Al-Sihah (q-b-s), the verse is in the Diwan of al-Kumayt p. 155. Ibn Qutayba said in al-Ma'ani al-Kabir 1/527 regarding this verse: it means the Sacred Mosque and the Prophet's Mosque ﷺ, and 'al-hasa' means a large number, and 'athra' means more, and 'aqtar' means less, meaning all people.

सूरह ताहा: आयत 94 - 98 128 वह शब्द जो उसने मूसा से सुने थे, और उसने बछड़े के पेट में मुट्ठी डाल दी, और वह डकराने लगा। हमज़ा, अल-किसाई, अल-अमाश और खलफ़ ने पढ़ा है: «بِمَا لَمْ تَبْصُرُوا» (जिसे तुमने नहीं देखा) संबोधन के रूप में 'ता' के साथ। बाकी लोगों ने 'या' के साथ सूचना (तीसरे व्यक्ति) के रूप में पढ़ा है (1)। उबै बिन काब, इब्न मसूद, अल-हसन और कतादा ने पढ़ा: «فَقَبَصْتُ قَبْصَةً» बिना नुक्ते वाली 'साद' के साथ। अल-हसन से «قُبْصة» में 'काफ़' पर 'दम्मा' और बिना नुक्ते वाली 'साद' के साथ भी वर्णित है (2)। बाकी लोगों ने पढ़ा: ﴿فَقَبَضْتُ قَبْضَةً﴾ (तो मैंने एक मुट्ठी ले ली) नुक्ते वाली 'दाद' के साथ। उनके बीच का अंतर यह है कि 'अल-कबद' पूरी हथेली से होता है, और 'अल-कब्स' उंगलियों के पोरों से होता है, जैसे 'अल-खद्म' और 'अल-कद्म' (3)। 'अल-कुब्दा' 'काफ़' पर 'दम्मा' के साथ: वह मात्रा जिसे पकड़ा गया है; अल-महदवी ने इसका उल्लेख किया है। अल-जौहरी ने 'काफ़' पर 'दम्मा' और बिना नुक्ते वाली 'साद' के साथ 'कुब्सह' का उल्लेख नहीं किया, बल्कि उन्होंने 'काफ़' पर 'दम्मा' और नुक्ते वाली 'दाद' के साथ 'अल-कुब्दा' का उल्लेख किया, जो वह चीज़ है जिसे आप पकड़ते हैं। कहा जाता है: 'उसने उसे भुने हुए अनाज या खजूर की एक 'कुब्दा' दी', यानी उसकी एक हथेली भर। कभी-कभी यह 'फ़तहा' के साथ भी आता है (4)। उन्होंने कहा: 'अल-कबस' - 'काफ़' और बिना नुक्ते वाली 'साद' पर 'कसरा' के साथ - का अर्थ है लोगों की बड़ी संख्या। अल-कुमैत ने कहा: तुम्हारे लिए अल्लाह की दो दर्शनीय मस्जिदें और कंकड़ हैं ** तुम्हारे लिए उनके'कबस' हैं उनके बीच जो अमीर हैं और जो गरीब (5) ﴿فَنَبَذْتُهَا﴾ यानी: मैंने उसे बछड़े में डाल दिया। ﴿وَكَذَلِكَ﴾ सव्वलात ली नफ्सी﴾ यानी: इसने इसे सुंदर बना दिया; अल-अखफ़श ने यह कहा। इब्न ज़ैद ने कहा: उसने मुझसे बात की।

---

(1) अल-सबआ पृ. 424, अल-तयसीर पृ. 153, अल-नश्र 2/322, और अबू हयान ने इसे अल-बहर 6/273 में अल-अमाश से उद्धृत किया है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/61 में इब्न मसूद और उबै की किरअत, और अल-किरआत अल-शाज़ाह पृ. 89 में अल-हसन और कतादा की किरअत। (3) अल-खद्म: दाढ़ों के किनारों से खाना, और अल-कद्म: दांतों के सिरों से खाना। अल-कामूस (ख-द-म) और (क-द-म)। (4) अल-सिहाह (क-ब-द)। (5) अल-सिहाह (क-ब-स), और यह शेर अल-कुमैत के दीवान पृ. 155 में है। इब्न कुतैबा ने अल-मानी अल-कबीर 1/527 में इस शेर के बारे में कहा: इसका मतलब मस्जिद अल-हराम और मस्जिद-ए-नबवी ﷺ है, और 'अल-हसा' का मतलब बड़ी संख्या है, और 'अथरा' का मतलब अधिक है, और 'अकतर' का मतलब कम है, उनका इरादा सभी लोग था।

سورہ طہٰ: آیات 94 - 98 128 وہ کلام جو اس نے موسیٰ سے سنا، اور اس نے بچھڑے کے پیٹ میں مٹھی ڈال دی تو وہ بول اٹھا۔ حمزہ، کسائی، اعمش اور خلف نے پڑھا: «بِمَا لَمْ تَبْصُرُوا» خطاب کے طور پر 'تا' کے ساتھ۔ باقیوں نے خبر (غائب) کے طور پر 'یا' کے ساتھ پڑھا ہے (1)۔ ابی بن کعب، ابن مسعود، حسن اور قتادہ نے پڑھا: «فَقَبَصْتُ قَبْصَةً» بغیر نقطے والی 'صاد' کے ساتھ اور حسن سے «قُبْصة» کے 'قاف' پر پیش (ضمہ) اور بغیر نقطے والی 'صاد' کے ساتھ مروی ہے (2)۔ باقیوں نے پڑھا: ﴿فَقَبَضْتُ قَبْضَةً﴾ نقطے والی 'ضاد' کے ساتھ۔ ان دونوں میں فرق یہ ہے کہ 'القبض' پوری ہتھیلی سے ہوتا ہے، اور 'القبص' انگلیوں کے پوروں سے، اور ان کی مثال 'الخضم' اور 'القضم' (3) کی طرح ہے۔ اور 'القُبْضة' قاف کے پیش کے ساتھ: وہ مقدار جو مٹھی میں لی جائے؛ اسے مہدوی نے ذکر کیا ہے۔ جوہری نے قاف کے پیش اور بغیر نقطے والی صاد کے ساتھ 'قُبصہ' کا ذکر نہیں کیا، بلکہ انہوں نے قاف کے پیش اور نقطے والی ضاد کے ساتھ 'القُبضة' کا ذکر کیا، وہ چیز جسے آپ پکڑ لیں۔ کہا جاتا ہے: 'اس نے اسے ستو یا کھجور کی ایک مٹھی (قبضہ) دی'، یعنی اس کی ایک ہتھیلی بھر۔ اور کبھی یہ زبر (فتحہ) کے ساتھ بھی آتا ہے (4)۔ انہوں نے کہا: 'القَبَص' - قاف کے زیر اور بغیر نقطے والی صاد کے ساتھ - : لوگوں کی بڑی تعداد، کمیت نے کہا: تمہارے لیے اللہ کی دو زیارت گاہ مسجدیں اور کنکریاں ہیں ** تمہارے لیے ان کے 'قبص' ہیں مالداروں اور غریبوں کے درمیان (5) ﴿فَنَبَذْتُهَا﴾ یعنی: میں نے اسے بچھڑے میں ڈال دیا۔ ﴿وَكَذَلِكَ سَوَّلَتْ لِي نَفْسِي﴾ یعنی: اس نے اسے میرے لیے آراستہ کر دیا؛ اخفش نے یہ کہا۔ اور ابن زید نے کہا: اس نے مجھ سے باتیں کیں۔

---

(1) السبعہ ص 424، التیسیر ص 153، النشر 2/ 322، اور ابو حیان نے البحر 6/ 273 میں اسے اعمش سے ذکر کیا ہے۔ (2) ابن مسعود اور ابی کی قرات المحرر الوجیز 4/ 61 میں، اور

حسن اور قتادہ کی قرات القراءات الشاذہ ص 89 میں۔ (3) الخضم: داڑھوں کے کناروں سے کھانا، اور القضم: دانتوں کے کناروں سے کھانا۔ القاموس (خضم) اور (قضم)۔ (4) الصحاح (قبض)۔ (5) الصحاح (قبص)، اور یہ شعر دیوان کمیت ص 155 میں ہے۔ ابن قتیبہ نے المعانی الکبیر 1/ 527 میں اس شعر کے بارے میں کہا: اس سے مراد مسجد حرام اور مسجد نبوی ﷺ ہے، اور 'الحصی' سے مراد بڑی تعداد ہے، اور 'أثری' سے مراد زیادہ، اور 'أقتر' سے مراد کم ہے، ان کی مراد تمام لوگ تھے۔

129 Surah Ta-Ha: Verses 94 - 98 ...myself(1). And the meanings are close. His Almighty word: {He said: Go} meaning: Moses said to him: Go, meaning: from among us {for indeed, for you in [this] life is to say, 'No touch'} meaning: I will not touch and I will not be touched throughout my life. So Moses banished him from his people and commanded the Children of Israel not to mingle with him, nor approach him, nor speak to him, as a punishment for him. The poet said: Tamim disliked the Samiri and his saying: No, the Samiri does not want to be touched(2). Al-Hasan said: God made the punishment of the Samiri that he should not touch people and they should not touch him; a punishment for him and for those who were like him until the Day of Resurrection. It is as if God, the Mighty and Sublime, intensified the trial for him by making it so that he touches no one, and no one is enabled to touch him, making that his punishment in this world. It is said: he was afflicted with obsessive thoughts (waswas), and the origin of obsessive thoughts dates back to that time(3). Qatada said: Their remnants to this day say that: "No touch," and if anyone other than them touches one of them, both develop a fever at that moment. It is said: Moses intended to kill the Samiri, but God Almighty said to him: Do not kill him, for he is generous(4). It is said: When Moses said to him: {Go, for indeed, for you in [this] life is to say, 'No touch'} he became afraid and fled, so he began wandering in the wilderness with predators and wild beasts, finding no human to touch him; until he became like one who says: "No touch," because of his distance from people and people's distance from him, as the poet said: Bearer of banners with stubbornness until the Azd say: No touch(5). (1) Al-Nukat wal-'Uyun 3/423, and from it the author cited the saying of Al-Akhfash. (2) Similar speech is in Al-Nukat wal-'Uyun 3/424, and the verse is in Majaz al-Qur'an 2/27, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/62, and in both: 'masāsi' instead of 'masāsan'. (3) Tafsir Abi al-Layth 2/353. (4) 'Ara'is al-Majalis p. 214, and see al-Wasit by al-Wahidi 3/220. (5) Al-Nukat wal-'Uyun 3/423, and Ibn Atiyya mentioned the second part of the rajaz in Al-Muharrar al-Wajiz 4/61, =

129 सूरा ता-हा: आयतें 94 - 98 ...स्वयं(1)। और अर्थ मिलते-जुलते हैं। अल्लाह तआला का फरमान है: {उसने कहा: जा} यानी: मूसा (अ.) ने उससे कहा: जा, यानी: हमारे बीच से {तो वास्तव में तेरे लिए जीवन में यह कहना है, 'कोई स्पर्श नहीं'} यानी: मैं पूरी उम्र न किसी को छूऊंगा और न मुझे कोई छुएगा। तो मूसा (अ.) ने उसे अपनी कौम से निकाल दिया और बनी इस्राइल को आदेश दिया कि वे उससे न मिलें, न उसके पास जाएं और न ही उससे बात करें, यह उसकी सजा के तौर पर था। कवि ने कहा है: तमीम ने सामिरी और उसके कहने को नापसंद किया: नहीं, सामिरी स्पर्श नहीं चाहता(2)। हसन ने कहा: अल्लाह ने सामिरी की सजा यह तय कर दी कि वह लोगों को न छुए और न लोग उसे छुएं यह उसके लिए और जो कयामत के दिन तक उसके जैसे हों, उनके लिए सजा थी। ऐसा लगता है कि अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने उस पर आज़माइश सख्त कर दी थी कि वह किसी को न छुए और न कोई उसे छू सके और इसे दुनिया में उसकी सजा बना दिया। कहा जाता है: वह वसवसे (शंकाओं) में मुब्तिला हो गया, और वसवसे की जड़ उसी समय से है(3)। क़तादा ने कहा: उनके बचे-खुचे लोग आज भी यही कहते हैं: 'कोई स्पर्श नहीं', और अगर उनके अलावा कोई किसी को छू ले, तो उसी समय दोनों को बुखार हो जाता है। कहा जाता है: मूसा (अ.) ने सामिरी को मारने का इरादा किया था, तो अल्लाह तआला ने उनसे कहा: उसे मत मारो, क्योंकि वह उदार है(4)। कहा जाता है: जब मूसा (अ.) ने उससे कहा: {तो जा, वास्तव में तेरे लिए जीवन में यह कहना है, 'कोई स्पर्श नहीं'} तो वह डर गया और भाग गया, फिर वह जंगली जानवरों के साथ जंगल में भटकने लगा, उसे कोई इंसान नहीं मिलता था जो उसे छुए; यहाँ तक कि वह 'कोई स्पर्श नहीं' कहने वाले जैसा हो गया, लोगों से उसकी दूरी और लोगों की उससे दूरी के कारण, जैसा कि कवि ने कहा है: झंडों को ढोने वाला हठ के साथ, यहाँ तक कि अज़द वाले कहें: कोई स्पर्श नहीं(5)। (1) अन-नुकात वल-उयून 3/423, और उससे लेखक ने अखफश का कथन उद्धृत किया है। (2) इसी तरह की बात अन-नुकात वल-उयून 3/424 में है, और शेर मजाज़ुल कुरान 2/27 में है, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/62 में है, और उन दोनों के पास: 'मसासी' है, 'मसासन' के बजाय। (3) तफ़सीर अबी अल-लैस 2/353। (4) अराइस अल-मजालिस पृ. 214, और वाहिदी की अल-वसीत 3/220 देखें। (5) अन-नुकात वल-उयून 3/423, और इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/61 में रज़ज़ का दूसरा हिस्सा ज़िक्र किया है, =

۱۲۹ سورة طٰہٰ: آیات ۹۴ - ۹۸ نفسي(۱)۔ اور معنی ایک دوسرے کے قریب ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿قَالَ فَاذْهَبْ﴾ یعنی: موسیٰ (علیہ السلام) نے اس سے کہا: جا، یعنی: ہمارے درمیان سے ﴿فَإِنَّ لَكَ فِي الْحَيَاةِ أَن تَقُولَ لَا مِسَاسَ﴾ یعنی: میں پوری زندگی نہ کسی کو چھوؤں گا اور نہ مجھے کوئی چھوئے گا۔ چنانچہ موسیٰ (علیہ السلام) نے اسے اپنی قوم سے نکال دیا، اور بنی اسرائیل کو حکم دیا کہ وہ اس کے ساتھ نہ ملیں جلیں، نہ اس کے قریب جائیں اور نہ اس سے بات کریں، یہ اس کے لیے بطور سزا تھا۔ شاعر نے کہا: تمیم نے سامری اور اس کے قول کو ناپسند کیا کہ خبردار سامری چھونا نہیں چاہتا(۲)۔ حضرت حسن نے فرمایا: اللہ نے سامری کی سزا یہ مقرر کر دی کہ وہ لوگوں کو نہ چھوئے اور نہ لوگ اسے چھوئیں؛ یہ اس کے لیے اور جو قیامت تک اس کے طریقے پر ہوں ان کے لیے سزا تھی۔ گویا اللہ عزوجل نے اس پر آزمائش کو سخت کر دیا کہ وہ کسی کو نہ چھوئے، اور نہ کوئی اسے چھو سکے، اور دنیا میں اسے اس کے لیے سزا بنا دیا۔ کہا جاتا ہے: وہ وسوسوں میں مبتلا ہو گیا، اور وسوسوں کی اصل اسی وقت سے ہے(۳)۔ قتادہ نے کہا: ان کے باقی ماندہ لوگ آج بھی یہی کہتے ہیں: "لا مساس" (کوئی نہ چھوئے)، اور اگر ان کے علاوہ کوئی کسی کو چھو لے تو اسی وقت دونوں کو بخار ہو جاتا ہے۔ کہا جاتا ہے: حضرت موسیٰ (علیہ السلام) نے سامری کو قتل کرنے کا ارادہ کیا، تو اللہ تعالیٰ نے ان سے فرمایا: اسے قتل نہ کرو، کیونکہ وہ سخی ہے(٤)۔ اور کہا جاتا ہے: جب موسیٰ (علیہ السلام) نے اس سے کہا: ﴿فَاذْهَبْ فَإِنَّ لَكَ فِي الْحَيَاةِ أَن تَقُولَ لَا مِسَاسَ﴾ تو وہ ڈر کر بھاگ گیا، اور جنگل میں درندوں اور وحشی جانوروں کے ساتھ بھٹکنے لگا، اسے کوئی انسان نہیں ملتا تھا جو اسے چھوئے؛ یہاں تک کہ وہ "لا مساس" کہنے والے کی طرح ہو گیا، لوگوں سے اس کی دوری اور لوگوں کی اس سے دوری کی وجہ سے، جیسا کہ شاعر نے کہا: وہ جھنڈوں کو اٹھانے والا ہے سرکشی کے ساتھ، یہاں تک

کہ ازد والے کہیں: کوئی نہ چھوئے(٥)۔ (١) النکت والعیون ٣ / ٤٢٣ ، اور اسی سے مصنف نے الاخفش کا قول نقل کیا ہے۔ (٢) کلام اسی کی مثل النکت والعیون ٣ / ٤٢٤ میں ہے، اور شعر مجاز القرآن ٢ / ٢٧ میں ہے، اور المحرر الوجیز ٤ / ٦٢ میں ہے، اور ان دونوں کے پاس 'مساسِ' ہے، 'مساساً' کی جگہ۔ (٣) تفسیر ابی اللیث ٢ / ٣٥٣۔ (٤) عرائس المجالس ص ٢١٤، اور دیکھئے الوسیط للواحدی ٣ / ٢٢٠۔ (٥) النکت والعیون ٣ / ٤٢٣ ، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ٤ / ٦١ میں رجز کا دوسرا مصرع ذکر کیا ہے، =

Surah Taha: Verses 94 - 98. Page 130.

Issue: This verse is a fundamental principle regarding the exiling of people of innovation and disobedience and shunning them, and that they should not be associated with. The Prophet ﷺ did this with Ka'b bin Malik and the three who stayed behind (1). Whoever seeks refuge in the Sanctuary (Haram) while being liable for execution is not killed according to some jurists, but he is not dealt with, nor sold to, nor bought from, which is a way of forcing him to leave. To this category belongs banishment (taghrib) in the penalty (hadd) for adultery. All of this has been previously discussed in its appropriate place, so there is no point in repeating it (2). And praise be to Allah alone. Harun al-Qari said: The language of the Arabs is: "la masasi" (no touching), with the seen broken (kasrah) and the meem open (fatha). The grammarians have spoken about it; Sibawayh said (3): It is based on the kasrah, as it is said: "idribir-rajula" (hit the man). Abu Ishaq said (4): "la masasa" is a negation, and the seen was given a kasrah because the kasrah is a sign of femininity; you say: "fa'alti ya imra'ah" (you did [it], O woman) (5). Al-Nahhas said (6): I heard Ali bin Sulayman say: I heard Muhammad bin Yazid say: If something is deficient (i'talla) from three perspectives, it must be indeclinable (mabni), and if it is deficient from two perspectives, it must be diptote (ghayr munsarif), because after leaving declension there is nothing but being indeclinable. So "masasi" and "daraki" are deficient from three perspectives; among them: that it is shifted (ma'dul), that it is feminine, and that it is a definite noun. When it became necessary for it to be indeclinable, and the alif before the seen was quiescent (sakin), the seen was given a kasrah to avoid the meeting of two quiescent letters, just as you say: "idribir-rajula". And I saw Abu Ishaq leaning towards the view that this statement is wrong, and he compelled Abu al-Abbas if he named...

= And he attributed it to Ru'bah, but we did not find it in the printed edition of his Diwan. In some copies, it appeared as "qana'isa" instead of "qan'asa". In (m) it appeared as "musabisan", and in manuscript copies as "musayisan" instead of "masasa", and what is established is from the two aforementioned sources. His saying: "qan'asa" means the strong, protected man, and the plural is "qana'is". Taj al-Arus (q-n-'-s). (1) Their hadith was narrated by Bukhari and Muslim, and it was mentioned previously 10/413. (2) The issue of someone seeking refuge in the Sanctuary while liable for execution was mentioned in 2/373, and the issue of banishment in the penalty for adultery was mentioned in 6/145 and onwards. (3) See al-Kitab 4/152. (4) He is al-Zajjaj, and his statement is in Ma'ani al-Qur'an 3/374-375.

(5) In the copies: "al-mar'ah" (the woman), and what is established is from Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/56, and the speech is from him.
(6) In I'rab al-Qur'an 3/56-57.

सूरह ताहा: आयत 94 - 98. पृष्ठ 130.

मसला: यह आयत बिदअतियों और अवज्ञाकारियों को निकालने और उनके बहिष्कार करने, और उनसे मेल-मिलाप न रखने में एक मूल सिद्धांत है। नबी ﷺ ने काब बिन मालिक और उन तीन लोगों के साथ ऐसा ही किया था जो पीछे रह गए थे (1)। और जो व्यक्ति हरम (मक्का की सीमा) में शरण ले ले जबकि उस पर हत्या का दंड (क़िसास) वाजिब हो, तो कुछ न्यायविदों के अनुसार उसे मारना नहीं चाहिए, लेकिन उसके साथ कोई लेन-देन या व्यापार नहीं करना चाहिए, और यह उसे बाहर निकलने पर मजबूर करने का एक तरीका है। इसी श्रेणी में व्यभिचार के दंड में देश निकाला (तग़रीब) भी आता है। यह सब अपनी जगह पहले ही विस्तार से आ चुका है, इसलिए इसे दोहराने का कोई अर्थ नहीं है (2)। और समस्त प्रशंसा केवल अल्लाह के लिए है। हारून अल-क़ारी ने कहा: अरबों की भाषा है: "ला मसासी", सीन के नीचे ज़ेर (कसरा) और मीम पर ज़बर (फतहा) के साथ। वैयाकरणों ने इस पर चर्चा की है; सिबवैयाह ने कहा (3): यह कसरा पर आधारित है जैसा कि कहा जाता है: "इदरिबिर-रजुला" (आदमी को मारो)। अबू इशाक ने कहा (4): "ला मसासा" निषेध है, और सीन के नीचे ज़ेर इसलिए दिया गया क्योंकि ज़ेर स्त्रीलिंग की निशानी है; जैसे आप कहते हैं: "फअल्ति या इम्रअह" (ए महिला, तूने किया) (5)। अल-नह़्हास ने कहा (6): मैंने अली बिन सुलैमान को कहते सुना: मैंने मुहम्मद बिन यज़ीद को कहते सुना: जब कोई चीज़ तीन पहलुओं से अस्वस्थ (इअ़तल्ला - अरबी व्याकरण का एक शब्द) हो जाए, तो उसका "मबनी" (अपरिवर्तनीय) होना अनिवार्य है, और यदि वह दो पहलुओं से अस्वस्थ हो, तो उसका "गैर-मुनसरिफ" होना अनिवार्य है, क्योंकि विभक्ति (स़र्फ़) छोड़ने के बाद केवल "मबनी" होना ही शेष रहता है। अतः"मसासी" और "दराकी" तीन पहलुओं से अस्वस्थ हैं; जिनमें से एक यह है कि वह 'अदूल' (रूपांतरित) है, दूसरा यह कि वह स्त्रीलिंग है, और तीसरा यह कि वह 'मअ़रिफ़ा' (निश्चित संज्ञा) है। जब उसका मबनी होना अनिवार्य हो गया, और सीन से पहले वाला अलिफ़ साकिन (स्वररहित) था, तो दो साकिन अक्षरों के मिलन से बचने के लिए सीन को ज़ेर (कसरा) दिया गया, जैसा कि आप कहते हैं: "इदरिबिर-रजुला"। और मैंने अबू इशाक को इस राय की ओर जाते देखा कि यह कथन गलत है, और उन्होंने अबू अल-अब्बास को मजबूर किया यदि वह नाम रखे...

= और इसे रु'बह से जोड़ते हैं, लेकिन हमें उनके दीवान के छपे हुए संस्करण में यह नहीं मिला। प्रतियों में "कनाईसा" के बजाय "कनआसा" आया है। (म) में "मुसाबीसन" और हस्तलिखित प्रतियों में "मुसायिसन" आया है, "मसासा" के स्थान पर, और जो स्थापित है वह पिछले दो स्रोतों से है। उनका

कहना: "कनआसा", यानी मज़बूत, सुरक्षित व्यक्ति और बहुवचन "कनाईस" है। ताजुल उरूस (क़-न-अ़-स)। (1) उनकी हदीस बुखारी और मुस्लिम ने निकाली है, और यह 10/413 में पहले आ चुका है। (2) हरम में शरण लेने वाले के कत्ल का मसला 2/373 में, और व्यभिचार की सज़ा में देशनिकाला का मसला 6/145 और उसके बाद के पन्नों पर पहले आ चुका है। (3) देखें 'अल-किताब' 4/152। (4) वह अज़-ज़ज्जाज हैं, और उनका कथन 'मआनी अल-कुरान' 3/374 - 375 में है। (5) प्रतियों में: 'अल-मरअह' है, और जो स्थापित है वह अज़-ज़ज्जाज की 'मआनी अल-कुरान' और अल-नह़ह़ास की 'इअ़राब अल-कुरान' 3/56 से है और यह उन्हीं की बात है। (6) 'इअ़राब अल-कुरान' 3/56 - 57 में।

سورہ طہٰ: آیات ۹۴ - ۹۸۔ صفحہ ۱۳۰۔

مسئلہ: یہ آیت اہل بدعت اور گناہ گاروں کی نفی کرنے، ان سے ہجران (قطع تعلق) کرنے، اور ان سے میل جول نہ رکھنے میں ایک اصل (بنیادی اصول) ہے۔ نبی ﷺ نے کعب بن مالک اور ان تین لوگوں کے ساتھ یہی کیا تھا جو پیچھے رہ گئے تھے (۱)۔ اور جو شخص حرم میں پناہ لے لے جبکہ اس پر قتل (کا قصاص) واجب ہو، تو بعض فقہاء کے نزدیک اسے قتل نہیں کیا جائے گا، لیکن اس کے ساتھ نہ کوئی معاملہ کیا جائے گا اور نہ خرید و فروخت، اور یہ اسے باہر نکلنے پر مجبور کرنے کا ایک طریقہ ہے۔ اسی قبیل سے زنا کی حد میں شہر بدر (تغریب) کرنا بھی ہے۔ یہ تمام باتیں اپنی جگہ تفصیل سے پہلے آ چکی ہیں، لہٰذا انہیں دہرانے کا کوئی فائدہ نہیں (۲)۔ اور تمام تعریفیں اکیلے اللہ ہی کے لیے ہیں۔ ہارون القاری نے کہا: عربوں کی لغت ہے: "لا مَسَاسِ"، سین کے کسرہ (زیر) اور میم کے فتحہ (زبر) کے ساتھ۔ نحویوں نے اس پر گفتگو کی ہے؛ سیبویہ نے کہا (۳): یہ کسرہ پر مبنی ہے جیسا کہ کہا جاتا ہے: "اضربِ الرجل" (آدمی کو مارو)۔ ابو اسحاق نے کہا (۴): "لا مساس" نفی ہے، اور سین کو کسرہ اس لیے دیا گیا کیونکہ کسرہ مؤنث کی علامت ہے؛ جیسے آپ کہتے ہیں: "فعلتِ یا امرأة" (اے عورت، تو نے کیا) (۵)۔ النحاس نے کہا (۶): میں نے علی بن سلیمان کو کہتے سنا: میں نے محمد بن یزید کو کہتے سنا: جب کوئی چیز تین پہلوؤں سے معتل (مرض زدہ - نحوی اصطلاح) ہو جائے تو اس کا مبنی ہونا واجب ہے، اور اگر وہ دو پہلوؤں سے معتل ہو تو اس کا غیر منصرف ہونا واجب ہے، کیونکہ صرف (گردان) چھوڑنے کے بعد سوائے مبنی ہونے کے اور کچھ نہیں بچتا۔ چنانچہ 'مساس' اور 'دراک' تین پہلوؤں سے معتل ہیں؛ جن میں سے ایک یہ ہے کہ وہ 'معدول' ہے، دوسرا یہ کہ وہ مؤنث ہے، اور یہ کہ وہ 'معرفہ' ہے۔ جب اس پر مبنی ہونا واجب ہو گیا، اور سین سے پہلے الف ساکن تھا، تو دو ساکنوں کے ملاپ

کی وجہ سے سین کو کسرہ دیا گیا، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: "اضربِ الرجل"۔ اور میں نے ابو اسحاق کو دیکھا کہ وہ اس رائے کی طرف جاتے ہیں کہ یہ قول غلط ہے، اور انہوں نے ابوالعباس کو لازم کیا جب اس نے نام رکھا...

= اور اسے رؤبہ کی طرف منسوب کیا گیا ہے، لیکن ہمیں ان کے مطبوعہ دیوان میں یہ نہیں ملا۔ نسخوں میں "قناعسا" کی جگہ "قنعاسا" واقع ہوا ہے۔ (م) میں "مسابساً" اور خطی نسخوں میں "مسایساً" واقع ہوا ہے "مساسا" کے بجائے، اور جو ثابت ہے وہ گزشتہ دو ماخذوں سے ہے۔ ان کا قول: "قنعاسا" یعنی مضبوط اور ناقابل رسائی آدمی، اور اس کی جمع "قناعیس" ہے۔ تاج العروس (قنعس)۔ (۱) ان کی حدیث بخاری اور مسلم نے روایت کی ہے، اور یہ ۱۰/ ۴۱۳ پر گزر چکی ہے۔ (۲) حرم میں پناہ لینے والے کے قتل کا مسئلہ ۲/ ۳۷۳ پر گزرا ہے، اور زنا کی حد میں شہر بدر کرنے کا مسئلہ ۶/ ۱۴۵ اور اس کے بعد گزر چکا ہے۔ (۳) دیکھیے الکتاب ۴/ ۱۵۲۔ (۴) وہ الزجاج ہیں، اور ان کا قول معانی القرآن ۳/ ۳۷۴ - ۳۷۵ میں ہے۔ (۵) نسخوں میں "المرأة" ہے، اور جو ثابت ہے وہ الزجاج کی معانی القرآن اور النحاس کی اعراب القرآن ۳/ ۵۶ سے ہے اور کلام انہی کا ہے۔ (۶) اعراب القرآن ۳/ ۵۶ - ۵۷ میں۔

Surah Ta-Ha: Verses 94 - 98 131 A woman about Pharaoh to build it; no one says this. Al-Jawhari said in "Al-Sihah": As for the Arab saying "La masas" (no touching), similar to "Qatam", it is built on the kasra (vowel 'i') because it is a modification from the infinitive, which is "al-mass" (touching) (1). Abu Haywah read it as: "La masasa" (2). {And indeed, you have a promise that will not be failed for you} meaning the Day of Resurrection. The "maw'id" (promise) is an infinitive, i.e., you have a promise for your punishment. Ibn Kathir and Abu Amr read "tukhlifahu" with a kasra on the letter 'lam' (3), and it has two meanings: One: you will come to it and not find it failed, as you say: "ahmadtuhu" meaning I found him praiseworthy. The second: as a threat, i.e., you must inevitably reach it (4). The rest read it with a fatha on the 'lam', meaning: Allah will not fail you in it. The Almighty's saying: {And look at your god to which you remained devoted} i.e., you continued and stayed with it. {Devoted} i.e., persistent, and its origin is "zalilta" (you remained), [as a poet] said: "Except that the noble ones among the mounts felt him, and they are looking askance at him" (5) Meaning: "ahsassna" (they felt). Similarly, Al-A'mash read with two 'lams' according to the original form (6). In the reading of Ibn Mas'ud: "ziltu" with a kasra on the letter 'za'. It is said: "zaliltu" doing such and such: if I did it during the day, and "ziltu" and "zaltu"; so whoever said "zaltu" deleted the first 'lam' for lightness, and whoever said...

(Footnotes) (1) Al-Sihah (mss). (2) Al-Muhtasib 2/56. (3) Al-Sab'ah p. 424, and Al-Taysir p. 153. (4) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/57. (5) Its sayer is Abu Zubayd al-Ta'i, and it is in Amali al-Qali 1/176 - and in it: "hasina" instead of "ahassna" - and Al-Iqtisab p. 299, and the verse is among verses in which he describes people who traveled at night while the lion follows their tracks to seize an opportunity among them. And his saying: "shus": "al-shawas" is looking with the corner of the eye out of pride and anger. Al-Qamus (shws). (6) Ibn Khalawayh attributed it in the irregular readings p. 89 to Ubayy.

सूरह ता-हा: आयतें 94 - 98 131 फ़िरौन की एक महिला उसे बनाने के लिए; यह कोई नहीं कहता। अल-जौहरी ने "अल-सिहाह" में कहा: जहाँ तक अरबों के कहने की बात है: "ला मसासि" (छूना नहीं), जैसे "कतामि", तो यह कसरा (इ की मात्रा) पर आधारित है; क्योंकि यह मूल शब्द (मस्दर) से बदला हुआ रूप है, और वह "अल-मस्स" (छूना) है (1)। अबू हय्याह ने इसे "ला मसासा" पढ़ा है (2)। {और वास्तव में तुम्हारे लिए एक वादा है जिसे टाला नहीं जाएगा} यानी कयामत का दिन। और 'मौइद' (वादा) एक मस्दर (क्रियार्थक संज्ञा) है, यानी: तुम्हारे लिए तुम्हारी सज़ा का एक वादा है। इब्न कसीर और अबू अम्र ने 'तुख़्लिफ़हु' को लाम पर कसरा के साथ पढ़ा है (3), और इसके दो अर्थ हैं: पहला: तुम उसके पास आओगे और उसे टला हुआ नहीं पाओगे, जैसे तुम कहते हो: "अहमदतुहू", यानी: मैंने उसे प्रशंसनीय पाया। और दूसरा: धमकी के रूप में, यानी: तुम्हारे लिए उस तक पहुँचना अनिवार्य है (4)। बाकी लोगों ने लाम पर फ़तहा (अ की मात्रा) के साथ पढ़ा है; जिसका अर्थ है: अल्लाह तुम्हें उसके प्रति असफल नहीं करेगा। सर्वशक्तिमान का कथन: {और अपने उस देवता को देखो जिस पर तुम जमे रहे} यानी: तुम उस पर टिके रहे और बने रहे। {आकिफ़न} यानी: निरंतर लगे रहना, और इसका मूल 'ज़लिल्त' है, कहा गया है: "सिवाय इसके कि सवारियों में से कुलीन घोड़ों ने उसे महसूस किया, और वे उसकी ओर तिरछी नज़रों से देख रहे हैं" (5) अर्थात्: "अहसस्ना" (उन्होंने महसूस किया)। इसी तरह अल-अ'मश ने मूल रूप के अनुसार दो 'लाम' के साथ पढ़ा है (6)। इब्न मसूद के पाठ में: 'ज़िल्त' ज़ा पर कसरा के साथ है। कहा जाता है: 'ज़लिल्तु' ऐसा करना: यदि मैंने इसे दिन में किया हो, और 'ज़िल्त' और 'ज़ल्त'; तो जिसने 'ज़ल्त' कहा उसने सुगमता के लिए पहले 'लाम' को हटा दिया, और जिसने कहा...

(पाद टिप्पणियाँ) (1) अल-सिहाह (मस्स)। (2) अल-मुहतासिब 2/56। (3) अल-सब'ह पृ. 424, और अल-तयसीर पृ. 153। (4) इ'राब अल-कुरान अल-नहहास 3/57। (5) इसके कहने वाले अबू ज़ुबैद अल-ता'ई हैं, और यह अमाली अल-क़ाली 1/176 में है - और उसमें: 'हसीना', 'अहसस्ना' के स्थान पर - और अल-इक्तिज़ाब पृ. 299, और यह शेर उन शेरों में से है जिनमें वह उन लोगों का वर्णन करता है जो रात में चले और शेर उनके पीछे-पीछे चल रहा है ताकि उनमें अवसर पा सके। और उनका कहना: 'शूस': 'अल-शवस' का अर्थ है घमंड और गुस्से से आँख के कोने से देखना। अल-क़ामूस (शवस)। (6) इब्न खालवैय्या ने इसे असामान्य पाठों (शाज़ क़िराआत) पृ. 89 में उबैय की ओर संबंद्ध किया है।

سورہ طٰہٰ: آیات ۹۴ - ۹۸ ۱۳۱ فرعون کی ایک عورت کہ اسے بنائے، یہ کوئی نہیں کہتا۔ اور جوہری نے «الصحاح» میں کہا ہے: اور جہاں تک عربوں کے قول: «لا مَسَاسِ» (کوئی چھونا نہیں) کا تعلق ہے، جیسے: «قَطَامِ»، تو اسے کسرہ (زیر) پر مبنی کیا گیا ہے؛ کیونکہ یہ مصدر سے بدلا ہوا ہے، اور وہ «المَسُّ» (چھونا) ہے (۱)۔ اور ابو حیوہ نے «لا مَسَاسَ» پڑھا ہے (۲)۔ ﴿وَإِنَّ لَكَ مَوْعِدًا لَّن تُخْلَفَهُ﴾ یعنی قیامت کا دن۔ اور موعد مصدر ہے، یعنی: یقیناً تمہارے لیے تمہارے عذاب کا ایک وعدہ ہے۔ اور ابن کثیر اور ابو عمرو نے «تُخْلِفَهُ» لام کے کسرہ (زیر) کے ساتھ پڑھا ہے (۳)، اور اس کے دو معنی ہیں: ایک: تم اس کے پاس آؤ گے اور اسے ٹلا ہوا نہیں پاؤ گے، جیسا کہ تم کہتے ہو: «أحمدتُه»، یعنی: میں نے اسے قابلِ تعریف پایا۔ اور دوسرا: تہدید (دھمکی) کے طور پر، یعنی: تمہارے لیے اس تک پہنچنا ناگزیر ہے (۴)۔ باقیوں نے لام کے فتحہ (زبر) کے ساتھ پڑھا ہے؛ جس کا مطلب ہے: اللہ تعالیٰ تم سے اس کا وعدہ خلاف نہیں کرے گا۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَانظُرْ إِلَىٰ إِلَٰهِكَ الَّذِي ظَلْتَ عَلَيْهِ﴾ یعنی: تم اس پر جمے رہے اور مقیم رہے۔ ﴿عَاكِفًا﴾ یعنی: پابند رہنے والا، اور اس کی اصل: «ظَلِلْتَ» ہے، کہا گیا ہے: خلا أن العتاق من المطايا ** أحسنَّ به فهنّ إليه شوسُ (۵) یعنی: «أحْسَسْنَ» (انہوں نے محسوس کیا)۔ اور اسی طرح الاعمش نے اصل کے مطابق دو لاموں کے ساتھ پڑھا ہے (۶)۔ اور ابن مسعود کی قرأت میں: «ظِلْتَ» ظاء کے کسرہ (زیر) کے ساتھ ہے۔ کہا جاتا ہے: «ظَلِلْتُ» میں نے ایسا کیا: جب میں نے اسے دن میں کیا ہو، اور «ظِلْتَ» اور «ظَلْتَ»؛ پس جس نے «ظَلْتَ» کہا اس نے تخفیف (آسانی) کے لیے پہلے لام کو حذف کر دیا، اور جس نے کہا...

(حواشی) (۱) الصحاح (مسس)۔ (۲) المحتسب ۲/ ۵۶ ۔ (۳) السبعة ص ۴۲۴ ، والتيسير ص ۱۵۳ ۔ (۴) إعراب القرآن للنحاس ۳/ ۵۷ ۔ (۵) اس کا کہنے والا ابو زبید الطائی ہے، اور یہ امالی القالی ۱/

۱۷۶ میں ہے - اور اس میں: «حسین»، بجائے: «أحسنَّ» ۔ اور الاقتضاب ص ۲۹۹ ، اور یہ شعر ان اشعار میں سے ہے جن میں وہ ان لوگوں کا حال بیان کرتا ہے جو رات کو چلے اور شیر ان کے پیچھے لگا ہوا ہے تاکہ ان میں کوئی موقع پا سکے۔ اور اس کا قول: «شوس»: «الشَّوَسُ» تکبر اور غصے سے آنکھ کے گوشے سے دیکھنا ہے۔ القاموس (شوس)۔ (۶) ابن خالویہ نے اسے شاذ قرأتوں ص ۸۹ میں ابی کی طرف منسوب کیا ہے۔

[The word] 'Zhalt' (you remained), the vowel of the 'Lam' was cast onto the 'Tha' (1). And {lanuharriqannahu} (we will surely burn it), the general reading is with the 'Damma' on the 'Nun' and a 'Shadda' on the 'Ra'; from 'harraqa, yuharriqu' (to burn intensely). Al-Hasan and others read it with 'Damma' on the 'Nun', 'Sukun' on the 'Ha', and a lightened 'Ra' (without Shadda), from 'ahraqahu, yuhriquhu' (to burn) (2). Ali, Ibn Abbas, Abu Ja'far, Ibn Muhaysin, and Ashhab al-Uqayli read it as: "lanahruqannahu" with 'Fatha' on the 'Nun' and 'Damma' on a light 'Ra' (3); from 'haraqtu al-shay'a ahruquhu harqan': I filed it down and rubbed parts of it together. From this comes their saying: 'haraqa nabahu yahruquhu wa yahriquhu', meaning: he ground it until a grating sound was heard. So the meaning of this reading is: we will surely file it down with a file (4). A file is also called 'al-mihraq'. The first two readings mean burning with fire. It is possible to combine both meanings in it. As-Suddi said: The calf was slaughtered, and [blood] flowed from it just as it flows from a slaughtered calf. Then he filed its bones with a file and burnt it (5). In the reading of Ibn Mas'ud: "We will surely slaughter it, then we will surely burn it" (6). Flesh and blood, when burned, become ash, which can then be scattered in the sea. As for gold, it does not become ash. It was said: Moses knew what could turn gold into ash, and that was among his signs. And the meaning of {lanansifannahu}: we will surely scatter it. Abu Raja' read it as: "lanansufannahu" with 'Damma' on the 'Sin' (7), both are linguistic variations.

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/57, and the reading of Ibn Mas'ud (RA) in 'Al-Qira'at al-Shadhah' p. 89. (2) Abu Ja'far read it - who is among the ten [readers] - in the narration of Ibn Jammaz. Al-Nashr 2/322, and Ibn Khalawayh mentioned it from Al-Hasan in 'Al-Shadhah' p. 89. (3) The reading of Abu Ja'far - who is among the ten - in the narration of Ibn Wardan in 'Al-Nashr' 2/322, and Ibn Khalawayh mentioned it from Ali and Ibn Abbas in 'Al-Shadhah' p. 89, and Ibn Jinni in 'Al-Muhtasib' 2/58. (4) Al-Sihah (word: haraqa). (5) Tafsir al-Razi 22/112, similar to it. (6) Narrated by al-Tabari 16/156 from Qatadah. See this statement in 'Al-Muharrar al-Wajiz' 4/62, and 'Tafsir al-Razi' 22/112-113, similar to it. (7) 'Al-Qira'at al-Shadhah' p. 89 and attributed it to Isa.

'ज़ल्त' (तुम रहे), 'लाम' का स्वर 'था' पर डाल दिया गया (1)। और शब्द {लनुहर्रिकनहु} (हम उसे निश्चित रूप से जला देंगे), सामान्य पाठ (क़िरात) 'नुन' पर 'दम्मा' और 'रा' पर 'शद्दा' के साथ है; 'हर्रक़ा, युहर्रिक़ु' (तेज़ी से जलाना) से। अल-हसन और अन्य ने इसे 'नुन' पर 'दम्मा', 'हा' पर 'सुकून' और हल्की 'रा' (बिना शद्दा के) के साथ पढ़ा है, 'अहरक़हु, युहरिक़ुहु' (जलाना) से (2)। अली, इब्न अब्बास, अबू जाफ़र, इब्न मुहैसिन और अशहब अल-उक़ैली ने इसे पढ़ा: "लनहरुक़्न्नहु", 'नुन' पर 'फ़त्हा' और हल्की 'रा' पर 'दम्मा' के साथ (3); 'हरक़्तु अल-शय'अ अहरुकुहु हरक़न' से: मैंने उसे रेती से रगड़ा और उसके हिस्सों को आपस में घिसा। इसी से उनकी कहावत निकली है: 'हरक़ नाबहु यहरुकुहु व यहरिकुहु', जिसका अर्थ है: उसने इसे तब तक पीसा जब तक कि चरमराहट की आवाज़ नहीं सुनी गई। तो इस पाठ का अर्थ है: हम निश्चित रूप से इसे एक रेती (फ़ाइल) से घिस देंगे (4)। रेती को 'अल-मिहरक़' भी कहा जाता है। पहले दो पाठों का अर्थ आग से जलाना है। इसमें दोनों अर्थों को समाहित करना संभव है। अस-सुद्दी ने कहा: बछड़े को ज़बह किया गया, और उससे उसी तरह खून बहा जैसे ज़बह किए गए बछड़े से बहता है। फिर उसने उसकी हड्डियों को रेती से घिसा और उसे जला दिया (5)। इब्न मसूद के पाठ में है: "हम निश्चित रूप से इसे ज़बह करेंगे, फिर हम इसे निश्चित रूप से जला देंगे" (6)। मांस और खून जब जलाए जाते हैं, तो राख बन जाते हैं, जिसे फिर समुद्र में बिखेरा जा सकता है। जहाँ तक सोने की बात है, वह राख नहीं बनता। कहा गया है: मूसा जानते थे कि सोने को राख में कैसे बदला जा सकता है, और यह उनकी निशानियों में से एक था। और {लननसिफ़न्नहु} का अर्थ है: हम निश्चित रूप से इसे बिखेर देंगे। अबू रजा ने इसे "लननसुफ़न्नहु" 'सीन' पर 'दम्मा' के साथ पढ़ा (7), ये दोनों भाषाई विविधताएं हैं।

(1) अन-नहहास द्वारा ए'राब अल-क़ुरान 3/57, और अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ह पृ. 89 में इब्न मसूद (रज़ि.) का पाठ। (2) इसे अबू जाफ़र ने पढ़ा - जो दस पाठकों में से हैं - इब्न जम्माज़ के वर्णन में। अन-नश्र 2/322, और इब्न खलवैह ने अल-शाज़्ज़ह पृ. 89 में अल-हसन से इसका उल्लेख किया है। (3) अबू जाफ़र का पाठ - जो दस पाठकों में से हैं - अन-नश्र 2/322 में इब्न वरदान के वर्णन में, और इब्न खलवैह ने अल-शाज़्ज़ह पृ. 89 में अली और इब्न अब्बास से इसका उल्लेख किया है, और इब्न जिन्नी ने अल-मुहतासिब 2/58 में। (4) अस-सिहह (शब्द: हरक़ा)। (5) तफ़सीर अल-राज़ी 22/112, इसी तरह। (6) अल-तबरी 16/156 द्वारा क़तादह से वर्णित। इस कथन को अल-मुहर्रर अल-वजीज़

4/62 और तफ़सीर अल-राज़ी 22/112-113 में इसी तरह देखें। (7) अल-क़िरात अल-शाज़्ह पृ. 89 और इसे ईसा से जोड़ा गया है।

’ظَلْتَ‘ (تم رہے)، ’لام‘ کی حرکت ’ظاء‘ پر ڈال دی گئی (1)۔ اور ﴿لَنُحَرِّقَنَّهُۥ﴾ (ہم اسے ضرور جلا دیں گے) عام قراءت میں ’نون‘ پر پیش اور ’راء‘ پر شد کے ساتھ ہے؛ ’حَرَّقَ یُحَرِّقُ‘ (شدت سے جلانا) سے۔ حسن اور دیگر نے اسے ’نون‘ کے پیش، ’حاء‘ کے سکون اور ’راء‘ کی تخفیف کے ساتھ پڑھا ہے، ’أحرقہ یُحرقہ‘ (جلانا) سے (2)۔ علی، ابن عباس، ابو جعفر، ابن محیصن اور اشہب عقیلی نے اسے ”لَنَحْرُقَنَّهُ“ نون کے زبر اور راء کے پیش کے ساتھ بغیر شد کے پڑھا ہے (3)؛ ’حَرَقْتُ الشیءَ أَحْرُقُه حرقاً‘ سے: میں نے چیز کو ریتی سے رگڑا اور اس کے حصوں کو ایک دوسرے سے گھسا، اور اسی سے ان کا قول ہے: ’حَرَقَ نابَہ یحرقُہ و یحرقُہ‘ یعنی: اس نے اسے اتنا پیسا کہ اس کی چرچراہٹ سنائی دی۔ تو اس قراءت کے معنی ہیں: ہم اسے ریتی (فائل) سے ضرور رگڑیں گے (4)۔ ریتی کو ’المِحْرَق‘ بھی کہا جاتا ہے۔ پہلی دو قراءتوں کا معنی آگ سے جلانا ہے۔ اور ان دونوں (معانی) کو اس میں جمع کرنا ممکن ہے۔ سدی نے کہا: بچھڑے کو ذبح کیا گیا، تو اس سے اسی طرح خون بہا جیسے ذبح شدہ بچھڑے سے بہتا ہے، پھر اس نے اس کی ہڈیوں کو ریتی سے رگڑا اور اسے جلا دیا (5)۔ اور ابن مسعود کے حرف (قراءت) میں ہے: ”ہم اسے ضرور ذبح کریں گے پھر ہم اسے ضرور جلا دیں گے“ (6)۔ گوشت اور خون جب جلائے جاتے ہیں تو راکھ ہو جاتے ہیں، پھر اسے سمندر میں بکھیرنا ممکن ہوتا ہے۔ رہا سونا، تو وہ راکھ نہیں بنتا۔ کہا گیا ہے: موسیٰ جانتے تھے کہ سونا کس چیز سے راکھ بن جاتا ہے، اور یہ ان کی نشانیوں میں سے تھا۔ اور ﴿لَنَنْسِفَنَّهُۥ﴾ کا معنی ہے: ہم اسے ضرور بکھیر دیں گے۔ ابو رجاء نے اسے ”لَنَنْسُفَنَّهُ“ ’سین‘ کے پیش کے ساتھ پڑھا ہے (7)، یہ دونوں لغتیں (لہجے) ہیں،

(1) إعراب القرآن للنحاس 3/57، اور القراءات الشاذة ص 89 میں ابن مسعودؓ کی قراءت۔ (2) اسے ابو جعفر نے پڑھا ہے - جو دس (قراء) میں سے ہیں - ابن جماز کی روایت میں۔ النشر 2/322، اور ابن خالویہ نے اسے الحسن سے الشاذة ص 89 میں ذکر کیا ہے۔ (3) ابو جعفر کی قراءت - جو دس میں سے ہیں - النشر 2/322 میں ابن وردان کی روایت میں، اور ابن خالویہ نے اسے علی اور ابن عباس سے الشاذة ص 89 میں ذکر کیا ہے، اور ابن جنی نے المحتسب 2/58 میں۔ (4) الصحاح (حرق)۔ (5) تفسیر الرازی 22/112 اسی کی طرح۔ (6) اسے طبری نے 16/156 میں قتادہ سے روایت کیا ہے۔ اور یہ بات المحرر الوجیز 4/62 اور تفسیر الرازی 22/112 - 113 میں دیکھی جا سکتی ہے۔ (7) القراءات الشاذة ص 89 اور اسے عیسیٰ کی طرف منسوب کیا گیا ہے۔

Surah Ta-Ha: Verses 94 - 104 133

Al-Nasf: Shaking something so that the wind takes it away, which is winnowing (tadhriyah). The min-saf is the tool with which food is winnowed; it is an object with an upright (1) front, the top of which is high. Al-Nusafah is what falls from it. It is said: "Set aside the chaff (nusafah) and eat of the pure." It is also said: "So-and-so came to us as if his beard was a winnowing basket (min-saf)"; this was narrated by Abu Nasr Ahmad ibn Hatim (2). The min-safah is a tool used to tear down buildings. "I blasted the building (nasaf-tu al-bina'a nasfan)" means I uprooted it. A camel "blasts" (yan-sifu) the vegetation — with a kasrah on the 's' — when it uproots it from its base. "I snatched (antasaf-tu) the thing" means I uprooted it; as per Abu Zayd (3).

His (the Almighty's) saying: {Your God is only Allah, besides whom there is no deity. He has encompassed all things in knowledge} [Ta-Ha: 98], not the calf. Meaning: His knowledge encompasses everything. He performs the action based on knowledge, and "knowledge" (ilman) is in the accusative case as a specification (tamyiz). Mujahid and Qatadah read it as: {He encompassed all things with knowledge} (4).

His (the Almighty's) saying: {Thus We relate to you from the news of what has preceded. And We have certainly given you from Us a reminder (99). Whoever turns away from it - then indeed, he will bear on the Day of Resurrection a burden (100). [They will be] abiding therein, and evil for them on the Day of Resurrection is that load (101). The Day the Horn will be blown and We will gather the criminals that Day, blue-eyed (102). They will whisper among themselves, "You remained not but ten [days]" (103). We are most knowing of what they say when the best of them in manner says, "You remained not but a day" (104)}.

His (the Almighty's) saying: {Thus} (kadhalika). The "Kaf" is in the position of an accusative adjective for an omitted infinitive (5). That is: Just as We related to you the story of Moses, {thus We relate to you} stories in like manner from the news of what has preceded; to be a consolation for you, and to indicate your truthfulness.

(1) Thus in the manuscripts, al-Sihah, and al-Qamus (under n-s-f). In (m) and Tahdhib al-Lughah 6/13: "mutasawwib" (sloping/descending). (2) Al-Bahili, a companion of al-Asma'i, narrated from him and from Abu Zayd. He authored: The Plants and Trees, Verses of Meanings, Common Speech Errors... He died in the year 231 AH. Bughyat al-Wu'ah 1/301. (3) Al-Sihah (under n-s-f). (4) Al-Qira'at al-Shadh-dhah p. 89, and al-Muhtasib 2/58. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/57.

सूरा ता-हा: आयतें 94 - 104 133

'अन-नस्फ़' (नस्फ़): किसी चीज़ को झाड़ना ताकि हवा उसे ले जाए, और यह 'अत-तधरियाह' (फटकना/ओसाना) है। 'अल-मिनसफ़' वह उपकरण है जिससे भोजन फटका जाता है; यह आगे से खड़ी (1) एक वस्तु है, जिसका ऊपरी हिस्सा ऊंचा होता है। 'अन-नुसाफ़ह' वह है जो इसमें से गिरता है। कहा जाता है: "भूसी (नुसाफ़ह) को अलग करो और शुद्ध में से खाओ।" और कहा जाता है: "फलां आदमी हमारे पास इस तरह आया जैसे उसकी दाढ़ी ओसाने वाली टोकरी (मिनसफ़) हो"; यह अबू नस्र अहमद बिन हातिम (2) द्वारा वर्णित है। 'अल-मिनसफ़ह' वह औजार है जिससे इमारत गिराई जाती है। "मैंने इमारत को ढहा दिया (नस्फ़्तु अल-बिना'अ नस्फ़न)": यानी मैंने उसे जड़ से उखाड़ दिया। ऊंट वनस्पति को 'यन्सिु' (जड़ से उखाड़ता है) - 'स़' पर कसरा के साथ - जब वह उसे उसकी जड़ से उखाड़ देता है। "मैंने चीज़ को उखाड़ लिया (अन्तसफ़्तु)": यानी मैंने उसे जड़ से निकाल दिया; अबू ज़ैद (3) के अनुसार।

परमात्मा का कथन: {तुम्हारा ईश्वर तो केवल अल्लाह ही है, जिसके सिवा कोई और पूज्य नहीं। उसका ज्ञान हर चीज़ पर हावी है} [ता-हा: 98], बछड़ा नहीं। अर्थात: उसका ज्ञान हर चीज़ को घेरे हुए है; वह ज्ञान के आधार पर कार्य करता है। शब्द 'ज्ञान' (इल्मन) विशेषण (तमीज़) के रूप में कर्म कारक (नसब) में है। मुजाहिद और कतादाह ने इसे इस तरह पढ़ा: {उसने अपने ज्ञान से हर चीज़ को घेर लिया} (4)।

परमात्मा का कथन: {इसी प्रकार हम तुम्हें उन खबरों में से सुनाते हैं जो पहले बीत चुकी हैं। और निश्चित रूप से हमने तुम्हें अपनी ओर से एक उपदेश दिया है (99)। जो कोई इससे मुंह फेरेगा, तो निश्चय ही वह प्रलय के दिन एक बोझ उठाएगा (100)। वे उसमें सदैव रहेंगे, और प्रलय के दिन उनके लिए वह भार बहुत बुरा होगा (101)। जिस दिन नरसिंगा फूंका जाएगा और हम अपराधियों को उस दिन नीली आंखों वाला इकट्ठा करेंगे (102)। वे आपस में फुसफुसाएंगे, "तुम केवल दस (दिन) ही रहे" (103)। हम भली-भांति जानते हैं जो वे कह रहे हैं, जब उनमें सबसे बेहतर तरीका अपनाने वाला कहेगा, "तुम केवल एक ही दिन रहे" (104)}।

परमात्मा का कथन: {इसी प्रकार} (कज़ालिका)। यहाँ 'काफ़' एक लुप्त संज्ञा (मसदर) के विशेषण (नअत) के रूप में कर्म कारक (नसब) के स्थान पर है (5), अर्थात: जिस प्रकार हमने तुम्हें मूसा का

वृत्तांत सुनाया, {इसी प्रकार हम तुम्हें सुनाते हैं} उसी प्रकार की कहानियाँ उन खबरों में से जो पहले बीत चुकी हैं; ताकि यह तुम्हारे लिए तसल्ली हो और तुम्हारी सत्यता का प्रमाण हो।

---

(1) हस्तलिपियों, अल-सिहह और अल-कामूस (न-स-फ़) में ऐसा ही है। और (म) तथा तहज़ीब अल-लुग़ह 6/13 में: 'मुतसव्विब' (नीचे की ओर झुका हुआ)। (2) अल-बाहिली, अल-अस़मई के साथी, उन्होंने उनसे और अबू ज़ैद से रिवायत की। उन्होंने 'अन-नबात व अल-शजर' (पौधे और पेड़), 'अबीयत अल-मानी', 'मा यलहनु बिही अल-अम्मह' (सामान्य भाषाई त्रुटियां) जैसी पुस्तकें लिखीं। उनकी मृत्यु वर्ष 231 हिजरी में हुई। बुग़यत अल-वुआह 1/301। (3) अल-सिहह (न-स-फ़)। (4) अल-किरा'आत अल-शाज़ह (असामान्य पाठ) पृष्ठ 89, और अल-मुहतसिब 2/58। (5) इ'राब अल-क़ुरआन - अल-नह़ास 3/57।

سورہ طہٰ: آیات 94 - 104 133

اور النَّسف: کسی چیز کو جھاڑنا تاکہ ہوا اسے لے جائے، اور یہ التَّذریہ (پھٹکنا) ہے، اور المِنْسَف: وہ آلہ ہے جس سے غلہ صاف کیا جاتا ہے؛ اور یہ ایک ایسی چیز ہے جس کا سامنے والا حصہ سیدھا (1) ہے، اس کا بالائی حصہ اونچا ہوتا ہے، اور النُّسافة: وہ (بھوسی) ہے جو اس سے گرتی ہے، کہا جاتا ہے: بھوسی (نسافہ) کو الگ کر دو اور خالص میں سے کھاؤ۔ اور کہا جاتا ہے: فلاں شخص ہمارے پاس آیا گویا اس کی داڑھی غلہ صاف کرنے والی چھاج (منسف) ہو؛ اسے ابو نصر احمد بن حاتم (2) نے بیان کیا ہے۔ اور المِنْسَفہ: وہ آلہ ہے جس سے عمارت اکھاڑی جاتی ہے، اور "میں نے عمارت کو گرا دیا (نسفت البناء نسفاً)" یعنی اسے جڑ سے اکھاڑ دیا۔ اور اونٹ چارہ اکھاڑتا ہے (نَسَف البعيرُ الكَلأ ينسفه) - سین کے کسرہ کے ساتھ - جب وہ اسے اس کی جڑ سے اکھاڑ دے، اور "میں نے چیز کو اچک لیا (انتسفتُ الشيء)" یعنی اسے اکھاڑ لیا؛ ابو زید (3) سے مروی ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {تمہارا معبود تو صرف اللہ ہی ہے جس کے سوا کوئی معبود نہیں، اس کا علم ہر چیز پر حاوی ہے} [طہٰ: 98]، بچھڑا نہیں، یعنی: اس کا علم ہر چیز کا احاطہ کیے ہوئے ہے؛ وہ علم کی بنیاد پر فعل کرتا ہے، اور (علماً) تمیز ہونے کی بنا پر حالتِ نصب میں ہے۔ اور مجاہد اور قتادہ نے یوں پڑھا: {اس کے علم نے ہر چیز کا احاطہ کر لیا} (4)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اسی طرح ہم آپ کو ان خبروں میں سے سناتے ہیں جو پہلے گزر چکی ہیں، اور ہم نے آپ کو اپنے پاس سے ایک نصیحت (ذکر) عطا فرمائی ہے (99)۔ جو اس سے منہ پھیرے گا تو وہ قیامت کے دن ایک بوجھ اٹھائے گا (100)۔ وہ اس میں ہمیشہ رہیں گے، اور قیامت کے دن ان کے لیے یہ بوجھ بہت برا ہوگا (101)۔ جس دن صور پھونکا جائے گا اور ہم مجرموں

کو اس دن نیلی آنکھوں والی حالت میں جمع کریں گے (102)۔ وہ آپس میں چپکے چپکے کہیں گے کہ تم (دنیا میں) صرف دس ہی دن ٹھہرے ہو (103)۔ جو کچھ وہ کہہ رہے ہیں ہم اسے خوب جانتے ہیں جب ان میں سب سے بہتر روش والا کہے گا کہ تم صرف ایک ہی دن ٹھہرے ہو (104)}۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اسی طرح} (کذلک)۔ یہاں 'کاف' ایک محذوف مصدر کی صفت (نعت) ہونے کی بنا پر محلِ نصب میں ہے (5)، یعنی: جس طرح ہم نے آپ کو موسیٰ کا قصہ سنایا، {اسی طرح ہم آپ کو سناتے ہیں} گزرے ہوئے واقعات کی ویسی ہی خبریں؛ تاکہ یہ آپ کے لیے تسلی کا باعث ہوں، اور آپ کی سچائی پر دلالت کریں۔

---

(1) قلمی نسخوں، الصحاح اور القاموس (نسف) میں اسی طرح ہے، اور (م) اور تہذیب اللغہ 6/13 میں ہے: متصوب (ڈھلوان والا)۔ (2) الباہلی، اصمعی کے شاگرد، انہوں نے ان سے اور ابو زید سے روایت کی، ان کی تصانیف: النبات والشجر، ابیات المعانی، ما یلحن بہ العامہ (عوامی لسانی غلطیاں) وغیرہ۔ وفات 231ھ بغیۃ الوعاۃ 1/301۔ (3) الصحاح (نسف)۔ (4) القراءات الشاذہ ص 89، اور المحتسب 2/58۔ (5) اعراب القرآن للنحاس 3/57۔

Surah Ta-Ha: Verses 99 - 104 / 134

"And We have already given you from Us a remembrance [i.e., the Qur'an]." This means the Qur'an. The Qur'an is called a remembrance because of the mention/ remembrance it contains, just as the Messenger was called a remembrance; because the remembrance used to descend upon him. It is also said: "We have given you from Us a remembrance," meaning honor, as the Almighty said: "And indeed, it is a remembrance for you" [Az-Zukhruf: 44], meaning honor and mention of your name (1).

His saying, the Almighty: "Whoever turns away from it" i.e., the Qur'an, so he does not believe in it, and does not act upon what is in it, "then indeed, he will bear on the Day of Resurrection a burden," i.e., a great sin, and a heavy load. "Abiding eternally therein," He means remaining in it, i.e., in its recompense, and its recompense is Hell. "And evil for them on the Day of Resurrection is [that] load," He means: miserable is the load they carry on the Day of Resurrection. Dawud bin Rafi' read: "for indeed, he will be made to carry" (2).

His saying, the Almighty: "The Day the Horn will be blown," the general reading is "yunfakhu" with a damma on the ya' in the passive voice. Abu 'Amr and Ibn Abi Ishaq read with a nun naming the subject (3). Abu 'Amr argued with the Almighty's saying: "And We shall gather" with a nun (4). And from Ibn Hormuz: "yanfukhu" with a fatha on the ya' (5), meaning Israfil blows.

Abu 'Iyadh: "in the Trumpet" [singular] (6). The rest: "in the Trumpets" [plural], and this has already been discussed in "Al-An'am" (7) exhaustively, and in the book "Al-Tadhkirah" (8).

Talha bin Musarrif read: "and the criminals will be gathered" with a damma on the ya', "the criminals" in the nominative case (raf'), unlike the Mushaf (9). The rest: "And We shall gather the criminals," meaning the polytheists.

---

(1) See Tafsir al-Razi 22/113. (2) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 90, and we did not find a biography for Dawud bin Rafi'. It appeared in (Z): Dawud and Ibn Rafi'. (3) Reading of Abu 'Amr in Al-Sab'ah p. 424, and Al-Taysir p. 153. (4) See Al-Hujjah by Abu Ali al-Farisi 5/250. (5) Mentioned by al-Razi in his Tafsir 22/114, and Abu Hayyan in Al-Bahr 6/278 without attribution. (6) Al-Muhtasib 2/59 and in it 'Iyadh. The reading has preceded in 8/431 also on the authority of 'Iyadh, and Abu Hayyan mentioned it in Al-Bahr in two places: 4/161 from 'Iyadh and 6/278 from Ibn 'Iyadh. And we did not know him. (7)

8/430 - 432. (8) p. 166 and beyond. (9) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 90 and attributed it to Al-Hasan.

सूरह ता-हा: आयत 99 - 104 / 134

"और हमने तुम्हें अपने पास से एक ज़िक्र (याद दहानी) अता की है।" इसका मतलब कुरान है। कुरान को ज़िक्र कहा गया क्योंकि इसमें अल्लाह की याद है, जैसे रसूल को ज़िक्र कहा गया; क्योंकि ज़िक्र उन पर उतरता था। और कहा गया है: "हमने तुम्हें अपने पास से एक ज़िक्र अता किया," यानी सम्मान, जैसा कि सर्वशक्तिमान ने कहा: "और निस्संदेह, यह तुम्हारे लिए एक ज़िक्र है" [अज़-ज़ुख़रुफ़: 44] यानी सम्मान और आपके नाम की चर्चा (1)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: "जो कोई इससे मुँह फेरेगा" यानी कुरान से, तो वह इस पर ईमान नहीं लाया, और इसमें जो कुछ है उस पर अमल नहीं किया, "तो वह क़यामत के दिन एक बोझ उठाएगा," यानी एक बड़ा पाप, और एक भारी बोझ। "उसमें हमेशा रहने वाले," उनका मतलब है उसमें टिके रहने वाले, यानी इसके बदले (सज़ा) में, और इसका बदला जहन्नुम है। "और क़यामत के दिन उनके लिए वह बोझ बहुत बुरा है," उनका मतलब है: वह बोझ बहुत बुरा है जिसे वे क़यामत के दिन उठाएंगे। दाऊद बिन रफ़ीअ ने पढ़ा: "कि उसे उठाया जाएगा" (2)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: "जिस दिन सूर (नरसिंघा) फूँका जाएगा," आम पाठ "युनफ़ख़ु" है, जिसमें 'या' पर पेश है (कर्मवाच्य)। अबू अम्र और इब्न अबी इसहाक़ ने कर्ता के नाम के साथ 'नून' के साथ पढ़ा (3)। अबू अम्र ने अल्लाह तआला के इस फ़रमान से दलील दी: "और हम इकट्ठा करेंगे" नून के साथ (4)। और इब्न हुरमुज़ से: "यन्फ़ुखु" 'या' पर ज़बर के साथ (5), यानी इसराफ़ील फूँकेंगे।

अबू अयाज़: "सूर (नरसिंघे) में" [एकवचन] (6)। बाक़ी सब: "सूरों में" [बहुवचन], और यह "अल-अनआम" (7) में विस्तार से आ चुका है, और किताब "अत-तज़किराह" (8) में भी।

तल्हा बिन मुसर्रिफ़ ने पढ़ा: "और इकट्ठा किए जाएंगे" 'या' पर पेश के साथ, "अपराधी" रफ़अ (पेश) के साथ, मुसहफ़ के विपरीत (9)। और बाक़ी सब: "और हम अपराधियों को इकट्ठा करेंगे" यानी मुशरिकों को।

---

(1) देखें तफ़्सीर अल-राज़ी 22/113। (2) अल-क़िराआत अल-शाज़्ज़ह पृ. 90, और हमें दाऊद बिन रफ़ीअ की जीवनी नहीं मिली। (ज़) में आया: दाऊद और इब्न रफ़ीअ। (3) सातों पाठों में अबू अम्र का पाठ पृ. 424, और अल-तयसीर पृ. 153। (4) देखें अल-हुज्जह अबू अली अल-फ़ारसी 5/250। (5) अल-राज़ी ने अपनी तफ़्सीर 22/114 में इसका उल्लेख किया है, और अबू हय्यान ने अल-बहर

6/278 में बिना किसी श्रेय के। (6) अल-मुहतासिब 2/59 और इसमें अयाज़ है। पाठ 8/431 में अयाज़ के हवाले से भी गुज़र चुका है, और अबू हय्यान ने अल-बहर में दो स्थानों पर इसका उल्लेख किया है: 4/161 अयाज़ से और 6/278 इब्न अयाज़ से। और हमने उन्हें नहीं पहचाना। (7) 8/430 - 432। (8) पृ. 166 और उसके बाद। (9) अल-क़िराआत अल-शाज़्ज़ह पृ. 90 और इसे हसन की ओर श्रेय दिया।

سورہ طہٰ: آیات 99 - 104 / 134

﴿وَقَدْ آتَيْنَاكَ مِن لَّدُنَّا ذِكْرًا﴾ یعنی قرآن۔ اور قرآن کو ذکر اس لیے کہا گیا کیونکہ اس میں ذکر (نصیحت) ہے، جیسا کہ رسول کو ذکر کہا گیا؛ کیونکہ ان پر ذکر نازل ہوتا تھا۔ اور کہا گیا: ﴿آتَيْنَاكَ مِن لَّدُنَّا ذِكْرًا﴾ یعنی شرف و عزت، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَإِنَّهُ لَذِكْرٌ لَّكَ﴾ [الزخرف: 44] یعنی شرف اور آپ کے نام کا چرچا (1)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ مَنْ أَعْرَضَ عَنْهُ ﴾ یعنی قرآن سے، پس وہ اس پر ایمان نہ لایا، اور اس میں جو کچھ ہے اس پر عمل نہ کیا ﴿فَإِنَّهُ يَحْمِلُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وِزْرًا﴾ یعنی ایک بڑا گناہ، اور ایک بھاری بوجھ ﴿ خَالِدِينَ فِيهِ ﴾ مراد ہے: اس میں ہمیشہ رہنے والے، یعنی اس کے بدلے (سزا) میں، اور اس کا بدلہ جہنم ہے۔ ﴿ وَسَاءَ لَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ حِمْلًا ﴾ مراد ہے: کتنا برا بوجھ ہے جو وہ قیامت کے دن اٹھائیں گے۔ اور داؤد بن رفیع نے پڑھا: «فَإِنَّهُ يُحَمَّلُ» (2)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ يَوْمَ يُنفَخُ فِي الصُّورِ ﴾ عام قراءت «يُنْفَخُ» ہے یاء پر پیش کے ساتھ فعل مجہول کے طور پر۔ اور ابو عمرو اور ابن ابی اسحاق نے مسمی فاعل (ن) کے ساتھ پڑھا (3)۔ اور ابو عمرو نے اللہ تعالیٰ کے اس فرمان سے دلیل لی: «وَنَحْشُرُ» نون کے ساتھ (4)۔ اور ابن ہرمز سے مروی ہے: «يَنْفَخُ» یاء کے زبر کے ساتھ (5)، یعنی اسرافیل پھونکیں گے۔

ابو عیاض: «في الصُّورِ» [واحد] (6)۔ باقی قراء: «في الصُّوَرِ» [جمع] اور یہ «الأنعام» (7) میں تفصیل سے گزر چکا ہے، اور کتاب «التذكرة» (8) میں بھی۔

اور طلحہ بن مصرف نے پڑھا: «وَيُحْشَرُ» یاء پر پیش کے ساتھ، «المُجْرِمُونَ» حالت رفع میں، مصحف کے برعکس (9)۔ اور باقی قراء: ﴿ وَنَحْشُرُ الْمُجْرِمِينَ ﴾ یعنی مشرکین۔

(1) دیکھیے تفسیر رازی 22/113۔ (2) القراءات الشاذة ص 90، اور ہمیں داؤد بن رفیع کے حالات زندگی نہیں ملے۔ اور (ظ) میں واقع ہوا ہے: داؤد اور ابن رفیع۔ (3) السبعة میں ابو عمرو کی قراءت ص 424، اور التیسیر ص 153۔ (4) دیکھیے الحجة از ابو علی فارسی 5/250۔ (5) رازی نے اپنی تفسیر 114/22 میں ذکر کیا ہے، اور ابو حیان نے البحر 6/278 میں بغیر کسی نسبت کے۔ (6) المحتسب 2/59 اور اس میں عیاض ہے۔ اور قراءت 8/431 میں عیاض سے پہلے بھی گزر چکی ہے، اور ابو حیان نے البحر میں دو مقامات پر اس کا ذکر کیا ہے: 4/161 عیاض سے اور 6/278 ابن عیاض سے۔ اور ہم نے انہیں نہیں پہچانا۔ (7) 8/430 - 432۔ (8) ص 166 اور اس کے بعد۔ (9) القراءات الشاذة ص 90 اور اسے حسن کی طرف منسوب کیا۔

Surah Taha: Verses 99 - 104 135

﴿زُرْقًا﴾ (Zurqan) is a description of the state of the criminals. "Al-Zarq" (blueness) is the opposite of "al-Kahal" (deep blackness of eyes). The Arabs used to see blue eyes as a bad omen and condemn them, meaning: their appearance is disfigured by the blueness of their eyes and the blackness of their faces. Al-Kalbi and Al-Farra' said (1): "Zurqan" means: blind. Al-Azhari said (2): Thirsty, their eyes turned blue from the severity of thirst; Al-Zajjaj said so too (3), stating: because the blackness of the eye changes and turns blue due to thirst. It is also said: it refers to false hope followed by disappointment; it is said: "my eye turned white" from waiting too long for such and such.

A fifth opinion: Blueness refers to eyes staring fixedly out of extreme fear. A poet said: "Your eyes have turned blue, O son of Muk'abbir, just as every member of the tribe of Dabb is blue due to vileness."(4)

It is said: a blue-eyed man, and a woman who is clearly blue-eyed. The noun is "al-Zurqa" (blueness). His eye turned blue (zariqat - with a kasra), or izraqqat, or izra'aqqat (5).

Sa'id bin Jubayr said: Ibn Abbas was asked about the verse: ﴿وَنَحْشُرُ الْمُجْرِمِينَ يَوْمَئِذٍ زُرْقًا﴾ ("We shall gather the criminals that day blue-eyed") while He said in another place: ﴿وَنَحْشُرُهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَلَى وُجُوهِهِمْ عُمْيًا وَبُكْمًا وَصُمًّا﴾ ("We shall gather them on the Day of Resurrection on their faces, blind, dumb and deaf") [Al-Isra: 97]. He replied: The Day of Resurrection has different states; in one state they are blue, and in another they are blind (6).

﴿يَتَخَافَتُونَ بَيْنَهُمْ﴾ (Yatakhafatoona baynahum): The linguistic origin of "khuft" is stillness, then it was said of whoever lowers their voice: "khafatahu". The meaning is (7): they whisper to one another; Mujahid said so (8), meaning: they say to each other in the standing place...

(1) In Ma'ani al-Qur'an 2/191, cited by the author via Al-Mawardi in al-Nukat wal-'Uyun 3/424 and what precedes and follows it. (2) Cited by the author via Al-Mawardi in al-Nukat wal-'Uyun 3/424, and see Tahdhib al-Lugha 8/428. (3) In Ma'ani al-Qur'an 3/376. (4) Al-Nukat wal-'Uyun 3/424-425, the verse is by Suwayd bin Abi Kahil al-Yashkuri, and it is in al-Hayawan by al-Jahiz 5/332, Jamharat al-Lugha by Ibn Durayd 2/324, and al-Aghani 21/396. Ibn Muk'abbir is Muhriz bin al-Muk'abbir al-Dabbi, a poet of al-Mufaddaliyat. Al-Mufaddaliyat p. 251. (5) Al-Sihah (z-r-q), including the

aforementioned verse. (6) Reported by Ibn Abi Hatim as in al-Durr al-Manthur 4/307. (7) His phrase: "and the meaning", from (m). (8) Reported by al-Tabari 16/161 from Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both, and Qatadah.

सूरह ताहा: आयतें 99 - 104 135

﴿زُرْقًا﴾ (ज़ुरक़न) अपराधियों की एक स्थिति है। 'ज़रक़' (नीलापन) 'कहल' (आंखों के पुतली का गहरा काला रंग) के विपरीत है। अरब लोग नीली आंखों को अपशकुन मानते थे और उनकी निंदा करते थे, जिसका अर्थ है: उनकी शारीरिक बनावट उनकी नीली आंखों और काले चेहरों के कारण विकृत हो गई है। अल-कल्बी और अल-फर्रा ने कहा (1): "ज़ुरक़न" का अर्थ अंधा है। अल-अज़हरी ने कहा (2): प्यासे, प्यास की तीव्रता के कारण उनकी आँखें नीली हो गई थीं; अल-ज़ज्जाज ने भी यही कहा (3), उनके अनुसार प्यास के कारण आँख की पुतली का रंग बदलकर नीला हो जाता है। यह भी कहा गया है: यह झूठी आशा है जिसके बाद निराशा हाथ लगती है; जैसा कि कहा जाता है "किसी चीज़ के लंबे इंतज़ार के कारण मेरी आँख सफेद हो गई"।

पांचवां मत: नीलेपन का अर्थ अत्यधिक डर के कारण आँखों का पथरा जाना है। एक कवि ने कहा है: "हे मुकअब्बिर के पुत्र, तुम्हारी आँखें नीली हो गई हैं, ठीक उसी तरह जैसे डब्ब कबीले का हर व्यक्ति अपनी नीचता के कारण नीला होता है।" (4)

कहा जाता है: नीला-आँखों वाला पुरुष, और एक महिला जो स्पष्ट रूप से नीली आँखों वाली है। संज्ञा 'ज़ुरक़ा' (नीलापन) है। उसकी आँख नीली हो गई (ज़रिक़त), या इज़राक़त, या इज़रा'अक़त (5)।

सईद बिन जुबैर ने कहा: इब्न अब्बास से इस आयत के बारे में पूछा गया: ﴿وَنَحْشُرُ الْمُجْرِمِينَ يَوْمَئِذٍ زُرْقًا﴾ ("उस दिन हम अपराधियों को नीली आँखों वाली स्थिति में इकट्ठा करेंगे") जबकि दूसरी जगह कहा गया है: ﴿وَنَحْشُرُهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَلَى وُجُوهِهِمْ عُمْيًا وَبُكْمًا وَصُمًّا﴾ ("हम उन्हें कयामत के दिन उनके चेहरों के बल अंधा, गूंगा और बहरा करके इकट्ठा करेंगे") [अल-इसरा: 97]। उन्होंने उत्तर दिया: कयामत के दिन की विभिन्न अवस्थाएँ होती हैं; एक अवस्था में वे नीले होंगे, और दूसरी में अंधे होंगे (6)।

﴿يَتَخَافَتُونَ بَيْنَهُمْ﴾ (यतखाफ़तून बयनहुम): भाषा में 'खुफ़्त' का मूल अर्थ स्थिरता है, फिर इसे अपनी आवाज़ धीमी करने वाले व्यक्ति के लिए कहा जाने लगा: "ख़फ़तहु"। इसका अर्थ है (7): वे आपस में फुसफुसाते हैं; मुजाहिद ने ऐसा कहा है (8), यानी: वे मैदान-ए-महशर में एक-दूसरे से कहते हैं...

(1) मानी अल-कुरान 2/191 में, लेखक द्वारा अल-मावर्दी के माध्यम से अल-नुकत वल-उयून 3/424 में उद्धृत। (2) लेखक द्वारा अल-मावर्दी के माध्यम से अल-नुकत वल-उयून 3/424 में उद्धृत, और तहज़ीब अल-लुग़ा 8/428 देखें। (3) मानी अल-कुरान 3/376 में। (4) अल-नुकत वल-उयून

3/424-425, यह कविता सुवैद बिन अबी काहिल अल-यश्कुरी की है, और यह अल-जाहिज़ की अल-हैवान 5/332, इब्न दुरैद की जम्हारत अल-लुग़ा 2/324 और अल-अघानी 21/396 में भी है। इब्न मुकअब्बिर महरीज़ बिन अल-मुकअब्बिर अल-धब्बी है, जो अल-मुफद्दलियात के कवियों में से है। अल-मुफद्दलियात पृष्ठ 251। (5) अस-सिहाह (ज़-र-क़), जिसमें पूर्वोक्त कविता शामिल है। (6) इब्न अबी हातिम द्वारा अल-दुर अल-मंसूर 4/307 के अनुसार उद्धृत। (7) वाक्यांश: "और अर्थ", (म) से। (8) अल-तबरी 16/161 द्वारा इब्न अब्बास (रज़ि.) और क़तादा से उद्धृत।

سورہ طہٰ: آیات 99 - 104 135

﴿زُرْقًا﴾ مجرموں کا حال ہے، اور 'زرق' (نیلا پن) 'کحل' (آنکھوں کی گہری سیاہی) کی ضد ہے۔ عرب نیلی آنکھوں سے بدشگونی لیتے تھے اور اس کی مذمت کرتے تھے، یعنی: ان کی آنکھوں کی نیلاہٹ اور چہروں کی سیاہی نے ان کی صورتیں بگاڑ دی ہیں۔ الکلبی اور الفراء نے کہا (1): "زرقاً" سے مراد اندھے ہیں۔ الازہری نے کہا (2): وہ پیاسے ہوں گے، شدتِ پیاس سے ان کی آنکھیں نیلی پڑ گئی ہوں گی؛ الزجاج نے بھی یہی کہا (3)، انہوں نے کہا: کیونکہ پیاس کی وجہ سے آنکھ کی سیاہی بدل کر نیلی ہو جاتی ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: یہ جھوٹی امید ہے جس کے پیچھے ناامیدی ہو؛ کہا جاتا ہے: فلاں چیز کے طویل انتظار کی وجہ سے میری آنکھ سفید ہو گئی۔

پانچواں قول: نیلاہٹ سے مراد شدتِ خوف کی وجہ سے آنکھوں کا پتھرا جانا (پھٹ جانا) ہے، شاعر نے کہا: "اے ابنِ مکعبر! تیری آنکھیں نیلی ہو گئی ہیں، جس طرح بنو ضبہ کا ہر فرد اپنی کمینگی کی وجہ سے نیلی آنکھوں والا ہوتا ہے۔" (4)

کہا جاتا ہے: نیلگوں آنکھوں والا مرد، اور واضح نیلی آنکھوں والی عورت۔ اسم 'زرقہ' (نیلاہٹ) ہے۔ اور اس کی آنکھ نیلی ہوگئی (زَرِقَت - کسرہ کے ساتھ) اور اِزْرَقَّتْ اور اِزْرَأَقَّتْ (5)۔

سعید بن جبیر نے کہا: ابن عباس سے اللہ کے اس قول کے بارے میں پوچھا گیا: ﴿وَنَحْشُرُ الْمُجْرِمِينَ يَوْمَئِذٍ زُرْقًا﴾ ("ہم اس دن مجرموں کو نیلی آنکھوں والی حالت میں جمع کریں گے") جبکہ اللہ نے دوسری جگہ فرمایا: ﴿وَنَحْشُرُهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَلَى وُجُوهِهِمْ عُمْيًا وَبُكْمًا وَصُمًّا﴾ ("ہم انہیں قیامت کے دن ان کے چہروں کے بل اندھا، گونگا اور بہرا کر کے اٹھائیں گے") [الاسراء: 97]۔ انہوں نے جواب دیا: قیامت کے دن کی مختلف حالتیں ہیں؛ ایک حالت ایسی ہوگی جس میں وہ نیلی آنکھوں والے ہوں گے، اور ایک حالت ایسی ہوگی جس میں وہ اندھے ہوں گے (6)۔

﴿يَتَخَافَتُونَ بَيْنَهُمْ﴾ لغت میں 'خفت' کی اصل سکون ہے، پھر اس شخص کے لیے استعمال ہونے لگا جس نے اپنی آواز پست کی: "خفتہ"۔ اور معنی یہ ہیں (7): وہ آپس میں سرگوشیاں کرتے ہیں؛ مجاہد نے یہ کہا (8)، یعنی: وہ میدانِ محشر میں ایک دوسرے سے کہتے ہیں...

(1) معانی القرآن 2/191 میں، اور مصنف نے اسے الماوردی کے واسطے سے النکت والعیون 3/424 میں نقل کیا ہے۔ (2) مصنف نے اسے الماوردی کے واسطے سے النکت والعیون 3/424 میں نقل کیا ہے، اور دیکھئے تہذیب اللغۃ 8/428۔ (3) معانی القرآن 3/376 میں۔ (4) النکت والعیون 3/424-425، اور یہ شعر سوید بن ابی کاہل الیشکری کا ہے، اور یہ جاحظ کی الحیوان 5/332، ابن درید کی جمہرۃ اللغۃ 2/324 اور الاغانی 21/396 میں ہے۔ ابن مکعبر: یہ محرز بن مکعبر الضبی ہے، جو المفضلات کے شعراء میں سے ہے۔ المفضلات ص 251۔ (5) الصحاح (زرق)، اور اس میں سابقہ شعر موجود ہے۔ (6) اسے ابن ابی حاتم نے نکالا جیسا کہ الدر المنثور 307/4 میں ہے۔ (7) ان کا قول: "اور معنی"، (م) سے ہے۔ (8) اسے طبری نے 16/161 میں ابن عباس رضی اللہ عنہما اور قتادہ سے روایت کیا ہے۔

Secretly: {You have stayed [in the world]} meaning: the duration you remained, i.e., in the worldly life. It is also said: in the graves {except ten} meaning: ten nights. It is further said: it refers to the period between the two blasts of the Trumpet, which is forty years; punishment is lifted from the disbelievers during that interval—according to Ibn Abbas—so they consider that period short. Or it refers to the duration of their stay in the world because of the intensity of the horrors of the Day of Resurrection they witness (1). The most exemplary among them—meaning the most balanced in speech, the most sensible, and the most knowledgeable in his own estimation—will imagine that they stayed but for a day, meaning their stay in the world; narrated from Qatadah. Thus, the meaning is: except for something like a day. It is said: because of the overwhelming horror of the scene, they forgot the worldly bliss they had enjoyed until it seemed like a single day. It is also said: by "a day," He meant their stay between the two blasts, or their stay in the graves as previously mentioned (2). Both "ten" and "a day" are in the accusative case (mansub) governed by the verb "labiththum" (you stayed).

The words of the Almighty: {And they ask you about the mountains, so say, "My Lord will blow them away with a blast. (105) And He will leave them a level plain, (106) wherein you will see no deviation or any unevenness. (107) That Day, they will follow the Caller [with] no deviation therefrom, and voices will be stilled before the Most Merciful, so you will hear nothing but a whisper. (108) That Day, no intercession will benefit except [for] one to whom the Most Merciful has given permission and has accepted his word. (109) He knows what is [presently] before them and what will be after them, but they do not encompass Him in knowledge. (110)}

The words of the Almighty: {And they ask you about the mountains} meaning: about the state of the mountains on the Day of Resurrection. {So say} this response begins with the particle 'fa' (so/then), whereas every (3) other question in the Quran is answered with 'say' without 'fa' except this instance. This is because the meaning is: if they ask you about the mountains, then say, so the speech contains a conditional sense. God knew that they would ask Him about them, so He answered (4) before the question was posed. Those were previous questions they asked the Prophet ﷺ about, so the answer followed the question immediately; therefore, it was without 'fa'. This particular question is one they had not yet asked him; so understand it.

{He will blow them away}: He will make them fly away. {with a blast} Ibn al-A'rabi and others said: He uproots them entirely from their roots.

---

(1) Mentioned by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 5/321 similarly from Ali bin Ahmad al-Naysaburi. (2) Tafsir al-Tabari 16/161-162 and Zad al-Masir 5/321 similarly. (3) In manuscripts (Kh), (Z), and (Zha): this came after every... and what is established is from (D) and (M). (4) In (Zha): so He answered him, and in (M): so He answered them.

सूरह ताहा: आयतें 99 - 110 | पृष्ठ 136

गुप्त रूप से: {तुम ठहरे} यानी: जितनी अवधि तुम रहे, अर्थात: सांसारिक जीवन में। यह भी कहा गया है: कब्रों में {केवल दस} यानी: दस रातें। आगे कहा गया है: यह सूर (शंखनाद) की दो फूँकों के बीच की अवधि को संदर्भित करता है, जो चालीस वर्ष है; इब्न अब्बास के अनुसार, उस अंतराल के दौरान काफ़िरों से अज़ाब हटा लिया जाता है, इसलिए वे उस अवधि को छोटा मानेंगे। या यह उनके दुनिया में ठहरने की अवधि को संदर्भित करता है, कयामत के दिन की उन भयावहताओं की तीव्रता के कारण जो वे देखते हैं (1)। उनमें से सबसे अनुकरणीय व्यक्ति—अर्थात जो अपनी बात में सबसे संतुलित, सबसे बुद्धिमान और अपने अनुमान में सबसे अधिक जानकार होगा—कल्पना करेगा कि वे केवल एक दिन ही ठहरे, यानी दुनिया में उनका ठहरना; क़तादाह से वर्णित। इस प्रकार, अर्थ है: एक दिन के समान को छोड़कर। कहा गया है: दृश्य की अत्यधिक भयावहता के कारण, वे उस सांसारिक सुख को भूल गए जिसका उन्होंने आनंद लिया था, यहाँ तक कि वह उन्हें एक दिन जैसा लगा। यह भी कहा गया है: "एक दिन" से उनका तात्पर्य दो फूँकों के बीच उनके ठहरने से है, या कब्रों में उनके ठहरने से, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है (2)। "दस" और "एक दिन" दोनों क्रिया 'लब्बितुम' (तुम ठहरे) के कारण कर्म कारक (मंसूब) में हैं।

अल्लाह तआला का कथन: {और वे आपसे पहाड़ों के बारे में पूछते हैं, तो कह दीजिए, "मेरा रब उन्हें उड़ाकर बिखेर देगा। (105) फिर उन्हें एक चौरस मैदान बनाकर छोड़ देगा, (106) जिसमें न तुम कोई टेढ़ापन देखोगे और न कोई ऊँच-नीच। (107) उस दिन वे पुकारने वाले के पीछे चलेंगे जिसके लिए कोई टेढ़ापन न होगा, और रहमान के सामने आवाज़ें दब जाएँगी, तो तुम एक फुसफुसाहट के सिवा कुछ न सुनोगे। (108) उस दिन सिफ़ारिश काम न आएगी सिवाय उसके जिसे रहमान ने अनुमति दी हो और जिसकी बात उसे पसंद हो। (109) वह जानता है जो उनके आगे है और जो उनके पीछे है, और वे अपने ज्ञान से उसे नहीं घेर सकते। (110)}

अल्लाह तआला का कथन: {और वे आपसे पहाड़ों के बारे में पूछते हैं} यानी: कयामत के दिन पहाड़ों की स्थिति के बारे में। {तो कह दीजिए} यह उत्तर 'फ़ा' (तो/फिर) अक्षर के साथ शुरू होता है, जबकि कुरान में हर (3) दूसरा सवाल बिना 'फ़ा' के'कह दीजिए' के साथ उत्तर दिया गया है, सिवाय इस मामले के। ऐसा इसलिए है क्योंकि अर्थ है: यदि वे आपसे पहाड़ों के बारे में पूछें, तो कह दीजिए, इसलिए वाणी में एक शर्त का भाव है। अल्लाह जानता था कि वे उससे उनके बारे में पूछेंगे, इसलिए उसने सवाल पूछे जाने से पहले ही जवाब दे दिया (4)। वे पिछले सवाल थे जो उन्होंने नबी ﷺ से पूछे

थे, इसलिए जवाब तुरंत सवाल के बाद आया; इसलिए वह बिना 'फ़ा' के था। यह विशेष सवाल वह है जो उन्होंने अभी तक उनसे नहीं पूछा था; इसलिए इसे समझें।

{वह उन्हें उड़ा देगा}: वह उन्हें उड़ा देगा। {बिखेरना} इब्न अल-अरबी और अन्य ने कहा: वह उन्हें उनकी जड़ों से पूरी तरह उखाड़ फेंकता है।

---

(1) इब्न अल-जौज़ी द्वारा ज़ाद अल-मसीर 5/321 में अली बिन अहमद अल-नयसापुरी से इसी तरह उल्लेख किया गया है। (2) तफ़्सीर अल-तबरी 16/161-162 और ज़ाद अल-मसीर 5/321 इसी तरह। (3) पाण्डुलिपियों (ख़), (ज़), और (ज़ा) में: यह हर एक के बाद आया... और जो स्थापित है वह (द) और (म) से है। (4) (ज़ा) में: तो उसने उसे उत्तर दिया, और (म) में: तो उसने उन्हें उत्तर दिया।

سورہ طہٰ: آیات 99 - 110 | صفحہ 136

سرگوشی میں: ﴿إِن لَّبِثْتُمْ﴾ یعنی: جتنا تم ٹھہرے، یعنی: دنیاوی زندگی میں۔ اور کہا گیا ہے: قبروں میں ﴿إِلَّا عَشْرًا﴾ یعنی: دس راتیں۔ مزید کہا گیا ہے: اس سے مراد دونوں صور پھونکے جانے کے درمیان کا وقت ہے، جو چالیس سال ہے؛ ابن عباس کے قول کے مطابق، اس عرصے میں کافروں سے عذاب اٹھا لیا جاتا ہے، اس لیے وہ اس مدت کو بہت تھوڑا سمجھیں گے۔ یا یہ دنیا میں ان کے قیام کی مدت ہے، قیامت کے دن کی ان ہولناکیوں کی شدت کی وجہ سے جو وہ دیکھیں گے (1)۔ ان میں سے سب سے بہتر شخص—یعنی قول میں سب سے متوازن، سب سے عقلمند اور اپنے خیال میں سب سے زیادہ جاننے والا—یہ گمان کرے گا کہ وہ صرف ایک دن ہی ٹھہرے، یعنی دنیا میں ان کا ٹھہرنا؛ قتادہ سے مروی ہے۔ اس طرح تقدیر یہ ہے: سوائے ایک دن کی مانند۔ کہا گیا ہے: منظر کی شدید ہولناکی کی وجہ سے وہ دنیا کی ان نعمتوں کو بھول گئے جن میں وہ تھے، یہاں تک کہ انہیں وہ ایک دن کی طرح لگا۔ یہ بھی کہا گیا: "ایک دن" سے مراد دونوں صور کے درمیان ان کا قیام ہے، یا قبروں میں ان کا قیام جیسا کہ پہلے ذکر ہوا (2)۔ اور "عشراً" اور "یوماً" دونوں فعل "لبثتم" کی وجہ سے منسوب ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَيَسْئَلُونَكَ عَنِ الْجِبَالِ فَقُلْ يَنْسِفُهَا رَبِّي نَسْفًا ﴿١٠٥﴾ فَيَذَرُهَا قَاعًا صَفْصَفًا ﴿١٠٦﴾ لَّا تَرَى فِيهَا عِوَجًا وَلَا أَمْتًا ﴿١٠٧﴾ يَوْمَئِذٍ يَتَّبِعُونَ الدَّاعِيَ لَا عِوجَ لَهُ وَخَشَعَتِ الْأَصْوَاتُ لِلرَّحْمَنِ فَلَا تَسْمَعُ إِلَّا هَمْسًا ﴿١٠٨﴾ يَوْمَئِذٍ لَّا تَنفَعُ الشَّفَعَةُ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ وَرَضِيَ لَهُ قَوْلًا ﴿١٠٩﴾ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يُحِيطُونَ بِهِ عِلْمًا ﴿١١٠﴾ ﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَيَسْئَلُونَكَ عَنِ الْجِبَالِ﴾ یعنی: قیامت کے دن پہاڑوں کی حالت کے بارے میں۔ ﴿فَقُلْ﴾ یہ جواب حرف 'فا' (تو/پس) کے ساتھ آیا ہے، جبکہ قرآن میں ہر (3) دوسرا سوال بغیر 'فا'

کے 'قل' کے ساتھ جواب دیا گیا ہے سوائے اس موقع کے۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ معنی یہ ہے: اگر وہ آپ سے پہاڑوں کے بارے میں پوچھیں، تو کہہ دیجیے، پس کلام میں شرط کے معنی شامل ہیں۔ اللہ جانتا تھا کہ وہ اس سے ان کے بارے میں پوچھیں گے، اس لیے اس نے سوال سے پہلے ہی جواب دے دیا (4)۔ وہ گزشتہ سوالات تھے جو انہوں نے نبی ﷺ سے پوچھے تھے، چنانچہ جواب سوال کے فوراً بعد آیا؛ اس لیے وہ بغیر 'فا' کے تھا۔ اور یہ خاص سوال وہ ہے جو انہوں نے ابھی تک آپ سے نہیں پوچھا تھا؛ لہٰذا اسے سمجھ لیں۔

﴿يَنسِفُهَا﴾: وہ انہیں اڑا دے گا۔ ﴿نَسْفًا﴾ ابن الاعرابی اور دیگر نے کہا: وہ انہیں ان کی جڑوں سے پوری طرح اکھیڑ دے گا۔

---

(1) ابن الجوزی نے زاد المسیر 5/321 میں علی بن احمد النیسابوری سے اسی طرح ذکر کیا ہے۔

(2) تفسیر الطبری 16/161-162 اور زاد المسیر 5/321 اسی طرح۔ (3) نسخہ (خ)، (ز) اور (ظ) میں: یہ ہر ایک کے بعد آیا... اور جو ثابت شدہ ہے وہ (د) اور (م) سے ہے۔ (4) نسخہ (ظ) میں: تو اس نے اسے جواب دیا، اور (م) میں: تو اس نے انہیں جواب دیا۔

Surah Taha: Verses 105 - 110 137

Then He turns them into sand that flows, then He turns them like carded wool blown by the winds here and there. He said: Wool is not called 'ihn' unless it is dyed (1), then like scattered dust. {So He will leave it} meaning: He leaves its places {as a level plain} 'al-Qa'': smooth land without plants or buildings; stated by Ibn al-A'rabi (2). Al-Jawhari said (3): 'al-Qa'': the level part of the land, and the plural is aqwu', aqwa', and qiyan; the 'waw' turned into 'ya' because of the kasra before it. Al-Farra' said: 'al-Qa'': a pool of water (4). And 'al-Safsaf': the bare land (5). Al-Kalbi: it is that in which there are no plants. And it was said: the level part of the land as if it is on one row in its evenness; stated by Mujahid (6). The meaning is the same for 'al-Qa'' and 'al-Safsaf'; 'al-Qa'': the exposed place, and 'al-Safsaf': the smooth level ground. Sibawayh recited (7): And how many a level plain (Safsaf) and sand dunes (Dukdak) and their knots are before your house (8). And 'Qa'an' is in the accusative case as a 'hal' (circumstance) and 'al-Safsaf' is its attribute (9). {You see not} is in the position of an attribute. {In it any crookedness} Ibn al-A'rabi said: 'al-'iwaj': crookedness in the paths. And 'al-amt': small hills. Abu 'Amr said: 'al-amt': small hills, plural of nabaka (10), meaning: it is land...

(1) Yaqutat al-Sirat p. 350. (2) Yaqutat al-Sirat p. 351. (3) In al-Sihah (qaw'). (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/191. (5) Yaqutat al-Sirat p. 351. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/426. (7) In al-Kitab 2/56. (8) The verse is by al-A'sha, and it is in his Diwan p. 123. (9) His saying: its attribute is from (zh). (10) In the copies: nabak, and what is confirmed is from the lexicons.

सूरह ताहा: आयतें 105 - 110 137

फिर वह उन्हें बहने वाली रेत बना देता है, फिर वह उन्हें धुनकी हुई ऊन की तरह बना देता है जिसे हवाएँ यहाँ-वहाँ उड़ा ले जाती हैं। उन्होंने कहा: ऊन को तब तक 'इहन' नहीं कहा जाता जब तक कि वह रंगा हुआ न हो (1), फिर वह बिखरी हुई धूल की तरह हो जाता है। {अतः वह उसे छोड़ देगा} यानी: वह उसके स्थानों को छोड़ देगा {एक समतल मैदान के रूप में} 'अल-क़ा'': बिना पौधों या इमारतों वाली चिकनी भूमि; इब्न अल-अरबी (2) ने कहा। अल-जौहरी (3) ने कहा: 'अल-क़ा'': भूमि का समतल हिस्सा, और इसका बहुवचन अक़्क़ु, अक़्का', और कियान है; 'वाव' उससे पहले के कसरा के कारण 'या' में बदल गया। अल-फर्रा ने कहा: 'अल-क़ा'': पानी का ठहराव (4)। और 'अल-सफसफ': बंजर भूमि (5)। अल-कल्बी: यह वह है जिसमें कोई पौधे नहीं हैं। और कहा गया: भूमि का समतल हिस्सा जैसे कि वह अपनी समतलता में एक ही पंक्ति में हो; मुजाहिद (6) ने कहा। 'अल-क़ा'' और 'अल-सफसफ' का अर्थ एक ही है; 'अल-क़ा'': खुला स्थान, और 'अल-सफसफ': चिकनी समतल भूमि। सिबावैह (7) ने पढ़ा: और तुम्हारे घर से पहले कितने समतल मैदान (सफसफ) और रेत के टीले (दुकदाक) और उनकी गांठें हैं (8)। और 'क़ाअन' हाल (परिस्थिति) के रूप में नसब (कारक) में है और 'अल-सफसफ' उसका विशेषण है (9)। {तुम नहीं देखोगे} विशेषण के स्थान पर है। {उसमें कोई टेढ़ापन} इब्न अल-अरबी ने कहा: 'अल-'इज': रास्तों में टेढ़ापन। और 'अल-अम्त': छोटे टीले। अबू अम्र ने कहा: 'अल-अम्त': छोटे टीले, जिसका एकवचन नबका (10) है, यानी: यह भूमि है...

(1) याकूतत अल-सिरात पृ. 350। (2) याकूतत अल-सिरात पृ. 351। (3) अल-सिहाह में (क़ाअ)। (4) अल-फर्रा द्वारा मानी अल-क़ुरआन 2/191। (5) याकूतत अल-सिरात पृ. 351। (6) अल-नुकत व अल-उयून 3/426। (7) अल-किताब में 2/56। (8) यह शेर अल-आशा का है, और यह उनके दीवान पृ. 123 में है। (9) उनका कहना: (ज़) से उसका विशेषण। (10) प्रतियों में: नबक, और जो शब्दकोशों से पुष्ट है।

سورہ طہٰ: آیات ۱۰۵ - ۱۱۰ ۱۳۷

پھر وہ انہیں بہتی ہوئی ریت بنا دیتا ہے، پھر وہ انہیں دھنکی ہوئی اون کی طرح بنا دیتا ہے جسے ہوائیں ادھر ادھر اڑا لے جاتی ہیں۔ انہوں نے کہا: اون کو 'عہن' نہیں کہا جاتا جب تک کہ وہ رنگین نہ ہو (۱)، پھر وہ بکھرے ہوئے غبار کی طرح ہو جاتا ہے۔ ﴿فَيَذَرُهَا﴾ یعنی: وہ ان کے مقامات کو چھوڑ دے گا ﴿قَاعًا صَفْصَفًا﴾ القاع: پودوں اور عمارتوں کے بغیر ہموار زمین؛ یہ ابن الاعرابی (۲) نے کہا۔ الجوہری (۳) نے کہا: القاع: زمین کا ہموار حصہ، اور اس کی جمع اقوع، اقواع اور قیعان ہے؛ 'واؤ' اس سے پہلے کے کسرہ کی وجہ سے 'یاء' میں بدل گئی۔ الفراء نے کہا: القاع: پانی کا ٹھہراؤ (٤)۔ اور الصفصف: بنجر زمین (٥)۔ الکلبی: یہ وہ ہے جس میں کوئی پودا نہ ہو۔ اور کہا گیا: زمین کا وہ ہموار حصہ جیسے وہ اپنی برابری میں ایک ہی صف پر ہو؛ یہ مجاہد (٦) نے کہا۔ القاع اور الصفصف کے معنی ایک ہی ہیں؛ پس القاع: کھلا ہوا مقام، اور الصفصف: ہموار چکنی زمین۔ سیبویہ (۷) نے پڑھا: اور تمہارے گھر سے پہلے کتنے ہی ہموار میدان (صفصف) اور ریت کے ٹیلے (دکداک) اور ان کی گانٹھیں ہیں (۸)۔ اور «قاعًا» حال ہونے کی بنا پر نصب میں ہے اور الصفصف اس کی صفت ہے (۹)۔ ﴿لَا تَرَىٰ﴾ صفت کے مقام پر ہے۔ ﴿فِيهَا عِوَجًا﴾ ابن الاعرابی نے کہا: العوج: راستوں میں کجی (ٹیڑھا پن)۔ اور الامت: چھوٹے ٹیلے۔ ابو عمرو نے کہا: الامت: چھوٹے ٹیلے، جن کا واحد نبکہ (۱۰) ہے، یعنی: یہ ایسی زمین ہے...

(۱) یاقوتة الصراط ص ۳۵۰. (۲) یاقوتة الصراط ص ۳۵۱. (۳) الصحاح میں (قوع)۔ (٤) معانی القرآن للفراء ۲/ ۱۹۱. (٥) یاقوتة الصراط ص ۳۵۱. (٦) النکت والعیون ۳/ ٤۲٦. (۷) الکتاب میں ۲/ ٥٦. (۸) یہ شعر الاعشی کا ہے، جو ان کے دیوان ص ۱۲۳ میں ہے۔ (۹) ان کا قول: اس کی صفت (ظ) سے ہے۔ (۱۰) نسخوں میں: نبک ہے، اور جو لغات سے ثابت ہے وہ نبکہ ہے۔

...level, with no depression or elevation in it. You say: "The water-skin was filled, and there is no amt (unevenness) in it"(1), and "I filled the vessel so full that there was no slackness (amt) in it"(2). In the language, amt means an elevated place. Ibn Abbas said: 'iwaj means inclination. He said: amt means a mark like a shoestring. Also from him: 'iwaj means a valley, and la amta means a hillock(3). Also from him: 'iwaj is [depression] and amt is elevation(4). Qatadah said: 'iwaj means a crack, and la amta means a mound(5). Yaman said: amt refers to cracks in the ground(6). It is also said: amt is when a place in an open space or mountain becomes thick and then thin in another place; this was narrated by Al-Suli(7).

I say: This verse falls under the category of incantations (ruqyah); it is used to treat warts, which are called barariq among us, the singular being barruqah; they appear on the body, especially on the hand. You take three stalks of barley straw, with a knot at the end of each stalk. Pass each knot over the warts while reading the verse once. Then bury the stalks in a damp place; they will rot, and the warts will rot away, leaving no trace. I have tried this on myself and others, and found it beneficial, God willing.

His words, Exalted be He: {On that Day they will follow the Caller} refers to Israfil (peace be upon him) when he blows the trumpet. {Who has no crookedness} means there is no turning away from him, i.e., from his call; they do not deviate or swerve, but rather hasten to him and do not turn aside. Most scholars hold this view. It is also said: "No crookedness..."

(1) Al-Sihah (Amt), and what is in brackets is from it. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/191. (3) Narrated by al-Tabari 16/164 and 166. (4) Narrated by al-Tabari 16/165 from the saying of Mujahid, and what is in brackets is from it. (5) Narrated by al-Tabari 16/165. (6) Mentioned by al-'Ayni in 'Umdat al-Qari 19/58. (7) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/426; see also Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/377. Al-Suli is Abu Bakr Muhammad ibn Yahya ibn 'Abd Allah ibn al-'Abbas ibn Muhammad ibn Sawl, al-Baghdadi, author of many works. He died in 335 AH. Siyar A'lam al-Nubala' 15/301.

सूरह ताहा: आयत 105 - 110 | 138

...समतल, जिसमें न कोई गहराई हो और न ऊंचाई। कहा जाता है: "मशक भर गई, और उसमें कोई 'अम्त' (अमतो) नहीं रहा"(1), और "मैंने बर्तन को इतना भर दिया कि उसमें कोई ढिलाई ('अम्त') नहीं रही"(2)। भाषा में 'अम्त' का अर्थ ऊँचा स्थान है। इब्न अब्बास ने कहा: 'इवज' का अर्थ झुकाव है। उन्होंने कहा: 'अम्त' जूते के फीते जैसे निशान को कहते हैं। उनसे यह भी रिवायत है: 'इवज' का अर्थ घाटी है और 'ला अम्ता' का अर्थ टीला है(3)। उनसे यह भी रिवायत है: 'इवज' [गहराई] है और 'अम्त' ऊंचाई है(4)। कतादाह ने कहा: 'इवज' का अर्थ दरार है, और 'ला अम्ता' का अर्थ टीला है(5)। यमान ने कहा: 'अम्त' जमीन में दरारों को कहते हैं(6)। यह भी कहा गया है: 'अम्त' वह है जब खुले स्थान या पहाड़ में कोई जगह मोटी हो और दूसरी जगह पतली; इसे अल-सूली ने बयान किया है(7)।

मैं कहता हूँ: यह आयत झाड़-फूँक (रुक्या) के अध्याय में आती है; इससे मस्सों (वार्ट्स) का इलाज किया जाता है, जिन्हें हमारे यहाँ 'बरारीक़' कहा जाता है, जिसका एकवचन 'बरूका' है; ये शरीर पर और विशेष रूप से हाथ पर निकलते हैं। जौ के भूसे की तीन तीलियाँ लें, प्रत्येक तीली के सिरे पर एक गांठ हो। आयत को एक बार पढ़ते हुए प्रत्येक गांठ को मस्सों पर फेरें। फिर तीलियों को किसी नम जगह पर दफन कर दें; वे सड़ जाएंगी और मस्से भी सड़ कर खत्म हो जाएंगे, उनका कोई निशान बाकी नहीं रहेगा। मैंने इसे स्वयं पर और दूसरों पर आज़माया है, और अल्लाह तआला के फज़ल से इसे लाभदायक पाया है।

अल्लाह तआला का कथन: {उस दिन वे पुकारने वाले के पीछे चलेंगे} से मुराद इसराफील (अ़लैहिस्सलाम) हैं जब वे सूर (शंख) फूंकेंगे। {जिसमें उसके लिए कोई टेढ़ापन नहीं होगा} का अर्थ है: उनसे बचने का कोई रास्ता नहीं होगा, यानी उनकी पुकार से; वे विचलित नहीं होंगे और न ही मुड़ेंगे, बल्कि उनकी ओर तेज़ी से बढ़ेंगे और उनसे किनारा नहीं करेंगे। अधिकांश विद्वान इसी मत पर हैं। और कहा गया है: "कोई टेढ़ापन नहीं..."

(1) अल-सिहाह (अम्त), और जो कोष्ठक में है वह उसी से है। (2) मा'आनी अल-कुरान, अल-फर्रा 2/191। (3) इन दोनों को अल-तबरी 16/164 और 166 ने रिवायत किया है। (4) मुजाहिद के कथन से अल-तबरी 16/165 ने रिवायत किया है, और जो कोष्ठक में है वह उसी से है। (5) अल-तबरी 16/165 ने रिवायत किया है। (6) अल-ऐनी ने 'उमदतुल कारी' 19/58 में इसका उल्लेख किया है। (7) अल-नुकत वल-उयून 3/426, और अल-ज़ज्जाज की मा'आनी अल-कुरान 3/377 देखें। अल-

सूली, अबू बक्र मुहम्मद बिन यह्या बिन अब्दुल्ला बिन अल-अब्बास बिन मुहम्मद बिन सौल, बगदादी हैं, जो कई रचनाओं के लेखक हैं। उनकी मृत्यु 335 हिजरी में हुई। सियार आलम अल-नुबला 15/301।

مستوی (برابر)، نہ اس میں کوئی پستی ہے اور نہ بلندی۔ کہا جاتا ہے: "مشکیزہ بھر گیا، پس اس میں کوئی امت (کجی/اونچ نیچ) نہیں"(۱)، اور "میں نے مشکیزہ اتنا بھرا کہ اس میں کوئی سستی (امت) نہ رہی"(۲)۔ اور لغت میں 'امت' سے مراد بلند جگہ ہے۔ ابن عباس نے کہا: «عِوَجاً»: میلاً (جھکاؤ)۔ انہوں نے کہا: اور 'امت' جوتے کے تسمے جیسے نشان کو کہتے ہیں۔ ان ہی سے یہ بھی مروی ہے: «عِوَجاً»: وادی، اور «وَلَا أَمْتاً»: ٹیلہ(۳)۔ ان ہی سے یہ بھی ہے: «عِوج» [پستی] ہے اور «امت» بلندی ہے(۴)۔ قتادہ نے کہا: «عِوَجاً»: صدعاً (دراڑ)، اور «وَلَا أَمْتاً» یعنی ٹیلہ(۵)۔ یمان نے کہا: امت زمین میں شگافوں کو کہتے ہیں(۶)۔ اور کہا گیا ہے: امت یہ ہے کہ کھلی جگہ یا پہاڑ میں کوئی مقام موٹا ہو اور کسی مقام پر پتلا؛ اسے صولی نے بیان کیا ہے(۷)۔

میں کہتا ہوں: اور یہ آیت دم (رقیہ) کے باب میں داخل ہے؛ اس سے مسوں (warts) کا علاج کیا جاتا ہے، جنہیں ہمارے ہاں 'براریق' کہا جاتا ہے، واحد 'بروقہ' ہے؛ یہ جسم پر اور خاص طور پر ہاتھ پر نکلتے ہیں: جو کے بھوسے کے تین تنکے لیں، ہر تنکے کے سرے پر ایک گرہ ہو، ہر گرہ کو مسوں پر پھیریں اور آیت کو ایک بار پڑھیں، پھر ان تنکوں کو کسی نم جگہ پر دفن کر دیں؛ وہ گل جائیں گے اور مسے بھی گل سڑ جائیں گے؛ پس ان کا کوئی اثر باقی نہیں رہے گا۔ میں نے اسے اپنے نفس اور دوسروں پر آزمایا ہے، پس اسے ان شاء اللہ تعالی نفع بخش پایا۔

اللہ تعالی کا قول: {يَوْمَئِذٍ يَتَّبِعُونَ الدَّاعِيَ} (اس دن وہ پکارنے والے کے پیچھے چلیں گے) اس سے مراد اسرافیل علیہ السلام ہیں جب وہ صور پھونکیں گے {لَا عِوجَ لَهُ} یعنی: ان کے لیے اس سے مڑنے کی کوئی جگہ نہیں ہوگی، یعنی اس کی پکار سے؛ وہ نہ کج روی کریں گے اور نہ منحرف

ہوں گے، بلکہ اس کی طرف تیزی سے بڑھیں گے اور اس سے پہلو تہی نہیں کریں گے۔ اکثر علماء کا یہی قول ہے۔ اور کہا گیا: «لَا عِوَجَ...

(۱) الصحاح (امت) اور جو کچھ قوسین (brackets) میں ہے وہ اسی سے ہے۔ (۲) معانی القرآن للفراء ۱۹۱/۲۔ (۳) ان دونوں کو الطبری نے ۱۶/۱۶۴ اور ۱۶۶ میں روایت کیا ہے۔ (۴) اسے الطبری نے ۱۶/۱۶۵ میں مجاہد کے قول سے روایت کیا ہے، اور جو قوسین میں ہے وہ اسی سے ہے۔ (۵) اسے الطبری نے ۱۶/۱۶۵ میں روایت کیا ہے۔ (۶) العینی نے عمدۃ القاری ۵۸/۱۹ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (۷) النکت والعیون ۴۲۶/۳، اور دیکھیں معانی القرآن للزجاج ۳۷۷/۳، اور صولی ابو بکر محمد بن یحیی بن عبد اللہ بن العباس بن محمد بن صول بغدادی ہیں، جو کتب کے مصنف ہیں۔ ان کی وفات سنہ (۳۳۵ھ) میں ہوئی، سیر اعلام النبلاء ۳۰۱/۱۵۔

Surah Taha: Verses 105 - 110 139

...to him," meaning: to his call (1). It is said: they follow the caller with a following that has no crookedness in it. The verbal noun is implicit, and the meaning is: they follow the voice of the caller to the gathering place. Its parallel is: {And listen on the Day when the Caller will call out from a place that is near} [Surah Qaf: 41]. This will be discussed further.

{And voices will be hushed} meaning: humbled and silent; narrated from Ibn Abbas (2).

He said: When the news of al-Zubayr came, the walls of Medina and the humble mountains submitted. (3) Every tongue there is silent out of awe.

{before the Most Merciful} meaning: for His sake. {so you will not hear except a whisper} Whispering is a faint sound; this was said by Mujahid (4). From Ibn Abbas: a subtle sensation. Al-Hasan and Ibn Jurayj said: it is the sound of feet stepping one after another towards the gathering place; and from this is the saying of the Rajiz poet: And they walk with us with a faint sound (hamisa).

Meaning: the sound of camels' hooves as they walk (5). The lion is called "al-hamous" (the whisperer) because it whispers in the dark, i.e., it treads lightly. Ru'bah said, describing himself with strength: A lion that crushes the whispering lion, and the two grey ones, the elephant and the buffalo. (6) And "he whispered the food," meaning: he chewed it with his mouth closed; the Rajiz said:

(1) Tafsir al-Tabari 16/167, and Tafsir al-Baghawi 3/231 similarly. (2) Narrated by al-Tabari 16/168. (3) The verse is by Jarir, and was mentioned previously 2/209. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/427. It is in Tafsir Mujahid 1/402-403, and Tafsir al-Tabari 16/169 with the wording: al-hams is lowering the voice. (5) Tafsir al-Tabari 16/168, al-Nukat wa al-'Uyun 3/427, and the Rajiz verse mentioned previously 3/322. (6) Al-Sihah (hams), and the Rajiz verse is in Diwan Ru'bah p. 69. Al-Aqhab is what has a color tending towards duskiness with whiteness over blackness. Al-Aqhaban are the elephant and the buffalo; each of them is aqhab due to its color. Lisan al-Arab (qahab).

सूरह ताहा: आयतें 105 - 110 139

...उसके लिए," अर्थात: उसकी पुकार के लिए (1)। कहा गया है: वे पुकारने वाले का अनुसरण ऐसे करते हैं जिसमें कोई टेढ़ापन नहीं होता। यहाँ क्रिया विशेषण गुप्त है, और अर्थ है: वे एकत्र होने के स्थान के लिए पुकारने वाले की आवाज़ का अनुसरण करते हैं। इसके समानांतर है: {और सुनो उस दिन जब पुकारने वाला पास की जगह से पुकारेगा} [सूरह क़ाफ़: 41]। यह आगे आएगा।

{और आवाज़ें थम जाएँगी} अर्थात: विनम्र और शांत हो जाएँगी; इब्न अब्बास (2) से वर्णित है।

उन्होंने कहा: जब अल-ज़ुबैर की ख़बर आई, तो मदीना की दीवारें और विनम्र पहाड़ झुक गए। (3) वहाँ हर ज़ुबान हैबत (डर) के कारण शांत है।

{परम दयालु के लिए} अर्थात: उसकी खातिर। {तो तुम एक धीमी आवाज़ (फुसफुसाहट) के अलावा कुछ नहीं सुनोगे} हम्स (Hams) का अर्थ है: धीमी आवाज़; यह मुजाहिद (4) ने कहा है। इब्न अब्बास से: सूक्ष्म अहसास। अल-हसन और इब्न जुरैज ने कहा: यह महाश्रम (एकत्र होने के स्थान) की ओर एक के बाद एक पड़ते कदमों की आवाज़ है; और इसी से राज़िज़ (कवि) का कथन है: और वे हमें धीमी चाल (हमीसा) के साथ ले चलते हैं।

अर्थात: चलते समय ऊंटों के खुरों की आवाज़ (5)। शेर को "अल-हमूस" कहा जाता है; क्योंकि वह अंधेरे में धीरे से चलता है, यानी दबे पाँव चलता है। रुबाह ने अपनी शक्ति का वर्णन करते हुए कहा: एक शेर जो दबे पाँव चलने वाले शेर को कुचल देता है, और दो मटमैले (अक़हबैन), हाथी और भैंसे को। (6) और "उसने भोजन को हम्स किया," अर्थात: उसने मुँह बंद करके उसे चबाया; राज़िज़ ने कहा:

(1) तफ़्सीर अल-तबरी 16/167, और तफ़्सीर अल-बग़वी 3/231 इसी तरह। (2) अल-तबरी द्वारा संकलित 16/168। (3) यह शेर जरीर का है, और पहले 2/209 में आ चुका है। (4) अल-नुकात वल-उयून 3/427। यह तफ़्सीर मुजाहिद 1/402-403 में है, और तफ़्सीर अल-तबरी 16/169 में इन शब्दों के साथ: हम्स: आवाज़ को धीमा करना। (5) तफ़्सीर अल-तबरी 16/168, और अल-नुकात वल-उयून 3/427, और राज़िज़ शेर पहले 3/322 में आ चुका है। (6) अल-सिहाह (हम्स), और राज़िज़ शेर दीवान रुबाह पृष्ठ 69 में है। अल-अक़हब: वह रंग जो सफेदी और कालेपन के साथ मटमैला हो, और अल-अक़हबैन: हाथी और भैंसा; इनमें से प्रत्येक अपने रंग के कारण अक़हब है। लिसान अल-अरब (क़हब)।

سورہ طہٰ: آیات ۱۰۵ - ۱۱۰ ۱۳۹

...اس کے لیے،" یعنی: اس کی پکار کے لیے (۱)۔ اور کہا گیا: وہ پکارنے والے کی ایسی پیروی کریں گے جس میں کوئی کجی نہ ہو گی۔ پس مصدر پوشیدہ ہے، اور معنی ہے: وہ میدانِ محشر کی طرف بلانے والے کی آواز کی پیروی کریں گے۔ اس کی نظیر ہے: ﴿اور سنو اس دن جب پکارنے والا قریب کی جگہ سے پکارے گا﴾ [سورہ ق: ۴۱]۔ اور یہ آگے آئے گا۔

﴿اور آوازیں پست ہو جائیں گی﴾ یعنی: عاجز اور خاموش ہو جائیں گی؛ ابن عباس (۲) سے مروی ہے۔

انہوں نے کہا: جب زبیر کی خبر آئی تو مدینہ کی دیواریں اور عاجز پہاڑ جھک گئے۔ (۳) ہیبت کی وجہ سے وہاں ہر زبان خاموش ہے۔

﴿رحمن کے لیے﴾ یعنی: اس کی خاطر۔ ﴿پس تم آہٹ کے سوا کچھ نہ سنو گے﴾ ہَمس: ہلکی آواز؛ یہ مجاہد (۴) نے کہا ہے۔ ابن عباس سے مروی ہے: ہلکا احساس۔ حسن اور ابن جریج نے کہا: یہ محشر کی طرف چلتے ہوئے ایک دوسرے کے پیچھے پڑنے والے قدموں کی آواز ہے؛ اور اسی سے راجز کا قول ہے: اور وہ ہمیں دبی دبی چال (ہمیسا) کے ساتھ لے چلتی ہیں۔

یعنی: چلتے وقت اونٹوں کے کھروں کی آواز (۵)۔ اور شیر کو "ہَمُوس" کہا جاتا ہے؛ کیونکہ وہ اندھیرے میں دبے پاؤں چلتا ہے، یعنی خاموشی سے قدم رکھتا ہے۔ رؤبہ نے اپنی شدت بیان کرتے ہوئے کہا: ایسا شیر جو دبے پاؤں چلنے والے شیر کو کچل دے، اور دو مٹیالے (اقہبین) ہاتھی اور بھینس کو۔ (۶) اور "اس نے کھانے کو ہَمس کیا،" یعنی: منہ بند کر کے اسے چبایا؛ راجز نے کہا:

(۱) تفسیر طبری ۱۶۷/۱۶، اور تفسیر بغوی ۲۳۱/۳ اسی طرح۔ (۲) اسے طبری نے ۱۶۸/۱۶ میں روایت کیا ہے۔ (۳) یہ شعر جریر کا ہے، اور ۲/۲۰۹ میں گزر چکا ہے۔ (۴) النکت والعیون ۴۲۷/۳۔ اور یہ تفسیر مجاہد ۴۰۲/۱-۴۰۳ میں ہے، اور تفسیر طبری ۱۶۹/۱۶ میں ان الفاظ کے ساتھ ہے: الہمس: آواز پست کرنا۔ (۵) تفسیر طبری ۱۶۸/۱۶، اور النکت والعیون ۴۲۷/۳، اور راجز شعر ۳۲۲/۳ میں گزر چکا ہے۔ (۶) الصحاح (ہمس)، اور راجز شعر دیوانِ رؤبہ ص ۶۹ میں ہے اور الاقب: وہ رنگ جو سیاہی پر سفیدی کے ساتھ مٹیالا ہو، اور الاقبین: ہاتھی اور بھینس؛ ان میں سے ہر ایک اپنے رنگ کی وجہ سے اقہب ہے۔ اللسان (قہب)۔

Surah Taha: Verses 105 - 110

I have seen a wonder since yesterday, five old women like ghouls, Eating what I make in whispers and murmurs. (1)

It was said: *Al-Hams* is the movement of the lips and tongue. Ubayy ibn Ka'b recited: {so they speak not except in whispers}. (2) The meaning is similar, i.e., no speech, talk, or sound of feet is heard from them. The root (h-m-s) essentially denotes concealment in all its forms; from it come the whispered (unvoiced) letters, which are ten collected in your saying: "hath-thahu shakh-sun fasakat" (someone urged him, so he fell silent). A letter is called "whispered" (unvoiced) because the reliance on its point of articulation is weak to the point that breath flows with it. (3)

Allah's saying: {On that Day, no intercession will benefit except [from] one to whom the Most Merciful has given permission} [Taha: 109]. "Man" (one) is in the accusative case as an exception from the first part, (4) meaning: intercession will not benefit anyone except the intercession of those permitted by the Most Merciful. (5) {...and has accepted his word.} i.e., He is pleased with his word regarding intercession. It was said: The meaning is, i.e., intercession only benefits those whom the Most Merciful permits to be interceded for, and who had a word that is pleasing. Ibn Abbas said: It is the saying: "There is no god but Allah." (6)

Allah's saying: {He knows what is before them} i.e., of the matter of the Hour. {and what is behind them} of the matter of the world; as said by Qatadah. It was said: He knows what they will encounter of reward or punishment, and "what is behind them" refers to what they left behind in the world. (7) Then it was said: The verse is general for all creation. (8) And it was said: The meaning is:

---

(1) The *rajaz* is in *Nawadir Abi Zayd* p. 57, and *Kitab Sibawayh* 3/285. Al-Baghdadi said in *Khizanat al-Adab* 3/222 (Dar Sadir edition): The verse is among the fifty verses of Sibawayh whose author is unknown. Ibn al-Mustawfi said: I found these eight verses in an old grammar book of al-Ajjaj Abi Ru'bah, but I see it as distant from his style. *As-Sa'ali*: plural of *su'lat*, which is a female ghoul. It is said: a jinn sorceress. It is also narrated: "like vipers." (2) *An-Nukat wal-'Uyun* 3/427. (3) In (kh), (d), and (z), and *as-Sihah* (h-m-s), the wording is: "weakened," and what is established is from (za) and (m). (4) *I'rab al-Qur'an* by an-Nahhas 3/58. (5) *Tafsir al-Razi* 22/118. (6) *Al-Waseet* by al-Wahidi 3/222. (7) *Tafsir al-Tabari* 16/170-171. (8) *Al-Muharrir al-Wajeez* 4/65.

सूरह ताहा: आयत १०५ - ११०

मैंने कल से एक अजूबा देखा है, चुड़ैलों जैसी पाँच बूढ़ी औरतें, जो कुछ मैं बनाता हूँ उसे फुसफुसाकर खा जाती हैं। (१)

कहा गया है: हम्स (Al-Hams) का अर्थ है होंठ और जीभ की हरकत। उबैय बिन काब ने पढ़ा: {वे फुसफुसाहट के अलावा कुछ नहीं बोलते}। (२) अर्थ समान है, यानी उनकी कोई आवाज़, बातचीत या पैरों की आहट नहीं सुनाई देती। (ह-म-स) का मूल अर्थ हर रूप में छिपाव है; इसी से "हुरूफ़ महमूसा" (अघोष वर्ण) आए हैं, जो दस हैं और आपके इस कथन में समाहित हैं: "हथ-थहु शख़-सुन फ़सकत" (किसी ने उसे उकसाया, तो वह चुप हो गया)। एक वर्ण को "महमूस" (अघोष) इसलिए कहा जाता है क्योंकि इसके उच्चारण स्थान पर निर्भरता इतनी कमजोर होती है कि उसके साथ सांस निकलती है। (३)

अल्लाह का कथन: {उस दिन, कोई सिफ़ारिश लाभ नहीं देगी सिवाय उस व्यक्ति के जिसे रहमान (अत्यंत दयावान) ने अनुमति दी हो} [ताहा: १०९]। "मन्" (वह जो) यहाँ पहले भाग से अपवाद के रूप में कर्म कारक (नसब) में है, (४) जिसका अर्थ है: सिफ़ारिश किसी को लाभ नहीं पहुँचाएगी सिवाय उन लोगों की सिफ़ारिश के जिन्हें रहमान ने अनुमति दी हो। (५) {...और उसकी बात से प्रसन्न हो।} यानी, सिफ़ारिश के बारे में उसकी बात से प्रसन्न हो। यह भी कहा गया है: अर्थ यह है कि सिफ़ारिश केवल उन्हीं को लाभ पहुँचाती है जिन्हें रहमान ने सिफ़ारिश किए जाने की अनुमति दी हो, और जिनकी बात स्वीकार्य हो। इब्न अब्बास ने कहा: वह बात "ला इलाहा इल्लल्लाह" (अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं) है। (६)

अल्लाह का कथन: {वह जानता है जो उनके सामने है} यानी क़यामत के मामलों के बारे में। {और जो उनके पीछे है} यानी दुनिया के मामलों के बारे में; यह कतादा ने कहा है। यह भी कहा गया है: वह जानता है कि उन्हें बदले या सज़ा के रूप में क्या मिलने वाला है, और "जो उनके पीछे है" से तात्पर्य उन चीज़ों से है जो वे दुनिया में पीछे छोड़ आए हैं। (७) फिर कहा गया: यह आयत समस्त सृष्टि के लिए सामान्य है। (८) और कहा गया: इसका अर्थ है:

---

(१) यह छंद नवादिरे अबू ज़ैद पृ. ५७ और किताब सिबावैह ३/२८५ में है। अल-बगदादी ने ख़िज़ानतुल अदब ३/२२२ (दार सादिर संस्करण) में कहा है: यह सिबावैह के उन पचास छंदों में से है जिनके रचयिता अज्ञात हैं। इब्न अल-मुस्तौफी ने कहा: मुझे ये आठ छंद अल-अज्जाज अबू रुबाह की एक

पुरानी व्याकरण पुस्तक में मिले, लेकिन मुझे यह उनकी शैली से अलग लगता है। 'अस्-साली': 'सुलाह' का बहुवचन; जो मादा राक्षस है। कहा गया: जिन्न की जादूगरनी। यह भी वर्णित है: "नागिनों की तरह।" (२) अन-नुकातु वल-उयून ३/४२७। (३) पाण्डुलिपियों (ख़), (द) और (ज़) तथा अस-सिहाह (ह-म-स) में शब्द है: "कमज़ोर हो गया", और जो निश्चित है वह (ज़) और (म) से है। (४) इराबुल कुरआन ले अन्-नह्हास ३/५८। (५) तफ़सीर अर-राज़ी २२/११८। (६) अल-वसीत ले अल-वाहिदी ३/२२२। (७) तफ़सीर अत-तबरी १६/१७०-१७१। (८) अल-मुहर्रिर अल-वजीज़ ४/६५।

سورۃ طٰہٰ: آیات ۱۰۵ - ۱۱۰

میں نے کل سے ایک عجیب بات دیکھی، غول کی طرح کی پانچ بڑھیا عورتیں، جو کچھ میں بناتا ہوں اسے کھسر پھسر کر کے کھا جاتی ہیں۔ (۱)

کہا گیا ہے: ہَمْس ہونٹ اور زبان کی حرکت ہے۔ ابی بن کعب نے پڑھا: {وہ سرگوشی کے سوا کچھ نہیں بولیں گے}۔ (۲) معنی ملتے جلتے ہیں، یعنی ان سے کوئی گفتگو، کلام یا قدموں کی آہٹ نہیں سنائی دے گی۔ (ہ م س) کی بنیاد اس کا ہر حال میں مخفی (چھپا ہوا) ہونا ہے؛ اسی سے حروفِ مہُموسہ ہیں، جو دس ہیں اور آپ کے اس قول میں جمع ہیں: "حَثَّهُ شَخْصٌ فَسَكَتَ" (کسی نے اسے ابھارا تو وہ خاموش ہو گیا)۔ حرف کو "مہموس" اس لیے کہا جاتا ہے کیونکہ اس کے مخرج پر اعتماد اتنا کمزور ہوتا ہے کہ اس کے ساتھ سانس جاری رہتی ہے۔ (۳)

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اس دن کسی کی سفارش فائدہ نہیں دے گی بجز اس کے جسے رحمان نے اجازت دی ہو} [طٰہٰ: ۱۰۹]۔ "مَن" (وہ جس) یہاں پہلے حصہ سے استثناء کی بنا پر حالتِ نصب میں ہے، (۴) یعنی: شفاعت کسی کو فائدہ نہیں دے گی سوائے ان کی شفاعت کے جنہیں رحمان نے اجازت دی ہو۔ (۵) {...اور اس کی بات سے خوش ہو۔} یعنی سفارش کے بارے میں اس کی بات سے راضی ہو۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: معنی یہ ہے کہ شفاعت صرف اسی کے لیے فائدہ مند ہوگی جسے رحمان نے اس بات کی اجازت دی ہو کہ اس کی شفاعت کی جائے، اور اس کی بات پسندیدہ ہو۔ ابن عباس نے کہا: وہ بات "لا الہ الا اللہ" ہے۔ (۶)

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وہ جانتا ہے جو ان کے آگے ہے} یعنی قیامت کے معاملات میں سے۔ {اور جو ان کے پیچھے ہے} یعنی دنیا کے معاملات میں سے؛ یہ قتادہ نے کہا ہے۔ اور کہا گیا: وہ جانتا ہے کہ وہ کس اجر یا عذاب کی طرف جا رہے ہیں، اور "جو ان کے پیچھے ہے" سے مراد وہ چیزیں

ہیں جو وہ دنیا میں اپنے پیچھے چھوڑ آئے۔ (۷) پھر کہا گیا: یہ آیت تمام مخلوق کے لیے عام ہے۔ (۸) اور کہا گیا: مراد یہ ہے کہ:

---

(۱) یہ رجز نوادرِ ابو زید ص ۵۷ اور کتاب سیبویہ ۳/۲۸۵ میں ہے۔ بغدادی نے خزانہ الادب ۳/۲۲۲ (دار صادر ایڈیشن) میں کہا: یہ بیت سیبویہ کے ان پچاس اشعار میں سے ہے جن کا قائل معلوم نہیں۔ ابن المستوفی نے کہا: میں نے یہ آٹھ اشعار عجاج ابی رؤبہ کی ایک پرانی نحو کی کتاب میں پائے، لیکن میں اسے ان کے اسلوب سے دور سمجھتا ہوں۔ "السعالی": "سعلاۃ" کی جمع؛ اور وہ مادہ غول ہے۔ کہا گیا: جنوں کی جادوگرنی۔ اور روایت ہے: "سانپوں کی طرح۔" (۲) النکت والعیون ۳/۴۲۷۔ (۳) (خ)، (د) اور (ز) اور الصحاح (ہ م س) میں ہے: "کمزور کر دیا"، اور جو (ظ) اور (م) میں ثابت ہے۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس ۳/۵۸۔ (۵) تفسیر الرازی ۲۲/۱۱۸۔ (۶) الوسیط للواحدی ۳/۲۲۲۔ (۷) تفسیر الطبری ۱۷۱-۱۶/۱۷۰۔ (۸) المحرر الوجیز | ۴/۶۵

Surah Ta-Ha: Verses 105 - 112 141

“those who follow the caller” (1).

His Almighty saying: ﴿وَلَا يُحِيطُونَ بِهِۦ عِلْمًا﴾ [but they do not encompass Him with knowledge]. The pronoun "Him" in "with Him" refers to Allah Almighty, meaning: no one encompasses Him with knowledge, for encompassing implies limitation, and the Lord is exalted above being limited. It was also said: it refers to knowledge, meaning: no one encompasses with knowledge what Allah knows (2).

Al-Tabari said (3): The pronoun in "their hands", "behind them", and "they encompass" refers to the angels; Allah informed those who worship them that they do not know what is before them and what is behind them.

His Almighty saying: ﴿وَعَنَتِ الْوُجُوهُ لِلْحَيِّ الْقَيُّومِ ۖ وَقَدْ خَابَ مَنْ حَمَلَ ظُلْمًا (١١١) وَمَن يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَا يَخَافُ ظُلْمًا وَلَا هَضْمًا (١١٢)﴾ [And all faces shall be humbled before the Ever-Living, the Sustainer. And he who carries a burden of wrongdoing will have failed (111). But he who does of righteous deeds while he is a believer - he will neither fear injustice nor deprivation (112)].

His Almighty saying: ﴿وَعَنَتِ الْوُجُوهُ﴾ [And all faces shall be humbled] means: they were humiliated and submitted; this was said by Ibn al-A'rabi and others (4).

From this, the prisoner was called "aanin" (captive) (5). Umayya ibn Abi al-Salt said (6):

A Sovereign on the throne of heaven, Dominant, to His might faces humble themselves and prostrate.

He also said: And my face and all my creation humbled themselves to Him, among those prostrating to His face, thankfully (7).

Al-Jawhari said (8): "ana ya'nu" means: he submitted and was humiliated, and someone else humbled him, and from it is His Almighty's saying:

---

(1) Followed in (D) and (M) by: and praise be to Allah. Al-Baghawi mentioned this opinion in his Tafsir 3/232. (2) Tafsir al-Baghawi 3/232. (3) In his Tafsir 16/171, he attributed it to some of them, and it is the opinion of al-Farra in Ma'ani al-Quran 2/192. (4) Yaqutat al-Sirat p. 352. (5) Tafsir al-Baghawi 2/232, see also al-Sihah (anw). (6) In his Diwan p. 39. (7) His Diwan p. 69, and in it: "among the humble" instead of "among those prostrating". It is in al-Nukat wal-Uyun 3/427 like the author's narration. (8) In al-Sihah (anw).

सूरह ता-हा: आयत १०५ - ११२ १४१

“जो पुकारने वाले का अनुसरण करते हैं” (१)।

अल्लाह का कथन: ﴿وَلَا يُحِيطُونَ بِهِۦ عِلْمًا﴾ [परन्तु वे उसे ज्ञान से नहीं घेर सकते]। “उसे” (बिही) में सर्वनाम अल्लाह तआला के लिए है, अर्थात: कोई भी उसे ज्ञान से नहीं घेर सकता, क्योंकि घेरना सीमा का संकेत देता है, और रब सीमाबद्ध होने से बहुत ऊपर है। और यह भी कहा गया है: यह ज्ञान को संदर्भित करता है, अर्थात: अल्लाह जो जानता है, कोई भी उसे अपने ज्ञान से नहीं घेर सकता (२)।

अल-तबरी ने कहा (३): “उनके हाथ”, “उनके पीछे”, और “वे घेरते हैं” में सर्वनाम फ़रिश्तों को संदर्भित करता है; अल्लाह ने उनकी पूजा करने वालों को सूचित किया कि वे नहीं जानते कि उनके सामने क्या है और उनके पीछे क्या है।

अल्लाह का कथन: ﴿وَعَنَتِ ٱلْوُجُوهُ لِلْحَيِّ ٱلْقَيُّومِ ۖ وَقَدْ خَابَ مَنْ حَمَلَ ظُلْمًا (١١١) وَمَن يَعْمَلْ مِنَ ٱلصَّٰلِحَٰتِ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَا يَخَافُ ظُلْمًا وَلَا هَضْمًا (١١٢)﴾ [और सब चेहरे उस सदैव जीवित, सबको संभालने वाले के सामने झुक जाएंगे। और वह निश्चित रूप से विफल रहा जिसने जुल्म का बोझ उठाया (१११)। और जो नेक काम करे और वह ईमान वाला हो, तो उसे न जुल्म का डर होगा और न किसी कमी का (११२)]।

अल्लाह का कथन: ﴿وَعَنَتِ ٱلْوُجُوهُ﴾ [और सब चेहरे झुक जाएंगे] अर्थात: वे अपमानित हुए और नतमस्तक हुए; यह इब्न अल-अरबी और अन्य लोगों ने कहा है (४)।

इसी से कैदी को “आनी” (बंदी) कहा गया है (५)। उमय्या इब्न अबी अल-सल्त ने कहा (६): आकाश के सिंहासन पर एक शासक, प्रभुत्व रखने वाला, जिसकी महानता के सामने चेहरे झुकते हैं और सजदा करते हैं।

उन्होंने यह भी कहा: और मेरा चेहरा और मेरी सारी रचना उसके सामने झुक गई, उसके चेहरे के सामने सजदा करने वालों के बीच, शुक्रगुज़ार होकर (७)।

अल-जौहरी ने कहा (८): “अना याअ्नू” का अर्थ है: वह झुक गया और अपमानित हुआ, और किसी दूसरे ने उसे झुका दिया, और इसी से अल्लाह का कथन है:

(१) इसके बाद (द) और (म) में है: और अल्लाह के लिए सारी प्रशंसा है। अल-बघवी ने अपनी तफ़्सीर ३/२३२ में इस कथन का उल्लेख किया है। (२) तफ़्सीर अल-बघवी ३/२३२। (३) अपनी तफ़्सीर १६/१७१ में, उन्होंने इसे उनमें से कुछ के लिए जिम्मेदार ठहराया, और यह मा'नी अल-क़ुरआन २/१९२ में अल-फ़र्रा का कथन है। (४) याकूतत अल-सिरात पृष्ठ ३५२। (५) तफ़्सीर अल-बघवी २/२३२, अल-सिहाह (अनू) भी देखें। (६) उनके दीवान पृष्ठ ३९ में। (७) उनका दीवान पृष्ठ ६९, और इसमें: "विनम्र लोगों के बीच", इसके बजाय: "सजदा करने वालों के बीच"। यह अल-नुकत वल-उयून ३/४२७ में लेखक के वर्णन की तरह है। (८) अल-सिहाह (अनू) में।

سورہ طہٰ: آیات ۱۰۵ - ۱۱۲ ۱۴۱

"جو پکارنے والے کے پیچھے چلیں گے" (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَا يُحِيطُونَ بِهِۦ عِلْمًا﴾ [لیکن وہ اس کا احاطہ علم نہیں کر سکتے]۔ "بہٖ" میں ہاء (ضمیر) اللہ تعالیٰ کے لیے ہے، یعنی: کوئی اس کا احاطہ علم نہیں کر سکتا، کیونکہ احاطہ حد کی طرف اشارہ کرتا ہے، اور رب تعالیٰ حد سے پاک ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ علم کی طرف لوٹتی ہے، یعنی: اللہ جو کچھ جانتا ہے، کوئی اس کا علم کے ذریعے احاطہ نہیں کر سکتا (۲)۔

طبری نے کہا (۳): "ان کے ہاتھ"، "ان کے پیچھے" اور "وہ احاطہ کرتے ہیں" میں ضمیر فرشتوں کی طرف لوٹتی ہے؛ اللہ نے ان کی عبادت کرنے والوں کو بتایا کہ وہ نہیں جانتے جو ان کے سامنے ہے اور جو ان کے پیچھے ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَعَنَتِ الْوُجُوهُ لِلْحَيِّ الْقَيُّومِ ۖ وَقَدْ خَابَ مَنْ حَمَلَ ظُلْمًا (۱۱۱) وَمَن يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَا يَخَافُ ظُلْمًا وَلَا هَضْمًا (۱۱۲)﴾ [اور سب چہرے اس زندہ جاوید اور سب کے تھامنے والے کے سامنے جھک جائیں گے۔ اور وہ شخص نامراد ہوا جس نے ظلم کا بوجھ اٹھایا (۱۱۱)۔ اور جو شخص نیک عمل کرے گا اور وہ مومن بھی ہو گا تو اسے نہ تو کسی ظلم کا خوف ہو گا اور نہ کسی کمی کا (۱۱۲)]۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَعَنَتِ الْوُجُوهُ﴾ [اور چہرے جھک گئے] یعنی: ذلیل ہوئے اور عاجزی اختیار کی؛ یہ ابن الاعرابی اور دیگر نے کہا ہے (۴)۔

اسی سے قیدی کو "عانی" (قیدی) کہا جاتا ہے (۵)۔ امیہ بن ابی الصلت نے کہا (۶): آسمان کے عرش پر ایک ایسا بادشاہ جو غالب ہے، اس کی عزت کے لیے چہرے جھکتے اور سجدہ کرتے ہیں۔

انہوں نے یہ بھی کہا: اور میرا چہرہ اور میری تمام مخلوق اس کے سامنے جھک گئی، اس کی ذات کے لیے سجدہ کرنے والوں میں شکر گزار ہوتے ہوئے (۷)۔

جوہری نے کہا (۸): "عنا یعنو" کا مطلب ہے: وہ جھک گیا اور ذلیل ہوا، اور کسی دوسرے نے اسے عاجز کر دیا، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے:

---

(۱) اس کے بعد (د) اور (م) میں ہے: والحمد للہ۔ اور اس قول کا ذکر بغوی نے اپنی تفسیر ۳/۲۳۲ میں کیا ہے۔ (۲) تفسیر البغوی ۳/۲۳۲۔ (۳) اپنی تفسیر ۱۶/۱۷۱ میں، اور اسے ان میں سے بعض کی طرف منسوب کیا، اور یہ معانی القرآن ۲/۱۹۲ میں الفراء کا قول ہے۔ (۴) یاقوتۃ الصراط ص ۳۵۲۔ (۵) تفسیر البغوی ۲/۲۳۲، اور الصحاح (عنو) دیکھیں۔ (۶) ان کے دیوان ص ۳۹ میں۔ (۷) ان کا دیوان ص ۶۹، اور اس میں ہے: "عاجزی کرنے والوں میں"، بجائے: "سجدہ کرنے والوں میں"۔ اور یہ النکت والعیون ۳/۴۲۷ میں مصنف کی روایت کی طرح ہے۔ (۸) الصحاح (عنو) میں۔

Surah Ta-Ha: Verses 111 - 112 142

“And faces shall be humbled before the Ever-Living, the All-Sustaining.” It is also said: So-and-so 'ana' (stayed) among them as a prisoner, meaning: he stayed among them in his captivity and was detained. And someone else 'annahu' (detained him): imprisoned him. 'Al-'ani' refers to the prisoner, its plural for men is 'unah', and for women 'awan'. And 'anat bihi umur' means: matters (trials) befell him.

Ibn Abbas said: “Anat” means: they were humbled. Mujahid said: they were submissive (1). Al-Mawardi (2) said: The difference between humiliation (dhull) and submission (khushu') - even if their meanings are close - is (3) that humiliation is for the soul to be lowly, while submission is to humble oneself before one who is to be obeyed. Al-Kalbi said: “Anat” means: they worked. Atiyyah al-Awfi said: they surrendered. Talq ibn Habib said: It is placing the forehead and nose on the ground during prostration (4).

Al-Nahhas (5) said: Regarding the meaning of “And faces shall be humbled”, there are two views: one is that this refers to the Hereafter. Ikrimah narrated from Ibn Abbas: “And faces shall be humbled before the Ever-Living, the All-Sustaining,” he said: [it means] bowing and prostrating. The linguistic meaning of “Anat” is: subjection and overcoming, hence the phrase: the lands were conquered 'anwatan', meaning by force. The poet said:

They did not take it by force out of affection, But with the striking of the Mashrafi [sword] they sought its return (6)

It is also said: It is derived from 'ana'', meaning fatigue. He referred to people by using “faces” because the signs of humiliation are only manifested in the face (7).

---

(1) Recorded by al-Tabari 16/172 - 173. (2) In al-Nukat wa al-Uyun 3/427, and what precedes it is from him. (3) The word: 'huwa' (is) is not in (d) and (m). (4) These sayings are in al-Nukat wa al-Uyun 3/428. And the saying of Talq ibn Habib was recorded by al-Tabari 16/174. (5) In I'rab al-Qur'an 3/58. (6) Its speaker is Kuthayyir 'Azzah, and it is in his Diwan p. 227, where it says: 'fa-ma tarakuha' instead of 'fa-ma akhadhuha', and 'bi-haddi' instead of 'bi-darbi'. The verse was cited by al-Farra' in Ma'ani al-Qur'an 2/193 following the author's narration. Al-Mashrafi: a sword attributed to al-Masharif, which are villages in the land of Yemen. Lisan (sharaf). (7) Tafsir al-Razi 22/120, similarly.

सूरह ता-हा: आयतें 111 - 112 142

“और चेहरे उस (अल्लाह) के सामने झुक जाएँगे जो सदा जीवित और सबका आधार है।” यह भी कहा जाता है: अमुक व्यक्ति उनके बीच 'अना' (बंदी) बनकर रहा, अर्थात: वह उनकी कैद में रहा। और किसी अन्य ने उसे 'अन्नाहु' (कैद) किया। 'अल-आनी' का अर्थ है कैदी, पुरुषों के लिए 'उनाह' और महिलाओं के लिए 'अवान' शब्द का प्रयोग होता है। 'अनात बिही उमूर' का अर्थ है: उस पर मामले (विपत्तियाँ) आ पड़ीं।

इब्न अब्बास ने कहा: “अनात” का अर्थ है: वे अपमानित/विनम्र हुए। मुजाहिद ने कहा: वे झुक गए/अधीन हुए (1)। अल-मावर्दी (2) ने कहा: अपमान (ज़ुल्ल) और विनम्रता (खुशू) के बीच का अंतर - भले ही उनके अर्थ निकट हों - यह (3) है कि अपमान का अर्थ आत्मा का नीचा होना है, जबकि विनम्रता का अर्थ आज्ञाकारी होने वाले के सामने स्वयं को विनम्र करना है। अल-कलबी ने कहा: “अनात” का अर्थ है: उन्होंने काम किया। अतिय्याह अल-औफी ने कहा: वे आत्मसमर्पण कर चुके। तलक बिन हबीब ने कहा: यह सिजदे (साष्टांग प्रणाम) में माथे और नाक को ज़मीन पर रखना है (4)।

अल-नहहास (5): “और चेहरे झुक जाएँगे” के अर्थ में दो मत हैं: एक यह कि यह परलोक में होगा। इक्रमाह ने इब्न अब्बास से रिवायत की: “और चेहरे उस (अल्लाह) के सामने झुक जाएँगे जो सदा जीवित और सबका आधार है,” उन्होंने कहा: [इसका अर्थ है] रुकूअ और सुजूद (नमन और साष्टांग प्रणाम)। भाषा में “अनात” का अर्थ है: ज़बरदस्ती और विजय, इसीलिए कहा जाता है: शहरों को 'अनवतन' जीता गया, यानी बलपूर्वक। कवि ने कहा:

उन्होंने इसे प्रेम के कारण बलपूर्वक नहीं लिया, बल्कि मशरफ़ी (तलवार) के वार से इसकी वापसी चाही (6)

और यह भी कहा गया है: यह 'अना' से बना है जिसका अर्थ थकान है। उन्होंने लोगों के लिए “चेहरे” शब्द का उपयोग किया; क्योंकि अपमान के संकेत केवल चेहरे पर ही दिखाई देते हैं (7)।

---

(1) अल-तबरी 16/172 - 173 द्वारा उद्धृत। (2) अल-नुकात वल-उयून 3/427 में, और उससे पहले का हिस्सा उन्हीं से है। (3) शब्द: 'हुवा' (वह/है) पांडुलिपि (d) और (m) में नहीं है। (4) ये कथन अल-नुकात वल-उयून 3/428 में हैं। और तलक बिन हबीब का कथन अल-तबरी 16/174 द्वारा उद्धृत है। (5) इराब अल-कुरान 3/58 में। (6) इसके रचयिता कुथय्यिर अज़्ज़ा हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ

227 में है, जहाँ 'फ़-मा अख़ज़ूहा' के स्थान पर 'फ़-मा तरकूहा' और 'बि-दरबी' के स्थान पर 'बि-हद्दी' है। यह शेर अल-फ़र्रा ने मानी अल-कुरान 2/193 में लेखक के वर्णन के अनुसार उद्धृत किया है। अल-मशरफ़ी: वह तलवार जो अल-मशारिफ़ की ओर संकेत करती है, जो यमन की भूमि के गाँव हैं। लिसान (शरफ़)। (7) तफ़सीर अल-राज़ी 22/120 में इसी तरह।

سورہ طہٰ: آیات ۱۱۱ - ۱۱۲ ۱۴۲

﴿وَعَنَتِ الْوُجُوهُ لِلْحَيِّ الْقَيُّومِ﴾ "اور چہرے اس (اللہ) کے سامنے جھک جائیں گے جو ہمیشہ زندہ رہنے والا اور سب کا نگہبان ہے۔" یہ بھی کہا جاتا ہے: فلاں ان کے درمیان 'عَنَا' یعنی قیدی بن کر رہا، یعنی: ان کی قید میں رہا اور محبوس ہوا۔ اور کسی دوسرے نے اسے 'عَنَّاهُ' کیا: یعنی اسے قید کیا۔ 'العانی' سے مراد قیدی ہے، اس کی جمع مردوں کے لیے 'عُنَاة' اور عورتوں کے لیے 'عَوَانٍ' آتی ہے۔ اور 'عَنَتْ بِهِ أُمُورٌ' کا مطلب ہے: اس پر معاملات (تکالیف) نازل ہوئیں۔

ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: "عَنَتْ" کا مطلب ہے: ذلیل ہو گئے۔ مجاہد نے فرمایا: عاجزی اختیار کی (۱)۔ الماوردی (۲) کہتے ہیں: ذلت اور خشوع کے درمیان فرق - اگرچہ ان کے معنی قریب قریب ہیں - یہ (۳) ہے کہ ذلت یہ ہے کہ انسان کا نفس ذلیل ہو، اور خشوع یہ ہے کہ کسی اطاعت گزار کے سامنے عاجزی اختیار کی جائے۔ الکلبی نے کہا: "عنت" یعنی: انہوں نے عمل کیا۔ عطیہ العوفی نے کہا: وہ سرنگوں ہو گئے۔ طلق بن حبیب نے کہا: اس سے مراد سجدے میں پیشانی اور ناک کو زمین پر رکھنا ہے (۴)۔

النحاس (۵) کہتے ہیں: ﴿وَعَنَتِ الْوُجُوهُ﴾ کے معنی میں دو اقوال ہیں: ایک یہ کہ یہ آخرت میں ہوگا۔ اور عکرمہ نے ابن عباس سے روایت کی: ﴿وَعَنَتِ الْوُجُوهُ لِلْحَيِّ الْقَيُّومِ﴾ انہوں نے کہا: [اس سے مراد] رکوع اور سجدہ ہے۔ لغت میں "عنت" کے معنی قہر اور غلبہ کے ہیں، اسی سے ہے: شہر 'عَنْوَةً' فتح ہوئے، یعنی بزورِ شمشیر (غلبے کے ساتھ)، شاعر نے کہا:

فما أخذوها عَنْوةً عن مودَّةٍ ولكن بضرب المَشْرَفِيِّ استقالها (٦) (ترجمہ: انہوں نے اسے محبت کی وجہ سے زبردستی نہیں لیا، بلکہ مشرفی تلوار کے وار سے اس کی واپسی چاہی)

اور کہا گیا ہے: یہ 'عناء' سے ہے بمعنی تھکن۔ چہروں سے مراد لوگ لیے گئے ہیں؛ کیونکہ ذلت کے آثار صرف چہرے ہی سے نمایاں ہوتے ہیں (۷)۔

---

(۱) الطبری نے ۱۷۲/۱۶ - ۱۷۳ میں اسے نقل کیا ہے۔ (۲) النکت والعیون ۴۲۷/۳ میں، اور اس سے پہلے کا حصہ انہی سے ہے۔ (۳) لفظ: 'ہو' نسخہ (د) اور (م) میں نہیں ہے۔ (۴) یہ اقوال النکت والعیون ۴۲۸/۳ میں ہیں۔ اور طلق بن حبیب کا قول الطبری نے ۱۷۴/۱۶ میں نقل کیا ہے۔ (۵) إعراب القرآن ۵۸/۳ میں۔ (۶) اس کا قائل کثیر عزہ ہے، اور یہ اس کے دیوان ص ۲۲۷ میں ہے، اس میں 'فما أخذوها' کی جگہ 'فما ترکوها' اور 'بضرب' کی جگہ 'بحد' ہے۔ یہ شعر الفراء نے معانی القرآن ۱۹۳/۲ میں مصنف کی روایت کی طرح ذکر کیا ہے۔ المشرفی: وہ تلوار جو المشارف کی طرف منسوب ہو، اور یہ یمن کی سرزمین کے دیہات ہیں۔ اللسان (شرف)۔ (۷) تفسیر الرازی ۱۲۰/۲۲ میں اسی طرح ہے۔

Surah Taha: Verses 111 - 112 143

{to the Ever-Living, the Sustainer}. Regarding "al-Qayyum," there are three interpretations: First: That He is the one who manages the creation. Second: That He is the one over every soul according to what it has earned. Third: That He is the Everlasting who does not cease or perish(1). This has already been mentioned in [Surah] "Al-Baqarah" (2). {And he has failed who carries injustice} i.e., he who carries polytheism has lost.

Allah's saying: {And whoever does righteous deeds while he is a believer} because deeds are not accepted without faith. And the word "min" (from) in His saying: "min al-salihat" (from righteous deeds) is for partitive (3), meaning: something of righteous deeds. And it was said: for genus (4).

{he will not fear} Ibn Kathir, Mujahid, and Ibn Muhaysin recited it as: "yakhaf" with jaza (apocopate form) (5), as a response to His saying: "And whoever does". The rest [recited]: "yakhafu" in the nominative case as an informative, meaning: so he does not fear, or: verily he does not fear. {injustice} meaning: a decrease in the reward of his obedience, nor an increase in his sins. {nor deprivation} by diminishing his right. "Al-hadm" means deficiency and breaking; it is said: "hadamtu dhalika min haqqi", meaning: I reduced it and left it. And this "yahdimu al-ta'am" (digests food), meaning: reduces its weight. And a woman is "hadim al-kashh": slender of the waist (6). Al-Mawardi: And the difference between "dhulm" (injustice) and "hadm" (deprivation) is that "dhulm" is withholding all the right, while "hadm" is withholding some of it, and "hadm" is injustice even if they differ in some aspect, as Al-Mutawakkil al-Laythi said:

Indeed, the lowly and the mean are a folk whose leader is the one deprived and wronged (7).

(1) Al-Nukat wa'l-'Uyun 3/428. (2) 4/267 - 269. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/65. (4) Al-Wajiz by Al-Wahidi 3/222, and Zad al-Masir 5/324. (5) The recitation of Ibn Kathir in Al-Sab'ah p. 424, and Al-Taysir p. 153. (6) Tafsir al-Tabari 16/178, and Zad al-Masir 5/324 similarly. (7) Al-Nukat wa'l-'Uyun 3/428, and the verse is in the Diwan of Al-Mutawakkil al-Laythi p. 79, and in Tabaqat Fuhul al-Shu'ara' =

सूरह ता-हा: आयत 111 - 112 143

{जीवित और सबको संभालने वाले के लिए}। "अल-कय्यूम" के संबंध में तीन व्याख्याएँ हैं: पहली: कि वह सृष्टि का प्रबंधन करने वाला है। दूसरी: कि वह प्रत्येक आत्मा पर उसके द्वारा अर्जित किए गए कार्यों के अनुसार खड़ा है। तीसरी: कि वह नित्य है जो कभी समाप्त नहीं होता और न ही नष्ट होता है (1)। इसका उल्लेख पहले [सूरह] "अल-बकराह" (2) में हो चुका है। {और वह विफल हो गया जिसने अन्याय का भार उठाया} यानी: वह हार गया जिसने शिर्क(साझेदारी) का भार उठाया।

अल्लाह का कथन: {और जो कोई नेक काम करे जबकि वह मोमिन (ईमान वाला) हो} क्योंकि बिना ईमान के नेक काम स्वीकार नहीं किए जाते। और "मिन" (से) उनके इस कथन में: "मिन अल-सालिहात" (नेक कार्यों में से) आंशिक रूप (3) के लिए है, जिसका अर्थ है: नेक कार्यों का कुछ हिस्सा। और कहा गया है: जाति (genus) के लिए (4)।

{वह नहीं डरेगा} इब्न कसीर, मुजाहिद और इब्न मुहयसिन ने इसे पढ़ा है: "यखफ़" (yakhaf) जज़्म (apocopate form) के साथ (5), उत्तर के रूप में उनके इस कथन के लिए: "और जो कोई करे"। बाकी ने पढ़ा: "यखाफ़ु" (yakhafu) रफ़ा (nominative case) के साथ एक सूचना के रूप में, यानी: तो वह नहीं डरता, या: निश्चित रूप से वह नहीं डरता। {अन्याय} का अर्थ है: उसकी आज्ञाकारिता के प्रतिफल में कमी, और न ही उसके पापों में वृद्धि। {और न ही वंचना (हज़्म)} उसके अधिकार में कमी करके। "हज़्म" का अर्थ है कमी और तोड़ना; कहा जाता है: "हज़्मतु ज़ालिका मिन हक्की", यानी: मैंने उसे कम कर दिया और छोड़ दिया। और यह "य़हज़िमु अल-ताम" (भोजन पचाना) है, यानी: उसके भार को कम करना। और एक महिला "हज़ीम अल-कशह" (पतली कमर वाली) होती है (6)। अल-मावर्दी: और "ज़ुल्म" (अन्याय) और "हज़्म" (वंचना) के बीच अंतर यह है कि "ज़ुल्म" का अर्थ है पूरे अधिकार को रोकना, जबकि "हज़्म" का अर्थ है उसके कुछ हिस्से को रोकना, और "हज़्म" अन्याय ही है भले ही वे एक पहलू से अलग हों, जैसा कि अल-मुतवाक्किल अल-लैथी ने कहा:

निश्चित रूप से नीच और कमीने ऐसे लोग हैं जिनका नेता वह है जो वंचित और सताया हुआ है (7)।

(1) अल-नुकात वल-उयून 3/428। (2) 4/267 - 269। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/65। (4) अल-वसीत लिल-वाहिदी 3/222, और ज़ाद अल-मसीर 5/324। (5) अल-सबआ में इब्न कसीर का पाठ पृष्ठ 424, और अल-तयसीर पृष्ठ 153। (6) तफ़सीर अल-तबरी 16/178, और ज़ाद अल-मसीर

5/324 इसी प्रकार। (7) अल-नुकात वल-उयून 3/428, और यह छंद दीवान अल-मुतवाक्किल अल-लैथी पृष्ठ 79 में है, और तबाक़ात फुहुल अल-शुअरा' में है =

سورہ طہٰ: آیات 111 - 112 143

{زندہ اور قائم رکھنے والے کے لیے}۔ "القیوم" کی تین تشریحات ہیں: پہلی: کہ وہ مخلوق کی تدبیر کرنے والا ہے۔ دوسری: کہ وہ ہر نفس پر اس کی کمائی کے مطابق قائم ہے۔ تیسری: کہ وہ ہمیشہ رہنے والا ہے جو نہ زائل ہوتا ہے اور نہ ہلاک ہوتا ہے(1)۔ یہ بات پہلے "البقرہ" (2) میں گزر چکی ہے۔ {اور وہ ناکام رہا جس نے ظلم کا بوجھ اٹھایا} یعنی: وہ خسارے میں رہا جس نے شرک کا بوجھ اٹھایا۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور جو کوئی نیک اعمال کرے اور وہ مومن ہو} کیونکہ ایمان کے بغیر عمل قبول نہیں ہوتا۔ اور "من" ان کے اس قول میں: "من الصالحات" (نیک اعمال میں سے) تبعیض (3) کے لیے ہے، یعنی: نیک اعمال میں سے کچھ اور کہا گیا: جنس (4) کے لیے ہے۔

{وہ نہیں ڈرے گا} ابن کثیر، مجاہد اور ابن محیصن نے اسے جزم (5) کے ساتھ "یَخَفْ" پڑھا ہے، جو کہ ان کے اس قول "اور جو عمل کرے" کا جواب ہے۔ باقیوں نے خبر کے طور پر رفع کے ساتھ "یَخَافُ" پڑھا ہے، یعنی: تو وہ نہیں ڈرتا، یا: بے شک وہ نہیں ڈرتا۔ {ظلم} یعنی: اس کی اطاعت کے ثواب میں کمی، اور نہ ہی اس کے گناہوں میں زیادتی۔ {اور نہ ہی ہضم (کمی)} اس کے حق میں کمی کر کے۔ "ہضم" کا مطلب کمی اور توڑنا ہے؛ کہا جاتا ہے: "ہضمت ذلک من حقی"، یعنی: میں نے اسے اپنے حق سے گھٹا دیا اور چھوڑ دیا۔ اور یہ "یہضم الطعام" (کھانا ہضم کرنا) ہے، یعنی: اس کے ثقل (بھاری پن) کو کم کرنا۔ اور ایک عورت "ہضیم الکشک" (پتلی کمر والی) ہوتی ہے (6)۔ الماوردی: اور ظلم اور ہضم کے درمیان فرق یہ ہے کہ ظلم: پورے حق کو روکنا ہے، اور ہضم: اس کے کچھ حصے کو روکنا ہے، اور ہضم ایک ظلم ہی ہے اگرچہ وہ ایک پہلو سے مختلف ہوں، جیسا کہ المتوکل اللیثی نے کہا:

بے شک ذلیل اور کمینے وہ لوگ ہیں جن کا آقا وہ ہے جو ہضم شدہ (حق مارا ہوا) اور مظلوم ہے (7)۔

(1) النکت والعیون 3/428۔ (2) 4/267 - 269۔ (3) المحرر الوجیز 4/65۔ (4) الوسیط للواحدی 3/222، اور زاد المسیر 5/324۔ (5) السبعہ میں ابن کثیر کی قرات ص 424، اور التیسیر ص 153۔ (6) تفسیر الطبری 16/178، اور زاد المسیر 5/324 اسی طرح۔ (7) النکت والعیون 3/428، اور یہ شعر دیوان المتوکل اللیثی ص 79، اور طبقات فحول الشعراء میں ہے =

144 Surah Taha: Verses 111 - 114 Al-Jawhari said (1): A man is 'hadheem' (oppressed) and 'muhtadham': meaning: wronged, and 'tahaddhamahu' means: he wronged him, and 'ihtadhamahu': when he wrongs him and takes away his right. The Almighty's saying: {And thus We have sent it down as an Arabic Qur'an and have diversified in it warnings that perhaps they will fear or it would cause them remembrance (113). So high [above all] is Allah, the Sovereign, the Truth. And, [O Muhammad], do not hasten with [recitation of] the Qur'an before its revelation is completed to you, and say, "My Lord, increase me in knowledge" (114)}. His saying: {And thus} meaning: just as We have clarified for you in this Surah from explanation, likewise We made it {an Arabic Qur'an} meaning: in the language of the Arabs. {and have diversified in it warnings} meaning: We clarified what is in it of intimidation, threats, rewards, and punishments. {that perhaps they will fear} meaning: they fear Allah, so they avoid His disobediences and beware of His punishment. {or it would cause them remembrance} meaning: an admonition. Qatada said: caution and piety. And it was said: honor (2); so remembrance here means honor, like His saying: {And indeed, it is a remembrance for you and your people} [Az-Zukhruf: 44]. And it was said: meaning: so they may remember the punishment they were promised. Al-Hasan read: "or We cause" (with the letter Nun), and it was reported from him that the letter 'tha' was vocalized with 'dhamma' or 'sukoon' (3). His saying: {So high [above all] is Allah, the Sovereign, the Truth} When He informed the servants of His great blessings and the sending down of the Qur'an; He exalted Himself from children and equals, so He said: {So high is Allah} meaning: Exalted is Allah, the Sovereign, the Truth, meaning: the Possessor of Truth. {And do not hasten with the Qur'an before its revelation is completed to you} He taught His Prophet how to receive the Qur'an.

- = 2/684, and in it: 'ma'ashir' instead of 'lima'shar'. Al-Mutawakkil al-Laythi was counted by Ibn Sallam in the seventh class of Islamists, and he said: he was nicknamed Abu Jahma, he was from Kufa, and he lived in the era of Mu'awiya. (1) Al-Sihah (hadhm). (2) Tafsir al-Tabari 16/179, and al-Nukat wa al-Uyun 3/428. (3) Al-Kashshaf 2/554, Zad al-Masir 5/325, and al-Bahr al-Muhit 6/281. Ibn Jinni mentioned the reading in al-Muhtasib 2/59 from al-Hasan with the letter Ya and sukoon on the letter Tha.

144 सूरह ता-हा: आयत 111 - 114 अल-जौहरी ने कहा (1): एक आदमी 'हदीम' (उत्पीड़ित) और 'मुहतधम' है: यानी: जिसके साथ अन्याय हुआ, और 'तहाद्दमाहू' का अर्थ है: उसने उसके साथ अन्याय किया, और 'इहताधमाहू': जब वह उसके साथ अन्याय करता है और उसका अधिकार छीन लेता है। अल्लाह तआला का फरमान है: {और इसी तरह हमने इसे एक अरबी कुरआन के रूप में उतारा है और इसमें चेतावनियों को विविध प्रकार से बयान किया है ताकि वे डरें या यह उनके लिए कोई याद पैदा कर दे (113)। तो अल्लाह सर्वोच्च है, जो वास्तविक बादशाह है। और (ऐ मुहम्मद), कुरआन के साथ जल्दी न करें इससे पहले कि इसकी वह्य (प्रकाशना) आपके पास पूरी हो जाए, और कहें, "मेरे रब, मेरे ज्ञान में वृद्धि कर" (114)}। उसका कहना है: {और इसी तरह} यानी: जैसा कि हमने आपके लिए इस सूरह में स्पष्टीकरण के साथ स्पष्ट किया है, वैसे ही हमने इसे {एक अरबी कुरआन} बनाया है, यानी: अरबों की भाषा में। {और इसमें चेतावनियों को विविध प्रकार से बयान किया है} यानी: हमने इसमें जो डराना, धमकाना, इनाम और सज़ा है, उसे स्पष्ट किया है। {ताकि वे डरें} यानी: वे अल्लाह से डरें, इसलिए उसकी नाफ़रमानियों से बचें और उसकी सज़ा से सावधान रहें। {या यह उनके लिए कोई याद पैदा कर दे} यानी: एक उपदेश। कतादा ने कहा: सावधानी और परहेजगारी। और कहा गया है: सम्मान (2); तो यहाँ 'जिक्र' (याद) का अर्थ सम्मान है, जैसे उसका कहना है: {और वास्तव में, यह आपके लिए और आपकी कौम के लिए एक जिक्र (सम्मान) है} [अज़-ज़ुख़रुफ़: 44]। और कहा गया है: यानी: ताकि वे उस अज़ाब (सज़ा) को याद करें जिसका उनसे वादा किया गया था। अल-हसन ने पढ़ा: "या हम पैदा करें" (नून अक्षर के साथ), और उनसे 'सा' अक्षर पर पेश (धम्मा) और जज़्म (सुकून) के साथ रिवायत की गई है (3)। उसका कहना है: {तो अल्लाह सर्वोच्च है, जो वास्तविक बादशाह है} जब उसने बंदों को अपनी महान नेमतों और कुरआन उतारने के बारे में बताया; तो उसने खुद को संतानों और समकक्षों से पाक (पवित्र) करार दिया, तो उसने कहा: {तो अल्लाह सर्वोच्च है} यानी: अल्लाह महान है, वास्तविक बादशाह, यानी: सत्य का स्वामी। {और कुरआन के साथ जल्दी न करें इससे पहले कि इसकी वह्य (प्रकाशना) आपके पास पूरी हो जाए} उसने अपने नबी को सिखाया कि कुरआन को कैसे प्राप्त किया जाए।

- = 2/684, और इसमें: 'मुआशिर' के बजाय 'लि-म'शर'। मुतवक्किल अल-लैथी को इब्न सल्लम ने इस्लामवादियों के सातवें वर्ग में गिना है, और उन्होंने कहा: उनका उपनाम अबू जहमा था, वे कूफ़ा के थे, और मुआविआ के युग में थे। (1) अल-सिहाह (हध्म)। (2) तफ़सीर अल-तबरी 16/179, और अल-नुकात वल-उयून 3/428। (3) अल-कश्शाफ़ 2/554, ज़ाद अल-मसीर

5/325, और अल-बहर अल-मुहीत 6/281। इब्न जिन्नी ने अल-मुहतासिब 2/59 में अल-हसन से या और सा पर जज़म के साथ क़िरात (पठन) का ज़िक्र किया है।

144 سورہ طہٰ: آیات 111 - 114 الجوہری نے کہا (1): ایک شخص 'ہضیم' (مظلوم) اور 'مہتضم' ہے: یعنی: مظلوم، اور 'تہضمہ' کا مطلب ہے: اس پر ظلم کیا، اور 'اہتضمہ': جب وہ اس پر ظلم کرے اور اس کا حق چھین لے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَكَذَٰلِكَ أَنزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا وَصَرَّفْنَا فِيهِ مِنَ الْوَعِيدِ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ أَوْ يُحْدِثُ لَهُمْ ذِكْرًا (113) فَتَعَالَى اللَّهُ الْمَلِكُ الْحَقُّ وَلَا تَعْجَلْ بِالْقُرْآنِ مِن قَبْلِ أَن يُقْضَىٰ إِلَيْكَ وَحْيُهُ وَقُل رَّبِّ زِدْنِي عِلْمًا (114)﴾۔ اس کا ارشاد: ﴿وَكَذَٰلِكَ﴾ یعنی: جس طرح ہم نے آپ کے لیے اس سورت میں وضاحت کے ساتھ بیان کیا، اسی طرح ہم نے اسے ﴿قُرْآنًا عَرَبِيًّا﴾ بنایا یعنی: عربوں کی زبان میں۔ ﴿وَصَرَّفْنَا فِيهِ مِنَ الْوَعِيدِ﴾ یعنی: ہم نے اس میں جو ڈرانا، دھمکانا، ثواب اور عذاب ہے، اسے واضح کر دیا۔ ﴿لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ﴾ یعنی: وہ اللہ سے ڈریں، چنانچہ اس کی نافرمانیوں سے بچیں اور اس کے عذاب سے ہوشیار رہیں۔ ﴿أَوْ يُحْدِثُ لَهُمْ ذِكْرًا﴾ یعنی: نصیحت۔ قتادہ نے کہا: احتیاط اور پرہیزگاری۔ اور کہا گیا: شرف (2)؛ تو یہاں ذکر سے مراد شرف ہے، جیسا کہ اس کا فرمان ہے: ﴿وَإِنَّهُ لَذِكْرٌ لَّكَ وَلِقَوْمِكَ﴾ [الزخرف: 44]۔ اور کہا گیا: یعنی: تاکہ وہ اس عذاب کو یاد کریں جس کا ان سے وعدہ کیا گیا تھا۔ الحسن نے پڑھا: «أَوْ نُحْدِثُ» نون کے ساتھ، اور ان سے ثاء کے رفع (پیش) اور جزم کے ساتھ روایت کی گئی ہے (3)۔ ارشاد باری تعالیٰ: ﴿فَتَعَالَى اللَّهُ الْمَلِكُ الْحَقُّ﴾ جب اس نے بندوں کو اپنی عظیم نعمتوں اور قرآن کے نزول سے آگاہ کیا؛ تو اپنی ذات کو اولاد اور شریکوں سے پاک بیان کیا، پس فرمایا: ﴿فَتَعَالَى اللَّهُ﴾ یعنی: اللہ بلند و برتر ہے، سچا بادشاہ، یعنی: حق والا۔ ﴿وَلَا تَعْجَلْ بِالْقُرْآنِ مِن قَبْلِ أَن يُقْضَىٰ إِلَيْكَ وَحْيُهُ﴾ اس نے اپنے نبی کو سکھایا کہ قرآن کو کیسے وصول کرنا ہے۔

• = 2/684، اور اس میں: 'معاشر' کے بجائے 'لمعشر' ہے۔ متوکل اللیثی کو ابن سلام نے اسلامیوں کے ساتویں طبقے میں شمار کیا ہے، اور کہا: ان کی کنیت ابو جہمہ تھی، وہ کوفی

تھے، اور معاویہ کے دور میں تھے۔ (1) الصحاح (هضم)۔ (2) تفسير الطبري 16/179، والنكت والعيون 3/428۔ (3) الكشاف 2 / 554، وزاد المسير 5 / 325، والبحر المحيط 6 / 281۔ اور ابن جنی نے المحتسب 2/59 میں الحسن سے یائے اور ثاء کے جزم کے ساتھ قراءت کا ذکر کیا ہے۔

Surah Taha: Verses 113 - 115 145

Ibn Abbas said: The Prophet, peace and blessings be upon him, used to precede Jibril (Gabriel), reciting before Jibril finished delivering the revelation, out of eagerness to memorize it and concern for the Quran, fearing he might forget it. So Allah forbade him from doing that and revealed: {And do not hasten with the Quran}. This is like His saying: {Do not move your tongue with it to hasten with it} (1) [Al-Qiyamah: 16] as will follow. Ibn Abi Najih narrated from Mujahid that he said: Do not recite it before it is made clear to you (2). It was also said: {And do not hasten} means: Do not ask (3) for its revelation "before it is completed", i.e., "its revelation" comes to you. And it was said: The meaning is: Do not convey it to the people before the explanation of its interpretation comes to you (4). Al-Hasan said: It was revealed regarding a man who slapped his wife's face. She came to the Prophet ﷺ seeking retribution (qisas), so the Prophet ﷺ granted her retribution. Then was revealed: {Men are the protectors and maintainers of women} [An-Nisa: 34], and for this reason He said: {And say, "My Lord, increase me in knowledge"} [Taha: 114], meaning: understanding; because the Prophet, peace and blessings be upon him, ruled with retribution but Allah willed otherwise (5). Ibn Mas'ud and others recited: "min qabli an naqdiya" (before We complete) with the letter 'nun' and a kasra on the letter 'dad', and "wahyahu" (its revelation) in the accusative case (mansub) (6). Allah the Almighty's saying: {And We had already taken a promise from Adam before, but he forgot; and We found not in him determination (115)}. Allah the Almighty's saying: {And We had already taken a promise from Adam before, but he forgot}. Al-A'mash recited it with a variation reported from him.

---

(1) Al-Wasit by Al-Wahidi 3/223, and the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) was narrated by Al-Bukhari (4929) and Muslim (448) similarly. (2) Tafsir Mujahid 1/403, and Al-Tabari narrated it 16/180 from him, and in both: Do not recite it to anyone until We make it clear to you. (3) In (D) and (M): Do not ask. (4) Al-Nukat wal-Uyun 3/429. (5) Narrated by Al-Tabari 6/688, and Al-Wahidi in Asbab al-Nuzul p. 145, and it is mursal. And previously 6/279. (6) Yaqub from the Ten (readers) recited it this way. Al-Nashr 2/322, and Ibn al-Jawzi mentioned it from Ibn Mas'ud in Zad al-Masir 5/326, and Ibn Khalawayh attributed it in Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 90 to Al-Jahdari, Al-Hasan, and Mujahid.

सूरह ताहा: आयतें 113 - 115 145

इब्न अब्बास ने कहा: पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) जिब्रील से आगे बढ़ जाते थे, जिब्रील द्वारा वह्य (प्रकाशना) पूरी करने से पहले ही वे उसे याद करने की उत्सुकता और कुरआन के प्रति चिंता के कारण पढ़ने लगते थे कि कहीं वे उसे भूल न जाएं। तो अल्लाह ने उन्हें ऐसा करने से मना किया और अवतरित किया: {और कुरआन के साथ जल्दी न करें}। और यह उनके इस कथन के समान है: {उसके साथ अपनी ज़ुबान न हिलाएं कि उसके साथ जल्दी करें} (1) [अल-क़ियामाह: 16] जैसा कि आगे आएगा। इब्न अबी नजीह ने मुजाहिद से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: इसे तब तक न पढ़ें जब तक कि यह आपको स्पष्ट न हो जाए (2)। और यह भी कहा गया है: {और जल्दी न करें} का अर्थ है: इसके अवतरण के लिए न पूछें(3) "इससे पहले कि यह पूरा हो जाए" यानी "इसकी वह्य" आप तक आ जाए। और यह कहा गया है: अर्थ यह है: लोगों तक इसे तब तक न पहुंचाएं जब तक कि इसकी व्याख्या का विवरण आपके पास न आ जाए (4)। अल-हसन ने कहा: यह एक ऐसे व्यक्ति के बारे में उतरा जिसने अपनी पत्नी के चेहरे पर थप्पड़ मारा था। वह बदला (क़िसास) मांगने के लिए नबी ﷺ के पास आई, तो नबी ﷺ ने उसके लिए बदला तय कर दिया। फिर उतरा: {पुरुष स्त्रियों के संरक्षक हैं} [अन-निसा: 34], और इसी कारण उन्होंने कहा: {और कहो, "ऐ मेरे रब, मेरे ज्ञान में वृद्धि कर"} [ताहा: 114] यानी: समझ; क्योंकि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने बदले का फैसला किया था और अल्लाह ने इससे इनकार किया था (5)। इब्न मसूद और अन्य ने पढ़ा: "मिन क़बली अन नक़्दिया" (इससे पहले कि हम पूरा करें) 'नुन' के साथ और 'ज़ाद' पर कसरा के साथ, और "वह्यहू" (उसकी वह्य को) नसब (ज़बर) के साथ (6)। अल्लाह तआला का कथन: {और हमने इससे पहले आदम से वादा लिया था, पर वह भूल गया; और हमने उसमें पक्का इरादा नहीं पाया (115)}। अल्लाह तआला का कथन: {और हमने इससे पहले आदम से वादा लिया था, पर वह भूल गया}। अल-आमश ने अपने से एक भिन्नता के साथ इसे पढ़ा।

---

(1) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 3/223, और इब्न अब्बास (रज़ि.) की हदीस को अल-बुखारी (4929) और मुस्लिम (448) ने इसी तरह निकाला है। (2) तफ़सीर मुजाहिद 1/403, और अल-तबरी ने इसे 16/180 उनसे निकाला है, और दोनों में है: इसे किसी को तब तक न पढ़कर सुनाएं जब तक कि हम इसे आपके लिए स्पष्ट न कर दें। (3) (द) और (म) में: न पूछें। (4) अल-नुकत वल-उयून 3/429। (5) अल-तबरी 6/688 ने इसे निकाला है, और अल-वाहिदी ने अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. 145 में, और यह मुरसल है। और पहले 6/279 में आ चुका है। (6) दस (पाठकों) में से याकूब ने इसे इसी

तरह पढ़ा। अल-नश्र 2/322, और इब्न अल-जौज़ी ने इसे ज़ाद अल-मसीर 5/326 में इब्न मसूद से उल्लेख किया है, और इब्न खालवेह ने इसे अल-क़िरात अल-शज़्ज़ह पृ. 90 में अल-जहदूरी, अल-हसन और मुजाहिद से जोड़ा है।

سورہ طہٰ: آیات ۱۱۳ - ۱۱۵ ١٤٥

ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم جبریل علیہ السلام کے وحی مکمل کرنے سے پہلے ہی (یاد کرنے کی) حرص اور قرآن کے ضائع ہونے کے خوف سے کہ کہیں بھول نہ جائیں، (ساتھ ساتھ) پڑھنے میں جلدی فرماتے تھے۔ پس اللہ تعالیٰ نے آپ کو اس سے منع فرمایا اور یہ آیت نازل فرمائی: ﴿وَلَا تَعْجَلْ بِالْقُرْءَانِ﴾ (اور قرآن کے ساتھ جلدی نہ کیجئے)۔ اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی طرح ہے: ﴿لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِۦٓ﴾ (۱) [القیامہ: ١٦] (اپنی زبان کو اس کے ساتھ نہ ہلائیے کہ اس میں جلدی کریں) جیسا کہ آگے آئے گا۔ اور ابن ابی نجیح نے مجاہد سے روایت کیا، انہوں نے کہا: اسے نہ پڑھیں جب تک کہ وہ آپ پر واضح نہ ہو جائے(۲)۔ اور کہا گیا: ﴿وَلَا تَعْجَلْ﴾ یعنی: اس کے نازل ہونے کا سوال نہ کریں(۳) «قَبْلَ أَن يُقْضَىٰٓ» یعنی: آپ کے پاس اس کی «وَحْيُهُۥ» (وحی) مکمل ہونے سے پہلے۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ: لوگوں تک اسے نہ پہنچائیں جب تک کہ اس کی تاویل کا بیان آپ کے پاس نہ آ جائے(٤)۔ اور حسن بصری نے کہا: یہ آیت ایک ایسے شخص کے بارے میں نازل ہوئی جس نے اپنی بیوی کے چہرے پر تھپڑ مارا تھا، وہ نبی ﷺ کے پاس قصاص طلب کرنے آئی، تو نبی ﷺ نے اس کے لیے قصاص کا فیصلہ فرمایا، تب یہ آیت نازل ہوئی: ﴿الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ﴾ [النساء: ٣٤] (مرد عورتوں پر قوام ہیں)۔ اسی لیے فرمایا: ﴿وَقُل رَّبِّ زِدْنِي عِلْمًا﴾ [طه: ١١٤] (اور کہیے اے میرے رب میرے علم میں اضافہ فرما) یعنی: فہم میں؛ کیونکہ آپ ﷺ نے قصاص کا حکم دیا تھا اور اللہ تعالیٰ نے اس سے ابا فرمایا (٥)۔ اور ابن مسعود رضی اللہ عنہ اور دیگر نے پڑھا: «مِن قَبْلِ أَن نَّقْضِيَ» 'نون' کے ساتھ اور 'ضاد' کے کسرہ (زیر) کے ساتھ، اور «وَحْيَهُۥ» کو نصب (زبر) کے ساتھ (٦)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَقَدْ عَهِدْنَآ إِلَىٰٓ ءَادَمَ مِن قَبْلُ فَنَسِيَ وَلَمْ نَجِدْ لَهُۥ عَزْمًا (١١٥)﴾ (اور بیشک ہم نے اس سے

پہلے آدم سے عہد لیا تھا، پس وہ بھول گیا اور ہم نے اس میں پختہ ارادہ نہ پایا)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَقَدْ عَهِدْنَا إِلَىٰ آدَمَ مِن قَبْلُ فَنَسِيَ﴾ اعمش نے اس میں اختلاف کے ساتھ قراءت کی ہے۔

---

(١) الواحدی کی الوسیط ٣/ ٢٢٣، اور ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث کو بخاری (٤٩٢٩) اور مسلم (٤٤٨) نے اسی طرح روایت کیا ہے۔ (٢) تفسیر مجاہد ١/ ٤٠٣، اور طبری نے ١٦/ ١٨٠ میں ان سے روایت کیا ہے، اور ان دونوں میں ہے: اسے کسی پر نہ پڑھیں جب تک کہ ہم اسے آپ کے لیے واضح نہ کر دیں۔ (٣) (د) اور (م) کے نسخوں میں: سوال نہ کریں۔ (٤) النکت والعیون ٣/ ٤٢٩۔ (٥) اسے طبری ٦/ ٦٨٨ نے اور الواحدی نے اسباب النزول ص ١٤٥ میں روایت کیا ہے، اور یہ مرسل ہے۔ اور پہلے گزر چکا ہے ٦/ ٢٧٩۔ (٦) قراء عشرہ میں سے یعقوب نے اسے اس طرح پڑھا ہے۔ النشر ٢/ ٣٢٢، اور ابن الجوزی نے اسے ابن مسعود سے زاد المسیر ٥/ ٣٢٦ میں ذکر کیا ہے، اور ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص ٩٠ میں اسے جحدری، حسن اور مجاہد کی طرف منسوب کیا ہے۔

Surah Taha: Verse 115, Page 146

“So he forgot” (fa-nasiya) with the sukūn on the yā’ (1), and it has two meanings: One of them: He left, meaning: he left the command and the covenant; this is the saying of Mujahid and most of the commentators (2), and from it is: {They forgot Allah, so He forgot them} [At-Tawbah: 67]. And [the second]: Ibn Abbas said: “forgot” here is from oversight and forgetfulness, and man was only named as such (insān) because he was covenanted with but forgot (3). Ibn Zayd said: He forgot what Allah had covenanted with him in that, and if he had had resolve, he would not have obeyed his enemy Iblis (4). According to this saying, it is possible that Adam, peace be upon him, was held accountable at that time (5) for forgetfulness, even if forgetfulness is lifted from us today.

And the meaning of “before” (min qabl) is: before he ate from (6) the tree; because he was forbidden from it.

The intention is to console the Prophet ﷺ, meaning: the obedience of the children of Adam to Satan is an ancient matter, i.e., if these people break the covenant; then Adam also, we covenanted with him and he forgot; narrated by Al-Qushayri as well as At-Tabari (7). Meaning: if these disbelievers, O Muhammad, turn away from My signs, and oppose My messengers, and obey Iblis, then their father Adam did that long ago.

Ibn Atiyyah said (8): This interpretation is weak, and the idea of Adam being an example for the disbelieving deniers of Allah is nothing. Adam only disobeyed through misinterpretation, so in this there is a slight against him ﷺ. What is apparent in the verse is either it is the beginning of stories that have no connection to what preceded it, or its connection is made that when...

(1) Al-Muhtasib 2/59. (2) Narrated by At-Tabari 16/182 from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) and Mujahid. (3) Al-Nukat wal-Uyun 3/430, and what is between brackets is from it, and narrated by At-Tabari 16/182-183. (4) Narrated by At-Tabari 16/182. (5) In (kh), (d), (z), and (m): “ma’khudhan”, and what is established is from (zh). Similar words are in Tafsir al-Baghawi 3/233. (6) The word: “min”, from (m), and this saying was mentioned by Ar-Razi in his Tafsir 22/124 from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). (7) In his Tafsir 16/181. (8) In Al-Muharrar al-Wajiz 4/66, and what preceded it is from it.

सूरा ताहा: आयत 115, पृष्ठ 146

"तो वह भूल गया" (फ़-नसिया) या' पर सुकून के साथ (1), इसके दो अर्थ हैं: पहला: उसने छोड़ दिया, यानी: उसने आदेश और वादे को छोड़ दिया; यह मुजाहिद और अधिकांश टिप्पणीकारों का कहना है (2), और इसी में से है: {वे अल्लाह को भूल गए, तो उसने उन्हें भुला दिया} [अत-तौबाह: 67]। और [दूसरा]: इब्न अब्बास ने कहा: "भूल गया" यहाँ चूक और विस्मृति से है, और मनुष्य को इसीलिए (इंसान) कहा गया क्योंकि उससे वादा लिया गया था लेकिन वह भूल गया (3)। इब्न जैद ने कहा: वह भूल गया जो अल्लाह ने उससे वादा किया था, और अगर उसमें दृढ़ संकल्प होता तो वह अपने दुश्मन इबलीस की आज्ञा नहीं मानता (4)। इस कथन के अनुसार, यह संभव है कि आदम अलैहिस्सलाम उस समय (5) भूलने के लिए जवाबदेह थे, भले ही आज हमसे भूल को माफ कर दिया गया हो।

और "पहले" (मिन क़ब्ल) का अर्थ है: पेड़ से (6) खाने से पहले; क्योंकि उन्हें इससे मना किया गया था।

इसका उद्देश्य नबी ﷺ को सांत्वना देना है, यानी: आदम की संतान का शैतान की आज्ञा मानना एक पुरानी बात है, यानी: यदि ये लोग वादे को तोड़ते हैं; तो आदम से भी हमने वादा लिया था और वह भूल गया; इसे अल-कुशायरी और अत-तबारी ने भी वर्णित किया है (7)। यानी: यदि ये काफिर, हे मुहम्मद, मेरी आयतों से मुँह मोड़ लें, और मेरे रसूलों का विरोध करें, और इबलीस की आज्ञा मानें, तो उनके पिता आदम ने बहुत पहले ऐसा ही किया था।

इब्न अतिया ने कहा (8): यह व्याख्या कमजोर है, और आदम का अल्लाह के इनकार करने वाले काफिरों के लिए एक उदाहरण होना कुछ भी नहीं है, और आदम ने केवल गलत व्याख्या (तावील) के माध्यम से अवज्ञा की थी, इसलिए इसमें उनके ﷺ के खिलाफ अपमान है। आयत में जो स्पष्ट है वह या तो कहानियों की शुरुआत है जिसका पिछले हिस्से से कोई संबंध नहीं है, या उसका संबंध यह बनाया गया है कि जब...

(1) अल-मुहतासिब 2/59। (2) अत-तबारी 16/182 द्वारा इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) और मुजाहिद से वर्णित। (3) अल-नुकात वल-उयून 3/430, और कोष्ठक के बीच जो है वह वहीं से है, और अत-तबारी 16/182-183 द्वारा वर्णित। (4) अत-तबारी 16/182 द्वारा वर्णित। (5) (ख), (द), (ज़) और (म) में: "माखूज़न", और जो स्थापित है वह (ज़) से है। इसी तरह की बातें तफ़सीर अल-बग़वी 3/233

में हैं। (6) शब्द: "मिन", (म) से, और यह कथन अर-राज़ी ने अपनी तफ़सीर 22/124 में इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से उल्लेख किया है। (7) उनकी तफ़सीर 16/181 में। (8) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/66 में, और जो इससे पहले है वह इसी से है।

سورہ طہٰ: آیت 115، صفحہ 146

«فَنَسِيَ» یاء کے سکون کے ساتھ(۱)، اس کے دو معنی ہیں: پہلا: چھوڑ دیا، یعنی: حکم اور عہد کو چھوڑ دیا؛ اور یہ مجاہد اور اکثر مفسرین کا قول ہے(۲)، اور اسی میں سے ہے: ﴿نَسُوا اللَّهَ فَنَسِيَهُمْ﴾ [التوبہ: ۶۷]۔ اور [دوسرا]: ابن عباس نے کہا: یہاں "نسی" سہو اور بھول چوک سے ہے، اور انسان کو اسی لیے (انسان) کہا گیا کیونکہ اس سے عہد لیا گیا تو وہ بھول گیا(۳)۔ ابن زید نے کہا: وہ بھول گیا جو اللہ نے اس سے عہد کیا تھا، اور اگر اس میں پختہ ارادہ ہوتا تو وہ اپنے دشمن ابلیس کی اطاعت نہ کرتا(۴)۔ اس قول کے مطابق، یہ احتمال ہے کہ آدم علیہ السلام اس وقت(۵) بھول چوک پر گرفت میں ہوں، اگرچہ آج ہم سے بھول چوک اٹھا لی گئی ہے۔

اور «مِن قَبْلُ» کا مطلب ہے: درخت سے(۶) کھانے سے پہلے؛ کیونکہ اس سے منع کیا گیا تھا۔

اور اس سے مراد نبی ﷺ کی تسلی ہے، یعنی: بنی آدم کی شیطان کی اطاعت ایک پرانی بات ہے، یعنی: اگر یہ لوگ عہد توڑ دیں؛ تو آدم سے بھی ہم نے عہد لیا تھا تو وہ بھول گیا؛ اسے قشیری اور طبری نے بھی روایت کیا ہے(۷)۔ یعنی: اے محمد! اگر یہ کافر میری آیات سے منہ موڑ لیں، اور میرے رسولوں کی مخالفت کریں، اور ابلیس کی اطاعت کریں، تو ان کے باپ آدم نے قدیم زمانے میں ایسا کیا تھا۔

ابن عطیہ نے کہا(۸): یہ تاویل ضعیف ہے، اور آدم کا اللہ کے منکر کافروں کے لیے مثال ہونا کچھ بھی نہیں ہے، اور آدم نے صرف تاویل کے ذریعے نافرمانی کی تھی، تو اس میں آپ ﷺ کی شان میں کمی ہے، اور آیت میں ظاہر یہ ہے کہ یا تو یہ قصص کی ابتدا ہے جس کا ماقبل سے کوئی تعلق نہیں، یا اس کا تعلق یہ بنایا جائے کہ جب...

(١) المحتسب ٢/ ٥٩ ـ (٢) اسے طبری نے ١٨٢/١٦ میں ابن عباس رضی الله عنہما اور مجاہد سے روایت کیا ہے۔ (٣) النکت والعیون ٣/ ٤٣٠ ، اور قوسین کے درمیان اسی سے ہے، اور اسے طبری نے ١٨٢/١٦ - ١٨٣ میں روایت کیا ہے۔ (٤) اسے طبری نے ١٨٢/١٦ میں روایت کیا ہے۔ (٥) (خ) اور (د) اور (ز) اور (م) میں: "مأخوذاً"، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے۔ اسی طرح کی گفتگو تفسیر بغوی ٢٣٣/٣ میں ہے۔ (٦) لفظ: "من"، (م) سے، اور یہ قول رازی نے اپنی تفسیر ٢٢/ ١٢٤ میں ابن عباس رضی الله عنہما سے ذکر کیا ہے۔ (٧) اپنی تفسیر ١٨١/١٦ میں۔ (٨) المحرر الوجیز ٤/ ٦٦ میں، اور اس سے پہلے کا حصہ اسی سے ہے۔

Surah Taha: Verse 115 147

He exhorted Muhammad ﷺ not to hasten with the Qur'an, giving him an example of a prophet before him to whom He had given a covenant, but who forgot and was punished; so that it might be more severe in warning and more profound in the covenant to Muhammad ﷺ. The covenant here is in the sense of a will (wasīyah). "Forgot" here means: he neglected/abandoned, for forgetfulness due to absent-mindedness is not possible here; because no punishment is attached to one who forgets.

"Resolve" (Al-Azm) means: persisting in a belief in whatever it may be. Adam, peace be upon him, believed that he should not eat from the tree, but when Iblis whispered to him, he did not resolve to stick to his belief. The thing that was commanded to Adam was not to eat from the tree, and he was informed alongside that that Iblis is an enemy to him.

There was disagreement regarding the meaning of His saying: ﴿وَلَمْ نَجِدْ لَهُ عَزْمًا﴾ [and We found not in him resolve]. Ibn Abbas and Qatadah said: We did not find in him patience to refrain from eating from the tree and perseverance in adhering to the command(1).

Al-Nahhas said: And so it is in the language. It is said: 'So-and-so has resolve,' meaning: patience and firmness in guarding against sins until he is safe from them. From this is: ﴿فَاصْبِرْ كَمَا صَبَرَ أُولُوا الْعَزْمِ مِنَ الرُّسُلِ﴾ [So be patient, as those of resolve among the messengers were patient] [Al-Ahqaf: 35].

From Ibn Abbas also and Atiyyah al-Awfi: [It means] preserving what he was commanded with(2), i.e., he did not guard against what We forbade him from until he forgot. He lost the knowledge of that by abandoning reasoning; that is because Iblis said to him: 'If you eat from it, you will live forever in Paradise,' meaning: the specific tree itself. So he did not obey him. Then he called him to something similar to that tree which was included in the general prohibition, and he should have reasoned against it but he did not, and he thought that it was not included in the prohibition, so he ate it based on an interpretation(3). One who knows that it is a sin cannot be considered forgetful of the thing.

Ibn Zaid said: 'Resolve' means: preservation of Allah's command(4). Al-Dhahhak said: determination of command. Ibn Kisan: persistence and no intention of returning to the sin.

Al-Qushayri said: The first is closer to the interpretation of the words; therefore, some people said: Adam was not of...

(1) Reported by Al-Tabari 16/183 from Qatadah in brief. (2) Reported from them by Al-Tabari 16/183 - 184. (3) Tafsir al-Razi 3/13 similarly, and similar speech preceded in 1/455. (4) Reported by Al-Tabari 16/184.

सूरह ताहा: आयत 115 147

मुहम्मद ﷺ को निर्देश दिया गया कि कुरान के साथ जल्दबाजी न करें, उन्हें उनसे पहले के एक नबी का उदाहरण दिया गया जिन्हें एक आदेश दिया गया था लेकिन वे भूल गए और उन्हें दंडित किया गया; ताकि यह मुहम्मद ﷺ के लिए चेतावनी में अधिक कठोर और आदेश में अधिक प्रभावशाली हो। यहाँ 'आदेश' (अहद) वसीयत के अर्थ में है। "भूल गए" (नसी) का अर्थ है: छोड़ दिया, क्योंकि विस्मृति (भूल) यहाँ संभव नहीं है; क्योंकि भूलने वाले पर कोई दंड नहीं होता।

"संकल्प" (अज़्म) का अर्थ है: किसी भी चीज़ में अपने विश्वास पर अडिग रहना। आदम (अलैहिस्सलाम) का यह विश्वास था कि उन्हें वृक्ष से नहीं खाना चाहिए, लेकिन जब इब्लीस ने उनके मन में शंका डाली, तो उन्होंने अपने विश्वास पर अडिग रहने का संकल्प नहीं दिखाया। जिस बात का आदम को आदेश दिया गया था वह यह थी कि वृक्ष से न खाएं, और उन्हें यह भी बताया गया था कि इब्लीस उनका शत्रु है।

उनके इस कथन के अर्थ में मतभेद है: ﴿وَلَمْ نجدْ لَهُۥ عَزْمًا﴾ [और हमने उनमें कोई संकल्प नहीं पाया]। इब्न अब्बास और क़तादाह ने कहा: हमने उनमें वृक्ष खाने से बचने का धैर्य और आदेश का पालन करने की निरंतरता नहीं पाई(1)।

अल-नह़्हास ने कहा: और भाषा में भी यही है। कहा जाता है: 'अमुक व्यक्ति के पास संकल्प है', अर्थात: पापों से बचने में धैर्य और दृढ़ता जब तक कि वह उनसे सुरक्षित न हो जाए। इसी से है: ﴿फ़ास्बिर कमा सबरा उलुल अज़्मि मिनर रुसुलि﴾ [अतः धैर्य रखें, जैसा कि रसूलों में से संकल्प वालों ने धैर्य रखा था] [अल-अह़क़ाफ़: 35]।

इब्न अब्बास और अतिय्या अल-औफ़ी से भी: जो आदेश उन्हें दिया गया था उसकी रक्षा करना(2), अर्थात: उन्होंने उस चीज़ से अपनी रक्षा नहीं की जिससे हमने उन्हें मना किया था यहाँ तक कि वे भूल गए। उन्होंने तर्क छोड़ देने के कारण उस ज्ञान को खो दिया; वह इसलिए क्योंकि इब्लीस ने उनसे कहा: 'यदि तुम इसे खा लोगे तो स्वर्ग में हमेशा रहोगे,' अर्थात्: उस विशिष्ट वृक्ष को। तो उन्होंने उसकी बात नहीं मानी। फिर उसने उन्हें उस वृक्ष के समान किसी चीज़ की ओर बुलाया जो सामान्य निषेध में शामिल था, और उन्हें उस पर तर्क करना चाहिए था लेकिन उन्होंने नहीं किया, और सोचा कि वह निषेध में शामिल नहीं है, इसलिए उन्होंने व्याख्या (तावील) के आधार पर उसे खा लिया(3)। जो व्यक्ति जानता है कि यह एक पाप है, वह उस चीज़ को भूलने वाला नहीं हो सकता।

इब्न ज़ैद ने कहा: 'संकल्प' का अर्थ है: अल्लाह के आदेश की रक्षा करना(4)। अल-दहहाक ने कहा: कार्य का दृढ़ निश्चय। इब्न कीसान: पाप पर अडिग रहना और पाप पर लौटने का कोई इरादा न होना।

अल-कुशैरी ने कहा: पहला अर्थ शब्दों की व्याख्या के अधिक निकट है; इसीलिए कुछ लोगों ने कहा: आदम उनमें से नहीं थे...

(1) अत-तबरी 16/183 द्वारा क़तादाह से संक्षेप में उद्धृत। (2) अत-तबरी 16/183 - 184 द्वारा उन दोनों से उद्धृत। (3) तफ़सीर अल-राज़ी 3/13 इसी प्रकार, और इसी तरह की बात 1/455 में पहले आ चुकी है। (4) अत-तबरी 16/184 द्वारा उद्धृत।

سورہ طہٰ: آیت 115 147

محمد ﷺ کو ہدایت دی گئی کہ وہ قرآن کے ساتھ جلدی نہ کریں، انہیں ان سے پہلے کے ایک نبی کی مثال دی گئی جن سے عہد لیا گیا تھا لیکن وہ بھول گئے اور انہیں سزا دی گئی؛ تاکہ یہ محمد ﷺ کے لیے تنبیہ میں زیادہ سخت اور عہد میں زیادہ پر اثر ہو۔ یہاں 'عہد' وصیت کے معنی میں ہے۔ "بھول گئے" (نسی) کا مطلب ہے: چھوڑ دیا، کیونکہ غفلت کی وجہ سے بھولنا یہاں ممکن نہیں ہے؛ کیونکہ بھولنے والے پر کوئی سزا نہیں ہوتی۔

"عزم" کا مطلب ہے: کسی بھی چیز میں اپنے عقیدے پر قائم رہنا۔ آدم (علیہ السلام) کا یہ عقیدہ تھا کہ انہیں درخت سے نہیں کھانا چاہیے، لیکن جب ابلیس نے ان کے دل میں وسوسہ ڈالا، تو انہوں نے اپنے عقیدے پر عزم (پختگی) نہیں دکھائی۔ جس چیز کا آدم کو حکم دیا گیا تھا وہ یہ تھی کہ درخت سے نہ کھائیں، اور انہیں اس کے ساتھ یہ بھی بتایا گیا تھا کہ ابلیس ان کا دشمن ہے۔

اللہ کے اس قول کے معنی میں اختلاف ہے: ﴿وَلَمْ نَجِدْ لَهُ عَزْمًا﴾ [اور ہم نے ان میں کوئی عزم نہ پایا]۔ ابن عباس اور قتادہ نے کہا: ہم نے ان میں درخت کھانے سے بچنے کا صبر اور حکم کی پابندی پر استقامت نہیں پائی(1)۔

النحاس نے کہا: اور لغت میں بھی ایسا ہی ہے۔ کہا جاتا ہے: 'فلاں شخص کے پاس عزم ہے'، یعنی: گناہوں سے بچنے میں صبر اور ثابت قدمی یہاں تک کہ وہ ان سے محفوظ ہو جائے۔ اسی سے ہے: ﴿فَاصْبِرْ كَمَا صَبَرَ أُولُوا الْعَزْمِ مِنَ الرُّسُلِ﴾ [پس صبر کریں، جیسا کہ رسولوں میں سے عزم والوں نے صبر کیا] [الاحقاف: 35]۔

ابن عباس اور عطیہ العوفی سے بھی مروی ہے: جو حکم انہیں دیا گیا تھا اس کی حفاظت کرنا(2)، یعنی: انہوں نے اس چیز سے خود کو نہیں بچایا جس سے ہم نے انہیں منع کیا تھا یہاں تک کہ وہ بھول گئے۔ انہوں نے استدلال چھوڑ دینے کی وجہ سے اس علم کو کھو دیا؛ وہ اس لیے کیونکہ ابلیس نے ان سے کہا: 'اگر تم اسے کھا لوگے تو جنت میں ہمیشہ رہو گے،' یعنی: اسی مخصوص درخت کو۔ تو انہوں نے اس کی بات نہیں مانی| پھر اس نے انہیں اس درخت جیسی کسی چیز کی طرف بلایا جو عمومی ممانعت میں شامل تھی، اور انہیں اس پر استدلال کرنا چاہیے تھا لیکن انہوں نے نہیں کیا، اور سمجھا کہ وہ ممانعت میں شامل نہیں ہے، لہذا انہوں نے تاویل (تشریح) کی بنیاد پر اسے کھا لیا(3)۔ جو شخص جانتا ہو کہ یہ گناہ ہے، وہ اس چیز کو بھولنے والا نہیں ہو سکتا۔

ابن زید نے کہا: 'عزم' کا مطلب ہے: اللہ کے حکم کی حفاظت کرنا(4)۔ الضحاک نے کہا: کام کا پختہ ارادہ۔ ابن کیسان: گناہ پر اصرار کرنا اور گناہ کی طرف لوٹنے کا کوئی ارادہ نہ ہونا۔

القشیری نے کہا: پہلا قول کلام کی تاویل کے زیادہ قریب ہے؛ اسی لیے کچھ لوگوں نے کہا: آدم ان لوگوں میں سے نہیں تھے...

(1) اسے الطبری نے 16/183 میں قتادہ سے مختصراً روایت کیا ہے۔ (2) اسے الطبری نے 16/183 - 184 میں ان دونوں سے روایت کیا ہے۔ (3) تفسیر الرازی 3/13 میں اسی طرح ہے، اور اس طرح کی بات 1/455 میں پہلے گزر چکی ہے۔ (4) اسے الطبری نے 16/184 میں روایت کیا ہے۔

the Messengers of resolute will; because Allah Almighty said: {and We found in him no firm resolve}. The majority said: All messengers are of resolute will, and in the report: "There is no prophet but he has erred - or intended a sin - except Yahya bin Zakariya"(1). So if Adam were excluded from the group of those of resolute will because of his sin, then all prophets except Yahya would be excluded.

Abu Umama said: If the intellects (dreams) of the children of Adam were gathered since Allah created creation until the Day of Resurrection, and put in one pan of a scale, and the forbearance of Adam was put in the other pan, it would outweigh them. And Allah Blessed and Exalted has said: {and We found in him no firm resolve} (2).

Allah Almighty's saying: {And [mention] when We said to the angels, "Prostrate to Adam," and they prostrated, except Iblees; he refused. (116) So We said, "O Adam, indeed this is an enemy to you and to your wife. Then let him not remove you from Paradise so you would suffer. (117) Indeed, it is [promised] for you that you will not be hungry therein nor be unclothed. (118) And that you will not be thirsty therein nor be exposed to the sun's heat." (119)}

Allah Almighty's saying: {And [mention] when We said to the angels, "Prostrate to Adam," and they prostrated, except Iblees; he refused} has been mentioned in "Al-Baqarah"(3) in full.

{So We said, "O Adam, indeed this is an enemy to you and to your wife. Then let him not remove you..."} is a prohibition, and its meaning is: do not accept from him, for that would be a cause for your exit from Paradise(4). {so you would suffer} means: you and your wife; because they are one in the equality of the cause(5), and He did not say: "so you both would suffer"; because the meaning is known, and Adam, peace be upon him, is

---

(1) Narrated by Ahmad (2294) from the hadith of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both - and with him: 'one' instead of 'prophet' - and in its chain is Ali bin Zaid bin Jud'an, who is weak as in Mizan al-I'tidal 3/127-128. And Ibn Adi narrated it in al-Kamil 2/814 from another path from Ibn Abbas, and said: strange from the hadith of Shu'bah and others, only Ibrahim al-Sabbak narrates it from Sulaiman bin Harb from Shu'bah. Ended. (2) Previously mentioned 1/457. (3) 1/433. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/58. (5) Al-Nukat wal-'Uyun 3/430.

१४८ सूरह ताहा: आयतें ११५ - ११९

दृढ़ इच्छाशक्ति वाले रसूल; क्योंकि अल्लाह तआला ने कहा: {और हमने उसमें कोई दृढ़ संकल्प नहीं पाया}। और अधिकांश विद्वानों ने कहा: सभी रसूल दृढ़ इच्छाशक्ति वाले हैं, और हदीस में है: "कोई भी नबी ऐसा नहीं है जिसने गलती न की हो - या पाप का इरादा न किया हो - सिवाय याह्या बिन ज़कारिया के(१)। तो अगर आदम को उनकी गलती के कारण दृढ़ इच्छाशक्ति वाले रसूलों के समूह से बाहर कर दिया जाए, तो याह्या के अलावा सभी नबी बाहर हो जाएंगे।

अबू उमामा ने कहा: यदि आदम की संतानों की बुद्धि (सपनों) को सृष्टि के निर्माण से लेकर कयामत के दिन तक इकट्ठा किया जाए और तराजू के एक पलड़े में रखा जाए, और आदम की सहनशीलता को दूसरे पलड़े में रखा जाए, तो वह उन पर भारी पड़ेगा। और अल्लाह बरकत और बुलंदी वाले ने कहा है: {और हमने उसमें कोई दृढ़ संकल्प नहीं पाया}(२)।

अल्लाह तआला का कथन: {और जब हमने फरिश्तों से कहा, "आदम को सजदा करो," तो उन्होंने सजदा किया, सिवाय इबलीस के; उसने इनकार कर दिया। (११६) तो हमने कहा, "ऐ आदम, वास्तव में यह तुम्हारा और तुम्हारी पत्नी का दुश्मन है। तो वह तुम्हें जन्नत से न निकलवा दे कि तुम कष्ट में पड़ जाओ। (११७) वास्तव में तुम्हारे लिए यह [वादा] है कि न तुम इसमें भूखे रहोगे और न नंगे होगे। (११८) और न तुम इसमें प्यासे रहोगे और न धूप की गर्मी झेलोगे।" (११९)}

अल्लाह तआला का कथन: {और जब हमने फरिश्तों से कहा, "आदम को सजदा करो," तो उन्होंने सजदा किया, सिवाय इबलीस के; उसने इनकार कर दिया} इसका विवरण "अल-बक़रह"(३) में पूर्ण रूप से आ चुका है।

{तो हमने कहा, "ऐ आदम, वास्तव में यह तुम्हारा और तुम्हारी पत्नी का दुश्मन है। तो वह तुम्हें न निकलवा दे..."} यह एक निषेध है, और इसका भावार्थ है: उसकी बात मत मानना, क्योंकि वह तुम्हारे जन्नत से निकलने का कारण बनेगा(४)। {ताकि तुम कष्ट में पड़ जाओ} का अर्थ है: तुम और तुम्हारी पत्नी; क्योंकि वे कारण की समानता में एक हैं(५), और उसने यह नहीं कहा: "ताकि तुम दोनों कष्ट में पड़ जाओ"; क्योंकि अर्थ ज्ञात है, और आदम अलैहिस्सलाम...

---

(१) इसे अहमद (२२९४) ने इब्न अब्बास (रज़ि.) की हदीस से उद्धृत किया है - और उनके पास: 'एक' शब्द है 'नबी' के स्थान पर - और इसके इसनाद में अली बिन ज़ैद बिन जुद'ान है, जो कमज़ोर है

जैसा कि मिज़ान अल-इतिदाल ३/१२७-१२८ में है। और इब्न अदी ने इसे अल-कामिल २/८१४ में इब्न अब्बास के एक अन्य मार्ग से उद्धृत किया है, और कहा: शुबा और अन्य की हदीस से अजीब है, इसे केवल इब्राहिम अल-सब्बाक सुलेमान बिन हर्ब से और वे शुबा से रिवायत करते हैं। समाप्त। (२) पूर्वोक्त १/४५७। (३) १/४३३। (४) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान ३/७८। (५) अल-नुकात वल-उयून ३/४३०।

۱۴۸ سورہ طہٰ: آیات ۱۱۵ - ۱۱۹

اولی العزم رسول؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَلَمْ نَجِدْ لَهُ عَزْمًا﴾ (اور ہم نے ان میں پختہ ارادہ نہ پایا)۔ اور جمہور نے کہا: تمام رسول اولی العزم ہیں، اور روایت میں ہے: "کوئی ایسا نبی نہیں گزرا جس سے خطا نہ ہوئی ہو - یا اس نے گناہ کا ارادہ نہ کیا ہو - سوائے یحییٰ بن زکریا کے"(۱)۔ پس اگر آدم علیہ السلام اپنی خطا کی وجہ سے اولی العزم کی جماعت سے نکل جاتے تو یحییٰ کے سوا تمام انبیاء نکل جاتے۔

اور ابو امامہ نے کہا: اگر بنی آدم کی عقلیں (یا خواب) جب سے اللہ نے مخلوق پیدا کی قیامت تک جمع کی جائیں اور ترازو کے ایک پلڑے میں رکھی جائیں، اور آدم علیہ السلام کا حلم (بردباری) دوسرے پلڑے میں رکھا جائے تو وہ ان پر غالب آ جائے گا، اور اللہ تبارک و تعالیٰ نے فرمایا ہے: ﴿وَلَمْ نَجِدْ لَهُ عَزْمًا﴾ (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَىٰ (١١٦) فَقُلْنَا يَا آدَمُ إِنَّ هَٰذَا عَدُوٌّ لَّكَ وَلِزَوْجِكَ فَلَا يُخْرِجَنَّكُمَا مِنَ الْجَنَّةِ فَتَشْقَىٰ (١١٧) إِنَّ لَكَ أَلَّا تَجُوعَ فِيهَا وَلَا تَعْرَىٰ (١١٨) وَأَنَّكَ لَا تَظْمَأُ فِيهَا وَلَا تَضْحَىٰ (١١٩)﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَىٰ﴾ یہ "البقرہ"(۳) میں مفصل گزر چکا ہے۔

﴿فَقُلْنَا يَا آدَمُ إِنَّ هَٰذَا عَدُوٌّ لَّكَ وَلِزَوْجِكَ فَلَا يُخْرِجَنَّكُمَا﴾ یہ ممانعت ہے، اور اس کا مفہوم یہ ہے: اس کی بات قبول نہ کرنا، ورنہ یہ تمہارے جنت سے نکلنے کا سبب بنے گا(۴)۔ ﴿فَتَشْقَىٰ﴾ یعنی: تم اور

تمہاری بیوی؛ کیونکہ وہ علت کی برابری میں ایک ہیں(۵)، اور یہ نہیں فرمایا: "فتشقیا" (تاکہ تم دونوں مشقت میں پڑ جاؤ)؛ کیونکہ معنی معلوم ہے، اور آدم علیہ السلام ہی...

---

(۱) اسے احمد (۲۲۹۴) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے - اور ان کے ہاں: 'نبی' کی جگہ 'احد' (کوئی ایک) ہے - اور اس کی اسناد میں علی بن زید بن جدعان ہے، جو ضعیف ہے جیسا کہ میزان الاعتدال ۳/۱۲۷-۱۲۸ میں ہے۔ اور اسے ابن عدی نے الکامل ۲/۸۱۴ میں ابن عباس سے دوسرے طریق سے روایت کیا ہے، اور کہا: شعبہ وغیرہ کی حدیث سے غریب ہے، اسے صرف ابراہیم السبا ک سلیمان بن حرب سے اور وہ شعبہ سے روایت کرتے ہیں۔ اھـ (۲) سابقہ ۱/۴۵۷۔ (۳) ۱/۴۳۳۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس ۳/۵۸۔ (۵) النکت والعیون ۳/۴۳۰۔

Surah Taha: Verses 116 - 119 149 The one addressed, and he is the intended one(1). Also, since he was the one striving for her and the provider for her, he was more specifically associated with hardship(2). It was said: The expulsion applies to both of them, but the hardship is on Adam alone, and it is the hardship of the body. Do you not see that He followed it with His saying: "Indeed, it is [promised] for you that you will not be hungry therein nor be unclothed" i.e., in Paradise "And that you will not be thirsty therein nor be exposed to the sun's heat," so He informed him that he has all of this in Paradise: clothing, food, drink, and dwelling. And if you neglect the commandment and obey the enemy, he will expel you both from Paradise, and you will suffer from exhaustion and fatigue, i.e., you will be hungry, naked, thirsty, and hit by the sun; because you will be returned to the earth if you are expelled from Paradise. He specified him by mentioning hardship and did not say: "so you both suffer hardship"; to make us understand(3) that the wife's maintenance(4) is upon the husband. From that day, the maintenance of women has been upon the husbands. Since the maintenance of Eve was upon Adam, likewise the maintenance of her daughters is upon the sons of Adam by right of marriage. And He informed us in this verse that the maintenance due to a woman from her husband consists of these four: food, drink, clothing, and housing. If he gives her these four, he has fulfilled his obligation(5) regarding her maintenance. If he gives more than that, he is rewarded. As for these four, they are essential for her because they are necessary for the sustenance of the soul(6). Al-Hasan said: The meaning of His saying: "so you suffer hardship" is the hardship of the worldly life; the son of Adam is not seen except as striving. And Al-Farra'(7) said: It is that he eats from the toil of his hands.

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/58. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/430. (3) In (d) "we knew", and in (kh), (z), and (m) "teaches us", and the established version is from (zha). (4) In (kh), (z), and (zha) "the woman". (5) In (kh), (d), (z), and (m) "to her", and the established version is from (zha). (6) Al-Muhjah: The soul. Al-Qamus al-Muhit (m-h-j). (7) In Ma'ani al-Qur'an for him 2/193, and the author quoted it from him through al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/58, and the saying of Al-Hasan before it is from him.

सूरह ता-हा: आयत 116 - 119 149 संबोधित व्यक्ति, और वही अभिप्रेत है(1)। साथ ही, चूंकि वह उसके लिए श्रम करने वाला और कमाने वाला था; इसलिए कठिनाई विशेष रूप से उसके लिए थी(2)। और कहा गया है: निष्कासन दोनों पर लागू होता है और कष्ट अकेले आदम पर, और यह शरीर का कष्ट है। क्या आप नहीं देखते कि उन्होंने इसके बाद यह कहा है: "निश्चित रूप से आपके लिए यह [वादा] है कि आप इसमें न भूखे रहेंगे और न नग्न होंगे" यानी जन्नत में "और यह कि आप इसमें न प्यासे होंगे और न ही सूरज की गर्मी का सामना करेंगे," तो उन्होंने उसे सूचित किया कि उसके पास जन्नत में यह सब है: कपड़े, भोजन, पेय और आवास। और यदि आप वसीयत की उपेक्षा करते हैं और शत्रु की आज्ञा मानते हैं; वह तुम दोनों को जन्नत से निकाल देगा, तो तुम थकान और परिश्रम से पीड़ित होगे, अर्थात: तुम भूखे रहोगे, नग्न रहोगे, प्यासे रहोगे और सूरज की गर्मी तुम पर पड़ेगी; क्योंकि जन्नत से निकाले जाने पर तुम्हें धरती पर वापस भेज दिया जाएगा। उन्होंने कठिनाई का उल्लेख करके विशेष रूप से उसे ही निर्दिष्ट किया और यह नहीं कहा: "ताकि तुम दोनों कष्ट उठाओ"; ताकि हमें यह समझ आ सके(3) कि पत्नी का खर्च(4) पति पर है। उस दिन से, महिलाओं का खर्च उनके पतियों पर चला आ रहा है। चूंकि हव्वा का खर्च आदम पर था, वैसे ही उनकी बेटियों का खर्च आदम की संतानों पर वैवाहिक अधिकार के आधार पर है। और उन्होंने हमें इस आयत में सूचित किया कि एक महिला के लिए उसके पति से जो खर्च अनिवार्य है, वे ये चार हैं: भोजन, पेय, वस्त्र और आवास। यदि वह उसे ये चार चीजें देता है, तो उसने उसके खर्च के प्रति अपना दायित्व पूरा कर दिया है(5)। यदि वह इसके बाद भी कुछ देता है, तो वह पुण्य का कार्य है। जहाँ तक इन चार चीजों का सवाल है, वे उसके लिए अनिवार्य हैं; क्योंकि इन्हीं से जीवन (रूह) का आधार है(6)। अल-हसन ने कहा: उनके इस कथन का अर्थ "ताकि तुम कष्ट उठाओ" दुनिया की कठिनाई है, आदम का बेटा केवल श्रम करते हुए ही देखा जाता है। और अल-फर्रा(7) ने कहा: इसका अर्थ है कि वह अपने हाथों की मेहनत की कमाई खाता है।

(1) इ'राब अल-कुरान लिन-नहस 3/58। (2) अल-नुकत वल-उयून 3/430। (3) (द) में "हमें पता चला", और (ख), (ज़) और (म) में: "हमें सिखाता है", और पुष्ट संस्करण (ज़्हा) से है। (4) (ख), (ज़) और (ज़्हा) में: स्त्री। (5) (ख), (द), (ज़) और (म) में: "उसकी ओर", और पुष्ट संस्करण (ज़्हा) से है। (6) अल-मुहजह: आत्मा। अल-कामूस अल-मुहीत (म-ह-ज)। (7) उनके लिए मानी अल-कुरान 2/193 में, और लेखक ने इसे इ'राब अल-कुरान 3/58 में नहस के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है, और इससे पहले अल-हसन का कथन उन्हीं से है।

سورہ طہٰ: آیات 116 - 119 149 مخاطب، اور وہی مقصود ہے(1)۔ نیز جب کہ وہی اس (عورت) کے لیے مشقت کرنے والا اور کمانے والا تھا؛ تو مشقت کے ساتھ وہی زیادہ مخصوص تھا(2)۔ اور کہا گیا ہے: (جنت سے) اخراج دونوں پر واقع ہے اور مشقت تنہا آدم علیہ السلام پر، اور یہ بدن کی مشقت ہے، کیا آپ نہیں دیکھتے کہ اللہ تعالیٰ نے اس کے بعد اپنے اس قول کو لایا ہے: ﴿إِنَّ لَكَ أَلَّا تَجُوعَ فِيهَا وَلَا تَعْرَىٰ﴾ یعنی جنت میں ﴿وَأَنَّكَ لَا تَظْمَؤُا فِيهَا وَلَا تَضْحَىٰ﴾، پس اللہ نے انہیں مطلع کر دیا کہ ان کے لیے جنت میں یہ سب کچھ ہے: لباس، کھانا، پینا اور رہائش، اور یہ کہ اگر تم نے وصیت کو ضائع کیا اور دشمن کی اطاعت کی؛ تو وہ تم دونوں کو جنت سے نکال دے گا، پس تم تھکن اور مشقت میں پڑ جاؤ گے، یعنی: تم بھوکے ہو گے، ننگے ہو گے، پیاسے ہو گے اور تمہیں سورج کی تپش لگے گی؛ کیونکہ جب تم جنت سے نکالے جاؤ گے تو تمہیں زمین کی طرف لوٹا دیا جائے گا۔ اللہ تعالیٰ نے مشقت کے ذکر کے ساتھ خاص طور پر انہی (آدم علیہ السلام) کو مخاطب کیا اور یہ نہیں فرمایا: فتشقیان؛ تاکہ ہمیں یہ سمجھایا جائے(3) کہ بیوی کا نفقہ(4) شوہر پر ہے، پس اسی دن سے عورتوں کا نفقہ شوہروں پر جاری ہوا، چنانچہ جب حوا کا نفقہ آدم علیہ السلام پر تھا، اسی طرح ان کی بیٹیوں کے اخراجات حق زوجیت کی بنا پر بنی آدم پر ہیں۔ اور اللہ تعالیٰ نے ہمیں اس آیت میں یہ بتلا دیا کہ عورت کے لیے اس کے شوہر پر جو نفقہ واجب ہے وہ یہ چار چیزیں ہیں: کھانا، پینا، لباس اور مکان، پس جب شوہر نے اسے یہ چاروں چیزیں دے دیں، تو وہ اس کے نفقہ (کی ذمہ داری) سے عہدہ برآ ہو گیا(5)، پھر اگر اس کے بعد وہ کچھ زائد دے تو وہ اجر کا مستحق ہے، بہرحال یہ چار چیزیں تو اس کے لیے ناگزیر ہیں؛ کیونکہ انہی سے جان (روح) باقی رہتی ہے(6)۔ حسن بصری رحمۃ اللہ علیہ نے فرمایا: اللہ تعالیٰ کے قول «فتشقی»

سے مراد دنیا کی مشقت ہے، ابن آدم صرف مشقت اٹھاتا ہوا ہی دیکھا جاتا ہے۔ اور فراء(7) نے کہا: وہ یہ ہے کہ وہ اپنے ہاتھوں کی کمائی سے کھائے۔

(1) إعراب القرآن للنحاس 3/ 58 . (2) النكت والعيون 3/ 430 . (3) (د) میں فعلمنا، اور (خ) و (ز) و (م) میں: يعلمنا، اور ثابت شدہ (ظ) سے ہے۔ (4) (خ) و (ز) و (ظ) میں: المرأة۔ (5) (خ) و (د) و (ز) و (م) میں: إليها، اور ثابت شدہ (ظ) سے ہے۔ (6) المهجة: روح۔ القاموس المحيط (مهج)۔ (7) ان کے لیے معانی القرآن 2/ 193 میں، اور مصنف نے اسے ان سے نحاس کے واسطے سے إعراب القرآن 3/ 58 میں نقل کیا ہے، اور اس سے پہلے حسن کا قول انہی سے ہے۔

Surah Taha: Verses 116 - 119 150

Sa'id bin Jubayr said: A red ox was sent down to Adam, and he used to plow with it and wipe the sweat from his forehead. This was the hardship mentioned by Allah, Blessed and Exalted is He(1). It was said: When he was sent down from Paradise, the first of his hardship was that Gabriel brought down some seeds from Paradise to him and said: "O Adam, plant this." So he plowed and planted, then harvested, then winnowed, then ground, then kneaded, then baked, and then sat down to eat after fatigue. But his loaf of bread rolled from his hand until it reached the bottom of the mountain. Adam ran after it until he was tired and his forehead sweated. He said: "O Adam, likewise is your sustenance through fatigue and hardship, and the sustenance of your children after you as long as you are in this world"(2). Allah's saying: {Indeed, it is [promised] for you that you will not be hungry therein nor be unclothed. And that you will not be thirsty therein nor be exposed to the sun.} There are two issues regarding this(3): First: Allah's saying: {Indeed, it is [promised] for you that you will not be hungry therein} meaning: in Paradise. {nor be unclothed. And that you will not be thirsty therein} meaning: you will not be thirsty. {nor be exposed to the sun} meaning: you will not emerge into the sun and feel its heat. For there is no sun in Paradise, rather it is an extended shade(4), like the period between dawn and sunrise. Abu al-Aliyah said: The day in Paradise is like this: and he pointed to the hour of those praying the Fajr prayer. Abu Zaid said: "Daha al-tareequ yadhaw dahan"(5): when it appeared and became visible to you. And "Dahitu"(6) - with a kasra - "dahan": I sweated. And "Dahitu" also to the sun "daha'an", extended: I emerged. And "Dahaytu" - with a fatha - is the same, and the future tense is: "adhha", in both versions(7), Umar ibn Abi Rabi'ah said:

(1) Narrated by al-Tabari 16/186. (2) Tarikh al-Tabari 1/128 - 129, and 'Ara'is al-Majalis pp. 39 - 40, and the report is from the Isra'iliyyat. (3) Thus it occurred, but only one issue was mentioned. (4) Al-Wasit by al-Wahidi 3/224, and Tafsir al-Baghawi 3/233 - 234. (5) Al-Zabidi said in Taj al-Arus (Daha): Daha al-tareeq dahwan; like 'uluw. And al-Jawhari [al-Sihah (Daha)] quoted it from Abu Zaid and marked its root with a fatha. (6) Before it in (m): and "dahitu". The text from here to his saying: "baraztu" is missing from (d), (z), and (za). (7) Al-Sihah (Dahu).

सूरह ताहा: आयत 116 - 119 150

सईद बिन जुबैर ने कहा: आदम की ओर एक लाल बैल उतारा गया, वे उस पर हल चलाते थे और अपने माथे से पसीना पोंछते थे। यही वह कष्ट था जिसके बारे में अल्लाह ने कहा, वह धन्य और उच्च है (1)। कहा गया है: जब वे जन्नत से उतारे गए, तो उनके पहले कष्टों में से एक यह था कि जिब्रील जन्नत से उनके लिए कुछ बीज लेकर आए और कहा: "ऐ आदम, इसे बोओ।" तो उन्होंने हल चलाया और बोया, फिर फसल काटी, फिर साफ किया, फिर पीसा, फिर गूंथा, फिर पकाया, और फिर थकान के बाद खाने बैठे। लेकिन उनकी रोटी उनके हाथ से लुढ़क गई और पहाड़ के नीचे पहुँच गई। आदम उसके पीछे भागे यहाँ तक कि थक गए और उनके माथे पर पसीना आ गया। उन्होंने कहा: "ऐ आदम, इसी प्रकार तुम्हारी जीविका थकान और कष्ट के साथ है, और तुम्हारे बाद तुम्हारी संतान की जीविका भी वैसी ही होगी जब तक तुम दुनिया में हो"(2)। अल्लाह का कथन: {निस्संदेह आपके लिए (यह वादा) है कि आप इसमें न भूखे रहेंगे और न नग्न होंगे। और यह कि आप इसमें न प्यासे होंगे और न धूप की गर्मी महसूस करेंगे।} इसमें दो मुद्दे हैं(3): पहला: अल्लाह का कथन: {निस्संदेह आपके लिए (यह वादा) है कि आप इसमें न भूखे रहेंगे} अर्थात: जन्नत में। {और न नग्न होंगे। और यह कि आप इसमें न प्यासे होंगे} अर्थात: आपको प्यास नहीं लगेगी। {और न धूप की गर्मी महसूस करेंगे} अर्थात: आप धूप में नहीं निकलेंगे कि उसकी गर्मी महसूस करें। क्योंकि जन्नत में सूरज नहीं है, बल्कि वह एक विस्तृत छाया है(4), जैसे फज्र की नमाज और सूर्योदय के बीच का समय। अबू अल-आलिया ने कहा: जन्नत का दिन ऐसा है: और उन्होंने फज्र की नमाज पढ़ने वालों के समय की ओर इशारा किया। अबू जैद ने कहा: "दहा अल-तरीकु यदहव दहवन"(5): जब वह आपके लिए प्रकट और स्पष्ट हो गया। और "दहीतु"(6) - कसरा के साथ - "दहन": मुझे पसीना आया। और "दहीतु" सूरज के लिए भी "दहान", लंबा खिंचा हुआ: मैं निकला। और "दहयतु" - फत्हा के साथ - वैसा ही है, और भविष्य काल: "अज़्हा" है, दोनों भाषाओं (बोलियों) में(7), उमर बिन अबी रबीआ ने कहा:

(1) अल-तबरी 16/186 द्वारा उद्धृत। (2) तारीख अल-तबरी 1/128 - 129, और अराइस अल-मजालिस पृ. 39 - 40, और यह खबर इस्राइलीयात से है। (3) ऐसा ही हुआ, लेकिन केवल एक ही मुद्दा उल्लेखित है। (4) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 3/224, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/233 - 234। (5) अल-ज़बीदी ने ताज अल-अरूस (दहा) में कहा: दहा अल-तरीक दहवन; जैसे 'उलुव। और अल-जौहरी [अल-सिहाह (दहा)] ने इसे अबू जैद से उद्धृत किया और इसके मूल को फत्हा के साथ

लिखा। (6) (m) में इससे पहले: और "दहीतु"। यहाँ से उनके कहने तक: "बरज़तू" का पाठ (d), (z) और (za) से गायब है। (7) अल-सिहाह (दहु)।

سورہ طہٰ: آیات 116 - 119 150

سعید بن جبیر نے کہا: آدم کی طرف ایک سرخ بیل اتارا گیا، وہ اس پر ہل چلاتے تھے، اور اپنی پیشانی سے پسینہ پونچھتے تھے، یہی وہ مشقت تھی جس کا ذکر اللہ تبارک و تعالیٰ نے فرمایا(1)۔ اور کہا گیا: جب وہ جنت سے اتارے گئے تو ان کی پہلی مشقت یہ تھی کہ جبرائیل جنت سے ان کے پاس چند دانے لائے اور کہا: اے آدم، اسے بوئیں۔ تو انہوں نے ہل چلایا اور بویا، پھر کاٹا، پھر صاف کیا، پھر پیسا، پھر گوندھا، پھر پکایا، پھر تھکن کے بعد کھانے بیٹھے، تو ان کی روٹی ان کے ہاتھ سے لڑھک گئی یہاں تک کہ پہاڑ کے نیچے چلی گئی، اور آدم اس کے پیچھے بھاگے یہاں تک کہ تھک گئے اور ان کی پیشانی پر پسینہ آگیا، کہا: اے آدم، اسی طرح تمہارا رزق تھکن اور مشقت سے ہے، اور تمہارے بعد تمہاری اولاد کا رزق بھی ویسا ہی ہے جب تک تم دنیا میں ہو(2)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿بیشک تمہارے لیے (یہ وعدہ) ہے کہ تم اس میں نہ بھوکے رہو گے اور نہ ننگے، اور یہ کہ تم اس میں نہ پیاسے ہو گے اور نہ دھوپ کی تپش محسوس کرو گے﴾ اس میں دو مسئلے ہیں(3): پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿بیشک تمہارے لیے (یہ وعدہ) ہے کہ تم اس میں نہ بھوکے رہو گے﴾ یعنی: جنت میں۔ ﴿اور نہ ننگے، اور یہ کہ تم اس میں نہ پیاسے ہو گے﴾ یعنی: تمہیں پیاس نہیں لگے گی۔ ﴿اور نہ دھوپ کی تپش محسوس کرو گے﴾ یعنی: تم دھوپ میں نہیں نکلو گے کہ اس کی تپش محسوس کرو۔ کیونکہ جنت میں سورج نہیں ہے، بلکہ وہ ایک لمبا سایہ ہے(4)، جیسے طلوع فجر سے طلوع آفتاب کے درمیان کا وقت۔ ابوالعالیہ نے کہا: جنت کا دن ایسا ہے: اور انہوں نے فجر کی نماز پڑھنے والوں کے وقت کی طرف اشارہ کیا۔ ابوزید نے کہا: "ضَحا الطریقُ یَضْحَوْ ضَحْواً"(5): جب وہ تمہارے لیے ظاہر اور عیاں ہو گیا۔ اور "ضَحِیتُ"(6) - کسرہ کے ساتھ - "ضَحاً": مجھے پسینہ آیا۔ اور "ضَحیتُ" سورج کے لیے بھی "ضَحاءً"، ممدود: میں

نکلا، اور "ضَحَيتُ" - فتحہ کے ساتھ - اسی کی طرح ہے، اور مستقبل: "أضحی" ہے، دونوں لغتوں میں(7)، عمر بن ابی ربیعہ نے کہا:

(1) اسے طبری نے 16/186 میں روایت کیا ہے۔ (2) تاریخ طبری 1/128 - 129، اور عرائس المجالس ص 39 - 40، اور یہ خبر اسرائیلیات میں سے ہے۔ (3) ایسا ہی واقع ہوا ہے، لیکن صرف ایک ہی مسئلہ ذکر کیا گیا ہے۔ (4) الواحدی کی الوسیط 3/224، اور تفسیر البغوی 3/233 - 234۔ (5) الزبیدی نے تاج العروس (ضحی) میں کہا: ضحا الطریق ضحواً؛ جیسے 'علو'۔ اور الجوہری نے [الصحاح (ضحی)] ابوزید سے اسے نقل کیا اور اس کے مصدر پر فتحہ لگایا ہے۔ (6) (م) میں اس سے پہلے ہے: "وضَحيتُ"۔ اور یہاں سے ان کے قول "برزت" تک کی عبارت (د)، (ز) اور (ظ) سے ساقط ہے۔ (7) الصحاح (ضحو)۔

Surah Ta-Ha: Verses 116 - 122 151

"She saw a man who, when the sun met him, would become hot (in the forenoon), and in the evening, he would feel cold." (1) In a Hadith, Ibn Umar saw a man in the state of Ihram seeking shade, and he said: "Expose yourself to the sun for the sake of the One for Whom you have entered Ihram." (2) This is how the Hadith scholars narrate it, with a fatha on the Alif and a kasra on the Ha, from "adhaytu" (to be in the forenoon sun). Al-Asma'i said: It is actually "Id-ha" (expose yourself to the sun) with a kasra on the Alif and a fatha on the Ha, from "dahitu - ad-ha"; because he commanded him to emerge into the sun. From this is the saying of the Almighty: "And that you will not thirst therein nor be exposed to the heat of the sun." (4). And it was recited: "I exposed myself to the sun for him so that I might seek shade in his shadow, when the shadow becomes retracted on the Day of Resurrection." (5) Abu 'Amr and the Kufans, except for Asim in the narration of Abu Bakr from him, read: "wa-annaka" (and that you) with a fatha on the Hamza (6), in conjunction with "alla taju'a" (that you will not hunger). It is also possible for it to be in the nominative case as an appositive to the position, meaning: and you have that you do not thirst therein. The rest read it with a kasra (In-naka) as a new sentence, or in conjunction with "Inna laka" (Indeed for you). (7)

The Almighty's saying: {Then Satan whispered to him; he said, "O Adam, shall I direct you to the tree of eternity and a kingdom that will not waste away?" (120) So they both ate of it, and their private parts became apparent to them, and they began to fasten over themselves from the leaves of Paradise. And Adam disobeyed his Lord and erred. (121) Then his Lord chose him and turned to him in forgiveness and guided [him]. (122)}

The Almighty's saying: {Then Satan whispered to him} has been discussed before in [Surah] "Al-A'raf" (8). "He said" means...

---

(1) Diwan Umar bin Abi Rabi'ah p. 64, and in it: 'amma' instead of 'ayma'. The verse was mentioned previously in 1/366. (2) Reported by Ibn Abi Shaybah in 'Al-Musannaf' 4/309 (Al-'Amrawi edition), and Al-Bayhaqi in 'Al-Sunan al-Kubra' 5/70. In the printed version of Ibn Abi Shaybah it appeared as: 'dah' (expose yourself) for whom you entered Ihram. (3) The word: 'inama' (only) is not in (d) and (m). (4) Al-Sahah (Dha-ha-wa). (5) Mentioned by Al-Marzuqi in 'Al-Azminah wa Al-Amkinah' 2/96 without attribution. 'Qalasa al-zhill': the shadow retracted. Al-Qamus (Qa-la-sa). (6) Ibn Kathir

Al-Makki and Ibn 'Amir Al-Shami also read it this way. Al-Sab'ah p. 424, and Al-Taysir p. 153. (7) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/59. (8) 9/174-175.

सूरा ता-हा: आयतें 116 - 122 151

"उसने एक ऐसे व्यक्ति को देखा जो जब सूरज उसके सामने आता, तो वह धूप सेंकता (पूर्वाह्न में), और शाम को उसे ठंड लगती।" (1) एक हदीस में है कि इब्न उमर ने एक मुहरिम (एहराम की स्थिति में व्यक्ति) को देखा जिसने छाया ली हुई थी, तो उन्होंने कहा: "उसके लिए धूप में निकलो जिसके लिए तुमने एहराम बांधा है।" (2) इसी तरह हदीस के विद्वान इसे रिवायत करते हैं, अलिफ़ पर फ़तहा और हा पर कसरा के साथ, 'अदहैतु' से। अल-असमई ने कहा: वास्तव में यह है: 'इज़-हा' (धूप में निकलो), अलिफ़ पर कसरा और हा पर फ़तहा के साथ, 'दहितु - अद-हा' से; क्योंकि उन्होंने उसे सूरज की धूप में निकलने का आदेश दिया था। इसी से सर्वशक्तिमान का कथन है: "और यह कि न तुम उसमें प्यासे रहोगे और न धूप की गर्मी सहोगे।" (4)। और शेर पढ़ा गया: "मैं उसके लिए धूप में रहा ताकि मैं उसकी छाया में शरण ले सकूँ जब कयामत के दिन छाया कम हो जाएगी।" (5) अबू अम्र और कूफ़ा वालों ने, आसिम को छोड़कर अबू बक्र की रिवायत में, इसे पढ़ा: "व-अन्नका" (और यह कि तुम) हमज़ा पर फ़तहा के साथ (6), "अल्ला तजू'अ" (कि तुम भूखे न रहोगे) के साथ जोड़ते हुए। यह भी संभव है कि यह रफ़ (nominative) की स्थिति में हो उस स्थान पर जोड़ते हुए, और अर्थ है: और तुम्हारे लिए यह है कि तुम उसमें प्यासे न रहोगे। बाकी लोगों ने कसरा के साथ (इन-नका) पढ़ा है एक नए वाक्य के रूप में, या "इन्ना लका" (बेशक तुम्हारे लिए) के साथ जोड़ते हुए। (7)

अल्लाह तआला का फरमान: {फिर शैतान ने उसके मन में वसवसा (बुरा विचार) डाला; उसने कहा, "ऐ आदम! क्या मैं तुम्हें अमरता के वृक्ष और ऐसे राज्य का पता बताऊं जो कभी पुराना न हो?" (120) फिर उन दोनों ने उसमें से खा लिया, तो उनके गुप्तांग उनके सामने प्रकट हो गए और वे जन्नत के पत्तों से खुद को ढकने लगे। और आदम ने अपने रब की अवज्ञा की और राह भटक गया। (121) फिर उसके रब ने उसे चुन लिया, उसकी तौबा स्वीकार की और उसे हिदायत दी। (122)}

अल्लाह तआला का फरमान: {फिर शैतान ने उसके मन में वसवसा डाला} इसका उल्लेख पहले 'अल-अअराफ़' (8) में हो चुका है। "कहा" का अर्थ है...

---

(1) दीवान उमर बिन अबी रबीआ पृष्ठ 64, और उसमें: 'अम्मा' की जगह 'अयमा' है। और यह शेर पहले 1/366 पर आ चुका है। (2) इसे इब्न अबी शैबा ने अल-मुसन्नफ़ 4/309 (अल-अमरावी संस्करण) में, और अल-बैहकी ने अल-सुनन अल-कुबरा 5/70 में निकाला है। इब्न अबी शैबा के मुद्रित संस्करण में यह इस प्रकार आया है: 'ज़ह' उसके लिए जिसके लिए तुमने एहराम बांधा है। (3)

शब्द: 'इनमा', (द) और (म) प्रतियों में नहीं है। (4) अस-सिहाह (ज़-ह-व)। (5) अल-मरज़ूकी ने अल-अज़मिना वल-अमकिना 2/96 में बिना किसी श्रेय के इसका उल्लेख किया है। 'कलसा अल-ज़िल्ल': छाया का सिमटना। अल-कामूस (क-ल-स)। (6) इब्न कसीर अल-मक्की और इब्न आमिर अल-शामी ने भी इसे इसी तरह पढ़ा है। अस-सबअ पृष्ठ 424, और अत-तयसीर पृष्ठ 153। (7) इराब अल-कुरान, अल-नहहास 3/59। (8) 9/174-175।

سورہ طٰہٰ: آیات ١١٦ - ١٢٢ ١٥١

"اس نے ایک ایسے شخص کو دیکھا کہ جب سورج اس کے سامنے آتا تو وہ دھوپ سینکتا (چاشت کے وقت) اور شام کو اسے سردی لگتی۔" (١) حدیث میں ہے کہ ابن عمر نے ایک محرم (احرام کی حالت میں شخص) کو دیکھا جس نے سایہ کیا ہوا تھا، تو انہوں نے کہا: "دھوپ میں نکل اس کے لیے جس کے لیے تو نے احرام باندھا ہے۔" (٢) محدثین اسے اسی طرح روایت کرتے ہیں، الف پر فتحہ اور حا پر کسرہ کے ساتھ، 'اَضحیتُ' سے۔ اصمعی نے کہا: یہ دراصل ہے: 'اِضحَ' (دھوپ میں نکل)، الف پر کسرہ اور حا پر فتحہ کے ساتھ، 'ضَحیتُ - اضحٰی' سے؛ کیونکہ انہوں نے اسے سورج کی دھوپ میں نکلنے کا حکم دیا تھا۔ اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: "اور یہ کہ نہ تم اس میں پیاسے رہو گے اور نہ دھوپ کی تپش سہو گے۔" (٤)۔ اور شعر پڑھا گیا: "میں اس کے لیے دھوپ میں رہا تاکہ میں اس کے سائے میں پناہ لے سکوں، جب قیامت کے دن سایہ سمٹ جائے گا۔" (٥) ابو عمرو اور کوفیوں نے سوائے عاصم کے (ابو بکر کی ان سے روایت میں) اسے پڑھا: "وَاَنَّکَ" ہمزہ کے فتحہ کے ساتھ (٦)، "اَلَّا تَجُوْعَ" پر عطف کرتے ہوئے۔ یہ بھی جائز ہے کہ یہ محلِ رفع میں ہو اس جگہ پر عطف کرتے ہوئے، اور معنی ہے: اور تمہارے لیے یہ ہے کہ تم اس میں پیاسے نہ رہو گے۔ باقیوں نے کسرہ کے ساتھ (اِنَّکَ) استئناف (نئی بات) کے طور پر، یا "اِنَّ لَکَ" پر عطف کرتے ہوئے پڑھا ہے۔ (٧)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر شیطان نے اس کے دل میں وسوسہ ڈالا، اس نے کہا: اے آدم! کیا میں تمہیں ہمیشگی کے درخت اور ایسی بادشاہت کا پتا نہ بتاؤں جو پرانی نہ ہو؟ (١٢٠) پھر ان دونوں نے اس میں سے کھا لیا، تو ان کے پردے کی جگہیں ان پر ظاہر ہو گئیں اور وہ اپنے اوپر جنت

کے پتے جوڑ کر رکھنے لگے۔ اور آدم نے اپنے رب کی نافرمانی کی اور راہِ حق سے بھٹک گیا۔ (۱۲۱) پھر ان کے رب نے انہیں چن لیا، سو ان کی توبہ قبول کی اور انہیں ہدایت بخشی۔ (۱۲۲)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر شیطان نے اس کے دل میں وسوسہ ڈالا} اس کا تذکرہ پہلے سورہ 'الاعراف' (۸) میں گزر چکا ہے۔ "قَالَ" (اس نے کہا) سے مراد ہے...

---

(۱) دیوان عمر بن ابی ربیعہ ص ٦٤، اور اس میں: 'اَمّا' ہے 'ایما' کی جگہ۔ اور یہ شعر پہلے ٣٦٦/١ پر گزر چکا ہے۔ (۲) اسے ابن ابی شیبہ نے المصنف ٣٠٩/٤ (العمروی ایڈیشن) میں اور بیہقی نے السنن الکبریٰ ٧٠/٥ میں روایت کیا ہے۔ ابن ابی شیبہ کے مطبوعہ نسخے میں یہ یوں ہے: 'ضح' اس کے لیے جس کے لیے تو نے احرام باندھا۔ (۳) لفظ: 'انما'، (د) اور (م) کے نسخوں میں نہیں ہے۔ (٤) الصحاح (ضحو)۔ (٥) اسے مرزوقی نے الازمنہ والامکنہ ٩٦/٢ میں بغیر کسی نسبت کے ذکر کیا ہے۔ 'قلص الظل': سایہ سمٹ گیا۔ القاموس (قلص)۔ (٦) ابن کثیر مکی اور ابن عامر شامی نے بھی اسے اسی طرح پڑھا ہے۔ السبعہ ص ٤٢٤، اور التیسیر ص ١٥٣۔ (۷) اعراب القرآن للنحاس ٥٩/٣۔ (۸) ١٧٤/٩ - ١٧٥۔

152 Surah Taha: Verses 120 - 122

Satan: {O Adam, shall I direct you to the tree of eternity and a kingdom that will not decay?}. This indicates direct speech, and that he entered Paradise inside the snake's belly as explained earlier in "Al-Baqarah"(1). The identification of the tree and what scholars said about it was mentioned there, so there is no point in repeating it. {So they both ate of it, and their private parts became apparent to them, and they began to fasten over themselves from the leaves of Paradise} was fully mentioned in "Al-A'raf"(2). Al-Farra(3) said: "Watafiqa" in Arabic means: they proceeded. He said: It was also said: they began to stick fig leaves on themselves.

The Almighty's saying: {And Adam disobeyed his Lord and erred}. There are six issues regarding this:

First: The Almighty's saying: {And Adam disobeyed}. The discussion regarding the sins of the Prophets was mentioned in "Al-Baqarah"(4). Some of our later scholars said: What should be said is that God Almighty has informed of the occurrence of sins from some of them, attributed it to them, and censured them for it. They informed of that regarding themselves, renounced them, sought forgiveness for them, and repented. All of this has been reported in many places; its totality does not accept interpretation, even if its individual instances might. All of that is not something that disparages their status. Rather, those matters that occurred from them were rare, and by way of error, forgetfulness, or an interpretation that led to that. So, in relation to others(5), they are good deeds, but in their case, they are bad deeds relative to their high ranks and great destinies; for a minister might be held accountable for what a groom is rewarded for. So they were afraid of that at the site of Resurrection, despite their knowledge of safety and security. He said: And this is the truth.

Al-Junayd did well when he said: The good deeds of the righteous are the bad deeds of those brought near(6). So they...

(1) 1/464, and it was previously mentioned that the report of Iblis entering Paradise in the belly of a snake is from the Isra'iliyyat. (2) 9/179. (3) In Ma'ani al-Qur'an 2/194, and the author quoted it from him via al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/59. (4) 1/459-460, and the discussion that the author will mention until the end of the first issue was previously mentioned there. (5) The word: 'In relation to': from (m), and in (z): 'so it is for others'. (6) Mentioned by Al-Arusi in his footnote on the commentary of

Al-Risala al-Qushayriyya by Sheikh Zakariyya al-Ansari 1/141, and mentioned by Ibn Asakir in the History of Damascus 2/65 and attributed it to Abu Sa'id al-Kharraz.

१५२ सूरह ताहा: आयतें १२० - १२२

शैतान: {ऐ आदम, क्या मैं तुझे शाश्वतता के वृक्ष और ऐसे राज्य का पता बताऊं जो कभी नष्ट नहीं होगा?}। यह आमने-सामने की बातचीत का संकेत देता है, और यह कि वह सांप के पेट के अंदर स्वर्ग में प्रवेश कर गया था जैसा कि "अल-बकरा" (१) में पहले स्पष्ट किया जा चुका है। वृक्ष की पहचान और विद्वानों ने इसके बारे में क्या कहा है, इसका उल्लेख वहां किया गया है, इसलिए इसे दोहराने का कोई मतलब नहीं है। {तो उन दोनों ने उसमें से खा लिया, और उनके निजी अंग उन पर प्रकट हो गए, और वे स्वर्ग के पत्तों से खुद को ढकने लगे} का उल्लेख "अल-अराफ" (२) में पूरी तरह से किया गया है। अल-फर्रा (३) ने कहा: अरबी में "व-तफ़िक़ा" का अर्थ है: वे आगे बढ़े। उन्होंने कहा: यह भी कहा गया है: वे अपने ऊपर अंजीर के पत्ते चिपकाने लगे।

परमेश्वर का कथन: {और आदम ने अपने रब की अवज्ञा की और वह बहक गया}। इसमें छह विषय हैं:

पहला: परमेश्वर का कथन: {और आदम ने अवज्ञा की}। नबियों के पापों के संबंध में चर्चा "अल-बकरा" (४) में की गई है। हमारे बाद के कुछ विद्वानों ने कहा: जो कहा जाना चाहिए वह यह है कि अल्लाह तआला ने उनमें से कुछ से पापों के होने की सूचना दी है, उन्हें उनकी ओर जिम्मेदार ठहराया है, और उनके लिए उन्हें डांटा है। उन्होंने स्वयं अपने बारे में इसकी सूचना दी, उनसे किनारा कर लिया, उनके लिए क्षमा मांगी और तौबा (पश्चाताप) की। यह सब कई स्थानों पर वर्णित है; इसकी समग्रता व्याख्या स्वीकार नहीं करती, भले ही इसके अलग-अलग मामले स्वीकार कर लें। वह सब कुछ ऐसा नहीं है जो उनके पद को कम करता हो। बल्कि, वे चीजें जो उनसे हुईं, वे दुर्लभ थीं, और गलती, भूल, या किसी ऐसी व्याख्या के कारण हुईं जिसने उन्हें ऐसा करने के लिए प्रेरित किया। तो, दूसरों की तुलना में (५) वे नेकियाँ हैं, लेकिन उनके हक में वे उनके पदों और उनके उच्च सम्मानों के सापेक्ष बुराइयां हैं; क्योंकि एक मंत्री को उस बात के लिए जिम्मेदार ठहराया जा सकता है जिसके लिए एक सारथी को पुरस्कृत किया जाता है। इसलिए वे कयामत के मैदान में उस बात से डरे हुए थे, बावजूद इसके कि वे अपनी सुरक्षा और सलामती के बारे में जानते थे। उन्होंने कहा: और यही सच है।

और अल-जुनैद ने बहुत अच्छा कहा जब उन्होंने कहा: नेक लोगों की नेकियाँ, (अल्लाह के) करीब रहने वालों की बुराइयां हैं (६)। तो वे...

(१) १ / ४६४, और पहले कहा जा चुका है कि इब्लीस के सांप के पेट में जन्नत में दाखिल होने की खबर इस्राइली रिवायतों (इस्त्रा'इलीयत) में से है। (२) ९ / १७९। (३) मानी अल-कुरान २ / १९४ में, और लेखक ने इसे नहस के माध्यम से इराब अल-कुरान ३ / ५९ में उनके हवाले से उद्धृत किया है। (४) १ / ४५९ - ४६०, और जो बात लेखक पहले विषय के अंत तक उल्लेख करेंगे, वह पहले वहां बताई जा चुकी है। (५) शब्द: 'की तुलना में': (म) से, और (ज़) में: 'तो वह दूसरों के लिए है'। (६) अल-अरुसी ने शेख ज़करिया अल-अंसारी की 'शरह अल-रिसाला अल-कुशयरीया' पर अपने हाशिये १ / १४१ में इसका उल्लेख किया है, और इब्न असाकिर ने 'तारीख दमिश्क' २ / ६५ में इसका उल्लेख किया है और इसे अबू सईद अल-खर्राज़ से जोड़ा है।

۱۵۲ سورہ طٰہٰ: آیات ۱۲۰ - ۱۲۲

شیطان: ﴿يَآدَمُ هَلْ أَدُلُّكَ عَلَىٰ شَجَرَةِ الْخُلْدِ وَمُلْكٍ لَّا يَبْلَىٰ﴾۔ اور یہ بالمشافہ گفتگو پر دلالت کرتا ہے، اور یہ کہ وہ سانپ کے پیٹ میں جنت میں داخل ہوا جیسا کہ "البقرہ" (۱) کے بیان میں پہلے گزر چکا ہے، اور وہاں درخت کا تعین اور اس میں علماء کے اقوال گزر چکے ہیں، لہذا اسے دہرانے کا کوئی فائدہ نہیں۔ ﴿فَأَكَلَا مِنْهَا فَبَدَتْ لَهُمَا سَوْءَاتُهُمَا وَطَفِقَا يَخْصِفَانِ عَلَيْهِمَا مِن وَرَقِ الْجَنَّةِ﴾ "الاعراف" (۲) میں مکمل طور پر گزر چکا ہے۔ اور الفراء (۳) نے کہا: عربی میں "طَفِقَا" کا مطلب ہے: وہ دونوں متوجہ ہوئے، کہا: اور یہ بھی کہا گیا ہے: وہ دونوں اپنے اوپر انجیر کے پتے جوڑنے لگے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَعَصَىٰ ءَادَمُ رَبَّهُۥ فَغَوَىٰ﴾ اس میں چھ مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَعَصَىٰ﴾ انبیاء کے گناہوں کے بارے میں کلام "البقرہ" (۴) میں گزر چکا ہے، اور ہمارے متاخرین علماء میں سے بعض نے کہا: جو کہنا چاہیے وہ یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ نے ان میں سے بعض سے گناہوں کے وقوع کی خبر دی ہے، اور ان کی نسبت ان کی طرف کی ہے، اور ان پر انہیں عتاب کیا ہے، اور انہوں نے خود اپنے بارے میں اس کی خبر دی، اور ان سے دستبرداری اختیار کی، ان کے لیے استغفار کیا، اور توبہ کی، اور یہ سب بہت سے مقامات پر وارد ہوا ہے جس کا مجموعی طور پر تاویل کو قبول کرنا ممکن نہیں، اگرچہ انفرادی طور پر قبول کیا جا سکے، اور یہ سب ان کے مناصب میں عیب پیدا نہیں کرتا، بلکہ یہ وہ امور ہیں جو ان سے شاذ و نادر طور پر واقع ہوئے، اور خطا و نسیان کی جہت سے، یا ایسی تاویل کی وجہ سے جو اس کا باعث بنی، پس وہ دوسروں کی نسبت (۵) تو نیکیاں ہیں، لیکن ان کے حق میں ان کے مناصب اور ان کے بلند مراتب کے لحاظ سے برائیاں ہیں؛ کیونکہ وزیر کا اس بات پر مواخذہ کیا جا سکتا ہے

جس پر سائیس کو ثواب دیا جاتا ہے، پس وہ قیامت کے موقف میں اس سے ڈرے ہوئے تھے، باوجود اس کے کہ وہ امن و سلامتی کے بارے میں جانتے تھے۔ انہوں نے کہا: اور یہی حق ہے۔

اور جنید نے کیا ہی اچھا کہا ہے جب انہوں نے کہا: نیک لوگوں کی نیکیاں مقربین کی برائیاں ہوتی ہیں (۶)۔ تو وہ...

(۱) ۱ / ۴۶۴، اور پہلے یہ بات گزر چکی ہے کہ ابلیس کا سانپ کے پیٹ میں جنت میں داخل ہونے کی خبر اسرائیلیات میں سے ہے۔ (۲) ۹ / ۱۷۹۔ (۳) معانی القرآن ۲ / ۱۹۴ میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۳ / ۵۹ میں ان سے نقل کیا ہے۔ (۴) ۱ / ۴۵۹ - ۴۶۰، اور جو کلام مصنف پہلے مسئلے کے اختتام تک ذکر کریں گے وہ پہلے وہیں گزر چکا ہے۔ (۵) لفظ: "نسبت": (م) سے، اور (ظ) میں: "پس وہ دوسروں کے لیے ہے"۔ (۶) اسے العروسی نے شیخ زکریا الانصاری کی "شرح الرسالة القشيرية" پر اپنے حاشیے ۱ / ۱۴۱ میں ذکر کیا ہے، اور ابن عساکر نے "تاریخ دمشق" ۲ / ۶۵ میں ذکر کیا ہے اور اسے ابو سعید الخراز کی طرف منسوب کیا ہے۔

Surah Taha: Verses 120 - 122 153

- Prayers and peace of Allah be upon them - Even if the texts have testified to the occurrence of sins by them, that did not impair their positions, nor did it disparage their ranks(1). Rather, He has looked after them, chosen them, guided them, praised them, purified them, selected them, and preferred them; prayers and peace of Allah be upon them. Second: Al-Qadi Abu Bakr ibn al-Arabi said(2): It is not permissible for any of us today to report that about Adam except if we mention it while reciting the words of Allah Almighty about him, or the words of His Prophet. As for initiating that from oneself, it is not permissible for us regarding our closest fathers who are like us, so how about our most ancient, greatest, and most noble father, the foremost Prophet, whom Allah, glory be to Him, excused, turned to him in forgiveness, and forgave him. I say: And if this is not permissible regarding a creature, then reporting on the attributes of Allah, Mighty and Majestic, such as the Hand, the Foot, the Finger, the Side, the Descent, and so on, is more deserving of prohibition, and that it is not permissible to initiate anything of that except while reading His Book, or the Sunnah of His Messenger. For this reason, Imam Malik ibn Anas, may Allah have mercy on him, said: Whoever describes something of the Essence of Allah, Mighty and Majestic, such as His saying: {The Jews say, "The Hand of Allah is chained."} [Al-Ma'idah: 64], and points with his hand to his neck, his hand should be cut off. Likewise, in hearing and sight, that should be cut off from him; because he likened Allah Almighty to himself(3). Third: The Imams narrated - and the wording is Al-Bukhari's - from Abu Hurairah that the Prophet ﷺ said: "Adam and Moses argued. Moses said: O Adam, you are our father, you disappointed us and caused us to be expelled from Paradise. Adam said to him: O Moses, Allah, Mighty and Majestic, chose you for His speech, and wrote for you with His hand(4). Do you blame me(5) for a matter which Allah had decreed for me forty years before He created me? So Adam refuted Moses," three times(6).

---

(1) In (m): their rank. (2) In his "Ahkam al-Quran" 3/1249. (3) Al-Tamhid 7/145. (4) After it in (d) and (m) is the word: O Moses. (5) In (kh), (z), and (zha): Do you blame me. (6) Sahih al-Bukhari (6614), and it is in Musnad Ahmad (7387), Sahih Muslim (2652), and a part of it has preceded in 2/215 and 5/375.

सूरह ताहा: आयतें 120 - 122 153

- उन पर अल्लाह की रहमत और सलामती हो - भले ही धर्मग्रंथों ने उनके द्वारा किए गए पापों की गवाही दी हो, लेकिन इससे उनके पद में कोई कमी नहीं आई और न ही उनके दर्जे पर कोई आंच आई(1), बल्कि अल्लाह ने उन्हें सँभाला, उन्हें चुना, उनका मार्गदर्शन किया, उनकी प्रशंसा की, उन्हें पवित्र किया, उन्हें पसंद किया और उन्हें श्रेष्ठता प्रदान की; उन पर अल्लाह की रहमत और सलामती हो। दूसरा: काज़ी अबू बकर इब्न अल-अरबी ने कहा(2): आज हम में से किसी के लिए भी आदम के बारे में ऐसी खबर देना जायज़ नहीं है, सिवाय इसके कि हम अल्लाह ताला की उनके बारे में कही गई आयतों या उनके नबी के वचनों के दौरान इसका ज़िक्र करें। जहाँ तक खुद से इसकी शुरुआत करने की बात है, तो यह हमारे अपने उन पूर्वजों के बारे में भी जायज़ नहीं है जो हमारे जैसे हैं, तो फिर हमारे सबसे प्राचीन, महान और सम्मानित पिता, सबसे पहले नबी के बारे में कैसे हो सकता है, जिन्हें अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने माफ़ कर दिया, उनकी तौबा क़बूल की और उन्हें क्षमा कर दिया। मैं कहता हूँ: और अगर यह एक मखलूक (सृष्टि) के बारे में जायज़ नहीं है, तो अल्लाह अज़-व-जल्ल के गुणों के बारे में खबर देना जैसे हाथ, पैर, उंगली, पहलू (तरफ), उतरना आदि, और भी ज़्यादा मना होना चाहिए, और यह जायज़ नहीं है कि इनमें से किसी भी चीज़ की शुरुआत की जाए सिवाय उसकी किताब या उसके रसूल की सुन्नत को पढ़ने के दौरान। इसी कारण इमाम मलिक इब्न अनस रहिमहुल्लाह ने कहा: जो कोई अल्लाह अज़-व-जल्ल की ज़ात के किसी गुण का वर्णन करे जैसे कि उनका यह कहना: {और यहूदियों ने कहा, "अल्लाह का हाथ बंधा हुआ है।" } [अल-माइदा: 64], और अपने हाथ से अपनी गर्दन की ओर इशारा करे, तो उसका हाथ काट दिया जाना चाहिए। इसी तरह सुनने और देखने के मामले में भी उसके साथ ऐसा ही किया जाए; क्योंकि उसने अल्लाह ताला की तुलना खुद से की है(3)। तीसरा: इमामों ने रिवायत किया है - और शब्द बुखारी के हैं - अबू हुरैरा से कि नबी ﷺ ने फरमाया: "आदम और मूसा ने बहस की। मूसा ने कहा: ऐ आदम, आप हमारे पिता हैं, आपने हमें निराश किया और हमें जन्नत से निकलवा दिया। आदम ने उनसे कहा: ऐ मूसा, अल्लाह अज़-व-जल्ल ने आपको अपने कलाम के लिए चुना और अपने हाथ से आपके लिए (तौरात) लिखी(4)। क्या आप मुझे(5) ऐसे मामले के लिए दोष देते हैं जो अल्लाह ने मेरे पैदा होने से चालीस साल पहले ही मेरे लिए तय कर दिया था? तो आदम ने मूसा को निरुत्तर कर दिया," तीन बार(6)।

(1) (म) में: उनका दर्जा। (2) उनकी किताब "अहकाम अल-क़ुरान" 3/1249 में। (3) अल-तमहीद 7/145। (4) (द) और (म) में इसके बाद शब्द है: ऐ मूसा। (5) (ख), (ज़) और (ज़ॉ) में: क्या तुम मुझे डांटते हो। (6) सहीह अल-बुखारी (6614), और यह मसनद अहमद (7387), सहीह मुस्लिम (2652) में है और इसका एक हिस्सा 2/215 और 5/375 में पहले आ चुका है।

سورہ طٰہٰ: آیات ۱۲۰ - ۱۲۲ ۱۵۳

• صلوات اللہ وسلامہ علیہم - اگرچہ نصوص نے ان سے گناہوں کے وقوع کی گواہی دی ہے، لیکن اس سے ان کے مناصب میں کوئی خلل نہیں آیا، اور نہ ہی ان کے رتبوں پر کوئی آنچ آئی(۱)، بلکہ اللہ نے انہیں سنبھالا، انہیں چن لیا، ان کی ہدایت فرمائی، ان کی تعریف کی، انہیں پاکیزہ بنایا، ان کا انتخاب کیا، اور انہیں برگزیدہ کیا، صلوات اللہ علیہم وسلامہ۔ دوسری بات: قاضی ابوبکر بن العربی نے کہا(۲): ہم میں سے کسی کے لیے آج یہ جائز نہیں کہ وہ آدم کے بارے میں ایسی خبر دے سوائے اس کے کہ ہم اسے اللہ تعالیٰ کے ان کے بارے میں قول کے دوران ذکر کریں، یا اس کے نبی کے قول میں۔ رہا خود سے اس کی ابتدا کرنا، تو یہ ہمارے اپنے ان آباء کے بارے میں بھی جائز نہیں جو ہمارے جیسے ہیں، تو ہمارے سب سے قدیم، عظیم اور معزز باپ، سب سے پہلے نبی کے بارے میں کیسے ہو سکتا ہے، جنہیں اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے معذور قرار دیا، ان کی توبہ قبول کی اور انہیں بخش دیا۔ میں کہتا ہوں: اور اگر یہ ایک مخلوق کے بارے میں جائز نہیں ہے، تو اللہ عزوجل کی صفات کے بارے میں خبر دینا جیسے ہاتھ، پاؤں، انگلی، پہلو، نزول اور اس کے علاوہ دیگر چیزیں، ممانعت کے زیادہ لائق ہیں، اور یہ کہ ان میں سے کسی چیز کی ابتدا کرنا جائز نہیں سوائے اس کی کتاب کی تلاوت کے دوران، یا اس کے رسول کی سنت کے۔ اسی لیے امام مالک بن انس رحمہ اللہ نے فرمایا: جس نے اللہ عزوجل کی ذات کی کسی صفت کو بیان کیا جیسے اس کا یہ قول: {اور یہودیوں نے کہا: اللہ کا ہاتھ بندھا ہوا ہے} [المائدہ: ۶۴]، اور اپنے ہاتھ سے اپنی گردن کی طرف اشارہ کیا تو اس کا ہاتھ کاٹ دیا جائے، اسی طرح سماعت اور بصارت کے بارے میں بھی اس کے ساتھ یہی کیا جائے؛ کیونکہ اس نے اللہ تعالیٰ کو اپنے سے تشبیہ دی(۳)۔ تیسری بات: ائمہ نے

روایت کیا ہے - اور لفظ بخاری کے ہیں - ابوہریرہ سے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "آدم اور موسیٰ نے بحث کی، موسیٰ نے کہا: اے آدم، آپ ہمارے باپ ہیں، آپ نے ہمیں مایوس کیا اور ہمیں جنت سے نکلوا دیا، آدم نے ان سے کہا: اے موسیٰ، اللہ عزوجل نے آپ کو اپنے کلام کے لیے چن لیا، اور اپنے ہاتھ سے آپ کے لیے (تورات) لکھی(۴)، کیا آپ مجھے(۵) اس معاملے پر ملامت کرتے ہیں جو اللہ نے مجھے پیدا करने سے چالیس سال پہلے ہی میرے لیے مقدر کر دیا تھا؟ پس آدم موسیٰ پر غالب آگئے" تین بار(۶)۔

---

(۱) (م) میں ہے: ان کا رتبہ۔ (۲) ان کی کتاب "احکام القرآن" ۱۲۴۹/۳ میں۔ (۳) التمہید ۱۴۵/۷۔ (۴) اس کے بعد (د) اور (م) میں لفظ ہے: اے موسیٰ۔ (۵) (خ)، (ز) اور (ظ) में है: کیا تم مجھے ملامت کرتے ہو۔ (۶) صحیح البخاری (۶۶۱۴)، اور یہ مسند احمد (۷۳۸۷) اور صحیح مسلم (۲۶۵۲) میں ہے اور اس کا ایک حصہ ۲/۲۱۵ اور ۵/۳۷۵ میں گزر چکا ہے۔

Al-Muhallab said: His saying: "So Adam argued with Moses," meaning: he overcame him with proof. Al-Layth bin Sa'd said: The argument was valid in this story for Adam over Moses, peace be upon them both, because Allah Almighty had forgiven Adam's sin and accepted his repentance. Thus, it was not for Moses to reproach him for a sin that Allah Almighty had forgiven him for. That is why Adam said: "You are Moses to whom Allah gave the Torah, in which there is knowledge of everything. I found in it that Allah had decreed disobedience for me, and decreed repentance from it for me, and thereby dropped the blame from me. So do you blame me, while Allah does not blame me?" With something similar to this, Ibn Umar argued against the one who said to him: "Uthman fled on the day of Uhud." Ibn Umar replied: "There is no sin upon Uthman, because Allah Almighty has pardoned him with His saying: 'And Allah has already pardoned them' [Al Imran: 155]."(1) It has also been said: Adam, peace be upon him, is a father, and it is not part of being dutiful to him to reproach him, even if he were someone others could be reproached for.(2) For Allah, Blessed and Exalted be He, says regarding kafir parents: "But associate with them in [this] world in kindness" [Luqman: 15]. For this reason, when Ibrahim's, peace be upon him, father said to him while he was a disbeliever: "If you do not desist, I will surely stone you, so avoid me a prolonged time. [Abraham] said, 'Peace be upon you'" [Maryam: 46-47]. So how about a father who is a prophet whom his Lord has chosen, accepted his repentance, and guided?! Fourth: As for those who commit sins and for whom forgiveness has not come, the scholars are unanimous that it is not permissible for them to argue with an argument like Adam's, saying: "Do you blame me for killing, committing adultery, or stealing, when Allah had decreed that for me?" The Ummah is unanimous on the permissibility of praising the doer of good for his goodness, and blaming the evildoer for his evildoing, and counting his sins against him.(3) Fifth: The Almighty's saying: {and went astray} i.e., his life became spoiled for him, narrated by Al-Naqqash, and he chose it.

---

(1) Reported by Al-Bukhari in detail (4066) and Muslim in its entirety 5/374. (2) Mentioned similarly by Abu al-Abbas al-Qurtubi in Al-Mufhim 6/667-668, then he said: "This is far from the meaning of the Hadith and from what preceded it." (3) Al-Tamhid 18/15, and Al-Istidhkar 26/88.

154 सूरह ता-हा: आयत 120 - 122

अल-मुहल्लब ने कहा: उनका कथन: "तो आदम ने मूसा से बहस की," यानी: उन्होंने उन्हें तर्क से हरा दिया। अल-लैथ बिन साद ने कहा: इस कहानी में आदम का मूसा (उन दोनों पर शांति हो) के खिलाफ तर्क इसलिए सही था क्योंकि अल्लाह तआला ने आदम की गलती को माफ कर दिया था और उनकी तौबा स्वीकार कर ली थी। इसलिए मूसा के लिए यह उचित नहीं था कि वे उन्हें उस गलती के लिए शर्मिंदा करें जिसे अल्लाह तआला ने माफ कर दिया था। इसीलिए आदम ने कहा: "तुम मूसा हो जिसे अल्लाह ने तौरात दी, जिसमें हर चीज़ का ज्ञान है। मैंने उसमें पाया कि अल्लाह ने मेरे लिए अवज्ञा का फैसला किया था, और उससे तौबा का भी फैसला किया था, और इसके साथ ही मुझ पर से दोष हटा दिया। तो क्या तुम मुझे दोष देते हो, जबकि अल्लाह मुझे दोष नहीं देता?" इसी तरह के तर्क के साथ इब्न उमर ने उस व्यक्ति को जवाब दिया जिसने उनसे कहा था: "उस्मान उहुद के दिन भाग गए थे।" इब्न उमर ने कहा: "उस्मान पर कोई गुनाह नहीं है; क्योंकि अल्लाह तआला ने उन्हें अपने इस कथन के साथ माफ कर दिया है: 'और वास्तव में अल्लाह ने उन्हें क्षमा कर दिया' [आल-इमरान: 155]।" (1) यह भी कहा गया है: आदम अलैहिस्सलाम एक पिता हैं, और उनकी सेवा में यह शामिल नहीं है कि उन्हें उस चीज़ के लिए शर्मिंदा किया जाए जिसके लिए दूसरों को किया जा सकता है (2), क्योंकि अल्लाह बरकत वाला और महान काफिर माता-पिता के बारे में कहता है: "और दुनिया में उनके साथ अच्छा व्यवहार करो" [लुक़मान: 15]। इसी कारण से जब इब्राहिम अलैहिस्सलाम के पिता ने उनसे कहा था जबकि वह काफिर थे: "यदि तुम नहीं माने तो मैं तुम्हें पत्थर मार-मार कर मार डालूँगा, और मुझसे लंबे समय के लिए दूर हो जाओ। [इब्राहिम] ने कहा, 'तुम पर शांति हो'" [मरयम: 46-47]। तो फिर उस पिता के बारे में क्या जो एक नबी है जिसे उसके रब ने चुना, उसकी तौबा कबूल की और मार्गदर्शन दिया?! चौथा: जहाँ तक उन लोगों की बात है जो पाप करते हैं और जिनके लिए क्षमा नहीं आई है, विद्वानों की इस पर सहमति है कि उनके लिए आदम के तर्क जैसा तर्क देना जायज़ नहीं है कि: "क्या तुम मुझे हत्या करने, व्यभिचार करने या चोरी करने पर दोष देते हो जबकि अल्लाह ने मेरे लिए यह तय कर रखा था?" और उम्मत इस बात पर सहमत है कि नेक काम करने वाले की उसकी नेकी पर प्रशंसा करना और बुरा काम करने वाले को उसकी बुराई पर दोष देना और उसके गुनाहों को गिनना जायज़ है। (3) पाँचवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {और भटक गया} यानी: उसका जीवन खराब हो गया, अल-नक्काश ने इसे बयान किया है और इसे पसंद किया है।

(1) इसे अल-बुखारी ने विस्तार से (4066) और मुस्लिम ने पूरी तरह से 5/374 पर निकाला है। (2) अबू अल-अब्बास अल-कुर्तुबी ने अल-मुफ्हिम 6/667-668 में इसी तरह का उल्लेख किया है, फिर उन्होंने कहा: "यह हदीस के अर्थ और उससे पहले जो कहा गया है उससे दूर है।" (3) अल-तमहीद 18/15, और अल-इस्तिज़कार 26/88।

۱۵۴ سورہ طہٰ: آیات ۱۲۰ - ۱۲۲

المہلب نے کہا: ان کا قول: "پس آدم نے موسیٰ سے بحث کی" یعنی: ان پر دلیل سے غالب آ گئے۔ لیث بن سعد نے کہا: آدم علیہ السلام کا موسیٰ علیہ السلام کے خلاف اس قصے میں دلیل لانا اس لیے صحیح تھا کیونکہ اللہ تعالیٰ نے آدم کی خطا معاف کر دی تھی اور ان کی توبہ قبول کر لی تھی، لہٰذا موسیٰ کے لیے یہ جائز نہ تھا کہ وہ انہیں اس خطا پر ملامت کریں جسے اللہ تعالیٰ نے معاف کر دیا تھا۔ اسی لیے آدم نے کہا: "تم وہ موسیٰ ہو جسے اللہ نے تورات عطا کی، جس میں ہر چیز کا علم ہے، تو میں نے اس میں پایا کہ اللہ نے مجھ پر نافرمانی مقدر کر دی تھی، اور مجھ پر اس سے توبہ بھی مقدر کر دی تھی، اور اس طرح مجھ سے ملامت اٹھا لی، تو کیا تم مجھے ملامت کرتے ہو جبکہ اللہ مجھے ملامت نہیں کرتا؟"۔ اسی طرح کی دلیل ابن عمر نے اس شخص کے خلاف دی جس نے ان سے کہا تھا: "عثمان احد کے دن بھاگ گئے تھے"۔ ابن عمر نے فرمایا: "عثمان پر کوئی گناہ نہیں؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے اپنے اس قول سے انہیں معاف کر دیا ہے: ﴿اور یقیناً اللہ نے انہیں معاف کر دیا ہے﴾ (۱) [آل عمران: ۱۵۵]۔" اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ: آدم علیہ السلام باپ ہیں، اور ان کے ساتھ حسنِ سلوک کا تقاضا یہ نہیں ہے کہ انہیں ایسی بات پر ملامت کی جائے جس پر کسی اور کو ملامت کی جا سکتی ہو (۲)، کیونکہ اللہ تبارک و تعالیٰ کافر والدین کے بارے میں فرماتا ہے: ﴿اور دنیا میں ان کے ساتھ حسنِ سلوک سے رہو﴾ [لقمان: ۱۵]۔ اسی لیے جب ابراہیم علیہ السلام کے باپ نے ان سے کہا تھا جبکہ وہ کافر تھا: ﴿اگر تم باز نہ آئے تو میں تمہیں سنگسار کر دوں گا اور مجھ سے طویل عرصے کے لیے دور ہو جاؤ۔ (ابراہیم نے) کہا: تم پر سلامتی ہو﴾ [مریم: ۴۶-۴۷]، تو پھر اس باپ کے بارے میں کیا خیال ہے جو ایک نبی ہے جسے اس کے رب نے چن لیا، اس کی توبہ قبول کی اور ہدایت دی؟! چوتھی بات: جہاں تک اس شخص

کا تعلق ہے جس نے گناہ کیے اور اسے مغفرت حاصل نہیں ہوئی، تو علماء کا اس پر اتفاق ہے کہ اس کے لیے آدم کی طرح کی دلیل پیش کرنا جائز نہیں کہ وہ کہے: تم مجھے قتل کرنے، زنا کرنے یا چوری کرنے پر ملامت کرتے ہو جبکہ اللہ نے یہ میرے لیے مقدر کیا تھا، اور امت کا اس پر اتفاق ہے کہ نیکوکار کی اس کی نیکی پر تعریف کرنا اور بدکار کی اس کی بدی پر ملامت کرنا اور اس کے گناہوں کو شمار کرنا جائز ہے (۳)۔ پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿پس وہ بہک گیا﴾ یعنی: اس کی زندگی اس پر خراب ہو گئی، اسے النقاش نے نقل کیا ہے اور اسے پسند کیا ہے۔

---

(۱) اسے بخاری نے تفصیل سے (۴۰۶۶) اور مسلم نے مکمل طور پر ۵/۳۷۴ پر روایت کیا ہے۔

(۲) اسے ابو العباس القرطبی نے المفہم ۶/۶۶۷-۶۶۸ میں اسی طرح ذکر کیا ہے، پھر کہا: "یہ حدیث کے معنی اور اس سے پہلے جو ذکر ہوا اس سے بعید ہے۔" (۳) التمہید ۱۵/۱۸، اور الاستذکار ۸۸/۲۶۔

Al-Qushayri: I heard our teacher, the Professor and reciter Abu Ja'far al-Qurtubi (1) say: “Faghawa” (so he erred): so his life became corrupted by his descent to the world, and “Al-Ghayy” means corruption. This is a good interpretation, and it is more appropriate than the interpretation of those who say: Indeed (2) “faghawa” means: he went astray, from “al-ghayy” which is the opposite of guidance (rushd).

It was said: its meaning is: he was ignorant of the place of his guidance, meaning: he was ignorant that that tree was the one that was forbidden, and “al-ghayy” means ignorance.

From some of them: “faghawa”: so he became sick/overstuffed (3) from eating too much. Al-Zamakhshari (4) said: This—even if it is correct in the dialect of those who change the ‘ya’ preceded by a kasra into an ‘alif’, saying for ‘faniya’ and ‘baqiya’: ‘fana’ and ‘baqa’, and they are the tribe of Tayy—is a wicked interpretation.

Sixth: Abu Nasr al-Qushayri said: A group said: It is said: Adam disobeyed and erred, but he is not called a “disobedient one” (asin) nor an “erring one” (ghawin), just as one who sews once is said to have “sewn” (khata), but is not called a “tailor” (khayyat), as long as sewing is not repeated by him (5).

It was said: It is permissible for a master to apply terms to his servant upon his disobedience that it is not permissible for others to apply (6). This is far-fetched (takalluf), and what is attributed of this to the Prophets is either minor sins, or leaving the better option, or before prophethood.

I say: This is good.

Imam Abu Bakr bin Furak, may God have mercy on him, said: This was from Adam before prophethood, and the evidence...

---

(1) He is Ahmad bin Muhammad al-Qaysi, known as Ibn Abi Hujjah, died in the year (643 AH). Bughyat al-Wu'at 1/383, and he was mentioned previously in 5/412. (2) The word: “In” (Indeed), is not in (M). (3) Al-Basham: Indigestion. Al-Nihayah (Basham). (4) In Al-Kashshaf 2/557. (5) It is the saying of Ibn Qutaybah in “Ta'wil Mushkil al-Qur'an”, p. 313. (6) Tafsir al-Razi 22/128.

सूरह ता-हा, आयत 120 - 122 | 155

अल-कुशैरी: मैंने अपने शिक्षक, उस्ताद और क़ारी अबू जाफ़र अल-कुर्तुबी (1) को कहते सुना: "फग़वा" (तो वह भटक गया): तो दुनिया में उतरने के कारण उसका जीवन भ्रष्ट हो गया, और "अल-ग़य्य" का अर्थ है भ्रष्टाचार। यह एक अच्छी व्याख्या है, और यह उन लोगों की व्याख्या से अधिक उपयुक्त है जो कहते हैं: वास्तव में (2) "फग़वा" का अर्थ है: वह भटक गया, "अल-ग़य्य" से जो मार्गदर्शन (रुश्द) के विपरीत है।

कहा गया: इसका अर्थ है: वह अपने मार्गदर्शन के स्थान से अनभिज्ञ था, यानी: वह अनभिज्ञ था कि वह वृक्ष वही था जिससे मना किया गया था, और "अल-ग़य्य" का अर्थ है अज्ञानता।

कुछ लोगों से: "फग़वा": बहुत अधिक खाने से उसे अपच (3) हो गई। अल-ज़मखशारी (4) ने कहा: यह—भले ही उन लोगों की भाषा में सही हो जो 'या' से पहले कसरा होने पर उसे 'अलिफ़' में बदल देते हैं, जैसे 'फ़निया' और 'बक़िया' को 'फ़ना' और 'बक़ा' कहते हैं, और वे तय्य कबीले के लोग हैं—एक दुष्ट व्याख्या है।

छठा: अबू नस्र अल-कुशैरी ने कहा: एक समूह ने कहा: कहा जाता है: आदम ने अवज्ञा की और वे भटक गए, लेकिन उन्हें "अवज्ञाकारी" (आसिन) या "भटका हुआ" (ग़ाविन) नहीं कहा जाता है, जैसे कि जिसने एक बार सिलाई की हो उसे कहा जाता है कि उसने "सिला" (खात), लेकिन उसे "दर्जी" (खय्यात) नहीं कहा जाता जब तक कि वह बार-बार सिलाई न करे (5)।

कहा गया: एक स्वामी के लिए अपने सेवक की अवज्ञा पर ऐसे शब्दों का उपयोग करना अनुमत है जो दूसरों के लिए अनुमत नहीं है (6)। यह बोझिल (तकल्लुफ़) है, और पैगंबरों के बारे में जो कुछ भी ऐसा कहा गया है, वह या तो छोटी गलतियाँ हैं, या उत्तम विकल्प को छोड़ना है, या नबुवत (पैग़म्बरी) से पहले की बात है।

मैंने कहा: यह अच्छा है।

इमाम अबू बक्र बिन फुरक (अल्लाह उन पर रहम करे) ने कहा: यह आदम की ओर से नबुवत से पहले था, और प्रमाण...

---

(1) वे अहमद बिन मुहम्मद अल-क़ैसी हैं, जिन्हें इब्न अबी हुज्जाह के नाम से जाना जाता है, उनकी मृत्यु वर्ष (643 हिजरी) में हुई थी। बुग़यत अल-वुआत 1/383, और उनका उल्लेख पहले 5/412 में

हो चुका है। (2) शब्द: "इन" (वास्तव में), (म) में नहीं है। (3) अल-बशम: अपच। अल-निहाया (बशम)। (4) अल-कश्शाफ 2/557 में। (5) यह इब्न कुतैबा का कथन है "तावील मुश्किल अल-कुरान", पृष्ठ 313 में। (6) तफ़सीर अल-राज़ी 22/128।

القشیری: میں نے اپنے شیخ، استاد اور قاری ابو جعفر القرطبی (۱) کو یہ کہتے ہوئے سنا: «فَغَوى»: یعنی دنیا میں اترنے سے اس کی زندگی خراب ہوگئی، اور «الغَيُّ» کا معنی ہے فساد۔ یہ ایک اچھی تاویل ہے، اور یہ ان لوگوں کی تاویل سے بہتر ہے جو کہتے ہیں: بے شک (۲) «فغوى» کا مطلب ہے: وہ بھٹک گیا، «الغَيِّ» سے جو کہ ہدایت (رشد) کی ضد ہے۔

اور کہا گیا: اس کا مطلب ہے: وہ اپنی ہدایت کے مقام سے جاہل رہا، یعنی: اسے علم نہ رہا کہ وہ درخت وہی ہے جس سے منع کیا گیا تھا، اور «الغَيُّ» کا مطلب ہے جہالت۔

اور بعض سے مروی ہے: «فَغَوى»: یعنی بہت زیادہ کھانے کی وجہ سے بدہضمی (۳) ہوگئی۔ الزمخشری (۴) نے کہا: یہ — اگرچہ ان لوگوں کی لغت کے مطابق درست ہے جو 'یا' سے پہلے کسرہ کو 'الف' سے بدل دیتے ہیں، اور 'فَنِيَ' اور 'بَقِيَ' کو 'فَنَى' اور 'بَقَى' کہتے ہیں، اور وہ بنو طے ہیں — ایک بری (خبیث) تفسیر ہے۔

چھٹی بات: ابو نصر القشیری نے کہا: ایک قوم نے کہا: کہا جاتا ہے: آدم نے نافرمانی کی اور وہ بھٹک گئے، لیکن انہیں «عاصي» (نافرمان) یا «غاوٍ» (بھٹکا ہوا) نہیں کہا جاتا، جیسا کہ جس نے ایک بار کپڑا سیا ہو اس کے بارے میں کہا جاتا ہے: «خاطَ» (اس نے سیا)، لیکن اسے «خَيَّاط» (درزی) نہیں کہا جاتا جب تک کہ وہ بار بار سلائی نہ کرے (۵)۔

اور کہا گیا: آقا کے لیے جائز ہے کہ وہ اپنے غلام کی نافرمانی پر ایسے الفاظ استعمال کرے جو دوسروں کے لیے جائز نہیں ہیں (۶)۔ اور یہ تکلف ہے، اور انبیاء کی طرف جو اس طرح کی باتیں

منسوب ہیں وہ یا تو صغیرہ گناہ ہیں، یا ترکِ اولیٰ (بہتر کام کا چھوڑنا)، یا نبوت سے پہلے کے واقعات ہیں۔

میں نے کہا: یہ اچھا ہے۔

امام ابو بکر بن فورک رحمہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: یہ آدم کی طرف سے نبوت سے پہلے تھا، اور دلیل---

---

(۱) وہ احمد بن محمد القیسی ہیں جو ابن ابی حجہ کے نام سے مشہور ہیں، وفات سن (۶۴۳ھ)۔ بغیۃ الوعاۃ ۳۸۳/۱، اور پہلے ذکر گزر چکا ہے ۴۱۲/۵۔ (۲) لفظ: «إنَّ»، (م) میں نہیں ہے۔ (۳) البَشَم: بدہضمی۔ النہایہ (بشم)۔ (۴) الکشاف ۵۵۷/۲ میں۔ (۵) یہ ابن قتیبہ کا قول ہے «تاویل مشکل القرآن» ص ۳۱۳ میں۔ (۶) تفسیر الرازی ۱۲۸/۲۲۔

Surah Taha: Verses 120 - 127 | 156

That is the saying of the Almighty: {Then his Lord chose him and turned to him in forgiveness and guided [him]} [Taha: 122]. He mentioned that the selection (ijtiba') and guidance occurred after the disobedience. If this was before prophethood, then sins are permissible for them in one sense; because before prophethood, there is no law upon us regarding believing them. So when Allah Almighty sent them to His creation, and they were reliable in delivery and infallible, what had previously occurred of their sins did not harm them. And this is a precious [insight], and Allah knows best.

The saying of the Almighty: {He said, "Go down from it, all [of you], as enemies to one another. Then if there comes to you guidance from Me - then whoever follows My guidance will neither go astray [in the world] nor suffer [in the Hereafter]. (123) And whoever turns away from My remembrance - indeed, he will have a depressed life, and We will gather him on the Day of Resurrection blind." (124) He will say, "My Lord, why have you raised me blind while I was [once] seeing?" (125) [Allah] will say, "Thus did Our signs come to you, and you forgot them; and thus will you this Day be forgotten." (126) And thus do We recompense he who transgressed and did not believe in the signs of his Lord. And the punishment of the Hereafter is more severe and more enduring. (127)}

The saying of the Almighty: {He said, "Go down from it, all [of you]"} - He addressed Adam and Iblis (1). "From it" means: from Paradise. He had already said to Iblis: {Get out of it, disgraced and expelled} [Al-A'raf: 18], so perhaps he was removed from Paradise to a place in the heaven, then descended to the earth.

{...as enemies to one another} - This was mentioned previously in "Al-Baqarah" (2), meaning: you are an enemy to the snake and to Iblis, and they are enemies to you. This indicates that His saying: "Go down (dual form)" is not an address to Adam and Eve; because they were not mutually hostile, and Adam's descent included the descent of Eve.

{Then if there comes to you guidance from Me} - i.e., guidance and a word of truth. This was mentioned previously in "Al-Baqarah" (3).

{...then whoever follows My guidance} - meaning: the Messengers and the Books. {will neither go astray nor suffer} - Ibn Abbas said: "Allah Almighty guaranteed for the one who reads the Quran and acts upon what is in it that he will not go astray in the

world, nor suffer in the Hereafter," and he recited the verse. It is also narrated from him: "Whoever reads the Quran and follows what is in it, Allah guides him from misguidance..."

---

(1) Zad al-Masir 5/330. (2) 1/474. (3) 1/488.

सूरह ता-हा: आयत 120 - 127 | 156

यह अल्लाह तआला का कथन है: {फिर उसके रब ने उसे चुन लिया, और उस पर दया की और उसे मार्ग दिखाया} [ता-हा: 122]। यहाँ उल्लेख किया गया है कि चयन (इजतिबा) और मार्गदर्शन अवज्ञा के बाद हुआ। यदि यह नबूवत (पैग़म्बरी) से पहले था, तो उनके लिए गुनाह एक दृष्टिकोण से संभव है; क्योंकि नबूवत से पहले उनकी पुष्टि करने का हम पर कोई धार्मिक नियम नहीं था। फिर जब अल्लाह तआला ने उन्हें अपनी सृष्टि के पास भेजा और वे संदेश पहुँचाने में विश्वसनीय और मासूम (निष्पाप) हो गए, तो उनके पिछले गुनाहों से कोई नुकसान नहीं हुआ। यह एक बहुमूल्य बात है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह तआला का कथन: {उसने कहा, "तुम दोनों यहाँ से साथ नीचे उतर जाओ, तुम एक-दूसरे के शत्रु होगे। फिर यदि मेरी ओर से तुम्हारे पास कोई मार्गदर्शन आए—तो जो मेरे मार्गदर्शन का अनुसरण करेगा, वह न तो भटकेगा और न ही कष्ट पाएगा। (123) और जो मेरे स्मरण से विमुख होगा, उसके लिए संकीर्ण जीवन होगा और हम उसे क़ियामत के दिन अंधा उठाएँगे।" (124) वह कहेगा, "मेरे रब! तूने मुझे अंधा क्यों उठाया, जबकि मैं देखता था?" (125) वह (अल्लाह) कहेगा, "इसी प्रकार हमारी आयतें तेरे पास आईं और तूने उन्हें भुला दिया, और इसी प्रकार आज तुझे भुला दिया जाएगा।" (126) और इसी प्रकार हम उसे बदला देते हैं जो सीमा का उल्लंघन करे और अपने रब की आयतों पर विश्वास न करे। और परलोक का दंड अधिक कठोर और अधिक स्थायी है। (127)}

अल्लाह तआला का कथन: {उसने कहा, "तुम दोनों यहाँ से नीचे उतर जाओ"} - इसमें आदम और इब्लीस को संबोधित किया गया है (1)। "वहाँ से" का अर्थ है: स्वर्ग से। उसने इब्लीस से पहले ही कह दिया था: {यहाँ से अपमानित और ठुकराया हुआ निकल जा} [अल-अराफ़: 18], तो संभवतः उसे स्वर्ग से हटाकर आकाश के किसी स्थान पर रखा गया था, फिर उसे पृथ्वी पर उतार दिया गया।

{...एक-दूसरे के शत्रु होगे} - यह पहले "अल-बक़रह" (2) में उल्लेख किया जा चुका है, यानी: तुम साँप और इब्लीस के शत्रु हो, और वे तुम्हारे शत्रु हैं। यह इस बात का संकेत है कि उसका कथन: "उतर जाओ (द्विवचन)" आदम और हव्वा के लिए संबोधन नहीं है; क्योंकि वे एक-दूसरे के शत्रु नहीं थे, और आदम के उतरने में हव्वा का उतरना शामिल था।

{फिर यदि मेरी ओर से तुम्हारे पास कोई मार्गदर्शन आए} - यानी: सही मार्ग और सत्य वचन। यह पहले "अल-बक़रह" (3) में आ चुका है।

{...तो जो मेरे मार्गदर्शन का अनुसरण करेगा} - यानी: रसूल और पुस्तकें। {वह न तो भटकेगा और न ही कष्ट पाएगा} - इब्न अब्बास ने कहा: "अल्लाह तआला ने उस व्यक्ति के लिए गारंटी दी है जो कुरान पढ़ता है और उसमें जो कुछ है उस पर अमल करता है कि वह दुनिया में गुमराह नहीं होगा और आख़िरत (परलोक) में बदबख्त नहीं होगा," और उन्होंने यह आयत पढ़ी। उन्हीं से वर्णित है: "जिसने कुरान पढ़ा और जो उसमें है उसका अनुसरण किया, अल्लाह ने उसे गुमराही से हिदायत दी..."

---

(1) ज़ाद अल-मसीर 5/330। (2) 1/474। (3) 1/488।

یہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {پھر اس کے رب نے اسے چن لیا، سو اس کی توبہ قبول فرمائی اور ہدایت بخشی} [طہٰ: ۱۲۲]۔ پس ذکر فرمایا کہ چن لینا اور ہدایت دینا نافرمانی کے بعد تھا۔ اور اگر یہ نبوت سے پہلے تھا تو ان پر گناہ صادر ہونا ایک رخ سے جائز ہے؛ کیونکہ نبوت سے پہلے ان کی تصدیق میں ہم پر کوئی شرعی حکم نہیں تھا۔ پھر جب اللہ تعالیٰ نے انہیں اپنی مخلوق کی طرف بھیجا اور وہ پیغام پہنچانے میں امین اور معصوم ہو گئے، تو ان سے پہلے جو گناہ سرزد ہوئے تھے وہ نقصان دہ نہیں رہے۔ اور یہ ایک قیمتی نکتہ ہے، واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {فرمایا: تم دونوں یہاں سے اکٹھے اتر جاؤ، تم ایک دوسرے کے دشمن ہو گے۔ پھر اگر میری طرف سے تمہارے پاس ہدایت آئے—تو جس نے میری ہدایت کی پیروی کی، وہ نہ بھٹکے گا اور نہ ہی تکلیف پائے گا۔ (۱۲۳) اور جس نے میری یاد سے اعراض کیا تو اس کے لیے تنگ زندگی ہوگی اور ہم اسے قیامت کے دن اندھا اٹھائیں گے۔ (۱۲۴) وہ کہے گا: اے میرے رب! تو نے مجھے اندھا کیوں اٹھایا، حالانکہ میں دیکھنے والا تھا؟ (۱۲۵) (اللہ) فرمائے گا: اسی طرح تیرے پاس ہماری نشانیاں آئیں تو تو نے انہیں بھلا دیا، اور اسی طرح آج تو بھلا دیا جائے گا۔ (۱۲۶) اور ہم اسی طرح بدلہ دیتے ہیں اس کو جس نے حد سے تجاوز کیا اور اپنے رب کی نشانیوں پر ایمان نہ لایا۔ اور آخرت کا عذاب زیادہ سخت اور زیادہ دیرپا ہے۔ (۱۲۷)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {فرمایا: تم دونوں یہاں سے اتر جاؤ} - اس میں آدم اور ابلیس کو مخاطب کیا گیا ہے (۱)۔ "اس سے" یعنی: جنت سے، حالانکہ ابلیس سے کہا جا چکا تھا: {یہاں سے ذلیل و خوار ہو کر نکل جا} [الاعراف: ۱۸]، تو شاید اسے جنت سے نکال کر آسمان کے کسی مقام پر رکھا گیا ہو، پھر وہاں سے زمین پر اتارا گیا۔

{تم ایک دوسرے کے دشمن ہو گے} - اس کا ذکر پہلے "البقرہ" (۲) میں ہو چکا ہے، یعنی: تم سانپ اور ابلیس کے دشمن ہو، اور وہ تمہارے دشمن ہیں۔ یہ اس بات کی دلیل ہے کہ اس کا قول: "اتر جاؤ (تثنیہ)" آدم اور حوا کے لیے خطاب نہیں ہے؛ کیونکہ وہ ایک دوسرے کے دشمن نہیں تھے، اور آدم کا اترنا حوا کے اترنے کو بھی شامل تھا۔

{پھر اگر میری طرف سے تمہارے پاس ہدایت آئے} - یعنی: رشد و ہدایت اور کلامِ حق۔ یہ پہلے "البقرہ" (۳) میں گزر چکا ہے۔

{پس جس نے میری ہدایت کی پیروی کی} - یعنی: رسولوں اور کتابوں کی۔ {وہ نہ بھٹکے گا اور نہ ہی تکلیف پائے گا} - ابن عباس نے فرمایا: "اللہ تعالیٰ نے اس شخص کے لیے ضمانت دی ہے جو قرآن پڑھے اور جو اس میں ہے اس پر عمل کرے کہ وہ دنیا میں گمراہ نہیں ہوگا، اور نہ آخرت میں بدبخت ہوگا،" اور انہوں نے یہ آیت تلاوت فرمائی۔ ان سے یہ بھی مروی ہے: "جس نے قرآن پڑھا اور جو اس میں ہے اس کی اتباع کی، اللہ نے اسے گمراہی سے ہدایت دی..."

---

(۱) زاد المسیر ۵/ ۳۳۰۔ (۲) ۱/ ۴۷۴۔ (۳) ۱/ ۴۸۸۔

Surah Taha: Verses 123 - 127 157

And He protected him on the Day of Resurrection from the evil of the account, then he recited the verse(1). "But whosoever turns away from My Remembrance" [Quran 20:124], meaning: my religion, the recitation of my Book, and acting upon what is in it. It was also said: from the signs that I have sent down(2). It is possible that "remembrance" refers to the Messenger, because the remembrance came from him. "indeed, for him is a narrow life" meaning: a constrained life; it is said: a narrow house, and a narrow life, used equally for singular and dual, masculine and feminine, and plural; Antarah said: If they catch up, I will charge, and if they are hard-pressed, I will intensify, and if they are found in a narrow place, I will descend(3). And he also said(4): Indeed, if death were to be represented, it would be represented like me when they descend into a narrow abode. It was also read as "Danka" on the pattern of "Fa'la"(5). The meaning of this is: that Allah, the Mighty and Sublime, has associated with religion submission, contentment, and trust in Him and His distribution. Thus, its practitioner spends from what Allah has provided him with generosity and ease, and lives an ample life(6); as Allah Almighty said: "We will surely cause him to live a good life" [An-Nahl: 97]. Whereas the one who turns away from religion is overcome by greed, which constantly makes him aspire for more of this world, and he is dominated by stinginess that withholds his hand from spending. So his life is narrow, and his state is dark; as some said: No one turns away from the remembrance of his Lord but that his time becomes dark for him, his provision becomes disturbed, and he lives a narrow life(7). Ikrimah said: "Narrow" means: unlawful earning. Al-Hasan said: The food of thorns (Dhari') and Zaqqum. And the saying...

(1) Related by at-Tabari 16/191-192, and mentioned by Ibn al-Joyzi in Zad al-Masir 5/330. (2) Majma' al-Bayan by at-Tabarsi 16/152 similarly. (3) Diwan Antarah p. 57, and similar speech in Tafsir at-Tabari 16/192. (4) His Diwan p. 58. (5) Al-Hasan read it this way. Anomalous Recitations p. 90. (6) A life that is more ample, comfortable, and pleasant. Lisan al-Arab (R-F-Gh). (7) In (M): in a narrow life.

सूरह ताहा: आयतें 123 - 127 157

और उसने उसे कयामत के दिन बुरे हिसाब से बचा लिया, फिर उसने यह आयत पढ़ी(1)। "और जो मेरे ज़िक्र से मुँह मोड़ेगा" [कुरान 20:124] यानी: मेरे दीन (धर्म), मेरी किताब की तिलावत (पाठ) और उसमें जो कुछ है उस पर अमल करने से। और कहा गया: उन दलीलों से जो मैंने नाज़िल कीं(2)। यह भी मुमकिन है कि ज़िक्र से मुराद रसूल (पैगंबर) हों; क्योंकि उन्हीं के ज़रिए ज़िक्र आया। "तो उसके लिए एक तंग ज़िंदगी होगी" यानी: एक संकुचित जीवन; कहा जाता है: तंग घर, और तंग ज़िंदगी, यह एकवचन और द्विवचन, पुल्लिंग और स्त्रीलिंग, और बहुवचन के लिए समान रूप से इस्तेमाल होता है; अंतरा ने कहा: अगर वे पकड़ लें तो मैं हमला करूँगा, और अगर वे घिर जाएँ तो मैं ज़ोर लगाऊँगा, और अगर वे तंगी में हों तो मैं उतर जाऊँगा(3)। और उसने यह भी कहा(4): अगर मौत की कोई सूरत होती, तो वह मेरी तरह होती जब वे तंग घर में उतरते हैं। और इसे "दांका" (फ़अला के वज़न पर) भी पढ़ा गया है(5)। इसका मतलब यह है: कि अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने दीन के साथ समर्पण, संतोष और उस पर और उसके बँटवारे पर भरोसा जोड़ दिया है। चुनाँचे इसका पालन करने वाला अल्लाह के दिए हुए रिज़्क में से उदारता और आसानी से खर्च करता है, और एक खुशहाल ज़िंदगी जीता है(6); जैसा कि अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "तो हम उसे ज़रूर एक पाकीज़ा ज़िंदगी बसर कराएँगे" [अन-नह्ल: 97]। और जो दीन से मुँह मोड़ लेता है, उस पर लालच हावी हो जाता है जो उसे हमेशा दुनिया की चीज़ों को बढ़ाने की तरफ़ उकसाता रहता है, और उस पर कंजूसी मुसल्लत हो जाती है जो उसका हाथ खर्च करने से रोक लेती है। तो उसकी ज़िंदगी तंग हो जाती है, और उसका हाल अंधेरा हो जाता है; जैसा कि कुछ लोगों ने कहा: कोई भी अपने रब के ज़िक्र से मुँह नहीं मोड़ता मगर यह कि उसका वक्त उस पर अंधेरा हो जाता है, उसकी रोज़ी परेशान हो जाती है, और वह तंगी की ज़िंदगी में होता है(7)। और इकरामा ने कहा: "तंग" यानी: हराम कमाई। हसन ने कहा: ज़रीअ (काँटेदार चारा) और ज़क़्क़ूम का खाना। और कहना...

(1) इसे अल-तबरी 16/191-192 ने निकाला है, और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 5/330 में ज़िक्र किया है। (2) मजमअ अल-बयान अल-तबरसी 16/152 में इसी तरह। (3) दीवान अंतरा पृ. 57, और तफ़सीर अल-तबरी 16/192 में भी इसी तरह है। (4) उनका दीवान पृ. 58। (5) हसन ने इसे ऐसे ही पढ़ा। शाज़ किराअतें पृ. 90। (6) ऐसी ज़िंदगी जो वसीअ (व्यापक), आरामदायक और अच्छी हो। लिसान अल-अरब (रफ़ग़)। (7) (म) में: तंग ज़िंदगी में।

سورہ طہٰ: آیات ۱۲۳ - ۱۲۷ ۱۵۷

اور اس نے اسے قیامت کے دن برے حساب سے بچا لیا، پھر اس نے یہ آیت تلاوت کی(۱)۔ ﴿وَمَنْ أَعْرَضَ عَن ذِكْرِي﴾ [طه: ۱۲۴] یعنی: میرے دین، میری کتاب کی تلاوت اور اس میں جو کچھ ہے اس پر عمل کرنے سے۔ اور کہا گیا: ان دلائل سے جو میں نے نازل کیے(۲)۔ یہ بھی ممکن ہے کہ ذکر سے مراد رسول ہوں؛ کیونکہ ان ہی کے ذریعے ذکر آیا۔ ﴿فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنكًا﴾ یعنی: ایک تنگ زندگی؛ کہا جاتا ہے: تنگ گھر، اور تنگ زندگی، یہ واحد اور تثنیہ، مذکر اور مؤنث، اور جمع کے لیے یکساں استعمال ہوتا ہے؛ عنترہ نے کہا: اگر وہ پا لیں تو میں حملہ کروں گا، اور اگر وہ گھر جائیں تو میں زور لگاؤں گا، اور اگر وہ تنگی میں پائے جائیں تو میں اتروں گا(۳)۔ اور اس نے یہ بھی کہا(۴): اگر موت کی کوئی صورت ہوتی، تو وہ میری طرح ہوتی جب وہ تنگ گھر میں اترتے ہیں۔ اور اسے «ضَنَكى» (فَعْلَى کے وزن پر) بھی پڑھا گیا ہے(۵)۔ اس کا مطلب یہ ہے: کہ اللہ عزوجل نے دین کے ساتھ سپردگی، قناعت اور اس پر اور اس کی تقسیم پر توکل جوڑ دیا ہے۔ چنانچہ اس پر عمل کرنے والا اللہ کے دیے ہوئے رزق میں سے فراخدلی اور آسانی سے خرچ کرتا ہے، اور ایک خوشحال زندگی جیتا ہے(۶)؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿فَلَنُحْيِيَنَّهُ حَيَوٰةً طَيِّبَةً﴾ [النحل: ۹۷]۔ اور جو دین سے منہ موڑ لیتا ہے، اس پر حرص غالب آ جاتی ہے جو اسے ہمیشہ دنیا میں اضافے کی طرف اکساتی رہتی ہے، اور اس پر بخل مسلط ہو جاتا ہے جو اس کا ہاتھ خرچ کرنے سے روک لیتا ہے۔ تو اس کی زندگی تنگ ہو جاتی ہے، اور اس کا حال تاریک ہو جاتا ہے؛ جیسا کہ بعض نے کہا: کوئی بھی اپنے رب کے ذکر سے منہ نہیں موڑتا مگر یہ کہ اس کا وقت اس پر تاریک ہو جاتا ہے، اس کا رزق پریشان ہو جاتا ہے، اور وہ تنگی کی زندگی میں ہوتا ہے(۷)۔

اور عکرمہ نے کہا: «ضنکاً»: یعنی حرام کمائی۔ حسن نے کہا: ضریع (خاردار چارہ) اور زقوم کا کھانا۔ اور قول...

(۱) اسے الطبری ۱۹۱/۱۶ - ۱۹۲ نے روایت کیا ہے، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ۵/ ۳۳۰ میں ذکر کیا ہے۔ (۲) مجمع البیان للطبرسی ۱۵۲/۱۶ میں اسی طرح ہے۔ (۳) دیوان عنترہ ص ۵۷، اور تفسیر الطبری ۱۹۲/۱۶ میں بھی اسی طرح کا کلام ہے۔ (۴) ان کا دیوان ص ۵۸۔ (۵) اسے حسن نے اسی طرح پڑھا۔ القراءات الشاذہ ص ۹۰۔ (۶) ایسی زندگی جو زیادہ وسیع، آرام دہ اور اچھی ہو۔ لسان العرب (رفغ)۔ (۷) (م) میں: تنگی کی زندگی میں۔

Fourth: And it is the correct [view]; that it is the punishment of the grave; said by Abu Sa'id al-Khudri and Abdullah bin Mas'ud, and narrated by Abu Hurairah raised to the Prophet (PBUH) (1), and we have mentioned it in the book 'Al-Tadhkirah' (2). Abu Hurairah said: The grave of the disbeliever narrows until his ribs interlock, and that is the 'straitened life' (3). {And We will gather him on the Day of Resurrection blind} It was said: Blind in one state and seeing in another, as previously mentioned at the end of 'Subhan' (4) (Surah Al-Isra). It was said: Blind to proof, said by Mujahid. It was said: Blind to paths of good, not finding guidance to any of them (5). And it was said: [Blind] to a ruse to ward off the punishment from himself, like a blind person who has no way to deal with what he cannot see. {He will say, "My Lord, why have you raised me blind} i.e.: For what sin did You punish me with blindness? {while I was [once] seeing?"} i.e.: In the worldly life, and it is as if he thinks that (6) he has no sin. Ibn Abbas and Mujahid said: i.e.: "Why have you raised me blind" to my proof {while I was seeing} i.e.: knowing my proof (7). Al-Qushayri: And this is far-fetched since a disbeliever had no proof in the worldly life. {He [Allah] will say, "Thus it is; Our signs came to you} i.e.: Allah the Almighty said to him: {Thus it is; Our signs came to you} i.e.: our proofs of Our oneness and power. {but you forgot them} i.e.: you abandoned them and did not look into them, and turned away from them. {and thus will you this Day be forgotten."} i.e.: you will be left in punishment; meaning Hellfire.

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/413, and the saying of Abu Sa'id al-Khudri and Ibn Mas'ud (R.A) was narrated by al-Tabari 16/196 and 198. The hadith of Abu Hurairah (R.A) was narrated by Abu Ya'la in his Musnad (6644), al-Tabari in his Tafsir 16/198-199, and Ibn Hibban in his Sahih (3122). (2) Page 133. (3) Narrated by al-Tabari 16/197. (4) 17/179. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/431. (6) In (M): that he. (7) Narrated by al-Tabari 16/200-201 from Mujahid.

चौथा: और यही सही है; कि यह कब्र का अज़ाब है; यह अबू सईद अल-खुदरी और अब्दुल्ला बिन मसूद ने कहा है, और अबू हुरैरा ने इसे नबी (स.अ.व.) से मरफ़ूअ (उच्चित) रिवायत किया है (1), और हमने इसका ज़िक्र 'अल-तज़किराह' किताब (2) में किया है। अबू हुरैरा ने कहा: काफ़िर की कब्र उसके लिए तंग हो जाती है यहाँ तक कि उसकी पसलियां एक-दूसरे में धंस जाती हैं, और यही 'तंग गुज़ारा' (मईशतन ज़ंका) (3) है। {और हम उसे कयामत के दिन अंधा करके उठाएंगे} कहा गया है: एक हाल में अंधा और दूसरे हाल में देखने वाला, जैसा कि 'सुब्हान' (सूरा अल-इसरा) के अंत में पहले बताया जा चुका है (4)। कहा गया है: हुज्जत (प्रमाण) से अंधा, यह मुजाहिद ने कहा है। कहा गया है: भलाई के रास्तों से अंधा, उनमें से किसी के लिए भी उसे मार्गदर्शन नहीं मिलता (5)। और कहा गया है: अपने आप से अज़ाब दूर करने की युक्ति से अंधा, उस अंधे की तरह जिसके पास उस चीज़ के लिए कोई चारा नहीं होता जिसे वह देख नहीं सकता। {वह कहेगा, "ऐ मेरे रब! तूने मुझे अंधा करके क्यों उठाया} यानी: किस गुनाह के बदले तूने मुझे अंधेपन की सज़ा दी? {जबकि मैं देखने वाला था?"} यानी: दुनिया में, और ऐसा लगता है जैसे वह सोचता है कि (6) उसका कोई गुनाह नहीं है। इब्न अब्बास और मुजाहिद ने कहा: यानी: "तूने मुझे मेरी हुज्जत (दलील) से अंधा क्यों उठाया" {जबकि मैं देखने वाला था} यानी: अपनी दलील को जानने वाला था (7)। अल-कुशैरी: और यह बात दुरुस्त नहीं लगती क्योंकि दुनिया में काफ़िर के पास कोई दलील नहीं थी। {वह (अल्लाह) फ़रमाएगा, "इसी तरह तेरे पास हमारी निशानियाँ आईं} यानी: अल्लाह तआला ने उससे फ़रमाया: {इसी तरह तेरे पास हमारी निशानियाँ आईं} यानी: हमारी वहदानियत और कुदरत की दलीलें। {तो तूने उन्हें भुला दिया} यानी: तूने उन्हें छोड़ दिया और उन पर गौर नहीं किया, और उनसे मुँह मोड़ लिया। {और इसी तरह आज तू भुला दिया जाएगा।"} यानी: तुझे अज़ाब में छोड़ दिया जाएगा; मुराद जहन्नुम है।

(1) अल-नुकात व अल-'उयून 3/413, और अबू सईद अल-खुदरी और इब्न मसूद (रज़ि.) की बात को अल-तबरी 16/196 और 198 ने निकाला है। और अबू हुरैरा (रज़ि.) की हदीस को अबू याला ने अपनी मुसनद (6644), अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 16/198-199, और इब्न हिब्बान ने अपनी सहीह (3122) में निकाला है। (2) पृष्ठ 133. (3) अल-तबरी 16/197 द्वारा निकाला गया। (4) 17/179. (5) अल-नुकात व अल-'उयून 3/431. (6) (म) में: कि वह। (7) अल-तबरी 16/200-201 द्वारा मुजाहिद से निकाला गया।

چوتھا: اور یہی صحیح ہے؛ کہ یہ قبر کا عذاب ہے؛ یہ ابو سعید الخدری اور عبداللہ بن مسعود نے کہا ہے، اور اسے ابوہریرہ نے نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم سے مرفوعاً روایت کیا ہے (۱)، اور ہم نے اسے کتاب "التذکرہ" (۲) میں ذکر کیا ہے۔ ابوہریرہ نے کہا: کافر پر اس کی قبر تنگ کر دی جاتی ہے یہاں تک کہ اس کی پسلیاں ایک دوسرے میں پیوست ہو جاتی ہیں، اور یہی "معیشت ضنک" (تنگ زندگی) (۳) ہے۔ ﴿وَنَحْشُرُهُ يَوْمَ الْقِيَمَةِ أَعْمَى﴾ کہا گیا: ایک حال میں اندھا اور ایک حال میں دیکھنے والا، اور یہ پہلے "سبحان" (سورہ اسراء) کے آخر میں گزر چکا ہے (۴)۔ اور کہا گیا: حجت سے اندھا، یہ مجاہد نے کہا ہے۔ اور کہا گیا: خیر کے راستوں سے اندھا، ان میں سے کسی کی طرف بھی ہدایت نہیں پاتا (۵)۔ اور کہا گیا: اپنے آپ سے عذاب ٹالنے کے حیلے سے اندھا، اس اندھے کی طرح جس کے پاس اس چیز کے بارے میں کوئی چارہ نہیں ہوتا جسے وہ دیکھ نہیں پاتا۔ ﴿قَالَ رَبِّ لِمَ حَشَرْتَنِي أَعْمَى﴾ یعنی: کس گناہ کی پاداش میں تو نے مجھے اندھے پن کی سزا دی؟ ﴿وَقَدْ كُنتُ بَصِيرًا﴾ یعنی: دنیا میں، اور گویا وہ گمان کرتا ہے کہ (۶) اس کا کوئی گناہ نہیں۔ ابن عباس اور مجاہد نے کہا: یعنی: "تو نے مجھے میری حجت (دلیل) سے اندھا کیوں اٹھایا" ﴿وَقَدْ كُنتُ بَصِيرًا﴾ یعنی: اپنی حجت کو جاننے والا تھا (۷)۔ القشیری: اور یہ بعید ہے کیونکہ دنیا میں کافر کے پاس کوئی حجت نہیں تھی۔ ﴿قَالَ كَذَٰلِكَ أَتَتْكَ ءَايَٰتُنَا﴾ یعنی: اللہ تعالیٰ نے اس سے فرمایا: ﴿كَذَٰلِكَ أَتَتْكَ ءَايَٰتُنَا﴾ یعنی: ہماری وحدانیت اور قدرت پر ہماری نشانیاں۔ ﴿فَنَسِيتَهَا﴾ یعنی: تو نے انہیں چھوڑ دیا اور ان پر غور نہیں کیا، اور ان سے اعراض کیا۔ ﴿وَكَذَٰلِكَ الْيَوْمَ تُنسَى﴾ یعنی: تجھے عذاب میں چھوڑ دیا جائے گا؛ مراد جہنم ہے۔

(۱) النکت والعیون ۳ / ۴۱۳ ، اور ابو سعید الخدری اور ابن مسعود رضی اللہ عنہما کا قول طبری نے ۱۶ / ۱۹۶ اور ۱۹۸ میں روایت کیا ہے۔ اور ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث ابو یعلی نے اپنی مسند (۶۶۴۴) میں، طبری نے اپنی تفسیر ۱۶ / ۱۹۸ - ۱۹۹ میں، اور ابن حبان نے اپنی صحیح (۳۱۲۲) میں روایت کی ہے۔ (۲) ص ۱۳۳ ۔ (۳) اسے طبری نے ۱۶ / ۱۹۷ میں روایت کیا ہے۔ (۴) ۱۷۹/۱۳ ۔ (۵) النکت والعیون ۳ / ۴۳۱ ۔ (۶) (م) میں ہے: کہ وہ۔ (۷) اسے طبری نے ۱۶ / ۲۰۰ - ۲۰۱ میں مجاہد سے روایت کیا ہے۔

Page 159

Surah Taha: Verses 127 - 130

"And thus do We recompense him who transgresses" (Verse 127): meaning, just as We recompensed those who turned away from the Quran, and from observing and reflecting upon the creations, and exceeded the limits in disobedience. "and did not believe in the signs of his Lord": meaning, he did not believe in them.

"And the punishment of the Hereafter is more severe": meaning, more terrible than the constricted life and the punishment of the grave. "and more enduring": meaning, more lasting and permanent; because it never ceases and never ends.

Allah Almighty says: "Has it not become clear to them how many generations We destroyed before them, [while] they walk among their dwellings? Indeed in that are signs for those of understanding. (128) And if not for a word that preceded from your Lord, it would have been inevitable [concluded], and [if not for] a specified term [set]. (129) So be patient over what they say and exalt [Allah] with praise of your Lord before the rising of the sun and before its setting; and during periods of the night [exalt Him] and at the ends of the day, that you may be satisfied. (130)"

His (Almighty) saying: "Has it not become clear to them" (Verse 128): referring to the people of Mecca. Meaning, has not the news of those generations whom We destroyed before them become clear to them? They walk in their dwellings when they travel and go out for trade and seeking livelihood, so they see the lands of past nations and empty past centuries. Meaning: Do they not fear that what befell the disbelievers before them will befall them?

Ibn Abbas, Al-Sulami, and others read it as: "Nahdi lahum" (We guide them) with the 'nun'(1), which is clearer. The reading "yahdi" with the 'ya' is problematic because of the subject (agent); the Kufans said: "Kam" (how many) is the subject. Al-Nahhas said(2): "This is a mistake, because 'Kam' is interrogative, and what precedes it does not act upon it." Al-Zajjaj said(3): "The meaning is: Has not the matter of Our destroying those We destroyed guided them?" The reality of "yahdi" (guides) is that it points to guidance; so the subject is "guidance", estimated as: "Has not guidance guided them?" Al-Zajjaj said: "Kam" is in the accusative position due to "Ahlakna" (We destroyed).

(1) Mentioned by Abu Hayyan in Al-Bahr al-Muhit (6/288), Al-Zajjaj in Ma'ani al-Qur'an (3/379), Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz (4/69), and Al-Zamakhshari in Al-Kashshaf

(2/558) without attribution. (2) In I'rab al-Qur'an (3/60). What precedes it and the upcoming quote from Al-Zajjaj are from there. (3) In his Ma'ani al-Qur'an (3/379).

पृष्ठ 159

सूरह ताहा: आयत 127 - 130

"और इसी प्रकार हम उसे बदला देते हैं जो मर्यादा का उल्लंघन करता है" (आयत 127): अर्थात, जैसा कि हमने उसे बदला दिया जिसने कुरान से मुंह मोड़ लिया, और रचनाओं को देखने और उन पर विचार करने से, और अवज्ञा में सीमा लांघ दी। "और अपने रब की आयतों पर विश्वास नहीं किया": अर्थात, उसने उन पर विश्वास नहीं किया।

"और आखिरत (परलोक) का दंड अधिक कठोर है": अर्थात, तंग जीवन और कब्र की सजा से अधिक भयानक है। "और अधिक स्थायी है": अर्थात, अधिक समय तक चलने वाला और स्थिर है; क्योंकि यह कभी रुकता नहीं और न ही समाप्त होता है।

अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: "क्या उनके लिए यह बात स्पष्ट नहीं हुई कि उनसे पहले हम कितनी ही नस्लों को नष्ट कर चुके हैं, जिनकी बस्तियों में वे चलते-फिरते हैं? निस्संदेह, इसमें बुद्धिमानों के लिए बड़ी निशानियाँ हैं। (128) और यदि आपके रब की ओर से एक बात पहले ही न तय हो चुकी होती और एक समय निश्चित न होता, तो (दंड) अनिवार्य हो गया होता। (129) अतः वे जो कुछ कहते हैं उस पर धैर्य रखें और सूर्योदय से पहले और सूर्यास्त से पहले अपने रब की प्रशंसा के साथ उसकी पवित्रता का गुणगान करें; और रात के कुछ घंटों में और दिन के सिरों पर भी उसकी पवित्रता का गुणगान करें ताकि आप प्रसन्न हो सकें। (130)"

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: "क्या उनके लिए यह बात स्पष्ट नहीं हुई" (आयत 128): इससे मक्का वालों का तात्पर्य है। अर्थात, क्या उन नस्लों की खबर उनके लिए स्पष्ट नहीं हुई जिन्हें हमने उनसे पहले नष्ट कर दिया था, वे उनके घरों में चलते हैं; जब वे व्यापार और आजीविका की तलाश में यात्रा करते हैं और बाहर जाते हैं, तो वे पिछले राष्ट्रों और पिछली खाली सदियों के देशों को देखते हैं। अर्थात: क्या वे नहीं डरते कि उनके साथ भी वही होगा जो उनसे पहले के काफिरों के साथ हुआ था?

इब्न अब्बास, अल-सुलामी और अन्य लोगों ने इसे 'न' (नून) के साथ "नहदी लहुम" (हमने उन्हें मार्ग दिखाया) पढ़ा है(1), जो अधिक स्पष्ट है। 'य' (या) के साथ "यहदी" कर्ता (فاعل) के कारण समस्याग्रस्त है; कूफ़ियों ने कहा: "कम" (कितने) कर्ता है। अल-नहहास ने कहा(2): यह एक गलती है; क्योंकि "कम" प्रश्नवाचक है, और उससे पहले जो कुछ है वह उस पर कार्य नहीं करता है। अल-ज़ज्जाज ने कहा(3): इसका अर्थ है: "क्या हमारे द्वारा नष्ट किए गए लोगों के विनाश के मामले ने उन्हें

मार्ग नहीं दिखाया?" "यहदी" (मार्ग दिखाना) की वास्तविकता यह है कि यह मार्गदर्शन (हृदय) की ओर इशारा करता है; इसलिए कर्ता 'मार्गदर्शन' है, इसका अनुमान है: "क्या मार्गदर्शन ने उन्हें मार्ग नहीं दिखाया?" अल-ज़ज्जाज ने कहा: "कम" "अहलकना" (हमने नष्ट किया) के कारण कर्म (मफ़ऊल) की स्थिति में है।

(1) अबू हय्यान ने अल-बहर अल-मुहीत (6/288) में उनका उल्लेख किया है, और अल-ज़ज्जाज ने मआनी अल-कुरान (3/379) में, इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ (4/69) में और अल-ज़मखशरी ने अल-कश्शाफ (2/558) में बिना श्रेय के। (2) इराब अल-कुरान (3/60) में। इससे पहले और अल-ज़ज्जाज का अगला कथन उसी से है। (3) उनकी पुस्तक मआनी अल-कुरान (3/379) में।

صفحہ ۱۵۹

سورہ طہٰ: آیات ۱۲۷ - ۱۳۰

﴿وَكَذَٰلِكَ نَجْزِي مَنْ أَسْرَفَ﴾ یعنی: اور اسی طرح ہم اسے جزا دیتے ہیں جس نے حد سے تجاوز کیا، یعنی جس نے قرآن سے منہ موڑ لیا، اور کائنات کے مظاہر پر غور و فکر چھوڑ دیا، اور نافرمانی میں حد سے بڑھ گیا۔ ﴿وَلَمْ يُؤْمِنْ بِآيَاتِ رَبِّهِ﴾ یعنی: وہ ان پر ایمان نہیں لایا۔

﴿وَلَعَذَابُ الْآخِرَةِ أَشَدُّ﴾ یعنی: تنگ زندگی اور عذابِ قبر سے زیادہ ہولناک ہے۔ ﴿وَأَبْقَى﴾ یعنی: زیادہ دائمی اور ثابت؛ کیونکہ وہ کبھی منقطع نہیں ہوگا اور نہ ہی ختم ہوگا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿أَفَلَمْ يَهْدِ لَهُمْ كَمْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنَ الْقُرُونِ يَمْشُونَ فِي مَسَاكِنِهِمْ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِأُولِي النُّهَى (۱۲۸) وَلَوْلَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ لَكَانَ لِزَامًا وَأَجَلٌ مُسَمًّى (۱۲۹) فَاصْبِرْ عَلَى مَا يَقُولُونَ وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ وَقَبْلَ غُرُوبِهَا وَمِنْ آنَاءِ اللَّيْلِ فَسَبِّحْ وَأَطْرَافَ النَّهَارِ لَعَلَّكَ تَرْضَى (۱۳۰)﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَفَلَمْ يَهْدِ لَهُمْ﴾ اس سے اہل مکہ مراد ہیں، یعنی: کیا ان پر ان لوگوں کی خبر واضح نہیں ہوئی جنہیں ہم نے ان سے پہلے زمانوں میں ہلاک کیا، جن کے گھروں میں وہ چلتے پھرتے ہیں؛ جب وہ تجارت اور معاش کی تلاش میں سفر کے لیے نکلتے ہیں، تو وہ پچھلی قوموں اور گزرے ہوئے زمانوں کے اجڑے ہوئے شہروں کو دیکھتے ہیں، یعنی: کیا وہ نہیں ڈرتے کہ ان پر بھی وہی کچھ نازل ہو جائے جو ان سے پہلے کفار پر نازل ہوا تھا۔

ابن عباس، السلمی اور دیگر نے اسے نون کے ساتھ "نَهْدِ لَهُمْ" (۱) پڑھا ہے، جو زیادہ واضح ہے۔ اور "یهدی" یاء کے ساتھ فاعل کی وجہ سے مشکل ہے؛ کوفیوں نے کہا: ﴿كَمْ﴾ فاعل ہے۔ نحاس (۲)

نے کہا: یہ غلط ہے؛ کیونکہ "کم" استفہامیہ ہے، اس پر ماقبل عمل نہیں کرتا۔ اور زجاج (۳) نے کہا: معنی یہ ہیں: کیا ان کے لیے ہلاک کیے جانے والوں کی ہلاکت کا معاملہ واضح نہیں ہوا؟ اور "یہدی" کی حقیقت یہ ہے کہ وہ ہدایت پر دلالت کرتا ہے؛ پس فاعل "ہدایت" ہے، تقدیر یہ ہے: "أفلم یھد الھدی لھم" (کیا ہدایت نے انہیں راہ نہیں دکھائی)۔ زجاج نے کہا: ﴿كَمْ﴾ ﴿أَهْلَكْنَا﴾ کی وجہ سے محلِ نصب میں ہے۔

(۱) ابو حیان نے البحر المحیط ۶/۲۸۸ میں ان کا ذکر کیا ہے، اور زجاج نے معانی القرآن ۳/۳۷۹ میں، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۴/۶۹ میں، اور زمخشری نے الکشاف ۲/۵۵۸ میں۔ بغیر کسی نسبت کے۔ (۲) اعراب القرآن ۳/۶۰ میں۔ اس سے پہلے والی بات اور زجاج کا آنے والا قول اسی سے ہے۔ (۳) ان کی کتاب معانی القرآن ۳/۳۷۹ میں۔

Surah Taha: Verses 128 - 130 160

His Almighty saying: {And if not for a word that preceded from your Lord, it would have been a necessity} involves a grammatical transposition, meaning: And if not for a word that preceded from your Lord and a specified term, it would have been a necessity; this was stated by Qatada(1). "Al-Lizam" (the necessity) means accompaniment, i.e., punishment would have been constant for them. And the subject of "kana" (was) is implied.

Al-Zajjaj(2) said: {and a specified term} is conjoined to "word". Qatada said: It refers to the Day of Resurrection; as did al-Qutabi. It was also said: it refers to delaying them until the Day of Badr(3).

His Almighty saying: {So be patient over what they say} He, the Almighty, commanded him to be patient with their words: that he is a sorcerer, a soothsayer, a liar, and so on. The meaning is: do not concern yourself with them(4), for their punishment has a set time that will not be advanced or delayed. Then it was said: this is abrogated by the verse of fighting(5). Others said: it is not abrogated, as the disbelievers were not completely eradicated after the verse of fighting; rather, most of them remained.

His Almighty saying: {and exalt [Allah] with praise of your Lord before the rising of the sun} Most commentators said: This is a reference to the five daily prayers: {before the rising of the sun} is the Subh (dawn) prayer, {and before its setting} is the 'Asr (afternoon) prayer, {and in the periods of the night} is the 'Atamah (night prayer), {and at the ends of the day} are Maghrib and Zuhr(6); because Zuhr is at the last end of the first half of the day and the beginning of the second half of the day, so it is at two ends of it. The third end is the sunset, which is the time for Maghrib(7).

It was also said: The day is divided into two parts separated by midday (az-zawal), and each part has two ends. At midday, there are two ends: the last of the first part and the first of the second part. Thus, he referred to the two ends as "ends" (plural).

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/432, and Al-Tabari recorded it 16/207-208. (2) In Ma'ani al-Qur'an 3/380. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/432, and al-Qutabi's words are in Gharib al-Qur'an, p. 283. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/69. (5) Mentioned by al-Baghawi in his Tafsir 3/236, and Ibn al-Jawzi in al-Nasikh wa al-Mansukh, p. 40. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/70. (7) Tafsir al-Tabari 16/209, and Tafsir al-Baghawi 3/236.

सूरह ताहा: आयतें 128 - 130 160

अल्लाह का कहना: {और यदि आपके रब की ओर से कोई बात पहले से न तय हो चुकी होती, तो वह (यातना) अनिवार्य हो जाती} इसमें शब्दों का आगे-पीछे होना है, यानी: और यदि आपके रब की ओर से कोई बात और एक निर्धारित अवधि पहले से न होती, तो वह अनिवार्य हो जाती; यह कतादा(1) ने कहा है। "अल-लिज़ाम" का अर्थ है साथ लगा रहना, यानी: उन पर यातना अनिवार्य हो गई होती। और 'काना' का कर्ता छिपा हुआ है।

अल-ज़ज्जाज(2) ने कहा: {और एक निर्धारित अवधि} "كلمة" (शब्द) पर आधारित है। कतादा ने कहा: इसका अर्थ कयामत है; और अल-कुतबी ने भी यही कहा। और कहा गया: उन्हें बद्र के दिन(3) तक विलंबित करना है।

अल्लाह का कहना: {तो जो कुछ वे कहते हैं उस पर धैर्य रखें} अल्लाह तआला ने उन्हें उनकी बातों पर धैर्य रखने का आदेश दिया: कि वह जादूगर है, वह भविष्यवक्ता है, वह झूठा है, इत्यादि। इसका अर्थ है: उनकी परवाह न करें(4), क्योंकि उनकी यातना के लिए एक निश्चित समय है जो न पहले होगा और न बाद में। फिर कहा गया: इसे 'युद्ध की आयत'(5) द्वारा निरस्त (मन्सूख) कर दिया गया है। और कहा गया: यह निरस्त नहीं है; क्योंकि युद्ध की आयत के बाद भी काफिरों को पूरी तरह समाप्त नहीं किया गया था, बल्कि उनमें से अधिकांश बचे रहे।

अल्लाह का कहना: {और सूर्य निकलने से पहले अपने रब की प्रशंसा के साथ उसकी तस्बीह (महिमा गान) करें} अधिकांश व्याख्याकारों ने कहा: यह पाँचों समय की नमाज़ों की ओर इशारा है: {सूर्य निकलने से पहले} फज्र की नमाज़ है, {और उसके डूबने से पहले} अस्र की नमाज़ है, {और रात के कुछ समयों में} इशा (रात की नमाज़) है, {और दिन के किनारों पर} मग़रिब और ज़ुहर(6) है; क्योंकि ज़ुहर दिन के पहले भाग के अंत में और दूसरे भाग के प्रारंभ में है; तो वह उसके दो किनारों पर है, और तीसरा किनारा सूर्यास्त है; जो मग़रिब का समय(7) है।

और कहा गया: दिन दो भागों में विभाजित है जिन्हें 'ज़वाल' (मध्याह्न) अलग करता है, और प्रत्येक भाग के दो किनारे होते हैं, तो ज़वाल के समय दो किनारे होते हैं; पहले भाग का अंतिम और दूसरे भाग का पहला; इसलिए उन्होंने दो किनारों के लिए "अतराफ़" (किनारों - बहुवचन) शब्द का प्रयोग किया।

(1) अल-नुकात वल-'उयून 3/432, और अल-तबारी ने इसे 16/207-208 में उद्धृत किया है। (2) मा'आनी अल-कुरान 3/380 में। (3) अल-नुकात वल-'उयून 3/432, और गरीब अल-कुरान में अल-कुतबी के शब्द पृ. 283। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/69। (5) अल-बगवी ने अपनी तफ़सीर 3/236 में और इब्न अल-जौज़ी ने अल-नासिख वल-मन्सूख पृ. 40 में इसका उल्लेख किया है। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/70। (7) तफ़सीर अल-तबारी 16/209, और तफ़सीर अल-बगवी 3/236।

سورہ طہٰ: آیات 128 - 130 160

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَلَوْلَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ لَكَانَ لِزَامًا﴾ اس میں تقدیم و تاخیر ہے، یعنی: اور اگر آپ کے رب کی طرف سے پہلے ہی ایک بات اور ایک مقررہ مدت طے نہ ہو چکی ہوتی، تو وہ (عذاب) لازمی ہو جاتا؛ یہ قتادہ (1) نے کہا ہے۔ اور "اللزام" کا مطلب ہے لازم ہونا، یعنی: ان پر عذاب لازم ہو جاتا۔ اور "کان" کا اسم پوشیدہ ہے۔

الزجاج (2) نے کہا: ﴿وَأَجَلٌ مُسَمًّى﴾ کا عطف لفظ "کلمہ" پر ہے۔ قتادہ نے کہا: اس سے مراد قیامت ہے؛ اور یہی القتبی نے بھی کہا۔ اور کہا گیا: ان کی تاخیر یومِ بدر (3) تک ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَاصْبِرْ عَلَىٰ مَا يَقُولُونَ﴾ اللہ تعالیٰ نے انہیں ان کی باتوں پر صبر کا حکم دیا: کہ وہ جادوگر ہے، وہ کاہن ہے، وہ جھوٹا ہے، وغیرہ۔ اس کا مطلب ہے: ان کی پرواہ نہ کریں (4)، کیونکہ ان کے عذاب کا ایک مقررہ وقت ہے جو نہ پہلے ہو گا اور نہ بعد میں۔ پھر کہا گیا: یہ 'آیتِ قتال' (5) سے منسوخ ہو گئی ہے۔ اور کہا گیا: یہ منسوخ نہیں ہے؛ کیونکہ قتال کی آیت کے بعد بھی کفار کا مکمل خاتمہ نہیں ہوا تھا، بلکہ ان کی اکثریت باقی رہی۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ﴾ زیادہ تر مفسرین نے کہا: یہ پانچ نمازوں کی طرف اشارہ ہے: ﴿قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ﴾ نمازِ فجر ہے، ﴿وَقَبْلَ غُرُوبِهَا﴾ نمازِ عصر ہے، ﴿وَمِنْ آنَاءِ اللَّيْلِ﴾ عتمہ (عشاء) ہے، ﴿وَأَطْرَافَ النَّهَارِ﴾ مغرب اور ظہر (6) ہیں؛ کیونکہ ظہر دن کے پہلے حصے کے آخری کنارے اور دوسرے حصے کے پہلے کنارے پر ہے؛ پس وہ اس کے دو کناروں میں ہے، اور تیسرا کنارا غروبِ آفتاب ہے؛ جو مغرب کا وقت (7) ہے۔

اور کہا گیا: دن دو حصوں میں تقسیم ہوتا ہے جنہیں زوال جدا کرتا ہے، اور ہر حصے کے دو کنارے ہوتے ہیں، تو زوال کے وقت دو کنارے ہوتے ہیں؛ پہلے حصے کا آخری اور دوسرے حصے کا پہلا؛ چنانچہ اس نے ان دو کناروں کو "اطراف" (جمع) کے طور پر ذکر کیا۔

(1) النکت والعیون 3/ 432، اور اسے طبری نے 16/ 207 - 208 میں نکالا ہے۔ (2) ان کے لیے معانی القرآن 3/ 380 میں۔ (3) النکت والعیون 3/ 432، اور القتبی کا کلام غریب القرآن میں ص 283 پر ہے۔ (4) المحرر الوجیز 4/ 69۔ (5) اسے بغوی نے اپنی تفسیر 3/ 236 میں، اور ابن الجوزی نے الناسخ والمنسوخ ص 40 میں ذکر کیا ہے۔ (6) المحرر الوجیز 4/ 70۔ (7) تفسیر طبری 16/ 209، اور تفسیر بغوی 3/ 236۔

...in the manner of: {Your hearts have deviated} [At-Tahrim: 4], and Ibn Fawrak pointed to this perspective in "Al-Mushkil" (1).

It was said: "Day" refers to the genus, so for every day there is a "side" (taraf); and it is these sides that were pluralized, because it returns every day. And "hours of the night" (ana' al-layl): its hours, and the singular of "ana'" is "iny", "ina", and "anan" (3).

A group said: What is meant by the verse is voluntary prayer (tatawwu'); this was stated by Al-Hasan (4).

His words, Most High: {that perhaps you may be satisfied} with a fatha on the 'ta', meaning: perhaps you will be rewarded for these deeds with what pleases you.

Al-Kisa'i and Abu Bakr on the authority of 'Asim read: "Turda" (be made satisfied) with a damma on the 'ta', meaning: perhaps you will be given what pleases you (5).

His words, Most High: {And do not extend your eyes toward that by which We have given enjoyment to [certain] categories of them, [its being but] the splendor of worldly life by which We may test them. And the provision of your Lord is better and more enduring. (131) And enjoin prayer upon your family [and people] and be steadfast therein. We ask you not for provision; We provide for you, and the [best] outcome is for [those of] righteousness. (132)}

His words, Most High: {And do not extend your eyes toward that by which We have given enjoyment...} Its meaning has already been discussed in "Al-Hijr" (6). And {categories} (azwajan) is the object of "matta'na" (We have given enjoyment).

And {splendor} (zahrata) is in the accusative case (mansub) as a 'hal' (circumstantial adverb).

Al-Zajjaj said (7): "zahrata" is in the accusative because of the meaning of "matta'na," as its meaning is: We have made life for them...

---

(1) The author quoted it from him via Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 4/70. (2) In (m): "and he is to". What is established from the manuscripts, which agrees with Al-Muharrar al-Wajiz 4/70, and the text is from it. (3) Nuzhat al-Qulub p. 86, and Tahdhib al-Lughah 15/552. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/432. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/70, and the reading of Al-Kisa'i and Abu Bakr in Al-Sab'ah p. 425, and Al-Taysir p. 153. (6)

12/253. (7) In Ma'ani al-Qur'an for him 3/380. The author quoted it from him via Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/61.

सूरह ताहा: आयतें 128 - 132 | 161

...जैसे: {तुम्हारे दिल झुक गए हैं} [अत-तहरीम: 4], और इब्न फ़ौरक ने "अल-मुश्किल" (1) में इस विचार की ओर इशारा किया है।

कहा गया है: "दिन" जाति (genus) के लिए है, इसलिए प्रत्येक दिन का एक 'सिरा' (तर्फ़) होता है; और यही वे हैं जिन्हें बहुवचन में लाया गया है, क्योंकि यह हर दिन लौटता है। और "रात की घड़ियाँ" (आना अल-लैल): उसके घंटे, और "आना" का एकवचन "इनी", "इना" और "अनन" (3) है।

एक समूह ने कहा: आयत से तात्पर्य नफ़िल (स्वैच्छिक) प्रार्थना से है; यह अल-हसन (4) ने कहा था।

अल्लाह तआला का कथन: {ताकि आप संतुष्ट हो जाएँ} 'ता' पर ज़बर (फ़त्हा) के साथ, यानी: शायद आपको इन कार्यों के लिए वह दिया जाए जिससे आप प्रसन्न हों।

अल-किसई और आसिम से अबू बक्र ने इसे पढ़ा है: "तुरदा" (आपको संतुष्ट किया जाए) 'ता' पर पेश (धम्मा) के साथ, यानी: शायद आपको वह दिया जाए जो आपको प्रसन्न कर दे (5)।

अल्लाह तआला का कथन: {और अपनी आँखें उस चीज़ की ओर न फैलाएँ जिसके द्वारा हमने उनमें से कुछ समूहों को आनंद दिया है, [यह तो केवल] सांसारिक जीवन की शोभा है ताकि हम इसके द्वारा उनकी परीक्षा लें। और आपके रब का दिया हुआ रिज़्क़ ही बेहतर और अधिक टिकाऊ है। (131) और अपने घर वालों को नमाज़ का हुक्म दें और उस पर दृढ़ रहें। हम आपसे रिज़्क़ नहीं माँगते; हम आपको रिज़्क़ देते हैं, और [बेहतर] परिणाम तक़वा (परहेज़गारी) वालों के लिए है। (132)}

अल्लाह तआला का कथन: {और अपनी आँखें उस चीज़ की ओर न फैलाएँ जिसके द्वारा हमने आनंद दिया है...} इसका अर्थ "अल-हिज्र" (6) में पहले ही आ चुका है। और {समूहों} (अज़वाजन) "मत्ताना" (हमने आनंद दिया) का मफ़ऊल (कर्म) है।

और {शोभा} (ज़हरता) 'हाल' (स्थिति) के रूप में नसब (accusative) में है।

अल-ज़ज्जाज (7) ने कहा: "ज़हरता" नसब में है "मत्ताना" के अर्थ के कारण, क्योंकि इसका अर्थ है: हमने उनके लिए जीवन बना दिया...

(1) लेखक ने इसे इब्न अतिया के माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/70 में उनसे उद्धृत किया है। (2) (म) में: "और वह है"। जो पांडुलिपियों से प्रमाणित है, वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/70 के अनुरूप है, और पाठ उसी से है। (3) नुज़हत अल-कुलूब पृ. 86, और तहज़ीब अल-लुग़ा 15/552। (4) अल-नुकात वल-उयून 3/432। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/70, और अल-सबआ पृ. 425 में अल-किसई और अबू बक्र की क़िरअत, और अल-तयसीर पृ. 153। (6) 12/253। (7) उनके लिए मानी अल-क़ुरआन 3/380 में। लेखक ने इसे अल-नहहास के माध्यम से एराब अल-क़ुरआन 3/61 में उनसे उद्धृत किया है।

...جیسے: {تمہارے دل جھک گئے ہیں} [التحریم: ٤]، اور ابن فورک نے "المشکل" (۱) میں اس نقطہ نظر کی طرف اشارہ کیا ہے۔

کہا گیا ہے: "دن" جنس کے لیے ہے، پس ہر دن کا ایک "طرف" (کنارہ) ہوتا ہے؛ اور یہی وہ ہیں جنہیں جمع لایا گیا ہے، کیونکہ یہ ہر دن لوٹتا ہے۔ اور "آناء اللیل": اس کی گھڑیاں، اور "آناء" کا واحد "إني"، "إنی" اور "أنی" (۳) ہے۔

ایک گروہ نے کہا: آیت سے مراد نفل نماز ہے؛ یہ بات حسن بصری (٤) نے کہی ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {تاکہ آپ راضی ہو جائیں} "ت" پر زبر کے ساتھ، یعنی: شاید آپ کو ان اعمال پر وہ جزا دی جائے جس سے آپ راضی ہو جائیں۔

اور کسائی اور ابوبکر نے عاصم سے روایت کرتے ہوئے اسے "تُرْضَی" (آپ کو راضی کیا جائے) "ت" پر پیش کے ساتھ پڑھا ہے، یعنی: شاید آپ کو وہ عطا کیا جائے جو آپ کو خوش کر دے (٥)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اپنی آنکھیں اس چیز کی طرف نہ پھیلائیں جس سے ہم نے ان میں سے بعض گروہوں کو نوازا ہے، (یہ تو) دنیاوی زندگی کی رونق ہے تاکہ ہم اس کے ذریعے ان کی آزمائش کریں۔ اور آپ کے رب کا دیا ہوا رزق ہی بہتر اور زیادہ پائیدار ہے۔ (۱۳۱) اور اپنے گھر والوں کو نماز کا حکم دیں اور خود بھی اس پر جمے رہیں۔ ہم آپ سے رزق نہیں مانگتے؛ ہم آپ کو رزق دیتے ہیں، اور (بہترین) انجام تقویٰ والوں کے لیے ہے۔ (۱۳۲)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اپنی آنکھیں اس چیز کی طرف نہ پھیلائیں جس سے ہم نے نوازا ہے...} اس کا معنی پہلے "سورہ حجر" (٦) میں گزر چکا ہے۔ اور {أَزْوَاجًا} (گروہ) "مَتَّعْنَا" (ہم نے نوازا) کا مفعول بہ ہے۔

اور {زَهْرَةَ} (رونق) حال ہونے کی وجہ سے منصوب ہے۔

زجاج (٧) نے کہا: "زهرة" منصوب ہے "مَتَّعْنَا" کے معنی کی وجہ سے، کیونکہ اس کا مطلب ہے: ہم نے ان کے لیے زندگی کو بنا دیا...

---

(١) مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز ٧٠/٤ میں ان سے نقل کیا ہے۔ (٢) (م) میں ہے: "اور وہ ہے"۔ جبکہ قلمی نسخوں سے ثابت شدہ عبارت المحرر الوجیز ٧٠/٤ کے مطابق ہے اور کلام اسی سے ماخوذ ہے۔ (٣) نزہۃ القلوب ص ٨٦، اور تہذیب اللغہ ١٥ / ٥٥٢۔ (٤) النکت والعیون ٣ / ٤٣٢۔ (٥) المحرر الوجیز ٧٠/٤، اور السبعۃ ص ٤٢٥ میں کسائی اور ابوبکر کی قرأت، اور التیسیر ص ١٥٣۔ (٦) ١٢/ ٢٥٣۔ (٧) ان کی کتاب معانی القرآن ٣٨٠/٣ میں۔ اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ٦١/٣ میں ان سے نقل کیا ہے۔

Surah Taha: Verses 131 - 132

162

...the world is a bloom (zahrah), or by a hidden verb, which is "we made", meaning: we made for them the bloom of the life of this world; also narrated from Al-Zajjaj. It was said: it is a substitute (badal) for the pronoun 'h' in 'bihi' based on the position, just as you say: I passed by him, your brother. Al-Farra'(1) indicated its accusative case (nasb) as a circumstantial expression (hal); the operating factor in it is: "mutta'na" (we have granted enjoyment). He said: as you say: I passed by him, the poor one; and he estimated it as: we granted them enjoyment with it as a bloom in the life of this world and an adornment in it. It is permissible to be in the accusative case as a verbal noun (masdar) like: {The handiwork of Allah} [An-Naml: 88] and {The promise of Allah} [Ar-Rum: 6], but there is scrutiny in this. The better way is for it to be in the accusative as a circumstantial expression (hal), and the nunation (tanwin) is dropped due to its sukun and the sukun of the 'lam' in 'al-hayat'; as it was recited: {nor can the night outstrip the day}(2) [Ya-Sin: 40] with 'an-nahara' in the accusative after 'sabiqu', on the estimation of dropping the tanwin due to its sukun and the sukun of the 'lam', and "al-hayat" would be in the genitive case as a substitute for "ma" in His saying: {towards what We have granted enjoyment with}, so the estimation would be: And do not extend your eyes towards the life of this world as a bloom, meaning: in its state of blooming. It is not good for "zahrah" to be a substitute for "ma" based on the position in His saying: {towards what We have granted enjoyment}; because "linaftinahum" (that We may test them) is related to "mutta'na"(3). And "the bloom of the life of this world" means: its adornment with plants. "Al-Zahrah" (with fatha on Zay and Ha) is the flower of the plant. "Al-Zuhrah" (with damma on Zay and fatha on Ha) is the star. And the tribe of Banu Zuhrah is with sukun on the Ha; this was said by Ibn Aziz(4). And 'Isa ibn 'Umar recited: "zahara" with fatha on the Ha(5), like: "nahar" and "nahr". And it is said: a shining lamp (siraj zahir).

(1) In Ma'ani al-Quran 2/196, and the author quoted him via Makki in Mushkil I'rab al-Quran 2/474 and the speech is from him. (2) Abu Hayyan attributed it in Al-Bahr 7/338 to 'Amara ibn 'Aqil. (3) Mushkil I'rab al-Quran 2/474 - 475, and the speech has a continuation, so let it be looked into. (4) In Nuzhat al-Qulub p. 256. (5) Ya'qub from the Ten (readers) recited it this way. Al-Nashr 2/322, and Ibn Khalawayh mentioned it from 'Isa ibn 'Umar in Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 90.

सूरा ताहा: आयतें 131 - 132

162

...दुनिया एक रौनक (ज़हरा) है, या एक छिपी हुई क्रिया द्वारा, जो है "हमने बनाया", यानी: हमने उनके लिए सांसारिक जीवन की रौनक बनाई; यह अल-ज़ज्जाज से भी वर्णित है। और कहा गया है: यह "बिही" में 'हा' ज़मीर का बदल (प्रतिस्थापन) है, जैसा कि आप कहते हैं: मैं उसके पास से गुज़रा, जो तुम्हारा भाई है। अल-फ़र्रा(1) ने इसके'हाल' (अवस्था) के रूप में मंसूब (कर्म कारक) होने की ओर संकेत किया है; इसमें काम करने वाला कारक "मुत्तअना" (हमने सुख दिया) है। उन्होंने कहा: जैसा कि आप कहते हैं: मैं उसके पास से गुज़रा, जो बेचारा है; और इसका अनुमान लगाया: हमने उन्हें इसके साथ दुनिया की ज़िंदगी में एक रौनक और इसमें एक ज़ीनत (सजावट) के तौर पर सुख दिया। यह 'मस्दर' (क्रियावाचक संज्ञा) के रूप में मंसूब होना भी जायज़ है जैसे: {अल्लाह की कारीगरी} [अन-नमल: 88] और {अल्लाह का वादा} [अर-रूम: 6], लेकिन इसमें विचार की ज़रूरत है। बेहतर यह है कि इसे 'हाल' के रूप में मंसूब किया जाए, और इसके सुकून और 'अल-हयात' के 'लाम' के सुकून के कारण तनवीन (नुनन) को हटा दिया जाए; जैसा कि पढ़ा गया: {और न रात दिन से आगे निकल सकती है}(2) [या-सीन: 40] 'साबिकु के बाद 'अन-नहारा' को मंसूब पढ़कर, तनवीन को हटाने के अनुमान पर, और "अल-हयात" उनके कथन {उस चीज़ की ओर जिसके साथ हमने सुख दिया} में "मा" के बदल के रूप में मजरूर (संबोधन कारक) होगा, तो अनुमान यह होगा: और अपनी आँखों को दुनिया की ज़िंदगी की रौनक की तरफ न फैलाओ, यानी: उसकी रौनक की स्थिति में। और "ज़हरा" का उनके कथन {उस चीज़ की ओर जिसे हमने सुख दिया} में स्थान के आधार पर "मा" का बदल होना अच्छा नहीं है; क्योंकि "लिनफ़्तिनाहुम" (ताकि हम उन्हें आज़माएँ) "मुत्तअना"(3) से संबंधित है। और "दुनिया की ज़िंदगी की रौनक" का अर्थ है: पौधों के साथ इसकी सजावट। "अज़-ज़हरा" (ज़ाय और हा पर फ़त्हा के साथ) पौधे का फूल है। "अज़-ज़ुहरा" (ज़ाय पर दम्मा और हा पर फ़त्हा के साथ) सितारा है। और 'बनू ज़ुहरा' हा के सुकून के साथ है; यह इब्न अज़ीज़(4) ने कहा है। और ईसा इब्न उमर ने "ज़हरा" को हा के फ़त्हा के साथ पढ़ा(5), जैसे: "नहर" और "नहर"। और कहा जाता है: एक चमकता हुआ चिराग (सिराज ज़ाहिर)।

(1) मआनी अल-क़ुरान 2/196 में, और लेखक ने मक्की के माध्यम से मुशकिल एराब अल-क़ुरान 2/474 में उनसे इसे उद्धृत किया है और यह उन्हीं का कथन है। (2) अबू हय्यान ने अल-बहर 7/338 में इसे अमारा इब्न अकील से संबंधित किया है। (3) मुशकिल एराब अल-क़ुरान 2/474 -

475, और बात अधूरी है, इसलिए इसे देखा जाए। (4) नुज़हत अल-कुलूब पृ. 256 में। (5) दस क़ुर्रा (पाठकों) में से यक़ूब ने इसे इसी तरह पढ़ा है। अन-नश्र 2/322, और इब्न खालवैह ने इसे ईसा इब्न उमर से अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ाह पृ. 90 में उल्लेख किया है।

سورہ طہٰ: آیت 131 - 132

162

دنیا کی رونق (زہرہ) ہے، یا کسی پوشیدہ فعل کے ذریعے، جو کہ "جعلنا" ہے، یعنی: ہم نے ان کے لیے دنیاوی زندگی کی رونق بنائی؛ یہ زجاج سے بھی منقول ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ "بہ" میں 'ہا' ضمیر سے بدل ہے، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: میں اس کے پاس سے گزرا جو تمہارا بھائی ہے۔ اور فراء(1) نے اس کے 'حال' ہونے کی وجہ سے منصوب ہونے کی طرف اشارہ کیا ہے؛ اور اس میں عامل "متّعنا" (ہم نے فائدہ پہنچایا) ہے۔ انہوں نے کہا: جیسا کہ آپ کہتے ہیں: میں اس کے پاس سے گزرا جو مسکین ہے؛ اور اس کا اندازہ یہ لگایا: ہم نے انہیں اس کے ذریعے دنیا کی زندگی میں ایک رونق اور زینت کے طور پر فائدہ پہنچایا۔ اور یہ مصدر کے طور پر منصوب ہونا بھی جائز ہے جیسے: {صُنْعَ اللَّهِ} [النمل: 88] اور {وَعْدَ اللَّهِ} [الروم: 6]، لیکن اس میں تامل ہے۔ اور بہتر یہ ہے کہ اسے حال کی بنا پر منصوب کیا جائے، اور اس کے سکون اور 'الحیاۃ' کے 'لام' کے سکون کی وجہ سے تنوین کو حذف کر دیا جائے؛ جیسا کہ پڑھا گیا: {وَلَا اللَّيْلُ سَابِقُ النَّهَارِ}(2) [یس: 40] 'سابق' کے بعد 'النہار' کو منصوب پڑھنے کے ساتھ، تنوین کے حذف کے اندازے پر، اور "الحیاۃ" اللہ کے قول {جس کے ساتھ ہم نے فائدہ پہنچایا} میں "ما" سے بدل ہونے کی وجہ سے مجرور ہوگی، تو تقدیر (اندازہ) یوں ہوگی: اور اپنی آنکھیں دنیاوی زندگی کی رونق کی طرف نہ پھیلائیں، یعنی: اس کی رونق کی حالت میں۔ اور "زہرہ" کا اللہ کے قول {جسے ہم نے فائدہ پہنچایا} میں "ما" سے اس کے محل کی بنیاد پر بدل ہونا درست نہیں ہے؛ کیونکہ "لنفتنہم" (تاکہ ہم انہیں آزمائیں) "متّعنا"(3) سے متعلق ہے۔ اور "زہرۃ الحیاۃ الدنیا" سے مراد ہے: نباتات کے ذریعے اس کی زینت۔ اور "الزَّہرَۃ" (زا اور ہا پر فتحہ کے ساتھ) پودے کا پھول ہے۔ اور "الزُّہرَۃ" (زا پر ضمہ

اور ہا پر فتحہ کے साथ) ستارہ ہے۔ اور بنو زُہرہ ہا کے سکون کے ساتھ ہے؛ یہ ابن عزیز(4) نے کہا ہے۔ اور عیسیٰ بن عمر نے "زَہَرَة" ہا کے فتحہ کے ساتھ پڑھا(5)، جیسے: نَہَر اور نَہْر۔ اور کہا جاتا ہے: روشن چراغ (سراج زاہر)۔

(1) معانی القرآن 2/196 میں، اور مصنف نے اسے مکی کے واسطے سے مشکل اعراب القرآن 2/474 میں ان سے نقل کیا ہے اور یہ ان کا کلام ہے۔ (2) ابو حیان نے البحر 7/338 میں اسے عمارہ بن عقیل سے منسوب کیا ہے۔ (3) مشکل اعراب القرآن 2/474 - 475، اور کلام کا بقیہ حصہ وہاں دیکھا جائے۔ (4) نزہۃ القلوب ص 256 میں۔ (5) اور اسے دس قراء میں سے یعقوب نے پڑھا ہے۔ النشر 2/322، اور ابن خالویہ نے اسے عیسیٰ بن عمر سے القراءات الشاذہ ص 90 میں ذکر کیا ہے۔

Surah Taha: Verses 131 - 132 163

Meaning: It has luster. And the "flower of trees" refers to what is pleasing of their colors. In the Hadith: "The Prophet ﷺ was of a radiant (azhar) complexion" (1), meaning: a bright color; everything that is luminous is called 'zahir' (radiant), and it is the most beautiful of colors (2).

{to test them therein} meaning: to try them. It was said: to make that a trial and a cause for misguidance for them (3).

The meaning of the verse: O Muhammad, do not give weight to the flower (glitter) of the world, for it has no permanence.

{And do not extend [your eyes]} is more eloquent than: "do not look", because the one who extends his gaze is driven to do so by a coupled greed, whereas one who looks might not have that with him (4).

Issue: Some people said: the reason for the revelation (5) of this verse is what was narrated by Abu Rafi', the freed slave of the Messenger of Allah ﷺ. He said: A guest stayed with the Messenger of Allah ﷺ, so he (peace and blessings be upon him) sent me to a man from among the Jews, saying: "Tell him: Muhammad says to you: A guest has come to us, and we do not have with us what is sufficient for him, so sell me such and such amount of flour, or lend it to me until the new moon of Rajab." He replied: "No, except with a pledge (security)." He (Abu Rafi') said: I returned to the Messenger of Allah ﷺ and informed him. He said: "By Allah, I am trustworthy in heaven and trustworthy on earth. If he had lent to me or sold to me, I would have paid him back. Take my armor to him." (6) And the verse was revealed as a consolation to him regarding the world. WWW.NAFSEISLAM.COM

Ibn Atiyya said (7): "This is contested as being a reason [for revelation]; because the Surah is Meccan, and the story [is Medinan]..."

---

(1) A part of a Hadith narrated by Ahmad (13381), and Muslim (2330) (82) from the Hadith of Anas. (2) An-Nihayah fi Gharib al-Hadith wa al-Athar (Z-H-R). (3) Al-Wasit by al-Wahidi 3/227. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/70. (5) The word: 'revelation', from (m). (6) Narrated with this wording by al-Wahidi in Asbab al-Nuzul p. 314, and narrated in brief by al-Tabari 16/214. In its chain of narration is Musa ibn 'Ubayda al-Rabdhi; Ahmad said: his Hadith is not recorded, and al-Nasa'i and Ibn 'Adi weakened him.

Mizan al-I'tidal 4/213. And the Hadith about the Prophet ﷺ pledging his armor to a Jew is authentic, and it will follow. (7) In Al-Muharrar al-Wajiz 4/70.

सूरह ता-हा: आयत 131 - 132 163

अर्थ: इसमें चमक है। और 'पेड़ों का फूल' (ज़हर): उनके रंगों में जो मनभावन होता है। हदीस में है: "नबी ﷺ उज्ज्वल (अज़हर) रंग के थे" (1), अर्थात: चमकदार रंग; हर वह चीज़ जो प्रकाशमान हो, उसे 'ज़ाहिर' (देदीप्यमान) कहा जाता है, और यह रंगों में सबसे सुंदर है (2)।

{ताकि हम उन्हें इसमें आज़माएं} अर्थात: उनकी परीक्षा लें। कहा गया है: इसे उनके लिए एक परीक्षा और गुमराह होने का कारण बनाने के लिए (3)।

आयत का अर्थ है: हे मुहम्मद, दुनिया की चमक (फूल) को कोई महत्व न दें, क्योंकि इसका कोई स्थायित्व नहीं है।

{और आप अपनी आँखें न फैलाएं} यह 'न देखें' की तुलना में अधिक प्रभावशाली है, क्योंकि जो अपनी दृष्टि फैलाता है, उसे ऐसा करने के लिए लालच प्रेरित करता है, जबकि जो केवल देखता है, उसके साथ शायद ऐसा न हो (4)।

मसला: कुछ लोगों ने कहा: इस आयत के उतरने का कारण (5) वह है जिसे अल्लाह के रसूल ﷺ के स्वतंत्र दास अबू राफे ने रिवायत किया है। उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ के पास एक मेहमान आया, तो उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) मुझे यह कहते हुए यहूदियों में से एक व्यक्ति के पास भेजा: "उससे कहो: मुहम्मद तुमसे कहते हैं: हमारे यहाँ एक मेहमान आया है, और हमारे पास उसके लिए पर्याप्त सामग्री नहीं है, इसलिए मुझे इतना-इतना आटा बेच दो, या रजब के चाँद तक उधार दे दो।" उसने कहा: "नहीं, सिवाय गिरवी (ज़मानत) के।" उन्होंने (अबू राफे) कहा: मैं अल्लाह के रसूल ﷺ के पास लौटा और उन्हें बताया। उन्होंने कहा: "अल्लाह की कसम, मैं आसमान में अमीन (अमानतदार) हूँ और ज़मीन में अमीन हूँ। अगर वह मुझे उधार देता या बेचता, तो मैं उसे अदा कर देता। मेरी ढाल उसके पास ले जाओ।" (6) और यह आयत दुनिया के बारे में उन्हें सांत्वना देने के लिए उतरी। WWW.NAFSEISLAM.COM

इब्न अतिया ने कहा (7): "यह कारण होने पर आपत्ति जताई गई है; क्योंकि यह सूरह मक्की है, और यह कहानी [मदनी] है..."

---

(1) हदीस का एक हिस्सा जिसे अहमद (13381) और मुस्लिम (2330) (82) ने अनस की हदीस से उद्धृत किया है। (2) अन-निहायाह फी ग़रीब अल-हदीस वल-असर (ज़-ह-र)। (3) अल-वाहिदी की

अल-वासित 3/227। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/70। (5) शब्द: 'नुज़ूल' (उतरना), (म) से। (6) इसे अल-वाहिदी ने 'अस्बाब अल-नुज़ूल' पृ. 314 में इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है, और अल-तबरी ने 16/214 में संक्षेप में उद्धृत किया है। इसकी सनद में मूसा बिन उबैदा अल-रबज़ी है; अहमद ने कहा: उनकी हदीस नहीं लिखी जाती, और अन-नसाई और इब्न अदी ने उन्हें कमज़ोर बताया है। मीज़ान अल-इतिदाल 4/213। और नबी ﷺ द्वारा अपनी ढाल एक यहूदी के पास गिरवी रखने की हदीस सहीह है, और आगे आएगी। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/70 में।

سوره طه: آيات ١٣١ - ١٣٢ ١٦٣

اى: لـه بريق. وزهر الأشجار: ما يَرُوق من ألوانها. وفي الحديث: كان النبي ﷺ أزهر اللون (١)، أي: نير اللون؛ يقال لكل شيء مستنير: زاهر، وهو أحسن الألوان (٢).

﴿لِنَفْتِنَهُمْ فِيهِ﴾ أي: لنبتلِيَهم. وقيل: لنجعل ذلك فتنة لهم وضلالاً (٣).

ومعنى الآية: لا تجعل يا محمد لزهرة الدنيا وَزْناً، فإنَّه لا بقاء لها.

﴿وَلَا تَمُدَّنَّ﴾ أبلغ من: لا تنظرنَّ، لأنَّ الذي يمد بصره، إنَّما يحمله على ذلك حرص مقترن، والذي ينظر قد لا يكون ذلك معه (٤).

مسألة: قال بعض الناس: سبب نزول (٥) هذه الآية، ما رواه أبو رافع مولى رسول الله ﷺ، قال: نزل ضيف برسول الله ﷺ، فأرسلني عليه الصلاة والسلام إلى رجل من اليهود، وقال: «قل له: يقولُ لك محمد: نزل بنا ضيف، ولم يُلْفَ عندنا بعض الذي يُصلحه، فبعني كذا وكذا من الدقيق، أو أسلفني إلى هلال رجب» فقال: لا، إلا برهن. قال: فرجعتُ إلى رسول الله ﷺ فأخبرته، فقال: «والله، إني لأمين في السماء، أمين في الأرض، ولو أسلفني أو باعني لأديتُ إليه. اذهب بدِرْعي إليه» (٦) ونزلت الآية تعزية له عن الدنيا. WWW.NAFSEISLAM.COM

قال ابن عطية (٧): وهذا معترض أن يكون سبباً؛ لأن السورة مكية، والقصة [مدنية]...

---

(١) قطعة من حديث أخرجه أحمد (١٣٣٨١)، ومسلم (٢٣٣٠) (٨٢) من حديث أنس. (٢) النهاية في غريب الحديث والأثر (زهر). (٣) الوسيط للواحدي ٣/ ٢٢٧. (٤) المحرر الوجيز ٤/ ٧٠. (٥) لفظة: نزول، من (م). (٦) أخرجه بهذا اللفظ الواحدي في أسباب النزول ص ٣١٤، وأخرجه الطبري مختصراً ٢١٤/١٦. وفي إسناده موسى بن عبيدة الربذي، قال أحمد: لا يكتب حديثه، وضعفه النسائي وابن عدي.

ميزان الاعتدال ٢١٣/٤ وحديث رهن النبي ﷺ درعه عند يهودي صحيح، وسيرد. (٧) في المحرر الوجيز ٤/ ٧٠.

١٢٤ Surah Taha: Verses 131 - 132

The mentioned [verses] are Medinan from the end of the Prophet's ﷺ life; because he died while his armor was pawned to a Jew (1) according to this story mentioned. However, it appears that the verse is consistent with what preceded it. This is because Allah Almighty rebuked them for failing to take heed from past nations, then threatened them with deferred punishment, then commanded His Prophet to disregard their affairs, be patient with their words, and turn away from their wealth and the worldly goods they possess; as that is transient for them, leading to disgrace.

I say: Similarly, it was narrated that the Prophet ﷺ passed by the camels of Banu al-Mustaliq, which were covered in their own urine (2) due to fatness. He covered his face with his garment and passed by, in accordance with the Almighty's saying: {And do not extend your eyes toward that by which We have given enjoyment [to certain] categories of them} the verse (3).

Then He comforted him by saying: {And the provision of your Lord is better and more enduring} meaning: Allah's reward for patience and little concern for the world is better; because it remains while the world perishes.

It was also said: This provision refers to the lands and spoils that Allah grants to the believers.

His saying, the Almighty: {And enjoin prayer upon your family} He, the Almighty, commanded him to enjoin prayer upon his family and to perform it with them, to be steadfast in it and to adhere to it. This address is to the Prophet ﷺ, and its general scope includes all of his Ummah (4), and especially his household (Ahl al-Bayt).

And after the revelation of this verse, he (the Prophet) ﷺ would go every morning to the house of Fatimah and Ali, may Allah be pleased with them, and say: "Prayer" (5).

---

(1) Narrated by Ahmad (2109), al-Tirmidhi (1214), and al-Nasa'i 7/303. (2) In the manuscripts: "bi-abwaliha" (with their urine), and what is established from (m) is what Ibn al-Athir said in Al-Nihayah (Abas): he used "fi" (in) because it gives the meaning of being immersed. (3) Mentioned by Abu 'Ubayd in Gharib al-Hadith 3/9, and we did not find who narrated it. Abu 'Ubayd said: "Abasat fi abwaliha" means: that their urine and dung dry on their thighs, and that only happens due to an abundance of fat. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/71. (5) Narrated by Ahmad (13728) and al-Tirmidhi (3206) from the Hadith of Anas bin Malik, may Allah be pleased with him, that the

Messenger of Allah ﷺ used to pass by the door of Fatimah for six months when going out for the Fajr prayer, saying: "Prayer, O People of the House {Allah only intends to remove =

१६६ सूरह ताहा: आयत १३१ - १३२

उल्लिखित [आयतें] पैगंबर ﷺ के जीवन के अंत में मदनी हैं; क्योंकि उनका देहांत हुआ तब उनकी ढाल एक यहूदी (१) के पास गिरवी थी, इस कहानी के अनुसार जिसका उल्लेख किया गया है। लेकिन ज़ाहिर यह है कि यह आयत अपने पहले वाली आयतों के साथ सुसंगत है। ऐसा इसलिए है क्योंकि अल्लाह तआला ने उन्हें पिछली कौमों से सबक न लेने पर फटकार लगाई, फिर उन्हें विलंबित दंड की धमकी दी, फिर अपने पैगंबर को उनके मामलों को तुच्छ समझने, उनकी बातों पर धैर्य रखने और उनके धन और सांसारिक चीज़ों से मुँह मोड़ने का आदेश दिया; क्योंकि वह सब उनसे छिनने वाला है और अपमान की ओर ले जाने वाला है।

मैंने कहा: इसी तरह, यह पैगंबर ﷺ से वर्णित है कि वे बनू अल-मुस्तलिक के ऊँटों के पास से गुज़रे जो मोटे होने के कारण अपने ही पेशाब (२) में सने हुए थे। उन्होंने अपने कपड़े से चेहरा ढँक लिया और आगे बढ़ गए, अल्लाह के इस कथन के कारण: {और आप अपनी आँखें उन चीज़ों की ओर न फैलाएँ जिनसे हमने उनमें से कुछ समूहों को आनंदित किया है} आयत (३)।

फिर उन्होंने उन्हें सांत्वना देते हुए कहा: {और आपके पालनहार का दिया हुआ रिज़्क (प्रावधान) बेहतर और अधिक स्थायी है} यानी: धैर्य और दुनिया की परवाह न करने पर अल्लाह का इनाम बेहतर है; क्योंकि वह बाक़ी रहता है और दुनिया खत्म हो जाती है।

और कहा गया है: इस रिज़्क (प्रावधान) से तात्पर्य उन देशों और लूट के माल से है जो अल्लाह ईमान वालों को प्रदान करता है।

अल्लाह का फरमान: {और अपने परिवार को नमाज़ का हुक्म दें} अल्लाह तआला ने उन्हें आदेश दिया कि वे अपने परिवार को नमाज़ का हुक्म दें और स्वयं भी उनके साथ इसका पालन करें, इस पर दृढ़ रहें और इसे अनिवार्य बनाएँ। यह संबोधन पैगंबर ﷺ के लिए है, और इसके सामान्य अर्थ में उनकी पूरी उम्मत (४) शामिल है, और विशेष रूप से उनके घर वाले (अहल अल-बैत)।

और इस आयत के उतरने के बाद, पैगंबर ﷺ हर सुबह फातिमा और अली (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) के घर जाते और कहते: "नमाज़" (५)।

---

(१) अहमद (२१०९), तिर्मिज़ी (१२१४), और नसाई ७/३०३ द्वारा उल्लेखित। (२) हस्तलिपियों में: "बि-अब्वालिहा" है, और (म) से जो सिद्ध है वह है जो इब्न अल-अथिर ने अल-निहाया (अबस) में कहा है:

उन्होंने "फी" का प्रयोग किया क्योंकि यह डूबे होने का अर्थ देता है। (३) अबू उबैद ने ग़रीब अल-हदीस ३/९ में इसका उल्लेख किया है, और हमें इसका वर्णन करने वाला कोई नहीं मिला। अबू उबैद ने कहा: "अबतस फी अब्वालिहा" का अर्थ है: कि उनका पेशाब और गोबर उनकी जांघों पर सूख जाता है, और ऐसा केवल अत्यधिक चर्बी के कारण होता है। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/७१। (५) अहमद (१३७२८) और तिर्मिज़ी (३२०६) ने अनस बिन मलिक के हदीस से उल्लेख किया है कि अल्लाह के रसूल ﷺ फज्र की नमाज़ के लिए निकलते समय छह महीने तक फातिमा के दरवाज़े से गुज़रते थे और कहते थे: "नमाज़, ऐ घर के लोगो! {अल्लाह तो बस यही चाहता है कि तुमसे दूर कर दे =

۱۶۴ سورہ طہٰ: آیات ۱۳۱ - ۱۳۲

مذکورہ (آیات) نبی ﷺ کی زندگی کے آخری دور کی مدنی ہیں؛ کیونکہ آپ ﷺ کی وفات ہوئی تو آپ کی زرہ ایک یہودی (۱) کے پاس رہن (گروی) تھی، اس قصے کے مطابق جو ذکر کیا گیا۔ لیکن ظاہر یہ ہے کہ یہ آیت اپنے سے پہلے والی آیات کے ساتھ ہم آہنگ ہے، اور وہ اس طرح کہ اللہ تعالیٰ نے انہیں پچھلی امتوں سے عبرت نہ پکڑنے پر ملامت کی، پھر انہیں مؤخر عذاب کی وعید سنائی، پھر اپنے نبی کو ان کے معاملات کو حقیر جاننے، ان کی باتوں پر صبر کرنے، اور ان کے مال و دولت اور دنیاوی ساز و سامان سے اعراض کرنے کا حکم دیا؛ کیونکہ یہ سب ان سے ختم ہو جانے والا اور ذلت کی طرف لے جانے والا ہے۔

میں نے کہا: اسی طرح آپ ﷺ سے مروی ہے کہ آپ بنو مصطلق کے اونٹوں کے پاس سے گزرے جو موٹاپے کی وجہ سے اپنے پیشاب (۲) میں لت پت تھے، تو آپ نے اپنے کپڑے سے چہرہ ڈھانپ لیا اور آگے گزر گئے؛ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے: {اور آپ اپنی آنکھیں اس (مال و متاع) کی طرف نہ اٹھائیں جو ہم نے ان میں سے مختلف گروہوں کو برتنے کے لیے دیا ہے} آیت (۳)۔

پھر آپ کو تسلی دیتے ہوئے فرمایا: {اور آپ کے رب کا دیا ہوا رزق بہتر اور زیادہ پائیدار ہے} یعنی: صبر اور دنیا کی کم پرواہ کرنے پر اللہ کا ثواب زیادہ بہتر ہے؛ کیونکہ وہ باقی رہنے والا ہے اور دنیا فنا ہونے والی ہے۔

اور کہا گیا: اس رزق سے مراد وہ علاقے اور غنیمتیں ہیں جو اللہ مومنوں کے لیے فتح فرماتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اپنے گھر والوں کو نماز کا حکم دیں} اللہ تعالیٰ نے آپ کو حکم دیا کہ اپنے گھر والوں کو نماز کا حکم دیں اور ان کے ساتھ خود بھی اس کی تعمیل کریں، اور اس پر ثابت قدم رہیں اور اسے لازم پکڑیں۔ یہ خطاب نبی ﷺ کے لیے ہے، اور اس کے عموم میں آپ کی پوری امت (۴) داخل ہے، اور خصوصی طور پر آپ کے اہل بیت۔

اور اس آیت کے نزول کے بعد آپ ﷺ ہر صبح فاطمہ اور علی (رضی اللہ عنہما) کے گھر تشریف لے جاتے اور فرماتے: "نماز" (۵)۔

---

(۱) اسے احمد (۲۱۰۹)، ترمذی (۱۲۱۴)، اور نسائی ۳۰۳/۷ نے روایت کیا ہے۔ (۲) قلمی نسخوں میں: "بأبوالها" ہے، اور (م) سے جو ثابت ہے اسے ابن الاثیر نے 'النہایہ' (عبس) میں کہا ہے: اسے 'فی' کے ساتھ متعدی کیا گیا ہے کیونکہ یہ غوطہ زن ہونے کا معنی دیتا ہے۔ (۳) اسے ابو عبید نے 'غریب الحدیث' ۹/۳ میں ذکر کیا ہے، اور ہمیں یہ نہیں ملا کہ اسے کس نے روایت کیا ہے۔ ابو عبید نے کہا: "عبست فی أبوالها" کا مطلب ہے: کہ ان کا پیشاب اور لید ان کی رانوں پر خشک ہو جائے، اور ایسا کثرتِ چربی کی وجہ سے ہوتا ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۷۱/۴۔ (۵) اسے احمد (۱۳۷۲۸) اور ترمذی (۳۲۰۶) نے حضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ فجر کی نماز کے لیے نکلتے وقت چھ ماہ تک حضرت فاطمہ کے دروازے سے گزرتے اور فرماتے: "اے اہل بیت! نماز، {اللہ تو یہی چاہتا ہے کہ تم سے دور کر دے =

Surah Taha: Verses 131 - 135 165

It is narrated that when Urwah ibn al-Zubayr (may Allah be pleased with him) saw anything of the news or conditions of rulers, he would hasten to his home and enter it while reciting: {And strain not your eyes...} the verse until His saying: {...and more lasting}, then he would call out for prayer: "Prayer, may Allah have mercy on you," and he would pray (1). Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him) used to wake his family members for the night prayer, and he would pray while personifying the verse (2).

Allah's saying: {We ask you not for provision} means: We do not ask you to provide for yourself or for them and be preoccupied from prayer because of provision. Rather, We take responsibility for your provision and theirs. Thus, when hardship befell his family, the Prophet (peace and blessings be upon him) would command them to pray (3). Allah Almighty said: {And I did not create the jinn and mankind except to worship Me. I do not want from them any provision, nor do I want them to feed Me. Indeed, it is Allah who is the Continual Provider} [Ad-Dhariyat: 56-58].

Allah's saying: {And the [best] outcome is for righteousness} means: Paradise is for the people of righteousness, i.e., the praiseworthy outcome. There may be an outcome for other than righteousness, but it is blameworthy, so it is as if it were non-existent.

Allah's saying: {And they say, "Why does he not bring us a sign from his Lord?" Has there not come to them evidence of what was in the former scriptures? (133) And if We had destroyed them with a punishment before him, they would have said, "Our Lord, why did You not send to us a messenger so we could have followed Your verses before we were humiliated and disgraced?" (134) Say, "Each [of us] is waiting; so wait. For you will know who are the companions of the sound path and who is guided." (135)}

Allah's saying: {And they say, "Why does he not bring us a sign from his Lord?"} refers to the disbelievers of Mecca, meaning: Why doesn't Muhammad bring us a sign that necessitates definite knowledge, or a manifest sign; such as the she-camel and the staff; or: why doesn't he bring us the signs that we suggest as the prophets before him brought.

= {the impurity, O people of the [Prophet's] household, and to purify you with [thorough] purification} [Al-Ahzab: 33]. And we have not come across anyone who mentioned that this was after the revelation of the aforementioned verse. (1) Narrated by al-Tabari 16/217. (2) Narrated similarly by Malik in al-Muwatta 1/119, and through his route, Abd al-Razzaq in his Musannaf (4743). The text is from al-Muharrar al-Wajiz 4/71. (3) Narrated by al-Tabarani in al-Awsat (890) from the hadith of Abdullah ibn Salam (may Allah be pleased with him). Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 7/67: Its men are trustworthy.

सूरह ताहा: आयत 131 - 135 165

यह वर्णित है कि उर्वा बिन अल-ज़ुबैर (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) जब सुल्तानों की खबरों और उनके हाल के बारे में कुछ देखते, तो अपने घर की ओर दौड़ते और उसमें प्रवेश करते हुए यह पढ़ते: {और अपनी आँखों को न ललचाओ...} आयत के अंत तक: {...और अधिक स्थायी}, फिर वह नमाज़ के लिए पुकारते: "नमाज़, अल्लाह तुम पर रहम करे"; और नमाज़ पढ़ते (1)। उमर बिन अल-खत्ताब (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) अपने घर के सदस्यों को रात की नमाज़ (तहज्जुद) के लिए जगाते थे और नमाज़ पढ़ते हुए इस आयत का अनुसरण करते थे (2)।

अल्लाह का कहना: {हम आपसे जीविका नहीं मांगते} अर्थात: हम आपसे यह नहीं मांगते कि आप स्वयं को और उन्हें जीविका प्रदान करें और जीविका के कारण नमाज़ से विमुख हो जाएं, बल्कि हम आपकी और उनकी जीविका के ज़िम्मेदार हैं; इसलिए, जब भी उनके परिवार पर कोई तंगी आती, तो पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) उन्हें नमाज़ पढ़ने का आदेश देते थे (3)। और अल्लाह तआला ने फरमाया: {और मैंने जिन्नों और मनुष्यों को केवल इसलिए बनाया है कि वे मेरी इबादत करें। मैं उनसे कोई जीविका नहीं चाहता और न ही यह चाहता हूँ कि वे मुझे खाना खिलाएं। बेशक अल्लाह ही बड़ा जीविका देने वाला है} [अद-धरियात: 56-58]।

अल्लाह का कहना: {और अंत भला परहेज़गारी (धर्मपरायणता) का है} अर्थात: परहेज़गार लोगों के लिए स्वर्ग है, यानी: सराहनीय अंत। परहेज़गारी के अलावा भी कोई अंत हो सकता है, लेकिन वह निंदनीय है, इसलिए वह न होने के समान है।

अल्लाह का कहना: {और उन्होंने कहा, "वह अपने रब की ओर से हमारे पास कोई निशानी क्यों नहीं लाता?" क्या उनके पास उन चीज़ों का स्पष्ट प्रमाण नहीं आया जो पहले के ग्रंथों में थीं? (133) और यदि हम उन्हें इससे पहले किसी अज़ाब से नष्ट कर देते, तो वे कहते, "ऐ हमारे रब, तूने हमारी ओर कोई रसूल क्यों नहीं भेजा ؟ کہ ہم ذلیل اور رسوا ہونے سے پہلے تیری آیتوں کی پیروی کرتے" (134) कह दो, "हर कोई इंतज़ार कर रहा है; तो तुम भी इंतज़ार करो। तुम्हें जल्द ही पता चल जाएगा कि सीधे रास्ते वाले कौन हैं और किसने हिदायत पाई है।" (135)}

अल्लाह का कहना: {और उन्होंने कहा, "वह अपने रब की ओर से हमारे पास कोई निशानी क्यों नहीं लाता?"} इससे मुराद मक्का के काफिर हैं, यानी: मुहम्मद हमारे पास ऐसी निशानी क्यों नहीं लाते जिससे यकीनी ज्ञान प्राप्त हो, या कोई स्पष्ट निशानी; जैसे ऊंटनी और लाठी; या: वह वे निशानियां क्यों नहीं लाते जिनका हम सुझाव देते हैं जैसा कि उनसे पहले के पैगंबर लाए थे।

= {अशुद्धि को दूर कर दे, ऐ नबी के घर वालो, और तुम्हें पूरी तरह पाक-साफ कर दे} [अल-अहज़ाब: 33]। हमें ऐसा कोई नहीं मिला जिसने यह उल्लेख किया हो कि यह उपर्युक्त आयत के अवतरण के बाद हुआ था। (1) इसे अल-तबरी 16/217 ने निकाला है। (2) इसे मालिक ने अल-मुवत्ता 1/119 में इसी तरह निकाला है, और उनके माध्यम से अब्द अल-रज्जाक ने अपने मुसन्नफ (4743) में। और यह बात अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/71 से है। (3) इसे अल-तबरानी ने अल-अवसत (890) में अब्दुल्ला बिन सलाम (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की हदीस से निकाला है। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 7/67 में कहा: इसके वर्णनकर्ता विश्वसनीय हैं।

سورہ طہٰ: آیات ۱۳۱ - ۱۳۵ ۱۶۵

مروی ہے کہ عروہ بن زبیر رضی اللہ عنہ جب سلاطین کی خبروں اور ان کے احوال میں سے کچھ دیکھتے تو اپنے گھر کی طرف لپکتے اور اس میں داخل ہوتے ہوئے یہ آیت پڑھتے: ﴿وَلَا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ﴾ یعنی "اور اپنی آنکھیں نہ پھیلاؤ..." آیت کے آخر تک: ﴿وَأَبْقَىٰ﴾ "اور زیادہ دیرپا ہے"۔ پھر نماز کے لیے پکارتے: "نماز، اللہ تم پر رحم فرمائے"؛ اور نماز پڑھتے (۱)۔ اور عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ اپنے گھر والوں کو رات کی نماز (تہجد) کے لیے بیدار کرتے تھے اور نماز پڑھتے ہوئے اس آیت کو عملی جامہ پہناتے تھے (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿لَا نَسْأَلُكَ رِزْقًا﴾ یعنی: ہم آپ سے یہ نہیں مانگتے کہ آپ اپنی اور ان کی روزی کا انتظام کریں اور رزق کی وجہ سے نماز سے غافل ہو جائیں، بلکہ ہم آپ کے اور ان کے رزق کے ضامن ہیں؛ چنانچہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم کے گھر والوں پر جب بھی کوئی تنگی آتی، آپ انہیں نماز کا حکم فرماتے (۳)۔ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ ٥٦ مَا أُرِيدُ مِنْهُم مِّن رِّزْقٍ وَمَا أُرِيدُ أَن يُطْعِمُونِ ٥٧ إِنَّ اللَّهَ هُوَ الرَّزَّاقُ﴾ [الذاریات: ٥٦-٥٨]۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَالْعَاقِبَةُ لِلتَّقْوَىٰ﴾ یعنی: جنت پرہیزگاروں کے لیے ہے، یعنی: قابلِ تعریف انجام۔ تقویٰ کے علاوہ بھی انجام ہو سکتا ہے، لیکن وہ برا ہوتا ہے، اس لیے وہ نہ ہونے کے برابر ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَقَالُوا لَوْلَا يَأْتِينَا بِآيَةٍ مِّن رَّبِّهِ ۚ أَوَلَمْ تَأْتِهِم بَيِّنَةُ مَا فِي الصُّحُفِ الْأُولَىٰ ١٣٣ وَلَوْ أَنَّا أَهْلَكْنَاهُم بِعَذَابٍ مِّن قَبْلِهِ لَقَالُوا رَبَّنَا لَوْلَا أَرْسَلْتَ إِلَيْنَا رَسُولًا فَنَتَّبِعَ آيَاتِكَ مِن قَبْلِ أَن نَّذِلَّ وَنَخْزَىٰ ١٣٤ قُلْ كُلٌّ مُّتَرَبِّصٌ فَتَرَبَّصُوا ۖ فَسَتَعْلَمُونَ مَنْ أَصْحَابُ الصِّرَاطِ السَّوِيِّ وَمَنْ اهْتَدَىٰ ١٣٥﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَقَالُوا لَوْلَا يَأْتِينَا بِآيَةٍ مِّن رَّبِّهِ ۚ﴾ اس سے مراد کفارِ مکہ ہیں، یعنی: محمد ہمارے پاس ایسی نشانی کیوں نہیں لاتے جو علمِ یقینی کا فائدہ دے، یا کوئی ظاہر معجزہ جیسے اونٹنی اور لاٹھی؟ یا: وہ وہ نشانیاں کیوں نہیں لاتے جن کی ہم تجویز کرتے ہیں جیسے ان سے پہلے انبیاء لائے تھے۔

= ﴿عَنكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا﴾ "تم سے ناپاکی کو دور کر دے اے اہل بیت اور تمہیں اچھی طرح پاک کر دے۔" [الاحزاب: ۳۳]۔ اور ہمیں کوئی ایسا شخص نہیں ملا جس نے ذکر کیا ہو کہ یہ مذکورہ بالا آیت کے نزول کے بعد ہوا تھا۔ (۱) اسے طبری نے ۲۱۷/۱۶ میں روایت کیا ہے۔ (۲) اسے امام مالک نے موطا ۱۱۹/۱ میں اسی طرح روایت کیا ہے، اور ان کے واسطے سے عبد الرزاق نے اپنی مصنف (۴۷۴۳) میں۔ اور یہ کلام المحرر الوجیز ۷۱/۴ سے ہے۔ (۳) اسے طبرانی نے الاوسط (۸۹۰) میں عبد اللہ بن سلام رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد ۶۷/۷ میں کہا: اس کے راوی ثقہ ہیں۔

Surah Taha: Verses 133 - 135

Allah the Almighty said: {Has there not come to them the clear evidence of what was in the former scriptures?} It means the Torah, the Gospel, and the previous books, and that is the greatest sign; since He informed of what is in them (1). And it was recited: "Al-Suhaf" with easing (shortening the vowel) (2).

It was said: Or has there not come to them the sign indicating his prophethood through what they found in the previous books of glad tidings (3).

It was said: Or has our destruction of the nations who disbelieved and proposed signs not come to them? So what assures them, if signs come to them, that their situation would not be like theirs (4).

Abu Ja'far, Shaybah, Nafi', Abu 'Amr, Ya'qub, Ibn Abi Ishaq, and Hafs recited: "aw lam ta’tihim" (has there not come to them) with the letter 'ta' [feminine verb form]; because "al-bayyinah" (the evidence) is feminine. The rest recited with the letter 'ya' [masculine verb form] (5); because the verb precedes [the subject] (6), and because "al-bayyinah" means clarification and proof, so they referred it (7) back to the meaning, and this was chosen by Abu 'Ubayd and Abu Hatim (8).

Al-Kisa'i narrated: "aw lam ta’tihim bayyinatan ma fi al-suhuf al-ula" [with accusative case for bayyinatan]. He said: And according to this, "bayyinatu ma fi al-suhuf al-ula" [with nominative case] is also permissible.

Al-Nahhas said (9): If you use nunation (tanwin) on "bayyinatan" and use the nominative case (raf'), you make "ma" an appositive (badal) for it. If you use the accusative case (nasb), it is as a circumstantial clause (hal); and the meaning is: Or has what is in the former scriptures not come to them as a clarification.

---

(1) Tafsir al-Baghawi 3/237. (2) Al-Qira'at al-Shadhah p. 91, and Al-Kashshaf 2/560 on the authority of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both. (3) Tafsir al-Razi 22/137. (4) Tafsir al-Tabari 16/218. (5) Al-Sab'ah p. 425, Al-Taysir p. 153, and Al-Nashr 2/322. (6) In (Kh), (Z), and (F): for precedence; in (Zha): for masculinization; what is confirmed is from (D) and (M). (7) In (D): "fayardduhu", in (Z) and (Zha): "faraddahu"; what is confirmed is from (Kh), (F), and (M). (8) Al-Hujjah lil-Qurra' al-Sab'ah by Al-Farisi 5/253 similarly, and Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at by Makki 2/108 similarly. (9) In I'rab al-Qur'an 3/61. And what precedes it is from him.

सूरह ताहा: आयत 133 - 135

अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {क्या उनके पास पिछले ग्रन्थों में जो कुछ है उसका स्पष्ट प्रमाण नहीं आया?} इसका अर्थ है तौरात और इंजिल, और पिछली पुस्तकें, और वह सबसे बड़ी आयत (निशानी) है; क्योंकि उसने उनमें जो कुछ है उसकी खबर दी (1)। और इसे "अल-सुहफ़" (हल्का पढ़ना) के साथ भी पढ़ा गया है (2)।

कहा गया है: या क्या उनके पास वह आयत (निशानी) नहीं आई जो उनकी नबूवत (पैगंबरी) को प्रमाणित करती है, उन शुभ समाचारों के माध्यम से जो उन्होंने पिछली पुस्तकों में पाए (3)।

कहा गया है: या क्या उनके पास उन राष्ट्रों का हमारा विनाश नहीं आया जिन्होंने कुफ़्र किया और निशानियों की मांग की? तो उन्हें क्या विश्वास दिलाता है कि यदि निशानियाँ उनके पास आ जाएँ, तो उनकी स्थिति उन लोगों जैसी नहीं होगी (4)।

अबू जाफ़र, शैबा, नाफ़े अबू अम्र, याकूब, इब्न अबी इसहाक और हफ़्स ने पढ़ा: "अव लम तातिहिम" (क्या उनके पास नहीं आई); 'ता' के साथ; 'बय्यिना' के स्त्रीलिंग होने के कारण। बाकियों ने 'या' के साथ पढ़ा (5); क्योंकि क्रिया [कर्ता से] पहले आई है (6), और इसलिए कि 'बय्यिना' का अर्थ स्पष्टीकरण और प्रमाण है, इसलिए उन्होंने इसे (7) अर्थ की ओर लौटाया, और इसे अबू उबैद और अबू हातिम ने चुना (8)।

अल-किसाई ने उल्लेख किया: "अव लम तातिहिम बय्यिनतन मा फ़ी अल-सुहुफ़ अल-ऊला" [बय्यिनतन को ज़बर के साथ]। उन्होंने कहा: और इसके आधार पर "बय्यिनतु मा फ़ी अल-सुहुफ़ अल-ऊला" [बय्यिनतु को पेश के साथ] भी जायज़ है।

अन-नहहास ने कहा (9): यदि आप "बय्यिनतन" पर तनवीन लगाते हैं और रफ़' (पेश) देते हैं, तो आप "मा" को उसका बदल (वैकल्पिक) बना देते हैं, और यदि आप इसे नसब (ज़बर) देते हैं, तो यह 'हाल' (स्थिति) के रूप में होगा; और अर्थ है: क्या उनके पास वह नहीं आया जो पिछले पन्नों में स्पष्ट रूप में है।

---

(1) तफ़सीर अल-बगवी 3/237। (2) अल-क़िरात अल-शाज़ा पृष्ठ 91, और अल-कशफ़ 2/560 इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के हवाले से। (3) तफ़सीर अल-राज़ी 22/137। (4) तफ़सीर अल-तबरी 16/218। (5) अल-सबआ पृष्ठ 425, अल-तयसीर पृष्ठ 153, और अल-नश्र 2/322। (6) (ख़), (ज़)

और (फ़) में: क्रिया के पहले आने के कारण; (ज़ा) में: पुल्लिंग के कारण; और जो (द) और (म) से पुष्ट है। (7) (द) में: "फ़यरुद्दुहु", (ज़) और (ज़ा) में: "फ़रद्दहु"; और जो (ख़), (फ़) और (म) से पुष्ट है। (8) अल-फ़ारिसी द्वारा अल-हुज्जाह लिल-क़ुर्रा अल-सबआ 5/253 इसी तरह, और मक्की द्वारा अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-क़िरात 2/108 इसी तरह। (9) एराब अल-क़ुरान 3/61 में। और उससे पहले का हिस्सा उन्हीं से है।

سورہ طہٰ: آیات 133 - 135

اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿أَوَلَمْ تَأْتِهِم بَيِّنَةُ مَا فِي الصُّحُفِ الْأُولَىٰ﴾ (کیا ان کے پاس پچھلے صحیفوں کی واضح دلیل نہیں آئی؟) مراد تورات، انجیل اور سابقہ کتب ہیں، اور یہ سب سے بڑی نشانی ہے؛ کیونکہ اس نے ان چیزوں کی خبر دی جو ان میں تھیں(1)۔ اور «الصُّحَفِ» کو تخفیف کے ساتھ بھی پڑھا گیا ہے(2)۔

اور کہا گیا: کیا ان کے پاس وہ نشانی نہیں آئی جو ان کی نبوت پر دلالت کرتی ہے اس خوشخبری کے ذریعے جو انہوں نے سابقہ کتابوں میں پائی(3)۔

اور کہا گیا: کیا ان کے پاس ان قوموں کی ہماری ہلاکت کی خبر نہیں آئی جنہوں نے کفر کیا اور نشانیوں کا مطالبہ کیا؟ تو انہیں کیا چیز اطمینان دلاتی ہے کہ اگر ان کے پاس نشانیاں آ گئیں تو ان کا حال بھی ویسا ہی نہیں ہوگا جیسا ان کا ہوا(4)۔

اور ابو جعفر، شیبہ، نافع، ابو عمرو، یعقوب، ابن ابی اسحاق اور حفص نے پڑھا: «أَوْ لَمْ تَأْتِهِمْ»؛ 'تاء' کے ساتھ؛ کیونکہ 'بینہ' مؤنث ہے۔ باقی قراء نے 'یاء' کے ساتھ پڑھا(5)؛ کیونکہ فعل پہلے آیا ہے(6)، اور اس لیے کہ 'بینہ' سے مراد بیان اور دلیل ہے، تو انہوں نے اسے(7) معنی کی طرف پھیرا، اور اسے ابو عبید اور ابو حاتم نے اختیار کیا ہے(8)۔

اور کسائی نے روایت کی: «أَوْ لَمْ تَأْتِهِمْ بَيِّنَةً مَا فِي الصُّحُفِ الْأُولَىٰ» انہوں نے کہا: اور اس پر «بَيِّنَةُ مَا فِي الصُّحُفِ الْأُولَىٰ» بھی جائز ہے۔

نحاس نے کہا(9): جب تم «بينتة» پر تنوین لگاؤ اور رفع دو، تو تم نے «ما» کو اس کا بدل بنا دیا، اور جب تم اسے نصب دو تو یہ 'حال' کے طور پر ہوگا؛ اور معنی یہ ہے: کیا ان کے پاس پچھلے صحیفوں میں جو کچھ ہے وہ واضح ہو کر نہیں آیا۔

---

(1) تفسیر بغوی 237/3۔ (2) القراءات الشاذہ ص 91، اور الکشاف 2/ 560 حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما سے۔ (3) تفسیر رازی 137/22۔ (4) تفسیر طبری 218/16۔ (5) السبعہ ص 425، اور التیسیر ص 153، اور النشر 322/2۔ (6) (خ)، (ز) اور (ف) میں: فعل کے مقدم ہونے کی وجہ سے؛ (ظ) میں: تذکیر کی وجہ سے؛ اور جو (د) اور (م) سے ثابت ہے۔ (7) (د) میں: «فردوہ»، (ز) اور (ظ) میں: «فردہ»؛ اور جو (خ)، (ف) اور (م) سے ثابت ہے۔ (8) فارسی کی الحجہ للقراء السبعہ 253/5 اسی طرح، اور مکی کی الکشف عن وجوہ القراءات 108/2 اسی طرح۔ (9) اعراب القرآن 61/3 میں۔ اور اس سے پہلے کا حصہ انہی سے ہے۔

Surah Taha: Verses 133 - 135 [Page] 167

The Almighty's saying: {And if We had destroyed them with a punishment before it} meaning: before the sending of Muhammad ﷺ and the revelation of the Quran {they would have said} meaning: on the Day of Resurrection: {Our Lord, why did You not send to us a messenger} meaning: why did You not send a messenger to us(1).

{so that we could have followed Your verses before we were humiliated and disgraced}. And it was recited: "Nudhall wa Nukhza" (in the passive voice)(2).

Abu Sa'id al-Khudri narrated that the Messenger of Allah ﷺ said regarding the person who died in the 'fatra' (interval between prophets), the mentally challenged, and the newborn: "The one who died in the 'fatra' says: No book or messenger came to me, then he recited: {And if We had destroyed them with a punishment before it, they would have said, 'Our Lord, why did You not send to us a messenger'} the verse. The mentally challenged person says: 'Lord, You did not give me a mind with which to understand good or evil.' The newborn says: 'Lord, I did not reach the age of action.' Then a fire is raised for them, and He says to them: 'Approach it and enter it.' He said: 'Then he who would have been happy in Allah's knowledge had he reached the age of action will approach or enter it(3), and he who would have been wretched in Allah's knowledge had he reached the age of action will hold back from it. He said: Then Allah, Blessed and Exalted be He, says: "Me you have disobeyed, so how would My messengers have fared had they come to you?"(4). And it is narrated as a 'mawquf' narration (stopped at the companion) from Abu Sa'id as his own saying(5); and there is some debate about it; and we have explained it in the book 'At-Tadhkirah'(6), and by it those who say that children and others are tested in the Hereafter argued.

---

(1) Al-Wasit by al-Wahidi 3/228. (2) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 91 on the authority of Ibn Abbas and Muhammad ibn al-Hanafiyyah. (3) In (Z): "so they approach it and enter it." (4) Narrated by al-Bazzar (2176 - Kashf), al-Tabari 16/219, and Ibn Abd al-Barr in al-Tamhid 18/127. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 7/438: "It contains Atiyyah, and he is weak." Ibn Abd al-Barr said after mentioning the hadiths of the chapter: "These are all chains that are not strong, and no proof can be established by them. People of knowledge reject the hadiths of this chapter, because the Hereafter is a house of recompense, not a house of action or trial... Al-Istidhkar 8/404." (5) Ibn Abd al-Barr said in al-Tamhid 18/128: "Some people stop this hadith at Abu Sa'id and do not attribute it to the Prophet (marfu'), among them Abu Nu'aym al-Mula'i." (6) P. 514, and see what preceded 13/44.

सूरह ताहा: आयत १३३ - १३५ [पृष्ठ] १६७

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और अगर हम उन्हें इससे पहले किसी अज़ाब से हलाक कर देते} यानी: मुहम्मद ﷺ की बेसत (पैग़म्बरी) और क़ुरान के नाज़िल होने से पहले {तो वे कहते} यानी: क़यामत के दिन: {ऐ हमारे रब, तूने हमारी तरफ़ कोई रसूल क्यों नहीं भेजा} यानी: काश तूने हमारी तरफ़ कोई रसूल भेजा होता(१)।

{ताकि हम तेरी आयतों की पैरवी करते इससे पहले कि हम रुस्वा और ज़लील होते}। और इसे "नुज़ल्ला व नुखज़ा" (मजहूल यानी passive voice में) भी पढ़ा गया है(२)।

और अबू सईद अल-खुद्री रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत है कि रसूलुल्लाह ﷺ ने फ़तरा (नबियों के दरमियानी ज़माने) में मरने वाले, मानसिक रूप से कमज़ोर और नवजात शिशु के बारे में फ़रमाया: "फ़तरा में मरने वाला कहेगा: मेरे पास कोई किताब या रसूल नहीं आया, फिर आपने तिलावत की: {और अगर हम उन्हें इससे पहले किसी अज़ाब से हलाक कर देते तो वे कहते ऐ हमारे रब तूने हमारी तरफ़ कोई रसूल क्यों नहीं भेजा...} आयत के अंत तक। और मानसिक रूप से कमज़ोर कहेगा: ऐ रब, तूने मुझे ऐसी अक़्ल नहीं दी जिससे मैं भलाई या बुराई को समझ पाता। और नवजात शिशु कहेगा: ऐ रब, मैं अमल (कर्म) की उम्र तक नहीं पहुँचा। फिर उनके लिए एक आग ज़ाहिर की जाएगी, और उनसे कहा जाएगा: इसमें जाओ और दाख़िल हो जाओ। फ़रमाया: फिर वह शख़्स इसमें दाख़िल हो जाएगा(३) जो अल्लाह के इल्म में नेक होता अगर वह अमल की उम्र तक पहुँचता, और वह शख़्स उससे रुक जाएगा जो अल्लाह के इल्म में बदबख़्त होता अगर वह अमल की उम्र तक पहुँचता। फ़रमाया: फिर अल्लाह तबारक व तआला फ़रमाएगा: तुमने मेरी नाफ़रमानी की, तो फिर अगर मेरे रसूल तुम्हारे पास आते तो उनका क्या हाल होता"(४)। और यह अबू सईद से 'मौक़ूफ़' (उनके अपने कौल के तौर पर) भी रिवायत है(५); और इसमें गुंजाइश है; और हमने इसे किताब 'अत-तज़किरा' में बयान किया है(६), और इसी से उन लोगों ने दलील ली है जो कहते हैं कि बच्चों और दूसरों का आख़िरत में इम्तिहान होगा।

---

(१) अल-वसीत लिल-वाहिदी ३/२२८। (२) अल-क़िरात अश-शाज़ह पृ. ९१ इब्ने अब्बास और मुहम्मद बिन अल-हनफ़िया से। (३) (ज़) में है: "तो वे उसे लौटा देंगे और उसमें दाखिल होंगे"। (४) इसे अल-बज़ार (२१७६ - कश्फ़), अल-तबरी १६/२१९, और इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद १८/१२७ में रिवायत किया है। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद ७/४३८ में कहा: "इसमें अतिया है, और वह

कमज़ोर है।" इब्न अब्द अल-बर्र ने इस बाब की अहादीस ज़िक्र करने के बाद कहा: "ये सभी ऐसी सनदें हैं जो मज़बूत नहीं हैं, और उनसे हुज्जत (दलील) कायम नहीं होती, और अहल-ए-इल्म इस बाब की अहादीस का इनकार करते हैं; क्योंकि आख़िरत बदले का घर है, अमल या आज़माइश का घर नहीं... अल-इस्तिज़कार ८/४०४।" (५) इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद १८/१२८ में कहा: "कुछ लोग इस हदीस को अबू सईद पर रोक देते हैं और इसे मरफ़ू (नबी तक) नहीं ले जाते, उनमें अबू नुअैम अल-मुलाई शामिल हैं।" (६) पृ. ५१४, और देखें जो पहले १३/४४ में गुज़रा।

سورہ طہٰ: آیات ۱۳۳ - ۱۳۵ [صفحہ] ۱۶۷

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَلَوْ أَنَّا أَهْلَكْنَٰهُم بِعَذَابٍ مِّن قَبْلِهِۦ﴾ یعنی: محمد ﷺ کی بعثت اور قرآن کے نزول سے پہلے ﴿لَقَالُواْ﴾ یعنی: قیامت کے دن: ﴿رَبَّنَا لَوْلَآ أَرْسَلْتَ إِلَيْنَا رَسُولًا﴾ یعنی: کیوں نہ تو نے ہماری طرف کوئی رسول بھیجا(۱)۔

﴿فَنَتَّبِعَ ءَايَٰتِكَ مِن قَبْلِ أَن نَّذِلَّ وَنَخْزَىٰ﴾۔ اور اسے «نُذَلَّ وَنُخْزَى» (مجہول) بھی پڑھا گیا ہے(۲)۔

اور ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فترہ (نبیوں کے درمیانی وقفے) میں مرنے والے، معتوہ (ذہنی کمزور) اور نوزائیدہ بچے کے بارے میں فرمایا: "فترہ میں مرنے والا کہے گا: میرے پاس نہ کوئی کتاب آئی نہ کوئی رسول، پھر آپ نے تلاوت کی: ﴿وَلَوْ أَنَّا أَهْلَكْنَٰهُم بِعَذَابٍ مِّن قَبْلِهِۦ لَقَالُوا رَبَّنَا لَوْلَآ أَرْسَلْتَ إِلَيْنَا رَسُولًا﴾ آیت کے آخر تک۔ اور معتوہ کہے گا: اے رب، تو نے میرے لیے ایسی عقل نہیں بنائی جس سے میں خیر و شر کو سمجھ پاتا، اور نوزائیدہ کہے گا: اے رب، میں عمل کی عمر کو نہ پہنچ سکا۔ پھر ان کے لیے ایک آگ بلند کی جائے گی، اور ان سے کہا جائے گا: اس میں جاؤ اور داخل ہو جاؤ۔ فرمایا: پس وہ شخص اس میں داخل ہو جائے گا(۳) جو اللہ کے علم میں نیک بخت ہوتا اگر وہ عمل کی عمر تک پہنچتا، اور وہ شخص اس سے رک جائے گا جو اللہ کے علم میں بدبخت ہوتا اگر وہ عمل کی عمر تک پہنچتا۔ فرمایا: پھر اللہ تبارک و تعالیٰ فرمائے گا: تم نے میری نافرمانی کی، تو پھر اگر میرے رسول تمہارے پاس آتے تو ان کا کیا حال ہوتا"(۴)۔ اور یہ ابوسعید سے 'موقوف' (انہی کے قول کے طور پر) بھی روایت ہے(۵)؛ اور اس میں کلام ہے؛ اور ہم نے اسے اپنی کتاب «التذکرہ»(۶) میں بیان کیا ہے، اور اسی سے ان لوگوں نے دلیل لی ہے جو کہتے ہیں کہ بچوں اور دیگر کا آخرت میں امتحان ہوگا۔

(۱) الوسیط للواحدی ۳/ ۲۲۸۔ (۲) القراءات الشاذہ ص ۹۱ ابن عباس اور محمد بن الحنفیہ سے۔ (۳) (ظ) میں ہے: "پس وہ اسے لوٹائیں گے اور اس میں داخل ہوں گے"۔ (۴) اسے البزار (۲۱۷۶ - کشف)، الطبری ۱۶/ ۲۱۹، اور ابن عبد البر نے التمہید ۱۸/ ۱۲۷ میں روایت کیا ہے، الہیثمی نے مجمع الزوائد ۷/ ۴۳۸ میں کہا: "اس میں عطیہ ہے، اور وہ ضعیف ہے۔" اور ابن عبد البر نے اس باب کی احادیث ذکر کرنے کے بعد کہا: "یہ سب ایسی اسناد ہیں جو قوی نہیں ہیں، اور ان سے حجت قائم نہیں ہوتی، اور اہل علم اس باب کی احادیث کا انکار کرتے ہیں؛ کیونکہ آخرت جزا کا گھر ہے، عمل یا آزمائش کا گھر نہیں... الاستذکار ۸/ ۴۰۴۔" (۵) ابن عبد البر نے التمہید ۱۸/ ۱۲۸ میں کہا: "بعض لوگ اس حدیث کو ابوسعید پر روک دیتے ہیں اور اسے مرفوع (نبی تک) نہیں کرتے، ان میں ابو نعیم الملائی شامل ہیں۔" (۶) ص ۵۱۴، اور دیکھیں جو پہلے ۱۳/ ۴۴ میں گزرا۔

168 Surah Ta-Ha: Verses 133 - 135

"So we might follow" is in the accusative case as a response to the encouragement (1). "Your signs" refers to what Muhammad ﷺ brought. "Before we are humiliated" meaning in the punishment, "and disgraced" in Hell; this was stated by Ibn Abbas. And it was said: "Before we are humiliated" in this world through punishment, "and disgraced" in the Hereafter through its punishment. {Say, "Each [of us] is waiting"} meaning: Say to them, O Muhammad: Everyone is waiting, meaning all the believers and the disbelievers are waiting for the turns of fortune and for whom the victory will be. {So wait; for you will soon know who are the companions of the even path and who is guided.} It means: the straight religion and guidance; the meaning is: you will know through victory who has been guided to the religion of truth. And it was said: you will know on the Day of Resurrection who was guided to the path of Paradise (2). In this, there is a kind of warning, frightening, and intimidation with which the Surah concluded. And it was recited as: "Soon you will know" (3). Abu Rafi' said: I memorized it from the Messenger of Allah ﷺ; it was mentioned by Al-Zamakhshari (4). And "Who" (man) is in the nominative case according to Al-Zajjaj (5). Al-Farra said (6): It is permissible for it to be in the accusative case like: {And Allah knows the corrupter from the reformer} [Al-Baqarah: 220]. Abu Ishaq said (7): This is an error; because the interrogative does not allow what precedes it to act upon it, and "who" here is an interrogative in the nominative case as the subject, and the meaning is: you will know: are [we] the companions of the even path; us or you?.

(1) In (D), (Z), (Zha), (F), and (M): "specification," and what is established is from (Kh). (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/434, and in it and in (Kh) and (Z): "more guided" (ahda) instead of "guided" (ihtada) (in both places). (3) In (D) and (Zha): "they know." (4) In Al-Kashshaf 2/561, and it is an anomalous recitation. (5) In Ma'ani al-Qur'an for him 3/381, and the author quoted it from him via Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/61-62. (6) In Ma'ani al-Qur'an for him 2/197, and the author quoted it from him via Al-Nahhas. (7) He is Al-Zajjaj. (8) In (D) and (M): "companions," and in (F): "from the companions."

168 सूरह ता-हा: आयतें 133 - 135

"ताकि हम अनुसरण करें" प्रोत्साहन के उत्तर (जवाब-ए-तहज़ीज़) के रूप में 'नस्ब' (accusative case) में है (1)। "तेरी आयतें (निशानियां)" से तात्पर्य है: जो मुहम्मद ﷺ लेकर आए। "इससे पहले कि हम अपमानित हों" अर्थात् सजा में, "और कलंकित हों" नर्क में; यह इब्न अब्बास ने कहा। और यह भी कहा गया: "इससे पहले कि हम अपमानित हों" दुनिया में सजा के साथ, "और कलंकित हों" परलोक में उसकी सजा के साथ। {कह दो, "हर कोई प्रतीक्षा कर रहा है"} अर्थात्: उनसे कहो ऐ मुहम्मद: हर कोई प्रतीक्षा कर रहा है, अर्थात् सभी मोमिन और काफ़िर समय के चक्र और इस बात का इंतज़ार कर रहे हैं कि जीत किसकी होगी। {अतः तुम प्रतीक्षा करो; क्योंकि शीघ्र ही तुम्हें पता चल जाएगा कि कौन सीधे मार्ग वाले हैं और किसने मार्गदर्शन प्राप्त किया है।} इसका तात्पर्य है: सीधा धर्म और मार्गदर्शन; अर्थ यह है कि: तुम जीत के द्वारा जान लोगे कि किसने सत्य के धर्म का मार्ग अपनाया। और यह भी कहा गया: तुम प्रलय के दिन जान लोगे कि किसने स्वर्ग के मार्ग का मार्गदर्शन प्राप्त किया (2)। इसमें एक प्रकार की चेतावनी, डराना और धमकी है जिसके साथ सूरह का समापन हुआ। और इसे इस प्रकार भी पढ़ा गया है: "शीघ्र ही तुम जान जाओगे" (3)। अबू राफे ने कहा: मैंने इसे अल्लाह के रसूल ﷺ से याद किया था; अल-ज़मखशरी ने इसका उल्लेख किया है (4)। और "कौन" (मन) अल-ज़ज्जाज के अनुसार 'रफ़' (nominative case) की स्थिति में है (5)। अल-फर्रा ने कहा (6): इसका 'नस्ब' की स्थिति में होना जायज़ है जैसे: {और अल्लाह सुधार करने वाले से बिगाड़ने वाले को जानता है} [अल-बक़रह: 220]। अबू इसहाक ने कहा (7): यह एक त्रुटि है; क्योंकि प्रश्नवाचक शब्द पर उससे पहले वाला शब्द प्रभाव नहीं डालता, और यहाँ "मन" 'इब्तिदा' (subject) होने के कारण 'रफ़' की स्थिति में एक प्रश्नवाचक है, और अर्थ है: तुम जान जाओगे: क्या [हम] सीधे मार्ग वाले हैं; हम या तुम?।

(1) (द), (ज़), (ज़ह), (फ़) और (म) में: "विशिष्टीकरण," और जो स्थापित है वह (ख) से है। (2) अल-नुकात वल-उयून 3/434, और इसमें और (ख) और (ज़) में: "अहदा" (अधिक निर्देशित), "इह्तदा" (निर्देशित) के स्थान पर (दोनों जगहों पर)। (3) (द) और (ज़ह) में: "वे जानते हैं।" (4) अल-कश्शाफ 2/561 में, और यह एक दुर्लभ पाठ है। (5) उनकी पुस्तक मानी अल-कुरान 3/381 में, और लेखक ने इसे नहस के माध्यम से इराब अल-कुरान 3/61-62 में उनसे उद्धृत किया है। (6) उनकी पुस्तक मानी अल-कुरान 2/197 में, और लेखक ने इसे नहस के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है। (7) वह अल-ज़ज्जाज हैं। (8) (द) और (म) में: "असहब" (साथी), और (फ़) में: "मिन असहब" (साथियों में से)।

۱۶۸ سورہ طہٰ: آیات ۱۳۳ - ۱۳۵

«فَنَتَّبِعَ» جوابِ تحضیض کی بنا پر منصوب ہے (۱)۔ «آيَاتِكَ» سے مراد ہے: وہ جو محمد ﷺ لے کر آئے۔ «مِن قَبْلِ أَن نَّذِلَّ» یعنی عذاب میں، «وَنَخْزَىٰ» جہنم میں؛ یہ ابن عباس نے کہا۔ اور کہا گیا: «مِن قَبْلِ أَن نَّذِلَّ» دنیا میں عذاب کے ذریعے، «وَنَخْزَىٰ» آخرت میں اس کے عذاب کے ذریعے۔ ﴿قُلْ كُلٌّ مُّتَرَبِّصٌ﴾ یعنی اے محمد! ان سے کہہ دیں: ہر ایک انتظار کر رہا ہے، یعنی تمام مؤمنین اور کافرین زمانے کی گردشوں اور اس بات کا انتظار کر رہے ہیں کہ فتح کس کی ہوتی ہے۔ ﴿فَتَرَبَّصُوا۟ فَسَتَعْلَمُونَ مَنْ أَصْحَابُ الصِّرَاطِ السَّوِيِّ وَمَنِ اهْتَدَىٰ﴾ اس سے مراد ہے: دینِ مستقیم اور ہدایت؛ اور معنی یہ ہے کہ: تم فتح کے ذریعے جان لو گے کہ کون حق کے دین کی طرف ہدایت پا گیا۔ اور کہا گیا: تم قیامت کے دن جان لو گے کہ کون جنت کے راستے کی طرف ہدایت پا گیا (۲)۔ اس میں ایک طرح کی وعید، ڈراوا اور دھمکی ہے جس پر سورت کا اختتام ہوا۔ اور اسے «فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ» بھی پڑھا گیا ہے (۳)۔ ابو رافع نے کہا: میں نے اسے رسول اللہ ﷺ سے حفظ کیا تھا؛ زمخشری نے اس کا ذکر کیا ہے (۴)۔ اور زجاج کے نزدیک «مَن» محلِ رفع میں ہے (۵)۔ فراء نے کہا (۶): جائز ہے کہ یہ محلِ نصب میں ہو جیسے: ﴿وَاللَّهُ يَعْلَمُ الْمُفْسِدَ مِنَ الْمُصْلِحِ﴾ [البقرة: ۲۲۰]۔ ابو اسحاق نے کہا (۷): یہ غلطی ہے؛ کیونکہ استفہام میں اس سے ماقبل عمل نہیں کرتا، اور «مَنْ» یہاں محلِ رفع میں مبتدا ہونے کی بنا پر استفہام ہے، اور معنی یہ ہے: تم جان لو گے: کیا [ہم] سیدھے راستے والے ہیں؛ ہم یا تم؟۔

(۱) (د)، (ز)، (ظ)، (ف) اور (م) میں: «التخصيص»، اور جو متن میں ہے وہ (خ) سے ہے۔ (۲) النکت والعیون ۳/ ۴۳۴، اور اس میں اور (خ) اور (ز) میں: «أهدى»، بجائے: «اهتدى» (دونوں مقامات پر)۔ (۳) (د) اور (ظ) میں: «يعلمون»۔ (۴) الکشاف ۲/ ۵۶۱ میں، اور یہ قراءتِ شاذہ ہے۔

(۵) ان کی کتاب معانی القرآن ۳/ ۳۸۱ میں، اور مصنف نے نحاس کے واسطے سے إعراب القرآن ۳/ ۶۲-۶۱ میں اسے ان سے نقل کیا ہے۔ (۶) ان کی کتاب معانی القرآن ۲/ ۱۹۷ میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے ان سے نقل کیا ہے۔ (۷) وہ زجاج ہیں۔ (۸) (د) اور (م) میں: «أصحاب»، اور (ف) میں: «من أصحاب»۔

169 Surah Ta-Ha: Verses 133 - 135

Al-Nahas said(1): Al-Farra' is of the opinion that the meaning of {Who are the companions of the straight path} is: those who did not go astray, and that the meaning of {and who is guided} is: those who went astray and then were guided. Yahya bin Ya'mur and 'Asim al-Jahdari read: {Then you will know(2) who are the companions of the path of 'Al-Suwwa'} with a doubled 'waw'; followed by the 'alif' of femininity on the pattern of 'Fu'la' without a 'hamza'. The feminization of 'Al-Sirat' (the path) is rare and irregular. Allah the Almighty said: {Guide us to the straight path} [Al-Fatihah: 6], so it appeared masculine here and elsewhere. Abu Hatim rejected this, saying: If it were from 'Al-Su'' (evil), it should have been said: 'Al-Su'a'; and if it were from 'Al-Sawa'' (equality/straightness), it should have been said: 'Al-Siyya' with a 'kasra' on the 'seen', and the original is: 'Al-Suwaya'(3). Al-Zamakhshari said: It was read as 'Al-Sawa'' meaning: the middle and justice, or the level/even one(4). Al-Nahas(5): The permissibility of the reading of Yahya bin Ya'mur and al-Jahdari is that the original was 'Al-Su'a', and the quiescent [letter] is not a strong barrier, so it is as if he changed(6) the hamza into a damma, then replaced it with a 'waw', just as it is replaced with an 'alif' if the letter before it has a 'fatha'. Completed, and praise be to Allah alone.

---

(1) In 'I'rab al-Qur'an' 3/62. (2) In (d), (z), (f), and (m): "they will know". (3) 'I'rab al-Qur'an' by Al-Nahas 3/62. The reading of Yahya bin Ya'mur and al-Jahdari was also mentioned by Abu Hayyan in 'Al-Bahr' 6/292. (4) 'Al-Kashshaf' 2/560, and Abu Hayyan attributed it in 'Al-Bahr' 6/292 to Abu Mijlaz and 'Imran bin Hudair. (5) In 'I'rab al-Qur'an' 3/62. (6) In (kh), (d), (z), and (f): "before", and the established version is from (m), which is consistent with the 'I'rab al-Qur'an' of Al-Nahas. The phrase in (z) was: "It is as if, because there was a damma before the hamza, he replaced it with a waw."

169 सूरह ता-हा: आयत 133 - 135

अल-नहास ने कहा(1): अल-फर्रा का मत है कि {सीधे रास्ते के साथी कौन हैं} का अर्थ है: जो भटक नहीं गए, और {और जो हिदायत पाने वाला है} का अर्थ है: जो भटक गया और फिर उसे हिदायत मिल गई। यहीया बिन यामुर और आसिम अल-जहदती ने पढ़ा: {फिर तुम जान लोगे(2) कि अल-सुव्वा पथ के साथी कौन हैं} वाव पर तशदीद के साथ; उसके बाद 'फ़ुला' के वजन पर बिना हमज़ा के स्त्रीवाचक 'अलिफ' आता है। 'सिरात' (रास्ते) का स्त्रीवाचक होना दुर्लभ और असामान्य है। अल्लाह तआला ने फरमाया: {हमें सीधे रास्ते पर चला} [अल-फातिहा: 6], तो यह यहाँ और अन्य जगहों पर पुल्लिंग के रूप में आया है। अबू हातिम ने इसे खारिज कर दिया और कहा: यदि यह 'अल-सू' (बुराई) से होता, तो इसे 'अल-सुआ' कहा जाना चाहिए था; और यदि यह 'अल-सवा' (समानता/सीधापन) से होता, तो इसे 'सीन' पर कसरा के साथ 'अल-सिया' कहा जाना चाहिए था, और मूल शब्द 'अल-सुवया' है(3)। अल-ज़मख़्शरी ने कहा: इसे 'अल-सवा' के रूप में पढ़ा गया जिसका अर्थ है: मध्य और न्याय, या समान/स्तर वाला(4)। अल-नहास(5): यहीया बिन यामुर और अल-जहदती के पाठ की अनुमति यह है कि मूल शब्द 'अल-सुआ' था, और सुकूँ वाला अक्षर एक मजबूत बाधा नहीं है, इसलिए ऐसा लगता है जैसे उन्होंने हमज़ा को ज़म्मा में बदल दिया(6), फिर उसे वाव से बदल दिया, जैसे इसे अलिफ़ से बदल दिया जाता है यदि उससे पहले वाले अक्षर पर ज़बर (फतहा) हो। समाप्त, और सारी प्रशंसा अकेले अल्लाह के लिए है।

---

(1) इ'राब अल-कुरान 3/62 में। (2) (द), (ज़), (फ़), और (म) में: "वे जान लेंगे"। (3) अल-नहास द्वारा इ'राब अल-कुरान 3/62। यहीया बिन यामुर और अल-जहदती के पाठ का उल्लेख अबू हय्यान ने अल-बहर 6/292 में भी किया है। (4) अल-कश्शाफ 2/560, और अबू हय्यान ने इसे अल-बहर 6/292 में अबू मिजलाज़ और इमरान बिन हुदैत के नाम से उद्धृत किया है। (5) इ'राब अल-कुरान 3/62 में। (6) (ख), (द), (ज़), और (फ़) में: "पहले", और स्थापित संस्करण (म) से है, जो अल-नहास के इ'राब अल-कुरान के अनुरूप है। (ज़) में वाक्यांश था: "ऐसा लगता है जैसे, क्योंकि हमज़ा से पहले ज़म्मा था, उन्होंने इसे वाव से बदल दिया।"

۱۶۹ سورۃ طٰہٰ: آیات ۱۳۳ - ۱۳۵

النحاس نے کہا(۱): الفراء کا خیال ہے کہ {سیدھے راستے والے کون ہیں} کا مطلب ہے: وہ لوگ جو بھٹکے نہیں، اور {اور جو ہدایت پانے والا ہے} کا مطلب ہے: وہ جو بھٹک گیا اور پھر ہدایت پا گیا۔ یحییٰ بن یعمر اور عاصم الجحدری نے پڑھا: {پس تم جان لو گے(۲) کہ السویٰ راستے والے کون ہیں} 'واؤ' پر تشدید کے ساتھ؛ اس کے بعد 'فُعْلیٰ' کے وزن پر بغیر ہمزہ کے تانیث کا الف ہے۔ 'صراط' (راستے) کا مؤنث ہونا شاذ اور نادر ہے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {ہمیں سیدھے راستے پر چلا} [الفاتحہ: ۶]، تو یہ یہاں اور دوسری جگہوں پر مذکر آیا ہے۔ ابو حاتم نے اسے رد کر دیا اور کہا: اگر یہ 'السوء' (برائی) سے ہوتا تو 'السوأی' کہنا واجب تھا، اور اگر یہ 'السواء' (برابری/سیدھا پن) سے ہوتا تو سین کے کسرہ کے ساتھ 'السیا' کہنا واجب ہوتا، اور اصل 'السویا' ہے(۳)۔
زمخشری نے کہا: اسے 'السواء' پڑھا گیا ہے جس کا مطلب ہے: وسط اور عدل، یا برابر/ہموار(۴)۔
النحاس(۵): یحییٰ بن یعمر اور الجحدری کی قرات کا جواز یہ ہے کہ اصل 'السوأی' تھا، اور ساکن حرف کوئی مضبوط رکاوٹ نہیں ہے، تو گویا اس نے ہمزہ کو ضمہ میں بدل دیا(۶)، پھر اس کی جگہ واؤ لگا دیا جیسے ہمزہ کی جگہ الف آ جاتا ہے جب اس سے پہلے زبر ہو۔ تمام ہوئی، اور تمام تعریفیں اکیلے اللہ ہی کے لیے ہیں۔

---

(۱) اعراب القرآن ۳/۶۲ میں۔ (۲) (د)، (ز)، (ف)، اور (م) میں: "پس وہ جان لیں گے"۔ (۳) النحاس کی اعراب القرآن ۳/۶۲۔ یحییٰ بن یعمر اور الجحدری کی قرات کا ذکر ابو حیان نے البحر ۶/۲۹۲ میں بھی کیا ہے۔ (۴) الکشاف ۲/۵۶۰، اور ابو حیان نے البحر ۶/۲۹۲ میں اسے ابو مجلز اور عمران بن حدیر کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۵) اعراب القرآن ۳/۶۲ میں۔ (۶) (خ)، (د)، (ز)، اور (ف) میں: "پہلے"، اور ثابت شدہ نسخہ (م) سے ہے جو النحاس کی اعراب القرآن کے مطابق

ہے، اور (ظ) میں عبارت تھی: "گویا جب ہمزہ سے پہلے ضمہ تھا تو اس نے اسے واؤ سے بدل دیا"۔

Surah Al-Anbiya

Meccan according to the consensus of all, and it consists of one hundred and twelve verses.

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful

Allah Almighty says: {The time of people’s reckoning has drawn near, while they are in heedlessness, turning away. (1) No reminder comes to them from their Lord newly revealed but they listen to it while they are playing. (2) Their hearts are distracted. And those who do wrong conceal their private conversation, [saying], "Is this [man] anything but a human being like yourselves? So would you approach magic while you are seeing [it]?" (3)}

Regarding the saying of Allah Almighty: {The time of people’s reckoning has drawn near}, Abdullah bin Mas'ud said: [Surahs] Al-Kahf, Maryam, Taha, and Al-Anbiya are among the first old ones, and they are of my "tiladi" (old inheritance). He means from what he acquired and memorized of the Quran long ago, like "tilad" wealth (inherited old wealth)(1).

It is narrated that a man from the companions of the Messenger of Allah (peace be upon him) was building a wall. Another man passed by him on the day this Surah was revealed. The one who was building the wall asked: "What was revealed of the Quran today?" The other replied: "{The time of people’s reckoning has drawn near, while they are in heedlessness, turning away} was revealed." So he shook his hands from the building work and said: "By Allah, I will never build again when the reckoning has drawn near"(2).

"Drawn near" means: The time in which they will be held accountable for their deeds has come close.

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/73, and the report of Ibn Mas'ud was previously mentioned in 5/13. "Al-tilad": every old property of animals or otherwise inherited from fathers. Al-Lisan (tld). (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/73.

सूरा अल-अंबिया

सबके मत के अनुसार यह मक्की है, और इसमें एक सौ बारह आयतें हैं।

अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत कृपाशील और अत्यंत दयावान है

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {लोगों के हिसाब का समय निकट आ गया है, जबकि वे गफ़लत (असावधानी) में मुँह मोड़े हुए हैं। (1) उनके पास उनके रब की ओर से जब भी कोई नई नसीहत आती है, तो वे उसे खेल-कूद की स्थिति में ही सुनते हैं। (2) उनके दिल गाफ़िल हैं। और ज़ालिमों ने आपस में गुप्त परामर्श किया, (कि) "क्या यह (व्यक्ति) तुम्हारे जैसा ही एक मनुष्य नहीं है? फिर क्या तुम देखते-भालते जादू की चपेट में आ रहे हो?" (3)}

अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में: {लोगों के हिसाब का समय निकट आ गया है}, अब्दुल्ला बिन मसऊद ने कहा: [सूरह] अल-कहफ, मरयम, ता-हा और अल-अंबिया शुरुआती पुरानी सूरतों में से हैं, और वे मेरी "तिलादी" (पुरानी विरासत) में से हैं। उनका तात्पर्य उस क़ुरआन से है जिसे उन्होंने बहुत पहले हासिल किया और याद किया था, जैसे "तिलाद" धन (पुरानी विरासत में मिला धन)(1)।

रिवायत है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के सहाबा में से एक व्यक्ति दीवार बना रहा था। जिस दिन यह सूरह नाज़िल हुई, उसी दिन एक दूसरा व्यक्ति उसके पास से गुज़रा। दीवार बनाने वाले ने पूछा: "आज क़ुरआन में से क्या नाज़िल हुआ?" दूसरे ने जवाब दिया: "{लोगों के हिसाब का समय निकट आ गया है, जबकि वे गफ़लत में मुँह मोड़े हुए हैं} नाज़िल हुआ है।" तो उसने निर्माण कार्य से अपने हाथ झाड़ लिए और कहा: "अल्लाह की क़सम, जब हिसाब नज़दीक आ गया है तो मैं अब कभी कुछ नहीं बनाऊँगा"(2)।

"निकट आ गया" का अर्थ है: वह समय करीब आ गया है जिसमें उनके कार्यों का हिसाब लिया जाएगा।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/73, और इब्न मसऊद की रिवायत पहले 5/13 में बीत चुकी है। "तिलाद": हर वह पुराना माल, चाहे वह पशु हो या कुछ और, जो बाप-दादा से विरासत में मिला हो। अल-लिसान (तल्द)। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/73।

سورۃ الانبیاء

تمام اقوال کے مطابق یہ مکی سورت ہے، اور اس کی ایک سو بارہ آیات ہیں۔

اللہ کے نام سے (شروع) جو نہایت مہربان اور بہت رحم کرنے والا ہے

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {لوگوں کے حساب کا وقت قریب آ گیا ہے اور وہ غفلت میں منہ پھیرے ہوئے ہیں۔ (1) ان کے پاس ان کے رب کی طرف سے کوئی نئی نصیحت نہیں آتی مگر وہ اسے کھیل کود کی حالت میں سنتے ہیں۔ (2) ان کے دل غافل ہیں۔ اور ان ظالموں نے آپس میں سرگوشی کی کہ کیا یہ تم جیسا ایک انسان نہیں ہے؟ کیا تم آنکھیں رکھتے ہوئے جادو کے پاس جاتے ہو؟ (3)}

اللہ تعالیٰ کے ارشاد: {لوگوں کے حساب کا وقت قریب آ گیا ہے} کے بارے میں عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ فرماتے ہیں: سورۃ الکہف، مریم، طٰہٰ اور الانبیاء قدیم ترین سورتوں میں سے ہیں، اور یہ میری "تلادی" (قدیم متاع) میں سے ہیں۔ ان کی مراد قرآن کا وہ حصہ ہے جو انہوں نے بہت پہلے حاصل کیا اور یاد کیا تھا، جیسے مالِ تلاد (وہ پرانا مال جو باپ دادا سے وراثت میں ملا ہو) (1)۔

مروی ہے کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے صحابہ میں سے ایک شخص دیوار بنا رہا تھا، جس دن یہ سورت نازل ہوئی تو ایک اور شخص کا وہاں سے گزر ہوا۔ دیوار بنانے والے نے پوچھا: آج قرآن میں سے کیا نازل ہوا؟ دوسرے نے جواب دیا: {لوگوں کے حساب کا وقت قریب آ گیا ہے اور وہ غفلت میں منہ پھیرے ہوئے ہیں} نازل ہوا ہے۔ اس نے (یہ سن کر) تعمیراتی کام سے ہاتھ جھاڑ

لیے اور کہا: اللہ کی قسم! جب حساب قریب آ گیا ہے تو میں اب کبھی بھی کچھ تعمیر نہیں کروں گا (2)۔

"اقترب" یعنی: وہ وقت قریب آ گیا ہے جس میں ان کے اعمال کا حساب لیا جائے گا۔

---

(1) المحرر الوجیز 4/ 73، اور ابن مسعود کی روایت پہلے 5/ 13 میں گزر چکی ہے۔ "الٹلاد": ہر وہ پرانا مال، خواہ جانور ہو یا کچھ اور، جو باپ دادا سے وراثت میں ملا ہو۔ اللسان (تلد)۔ (2) المحرر الوجیز 4/ 73۔

Surah Al-Anbiya: Verses 1 - 3 / 171

"For the people": Ibn Abbas said: The meaning of "people" here is the polytheists, as evidenced by the Almighty's saying: {but listen to it while they are playing} until the saying: {Will you come to magic while you see?} (1).

It was said: "People" is general, even if those referred to at that time were the infidels of Quraysh. This is indicated by the verses that follow. Whoever knows the approach of the Hour, his hope shortens, and his soul feels good about repentance, and he does not incline towards the world. It is as if what was has not been when it is gone, and everything coming is near, and death is inevitably coming. The death of every human being is the standing of his hour, and the Day of Resurrection is also near in relation to the time that has passed, for what remains of the world is less than what has passed.

Al-Dahhak said: The meaning of {The reckoning of mankind has drawn near} is their punishment, meaning the people of Mecca; because they considered the punishment they were promised to be slow in coming as a lie, and their killing was on the day of Badr (2).

Al-Nahhas (3): It is not permissible in speech [to say]: "The reckoning has drawn near for the people" [with the subject following the prepositional phrase]; so that a pronoun does not precede an explicit noun in a way that its delay cannot be intended. {while they are in heedlessness, turning away} is a subject and predicate. It is permissible to be in the accusative case (mansub) as a circumstantial phrase (hal) in other than the Quran. There are two aspects to it: One of them: "while they are in heedlessness, turning away" meaning by the world from the Hereafter. The second: from preparing for the reckoning and from what Muhammad ﷺ brought.

And this "waw" according to Sibawayh is in the sense of "when" (idha), and it is what the grammarians call the "waw of state" (waw al-hal), as God Almighty said: {covering a party of you, while another party were anxious about themselves} [Al Imran: 154] (4).

His Almighty's saying: {No reminder comes to them from their Lord newly revealed} "newly revealed" (muhdathin) is an adjective for "reminder" (dhikrin). Al-Kisa'i and Al-Farra' allowed: "muhdathan" (accusative), meaning: what comes to them newly revealed; in the accusative case as a circumstantial phrase. Al-Farra' also allowed the

raising (raf') of "muhdathun" (nominative) as an adjective for "dhikr" (5); because if you omitted "min" (from), you would raise it.

(1) Reported by Al-Zamakhshari in Al-Kashshaf 2/561-562. (2) Reported by Al-Mawardi in Al-Nukat wa al-'Uyun 3/435. (3) In I'rab al-Qur'an 3/63. (4) See Al-Kitab 1/90, and I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/413. (5) He read: "muhdathun": Ibn Abi Ablah, and read: "muhdathan": Zaid bin Ali, and the two readings are from the anomalous (shadhdh). Al-Bahr 6/296.

सूरह अल-अंबिया: आयतें 1 - 3 / 171

"लोगों के लिए": इब्न अब्बास ने कहा: यहाँ 'लोगों' से तात्पर्य मुशरिकों (बहुदेववादियों) से है, जिसका प्रमाण सर्वशक्तिमान अल्लाह का यह कथन है: {वे उसे खेलते हुए सुनते हैं} जहाँ तक इस कथन का प्रश्न है: {क्या तुम जादू के पास आते हो जबकि तुम देख रहे हो?} (1)।

कहा गया है: "लोग" सामान्य शब्द है, भले ही उस समय कुरैश के काफिरों की ओर संकेत किया गया हो। इसके बाद की आयतें इस बात का संकेत देती हैं। जिसे कयामत के करीब होने का ज्ञान हो जाता है, उसकी आशाएँ कम हो जाती हैं, और उसका मन तौबा (पश्चात्ताप) की ओर प्रवृत्त होता है, और वह दुनिया के प्रति नहीं झुकता। ऐसा लगता है जैसे जो बीत गया वह था ही नहीं, और हर आने वाली चीज़ करीब है, और मौत निश्चित रूप से आने वाली है; प्रत्येक मनुष्य की मृत्यु उसकी अपनी कयामत है, और जो समय बीत गया है उसकी तुलना में कयामत भी करीब है, क्योंकि दुनिया का जो समय बचा है वह बीत चुके समय से कम है।

अल-दहहाक ने कहा: {लोगों के हिसाब का समय निकट आ गया है} का अर्थ है: उनका दंड, यानी मक्का वाले; क्योंकि उन्होंने झूठ के कारण उस दंड को आने में देरी समझी थी जिसका उनसे वादा किया गया था, और उनकी हत्या बद्र के दिन हुई थी (2)।

अल-नहहास (3): बातचीत में यह जायज़ नहीं है: "उनका हिसाब लोगों के करीब आ गया"; ताकि सर्वनाम किसी स्पष्ट संज्ञा से पहले न आए जिसका विलंब संभव न हो। {वे गफ़लत में मुंह फेरे हुए हैं} एक मुक्तदा (विषय) और ख़बर (विधेय) है, और कुरान के बाहर 'हाल' (स्थिति) के रूप में इसे नसब (कर्म कारक) में रखना जायज़ है। इसमें दो पहलू हैं: पहला: "वे गफ़लत में मुंह फेरे हुए हैं" यानी दुनिया के कारण आख़िरत से बेखबर हैं। दूसरा: हिसाब की तैयारी से और मुहम्मद ﷺ जो लाए हैं उससे बेखबर हैं।

सिबवैह के अनुसार यह 'वाव' "जब" (इज़) के अर्थ में है, जिसे व्याकरणविद 'वाव अल-हाल' (स्थिति का वाव) कहते हैं, जैसा कि अल्लाह तबारक व ताला ने फ़रमाया: {तुममें से एक समूह पर छा गया, और एक अन्य समूह को अपनी ही चिंता पड़ी थी} [आल इमरान: 154] (4)।

अल्लाह का कथन: {उनके पास उनके रब की ओर से कोई भी नया नसीहत (जिक्र) नहीं आता} "मुहदाथिन" (नया) "जिक्र" के लिए एक विशेषण है। अल-किसाई और अल-फर्रा ने "मुहदाथन" (नसब में) को जायज़ माना है, जिसका अर्थ है: जो उनके पास नया बनकर आता है; हाल (स्थिति) के

रूप में नसब में। अल-फर्रा ने "जिक्र" के विशेषण के रूप में "मुहदाथुन" (रफ़ा में) को भी जायज़ माना है (5); क्योंकि यदि आप "मिन" को हटा दें, तो आप रफ़ा (उत्तम कारक) देंगे।

(1) अल-ज़मखशरी ने अल-कश्शाफ 2/561-562 में इसका उल्लेख किया है। (2) अल-मावर्दी ने अल-नुकत वल-उयून 3/435 में इसका उल्लेख किया है। (3) इराब अल-कुरान 3/63 में। (4) अल-किताब 1/90, और अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 1/413 देखें। (5) पढ़ा गया: "मुहदाथुन": इब्न अबी अबला, और पढ़ा गया: "मुहदाथन": ज़ैद बिन अली, और दोनों पाठ असामान्य (शाज़) हैं। अल-बहर 6/296।

سورة الانبياء: آيات ١ - ٣ / ١٧١

«للناس» ابن عباس نے کہا: یہاں لوگوں سے مراد مشرکین ہیں، جس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: ﴿إِلَّا اسْتَمَعُوهُ وَهُمْ يَلْعَبُونَ﴾ اس قول تک: ﴿أَفَتَأْتُونَ السِّحْرَ وَأَنتُمْ تُبْصِرُونَ﴾(١)۔

اور کہا گیا: لوگ عام ہیں اگرچہ اس وقت اشارہ کفار قریش کی طرف تھا، اس پر بعد کی آیات دلالت کرتی ہیں، اور جس نے قیامت کے قریب ہونے کو جان لیا اس کی امیدیں کم ہو گئیں، اور توبہ کے ساتھ اس کا دل خوش ہو گیا، اور وہ دنیا کی طرف مائل نہ ہوا، گویا جو تھا وہ گزرنے کے بعد نہ تھا، اور ہر آنے والی چیز قریب ہے، اور موت کا آنا یقینی ہے؛ اور ہر انسان کی موت اس کی اپنی قیامت ہے، اور قیامت بھی گزرے ہوئے وقت کے مقابلے میں قریب ہے، کیونکہ دنیا کا جتنا حصہ باقی رہ گیا ہے وہ گزرے ہوئے سے کم ہے۔

اور الضحاک نے کہا: ﴿اقْتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسَابُهُمْ﴾ کا معنی ہے: ان کا عذاب، یعنی اہل مکہ؛ کیونکہ انہوں نے جھٹلاتے ہوئے اس عذاب کو دیر سے آنے والا سمجھا جس کا ان سے وعدہ کیا گیا تھا، اور ان کا قتل بدر کے دن ہوا (٢)۔

النحاس (٣): اور کلام میں یہ جائز نہیں ہے: "لوگوں کے لیے ان کا حساب قریب آگیا"؛ تاکہ ضمیر ظاہر اسم پر مقدم نہ ہو جس کی تاخیر کی نیت نہ کی جا سکے ۔ ﴿وَهُمْ فِي غَفْلَةٍ مُّعْرِضُونَ﴾ مبتدا اور خبر ہے، اور قرآن کے علاوہ میں 'حال' کی صورت میں منصوب ہونا جائز ہے۔ اس میں دو پہلو ہیں: پہلا: "وہ غفلت میں منہ موڑے ہوئے ہیں" یعنی دنیا کی وجہ سے آخرت سے غافل ہیں۔
دوسرا: حساب کی تیاری سے اور اس سے جو محمد ﷺ لے کر آئے ہیں۔

اور سیبویہ کے نزدیک یہ 'واؤ' "جب" (اذ) کے معنی میں ہے اور یہ وہی ہے جسے نحوی 'واؤ حال' کہتے ہیں، جیسا کہ اللہ تبارک و تعالیٰ نے فرمایا: ﴿يَغْشَىٰ طَائِفَةً مِّنكُمْ وَطَائِفَةٌ قَدْ أَهَمَّتْهُمْ أَنفُسُهُمْ﴾ آل عمران: ١٥٤۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿مَا يَأْتِيهِم مِّن ذِكْرٍ مِّن رَّبِّهِم مُّحْدَثٍ﴾ «مُحْدَثٍ» (نئی نصیحت) «ذِكْرٍ» کی صفت ہے۔ اور الکسائی اور الفراء نے «مُحْدَثاً» (نصب کے ساتھ) جائز قرار دیا ہے، یعنی: جو ان کے پاس نیا بن کر آئے؛ حال کی بنا پر منصوب۔ اور الفراء نے «ذِكْر» کی صفت کے طور پر «مُحْدَثٌ» (رفع کے ساتھ) بھی جائز قرار دیا ہے (٥)؛ کیونکہ اگر آپ «مِن» کو گرا دیں تو رفع پڑھیں گے۔

(١) اسے زمخشری نے الکشاف ٥٦١/٢ - ٥٦٢ میں ذکر کیا ہے۔ (٢) اسے ماوردی نے النکت والعیون ٤٣٥/٣ میں ذکر کیا ہے۔ (٣) اعراب القرآن ٦٣/٣ میں۔ (٤) دیکھیے الکتاب ٩٠/١، اور اعراب القرآن للنحاس ٤١٣/١۔ (٥) پڑھا گیا: محدث: ابن ابی عبلہ، اور پڑھا گیا: محدثاً: زید بن علی، اور دونوں قراتیں شاذ ہیں۔ البحر ٢٩٦/٦۔

Surah Al-Anbiya: Verses 1 - 3 | 172

"Remembrance"(1), meaning: no remembrance comes to them from their Lord newly revealed. He means: in revelation and Gabriel's recitation to the Prophet ﷺ; for it was revealed surah after surah, and verse after verse, just as Allah Almighty revealed it to him over time, not that the Quran is created. And it was said: The remembrance is what the Prophet ﷺ reminds them with and preaches to them, and He said: {from their Lord} because the Prophet ﷺ does not speak except by revelation, so the preaching of the Prophet ﷺ and his warning is a remembrance, and it is newly originated(2); Allah Almighty said: {So remind, [O Muhammad]; you are only a reminder} [Al-Ghashiyah: 21], and it is said: So-and-so is in a gathering of remembrance. And it was said: The remembrance is the Messenger himself; Al-Hussein bin Al-Fadl said it; as evidenced by what is in the context of the verse: {Is this but a human being like yourselves?}(3) and if he had meant the Quran by remembrance, he would have said: Is this anything but stories of the ancients, and the evidence for this interpretation is His saying: {And they say, "Indeed, he is mad." But it is not except a remembrance to the worlds} [Al-Qalam: 51-52] meaning Muhammad ﷺ, and He said: {Allah has already sent down to you a remembrance, a Messenger} [At-Talaq: 10-11]. {but they listen to it} meaning Muhammad ﷺ, or the Quran from the Prophet ﷺ, or from his nation. {while they play} the 'waw' is for circumstance (hal), indicated by {their hearts distracted}. And the meaning of "play" is: they are distracted. And it was said: they are busy. If its interpretation is taken as distraction, what they are distracted by has two possibilities: First: by their pleasures. Second: by hearing what is recited to them. If its interpretation is taken as preoccupation, what they are preoccupied with has two possibilities: First: with the worldly life because it is play, as Allah Almighty said: {The life of this world is but play and amusement} [Muhammad: 36]. Second: they occupy themselves with criticizing it and objecting to it. Al-Hasan said: Whenever remembrance is renewed for them, they persist in ignorance(4). And it was said: They listen to the Quran mockingly.

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/63, and the saying of al-Farra' in Ma'ani al-Qur'an 2/197-198. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/73. (3) Cited by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 5/339. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/436.

"नसीहत"(1), अर्थात: उनके पास उनके रब की ओर से कोई नई नसीहत नहीं आती। इसका तात्पर्य है: अवतरण और पैगंबर ﷺ पर जिब्रील के पाठ में; क्योंकि यह सूरा के बाद सूरा और आयत के बाद आयत उतरी, जैसे अल्लाह तआला ने इसे समय-समय पर उन पर उतारा, न कि कुरान बनाया गया है। और कहा गया: नसीहत वह है जिसके साथ पैगंबर ﷺ उन्हें याद दिलाते हैं और उन्हें उपदेश देते हैं, और उन्होंने कहा: {उनके रब की ओर से} क्योंकि पैगंबर ﷺ केवल वही के माध्यम से बोलते हैं, इसलिए पैगंबर ﷺ का उपदेश और उनकी चेतावनी एक नसीहत है, और यह नई उत्पन्न हुई है(2); अल्लाह तआला ने कहा: {तो आप नसीहत करते रहें, आप तो बस नसीहत करने वाले ही हैं} [अल-ग़ाशिया: 21], और कहा जाता है: फलां नसीहत की सभा में है। और यह कहा गया: नसीहत स्वयं रसूल (संदेशवाहक) हैं; अल-हुसैन बिन अल-फज़ल ने यह कहा; जैसा कि आयत के संदर्भ में प्रमाण है: {क्या यह तुम्हारे जैसा ही एक मनुष्य नहीं है?}(3) और यदि नसीहत से उनका तात्पर्य कुरान होता, तो वे कहते: क्या यह पुरखों की कहानियों के अलावा कुछ और है, और इस व्याख्या का प्रमाण उनका यह कथन है: {और वे कहते हैं, "निश्चित रूप से वह पागल है।" लेकिन वह तो दुनिया वालों के लिए बस एक नसीहत है} [अल-क़लम: 51-52] यानी मुहम्मद ﷺ, और उन्होंने कहा: {अल्लाह ने तुम्हारी ओर एक नसीहत उतारी है, एक रसूल} [अत-तलाक़: 10-11]। {मगर वे उसे सुनते हैं} यानी मुहम्मद ﷺ को, या पैगंबर ﷺ से कुरान को, या उनके उम्मत (अनुयायियों) से। {जबकि वे खेल रहे होते हैं} 'वाव' हाल (परिस्थिति) के लिए है, जिसका संकेत {उनके दिल गाफिल (बेखबर) हैं} से मिलता है। "खेल रहे हैं" का अर्थ है: वे मनोरंजन कर रहे हैं। और कहा गया: वे व्यस्त हैं। यदि इसकी व्याख्या मनोरंजन के रूप में की जाती है, तो वे जिसमें मनोरंजन करते हैं उसके दो पहलू हो सकते हैं: पहला: अपनी विलासिता में। दूसरा: उन्हें सुनाई जाने वाली बातों को सुनने में। यदि इसकी व्याख्या व्यस्तता के रूप में की जाती है, तो वे जिसमें व्यस्त रहते हैं उसके दो पहलू हो सकते हैं: पहला: दुनिया के साथ क्योंकि यह खेल है, जैसा कि अल्लाह तआला ने कहा: {सांसारिक जीवन तो बस खेल और तमाशा है} [मुहम्मद: 36]। दूसरा: वे उसकी आलोचना करने और उस पर आपत्ति करने में व्यस्त रहते हैं। अल-हसन ने कहा: जब भी उनके लिए नसीहत को नया किया जाता है, वे अज्ञानता पर कायम रहते हैं(4)। और कहा गया: वे मजाक उड़ाते हुए कुरान सुनते हैं।

(1) नहस द्वारा इराब अल-कुरान 3/63, और अल-फर्रा का उनके मा'नी अल-कुरान 2/197-198 में कहना। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/73। (3) इब्न अल-जौजी द्वारा ज़ाद अल-मसीर 5/339 में उद्धृत। (4) अल-नुक़त वा अल-उयून 3/436।

ذكراً(١)، یعنی: ان کے پاس ان کے رب کی طرف سے کوئی نئی نصیحت نہیں آتی۔ مراد ہے: نزول اور نبی ﷺ پر جبرائیل کی تلاوت میں؛ کیونکہ یہ سورت کے بعد سورت، اور آیت کے بعد آیت نازل ہوتی تھی، جیسے اللہ تعالیٰ نے اسے وقت بہ وقت ان پر نازل فرمایا، نہ کہ قرآن مخلوق ہے۔ اور کہا گیا: ذکر وہ ہے جس کے ذریعے نبی ﷺ انہیں یاد دلاتے ہیں اور انہیں وعظ کرتے ہیں، اور فرمایا: ﴿مِن رَّبِّهِم﴾ کیونکہ نبی ﷺ صرف وحی کے ذریعے کلام فرماتے ہیں، پس نبی ﷺ کا وعظ اور آپ کی تنبیہ ذکر ہے، اور وہ محدث (نیا پیدا شدہ) ہے(٢)؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿فَذَكِّرْ إِنَّمَا أَنتَ مُذَكِّرٌ﴾ [الغاشیہ: ٢١]، اور کہا جاتا ہے: فلاں ذکر کی مجلس میں ہے۔ اور کہا گیا: ذکر خود رسول ہیں؛ یہ حسین بن الفضل نے کہا؛ اس دلیل کے ساتھ جو آیت کے سیاق میں ہے: ﴿هَلْ هَذَا إِلَّا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ﴾(٣) اور اگر آپ ذکر سے قرآن مراد لیتے تو فرماتے: کیا یہ پہلوں کی داستانیں نہیں ہیں، اور اس تاویل کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿وَيَقُولُونَ إِنَّهُ لَمَجْنُونٌ . وَمَا هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِّلْعَالَمِينَ﴾ [القلم: ٥١-٥٢] یعنی محمد ﷺ، اور فرمایا: ﴿قَدْ أَنزَلَ اللَّهُ إِلَيْكُمْ ذِكْرًا . رَّسُولًا﴾ [الطلاق: ١٠-١١]۔ ﴿إِلَّا اسْتَمَعُوهُ﴾ یعنی محمد ﷺ کو، یا نبی ﷺ سے قرآن کو، یا ان کی امت سے۔ ﴿وَهُمْ يَلْعَبُونَ﴾ واؤ واوِ حال ہے جس پر ﴿لَاهِيَةً قُلُوبُهُمْ﴾ دلالت کرتا ہے۔ اور «يَلْعَبُونَ» کا معنی ہے، یعنی: وہ کھیل کود میں مشغول ہیں۔ اور کہا گیا: وہ کام میں لگے ہوئے ہیں۔ پس اگر اس کی تاویل کھیل کود پر کی جائے، تو جس چیز میں وہ کھیل رہے ہیں اس کی دو صورتیں ہو سکتی ہیں: ایک: اپنی لذتوں میں۔ دوسری: جو کچھ انہیں سنایا جاتا ہے اسے سننے میں۔ اور اگر اس کی تاویل کام میں مشغول ہونے پر کی جائے، تو جس چیز میں وہ مشغول ہیں اس کی دو صورتیں ہو سکتی ہیں: ایک: دنیا کے ساتھ کیونکہ وہ کھیل ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿إِنَّمَا الْحَيَوٰةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهْوٌ﴾ [محمد: ٣٦]۔

دوسری: وہ اس میں نقص نکالنے اور اس پر اعتراض کرنے میں مشغول رہتے ہیں۔ حسن بصری نے کہا: جب بھی ان کے لیے ذکر کی تجدید کی جاتی ہے، وہ جہالت پر قائم رہتے ہیں(۴)۔ اور کہا گیا: وہ قرآن مذاق اڑاتے ہوئے سنتے ہیں۔

(۱) اعراب القرآن لِلنحاس ۳/ ۶۳ ، اور فرا کا قول ان کی کتاب معانی القرآن ۲/ ۱۹۷ - ۱۹۸ میں۔

(۲) المحرر الوجیز ۴/ ۷۳۔ (۳) اسے ابن الجوزی نے زاد المسیر ۵/ ۳۳۹ میں نقل کیا ہے۔ (۴) النکت والعیون ۳/ ۴۳۶۔

His (Exalted) saying: {their hearts distracted} [21:3] means: their hearts are oblivious, turning away from the remembrance of Allah, preoccupied away from contemplation and understanding. From the Arabs' speech: "I became distracted (lahitu) from mentioning the thing" if you left it and became consoled/distracted from it. It's derived from 'alha', 'luhyyan', and 'lahyanan' (1).

And "lahiyatan" (distracted) is an adjective (na't) that precedes the noun (ism), and it is the right of an adjective to follow the modified noun (man'ut) in all aspects of grammar. Therefore, if the adjective precedes the noun, it is in the accusative case (mansub), as in His saying: {their eyes humbled} [Al-Ma'arij: 44], and {its shades close over them} [Al-Insan: 14], and {their hearts distracted} (2). A poet said:

For 'Azzah, a desolate ruin appears as if it were patterned linings (khilal) (3)

He meant: "a ruin desolate" (talalun muwhishun). Al-Kisa'i and Al-Farra permitted: "lahiyatun qulubuhum" (their hearts [are] distracted) with the nominative case (raf') (4) meaning: their hearts are distracted. Others permitted the nominative case considering it a second predicate (khabar), or based on an implicit subject (mubtada'). Al-Kisa'i said: It is permissible that the meaning be: "except they listen to it while their hearts are distracted" (5).

{And those who did wrong hid their private conversation} [21:3] means: they conferred secretly among themselves in denial, then He clarified who they were by saying: "those who did wrong", meaning: those who associated partners with Allah. Thus, "those who did wrong" (al-ladhina dhalamu) is an appositive (badal) for the 'waw' (pronoun for 'they') in "asarrū" (they hid), and it refers back to the people previously mentioned (6); and one should not pause at this statement...

---

(1) Al-Sihah (l-h-w). Al-Jawhari specified: "lahitu" with a kasra. The author of Lisan al-Arab mentioned two forms for (l-h-w): "lahiya" and "laha". (2) Tafsir Al-Baghawi 3/238. (3) Al-Jumal fi al-Nahw by Al-Khalil p. 76, Sharh Diwan al-Hamasa by al-Marzuqi 4/1664, Lisan al-Arab (kh-l-l), and al-Khizana 3/211. According to them: 'Lamyah' instead of ''Azzah'. It appeared in Sharh al-Mufassal 2/64: For 'Azzah, an old desolate ruin, worn away by every continuous black rain cloud. Al-Baghdadi mentioned it in al-Khizana with the wording 'Lamyah' and said: whoever narrates it as ''Azzah' says it belongs to Kuthayyir 'Azzah, and whoever narrates it as 'Lamyah' says it belongs to Dhu al-Rumma. 'Al-Khilal' is the plural of 'khilla': which is a lining for a sword's

scabbard - its sheath - decorated with gold and other things. Lisan al-Arab (kh-l-l). (4) Recited as such by Ibn Abi 'Ablah and 'Isa, and it is among the irregular recitations. Al-Bahr 6/296. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/63-64, see also Ma'ani al-Qur'an by al-Farra 2/198. (6) Ibn 'Atiyyah mentioned this view from Sibawayh in al-Muharrar al-Wajiz 4/74. Abu Hayyan said in al-Bahr 6/297: Al-Mubarrad said it, but Ibn 'Atiyyah attributed it to Sibawayh.

अल्लाह तआला का फ़रमान: {उनके दिल बेखबर हैं} [21:3] यानी: उनके दिल गाफ़िल हैं, अल्लाह की याद से मुँह मोड़े हुए हैं, सोच-विचार और समझ से बेगाना हैं। अरबों के मुहावरे से: "मैं चीज़ की याद से बेखबर (लहीतू) हो गया" यानी जब तुम उसे छोड़ दो और उससे दूर हो जाओ। यह 'अलहा', 'लुहय्यन' और 'लहयानन' से निकला है (1)।

और शब्द 'लाहियत' (बेखबर/मशगूल) एक विशेषण (नअत) है जो संज्ञा (इस्म) से पहले आया है। नियम यह है कि विशेषण को व्याकरण की सभी स्थितियों में अपने विशेष्य (मनऊत) का अनुसरण करना चाहिए। लेकिन, यदि विशेषण संज्ञा से पहले आता है, तो वह कर्मकारक (मंसूब) में होता है, जैसा कि उनके कथन में है: {उनकी आँखें झुकी हुई} [70:44], {उसकी छाया उन पर झुकी हुई} [76:14], और {उनके दिल बेखबर हैं} (2)। एक कवि ने कहा है:

अज़्ज़ा के लिए, एक उजाड़ खंडहर दिखाई देता है जैसे कि वह अलंकृत म्यान की परत (खिलाल) हो (3)

उसका अर्थ था: "एक खंडहर उजाड़" (तललुन मुवहिदशुन)। अल-किसाई और अल-फर्रा ने "लाहियतुन कुलूबुहुम" (उनके दिल [हैं] बेखबर) को कर्ताकारक (रफ़') के साथ अनुमति दी है (4), जिसका अर्थ है: उनके दिल बेखबर हैं। दूसरों ने रफ़' की अनुमति दी है, इसे एक अन्य विधेय (ख़बर) के बाद विधेय मानकर, या एक छिपे हुए कर्ता (मुब्तदा) के आधार पर। अल-किसाई ने कहा: यह भी संभव है कि अर्थ यह हो: "सिवाय इसके कि वे इसे सुनते हैं जबकि उनके दिल बेखबर होते हैं" (5)।

{और उन लोगों ने जो ज़ुल्म किया था, अपनी गुप्त बातों को छुपाया} [21:3] यानी: उन्होंने आपस में झुटलाते हुए गुप्त बातें कीं। फिर उसने बताया कि वे कौन हैं, यह कहकर: "जिन लोगों ने ज़ुल्म किया", यानी: जिन्होंने शिर्क किया। इस प्रकार, "जिन लोगों ने ज़ुल्म किया" (अल्लज़ीना ज़लमू) "असर्रू(उन्होंने छुपाया) में 'वाव' सर्वनाम के लिए एक समानाधिकरण (बदल) है, और यह पहले उल्लेखित लोगों की ओर इशारा करता है (6)। इस कथन पर विराम नहीं दिया जाना चाहिए...

---

(1) अल-सिहाह (ल-ह-व)। अल-जौहरी ने निर्दिष्ट किया: "लहीतू" कसरा के साथ। लिसान अल-अरब के लेखक ने (ल-ह-व) के लिए दो रूपों का उल्लेख किया है: "लहिया" और "लहा"। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 3/238। (3) अल-खलील द्वारा रचित अल-जुमल फ़ी अल-नहव पृ. 76, अल-मरज़ूक़ी

द्वारा शरह दीवान अल-हमासा 4/1664, लिसान अल-अरब 'ख़-ल-ल' के अंतर्गत, और अल-ख़िज़ा़ना 3/211। उनके संस्करण में, 'अज़्ज़ा' के स्थान पर 'लमया' है। यह शरह अल-मुफ़स्सल 2/64 में भी आता है: अज़्ज़ा के लिए, एक पुराना उजाड़ खंडहर, जिसे हर निरंतर काले बारिश के बादलों ने मिटा दिया है। अल-बग़दादी ने अल-ख़िज़ा़ना में 'लमया' शब्द के साथ इसका उल्लेख किया और कहा: जो कोई इसे 'अज़्ज़ा' के रूप में सुनाता है, वह कहता है कि यह कुथय्यिर अज़्ज़ा का है, और जो कोई इसे 'लमया' के रूप में सुनाता है, वह कहता है कि यह ज़ु अल-रुम्मा का है। 'अल-खिलाल' 'खिल्ला' का बहुवचन है: जो तलवार की म्यान का अस्तर होता है - उसका घेरा - जिसे सोने या अन्य सामग्रियों से सजाया जाता है। लिसान अल-अरब (ख़-ल-ल)। (4) इब्न अबी अबला और ईसा ने इसे इसी तरह पढ़ा है, और यह अनियमित पाठों (शाज़) में से है। अल-बहर 6/296। (5) अल-नहस द्वारा इ'राब अल-क़ुरान 3/63-64, अल-फर्रा द्वारा मानी अल-क़ुरान 2/198 भी देखें। (6) इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/74 में सीबवैह से यह विचार उद्धृत किया है। अबू हय्यान ने अल-बहर 6/297 में कहा: अल-मुबर्रद ने यह कहा था, लेकिन इब्न अतिया ने इसे सीबवैह की ओर जिम्मेदार ठहराया।

الله تعالیٰ کا فرمان: ﴿ لَاهِيَةً قُلُوبُهُمْ ﴾ یعنی: ان کے دل غافل ہیں، اللہ کے ذکر سے منہ موڑے ہوئے ہیں، غور و فکر اور سمجھ بوجھ سے بے پرواہ ہیں، عربوں کے قول سے: "میں نے چیز کے ذکر سے غفلت برتی (لهيتُ)": یعنی جب آپ اسے چھوڑ دیں اور اس سے تسلی پا لیں۔ یہ 'اَلْہٰی'، 'لُہِیًّا' اور 'لَہْیَانًا' سے ماخوذ ہے (١)۔

اور لفظ «لاہیة» ایک صفت (نعت) ہے جو اسم سے پہلے آئی ہے، اور صفت کا حق یہ ہے کہ وہ اعراب کی تمام حالتوں میں اپنے موصوف (منعوت) کی پیروی کرے۔ چنانچہ جب صفت اسم سے پہلے آ جائے تو وہ منصوب (نصب کی حالت میں) ہوتی ہے، جیسے اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ خُشَّعًا أَبْصَارُهُمْ ﴾ [المعارج: ۴۴] اور ﴿ دَانِيَةً عَلَيْهِمْ ظِلَالُهَا ﴾ [الإنسان: ١۴] اور ﴿ لَاهِيَةً قُلُوبُهُمْ ﴾ (٢)۔ شاعر نے کہا ہے:

لِعَزَّةَ مُوحِشاً طَلَلٌ يلُوحُ كَأَنَّهُ خِلَلُ (٣)

(عزہ کے لیے ایک اجاڑ کھنڈر ظاہر ہوتا ہے گویا وہ تلوار کی میان کا نقش و نگار والا استر ہو)۔ اس کی مراد تھی: "طللٌ موحشٌ" (ایک اجاڑ کھنڈر)۔ اور الکسائی اور الفراء نے «لَاهِيَةٌ قُلُوبُهُمْ» کو رفع کے ساتھ پڑھنے کی اجازت دی ہے (۴) جس کے معنی ہیں: ان کے دل غافل ہیں۔ دوسروں نے رفع کی اجازت اس بنیاد پر دی ہے کہ یہ ایک خبر کے بعد دوسری خبر ہو، یا کسی پوشیدہ مبتدا کی بنیاد پر۔ الکسائی نے کہا: یہ بھی جائز ہے کہ معنی یہ ہو: "بجز اس کے کہ وہ اسے سنتے ہیں جبکہ ان کے دل غافل ہوتے ہیں" (۵)۔

﴿ وَأَسَرُّوا النَّجْوَى الَّذِينَ ظَلَمُوا ﴾ یعنی: انہوں نے آپس میں جھٹلاتے ہوئے خفیہ مشورہ کیا، پھر بیان کیا کہ وہ کون ہیں، چنانچہ فرمایا: «الَّذِينَ ظَلَمُوا»، یعنی: جنہوں نے شرک کیا۔ پس «الذین ظلموا» "أسروا" میں 'واو' ضمیر سے بدل ہے، اور یہ ان لوگوں کی طرف لوٹ رہا ہے جن کا پہلے ذکر ہو چکا ہے (۶)؛ اور اس قول پر یہاں وقف نہیں کیا جائے گا...

---

(۱) الصحاح (لها)۔ اور الجوہری نے قید لگائی ہے: "لهيتُ" کسرہ کے ساتھ، اور صاحبِ لسان (لها) نے اس میں دو صورتیں ذکر کی ہیں: لہی اور لہیٰ۔ (۲) تفسیر البغوی ۳ / ۲۳۸۔ (۳) الجمل فی النحو للخلیل ص ۷۶، وشرح دیوان الحماسہ للمرزوقی ۴ / ۱۶۶۴، واللسان خلل، والخزانہ ۳ / ۲۱۱، اور ان کے ہاں: "لمیہ"، بجائے: "لعزہ"۔ اور شرح المفصل ۲ / ۶۴ میں آیا ہے: لعزَّةَ موحشاً طللٌ قديمٌ عفاه كلُّ أسحمَ مستديمُ اور البغدادی نے الخزانہ میں اسے ان الفاظ کے ساتھ ذکر کیا ہے: "لمیہ" اور کہا: جس نے اسے "لعزہ" روایت کیا، اس نے کہا: یہ کثیر عزہ کا ہے، اور جس نے "لمیہ" روایت کیا، اس نے کہا: یہ ذی الرمہ کا ہے۔ اور الخِلل، خِلّہ کی جمع ہے: یعنی وہ استر جس سے تلوار کی میان کو ڈھانپا جاتا ہے - جو اس کا غلاف ہے - اس پر سونے وغیرہ سے نقش و نگار بنائے جاتے ہیں۔ اللسان (خلل)۔ (۴) ابن ابی عبلہ اور عیسیٰ نے اسے اسی طرح پڑھا ہے، اور یہ شاذ قرأتوں میں سے ہے۔ البحر ۶ / ۲۹۶۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس ۳ / ۶۳ - ۶۴، اور دیکھیں معانی القرآن للفراء ۲ / ۱۹۸۔ (۶) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۴ / ۷۴ میں یہ قول سیبویہ سے نقل کیا ہے۔ اور ابو حیان نے البحر ۶ / ۲۹۷ میں کہا: یہ مبرد نے کہا ہے، جبکہ ابن عطیہ نے اسے سیبویہ کی طرف منسوب کیا ہے۔

Surah Al-Anbiya: Verses 1 - 3 174 "The secret talk" (1). Al-Mubarrad said: It is like saying: 'Indeed, those in the house went away, the sons of Abdullah,' so 'sons' is a substitute for the 'waw' (plural marker) in 'went away' (2). And it was said: It is in the nominative case for blame, i.e., they are those who did wrong (3). And it was said: It is based on the omission of 'saying', the estimation being: those who did wrong say, and 'saying' was omitted, similar to: {And the angels enter upon them from every gate: Peace be upon you} [Ar-Ra'd: 23-24]. Al-Nahhas (4) chose this view; he said: The evidence for the correctness of this answer is that after it is: {Is this but a human being like you?}. A fourth view: It is in the accusative case with the meaning: I mean those who did wrong (5). Al-Farra' permitted it to be in the genitive case with the meaning: the reckoning of the people who did wrong has drawn near (6); according to this view, one does not stop at "the secret talk," but stops according to the three preceding views (7). So these are five views. Al-Akhfash (8) permitted the nominative case according to the language of those who say: "The fleas ate me" (a linguistic construction where the verb has a plural marker and is followed by a plural subject). And it is good; Allah Almighty said: {Then many of them became blind and deaf} [Al-Ma'idah: 71], and the poet said: Through you, struggle was achieved without efforts * so the arrows were guided to the targets (9)

(1) Al-Muktafa fi al-Waqf wa al-Ibtida' by Al-Dani, p. 385. (2) Al-Wasit 3/229, and Tafsir Al-Baghawi 3/238. (3) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 3/383 - 384. (4) In I'rab al-Qur'an 3/63, and what precedes it. (5) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 3/384. (6) Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra' 2/198, and the author quoted it from him via Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/63. (7) Al-Muktafa fi al-Waqf wa al-Ibtida', p. 385. (8) In Ma'ani al-Qur'an for him 2/632, and the author quoted it from him via Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/63. (9) The verse is by Abu Tammam, and it is in his Diwan with the commentary of Al-Tibrizi 2/313 with the narration: "returned", instead of: "attained". Al-Tibrizi said: =

सूरा अल-अंबिया: आयतें 1 - 3 174 "कानाफूसी" (1)। अल-मुबर्रद ने कहा: यह वैसा ही है जैसे आप कहें: 'निश्चित रूप से घर के लोग चले गए, अब्दुल्ला के बेटे,' तो 'बेटे' 'चले गए' में 'वाव' (बहुवचन चिह्न) का विकल्प है (2)। और कहा गया: यह निंदा के लिए प्रथमा विभक्ति (रफ़अ) में है, यानी: वे वही हैं जिन्होंने ज़ुल्म किया (3)। और कहा गया: यह 'कहने' के विलोपन पर आधारित है, अनुमान यह है: वे लोग जिन्होंने ज़ुल्म किया, कहते हैं, और 'कहना' हटा दिया गया है, जैसे: {और फरिश्ते हर दरवाज़े से उनके पास आते हैं: तुम पर सलामती हो} [अर-रद: 23-24]। अल-नहहास (4) ने इस मत को चुना; उन्होंने कहा: इस उत्तर की सत्यता का प्रमाण यह है कि इसके बाद है: {क्या यह तुम्हारे जैसा ही एक इंसान नहीं है?}। चौथा मत: यह द्वितीया विभक्ति (नसब) में है जिसका अर्थ है: मेरा मतलब उन लोगों से है जिन्होंने ज़ुल्म किया (5)। अल-फर्रा ने इसे षष्ठी विभक्ति (ख़फ़्द) में होने की अनुमति दी, जिसका अर्थ है: उन लोगों का हिसाब करीब आ गया है जिन्होंने ज़ुल्म किया (6); इस मत के अनुसार, "कानाफूसी" पर नहीं रुकना चाहिए, बल्कि इससे पहले के तीन मतों के अनुसार रुकना चाहिए (7)। तो ये पांच मत हैं। अल-अख़फ़श (8) ने उन लोगों की भाषा के अनुसार प्रथमा विभक्ति (रफ़अ) की अनुमति दी जो कहते हैं: "पिस्सू मुझे खा गए" (एक व्याकरणिक संरचना)। और यह अच्छा है; अल्लाह तआला ने फरमाया: {फिर उनमें से बहुत से अंधे और बहरे हो गए} [अल-माइदा: 71], और कवि ने कहा: तुम्हारे माध्यम से, प्रयासों के बिना संघर्ष प्राप्त हुआ * तो तीर निशानों की ओर निर्देशित हुए (9)

(1) अल-मुक्ताफा फि अल-वक़्फ़ व अल-इब्तिदा अल-दानी द्वारा, पृ. 385। (2) अल-वसीत 3/229, और तफ़सीर अल-बगवी 3/238। (3) मआनी अल-कुरान अल-ज़ज्जाज द्वारा 3/383 - 384। (4) इराब अल-कुरान 3/63 में, और उससे पहले जो कुछ भी है। (5) मआनी अल-कुरान अल-ज़ज्जाज द्वारा 3/384। (6) मआनी अल-कुरान अल-फर्रा द्वारा 2/198, और लेखक ने इराब अल-कुरान 3/63 में अल-नहहास के माध्यम से इसे उनसे उद्धृत किया है। (7) अल-मुक्ताफा फि अल-वक़्फ़ व अल-इब्तिदा, पृ. 385। (8) उनके लिए मआनी अल-कुरान में 2/632, और लेखक ने इराब अल-कुरान 3/63 में अल-नहहास के माध्यम से इसे उनसे उद्धृत किया है। (9) यह पद अबू तमाम का है, और यह अल-तिब्रीज़ी 2/313 की व्याख्या के साथ उनके दीवान में है, जिसमें "लौटा" शब्द है, "प्राप्त किया" के बजाय। अल-तिब्रीज़ी ने कहा: =

سورة الانبیاء: آیات ۱ - ۳ ۱۷۴ «النجوىٰ» (سرگوشی) (۱)۔ مبرد نے کہا: یہ آپ کے اس قول کی طرح ہے: 'بے شک گھر والے چلے گئے، عبداللہ کے بیٹے'، پس 'بیٹے' 'چلے گئے' میں 'واؤ' (جمع کی علامت) کا بدل ہے (۲)۔ اور کہا گیا: یہ مذمت پر مبنی رفع ہے، یعنی: وہ وہی لوگ ہیں جنہوں نے ظلم کیا (۳)۔ اور کہا گیا: یہ 'قول' کے حذف ہونے پر ہے، تقدیر یہ ہے: وہ لوگ جنہوں نے ظلم کیا، کہتے ہیں، اور 'قول' حذف کر دیا گیا، جیسا کہ: {اور فرشتے ہر دروازے سے ان پر داخل ہوتے ہیں: تم پر سلامتی ہو} [الرعد: ۲۳-۲۴]۔ النحاس (۴) نے اس قول کو اختیار کیا؛ انہوں نے کہا: اس جواب کی صحت پر دلیل یہ ہے کہ اس کے بعد ہے: {کیا یہ تمہارے جیسا ہی ایک انسان نہیں ہے؟}۔ چوتھا قول: یہ منسوب ہو سکتا ہے جس کا معنی ہے: میری مراد وہ لوگ ہیں جنہوں نے ظلم کیا (۵)۔ اور الفراء نے اسے خفض (جر) ہونے کی اجازت دی ہے جس کا معنی ہے: ان لوگوں کا حساب قریب آ گیا جنہوں نے ظلم کیا (۶)؛ اس رخ پر "النجوىٰ" پر وقف نہیں کیا جائے گا، بلکہ اس سے پہلے کے تینوں رخوں پر وقف کیا جائے گا (۷)۔ تو یہ پانچ اقوال ہیں۔ اور الاخفش (۸) نے اس زبان کے مطابق رفع کی اجازت دی ہے جو کہتے ہیں: "مجھے پسوؤں نے کھا لیا" (اکلونی البراغیث)۔ اور یہ حسن ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {پھر ان میں سے بہت سے اندھے اور بہرے ہو گئے} [المائدہ: ۷۱]، اور شاعر نے کہا: تیرے ذریعے جدوجہد کوششوں کے بغیر حاصل ہوئی * تو تیر نشانیوں کی طرف راہ پا گئے (۹)

(۱) المکتفی فی الوقف والابتداء للدانی ص ۳۸۵۔ (۲) الوسیط ۳ / ۲۲۹ ، اور تفسیر البغوی ۳ / ۲۳۸ ۔ (۳) معانی القرآن للزجاج ۳ / ۳۸۳ - ۳۸۴ ۔ (۴) فی اعراب القرآن ۳ / ۶۳ ، اور اس سے پہلے جو اس میں ہے۔ (۵) معانی القرآن للزجاج ۳ / ۳۸۴ ۔ (۶) معانی القرآن للفراء ۲ / ۱۹۸ ، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۳ / ۶۳ میں ان سے نقل کیا ہے۔ (۷)

المکتفی فی الوقف والابتداء ص ۳۸۵ ۔ (۸) ان کی کتاب معانی القرآن ۲ / ۶۳۲ میں، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۳ / ۶۳ میں ان سے نقل کیا ہے۔ (۹) یہ شعر ابو تمام کا ہے، اور یہ ان کے دیوان میں شرح التبریزی ۲ / ۳۱۳ کے ساتھ "عاد" کی روایت سے ہے، بجائے "نال" کے۔ تبریزی نے کہا: =

Another said: But his father and mother are from Diyaf, in Hawran his relatives press the oil(1).

Al-Kisa'i said: There is an advance and delay in the phrasing; its figurative meaning is: "And those who do wrong conceal their private conversation"(2). Abu Ubaida(3) said: "Concealed" (asarru) here is one of the contraries (words with opposite meanings), so it could mean they hid their speech, or it could mean they revealed and announced it. The Almighty's saying: {Is this but a human being like yourselves?} meaning: they whispered among themselves and said: Is this person (meaning the Messenger) - or is this one who calls you - anything but a human being like you, distinguished in no way, eating food and walking in the markets just as you do? They did not know that Allah, the Mighty and Sublime, clarified that it is only appropriate to send a human to them so they can understand and he can teach them. {Will you then follow magic?} meaning: what Muhammad (peace be upon him) brought is magic, so how can you come(4) to him and follow him? Thus, Allah informed His Prophet (peace and blessings be upon him) of what they whispered about. Magic in language is: anything deceptively presented that has no reality or truth. {While you see} that he is a human like you, equivalent to: while you reason; because reason is the insight into things. And it was said: the meaning is: Do you accept magic while you know it is magic? And it was said: the meaning is: Do you turn to falsehood while you know the truth(5)? And the meaning of the speech is a rebuke.

= The origin of "nidal" (contest/struggle) is in archery, where two men or a group shoot at a target to see who is the better archer, then it was transferred to war and boasting. Ah. "Gharad" is the target shot at. Al-Qamus (gharad). (1) The verse is by Al-Farazdaq, found in his Diwan 1/46, Al-Kitab 2/40, and Al-Khizana 5/234. Al-Shantamari said in the commentary on ash-Shawahid pp. 252-253: He lampooned a man, placing him among the villagers who work hard for their living. Diyaf is a village in ash-Sham, and "al-salit" is oil. (2) Tafsir al-Baghawi 3/238. (3) In Majaz al-Qur'an 2/34. (4) In (kh), (z), and (zha): "respond/answer". (5) An-Nukat wa al-Uyun 3/437.

175 / सूरा अल-अंबिया: आयत 1 - 3

एक अन्य ने कहा: लेकिन उसका पिता और उसकी माँ दियाफ़ से हैं, हौरान में उसके रिश्तेदार तेल निकालते हैं(1)।

अल-किसाई ने कहा: इसमें शब्दों का आगे-पीछे होना (तक्दीम और ताखीर) है, इसका अलंकारिक अर्थ है: "और ज़ुल्म करने वालों ने अपनी कानाफूसी को छिपाया"(2)। अबू उबैदा(3) ने कहा: "असर्रू(छिपाया) यहाँ 'अज़दाद' (विपरीतार्थक शब्दों) में से है, तो इसका अर्थ यह हो सकता है कि उन्होंने अपनी बातों को छिपाया, और यह भी हो सकता है कि उन्होंने उन्हें ज़ाहिर और घोषित किया। अल्लाह तआला का कथन: {क्या यह तुम्हारे जैसा ही एक मनुष्य नहीं है?} यानी: उन्होंने आपस में कानाफूसी की और कहा: क्या यह ज़िक्र (याद दिलाने वाला) जो रसूल है - या क्या यह जो तुम्हें बुला रहा है - तुम्हारे जैसा ही एक मनुष्य नहीं है जो किसी भी चीज़ में तुमसे अलग नहीं है, खाना खाता है और बाज़ारों में चलता है जैसा तुम करते हो। वे नहीं जानते थे कि अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ला ने स्पष्ट किया है कि उनके पास केवल एक मनुष्य को ही भेजना उचित है ताकि वे समझ सकें और वह उन्हें सिखा सके। {क्या तुम फिर भी जादू के पास आते हो?} यानी: जो मुहम्मद ﷺ लेकर आए हैं वह जादू है, तो तुम उसके पास कैसे आते(4) हो और उसका अनुसरण करते हो? तो अल्लाह ने अपने नबी ﷺ को उनकी कानाफूसी से अवगत कराया। भाषा में जादू(सिह्र) का अर्थ है: हर वह चीज़ जो धोखे से दिखाई गई हो जिसकी कोई वास्तविकता या सच्चाई न हो। {जबकि तुम देख रहे हो} कि वह तुम्हारे जैसा ही एक मनुष्य है, जैसे: और तुम बुद्धि रखते हो; क्योंकि: बुद्धि वस्तुओं की अंतर्दृष्टि है। और कहा गया: अर्थ है: क्या तुम जादू स्वीकार करते हो जबकि तुम जानते हो कि यह जादू है? और कहा गया: अर्थ है: क्या तुम असत्य की ओर झुकते हो जबकि तुम सत्य को जानते हो(5)? और इस कथन का अर्थ फटकार (तौबीख) है।

= "निदाल" का मूल अर्थ तीरंदाजी में है, और वह यह कि दो आदमी या समूह लक्ष्य पर निशाना लगाएं यह देखने के लिए कि उनमें से कौन बेहतर निशानेबाज है, फिर इसे युद्ध और गर्व करने के लिए इस्तेमाल किया जाने लगा। "ग़रज़" वह लक्ष्य है जिस पर निशाना लगाया जाता है। अल-क़ामूस (ग़रज़)। (1) यह शेर अल-फ़रज़दक़ का है, और यह उनके दीवान 1/46, अल-किताब 2/40 और अल-खिज़ाना 5/234 में है। अल-शंतमरी ने 'शर्ह अल-शवाहिद' पृ. 252 - 253 में कहा है: उन्होंने एक व्यक्ति की निंदा की और उसे उन ग्रामीणों में से बताया जो अपनी आजीविका चलाने के लिए

मेहनत करते हैं, और दियाफ़ शाम (सीरिया) का एक गाँव है, और 'अल-सलीत' का अर्थ तेल है। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 3/238। (3) मजाज़ अल-क़ुरआन 2/34 में। (4) (ख), (ज़) और (ज़ा) प्रतियों में: "उत्तर देते हो"। (5) अल-नुकत वल-उयून 3/437।

ایک اور (شاعر) نے کہا: لیکن اس کا باپ اور اس کی ماں دیافی ہیں، حوران میں اس کے رشتہ دار تیل نکالتے ہیں(۱)۔

الکسائی نے کہا: اس میں تقدیم و تاخیر ہے، اس کا مجازی معنی ہے: "اور ظالموں نے سرگوشی کو چھپایا"(۲)۔ ابو عبیدہ(۳) نے کہا: «أسروا» (انہوں نے چھپایا) یہاں 'اضداد' (ایسے الفاظ جن کے دو متضاد معنی ہوں) میں سے ہے، پس اس کا احتمال ہے کہ انہوں نے اپنی بات کو پوشیدہ رکھا ہو، اور یہ بھی احتمال ہے کہ انہوں نے اسے ظاہر اور اعلانیہ کیا ہو۔ اللہ تعالیٰ کا قول: {کیا یہ تمہارے جیسا ہی ایک انسان نہیں ہے؟} یعنی: انہوں نے آپس میں سرگوشی کی اور کہا: کیا یہ ذکر جو کہ رسول ہے - یا کیا یہ جو تمہیں دعوت دے رہا ہے - تمہارے جیسا ہی ایک انسان نہیں ہے جو کسی بھی چیز میں تم سے ممتاز نہیں ہے، وہ کھانا کھاتا ہے اور بازاروں میں چلتا ہے جیسا کہ تم کرتے ہو۔ وہ نہیں جانتے تھے کہ اللہ عزوجل نے یہ واضح کیا ہے کہ ان کی طرف بجز انسان کے کسی اور کو بھیجنا جائز نہیں ہے تاکہ وہ سمجھ سکیں اور وہ انہیں سکھا سکے۔ {کیا تم پھر بھی جادو کے پاس آتے ہو؟} یعنی: جو محمد ﷺ لے کر آئے ہیں وہ جادو ہے، تو تم کس طرح ان کے پاس آتے(۴) ہو اور ان کی پیروی کرتے ہو؟ چنانچہ اللہ نے اپنے نبی ﷺ کو اس بات پر مطلع فرما دیا جو انہوں نے سرگوشی کی تھی۔ لغت میں جادو (سحر) کا معنی ہے: ہر وہ ملمع سازی (دھوکہ) جس کی کوئی حقیقت اور صحت نہ ہو۔ {حالانکہ تم دیکھ رہے ہو} کہ وہ تمہارے جیسا ہی ایک انسان ہے، جیسا کہ: حالانکہ تم عقل رکھتے ہو؛ کیونکہ: عقل اشیاء کی بصیرت کا نام ہے۔ اور کہا گیا: اس کا معنی ہے: کیا تم جادو کو قبول کرتے ہو حالانکہ تم جانتے ہو کہ یہ جادو ہے؟ اور

کہا گیا: اس کا معنی ہے: کیا تم باطل کی طرف مائل ہوتے ہو حالانکہ تم حق کو جانتے ہو(۵)؟ اور کلام کا معنی توبیخ (ملامت) ہے۔

= "نضال" کی اصل تیر اندازی میں ہے، اور وہ یہ ہے کہ دو آدمی یا جماعت کسی ہدف پر تیر اندازی کریں تاکہ دیکھا جائے کہ کون بہتر نشانہ باز ہے، پھر اسے جنگ اور فخر و مباہات کی طرف منتقل کر دیا گیا۔ اھ اور "غرض" وہ ہدف ہے جس پر نشانہ لگایا جاتا ہے۔ القاموس (غرض)۔

(۱) یہ شعر فرزدق کا ہے، اور یہ ان کے دیوان ۱/۴۶، الکتاب ۲/۴۰، اور الخزانہ ۵/ ۲۳۴ میں ہے۔ الشنتمری نے شرح الشواہد ص ۲۵۲ - ۲۵۳ میں کہا: انہوں نے ایک شخص کی ہجو کی اور اسے دیہاتیوں میں سے قرار دیا جو اپنی گزر بسر کے لیے مشقت کرتے ہیں، اور دیاف شام کا ایک گاؤں ہے، اور السلیط سے مراد تیل ہے۔ (۲) تفسیر البغوی ۳/۲۳۸۔ (۳) مجاز القرآن ۲/۳۴ میں۔ (۴) نسخہ (خ)، (ز) اور (ظ) میں: "تجیبون" (جواب دیتے ہو) ہے۔ (۵) النکت والعیون ۳/۴۳۷۔

176 Surah Al-Anbiya: Verses 4 - 6

The Almighty's saying: ﴿He said: 'My Lord knows every word spoken in the heaven and the earth, and He is the All-Hearing, the All-Knowing.' (4) But they say, '[It is but] a mixture of false dreams; rather, he has invented it; rather, he is a poet. So let him bring us a sign just as the previous messengers were sent.' (5) Not a single city which We destroyed before them believed, so will they believe? (6)﴾

The Almighty's saying: ﴿Say: My Lord knows the saying in the heaven and the earth﴾ i.e.: Nothing is hidden from Him of what is said in the heaven and the earth. And in the copies of the people of Kufa: ﴿He said: My Lord﴾ (1) i.e.: Muhammad said: My Lord knows the saying, meaning: He is aware of what you have whispered.

It was said: The first reading is more appropriate; because they whispered this saying, so God, the Almighty, revealed it to His Prophet ﷺ and commanded him to say this to them. Al-Nahhas said (2): Both readings are correct, and they are like two verses. They benefit from knowing that the Prophet ﷺ was commanded, and that he said as he was commanded.

And His Almighty saying: ﴿But they say: [it is but] a mixture of dreams﴾ Al-Zajjaj said (3): That is, they said: What he brings is a mixture of dreams. Others said: It means they said: It is a mixture like confused dreams, i.e., terrors seen in sleep; Mujahid and Qatadah (4) said this is its meaning, and from it is the poet's saying: Like a handful of a dream by which its dreamer was deceived (5)

Al-Qutabi said: It is the false vision, and from it is the poet's saying: Tales of Tasm or a mirage in a desert, shimmering for the night-traveler, and the mixtures of a dreamer (6)

---

(1) Hafs, Hamzah, and Al-Kisa'i read: ﴿He said﴾ with an alif, and the rest of the seven without an alif. Al-Sab'ah p. 428, and Al-Taysir p. 154. (2) In I'rab al-Qur'an 3/64. (3) In Ma'ani al-Qur'an 3/384. (4) Al-Tabari related their saying in 16/226, and Al-Mawardi mentioned it in Al-Nukat wal-'Uyun 3/437. (5) Al-Nukat wal-'Uyun 3/437, and previously in 11/362. (6) Al-Mawardi mentioned Al-Qutabi's saying with the verse in Al-Nukat wal-'Uyun 3/437. Tasm: a tribe from 'Ad that went extinct. Al-Fadfad: the open desert. Al-Lisan (tasm), and (fadd).

१७६ सूरह अल-अम्बिया: आयतें ४ - ६

अल्लाह का कथन: ﴿उसने कहा, 'मेरा रब आकाश और धरती में (कही जाने वाली) हर बात को जानता है, और वह सब कुछ सुनने वाला, सब कुछ जानने वाला है।' (४) बल्कि उन्होंने कहा, '(यह तो) मिश्रित स्वप्न हैं; बल्कि उसने इसे स्वयं गढ़ लिया है; बल्कि वह एक कवि है। अतः वह हमारे पास कोई ऐसी निशानी लाए जैसी पिछले (रसूलों) को देकर भेजा गया था।' (५) उनसे पहले हमने जिस बस्ती को भी नष्ट किया, वह ईमान नहीं लाई, तो क्या ये ईमान लाएँगे? (६)﴾

अल्लाह का कथन: ﴿कहिए: मेरा रब आकाश और धरती में बात को जानता है﴾ का अर्थ है: आकाश और धरती में जो कुछ भी कहा जाता है, उसमें से कुछ भी उससे छिपा नहीं है। और कूफ़ा वालों के मुसहफ़ (प्रतियों) में है: ﴿उसने कहा: मेरा रब﴾ (१) अर्थात्: मुहम्मद ने कहा: मेरा रब बात जानता है, अर्थात्: तुम जो कानाफूसी करते हो, वह उसे जानता है।

कहा गया है: पहली क़िरात (पठन) अधिक उपयुक्त है; क्योंकि उन्होंने इस बात को गुप्त रखा था, तो अल्लाह तआला ने इसे अपने नबी ﷺ पर ज़ाहिर कर दिया, और उन्हें यह कहने का आदेश दिया। अल-नहहास ने कहा (२): दोनों क़िरातें सही हैं, और वे दो आयतों के समान हैं। उनमें यह लाभ है कि नबी ﷺ को आदेश दिया गया था, और उन्होंने वैसा ही कहा जैसा उन्हें आदेश दिया गया था।

और अल्लाह का कथन: ﴿बल्कि उन्होंने कहा: मिश्रित स्वप्न﴾ अल-ज़ज्जाज ने कहा (३): अर्थात् उन्होंने कहा: वह जो लाता है वह मिश्रित स्वप्न है। अन्य लोगों ने कहा: अर्थात् उन्होंने कहा: यह उलझे हुए सपनों की तरह एक मिश्रण है, अर्थात् नींद में देखे गए डरावने सपने; मुजाहिद और क़तादा (४) ने इसका यही अर्थ बताया है, और इसी से कवि का कथन है: एक स्वप्न के तिनके की तरह जिससे उसका देखने वाला धोखा खा गया (५)

और अल-क़ुताबी ने कहा: यह झूठा सपना है, और इसी से कवि का कथन है: तस्म की कहानियाँ या मरुस्थल में मरीचिका, जो रात के यात्री के लिए चमकती है, और एक स्वप्नद्दष्टा के मिश्रित स्वप्न (६)

---

(१) हफ़्स, हमज़ा और अल-किसाई ने पढ़ा: ﴿उसने कहा﴾ अलिफ़ के साथ, और सात में से बाक़ी ने अलिफ़ के बिना। अस-सबअह पृ. ४२८, और अत-तयसीर पृ. १५४। (२) इ'राब अल-क़ुरआन ३/६४ में। (३) मा'आनी अल-क़ुरआन ३/३८४ में। (४) अत-तबरी ने उनकी बात १६/२२६ में उद्धृत की है, और अल-मावर्दी ने इसका उल्लेख अन-नुकत वल-'उयून ३/४३७ में किया है। (५) अन-नुकत

वल-'उयून ३/४३७, और पहले ११/३६२ में। (६) अल-मावर्दी ने अल-क़ुताबी के कथन के साथ इस पद का उल्लेख अन-नुकत वल-'उयून ३/४३७ में किया है। तस्म: आद की एक जनजाति जो लुप्त हो गई। अल-फ़दफ़द: खुला मरुस्थल। अल-लिसान (तस्म), और (फ़दद)।

١٧٦ سورہ الانبیاء: آیات ٤ - ٦

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ اس نے کہا: 'میرا رب آسمان اور زمین میں (کہی جانے والی) ہر بات کو جانتا ہے، اور وہ خوب سننے والا، سب کچھ جاننے والا ہے۔' (٤) بلکہ انہوں نے کہا، '(یہ تو) پریشان خواب ہیں؛ بلکہ اس نے اسے خود گھڑ لیا ہے؛ بلکہ وہ ایک شاعر ہے۔ پس اسے چاہیے کہ ہمارے پاس کوئی ایسی نشانی لائے جیسی پچھلے (رسولوں) کو دے کر بھیجا گیا تھا۔' (٥) ان سے پہلے ہم نے جس بستی کو بھی ہلاک کیا، وہ ایمان نہیں لائی، تو کیا یہ ایمان لائیں گے؟ (٦) ﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ فرما دیجیے: میرا رب آسمان اور زمین میں بات کو جانتا ہے ﴾ یعنی: آسمان اور زمین میں جو کچھ بھی کہا جاتا ہے اس میں سے کوئی چیز اس پر مخفی نہیں ہے۔ اور اہل کوفہ کے مصاحف میں ہے: ﴿ اس نے کہا: میرا رب ﴾ (١) یعنی: محمد نے کہا: میرا رب بات جانتا ہے، یعنی: تم جو سرگوشیاں کرتے ہو وہ اسے جانتا ہے۔

کہا گیا ہے: پہلی قرآت زیادہ بہتر ہے؛ اس لیے کہ انہوں نے اس بات کو چھپایا تھا، تو اللہ عزوجل نے اپنے نبی ﷺ پر اسے ظاہر کر دیا، اور انہیں حکم دیا کہ وہ ان سے یہ کہیں۔ النحاس نے کہا (٢): دونوں قرآتیں صحیح ہیں، اور وہ دو آیتوں کے درجے میں ہیں، اور ان میں یہ فائدہ ہے کہ نبی ﷺ کو حکم دیا گیا، اور آپ نے ویسا ہی کہا جیسا حکم دیا گیا تھا۔

اور اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ بلکہ انہوں نے کہا: پریشان خواب ﴾ الزجاج نے کہا (٣): یعنی انہوں نے کہا: وہ جو لاتا ہے وہ پریشان خواب ہیں۔ اور دوسروں نے کہا: یعنی انہوں نے کہا: یہ گڈ مڈ خوابوں کی طرح کا آمیزہ ہے، یعنی نیند میں دیکھے جانے والے ہولناک منظر؛ مجاہد اور قتادہ (٤) نے اس کا یہی معنی بیان کیا ہے، اور اسی سے شاعر کا قول ہے: خواب کے اس تنکے کی طرح جس سے اس کا دیکھنے والا دھوکہ کھا گیا (٥)

اور القتبی نے کہا: یہ جھوٹا خواب ہے، اور اسی سے شاعر کا قول ہے: طسم کے قصے یا ریگستان میں سراب، جو رات کے مسافر کے لیے چمکتا ہے، اور خواب دیکھنے والے کے پریشان خواب (٦)

---

(١) حفص، حمزہ اور الکسائی نے پڑھا: ﴿ اس نے کہا ﴾ الف کے ساتھ، اور سات قراء میں سے باقی نے الف کے بغیر۔ السبعہ ص ٤٢٨، اور التیسیر ص ١٥٤۔ (٢) اعراب القرآن ٣/ ٦٤ میں۔ (٣) معانی القرآن ٣/ ٣٨٤ میں۔ (٤) طبری نے ان دونوں کا قول ١٦/ ٢٢٦ میں نقل کیا ہے، اور الماوردی نے اسے النکت والعیون ٣/ ٤٣٧ میں ذکر کیا ہے۔ (٥) النکت والعیون ٣/ ٤٣٧، اور پہلے ١١/ ٣٦٢ میں۔ (٦) الماوردی نے القتبی کے قول کو اس شعر کے ساتھ النکت والعیون ٣/ ٤٣٧ میں ذکر کیا ہے۔ طسم: عاد کا ایک قبیلہ جو نیست و نابود ہو گیا۔ اور الفدفد: کھلا میدان۔ اللسان (طسم)، اور (فدد)۔

Surah Al-Anbiya: Verses 4 - 6 177

Al-Yazidi said: 'Adghath' (confused dreams) refers to what has no interpretation (1). This was already mentioned in Surah 'Yusuf' (2). When they saw that the matter was not as they had said, they moved on from that and said: "Rather, he invented it", then they moved on from that and said: "Rather, he is a poet" (3). Meaning: they are confused and do not settle on one thing; once they said: magic, and once: confused dreams, and once: fabrication, and once: a poet. It was also said: that is, one group said: he is a sorcerer, another group said: it is confused dreams, another group said: it is a fabrication, and another group said: he is a poet. Fabrication (al-iftira') means invention; and it has been mentioned before (4). {So let him bring us a sign just as the former ones were sent.} meaning: just as Moses was sent with the staff and other signs, and like the she-camel of Salih. They knew that the Quran was not magic or a dream, but they said: He should bring a sign that we suggest. And they had no right to suggest after they had seen even one sign. Furthermore, if they do not believe in a sign that is of the nature of what they are most knowledgeable about, and in which there is no room for doubt, how then would they believe in any other sign?! If he had healed the blind and the leper, they would have said: This is from the field of medicine, and it is not our craft. Their request was merely out of stubbornness; for God had given them enough signs, and God Almighty clarified that if they were going to believe, He would have given them what they asked for; as He, the Almighty, said: {And if Allah had known any good in them, He would have made them hear. And if He had made them hear, they would [still] have turned away, while they were averse.} [Al-Anfal: 23] (5). The Almighty's saying: {Not a city before them believed} Ibn Abbas said: He means the people of Salih and the people of Pharaoh. {which We destroyed} He means: their destruction was in Our knowledge {will they then believe?} He means: will they be truthful/believe?

(1) Mentioned by Al-Mawardi in 'An-Nukat wal-'Uyun' 3/437. (2) 11/362. (3) I'rab al-Qur'an by An-Nahhas 3/65. (4) 6/411. (5) I'rab al-Qur'an by An-Nahhas 3/65.

सूरा अल-अंबिया: आयतें 4 - 6 177

अल-यजीदी ने कहा: 'अदग़ाथ' (अस्त-व्यस्त सपने) का अर्थ है जिसका कोई अर्थ न हो (1)। इसका उल्लेख सूरा 'यूसुफ' में पहले ही हो चुका है (2)। जब उन्होंने देखा कि मामला वैसा नहीं है जैसा उन्होंने कहा था, तो वे उससे हट गए और कहा: "बल्कि, उसने इसे गढ़ा है", फिर वे उससे भी हट गए और कहा: "बल्कि, वह एक कवि है" (3)। अर्थात्त: वे भ्रमित हैं और किसी एक बात पर नहीं टिकते; कभी उन्होंने कहा: जादू, कभी: अस्त-व्यस्त सपने, कभी: मनगढ़ंत, और कभी: कवि। यह भी कहा गया है: यानी, एक समूह ने कहा: वह जादूगर है, दूसरे समूह ने कहा: यह अस्त-व्यस्त सपने हैं, दूसरे समूह ने कहा: यह मनगढ़ंत है, और दूसरे समूह ने कहा: वह कवि है। मनगढ़ंत (अल-इफ़्तिरा) का अर्थ है आविष्कार; और इसका उल्लेख पहले किया जा चुका है (4)। {तो वह हमारे पास वैसी ही निशानी लाए जैसी पहले वाले भेजे गए थे।} अर्थात: जैसे मूसा को लाठी और अन्य निशानियों के साथ भेजा गया था, और सालेह की ऊँटनी की तरह। वे जानते थे कि कुरान जादू या सपना नहीं है, लेकिन उन्होंने कहा: उसे वह निशानी लानी चाहिए जो हम सुझाते हैं। और एक निशानी देखने के बाद उन्हें सुझाव देने का कोई अधिकार नहीं था। इसके अलावा, यदि वे उस निशानी पर विश्वास नहीं करते जो उस प्रकृति की है जिसके बारे में वे सबसे अधिक जानते हैं, और जिसमें संदेह की कोई गुंजाइश नहीं है, तो वे किसी अन्य निशानी पर कैसे विश्वास करेंगे?! यदि उसने अंधे और कोढ़ी को ठीक कर दिया होता, तो वे कहते: यह चिकित्सा के क्षेत्र से है, और यह हमारा शिल्प नहीं है। उनका सवाल केवल हठधर्मिता के कारण था; क्योंकि ईश्वर ने उन्हें पर्याप्त निशानियाँ दी थीं, और अल्लाह सर्वशक्तिमान ने स्पष्ट किया कि यदि वे विश्वास करने वाले होते, तो वह उन्हें वह देता जो उन्होंने माँगा था; जैसा कि उसने, सर्वशक्तिमान ने कहा: {और यदि अल्लाह उनमें कोई भलाई जानता, तो वह उन्हें सुना देता। और यदि वह उन्हें सुना देता, तब भी वे विमुख हो जाते और मुंह मोड़ लेते।} [अल-अनफाल: 23] (5)। सर्वशक्तिमान का कथन: {उनसे पहले किसी बस्ती ने विश्वास नहीं किया} इब्न अब्बास ने कहा: उनका मतलब सालेह के लोग और फिरौन के लोग हैं। {जिसे हमने नष्ट कर दिया} उनका मतलब है: उनका विनाश हमारे ज्ञान में था {तो क्या वे विश्वास करेंगे?} उनका मतलब है: क्या वे सच मानेंगे/ईमान लाएंगे?

(1) अल-मावर्दी द्वारा 'अन-नुकात वल-'उयुन' 3/437 में उल्लेख किया गया है। (2) 11/362. (3) अन-नहहास द्वारा इ'राब अल-कुरान 3/65। (4) 6/411. (5) अन-नहहास द्वारा इ'राब अल-कुरान 3/65।

سورة الانبياء: آيات 4 - 6 177

اور یزیدی نے کہا: 'اضغاث': جس کی کوئی تاویل (تعبیر) نہ ہو (1)۔ اور یہ 'یوسف' میں گزر چکا ہے (2)۔ پس جب انہوں نے دیکھا کہ معاملہ ویسا نہیں جیسا کہ انہوں نے کہا تھا تو وہ اس سے ہٹ گئے اور کہا: "بلکہ اس نے اسے گھڑ لیا ہے"، پھر وہ اس سے ہٹ گئے اور کہا: "بلکہ وہ ایک شاعر ہے" (3)۔ یعنی: وہ حیران و پریشان ہیں کسی ایک چیز پر نہیں ٹھہرتے؛ کبھی انہوں نے کہا: جادو، کبھی: پریشان خواب، کبھی: بہتان، اور کبھی: شاعر۔ اور کہا گیا ہے: یعنی: ایک گروہ نے کہا: وہ جادوگر ہے، اور ایک گروہ نے: وہ پریشان خواب ہیں، اور ایک گروہ نے: وہ بہتان ہے، اور ایک گروہ نے: وہ شاعر ہے۔ اور افتراء (بہتان): گھڑ لینا؛ اور یہ پہلے گزر چکا ہے (4)۔ {پس وہ ہمارے پاس کوئی نشانی لائے جیسا کہ پہلے والے (رسول) بھیجے گئے تھے} یعنی: جیسا کہ موسیٰ کو عصا اور دیگر نشانیوں کے ساتھ بھیجا گیا تھا، اور صالح کی اونٹنی کی طرح۔ اور وہ جانتے تھے کہ قرآن نہ جادو ہے اور نہ خواب، لیکن انہوں نے کہا: اسے چاہئے کہ وہ ایسی نشانی لائے جو ہم تجویز کریں۔ اور ایک نشانی دیکھ لینے کے بعد انہیں تجویز کرنے کا حق نہیں تھا۔ نیز جب وہ ایسی نشانی پر ایمان نہیں لائے جو اس فن سے تعلق رکھتی ہے جس میں وہ لوگوں میں سب سے زیادہ ماہر ہیں، اور جس میں شک کی کوئی گنجائش نہیں ہے، تو وہ اس کے علاوہ کسی اور نشانی پر کیسے ایمان لائیں گے؟! اور اگر وہ (نبی) اندھے اور کوڑھی کو تندرست کر دیتے تو وہ کہتے: یہ طب کے باب سے ہے، اور یہ ہمارا کام نہیں ہے۔ اور ان کا سوال محض ہٹ دھرمی کی بنیاد پر تھا؛ کیونکہ اللہ نے انہیں اتنی نشانیاں دے دی تھیں جو کافی تھیں، اور اللہ عزوجل نے واضح کر دیا کہ اگر وہ ایمان لانے والے ہوتے تو وہ انہیں وہ عطا کر دیتا جو انہوں نے مانگا تھا؛ جیسا کہ اللہ عزوجل نے فرمایا: {اور اگر اللہ ان میں کوئی بھلائی جانتا تو انہیں ضرور سنوا دیتا،

اور اگر وہ انہیں سنوا دیتا تب بھی وہ اعراض کرتے ہوئے پیٹھ پھیر لیتے۔} [الانفال: 23] (5)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {ان سے پہلے کسی بستی والے ایمان نہیں لائے} ابن عباس نے کہا: اس سے مراد قومِ صالح اور قومِ فرعون ہیں۔ {جنہیں ہم نے ہلاک کر دیا} یعنی: ہمارے علم میں ان کی ہلاکت (مقدر) تھی {تو کیا وہ ایمان لائیں گے؟} یعنی: تصدیق کریں گے؟

(1) اسے الماوردی نے 'النکت والعیون' 3/437 میں ذکر کیا ہے۔ (2) 11/362۔ (3) اعراب القرآن للنحاس 3/ 65۔ (4) 6/411۔ (5) اعراب القرآن للنحاس 3/ 65۔

Meaning: They did not believe in the signs, so they were eradicated. If these people had seen what they proposed, they would not have believed, because of the prior decree that they would not believe either. Their punishment was delayed only because We knew that among their offspring would be those who believe. The word "min" (from) is extra in the saying: "from a town" (من قرية), similar to the saying: "And there is none of you who could prevent us from him" (فَمَا مِنكُم مِّنْ أَحَدٍ عَنْهُ حَاجِزِينَ) [Al-Haqqah: 47].

Allah's saying: {And We sent not before you except men to whom We revealed [Our message], so ask the people of the message if you do not know. (7) And We did not make them forms not eating food, nor were they immortal. (8) Then We fulfilled for them the promise, so We saved them and whom We willed and destroyed the transgressors. (9) We have certainly sent down to you a Book in which is your mention. Then will you not reason? (10)}

Allah's saying: {And We sent not before you except men to whom We revealed [Our message]} This is a rebuttal to their saying: "Is this but a human like yourselves?" and a consolation for His Prophet ﷺ, meaning: No one was sent (1) before you except men. {So ask the people of the message if you do not know} referring to the people of the Torah and Gospel who believed in the Prophet ﷺ; as stated by Sufyan. He named them "people of the message/remembrance" because they used to mention the news of the prophets which the Arabs did not know. The disbelievers of Quraish used to refer to the people of the book regarding the matter of Muhammad ﷺ.

Ibn Zaid said: By "the message" He meant the Quran, i.e., ask the knowledgeable believers from the people of the Quran. Jabir al-Ju'fi said: When this verse was revealed, Ali ﷺ said: We are the people of the message (2).

It has been established through continuous transmission (tawatur) that the messengers were human beings. Thus, the meaning is: Do not start with denial, and by saying: "The messenger should be from the angels," rather, debate the believers so they can clarify to you the possibility of a messenger being from humans. An angel is not called a man; because "man" is used for that which has an opposite in its term; you say: man and woman, man and boy. So His saying: {except men} means: from the sons [of Adam].

(1) In (Kh): we send. (2) Al-Tabari (16/229) extracted the saying of Ibn Zaid and the saying of Ali, and Jabir al-Ju'fi is weak as mentioned by Al-Hafiz in al-Taqrib.

१७८ सूरह अल-अंबिया: आयतें ४ - १०

अर्थ: उन्होंने निशानियों पर विश्वास नहीं किया, इसलिए उन्हें नष्ट कर दिया गया। यदि इन लोगों ने वह देखा होता जो उन्होंने प्रस्तावित किया था, तो भी वे विश्वास नहीं करते; क्योंकि पहले से ही यह निर्णय हो चुका था कि वे विश्वास नहीं करेंगे। उनकी सजा में देरी इसलिए हुई क्योंकि हम जानते थे कि उनकी संतानों में से कुछ विश्वास करने वाले होंगे। "मिन" (से) शब्द "मिन कर्यतिन" (किसी बस्ती से) में अतिरिक्त है, जैसे कि आयत में है: "तो तुममें से कोई भी उसे रोकने वाला नहीं था" [अल-हाक्का: ४७]।

अल्लाह का कथन: {और हमने आपसे पहले भी पुरुषों को ही भेजा था जिनकी ओर हम वह्य (प्रकाशना) भेजते थे, तो यदि तुम नहीं जानते तो ज़िक्र (किताब) वालों से पूछ लो। (७) और हमने उनके ऐसे शरीर नहीं बनाए थे जो खाना न खाते हों और न ही वे अमर थे। (८) फिर हमने उनसे किया हुआ वादा पूरा किया, तो हमने उन्हें और जिसे चाहा बचा लिया और हद पार करने वालों को नष्ट कर दिया। (९) हमने तुम्हारी ओर एक ऐसी किताब उतारी है जिसमें तुम्हारा ज़िक्र (चर्चा) है। तो क्या तुम बुद्धि से काम नहीं लेते? (१०)}

अल्लाह का कथन: {और हमने आपसे पहले भी पुरुषों को ही भेजा था जिनकी ओर हम वह्य भेजते थे} यह उनके इस कथन का उत्तर है: "क्या यह तुम्हारे जैसा ही एक मनुष्य नहीं है?" और यह उनके नबी ﷺ के लिए तसल्ली है, यानी: आपसे पहले केवल पुरुषों को ही भेजा (१) गया था। {तो ज़िक्र वालों से पूछ लो यदि तुम नहीं जानते} इससे मुराद तौरात और इंजील वाले हैं जो नबी ﷺ पर ईमान लाए; यह सुफियान ने कहा है। उन्हें "ज़िक्र वाले" इसलिए कहा गया क्योंकि वे नबियों की वे खबरें बयान करते थे जिन्हें अरब नहीं जानते थे। कुरैश के काफिर मुहम्मद ﷺ के मामले में अहल-ए-किताब से मशवरा करते थे।

इब्न ज़ैद ने कहा: ज़िक्र से मुराद कुरआन है, यानी: कुरआन वालों में से ज्ञानी मोमिनों से पूछो। जाबिर अल-जुफ़ी ने कहा: जब यह आयत उतरी, तो अली ﷺ ने कहा: हम ज़िक्र वाले हैं (२)।

यह तवातुर (निरंतरता) से सिद्ध है कि रसूल मनुष्य ही थे। अतः अर्थ यह है: इनकार से शुरुआत न करें, और यह न कहें कि: रसूल फरिश्तों में से होना चाहिए, बल्कि मोमिनों से बहस करें ताकि वे आपको मनुष्य के रसूल होने की संभावना स्पष्ट कर सकें। फरिश्ते को "आदमी" (रजुल) नहीं कहा जाता; क्योंकि आदमी शब्द उस पर लागू होता है जिसका उसके शब्द में कोई विपरीत हो; आप

कहते हैं: आदमी और औरत, आदमी और लड़का। इसलिए उनका कहना: {सिवाय पुरुषों के} यानी: बनी [आदम] में से।

(१) (ख) में: हम भेजते हैं। (२) इब्न ज़ैद और अली के कथन को तबरी (१६/२२९) ने उद्धृत किया है, और जाबिर अल-जुफ़ी कमजोर हैं जैसा कि हाफ़िज़ ने अल-तक़रीब में उल्लेख किया है।

۱۷۸ سورہ الانبیاء: آیات ۴ - ۱۰

تشریح: یعنی انہوں نے نشانیوں پر ایمان نہیں لایا، تو وہ جڑ سے اکھاڑ دیے گئے۔ اگر یہ لوگ اپنی تجویز کردہ نشانیاں دیکھ بھی لیتے تب بھی ایمان نہ لاتے؛ اس فیصلے کی وجہ سے جو پہلے ہو چکا تھا کہ وہ ایمان نہیں لائیں گے۔ ان کے عذاب میں تاخیر صرف اس لیے ہوئی کیونکہ ہمیں علم تھا کہ ان کی نسلوں میں سے کچھ ایسے ہوں گے جو ایمان لائیں گے۔ اور لفظ "من" زائد ہے اللہ کے قول "من قریۃ" (کسی بستی سے) میں، جیسا کہ اللہ کا قول ہے: {فَمَا مِنكُم مِّنْ أَحَدٍ عَنْهُ حَاجِزِينَ} [الحاقہ: ۴۷]۔

فرمانِ باری تعالیٰ: {وَمَا أَرْسَلْنَا قَبْلَكَ إِلَّا رِجَالًا نُّوحِي إِلَيْهِمْ فَاسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِن كُنتُمْ لَا تَعْلَمُونَ (۷) وَمَا جَعَلْنَاهُمْ جَسَدًا لَّا يَأْكُلُونَ الطَّعَامَ وَمَا كَانُوا خَالِدِينَ (۸) ثُمَّ صَدَقْنَاهُمُ الْوَعْدَ فَأَنجَيْنَاهُمْ وَمَن نَّشَاءُ وَأَهْلَكْنَا الْمُسْرِفِينَ (۹) لَقَدْ أَنزَلْنَا إِلَيْكُمْ كِتَابًا فِيهِ ذِكْرُكُمْ أَفَلَا تَعْقِلُونَ (۱۰)}

فرمانِ باری تعالیٰ: {اور ہم نے آپ سے پہلے بھی مردوں ہی کو بھیجا جن کی طرف وحی کی جاتی تھی} یہ ان کے قول "کیا یہ تمہارے جیسا ہی ایک بشر نہیں ہے؟" کا جواب ہے اور نبی ﷺ کے لیے تسلی ہے، یعنی: آپ سے پہلے صرف مردوں ہی کو (۱) بھیجا گیا۔ {پس اہل ذکر سے پوچھ لو اگر تم نہیں جانتے} اس سے مراد تورات اور انجیل والے ہیں جو نبی ﷺ پر ایمان لائے؛ یہ سفیان نے کہا ہے۔ انہیں "اہل ذکر" اس لیے کہا گیا کیونکہ وہ انبیاء کی وہ خبریں ذکر کرتے تھے جنہیں عرب نہیں جانتے تھے۔ قریش کے کافر محمد ﷺ کے معاملے میں اہل کتاب سے رجوع کرتے تھے۔

ابن زید نے کہا: ذکر سے مراد قرآن ہے، یعنی: قرآن والوں میں سے عالم مومنوں سے پوچھو۔ جابر الجعفی نے کہا: جب یہ آیت نازل ہوئی تو علی علیہ السلام نے فرمایا: ہم اہل ذکر ہیں (۲)۔

اور یہ تواتر سے ثابت ہے کہ رسول انسانوں ہی میں سے تھے، پس معنی یہ ہے: انکار سے ابتدا نہ کرو، اور اپنے اس قول سے کہ: رسول کو فرشتوں میں سے ہونا چاہیے، بلکہ مومنوں سے مناظرہ کرو تاکہ وہ تمہارے لیے انسان کے رسول ہونے کے جواز کو واضح کریں۔ اور فرشتے کو "رجل" (مرد) نہیں کہا جاتا؛ کیونکہ رجل اس پر بولا جاتا ہے جس کی ضد اس کے لفظ میں موجود ہو؛ تم کہتے ہو: مرد اور عورت، مرد اور بچہ۔ پس اللہ کا فرمان {سوائے مردوں کے} یعنی: بنی [آدم] میں سے۔

(۱) (خ) میں ہے: نرسل (ہم بھیجتے ہیں)۔ (۲) ابن زید کا قول اور حضرت علی کا قول طبری ۲۲۹/۱۶ نے روایت کیا ہے، اور جابر الجعفی ضعیف ہیں جیسا کہ حافظ نے التقریب میں ذکر کیا ہے۔

Adam. Hafs recited: {We reveal to them}(1).

Issue: Scholars have not differed that the common people must follow their scholars, and that they are intended by the words of Allah, Mighty and Majestic: {So ask the people of the message if you do not know}. They agreed that the blind person must follow someone else whom he trusts in distinguishing the Qibla if it is unclear to him; likewise, he who has no knowledge or insight into the meaning of what he professes as religion must follow his scholar. Similarly, scholars have not differed that common people are not permitted to issue fatwas (legal rulings), due to their ignorance of the meanings from which lawfulness and unlawfulness can be derived(2).

Allah's words: {And We did not make them bodies that did not eat food}. The pronoun in "We made them" refers to the prophets. Meaning: We did not make the messengers before you outside the nature of human beings, not needing food and drink. {Nor were they immortal}, meaning they do not die. This is an answer to their saying: {This is nothing but a human like you} and their saying: {What is with this messenger that he eats food} [Al-Furqan: 7].

And "body" (jasadan) is a generic noun, and that's why He didn't say "bodies" (ajsadan)(3). It was said: He didn't say "bodies" because He meant: And We did not make each one of them a body.

And "Al-Jasad" means the body (Al-Badan). You say of it: "tagassada" (embodied), just as you say of "Al-Jism": "tagassama". "Al-Jasad" is also saffron or a similar dye, and it is also blood. Al-Nabighah said: And what was poured on the sacrificial altars of blood (jasad)(4)

Al-Kalbi said: "Al-Jasad" is the embodied one(5) in which there is a spirit, that eats and drinks. Therefore...

---

(1) Al-Sab'ah p. 428, and Al-Taysir p. 130. In the copies it appeared: Hafs, Hamza and Al-Kisa'i. Mentioning Hamza and Al-Kisa'i in this place is an error; the correct view is that the three of them recited "nuhi" with the letter 'nun' in verse (25) of this Surah as will be mentioned in its place, God willing. See Al-Bahr 6/298, and Al-Durr Al-Masun 6/135. (2) See Al-Faqih wal-Mutafaqqih by Al-Khatib al-Baghdadi 2/67-68. (3) Al-Kashshaf 2/564, and Tafsir Al-Baghawi 3/239. (4) Its beginning is: "By the life of Him

whose Kaaba I touched," and it is in the Diwan of Al-Nabighah al-Dhubyani p. 35, and Al-Sahih (jasad), and the speech is from it. (5) In (m): the embodied.

सूरह अल-अंबिया: आयतें 7 - 10 179

आदम। हफ़्स ने पढ़ा: {हम उनकी ओर वह्य (प्रकाशना) भेजते हैं}(1)।

मसअला (विषय): विद्वान इस बात पर एकमत हैं कि आम जनता के लिए अपने विद्वानों का अनुसरण (तक्लीद) करना आवश्यक है, और अल्लाह के इस कथन का अर्थ वही लोग हैं: {तो ज्ञान वालों से पूछ लो यदि तुम नहीं जानते}। उनका इस बात पर भी सर्वसम्मति है कि एक अंधे व्यक्ति के लिए किसी ऐसे व्यक्ति का अनुसरण करना आवश्यक है जिसकी किबला पहचानने की क्षमता पर उसे भरोसा हो, यदि उसे इसमें संदेह हो। इसी प्रकार, जिस व्यक्ति के पास उस धर्म के अर्थ का ज्ञान या अंतर्दृष्टि नहीं है जिसका वह पालन करता है, उसके लिए अपने विद्वान का अनुसरण करना अनिवार्य है। साथ ही, विद्वानों में इस बात पर कोई मतभेद नहीं है कि आम जनता को फतवा देने का अधिकार नहीं है, क्योंकि वे उन अर्थों से अनभिज्ञ हैं जिनसे हलाल और हराम (वैधता और अवैधता) तय की जाती है(2)।

अल्लाह का फरमान: {और हमने उन्हें ऐसे शरीर नहीं बनाया जो भोजन न करते हों}। "हमने उन्हें बनाया" में सर्वनाम पैगंबरों के लिए है। अर्थात: हमने आपसे पहले के रसूलों को मानवीय स्वभाव से बाहर नहीं बनाया कि उन्हें भोजन और पानी की आवश्यकता न हो। {और न ही वे अमर थे}, यानी वे मरते नहीं। यह उनके इस कथन का उत्तर है: {यह तो तुम्हारे जैसा ही एक मनुष्य है} और उनका कहना: {इस रसूल को क्या हुआ है कि यह भोजन खाता है} [अल-फुरकान: 7]।

और "जसद" (शरीर) एक जातिवाचक संज्ञा है, इसीलिए उन्होंने "अजसाद" (अनेक शरीर) नहीं कहा(3)। यह भी कहा गया है कि उन्होंने "अजसाद" इसलिए नहीं कहा क्योंकि उनका तात्पर्य था: और हमने उनमें से प्रत्येक को एक शरीर (जसद) नहीं बनाया।

और "अल-जसद" का अर्थ शरीर (बदन) है; आप इसके लिए कह सकते हैं: "तजसद", जैसे आप "अल-जिस्म" के लिए कहते हैं: "तजसम"। "अल-जसद" का अर्थ केसर या उसके जैसा कोई रंग भी है, और यह रक्त (खून) भी है; अल-नाबिगा ने कहा है: और जो वेदियों पर रक्त (जसद) से बहाया गया(4)

अल-कल्बी ने कहा: और "जसद" वह "मुजस्सद" (साकार शरीर)(5) है जिसमें आत्मा होती है, जो खाता और पीता है। इसलिए...

(1) अस-सबा, पृष्ठ 428, और अत-तयसीर, पृष्ठ 130। प्रतियों में हफ़्स, हमज़ा और अल-किसाई के नाम आए हैं। इस स्थान पर हमज़ा और अल-किसाई का उल्लेख एक त्रुटि है, सही यह है कि उन तीनों ने इस सूरा की आयत (25) में नून के साथ "नूही" पढ़ा था, जैसा कि इंशाअल्लाह अपने स्थान पर आएगा। देखें अल-बहर 6/298, और अद-दुर अल-मसून 6/135। (2) देखें अल-फकीह वल-मुतफक्किह अल-खतीब अल-बगदादी द्वारा 2/67-68। (3) अल-कश्शाफ 2/564, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/239। (4) इसका आरंभ है: "उसकी कसम जिसकी काबा को मैंने छुआ," और यह अल-नाबिगा अल-दुब्यानी के दीवान पृष्ठ 35, और अस-सिहाह (जसद) में है, और बात वहीं से ली गई है। (5) (म) में: अल-मुतजस्सिद।

سورة الانبياء: آيات 7 - 10 179

آدم۔ حفص نے پڑھا: ﴿نُوحِي إِلَيْهِمْ﴾ (ہم ان کی طرف وحی کرتے ہیں)(1)۔

مسئلہ: علماء کا اس بات پر کوئی اختلاف نہیں ہے کہ عام لوگوں پر اپنے علماء کی تقلید واجب ہے، اور اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد سے وہی لوگ مراد ہیں: ﴿فَسْـَٔلُوٓاْ أَهْلَ ٱلذِّكْرِ إِن كُنتُمْ لَا تَعْلَمُونَ﴾ (پس اگر تم نہیں جانتے تو اہل ذکر سے پوچھ لو)۔ اور اس پر بھی ان کا اجماع ہے کہ نابینا شخص کے لیے کسی ایسے شخص کی تقلید ضروری ہے جس کی قبلہ کی تمیز پر اسے بھروسہ ہو اگر اسے قبلہ کے بارے میں اشتباہ ہو جائے۔ اسی طرح جس کے پاس اس دین کے معنی کا علم اور بصیرت نہیں جس پر وہ عمل پیرا ہے، اس کے لیے اپنے عالم کی تقلید ضروری ہے۔ اسی طرح علماء کا اس بات میں کوئی اختلاف نہیں کہ عوام کے لیے فتویٰ دینا جائز نہیں ہے کیونکہ وہ ان معانی سے ناواقف ہیں جن سے تحلیل و تحریم (حلال و حرام) اخذ کی جاتی ہے(2)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَا جَعَلْنَـٰهُمْ جَسَدًا لَّا يَأْكُلُونَ ٱلطَّعَامَ﴾ (اور ہم نے انہیں ایسا جسم نہیں بنایا تھا کہ وہ کھانا نہ کھائیں)۔ "جعلناھم" میں ضمیر انبیاء کے لیے ہے۔ یعنی: ہم نے آپ سے پہلے رسولوں کو انسانی فطرت سے باہر نہیں بنایا کہ انہیں کھانے پینے کی ضرورت نہ ہو۔ ﴿وَمَا كَانُواْ خَـٰلِدِينَ﴾ (اور نہ ہی وہ ہمیشہ رہنے والے تھے) یعنی وہ مرنے والے نہیں تھے۔ اور یہ ان کے اس قول کا جواب ہے: ﴿مَا هَـٰذَآ إِلَّا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ﴾ (یہ تو تمہارے جیسا ہی ایک انسان ہے) اور ان کے اس قول کا: ﴿مَالِ هَـٰذَا ٱلرَّسُولِ يَأْكُلُ ٱلطَّعَامَ﴾ (اس رسول کو کیا ہوا کہ یہ کھانا کھاتا ہے) [الفرقان: 7]۔

اور "جسداً" اسم جنس ہے، اسی لیے "اجساداً" نہیں فرمایا گیا(3)۔ اور کہا گیا ہے کہ "اجساداً" اس لیے نہیں فرمایا کیونکہ مراد یہ تھی کہ: اور ہم نے ان میں سے ہر ایک کو ایک جسم (جسد) نہیں بنایا۔

اور "الجسد" سے مراد بدن ہے؛ اس سے کہا جاتا ہے: "تجسد"، جیسے جسم سے کہا جاتا ہے: "تجسّم"۔ اور "الجسد" سے مراد زعفران یا اس جیسا رنگ بھی ہے، اور یہ خون بھی ہے؛ نابغہ نے کہا ہے: اور جو بتوں پر خون (جسد) میں سے بہایا گیا(4)

اور کلبی نے کہا: اور جسد وہ "مجَسّد" (جسم والا)(5) ہے جس میں روح ہو، جو کھائے پیئے۔ چنانچہ...

---

(1) السبعۃ ص 428، اور التیسیر ص 130۔ نسخوں میں حفص، حمزہ اور کسائی کے نام آئے ہیں۔ اس مقام پر حمزہ اور کسائی کا ذکر وہم ہے، درست یہ ہے کہ ان تینوں نے اس سورہ کی آیت (25) میں نون کے ساتھ "نوحی" پڑھا تھا جیسا کہ ان شاء اللہ اپنے مقام پر آئے گا۔ دیکھیے البحر 6/298، اور الدر المصون 6/135۔ (2) دیکھیے الفقیہ والمتفقہ از خطیب بغدادی 2/67-68۔ (3) الکشاف 2/564، اور تفسیر بغوی 3/239۔ (4) اس کا مصرعہ اولیٰ ہے: "فلا لعمر الذی مسحت کعبتہ"، اور یہ دیوان نابغہ ذبیانی ص 35، اور الصحاح (جسد) میں ہے، اور یہ کلام اسی سے ہے۔ (5) (م) میں: المتجسد|

Page 180 Surah Al-Anbiya: Verses 7 - 10

The implication of this statement is that what does not eat and drink is a body (Jasm). Mujahid said: The body (Jasad) is what does not eat and drink; according to this statement, what eats and drinks would be a soul (Nafs); Al-Mawardi mentioned this (1).

The Almighty's saying: {Then We fulfilled for them the promise} refers to the prophets, meaning: by saving them, supporting them, and destroying those who belied them. {And whom We willed} meaning: those who believed the prophets. {And We destroyed the transgressors} meaning: the polytheists.

The Almighty's saying: {We have already sent down to you a Book in which is your mention (reminder/honor)} means the Quran. {in which is your mention} is in the nominative case (Raf') as a subject, and the sentence is in the accusative case (Nasb) because it is an adjective for "Book" (2). What is meant by "mention" (Dhikr) here is honor, i.e., in it is your honor, like: {And indeed, it is a reminder (honor) for you and for your people} [Az-Zukhruf: 44] (3). Then He alerted them with a question that carries the meaning of halting/reprimanding, so the Mighty and Majestic said: {Then will you not reason?} (4).

It was said: In it is your mention, meaning: mention of your religious affairs, the rulings of your Sharia, and what you will become in terms of reward and punishment; will you not reason about these things we have mentioned?!

Mujahid said: {in which is your mention}, meaning: your talk. It was also said: your noble character and your good deeds. Sahl bin Abdullah said: acting upon what is in it is your life (5).

I say: These sayings are similar in meaning, and the first one encompasses them all; for they are all honor. The Book is an honor for our Prophet, peace and blessings be upon him, because it is his miracle, and it is an honor for us if we act according to what is in it. Its proof is his saying...

(1) In 'Al-Nukat wa al-'Uyun' 3/438. (2) 'I'rab al-Qur'an' by al-Nahhas 3/65. (3) 'Al-Wasit' 3/231. Al-Mawardi mentioned this statement in 'Al-Nukat wa al-'Uyun' 3/439 from Ibn Isa. Ibn al-Jawzi mentioned it in 'Zad al-Masir' 5/341 from Abu Salih on the authority of Ibn Abbas. Al-Tabari mentioned it in 16/232 without attribution and said: This statement is most similar to the meaning of the word. (4) 'I'rab al-Qur'an' by al-

Nahhas 3/65. (5) 'Al-Nukat wa al-'Uyun' 3/439. Mujahid's report is in his Tafsir 1/407, and it was narrated by al-Tabari 16/232.

पृष्ठ १८० सूरा अल-अंबिया: आयत ७ - १०

इस कथन का निहितार्थ यह है कि जो खाता-पीता नहीं है वह शरीर (जिस्म) है। मुजाहिद ने कहा: शरीर (जसद) वह है जो खाता-पीता नहीं है; इस कथन के अनुसार, जो खाता-पीता है वह आत्मा (नफ्स) होगी; अल-मावर्दी ने इसका उल्लेख किया है (१)।

अल्लाह का फरमान: {फिर हमने उनसे वादा पूरा किया} का अर्थ है नबी, यानी: उन्हें बचाकर, उनकी मदद करके और उन्हें झुठलाने वालों को नष्ट करके। {और जिसे हमने चाहा} यानी: जिन्होंने नबियों की पुष्टि की (ईमान लाए)। {और हमने ज़्यादती करने वालों को नष्ट कर दिया} यानी: मुशरिकों (बहुदेववादियों) को।

अल्लाह का फरमान: {निश्चित रूप से हमने तुम्हारी ओर एक किताब भेजी है जिसमें तुम्हारा जिक्र (सम्मान/चर्चा) है} का अर्थ है कुरआन। {जिसमें तुम्हारा जिक्र है} अरबी व्याकरण के अनुसार 'रफ़' (कर्ता कारक) में है, और पूरा वाक्य 'नस्ब' की स्थिति में है क्योंकि यह "किताब" के लिए विशेषण है (२)। यहाँ "जिक्र" से तात्पर्य सम्मान से है, यानी: इसमें तुम्हारा सम्मान है, जैसे: {और वास्तव में, यह आपके लिए और आपकी कौम के लिए एक सम्मान (जिक्र) है} [अज़-ज़ुख़रूफ़: ४४] (३)। फिर उसने उन्हें एक प्रश्न के साथ सचेत किया जिसका अर्थ है ठहरना/फटकारना, इसलिए अल्लाह ने फरमाया: {क्या फिर तुम अक्ल से काम नहीं लेते?} (४)।

कहा गया है: इसमें तुम्हारा जिक्र है, यानी: तुम्हारे धर्म के मामलों का उल्लेख, तुम्हारी शरीयत के नियम, और सवाब (पुण्य) और सजा के रूप में तुम्हारा क्या होगा; क्या तुम उन चीजों के बारे में नहीं सोचते जिनका हमने उल्लेख किया है?!

मुजाहिद ने कहा: {जिसमें तुम्हारा जिक्र है}, यानी: तुम्हारी चर्चा। और कहा गया: तुम्हारे नैतिक गुण और तुम्हारे अच्छे कर्म। सहल बिन अब्दुल्ला ने कहा: इसमें जो कुछ है उस पर अमल करना ही तुम्हारा जीवन है (५)।

मैंने कहा: ये बातें अर्थ में समान हैं, और पहली बात उन सभी को समाहित करती है; क्योंकि वे सभी सम्मान हैं, और यह किताब हमारे नबी (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) के लिए एक सम्मान है; क्योंकि यह उनका चमत्कार है, और यह हमारे लिए सम्मान है यदि हम इसमें मौजूद शिक्षाओं पर अमल करें, इसका प्रमाण उनका कथन है...

(१) अन-नुकात वल-उयून ३/४३८ में। (२) इराब अल-कुरआन, अन-नह़्ह़ास ३/६५। (३) अल-वसीत ३/२३१। अल-मावर्दी ने इस कथन का उल्लेख अन-नुकात वल-उयून ३/४३९ में इब्न ईसा से किया है। इब्न अल-जौज़ी ने इसे ज़ाद अल-मसीर ५/३४१ में अबू सालिह के माध्यम से इब्न अब्बास के हवाले से उल्लेख किया है। अल-तबरी ने इसे १६/२३२ में बिना किसी श्रेय के उल्लेख किया और कहा: यह कथन शब्द के अर्थ के सबसे निकट है। (४) इराब अल-कुरआन, अन-नह़्ह़ास ३/६५। (५) अन-नुकात वल-उयून ३/४३९। मुजाहिद की रिपोर्ट उनके तफ़सीर १/४०७ में है, और अल-तबरी ने इसे १६/२३२ में उद्धृत किया है।

صفحہ ۱۸۰ سورۃ الانبیاء: آیات ۷ - ۱۰

اس قول کا تقاضا یہ ہے کہ جو نہ کھائے اور نہ پیے وہ جسم ہے۔ مجاہد نے کہا: 'جسد' وہ ہے جو کھاتا پیتا نہیں؛ پس اس قول کے مطابق جو کھاتا پیتا ہے وہ 'نفس' ہوگا؛ اسے الماوردی نے ذکر کیا ہے (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پھر ہم نے ان سے وعدہ سچا کر دکھایا} یعنی انبیاء سے، یعنی: انہیں نجات دے کر، ان کی نصرت کر کے اور ان کے جھٹلانے والوں کو ہلاک کر کے۔ {اور جسے ہم نے چاہا} یعنی: جنہوں نے انبیاء کی تصدیق کی۔ {اور ہم نے حد سے بڑھنے والوں کو ہلاک کر دیا} یعنی: مشرکین کو۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {بیشک ہم نے تمہاری طرف ایک ایسی کتاب نازل کی ہے جس میں تمہارا ذکر ہے} یعنی قرآن۔ {جس میں تمہارا ذکر ہے} مبتدا ہونے کی وجہ سے 'رفع' میں ہے، اور یہ جملہ محلِ نصب میں ہے کیونکہ یہ 'کتاب' کی صفت ہے (۲)۔ یہاں ذکر سے مراد 'شرف' (عزت) ہے، یعنی: اس میں تمہارا شرف ہے، جیسے: {اور بے شک وہ (قرآن) تمہارے لیے اور تمہاری قوم کے لیے ایک شرف (ذکر) ہے} [الزخرف: ۴۴] (۳)۔ پھر انہیں استفہام (سوال) کے ذریعے آگاہ کیا جس کا مطلب تنبیہ ہے، پس اللہ عزوجل نے فرمایا: {کیا پھر تم عقل نہیں رکھتے؟} (۴)۔

کہا گیا: اس میں تمہارا ذکر ہے، یعنی: تمہارے دین کے معاملات کا ذکر، تمہاری شریعت کے احکام، اور ثواب و عذاب کی صورت میں تمہارا انجام؛ کیا تم ان چیزوں کے بارے میں عقل سے کام نہیں لیتے جن کا ہم نے ذکر کیا ہے؟!

مجاہد نے کہا: {جس میں تمہارا ذکر ہے}، یعنی: تمہاری گفتگو (تذکرہ)۔ اور کہا گیا: تمہارے اخلاق کی خوبیاں، اور تمہارے نیک اعمال۔ سہل بن عبداللہ نے کہا: جو کچھ اس میں ہے اس پر عمل کرنا ہی تمہاری زندگی ہے (۵)۔

میں (مصنف) کہتا ہوں: یہ تمام اقوال ہم معنی ہیں، اور پہلا قول ان سب کو شامل ہے؛ کیونکہ یہ سب ہی شرف ہیں، اور یہ کتاب ہمارے نبی صلی اللہ علیہ وسلم کے لیے شرف ہے؛ کیونکہ یہ آپ کا معجزہ ہے، اور یہ ہمارے لیے شرف ہے اگر ہم اس میں موجود تعلیمات پر عمل کریں، اس کی دلیل آپ کا قول ہے...

(۱) النکت والعیون ۳/۴۳۸۔ (۲) إعراب القرآن للنحاس ۳/۶۵۔ (۳) الوسیط ۳/۲۳۱۔ الماوردی نے النکت والعیون ۳/۴۳۹ میں ابن عیسیٰ سے اس قول کا ذکر کیا ہے۔ ابن الجوزی نے زاد المسیر ۵/۳۴۱ میں اسے ابو صالح کے طریق سے ابن عباس سے ذکر کیا ہے۔ طبری نے اسے ۱۶/۲۳۲ میں بغیر کسی نسبت کے ذکر کیا اور کہا: یہ قول لفظ کے معنی سے زیادہ مشابہ ہے۔ (۴) إعراب القرآن للنحاس ۳/۶۵۔ (۵) النکت والعیون ۳/۴۳۹۔ مجاہد کی روایت ان کی تفسیر ۱/۴۰۷ میں ہے، اور اسے طبری نے ۱۶/۲۳۲ میں نقل کیا ہے۔

Peace and blessings be upon him: "The Qur'an is a proof for you or against you."(1)

God Almighty says: {And how many a city which was unjust have We shattered and produced after it another people. (11) Then when they perceived Our punishment, at once they fled from it. (12) [Some angels said], "Do not flee but return to where you were given luxury and to your homes - perhaps you will be questioned." (13) They said, "O woe to us! Indeed, we were wrongdoers." (14) And that declaration of theirs did not cease until We made them [as] a harvest [mowed down], extinguished [like a fire]. (15)}

The Almighty's saying: {And how many a city which was unjust have We shattered} refers to cities that were in Yemen. The people of exegesis and history said: He meant the people of Hudhur. A prophet named Shu'ayb bin Dhi Mahdam was sent to them, and this Shu'ayb's grave is in Yemen on a mountain called Dhayin(2), which has much snow. He is not Shu'ayb the companion of Madyan; because the story of Hudhur was before the time of Jesus, peace be upon him, and hundreds of years after the time of Solomon, peace be upon him. They killed their prophet, and the People of the Well (Ashab al-Rass) killed at that time a prophet named Hanzalah bin Safwan. Hudhur was in the land of Hijaz from the side of Sham. So God revealed to Jeremiah: "Go to Nebuchadnezzar and inform him that I have given him power over the land of the Arabs, and that I am taking revenge through you from them." And God revealed to Jeremiah: "Carry Ma'ad bin Adnan on the Buraq to the land of Iraq so that the vengeance and calamity would not strike him with them, for I will bring forth from his loins a prophet at the end of time named Muhammad." So he carried Ma'ad when he was twelve years old, and he was with the Children of Israel until he grew up and married a woman named Ma'anah. Then Nebuchadnezzar rose(3) with the armies and lay in ambush for the Arabs in a place—and he was the first to use ambushes according to what they mentioned—then he launched raids on Hudhur, killed, took captives, and destroyed the inhabited areas, leaving no trace in Hudhur(4), then he departed returning to the Sawad.

(1) A part of a hadith by Abu Malik al-Ash'ari, narrated by Muslim (223), and previously mentioned in 1/6. (2) The wording is inconsistent in the copies; what is established is from Al-Ta'rif wa Al-I'lam p. 112, and similarly mentioned by Yaqut in Mu'jam al-Buldan 3/465, where he said: Dhayin with a kasra on the Dhad and a sukun on the Ya.

(3) In (Kh), (Z), and (Zha): 'nahada' (rose), it was not found in (D), and what is established is from (M) and Al-Ta'rif wa Al-I'lam. (4) In Al-Ta'rif wa Al-I'lam: for Hudhur.

सूरह अल-अंबिया: आयत 7 - 15 | पृष्ठ 181

उन पर शांति और आशीर्वाद हो: "कुरान आपके पक्ष में या आपके विरुद्ध एक प्रमाण है।"(1)

ईश्वर सर्वशक्तिमान कहता है: {और कितनी ही बस्तियां जो अत्याचारी थीं, हमने उन्हें नष्ट कर दिया और उनके बाद दूसरी जाति पैदा की। (11) फिर जब उन्होंने हमारे दंड को महसूस किया, तो वे अचानक उससे भागने लगे। (12) [कहा गया], "भागो मत, बल्कि उसी विलासिता और अपने घरों की ओर लौट जाओ जहाँ तुम थे - शायद तुमसे सवाल किया जाए।" (13) उन्होंने कहा, "हाय हमारी तबाही! वास्तव में हम ही अत्याचारी थे।" (14) फिर उनकी यही पुकार बनी रही यहाँ तक कि हमने उन्हें कटी हुई फसल और बुझी हुई आग की तरह बना दिया। (15)}

सर्वशक्तिमान का कथन: {और कितनी ही बस्तियां जो अत्याचारी थीं, हमने उन्हें नष्ट कर दिया} इससे यमन के शहर मुराद हैं। व्याख्याकारों और इतिहासकारों ने कहा है: उनका अभिप्राय 'हुदूर' के लोगों से था। उनकी ओर शुऐब बिन ज़ी महदम नाम का एक नबी भेजा गया था, और इस शुऐब की कब्र यमन में 'ज़ैन' (2) नामक पर्वत पर है, जहाँ बहुत बर्फ पड़ती है। वह मदयन वाले शुऐब नहीं हैं; क्योंकि हुदूर की कहानी ईसा अलैहिस्सलाम से पहले और सुलेमान अलैहिस्सलाम के समय से सैकड़ों साल बाद की है। उन्होंने अपने नबी की हत्या कर दी थी, और उस समय 'असहब अल-रस्स' ने हंज़ला बिन सफ़वान नाम के अपने एक नबी की हत्या कर दी थी। हुदूर शाम की दिशा से हिजाज़ की भूमि में था। तब ईश्वर ने अर्मिया (यिर्मयाह) को प्रेरित किया कि "बख्तनसर (नेबुचादनेज़र) के पास जाओ और उसे सूचित करो कि मैंने उसे अरबों की भूमि पर अधिकार दे दिया है, और मैं उनके खिलाफ तुम्हारे ज़रिए बदला ले रहा हूँ।" और ईश्वर ने अर्मिया को प्रेरित किया कि माद बिन अदनान को बुराक पर बिठाकर इराक की भूमि पर ले जाओ ताकि उन्हें भी उनके साथ विपत्ति और आफ़त न झेलनी पड़े, क्योंकि मैं उनके वंश से आख़िरी ज़माने में मुहम्मद नाम के एक नबी को निकालने वाला हूँ। चुनाँचे वह माद को ले गए जब वे बारह वर्ष के थे, और वे बनी इस्राइल के साथ रहे जब तक कि वे बड़े नहीं हो गए और मुआना नाम की एक महिला से विवाह नहीं कर लिया। फिर बख्तनसर सेनाओं के साथ उठा (3) और अरबों के लिए एक जगह घात लगाकर बैठ गया - और वह पहला व्यक्ति था जिसने घात लगाने की रणनीति अपनाई जैसा कि उन्होंने उल्लेख किया है - फिर उसने हुदूर पर हमले किए, हत्या की, बंदी बनाया और आबाद क्षेत्रों को नष्ट कर दिया, और हुदूर (4) में कोई निशान नहीं छोड़ा, फिर वह सवाद की ओर लौट गया।

(1) अबू मलिक अल-अशअरी की एक हदीस का हिस्सा, जिसे मुस्लिम (223) ने निकाला है, और पहले 1/6 में आ चुका है। (2) प्रतियों में शब्द में गड़बड़ी है, 'अल-तारीफ़ वल-इलाम' पृ. 112 से जो प्रमाणित है वही है, और याकूत ने 'मोजम अल-बुल्दान' 3/465 में भी ऐसा ही उल्लेख किया है और कहा है: 'ज़ैन' (Dhayin) ज़ाद पर कसरा और या पर सुकून के साथ। (3) (ख), (ज़) और (ज़): 'नहद' (उठा), यह (द) में नहीं मिला, और जो प्रमाणित है वह (म) और 'अल-तारीफ़ वल-इलाम' से है। (4) 'अल-तारीफ़ वल-इलाम' में: हुदूर के लिए।

آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا ارشاد ہے: «قرآن تمہارے حق میں دلیل ہے یا تمہارے خلاف»(۱)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَكَمْ قَصَمْنَا مِن قَرْيَةٍ كَانَتْ ظَالِمَةً وَأَنشَأْنَا بَعْدَهَا قَوْمًا آخَرِينَ ١١ فَلَمَّا أَحَسُّوا بَأْسَنَا إِذَا هُم مِّنْهَا يَرْكُضُونَ ١٢ لَا تَرْكُضُوا وَارْجِعُوا إِلَىٰ مَا أُتْرِفْتُمْ فِيهِ وَمَسَاكِنِكُمْ لَعَلَّكُمْ تُسْأَلُونَ ١٣ قَالُوا يَا وَيْلَنَا إِنَّا كُنَّا ظَالِمِينَ ١٤ فَمَا زَالَت تِّلْكَ دَعْوَاهُمْ حَتَّىٰ جَعَلْنَاهُمْ حَصِيدًا خَامِدِينَ ١٥﴾

ترجمہ: {اور ہم نے کتنی ہی بستیاں جو ظالم تھیں تباہ کر ڈالیں اور ان کے بعد دوسری قوم پیدا کی۔ (۱۱) پھر جب انہوں نے ہمارے عذاب کو محسوس کیا تو اچانک وہاں سے بھاگنے لگے۔ (۱۲) (کہا گیا) بھاگو نہیں اور لوٹ جاؤ اس عیش و عشرت اور اپنے گھروں کی طرف جہاں تم تھے، شاید تم سے سوال کیا جائے۔ (۱۳) کہنے لگے ہائے ہماری بربادی، بے شک ہم ہی ظالم تھے۔ (۱۴) پھر ان کی یہی پکار رہی یہاں تک کہ ہم نے انہیں کٹی ہوئی کھیتی اور بجھی ہوئی آگ کی طرح کر دیا۔ (۱۵)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَكَمْ قَصَمْنَا مِن قَرْيَةٍ كَانَتْ ظَالِمَةً﴾ اس سے مراد یمن کے شہر ہیں۔ مفسرین اور مورخین کا قول ہے کہ: اس سے مراد 'حضور' والے تھے، ان کی طرف ایک نبی بھیجے گئے تھے جن کا نام شعیب بن ذی مہدم تھا، اور ان شعیب کی قبر یمن میں 'ضین' (۲) نامی پہاڑ پر ہے جہاں بہت برف پڑتی ہے، اور یہ صاحبِ مدین شعیب نہیں ہیں؛ کیونکہ حضور کا قصہ حضرت عیسیٰ علیہ السلام سے پہلے اور حضرت سلیمان علیہ السلام کے زمانے کے سینکڑوں سال بعد کا ہے۔ انہوں نے اپنے نبی کو قتل کر دیا تھا، اور اصحاب الرّس نے اس دور میں اپنے ایک نبی کو قتل کیا تھا جن کا نام حنظلہ بن صفوان تھا۔ حضور سرزمینِ حجاز میں شام کی سمت واقع تھا۔ اللہ

نے ارمیا کی طرف وحی بھیجی کہ بخت نصر کے پاس جاؤ اور اسے بتاؤ کہ میں نے اسے عربوں کی زمین پر مسلط کر دیا ہے، اور میں تمہارے ذریعے ان سے بدلہ لینے والا ہوں۔ اور اللہ نے ارمیا کی طرف وحی کی کہ معد بن عدنان کو براق پر بٹھا کر عراق لے جاؤ تاکہ ان پر ان کے ساتھ مصیبت اور بلا نازل نہ ہو، کیونکہ میں ان کی پشت سے آخری زمانے میں ایک نبی نکالنے والا ہوں جن کا نام محمد (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) ہو گا۔ چنانچہ وہ معد کو لے گئے جب وہ بارہ سال کے تھے، وہ بنی اسرائیل کے ساتھ رہے یہاں تک کہ جوان ہوئے اور معانہ نامی عورت سے شادی کی۔ پھر بخت نصر لشکروں کے ساتھ اٹھا (۳) اور عربوں کے لیے ایک جگہ گھات لگا کر بیٹھ گیا - اور وہ پہلا شخص تھا جس نے گھات لگانے کا طریقہ اختیار کیا جیسا کہ ذکر کیا گیا ہے - پھر اس نے حضور پر حملے کیے، قتل و غارت کی، قیدی بنائے اور آباد علاقوں کو تباہ کر دیا، اور حضور (۴) میں کوئی نشان باقی نہ چھوڑا، پھر وہ سواد کی طرف واپس لوٹ گیا۔

(۱) ابو مالک اشعری کی حدیث کا ایک حصہ، جسے مسلم (۲۲۳) نے روایت کیا ہے، اور ۶/۱ میں گزر چکا ہے۔ (۲) نسخوں میں الفاظ میں اضطراب ہے، 'التعریف والاعلام' ص ۱۱۲ سے جو ثابت ہے وہی ہے، اور اسی طرح یاقوت نے 'معجم البلدان' ۳/۴۶۵ میں ذکر کیا ہے اور کہا: ضین، ضاد کے کسرہ اور یا کے سکون کے ساتھ۔ (۳) (خ)، (ز) اور (ظ) میں: 'نہد'، (د) میں نہیں ملا، اور جو ثابت ہے وہ (م) اور 'التعریف والاعلام' سے ہے۔ (۴) 'التعریف والاعلام' میں ہے: حضور کے لیے۔

Surat Al-Anbiya: Verses 11 - 15 182

And "Kam" (how many) is in the position of the object of "Qasamna" (We crushed) (1). "Al-Qasm" means breaking; it is said: I broke someone's back [when you break it], and his tooth was broken: when it breaks. What is meant by it here is destruction (2). As for "Al-Fasm" - with the letter 'Fa' - it is a crack in something without separation; the poet said: As if it were a bracelet of silver, forgotten, In a playground of the tribe's maidens, cracked (3). From it is the Hadith: "Then it (the revelation) departs from him, while his forehead is dripping with sweat" (4). And His saying: {Which were unjust} meaning: disbelieving, meaning: its people. Injustice (Dhulm) is putting something in other than its proper place, and they put disbelief in the place of faith. {And We produced} meaning: We brought into being and created after their destruction {another people}. {Then when they perceived} meaning: they saw Our punishment; it is said: I perceived weakness from him. Al-Akhfash said: "They perceived": they feared and expected. {Behold, they [were seen] fleeing from it} meaning: they run away and flee. "Al-Rakdh" (running) is running with heavy steps. And "Al-Rakdh": moving the leg, and from it is His saying, Exalted be He: {Strike with your foot}. And I struck the horse with my leg: I urged it to run, then it became common until it was said: the horse ran: when it galloped, and this is not the original meaning. The correct form is: the horse was run, in the passive voice, so it is "markudh" (5). {Do not flee} meaning: do not run away. And it was said: the angels called them when they were defeated to mock them.

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/386, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/65. (2) Tafsir al-Tabari 16/233, and what was previously between brackets is from it. (3) The verse is by Dhu al-Rumma, and the verse is in his Diwan 1/391, and al-Sihah (Fasm). Al-Jawhari said: He mentions a gazelle that resembles a silver bracelet, and he only made it "mafsoum" (cracked) because of its bending and curving when it sleeps. Abu Nasr al-Bahili, the commentator of the Diwan, said: "Nabah": forgotten, they noticed it after overlooking it, they do not know in which place they lost it. And his saying: "in a playground," meaning: where the girls play. Fin. "Al-Dumluj": an ornament that surrounds the upper arm. Al-Mu'jam al-Wasit (Dumluj). (4) A piece of a Hadith narrated by Ahmad (26198), and al-Bukhari (2) on the authority of Aisha, may Allah be pleased with her. (5) Al-Sihah (Rakdh).

सूरह अल-अंबिया: आयत 11 - 15 182

और "कम" (कितनी ही) "कसम्ना" (हमने नष्ट कर दिया) के कर्म (object) के स्थान पर है (1)। "अल-कस्म" का अर्थ है तोड़ना; कहा जाता है: मैंने फलां की पीठ तोड़ दी [जब आप उसे तोड़ते हैं], और उसका दांत टूट गया: जब वह टूट जाता है। यहाँ इसका अर्थ विनाश है (2)। जहाँ तक "अल-फस्म" का संबंध है - 'फा' के साथ - तो इसका अर्थ है किसी चीज़ में बिना अलग हुए दरार पड़ना; कवि ने कहा है: जैसे कि वह चाँदी का एक कंगन हो, जो भुला दिया गया हो, कबीले की कुँवारियों के खेल के मैदान में, जिसमें दरार हो (3)। इसी से हदीस है: "फिर वह (वही) उनसे अलग हो जाती है और उनके माथे से पसीना टपक रहा होता है" (4)। और उनका कथन: {जो अत्याचारी थीं} यानी: काफिर, मतलब: वहां के लोग। ज़ुल्म (अन्याय) का अर्थ है किसी चीज़ को उसके सही स्थान के अलावा कहीं और रखना, और उन्होंने ईमान के स्थान पर कुफ़्र को रखा। {और हमने पैदा की} यानी: उनके विनाश के बाद हमने अस्तित्व में लाया और उत्पन्न किया {दूसरी कौम}। {फिर जब उन्होंने महसूस किया} यानी: हमारे अज़ाब (दंड) को देखा; कहा जाता है: मैंने उससे कमजोरी महसूस की। अल-अख़फ़श ने कहा: "महसूस किया": वे डरे और उन्हें उम्मीद हुई। {तो वे उससे भागने लगे} यानी: वे भाग रहे थे और पलायन कर रहे थे। "अल-रक्ज़" का अर्थ है भारी कदमों से दौड़ना। और "अल-रक्ज़": पैर हिलाना, और इसी से अल्लाह का कथन है: {अपने पैर से मारो}। और मैंने अपने पैर से घोड़े को मारा: मैंने उसे दौड़ने के लिए उकसाया, फिर यह इतना आम हो गया कि कहा जाने लगा: घोड़ा दौड़ा: जब वह सरपट दौड़ा, और यह मूल अर्थ नहीं है। सही यह है कि: घोड़े को दौड़ाया गया (रुक़िज़ा), कर्मवाच्य में, इसलिए वह "मरकूज़" है (5)। {भागो मत} यानी: पलायन मत करो। और कहा गया है कि: जब वे हार गए तो फरिश्तों ने उनका मज़ाक उड़ाने के लिए उन्हें पुकारा।

---

(1) मा'नी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज 3/386, और ए'राब अल-कुरान अन-नह्हास 3/65। (2) तफ़सीर अल-तब़री 16/233, और कोष्ठक के बीच की सामग्री इसी से है। (3) यह शेर ज़ू-रुम्मा का है, और शेर उनके दीवान 1/391 में है, और अल-सिह़ाह़ (फस्म)। अल-जौहरी ने कहा: वह एक हिरण का ज़िक्र करता है जो चाँदी के कंगन जैसा दिखता है, और उसने इसे "मफ़्सूम" (दरार वाला) केवल इसलिए कहा क्योंकि वह सोते समय झुक जाता और मुड़ जाता है। दीवान के व्याख्याकार अबू नसर अल-बाहिली ने कहा: "नबा": भुला हुआ, उन्होंने इस पर ध्यान दिया, वे नहीं जानते कि उन्होंने इसे कहाँ खोया था। और उसका कहना है: "खेल के मैदान में," यानी: जहाँ लड़कियाँ खेलती हैं। समाप्त। "अल-दुमलुज": एक आभूषण जो ऊपरी बाँह को घेरता है। अल-मुअजम अल-वसीत (दुमलुज)। (4)

अहमद (26198) और बुखारी (2) द्वारा आयशा (रज़ि.) से वर्णित हदीस का एक हिस्सा। (5) अल-सिह़ाह़ (रक्ज़)।

سورہ الانبیاء: آیات ۱۱ - ۱۵ ۱۸۲

اور لفظ «كَمْ» یہاں «قصمنا» کا مفعول ہونے کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہے(۱)۔ «القَصْم» کے معنی توڑنے کے ہیں؛ کہا جاتا ہے: میں نے فلاں کی پیٹھ توڑ دی [جب اسے توڑ دیا جائے]، اور اس کا دانت ٹوٹ گیا: جب وہ ٹوٹ جائے۔ یہاں اس سے مراد ہلاک کرنا ہے(۲)۔ رہا لفظ «الفَصْم» - فاء کے ساتھ - تو وہ کسی چیز میں بغیر الگ ہوئے دراڑ پڑنے کو کہتے ہیں؛ شاعر نے کہا ہے: گویا وہ چاندی کا ایک بازوبند ہے جو بھول کر چھوڑ دیا گیا ہو قبیلے کی دوشیزاؤں کے کھیل کود کی جگہ میں، جس میں دراڑ پڑ گئی ہو(۳) اسی سے حدیث میں ہے: «پھر وہ (وحی) ان سے منقطع ہو جاتی ہے جبکہ ان کی پیشانی سے پسینہ بہہ رہا ہوتا ہے»(۴)۔ اور اللہ کا فرمان: ﴿كَانَتْ ظَالِمَةً﴾ یعنی: کافر تھی، مراد اس کے رہنے والے ہیں۔ اور ظلم کا معنی ہے کسی چیز کو اس کے اصل مقام کے علاوہ کہیں اور رکھنا، اور انہوں نے ایمان کی جگہ کفر کو رکھا۔ ﴿وَأَنْشَأْنَا﴾ یعنی: ہم نے ان کی ہلاکت کے بعد پیدا کیا اور وجود بخشا ﴿قَوْمًا ءَاخَرِينَ﴾ دوسری قوم کو۔ ﴿فَلَمَّا أَحَسُّوا﴾ یعنی: جب انہوں نے ہمارا عذاب دیکھ لیا؛ کہا جاتا ہے: میں نے اس سے کمزوری محسوس کی۔ اور الاخفش نے کہا: «أحسوا» کا مطلب ہے وہ ڈر گئے اور انہیں عذاب کی توقع ہو گئی۔ ﴿إِذَا هُمْ مِنْهَا يَرْكُضُونَ﴾ یعنی: وہ بھاگ رہے تھے اور راہِ فرار اختیار کر رہے تھے۔ «الركض» کا معنی ہے زور سے قدم مار کر دوڑنا۔ اور «الركض» پاؤں کو حرکت دینے کو بھی کہتے ہیں، اسی سے اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ارْكُضْ بِرِجْلِكَ﴾ (اپنا پاؤں مارو)۔ اور میں نے اپنے پاؤں سے گھوڑے کو ایڑی لگائی تاکہ وہ دوڑے، پھر یہ لفظ اس قدر کثرت سے استعمال ہونے لگا کہ کہا جانے لگا: گھوڑا دوڑا، جب وہ سرپٹ دوڑنے لگا، حالانکہ یہ اس کا اصل معنی نہیں ہے۔ صحیح یہ ہے کہ: گھوڑے کو دوڑایا گیا (رُكِضَ الفرس)، مجہول کے صیغے کے ساتھ، پس وہ «مرکوض» ہے(۵)۔ ﴿لَا

تَرْكُضُوا﴾ یعنی: راہِ فرار اختیار نہ کرو۔ اور کہا گیا ہے کہ: جب وہ شکست کھا کر بھاگے تو فرشتوں نے انہیں بطور استہزاء (مذاق) پکارا تھا۔

---

(۱) معانی القرآن للزجاج ۳/ ۳۸۶، اور اعراب القرآن للنحاس ۳/ ۶۵۔ (۲) تفسیر الطبری ۱۶/ ۲۳۳، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ماخوذ ہے۔ (۳) یہ شعر ذی الرمہ کا ہے، اور اس کے دیوان ۱/ ۳۹۱ میں موجود ہے، اور الصحاح (فصم)۔ جوہری کہتے ہیں: وہ ایک ہرن کا تذکرہ کر رہا ہے جو چاندی کے بازوبند سے مشابہ ہے، اور اس نے اسے «مفصوم» (دراڑ والا) اس لیے کہا کیونکہ وہ سوتے وقت مڑ کر جھک جاتا ہے۔ دیوان کے شارح ابو نصر الباہلی کہتے ہیں: «نَبَه»: بھولا ہوا، ان کی توجہ اس کی طرف گئی، انہیں معلوم نہیں کہ انہوں نے اسے کہاں گم کیا تھا۔ اور اس کا قول: «في ملعب»، یعنی جہاں لڑکیاں کھیلتی ہیں۔ انتہیٰ۔ اور «الدملج»: بازو پر پہنا جانے والا زیور۔ المعجم الوسیط (دملج)۔ (۴) حدیث کا ایک حصہ جسے امام احمد (۲۶۱۹۸) اور بخاری (۲) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کیا ہے۔ (۵) الصحاح (رکض)۔

Surah Al-Anbiya: Verses 11 - 15 183

And it said: "Do not flee" (1).

{And return to what you were indulged in} i.e., to your blessings which were the cause of your insolence. The 'mutraf' is the pampered one. It is said: 'Utrifa' upon so-and-so, meaning his means of livelihood were expanded for him. Allah Almighty only indulged them, as He said: {And We made them lead a luxurious life in the life of this world} [Al-Mu'minun: 33].

{That you may be questioned} i.e., perhaps you will be asked for something of your worldly life; in mockery of them; this was said by Qatadah (2). It was said the meaning is: perhaps you will be asked about what punishment befell you, and you will inform of it. It was also said: perhaps you will be asked to believe as you were asked before the misfortune befell you. This was said to them in mockery, rebuke, and reprimand.

{They said, 'Woe to us!'} When the angels said to them: "Do not flee," and called out: "Oh, for the vengeance of the prophets!" and they did not see a person speaking to them, they knew that Allah Almighty was the One who had set their enemy upon them for their killing of the Prophet who was sent to them. At that, they said: {Woe to us! Indeed, we were wrongdoers}. So they admitted that they were wrongdoers when admission no longer benefits.

{And that cry of theirs did not cease} i.e., they continued to say: "Woe to us! Indeed, we were wrongdoers" {until We made them like a harvested field} i.e., by swords as crops are harvested with a sickle; this was said by Mujahid (3). Al-Hasan said: i.e., by punishment (4) {extinct} i.e., dead. Extinction (al-khumood) is becoming lifeless; like the extinguishing of a fire when it goes out. So He likened the cessation of life to the extinguishing of fire, just as it is said of one who has died: "He has gone out," likening it to the extinguishing of a fire (5).

---

(1) Tafsir Abi al-Layth 2/363-364, attributed to Qatadah and Muqatil. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/439, and Al-Tabari narrated it from him 16/236. (3) Abd al-Razzaq narrated something similar from him in Al-Tafsir 2/22, and Al-Tabari 16/237. (4) Mentioned by Al-Mawardi in Al-Nukat wa al-'Uyun 3/439. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/439-440.

सूरह अल-अंबिया: आयतें 11 - 15 183

और कहा: "भागो मत" (1)।

{और लौट जाओ उसी चीज़ की ओर जिसमें तुम ऐश कर रहे थे} यानी: अपनी उन नेमतों की ओर जो तुम्हारी सरकशी का कारण थीं। 'मुतरफ़' (अमीर/सुख-सुविधा वाला) वह है जिसे विलासिता दी गई हो। कहा जाता है: 'फ़लां पर अतराफ़ हुआ', यानी उसकी रोज़ी-रोटी में विस्तार किया गया। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उन्हें विलासिता में रखा जैसा कि उसने कहा: {और हमने उन्हें सांसारिक जीवन में विलासिता दी थी} [अल-मुमिनून: 33]।

{ताकि तुमसे सवाल किया जा सके} यानी: शायद तुमसे तुम्हारी दुनिया की किसी चीज़ के बारे में पूछा जाए; उनके उपहास के लिए; यह क़तादा (2) ने कहा है। कहा गया है कि अर्थ यह है: शायद तुमसे उस सज़ा के बारे में पूछा जाए जो तुम पर उतरी है, तो तुम उसके बारे में बताओगे। और यह भी कहा गया है: शायद तुमसे ईमान लाने के लिए कहा जाए जैसा कि तुम पर आफ़त आने से पहले कहा जाता था। यह उनसे उपहास, डांट और फटकार के तौर पर कहा गया।

{उन्होंने कहा, 'हाय हमारी बर्बादी!'} जब फरिश्तों ने उनसे कहा: "भागो मत", और पुकारा: "ऐ नबियों के प्रतिशोध लेने वालो!" और उन्होंने किसी बोलने वाले को नहीं देखा, तो वे समझ गए कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ही है जिसने उन पर उनके दुश्मन को हावी कर दिया क्योंकि उन्होंने उस नबी की हत्या की थी जो उनके पास भेजा गया था। तब उन्होंने कहा: {हाय हमारी बर्बादी! वास्तव में हम ही अत्याचारी थे}। तो उन्होंने स्वीकार किया कि वे अत्याचारी थे जब स्वीकार करना कोई लाभ नहीं देता।

{तो उनकी यह पुकार बंद नहीं हुई} यानी: वे यही कहते रहे: "हाय हमारी बर्बादी! वास्तव में हम ही अत्याचारी थे" {यहाँ तक कि हमने उन्हें कटी हुई फसल की तरह कर दिया} यानी: तलवारों से जैसे हँसिये से फसल काटी जाती है; यह मुजाहिद (3) ने कहा है। अल-हसन ने कहा: यानी अज़ाब के ज़रिए (4) {बुझे हुए} यानी मरे हुए। 'खमुद' का अर्थ है बुझना; जैसे आग का बुझना जब वह ठंडी हो जाती है। तो जीवन के अंत की तुलना आग के बुझने से की गई है, जैसा कि उस व्यक्ति के लिए कहा जाता है जो मर गया हो: "वह बुझ गया"; आग के बुझने की उपमा के तौर पर (5)।

(1) तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/363-364, क़तादा और मुक़ातिल की ओर संकेत। (2) अल-नुकात वल-उयून 3/439, और अल-तब़री ने इसे उनसे उद्धृत किया है 16/236। (3) अब्द अल-रज़्ज़ाक़ ने उनके जैसा ही तफ़सीर 2/22 में और अल-तब़री 16/237 में उद्धृत किया है। (4) अल-मावर्दी ने अल-नुकात वल-उयून 3/439 में इसका ज़िक्र किया है। (5) अल-नुकात वल-उयून 3/439 - 440।

سورہ الأنبياء: الآيات ١١ - ١٥ ١٨٣

اور کہا: «بھاگو نہیں»(١)۔

﴿وَارْجِعُوا إِلَى مَا أُتْرِفْتُمْ فِيهِ﴾ یعنی: اپنی ان نعمتوں کی طرف جو تمہاری سرکشی کا سبب تھیں، اور 'مُترَف' ناز و نعمت میں پلا ہوا، کہا جاتا ہے: فلاں پر 'اُترف' ہوا، یعنی: اس کے معاش میں فراخی دی گئی۔ اور اللہ عزوجل ہی نے انہیں ناز و نعمت دی جیسا کہ اس نے فرمایا: ﴿وَأَتْرَفْنَاهُمْ فِي الْحَيَوةِ الدُّنْيَا﴾ [المؤمنون: ٣٣]۔

﴿لَعَلَّكُمْ تُسْئَلُونَ﴾ یعنی: شاید تم سے تمہاری دنیا کی کوئی چیز مانگی جائے؛ ان کے ساتھ مذاق کے طور پر؛ یہ قتادہ (٢) نے کہا ہے۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: شاید تم سے اس عذاب کے بارے میں پوچھا جائے جو تم پر نازل ہوا تو تم اس کی خبر دو۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: شاید تم سے ایمان لانے کا مطالبہ کیا جائے جیسا کہ تم سے مصیبت نازل ہونے سے پہلے مطالبہ کیا جاتا تھا، ان سے یہ بات بطور مذاق، ملامت اور تنبیہ کہی گئی۔

﴿قَالُوا يَا وَيْلَنَا﴾ جب فرشتوں نے ان سے کہا: «بھاگو نہیں»، اور پکارا: اے انبیاء کے خون کا بدلہ لینے والو! اور انہوں نے کلام کرنے والے کسی شخص کو نہ دیکھا، تو وہ جان گئے کہ اللہ عزوجل ہی ہے جس نے ان پر ان کے دشمن کو مسلط کیا ہے کیونکہ انہوں نے اس نبی کو قتل کیا تھا جو ان میں مبعوث کیا گیا تھا، تو اس وقت انہوں نے کہا: ﴿يَا وَيْلَنَا إِنَّا كُنَّا ظَالِمِينَ﴾، پس انہوں نے اعتراف کر لیا کہ وہ ظالم تھے اس وقت جب اعتراف نفع نہیں دیتا۔

﴿فَمَا زَالَت تِّلْكَ دَعْوَاهُمْ﴾ یعنی: وہ مسلسل یہی کہتے رہے: «يَا وَيْلَنَا إِنَّا كُنَّا ظَالِمِينَ» ﴿حَتَّى جَعَلْنَهُمْ حَصِيدًا﴾ یعنی: تلواروں کے ذریعے جیسا کہ کھیتی درانتی سے کاٹی جاتی ہے؛ یہ مجاہد (٣) نے

کہا ہے۔ اور حسن نے کہا: یعنی عذاب کے ذریعے (۴) ﴿خَمِدِينَ﴾ یعنی: مردہ۔ اور 'خمود' بجھ جانے کو کہتے ہیں؛ جیسے آگ کا بجھنا جب وہ ٹھنڈی ہو جائے، پس زندگی کے ختم ہونے کو آگ کے بجھنے سے تشبیہ دی گئی ہے، جیسا کہ مرنے والے کے بارے میں کہا جاتا ہے: 'وہ بجھ گیا'؛ آگ بجھنے کی تشبیہ کے طور پر (۵)۔

---

(۱) تفسیر ابی اللیث ۲/ ۳۶۳-۳۶۴، اور اسے قتادہ اور مقاتل کی طرف منسوب کیا۔ (۲) النکت والعیون ۳/ ۴۳۹، اور طبری نے اسے ان سے روایت کیا ہے ۱۶/ ۲۳۶۔ (۳) عبد الرزاق نے تفسیر ۲/ ۲۲ میں اور طبری نے ۱۶/ ۲۳۷ میں ان سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ (۴) ماوردی نے النکت والعیون ۳/ ۴۳۹ میں اسے ذکر کیا ہے۔ (۵) النکت والعیون ۳/ ۴۳۹ - ۴۴۰۔

184 Surah Al-Anbiya: Verses 16 - 18

His Almighty saying: {And We did not create the heaven and the earth and that which is between them in play. (16) Had We intended to take a pastime, We could have taken it from near Us, if We were to do [that]. (17) Rather, We dash the truth upon falsehood, and it destroys it, and thereupon it departs. And for you is destruction from that which you describe. (18)}

His Almighty saying: {And We did not create the heaven and the earth and that which is between them in play} meaning: in vain and falsehood, but rather to point out that they have a powerful Creator whose command must be obeyed, and that He rewards the wrongdoer and the benefactor; meaning: We did not create the heaven and the earth so that some people would oppress others, and some would disbelieve, and some would disobey what they were commanded, then die without being rewarded, nor be commanded(1) in this world to do good nor be forbidden from evil. This "play" which is denied of the Wise is the opposite of wisdom.

His Almighty saying: {Had We intended to take a pastime (lahwan)} Since some people believed that He has a child, He said: {Had We intended to take a pastime}. And 'lahw' means a woman in the dialect of Yemen; this was said by Qatada(2).

Uqba ibn Abi Jasra said - when Tawus, Ata, and Mujahid came to him asking about His Almighty's saying: {Had We intended to take a pastime} - he said: 'lahw' means a wife. And Al-Hasan said this too(3).

Ibn Abbas said: 'lahw' means a child(4). Al-Hasan also said this(5).

Al-Jawhari said(6): 'lahw' may also be a metaphor for sexual intercourse.

I say: And from this is the saying of Imru' al-Qais:

---

(1) In (D) and (Z): "and they do not command," and what is established from the rest of the copies and Al-Nahas's Grammar of the Qur'an 3/66 and the speech is from him. (2) Narrated by al-Tabari 16/239. (3) This is what the author, may God have mercy on him, said, and the report as narrated by al-Tabari 16/238: On the authority of Uqba on the authority of Abu Jasra who said: I witnessed al-Hasan in Mecca, he said: Tawus, Ata, and Mujahid came to him and asked him about God Almighty's saying: {Had We intended to take a pastime}. Al-Hasan said: 'lahw' is the woman. (4) Mentioned by Abu al-Layth 2/364, al-Wahidi in al-Wasit 3/232, and Ibn al-Jawzi in Zad

al-Masir 5/343, and it is from the narration of al-Kalbi on the authority of Ibn Abbas as mentioned by al-Wahidi. (5) Al-Nukat wal-Uyun 3/440. (6) In al-Sihah (laha).

१८४ सूरा अल-अंबिया: आयत १६ - १८

अल्लाह तआला का फरमान है: {हमने आकाश और धरती को और जो कुछ उनके बीच है, खेल-तमाशे के लिए पैदा नहीं किया। (१६) यदि हम कोई खेल-तमाशा बनाना चाहते तो हम उसे अपने पास से ही बना लेते, यदि हमें ऐसा करना होता। (१७) बल्कि हम सत्य को असत्य पर दे मारते हैं, तो वह उसका सिर कुचल देता है और उसी समय वह मिट जाता है। और तुम्हारे लिए तबाही है उन बातों के कारण जो तुम गढ़ते हो। (१८)}

अल्लाह तआला का फरमान: {हमने आकाश और धरती को और जो कुछ उनके बीच है, खेल-तमाशे के लिए पैदा नहीं किया} यानी: व्यर्थ और निरर्थक नहीं, बल्कि इस बात पर सचेत करने के लिए कि उनका एक शक्तिशाली सृष्टिकर्ता है जिसकी आज्ञा का पालन करना अनिवार्य है, और वह बुरा करने वाले और भला करने वाले को प्रतिफल देता है; यानी: हमने आकाश और धरती इसलिए पैदा नहीं किए कि कुछ लोग दूसरों पर अत्याचार करें, और कुछ इनकार करें, और कुछ उस आज्ञा का उल्लंघन करें जिसका उन्हें आदेश दिया गया है, फिर वे मर जाएं और उन्हें कोई बदला न मिले, और न ही उन्हें दुनिया में भलाई का आदेश(१) दिया जाए और न ही बुराई से रोका जाए। बुद्धिमान (अल्लाह) के लिए जिस खेल का निषेध किया गया है, वह हिकमत (बुद्धिमत्ता) के विपरीत है।

अल्लाह तआला का फरमान: {यदि हम कोई खेल-तमाशा (लहवन) बनाना चाहते} चूँकि कुछ लोगों का यह मानना था कि उनकी संतान है, इसलिए उसने फरमाया: {यदि हम कोई खेल-तमाशा बनाना चाहते}। और 'लहव' यमन की भाषा में स्त्री को कहते हैं; यह क़तादा(२) ने कहा है।

उकबा बिन अबी जसरा ने कहा - जब ताऊस, अता और मुजाहिद उनके पास अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में पूछने आए: {यदि हम कोई खेल-तमाशा बनाना चाहते} - तो उन्होंने कहा: 'लहव' का अर्थ पत्नी है। और अल-हसन ने भी यही कहा है(३)।

इब्न अब्बास ने कहा: 'लहव' का अर्थ संतान(४) है। अल-हसन ने भी यही कहा है(५)।

अल-जौहरी ने कहा(६): कभी-कभी 'लहव' का उपयोग संभोग के लिए एक रूपक के रूप में किया जाता है।

मैं कहता हूँ: और इसी से इमरुल क़ैस का यह कथन है:

(१) (द) और (ज़) में: "और वे आदेश नहीं देते," और बाकी प्रतियों और अल-नहास के'इराब अल-कुरान' ३/६६ से जो पुष्ट है, और कथन उन्हीं का है। (२) अल-तबरी १६/२३९ द्वारा उद्धृत। (३) लेखक (रहमतुल्लाह अलैहि) ने ऐसा ही कहा है, और अल-तबरी १६/२३८ द्वारा उद्धृत रिपोर्ट के अनुसार: उकबा से, अबू जसरा से, उन्होंने कहा: मैंने मक्का में अल-हसन को देखा, उन्होंने कहा: ताऊस, अता और मुजाहिद उनके पास आए और उनसे अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में पूछा: {यदि हम कोई खेल-तमाशा बनाना चाहते}। अल-हसन ने कहा: 'लहव' स्त्री है। (४) अबू अल-लैथ २/३६४, अल-वाहिदी ने 'अल-वसीत' ३/२३२ में, और इब्न अल-जौज़ी ने 'ज़ाद अल-मसीर' ५/३४३ में इसका उल्लेख किया है, और यह इब्न अब्बास से अल-कल्बी की रिवायत है जैसा कि अल-वाहिदी ने उल्लेख किया है। (५) अल-नुकत वल-उयून ३/४४०। (६) अल-सिहाह (लहा) में।

١٨٤ سورة الأنبياء: الآيات ١٦ - ١٨

الله تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاءَ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا لَاعِبِينَ ﴿١٦﴾ لَوْ أَرَدْنَا أَنْ نَتَّخِذَ لَهْوًا لَاتَّخَذْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا إِنْ كُنَّا فَاعِلِينَ ﴿١٧﴾ بَلْ نَقْذِفُ بِالْحَقِّ عَلَى الْبَاطِلِ فَيَدْمَغُهُ فَإِذَا هُوَ زَاهِقٌ وَلَكُمُ الْوَيْلُ مِمَّا تَصِفُونَ ﴿١٨﴾﴾

الله تعالیٰ کا قول: ﴿وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاءَ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا لَاعِبِينَ﴾ یعنی: عبث اور باطل طور پر نہیں، بلکہ اس بات پر آگاہ کرنے کے لیے کہ ان کا ایک قادر خالق ہے جس کے حکم کی تعمیل واجب ہے، اور وہ برائی کرنے والے اور نیکی کرنے والے کو بدلہ دیتا ہے؛ یعنی: ہم نے آسمان اور زمین اس لیے پیدا نہیں کیے کہ بعض لوگ بعض پر ظلم کریں، اور بعض کفر کریں، اور بعض اس حکم کی مخالفت کریں جس کا انہیں حکم دیا گیا ہے، پھر وہ مر جائیں اور انہیں بدلہ نہ دیا جائے، اور نہ ہی انہیں دنیا میں نیکی کا حکم دیا جائے(1) اور نہ ہی برائی سے روکا جائے۔ اور یہ کھیل جس کی حکیم (اللہ) سے نفی کی گئی ہے، حکمت کی ضد ہے۔

الله تعالیٰ کا قول: ﴿لَوْ أَرَدْنَا أَنْ نَتَّخِذَ لَهْوًا﴾ جب ایک قوم نے یہ عقیدہ رکھا کہ اس کی اولاد ہے تو اس نے فرمایا: ﴿لَوْ أَرَدْنَا أَنْ نَتَّخِذَ لَهْوًا﴾۔ اور 'لہو' یمن کی لغت میں عورت کو کہتے ہیں؛ یہ قتادہ(2) نے کہا ہے۔

عقبہ بن ابی جسرہ نے کہا - جبکہ ان کے پاس طاؤس، عطاء اور مجاہد الله تعالیٰ کے اس ارشاد کے بارے میں پوچھنے آئے تھے: ﴿لَوْ أَرَدْنَا أَنْ نَتَّخِذَ لَهْوًا﴾ - تو انہوں نے کہا: 'لہو' بیوی ہے۔ اور حسن(3) نے بھی یہی کہا ہے۔

اور ابن عباس نے کہا: 'لہو' سے مراد اولاد(4) ہے۔ اور حسن نے بھی یہی کہا ہے(5)۔

جوہری نے کہا(6): کبھی لہو سے جماع (مباشرت) کی کنایہ بھی لی جاتی ہے۔

میں کہتا ہوں: اور اسی سے امرؤ القیس کا یہ قول ہے:

---

(1) نسخہ (د) اور (ز) میں: "اور وہ حکم نہ دیں،" اور باقی نسخوں اور نحاس کی 'اعراب القرآن' 3/66 سے ثابت شدہ یہی ہے اور کلام اسی سے ہے۔ (2) اسے طبری نے 16/239 میں روایت کیا ہے۔ (3) مصنف رحمہ اللہ نے اسی طرح کہا ہے، اور روایت جیسا کہ طبری نے 16/238 میں نکالی ہے: عقبہ سے، انہوں نے ابوجسرہ سے، انہوں نے کہا: میں نے مکہ میں حسن کو دیکھا، انہوں نے کہا: ان کے پاس طاؤس، عطاء اور مجاہد آئے اور ان سے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں پوچھا: ﴿لَوْ أَرَدْنَا أَنْ نَتَّخِذَ لَهْوًا﴾۔ حسن نے کہا: لہو عورت ہے۔ (4) اسے ابو اللیث 2/364، واحدی نے 'الوسیط' 3/232 میں، اور ابن الجوزی نے 'زاد المسیر' 5/343 میں ذکر کیا ہے، اور یہ واحدی کے ذکر کے مطابق ابن عباس سے کلبی کی روایت ہے۔ (5) النکت والعیون 3/440۔ (6) الصحاح (لها) میں۔

"Lo! Basbasah claimed today that I have grown old, and that the likes of me do not master amusement." (1) And intercourse was called 'lahw' (amusement) only because it is an amusement for the heart, as he said: "And in them is amusement for the friend and a beautiful sight." (2) Al-Jawhari (3) said: And His saying, Exalted be He: {Had We intended to take a pastime [lahwan]}, they said: a woman, and it is said: a child. {We could have taken it from Us} meaning: from our presence, not from yours. Ibn Jurayj said: [We would have taken wives and children] from the people of heaven, not from the people of earth (4). It was said: He intended to refute those who said: the idols are daughters of Allah, meaning: how can your carved sculptures be a child to Us? Ibn Qutaybah (5) said: The verse is a refutation against the Christians. {If We were to do [so]} Qatadah, Muqatil, Ibn Jurayj, and Al-Hasan said: The meaning is: We would not do it (6), like His saying: {You are not but a warner} [Fatir: 23] meaning: you are nothing but a warner. And 'In' here means negation, and the sentence was completed at His saying: {We could have taken it from Us}. And it was said: It is in the conditional sense, meaning: If We were to do that, but We are not doing that (7) because it is impossible for Us to have a child; for if that were the case, We would not have created Paradise, nor Hell, nor death, nor resurrection, nor accountability (8).

---

(1) Diwan Imru' al-Qais, p. 28. (2) The first hemistich of a verse by Zuhayr, and its second hemistich is: "pleasing to the eye of the scrutinizing onlooker." It is in the commentary of his Diwan, p. 10, with the narration: "al-lateef" (the subtle) instead of "al-sadeeq" (the friend), and mentioned previously in 12/233. (3) In Al-Sihah (l-h-w). (4) Narrated from him by Al-Tabari 16/239, and mentioned by Al-Mawardi in Al-Nukat wa Al-Uyun 3/440, and what is between the brackets is from them. (5) In Ta'wil Mushkil al-Qur'an, p. 124. (6) Narrated from Qatadah and Ibn Jurayj by Al-Tabari 16/239, and mentioned from Muqatil by Al-Baghawi 3/241, and from Al-Hasan by Ibn al-Jawzi 5/344. (7) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 3/387. Al-Zajjaj said: The first opinion is the opinion of the commentators, and the second is the opinion of the grammarians, and they all prefer the first opinion and deem it good. (8) In (D) and (Z): a life.

"सुनो! बसबासा ने आज दावा किया कि मैं बूढ़ा हो गया हूँ, और मुझ जैसे लोग मनोरंजन (लह्व) को अच्छी तरह नहीं जानते।" (1) और संभोग को 'लह्व' (मनोरंजन) केवल इसलिए कहा गया क्योंकि यह दिल का बहलाव है, जैसा कि उसने कहा: "और उनमें मित्र के लिए मनोरंजन और एक सुंदर दृश्य है।" (2) अल-जौहरी (3) ने कहा: और अल्लाह का यह कथन: {यदि हम कोई मनोरंजन (लह्व) बनाना चाहते}, तो उन्होंने कहा: एक महिला, और कहा गया: एक बच्चा। {तो हम इसे अपने पास से ही बना लेते} अर्थात: हमारे पास से, तुम्हारे पास से नहीं। इब्न जुरैज ने कहा: [हम पत्नियाँ और बच्चे बना लेते] आकाश वालों में से, पृथ्वी वालों में से नहीं (4)। कहा गया: इसका उद्देश्य उन लोगों का खंडन करना था जिन्होंने कहा कि मूर्तियाँ अल्लाह की बेटियाँ हैं, अर्थात: तुम्हारी तराशी हुई मूर्तियाँ हमारे लिए बच्चा कैसे हो सकती हैं? इब्न कुतैबा (5) ने कहा: यह आयत ईसाइयों का खंडन है। {यदि हम करने वाले होते} कतादा, मुकातित, इब्न जुरैज और अल-हसन ने कहा: इसका अर्थ है: हम ऐसा करने वाले नहीं थे (6), जैसे अल्लाह का कथन: {आप तो केवल एक सचेत करने वाले हैं} [फातिर: 23] अर्थात: आप केवल एक सचेत करने वाले ही हैं। और यहाँ 'इन' का अर्थ निषेध (नकारात्मक) है, और बात यहाँ पूरी हो गई: {तो हम इसे अपने पास से ही बना लेते}। और कहा गया: यह शर्त के अर्थ में है, अर्थात: यदि हम ऐसा करने वाले होते, लेकिन हम ऐसा करने वाले नहीं हैं (7) क्योंकि हमारे लिए संतान होना असंभव है; यदि ऐसा होता, तो हम न जन्नत बनाते, न नर्क, न मृत्यु, न पुनरुत्थान और न ही हिसाब-किताब (8)।

---

(1) दीवान इम्रुल क़ैस, पृष्ठ 28. (2) ज़ुहैर के एक शेर का पहला भाग, और उसका दूसरा भाग है: "देखने वाले और परखने वाले की आँख के लिए आकर्षक।" यह उनके दीवान की व्याख्या पृष्ठ 10 में 'अल-लतीफ़' शब्द के साथ वर्णित है, 'अल्-सद्दीक़' के स्थान पर, और पहले 12/233 में आ चुका है। (3) अल-सिहाह में (ल-ह-व)। (4) इसे उनसे अल-तबरी 16/239 ने उद्धृत किया है, और अल-मावर्दी ने अल-नुकत वल-उयून 3/440 में इसका उल्लेख किया है, और कोष्ठक के भीतर का अंश उन्हीं से है। (5) तावील मुश्किल अल-कुरान, पृष्ठ 124 में। (6) इसे कतादा और इब्न जुरैज से अल-तबरी 16/239 ने उद्धृत किया है, और मुकातित से अल-बगवी 3/241 ने, और अल-हसन से इब्न अल-जौज़ी 5/344 ने इसका उल्लेख किया है। (7) माआनी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज 3/387। ज़ज्जाज ने कहा: पहला कथन मुफस्सिरों (व्याख्याकारों) का है, और दूसरा वैयाकरणों (व्याकरण शास्त्रियों) का है, और वे सब पहले कथन को ही सही और उत्तम मानते हैं। (8) (द) और (ज़) प्रतियों में: जीवन।

"سنو! بسباسہ نے آج یہ گمان کیا کہ میں بوڑھا ہو گیا ہوں، اور مجھ جیسے لوگ کھیل کود (لہو) کو اچھی طرح نہیں جانتے۔" (1) اور جماع کو 'لہو' کا نام صرف اس لیے دیا گیا کیونکہ یہ دل کا بہلاوا ہے، جیسا کہ اس نے کہا: "اور ان میں دوست کے لیے بہلاوا اور ایک خوبصورت منظر ہے۔" (2) الجوھری (3) نے کہا: اور اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اگر ہم چاہتے کہ کوئی کھیل تماشا (لہو) بنائیں} تو انہوں نے کہا: عورت، اور کہا گیا: اولاد۔ {تو ہم اسے اپنے پاس سے ہی بنا لیتے} یعنی: ہمارے پاس سے، تمہارے پاس سے نہیں؛ ابن جریج نے کہا: [ہم بیویاں اور اولاد بنا لیتے] آسمان والوں میں سے، زمین والوں میں سے نہیں (4)۔ کہا گیا: اس سے مراد ان لوگوں کی تردید تھی جنہوں نے کہا کہ بت اللہ کی بیٹیاں ہیں، یعنی: تمہارے تراشے ہوئے بت ہمارے لیے اولاد کیسے ہو سکتے ہیں؟ ابن قتیبہ (5) نے کہا: یہ آیت عیسائیوں پر رد ہے۔ {اگر ہم کرنے والے ہوتے} قتادہ، مقاتل، ابن جریج اور الحسن نے کہا: اس کا معنی ہے: ہم ایسا کرنے والے نہیں تھے (6)، جیسے اللہ کا فرمان ہے: {آپ تو صرف ایک ڈرانے والے ہیں} [فاطر: ۲۳] یعنی: آپ صرف ایک ڈرانے والے ہی ہیں۔ اور یہاں 'اِن' نفی کے معنی میں ہے، اور کلام یہاں مکمل ہو گیا: {تو ہم اسے اپنے پاس سے ہی بنا لیتے}۔ اور کہا گیا: یہ شرط کے معنی میں ہے، یعنی: اگر ہم ایسا کرنے والے ہوتے، لیکن ہم ایسا کرنے والے نہیں ہیں (7) کیونکہ ہمارے لیے اولاد کا ہونا محال ہے؛ اگر ایسا ہوتا تو ہم نہ جنت پیدا کرتے، نہ دوزخ، نہ موت، نہ دوبارہ اٹھایا جانا اور نہ ہی حساب کتاب (8)۔

---

(1) دیوان امرؤ القیس ص ۲۸۔ (2) یہ زہیر کے ایک شعر کا پہلا مصرع ہے اور اس کا دوسرا مصرع ہے: "غور سے دیکھنے والے کی آنکھ کے لیے جاذبِ نظر"، اور یہ ان کے دیوان کی شرح ص ۱۰ میں 'للطیف' کی روایت کے ساتھ ہے بجائے 'للصدیق' کے، اور یہ پہلے ۲۳۳/۱۲ پر

گزر چکا ہے۔ (3) الصحاح میں (لـهو)۔ (4) اسے ان سے الطبری نے ۲۳۹/۱۶ میں روایت کیا ہے، اور الماوردی نے النکت والعیون ۳/ ۴۴۰ میں اس کا ذکر کیا ہے، اور بریکٹ کے درمیان کی عبارت ان ہی سے ہے۔ (5) تأویل مشکل القرآن ص ۱۲۴ میں۔ (6) اسے قتادہ اور ابن جریج سے الطبری نے ۲۳۹/۱۶ میں روایت کیا ہے، اور مقاتل سے البغوی نے ۳/ ۲۴۱ میں، اور الحسن سے ابن الجوزی نے ۵/ ۳۴۴ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (7) معانی القرآن للزجاج ۳/ ۳۸۷۔ الزجاج نے کہا: پہلا قول مفسرین کا ہے اور دوسرا نحویوں کا، اور وہ سب پہلے قول کو ہی اختیار کرتے اور اسے ہی اچھا سمجھتے ہیں۔ (8) نسخہ (د) اور (ز) میں ہے: حیاتاً (زندگی)۔

186 Surah Al-Anbiya: Verses 16 - 18

And it was said: If We had intended to take a son by way of adoption, We would have taken him from Our presence, from among the angels. A group leaned towards this, because will can relate to adoption, but as for taking a biological child, it is impossible, and the will does not relate to the impossible; Al-Qushayri mentioned it.

The Almighty's saying: {Nay, We hurl the truth against falsehood} Al-qadhf: throwing, i.e., We throw truth upon falsehood {and it knocks it out} i.e., it overcomes and destroys it. The origin of 'damgh' is a head wound that reaches the brain, from which comes: 'al-damighah' (the brain-crushing blow) (1). Truth here is: the Quran, and falsehood is: the devil; in the saying of Mujahid (2); he said: everything in the Quran that is falsehood is the devil. And it was said: Falsehood is their lies and their description of Allah, Mighty and Majestic, with attributes other than His, such as having a child and others.

And it was said: He meant by truth: proof, and by falsehood: their doubts. And it was said: Truth is: sermons, and falsehood is: sins (3). The meanings are close, and the Quran includes proof and sermon.

{And behold, it vanishes} i.e., perishing, ruined; Qatadah said it (4). {And woe to you} i.e., punishment in the Hereafter because of your description of Allah with what is not permissible to describe Him with. Ibn Abbas said: Al-Wayl is a valley in Hell; and it has been mentioned previously (5).

{for what you describe} i.e., for what you lie; on the authority of Qatadah and Mujahid (6), its parallel: {He will soon recompense them for their description} [Al-An'am: 139] i.e., their lying (7). And it was said: from what you describe Allah with of the impossible, which is taking a son (8).

---

(1) Tafsir Al-Baghawi 3/241, and Al-Sihah (damagh). (2) Reported by Al-Tabari 16/241 from Qatadah, and we did not find it from Mujahid. (3) Al-Mawardi mentioned this saying in 'An-Nukat wal-'Uyun' 3/441 and said: some people of inner thoughts said it. (4) Reported by Abd al-Razzaq in Tafsir 2/23, and Al-Tabari 16/240. (5) 2/220 - 221 narrated from the Hadith of Abu Sa'id al-Khudri (may Allah be pleased with him), and its chain of narration is weak, and we did not find it from Ibn Abbas. (6) Reported by Al-Tabari 16/241 from Qatadah. (7) In (M): for their lie. (8) In (M): which is His taking, glorified be He, a son.

186 सूरा अल-अंबिया: आयत 16 - 18

और कहा गया: अगर हम गोद लेने के तौर पर बेटा बनाना चाहते, तो हम उसे अपने पास से फरिश्तों में से बना लेते। एक समूह इस ओर झुका, क्योंकि इच्छा गोद लेने से संबंधित हो सकती है, लेकिन जहां तक संतान पैदा करने की बात है, तो यह असंभव है, और इच्छा असंभव से संबंधित नहीं होती; अल-कुशैरी ने इसका उल्लेख किया है।

अल्लाह तआला का कथन: {बल्कि हम सत्य को असत्य पर दे मारते हैं} अल-कज़्फ़: फेंकना, यानी, हम असत्य पर सत्य को फेंकते हैं {तो वह उसका सिर कुचल देता है} यानी, वह उस पर हावी हो जाता है और उसे नष्ट कर देता है। 'दम्ग़' का मूल सिर का ऐसा ज़ख्म है जो मस्तिष्क तक पहुँच जाए, इसी से बना है: 'अद-दामिग़ाह' (मस्तिष्क कुचलने वाला प्रहार) (1)। यहाँ सत्य है: कुरान, और असत्य है: शैतान; मुजाहिद के कथन में (2); उन्होंने कहा: कुरान में जो कुछ भी असत्य है वह शैतान है। और यह कहा गया: असत्य उनका झूठ है और अल्लाह, जो शक्तिशाली और महिमामय है, का उन गुणों के साथ वर्णन करना जो उसके नहीं हैं, जैसे कि संतान होना और अन्य।

और यह कहा गया: सत्य से उनका तात्पर्य प्रमाण था, और असत्य से उनका तात्पर्य उनके संदेह था। और यह कहा गया: सत्य उपदेश है, और असत्य पाप है (3)। अर्थ निकट हैं, और कुरान में प्रमाण और उपदेश दोनों शामिल हैं।

{तो देखते-ही-देखते वह मिट जाता है} यानी, नष्ट होने वाला, समाप्त होने वाला; यह क़तादाह ने कहा है (4)। {और तुम्हारे लिए तबाही है} यानी, परलोक में दंड, क्योंकि तुमने अल्लाह का ऐसा वर्णन किया है जिसका वर्णन करना अनुमेय नहीं है। इब्न अब्बास ने कहा: 'अल-वैल' (तबाही) जहन्नुम में एक घाटी है; और यह पहले आ चुका है (5)।

{उस चीज़ के कारण जो तुम बयान करते हो} यानी, उस झूठ के कारण जो तुम बोलते हो; क़तादाह और मुजाहिद से (6), इसके समान: {जल्द ही वह उन्हें उनके बयान का बदला देगा} [अल-अनआम: 139] यानी, उनके झूठ का (7)। और यह कहा गया: उस असंभव बात से जिसका तुम अल्लाह के बारे में वर्णन करते हो, और वह है संतान बनाना (8)।

---

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 3/241, और अस-सिह़ाह़ (दम्ग़)। (2) अल-तबरी 16/241 ने क़तादाह से इसे उद्धृत किया है, और हमें मुजाहिद से यह नहीं मिला। (3) अल-मावर्दी ने इस कथन का उल्लेख

'अन-नुकत वल-'उयून' 3/441 में किया है और कहा है: कुछ आध्यात्मिक विचार वाले लोगों ने इसे कहा है। (4) अब्द अल-रज्ज़ाक ने तफ़सीर 2/23 में और अल-तबरी ने 16/240 में इसे उद्धृत किया है। (5) 2/220 - 221 अबू सईद अल-ख़ुदरी रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से मरफ़ू' के रूप में, और इसकी सनद कमज़ोर है और हमें इब्न अब्बास से यह नहीं मिला। (6) अल-तबरी 16/241 ने क़तादाह से इसे उद्धृत किया है। (7) (म) में: उनके झूठ के कारण। (8) (म) में: और वह है उसका, सुब्हानहू, संतान बनाना।

۱۸۶ سورة الانبياء: آيات ۱۶ - ۱۸

اور کہا گیا: اگر ہم چاہتے کہ گود لینے کے طور پر کسی کو بیٹا بنائیں تو ہم اسے اپنے پاس سے فرشتوں میں سے بنا لیتے ۔ اور ایک گروہ اسی طرف مائل ہوا ہے؛ کیونکہ ارادہ تبنیت (گود لینے) سے متعلق ہو سکتا ہے، رہا اولاد بنانا (حقیقی اولاد) تو وہ محال ہے، اور ارادہ محال سے متعلق نہیں ہوتا؛ اسے قشیری نے ذکر کیا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿بَلْ نَقْذِفُ بِالْحَقِّ عَلَى الْبَاطِلِ﴾ قذف: پھینکنا، یعنی: ہم حق کو باطل پر مارتے ہیں ﴿فَيَدْمَغُهُ﴾ یعنی: وہ اسے مغلوب اور ہلاک کر دیتا ہے۔ 'دمغ' کی اصل سر کا ایسا زخم ہے جو دماغ تک پہنچ جائے، اسی سے 'الدامغہ' (دماغ پاش کر دینے والا حملہ) نکلا ہے(۱)۔ اور یہاں 'حق' سے مراد قرآن ہے، اور 'باطل' سے مراد شیطان ہے؛ مجاہد کے قول میں(۲)؛ انہوں نے کہا: قرآن میں جو کچھ بھی باطل کے بارے میں ہے وہ شیطان ہے۔ اور کہا گیا: باطل ان کا جھوٹ اور اللہ عزوجل کا ان صفات کے ساتھ وصف بیان کرنا ہے جو اس کی نہیں ہیں جیسے اولاد وغیرہ۔

اور کہا گیا: حق سے مراد حجت (دلیل) لی ہے، اور باطل سے ان کے شبہات۔ اور کہا گیا: حق نصیحتیں ہیں، اور باطل گناہ ہیں(۳)۔ اور معنی ایک دوسرے کے قریب ہیں، اور قرآن حجت اور نصیحت دونوں پر مشتمل ہے۔

﴿فَإِذَا هُوَ زَاهِقٌ﴾ یعنی: ہلاک ہونے والا، مٹ جانے والا؛ یہ قتادہ نے کہا ہے(۴)۔ ﴿وَلَكُمُ الْوَيْلُ﴾ یعنی: آخرت میں عذاب اس وجہ سے کہ تم نے اللہ کا وہ وصف بیان کیا جس کا بیان کرنا جائز نہیں ہے۔ اور ابن عباس نے کہا: 'ویل' جہنم میں ایک وادی کا نام ہے؛ اور یہ پہلے گزر چکا ہے(۵)۔

﴿مِمَّا تَصِفُونَ﴾ یعنی: اس جھوٹ کی وجہ سے جو تم بولتے ہو؛ قتادہ اور مجاہد سے مروی ہے(۶)، اس کی نظیر یہ ہے: ﴿سَيَجْزِيهِمْ وَصْفَهُمْ﴾ [الانعام: ۱۳۹] یعنی: ان کے جھوٹ کا بدلہ دے گا(۷)۔ اور کہا گیا: اس محال چیز کی وجہ سے جس کے ساتھ تم اللہ کا وصف بیان کرتے ہو، اور وہ اولاد بنانا ہے(۸)۔

---

(۱) تفسیر بغوی ۳ / ۲۴۱، اور الصحاح (دمغ)۔ (۲) اسے طبری نے ۱۶ / ۲۴۱ میں قتادہ سے روایت کیا ہے، اور ہمیں مجاہد سے یہ نہیں ملا۔ (۳) ماوردی نے اس قول کو 'النکت والعیون' ۳ / ۴۴۱ میں ذکر کیا ہے اور کہا: اسے بعض اہل خواطر (صوفیاء) نے کہا ہے۔ (۴) اسے عبد الرزاق نے تفسیر ۲ / ۲۳ میں، اور طبری نے ۱۶ / ۲۴۰ میں روایت کیا ہے۔ (۵) ۲ / ۲۲۰ - ۲۲۱ ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ کی حدیث سے مرفوعاً مروی ہے اور اس کی سند ضعیف ہے اور ہمیں یہ ابن عباس سے مروی نہیں ملا۔ (۶) اسے طبری نے ۱۶ / ۲۴۱ میں قتادہ سے روایت کیا ہے۔ (۷) (م) میں: ان کے جھوٹ کی وجہ سے۔ (۸) (م) میں: اور وہ اس (سبحانہ) کا اولاد بنانا ہے۔

187 Surah Al-Anbiya: Verses 19 - 21

The Almighty says: {To Him belongs whoever is in the heavens and the earth. And those who are near Him are not too proud to worship Him, nor do they weary. (19) They glorify [Him] night and day [and] do not flag. (20) Or have they taken gods from the earth who can raise the dead? (21)}

His saying: {To Him belongs whoever is in the heavens and the earth} means: as His kingdom and creation. So how can it be permissible to associate with Him that which is His servant and creation?! {And those who are near Him} means the angels whom you claimed were the daughters of God. {are not too proud} means: they are not disdainful {to worship Him} and humble themselves before Him {nor do they weary} means: they do not get tired; this was said by Qatadah. It is derived from "al-hasir": which refers to a camel that is exhausted by fatigue and weariness(1). "Hasara al-ba'eer" means the camel became exhausted and weary; "astahsara" and "tahassara" are similar. "Hasartuhu" (transitive and intransitive) means I exhausted it, and "ahsartuhu" also makes it "hasir" (exhausted)(2).

Ibn Zayd said: They do not get bored(3). Ibn Abbas said: They do not disdain(4). Abu Zayd(5) said: They do not grow weary. It was also said: They do not fail; mentioned by Ibn al-A'rabi(6); the meaning is the same.

{They glorify [Him] night and day} means: they pray and remember Allah and sanctify Him always {do not flag} means they do not weaken and do not grow weary; they are inspired to glorify and sanctify Him as they are inspired to breathe. Abdullah bin al-Harith said: I asked Ka'b, "Do they not have any business other than glorifying? Does nothing distract them from it?" He said, "Who is this?" I said, "One of the children of Abdul Muttalib." So he embraced me and said, "O my nephew, does anything distract you from breathing?! Verily, glorification for them is like breath(7)." This verse has been used to argue...

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 3/441, and Abd al-Razzaq narrated the saying of Qatadah in Al-Tafsir 2/23, and al-Tabari 16/243. (2) Al-Sihah (hasara). (3) Narrated by al-Tabari 16/243. (4) Mentioned by al-Mawardi in Al-Nukat wal-'Uyun 3/441 from al-Kalbi, and al-Tabari 16/242 narrated from Ibn Abbas who said: They do not return. (5) In (d), (z), and (z): Ibn Zayd, and we did not find his saying. (6) Yaqutat al-Sirat by Ghulam Tha'lab p. 359. (7) Narrated by al-Tabari 16/244, and al-Bayhaqi in al-Shu'ab (161).

187 सूरा अल-अंबिया: आयतें 19 - 21

अल्लाह तआला फ़रमाता है: {उसी का है जो कुछ आसमानों और ज़मीन में है। और जो (फ़रिश्ते) उसके पास हैं वे उसकी इबादत से जी नहीं चुराते और न थकते हैं। (19) वे रात-दिन उसकी तस्बीह (महिमा गान) करते रहते हैं, सुस्ती नहीं करते। (20) क्या उन्होंने ज़मीन से ऐसे माबूद (देवता) बना लिए हैं जो ज़िंदा कर देते हैं? (21)}

उसका फ़रमान: {उसी का है जो कुछ आसमानों और ज़मीन में है} यानी: उसके स्वामित्व और सृजन के रूप में। फिर यह कैसे जायज़ हो सकता है कि उसके साथ उसे शरीक ठहराया जाए जो उसका बंदा और उसकी रचना है?! {और जो उसके पास हैं} से मुराद वे फ़रिश्ते हैं जिन्हें तुमने अल्लाह की बेटियाँ कहा था। {वे उसकी इबादत से जी नहीं चुराते} यानी: वे उसकी इबादत और उसके सामने झुकने से मुँह नहीं मोड़ते {और न थकते हैं} यानी: वे थकावट महसूस नहीं करते; यह क़तादा ने कहा है। यह 'अल-हसीर' से बना है: जो उस ऊँट को कहते हैं जो अत्यधिक थकान और कमजोरी से हार गया हो(1)। ऊँट का थकना और कमज़ोर होना 'हसरा' कहलाता है। 'इस्तहसरा' और 'तहस्सरा' का भी यही अर्थ है। 'हसरतूहू' (सकर्मक और अकर्मक) का अर्थ है मैंने उसे थका दिया, और 'अहसरतूहू' भी उसे 'हसीर' (थका हुआ) बना देता है(2)।

इब्न ज़ैद ने कहा: वे ऊबते नहीं हैं(3)। इब्न अब्बास ने कहा: वे घमंड नहीं करते(4)। अबू ज़ैद(5) ने कहा: वे थकते नहीं हैं। यह भी कहा गया है: वे असफल नहीं होते; इब्न अल-अरबी(6) ने इसका ज़िक्र किया है; और अर्थ एक ही है।

{वे रात-दिन उसकी तस्बीह करते हैं} यानी: वे नमाज़ पढ़ते हैं और अल्लाह को याद करते हैं और उसकी पाकी बयान करते रहते हैं {सुस्ती नहीं करते} यानी वे कमज़ोर नहीं पड़ते और न ही ऊबते हैं, उन्हें तस्बीह और तक़दीस (महिमा और पवित्रता गान) का इल्हाम (प्रेरणा) उसी तरह होता है जैसे सांस लेने का। अब्दुल्लाह बिन अल-हारिस ने कहा: मैंने का'ब से पूछा, "क्या उनके पास तस्बीह के अलावा कोई और काम नहीं है? क्या कोई चीज़ उन्हें इससे विचलित नहीं करती?" उन्होंने पूछा, "यह कौन है?" मैंने कहा, "अब्दुल मुत्तलिब की संतान में से एक।" तो उन्होंने मुझे गले लगा लिया और कहा, "ऐ मेरे भतीजे, क्या तुम्हें कोई चीज़ सांस लेने से विचलित करती है?! वास्तव में, उनके लिए तस्बीह सांस लेने के समान है(7)।" इस आयत से दलील दी गई है...

(1) अल-नुकत वल-उयून 3/441, और क़तादा का कथन अब्द अल-रज्ज़ाक ने अपनी तफ़सीर 2/23 में, और अल-तब़री ने 16/243 में उद्धृत किया है। (2) अल-सिहाह (हसरा)। (3) अल-तब़री 16/243 द्वारा उद्धृत। (4) अल-मावर्दी ने अल-नुकत वल-उयून 3/441 में अल-कल्बी से इसका उल्लेख किया है, और अल-तब़री ने 16/242 में इब्न अब्बास से उद्धृत किया है जिन्होंने कहा: वे वापस नहीं लौटते। (5) (द), (ज़) और (ज़) प्रतियों में: इब्न ज़ैद, और हमें उनका कथन नहीं मिला। (6) याकूत अल-सिरात, गुलाम सालब कृत, पृ. 359। (7) अल-तब़री 16/244 और अल-बैहक़ी ने अल-शुआब (161) में उद्धृत किया है।

۱۸۷ سورة الانبياء: آيات ۱۹ - ۲۱

الله تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلَهُۥ مَن فِى ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضِ ۚ وَمَنْ عِندَهُۥ لَا يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِهِۦ وَلَا يَسْتَحْسِرُونَ (۱۹) يُسَبِّحُونَ ٱلَّيْلَ وَٱلنَّهَارَ لَا يَفْتُرُونَ (۲۰) أَمِ ٱتَّخَذُوٓا۟ ءَالِهَةً مِّنَ ٱلْأَرْضِ هُمْ يُنشِرُونَ (۲۱)﴾

الله تعالیٰ کا قول: ﴿وَلَهُۥ مَن فِى ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضِ﴾ یعنی: اس کی ملکیت اور مخلوق کے طور پر، تو یہ کیسے جائز ہو سکتا ہے کہ اس کے ساتھ اسے شریک کیا جائے جو اس کا بندہ اور مخلوق ہے؟! ﴿وَمَنْ عِندَهُۥ﴾ یعنی وہ فرشتے جن کے بارے میں تم نے کہا کہ وہ اللہ کی بیٹیاں ہیں۔ ﴿لَا يَسْتَكْبِرُونَ﴾ یعنی: وہ عار محسوس نہیں کرتے ﴿عَنْ عِبَادَتِهِۦ﴾ اور اس کے حضور عاجزی سے ﴿وَلَا يَسْتَحْسِرُونَ﴾ یعنی: وہ تھکتے نہیں؛ یہ قتادہ نے کہا ہے۔ یہ 'حسیر' سے ماخوذ ہے: اور وہ ایسا اونٹ ہے جو تھکن اور ماندگی کی وجہ سے ہمت ہار گیا ہو(۱)، اونٹ کے تھک جانے کے لیے 'حسر' کا لفظ استعمال ہوتا ہے، 'استحسر' اور 'تحسر' بھی اسی معنی میں ہیں۔ 'حسرتہ' (لازم و متعدی) یعنی میں نے اسے تھکا دیا، اور 'احسرتہ' کا مطلب بھی اسے 'حسیر' (تھکا ہوا) کر دینا ہے(۲)۔

اور ابن زید نے کہا: وہ اکتاتے نہیں(۳)۔ ابن عباس نے کہا: وہ تکبر نہیں کرتے(۴)۔ اور ابو زید(۵) نے کہا: وہ تھکتے نہیں۔ اور کہا گیا: وہ سست نہیں پڑتے؛ اسے ابن الاعرابی(۶) نے ذکر کیا ہے؛ اور معنی ایک ہی ہے۔

﴿يُسَبِّحُونَ ٱلَّيْلَ وَٱلنَّهَارَ﴾ یعنی: وہ نماز پڑھتے ہیں اور اللہ کا ذکر کرتے ہیں اور ہمیشہ اس کی پاکی بیان کرتے ہیں ﴿لَا يَفْتُرُونَ﴾ یعنی وہ کمزور نہیں پڑتے اور نہ ہی اکتاتے ہیں، انہیں تسبیح اور تقدیس کا الہام ایسے ہی ہوتا ہے جیسے سانس لینے کا۔ عبداللہ بن الحارث کہتے ہیں: میں نے کعب سے پوچھا: کیا انہیں تسبیح سے کوئی اور مصروفیت نہیں؟ کیا کوئی چیز انہیں اس سے غافل نہیں

کرتی؟ انہوں نے پوچھا: یہ کون ہے؟ میں نے کہا: بنو عبدالمطلب میں سے ایک۔ تو انہوں نے مجھے سینے سے لگایا اور کہا: اے میرے بھتیجے، کیا تمہیں کوئی چیز سانس لینے سے روکتی ہے؟! بیشک ان کے لیے تسبیح سانس لینے کے درجے میں ہے(۷)۔ اور اس آیت سے استدلال کیا گیا ہے...

(۱) النکت والعیون ۳/ ۴۴۱، اور قتادہ کا قول عبد الرزاق نے التفسیر ۲/ ۲۳ میں، اور الطبری نے ۱۶/ ۲۴۳ میں نکالا ہے۔ (۲) الصحاح (حسر)۔ (۳) اسے الطبری ۱۶/ ۲۴۳ نے نکالا ہے۔ (۴) ماوردی نے النکت والعیون ۳/ ۴۴۱ میں کلبی سے اسے ذکر کیا ہے، اور الطبری نے ۱۶/ ۲۴۲ میں ابن عباس سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: وہ رجوع نہیں کرتے۔ (۵) نسخہ (د)، (ز) اور (ظ) میں: ابن زید، اور ہمیں ان کا قول نہیں ملا۔ (۶) یاقوتہ الصراط از غلام ثعلب ص ۳۵۹۔ (۷) اسے الطبری ۱۶/ ۲۴۴ اور بیہقی نے الشعب (۱۶۱) میں نکالا ہے۔

Surah Al-Anbiya: Verses 19 - 24 188

...who said: "Indeed, the angels are better than the children of Adam." And this has already been discussed, and praise be to Allah(1).

The Almighty's saying: {Or have they taken gods from the earth who can resurrect [the dead]?} Al-Mufaddal said: The purpose of this question is denial, meaning: they have not taken gods capable of bringing life. It was also said: "Am" (Or) means "hal" (Is it that), meaning: Have these polytheists taken gods from the earth who bring the dead to life? Here "am" cannot mean "bal" (rather); because that would imply for them the creation of the dead, unless "am" is estimated with a question, thus becoming "am al-munqati'ah" (the severed 'or'), then the meaning becomes correct(2); this was stated by Al-Mubarrid.

It was also said: "Am" is a conjunction based on the meaning, i.e.: Did We create the heaven and the earth for play, or is this which they have attributed to Us from Our side so that there would be a place for doubt? Or: Are those gods they have taken in the earth bringing the dead to life so there would be a place for doubt? And it was said: {We have certainly sent down to you a Book in which is your mention. Then will you not reason?} [Al-Ra'd: 10], then He conjoined it with a reproach, and according to these two interpretations, "am" is "muttasilah" (connected).

The majority read: {yunshirun} with a damma on the 'ya' and a kasra on the 'shin' from 'anshara Allahu al-mayyita fa-nashara', meaning: He brought him to life and he lived. Al-Hasan read it with a fatha on the 'ya'(3), meaning: they live and do not die(4).

The Almighty's saying: {Had there been within them [i.e., the heavens and earth] gods besides Allah, they both would have been ruined. So exalted is Allah, Lord of the Throne, above what they describe (22). He is not questioned about what He does, but they will be questioned (23). Or have they taken gods besides Him? Say, [O Muhammad], "Produce your proof. This [Qur'an] is the message for those with me and the message for those before me." But most of them do not know the truth, so they are turning away (24).}

The Almighty's saying: {Had there been within them gods besides Allah, they both would have been ruined} meaning: if there were in the heavens...

---

(1) 1/430. (2) Al-Zamakhshari said in Al-Kashshaf 2/566: This is the severed "am", which means "rather" and the hamza (question mark), it signals a transition from

what was before it and a denial of what follows it, see Al-Muharrar al-Wajiz 4/78. (3) Unusual Readings p. 91. (4) Meanings of the Qur'an by Al-Zajjaj 3/388.

सूरा अल-अंबिया: आयतें 19 - 24 188

...जिसने कहा: "वास्तव में, फरिश्ते आदम की संतान से बेहतर हैं।" और यह पहले ही चर्चा की जा चुकी है, और अल्लाह की स्तुति हो (1)।

सर्वशक्तिमान का कथन: {या क्या उन्होंने धरती से ऐसे देवता बना लिए हैं जो [मुर्दों को] जीवित कर सकते हैं?} अल-मुफद्दल ने कहा: इस प्रश्न का उद्देश्य इनकार है, अर्थात: उन्होंने ऐसे देवता नहीं बनाए जो जीवन देने में सक्षम हों। यह भी कहा गया है: "अम" (या) का अर्थ "हल" (क्या) है, अर्थात: क्या इन बहुदेववादियों ने धरती से ऐसे देवता बना लिए हैं जो मुर्दों को जीवित करते हैं? यहाँ "अम" का अर्थ "बल" (बल्कि) नहीं हो सकता; क्योंकि इससे उनके लिए मुर्दों की रचना का अर्थ निकलेगा, जब तक कि "अम" को एक प्रश्न के साथ न माना जाए, जिससे यह "अम अल-मुनक़ातिआ" (विच्छिन्न 'या') बन जाए, तब अर्थ सही हो जाता है (2); यह अल-मुबर्रिद ने कहा था।

यह भी कहा गया है: "अम" अर्थ पर आधारित एक संयोजक है, अर्थात: क्या हमने आकाश और पृथ्वी को खेल के लिए बनाया है, या यह जो उन्होंने हमारी ओर आरोपित किया है वह हमारी ओर से है ताकि संदेह की कोई जगह हो? या: क्या वे देवता जिन्हें उन्होंने पृथ्वी में बनाया है, मुर्दों को जीवित कर रहे हैं ताकि संदेह की कोई जगह हो? और यह कहा गया था: {हमने निश्चित रूप से तुम्हारी ओर एक किताब भेजी है जिसमें तुम्हारी चर्चा है। तो क्या तुम बुद्धि से काम नहीं लेते?} [अर-राद: 10], फिर उसने इसे फटकार के साथ जोड़ा, और इन दो व्याख्याओं के अनुसार, "अम" "मुत्तसिला" (जुड़ा हुआ) है।

बहुमत ने पढ़ा: {युनशिरून} 'या' पर दम्मा और 'शीन' पर कसरा के साथ 'अंशारा अल्लाहु अल-मययिता फ़ा-नशारा' से, जिसका अर्थ है: उसने उसे जीवित किया और वह जीवित हो गया। अल-हसन ने इसे 'या' पर फ़तहा के साथ पढ़ा (3), जिसका अर्थ है: वे जीवित हैं और मरते नहीं हैं (4)।

सर्वशक्तिमान का कथन: {यदि उनमें [आकाश और पृथ्वी में] अल्लाह के सिवा और देवता होते, तो दोनों में बिगाड़ पैदा हो जाता। अतः पवित्र है अल्लाह, सिंहासन का स्वामी, उन बातों से जो वे बयान करते हैं (22)। वह जो कुछ करता है उसके लिए वह जवाबदेह नहीं है, परन्तु वे जवाबदेह ठहराए जाएँगे (23)। या क्या उन्होंने उसके सिवा और देवता बना लिए हैं? कह दो [ऐ मुहम्मद], "अपना प्रमाण लाओ। यह [कुरआन] मेरे साथ वालों का ज़िक्र है और मुझसे पहले वालों का ज़िक्र।" परन्तु उनमें से अधिकांश सत्य को नहीं जानते, इसलिए वे मुंह फेर रहे हैं (24)।}

सर्वशक्तिमान का कथन: {यदि उनमें अल्लाह के सिवा और देवता होते, तो दोनों में बिगाड़ पैदा हो जाता} अर्थात: यदि आकाशों में होते...

---

(1) 1/430। (2) अल-ज़मखशरी ने अल-कश्शाफ 2/566 में कहा: यह विच्छिन्न "अम" है, जिसका अर्थ "बल्कि" और हमज़ा (प्रश्नवाचक चिन्ह) है, यह उससे पहले की बात से हटने और उसके बाद आने वाली बात के खंडन का संकेत देता है, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/78 देखें। (3) असामान्य पाठ (The Unusual Readings) पृष्ठ 91। (4) अल-ज़ज्जाज द्वारा कुरआन के अर्थ 3/388।

سورة الانبياء: آيات ١٩ - ٢٤ ١٨٨

جس نے کہا: "بے شک فرشتے بنی آدم سے افضل ہیں۔" اور یہ پہلے گزر چکا ہے، والحمد للہ(١)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿أَمِ اتَّخَذُوا ءَالِهَةً مِّنَ الْأَرْضِ هُمْ يُنشِرُونَ﴾ المفضل نے کہا: اس استفہام (سوال) کا مقصد انکار ہے، یعنی: انہوں نے ایسے معبود نہیں بنائے جو زندہ کرنے پر قادر ہوں۔ اور کہا گیا ہے: «أم» بمعنی «هل» ہے، یعنی: کیا ان مشرکین نے زمین سے ایسے معبود بنا لیے ہیں جو مردوں کو زندہ کرتے ہیں؟ یہاں «أم» بمعنی «بل» نہیں ہو سکتا؛ کیونکہ اس سے ان کے لیے مردوں کو پیدا کرنا لازم آئے گا، سوائے اس کے کہ «أم» کو استفہام کے ساتھ مقدر مانا جائے، تو وہ «أم» منقطعہ ہو گی، تب معنی درست ہو جائے گا(٢)؛ یہ مبرد نے کہا ہے۔

اور کہا گیا: «أم» معنی پر عطف ہے، یعنی: کیا ہم نے آسمان اور زمین کو کھیل کے طور پر پیدا کیا ہے، یا یہ جو انہوں نے ہماری طرف منسوب کیا ہے وہ ہماری طرف سے ہے تو ان کے لیے شبہ کی جگہ ہو؟ یا: کیا وہ معبود جو انہوں نے زمین میں بنا لیے ہیں مردوں کو زندہ کرتے ہیں کہ شبہ کی جگہ ہو؟۔ اور کہا گیا: ﴿لَقَدْ أَنزَلْنَا إِلَيْكُمْ كِتَـٰبًا فِيهِ ذِكْرُكُمْ أَفَلَا تَعْقِلُونَ﴾ [الرعد: ١٠]، پھر اس پر عتاب کے ساتھ عطف کیا، اور ان دو تاویلوں کی بنا پر «أم» متصلہ ہوگی۔

اور جمہور نے پڑھا: ﴿يُنشِرُونَ﴾ یاء کے ضمہ اور شین کے کسرہ کے ساتھ، «أنشر الله الميت فنشر» سے، یعنی: اسے زندہ کیا تو وہ زندہ ہو گیا۔ اور حسن نے یاء کے فتحہ کے ساتھ پڑھا(٣)، یعنی: وہ زندہ رہتے ہیں اور مرتے نہیں(٤)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿لَوْ كَانَ فِيهِمَا ءَالِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا فَسُبْحَانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَرْشِ عَمَّا يَصِفُونَ ٢٢ لَا يُسْأَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْأَلُونَ ٢٣ أَمِ اتَّخَذُوا مِن دُونِهِۦٓ ءَالِهَةً قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ هَٰذَا ذِكْرُ مَن مَّعِيَ وَذِكْرُ مَن قَبْلِي بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ الْحَقَّ فَهُم مُّعْرِضُونَ ٢٤﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿لَوْ كَانَ فِيهِمَا ءَالِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا﴾ یعنی: اگر آسمانوں میں...

---

(١) ١/٤٣٠. (٢) زمخشری نے الکشاف ٢/٥٦٦ میں کہا: یہ ام منقطعہ ہے، جو بل اور ہمزہ کے معنی میں ہے، اس نے ما قبل سے اعراض اور ما بعد کے انکار کا اعلان کیا ہے، اور دیکھئے المحرر الوجیز ٤/٧٨۔ (٣) القراءات الشاذہ ص ٩١۔ (٤) معانی القرآن للزجاج ٣/٣٨٨۔

...and the earths, gods other than Allah worshipped, they [the heavens and earth] would both have been ruined. Al-Kisai and Sibawayh said: "Except" (illa) means "other than" (ghayr), so when "illa" is used in the place of "ghayr", the noun after it is declined like "ghayr", as was said: Every brother is parted from his brother... by your father's life, except the two stars [al-Farqadan] (1) Sibawayh narrated: "If there were a man with us other than Zayd, we would have perished." Al-Farra said: "Except" (illa) here is in the place of "besides" (siwa), meaning: if there were in them gods besides Allah, their inhabitants would have been corrupted (2). Others said: it means if there were two gods in them, the management would be corrupted; because if one wanted something and the other wanted the opposite, one of them would be powerless. It was said: the meaning of {they would both have been ruined} is: they would be destroyed and those in them would perish due to the occurrence of strife and disagreement (3) occurring between partners. {So exalted is Allah, Lord of the Throne, above what they describe} He sanctified Himself and commanded the servants to sanctify Him from having a partner or a son. His saying, the Exalted: {He is not questioned about what He does, but they will be questioned} is a crushing blow to the Qadariyya and others. Ibn Jurayj said: the meaning is: creation does not question Him about His decree concerning His creation, while He questions creation about their deeds; because they are servants. He explained by this that whoever is questioned tomorrow about his deeds, like Christ and the angels, is not fit for divinity. And it was said: He is not taken to account for His actions, while they are taken to account (4). It was narrated from Ali (may Allah be pleased with him) that a man said to him: "O Prince of the Believers, does our Lord love to be disobeyed?"

---

(1) Al-Kitab 2/334, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/67, and the speech is from it, and previously 11/54. The point of evidence is: describing "every" (kull) with his saying "except the two stars" (illa al-farqadan) based on the interpretation of "other than" (ghayr), and the estimation is: "And every brother other than the two stars is parted from by his brother." Sharh al-Shawahid by al-Shantamari p. 368. (2) In the copies: its people [feminine singular], and what is established is from Ma'ani al-Qur'an by al-Farra 2/100, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/68 and from it the author quoted. (3) In (d), (z), and (m): "by disagreement", and what is established is from (kh) and (zha). (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/442.

...और ज़मीनें, अल्लाह के सिवा पूजे जाने वाले देवता होते, तो वे (आकाश और पृथ्वी) दोनों बर्बाद हो जाते। अल-किसाई और सिबावैह ने कहा: "इल्ला" (सिवाय) का अर्थ "गैर" (अन्य/अलावा) है, इसलिए जब "इल्ला" को "गैर" के स्थान पर रखा गया, तो उसके बाद आने वाले संज्ञा शब्द का कारक "गैर" की तरह ही रखा गया, जैसा कि कहा गया: हर भाई अपने भाई से अलग हो जाता है... तुम्हारे पिता की कसम, 'अल-फरकदान' (सप्तर्षि के दो तारे) के अलावा (1) सिबावैह ने वर्णन किया: "अगर हमारे साथ ज़ैद के अलावा कोई आदमी होता, तो हम नष्ट हो जाते।" अल-फ़र्रा ने कहा: "इल्ला" यहाँ "सिवा" के स्थान पर है, और अर्थ है: यदि उन दोनों में अल्लाह के सिवा कोई देवता होते, तो उनके निवासी भ्रष्ट हो जाते (2)। दूसरों ने कहा: इसका मतलब है कि यदि उन दोनों में दो देवता होते, तो प्रबंधन बिगड़ जाता; क्योंकि यदि उनमें से एक कुछ चाहता और दूसरा उसके विपरीत चाहता, तो उनमें से एक असहाय हो जाता। कहा गया है: {वे दोनों बर्बाद हो जाते} का अर्थ है: वे नष्ट हो जाते और उनमें रहने वाले लोग साझेदारों के बीच होने वाले झगड़े और मतभेद (3) के कारण नष्ट हो जाते। {अतः अल्लाह, अर्श का रब, उन बातों से पवित्र है जो वे बयान करते हैं} उसने स्वयं को पवित्र बताया और बंदों को आदेश दिया कि वे उसे साझीदार या पुत्र होने से पवित्र मानें। अल्लाह तआला का कथन: {उससे उसके कामों के बारे में नहीं पूछा जाता, बल्कि उनसे पूछा जाएगा} कादरिया और अन्य लोगों के लिए एक करारा जवाब है। इब्न जुरैज ने कहा: इसका अर्थ यह है कि: सृष्टि उससे उसकी सृष्टि के बारे में उसके फैसले के बारे में नहीं पूछती, जबकि वह सृष्टि से उनके कार्यों के बारे में पूछता है; क्योंकि वे दास हैं। उन्होंने इसके द्वारा यह स्पष्ट किया कि जिससे कल उसके कर्मों के बारे में पूछा जाएगा, जैसे कि मसीह और फरिश्ते, वह देवत्व के योग्य नहीं है। और कहा गया: उसे उसके कार्यों के लिए उत्तरदायी नहीं ठहराया जाता, जबकि उन्हें ठहराया जाता है (4)। अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णित है कि एक व्यक्ति ने उनसे कहा: "हे अमीरल मोमिनीन, क्या हमारा रब चाहता है कि उसकी अवज्ञा की जाए?"

---

(1) अल-किताब 2/334, और अल-नहस द्वारा इ'राब अल-कुरान 3/67, और बात वहीं से है, और पहले 11/54। इसमें गवाह (साक्ष्य) है: "इल्ला अल-फरकदान" कहकर "कुल्ल" (प्रत्येक) का विशेषण "गैर" की व्याख्या पर आधारित है, और अनुमान है: "और हर भाई 'फरकदान' के अलावा अपने भाई से अलग हो जाता है।" शंतमरी द्वारा शरह अल-शवाहिद पृष्ठ 368। (2) प्रतियों में: 'अह्लुहा', और स्थापित पाठ अल-फ़र्रा द्वारा 'मआनी अल-कुरान' 2/100 से है, और अल-नहस द्वारा 'इ'राब अल-

कुरान' 3/68 से है और उसी से लेखक ने उद्धृत किया है। (3) (द), (ज़), और (म) में: "मतभेद के साथ", और जो स्थापित है वह (ख) और (ज़) से है। (4) अल-नुकत वल-उयून 3/442।

اور زمینیں، اللہ کے سوا معبود ہوتے تو وہ دونوں (آسمان و زمین) درہم برہم ہو جاتے۔ الکسائی اور سیبویہ نے کہا: "إلّا" (مگر) غیر کے معنی میں ہے، چنانچہ جب "إلا" کو "غیر" کی جگہ رکھا گیا تو اس کے بعد والے اسم کا اعراب "غیر" کے اعراب کی طرح دیا گیا، جیسا کہ کہا گیا: ہر بھائی اپنے بھائی سے جدا ہونے والا ہے... تمہارے باپ کی قسم، 'فرقدان' (دو ستاروں) کے سوا (١) سیبویہ نے حکایت کی: "اگر ہمارے ساتھ زید کے علاوہ کوئی آدمی ہوتا تو ہم ہلاک ہو جاتے۔" فراء نے کہا: "إلا" یہاں "سوی" کے معنی میں ہے، اور مطلب یہ ہے کہ: اگر ان میں اللہ کے سوا معبود ہوتے تو ان کے رہنے والے بگڑ جاتے (٢)۔ دوسروں نے کہا: یعنی اگر ان میں دو الٰہ ہوتے تو انتظام بگڑ جاتا؛ کیونکہ ان میں سے ایک اگر کچھ چاہتا اور دوسرا اس کی ضد چاہتا تو ان میں سے ایک عاجز ہو جاتا۔ اور کہا گیا: ﴿لَفَسَدَتَا﴾ کے معنی ہیں: وہ دونوں ویران ہو جاتے اور ان میں رہنے والے شراکت داروں کے درمیان واقع ہونے والے تنازع اور اختلاف (٣) کی وجہ سے ہلاک ہو جاتے۔ ﴿فَسُبْحَانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَرْشِ عَمَّا يَصِفُونَ﴾ پس اللہ پاک ہے عرش کا رب ان باتوں سے جو یہ بیان کرتے ہیں۔ اللہ نے اپنی ذات کو پاک قرار دیا اور بندوں کو حکم دیا کہ وہ اسے شریک یا اولاد رکھنے سے پاک سمجھیں۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿لَا يُسْأَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْأَلُونَ﴾ وہ جو کرتا ہے اس سے باز پرس نہیں ہو گی اور ان سے باز پرس ہو گی۔ قدریہ اور دیگر فرقوں کے لیے کمر توڑ جواب ہے۔ ابن جریج نے کہا: مطلب یہ ہے کہ: مخلوق اس سے اس کی مخلوق کے بارے میں اس کے فیصلے پر سوال نہیں کرتی، جبکہ وہ مخلوق سے ان کے اعمال کے بارے میں سوال کرتا ہے؛ کیونکہ وہ بندے ہیں۔ اس کے ذریعے واضح کیا کہ جن سے کل ان کے اعمال کے بارے میں سوال کیا جائے گا، جیسے عیسیٰ علیہ السلام اور فرشتے، وہ الوہیت کے لائق نہیں ہیں۔ اور کہا گیا:

اس کے افعال پر اس کا مواخذہ نہیں ہوتا جبکہ ان کا مواخذہ ہوتا ہے (٤)۔ حضرت علی رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ ایک شخص نے ان سے کہا: اے امیر المومنین، کیا ہمارا رب چاہتا ہے کہ اس کی نافرمانی کی جائے؟

---

(١) الکتاب ٣٣٤/٢، وإعراب القرآن للنحاس ٦٧/٣، اور کلام وہیں سے ہے، اور گزرا ٥٤/١١۔ اس میں شاہد یہ ہے: "إلا الفرقدان" کے ذریعے "کل" کی صفت لانا "غیر" کی تاویل پر ہے، اور تقدیر (اصل عبارت) یہ ہے: "وکلُّ أخٍ غیر الفرقدین مفارقه أخوه"۔ شرح الشواهد للشنتمری ص٣٦٨۔ (٢) نسخوں میں: "أهلها"، اور ثابت شدہ عبارت معانی القرآن للفراء ١٠٠/٢، اور إعراب القرآن للنحاس ٦٨/٣ سے ہے اور اسی سے مصنف نے نقل کیا ہے۔ (٣) (د) اور (ز) اور (م) میں: "بالاختلاف" ہے، اور ثابت شدہ (خ) اور (ظ) سے ہے۔ (٤) النکت والعیون ٤٤٢/٣۔

Surah Al-Anbiya: Verses 22 - 24 [Page] 190

He said: "Is our Lord disobeyed by force?" He replied: "Do you see if He denied me guidance and gave me destruction, has He been good to me or has He done evil?" He said: "If He denied you your right, then He has done evil, but if He denied you His grace, then it is His grace that He gives to whom He wills." Then he recited the verse: {He is not questioned about what He does, but they will be questioned} (1).

And on the authority of Ibn Abbas, he said: When Allah, the Mighty and Sublime, sent Moses and spoke to him, and revealed the Torah to him, he [Moses] said: "O Allah, You are a Great Lord. If You willed to be obeyed, You would have been obeyed, and if You willed not to be disobeyed, You would not have been disobeyed. You love to be obeyed, yet You are disobeyed in that. How is this, O Lord?!" Then Allah revealed to him: "I am not questioned about what I do, and they will be questioned" (2).

His [Allah's] saying: {Or have they taken gods besides Him?} He repeated the wonder at taking gods besides Allah for the purpose of intensified reproach. That is, their description is as previously mentioned regarding creation and bringing to life. Thus "Am" (or) means "Hal" (is/did), as previously stated. So let them bring proof for that.

It is said: The first is an argument from a rational perspective; because He said: {they resurrect} and bring the dead back to life, far from it! And the second is an argument from transmitted sources, meaning: bring your proof from this direction. In which book was this revealed?! In the Quran, or in the books revealed to the rest of the prophets?!

{This is the message of those with me} through sincere monotheism in the Quran {and the message of those before me} in the Torah, the Gospel, and the books Allah revealed. So look, is there in any of these books that Allah commanded taking gods besides Him?! For the laws did not differ regarding monotheism, rather they differed in...

(1) We did not find it on the authority of Ali (may Allah be pleased with him). Ibn Shith mentioned it in "Haz al-Ghalasim" p. 18 on the authority of Ja'far bin Muhammad with one of the Qadariyyah. Ibn Abd al-Barr mentioned something similar in "Al-Tamhid" 6/64-65 on the authority of Rabi'a bin Abi Abd al-Rahman, and narrated the second part of it, which is his saying: "Do you see if He denied me...", on the authority of Ibn Abbas in a similar fashion. Al-Hafiz mentioned it in "Al-Fath" 13/451 in its entirety as a debate between some of the leaders of the Sunnah and some of the leaders of the

Mu'tazilah, and added at its beginning: The Mu'tazili said: "Glory be to Him Who is far above obscenity," and the Sunni said: "Glory be to Him in Whose kingdom nothing happens except what He wills." The Mu'tazili said: "Does our Lord will to be disobeyed..." (2) Narrated by Al-Tabarani in "Al-Kabir" (10606) at length, and Al-Bayhaqi in "Al-Asma wa al-Sifat" (368), and the wording is his. Al-Haythami said in "Majma' al-Zawa'id" 7/200: "In it is Abu Yahya al-Qattat, and he is weak according to the majority... and Mus'ab bin Sawar I do not know him, and the rest of its narrators are narrators of the Sahih."

सूरह अल-अंबिया: आयतें 22 - 24 [पृष्ठ] 190

उसने कहा: "क्या हमारे रब की ज़बरदस्ती अवहेलना की जाती है?" उसने उत्तर दिया: "क्या तुम देखते हो कि यदि उसने मुझे मार्गदर्शन से वंचित कर दिया और मुझे विनाश दे दिया, तो क्या उसने मेरे साथ भला किया या बुरा?" उसने कहा: "यदि उसने तुम्हें तुम्हारे अधिकार से वंचित किया है, तो उसने बुरा किया है, लेकिन यदि उसने तुम्हें अपने अनुग्रह (फ़ज़्ल) से वंचित किया है, तो वह उसका अनुग्रह है जिसे वह चाहता है उसे देता है।" फिर उसने आयत पढ़ी: {वह जो कुछ करता है उसके लिए उससे पूछताछ नहीं की जाती, बल्कि उनसे पूछताछ की जाएगी} (1)।

और इब्न अब्बास से रिवायत है, उन्होंने कहा: जब अल्लाह, जो कि बहुत शक्तिशाली और महान है, ने मूसा को भेजा और उनसे बात की, और उन पर तौरात नाज़िल की, तो उन्होंने [मूसा ने] कहा: "ऐ अल्लाह, तू एक महान रब है। यदि तू चाहता कि तेरी आज्ञा मानी जाए, तो तेरी आज्ञा मानी जाती, और यदि तू चाहता कि तेरी अवज्ञा न की जाए, तो तेरी अवज्ञा न की जाती। तू आज्ञा मानना पसंद करता है, फिर भी इसमें तेरी अवज्ञा की जाती है। यह कैसे है, ऐ रब?!" तब अल्लाह ने उन पर वह्य (प्रकाशना) भेजी: "मुझसे मेरे कार्यों के बारे में नहीं पूछा जाता, और उनसे पूछा जाएगा" (2)।

अल्लाह का कथन: {या क्या उन्होंने उसके सिवा और ईश्वरों को बना लिया है?} उसने अल्लाह के सिवा अन्य ईश्वर बनाने पर आश्चर्य को दोहराया है ताकि फटकार में तीव्रता लाई जा सके। यानी, उनका वर्णन वैसा ही है जैसा सृष्टि और जीवन देने के संबंध में पहले उल्लेख किया गया है। इस प्रकार "अम" (या) का अर्थ "हल" (क्या) है, जैसा कि पहले बताया गया है। अतः उन्हें इसके लिए प्रमाण लाने दें।

यह कहा गया है: पहला तर्क तर्कसंगत दृष्टिकोण से है; क्योंकि उसने कहा: {वे जीवित करते हैं} और मुर्दों को ज़िंदा करते हैं, ऐसा कहाँ संभव है! और दूसरा तर्क प्राप्त स्रोतों (नक़ल) से है, यानी: इस दिशा से अपना प्रमाण लाओ। यह किस किताब में नाज़िल हुआ है?! कुरान में, या अन्य नबियों पर नाज़िल किताबों में?!

{यह उन लोगों का संदेश है जो मेरे साथ हैं} कुरान में शुद्ध एकेश्वरवाद (तौहीद) के माध्यम से {और उन लोगों का संदेश है जो मुझसे पहले थे} तौरात, इंजील और अल्लाह द्वारा उतारी गई अन्य किताबों में। तो देखो, क्या इन किताबों में से किसी में ऐसा है कि अल्लाह ने उसके सिवा अन्य ईश्वर बनाने का आदेश दिया हो?! क्योंकि शरीअत एकेश्वरवाद के संबंध में अलग नहीं थी, बल्कि वे भिन्न थीं...

(1) हमें अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से इसका पता नहीं चला। इब्न शिथ ने इसे "हज़ अल-ग़लासिम" पृ. 18 में जाफ़र बिन मुहम्मद से एक कदरिया (तक़दीर को न मानने वाले) के साथ उल्लेख किया है। इब्न अब्द अल-बर ने "अल-तमहीद" 6/64-65 में रबीआ बिन अबी अब्द अल-रहमान से इसी तरह का कुछ उल्लेख किया है, और इसके दूसरे हिस्से को बयान किया है जो उनका कहना है: "क्या तुम देखते हो कि यदि उसने मुझे वंचित कर दिया...", इब्न अब्बास से इसी तरह। अल-हाफ़िज़ ने "अल-फतह" 13/451 में इसे सुन्नत के कुछ इमामों और मुअतज़िला के कुछ इमामों के बीच एक बहस के रूप में पूर्ण रूप से उल्लेख किया है, और इसके आरंभ में जोड़ा है: मुअतज़िली ने कहा: "पवित्र है वह जो अश्लीलता से दूर है," और सुन्नी ने कहा: "पवित्र है वह जिसके राज्य में उसकी इच्छा के बिना कुछ नहीं होता।" मुअतज़िली ने कहा: "क्या हमारा रब चाहता है कि उसकी अवज्ञा की जाए..." (2) इसे अल-तबरानी ने "अल-कबीर" (10606) में विस्तार से दर्ज किया है, और अल-बैहक़ी ने "अल-अस्मा वल-सिफ़ात" (368) में, और शब्द उन्हीं के हैं। अल-हैथमी ने "मजमा' अल-ज़वाइद" 7/200 में कहा: "इसमें अबू यह्या अल-कत्तात है, और वह अधिकांश के अनुसार कमज़ोर है... और मुसाब बिन सवार को मैं नहीं जानता, और इसके बाकी रावी सहीह के रावी हैं।"

سورة الانبياء: آيات ٢٢ - ٢٤ ١٩٠

انہوں نے کہا: "کیا ہمارا رب زبردستی نافرمانی کیا جاتا ہے؟" انہوں نے جواب دیا: "تمہارا کیا خیال ہے اگر اس نے مجھے ہدایت سے محروم کر دیا اور مجھے ہلاکت عطا کی، تو کیا اس نے میرے ساتھ بھلائی کی یا برائی؟" انہوں نے کہا: "اگر اس نے تجھے تیرے حق سے محروم کیا تو اس نے برائی کی، اور اگر اس نے تجھے اپنے فضل سے محروم کیا تو یہ اس کا فضل ہے جسے چاہے عطا کرے۔" پھر انہوں نے یہ آیت پڑھی: ﴿لَا يُسْأَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْأَلُونَ﴾ (وہ جو کچھ کرتا ہے اس کی باز پرس نہیں ہوتی اور ان سے باز پرس ہو گی) (١)۔

اور ابن عباس سے روایت ہے، انہوں نے کہا: جب اللہ عزوجل نے موسیٰ کو مبعوث کیا اور ان سے کلام کیا، اور ان پر تورات نازل کی، تو انہوں نے [موسیٰ علیہ السلام نے] عرض کیا: "اے اللہ، تو بہت عظیم رب ہے، اگر تو چاہتا کہ تیری اطاعت کی جائے تو تیری اطاعت کی جاتی، اور اگر تو چاہتا کہ تیری نافرمانی نہ کی جائے تو تیری نافرمانی نہ کی جاتی۔ تو اطاعت کو پسند کرتا ہے، پھر بھی تیری نافرمانی کی جاتی ہے، یہ کیسے ہے اے میرے رب؟!" تو اللہ تعالیٰ نے ان کی طرف وحی فرمائی: "میں جو کرتا ہوں اس کے بارے میں مجھ سے نہیں پوچھا جاتا اور ان سے پوچھا جائے گا" (٢)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَمِ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ آلِهَةً﴾ (یا کیا انہوں نے اس کے سوا اور معبود بنا لیے ہیں؟) اللہ کے سوا معبود بنانے پر تعجب کا اعادہ ڈانٹ ڈپٹ میں مبالغہ کے لیے ہے۔ یعنی ان کی صفت وہی ہے جو پہلے تخلیق اور زندہ کرنے کے حوالے سے بیان ہو چکی ہے، تو یہاں "أم" بمعنی "ہل" (کیا) ہے، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۔ پس انہیں اس پر کوئی برہان (دلیل) لانی چاہیے۔

کہا گیا ہے: پہلی دلیل عقلی لحاظ سے ہے؛ کیونکہ اس نے فرمایا: ﴿هُمْ يُنْشِرُونَ﴾ (وہ زندہ کرتے ہیں) اور مردوں کو زندہ کرتے ہیں، یہ کہاں ممکن ہے! اور دوسری دلیل نقلی (منقول) ہے، یعنی: اس جہت سے اپنی دلیل لاؤ۔ یہ کس کتاب میں نازل ہوا ہے؟! قرآن میں، یا دیگر انبیاء پر نازل شدہ کتابوں میں؟!

﴿هَذَا ذِكْرُ مَنْ مَعِيَ﴾ (یہ ان کا پیغام ہے جو میرے ساتھ ہیں) قرآن میں خالص توحید کے ساتھ ﴿وَذِكْرُ مَنْ قَبْلِي﴾ (اور ان کا پیغام جو مجھ سے پہلے تھے) تورات، انجیل اور اللہ کی نازل کردہ دیگر کتابوں میں۔ تو دیکھو کیا ان کتابوں میں سے کسی میں یہ ہے کہ اللہ نے اپنے سوا معبود بنانے کا حکم دیا ہو؟! کیونکہ شریعتیں توحید کے معاملے میں مختلف نہیں تھیں، بلکہ وہ مختلف تھیں...

(۱) ہمیں یہ روایت حضرت علی رضی اللہ عنہ سے نہیں ملی، اور ابن شیث نے اسے "حز الغلاصم" ص ۱۸ میں جعفر بن محمد سے ایک قدریہ کے ساتھ نقل کیا ہے، اور ابن عبد البر نے "التمہید" ٦٤/٦ - ٦٥ میں ربیعہ بن ابی عبد الرحمن سے اسی طرح کی روایت بیان کی ہے، اور اس کا دوسرا حصہ نقل کیا ہے جو ان کا قول ہے: "تمہارا کیا خیال ہے اگر اس نے مجھے محروم کر دیا..."، ابن عباس سے بھی اسی طرح مروی ہے۔ اور حافظ نے "الفتح" ٤٥١/١٣ میں اسے مکمل طور پر اہل سنت کے بعض ائمہ اور معتزلہ کے بعض ائمہ کے درمیان ایک مناظرے کے طور پر ذکر کیا ہے، اور اس کے آغاز میں یہ اضافہ کیا ہے: معتزلی نے کہا: "پاک ہے وہ ذات جو بے حیائی سے منزہ ہے،" تو سنی نے کہا: "پاک ہے وہ ذات جس کی بادشاہت میں وہی ہوتا ہے جو وہ چاہتا ہے،" تو معتزلی نے کہا: "کیا ہمارا رب چاہتا ہے کہ اس کی نافرمانی کی جائے..." (۲) اسے طبرانی نے "الکبیر" (١٠٦٠٦) میں تفصیل سے روایت کیا ہے، اور بیہقی نے "الاسماء والصفات" (٣٦٨) میں، اور الفاظ انہی کے ہیں۔ ہیثمی نے "مجمع الزوائد" ٢٠٠/٧ میں کہا: "اس

میں ابو یحییٰ القتات ہے، اور وہ جمہور کے نزدیک ضعیف ہے... اور مصعب بن سوار کو میں نہیں جانتا، اور اس کے بقیہ راوی صحیح کے راوی ہیں۔"

191 Surah Al-Anbiya: Verses 22 - 24

Commands and prohibitions.

Qatada said: The reference is to the Quran. The meaning of {This is the reminder of those with me} refers to what is required of them regarding lawful (halal) and prohibited (haram), and {the reminder of those before me} refers to past nations, those who were saved by faith and those who perished by polytheism (1).

It was also said: {reminder of those with me} refers to the reward they have for faith and punishment for disbelief, and {the reminder of those before me} refers to past nations regarding what was done to them in this world and what will be done to them in the hereafter (2).

It was also said: The meaning of the speech is warning and threat, i.e., "Do as you wish, for soon the veil will be lifted."

Abu Hatim narrated that Yahya ibn Ya'mur and Talha ibn Musarrif recited: "This is a reminder (dhikrun) of who is with me and a reminder (dhikrun) of who is before me" with tanween and breaking of the meem (3). He claimed there is no basis for this. Abu Ishaq al-Zajjaj said regarding this recitation: The meaning is: "This is a reminder from what was revealed to me and what is with me, and a reminder from before me" (4). It was also said: "A reminder existing before me," i.e., "I have brought what the prophets before me brought."

{Nay, most of them know not the Truth} Ibn Muhaysin and Al-Hasan recited: "The Truth" (al-haqqu) in the nominative case (marfu'), meaning: "It is the Truth" or "This is the Truth" (5). Accordingly, a pause is made at "they know not" and no pause is made on it according to the accusative (nasb) recitation. {So they turn away} i.e., from the Truth, which is the Quran, so they do not contemplate the evidence of Monotheism.

---

(1) Al-Nukat wal-Uyun 3/443, and Al-Tabari related something similar in 16/248-249. (2) Tafsir al-Tabari 16/428. (3) Al-Muhtasib 2/61, and Ibn Khalawayh mentioned it in Al-Qira'at al-Shadhah p. 91 on the authority of Yahya alone, and mentioned regarding Talha that he recited: "This is a reminder with me and a reminder before me." The text is from I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/68. (4) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 3/389, and I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/68. (5) In (D), (Z), and (M): "It is the Truth and this is the Truth," and the established text is from (Kh) and (Zha) and al-Muhtasib 2/61 and

the speech is from it. Ibn Khalawayh also mentioned the recitation from Ibn Muhaysin in Al-Qira'at al-Shadhah p. 91.

191 सूरा अल-अंबिया: आयत 22 - 24

आदेश और निषेध।

क़तादा ने कहा: संकेत कुरान की ओर है, अर्थ है: {यह मेरे साथ वालों का ज़िक्र (स्मरण) है} जो उन पर हलाल और हराम के बारे में अनिवार्य है {और मुझसे पहले वालों का ज़िक्र} पिछली उम्मतों में से, उनमें से जो ईमान से बच गए और शिर्क(बहुदेववाद) से नष्ट हो गए (1)।

और कहा गया: {मेरे साथ वालों का ज़िक्र} ईमान पर मिलने वाले सवाब (पुण्य) और कुफ़्र (अविश्वास) पर मिलने वाले अज़ाब (दंड) के बारे में है, {और मुझसे पहले वालों का ज़िक्र} पिछली उम्मतों के बारे में है कि दुनिया में उनके साथ क्या हुआ और आख़िरत (परलोक) में उनके साथ क्या किया जाएगा (2)।

और यह भी कहा गया: इस कलाम (भाषण) का अर्थ चेतावनी और धमकी है, यानी: जो चाहो करो, जल्द ही पर्दा उठ जाएगा।

अबू हातिम ने रिवायत की है कि: यहया बिन यामुर और तलहा बिन मुसर्रिफ ने पढ़ा: "यह मेरे साथ वालों का ज़िक्र (धिक्रुन) और मुझसे पहले वालों का ज़िक्र (धिक्रुन) है" तनवीन और मीम के नीचे ज़ेर के साथ (3), और दावा किया कि इसका कोई औचित्य नहीं है। अबू इसहाक़ अल-ज़ज्जाज ने इस किराअत (पठन) के बारे में कहा: अर्थ है: "यह उस चीज़ का ज़िक्र है जो मुझ पर नाज़िल (अवतरित) हुई और जो मेरे साथ है, और मुझसे पहले वालों का ज़िक्र है" (4)। और यह भी कहा गया: "मुझसे पहले मौजूद ज़िक्र," यानी: "मैं वही लाया हूँ जो मुझसे पहले के नबी लाए थे।"

{बल्कि उनमें से अधिकांश सत्य को नहीं जानते} इब्न मुहैसिन और अल-हसन ने पढ़ा: "सत्य" (अल-हक़्क़ु) रफ़ा (पेश) के साथ, जिसका अर्थ है: "वह सत्य है," या "यह सत्य है" (5)। इस आधार पर, "वे नहीं जानते" पर वक़्फ़ (विराम) किया जाता है और नसब (ज़बर) की किराअत के अनुसार इस पर वक़्फ़ नहीं किया जाता है। {तो वे मुँह फेर लेते हैं} यानी: सत्य से, जो कि कुरान है, इसलिए वे तौहीद (एकेश्वरवाद) के प्रमाणों पर विचार नहीं करते हैं।

---

(1) अल-नुकात वल-उयून 3/443, और अल-तब़री ने इसे 16/248-249 में इसी तरह निकाला है। (2) तफ़सीर अल-तब़री 16/428। (3) अल-मुह्तसिब 2/61, और इब्न ख़ालवैह ने अल-किराअत अल-शाज़ाह पृ. 91 में केवल यहया के हवाले से इसका उल्लेख किया है, और तलहा के बारे में

उल्लेख किया है कि उन्होंने पढ़ा: "यह ज़िक्र मेरे साथ है और ज़िक्र पहले है।" और यह कलाम अल-नह्हास की एराबुल कुरान 3/68 से है। (4) मा'नी अल-कुरान लिल-ज़ज्जाज 3/389, और एराबुल कुरान लिल-नह्हास 3/68। (5) (द), (ज़), और (म) में: "वह सत्य है और यह सत्य है," और स्थापित पाठ (ख़) और (ज़) और अल-मुह्तसिब 2/61 से है और कलाम उसी से है। इब्न ख़ालवैह ने अल-किराअत अल-शाज़ाह पृ. 91 में इब्न मुहैसिन से किराअत का भी उल्लेख किया है।

191 سورة الانبياء: آيات 22 - 24

اوامر و نواہی (احکامات اور ممانعت)۔

قتادہ نے کہا: اشارہ قرآن کی طرف ہے، معنی ہے: {یہ ان کا ذکر ہے جو میرے ساتھ ہیں} حلال و حرام کے ان احکامات کے ساتھ جو ان پر لازم ہیں {اور ان کا ذکر جو مجھ سے پہلے تھے} پچھلی امتوں میں سے، ان لوگوں کا جو ایمان کی وجہ سے بچ گئے اور شرک کی وجہ سے ہلاک ہوئے (1)۔

اور کہا گیا: {ذکر ان کا جو میرے ساتھ ہیں} ایمان پر ان کے ثواب اور کفر پر عذاب کے بارے میں ہے، {اور ذکر ان کا جو مجھ سے پہلے تھے} گزشتہ امتوں کے بارے میں کہ دنیا میں ان کے ساتھ کیا ہوا اور آخرت میں ان کے ساتھ کیا کیا جائے گا (2)۔

اور یہ بھی کہا گیا: کلام کا معنی ڈرانا اور دھمکانا ہے، یعنی: جو چاہو کرو، عنقریب پردہ اٹھ جائے گا۔

ابو حاتم نے بیان کیا کہ: یحییٰ بن یعمر اور طلحہ بن مصرف نے پڑھا: «هذا ذِكْرٌ مَنْ معي وذِكْرٌ من قَبْلِي» تنوین اور میم کے کسرہ (زیر) کے ساتھ (3)، اور انہوں نے دعویٰ کیا کہ اس کی کوئی وجہ نہیں ہے۔ ابو اسحاق الزجاج نے اس قرات کے بارے میں کہا: معنی یہ ہے: "یہ اس کا ذکر ہے جو مجھ پر نازل کیا گیا اور جو میرے ساتھ ہے، اور ایک ذکر مجھ سے پہلے کا ہے" (4)۔ اور کہا گیا: "ذکر جو مجھ سے پہلے موجود تھا،" یعنی: "میں وہی لایا ہوں جو مجھ سے پہلے انبیاء لائے تھے۔"

{بلکہ ان میں سے اکثر حق کو نہیں جانتے} ابن محیصن اور الحسن نے پڑھا: «الْحَقُّ» رفع (پیش) کے ساتھ، بمعنی: "وہی حق ہے،" یا "یہ حق ہے" (5)۔ اس بنا پر، «لا یعلمون» پر وقف کیا جائے گا اور نصب (زبر) کی قرات پر اس پر وقف نہیں کیا جائے گا۔ {پس وہ منہ پھیرنے والے ہیں} یعنی: حق سے، اور وہ قرآن ہے، پس وہ توحید کی حجتوں پر غور نہیں کرتے۔

---

(1) النکت والعیون 3/443، اور اسے اسی طرح الطبری نے 16/248-249 میں روایت کیا ہے۔ (2) تفسیر الطبری 16/428۔ (3) المحتسب 2/61، اور ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص 91 میں اسے صرف یحییٰ سے ذکر کیا ہے، اور طلحہ کے بارے میں ذکر کیا ہے کہ انہوں نے پڑھا: «هذا ذكرٌ معي وذكرٌ قبلي»۔ اور یہ کلام النحاس کی اعراب القرآن 3/68 سے ہے۔ (4) معانی القرآن للزجاج 3/389، اور اعراب القرآن للنحاس 3/68۔ (5) (د) اور (ز) اور (م) میں ہے: "وہ حق ہے اور یہ حق ہے،" اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (ظ) اور المحتسب 2/61 سے ہے اور کلام اسی سے ہے۔ ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص 91 میں ابن محیصن سے قرات کا بھی ذکر کیا ہے۔

Surah Al-Anbiya: Verses 25 - 29 192

The Almighty says: {And We sent not before you any messenger except that We revealed to him that, "There is no deity except Me, so worship Me." (25)}

The Almighty's saying: {And We sent not before you any messenger except that it was revealed to him}. Hafs, Hamza, and al-Kisa'i recited it as: {We reveal to him} with the letter 'nun'(1); because of His saying: {We sent}. {That there is no deity except Me, so worship Me} i.e., We said to everyone: There is no god but Allah. Rational proofs testify that He has no partner, and the transmission from all prophets exists. Evidence is either rational or transmitted. Qatada said: No prophet was sent except with Monotheism (Tawhid), though laws differed in the Torah, the Gospel, and the Quran; all of that is based on sincerity and Monotheism(2).

The Almighty says: {And they say, "The Most Merciful has taken a son." Exalted is He! Rather, they are honored servants. (26) They cannot precede Him in word, and they act by His command. (27) He knows what is [present] before them and what will be after them, and they cannot intercede except on behalf of one whom He approves. And they, from fear of Him, are apprehensive. (28) And whoever of them should say, "Indeed, I am a god besides Him" - that one We would recompense with Hell. Thus do We recompense the wrongdoers. (29)}

The Almighty's saying: {And they say, "The Most Merciful has taken a son." Exalted is He!} This was revealed concerning the Khuza'a tribe when they said: The angels are daughters of Allah(3), and they used to worship them hoping for their intercession for them. Ma'mar narrated from Qatada who said: The Jews said - Ma'mar said in his narration(4): or groups of people -: [Indeed Allah] intermarried with the Jinn, and the angels are from the Jinn. So Allah the Almighty and Majestic said: {Exalted is He}: as a glorification of Him, {rather, [they are] servants} i.e., rather they are {honored servants}(5). Meaning: it is not as these disbelievers claimed.

(1) Al-Sab'ah p. 428, and al-Taysir p. 154. (2) Narrated by al-Tabari 16/250 in a similar way. (3) Tafsir al-Baghawi 3/242, and Tafsir al-Razi 22/159. (4) The author refers to a second narration from a route other than Ma'mar, as in the following comment. (5) Narrated by Abd al-Razzaq in al-Tafsir 2/23, and al-Tabari 16/251, and what preceded in brackets is from them, and in them: 'and groups', with 'and'. Al-Tabari narrated it 16/250 through Sa'id from Qatada without his saying: 'or groups of people', and in it: 'intermarried with Jinn', instead of: 'contracted marriage with Jinn'.

सूरह अल-अंबिया: आयतें 25 - 29 192

अल्लाह तआला का फरमान है: {और हमने आपसे पहले कोई ऐसा रसूल नहीं भेजा जिसकी ओर हमने यह वह्य (प्रकाशना) न की हो कि 'मेरे सिवा कोई इबादत के लायक नहीं, अतः मेरी ही इबादत करो।' (25)}

अल्लाह तआला का फरमान: {और हमने आपसे पहले कोई रसूल नहीं भेजा सिवाय इसके कि उसकी ओर वह्य की जाती थी}। हफ़्स, हमज़ा और अल-किसाई ने इसे {नूही इलैहि} (हम उसकी ओर वह्य करते हैं) 'नून' के साथ पढ़ा है(1); क्योंकि अल्लाह ने फरमाया है: {अरसलना} (हमने भेजा)। {कि मेरे सिवा कोई इबादत के लायक नहीं, अतः मेरी ही इबादत करो} यानी: हमने सभी से कहा: अल्लाह के सिवा कोई माबूद नहीं। तर्क के प्रमाण गवाह हैं कि उसका कोई शरीक (साझीदार) नहीं है, और सभी नबियों से इसका वर्णन मौजूद है। प्रमाण या तो तर्कसंगत है या फिर पारंपरिक (नकल)। कतादा ने कहा: कोई भी नबी एकेश्वरवाद (तौहीद) के बिना नहीं भेजा गया, हालाँकि शरीयतें तौरात, इंजील और कुरआन में अलग-अलग थीं, लेकिन वे सब इखलास (निष्ठा) और तौहीद पर आधारित थीं(2)।

अल्लाह तआला का फरमान है: {और उन्होंने कहा, "रहमान ने बेटा बना लिया है।" वह पाक है! बल्कि वे (अल्लाह के) सम्मानित बंदे हैं। (26) वे बात में उससे आगे नहीं बढ़ते और वे उसके आदेश पर अमल करते हैं। (27) वह जानता है जो उनके आगे है और जो उनके पीछे है, और वे किसी की सिफारिश नहीं करते सिवाय उसके जिसके लिए वह (अल्लाह) राजी हो। और वे उसके भय से कांपते रहते हैं। (28) और उनमें से जो भी यह कहेगा कि "मैं उसके सिवा कोई इलाह हूँ" - तो उसे हम जहन्नम का बदला देंगे। इसी तरह हम ज़ालिमों को बदला देते हैं। (29)}

अल्लाह तआला का फरमान: {और उन्होंने कहा, "रहमान ने बेटा बना लिया है।" वह पाक है!} यह आयत खुज़ाअ कबीले के बारे में उतरी थी जब उन्होंने कहा था: फरिश्ते अल्लाह की बेटियाँ हैं(3), और वे उनकी सिफारिश की उम्मीद में उनकी इबादत करते थे। मअमर ने कतादा से रिवायत की है, उन्होंने कहा: यहूदियों ने कहा था - मअमर ने अपनी रिवायत में कहा(4): या लोगों के कुछ समूहों ने -: [यकीनन अल्लाह ने] जिन्नों के साथ रिश्तेदारी की, और फरिश्ते जिन्नों में से हैं। तो अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल ने फरमाया: {सुब्हानहू}: यानी वह इस बात से पाक और पवित्र है {बल्कि बंदे हैं} यानी: बल्कि वे {सम्मानित बंदे} हैं(5)। यानी: वैसा नहीं है जैसा इन काफिरों ने दावा किया।

(1) अस-सबअह पृ. 428, और अत-तयसीर पृ. 154। (2) इसे अल-तबरी 16/250 ने इसी तरह उद्धृत किया है। (3) तफ़्सीर अल-बग़वी 3/242, और तफ़्सीर अल-राज़ी 22/159। (4) लेखक मअमर के अलावा दूसरे मार्ग से एक दूसरी रिवायत की ओर संकेत करता है, जैसा कि अगली टिप्पणी में है। (5) इसे अब्द अल-रज्जाक ने अल-तफ़्सीर 2/23 में और अल-तबरी ने 16/251 में उद्धृत किया है, और जो कोष्ठक में है वह इन्हीं से है, और उनमें 'व-तवाइफ़' (और समूह) 'व' के साथ है। अल-तबरी ने इसे 16/250 में सईद के माध्यम से कतादा से 'लोगों के समूहों' के शब्दों के बिना उद्धृत किया है, और उसमें 'साहरा अल-जिन्न' है, 'खातना इलल-जिन्न' के बजाय।

سورہ الانبیاء: آیات ۲۵ - ۲۹ ۱۹۲

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَمَا أَرْسَلْنَا مِن قَبْلِكَ مِن رَّسُولٍ إِلَّا نُوحِي إِلَيْهِ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا فَاعْبُدُونِ (٢٥)﴾ (ترجمہ: اور ہم نے آپ سے پہلے کوئی ایسا رسول نہیں بھیجا جس کی طرف ہم نے یہ وحی نہ کی ہو کہ میرے سوا کوئی معبود نہیں، پس میری ہی عبادت کرو۔)

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمَا أَرْسَلْنَا مِن قَبْلِكَ مِن رَّسُولٍ إِلَّا يُوحَى إِلَيْهِ﴾۔ اور حفص، حمزہ اور کسائی نے اسے ﴿نُوحِي إِلَيْهِ﴾ نون کے ساتھ پڑھا ہے(۱)؛ کیونکہ اللہ نے فرمایا: ﴿أَرْسَلْنَا﴾ (ہم نے بھیجا)۔ ﴿أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا فَاعْبُدُونِ﴾ یعنی: ہم نے سب سے کہا: اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں؛ عقل کے دلائل گواہ ہیں کہ اس کا کوئی شریک نہیں، اور تمام انبیاء سے منقول دلائل موجود ہیں، دلیل یا تو عقلی ہوتی ہے یا نقلی۔ قتادہ نے کہا: کوئی نبی ایسا نہیں بھیجا گیا جو توحید کے ساتھ نہ ہو، اگرچہ شریعتیں تورات، انجیل اور قرآن میں مختلف تھیں، لیکن وہ سب اخلاص اور توحید پر مبنی تھیں(۲)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَقَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمَنُ وَلَدًا سُبْحَانَهُ بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ (٢٦) لَا يَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ وَهُم بِأَمْرِهِ يَعْمَلُونَ (٢٧) يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنِ ارْتَضَى وَهُم مِّنْ خَشْيَتِهِ مُشْفِقُونَ (٢٨) وَمَن يَقُلْ مِنْهُمْ إِنِّي إِلَهٌ مِّن دُونِهِ فَذَلِكَ نَجْزِيهِ جَهَنَّمَ كَذَلِكَ نَجْزِي الظَّالِمِينَ (٢٩)﴾ (ترجمہ: اور انہوں نے کہا کہ رحمٰن نے بیٹا بنا لیا، وہ پاک ہے! بلکہ وہ (اللہ کے) معزز بندے ہیں۔ وہ بات میں اس سے سبقت نہیں کرتے اور وہ اسی کے حکم پر عمل کرتے ہیں۔ وہ جانتا ہے جو ان کے آگے ہے اور جو ان کے پیچھے ہے، اور وہ کسی کی سفارش نہیں کرتے سوائے اس کے جس کے لیے وہ (اللہ) راضی ہو، اور وہ اس کے خوف سے لرزاں رہتے ہیں۔ اور ان میں سے جو بھی یہ کہے گا کہ "میں اس کے سوا معبود ہوں" تو ہم اسے جہنم کی سزا دیں گے۔ اسی طرح ہم ظالموں کو بدلہ دیتے ہیں۔)

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَقَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمَنُ وَلَدًا سُبْحَانَهُ﴾ یہ آیت قبیلہ خزاعہ کے بارے میں نازل ہوئی جب انہوں نے کہا تھا: فرشتے اللہ کی بیٹیاں ہیں(۳)، اور وہ ان کی شفاعت کی امید میں ان کی عبادت کرتے تھے۔ معمر نے قتادہ سے روایت کی، انہوں نے کہا: یہودیوں نے کہا تھا - معمر نے اپنی روایت میں کہا(٤): یا لوگوں کے کچھ گروہوں نے -: [یقیناً اللہ نے] جنوں کے ساتھ رشتہ داری کی، اور فرشتے جنوں میں سے ہیں۔ تو اللہ عزوجل نے فرمایا: ﴿سُبْحَانَهُ﴾: یعنی وہ اس بات سے پاک و منزہ ہے ﴿بَلْ عِبَادٌ﴾ یعنی: بلکہ وہ ﴿مُّكْرَمُونَ﴾ (معزز بندے) ہیں(٥)۔ یعنی: ایسا نہیں ہے جیسا ان کافروں نے گمان کیا۔

(١) السبعة ص٤٢٨، والتیسیر ص١٥٤۔ (٢) اسے طبری ١٦/ ٢٥٠ نے اسی طرح روایت کیا ہے۔ (٣) تفسیر البغوی ٣/ ٢٤٢، اور تفسیر الرازی ٢٢/ ١٥٩۔ (٤) مصنف معمر کے علاوہ دوسرے طریق سے ایک دوسری روایت کی طرف اشارہ کر رہا ہے، جیسا کہ اگلے نوٹ میں ہے۔ (٥) اسے عبدالرزاق نے التفسیر ٢/ ٢٣ میں اور طبری نے ١٦/ ٢٥١ میں روایت کیا ہے، اور جو بریکٹ میں ہے وہ انہی سے ہے، اور ان میں: "وطوائف" و کے ساتھ ہے۔ اور اسے طبری نے ١٦/ ٢٥٠ میں سعید کے واسطے سے قتادہ سے روایت کیا ہے بغیر ان کے اس قول کے: "او طوائف من الناس"، اور اس میں ہے: "صاہر الجن"، بجائے "خاتن الی الجن" کے۔

Surah Al-Anbiya: Verses 26 - 29 193

Al-Zajjaj (1) allows the accusative case (nasb) based on the meaning: "Rather, He has taken honored servants." Al-Farra' (2) allowed it on the basis of referring back to 'walad' (child), meaning: "Rather, we did not take them as a child, but rather we took them as honored servants." And 'walad' here is for the plural, and 'waladan' (4) can be for the singular (3) or the plural. It is also permissible for the word 'walad' to refer to a genus, just as one says: "So-and-so has wealth (maal)." {They do not precede Him in speech} meaning: they do not speak until He speaks, and they do not speak except for what He commands them. {And they act by His command} meaning: by His obedience and His orders. {He knows what is before them and what is behind them} meaning: He knows what they have done and what they will do; as stated by Ibn Abbas (5). Also from him: "what is before them" refers to the hereafter, and "what is behind them" refers to this world (6); the first was mentioned by Al-Thalabi, and the second by Al-Qushayri. {And they do not intercede except for him with whom He is pleased} Ibn Abbas said: They are the people who bear witness that there is no god but Allah. Mujahid said: They are everyone with whom Allah is pleased (7). Angels will intercede tomorrow in the Hereafter, as mentioned in Sahih Muslim and others (8), and also in this world; for they seek forgiveness for the believers and for those on earth, as stated in the Revelation as will follow (9). {And they} meaning the angels {of His fear} meaning from dread of Him {are apprehensive} meaning: fearful, they do not feel secure from His plan.

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 3/389. Al-Zajjaj said: If it were read as 'bil 'ibadan', it would not be permissible because it contradicts the Mushaf (written Quran). (2) In Ma'ani al-Qur'an 3/201, and he means the accusative in language (grammar), not in recitation (tilawah). (3) In manuscript (ظ): for the singular. (4) In (ظ) and (ف): awlad (children), and in (خ), (د) and (ز): awladan, and the established one is from (م). See Al-Sihah (walad). (5) Mentioned by Al-Mawardi in Al-Nukat wal-Uyun 3/443, and Al-Razi 22/160 with the wording: He knows what they put forward and what they held back of their deeds. (6) Mentioned by Al-Mawardi in Al-Nukat wal-Uyun 3/443 on the authority of Al-Kalbi. (7) Mentioned the saying of Ibn Abbas and the saying of Mujahid by Al-Baghawi 3/242. (8) Sahih Muslim (183), and Musnad Ahmad (11898) from the hadith of Abu Sa'id al-Khudri [may Allah bless him and grant him peace] at length. (9) In the commentary of verse (7) of Surah Ghafir.

सूरह अल-अंबिया: आयतें 26 - 29 193

अल-ज़ज्जाज (1) के अनुसार अर्थ के आधार पर 'नस्ब' (accusative case) जायज़ है: यानी "बल्कि, उसने सम्मानित दासों को अपनाया है।" अल-फर्रा (2) ने इसे 'वलद' (संतान) की ओर लौटने के आधार पर जायज़ माना है, अर्थात: "बल्कि, हमने उन्हें संतान के रूप में नहीं अपनाया, बल्कि हमने उन्हें सम्मानित दासों के रूप में अपनाया है।" यहाँ 'वलद' शब्द बहुवचन के लिए है, और 'वलदन' (4) एकवचन (3) और बहुवचन दोनों के लिए हो सकता है। यह भी संभव है कि 'वलद' शब्द जाति (genus) के लिए हो, जैसे कहा जाता है: "फलां के पास माल है।" {वे उससे पहले बात नहीं करते} अर्थात: वे तब तक नहीं बोलते जब तक वह न बोल दे, और वे केवल वही बोलते हैं जिसका वह उन्हें आदेश देता है। {और वे उसके आदेश पर कार्य करते हैं} अर्थात: उसकी आज्ञाकारिता और उसके आदेशों के अनुसार। {वह जानता है जो उनके आगे है और जो उनके पीछे है} अर्थात: वह जानता है कि उन्होंने क्या किया है और वे क्या करने वाले हैं; इब्न अब्बास (5) ने ऐसा कहा है। उनसे यह भी उद्धृत है: "जो उनके आगे है" से तात्पर्य परलोक (आखिरत) है, और "जो उनके पीछे है" से तात्पर्य दुनिया है (6); पहला अल-थालबी द्वारा उल्लेखित है, और दूसरा अल-कुशायरी द्वारा। {और वे केवल उसी के लिए शिफ़ाअत (सिफारिश) करते हैं जिससे वह प्रसन्न हो} इब्न अब्बास ने कहा: वे वे लोग हैं जो गवाही देते हैं कि अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं है। मुजाहिद ने कहा: वे वे सभी हैं जिनसे अल्लाह प्रसन्न है (7)। फ़रिश्ते कल परलोक में शिफ़ाअत करेंगे, जैसा कि सहीह मुस्लिम और अन्य (8) में उल्लेखित है, और दुनिया में भी; क्योंकि वे ईमान वालों और ज़मीन पर रहने वालों के लिए क्षमा मांगते हैं, जैसा कि वही (प्रकाशना) में स्पष्ट किया गया है जो आगे आएगा (9)। {और वे} अर्थात फ़रिश्ते {उसके भय से} यानी उसके डर से {कांपते हैं} अर्थात: डरे हुए हैं, वे उसकी योजना से बेखौफ नहीं होते।

---

(1) मआनी अल-कुरान, अल-ज़ज्जाज 3/389। अल-ज़ज्जाज ने कहा: यदि इसे 'बल्कि इबादन' पढ़ा जाता, तो यह मुसहफ़ (लिखित कुरान) के विरुद्ध होने के कारण जायज़ नहीं होता। (2) मआनी अल-कुरान 3/201 में, और उनका तात्पर्य भाषा (व्याकरण) में नस्ब से है, न कि तिलावत (पाठ) में। (3) पाण्डुलिपि (ظ) में: एकवचन के लिए। (4) (ظ) और (ف) में: 'औलाद', और (ख), (द) और (ज़) में: 'औलादन', और स्थापित पाठ (م) से है। देखें अल-सिहाह (वलद)। (5) अल-मावर्दी ने 'अल-नुकात वल-उयून' 3/443 में इसका उल्लेख किया है, और अल-राज़ी 22/160 में इन शब्दों के साथ: "वह जानता है जो उन्होंने अपने कार्यों में से पहले भेजा और जो पीछे छोड़ा।" (6) अल-मावर्दी ने 'अल-

नुकात वल-उयून' 3/443 में अल-कल्बी के हवाले से इसका उल्लेख किया है। (7) इब्न अब्बास और मुजाहिद के कथन का उल्लेख अल-बग़वी 3/242 ने किया है। (8) सहीह मुस्लिम (183), और मसनद अहमद (11898) अबू सईद अल-खुदरी की हदीस से विस्तारपूर्वक। (9) सूरह गाफिर की आयत (7) की व्याख्या के समय।

سورہ الانبیاء: آیات ۲۶ - ۲۹ ۱۹۳

زجاج (۱) کے نزدیک لفظ 'عباداً' کا نصب (زبر) اس معنی پر جائز ہے کہ: "بلکہ اس نے معزز بندوں کو اپنا لیا۔" فرا (۲) نے اسے اس بنیاد پر جائز قرار دیا ہے کہ اس کا تعلق 'ولد' (اولاد) سے ہے، یعنی: "بلکہ ہم نے انہیں اولاد کے طور پر نہیں اپنایا، بلکہ ہم نے انہیں معزز بندے بنا لیا۔" لفظ 'ولد' یہاں جمع کے لیے ہے، اور 'ولداً' (۴) واحد (۳) اور جمع دونوں کے لیے ہو سکتا ہے۔ یہ بھی جائز ہے کہ لفظ 'ولد' جنس کے لیے ہو، جیسے کہا جاتا ہے: "فلاں کے پاس مال ہے۔" {وہ بات کرنے میں اس سے سبقت نہیں لے جاتے} یعنی: وہ اس وقت تک نہیں بولتے جب تک وہ نہ بولے، اور وہ صرف وہی بولتے ہیں جس کا وہ انہیں حکم دیتا ہے۔ {اور وہ اس کے حکم پر عمل کرتے ہیں} یعنی: اس کی اطاعت اور اس کے احکامات کے مطابق۔ {وہ جانتا ہے جو ان کے سامنے ہے اور جو ان کے پیچھے ہے} یعنی: وہ جانتا ہے جو انہوں نے کیا اور جو وہ کرنے والے ہیں؛ ابن عباس (۵) نے یہی کہا ہے۔ ان سے یہ بھی مروی ہے: "جو ان کے سامنے ہے" سے مراد آخرت ہے، اور "جو ان کے پیچھے ہے" سے مراد دنیا ہے (۶)؛ پہلی بات ثعلبی نے ذکر کی اور دوسری قشیری نے۔ {اور وہ صرف اسی کی سفارش کرتے ہیں جس سے وہ راضی ہو} ابن عباس نے فرمایا: یہ وہ لوگ ہیں جو اس بات کی گواہی دیتے ہیں کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں۔ مجاہد نے کہا: یہ وہ تمام لوگ ہیں جن سے اللہ راضی ہو گیا (۷)۔ فرشتے کل آخرت میں شفاعت کریں گے جیسا کہ صحیح مسلم اور دیگر (۸) میں مذکور ہے، اور دنیا میں بھی؛ کیونکہ وہ اہل ایمان اور زمین والوں کے لیے استغفار کرتے ہیں، جیسا کہ قرآن میں صراحت ہے جو آگے آئے گی (۹)۔ {اور وہ} یعنی فرشتے {اس کی خشیت سے} یعنی اس کے خوف سے {لرزاں رہتے ہیں} یعنی: ڈرنے والے ہیں، وہ اس کی تدبیر سے بے خوف نہیں ہوتے۔

(١) معانی القرآن للزجاج ٣/ ٣٨٩۔ زجاج نے کہا: اگر اسے 'بل عباداً' پڑھا جاتا تو مصحف کی مخالفت کی وجہ سے جائز نہ ہوتا۔ (٢) معانی القرآن ٣/ ٢٠١ میں، اور ان کی مراد زبان (قواعد) میں نصب ہے، تلاوت میں نہیں۔ (٣) (ظ) میں: واحد کے لیے۔ (٤) (ظ) اور (ف) میں: 'اولاد'، اور (خ)، (د) اور (ز) میں: 'اولادا'، اور ثابت شدہ متن (م) سے ہے۔ دیکھیے الصحاح (ولد)۔ (٥) ماوردی نے النکت والعیون ٣/ ٤٤٣ میں، اور رازی نے ٢٢/ ١٦٠ میں ان الفاظ کے ساتھ ذکر کیا ہے: "وہ جانتا ہے جو انہوں نے اپنے عمل میں سے آگے بھیجا اور جو پیچھے چھوڑا۔" (٦) ماوردی نے النکت والعیون ٣/ ٤٤٣ میں کلبی کے حوالے سے ذکر کیا ہے۔ (٧) ابن عباس اور مجاہد کا قول بغوی نے ٣/ ٢٤٢ میں ذکر کیا ہے۔ (٨) صحیح مسلم (١٨٣)، اور مسند احمد (١١٨٩٨) ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ کی طویل حدیث سے۔ (٩) سورہ غافر کی آیت (٧) کی تفسیر کے وقت۔

Page 194

Surah Al-Anbiya: Verses 26 - 33

The Almighty's saying: {And whoever of them should say, "Indeed, I am a god besides Him"} - Qatadah, al-Dahhak, and others said: This verse refers to Iblis (Satan) when he claimed partnership and called for the worship of himself, and he was among the angels, and no one from the angels said "I am a god besides Him" (1).

It was also said: The reference is to all the angels, meaning: that speaker {We recompense him with Hell}. This is evidence that although they are honored with infallibility, they are worshipers and not forced to worship, as some ignorant people thought. Ibn Abbas used this verse as evidence that Muhammad ﷺ is better than (2) the inhabitants of heaven. This was mentioned previously in [Surah] "Al-Baqarah" (3).

{Thus do We recompense the wrongdoers} meaning: just as We recompensed this one with Fire, so do We recompense the wrongdoers who place divinity and worship in other than their proper places.

The Almighty's saying: {Have those who disbelieved not considered that the heavens and the earth were a joined entity, and We separated them and made from water every living thing? Then will they not believe? (30) And We placed within the earth firmly set mountains, lest it should shift with them, and We made therein [mountain] passes [as] roads that they might be guided. (31) And We made the sky a protected ceiling, but they, from its signs, are turning away. (32) And it is He who created the night and the day and the sun and the moon; all [heavenly bodies] in an orbit are swimming. (33)}

The Almighty's saying: {Have those who disbelieved not seen} - The general recitation is: {أَوَلَمْ - Awa lam} with the "waw". Ibn Kathir, Ibn Muhaysin, Humayd, and Shibl bin Abbad recited: {أَلَمْ يَرَ - Alam yara} without the "waw" (4), and it is also like this in the Mushaf (copy of the Quran) of Makkah (5).

---

(1) Reported similarly from Qatadah by Abd al-Razzaq 2/23, and al-Tabari 13/254, and reported from al-Dahhak by Ibn Abi Hatim as in al-Durr al-Manthur 4/317. Ibn Atiyya said in al-Muharrar al-Wajiz 4/79: This is weak because it has never been narrated that Iblis claimed lordship (rububiyyah). (2) Saying: from, from (Zha). (3) 4/255. (4) Al-Sab'ah p. 428, and al-Taysir p. 155 from Ibn Kathir. (5) Al-Muqni' by Abu Amr al-Dani p. 104.

पृष्ठ १९४

सूरह अल-अम्बिया: आयतें २६ - ३३

अल्लाह तआला का फरमान: {और उनमें से जो कोई कहे, "निस्संदेह, मैं उसके सिवा एक माबूद (ईश्वर) हूँ"} - कतादा, अल-दह्हाक और अन्य ने कहा: इस आयत का अर्थ इबलीस है जब उसने साझेदारी का दावा किया और अपनी पूजा करने के लिए बुलाया, और वह फरिश्तों में से था, और फरिश्तों में से किसी ने नहीं कहा कि "मैं उसके सिवा एक माबूद हूँ" (१)।

और यह भी कहा गया: इशारा सभी फरिश्तों की ओर है, यानी: वह कहने वाला {हम उसे जहन्नम (नर्क) का बदला देंगे}। यह इस बात का प्रमाण है कि यद्यपि वे मासूमियत (गुनाहों से सुरक्षा) के साथ सम्मानित हैं, फिर भी वे उपासक हैं और इबादत के लिए मजबूर नहीं हैं जैसा कि कुछ अज्ञानियों ने सोचा था। इब्न अब्बास ने इस आयत से यह दलील दी कि मुहम्मद ﷺ आसमान वालों (२) से बेहतर हैं। इसका उल्लेख पहले "अल-बकराह" (३) में आ चुका है।

{इसी प्रकार हम ज़ालिमों (अत्याचारियों) को बदला देते हैं} यानी: जिस प्रकार हमने इसे आग का बदला दिया; उसी प्रकार हम उन ज़ालिमों को बदला देते हैं जो उलूहियत (ईश्वरत्व) और इबादत (पूजा) को उनके उचित स्थान के अलावा कहीं और रखते हैं।

अल्लाह तआला का फरमान: {क्या उन लोगों ने नहीं देखा जिन्होंने कुफ्र (अविश्वास) किया कि आकाश और पृथ्वी दोनों मिले हुए थे, फिर हमने उन्हें अलग कर दिया, और हमने पानी से हर जीवित चीज़ बनाई? तो क्या वे ईमान नहीं लाते? (३०) और हमने पृथ्वी में अटल पहाड़ बना दिए ताकि वह उन्हें लेकर डगमगा न जाए, और हमने उसमें चौड़े रास्ते बनाए ताकि वे मार्ग पा सकें। (३१) और हमने आकाश को एक सुरक्षित छत बनाया, फिर भी वे उसकी निशानियों से मुँह मोड़ लेते हैं। (३२) और वही है जिसने रात और दिन और सूर्य और चंद्रमा को बनाया; प्रत्येक एक कक्षा में तैर रहे हैं। (३३)}

अल्लाह तआला का फरमान: {क्या उन लोगों ने नहीं देखा जिन्होंने कुफ्र किया} - आम पाठ (किरात) है: {أَوَلَمْ} "वाव" के साथ। और इब्न कसीर, इब्न मुहयसिन, हुमैद और शिबल बिन अब्बाद ने पढ़ा: {أَلَمْ يَرَ} बिना "वाव" के(४), और इसी तरह यह मक्का (५) के मुसहफ (कुरान की प्रति) में है।

---

(१) इसे कतादा से अब्द अल-रज्जाक २/२३ और अल-तबारी १३/२५४ ने इसी तरह उद्धृत किया है, और अल-दह्हाक से इब्न अबी हातिम ने उद्धृत किया है जैसा कि अल-दुर्र अल-मंसूर ४/३१७ में है।

इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/७९ में कहा: यह कमज़ोर है क्योंकि इबलीस के बारे में कभी यह नहीं बताया गया कि उसने रुबूबियत (प्रभुत्व) का दावा किया था। (२) कहना: से, से (जह)। (३) ४/२५५। (४) अल-सबआ पृष्ठ ४२८, और अल-तयसीर पृष्ठ १५५ इब्न कसीर से। (५) अबू अम्र अल-दानी द्वारा रचित अल-मुकनी पृष्ठ १०४।

صفحہ ۱۹۴

سورة الانبياء: آيات ۲۶ - ۳۳

الله تعالیٰ کا قول: ﴿وَمَن يَقُلْ مِنْهُمْ إِنِّي إِلَٰهٌ مِّن دُونِهِۦ﴾ قتادہ، ضحاک اور دیگر نے کہا: اس آیت سے مراد ابلیس ہے جب اس نے شرکت کا دعویٰ کیا، اور اپنی عبادت کی دعوت دی اور وہ فرشتوں میں سے تھا، اور فرشتوں میں سے کسی نے نہیں کہا کہ "میں اس کے سوا الہ ہوں" (۱)۔

اور کہا گیا: اشارہ تمام فرشتوں کی طرف ہے، یعنی: وہ کہنے والا ﴿نَجْزِيهِ جَهَنَّمَ﴾ (ہم اسے جہنم کی جزا دیں گے)۔ یہ اس بات کی دلیل ہے کہ اگرچہ وہ عصمت سے نوازے گئے ہیں لیکن وہ مکلف عبادت گزار ہیں، اور عبادت پر مجبور نہیں ہیں جیسا کہ بعض جاہلوں کا خیال تھا۔ ابن عباس نے اس آیت سے استدلال کیا کہ محمد ﷺ آسمان والوں (۲) سے افضل ہیں۔ اور یہ پہلے "البقرہ" (۳) میں گزر چکا ہے۔

﴿كَذَٰلِكَ نَجْزِي الظَّالِمِينَ﴾ یعنی: جس طرح ہم نے اسے آگ کا بدلہ دیا؛ اسی طرح ہم ان ظالموں کو بدلہ دیتے ہیں جو الوہیت اور عبادت کو ان کے صحیح مقام کے علاوہ کسی اور جگہ رکھتے ہیں۔

الله تعالیٰ کا قول: ﴿أَوَلَمْ يَرَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ أَفَلَا يُؤْمِنُونَ (۳۰) وَجَعَلْنَا فِي الْأَرْضِ رَوَاسِيَ أَن تَمِيدَ بِهِمْ وَجَعَلْنَا فِيهَا فِجَاجًا سُبُلًا لَّعَلَّهُمْ يَهْتَدُونَ (۳۱) وَجَعَلْنَا السَّمَاءَ سَقْفًا مَّحْفُوظًا وَهُمْ عَنْ آيَاتِهَا مُعْرِضُونَ (۳۲) وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ الَّيْلَ وَالنَّهَارَ وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ (۳۳)﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿أَوَلَمْ يَرَ الَّذِينَ كَفَرُوا﴾ عام قرأت ﴿أَوَلَمْ﴾ واؤ کے ساتھ ہے۔ اور ابن کثیر، ابن محیصن، حمید اور شبل بن عباد نے ﴿أَلَمْ يَرَ﴾ بغیر واؤ کے پڑھا ہے (۴)، اور اسی طرح یہ مصحف مکہ (۵) میں بھی ہے۔

---

(۱) اسے قتادہ سے عبد الرزاق ۲/ ۲۳، اور طبری ۱۳/ ۲۵۴ نے اسی طرح روایت کیا ہے، اور ضحاک سے ابن ابی حاتم نے روایت کیا جیسا کہ الدر المنثور ۴/ ۳۱۷ میں ہے۔ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۴/ ۷۹ میں کہا: یہ ضعیف ہے کیونکہ ابلیس سے کبھی یہ مروی نہیں کہ اس نے ربوبیت کا دعویٰ کیا تھا۔ (۲) قولہ: من، من (ظ)۔ (۳) ۴/ ۲۵۵۔ (۴) السبعہ ص ۴۲۸، اور التیسیر ص ۱۵۵ ابن کثیر سے۔ (۵) المقنع از ابوعمرو الدانی ص ۱۰۴۔

Surah Al-Anbiya: Verses 30 - 33 195

"Have they not seen" means: "Do they not know" "that the heavens and the earth were a joined entity". Al-Akhfash said: He said: "they both were (كَانَتَا)", because they are two categories, just as the Arabs say: "They are two black milch-camels" (1), and as Allah, the Almighty and Majestic, said: "Indeed, Allah holds the heavens and the earth, lest they cease" [Fatir: 41]. Abu Ishaq said: He said: "they both were", because the heavens are expressed with a singular word 'samaa' (sky); and because the heavens were one sky, and likewise the earths. [He said:] And He said: "a joined entity (ratqan)" and did not say "ratqayn" (two joined entities); because it is an infinitive noun (masdar), and the meaning is: they both possessed the quality of being joined. Al-Hasan read it as: "rataqan" with a Fatha on the letter Taa. Isa bin Umar said: It is correct, and it is a dialect (2). And "Ar-Ratq" is closing up, the opposite of "Al-Fatq" (cleaving apart). I closed up the breach, so it closed up, meaning it healed. From it is "Al-Ratqa' " for a woman with an occluded vagina (3).

Ibnu Abbas, Al-Hasan, Ata, Al-Dahhak, and Qatadah said: It means they were one single thing, stuck together, so Allah separated between them with air (4). Likewise, Ka'b said: Allah created the heavens and the earth on top of each other, then He created a wind that entered between them (5), opening them with it, and He made the heavens seven and the earths seven.

A second opinion was stated by Mujahid, Al-Suddi, and Abu Salih: The heavens were composed as a single layer, so He cleaved them and made them seven heavens. Likewise, the earths were joined as a single layer, so He cleaved them and made them seven (6).

Footnotes: (1) "Liqah" is the plural of "Laqhah", which is a camel that has recently given birth, or a camel rich in milk. Mu'jam Matn al-Lughah (L-Q-H). This is a case of dualizing a plural, like "busran" and "tamran", meaning two different kinds. Likewise: "ibilan" (two herds of camels). Al-Kitab 3/623. (2) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/69, and what preceded between brackets is from it, and the statement of Abu Ishaq Al-Zajjaj in his book Ma'ani al-Qur'an 3/390, and the reading of Al-Hasan in Al-Muhtasib 2/62. It is among the anomalous readings (shadhdhah) p. 91, from Abi Haywah. (3) Tahdhib al-Lughah 9/53-54, and Al-Sihah (R-T-Q). (4) Narrated from Ibn Abbas, Al-Hasan, and Qatadah by Al-Tabari 16/255-256, and mentioned by Al-Baghawi 3/242-243 from Ibn Abbas, Qatadah, Al-Dahhak, and 'Ata. (5) In manuscript (M): "bi-wasttiha", and in (Z): "mutawassitataha". It occurred in the printed edition of Tafsir al-

Baghawi (and the text is from it) 3/243: "fa-wasattaha". (6) Narrated from them by Al-Tabari 16/256-257, and mentioned by Al-Baghawi 3/243 from Mujahid and Al-Suddi.

सूरह अल-अंबिया: आयत 30 - 33 195

"क्या उन्होंने नहीं देखा" का अर्थ है: "क्या वे नहीं जानते" "कि आकाश और पृथ्वी आपस में जुड़े हुए थे"। अल-अखफश ने कहा: उन्होंने कहा: "वे दोनों थे (كَانَتَا)"; क्योंकि वे दो श्रेणियां हैं, जैसे अरब कहते हैं: "वे दो काली दुधारू ऊँटनियां हैं" (1), और जैसा कि अल्लाह पराक्रमी और प्रतापी ने कहा: "बेशक, अल्लाह आकाशों और पृथ्वी को थामे हुए है कि वे टल न जाएँ' [फ़ातिर: 41]। अबू इसहाक ने कहा: उन्होंने कहा: "वे दोनों थे"; क्योंकि आकाशों को एकवचन शब्द 'समा' (आकाश) के रूप में व्यक्त किया जाता है; और क्योंकि आकाश एक ही आकाश थे, और इसी तरह पृथ्वी भी। [उन्होंने कहा:] और उन्होंने "रत्क़न" (एक जुड़ी हुई इकाई) कहा और "रत्क़ैन" नहीं कहा; क्योंकि यह एक भाववाचक संज्ञा (मस्दर) है, और अर्थ है: वे दोनों जुड़े होने की विशेषता वाले थे। अल-हसन ने इसे "रतक़न" पढ़ा, 'ता' पर फ़तहा के साथ। ईसा बिन उमर ने कहा: यह सही है और यह एक भाषा (बोली) है (2)। और "अर-रत्क़" का अर्थ है बंद करना, जो "अल-फ़त्क़" (अलग करने) का विलोम है। मैंने दरार को बंद कर दिया, तो वह बंद हो गई, यानी जुड़ गई। इसी से "अर-रत्क़ा" शब्द उस महिला के लिए आता है जिसकी योनि बंद हो (3)।

इब्न अब्बास, अल-हसन, अता, अल-दह्हाक और क़तादा ने कहा: इसका अर्थ है कि वे दोनों एक ही चीज़ थे, आपस में चिपके हुए, फिर अल्लाह ने हवा के ज़रिये उनके बीच अलगाव किया (4)। इसी तरह का'ब ने कहा: अल्लाह ने आकाशों और पृथ्वी को एक दूसरे के ऊपर बनाया, फिर एक हवा बनाई जो उनके बीच में आ गई (5) और उसके ज़रिये उन्हें खोल दिया, और आकाशों को सात और पृथ्वियों को सात बना दिया।

दूसरा विचार मुजाहिद, अल-सुद्दी और अबू सालेह ने दिया: आकाश आपस में जुड़े हुए एक परत के रूप में थे, तो उसने उन्हें अलग किया और उन्हें सात आकाश बना दिया, और इसी तरह पृथ्वी भी आपस में जुड़ी हुई एक परत के रूप में थी, तो उसने उन्हें अलग किया और उन्हें सात बना दिया (6)।

पाद टिप्पणियाँ: (1) 'लिक़ाह' 'लक़्हह' का बहुवचन है, और यह वह ऊँटनी है जिसने हाल ही में बच्चे को जन्म दिया हो, या प्रचुर दूध देने वाली हो। मुअजम मतन अल-लुग़ह (ल-क़-ह)। यह बहुवचन का द्विवचन बनाने के नियम से है जैसे 'बुसरान' और 'तमरान', यानी दो अलग-अलग प्रकार। और इसी तरह: 'इबिलान'। अल-किताब 3/623। (2) इ'राब अल-क़ुरआन - अन-नह्हास 3/69, और जो कुछ

कोष्ठक में बीता वह इसी से है, और अबू इसहाक अज़-ज़ज्जाज का कथन उनकी पुस्तक मआनी अल-क़ुरआन 3/390 में, और अल-हसन का पाठ अल-मुहतसिब 2/62 में। और यह शाज़ (असामान्य) पाठों में से है, पृ. 91, अबू हय्याह से। (3) तहज़ीब अल-लुग़ह 9/53-54, और अस-सिह़ाह (र-त-क़)। (4) इसे इब्न अब्बास, अल-हसन और क़तादा से अल-तबरी ने 16/255-256 में उद्धृत किया है, और अल-बग़वी ने इब्न अब्बास, क़तादा, अल-दह्हाक और अता से 3/242-243 में इसका उल्लेख किया है। (5) (म) में: "बि-वस्तिहा", और (ज़) में: "मुतवस्सिततहा"। और अल-बग़वी की व्याख्या के मुद्रित संस्करण में आया है (और यह पाठ उसी से है) 3/243: "फ़-वसत्तहा"। (6) इसे अल-तबरी ने उनसे 16/256-257 में उद्धृत किया है, और अल-बग़वी ने मुजाहिद और अल-सुद्दी से 3/243 में इसका उल्लेख किया है।

سورہ الانبیاء: آیات ۳۰ - ۳۳ ۱۹۵

﴿أَوَلَمْ يَرَ﴾ بمعنی: کیا وہ نہیں جانتے ﴿أَنَّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا﴾ اخفش نے کہا: انہوں نے کہا: ﴿كَانَتَا﴾ (وہ دونوں تھے)؛ क्योंकि وہ دو اصناف ہیں، جیسا کہ عرب کہتے ہیں: "ہما لقاحان أسودان" (وہ دو کالی دودھیل اونٹنیاں ہیں) (۱)، اور جیسا کہ اللہ عزوجل نے فرمایا: ﴿إِنَّ اللَّهَ يُمْسِكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ أَن تَزُولَا﴾ [فاطر: ٤١]۔ ابو اسحاق نے کہا: انہوں نے کہا: "کانتا"؛ کیونکہ آسمانوں کو واحد کے لفظ 'سماء' سے تعبیر کیا جاتا ہے؛ اور اس لیے کہ آسمان ایک ہی آسمان تھے، اور اسی طرح زمینیں بھی۔ [انہوں ने कहा:] اور فرمایا: "رتقاً" اور "رتقین" نہیں فرمایا؛ کیونکہ یہ مصدر ہے، اور معنی یہ ہے: وہ دونوں بندش والی تھیں۔ اور حسن نے تاء کے فتحہ (زبر) کے ساتھ « رَتَقاً » پڑھا ہے۔ عیسیٰ بن عمر نے کہا: یہ درست ہے اور یہ एक لغت (بول چال) ہے (۲)۔ اور "الرَّتْق" کا معنی بند کرنا ہے، جو "الفتق" (پھاڑنے/الگ کرنے) کی ضد ہے، اور میں نے شگاف کو بند کیا تو وہ بند ہو گیا، یعنی مل گیا، اور اسی سے "الرتقاء" اس عورت کو کہتے ہیں جس کی شرمگاہ بند ہو (۳)۔

ابن عباس، حسن، عطاء، ضحاک اور قتادہ نے کہا: یعنی وہ دونوں ایک ہی چیز تھے جو آپس میں جڑے ہوئے تھے، پھر اللہ نے ہوا کے ذریعے ان کے درمیان جدائی کر دی (٤)۔ اور اسی طرح کعب نے کہا: اللہ نے آسمانوں اور زمین کو ایک دوسرے کے اوپر پیدا کیا، پھر ایک ہوا پیدا کی جو ان کے درمیان آ گئی (٥) پس اس نے ان کو اس کے ذریعے کھول دیا، اور آسمانوں کو سات اور زمینوں کو سات بنا دیا۔

دوسرا قول مجاہد، سدی اور ابو صالح نے کہا: آسمان آپس میں ملے ہوئے ایک ہی تہہ تھے، پس اللہ نے انہیں پھاڑا اور انہیں سات آسمان بنا دیا، اور اسی طرح زمینیں بھی آپس میں جڑی ہوئی ایک ہی تہہ تھیں، پس انہیں پھاڑا اور انہیں سات بنا دیا (٦)۔

حواشی: (١) لقاح، لَقُحَة کی جمع ہے، اور یہ وہ اونٹنی ہے جو حال ہی میں جنی ہو، یا کثیر دودھ دینے والی ہو۔ معجم متن اللغة (لقح)۔ اور یہ جمع کا تثنیہ بنانے کے باب سے ہے جیسے بُسران اور تمران، یعنی دو مختلف اقسام، اور اسی طرح: إبلان۔ الکتاب ٦٢٣/٣۔ (٢) اعراب القرآن للنحاس ٦٩/٣، اور جو کچھ بریکٹ میں گزرا وہ اسی سے ہے، اور ابو اسحاق زجاج کا قول ان کی کتاب معانی القرآن ٣٩٠/٣ میں، اور حسن کی قرأت المحتسب ٦٢/٢ میں۔ اور یہ شاذ قرأتوں میں سے ہے ص ٩١، ابوحیوہ سے۔ (٣) تہذیب اللغة ٥٣/٩ - ٥٤، اور الصحاح (رتق)۔ (٤) اسے ابن عباس، حسن اور قتادہ سے طبری نے ١٦ / ٢٥٥ - ٢٥٦ میں روایت کیا ہے، اور بغوی نے ٢٤٢/٣ - ٢٤٣ میں ابن عباس، قتادہ، ضحاک اور عطاء سے اس کا ذکر کیا ہے۔ (٥) (م) میں: بوسطها، اور (ظ) میں: متوسطتها۔ اور تفسیر بغوی کے مطبوعہ نسخے میں (اور یہ عبارت اسی سے ہے) ٢٤٣/٣ میں واقع ہوا ہے: فوسطها۔ (٦) اسے ان سے طبری نے ١٦ / ٢٥٦ - ٢٥٧ میں روایت کیا ہے، اور بغوی نے ٢٤٣/٣ میں مجاہد اور سدی سے اس کا ذکر کیا ہے۔

Surah Al-Anbiya: Verses 30 - 33 196

Al-Qutaybi narrated it in his "Uyun al-Akhbar" on the authority of Isma'il ibn Abi Khalid regarding the saying of Allah Almighty: {Do those who disbelieve not see that the heavens and the earth were a joined entity, then We parted them?} He said: The sky was created alone and the earth was created alone, then He split seven heavens from this and seven earths from that. He created the highest earth and made its inhabitants jinn and humans, and cleaved rivers in it, and grew fruits in it, and placed seas in it, and named it Ra'a, its width being a journey of five hundred years. Then He created the second like it in width and thickness, and placed peoples in it whose mouths are like dog mouths, hands are like human hands, ears are like cow ears, and hair is like sheep hair. When the approach of the Hour occurs, the earth casts them towards Gog and Magog; the name of that earth is Ad-Dakma (1). Then He created the third earth, its thickness being a journey of five hundred years, and from it is air to the earth. The fourth, He created darkness in it and scorpions for the people of the Fire like black mules, having tails like the long tails of horses, eating each other and then they are set (2) upon the children of Adam. Then Allah created the fifth like it (3) in thickness, length, and width, containing chains, shackles, and fetters for the people of the Fire. Then Allah created the sixth earth and its name is Mad, in it are pitch-black stones, and from it the soil of Adam, peace be upon him, was created. Those stones will be resurrected on the Day of Judgment, and every stone of them is like a great mountain, and they are made of sulfur, hung around the necks of the disbelievers, and they catch fire until they burn their faces and hands. That is His saying: {whose fuel is men and stones} [Al-Baqara: 24, and At-Tahrim: 6]. Then Allah created the seventh earth and its name is Arabiyyah, and in it is Hell, containing two gates (4); the name of one is Sijjin, and the name of the other is Al-Ghalq. As for Sijjin, it is open and to it ends the book of the disbelievers, and upon it are presented the companions of the Table and the people of Pharaoh. As for Al-Ghalq, it is closed and will not be opened until the Day of Resurrection (5).

(1) In (z) and (f): Al-Rakma, in (d): Al-Wakma, in (zha): Al-Rakha, and it was not found in (kha), and what is established is from (m). (2) In (zha): They are set upon. (3) In (zha): Kuhn, and what is established is from (z), and it fell from the rest of the copies. (4) In (z) and (zha): and in it. (5) We did not find it.

सूरह अल-अम्बिया: आयत ३० - ३३ १९६

अल-कुतैबी ने अपनी पुस्तक "उयून अल-अखबार" में इस्माइल इब्न अबी खालिद के हवाले से अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस कथन के बारे में बताया है: {क्या काफ़िरों (इनकार करने वालों) ने नहीं देखा कि आकाश और पृथ्वी एक साथ जुड़े हुए थे, फिर हमने उन्हें अलग कर दिया?} उन्होंने कहा: आकाश अलग बनाया गया था और पृथ्वी अलग बनाई गई थी, फिर उसने इससे सात आकाश और उससे सात पृथ्वी निकालीं। उसने सबसे ऊपरी पृथ्वी बनाई और उसके निवासियों को जिन्न और मनुष्य बनाया, और उसमें नदियाँ बनाईं, और उसमें फल उगाए, और उसमें समुद्र रखे, और उसका नाम 'रा' रखा, जिसकी चौड़ाई पाँच सौ साल की यात्रा है। फिर उसने इसके समान चौड़ाई और मोटाई वाली दूसरी पृथ्वी बनाई, और उसमें ऐसे लोगों को रखा जिनके मुँह कुत्तों जैसे, हाथ इंसानों जैसे, कान गायों जैसे और बाल भेड़ों जैसे हैं। जब कयामत (प्रलय) का समय निकट आएगा, तो पृथ्वी उन्हें याजूज और माजूज (गोग और मागोग) की ओर फेंक देगी; उस पृथ्वी का नाम 'अद-दकमा' (१) है। फिर उसने तीसरी पृथ्वी बनाई, जिसकी मोटाई पाँच सौ साल की यात्रा है, और वहाँ से पृथ्वी तक हवा है। चौथी में उसने आग वालों के लिए अंधेरा और बिच्छू बनाए जो काले खच्चरों की तरह हैं, उनकी पूंछ घोड़ों की लंबी पूंछ की तरह है, वे एक-दूसरे को खाते हैं और फिर उन्हें आदम के बच्चों (२) पर छोड़ दिया जाता है। फिर अल्लाह ने उसी के समान मोटाई, लंबाई और चौड़ाई वाली पाँचवीं (३) पृथ्वी बनाई, जिसमें आग वालों के लिए जंजीरें, बेड़ियाँ और बंधन हैं। फिर अल्लाह ने छठी पृथ्वी बनाई और उसका नाम 'माद' है, उसमें गहरे काले पत्थर हैं, और उसी से आदम (अ.) की मिट्टी बनाई गई थी। वे पत्थर कयामत के दिन उठाए जाएंगे, और उनमें से प्रत्येक पत्थर एक विशाल पर्वत की तरह है, और वे गंधक के बने हैं, जिन्हें काफिरों के गले में लटका दिया जाएगा, और वे तब तक जलेंगे जब तक उनके चेहरे और हाथ न जल जाएँ। वही उसका कथन है: {जिसका ईंधन मनुष्य और पत्थर हैं} [अल-बकराह: २४, और अत-तहरीम: ६]। फिर अल्लाह ने सातवीं पृथ्वी बनाई और उसका नाम 'अरबिय्याह' है, और उसमें नर्क है, जिसमें दो दरवाजे (४) हैं; एक का नाम 'सिज्जीन' है और दूसरे का नाम 'अल-गलक' है। जहाँ तक सिज्जीन का सवाल है, वह खुला है और काफिरों की किताब वहीं समाप्त होती है, और उस पर दस्तरखान (मेज) वाले और फिरौन के लोग पेश किए जाते हैं। जहाँ तक अल-गलक का सवाल है, वह बंद है और कयामत के दिन तक नहीं खुलेगा (५)।

(१) (ज़) और (फ़) में: अल-रकमा, (द) में: अल-वकमा, (ज़ा) में: अल-रखा, और (ख़) में नहीं मिला, और (म) से पुष्ट है। (२) (ज़ा) में: उन पर छोड़ा जाता है। (३) (ज़ा) में: कुह्व, और (ज़) से पुष्ट है, और बाकी प्रतियों में नहीं है। (४) (ज़) और (ज़ा) में: और उसमें। (५) हमें यह नहीं मिला।

سورہ الانبیاء: آیات ۳۰ - ۳۳ ۱۹۶

القتیبی نے اپنی کتاب «عیون الأخبار» میں اسماعیل بن ابی خالد کے حوالے سے اللہ عزوجل کے اس قول کے بارے میں ذکر کیا ہے: ﴿أَوَلَمْ يَرَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَهُمَا﴾ (کیا کافروں نے نہیں دیکھا کہ آسمان اور زمین ملے ہوئے تھے، پھر ہم نے انہیں جدا جدا کر دیا)۔ انہوں نے کہا: آسمان تنہا پیدا کیا گیا تھا اور زمین تنہا پیدا کی گئی تھی، پھر اس سے سات آسمان اور اس سے سات زمینیں الگ کیں؛ سب سے اوپر والی زمین بنائی اور اس کے رہنے والے جنوں اور انسانوں کو بنایا، اور اس میں نہریں نکالیں، اور اس میں پھل اگائے، اور اس میں سمندر رکھے، اور اس کا نام رَعاء رکھا، اس کی چوڑائی پانچ سو سال کی مسافت ہے۔ پھر اس نے دوسری زمین چوڑائی اور موٹائی میں اس جیسی بنائی، اور اس میں ایسی قومیں رکھیں جن کے منہ کتوں جیسے، ہاتھ انسانوں جیسے، کان گائے جیسے اور بال بھیڑوں جیسے ہیں؛ پس جب قیامت قریب آئے گی تو زمین انہیں یاجوج و ماجوج کی طرف پھینک دے گی، اور اس زمین کا نام الدکماء (۱) ہے۔ پھر اس نے تیسری زمین پیدا کی جس کی موٹائی پانچ سو سال کی مسافت ہے، اور وہاں سے زمین تک ہوا ہے۔ چوتھی میں اس نے دوزخیوں کے لیے اندھیرا اور بچھو پیدا کیے جو کالے خچروں کی طرح ہیں، ان کی دمیں گھوڑوں کی لمبی دموں کی طرح ہیں، وہ ایک دوسرے کو کھاتے ہیں پھر آدم کی اولاد پر مسلط (۲) کر دیے جاتے ہیں۔ پھر اللہ نے موٹائی، لمبائی اور چوڑائی میں اسی جیسی پانچویں (۳) زمین بنائی، اس میں دوزخیوں کے لیے زنجیریں، طوق اور بیڑیاں ہیں۔ پھر اللہ نے چھٹی زمین بنائی اور اس کا نام ماد ہے، اس میں گہرے سیاہ پتھر ہیں، اور اسی سے آدم علیہ السلام کی مٹی بنائی گئی تھی، وہ پتھر قیامت کے دن اٹھائے جائیں گے، اور ان میں سے ہر پتھر ایک عظیم پہاڑ کی طرح ہے، اور وہ گندھک کے ہیں، کافروں کی گردنوں میں

لٹکائے جائیں گے، یہاں تک کہ وہ بھڑک اٹھیں گے اور ان کے چہروں اور ہاتھوں کو جلا دیں گے، پس اللہ عزوجل کا یہ فرمان ہے: ﴿وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ﴾ (جس کا ایندھن انسان اور پتھر ہیں) [البقرہ: ۲۴، اور التحریم: ۶]۔ پھر اللہ نے ساتویں زمین بنائی اور اس کا نام عربیہ ہے اور اس میں جہنم ہے، اس میں دو دروازے (۴) ہیں؛ ایک کا نام سجین ہے، اور دوسرے کا نام الغلق ہے، پس جہاں تک سجین کا تعلق ہے تو وہ کھلا ہے اور اسی کی طرف کافروں کا نامہ اعمال پہنچتا ہے، اور اسی پر مائدہ والے اور فرعون کی قوم پیش کیے جاتے ہیں، اور جہاں تک الغلق کا تعلق ہے تو وہ بند ہے جو قیامت کے دن تک نہیں کھلے گا (۵)۔

(۱) (ز) اور (ف) میں: الركما، (د) میں: الوكما، (ظ) میں: الرخاء، اور (خ) میں نہیں ملا، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (۲) (ظ) میں: مسلط کیا جاتا ہے۔ (۳) (ظ) میں: کہن، اور جو ثابت ہے وہ (ز) سے ہے، اور باقی نسخوں سے ساقط ہے۔ (۴) (ز) اور (ظ) میں: اور اس میں۔ (۵) ہمیں نہیں ملا۔

It was mentioned in [Surah] Al-Baqarah(1) that they are seven earths, with a distance of five hundred years between every two earths. Further explanation will be provided at the end of [Surah] Al-Talaq, God willing. A third opinion was stated by 'Ikrimah, 'Atiyyah, Ibn Zayd, and also Ibn 'Abbas according to what Al-Mahdawi mentioned: that the heavens were joined together (ratqan) and did not rain, and the earth was joined together and did not produce plants, so He split the heaven with rain and the earth with plants(2). Its counterpart is the saying of the Almighty: "By the sky which returns [rain], and [by] the earth which cracks open [with plant growth]" [At-Tariq: 11-12]. Al-Tabari(3) chose this opinion because after it, He says: "And We made from water every living thing. Then will they not believe?" I say: By this, consideration occurs through observation and witnessing, and therefore He informed of this in more than one verse; to demonstrate the perfection of His power, and the Resurrection and Recompense. It was said [in verse]: It is easy for them, when they are angry, the dissatisfaction of enemies and their humiliation The mending of rifts and the splitting of what is mended, and the undoing of matters and their completion(4) And in the Almighty's saying: "And We made from water every living thing," there are three interpretations: First: That He created everything from water; stated by Qatadah. Second: He preserved the life of every [living] thing through water. Third: And We made from the water of the loins (semen) every living thing; stated by Qutrub(5). "And We made" means: We created. Abu Hatim Al-Busti narrated in his "Sahih Musnad" from...

---

(1) 1/387. (2) An-Nukat wal-'Uyun 3/444; the opinions of 'Ikrimah, 'Atiyyah, and Ibn Zayd were recorded by Al-Tabari 16/257; it was recorded from Ibn 'Abbas by Al-Hakim 2/382, and it contains Talhah ibn 'Amr, of whom Adh-Dhahabi said in "At-Talkhis": "Wah" (weak/flimsy). (3) In his Tafsir 16/259. (4) Their author is 'Abd al-Rahman ibn Hassan ibn Thabit as in "Al-Hamasa al-Basriyya" 1/132, and "An-Nukat wal-'Uyun" 3/444. (5) "An-Nukat wal-'Uyun" 3/444, and what was previously between brackets is from it. Qatadah's report was recorded by 'Abd al-Razzaq 2/23, and Al-Tabari 16/260 with the wording: "Every living thing was created from water."

सूरह अल-अंबिया: आयतें 30 - 33 197

[सूरह] अल-बकराह(1) में उल्लेख किया जा चुका है कि सात ज़मीनें हैं, हर दो ज़मीनों के बीच पाँच सौ साल की दूरी है। अल-तलाक के अंत में इसका और अधिक स्पष्टीकरण आएगा, यदि ईश्वर ने चाहा। एक तीसरा मत इकरीमा, अत्तिया और इब्न ज़ैद ने दिया है, और इब्न अब्बास ने भी, जैसा कि अल-महदवी ने उल्लेख किया है: कि आकाश आपस में जुड़े हुए (रतकान) थे और वर्षा नहीं करते थे, और पृथ्वी आपस में जुड़ी हुई थी और पौधे नहीं उगाती थी, फिर उसने वर्षा के माध्यम से आकाश को खोला और पौधों के माध्यम से पृथ्वी को खोला(2)। इसके समान सर्वशक्तिमान का यह वचन है: "उस आकाश की कसम जो बार-बार वर्षा करता है, और उस पृथ्वी की कसम जो (पौधों के निकलने के लिए) फट जाती है" [अत-तारिक: 11-12]। अल-तबरी(3) ने इस मत को चुना है; क्योंकि इसके बाद आता है: "और हमने पानी से हर जीवित चीज़ बनाई। फिर क्या वे विश्वास नहीं करते?" मैं कहता हूँ: इसके द्वारा अवलोकन और साक्षात् अनुभव से शिक्षा प्राप्त होती है, और इसीलिए उन्होंने एक से अधिक आयतों में इसकी जानकारी दी है; ताकि अपनी शक्ति की पूर्णता, और पुनरुत्थान तथा प्रतिफल को प्रमाणित कर सकें। कहा गया है [कविता में]: उनके लिए आसान है, जब वे क्रोधित हों, शत्रुओं का असंतोष और उनका अपमान दरारों को भरना और भरी हुई दरारों को खोलना, और मामलों को बिगाड़ना और उन्हें सुलझाना(4) और सर्वशक्तिमान के वचन "और हमने पानी से हर जीवित चीज़ बनाई" में तीन व्याख्याएँ हैं: पहली: कि उसने पानी से हर चीज़ की रचना की; यह कतादा ने कहा है। दूसरी: उसने पानी के माध्यम से हर [जीवित] चीज़ के जीवन की रक्षा की। तीसरी: और हमने रीढ़ के पानी (वीर्य) से हर जीवित चीज़ बनाई; यह कुतरुब(5) ने कहा है। "और हमने बनाई" का अर्थ है: हमने रचना की। अबू हातिम अल-बुस्ती ने अपनी "मसनद सहीह" में... से रिवायत की है।

---

(1) 1/387. (2) अन-नुकात वल-उयून 3/444; इकरीमा, अत्तिया और इब्न ज़ैद के मत अल-तबरी 16/257 द्वारा दर्ज किए गए हैं; इसे अल-हाकिम 2/382 द्वारा इब्न अब्बास से दर्ज किया गया है, और इसमें तल्हा इब्न अम्र है, जिनके बारे में अल-धहाबी ने "अत-तल्खीस" में कहा है: "वाह" (कमज़ोर)। (3) उनकी तफ़्सीर 16/259 में। (4) इनके लेखक अब्दुर रहमान इब्न हस्सान इब्न साबित हैं जैसा कि "अल-हमासा अल-बसरिया" 1/132 और "अन-नुकात वल-उयून" 3/444 में है। (5) "अन-नुकात वल-उयून" 3/444, और कोष्ठक के बीच जो पहले था वह उसी से है। कतादा की रिपोर्ट को अब्द

अल-रज्जाक 2/23 और अल-तबरी 16/260 द्वारा इन शब्दों के साथ दर्ज किया गया है: "हर जीवित चीज़ पानी से बनाई गई थी।"

سورة الانبياء: آیات ۳۰ - ۳۳ ۱۹۷

[سورہ] البقرہ(۱) میں گزر چکا ہے کہ سات زمینیں ہیں، ہر دو زمینوں کے درمیان پانچ سو سال کی مسافت ہے، اور ان شاء اللہ تعالیٰ سورہ «الطلاق» کے آخر میں اس کی مزید وضاحت آئے گی۔ ایک تیسرا قول عکرمہ، عطیہ اور ابن زید نے کہا ہے، اور ابن عباس نے بھی جیسا کہ المہدوی نے ذکر کیا: کہ آسمان ملے ہوئے (رتقاً) تھے، بارش نہیں برساتے تھے، اور زمین ملی ہوئی تھی، نباتات نہیں اگاتی تھی، پس اللہ نے آسمان کو بارش سے اور زمین کو نباتات سے پھاڑ کر الگ کر دیا(۲)؛ اس کی نظیر اللہ عزوجل کا یہ قول ہے: ﴿وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الرَّجْعِ وَالْأَرْضِ ذَاتِ الصَّدْعِ﴾ [الطارق: ۱۱-۱۲]۔ اور طبری(۳) نے اسی قول کو اختیار کیا ہے؛ کیونکہ اس کے بعد ہے: ﴿وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ أَفَلَا يُؤْمِنُونَ﴾۔ میں کہتا ہوں: اس کے ذریعے مشاہدے اور معائنے سے عبرت حاصل ہوتی ہے، اور اسی لیے اللہ نے ایک سے زائد آیات میں اس کی خبر دی ہے؛ تاکہ اپنی قدرتِ کاملہ، اور بعث (دوبارہ جی اٹھنے) اور جزا پر دلالت کرے۔ اور کہا گیا ہے [اشعار]: ان پر آسان ہے، جب وہ غصے میں ہوں، دشمنوں کی ناراضگی اور ان کی رسوائی شگافوں کو بھرنا اور بھرے ہوئے کو کھولنا، اور معاملوں کا بگاڑنا اور ان کا سلجھانا(۴) اور اللہ تعالیٰ کے قول: ﴿وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ﴾ میں تین تاویلیں ہیں: پہلی: یہ کہ اس نے پانی سے ہر چیز کو پیدا کیا؛ یہ قتادہ نے کہا ہے۔ دوسری: پانی کے ذریعے ہر [زندہ] چیز کی زندگی کی حفاظت کی۔ تیسری: اور ہم نے پشت کے پانی (منی) سے ہر زندہ چیز بنائی؛ یہ قطرب(۵) نے کہا ہے۔ «وجعلنا» بمعنی: ہم نے پیدا کیا۔ اور ابو حاتم البستی نے اپنی "مسند صحیح" میں... سے روایت کیا ہے۔

---

(۱) ۳۸۷/۱ . (۲) النکت والعیون ۳/ ۴۴۴، اور عکرمہ، عطیہ اور ابن زید کے قول کی تخریج طبری ۱۶ / ۲۵۷ نے کی ہے، اور اسے ابن عباس سے حاکم ۲ / ۳۸۲ نے نکالا ہے، اور اس میں

طلحہ بن عمرو ہے، جس کے بارے میں ذہبی نے التلخیص میں کہا ہے: واہ (کمزور)۔ (۳) اپنی تفسیر ۱۶/ ۲۵۹ میں۔ (۴) ان کے قائل عبدالرحمن بن حسان بن ثابت ہیں جیسا کہ الحماسۃ البصریہ ۱ / ۱۳۲، اور النکت والعیون ۳ / ۴۴۴ میں ہے۔ (۵) النکت والعیون ۳ / ۴۴۴ اور بریکٹ میں جو پہلے گزرا وہ اسی سے ہے، اور قتادہ کی خبر کو عبدالرزاق ۲ / ۲۳، اور طبری ۱۶ / ۲۶۰ نے ان الفاظ کے ساتھ نکالا ہے: «كلُّ شيءٍ حيٍّ خلق من الماء» (ہر زندہ چیز پانی سے پیدا کی گئی)۔

Surah al-Anbiya: Verses 30 - 33 198 The hadith of Abu Huraira who said: I said: O Messenger of Allah, when I see you, my soul is pleased and my eyes are comforted; tell me about everything? He said: "Everything was created from water" the hadith; Abu Hatim said: Abu Huraira's statement: "Tell me about everything," he meant about everything created from water, and the evidence for the correctness of this is the chosen one's (the Prophet's) answer to him where he said: "Everything was created from water" [so this is an answer that came in response to a specific question, not that every creation is from water] even if it were not created (1). This is another argument besides what was mentioned previously regarding the heavens and the earth being a joined mass (ratq). It was said: "All" (al-kull) may be mentioned meaning "some", like His saying: "And she was given of all things" and His saying: "Destroying everything." The correct view is generality; due to his (the Prophet's) saying, peace and blessings be upon him: "Everything was created from water," and Allah knows best. "Will they not then believe?" i.e., will they not believe what they witness, and that this did not happen by itself, but by a Creator who brought it into being, and a Disposer who originated it, and it is not permissible for that Creator to be originated. The Almighty's saying: "And We have placed on the earth firm mountains" i.e., fixed mountains "lest it should sway with them" i.e., so that it does not sway with them nor move; so that stability is achieved upon it; the Kufans said this. The Basrans said: The meaning is: for fear that it should sway. "Al-Mayd" means movement and spinning. It is said: "his head swayed," i.e., spun. It has already been covered extensively in "An-Nahl" (4). "And We placed therein wide paths" meaning in the firm mountains; narrated from Ibn Abbas (5). "Al-Fijaj" means paths. "Al-Fajj" is the wide road between two mountains. It was said: "And We placed in the earth wide paths," i.e., paths, and it is the choice of Al-Tabari (6).

---

(1) Sahih Ibn Hibban (2559), and what is between brackets is from it, and previously 1/385. (2) His saying: "kanata" (they two were), from (Zha). (3) In (Mim): "limukawwin". (4) 12/303-304. (5) Narrated by Al-Tabari 16/262. (6) In his tafsir 16/262.

सूरह अल-अंबिया: आयतें ३० - ३३ १९८ अबू हुरैरा की हदीस, उन्होंने कहा: मैंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, जब मैं आपको देखता हूँ, तो मेरी आत्मा प्रसन्न हो जाती है और मेरी आँखें ठंडी हो जाती हैं; मुझे हर चीज़ के बारे में बताइये? उन्होंने कहा: "हर चीज़ पानी से बनाई गई है" हदीस; अबू हातिम ने कहा: अबू हुरैरा का कथन: "मुझे हर चीज़ के बारे में बताइये", उनका मतलब उस हर चीज़ से था जो पानी से बनाई गई है, और इसकी शुद्धता का प्रमाण पैगंबर का उन्हें दिया गया उत्तर है जहाँ उन्होंने कहा: "हर चीज़ पानी से बनाई गई है" [तो यह एक ऐसा उत्तर है जो एक विशिष्ट प्रश्न के जवाब में आया, न कि यह कि हर रचना पानी से है] भले ही वह न बनाई गई हो (१)। यह पिछले उल्लेख के अलावा एक और तर्क है कि आकाश और पृथ्वी एक जुड़ी हुई चीज़ (रत्क़) थे। कहा गया है: "सब" (अल-कुल्ल) का उल्लेख कभी-कभी "कुछ" के अर्थ में किया जाता है, जैसे उनका कथन: "और उसे हर चीज़ में से दिया गया था" और उनका कथन: "हर चीज़ को नष्ट कर देना।" सही विचार व्यापकता है; उनके(पैगंबर के) कथन के कारण, उन पर शांति और आशीर्वाद हो: "हर चीज़ पानी से बनाई गई है," और अल्लाह बेहतर जानता है। "क्या वे फिर भी विश्वास नहीं करेंगे?" अर्थात, क्या वे उस पर विश्वास नहीं करेंगे जो वे देख रहे हैं, और यह कि यह अपने आप नहीं हुआ, बल्कि एक निर्माता द्वारा हुआ जिसने इसे अस्तित्व में लाया, और एक प्रबंधक द्वारा जिसने इसे उत्पन्न किया, और उस निर्माता का उत्पन्न होना अनुमेय नहीं है। सर्वशक्तिमान का कथन: "और हमने पृथ्वी में स्थिर पहाड़ रख दिए" अर्थात, निश्चित पहाड़ "ताकि वह उनके साथ डगमगाए नहीं" अर्थात, ताकि वह उनके साथ न डगमगाए और न ही हिले; ताकि उस पर स्थिरता प्राप्त हो सके; कूफ़ा वालों ने यह कहा। बसरा वालों ने कहा: इसका अर्थ है: इस डर से कि वह डगमगा जाए। "अल-मैद" का अर्थ है गति और घूमना। कहा जाता है: "उसका सिर डगमगाया," अर्थात, घूमा। इसे "अन-नहल" (४) में विस्तार से बताया जा चुका है। "और हमने उसमें चौड़े रास्ते बनाए" अर्थात स्थिर पहाड़ों में; इब्न अब्बास (५) से वर्णित। "अल-फ़िजाज" का अर्थ है मार्ग। "अल-फ़ज्ज" दो पहाड़ों के बीच का चौड़ा रास्ता है। कहा गया है: "और हमने पृथ्वी में चौड़े रास्ते बनाए," अर्थात मार्ग, और यह अल-तबरी (६) की पसंद है।

---

(१) सहीह इब्न हिब्बान (२५५९), और कोष्ठक के बीच जो है वह उसी से है, और पहले १/३८५। (२) उनका कथन: "कानता", (ज़) से। (३) (मीम) में: "लिमुकव्विन"। (४) १२/३०३-३०४। (५) अल-तबरी १६/२६२ द्वारा वर्णित। (६) उनके तफ़सीर १६/२६२ में।

سورة الانبیاء: آیات ۳۰ - ۳۳ ۱۹۸ حدیثِ ابوہریرہ ہے، انہوں نے کہا: میں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، جب میں آپ کو دیکھتا ہوں تو میرا جی خوش ہو جاتا ہے اور میری آنکھیں ٹھنڈی ہو جاتی ہیں؛ مجھے ہر چیز کے بارے میں بتائیے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "ہر چیز پانی سے پیدا کی گئی ہے" (الحدیث)؛ ابوحاتم نے کہا: ابوہریرہ کا یہ قول کہ "مجھے ہر چیز کے بارے میں بتائیے"، اس سے ان کی مراد وہ ہر چیز تھی جو پانی سے پیدا کی گئی ہے، اور اس کی صحت کی دلیل آپ ﷺ کا انہیں دیا گیا جواب ہے جہاں آپ ﷺ نے فرمایا: "ہر چیز پانی سے پیدا کی گئی ہے" [تو یہ ایک ایسا جواب ہے جو ایک خاص سوال کے جواب میں آیا ہے، نہ یہ کہ ہر مخلوق پانی سے ہے] اگرچہ وہ مخلوق نہ بھی ہو (۱)۔ اور یہ اس کے علاوہ ایک اور دلیل ہے جو پہلے ذکر ہو چکی ہے کہ آسمان و زمین باہم ملے ہوئے (رتق) تھے۔ اور کہا گیا ہے کہ: لفظ "کل" (سب) کبھی "بعض" کے معنی میں بھی استعمال ہوتا ہے، جیسے اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور اسے ہر چیز میں سے دیا گیا" اور "ہر چیز کو تباہ کر دینے والی"۔ اور صحیح قول عموم کا ہے؛ کیونکہ آپ ﷺ کا فرمان ہے: "ہر چیز پانی سے پیدا کی گئی ہے"، واللہ اعلم۔ ﴿أَفَلَا يُؤْمِنُونَ﴾ یعنی: کیا وہ اس چیز کی تصدیق نہیں کرتے جسے وہ دیکھ رہے ہیں، اور یہ کہ یہ چیز خود بخود نہیں ہوئی بلکہ ایک پیدا کرنے والے کے پیدا کرنے سے ہوئی ہے، اور ایک انتظام کرنے والے نے اسے وجود بخشا ہے، اور یہ جائز نہیں کہ وہ پیدا کرنے والا خود حادث (پیدا کردہ) ہو۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَجَعَلْنَا فِي الْأَرْضِ رَوَاسِيَ﴾ یعنی: مضبوط پہاڑ ﴿أَن تَمِيدَ بِهِمْ﴾ یعنی: تاکہ زمین انہیں لے کر ڈگمگائے نہ اور نہ حرکت کرے؛ تاکہ اس پر قرار (استحکام) حاصل ہو سکے؛ یہ کوفیوں نے کہا ہے۔ بصریوں نے کہا: اس کا معنی ہے: اس ڈر سے کہ کہیں وہ ڈگمگا نہ جائے۔ اور "المید" کے معنی حرکت اور گھومنے کے ہیں۔ کہا جاتا ہے: "ماد راسہ" یعنی اس کا سر گھومنے لگا۔ اور یہ سورہ "النحل" (۴) میں تفصیل سے گزر چکا ہے۔ ﴿وَجَعَلْنَا فِيهَا فِجَاجًا﴾ یعنی مضبوط پہاڑوں میں؛ ابن عباس (۵) سے

مروی ہے۔ اور "فجاج" کے معنی راستوں کے ہیں۔ اور "فج" دو پہاڑوں کے درمیان وسیع راستے کو کہتے ہیں۔ اور کہا گیا ہے: "اور ہم نے زمین میں فجاج بنائے" یعنی راستے، اور یہی طبری (۶) کا اختیار کردہ قول ہے۔

---

(۱) صحیح ابن حبان (۲۵۵۹)، اور جو کچھ قوسین (بریکٹ) کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے، اور پہلے ۱/ ۳۸۵۔ (۲) ان کا قول: "کانتا"، (ظ) سے ہے۔ (۳) (م) میں: "لمکون" ہے۔ (۴) ۱۲/ ۳۰۳ - ۳۰۴۔ (۵) اسے طبری نے ۱۶/ ۲۶۲ میں روایت کیا ہے۔ (۶) اپنی تفسیر ۱۶/ ۲۶۲ میں۔

Surah Al-Anbiya, Verses 30 - 33 199

Regarding His saying: {so that they may be guided} i.e., guided to travel on the earth. {ways}: an interpretation of 'mountain passes' (al-fijaj); for a mountain pass may be a through path that is traveled, or it may not be. It is also said: so that they may be guided by contemplating them to their religion. His saying, the Exalted: {And We made the sky a protected ceiling} i.e., protected from falling and crashing onto the earth. The proof for this is His saying, the Exalted: {And He restrains the sky from falling upon the earth except by His permission} Al-Hajj: 65. And it was said: protected by the stars from the devils; this was said by Al-Farra'(2), and the proof is His saying, the Exalted: {And We have guarded it from every accursed devil}. And it was said: protected from destruction and demolition(3), and from anyone reaching it by some stratagem. And it was said: protected so that it does not need pillars. Mujahid said: raised up. And it was said: protected from polytheism and acts of disobedience(4). {And they} meaning the disbelievers {are turning away from its signs}. Mujahid said: meaning the sun and the moon and the stars. He attributed the signs to the sky because they are placed within it, though He has attributed the signs to Himself in other places; because He is their Creator. He clarified that the polytheists were heedless of looking into the heavens and their signs, of its night and day, its sun and moon, its orbits, winds, and clouds, and what is in them of the power of Allah, the Exalted; for if they had looked and reflected, they would have known that they have a capable, one Maker for whom it is impossible(6) to have a partner.

(1) Tafsir al-Razi 22/165, and Tafsir al-Baghawi 3/243. (2) In Ma'ani al-Qur'an 2/201. (3) In (D) and (F): 'wa-al-naqs' (and deficiency). (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/445, and the saying of Mujahid was recorded by Al-Tabari 16/263. (5) Recorded by Al-Tabari 16/264, and what is between the brackets is from him. (6) In (M): 'fa-yastahil' (so it is impossible).

सूरह अल-अंबिया, आयत ३० - ३३ १९९

उनके कथन के लिए: {ताकि वे मार्गदर्शन प्राप्त करें} यानी: पृथ्वी पर चलने के लिए मार्गदर्शित हों। {रास्ते}: 'पर्वतीय दर्रों' (अल-फिजाज) की व्याख्या; क्योंकि एक दर्रा एक खुला हुआ रास्ता हो सकता है जिस पर चला जाता है और कभी नहीं भी हो सकता है। और यह भी कहा गया है: ताकि वे उन पर विचार करके अपने धर्म की ओर मार्गदर्शित हों। अल्लाह तआला का कथन: {और हमने आकाश को एक सुरक्षित छत बनाया} यानी: पृथ्वी पर गिरने और ढहने से सुरक्षित। इसका प्रमाण अल्लाह तआला का यह कथन है: {और वह आकाश को पृथ्वी पर गिरने से रोकता है सिवाय उसकी अनुमति के} अल-हज्ज: ६५। और यह कहा गया: सितारों के माध्यम से शैतानों से सुरक्षित; यह अल-फर्रा'(२) ने कहा है, इसका प्रमाण अल्लाह तआला का यह कथन है: {और हमने उसकी हर धुतकारे हुए शैतान से रक्षा की है}। और यह कहा गया: विनाश और विध्वंस(३) से सुरक्षित, और इस बात से कि कोई भी किसी चाल से वहां तक पहुंच सके। और यह कहा गया: सुरक्षित ताकि इसे खंभों की आवश्यकता न हो। मुजाहिद ने कहा: ऊंचा उठाया गया। और यह कहा गया: शिर्क(बहुदेववाद) और अवज्ञा के कार्यों से सुरक्षित(४)। {और वे} यानी काफिर {उसकी निशानियों से मुंह मोड़े हुए हैं}। मुजाहिद ने कहा: यानी सूरज और चाँद और तारे। उन्होंने निशानियों का संबंध आकाश से जोड़ा क्योंकि वे उसमें स्थित हैं, जबकि उन्होंने अन्य स्थानों पर निशानियों का संबंध स्वयं से जोड़ा है; क्योंकि वही उनका निर्माता है। उन्होंने स्पष्ट किया कि मुशरिकों (बहुदेववादियों) ने आसमानों और उनकी निशानियों, रात और दिन, सूरज और चाँद, उनके ग्रहों, हवाओं और बादलों, और उनमें अल्लाह तआला की शक्ति के बारे में देखने से उपेक्षा की; क्योंकि यदि वे देखते और विचार करते तो वे जान जाते कि उनका एक सक्षम, एकमात्र निर्माता है जिसके लिए यह असंभव(६) है कि उसका कोई साझेदार हो।

(१) तफ़सीर अल-राज़ी २२/१६५, और तफ़सीर अल-बगवी ३/२४३। (२) मा'आनी अल-कुरान २/२०१ में। (३) (द) और (फ) में: 'वन-नक़्स' (और कमी)। (४) अल-नुक़त वल-'उयून ३/४४५, और मुजाहिद का कथन अल-तबरी १६/२६३ द्वारा उद्धृत किया गया है। (५) अल-तबरी १६/२६४ द्वारा उद्धृत, और कोष्ठक के बीच की सामग्री उनसे है। (६) (म) में: 'फयस्तहील' (तो असंभव है)।

سورہ الانبیاء، آیات ۳۰ - ۳۳ ۱۹۹

اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں: {تاکہ وہ راہ پائیں} یعنی: زمین پر چلنے کی راہ پائیں۔ {راستے}: یہ 'فجاج' (کشادہ راستوں) کی تفسیر ہے؛ کیونکہ فج کبھی تو گزرنے کا راستہ ہوتا ہے جس پر چلا جاتا ہے اور کبھی ایسا نہیں ہوتا۔ اور کہا گیا: تاکہ وہ ان میں غور و فکر کر کے اپنے دین کی ہدایت حاصل کریں۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور ہم نے آسمان کو ایک محفوظ چھت بنایا} یعنی: زمین پر گرنے اور ٹوٹ پڑنے سے محفوظ، اس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: {اور وہ آسمان کو زمین پر گرنے سے روکے ہوئے ہے مگر اس کے حکم سے} الحج: ۶۵۔ اور کہا گیا: ستاروں کے ذریعے شیطانوں سے محفوظ؛ یہ بات الفراء(۲) نے کہی ہے، اس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: {اور ہم نے اسے ہر شیطان مردود سے محفوظ رکھا}۔ اور کہا گیا: مسمار ہونے اور ٹوٹ پھوٹ(۳) سے محفوظ، اور اس بات سے کہ کوئی حیلے بہانے سے وہاں تک پہنچ سکے۔ اور کہا گیا: محفوظ کہ اسے ستونوں کی حاجت نہیں۔ اور مجاہد نے کہا: بلند کیا ہوا۔ اور کہا گیا: شرک اور نافرمانیوں سے محفوظ(۴)۔ {اور وہ} یعنی کفار {اس کی نشانیوں سے اعراض کرنے والے ہیں}۔ مجاہد نے کہا: یعنی سورج اور چاند اور ستارے۔ اللہ تعالیٰ نے نشانیوں کی نسبت آسمان کی طرف کی ہے کیونکہ وہ اس میں رکھی گئی ہیں، حالانکہ اس نے دوسرے مقامات پر نشانیوں کی نسبت اپنی طرف کی ہے؛ کیونکہ وہی ان کا خالق ہے۔ یہ واضح کیا کہ مشرکین آسمانوں اور ان کی نشانیوں، ان کی رات اور دن، سورج اور چاند، ان کے افلاک، ہواؤں اور بادلوں، اور ان میں اللہ تعالیٰ کی قدرت کے مشاہدے سے غافل رہے؛ کیونکہ اگر وہ دیکھتے اور عبرت حاصل کرتے تو جان لیتے کہ ان کا ایک قادر اور یکتا بنانے والا ہے جس کے لیے ناممکن(۶) ہے کہ اس کا کوئی شریک ہو۔

(۱) تفسیر الرازی ۲۲/۱۶۵، اور تفسیر البغوی ۳/۲۴۳۔ (۲) معانی القرآن ۲/۲۰۱ میں۔ (۳) (د) اور (ف) میں: 'والنقص' (اور کمی)۔ (۴) النکت والعیون ۳/۴۴۵، اور مجاہد کا قول طبری ۱۶/۲۶۳ نے روایت کیا ہے۔ (۵) طبری ۱۶/۲۶۴ نے روایت کیا، اور جو کچھ قوسین میں ہے وہ انہی سے ہے۔ (۶) (م) میں: 'فیستحیل' (پس ناممکن ہے)۔

Surah Al-Anbiya: Verses 30 - 33 200 The Almighty's saying: {And He is the One who created the night and the day} He reminded them of another blessing; that He (1) made the night for them to rest in, and the day for them to pursue their livelihoods. {and the sun and the moon} meaning: He made the sun the sign of the day, and the moon the sign of the night; so that months, years, and calculations may be known, as previously explained in "Subhan" (2). {each} meaning of the sun, the moon, the stars, the planets, the night, and the day {in an orbit they swim} meaning: they run and move quickly; like a swimmer in water (3). God Almighty said: {And by those who swim [subha]} [An-Nazi'at: 3]. And it is said of a horse that stretches its legs while running: a swimmer (4). In terms of grammar, it did not say: "yasbahna" (feminine plural) nor "tasbahu" (singular); Sibawayh's view is: since He spoke of them with the action of those who reason and placed them in obedience like those who reason, He spoke of them with the "waw" and "nun" (masculine plural ending). Al-Farra' said something similar (5). This meaning was previously mentioned in "Yusuf" (6). Al-Kisa'i said: He only said: "yasbahun" because it is the end of a verse, just as God Almighty said: {We are a group victorious [muntasir]} [Al-Qamar: 44] and did not say: "muntasirun" (7). It was also said: the movement is attributed to the orbit itself. The most correct view is that the planets move within the orbit, and there are seven orbits below the layered heavens, which are the domain of angels and the causes of the kingdom. So the moon is in the lowest orbit, then Mercury, then Venus, then the Sun, then Mars, then Jupiter, then Saturn, and the eighth is the orbit of the constellations, and the ninth is the Greatest Orbit.

(1) The word "that" [an] from (Zh). (2) 13/37. (3) Tafsir al-Baghawi 3/243. (4) Tahdhib al-Lughah 4/338. (5) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/96, and al-Farra's words in Ma'ani al-Quran 2/201, and Sibawayh's words in al-Kitab 2/47. (6) 11/247. (7) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/96.

सूरह अल-अंबिया: आयत 30 - 33 200 अल्लाह तआला का फ़रमान: {और वही है जिसने रात और दिन को पैदा किया} उसने उन्हें एक और नेमत की याद दिलाई; कि उसने (1) उनके लिए रात बनाई ताकि वे उसमें आराम करें, और दिन ताकि वे उसमें अपनी जीविका के लिए भाग-दौड़ करें। {और सूर्य और चंद्रमा} यानी: उसने सूरज को दिन की निशानी बनाया, और चाँद को रात की निशानी; ताकि महीनों, वर्षों और गणना का ज्ञान हो सके, जैसा कि "सुब्हान" में पहले स्पष्ट किया जा चुका है (2)। {प्रत्येक} यानी सूरज, चाँद, तारे, ग्रह, रात और दिन में से {एक कक्षा में तैर रहे हैं} यानी: वे तेजी से दौड़ते और चलते हैं; जैसे पानी में तैरने वाला (3)। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {और उन लोगों की कसम जो तैरते हैं [सुब्हा]} [अन-नाज़िअत: 3]। और उस घोड़े के लिए कहा जाता है जो दौड़ते समय अपने हाथ फैलाता है: तैराक (4)। व्याकरण के संबंध में, इसमें यह नहीं कहा गया: "यसबह्ना" (स्त्रीलिंग बहुवचन), और न ही "तसबहु" (एकवचन); सिबवैह का मत है कि: चूँकि उसने उनके बारे में बुद्धिमानों के कार्य के साथ बताया और उन्हें आज्ञाकारिता में बुद्धिमानों की श्रेणी में रखा, इसलिए उसने उनके बारे में "वाव" और "नून" (पुल्लिंग बहुवचन अंत) के साथ बताया। अल-फ़र्रा ने भी इसी तरह की बात कही (5)। यह अर्थ पहले "यूसुफ़" में उल्लेखित किया जा चुका है (6)। अल-किसाई ने कहा: उसने केवल "यसबहुन" कहा क्योंकि यह आयत का अंत है, जैसा कि अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {हम सब विजयी [मुंतसिर] हैं} [अल-क़मर: 44] और "मुंतसिरून" नहीं कहा (7)। और कहा गया है: गति कक्षा की है, इसलिए इसे उसकी ओर संबद्ध किया गया। सबसे सही विचार यह है कि ग्रह कक्षा में चलते हैं, और परतों वाले आसमानों के नीचे सात कक्षाएँ हैं जो फरिश्तों का क्षेत्र और साम्राज्य के कारण हैं। तो चंद्रमा सबसे निचली कक्षा में है, फिर बुध, फिर शुक्र, फिर सूर्य, फिर मंगल, फिर बृहस्पति, फिर शनि, और आठवां नक्षत्रों की कक्षा है, और नौवां महानतम कक्षा (अल-फलक अल-आज़म) है।

(1) शब्द "कि" [अन] (ज़) से। (2) 13/37। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 3/243। (4) तहज़ीब अल-लुग़ा 4/338। (5) इ'राब अल-क़ुरान अल-नहस 3/96 द्वारा, और अल-फ़र्रा के शब्द म'आनी अल-क़ुरान 2/201 में, और सिबवैह के शब्द अल-किताब 2/47 में। (6) 11/247। (7) इ'राब अल-क़ुरान अल-नहस 3/96 द्वारा।

سورة الانبياء: آیات 30 - 33 200 اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور وہی ہے جس نے رات اور دن کو پیدا کیا} اس نے انہیں ایک اور نعمت یاد دلائی؛ کہ اس نے (1) ان کے لیے رات بنائی تاکہ وہ اس میں سکون حاصل کریں، اور دن تاکہ وہ اس میں اپنی معیشت کے لیے تگ و دو کریں۔ {اور سورج اور چاند} یعنی: اس نے سورج کو دن کی نشانی بنایا، اور چاند کو رات کی نشانی؛ تاکہ مہینوں، سالوں اور حساب کا علم ہو سکے، جیسا کہ "سبحان" میں اس کی وضاحت گزر چکی ہے (2)۔ {ہر ایک} یعنی سورج، چاند، ستارے، سیارے، رات اور دن میں سے {ایک مدار میں تیر رہے ہیں} یعنی: وہ تیزی سے دوڑتے اور چلتے ہیں؛ جیسے پانی میں تیرنے والا (3)۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور ان کی قسم جو تیزی سے تیرتے ہیں [سبحا]} [النازعات: 3]۔ اور اس گھوڑے کے لیے کہا جاتا ہے جو دوڑتے ہوئے اپنے ہاتھ پھیلاتا ہے: تیراک (4)۔ نحو کے اعتبار سے اس میں یہ نہیں کہا گیا: "يَسْبَحْنَ"، اور نہ ہی "تسبح"؛ سیبویہ کا مذہب یہ ہے کہ: جب اس نے ان کے بارے میں عقل رکھنے والوں کے فعل کے ساتھ خبر دی اور انہیں اطاعت میں عقل رکھنے والوں کے درجے میں رکھا، تو ان کے بارے میں "واؤ" اور "نون" (جمع مذکر کے صیغے) کے ساتھ خبر دی۔ الفراء نے بھی اسی طرح کی بات کہی ہے (5)۔ یہ معنی پہلے "یوسف" میں گزر چکا ہے (6)۔ الکسائی نے کہا: اس نے "يَسْبَحون" صرف اس لیے کہا کہ یہ آیت کا سرا ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {ہم سب مل کر بدلہ لینے والے [منتصر] ہیں} [القمر: 44] اور "منتصرون" نہیں کہا (7)۔ اور کہا گیا ہے: حرکت مدار کی ہے، لہذا اسے اس کی طرف منسوب کیا گیا۔ اور زیادہ صحیح بات یہ ہے کہ سیارے مدار میں چلتے ہیں، اور تہوں والے آسمانوں کے نیچے سات مدار ہیں جو فرشتوں کا میدان اور ملکوت کے اسباب ہیں۔ تو چاند سب سے نچلے مدار میں ہے، پھر عطارد، پھر زہرہ، پھر

سورج، پھر مریخ، پھر مشتری، پھر زحل، اور آٹھواں برجوں کا مدار ہے، اور نواں عظیم ترین مدار (الفلک الاعظم) ہے۔

(1) لفظ «أن» (ظ) سے۔ (2) 13/37۔ (3) تفسیر البغوی 3 / 243۔ (4) تہذیب اللغہ 4 / 338۔ (5) اعراب القرآن للنحاس 3 / 96، اور الفراء کا قول معانی القرآن میں 2 / 201، اور سیبویہ کا قول الکتاب میں 2 / 47۔ (6) 11 / 247۔ (7) اعراب القرآن للنحاس 3 / 96۔

The orbit (al-falak) is the singular of the orbits of stars. Abu Amr said: It is permissible to pluralize it as 'fu'ul', like 'asad' and 'usud' (lions), and 'khashab' and 'khushub' (wood). The root of the word is from rotation (dawaran), and from it comes the whorl of a spindle (falkat al-mighzal) because of its roundness. From this it was said: the woman's breast became rounded (fallaka thady al-mar'ah taflikan), and it rounded (tafallaka): became circular (1). In the hadith of Ibn Mas'ud: "I left my horse as if it were rotating in an orbit (falak)." It is as if he likened its rotation to the celestial sphere of the sky on which the stars rotate (2).

Ibn Zayd said: The orbits (al-aflak) are the paths of the stars, the sun, and the moon. He said: they are between the sky and the earth (3).

Qatadah said: The orbit (al-falak) is a circularity in the sky in which the stars rotate (4) while the sky remains fixed.

Mujahid said: The orbit (al-falak) is like the shape of the iron part of a millstone and it is its pole/axis. Ad-Dahhak said: its 'falak' is its course and the speed of its movement. And it was said: The orbit (al-falak) is a restrained wave, and the course of the sun and moon is in it (5); and Allah knows best.

The word of the Exalted: {And We did not grant immortality to any human before you; so if you die, will they be immortal? (34) Every soul will taste death. And We test you with evil and with good as a trial; and to Us you will be returned. (35)}

The word of the Exalted: {And We did not grant immortality to any human before you} meaning: eternal remaining in this world; it was revealed when they said: "We wait for Muhammad the calamities of time (death)" (6). That is because the polytheists used to reject his prophethood.

---

(1) As-Sahah (f-l-k). (2) Tahdhib al-Lughah 10/256, and Abu Ubayd recorded it in Gharib al-Hadith 4/96, and in both it is with the wording: that a man came to a man while he was sitting with Abdullah and said: "I left your horse as if it was rotating in an orbit...", and Ibn Abi Shaybah recorded something similar at length 10/280. (3) Recorded by at-Tabari 16/266. (4) In the copies except (T): "with the stars", and what is established is from (Z) and al-Nukat wal-Uyun 3/446, and the speech and what is between brackets is from it, see Tafsir at-Tabari 16/265-266. (5) Tafsir al-Baghawi

3/244, and the saying of Mujahid was recorded by at-Tabari 16/264-265. (6) Al-Wasit 3/237, and Tafsir al-Baghawi 3/244.

अल-फ़लक (कक्षा) तारों की कक्षाओं का एकवचन है। अबू अम्र ने कहा: इसे 'फ़ु'उल' के रूप में बहुवचन करना अनुमेय है, जैसे: 'असद' और 'उसदु' (शेर), और 'ख़शब' और 'ख़ुशुबु' (लकड़ी)। शब्द का मूल घूमना (दौरान) से है, और इसी से तकली का चक्र (फ़लक़त अल-मिगज़ल) आता है क्योंकि वह गोल होता है। इसी से कहा गया: महिला के स्तन गोल हो गए (फ़ल्लका थद्य अल-मर'आ तफ़लीकन), और वह गोल हो गया (तफ़ल्लका): गोलाकार हो गया (१)। इब्न मसूद की हदीस में है: "मैंने अपने घोड़े को ऐसे छोड़ा जैसे कि वह एक कक्षा (फ़लक) में घूम रहा हो।" ऐसा लगता है जैसे उसने उसके घूमने की तुलना आकाश के उस गोल घेरे से की है जिस पर तारे घूमते हैं (२)।

इब्न ज़ैद ने कहा: अफ़लाक (कक्षाएं) सितारों, सूरज और चाँद के रास्ते हैं, उन्होंने कहा: वे आकाश और पृथ्वी के बीच हैं (३)।

क़तादाह ने कहा: फ़लक आकाश में एक गोलाई है जिसमें तारे घूमते हैं (४) जबकि आकाश स्थिर रहता है।

मुजाहिद ने कहा: फ़लक चक्की के लोहे के हिस्से की आकृति जैसा है और वह उसका धुरी है। अद-दहाक ने कहा: इसका 'फ़लक' इसका मार्ग और इसकी गति की तेज़ी है। और कहा गया: फ़लक एक थमी हुई लहर है, और सूरज और चाँद का मार्ग इसी में है (५); और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और हमने आपसे पहले किसी भी मनुष्य को अमरता प्रदान नहीं की; तो क्या अगर आपकी मृत्यु हो जाए, तो क्या वे अमर रहेंगे? (३४) हर जीव मृत्यु का स्वाद चखने वाला है। और हम तुम्हें बुराई और भलाई के साथ परीक्षा के रूप में आज़माते हैं; और तुम हमारी ही ओर लौटाए जाओगे। (३५)}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और हमने आपसे पहले किसी भी मनुष्य को अमरता प्रदान नहीं की} यानी: दुनिया में हमेशा रहना; यह तब नाज़िल (अवतरित) हुआ जब उन्होंने कहा: "हम मुहम्मद के लिए समय की विपत्तियों (मृत्यु) का इंतज़ार कर रहे हैं" (६)। ऐसा इसलिए था क्योंकि मुशरिक (बहुदेववादी) उनकी नबूवत (पैग़ंबरी) को नकार रहे थे।

(१) अस-सहाह (फ़-ल-क)। (२) तहज़ीब अल-लुग़ा १०/२५६, और अबू उबैद ने इसे ग़रीब अल-हदीस ४/९६ में दर्ज किया है, और उन दोनों में यह इन शब्दों के साथ है: कि एक आदमी एक आदमी के पास आया जब वह अब्दुल्लाह के पास बैठा था, तो उसने कहा: "मैंने तुम्हारे घोड़े को ऐसे छोड़ा जैसे कि वह एक कक्षा में घूम रहा हो...", और इब्न अबी शैबा ने १०/२८० पर इसी तरह का एक विस्तृत विवरण दर्ज किया है। (३) इसे अत-तबरी १६/२६६ द्वारा दर्ज किया गया है। (४) (त) के अलावा प्रतियों में: 'सितारों के साथ', और जो स्थापित है वह (ज़) और अल-नुकात वल-उयून ३/४४६ से है, और भाषण और जो कोष्ठक के बीच है वह उसी से है, देखें तफ़सीर अत-तबरी १६/२६५-२६६। (५) तफ़सीर अल-बाग़वी ३/२४४, और मुजाहिद का कथन अत-तबरी १६/२६४-२६५ द्वारा दर्ज किया गया है। (६) अल-वासीत ३/२३७, और तफ़सीर अल-बाग़वी ३/२४४।

اور الفَلَكُ ستاروں کے مداروں (افلاک) کا واحد ہے۔ ابو عمرو نے کہا: جائز ہے کہ اسے 'فُعُل' کے وزن پر جمع کیا جائے، جیسے: أسَد اور أُسُد، اور خَشَب اور خُشُب۔ لفظ کی اصل 'دوران' (گھومنے) سے ہے، اور اسی سے چرخے کی ڈھلنی (فلكة المغزل) ہے اس کی گولائی کی وجہ سے۔ اسی سے کہا گیا: 'فَلَّكَ ثَدْيُ المرأة تفليكاً' (عورت کے پستان گول ہو گئے)، اور 'تَفَلَّكَ' یعنی گول ہو گیا (۱)۔ ابن مسعود کی حدیث میں ہے: "میں نے اپنے گھوڑے کو چھوڑا گویا کہ وہ ایک مدار (فلک) میں گھوم رہا ہو"۔ گویا انہوں نے اس کے گھومنے کو آسمان کے اس مدار سے تشبیہ دی جس پر ستارے گھومتے ہیں (۲)۔

ابن زید نے کہا: افلاک ستاروں، سورج اور چاند کی گزرگاہیں ہیں، انہوں نے کہا: اور وہ آسمان اور زمین کے درمیان ہیں (۳)۔

قتادہ نے کہا: فلک آسمان میں ایک ایسی گولائی ہے جس میں ستارے گھومتے ہیں (۴) جبکہ آسمان ثابت (ساکن) ہے۔

مجاہد نے کہا: فلک چکی کے لوہے (کی دھڑی) کی شکل کی طرح ہے اور وہ اس کا قطب (دھرا) ہے۔ ضحاک نے کہا: اس کا فلک: اس کی گزرگاہ اور اس کی رفتار کی تیزی ہے۔ اور کہا گیا: فلک ایک رکی ہوئی لہر ہے، اور سورج و چاند کی گزرگاہ اسی میں ہے (۵)؛ اور اللہ ہی بہتر جاننے والا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَمَا جَعَلْنَا لِبَشَرٍ مِّن قَبْلِكَ الْخُلْدَ أَفَإِيْن مِّتَّ فَهُمُ الْخَالِدُونَ ۳۴ كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ وَنَبْلُوكُم بِالشَّرِّ وَالْخَيْرِ فِتْنَةً وَإِلَيْنَا تُرْجَعُونَ ۳۵﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمَا جَعَلْنَا لِبَشَرٍ مِّن قَبْلِكَ الْخُلْدَ﴾ یعنی: دنیا میں ہمیشہ رہنا؛ یہ اس وقت نازل ہوئی جب انہوں نے کہا: "ہم محمد (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) کے بارے میں زمانے کے حوادث (موت) کا انتظار کرتے ہیں" (۶)۔ اور یہ اس لیے تھا کہ مشرکین آپ کی نبوت کا انکار کرتے تھے۔

---

(۱) الصحاح (فلک)۔ (۲) تهذيب اللغة ۱۰/ ۲۵۶ ، اور اسے ابو عبید نے غریب الحدیث ۴/ ۹۶ میں روایت کیا ہے، اور ان دونوں میں ان الفاظ کے ساتھ ہے: کہ ایک شخص ایک آدمی کے پاس آیا جبکہ وہ عبداللہ کے پاس بیٹھا تھا، تو اس نے کہا: "میں نے تمہارے گھوڑے کو چھوڑا گویا وہ ایک مدار (فلک) میں گھوم رہا ہو..."، اور ابن ابی شیبہ نے ۱۰/ ۲۸۰ پر اس جیسی طویل روایت درج کی ہے۔ (۳) اسے طبری نے ۱۶/ ۲۶۶ میں روایت کیا ہے۔ (۴) نسخوں میں سوائے (ط) کے: 'بالنجوم' (ستاروں کے ساتھ) ہے، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) اور النكت والعيون ۳/ ۴۴۶ سے ہے، اور عبارت اور جو کچھ قوسین (بریکٹ) کے درمیان ہے وہ وہیں سے ہے، دیکھئے تفسير الطبري ۱۶/ ۲۶۵ - ۲۶۶ ۔ (۵) تفسير البغوي ۳/ ۲۴۴ ، اور مجاہد کا قول طبری نے ۱۶/ ۲۶۴ - ۲۶۵ میں روایت کیا ہے۔ (۶) الوسيط ۳/ ۲۳۷ ، اور تفسير البغوي ۳/ ۲۴۴ ۔

Surah Al-Anbiya: Verses 34 - 36 | 202

And they say: "A poet for whom we await a misfortune of time (death)," perhaps he will die just as the poet of so-and-so's tribe died. So Allah Almighty said: Prophets have indeed died before you, and Allah has taken charge of His religion with victory and protection, so thus We preserve your religion and your law. {Then if you die, will they be the ones to live forever?} i.e., "will they?", similar to the poet's saying:

They comforted me and said, O Khuwaylid, do not (1) be afraid | So I said, while I did not recognize the faces, "Is it them? Is it them?" (2)

i.e., "Is it them?!" It is a rhetorical question of denial.

Al-Farra said: The letter "Fa" was brought to indicate the condition; because it is a response to their saying: "He will die" (3). It is permissible that it was brought because the underlying estimation is: "Are they the ones who will live forever if you die!" Al-Farra said: It is permissible to omit the "Fa" and keep it implicit; because the word "hum" (they) does not show grammatical declension (4). That is: if you die, they will also die, so there is no gloating in death.

And it was recited: "mitta" and "mutta" with the letter Meem having a kasra or a damma, which are two linguistic variations (5).

His saying Almighty: {Every soul shall taste death} was previously mentioned in "Al-Imran" (6) {And We test you with evil and with good as a trial} "Trial" (Fitna) is a verbal noun of a different form. i.e., We test you with hardship and ease, the permissible and the forbidden, to see how your gratitude and your patience are. {And to Us you will be returned} i.e., for reward according to deeds.

His saying Almighty: {And when those who disbelieve see you, they only take you in mockery: "Is this the one who mentions your gods?" While they, at the mention of the Most Merciful, are disbelievers (36)}.

His saying Almighty: {And when those who disbelieve see you, they only take you in mockery} i.e., what...

---

(1) In (M): "La" (no), which is another narration of the verse. (2) Its author is Abu Khirash, and it is in the Diwan of the Hudhaylis 2/144, and previously 6/469, and 8/440. (3) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/70, and the saying of al-Farra in Ma'ani al-Quran 2/202, and it is also the saying of al-Tabari in al-Tafsir 16/268, and its text: The "Fa" entered into the recompense which is "In" and in its response; because the

recompense is connected to speech before it, and the "Fa" entered into his saying "fa-hum" because it is a response to the recompense. (4) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/70, and see Ma'ani al-Quran by al-Farra 2/202, and Tafsir al-Tabari 16/268. (5) Ibn Kathir, Abu 'Amr, Ibn 'Amir, and Abu Bakr recited it with a damma on the Meem, and the rest with a kasra. Al-Sab'ah p. 218, and al-Taysir p. 91. (6) 5/447.

सूरह अल-अंबिया: आयतें 34 - 36 | 202

और वे कहते हैं: "एक कवि जिसके लिए हम काल की विपत्ति (मृत्यु) की प्रतीक्षा कर रहे हैं," शायद वह वैसे ही मर जाएगा जैसे फलां कबीले का कवि मर गया था। तो अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: आपसे पहले भी पैगंबर मर चुके हैं, और अल्लाह ने अपने धर्म को जीत और संरक्षण के साथ संभाला है, तो इसी तरह हम आपके धर्म और आपके कानून की रक्षा करेंगे। {तो क्या यदि आप मर गए, तो वे हमेशा जीवित रहने वाले हैं?} अर्थात: "क्या वे?", कवि के कथन के समान:

उन्होंने मुझे सांत्वना दी और कहा, ओ खुवैलिद, डरो मत (1) | तो मैंने चेहरों को न पहचानते हुए कहा, "क्या वे ही हैं? क्या वे ही हैं?" (2)

अर्थात: "क्या वे?!" यह अस्वीकृति का एक प्रश्नात्मक रूप है।

अल-फर्रा ने कहा: "फा" अक्षर शर्त को दर्शाने के लिए लाया गया था; क्योंकि यह उनके इस कथन का उत्तर है: "वह मर जाएगा" (3)। यह संभव है कि इसे इसलिए लाया गया क्योंकि अंतर्निहित भाव यह है: "क्या वे हमेशा जीवित रहने वाले हैं यदि आप मर गए!" अल-फर्रा ने कहा: "फा" को हटाना और उसे निहित रखना जायज़ है; क्योंकि शब्द "हुम" (वे) में व्याकरणिक विभक्तियाँ स्पष्ट नहीं होतीं (4)। अर्थात: यदि आप मर जाते हैं, तो वे भी मर जाएंगे, इसलिए मृत्यु पर कोई उल्लास नहीं होना चाहिए।

और इसे "मित्ता" और "मुत्ता" पढ़ा गया है, जिसमें 'मीम' पर कसरा या दम्मा है, जो दो भाषाई रूप हैं (5)।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {प्रत्येक जीव को मृत्यु का स्वाद चखना है} इसका उल्लेख पहले "आल-इमरान" (6) में किया जा चुका है। {और हम तुम्हें बुराई और भलाई के साथ एक परीक्षा के रूप में आजमाते हैं} यहाँ "फितना" (परीक्षा) एक क्रिया विशेषण संज्ञा है। अर्थात: हम आपको कठिनाई और सुख, हलाल और हराम के साथ आजमाते हैं, यह देखने के लिए कि आपकी कृतज्ञता और आपका धैर्य कैसा है। {और हमारी ओर ही तुम लौटाए जाओगे} अर्थात: कर्मों के प्रतिफल के लिए।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और जब काफिर आपको देखते हैं, तो वे आपका केवल उपहास उड़ाते हैं: "क्या यही वह है जो आपके देवताओं का उल्लेख करता है?" जबकि वे स्वयं अत्यंत दयावान (रहमान) के उल्लेख के समय इनकार करने वाले होते हैं (36)}।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और जब काफिर आपको देखते हैं, तो वे आपका केवल उपहास उड़ाते हैं} अर्थात: क्या...

---

(1) (M) में: "ला" (नहीं), जो पद्य का एक अन्य पाठ है। (2) इसके रचयिता अबू खिराश हैं, और यह हुदलिय्यीन के दीवान 2/144, और पूर्व में 6/469, तथा 8/440 में संकलित है। (3) अल-नहस कृत इराब अल-कुरान 3/70, और अल-फर्रा का कथन मानी अल-कुरान 2/202 में, और यही अल-तबरी का कथन भी है तफसीर 16/268 में। इसका मूल पाठ है: "फा" उस प्रतिफल में प्रविष्ट हुआ जो कि "इन" है और उसके उत्तर में; क्योंकि प्रतिफल पूर्ववर्ती कथन से जुड़ा है, और "फा" उनके कथन "फ़-हुम" में आया क्योंकि यह प्रतिफल का उत्तर है। (4) अल-नहस कृत इराब अल-कुरान 3/70, और अल-फर्रा द्वारा मानी अल-कुरान 2/202, तथा तफसीर अल-तबरी 16/268 देखें। (5) इब्न कसीर, अबू अम्र, इब्न आमिर और अबू बक्र ने इसे मीम पर दम्मा के साथ पढ़ा, और शेष ने कसरा के साथ। अल-सबआ पृष्ठ 218, और अल-तयसीर पृष्ठ 91। (6) 5/447.

اور وہ کہتے ہیں: "ایک شاعر جس کے لیے ہم زمانے کی گردش (موت) کا انتظار کر رہے ہیں۔" شاید وہ اسی طرح مر جائے گا جیسے فلاں قبیلے کا شاعر مرا تھا۔ تو اللہ تعالیٰ نے فرمایا: آپ سے پہلے بھی انبیاء وفات پا چکے ہیں، اور اللہ نے اپنے دین کی نصرت اور حفاظت فرمائی ہے، پس اسی طرح ہم آپ کے دین اور آپ کی شریعت کی حفاظت کریں گے۔ {تو کیا اگر آپ کا انتقال ہو جائے تو وہ ہمیشہ رہنے والے ہیں؟} یعنی: "کیا وہ؟"۔ جیسا کہ شاعر کا قول ہے:

انہوں نے میری ڈھارس بندھائی اور کہا، اے خویلد، (۱) نہ ڈرو | تو میں نے چہروں کو پہچانتے ہوئے کہا، "کیا یہی وہ ہیں؟ کیا یہی وہ ہیں؟" (۲)

یعنی: "کیا وہ؟!"۔ پس یہ استفہامِ انکار (انکاری سوال) ہے۔

اور الفراء نے کہا: حرف "فا" شرط کی طرف اشارہ کرنے کے لیے آیا ہے؛ کیونکہ یہ ان کے قول "وہ مر جائے گا" (۳) کا جواب ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ اسے لایا گیا ہو کیونکہ اس میں پوشیدہ معنی یہ ہے: "اگر آپ کا انتقال ہو جائے تو کیا وہ ہمیشہ رہنے والے ہیں!" الفراء نے کہا: "فا" کو حذف کرنا اور اسے پوشیدہ رکھنا جائز ہے؛ کیونکہ لفظ "ہم" میں اعراب ظاہر نہیں ہوتا (۴)۔ یعنی: اگر آپ کا انتقال ہو گیا تو وہ بھی مر جائیں گے، لہذا موت پر خوشی منانے کی کوئی بات نہیں۔

اور اسے میم کے زیر اور پیش کے ساتھ "مِتَّ" اور "مُتَّ" پڑھا گیا ہے، جو کہ دو لغات (لہجے) ہیں (۵)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {ہر جان کو موت کا ذائقہ چکھنا ہے} یہ پہلے "آل عمران" (۶) میں گزر چکا ہے۔ {اور ہم تمہیں برائی اور بھلائی کے ذریعے آزماتے ہیں} لفظ "فتنۃ" یہاں مصدر کے طور پر

استعمال ہوا ہے۔ یعنی: ہم تمہیں سختی اور آسانی، حلال اور حرام کے ذریعے آزماتے ہیں، تاکہ دیکھیں کہ تمہارا شکر اور صبر کیسا ہے۔ {اور ہماری طرف ہی تم لوٹائے جاؤ گے} یعنی: اعمال کے بدلے کے لیے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور جب کافر آپ کو دیکھتے ہیں تو آپ کا مذاق ہی اڑاتے ہیں: "کیا یہی وہ شخص ہے جو تمہارے معبودوں کا ذکر کرتا ہے؟" حالانکہ وہ خود رحمٰن کے ذکر کا انکار کرنے والے ہیں (۳۶)}۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور جب کافر آپ کو دیکھتے ہیں تو آپ کا مذاق ہی اڑاتے ہیں} یعنی: کیا...

---

(۱) (م) میں: "لا" ہے، جو کہ شعر کی ایک دوسری روایت ہے۔ (۲) اس کے قائل ابو خراش ہیں، اور یہ دیوان الہذلیین ۲/۱۴۴، اور سابقہ ۶/۴۶۹، اور ۸/۴۴۰ میں ہے۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۳/۷۰، اور الفراء کا قول معانی القرآن ۲/۲۰۲ میں، اور یہی قول طبری کا بھی ہے تفسیر ۱۶/۲۶۸ میں، اور اس کی عبارت یہ ہے: "فا" جزا میں داخل ہوا جو کہ "ان" ہے اور اس کے جواب میں؛ کیونکہ جزا اپنے ماقبل کلام سے متصل ہے، اور "فا" ان کے قول "فہم" میں داخل ہوا کیونکہ یہ جزا کا جواب ہے۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس ۳/۷۰، اور دیکھیے معانی القرآن للفراء ۲/۲۰۲، اور تفسیر طبری ۱۶/۲۶۸۔ (۵) ابن کثیر، ابو عمرو، ابن عامر اور ابو بکر نے اسے میم کے پیش کے ساتھ پڑھا، اور باقیوں نے زیر کے ساتھ السبعۃ ص ۲۱۸، اور التیسیر ص ۹۱۔ (۶) ۵/۴۴۷۔

Surah Al-Anbiya: Verses 36 - 40 203

...take you [as an object of mockery]. Mockery (al-huz') means ridicule, and it has been mentioned before (1). They are the mockers mentioned at the end of Surah Al-Hijr, in His saying: "Indeed, We are sufficient for you against the mockers" [Verse: 95]. They used to find fault with those who denied the divinity of their idols, while they themselves were deniers of the divinity of the Most Merciful (Ar-Rahman)! This is the height of ignorance.

{Is this the one...} meaning: they say: "Is this the one...?" Thus, the word "saying" is implied, and it is the answer to "when" (idha). His saying: {they only take you in mockery} is a parenthetical statement between "when" and its answer.

{...who mentions your gods?} meaning: with evil and fault-finding. From this is the saying of 'Antarah: "Do not mention my colt and what I have fed it, or your skin will become like the skin of a mangy camel." (2) Meaning: do not find fault with my colt.

{And they, at the mention of the Most Merciful...} meaning: by the Quran, {...they are disbelievers.} The second "they" (hum) is an emphasis of their disbelief, meaning: they are the true disbelievers; an exaggeration in describing them with disbelief.

Allah the Almighty says: {Man was created of haste. I will show you My signs, so do not impatiently urge Me. (37) And they say, 'When is this promise, if you should be truthful?' (38) If those who disbelieved but knew the time when they will not [be able to] ward off the Fire from their faces nor from their backs and they will not be aided. (39) Rather, it will come to them unexpectedly and bewilder them, and they will not be able to repel it, nor will they be reprieved. (40)}

Allah the Almighty says: {Man was created of haste} meaning: he was composed upon haste, so he was created hasty, as Allah the Almighty said: {Allah is He who created you from weakness} [Ar-Rum: 54] meaning: He created man weak. It is said: "Man was created from evil," meaning: evil-natured, if you exaggerate in describing him with it (3). And it is said: [text continues on next page]

Footnotes: (1) 1/314. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/203, and al-Ma'ani al-Kabir by Ibn Qutaybah 1/89, and al-Azminah wa al-Amkinah by al-Marzuqi 2/409. Al-Jahiz attributed it in al-Bayan wa al-Tabyin 3/317 to Kharaz bin Lu'dhan. Al-Baghdadi recounted in al-Khizanah 6/190 from al-Saghani that the verse is found in the divans of 'Antarah and Khazaz. Its meaning—as mentioned by Al-Baghdadi—is that he says

to his wife: Do not blame me for favoring my horse, lest I hate you, abandon your bed, and avoid you as a mangy camel is avoided. It was also said: it means I will strike you so that the mark of the strike remains on you like mange. (3) This is the saying of al-Zajjaj in Ma'ani al-Qur'an 3/392. He said: The Arabs were only addressed with what they understood, and the Arabs say of someone who does something frequently: "You were created from it."

सूरह अल-अंबिया: आयतें 36 - 40 203

"...तुम्हें उपहास का पात्र बनाते हैं।" उपहास (अल-हुज़) का अर्थ है मज़ाक उड़ाना, और इसका उल्लेख पहले किया जा चुका है (1)। ये वही उपहास करने वाले हैं जिनका उल्लेख सूरह अल-हिज्र के अंत में किया गया है, उनके इस कथन में: "निश्चय ही, हम उपहास करने वालों के विरुद्ध तुम्हारे लिए पर्याप्त हैं" [आयत: 95]। वे उन लोगों में दोष निकालते थे जो उनके मूर्तियों की दिव्यता को नकारते थे, जबकि वे स्वयं परम दयालु (रहमान) की दिव्यता के इनकार करने वाले थे! यह अज्ञानता की पराकाष्ठा है।

{क्या यही वह है...} अर्थात्: वे कहते हैं: "क्या यही वह है...?" इस प्रकार, "कहना" शब्द निहित है, और यह "जब" (इज़ा) का उत्तर है। उनका यह कथन: {वे केवल तुम्हारा उपहास करते हैं} "जब" और उसके उत्तर के बीच एक कोष्ठक कथन है।

{...जो तुम्हारे देवताओं का ज़िक्र करता है?} अर्थात्: बुराई और दोष निकालने के साथ। इसी से अंतरा का कथन है: "मेरे बछेड़े और मैंने उसे जो खिलाया है उसका ज़िक्र न करो, अन्यथा तुम्हारी खाल खुजली वाले ऊंट की खाल जैसी हो जाएगी।" (2) अर्थात्: मेरे बछेड़े में दोष न निकालो।

{और वे, रहमान के ज़िक्र पर...} अर्थात्: कुरान के माध्यम से, {...वे इनकार करने वाले हैं।} दूसरा "वे" (हुम) उनके कुफ्र (अविश्वास) पर ज़ोर देने के लिए है, अर्थात्: वे ही सच्चे काफिर हैं; उन्हें कुफ्र के साथ वर्णित करने में अतिशयोक्ति।

अल्लाह तआला फ़रमाता है: {मनुष्य जल्दबाज़ी से बनाया गया है। मैं तुम्हें अपनी निशानियां दिखाऊंगा, इसलिए मुझसे जल्दबाज़ी न करो। (37) और वे कहते हैं, 'यह वादा कब पूरा होगा, यदि तुम सच्चे हो?' (38) काश वे लोग जिन्होंने इनकार किया है, उस समय को जानते जब वे न तो अपने चेहरों से आग को हटा पाएंगे और न ही अपनी पीठ से, और न ही उनकी मदद की जाएगी। (39) बल्कि, वह उन पर अचानक आएगी और उन्हें हक्का-बक्का कर देगी, और वे उसे टाल नहीं सकेंगे और न ही उन्हें मोहलत दी जाएगी। (40)}

अल्लाह तआला फ़रमाता है: {मनुष्य जल्दबाज़ी से बनाया गया है} अर्थात्: उसे जल्दबाज़ी पर रचा गया है, इसलिए वह जल्दबाज़ पैदा किया गया, जैसा कि अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {अल्लाह वह है जिसने तुम्हें कमज़ोरी से पैदा किया} [अर-रूम: 54] अर्थात्: उसने मनुष्य को कमज़ोर पैदा किया। यह कहा जाता है: "मनुष्य बुराई से पैदा किया गया है," अर्थात्: दुष्ट स्वभाव वाला, यदि आप उसे

इसके साथ वर्णित करने में अतिशयोक्ति करते हैं (3)। और यह कहा जाता है: [अगले पृष्ठ पर जारी...]

पादलेख: (1) 1/314. (2) अल-फ़र्रा द्वारा 'मा'नी अल-कुरान' 2/203, और इब्न कुतैबा द्वारा 'अल-मा'नी अल-कबीर' 1/89, और अल-मरज़ूकी द्वारा 'अल-अज़मिना व अल-अमकिना' 2/409। अल-जाहिज़ ने 'अल-बयान व अल-तबयीन' 3/317 में इसे खरज़ बिन लुअज़ान को जिम्मेदार ठहराया। अल-बग़दादी ने 'अल-खिज़ा़ना' 6/190 में अल-सग़ानी से उल्लेख किया कि यह शेर अंतरा और खज़ाज़ के दीवानों में मौजूद है। इसका अर्थ—जैसा कि अल-बग़दादी ने उल्लेख किया है—यह है कि वह अपनी पत्नी से कहता है: अपने घोड़े को प्राथमिकता देने के लिए मुझे दोष न दो, कहीं ऐसा न हो कि मैं तुमसे नफरت करने लगूँ, तुम्हारा बिस्तर छोड़ दूँ और तुमसे उसी तरह बचूँ जैसे खुजली वाले ऊंट से बचा जाता है। यह भी कहा गया है: इसका अर्थ है कि मैं तुम्हें मारूँगा जिससे मार का निशान तुम पर खुजली की तरह रह जाएगा। (3) यह 'मा'नी अल-कुरान' 3/392 में अल-ज़ज्जाज का कथन है। उन्होंने कहा: अरबों को केवल उसी चीज़ से संबोधित किया गया जिसे वे समझते थे, और अरब उस व्यक्ति के बारे में कहते हैं जो किसी चीज़ को बहुत अधिक करता है: "तुम उसी से पैदा हुए हो।"

سوره الانبياء: آيات ٣٦ - ٤٠ ٢٠٣

يتخذونك. والهزء: السخرية، وقد تقدَّم (١). وهم المستهزئون المتقدمو الذكر في آخر سورة الحجر، في قوله: ﴿إِنَّا كَفَيْنَكَ الْمُسْتَهْزِءِينَ﴾ [الآية: ٩٥]. كانوا يعيبون مَن جحد إلهية أصنامهم وهم جاحدون لإلهية الرحمن! وهذا غاية الجهل. ﴿أَهَذَا الَّذِي﴾ أي: يقولون: أهذا الذي؟ فأضمر القول، وهو جواب «إذا»، وقوله: ﴿إِن يَتَّخِذُونَكَ إِلَّا هُزُوًا﴾ كلامٌ معترض بين «إذا» وجوابه. ﴿يَذْكُرُ ءَالِهَتَكُمْ﴾ أي: بالسوء والعيب، ومنه قول عَنْتَرَة: لا تَذْكُري مُهْري وما أطعمتُه فيكونُ جِلْدُكِ مثلَ جِلْدِ الأجْرَبِ (٢) أي: لا تعيبي مُهري. ﴿وَهُم بِذِكْرِ الرَّحْمَنِ﴾ أي: بالقرآن ﴿هُمْ كَفِرُونَ﴾ «هم» الثانية توكيد لكفرهم، أي: هم الكافرون؛ مبالغة في وَصْفِهم بالكفر. قوله تعالى: ﴿خُلِقَ الْإِنسَنُ مِنْ عَجَلٍ سَأُوْرِيكُمْ ءَايَتِي فَلَا تَسْتَعْجِلُونِ ٣٧ وَيَقُولُونَ مَتَى هَذَا الْوَعْدُ إِن كُنتُمْ صَدِقِينَ ٣٨ لَوْ يَعْلَمُ الَّذِينَ كَفَرُوا حِينَ لَا يَكُفُّونَ عَن وُجُوهِهِمُ النَّارَ وَلَا عَن ظُهُورِهِمْ وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ ٣٩ بَلْ تَأْتِيهِم بَغْتَةً فَتَبْهَتُهُمْ فَلَا يَسْتَطِيعُونَ رَدَّهَا وَلَا هُمْ يُنظَرُونَ ٤٠﴾ قوله تعالى: ﴿خُلِقَ الْإِنسَنُ مِنْ عَجَلٍ﴾ أي: رُكِّب على العَجَلة فخلق عَجُولاً، كما قال الله تعالى: ﴿اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُم مِّن ضَعْفٍ﴾ [الروم: ٥٤] أي: خلق الإنسان ضعيفاً، ويقال: خُلِق الإنسان من الشرّ، أي: شِرّيراً، إذا بالغت في وصفه به (٣). ويقال: إنما

حواشی: (١) ٣١٤/١. (٢) معانی القرآن للفراء ٢/٢٠٣، اور المعانی الکبیر لابن قتیبہ ١/٨٩، اور الازمنہ والامکنہ للمرزوقی ٢/٤٠٩، اور جاحظ نے البیان والتبیین ٣/٣١٧ میں اسے خرز بن لوذان کی طرف منسوب کیا، اور بغدادی نے الخزانہ ٦/١٩٠ میں صاغانی سے نقل کیا کہ یہ شعر عنترہ اور خزز کے دیوانوں میں موجود ہے، اور اس کا معنی - جیسا کہ بغدادی نے ذکر کیا - یہ ہے کہ وہ اپنی بیوی سے کہتا ہے: میرے گھوڑے کو ترجیح دینے پر مجھے ملامت نہ کرو ورنہ میں تم سے بغض رکھوں گا اور تمہارا بستر چھوڑ دوں گا اور تم سے ایسے ہی بچوں گا جیسے خارش

زدہ اونٹ سے بچا جاتا ہے، اور کہا گیا: اس کا معنی ہے میں تمہیں ماروں گا تو مار کا نشان تم پر خارش کی طرح باقی رہ جائے گا۔ (۳) یہ زجاج کا قول ہے معانی القرآن ۳/۳۹۲ میں، اور اس نے کہا: عربوں سے وہی خطاب کیا گیا جو وہ سمجھتے تھے، اور عرب اس شخص کے بارے میں کہتے ہیں جو کسی چیز کو کثرت سے کرے: تم اسی سے پیدا ہوئے ہو۔

Surah Al-Anbiya: Verses 37 - 40 204

You are going and coming. That is: going [and] coming (1). It means: The nature of man is haste, so he rushes into many things even if they are harmful.

Then it was said: "Man" refers to Adam, peace be upon him. Said ibn Jubayr and Al-Suddi said: When the soul entered the eyes of Adam, peace be upon him, he looked at the fruits of Paradise. When it entered his cavity, he craved food. Before the soul reached his legs, he leaped hurriedly towards the fruits of Paradise. That is [the meaning of] His saying: {Man was created of haste} (2).

It was also said: Adam was created on Friday at the end of the day. When God brought his head to life, he hurried and requested the completion of the blowing of the soul into him before sunset. This was stated by Al-Kalbi, Mujahid, and others (3).

Abu Ubayda and many linguists said: "Al-Ajal" means clay in the dialect of Himyar. They cited the verse: "And the date palm grows between water and clay (al-ajal)" (4)

It was said: "Man" refers to all people.

It was said: It refers to Al-Nadr bin Al-Harith bin 'Alqama bin Kalada bin Abd Al-Dar, according to the tafsir of Ibn Abbas (5). That is: it is not fitting for one created from lowly clay to mock the signs of God and His messengers.

It was said: It is an inversion (hypallage), i.e., "haste was created from man." This is the view of Abu.

---

(1) In (ظ): "and coming". (2) Tafsir Al-Baghawi 3/244; Al-Tabari narrated their words in 16/271. (3) Narrated from Mujahid by Ibn Abi Shaybah 14/115 and Al-Tabari 16/272; mentioned from Al-Kalbi by Al-Mawardi in An-Nukat wal-Uyun 3/447. Ibn Atiyyah said in Al-Muharrar al-Wajiz 3/82: This is a weak opinion, and its meaning does not suit the meaning of the verse. (4) Its opening is: "And the Naba' [tree] has its growth in the solid rock." It is found in Tahdhib al-Lugha 1/369, An-Nukat wal-Uyun 3/447, Al-Kashshaf 2/573, Tafsir al-Baghawi 3/245, Al-Muharrar al-Wajiz 4/82, Majma' al-Bayan 17/27, and Al-Lisan (under 'ajal'). Ibn Atiyyah said: This is also weak, and its meaning is distinct from the meaning of the verse. (5) Al-Kashshaf 2/573, Zad al-Masir 5/351, Tafsir al-Razi 22/171, and Majma' al-Bayan 17/27.

सूरह अल-अंबिया: आयतें 37 - 40 204

आप जा रहे हैं और आ रहे हैं। अर्थात: जाने वाले और आने वाले (1)। अर्थात: मनुष्य का स्वभाव जल्दबाजी है, इसलिए वह कई चीजों में जल्दबाजी करता है भले ही वे हानिकारक हों।

फिर यह कहा गया: मनुष्य से तात्पर्य आदम अलैहिस्सलाम से है। सईद बिन जुबैर और अस-सुद्दी ने कहा: जब आदम अलैहिस्सलाम की आंखों में रूह (आत्मा) ने प्रवेश किया, तो उन्होंने स्वर्ग के फलों को देखा। जब वह उनके पेट में पहुंची, तो उन्हें भोजन की इच्छा हुई। रूह के पैरों तक पहुंचने से पहले ही वे स्वर्ग के फलों की ओर जल्दबाजी में कूदे। यही अल्लाह का कथन है: {मनुष्य जल्दबाजी से बनाया गया है} (2)।

और यह भी कहा गया: आदम को शुक्रवार के दिन दिन के अंत में बनाया गया था। जब अल्लाह ने उनके सिर को जीवित किया, तो उन्होंने जल्दबाजी की और सूर्यास्त से पहले उनमें रूह फूंकने की प्रक्रिया पूरी करने का अनुरोध किया; यह अल-कल्बी, मुजाहिद और अन्य लोगों ने कहा है (3)।

अबू उबैदा और कई भाषाविदों ने कहा: 'अल-अजल' का अर्थ हिमयार की भाषा में 'मिट्टी' है, और उन्होंने यह कविता उद्धृत की: "और खजूर का पेड़ पानी और मिट्टी (अल-अजल) के बीच उगता है" (4)

यह कहा गया: मनुष्य से तात्पर्य सभी लोग हैं।

यह कहा गया: इससे तात्पर्य अल-नद्र बिन अल-हारिस बिन अलकमा बिन कलदा बिन अब्द अल-दार है; इब्न अब्बास की व्याख्या (5) के अनुसार। अर्थात: मिट्टी जैसी तुच्छ वस्तु से बनाए गए व्यक्ति के लिए यह उचित नहीं है कि वह अल्लाह की आयतों और उसके रसूलों का मजाक उड़ाए।

यह भी कहा गया: यह उलटा है, यानी 'जल्दबाजी मनुष्य से बनाई गई है'। और यह अबू का मत है।

---

(1) (ظ) में: और आने वाला। (2) तफसीर अल-बगवी 3/244, और अल-तबरी ने उनके कथनों को 16/271 में उद्धृत किया है। (3) मुजाहिद से इब्न अबी शैबा 14/115 और अल-तबरी 16/272 ने इसे उद्धृत किया; अल-मावर्दी ने अन-नुकात वल-उयून 3/447 में अल-कल्बी के हवाले से इसका उल्लेख किया है। इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/82 में कहा: यह एक कमजोर राय है, और इसका अर्थ आयत के अर्थ के अनुकूल नहीं है। (4) इसका पहला हिस्सा है: "और नबा' [वृक्ष] की उत्पत्ति कठोर चट्टान में होती है", यह तहज़ीब अल-लुग़ा 1/369, अन-नुकात वल-उयून 3/447,

अल-कश्शाफ 2/573, तफ़सीर अल-बग़वी 3/245, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/82, मजमा अल-बयान 17/27, और अल-लिसान (अजल) में है। इब्न अतिया ने कहा: यह भी कमजोर है, और इसका अर्थ आयत के अर्थ से अलग है। (5) अल-कश्शाफ 2/573, ज़ाद अल-मसीर 5/351, तफ़सीर अल-राज़ी 22/171, और मजमा अल-बयान 17/27।

سورۃ الانبیاء: آیات ۳۷ - ۴۰ ۲۰۴

آپ جانے اور آنے والے ہیں۔ یعنی: جانے والا اور آنے والا (۱)۔ یعنی: انسان کی فطرت عجلت (جلدی) ہے، چنانچہ وہ بہت سی چیزوں میں جلدی کرتا ہے اگرچہ وہ نقصان دہ ہی کیوں نہ ہوں۔

پھر کہا گیا: انسان سے مراد آدم علیہ السلام ہیں۔ سعید بن جبیر اور السدی نے کہا: جب آدم علیہ السلام کی آنکھوں میں روح داخل ہوئی تو انہوں نے جنت کے پھلوں کو دیکھا، پھر جب وہ ان کے پیٹ میں پہنچی تو انہیں کھانے کی اشتہا (خواہش) ہوئی، چنانچہ روح کے پاؤں تک پہنچنے سے پہلے ہی وہ جلدی میں جنت کے پھلوں کی طرف لپکے، یہی اللہ کا فرمان ہے: ﴿خُلِقَ الْإِنسَانُ مِنْ عَجَلٍ﴾ (۲)۔

اور کہا گیا: آدم کو جمعہ کے دن آخری وقت میں پیدا کیا گیا، چنانچہ جب اللہ نے ان کے سر کو زندہ کیا تو انہوں نے جلدی کی اور سورج غروب ہونے سے پہلے اپنے اندر روح پھونکنے کی تکمیل کا مطالبہ کیا؛ یہ بات کلبی، مجاہد اور دیگر نے کہی ہے (۳)۔

ابو عبیدہ اور بہت سے اہل علم (لغویین) نے کہا: 'العجل' حِمیر کی زبان میں مٹی کو کہتے ہیں، اور انہوں نے یہ شعر پڑھا: "اور کھجور کا درخت پانی اور مٹی (العجل) کے درمیان اگتا ہے" (۴)

کہا گیا: انسان سے مراد تمام لوگ ہیں۔

کہا گیا: اس سے مراد نضر بن الحارث بن علقمہ بن کلدہ بن عبد الدار ہے؛ ابن عباس کی تفسیر (۵) میں، یعنی: مٹی جیسی حقیر چیز سے پیدا ہونے والے کے لیے یہ مناسب نہیں کہ وہ اللہ کی آیات اور اس کے رسولوں کا مذاق اڑائے۔

اور کہا گیا: یہ مقلوب (الٹ) ہے، یعنی 'عجلت انسان سے پیدا کی گئی ہے'۔ اور یہ ابو کا مذہب ہے۔

(۱) (ظ) میں: اور آنے والا۔ (۲) تفسیر البغوی ۳ / ۲۴۴ ، اور طبری نے ان دونوں کی بات ۱۶ / ۲۷۱ میں نقل کی ہے۔ (۳) اسے مجاہد سے ابن ابی شیبہ ۱۴ / ۱۱۵ اور طبری ۱۶ / ۲۷۲ نے روایت کیا، اور ماوردی نے 'النکت والعیون' ۳ / ۴۴۷ میں کلبی سے اس کا ذکر کیا۔ ابن عطیہ نے 'المحرر الوجیز' ۳ / ۸۲ میں کہا: یہ قول ضعیف ہے، اور اس کا مطلب آیت کے معنی کے موافق نہیں ہے۔ (۴) اس کا پہلا مصرعہ ہے: "اور نبع [درخت] کی جائے پیدائش سخت چٹان میں ہے"، یہ تہذیب اللغہ ۱/ ۳۶۹، النکت والعیون ۳/ ۴۴۷، الکشاف ۲/ ۵۷۳، تفسیر البغوی ۳/ ۲۴۵، المحرر الوجیز ۴/ ۸۲، مجمع البیان ۱۷ / ۲۷، اور اللسان (عجل) میں ہے۔ ابن عطیہ نے کہا: یہ بھی ضعیف ہے، اور اس کا معنی آیت کے معنی سے بالکل الگ ہے۔ (۵) الکشاف ۲/ ۵۷۳، زاد المسیر ۵ / ۳۵۱، تفسیر الرازی ۲۲ / ۱۷۱، اور مجمع البیان ۱۷ / ۲۷۔

Surah Al-Anbiya: Verses 37 - 40 205

...Ubaidah (1). Al-Nahhas: And this statement should not be used as an answer (2) in the Book of Allah; because inversion (Al-Qalb) only occurs in poetry out of necessity, as he said:

As adultery was the obligation of stoning (3)

And the counterpart of this verse is: "And man is ever hasty" [Al-Isra: 11]. This has already been discussed in "Subhan" [Surah Al-Isra]. "I will show you My signs, so do not ask Me to hasten them." This strengthens the first opinion, that man's nature is haste, and that he was created as a being who cannot restrain himself, as the Prophet (peace and blessings be upon him) said, according to what preceded in "Subhan" (4). What is meant by "signs" (ayat) is: what indicates the truthfulness of Muhammad (peace and blessings be upon him) from miracles, and the praised outcome He granted him. And it was said: what they requested of punishment, so they wanted to hasten it and said: "When is this promise?" And they did not know that for everything there is a set term. It was revealed regarding Al-Nadr bin al-Harith and his saying: "If this is indeed the truth from You" [Al-Anfal: 32] (5). Al-Akhfash Said said: The meaning of "Man was created of haste" is: it was said to him: "Be," and he was (6). So the meaning of "do not ask Me to hasten them" according to this opinion is: He who says to a thing, "Be," and it is, is not unable to manifest the signs they sought to hasten.

(1) In Majaz al-Quran 2/38-39. (2) In (Zha): brought. (3) And its completion: "It was an obligation what I brought as...", and the verse is by Al-Nabigha Al-Ja'di, and it is in his Diwan p. 235. Al-Tabari said (16/274): The consensus of the people of interpretation (Ahl al-Ta'wil) against this opinion is sufficient to prove its invalidity without needing other evidence. (4) 13/35-36. (5) Mentioned previously from Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both. (6) This opinion of Al-Akhfash was mentioned by Al-Tabarsi in Majma' al-Bayan 17/27, and Al-Razi in his Tafsir 22/172. Al-Tabari mentioned it (16/273) from some Arabic scholars of Basra, without naming him. Ibn Atiyyah said in Al-Muharrar al-Wajiz 4/82: "This is also weak, and it singles out the son of Adam with something that every creature shares with him."

सूरह अल-अंबिया: आयतें 37 - 40 205

...उबैदाह (1)। अल-नहहास ने कहा: अल्लाह की किताब में इस कथन का उत्तर के रूप में उपयोग नहीं किया जाना चाहिए (2); क्योंकि 'अल-क़ल्ब' (उलटाव) केवल कविता में विवशता के कारण होता है, जैसा कि उन्होंने कहा:

जैसा कि व्यभिचार पत्थर मारने का दायित्व था (3)

और इस आयत का समकक्ष यह है: "और मनुष्य बड़ा जल्दबाज़ है" [अल-इसरा: 11]। यह "सुभान" [सूरह अल-इसरा] में पहले ही आ चुका है। "मैं तुम्हें अपनी निशानियाँ दिखाऊंगा, अतः मुझसे जल्दी मत करो।" यह पहले विचार को पुष्ट करता है कि मनुष्य का स्वभाव जल्दबाजी है, और उसे ऐसे बनाया गया है जो स्वयं पर नियंत्रण नहीं रख सकता, जैसा कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा, जैसा कि "सुभान" (4) में पहले बताया गया है। "निशानियों" (आयात) से तात्पर्य है: वे मोजिज़े (चमत्कार) जो मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की सच्चाई को दर्शाते हैं, और वह प्रशंसनीय अंत जो अल्लाह ने उनके लिए तय किया। और कहा गया: वह अज़ाब (दंड) जो उन्होंने माँगा था, तो वे उसे जल्दी चाहते थे और कहते थे: "यह वादा कब पूरा होगा?" और वे नहीं जानते थे कि हर चीज़ का एक निश्चित समय होता है। यह अल-नज़र बिन अल-हारिस और उसके इस कथन के बारे में उतरी: "यदि यह वास्तव में तेरी ओर से सत्य है" [अल-अनफाल: 32] (5)। अल-अख़फ़श सईद ने कहा: "मनुष्य जल्दबाजी से बनाया गया है" का अर्थ है: उससे कहा गया: "हो जा", और वह हो गया (6)। तो इस विचार के अनुसार "मुझसे जल्दी मत करो" का अर्थ है: वह जो किसी चीज़ से कहता है "हो जा" और वह हो जाती है, वह उन निशानियों को दिखाने में असमर्थ नहीं है जिन्हें वे जल्दबाजी में माँग रहे थे।

(1) मजाज़ अल-कुरान 2/38-39 में। (2) (ज़): "लाया गया"। (3) और इसका पूरा रूप है: "यह एक दायित्व था जो मैं लाया जैसा..." यह शेर अल-नाबिगा अल-जादी का है, और यह उनके दीवान के पृष्ठ 235 पर है। अल-तबारी ने कहा (16/274): व्याख्या करने वालों (अहल अल-तावील) की इस राय के खिलाफ सहमति इसे अमान्य साबित करने के लिए पर्याप्त है। (4) 13/35-36। (5) इब्न अब्बास (रज़ि.) से पहले उद्धृत। (6) अल-अख़फ़श की यह राय अल-तबरसी ने मजमा अल-बयान 17/27 में और अल-राज़ी ने अपनी तफ़सीर 22/172 में दी है। अल-तबारी ने इसे (16/273) बसरा के कुछ अरबी विद्वानों से उद्धृत किया है, बिना उनका नाम लिए। इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़

4/82 में कहा: "यह भी कमज़ोर है, और यह आदम के बेटे को उस चीज़ के साथ विशिष्ट करता है जिसमें हर प्राणी उसके साथ साझा है।"

سورة الانبياء: آيات ٣٧ - ٤٠ ٢٠٥

... عبيده (١)۔ النحاس: اور یہ قول اللہ کی کتاب میں جواب (٢) کے طور پر نہیں ہونا چاہیے؛ کیونکہ 'قلب' (الٹ پھیر) صرف شاعری میں مجبوری کے تحت واقع ہوتا ہے جیسا کہ اس نے کہا:

جیسا کہ زنا سنگساری کا فریضہ تھا (٣)

اور اس آیت کی نظیر یہ ہے: ﴿وَكَانَ الْإِنسَانُ عَجُولًا﴾ [الاسراء: ١١]۔ اور یہ "سبحان" [سورہ اسراء] میں گزر چکا ہے۔ ﴿سَأُوْرِيكُمْ ءَايَتِي فَلَا تستعجلون﴾ یہ پہلے قول کو تقویت دیتا ہے کہ انسان کی فطرت جلد بازی ہے، اور یہ کہ اسے ایسی تخلیق کے طور پر پیدا کیا گیا ہے جو خود پر قابو نہیں رکھ سکتا، جیسا کہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا، اس کے مطابق جو "سبحان" (٤) میں گزر چکا ہے۔ اور آیات سے مراد ہے: وہ معجزات جو محمد صلی اللہ علیہ وسلم کی سچائی پر دلالت کرتے ہیں، اور وہ محمود انجام جو اللہ نے ان کے لیے مقرر کیا۔ اور کہا گیا: وہ عذاب جو انہوں نے طلب کیا، پس انہوں نے جلدی مچانی چاہی اور کہا: ﴿مَتَى هَذَا الْوَعْدُ﴾ اور وہ نہیں جانتے تھے کہ ہر چیز کا ایک وقت مقرر ہے۔ یہ النضر بن الحارث اور اس کے قول: ﴿إِن كَانَ هَذَا هُوَ الْحَقَّ مِنْ عِندِكَ﴾ [الانفال: ٣٢] کے بارے میں نازل ہوئی (٥)۔ اور الاخفش سعید نے کہا: ﴿خُلِقَ الْإِنسَانُ مِنْ عَجَلٍ﴾ کے معنی ہیں: اس سے کہا گیا: "ہو جا"؛ پس وہ ہو گیا (٦)۔ تو اس قول کے مطابق ﴿فَلَا تستعجلون﴾ کے معنی یہ ہیں: وہ جو کسی چیز کے لیے کہتا ہے: "ہو جا"، تو وہ ہو جاتی ہے، وہ ان نشانیوں کو ظاہر کرنے سے عاجز نہیں ہے جن کی وہ جلدی مچا رہے ہیں۔

(١) مجاز القرآن ٣٨/٢ - ٣٩ میں۔ (٢) نسخہ (ظ) میں: "يجاء" (لایا جائے)۔ (٣) اور اس کا تتمہ یہ ہے: "كانت فريضة ما اتيت كما..."، اور یہ شعر نابغہ جعدی کا ہے، جو ان کے دیوان ص ٢٣٥ میں ہے۔ طبری نے کہا (١٦/ ٢٧٤): اہل تاویل کا اس قول کے خلاف اجماع اس کے فساد پر کسی اور

دلیل سے استشہاد کرنے سے بے نیاز کرنے کے لیے کافی ہے۔ (٤) ٣٥/١٣ - ٣٦۔ (٥) تھوڑی دیر پہلے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے گزرا۔ (٦) الاخفش کا یہ قول طبرسی نے مجمع البیان ٢٧/١٧ میں اور رازی نے اپنی تفسیر ٢٢ / ١٧٢ میں ذکر کیا ہے، اور طبری نے اسے (١٦/ ٢٧٣) بصرہ کے بعض اہل عرب سے ذکر کیا ہے اور ان کا نام نہیں لیا۔ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ٤ / ٨٢ میں کہا: "یہ بھی ضعیف ہے، اور اس میں ابن آدم کو ایسی چیز کے ساتھ خاص کیا گیا ہے جس میں ہر مخلوق اس کے ساتھ شریک ہے۔"

Surat Al-Anbiya: Verses 37 - 40 206

{And they say, "When is this promise [to be fulfilled]..."} meaning: the promised thing, as it is said: "Allah is our hope," meaning: our hoped-for one. And it was said: the meaning of "promise" here is: the threat, i.e., what He promises us of torment. And it was said: the Resurrection. {...if you are truthful}" O assembly of believers. His Almighty's saying: {If those who disbelieved but knew...} Knowledge here is in the sense of acquaintance, so it does not require a second object, like: {You do not know them; Allah knows them} [Al-Anfal: 60]. And the answer to "if" (law) is omitted, meaning: if they knew the time in which {they will not be able to ward off the Fire from their faces, nor from their backs, and they will not be helped} and they recognized it, they would not have rushed the threat(1). Al-Zajjaj said(2): i.e., they would have known the truthfulness of the promise.

And it was said: the meaning is: if they knew it, they would not have persisted in disbelief and would have believed(3). And Al-Kisa'i said: It is a reminder of the realization of the occurrence of the Hour, i.e., if they knew it with certain knowledge, they would have known that the Hour is coming, and it was indicated by: {Nay, it will come to them suddenly} i.e., unexpectedly. Meaning the Resurrection, and it was said: the punishment, and it was said: the Fire, so they will not be able to find a way out. {...and it will bewilder them} Al-Jawhari said(4): Bahatahu bahtan: He took him by surprise; Allah Almighty said: {Nay, it will come to them suddenly and bewilder them}. And Al-Farra' said: "and it will bewilder them" means: confuse them; it is said: Bahatahu yabhatahu: if he confronts him with something that confuses him(5). And it was said: it will surprise them. {So they will not be able to repel it} i.e., avert it from their backs. {nor will they be reprieved} i.e., given time(6) or delayed for repentance and excuse.

---

(1) Al-Waseet 3/238, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/83. (2) In Ma'ani al-Quran 3/392 - 393. (3) Tafsir al-Tabari 16/276. (4) In al-Sihah (b-h-t). (5) Mentioned by Al-Wahidi in Al-Waseet 3/238, without attribution, and we did not find it in Ma'ani al-Quran by Al-Farra'. (6) In (m): i.e., they will not be given time.

सूरा अल-अंबिया: आयतें 37 - 40 206

{और वे कहते हैं, "यह वादा [कब पूरा होगा]..."} अर्थात: जिसका वादा किया गया है, जैसे कहा जाता है: "अल्लाह हमारी आशा है," अर्थात: जिससे आशा की जाती है। और यह कहा गया: यहाँ "वादा" का अर्थ है: धमकी, अर्थात वह जिसका वादा उसने हमें अज़ाब (यातना) के रूप में किया है। और कहा गया: कयामत। {...यदि तुम सच्चे हो}" ऐ ईमान वालों के समूह। अल्लाह तआला का कथन: {यदि वे लोग जिन्होंने कुफ़्र किया, जान लेते...} यहाँ ज्ञान (इल्म) का अर्थ पहचान (मारिफत) है, इसलिए इसमें दूसरे कर्म (ऑब्जेक्ट) की आवश्यकता नहीं है, जैसे: {तुम उन्हें नहीं जानते; अल्लाह उन्हें जानता है} [अल-अन्फ़ाल: 60]। और "यदि" (लौ) का उत्तर हटा दिया गया है, अर्थात: यदि वे उस समय को जान लेते जिसमें {वे आग को न अपने चेहरों से रोक सकेंगे और न अपनी पीठों से, और न उनकी मदद की जाएगी} और उसे पहचान लेते, तो वे धमकी के लिए जल्दी न करते(1)। अल-ज़ज्जाज ने कहा(2): अर्थात: वे वादे की सच्चाई को जान लेते।

और कहा गया: इसका अर्थ है: यदि वे इसे जान लेते, तो वे कुफ़्र पर कायम न रहते और ईमान ले आते(3)। और अल-किसाई ने कहा: यह कयामत के आने की हकीकत पर ध्यान दिलाने के लिए है, अर्थात: यदि वे इसे निश्चित ज्ञान के साथ जानते तो वे जान लेते कि कयामत आने वाली है, और इसकी ओर संकेत किया गया है: {बल्कि वह उन पर अचानक आ जाएगी} अर्थात: एकाएक। यानी कयामत, और कहा गया: सज़ा, और कहा गया: आग, फिर वे किसी भी उपाय के काबिल नहीं रहेंगे। {...और वह उन्हें हक्का-बक्का कर देगी} अल-जौहरी ने कहा(4): बहताहु बहतन: उसने उसे अचानक पकड़ लिया; अल्लाह तआला ने फरमाया: {बल्कि वह उन पर अचानक आ जाएगी और उन्हें हक्का-बक्का कर देगी}। और अल-फर्रा ने कहा: "उन्हें हक्का-बक्का कर देगी" अर्थात: उन्हें हैरान कर देगी; कहा जाता है: बहताहु यबहताहु: यदि वह उसके सामने ऐसी चीज़ पेश करे जो उसे हैरान कर दे(5)। और कहा गया: वह उन्हें चौंका देगी। {फिर वे उसे हटाने की शक्ति नहीं रखेंगे} अर्थात: उसे अपनी पीठों से फेरना। {और न ही उन्हें मोहलत दी जाएगी} अर्थात: उन्हें ढील दी जाएगी(6) और तौबा और माफ़ी के लिए देरी की जाएगी।

---

(1) अल-वसीत 3/238, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/83। (2) मानी अल-कुरान में 3/392 - 393। (3) तफ़्सीर अल-तबरी 16/276। (4) अल-सिहाह (ब-ह-त) में। (5) अल-वाहिदी ने अल-वसीत

3/238 में इसका उल्लेख बिना किसी श्रेय के किया है, और हमें अल-फर्रा की मानी अल-कुरान में यह नहीं मिला। (6) (म) में: यानी उन्हें मोहलत नहीं दी जाएगी।

سورة الانبياء: آیات ۳۷ - ۴۰ ۲۰۶

﴿وَيَقُولُونَ مَتَى هَذَا الْوَعْدُ﴾ یعنی: موعود (جس کا وعدہ کیا گیا ہے)، جیسا کہ کہا جاتا ہے: اللہ ہماری امید ہے، یعنی: مَرْجُوُّنا (جس سے امید وابستہ ہے)۔ اور کہا گیا: یہاں «وعد» کے معنی ہیں: وعید (دھمکی)، یعنی: وہ عذاب جس کا وہ ہم سے وعدہ کرتا ہے۔ اور کہا گیا: قیامت۔ ﴿إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ﴾ اے مومنوں کی جماعت۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿لَوْ يَعْلَمُ الَّذِينَ كَفَرُوا﴾ یہاں علم سے مراد معرفت ہے، اس لیے یہ دوسرے مفعول کا تقاضا نہیں کرتا، جیسے: ﴿لَا تَعْلَمُونَهُمُ اللَّهُ يَعْلَمُهُمْ﴾ [الأنفال: ۶۰]۔ اور «لو» کا جواب محذوف ہے، یعنی: اگر وہ اس وقت کو جان لیتے جس میں ﴿لَا يَكُفُّونَ عَن وُجُوهِهِمُ النَّارَ وَلَا عَن ظُهُورِهِمْ وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ﴾ اور اسے پہچان لیتے، تو وہ وعید (دھمکی کے پورا ہونے) میں جلدی نہ کرتے(۱)۔ اور زجاج نے کہا(۲): یعنی: وہ وعدے کی سچائی کو جان لیتے۔

اور کہا گیا: معنی یہ ہیں: اگر وہ اسے جان لیتے تو کفر پر قائم نہ رہتے، اور ایمان لے آتے(۳)۔ اور کسائی نے کہا: یہ قیامت کے واقع ہونے کی حقیقت پر تنبیہ ہے، یعنی: اگر وہ اسے علمِ یقین کے ساتھ جان لیتے تو جان لیتے کہ قیامت آنے والی ہے، اور اس پر دلالت کرتا ہے: ﴿بَلْ تَأْتِيهِم بَغْتَةً﴾ یعنی: اچانک۔ مراد قیامت ہے، اور کہا گیا: سزا، اور کہا گیا: آگ، پھر وہ کوئی تدبیر نہیں کر سکیں گے۔ ﴿فَتَبْهَتُهُمْ﴾ جوہری نے کہا(۴): بَهَتَه بَهْتاً: اسے اچانک پکڑ لیا؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿بَلْ تَأْتِيهِم بَغْتَةً فَتَبْهَتُهُمْ﴾۔ اور فراء نے کہا: «فتبهتهم» یعنی: انہیں حیران کر دے گی؛ کہا جاتا ہے: بَهَتَه يبهته: جب وہ اس کے سامنے کوئی ایسی چیز لائے جو اسے حیران کر دے(۵)۔ اور کہا گیا: پس وہ انہیں اچانک آ لے گی۔ ﴿فَلَا يَسْتَطِيعُونَ رَدَّهَا﴾ یعنی: اسے اپنی پیٹھوں سے ہٹا نہیں سکیں گے۔ ﴿وَلَا هُمْ يُنظَرُونَ﴾ یعنی: انہیں مہلت دی جائے گی(۶) اور توبہ و معذرت کے لیے تاخیر کی جائے گی۔

(۱) الوسیط ۲۳۸/۳، اور المحرر الوجیز ۴/ ۸۳ ۔ (۲) معانی القرآن میں ۳/ ۳۹۲ - ۳۹۳ ۔ (۳) تفسیر طبری ۱۶/ ۲۷۶ ۔ (۴) الصحاح (بہت) میں۔ (۵) اسے واحدی نے الوسیط ۲۳۸/۳ میں بغیر کسی نسبت کے ذکر کیا ہے، اور ہمیں یہ فراء کی معانی القرآن میں نہیں ملا۔ (۶) (م) میں ہے: یعنی انہیں مہلت نہیں دی جائے گی۔

207

Surah Al-Anbiya: Verses 41 - 44

Allah Almighty says: {And indeed, messengers before you were mocked, but those who scoffed at them were surrounded by what they used to ridicule. (41)}

Allah Almighty says: {And indeed, messengers before you were mocked} This is a comfort and consolation for the Prophet (1) ﷺ. He says: If these people mock you, then messengers before you were indeed mocked (2), so be patient as they were patient. Then He promised him victory, saying: {but... were surrounded} i.e., encircled and encompassed {those who [disbelieved and] scoffed at them} and ridiculed them {by what they used to ridicule} i.e., the punishment for their mockery.

Allah Almighty says: {Say, "Who protects you by night and by day from the Most Merciful?" But they are turning away from the mention of their Lord. (42) Or do they have gods that can defend them besides Us? They are not able to help themselves, nor can they be protected from Us. (43) Rather, We gave enjoyment to these [people] and their fathers until life grew long for them. Do they not see that We set upon the land, reducing it from its borders? Is it they who will overcome? (44)}

Allah Almighty says: {Say, "Who protects you"} i.e., guards you and preserves you. Al-Kila'ah (الكلّاءة) means guarding and preservation; Kala'ahu Allahu kila'atan (كَلَأَهُ الله كِلاءةً) - with a kasra - means He preserved him and guarded him. It is said: Go in the protection (kila'ah) of Allah, and Iktala'tu minhum (واكتلأتُ منهم): I was on guard (4); the poet said; he is Ibn Harma (5): Indeed, Sulayma, and Allah protects her, withheld something that would not have diminished her.

And another said: I made my camel kneel and guarded it with my eye (6).

---

(1) In (Th): and strengthening. (2) In (M): for messengers before you were mocked. (3) In (M): kila'ah, and both are correct. Al-Qamus (kala'a). (4) Al-Sihah (kala'a). (5) His Diwan p. 55, and Majaz al-Qur'an 2/39. Ibn Harma is Ibrahim Abu Ishaq, the last of the poets whose poetry is cited as evidence. He was from the Mukhadramin of the two states (Umayyad and Abbasid), he praised Al-Walid bin Yazid then Abu Ja'far al-Mansur, and his death was during the caliphate of Al-Rashid after (150 AH). Al-Khizana 1/425. (6) Al-Sihah (kala'a), and its speaker is Ka'b bin Zuhayr, and it is in his Diwan p. 80 with the narration: =

207

सूरह अल-अंबिया: आयतें 41 - 44

अल्लाह तआला का फरमान है: {और आपसे पहले भी रसूलों का मज़ाक उड़ाया गया, फिर उन लोगों को जिन्होंने उनका उपहास किया था, उसी चीज़ ने घेर लिया जिसका वे मज़ाक उड़ाते थे। (41)}

अल्लाह तआला का फरमान है: {और आपसे पहले भी रसूलों का मज़ाक उड़ाया गया} यह नबी ﷺ के लिए तसल्ली और दिलासा है (1)। वह कहता है: यदि ये लोग आपका मज़ाक उड़ाते हैं, तो आपसे पहले भी रसूलों का मज़ाक उड़ाया गया (2), इसलिए धैर्य रखें जैसे उन्होंने धैर्य रखा। फिर उसने उन्हें जीत का वादा किया और कहा: {घेर लिया} यानी: घेर लिया और घेर लिया {उन लोगों को [जिन्होंने कुफ्र किया और] उनका उपहास किया} और उनका मज़ाक उड़ाया {उसी चीज़ से जिसका वे मज़ाक उड़ाते थे} यानी: उनके मज़ाक उड़ाने की सज़ा।

अल्लाह तआला का फरमान है: {कह दीजिए, "रहमान के सिवा रात और दिन में आपकी रक्षा कौन करता है?" बल्कि वे अपने रब की याद से मुँह मोड़ने वाले हैं। (42) क्या उनके हमारे सिवा ऐसे देवता हैं जो उन्हें बचा सकें? वे अपनी सहायता करने में सक्षम नहीं हैं, और न ही उन्हें हमारी ओर से कोई साथी मिलेगा। (43) बल्कि, हमने इन लोगों और उनके पूर्वजों को सुख-सुविधाएँ दीं, यहाँ तक कि उनकी उम्र लंबी हो गई। क्या वे नहीं देखते कि हम भूमि पर आकर उसके किनारों से उसे कम करते जा रहे हैं? तो क्या वे ही विजयी होंगे? (44)}

अल्लाह तआला का फरमान है: {कह दीजिए, "कौन आपकी रक्षा करता है"} यानी: आपकी चौकसी और हिफाज़त करता है। और 'किला'अह' (الكِلَاءة) का अर्थ है चौकसी और सुरक्षा; 'कला'अहुल्लाहु किला'अतन' (كَلَأَهُ اللهُ كِلاءةً) - 'क' के नीचे जेर के साथ - यानी: उसने उसकी रक्षा की और उसकी चौकसी की। कहा जाता है: अल्लाह की पनाह (किला'अह) में जाओ, और 'इक्तलअतु मिन्हुम' (واكتلأتُ منهم): मैं चौकस रहा (4); कवि ने कहा; वह इब्न हरमा (5) है: वास्तव में सुलैया, और अल्लाह उसकी रक्षा करता है, उसने उस चीज़ को रोक लिया जो उसे नुकसान नहीं पहुँचाती थी।

और एक अन्य ने कहा: मैंने अपने ऊँट को बिठाया और अपनी आँख से उसकी रखवाली की (6)।

(1) (ज़) में: और मज़बूती। (2) (म) में: आपसे पहले रसूलों का मज़ाक उड़ाया गया। (3) (म) में: किला'अह, और दोनों सही हैं। अल-कामूस (कला)। (4) अल-सिहाह (कला)। (5) उनका दीवान पृष्ठ 55, और मजाज़ अल-कुरान 2/39। इब्न हरमा: वह इब्राहिम अबू इशाक हैं, आखिरी कवियों में से जिनके काव्य का प्रमाण दिया जाता है, और वह दो राज्यों (उमय्यद और अब्बासी) के मुख़दरम (दोनों युगों को पाने वाले) में से थे, उन्होंने अल-वलीद बिन यज़ीद और फिर अबू जाफर अल-मंसूर की प्रशंसा की, और उनकी मृत्यु (150 हिजरी) के बाद रशीद के खिलाफत काल में हुई। अल-खिज़ाज़ा 1/425। (6) अल-सिहाह (कला), और इसके कहने वाले काब बिन ज़ुहैर हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ 80 में रिवायत के साथ है: =

207

سورہ الانبیاء: آیات 41 - 44

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَلَقَدِ اسْتُهْزِئَ بِرُسُلٍ مِّن قَبْلِكَ فَحَاقَ بِالَّذِينَ سَخِرُوا مِنْهُم مَّا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ ٤١﴾ (ترجمہ: اور تم سے پہلے بھی رسولوں کا مذاق اڑایا جا چکا ہے، پھر جن لوگوں نے ان کا مذاق اڑایا تھا انہیں اسی (عذاب) نے آ گھیرا جس کا وہ مذاق اڑایا کرتے تھے۔)

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَلَقَدِ اسْتُهْزِئَ بِرُسُلٍ مِّن قَبْلِكَ﴾ یہ نبی ﷺ کے لیے تسلی اور تعزیت ہے (1)۔ وہ فرماتا ہے: اگر یہ لوگ آپ کا مذاق اڑاتے ہیں، تو آپ سے پہلے کے رسولوں کا بھی مذاق اڑایا گیا (2)، پس صبر کریں جیسے انہوں نے صبر کیا۔ پھر آپ سے نصرت کا وعدہ کیا اور فرمایا: ﴿فَحَاقَ﴾ یعنی: گھیر لیا اور محیط ہو گیا ﴿بِالَّذِينَ﴾ ان لوگوں کو جنہوں نے [کفر کیا اور] ﴿سَخِرُوا مِنْهُمْ﴾ ان کا مذاق اڑایا اور ان سے ہنسی کی ﴿مَّا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ﴾ یعنی: ان کے مذاق کی سزا (نے انہیں گھیر لیا)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿قُلْ مَن يَكْلَؤُكُم بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ مِنَ الرَّحْمَٰنِ بَلْ هُمْ عَن ذِكْرِ رَبِّهِم مُّعْرِضُونَ ٤٢ أَمْ لَهُمْ آلِهَةٌ تَمْنَعُهُم مِّن دُونِنَا لَا يَسْتَطِيعُونَ نَصْرَ أَنفُسِهِمْ وَلَا هُم مِّنَّا يُصْحَبُونَ ٤٣ بَلْ مَتَّعْنَا هَٰؤُلَاءِ وَآبَاءَهُمْ حَتَّىٰ طَالَ عَلَيْهِمُ الْعُمُرُ أَفَلَا يَرَوْنَ أَنَّا نَأْتِي الْأَرْضَ نَنقُصُهَا مِنْ أَطْرَافِهَا أَفَهُمُ الْغَالِبُونَ ٤٤﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿قُلْ مَن يَكْلَؤُكُم﴾ یعنی: کون تمہاری نگہبانی اور حفاظت کرتا ہے۔ اور 'كلاءة' (الكلّاءة) کے معنی ہیں نگہبانی اور حفاظت؛ 'كَلأَهُ الله كِلاءةً' (کاف کے نیچے زیر کے ساتھ) یعنی: اس نے اس کی حفاظت اور نگہبانی کی۔ کہا جاتا ہے: 'اذهب فی كلاءة الله' (اللہ کی پناہ میں جاؤ)، اور 'اكتلأتُ منهم' یعنی: میں ان سے چوکنا رہا اور بچتا رہا (4)؛ شاعر نے کہا، وہ ابن ہرمہ (5)

ہے: بے شک سلیمیٰ، اور اللہ اس کی حفاظت کرتا ہے، اس نے ایسی چیز میں بخل کیا جو اس کا کچھ نقصان نہیں کر رہی تھی۔

اور دوسرے نے کہا: میں نے اپنے اونٹ کو بٹھایا اور اپنی آنکھ سے اس کی نگہبانی کی (6)۔

---

(1) (ظ) کے نسخے میں: 'وتقوية' (اور تقویت) ہے۔ (2) (م) کے نسخے میں: 'فقد استهزئ برسل من قبلك' ہے۔ (3) (م) کے نسخے میں: 'كلاءة' ہے، اور دونوں صحیح ہیں۔ القاموس المحیط، مادہ: کلأ۔ (4) الصحاح، مادہ: کلأ۔ (5) ان کا دیوان ص 55، اور مجاز القرآن 39/2۔ ابن ہرمہ: ان کا نام ابراہیم ابو اسحاق ہے، یہ ان آخری شعراء میں سے ہیں جن کے کلام سے استشہاد کیا جاتا ہے۔ وہ اموی اور عباسی دونوں دوروں کے مخضرم تھے، انہوں نے ولید بن یزید اور پھر ابو جعفر المنصور کی مدح کی، ان کی وفات دورِ رشید میں (150ھ) کے بعد ہوئی۔ الخزانہ 425/1۔ (6) الصحاح، مادہ: کلأ، اس کے قائل کعب بن زہیر ہیں، اور یہ ان کے دیوان ص 80 میں اس روایت کے ساتھ ہے: =

Surah Al-Anbiya: Verses 42 - 44 208

Al-Kisa'i and Al-Farra' narrated: "Say, who protects you (yaklawkum)" with a fatha on the lam and a sukun on the waw. And it was narrated from them: "who protects you (yaklakum)", based on the softening of the hamza in both versions, and the well-known way is the realization of the hamza, which is the general reading (1). As for "yaklakum", it is an error for two reasons mentioned by Al-Nahhas (2); one of them is that substituting the hamza only occurs (3) in poetry. The second is that they say in the past tense: "kalaytuhu", thus the meaning changes; because "kalaytuhu" means: I hurt his kidney, and whoever says to a man: "kalaka Allah", he has prayed against him that God afflicts him with pain in his kidney. Then it was said: the phrasing of the word is that of an interrogative, but the intended meaning is negation, and its estimation is: Say: there is no protector for you BY NIGHT when you sleep AND BY DAY when you rise and go about your affairs FROM THE MOST MERCIFUL, meaning: from His punishment and His wrath (4), like the Almighty's saying: {Then who will help me against Allah} [Hud: 63], meaning: from the punishment of Allah. And the address is to those of them who recognized the Creator, meaning: if you admit that He is the Creator, then He is the One capable of bringing upon you the punishment you are seeking to hasten. {BUT THEY ARE TURNING AWAY FROM THE REMEMBRANCE OF THEIR LORD} meaning: from the Quran. And it was said: from the exhortations of their Lord. And it was said: from knowing Him. {TURNING AWAY}: heedless, distracted. His saying, the Almighty: {OR DO THEY HAVE GODS} The meaning is: Do they have, and the 'mim' is a connector (5). {THAT CAN DEFEND THEM AGAINST US} meaning: from Our punishment. {THEY ARE NOT ABLE} meaning those whom these disbelievers claimed would support them, they cannot {TO HELP THEMSELVES}, so how can they support those who worship them? {NOR WILL THEY BE PROTECTED FROM US} Ibn Abbas said: they will be prevented (6). And from him: they will be granted refuge (7), and it is the choice...

= I kneeled my she-camel and watched over it with my eye / And I consulted my soul as to which matter I should do. And Al-Zamakhshari mentioned it in "Asas al-Balagha" (kl') and said: meaning: I guarded with my eye; because if it sees something, it gets startled. (1) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/71, and the saying of al-Farra' in Ma'ani al-Quran for him 2/204, and al-Farra' mentioned that these two aspects are in other than the Quran. (2) In I'rab al-Quran 3/71. (3) In I'rab al-Quran: it is only permissible. (4) Tafsir al-Tabari 16/278, and al-Nukat wa al-'Uyun 3/448. (5) Tafsir Abi al-Layth

2/238, and Tafsir al-Razi 22/174. (6) Tafsir al-Baghawi 3/245. (7) Reported by al-Tabari 16/280.

सूरा अल-अंबिया: आयतें 42 - 44 208

अल-किसाई और अल-फर्रा ने वर्णन किया है: "कहिए, कौन आपकी रक्षा करता है (यक्लोकुम)" लाम पर फतह और वाव पर सुकून के साथ। और उनसे यह भी वर्णित है: "कौन आपकी रक्षा करता है (यक्लाकुम)", दोनों रूपों में हमज़ा को हल्का करने के आधार पर, और प्रसिद्ध तरीका हमज़ा को स्पष्ट रूप से पढ़ना है, जो कि सामान्य पठन है (1)। जहाँ तक "यक्लाकुम" का सवाल है, तो अल-नहस (2) द्वारा बताए गए दो कारणों से यह एक गलती है; उनमें से एक यह है कि हमज़ा का प्रतिस्थापन केवल कविता (3) में होता है। दूसरा यह है कि वे भूतकाल में कहते हैं: "कलैतुहु", इस प्रकार अर्थ बदल जाता है; क्योंकि "कलैतुहु" का अर्थ है: मैंने उसकी गुर्दे (किडनी) में दर्द पहुँचाया, और जो किसी आदमी से कहता है: "कलाका अल्लाह", उसने उसके विरुद्ध प्रार्थना की है कि अल्लाह उसे उसके गुर्दे में दर्द से पीड़ित करे। फिर यह कहा गया: शब्द का स्वरूप प्रश्नवाचक है, लेकिन इच्छित अर्थ निषेध है, और इसका अनुमान है: कहिए: रात में जब आप सोते हैं और दिन में जब आप उठते हैं और अपने मामलों में लग जाते हैं, परम दयालु (रहमान) के अलावा आपका कोई रक्षक नहीं है, यानी: उसके दंड और उसके प्रकोप (4) से, जैसा कि सर्वशक्तिमान का कथन है: {तो अल्लाह के विरुद्ध मेरी सहायता कौन करेगा} [हूद: 63], यानी: अल्लाह के दंड से। और यह संबोधन उन लोगों के लिए है जिन्होंने निर्माता को स्वीकार किया था, यानी: यदि आप स्वीकार करते हैं कि वह निर्माता है, तो वह उस दंड को लाने में सक्षम है जिसे आप जल्दी मांग रहे हैं। {बल्कि वे अपने रब की याद से मुख मोड़े हुए हैं} यानी: कुरान से। और कहा गया: अपने रब के उपदेशों से। और कहा गया: उसे जानने से। {मुख मोड़े हुए}: बेपरवाह, गफ़लत में। सर्वशक्तिमान का कथन: {क्या उनके पास ऐसे देवता हैं} अर्थ है: क्या उनके पास हैं, और 'मीम' एक जोड़ (सिला) है (5)। {जो हमारे मुक़ाबले में उनका बचाव कर सकें} यानी: हमारे दंड से। {वे सामर्थ्य नहीं रखते} यानी वे जिनका इन काफिरों ने दावा किया था कि वे उनका समर्थन करेंगे, वे {स्वयं अपनी सहायता करने} में असमर्थ हैं, तो वे अपनी पूजा करने वालों का समर्थन कैसे कर सकते हैं? {और न ही वे हमारी ओर से साथ दिए जाएँगे (बचाए जाएँगे)} इब्न अब्बास ने कहा: उन्हें रोका जाएगा (6)। और उनसे वर्णित है: उन्हें शरण दी जाएगी (7), और यही चुनाव है...

= मैंने अपनी ऊंटनी को बिठाया और अपनी आँखों से उसकी रखवाली की / और मैंने अपने मन से मशवरा किया कि मैं कौन सा काम करूँ। और अल-ज़मखशरी ने "असास अल-बलागा" (कलअ) में इसका उल्लेख किया और कहा: यानी: मैंने अपनी आँखों से रक्षा की; क्योंकि अगर वह कुछ देखती

है, तो वह चौंक जाती है। (1) अल-नहस द्वारा इ'राब अल-क़ुरआन 3/71, और उनके लिए मा'आनी अल-क़ुरआन 2/204 में अल-फर्रा का कथन, और अल-फर्रा ने उल्लेख किया कि ये दो पहलू कुरान के अलावा अन्य में हैं। (2) इ'राब अल-क़ुरआन 3/71 में। (3) इ'राब अल-क़ुरआन में: यह केवल जायज़ है। (4) तफ़सीर अल-तबरी 16/278, और अल-नुकत व अल-'उयून 3/448। (5) तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/238, और तफ़सीर अल-राज़ी 22/174। (6) तफ़सीर अल-बग़वी 3/245। (7) अल-तबरी 16/280 द्वारा संकलित।

سورة الانبياء: آيات 42 - 44 208

اور الکسائی اور الفراء نے نقل کیا ہے: «قل مَن يَكْلَؤكُمْ» لام کے فتحہ اور واؤ کے سکون کے ساتھ اور ان دونوں سے منقول ہے: «مَن يَكْلَاكُمْ»، دونوں صورتوں میں ہمزہ کی تخفیف کے ساتھ، اور معروف طریقہ ہمزہ کی تحقیق (واضح پڑھنا) ہے، اور یہی عام قراءت ہے (1)۔ جہاں تک «يَكْلَاكُمْ» کا تعلق ہے تو نحاس (2) نے جو ذکر کیا ہے اس کے مطابق یہ دو وجوہات سے غلط ہے؛ ایک یہ کہ ہمزہ کا بدل صرف شعر (3) میں ہوتا ہے۔ دوسرا یہ کہ وہ ماضی میں کہتے ہیں: «كَلَيْتُه»، تو معنی بدل جاتا ہے؛ کیونکہ «كَلَيْتُه» کا مطلب ہے: میں نے اس کے گردے میں تکلیف پہنچائی، اور جس نے کسی آدمی سے کہا: «كَلَاك الله»، تو اس نے اس کے حق میں بددعا کی کہ اللہ اسے گردے کے درد میں مبتلا کرے۔ پھر کہا گیا: لفظ کا مخرج استفہام کا ہے، اور اس سے مراد نفی ہے، اور اس کی تقدیر یہ ہے: کہو: تمہارا کوئی نگہبان نہیں ہے رات میں جب تم سوتے ہو اور دن میں جب تم اٹھتے ہو اور اپنے کاموں میں مصروف ہوتے ہو رحمان کے مقابلے میں، یعنی: اس کے عذاب اور اس کی گرفت (4) سے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {پس اللہ کے مقابلے میں میری کون مدد کرے گا} [ہود: 63] یعنی: اللہ کے عذاب سے۔ اور یہ خطاب ان لوگوں سے ہے جنہوں نے صانع (خالق) کا اعتراف کیا تھا، یعنی: جب تم نے اقرار کر لیا کہ وہی خالق ہے، تو وہی اس عذاب کو لانے پر قادر ہے جس کی تم جلدی کر رہے ہو۔ {بَلْ هُمْ عَن ذِكْرِ رَبِّهِمْ} یعنی: قرآن سے۔ اور کہا گیا: اپنے رب کی نصیحتوں سے۔ اور کہا گیا: اس کی معرفت سے۔ {مُعْرِضُونَ}: غافل، لاپرواہ۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {أَمْ لَهُمْ ءَالِهَةٌ} معنی ہے: کیا ان کے لیے ہیں، اور میم صلہ ہے (5)۔ {تَمْنَعُهُم مِّن دُونِنَا} یعنی: ہمارے عذاب سے۔ {لَا يَسْتَطِيعُونَ} یعنی وہ جن کے بارے میں ان کافروں کا گمان تھا کہ وہ ان کی مدد کریں گے، وہ {نَصْرَ أَنفُسِهِمْ} اپنی جانوں کی مدد

کرنے کی طاقت نہیں رکھتے، تو وہ اپنے عبادت گزاروں کی مدد کیسے کریں گے؟ {وَلَا هُم مِّنَّا يُصْحَبُونَ} ابن عباس نے کہا: انہیں روکا جائے گا (6)۔ اور ان سے روایت ہے: انہیں پناہ دی جائے گی (7)، اور یہی پسندیدہ قول ہے...

= میں نے اپنی اونٹنی بٹھائی اور اپنی آنکھ سے اس کی حفاظت کی / اور میں نے اپنے دل سے مشورہ کیا کہ میں کون سا کام کروں۔ اور اسی طرح زمخشری نے "اساس البلاغہ" (کلأ) میں اسے ذکر کیا اور کہا: یعنی: میں نے اپنی آنکھ سے حفاظت کی؛ کیونکہ جب وہ کوئی چیز دیکھتی ہے تو بدک جاتی ہے۔ (1) اعراب القرآن للنحاس 3/71، اور الفراء کا قول ان کی کتاب معانی القرآن 2/204 میں، اور الفراء نے ذکر کیا کہ یہ دونوں صورتیں غیر قرآن میں ہیں۔ (2) اعراب القرآن 3/71 میں۔ (3) اعراب القرآن میں: صرف جائز ہے۔ (4) تفسیر طبری 16/278، اور النکت والعیون 3/448۔ (5) تفسیر ابی اللیث 2/238، اور تفسیر رازی 22/174۔ (6) تفسیر بغوی 3/245۔ (7) اسے طبری نے 16/280 میں روایت کیا ہے۔

Surah Al-Anbiya: Verses 42 - 46 209 Al-Tabari (1). The Arabs say: "I am a neighbor and a companion to you against so-and-so," meaning: a protector from him. The poet said: He calls out at the top of his voice, seeking refuge, so that he may be accompanied (protected) from them while the spears are near (2). Ma'mar narrated from Ibn Abi Najih, from Mujahid, who said: {they shall be helped (yunsorun)} i.e., they shall be preserved/protected (3). Qatadah: i.e., Allah does not accompany them with good (4), nor does He make His mercy a companion for them. His Almighty's saying: {Nay, We gave the luxuries of this life to these men and their fathers} Ibn Abbas said: He means the people of Makkah. That is, We spread out for them and their fathers in its bliss, and {the period grew long for them} in luxury, so they thought it would not depart from them, so they were deceived and turned away from reflecting upon the proofs of Allah, the Mighty and Majestic. {Do they not see that We come to the land, diminishing it from its edges?} meaning: by giving you victory over it, O Muhammad, land after land, and conquering it town after town from what is around Makkah; this meaning was stated by Al-Hasan and others. It was also said: by killing and captivity; narrated by Al-Kalbi. The meaning is the same, and the discussion on this was fully covered in Surah "Ar-Ra'd" (5). {Are they then the victors?} – meaning the disbelievers of Makkah – after We diminished their edges? Rather, you are victorious over them and prevail over them. His Almighty's saying: {Say: "I only warn you by revelation." But the deaf do not hear the call when they are warned. (45) And if a breath of the punishment of your Lord touches them, they will surely say, "Woe to us! Indeed, we were wrongdoers." (46)} His Almighty's saying: {Say: "I only warn you by revelation"} i.e., I frighten you and caution you with the Quran {And not...

---

(1) In his Tafsir 16/281. (2) Mentioned by Al-Shawkani in Fath al-Qadir 3/409, and in it: "so that he may be accompanied from us..." (3) Extracted by Abd al-Razzaq 2/24, and al-Tabari 16/280. (4) Extracted in a similar manner by al-Tabari 16/279 - 280. (5) 12/95 - 96, and the saying of Al-Hasan and the saying of Al-Kalbi were mentioned by Abu al-Layth 2/368, and Al-Mawardi in An-Nukat wal-'Uyun 3/449.

सूरह अल-अंबिया: आयत 42 - 46 209 अल-तब़री (1)। अरब कहते हैं: "मैं फ़लां के ख़िलाफ़ तुम्हारा पड़ोसी और साथी हूँ," यानी: उससे बचाने वाला। कवि ने कहा: वह अपनी पूरी आवाज़ में पुकारता है, शरण मांगते हुए, ताकि उनका साथ मिले (सुरक्षा मिले) जबकि भाले करीब हों (2)। मअमर ने इब्न अबी नजीह से, उन्होंने मुजाहिद से रिवायत की, उन्होंने कहा: {उनकी मदद की जाएगी (युंसरून)} यानी: उनकी हिफाज़त की जाएगी (3)। क़तादा: यानी: अल्लाह उनके साथ खैर (भलाई) नहीं करता (4), और न ही अपनी रहमत को उनका साथी बनाता है। अल्लाह तआला का फ़रमान: {बल्कि हमने इन लोगों और इनके बाप-दादाओं को सुख-सामग्री दी} इब्न अब्बास ने कहा: उनका मतलब मक्का वाले हैं। यानी: हमने उनके और उनके बाप-दादाओं के लिए इसके सुख फैला दिए और {उनके लिए उम्र लंबी हो गई} विलासिता में, तो उन्होंने सोचा कि यह उनसे दूर नहीं होगी, इसलिए वे धोखे में आ गए और अल्लाह अज़्ज़ व जल की दलीलों पर विचार करने से मुँह मोड़ लिया। {क्या वे नहीं देखते कि हम ज़मीन पर आ रहे हैं, उसे उसके किनारों से कम कर रहे हैं?} यानी: ऐ मुहम्मद, आपके लिए उस पर प्रभुत्व (जीत) के ज़रिए, एक के बाद एक ज़मीन, और मक्का के आसपास के शहर दर शहर फतह करके अल-हसन और अन्य ने इसका यही अर्थ बताया है। और कहा गया है: कत्ल और कैद के ज़रिए; इसे अल-कल्बी ने रिवायत किया है। अर्थ एक ही है, और इस पर चर्चा "अर-रअद" में पूरी तरह से हो चुकी है (5)। {तो क्या वे ही जीतने वाले हैं?} - यानी मक्का के काफिर - जब हमने उनके किनारों को कम कर दिया? बल्कि आप उन पर ग़ालिब (विजयी) होंगे और उन पर जीत हासिल करेंगे। अल्लाह तआला का फ़रमान: {कह दो, "मैं तो तुम्हें केवल वह्य (प्रकाशना) के ज़रिए सचेत कर रहा हूँ।" किंतु बहरे पुकार को नहीं सुनते, जब उन्हें सचेत किया जाता है। (45) और यदि तुम्हारे रब के अज़ाब (यातना) का कोई झोंका उन्हें छू ले, तो वे ज़रूर कहेंगे, "हाय हमारा दुर्भाग्य! वास्तव में हम ही अत्याचारी थे।" (46)} अल्लाह तआला का फ़रमान: {कह दो, "मैं तो तुम्हें केवल वह्य के ज़रिए सचेत कर रहा हूँ"} यानी: मैं तुम्हें कुरआन के ज़रिए डराता हूँ और आगाह करता हूँ {और नहीं...

---

(1) उनकी तफ़सीर 16/281 में। (2) अल-शौकानी ने फ़तह अल-क़दीर 3/409 में इसका ज़िक्र किया है, और इसमें है: ताकि हमसे साथ मिले... (3) इसे अब्द अल-रज्जाक 2/24 और अल-तब़री 16/280 ने उद्धृत किया है। (4) इसे अल-तब़री 16/279 - 280 ने इसी तरह उद्धृत किया है। (5) 12/95 - 96, और अल-हसन का कथन और अल-कल्बी का कथन अबू अल-लैथ 2/368 और अल-मावर्दी ने अल-नुकत वल-उयून 3/449 में ज़िक्र किया है।

سورۃ الانبیاء: آیات 42 - 46 209 طبری (1)۔ عرب کہتے ہیں: "میں فلاں کے خلاف تمہارا پڑوسی اور ساتھی ہوں"، یعنی: اس سے پناہ دینے والا؛ شاعر نے کہا: وہ بلند آواز سے پکارتا ہے، پناہ مانگتے ہوئے، تاکہ ان کا ساتھ ملے (حفاظت ہو) جبکہ نیزے قریب ہوں (2)۔ معمر نے ابن ابی نجیح سے، انہوں نے مجاہد سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: {يُنصَرُونَ} یعنی: ان کی حفاظت کی جائے گی (3)۔ قتادہ: یعنی: اللہ ان کے ساتھ بھلائی نہیں کرے گا (4)، اور نہ ہی اپنی رحمت کو ان کا ساتھی بنائے گا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {بَلْ مَتَّعْنَا هَؤُلَاءِ وَآبَاءَهُمْ} ابن عباس نے کہا: اس سے مراد اہل مکہ ہیں۔ یعنی: ہم نے ان کے لیے اور ان کے باپ دادا کے لیے اس کی نعمتوں کو پھیلا دیا اور {طَالَ عَلَيْهِمُ الْعُمُرُ} نعمتوں میں ان کی عمریں طویل ہو گئیں، تو انہوں نے سوچا کہ یہ ان سے ختم نہیں ہوں گی، پس وہ دھوکے میں آگئے اور اللہ عزوجل کی دلیلوں پر غور کرنے سے اعراض کیا۔ {أَفَلَا يَرَوْنَ أَنَّا نَأْتِي الْأَرْضَ نَنقُصُهَا مِنْ أَطْرَافِهَا} یعنی: اے محمد، آپ کے لیے اس پر غلبہ پانے کے ذریعے، ایک کے بعد ایک زمین، اور مکہ کے گرد و نواح کے شہر بہ شہر فتح کرنے کے ذریعے؛ حسن بصری وغیرہ نے یہی معنی بیان کیے ہیں۔ اور کہا گیا: قتل اور قیدی بنانے کے ذریعے؛ اسے کلبی نے روایت کیا ہے۔ معنی ایک ہی ہے، اور سورہ "رعد" میں اس پر مکمل بحث گزر چکی ہے (5)۔ {أَفَهُمُ الْغَالِبُونَ} - یعنی مکہ کے کفار - جب ہم نے ان کے اطراف کو کم کر دیا؟ بلکہ آپ ان پر غالب آئیں گے اور ان پر فتح پائیں گے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {قُلْ إِنَّمَا أُنذِرُكُم بِالْوَحْيِ ۚ وَلَا يَسْمَعُ الصُّمُّ الدُّعَاءَ إِذَا مَا يُنذَرُونَ (45) وَلَئِن مَّسَّتْهُمْ نَفْحَةٌ مِّنْ عَذَابِ رَبِّكَ لَيَقُولُنَّ يَا وَيْلَنَا إِنَّا كُنَّا ظَالِمِينَ (46)} اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {قُلْ إِنَّمَا أُنذِرُكُم بِالْوَحْيِ} یعنی: میں تمہیں قرآن کے ذریعے ڈراتا اور متنبہ کرتا ہوں {وَلَا...

(1) اپنی تفسیر 16/281 میں۔ (2) اسے شوکانی نے فتح القدیر 3/409 میں ذکر کیا ہے، اور اس میں ہے: تاکہ ہم سے ساتھ ملے... (3) اسے عبدالرزاق 2/24 اور طبری 16/280 نے روایت کیا ہے۔ (4) اسے طبری 16/279 - 280 نے اسی طرح روایت کیا ہے۔ (5) 12/95 - 96، اور حسن کا قول اور کلبی کا قول ابو اللیث 2/368 اور ماوردی نے النکت والعیون 3/449 میں ذکر کیا ہے۔

"The deaf do not hear the call," meaning: whoever Allah has made their heart deaf, sealed their hearing, and placed a veil over their sight, preventing them from understanding the verses and hearing the truth.

Abdur Rahman Al-Sulami and Muhammad bin Al-Samayfa' read: "And the deaf is not made to hear" (wa la yusma'u) with a damma on the 'ya' and a fatha on the 'mim' [passive voice]; "the deaf" (al-summu) being the subject [in the nominative case], meaning: Allah does not make them hear.

Ibn Amir and Al-Sulami also, Abu Haywah, and Yahya bin Al-Harith read: "And you do not make [the deaf] hear" (wa la tusmi'u) with a damma on the 'ta' and a kasra on the 'mim'; "the deaf" (al-summa) in the accusative case. Meaning: O Muhammad, you do not make the deaf hear the call. This is an address to the Prophet (peace be upon him). Some linguists rejected this reading, saying: it should have been [conditioned as] "when you warn them." Al-Nahas said (3): "That is permissible; because the meaning is known."

His Almighty's saying: {And if a breath (nafhatun) of the punishment of your Lord touches them} (4). Ibn Abbas said: "A part." Qatadah (5) and Ibn Kaysan said: "A little and the least thing," taken from "the wafting of musk" (naf-h al-misk). He said (6):

"And a lifespan from the masters of people... wafting with musk their sleeves (7)."

Ibn Jurayj: "A portion," as it is said: "So-and-so gave so-and-so a 'nafha' of his gift," meaning a portion of money. The poet (8) said:

"When I come to you, I hope for your favor... you gave me a breath that was pleasant to the Arabs (9)."

---

(1) Tafsir al-Tabari 16/283, from Al-Sulami, and the irregular readings p. 91 from Al-Hasan. (2) Al-Saba'a p. 429, and Al-Taysir p. 155 from Ibn Amir, and mentioned from Al-Sulami, Al-Farra in Ma'ani al-Qur'an 2/205, and Al-Nahas in I'rab al-Qur'an 3/72. (3) In I'rab al-Qur'an 3/72. (4) Tafsir al-Baghawi 3/246. (5) Narrated by Al-Tabari 16/284. (6) Al-Wasit 3/239. (7) Said by Qais bin al-Khatim as in al-Aghani 2/427-428, and Jamharat al-Lugha 2/257, and al-Lisan (radn), and it is without attribution in al-Sihah (radn). (8) Tafsir al-Baghawi 3/246. (9) The verse is by Ibn Mayada; said in praise of Al-Walid bin Yazid, and with this narration in Al-Sihah (nafh), and it is in =

"बहरा पुकार नहीं सुनता," यानी: जिसका दिल अल्लाह ने बहरा कर दिया है, उसके सुनने पर मुहर लगा दी है, और उसकी दृष्टि पर परदा डाल दिया है, उसे आयतों को समझने और सत्य को सुनने से रोक दिया है।

अब्दुर्रहमान अल-सुलमी और मुहम्मद बिन अल-समयफ़ा' ने पढ़ा: "और बहरे को नहीं सुनाया जाता" (वा ला युसमाऊ) 'या' पर ज़म्मा और 'मीम' पर फ़तहा के साथ [निष्क्रिय रूप]; "बहरा" (अल-सुम्मू) कर्ता होने के नाते [प्रथमा विभक्ति में], यानी: अल्लाह उन्हें नहीं सुनाता।

इब्न आमिर, अल-सुलमी भी, अबू हयवाह और याह्या बिन अल-हारिस ने पढ़ा: "और आप [बहरों को] नहीं सुनाते" (वा ला तुसमिऊ) 'ता' पर ज़म्मा और 'मीम' के नीचे कसरह के साथ; "बहरा" (अल-सुम्मा) कर्म कारक में। इसका मतलब है: हे मुहम्मद, आप बहरों को पुकार नहीं सुनाते। यह पैगंबर (उन पर शांति हो) को संबोधित है। कुछ भाषाविदों ने इस पाठ को अस्वीकार कर दिया, यह कहते हुए कि: यह [इस शर्त पर] होना चाहिए था "जब आप उन्हें चेतावनी देते हैं।" अल-नहास ने कहा (3): "वह जायज़ है; क्योंकि अर्थ ज्ञात है।"

सर्वशक्तिमान का कथन: {और यदि आपके रब के अज़ाब का एक झोंका (नफ़हतुन) भी उन्हें छू ले} (4)। इब्न अब्बास ने कहा: "एक हिस्सा।" क़तादाह (5) और इब्न कैसान ने कहा: "थोड़ा और सबसे कम चीज़," जो "कस्तूरी की खुशबू" (नफ़ह अल-मिस्क) से लिया गया है। उन्होंने कहा (6):

"और लोगों के सरदारों में से एक उम्र... कस्तूरी के साथ उनकी आस्तीनें महकती हुई (7)।"

इब्न जुरैज: "एक हिस्सा," जैसा कि कहा जाता है: "फलां ने फलां को अपने उपहार का एक 'नफ़हा' दिया," यानी पैसे का एक हिस्सा। कवि (8) ने कहा:

"जब मैं आपके पास आता हूं, तो आपकी कृपा की आशा करता हूं... आपने मुझे एक ऐसी सांस दी जो अरबों को सुखद लगी (9)।"

---

(1) तफ़सीर अल-तबरी 16/283, अल-सुलमी से, और असामान्य पाठ पृ. 91 अल-हसन से। (2) अल-सबा' पृ. 429, और अल-तयसीर पृ. 155 इब्न आमिर से, और अल-सुलमी से उल्लेख किया गया है, अल-फ़र्रा मा'आनी अल-क़ुरान 2/205 में, और अल-नहास इ'राब अल-क़ुरान 3/72 में। (3) इ'राब अल-क़ुरान 3/72 में। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 3/246। (5) अल-तबरी 16/284 द्वारा वर्णित। (6)

अल-वसीत 3/239। (7) कैस बिन अल-खातिम ने कहा जैसा कि अल-अग़ानी 2/427-428 में है, और जम्हरत अल-लुग़ा 2/257, और अल-लिसान (रदन), और यह अल-सिहाह (रदन) में बिना श्रेय के है। (8) तफ़सीर अल-बग़वी 3/246। (9) आयत इब्न मयादा द्वारा है; अल-वलीद बिन यज़ीद की प्रशंसा में कहा गया है, और अल-सिहाह (नफ़ह) में इस वर्णन के साथ, और यह = में है।

"بہرے پکار نہیں سنتے،" یعنی: جس کے دل کو اللہ نے بہرا کر دیا ہو، اس کی سماعت پر مہر لگا دی ہو، اور اس کی بصارت پر پردہ ڈال دیا ہو، اسے آیات سمجھنے اور حق سننے سے روک دیا گیا ہو۔

عبدالرحمن السلمی اور محمد بن السمیفع نے پڑھا: "ولا یُسمَعُ" (اور بہرے کو سنایا نہیں جاتا) 'یا' پر ضمہ اور 'میم' پر فتحہ کے ساتھ [فعل مجہول]؛ "الصمُ" (بہرے) فاعل ہونے کی صورت میں [حالت رفع میں]، یعنی: اللہ انہیں نہیں سناتا۔

ابن عامر، السلمی بھی، ابو حیوہ، اور یحییٰ بن الحارث نے پڑھا: "ولا تُسمِعُ" (اور آپ نہیں سناتے) 'تا' پر ضمہ اور 'میم' کے نیچے کسرہ کے ساتھ؛ "الصمَّ" (بہروں کو) مفعول کی صورت میں [حالت نصب میں]۔ یعنی: اے محمد، آپ بہروں کو پکار نہیں سناتے۔ یہ خطاب نبی صلی اللہ علیہ وسلم سے ہے۔ بعض ماہرین لغت نے اس قراءت کو رد کیا اور کہا: ہونا یہ چاہیے تھا کہ [یہ مشروط ہوتا] "جب آپ انہیں ڈراتے ہیں"۔ النحاس نے کہا (3): "یہ جائز ہے؛ کیونکہ معنی معلوم ہے"۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {وَلَئِن مَّسَّتْهُمْ نَفْحَةٌ مِّنْ عَذَابِ رَبِّكَ} (اور اگر آپ کے رب کے عذاب کا ایک جھونکا بھی انہیں چھو لے) (4)۔ ابن عباس نے فرمایا: "ایک حصہ"۔ قتادہ (5) اور ابن کیسان نے کہا: "تھوڑا اور ادنیٰ ترین چیز،" یہ "نفح المسک" (کستوری کی خوشبو) سے ماخوذ ہے۔ انہوں نے کہا (6):

"اور لوگوں کے سرداروں میں سے ایک عمر... کستوری کے ساتھ ان کی آستینیں مہکتی ہوئی (7)"۔

ابن جریج: "ایک حصہ،" جیسا کہ کہا جاتا ہے: "فلاں نے فلاں کو اپنے عطیے کا ایک 'نفحہ' دیا،" یعنی مال کا ایک حصہ۔ شاعر (8) نے کہا:

"جب میں آپ کے پاس آتا ہوں، تو آپ کے فضل کی امید کرتا ہوں... آپ نے مجھے ایک ایسی سانس دی جو عربوں کو خوشگوار لگی (9)"۔

---

(1) تفسیر الطبری 16/283، السلمی سے، اور القراءات الشاذہ ص 91 الحسن سے۔ (2) السبعہ ص 429، اور التیسیر ص 155 ابن عامر سے، اور السلمی سے اس کا ذکر کیا گیا ہے، الفراء نے معانی القرآن 2/205 میں، اور النحاس نے اعراب القرآن 3/72 میں۔ (3) اعراب القرآن 3/72 میں۔ (4) تفسیر البغوی 3/246۔ (5) اسے الطبری 16/284 نے نکالا ہے۔ (6) الوسیط 3/239۔ (7) اسے قیس بن الخطیم نے کہا جیسا کہ الاغانی 2/427-428 میں ہے، اور جمہرۃ اللغۃ 2/257، اور اللسان (ردن)، اور یہ الصحاح (ردن) میں بغیر نسبت کے ہے۔ (8) تفسیر البغوی 3/246۔ (9) یہ شعر ابن میادہ کا ہے؛ اسے ولید بن یزید کی مدح میں کہا، اور الصحاح (نفح) میں اسی روایت کے ساتھ ہے، اور یہ = میں ہے۔

Surah Al-Anbiya: Verses 45 - 47

211

That is: its soul was pleased.

And "nafha" (breath/whiff) in the language means a small portion. The meaning is: And if even a minimum amount of punishment touches them, they will surely say: "Woe to us! Indeed, we were wrongdoers." Meaning: transgressors, so they confess when confession no longer benefits them.

His Almighty's saying: {And We place the scales of justice for the Day of Resurrection, so no soul will be treated unjustly at all. And if there is [even] the weight of a mustard seed, We will bring it forth. And sufficient are We as accountant.}

His Almighty's saying: {And We place the scales of justice for the Day of Resurrection, so no soul will be treated unjustly at all} "Al-Mawazin" (scales) is the plural of "Mizan" (scale). It was said: It apparently indicates that for every accountable person, there is a scale with which their deeds are weighed, so good deeds are placed in one pan and bad deeds in the other.

It was also said: It is possible that there are several scales for a single worker, with each scale weighing a type of their deeds, as was said:

A King whose justice makes events stand firm, so for every event, there is a scale. (1)

It could be one scale expressed in the plural form. Al-Lalika'i, the Hafiz Abu al-Qasim, reported in his "Sunan" from Anas, who attributed it to the Prophet (saw): "Indeed, an angel is in charge of the scale. A son of Adam is brought and made to stand between the two pans of the scale. If it tips [towards good], the angel calls out with a voice heard by all creatures: 'So-and-so has attained happiness after which he will never be miserable.' If it is light [in good deeds], the angel calls out: 'So-and-so has become miserable, a misery after which he will never be happy.'" (2)

= His Diwan with the narration: When I came to you from Najd and its inhabitants, a breeze blew for me that the Arabs flew with. (1) We did not come across it. (2) Sharh Usul al-I'tiqad by al-Lalika'i (2205). It was also narrated by al-Harith (1125 - Bughyat al-Bahith), al-Bazzar (3445 - Kashf), and Abu Nu'aym in al-Hilya 6/174. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 10/350: It contains Salih al-Murri, and there is a consensus on his weakness. Al-Lalika'i is Hibatullah bin al-Hasan bin Mansur, al-Tabari al-Razi al-Shafi'i, the Hafiz and Mufti, died in (418 AH). Al-Siyar 17/419.

सूरह अल-अंबिया: आयतें 45 - 47

211

अर्थात्: उसकी आत्मा प्रसन्न हो गई।

और भाषा में "नफ़हा" का अर्थ है: एक छोटा हिस्सा; तो अर्थ है: और यदि उन्हें थोड़ा सा भी दंड स्पर्श करे, तो वे अवश्य कहेंगे: "हाय हमारा दुर्भाग्य! वास्तव में हम ही अत्याचारी थे।" अर्थात्: सीमा पार करने वाले, इसलिए वे तब स्वीकार करते हैं जब स्वीकारोक्ति उन्हें लाभ नहीं पहुँचाती।

सर्वशक्तिमान का कथन: {और हम कयामत के दिन न्याय की तराजू रखेंगे, तो किसी जीव पर कुछ भी अन्याय न होगा। और यदि वह राई के दाने के बराबर भी हो, तो हम उसे ला उपस्थित करेंगे। और हम हिसाब लेने के लिए पर्याप्त हैं।}

सर्वशक्तिमान का कथन: {और हम कयामत के दिन न्याय की तराजू रखेंगे, तो किसी जीव पर कुछ भी अन्याय न होगा} "अल-मवाज़ीन" तराजू (मीज़ान) का बहुवचन है। कहा गया है: यह स्पष्ट रूप से संकेत देता है कि प्रत्येक उत्तरदायी व्यक्ति के लिए एक तराजू है जिससे उसके कार्यों को तौला जाता है, इसलिए पुण्य एक पलड़े में रखे जाते हैं और पाप दूसरे पलड़े में।

यह भी कहा गया है: यह संभव है कि एक ही कार्यकर्ता के लिए कई तराजू हों, जिससे उसके कार्यों की हर श्रेणी को अलग तराजू से तौला जाए, जैसा कि कहा गया:

वह राजा जिसके न्याय से घटनाएँ स्थिर होती हैं, इसलिए हर घटना के लिए एक तराजू है। (1)

और यह भी हो सकता है कि वह एक ही तराजू हो जिसे बहुवचन शब्द द्वारा व्यक्त किया गया हो। अल-लालिकाई, हाफिज़ अबू अल-कासिम ने अपनी "सुनन" में अनस से रिवायत किया है, जिन्होंने इसे पैगंबर (सल्ल.) से संबंधित बताया: "निश्चित रूप से तराजू के लिए एक फरिश्ता नियुक्त है। आदम के बेटे को लाया जाता है और तराजू के दो पलड़ों के बीच खड़ा किया जाता है। यदि वह (नेकियों का पलड़ा) झुक जाता है, तो फरिश्ता ऐसी आवाज़ में पुकारता है जिसे सारी सृष्टि सुनती है: 'अमुक व्यक्ति को वह सौभाग्य प्राप्त हुआ जिसके बाद वह कभी दुखी नहीं होगा।' और यदि वह हल्का (नेकियों में) रहता है, तो फरिश्ता पुकारता है: 'अमुक व्यक्ति इतना अभागा हो गया कि उसके बाद वह कभी सुखी नहीं होगा'।" (2)

= रिवायत के साथ उनका दीवान: जब मैं तुम्हारे पास नजद और उसके निवासियों से आया, तो मेरे लिए एक ऐसी हवा चली जिससे अरब उड़ गए। (1) हमें यह नहीं मिला। (2) शरह उसूल अल-इतिक़ाद अल-लालिकाई (2205) द्वारा, और इसे अल-हारिस (1125 - बुग़्यात अल-बाहिथ), अल-बज्ज़ार (3445 - कश्फ़), और अबू नुइम ने अल-हिल्या 6/174 में भी रिवायत किया है। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 10/350 में कहा: इसमें सालेह अल-मुरी है, और उसकी कमजोरी पर आम सहमति है। और अल-लालिकाई हेबतुल्ला बिन अल-हसन बिन मंसूर, अल-तबरी अल-राज़ी अल-शफ़ई, हाफ़िज़ और मुफ्ती हैं, जिनका निधन वर्ष (418 हिजरी) में हुआ। अल-सियार 17/419।

سورہ الانبیاء: آیات 45 - 47

211

یعنی : اس کے لیے جی خوش ہوگیا۔

اور لغت میں 'نفحہ' کے معنی ہیں: معمولی سا حصہ؛ پس معنی یہ ہے کہ: اور اگر انہیں عذاب کی ذرا سی بھی لپٹ پہنچے تو وہ پکار اٹھیں گے: 'ہائے ہماری بربادی! بے شک ہم ہی ظالم تھے' یعنی: حد سے تجاوز کرنے والے، پس وہ اس وقت اعتراف کریں گے جب اعتراف انہیں فائدہ نہ دے گا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَنَضَعُ الْمَوَزِينَ الْقِسْطَ لِيَوْمِ الْقِيَمَةِ فَلَا تُظْلَمُ نَفْسٌ شَيْئًا وَإِن كَانَ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِّنْ خَرْدَلٍ أَتَيْنَا بِهَا وَكَفَى بِنَا حَسِبِينَ ﴾۔ ترجمہ: "اور ہم قیامت کے دن انصاف کی ترازوئیں رکھیں گے، تو کسی جان پر کچھ بھی ظلم نہ ہوگا، اور اگر (عمل) رائی کے دانے کے برابر بھی ہو تو ہم اسے لا حاضر کریں گے اور ہم حساب کرنے کے لیے کافی ہیں۔"

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَنَضَعُ الْمَوَزِينَ الْقِسْطَ لِيَوْمِ الْقِيَمَةِ فَلَا تُظْلَمُ نَفْسٌ شَيْئًا﴾ "الموازین" میزان کی جمع ہے۔ پس کہا گیا ہے: یہ اپنے ظاہر سے اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ ہر مکلف (جس پر احکام لاگو ہوں) کے لیے ایک ترازو ہے جس سے اس کے اعمال تولے جائیں گے، پس نیکیاں ایک پلڑے میں اور برائیاں دوسرے پلڑے میں رکھی جائیں گی۔

اور یہ بھی کہا گیا: یہ بھی جائز ہے کہ ایک ہی عمل کرنے والے کے لیے کئی ترازوئیں ہوں، جن میں سے ہر ترازو سے اس کے اعمال کی ایک قسم تولی جائے، جیسا کہ شاعر نے کہا:

وہ بادشاہ جس کے عدل سے معاملات قائم ہوتے ہیں، پس ہر معاملے کے لیے ایک میزان (ترازو) ہے۔ (1)

اور یہ بھی ممکن ہے کہ وہ ایک ہی ترازو ہو جسے جمع کے لفظ سے تعبیر کیا گیا ہو۔ اور حافظ ابو القاسم اللالکائی نے اپنی "سنن" میں انس رضی اللہ عنہ سے مرفوعاً روایت کی ہے: "بے شک ایک فرشتہ میزان پر مقرر ہے، پس ابن آدم کو لایا جاتا ہے اور اسے میزان کے دو پلڑوں کے درمیان کھڑا کر دیا جاتا ہے، اگر (نیکیوں کا پلڑا) بھاری ہو جائے تو فرشتہ ایسی آواز سے پکارتا ہے جسے تمام مخلوق سنتی ہے: 'فلاں شخص ایسی سعادت پا گیا جس کے بعد وہ کبھی بدبخت نہ ہوگا'، اور اگر (نیکیوں کا پلڑا) ہلکا رہے تو فرشتہ پکارتا ہے: 'فلاں شخص ایسی بدبختی میں پڑ گیا جس کے بعد وہ کبھی خوشبخت نہ ہوگا'۔" (2)

= ان کا دیوان اس روایت کے ساتھ: جب میں تمہارے پاس نجد اور اس کے رہنے والوں کی طرف سے آیا، تو میرے لیے ایک ایسی ہوا چلی جس کے ساتھ عرب اڑ گئے۔ (1) ہمیں یہ نہیں ملی۔ (2) شرح اصول الاعتقاد للالکائی (2205)، اور اسے حارث (1125 - بغیۃ الباحث)، بزار (3445 - کشف)، اور ابو نعیم نے الحلیہ 6/174 میں بھی روایت کیا ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد 10/350 میں کہا: اس میں صالح المری ہے، اور وہ بالاتفاق ضعیف ہے۔ اور اللالکائی ہبۃ اللہ بن الحسن بن منصور، الطبری الرازی الشافعی، حافظ اور مفتی ہیں، جن کی وفات سن (418ھ) میں ہوئی۔ السیر 17/419۔

212 Surah Al-Anbiya: Verse 47

And it was narrated from Hudhayfah (may Allah be pleased with him) that he said: "The master of the Balance on the Day of Resurrection is Gabriel, peace be upon him" (1). And it was said: The Balance has two pans, strings, a tongue (needle), and the 'shahin' (beam) (2), so the plural refers to them. Mujahid, Qatadah, and Ad-Dahhak said: Mentioning the Balance is a metaphor; there is no actual balance there, rather it is Justice (3). But what has been reported in the narrations, and which the vast majority follow, is the first opinion. This has already been explained in 'Al-A'raf' and also in 'Al-Kahf' (4). We have mentioned it in the book 'At-Tadhkirah' (5) comprehensively, and praise be to Allah. And 'al-qist' (equity/justice): means justice, i.e., there is no reduction or injustice in it as occurs in the weighing of the world. And 'al-qist' is an adjective for 'the balances' (al-mawazin), and it is singular because it is a verbal noun; it is said: a just balance (mizan qist), two just balances (mizanan qist), and just balances (mawazin qist). Like: just and pleasing men (6). A group recited it as: 'al-qast', with a 'Saad' (7). {For the Day of Resurrection} i.e.: For the people of the Day of Resurrection. And it was said: the meaning is: on the Day of Resurrection. {No soul shall be wronged in the least} i.e.: Nothing will be deducted from the good deeds of a doer of good, nor will anything be added to the misdeeds of an evildoer. {And if there is even the weight of a mustard seed} Nafi', Shaybah, and Abu Ja'far recited it as: {the weight [in nominative case] of a seed...

(1) Sharh Usul al-I'tiqad (2209) through Yusuf bin Suhaib, from Musa bin Abi al-Mukhtar, from Bilal al-Absi, from Hudhayfah. Musa bin Abi al-Mukhtar is unknown; only Yusuf bin Suhaib narrated from him, and his reliability was not cited by anyone other than Ibn Hibban. See the footnote of Hadith (23266) in Musnad Ahmad. See also what preceded in 9/159. (2) Ash-Shahin: The beam of the balance. Al-Qamus (sh-h-n). Ibn Hazm said in Al-Fisal fil Milal wal Ahwa' wan Nihal 5/65: The matters of the Hereafter are not known except through what came in the Quran, or what came from the Messenger of Allah (peace be upon him), and nothing authentic has been transmitted from him regarding the description of the Balance. So we are certain that the balances will be set up on the Day of Resurrection to weigh the deeds of the servants, and we are certain that those balances are things through which Allah, the Almighty and Sublime, makes clear to His servants the quantities of their deeds of good and evil. (3) Tafsir al-Razi 22/176, and it was narrated from Mujahid by Abd al-Razzaq 2/24, and at-Tabari 16/285-286. (4) 9/156-160, and 13/395. (5) p. 309. (6)

Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 3/394, and Tafsir at-Tabari 16/285. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 4/85, and al-Bahr 6/316 without attribution.

212 सूरा अल-अंबिया: आयत 47

और हुज़ैफ़ा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है कि उन्होंने कहा: "क़यामत के दिन तराज़ू के मालिक जिब्रील अलैहिस्सलाम होंगे" (1)। और कहा गया है: तराज़ू के दो पलड़े, धागे, एक जीभ (सुई) और शाहीन (डंडा) होते हैं (2), इसलिए बहुवचन उनकी ओर इशारा करता है। मुजाहिद, क़तादा और अद-दह्हाक ने कहा: तराज़ू का ज़िक्र एक मिसाल है; वहाँ कोई वास्तविक तराज़ू नहीं है, बल्कि वह केवल न्याय (अदल) है (3)। लेकिन जो रिवायतों में आया है, और जिस पर अधिकांश विद्वानों की सहमति है, वह पहला विचार है। इसका वर्णन 'अल-अराफ़' और 'अल-कहफ़' में भी किया जा चुका है (4)। हमने इसे 'अत-तज़किरा' किताब (5) में विस्तार से बताया है, और अल्लाह की स्तुति हो। और 'क़िस्त' (القسطl): न्याय (अदल), यानी: इसमें कोई कमी या अन्याय नहीं होगा जैसा कि दुनिया के तौल में होता है। और 'अल-क़िस्त' तराज़ू (अल-मवाज़ीन) का विशेषण है, और यह एकवचन में है क्योंकि यह एक स्रोत (मस्दर) है; कहा जाता है: न्यायपूर्ण तराज़ू (मीज़ान क़िस्त), दो न्यायपूर्ण तराज़ू (मीज़ानैन क़िस्त), और न्यायपूर्ण तराज़ू (मवाज़ीन क़िस्त)। जैसे: न्यायप्रिय और संतुष्ट पुरुष (6)। एक समूह ने इसे 'अल-क़स्त' (ص के साथ) पढ़ा है (7)। {क़यामत के दिन के लिए} यानी: क़यामत के दिन के लोगों के लिए। और कहा गया: इसका अर्थ है: क़यामत के दिन में। {किसी जान पर ज़रा भी ज़ुल्म न किया जाएगा} यानी: किसी नेक काम करने वाले की नेकियों में कमी नहीं की जाएगी, और न ही किसी बुराई करने वाले की बुराइयों में इज़ाफ़ा किया जाएगा। {और अगर वह राई के दाने के बराबर भी हो} नाफ़े शैबा और अबू जाफ़र ने इसे {मिस्कालु हब्बत...} के रूप में पढ़ा है...

(1) शरह उसूल अल-इतिकाद (2209) यूसुफ बिन सुहैब के माध्यम से, मूसा बिन अबी अल-मुख्तार से, बिलाल अल-अब्सी से, हुज़ैफ़ा से। मूसा बिन अबी अल-मुख्तार अज्ञात हैं; केवल यूसुफ बिन सुहैब ने उनसे रिवायत की है, और इब्न हिब्बान के अलावा किसी और ने उनकी प्रामाणिकता की पुष्टि नहीं की है। मुसनद अहमद की हदीस (23266) के हाशिये को देखें। 9/159 में जो पहले आ चुका है उसे भी देखें। (2) अल-शाहीन: तराज़ू का डंडा। अल-क़ामूस (श-ह-न)। इब्न हज़म ने 'अल-फ़िसल फ़िल मिलल वल अहवा वल निहाल' 5/65 में कहा: आख़िरत के मामले केवल कुरान में आए या रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से आए हुए के माध्यम से ही जाने जाते हैं, और तराज़ू के विवरण के बारे में आपसे कुछ भी सही साबित नहीं हुआ है। इसलिए हम निश्चित रूप से मानते हैं कि क़यामत के दिन बंदों के कर्मों को तौलने के लिए तराज़ू रखे जाएंगे, और हम निश्चित रूप से मानते हैं कि वे तराज़ू ऐसी चीज़ें हैं जिनके माध्यम से अल्लाह सर्वशक्तिमान अपने बंदों को उनके अच्छे और बुरे

कर्मों की मात्रा स्पष्ट करेगा। (3) तफ़सीर अल-राज़ी 22/176, और इसे मुजाहिद से अब्द अल-रज़्ज़ाक 2/24 और अत-तबरी 16/285-286 ने उद्धृत किया है। (4) 9/156-160, और 13/395। (5) पृ. 309। (6) अल-ज़ज्जाज द्वारा 'मआनी अल-कुरान' 3/394, और तफ़सीर अत-तबरी 16/285। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/85, और अल-बहर 316/6 बिना किसी श्रेय के।

٢١٢ سورة الانبياء: الآية ٤٧

اور حضرت حذیفہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ انہوں نے فرمایا: "قیامت کے دن ترازو کے مالک جبرائیل علیہ السلام ہوں گے"(١)۔ اور کہا گیا: ترازو کے دو پلڑے، ڈوریاں، زبان (سوئی) اور شاہین (ترازو کی ڈنڈی) ہیں (٢)، پس جمع کا صیغہ ان کی طرف لوٹتا ہے۔ اور مجاہد، قتادہ اور ضحاک نے کہا: ترازو کا ذکر ایک مثال ہے، اور وہاں کوئی (مادی) ترازو نہیں ہے، بلکہ وہ صرف عدل و انصاف ہے (٣)۔ لیکن جو احادیث میں وارد ہوا ہے، اور جس پر جمہور کا اتفاق ہے، وہ پہلا قول ہے۔ اس کی وضاحت 'الاعراف' میں گزر چکی ہے، اور 'الکہف' میں بھی (٤)۔ اور ہم نے کتاب 'التذکرہ' میں اسے تفصیل سے ذکر کیا ہے (٥) اور اللہ ہی کے لیے تمام تعریفیں ہیں۔ اور 'القسط': عدل ہے، یعنی: اس میں کوئی کمی یا ظلم نہیں ہوگا جیسا کہ دنیا کے وزن میں ہوتا ہے۔ اور 'القسط' موازین (ترازوؤں) کی صفت ہے، اور یہ واحد لایا گیا ہے کیونکہ یہ مصدر ہے؛ کہا جاتا ہے: میزان قسط، میزانان قسط، اور موازین قسط جیسے: رجال عدل ورضا (٦)۔ اور ایک گروہ نے اسے 'القصط' (صاد کے ساتھ) پڑھا ہے (٧)۔ ﴿ لِيَوْمِ الْقِيَمَةِ ﴾ یعنی: قیامت کے دن والوں کے لیے۔ اور کہا گیا: معنی ہے: قیامت کے دن میں۔ ﴿ فَلَا تُظْلَمُ نَفْسٌ شَيْئًا ﴾ یعنی: کسی نیکی کرنے والے کے احسان میں کمی نہیں کی جائے گی، اور نہ ہی کسی برائی کرنے والے کی برائی میں اضافہ کیا جائے گا۔ ﴿ وَإِن كَانَ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِّنْ خَرْدَلٍ ﴾ نافع، شیبہ اور ابو جعفر نے ﴿ مِثْقَالُ حبةٍ ﴾ پڑھا ہے...

(١) شرح اصول الاعتقاد (٢٢٠٩) یوسف بن صہیب کے واسطے سے، موسیٰ بن ابی المختار سے، بلال العبسی سے، حذیفہ سے۔ موسیٰ بن ابی المختار مجہول ہیں، ان سے صرف یوسف بن صہیب نے روایت کی ہے، اور ابن حبان کے علاوہ کسی نے ان کی توثیق نہیں کی۔ مسند احمد کی حدیث

(۲۳۲۶۶) کا حاشیہ دیکھیں۔ اور ۹/۱۵۹ میں جو گزر چکا ہے اسے دیکھیں۔ (۲) الشاہین: ترازو کی ڈنڈی| القاموس (شہن)۔ ابن حزم نے 'الفصل فی الملل والاہواء والنحل' ۵/۶۵ میں کہا: آخرت کے معاملات صرف قرآن یا رسول اللہ ﷺ سے منقول روایات ہی سے معلوم ہو سکتے ہیں، اور ترازو کی صفت میں آپ سے کوئی ایسی چیز ثابت نہیں جو صحیح ہو، پس ہم یقین رکھتے ہیں کہ قیامت کے دن بندوں کے اعمال تولنے کے لیے ترازو رکھے جائیں گے، اور ہم یقین رکھتے ہیں کہ وہ ترازو ایسی چیزیں ہیں جن کے ذریعے اللہ عزوجل اپنے بندوں پر ان کے خیر و شر کے اعمال کی مقدار واضح کر دے گا۔ (۳) تفسیر رازی ۲۲/۱۷۶، اور اسے مجاہد سے عبد الرزاق ۲/۲۴، اور الطبری ۱۶/۲۸۵-۲۸۶ نے روایت کیا ہے۔ (٤) ۹/۱۵۶ - ۱۶۰، اور ۱۳ / ۳۹۵۔ (٥) ص ۳۰۹۔ (٦) معانی القرآن للزجاج ۳/۳۹۴، اور تفسیر الطبری ۱۶/۲۸۵۔ (۷) المحرر الوجیز ٤/۸۵، اور البحر ۳۱۶/۶ بغیر کسی نسبت کے۔

213 Surah Al-Anbiya: Verse 47

...with the nominative case (marfu') here and in Surah Luqman, meaning: "If it occurs or is present," then "kana" (was) is complete (tammah) and does not need a predicate (khabar). The rest read: {mithqala} (weight) in the accusative case (mansub)(1), meaning: "And if the action or that thing was of the weight." The weight of a thing is its equivalent measure. {Atayna biha} (We brought it/her) with a short 'alif' (maqsurah) is the reading of the majority, meaning: We produced it and brought it for compensation for it. "Biha" refers to the grain(2); had it been said "bihi" - referring to the "mithqal" (weight) - it would have been permissible. It was also said: the weight of the grain is nothing other than the grain itself, that is why it said: {Atayna biha}. Mujahid and Ikrimah read: "Aatayna" with a long 'alif' (alif al-madd), meaning: "We rewarded for it"(3). It is said: aataa yu'aatee mu'aataatan. {And sufficient are We as accountants (hasibin)} means: reckoning what they have sent forward of good and evil. And it was said: "hasibin" means(4): there is no one faster in accounting than Us. And "al-hisab" (accounting) means counting. At-Tirmidhi narrated from Aisha, may Allah be pleased with her, that a man sat before the Prophet ﷺ and said: "O Messenger of Allah! I have two slaves who lie to me, betray me, and disobey me, and I insult them and beat them; how am I with respect to them?" He said: "The extent to which they betrayed you, disobeyed you, and lied to you will be calculated against your punishment of them. If your punishment of them was equal to their sins, it will be even, neither for you nor against you. If your punishment of them was less than their sins, it will be a merit for you. And if your punishment of them was more than their sins, the excess will be taken from you for them." He (the narrator) said: Then the man turned away and began to cry and wail. So the Messenger of Allah ﷺ said: "Have you not read the Book of Allah the Exalted: {And We place the scales of justice for the Day of Resurrection, so no soul will be treated unjustly in anything}?" The man said: "By Allah, O Messenger..."

(1) Al-Sab'ah p. 429, al-Taysir p. 155, and al-Nashr 2/324 from Nafi' and Abu Ja'far; see al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 2/111. (2) In (m): for compensation for it, and it is brought because of it, meaning the grain. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/205 from Mujahid; it was mentioned by Ibn Jinni in al-Muhtasib 2/63 from Mujahid, Ibn Abbas, Sa'id ibn Jubayr, and others, but we did not find it attributed to Ikrimah. (4) In the copies except (zaa): "idh" (since), and the established version is from (zaa).

213 सूरह अल-अंबिया: आयत 47

...यहाँ और 'लुक़्मान' में रफ़' (पेश) के साथ, इस अर्थ में: "यदि वह घटित हुआ या उपस्थित हुआ", तो "काना" (था) पूर्ण (ताम्मा) होगा और उसे ख़बर (विधेय) की आवश्यकता नहीं होगी। बाकी लोगों ने पढ़ा: {मिस्क़ाला} (भार) नसब (ज़बर) के साथ(1), इस अर्थ में: "और यदि कर्म या वह वस्तु भार के बराबर थी।" किसी वस्तु का 'मिस्क़ाल' (भार) उसके समान उसका माप है। {अतैना बिहा} (हम उसे लाए) छोटे 'अलिफ' (मक़सूरा) के साथ जम्हूर (बहुमत) का पाठ है, अर्थात: हमने उसे प्रस्तुत किया और हम उसे उसके बदले/पुरस्कार के लिए लाए। "बिहा" का अर्थ 'हब्बा' (दाने) से है(2), और यदि "बिही" कहा जाता - अर्थात 'मिस्क़ाल' (भार) के लिए - तो यह भी जायज़ होता। यह भी कहा गया है: दाने का भार दाने के अलावा और कुछ नहीं है, इसीलिए कहा गया: {अतैना बिहा}। मुजाहिद और इकरीमा ने 'मद' (लंबा अलिफ) के साथ "आतैना" पढ़ा है, जिसका अर्थ है: "हमने उसका बदला दिया"(3), कहा जाता है: आता युआती मुआतातन। {व कफ़ा बिना हासिबीन} (और हम हिसाब लेने वाले के रूप में पर्याप्त हैं) अर्थात: उनके द्वारा किए गए अच्छे और बुरे कार्यों का हिसाब लेने वाले। और कहा गया है: "हासिबीन" का अर्थ है(4): हमसे तेज़ हिसाब लेने वाला कोई नहीं है। और 'हिसाब' का अर्थ है गिनना। तिरमिज़ी ने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से रिवायत की है कि: एक आदमी नबी ﷺ के सामने बैठा और कहा: "हे अल्लाह के रसूल! मेरे पास दो गुलाम हैं जो मुझसे झूठ बोलते हैं, मुझसे खयानत करते हैं और मेरी अवज्ञा करते हैं, और मैं उन्हें गाली देता हूँ और उन्हें मारता हूँ; तो उनके संबंध में मेरी क्या स्थिति है?" आपने फ़रमाया: "जितना उन्होंने तुमसे खयानत की, तुम्हारी अवज्ञा की और तुमसे झूठ बोला, उसकी गणना उनके प्रति तुम्हारी सजा के मुक़ाबले में की जाएगी। यदि उनके प्रति तुम्हारी सजा उनके गुनाहों के बराबर हुई, तो मामला बराबर का होगा, न तुम्हारे पक्ष में और न तुम्हारे विरुद्ध। और यदि उनके प्रति तुम्हारी सजा उनके गुनाहों से कम हुई, तो यह तुम्हारे लिए श्रेष्ठता की बात होगी। और यदि उनके प्रति तुम्हारी सजा उनके गुनाहों से अधिक हुई, तो वह अतिरिक्त सजा तुमसे लेकर उन्हें दे दी जाएगी।" रावी ने कहा: फिर वह आदमी एक तरफ़ हट गया और रोने और चिल्लाने लगा। तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने फ़रमाया: "क्या तुमने अल्लाह तआला की किताब नहीं पढ़ी: {और हम क़यामत के दिन न्याय की तराजू रखेंगे, तो किसी जान पर कुछ भी ज़ुल्म नहीं किया जाएगा}?" तो उस आदमी ने कहा: "अल्लाह की कसम, ऐ अल्लाह के रसूल..."

(1) अल-सबआ पृष्ठ 429, अल-तयसीर पृष्ठ 155, और अल-नश्र 2/324 नाफ़े और अबू जाफ़र से; अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-क़िरात 2/111 देखें। (2) (म) में: उसके बदले के लिए और उसे लाया

जाता है, यानी दाना। (3) अल-फ़र्रा की मानी अल-क़ुरआन 2/205 मुजाहिद से; इब्न जिन्नी ने अल-मुहतासिब 2/63 में मुजाहिद, इब्न अब्बास, सईद बिन जुबैर और अन्य से इसका उल्लेख किया है, लेकिन हमें इकरीमा से इसके बारे में पता नहीं चला। (4) (ज़ा) के अलावा अन्य प्रतियों में: "इज़" (चूंकि), और जो स्थापित है वह (ज़ा) से है।

۲۱۳ سورہ الانبیاء: آیت ۴۷

...یہاں اور "لقمان" میں رفع کے ساتھ، اس معنی میں: "اگر وہ واقع ہوا یا حاضر ہوا"، تو "کان" تامہ ہوگا اور اسے خبر کی ضرورت نہیں ہوگی۔ باقیوں نے پڑھا: ﴿مِثْقَالَ﴾ نصب کے ساتھ(۱)، اس معنی میں: "اور اگر وہ عمل یا وہ چیز وزن کے برابر تھی۔" کسی چیز کا "مثقال" اس کے ہم مثل اس کا وزن/پیمانہ ہے۔ ﴿أَتَيْنَا بِهَا﴾ الف مقصورہ کے ساتھ جمہور کی قرات ہے، یعنی: ہم اسے حاضر لائے اور اسے اس پر جزا (بدلے) کے لیے لائے۔ اور "بھا" سے مراد دانہ ہے(۲)، اور اگر "بِهِ" کہا جاتا - یعنی مثقال کے لیے - تو بھی جائز تھا۔ اور کہا گیا: دانے کا وزن دانے کے سوا کچھ اور نہیں ہے، اسی لیے فرمایا: ﴿أَتَيْنَا بِهَا﴾۔ اور مجاہد اور عکرمہ نے "آتَيْنَا" مد کے ساتھ پڑھا ہے، اس معنی میں: "ہم نے اس کا بدلہ دیا"(۳)، کہا جاتا ہے: آتَى يُؤَاتِي مُؤَاتَاةً۔ ﴿وَكَفَىٰ بِنَا حَاسِبِينَ﴾ یعنی: جو کچھ انہوں نے خیر و شر آگے بھیجا اس کا حساب کرنے والے۔ اور کہا گیا: "حاسبین" کا مطلب ہے(۴): ہم سے بڑھ کر کوئی جلد حساب لینے والا نہیں۔ اور حساب سے مراد گنتی ہے۔ ترمذی نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کی ہے کہ: ایک شخص نبی کریم ﷺ کے سامنے بیٹھا اور عرض کیا: "یا رسول اللہ! میرے دو غلام ہیں جو مجھ سے جھوٹ بولتے ہیں، مجھ سے خیانت کرتے ہیں اور میری نافرمانی کرتے ہیں، اور میں انہیں برا بھلا کہتا ہوں اور انہیں مارتا ہوں؛ تو میرا ان کے ساتھ کیا معاملہ ہوگا؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "ان کی خیانت، نافرمانی اور جھوٹ کا حساب لگایا جائے گا اور ان کے مقابلے میں تمہاری سزا کا، اگر تمہاری سزا ان کے گناہوں کے برابر ہوئی تو برابر سرابر رہے گا، نہ تمہارے حق میں اور نہ تمہارے خلاف، اور اگر تمہاری سزا ان کے گناہوں سے کم ہوئی تو یہ تمہارے لیے فضیلت ہوگی، اور اگر تمہاری سزا ان کے گناہوں سے بڑھ کر ہوئی تو وہ زیادتی تم سے ان کے لیے لی جائے گی۔" راوی کہتے ہیں: تو وہ شخص ایک

طرف ہو کر رونے اور چیخنے لگا۔ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "کیا تم اللہ تعالیٰ کی کتاب میں نہیں پڑھتے: ﴿وَنَضَعُ الْمَوَازِينَ الْقِسْطَ لِيَوْمِ الْقِيَامَةِ فَلَا تُظْلَمُ نَفْسٌ شَيْئًا﴾ (اور ہم قیامت کے دن انصاف کے ترازو رکھیں گے، پھر کسی جان پر ذرہ برابر بھی ظلم نہیں کیا جائے گا)؟" تو اس شخص نے کہا: "اللہ کی قسم اے اللہ کے رسول..."

(۱) السبعہ ص ۴۲۹، التیسیر ص ۱۵۵، اور النشر ۲/ ۳۲۴ نافع اور ابو جعفر سے؛ اور الکشف عن وجوہ القراءات ۱۱۱/۲ ملاحظہ کریں۔ (۲) (م) میں: اس پر جزا کے لیے اور اسے لایا گیا ہے یعنی دانے کو۔ (۳) معانی القرآن للفراء ۲/ ۲۰۵ مجاہد سے؛ اور ابن جنی نے المحتسب ۲/ ۶۳ میں مجاہد، ابن عباس، سعید بن جبیر وغیرہ سے اس کا ذکر کیا ہے، اور ہمیں عکرمہ سے اس کا علم نہیں ہوا۔ (۴) نسخوں میں سوائے (ظ) کے: "اذ" (کیونکہ)، اور جو ثابت شدہ ہے وہ (ظ) سے ہے۔

214 Surah Al-Anbiya: Verses 47 - 50

...[I ask] Allah, I find for myself and for these people nothing better than parting from them. I call You to witness that they are all free. He said: A strange (Gharib) Hadith (1).

His saying, the Almighty: {And We had already given Moses and Aaron the criterion and a light and a reminder for the righteous (48) Who fear their Lord unseen, while they are of the Hour apprehensive (49) And this [Qur'an] is a blessed reminder which We have sent down. Then, are you with it indifferent? (50)}.

His saying, the Almighty: {And We had already given Moses and Aaron the criterion and a light}. It was reported from Ibn Abbas and 'Ikrimah: "{the criterion as a light}" without the "and" (waw), as a circumstantial state (hal) (2). Al-Farra' claimed that omitting the "and" or including it is the same, as Allah Almighty said: {Indeed, We have adorned the nearest heaven with an adornment of stars and as protection} [As-Saffat: 6-7], meaning: for protection. Az-Zajjaj refuted this statement; he said: because the "and" comes for a meaning and is not added superfluously. He said: the interpretation of "Al-Furqan" (the criterion) is the Torah; because it contains the distinction between the lawful and the forbidden. He said: "and a light" is like: {therein was guidance and light} [Al-Ma'idah: 46] (3).

Ibn Zaid said: "Al-Furqan" here is victory over enemies, its evidence is His Almighty saying: {and what We sent down to Our servant on the day of criterion} [Al-Anfal: 41] meaning the day of Badr (4).

Al-Tha'labi said: This statement is more similar to the apparent meaning of the verse; because of the entry of the "and" in the light, so the meaning of the verse would be: We gave Moses and Aaron victory and the Torah, which is the light and the reminder {for the righteous who fear their Lord unseen} meaning: while they are absent; because they did not see Allah Almighty, but they knew through observation and reasoning that they have a capable Lord who recompenses for deeds, so they fear Him in...

---

(1) Sunan al-Tirmidhi (3165), and it is with Ahmad (26401), and what preceded in brackets is from them. And this is a weak hadith. See At-Tahdhib 2/542, and the footnote of this hadith in Musnad Ahmad. (2) Al-Qira'at al-Shadhah p. 92, and Al-Muhtasib 2/64, and the text is from I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/72. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/72-73, and al-Farra's statement in Ma'ani al-Qur'an 2/205, and

az-Zajjaj's statement in Ma'ani al-Qur'an 3/394-395. (4) Tafsir al-Baghawi 3/247, and Al-Tabari extracted it similarly 16/288.

214 सूरह अल-अंबिया: आयतें 47 - 50

...अल्लाह, मैं अपने और इन लोगों के लिए उनसे अलग होने से बेहतर कुछ नहीं पाता। मैं गवाह हूँ कि वे सब स्वतंत्र हैं। उन्होंने कहा: यह एक अजनबी (गरीब) हदीस है (1)।

सर्वशक्तिमान का कथन: {और हमने मूसा और हारून को फ़ुरक़ान (सत्य-असत्य में अंतर करने वाली कसौटी) और प्रकाश और डर रखने वालों के लिए एक उपदेश दिया था (48) जो अपने रब से बिन देखे डरते हैं और प्रलय के दिन से भयभीत रहते हैं (49) और यह (क़ुरआन) एक बरकत वाला उपदेश है जिसे हमने उतारा है, तो क्या तुम इससे इनकार करने वाले हो? (50)}।

अल्लाह का कथन: {और हमने मूसा और हारून को फ़ुरक़ान और प्रकाश दिया}। इब्न अब्बास और इक्रिमा से रिवायत है: "{अल-फ़ुरक़ान} प्रकाश के रूप में" बिना "वाव" (और) के, हाल (अवस्था) के तौर पर (2)। अल-फर्रा का दावा था कि "वाव" को हटाना या रखना एक ही बात है, जैसा कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {हमने निकटवर्ती आकाश को सितारों की सजावट से सुसज्जित किया है और रक्षा के लिए} [अस-साफ़ात: 6-7] यानी: रक्षा के लिए। अज़-ज़ज्जाज ने इस बात का खंडन किया; उन्होंने कहा: क्योंकि "वाव" एक अर्थ के लिए आता है और इसे अतिरिक्त रूप से नहीं जोड़ा जाता है। उन्होंने कहा: "अल-फ़ुरक़ान" की व्याख्या तौरात है; क्योंकि इसमें हलाल और हराम के बीच अंतर है। उन्होंने कहा: "और प्रकाश" जैसे है: {उसमें मार्गदर्शन और प्रकाश था} [अल-माइदा: 46] (3)।

इब्न ज़ैद ने कहा: यहाँ "अल-फ़ुरक़ान" का अर्थ है: शत्रुओं पर विजय, इसका प्रमाण अल्लाह का कथन है: {और जो हमने अपने बंदे पर फ़ुरक़ान के दिन उतारा} [अल-अनफ़ाल: 41] यानी बद्र का दिन (4)।

अल-थलाबी ने कहा: यह कथन आयत के ज़ाहिरी अर्थ के अधिक निकट है; क्योंकि "प्रकाश" (ज़िया) में "वाव" का प्रयोग हुआ है, इसलिए आयत का अर्थ होगा: हमने मूसा और हारून को विजय और तौरात दी जो प्रकाश और उपदेश है {उन मुत्तक़ियों (डर रखने वालों) के लिए जो अपने रब से बिन देखे डरते हैं} यानी: जब वे अल्लाह से ओझल होते हैं; क्योंकि उन्होंने अल्लाह सर्वशक्तिमान को नहीं देखा, बल्कि उन्होंने सोच-विचार और तर्क से जाना कि उनका एक समर्थ रब है जो कर्मों का बदला देता है, इसलिए वे उससे डरते हैं...

(1) सुनन अल-तिर्मिज़ी (3165), और यह अहमद (26401) के पास है, और जो कोष्ठक में पहले आया है वह उन्हीं से है। और यह एक कमज़ोर हदीस है। देखिए अत-तहज़ीब 2/542, और मुसनद अहमद में इस हदीस का फुटनोट। (2) अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ा पृ. 92, और अल-मुहतासिब 2/64, और यह बात अल-नहहास की एराब अल-क़ुरआन 3/72 से है। (3) अल-नहहास की एराब अल-क़ुरआन 3/72-73, और अल-फर्रा का कथन उनकी मानी अल-क़ुरआन 2/205 में, और अज़-ज़ज्जाज का कथन उनकी मानी अल-क़ुरआन 3/394-395 में। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 3/247, और अत-तब़री ने इसे इसी तरह निकाला है 16/288।

214 سورة الانبياء: آيات 47 - 50

...اللہ، میں اپنے اور ان لوگوں کے لیے ان سے جدا ہونے سے بہتر کوئی چیز نہیں پاتا۔ میں تجھے گواہ بناتا ہوں کہ وہ سب آزاد ہیں۔ انہوں نے کہا: یہ حدیث غریب ہے (1)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى وَهَارُونَ الْفُرْقَانَ وَضِيَاءً وَذِكْرًا لِلْمُتَّقِينَ ﴿٤٨﴾ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ بِالْغَيْبِ وَهُمْ مِنَ السَّاعَةِ مُشْفِقُونَ ﴿٤٩﴾ وَهَذَا ذِكْرٌ مُبَارَكٌ أَنْزَلْنَاهُ أَفَأَنْتُمْ لَهُ مُنْكِرُونَ ﴿٥٠﴾﴾۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى وَهَارُونَ الْفُرْقَانَ وَضِيَاءً}۔ ابن عباس اور عکرمہ سے مروی ہے: "الفرقان ضیاءً" بغیر "واؤ" کے بحیثیتِ حال (2)۔ الفراء کا خیال ہے کہ واؤ کو حذف کرنا یا لانا برابر ہے، جیسا کہ اللہ عزوجل نے فرمایا: {إِنَّا زَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيا بِزِينَةٍ الْكَوَاكِبِ وَحِفْظاً} [الصافات: 6-7] یعنی: حفاظت کے لیے۔ الزجاج نے ان کے اس قول کو رد کیا؛ انہوں نے کہا: کیونکہ واؤ ایک معنی کے لیے آتی ہے پس وہ زائد نہیں ہوتی۔ انہوں نے کہا: "الفرقان" کی تفسیر تورات ہے؛ کیونکہ اس میں حلال اور حرام کے درمیان فرق ہے۔ انہوں نے کہا: "وضیاءً" جیسے ہے: {فِيهِ هُدىً وَنُورٌ} [المائدہ: 46] (3)۔

ابن زید نے کہا: یہاں "الفرقان" سے مراد دشمنوں پر فتح و نصرت ہے، اس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: {وَمَا أَنْزَلْنَا عَلَى عَبْدِنَا يَوْمَ الْفُرْقَانِ} [الأنفال: 41] یعنی جنگِ بدر کا دن (4)۔

الثعلبی نے کہا: یہ قول آیت کے ظاہر کے زیادہ مشابہ ہے؛ کیونکہ "ضیاء" میں واؤ داخل ہے، پس آیت کا معنی ہوگا: اور بے شک ہم نے موسیٰ اور ہارون کو نصرت اور تورات دی جو کہ روشنی اور نصیحت ہے {لِلْمُتَّقِينَ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ بِالْغَيْبِ} یعنی غائب ہوتے ہوئے؛ کیونکہ انہوں نے اللہ

تعالیٰ کو نہیں دیکھا، بلکہ انہوں نے غور و فکر اور استدلال سے جانا کہ ان کا ایک قادر رب ہے جو اعمال کا بدلہ دیتا ہے، پس وہ اس سے ڈرتے ہیں...

---

(1) سنن الترمذی (3165)، اور یہ احمد کے ہاں ہے (26401)، اور ان دونوں سے جو بریکٹ میں ہے وہ پہلے گزر چکا ہے۔ اور یہ حدیث ضعیف ہے۔ دیکھیے التہذیب 2/ 542، اور مسند احمد میں اس حدیث کا حاشیہ۔ (2) القراءات الشاذہ ص 92، اور المحتسب 2/ 64، اور کلام النحاس کی اعراب القرآن 3/ 72 سے ہے۔ (3) اعراب القرآن للنحاس 3/ 72-73، اور الفراء کا قول ان کی معانی القرآن 2/ 205 میں، اور الزجاج کا قول ان کی معانی القرآن 3/ 394-395 میں۔ (4) تفسیر البغوی 3/ 247، اور اسے الطبری نے اسی طرح نکالا ہے 16/ 288۔

Page 215 Surah Al-Anbiya: Verses 48 - 56

...their secrets and their private moments in which they are absent from people, "And they of the Hour" i.e., of its coming before repentance "are apprehensive" i.e., fearful and cautious. "And this is a blessed reminder which We have sent down" meaning the Quran "Then are you of it deniers?" and it is a miracle, you are not able to produce the like of it. Al-Farra (1) permitted: "And this is a reminder, as a blessing We sent it down," in the sense that We sent it down as a blessing.

The Almighty's saying: "And We had certainly given Abraham his sound judgment before, and We were of him knowing (51) When he said to his father and his people, 'What are these statues to which you are devoted?' (52) They said, 'We found our fathers worshippers of them.' (53) He said, 'You were certainly, you and your fathers, in manifest error.' (54) They said, 'Have you come to us with the truth, or are you of those who jest?' (55) He said, 'No, your Lord is the Lord of the heavens and the earth who created them, and I am, to that, of the witnesses.' (56)"

The Almighty's saying: "And We had certainly given Abraham his sound judgment" Al-Farra (2) said: i.e., We gave him his guidance "before" i.e., before prophethood, i.e., We granted him success in observation and reasoning when the night covered him and he saw the star, the sun, and the moon. And it was said: "before" i.e., before Moses and Aaron, and 'sound judgment' according to this is: Prophethood. And the majority of the people of exegesis are on the first opinion, as was said to Yahya: "And We gave him judgment [while yet] a boy" [Maryam: 12]. Al-Qurazi said: his sound judgment: his righteousness (3). "And We were of him knowing" i.e., that he was worthy of being given sound judgment and fit for prophethood.

The Almighty's saying: "When he said to his father" It was said: The meaning: i.e., remember when he said to his father, so the speech would have ended at His saying: "And We were of him knowing". And it was said: The meaning: "And We were of him knowing when he said,"

(1) In Ma'ani al-Quran 2/206, and the author quoted it from him via al-Nahhas in I'rab al-Quran 3/73. (2) In Ma'ani al-Quran 2/206. (3) Tafsir al-Baghawi 3/247.

पृष्ठ २१५ सूरा अल-अंबिया: आयतें ४८ - ५६

...उनके रहस्य और उनके एकांत क्षण जिनमें वे लोगों से दूर होते हैं, "और वे प्रलय से" यानी: तौबा (पश्चाताप) से पहले उसके आने से "डरे हुए हैं" यानी: भयभीत और सतर्क हैं। "और यह एक बरकत वाला ज़िक्र (अनुस्मारक) है जिसे हमने उतारा है" यानी कुरान "तो क्या तुम इसके इनकार करने वाले हो?" और यह एक चमत्कार है, तुम इसके जैसा लाने में सक्षम नहीं हो। अल-फ़र्रा (१) ने अनुमति दी है: "और यह एक ज़िक्र है, बरकत के रूप में हमने इसे उतारा," इस अर्थ में कि हमने इसे बरकत बनाकर उतारा है।

अल्लाह तआला का फरमान: "और हमने इससे पहले इब्राहीम को उसकी समझ (रशद) प्रदान की थी, और हम उसके बारे में जानते थे (५१) जब उसने अपने पिता और अपनी कौम से कहा, 'ये मूर्तियाँ क्या हैं जिनके तुम भक्त बने बैठे हो?' (५२) उन्होंने कहा, 'हमने अपने बाप-दादा को इनकी इबादत करते हुए पाया है।' (५३) उसने कहा, 'यकीनन तुम और तुम्हारे बाप-दादा खुली गुमराही में रहे हो।' (५४) उन्होंने कहा, 'क्या तुम हमारे पास सच्चाई लेकर आए हो या तुम दिल्लगी करने वालों में से हो?' (५५) उसने कहा, 'बल्कि तुम्हारा रब आसमानों और ज़मीन का रब है जिसने उन्हें पैदा किया है, और मैं इस पर गवाहों में से हूँ।' (५६)"

अल्लाह तआला का फरमान: "और हमने इब्राहीम को उसकी समझ प्रदान की थी" अल-फ़र्रा (२) ने कहा: यानी, हमने उसे उसका मार्गदर्शन दिया "इससे पहले" यानी: नुबुवत (नबी बनने) से पहले, यानी: हमने उसे अवलोकन और तर्क करने की सफलता दी जब रात उस पर छा गई तो उसने तारे, सूरज और चाँद को देखा। और कहा गया है: "इससे पहले" यानी: मूसा और हारून से पहले, और इस आधार पर 'रशद' (समझ) है: नुबुवत। और पहले मत पर अधिकांश मुफ़स्सिर (व्याख्याकार) हैं, जैसा कि यह्या के बारे में कहा गया: "और हमने उसे बचपन ही में हिकमत (निर्णय लेने की क्षमता) प्रदान की" [मरयम: १२]। अल-कुरज़ी ने कहा: उसका रशद: उसकी भलाई (३)। "और हम उसके बारे में जानते थे" यानी: कि वह समझ दिए जाने के योग्य था और नुबुवत के लिए उपयुक्त था।

अल्लाह तआला का फरमान: "जब उसने अपने पिता से कहा" कहा गया है: अर्थ है: यानी, याद करो जब उसने अपने पिता से कहा, तो बात यहाँ पूरी हो जाती है: "और हम उसके बारे में जानते थे"। और कहा गया है: अर्थ है: "और हम उसके बारे में जानते थे जब उसने कहा,"

(१) मआनी अल-कुरान २/२०६ में, और लेखक ने नहहस के माध्यम से एराब अल-कुरान ३/७३ में उनसे इसे उद्धृत किया है। (२) मआनी अल-कुरान २/२०६ में। (३) तफ़सीर अल-बग़वी ३/२४७।

صفحہ ۲۱۵ سورۃ الانبیاء: آیات ۴۸ - ۵۶

...ان کے بھید اور ان کی خلوتیں جن میں وہ لوگوں سے غائب رہتے ہیں، ﴿وَهُم مِّنَ السَّاعَةِ﴾ یعنی: توبہ سے پہلے اس کے قائم ہونے سے ﴿مُشْفِقُونَ﴾ یعنی: ڈرنے والے اور خوفزدہ ہیں۔ ﴿وَهَٰذَا ذِكْرٌ مُّبَارَكٌ أَنزَلْنَاهُ﴾ یعنی قرآن ﴿أَفَأَنتُمْ لَهُ مُنكِرُونَ﴾ اور یہ معجزہ ہے، تم اس جیسی کوئی چیز لانے پر قادر نہیں ہو۔ اور فراء (۱) نے اسے جائز قرار دیا ہے: "اور یہ ذکر ہے، ہم نے اسے بابرکت بنا کر نازل کیا"، اس معنی میں کہ ہم نے اسے برکت والا بنا کر اتارا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا إِبْرَاهِيمَ رُشْدَهُ مِن قَبْلُ وَكُنَّا بِهِ عَالِمِينَ ۵۱ إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ وَقَوْمِهِ مَا هَٰذِهِ التَّمَاثِيلُ الَّتِي أَنتُمْ لَهَا عَاكِفُونَ ۵۲ قَالُوا وَجَدْنَا آبَاءَنَا لَهَا عَابِدِينَ ۵۳ قَالَ لَقَدْ كُنتُمْ أَنتُمْ وَآبَاؤُكُمْ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ ۵۴ قَالُوا أَجِئْتَنَا بِالْحَقِّ أَمْ أَنتَ مِنَ اللَّاعِبِينَ ۵۵ قَالَ بَل رَّبُّكُمْ رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ الَّذِي فَطَرَهُنَّ وَأَنَا عَلَىٰ ذَٰلِكُم مِّنَ الشَّاهِدِينَ ۵۶﴾۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا إِبْرَاهِيمَ رُشْدَهُ﴾ فراء (۲) نے کہا: یعنی: ہم نے اسے اس کی ہدایت دی ﴿مِن قَبْلُ﴾ یعنی: نبوت سے پہلے، یعنی: ہم نے اسے غور و فکر اور استدلال کی توفیق دی جب اس پر رات چھا گئی تو اس نے ستارے، سورج اور چاند کو دیکھا۔ اور کہا گیا: ﴿مِن قَبْلُ﴾ یعنی: موسیٰ اور ہارون سے پہلے، اور اس بنا پر 'رشد' سے مراد: نبوت ہے۔ اور پہلے قول پر اکثر اہل تفسیر ہیں، جیسا کہ یحییٰ کے بارے میں فرمایا گیا: ﴿وَآتَيْنَاهُ الْحُكْمَ صَبِيًّا﴾ [مریم: ۱۲]۔ اور قرظی نے کہا: اس کا رشد: اس کی اصلاح ہے (۳)۔ ﴿وَكُنَّا بِهِ عَالِمِينَ﴾ یعنی: کہ وہ رشد پانے کا اہل اور نبوت کے لیے موزوں تھا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ﴾ کہا گیا ہے: معنی یہ ہے: یعنی، وہ وقت یاد کرو جب اس نے اپنے باپ سے کہا، تو کلام ﴿وَكُنَّا بِهِ عَالِمِينَ﴾ پر مکمل ہو چکا ہے۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: "اور ہم اس کو جانتے تھے جب اس نے کہا"۔

(۱) معانی القرآن ۲/۲۰۶ میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۳/۷۳ میں ان سے نقل کیا ہے۔ (۲) معانی القرآن ۲/۲۰۶ میں۔ (۳) تفسیر بغوی ۳/۲۴۷۔

The speech is thus connected and should not be stopped at His saying: "knowing" (Aalimeen). "To his father" who was Azar ﴿and his people﴾ Nimrod and those who followed him.

﴿What are these statues?﴾ Meaning: the idols. 'Timthal' (statue) is a noun used for a man-made thing made to resemble the creation of Allah Almighty. It is said: 'I likened the thing to the thing', meaning: I made it resemble it. The name of that which is made to resemble is: timthal (1).

﴿to which you are devoted?﴾ Meaning: staying persistently in their worship. ﴿They said, "We found our fathers worshippers of them."﴾ Meaning: we worship them out of imitation of our ancestors. ﴿He said, "You were certainly, you and your fathers, in manifest error."﴾ Meaning: in loss by worshipping them; since they are inanimate objects that neither benefit nor harm, nor do they know.

﴿They said, "Have you come to us with the truth?﴾ Meaning: Are you serious and right (2) in what you say? ﴿or are you of those who play?"﴾ Meaning: a player, a joker. ﴿He said, "Rather, your Lord is the Lord of the heavens and the earth,"﴾ Meaning: I am not a player, but your Lord and the one who manages your affairs is the Creator of the heavens and the earth ﴿who created them.﴾ Meaning: He created and originated them. ﴿And I am of the witnesses to that."﴾ Meaning: that He is the Lord of the heavens and the earth. And the witness clarifies the judgment, and from it: ﴿Allah witnesses...﴾ [Al-Imran: 18], meaning: Allah clarified, so the meaning is: and I clarify with evidence what I am saying.

His Almighty's saying: ﴿And [by] Allah, I will surely plan against your idols after you have turned and gone away." (57) So he made them into fragments, except for a large one of them, that they might return to it. (58)﴾

His Almighty's saying: ﴿And [by] Allah, I will surely plan against your idols﴾ He informed that he did not suffice with verbal argumentation, but rather (3) he smashed their idols, an act of one who trusts in Allah Almighty, preparing himself for enduring hardships in...

---

(1) Al-Waseet 3/241. (2) In (Zha): Ajada Muhiqq, in (Daal): Ajadalta bi-haqq, in (Meem): Aja'a anta bi-haqq, and it was not corrected in (Za), and what is established is from

(Kha). See Al-Waseet 3/241, and Al-Wajeez (on the margins of Marah Labid) 2/39. (3) In (Zha): until.

इस प्रकार बात जुड़ी हुई है और उनके कथन "जानने वाले" (आलिमीन) पर रुकना नहीं चाहिए। "अपने पिता के लिए" जो आज़र था ﴿और उसकी प्रजा के लिए﴾ नमरूद और उसके अनुयायी।

﴿ये मूर्तियाँ क्या हैं?﴾ अर्थात: मूर्तियाँ। 'तिमसाल' (मूर्ति) एक संज्ञा है जिसका उपयोग मनुष्य द्वारा बनाई गई उस वस्तु के लिए किया जाता है जो अल्लाह सर्वशक्तिमान की रचना के समान बनाई गई हो। कहा जाता है: 'मैंने वस्तु को वस्तु के समान बनाया', अर्थात: मैंने उसे उसके जैसा बनाया। उस वस्तु का नाम जो समान बनाई गई हो: तिमसाल (1) है।

﴿जिनके प्रति तुम समर्पित हो?﴾ अर्थात: उनकी पूजा में निरंतर लगे रहना। ﴿उन्होंने कहा, "हमने अपने पूर्वजों को उनकी पूजा करते पाया है।"﴾ अर्थात: हम अपने पूर्वजों के अनुकरण में उनकी पूजा करते हैं। ﴿उसने कहा, "तुम और तुम्हारे पूर्वज निश्चित रूप से स्पष्ट त्रुटि में थे।"﴾ अर्थात: उनकी पूजा करके नुकसान में; क्योंकि वे निर्जीव वस्तुएं हैं जो न तो लाभ पहुंचाती हैं और न ही हानि, और न ही वे कुछ जानती हैं।

﴿उन्होंने कहा, "क्या तुम हमारे पास सच्चाई लेकर आए हो?﴾ अर्थात: क्या तुम जो कह रहे हो उसमें गंभीर और सही (2) हो? ﴿या तुम खेलने वालों में से हो?"﴾ अर्थात: एक खिलाड़ी, मजाक करने वाला। ﴿उसने कहा, "बल्कि, तुम्हारा रब आसमानों और ज़मीन का रब है,"﴾ अर्थात: मैं खिलाड़ी नहीं हूँ, बल्कि तुम्हारा रब और तुम्हारे मामलों का प्रबंधन करने वाला आसमानों और ज़मीन का रचयिता है ﴿जिसने उन्हें पैदा किया।﴾ अर्थात: उसने उन्हें बनाया और उत्पन्न किया। ﴿और मैं इस पर गवाहों में से हूँ।"﴾ अर्थात: इस पर कि वह आसमानों और ज़मीन का रब है। और गवाह निर्णय को स्पष्ट करता है, और इसी से है: ﴿अल्लाह गवाही देता है...﴾ [आल-इमरान: 18], अर्थात: अल्लाह ने स्पष्ट किया, तो अर्थ है: और मैं प्रमाण के साथ स्पष्ट करता हूँ जो मैं कह रहा हूँ।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: ﴿और [अल्लाह की] कसम, मैं तुम्हारे जाने और पीठ फेरने के बाद निश्चित रूप से तुम्हारी मूर्तियों के विरुद्ध योजना बनाऊँगा।" (57) अतः उसने उन्हें टुकड़ों-टुकड़ों कर दिया, सिवाय उनमें से एक बड़ी मूर्ति के ताकि वे उसकी ओर लौटें। (58)﴾

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: ﴿और [अल्लाह की] कसम, मैं तुम्हारी मूर्तियों के विरुद्ध योजना बनाऊँगा﴾ उन्होंने सूचित किया कि उन्होंने केवल ज़बानी बहस पर संतोष नहीं किया, बल्कि (3)

उन्होंने उनकी मूर्तियों को तोड़ दिया, जो अल्लाह सर्वशक्तिमान पर भरोसा करने वाले का कार्य था, जो अपने आप को कठिनाइयों को सहने के लिए तैयार कर रहा था...

---

(1) अल-वसीत 3/241। (2) (ज़ाह) में: अजादा मुहीक्क, (दाल) में: अजादलता बि-हक़, (मीम) में: अजाअ अंता बि-हक़, और (ज़ा) में इसे ठीक नहीं किया गया था, और जो स्थापित है वह (खा) से है। देखें अल-वसीत 3/241, और अल-वजीज़ (मराह लबीद के हाशिये पर) 2/39। (3) (ज़ाह) में: यहाँ तक कि।

چنانچہ کلام مسلسل ہے اور ان کے قول "عالمین" پر نہیں رکنا چاہیے۔ "اپنے باپ کے لیے" جو آزر تھا ﴿اور اس کی قوم کے لیے﴾ نمرود اور اس کے پیروکار۔

﴿یہ مورتیاں کیا ہیں؟﴾ یعنی: بت۔ 'تمثال' (مورتی) وہ اسم ہے جو انسان کی بنائی ہوئی اس چیز کے لیے استعمال ہوتا ہے جو اللہ تعالیٰ کی تخلیق کے مشابہ ہو۔ کہا جاتا ہے: 'میں نے چیز کو چیز کے مشابہ بنایا'، یعنی: میں نے اسے اس جیسا بنایا۔ اس مشابہ بنائی گئی چیز کا نام ہے: تمثال (1)۔

﴿جن کی عبادت پر تم جمے ہوئے ہو؟﴾ یعنی: ان کی عبادت میں مستقل مقیم ہونا۔ ﴿انہوں نے کہا، "ہم نے اپنے باپ دادا کو ان کی عبادت کرتے پایا۔"﴾ یعنی: ہم اپنے اسلاف کی تقلید میں ان کی عبادت کرتے ہیں۔ ﴿اس نے کہا، "یقیناً تم اور تمہارے باپ دادا کھلی گمراہی میں تھے۔"﴾ یعنی: ان کی عبادت کی وجہ سے خسارے میں؛ کیونکہ وہ بے جان چیزیں ہیں جو نہ نفع پہنچاتی ہیں نہ نقصان، اور نہ ہی وہ کچھ جانتی ہیں۔

﴿انہوں نے کہا، "کیا تم ہمارے پاس حق لے کر آئے ہو؟﴾ یعنی: کیا تم جو کہہ رہے ہو اس میں سنجیدہ اور حق پر (2) ہو؟ ﴿یا تم کھیل کرنے والوں میں سے ہو؟"﴾ یعنی: ایک کھلاڑی، مذاق کرنے والا۔ ﴿اس نے کہا، "بلکہ تمہارا رب آسمانوں اور زمین کا رب ہے،"﴾ یعنی: میں کھلاڑی نہیں ہوں، بلکہ تمہارا رب اور تمہارے معاملات کی تدبیر کرنے والا آسمانوں اور زمین کا خالق ہے ﴿جس نے انہیں پیدا کیا۔﴾ یعنی: انہیں پیدا کیا اور ایجاد کیا۔ ﴿اور میں اس بات پر گواہوں میں سے ہوں۔"﴾ یعنی: اس بات پر کہ وہی آسمانوں اور زمین کا رب ہے۔ اور گواہ حکم کو واضح کرتا ہے،

اور اسی سے ہے: ﴿اللہ نے گواہی دی...﴾ [آل عمران: 18]، یعنی: اللہ نے واضح کیا، تو معنی ہے: اور میں جو کہہ رہا ہوں اسے دلیل کے ساتھ واضح کرتا ہوں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور [اللہ کی] قسم، میں تمہارے پیٹھ پھیر کر جانے کے بعد تمہارے بتوں کے خلاف ضرور چال چلوں گا۔" (57) پھر اس نے ان کو ٹکڑے ٹکڑے کر دیا سوائے ان کے ایک بڑے بت کے تاکہ وہ اس کی طرف رجوع کریں۔ (58)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور [اللہ کی] قسم، میں تمہارے بتوں کے خلاف ضرور چال چلوں گا﴾ انہوں نے خبر دی کہ انہوں نے صرف زبان سے بحث و مباحثہ پر اکتفا نہیں کیا بلکہ (3) ان کے بتوں کو توڑ دیا، یہ اللہ تعالیٰ پر بھروسہ کرنے والے کا فعل تھا، جو اپنے آپ کو تکالیف برداشت کرنے پر تیار کر رہا تھا...

---

(1) الوسیط 3 / 241۔ (2) (ظ) میں: أجاد محق، (د) میں: أجادلت بحق، (م) میں: أجاء أنت بحق، اور (ز) میں اسے درست نہیں کیا گیا، اور جو ثابت ہے وہ (خ) سے ہے۔ دیکھئے الوسیط 3 / 241، اور الوجیز (مراح لبید کے حاشیہ پر) 2 / 39۔ (3) (ظ) میں: یہاں تک کہ۔

217 Surah Al-Anbiya: Verses 57 - 58

Defending the religion. The 'Taa' in 'Tallah' (by Allah) is specific to taking an oath by the name of Allah alone. The 'Waw' is specific to every apparent noun, and the 'Baa' is for every hidden and apparent noun (1). The poet said: By Allah, the one with horns remains through the days, on a high mountain where jasmine and myrtle grow. (2) Ibn Abbas said: meaning: By the sanctity of Allah, I will surely plot against your idols, meaning: I will surely deceive them. 'Kayd' is plotting/deception. He plotted against him, a plot and a scheme, and likewise 'mukaidah'. War is sometimes called 'kayd'; it is said: So-and-so went to war but met no resistance ('kayd'). Everything you deal with, you are 'ka'id' (managing/plotting) it (3). {after you turn your backs and go away} i.e., leaving and going. They had a festival every year where they gathered. They said to Ibrahim: If you come out with us to our festival, our religion would please you - this was narrated from Ibn Mas’ud as will be explained later in 'As-Saffat' (4) - so Ibrahim said to himself: By Allah, I will surely plot against your idols. Mujahid and Qatadah said: Ibrahim only said that in secret from his people, and only one man heard him, and he was the one who revealed it about him (5). One person is reported about with the report of a group if what is reported about him (6) is something others are pleased with. Similar to it: {They say, 'If we return to Al-Madinah, the more honored [for power] will surely expel therefrom the more humble.'} [Al-Munafiqun: 8].

(1) Asrar al-Arabiyyah by Abu al-Barakat al-Anbari, p. 247. (2) The verse is attributed to Malik bin Khalid al-Khuna'i, Abu Dhu'ayb al-Hudhali, Umayyah bin Abi A'idh, and al-Fadl bin Abbas bin Utbah bin Rabi'ah. It is in al-Sihah (sh-m-kh-r), al-Hulal by al-Batalyawsi p. 96, Amali Ibn al-Shajari 2/140, al-Khizanah 10/95. It appeared in al-Kitab 3/496, al-Muqtadab 2/324, Sharh al-Mufassal 9/88, and al-Khizanah 5/17 with the narration: 'Lillah' instead of 'Tallah,' and they are two narrations as mentioned by al-Batalyawsi. His saying 'remains' is the answer to the oath with an implied negative 'la'. By 'dhu hayad' he means: the mountain goat (ibex), narrated with fatha or kasra on the 'Ha'. 'Al-Mushmakhar': the high mountain. 'Al-Dhayan': wild jasmine. 'Al-Aas': myrtle (basil). See al-Khizanah 5/177, and Sharh al-Shawahid by al-Shantamari p. 513. (3) Al-Sihah (kayd). (4) In the interpretation of verses (87-89), and see al-Wasit 3/242. (5) Tafsir al-Tabari 16/293, and Tafsir al-Baghawi 3/247. (6) His saying: 'from him', is not in (M).

२१७ सूरह अल-अंबिया: आयत ५७ - ५८

धर्म की रक्षा। 'तल्लाह' (अल्लाह की कसम) में 'ता' विशेष रूप से केवल अल्लाह के नाम से कसम खाने के लिए है। 'वाव' हर प्रकट संज्ञा के लिए विशिष्ट है, और 'बा' हर छिपी और प्रकट संज्ञा के लिए है (१)। कवि ने कहा: अल्लाह की कसम, सींगों वाला (पहाड़ी बकरा) दिनों तक टिका रहता है, एक ऊंचे पहाड़ पर जहाँ चमेली और मेंहदी उगती है। (२) इब्न अब्बास ने कहा: यानी: अल्लाह की पवित्रता की कसम, मैं तुम्हारे मूर्तियों के खिलाफ निश्चित रूप से चाल चलूँगा, यानी: मैं उनके साथ छल करूँगा। 'कैद' (Kayd) का अर्थ है चाल/छल। उसने उसके खिलाफ चाल चली, एक चाल और एक साजिश, और इसी तरह 'मुकाईदह'। युद्ध को कभी-कभी 'कैद' कहा जाता है; कहा जाता है: फलां व्यक्ति युद्ध के लिए गया लेकिन उसे कोई प्रतिरोध ('कैद') नहीं मिला। जिस भी चीज़ से आप निपटते हैं, आप उसे 'कैद' (प्रबंधित/साजिश) कर रहे होते हैं (३)। {पीठ फेरकर चले जाने के बाद} यानी: प्रस्थान करते हुए और जाते हुए। हर साल उनका एक त्यौहार होता था जिसमें वे इकट्ठा होते थे। उन्होंने इब्राहिम से कहा: अगर तुम हमारे त्यौहार में हमारे साथ बाहर आते, तो तुम्हें हमारा धर्म पसंद आता - यह इब्न मसूद से वर्णित है जैसा कि 'अस-साफ़ात' (४) में आगे बताया जाएगा - तो इब्राहिम ने अपने मन में कहा: अल्लाह की कसम, मैं तुम्हारी मूर्तियों के खिलाफ ज़रूर चाल चलूँगा। मुजाहिद और कतादा ने कहा: इब्राहिम ने यह बात अपनी कौम से गुप्त रूप से कही थी, और केवल एक व्यक्ति ने उसे सुना था, और वही था जिसने उनके बारे में इसे उजागर किया (५)। एक व्यक्ति के बारे में समूह की रिपोर्ट के साथ सूचित किया जाता है यदि उसके बारे में जो बताया गया है (६) वह ऐसा है जिससे दूसरे प्रसन्न हों। इसके समान है: {वे कहते हैं, 'यदि हम मदीना लौटेंगे, तो जो अधिक सम्मानित है वह निश्चित रूप से वहां से अधिक अपमानित को निकाल देगा।'} [अल-मुनाफिकून: ८]।

(१) असरार अल-अरबिय्याह, अबू अल-बरकत अल-अंसारी, पृष्ठ २४७। (२) यह पद मलिक बिन खालिद अल-खुनैई, अबू धुआयब अल-हुधली, उमय्या बिन अबी आइध और अल-फदल बिन अब्बास बिन उतबा बिन रबीआ के नाम से जाना जाता है। यह अल-सिहाह (श-म-ख-र), अल-हुलाल अल-बतल्यावसी पृष्ठ ९६, अमाली इब्न अल-शजरी २/१४० और अल-खिजाना १०/९५ में है। यह अल-किताब ३/४९६, अल-मुक्तदब २/३२४, शरह अल-मुफस्सल ९/८८ और अल-खिजाना ५/१७ में इस वर्णन के साथ आया है: 'लिल्लाह', 'तल्लाह' के बजाय, और ये दो वर्णन हैं जैसा कि अल-बतल्यावसी ने उल्लेख किया है। उनका कहना 'रहता है' (yabqa) कसम का जवाब है जिसमें 'ला' निषेध निहित है। 'ज़ू हयाद' से उनका तात्पर्य है: जंगली बकरा, जिसे 'हा' पर फथ या कसरा के साथ पढ़ा जाता है।

'अल-मुशमखिर': ऊंचा पहाड़। 'अल-धायन': जंगली चमेली। 'अल-आस': सुगंधित पौधा। अल-खिजाना ५/१७७, और शरह अल-शवाहिद अल-शंतमरी पृष्ठ ५१३ देखें। (३) अल-सिहाह (कैद)। (४) आयतों (८७-८९) की व्याख्या में, और अल-वसीत ३/२४२ देखें। (५) तफसीर अल-तबरी १६/२९३, और तफसीर अल-बघवी ३/२४७। (६) उनका कहना: 'उनके बारे में', (म) में नहीं है।

۲۱۷ سورة الانبياء: آيات ۵۷ - ۵۸

دین کا دفاع۔ «تالله» میں «تا» صرف اللہ کے نام کے ساتھ قسم کے لیے مخصوص ہے، «واؤ» ہر ظاہر اسم کے لیے، اور «با» ہر پوشیدہ اور ظاہر اسم کے لیے مخصوص ہے (۱)، شاعر نے کہا: «تالله يبقى على الأيام ذو حيد بمشمخر به الظيان والآس» (۲) ترجمہ: اللہ کی قسم، سینگوں والا (پہاڑی بکرا) ان بلند پہاڑوں پر ہمیشہ رہتا ہے جہاں جنگلی چنبیلی اور ریحان (سدابہار پودے) اگتے ہیں۔ ابن عباس نے کہا: یعنی: اللہ کی حرمت کی قسم، میں تمہارے بتوں کے خلاف ضرور تدبیر کروں گا، یعنی: میں ان کے ساتھ مکر کروں گا۔ اور «کید» کا مطلب مکر ہے۔ اس نے اس کے خلاف تدبیر کی، تدبیر اور سازش، اور اسی طرح «مکایدہ»؛ اور کبھی کبھی جنگ کو «کید» کہا جاتا ہے؛ کہا جاتا ہے: فلاں شخص جنگ پر گیا لیکن اسے کسی مزاحمت (کید) کا سامنا نہیں کرنا پڑا۔ اور ہر وہ چیز جس کی آپ تدبیر کرتے ہیں، آپ اس کے لیے «کید» (تدبیر) کر رہے ہوتے ہیں (۳)۔ ﴿بعد أن تولوا مدبرين﴾ یعنی: پیٹھ پھیر کر چلے جانے والے۔ اور ان کا ہر سال ایک میلہ ہوتا تھا جس میں وہ جمع ہوتے تھے، تو انہوں نے ابراہیم سے کہا: اگر آپ ہمارے ساتھ ہمارے میلے میں نکلیں تو آپ کو ہمارا دین پسند آئے گا - یہ ابن مسعود سے مروی ہے جیسا کہ «والصافات» (۴) میں آئے گا - تو ابراہیم نے اپنے دل میں کہا: اللہ کی قسم، میں تمہارے بتوں کے خلاف ضرور تدبیر کروں گا۔ مجاہد اور قتادہ نے کہا: ابراہیم نے یہ بات اپنی قوم سے چھپ کر کہی تھی، اور اسے صرف ایک ہی شخص نے سنا تھا، اور اسی نے ان کے خلاف یہ بات پھیلا دی (۵)۔ اور ایک شخص کے بارے میں جمع کی خبر دی جاتی ہے اگر جس بات کی خبر دی گئی ہو (۶) وہ ایسی ہو جس پر دوسرے بھی راضی ہوں، اور اسی کی مثال ہے: ﴿يقولون لئن رجعنا إلى المدينة ليخرجن الأعز منها الأذل﴾ [المنافقون: ۸]۔

حواشی: (۱) اسرار العربية لأبي البركات الأنباري ص ۲٤۷۔ (۲) یہ شعر مالک بن خالد الخناعی، ابو ذؤیب الہذلی، امیہ بن ابی عائذ، اور الفضل بن عباس بن عتبہ بن ربیعہ کی طرف منسوب ہے، اور یہ الصحاح (شمخر)، اور الحلل للبطليوسي ص ۹۶، اور امالی ابن الشجری ۲/ ۱۴۰ اور الخزانہ ۱۰/ ۹۵ میں ہے، اور الکتاب ۳/ ۴۹۶، اور المقتضب ۲/ ۳۲۴، اور شرح المفصل ۹/ ۸۸، اور الخزانہ ۵/ ۱۷ میں ان الفاظ کے ساتھ مروی ہے: «لله»، بجائے: «تالله»، اور یہ دو روایتیں ہیں جیسا کہ بطلیوسی نے ذکر کیا ہے۔ اور ان کا قول: «یبقی»، قسم کا جواب ہے جس میں «لا» نافیہ مقدر ہے۔ اور «ذو حید» سے ان کی مراد ہے: پہاڑی بکرا، اور اسے حا کے فتحہ اور کسرہ دونوں کے ساتھ پڑھا جاتا ہے۔ اور «المشمخر»: بلند و بالا پہاڑ۔ اور «الظیان»: جنگلی چنبیلی۔ اور «الآس»: ریحان۔ ملاحظہ ہو الخزانہ ۵/ ۱۷۷، اور شرح الشواہد للشنتمری ص ۵۱۳۔ (۳) الصحاح (کید)۔ (۴) آیات (۸۷ - ۸۹) کی تفسیر میں، اور دیکھیے الوسیط ۳/ ۲۴۲۔ (۵) تفسیر الطبری ۱۶/ ۲۹۳، اور تفسیر البغوی ۳/ ۲۴۷۔ (۶) ان کا قول: «عنہ»، (م) میں نہیں ہے۔

Page: 218 Surah Al-Anbiya: Verses 57 - 58

It was said: He only said it after the people had left, and only the weak remained, so they were the ones who heard it. And Abraham had schemed to stay behind them by saying: "Indeed, I am sick" [As-Saffat: 89], meaning: too weak to move (1). The Almighty's saying: {So he made them fragments} meaning: pieces. And "Al-Jadh" is breaking and cutting; I "jadh-dhad-tu" the thing: I broke it and cut it. And "Al-Jidhad" and "Al-Judhad" are what is broken from it, and the dammah (u-vowel) is more eloquent than the kasrah (i-vowel); Al-Jawhari said it (2). Al-Kisa'i said: It is also said for gold stones: "judhad"; because they are broken. Al-Kisa'i, Al-A'mash, and Ibn Muhaysin read it as: "jidhādhan" with a kasrah on the 'jeem', meaning: pieces and fragments, the plural of "jadhidh": which is crumbly debris, like "khafif" and "khifaf", and "zarif" and "zuraf" (3). The poet said: He broke the idols in their sanctuary ... That is for the sake of God, the High, the Omnipotent (4). The rest read it with dammah ("judhādhan"), and Abu Ubayd and Abu Hatim chose it, like "al-hutām" (5) and "ar-rufāt", the singular being: "judhadhah". And this is the plot that he swore by God to do to them. And He said: "He made them"; because the people believed in the divinity of their idols. Ibn Abbas, Abu Nahik, and Abu Al-Samal read it as: "jadhādhan" with a fathah on the 'jeem', and fathah and kasrah are two dialects, like "al-hasād" and "al-hisād". Abu Hatim said: Fathah, kasrah, and dammah all have the same meaning; as narrated by Qutrub (6).

---

(1) Reported by Al-Tabari 16/295 at length from Al-Suddi. (2) In Al-Sihah (j-dh-dh), and what follows from it. (3) Tafsir Al-Baghawi 3/248, Al-Kisa'i's reading in Al-Sab'ah p. 429, and Al-Taysir p. 155. See also Ma'ani Al-Qur'an by Al-Zajjaj 3/396. (4) Al-Nukat wal-Uyun 3/451. (5) In the copies: "i.e., debris", and what is confirmed is from Al-Muhtasib, which contains Abu Hatim's saying. See also Ma'ani Al-Qur'an by Al-Zajjaj 3/396. (6) Al-Muhtasib 2/64. Abu Hatim said - as mentioned by Ibn Jinni - : The best of them is with dammah, and this was previously mentioned from him recently.

पृष्ठ: 218 सूरह अल-अंबिया: आयत 57 - 58

यह कहा गया: उन्होंने यह तभी कहा जब लोग चले गए थे, और केवल कमजोर लोग बचे थे, इसलिए उन्होंने ही इसे सुना। और इब्राहिम ने उनसे पीछे रहने के लिए यह कहकर युक्ति की थी: "मैं बीमार हूँ" [अस-साफ़ात: 89], यानी: चलने-फिरने में असमर्थ (1)। अल्लाह का कथन: {तो उसने उन्हें टुकड़े-टुकड़े कर दिया} यानी: रेज़ा-रेज़ा। और "अल-जध" का अर्थ है तोड़ना और काटना; मैंने चीज़ को "जध-धद-तु" किया: उसे तोड़ दिया और काट दिया। और "अल-जिधाध" और "अल-जुधाध" वे हैं जो उससे टूटे हुए हों, और 'दम्मा' (उ की मात्रा) 'कसरा' (इ की मात्रा) की तुलना में अधिक स्पष्ट है; अल-जौहरी ने यह कहा (2)। अल-किसाई ने कहा: सोने के पत्थरों को भी "जुधाध" कहा जाता है; क्योंकि वे तोड़े जाते हैं। अल-किसाई, अल-अअमश और इब्न मुहयसिन ने इसे "जिधाधन" पढ़ा है; 'जीम' के नीचे 'कसरा' के साथ, यानी: टुकड़े और काट, "जधीध" का बहुवचन: जो कि चूरा होता है, जैसे "ख़फ़ीफ़" और "ख़िफ़ाफ़", और "ज़रीफ़" और "ज़ुराफ़" (3)। कवि ने कहा: उसने अपने गर्भगृह में मूर्तियों को तोड़ दिया ... वह ऊँचे, सर्वशक्तिमान अल्लाह के लिए था (4)। बाकी लोगों ने इसे 'दम्मा' ("जुधाधन") के साथ पढ़ा है, और अबू उबैद और अबू हातिम ने इसे चुना है, जैसे "अल-हुताम" (5) और "अर-रफ़ात", इसका एकवचन है: "जुधाधह"। और यही वह चाल है जिसकी उन्होंने अल्लाह की कसम खाकर वादा किया था। और उसने कहा: "उसने उन्हें बना दिया"; क्योंकि लोगों को अपनी मूर्तियों के देवता होने का विश्वास था। इब्न अब्बास, अबू नहिक और अबू अल-समल ने इसे 'जीम' पर 'फ़त्हा' के साथ "जधाधन" पढ़ा है, और 'फ़त्हा' और 'कसरा' दो बोलियाँ हैं, जैसे "अल-हसाद" और "अल-हिसाद"। अबू हातिम ने कहा: फ़त्हा, कसरा और दम्मा तीनों का एक ही अर्थ है; जैसा कि कुतरुब ने उल्लेख किया है (6)।

---

(1) इसे अल-तबरी 16/295 में अल-सुद्दी से विस्तार से उद्धृत किया गया है। (2) अल-सिहाह (ज-ध-ध) में, और जो उसके बाद है। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 3/248, अल-सबआ में अल-किसाई का पाठ पृष्ठ 429, और अल-तयसीर पृष्ठ 155। अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान 3/396 भी देखें। (4) अल-नुकत वल-उयून 3/451। (5) प्रतियों में: "यानी चूरा", और जो पुष्टि की गई है वह अल-मुहतासिब से है, जिसमें अबू हातिम का कथन है। अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान 3/396 भी देखें। (6) अल-मुहतासिब 2/64। अबू हातिम ने कहा - जैसा कि इब्न जिन्नी ने उल्लेख किया है - : उनमें से सबसे अच्छा 'दम्मा' के साथ है, और यह हाल ही में उनसे पहले बताया जा चुका है।

صفحہ: ۲۱۸ سورة الانبياء: آيات ۵۷ - ۵۸

کہا گیا: انہوں نے یہ بات لوگوں کے جانے کے بعد کہی تھی، اور صرف کمزور لوگ باقی رہ گئے تھے، چنانچہ انہوں نے ہی اسے سنا۔ اور ابراہیم علیہ السلام نے ان سے پیچھے رہنے کے لیے یہ کہہ کر حیلہ کیا تھا: ﴿إِنِّي سَقِيمٌ﴾ [الصافات: ۸۹] یعنی: نقل و حرکت سے قاصر (۱)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَجَعَلَهُمْ جُذَاذًا﴾ یعنی: ریزہ ریزہ۔ اور "الجذُّ" کا مطلب ہے توڑنا اور کاٹنا؛ "جَذَذْتُ الشيءَ": میں نے چیز کو توڑ دیا اور کاٹ دیا۔ اور "الجِذاذ" اور "الجُذاذ" وہ ہے جو اس میں سے ٹوٹا ہوا ہو، اور 'ضمہ' (پیش) 'کسرہ' (زیر) سے زیادہ فصیح ہے؛ یہ بات جوہری نے کہی (۲)۔ کسائی نے کہا: سونے کے پتھروں کو بھی "جُذاذ" کہا جاتا ہے؛ کیونکہ وہ توڑے جاتے ہیں۔ کسائی، اعمش اور ابن محیصن نے اسے "جِذاذاً" (جیم کے کسرہ کے ساتھ) پڑھا ہے، یعنی: ٹکڑے اور کٹی ہوئی چیزیں، یہ "جَذِيذ" کی جمع ہے: اور وہ چورا چورا ہے، جیسے "خفيف" اور "خفاف"، اور "ظريف" اور "ظراف" (۳)۔ شاعر نے کہا: اس نے بتوں کو ان کے محراب میں توڑ دیا ... وہ اللہ بلند و برتر، قدرت والے کے لیے تھا (۴) باقی لوگوں نے اسے ضمہ ("جُذاذاً") کے ساتھ پڑھا ہے، اور ابو عبید اور ابو حاتم نے اسی کو پسند کیا ہے، جیسے "حُطام" (۵) اور "رفات"، اس کا واحد ہے: "جُذاذه"۔ اور یہ وہی چال ہے جس کی انہوں نے اللہ کی قسم کھا کر کرنے کا ارادہ کیا تھا۔ اور اللہ نے فرمایا: "فجعلهم" (پس انہیں کر دیا)؛ کیونکہ وہ لوگ اپنے بتوں کی الوہیت کا عقیدہ رکھتے تھے۔ ابن عباس، ابو نہیک اور ابو السمال نے "جَذَاذاً" (جیم کے فتحہ کے ساتھ) پڑھا ہے، اور فتحہ اور کسرہ دو زبانیں (لغات) ہیں، جیسے "حَصاد" اور "حِصاد"۔ ابو حاتم نے کہا: فتحہ، کسرہ اور ضمہ سب ایک ہی معنی میں ہیں؛ اسے قطرب نے نقل کیا ہے (۶)۔

(۱) اسے طبری نے ۱۶/ ۲۹۵ میں سدی سے طویل بیان کیا ہے۔ (۲) الصحاح (جذذ) میں، اور جو کچھ اس کے بعد اس سے منقول ہے۔ (۳) تفسیر بغوی ۳/ ۲۴۸، اور السبعہ ص ۴۲۹ میں کسائی کی قرات، اور التیسیر ص ۱۵۵۔ اور دیکھئے زجاج کی معانی القرآن ۳/ ۳۹۶۔ (۴) النکت والعیون ۳/ ۴۵۱۔ (۵) نسخوں میں ہے: "ای الحطام"، اور جو ثابت ہے وہ "المحتسب" سے ہے، اور اس میں ابو حاتم کا قول ہے۔ اور دیکھئے زجاج کی معانی القرآن ۳/ ۳۹۶۔ (۶) المحتسب ۲/ ۶۴۔ ابو حاتم نے کہا - جیسا کہ ابن جنی نے ذکر کیا ہے - : ان میں سے بہترین ضمہ والا ہے، اور یہ بات ان سے ابھی پہلے گزر چکی ہے۔

Surah Al-Anbiya: Verses 57 - 61 219

{Except for a large one of them} meaning: the greatest of the deities in creation; for he did not break it. Al-Suddi and Mujahid said: He left the largest idol and hung the axe with which he broke the idols around its neck (1); to use it as an argument against them. {So that they might to him} meaning: to Ibrahim and his religion {return} when the proof was established against them. And it was said: {So that they might to him} meaning: to the largest idol {return} regarding its breaking.

Allah Almighty's saying: {They said, "Who has done this to our gods? Indeed, he is of the wrongdoers." (59) They said, "We heard a youth mentioning them who is called Abraham." (60) They said, "Then bring him before the eyes of the people that they may testify." (61)}

Allah Almighty's saying: {They said, "Who has done this to our gods? Indeed, he is of the wrongdoers."} The meaning: when they returned from their festival and saw what had happened to their deities, they said by way of investigation and denial: {Who has done this to our gods? Indeed, he is of the wrongdoers.} And it was said: "Who" is not an interrogative, but rather it is a subject (mubtada), and its predicate (khabar) is: "[Indeed he is] (2) among the wrongdoers," meaning: the doer of this is a wrongdoer. And the first is more correct; because of His saying: {We heard a youth mentioning them}, and this is the answer to: "Who has done this," and the pronoun in "They said" is for the weak people who heard Ibrahim, or for the individual, as previously mentioned. And the meaning of "mentioning them" is: criticizing them and insulting them, so perhaps he is the one who did this.

And people differed in the reason for the nominative case (raf') of Ibrahim; Al-Zajjaj said: it is raised based on the meaning: it is said to him: He is Ibrahim (3), and it is a subject and its predicate is omitted (4), and the sentence is reported. He said: And it is permissible that

(1) Al-Tabari narrated their saying in 16/295 - 296. (2) An addition required by the context, see Ad-Durr al-Masun 8/174. (3) It means that it is the predicate of an omitted subject, its estimation is: He is, or: This is, and the discourse up to this point is in the Meanings of the Qur'an by Al-Zajjaj 3/396. (4) And that is on the estimation: Ibrahim is the doer of that. Al-Imla 4/6 (in the margin of Al-Futuhat al-Ilahiyyah). It occurred in the manuscripts: so it becomes a subject... etc. And perhaps there is an omission or an illusion that occurred in them. And the word: "And it becomes" established above instead of: "So it becomes" is more appropriate to the context. By

it, the two previous sayings in the face of the raising of "Ibrahim" become clear as they appeared in the sources.

सूरह अल-अंबिया: आयतें 57 - 61 219

{उनमें से एक बड़े को छोड़कर} यानी: रचना में देवताओं में सबसे महान; क्योंकि उसने उसे नहीं तोड़ा। अल-सुद्दी और मुजाहिद ने कहा: उसने सबसे बड़ी मूर्ति को छोड़ दिया और जिस कुल्हाड़ी से उसने मूर्तियों को तोड़ा था, उसे उसके गले में लटका दिया (1); ताकि उनके खिलाफ तर्क के रूप में इसका इस्तेमाल किया जा सके। {ताकि वे उसकी ओर} यानी: इब्राहिम और उनके धर्म की ओर {लौट आएं} जब उनके खिलाफ सबूत स्थापित हो जाए। और कहा गया: {ताकि वे उसकी ओर} यानी: सबसे बड़ी मूर्ति की ओर {लौट आएं} उसे तोड़ने के संबंध में।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {उन्होंने कहा, "हमारे देवताओं के साथ ऐसा किसने किया? निश्चय ही वह अत्याचारियों में से है।" (59) उन्होंने कहा, "हमने एक युवक को उनका ज़िक्र करते सुना है जिसे इब्राहिम कहा जाता है।" (60) उन्होंने कहा, "फिर उसे लोगों की आँखों के सामने लाओ ताकि वे गवाही दे सकें।" (61)}

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {उन्होंने कहा, "हमारे देवताओं के साथ ऐसा किसने किया? निश्चय ही वह अत्याचारियों में से है।"} अर्थ: जब वे अपने उत्सव से लौटे और देखा कि उनके देवताओं के साथ क्या हुआ है, तो उन्होंने जांच और इनकार के तौर पर कहा: {हमारे देवताओं के साथ ऐसा किसने किया? निश्चय ही वह अत्याचारियों में से है।} और कहा गया: "कौन" प्रश्नवाचक नहीं है, बल्कि यह एक प्रारंभ (मुब्तदा) है, और उसकी खबर है: "[निश्चय ही वह] (2) अत्याचारियों में से है," यानी: इसका कर्ता अत्याचारी है। और पहला अधिक सही है; उसके कथन के कारण: {हमने एक युवक को उनका ज़िक्र करते सुना है}, और यह "किसने ऐसा किया" का उत्तर है, और "उन्होंने कहा" में सर्वनाम उन कमज़ोर लोगों के लिए है जिन्होंने इब्राहिम को सुना, या एक व्यक्ति के लिए, जैसा कि पहले बताया गया है। और "उनका ज़िक्र करना" का अर्थ है: उनकी आलोचना करना और उन्हें अपमानित करना, तो शायद वही है जिसने यह किया।

और इब्राहिम के'रफ़अ' (नामांकित कारक) के कारण के बारे में लोगों में मतभेद था; अल-ज़ज्जाज ने कहा: यह इस अर्थ में उठाया गया है: उसे कहा जाता है: वह इब्राहिम है (3), और यह एक मुब्तदा है और उसकी खबर हटा दी गई है (4), और वाक्य उद्धृत है। उसने कहा: और यह जायज़ है कि...

(1) अल-तबरी ने उनके कथन को 16/295 - 296 में उद्धृत किया है। (2) संदर्भ द्वारा आवश्यक वृद्धि, देखें अद-दुर्र अल-मसून 8/174। (3) इसका मतलब है कि यह एक हटाए गए मुब्तदा की

खबर है, इसका अनुमान है: वह है, या: यह है, और इस स्थान तक की बात अल-ज़ज्जाज की 'मा'नी अल-कुरान' 3/396 में है। (4) और वह इस अनुमान पर है: इब्राहिम उसका कर्ता है। अल-इमला 4/6 (अल-फुतूहात अल-इलाहिय्या के हाशिये पर)। पांडुलिपियों में आया है: तो यह मुब्तदा हो जाता है... आदि। और शायद उनमें कोई चूक या भ्रम हुआ है। और शब्द: "और होता है" जो ऊपर "तो होता है" के बजाय स्थापित है, संदर्भ के लिए अधिक उपयुक्त है। इसके द्वारा, "इब्राहिम" के रफ़अ के बारे में पिछले दो कथन स्पष्ट हो जाते हैं जैसा कि स्रोतों में आया है।

سورہ الانبیاء: آیات 57 - 61 219

﴿إِلَّا كَبِيراً لَّهُمْ﴾ یعنی: مخلوق میں معبودوں میں سب سے بڑا؛ کیونکہ اس نے اسے نہیں توڑا۔ سدی اور مجاہد نے کہا: اس نے سب سے بڑے بت کو چھوڑ دیا اور وہ کلہاڑی جس سے اس نے بتوں کو توڑا تھا اس کی گردن میں لٹکا دی (1)؛ تاکہ ان کے خلاف اس سے حجت قائم کر سکے۔ ﴿لَعَلَّهُمْ إِلَيْهِ﴾ یعنی: ابراہیم اور ان کے دین کی طرف ﴿يَرْجِعُونَ﴾ جب ان پر حجت قائم ہو جائے۔ اور کہا گیا: ﴿لَعَلَّهُمْ إِلَيْهِ﴾ یعنی: بڑے بت کی طرف ﴿يَرْجِعُونَ﴾ اس کے توڑنے کے بارے میں۔

قولہ تعالی: ﴿قَالُوا مَن فَعَلَ هَـٰذَا بِآلِهَتِنَا إِنَّهُ لَمِنَ الظَّالِمِينَ ٥٩ قَالُوا سَمِعْنَا فَتًى يَذْكُرُهُمْ يُقَالُ لَهُ إِبْرَاهِيمُ ٦٠ قَالُوا فَأْتُوا بِهِ عَلَىٰ أَعْيُنِ النَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَشْهَدُونَ ٦١﴾

قولہ تعالی: ﴿قَالُوا مَن فَعَلَ هَـٰذَا بِآلِهَتِنَا إِنَّهُ لَمِنَ الظَّالِمِينَ﴾ معنی: جب وہ اپنی عید سے واپس آئے اور دیکھا کہ ان کے معبودوں کے ساتھ کیا ہوا ہے، تو انہوں نے تحقیق اور انکار کے طور پر کہا: ﴿مَن فَعَلَ هَـٰذَا بِآلِهَتِنَا إِنَّهُ لَمِنَ الظَّالِمِينَ﴾۔ اور کہا گیا: «مَن» استفہامیہ نہیں ہے، بلکہ یہ مبتدا ہے، اور اس کی خبر ہے: «إنه لمن الظالمين»، یعنی: اس کا کرنے والا ظالم ہے۔ اور پہلا قول زیادہ صحیح ہے؛ کیونکہ اللہ نے فرمایا: ﴿سَمِعْنَا فَتًى يَذْكُرُهُمْ﴾، اور یہ «مَنْ فَعَلَ هَذَا» کا جواب ہے، اور «قالوا» میں ضمیر ان کمزور لوگوں کے لیے ہے جنہوں نے ابراہیم کو سنا، یا ایک شخص کے لیے، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۔ اور «یذکرہم» کا معنی ہے: ان کی عیب جوئی کرنا اور انہیں گالی دینا، تو شاید وہی ہے جس نے یہ کام کیا ہے۔

اور لوگوں نے ابراہیم کے رفع کی وجہ میں اختلاف کیا؛ زجاج نے کہا: اس معنی پر رفع دیا گیا ہے کہ: اس سے کہا جاتا ہے: وہ ابراہیم ہے (3)، اور یہ مبتدا ہوگا جس کی خبر محذوف ہوگی (4)، اور جملہ حکایت شدہ ہے۔ اس نے کہا: اور یہ بھی جائز ہے کہ

(1) طبری نے ان دونوں کے قول کو 16/295 - 296 میں روایت کیا ہے۔ (2) سیاق کے تقاضے کے مطابق اضافہ، دیکھیے الدر المصون 8/174۔ (3) یعنی یہ ایک محذوف مبتدا کی خبر ہے جس کی تقدیر ہے: ھو، یا: ھذا، اور اس مقام تک کلام زجاج کی معانی القرآن 3/396 میں ہے۔ (4) اور یہ اس تقدیر پر ہے: ابراہیم اس کا فاعل ہے۔ الإملاء 4/6 (الفتوحات الإلهية کے حاشیے پر)۔ اور قلمی نسخوں میں واقع ہوا ہے: فیکون مبتدأ.. الخ۔ اور شاید وہاں کوئی کمی یا وہم واقع ہوا ہے۔ اور لفظ: «ویکون» جو اوپر «فیکون» کے بجائے ثابت ہے، سیاق کے لیے زیادہ موزوں ہے۔ اس کے ذریعے «إبراهيم» کے رفع کی وجہ میں گزشتہ دو قول واضح ہو جاتے ہیں جیسا کہ ذرائع میں آیا ہے۔

Surah Al-Anbiya: Verses 59 - 61 220

It is nominative (raf') due to vocative (nida'), and its damma is for indeclinability (bina'), and "lahu" (to him) takes the place of the passive subject (na'ib al-fa'il) (1). It was said: its nominative status is because it is the object of a passive verb (maf'ul ma lam yusamma fa'iluhu); on the basis that "Ibrahim" is made not to refer to the person, but the pronunciation of it is made to refer to the structure of this word. That is: this saying and this word are said "to him". This is like when you say: 'Zaid' is on the scale of 'fa'l', or: 'Zaid' is three letters. Thus, you did not refer to the person in any way, but rather you indicated the word itself by your pronunciation. In this manner, you say: I said "Ibrahim", and it would be a valid object (maf'ul) that you treated as a statement and speech; so it is not impossible after that for the verb to be built for the passive (to be passive voice). This is the choice of Ibn Atiyyah regarding its nominative status (2). Professor Abu al-Hajjaj al-Ishbili al-A'lam (3) said: It is nominative due to neglect (ihmal). Ibn Atiyyah (4) said: When he saw that the various reasons for the nominative case did not seem to clarify the intended meaning, he opted for its being nominative without a specific cause, just as bareness and being devoid of governing agents can raise the subject (al-ibtida'). And 'al-fata': the young man, and 'al-fatah': the young woman. Ibn Abbas said: God did not send any prophet except as a young man (5), then he recited: {We heard a youth speaking of them}. The words of the Most High: {They said, "Then bring him before the eyes of the people that they may bear witness."} contains one issue,

---

(1) See Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/396, I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/73, Mushkil I'rab al-Qur'an 2/480, and al-Bayan 2/162. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/87, and what is before and after it is from him. Al-Samin mentioned in al-Durr al-Masun 8/175 that there is a disagreement among grammarians on this issue; meaning: the application of 'saying' (qawl) to a single word that does not convey the meaning of a sentence, such as: I said a sermon (khutbah), or poetry (shi'ran), nor is it cut from a sentence, like the poet's saying: 'When I tasted her mouth, I said [it is the] taste of wine...', nor is it an infinitive (masdar) for 'said', nor is it an adjective for its infinitive, such as: I said [the] truth. (3) Yusuf bin Sulayman al-Shantamari al-Andalusi, the grammarian. Al-A'lam means one with a cleft lip. Al-Shantamari refers to Shantamariya - a city in Andalusia. Among his works is: Tahsil 'Ayn al-Dhahab min Ma'din Jawhar al-Adab fi 'Ilm Majazat al-Arab, which is a commentary on the verses of Sibawayh's book. See al-Siyar 18/555, and Inbah al-Ruwat 4/59. (4) In al-Muharrar al-Wajiz 4/87, and Alusi in

Ruh al-Ma'ani 17/64 rejected al-A'lam's view. (5) Narrated by Ibn Abi Hatim 8/2455 (13671), and mentioned by Ibn Kathir in the commentary of this verse.

सूरह अल-अम्बिया: आयतें 59 - 61 २२०

यह संबोधन (निदा) के कारण रफ़' (प्रथमा विभक्ति) में है, और इसका दम्मा निर्माण (बिना) के लिए है, और "लहू" (उसके लिए) ने निष्क्रिय कर्ता (नाइब अल-फ़ाइल) का स्थान ले लिया है (1)। कहा गया है: इसका रफ़' (नामांकन) इसलिए है क्योंकि यह एक निष्क्रिय क्रिया का कर्म (मफ़'ऊल मा लम युसम्म फ़ाइलुहु) है; इस आधार पर कि "इब्राहिम" को व्यक्ति का सूचक नहीं बनाया गया है, बल्कि इसका उच्चारण इस शब्द की संरचना का सूचक बनाया गया है। यानी: उसे यह बात और यह शब्द कहा जाता है। यह वैसा ही है जैसे आप कहें: 'ज़ैद' का वज़न 'फ़'ल' है, या: 'ज़ैद' तीन अक्षर का है। अतः आपने किसी भी तरह से व्यक्ति की ओर संकेत नहीं किया, बल्कि आपने अपने उच्चारण से स्वयं शब्द की ओर संकेत किया। इसी तरह, आप कहते हैं: मैंने "इब्राहिम" कहा, और यह एक सही कर्म (मफ़'ऊल) होगा जिसे आपने एक कथन और भाषण का स्थान दिया है; इसलिए उसके बाद क्रिया को कर्म के लिए (निष्क्रिय रूप में) बनाना असंभव नहीं है। रफ़' के बारे में यह इब्न अतिया की पसंद है (2)। प्रोफ़ेसर अबू अल-हज्जाज अल-इशबिली अल-अ'लम (3) ने कहा: यह उपेक्षा (इहमाल) के कारण रफ़' है। इब्न अतिया (4) ने कहा: जब उन्होंने देखा कि रफ़' के विभिन्न रूप उस अर्थ को स्पष्ट नहीं करते थे जिसका वे इरादा रखते थे, तो वे बिना किसी चीज़ के इसके रफ़' की ओर बढ़ गए, जैसे कि कारकों (अवामिल) से रहित और खाली होना इब्तिदा (प्रारंभ) को रफ़' दे सकता है। और 'अल-फ़ता': युवक, और 'अल-फ़ताह': युवती। इब्न अब्बास ने कहा: अल्लाह ने किसी भी नबी को युवक के रूप में ही भेजा (5), फिर उन्होंने पढ़ा: {हमने एक युवक को उनका ज़िक्र करते सुना}। अल्लाह ताला का कथन: {उन्होंने कहा, "तो उसे लोगों की आँखों के सामने लाओ ताकि वे गवाही दें।"} इसमें एक मसला है,

---

(1) अज़-ज़ज्जाज की मा'आनी अल-कुरान 3/396, अन-नहहास की इ'राब अल-कुरान 3/73, मुश्किल इ'राब अल-कुरान 2/480 और अल-बयान 2/162 देखें। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/87, और इससे पहले और बाद का हिस्सा उन्हीं का है। अस-समीन ने अद-दुर्र अल-मसन 8/175 में उल्लेख किया है कि इस मुद्दे पर व्याकरणविदों के बीच मतभेद है; यानी: किसी ऐसे अकेले शब्द पर 'क़ौल' (कहना) का प्रयोग जो वाक्य का अर्थ नहीं देता, जैसे: मैंने एक भाषण (खुतबा) कहा, या कविता (शे'र), न ही वह किसी वाक्य से कटा हुआ हिस्सा है, जैसे कवि का कहना: 'जब मैंने उसके मुंह का स्वाद चखा तो मैंने कहा [यह] मदिरा का स्वाद है...', न ही यह 'कहा' का स्रोत (मस्दर) है, और न ही इसके स्रोत का विशेषण है, जैसे: मैंने सच कहा। (3) यूसुफ़ बिन सुलेमान अल-शंतमरी

अल-अंदलुसी, व्याकरणविद्। अल-अ'लम का अर्थ है कटे हुए होंठ वाला। अल-शंतमरी स्पेन (अंडालूसिया) के एक शहर शंतमरिया से संबंधित है। उनकी रचनाओं में से है: तहसील ऐन अल-ज़हब मिन मा'दिन जौहर अल-अदब फ़ी इल्म मजाज़त अल-अरब, जो सिबावैह की पुस्तक के छंदों की व्याख्या है। अस-सियर 18/555 और इन्बाह अल-रुवात 4/59 देखें। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/87 में, और अलुसी ने रूह अल-मा'आनी 17/64 में अल-अ'लम की बात को खारिज कर दिया है। (5) इसे इब्न अबी हातिम 8/2455 (13671) ने संकलित किया है, और इब्न कसीर ने इस आयत की व्याख्या में इसका उल्लेख किया है।

یہ ندا (پکارنے) کی بنا پر رفع ہے، اور اس کا ضمہ بنا ہے، اور «لہ» (اس کے لیے) نائب فاعل کے قائم مقام ہے(1)۔ اور کہا گیا: اس کا رفع مفعول ما لم یسم فاعلہ (مفعول جس کا فاعل ذکر نہ کیا گیا ہو) ہونے کی بنا پر ہے؛ اس بنیاد پر کہ «ابراہیم» کو شخص پر دلالت کرنے والا نہ بنایا جائے، بلکہ اس کا تلفظ اس لفظ کی ساخت پر دلالت کرنے والا بنایا جائے۔ یعنی: اس سے یہ بات اور یہ لفظ کہا جاتا ہے۔ اور یہ ایسا ہی ہے جیسے تم کہو: «زید» فَعْل کے وزن پر ہے، یا: «زید» تین حرفی ہے، تو تم نے کسی بھی طرح شخص پر دلالت نہیں کی، بلکہ اپنے تلفظ سے خود اس لفظ پر دلالت کی۔ اور اسی طریقے پر تم کہتے ہو: میں نے «ابراہیم» کہا، تو وہ ایک صحیح مفعول ہوگا جسے تم نے قول اور کلام کے درجے میں رکھا ہے؛ چنانچہ اس کے بعد اس میں فعل کو مفعول کے لیے (مجہول) بنانا ناممکن نہیں رہتا۔ رفع کے بارے میں یہ ابن عطیہ کا اختیار ہے(2)۔ اور استاد ابو الحجاج الاشبیلی الاعلم(3) نے کہا: یہ اہمال (غیر متعلق ہونے) کی بنا پر رفع ہے؛ ابن عطیہ(4) نے کہا: جب انہوں نے دیکھا کہ رفع کی وجوہات اس معنی کو واضح نہیں کرتیں جو ان کا مقصود ہے، تو وہ اسے بغیر کسی (ظاہری) وجہ کے رفع دینے کی طرف گئے، جیسا کہ عوامل سے خالی اور مجرد ہونا ابتدا کو رفع دے سکتا ہے۔ اور الفتی: جوان مرد، اور الفتاۃ: جوان عورت۔ ابن عباس نے فرمایا: اللہ نے کسی بھی نبی کو نہیں بھیجا مگر وہ جوان ہی تھا(5)، پھر انہوں نے پڑھا: ﴿سَمِعْنَا فَتًى يَذْكُرُهُمْ﴾ (ہم نے ایک نوجوان کو ان کا ذکر کرتے سنا)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿قَالُوا فَأْتُوا بِهِ عَلَى أَعْيُنِ النَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَشْهَدُونَ﴾ (انہوں نے کہا، اسے لوگوں کی آنکھوں کے سامنے لے آؤ تاکہ وہ گواہی دیں) اس میں ایک مسئلہ ہے،

(1) دیکھئے معانی القرآن للزجاج 3/ 396، اور اعراب القرآن للنحاس 3/ 73، اور مشکل اعراب القرآن 2/ 480، اور البیان 2/ 162۔ (2) المحرر الوجیز 4/ 87، اور اس سے پہلے اور بعد کا حصہ انہی کا ہے۔ اور السمین نے الدر المصون 8/ 175 میں ذکر کیا ہے کہ اس مسئلے میں نحویوں کے درمیان اختلاف ہے؛ یعنی: ایسے مفرد پر قول کا تسلط جو جملے کا معنی ادا نہیں کرتا، جیسے: میں نے خطبہ کہا، اور شعر کہا، اور نہ ہی وہ جملے سے کٹا ہوا ہے، جیسا کہ شاعر کا قول ہے: جب میں نے اس کے منہ کا ذائقہ چکھا تو میں نے کہا شراب کا ذائقہ ہے...، اور نہ ہی وہ «قال» کا مصدر ہے، اور نہ ہی اس کے مصدر کی صفت ہے، جیسے: میں نے حق کہا۔ (3) یوسف بن سلیمان الشنتمری الاندلسی نحوی، اور الاعلم وہ ہے جس کا ہونٹ کٹا ہوا ہو، اور الشنتمری کی نسبت شنتمریہ کی طرف ہے - جو اندلس کا ایک شہر ہے - ان کی تصانیف میں سے ہے: تحصیل عین الذهب من معدن جوهر الأدب في علم مجازات العرب، جو سیبویہ کی کتاب کے اشعار کی شرح ہے۔ دیکھئے السیر 18/ 555، اور انباہ الرواۃ 4/ 59۔ (4) المحرر الوجیز 4/ 87 میں، اور آلوسی نے روح المعانی 17/ 64 میں الاعلم کے قول کو رد کیا ہے۔ (5) اسے ابن ابی حاتم نے 8/ 2455 (13671) میں روایت کیا، اور ابن کثیر نے اس آیت کی تفسیر میں اسے ذکر کیا ہے۔

Surah Al-Anbiya: Verses 59 - 63 221

And it is: that when the news reached Nimrod and the nobles of his people, they disliked taking him without evidence, so they said: "Bring him openly in the sight of the people so that they may see him, perhaps they will testify against him regarding what he said; so that it may be a proof against him." It was also said: "Perhaps they will witness his punishment, so that no one will dare to do what he did." Or: "Perhaps a group of people will testify that they saw him breaking the idols, or: perhaps they will testify to his criticism of their gods; so that they may know that he deserves punishment."

I say: And in this there is evidence that no one was held (1) accountable by someone else's claim in the past; because of the Almighty's saying: {Then bring him before the eyes of the people that they may testify.} And thus is the matter in our law, and there is no dispute about it.

His saying, the Almighty: {They said, "Was it you who did this to our gods, O Abraham?" (62) He said, "Rather, this largest of them did it, so ask them, if they should be able to speak." (63)}

His saying, the Almighty: {They said, "Was it you who did this to our gods, O Abraham?"} Regarding this, there are four issues: The first: Since the hearing was not general and the testimony was not established, they questioned him whether he did it or not? And there is an omission in the speech, i.e.: "So Abraham came when he was brought, and they said: 'Was it you who did this to the gods?'" So Abraham said to them by way of arguing against them: {Rather, this largest of them did it} meaning: he was jealous and angry that he was worshipped while the smaller ones were worshipped with him, so he did this to them for that reason (2), "if they speak, ask them." He linked the action of the larger one to the speech of the others; as a warning to them about the corruption of their belief. It is as if he said: "Rather, he is the doer if these speak." And there is an advancement in the speech according to this interpretation in His saying: {so ask them, if they should be able to speak}.

It was also said: He meant: "Rather, their big one did it if they speak." He showed that whoever does not speak and does not know does not deserve to be worshipped. So his statement was one of allusions (Ma'arid), and in allusions there is a way to avoid lying.

(1) In (D) and (M): "be punished." (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4 / 87.

सूरा अल-अंबिया: आयत ५९ - ६३ २२१

और यह है: कि जब समाचार निमरोद और उसके लोगों के रईसों तक पहुँचा, तो उन्होंने उसे बिना सबूत के पकड़ना नापसंद किया, इसलिए उन्होंने कहा: "उसे लोगों की आँखों के सामने खुलेआम लाओ ताकि वे उसे देख सकें, शायद वे उसके खिलाफ गवाही दें कि उसने क्या कहा था; ताकि वह उसके विरुद्ध एक प्रमाण हो जाए।" यह भी कहा गया: "शायद वे उसकी सज़ा देखेंगे, ताकि कोई भी ऐसा करने की हिम्मत न करे जैसा उसने किया।" या: "शायद लोगों का एक समूह गवाही देगा कि उन्होंने उसे मूर्तियों को तोड़ते हुए देखा था, या: शायद वे उनके देवताओं पर उसके प्रहार की गवाही देंगे; ताकि वे जान सकें कि वह सज़ा का हकदार है।"

मैंने कहा: और इसमें इस बात का प्रमाण है कि अतीत में किसी के दावे के आधार पर किसी को नहीं पकड़ा (१) जाता था; क्योंकि सर्वशक्तिमान का कहना है: {तो उसे लोगों की आँखों के सामने ले आओ ताकि वे गवाही दें।} और हमारे शरीयत में भी यही मामला है और इसमें कोई विवाद नहीं है।

अल्लाह तआला का कथन: {उन्होंने कहा, "हे इब्राहीम, क्या तुमने हमारे देवताओं के साथ ऐसा किया है?" (६२) उसने कहा, "बल्कि, उनके इस बड़े ने ऐसा किया है, तो उन्हीं से पूछ लो, यदि वे बोल सकते हों।" (६३)}

अल्लाह तआला का कथन: {उन्होंने कहा, "हे इब्राहीम, क्या तुमने हमारे देवताओं के साथ ऐसा किया है?"} इसमें चार मुद्दे हैं: पहला: चूंकि सुनना सामान्य नहीं था और गवाही स्थापित नहीं हुई थी, इसलिए उन्होंने उससे पूछताछ की कि क्या उसने ऐसा किया है या नहीं? और बातचीत में कुछ छिपा हुआ है, यानी: "जब इब्राहीम को लाया गया, तो उन्होंने कहा: 'क्या तुमने देवताओं के साथ ऐसा किया है?'" तो इब्राहीम ने उनके खिलाफ तर्क देते हुए उनसे कहा: {बल्कि, उनके इस बड़े ने ऐसा किया है} अर्थात्: उसे इस बात पर जलन और गुस्सा आया कि उसकी भी पूजा की जाती है और उसके साथ छोटों की भी पूजा की जाती है, इसलिए उसने उनके साथ ऐसा किया (२), "यदि वे बोलते हैं तो उनसे पूछ लो।" उसने बड़े के कार्य को दूसरों के बोलने से जोड़ दिया; ताकि उन्हें उनके विश्वास के भ्रष्टाचार के बारे में चेतावनी दी जा सके। ऐसा लगता है जैसे उसने कहा: "बल्कि, वही कर्ता है यदि ये बोलते हैं।" और इस व्याख्या के अनुसार उनके इस कथन में शब्दों का स्थान बदला गया है: {तो उन्हीं से पूछ लो, यदि वे बोल सकते हों}।

यह भी कहा गया: उसका मतलब था: "बल्कि उनके बड़े ने ऐसा किया अगर वे बोलते हैं।" उसने दिखाया कि जो बोलता नहीं और जानता नहीं, वह पूजे जाने के योग्य नहीं है। इसलिए उसका कथन व्यंजना (किनाया) में से था, और व्यंजना में झूठ से बचने का एक रास्ता होता है।

(१) (द) और (म) में: "सज़ा पाना"। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४ / ८७।

سورة الانبياء: آيات ۵۹ - ۶۳ ۲۲۱

اور وہ یہ ہے: کہ جب نمرود اور اس کی قوم کے اشراف تک خبر پہنچی تو انہوں نے اسے بغیر کسی دلیل کے پکڑنا ناپسند کیا، چنانچہ انہوں نے کہا: اسے لوگوں کے سامنے علی الاعلان لاؤ تاکہ وہ اسے دیکھ لیں، شاید وہ اس کے بارے میں گواہی دیں جو اس نے کہا تھا؛ تاکہ وہ اس کے خلاف حجت بن جائے۔ اور کہا گیا: شاید وہ اس کی سزا کا مشاہدہ کریں، تو کوئی بھی ایسا کرنے کی جرات نہ کرے جیسا اس نے کیا تھا۔ یا: شاید کچھ لوگ گواہی دیں کہ انہوں نے اسے بت توڑتے ہوئے دیکھا ہے، یا: شاید وہ ان کے معبودوں پر اس کی نکتہ چینی کی گواہی دیں؛ تاکہ وہ جان لیں کہ وہ سزا کا مستحق ہے۔ میں نے کہا: اور اس میں اس بات کی دلیل ہے کہ گزشتہ دور میں کسی کے دعوے پر کسی کو نہیں پکڑا (۱) جاتا تھا؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ فَأْتُوا بِهِ عَلَى أَعْيُنِ النَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَشْهَدُونَ ﴾ (پس اسے لوگوں کی آنکھوں کے سامنے لے آؤ تاکہ وہ گواہی دیں)۔ اور ہماری شریعت میں بھی یہی حکم ہے اور اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ قَالُوا ءَأَنْتَ فَعَلْتَ هَذَا بِتَالِهَتِنَا يَاإِبْرَاهِيمُ (٦٢) قَالَ بَلْ فَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ هَذَا فَسْتَلُوهُمْ إِن كَانُوا يَنطِقُونَ (٦٣) ﴾ (انہوں نے کہا: اے ابراہیم، کیا تم نے ہمارے معبودوں کے ساتھ یہ کیا ہے؟ اس نے کہا: بلکہ ان کے اس بڑے نے یہ کیا ہے، پس ان سے پوچھ لو اگر وہ بولتے ہیں)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ قَالُوا ءَأَنْتَ فَعَلْتَ هَذَا بِتَالِهَتِنَا يَاإِبْرَاهِيمُ ﴾ اس میں چار مسائل ہیں: پہلا: جب سننا عام نہیں تھا اور نہ ہی گواہی ثابت ہوئی تھی، تو انہوں نے اس سے دریافت کیا کہ آیا اس نے یہ کیا ہے یا نہیں؟ اور کلام میں حذف ہے، یعنی: جب ابراہیم کو لایا گیا تو انہوں نے کہا: کیا تم نے معبودوں کے ساتھ یہ کیا ہے؟ تو ابراہیم نے ان پر حجت قائم کرتے ہوئے ان سے کہا: ﴿ بَلْ فَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ هَذَا ﴾ یعنی: اسے غیرت اور غصہ آیا کہ اس کی ﷻ عبادت کی جائے اور اس کے ساتھ چھوٹوں کی بھی عبادت کی

جائے، تو اس نے اس وجہ سے ان کے ساتھ یہ کیا (۲)، اگر وہ بولتے ہیں تو ان سے پوچھ لو! پس اس نے بڑے کے فعل کو دوسروں کے بولنے سے جوڑ دیا؛ تاکہ انہیں ان کے عقیدے کے فساد پر تنبیہ کی جا سکے۔ گویا اس نے کہا: بلکہ وہی کرنے والا ہے اگر یہ بولتے ہیں۔ اور اس تاویل کے مطابق اس کے قول میں تقدیم و تاخیر ہے: ﴿ فَسْئَلُوهُمْ إِن كَانُوا يَنطِقُونَ ﴾۔ اور کہا گیا: اس کی مراد تھی: بلکہ ان کے بڑے نے یہ کیا اگر وہ بولتے ہیں۔ اس نے واضح کیا کہ جو بولتا نہیں اور جانتا نہیں وہ عبادت کے لائق نہیں ہے۔ پس اس کا قول "معاریض" (کنایہ آمیز کلام) میں سے تھا، اور معاریض میں جھوٹ سے بچنے کی گنجائش ہوتی ہے۔ (۱) (د) اور (م) میں ہے: مواخذہ کیا جاتا۔

(۲) المحرر الوجیز ۴ / ۸۷۔

Surah Al-Anbiya: Verses 62 - 63 222

Meaning: Ask them if they can speak, for they will tell the truth. If they cannot speak, then he is not the doer.

Contained within these words is an admission that he is the doer, and this is the correct view; because he attributed it to himself, indicating it was meant as an indirect reference (ta'rid). This is because they were worshipping them and taking them as gods besides Allah, as Ibrahim said to his father: {O my father, why do you worship that which does not hear and does not see} [Maryam: 42]. So Ibrahim said: "Rather, this biggest one of them did it" so they would say: they do not speak, nor do they benefit or harm. Then he would say to them: Why then do you worship them? Thus the argument would be established against them from their own words. For this reason, it is permissible according to the Imams(1) to assume a false premise with an opponent until they return to the truth of their own accord; for it is closer in argument and more decisive in ending doubt. Just as he said to his people: {This is my lord} [Al-An'am: 76], and "This is my sister," and {Indeed, I am ill} [As-Saffat: 89] and {Rather, this biggest one of them did it}(2).

Ibn al-Samayfa' recited: "bal fa'allahu" with a shadda on the 'laam'(3), meaning: Perhaps the doer is their big one.

Al-Kisa'i said: The pause is at his saying: {Rather, he did it} meaning: whoever did it, did it. Then he starts: {This biggest one of them}(4).

It was said: Meaning, why do you deny that their big one did it? This is a binding statement in the form of information, meaning: whoever believes in worshipping them must attribute action to them. The meaning is: Rather, their big one did it according to what is binding upon you.

Second: Al-Bukhari, Muslim, and al-Tirmidhi narrated from Abu Hurairah who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "The Prophet Ibrahim never lied except in three instances: his saying: {Indeed, I am ill} [when he was not ill], his saying to Sarah: 'my sister,' and his saying: {Rather, this biggest one of them did it}." This is the wording of al-Tirmidhi, and he said: a hasan sahih hadith(5).

---

(1) In the manuscripts: 'the Ummah', and what is established is from 'Ahkam al-Qur'an' by Ibn al-Arabi 3/1253, and the speech is from him. (2) 'Ahkam al-Qur'an' by Ibn al-Arabi 3/1253, and Ibrahim's saying: "This is my sister," will come soon. (3) Al-

Qira'at al-Shadhah p. 92. (4) Tafsir al-Baghawi 3/249, al-Bahr 6/325, and al-Durr al-Masun 8/178. (5) Sahih al-Bukhari (3357), (3358), and (5084) marfu' and mawquf, Sahih Muslim (2371), Sunan al-Tirmidhi (3166), and what preceded in brackets is from it, and it is in Musnad Ahmad (9241).

सूरह अल-अंबिया: आयत 62 - 63 222

यानी: उनसे पूछो अगर वे बोलते हैं, तो वे सच बोलेंगे। और अगर वे नहीं बोलते हैं, तो वह कर्ता नहीं है।

इन शब्दों में यह स्वीकारोक्ति शामिल है कि वही कर्ता है, और यही सही है; क्योंकि उसने इसे स्वयं पर गिना, तो यह दर्शाता है कि यह एक संकेत (ता'रीद) के रूप में निकला। ऐसा इसलिए है क्योंकि वे उनकी पूजा कर रहे थे और उन्हें अल्लाह के अलावा भगवान मान रहे थे, जैसा कि इब्राहिम ने अपने पिता से कहा था: {हे मेरे पिता, आप उसकी पूजा क्यों करते हैं जो न सुनता है और न देखता है} [मरियम: 42]। तो इब्राहिम ने कहा: "बल्कि, उनके इस बड़े ने यह किया है" ताकि वे कहें: वे बोलते नहीं हैं और न ही वे लाभ पहुँचाते हैं और न ही हानि। फिर वह उनसे कहेगा: तो तुम उनकी पूजा क्यों करते हो? इस तरह उनके खिलाफ उन्हीं की बातों से तर्क स्थापित हो जाएगा; और इसी कारण से इमामों (1) के अनुसार विरोधी के साथ गलत धारणा को स्वीकार करना तब तक जायज़ है जब तक कि वह स्वयं सच्चाई की ओर वापस न लौट आए; क्योंकि यह तर्क में अधिक निकट है और संदेह को समाप्त करने में अधिक निर्णायक है। जैसा कि उन्होंने अपनी कौम से कहा था: {यह मेरा रब है} [अल-अनआम: 76], और "यह मेरी बहन है", और {मैं बीमार हूँ} [अस-साफ़्फ़ात: 89] और {बल्कि, उनके इस बड़े ने यह किया है} (2)।

इब्न अल-समयफ़ा ने पढ़ा: "बल फ़ा'अल्लाहु" 'लाम' पर तशदीद के साथ (3), जिसका अर्थ है: शायद कर्ता उनका बड़ा है।

अल-किसाई ने कहा: रुकना उनके इस कथन पर है: {बल्कि उसने इसे किया} यानी: जिसने इसे किया उसने किया। फिर वह शुरू करता है: {उनका यह बड़ा} (4)।

कहा गया है: यानी, तुम इससे इनकार क्यों करते हो कि उनके बड़े ने इसे किया? तो यह सूचना के रूप में एक बाध्यकारी कथन है, यानी: जो कोई उनकी पूजा करने का विश्वास रखता है, उसके लिए यह आवश्यक है कि वह उनके लिए क्रिया को सिद्ध करे। इसका अर्थ है: बल्कि उनके बड़े ने इसे किया, उस संदर्भ में जो तुम पर बाध्यकारी है।

दूसरा: अल-बुखारी, मुस्लिम और अल-तिर्मिज़ी ने अबू हुरैरा से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "पैगंबर इब्राहिम ने कभी झूठ नहीं बोला सिवाय तीन मौकों के; उनका यह कहना: {मैं बीमार हूँ} [जबकि वह बीमार नहीं थे], सारा से उनका यह कहना: 'मेरी बहन',

और उनका यह कहना: {बल्कि उनके इस बड़े ने यह किया है}।" यह अल-तिर्मिज़ी के शब्द हैं। और उन्होंने कहा: हसन सहीह हदीस (5)।

---

(1) प्रतियों में: 'उम्माह', और जो प्रमाणित है वह इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरान' 3/1253 से है, और बात उन्हीं की है। (2) इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरान' 3/1253, और इब्राहिम का कथन: "यह मेरी बहन है", जल्द ही आएगा। (3) अल-किराअत अल-शाद्दाह पृष्ठ 92। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 3/249, अल-बह्र 6/325, और अल-दुर्र अल-मसून 8/178। (5) सहीह अल-बुखारी (3357), (3358) और (5084) मरफू और मौकूफ़, सहीह मुस्लिम (2371), सुनन अल-तिर्मिज़ी (3166), और कोष्ठक के बीच जो पहले आया है वह उसी से है, और यह मुसनद अहमद (9241) में है।

سورة الانبياء: آيات ۶۲ - ۶۳ ۲۲۲

یعنی: ان سے پوچھو اگر وہ بولتے ہیں تو وہ سچ کہیں گے، اور اگر وہ نہیں بولتے تو وہ فاعل (کرنے والا) نہیں ہے۔

ان الفاظ میں یہ اعتراف شامل ہے کہ وہی فاعل ہے، اور یہی صحیح ہے؛ کیونکہ اس نے اسے اپنی ذات پر شمار کیا، تو یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ یہ تعریض (اشارہ) کے طور پر نکلا۔ اور وہ اس لیے کہ وہ ان کی عبادت کر رہے تھے اور انہیں اللہ کے سوا معبود بنا رہے تھے، جیسا کہ ابراہیم نے اپنے والد سے کہا: ﴿يَٰٓأَبَتِ لِمَ تَعۡبُدُ مَا لَا يَسۡمَعُ وَلَا يُبۡصِرُ﴾ [مریم: ۴۲]، تو ابراہیم نے کہا: «بَلْ فَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ هَذَا» تاکہ وہ کہیں: وہ بولتے نہیں ہیں اور نہ نفع پہنچاتے ہیں اور نہ نقصان۔ تو وہ ان سے کہے گا: پھر تم ان کی عبادت کیوں کرتے ہو؟ تو ان پر انہی کی طرف سے حجت قائم ہو جائے گی؛ اور اسی لیے ائمہ (۱) کے نزدیک مخالف کے سامنے باطل فرض کرنا جائز ہے یہاں تک کہ وہ اپنی ذات سے حق کی طرف لوٹ آئے؛ کیونکہ یہ حجت میں زیادہ قریب اور شبہ کو ختم کرنے میں زیادہ قطعی ہے، جیسا کہ انہوں نے اپنی قوم سے کہا: ﴿هَٰذَا رَبِّي﴾ [الأنعام: ۷۶]، اور "یہ میری بہن ہے"، اور ﴿إِنِّي سَقِيمٞ﴾ [الصافات: ۸۹] اور ﴿بَلْ فَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ هَذَا﴾ (۲)۔

ابن السمیفع نے پڑھا: «بل فَعَّلَهُ» لام کی تشدید کے ساتھ (۳)، بمعنی: شاید فاعل ان کا بڑا ہے۔

الکسائی نے کہا: وقف ان کے قول ﴿بَلْ فَعَلَهُ﴾ پر ہے یعنی: جس نے کیا اس نے کیا، پھر وہ شروع کرتا ہے: ﴿كَبِيرُهُمْ هَذَا﴾ (۴)۔

اور کہا گیا: یعنی، تم کیوں انکار کرتے ہو کہ ان کے بڑے نے یہ کیا؟ تو یہ خبر کے لفظ کے ساتھ الزام (لازم کرنا) ہے، یعنی: جو ان کی عبادت کا عقیدہ رکھتا ہے اس پر لازم ہے کہ وہ ان کے لیے فعل کو ثابت کرے، اور معنی یہ ہے: بلکہ ان کے بڑے نے کیا اس میں جو تم پر لازم آتا ہے۔

دوسری بات: بخاری، مسلم اور ترمذی نے ابوہریرہ سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «نبی ابراہیم علیہ السلام نے کبھی جھوٹ نہیں بولا سوائے تین موقعوں کے؛ ان کا قول: ﴿إِنِّي سَقِيمٌ﴾ [جبکہ وہ بیمار نہ تھے]، اور سارہ کے لیے ان کا قول: "میری بہن"، اور ان کا قول: ﴿بَلْ فَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ هَذَا﴾» یہ ترمذی کے الفاظ ہیں۔ اور انہوں نے کہا: حدیث حسن صحیح ہے (۵)۔

---

(۱) نسخوں میں: 'الامہ'، اور جو ثابت ہے وہ ابن العربی کی 'احکام القرآن' ۳/۱۲۵۳ سے ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ (۲) ابن العربی کی 'احکام القرآن' ۳/۱۲۵۳، اور ابراہیم کا قول: "یہ میری بہن ہے"، جلد ہی آئے گا۔ (۳) القراءات الشاذہ ص ۹۲۔ (۴) تفسیر البغوی ۳/۲۴۹، البحر ۶/۳۲۵، اور الدر المصون ۸/۱۷۸۔ (۵) صحیح البخاری (۳۳۵۷) اور (۳۳۵۸) اور (۵۰۸۴) مرفوعاً اور موقوفاً، صحیح مسلم (۲۳۷۱)، سنن الترمذی (۳۱۶۶)، اور جو پہلے قوسین میں گزرا وہ اسی سے ہے، اور یہ مسند احمد (۹۲۴۱) میں ہے۔

Surah Al-Anbiya: Verses 62 - 63 223

It was mentioned in the Mi'raj (Ascension) in Sahih Muslim (1) from the hadith of Abu Huraira regarding the story of Ibrahim, he said: And he mentioned his saying about the star: "This is my Lord." Based on this, there would be four lies. However, the Prophet (peace and blessings be upon him) had negated those by saying: "Prophet Ibrahim never lied except three times; two for the sake of Allah: his saying: 'Indeed, I am ill' and his saying: 'Rather, this largest of them did it', and one regarding Sarah." This is the hadith, narrated by Muslim. The reason his saying about the star "This is my Lord" was not counted as a lie - although it falls under falsehood - is because, and Allah knows best, he was in a state of childhood when he said that, and it was not a state of religious obligation (2). Or he said it to his people as a question to them for the purpose of rebuking and denouncing, with the interrogative 'hamza' omitted. Or as a way of arguing against his people, to point out that whatever changes is not fit for Lordship (3). All these views have already been presented and explained in Surah Al-An'am, praise be to Allah (4).

Third: Al-Qadi Abu Bakr ibn al-Arabi said (5): In this hadith, there is a great subtle point that is back-breaking. It is that he (peace and blessings be upon him) said: "Ibrahim did not lie except three lies," two of which he used as a pretext for the sake of Allah's religion, which are his saying: "Indeed, I am ill," and his saying: "Rather, this largest of them did it." And he did not count [his saying:] "This is my sister" as being for the sake of Allah Almighty, even though he warded off harm with it. But since Ibrahim (peace be upon him) had a personal interest in it, such as protecting his honor and guarding his family, it was not made solely for the sake of Allah. This is because nothing is placed in the side and essence of Allah except pure work free from worldly impurities, and indirect statements (allusions) that refer to the self when they are pure for religion.

(1) No. (194): (328), it is the Hadith of Intercession, and not in Al-Isra. (2) In (M): "in childhood and not a state of obligation." What is established is from the manuscripts and Al-Mufhim 6/184, and the text is from it. (3) Al-Mufhim 1/432. (4) 8/438 onwards. (5) In Ahkam al-Quran 3/1253, and what follows in brackets is from it.

सूरह अल-अंबिया: आयतें 62 - 63 223

सहीह मुस्लिम (1) में मेराज (इसरा) के संदर्भ में अबू हुरैरा की हदीस में इब्राहिम की कहानी के बारे में आया है, उन्होंने कहा: और उन्होंने तारे के बारे में उनके इस कथन का उल्लेख किया: "यह मेरा रब है।" इस आधार पर चार झूठ होंगे। हालांकि, पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) ने यह कहते हुए उन (चार) का खंडन किया: "पैगंबर इब्राहिम ने तीन झूठों के अलावा कभी झूठ नहीं बोला; दो अल्लाह की खातिर: उनका कहना: 'मैं बीमार हूँ' और उनका कहना: 'बल्कि उनके इस बड़े ने ऐसा किया है', और एक सारा के बारे में।" यह हदीस मुस्लिम के शब्दों में है। तारे के बारे में उनके इस कथन "यह मेरा रब है" को झूठ में नहीं गिना गया - हालांकि यह झूठ के अंतर्गत आता है - क्योंकि, और अल्लाह बेहतर जानता है, जब उन्होंने यह कहा था तब वे बचपन की अवस्था में थे, और यह धार्मिक दायित्व (तकलीफ) की अवस्था नहीं थी (2)। या उन्होंने इसे अपने लोगों से तिरस्कार और खंडन के उद्देश्य से एक प्रश्न के रूप में कहा था, जिसमें प्रश्नवाचक 'हमज़ा' हटा दिया गया था। या अपने लोगों के खिलाफ दलील देने के तरीके के रूप में, यह बताने के लिए कि जो चीज़ बदलती है वह रब्बुबियत (ईश्वरत्व) के लिए उपयुक्त नहीं है (3)। ये सभी दृष्टिकोण सूरह अल-अनआम में विस्तार से बताए जा चुके हैं, और अल्लाह का शुक्र है (4)।

तीसरा: अल-क़ाज़ी अबू बक्र इब्न अल-अरबी ने कहा (5): इस हदीस में एक महान सूक्ष्म बिंदु है जो कमर तोड़ देने वाला है। वह यह है कि उन्होंने (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) कहा: "इब्राहिम ने तीन झूठ के अलावा कोई झूठ नहीं बोला," जिनमें से दो उन्होंने अल्लाह के दीन के लिए इस्तेमाल किए, जो कि उनका यह कहना है: "मैं बीमार हूँ," और उनका यह कहना: "बल्कि उनके इस बड़े ने ऐसा किया है।" और उन्होंने [उनके इस कथन:] "यह मेरी बहन है" को अल्लाह तआला की खातिर नहीं गिना, भले ही उन्होंने इसके माध्यम से एक बुराई को टाला था। लेकिन चूँकि इब्राहिम (उन पर शांति हो) का इसमें अपना हित था, जैसे कि अपने बिस्तर की पवित्रता और अपने परिवार की सुरक्षा, इसलिए इसे पूरी तरह से अल्लाह की खातिर नहीं माना गया। ऐसा इसलिए है क्योंकि अल्लाह के पक्ष और उसकी ज़ात के लिए केवल वही कार्य समर्पित किया जाता है जो सांसारिक अशुद्धियों से मुक्त शुद्ध कार्य हो, और वे इशारे (कनाया) जो आत्मा की ओर लौटते हैं जब वे दीन के लिए शुद्ध हों।

(1) संख्या (194): (328), यह शफ़ाअत (सिफारिश) की हदीस है, और इसरा में नहीं है। (2) (म) में: "बचपन की अवस्था में और दायित्व की अवस्था नहीं।" जो हस्तलिपियों और अल-मुफ़हिम 6/184 से

सिद्ध है, और पाठ उसी से है। (3) अल-मुफ़हिम 1/432. (4) 8/438 और उसके बाद। (5) अहकाम अल-क़ुरआन 3/1253 में, और कोष्ठकों के बीच जो आएगा वह उसी से है।

سورة الانبياء: آيات 62 - 63 223

صحیح مسلم (1) میں واقعہ معراج کے حوالے سے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث میں حضرت ابراہیم علیہ السلام کے قصے میں مذکور ہے، انہوں نے کہا: اور انہوں نے ستارے کے بارے میں ان کے اس قول کا ذکر کیا: "یہ میرا رب ہے"۔ اس حساب سے تو جھوٹ چار ہو جائیں گے، سوائے اس کے کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے ان کی نفی کرتے ہوئے فرمایا: "حضرت ابراہیم نبی نے کبھی جھوٹ نہیں بولا سوائے تین جھوٹوں کے؛ دو اللہ کی ذات (دین) کے بارے میں: ان کا قول: 'میں بیمار ہوں' اور ان کا قول: 'بلکہ ان کے اس بڑے نے یہ کام کیا ہے'، اور ایک سارہ (علیہا السلام) کے معاملے میں"۔ یہ حدیث مسلم کے الفاظ ہیں۔ اور ستارے کے بارے میں ان کے قول "یہ میرا رب ہے" کو جھوٹ میں اس لیے شمار نہیں کیا گیا - حالانکہ وہ جھوٹ کے دائرے میں آتا ہے - کیونکہ، اور اللہ بہتر جانتا ہے، جب انہوں نے یہ کہا تھا تو وہ بچپن کی حالت میں تھے، اور وہ مکلف ہونے (شرعی احکام کے پابند ہونے) کی حالت نہ تھی (2)۔ یا انہوں نے اپنی قوم سے بطور استفہام (سوالیہ انداز میں) توبیخ و انکار کے طور پر کہا تھا، اور ہمزہ استفہام حذف کر دیا گیا تھا۔ یا اپنی قوم کے خلاف دلیل پیش کرنے کے طور پر، اس بات پر متنبہ کرنے کے لیے کہ جو چیز بدلتی ہے وہ ربوبیت کے لائق نہیں (3)۔ اور یہ تمام وجوہات سورہ "الانعام" میں وضاحت کے ساتھ گزر چکی ہیں، والحمد للہ (4)۔

تیسری بات: قاضی ابوبکر بن العربی (5) نے کہا: اس حدیث میں ایک عظیم نکتہ ہے جو کمر توڑ دینے والا ہے، اور وہ یہ کہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "ابراہیم نے صرف تین جھوٹ بولے"، دو جن سے انہوں نے دینِ خدا کے لیے حیلہ کیا، اور وہ ان کا قول ہے: "میں بیمار ہوں"، اور ان کا قول: "بلکہ ان کے اس بڑے نے یہ کیا ہے"، اور انہوں نے [ان کے اس قول:] "یہ میری

بہن ہے" کو اللہ تعالیٰ کی ذات کے لیے شمار نہیں کیا، اگرچہ انہوں نے اس کے ذریعے ایک ناگوار بات (تکلیف) کو دور کیا تھا۔ لیکن چونکہ اس میں حضرت ابراہیم علیہ السلام کا اپنا بھی ایک مقصد (اپنے بستر کی حفاظت اور اپنے گھر والوں کی حمایت) شامل تھا، اس لیے اسے خالص اللہ کے لیے نہیں قرار دیا گیا، اور وہ اس لیے کہ اللہ کی جناب اور اس کی ذات کے لیے صرف وہی عمل کیا جاتا ہے جو دنیاوی آلائشوں سے پاک ہو، اور وہ کنائے جو نفس کی طرف لوٹتے ہیں جب وہ دین کے لیے خالص ہو جائیں۔

(1) نمبر (194): (328)، یہ حدیثِ شفاعت ہے، اور واقعہ اسراء میں نہیں ہے۔ (2) (م) میں ہے: "بچپن کی حالت میں اور تکلیف کی حالت نہیں"۔ اور جو نسخہ جات اور "المفہم" 6/184 سے ثابت ہے، وہی متن ہے اور کلام اسی سے ہے۔ (3) المفہم 1/432۔ (4) 438/8 اور اس کے بعد۔ (5) احکام القرآن 3/1253 میں، اور جو کچھ بریکٹ میں آئے گا وہ اسی سے ہے۔

224 Surah Al-Anbiya: Verses 62 - 63

...was for Allah, Glory be to Him, as He said: {Unquestionably, for Allah is the pure religion}. And this, had it come from us, would have been for Allah, but the status of Abraham required this. And Allah knows best.

Fourth: Our scholars said: Lying is reporting something contrary to what it actually is. It is more apparent that Abraham's statement, in what he reported, peace be upon him, was among the 'mu'arid' (ambiguous expressions), even if they were valid excuses, virtues, arguments in creation, and indications, but they affected his rank and lowered his status compared to Muhammad. The speaker [Abraham] felt ashamed of them—as mentioned in the Hadith of Intercession(1)—for the prophets are apprehensive about what others are not apprehensive about, out of reverence for Allah. For what befitted his status in prophethood and friendship [with Allah] was to speak the truth openly and state the matter clearly regardless of the situation(2), but he was granted a concession and he accepted the concession, so what happened in the story occurred. For this reason, it was mentioned in the Hadith of Intercession: "I was only taken as a friend 'min wara' wara'"(3) (from behind and beyond), with 'wara'' being in the accusative case (mansub) in both instances, built on fatha like 'khamsata 'ashar' (fifteen), and as they say: [He is] my neighbor 'bayta bayta' i.e., his house is adjacent to mine.

In some copies of Muslim, it appeared as "min wara'i min wara'" with the repetition of "min". In that case, building on fatha is not permissible; rather, each of them is built on damma because it is detached from annexation (idafa) while the annexed term is intended, like 'qablu' and 'ba'du'. If the annexed term is not intended, it is declined and nunated (tanwin), except that 'wara'' is indeclinable because its alif is for feminization; because they said in its diminutive form: 'wurayyah' - Al-Jawhari said(5): and it is anomalous.

---

(1) Narrated by Ahmad (12153), Al-Bukhari (4476), and Muslim (193): (322) from the hadith of Anas (RA). The wording in Muslim is: "...so they come to Abraham (PBUH), and he says: I am not for that (meaning I am not worthy of that) and he mentions his sin that he committed and feels ashamed before his Lord for it..." (2) In Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1253 (the wording is from him): And he states the matter clearly, so let happen what may. (3) Narrated by Muslim (195) at length from the hadith of Abu Hurairah and Hudhayfah (RA), and previously mentioned in 2/253. (4) Al-Mufhim 1/430, and the bracketed part is from it. Abu al-Abbas said: From this is

their saying: it is a hamza 'bayna bayna', and I came to you 'sabaha masa'a'. Al-Nawawi said in his commentary on Sahih Muslim 3/71: The famous way is fatha in both without tanwin, and it is permissible according to the grammarians to build them on damma. (5) In Al-Sihah (w-r-y).

२२४ सूरा अल-अंबिया: आयत ६२ - ६३

...अल्लाह सुभानहु के लिए था, जैसा कि उसने कहा: {बेशक, शुद्ध धर्म अल्लाह ही के लिए है}। और यह, अगर हमारी ओर से होता, तो अल्लाह के लिए होता, लेकिन इब्राहीम के पद ने इसकी माँग की। और अल्लाह बेहतर जानता है।

चौथा: हमारे विद्वानों ने कहा: झूठ किसी चीज़ के बारे में उसकी वास्तविकता के विपरीत खबर देना है। और अधिक स्पष्ट यह है कि इब्राहीम अलैहिस्सलाम का वह कथन, जो उन्होंने बताया, 'मुआरिद' (द्व्यर्थी शब्दों) में से था, भले ही वे रचना में बहाने, खूबियाँ, तर्क और संकेत थे, लेकिन उन्होंने उनके दर्जे को प्रभावित किया और मुहम्मद की तुलना में उनके पद को कम किया। इसे कहने वाले [इब्राहीम] को इससे शर्म महसूस हुई—जैसा कि शफ़ाअत (सिफारिश) की हदीस (१) में आया है—क्योंकि नबी उन चीज़ों से डरते हैं जिनसे दूसरे नहीं डरते; अल्लाह की महिमा के सम्मान में। क्योंकि उनके नबूवत और अल्लाह की दोस्ती के पद के लिए यही उचित था कि वे सच्चाई को खुलकर कहते और मामले को स्पष्ट करते चाहे कुछ भी हो(२), लेकिन उन्हें रियायत दी गई और उन्होंने रियायत स्वीकार कर ली, इसलिए कहानी में जो हुआ वह हुआ। इसी कारण शफ़ाअत की हदीस में आया है: "मुझे केवल 'मिन वराअ वराअ' (पीछे और परे से) मित्र बनाया गया था"(३) दोनों 'वराअ' पर ज़बर (फथा) के साथ, पंद्रह (खमसा अशर) की तरह, और जैसा कि वे कहते हैं: [वह] मेरा पड़ोसी 'बैता बैता' है अर्थात: उसका घर मेरे घर से सटा हुआ है।

मुस्लिम की कुछ प्रतियों में "मिन वराइ मिन वराअ" आया है, "मिन" की पुनरावृत्ति के साथ। तब ज़बर (फथा) पर आधारित होना जायज़ नहीं है; बल्कि उनमें से प्रत्येक पेश (धम्मा) पर आधारित होता है क्योंकि यह इज़ाफ़त (जोड़ने) से कटा हुआ है और जोड़ने वाले शब्द का इरादा है, जैसे 'क़ब्लू' और 'बादू। यदि जोड़ने वाले शब्द का इरादा नहीं है, तो इसे पूर्ण व्याकरणिक रूपों (ए'राब) में पढ़ा जाता है और तनवीन दी जाती है, सिवाय इसके कि 'वराअ' गैर-मुंसरीफ़ (अपरिवर्तनीय) है; क्योंकि उसका अलिफ़ स्त्रीलिंग के लिए है; क्योंकि उन्होंने इसके लघु रूप (तसगीर) में कहा: 'वुरय्या' - अल-जौहरी ने कहा(५): और यह असामान्य है।

---

(१) इसे अहमद (१२१५३), बुखारी (४४७६) और मुस्लिम (१९३): (३२२) ने अनस (रज़ि.) की हदीस से निकाला है। मुस्लिम के शब्द हैं: "...तो वे इब्राहीम (सल्ल.) के पास आते हैं, और वह कहते हैं: मैं उस लायक नहीं हूँ (यानी मैं इसके योग्य नहीं हूँ) और वह अपने उस पाप का उल्लेख करते हैं जो उन्होंने

किया था और उसके कारण अपने रब से शर्माते हैं..." (२) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरआन ३/१२५३ में (और शब्द उन्हीं के हैं): और वह मामले को स्पष्ट रूप से बताते हैं, तो जो होना है वह होता है। (३) इसे मुस्लिम (१९५) ने अबू हुरैरा और हुज़ैफा (रज़ि.) की हदीस से विस्तार से निकाला है, और यह पहले २/२५३ में आ चुका है। (४) अल-मुफहिम १/४३०, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। अबू अल-अब्बास ने कहा: इसी से उनकी कहावत है: यह हमज़ा 'बैना बैना' है, और मैं तुम्हारे पास 'सबहा मसाअ' (सुबह-शाम) आया। अल-नववी ने सहीह मुस्लिम की अपनी व्याख्या ३/७१ में कहा: मशहूर तरीका बिना तनवीन के दोनों पर फथा है, और अरबी भाषा के जानकारों के अनुसार उन्हें धम्मा पर आधारित करना भी जायज़ है। (५) अस-सिहह (व-र-य) में।

۲۲۴ سورة الانبياء: آيات ۶۲ - ۶۳

...اللہ سبحانہ وتعالیٰ کے لیے تھا، جیسا کہ اس نے فرمایا: ﴿أَلَا لِلَّهِ الدِّينُ الْخَالِصُ﴾ (خبردار، اللہ ہی کے لیے خالص بندگی ہے)۔ اور یہ اگر ہماری طرف سے صادر ہوتا تو اللہ ہی کے لیے ہوتا، لیکن ابراہیم علیہ السلام کے مرتبے نے اسی کا تقاضا کیا۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

چوتھی بات: ہمارے علماء نے کہا: جھوٹ کسی چیز کے بارے میں اس کی حقیقت کے خلاف خبر دینے کا نام ہے۔ اور زیادہ ظاہر بات یہ ہے کہ ابراہیم علیہ السلام کا وہ قول جس کے بارے میں انہوں نے خبر دی، وہ 'معاریض' (گول مول باتوں) میں سے تھا، اگرچہ وہ معاریض، خوبیاں، خلق میں حجتیں اور دلالتیں تھیں، لیکن انہوں نے رتبے میں اثر ڈالا اور محمد ﷺ کے مقابلے میں مرتبے کو کم کر دیا، اور اسے کہنے والے [ابراہیم علیہ السلام] نے اس سے حیا کی - جیسا کہ حدیثِ شفاعت(۱) میں وارد ہوا ہے - کیونکہ انبیاء ان چیزوں سے ڈرتے ہیں جن سے دوسرے نہیں ڈرتے؛ اللہ کی جلالت کی وجہ سے؛ کیونکہ ان کی نبوت اور خُلّت کے مرتبے کے لائق یہی تھا کہ وہ حق کو برملا کہتے اور معاملے کو واضح کر دیتے خواہ کچھ بھی ہوتا(۲)، لیکن انہیں رخصت دی گئی اور انہوں نے رخصت کو قبول کر لیا، تو قصے میں جو ہوا وہ ہوا۔ اسی لیے حدیثِ شفاعت میں آیا ہے: "مجھے تو محض 'من وراء وراء' (پیچھے پیچھے سے) خلیل بنایا گیا تھا"(۳) دونوں جگہ 'وراء' پر فتحہ کے ساتھ 'خمسة عشر' (پندرہ) کی طرح، اور جیسا کہ وہ کہتے ہیں: [وہ] میرا پڑوسی 'بيت بيت' ہے یعنی: اس کا گھر میرے گھر کے ساتھ ملا ہوا ہے۔

اور مسلم کے بعض نسخوں میں "من وراءِ من وراء" (من کی تکرار کے ساتھ) واقع ہوا ہے، اور اس وقت فتحہ پر مبنی ہونا جائز نہیں، بلکہ ان میں سے ہر ایک ضمہ پر مبنی ہوگا کیونکہ وہ اضافت سے منقطع ہے اور مضاف الیہ کی نیت ہے، جیسے 'قبلُ' اور 'بعدُ'۔ اور اگر مضاف الیہ کی

نیت نہ ہو تو معرب اور منون (تنوین والا) ہوگا، سوائے اس کے کہ 'وراء' غیر منصرف ہے؛ کیونکہ اس کا الف تانیث کے لیے ہے؛ اس لیے کہ انہوں نے اس کی تصغیر میں 'وریۃ' کہا ہے - جوہری نے کہا(۵): اور یہ شاذ ہے۔

---

(۱) اسے احمد (۱۲۱۵۳)، بخاری (۴۴۷۶) اور مسلم (۱۹۳): (۳۲۲) نے حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ مسلم کے الفاظ ہیں: "...چنانچہ وہ ابراہیم علیہ السلام کے پاس آئیں گے، تو وہ کہیں گے: میں اس کے لائق نہیں (یعنی میں اس کا اہل نہیں ہوں) اور وہ اپنی اس خطا کا ذکر کریں گے جو ان سے سرزد ہوئی تھی، پھر وہ اپنے رب سے اس پر حیا کریں گے..." (۲) ابن العربی کی احکام القرآن ۳/ ۱۲۵۳ میں (اور یہ کلام انہی کا ہے): اور وہ معاملے کو واضح کر دیتے ہیں تو جو ہونا ہے وہ ہو کر رہتا ہے۔ (۳) اسے مسلم (۱۹۵) نے حضرت ابوہریرہ اور حذیفہ رضی اللہ عنہما کی طویل حدیث سے روایت کیا ہے، اور یہ پہلے ۲/ ۲۵۳ میں گزر چکا ہے۔ (۴) المفہم ۱/ ۴۳۰، اور قوسین کے درمیان کا حصہ اسی سے ہے۔ ابو العباس نے کہا: اسی سے ان کا یہ قول ہے: یہ ہمزہ 'بین بین' ہے، اور میں تمہارے پاس 'صباح مساء' (صبح و شام) آیا۔ امام نووی نے شرح صحیح مسلم ۳/ ۷۱ میں فرمایا: مشہور طریقہ دونوں پر بغیر تنوین کے فتحہ ہے، اور اہل عرب کے نزدیک انہیں ضمہ پر مبنی کرنا بھی جائز ہے۔ (۵) الصحاح (وری) میں۔

225 Surah Al-Anbiya: Verses 62 - 67

So based on this, the pronunciation with fatha is correct in both of them despite the presence of "min" in them (1). The meaning: I was a friend (khalil) subsequent to others. It is inferred from this that friendship (khulla) was not fully realized in its perfection except for the one for whom the Praiseworthy Station (Al-Maqam Al-Mahmud) was established on that day (2), as previously mentioned (3). And he is our Prophet Muhammad ﷺ.

Allah Almighty's saying: {Then they turned back to themselves and said: "Indeed, you are the wrongdoers." * Then they were made to regress (literally: turned upon their heads): "You certainly know that these do not speak." * He said: "Do you then worship besides Allah what does not benefit you at all nor harm you? * Fie upon you and upon what you worship besides Allah! Do you not then understand?"}

Allah Almighty's saying: {Then they turned back to themselves} means: some of them turned to others, turning like one who is cut off from his argument, realizing the validity of his opponent's argument. {and said: "Indeed, you are the wrongdoers."} meaning: by worshipping one who does not utter a word, and does not possess a moment for himself. How can he benefit his worshippers and ward off hardship from them, who cannot even ward off an axe from his own head?!

Allah Almighty's saying: {Then they were made to regress (literally: turned upon their heads)} means: they returned to their ignorance and stubbornness (4), and they said: {You certainly know that these do not speak}. Then {He said} cutting off their nonsense (5), and silencing them in what they were saying: {Do you then worship besides Allah what does not benefit you at all nor harm you. Fie upon you} meaning: Disgust for you {and upon what you worship besides Allah! Do you not then understand?}!

It was also said: {turned upon their heads} means: they bowed their heads in shame before Ibrahim (6). And in it...

(1) See Al-Sihah (Wara), and Al-Mufhim 1 / 430 - 431. (2) Al-Mufhim 1 / 429 - 430. (3) 13/147 and onwards. (4) In (D), (Z), and (M): and their worship. (5) In (D) and (Zha): they threaten. (6) Tafsir Al-Razi 22/186.

पृष्ठ २२५ सूरह अल-अंबिया: आयत ६२ - ६७

तो इसके आधार पर, दोनों में "मिन" की उपस्थिति के बावजूद दोनों में 'फतहा' के साथ उच्चारण सही है (१)। अर्थ: मैं दूसरों के बाद एक मित्र (खलील) था। इससे यह निष्कर्ष निकलता है कि मित्रता (खुल्ला) तब तक अपनी पूर्णता को नहीं पहुँची जब तक कि उस दिन उसके लिए प्रशंसनीय स्थान (अल-मक़ाम अल-महमूद) स्थापित नहीं किया गया (२), जैसा कि पहले बताया गया है (३)। और वह हमारे पैगंबर मुहम्मद ﷺ हैं।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {फिर वे अपने आप की ओर लौटे और कहने लगे, "वास्तव में तुम ही अत्याचारी हो।" * फिर वे औंधे मुँह गिर गए (यानी अपने हठ पर वापस आ गए): "तुम तो जानते ही हो कि ये बोलते नहीं।" * उसने कहा, "तो क्या तुम अल्लाह के सिवा ऐसी चीज़ों की इबादत करते हो जो तुम्हें न कोई लाभ पहुँचा सकें और न कोई हानि? * धिक्कार है तुम पर और उन पर जिनकी तुम अल्लाह के सिवा इबादत करते हो! तो क्या तुम बुद्धि से काम नहीं लेते?"}

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {फिर वे अपने आप की ओर लौटे} का अर्थ है: उनमें से कुछ लोग दूसरों की ओर मुड़े, उस व्यक्ति की तरह जो अपनी दलील से कट गया हो और अपने विरोधी की दलील की सत्यता को समझ गया हो। {और कहने लगे, "वास्तव में तुम ही अत्याचारी हो"} अर्थात: उसकी इबादत करके जो एक शब्द भी नहीं बोलता और अपने लिए एक पल भी अधिकार नहीं रखता। वह अपने पूजने वालों को कैसे लाभ पहुँचा सकता है और उनसे संकट कैसे दूर कर सकता है, जो अपने सिर से कुल्हाड़ी तक नहीं हटा सकता?!

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {फिर वे औंधे मुँह गिर गए} का अर्थ है: वे अपनी अज्ञानता और हठ पर वापस आ गए (४), और बोले: {तुम तो जानते ही हो कि ये बोलते नहीं}। तो {उसने कहा} उनकी बकवास (५) को काटते हुए और उन्हें चुप कराते हुए: {तो क्या तुम अल्लाह के सिवा ऐसी चीज़ों की इबादत करते हो जो तुम्हें न कोई लाभ पहुँचा सकें और न कोई हानि। धिक्कार है तुम पर} अर्थात: तुम पर तिरस्कार {और उन पर जिनकी तुम अल्लाह के सिवा इबादत करते हो! तो क्या तुम बुद्धि से काम नहीं लेते?}!

और यह भी कहा गया है: {औंधे मुँह गिर गए} का अर्थ है: उन्होंने इब्राहिम के सामने शर्म से अपने सिर झुका लिए (६)। और इसमें...

(१) अल-सिहह (वरा) देखें, और अल-मुफिम १ / ४३० - ४३१। (२) अल-मुफिम १ / ४२९ - ४३०। (३) १३/१४७ और आगे। (४) (द), (ज़) और (म) में: और उनकी इबादत। (५) (द) और (ज़) में: वे धमकी देते हैं। (६) तफ़सीर अल-राज़ी २२/१८६।

صفحہ ۲۲۵ سورۃ الانبیاء: آیات ۶۲ - ۶۷

پس اس بنا پر، دونوں میں "من" کی موجودگی کے باوجود دونوں میں 'فتحہ' کے ساتھ تلفظ صحیح ہے (۱)۔ اور معنی یہ ہے کہ: میں دوسروں کے بعد خلیل (دوست) تھا۔ اور اس سے یہ مستفاد ہوتا ہے کہ خلت (دوستی) اپنی کمال کو نہیں پہنچی مگر اس کے لیے جس کے لیے اس دن مقامِ محمود ثابت ہوا (۲) جیسا کہ پہلے گزرا (۳)۔ اور وہ ہمارے نبی محمد ﷺ ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَرَجَعُوا إِلَى أَنفُسِهِمْ فَقَالُوا إِنَّكُمْ أَنتُمُ الظَّٰلِمُونَ * ثُمَّ نُكِسُوا عَلَى رُءُوسِهِمْ لَقَدْ عَلِمْتَ مَا هَٰؤُلَاءِ يَنطِقُونَ * قَالَ أَفَتَعْبُدُونَ مِن دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَنفَعُكُمْ شَيْئًا وَلَا يَضُرُّكُمْ * أُفٍّ لَّكُمْ وَلِمَا تَعْبُدُونَ مِن دُونِ اللَّهِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَرَجَعُوا إِلَى أَنفُسِهِمْ﴾ یعنی: ان میں سے بعض بعض کی طرف لوٹے، اس شخص کے لوٹنے کی طرح جو اپنی دلیل سے کٹ گیا ہو اور اپنے مد مقابل کی دلیل کی صحت کو سمجھ گیا ہو۔ ﴿فَقَالُوا إِنَّكُمْ أَنتُمُ الظَّٰلِمُونَ﴾ یعنی: اس کی عبادت کر کے جو ایک لفظ نہیں بولتا، اور اپنے لیے ایک لمحے کا اختیار نہیں رکھتا۔ بھلا وہ اپنے پوجنے والوں کو کیسے نفع پہنچا سکتا ہے اور ان سے سختی کو کیسے دور کر سکتا ہے جو اپنے سر سے کلہاڑی نہیں ہٹا سکتا؟!

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ثُمَّ نُكِسُوا عَلَى رُءُوسِهِمْ﴾ یعنی: وہ اپنی جہالت اور ضد کی طرف لوٹ گئے (۴)، پس انہوں نے کہا: ﴿لَقَدْ عَلِمْتَ مَا هَٰؤُلَاءِ يَنطِقُونَ﴾ پس ﴿قَالَ﴾ (ابراہیم علیہ السلام نے) ان کی ہذیان گوئی (۵) کو کاٹتے ہوئے اور انہیں خاموش کراتے ہوئے کہا: ﴿أَفَتَعْبُدُونَ مِن دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَنفَعُكُمْ شَيْئًا وَلَا يَضُرُّكُمْ . أُفٍّ لَّكُمْ﴾ یعنی: تم پر پھٹکار ہو ﴿وَلِمَا تَعْبُدُونَ مِن دُونِ اللَّهِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ﴾؟!

اور کہا گیا ہے: ﴿نُكِسُوا عَلَى رُءُوسِهِمْ﴾ یعنی: انہوں نے ابراہیم کے سامنے شرمندگی سے اپنے سر جھکا لیے (۶)۔ اور اس میں...

(۱) دیکھئے الصحاح (وری)، اور المفہم ۱ / ۴۳۰ - ۴۳۱۔ (۲) المفہم ۱ / ۴۲۹ - ۴۳۰۔ (۳) ۱۳/۱۴۷ اور اس کے بعد۔ (۴) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: اور ان کی عبادت۔ (۵) (د) اور (ظ) میں ہے: وہ دھمکاتے ہیں۔ (۶) تفسیر رازی ۲۲/۱۸۶۔

[Looking]; because he did not say: "nakasu" (they hung their heads) with a fatha on the kaf, but rather said: {nukisu 'ala ru'usihim} (they were turned back on their heads), meaning: they were returned to what they were in the beginning. Ibn Abbas said the same; he said: misery overtook them, and they returned to their disbelief (1).

Allah Almighty's saying: {They said, "Burn him and support your gods if you are to act." [68] We said, "O fire, be coolness and safety upon Abraham." [69]}

Allah Almighty's saying: {They said, "Burn him"} when they were defeated by proof, pride in sin took hold of them (2), and they turned to the path of oppression and dominance, and said: Burn him. It is narrated that the speaker of this statement was a man from the Kurds of the Arabs of Persia, i.e., from its desert; this was stated by Ibn Umar, Mujahid, and Ibn Jurayj (3). It is said: His name was Hayzan, so Allah caused the earth to swallow him up, and he continues to sink into it until the Day of Resurrection (4). It is also said: Rather, their king Nimrod said it.

{And support your gods} by burning Abraham; because he insults and faults them. It is mentioned in the report: Nimrod built a tower eighty cubits long and forty cubits wide. Ibn Ishaq said (5): They gathered wood for a month then lit it, and it ignited and intensified until even a bird passing by its sides would burn from the intensity of its heat. Then they shackled Abraham and placed him in the catapult bound - it is said that Iblis (Satan) made the catapult for them on that day - and the heavens and the earth and whoever is in them of the angels and all creation except for the two weights (humans and jinn) cried out in one clamor [and said: O] our Lord! Abraham is the only one on Your earth who worships You, and he is being burned for Your sake, so grant us permission to aid him. Allah Almighty said: If

---

(1) Mentioned by Al-Wahidi in Al-Waseet 3/243. (2) In (Z): "with the sin," and what is established is from the rest of the manuscripts, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/88 and the text is from it. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/453, and Al-Tabari reported it from Ibn Umar and Mujahid 16/304 - 305. (4) Al-Tabari reported it 16/305 from Shu'ayb al-Jubba'i, and the man's name appeared in it as: Hayzan, and Al-Baghawi mentioned it 3/250. (5) Al-Tha'labi mentioned it from Ibn Ishaq in 'Ara'is al-Majalis pp. 78 - 79. And what will come between brackets is from him.

[देखना]; क्योंकि उसने 'नकासू' (उनके सिर खोल दिए) नहीं कहा, बल्कि कहा: {नुकीसू आला रुऊसिहिम} (वे अपने सिरों के बल उलट दिए गए), यानी: उन्हें उसी स्थिति में वापस कर दिया गया जिसमें वे शुरू में थे। इब्न अब्बास ने भी यही कहा; उन्होंने कहा: दुख ने उन्हें घेर लिया, और वे अपने कुफ्र (अविश्वास) की ओर लौट आए (1)।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {उन्होंने कहा, "उसे जला दो और अपने देवताओं की मदद करो यदि तुम्हें कुछ करना है।" [68] हमने कहा, "हे आग, इब्राहीम के लिए ठंडक और सलामती बन जा।" [69]}

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {उन्होंने कहा, "उसे जला दो"} जब वे दलीलों से हार गए, तो पाप के अभिमान ने उन्हें जकड़ लिया (2), और वे उत्पीड़न और प्रभुत्व के मार्ग की ओर मुड़ गए, और कहा: उसे जला दो। यह रिवायत है कि इस कथन को कहने वाला व्यक्ति फारस के अरबों के कुर्द लोगों में से एक था, यानी उसके रेगिस्तान से; यह इब्न उमर, मुजाहिद और इब्न जुरैज द्वारा कहा गया था (3)। कहा जाता है: उसका नाम हैज़ान था, इसलिए अल्लाह ने उसे जमीन में धंसा दिया, और वह कयामत के दिन तक उसमें धंसता रहेगा (4)। और यह भी कहा गया है: बल्कि, उनके राजा नमरूद ने यह कहा था।

{और अपने देवताओं की मदद करो} इब्राहीम को जलाकर; क्योंकि वह उन्हें बुरा-भला कहता है और उनमें दोष निकालता है। खबर में आया है कि: नमरूद ने एक मीनार बनाई जिसकी लंबाई अस्सी हाथ और चौड़ाई चालीस हाथ थी। इब्न इसहाक ने कहा (5): उन्होंने एक महीने तक लकड़ी इकट्ठा की और फिर उसे जलाया, और वह इतनी तेज जल उठी कि पास से गुजरने वाला पक्षी भी उसकी गर्मी की तीव्रता से जल जाता था। फिर उन्होंने इब्राहीम को बेड़ियों से बांध दिया और उन्हें जंजीरों में जकड़कर गुलेल (catapult) में डाल दिया - कहा जाता है कि इबलीस ने उस दिन उनके लिए गुलेल बनाई थी - तब आकाश और पृथ्वी और उनमें रहने वाले फरिश्ते और इन्स व जिन (थकलैन) को छोड़कर सारी सृष्टि एक स्वर में चिल्ला उठी [और उन्होंने कहा: हे] हमारे रब! इब्राहीम तेरी धरती पर तेरे अलावा किसी और की इबादत नहीं करने वाला अकेला व्यक्ति है जिसे तेरे लिए जलाया जा रहा है, इसलिए हमें उसकी मदद करने की अनुमति दे। तो अल्लाह तआला ने फरमाया: यदि

(1) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 3/243 में वर्णित। (2) (ज़) में: "पाप के साथ," और जो स्थापित है वह बाकी प्रतियों से है, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/88 और पाठ उसी से है। (3) अल-नुकत वल-उयून 3/453, और अल-तबरी ने इसे इब्न उमर और मुजाहिद 16/304 - 305 से उद्धृत किया है। (4) अल-तबरी ने इसे शुऐब अल-जुब्बाई से 16/305 में उद्धृत किया है, और उसमें आदमी का नाम हैज़ान आया है, और अल-बग़वी ने भी इसे 3/250 में उल्लेख किया है। (5) अल-थलाबी द्वारा इब्न इसहाक से 'अराइस अल-मजालिस' पृष्ठ 78 - 79 में वर्णित। और जो कोष्ठक के बीच आएगा वह उसी से है।

[دیکھنا]؛ کیونکہ اس نے 'نَکسوا' (ان کے سر کھول دیے) کاف کے زبر کے ساتھ نہیں کہا، بلکہ فرمایا: ﴿ نُكِسُوا عَلَىٰ رُءُوسِهِمْ ﴾ یعنی: انہیں اسی حالت پر لوٹا دیا گیا جس پر وہ شروع میں تھے، اور ابن عباس نے بھی یہی کہا؛ انہوں نے کہا: انہیں بدبختی نے آلیا، پس وہ اپنے کفر کی طرف لوٹ گئے (1)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ قَالُوا حَرِّقُوهُ وَانصُرُوا ءَالِهَتَكُمْ إِن كُنتُمْ فَعِلِينَ ﴿68﴾ قُلْنَا يَنَارُ كُونِي بَرْدًا وَسَلَمًا عَلَىٰ إِبْرَٰهِيمَ ﴿69﴾ ﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ قَالُوا حَرِّقُوهُ ﴾ جب وہ دلیل سے عاجز آگئے تو انہیں گناہ کے غرور نے پکڑ لیا (2)، اور وہ ظلم و غلبہ کے راستے کی طرف مڑ گئے، اور کہا: اسے جلا دو۔ روایت ہے کہ یہ بات کہنے والا فارس کے اعراب کے کردوں میں سے ایک شخص تھا، یعنی اس کے صحرا سے؛ یہ بات ابن عمر، مجاہد اور ابن جریج نے کہی ہے (3)۔ اور کہا جاتا ہے: اس کا نام 'ہیزن' تھا، پس اللہ نے اسے زمین میں دھنسا دیا، وہ قیامت کے دن تک اس میں دھنستا رہے گا (4)۔ اور کہا گیا: بلکہ یہ ان کے بادشاہ نمرود نے کہا تھا۔

﴿ وَانصُرُوا ءَالِهَتَكُمْ ﴾ ابراہیم کو جلا کر؛ کیونکہ وہ انہیں برا بھلا کہتا اور ان میں عیب نکالتا ہے۔ اور خبر میں آیا ہے کہ: نمرود نے ایک محل بنایا جس کی لمبائی اسی ہاتھ اور چوڑائی چالیس ہاتھ تھی۔ ابن اسحاق نے کہا (5): انہوں نے ایک ماہ تک لکڑیاں جمع کیں پھر انہیں روشن کیا، اور آگ اتنی تیز بھڑکی کہ پرندہ بھی اس کے اطراف سے گزرتا تو اس کی تپش کی شدت سے جل جاتا۔ پھر انہوں نے ابراہیم کو بیڑیاں پہنائیں اور انہیں منجنیق میں بیڑیوں سمیت رکھ دیا - اور کہا جاتا ہے کہ ابلیس نے اس دن ان کے لیے منجنیق بنائی تھی - پس آسمان و زمین اور ان میں موجود

فرشتے اور تمام مخلوقات سوائے ثقلین (انسان و جن) کے ایک چیخ کے ساتھ تڑپ اٹھے [اور انہوں نے کہا: اے] ہمارے رب! ابراہیم تیری زمین پر تیرے علاوہ کوئی تیری عبادت کرنے والا نہیں ہے جسے تیرے لیے جلایا جا رہا ہے، پس ہمیں اس کی نصرت کی اجازت دے۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: اگر

---

(1) اسے الواحدی نے الوسیط 243/3 میں ذکر کیا ہے۔ (2) (ظ) میں: "بالإثم" ہے، اور جو ثابت ہے وہ باقی نسخوں سے ہے، اور المحرر الوجیز 4/88 اور کلام اسی سے ہے۔ (3) النکت والعیون 453/3، اور اسے ابن عمر اور مجاہد سے الطبری نے 304/16 - 305 میں روایت کیا ہے۔ (4) اسے الطبری نے 305/16 میں شعیب الجبائی سے روایت کیا ہے، اور اس میں آدمی کا نام 'ہیزن' آیا ہے، اور اسی طرح البغوی نے 250/3 میں ذکر کیا ہے۔ (5) اسے ثعلبی نے ابن اسحاق سے عرائس المجالس ص 78 - 79 میں ذکر کیا ہے۔ اور جو قوسین کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔

227 Surat Al-Anbiya: Verses 68 - 69

...If any of you seeks help or calls upon him, then let him help him, for I have given permission for that. And if he does not call upon anyone other than Me, then I am more knowledgeable about him and I am his protector. When they wanted to throw him into the fire, the keepers of water came to him—while he was in the air—and said (1): O Ibrahim, if you wish, we will extinguish the fire with water. He said: I have no need for you. And the angel of the wind came to him and said: If you wish, I will blow the fire away. He said: No. Then he raised his head to the sky and said: O Allah, You are the One in heaven, and I am the one on earth (2), there is no one who worships You besides me; Allah is sufficient for me, and He is the best Disposer of affairs. Ubayy ibn Ka'b narrated from the Prophet (3) ﷺ: "When Ibrahim was bound to be thrown into the fire, he said: There is no god but You, Glory be to You, Lord of the worlds, to You is praise and to You is dominion, You have no partner." He said: Then they cast him into the catapult from a distant range. Gabriel met him and said: O Ibrahim, do you have any need? He said: As for you, then no. Gabriel said: Then ask your Lord. He said: My awareness of His knowledge of my condition is sufficient for my asking. Then Allah Almighty said: {O fire, be coolness and safety upon Ibrahim} (4). Some scholars said: Allah placed in it a coolness that wards off (5) its heat, and a heat that wards off its coolness, so it became peace for him. Abu Al-Aliyah said: If He had not said: "coolness and safety," its coldness would have been harder on him than its heat, and if He had not said: "upon Ibrahim," its coldness would have remained forever (6).

(1) In 'Al-Arais': The angel of waters came to him and said. (2) In 'Al-Arais': O Allah, You are the One in heaven and on earth. And Al-Bazzar (2349 - Kashf al-Astar) narrated from Abu Huraira who said: The Prophet ﷺ said: "When Ibrahim was thrown into the fire, he said: O Allah, You are One in heaven, and I am one on earth worshipping You." Al-Hafiz Ibn Hajar graded it good in 'Mukhtasar Zawa'id Musnad al-Bazzar' 2/265. Al-Dhahabi said in 'Al-Mizan' 4/69: Very strange (Gharib Jiddan). (3) Thus mentioned by the author, and Al-Baghawi mentioned it in the Tafsir 3/250 from Ubayy ibn Ka'b. In 'Al-Arais' p. 79: Mu'tamir from Ubayy ibn Ka'b from Arqam, and perhaps the word "Ubayy" is an insertion, for Al-Tabari recorded it 16/309 from the path of Mu'tamir from Ibn Ka'b from Arqam, and perhaps Ibn Ka'b is Muhammad. (4) 'Arais al-Majalis' p. 79, and Tafsir al-Baghawi 3/250. His saying: "My awareness of His knowledge of my condition is sufficient for my asking" was mentioned by Ibn 'Arraq in 'Tanzih al-Shari'ah' 1/250 with the wording: "His knowledge of my state suffices me

from my asking." He said: Ibn Taymiyyah said: Fabricated (Mawdu'). (5) In (M): "removes," in both places, and what is established is from the manuscripts and 'An-Nukat wal-'Uyun' 3/454, and the speech is from it. (6) In (Z): "until eternity," and in (Kh): "on the earth," and what is established is from the rest of the manuscripts and 'An-Nukat wal-'Uyun' 3/454 =

227 सूरा अल-अम्बिया: आयत 68 - 69

...अगर कोई आपसे मदद माँगे या उसे पुकारे तो उसकी मदद करे, क्योंकि मैंने उसे इसकी अनुमति दे दी है, और यदि वह मेरे अलावा किसी और को नहीं पुकारता है, तो मैं उसके बारे में सबसे अधिक जानता हूँ और मैं ही उसका संरक्षक हूँ। जब उन्होंने उसे आग में फेंकने का इरादा किया, तो पानी के खजांची उसके पास आए - जबकि वह हवा में थे - और कहा (1): हे इब्राहिम, यदि आप चाहें तो हम आग को पानी से बुझा दें। उन्होंने कहा: मुझे तुम्हारी कोई ज़रूरत नहीं है। और हवा का फरिश्ता उनके पास आया और कहा: यदि आप चाहें तो मैं आग उड़ा दूँ। उन्होंने कहा: नहीं। फिर उन्होंने अपना सिर आसमान की ओर उठाया और कहा: ऐ अल्लाह, तू आसमान में अकेला है और मैं ज़मीन पर अकेला हूँ (2), मेरे अलावा कोई और तेरी इबादत नहीं करता; मेरे लिए अल्लाह ही काफी है और वह बेहतरीन कार्यसाधक है। उबैय बिन काब ने नबी ﷺ से रिवायत की (3): "निश्चित रूप से इब्राहिम को जब आग में फेंकने के लिए बांधा गया, तो उन्होंने कहा: तेरे सिवा कोई पूज्य नहीं, तू पवित्र है, संसारों का पालनहार, सारी प्रशंसा तेरे लिए है और साम्राज्य तेरा है, तेरा कोई शरीक (साझेदार) नहीं है।" उन्होंने कहा: फिर उन्होंने उन्हें एक दूर के स्थान से मंज़नीक (गुलेल नुमा मशीन) में फेंक दिया। जिब्रील उनसे मिले और कहा: हे इब्राहिम, क्या आपको कोई ज़रूरत है? उन्होंने कहा: जहाँ तक तुम्हारा सवाल है, तो नहीं। जिब्रील ने कहा: तो अपने रब से माँगो। उन्होंने कहा: मेरी स्थिति का उनका ज्ञान ही मेरे माँगने के लिए काफी है। फिर अल्लाह तआला ने कहा: {हे आग, इब्राहिम पर ठंडी और सलामती वाली हो जा} (4)। कुछ विद्वानों ने कहा: अल्लाह ने उसमें ऐसी ठंडक पैदा कर दी जो उसकी गर्मी को दूर करती थी (5), और ऐसी गर्मी जो उसकी ठंडक को दूर करती थी, जिससे वह उनके लिए सलामती बन गई। अबू अल-आलिया ने कहा: यदि वह यह न कहता: "ठंडी और सलामती", तो उसकी ठंडक उसकी गर्मी से भी अधिक उन पर भारी होती, और यदि वह "इब्राहिम पर" न कहता, तो उसकी ठंडक हमेशा के लिए बनी रहती (6)।

(1) अल-अराइस में: उसके पास पानी का फरिश्ता आया और कहा। (2) अल-अराइस में: ऐ अल्लाह, तू आसमान और ज़मीन में अकेला है। अल-बज़्ज़ार (2349 - कश्फ़ अल-अस्तर) ने अबू हुरैरा से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: नबी ﷺ ने फरमाया: "जब इब्राहिम को आग में फेंका गया तो उन्होंने कहा: ऐ अल्लाह, तू आसमान में अकेला है, और मैं ज़मीन पर अकेला तेरी इबादत करने वाला हूँ।" हाफ़िज़ इब्न हजर ने इसे मुख़्तसर ज़वैद मुस्नद अल-बज़्ज़ार 2/265 में हसन कहा है। और अल-धहाबी ने अल-मीज़ान 4/69 में कहा: यह बहुत अजीब (ग़रीब जिद्दन) है। (3) लेखक ने इसी तरह

उल्लेख किया है, और अल-बग़वी ने तफ़सीर 3/250 में उबैय बिन काब से इसका उल्लेख किया है, और अल-अराइस पृष्ठ 79 में आया है: मोअतमिर उबैय बिन काब से अरक़म से, और शायद "उबैय" शब्द अनावश्यक जुड़ गया है, क्योंकि अल-तबरी ने इसे 16/309 में मोअतमिर के मार्ग से इब्न काब से अरक़म से उद्धृत किया है, और शायद इब्न काब मोहम्मद हैं। (4) अराइस अल-मजालिस पृष्ठ 79, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/250। और उनका कहना: "मेरी स्थिति का उनका ज्ञान मेरे माँगने से बेनियाज़ करता है", इब्न इराक़ ने तन्ज़ीह अल-शरिया 1/250 में इन शब्दों के साथ उल्लेख किया है: "मेरी स्थिति का उनका ज्ञान मेरे सवाल (माँगने) से काफी है।" उन्होंने कहा: इब्न तैमिय्या ने कहा: यह मनगढ़ंत (मौज़ू) है। (5) (म) में: दोनों स्थानों पर "हटाती है", और जो पुख्ता है वह हस्तलिपियों और 'अन-नुकत वल-उयून' 3/454 से है। (6) (ज़) में: अनंत काल तक, और (ख) में: ज़मीन पर, और जो पुख्ता है वह बाकी प्रतियों और 'अन-नुकत वल-उयून' 3/454 से है।

227 سورة الانبياء: آيات 68 - 69

...تم میں سے کوئی مدد مانگے یا اسے پکارے تو وہ اس کی مدد کرے، میں نے اسے اس کی اجازت دے دی ہے، اور اگر وہ میرے سوا کسی اور کو نہیں پکارتا، تو میں اس کے بارے میں بہتر جانتا ہوں اور میں ہی اس کا ولی ہوں۔ پس جب انہوں نے اسے آگ میں پھینکنے کا ارادہ کیا، تو پانی کے پہرے دار ان کے پاس آئے - جب کہ وہ ہوا میں تھے - اور کہا (1): اے ابراہیم، اگر آپ چاہیں تو ہم آگ کو پانی سے بجھا دیں۔ انہوں نے کہا: مجھے تمہاری کوئی حاجت نہیں۔ اور ہوا کا فرشتہ ان کے پاس آیا اور کہا: اگر آپ چاہیں تو میں آگ کو اڑا دوں۔ انہوں نے کہا: نہیں۔ پھر انہوں نے اپنا سر آسمان کی طرف اٹھایا اور کہا: اے اللہ، تو آسمان میں یکتا ہے اور میں زمین پر تنہا ہوں (2)، تیرے سوا کوئی تیری عبادت کرنے والا نہیں؛ اللہ ہی مجھے کافی ہے اور وہی بہترین کارساز ہے۔ ابی بن کعب نے نبی ﷺ سے روایت کی (3): "بے شک ابراہیم کو جب آگ میں ڈالنے کے لیے باندھا گیا تو انہوں نے کہا: تیرے سوا کوئی معبود نہیں، تو پاک ہے، رب العالمین، تیرے ہی لیے حمد ہے اور تیری ہی بادشاہی ہے، تیرا کوئی شریک نہیں۔" انہوں نے کہا: پھر انہوں نے انہیں دور دراز مقام سے منجنیق میں رکھ کر پھینکا۔ جبریل نے ان کا استقبال کیا اور کہا: اے ابراہیم، کیا آپ کو کوئی حاجت ہے؟ انہوں نے کہا: جہاں تک تمہارا تعلق ہے، تو نہیں۔ جبریل نے کہا: تو اپنے رب سے مانگیے۔ انہوں نے کہا: میرا حال اس کے علم میں ہونا ہی میرے سوال سے کفایت کرتا ہے۔ پس اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اے آگ، ابراہیم پر ٹھنڈی اور سلامتی والی ہو جا} (4)۔ بعض علماء نے کہا: اللہ نے اس میں ایسی ٹھنڈک پیدا کر دی جو اس کی تپش کو دور کرتی تھی (5)، اور ایسی تپش جو اس کی ٹھنڈک کو دور کرتی تھی، پس وہ ان پر سلامتی بن گئی۔ ابو العالیہ نے کہا: اگر اللہ "برداً وسلاماً" (ٹھنڈی اور سلامتی والی) نہ کہتا، تو اس کی ٹھنڈک ان پر اس کی

تپش سے بھی زیادہ سخت ہوتی، اور اگر "علی ابراہیم" (ابراہیم پر) نہ کہتا، تو اس کی ٹھنڈک ہمیشہ باقی رہتی (6)۔

(1) العرائس میں ہے: پانی کا فرشتہ ان کے پاس آیا اور کہا۔ (2) العرائس میں ہے: اے اللہ، تو آسمان اور زمین میں یکتا ہے۔ اور بزار نے (2349 - کشف الاستار) ابو ہریرہ سے روایت کی کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "جب ابراہیم کو آگ میں ڈالا گیا تو انہوں نے کہا: اے اللہ، تو آسمان میں اکیلا ہے اور میں زمین پر اکیلا تیری عبادت کرنے والا ہوں۔" حافظ ابن حجر نے اسے 'مختصر زوائد مسند البزار' 2/265 میں حسن قرار دیا ہے۔ اور ذہبی نے المیزان 4/69 میں کہا: یہ بہت عجیب (غریب جداً) ہے۔ (3) مصنف نے اسی طرح ذکر کیا ہے، اور بغوی نے اسے تفسیر 3/250 میں ابی بن کعب سے نقل کیا ہے، اور العرائس صفحہ 79 میں ہے: معتمر نے ابی بن کعب سے، انہوں نے ارقم سے، اور شاید لفظ "ابی" زائد ہے، کیونکہ طبری نے اسے 16/309 میں معتمر کے واسطے سے ابن کعب سے، انہوں نے ارقم سے نقل کیا ہے، اور شاید ابن کعب سے مراد محمد ہیں۔ (4) عرائس المجالس صفحہ 79، اور تفسیر بغوی 3/250۔ اور ان کا قول: "میرا حال اس کا جان لینا ہی میرے سوال سے کافی ہے"، ابن عراق نے 'تنزیہ الشریعہ' 1/250 میں ان الفاظ کے ساتھ ذکر کیا ہے: "میرا حال جاننا میرے سوال سے بے نیاز کرتا ہے۔" انہوں نے کہا: ابن تیمیہ نے کہا: یہ موضوع (من گھڑت) ہے۔ (5) (م) میں: دونوں مقامات پر "اٹھاتی ہے" (یرفع) ہے، اور جو مستند ہے وہ قلمی نسخوں اور 'النکت والعیون' 3/454 سے ہے، اور عبارت وہیں سے ہے۔ (6) (ظ) میں: ہمیشہ تک، اور (خ) میں: زمین پر، اور جو مستند ہے وہ باقی نسخوں اور 'النکت والعیون' 3/454 سے ہے =

Surah Al-Anbiya: Verses 68-69 228 Some scholars mentioned: That Allah Almighty sent down a carpet (zarbiyya)(1) from Paradise and spread it in the Fire, and Allah sent down angels(2): Gabriel, Michael, the Angel of Cold, and the Angel of Safety. Ali and Ibn Abbas said: If its coldness had not been followed by "safety," Abraham would have died from its coldness, and no fire would have remained on that day but it would have been extinguished, I thought she meant (3). Al-Suddi said: Allah commanded every branch of a tree to return to its tree and cast off its fruit. Ka'b and Qatadah said: The fire did not burn anything of Abraham except his bonds(4). He stayed in the fire for seven days; no one could come near the fire, then they came and he was standing praying. Al-Minhal bin Amr said: Abraham said: I have never spent days more pleasant than(5) the days I was in the fire. Ka'b, Qatadah, and al-Zuhri said: On that day, there was no creature that did not try to extinguish the fire from him except the lizard (al-wazagh); for it was blowing on him. Therefore, the Messenger of Allah ﷺ ordered it to be killed and called it a "little mischief-maker" (fuwaysiqa)(6). Shu'ayb al-Juba'i(7) said: Abraham was thrown into the fire when he was sixteen years old. And he said

= And the speech is from him, and Al-Tabari reported something similar (16/309). (1) Singular of 'zarabi', which are carpets; it is said: everything that is spread out and reclined upon. Lisan al-Arab (z-r-b). (2) In (Zh): His angels. (3) 'Ara'is al-Majalis p. 79. Al-Tabari recorded their saying (16/306-307). The report of Ali was also recorded by Ibn Abi Shaybah (11/519-520). (4) Recorded by Al-Tabari (16/307 and 309) through the path of Qatadah from Ka'b. (5) In the manuscripts: "in," and what is established is from Tafsir al-Tabari (16/307), and the report was recorded there. (6) 'Ara'is al-Majalis p. 79. Recorded by Abd al-Razzaq (2/25) and Al-Tabari (16/309-310) from Qatadah and al-Zuhri. Al-Bukhari (3359) recorded from Umm Sharik (may Allah be pleased with her) that the Messenger of Allah ﷺ ordered the killing of the lizard and said: "It used to blow on Abraham (peace be upon him)." Ahmad (27365) and Muslim (2237) also recorded it briefly, mentioning the killing of the lizard. (7) In (Z): al-Jamali, and in the rest of the manuscripts: al-Hamani. What is established is from Tafsir al-Tabari (16/308), which recorded his statement. Al-Dhahabi said in al-Mizan (2/278): A transmitter whose reports are discarded (matruk); Al-Azdi said so.

सूरा अल-अंबिया: आयतें 68-69 228 कुछ विद्वानों ने उल्लेख किया है: कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने स्वर्ग से एक कालीन (ज़रबिय्या)(1) उतारा और उसे नरक (आग) में बिछा दिया, और अल्लाह ने फ़रिश्ते(2) उतारे: जिब्रील, मीकाईल, ठंड का फ़रिश्ता और सुरक्षा का फ़रिश्ता। अली और इब्न अब्बास ने कहा: यदि इसकी ठंडक के बाद "सलाम" (शांति/सुरक्षा) न आती, तो इब्राहिम इसकी ठंडक से मर जाते, और उस दिन कोई भी आग नहीं बचती जो बुझ न गई होती, मुझे लगा कि इसका मतलब है (3)। अस-सुद्दी ने कहा: अल्लाह ने एक पेड़ की हर टहनी को अपने पेड़ पर लौटने और अपना फल छोड़ने का आदेश दिया। काब और कतादाह ने कहा: आग ने इब्राहिम के बंधन(4) के अलावा कुछ नहीं जलाया। वह सात दिनों तक आग में रहे; कोई भी आग के पास नहीं आ सका, फिर वे आए तो देखा कि वह खड़े होकर प्रार्थना कर रहे थे। अल-मिन्हाल बिन अम्र ने कहा: इब्राहिम ने कहा: मैंने उन दिनों से अधिक सुखद दिन कभी नहीं बिताए(5) जब मैं आग में था। काब, कतादाह और अल-जुहरी ने कहा: उस दिन ऐसा कोई जीव नहीं था जिसने उनके लिए आग बुझाने की कोशिश न की हो, सिवाय छिपकली (अल-वज़ग) के, क्योंकि वह उन पर फूँक मार रही थी। इसलिए, अल्लाह के रसूल ﷺ ने इसे मारने का आदेश दिया और इसे "फुवैसिका" (एक छोटा शरारती जीव)(6) कहा। शुऐब अल-जुबाई(7) ने कहा: इब्राहिम को आग में तब फेंका गया था जब वह सोलह वर्ष के थे। और उन्होंने कहा

= और यह कथन उन्हीं का है, और अल-तबरी ने इसी तरह का उल्लेख (16/309) में किया है। (1) 'ज़रबी' का एकवचन, जो कालीन हैं; यह कहा जाता है: वह सब कुछ जिसे बिछाया गया हो और जिस पर सहारा लिया गया हो। लिसान अल-अरब (ज़-र-ब)। (2) (ज़) में: उसके फ़रिश्ते। (3) अराइस अल-मजालिस पृ. 79। अल-तबरी ने उनके कथन (16/306-307) को उद्धृत किया। अली की रिपोर्ट इब्न अबी शयबा (11/519-520) द्वारा भी उद्धृत की गई थी। (4) काब से कतादाह के माध्यम से अल-तबरी (16/307 और 309) द्वारा उद्धृत। (5) पांडुलिपियों में: "में", और जो स्थापित है वह तफ़सीर अल-तबरी (16/307) से है, और रिपोर्ट वहां उद्धृत की गई थी। (6) अराइस अल-मजालिस पृ. 79। कतादाह और अल-जुहरी से अब्द अल-रज्जाक (2/25) और अल-तबरी (16/309-310) द्वारा उद्धृत। अल-बुखारी (3359) ने उम्म शरीक (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से उद्धृत किया कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने छिपकली को मारने का आदेश दिया और कहा: "वह इब्राहिम (उन पर शांति हो) पर फूँक मारती थी।" अहमद (27365) और मुस्लिम (2237) ने भी छिपकली को मारने का उल्लेख करते हुए इसे संक्षेप में उद्धृत किया। (7) (ज़ेड) में: अल-जमाली, और बाकी पांडुलिपियों में: अल-

हमानी। जो स्थापित है वह तफ़सीर अल-तबरी (16/308) से है, जिसने उनके बयान को उद्धृत किया है। अल-धहाबी ने अल-मीज़ान (2/278) में कहा: एक कथावाचक जिसकी रिपोर्ट त्याग दी जाती है (मतरूक); अल-अजदी ने ऐसा कहा।

سورة الانبياء: آيات 68 - 69 228 بعض علماء نے ذکر کیا ہے کہ: اللہ تعالیٰ نے جنت سے ایک قالین (زَرْبِيَّةً)(1) نازل فرمائی اور اسے جہنم میں بچھا دیا، اور اللہ نے فرشتے(2) نازل کیے: جبرائیل، میکائیل، ٹھنڈک کا فرشتہ اور سلامتی کا فرشتہ۔ حضرت علی اور ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: اگر اس کی ٹھنڈک کے ساتھ سلامتی نہ ہوتی تو ابراہیم علیہ السلام اس کی ٹھنڈک سے وفات پا جاتے، اور اس دن کوئی آگ ایسی نہ بچتی جو بجھ نہ جاتی، میرا خیال ہے کہ اس سے مراد ہے (3)۔ سدی نے کہا: اور اللہ نے درخت کی ہر شاخ کو حکم دیا کہ وہ اپنے درخت کی طرف لوٹ جائے اور اپنا پھل گرا دے۔ کعب اور قتادہ نے کہا: آگ نے ابراہیم علیہ السلام کے صرف بندھن(4) کو جلایا۔ پس وہ آگ میں سات دن رہے، کسی میں آگ کے قریب جانے کی ہمت نہ تھی، پھر وہ آئے تو دیکھا کہ وہ کھڑے نماز پڑھ رہے ہیں۔ منہال بن عمرو نے کہا: ابراہیم علیہ السلام نے فرمایا: میں نے کبھی بھی ان دنوں سے زیادہ خوشگوار دن نہیں گزارے(5) جن میں میں آگ میں تھا۔ کعب، قتادہ اور زہری نے کہا: اس دن زمین کا کوئی جانور ایسا نہ تھا جس نے آگ بجھانے کی کوشش نہ کی ہو سوائے چھپکلی (الوَزَغ) کے؛ کیونکہ وہ ان پر پھونکیں مار رہی تھی؛ اسی لیے رسول اللہ ﷺ نے اسے مارنے کا حکم دیا اور اسے "فُوَيسقہ" (چھوٹی شرارتی)(6) کا نام دیا۔ شعیب الجبائی(7) نے کہا: ابراہیم علیہ السلام کو آگ میں ڈالا گیا تو ان کی عمر سولہ سال تھی۔ اور انہوں نے کہا

= اور کلام انہی کا ہے، اور طبری نے اسی طرح 309/16 میں اسے نقل کیا ہے۔ (1) زرابی کی واحد، جس کا مطلب قالین ہے، اور کہا گیا: ہر وہ چیز جو بچھائی جائے اور جس پر ٹیک لگائی جائے۔ لسان العرب (زرب)۔ (2) (ظ) میں: اس کے فرشتے۔ (3) عرائس المجالس ص 79، اور ان دونوں کا قول طبری 306/16 - 307 نے نکالا ہے، اور علی کی روایت ابن ابی شیبہ 519/11 -

520 نے بھی نکالی ہے۔ (4) طبری نے 307/16 اور 309 میں قتادہ کے واسطے سے کعب سے نقل کیا ہے۔ (5) نسخوں میں: "فی" (میں)، اور ثابت شدہ طبری کی تفسیر 307/16 سے ہے، اور روایت اس میں درج ہے۔ (6) عرائس المجالس ص 79، اور اسے عبد الرزاق 25/2 اور طبری 309/16 - 310 نے قتادہ اور زہری سے نقل کیا ہے۔ اور بخاری (3359) نے ام شریک رضی اللہ عنہا سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے چھپکلی کو مارنے کا حکم دیا، اور فرمایا: "وہ ابراہیم علیہ السلام پر پھونکیں مارتی تھی"۔ اور اسے احمد (27365) اور مسلم (2237) نے بھی چھپکلی کے مارنے کے ذکر کے ساتھ اختصار سے نقل کیا ہے۔ (7) (ز) میں: الجمالی، اور باقی نسخوں میں: الحمانی، اور ثابت شدہ طبری کی تفسیر 308/16 سے ہے اور اسی نے ان کا قول نقل کیا ہے۔ ذہبی نے المیزان 278/2 میں کہا: اخباری متروک ہے؛ الازدی نے یہی کہا ہے۔

Page 229 Surah Al-Anbiya: Verses 68 - 73

Ibn Jurayj said: Ibrahim was thrown into the fire when he was twenty-six years old. Al-Tha'labi mentioned the first (opinion) (1), and Al-Mawardi mentioned the second (2), and Allah knows best. Al-Kalbi said: All the fires of the earth turned cold, so not even a shank was cooked (3). Nimrod saw him from the palace while he was sitting on the throne, comforted by the Angel of Shade. He said: "What an excellent Lord is your Lord! I shall offer Him four thousand cows." And he refrained from harming him (4).

Allah's saying: {And they intended for him a plot, but We made them the greatest losers (70). And We delivered him and Lot to the land which We had blessed for the worlds (71). And We bestowed upon him Ishaq and Yaqub as an additional gift, and each We made righteous (72). And We made them leaders guiding by Our command. And We inspired to them the doing of good deeds, establishment of prayer, and giving of zakah; and they were worshippers of Us (73).}

Allah's saying: {And they intended for him a plot} means: Nimrod and his companions intended to plot against him. {but We made them the greatest losers} in their deeds, and We returned their plot against them by subjecting the weakest of Our creation to them. Ibn Abbas said: Allah subjected the weakest of His creation to them: mosquitoes. Nimrod did not cease until he saw the bones of his companions and horses showing, (the mosquitoes) had eaten their flesh and drunk their blood. One of them entered his nostril and continued eating until it reached his brain. The person most honored by him was the one who would strike his head with an iron mallet. He remained in this state for about four hundred years (5).

Footnotes: (1) In 'Ara'is al-Majalis p. 80, and in its printed edition it appeared as: al-Sha'bi instead of: Shu'ayb al-Juba'i. (2) In al-Nukat wa al-'Uyun 3/453. (3) The previous source. (4) Mentioned by al-Tha'labi pp. 79-80 in detail on the authority of Ibn Ishaq. Ibn Atiyyah said in al-Muharrir al-Wajiz 4/88-89: People have said a lot about the stories of burning Ibrahim, and they mentioned specifying the duration of his stay in the fire and the manner of his stay, which I saw fit to summarize due to its lack of authenticity. The correct part of it is that he was thrown into the fire, and Allah Almighty made it coolness and peace for him, so he emerged from it safe, and it was the greatest sign. (5) Al-Wahidi mentioned it similarly from Ibn Abbas in al-Wasit 3/244, and Abd al-Razzaq narrated it at length in al-Tafsir 1/105-106, and al-Tabari 4/572-573 from Zaid bin Aslam. Al-Alusi mentioned it in Ruh al-Ma'ani =

पृष्ठ २२९ सूरह अल-अंबिया: आयतें ६८ - ७३

इब्न जुरैज ने कहा: इब्राहिम को आग में तब फेंका गया जब वह छब्बीस वर्ष के थे। अल-थ़ालबी ने पहली राय का उल्लेख किया (१), और अल-मावर्दी ने दूसरी का (२), और अल्लाह बेहतर जानता है। अल-कल्बी ने कहा: पृथ्वी की सभी आग ठंडी हो गई, इसलिए एक पैर का हिस्सा (खुर) भी नहीं पका (३)। नमरूद ने उसे महल से देखा जबकि वह सिंहासन पर बैठा था, और छाया का फरिश्ता उसे सांत्वना दे रहा था। उसने कहा: "तुम्हारा रब कितना उत्कृष्ट रब है! मैं उसके लिए चार हजार गायों की बलि दूँगा।" और वह उसे नुकसान पहुँचाने से रुक गया (४)।

अल्लाह का कथन: {और उन्होंने उसके विरुद्ध एक चाल चलनी चाही, तो हमने उन्हें सबसे अधिक घाटे में रहने वाला बना दिया (७०) और हम उसे और लूत को बचाकर उस भूमि की ओर ले गए जिसे हमने दुनिया जहान के लिए बरकत वाला बनाया था (७१) और हमने उसे इसहाक और (पोते के रूप में) याक़ूब प्रदान किया, और प्रत्येक को हमने नेक बनाया (७२) और हमने उन्हें मार्गदर्शक बनाया जो हमारे आदेश से मार्गदर्शन करते थे, और हमने उन्हें नेक काम करने, नमाज़ कायम करने और ज़कात देने की प्रेरणा दी, और वे हमारी ही इबादत करने वाले थे (७३)}।

अल्लाह का कथन: {और उन्होंने उसके विरुद्ध एक चाल चलनी चाही} अर्थात: नमरूद और उसके साथियों ने उसके खिलाफ साजिश रचने का इरादा किया। {तो हमने उन्हें सबसे अधिक घाटे में रहने वाला बना दिया} उनके कर्मों में, और हमने उनकी चाल उन्हीं पर उलट दी, अपनी रचना के सबसे कमजोर जीव को उन पर मुसल्लत करके। इब्न अब्बास ने कहा: अल्लाह ने अपनी रचना के सबसे कमजोर जीव को उन पर मुसल्लत किया: मच्छर। नमरूद चैन से नहीं रहा यहाँ तक कि उसने अपने साथियों और घोड़ों की हड्डियाँ चमकती देखीं, (मच्छरों ने) उनका मांस खा लिया और उनका खून पी लिया। उनमें से एक उसके नथुने में घुस गया, और वह तब तक खाता रहा जब तक वह उसके मस्तिष्क तक नहीं पहुँच गया। उसके द्वारा सबसे सम्मानित व्यक्ति वह था जो उसके सिर पर लोहे के मुगदर से प्रहार करता था। वह लगभग चार सौ वर्षों तक इसी स्थिति में रहा (५)।

पादलेख: (१) अराइस अल-मजालिस पृ. ८० में, और इसके मुद्रित संस्करण में यह आया है: शुऐब अल-जुबाई के बजाय अल-शाबी। (२) अल-नुकात वा अल-उयुन ३/४५३ में। (३) पिछला स्रोत। (४) अल-थ़ालबी ने पृ. ७९ - ८० पर इब्न इशाक के हवाले से विस्तार से इसका उल्लेख किया है। इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रिर अल-वजीज़ ४/८८-८९ में कहा: लोगों ने इब्राहिम को जलाने की कहानियों के

बारे में बहुत कुछ कहा है, और उन्होंने आग में रहने की अवधि और उनके रहने के तरीके का उल्लेख किया है, जिसे मैंने इसकी प्रामाणिकता की कमी के कारण संक्षिप्त करना उचित समझा। इसका सही हिस्सा यह है कि उन्हें आग में फेंक दिया गया था, और अल्लाह तआला ने इसे उनके लिए शीतलता और शांति बना दिया, इसलिए वह उससे सुरक्षित बाहर निकल आए, और यह सबसे बड़ी निशानी थी। (५) अल-वाहिदी ने अल-वासित ३/२४४ में इब्न अब्बास से इसी तरह का उल्लेख किया है, और अब्द अल-रज्जाक ने अल-तफसीर १/१०५-१०६ में और अल-तबरी ने ४/५७२-५७३ में ज़ैद बिन असलम के हवाले से विस्तार से इसका वर्णन किया है। अल-आलुसी ने रूह अल-मानी में उल्लेख किया है =

صفحہ ۲۲۹ سورہ الانبیاء: آیات ۶۸ - ۷۳

ابن جریج نے کہا: ابراہیم علیہ السلام کو آگ میں ڈالا گیا تو ان کی عمر چھبیس سال تھی۔ پہلی بات ثعلبی (۱) نے ذکر کی، اور دوسری ماوردی (۲) نے، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ الکلبی نے کہا: زمین کی تمام آگ ٹھنڈی ہو گئی، یہاں تک کہ پائے کا حصہ بھی نہ پکا (۳)۔ نمرود نے انہیں محل سے دیکھا جبکہ وہ تخت پر بیٹھے تھے اور فرشتۂ سایہ انہیں تسلی دے رہا تھا۔ اس نے کہا: "تمہارا رب کیا ہی بہترین رب ہے! میں اس کے لیے چار ہزار گائیں ذبح کروں گا۔" اور وہ انہیں نقصان پہنچانے سے رک گیا (۴)۔

ارشادِ باری تعالیٰ ہے: ﴿ وَأَرَادُوا بِهِ كَيْدًا فَجَعَلْنَاهُمُ الْأَخْسَرِينَ (۷۰) وَنَجَّيْنَاهُ وَلُوطًا إِلَى الْأَرْضِ الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا لِلْعَالَمِينَ (۷۱) وَوَهَبْنَا لَهُ إِسْحَقَ وَيَعْقُوبَ نَافِلَةً وَكُلًّا جَعَلْنَا صَالِحِينَ (۷۲) وَجَعَلْنَاهُمْ أَئِمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا وَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِمْ فِعْلَ الْخَيْرَاتِ وَإِقَامَ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءَ الزَّكَاةِ وَكَانُوا لَنَا عَابِدِينَ (۷۳) ﴾۔

ارشادِ باری تعالیٰ: ﴿ وَأَرَادُوا بِهِ كَيْدًا ﴾ یعنی: نمرود اور اس کے ساتھیوں نے چاہا کہ ان کے خلاف کوئی چال چلیں۔ ﴿ فَجَعَلْنَاهُمُ الْأَخْسَرِينَ ﴾ ان کے اعمال میں، اور ہم نے ان کی چال انہی پر الٹ دی اپنی مخلوق میں سے کمزور ترین کو ان پر مسلط کر کے۔ ابن عباس رضی اللہ عنہ نے فرمایا: اللہ نے ان پر اپنی مخلوق میں سے سب سے کمزور چیز مسلط کی: مچھر۔ نمرود کو سکون نہ ملا یہاں تک کہ اس نے اپنے ساتھیوں اور گھوڑوں کی ہڈیاں چمکتی دیکھیں، (مچھروں نے) ان کا گوشت کھا لیا اور خون پی لیا۔ ان میں سے ایک اس کے نتھنے میں گھس گیا اور کھاتا رہا یہاں تک کہ اس کے دماغ تک پہنچ گیا۔ اس کے نزدیک سب سے معزز شخص وہ تھا جو اس کے سر پر لوہے کے ہتھوڑے سے ضرب لگاتا تھا۔ وہ تقریباً چار سو سال تک اسی حال میں رہا (۵)۔

حواشی: (۱) عرائس المجالس ص ۸۰ میں، اور اس کے مطبوعہ نسخے میں شعیب الجبائی کے بجائے الشعبي آیا ہے۔ (۲) النکت والعیون ۳/ ۴۵۳ میں۔ (۳) سابقہ مصدر۔ (۴) ثعلبی نے ص ۷۹ - ۸۰ پر ابن اسحاق کے حوالے سے تفصیل سے ذکر کیا ہے۔ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۴/ ۸۸ - ۸۹ میں کہا ہے: لوگوں نے ابراہیم علیہ السلام کے جلائے جانے کے قصوں میں بہت مبالغہ کیا ہے، اور انہوں نے آگ میں رہنے کی مدت اور رہنے کی کیفیت کا تذکرہ کیا ہے، جسے میں نے صحت کی کمی کی وجہ سے مختصر کرنا مناسب سمجھا۔ اس بارے میں صحیح بات یہ ہے کہ انہیں آگ میں ڈالا گیا، تو اللہ تعالیٰ نے اسے ان پر ٹھنڈک اور سلامتی بنا دیا، پس وہ اس سے سلامت نکل آئے، اور یہ سب سے بڑی نشانی تھی۔ (۵) الواحدی نے الوسیط ۳/ ۲۴۴ میں ابن عباس سے اسی طرح ذکر کیا ہے، اور عبد الرزاق نے التفسیر ۱/ ۱۰۵ - ۱۰۶ میں اور الطبری نے ۴/ ۵۷۲ - ۵۷۳ میں زید بن اسلم کے حوالے سے اسے طوالت کے ساتھ نقل کیا ہے۔ آلوسی نے روح المعانی میں ذکر کیا ہے =

230 Surah Al-Anbiya: Verses 70 - 73

His words (Exalted is He): {And We delivered him and Lot to the land which We had blessed for the worlds} means: We saved Ibrahim and Lot [sending them] to the land of Sham, and they were in Iraq - and Ibrahim (1), peace be upon him, was his uncle - as said by Ibn Abbas (2). And it was called blessed because of the abundance of its fertility, fruits, and rivers; and because it is the birthplace and dwelling of the prophets. Blessing (Barakah) means the permanence of good; and from it: 'the camel knelt (baraka)': when it stays in its place and does not leave. Ibn Abbas said: The blessed land is Mecca (3).

It is also said: it is Bayt al-Maqdis (Jerusalem) (4); because from it God sent most of the prophets, and it is also rich in fertility and fruit (5), with fresh water that disperses throughout the earth; Abu al-Aliyah said: There is no fresh water except that it descends from the sky to the rock in Jerusalem, then disperses throughout the earth (6). A similar report is narrated from Ka'b al-Ahbar (7). And it is said: The blessed land is Egypt.

His words (Exalted is He): {And We bestowed upon him Isaac and Jacob as an additional gift (Nafilah)} i.e., an increase; because he prayed for Isaac, and Jacob (8) was given additionally without a specific prayer, so that was a 'nafilah', i.e., an addition to what he asked for; when he said: {My Lord, grant me [a child] from among the righteous} [As-Saffat: 100]. And a grandchild is called 'nafilah' because it is an addition to the child.

= 17/70 The interpretation relied upon for the verse: {so We made them the greatest losers} means: losers more than any other loser, as their effort to extinguish the light of truth, in word and deed, became a conclusive proof that he (peace be upon him) was on the truth and they were on falsehood, and it led to raising his rank (peace be upon him) and their deserving the severest punishment. (1) In the manuscripts: Lot, which is an error. (2) Reported by al-Tabari (16/311) from Ubayy bin Ka'b, al-Hasan, Qatadah and others, and we did not find it reported from Ibn Abbas. Ibn al-Jawzi said in 'Zad al-Masir' (5/368): This is the opinion of the majority. End quote. Al-Tabari chose it in (16/315) and said: Because there is no dispute among all scholars that Ibrahim's migration from Iraq was to Sham. (3) Reported by al-Tabari (16/314). (4) Mentioned by al-Mawardi in 'al-Nukat wal-Uyun' (3/454). (5) In manuscripts (D), (Z), and (M): growth. (6) Reported by al-Tabari (16/314). Ibn Atiyyah said in 'al-Muharrar al-Wajiz' (4/89): This is weak. (7) Mentioned by al-Mawardi in 'al-Nukat wal-Uyun' (3/454). (8) The

established version is from (Kh) and (Zha), and in the rest of the manuscripts: "and increased in Jacob".

२३० सूरह अल-अंबिया: आयतें ७० - ७३

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और हमने उसे और लूत को उस भूमि की ओर बचा निकाला जिसमें हमने संसार वालों के लिए बरकत रखी थी} का अर्थ है: हमने इब्राहीम और लूत को शाम की भूमि की ओर बचा लिया, और वे इराक में थे - और इब्राहीम (१) अलैहिस्सलाम उनके चाचा थे - यह इब्न अब्बास (२) ने कहा है। और इसे 'मुबारक' (धन्य) कहा गया है क्योंकि इसकी उर्वरता, फल और नदियाँ प्रचुर मात्रा में हैं; और क्योंकि यह पैगंबरों की खान है। बरकत का अर्थ है: भलाई का स्थिर रहना, और इसी से है: 'ऊँट बैठ गया (बरका)': जब वह अपने स्थान पर टिक जाए और वहाँ से न हिले। इब्न अब्बास ने कहा: धन्य भूमि मक्का है (३)।

और यह भी कहा गया है: बैतुल-मक़दिस (यरूशलेम) (४); क्योंकि यहीं से अल्लाह ने अधिकांश पैगंबरों को भेजा, और यह उर्वरता और फलों में भी प्रचुर है (५), ताज़ा पानी वाला है, और यहीं से पानी ज़मीन में फैलता है; अबू अल-आलिया ने कहा: कोई भी मीठा पानी ऐसा नहीं है जो आसमान से यरूशलेम की चट्टान पर न गिरता हो, फिर वह ज़मीन में फैल जाता है (६)। इसी तरह का विवरण काब अल-अहबार (७) से भी वर्णित है। और कहा गया है: धन्य भूमि मिस्र है।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और हमने उसे इसहाक़ दिया और याक़ूब अतिरिक्त उपहार के रूप में (नाफ़िला)} यानी: वृद्धि; क्योंकि उन्होंने इसहाक़ के लिए दुआ की थी, और याक़ूब (८) बिना दुआ के दिए गए, तो वह 'नाफ़िला' था, यानी जो उन्होंने माँगा था उस पर अतिरिक्त; जब उन्होंने कहा था: {हे मेरे रब, मुझे नेक लोगों में से [संतान] प्रदान कर} [अस-साफ़्फ़ात: १००]। और पोते-पोतियों को 'नाफ़िला' कहा जाता है क्योंकि वे संतान पर अतिरिक्त होते हैं।

= १७/७० आयत की व्याख्या में जिस पर भरोसा किया गया है: {तो हमने उन्हें सबसे अधिक घाटा उठाने वाला बना दिया} यानी: हर घाटा उठाने वाले से अधिक घाटे में, क्योंकि सच्चाई के नूर को बुझाने की उनकी कोशिश, बोल और कर्म से, एक निर्णायक प्रमाण बन गई कि वे (अलैहिस्सलाम) सच्चाई पर थे और वे असत्य पर, और यह उनके(अलैहिस्सलाम) दर्जे को ऊँचा करने और उनके सबसे कठोर दंड के पात्र होने का कारण बना। (१) पांडुलिपियों में: लूत, जो एक गलती है। (२) अल-तबरी (१६/३११) ने इसे उबै बिन काब, अल-हसन, क़तादा और अन्य से उद्धृत किया है, और हमें इब्न अब्बास से इसकी कोई जानकारी नहीं मिली। इब्न अल-जौज़ी ने 'ज़ाद अल-मसीर' (५/३६८) में कहा: यह बहुसंख्यकों का मत है। समाप्त। और अल-तबरी ने इसे (१६/३१५) में चुना और कहा: क्योंकि

सभी विद्वानों के बीच इस बात पर कोई मतभेद नहीं है कि इब्राहीम का इराक से हिजरत (प्रवास) शाम की ओर था। (३) अल-तबरी (१६/३१४) द्वारा उद्धृत। (४) अल-मावर्दी द्वारा 'अल-नुक़त वल-उयून' (३/४५४) में उल्लेखित। (५) (द), (ज़) और (म) प्रतियों में: 'विकास' (नमुव)। (६) अल-तबरी (१६/३१४) द्वारा उद्धृत। इब्न अतिया ने 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' (४/८९) में कहा: यह कमज़ोर (हदीस) है। (७) अल-मावर्दी द्वारा 'अल-नुक़त वल-उयून' (३/४५४) में उल्लेखित। (८) (ख़) और (ज़) से पुष्ट, और शेष प्रतियों में: "और याक़ूब में वृद्धि की गई"।

۲۳۰ سورة الانبياء: آيات ۷۰ - ۷۳

الله تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَنَجَّيْنٰهُ وَلُوطًا إِلَى الْأَرْضِ الَّتِي بٰرَكْنَا فِيهَا لِلْعٰلَمِينَ﴾ یعنی: ہم نے ابراہیم اور لوط کو بچا کر ملک شام کی سرزمین کی طرف پہنچا دیا، اور وہ دونوں عراق میں تھے - اور ابراہیم (۱) علیہ السلام ان کے چچا تھے - یہ ابن عباس (۲) نے کہا ہے۔ اور اسے بابرکت کہا گیا کیونکہ اس میں زرخیزی، پھل اور نہریں کثرت سے ہیں؛ اور اس لیے کہ یہ انبیاء کی سرزمین ہے۔ برکت کے معنی ہیں: خیر کا ثابت و قائم رہنا، اور اسی سے ہے: 'بَرَكَ البعير' یعنی اونٹ بیٹھ گیا: جب وہ اپنی جگہ جم جائے اور نہ ہٹے۔ ابن عباس نے کہا: مبارک زمین مکہ ہے (۳)۔

اور کہا گیا: بیت المقدس ہے (۴)؛ کیونکہ وہاں سے اللہ نے اکثر انبیاء کو مبعوث کیا، اور وہ زرخیزی اور پھلوں (۵) میں بھی کثیر ہے، اس کا پانی شیریں ہے، اور وہیں سے زمین میں پھیلتا ہے؛ ابو العالیہ نے کہا: کوئی میٹھا پانی ایسا نہیں ہے مگر وہ آسمان سے بیت المقدس کی چٹان پر اترتا ہے، پھر زمین میں تقسیم ہوتا ہے (۶)۔ اسی طرح کی بات کعب الاحبار (۷) سے مروی ہے۔ اور کہا گیا: مبارک زمین مصر ہے۔

الله تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَوَهَبْنَا لَهُۥ إِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ نَافِلَةً﴾ یعنی: زیادتی؛ کیونکہ انہوں نے اسحاق کے لیے دعا کی تھی، اور یعقوب (۸) بغیر دعا کے عطا ہوئے، تو یہ 'نافلہ' (اضافہ) تھا، یعنی ان کی مانگی ہوئی چیز پر زیادتی؛ جب انہوں نے کہا تھا: ﴿رَبِّ هَبْ لِي مِنَ الصّٰلِحِينَ﴾ [الصافات: ۱۰۰]۔ اور پوتے کو 'نافلہ' کہا جاتا ہے کیونکہ وہ اولاد پر اضافہ ہوتا ہے۔

= ۷۰/۱۷ آیت کی تفسیر میں جس پر اعتماد کیا گیا ہے: ﴿فَجَعَلْنٰهُمُ الْأَخْسَرِينَ﴾ یعنی: ہر خسارہ پانے والے سے بڑھ کر خسارے میں، اس طرح کہ حق کے نور کو بجھانے کی ان کی کوشش، قول و

فعل کے اعتبار سے ایک قطعی دلیل بن گئی کہ آپ (علیہ السلام) حق پر تھے اور وہ باطل پر، اور یہ آپ (علیہ السلام) کے درجات کی بلندی اور ان کے سخت ترین عذاب کے مستحق ہونے کا سبب بنا۔ (۱) نسخوں میں ہے: 'لوط'، جو کہ غلطی ہے۔ (۲) طبری نے ۱۶/۳۱۱ میں ابی بن کعب، حسن، قتادہ اور دیگر سے روایت کی ہے، اور ہمیں ابن عباس سے اس کی واقفیت نہیں ہوئی۔ ابن الجوزی نے 'زاد المسیر' ۵/۳۶۸ میں کہا ہے: اور یہی اکثر کا قول ہے۔ انتہیٰ۔ اور طبری نے ۱۶/۳۱۵ میں اسے اختیار کیا اور کہا: کیونکہ تمام اہل علم کے درمیان اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ ابراہیم کی عراق سے ہجرت شام کی طرف تھی۔ (۳) اسے طبری نے ۱۶/۳۱۴ میں روایت کیا ہے۔ (۴) اسے ماوردی نے 'النکت والعیون' ۳/۴۵۴ میں ذکر کیا ہے۔ (۵) (د)، (ز) اور (م) نسخوں میں ہے: 'النمو' (نشوونما)۔ (۶) اسے طبری نے ۱۶/۳۱۴ میں روایت کیا ہے۔ ابن عطیہ نے 'المحرر الوجیز' ۴/۸۹ میں کہا: اور یہ ضعیف ہے۔ (۷) اسے ماوردی نے 'النکت والعیون' ۳/۴۵۴ میں ذکر کیا ہے۔ (۸) (خ) اور (ظ) سے ثابت شدہ ہے، اور باقی نسخوں میں ہے: 'وزید فی یعقوب'۔

Surah Al-Anbiya: Verses 70 - 75 231

“And each [of them] We made righteous”: meaning each of Ibrahim, Ishaq, and Ya'qub We made righteous, acting in obedience to Allah. Making them righteous is only achieved by creating righteousness and obedience in them, and by creating the ability for obedience; then what the servant acquires is created by Allah Almighty (1).

His Almighty's saying: “And We made them leaders guiding by Our command”: meaning leaders followed in good deeds and acts of obedience. The meaning of “by Our command” means by what We revealed to them of revelation, command, and prohibition, as if He said: they guide by Our book. It is also said: the meaning is: they guide people to Our religion by Our command to them to guide creation and call them to Monotheism. “And We inspired to them the doing of good deeds”: meaning to perform acts of obedience. “and establishment of prayer and giving of zakah; and they were worshippers of Us”: meaning obedient.

His Almighty's saying: “And to Lot We gave judgment and knowledge, and We saved him from the city that was practicing evil. Indeed, they were a people of evil, defiantly disobedient. (74) And We admitted him into Our mercy. Indeed, he was of the righteous. (75)”

His Almighty's saying: “And to Lot We gave judgment and knowledge”: “Lot” is in the accusative case by an implicit verb indicated by the second one, meaning: and We gave Lot, We gave him. And it is said: and remember Lot. Judgment (Al-Hukm): Prophethood, and Knowledge (Al-Ilm): knowledge of religious matters and what judgment is based on between litigants. It is also said: “knowledge” means understanding, and the meaning is one.

“And We saved him from the city that was practicing evil”: He means Sodom. Ibn Abbas said: there were seven villages, Jibril (peace be upon him) overturned six and left one for Lot and his family, which is Zughar (2), in which there is fruit from the Ghor of Palestine to the border of Ash-Sharah (3), and it has many villages up to the border of the Hijaz Sea.

---

(1) In (ظ): For what the servant acquires is created by Allah Almighty. (2) Rhymes with Zufar, mentioned by Yaqut in Mu'jam al-Buldan 3/142 and 411, and he said in the second place: it is the Overturned Lake and the remainder of the cities of Lot, and it was saved because its people were not practicing immorality. Abu al-Layth mentioned the report in 2/137-138 similarly without attribution. (3) In the

manuscripts: Al-Sarat, and what is established is from (m). Yaqut said in Mu'jam al-Buldan 3/332: Ash-Sharah: a region in ash-Sham between Damascus and the city of the Messenger ﷺ. Al-Bakri mentioned in Mu'jam ma Ista'jam 2/699 the house of Hatim al-Ta'i: =

सूरह अल-अंबिया: आयतें 70 - 75 231

"और उनमें से प्रत्येक को हमने नेक बनाया": यानी इब्राहीम, इसहाक और याकूब में से प्रत्येक को हमने नेक बनाया, जो अल्लाह की आज्ञा का पालन करने वाले थे। उन्हें नेक बनाना वास्तव में उनमें नेकी और आज्ञाकारिता पैदा करने और आज्ञाकारिता की क्षमता पैदा करने से ही प्राप्त होता है; फिर बंदा जो कुछ भी अर्जित करता है वह अल्लाह सर्वशक्तिमान द्वारा बनाया गया है (1)।

अल्लाह तआला का कथन: "और हमने उन्हें ऐसे नेता बनाया जो हमारे आदेश से मार्गदर्शन करते थे": यानी ऐसे नेता जिनका अनुकरण अच्छे कार्यों और आज्ञाकारिता के कार्यों में किया जाए। "हमारे आदेश से" का अर्थ है कि हमने उन पर जो वह्य (प्रकाशना), आदेश और निषेध उतारा, जैसे कि उसने कहा: वे हमारी पुस्तक द्वारा मार्गदर्शन करते हैं। यह भी कहा गया है कि इसका अर्थ है: वे लोगों को हमारे धर्म की ओर मार्गदर्शन करते थे क्योंकि हमने उन्हें सृष्टि का मार्गदर्शन करने और उन्हें एकेश्वरवाद की ओर बुलाने का आदेश दिया था। "और हमने उन्हें नेक काम करने की प्रेरणा दी": यानी आज्ञाकारिता के कार्य करने की। "और नमाज़ कायम करने और ज़कात देने की; और वे हमारी ही इबादत करने वाले थे": यानी आज्ञाकारी।

अल्लाह तआला का कथन: "और लूत को हमने हिक्मत (निर्णय की शक्ति) और ज्ञान प्रदान किया, और उसे उस बस्ती से बचा लिया जो गंदे काम करती थी। निःसंदेह वे बहुत बुरे और अवज्ञाकारी लोग थे। (74) और हमने उसे अपनी दया में प्रवेश कराया। निःसंदेह वह नेक लोगों में से था। (75)"

अल्लाह तआला का कथन: "और लूत को हमने हिक्मत और ज्ञान प्रदान किया": "लूत" एक छिपी हुई क्रिया द्वारा कर्मकारक (accusative) में है, जैसा कि दूसरे द्वारा संकेत दिया गया है, यानी: और हमने लूत को दिया, हमने उसे दिया। और यह भी कहा गया है: और लूत को याद करो। हिक्मत: नबूवत (पैग़म्बरी), और इल्म (ज्ञान): दीन के मामलों की जानकारी और वह जिससे विवादियों के बीच निर्णय लिया जाता है। यह भी कहा गया है कि: "इल्म" का अर्थ समझ है, और अर्थ एक ही है।

"और हमने उसे उस बस्ती से बचा लिया जो गंदे काम करती थी": इससे मुराद सदोम है। इब्न अब्बास ने कहा: सात बस्तियाँ थीं, जिब्रील (अलैहिस्सलाम) ने छह को उलट दिया और लूत और उनके परिवार के लिए एक छोड़ दी, जो ज़ुग़र (2) है जिसमें फिलिस्तीन के ग़ोर से लेकर शराह (3) की सीमा तक फल हैं, और इसकी हिजाज़ समुद्र की सीमा तक कई बस्तियाँ हैं।

(1) (ظ) में: क्योंकि बंदा जो कुछ भी प्राप्त करता है वह अल्लाह सर्वशक्तिमान द्वारा बनाया गया है। (2) ज़ुफ़र के वज़न पर, याकूत ने मुअजम अल-बुल्दान 3/142 और 411 में इसका उल्लेख किया है, और दूसरे स्थान पर कहा है: यह पलटी हुई झील और लूत के शहरों का शेष भाग है, और यह इसलिए बच गई क्योंकि इसके निवासी अश्लीलता नहीं करते थे। अबू अल-लैथ ने इस खबर का उल्लेख 2/137 - 138 में बिना किसी श्रेय के इसी तरह किया है। (3) हस्तलिखित प्रतियों में: अल-सरात, और जो स्थापित है वह (m) से है। याकूत ने मुअजम अल-बुल्दान 3/332 में कहा है: अल-शराह: शाम में दमिश्क और रसूल ﷺ के शहर के बीच का एक क्षेत्र। अल-बकरी ने मुअजम मा इस्ताअजम 2/699 में हातिम अल-ताई का घर उल्लेख किया है: =

سورة الانبياء: آيات ٧٠ - ٧٥ ٢٣١

﴿وَكُلًّا جَعَلْنَا صَالِحِينَ﴾ یعنی: اور ابراہیم، اسحاق اور یعقوب میں سے ہر ایک کو ہم نے صالح بنایا، جو اللہ کی اطاعت کرنے والے تھے۔ ان کو صالح بنانا درحقیقت ان میں صلاح اور اطاعت پیدا کرنے اور اطاعت کی قدرت پیدا کرنے سے ہی حاصل ہوتا ہے؛ پھر بندہ جو کچھ حاصل کرتا ہے وہ اللہ تعالیٰ ہی کی مخلوق ہے (١)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَجَعَلْنَاهُمْ أَئِمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا﴾ یعنی: ایسے پیشوا جن کی نیکیوں اور اطاعت کے کاموں میں پیروی کی جائے۔ اور "بأمرنا" کا مطلب ہے: بذریعہ وحی، امر اور نہی جو ہم نے ان پر نازل کی، گویا اس نے فرمایا: وہ ہماری کتاب کے ذریعے ہدایت دیتے ہیں۔ اور کہا گیا: مطلب یہ ہے کہ وہ لوگوں کو ہمارے دین کی طرف ہدایت دیتے ہیں کیونکہ ہم نے انہیں مخلوق کی رہنمائی اور انہیں توحید کی طرف بلانے کا حکم دیا۔ ﴿وَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِمْ فِعْلَ الْخَيْرَاتِ﴾ یعنی: اطاعت کے کام کرنے کی۔ ﴿وَإِقَامَ الصَّلَوٰةِ وَإِيتَاءَ الزَّكَوٰةِ وَكَانُوا لَنَا عَبِدِينَ﴾ یعنی: فرمانبردار۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلُوطًا ءَاتَيْنَهُ حُكْمًا وَعِلْمًا وَنَجَيْنَهُ مِنَ الْقَرْيَةِ الَّتِي كَانَت تَّعْمَلُ الْخَبَثَ إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمَ سَوْءٍ فَاسِقِينَ (٧٤) وَأَدْخَلْنَهُ فِي رَحْمَتِنَا إِنَّهُ مِنَ الصَّلِحِينَ (٧٥)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلُوطًا ءَاتَيْنَهُ حُكْمًا وَعِلْمًا﴾ "لوطاً" ایک پوشیدہ فعل کی وجہ سے مفعول (منصوب) ہے جس کی طرف دوسرا فعل دلالت کر رہا ہے، یعنی: اور ہم نے لوط کو دیا، ہم نے انہیں دیا۔ اور کہا گیا ہے: اور لوط کا ذکر کرو۔ اور حکم: نبوت ہے، اور علم: دین کے معاملات کی معرفت اور وہ چیز جس سے فریقین کے درمیان فیصلہ کیا جاتا ہے۔ اور کہا گیا: "علماً" یعنی سمجھ، اور مطلب ایک ہی ہے۔

﴿وَنَجَّيْنَٰهُ مِنَ الْقَرْيَةِ الَّتِي كَانَت تَّعْمَلُ الْخَبَٰٓئِثَ﴾ اس سے مراد سدوم ہے۔ ابن عباس نے فرمایا: سات بستیاں تھیں، جبرائیل علیہ السلام نے چھ کو الٹ دیا اور لوط اور ان کے اہل و عیال کے لیے ایک کو باقی رکھا، اور وہ زُغَر (۲) ہے جس میں فلسطین کے غور سے لے کر شراہ (۳) کی سرحد تک پھل ہیں، اور بحرِ حجاز کی سرحد تک اس کی بہت سی بستیاں ہیں۔

---

(۱) (ظ) میں ہے: کیونکہ بندہ جو کچھ کماتا ہے وہ اللہ تعالیٰ کی مخلوق ہے۔ (۲) زُفَر کے وزن پر، یاقوت نے معجم البلدان ۳/ ۱۴۲ اور ۴۱۱ میں اس کا ذکر کیا ہے، اور دوسری جگہ کہا ہے: وہ بحیرہ مقلوبہ (بحرِ مردار) اور لوط کے شہروں کا بقیہ حصہ ہے، اور وہ اس لیے بچ گئی کیونکہ اس کے باشندے بے حیائی کے کام نہیں کرتے تھے۔ ابو اللیث نے ۲/ ۱۳۷ - ۱۳۸ میں بغیر کسی نسبت کے اسی طرح کی خبر ذکر کی ہے۔ (۳) خطی نسخوں میں: السراۃ ہے، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ یاقوت نے معجم البلدان ۳/ ۳۳۲ میں کہا ہے: الشراہ: شام کا ایک علاقہ ہے جو دمشق اور مدینہ الرسول ﷺ کے درمیان ہے۔ البکری نے معجم ما استعجم ۲/ ۶۹۹ میں حاتم طائی کا شعر ذکر کیا ہے: =

232 Surah Al-Anbiya: Verses 74 - 77

Regarding the wicked deeds they used to commit, there are two opinions: First: Sodomy, as mentioned before. Second: Farting(1), meaning they used to fart in their clubs and gatherings. It was also said: Farting and throwing pebbles, and it will be mentioned later(2). "Indeed, they were a people of evil, defiantly disobedient," meaning they were outside the obedience of Allah. Fusuq (disobedience) means exiting, as mentioned before(3). "And We admitted him into Our mercy," meaning into prophethood. It was said: into Islam. It was said: Paradise. And it was said: Mercy means saving him from his people, "Indeed, he was of the righteous." Allah Almighty says: "And [mention] Noah, when he called [to Allah] before [that time], so We responded to him and saved him and his family from the great affliction. (76) And We aided him against the people who denied Our signs. Indeed, they were a people of evil, so We drowned them, all together. (77)" His saying: "And Noah when he called before," meaning: mention Noah when he called, i.e., supplicated. "Before" means before Abraham and Lot, against his people, and it is his saying: "My Lord, do not leave upon the earth from among the disbelievers an inhabitant." [Noah: 26]. And he said when they denied him: "Indeed, I am overpowered, so help." [Al-Qamar: 10]. "So We responded to him and saved him and his family from the great affliction," meaning from drowning. "Karb" (affliction) is intense grief. "And his family" means the believers among them. "And We aided him against (min) the people who denied Our signs." Abu Ubaidah said: "min" here means "ala" (against)(4). It was also said: the meaning is: We took revenge for him from the people who denied Our signs. "So We drowned them, all together," meaning the young and the old.

= May the Lord of people water with heavy and continuous rain the southern part of Al-Sharah from Ma'ab to Zughar. He said: Al-Sharah is a land in the region of Sham (Levant), and Ma'ab is a place there. (1) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/455. (2) In the interpretation of verse (29) of Surah Al-Ankabut. (3) 1/368. (4) Mentioned on the authority of Abu Ubaidah in Al-Baghawi 3/252, Al-Razi 22/194, and Al-Tabarsi in Majma' al-Bayan 7/47, and we did not find it in his Majaz al-Qur'an.

२३२ सूरा अल-अंबिया: आयतें ७४ - ७७

उन बुरे कामों के बारे में जो वे करते थे, दो राय हैं: पहली: समलैंगिकता (सोडोमी), जैसा कि पहले बताया गया है। दूसरी: पादना(१), यानी वे अपनी सभाओं और महफिलों में पादा करते थे। यह भी कहा गया है: पादना और कंकड़ फेंकना, और यह बाद में आएगा(२)। "निस्संदेह, वे बुरे लोग थे, नाफ़र्मान," यानी अल्लाह की आज्ञाकारिता से बाहर। 'फ़ुसूक' (नाफ़रमानी) का अर्थ है बाहर निकलना, जैसा कि पहले बताया गया है(३)। "और हमने उसे अपनी दया में प्रवेश कराया," यानी नुबुव्वत (पैगंबरी) में। कहा गया: इस्लाम में। कहा गया: जन्नत में। और यह भी कहा गया: दया से तात्पर्य उसे उसकी जाति से बचाना है, "निस्संदेह वह नेक लोगों में से था।" अल्लाह तआला का फ़रमान है: "और नूह को (याद करो) जब उसने इससे पहले पुकारा था, तो हमने उसकी पुकार सुन ली और उसे और उसके घर वालों को बड़ी मुसीबत से निजात दी। (७६) और उन लोगों के मुक़ाबले में उसकी मदद की जिन्होंने हमारी निशानियों को झुठलाया था। यक़ीनन वे बुरे लोग थे, इसलिए हमने उन सबको डुबो दिया। (७७)" उसका फ़रमान: "और नूह जब उसने पहले पुकारा," यानी: नूह का ज़िक्र करो जब उसने पुकारा, यानी दुआ की। "पहले" का अर्थ है इब्राहीम और लूत से पहले, अपनी क़ौम के ख़िलाफ़, और वह उसका कहना है: "ऐ मेरे रब! ज़मीन पर काफ़िरों में से किसी को बसने वाला न छोड़।" [नूह: २६]। और उसने कहा जब उन्होंने उसे झुठलाया: "मैं बेबस हूँ, तो तू मेरी मदद कर।" [अल-क़मर: १०]। "तो हमने उसकी पुकार सुन ली और उसे और उसके घर वालों को बड़ी मुसीबत से निजात दी," यानी डूबने से। 'कर्ब' (मुसीबत) का अर्थ है गहरा दुख। "और उसके घर वाले" यानी उनमें से ईमान वाले। "और हमने उन लोगों के मुक़ाबले में (मिन्) उसकी मदद की जिन्होंने हमारी निशानियों को झुठलाया था।" अबू उबैदा ने कहा: 'मिन्' यहाँ 'अला' (पर/के विरुद्ध) के अर्थ में है(४)। यह भी कहा गया: इसका अर्थ है: हमने उसके लिए उन लोगों से बदला लिया जिन्होंने हमारी निशानियों को झुठलाया। "तो हमने उन सबको डुबो दिया," यानी उनमें से छोटों को भी और बड़ों को भी।

= लोगों का रब अल-शराह के दक्षिणी हिस्से को माआब से ज़ुग़र तक मूसलाधार और लगातार बारिश से सींचे। उन्होंने कहा: अल-शराह शाम (लेवंत) के क्षेत्र में एक भूमि है, और माआब वहां एक स्थान है। (१) अल-नुक़त व अल-उयून ३/४५५। (२) सूरा अल-अंकबूत की आयत (२९) की व्याख्या में। (३) १/३६८। (४) अल-बग़वी ३/२५२, अल-राज़ी २२/१९४ और मजमा अल-बयान ७/४७ में अल-तबरसी ने इसे अबू उबैदा के हवाले से ज़िक्र किया है, और हमें उनकी 'मजाज़ अल-क़ुरआन' में यह नहीं मिला।

۲۳۲ سورة الانبياء: آيات ۷۴ - ۷۷

اور وہ جو برے کام کرتے تھے ان کے بارے میں دو قول ہیں: پہلا: لواطت، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۔ دوسرا: ہوا خارج کرنا (پادنا)(۱)، یعنی وہ اپنی مجلسوں اور محفلوں میں ہوا خارج کیا کرتے تھے۔ اور کہا گیا: ہوا خارج کرنا اور کنکریاں پھینکنا، اور یہ (آگے) آئے گا(۲)۔ ﴿إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمَ سَوْءٍ فَسِقِينَ﴾ یعنی: اللہ کی اطاعت سے نکلے ہوئے، اور فسوق کا مطلب ہے نکلنا، اور یہ پہلے گزر چکا ہے(۳)۔ ﴿وَأَدْخَلْنَهُ فِي رَحْمَتِنَا﴾ نبوت میں۔ اور کہا گیا: اسلام میں۔ اور کہا گیا: جنت میں۔ اور کہا گیا: رحمت سے مراد اسے اس کی قوم سے بچانا ہے ﴿إِنَّهُ مِنَ الصَّلِحِينَ﴾۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَنُوحًا إِذْ نَادَى مِن قَبْلُ فَاسْتَجَبْنَا لَهُ فَنَجَّيْنَاهُ وَأَهْلَهُ مِنَ الْكَرْبِ الْعَظِيمِ ۝ وَنَصَرْنَاهُ مِنَ الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمَ سَوْءٍ فَأَغْرَقْنَاهُمْ أَجْمَعِينَ ۝﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَنُوحًا إِذْ نَادَى مِن قَبْلُ﴾ یعنی: اور نوح کا ذکر کرو جب اس نے پکارا، یعنی دعا کی۔ "من قبل" یعنی: ابراہیم اور لوط سے پہلے، اپنی قوم کے خلاف اور وہ اس کا قول ہے: "اے میرے رب! زمین پر کافروں میں سے کوئی بسنے والا نہ چھوڑ" [نوح: ۲۶]۔ اور اس نے کہا جب انہوں نے اسے جھٹلایا: "میں مغلوب ہو گیا ہوں پس تو میری مدد فرما" [القمر: ۱۰]۔ ﴿فَاسْتَجَبْنَا لَهُ فَنَجَّيْنَاهُ وَأَهْلَهُ مِنَ الْكَرْبِ الْعَظِيمِ﴾ یعنی: غرق ہونے سے۔ اور "کرب" شدید غم کو کہتے ہیں۔ "وأهله" یعنی: ان میں سے ایمان لانے والے۔ ﴿وَنَصَرْنَاهُ مِنَ الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا﴾ ابو عبیدہ نے کہا: "من" یہاں "علی" (پر/کے خلاف) کے معنی میں ہے(۴)۔ اور کہا گیا: اس کا مطلب ہے: ہم نے ان لوگوں سے اس کا بدلہ لیا جنہوں نے ہماری آیات کو جھٹلایا۔ ﴿فَأَغْرَقْنَاهُمْ أَجْمَعِينَ﴾ یعنی: ان میں سے چھوٹے اور بڑے سب۔

= لوگوں کا رب الشراہ کے جنوبی حصے کو مآب سے زغر تک موسلا دھار اور مسلسل بارش سے سیراب کرے۔ اور کہا: الشراہ ملک شام کے ایک علاقے کی زمین ہے، اور مآب وہاں ایک

جگہ ہے۔ (۱) النکت والعیون ۳/ ۴۵۵۔ (۲) سورہ عنکبوت کی آیت (۲۹) کی تفسیر کے پاس۔ (۳) ۱/ ۳۶۸۔ (۴) اسے ابو عبیدہ سے بغوی ۳/ ۲۵۲، رازی ۲۲/ ۱۹۴، اور طبرسی نے مجمع البیان ۷/ ۴۷ میں ذکر کیا ہے، اور ہمیں ان کی مجاز القرآن میں یہ نہیں ملا۔

Surah Al-Anbiya': Verses 78 - 79 233 The Almighty's saying: {And [mention] David and Solomon, when they judged concerning the field - when the sheep of a people strayed therein by night, and We were witnesses to their judgment. (78) And We gave understanding of it [i.e., the case] to Solomon, and to each [of them] We gave judgment and knowledge. And We subjected the mountains to exalt [Us], along with David and [also] the birds. And We were the doers [of that]. (79)} There are twenty-six issues in it: The first: The Almighty's saying: {And David and Solomon, when they judged concerning the field} i.e.: and mention them when they were judging. He did not mean by His saying: {when they judged} their meeting in judgment; even though He combined them in the statement; for it is not permissible for two judges to rule on a single case. Rather, each of them ruled individually, and Solomon was the one who understood it through Allah Almighty's teaching him (1). {concerning the field} There was disagreement about it in two opinions: It was said: it was crops; this was said by Qatadah. And it was said: it was a vineyard whose clusters had sprouted (2); this was said by Ibn Mas'ud and Shurayh (3). The word 'al-harth' (field/tilth) is used for both, and it is further from metaphor when used for crops (4). The second: The Almighty's saying: {when the sheep of a people strayed therein by night} i.e.: they grazed in it at night, and 'al-nafsh' is grazing by night. It is said: 'nafashat' (grazed) by night and 'hamalat' (wandered/strayed) by day: when they graze without a shepherd. And their owner let them stray ('anfashaha'). And 'ibil nuffash' (straying camels) (5). And in the Hadith of Abdullah bin Amr: "A grain in Paradise is like the stomach of a camel that spends the night 'nafishan', i.e., grazing (6)." Narrated by Al-Harawi. Ibn Sidah said: The word 'al-hamal' is not used for sheep, it is only for camels (7).

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1254. (2) In (Z): hung down. (3) Their opinions and the opinion of Qatadah were recorded by Al-Tabari 16/320-321. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/91. (5) Al-Sihah (nafasha), Al-Jawhari said: 'al-nafsh' is only at night, while 'al-hamal' can be by day or night. (6) Mentioned by Ibn Qutaybah in Gharib al-Hadith 2/120, Al-Zamakhshari in Al-Fa'iq 4/14, and Ibn al-Athir in Al-Nihayah (nafasha). (7) Al-Muharrar al-Wajiz 4/92.

सूरा अल-अंबिया: आयतें 78 - 79 233 अल्लाह तआला का इरशाद है: {और दाऊद और सुलैमान (का ज़िक्र करें), जब वे एक खेत के बारे में फैसला कर रहे थे - जब रात में एक क़ौम की भेड़ें उसमें चर गईं, और हम उनके फैसले के गवाह थे। (78) तो हमने वह (मुआमला) सुलैमान को समझा दिया, और हमने हर एक को हिकमत और इल्म अता किया था। और हमने दाऊद के साथ पहाड़ों को मुसख़्ख़र कर दिया जो (अल्लाह की) तस्बीह करते थे, और परिंदों को भी। और हम ही ये सब करने वाले थे। (79)} इसमें छब्बीस मसाइल हैं: पहला: अल्लाह तआला का इरशाद: {और दाऊद और सुलैमान, जब वे खेत के बारे में फैसला कर रहे थे} यानी: और उन दोनों का ज़िक्र करो जब वे फैसला कर रहे थे। अपने इस कौल {जब वे फैसला कर रहे थे} से अल्लाह का मक़सद फैसले में इज्तेमा (एक साथ बैठना) नहीं था; अगरचे उसने कलाम में उन दोनों को जमा किया है; क्योंकि एक ही मुआमले पर दो हाकिमों का फैसला जायज़ नहीं है। बल्कि उनमें से हर एक ने अलग-अलग फैसला किया, और सुलैमान वह थे जिन्हें अल्लाह तआला ने इसे समझा दिया था (1)। {खेत के बारे में} इसमें दो कौल हैं: कहा गया है: यह फसल थी; यह क़तादा ने कहा है। और कहा गया है: यह अंगूर का बाग था जिसकी गुच्छे निकल आई थीं (2); यह इब्ने मसूद और शुरैह ने कहा है (3)। और 'अल-हर्स' (खेत) का लफ्ज़ दोनों के लिए बोला जाता है, और फसल के लिए इसका इस्तेमाल मजाज़ (इस्तियारा) से ज़्यादा करीब है (4)। दूसरा: अल्लाह तआला का इरशाद: {जब रात में एक क़ौम की भेड़ें उसमें चर गईं} यानी: उन्होंने उसमें रात को चरा, और 'अन-नफ्श' का मतलब रात में चरना है। कहा जाता है: 'नफशत' रात को और 'हमलत' दिन को: जब वे बिना चरवाहे के चरें। और उसके मालिक ने उन्हें चरने के लिए छोड़ दिया। और 'इबिल नफ़्फ़ाश' (चरने वाले ऊँट) (5)। और अब्दुल्ला बिन अम्र की हदीस में है: "जन्नत का दाना ऊँट के पेट की तरह है जो रात भर चरता ('नाफ़िशन') रहता है (6)।" अल-हरवी ने इसे नक़ल किया है। और इब्ने सीदा ने कहा: 'अल-हमल' का लफ्ज़ भेड़ों के लिए नहीं बोला जाता, यह सिर्फ ऊँटों के लिए है (7)।

(1) अहकाम अल-क़ुरान, इब्न अल-अरबी 3/1254। (2) (ज़) में: लटक गईं। (3) अल-तबरी 16/320-321 ने उनके और क़तादा के कौल नक़ल किए हैं। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/91। (5) अस-सिहाह (नफ्श), और अल-जौहरी ने कहा: नफ्श सिर्फ रात में होता है, और हमल रात और दिन दोनों में होता है। (6) इब्न कुतैबा ने गरीब अल-हदीस 2/120 में, अल-ज़मखशरी ने अल-फ़ाइक़ 4/14 में, और इब्न अल-असीर ने अल-निहाया (नफ्श) में इसका ज़िक्र किया है। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/92।

سورة الانبياء: آیات 78 - 79 233 اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَدَاوُدَ وَسُلَيْمَانَ إِذْ يَحْكُمَانِ فِي الْحَرْثِ إِذْ نَفَشَتْ فِيهِ غَنَمُ الْقَوْمِ وَكُنَّا لِحُكْمِهِمْ شَاهِدِينَ ﴿٧٨﴾ فَفَهَّمْنَاهَا سُلَيْمَانَ وَكُلًّا آتَيْنَا حُكْمًا وَعِلْمًا وَسَخَّرْنَا مَعَ دَاوُدَ الْجِبَالَ يُسَبِّحْنَ وَالطَّيْرَ وَكُنَّا فَاعِلِينَ ﴿٧٩﴾﴾ اس میں چھبیس مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَدَاوُدَ وَسُلَيْمَانَ إِذْ يَحْكُمَانِ فِي الْحَرْثِ﴾ یعنی: اور ان دونوں کا ذکر کریں جب وہ فیصلہ کر رہے تھے، اور اپنے اس قول ﴿إِذْ يَحْكُمَانِ﴾ سے فیصلے میں اجتماع مراد نہیں لیا؛ اگرچہ انہیں کلام میں جمع کیا ہے؛ کیونکہ ایک فیصلے پر دو حاکموں کا ہونا جائز نہیں ہے۔ بلکہ ان میں سے ہر ایک نے انفرادی طور پر فیصلہ کیا، اور سلیمان وہ تھے جنہیں اللہ تعالیٰ نے اسے سمجھا دیا تھا(1)۔ ﴿فِي الْحَرْثِ﴾ اس میں دو اقوال پر اختلاف ہوا ہے: کہا گیا: وہ کھیتی تھی؛ یہ قتادہ نے کہا۔ اور کہا گیا: وہ انگور کا باغ تھا جس کی خوشے نکل آئے تھے(2)؛ یہ ابن مسعود اور شریح نے کہا(3)۔ اور لفظ 'حرث' دونوں کے لیے بولا جاتا ہے، اور کھیتی کے لیے اس کا استعمال استعارہ سے بعید ہے(4)۔ دوسرا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِذْ نَفَشَتْ فِيهِ غَنَمُ الْقَوْمِ﴾ یعنی: وہ رات کو اس میں چر گئیں، اور 'النفش' رات کو چرنا ہے۔ کہا جاتا ہے: 'نفشت بالليل' (رات کو چریں) اور 'ہملت بالنہار' (دن کو آوارہ چھوڑ دی گئیں): جب وہ بغیر چرواہے کے چریں۔ اور ان کے مالک نے انہیں چرنے کے لیے چھوڑ دیا۔ اور 'ابل نفاش'(5)۔ اور عبداللہ بن عمرو کی حدیث میں ہے: "جنت کا دانہ اونٹ کے اوجھڑی کی طرح ہے جو رات بھر چرتا ('نافشا') رہتا ہے، یعنی چرنے والا(6)۔" اسے ہروی نے حکایت کیا ہے۔ اور ابن سیدہ نے کہا: 'ہمل' کا لفظ بکریوں کے لیے نہیں بولا جاتا، یہ صرف اونٹوں کے لیے ہے(7)۔

(1) احکام القرآن لابن العربی 3 / 1254۔ (2) (ظ) میں: لٹک گئے۔ (3) طبری 16 / 320-321 نے ان دونوں اور قتادہ کے اقوال نقل کیے ہیں۔ (4) المحرر الوجیز 4 / 91۔ (5) الصحاح (نفش)،

اور جوہری نے کہا: نفش صرف رات کو ہوتا ہے، اور ہمل رات اور دن دونوں میں ہوتا ہے۔ (6) اسے ابن قتیبہ نے غریب الحدیث 2 / 120 ، زمخشری نے الفائق 4 / 14 ، اور ابن اثیر نے النہایہ (نفش) میں ذکر کیا ہے۔ (7) المحرر الوجیز 4 / 92۔

234 Surah Al-Anbiya: Verses 78 - 79

Third: The Almighty's saying: {And We were witnesses to their judgment} is evidence that the minimum for a plural is two. It was said: It means the two judges and the one judged; therefore He said: "to their judgment".

Fourth: The Almighty's saying: {And We gave understanding of it to Solomon} means: We gave him understanding of the case and the judgment, so it was alluded to; since what indicates it preceded. The merit of Solomon's judgment over his father's judgment was that he ensured that each of them kept their property(1), and their souls remained satisfied with that. This is because David, peace be upon him, saw that the sheep should be given to the owner of the field. A group said: rather, he gave the sheep to the owner of the field, and the field to the owner of the sheep.

Ibn Atiyyah said(2): According to the first view, it seems that he saw the sheep as equal in value to the crop they destroyed. According to the second view, he saw them as equal to both the field and the crop. When the two litigants came out to Solomon —and he used to sit at the door through which the litigants exited, while they entered to David from another door—he said: How did the Prophet of God, David, judge between you? They said: He judged the sheep to the owner of the field. He said: Perhaps the judgment is otherwise, come back with me. So he went to his father and said: O Prophet of God, you have judged so and so, and I have seen what is kinder to everyone. He said: What is it? He said: You should give the sheep to the owner of the field(3), so he can benefit from their milk, fat, and wool, and give the field to the owner of the sheep to tend to it. Then, when the crop returns to the state it was in before the sheep hit it(4) in the coming year, each of them shall return his property to its owner. David said: You have been guided, my son; may God not cut off your understanding. And he judged as Solomon had judged; its meaning was stated by Ibn Mas'ud, Mujahid, and others(5).

---

(1) His saying: property, from (Z) and (Kh) and Al-Muharrar Al-Wajiz 4/91, and the text is from it. (2) In Al-Muharrar Al-Wajiz 4/91, and what preceded is from it. (3) In (Kh), (Z), and (Zha): the crop. (4) His saying: on it, from (Kh). (5) Narrated from Ibn Mas'ud, Mujahid and others by Al-Tabari 16/322-328.

२३४ सूरह अल-अंबिया: आयतें ७८ - ७९

तीसरा: सर्वशक्तिमान का कथन: {और हम उनके फैसले के गवाह थे} इस बात का प्रमाण है कि बहुवचन के लिए कम से कम संख्या दो है। कहा गया है: इसका अर्थ दो न्यायाधीश और वह व्यक्ति है जिस पर फैसला सुनाया गया; इसलिए उसने कहा: "उनके फैसले के लिए"।

चौथा: सर्वशक्तिमान का कथन: {और हमने सुलेमान को इसकी समझ दी} का अर्थ है: हमने उसे मामले और फैसले की समझ दी, इसलिए इसका संकेत दिया गया; क्योंकि जो इसकी ओर इशारा करता है वह पहले आ चुका है। अपने पिता के फैसले पर सुलेमान के फैसले की श्रेष्ठता यह थी कि उसने यह सुनिश्चित किया कि उनमें से प्रत्येक की अपनी संपत्ति(१) बनी रहे, और वे इससे संतुष्ट रहें। ऐसा इसलिए है क्योंकि दाऊद अलैहिस्सलाम ने राय दी थी कि भेड़ें खेत के मालिक को दे दी जानी चाहिए। एक समूह ने कहा: बल्कि, उन्होंने भेड़ें खेत के मालिक को दे दीं, और खेत भेड़ों के मालिक को दे दिया।

इब्न अतिय्याह ने कहा(२): पहले विचार के अनुसार, ऐसा प्रतीत होता है कि उन्होंने देखा कि भेड़ें उस फसल के बराबर मूल्य की थीं जिसे उन्होंने नष्ट कर दिया था। दूसरे विचार के अनुसार, उन्होंने उन्हें खेत और फसल दोनों के बराबर देखा। जब दोनों वादी सुलेमान के पास निकले—और वह उस दरवाजे पर बैठा करते थे जिससे वादी बाहर निकलते थे, जबकि वे दाऊद के पास दूसरे दरवाजे से प्रवेश करते थे—तो उन्होंने कहा: अल्लाह के नबी दाऊद ने तुम्हारे बीच क्या फैसला किया? उन्होंने कहा: उन्होंने भेड़ें खेत के मालिक को देने का फैसला किया। उन्होंने कहा: शायद फैसला कुछ और है, मेरे साथ वापस चलो। फिर वह अपने पिता के पास गए और कहा: ऐ अल्लाह के नबी, आपने ऐसा और ऐसा फैसला किया है, और मैंने वह देखा है जो सबके लिए अधिक दयालु है। उन्होंने कहा: वह क्या है? उन्होंने कहा: आपको भेड़ें खेत के मालिक(३) को दे देनी चाहिए, ताकि वह उनके दूध, चर्बी और ऊन से लाभ उठा सके, और खेत भेड़ों के मालिक को दे देना चाहिए ताकि वह उसकी देखभाल कर सके। फिर, जब फसल आने वाले वर्ष में उसी स्थिति में वापस आ जाए जैसी कि भेड़ों द्वारा नुकसान पहुँचाए जाने से पहले थी(४), तो उनमें से प्रत्येक अपनी संपत्ति उसके मालिक को लौटा देगा। दाऊद ने कहा: तुम्हें सही मार्गदर्शन मिला है, मेरे बेटे; अल्लाह तुम्हारी समझ को कम न करे। और उन्होंने वही फैसला किया जो सुलेमान ने किया था; इसका अर्थ इब्न मसूद, मुजाहिद और अन्य(५) द्वारा बताया गया था।

(१) उसका कहना: संपत्ति, (ज़) और (ख) और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/९१ से, और पाठ उसी से है। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/९१ में, और उससे पहले जो कुछ भी है वह उसी से है। (३) (ख), (ज़) और (ज़ा) में: फसल। (४) उसका कहना: उस पर, (ख) से। (५) इसे इब्न मसूद, मुजाहिद और अन्य से अल-तबरी १६/३२२-३२८ द्वारा उद्धृत किया गया है।

٢٣٤ سورہ الانبیاء: آیات ٧٨ - ٧٩

تیسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَكُنَّا لِحُكْمِهِمْ شَٰهِدِينَ} (اور ہم ان کے فیصلے کے گواہ تھے) اس بات کی دلیل ہے کہ جمع کی کم از کم تعداد دو ہے۔ اور کہا گیا: مراد دو حکم دینے والے اور وہ شخص ہے جس پر حکم لگایا گیا؛ اسی لیے فرمایا: "ان کے فیصلے کے لیے"۔

چوتھا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {فَفَهَّمْنَٰهَا سُلَيْمَٰنَ} (پس ہم نے سلیمان کو اس کی سمجھ عطا کی) یعنی: ہم نے اسے معاملے اور فیصلے کی سمجھ عطا کی، تو اس سے کنایہ کیا؛ کیونکہ اس پر دلالت کرنے والی چیز پہلے گزر چکی ہے۔ اور اپنے والد کے فیصلے پر سلیمان کے فیصلے کی فضیلت اس میں تھی کہ انہوں نے یہ یقینی بنایا کہ ان میں سے ہر ایک کی اپنی ملکیت(١) برقرار رہے، اور ان کے دل اس پر مطمئن رہیں۔ اور وہ اس لیے کہ داؤد علیہ السلام کی رائے یہ تھی کہ بھیڑیں کھیتی والے کے حوالے کر دی جائیں۔ اور ایک گروہ نے کہا: بلکہ انہوں نے بھیڑیں کھیتی والے کو دے دیں، اور کھیتی بھیڑوں والے کو۔

ابن عطیہ نے کہا(٢): پہلے قول کے مطابق ایسا لگتا ہے کہ انہوں نے دیکھا کہ بھیڑیں اس غلے کے برابر ہیں جو انہوں نے ضائع کیا تھا۔ اور دوسرے قول کے مطابق انہوں نے ان کو کھیتی اور غلے کے برابر پایا۔ پس جب دونوں فریق سلیمان کے پاس سے نکلے—اور وہ اس دروازے پر بیٹھا کرتے تھے جہاں سے فریقین باہر نکلتے تھے، جبکہ وہ داؤد کے پاس دوسرے دروازے سے داخل ہوتے تھے—تو انہوں نے پوچھا: اللہ کے نبی داؤد نے تمہارے درمیان کیا فیصلہ کیا؟ انہوں نے کہا: انہوں نے بھیڑیں کھیتی والے کے حق میں دینے کا فیصلہ کیا۔ انہوں نے کہا: شاید فیصلہ اس کے سوا ہے، تم میرے ساتھ واپس چلو۔ پس وہ اپنے والد کے پاس آئے اور کہا: اے اللہ کے نبی، آپ نے ایسا اور ایسا فیصلہ کیا ہے، اور میں نے وہ دیکھا ہے جو سب کے لیے زیادہ نرم ہے۔

انہوں نے پوچھا: وہ کیا ہے؟ انہوں نے کہا: آپ کو بھیڑیں کھیتی والے(۳) کے حوالے کر دینی چاہئیں، تاکہ وہ ان کے دودھ، چربی اور اون سے فائدہ اٹھائے، اور کھیتی بھیڑوں والے کے حوالے کر دیں تاکہ وہ اس کی دیکھ بھال کرے، پھر جب کھیتی آنے والے سال میں اپنی اس حالت پر واپس آ جائے جس پر بھیڑوں کے پہنچنے سے پہلے تھی(۴)، تو ان میں سے ہر ایک اپنا مال اپنے مالک کو لوٹا دے۔ داؤد علیہ السلام نے فرمایا: اے میرے بیٹے، تمہیں صحیح رہنمائی ملی ہے، اللہ تمہاری سمجھ بوجھ کو ختم نہ کرے۔ اور انہوں نے وہی فیصلہ کیا جو سلیمان علیہ السلام نے کیا تھا؛ اس کے معنی ابن مسعود، مجاہد اور دیگر(۵) نے بیان کیے ہیں۔

---

(۱) ان کا قول: ملکیت، (ز) اور (خ) اور المحرر الوجیز ۴/۹۱ سے، اور کلام اسی سے ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۴/۹۱ میں، اور اس سے پہلے جو کچھ ہے وہ اسی سے ہے۔ (۳) (خ) اور (ز) اور (ظ) میں: کھیتی۔ (۴) ان کا قول: اس پر، (خ) سے۔ (۵) اسے ابن مسعود، مجاہد اور دیگر سے طبری نے ۱۶/۳۲۲-۳۲۸ میں روایت کیا ہے۔

235 Surah Al-Anbiya: Verses 78 - 79

Al-Kalbi said: David valued the sheep and the vineyard that the sheep had damaged, and the two values were equal, so he gave the sheep to the owner of the vineyard. Al-Nahhas said similarly; he said: He only ruled the sheep for the owner of the tillage because its price was close to it. As for Solomon's judgment, it was said: the value of what was gained from the sheep and the value of what the sheep damaged were also equal.

Fifth: The Almighty's saying: {And to each of them We gave judgment and knowledge}. Some interpreted that David, peace be upon him, did not make a mistake in this incident, but rather he was given judgment and knowledge in it. They interpreted His saying: {And We made Solomon understand it} as a virtue for him over David, and his virtue returns to David, for a father is pleased with the excellence of his son over him.

Another group said: Rather, it was because he did not hit the required mark in this incident, and the praise God gave him for having judgment and knowledge refers to other incidents. In this one, Solomon was correct and David erred, peace and blessings be upon them. The existence of errors and mistakes from prophets is not impossible, just as it is from others, but they are not confirmed in it, even if others are confirmed in it (1).

When Al-Walid demolished the church of Damascus, the Byzantine King wrote to him: "You demolished the church that your father saw fit to leave. If you are right, then your father was wrong, and if your father was right, then you are wrong!" Al-Walid replied to him: {And [mention] David and Solomon, when they judged concerning the field - when the sheep of a people overran it by night, and We were witness to their judgment. (78) And We made Solomon understand it, and to each of them We gave judgment and knowledge. (79)}

Some said: David and Solomon - peace be upon them - were two prophets who judged by what was revealed to them. David judged by revelation, and Solomon judged by a revelation through which God abrogated David's judgment. Thus, {And We made Solomon understand it} means through the abrogation of what was revealed to David, and Solomon was commanded to convey that to David; hence He said: {And to each of them We gave judgment and knowledge}. This is the saying of a group of...

(1) Al-Nukat wa al-Uyun 3/457. (2) Al-Iqd al-Farid 2/202, and reported by Ibn Asakir 2/259 and 3/177.

235 सूरा अल-अंबिया: आयतें 78 - 79

अल-कलबी ने कहा: दाऊद ने उन भेड़ों और अंगूर के बाग का मूल्यांकन किया जिसे भेड़ों ने नष्ट कर दिया था, और दोनों का मूल्य बराबर था, इसलिए उन्होंने भेड़ें अंगूर के बाग के मालिक को दे दीं। अल-नहहास ने भी ऐसा ही कहा; उन्होंने कहा: उन्होंने केवल खेती के मालिक के लिए भेड़ों का फैसला किया क्योंकि उनकी कीमत उसके करीब थी। जहाँ तक सुलेमान के फैसले का सवाल है, यह कहा गया है: भेड़ों से जो प्राप्त हुआ उसका मूल्य और भेड़ों ने जो नुकसान पहुँचाया उसका मूल्य भी बराबर था।

पाँचवाँ: सर्वशक्तिमान का कथन: {और उनमें से प्रत्येक को हमने निर्णय (हिकमत) और ज्ञान दिया}। कुछ लोगों ने यह व्याख्या की कि दाऊद (उन पर शांति हो) ने इस घटना में गलती नहीं की थी, बल्कि उन्हें इसमें निर्णय और ज्ञान दिया गया था। उन्होंने उनके इस कथन की व्याख्या की: {और हमने सुलेमान को इसकी समझ दी} दाऊद पर उनके लिए एक गुण के रूप में, और उनका गुण दाऊद की ओर वापस जाता है, क्योंकि पिता अपने ऊपर अपने पुत्र की श्रेष्ठता से प्रसन्न होता है।

एक अन्य समूह ने कहा: बल्कि, इसलिए क्योंकि वे इस घटना में वांछित लक्ष्य तक नहीं पहुँच पाए, और ईश्वर ने उनकी जो प्रशंसा की कि उनके पास निर्णय और ज्ञान है, वह इस घटना के अलावा अन्य घटनाओं के संदर्भ में है। इस घटना में सुलेमान सही थे और दाऊद से चूक हुई, उन दोनों पर शांति और आशीर्वाद हो। नबियों से चूक और गलतियों का होना असंभव नहीं है, जैसे कि दूसरों से होता है, लेकिन वे उस पर कायम नहीं रहते, भले ही अन्य लोग उस पर कायम रहें (1)।

जब अल-वलीद ने दमिश्क के चर्च को ढहा दिया, तो रोम के राजा ने उन्हें लिखा: "आपने उस चर्च को ढहा दिया जिसे आपके पिता ने छोड़ना उचित समझा था। यदि आप सही हैं, तो आपके पिता गलत थे, और यदि आपके पिता सही थे, तो आप गलत हैं!" अल-वलीद ने उन्हें उत्तर दिया: {और दाऊद और सुलेमान को भी (याद करो), जब वे खेती के बारे में फैसला कर रहे थे, जब लोगों की भेड़ें रात में उसमें चर गई थीं, और हम उनके फैसले के गवाह थे। (78) तब हमने सुलेमान को वह (फैसला) समझा दिया, और हमने उन दोनों को निर्णय और ज्ञान दिया था। (79)}

कुछ लोगों ने कहा: दाऊद और सुलेमान - उन पर शांति हो - दो नबी थे जो उस आधार पर फैसला करते थे जो उन पर वही (प्रकाशना) किया जाता था। दाऊद ने वही के आधार पर फैसला किया, और सुलेमान ने एक ऐसी वही के आधार पर फैसला किया जिसके माध्यम से ईश्वर ने दाऊद के फैसले को

निरस्त कर दिया। इस प्रकार, {और हमने सुलेमान को इसकी समझ दी} का अर्थ है दाऊद पर वही किए गए आदेश को निरस्त करने वाली वही के माध्यम से, और सुलेमान को आदेश दिया गया कि वे दाऊद को यह सूचित करें; इसीलिए उन्होंने कहा: {और उनमें से प्रत्येक को हमने निर्णय और ज्ञान दिया}। यह एक समूह का कहना है...

(1) अल-नुकत वल-उयून 3/457. (2) अल-इक्द अल-फरीद 2/202, और इब्न असाकिर 2/259 और 3/177 द्वारा रिपोर्ट किया गया।

٢٣٥ سورة الأنبياء: الآيتان ٧٨ - ٧٩

کلبی نے کہا: داؤد (علیہ السلام) نے بھیڑوں اور انگور کے باغ کی قیمت لگائی جسے بھیڑوں نے خراب کر دیا تھا، پس دونوں قیمتیں برابر تھیں، چنانچہ انہوں نے بھیڑیں باغ کے مالک کے حوالے کر دیں۔ نحاس نے بھی اسی طرح کہا؛ انہوں نے کہا: انہوں نے کھیتی کے مالک کے حق میں بھیڑوں کا فیصلہ صرف اس لیے کیا کیونکہ ان کی قیمت اس کے قریب تھی۔ جہاں تک سلیمان (علیہ السلام) کے فیصلے کا تعلق ہے، تو کہا گیا ہے کہ بھیڑوں سے حاصل ہونے والی چیز کی قیمت اور بھیڑوں کے ذریعے ہونے والے نقصان کی قیمت بھی برابر تھی۔

پانچواں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور ہم نے ہر ایک کو حکم (فیصلہ کرنے کی قوت) اور علم عطا کیا}۔ ایک گروہ نے یہ تاویل کی کہ داؤد علیہ السلام نے اس واقعے میں غلطی نہیں کی، بلکہ اس میں انہیں حکم اور علم دیا گیا تھا، اور انہوں نے اللہ کے اس قول {تو ہم نے وہ (بات) سلیمان کو سمجھا دی} کو داؤد پر ان کی فضیلت پر محمول کیا، اور ان کی فضیلت داؤد کی طرف لوٹتی ہے، کیونکہ باپ اپنے اوپر اپنے بیٹے کی زیادتی (برتری) سے خوش ہوتا ہے۔

اور ایک گروہ نے کہا: بلکہ اس لیے کہ وہ اس واقعے میں مطلوبہ حقیقت تک نہیں پہنچ سکے، اور اللہ نے ان کی جو تعریف کی کہ ان کے پاس حکم اور علم ہے، وہ اس واقعے کے علاوہ دیگر معاملات سے متعلق ہے۔ جہاں تک اس معاملے کا تعلق ہے، تو سلیمان درستگی پر تھے اور داؤد سے خطا ہوئی، ان دونوں پر درود و سلام ہو، اور انبیاء سے لغزش اور خطا کا وقوع ناممکن نہیں ہے جیسا کہ دوسروں سے ہوتا ہے، لیکن وہ اس پر قائم نہیں رکھے جاتے، اگرچہ دوسرے اس پر قائم رہ سکتے ہیں (1)۔

اور جب ولید نے دمشق کا گرجا گھر مسمار کیا، تو شاہِ روم نے اسے لکھا: تم نے وہ گرجا گھر مسمار کر دیا جسے تمہارے باپ نے چھوڑنا مناسب سمجھا تھا، پس اگر تم درست ہو تو تمہارا باپ غلطی پر تھا، اور اگر تمہارا باپ درست تھا تو تم غلطی پر ہو! ولید نے اسے جواب دیا: {اور داؤد اور سلیمان کو (یاد کرو) جب وہ کھیتی کے بارے میں فیصلہ کر رہے تھے، جب رات کے وقت اس میں لوگوں کی بھیڑیں چر گئی تھیں، اور ہم ان کے فیصلے کے گواہ تھے۔ (78) پھر ہم نے وہ (فیصلہ) سلیمان کو سمجھا دیا، اور ہم نے ہر ایک کو حکم اور علم عطا کیا تھا۔ (79)}

اور ایک گروہ نے کہا: داؤد اور سلیمان علیہما السلام دو نبی تھے جو اس کے مطابق فیصلہ کرتے تھے جو ان کی طرف وحی کی جاتی تھی، پس داؤد نے ایک وحی کے مطابق فیصلہ کیا، اور سلیمان نے ایسی وحی کے مطابق فیصلہ کیا جس کے ذریعے اللہ نے داؤد کے فیصلے کو منسوخ کر دیا، اور اس بنیاد پر {تو ہم نے وہ سلیمان کو سمجھا دی} کا مطلب ہے اس وحی کے ذریعے جو داؤد کی طرف کی گئی وحی کے لیے ناسخ تھی، اور سلیمان کو حکم دیا گیا کہ وہ یہ بات داؤد تک پہنچا دیں؛ اسی لیے فرمایا: {اور ہم نے ہر ایک کو حکم اور علم عطا کیا}۔ یہ ایک جماعت کا قول ہے کہ...

(1) النکت والعیون 3/457۔ (2) العقد الفرید 2/202، اور اسے ابن عساکر نے 2/259 اور 3/177 میں روایت کیا ہے۔

the scholars, including Ibn Furak (1). The majority said: Indeed, their judgment was by ijtihad (independent reasoning), and it is: Sixthly: Scholars differed regarding the permissibility of ijtihad for prophets. Some prohibited it, while the researchers (2) allowed it, because it is not rationally impossible; since it is legal evidence, there is no impossibility for prophets to use it as evidence. For instance, if Allah, Glorified and Exalted, said to him: "If such-and-such becomes predominant in your thought, then be certain that what has predominated in your thought is My ruling; so convey it to the Ummah." This is not rationally impossible. If it is said: It is only evidence when there is no revealed text (nass) (3), and they (the prophets) are never without it. We say: When the angel does not descend, then the revealed text is absent for them, and they become, in their investigation, like other mujtahids (practitioners of ijtihad) concerning the meanings of the texts they have. The difference between them and other mujtahids is that they are protected (ma'sum) from mistake and error, and from falling short in their ijtihad, while others are not so (4). This is the view (5) of the majority that all prophets, peace and blessings of Allah be upon them, are protected from error and mistake in their ijtihad. Abu Ali Ibn Abi Hurayrah (6), from the followers of Ash-Shafi'i, held the view that our Prophet (peace be upon him) is distinguished among them in the impermissibility of error for him (7). He differentiated between him and other prophets by stating that there was no one after him...

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/91. (2) Al-Mufhim 5/176. (3) It occurred in Al-Mufhim 5/167 (and the wording is from it): "Indeed, ijtihad is only permissible upon the loss of revealed text," instead of his saying: "It is only evidence when there is no text." (4) Al-Mufhim 5/176. (5) In (m): "As it went", and in (kh): "This is an answer." (6) Al-Hasan ibn al-Husayn al-Baghdadi al-Qadi, a sheikh of the Shafi'is, the leadership of the school culminated in him, died in the year (345 AH). As-Siyar 15/430. (7) What is confirmed from (zh); in others: "in the permissibility of error for them," and in An-Nukat wa al-'Uyun 3/457 (and the wording is from it): "by the permissibility of error for them except for him."

विद्वान, जिनमें इब्न फुरक (1) भी शामिल हैं। बहुमत (जम्हूर) ने कहा: वास्तव में, उनका निर्णय इज्तिहाद (स्वतंत्र तर्क) द्वारा था और वह है: छठा: पैगंबरों के लिए इज्तिहाद की अनुमति के बारे में विद्वानों में मतभेद है; एक समूह ने इसे मना किया, जबकि शोधकर्ताओं (2) ने इसे अनुमति दी; क्योंकि इसमें कोई तर्कसंगत असंभवता नहीं है; क्योंकि यह कानूनी प्रमाण है, इसलिए पैगंबरों के लिए इसे प्रमाण के रूप में उपयोग करना असंभव नहीं है। जैसा कि यदि अल्लाह, महिमामय और उच्च, उनसे कहे: "यदि तुम्हारे विचार में ऐसा-वैसा प्रबल हो जाए, तो निश्चित हो जाओ कि तुम्हारे विचार में जो प्रबल हुआ है वह मेरा आदेश है; अतः इसे उम्मत तक पहुँचाओ।" यह बुद्धि के लिए असंभव नहीं है। यदि यह कहा जाए: यह केवल तभी प्रमाण होता है जब स्पष्ट पाठ (नस्) का अभाव हो (3), और उनके पास इसका अभाव नहीं होता। हम कहते हैं: जब फरिश्ता अवतरित नहीं होता, तो उनके पास पाठ का अभाव होता है, और वे खोज में अन्य मुजतहिदों (इज्तिहाद करने वालों) की तरह हो जाते हैं, जो उनके पास मौजूद पाठों के अर्थों के बारे में होता है। उनके और अन्य मुजतहिदों के बीच अंतर यह है कि वे गलती और त्रुटि से सुरक्षित (मासूम) हैं, और अपने इज्तिहाद में कमी करने से भी, जबकि अन्य ऐसे नहीं हैं (4)। यह बहुमत का मत (5) है कि सभी पैगंबर, उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो, अपने इज्तिहाद में गलती और त्रुटि से सुरक्षित हैं। शाफ़ई के अनुयायियों में से अबू अली इब्न अबी हुरैरा (6) का मत था कि हमारे पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) उनमें से विशेष हैं कि उन पर गलती की अनुमति नहीं है (7), और उन्होंने उनके और अन्य पैगंबरों के बीच अंतर किया: कि उनके बाद कोई नहीं था...

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/91। (2) अल-मुफ़हिम 5/176। (3) अल-मुफ़हिम 5/167 में आया है (और शब्द उसी से हैं): "निश्चित रूप से इज्तिहाद तभी जायज है जब पाठ (नस्) न मिले," उनके इस कथन के बजाय: "यह केवल तभी प्रमाण होता है जब पाठ का अभाव हो।" (4) अल-मुफ़हिम 5/176। (5) (म) में: "जैसा कि गया", और (ख) में: "यह एक उत्तर है।" (6) अल-हसन बिन अल-हुसैन अल-बगदादी अल-क़ाज़ी, शाफ़ई पंथ के एक शेख, पंथ का नेतृत्व उन पर समाप्त हुआ, वर्ष (345 हिजरी) में मृत्यु हुई। अस-सियार 15/430। (7) जो (ज़) से पुष्ट है; अन्य में: "उन पर गलती की अनुमति के बारे में," और अन-नुकात वल-'उयून 3/457 में (और शब्द उसी से हैं): "उनके अलावा उन पर गलती की अनुमति के साथ।"

علماء، جن میں ابن فورک (۱) بھی شامل ہیں۔ اور جمہور نے کہا: بے شک ان دونوں کا فیصلہ اجتہاد سے تھا اور وہ یہ ہے: چھٹی بات: انبیاء علیہم السلام کے لیے اجتہاد کے جائز ہونے میں علماء کا اختلاف ہے؛ ایک گروہ نے اسے منع کیا، اور محققین (۲) نے اسے جائز قرار دیا؛ کیونکہ اس میں کوئی عقلی محال (ناممکن ہونا) نہیں ہے؛ اس لیے کہ یہ شرعی دلیل ہے، تو کوئی محال بات نہیں کہ انبیاء اس سے استدلال کریں، جیسا کہ اگر اللہ سبحانہ و تعالیٰ ان سے فرمائے: اگر تمہارے گمان پر ایسا غالب آ جائے؛ تو یقین کر لو کہ جو تمہارے گمان پر غالب آیا ہے وہی میرا حکم ہے؛ پس اسے امت تک پہنچا دو، تو یہ عقل میں محال نہیں ہے۔ اگر یہ کہا جائے: یہ تو صرف تبھی دلیل ہوتا ہے جب نص (صریح حکم) موجود نہ ہو (۳)، اور ان کے پاس تو نص کی کمی نہیں ہوتی۔ ہم کہتے ہیں: جب فرشتہ نازل نہیں ہوتا تو ان کے پاس بھی نص معدوم ہوتی ہے، اور وہ تحقیق میں دیگر مجتہدین کی طرح ہو جاتے ہیں جو اپنے پاس موجود نصوص کے معانی تلاش کرتے ہیں۔ ان کے اور دوسرے مجتہدین کے درمیان فرق یہ ہے کہ وہ غلطی اور خطا سے معصوم ہیں۔ اور اپنے اجتہاد میں کوتاہی سے بھی، جبکہ دوسرے ایسے نہیں ہیں (۴)۔ یہ جمہور کا مذہب (۵) ہے کہ تمام انبیاء صلوات اللہ علیہم اپنے اجتہاد میں خطا اور غلطی سے معصوم ہیں۔ اور شافعی کے اصحاب میں سے ابو علی ابن ابی ہریرہ (۶) اس طرف گئے کہ ہمارے نبی ﷺ ان میں اس بات میں مخصوص ہیں کہ آپ پر خطا کا جواز نہیں (۷)، اور انہوں نے آپ ﷺ اور دیگر انبیاء کے درمیان یہ فرق کیا کہ: آپ کے بعد کوئی نہیں تھا...

---

(۱) المحرر الوجیز ۴/۹۱ . (۲) المفہم ۵/۱۷۶ . (۳) المفہم ۵/۱۶۷ میں واقع ہوا ہے (اور عبارت وہیں سے ہے): "بے شک اجتہاد صرف نص کے نہ ہونے کی صورت میں روا ہے"، ان کے اس

قول کے بدلے: "یہ تو صرف تبھی دلیل ہوتا ہے جب نص معدوم ہو"۔ (۴) المفہم ۵/۱۷۶ . (۵) (م) میں: "جیسا کہ گئے"، اور (خ) میں: "یہ جواب ہے"۔ (۶) الحسن بن الحسین البغدادی القاضی، شافعیوں کے شیخ، جن پر مذہب کی ریاست ختم ہوئی، سال (۳۴۵ ھ) میں وفات پائی۔ السیر ۱۵/۴۳۰ . (۷) جو (ظ) سے ثابت ہے، اور اس کے علاوہ میں: "ان پر خطا کے جواز کے بارے میں"، اور النکت والعیون ۳/۴۵۷ میں (اور عبارت وہیں سے ہے): "ان کے سوا دوسروں پر خطا کے جواز کے ساتھ"۔

Surah Al-Anbiya: Verses 78 - 79 237

...those who would correct their mistakes; therefore, God Almighty protected him from it, and after other prophets, some were sent to correct their mistakes.

It has been said: This is generally true for all prophets, and our Prophet and other prophets - may God’s blessings be upon them - are equal in the possibility of making a mistake, except that they are not allowed to persist in it. Therefore, the correction by those prophets who came after them was not considered.

This is the Messenger of God (peace be upon him). A woman asked him about the waiting period ('iddah), and he said to her: "Observe your 'iddah wherever you wish," then he said: "Stay in your house until the prescribed term is reached" (1). And a man said to him: "Do you think if I am killed while being patient and seeking reward, anything will keep me from Paradise?" He said: "No." Then he called him and said: "Except for debt; this is what Gabriel told me" (2).

Seventh: Al-Hasan said: If it were not for this verse, you would have seen the judges perish, but He (the Almighty) praised Solomon for being right and excused David for his effort (ijtihad) (3). People have differed regarding those who perform ijtihad in secondary matters when they disagree. A group said: The truth is with one side in the eyes of God, and He has established evidence for that and urged the mujtahids to research and examine it. So, whoever hits the required target in the matter is absolutely correct and has two rewards: a reward for ijtihad and a reward for being correct. And whoever does not hit it is correct in his ijtihad but mistaken in not hitting the target; he has one reward and is not excused. This is Solomon, who hit the required target, and it is what he understood. And a group (4) held that the mistaken scholar bears no sin for his mistake, even if he is not excused.

(1) Al-Nukat wal-Uyun 3/457-458, and the hadith was narrated at length by Ahmad (27087), Abu Dawood (2300), and At-Tirmidhi (1204) from the hadith of Furay'ah bint Malik, may Allah be pleased with her. (2) Narrated by Ahmad (22542) and Muslim (1885) from the hadith of Abu Qatada (RA). And Ahmad (8075) and An-Nasa'i in Al-Mujtaba 6/33-34 narrated it from the hadith of Abu Hurayrah (RA). The text is from Al-Nukat wal-Uyun 3/458. (3) Mentioned by Al-Mawardi in Al-Nukat wal-Uyun 3/458. (4) In Al-Muharrar al-Wajiz 4/91 (the text is from it): And this group held.

सूरह अल-अंबिया: आयत 78 - 79 237

...जो अपनी गलतियों को सुधारें; इसलिए, ईश्वर सर्वशक्तिमान ने उन्हें इससे सुरक्षित रखा, और अन्य नबियों के बाद, कुछ को उनकी गलतियों को सुधारने के लिए भेजा गया।

यह कहा गया है: यह आमतौर पर सभी नबियों के लिए सच है, और हमारे नबी और अन्य नबी - उन पर ईश्वर का आशीर्वाद हो - गलती की संभावना में समान हैं, सिवाय इसके कि उन्हें इसे जारी रखने की अनुमति नहीं है। इसलिए, उनके बाद आने वाले नबियों द्वारा सुधार पर विचार नहीं किया गया।

ये ईश्वर के दूत (शांति उन पर हो) हैं। एक महिला ने उनसे प्रतीक्षा अवधि ('इद्दत) के बारे में पूछा, तो उन्होंने उससे कहा: "जहाँ चाहो अपनी 'इद्दत पूरी करो", फिर उन्होंने कहा: "अपने घर में रहो जब तक कि निर्धारित अवधि पूरी न हो जाए" (1)। और एक आदमी ने उनसे कहा: "क्या आपको लगता है कि अगर मैं धैर्य रखते हुए और इनाम की तलाश में मारा जाऊं, तो क्या कोई चीज़ मुझे जन्नत से रोक पाएगी?" उन्होंने कहा: "नहीं।" फिर उन्होंने उसे बुलाया और कहा: "सिवाय कर्ज के, जिब्रील ने मुझे यही बताया है" (2)।

सातवां: अल-हसन ने कहा: यदि यह आयत न होती, तो आपने न्यायधीशों को नष्ट होते देखा होता, लेकिन उन्होंने (सर्वशक्तिमान ने) सुलेमान की सही होने के लिए प्रशंसा की और दाऊद को उनके प्रयास (इज्तिहाद) के लिए क्षमा कर दिया (3)। गौण मामलों में इज्तिहाद करने वालों के संबंध में लोग असहमत हैं जब वे असहमत होते हैं। एक समूह ने कहा: अल्लाह की नज़रों में सच एक ही तरफ होता है, और उसने इसके लिए सबूत स्थापित किए हैं और मुजतहिदों को इस पर शोध और जांच करने के लिए प्रेरित किया है। इसलिए, जो कोई मामले में आवश्यक लक्ष्य प्राप्त कर लेता है, वह बिल्कुल सही है और उसे दो पुरस्कार मिलते हैं: इज्तिहाद के लिए एक पुरस्कार और सही होने के लिए एक पुरस्कार। और जो कोई इसे प्राप्त नहीं कर पाता है, वह अपने इज्तिहाद में तो सही है लेकिन लक्ष्य प्राप्त न करने में गलत है; उसे एक पुरस्कार मिलता है और उसे माफ नहीं किया जाता है। यह सुलेमान है, जिसने आवश्यक लक्ष्य प्राप्त किया, और यही वह था जिसे उसने समझा। और एक समूह (4) का मानना था कि गलती करने वाले विद्वान पर उसकी गलती के लिए कोई पाप नहीं है, भले ही उसे माफ न किया जाए।

(1) अल-नुकत वल-उयून 3/457-458, और हदीस अहमद (27087), अबू दाऊद (2300), और अल-तिर्मिज़ी (1204) द्वारा फुरैआ बिन्त मलिक (रजि.) की हदीस से विस्तार से वर्णित है। (2) अहमद

(22542) और मुस्लिम (1885) द्वारा अबू कतादा (रज़ि.) की हदीस से वर्णित। और अहमद (8075) और अन-नसाई ने अल-मुज्तबा 6/33-34 में अबू हुरैरा (रज़ि.) की हदीस से इसे वर्णित किया है। पाठ अल-नुकत वल-उयून 3/458 से है। (3) अल-मावर्दी ने अल-नुकत वल-उयून 3/458 में इसका उल्लेख किया है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/91 में (पाठ उससे है): और इस समूह का मानना था।

سورہ الانبیاء: آیات ۷۸ - ۷۹ ۲۳۷

...جو اپنی غلطی کی تلافی کرے، اور اسی لیے اللہ تعالیٰ نے اسے اس سے محفوظ رکھا، اور دوسرے انبیاء کے بعد بعض کو بھیجا گیا جو ان کی غلطی کی تلافی کریں۔

اور کہا گیا ہے کہ: یہ تمام انبیاء کے بارے میں عام ہے، اور ہمارے نبی اور دیگر انبیاء - ان پر اللہ کی رحمتیں ہوں - خطا کے جائز ہونے میں برابر ہیں، سوائے اس کے کہ انہیں اس پر برقرار نہیں رہنے دیا جاتا، اس لیے ان کے بعد آنے والے انبیاء کی طرف سے تلافی کا اعتبار نہیں کیا گیا۔

یہ اللہ کے رسول ﷺ ہیں اور ایک عورت نے آپ سے عدت کے بارے میں پوچھا، تو آپ نے اس سے فرمایا: "جہاں چاہو عدت گزارو" پھر فرمایا: "اپنے گھر میں رہو یہاں تک کہ مقررہ مدت پوری ہو جائے" (۱)۔ اور ایک شخص نے آپ سے کہا: "آپ کا کیا خیال ہے کہ اگر میں صبر کرتے ہوئے اور ثواب کی نیت سے قتل کیا جاؤں، تو کیا کوئی چیز مجھے جنت سے روک سکے گی؟" آپ نے فرمایا: "نہیں۔" پھر آپ نے اسے بلایا اور فرمایا: "سوائے قرض کے؛ جبرائیل نے مجھے یہی بتایا ہے" (۲)۔

ساتویں بات: حسن بصری نے کہا: اگر یہ آیت نہ ہوتی تو تم دیکھتے کہ قاضی ہلاک ہو گئے، لیکن اللہ تعالیٰ نے سلیمان کی ان کے درست ہونے پر تعریف کی، اور داؤد کو ان کے اجتہاد پر معذور قرار دیا (۳)۔ اور فروعی مسائل میں مجتہدین کے اختلاف کے بارے میں لوگوں کا اختلاف ہے، ایک گروہ نے کہا: حق اللہ کے نزدیک ایک ہی طرف ہے، اور اس نے اس پر دلائل قائم کیے ہیں، اور مجتہدین کو ان کی تلاش اور ان میں غور و فکر پر آمادہ کیا ہے، پس جس نے مسئلہ میں مطلوبہ حقیقت کو پا لیا وہ مطلق طور پر درست ہے، اور اسے دو اجر ملیں گے؛ ایک اجتہاد کا

اجر، اور دوسرا درستی کا اجر، اور جس نے اسے نہ پایا وہ اپنے اجتہاد میں تو درست ہے؛ لیکن حقیقت تک نہ پہنچنے میں خطا کار ہے، اسے ایک اجر ملے گا اور وہ معذور نہیں ہے۔ اور یہ سلیمان ہیں جنہوں نے مطلوبہ حقیقت کو پا لیا، اور یہی وہ بات تھی جو وہ سمجھے۔ اور ایک گروہ (۴) کی رائے تھی کہ خطا کار عالم پر اس کی خطا میں کوئی گناہ نہیں ہے، اگرچہ وہ معذور نہ ہو۔

(۱) النکت والعیون ۳/ ۴۵۷-۴۵۸ ، اور حدیث کو احمد (۲۷۰۸۷)، ابوداؤد (۲۳۰۰)، اور ترمذی (۱۲۰۴) نے فریعہ بنت مالک رضی اللہ عنہا کی حدیث سے تفصیل سے روایت کیا ہے۔ (۲) اسے احمد (۲۲۵۴۲) اور مسلم (۱۸۸۵) نے ابو قتادہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور اسے احمد (۸۰۷۵) اور نسائی نے المجتبیٰ ۶/ ۳۳-۳۴ میں ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور یہ عبارت النکت والعیون ۳/ ۴۵۸ سے ہے۔ (۳) اسے الماوردی نے النکت والعیون ۳/ ۴۵۸ میں ذکر کیا ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۴/ ۹۱ میں (اور عبارت وہیں سے ہے): اور اس گروہ کی یہ رائے تھی۔

238 Surah al-Anbiya': Verses 78 - 79

A group said: The truth is on one side, and God Almighty did not set a specific proof for it. Rather, He entrusted the matter to the reasoning of the mujtahids (legal scholars). Whoever is correct has achieved it, and whoever errs is excused and rewarded. We were not (1) commanded to worship by hitting the exact mark itself, but rather we were commanded to worship through the act of ijtihad (legal reasoning) alone.

The majority of the People of the Sunnah—which is what is preserved from Malik and his companions—said: Indeed, the truth in matters of subsidiary branches (furu') is on both sides, and every mujtahid is correct. What is required is only what is best in his own opinion. Every mujtahid has been led by his reasoning to what he deems best in his opinion. The proof for this statement is that the Companions and those after them upheld opinions contrary to one another, and none of them saw it fit to impose his own saying over the saying of his opponent. Among this is Imam Malik’s (may God have mercy on him) refusal to Al-Mansur Abi Ja’far to compel people to follow [his book] "Al-Muwatta." If a scholar says regarding a certain matter [something]: "It is lawful," then that is the truth concerning what pertains to that scholar in the sight of God Almighty, and for everyone who takes his word, and likewise in the opposite case. They said: Even if Solomon (peace be upon him) understood the ideal case which was more weightier, the first [opinion] is not an error. Based on this, they interpret his [the Prophet’s] saying (peace and blessings be upon him): "If the scholar strives (ijtihad) and errs," meaning: he missed what is best (2).

The Eighth: Muslim and others (3) narrated from Amr ibn al-Aas that he heard the Messenger of Allah (peace be upon him) say: "If a judge passes a judgment and strives (performs ijtihad), then hits the mark, he has two rewards. And if he passes a judgment and strives, then errs, he has one reward." This is the wording of the hadith in the book of Muslim: "If he passes a judgment and strives" (4), starting with the judgment before the striving (ijtihad), whereas the matter is the opposite, for ijtihad precedes the judgment. Passing a judgment before ijtihad is not permissible by consensus. The meaning of this hadith is: when he intends to judge, just as God Almighty said: {So when you recite the Qur'an, seek refuge}. At that point, he performs ijtihad in the incident at hand. This indicates the validity of what...

(1) In (Z): For we have not. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/91-92, and what was previously between brackets is from it. The extraction of the hadith will follow in the next issue. (3) Sahih Muslim (1716), and it is with Ahmad (17774) and (17816), and Al-Bukhari (7352). (4) It is also his wording in Ahmad and Al-Bukhari.

एक समूह ने कहा: सत्य एक ही पक्ष में है, और अल्लाह ताला ने उस पर कोई स्पष्ट प्रमाण स्थापित नहीं किया है, बल्कि इस मामले को मुजतहिदों (स्वतंत्र कानूनी शोधकर्ताओं) के विचार पर छोड़ दिया है। तो जिसने सही पाया, उसने सही पाया, और जिससे गलती हुई, वह क्षमायोग्य और पुरस्कृत है। हमें (1) बिल्कुल सही बिंदु तक पहुँचने के लिए बाध्य नहीं किया गया है, बल्कि हमें केवल इज्तिहाद (कानूनी शोध) करने के लिए बाध्य किया गया है।

सुन्नत के अधिकांश लोगों (जम्हूर अहले सुन्नत) ने कहा—और यही बात इमाम मालिक और उनके साथियों से सुरक्षित है—कि शाखागत मुद्दों (फुरु') में सत्य दोनों पक्षों में है, और प्रत्येक मुजतहिद सही है। जो आवश्यक है वह केवल वही है जो उसकी अपनी राय में सबसे बेहतर है। प्रत्येक मुजतहिद को उसके शोध ने उसी चीज़ तक पहुँचाया है जिसे वह अपनी राय में बेहतर समझता है। इस कथन का प्रमाण यह है कि सहाबा और उनके बाद के लोगों ने एक-दूसरे के विरुद्ध राय कायम की, और उनमें से किसी ने भी यह नहीं समझा कि उनकी बात उनके विरोधी की बात पर थोपी जानी चाहिए। इसी का हिस्सा इमाम मालिक (अल्लाह उन पर रहम करे) का मंसूर अबू जाफर को लोगों को 'अल-मुवत्ता' पर मजबूर करने से रोकना है। अतः यदि कोई विद्वान किसी मामले में [कुछ] कहता है: 'यह हलाल है', तो अल्लाह ताला के नज़दीक उस विद्वान के लिए वही सच है, और उन सभी के लिए भी जो उनकी बात मानते हैं, और इसके विपरीत भी ऐसा ही है। उन्होंने कहा: भले ही सुलेमान (अलैहिस्सलाम) ने उस आदर्श मुद्दे को समझा जो अधिक प्रबल था, लेकिन पहला विचार गलत नहीं है। इसी आधार पर वे उनके(सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) इस कथन की व्याख्या करते हैं: 'जब विद्वान इज्तिहाद करे और गलती कर बैठे, यानी: उसने सबसे बेहतर बात को छोड़ दिया (2)।

आठवीं बात: मुस्लिम और अन्य लोगों (3) ने अम्र बिन अल-आस से रिवायत की है कि उन्होंने रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को यह कहते हुए सुना: 'जब कोई फैसला करने वाला फैसला करे और इज्तिहाद (शोध) करे, फिर वह सही नतीजे पर पहुँचे, तो उसके लिए दो पुरस्कार हैं। और यदि वह फैसला करे और इज्तिहाद करे, फिर उससे गलती हो जाए, तो उसके लिए एक पुरस्कार है।' मुस्लिम की किताब में हदीस के शब्द इसी तरह हैं: 'जब फैसला करे और इज्तिहाद करे' (4), जिसमें इज्तिहाद से पहले फैसले का ज़िक्र किया गया है, जबकि मामला इसके विपरीत है, क्योंकि इज्तिहाद फैसले से पहले होता है। इज्तिहाद से पहले फैसला करना सर्वसम्मति (इज्मा) से जायज़ नहीं है। इस हदीस का अर्थ यह है: जब वह फैसला करने का इरादा करे, जैसा कि अल्लाह

ताला ने फरमाया: {तो जब तुम कुरान पढ़ने लगो, तो शरण माँगो}। उस समय वह मौजूदा घटना में इज्तिहाद करता है। यह उस बात की सत्यता को प्रमाणित करता है जो...

(1) प्रति (ज़) में है: क्योंकि हमने नहीं। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/91-92, और जो पहले कोष्ठक में था वह उसी से है, और हदीस का स्रोत अगले मसले में आएगा। (3) सहीह मुस्लिम (1716), और यह अहमद (17774) और (17816) और बुखारी (7352) के पास भी है। (4) अहमद और बुखारी के पास भी यही शब्द हैं।

۲۳۸ سورة الانبياء: آيات ۷۸ - ۷۹

ایک گروہ نے کہا: حق ایک ہی طرف ہے، اور اللہ تعالیٰ نے اس پر کوئی واضح دلیل قائم نہیں فرمائی، بلکہ اس معاملے کو مجتہدین کی نظر پر چھوڑ دیا ہے، چنانچہ جس نے درست پایا اس نے صواب پایا، اور جس سے خطا ہوئی وہ معذور اور اجر کا مستحق ہے، اور ہمیں (۱) بالکل اصل حق تک پہنچنے کا مکلف نہیں کیا گیا بلکہ ہمیں صرف اجتہاد کا مکلف بنایا گیا ہے۔

اور جمہور اہل سنت نے کہا—اور یہی امام مالک اور ان کے اصحاب سے منقول ہے—کہ فروعی مسائل میں حق دونوں طرف ہے، اور ہر مجتہد درست ہے، اور مطلوب صرف وہی ہے جو اس کے گمان میں افضل ہے، چنانچہ ہر مجتہد کی نظر نے اسے اسی طرف پہنچایا ہے جسے اس نے اپنے گمان میں افضل سمجھا؛ اور اس قول پر دلیل یہ ہے کہ صحابہ اور ان کے بعد آنے والوں نے ایک دوسرے کے خلاف رائے قائم کی، اور ان میں سے کسی نے بھی یہ نہیں سمجھا کہ اس کی بات اس کے مخالف کی بات پر تھوپ دی جائے۔ اسی میں سے امام مالک رحمہ اللہ کا المنصور ابو جعفر کو لوگوں کو 'موطا' پر مجبور کرنے سے روکنا ہے۔ چنانچہ جب کوئی عالم کسی معاملے میں [کچھ] کہتا ہے: 'یہ حلال ہے'، تو اللہ تعالیٰ کے نزدیک اس عالم کے حق میں وہی حق ہے، اور ان سب کے لیے بھی جنہوں نے اس کی بات مانی، اور اسی طرح اس کے برعکس بھی۔ انہوں نے کہا: اگرچہ سلیمان علیہ السلام نے اس مثالی معاملے کو سمجھ لیا جو زیادہ راجح تھا، لیکن پہلی بات خطا نہیں ہے، اور اسی پر وہ آپ ﷺ کے اس قول کو محمول کرتے ہیں: 'جب عالم اجتہاد کرے اور خطا کر جائے' یعنی: افضل بات اس سے رہ جائے (۲)۔

آٹھویں بات: مسلم اور دیگر (۳) نے عمرو بن العاص سے روایت کی کہ انہوں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: 'جب حاکم فیصلہ کرے اور اجتہاد کرے، پھر درست نتیجے پر پہنچے تو اس

کے لیے دو اجر ہیں، اور جب فیصلہ کرے اور اجتہاد کرے، پھر خطا کر جائے تو اس کے لیے ایک اجر ہے'۔ مسلم کی کتاب میں حدیث کے الفاظ اسی طرح ہیں: 'جب فیصلہ کرے اور اجتہاد کرے' (۴)، تو اس نے اجتہاد سے پہلے فیصلے سے آغاز کیا، حالانکہ معاملہ اس کے برعکس ہے، کیونکہ اجتہاد فیصلے پر مقدم ہوتا ہے، چنانچہ اجماع کے مطابق اجتہاد سے پہلے فیصلہ کرنا جائز نہیں ہے۔ اور اس حدیث کا معنی یہ ہے: جب وہ فیصلہ کرنے کا ارادہ کرے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {پس جب تم قرآن پڑھنے لگو تو اللہ کی پناہ مانگو}۔ اس وقت وہ پیش آمدہ واقعے میں اجتہاد کرتا ہے۔ اور یہ اس بات کی صحت کا فائدہ دیتا ہے جو...

(۱) نسخہ (ظ) میں ہے: کیونکہ ہم نے نہیں۔ (۲) المحرر الوجیز ۴/ ۹۱-۹۲، اور جو بریکٹ کے درمیان گزرا وہ اسی سے ہے، اور حدیث کی تخریج اگلے مسئلے میں آئے گی۔ (۳) صحیح مسلم (۱۷۱۶)، اور یہ احمد (۱۷۷۷۴) اور (۱۷۸۱۶) اور بخاری (۷۳۵۲) کے پاس بھی ہے۔ (۴) احمد اور بخاری کے ہاں بھی یہی الفاظ ہیں۔

The jurists said: A Mujtahid must renew his inquiry when a new situation arises and not rely on his previous Ijtihad; because it is possible that something contrary to what appeared to him initially might appear the second time. Except if he remembers the foundations of his Ijtihad and is inclined towards it, then he does not need to restart an inquiry into another sign (1).

Ninth: A judge who makes a mistake only receives a reward if he is knowledgeable in Ijtihad, Sunnah, Qiyas (analogy), and the judgments of those who passed before; because his Ijtihad is an act of worship. He is not rewarded for the mistake itself, but rather the sin is waived for him. As for one who is not qualified for Ijtihad, he is an intruder who is not excused for a mistake in judgment; rather, it is feared he might bear the greatest burden of sin. Another hadith proves this, narrated by Abu Dawood: "Judges are of three types"(2)... the hadith. Ibn al-Mundhir said: He is only rewarded for his exertion in seeking the truth, not for the mistake. Supporting this is the saying of the Almighty: "And We gave understanding of it to Solomon" [Al-Anbiya: 79]. Al-Hasan said: He praised Solomon and did not blame David.

Tenth: Abu al-Tamam al-Maliki (3) mentioned that the school of Malik is: That the truth lies in one of the statements of the Mujtahids, and not in all differing statements. This was said by most jurists. He said: Ibn al-Qasim narrated that he asked Malik about the disagreement of the Sahaba (Companions), and he said: One is mistaken and one is correct, and the truth is not in all of their statements. This saying is said to be the well-known position of Malik, and to it went Muhammad ibn al-Hasan. Those who held this view argued with the hadith of Abdullah ibn Amr; they said: It is a text.

---

(1) Al-Mufhim 5/167. (2) Sunan Abi Dawood (3573), also narrated by al-Tirmidhi (1322), and Ibn Majah (2315) from the hadith of Buraydah from the Prophet (peace be upon him) who said: "Judges are of three types: one in Paradise and two in Hell. As for the one in Paradise, he is a man who knew the truth and judged by it. A man who knew the truth but was unjust in judgment is in Hell, and a man who judged for the people in ignorance is in Hell." Wording of Abu Dawood. (3) Ali ibn Muhammad ibn Ahmad al-Basri, one of the companions of al-Abhari. He has a concise book on disagreement called "Nukat al-Adilla", another large book on disagreement, and a book on Usul al-Fiqh. Tartib al-Madarik 4/605, and al-Dibaj al-Mudhahhab 2/100. His words were mentioned by al-Baji in Ihkam al-Fusul fi Ahkam al-Usul, p. 707.

न्यायविदों (असूलीयून्) ने कहा है: एक मुजतहिद (स्वतंत्र विचारक) को किसी नई घटना के होने पर अपने विचार को नवीनीकृत करना चाहिए, और उसे अपने पिछले इजतिहाद (स्वतंत्र निर्णय) पर भरोसा नहीं करना चाहिए; क्योंकि यह संभव है कि दूसरी बार उसे पहली बार के विपरीत कुछ दिखाई दे। सिवाय इसके कि अगर उसे अपने इजतिहाद के आधार याद हों और वह उनकी ओर झुका हुआ हो, तो उसे दूसरे संकेत में जांच फिर से शुरू करने की आवश्यकता नहीं है (1)।

नौवां: गलती करने वाले न्यायाधीश को पुरस्कार तभी मिलता है जब वह इजतिहाद, सुन्नत, क़यास (तुलना) और पिछले लोगों के फैसलों में जानकार हो; क्योंकि उसका इजतिहाद इबादत (पूजा) है। उसे गलती के लिए इनाम नहीं दिया जाता, बल्कि केवल उससे गुनाह हटा लिया जाता है। जहाँ तक उसकी बात है जो इजतिहाद के लिए योग्य नहीं है, वह एक दिखावा करने वाला है जिसे निर्णय में गलती के लिए क्षमा नहीं किया जाता, बल्कि उस पर भारी पाप का डर होता है। एक दूसरी हदीस इसे साबित करती है, जिसे अबू दाऊद ने रिवायत किया है: "न्यायाधीश तीन प्रकार के होते हैं"(2)... हदीस। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: उसे केवल सच्चाई की तलाश में किए गए उसके परिश्रम के लिए पुरस्कार मिलता है, गलती के लिए नहीं। सर्वशक्तिमान अल्लाह का यह कथन इसका समर्थन करता है: "तो हमने सुलैमान को इसकी समझ दी" [सूरह अंबिया: 79]। हसन ने कहा: उसने सुलैमान की प्रशंसा की और दाऊद की आलोचना नहीं की।

दसवां: अबू अल-तमाम अल-मालिकी (3) ने उल्लेख किया कि मलिक का मत है: सत्य मुजतहिदों के बयानों में से किसी एक में होता है, न कि सभी अलग-अलग बयानों में। अधिकांश न्यायविदों ने यही कहा है। उन्होंने कहा: इब्न अल-कासिम ने रिवायत किया कि उन्होंने मलिक से सहाबा (पैगंबर के साथियों) के मतभेद के बारे में पूछा, तो उन्होंने कहा: एक गलत है और एक सही, और सत्य उनके सभी बयानों में नहीं है। यह कथन मलिक से प्रसिद्ध बताया जाता है, और मुहम्मद इब्न अल-हसन ने भी इसी को अपनाया। जिन्होंने यह बात कही, उन्होंने अब्दुल्ला इब्न अम्र की हदीस से दलील दी; उन्होंने कहा: यह स्पष्ट प्रमाण (नस्) है।

---

(1) अल-मुफ्हिम 5/167। (2) सुनन अबू दाऊद (3573), और इसे तिर्मिज़ी (1322) और इब्न माजाह (2315) ने भी बुरैदा की हदीस से पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत किया है: "न्यायाधीश तीन तरह के होते हैं: एक जन्नत में और दो नरक में। जहाँ तक जन्नत वाले की बात है, वह

वह व्यक्ति है जिसने सत्य को जाना और उसके अनुसार निर्णय दिया। और वह व्यक्ति जिसने सत्य को जाना लेकिन निर्णय में अन्याय किया, वह नरक में है, और वह व्यक्ति जिसने अज्ञानता में लोगों के लिए निर्णय दिया, वह नरक में है।" अबू दाऊद के शब्द। (3) अली बिन मुहम्मद बिन अहमद अल-बसरी, अल-अबहरी के साथियों में से, उनके पास मतभेदों पर एक संक्षिप्त पुस्तक है जिसे "नुकात अल-अदिल्ला" कहा जाता है, और मतभेदों पर एक अन्य बड़ी पुस्तक, और उसूल अल-फ़िक़्ह पर एक पुस्तक है। तरतीब अल-मदारिक 4/605, और अल-दीबाज अल-मुज़ह्हब 2/100। उनकी बात का उल्लेख अल-बाजी ने "एहकाम अल-फुसूल फी अहकाम अल-उसूल" पृष्ठ 707 में किया है।

اصولیوں نے کہا ہے: مجتہد پر واجب ہے کہ وہ کسی نئے واقعے کے وقت اپنی سوچ و فکر کی تجدید کرے، اور اپنے پچھلے اجتہاد پر بھروسہ نہ کرے؛ کیونکہ ممکن ہے کہ اسے دوسری بار پہلے ظاہر ہونے والی بات کے خلاف کچھ نظر آئے۔ الہی، مگر یہ کہ اسے اپنے اجتہاد کے ارکان (بنیادیں) یاد ہوں اور وہ ان کی طرف مائل ہو، تو اسے دوسری علامت میں ازسرنو غور و فکر کی ضرورت نہیں ہوتی (۱)۔

نویں بات: غلطی کرنے والے حاکم (جج) کو اجر صرف اس صورت میں ملتا ہے جب وہ اجتہاد، سنت، قیاس اور سابقہ لوگوں کے فیصلوں کا علم رکھتا ہو؛ کیونکہ اس کا اجتہاد ایک عبادت ہے، اور اسے غلطی پر اجر نہیں دیا جاتا، بلکہ صرف اس سے گناہ ہٹا لیا جاتا ہے۔ رہی بات اس شخص کی جو اجتہاد کا اہل نہیں ہے، تو وہ تکلف کرنے والا ہے جسے فیصلے میں غلطی پر معذور نہیں سمجھا جائے گا، بلکہ اس پر بڑے گناہ کا خوف ہے۔ اس پر دوسری حدیث دلالت کرتی ہے جسے ابوداؤد نے روایت کیا ہے: «قاضی تین طرح کے ہوتے ہیں»(۲) الحدیث۔ ابن منذر نے کہا: اسے صرف حق کی تلاش میں کی جانے والی کوشش پر اجر ملتا ہے، نہ کہ غلطی پر۔ اور اس کی تائید اللہ تعالیٰ کا یہ قول کرتا ہے: ﴿ فَفَهَّمْنَاهَا سُلَيْمَانَ ﴾ (یعنی: پھر ہم نے سلیمان کو وہ بات سمجھا دی)۔ حسن بصری نے کہا: اللہ نے سلیمان کی تعریف کی اور داؤد کی برائی نہیں کی۔

دسویں بات: ابو تمام مالکی (۳) نے ذکر کیا کہ امام مالک کا مذہب یہ ہے کہ: حق مجتہدین کے اقوال میں سے کسی ایک میں ہوتا ہے، اور تمام مختلف اقوال میں حق نہیں ہوتا۔ اکثر فقہاء نے یہی کہا ہے۔ انہوں نے کہا: ابن قاسم نے حکایت کی کہ انہوں نے امام مالک سے صحابہ کے اختلاف کے بارے میں پوچھا، تو انہوں نے فرمایا: کوئی غلطی پر ہے اور کوئی درست، اور حق ان کے

تمام اقوال میں نہیں ہے۔ کہا جاتا ہے کہ یہ قول امام مالک سے مشہور ہے، اور محمد بن حسن بھی اسی طرف گئے ہیں۔ جنہوں نے یہ بات کہی انہوں نے عبداللہ بن عمرو کی حدیث سے دلیل پکڑی؛ انہوں نے کہا: یہ نص (قطعی دلیل) ہے۔

---

(۱) المفہم ۵/ ۱۶۷۔ (۲) سنن ابوداؤد (۳۵۷۳)، اور اسے ترمذی (۱۳۲۲) اور ابن ماجہ (۲۳۱۵) نے بھی بریدہ کی حدیث سے نبی کریم ﷺ سے روایت کیا ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: «قاضی تین طرح کے ہوتے ہیں: ایک جنت میں اور دو جہنم میں؛ وہ جو جنت میں ہوگا وہ وہ شخص ہے جس نے حق کو پہچانا اور اس کے مطابق فیصلہ کیا، اور وہ شخص جس نے حق کو پہچانا لیکن فیصلے میں ظلم کیا وہ جہنم میں ہے، اور وہ شخص جس نے جہالت کی بنا پر لوگوں کے درمیان فیصلہ کیا وہ بھی جہنم میں ہے»۔ ابوداؤد کے الفاظ (۳) علی بن محمد بن احمد البصری، اصحابِ ابہری میں سے ہیں، ان کی اختلاف کے موضوع پر ایک مختصر کتاب ہے جس کا نام "نکت الادلۃ" ہے، اور ایک اور بڑی کتاب اختلاف میں ہے، اور ایک کتاب اصول فقہ میں ہے۔ ترتیب المدارک ۴/ ۶۰۵، اور الدیباج المذہب ۲/ ۱۰۰۔ ان کی کلام کو باجی نے "احکام الفصول فی احکام الاصول" ص ۷۰۷ میں ذکر کیا ہے۔

Page 240 Surah Al-Anbiya: Verses 78 - 79

...that among those who exercise independent legal reasoning (mujtahids) and judges, there are those who are mistaken and those who are correct(1). They said: The claim that every mujtahid is correct leads to a thing being simultaneously permissible and prohibited, or obligatory and recommended. The proponents of the first view argued using the hadith of Ibn Umar; he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) called out to us on the day he returned from the [Battle of the] Confederates (Al-Ahzab): "Let no one pray Asr except at Banu Qurayza." Some people feared that the time would pass, so they prayed before reaching Banu Qurayza, while others said: "We will only pray where the Messenger of Allah (peace be upon him) commanded us, even if the time passes." He [Ibn Umar] said: He did not rebuke either of the two groups(2). They said: If one of the two groups had been wrong, the Prophet (peace be upon him) would have identified them. It can be said: Perhaps he only remained silent about identifying the one who was mistaken(3) because they were not sinful but rather rewarded, so there was no need to identify them. And Allah knows best. The issue of ijtihad (independent reasoning) is long and multifaceted, and this brief overview we have mentioned is sufficient for the meaning of the verse. And Allah is the Grantor of success towards guidance. Eleventh: Another section related to the verse: It concerns a judge's reversal, after passing judgment based on one ijtihad, to another ijtihad that is more preponderant than the first, for Dawud (peace be upon him) did that. Our scholars (may Allah have mercy on them) differed on this; Abdul Malik and Mutarrif said in "Al-Wadiha": He has the right to do that as long as he is in his term of office, but if it is a different term, he does not have that right, and he is in the position of any other judge. This is the apparent meaning of Malik's statement (may Allah have mercy on him) in "Al-Mudawwana". Sahnun said regarding a judge's reversal from one ijtihad to another which he sees as more correct: He does not have the right to do that. Ibn Abd al-Hakam also said this. They both said: He should resume the judgment based on what has become stronger in his view. Sahnun said: Unless he had forgotten what was stronger in his view, or was under an illusion and thus judged differently, in which case he may overturn it. However, if he judged according to what was strongest in his view at that time, and then something else became stronger in his view later, there is no way to overturn the first judgment; this was stated by Sahnun in his son's book.

(1) Ihkam al-Fusul, p. 710, see Jami' Bayan al-'Ilm 2/885. (2) Narrated by al-Bukhari (946) and Muslim (1770). (3) In the manuscripts: "the two who were mistaken", and the text adopted is from Al-Mufhim 5/175, and the quote is from it.

पृष्ठ २४० सूरह अल-अंबिया: आयत ७८ - ७९

...कि स्वतंत्र कानूनी तर्क(मुजतहिद) करने वालों और न्यायाधीशों में से कुछ गलत होते हैं और कुछ सही(१)। उन्होंने कहा: यह दावा कि हर मुजतहिद सही है, इस बात की ओर ले जाता है कि एक ही चीज़ एक साथ हलाल और हराम हो, या अनिवार्य और अनुशंसित हो। पहले मत के समर्थकों ने इब्न उमर की हदीस का उपयोग करते हुए तर्क दिया; उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) ने उस दिन हमें पुकारा जब वह अहज़ाब (गठबंधन की लड़ाई) से लौटे थे: "कोई भी अस्र की नमाज़ बनू क़ुरैज़ा के अलावा कहीं न पढ़े।" कुछ लोगों को डर था कि समय निकल जाएगा, इसलिए उन्होंने बनू क़ुरैज़ा पहुँचने से पहले ही नमाज़ पढ़ ली, जबकि अन्य ने कहा: "हम वहीं नमाज़ पढ़ेंगे जहाँ अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) ने हमें आदेश दिया है, भले ही समय निकल जाए।" उन्होंने [इब्न उमर] कहा: उन्होंने दोनों समूहों में से किसी को भी नहीं फटकारा(२)। उन्होंने कहा: यदि दोनों समूहों में से कोई एक गलत होता, तो नबी (उन पर शांति हो) उनकी पहचान कर देते। यह कहा जा सकता है: शायद उन्होंने गलत करने वाले(३) की पहचान करने के बारे में केवल इसलिए चुप्पी साधी क्योंकि वे पापी नहीं थे बल्कि उन्हें इनाम दिया गया था, इसलिए उनकी पहचान करने की कोई आवश्यकता नहीं थी। और अल्लाह ही बेहतर जानता है। इज्तिहाद (स्वतंत्र तर्क) का मुद्दा लंबा और बहुआयामी है, और हमने जो यह संक्षिप्त विवरण दिया है वह आयत के अर्थ के लिए पर्याप्त है। और अल्लाह ही मार्गदर्शन की सफलता प्रदान करने वाला है। ग्यारहवाँ: आयत से संबंधित एक और खंड: यह एक न्यायाधीश के अपने फैसले को पलटने से संबंधित है, जो एक इज्तिहाद के आधार पर निर्णय देने के बाद दूसरे इज्तिहाद पर लौटता है जो पहले की तुलना में अधिक प्रबल है, क्योंकि दाऊद (उन पर शांति हो) ने ऐसा किया था। हमारे विद्वानों (अल्लाह उन पर दया करे) ने इस पर मतभेद किया है; अब्दुल मलिक और मुतर्रिफ ने "अल-वादिहा" में कहा: उन्हें ऐसा करने का अधिकार तब तक है जब तक वे अपने कार्यकाल में हैं, लेकिन यदि यह दूसरा कार्यकाल है, तो उन्हें वह अधिकार नहीं है, और वह किसी भी अन्य न्यायाधीश की स्थिति में हैं। "अल-मुदव्वना" में मलिक (अल्लाह उन पर दया करे) के कथन का यही स्पष्ट अर्थ है। सहनून ने एक इज्तिहाद से दूसरे इज्तिहाद पर न्यायाधीश के लौटने के बारे में कहा जिसे वह अधिक सही देखते हैं: उन्हें ऐसा करने का अधिकार नहीं है। इब्न अब्द अल-हकम ने भी यही कहा। उन दोनों ने कहा: उन्हें उस फैसले को फिर से शुरू करना चाहिए जो उनके विचार में प्रबल हो गया है। सहनून ने कहा: बशर्ते कि वह अपने विचार में प्रबल बात को भूल न गए हों, या किसी भ्रम में न रहे हों और इस तरह अलग फैसला न दिया हो, ऐसी स्थिति में वह उसे रद्द

कर सकते हैं। हालाँकि, यदि उन्होंने उस समय अपने विचार में जो सबसे प्रबल था उसके अनुसार निर्णय दिया, और फिर बाद में उनके विचार में कुछ और प्रबल हो गया, तो पहले के फैसले को रद्द करने का कोई तरीका नहीं है; यह सहनून ने अपने बेटे की किताब में कहा था।

(१) इहकाम अल-फुसुल, पृष्ठ ७१०, जामि बयान अल-इल्म २/८८५ देखें। (२) इसे अल-बुखारी (९४६) और मुस्लिम (१७७०) ने वर्णित किया है। (३) पांडुलिपियों में: "दो जो गलत थे", और अपनाया गया पाठ अल-मुफिम ५/१७५ से है, और उद्धरण वहीं से है।

صفحہ ۲۴۰ سورہ الانبیاء: آیات ۷۸ - ۷۹

... کہ مجتہدین اور حکام میں غلطی کرنے والے اور درستگی پانے والے دونوں ہوتے ہیں(۱)۔ انہوں نے کہا: یہ کہنا کہ ہر مجتہد درست ہے، اس بات کی طرف لے جاتا ہے کہ ایک ہی چیز حلال بھی ہو اور حرام بھی، اور واجب بھی ہو اور مستحب بھی۔ پہلے قول والوں نے ابن عمر کی حدیث سے استدلال کیا؛ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے اس دن ہم میں ندا فرمائی جس دن آپ احزاب سے واپس ہوئے: "خبردار، تم میں سے کوئی عصر کی نماز نہ پڑھے مگر بنو قریظہ میں"۔ پس کچھ لوگوں کو وقت نکل جانے کا اندیشہ ہوا، تو انہوں نے بنو قریظہ پہنچنے سے پہلے ہی نماز پڑھ لی، اور دوسروں نے کہا: ہم وہیں نماز پڑھیں گے جہاں رسول اللہ ﷺ نے ہمیں حکم دیا ہے اگرچہ وقت فوت ہو جائے۔ راوی نے کہا: آپ ﷺ نے دونوں گروہوں میں سے کسی کو ملامت نہیں کی(۲)۔ انہوں نے کہا: اگر دونوں گروہوں میں سے کوئی ایک غلطی پر ہوتا تو نبی ﷺ اس کی نشاندہی فرما دیتے۔ اور یہ کہا جا سکتا ہے: شاید آپ ﷺ نے غلطی کرنے والے(۳) کی نشاندہی سے اس لیے خاموشی اختیار فرمائی کہ وہ گنہگار نہیں بلکہ اجر پانے والا تھا، چنانچہ اس کی نشاندہی کی ضرورت نہ رہی۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ اجتہاد کا مسئلہ طویل اور کثیر الجہات ہے، اور یہ خلاصہ جو ہم نے ذکر کیا ہے آیت کے معنی میں کافی ہے، اور اللہ ہی ہدایت کی توفیق دینے والا ہے۔ گیارہویں بات: آیت سے متعلق ایک اور باب: وہ یہ کہ حاکم کا اپنے ایک اجتہاد کے بعد اس سے دوسرے ایسے اجتہاد کی طرف رجوع کرنا جو پہلے سے زیادہ راجح ہو، کیونکہ داؤد علیہ السلام نے ایسا ہی کیا تھا۔ اس بارے میں ہمارے علماء رحمہم اللہ کا اختلاف ہے؛ عبد الملک اور مطرف نے "الواضحہ" میں کہا ہے: یہ اسے اس وقت تک حاصل ہے جب تک وہ اپنی اسی ولایت (عہدے) میں ہو، لیکن اگر دوسری ولایت ہو تو اسے یہ حق حاصل نہیں، اور وہ دیگر قاضیوں کی

طرح شمار ہوگا۔ امام مالک رحمہ اللہ کا "المدونہ" میں یہی ظاہر قول ہے۔ اور سحنون نے ایک اجتہاد سے دوسرے اجتہاد کی طرف رجوع کے بارے میں جس کو وہ زیادہ درست سمجھتے ہوں، کہا ہے: اسے یہ حق حاصل نہیں ہے۔ ابن عبد الحکم نے بھی یہی کہا ہے۔ ان دونوں نے کہا: وہ اس حکم کا ازسرنو آغاز کرے گا جو اس کے نزدیک قوی ہو گیا ہو۔ سحنون نے کہا: مگر یہ کہ وہ اپنے نزدیک قوی بات کو بھول گیا ہو، یا اسے وہم ہو گیا ہو اور اس نے اس کے علاوہ فیصلہ کر دیا ہو، تو اسے اسے توڑنے کا حق ہے، لیکن اگر اس نے اس فیصلے کے ساتھ فیصلہ کیا جو اس وقت اس کے نزدیک قوی تھا، پھر اس کے بعد اس کے نزدیک کوئی اور بات قوی ہو گئی، تو پہلے فیصلے کو توڑنے کی کوئی سبیل نہیں؛ یہ سحنون نے اپنے بیٹے کی کتاب میں کہا ہے۔

(۱) إحکام الفصول ص۷۱۰، اور دیکھئے جامع بیان العلم ۲ / ۸۸۵۔ (۲) اسے بخاری (۹۴۶) اور مسلم (۱۷۷۰) نے روایت کیا ہے۔ (۳) نسخوں میں ہے: "غلطی کرنے والوں"، اور متن میں ثابت لفظ "المفہم" ۵ / ۱۷۵ سے ہے، اور کلام اسی کا ہے۔

Ashhab said in the book of Ibn al-Mawwaz: If his return to what is more correct concerns property, the first (ruling) is not overturned, but if it is concerning divorce, marriage, or manumission, then he cannot overturn it (1). I say: It is more appropriate for a judge to revoke a ruling he has made if it becomes clear to him that the truth lies elsewhere, as long as he is still in his position of authority. This was also mentioned in the letter of Umar to Abu Musa (may Allah be pleased with them both) (2); narrated by Al-Daraqutni (3), and we mentioned it in "Al-A'raf" (4) without detail (5), and it is the evidence for the apparent view of Malik. The scholars did not differ that if a judge rules arbitrarily or in opposition to the people of knowledge, his ruling is rejected even if it was based on ijtihad. As for one judge overturning the ruling of another judge, that is not permissible; because it causes great harm by overturning judgments, changing the lawful into the prohibited, and undermining the stability of Islamic laws. None of the Caliphs (6) sought to overturn what another had seen (7); rather, each would rule according to what appeared correct to him. The twelfth point: Some people said: Dawood (peace be upon him) had not yet enforced the judgment when what the other said became clear to him. Others said: It was not a formal judgment but rather a fatwa (legal opinion) (8). I say: This is how it was interpreted (9) in what Abu Hurairah narrated from him (peace and blessings be upon him), that he said: "While two women were together with their two sons, a wolf came and took away the son of one of them. So this one said to her companion:"

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/92, see Al-Mudawwanah 5/144, and Al-Nawadir wal-Ziyadat 8/97-98. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1255. (3) No. (4471), and it stated: "...let not a judgment you have passed prevent you from reconsidering it yourself, and if you are guided to your right path, then return to the truth; for the truth is ancient, and returning to the truth is better than persisting in falsehood..." (4) 9/168. (5) In the manuscripts except (D): "yufassil", and what is established is from (D). (6) In (M): "the scholars", and what is established is from the manuscripts and Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1255, and the wording is his. (7) In (M): "narrated it", and what is established is from the manuscripts and Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi. (8) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1255. (9) In (M): "ta’awwal".

सूरह अल-अंबिया: आयत 78 - 79 241

इब्न अल-मव्वाज़ की किताब में अश्हब ने कहा: यदि सही बात की ओर उसकी वापसी संपत्ति के मामले में है, तो पहले (निर्णय) को रद्द नहीं किया जाएगा, और यदि यह तलाक, विवाह या दासमुक्ति के मामले में है, तो उसे रद्द करने का अधिकार नहीं है (1)। मैंने कहा: एक काजी (न्यायाधीश) के लिए अपने दिए गए फैसले से पीछे हटना अधिक उचित है यदि उसे स्पष्ट हो जाए कि सत्य कहीं और है, जब तक कि वह अपने अधिकार क्षेत्र में है। उमर के अबू मूसा (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) के नाम पत्र में भी यही कहा गया है (2); जिसे अल-दारकुतनी ने वर्णित किया है (3), और हमने इसका उल्लेख "अल-आराफ" (4) में विस्तार के बिना (5) किया है, और यही मलिक के स्पष्ट कथन का प्रमाण है। विद्वानों में इस बात पर कोई मतभेद नहीं है कि यदि कोई काजी मनमाने ढंग से या ज्ञानियों के विपरीत फैसला करता है, तो उसे खारिज कर दिया जाएगा, भले ही वह इज्तिहाद (कानूनी तर्क) पर आधारित हो। जहाँ तक एक काजी द्वारा दूसरे काजी के फैसले को पलटने की बात है, तो यह उसके लिए जायज़ नहीं है; क्योंकि इसमें फैसलों को रद्द करने, हलाल को हराम में बदलने और इस्लाम के कानूनों की स्थिरता की कमी के कारण बहुत बड़ा नुकसान है। खलीफाओं (6) में से किसी ने भी दूसरे की राय (7) को रद्द करने की कोशिश नहीं की, बल्कि प्रत्येक उसी के अनुसार फैसला करता था जो उसे सही लगता था। बारहवीं बात: कुछ लोगों ने कहा: दाऊद (अलैहिस्सलाम) ने अभी फैसला लागू नहीं किया था कि दूसरे ने जो कहा वह उन्हें स्पष्ट हो गया। दूसरों ने कहा: यह कोई फैसला नहीं था बल्कि एक फतवा (कानूनी राय) था (8)। मैंने कहा: अबू हुरैरा द्वारा उनसे (शांति और आशीर्वाद उन पर हो) वर्णित हदीस में इसी तरह व्याख्या (9) की गई है, जिसमें उन्होंने कहा: "दो महिलाएँ अपने दो बेटों के साथ थीं, तभी एक भेड़िया आया और उनमें से एक के बेटे को ले गया। तो इस महिला ने अपनी सहेली से कहा:"

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/92, देखें अल-मुदव्वनाह 5/144, और अल-नवादिर वल-ज़ियादात 8/97-98। (2) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 3/1255। (3) संख्या (4471), और उसमें आया है: "...तुम्हारा दिया हुआ कोई फैसला तुम्हें उस पर दोबारा विचार करने से न रोके, और यदि तुम्हें सही रास्ता मिल जाए, तो सत्य की ओर लौट आओ; क्योंकि सत्य प्राचीन है, और असत्य पर अड़े रहने से सत्य की ओर लौटना बेहतर है..." (4) 9/168। (5) (D) के अलावा अन्य प्रतियों में: "युफस्सिल", और जो स्थापित है वह (D) से है। (6) (M) में: "विद्वान", और जो स्थापित है वह पांडुलिपियों और अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 3/1255 से है, और शब्द उन्हीं के हैं। (7) (M) में: "इसे वर्णित

किया", और जो स्थापित है वह पांडुलिपियों और अहकाम अल-कुरान से है। (8) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 3/1255। (9) (M) में: "तअव्वल"।

سورة الانبیاء: آیات ۷۸ - ۷۹ ۲۴۱

اور اشہب نے ابن المواز کی کتاب میں کہا: اگر اس کا زیادہ درست بات کی طرف رجوع مال کے معاملے میں ہو تو پہلے (فیصلے) کو منسوخ نہیں کیا جائے گا، اور اگر وہ طلاق، نکاح یا آزادی (عتق) کے بارے میں ہو تو اسے اسے منسوخ کرنے کا حق نہیں ہے (۱)۔ میں نے کہا: قاضی کا اپنے اس فیصلے سے رجوع کرنا جس کا اس نے حکم دیا تھا، جب اسے یہ واضح ہو جائے کہ حق کسی دوسری چیز میں ہے، جب تک وہ اپنے عہدے پر فائز ہے، زیادہ بہتر ہے۔ اور حضرت عمر کا حضرت ابو موسیٰ (رضی اللہ عنہما) کے نام خط میں بھی اسی طرح ہے (۲)؛ اسے دارقطنی نے روایت کیا ہے (۳)، اور ہم نے اس کا تذکرہ سورۃ الاعراف (۴) میں کیا ہے اور وہاں تفصیل نہیں کی (۵)، اور یہی امام مالک کے ظاہر قول کی دلیل ہے۔ اور علماء کا اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے کہ قاضی اگر تجاوز کرتے ہوئے اور اہل علم کے خلاف فیصلہ کرے تو وہ مردود ہے اگرچہ وہ اجتہاد کی بنیاد پر ہی کیوں نہ ہو، لیکن ایک قاضی کا دوسرے قاضی کے فیصلے کا تعاقب کرنا (اسے بدلنا) اس کے لیے جائز نہیں ہے؛ کیونکہ اس میں احکام کی منسوخی، حلال کو حرام سے بدلنے اور اسلام کے قوانین کے عدم ضبط کی وجہ سے بڑی خرابی ہے۔ اور خلفاء (۶) میں سے کسی نے دوسرے کی رائے (۷) کو منسوخ کرنے کی کوشش نہیں کی، بلکہ وہ اسی کے مطابق فیصلہ کرتے تھے جو ان پر ظاہر ہوتا تھا۔ بارہویں بات: بعض لوگوں نے کہا: داؤد علیہ السلام نے ابھی فیصلہ نافذ نہیں کیا تھا کہ ان پر وہ بات ظاہر ہوگئی جو دوسرے نے کہی تھی۔ اور دوسروں نے کہا: وہ فیصلہ نہیں تھا بلکہ فتویٰ تھا (۸)۔ میں نے کہا: اور اسی طرح اس کی تاویل (۹) اس میں کی گئی ہے جو حضرت ابو ہریرہ نے ان (علیہ الصلاۃ والسلام) سے روایت کی ہے کہ آپ نے

فرمایا: "دو عورتیں اپنے بیٹوں کے ساتھ تھیں کہ ایک بھیڑیا آیا اور ان میں سے ایک کے بیٹے کو لے گیا، تو اس نے اپنی ساتھی سے کہا:"

(۱) المحرر الوجیز ۹۲/۴، اور دیکھیے المدونة ۱۴۴/۵، اور النوادر والزیادات ۹۷/۸ - ۹۸۔ (۲) احکام القرآن لابن العربی ۳/ ۱۲۵۵۔ (۳) نمبر (۴۴۷۱)، اور اس میں آیا ہے: "...تمہیں تمہارا وہ فیصلہ جو تم کر چکے ہو اس پر نظر ثانی کرنے سے نہ روکے، اور اگر تمہیں صحیح بات کی ہدایت مل جائے تو حق کی طرف رجوع کر لو؛ کیونکہ حق قدیم ہے، اور حق کی طرف رجوع کرنا باطل پر جمے رہنے سے بہتر ہے..." (۴) ۹/ ۱۶۸۔ (۵) (د) کے علاوہ دیگر نسخوں میں: "یفصل" ہے، اور جو ثابت ہے وہ (د) سے ہے۔ (۶) (م) میں: "العلماء" ہے، اور جو نسخوں سے ثابت ہے اور احکام القرآن لابن العربی ۳/ ۱۲۵۵ میں ہے، کلام وہیں سے ہے۔ (۷) (م) میں: "رواہ" ہے، اور جو نسخوں اور احکام القرآن لابن العربی سے ثابت ہے۔ (۸) احکام القرآن لابن العربی ۳/ ۱۲۵۵۔ (۹) (م) میں: "تؤول"۔

Surah Al-Anbiya: Verses 78 - 79 242

“...‘It was your son who was taken.’ The other said: ‘It was your son who was taken.’ So they sought judgment from David, and he ruled in favor of the elder woman. Then they went out to Solomon son of David, peace be upon them both, and informed him. He said: ‘Bring me a knife so I may split him between them.’ The younger woman said: ‘No - may God have mercy on you - he is her son.’ So he ruled in favor of the younger woman.” Abu Hurayrah said: “[By Allah] I had never heard of 'the knife' (al-sikkeen) except on that day; we only used to say 'the blade' (al-mudyah).” Recorded by Muslim (1).

As for the claim that this from David [was] a legal opinion (fatwa), it is weak; because he was the Prophet, and his fatwa is a binding judgment. As for the other opinion, it is far-fetched (2); because Allah Almighty said: {[Mention] when they judged concerning the field}, clarifying that each of them had indeed issued a judgment (3). Similarly, his saying in the hadith: “he ruled in favor of the elder,” indicates the implementation and execution of a judgment.

Far-fetched is the one who said: It was part of David's law to rule in favor of the elder woman simply because she was the elder. This is also false, because the wording is not explicit in that, and] because being elder or younger is a purely external factor in claims, like height or shortness, blackness or whiteness. These do not necessitate favoring one of the litigants to rule for or against them for that reason. This is certain to anyone who understands the principles of Divine Laws.

What should be said is: David, peace be upon him, ruled for the elder woman for a reason that necessitated preferring her word, and its specification was not mentioned in the hadith (4) as there was no need for it. It could be said: that] the child was in her hands, and he knew the other's inability to provide proof, so he ruled for her to maintain the status quo. This interpretation is the best of what has been said about this hadith. And it is what is supported by...

---

(1) In his Sahih (1720), and it is with Ahmad (8280), and Al-Bukhari (3427), and what precedes in brackets is from these sources. (2) In (D) and (M): 'far-fetched' (fayab'udu). (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1255, and what precedes in brackets is from it. (4) In (Dh): 'specifically' (bi-'aynihi).

सूरह अल-अंबिया: आयत 78 - 79 242

"...'तुम्हारा ही बेटा ले जाया गया है।' दूसरी ने कहा: 'तुम्हारा बेटा ले जाया गया है।' तो वे दाऊद के पास न्याय के लिए गईं, और उन्होंने बड़ी महिला के पक्ष में फैसला सुनाया। फिर वे दाऊद के पुत्र सुलेमान (उन दोनों पर शांति हो) के पास निकलीं और उन्हें सूचित किया। उन्होंने कहा: 'मेरे पास एक चाकू लाओ ताकि मैं उसे उनके बीच आधा-आधा कर दूँ।' छोटी महिला ने कहा: 'नहीं - अल्लाह आप पर दया करे - वह उसका बेटा है।' तो उन्होंने छोटी महिला के पक्ष में फैसला सुनाया।" अबू हुरैरा ने कहा: "[अल्लाह की कसम] मैंने उस दिन से पहले कभी 'चाकू (अल-सिक्कीन) के बारे में नहीं सुना था; हम तो केवल 'छुरा' (अल-मुदैया) कहा करते थे।" मुस्लिम द्वारा दर्ज (1)।

जहाँ तक इस दावे का सवाल है कि दाऊद की ओर से यह [था] एक फतवा, तो वह कमजोर है; क्योंकि वे नबी थे, और उनका फतवा एक फैसला होता है। जहाँ तक दूसरी बात का सवाल है, तो वह दूर की बात है (2); क्योंकि अल्लाह तआला ने फरमाया: {जब वे दोनों खेत के बारे में फैसला कर रहे थे}, तो यह स्पष्ट किया कि उनमें से प्रत्येक ने वास्तव में फैसला सुनाया था (3)। इसी तरह हदीस में उनका कहना: "उन्होंने बड़ी के पक्ष में फैसला सुनाया," एक फैसले के कार्यान्वयन और निष्पादन का संकेत देता है।

वह व्यक्ति बहुत दूर चला गया जिसने कहा: दाऊद की शरीयत का यह हिस्सा था कि वह बड़ी महिला के पक्ष में सिर्फ इसलिए फैसला करें क्योंकि वह बड़ी है। यह भी गलत है; क्योंकि शब्द इसमें स्पष्ट नहीं हैं, और] क्योंकि दावों में बड़ा या छोटा होना केवल एक बाहरी कारक है, जैसे लंबाई या छोटा होना, कालापन या सफेदी। ये किसी एक वादी को दूसरे पर वरीयता देने का कारण नहीं बनते कि उनके पक्ष में या उनके खिलाफ फैसला सुनाया जाए। यह उन लोगों के लिए निश्चित है जो शरीयत के सिद्धांतों को समझते हैं।

जो कहा जाना चाहिए वह यह है: दाऊद (उन पर शांति हो) ने बड़ी महिला के पक्ष में किसी ऐसे कारण से फैसला सुनाया जिसने उनके अनुसार उसकी बात को प्राथमिकता दी, और हदीस में उसके विवरण का उल्लेख नहीं किया गया है (4) क्योंकि इसकी कोई आवश्यकता नहीं थी। यह कहा जा सकता है कि: कि] बच्चा उसके हाथों में था, और उन्हें पता था कि दूसरी महिला सबूत पेश करने में असमर्थ है, इसलिए उन्होंने यथास्थिति बनाए रखने के लिए उसके पक्ष में फैसला सुनाया। इस हदीस

के बारे में जो कुछ कहा गया है, उसमें यह व्याख्या सबसे अच्छी है। और यही वह है जिसकी गवाही...

---

(1) उनके सहीह (1720) में, और यह अहमद (8280), और अल-बुखारी (3427) के पास है, और इन स्रोतों से कोष्ठक के बीच जो कुछ भी है। (2) (द) और (म) में: तो यह दूर है। (3) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3/1255, और कोष्ठक के बीच जो कुछ भी है वह उसी से है। (4) (ध) में: विशेष रूप से।

سورة الانبياء: آيات ٧٨ - ٧٩ ٢٤٢

"... 'تمہارا ہی بیٹا لے جایا گیا ہے'۔ دوسری نے کہا: 'تمہارا بیٹا لے جایا گیا ہے'۔ چنانچہ وہ دونوں داؤد علیہ السلام کے پاس فیصلہ کرانے گئیں، تو انہوں نے بڑی کے حق میں فیصلہ دے دیا۔ پھر وہ دونوں داؤد علیہ السلام کے بیٹے سلیمان علیہ السلام کے پاس نکلیں اور انہیں صورتحال بتائی، تو انہوں نے فرمایا: 'میرے پاس چھری لاؤ تاکہ میں اسے ان دونوں کے درمیان (آدھا آدھا) چیر دوں۔' چھوٹی (عورت) نے کہا: 'نہ ایسا کریں - اللہ آپ پر رحم کرے - وہ اسی کا بیٹا ہے'۔ تو آپ نے چھوٹی کے حق میں فیصلہ دے دیا۔" ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ نے فرمایا: "[اللہ کی قسم!] میں نے لفظ 'سکین' (چھری) کبھی نہیں سنا تھا سوائے اس دن کے، ہم تو اسے صرف 'مدیہ' (چھرا) ہی کہا کرتے تھے۔" اسے مسلم نے روایت کیا ہے (١)۔

پس یہ قول کہ داؤد علیہ السلام کا وہ عمل [محض ایک] فتویٰ تھا، ضعیف ہے؛ کیونکہ وہ نبی تھے، اور ان کا فتویٰ (ایک طرح کا) حکم (فیصلہ) ہوتا ہے۔ رہا دوسرا قول، تو وہ دور از قیاس ہے (٢)؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿إِذْ يَحْكُمَانِ فِي الْحَرْثِ﴾ "جب وہ دونوں کھیتی کے بارے میں فیصلہ کر رہے تھے"، پس واضح کر دیا کہ ان میں سے ہر ایک نے فیصلہ کیا تھا (٣)۔ اسی طرح حدیث میں ان کا یہ کہنا: "پس انہوں نے بڑی کے حق میں فیصلہ دیا"، فیصلے کے نفاذ اور تکمیل پر دلالت کرتا ہے۔

اور اس شخص نے بہت دور کی بات کہی جس نے کہا: یہ داؤد علیہ السلام کی شریعت میں سے تھا کہ بڑی ہونے کی حیثیت سے بڑی عورت کے حق میں فیصلہ کیا جائے، اور یہ (قول) بھی فاسد ہے؛ کیونکہ لفظ اس بارے میں صریح (واضح) نہیں ہے، اور] اس لیے بھی کہ دعووں میں بڑا یا چھوٹا ہونا محض ایک عارضی وصف ہے جیسے لمبائی اور پستہ قد ہونا، سیاہی اور سفیدی۔ اور یہ

چیز کسی ایک فریق کو دوسرے پر ترجیح دینے کا موجب نہیں بنتی کہ اس کی بنیاد پر اس کے حق میں یا اس کے خلاف فیصلہ کیا جائے۔ اور یہ ان باتوں میں سے ہے جن کا وہ شخص یقین رکھتا ہے جو شریعت کے مقاصد کو سمجھتا ہے۔

اور جو کہنا مناسب ہے وہ یہ ہے کہ: داؤد علیہ السلام نے بڑی کے حق میں کسی ایسی وجہ سے فیصلہ دیا جس نے ان کے نزدیک اس کی بات کی ترجیح کا تقاضا کیا، اور حدیث میں اس کی تعین کا ذکر نہیں کیا گیا (۴) کیونکہ اس کی کوئی ضرورت نہ تھی، پس یہ کہا جا سکتا ہے کہ: کہ] بچہ اس کے پاس تھا، اور وہ دوسری کے ثبوت پیش کرنے سے عجز (نااہلی) کو جانتے تھے، پس انہوں نے اسی کے پاس رہنے کا فیصلہ دیا تاکہ جو جس حال پر ہے اسی پر رہے۔ اور یہ تاویل ان تمام اقوال میں سب سے بہتر ہے جو اس حدیث کے بارے میں کہے گئے ہیں۔ اور یہی وہ ہے جس کی گواہی...

---

(۱) اپنی صحیح (۱۷۲۰) میں، اور یہ احمد (۸۲۸۰)، اور بخاری (۳۴۲۷) کے پاس ہے، اور جو ان مصادر سے قوسین کے درمیان گزرا۔ (۲) (د) اور (م) میں: پس یہ بعید ہے۔ (۳) احکام القرآن از ابن العربی ۳/ ۱۲۵۵، اور قوسین کے درمیان جو گزرا وہ اسی سے ہے۔ (۴) (ذ) میں: بعینہ (بعینہٖ)۔

Surah Al-Anbiya: Verses 78 - 79 243

The rule of Sharia claims in which the difference of laws is remote.

It is not said (1): If David (Dawud) judged by a legal reason, how was it permissible for Solomon (Sulayman) to overturn his judgment? The answer: Solomon, peace be upon him, did not subject his father's judgment to overturning, but rather he used a clever ruse through which the truthfulness of the younger woman became apparent to him. This was when he said: "Bring the knife, I will split him between you both." The younger one said: "No." Thus, from the indication of compassion in the younger one and its absence in the older one, along with whatever other indications may have been added to that, he gained knowledge of her truthfulness and judged in her favor. Perhaps he was among those for whom it was permissible to judge based on his own knowledge (2).

Al-Nasa'i titled a chapter on this hadith: "The judge's judgment based on his knowledge." He also titled it: "The scope for the judge to say about a thing he will not do, 'I will do it,' to make the truth clear." He also titled it: "The judge overturning what someone like him or greater than him has judged (3)."

Perhaps the older woman confessed that the child belonged to the younger one when she saw Solomon's firmness and seriousness in that, so he awarded the child to the younger one. This is like when a judge rules by an oath, and when he proceeds to swear, someone comes who extracts from the denier what necessitates his confession. He then rules against him based on that confession before the oath and after it. This is not considered overturning the first judgment, but rather a change in rulings due to a change in causes. And Allah knows best (4).

And in this hadith there is jurisprudence (Fiqh): that prophets were permitted to judge by independent reasoning (Ijtihad), and we have mentioned it (5).

And in it is the jurisprudence of: judges' use of ruses through which rights are extracted, and that occurs...

---

(1) In 'Al-Mufhim' 5/176 (the speech and what preceded between brackets is from it): If it is said. (2) 'Al-Mufhim' 5/175 - 176. (3) Sunan al-Nasa'i (Al-Mujtaba) 8/234 and 236. (4) 'Al-Mufhim' 5/176. (5) In the sixth issue, and the speech is from 'Al-Mufhim' 5/176.

सूरा अल-अंबिया: आयत 78 - 79 243

शरिया दावों का नियम जिसमें कानूनों के मतभेद की संभावना कम है।

यह नहीं कहा जाता है (१): यदि दाऊद ने एक कानूनी कारण से फैसला सुनाया, तो सुलेमान के लिए उनके फैसले को पलटना कैसे जायज़ था? उत्तर: सुलेमान (उन पर शांति हो) ने अपने पिता के फैसले को पलटने की कोशिश नहीं की, बल्कि उन्होंने एक चतुर युक्ति अपनाई जिसके कारण उनके सामने छोटी महिला की सच्चाई स्पष्ट हो गई। वह यह थी कि जब उन्होंने कहा: "चाकू लाओ, मैं इसे तुम दोनों के बीच बांट दूँगा," तो छोटी वाली ने कहा: "नहीं।" इस प्रकार, छोटी वाली में करुणा के संकेत और बड़ी वाली में इसके अभाव से, और इसके साथ जो अन्य संकेत जुड़े हो सकते थे, उन्हें उसकी सच्चाई का ज्ञान प्राप्त हुआ और उन्होंने उसके पक्ष में फैसला सुनाया। शायद वह उन लोगों में से थे जिनके लिए अपने ज्ञान (२) के आधार पर फैसला सुनाना जायज़ था।

अल-नसाई ने इस हदीस पर एक अध्याय का शीर्षक दिया है: "न्यायाधीश का अपने ज्ञान के आधार पर फैसला।" उन्होंने यह भी शीर्षक दिया: "सच्चाई स्पष्ट करने के लिए न्यायाधीश को उस बात को कहने की गुंजाइश जो वह नहीं करेगा, 'मैं यह करूँगा'।" उन्होंने यह भी शीर्षक दिया: "न्यायाधीश का उस फैसले को पलटना जो उसके जैसे या उससे बड़े व्यक्ति ने सुनाया हो (३)।"

शायद बड़ी महिला ने स्वीकार कर लिया कि बच्चा छोटी वाली का है जब उसने सुलेमान की इस मामले में दृढ़ता और गंभीरता देखी, तो उन्होंने बच्चा छोटी वाली को दे दिया। यह वैसा ही है जैसे जब कोई न्यायाधीश शपथ द्वारा फैसला सुनाता है, और जब वह शपथ लेने के लिए आगे बढ़ता है; तब कोई ऐसा व्यक्ति आता है जो इनकार करने वाले से वह बात निकलवा लेता है जिससे उसका स्वीकार करना आवश्यक हो जाता है। फिर वह शपथ से पहले और उसके बाद उस स्वीकारोक्ति के आधार पर उसके खिलाफ फैसला सुनाता है। यह पहले फैसले को पलटने की श्रेणी में नहीं आता, बल्कि कारणों के बदलने के अनुसार फैसलों के बदलने की श्रेणी में आता है। और अल्लाह बेहतर जानता है (४)।

और इस हदीस में न्यायशास्त्र (फिक्ह) है: कि नबियों को इज्तिहाद (स्वतंत्र तर्क) द्वारा फैसला सुनाने की अनुमति दी गई थी, और हमने इसका उल्लेख किया है (५)।

और इसमें न्यायशास्त्र है: न्यायाधीशों द्वारा उन युक्तियों का उपयोग करना जिनसे अधिकार निकाले जाते हैं, और वह होता है...

---

(१) 'अल-मुफहिम' ५/१७६ में (भाषण और कोष्ठक के बीच जो पहले आया है वह उसी से है): यदि कहा जाए। (२) 'अल-मुफहिम' ५/१७५ - १७६। (३) सुनन अल-नसाई (अल-मुज्तबा) ८/२३४ और २३६। (४) 'अल-मुफहिम' ५/१७६। (५) छठे मुद्दे में, और भाषण 'अल-मुफहिम' ५/१७६ से है।

سورة الانبياء: الآيتان ٧٨ - ٧٩ ٢٤٣

شرعی دعووں کا قاعدہ جس میں شریعتوں کا اختلاف بعید ہے۔

یہ نہیں کہا جاتا (١): کہ اگر داؤد علیہ السلام نے کسی شرعی سبب سے فیصلہ کیا تھا، تو سلیمان علیہ السلام کے لیے ان کے حکم کو توڑنا کیسے جائز ہوا؟ جواب: سلیمان علیہ السلام نے اپنے والد کے فیصلے کو توڑنے کا قصد نہیں کیا، بلکہ انہوں نے ایک لطیف تدبیر اختیار کی جس کی وجہ سے ان پر چھوٹی عورت کی سچائی ظاہر ہوگئی۔ وہ یہ تھی کہ جب انہوں نے کہا: "چھری لاؤ، میں اسے تم دونوں کے درمیان تقسیم کر دوں گا،" تو چھوٹی نے کہا: "نہیں۔" چنانچہ چھوٹی میں شفقت کے قرینے اور بڑی میں اس کے نہ ہونے سے، اور اس کے ساتھ دیگر جو قرائن شامل ہوئے، انہیں اس کی سچائی کا علم حاصل ہوا اور انہوں نے اس کے حق میں فیصلہ دے دیا۔ شاید وہ ان لوگوں میں سے تھے جن کے لیے اپنے علم (٢) کی بنیاد پر فیصلہ کرنا جائز تھا۔

اور امام نسائی نے اس حدیث پر باب باندھا ہے: "حاکم کا اپنے علم کی بنیاد پر فیصلہ کرنا"۔ اور اس پر یہ عنوان بھی باندھا: "حاکم کے لیے اس بات کے کہنے کی گنجائش جو وہ نہیں کرے گا کہ 'میں یہ کروں گا' تاکہ حق واضح ہو جائے"۔ اور اس پر یہ عنوان بھی باندھا: "حاکم کا اپنے جیسے یا اپنے سے بڑے کے فیصلے کو توڑنا (٣)"۔

اور شاید بڑی عورت نے اعتراف کر لیا تھا کہ بچہ چھوٹی کا ہے جب اس نے اس معاملے میں سلیمان علیہ السلام کی پختگی اور سنجیدگی دیکھی، تو انہوں نے بچہ چھوٹی کو دے دیا۔ اور یہ ایسا ہی ہے جیسے حاکم قسم کا فیصلہ کرے، پھر جب وہ قسم کھانے لگے؛ تو کوئی ایسی بات سامنے آ جائے جو منکر سے اس کے اقرار کو واجب کر دے، تو وہ قسم سے پہلے اور اس کے

بعد اس اقرار کی بنیاد پر اس کے خلاف فیصلہ کر دے گا، اور یہ پہلے حکم کو توڑنا نہیں کہلائے گا، بلکہ اسباب کے بدلنے کے ساتھ احکام کے بدلنے کی قبیل سے ہوگا۔ واللہ اعلم (۴)۔

اور اس حدیث میں فقہ کی یہ بات ہے: کہ انبیاء علیہم السلام کے لیے اجتہاد کے ساتھ فیصلہ کرنا جائز کیا گیا تھا، اور ہم اس کا ذکر کر چکے ہیں (۵)۔

اور اس میں فقہ کی یہ بات ہے: حکام کا ان حیلوں کو استعمال کرنا جن کے ذریعے حقوق نکالے جائیں، اور یہ ہوتا ہے...

---

(۱) المفہم ۱۷۶/۵ (کلام اور جو بریکٹ میں پہلے گزرا وہ اسی سے ہے): فإن قيل (اگر کہا جائے)۔ (۲) المفہم ۱۷۵/۵ - ۱۷۶۔ (۳) سنن نسائی (المجتبیٰ) ۸/ ۲۳۴ اور ۲۳۶۔ (۴) المفہم ۱۷۶/۵۔ (۵) چھٹے مسئلے میں، اور کلام المفہم ۱۷۶/۵ سے ہے۔

244 Surah Al-Anbiya: Verses 78 - 79

...from the strength of intelligence and sagacity, and the practice of the conditions of creation; and there may be in the people of piety a religious intuition (firasa), and luminous insights, and that is the grace of Allah which He gives to whom He wills. And in it is the argument for those who say: indeed the mother is joined [to the child in lineage], and this is not the famous view of Malik's school (1), and this is not the place for its mention. In short, Solomon's judgment in this story is included in the Almighty's praise of him by His saying: "And We made Solomon to understand it."

Thirteenth: The discussion on cultivation (2) has preceded, and the ruling in this incident in our Sharia is: that the owners of livestock are responsible for guarding them at night, and the owners of gardens are responsible for guarding their walls and crops during the day. Then compensation for fungible items is by providing something similar, and for non-fungible items is by their value. The basis for this issue in our Sharia is what our Prophet ﷺ ruled regarding the she-camel of Al-Bara' bin Azib; narrated by Malik, from Ibn Shihab, from Haram bin Saad bin Muhayyisah: that a she-camel belonging to Al-Bara' entered a man's garden and caused damage in it, so the Messenger of Allah ﷺ ruled that the owners of gardens must guard them during the day (3), and that whatever damage the livestock cause at night, their owners are liable for it (4).

This is how all the narrators of [Al-Muwatta] (5) narrated it as a mursal report. Likewise, the companions of Ibn Shihab narrated it from Ibn Shihab, except for Ibn 'Uyaynah, for he narrated it from Az-Zuhri, from Sa'id [bin al-Musayyib] and Haram bin Saad bin Muhayyisah: that a she-camel..., then he mentioned the like of it in meaning (6).

And Ibn Abi Dhi'b narrated it from Ibn Shihab: that news reached him that a she-camel belonging to Al-Bara' entered a garden of a people...

(1) Al-Mufhim 5/177. (2) In the first issue. (3) In the manuscripts: "at night", which is a mistake. (4) Al-Muwatta 2/747, and Ahmad narrated it as a connected report (18606) and (23691), and Abu Dawud (3570), and Ibn Majah (2332). (5) In the manuscripts: "all narrators", and what is established is from Al-Tamhid 11/81, and Al-Istidhkar 22/251. The speech and what is between the brackets are from them. (6) Ahmad (23694) and Al-Tahawi in Sharh Mushkil Al-Athar (6160), and Al-Bayhaqi 8/342, and Ibn Abd al-Barr in Al-Tamhid 11/89 narrated it through Ibn 'Uyaynah with the mentioned chain of transmission.

244 सूरह अल-अंबिया: आयतें 78 - 79

...बुद्धि और चतुरता की शक्ति, और सृष्टि की स्थितियों के अभ्यास से; और धर्मपरायण लोगों में एक धार्मिक अंतर्दृष्टि (फ़िरासा) और प्रकाशमय अंतर्दृष्टि हो सकती है, और यह अल्लाह की कृपा है जिसे वह जिसे चाहता है देता है। और इसमें उन लोगों के लिए तर्क है जो कहते हैं: वास्तव में माँ को [बच्चे के वंश से] जोड़ा जाता है, और यह मलिक के मज़हब का प्रसिद्ध विचार नहीं है (1), और यह इसके उल्लेख का स्थान नहीं है। संक्षेप में, इस कहानी में सुलेमान का निर्णय सर्वशक्तिमान की उनकी प्रशंसा में शामिल है: "और हमने सुलेमान को इसे समझा दिया।"

तेरहवीं: खेती (2) पर चर्चा पहले ही हो चुकी है, और हमारी शरीयत में इस घटना का फैसला यह है: कि पशुधन के मालिकों की जिम्मेदारी रात में उनकी देखभाल करना है, और बागों के मालिकों की जिम्मेदारी दिन में अपनी दीवारों और फसलों की देखभाल करना है। फिर प्रतिस्थापन वस्तुओं (fungibles) के लिए मुआवजा समान वस्तु प्रदान करके होता है, और मूल्यवान वस्तुओं के लिए उनके मूल्य द्वारा। हमारी शरीयत में इस मुद्दे का आधार वह है जो हमारे नबी ﷺ ने अल-बरा बिन अज़िब की ऊँटनी के बारे में फैसला दिया था; मलिक द्वारा रिवायत किया गया, इब्न शिहाब से, हराम बिन साद बिन मुहय्यासा से: कि अल-बरा की एक ऊँटनी एक आदमी के बाग में घुस गई और उसमें नुकसान पहुँचाया, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने फैसला सुनाया कि बागों के मालिकों को दिन के दौरान उनकी देखभाल करनी चाहिए (3), और पशुधन रात में जो भी नुकसान पहुँचाते हैं, उनके मालिक उसके लिए जिम्मेदार होते हैं (4)।

इसी तरह [अल-मुवत्ता] (5) के सभी वर्णनकर्ताओं ने इसे मुरसल रिपोर्ट के रूप में रिवायत किया है। इसी तरह इब्न शिहाब के साथियों ने इसे इब्न शिहाब से रिवायत किया, सिवाय इब्न उयैना के, क्योंकि उन्होंने इसे अल-ज़ुहरी से, सईद [बिन अल-मुसय्यब] और हराम बिन साद बिन मुहय्यासा से रिवायत किया: कि एक ऊँटनी..., फिर उन्होंने अर्थ में इसी तरह का उल्लेख किया (6)।

और इब्न अबी ज़ीब ने इब्न शिहाब से रिवायत किया: कि उन्हें खबर मिली कि अल-बरा की एक ऊँटनी लोगों के एक बाग में घुस गई...

(1) अल-मुफ्हिम 5/177। (2) पहले मुद्दे में। (3) पांडुलिपियों में: "रात में", जो कि एक गलती है। (4) अल-मुवत्ता 2/747, और अहमद ने इसे एक जुड़ी हुई रिपोर्ट (18606) और (23691), और अबू दाऊद (3570), और इब्न माजाह (2332) के रूप में रिवायत किया। (5) पांडुलिपियों में: "सभी

वर्णनकर्ता", और जो स्थापित है वह अल-तमहीद 11/81, और अल-इस्तिधकार 22/251 से है। भाषण और कोष्ठक के बीच की बात उनसे है। (6) अहमद (23694) और अल-तहावी ने शर्ह मुश्किल अल-अथार (6160) में, और अल-बैहाकी 8/342, और इब्न अब्द अल-बर ने अल-तमहीद 11/89 में उल्लिखित संचरण की श्रृंखला के साथ इब्न उयैना के माध्यम से इसे रिवायत किया।

244 سورہ الانبیاء: آیات 78 - 79

...ذہانت اور فطانت کی قوت، اور مخلوق کے احوال کی مشق سے؛ اور اہل تقویٰ میں ایک دینی فراست، اور نوری بصیرت ہو سکتی ہے، اور یہ اللہ کا فضل ہے جسے وہ چاہتا ہے عطا کرتا ہے۔ اور اس میں ان لوگوں کے لیے دلیل ہے جو کہتے ہیں کہ: بے شک ماں کو (بچے کے نسب سے) ملحق کیا جاتا ہے، اور یہ امام مالک (1) کا مشہور مذہب نہیں ہے، اور یہ اس کے ذکر کا مقام نہیں ہے۔ مختصراً یہ کہ اس قصے میں سلیمان علیہ السلام کا فیصلہ اللہ تعالیٰ کی ان کی اس قول میں تعریف میں شامل ہے: "پھر ہم نے وہ (فیصلہ) سلیمان کو سمجھا دیا"۔

تیرہویں بات: کھیتی (2) کے بارے میں بات پہلے گزر چکی ہے، اور ہماری شریعت میں اس واقعے کا حکم یہ ہے: کہ مویشیوں کے مالکان پر رات کے وقت ان کی حفاظت لازم ہے، اور باغات کے مالکان پر دن کے وقت اپنی دیواروں اور فصلوں کی حفاظت لازم ہے، پھر بدلے میں مثل کا بدلہ مثل سے، اور قیمتی اشیاء کا بدلہ ان کی قیمت سے ہو گا۔ ہماری شریعت میں اس مسئلے کی بنیاد وہ فیصلہ ہے جو ہمارے نبی ﷺ نے براء بن عازب کی اونٹنی کے بارے میں دیا تھا؛ اسے مالک نے ابن شہاب سے، انہوں نے حرام بن سعد بن محیصہ سے روایت کیا ہے: کہ براء کی ایک اونٹنی ایک آدمی کے باغ میں گھس گئی اور اس میں نقصان پہنچایا، تو رسول اللہ ﷺ نے فیصلہ دیا کہ باغ والوں پر دن کے وقت ان کی حفاظت لازم ہے (3)، اور مویشی رات کے وقت جو نقصان پہنچائیں اس کا ضامن ان کا مالک ہے (4)۔

اسی طرح [الموطا] (5) کے تمام راویوں نے اسے مرسل روایت کیا ہے۔ اور اسی طرح ابن شہاب کے ساتھیوں نے اسے ابن شہاب سے روایت کیا، سوائے ابن عیینہ کے، کیونکہ انہوں نے اسے

زہری سے، انہوں نے سعید [بن المسیب] اور حرام بن سعد بن محیصہ سے روایت کیا: کہ ایک اونٹنی...، پھر انہوں نے معنی میں اسی طرح کا تذکرہ کیا (6)۔

اور اسے ابن ابی ذئب نے ابن شہاب سے روایت کیا ہے: کہ انہیں یہ خبر پہنچی کہ براء کی ایک اونٹنی لوگوں کے ایک باغ میں گھس گئی...

(1) المفہم 5/177۔ (2) پہلے مسئلے میں۔ (3) نسخوں میں ہے: "رات کے وقت"، اور یہ غلطی ہے۔ (4) الموطا 2/747، اور اسے موصولاً احمد (18606) اور (23691)، اور ابو داؤد (3570)، اور ابن ماجہ (2332) نے روایت کیا ہے۔ (5) نسخوں میں ہے: "تمام راوی"، اور جو ثابت ہے وہ التمہید 11/81، اور الاستذکار 22/251 سے ہے۔ کلام اور قوسین کے درمیان کی بات انہی سے ہے۔ (6) اسے احمد (23694) اور طحاوی نے شرح مشکل الآثار (6160)، اور بیہقی 8/342، اور ابن عبد البر نے التمہید 11/89 میں ابن عیینہ کے واسطے سے مذکورہ سند کے ساتھ روایت کیا ہے۔

Surah Al-Anbiya: Verses 78 - 79 245

[The narration is] exactly like Malik's hadith, except that he did not mention Haram bin Sa'd bin Muhayyisah or anyone else. Abu Umar(1) said: Ibn Abi Dhi'b did nothing; because(2) he corrupted its chain of narration (isnad). And Abd al-Razzaq narrated it, on the authority of Ma'mar, on the authority of al-Zuhri, on the authority of Haram bin Muhayyisah, on the authority of his father, on the authority of the Prophet ﷺ, and Abd al-Razzaq was not followed in that, and they denounced his saying: on the authority of his father(3). And Ibn Jurayj narrated it on the authority of Ibn Shihab, who said: Abu Umamah bin Sahl bin Hunayf told me: that a she-camel entered a garden of some people and caused damage(4). So he attributed the hadith to Ibn Shihab on the authority of Abu Umamah, and he did not mention that the camel belonged to al-Bara'. And it is possible that the hadith was with(5) Ibn Shihab from Ibn Muhayyisah, and from Sa'id bin al-Musayyib, and from Abu Umamah, and Allah knows best. So he narrated it from whomever of them he wished based on what was present to him, and all of them are trustworthy. Abu Umar(6) said: And this hadith, even if it is Mursal (disconnected), it is a famous hadith transmitted by the Imams, and narrated by the trustworthy ones, and the jurists of the Hijaz acted upon it and received it with acceptance, and practice in Medina followed it, and the practice of the people of Medina and the rest of the people of Hijaz with this hadith is sufficient for you. Fourteenth: Malik and the majority of the Imams went to the opinion of the hadith of al-Bara', and Abu Hanifah and his companions and a group of the Kufans went to the opinion that this ruling is abrogated, and that if animals damage crops at night or during the day, nothing is required of their owner, and they included their damage in the generality of his saying ﷺ: "The wound caused by a beast is 'jubar' (uncompensated)," so he compared all its actions to its wound. It is said: No one preceded Abu Hanifah in this saying(7), and there is no argument for him nor for those who followed him in the hadith of the beast (al-'Ajma'),

(1) In Al-Tamhid 11/81. (2) In (m): "Except that", and what is established is from the manuscripts and Al-Tamhid. (3) Al-Tamhid 11/81, and the hadith is in Musannaf Abd al-Razzaq (18437), and through his route Abu Dawud narrated it (3569). (4) Narrated by Abd al-Razzaq (18438). (5) In (m): "On the authority of", and what is established is from the manuscripts and Al-Istidhkar 22/251, and the speech is from him. (6) In Al-Tamhid 11/82. (7) Al-Nasikh wal-Mansukh by Al-Nahhas 2/501 - 502, and Al-Muharrar Al-Wajiz 4/92 - 93, and his saying: "The wound caused by a beast is 'jubar'" is a part of a hadith narrated by Ahmad (7120), Al-Bukhari (6912), and Muslim (1710) on the

authority of Abu Hurayrah ﷺ. And 'al-Jubar': is that for which there is no retaliation (qawad), nor blood money (diyyah), nor anything. Al-Mufhim 5/144.

सूरा अल-अंबिया: आयत 78 - 79 245

[यह] बिल्कुल मालिक की हदीस की तरह है, सिवाय इसके कि उन्होंने हराम बिन साद बिन मुहय्यासा या किसी और का उल्लेख नहीं किया। अबू उमर (1) ने कहा: इब्न अबी ज़ीब ने कुछ नहीं किया; क्योंकि (2) उन्होंने इसके इस्नाद (प्रसारण की श्रृंखला) को दूषित कर दिया। और अब्द अल-रज्जाक ने इसे मामर के अधिकार पर, अल-जुहरी के अधिकार पर, हराम बिन मुहय्यासा के अधिकार पर, उनके पिता के अधिकार पर, पैगंबर ﷺ के अधिकार पर वर्णित किया, और अब्द अल-रज्जाक का उस पर पालन नहीं किया गया, और उन्होंने उनके इस कथन की निंदा की: "अपने पिता के अधिकार पर" (3)। और इब्न जुराइज ने इब्न शिहाब के अधिकार पर इसे वर्णित किया, जिन्होंने कहा: अबू उमामा बिन सहल बिन हुनयफ़ ने मुझे बताया: कि एक ऊंटनी कुछ लोगों के बगीचे में घुस गई और नुकसान पहुँचाया (4)। तो उन्होंने हदीस को अबू उमामा के माध्यम से इब्न शिहाब के नाम कर दिया, और यह उल्लेख नहीं किया कि ऊंट अल-बरा का था। और यह संभव है कि हदीस इब्न शिहाब के पास (5) इब्न मुहय्यासा से, और सईद बिन अल-मुसय्यब से, और अबू उमामा से रही हो, और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। तो उन्होंने उनमें से जिसे चाहा उससे वर्णित किया, जो उनके पास मौजूद था, और वे सभी विश्वसनीय हैं। अबू उमर (6) ने कहा: और यह हदीस, भले ही यह 'मुर्सल' (टूटी हुई श्रृंखला) हो, एक प्रसिद्ध हदीस है जिसे इमामों द्वारा भेजा गया है, और विश्वसनीय लोगों द्वारा वर्णित किया गया है, और हिजाज़ के फकीहों (न्यायविदों) ने इस पर अमल किया और इसे स्वीकार किया, और मदीना में इस पर अमल हुआ, और इस हदीस के साथ मदीना के लोगों और हिजाज़ के बाकी लोगों का अमल आपके लिए काफी है। चौदहवीं: मालिक और अधिकांश इमाम अल-बरा की हदीस की राय पर गए, और अबू हनीफा और उनके साथियों और कूफियों के एक समूह की राय यह थी कि यह हुक्म (आदेश) निरस्त (मनसूख) हो गया है, और यह कि अगर जानवर रात या दिन में फसलों को नुकसान पहुँचाते हैं, तो उनके मालिक पर कुछ भी वाजिब नहीं है, और उन्होंने उनके नुकसान को पैगंबर ﷺ के इस कथन की व्यापकता में शामिल किया: "चौपाये द्वारा किया गया जख्म 'जुबार' (बिना मुआवजे का) है", इसलिए उन्होंने इसके सभी कार्यों की तुलना इसके जख्म से की। कहा जाता है: अबू हनीफा से पहले किसी ने यह बात नहीं कही थी (7), और न ही उनके लिए और न ही 'अजमा' (चौपाये) की हदीस में उनका अनुसरण करने वालों के लिए कोई दलील है।

(1) अत-तम्हीद 11/81 में। (2) (म) में: "सिवाय इसके कि", और जो स्थापित है वह हस्तलिपियों और अत-तम्हीद से है। (3) अत-तम्हीद 11/81, और हदीस मुसन्नफ़ अब्द अल-रज्जाक (18437) में है,

और उनके माध्यम से अबू दाऊद ने इसे निकाला (3569)। (4) इसे अब्द अल-रज्जाक (18438) ने निकाला। (5) (म) में: "के अधिकार पर", और जो स्थापित है वह हस्तलिपियों और अल-इस्तिज़कार 22/251 से है, और कलाम उन्हीं का है। (6) अत-तम्हीद 11/82 में। (7) अन-नासिह वल-मनसूख अन-नहहास द्वारा 2/501 - 502, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/92 - 93, और उनका कहना: "चौपाये द्वारा किया गया जख्म जुबार है" एक हदीस का हिस्सा है जिसे अहमद (7120), अल-बुखारी (6912), और मुस्लिम (1710) ने अबू हुरैरा के अधिकार पर निकाला। और 'जुबार': वह है जिसके लिए न कोई बदला (कवाद) है, न खून का बदला (दियत) है और न ही कुछ और। अल-मुफहिम 5/144।

سورة الانبياء: آیت ۷۸ - ۷۹ ۲٤٥

بالکل مالک کی حدیث کی طرح ہے، سوائے اس کے کہ انہوں نے حرام بن سعد بن محیصہ یا کسی اور کا ذکر نہیں کیا۔ ابو عمر(۱) نے کہا: ابن ابی ذئب نے کچھ نہیں کیا؛ اس لیے کہ(۲) انہوں نے اس کی اسناد کو فاسد کر دیا۔ اور اسے عبدالرزاق نے معمر سے، انہوں نے زہری سے، انہوں نے حرام بن محیصہ سے، انہوں نے اپنے والد سے، انہوں نے نبی ﷺ سے روایت کیا، اور عبدالرزاق کی اس میں پیروی نہیں کی گئی، اور انہوں نے ان کے اس قول پر نکیر کی: اپنے والد سے(۳)۔ اور اسے ابن جریج نے ابن شہاب سے روایت کیا، انہوں نے کہا: مجھے ابو امامہ بن سہل بن حنیف نے بتایا: کہ ایک اونٹنی کچھ لوگوں کے باغ میں داخل ہو گئی اور اس نے نقصان پہنچایا(٤)۔ تو انہوں نے حدیث کو ابن شہاب کے لیے ابو امامہ سے کر دیا، اور یہ ذکر نہیں کیا کہ وہ اونٹنی براء کی تھی۔ اور یہ جائز (ممکن) ہے کہ حدیث ابن شہاب کے پاس(٥) ابن محیصہ سے، اور سعید بن المسیب سے، اور ابو امامہ سے ہو، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ تو انہوں نے ان میں سے جس سے چاہا اس سے روایت کر دی جو ان کے پاس حاضر تھا، اور وہ سب ثقہ ہیں۔ ابو عمر(٦) نے کہا: اور یہ حدیث اگرچہ مرسل ہے لیکن یہ ایک مشہور حدیث ہے جسے ائمہ نے روایت کیا ہے، اور ثقہ لوگوں نے اسے بیان کیا ہے، اور اہل حجاز کے فقہاء نے اس پر عمل کیا اور اسے قبولیت کے ساتھ حاصل کیا، اور مدینہ میں اس پر عمل جاری رہا، اور تمہارے لیے اہل مدینہ اور باقی اہل حجاز کا اس حدیث پر عمل کرنا ہی کافی ہے۔ چودہویں بات: مالک اور جمہور ائمہ براء کی حدیث کے قول کی طرف گئے ہیں، اور ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب اور کوفیوں کی ایک جماعت اس طرف گئی ہے کہ یہ حکم منسوخ ہے، اور یہ کہ جانور اگر رات یا دن میں فصل کو نقصان پہنچائیں تو ان کے مالک پر کچھ لازم نہیں آتا، اور انہوں نے اس کے نقصان کو نبی ﷺ کے اس قول کی

عمومیت میں داخل کیا: "جانور کا زخم جبار (رائیگاں/بغیر بدلے کے) ہے"، پس انہوں نے اس کے تمام افعال کو اس کے زخم پر قیاس کیا۔ اور کہا جاتا ہے کہ ابو حنیفہ سے پہلے کسی نے یہ قول اختیار نہیں کیا(۷)، اور نہ ان کے لیے اور نہ ان کے پیروکاروں کے لیے عجماء (جانور) کی حدیث میں کوئی حجت ہے۔

(۱) التمهيد ۸۱/۱۱ میں۔ (۲) (م) میں: "إلا أنه" (سوائے اس کے کہ)، اور جو ثابت ہے وہ خطی نسخوں اور التمہید سے ہے۔ (۳) التمهيد ۸۱/۱۱ ، اور یہ حدیث مصنف عبدالرزاق (۱۸٤۳۷) میں ہے، اور ان کے واسطے سے اسے ابو داؤد (۳٥٦۹) نے روایت کیا ہے۔ (٤) اسے عبدالرزاق (۱۸٤۳۸) نے روایت کیا ہے۔ (٥) (م) میں: "عن" (سے)، اور جو ثابت ہے وہ خطی نسخوں اور الاستذكار ۲٥۱/۲۲ سے ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ (٦) التمهيد ۸۲/۱۱ میں۔ (۷) الناسخ والمنسوخ للنحاس ٥۰۱/۲ - ٥۰۲ ، والمحرر الوجيز ۹۲/٤ - ۹۳ ، اور ان کا قول: «جرح العجماء جبار» اس حدیث کا ایک ٹکڑا ہے جسے احمد (۷۱۲۰)، بخاری (٦۹۱۲)، اور مسلم (۱۷۱۰) نے حضرت ابو ہریرہ ؓ سے روایت کیا ہے۔ اور الجبار: وہ ہے جس میں نہ قصاص ہے، نہ دیت اور نہ ہی کچھ اور۔ المفهم ۱٤٤/٥ ۔

...and its being an abrogator for the hadith of Al-Bara' and contradicting it; for the conditions of abrogation are absent, and contradiction is only valid if it is not possible to use one of them except by negating the other. The hadith: "Injury caused by a brute beast is overlooked (no compensation)" is a general rule agreed upon. Then, crops and gardens were specified from it by the hadith of Al-Bara'. For if the Prophet (peace be upon him) had said in a single hadith: "Injury caused by a brute beast is overlooked by day, not by night, and in crops, gardens, and cultivation [exclusively]", this would not have been an impossible statement. So how can it be permissible to say about this: they are contradictory?! This is rather a case of general and specific as mentioned in the principles (of jurisprudence).

Fifteenth: If it is said: What is the wisdom in the Legislator's distinction between night and day? Al-Layth bin Sa'd said: Owners of livestock are liable for everything they damage by day and night(2), and do not compensate more than the value of the livestock?

We say: The difference between them is clear. That is because livestock owners have a necessity to send their animals to graze during the day. Generally, those who have crops tend to them during the day and protect them from whoever approaches them. Thus, the responsibility for protection during the day was placed on the crop owners because it is the time for seeking livelihood, as Allah the Almighty said: {And made the day for livelihood} [An-Naba: 11]. When night comes, the time has come for everything to return to its place and rest, as Allah the Almighty said: {Who is a god other than Allah who could bring you night wherein you rest?} [Al-Qasas: 72], and He said: {And made the night for rest} [Al-An'am: 96]. Livestock owners return their animals to their places to keep them safe. If the owner of the livestock neglects to return them home, or neglects to restrain and prevent them from wandering at night until they damage something, then he is liable for that(3). Thus, the ruling followed what is most appropriate and lenient.

(1) In (D), (Z), and (Zha): "yaku" (be), and what is established is from (Kh) and (M) and Al-Tamhid 11/86, and the speech and what will appear between brackets are from it.
(2) Mentioned by Ibn Abd al-Barr in Al-Tamhid 11/84, and Al-Istidhkar 22/255 with the wording: The owner of the livestock is liable for what they damage by night and day...
(3) Al-Tamhid 11/86-87.

...और अल-बरा की हदीस को निरस्त करने वाला और उसके विपरीत होना; क्योंकि निरस्तीकरण की शर्तें मौजूद नहीं हैं, और विरोध केवल तभी मान्य होता है जब उनमें से एक का उपयोग दूसरे को नकारे बिना संभव न हो। हदीस: "एक बेजुबान जानवर द्वारा की गई क्षति के लिए कोई मुआवजा नहीं है" एक सर्वसम्मत सामान्य नियम है। फिर अल-बरा की हदीस द्वारा इससे फसलों और बगीचों को विशिष्ट किया गया। क्योंकि यदि पैगंबर (उन पर शांति हो) ने एक ही हदीस में कहा होता: "बेजुबान जानवर द्वारा की गई क्षति दिन में माफ है, रात में नहीं, और विशेष रूप से फसलों, बगीचों और खेती में", तो यह एक असंभव कथन नहीं होता। फिर इस बारे में यह कहना कैसे जायज हो सकता है कि: वे विरोधाभासी हैं?! बल्कि यह सामान्य और विशिष्ट का मामला है जैसा कि (न्यायशास्त्र के) सिद्धांतों में वर्णित है।

पंद्रहवां: यदि यह कहा जाए: शरीयत देने वाले (अल्लाह) द्वारा रात और दिन के बीच अंतर करने में क्या हिकमत (बुद्धिमत्ता) है? अल-लैथ बिन साद ने कहा है: पशुओं के मालिक दिन और रात में उनके द्वारा किए गए हर नुकसान के लिए जिम्मेदार हैं(२), और पशु के मूल्य से अधिक का मुआवजा नहीं देंगे?

हमने कहा: उनके बीच का अंतर स्पष्ट है। वह यह है कि पशुपालकों को अपने पशुओं को दिन में चराने के लिए भेजने की आवश्यकता होती है। आमतौर पर, जिनके पास फसलें होती हैं, वे दिन में उनकी देखभाल करते हैं और उन्हें आने-जाने वालों से बचाते हैं। इसलिए, दिन में सुरक्षा की जिम्मेदारी फसल मालिकों पर रखी गई है; क्योंकि यह जीविकोपार्जन का समय है, जैसा कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा है: {और हमने दिन को जीविका (कमाने) का समय बनाया} [अन-नबा: ११]। जब रात आती है, तो वह समय आ जाता है जब हर चीज अपने स्थान और विश्राम की ओर लौटती है, जैसा कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा है: {अल्लाह के सिवा और कौन सा इबादत के लायक है जो तुम्हारे पास रात ले आए जिसमें तुम विश्राम करो?} [अल-क़सस: ७२], और उसने कहा: {और रात को विश्राम के लिए बनाया} [अल-अनाम: ९६]। पशुपालक अपने पशुओं को सुरक्षित रखने के लिए उनके स्थानों पर वापस लाते हैं। यदि पशु का मालिक उन्हें घर वापस लाने में लापरवाही करता है, या रात में उन्हें फैलने से रोकने में लापरवाही करता है और वे कुछ नष्ट कर देते हैं, तो वह उसका जिम्मेदार है(३)। इस प्रकार, निर्णय सबसे उपयुक्त और उदारतापूर्ण तरीके से किया गया।

(१) (द), (ज़) और (ज़) में: "यकुन" है, और (ख), (म) और अल-तमहीद ८६/११ से जो पुष्ट है, और कोष्ठकों के बीच जो शब्द आएंगे वे उसी से हैं। (२) इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद ८४/११ और अल-इस्तिधकार २५५/२२ में इन शब्दों के साथ इसका उल्लेख किया है: पशु का मालिक रात और दिन में होने वाले नुकसान का जिम्मेदार है... (३) अल-तमहीद ८६/११ - ८७।

...اور اس کا حدیث براء کے لیے ناسخ اور اس کے معارض ہونا؛ کیونکہ نسخ کی شرائط معدوم ہیں، اور تعارض اسی وقت درست ہوتا ہے جب ان میں سے ایک کا استعمال دوسرے کی نفی کیے بغیر ممکن نہ ہو، اور حدیث: «بے زبان جانور کا زخم رائیگاں ہے» ایک متفقہ عموم ہے، پھر اس سے براء کی حدیث کے ذریعے کھیتی اور باغات کو خاص کر دیا گیا؛ کیونکہ اگر نبی ﷺ سے ایک ہی حدیث میں یہ مروی ہوتا: «بے زبان جانور کا زخم دن میں رائیگاں ہے رات میں نہیں، اور [صرف] کھیتی، باغات اور زراعت میں»، تو یہ کلام محال نہ ہوتا، پھر اس کے بارے میں یہ کہنا کیسے جائز ہو سکتا ہے کہ: یہ معارض ہیں؟! بلکہ یہ عموم و خصوص کے باب سے ہے جیسا کہ اصول (فقہ) میں مذکور ہے۔

پندرھویں بات: اگر یہ کہا جائے کہ: شارع کے رات اور دن کے درمیان فرق کرنے میں کیا حکمت ہے؟ حالانکہ لیث بن سعد نے کہا ہے کہ: مویشیوں کے مالکان دن اور رات میں ہونے والے ہر نقصان کے ضامن ہوں گے(٢)، اور مویشی کی قیمت سے زیادہ ضمانت نہیں دیں گے؟

ہم کہتے ہیں: ان کے درمیان فرق واضح ہے، اور وہ یہ ہے کہ مویشی والوں کو دن کے وقت اپنے مویشی چرانے کے لیے بھیجنے کی ضرورت ہوتی ہے، اور عموماً جن کے پاس کھیتی ہوتی ہے، وہ دن کے وقت اس کی نگرانی کرتے ہیں اور اسے آنے جانے والوں سے بچاتے ہیں، چنانچہ دن کے وقت اس کی حفاظت کی ذمہ داری کھیتی والوں پر ڈالی گئی؛ کیونکہ یہ معاش (روزی کمانے) کے لیے تگ و دو کا وقت ہے، جیسا کہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَجَعَلْنَا النَّهَارَ مَعَاشًا﴾ [النبأ: ١١]، پھر جب رات آتی ہے تو وہ وقت آ جاتا ہے جب ہر چیز اپنے ٹھکانے اور سکون کی طرف لوٹتی ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿مَنِ إِلَهٌ غَيْرُ اللَّهِ يَأْتِيكُم بِلَيْلٍ تَسْكُنُونَ فِيهِ﴾ [القصص: ٧٢]،

اور فرمایا: ﴿وَجَعَلَ الَّيْلَ سَكَنًا﴾ [الأنعام: ۹۶]، اور مویشی والے اپنے مویشیوں کو ان کی جگہوں پر واپس لاتے ہیں تاکہ ان کی حفاظت کریں، پس اگر مویشی کے مالک نے اسے گھر واپس لانے میں کوتاہی کی، یا رات کے وقت اسے پھیلنے سے روکنے میں کوتاہی کی یہاں تک کہ اس نے کوئی چیز ضائع کر دی، تو اس پر اس کا ضمان (تاوان) ہوگا(۳)، چنانچہ یہ حکم زیادہ موزوں اور آسان طریقے پر جاری ہوا۔

(۱) (د)، (ز) اور (ظ) میں: "یکن" ہے، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (م) اور التمہید ۱۱/۸۶ سے ہے، اور کلام اور جو کچھ دو قوسین (بریکٹ) کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (۲) ابن عبد البر نے التمہید ۱۱/۸۴، اور الاستذکار ۲۲/۲۵۵ میں ان الفاظ کے ساتھ ذکر کیا ہے: مویشی کا مالک دن اور رات میں ہونے والے نقصان کا ضامن ہے... (۳) التمہید ۱۱/۸۶ - ۸۷۔

This was more beneficial for both parties, easier for both groups, and better for preserving both properties. The truth has become clear to anyone with eyes, but only to someone whose senses are sound. As for the saying of Al-Layth: "He does not guarantee more than the value of the livestock," Abu 'Umar said: I do not know from where Al-Layth ibn Sa'd said this? Unless he is making it an analogy with a criminal slave [that] he is not ransomed for more than his value, and his master is not liable for his crime for more than his value, and this is a weak argument. This is what he said in "At-Tamheed"(1). And he said in "Al-Istidhkar"(2): So he contradicted the Hadith regarding "The wound caused by a beast is without compensation," and he contradicted the [Hadith] of Bara's camel, and a group of scholars preceded him in that; among them was 'Ata'. Ibn Jurayj said: I said to 'Ata': What about crops damaged by livestock by day or night? He said: Its owner guarantees it and pays fine. I said: Was there a fence around it or not? He said: Yes. I said: What does he pay? He said: The value of what his donkey, beast, and livestock ate. Mu'ammar said from Ibn Shubrumah: The crops are valued in dirhams based on their state when they were damaged. It was narrated from Umar ibn al-Khattab and Umar ibn Abd al-Aziz (may Allah be pleased with them both): The owner of the livestock guarantees by night and day(3), through chains of narration that are not authentic. Sixteenth: Malik said: The crop that the livestock spoiled at night is valued based on hope and fear (potential yield). He said: Walled gardens that are guarded and those that are not, and those that are fenced and those that are not are the same; their owners pay for what they damaged at night, whatever the amount, even if it is more than its value. He said: If a beast gets loose at night and steps on a sleeping man, its owner pays nothing; this (liability) is only regarding walled gardens, crops, and cultivation; mentioned from him by Ibn Abd al-Hakam. Ibn al-Qasim said: Whatever the livestock spoils at night, it is upon its owner's wealth even if it is multiple times its price; because the offense is from his side; as he did not tie it up, and livestock are not like slaves; this was narrated by Sahnun, Asbagh, and Abu Zayd from Ibn al-Qasim(4).

(1) 11/84 - 85, and what was previously between brackets is from it. (2) 22/256, and what will come between brackets is from it. (3) In (D) and (M): "or by day," and what is established is from the rest of the copies and Al-Istidhkar, and the reports of 'Ata' and Ibn Shubrumah were recorded by Abd al-Razzaq (18429) and (18431). (4) At-Tamheed 11/82 - 83.

सूरत अल-अंबिया: आयतें 78 - 79 पृष्ठ 247

यह दोनों पक्षों के लिए अधिक दयालु, दोनों समूहों के लिए आसान और दोनों की संपत्ति के लिए अधिक सुरक्षित था। और जिसके पास दो आँखें हैं उसके लिए सुबह स्पष्ट हो गई है, लेकिन उसके लिए जिसकी इंद्रियां दुरुस्त हैं। जहाँ तक अल-लैथ के कथन का प्रश्न है: "वह पशुधन के मूल्य से अधिक की गारंटी नहीं देता," तो अबू उमर ने कहा: मुझे नहीं पता कि अल-लैथ बिन साद ने यह कहाँ से कहा? सिवाय इसके कि वह इसे अपराधी गुलाम पर एक उपमा के रूप में बना रहे हैं कि [उसे] उसके मूल्य से अधिक के लिए नहीं छुड़ाया जाता है, और उसका मालिक उसके अपराध के लिए उसके मूल्य से अधिक का उत्तरदायी नहीं है, और यह एक कमजोर तर्क है। उन्होंने "अत-तम्हीद"(1) में ऐसा ही कहा है। और उन्होंने "अल-इस्तिदकार"(2) में कहा: तो उन्होंने इस हदीस का विरोध किया कि "पशु द्वारा किए गए घाव का कोई मुआवजा नहीं है," और उन्होंने बारा के ऊँट की [हदीस] का विरोध किया, और विद्वानों के एक समूह ने उनसे पहले ऐसा कहा था; उनमें अता भी शामिल थे; इब्न जुरायज ने कहा: मैंने अता से कहा: फसल जिसे मवेशी रात या दिन में नुकसान पहुँचाते हैं? उन्होंने कहा: उसका मालिक इसकी गारंटी देता है और हर्जाना भरता है। मैंने कहा: क्या उस पर घेराबंदी (बाड़) थी या नहीं? उन्होंने कहा: हाँ। मैंने कहा: वह क्या भुगतान करता है? उन्होंने कहा: उसके गधे, जानवर और मवेशियों ने जो खाया उसका मूल्य। और मुअम्मर ने इब्न शुब्रमाह के हवाले से कहा: फसल का मूल्यांकन उस स्थिति के आधार पर दिरहम में किया जाता है जिस पर उसे नुकसान पहुँचाया गया था। और उमर बिन अल-खत्ताब और उमर बिन अब्दुल अजीज (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से रिवायत है: पशुधन का मालिक रात और दिन(3) की गारंटी देता है, उन माध्यमों से जो सही नहीं हैं। सोलहवीं: मलिक ने कहा: जिस फसल को पशुओं ने रात में बर्बाद कर दिया, उसका मूल्यांकन आशा और भय (संभावित उपज) पर किया जाता है। उन्होंने कहा: वे बगीचे जिनकी रखवाली की जाती है और जिनकी नहीं की जाती, और जो बाड़ वाले हैं और जो नहीं हैं, वे समान हैं; उनके मालिक रात में होने वाले नुकसान का भुगतान करते हैं चाहे वह कितना भी हो, भले ही वह उसके मूल्य से अधिक हो। उन्होंने कहा: यदि रात में कोई जानवर छूट जाए और किसी सोते हुए आदमी पर पैर रख दे, तो उसका मालिक कुछ भी भुगतान नहीं करेगा; यह केवल बगीचों, फसलों और खेती के मामले में है; इब्न अब्द अल-हकम ने उनके हवाले से इसका उल्लेख किया है। और इब्न अल-कासिम ने कहा: पशुधन रात में जो कुछ भी बर्बाद करता है, वह उसके मालिक की संपत्ति पर होता है, भले ही वह उसकी कीमत से कई गुना अधिक हो; क्योंकि अपराध उसकी ओर से है; क्योंकि

उसने उसे नहीं बांधा, और पशुधन गुलामों की तरह नहीं हैं; इसे सहनून, असबग और अबू ज़ैद ने इब्न अल-कासिम(4) के हवाले से बयान किया है।

(1) 11/84 - 85, और इसके बीच कोष्ठक में जो कुछ भी है वह उसी से है। (2) 22/256, और इसके बीच कोष्ठक में जो आएगा वह उसी से है। (3) (द) और (म) में: "या दिन में," और जो स्थापित है वह बाकी प्रतियों और अल-इस्तिदकार से है, और अता और इब्न शुब्रमाह की खबरों को अब्द अल-रज्जाक (18429) और (18431) ने उद्धृत किया है। (4) अत-तम्हीद 11/82 - 83।

سورة الأنبياء: الآيتان ٧٨ - ٧٩ صفحہ ٢٤٧

اور یہ دونوں فریقوں کے لیے زیادہ نرم، دونوں گروہوں کے لیے زیادہ آسان، اور دونوں کے مال کے لیے زیادہ حفاظت والا تھا، اور صبح ان کے لیے واضح ہو گئی ہے جن کی دو آنکھیں ہیں، لیکن ان کے لیے جن کے حواس سلامت ہیں۔ جہاں تک لیث کے قول کا تعلق ہے: "وہ مویشیوں کی قیمت سے زیادہ کا ضامن نہیں ہوگا،" تو ابو عمر نے کہا: میں نہیں جانتا کہ لیث بن سعد نے یہ کہاں سے کہا؟ سوائے اس کے کہ وہ اسے اس گناہ گار غلام پر قیاس کر رہے ہوں [کہ اسے] اس کی قیمت سے زیادہ میں نہیں چھڑایا جاتا، اور اس کے مالک پر اس کے جرم کی پاداش میں اس کی قیمت سے زیادہ لازم نہیں ہوتا، اور یہ کمزور دلیل ہے۔ انہوں نے "التمہید"(١) میں اسی طرح کہا ہے۔ اور انہوں نے "الاستذکار"(٢) میں کہا: تو انہوں نے اس حدیث کی مخالفت کی کہ "چوپائے کا زخم رائیگاں ہے،" اور انہوں نے براء کی اونٹنی والی [حدیث] کی مخالفت کی، اور علماء کی ایک جماعت اس قول میں ان سے پہلے گزر چکی ہے؛ ان میں عطا بھی شامل ہیں؛ ابن جریج نے کہا: میں نے عطا سے کہا: وہ کھیتی جسے مویشی رات یا دن میں نقصان پہنچائیں؟ انہوں نے کہا: اس کا مالک ضامن ہوگا اور تاوان بھرے گا۔ میں نے کہا: کیا اس پر باڑ تھی یا نہیں؟ انہوں نے کہا: جی ہاں۔ میں نے کہا: وہ کیا تاوان بھرے گا؟ انہوں نے کہا: اس کے گدھے، چوپائے اور مویشیوں نے جو کھایا اس کی قیمت۔ اور معمر نے ابن شبرمہ سے نقل کیا ہے: کھیتی کی قیمت درہموں میں اس حالت کے مطابق لگائی جائے گی جس پر اسے نقصان پہنچا تھا۔ اور عمر بن الخطاب اور عمر بن عبد العزیز رضی اللہ عنہما سے مروی ہے کہ: مویشیوں کا مالک رات اور دن(٣) کا ضامن ہے، ایسے طریقوں سے جو درست نہیں ہیں۔ سولہویں بات: مالک نے کہا: جس کھیتی کو مویشیوں نے رات کے وقت خراب کیا اس کی قیمت امید اور خوف (ممکنہ پیداوار) کے

مطابق لگائی جائے گی۔ انہوں نے کہا: وہ باغات جن کی حفاظت کی جاتی ہے اور جن کی نہیں کی جاتی، اور جن کے گرد باڑ ہے اور جن کے گرد نہیں ہے، سب برابر ہیں؛ ان کے مالکان رات میں ہونے والے نقصان کا تاوان بھریں گے چاہے وہ کتنا ہی ہو، اگرچہ وہ اس کی قیمت سے زیادہ ہی کیوں نہ ہو۔ انہوں نے کہا: اگر رات کو کوئی جانور چھوٹ جائے اور کسی سوئے ہوئے آدمی کو روند ڈالے تو اس کا مالک کچھ بھی تاوان نہیں بھرے گا؛ یہ حکم صرف باغ، فصل اور کھیتی کے بارے میں ہے؛ اسے ابن عبد الحکم نے ان سے ذکر کیا ہے۔ اور ابن القاسم نے کہا: مویشی رات کو جو کچھ بھی خراب کریں وہ اس کے مالک کے مال میں ہے اگرچہ وہ اس کی قیمت سے کئی گنا زیادہ ہو؛ کیونکہ کوتاہی اس کی طرف سے ہے؛ کیونکہ اس نے اسے نہیں باندھا، اور مویشی غلاموں کی طرح نہیں ہیں؛ اسے سحنون، اصبغ اور ابو زید نے ابن القاسم(٤) سے حکایت کیا ہے۔

(١) ١١/٨٤ - ٨٥ ، اور جو ان کے درمیان قوسین میں ہے وہ اسی سے ہے۔ (٢) ٢٢/٢٥٦ ، اور جو ان کے درمیان قوسین میں آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (٣) (د) اور (م) میں: "یا دن میں"، اور جو ثابت ہے وہ باقی نسخوں اور استذکار سے ہے، اور عطا اور ابن شبرمہ کی خبروں کو عبد الرزاق (١٨٤٢٩) اور (١٨٤٣١) نے روایت کیا ہے۔ (٤) التمہید ١١/٨٢ - ٨٣ .

Seventeenth: One does not wait for the crop to see if it will grow or not, as is done with the age of a minor. Isa narrated from Ibn al-Qasim: Its value if its sale were permissible. Ashhab and Ibn Nafi' said in "al-Majmu'ah" on his authority: even if its fitness has not appeared. Ibn al-Arabi said (1): The first is stronger because it is its characteristic, so it is valued as every destroyed thing is valued according to its characteristic.

Eighteenth: If nothing was ruled for the one whose property was damaged (2) until it grew and recovered, then if there was a benefit of grazing or something else before that, that benefit is guaranteed. If there was no benefit in it, then there is no guarantee. Asbagh said: He guarantees; because the destruction has occurred, and the recovery is not from his side; so it is not counted for him.

Nineteenth: It occurred in the book of Ibn Sahnun: That the Hadith only came regarding examples like Medina which are enclosed walls, but as for the lands which are continuous crops without enclosures, and gardens likewise, the owners of livestock guarantee what is damaged by night or day. It is as if he went to the view that leaving animals unrestrained in such lands is considered negligence; because they will inevitably cause damage (3). This is a leaning towards the opinion of al-Layth.

Completing twenty: Asbagh said in "al-Madaniyya" (4): The owners of livestock are not allowed to take their livestock out to crop-growing villages without a herder. Based on this, scholars have structured that a place is either a place for crops or a place for grazing; if it is a place for crops, no livestock should enter it except livestock that would ravage the crop, and their owners must guard them, and whatever they damage, their owner is a guarantor night or day. If it is a grazing area, then it is upon the owner of the [crop] who plowed it there to guard it, and there is nothing against the owners of the livestock (5).

---

(1) In Ahkam al-Qur'an 3/1257. (2) In Ahkam al-Qur'an 3/1257 (The wording from him is "al-mufsid" (damager) instead of "lil-mufsad lahu" (the one whose property was damaged)). (3) al-Muharrar al-Wajiz 4/92. (4) "al-Madaniyya" is a collection of books by Abd al-Rahman bin Dinar al-Maliki al-Andalusi, heard from him by his brother Isa bin Dinar and presented to Ibn al-Qasim. Tartib al-Madarik 3/15. (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1257 - 1258, and what preceded in brackets is from him.

सत्रहवीं: फसल के उगने या न उगने का इंतज़ार नहीं किया जाता, जैसा कि एक नाबालिग की उम्र के मामले में किया जाता है। ईसा ने इब्न अल-कासिम से रिवायत की: इसका मूल्य यदि इसकी बिक्री जायज़ होती। अशहब और इब्न नाफ़े ने "अल-मजमुआ" में उनकी ओर से कहा: भले ही उसकी परिपक्वता प्रकट न हुई हो। इब्न अल-अरबी ने कहा (1): पहला अधिक शक्तिशाली है क्योंकि यह उसकी विशेषता है, इसलिए इसका मूल्य वैसा ही लगाया जाता है जैसा कि हर नष्ट हुई चीज़ का उसकी विशेषता के अनुसार लगाया जाता है।

अठारहवीं: यदि उस व्यक्ति के लिए कोई फैसला नहीं सुनाया गया जिसकी संपत्ति को नुकसान पहुँचाया गया था (2) जब तक कि वह बढ़ न गई और ठीक न हो गई, तो यदि उससे पहले चराई या किसी और चीज़ का लाभ था, तो उस लाभ की गारंटी दी जाती है। यदि उसमें कोई लाभ नहीं था, तो कोई गारंटी नहीं है। असबग़ ने कहा: वह गारंटी देता है; क्योंकि विनाश हो चुका है, और सुधार उसकी ओर से नहीं है; इसलिए इसे उसके लिए नहीं माना जाता है।

उन्नीसवीं: इब्न सहनुं की पुस्तक में आया है: कि हदीस केवल मदीना जैसे उदाहरणों के बारे में आई है जो घिरे हुए दीवारें हैं, लेकिन जहां तक उन भूमि का सवाल है जो बिना किसी घेराबंदी के निरंतर फसलें हैं, और बगीचे भी इसी तरह हैं, पशुओं के मालिक रात या दिन में होने वाले नुकसान की गारंटी देते हैं। ऐसा लगता है कि वह इस विचार पर गए कि ऐसी भूमि में जानवरों को बिना लगाम के छोड़ना लापरवाही माना जाता है; क्योंकि वे निश्चित रूप से नुकसान पहुँचाएंगे (3)। यह अल-लैथ की राय की ओर झुकाव है।

बीसवीं: असबग़ ने "अल-मदनिया" (4) में कहा: पशु मालिकों को अपने मवेशियों को बिना किसी चरवाहे के फसल उगाने वाले गाँवों में ले जाने की अनुमति नहीं है। इस आधार पर, विद्वानों ने यह संरचना की है कि एक स्थान या तो फसल का स्थान होता है या चराई का स्थान; यदि वह फसल का स्थान है, तो उसमें कोई मवेशी प्रवेश नहीं करना चाहिए, सिवाय उन मवेशियों के जो फसल को नष्ट कर दें, और उनके मालिकों को उनकी रक्षा करनी चाहिए, और वे जो कुछ भी नुकसान पहुँचाते हैं, उनका मालिक रात या दिन का जामिन (गारंटर) होता है। यदि वह चराई क्षेत्र है, तो यह [फसल] के मालिक पर है जिसने वहां हल चलाया था कि वह उसकी रक्षा करे, और पशु मालिकों के खिलाफ कुछ भी नहीं है (5)।

(1) अहकाम अल-कुरआन 3/1257 में। (2) अहकाम अल-कुरआन 3/1257 में (उनका शब्द "अल-मुफ्सिद" (नुकसान करने वाला) है, "लिल-मुफ्सद लहू" (जिसका नुकसान हुआ) के बजाय)। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/92। (4) "अल-मदनिया" अब्द अल-रहमान बिन दीनार अल-मलिकी अल-अंदालुसी की पुस्तकों का एक संग्रह है, जिसे उनके भाई ईसा बिन दीनार ने उनसे सुना और इब्न अल-कासिम को प्रस्तुत किया। तरतीब अल-मदारिक 3/15। (5) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरआन 3/1257 - 1258, और कोष्ठक में जो कुछ पहले आया है वह उन्हीं का है।

سترہویں: فصل کے اگنے یا نہ اگنے کا انتظار نہیں کیا جاتا، جیسا کہ کسی نابالغ کی عمر کے معاملے میں کیا جاتا ہے۔ عیسیٰ نے ابن القاسم سے روایت کی: اس کی قیمت اگر اس کی فروخت جائز ہوتی۔ اشہب اور ابن نافع نے ان کی طرف سے "المجموعہ" میں کہا: اگرچہ اس کی پختگی ظاہر نہ ہوئی ہو۔ ابن العربی نے کہا (1): پہلا قول زیادہ قوی ہے کیونکہ یہ اس کی صفت ہے، چنانچہ اس کی قیمت ویسے ہی لگائی جاتی ہے جیسے ہر تلف شدہ چیز کی اس کی صفت کے مطابق لگائی جاتی ہے۔

اٹھارہویں: اگر اس شخص کے حق میں کوئی فیصلہ نہیں دیا گیا جس کا نقصان ہوا تھا (2) یہاں تک کہ فصل اگ گئی اور سنبھل گئی، تو اگر اس سے پہلے چرنے یا کسی اور چیز کا کوئی فائدہ تھا، تو اس فائدے کی ضمانت دی جائے گی۔ اگر اس میں کوئی فائدہ نہ تھا، تو کوئی ضمانت نہیں۔ اصبغ نے کہا: وہ ضمانت دے گا؛ کیونکہ تلف واقع ہو چکا ہے، اور درستی اس کی طرف سے نہیں ہے؛ اس لیے اسے اس کے حق میں شمار نہیں کیا جائے گا۔

انیسویں: ابن سحنون کی کتاب میں آیا ہے: کہ حدیث صرف مدینہ جیسی مثالوں کے بارے میں آئی ہے جو چار دیواریوں والے باغات ہیں، لیکن جہاں تک ان علاقوں کا تعلق ہے جو مسلسل فصلیں ہیں جن پر باڑ نہیں ہے، اور اسی طرح باغات، تو جانوروں کے مالکان رات یا دن میں ہونے والے نقصان کے ضامن ہوں گے۔ گویا وہ اس رائے کی طرف گئے کہ ایسے علاقوں میں جانوروں کو آزاد چھوڑنا کوتاہی شمار ہوتا ہے؛ کیونکہ وہ لازمی طور پر نقصان پہنچائیں گے (3)۔ یہ لیث بن سعد کے قول کی طرف رجحان ہے۔

بیسویں: اصبغ نے "المدنیہ" (4) میں کہا: مویشی والوں کے لیے جائز نہیں کہ وہ چرواہے کے بغیر اپنے مویشیوں کو فصلوں والے دیہاتوں میں لے جائیں۔ اس پر علماء نے یہ ترتیب دی کہ وہ جگہ یا تو کھیتی کی جگہ ہوگی یا چراہ گاہ؛ اگر وہ کھیتی کی جگہ ہو تو وہاں مویشی داخل نہیں ہونے چاہئیں سوائے ان مویشیوں کے جو فصل کو برباد کر دیں، اور ان کے مالکان پر ان کی حفاظت لازم ہے، اور وہ جو کچھ بھی نقصان کریں گے، ان کا مالک رات ہو یا دن، ضامن ہوگا۔ اور اگر وہ چراہ گاہ ہو تو اس [فصل] کے مالک پر جس نے وہاں ہل چلایا، اس کی حفاظت لازم ہے، اور مویشی مالکان پر کچھ نہیں ہے (5)۔

حواشی: (1) احکام القرآن 3/1257 میں۔ (2) احکام القرآن 3/1257 میں (ان کی عبارت میں "المفسد" (نقصان کرنے والا) ہے، "للمفسد لہ" (جس کا نقصان ہوا) کے بجائے)۔ (3) المحرر الوجیز 4/92۔ (4) «المدنية» عبدالرحمن بن دینار مالکی اندلسی کی کتب کا مجموعہ ہے، اسے ان کے بھائی عیسیٰ بن دینار نے ان سے سنا اور ابن القاسم پر پیش کیا۔ ترتیب المدارک 3/15۔ (5) احکام القرآن از ابن العربی 3/1257 - 1258، اور جو کچھ قوسین میں گزرا وہ انہی کی طرف سے ہے۔

Twenty-first: Livestock are of two types: dawari (harmful/habituated to grazing on crops) and harisah (guarded) (1), and Malik classified them accordingly. The dawari are those habituated to crops and fruits. Malik said: They are to be exiled and sold in a land where there is no farming; this was narrated by Ibn al-Qasim in 'Al-Kitab' and others. Ibn Habib said: Even if their owner dislikes it. Likewise, Malik said regarding an animal that has become habituated (2) to damaging crops: It is exiled and sold. As for that which can be guarded against, its owner is not ordered to remove it.

Twenty-second: Asbagh said: Bees, pigeons, geese, and chickens are like livestock; their owner is not prevented from keeping them even if they cause harm, and the villagers must protect their crops. Ibn al-Arabi said (3): This is a weak narration that should not be heeded; whoever wants to keep something beneficial that does not harm others is enabled to do so, but as for his benefiting from what he keeps by harming someone else, there is no way for that. He (peace and blessings be upon him) said: "There should be neither harming nor reciprocating harm" (4). Regarding these dawari, Ibn al-Qasim said in 'Al-Madaniyah': There is no liability on their owners except after a warning. Ibn al-Arabi said: I believe they are liable before a warning if they are dawari.

Twenty-third: Abd al-Razzaq mentioned, from Ma'mar, from Qatadah, from ash-Sha'bi: A sheep fell into a weaver's yarn, and they took the dispute to Shurayh. Ash-Sha'bi said: Watch him, for he will ask them: Did it happen at night or (5) by day? He did so, then said: If it was at night, he is liable, and if it was by day, he is not. Then Shurayh recited: "When the sheep of the people strayed therein" (Surah Al-Anbiya: 78). He said: An-Nafash is at night, and al-Hamal is by day (6).

---

(1) Harisah: A form of passive participle, meaning it has someone to guard and protect it. Dawari livestock: those habituated to grazing on people's crops. Al-Nihayah (H-R-S) and (D-R-Y). (2) Meaning it became accustomed. In (D) and (M) it is followed by 'in', in (Z) by 'on', and what is fixed is from (Kh) and (Z), and Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1258, and the speech is from him. (3) In Ahkam al-Qur'an 3/1258, and what precedes it is from it. (4) Previously mentioned 6/81. (5) In the copies: 'or', and what is fixed is from the sources as follows. (6) Al-Istidhkar 22/252 - 253, and the report is in Musannaf Abd al-Razzaq (18439).

सूरा अल-अंबिया, आयत 78 - 79 249

इक्कीसवाँ: पशु दो प्रकार के होते हैं: ज़्वारी (हानिकारक/फसल चरने के आदी) और हरीसा (रक्षित) (1), और इमाम मालिक ने उन्हें इसी प्रकार विभाजित किया है। ज़्वारी वे हैं जो खेतों और फलों के आदी होते हैं। मालिक ने कहा: उन्हें निर्वासित कर दिया जाए और ऐसे देश में बेचा जाए जहाँ कोई खेती न हो; इसे इब्न अल-कासिम ने 'अल-किताब' और अन्य में वर्णित किया है। इब्न हबीब ने कहा: भले ही उनका मालिक इसे नापसंद करे। इसी तरह, मालिक ने उस जानवर के बारे में कहा जो फसल खराब करने का आदी (2) हो गया हो: उसे निर्वासित किया जाए और बेचा जाए। और जहाँ तक उस चीज़ का सवाल है जिससे बचाव संभव है, उसके मालिक को उसे हटाने का आदेश नहीं दिया जाता है।

बाईसवाँ: असबाग ने कहा: मधुमक्खियाँ, कबूतर, बत्तखें और मुर्गियाँ पशुओं की तरह हैं; उनके मालिक को उन्हें रखने से नहीं रोका जाएगा भले ही वे नुकसान पहुँचाएँ और गाँव वालों को अपनी फसलों की रक्षा करनी चाहिए। इब्न अल-अरबी ने कहा (3): यह एक कमजोर रिवायत (वर्णन) है जिस पर ध्यान नहीं दिया जाना चाहिए; जो कोई ऐसी लाभकारी चीज़ रखना चाहता है जिससे दूसरों को नुकसान न हो, उसे ऐसा करने दिया जाए, लेकिन दूसरों को नुकसान पहुँचाकर लाभ उठाने का कोई रास्ता नहीं है। आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "न नुकसान पहुँचाओ और न नुकसान का बदला नुकसान से दो" (4)। और इन ज़्वारी के बारे में इब्न अल-कासिम ने 'अल-मदनीया' में कहा: उनके मालिकों पर कोई जिम्मेदारी (मुआवज़ा) नहीं है सिवाय चेतावनी के बाद। इब्न अल-अरबी ने कहा: मेरा मानना है कि यदि वे ज़्वारी हैं, तो चेतावनी से पहले ही उन पर ज़िम्मेदारी है।

तेईसवाँ: अब्द अल-रज्जाक ने मा'मर से, उन्होंने कतादा से, उन्होंने अल-शा'बी से उल्लेख किया: एक बकरी बुनकर के सूत में जा गिरी, तो वे विवाद लेकर शुरैह के पास गए। अल-शा'बी ने कहा: उसे देखो, वह उनसे पूछेगा: क्या यह रात में हुआ था या (5) दिन में? उन्होंने ऐसा ही किया, फिर उन्होंने कहा: यदि रात में हुआ, तो वह ज़िम्मेदार है, और यदि दिन में हुआ, तो वह ज़िम्मेदार नहीं है। फिर शुरैह ने पढ़ा: "जब लोगों की बकरियाँ उसमें चर गईं" (सूरा अल-अंबिया: 78)। उन्होंने कहा: अल-नफश रात में चरना है, और अल-हमल दिन में (6)।

---

(1) हरीसा: कर्मवाच्य (passive participle) के रूप में, यानी जिसका कोई रखवाला और रक्षक हो। ज़्वारी पशु: वे जो लोगों की फसल चरने के आदी हों। अल-निहाया (ह-र-स) और (ज़-र-य)। (2)

अर्थात आदी हो गया। (द) और (म) में इसके बाद 'फी' है, और (ज़) में 'अला' है, और जो तय है वह (ख) और (ज़) से है, और इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरआन' 3/1258 से है, और यह बात उन्हीं की है। (3) 'अहकाम अल-कुरआन' 3/1258 में, और जो इससे पहले है वह भी वहीं से है। (4) पिछला संदर्भ 6/81। (5) प्रतियों में: 'ओ' (या), और जो तय है वह निम्न स्रोतों से है। (6) 'अल-इस्तिज़कार' 22/252 - 253, और यह रिपोर्ट 'मुसन्नाफ अब्द अल-रज्जाक' (18439) में है।

سورة الانبياء، آيات 78 - 79 249

اکیسواں مسئلہ: مویشی دو قسم کے ہوتے ہیں: ضواری (نقصان دہ/فصل چرنے کی عادی) اور حریسہ (محفوظ کردہ) (1)، اور امام مالک نے ان کی اسی طرح تقسیم کی ہے۔ پس ضواری وہ ہیں جو کھیتوں اور پھلوں کے (چرنے کے) عادی ہوں، تو امام مالک نے فرمایا: انہیں جلاوطن کر دیا جائے اور ایسے علاقے میں بیچا جائے جہاں کھیتی باڑی نہ ہو؛ اسے ابن القاسم نے 'الکتاب' وغیرہ میں روایت کیا ہے۔ ابن حبیب نے کہا: اگرچہ ان کا مالک اسے ناپسند کرے۔ اسی طرح امام مالک نے اس جانور کے بارے میں فرمایا جو فصلوں کو نقصان پہنچانے کا عادی ہو جائے (2): اسے جلاوطن کیا جائے اور بیچا جائے۔ اور جہاں تک اس کا تعلق ہے جس سے بچنا ممکن ہو، تو اس کے مالک کو اسے نکالنے کا حکم نہیں دیا جائے گا۔

بائیسواں مسئلہ: اصبغ نے کہا: شہد کی مکھیاں، کبوتر، بطخیں اور مرغیاں مویشیوں کی طرح ہیں؛ ان کے مالک کو انہیں رکھنے سے نہیں روکا جائے گا اگرچہ وہ نقصان پہنچائیں، اور گاؤں والوں پر اپنی فصلوں کی حفاظت لازم ہے۔ ابن العربی نے کہا (3): یہ ایک ضعیف روایت ہے جس کی طرف توجہ نہیں دی جائے گی، جو شخص ایسی نفع بخش چیز رکھنا چاہتا ہے جو دوسروں کو نقصان نہ پہنچائے اسے اس کی اجازت دی جائے گی، لیکن جہاں تک دوسروں کو نقصان پہنچا کر فائدہ اٹھانے کا تعلق ہے تو اس کی کوئی گنجائش نہیں۔ آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "نہ نقصان پہنچاؤ اور نہ نقصان کا بدلہ نقصان سے دو" (4)۔ اور ان ضواری کے بارے میں ابن القاسم نے 'المدنیہ' میں کہا: ان کے مالکان پر کوئی ضمان (تاوان) نہیں مگر تنبیہ کے بعد۔ ابن العربی نے کہا: میری رائے میں ان پر تنبیہ سے پہلے بھی ضمان ہے اگر وہ ضواری ہوں۔

تیئیسواں مسئلہ: عبدالرزاق نے معمر سے، انہوں نے قتادہ سے، انہوں نے شعبی سے ذکر کیا کہ: ایک بکری بنکر کے سوت میں جا پڑی، تو وہ جھگڑا لے کر شریح کے پاس گئے، تو شعبی نے کہا: اسے دیکھو وہ ان سے پوچھے گا: کیا یہ رات میں ہوا تھا یا (5) دن میں؟ انہوں نے ایسا ہی کیا، پھر انہوں نے کہا: اگر رات میں ہوا تو ضمان (تاوان) ہوگا، اور اگر دن میں ہوا تو ضمان نہیں۔ پھر شریح نے پڑھا: "جب اس میں قوم کی بکریاں چر گئیں" (سورۃ الانبیاء: 78)۔ انہوں نے کہا: 'النفش' رات میں چرنا ہے، اور 'الهمل' دن میں (6)۔

---

(1) الحریسہ: فعیلہ کے وزن پر مفعول کے معنی میں ہے، یعنی جس کا کوئی نگہبان اور محافظ ہو۔ اور ضواری مویشی: وہ جو لوگوں کی فصلیں چرنے کے عادی ہوں۔ 'النہایہ' (حرس) اور (ضری)۔ (2) یعنی عادی ہو گیا۔ (د) اور (م) میں اس کے بعد 'فی' ہے، اور (ظ) میں 'علی' ہے، اور جو متن میں ہے وہ (خ) اور (ز) سے ہے، اور ابن العربی کی 'احکام القرآن' 1258/3 سے ہے، اور یہ کلام وہیں سے ہے۔ (3) 'احکام القرآن' 1258/3 میں، اور اس سے پہلے کا حصہ بھی وہیں سے ہے۔ (4) سابقہ حوالہ 81/6۔ (5) نسخوں میں: 'او' (یا) ہے، اور جو متن میں ہے وہ درج ذیل مآخذ سے ہے۔ (6) 'الاستذکار' 252/22 - 253، اور یہ خبر 'مصنف عبدالرزاق' (18439) میں ہے۔

Surah Al-Anbiya: Verses 78 - 79 250

I say: And from this chapter is the saying of the Prophet (peace be upon him): "Injury by an animal (al-'ajma') is 'jubar' (no compensation required)" - the Hadith. Ibn Shihab said: 'Al-jubar' means wasted/lost, and 'al-'ajma'' means the beast(1). Our scholars said: The outward meaning of his saying: "Injury by an animal is 'jubar'" is that what the beast destroys on its own entails nothing [no liability], and this is a matter of consensus. However, if it was accompanied by a leader, a driver, or a rider, and one of them made it trample something and it destroyed it, then the ruling for the destroyed thing applies to them. If it was a crime punishable by 'qisas' (retaliation) and the act was intentional, 'qisas' applies without disagreement, because the animal is like a tool. If it was unintentional, the 'diyah' (blood money) is on the 'aqila' (family/clan), and in financial matters, the fine is on the perpetrator's property(2).

Twenty-fourth: They differed regarding someone hit by its leg or its tail; Malik, Al-Layth, and Al-Awza'i did not hold the owner liable, while Al-Shafi'i, Ibn Abi Layla, and Ibn Shubrumah held him liable. They also differed regarding a dangerous animal (that habitually attacks); the majority held it is like any other, while Malik and some of his companions held them liable(3).

Twenty-fifth: Sufyan ibn Husayn narrated from Al-Zuhri, from Sa'id ibn al-Musayyib, from Abu Hurairah, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "The leg [injury by the leg] is 'jubar'"(4). Al-Daraqutni said: No one narrated it except Sufyan ibn Husayn, and he was not followed in this. He was contradicted by the memorizers (Huffaz) from Al-Zuhri; among them are Malik, Ibn 'Uyaynah, Yunus, Ma'mar, Ibn Jurayj, Al-Zubaydi, 'Uqayl, Layth ibn Sa'd, and others. All of them narrated it from Al-Zuhri saying: "The animal is 'jubar', the well is 'jubar', and the mine is 'jubar'"(5), and they did not mention "the leg," which is the correct version. Likewise, it was narrated by Abu Salih Al-Samman, 'Abd al-Rahman al-A'raj, Muhammad ibn Sirin, Muhammad ibn Ziyad, and others from Abu Hurairah; they did not mention it.

---

(1) Sunan al-Daraqutni (3304). (2) Al-Mufhim 144/5. (3) The previous source. (4) Reported by Abu Dawud (4592), Al-Nasa'i in Al-Kubra (5756), and Al-Daraqutni (3306) and (3384), and his words following it are therein. (5) Its documentation preceded in the fourteenth issue.

सूरह अल-अंबिया: आयतें 78 - 79 250

मैं कहता हूँ: और इस अध्याय से नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का यह कथन है: "पशु (अल-अजमा) द्वारा पहुंचाई गई चोट 'जुबार' (जिसका कोई मुआवज़ा नहीं) है" - हदीस। इब्न शिहाब ने कहा: 'अल-जुबार' का अर्थ है व्यर्थ/नष्ट, और 'अल-अजमा' का अर्थ है चौपाया (1)। हमारे विद्वानों ने कहा: उनके कथन "पशु द्वारा पहुंचाई गई चोट जुबार है" का स्पष्ट अर्थ यह है कि पशु ने अपने आप जो कुछ नष्ट किया है, उसमें कुछ भी नहीं है [कोई देयता नहीं], और यह सर्वसम्मति का विषय है। यदि उसके साथ कोई मार्गदर्शक, चलाने वाला या सवार था, और उनमें से किसी ने उसे किसी चीज़ पर चढ़ा दिया और उसने उसे नष्ट कर दिया, तो उस पर नष्ट की गई वस्तु का नियम लागू होगा। यदि यह 'किसास' (बदला) के योग्य अपराध था और कृत्य जानबूझकर किया गया था, तो इसमें बिना किसी मतभेद के'किसास' होगा; क्योंकि जानवर एक औजार की तरह है। यदि यह अनजाने में हुआ है, तो 'दियत' (रक्त मूल्य) 'अकीला' (परिवार/कुल) पर होगा, और वित्तीय मामलों में जुर्माना अपराधी की संपत्ति से होगा (2)।

चौबीसवां: उन्होंने उसके बारे में मतभेद किया जिसे उसके पैर या पूंछ से चोट लगी हो; मलिक, अल-लैथ और अल-औज़ई ने मालिक को उत्तरदायी नहीं ठहराया, जबकि अल-शाफ़ई, इब्न अबी लैला और इब्न शुब्रमा ने उसे उत्तरदायी ठहराया। उन्होंने खूँखार जानवर (जो हमला करने का आदी हो) के बारे में भी मतभेद किया; उनमें से अधिकांश का मानना है कि यह दूसरों की तरह ही है, जबकि मलिक और उनके कुछ साथियों ने उन्हें उत्तरदायी ठहराया (3)।

पच्चीसवां: सुफियान इब्न हुसैन ने अल-ज़ुहरी से, सईद इब्न अल-मुसय्यिब से, अबू हुरैरा से रिवायत किया कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "पैर [पैर की चोट] जुबार है" (4)। अल-दाराकुतनी ने कहा: सुफियान इब्न हुसैन के अलावा किसी ने भी इसे रिवायत नहीं किया है और इसमें उनका अनुसरण नहीं किया गया है। अल-ज़ुहरी के हाफ़िज़ों (याद रखने वालों) ने उनका विरोध किया है; उनमें मलिक, इब्न उययनाह, यूनुस, मा'मर, इब्न जुरैज, अल-जुबैदी, उकील, लैथ इब्न साद और अन्य शामिल हैं। उन सभी ने अल-ज़ुहरी से रिवायत किया और कहा: "पशु जुबार है, कुआँ जुबार है, और खदान जुबार है" (5) और उन्होंने "पैर" का उल्लेख नहीं किया, जो सही है। इसी तरह इसे अबू सालेह अल-सम्मान, अब्दुल रहमान अल-आरज, मुहम्मद इब्न सिरिन, मुहम्मद इब्न ज़ियाद और अन्य लोगों ने अबू हुरैरा से रिवायत किया है, उन्होंने उल्लेख नहीं किया।

(1) सुनन अल-दाराकुतनी (3304)। (2) अल-मुफ्हिम 144/5। (3) पिछला स्रोत। (4) इसे अबू दाऊद (4592), अल-नसाई ने अल-कुबरा (5756), और अल-दाराकुतनी (3306) और (3384) में निकाला है, और इसके बाद उनके शब्द वहां मौजूद हैं। (5) इसका हवाला चौदहवें मामले में पहले दिया जा चुका है।

سورة الانبياء: آيات 78 - 79 250

میں کہتا ہوں: اور اس باب سے نبی کریم ﷺ کا یہ فرمان ہے: "جانور (العجماء) کا زخم جُبار (رائگاں/بے بدلہ) ہے" - حدیث۔ ابن شہاب نے کہا: الجبار سے مراد ضائع ہونا ہے، اور العجماء سے مراد چوپایہ ہے (1)۔ ہمارے علماء نے کہا: آپ کے اس قول "جانور کا زخم جبار ہے" کا ظاہر یہ ہے کہ جانور نے تنہا جو کچھ تلف کیا اس میں کچھ بھی نہیں [کوئی ضمان نہیں]، اور یہ بات اجماعی ہے۔ پس اگر اس کے ساتھ کوئی ہانکنے والا، چلانے والا یا سوار ہو، اور ان میں سے کسی نے اسے کسی چیز پر ڈالا اور اس نے اسے تباہ کر دیا، تو اس پر تلف شدہ چیز کا حکم لازم آئے گا؛ پس اگر یہ قصاص والا جرم ہو اور جان بوجھ کر کیا گیا ہو تو اس میں بلا اختلاف قصاص ہوگا؛ کیونکہ جانور ایک آلے کی طرح ہے۔ اور اگر یہ بغیر قصد کے ہو تو دیت 'عاقلہ' (خاندان) پر ہوگی، اور مالی معاملات میں جرمانہ مجرم کے مال میں سے ہوگا (2)۔

چوبیسواں: انہوں نے اس شخص کے بارے میں اختلاف کیا جسے جانور کے پاؤں یا دم سے چوٹ لگی ہو؛ پس مالک، لیث اور اوزاعی نے اس کے مالک کو ضامن نہیں ٹھہرایا، جبکہ شافعی، ابن ابی لیلیٰ اور ابن شبرمہ نے اسے ضامن ٹھہرایا۔ اور انہوں نے ایسی جانور (جو حملہ کرنے کی عادی ہو) کے بارے میں اختلاف کیا؛ پس ان میں سے جمہور کا خیال ہے کہ یہ دوسروں کی طرح ہے، اور مالک اور ان کے بعض ساتھی اسے ضامن ٹھہراتے ہیں (3)۔

پچیسواں: سفیان بن حسین نے زہری سے، انہوں نے سعید بن مسیب سے، انہوں نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "پاؤں [کی چوٹ] جبار ہے" (4)۔ دارقطنی نے کہا: اسے سفیان بن حسین کے علاوہ کسی نے روایت نہیں کیا اور اس میں ان کی پیروی نہیں کی گئی، اور حفاظ نے زہری سے ان کی مخالفت کی ہے؛ جن میں مالک، ابن

عیینہ، یونس، معمر، ابن جریج، زبیدی، عقیل، لیث بن سعد اور دیگر شامل ہیں، ان سب نے زہری سے روایت کیا اور کہا: "جانور جبار ہے، کنواں جبار ہے، اور کان جبار ہے" (5) اور انہوں نے پاؤں کا ذکر نہیں کیا، اور یہی صحیح ہے۔ اسی طرح اسے ابوصالح السمان، عبد الرحمن الاعرج، محمد بن سیرین، محمد بن زیاد اور دیگر نے ابوہریرہ سے روایت کیا، انہوں نے ذکر نہیں کیا۔

---

(1) سنن الدارقطنی (3304)۔ (2) المفہم 144/5۔ (3) المصدر السابق۔ (4) اسے ابو داؤد (4592)، نسائی نے الکبریٰ (5756) میں، اور دارقطنی نے (3306) اور (3384) میں روایت کیا ہے، اور اس کے بعد ان کی گفتگو وہاں موجود ہے۔ (5) اس کا حوالہ چودہویں مسئلے میں گزر چکا ہے۔

In it: "And the leg is a wound (jubar)," and it is preserved from Abu Hurairah.

Twenty-sixth: His saying: "And the well is a wound (jubar)" its place has been narrated as: "And the fire"; Ad-Daraqutni said(1): Hamza bin Al-Qasim Al-Hashimi narrated to us, Hanbal bin Ishaq narrated to us, he said: I heard Abu Abdullah Ahmad bin Hanbal saying about the hadith of Abdul Razzaq: the hadith of Abu Hurairah: "And the fire is a wound (jubar)" is nothing, it was not in the book(2), it is false and not authentic.

Muhammad bin Mukhallad narrated to us, Abu Ishaq Ibrahim bin Hani narrated to us, he said: I heard Ahmad ibn Hanbal saying: The people of Yemen write "the fire" (an-nar) as "an-nayr," and they write "the well" (al-bi'r) - meaning similar to that - and Abdul Razzaq was only prompted: "The fire is a wound (jubar)"(3). Ar-Ramadi said(4): Abdul Razzaq said: Ma'mar said: I only see it as a delusion.

Abu Umar said: It was narrated from the Prophet ﷺ [from] the hadith of Ma'mar, from Hammam bin Munabbih, from Abu Hurairah that the Prophet ﷺ said: "The fire is a wound (jubar)"(5). Yahya bin Ma'in said: Its origin is: the well, but Ma'mar misread it (tashif). Abu Umar said: Ibn Ma'in did not provide evidence for this statement, and the hadiths of trustworthy narrators are not rejected like this. Waki' mentioned, from Abdul Aziz bin Husain, from Yahya bin Yahya Al-Ghassani...

(1) In his Sunan (3308). (2) In the printed edition of Sunan al-Daraqutni: It was not in the books. (3) Sunan al-Daraqutni (3309), and the hadith "The fire is a wound" was extracted by an-Nasa'i in al-Kubra (5757), Ibn Majah (2676), and al-Daraqutni (3307) through the route of Abdul Razzaq, from Ma'mar, from Hammam bin Munabbih, from Abu Hurairah. And Abu Dawood extracted it (4594) and Ibn Hazm in al-Muhalla 20/11, from the route of Abdul Malik al-San'ani, from Ma'mar. Al-Khattabi said in Ma'alim al-Sunan 40/4: I kept hearing the people of hadith saying: Abdul Razzaq made a mistake in it, it is only: the well, until I found it for Abu Dawood from Abdul Malik al-San'ani from Ma'mar, so it showed that Abdul Razzaq was not alone in narrating it. End quote. Ibn Hazm said: This is an authentic report by which proof is established. The rest of the discussion on this hadith will follow from the words of Ibn Abd al-Barr, may Allah have mercy on him. (4) He is Ahmad bin Mansour, and Ad-Daraqutni mentioned his statement after the hadith (3307), and he is the one who narrated it from Abdul Razzaq in Ad-Daraqutni's collection. (5) In al-Istidhkar 25/216-217, and what will come between brackets is from it.

सूरह अल-अंबिया: आयत ७८ - ७९ | २५१

इसमें: "और पैर एक घाव (जुबार) है", और यह अबू हुरैरा से सुरक्षित है।

छब्बीसवां: उनका कहना: "और कुआँ एक घाव (जुबार) है" इसके स्थान पर वर्णित है: "और आग"; अल-दाराकुतनी ने कहा(१): हमसे हमजा बिन अल-कासिम अल-हाशिमी ने बयान किया, हमसे हंबल बिन इसहाक ने बयान किया, उन्होंने कहा: मैंने अबू अब्दुल्ला अहमद बिन हंबल को अब्दुल रज्जाक की हदीस के बारे में कहते सुना: अबू हुरैरा की हदीस: "और आग एक घाव (जुबार) है" कुछ भी नहीं है, यह किताब में नहीं थी(२), यह गलत है और सही नहीं है।

हमसे मुहम्मद बिन मुखल्लद ने बयान किया, हमसे अबू इसहाक इब्राहिम बिन हानी ने बयान किया, उन्होंने कहा: मैंने अहमद इब्न हंबल को कहते सुना: यमन के लोग "आग" (अन-नार) को "अन-नैय्यर" लिखते हैं, और वे "कुआँ" (अल-बीर) लिखते हैं - यानी उसी के समान - और अब्दुल रज्जाक को केवल प्रेरित किया गया था: "आग एक घाव (जुबार) है"(३)। अर-रमदी ने कहा(४): अब्दुल रज्जाक ने कहा: मअमर ने कहा: मैं इसे केवल एक भ्रम के रूप में देखता हूँ।

अबू उमर ने कहा: पैगंबर ﷺ से मअमर की हदीस [से], हम्माम बिन मुनब्बिह से, अबू हुरैरा के माध्यम से वर्णित है कि पैगंबर ﷺ ने कहा: "आग एक घाव (जुबार) है"(५)। याह्या बिन मईन ने कहा: इसका मूल है: कुआँ, लेकिन मअमर ने इसे गलत पढ़ लिया (तशिफ)। अबू उमर ने कहा: इब्न मईन ने अपने इस कथन का कोई प्रमाण नहीं दिया, और विश्वसनीय कथाकारों की हदीसों को इस तरह खारिज नहीं किया जाता है। वकीअ ने अब्दुल अजीज बिन हुसैन से, याह्या बिन याह्या अल-ग़स्सानी से उल्लेख किया...

(१) उनके सुनन में (३३०८)। (२) सुनन अल-दाराकुतनी के मुद्रित संस्करण में: यह किताबों में नहीं थी। (३) सुनन अल-दाराकुतनी (३३०९), और हदीस "आग एक घाव है" को अन-नसाई ने अल-कुबरा (५७५७), इब्न माजाह (२६७६), और अल-दाराकुतनी (३३०७) में अब्दुल रज्जाक के माध्यम से, मअमर से, हम्माम बिन मुनब्बिह से, अबू हुरैरा से निकाला है। और अबू दाऊद ने इसे (४५९४) और इब्न हज्म ने अल-मुहल्ला २०/११ में अब्दुल मलिक अल-सनअनी के माध्यम से, मअमर से निकाला है। अल-खत्ताबी ने मआलिम अल-सुनन ४०/४ में कहा: मैं हदीस के लोगों को यह कहते हुए सुनता रहा: अब्दुल रज्जाक ने इसमें गलती की, यह केवल है: कुआँ, जब तक कि मैंने इसे अबू दाऊद के लिए अब्दुल मलिक अल-सनअनी से मअमर के माध्यम से नहीं पाया, तो इससे पता चला कि अब्दुल

रज्जाक इसे बयान करने में अकेले नहीं थे। समाप्त। इब्न हज्म ने कहा: यह एक सही रिपोर्ट है जिससे प्रमाण स्थापित होता है। इस हदीस पर चर्चा का शेष भाग इब्न अब्द अल-बर्र के शब्दों से आएगा, अल्लाह उन पर दया करे। (४) वह अहमद बिन मंसूर हैं, और अल-दाराकुतनी ने हदीस (३३०७) के बाद उनके कथन का उल्लेख किया है, और वही हैं जिन्होंने अल-दाराकुतनी के संग्रह में अब्दुल रज्जाक से इसे सुनाया है। (५) अल-इस्तिदकार २५/२१६-२१७ में, और कोष्ठक के बीच जो आएगा वह उसी से है।

اس میں ہے: "اور ٹانگ جبار (یعنی اس کا زخم رائیگاں) ہے"، اور یہ ابوہریرہ سے محفوظ ہے۔

چھبیسویں بات: ان کا قول: "اور کنواں جبار ہے" اس کی جگہ مروی ہے: "اور آگ"؛ دارقطنی نے کہا(۱): ہمیں حمزہ بن القاسم الہاشمی نے حدیث بیان کی، ہمیں حنبل بن اسحاق نے حدیث بیان کی، انہوں نے کہا: میں نے ابوعبداللہ احمد بن حنبل کو عبدالرزاق کی حدیث کے بارے میں فرماتے سنا: ابوہریرہ کی حدیث: "اور آگ جبار ہے" کچھ بھی نہیں ہے، یہ کتاب میں نہیں تھی(۲)، یہ باطل ہے، صحیح نہیں ہے۔

ہمیں محمد بن مخلد نے حدیث بیان کی، ہمیں ابواسحاق ابراہیم بن ہانی نے حدیث بیان کی، انہوں نے کہا: میں نے احمد بن حنبل کو فرماتے سنا: اہل یمن "النار" (آگ) کو "النیر" لکھتے ہیں، اور وہ "البیر" (کنواں) لکھتے ہیں - یعنی اسی طرح - اور عبدالرزاق کو محض تلقین کی گئی تھی: "النار جبار"(۳)۔ الرمادی نے کہا(۴): عبدالرزاق نے کہا: معمر نے کہا: میں اسے محض وہم ہی سمجھتا ہوں۔

ابوعمر نے کہا: نبی کریم ﷺ سے معمر کی حدیث [سے]، ہمام بن منبہ سے، ابوہریرہ کے واسطے سے مروی ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "آگ جبار ہے"(۵)۔ اور یحییٰ بن معین نے کہا: اس کی اصل "البئر" (کنواں) ہے، لیکن معمر سے تصحیف (پڑھنے میں غلطی) ہوئی۔ ابوعمر نے کہا: ابن معین اپنے اس قول پر کوئی دلیل نہیں لائے، اور ثقہ راویوں کی احادیث کو اس طرح رد نہیں کیا جاتا۔ وکیع نے عبدالعزیز بن حصین سے، انہوں نے یحییٰ بن یحییٰ الغسانی سے ذکر کیا...

(۱) اپنی سنن میں (۳۳۰۸)۔ (۲) سنن دارقطنی کے مطبوعہ نسخے میں ہے: کتب میں نہیں تھی۔ (۳) سنن دارقطنی (۳۳۰۹)، اور حدیث "آگ جبار ہے" کو نسائی نے الکبریٰ (۵۷۵۷)، ابن ماجہ (۲۶۷۶) اور دارقطنی (۳۳۰۷) نے عبدالرزاق کے واسطے سے، معمر سے، انہوں نے ہمام بن منبہ سے، انہوں نے ابوہریرہ سے روایت کیا ہے۔ اور ابوداؤد (۴۵۹۴) اور ابن حزم نے المحلی ۲۰/۱۱ میں عبدالمالک الصنعانی کے واسطے سے، معمر سے روایت کیا ہے۔ خطابی نے معالم السنن ۴۰/۴ میں کہا: میں مسلسل اصحابِ حدیث کو یہ کہتے سنتا رہا کہ اس میں عبدالرزاق سے غلطی ہوئی، یہ صرف "البئر" (کنواں) ہے، یہاں تک کہ میں نے اسے ابوداؤد کے ہاں عبدالمالک الصنعانی سے، انہوں نے معمر سے روایت پایا، تو اس سے ثابت ہوا کہ عبدالرزاق اس روایت میں اکیلے نہیں تھے۔ اھ ابن حزم نے کہا: یہ صحیح خبر ہے جس سے حجت قائم ہوتی ہے۔ اور اس حدیث پر کلام کا بقیہ حصہ ابن عبدالبر رحمہ اللہ کے قول سے آئے گا۔ (۴) وہ احمد بن منصور ہیں، اور دارقطنی نے حدیث (۳۳۰۷) کے بعد ان کا قول ذکر کیا ہے، اور وہی ہیں جنہوں نے دارقطنی کے ہاں عبدالرزاق سے اسے روایت کیا ہے۔ (۵) الاستذکار ۲۵/۲۱۶-۲۱۷ میں، اور جو کچھ قوسین (بریکٹ) کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔

252 Surah Al-Anbiya: Verses 78 - 79

He said: A man burned straw(1) in a clearing belonging to him, and a spark from the fire flew out and burned something belonging to his neighbor. He said: So I wrote(2) regarding it to Umar bin Abdul Aziz (May Allah be pleased with him)(3), and he wrote back to me: Indeed, the Messenger of Allah (Peace be upon him) said: "Damage caused by an animal is unaccountable (jibar)," and I see that fire is also unaccountable (jibar)(4). It has also been narrated: "And pasturing livestock is unaccountable (jibar)"(5) instead of 'animal'. This is what has been mentioned in the wordings of this Hadith, and each wording has a valid meaning mentioned in Hadith commentaries and books of Fiqh (jurisprudence). Allah Almighty's saying: {And We subjected the mountains to glorify [Us] with David} [Al-Anbiya: 79]. Wahb said: David used to pass by the mountains glorifying [Allah], and the mountains would respond to him with glorification, and likewise the birds. It was said: Whenever David felt a period [of languor], he would command the mountains, and they would glorify [Allah] until he yearned [to do so again]; that is why He said: {And We subjected}, meaning: We made them such(6) that they would obey him if he commanded them to glorify [Allah]. It was said: Their moving(7) with him [is] their glorification, and "tasbih" (glorification) is derived from "sibahah" (swimming)(8); the evidence for this is Allah Almighty's saying: {O mountains, repeat [Our] praises with him} [Saba: 10]. Qatada said: "They glorify": They pray with him when he prays(9), and tasbih [here] means prayer. All of these are possible interpretations. And that is Allah Almighty's doing through them; because mountains do not possess reason, so their glorification is an evidence of Allah Almighty being transcendent above the attributes of the weak and the created.

---

(1) In (M): "Safi", in (D): "Saqi", in (Zha): "a house in", and what is established is from (Kha), (Zay), and Al-Istidhkar. (2) In the copies: "He wrote", and what is established is from Al-Istidhkar. (3) After it in (D), (Zay), and (M): "Ibn Husayn". (4) Al-Istidhkar 25/217, and it was narrated by Ibn Abi Shaybah 9/397-398, and through his chain mentioned by Ibn Hazm in Al-Muhalla 11/20. "Al-Qarah": Land without water or trees, or land cleared for sowing and planting. Al-Qamus (Qarah). (5) Narrated by Al-Darimi (2379) from the hadith of Abu Hurairah (May Allah be pleased with him). And narrated by Ahmad (14810) from the hadith of Jabir (May Allah be pleased with him). And narrated by Al-Daraqutni (3310) through Huzayl bin Shurahbil from the Prophet (Peace be upon him), as a mursal report. (6) His saying: "such", is not in (Zha). (7) In

(Zha): "their subjection". (8) Al-Nukat wa Al-Uyun 3/460, and what was previously between brackets is from it. (9) Narrated by Al-Tabari 16/328.

२५२ सूरह अल-अंबिया: आयतें ७८ - ७९

कहा गया: एक व्यक्ति ने अपनी खाली भूमि(१) में पुआल जलाया, तो आग की एक चिंगारी निकली और उसके पड़ोसी की किसी चीज़ को जला दिया। उन्होंने कहा: मैंने इस बारे में उमर बिन अब्दुल अजीज (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो)(३) को पत्र लिखा(२), तो उन्होंने मुझे लिखकर भेजा: वास्तव में, अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "पशु द्वारा किया गया नुकसान दंड मुक्त (जबर) है" और मेरा मानना है कि आग भी दंड मुक्त (जबर) है(४)। और यह भी रिवायत है: 'पशु' के स्थान पर "चरागाह के जानवर दंड मुक्त (जबर) हैं"(५)। तो यह इस हदीस के शब्दों में वर्णित है, और प्रत्येक शब्द का एक सही अर्थ है जो हदीस की व्याख्याओं और फ़िक़्ह (इस्लामी न्यायशास्त्र) की पुस्तकों में वर्णित है। अल्लाह तआला का कथन: {और हमने पहाड़ों को दाऊद के अधीन कर दिया था कि वे उनके साथ अल्लाह की तस्बीह (महिमा गान) करें} [अल-अंबिया: ७९]। वहब ने कहा: दाऊद पहाड़ों के पास से तस्बीह करते हुए गुजरते थे और पहाड़ भी तस्बीह के साथ उन्हें जवाब देते थे, और इसी तरह पक्षी भी। और कहा गया है: दाऊद जब कभी सुस्ती महसूस करते थे, तो वे पहाड़ों को आज्ञा देते और वे तस्बीह करने लगते यहाँ तक कि वे (फिर से तस्बीह के लिए) लालायित हो जाते; इसीलिए अल्लाह ने कहा: {और हमने अधीन कर दिया}, अर्थात: हमने उन्हें ऐसा(६) बना दिया कि यदि वे उन्हें तस्बीह का आदेश दें तो वे उनकी बात मानें। और कहा गया है: उनके साथ उनका चलना(७) [ही] उनकी तस्बीह है, और "तस्बीह" शब्द "सिबाहा" (तैरने) से लिया गया है(८), इसका प्रमाण अल्लाह तआला का यह कथन है: {ऐ पहाड़ों! उसके साथ (अल्लाह की तस्बीह के लिए) बार-बार लौटो} [सबा: १०]। क़तादा ने कहा: "वे तस्बीह करते हैं": वे उनके साथ नमाज़ पढ़ते हैं जब वे नमाज़ पढ़ते हैं(९), और तस्बीह का अर्थ यहाँ नमाज़ है। और ये सभी संभावनाएँ हैं। और यह उनके माध्यम से अल्लाह तआला का कार्य है; ऐसा इसलिए है क्योंकि पहाड़ों में बुद्धि नहीं होती, इसलिए उनका तस्बीह करना अल्लाह तआला को कमज़ोर और नश्वर लोगों के गुणों से पवित्र होने का प्रमाण है।

---

(१) (म) में: "साफ़ी", (द) में: "साक़ी", (ज़) में: "उसमें एक घर", और (ख़), (ज़ै) और अल-इस्तिज़कार से जो स्थापित है। (२) प्रतियों में: "लिखा गया", और अल-इस्तिज़कार से जो स्थापित है। (३) इसके बाद (द), (ज़ै) और (म) में: "इब्न हुसैन"। (४) अल-इस्तिज़कार २५/२१७, और इसे इब्न अबी शैबा ९/३९७-३९८ ने निकाला है, और उनके माध्यम से इब्न हज़्म ने अल-मुहल्ला ११/२० में इसका उल्लेख किया है। "अल-क़राह": वह भूमि जहाँ पानी और पेड़ न हों, या खेती और रोपण के लिए तैयार की

गई भूमि। अल-क़ामूस (क़राह)। (५) इसे दारिमी (२३७९) ने अबू हुरैरा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की हदीस से निकाला है। और अहमद (१४८१०) ने जाबिर (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की हदीस से निकाला है। और इसे दारकुतनी (३३१०) ने हुज़ैल बिन शुरहबील के माध्यम से नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से मुरसल (अप्रत्यक्ष) रूप में निकाला है। (६) उनका कहना: "ऐसा", (ज़) में नहीं है। (७) (ज़) में: "उनका अधीन होना"। (८) अल-नुकत वल-उयून ३/४६०, और कोष्ठकों के बीच जो पहले आया है वह इसी से है। (९) इसे त़बरी १६/३२८ ने निकाला है।

۲۵۲ سورة الانبياء: آيات ۷۸ - ۷۹

کہا: ایک شخص نے اپنی خالی زمین(۱) میں بھس جلایا، تو آگ کی ایک چنگاری نکلی جس نے پڑوسی کی کوئی چیز جلا دی۔ کہا: میں نے اس بارے میں عمر بن عبد العزیز رضی اللہ عنہ(۳) کو لکھا(۲)، تو انہوں نے مجھے لکھا: بے شک رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "جانور کا (کیا گیا نقصان) رائیگاں (جبار) ہے" اور میرا خیال ہے کہ آگ بھی رائیگاں (جبار) ہے(۴)۔ اور یہ بھی مروی ہے: 'عجماء' (جانور) کے بجائے "سائمہ (چرنے والے مویشی) رائیگاں ہیں"(۵)۔ تو یہ اس حدیث کے الفاظ میں وارد ہوا ہے، اور ہر لفظ کا ایک صحیح مفہوم حدیث کی شرح اور فقہ کی کتابوں میں مذکور ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَسَخَّرْنَا مَعَ دَاوُدَ الْجِبَالَ يُسَبِّحْنَ﴾ (اور ہم نے پہاڑوں کو داؤد کے تابع کر دیا جو تسبیح کرتے تھے)۔ وہب نے کہا: داؤد علیہ السلام پہاڑوں کے پاس سے تسبیح کرتے ہوئے گزرتے تھے اور پہاڑ تسبیح کے ساتھ انہیں جواب دیتے تھے، اور اسی طرح پرندے بھی۔ اور کہا گیا ہے: داؤد علیہ السلام کو جب کبھی (تھکاوٹ کی وجہ سے) وقفہ محسوس ہوتا تو وہ پہاڑوں کو حکم دیتے اور وہ تسبیح کرنے لگتے یہاں تک کہ وہ (دوبارہ تسبیح کے لیے) مشتاق ہو جاتے؛ اسی لیے اللہ نے فرمایا: ﴿وَسَخَّرْنَا﴾ یعنی: ہم نے انہیں ایسا(۶) بنا دیا تھا کہ اگر وہ انہیں تسبیح کا حکم دیتے تو وہ ان کی اطاعت کرتے۔ اور کہا گیا ہے: ان کا ان کے ساتھ چلنا(۷) [ہی] ان کی تسبیح ہے، اور تسبیح "سباحت" (تیرنے) سے ماخوذ ہے(۸)، اس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿يَجِبَالُ أَوِّبِي مَعَهُ﴾ (اے پہاڑو! تم اس کے ساتھ بار بار رجوع کرو [یعنی تسبیح پڑھو]) [سبأ : ۱۰]۔ اور قتادہ نے کہا: "يُسَبِّحْنَ": وہ ان کے ساتھ نماز پڑھتے تھے جب وہ نماز پڑھتے تھے(۹)، اور تسبیح سے مراد نماز ہے۔ اور یہ تمام احتمالات موجود ہیں۔ اور یہ ان کے

ذریعے اللہ تعالیٰ کا فعل ہے؛ اس لیے کہ پہاڑ عقل نہیں رکھتے، لہذا ان کا تسبیح کرنا اللہ تعالیٰ کے عاجزوں اور مخلوق کی صفات سے پاک ہونے پر دلالت ہے۔

---

(١) (م) میں: سافی، (د) میں: ساقی، (ظ) میں: "بیتا فی" (گھر)، اور جو ثابت ہے وہ (خ)، (ز) اور الاستذکار سے ہے۔ (٢) نسخوں میں: "فکتب" (اس نے لکھا)، اور جو ثابت ہے وہ الاستذکار سے ہے۔ (٣) اس کے بعد (د)، (ز) اور (م) میں: ابن حصین۔ (٤) الاستذکار ٢٥/٢١٧، اور اسے ابن ابی شیبہ ٣٩٧/٩ - ٣٩٨ نے روایت کیا ہے، اور انہی کے واسطے سے ابن حزم نے المحلی ١١/٢٠ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ "القراح": وہ زمین جس میں پانی اور درخت نہ ہوں، یا جو کھیتی باڑی اور پودے لگانے کے لیے خالص ہو۔ القاموس (قرح)۔ (٥) اسے دارمی (٢٣٧٩) نے حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور احمد (١٤٨١٠) نے حضرت جابر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور اسے دارقطنی (٣٣١٠) نے ہزیل بن شرحبیل کے واسطے سے نبی صلی اللہ علیہ وسلم سے مرسلاً روایت کیا ہے۔ (٦) ان کا قول: "بحیث" (ایسا کہ)، (ظ) میں نہیں ہے۔ (٧) (ظ) میں: "تسخیرھا" (ان کا مسخر ہونا)۔ (٨) النکت والعیون ٣/٤٦٠، اور جو پیچھے بریکٹ میں گزرا وہ اسی سے ہے۔ (٩) اسے طبری ١٦/٣٢٨ نے روایت کیا ہے۔

Page 253 Surah Al-Anbiya: Verse 80

The Almighty says: {And We taught him the fashioning of coats of armor for you to protect you from your [enemy's] might. So will you be grateful?} (80)

In this, there are three issues:

First: His saying: {And We taught him the fashioning of coats of armor for you} means making armor by softening iron for him. Among the Arabs, "labus" (garment/clothing) refers to all weapons; whether it be armor, a breastplate (1), a sword, or a spear. Al-Hudhali said, describing a spear: "And with me is a garment (weapon) for the brave one, as if it were... a horn on the forehead of a startled bull." (2) "Labus" is everything that is worn. Ibn al-Sikkit recited: "Wear for every situation its appropriate garment... whether it be its comfort or its hardship." (3) And here, Allah Almighty meant armor, and it takes the meaning of the thing worn, like "rukub" (riding-beast) and "halub" (milking-beast). Qatada said: The first to make armor was David; it used to be solid plates, and he was the first to chain it and make it into rings (4).

Second: His saying: {to protect you from your [enemy's] might} i.e., from your war. It was said: from the sword, the arrow, and the spear, i.e., from the instrument of your might, so the genitive was omitted. Ibn Abbas: from your weapons. Al-Dahhak: from the war of your enemies (5). The meaning is the same.

Al-Hasan, Abu Ja'far, Ibn 'Amir, Hafs, and Rawh recited: {li-tuhsinakum} with the letter 'ta', referring back to...

(1) Al-Jawshan: The name of the iron worn as armor. Al-Lisan (j-sh-n). (2) Tafsir al-Tabari 16/329. The Hudhali is Abu Kabir 'Amir bin al-Hulays. The verse is in Diwan al-Hudhaliyin 2/98. Its commentator said: "dhu ni'aj" means a bull. "al-ruwq" is the horn. End. "al-banis" is the brave one. Al-Qamus (b-'-s). (3) Al-Sihah (l-b-s), Islah al-Mantiq p. 367. The rajaz is by Bayhas al-Fazari as in Jamharat al-Amthal 2/212, Majma' al-Amthal 1/152, Sharh Diwan al-Hamasah by al-Marzuqi 2/659, and al-Khizana 11/103. (4) Reported by 'Abd al-Razzaq in al-Tafsir 2/27, and al-Tabari 16/329. (5) The report of Ibn Abbas and the report of al-Dahhak were mentioned by al-Mawardi in al-Nukat wa al-'Uyun 3/460.

पृष्ठ 253 सूरह अल-अम्बिया: आयत 80

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और हमने उसे तुम्हारे लिए जिरह (कवच) बनाने की कला सिखाई ताकि वह तुम्हें तुम्हारी जंग की मार से बचाए। तो क्या तुम शुक्रगुज़ार हो?} (80)

इसमें तीन मसले (मुद्दे) हैं:

पहला: अल्लाह तआला का फ़रमान: {और हमने उसे तुम्हारे लिए जिरह बनाने की कला सिखाई} यानी उसके लिए लोहे को नरम करके कवच तैयार करना। अरबों के यहाँ 'लबूस' का अर्थ सभी हथियार हैं; चाहे वह कवच हो, सीने का कवच (जौशन) (1), तलवार हो या भाला; अल-हुज़ली ने भाले का वर्णन करते हुए कहा: "मेरे पास बहादुर के लिए एक लिबास (हथियार) है, जैसे वह... किसी चौंकने वाले बैल की पेशानी का सींग हो।" (2) और 'लबूस': वह सब कुछ है जो पहना जाता है, और इब्न अल-सिक्किित ने पढ़ा: "हर हाल के लिए उसका मुनासिब लिबास पहनो... चाहे वह उसकी सुख-सुविधा हो या उसकी कठिनाई।" (3) और यहाँ अल्लाह तआला का अर्थ कवच से है, और यह 'मलबूस' (पहनी हुई चीज़) के अर्थ में है, जैसे 'रकुब' (सवारी) और 'हलुब' (दूध देने वाला जानवर)। क़तादा ने कहा: सबसे पहले कवच बनाने वाले दाऊद (अलैहिस्सलाम) थे; पहले वे धातु की प्लेटों के होते थे, वह पहले व्यक्ति थे जिन्होंने उसे कड़ियों वाला (चेनमेल) और छल्लेदार बनाया (4)।

दूसरा: अल्लाह तआला का फ़रमान: {ताकि वह तुम्हें तुम्हारी जंग की मार से बचाए} यानी: तुम्हारी लड़ाई से। और कहा गया है: तलवार, तीर और भाले से, यानी: तुम्हारी ताकत के औजारों से, तो यहाँ मुज़ाफ़ (सम्बन्धित शब्द) को हटा दिया गया है। इब्न अब्बास: तुम्हारे हथियारों से। अल-दह्हाक: तुम्हारे दुश्मनों की लड़ाई से (5)। अर्थ एक ही है।

अल-हसन, अबू जाफ़र, इब्न आमिर, हफ़्स और रौह ने {लि-तुहसिनकुम} पढ़ा है 'ता' के साथ, जो वापस जाता है...

(1) जौशन: हथियार के रूप में पहने जाने वाले लोहे का नाम। अल-लिसान (जशन)। (2) तफ़सीर अल-तबरी 16/329, और अल-हुज़ली अबू कबीर आमिर बिन अल-हुलैस हैं, और शेर दीवान अल-हुज़लियीन 2/98 में है। इसके टीकाकार ने कहा: "ज़ी निआज" का अर्थ बैल है। "अल-रौक़" सींग है। इति। "अल-बनीस" बहादुर है। अल-क़ामूस (बअस)। (3) अल-सिहाह (लबस), इस्लाह अल-मन्तिक पृ. 367, और रजज़ बैहस अल-फ़ज़ारी का है जैसा कि जम्हरत अल-अमशाल 2/212, मजमअ अल-अमशाल 1/152, शर्ह दीवान अल-हमासा अल-मरज़ूकी द्वारा 2/659, और अल-ख़िज़ाना 11/103 में

है। (4) इसे अब्द अल-रज्ज़ाक़ ने अल-तफ़सीर 2/27 में और तबरी ने 16/329 में उद्धृत किया है। (5) इब्न अब्बास की बात और अल-दह्हाक की बात का उल्लेख अल-मावर्दी ने अल-नुकत व अल-उयून 3/460 में किया है।

صفحہ 253 سورۃ الانبیاء: آیت 80

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور ہم نے اسے تمہارے لیے لباس (زرہ) بنانا سکھایا تاکہ وہ تمہیں تمہاری لڑائی (کے زخموں) سے بچائے، تو کیا تم شکر گزار ہو؟} (80)

اس میں تین مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور ہم نے اسے تمہارے لیے لباس (زرہ) بنانا سکھایا} یعنی لوہا نرم کر کے زرہ بنانا۔ عربوں کے نزدیک 'لبوس' تمام ہتھیاروں کو کہتے ہیں؛ خواہ وہ زرہ ہو، سینہ بند (جوشن) (1) ہو، تلوار ہو یا نیزہ؛ ہذلی نے نیزے کی تعریف کرتے ہوئے کہا: "میرے پاس بہادر کے لیے ایک لباس (ہتھیار) ہے گویا وہ... بدکنے والے بیل کی پیشانی کا سینگ ہو۔" (2) اور 'لبوس': ہر وہ چیز ہے جو پہنی جائے، اور ابن السکیت نے یہ شعر پڑھا: "ہر حالت کے لیے اس کا مناسب لباس پہنو... خواہ اس کی آسائش ہو یا اس کی سختی۔" (3) اور یہاں اللہ تعالیٰ کی مراد زرہ ہے، اور یہ 'ملبوس' (پہنی ہوئی چیز) کے معنی میں ہے، جیسے 'رکوب' (سواری) اور 'حلوب' (دودھ دینے والا جانور)۔ قتادہ نے کہا: زرہ بنانے والے پہلے شخص داؤد (علیہ السلام) تھے؛ پہلے یہ تختیاں ہوتی تھیں، پس وہ پہلے شخص ہیں جنہوں نے اسے کڑیوں والا اور حلقہ دار بنایا (4)۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {تاکہ وہ تمہیں تمہاری لڑائی سے بچائے} یعنی: تمہاری جنگ سے۔ اور کہا گیا: تلوار، تیر اور نیزے سے، یعنی: تمہاری طاقت کے آلے سے، پس مضاف کو حذف کر دیا گیا ہے۔ ابن عباس: تمہارے اسلحہ سے۔ ضحاک: تمہارے دشمنوں کی جنگ سے (5)۔ مطلب ایک ہی ہے۔

اور حسن، ابوجعفر، ابن عامر، حفص اور روح نے {لِتُحصِنَكُمْ} 'ت' کے ساتھ پڑھا ہے، جو لوٹتا ہے...

(1) الجوشن: اس لوہے کا نام جو بطور اسلحہ پہنا جاتا ہے۔ اللسان (جشن)۔ (2) تفسیر الطبری 16/329، اور ہذلی ابوکبیر عامر بن الحلیس ہیں، اور شعر دیوان الہذلیین 2/98 میں ہے، اور اس کے شارح نے کہا: "ذی نعاج" سے مراد بیل ہے۔ "الروق" سینگ ہے۔ اھ "البنیس" بہادر کو کہتے ہیں۔ القاموس (بئس)۔ (3) الصحاح (لبس)، اور اصلاح المنطق ص 367، اور یہ رجز بیہس الفزاری کا ہے جیسا کہ جمہرۃ الامثال 2/212، اور مجمع الامثال 1/152، اور شرح دیوان الحماسہ للمرزوقی 2/659، اور الخزانہ 11/103 میں ہے۔ (4) اسے عبدالرزاق نے التفسیر 2/27 میں اور الطبری نے 16/329 میں روایت کیا ہے۔ (5) ابن عباس اور ضحاک کی روایت کا ذکر الماوردی نے النکت والعیون 3/460 میں کیا ہے۔

254 Surah Al-Anbiya: Verse 80

...of the craft (1), and it is said: [the blessing is] for the garment and the protection afforded by the coats of mail. Shaybah, Abu Bakr, Al-Mufaddal, Ruways, and Ibn Abi Ishaq read: "that We may fortify you" with 'nun' [We] (2); due to His saying: "And We taught him". Others read with 'ya' [it/He]; they attributed the action to the garment, or the meaning would be: so that Allah may fortify you. "So will you then be grateful?" meaning: for facilitating the blessing of coats of mail for you. It is also said: "Will you be grateful" by obeying my messenger. Third: This verse is a primary source for adopting crafts and means, and this is the view of people of intellect and wisdom, not the view of the ignorant and foolish who say that this was only prescribed for the weak. For taking means is the Sunnah (way) of Allah in His creation; whoever attacks this has attacked the Book and the Sunnah, and has attributed weakness and lack of favor to those we mentioned. Allah the Almighty has informed us about His Prophet David, peace be upon him, that he used to make coats of mail, and he also used to make [baskets from] palm leaves (3), and he used to eat from the work of his own hands. Adam was a tiller, Noah a carpenter, Luqman a tailor, and Talut a tanner; it is also said: a water-carrier. Thus, through a craft, a person restrains himself from [relying on] people and wards off harm and distress from himself. In the Hadith: "Indeed, Allah loves the professional believer, the weak (4) one who refrains from begging, and He hates the persistent beggar" (5). More explanation on this will follow in Surah Al-Furqan (6). It has already been mentioned in more than one verse (7).

---

(1) In (D) and (M): "the description", and what is established is from the rest of the manuscripts and Al-Baghawi's exegesis 3/255. The reading is from Hafs and Ibn 'Amir in As-Sab'ah p. 430, At-Taysir p. 155, and from Abu Ja'far in An-Nashr 2/324. (2) As-Sab'ah p. 430, At-Taysir p. 155 from Abu Bakr, and An-Nashr 2/324 from Ruways. (3) Narrated by Ahmad in Az-Zuhd p. 93 from 'Urwah ibn al-Zubayr, and what is between the brackets is from it, and it was previously mentioned similarly in 7/223. Al-Khous (with damma): palm leaves. Al-Qamus (Kh-w-s). (4) In (Za): "and the weak". (5) Narrated by Ibn 'Adi 1/369, and Ibn al-Jawzi in Al-'Ilal (968) in brief with the wording: "Indeed Allah loves the professional believer", and it was previously mentioned in 5/291. It was narrated similarly by Al-Tabarani in Al-Kabir (10442) from the hadith of Abu Mas'ud Al-Badri, Al-Bazzar (2031 - Kashf) from the hadith of Abu Hurayrah, and Al-Tabari 5/31-32 from Qatadah from the Prophet ﷺ, and all these are weak or disconnected chains. Ibn al-Arabi said in Ahkam al-Qur'an 1/239: No original source

for this hadith is authentic, nor is any chain known for it. (6) At the exegesis of verse (20) therein. (7) See 5/291-292, and 10/158 and thereafter.

254 सूरह अल-अंबिया: आयत 80

...शिल्प (1), और कहा गया है: कपड़ों और कवच द्वारा प्रदान की जाने वाली सुरक्षा पर। शैबा, अबू बक्र, अल-मुफद्दल, रुवैस और इब्न अबी इशाक ने पढ़ा: "ताकि हम तुम्हारी रक्षा करें" 'न' के साथ (2); अल्लाह के इस कथन के कारण: "और हमने उसे सिखाया"। बाकी लोगों ने 'य' के साथ पढ़ा; उन्होंने कार्य को कपड़ों से जोड़ा, या इसका अर्थ होगा: ताकि अल्लाह तुम्हारी रक्षा करे। "तो क्या तुम आभारी रहोगे?" अर्थात: तुम्हारे लिए कवच के वरदान को सुगम बनाने पर। और यह भी कहा गया है: "क्या तुम आभारी होगे" मेरे रसूल का आज्ञापालन करके। तीसरा: यह आयत शिल्प और साधनों को अपनाने के लिए एक आधार है, और यह बुद्धिमानों और समझदारों का मत है, न कि उन अज्ञानी मूर्खों का जो कहते हैं कि यह केवल कमज़ोरों के लिए निर्धारित किया गया था। साधन अपनाना अल्लाह की अपनी सृष्टि में सुन्नत (तरीका) है, इसलिए जिसने इस पर प्रहार किया, उसने किताब और सुन्नत पर प्रहार किया, और उन लोगों को जिन्हें हमने उल्लेख किया है, कमज़ोरी और कृपा की कमी का पात्र माना। अल्लाह तआला ने अपने नबी दाऊद (अलैहिस्सलाम) के बारे में बताया है कि वे कवच बनाया करते थे, और वे खजूर के पत्तों से [टोकरियाँ] (3) भी बनाया करते थे, और वे अपने हाथों की कमाई से खाते थे। आदम किसान थे, नूह बढ़ई थे, लुक़मान दर्जी थे, और तालूत चमड़े का काम करते थे; और कहा गया है: पानी ढोने वाले थे। शिल्प के माध्यम से इंसान खुद को लोगों से रोकता है (यानी उन पर निर्भर नहीं रहता), और अपने आप से नुकसान और परेशानी को दूर करता है। हदीस में है: "बेशक अल्लाह उस पेशेवर मोमिन से प्यार करता है जो कमज़ोर (4) और स्वाभिमानी हो, और वह उस भिखारी से नफरत करता है जो पीछे पड़ जाए" (5)। सूरह अल-फुरकान (6) में इसका और अधिक विवरण आएगा। और यह एक से अधिक आयतों (7) में पहले ही आ चुका है।

---

(1) (द) और (म) में: "विवरण", और जो स्थापित है वह बाकी पांडुलिपियों और अल-बगवी की व्याख्या 3/255 से है। पाठ हफ्स और इब्न आमिर से अस-सबअह पृ. 430, अत-तयसीर पृ. 155, और अबू जाफ़र से अन-नश्र 2/324 में है। (2) अस-सबअह पृ. 430, अत-तयसीर पृ. 155 अबू बक्र से, और अन-नश्र 2/324 रुवैस से। (3) अहमद ने अज़-ज़ुहद पृ. 93 में उरवा इब्न अल-जुबैर से इसे उद्धृत किया है, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है, और यह इसी तरह 7/223 में पहले आ चुका है। अल-ख़ुस (पेश के साथ): खजूर के पत्ते। अल-क़ामूस (ख़-व-स)। (4) (ज़) में: "और कमज़ोर"। (5) इसे इब्न अदी 1/369 ने और इब्न अल-जौज़ी ने अल-इलल (968) में संक्षेप में इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है: "बेशक अल्लाह पेशेवर मोमिन को पसंद करता है" और यह 5/291

में पहले आ चुका है। इसे इसी तरह अल-तबरानी ने अल-कबीर (10442) में अबू मसूद अल-बदरी की हदीस से, अल-बज़ार (2031 - कशफ) ने अबू हुरैरा की हदीस से, और अल-तब़री 5/31-32 ने क़तादा से नबी ﷺ के हवाले से उद्धृत किया है, और ये सभी कमज़ोर या मुरसल (टूटी हुई) सनदें हैं। इब्न अल-अरबी ने अहकाम अल-कुरान 1/239 में कहा है: इस हदीस के लिए कोई सही आधार नहीं है, न ही इसके लिए कोई सनद (श्रृंखला) जानी जाती है। (6) इसकी आयत (20) की व्याख्या पर। (7) देखें 5/291-292, और 10/158 और उसके बाद।

254 سورة الانبياء: آیت 80

... صنعت (1)، اور کہا گیا ہے: لباس اور اس بچاؤ پر جو زرہیں فراہم کرتی ہیں۔ شیبہ، ابوبکر، المفضل، رویس اور ابن ابی اسحاق نے پڑھا: "لِنُحْصِنَكُمْ" (تاکہ ہم تمہاری حفاظت کریں) 'نون' کے ساتھ (2)؛ اللہ کے اس قول کی وجہ سے: "وَعَلَّمْنَاهُ" (اور ہم نے اسے سکھایا)۔ باقی لوگوں نے 'یاء' کے ساتھ پڑھا؛ انہوں نے فعل کو لباس کی طرف منسوب کیا، یا معنی یہ ہوگا: تاکہ اللہ تمہاری حفاظت کرے۔ "فَهَلْ أَنتُمْ شَكِرُونَ" یعنی: تم پر زرہوں کی نعمت کی آسانی فراہم کرنے پر۔ اور کہا گیا ہے: "کیا تم شکر گزار ہو گے" میرے رسول کی اطاعت کر کے۔ تیسری بات: یہ آیت صنعت و حرفت اور اسباب اختیار کرنے میں اصل ہے، اور یہی اہل عقل و دانش کا قول ہے، نہ کہ ان نادان جاہلوں کا جو کہتے ہیں کہ یہ صرف کمزوروں کے لیے مشروع کیا گیا تھا۔ پس اسباب اختیار کرنا اللہ کی اپنی مخلوق میں سنت ہے، چنانچہ جس نے اس پر طعن کیا اس نے کتاب و سنت پر طعن کیا، اور جن کا ہم نے ذکر کیا انہیں کمزوری اور فضل کی کمی کی طرف منسوب کیا۔ اللہ تعالیٰ نے اپنے نبی داؤد علیہ السلام کے بارے میں بتایا ہے کہ وہ زرہیں بناتے تھے، اور وہ کھجور کے پتوں سے [ٹوکریاں] (3) بھی بناتے تھے، اور وہ اپنے ہاتھ کی کمائی سے کھاتے تھے۔ آدم علیہ السلام ہل چلانے والے تھے، نوح علیہ السلام بڑھئی تھے، لقمان علیہ السلام درزی تھے، اور طالوت چمڑے کا کام کرنے والے تھے؛ اور کہا گیا ہے: پانی بھرنے والے تھے۔ پس صنعت کے ذریعے انسان اپنے آپ کو لوگوں سے بچاتا ہے (یعنی دستِ سوال دراز نہیں کرتا)، اور اپنے آپ سے نقصان اور تکلیف کو دور کرتا ہے۔ حدیث میں ہے: "بے شک اللہ اس ہنر مند مومن کو پسند کرتا ہے جو عیال دار (4) اور پاک دامن ہو، اور وہ لپٹ کر مانگنے والے سائل سے دشمنی رکھتا ہے"

(5)۔ اس کی مزید تفصیل سورۃ الفرقان (6) میں آئے گی۔ اور یہ ایک سے زائد آیات (7) میں پہلے بھی گزر چکا ہے۔

---

(1) (د) اور (م) میں: "الصفة" ہے، اور جو نسخوں میں ثابت ہے اور تفسیر بغوی 3/ 255 میں ہے وہ یہی ہے۔ قرأت حفص اور ابن عامر سے السبعہ ص 430، التیسیر ص 155، اور ابوجعفر سے النشر 2/ 324 میں ہے۔ (2) السبعہ ص 430، التیسیر ص 155 ابوبکر سے، اور النشر 2/ 324 رویس سے۔ (3) اسے احمد نے الزہد ص 93 میں عروہ بن زبیر سے روایت کیا ہے، اور قوسین کے درمیان کا حصہ اسی سے ہے، اور اس جیسا پہلے 7/ 223 میں گزر چکا ہے۔ الخوص (خا پر پیش کے ساتھ): کھجور کے پتے۔ القاموس (خوص)۔ (4) (ظ) میں: "والضعیف" ہے۔ (5) اسے ابن عدی 1/ 369، اور ابن الجوزی نے العلل (968) میں مختصر ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا: "بے شک اللہ ہنر مند مومن کو پسند کرتا ہے" اور یہ پہلے 5/ 291 میں گزر چکا ہے۔ اسے اس کی مانند طبرانی نے الکبیر (10442) میں ابو مسعود البدری کی حدیث سے، بزار نے (2031 - کشف) ابوہریرہ کی حدیث سے، اور طبری نے 5/ 31 - 32 میں قتادہ سے نبی ﷺ کے حوالے سے روایت کیا ہے، اور یہ تمام اسانید ضعیف یا مرسل ہیں۔ ابن العربی نے احکام القرآن 1/ 239 میں کہا: اس حدیث کی کوئی اصل صحیح نہیں ہے، اور نہ ہی اس کی کوئی سند معلوم ہے۔ (6) اس کی آیت (20) کی تفسیر کے وقت۔ (7) دیکھئے 5/ 291 - 292، اور 10/ 158 اور اس کے بعد۔

Page 255 Surah Al-Anbiya: Verses 81 - 82

...what is sufficient in it, and praise be to Allah. Allah Almighty's saying: {And to Solomon [We subjected] the wind, blowing forcefully, proceeding by his command toward the land which We had blessed. And We are ever, of all things, Knowing. (81) And of the devils were those who dived for him and did work other than that. And We were of them guardians. (82)}

His saying: {And to Solomon [We subjected] the wind, blowing forcefully} means: We subjected for Solomon the wind as a gale, i.e., blowing intensely. It is said: the wind stormed (asafat), i.e., it became intense, so it is a storming (asif) and stormy (asuf) wind. In the dialect of Bani Asad: the wind stormed (aasafat), so it is storm-bringing (mu'sif and mu'sifa) (1). And 'asf' is straw/hay, so the intensity of the wind was named after it because it storms it (breaks it down) by the intensity of its blowing (2).

Abd al-Rahman al-A'raj, al-Sulami (3), and Abu Bakr read: {And for Solomon [is] the wind} (4) with the 'ha' in the nominative case (ar-reehu) by cutting it off from what precedes it; the meaning is: and for Solomon is the subjection of the wind; as a subject and predicate.

{Proceeding by his command toward the land which We had blessed} meaning the Levant (ash-Sham). It is narrated that it would carry him and his companions to wherever he desired, then return him to the Levant. Wahb said: When Solomon son of David went out to his council, the birds would hover over him, and the jinn and humans would stand for him until he sat on his throne. He was a man of many military expeditions (ghazza') who did not sit out of a battle. When he wanted to go on an expedition, he would order wood, and it would be spread out, and people, animals, and instruments of war would be raised upon it. Then he would command the gale (al-asif), and it would carry that, then he would command the gentle breeze (al-rukha'), and it would travel with him for a month in its morning journey and a month in its evening journey. This is the meaning of His saying: {Proceeding by his command gently wherever he directed} (5) [Sad: 36]. 'Rukha'' means soft/gentle. {And We are ever, of all things, Knowing} i.e., of everything We did, We were knowing of its management.

Footnotes: (1) Al-Sihah (word: asf). (2) In manuscript (Zha): 'tatayyarahu' (it makes it fly), and it occurred in 'Al-Nukat wal-Uyun' 3/460 (and the speech is from it): 'because it storms it due to the intensity of its breaking it.' (3) His saying: 'and al-Sulami' is not in (Zha). (4) Al-Qira'at al-Shadhah p. 92, Tafsir al-Tabari 16/332, I'rab al-Qur'an by al-

Nahhas 3/76 from Abd al-Rahman al-A'raj, and it is in al-Bahr 6/332, al-Durr al-Masun 8/187-188 from al-A'raj and Abu Bakr, and we did not find it from al-Sulami. The reading of Abu Bakr - who is Shu'bah - transmitted from him is like the reading of the group (mainstream). (5) Tafsir al-Tabari 16/331, Tafsir al-Baghawi 3/255.

पृष्ठ २५५ सूरा अल-अम्बिया: आयत ८१ - ८२

...जो इसमें पर्याप्त है, और अल्लाह की स्तुति हो। अल्लाह तआला का कथन: {और हमने सुलेमान के लिए तेज़ हवा को वश में कर दिया, जो उसके आदेश से उस भूमि की ओर चलती थी जिसे हमने बरकत दी थी। और हम हर चीज़ के ज्ञाता हैं। (८१) और शैतानों में से कुछ ऐसे थे जो उसके लिए गोताखोरी करते थे और इसके अलावा अन्य कार्य भी करते थे। और हम उनके रक्षक थे। (८२)}

उनका कथन: {और सुलेमान के लिए तेज़ हवा} अर्थात: हमने सुलेमान के लिए तेज़ हवा को वश में कर दिया, यानी: जो बहुत ज़ोर से चलती हो। कहा जाता है: हवा चली (असफत), यानी: वह तेज़ हो गई, तो वह तेज़ हवा (आसिफ) और तूफानी (असूफ) है। बनी असद की बोली में: हवा तेज़ चली (आसफत), तो वह तेज़ चलने वाली (मुअसिफ़ और मुअसिफ़ा) (१) है। और 'असफ़' का अर्थ है भूसा, इसलिए हवा की तेज़ी का नाम इसके नाम पर रखा गया क्योंकि यह अपनी तेज़ी के कारण उसे उड़ा ले जाती है (२)।

अब्दुर्रहमान अल-आरज और अल-सुलमी (३) और अबू बक्र ने पढ़ा है: "व लिसुलैमाना अर-रीहु" (४) हा पर रफ़ा (पेश) के साथ, इसे पिछले शब्द से अलग करके, अर्थ यह है: और सुलेमान के लिए हवा का वश में होना है; मुक्तदा और खबर के रूप में।

{उसके आदेश से उस भूमि की ओर चलती थी जिसे हमने बरकत दी थी} जिसका अर्थ है शाम (लेवेंट)। यह वर्णित है कि वह उन्हें और उनके साथियों को जहाँ वे चाहते थे वहाँ ले जाती थी, फिर उन्हें शाम वापस ले आती थी। वहब ने कहा: जब सुलेमान बिन दाऊद अपनी सभा में जाते थे, तो पक्षी उन पर छाया करते थे, और जिन्न और इंसान उनके लिए खड़े रहते थे जब तक कि वे अपने सिंहासन पर न बैठ जाते। वे बहुत युद्ध करने वाले व्यक्ति थे जो युद्ध से पीछे नहीं हटते थे। जब वे युद्ध करना चाहते, तो वे लकड़ी (के तख्ते) का आदेश देते, उन्हें बिछाया जाता और उन पर लोगों, जानवरों और युद्ध के सामानों को रखा जाता। फिर वे तेज़ हवा को आदेश देते और वह उसे उठा लेती, फिर वे मंद हवा (रुखा') को आदेश देते और वह उन्हें सुबह की यात्रा में एक महीने की दूरी और शाम की यात्रा में एक महीने की दूरी तय कराती। यही उनके इस कथन का अर्थ है: {उसके आदेश से मंद गति से चलती थी जहाँ भी वे चाहते थे} (५) [साद: ३६]। 'रुखा'' का अर्थ है कोमल/मंद। {और हम हर चीज़ के ज्ञाता हैं} अर्थात: जो कुछ हमने किया, हम उसके प्रबंधन के ज्ञाता थे।

पाद-टिप्पणियाँ: (१) अल-सिहाह (असफ़)। (२) (ज़): 'ततय्यराहु' में, और 'अल-नुकात वल-उयून' ३/४६० में आया है (और यह शब्द उसी से है): क्योंकि यह उसे तोड़ने की तीव्रता के कारण उड़ा देती है। (३) उनका कहना: 'और अल-सुलमी', (ज़) में नहीं है। (४) अल-किराअत अल-शाज़ह पृ. ९२, तफ़सीर अल-तबरी १६/३३२, इराब अल-कुरान अल-नहस ३/७६ अब्दुर्रहमान अल-आरज से, और यह अल-बहर ६/३३२ में है, अल-दुर्र अल-मसून ८/१८७ - १८८ अल-आरज और अबू बक्र से, और हमें अल-सुलमी से यह नहीं मिला, और अबू बक्र की किराअत - जो शुबा है - मुतवातिर है जो जमाअत की किराअत की तरह है। (५) तफ़सीर अल-तबरी १६/३३१, तफ़सीर अल-बग़वी ३/२५५।

صفحہ ۲۵۵ سورۃ الانبیاء: آیات ۸۱ - ۸۲

...جو اس میں کافی ہے، اور اللہ کے لیے حمد ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور ہم نے سلیمان کے لیے تیز ہوا کو مسخر کر دیا، جو اس کے حکم سے اس زمین کی طرف چلتی تھی جس میں ہم نے برکت دی تھی۔ اور ہم ہر چیز کا علم رکھنے والے ہیں۔ (۸۱) اور شیطانوں میں سے وہ بھی تھے جو اس کے لیے غوطہ لگاتے تھے اور اس کے علاوہ دوسرے کام بھی کرتے تھے۔ اور ہم ان کے محافظ تھے۔ (۸۲)}

ارشاد باری تعالیٰ: {اور سلیمان کے لیے تیز ہوا} یعنی: اور ہم نے سلیمان کے لیے ہوا کو مسخر کر دیا جو تند و تیز تھی، یعنی: شدید چلنے والی۔ کہا جاتا ہے: "عصفت الريح"، یعنی: ہوا تیز ہو گئی، پس وہ "ريح عاصف" اور "عصوف" ہے۔ اور بنی اسد کی لغت میں: "أعصفت الريح" تو وہ "مُعْصِف" اور "مُعْصِفة" ہے (۱)۔ اور "العَصْف" بھوسے کو کہتے ہیں، پس اس کے نام پر ہوا کی شدت کا نام رکھا گیا؛ کیونکہ وہ اپنی اڑانے کی شدت کی وجہ سے اسے بکھیر دیتی ہے (۲)۔

عبد الرحمن الأعرج، السلمی (۳) اور ابو بکر نے "ولسليمانَ الرِّيحُ" (٤) پڑھا ہے، یعنی "ح" پر پیش کے ساتھ پچھلے جملے سے منقطع کر کے؛ اور معنی یہ ہے: اور سلیمان کے لیے ہوا کی تسخیر ہے؛ بطور مبتدا اور خبر۔

{اس کے حکم سے اس زمین کی طرف چلتی تھی جس میں ہم نے برکت دی تھی} یعنی شام۔ روایت ہے کہ وہ انہیں اور ان کے ساتھیوں کو جہاں وہ چاہتے لے جاتی تھی، پھر انہیں واپس شام لے آتی تھی۔ وہب نے کہا: سلیمان بن داؤد جب اپنی مجلس میں نکلتے تو پرندے ان پر سایہ فگن ہو جاتے، اور جن و انس ان کے لیے کھڑے رہتے یہاں تک کہ وہ اپنے تخت پر بیٹھ جاتے۔ وہ بہت زیادہ جہاد

کرنے والے انسان تھے جو جہاد سے پیچھے نہیں بیٹھتے تھے، جب وہ جہاد کا ارادہ کرتے تو لکڑی (کے تختوں) کا حکم دیتے، پس وہ بچھائے جاتے اور ان پر لوگ، چوپائے اور جنگی ساز و سامان لاد دیا جاتا، پھر وہ تند ہوا (العاصف) کو حکم دیتے تو وہ اسے اٹھا لیتی، پھر وہ نرم ہوا (الرخاء) کو حکم دیتے تو وہ انہیں صبح کے ایک مہینے اور شام کے ایک مہینے کی مسافت طے کراتی، اور یہی اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کا مطلب ہے: {اس کے حکم سے نرمی سے چلتی تھی جہاں وہ پہنچنا چاہتے} (٥) [ص: ٣٦]۔ اور "الرخاء" نرم و لطیف کو کہتے ہیں۔ {اور ہم ہر چیز کا علم رکھنے والے ہیں} یعنی: ہم نے جو کچھ کیا اس کی تدبیر کا علم رکھنے والے ہیں۔

حواشی: (١) الصحاح (عصف)۔ (٢) نسخہ (ظ) میں: "تطیرہ" ہے، اور "النکت والعیون" ٣/ ٤٦٠ میں آیا ہے (اور یہ عبارت اسی سے ہے): کیونکہ وہ اسے توڑنے کی شدت کی وجہ سے بکھیر دیتی ہے۔ (٣) ان کا قول: "والسلمي"، نسخہ (ظ) میں نہیں ہے۔ (٤) القراءات الشاذة ص ٩٢، تفسیر الطبري ١٦/ ٣٣٢، إعراب القرآن للنحاس ٣/ ٧٦ از عبد الرحمن الأعرج، اور یہ البحر ٦/ ٣٣٢، اور الدر المصون ٨/ ١٨٧ - ١٨٨ میں الأعرج اور ابو بکر سے مروی ہے، اور ہمیں السلمی سے یہ نہیں ملی، اور ابو بکر کی قرأت - جو کہ شعبہ ہیں - ان سے متواتر ہے جیسے کہ جماعت کی قرأت ہے۔ (٥) تفسیر الطبري ١٦/ ٣٣١، تفسیر البغوي ٣/ ٢٥٥۔

Surah Al-Anbiya: Verses 81 - 84 256

His Almighty's saying: {And [of] the devils [were those] who dived for him} meaning: We subjected to him those who dive, meaning: under the water. That is: they extract jewels from the sea for him. Diving (al-ghaws) is descending under the water, and someone who plunges into something is a diver (ghā'is). A professional diver (al-ghawwāṣ) is one who dives into the sea for pearls, and the action is called al-ghiyāṣah(1). {And they did work other than that} meaning: other than diving; Al-Farra' said this(2). It is also said: this refers to the prayer niches (altars), statues, and other things they were subjected to do. {And We were over them Guardians} meaning: over their works. Al-Farra' said: protecting them from spoiling their works(3), or from agitating anyone from the children of Adam during Solomon's time. It is also said: guarding them from escaping or refusing. Or We protected them from straying from his command. It has been said that the bathhouse, the depilatory paste (nūrah)(4), mills, glass vials, and soap were of the inventions of the devils. His Almighty's saying: {And [mention] Job, when he called to his Lord, "Indeed, adversity has touched me, and you are the most merciful of the merciful." * So We responded to him and removed what afflicted him of adversity. And We gave him [back] his family and the like thereof with them as mercy from Us and a reminder for the worshippers [of Allah].} His Almighty's saying: {And Job, when he called to his Lord} meaning: and remember Job when he called to his Lord {Indeed, adversity has touched me} meaning: harm has reached me in my body, and in my wealth and family. Ibn Abbas said: He was named Ayyub because he always returned (āba) to Allah Almighty in every state. It is narrated that Ayyub, peace be upon him, was a man from the Romans with great wealth, and he was righteous, pious, and merciful to the poor, taking care of orphans and widows, and honoring...

---

(1) Al-Sihah (ghaws). (2) Al-Farra's phrase in Ma'ani al-Quran 2/209: {And they did work other than that} besides diving, meaning: construction besides diving. (3) Ma'ani al-Quran by Al-Farra' 2/209. (4) Al-Nurah: depilatory, and al-nurah from stone: that which is burned and made into lime, and used to shave pubic hair. See Tahdhib al-Lugha 15/234, and al-Lisan (nwr).

सूरह अल-अम्बिया: आयतें 81 - 84 256

अल्लाह तआला का फरमान: {और शैतानों में से भी कुछ उसके लिए गोताखोरी करते थे} अर्थात: हमने उसके लिए उन्हें वश में कर दिया जो गोता लगाते हैं, मतलब: पानी के नीचे। यानी: वे उसके लिए समुद्र से रत्न निकालते थे। 'ग़ौस' (गोताखोरी) का अर्थ है पानी के नीचे उतरना। और जो किसी चीज़ में झपट्टा मारता है वह 'ग़ाइस' (गोताखोर) कहलाता है। 'ग़व्वास' वह है जो मोतियों के लिए समुद्र में गोता लगाता है, और इस क्रिया को 'ग़ियासा'(1) कहा जाता है। {और वे इसके अलावा अन्य काम भी करते थे} अर्थात: गोताखोरी के अलावा; अल-फर्रा ने यह कहा(2)। और कहा गया है: इससे मुराद इबादतगाहें (मेहराब), मूर्तियाँ और अन्य चीजें हैं जिनमें उन्हें लगाया गया था। {और हम उनके संरक्षक थे} अर्थात: उनके कार्यों के। अल-फर्रा ने कहा: उन्हें अपने कार्यों को खराब करने से(3), या सुलैमान के समय में आदम की संतानों में से किसी को परेशान करने से बचाने वाले। यह भी कहा गया है: उन्हें भागने या इनकार करने से रोकने वाले। या हमने उन्हें उसके आदेश से बाहर निकलने से सुरक्षित रखा। और यह भी कहा गया है कि स्नानागार, नूरा (बाल साफ करने का लेप)(4), चक्की, कांच की शीशियाँ और साबुन शैतानों के आविष्कार हैं। अल्लाह तआला का फरमान: {और अय्यूब को (याद करो) जब उसने अपने रब को पुकारा: "मुझे तकलीफ पहुँची है और तू सबसे बढ़कर दयालु है।" * तो हमने उसकी पुकार सुन ली और जो तकलीफ उसे थी उसे दूर कर दिया, और हमने उसे उसके घर-बार वाले दिए और उनके साथ उतने ही और भी, अपनी ओर से दया के रूप में और इबादत करने वालों के लिए एक नसीहत के तौर पर।} अल्लाह तआला का फरमान: {और अय्यूब जब उसने अपने रब को पुकारा} अर्थात: और याद करो अय्यूब को जब उसने अपने रब को पुकारा {कि मुझे तकलीफ पहुँची है} अर्थात: मेरे शरीर में बीमारी और मेरे धन और परिवार में नुकसान पहुँचा। इब्न अब्बास ने कहा: अय्यूब का नाम इसलिए पड़ा क्योंकि वे हर हाल में अल्लाह की ओर लौटते (आब) थे। यह रिवायत है कि अय्यूब (अलैहिस्सलाम) रोम के एक बड़े मालदार आदमी थे, और वे नेक, परहेज़गार और गरीबों पर दया करने वाले थे, अनाथों और विधवाओं की देखभाल करते थे, और सम्मान करते थे...

---

(1) अल-सिहाह (ग़ौस)। (2) अल-फर्रा का वाक्य 'मआनी अल-क़ुरआन' 2/209 में: {और वे इसके अलावा अन्य काम भी करते थे} गोताखोरी के अलावा, मतलब: गोताखोरी के अलावा निर्माण कार्य। (3) अल-फर्रा द्वारा 'मआनी अल-क़ुरआन' 2/209। (4) अल-नूरा: बाल साफ करने वाला लेप, और

पत्थर से बनी नूरा: जिसे जलाकर चूना बनाया जाता है, और उससे गुप्त अंगों के बाल साफ किए जाते हैं। देखिए तहज़ीब अल-लुग़ा 15/234, और अल-लिसान (नूर)।

سورة الانبياء: آیات 81 - 84 256

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَمِنَ الشَّيَاطِينِ مَن يَغُوصُونَ لَهُ﴾ یعنی: اور ہم نے اس کے لیے ان لوگوں کو مسخر کر دیا جو غوطہ لگاتے ہیں، مراد ہے: پانی کے نیچے۔ یعنی: وہ اس کے لیے سمندر سے جواہرات نکالتے تھے۔ غواصی: پانی کے نیچے اترنا ہے، اور جو کسی چیز میں غوطہ مارے وہ غائص (غوطہ خور) ہے۔ غواص: وہ ہے جو موتیوں کے لیے سمندر میں غوطہ لگاتا ہے، اور اس کے فعل کو 'غیاصہ'(1) کہا جاتا ہے۔ ﴿وَيَعْمَلُونَ عَمَلًا دُونَ ذَٰلِكَ﴾ یعنی: غواصی کے علاوہ دیگر کام؛ یہ الفراء(2) نے کہا ہے۔ اور کہا گیا ہے: اس سے مراد محرابیں، مجسمے اور دیگر وہ کام ہیں جن میں انہیں لگایا گیا تھا۔ ﴿وَكُنَّا لَهُمْ حَافِظِينَ﴾ یعنی: ان کے اعمال کے لیے۔ الفراء نے کہا: انہیں اس بات سے بچانے والے کہ وہ اپنے کام بگاڑ دیں(3)، یا سلیمان علیہ السلام کے زمانے میں اولادِ آدم میں سے کسی کو چھیڑیں۔ اور کہا گیا ہے: بھاگنے یا انکار کرنے سے روکنے والے۔ یا ہم نے انہیں اس بات سے بچایا کہ وہ ان کے حکم سے باہر نکلیں۔ اور کہا گیا ہے کہ حمام، نُورہ (بال صفا لیپ)(4)، چکیاں، شیشے کی بوتلیں اور صابن شیاطین کی ایجادات میں سے ہیں۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَأَيُّوبَ إِذْ نَادَىٰ رَبَّهُ أَنِّي مَسَّنِيَ الضُّرُّ وَأَنتَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ ﴿٨٣﴾ فَاسْتَجَبْنَا لَهُ فَكَشَفْنَا مَا بِهِ مِن ضُرٍّ وَآتَيْنَاهُ أَهْلَهُ وَمِثْلَهُم مَّعَهُمْ رَحْمَةً مِّنْ عِندِنَا وَذِكْرَىٰ لِلْعَابِدِينَ ﴿٨٤﴾﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَأَيُّوبَ إِذْ نَادَىٰ رَبَّهُ﴾ یعنی: اور ایوب کو یاد کرو جب اس نے اپنے رب کو پکارا ﴿أَنِّي مَسَّنِيَ الضُّرُّ﴾ یعنی: مجھے میرے جسم میں تکلیف پہنچی اور میرے مال اور اہل میں۔ ابن عباس نے فرمایا: ایوب کا نام ایوب اس لیے رکھا گیا کیونکہ وہ ہر حال میں اللہ تعالیٰ کی طرف رجوع کرتے (آبَ) تھے۔ اور روایت ہے کہ ایوب علیہ السلام رومیوں میں سے ایک بہت بڑے مالدار آدمی تھے، اور وہ نیک، پرہیزگار

اور مسکینوں پر رحم کرنے والے تھے، یتیموں اور بیواؤں کی کفالت کرتے تھے، اور عزت کرتے تھے...

---

(1) الصحاح (غوص)۔ (2) الفراء کی عبارت 'معانی القرآن' 209/2 میں: ﴿وَيَعْمَلُونَ عَمَلًا دُونَ ذَٰلِكَ﴾ غواصی کے علاوہ، مراد ہے: غواصی کے علاوہ تعمیراتی کام۔ (3) الفراء کی معانی القرآن 209/2۔ (4) النُّورہ: بِناء، اور پتھر سے بنی نورہ: جسے جلا کر چونا بنایا جاتا ہے، اور اس سے زیر ناف بال صاف کیے جاتے ہیں۔ دیکھیے تہذیب اللغہ 234/15، اور اللسان (نور)۔

Surah Al-Anbiya: Verses 83 - 84 / 257

...the guest, and helps the wayfarer, thankful for the blessings of Allah Almighty. And he went with his people to a great tyrant, and they spoke to him about a matter, and Job began to speak gently to him for the sake of a crop he had. So Allah tested him with the loss of his wealth and his family, and with harm in his body until his flesh fell off and his body became infested with worms, until the people of his town expelled him to the outskirts of the village, and his wife used to serve him(1). Al-Hasan said: He remained in that state for seven years and six months(2). When Allah wanted to grant him relief, Allah Almighty said to him: {Strike with your foot; this is a [place for] washing, cool and a drink} [Sad: 42], in which is your healing, and I have granted you your family(3) and your children and the like with them. And what the commentators have said in the story of Job regarding Satan's power over him, and the refutation of them, will come in the commentary of "Sad"(4), if Allah Almighty wills. There are fifteen opinions regarding Job's saying: "Harm has touched me": First: That he leaped to pray but was unable to rise, so he said: "Harm has touched me" as information about his condition, not as a complaint about his trial; narrated by Anas as a marfu' tradition(5). Second: That it is an admission of weakness, so it was not contrary to patience. Third: That He, Glory be to Him, made it flow on his tongue to be a proof for the people of affliction after him in expressing what befalls them. Fourth: That He made it flow on his tongue to commit him to the human attribute of weakness in enduring affliction.

---

(1) What the author mentioned about the falling off of the flesh of Prophet Job (peace be upon him), his body becoming infested with worms, and his expulsion from the town, and other things that the author will mention about his repulsive illness... all of it is from the Isra'iliyyat (Judeo-Christian traditions), and is not befitting the infallibility of the Prophets (peace be upon them). Al-Qasimi said in Mahasin al-Ta'wil 11/282: Commentators have narrated here various reports regarding Job's trial with weak chains of narration, which carry no weight among the leading scholars of Hadith, and are not given the slightest consideration by trustworthy authorities. (2) Narrated by al-Tabari 16/353. (3) After it in (M): and your wealth. (4) In the commentary of verse (41) thereof. (5) Al-Nukat wal-'Uyun 3/462.

सूरा अल-अंबिया: आयतें 83 - 84 / 257

...मेहमान, और मुसाफ़िर की मदद करने वाला, अल्लाह तआला की नेमतों का शुक्रगुज़ार। और वह अपनी क़ौम के साथ एक बड़े ज़ालिम के पास गया, और उन्होंने उससे किसी मामले में बात की, तो अय्यूब अपनी एक फ़सल की ख़ातिर उससे नरमी से बात करने लगा। तो अल्लाह ने उसे उसके माल और उसके परिवार के चले जाने, और उसके शरीर में तकलीफ़ के ज़रिए आज़माया यहाँ तक कि उसका मांस झड़ने लगा और उसके शरीर में कीड़े पड़ गए, यहाँ तक कि उसके शहर वालों ने उसे गाँव के बाहर निकाल दिया, और उसकी पत्नी उसकी सेवा करती थी(1)। अल-हसन ने कहा: वह सात साल और छह महीने तक इसी हाल में रहे(2)। जब अल्लाह ने उन्हें राहत देने का इरादा किया, तो अल्लाह तआला ने उनसे फ़रमाया: {अपना पाँव मारो; यह नहाने का ठंडा पानी और पीने की चीज़ है} [साद: 42], इसमें तुम्हारी शफ़ा (उपचार) है, और मैंने तुम्हें तुम्हारा परिवार(3) और तुम्हारी औलाद और उनके जैसे और भी उनके साथ दे दिए हैं। और अय्यूब के क़िस्से में उन पर शैतान के हावी होने के बारे में मुफ़स्सिरों (टीकाकारों) ने जो कहा है, और उसका जवाब, इंशाअल्लाह "साद"(4) की तफ़्सीर में आएगा। अय्यूब के इस कथन: "मुझे तकलीफ़ पहुँची है" (मस्सनि यद-दुर्र) के बारे में पंद्रह अलग-अलग राय हैं: पहला: कि वह नमाज़ के लिए उछला लेकिन खड़ा न हो सका, तो उसने कहा: "मुझे तकलीफ़ पहुँची है" अपनी स्थिति के बारे में जानकारी देने के लिए, न कि अपनी परीक्षा की शिकायत के रूप में; अनस ने इसे मरफ़ू' (पैगंबर से जुड़ी हुई) रिवायत के रूप में बयान किया है(5)। दूसरा: कि यह अपनी बेबसी का इकरार है, इसलिए यह सब्र के खिलाफ नहीं था। तीसरा: कि अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने इसे उनकी ज़ुबान पर जारी किया ताकि उनके बाद आने वाले मुसीबतज़दा लोगों के लिए अपनी परेशानियों को बयान करने में एक दलील बन सके। चौथा: कि उसने इसे उनकी ज़ुबान पर जारी किया ताकि उन्हें मुसीबत झेलने में कमज़ोरी की इंसानी सिफ़त का पाबंद बनाया जा सके।

---

(1) लेखक ने नबी अय्यूब अलैहिस्सलाम के मांस के झड़ने, उनके शरीर में कीड़े पड़ने और उन्हें गाँव से बाहर निकालने के बारे में जो ज़िक्र किया है, और इसके अलावा जो कुछ लेखक उनकी घृणित बीमारी के बारे में ज़िक्र करेंगे... वह सब इसराइलियात (यहूदी-ईसाई परंपराओं) में से है, और नबियों अलैहिमुस्सलाम की मासूमियत के लायक नहीं है। अल-कासिमी ने महासिन अल-तावील 11/282 में कहा है: मुफ़स्सिरों ने यहाँ अय्यूब की परीक्षा के बारे में कमज़ोर सनदों (सूत्रों) के साथ अलग-अलग रिवायतें बयान की हैं, जिनका हदीस के इमामों के नज़दीक कोई वज़न नहीं है, और भरोसेमंद लोग

इस पर ज़रा भी ध्यान नहीं देते। (2) इसे अल-तबरी 16/353 ने संकलित किया है। (3) इसके बाद (M) में है: और तुम्हारा माल। (4) इसकी आयत (41) की तफ़्सीर में। (5) अल-नुकात वल-उयून 3/462.

سورة الانبياء: آیت 83 - 84 / 257

...مہمان، اور مسافر کی مدد کرنے والا، اللہ تعالیٰ کی نعمتوں کا شکر گزار۔ اور وہ اپنی قوم کے ساتھ ایک بڑے جابر کے پاس گیا، تو انہوں نے اس سے کسی معاملے میں بات کی، تو ایوب اپنی ایک فصل کی خاطر اس سے نرمی سے بات کرنے لگا۔ تو اللہ نے اسے اس کے مال اور اس کے گھر والوں کے چلے جانے، اور اس کے جسم میں تکلیف کے ذریعے آزمایا یہاں تک کہ اس کا گوشت جھڑنے لگا اور اس کے جسم میں کیڑے پڑ گئے، یہاں تک کہ اس کے بستی والوں نے اسے بستی سے باہر نکال دیا، اور اس کی بیوی اس کی خدمت کرتی تھی(1)۔ الحسن نے کہا: وہ سات سال اور چھ ماہ تک اسی حال میں رہے(2)۔ جب اللہ نے انہیں راحت دینے کا ارادہ کیا تو اللہ تعالیٰ نے ان سے فرمایا: {अपना پاوں مارو؛ یہ نہانے کا ٹھنڈا پانی اور پینے کی چیز ہے} [ص: 42] اس میں تمہاری شفا ہے، اور میں نے تمہیں تمہارے گھر والے(3) اور تمہاری اولاد اور ان کے جیسے اور بھی ان کے ساتھ دے دیے ہیں۔ اور ایوب کے قصے میں ان پر شیطان کے مسلط ہونے کے بارے میں مفسرین نے جو کچھ کہا ہے، اور ان کا جواب، ان شاء اللہ "ص"(4) کی تفسیر میں آئے گا۔ اور ایوب کے اس قول: "مجھے تکلیف پہنچی ہے" (مَسَّنِيَ الضُّرُّ) کے بارے میں پندرہ اقوال ہیں: پہلا: کہ وہ نماز کے لیے لپکا لیکن کھڑا نہ ہو سکا، تو اس نے کہا: "مجھے تکلیف پہنچی ہے" اپنی حالت کی خبر دینے کے لیے، نہ کہ اپنی آزمائش کی شکایت کے طور پر؛ اسے انس نے مرفوعاً روایت کیا ہے(5)۔ دوسرا: کہ یہ بے بسی کا اقرار ہے، اس لیے یہ صبر کے منافی نہیں تھا۔ تیسرا: کہ اللہ سبحانہ نے اسے ان کی زبان پر جاری کیا تاکہ ان کے بعد آنے والے مصیبت زدہ لوگوں کے لیے اپنی تکالیف کو بیان کرنے میں ایک حجت بن سکے۔ چوتھا: کہ اس

نے اسے ان کی زبان پر جاری کیا تاکہ انہیں مصیبت برداشت کرنے میں کمزوری کی انسانی صفت کا پابند بنایا جا سکے۔

---

(1) مصنف نے نبی ایوب علیہ السلام کے گوشت کے جھڑنے، ان کے جسم میں کیڑے پڑنے اور انہیں بستی سے نکالنے کے بارے میں جو ذکر کیا ہے، اور اس کے علاوہ جو کچھ مصنف ان کی نفرت انگیز بیماری کے بارے میں ذکر کریں گے... وہ سب اسرائیلیات میں سے ہے، اور انبیاء علیہم السلام کی عصمت کے لائق نہیں ہے۔ القاسمی نے محاسن التاویل 11/ 282 میں کہا ہے: مفسرین نے یہاں ایوب کی آزمائش کے بارے میں کمزور اسناد کے ساتھ مختلف روایتیں بیان کی ہیں، جن کا ائمہ حدیث کے نزدیک کوئی وزن نہیں ہے، اور ثقہ لوگ اس پر ذرا بھی توجہ نہیں دیتے۔ (2) اسے طبری نے 16/ 353 میں روایت کیا ہے۔ (3) اس کے بعد (م) میں ہے: اور تمہارا مال۔ (4) اس کی آیت (41) کی تفسیر میں۔ (5) النکت والعیون 3/ 462۔

Fifth: That the revelation was cut off from him for forty days, so he feared abandonment by his Lord and said: "Harm has touched me." This is the saying of Ja'far bin Muhammad (1).

Sixth: That his students who used to write from him, when his condition reached what it did; they erased what they had written from him and said: "This one has no status with Allah!" So he complained of the harm in the departure of the revelation and those from the hands of the people. This is among what its chain of narration is not authentic, and Allah knows best; said by Ibn al-Arabi.

Seventh: That a worm fell from his flesh, so he took it and returned it to its place, and it stung him, so he cried out: "Harm has touched me," and it was said: "Are you being patient with us?" Ibn al-Arabi said: This is very far-fetched, along with the fact that it lacks a sound transmission, and there is no way for it to exist.

Eighth: That the worms were eating his body, so he was patient until a worm reached his heart and another his tongue, then he said: "Harm has touched me" because of being preoccupied from the remembrance of Allah. Ibn al-Arabi said: How beautiful this would be if it had a chain of narration and was not a broad claim.

Ninth: That the reason for his affliction was ambiguous to him: was it discipline, punishment, specialization, purification, a treasure, or cleanliness? So he said: "Harm has touched me," meaning: the harm of ambiguity in the aspect of the affliction. Ibn al-Arabi said: This is an exaggeration that is not needed.

Tenth: That it was said to him: Ask Allah for well-being. He said: I stayed in luxury for seventy years, so I will stay in affliction for seventy years (2) and then I will ask Him. So he said: "Harm has touched me." Ibn al-Arabi said: This is possible, but its duration (3) is not authentic, nor is it in this story.

Eleventh: That his harm was the saying of Iblis to his wife: "Prostrate to me," so he feared the loss of faith for her, and that she would perish and remain without a provider.

Twelfth: When the affliction appeared on him, his people said: His being with us and his state have harmed us, so let him leave.

---

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 3/463. (2) In (m): And I stayed in affliction for seven years. (3) After it in (m): report.

पृष्ठ २५८। सूरा अल-अंबिया: आयत ८३ - ८४।

पाँचवाँ: यह कि चालीस दिनों तक उनसे वह्य (ईश्वरीय संदेश) रुक गया था, तो उन्हें अपने रब द्वारा छोड़े जाने का डर सताया और उन्होंने कहा: "मुझे कष्ट पहुँचा है।" यह जाफ़र बिन मुहम्मद (१) का कथन है।

छठा: यह कि उनके छात्र जो उनसे (ज्ञान) लिखते थे, जब उनकी स्थिति उस हद तक पहुँच गई जहाँ वह पहुँची थी; तो उन्होंने जो कुछ उनसे लिखा था उसे मिटा दिया और कहा: "अल्लाह के यहाँ इसकी कोई कदर नहीं है!" तो उन्होंने वह्य के चले जाने और लोगों के हाथों से जाने के कष्ट की शिकायत की। इब्न अल-अरबी ने कहा कि यह उन बातों में से है जिसकी सनद (प्रमाण) सही नहीं है, और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

सातवाँ: यह कि उनके मांस से एक कीड़ा गिर गया, तो उन्होंने उसे उठाया और वापस उसकी जगह रख दिया, और उसने उन्हें काट लिया तो वे चिल्लाए: "मुझे कष्ट पहुँचा है," तो कहा गया: "क्या तुम हम पर सब्र कर रहे हो?" इब्न अल-अरबी ने कहा: यह बहुत दूर की बात है, साथ ही इसके लिए एक सही रिवायत की आवश्यकता है, और इसके अस्तित्व का कोई मार्ग नहीं है।

आठवाँ: यह कि कीड़े उनके शरीर को खा रहे थे, तो उन्होंने सब्र किया यहाँ तक कि एक कीड़ा उनके दिल तक और दूसरा उनकी जुबान तक पहुँच गया, तब उन्होंने कहा: "मुझे कष्ट पहुँचा है" अल्लाह के ज़िक्र से रुक जाने के कारण। इब्न अल-अरबी ने कहा: यह कितना अच्छा होता यदि इसकी कोई सनद होती और यह कोई बड़ा दावा न होता।

नौवाँ: यह कि उन पर विपत्ति के आने का कारण स्पष्ट नहीं था: क्या यह अनुशासन था, दंड था, विशेषता थी, शुद्धि थी, कोई खजाना था, या पवित्रता थी? इसलिए उन्होंने कहा: "मुझे कष्ट पहुँचा है," अर्थात्: विपत्ति के पहलू में अस्पष्टता का कष्ट। इब्न अल-अरबी ने कहा: यह एक ऐसा अतिवाद है जिसकी आवश्यकता नहीं है।

दसवाँ: यह कि उनसे कहा गया: अल्लाह से स्वास्थ्य मांगो। उन्होंने कहा: मैं सत्तर साल तक सुख-सुविधा में रहा, तो मैं सत्तर साल तक विपत्ति में रहूँगा (२) और तब उनसे माँगूँगा। तो उन्होंने कहा: "मुझे कष्ट पहुँचा है।" इब्न अल-अरबी ने कहा: यह संभव है, लेकिन इसकी अवधि (३) सही नहीं है, और न ही इस कहानी में।

ग्यारहवाँ: यह कि उनका कष्ट इब्लीस का उनकी पत्नी से कहना था: "मुझे सजदा करो," तो उन्हें उनके ईमान के जाने का डर हुआ, कि वे नष्ट हो जाएँगी और बिना किसी संरक्षक के रह जाएँगी।

बारहवाँ: जब उन पर विपत्ति प्रकट हुई, तो उनके लोगों ने कहा: उनका हमारे साथ होना और उनकी स्थिति ने हमें नुकसान पहुँचाया है, इसलिए उन्हें निकल जाना चाहिए।

---

(१) अल-नुकात वल-'उयून ३/४६३। (२) (म) में: और मैं सात साल तक विपत्ति में रहा। (३) (म) में इसके बाद: खबर।

صفحہ ۲۵۸۔ سورۃ الانبیاء: آیات ۸۳ - ۸۴۔

پانچواں: یہ کہ ان سے وحی چالیس دن تک منقطع رہی، تو انہیں اپنے رب کے چھوڑ دینے کا خوف ہوا، پس انہوں نے کہا: « مَسَّنِيَ الضُّرُّ » (مجھے تکلیف پہنچی ہے)۔ یہ جعفر بن محمد (۱) کا قول ہے۔

چھٹا: یہ کہ ان کے شاگرد جو ان سے لکھا کرتے تھے، جب ان کی حالت اس حد تک پہنچ گئی جہاں تک پہنچی؛ تو انہوں نے وہ سب کچھ مٹا دیا جو ان سے لکھا تھا، اور کہنے لگے: اللہ کے ہاں اس کی کوئی قدر نہیں ہے! تو انہوں نے وحی کے چلے جانے اور لوگوں کے ہاتھوں سے جانے کی تکلیف کی شکایت کی۔ ابن العربی نے کہا کہ یہ ان باتوں میں سے ہے جس کی سند صحیح نہیں ہے، اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے۔

ساتواں: یہ کہ ان کے گوشت سے ایک کیڑا گرا، تو انہوں نے اسے اٹھا کر واپس اس کی جگہ رکھ دیا، جس نے انہیں کاٹ لیا تو وہ پکار اٹھے: «مَسَّنِيَ الضُّرُّ»، تو کہا گیا: کیا ہم پر صبر کر رہے ہو؟ ابن العربی نے کہا: یہ بات بہت بعید ہے، اس کے ساتھ کہ یہ صحیح نقل کی محتاج ہے، اور اس کے پائے جانے کی کوئی سبیل نہیں۔

آٹھواں: یہ کہ کیڑے ان کا بدن کھا رہے تھے، تو انہوں نے صبر کیا یہاں تک کہ ایک کیڑا ان کے دل تک اور دوسرا ان کی زبان تک پہنچ گیا، تب انہوں نے کہا: «مَسَّنِيَ الضُّرُّ» اللہ کے ذکر سے مشغولیت کی وجہ سے۔ ابن العربی نے کہا: یہ کتنا اچھا ہوتا اگر اس کی کوئی سند ہوتی اور یہ کوئی بڑا دعویٰ نہ ہوتا۔

نواں: یہ کہ ان پر ابتلاء کی جہت مبہم ہو گئی: کیا یہ تادیب ہے، یا عذاب، یا تخصیص، یا تمحیص، یا ذخیرہ، یا طہارت؟ تو انہوں نے کہا: «مَسَّنِيَ الضُّرُّ» یعنی: ابتلاء کی جہت میں اشکال کی تکلیف۔ ابن العربی نے کہا: یہ غلو ہے جس کی ضرورت نہیں۔

دسواں: یہ کہ ان سے کہا گیا: اللہ سے عافیت مانگو۔ انہوں نے کہا: میں ستر سال نعمتوں میں رہا، تو میں ستر سال بلاء میں رہوں گا (۲) اور تب ان سے مانگوں گا، پس انہوں نے کہا: « مَسَّنِيَ الضُّرُّ »۔ ابن العربی نے کہا: یہ ممکن ہے لیکن اس کی مدت (۳) صحیح نہیں ہے، اور نہ ہی اس قصے میں۔

گیارہواں: یہ کہ ان کی تکلیف ابلیس کا ان کی بیوی سے یہ کہنا تھا: مجھے سجدہ کرو، تو انہیں ان کے ایمان کے چلے جانے کا ڈر ہوا، کہ وہ ہلاک ہو جائیں گی اور بغیر کسی کفیل کے رہ جائیں گی۔

بارہواں: جب ان پر بلاء ظاہر ہوئی تو ان کی قوم نے کہا: ان کا ہمارے ساتھ ہونا اور ان کی حالت نے ہمیں نقصان پہنچایا ہے، پس انہیں نکل جانا چاہیے۔

---

(۱) النکت والعیون ۳/ ۴۶۳ . (۲) (م) میں: اور میں بلاء میں سات سال رہا۔ (۳) (م) میں اس کے بعد: خبر۔

259 Surah Al-Anbiya: Verses 83 - 84

...from us. So his wife took him to the outskirts of the town. Whenever the people went out, they saw him, and they saw him as an ill omen and were pessimistic at the sight of him. They said, "Let him be far away so that we do not see him." So he went further away from the village, and his wife used to look after him and bring his food to him. They said, "She touches him (1) and mixes with us, so through her (2) his harm will return to us." They wanted to cut her off from him, so he said: "Adversity has touched me."

Thirteenth: Abdullah bin Ubaid bin Umair said: Job had two brothers. They came to him and stood at a distance, unable to come near him because of the stench of his smell. One of them said, "If Allah had known any good in Job, He would not have afflicted him with this calamity!" He did not hear anything harder on him than this word. At that point, he said, "Adversity has touched me," then he said: "O Allah, if You know that I have never spent a night satiated while I knew the place of a hungry person, then believe me." A caller from the sky called out: "My servant has spoken the truth," and they both heard it and fell down prostrate (3).

Fourteenth: That the meaning of "Adversity has touched me" is: from the malice of enemies; hence it was said to him: "What was the hardest thing for you in your affliction?" He said: "The malice of enemies" (4). Ibn al-Arabi said: This is possible, for the Interlocutor (Moses) was asked by his brother for well-being from that, for he said: {Indeed, the people oppressed me and were about to kill me, so let not the enemies rejoice over me} [Al-A'raf: 150].

Fifteenth: That his wife had braids, but she lacked (5) when she was prevented from serving anyone because of him what she was used to bringing to him. So she cut off her braids and bought food with them from someone who would weave them, and brought it to him. He used to seek help with her braids in his movement and travel, so when he lost them and wanted to move in his travels, he was unable, so he said: "Adversity has touched me."

---

(1) In (D) and (Z): handled him. (2) In (Z): because of her. (3) Narrated by Al-Tabari 16/363 and mentioned by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 5/377. (4) 'Arais al-Majalis p. 165, and Tafsir al-Baghawi 3/263. (5) In (M): she knew, and in (D) and (Z): she presented.

259 सूरह अल-अंबिया: आयत 83 - 84

...हमसे। तो उसकी पत्नी उसे शहर के बाहर ले गई। जब भी लोग बाहर निकलते, वे उसे देखते और उसे अपशकुन मानते और उसे देखकर निराश हो जाते। उन्होंने कहा: "उसे इतनी दूर होना चाहिए कि हम उसे न देख सकें।" इसलिए वह गाँव से और दूर चला गया, और उसकी पत्नी उसकी देखभाल करती थी और उसके लिए भोजन लाती थी। उन्होंने कहा: "वह उसे छूती है (1) और हमसे मिलती-जुलती है, इसलिए उसके माध्यम से (2) उसका नुकसान हम तक वापस आएगा।" वे उसे उससे अलग करना चाहते थे, तो उसने कहा: "मुझे विपत्ति ने छू लिया है।"

तेरहवां: अब्दुल्ला बिन उबैद बिन उमैर ने कहा: अय्यूब के दो भाई थे। वे उसके पास आए और दूर खड़े रहे, उसकी गंध की दुर्गंध के कारण उसके पास आने में असमर्थ थे। उनमें से एक ने कहा, "अगर अल्लाह अय्यूब में कोई भलाई जानता, तो वह उसे इस विपत्ति में नहीं डालता!" उसने इस शब्द से अधिक कठोर कुछ नहीं सुना। उस समय, उसने कहा, "मुझे विपत्ति ने छू लिया है," फिर उसने कहा: "हे अल्लाह, अगर तू जानता है कि मैं कभी भी भूखे व्यक्ति का स्थान जानते हुए पेट भरकर नहीं सोया, तो मुझे सच मान।" आसमान से एक पुकारने वाले ने पुकारा: "मेरे बंदे ने सच कहा," और उन दोनों ने इसे सुना और सजदे में गिर पड़े (3)।

चौदहवां: कि "मुझे विपत्ति ने छू लिया है" का अर्थ है: दुश्मनों के द्वेष से; इसीलिए उससे कहा गया: "आपकी विपत्ति में आपके लिए सबसे कठिन क्या था?" उसने कहा: "दुश्मनों का द्वेष" (4)। इब्न अल-अरबी ने कहा: यह संभव है, क्योंकि बात करने वाले (मूसा) से उनके भाई ने उसके लिए भलाई मांगी थी, क्योंकि उन्होंने कहा था: {बेशक, लोगों ने मुझे दबाया और वे मुझे मार डालने वाले थे, इसलिए दुश्मनों को मुझ पर हंसने का मौका न दें} [अल-अराफ़: 150]।

पंद्रहवां: कि उसकी पत्नी की चोटियाँ थीं, लेकिन वह कमी (5) में थी जब उसे उसके कारण किसी की सेवा करने से रोका गया था जो वह उसके पास लाने की आदी थी। इसलिए उसने अपनी चोटियाँ काट दीं और उनसे किसी ऐसे व्यक्ति से भोजन खरीदा जो उन्हें गूँथ ले, और उसे उसके पास ले आई। वह अपनी गतिशीलता और यात्रा में उसकी चोटियों की मदद लेता था, इसलिए जब उसने उन्हें खो दिया और अपनी यात्रा में हिलना चाहा, तो वह असमर्थ रहा, तो उसने कहा: "मुझे विपत्ति ने छू लिया है।"

(1) (द) और (ज़) में: उसे संभाला। (2) (ज़) में: उसके कारण। (3) अल-तबरी 16/363 द्वारा उद्धृत और इब्न अल-जौज़ी द्वारा ज़ाद अल-मसीर 5/377 में उल्लेखित। (4) अराइस अल-मजलिस पृ. 165, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/263। (5) (म) में: उसने जाना, और (द) और (ज़) में: उसने प्रस्तुत किया।

۲۵۹ سورہ الانبیاء: آیات ۸۳ - ۸۴

...ہم سے۔ چنانچہ اس کی بیوی اسے شہر کے باہر لے گئی، پس جب لوگ نکلتے تو اسے دیکھتے اور اس سے بدشگونی لیتے اور اسے دیکھ کر برا شگون لیتے۔ انہوں نے کہا: اسے دور ہونا چاہیے تاکہ ہم اسے نہ دیکھ سکیں۔ پس وہ بستی سے دور چلا گیا، اور اس کی بیوی اس کی دیکھ بھال کرتی تھی اور اس کا کھانا اس کے پاس لاتی تھی۔ انہوں نے کہا: وہ اسے ہاتھ لگاتی ہے (۱) اور ہم سے ملتی جلتی ہے، پس اس کی وجہ سے (۲) اس کی تکلیف ہماری طرف لوٹ آئے گی۔ پس انہوں نے اسے اس سے جدا کرنا چاہا، تو اس نے کہا: "مجھے تکلیف نے چھو لیا ہے"۔

تیرہواں: عبداللہ بن عبید بن عمیر نے کہا: ایوب کے دو بھائی تھے، پس وہ ان کے پاس آئے اور دور کھڑے ہو گئے، اس کی بو کے تعفن کی وجہ سے اس کے قریب نہ آ سکے۔ ان میں سے ایک نے کہا: اگر اللہ تعالیٰ ایوب میں کوئی خیر جانتا تو اسے اس آزمائش میں نہ ڈالتا! پس اس نے اس بات سے زیادہ سخت کوئی چیز نہیں سنی، تب اس نے کہا: "مجھے تکلیف نے چھو لیا ہے" پھر اس نے کہا: اے اللہ، اگر تو جانتا ہے کہ میں نے کبھی پیٹ بھر کر رات نہیں گزاری جبکہ میں کسی بھوکے کی جگہ جانتا تھا تو میری تصدیق فرما۔ پس آسمان سے ایک پکارنے والے نے پکارا: میرے بندے نے سچ کہا، اور ان دونوں نے سنا تو وہ سجدے میں گر گئے (۳)۔

چودھواں: یہ کہ "مجھے تکلیف نے چھو لیا ہے" کا مطلب ہے: دشمنوں کی شماتت (خوشی)؛ اسی لیے ان سے کہا گیا: آپ کی آزمائش میں آپ پر سب سے زیادہ سخت کیا تھا؟ انہوں نے کہا: دشمنوں کی شماتت (۴)۔ ابن العربی نے کہا: اور یہ ممکن ہے کیونکہ کلیم (موسیٰ علیہ السلام) سے ان کے بھائی نے اس کی عافیت مانگی تھی تو کہا تھا: ﴿إِنَّ الْقَوْمَ اسْتَضْعَفُونِي وَكَادُوا يَقْتُلُونِي فَلَا تُشْمِتْ بِيَ الْأَعْدَاءَ﴾ [الاعراف: ۱۵۰]۔

پندرہواں: یہ کہ ان کی بیوی کی چوٹیاں تھیں، پس وہ ختم ہو گئیں (۵) جب اسے اس کی وجہ سے کسی کے لیے کام کرنے سے روک دیا گیا جو وہ اس کے پاس لاتی تھی، پس اس نے اپنی چوٹیاں کاٹ دیں اور ان کے بدلے اس سے کھانا خریدا جو انہیں جوڑتا تھا اور اسے لے کر ان کے پاس آئی۔ وہ اپنی نقل و حرکت میں ان کی چوٹیوں سے مدد لیا کرتے تھے، پس جب وہ ختم ہو گئیں اور انہوں نے نقل و حرکت کرنا چاہی تو وہ قادر نہ رہے، تب انہوں نے کہا: "مجھے تکلیف نے چھو لیا ہے"۔

---

(۱) (د) اور (ظ) میں: اسے تناول کرتی ہے۔ (۲) (ظ) میں: اس (بیوی) کی وجہ سے۔ (۳) اسے طبری ۱۶/ ۳۶۳ نے روایت کیا اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ۵/ ۳۷۷ میں ذکر کیا۔ (۴) عرائس المجالس ص ۱۶۵، اور تفسیر البغوی ۳/ ۲۶۳۔ (۵) (م) میں: اسے پہچان لیا، اور (د) اور (ظ) میں: اسے پیش کیا۔

Surah Al-Anbiya: Ayahs 83 - 84 260

It was said: When she bought food with her braids, Iblis (Satan) came to him in the form of a man and said to him: Your wife has committed adultery, so she was caught and her hair was shaved. Job (Ayyub) swore to lash her(1); thus, the trial on the woman's heart was harder than the trial on Job's heart.

I say: A sixteenth saying: Mentioned by Ibn al-Mubarak: Yunus bin Yazid informed us, from 'Uqayl, from Ibn Shihab: That the Messenger of Allah (PBUH) mentioned one day the Prophet Job (Ayyub) (PBUH) and the affliction that befell him, [mentioning] the Hadith. In it: That some of his brothers among those who were patient with him and remained by him said: O Prophet of Allah, your matter has amazed me, and I mentioned(2) to your brother and companion: that He has afflicted you with the loss of family and wealth and in your body for eighteen years, until you reached what you see, He does not(3) have mercy on you to relieve you! You must have committed a sin that I don't think anyone else has reached! Job (Ayyub) (PBUH) said: I do not know what you two are saying! Except that my Lord, the Mighty and Sublime, knows that I used to pass by two men arguing, and each would swear by Allah - or a group of people disputing - then I would return to my family and offer expiation for their oaths, wanting no one to sin mentioning Him, and no one mentions Him except with truth. Then he called upon his Lord: "Indeed, adversity has touched me, and You are the Most Merciful of the merciful." His prayer was merely a presentation he made to Allah, the Blessed and Exalted, informing Him of what had reached him, being patient with whatever comes from Allah, the Blessed and Exalted, regarding it. And he mentioned the Hadith(4). WWW.NAFSEISLAM.COM

A seventeenth saying, I heard it but did not come across its source: That a worm fell from his body, so he sought it to return it to its place but did not find it, so he said: "Adversity has touched me" because he lost the reward for the pain of that [worm].

(1) Tafsir al-Baghawi 3/261 similarly. (2) In the copies except (Zha): "I mentioned it," and what is established is from (Zha) and "Al-Zuhd" by Ibn al-Mubarak. (3) In (Zha) and (Meem): "Does He not," and what is established is from the rest of the copies and "Al-Zuhd." (4) Al-Zuhd by Ibn al-Mubarak (179 - additions of Na'im). His saying: "Yataza'amaan" i.e., they claim something and differ over it, then they swear upon it. Al-Nihayah (Za'am). And it was extracted by al-Bazzar (2357 - Kashf), Abu Ya'la (3617), Ibn Hibban (2898), al-Tabari 20/109-110, and Abu Nu'aym in Al-Hilyah 3/374-375 from the path of Nafi' bin Yazid, from 'Uqayl (who is Ibn Khalid al-Ayli) from Ibn Shihab,

from Anas, from the Prophet (PBUH). Al-Hakim authenticated it, and Abu Nu'aym said: strange from the Hadith of al-Zuhri, no one narrated it from him except 'Uqayl, and its narrators are agreed upon for their integrity. Nafi' was unique in narrating it. Ibn Kathir said in Al-Bidayah wa al-Nihayah 1/511: and its raising (ascription to the Prophet) is very strange, and it is more likely to be mawquf (stopped at a companion).

सूरह अल-अंबिया: आयत 83 - 84 260

कहा गया है: जब उसने अपनी चोटियों (बालों) के बदले भोजन खरीदा, तो इब्लीस (शैतान) एक आदमी के रूप में उसके पास आया और उससे कहा: तुम्हारी पत्नी ने व्यभिचार किया है, इसलिए उसे पकड़ लिया गया और उसके बाल मुंडवा दिए गए। तो अय्यूब ने उसे कोड़े मारने की कसम खाई(1); इस प्रकार, उस महिला के दिल पर यह परीक्षा अय्यूब के दिल की परीक्षा से अधिक कठिन थी।

मैं कहता हूँ: सोलहवाँ कथन: जिसका उल्लेख इब्न अल-मुबारक ने किया है: हमें यूनुस बिन यज़ीद ने सूचित किया, उकील से, इब्न शिहाब से: कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने एक दिन नबी अय्यूब ﷺ और उन पर आने वाली विपत्तियों का ज़िक्र किया, हदीस के अनुसार। इसमें है: कि उनके कुछ भाइयों में से जो उनके साथ धैर्यवान रहे और उनके साथ रहे, उन्होंने कहा: ऐ अल्लाह के नबी, आपका मामला मुझे चकित करता है, और मैंने(2) आपके भाई और साथी से ज़िक्र किया: कि उसने आपको अठारह वर्षों से परिवार और धन की हानि और आपके शरीर में रोग से पीड़ित किया है, यहाँ तक कि आप इस हालत तक पहुँच गए हैं जो आप देख रहे हैं, वह आप पर दया(3) नहीं करता कि इसे दूर कर दे! आपने निश्चित ही ऐसा कोई पाप किया है जिसके बारे में मुझे नहीं लगता कि कोई और वहाँ तक पहुँचा होगा! अय्यूब (अलैहिस्सलाम) ने कहा: मुझे नहीं पता कि तुम दोनों क्या कह रहे हो! सिवाय इसके कि मेरा रब, जो शक्तिशाली और प्रतापी है, जानता है कि मैं दो आदमियों के पास से गुजरता था जो आपस में लड़ रहे होते थे और हर कोई अल्लाह की कसम खा रहा होता था - या लोगों के समूह के पास से जो विवाद कर रहे होते थे - तो मैं अपने परिवार के पास लौट आता था और उनकी कसमों का कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) देता था; इस इच्छा से कि कोई भी उनका ज़िक्र करके गुनाहगार न हो, और कोई भी उनका ज़िक्र सच्चाई के बिना न करे, फिर उन्होंने अपने रब को पुकारा: "निश्चित रूप से, मुझे दुख पहुँचा है, और तू सबसे बड़ा दयालु है।" उनकी दुआ केवल एक प्रस्तुति थी जो उन्होंने अल्लाह तबारक व ताला के सामने की, उन्हें उस बारे में सूचित करते हुए जो उन पर बीती थी, अल्लाह तबारक व ताला की ओर से जो भी हो उस पर धैर्य रखते हुए। और हदीस का उल्लेख किया(4)। WWW.NAFSEISLAM.COM

सत्रहवाँ कथन, जिसे मैंने सुना है लेकिन इसका स्रोत मुझे नहीं मिला: कि उनके शरीर से एक कीड़ा गिर गया, तो उन्होंने उसे वापस उसकी जगह पर रखने के लिए खोजा लेकिन वह नहीं मिला, तो

उन्होंने कहा: "मुझे दुख पहुँचा है" क्योंकि उन्होंने उस [कीड़े] के दर्द के प्रतिफल (अज्र) को खो दिया।

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 3/261 इसी प्रकार। (2) (ज़) के अलावा अन्य प्रतियों में: "मैंने इसका ज़िक्र किया," और जो प्रमाणित है वह (ज़) और इब्न अल-मुबारक की "अज़-ज़ुहद" से है। (3) (ज़) और (म) में: "क्या वह नहीं," और जो प्रमाणित है वह बाकी प्रतियों और "अज़-ज़ुहद" से है। (4) इब्न अल-मुबारक द्वारा अज़-ज़ुहद (179 - ज़वाइद न'इम)। उनका कथन: "यताज़'आमान" यानी वे किसी चीज़ का दावा करते हैं और उसमें मतभेद करते हैं फिर उस पर कसम खाते हैं। अन-निहाया (ज़अम)। और इसे अल-बज़ार (2357 - कश्फ़), अबू याला (3617), इब्न हिब्बान (2898), और अल-तब़री 20/109-110 ने निकाला है, और अल-हिलिया 3/374 - 375 में अबू नुअयम ने नाफी बिन यज़ीद के माध्यम से, उकील (जो इब्न खालिद अल-ऐली है) से, इब्न शिहाब से, अनस से, नबी ﷺ के हवाले से। अल-हाकिम ने इसे सही ठहराया, और अबू नुअयम ने कहा: अल-ज़ुहरी की हदीस से अजीब है, उनके अलावा इसे केवल उकील ने ही वर्णित किया है, और इसके वर्णनकर्ता उनकी सत्यनिष्ठा पर सहमत हैं। नाफी इसे वर्णित करने में अद्वितीय थे। इब्न कथीर ने अल-बिदाया वा अल-निहाया 1/511 में कहा: और इसका रफ़' (नबी से संबंध) बहुत अजीब है, और इसके मौक़ूफ़ (साहाबी तक सीमित) होने की अधिक संभावना है।

سورہ الانبیاء: آیت 83 - 84 260

اور کہا گیا ہے: کہ جب اس (بی بی رحمہ) نے اپنے بالوں کی چوٹیوں کے بدلے کھانا خریدا تو ابلیس ایک آدمی کی شکل میں ان (ایوب علیہ السلام) کے پاس آیا اور ان سے کہا: تمہارے گھر والوں نے بدکاری کی ہے، چنانچہ اسے پکڑ لیا گیا اور اس کے بال مونڈ دیے گئے۔ پس ایوب علیہ السلام نے قسم کھائی کہ وہ اسے کوڑے ماریں گے(1)؛ چنانچہ عورت کے دل پر یہ آزمائش ایوب علیہ السلام کے دل کی آزمائش سے زیادہ سخت تھی۔

میں کہتا ہوں: سولہواں قول: اسے ابن المبارک نے ذکر کیا ہے: ہمیں یونس بن یزید نے عقیل سے، انہوں نے ابن شہاب سے خبر دی: کہ رسول اللہ ﷺ نے ایک دن ایوب نبی ﷺ اور ان پر آنے والی بلاؤں کا ذکر کیا، الحدیث۔ اس میں ہے: کہ ان کے بعض بھائیوں نے جو ان کے ساتھ صبر کرنے والے اور ہمدم تھے، کہا: اے اللہ کے نبی، آپ کا معاملہ مجھے حیرت زدہ کرتا ہے، اور میں نے(2) آپ کے بھائی اور ساتھی سے ذکر کیا: کہ اللہ نے آپ کو اہل و عیال اور مال کی رخصتی اور آپ کے جسم میں اٹھارہ سال سے آزمائش میں مبتلا کر رکھا ہے، یہاں تک کہ آپ اس حال کو پہنچ گئے جو آپ دیکھ رہے ہیں، وہ آپ پر رحم نہیں کرتا(3) کہ آپ سے یہ (تکلیف) دور کر دے! یقیناً آپ نے کوئی ایسا گناہ کیا ہے جس تک میرا نہیں خیال کہ کوئی پہنچا ہو! تو ایوب علیہ السلام نے فرمایا: مجھے نہیں معلوم تم دونوں کیا کہہ رہے ہو! سوائے اس کے کہ میرا رب عزوجل جانتا ہے کہ میں دو آدمیوں پر سے گزرتا جو آپس میں جھگڑ رہے ہوتے اور ہر ایک اللہ کی قسم کھا رہا ہوتا - یا ان لوگوں پر سے جو اختلاف کر رہے ہوتے - تو میں اپنے گھر کی طرف لوٹتا اور ان کی قسموں کا کفارہ دیتا؛ اس ارادے سے کہ ان کے ذکر کی وجہ سے کوئی گناہگار نہ ہو، اور کوئی اس کا ذکر نہ کرے مگر حق کے ساتھ، پھر انہوں نے اپنے رب کو پکارا: ﴿أَنِّي مَسَّنِيَ الضُّرُّ وَأَنْتَ

أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ﴾ "بے شک مجھے تکلیف پہنچی ہے اور تو رحم کرنے والوں میں سب سے بڑھ کر رحم کرنے والا ہے"۔ ان کی یہ دعا محض ایک عرض تھی جو انہوں نے اللہ تبارک و تعالیٰ کے حضور پیش کی، اسے اس حال کی خبر دیتے ہوئے جو ان پر گزری، اس پر صبر کرتے ہوئے جو اللہ تبارک و تعالیٰ کی طرف سے پیش آیا۔ اور حدیث کا ذکر کیا(4)۔

WWW.NAFSEISLAM.COM

اور سترہواں قول، میں نے اسے سنا ہے مگر اس پر واقف نہیں ہوا: کہ ایک کیڑا ان کے جسم سے گر پڑا، تو انہوں نے اسے ڈھونڈا تاکہ اسے اس کے مقام پر واپس رکھ دیں مگر وہ اسے نہ پا سکے، تو انہوں نے کہا: «مَسَّنِيَ الضُّرُّ» اس وجہ سے کہ انہوں نے اس (کیڑے) کی تکلیف کے اجر کو کھو دیا۔

(1) تفسیر البغوی 3/ 261 اسی طرح۔ (2) (ظ) کے علاوہ دیگر نسخوں میں: "وذكرته"، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) اور ابن المبارک کی "الزهد" سے ہے۔ (3) (ظ) اور (م) میں: "ألا" (کیا نہیں)، اور جو ثابت ہے وہ باقی نسخوں اور "الزهد" سے ہے۔ (4) الزهد لابن المبارک (179 - زوائد نعیم)۔ ان کا قول: "يتزاعمان" یعنی وہ کسی چیز کا دعویٰ کرتے ہیں اور اس میں اختلاف کرتے ہیں پھر اس پر قسم کھاتے ہیں۔ النہایۃ (زعم)۔ اور اسے البزار (2357 - کشف)، ابو یعلی (3617)، ابن حبان (2898)، اور الطبری 20/ 109-110 نے روایت کیا ہے، اور ابو نعیم نے الحلیۃ 3/ 374 - 375 میں نافع بن یزید کے واسطے سے عقیل (جو کہ ابن خالد الایلی ہیں) سے، انہوں نے ابن شہاب سے، انہوں نے انس سے، انہوں نے نبی ﷺ سے روایت کیا ہے۔ حاکم نے اسے صحیح قرار دیا، اور ابو نعیم نے کہا: زہری کی حدیث سے یہ غریب ہے، اسے ان سے صرف عقیل نے روایت کیا ہے، اور اس کے راویوں کی عدالت پر اتفاق ہے۔ نافع اس کی روایت میں منفرد ہیں۔ اور ابن

کثیر نے البدایۃ والنہایۃ 1/ 511 میں کہا: اور اس کا مرفوع ہونا بہت غریب ہے، اور زیادہ قرینِ قیاس یہ ہے کہ یہ موقوف ہو۔

Surah al-Anbiya: Verses 83 - 84 Page 261

...the worm, and he wanted his reward to remain in full until the time of well-being, and this is good, except that it needs a chain of narration (isnad).

The scholars said: His saying: "Indeed, adversity has touched me" [21:83] was not out of impatience; because Allah Almighty said: "Indeed, We found him patient" [38:44], rather it was a supplication from him. Impatience lies in complaining to the creation, not to Allah Almighty, and supplication does not contradict contentment (rida). Al-Tha'labi said: I heard our teacher Abu al-Qasim ibn Habib say: I attended a gathering crowded with jurists and men of letters in the house of the Sultan, and I was asked about this verse, after their consensus that Job's (Ayub) saying was a complaint, yet Allah Almighty said: "Indeed, We found him patient"? So I said: This is not a complaint but rather it was a supplication, its explanation being: "So We responded to him" [21:84], and the response follows a supplication, not a complaint. They approved of it and were satisfied with it.

Al-Junayd was asked about this verse, and he said: He [Allah] made him know the poverty of asking so that He might bestow upon him the generosity of the gift(1).

Allah Almighty's saying: "So We removed what afflicted him of adversity. And We gave him [back] his family and the like thereof with them" [21:84]. Mujahid and Ikrimah said: It was said to Job ﷺ: We have given you your family in Paradise; if you wish, We will leave them for you in Paradise, and if you wish, We will give them to you in this world. Mujahid said: So Allah, the Mighty and Majestic, left them for him in Paradise and gave him their like in this world. Al-Nahhas(2) said: The chain of narration from both of them for that is authentic.

I say: Al-Mahdawi narrated it from Ibn Abbas.

Al-Dahhak said: Abdullah ibn Mas'ud said: Job's family had died except for his wife, so Allah, the Mighty and Majestic, brought them back to life in less than the blink of an eye, and gave him their like with them. And from Ibn Abbas also: His sons had died, so they were brought back to life for him and children like them were born to him(3). This was also said by Qatadah and Ka'b.

---

(1) 'Ara'is al-Majalis, p. 165. (2) In I'rab al-Qur'an 3/76, and what precedes it is from him, and the saying of Mujahid was extracted in a similar way by al-Tabari 16/367. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/76 - 77, and al-Tabari 16/366 extracted the report of

Ibn Abbas in a similar way, and the report of Ibn Mas'ud in brief, and it was also extracted from Ibn Mas'ud by al-Tabarani in al-Kabir (9085). Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 7/67: Its chain is broken (munqati'). And al-Hafiz said in al-Tahdhib 2/226, on the authority of al-Dahhak: It was said: It is not proven that he heard from any of the companions.

सूरह अल-अम्बिया: आयत 83 - 84 पृष्ठ 261

...कीड़ा, और वह चाहते थे कि उनका प्रतिफल (सवाब) तंदुरुस्ती के समय तक पूरा बना रहे, और यह बात अच्छी है, सिवाय इसके कि इसे एक प्रमाण (सनद) की आवश्यकता है।

विद्वानों ने कहा: उनका यह कहना: "मुझे दुख पहुँच गया है" [21:83] अधीरता (जज़अ) के कारण नहीं था; क्योंकि अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "निश्चित ही, हमने उसे धैर्यवान पाया" [38:44], बल्कि यह उनकी ओर से एक प्रार्थना (दुआ) थी। अधीरता सृष्टि से शिकायत करने में है, अल्लाह तआला से नहीं, और प्रार्थना प्रसन्नता (रज़ा) के विपरीत नहीं है। अल-सालाबी ने कहा: मैंने अपने उस्ताद अबू अल-कासिम बिन हबीब को कहते सुना: मैं सुल्तान के घर में फकीहों और साहित्यकारों से भरी एक सभा में उपस्थित था, और मुझसे इस आयत के बारे में पूछा गया, जब उनकी इस बात पर आम सहमति थी कि अय्यूब (अ.स.) का कहना एक शिकायत थी, जबकि अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "निश्चित ही, हमने उसे धैर्यवान पाया"? तो मैंने कहा: यह कोई शिकायत नहीं है बल्कि यह एक प्रार्थना थी, इसका प्रमाण है: "तो हमने उनकी पुकार सुन ली" [21:84], और उत्तर प्रार्थना के बाद आता है, शिकायत के बाद नहीं। उन्होंने इसे पसंद किया और इससे संतुष्ट हुए।

अल-जुनैद से इस आयत के बारे में पूछा गया, तो उन्होंने कहा: अल्लाह ने उन्हें माँगने की मोहताजी से अवगत कराया ताकि उन पर अपने उदार दान की कृपा कर सके(1)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: "फिर हमने उनकी वह तकलीफ़ दूर कर दी जो उन्हें थी, और उन्हें उनके घर-वाले दिए और उनके साथ उतने ही और भी" [21:84]। मुजाहिद और इकरीमा ने कहा: अय्यूब (अ.स.) से कहा गया: हमने आपको आपके घर-वाले जन्नत में दे दिए हैं; यदि आप चाहें तो हम उन्हें आपके लिए जन्नत में छोड़ दें, और यदि आप चाहें तो उन्हें दुनिया में दे दें। मुजाहिद ने कहा: तो अल्लाह अ़ज़्ज़ वजल्ल ने उन्हें उनके लिए जन्नत में छोड़ दिया और उन्हें दुनिया में उनके जैसा ही अता किया। अल-नहहास(2) ने कहा: उन दोनों से इसके लिए रिवायत का सिलसिला (इसनाद) सही है।

मैं कहता हूँ: अल-महदवी ने इसे इब्न अब्बास से रिवायत किया है।

अल-दहहाक ने कहा: अब्दुल्लाह बिन मसूद ने कहा: अय्यूब (अ.स.) के घर-वाले सिवाय उनकी पत्नी के मर चुके थे, तो अल्लाह अ़ज़्ज़ वजल्ल ने उन्हें पलक झपकते ही जीवित कर दिया, और उन्हें उनके साथ उनके जैसे ही और अता किए। और इब्न अब्बास से भी रिवायत है: उनके बेटे मर चुके थे, तो वे

उनके लिए जीवित कर दिए गए और उनके जैसे ही बच्चे उनके लिए पैदा हुए(3)। क़तादा और काब ने भी यही कहा है।

---

(1) अराइस अल-मजालिस, पृ. 165। (2) इ'राब अल-कुरआन 3/76 में, और इससे पहले की बात उन्हीं से है, और मुजाहिद की बात को अल-तबरी 16/367 ने इसी तरह निकाला है। (3) अल-नहहास द्वारा इ'राब अल-कुरआन 3/76 - 77, और अल-तबरी 16/366 ने इब्न अब्बास की रिपोर्ट को इसी तरह निकाला, और इब्न मसूद की रिपोर्ट संक्षिप्त में, और इसे इब्न मसूद से अल-तबरानी ने अल-कबीर (9085) में भी निकाला है। अल-हयथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 7/67 में कहा: इसकी सनद टूटी हुई (मुनक़ति) है। और अल-हाफ़िज़ ने अल-तहज़ीब 2/226 में दहहाक के हवाले से कहा: यह कहा गया है कि किसी भी सहाबी से उनका सुनना साबित नहीं है।

سورہ الانبیاء: آیات 83 - 84 صفحہ 261

...کیڑا، اور وہ چاہتے تھے کہ ان کا اجر عافیت کے وقت تک پورا باقی رہے، اور یہ بات اچھی ہے سوائے اس کے کہ اسے سند کی ضرورت ہے۔

علماء نے کہا: ان کا قول: "مجھے تکلیف پہنچی ہے" [21:83] جزع (بے صبری) نہ تھا؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "بیشک ہم نے اسے صابر پایا" [38:44]، بلکہ وہ ان کی طرف سے ایک دعا تھی، اور جزع مخلوق سے شکایت کرنے میں ہے نہ کہ اللہ تعالیٰ سے، اور دعا رضا کے منافی نہیں ہے۔ ثعلبی نے کہا: میں نے اپنے استاد ابو القاسم بن حبیب کو کہتے سنا: میں سلطان کے گھر میں فقہاء اور ادباء سے بھری ہوئی ایک مجلس میں حاضر ہوا، تو مجھ سے اس آیت کے بارے میں پوچھا گیا، جبکہ ان کا اس بات پر اتفاق تھا کہ ایوب (علیہ السلام) کا قول ایک شکایت تھی، حالانکہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "بیشک ہم نے اسے صابر پایا"؟ تو میں نے کہا: یہ شکایت نہیں ہے بلکہ یہ دعا تھی، اس کی دلیل یہ ہے: "تو ہم نے ان کی دعا قبول فرمائی" [21:84]، اور قبولیت دعا کے بعد ہوتی ہے نہ کہ شکایت کے بعد۔ تو انہوں نے اسے پسند کیا اور اس پر اطمینان کا اظہار کیا۔

جنید سے اس آیت کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے کہا: اللہ نے انہیں مانگنے کی محتاجی سے آگاہ کیا تاکہ ان پر اپنے کریمانہ عطیے کا احسان کرے(1)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "تو ہم نے ان کی وہ تکلیف دور کر دی جو انہیں تھی، اور ہم نے انہیں ان کے اہل (گھر والے) دیے اور ان کے ساتھ اتنے ہی اور بھی" [21:84]۔ مجاہد اور عکرمہ نے کہا: ایوب ﷺ سے کہا گیا: ہم نے آپ کو آپ کے گھر والے جنت میں دے دیے ہیں، پس اگر آپ چاہیں تو ہم انہیں آپ کے لیے جنت میں چھوڑ دیں، اور اگر آپ چاہیں تو انہیں دنیا میں دے دیں۔ مجاہد نے

کہا: تو اللہ عزوجل نے انہیں ان کے لیے جنت میں چھوڑ دیا اور انہیں دنیا میں ان کی مثل عطا فرمائے۔ نحاس(2) نے کہا: ان دونوں سے اس کی اسناد صحیح ہے۔

میں کہتا ہوں: اور اسے مہدوی نے ابن عباس سے حکایت کیا ہے۔

اور ضحاک نے کہا: عبداللہ بن مسعود نے کہا: ایوب (علیہ السلام) کے اہل و عیال سوائے ان کی بیوی کے فوت ہو چکے تھے، تو اللہ عزوجل نے انہیں پلک جھپکنے سے بھی کم وقت میں زندہ کر دیا، اور انہیں ان کے ساتھ ان کی مثل اور عطا فرمائےا اور ابن عباس سے بھی روایت ہے: ان کے بیٹے فوت ہو چکے تھے، تو وہ ان کے لیے زندہ کر دیے گئے اور ان کی مثل ان کے لیے اولاد پیدا ہوئی(3)۔ اور قتادہ اور کعب نے بھی یہی کہا ہے۔

---

(1) عرائس المجالس ص 165۔ (2) إعراب القرآن 76/3 میں، اور اس سے پہلے کی بات انہی سے ہے، اور مجاہد کے قول کو طبری 367/16 نے اسی طرح نقل کیا ہے۔ (3) إعراب القرآن للنحاس 76/3 - 77، اور طبری 16/366 نے ابن عباس کی خبر کو اسی طرح نقل کیا ہے، اور ابن مسعود کی خبر مختصراً، اور اسے ابن مسعود سے طبرانی نے الکبیر (9085) میں بھی نقل کیا ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد 67/7 میں کہا: اس کی اسناد منقطع ہے۔ اور حافظ نے تہذیب 226/2 میں ضحاک کے بارے میں کہا: کہا گیا ہے کہ کسی صحابی سے ان کا سماع ثابت نہیں ہے۔

...the scholars, Al-Kalbi and others. Ibn Mas'ud said: His children died, and they were seven males and seven females. When he was healed, they were resurrected for him, and his wife gave birth to seven sons and seven daughters(1). Al-Tha'labi(2): This saying is more similar to the apparent meaning of the verse. I said: Because they died as a trial before their appointed times, according to what was explained previously in Surah Al-Baqarah, in the story of those who left their homes in thousands fearing death, and in the story of the seventy who were overtaken by a thunderbolt and died, then were brought back to life(3). That is because they died before their appointed times, and it is the same here, and Allah knows best. And according to the saying of Mujahid and 'Ikrimah, the meaning is: {And We restored his family to him} in the Hereafter {and the like thereof with them} in this world. And in the report: Verily, Allah sent Gabriel, peace be upon him, to him until(4) he struck the earth with his foot once(5), and a spring of hot water appeared. Gabriel took him by his hand and shook him once, so the worms fell away from him. He plunged into the water once, and his flesh grew back. He returned to his home, and Allah restored his family to him and the like of them with them. A cloud formed over the dimensions of his house and rained golden locusts for three days and nights. Gabriel said to him: Are you satisfied? He replied: Who can be satisfied with the bounty of Allah? Then Allah revealed to him: I praised you for patience before you fell into affliction and after it. Had I not placed patience under every hair of yours, you would not have been patient(6).

(1) Mentioned by Abu al-Layth 2/376 from al-Kalbi, and mentioned by al-Mawardi in al-Nukat wa al-'Uyun 3/464 from al-Farra', and see the previous comment. (2) In 'Ara'is al-Majalis, p. 326. (3) There is no authentic text regarding that, and see 2/115 and 4/209. (4) In (d), (z), and (m): when. (5) His saying: "a kick" or "a strike", is not in (z). (6) Sheikh Abu Shuhbah, may Allah have mercy on him, quoted Abu Bakr ibn al-Arabi in "Al-Isra'iliyyat" p. 281 saying: Nothing is authentic regarding Job except what Allah told us about him in two verses: the first in the words of the Exalted: {And Job, when he cried to his Lord...

...विद्वानों, अल-कल्बी और अन्यों ने कहा। इब्न मसूद ने कहा: उनकी संतान की मृत्यु हो गई थी, और वे सात लड़के और सात लड़कियाँ थीं। जब वे ठीक हो गए, तो उन्हें उनके लिए जीवित कर दिया गया, और उनकी पत्नी ने सात बेटों और सात बेटियों को जन्म दिया(1)। अल-थलाबी(2): यह कथन आयत के स्पष्ट अर्थ के अधिक समान है। मैंने कहा: क्योंकि उनकी मृत्यु उनके नियत समय से पहले एक परीक्षा के रूप में हुई थी, जैसा कि सूरा अल-बकरा में पहले बताया गया है, उन लोगों की कहानी में जो मृत्यु के भय से हजारों की संख्या में अपने घरों से निकल गए थे, और उन सत्तर लोगों की कहानी में जिन्हें बिजली की कड़क ने पकड़ लिया और वे मर गए, फिर उन्हें जीवित किया गया(3)। ऐसा इसलिए है क्योंकि वे अपने नियत समय से पहले मर गए थे, और यहाँ भी ऐसा ही है, और अल्लाह बेहतर जानता है। और मुजाहिद और इकरामा के कथन के अनुसार, अर्थ यह है: {और हमने उसे उसके परिवार को वापस दे दिया} परलोक में {और उनके साथ उनके जैसे ही} इस दुनिया में। और एक विवरण में है: वास्तव में, अल्लाह ने जिब्रील (उन पर शांति हो) को उनके पास भेजा यहाँ तक कि(4) उन्होंने जमीन पर अपना पैर एक बार मारा(5), और गर्म पानी का एक चश्मा दिखाई दिया। जिब्रील ने उनका हाथ पकड़ा और उन्हें एक बार झकझोरा, जिससे कीड़े उनसे झड़ गए। उन्होंने पानी में एक डुबकी लगाई और उनका मांस वापस बढ़ गया। वे अपने घर लौटे, और अल्लाह ने उनके परिवार को और उनके साथ उनके जैसे ही लोगों को वापस दे दिया। उनके घर के आकार के बराबर एक बादल बना और तीन दिन और रातों तक सोने के टिड्डों की वर्षा की। जिब्रील ने उनसे कहा: क्या आप तृप्त हो गए? उन्होंने उत्तर दिया: अल्लाह की कृपा से कौन तृप्त हो सकता है? तब अल्लाह ने उन्हें वह्य (प्रकाशना) भेजी: मैंने संकट में पड़ने से पहले और उसके बाद भी आपकी धैर्य के लिए प्रशंसा की है। यदि मैंने आपके प्रत्येक बाल के नीचे धैर्य न रखा होता, तो आप धैर्य नहीं रख पाते(6)।

(1) अबू अल-लैथ 2/376 द्वारा अल-कल्बी से उद्धृत, और अल-मावर्दी द्वारा अल-नुकत वा अल-उयुन 3/464 में अल-फर्रा से उद्धृत, और पिछली टिप्पणी देखें। (2) 'अराइस अल-मजालिस' में, पृष्ठ 326। (3) इस बारे में कोई सही (प्रामाणिक) पाठ नहीं है, और देखें 2/115 और 4/209। (4) संस्करण (द), (ज़), और (म) में: 'जब'। (5) उनका कहना: 'एक लात' या 'एक प्रहार', (ज़) में नहीं है। (6) शेख अबू शुहबा (अल्लाह उन पर दया करे) ने 'अल-इस्राइलियत' पृष्ठ 281 में अबू बक्र इब्न अल-अरबी का यह कथन उद्धृत किया है: अय्यूब (Job) के मामले में कुछ भी सही साबित नहीं है सिवाय

उसके जो अल्लाह ने हमें दो आयतों में बताया है: पहली अल्लाह तआला के इस कथन में: {और अय्यूब, जब उसने अपने रब को पुकारा...

...علماء، الکلبی اور دیگر۔ ابن مسعود نے کہا: ان کی اولاد فوت ہو گئی تھی، اور وہ سات بیٹے اور سات بیٹیاں تھیں۔ جب وہ صحت یاب ہوئے تو وہ ان کے لیے دوبارہ زندہ کیے گئے، اور ان کی بیوی نے سات بیٹوں اور سات بیٹیوں کو جنم دیا(1)۔ الثعلبی(2): یہ قول آیت کے ظاہر کے زیادہ مشابہ ہے۔ میں نے کہا: کیونکہ وہ اپنی مدتِ حیات سے پہلے آزمائش کے طور پر فوت ہوئے تھے، جیسا کہ سورہ البقرہ میں پہلے بیان ہو چکا ہے، ان لوگوں کے قصے میں جو موت کے ڈر سے ہزاروں کی تعداد میں اپنے گھروں سے نکلے تھے، اور ان ستر لوگوں کے قصے میں جنہیں کڑک نے پکڑ لیا اور وہ مر گئے پھر انہیں زندہ کیا گیا(3)۔ یہ اس لیے کہ وہ اپنی مدت سے پہلے مرے تھے، اور اسی طرح یہاں بھی ہے، واللہ اعلم۔ اور مجاہد اور عکرمہ کے قول کے مطابق معنی یہ ہے: {اور ہم نے اسے اس کے گھر والے عطا کیے} آخرت میں {اور ان کے ساتھ ان جیسے ہی} دنیا میں۔ اور روایت میں ہے: اللہ نے ان کی طرف جبریل علیہ السلام کو بھیجا یہاں تک کہ(4) انہوں نے زمین پر اپنا پاؤں ایک بار مارا(5)، تو گرم پانی کا ایک چشمہ نمودار ہوا۔ جبریل نے ان کا ہاتھ پکڑا اور انہیں ایک جھٹکا دیا تو ان سے کیڑے جھڑ گئے۔ انہوں نے پانی میں ایک غوطہ لگایا تو ان کا گوشت اگ آیا۔ وہ اپنے گھر لوٹ آئے، اور اللہ نے ان کے گھر والے اور ان کے ساتھ ان جیسے ہی انہیں واپس دے دیے۔ ان کے گھر کے رقبے کے برابر ایک بدلی اٹھی اور تین دن اور راتوں تک سونے کی ٹڈیوں کی بارش کی۔ جبریل نے ان سے پوچھا: کیا آپ سیر ہو گئے؟ انہوں نے جواب دیا: اللہ کے فضل سے کون سیر ہو سکتا ہے؟ تب اللہ نے ان کی طرف وحی بھیجی: میں نے بلا میں مبتلا ہونے سے پہلے اور اس کے بعد آپ کے صبر کی تعریف کی ہے، اور اگر میں نے آپ کے ہر بال کے نیچے صبر نہ رکھا ہوتا تو آپ صبر نہ کر پاتے(6)۔

(1) اسے ابو اللیث 2/376 نے کلبی سے ذکر کیا ہے، اور ماوردی نے النکت والعیون 3/464 میں فراء سے ذکر کیا ہے، اور گزشتہ تبصرہ دیکھیں۔ (2) عرائس المجالس، ص 326 میں۔ (3) اس بارے میں کوئی صحیح نص نہیں ہے، دیکھیے 2/115 اور 4/209۔ (4) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: 'جب'۔ (5) ان کا قول: 'ایک ٹھوکر' یا 'ضرب'، (ظ) میں نہیں ہے۔ (6) شیخ ابو شہبہ رحمہ اللہ نے «الإسرائیلیات» ص 281 میں ابو بکر ابن العربی کا یہ قول نقل کیا ہے: ایوب علیہ السلام کے معاملے میں کوئی چیز صحیح ثابت نہیں ہے سوائے اس کے جو اللہ نے ہمیں دو آیتوں میں بتایا ہے: پہلی اللہ تعالیٰ کے اس قول میں: {اور ایوب جب اس نے اپنے رب کو پکارا...

Surah Al-Anbiya: Verses 83 - 86, Page 263

"A mercy from Us" (Raḥmatan min ʻindinā) means: We did that for him as a mercy from Us. It was said: We tested him so that his reward would be great in the hereafter. "And a reminder for the worshippers" (wa-dhikrā lil-ʿābidīn) means: as a reminder for the servants; because when they remember Job's affliction and his patience in the face of it, and his trial(1), while he was the best of the people of his time, they would steel themselves to bear the hardships of this world just as Job did. Thus, this serves as an encouragement for them to persevere in worship and endure harm.

There were differing opinions regarding the duration of his affliction. Ibn Abbas said: The period of affliction was seven years, seven months, seven days, and seven nights(2). Wahb said: Thirty years(3). Al-Hasan said: Seven years and six months(4).

I say: More authentic than this, and Allah knows best, is: eighteen years; narrated by Ibn Shihab from the Prophet ﷺ, mentioned by Ibn al-Mubarak, and it has been cited previously(5).

Allah Almighty's saying: "And Ishmael and Idris and Dhul-Kifl; all were of the patient. And We admitted them into Our mercy. Indeed, they were of the righteous." (Verses 85-86)

Allah Almighty's saying: "And Ishmael and Idris," who is Enoch and was mentioned previously(6), "and Dhul-Kifl" means:

= "Harm has touched me" (annī massaniya al-ḍurru) and the second: "Indeed, Satan has touched me with hardship and torment" (annī massaniya al-shayṭānu bi-nuṣbin wa-ʿadhābin). As for the Prophet ﷺ, nothing authentic has been reported from him regarding this except his saying: "While Job was bathing, golden locusts began falling upon him..." Hadith. Ends. It is recorded in Sahih al-Bukhari (3391), and it concludes: "...so he began gathering them into his garment. His Lord called out to him: 'O Job, did I not make you rich enough not to need what you see?' He replied: 'Yes, my Lord, but I cannot do without Your blessing.'" He said: If nothing is authentically established in the Qur'an or Sunnah except what we have mentioned, then who brings Job's news to the listener? Or from whose tongue did he hear it? Israelite

narrations (Isrā'īliyyāt) are rejected by scholars completely. Therefore, turn your eyes away from their written lines and your ears from hearing them, for they only fill your mind with illusions and only increase confusion in your heart. (1) In versions (D) and (Z): "and his love." (2) Mentioned by al-Baghawi 3/261 from Ka'b, without the phrase "and seven nights." (3) As found in the copies; however, what al-Tabari (16/354) narrated from Wahb is that he said: "He remained in affliction for three years, not a day more." This was also mentioned by al-Tha'labi in al-'Ara'is (p. 164) and al-Baghawi (3/261). (4) Previously mentioned on page 257 of this volume. (5) Page 260 of this volume; see also Fath al-Bari (6/421-423). (6) 13/466.

सूरह अल-अंबिया: आयतें 83 - 86, पृष्ठ 263

"हमारी ओर से एक दया" (रहमतन मिन 'इन्दिना) का अर्थ है: हमने उनके साथ ऐसा अपनी ओर से दया के रूप में किया। यह भी कहा गया है: हमने उनकी परीक्षा ली ताकि परलोक में उनका प्रतिफल महान हो। "और इबादत करने वालों के लिए एक याद" (व-ज़िक्रा लिल-'आबिदीन) का अर्थ है: और बंदों के लिए एक अनुस्मारक; क्योंकि जब वे अय्यूब की विपत्ति और उस पर उनके धैर्य, और उनके लिए उनकी परीक्षा(1) को याद करते हैं, जबकि वे अपने समय के सबसे अच्छे व्यक्ति थे, तो वे दुनिया की कठिनाइयों पर धैर्य रखने के लिए स्वयं को तैयार करते हैं, जैसा कि अय्यूब ने किया था। अत; यह उनके लिए निरंतर इबादत करने और कष्ट सहने के लिए एक प्रोत्साहन होगा।

उनकी विपत्ति की अवधि के संबंध में मतभेद रहे हैं; इब्न अब्बास ने कहा: विपत्ति की अवधि सात साल, सात महीने, सात दिन और सात रातें थी(2)। वहब ने कहा: तीस साल(3)। अल-हसन ने कहा: सात साल और छह महीने(4)।

मैं कहता हूँ: और इससे भी अधिक प्रामाणिक, और अल्लाह ही सबसे बेहतर जानता है: अठारह वर्ष; इसे इब्न शिहाब ने नबी ﷺ से रिवायत किया है, इब्न अल-मुबारक ने इसका उल्लेख किया है और यह पहले आ चुका है(5)।

अल्लाह तआला का कथन: "और इसमाईल और इदरीस और ज़ुल-किफ़्ल; सभी धैर्यवानों में से थे। और हमने उन्हें अपनी दया में प्रवेश कराया। वास्तव में, वे नेक लोगों में से थे।" (आयत 85-86)

अल्लाह तआला का कथन: "और इसमाईल और इदरीस," जो कि अख़नूख (इनोक) हैं और जिनका ज़िक्र पहले आ चुका है(6), "और ज़ुल-किफ़्ल" का अर्थ है:

= "मुझे कष्ट पहुँचा है" और दूसरी: "निश्चित रूप से शैतान ने मुझे कष्ट और पीड़ा पहुँचाई है"। जहाँ तक नबी ﷺ का प्रश्न है; उनके बारे में एक अक्षर भी प्रामाणिक नहीं है सिवाय उनके इस कथन के: "जब अय्यूब स्नान कर रहे थे, तो सोने की टिड्डियाँ उन पर गिरने लगीं... हदीस। समाप्त। यह सहीह अल-बुखारी (3391) में है, और इसकी पूर्णता इस प्रकार है: "...तो वह उन्हें अपने कपड़े में इकट्ठा

करने लगे। उनके रब ने उन्हें पुकारा: 'हे अय्यूब, क्या मैंने तुम्हें उससे बेनियाज़ (धनी) नहीं बनाया जो तुम देख रहे हो?' उन्होंने कहा: 'हाँ, मेरे रब, लेकिन मुझे तेरी बरकत से कोई बेनियाज़ी नहीं है'।" उन्होंने कहा: और यदि कुरान या सुन्नत में हमारे द्वारा उल्लेखित चीज़ों के अलावा कुछ भी सही नहीं है, तो वह कौन है जो सुनने वाले तक अय्यूब की खबर पहुँचाता है? या उन्होंने इसे किसकी ज़ुबान से सुना? इस्राईली रिवायतों को विद्वानों द्वारा पूरी तरह से अस्वीकार कर दिया गया है, इसलिए उनकी पंक्तियों से अपनी आँखें फेर लें, और उन्हें सुनने से अपने कानों को बहरा कर लें, क्योंकि वे आपके विचारों को केवल कल्पना देते हैं, और आपके दिल में केवल भ्रम बढ़ाते हैं। (1) प्रति (द) और (ज़) में: "और उनका प्रेम"। (2) अल-बग़वी 3/261 द्वारा काब से उल्लेखित, उनके इस कथन के बिना: "और सात रातें"। (3) प्रतियों में ऐसा ही है, और जिसे अल-तबरी 16/354 ने वहब से रिवायत किया है वह यह है कि उन्होंने कहा: "वह तीन साल तक विपत्ति में रहे, एक दिन भी अधिक नहीं", और इसी तरह अल-था'लाबी ने अल-अराइस पृष्ठ 164 में और अल-बग़वी 3/261 में इसका उल्लेख किया है। (4) इस भाग के पृष्ठ 257 पर पहले आ चुका है। (5) इस भाग का पृष्ठ 260, और देखें फ़तह अल-बारी 6/421-423। (6) 13/466।

سورہ الانبیاء: آیات 83 - 86، صفحہ 263

﴿رَحْمَةً مِّنْ عِندِنَا﴾ یعنی: ہم نے ان کے ساتھ یہ سلوک اپنی طرف سے رحمت کے طور پر کیا۔ اور کہا گیا ہے: ہم نے ان کی آزمائش کی تاکہ کل (آخرت) ان کا ثواب عظیم ہو۔ ﴿وَذِكْرَىٰ لِلْعَابِدِينَ﴾ یعنی: اور بندوں کے لیے ایک یاد دہانی؛ کیونکہ جب وہ ایوب علیہ السلام کی آزمائش اور اس پر ان کے صبر، اور ان کے امتحان(1) کو یاد کرتے ہیں، جبکہ وہ اپنے زمانے کے بہترین شخص تھے، تو وہ دنیا کی سختیوں پر صبر کے لیے اپنے آپ کو تیار کرتے ہیں جیسا کہ ایوب علیہ السلام نے کیا تھا۔ لہٰذا، یہ ان کے لیے عبادت جاری رکھنے اور تکلیف برداشت کرنے پر ایک تنبیہ (جوش) ہوگا۔

ان کی آزمائش کی مدت کے بارے میں اختلاف پایا جاتا ہے؛ ابن عباس نے کہا: آزمائش کی مدت سات سال، سات ماہ، سات دن اور سات راتیں تھی(2)۔ وہب نے کہا: تیس سال(3)۔ الحسن نے کہا: سات سال اور چھ ماہ(4)۔

میں کہتا ہوں: اور اس سے زیادہ صحیح، اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے: اٹھارہ سال؛ اسے ابن شہاب نے نبی ﷺ سے روایت کیا ہے، ابن المبارک نے اس کا ذکر کیا ہے اور یہ پہلے گزر چکا ہے(5)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِسْمَاعِيلَ وَإِدْرِيسَ وَذَا الْكِفْلِ ۖ كُلٌّ مِّنَ الصَّابِرِينَ ٨٥ وَأَدْخَلْنَاهُمْ فِي رَحْمَتِنَا ۖ إِنَّهُم مِّنَ الصَّالِحِينَ ٨٦﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِسْمَاعِيلَ وَإِدْرِيسَ﴾ اور وہ اخنوخ ہیں اور پہلے ان کا ذکر گزر چکا ہے(6) ﴿وَذَا الْكِفْلِ﴾ یعنی:

= ﴿أَنِّي مَسَّنِيَ الضُّرُّ﴾ اور دوسری: ﴿أَنِّي مَسَّنِيَ الشَّيْطَانُ بِنُصْبٍ وَعَذَابٍ﴾۔ جہاں تک نبی ﷺ کا تعلق ہے؛ ان سے اس بارے میں ایک حرف بھی صحیح ثابت نہیں سوائے ان کے اس ارشاد کے: "جب ایوب غسل کر رہے تھے تو ان پر سونے کی ٹڈیاں گرنے لگیں... حدیث۔ اھـ یہ صحیح بخاری (3391) میں ہے، اور اس کا بقیہ حصہ یہ ہے: "تو وہ انہیں اپنے کپڑے میں سمیٹنے لگے، پس ان کے رب نے انہیں پکارا: اے ایوب، کیا میں نے تجھے اس سے بے نیاز نہیں کر دیا تھا جو تو دیکھ رہا ہے؟ انہوں نے عرض کیا: کیوں نہیں اے میرے رب، لیکن مجھے تیری برکت سے بے نیازی نہیں ہے۔" انہوں نے کہا: اور اگر قرآن یا سنت میں سوائے اس کے جو ہم نے ذکر کیا کچھ صحیح نہیں ہے، تو وہ کون ہے جو سننے والے تک ایوب علیہ السلام کی خبر پہنچاتا ہے؟ یا کس کی زبان سے اس نے اسے سنا؟ اور اسرائیلی روایات علماء کے نزدیک قطعی طور پر مسترد ہیں، لہٰذا ان کی سطروں سے اپنی نظریں پھیر لیں اور انہیں سننے سے اپنے کانوں کو بہرا کر لیں، کیونکہ وہ آپ کے فکر کو صرف خیالات دیتی ہیں اور آپ کے دل میں صرف اضطراب (خبال) پیدا کرتی ہیں۔ (1) (د) اور (ز) میں ہے: "اور ان کی محبت"۔ (2) البغوی 3/261 نے کعب سے اس کا ذکر کیا ہے، ان کے اس قول کے بغیر کہ: "اور سات راتیں"۔ (3) نسخوں میں ایسا ہی ہے، اور جسے الطبری 16/354 نے وہب سے روایت کیا ہے وہ یہ ہے کہ انہوں نے کہا: "وہ آزمائش میں تین سال رہے، ایک دن بھی زیادہ نہیں"، اور اسی طرح الثعلبی نے العرائس ص 164 اور البغوی 3/261 میں ذکر کیا ہے۔ (4) اس حصے کے ص 257 پر گزر چکا ہے۔ (5) اس حصے کا ص 260، اور دیکھیں فتح الباری 6/421-423۔ (6) 13/466۔

Page 264 Surah Al-Anbiya: Verses 85 - 86

And mention them. Al-Tirmidhi al-Hakim narrated in "Nawadir al-Usul"(1) and others from the hadith of Ibn Umar, from the Prophet (peace be upon him) who said: "There was a man among the Children of Israel called Dhu al-Kifl, who did not refrain from any sin he committed. He followed a woman and gave her sixty dinars [on the condition that he have intercourse with her]. When he sat with her as a man sits with his wife, she trembled and cried. He asked, 'What makes you cry?' She said, 'This deed; by Allah, I have never done it before.' He asked, 'Did I force you?' She said, 'No, but need drove me to it.' He said, 'Go, it (the money) is yours, and by Allah, I will never disobey Allah after this ever.' Then he died that night, and they found written on the door of his house: 'Indeed, Allah has forgiven Dhu al-Kifl'."

Abu Isa al-Tirmidhi also narrated it; and its wording is: From Ibn Umar (may Allah be pleased with them both) who said: I heard the Prophet (peace be upon him) narrating a hadith that if I had heard it only once or twice—he counted up to seven times—but I heard it more than that. I heard the Messenger of Allah (peace be upon him) saying: "Kifl(2) was from the Children of Israel who did not refrain from any sin he committed. A woman came to him, and he gave her sixty dinars on the condition that he have intercourse with her. When he sat with her as a man sits with his wife, she trembled and cried. He asked, 'What makes you cry? Did I force you?' She said, 'No, but it is a deed I have never done before, and nothing drove me to it except need.' He said, 'You are doing this while you have never done it! Go, it is yours,' and he said, 'By Allah, I will never disobey Allah after this ever.' He died that night, and in the morning it was written on his door: 'Indeed, Allah has forgiven al-Kifl'." (3) He said: A hasan (good) hadith (4).

And it was said: When Al-Yasa' grew old, he said: "If only I could appoint a man over the people so that I may see how he acts." He said: "Who will take responsibility (yakfal) for me for three things: fasting during the day, praying during the night, and not getting angry while judging?" A man from the descendants of al-Ays said: "I will." He (Al-Yasa') turned him down. Then he said the same thing the next day, and the man said:

(1) We did not find it in the printed edition of it. (2) In the manuscripts: Dhu al-Kifl; what is established is from Sunan al-Tirmidhi. (3) In (Kh), (Zh), and (M): Li-Dhi al-Kifl; what is established is from (D), (Z), and Sunan al-Tirmidhi. (4) Sunan al-Tirmidhi (2496), and it is with Ahmad (4747), and what is between brackets is from them. Ibn

Kathir said in al-Bidayah wa al-Nihayah 1/519: A very strange hadith, and there is doubt in its chain... even if it is preserved, he is not the Dhu al-Kifl (mentioned in the Quran); rather the wording of the hadith is: Al-Kifl, so he is a different man from the one mentioned in the Quran.

पृष्ठ २६४ सूरा अल-अंबिया: आयतें ८५ - ८६

और उनका उल्लेख करें। अल-तिर्मिज़ी अल-हकीम ने "नवादिर अल-उसूल"(१) में और दूसरों ने इब्न उमर की हदीस से रिवायत की है, नबी ﷺ से, जिन्होंने कहा: "बनी इस्राइल में ज़ुल-किफ़्ल नाम का एक आदमी था, जो अपने द्वारा किए गए किसी भी पाप से नहीं बचता था। उसने एक महिला का पीछा किया और उसे साठ दीनार दिए [इस शर्त पर कि वह उसके साथ संभोग करेगा]। जब वह उसके साथ बैठा जैसे एक आदमी अपनी पत्नी के साथ बैठता है, तो वह कांपने लगी और रोने लगी। उसने पूछा, 'तुम्हें क्या रुला रहा है?' उसने कहा, 'यह काम; अल्लाह की कसम, मैंने यह कभी नहीं किया है।' उसने पूछा, 'क्या मैंने तुम्हें मजबूर किया?' उसने कहा, 'नहीं, लेकिन ज़रूरत ने मुझे इसके लिए मजबूर किया।' उसने कहा, 'जाओ, यह (पैसे) तुम्हारे हैं, और अल्लाह की कसम, मैं इसके बाद कभी अल्लाह की अवज्ञा नहीं करूँगा।' फिर उसी रात उसकी मृत्यु हो गई, और उन्होंने उसके घर के दरवाज़े पर लिखा हुआ पाया: 'बेशक, अल्लाह ने ज़ुल-किफ़्ल को माफ़ कर दिया है'।"

अबू ईसा अल-तिर्मिज़ी ने भी इसे रिवायत किया है; और इसके शब्द हैं: इब्न उमर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से रिवायत है कि उन्होंने कहा: मैंने नबी ﷺ को एक हदीस बयान करते हुए सुना, जिसे अगर मैंने सिर्फ एक या दो बार सुना होता - उन्होंने सात बार तक गिना - लेकिन मैंने इसे उससे भी ज़्यादा सुना। मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को कहते सुना: "किफ़्ल(२) बनी इस्राइल में से था जो अपने द्वारा किए गए किसी भी पाप से नहीं बचता था। एक महिला उसके पास आई, और उसने उसे साठ दीनार दिए इस शर्त पर कि वह उसके साथ संभोग करेगा। जब वह उसके साथ बैठा जैसे एक आदमी अपनी पत्नी के साथ बैठता है, तो वह कांपने लगी और रोने लगी। उसने पूछा, 'तुम्हें क्या रुला रहा है? क्या मैंने तुम्हें मजबूर किया?' उसने कहा, 'नहीं, लेकिन यह ऐसा काम है जो मैंने पहले कभी नहीं किया, और ज़रूरत के अलावा किसी चीज़ ने मुझे इसके लिए मजबूर नहीं किया।' उसने कहा, 'तुम यह कर रही हो जबकि तुमने इसे कभी नहीं किया! जाओ, यह तुम्हारा है,' और उसने कहा, 'अल्लाह की कसम, मैं इसके बाद कभी अल्लाह की अवज्ञा नहीं करूँगा।' उसी रात उसकी मृत्यु हो गई, और सुबह उसके दरवाज़े पर लिखा था: 'बेशक, अल्लाह ने अल-किफ़्ल को माफ़ कर दिया है'।" (३) उन्होंने कहा: यह एक 'हसन' (अच्छी) हदीस है (४)।

और कहा गया है: जब अल-यसा' बूढ़े हो गए, तो उन्होंने कहा: "काश मैं लोगों पर एक आदमी को नियुक्त कर पाता ताकि मैं देख सकूँ कि वह कैसे काम करता है।" उन्होंने कहा: "मेरे लिए तीन चीज़ों की ज़िम्मेदारी (यकफ़ल) कौन लेगा: दिन में रोज़ा रखना, रात में नमाज़ पढ़ना, और फ़ैसला करते

समय गुस्सा न करना?" अल-ऐस की संतान में से एक व्यक्ति ने कहा: "मैं।" उन्होंने (अल-यसा' ने) उसे मना कर दिया। फिर अगले दिन उन्होंने वही बात कही, तो उस आदमी ने कहा:

(१) हमने इसके मुद्रित संस्करण में इसे नहीं पाया। (२) पाण्डुलिपियों में: ज़ुल-किफ़्ल; जो प्रमाणित है वह सुनन अल-तिर्मिज़ी से है। (३) (ख), (ज़) और (म) में: लि-ज़ुल-किफ़्ल; जो प्रमाणित है वह (द), (ज़) और सुनन अल-तिर्मिज़ी से है। (४) सुनन अल-तिर्मिज़ी (२४९६), और यह अहमद (४७४७) के पास भी है, और कोष्ठक के बीच की सामग्री उन्हीं से है। इब्न कसीर ने 'अल-बिदाया व अन-निहाया' ५१९/१ में कहा: यह बहुत ही अजीब हदीस है, और इसकी सनद में संदेह है... भले ही यह सुरक्षित हो, वह ज़ुल-किफ़्ल (कुरान वाले) नहीं है; बल्कि हदीस के शब्द हैं: अल-किफ़्ल, तो वह कुरान में वर्णित व्यक्ति के अलावा कोई और व्यक्ति है।

صفحہ ۲۶۴ سورۃ الانبیاء: آیات ۸۵ - ۸۶

اور ان کا تذکرہ کریں۔ ترمذی حکیم نے «نوادر الاصول»(۱) میں اور دوسروں نے ابن عمر کی حدیث سے روایت کیا ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: ”بنی اسرائیل میں ایک شخص تھا جسے ذوالکفل کہا جاتا تھا، وہ اپنے کیے ہوئے کسی گناہ سے نہیں بچتا تھا۔ اس نے ایک عورت کا پیچھا کیا اور اسے ساٹھ دینار دیے [اس شرط پر کہ وہ اس کے ساتھ ہم بستری کرے]۔ جب وہ اس کے پاس اس طرح بیٹھا جس طرح مرد اپنی بیوی کے پاس بیٹھتا ہے، تو وہ کانپنے لگی اور رونے لگی۔ اس نے پوچھا: تم کیوں رو رہی ہو؟ اس نے کہا: اس کام کی وجہ سے، اللہ کی قسم میں نے یہ کبھی نہیں کیا۔ اس نے پوچھا: کیا میں نے تم پر زبردستی کی ہے؟ اس نے کہا: نہیں، لیکن ضرورت نے مجھے اس پر مجبور کیا۔ اس نے کہا: جاؤ، یہ (رقم) تمہاری ہے، اور اللہ کی قسم، میں اس کے بعد کبھی اللہ کی نافرمانی نہیں کروں گا۔ پھر اسی رات اس کا انتقال ہو گیا، تو انہوں نے اس کے گھر کے دروازے پر لکھا ہوا پایا: بے شک اللہ نے ذوالکفل کو بخش دیا ہے“۔

اور اسے ابو عیسیٰ ترمذی نے بھی روایت کیا ہے؛ اور اس کے الفاظ یہ ہیں: ابن عمر رضی اللہ عنہما سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: میں نے نبی ﷺ کو ایک حدیث بیان کرتے ہوئے سنا، اگر میں نے اسے صرف ایک یا دو بار سنا ہوتا - یہاں تک کہ انہوں نے سات بار تک گنا - لیکن میں نے اسے اس سے بھی زیادہ سنا۔ میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: ”کفل(۲) بنی اسرائیل میں سے تھا جو اپنے کسی گناہ سے باز نہیں آتا تھا۔ ایک عورت اس کے پاس آئی تو اس نے اسے ساٹھ دینار دیے اس شرط پر کہ وہ اس کے ساتھ ہم بستری کرے۔ جب وہ اس کے پاس اس طرح بیٹھا جس طرح مرد اپنی بیوی کے پاس بیٹھتا ہے، تو وہ کانپنے لگی اور رونے لگی۔ اس نے پوچھا: تم کیوں رو رہی ہو؟ کیا میں نے تم پر زبردستی کی؟ اس نے کہا: نہیں، بلکہ یہ ایک ایسا کام

ہے جو میں نے کبھی نہیں کیا، اور مجھے اس پر ضرورت کے سوا کسی چیز نے آمادہ نہیں کیا۔ اس نے کہا: تم یہ کر رہی ہو حالانکہ تم نے یہ کبھی نہیں کیا! جاؤ، یہ تمہارے لیے ہے، اور اس نے کہا: اللہ کی قسم میں اس کے بعد کبھی اللہ کی نافرمانی نہیں کروں گا۔ پس وہ اسی رات مر گیا، تو صبح اس کے دروازے پر لکھا ہوا تھا: بے شک اللہ نے کفل کو بخش دیا ہے" (۳)۔ انہوں نے کہا: یہ حدیث حسن ہے (۴)۔

اور کہا گیا ہے: جب یسع علیہ السلام بوڑھے ہو گئے تو انہوں نے کہا: کاش میں لوگوں پر کسی کو اپنا خلیفہ مقرر کر دوں تاکہ میں دیکھوں کہ وہ کیسے عمل کرتا ہے۔ پس انہوں نے فرمایا: کون میرے لیے تین چیزوں کی ذمہ داری (کفالت) لیتا ہے: دن کا روزہ رکھنا، رات کی عبادت کرنا، اور فیصلے کے وقت غصہ نہ کرنا؟ تو عیص کی اولاد میں سے ایک شخص نے کہا: میں۔ آپ نے اسے واپس کر دیا (یعنی دوبارہ پوچھا)، پھر اگلے دن بھی ویسا ہی کہا، تو اس شخص نے کہا:

(۱) ہمیں اس کے مطبوعہ نسخے میں یہ نہیں ملی۔ (۲) نسخوں میں ہے: ذو الکفل، اور جو ثابت ہے وہ سنن ترمذی سے ہے۔ (۳) (خ) اور (ظ) اور (م) میں ہے: لذی الکفل، اور جو ثابت ہے وہ (د) اور (ز) اور سنن ترمذی سے ہے۔ (۴) سنن ترمذی (۲۴۹۶)، اور یہ احمد (۴۷۴۷) کے ہاں بھی ہے، اور ان دونوں سے جو قوسین کے درمیان ہے لیا گیا ہے۔ ابن کثیر نے 'البدایہ والنہایہ' ۱/۵۱۹ میں کہا ہے: یہ حدیث بہت غریب ہے، اور اس کی سند میں کلام ہے... اگر یہ محفوظ بھی ہو تو یہ وہ (قرآن والے) ذوالکفل نہیں ہیں، بلکہ حدیث کے الفاظ ہیں: الکفل، تو وہ قرآن میں مذکور شخص کے علاوہ کوئی اور شخص ہے۔

Surah Al-Anbiya: Verses 85 - 86

Page 265

...I [shall do so], so he appointed him as successor, and he fulfilled [the obligation], thus Allah praised him and he was named Dhul-Kifl; because he took charge (takaffala) of a matter [and fulfilled it]; this was stated by Abu Musa, Mujahid, and Qatadah (1). And [it was said by] Abdullah bin al-Harith (3).

Abu Musa narrated from the Prophet ﷺ: Dhul-Kifl was not a prophet, but he was a righteous servant. He took upon himself the deeds of a righteous man upon his death, and he used to pray a hundred prayers to Allah every day, so Allah spoke well of him (4).

Ka'b said: There was a disbelieving king among the Children of Israel. A righteous man passed through his land and said: By Allah, I will not leave this land until I present Islam to this king. So he presented it to him. The king asked: "What is my reward?" He said: "Paradise" - and described it to him. The king said: "Who will guarantee (yatakaffalu) that for me?" He said: "I will." So the king accepted Islam, renounced the kingdom, and turned to the obedience of his Lord until he died. When he was buried, in the morning they found his hand outside the grave holding a green parchment written in white light: "Indeed, Allah has forgiven me, entered me into Paradise, and fulfilled the guarantee (kafalah) (5) of so-and-so." People rushed to that man to have him accept their faith and guarantee for them what he guaranteed for the king. He did so, and they all believed, so he was named Dhul-Kifl.

It was also said: He was a chaste man who took charge of the affairs of every person who fell into affliction, accusation, or demand, and Allah saved them through him.

It was also said: He was named Dhul-Kifl because Allah the Almighty guaranteed for him, in his efforts and deeds, double the reward (6) of other prophets who lived in his time.

(1) Their statement was recorded by Al-Tabari 16/369-373, and the report from Mujahid in it is detailed, and what is between brackets is from it. (2) In the manuscripts except for (Za): And he said. (3) In the manuscripts: 'Amr bin Abdullah bin al-Harith, which is a mistake; as Al-Tabari recorded it 16/368 through the path of Al-Minhal ibn 'Amr from Abdullah bin al-Harith. (4) Recorded by Abdul Razzaq 2/27, and Al-Tabari 16/372 through the path of Qatadah from Abu Musa ﷺ as a mawquf narration. It is disconnected (munqati'), and Ibn Abi Hatim recorded it - as in Al-

Bidaya wal-Nihaya 1/518 - through the path of Qatadah, from Kinana bin al-Akhnas, from Abu Musa also as a mawquf narration. (5) In (Kha), (Dal), and (Zai): kafalah, and in (Meem): from kafalah, and what is established is from (Za). (6) In (Dal) and (Zai): 'ala.

सूरह अल-अंबिया: आयत 85 - 86

पृष्ठ 265

...मैं [ऐसा करूँगा], तो उसने उसे उत्तराधिकारी नियुक्त किया और उसने [ज़िम्मेदारी] पूरी की, इसलिए अल्लाह ने उसकी प्रशंसा की और उसका नाम ज़ुल-किफ़्ल रखा गया; क्योंकि उसने एक मामले का कार्यभार संभाला (तकफ्फ़ला) [और उसे पूरा किया]; यह अबू मूसा, मुजाहिद और क़तादा द्वारा कहा गया था (1)। और [यह] अब्दुल्ला बिन अल-हारिस (3) द्वारा कहा गया था।

अबू मूसा ने पैगंबर ﷺ से रिवायत की: ज़ुल-किफ़्ल नबी नहीं थे, बल्कि वे एक नेक बंदे थे। उन्होंने अपनी मृत्यु के समय एक नेक आदमी के कार्यों की ज़िम्मेदारी ली, और वे हर दिन अल्लाह के लिए सौ नमाज़ें पढ़ते थे, इसलिए अल्लाह ने उनकी बहुत प्रशंसा की (4)।

काब ने कहा: बनी इसराइल में एक काफिर राजा था। एक नेक आदमी उसके देश से गुज़रा और कहा: खुदा की कसम, मैं इस देश को तब तक नहीं छोड़ूँगा जब तक मैं इस राजा के सामने इस्लाम पेश न कर दूँ। तो उसने उसके सामने इसे पेश किया। राजा ने पूछा: "मेरा इनाम क्या है?" उसने कहा: "जन्नत" - और उसे इसका वर्णन किया। राजा ने कहा: "मेरे लिए इसकी गारंटी (यतकफ्फ़लु) कौन देगा?" उसने कहा: "मैं दूँगा।" तो राजा ने इस्लाम कुबूल कर लिया, राज्य छोड़ दिया, और अपने रब की इबादत में लग गया यहाँ तक कि उसकी मृत्यु हो गई। जब उसे दफनाया गया, तो सुबह उन्होंने पाया कि उसका हाथ कब्र से बाहर निकला हुआ था जिसमें सफेद रोशनी में लिखा हुआ एक हरा कागज़ था: "निस्संदेह, अल्लाह ने मुझे माफ कर दिया है, मुझे जन्नत में दाखिल किया है, और फलां की ज़मानत (कफलाह) (5) पूरी की है।" लोग उस आदमी की ओर दौड़ पड़े ताकि वह उनका ईमान स्वीकार करे और उनके लिए वही गारंटी दे जो उसने राजा के लिए दी थी। उसने ऐसा किया और वे सब ईमान ले आए, इसलिए उसका नाम ज़ुल-किफ़्ल पड़ा।

यह भी कहा गया है: वह एक पवित्र व्यक्ति था जो हर उस व्यक्ति के मामलों की ज़िम्मेदारी लेता था जो किसी विपत्ति, आरोप या मांग में फंसा हो, और अल्लाह उसके हाथों उन्हें बचा लेता था।

यह भी कहा गया है: उन्हें ज़ुल-किफ़्ल इसलिए कहा गया क्योंकि अल्लाह तआला ने उनके प्रयासों और कार्यों में, उनके समय के अन्य नबियों की तुलना में दोगुने प्रतिफल (6) की गारंटी दी थी।

(1) उनके कथन को अल-तबरी 16/369-373 द्वारा निकाला गया है, और इसमें मुजाहिद की खबर विस्तृत है, और कोष्ठक के बीच जो कुछ है वह उसी से है। (2) (ज़ै) के अलावा अन्य प्रतियों में: 'और उसने कहा'। (3) प्रतियों में: 'अम्र बिन अब्दुल्ला बिन अल-हारिस', जो एक गलती है; क्योंकि अल-तबरी ने इसे 16/368 में अल-मिन्हाल इब्न अम्र के माध्यम से अब्दुल्ला बिन अल-हारिस से निकाला है। (4) इसे अब्दुल रज्ज़ाक 2/27 और अल-तबरी 16/372 ने क़तादा के माध्यम से अबू मूसा ﷺ से मौक़ूफ़ रिवायत के रूप में निकाला है। यह मुन्क़ाती (टूटा हुआ) है, और इब्न अबी हातिम ने इसे - जैसा कि अल-बिदाया वन-निहाया 1/518 में है - क़तादा के माध्यम से, किनाना बिन अल-अख़्रास से, अबू मूसा से भी मौक़ूफ़ रिवायत के रूप में निकाला है। (5) (ख), (द), और (ज़) में: 'कफ़लाह', और (म) में: 'कफ़लाह से', और जो स्थापित है वह (ज़) से है। (6) (द) और (ज़) में: 'अला' (पर)।

سورہ الانبیاء: آیات ۸۵ - ۸۶

صفحہ ۲۶۵

...میں [ایسا کروں گا]، پس اس نے اسے خلیفہ بنایا اور اس نے [ذمہ داری] پوری کی، چنانچہ اللہ نے اس کی تعریف کی اور اس کا نام ذوالکفل رکھا گیا؛ اس لیے کہ اس نے کسی کام کی ذمہ داری لی (تکفل) [اور اسے پورا کیا]؛ یہ بات ابو موسیٰ، مجاہد اور قتادہ (۱) نے کہی ہے۔ اور یہ عبداللہ بن الحارث (۳) نے بھی کہی (۲)۔

ابو موسیٰ نے نبی کریم ﷺ سے روایت کی: بے شک ذوالکفل نبی نہیں تھے، بلکہ وہ ایک نیک بندے تھے، انہوں نے ایک نیک آدمی کی موت کے وقت اس کے کاموں کی ذمہ داری لی، اور وہ ہر روز اللہ کے لیے سو نمازیں پڑھتے تھے، چنانچہ اللہ نے ان کی خوب تعریف فرمائی (۴)۔

کعب نے کہا: بنی اسرائیل میں ایک کافر بادشاہ تھا، ایک نیک آدمی اس کے ملک سے گزرا اور کہا: اللہ کی قسم، میں اس ملک سے اس وقت تک نہیں نکلوں گا جب تک کہ میں اس بادشاہ کے سامنے اسلام پیش نہ کر دوں۔ پس اس نے اس کے سامنے اسلام پیش کیا، تو بادشاہ نے پوچھا: "میرا بدلہ کیا ہے؟" اس نے کہا: "جنت" - اور اس کی صفات بیان کیں۔ بادشاہ نے کہا: "میرے لیے اس کی ضمانت (یتکفل) کون دے گا؟" اس نے کہا: "میں دوں گا۔" تو بادشاہ مسلمان ہو گیا اور سلطنت چھوڑ دی، اور اپنے رب کی اطاعت میں مصروف ہو گیا یہاں تک کہ اس کا انتقال ہو گیا۔ اسے دفن کیا گیا تو صبح لوگوں نے دیکھا کہ اس کا ہاتھ قبر سے باہر نکلا ہوا تھا جس میں سفید روشنی سے لکھے ہوئے سبز رنگ کے رقعے پر یہ تحریر تھی: "بے شک اللہ نے مجھے معاف کر دیا ہے، مجھے جنت میں داخل کیا ہے اور فلاں کی کفالت (۵) کو پورا کیا ہے۔" پس لوگ اس

آدمی کی طرف لپکے تاکہ وہ ان کا ایمان قبول کرے، اور ان کے لیے بھی ویسا ہی ضامن بنے جیسا وہ بادشاہ کے لیے بنا تھا۔ اس نے ایسا ہی کیا تو وہ سب ایمان لے آئے، چنانچہ اس کا نام ذوالکفل پڑ گیا۔

اور کہا گیا: وہ ایک پاکدامن آدمی تھے جو ہر اس شخص کے معاملے کی ذمہ داری اٹھاتے تھے جو کسی مصیبت، تہمت یا مطالبے میں پھنسا ہو، پس اللہ ان کے ہاتھوں اسے نجات عطا فرماتا تھا۔

اور یہ بھی کہا گیا ہے: انہیں ذوالکفل اس لیے کہا گیا کہ اللہ تعالیٰ نے ان کی کوشش اور عمل میں ان کے زمانے کے دیگر انبیاء کے مقابلے میں دوگنا اجر (۶) دینے کی ضمانت دی تھی۔

(۱) ان کا قول طبری ۳۶۹/۱۶ - ۳۷۳ نے نقل کیا ہے، اور اس میں مجاہد کی خبر طویل ہے، اور قوسین کے درمیان کا حصہ اسی سے ہے۔ (۲) نسخوں میں سوائے (ظ) کے: وقال (اور کہا)۔ (۳) نسخوں میں ہے: عمرو بن عبد اللہ بن الحارث، جو کہ غلطی ہے؛ کیونکہ طبری نے اسے ۳۶۸/۱۶ میں المنہال بن عمرو کے واسطے سے عبداللہ بن الحارث سے روایت کیا ہے۔ (۴) اسے عبد الرزاق ۲/۲۷، اور طبری ۳۷۲/۱۶ نے قتادہ کے واسطے سے ابو موسیٰ ﷺ سے موقوفاً روایت کیا ہے۔ اور یہ منقطع ہے، اور اسے ابن ابی حاتم نے - جیسا کہ البدایہ والنہایہ ۵۱۸/۱ میں ہے - قتادہ کے واسطے سے، کنانہ بن الاخنس سے، انہوں نے ابو موسیٰ سے بھی موقوفاً روایت کیا ہے۔ (۵) (خ) اور (د) اور (ز) میں ہے: کفالة، اور (م) میں ہے: عن کفالة، اور جو متن میں ہے وہ (ظ) سے ہے۔ (۶) (د) اور (ز) میں: علی۔

Surah Al-Anbiya: Verses 85 - 88 266

And the majority are of the opinion that he is not a prophet. Al-Hasan said: He was a prophet before Elijah (1). It was said: He is Zechariah, because of his sponsorship (2) of Mary. {Every one [of them] was of the patient} meaning: in the matter of Allah, performing His obedience, and avoiding His disobedience. {And We admitted them into Our mercy} meaning: into Paradise {Indeed, they were of the righteous}.

The words of the Almighty: {And [mention] Dhul-Nun, when he went off in anger and thought that We would not decree [anything] upon him. And he called out within the darknesses, "There is no deity except You; exalted are You. Indeed, I have been of the wrongdoers." (87) So We responded to him and saved him from the distress. And thus do We save the believers. (88)}

The words of the Almighty: {And [mention] Dhul-Nun} meaning: And remember Dhul-Nun, which is the title for Jonah son of Amittai. He was given this title (3) because the Nun swallowed him. And Nun means the fish. In a tradition from Uthman, may Allah be pleased with him, it is said that he saw a handsome boy and said: "Blacken his 'nunah' so that the evil eye does not strike him" (4). Tha'lab narrated from Ibn al-A'rabi: The 'nunah' is the dimple (5) that is in the chin of a small child, and the meaning of 'blacken' (dassamoo) is to make it dark (sowwadoo).

{When he went off in anger} Al-Hasan, al-Sha'bi, and Sa'id ibn Jubayr said: In anger with his Lord, Mighty and Majestic. Al-Tabari (6) and al-Qutbi (7) chose this view, and al-Mahdawi considered it good, and it was narrated from Ibn Mas'ud. Al-Nahhas said: This might be denied by one who does not know the language, but it is a correct statement. The meaning is: In anger for the sake of his Lord, just as you say: "I was angry for you," meaning: for your sake. A believer gets angry for the sake of Allah, Mighty and Majestic, when He is disobeyed. Most linguists are of the opinion that the saying of the Prophet ﷺ to Aisha: "Condition for them the loyalty" is from this (8).

---

(1) Mentioned similarly by al-Mawardi in 'al-Nukat wa al-'Uyun' 3/464. (2) In (Z): he sponsored (takaffala), and this opinion was mentioned by al-Tha'labi in 'Ara'is al-Majalis' p. 264, and al-Baghawi 3/265 without attribution. (3) His words: 'given this title', from (Z). (4) Mentioned by al-Khattabi in 'Gharib al-Hadith' 2/139, al-Zamakhshari in 'al-Fa'iq' 1/424, Ibn al-Jawzi in 'Gharib al-Hadith' 1/337, and Ibn al-Athir in 'al-Nihayah' (d-s-m) and (n-w-n). (5) In the explanation of this word in previous sources, 'al-nuqrah' (indentation) appeared instead of 'al-nuqbah'. (6) In 'al-Tafsir'

16/377, and he cited the opinion of al-Hasan, al-Sha'bi, and Sa'id ibn Jubayr 16/376 - 378. (7) In 'Ta'wil Mushkil al-Qur'an' pp. 314 - 315. (8) 'I'rab al-Qur'an' by al-Nahhas 3/77, and the hadith was previously mentioned 3/318.

सूरा अल-अंबिया: आयत 85 - 88 266

और बहुसंख्यक (विद्वान) इस मत पर हैं कि वह नबी नहीं थे। अल-हसन ने कहा: वह इलियास (1) से पहले एक नबी थे। और यह भी कहा गया है: वह ज़करिया हैं, क्योंकि उन्होंने मरियम (2) का उत्तरदायित्व (किफ़ालत) लिया था। {उनमें से प्रत्येक धैर्यवानों में से थे} अर्थात: अल्लाह के आदेश पर, उसकी आज्ञाकारिता करने और उसकी अवज्ञा से बचने में। {और हमने उन्हें अपनी दया में प्रवेश दिया} अर्थात: स्वर्ग (जन्नत) में {निस्संदेह वे नेक लोगों में से थे}।

अल्लाह तआला का कथन: {और ज़ुल-नुन (मछली वाले) को भी याद करो, जब वह गुस्से में चला गया और उसने सोचा कि हम उसे किसी कठिनाई में नहीं डालेंगे। फिर उसने अंधेरों में पुकारा, "तेरे सिवा कोई पूज्य नहीं; तू पवित्र है। निस्संदेह मैं ही अत्याचारियों में से था।" (87) तो हमने उसकी पुकार सुन ली और उसे गम से निजात दी। और इसी तरह हम ईमान वालों को निजात देते हैं। (88)}

अल्लाह तआला का कथन: {और ज़ुल-नुन} अर्थात: और ज़ुल-नुन को याद करो, और यह यूनुस बिन मत्ता की उपाधि है। उन्हें यह उपाधि (3) इसलिए दी गई क्योंकि मछली (नुन) ने उन्हें निगल लिया था। और नुन का अर्थ है मछली। उस्मान (रज़ि.) की एक हदीस में है कि उन्होंने एक सुंदर बालक को देखा और कहा: "उसके'नुनह' को काला कर दो ताकि उसे नज़र न लगे" (4)। सालब ने इब्न अल-अरबी से रिवायत किया है: 'नुनह' वह गड्ढा (5) है जो छोटे बच्चे की ठुड्डी में होता है, और काला करने (दस्समु) का अर्थ है उसे स्याह करना (सव्वदु)।

{जब वह गुस्से में चला गया} अल-हसन, अल-शाबी और सईद बिन जुबैर ने कहा: अपने रब अज़्ज़ व जल्ल के लिए गुस्से में। अल-तबरी (6) और अल-कुतबी (7) ने इसे चुना है और अल-महदवी ने इसे सराहा है, और यह इब्न मसऊद से रिवायत है। अल-नहहास ने कहा: भाषा न जानने वाला व्यक्ति शायद इसका खंडन करे, लेकिन यह एक सही बात है। इसका अर्थ है: अपने रब की खातिर गुस्से में, जैसे आप कहते हैं: "मैं तुम्हारे लिए गुस्सा हुआ," यानी: तुम्हारी खातिर। एक मोमिन अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल के लिए गुस्सा होता है जब उसकी नाफरमानी की जाती है। अधिकांश भाषाविद इस विचार पर हैं कि नबी (सल्ल.) का आयशा (रज़ि.) से यह कहना: "उनके लिए वला (वफादारी) की शर्त रख दो" इसी श्रेणी में आता है (8)।

---

(1) अल-मावर्दी ने 'अल-नुकत व अल-उयून' 3/464 में इसी तरह इसका उल्लेख किया है। (2) (ज़) में: 'तकफ़्फ़ला' (ज़िम्मेदारी ली), और अल-सालबी ने 'अरैस अल-मजालिस' पृ. 264 में इस विचार का

उल्लेख किया है, और अल-बग़वी ने 3/265 में बिना किसी संदर्भ के। (3) उनका कहना: 'उन्हें यह उपाधि दी गई', (ज़) से। (4) अल-खत्ताबी ने 'ग़रीब अल-हदीस' 2/139 में, अल-ज़मख्शरी ने 'अल-फाइक' 1/424 में, इब्न अल-जौज़ी ने 'ग़रीब अल-हदीस' 1/337 में, और इब्न अल-असीर ने 'अल-निहाया' (द-स-म) और (न-व-न) में इसका उल्लेख किया है। (5) पिछले स्रोतों में इस शब्द की व्याख्या में 'अल-नुक़्बह' के स्थान पर 'अल-नुक़्रह' (गड्ढा) शब्द आया है। (6) 'तफ़्सीर' 16/377 में, और उन्होंने अल-हसन, अल-शाबी और सईद बिन जुबैर का कथन 16/376 - 378 उद्धृत किया है। (7) 'तावील मुश्किल अल-कुरान' पृ. 314 - 315 में। (8) अल-नहहास द्वारा 'इराब अल-कुरान' 3/77, और हदीस पहले 3/318 में आ चुकी है।

سورة الانبياء: آیات ۸۵ - ۸۸ ۲٦٦

اور جمہور اس پر ہیں کہ وہ نبی نہیں ہیں۔ اور حسن نے کہا: وہ الیاس (۱) سے پہلے ایک نبی تھے۔ اور کہا گیا: وہ زکریا ہیں، مریم کی کفالت (۲) کی وجہ سے۔ ﴿كُلٌّ مِّنَ الصَّابِرِينَ﴾ یعنی: اللہ کے حکم پر، اس کی اطاعت کرنے اور اس کی معصیت سے بچنے پر۔ ﴿وَأَدْخَلْنَاهُمْ فِي رَحْمَتِنَا﴾ یعنی: جنت میں ﴿إِنَّهُم مِّنَ الصَّالِحِينَ﴾۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَذَا النُّونِ إِذ ذَّهَبَ مُغَاضِبًا فَظَنَّ أَن لَّن نَّقْدِرَ عَلَيْهِ فَنَادَى فِي الظُّلُمَاتِ أَن لَّا إِلَهَ إِلَّا أَنتَ سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنتُ مِنَ الظَّالِمِينَ ﴿٨٧﴾ فَاسْتَجَبْنَا لَهُ وَنَجَّيْنَاهُ مِنَ الْغَمِّ وَكَذَٰلِكَ نُنجِي الْمُؤْمِنِينَ ﴿٨٨﴾﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَذَا النُّونِ﴾ یعنی: اور ذوالنون کو یاد کرو، اور یہ یونس بن متی کا لقب ہے، انہیں یہ لقب (۳) اس لیے دیا گیا کیونکہ نون (مچھلی) نے انہیں نگل لیا تھا۔ اور نون: مچھلی ہے۔ اور حضرت عثمان رضی اللہ عنہ کی ایک حدیث میں ہے: کہ انہوں نے ایک خوبصورت بچے کو دیکھا تو فرمایا: "اس کے 'نونہ' کو کالا کر دو تاکہ اسے نظر نہ لگے (٤)۔" ثعلب نے ابن الاعرابی سے روایت کیا ہے: النونہ: وہ گڑھا (٥) ہے جو چھوٹے بچے کی ٹھوڑی میں ہوتا ہے، اور 'دسموا' کا مطلب ہے: کالا کرنا (سودوا)۔

﴿إِذ ذَّهَبَ مُغَاضِبًا﴾ حسن، شعبی اور سعید بن جبیر نے کہا: اپنے رب عزوجل کے لیے غصے کی حالت میں۔ اور طبری (٦) اور قتبی (٧) نے اسے اختیار کیا ہے اور مہدوی نے اسے اچھا قرار دیا ہے، اور یہ ابن مسعود سے مروی ہے۔ نحاس نے کہا: شاید وہ شخص اس کا انکار کرے جو لغت نہیں جانتا، حالانکہ یہ ایک صحیح قول ہے۔ اور معنی ہے: اپنے رب کی خاطر غصے میں ہونا، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: "میں تمہارے لیے غصہ ہوا،" یعنی: تمہاری خاطر۔ اور مومن اللہ عزوجل کے لیے غصہ ہوتا ہے جب اس کی نافرمانی کی جائے۔ اور اکثر اہل لغت اس طرف جاتے ہیں کہ

نبی ﷺ کا حضرت عائشہ سے یہ فرمانا: «اشترطي لهم الولاء» (ان کے لیے ولاء کی شرط رکھ دو) اسی قبیل سے ہے (٨)۔

---

(١) ماوردی نے 'النکت والعیون' ٣/ ٤٦٤ میں اسی طرح ذکر کیا ہے۔ (٢) (ظ) میں: 'تکفل' ہے، اور ثعلبی نے 'عرائس المجالس' ص ٢٦٤ میں اس قول کا ذکر کیا ہے، اور بغوی نے ٣/ ٢٦٥ میں بغیر کسی حوالے کے۔ (٣) ان کا قول: 'لقب به' (اس لقب سے نوازا گیا)، (ظ) سے ہے۔ (٤) خطابی نے 'غریب الحدیث' ٢/ ١٣٩ میں، زمخشری نے 'الفائق' ١/ ٤٢٤ میں، ابن الجوزی نے 'غریب الحدیث' ١/ ٣٣٧ میں، اور ابن الاثیر نے 'النہایہ' مادہ (دسم) اور (نون) میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (٥) پچھلے مصادر میں اس لفظ کی تشریح میں 'النقبة' کی جگہ 'النقرة' (گڑھا) واقع ہوا ہے۔ (٦) 'تفسیر' ١٦/ ٣٧٧ میں، اور انہوں نے حسن، شعبی اور سعید بن جبیر کا قول ١٦/ ٣٧٦ - ٣٧٨ نکالا ہے۔ (٧) 'تاویل مشکل القرآن' ص ٣١٤ - ٣١٥ میں۔ (٨) نحاس کی 'اعراب القرآن' ٣/ ٧٧، اور یہ حدیث پہلے ٣/ ٣١٨ میں گزر چکی ہے۔

Page 267 Surah Al-Anbiya: Verses 87 - 88

Al-Qutbi went to great lengths in supporting this view. In the report describing Yunus (Jonah): he was narrow-chested (impatient), so when he was laden with the burdens of prophethood, he broke under it like a young camel born in spring breaks under a heavy load, so he went on his way like an escaping fugitive (1).

This anger was a minor one, and he did not get angry with Allah, but he got angry for the sake of Allah when the punishment was lifted from them. Ibn Mas'ud said: He fled from his Lord, meaning: from the command of his Lord, when (2) He commanded him to return to them after the punishment was lifted from them. For he had threatened (3) his people with the descent of punishment at a known time, and he left them at that time. Then the punishment loomed over them, so they pleaded, and it was lifted from them. Yunus did not know of their repentance; therefore, he left in anger, and it was his duty not to leave except with a specific permission (4).

Al-Hasan said: Allah Almighty commanded him to go to his people, so he asked for time to prepare, but Allah hurried him until he asked to take a sandal to wear, but he was not given time, and it was said to him: The matter is more urgent than that. There was narrowness in his character, so he left in anger for his Lord (5). This is one saying, and the saying of Al-Nahhas is the best that has been said in its interpretation. Meaning: he went out in anger for the sake of his Lord, meaning: he was angry with his people because of their disbelief in their Lord.

It was said: He was angry with his people when their situation and their stubbornness became prolonged for him, so he went away fleeing for himself and did not endure their harm. Allah had commanded him to stay with them and supplicate, so his sin was leaving from among them without permission from Allah. Its meaning was narrated from Ibn Abbas and Al-Dahhak, and that Yunus was young and had not carried the weights of prophethood; therefore, it was said to the Prophet ﷺ: "And do not be like the companion of the fish" [Al-Qalam: 48] (6).

Footnotes: (1) Ta'wil Mushkil al-Quran, p. 316, and narrated by Al-Tabari 16/376 from Wahb bin Munabbih. Al-Rub' is the young camel born in the spring. And "the young camel breaks under a heavy load": when it cannot bear it. Lisan al-Arab (R-B-'). And (F-S-Kh). (2) In (Z) and (M): until. (3) In the copies except (D): threatens, and what is established is from (D). (4) Mentioned at length by Al-Baghawi 2/369 from Ibn Mas'ud, Sa'id bin Jubayr, and Wahb bin Munabbih, and narrated similarly from Ibn

Mas'ud by Ibn Abi Shaybah 11/541-542. (5) Narrated by Al-Tabari 16/377. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/96, and Al-Tabari narrated the saying of Ibn Abbas and Al-Dahhak 16/374 in brief.

पृष्ठ २६७ सूरह अल-अंबिया: आयत ८७ - ८८

अल-कुतबी ने इस विचार का समर्थन करने में बहुत गहराई दिखाई। यूनुस (अलैहिस्सलाम) के वर्णन में रिवायत है: वह संकीर्ण हृदय (कम धैर्य वाले) थे, इसलिए जब उन पर नबूवत का बोझ डाला गया, तो वह उसके नीचे उसी तरह टूट गए जैसे वसंत में पैदा हुआ ऊंट का बच्चा भारी बोझ के नीचे टूट जाता है, इसलिए वह एक भागे हुए गुलाम की तरह अपने रास्ते चल दिए (१)।

और यह नाराजगी छोटी थी, और वह अल्लाह से नाराज नहीं थे, बल्कि अल्लाह के लिए नाराज थे जब उसने उनसे अज़ाब (दंड) हटा दिया। इब्न मसूद ने कहा: वह अपने रब से भाग गए, यानी: अपने रब के आदेश से, जब (२) उन्होंने अज़ाब हटने के बाद उन्हें उनके पास लौटने का आदेश दिया। क्योंकि उन्होंने अपनी कौम को एक निश्चित समय पर अज़ाब के आने की चेतावनी दी थी, और वह उसी समय वहां से निकल गए। फिर अज़ाब उन पर मंडराने लगा, तो उन्होंने गिड़गिड़ाकर दुआ की, और अज़ाब टल गया। यूनुस को उनकी तौबा (पछतावे) के बारे में पता नहीं था; इसलिए वह गुस्से में चले गए, जबकि उनका हक था कि वह बिना किसी विशेष अनुमति के न जाएं(४)।

अल-हसन ने कहा: अल्लाह तआला ने उन्हें अपनी कौम के पास जाने का आदेश दिया, तो उन्होंने तैयारी के लिए समय माँगा, लेकिन अल्लाह ने उन्हें जल्दी करने को कहा, यहाँ तक कि उन्होंने पहनने के लिए जूता लेने की अनुमति माँगी तो उन्हें समय नहीं दिया गया, और उनसे कहा गया: मामला इससे भी ज्यादा जरूरी है। उनके स्वभाव में संकीर्णता थी, इसलिए वह अपने रब की खातिर नाराज होकर निकल गए (५)। यह एक राय है, और अल-नहस की राय इसके अर्थ की व्याख्या में सबसे अच्छी है। यानी: वह अपने रब की खातिर नाराज होकर निकले, यानी: वह अपनी कौम से उनके रब के साथ कुफ्र (अविश्वास) करने के कारण नाराज थे।

कहा गया है: वह अपनी कौम से तब नाराज हुए जब उनका मामला और उनकी जिद लंबी खिंच गई, तो वह अपनी जान बचाकर भाग गए और उनकी तकलीफों पर सब्र नहीं किया। अल्लाह ने उन्हें उनके साथ रहने और दुआ करने का आदेश दिया था, इसलिए उनका गुनाह अल्लाह की अनुमति के बिना उनके बीच से निकल जाना था। इसका अर्थ इब्न अब्बास और अद-दह्हाक से रिवायत है, और यह कि यूनुस युवा थे और उन्होंने नबूवत का भारी बोझ नहीं उठाया था; इसलिए नबी ﷺ से कहा गया: "और मछली वाले (यूनुस) की तरह न होना" [अल-कलम: ४८] (६)।

फुटनोट: (१) तावील मुशकिल अल-कुरान, पृष्ठ ३१६, और अल-तबारी १६/३७६ ने वहब बिन मुनब्बिह से इसे उद्धृत किया है। 'अल-रुबा' वह ऊंट का बच्चा है जो वसंत ऋतु में पैदा होता है। और 'भारी बोझ के नीचे रुबा का टूटना': जब वह इसे सहन न कर सके। लिसान (रुबा)। और (फसख)। (२) (ज़) और (म) में: तक। (३) (द) को छोड़कर प्रतियों में: 'धमकी देते हैं', और (द) से जो साबित है। (४) अल-बगवी २/३६९ ने इब्न मसूद, सईद बिन जुबैर और वहब बिन मुनब्बिह से विस्तार से इसका उल्लेख किया है, और इब्न मसूद से इब्न अबी शयबा ११/५४१-५४२ द्वारा इसी तरह उद्धृत किया गया है। (५) अल-तबारी १६/३७७ द्वारा उद्धृत। (६) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/९६, और अल-तबारी १६/३७४ ने इब्न अब्बास और अद-दह्हाक के कथन को संक्षेप में उद्धृत किया है।

صفحہ ٢٦٧ سورة الانبياء: آيات ٨٧ - ٨٨

اور القُتبی نے اس قول کی تائید میں مبالغہ کیا، اور حضرت یونس علیہ السلام کے وصف میں مروی ہے: وہ تنگ دل تھے، پھر جب ان پر نبوت کے بوجھ لادے گئے، تو وہ اس کے نیچے اس طرح ٹوٹ گئے جیسے موسمِ ربیع کا اونٹ کا بچہ بھاری بوجھ کے نیچے دب کر ٹوٹ جاتا ہے، چنانچہ وہ ایک بھاگے ہوئے غلام کی طرح چل دیے(١).

اور یہ ناراضگی چھوٹی تھی، اور وہ اللہ پر ناراض نہیں ہوئے تھے، بلکہ اللہ کی خاطر ناراض ہوئے تھے جب ان سے عذاب ہٹا لیا گیا۔ ابن مسعود نے کہا: وہ اپنے رب سے بھاگ کھڑے ہوئے، یعنی: اپنے رب کے حکم سے، جب (٢) اس نے عذاب ہٹ جانے کے بعد انہیں دوبارہ ان کی طرف جانے کا حکم دیا۔ کیونکہ انہوں نے اپنی قوم کو ایک مقررہ وقت पर عذاب نازل ہونے کی دھمکی دی تھی(٣)، اور وہ اسی وقت ان के पास سے نکل گئے تھے۔ پھر عذاب ان پر چھا گیا، تو انہوں نے گڑگڑا کر دعا کی، چنانچہ عذاب ٹال دیا گیا، اور یونس کو ان کی توبہ کا علم نہیں ہوا؛ اسی لیے وہ ناراض ہو کر چلے گئے، حالانکہ ان کا حق یہ تھا کہ وہ بغیر کسی خاص اجازت کے نہ جاتے(٤).

اور حسن بصری نے کہا: اللہ تعالیٰ نے انہیں اپنی قوم کی तरफ جانے کا حکم دیا، تو انہوں نے تیاری کے لیے مہلت مانگی، لیکن اللہ نے انہیں جلدی کرنے کا حکم دیا یہاں تک کہ انہوں نے پہننے کے لیے جوتا لینے کی مہلت مانگی تو مہلت نہ دی گئی، اور ان سے کہا گیا: معاملہ اس سے زیادہ جلدی کا ہے۔ ان کی فطرت میں تنگی تھی، چنانچہ وہ اپنے رب کی خاطر ناراض ہو کر نکل کھڑے ہوئے(٥)۔ پس یہ ایک قول ہے، اور اس کی تاویل میں النحاس کا قول سب سے بہتر ہے۔

یعنی: وہ اپنے رب کی خاطر غصے میں نکلے، یعنی: وہ اپنی قوم پر ان کے اپنے رب کے ساتھ کفر کی وجہ سے ناراض تھے۔

اور کہا گیا ہے: وہ اپنی قوم سے اس وقت ناراض ہوئے جب ان کا मामला اور ان کی ہٹ دھرمی لمبی ہوگئی، تو وہ اپنی جان بچا کر بھاگے اور ان کی اذیتوں پر صبر نہ کیا، حالانکہ اللہ نے انہیں ان کے ساتھ رہنے اور دعا کرنے کا حکم دیا تھا، چنانچہ ان کا گناہ اللہ کی اجازت کے بغیر ان کے درمیان سے نکل جانا تھا۔ اس کا مفہوم ابن عباس اور الضحاک سے مروی ہے، اور یہ کہ یونس علیہ السلام جوان تھے اور انہوں نے نبوت کے بھاری بوجھ نہیں اٹھائے تھے؛ اسی لیے نبی کریم ﷺ سے کہا گیا: ﴿اور تم مچھلی والے (یونس) کی طرح نہ ہو جانا﴾ القلم: ٤٨۔

حواشی: (١) تاویل مشکل القرآن ص ٣١٦ ، اور اسے الطبری نے ١٦/٣٧٦ میں وہب بن منبہ سے روایت کیا ہے۔ اور 'الربع' وہ اونٹ کا بچہ ہے جو ربیع (موسم بہار) میں پیدا ہوتا ہے، اور 'بھاری بوجھ کے نیچے ربع کا ٹوٹنا': جب وہ اسے برداشت نہ کر سکے۔ اللسان (ربع)۔ اور (فسخ)۔ (٢) (ز) اور (م) میں: یہاں تک کہ۔ (٣) نسخوں میں سوائے (د) کے: 'دھمکی دیتا ہے'، اور ثابت شدہ (د) سے ہے۔ (٤) اسے البغوی نے ٢/٣٦٩ میں ابن مسعود، سعید بن جبیر اور وہب بن منبہ سے تفصیل سے ذکر کیا ہے، اور ابن مسعود سے ابن ابی شیبہ ١١/٥٤١ - ٥٤٢ نے اسی طرح روایت کیا ہے۔ (٥) اسے الطبری نے ١٦/٣٧٧ میں روایت کیا ہے۔ (٦) المحرر الوجیز ٤/٩٦ ، اور الطبری نے ١٦/٣٧٤ میں ابن عباس اور الضحاک کا قول مختصراً نقل کیا ہے۔

Surah Al-Anbiya: Verses 87 - 88

268

And from Al-Dahhak as well: He went out in anger against his people; because when his people did not accept from him, and he was a messenger from Allah Almighty, they disbelieved in this, so it became necessary for him to be angry with them, and it is incumbent upon everyone to be angry with whoever disobeys Allah Almighty.

And a group among them, Al-Akhfash(1), said: He only went out in anger against the king who was over his people; Ibn Abbas said: Isaiah the Prophet and the king who was in his time — his name was Hezekiah(2) — wanted to send Jonah to the king of Nineveh — and he had raided the children of Israel and captured many of them — to speak to him so that he would send the children of Israel with him, and the prophets in that time received revelations, and command and politics were with a king they had chosen, so he would act upon the revelation of that prophet, and Allah had revealed to Isaiah: Tell Hezekiah(3) the king to choose a strong and trustworthy prophet from the children of Israel, and send him to the people of Nineveh, to command them to release the children of Israel, for I will cast into the hearts of their kings and tyrants the desire to release them. Jonah said to Isaiah: Did Allah command you to send me out? He said: No. He said: Has He named me to you? He said: No. He said: There are strong and trustworthy prophets here! So they urged him, and he went out in anger against the prophet, the king, and his people, so he came to the Mediterranean Sea, and what happened in his story happened(4). So he was afflicted with the belly of the whale for leaving Isaiah's command; that is why Allah Almighty said: {And the whale swallowed him while he was blameworthy} and 'Al-Mulim': the one who does what is blamed for it. And what he did was either a minor sin, or leaving the better option.

And it was said: He went out and was not a prophet at that time, but a king from the kings of the children of Israel ordered him to go to Nineveh to call its people by the command of Isaiah, so he felt it beneath him that his going to them should be by the command of anyone other than Allah, so he went out in anger against the king, and when he was saved from the belly of the whale, Allah sent him to his people, so he called them and they believed in him.

(1) In 'Ma'ani al-Qur'an' by him, 2 / 635. (2) In (d), (z), and (za): Ezekiel. (3) In (d), (z), and (za): for Ezekiel. (4) Mentioned by Al-Tha'labi in 'Ara'is al-Majalis', p. 410.

सूरह अल-अंबिया: आयतें 87 - 88

268

अल-दह्हाक से भी वर्णित है: वह अपने लोगों के प्रति क्रोधित होकर निकले; क्योंकि जब उनके लोगों ने उन्हें स्वीकार नहीं किया जबकि वे अल्लाह अज़-व-जल्ल के रसूल थे, तो उन्होंने इसके साथ कुफ्र किया, इसलिए उन पर क्रोधित होना आवश्यक हो गया, और प्रत्येक व्यक्ति का कर्तव्य है कि वह उस पर क्रोधित हो जो अल्लाह अज़-व-जल्ल की अवज्ञा करता है।

उनमें से एक समूह, जिसमें अल-अखफश (1) भी शामिल थे, ने कहा: वह केवल उस राजा के प्रति क्रोधित होकर निकले जो उनके लोगों पर शासन करता था। इब्न अब्बास ने कहा: नबी शैया (यशायाह) और उनके समय के राजा - जिसका नाम हिजकिया (2) था - ने यूनुस को निनवे के राजा के पास भेजने का इरादा किया - जिसने बनी इसराइल पर हमला किया था और उनमें से बहुतों को बंदी बना लिया था - ताकि वह उससे बात करे और वह बनी इसराइल को उसके साथ भेज दे। उस समय के नबियों पर वह्य (प्रकाशना) होती थी, और शासन तथा राजनीति का कार्य उनके द्वारा चुने गए राजा के पास होता था, जो उस नबी की वह्य के अनुसार कार्य करता था। अल्लाह ने शैया पर वह्य उतारी: हिजकिया (3) राजा से कहो कि बनी इसराइल में से एक शक्तिशाली और विश्वसनीय नबी को चुने और उसे निनवे के लोगों के पास भेजे, ताकि वह उन्हें बनी इसराइल को छोड़ने का आदेश दे, क्योंकि मैं उनके राजाओं और अत्याचारियों के दिलों में उन्हें छोड़ने की बात डाल दूँगा। यूनुस ने शैया से पूछा: क्या अल्लाह ने तुम्हें मुझे बाहर भेजने का आदेश दिया है? उन्होंने कहा: नहीं। यूनुस ने पूछा: क्या उसने मेरा नाम लिया है? उन्होंने कहा: नहीं। यूनुस ने कहा: यहाँ और भी विश्वसनीय और शक्तिशाली नबी हैं! फिर भी उन्होंने उन पर दबाव डाला, तो वे नबी, राजा और अपने लोगों के प्रति क्रोधित होकर निकल पड़े। वे रूम सागर (भूमध्य सागर) पहुँचे, और उनकी कहानी में जो कुछ हुआ, वह हुआ (4)। उन्हें मछली के पेट की आज़माइश में डाला गया क्योंकि उन्होंने शैया के आदेश को छोड़ दिया था; इसीलिए अल्लाह तआला ने फरमाया: {फिर मछली ने उन्हें निगल लिया जबकि वह स्वयं को मलामत (दोषी) कर रहे थे}। 'मुलीम' वह है जिसने ऐसा काम किया हो जिसके लिए उसकी निंदा की जाए। उन्होंने जो किया वह या तो कोई छोटी भूल (सगीरा गुनाह) थी, या उत्तम मार्ग का त्याग था।

यह भी कहा गया है: वे निकले और उस समय नबी नहीं थे, बल्कि बनी इसराइल के राजाओं में से एक राजा ने उन्हें शैया के आदेश पर निनवे जाने का हुक्म दिया था। उन्हें यह नागवार गुज़रा कि उनका वहाँ जाना अल्लाह के सिवा किसी और के आदेश पर हो, इसलिए वे राजा के प्रति क्रोधित होकर निकल गए। जब वे मछली के पेट से बच निकले, तो अल्लाह ने उन्हें उनके लोगों की ओर भेजा, फिर उन्होंने उन्हें (ईमान की) दावत दी और वे उन पर ईमान ले आए।

(1) उनकी पुस्तक 'मआनी अल-कुरान' 2 / 635 में। (2) (द), (ज़), और (ज़) प्रतियों में: हिज़किएल। (3) (द), (ज़), और (ज़) प्रतियों में: हिज़किएल के लिए। (4) अल-स'लाबी ने 'अरैस अल-मजालिस' पृष्ठ 410 में इसका उल्लेख किया है।

الضحاک سے بھی مروی ہے: وہ اپنی قوم پر غصے کی حالت میں نکلے؛ اس لیے کہ جب ان کی قوم نے انہیں قبول نہیں کیا حالانکہ وہ اللہ عزوجل کے رسول تھے، تو انہوں نے اس کا انکار (کفر) کیا، لہٰذا ان پر غصہ کرنا واجب ہو گیا، اور ہر ایک پر لازم ہے کہ وہ اس شخص پر غصہ کرے جو اللہ عزوجل کی نافرمانی کرے۔

اور ان میں سے ایک گروہ جس میں اخفش (۱) بھی شامل ہیں، نے کہا: وہ صرف اس بادشاہ پر غصے کی حالت میں نکلے تھے جو ان کی قوم پر حاکم تھا؛ ابن عباس فرماتے ہیں: شعیا نبی اور ان کے وقت کے بادشاہ - جس کا نام حزقیا (۲) تھا - نے ارادہ کیا کہ یونس کو نینویٰ کے بادشاہ کی طرف بھیجیں - جس نے بنی اسرائیل پر حملہ کر کے ان کے بہت سے لوگوں کو قیدی بنا لیا تھا - تاکہ وہ اس سے بات کریں اور وہ بنی اسرائیل کو ان کے ساتھ بھیج دے۔ اس زمانے میں انبیاء پر وحی آتی تھی، اور حکم و سیاست اس بادشاہ کے سپرد ہوتی تھی جسے وہ منتخب کرتے تھے، وہ اس نبی کی وحی پر عمل کرتا تھا۔ اللہ نے شعیا پر وحی بھیجی: حزقیا (۳) بادشاہ سے کہو کہ بنی اسرائیل میں سے ایک قوی اور امانت دار نبی کا انتخاب کرے اور اسے اہل نینویٰ کی طرف بھیجے، وہ انہیں بنی اسرائیل کو چھوڑ دینے کا حکم دے، کیونکہ میں ان کے بادشاہوں اور جابروں کے دلوں میں انہیں چھوڑ دینے کی بات ڈال دوں گا۔ یونس نے شعیا سے پوچھا: کیا اللہ نے آپ کو مجھے نکالنے کا حکم دیا ہے؟ انہوں نے کہا: نہیں۔ یونس نے پوچھا: کیا اس نے میرا نام لیا ہے؟ انہوں نے کہا: نہیں۔ یونس نے کہا: یہاں تو اور بھی امانت دار اور قوی انبیاء موجود ہیں! پھر بھی انہوں نے اصرار کیا، تو وہ نبی، بادشاہ اور اپنی قوم سے ناراض ہو کر نکل کھڑے ہوئے، بحرِ

روم تک پہنچے، اور ان کے قصے میں جو ہونا تھا وہ ہوا (۴)۔ پس وہ مچھلی کے پیٹ کی آزمائش میں شعیا کا حکم چھوڑنے کی وجہ سے مبتلا ہوئے؛ اسی لیے اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿فَالْتَقَمَهُ الْحُوتُ وَهُوَ مُلِيمٌ﴾ اور 'ملیم' وہ ہے جو ایسا کام کرے جس پر ملامت کی جائے۔ اور ان کا یہ فعل یا تو صغیرہ (غلطی) تھی، یا اولیٰ (بہتر بات) کو چھوڑنا تھا۔

اور یہ بھی کہا گیا: وہ نکلے اور اس وقت نبی نہیں تھے، بلکہ بنی اسرائیل کے بادشاہوں میں سے ایک بادشاہ نے انہیں شعیا کے حکم پر نینویٰ جانے کا حکم دیا، تو انہیں یہ بات گراں گزری کہ ان کا جانا اللہ کے سوا کسی اور کے حکم پر ہو، چنانچہ وہ بادشاہ پر غصے کی حالت میں نکل گئے۔ جب وہ مچھلی کے پیٹ سے نجات پا گئے تو اللہ نے انہیں ان کی قوم کی طرف مبعوث فرمایا، انہوں نے انہیں دعوت دی اور وہ ان پر ایمان لے آئے۔

(۱) ان کی کتاب 'معانی القرآن' میں ۲ / ۶۳۵۔ (۲) نسخہ (د)، (ز) اور (ظ) میں: حزقیل۔ (۳) نسخہ (د)، (ز) اور (ظ) میں: لحزقیل۔ (۴) ثعلبی نے اسے 'عرائس المجالس' ص ۴۱۰ میں ذکر کیا ہے۔

Al-Qushayri said: The most apparent view is that this anger (maghadaba) was after Allah the Almighty sent him, and after the punishment was lifted from the people after it had loomed over them; for he disliked the lifting of the punishment from them. I say: This is the best that has been said about it, according to what will be explained in "As-Saffat"(1), God willing. It was said: It was part of the character of his people to kill anyone they caught in a lie. So he feared being killed, became angry, and fled blindly until he boarded a ship(2). It stopped and would not sail, so its people said: "Is there a runaway slave among you?" He said: "It is I." And what happened to him happened, so he was tested in the belly of the whale as a purification from a minor slip, just as He said regarding the people of Uhud: {Until when you lost heart} to His words: {and that He might purge what was in your hearts}(3) [Al-Imran: 152-154]. Thus, the sins of the prophets are forgiven, but purification may occur, and that includes a deterrent against recurrence. A fourth view: That he was not angry with his Lord, nor his people, nor the king, but that it is from their saying: 'ghadiba' (angry) when someone is 'anifa' (scornful/proud). The form 'fa'ala' can be from one person. So the meaning is: when he promised his people punishment and left them, they repented and the punishment was lifted from them. When he returned and learned they had not perished, he felt scorn (anifa) at that, so he went out as a runaway(4), and this verse is recited: "And I am scornful that Tamim should be satirized through Darim"(5)

---

(1) During the interpretation of verse (139). (2) Al-Nukat wa al-Uyun 3/466, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/97. Ibn Atiyyah said: This statement has a weakness that is not hidden, as it is not something a prophet would be characterized by. (3) In the manuscripts: "and that Allah might purge those who believe", which is verse (141) of "Al-Imran". (4) Ta'wil Mushkil al-Qur'an pp. 314-315, and Ibn Qutaybah said: He feared he would be attributed with lying and be shamed for it, especially since no town had believed upon the arrival of punishment and benefited from its faith except for his people. So scorn and pride entered him. (5) Ta'wil Mushkil al-Qur'an p. 315, and it contains: 'and I worship' (a'budu) instead of 'and I am angry' (agh-dabu). The verse is by Al-Farazdaq, as in Islah al-Mantiq p. 59, and al-Sihah (abd), and al-Hulal by al-Batlayusi p. 142, and for them it is narrated as: Those are my inseparable companions, so bring me their like / And I scorn to satirize Kulayb through Darim.

अल-कुशयरी ने कहा: सबसे स्पष्ट विचार यह है कि यह 'मग़ादबा' (क्रोध) अल्लाह सर्वशक्तिमान द्वारा उन्हें भेजने के बाद और लोगों से सज़ा हटाए जाने के बाद था, जब वह उन पर मंडरा रहा था; क्योंकि उन्होंने उनसे सज़ा को हटाने को नापसंद किया था। मैं कहता हूँ: इसके बारे में जो कहा गया है उसमें यह सबसे अच्छा है, जैसा कि इंशाअल्लाह "अस-साफ़ात"(1) में बताया जाएगा। कहा गया है: उनके लोगों के चरित्र में यह शामिल था कि वे उस व्यक्ति को मार डालते थे जिसे वे झूठ बोलते हुए पकड़ते थे। इसलिए उन्हें मारे जाने का डर था, वे क्रोधित हुए और बेतहाशा भाग निकले जब तक कि वे एक जहाज़(2) पर सवार नहीं हो गए। वह रुक गया और नहीं चला, तो उसके लोगों ने कहा: "क्या तुम्हारे बीच कोई भागा हुआ गुलाम है?" उन्होंने कहा: "वह मैं हूँ।" और उनके साथ जो हुआ सो हुआ, तो उन्हें व्हेल के पेट में एक छोटी सी भूल के शोधन के रूप में आज़माया गया, जैसा कि अल्लाह ने उहुद के लोगों के बारे में कहा: {जब तक कि तुम हिम्मत हार न गए} से लेकर उनके शब्दों तक: {और ताकि वह तुम्हारे दिलों में जो कुछ है उसे शुद्ध कर सके}(3) [आल-इमरान: 152-154]। इस प्रकार, नबियों के पाप क्षमा कर दिए जाते हैं, लेकिन शोधन (शुद्धिकरण) हो सकता है, और इसमें दोबारा करने के विरुद्ध चेतावनी शामिल है। चौथा विचार: वह अपने रब से, न अपनी प्रजा से, न राजा से क्रोधित नहीं हुए थे, बल्कि यह उनके इस कथन से है: 'ग़दिबा' (क्रोधित) जब कोई 'अनीफ़ा' (तिरस्कारपूर्ण/अभिमानपूर्ण) होता है। 'फ़ा-अ-ला' रूप एक व्यक्ति से हो सकता है। तो अर्थ यह है: जब उन्होंने अपनी प्रजा को सज़ा का वादा किया और उन्हें छोड़ दिया, तो उन्होंने तौबा कर ली और उनसे सज़ा हटा ली गई। जब वह लौटे और जाना कि वे नष्ट नहीं हुए हैं, तो उन्हें इस बात पर तिरस्कार (अनीफ़ा) महसूस हुआ, इसलिए वे एक भागे हुए व्यक्ति(4) के रूप में निकल गए, और यह शेर पढ़ा जाता है: "और मुझे यह बुरा लगता है कि दारीम के माध्यम से तमीम का उपहास किया जाए"(5)

---

(1) आयत (139) की व्याख्या के दौरान। (2) अल-नुक़त वल-उयून 3/466, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/97। इब्न अतिय्याह ने कहा: इस कथन में ऐसी कमज़ोरी है जो छिपी नहीं है, क्योंकि यह ऐसी चीज़ नहीं है जिससे एक नबी का वर्णन किया जा सके। (3) पांडुलिपियों में: "और ताकि अल्लाह उन लोगों को शुद्ध कर दे जो ईमान लाए", जो "आल-इमरान" की आयत (141) है। (4) तावील मुशकिल अल-क़ुरआन पृ. 314-315, और इब्न क़ुतयबा ने कहा: उन्हें डर था कि उन पर झूठ बोलने का आरोप लगाया जाएगा और इसके लिए उन्हें अपमानित किया जाएगा, विशेष रूप से चूंकि उनकी

कौम के अलावा किसी भी बस्ती ने अज़ाब आने पर ईमान नहीं लाया था जिससे उन्हें लाभ हुआ हो। इसलिए उनके अंदर तिरस्कार और आत्म-सम्मान की भावना जागृत हुई। (5) तावील मुशकिल अल-क़ुरआन पृ. 315, और इसमें है: 'व-अअ्-बुदु' (और मैं इबादत करता हूँ), 'व-अग्-दबु' (और मैं क्रोधित होता हूँ) के बजाय। यह शेर फ़रज़दक़ का है, जैसा कि इसलाह अल-मंतिक पृ. 59 में है, और अस-सिह़ाह (अब्द), और अल-हुलल अल-बतलयूसी पृ. 142 में है, और उनके पास यह इस वर्णन के साथ है: वे मेरे अभिन्न साथी हैं, तो उनके जैसा मेरे पास लाओ / और मैं दारीम के माध्यम से कुलैब का उपहास करने से घृणा करता हूँ।

القشیری نے کہا: سب سے زیادہ واضح بات یہ ہے کہ یہ غصہ (مغاضبہ) اللہ تعالیٰ کے انہیں بھیجنے کے بعد ہوا تھا، اور لوگوں سے عذاب ہٹائے جانے کے بعد جب وہ ان پر چھا گیا تھا؛ کیونکہ انہوں نے ان سے عذاب ہٹائے جانے کو ناپسند کیا۔ میں کہتا ہوں: اس بارے میں جو کچھ کہا گیا ہے یہ اس میں سب سے بہتر ہے، جیسا کہ ان شاء اللہ "الصافات"(1) میں اس کی وضاحت آئے گی۔ اور کہا گیا ہے: یہ ان کی قوم کے اخلاق میں سے تھا کہ وہ اس شخص کو قتل کر دیتے تھے جسے وہ جھوٹ بولتے ہوئے پکڑتے، تو انہیں ڈر ہوا کہ وہ قتل کر دیے جائیں گے، پس وہ غصے میں آئے اور بدحواسی میں نکل کھڑے ہوئے یہاں تک کہ ایک کشتی(2) پر سوار ہو گئے۔ وہ رک گئی اور نہ چلی، تو اس کے والوں نے کہا: کیا تمہارے درمیان کوئی بھاگا ہوا غلام ہے؟ انہوں نے کہا: وہ میں ہوں۔ اور ان کے قصے میں جو ہوا سو ہوا، تو انہیں مچھلی کے پیٹ میں ایک چھوٹی سی بھول کی پاکیزگی کے طور پر آزمایا گیا جیسا کہ اللہ نے احد والوں کے بارے میں فرمایا: {یہاں تک کہ جب تم بزدلی دکھانے لگے} اس کے قول تک: {اور تاکہ اللہ تمہارے دلوں کی باتوں کو پاک کر دے}(3) [آل عمران: 152-154]۔ پس انبیاء کے گناہ معاف شدہ ہوتے ہیں، لیکن کبھی پاکیزگی کا عمل ہوتا ہے، اور اس میں دوبارہ ایسا کرنے سے روکنا مقصود ہوتا ہے۔ چوتھا قول: یہ کہ انہوں نے اپنے رب پر غصہ نہیں کیا، نہ اپنی قوم پر، نہ بادشاہ پر، بلکہ یہ ان کے قول سے ہے: غضب: جب کوئی بیزار یا غیرت مند (انف) ہو۔ اور 'فاعل' کا وزن ایک کی طرف سے بھی ہو سکتا ہے، پس معنی یہ ہے: جب انہوں نے اپنی قوم سے عذاب کا وعدہ کیا اور ان سے نکل گئے، انہوں نے توبہ کر لی اور ان سے عذاب ہٹا دیا گیا، تو جب وہ واپس آئے اور معلوم ہوا کہ وہ ہلاک نہیں ہوئے تو انہیں اس سے بیزاری (انفہ) محسوس ہوئی، پس وہ بھاگنے والے(4) کی طرح نکل

گئے، اور یہ شعر پڑھا جاتا ہے: "اور میں اس بات پر غصہ ہوتا ہوں (یا بیزار ہوں) کہ دارم کے ذریعے تمیم کی ہجو کی جائے"(5)

---

(1) آیت (139) کی تفسیر کے وقت۔ (2) النکت والعیون 3/466، اور المحرر الوجیز 4/97۔ ابن عطیہ نے کہا: اس قول میں ایسی کمزوری ہے جو پوشیدہ نہیں ہے، جو کسی نبی کی صفت نہیں ہو سکتی۔ (3) نسخوں میں ہے: "تاکہ اللہ ایمان والوں کو پاک کر دے"، اور یہ سورہ "آل عمران" کی آیت (141) ہے۔ (4) تاویل مشکل القرآن ص 314 - 315، اور ابن قتیبہ نے کہا: انہیں ڈر ہوا کہ ان کی طرف جھوٹ منسوب کیا جائے گا اور انہیں طعنہ دیا جائے گا، خاص طور پر اس لیے کہ ان کی قوم کے سوا کوئی ایسی بستی نہیں تھی جو عذاب کی موجودگی میں ایمان لائی ہو اور اسے اس کے ایمان نے فائدہ پہنچایا ہو، پس ان میں بیزاری اور غیرت پیدا ہوئی۔ (5) تاویل مشکل القرآن ص 315 اور اس میں ہے: "واعبد"، بجائے "واغضب" کے، اور یہ شعر فرزدق کا ہے، جیسا کہ اصلاح المنطق ص 59 میں ہے، اور الصحاح (عبد)، اور الحلل للبطلیوسی ص 142، اور ان کے ہاں یہ اس روایت سے ہے: وہ میرے جگری دوست ہیں تو ان جیسا میرے پاس لاؤ / اور میں دارم کے ذریعے کلیب کی ہجو کرنے سے بیزار ہوں۔

Surah Al-Anbiya: Verses 87 - 88 270

That is: indignant (anifa). And this point is subject to consideration; for it is said to the proponent of this view: that contention, even if it arose from indignation, indignation must be accompanied by anger, even if subtle (1). And you say: he did not get angry at his Lord nor at his people, so that anger which is mixed with indignation; against whom was it?! (2).

The Almighty's saying: {and he thought that We would not have power over him} it was said: it means: Iblis (Satan) led him astray, and it occurred to his thought the possibility that Allah would not be able to punish him (3). This is a rejected and shunned statement because it is disbelief (kufr). It was narrated from Sa'id bin Jubayr, reported by al-Mahdawi, and al-Tha'labi from al-Hasan (4).

Al-Tha'labi mentioned: And 'Ata (5) and many scholars said: its meaning is: so he thought that We would not narrow down his confinement (6), from the Almighty's saying: {Allah extends provision for whom He wills and restricts it} [Ar-Ra'd: 26] meaning: narrows it, and His saying: {and he whose provision is restricted} [At-Talaq: 7].

I say: This is more similar to the words of Sa'id and al-Hasan. Qadara, qaddara, qatara, and quttira have the same meaning, i.e., narrowed. This is the saying of Ibn Abbas as mentioned by al-Mawardi (7) and al-Mahdawi.

= It appeared in al-Hulal: 'aba'i (my fathers), instead of: 'ahlasi (my rags). Al-Azhari mentioned it in Tahdhib al-Lughah 2/238, and al-Askari in Jamharat al-Amthal 1/512 with the narration: Those are people who, if they satirized me, I satirized them, and I ... ... We did not find it with the narration: "wa-aghḍab" (and I get angry). Ibn Qutaybah said: "al-'abd" (anger/indignation) its origin is: anger, then indignation might be called 'abd. (1) After it in the copies: "against whom it was", and it has no meaning here, and it will come in its place. It occurred after his words: "anger is mixed with it" in (M): "and that anger". (2) His saying: "so that anger which is mixed with indignation against whom was it" is not in (M). (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/97. (4) 'Ara'is al-Majalis p. 412, and al-Tabari extracted it 16/380. (5) After it in the copies except (Z): and Sa'id bin Jubayr, and what is established is from (Z), and 'Ara'is al-Majalis p. 412, and Tafsir al-Baghawi 3/266. (6) It occurred in the copies: al-Hasan said, which is a corruption (distortion), and what is established is from 'Ara'is al-

Majalis and Tafsir al-Baghawi 3/266, and Tafsir Abi al-Layth 2/377, and al-Wasit 3/249.
(7) In al-Nukat wa-al-'Uyun 3/466.

सूरह अल-अंबिया: आयतें 87 - 88 270

अर्थात: क्रोधित/नाराज़ (आनिफ़)। और यह विचारणीय है; क्योंकि इस मत के समर्थक से कहा जाता है: कि वह कलह, भले ही वह स्वाभिमान (अनफ़ा) से उपजी हो, स्वाभिमान के साथ क्रोध का मिश्रण अवश्य होना चाहिए, चाहे वह सूक्ष्म ही क्यों न हो (1)। और आप कहते हैं: वह न तो अपने रब पर क्रोधित हुए और न ही अपनी जाति पर, तो वह क्रोध जो स्वाभिमान के साथ मिश्रित है; वह किसके विरुद्ध था?! (2)।

अल्लाह तआला का कथन: {तो उसने सोचा कि हम उस पर क़ाबू न पा सकेंगे} कहा गया है: इसका अर्थ है: इब्लीस ने उसे बहका दिया, और उसके मन में यह विचार आया कि अल्लाह उसे दंड देने में समर्थ नहीं होगा (3)। यह एक अस्वीकार्य और त्याज्य कथन है; क्योंकि यह कुफ़्र (अविश्वास) है। यह सईद बिन जुबैर से रिवायत है, जिसे अल-महदवी ने और अल-थालाबी ने अल-हसन से उद्धृत किया है (4)।

अल-थालाबी ने उल्लेख किया: और अता (5) और कई विद्वानों ने कहा: इसका अर्थ है: उसने सोचा कि हम उसकी क़ैद को संकीर्ण (तंग) नहीं करेंगे (6), अल्लाह तआला के इस कथन से: {अल्लाह जिसके लिए चाहता है रोज़ी बढ़ा देता है और तंग कर देता है} [अर-रा'द: 26] यानी: तंग कर देता है, और उसका कथन: {और जिसकी रोज़ी तंग कर दी गई हो} [अत-तलाक़: 7]।

मैं कहता हूँ: यह सईद और अल-हसन के शब्दों के अधिक समान है। 'क़दरा', 'क़द्दरा', 'क़तरा', और 'क़ुत्तिरा' का एक ही अर्थ है, यानी: तंग करना। यह इब्न अब्बास का कथन है जैसा कि अल-मावर्दी (7) और अल-महदवी ने उल्लेख किया है।

= और अल-हुलल में आया है: 'अबाई' (मेरे पिता), बजाय: 'अहलासी' (मेरे चिथड़े)। अल-अज़हरी ने तहज़ीब अल-लुग़ह 2/238 में इसका उल्लेख किया है, और अल-अस्करी ने जमहरत अल-अमथाल 1/512 में इस रिवायत के साथ: वे ऐसे लोग हैं कि यदि वे मेरी निंदा करेंगे तो मैं उनकी निंदा करूँगा, और मैं ... ... हमें यह रिवायत नहीं मिली: "व-अग़ज़ब" (और मैं क्रोधित होता हूँ)। इब्न कुतैबा ने कहा: "अल-अब्द" (क्रोध/नाराज़गी) का मूल है: क्रोध, फिर स्वाभिमान (अनफ़ा) को भी 'अब्द' कहा जा सकता है। (1) प्रतियों में इसके बाद है: "वह किसके विरुद्ध था", और यहाँ इसका कोई अर्थ नहीं है, यह अपने स्थान पर आएगा। (म) में उनके शब्दों "क्रोध इसमें मिश्रित है" के बाद आया है: "और वह क्रोध"। (2) उनका कथन: "तो वह क्रोध जो स्वाभिमान के साथ मिश्रित है, वह किसके विरुद्ध था"

(म) में नहीं है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/97। (4) अराइस अल-मजालिस पृ. 412, और अल-तबरी ने इसे निकाला है 16/380। (5) प्रतियों में (ज़) के अलावा इसके बाद है: और सईद बिन जुबैर, और जो प्रमाणित है वह (ज़) से है, और अराइस अल-मजालिस पृ. 412, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/266। (6) प्रतियों में आया है: अल-हसन ने कहा, जो कि एक त्रुटि है, और जो प्रमाणित है वह अराइस अल-मजालिस और तफ़सीर अल-बग़वी 3/266, और तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/377, और अल-वसीत 3/249 से है। (7) अल-नुक़त वल-'उयून 3/466 में।

سورہ الانبیاء: آیات 87 - 88 270

یعنی: آنف (برہم/خفا)۔ اور یہ قابلِ غور ہے؛ کیونکہ اس قول کے ماننے والے سے کہا جاتا ہے: کہ وہ مخاصمت، خواہ وہ غیرت (آنفہ) سے ہو، غیرت کے ساتھ غصہ ضرور ملا ہوتا ہے چاہے وہ کتنا ہی کم کیوں نہ ہو (1)۔ اور آپ کہتے ہیں: وہ نہ تو اپنے رب پر غصہ ہوئے اور نہ ہی اپنی قوم پر، تو وہ غصہ جو غیرت کے ساتھ ملا ہوا ہے؛ وہ کس پر تھا؟! (2)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَظَنَّ أَن لَّن نَّقْدِرَ عَلَيْهِ﴾ کہا گیا ہے: اس کا معنی ہے: ابلیس نے اسے پھسلایا، اور اس کے گمان میں یہ بات آئی کہ اللہ اسے سزا دینے پر قادر نہیں ہو سکے گا (3)۔ یہ ایک مردود اور ناپسندیدہ قول ہے؛ کیونکہ یہ کفر ہے۔ یہ سعید بن جبیر سے مروی ہے، جسے المہدوی نے، اور الثعلبی نے الحسن سے روایت کیا ہے (4)۔

اور الثعلبی نے ذکر کیا: اور عطاء (5) اور بہت سے علماء نے کہا: اس کا معنی ہے: اس نے گمان کیا کہ ہم اس کی قید کو تنگ نہیں کریں گے (6)، اللہ تعالیٰ کے اس قول سے: ﴿اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَن يَشَاءُ وَيَقْدِرُ﴾ [الرعد: 26] یعنی: تنگ کرتا ہے، اور اس کا قول: ﴿وَمَن قُدِرَ عَلَيْهِ رِزْقُهُ﴾ [الطلاق: 7]۔

میں کہتا ہوں: یہ سعید اور الحسن کے قول سے زیادہ مشابہ ہے۔ اور 'قَدَرَ'، 'قَدَّرَ'، 'قَتَرَ' اور 'قُتِّرَ' ایک ہی معنی میں ہیں، یعنی: تنگ کرنا۔ یہ ابن عباس کا قول ہے جیسا کہ الماوردی (7) اور المہدوی نے ذکر کیا ہے۔

= اور "الحلل" میں واقع ہوا ہے: "أبائي"، بجائے: "أحلاسي"۔ اور الازہری نے اسے "تہذیب اللغۃ" 2/238 میں ذکر کیا ہے، اور العسکری نے "جمہرۃ الامثال" 1/512 میں اس روایت کے ساتھ: أولئك قوم إن هجوني هجوتهم وأعبدُ ... ... اور ہمیں یہ اس روایت کے ساتھ نہیں ملا: "وأغضب"۔

ابن قتیبہ نے کہا: "العَبَد" کا اصل معنی ہے: غصہ، پھر کبھی غیرت (آنفہ) کو بھی "عَبَد" کہا جاتا ہے۔ (1) اس کے بعد نسخوں میں ہے: "على من كان" (وہ کس پر تھا)، اور یہاں اس کا کوئی معنی نہیں ہے، یہ اپنے مقام پر آئے گا۔ اور (م) میں ان کے قول "يخالطها الغضب" کے بعد واقع ہوا ہے: "وذلك الغضب"۔ (2) ان کا قول: "فذلك الغضب الذي يخالط الأنفة على من كان"، (م) میں نہیں ہے۔ (3) المحرر الوجیز 4/97۔ (4) عرائس المجالس ص 412، اور اسے الطبری نے نکالا ہے 16/380۔ (5) اس کے بعد نسخوں میں سوائے (ظ) کے ہے: اور سعید بن جبیر، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے، اور عرائس المجالس ص 412، اور تفسیر البغوی 3/266۔ (6) نسخوں میں واقع ہوا ہے: الحسن نے کہا، جو کہ تحریف ہے، اور جو ثابت ہے وہ عرائس المجالس اور تفسیر البغوی 3/266، اور تفسیر ابی اللیث 2/377، اور الوسیط 3/249 سے ہے۔ (7) النکت والعیون 3/466 میں۔

And it was said: It is from 'Al-Qadar' which is judgment and decree, i.e., 'he thought We would not decree punishment against him.' This was stated by Qatadah, Mujahid, and Al-Farra' (1). It is derived from 'Al-Qadar,' which is judgment, and not from power and ability. It was narrated from Abu al-Abbas Ahmad ibn Yahya Tha'lab that he said regarding the words of Allah, the Mighty and Sublime: {Then he thought that We would not be able to punish him}: It is from 'Al-Taqdir' (decree); it is not from power. It is said: May Allah decree (qadara) good for you, meaning: May Allah determine good for you. And Tha'lab recited:

May the evenings of Al-Liwa (2) not be returning (3) to us forever, [with] fresh peace
Nor returning (4) those past times; blessed be what You decree and Yours is the gratitude.

Meaning: What You decree and judge happens (5). Based on these two interpretations, the scholars are in agreement. Umar ibn Abd al-Aziz and Al-Zuhri read: {Then he thought that We would not decree against him} with a damma (u vowel) on the Noon and a doubled (shaddah) Dal (6) from 'Al-Taqdir' (decreeing). This reading was narrated by Al-Mawardi on the authority of Ibn Abbas (7). Ubaid ibn Umayr, Qatadah, and Al-A'raj read: "{that We would not be decreed against him}" with a damma on the Ya' and a shaddah on the Dal, in the passive voice (8).

---

(1) Ma'ani al-Quran by Al-Farra' 2/209, and Al-Nukat wa al-'Uyun 3/466, and the saying of Mujahid and Qatadah was narrated by Al-Tabari 16/379, and Al-Baghawi mentioned them in his Tafsir 3/266. (2) In other sources: Al-Hima. (3) In (d), (z), and (m): 'Awraqa' (became leafy), and it also appeared in some sources as what is coming. (4) In (dh) and (m): 'A'id' (returning), and what is confirmed in the rest of the copies of Al-Naskh and Al-Tamhid is 18/44, and the wording is from it. (5) Al-Tamhid 18/44, and the words of Tha'lab were also mentioned but without the poetry in Yaqutat al-Sirat by Ghulam Tha'lab p. 363-364. The two verses are from a poem by Abu Sakhr al-Hudhali as mentioned by Ibn Abd al-Barr, and they were mentioned by Al-Qali in his Amali 1/150 without attribution. The first verse was mentioned by Abu al-Faraj in Al-Aghani 24/124 on the authority of Abu Sakhr with the narration: 'Awraqa al-Salam'. Ibn Abd al-Barr said: 'Al-Salam': trees of the thorns tanned with, and 'Al-Nadr': freshness and prosperity, and 'Awbrama al-Salam': produced its fruit. End. And 'Al-Barmah' is the fruit of Al-Salam, and 'Al-Idah': every thorny tree; 'Mu'jam Matn al-Lugha' (Baram) and (Idah). (6) Tafsir al-Baghawi 3/266, and Tafsir al-Razi 22/215, and

mentioned by Ibn Atiyah in Al-Muharrar al-Wajiz 4/97, and Abu Hayyan in Al-Bahr 6/335 on the authority of Al-Zuhri alone. (7) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/466. (8) Mentioned by Al-Razi in Tafsir 22/215 on the authority of Ubaid ibn Umayr alone, and Al-Zamakhshari mentioned it in Al-Kashshaf 2/581 without attribution.

और कहा गया: यह 'अल-क़दर' से है जो कि फ़ैसला और हुक्म है, यानी: 'उसने सोचा कि हम उस पर सज़ा का हुक्म नहीं देंगे।' यह क़तादा, मुजाहिद और अल-फ़र्रा' (1) ने कहा है। यह 'अल-क़दर' से लिया गया है, जो हुक्म है, न कि शक्ति और सामर्थ्य से। अबू अल-अब्बास अहमद बिन यह्या थलाब से रिवायत है कि उन्होंने अल्लाह तआला के इस कौल के बारे में कहा: {तो उसने सोचा कि हम उस पर क़ाबू नहीं पा सकेंगे}: यह 'तक़दीर' (निर्धारण) से है; यह शक्ति से नहीं है। कहा जाता है: अल्लाह ने तुम्हारे लिए भलाई मुक़द्दर की (क़दरा), मतलब: अल्लाह ने तुम्हारे लिए भलाई तय की। और थलाब ने पढ़ा:

अल्लाह करे अल-लीवा (2) की शामें हम पर कभी न लौटें (3), ताज़ा सलामती के साथ न ही वे गुज़रे हुए ज़माने लौटें; बरकत हो उस पर जो तू मुक़द्दर करे और तेरे ही लिए शुक्र है।

मतलब: जो तू मुक़द्दर करता है और फ़ैसला करता है, वही होता है (5)। इन दो व्याख्याओं के आधार पर विद्वान सहमत हैं। उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ और अल-ज़ुहरी ने पढ़ा: {तो उसने सोचा कि हम उस पर मुक़द्दर नहीं करेंगे} 'नुन' पर पेश (ज़म्मा) और 'दाल' (6) पर तशदीद के साथ, 'अत-तक़दीर' (तय करने) से। यह किरअत अल-मावर्दी ने इब्न अब्बास (7) के हवाले से ज़िक्र की है। उबैद बिन उमैर, क़तादा और अल-आरज ने पढ़ा: "{कि उस पर मुक़द्दर न किया जाए}" 'या' पर पेश और 'दाल' पर तशदीद के साथ, मज़हूल (passive voice) के रूप में (8)।

---

(1) अल-फ़र्रा' द्वारा मानी अल-कुरान 2/209, और अल-नुकत वल-उयून 3/466, और मुजाहिद और क़तादा का कथन अल-तबरी 16/379 द्वारा उद्धृत किया गया है, और अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 3/266 में उनका उल्लेख किया है। (2) अन्य स्रोतों में: अल-हिमा। (3) (द), (ज़), और (म) में: 'औराका' (पत्तों वाला हो गया), और यह कुछ स्रोतों में इसी तरह आया है जैसा कि आगे है। (4) (ज़) और (म) में: 'आइद' (लौटने वाला), और जो बाकी नुस्खों और अल-तमहीद 18/44 में पुख्ता है, और इबारत उसी से है। (5) अल-तमहीद 18/44, और थलाब की बात बिना कविता के ग़ुलाम थलाब की 'याकूतत अस-सिरात' पृ. 363-364 में भी ज़िक्र की गई है। ये दो शेर अबू सखर अल-हुज़ली के एक कसीदे से हैं जैसा कि इब्न अब्दुल बर्र ने ज़िक्र किया है, और अल-क़ाली ने अपनी अमाली 1/150 में बिना किसी श्रेय के उनका उल्लेख किया है। पहला शेर अबू अल-फ़रज ने अल-अग़ानी 24/124 में अबू सखर के हवाले से इस रिवायत के साथ ज़िक्र किया है: 'औराका अस-सलाम'। इब्न अब्दुल बर्र ने

कहा: 'अस-सलाम': कांटेदार पेड़ जिनसे चमड़ा कमाया जाता है, और 'अन-नज़र': ताज़गी और समृद्धि, और 'औबरमा अस-सलाम': उसने अपना फल दिया। समाप्त। और 'अल-बरमा' सलाम का फल है, और 'अल-इदाह': हर कांटेदार पेड़; 'मुअजम मत्न अल-लुग़ा' (बरम) और (इदाह)। (6) तफ़सीर अल-बग़वी 3/266, और तफ़सीर अल-राज़ी 22/215, और इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/97 में इसका उल्लेख किया है, और अबू हय्यान ने अल-बहर 6/335 में केवल अल-ज़ुहरी के हवाले से। (7) अल-नुकत वल-उयून 3/466. (8) अल-राज़ी ने तफ़सीर 22/215 में केवल उबैद बिन उमैर के हवाले से इसका ज़िक्र किया है, और अल-ज़मखशरी ने अल-कशशाफ़ 2/581 में बिना किसी श्रेय के इसका उल्लेख किया है।

اور کہا گیا: یہ 'القدر' سے ہے جو کہ فیصلہ اور حکم ہے، یعنی: 'اس نے گمان کیا کہ ہم اس پر سزا کا فیصلہ نہیں کریں گے۔' یہ بات قتادہ، مجاہد اور الفراء (1) نے کہی ہے۔ یہ 'القدر' سے ماخوذ ہے، جو کہ حکم ہے، نہ کہ قدرت اور استطاعت سے۔ اور ابو العباس احمد بن یحییٰ ثعلب سے روایت ہے کہ انہوں نے اللہ عزوجل کے قول: {فَظَنَّ أَن لَّن نَّقْدِرَ عَلَيْهِ} (پس اس نے خیال کیا کہ ہم اس پر قابو نہ پا سکیں گے) کے بارے میں کہا: یہ 'التقدیر' (فیصلہ کرنے) سے ہے؛ یہ قدرت سے نہیں ہے۔ کہا جاتا ہے: 'قدر اللہ لک الخیر قدراً'، یعنی: اللہ نے تمہارے لیے بھلائی کا فیصلہ کیا۔ اور ثعلب نے یہ اشعار پڑھے:

کاش اللویٰ (2) کی شامیں ہم پر کبھی نہ لوٹیں (3)، تروتازہ سلامتی کے ساتھ اور نہ ہی وہ گزرا ہوا زمانہ لوٹے؛ بابرکت ہے وہ جس کا تو فیصلہ کرے اور تیرے ہی لیے شکر ہے۔

یعنی: جو تو مقدر اور فیصلہ کرتا ہے وہی واقع ہوتا ہے (5)۔ ان دو تاویلوں پر علماء کا اتفاق ہے۔ اور عمر بن عبدالعزیز اور الزہری نے {فَظَنَّ أَن لَّن نُّقَدِّرَ عَلَيْهِ} پڑھا، نون پر ضمہ (پیش) اور دال (6) پر تشدید کے ساتھ، جو 'التقدیر' (مقدر کرنے) سے ہے۔ اور الماوردی نے ابن عباس (7) سے یہ قرات نقل کی ہے۔ اور عبید بن عمیر، قتادہ اور الاعرج نے "{أن لن يُقَدَّرَ عليه}" پڑھا، یاء پر ضمہ اور دال پر تشدید کے ساتھ، فعل مجہول کے طور پر (8)۔

---

(1) معانی القرآن للفراء 2/209، اور النکت والعیون 3/466، اور مجاہد و قتادہ کا قول الطبری 16/379 نے نقل کیا ہے، اور البغوی نے اپنی تفسیر 3/266 میں ان کا ذکر کیا ہے۔ (2) دیگر مصادر میں: الحمیٰ۔ (3) (د)، (ز) اور (م) میں: 'أورق' (پتوں والا ہو گیا)، اور بعض مصادر میں

اسی طرح آیا ہے جیسا کہ آگے ہے۔ (4) (ظ) اور (م) میں: 'عائد' (لوٹنے والا)، اور جو باقی نسخوں اور التمہید 18/44 میں ثابت ہے، اور عبارت اسی سے ہے۔ (5) التمہید 18/44، اور ثعلب کا کلام بغیر اشعار کے غلام ثعلب کی 'یاقوتۃ الصراط' ص 363-364 میں بھی مذکور ہے۔ یہ دو شعر ابو صخر الہذلی کے ایک قصیدے سے ہیں جیسا کہ ابن عبدالبر نے ذکر کیا ہے، اور القالی نے اپنی 'امالی' 1/150 میں بغیر نسبت کے ان کا ذکر کیا ہے۔ پہلا شعر ابو الفرج نے 'الاغانی' 24/124 میں ابو صخر کے حوالے سے اس روایت کے ساتھ ذکر کیا: 'أورق السلم'۔ ابن عبدالبر نے کہا: 'السلم': خاردار درخت جن سے چمڑا رنگا جاتا ہے، اور 'النضر': شادابی اور خوشحالی، اور 'أبرم السلم': اس نے اپنا پھل دیا۔ انتہیٰ۔ اور 'البرمۃ' سلم کا پھل ہے، اور 'العضاہ': ہر کانٹے دار درخت؛ 'معجم متن اللغۃ' (برم) اور (عضہ)۔ (6) تفسیر البغوی 3/266، اور تفسیر الرازی 22/215، اور ابن عطیہ نے اسے 'المحرر الوجیز' 4/97 میں ذکر کیا ہے، اور ابو حیان نے 'البحر' 6/335 میں صرف الزہری سے نقل کیا ہے۔ (7) النکت والعیون 3/466۔ (8) الرازی نے اسے تفسیر 22/215 میں صرف عبید بن عمیر سے ذکر کیا ہے، اور الزمخشری نے 'الکشاف' 2/581 میں بغیر نسبت کے اس کا ذکر کیا ہے۔

Surah Al-Anbiya: Verses 87 - 88 / 272

Ya'qub, Abdullah bin Abi Ishaq, Al-Hasan, and Ibn Abbas also read: "yuqdara 'alayhi" (يُقْدَرَ عليه) with a damma on the ya' and a fatha on the dal, in the passive voice(1).

From Al-Hasan also: "fa zanna an len yaqdira 'alayhi" (فَظَنَّ أن لن يَقْدِرَ عليه)(2). The rest read it as "naqdira" (نَقْدِرَ) with a fatha on the nun and a kasra on the dal, and all meanings relate to the concept of 'taqdir' (decree/power).

I say: These two interpretations are those that the scholars applied to the saying of the man who had never done any good for his family: "If he dies, burn him, for by Allah, if Allah has power over me..." to the end of the Hadith. According to the first interpretation, its meaning would be: By Allah, if Allah restricts me and is thorough in my accounting and punishment(3) for my sins, then it shall be so. Then he commanded that he be burned [after his death out of] extreme(4) fear.

According to the second interpretation: Meaning: If it was preceded in Allah's decree and predestination that He would punish every criminal for his crime, Allah would surely punish me for my criminality and sins with a punishment that He does not inflict upon anyone else in the worlds besides me.

And his hadith was recorded by the Imams in "Al-Muwatta" and others(5). The man was a monotheistic believer, and it came in some of its versions: "He never did any good except monotheism (Tawhid)"(6). And he said when Allah Almighty asked him: "Why did you do this? He said: Out of fear of You, O Lord." And fear (khashyah) only exists for a believing, truthful person.

---

(1) Al-Nashr 2/324 from Ya'qub, and mentioned by Abu Hayyan in Al-Bahr 6/335 from Ibn Abi Layla, Abu Sharaf, Al-Kalbi, and Ya'qub. (2) Mentioned from Al-Hasan by Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/77, Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 4/97, and Abu Hayyan in Al-Bahr 6/335. (3) In (z): "wa jazani", and what is established is from the rest of the copies and Al-Tamhid 18/43 and the words and what will come between brackets are from it. And it appeared in Al-Istidhkar 8/369: "wa jazani". (4) In the copies: "bi-ifrat", and what is established is from Al-Tamhid. (5) Al-Muwatta 1/240, Sahih Bukhari (3481) and (7506), and Sahih Muslim (5756), and it is from the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him). (6) Ahmad recorded it with this narration (8040).

सूरह अल-अंबिया: आयतें 87 - 88 / 272

याकूब, अब्दुल्ला बिन अबी इशाक, अल-हसन और इब्न अब्बास ने भी पढ़ा: "युक्दरा अलैहि" (يُقْدَرَ عليه) या' पर दम्मा और दाल पर फत्हा के साथ, पैसिव वॉइस (कर्मवाच्य) में (1)।

अल-हसन से यह भी है: "फ़ ज़न्ना अन लन यक्दिरा अलैहि" (فَظَنَّ أن لن يَقْدِرَ عليه) (2)। बाकी लोगों ने इसे "नक्दिरा" (نَقْدِرَ) पढ़ा है, नून पर फत्हा और दाल पर कसरा के साथ, और इन सब का अर्थ 'तक़दीर' (शक्ति/निर्धारण) के अर्थ में है।

मैंने कहा: ये दो व्याख्याएं वे हैं जिन्हें विद्वानों ने उस व्यक्ति के कथन पर लागू किया है जिसने अपने परिवार के लिए कभी कोई अच्छा काम नहीं किया था: "यदि वह मर जाए, तो उसे जला देना, क्योंकि खुदा की कसम, अगर अल्लाह ने मुझ पर काबू पा लिया..." हदीस। पहली व्याख्या के अनुसार, इसका अर्थ होगा: खुदा की कसम, अगर अल्लाह ने मुझ पर तंगी की और मेरे पापों के लिए मेरे हिसाब और सजा (3) में सख्ती की, तो ऐसा ही होगा। फिर उसने अपने मरने के बाद अत्यधिक (4) डर के कारण खुद को जलाने का आदेश दिया।

दूसरी व्याख्या के अनुसार: अर्थात्: यदि अल्लाह के निर्णय और भाग्य में यह पहले से तय था कि वह हर अपराधी को उसके अपराध के लिए दंडित करेगा, तो अल्लाह मुझे मेरी अपराधीता और पापों के लिए ऐसी सजा देगा जो वह मेरे अलावा दुनिया में किसी और को नहीं देता।

और उनकी हदीस इमामों द्वारा "अल-मुवत्ता" और अन्य (5) में संकलित की गई है। वह व्यक्ति एक आस्तिक एकेश्वरवादी (मुवाहिद) था, और इसके कुछ संस्करणों में आया है: "उसने तौहीद (एकेश्वरवाद) के अलावा कभी कोई अच्छा काम नहीं किया" (6)। और उसने तब कहा जब अल्लाह तआला ने उससे पूछा: "तुमने ऐसा क्यों किया? उसने कहा: आपके डर से, ऐ रब।" और डर केवल एक आस्तिक, सच्चे व्यक्ति के लिए ही होता है।

---

(1) अल-नश्र 2/324 याकूब से, और अबू हयान ने अल-बहर 6/335 में इब्न अबी लैला, अबू शराफ, अल-कलबी और याकूब से इसका उल्लेख किया है। (2) अल-नहास ने एराब अल-कुरान 3/77 में अल-हसन से, इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/97 में, और अबू हयान ने अल-बहर 6/335 में इसका उल्लेख किया है। (3) (z) में: "वा जजानी", और जो स्थापित है वह बाकी प्रतियों और अल-तमहीद 18/43 से है और जो कोष्ठक के बीच शब्द हैं वे उसी से हैं। और अल-इस्तिज़कार 8/369 में

"वा जाज़ानी" आया है। (4) प्रतियों में: "बि-इफ़रात", और जो स्थापित है वह अल-तमहीद से है। (5) अल-मुवत्ता 1/240, सहीह बुखारी (3481) और (7506), और सहीह मुस्लिम (5756), और यह अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से है। (6) अहमद ने इस रिवायत (8040) के साथ इसे उद्धृत किया है।

سورہ الانبیاء: آیات ۸۷ - ۸۸ / ۲۷۲

یعقوب، عبداللہ بن ابی اسحاق، حسن اور ابن عباس نے بھی «يُقْدَرَ عليه» پڑھا ہے، یاء پر پیش (ضمہ) اور دال پر زبر (فتحہ) کے ساتھ فعل مجہول کے طور پر(۱)۔

اور حسن سے یہ بھی منقول ہے: «فَظَنَّ أن لن يَقْدِرَ عليه»(۲)۔ باقی سب نے «نَقْدِرَ» پڑھا ہے، نون کے زبر اور دال کے زیر کے ساتھ، اور یہ سب تقدیر (قدرت/فیصلہ) کے معنی میں ہے۔

میں نے کہا: یہ دونوں تاویلیں (تفسیریں) علماء نے اس شخص کے قول کے بارے میں بیان کی ہیں جس نے اپنے گھر والوں کے لیے کبھی کوئی بھلائی کا کام نہیں کیا تھا: "جب وہ مر جائے تو اسے جلا دو، خدا کی قسم اگر اللہ نے مجھ پر قدرت پالی..." حدیث۔ پہلی تاویل کے مطابق اس کا مطلب یہ ہوگا: خدا کی قسم، اگر اللہ نے مجھ پر تنگی کی اور میرے گناہوں پر میرے محاسبے اور سزا(۳) میں مبالغہ کیا (سختی کی) تو ایسا ہی ہوگا۔ پھر اس نے اپنے مرنے کے بعد انتہائی(۴) خوف کی وجہ سے جلائے جانے کا حکم دیا۔

اور دوسری تاویل کے مطابق: یعنی: اگر اللہ کے فیصلے اور قضا میں یہ پہلے سے طے ہے کہ وہ ہر مجرم کو اس کے جرم کی سزا دے گا، تو اللہ مجھے میرے جرائم اور گناہوں پر ایسی سزا دے گا جو عالمین میں سے میرے سوا کسی اور کو نہیں دے گا۔

اور اس کی حدیث ائمہ نے «الموطأ» وغیرہ(۵) میں نقل کی ہے۔ وہ شخص مومن اور موحد تھا، اور اس کی بعض روایات میں آیا ہے: "اس نے توحید کے سوا کبھی کوئی بھلائی کا کام نہیں کیا"(۶)۔ اور اس نے اس وقت کہا جب اللہ تعالیٰ نے اس سے پوچھا: "تم نے ایسا کیوں کیا؟ اس نے

کہا: اے میرے رب! تیرے ڈر کی وجہ سے"۔ اور خشیت (ڈر) صرف اس مومن کو ہوتی ہے جو تصدیق کرنے والا ہو۔

---

(۱) النشر ۲/ ۳۲۴ یعقوب سے، اور ابو حیان نے البحر ۶/ ۳۳۵ میں ابن ابی لیلیٰ، ابو شرف، کلبی اور یعقوب سے اسے ذکر کیا ہے۔ (۲) اسے حسن سے نحاس نے اعراب القرآن ۳/ ۷۷ میں، ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۴/ ۹۷ میں، اور ابو حیان نے البحر ۶/ ۳۳۵ میں ذکر کیا ہے۔ (۳) نسخہ (ز) میں: "وجزانی" ہے، اور جو دیگر نسخوں اور التمہید ۱۸/ ۴۳ سے ثابت ہے وہ قوسین کے درمیان کلام ہے جو اسی سے ہے۔ اور الاستذکار ۸/ ۳۶۹ میں "وجازانی" واقع ہوا ہے۔ (۴) نسخوں میں: "بإفراط" ہے، اور جو التمہید سے ثابت ہے۔ (۵) الموطأ ۱/ ۲۴۰ ، صحیح بخاری (۳۴۸۱) اور (۷۵۰۶)، اور صحیح مسلم (۵۷۵۶)، اور یہ ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ہے۔ (۶) اسے احمد نے اس روایت (۸۰۴۰) کے ساتھ روایت کیا ہے۔

273 Surah Al-Anbiya: Verses 87 - 88

[Rather, it can hardly be except for a believing scholar] Allah the Almighty said: {Only those fear Allah, from among His servants, who have knowledge.} [Fatir: 28] (1).

It has been said that the meaning of "So he thought that We would not decree upon him" is a question, and its intended meaning is: "Did he think?", so the interrogative 'alif' was omitted for brevity, which is the opinion of Sulayman Abi al-Mu'tamir (2). Al-Qadi Munzir bin Sa'id narrated that some read it as "Afathanna" with the 'alif' (3).

The saying of the Almighty: {And he called out within the darknesses, "There is no deity except You; exalted are You. Indeed, I have been of the wrongdoers."} contains two issues:

First: His saying, the Almighty: "And he called out within the darknesses." Scholars differed regarding the plural "darknesses"; what is meant by it? A group, including Ibn Abbas and Qatada, said: the darkness of the night, the darkness of the sea, and the darkness of the whale (4). Ibn Abi al-Dunya mentioned: Yusuf bin Musa narrated to us, Ubaidullah bin Musa narrated to us, from Israel, from Abi Ishaq, from Amr bin Maimun who said: Abdullah bin Masud narrated to us in the treasury house, saying: When the whale swallowed Yunus, peace be upon him, it carried him to the bottom of the earth. Yunus heard the pebbles glorifying [Allah], so he called out in the darknesses, three darknesses: the belly of the whale, the darkness of the night, and the darkness of the sea: {There is no deity except You; exalted are You. Indeed, I have been of the wrongdoers. So We cast him onto the open shore while he was ill} [As-Saffat: 145], like a plucked chick that has no feathers on it (5).

(1) Al-Tamheed 18/40, and Al-Istidhkar 8/365-366, and what was between the brackets is from them. (2) Al-Nukat wal-Uyun 3/466, and in it: Sulayman bin al-Mu'tamir, and the author quoted it from him, which is a mistake; it is Sulayman bin Tarkhan al-Taymi, father of Al-Mu'tamir bin Sulayman. Ibn al-Jawzi also mentioned his saying in Zad al-Masir 5/383, and Al-Tabari recorded it 16/381 from Ibn Zaid. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/97. (4) Al-Nukat wal-Uyun 3/466, and Al-Tabari recorded it from Ibn Abbas, Qatada, and others 16/382-383. (5) Al-Faraj Ba'd al-Shidda by Ibn Abi al-Dunya (38), and Ibn Abi Shaybah recorded it 11/541-542 from Ubaidullah bin Musa with the aforementioned long chain of narration.

२७३ सूरा अल-अंबिया: आयतें ८७ - ८८

[बल्कि, यह शायद ही एक आलिम मोमिन के अलावा किसी के लिए हो] अल्लाह तआला ने फरमाया: {अल्लाह के बंदों में से उससे वही डरते हैं जो इल्म रखने वाले हैं।} [फातिर: २८] (१)।

और कहा गया है कि "तो उसने सोचा कि हम उस पर क़ाबू नहीं पा सकेंगे" का अर्थ एक प्रश्न है, और इसका अनुमानित अर्थ है: "क्या उसने सोचा?", तो संक्षिप्तता के लिए प्रश्नवाचक 'अलिफ़' को हटा दिया गया है, और यह सुलेमान अबी अल-मुअतमिर का मत है (२)। अल-क़ाज़ी मुनज़िर बिन सईद ने वर्णन किया है कि उनमें से कुछ ने इसे अलिफ़ के साथ "अफ़ज़न्ना" पढ़ा है (३)।

अल्लाह तआला का फरमान: {तो उसने अंधेरों में पुकारा कि "तेरे सिवा कोई माबूद नहीं, तू पाक है, बेशक मैं ही ज़ालिमों में से था।" } इसमें दो मसले हैं:

पहला: अल्लाह तआला का फरमान: "तो उसने अंधेरों में पुकारा"। विद्वानों ने "अंधेरों" (बहुवचन) के संबंध में मतभेद किया है; इसका क्या अर्थ है? उनमें से इब्न अब्बास और क़तादा सहित एक समूह ने कहा: रात का अंधेरा, समुद्र का अंधेरा और मछली का अंधेरा (४)। इब्न अबी अल-दुनिया ने उल्लेख किया: हमें यूसुफ बिन मूसा ने बताया, हमें उबैदुल्लाह बिन मूसा ने बताया, इसराइल से, उन्होंने अबी इशाक से, उन्होंने अमर बिन मैमुन से, जिन्होंने कहा: हमें अब्दुल्लाह बिन मसूद ने बैतुल माल में बताया, उन्होंने कहा: जब मछली ने यूनुस (अलैहिस्सलाम) को निगल लिया, तो वह उन्हें धरती की गहराई में ले गई। यूनुस ने कंकड़ियों को तस्बीह (महिमा गान) करते सुना, तो उन्होंने अंधेरों में पुकारा, तीन अंधेरे: मछली का पेट, रात का अंधेरा और समुद्र का अंधेरा: {तेरे सिवा कोई माबूद नहीं, तू पाक है, बेशक मैं ही ज़ालिमों में से था। फिर हमने उन्हें एक खुले मैदान में डाल दिया और वे बीमार थे} [अस-साफ़्फ़ात: १४५], एक बिना पंख के चूजे की तरह जिस पर कोई पर नहीं होता (५)।

(१) अल-तमहीद १८/४०, और अल-इस्तिज़कार ८/३६५-३६६, और कोष्ठक के बीच जो है वह उन्हीं से है। (२) अल-नुकत वल-उयून ३/४६६, और इसमें: सुलेमान बिन अल-मुअतमिर, और लेखक ने इसे उनसे उद्धृत किया है, जो एक गलती है; वह सुलेमान बिन तरखान अल-तैमी हैं, जो अल-मुअतमिर बिन सुलेमान के पिता हैं। इब्न अल-जौज़ी ने भी ज़ाद अल-मसीर ५/३८३ में उनके कथन का उल्लेख किया है, और अल-तबरी ने १६/३८१ में इब्न ज़ैद से इसे उद्धृत किया है। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/९७। (४) अल-नुकत वल-उयून ३/४६६, और अल-तबरी ने इब्न अब्बास, क़तादा और अन्य से १६/३८२-३८३ में इसे उद्धृत किया है। (५) अल-फरज बाद अल-शिद्दा इब्न अबी अल-दुनिया द्वारा

(३८), और इब्न अबी शैबा ने ११/५४१-५४२ में उबैदुल्लाह बिन मूसा से उपर्युक्त लंबी सनद के साथ इसे उद्धृत किया है।

۲۷۳ سورة الانبياء: آيات ۸۷ - ۸۸

[بلکہ یہ شاید ہی ایک عالم مومن کے سوا کسی کے لیے ہو] اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اللہ کے بندوں میں سے اس سے وہی ڈرتے ہیں جو علم رکھنے والے ہیں۔} [فاطر: ۲۸] (۱)۔

اور کہا گیا ہے کہ "پس اس نے گمان کیا کہ ہم اس پر قدرت نہیں رکھیں گے" کا معنی استفہام (سوال) ہے، اور اس کی تقدیر (اصل عبارت) ہے: "کیا اس نے گمان کیا؟"، پس اختصار کے لیے الفِ استفہام کو حذف کر دیا گیا ہے، اور یہ سلیمان ابی المعتمر کا قول ہے (۲)۔ القاضی منذر بن سعید نے حکایت کی ہے کہ ان میں سے بعض نے اسے الف کے ساتھ "أفظن" پڑھا ہے (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پس اس نے اندھیروں میں پکارا کہ "تیرے سوا کوئی معبود نہیں، تو پاک ہے، بے شک میں ہی ظالموں میں سے تھا۔" } اس میں دو مسئلے ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "پس اس نے اندھیروں میں پکارا"۔ علماء نے اندھیروں کی جمع کے بارے میں اختلاف کیا ہے کہ اس سے کیا مراد ہے؟ تو ان میں سے ابن عباس اور قتادہ سمیت ایک گروہ نے کہا: رات کا اندھیرا، سمندر کا اندھیرا اور مچھلی کا اندھیرا (۴)۔ ابن ابی الدنیا نے ذکر کیا: ہمیں یوسف بن موسیٰ نے بتایا، ہمیں عبید اللہ بن موسیٰ نے بتایا، اسرائیل سے، انہوں نے ابی اسحاق سے، انہوں نے عمرو بن میمون سے، انہوں نے کہا: ہمیں عبد اللہ بن مسعود نے بیت المال میں بتایا، انہوں نے کہا: جب مچھلی نے یونس علیہ السلام کو نگل لیا، تو وہ انہیں زمین کی گہرائی میں لے گئی، تو یونس نے کنکریوں کی تسبیح سنی، پس انہوں نے اندھیروں میں پکارا، تین اندھیرے: مچھلی کا پیٹ، رات کا اندھیرا، اور سمندر کا اندھیرا: {تیرے سوا کوئی معبود نہیں، تو پاک ہے، بے شک میں ہی ظالموں میں سے تھا۔ پھر ہم نے انہیں ایک چٹیل میدان میں ڈال دیا اور وہ بیمار تھے} [الصافات: ۱۴۵]، اس نوچے ہوئے چوزے کی طرح جس پر کوئی پر نہ ہو (۵)۔

(۱) التمهید ۱۸/٤۰، اور الاستذکار ۸/۳٦٥-۳٦٦، اور جو کچھ بریکٹوں کے درمیان ہے وہ انہی سے ہے۔ (۲) النکت والعیون ۳/٤٦٦، اور اس میں ہے: سلیمان بن المعتمر، اور مصنف نے اسے ان سے نقل کیا ہے، جو کہ غلطی ہے؛ وہ سلیمان بن طرخان التیمی ہیں، جو المعتمر بن سلیمان کے والد ہیں، اور ابن الجوزی نے بھی زاد المسیر ٥/۳۸۳ میں ان کا قول ذکر کیا ہے، اور طبری نے ۱٦/۳۸۱ میں اسے ابن زید سے روایت کیا ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ٤/۹۷۔ (۴) النکت والعیون ۳/٤٦٦، اور اسے ابن عباس اور قتادہ وغیرہ سے طبری نے ۱٦/۳۸۲-۳۸۳ میں روایت کیا ہے۔ (٥) الفرج بعد الشدة لابن ابی الدنیا (۳۸)، اور اسے ابن ابی شیبہ نے ۱۱/٥٤۱-٥٤۲ میں عبید اللہ بن موسیٰ سے مذکورہ بالا طویل سند کے ساتھ روایت کیا ہے۔

Surah Al-Anbiya, Verses 87 - 88 274

A group among them, including Salim bin Abi Al-Ja'd, said: [The darknesses were] the darkness of the sea, and the darkness of a whale that had swallowed the first whale. It is also valid to interpret "darknesses" as referring only to the belly of the first whale, as He said: "in the depth of the well" [Yusuf: 10], and there is darkness on all its sides, so using the plural is permissible (1).

Al-Mawardi mentioned (2): It is possible that "darknesses" refers to the darkness of sin, the darkness of distress, and the darkness of loneliness.

It was narrated: that Allah Almighty revealed to the whale: Do not harm a single hair of him, for I have made your belly his prison, and I have not made him your food. And it was narrated: that Yunus (peace be upon him) prostrated in the belly of the whale when he heard the glorification (Tasbih) of the fish at the bottom of the sea (3).

Ibn Abi Al-Dunya mentioned: Al-Abbas bin Yazid Al-Abdi narrated to us, Ishaq bin Idris narrated to us, Ja'far bin Sulayman narrated to us, from Awf, from Sa'id bin Abi Al-Hasan, who said: When the whale swallowed Yunus (peace be upon him), he thought he had died, so he stretched out his legs and found he was not dead. So he stood up according to his habit (4) to pray, and said in his supplication: "I have taken for You a place of worship where no one else has taken one" (5).

Abu Al-Ma'ali said: His saying ﷺ: "Do not prefer me over Yunus bin Matta" (6) the meaning is: For I did not...

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/97, and the saying of Salim bin Abi al-Ja'd was reported by al-Tabari 16/383. The mentioned reading from Surah Yusuf is the reading of Nafi' and Abu Ja'far, and it was previously mentioned 11/262. (2) In al-Nukat wal-'Uyun 3/466. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/97, and this report and the one before it were similarly reported in a Hadith of Abu Huraira (may Allah be pleased with him), recorded by al-Bazzar (2254 - Kashf) and al-Tabari 16/384-385. This Hadith will be presented in full when interpreting verse (141) of Surah as-Saffat. (4) In (Zh): his worship. (5) Al-Faraj Ba'da al-Shidda (36), and it was reported by al-Hakim 2/585 through Sunayd bin Dawud, from Ja'far bin Sulayman, from Awf al-A'rabi, from al-Hasan, and it contains: "...so he moved his legs and they moved, so he prostrated and said...", and Sa'id bin Abi al-Hasan is the brother of al-Hasan al-Basri, and it was reported by al-Tabari 16/384 from another route through Ja'far bin Sulayman from Awf al-A'rabi saying it. (6) Ibn Qutaybah mentioned it with this wording in Ta'wil Mukhtalif al-Hadith p. 116,

and it was reported by Ahmad (2167), al-Bukhari (3413), and Muslim (2377) from the Hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them) with the wording: "Let no one say that I am better than Yunus ibn Matta," and it was previously mentioned 4/254.

सूरा अल-अंबिया, आयत 87 - 88 274

उनमें से एक समूह, जिसमें सालिम बिन अबी अल-जाद भी शामिल थे, ने कहा: [अंधेरे थे] समुद्र का अंधेरा, और उस व्हेल का अंधेरा जिसने पहली व्हेल को निगल लिया था। यह भी मान्य है कि "अंधेरे" शब्द का प्रयोग केवल पहली व्हेल के पेट के लिए किया जाए, जैसा कि उन्होंने कहा: "कुएं की गहराई में" [यूसुफ: 10] और इसके सभी तरफ अंधेरा है, इसलिए बहुवचन का उपयोग करना जायज़ है (1)।

अल-मावर्दी ने उल्लेख किया (2): यह संभव है कि "अंधेरे" पाप के अंधेरे, संकट के अंधेरे और अकेलेपन के अंधेरे को संदर्भित करता है।

और यह वर्णित है: कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने व्हेल को वह्य (संदेश) भेजा: उसका एक बाल भी मत दुखाना, क्योंकि मैंने तुम्हारे पेट को उसका जेल बनाया है, और उसे तुम्हारा भोजन नहीं बनाया है। और यह वर्णित है: कि यूनुस (उन पर शांति हो) ने व्हेल के पेट में सजदा किया जब उन्होंने समुद्र की गहराई में मछलियों की तस्बीह (महिमा गान) सुनी (3)।

इब्न अबी अल-दुनिया ने उल्लेख किया: अब्बास बिन यज़ीद अल-अब्दी ने हमसे कहा, इशाक बिन इदरीस ने हमसे कहा, जाफर बिन सुलेमान ने हमसे कहा, औफ़ से, सईद बिन अबी अल-हसन से, उन्होंने कहा: जब व्हेल ने यूनुस (उन पर शांति हो) को निगल लिया, तो उन्होंने सोचा कि वह मर चुके हैं, इसलिए उन्होंने अपने पैर फैलाए और पाया कि वह मरे नहीं हैं। तो वह अपनी आदत (4) के अनुसार प्रार्थना करने के लिए खड़े हुए, और अपनी दुआ में कहा: "मैंने आपके लिए एक ऐसी जगह को सजदागाह बनाया है जहाँ किसी और ने नहीं बनाया" (5)।

अबू अल-माली ने कहा: उनका कथन ﷺ: "मुझे यूनुस बिन मत्ता पर वरीयता न दो" (6) का अर्थ है: क्योंकि मैं नहीं...

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/97, और सालिम बिन अबी अल-जाद का कथन अल-तबारी 16/383 द्वारा निकाला गया था। सूरह यूसुफ से उल्लिखित पाठ नाफी और अबू जाफर का पाठ है, और यह पहले 11/262 में उल्लेख किया जा चुका है। (2) अल-नुकत वल-उयून 3/466 में। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/97, और यह रिपोर्ट और इससे पहले वाली रिपोर्ट अबू हुरैरा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की एक हदीस में इसी तरह वर्णित है, जिसे अल-बज़ार (2254 - कशफ़) और अल-तबारी

16/384-385 द्वारा निकाला गया है। यह हदीस सूरह अस-साफ़ात की आयत (141) की व्याख्या करते समय पूरी तरह से आएगी। (4) (ज़ह) में: उनकी इबादत। (5) अल-फ़रज बाद अल-शिद्दा (36), और इसे अल-हाकिम 2/585 द्वारा सुनीद बिन दाऊद के माध्यम से, जाफर बिन सुलेमान से, औफ़ अल-अराबी से, अल-हसन से निकाला गया था और इसमें है: "...तो उसने अपने पैर हिलाए और पाया कि वे हिल रहे हैं, तो उसने सजदा किया और कहा...", और सईद बिन अबी अल-हसन अल-हसन अल-बसरी के भाई हैं, और इसे अल-तबारी 16/384 द्वारा जाफर बिन सुलेमान के माध्यम से औफ़ अल-अराबी के कथन के रूप में निकाला गया था। (6) इब्न कुतैबा ने इसे तावील मुख्तलिफ़ अल-हदीस पृष्ठ 116 में इन शब्दों के साथ उल्लेख किया है, और इसे अहमद (2167), अल-बुखारी (3413), और मुस्लिम (2377) ने इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस से निकाला है: "कोई यह न कहे कि मैं यूनुस इब्न मत्ता से बेहतर हूँ" और यह पहले 4/254 में उल्लेख किया जा चुका है।

سورہ الانبیاء، آیات ۸۷ - ۸۸ ۲۷۴

ان میں سے ایک گروہ جس میں سالم بن ابی الجعد بھی شامل تھے، نے کہا: [اندھیرے] سمندر کی تاریکی، اور اس مچھلی کی تاریکی جس نے پہلی مچھلی کو نگل لیا تھا۔ اور یہ بھی درست ہے کہ "ظلمات" (اندھیروں) سے مراد صرف پہلی مچھلی کا پیٹ لیا جائے، جیسا کہ اللہ نے فرمایا: ﴿في غيابات الجب﴾ [یوسف: ۱۰] اور اس کی ہر سمت میں تاریکی ہے، لہٰذا اسے جمع لانا جائز ہے (۱)۔

اور الماوردی (۲) نے ذکر کیا ہے: کہ یہ بھی ممکن ہے کہ ظلمات سے مراد گناہ کی تاریکی، مصیبت کی تاریکی، اور تنہائی کی تاریکی ہو۔

اور مروی ہے: کہ اللہ تعالیٰ نے مچھلی کو وحی کی: اس کا ایک بال بھی نہ دکھانا، کیونکہ میں نے تمہارے پیٹ کو اس کا قید خانہ بنایا ہے، اور اسے تمہاری غذا نہیں بنایا۔ اور مروی ہے: کہ یونس علیہ السلام نے مچھلی کے پیٹ میں سجدہ کیا جب انہوں نے سمندر کی تہہ میں مچھلیوں کی تسبیح سنی (۳)۔

اور ابن ابی الدنیا نے ذکر کیا ہے: ہم سے عباس بن یزید العبدی نے بیان کیا، ہم سے اسحاق بن ادریس نے بیان کیا، ہم سے جعفر بن سلیمان نے بیان کیا، عوف سے، انہوں نے سعید بن ابی الحسن سے، انہوں نے کہا: جب مچھلی نے یونس علیہ السلام کو نگل لیا، تو انہوں نے سوچا کہ وہ مر چکے ہیں، چنانچہ انہوں نے اپنے پاؤں پھیلائے تو پایا کہ وہ مرے نہیں ہیں۔ تو وہ اپنی عادت (۴) کے مطابق نماز پڑھنے کے لیے کھڑے ہوئے، اور اپنی دعا میں کہا: "میں نے تیرے لیے ایسی جگہ سجدہ گاہ بنائی ہے جہاں کسی اور نے نہیں بنائی" (۵)۔

ابو المعالی نے کہا: آپ ﷺ کا فرمان: "مجھے یونس بن متی پر فضیلت نہ دو" (۶) کا معنی ہے: کیونکہ میں...

---

(۱) المحرر الوجیز ۴ / ۹۷، اور سالم بن ابی الجعد کا قول الطبری ۱۶ / ۳۸۳ نے روایت کیا ہے۔ اور سورہ یوسف سے مذکورہ قرات نافع اور ابو جعفر کی قرات ہے، اور یہ پہلے ۱۱ / ۲۶۲ پر گزر چکی ہے۔ (۲) النکت والعیون ۳ / ۴۶۶ میں۔ (۳) المحرر الوجیز ۴ / ۹۷، اور یہ خبر اور اس سے پہلی خبر ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی ایک حدیث میں اسی طرح آئی ہے، جسے البزار (۲۲۵۴ - کشف) اور الطبری ۱۶ / ۳۸۴ - ۳۸۵ نے روایت کیا ہے۔ اور یہ حدیث مکمل طور پر سورہ الصافات کی آیت (۱۴۱) کی تفسیر میں آئے گی۔ (۴) (ظ) میں ہے: ان کی عبادت۔ (۵) الفرج بعد الشدة (۳۶)، اور اسے الحاکم نے ۲ / ۵۸۵ میں سنید بن داود کے واسطے سے، جعفر بن سلیمان سے، عوف الاعرابی سے، حسن سے روایت کیا ہے اور اس میں ہے: "...تو انہوں نے اپنے پاؤں حرکت دیئے تو دیکھا کہ وہ حرکت کر رہے ہیں تو انہوں نے سجدہ کیا اور کہا..."، اور سعید بن ابی الحسن، حسن بصری کے بھائی ہیں، اور اسے الطبری ۱۶ / ۳۸۴ نے دوسرے راستے سے جعفر بن سلیمان سے، عوف الاعرابی کے قول کے طور پر روایت کیا ہے۔ (۶) اسے ان الفاظ کے ساتھ ابن قتیبہ نے تاویل مختلف الحدیث ص ۱۱۶ میں ذکر کیا ہے، اور اسے احمد (۲۱۶۷)، بخاری (۳۴۱۳) اور مسلم (۲۳۷۷) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: "کوئی یہ نہ کہے کہ میں یونس ابن متی سے بہتر ہوں" اور یہ پہلے ۴ / ۲۵۴ پر گزر چکی ہے۔

Page 275 Surah Al-Anbiya: Verses 87 - 88

[I was] not, while at Sidrat al-Muntaha, any closer to Allah than he was while at the bottom of the sea in the belly of the whale. This indicates that the Creator, glorified and exalted is He, is not in a [specific] direction (1). This meaning has already been mentioned in [the commentary on] "Al-Baqarah" and "Al-A'raf" (2). {That there is no deity except You; exalted are You. Indeed, I have been of the wrongdoers.} [21:87] He refers to where he went against [the ideal] by leaving his people and not persevering with them. It was said: [Wrongdoing] in leaving without being given permission. And that was not a punishment from Allah; because it is not permissible for Prophets to be punished, rather it was a purification. One who does not deserve punishment might be disciplined, like children; this was mentioned by Al-Mawardi (3). It was said: "Of the wrongdoers" in my supplication against my people for punishment. And Nuh (Noah) had prayed against his people and was not taken to task. Al-Wasiti (4) said regarding its meaning: He declared his Lord free from wrongdoing; and attributed wrongdoing to himself out of confession and deservingness. Similar to this is the statement of Adam and Eve: {Our Lord, we have wronged ourselves} [Al-A'raf: 23]; since they were the cause of placing themselves in a position other than the one they were settled in. The Second [point]: Abu Dawud narrated from Sa'd ibn Abi Waqqas that the Prophet ﷺ said: "The supplication of Dhu'l-Nun [Jonah] in the belly of the whale: 'There is no deity except You; exalted are You. Indeed, I have been of the wrongdoers,' no Muslim man ever supplicates with it regarding anything but that he is answered" (5). It has been said: It is the Greatest Name of Allah. And Sa'd narrated it from the Prophet (6) ﷺ. And in the report: In this...

(1) Ibn al-Arabi mentioned the saying of Abu al-Ma'ali at length in Ahkam al-Quran 4/1609, and it will be presented in full in the commentary on verse (141) of Surah as-Saffat. (2) 1/380 and 9/238. (3) In al-Nukat wa al-'Uyun 3/467, and it occurs there as: "disciplining" instead of "purification". (4) He is Abu Bakr Muhammad bin Musa, and his statement along with what preceded it was mentioned by Qadi 'Iyad in al-Shifa 2/371. (5) We did not find it in Sunan Abi Dawud, nor did Al-Mizzi attribute it to him in Al-Tuhfah. It is in Sunan al-Tirmidhi (3505), Sunan al-Nasa'i al-Kubra (10417), and Ahmad narrated it at length (1462). (6) Narrated by Al-Hakim 1/505-506, and Al-Tabari 16/386 with the wording: "The name of Allah which, if called upon by it, He answers, and if asked by it, He gives, is the supplication of Yunus bin Matta," and he did not say in it: "the Greatest," and Ibn Abi Hatim narrated it (13714) from al-Hasan as his saying.

पृष्ठ २७५ सूरा अल-अंबिया: आयत ८७ - ८८

[मैं] सिदरत अल-मुंतहा में होते हुए अल्लाह के उतने करीब नहीं था जितना वह [यूनुस अ.स.] समुद्र की गहराइयों में मछली के पेट में होते हुए था। यह इस बात का संकेत है कि रचयिता (बारी), सुब्हानहु व तआला, किसी [विशिष्ट] दिशा में नहीं है (१)। यह अर्थ "अल-बकराह" और "अल-अराफ़" में पहले ही बताया जा चुका है (२)। {कि तेरे सिवा कोई पूज्य नहीं, तू पवित्र है! निस्संदेह मैं ही अत्याचारियों में से था।} [२१:८७] इससे उनका तात्पर्य उस बात से है जिसमें उन्होंने अपनी कौम का साथ छोड़ देने और उनके साथ धैर्य न रखने में विरोध किया था। कहा गया है: अनुमति प्राप्त किए बिना निकलने के मामले में [अत्याचार हुआ]। और वह अल्लाह की ओर से कोई सजा नहीं थी; क्योंकि नबियों को सजा दिया जाना जायज नहीं है, बल्कि यह एक शुद्धि (तम्हीस) थी। जिसे सजा का हकदार नहीं माना जाता उसे भी अनुशासित किया जा सकता है, जैसे कि बच्चों को; इसका उल्लेख अल-मावर्दी ने किया है (३)। कहा गया है: अपनी कौम के खिलाफ अज़ाब की दुआ करने के कारण "अत्याचारियों में से"। और नूह ने अपनी कौम के खिलाफ दुआ की थी और उन्हें नहीं पकड़ा गया। अल-वासिती (४) ने इसके अर्थ में कहा: उन्होंने अपने रब को जुल्म से पाक बताया; और जुल्म को अपनी ओर स्वीकारोक्ति और पात्रता के रूप में जोड़ा। आदम और हव्वा का कथन इसी के समान है: {ऐ हमारे रब! हमने अपने आप पर जुल्म किया} [अल-अराफ़: २३]; क्योंकि वे स्वयं को उस स्थान के अलावा किसी अन्य स्थान पर रखने का कारण थे जहाँ उन्हें उतारा गया था। दूसरा [बिंदु]: अबू दाऊद ने साद बिन अबी वक़्क़ास से रिवायत किया है कि नबी ﷺ ने फरमाया: "मछली के पेट में ज़ुन-नुन [यूनुस अ.स.] की दुआ: 'तेरे सिवा कोई पूज्य नहीं, तू पवित्र है! निस्संदेह मैं ही अत्याचारियों में से था', कोई भी मुसलमान व्यक्ति कभी भी किसी चीज़ के लिए इसके ज़रिये दुआ नहीं करता मगर उसकी दुआ स्वीकार कर ली जाती है" (५)। कहा गया है: यह अल्लाह का सबसे महान नाम (इस्मे आज़म) है। और साद ने इसे नबी ﷺ से रिवायत किया है (६)। और रिवायत में है: इस...

(१) अबू अल-माआली के कथन का विस्तार से इब्न अल-अरबी ने अहकाम अल-क़ुरआन १६०९/४ में उल्लेख किया है, और इसे सूरा अस-साफ़ात की आयत (१४१) की व्याख्या के समय पूर्ण रूप से प्रस्तुत किया जाएगा। (२) ३८०/१ और २३८/९। (३) अल-नुकात वल-उयून ४६७/३ में, और वहाँ "शुद्धि" (तम्हीस) के बजाय "अनुशासन" (तादीब) शब्द आया है। (४) वे अबू बक्र मुहम्मद बिन मूसा हैं, और उनके कथन के साथ-साथ जो पहले आया है, उसका उल्लेख क़ाज़ी अयाज़ ने अल-शिफ़ा ३७१/२ में किया है। (५) हमें यह सुनन अबू दाऊद में नहीं मिला, और न ही अल-मिज़्ज़ी ने अल-तुहफ़ा

में इसे उनके नाम से जोड़ा है। यह सुनन अल-तिर्मिज़ी (३५०५), सुनन अल-नसाई अल-कुबरा (१०४१७) में है, और अहमद ने इसे विस्तार से (१४६२) रिवायत किया है। (६) इसे अल-हाकिम ५०५/१ - ५०६ ने रिवायत किया है, और अल-तबरी ३८६/१६ ने इन शब्दों के साथ रिवायत किया है: "अल्लाह का वह नाम जिसके ज़रिये पुकारे जाने पर वह जवाब देता है, और माँगे जाने पर वह देता है, वह यूनुस बिन मत्ता की दुआ है," और उन्होंने इसमें "सबसे महान" नहीं कहा, और इब्न अबी हातिम (१३७१४) ने इसे हसन के कथन के रूप में रिवायत किया है।

صفحہ ۲۷۵ سورة الانبياء: آيات ۸۷ - ۸۸

میں سدرة المنتہیٰ میں اللہ کے اس سے زیادہ قریب نہیں تھا جتنا وہ [یونس علیہ السلام] مچھلی کے پیٹ میں سمندر کی تہہ میں تھا۔ اور یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ باری سبحانہ و تعالیٰ کسی جہت (سمت) میں نہیں ہے (۱)۔ اور یہ معنی «البقرة» اور «الأعراف» میں پہلے گزر چکا ہے (۲)۔ ﴿أَن لَّا إِلَهَ إِلَّا أَنتَ سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنتُ مِنَ الظَّالِمِينَ﴾ اس سے مراد وہ بات ہے جس میں انہوں نے اپنی قوم کے ساتھ مداومت (جمے رہنے) اور ان پر صبر کرنے کو چھوڑ کر مخالفت کی تھی۔ اور کہا گیا ہے: بغیر اجازت نکل جانے کے معاملے میں۔ اور یہ اللہ کی طرف سے کوئی سزا نہیں تھی؛ کیونکہ انبیاء کو سزا دیا جانا جائز نہیں ہے، بلکہ یہ صرف ایک تمحیص (پاکیزگی/آزمائش) تھی۔ اور کبھی اسے بھی ادب سکھایا جاتا ہے جو سزا کا مستحق نہ ہو جیسے بچے؛ اسے الماوردی نے ذکر کیا ہے (۳)۔ اور کہا گیا ہے: اپنی قوم پر عذاب کی دعا کرنے کی وجہ سے "ظالموں میں سے"۔ حالانکہ نوح علیہ السلام نے اپنی قوم کے خلاف دعا کی تھی اور ان پر گرفت نہیں ہوئی تھی۔ اور الواسطی (۴) نے اس کے معنی میں کہا: انہوں نے اپنے رب کو ظلم سے پاک قرار دیا؛ اور اعتراف اور استحقاق کے طور پر ظلم کی نسبت اپنی طرف کی۔ اس کی مثال آدم اور حوا کا یہ قول ہے: ﴿رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنفُسَنَا﴾ [الأعراف: ۲۳]؛ کیونکہ وہ دونوں اپنے آپ کو اس جگہ کے علاوہ کسی اور جگہ رکھنے کا سبب بنے تھے جہاں انہیں اتارا گیا تھا۔ دوسری بات: ابو داؤد نے سعد بن ابی وقاص سے، انہوں نے نبی کریم ﷺ سے روایت کیا ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: «مچھلی کے پیٹ میں ذوالنون [یونس علیہ السلام] کی دعا: ﴿لَّا إِلَهَ إِلَّا أَنتَ سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنتُ مِنَ الظَّالِمِينَ﴾ جس کے ذریعے کبھی کسی مسلمان آدمی نے کسی بھی چیز کے بارے میں دعا نہیں کی مگر اس کی دعا

قبول کی گئی» (۵)۔ اور کہا گیا ہے: یہ اللہ کا اسمِ اعظم ہے۔ اور اسے سعد نے نبی کریم ﷺ سے روایت کیا ہے (۶)۔ اور خبر میں ہے: اس...

(۱) ابو المعالی کے قول کا تفصیل سے ذکر ابن العربی نے احکام القرآن ۱۶۰۹/۴ میں کیا ہے، اور یہ مکمل طور پر سورہ صافات کی آیت (۱۴۱) کی تفسیر کے وقت آئے گا۔ (۲) ۳۸۰/۱ اور ۲۳۸/۹۔ (۳) النکت والعیون ۴۶۷/۳ میں، اور وہاں «تمحیصاً» کی جگہ «تأدیباً» واقع ہوا ہے۔ (۴) وہ ابو بکر محمد بن موسیٰ ہیں، اور ان کا قول پچھلی باتوں کے ساتھ قاضی عیاض نے الشفا ۳۷۱/۲ میں ذکر کیا ہے۔ (۵) ہمیں یہ سنن ابو داؤد میں نہیں ملی، اور نہ ہی المزی نے التحفہ میں اسے ان کی طرف منسوب کیا ہے، یہ سنن ترمذی (۳۵۰۵)، اور سنن نسائی الکبریٰ (۱۰۴۱۷) میں ہے، اور اسے احمد نے طوالت کے ساتھ (۱۴۶۲) روایت کیا ہے۔ (۶) اسے الحاکم ۵۰۵/۱ - ۵۰۶ نے روایت کیا ہے، اور طبری ۳۸۶/۱۶ نے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: «اللہ کا وہ نام کہ جب اس کے ساتھ پکارا جائے تو وہ جواب دیتا ہے، اور جب اس کے ذریعے مانگا جائے تو وہ عطا کرتا ہے، وہ یونس بن متی کی دعا ہے» اور اس میں «الاعظم» کا لفظ نہیں کہا، اور ابن ابی حاتم (۱۳۷۱۴) نے اسے حسن کے قول سے روایت کیا ہے۔

Surah Al-Anbiya: Verses 87 - 88 276 The verse [implies] that God conditioned answering whoever calls upon Him just as He answered him [Jonah], and saving him just as He saved him. This is His saying: "And thus do We deliver the believers" (1). There is no explicit supplication here; rather, it is the essence of his saying: "Indeed, I was of the wrongdoers," so he admitted wrongdoing, and it was an allusion. His saying: "And thus do We deliver the believers" means: We save them from their distress because of their previous deeds. This is like His saying: "Had he not been of those who exalt Allah, he would have remained in its belly until the Day they are resurrected." This is protection from Allah, the Mighty and Sublime, for His servant Jonah; He respected the right of his worship and preserved the record of his past obedience. The teacher Abu Ishaq said: Dhu al-Nun [Jonah] accompanied the fish for a few days, and until the Day of Resurrection, he is called: Dhu al-Nun. So what do you think of a servant who worshipped Him for seventy years? Would this [worship] be nullified in His eyes?! That is not to be thought of Him (2). "From distress" means: from the belly of the fish. His saying: "And thus do We deliver the believers" is the general reading with two 'nuns'; from 'anjā yunjī' (to save). Ibn 'Amir read it: "nujjī" with one 'nun' and a doubled 'jeem' and a silent 'ya' (3), as a past tense verb with an implied infinitive, meaning: "And thus was deliverance granted to the believers," just as you say: "dhuriba Zaidan," meaning: "the striking struck Zaid." He recited: And if Qufayra had given birth to a puppy, all dogs would have been insulted because of that puppy (4). (1) Mentioned within the Hadith of Sa'd (may Allah be pleased with him) in Al-Tabari 16/386, cited in the previous comment. (2) These words appear in Lata'if al-Isharat 2/519 by the teacher Abu al-Qasim 'Abd al-Karim ibn Hawazin al-Qushayri, who was a student of the teacher Abu Ishaq al-Isfarayini. (3) 'Asim also read it this way in the narration of Shu'bah, as in al-Taysir p. 155. (4) Ta'wil Mushkil al-Qur'an by Ibn Qutaybah pp. 39-40. The verse is by Jarir as in Rasa'il al-Intiqad by Ibn Sharaf al-Qayrawani p. 53, and al-Khizanah 1/337-338. It is unattributed in I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/144, al-Khasa'is 1/397, Sharh al-Mufassal 7/75, and Amali ibn al-Shajari 2/518. Al-Baghdadi said: Qufayrah is the name of al-Farazdaq's mother. The meaning is: if she had given birth to a puppy, all dogs would have been insulted because of it. The verse is not in Jarir's Diwan.

सूरह अल-अंबिया: आयत 87 - 88 276 आयत में यह शर्त है कि अल्लाह पुकारने वाले को वैसे ही जवाब देगा जैसे उसने उसे (यूनुस को) जवाब दिया, और उसे वैसे ही बचाएगा जैसे उसने उसे बचाया। यह अल्लाह का कथन है: "और इसी तरह हम ईमान वालों को निजात देते हैं" (1)। यहाँ कोई स्पष्ट प्रार्थना नहीं है; बल्कि यह उसके इस कथन का सार है: "बेशक, मैं ज़ालिमों में से था", तो उसने ज़ुल्म स्वीकार किया; और यह एक इशारा था। अल्लाह का कथन: "और इसी तरह हम ईमान वालों को निजात देते हैं" यानी: हम उनके पिछले नेक कामों के कारण उन्हें उनकी परेशानियों से मुक्त करते हैं। यह अल्लाह के इस कथन जैसा है: "अगर वह अल्लाह की तस्बीह करने वालों में से न होता, तो वह पुनरुत्थान के दिन तक उसके पेट में रहता"। यह अल्लाह अज़्ज़ा वजल्ल की ओर से अपने बंदे यूनुस की हिफाज़त है; उसने उनकी इबादत के हक़ का सम्मान किया, और उनकी पिछली इताअत (आज्ञाकारिता) के रिकॉर्ड को सुरक्षित रखा। उस्ताद अबू इसहाक ने कहा: ज़ुल-नून (मछली वाले यानी यूनुस) कुछ दिनों तक मछली के साथ रहे, और कयामत के दिन तक उन्हें ज़ुल-नून कहा जाएगा। तो आप उस बंदे के बारे में क्या सोचते हैं जिसने सत्तर साल तक उसकी इबादत की? क्या उसके पास यह (इबादत) बेकार हो जाएगी?! उसके बारे में ऐसा नहीं सोचा जा सकता (2)। "ग़म से" यानी: मछली के पेट से। अल्लाह का कथन: "और इसी तरह हम ईमान वालों को निजात देते हैं" आम क़िरात (पठन) दो 'नुन' के साथ है; 'अंज़ा युन्जी' (बचाना) से। इब्न आमिर ने इसे पढ़ा: "नुज्जी" एक 'नुन' और तशदीद वाली 'जीम' और साकिन 'या' के साथ (3),.फेल-ए-माज़ी (भूतकाल क्रिया) के तौर पर और म़सदर (क्रियावाचक संज्ञा) को छुपाते हुए, यानी: "इसी तरह ईमान वालों को निजात दी गई", जैसे आप कहते हैं: "ज़ुरिबा ज़ैदन", जिसका अर्थ है: "ज़ैद पर मार पड़ी"। उन्होंने यह शेर पढ़ा: "अगर क़ुफ़ैरा एक पिल्ले को जन्म देती, तो उस पिल्ले के कारण सभी कुत्तों को बुरा-भला कहा जाता (4)"। (1) अल-तबरी 16/386 में साद (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस में वर्णित है, जिसका ज़िक्र पिछली टिप्पणी में किया गया है। (2) ये शब्द उस्ताद अबुल क़ासिम अब्दुल करीम बिन हवाज़िन अल-क़ुशैरी की लताइफ़ुल इशारात 2/519 में आए हैं, जो उस्ताद अबू इसहाक अल-इस्फ़रायीनी के छात्र थे। (3) आसिम ने भी इसे शुबा की रिवायत में इसी तरह पढ़ा है, जैसा कि अल-तयसीर पृ. 155 में है। (4) इब्न कुतैबा की तावील मुश्किल अल-कुरान पृ. 39-40। यह शेर जरीर का है जैसा कि इब्न शराफ अल-क़ैरवानी की रसाइल अल-इंतिक़ाद पृ. 53, और अल-ख़िज़ाना 1/337-338 में है। यह अल-नहहास की एराब अल-कुरान 4/144, अल-खसाइस 1/397, शरह अल-मुफस्सल 7/75 और अमाली इब्न अल-शजरी 2/518 में बिना किसी श्रेय के है। अल-बगदादी ने कहा: क़ुफ़ैरा अल-

फ़रज़दक़ की माँ का नाम है। अर्थ यह है कि: अगर उसने एक पिल्ले को जन्म दिया होता, तो उस पिल्ले के कारण सभी कुत्तों का अपमान किया जाता। जरीर के दीवान में यह शेर नहीं है।

سورہ الانبیاء: آیات ۸۷ - ۸۸ ۲۷۶ آیت میں اللہ نے یہ شرط رکھی ہے کہ جو اسے پکارے گا وہ اسے ویسے ہی جواب دے گا جیسے اس نے اسے (یونس علیہ السلام کو) جواب دیا، اور اسے ویسے ہی نجات دے گا جیسے اسے نجات دی، اور وہ اللہ کا یہ قول ہے: ﴿وَكَذَٰلِكَ نُنْجِي الْمُؤْمِنِينَ﴾ (۱) (اور اسی طرح ہم ایمان والوں کو نجات دیتے ہیں)۔ یہاں صریح دعا نہیں ہے بلکہ یہ اس کے اس قول کا مضمون ہے: ﴿إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ﴾ (بے شک میں ہی ظالموں میں سے تھا) ، پس اس نے ظلم کا اعتراف کیا؛ تو یہ ایک اشارہ تھا۔ اللہ تعالی کا قول: ﴿وَكَذَٰلِكَ نُنْجِي الْمُؤْمِنِينَ﴾ یعنی: ہم انہیں ان کے سابقہ اعمال کی وجہ سے ان کے غم سے نجات دیتے ہیں، اور وہ اللہ کا یہ قول ہے: ﴿فَلَوْلَا أَنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُسَبِّحِينَ . لَلَبِثَ فِي بَطْنِهِ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ﴾ (پس اگر وہ تسبیح کرنے والوں میں سے نہ ہوتے تو وہ قیامت کے دن تک اس کے پیٹ میں رہتے)۔ اور یہ اللہ عزوجل کی طرف سے اپنے بندے یونس کی حفاظت ہے؛ اس نے ان کی عبادت کے حق کی رعایت کی، اور ان کی ماضی کی اطاعت کے ریکارڈ کی حفاظت کی۔ استاد ابو اسحاق نے کہا: ذو النون (مچھلی والے) چند دن مچھلی کے ساتھ رہے، تو قیامت کے دن تک انہیں ذو النون کہا جائے گا، تو آپ کا اس بندے کے بارے میں کیا خیال ہے جس نے ستر سال تک اس کی عبادت کی، کیا یہ اس کے نزدیک باطل ہو جائے گی؟! اس کے بارے میں ایسا گمان نہیں کیا جا سکتا (۲)۔ «مِن الغَمِّ» یعنی: مچھلی کے پیٹ سے۔ اللہ تعالی کا قول: ﴿وَكَذَٰلِكَ نُنْجِي الْمُؤْمِنِينَ﴾ عام قرأت دو 'نون' کے ساتھ ہے؛ 'أنجى يُنجي' (نجات دینا) سے۔ اور ابن عامر نے اسے پڑھا: «نُجِّي» ایک 'نون' اور مشدد 'جیم' اور 'یا' کے سکون کے ساتھ (۳) فعل ماضی اور مصدر کے اخفاء پر، یعنی: "اسی طرح ایمان والوں کو نجات دی گئی"، جیسے آپ کہتے ہیں: "ضُرِب زيداً" ، جس کا معنی ہے: "زید پر ضرب ماری گئی"۔ اور انہوں نے یہ شعر پڑھا: ولو وَلَدَتْ قُفَيْرَةُ جَرْوَ كَلْبٍ لَسُبَّ بذلك الجروِ الكِلاَبَا (۴) (ترجمہ: اگر قفیرہ کسی کتے کے پلے کو جنم دیتی، تو اس پلے کی وجہ سے تمام کتوں کو گالیاں دی جاتیں)۔ (۱) یہ

طبری ۱۶/۳۸۶ میں سعد رضی اللہ عنہ کی حدیث میں وارد ہوا ہے جس کا ذکر پچھلے تبصرے میں گزرا۔ (۲) یہ کلام استاد ابو القاسم عبد الکریم بن ہوازن القشیری کی لطائف الاشارات ۲/۵۱۹ میں وارد ہوا ہے، جو استاد ابو اسحاق الاسفراییٰنی کے شاگرد تھے۔ (۳) عاصم نے بھی اسے شعبہ کی روایت میں اسی طرح پڑھا ہے، جیسا کہ التیسیر ص ۱۵۵ میں ہے۔ (۴) ابن قتیبہ کی تاویل مشکل القرآن ص ۳۹ - ۴۰۔ یہ بیت جریر کا ہے جیسا کہ ابن شرف القیروانی کی رسائل الانتقاد ص ۵۳، اور الخزانہ ۱/۳۳۷ - ۳۳۸ میں ہے۔ اور یہ نحاس کی اعراب القرآن ۴/۱۴۴، الخصائص ۱/۳۹۷، شرح المفصل ۷/۷۵، اور امالی ابن الشجری ۲/۵۱۸ میں بغیر نسبت کے ہے۔ بغدادی نے کہا: قفیرہ فرزدق کی ماں کا نام ہے، اور معنی یہ ہے کہ: اگر وہ کتے کا پلا پیدا کرتی تو اس پلے کی وجہ سے تمام کتوں کو برا بھلا کہا جاتا۔ جریر کے دیوان میں یہ بیت نہیں ہے۔

He meant: "He licked the thing with that puppy." Its 'ya' was made quiescent according to the dialect of those who say: 'baqiya' (remained) and 'radiya' (was pleased), so the 'ya' is not vocalized. Al-Hasan read: "And leave what remains of usury" (1), finding it heavy to vocalize a 'ya' preceded by a kasra. He recited poetry: Gray hair covered my forelock completely / and it drove the camel toward the graves for me. Would that I knew, when the Resurrection comes / and the account is called, where the destination is (2). The 'ya' in 'du'iya' (was called) was made quiescent because it was considered heavy to vocalize it when preceded by a kasra. The subject of 'hada' (drove) is gray hair (3), meaning: gray hair drove the camel. "Would that I knew where the destination is" (4). This is the interpretation of Al-Farra' (5), Abu Ubaid, and Tha'lab in validating this reading. Abu Hatim and Al-Zajjaj (6) deemed it incorrect and said: it is a grammatical error (lahn); because it put the subject of a passive verb in the accusative case (mansub). It should rather be said: "The believers were saved" (nujjiya al-mu'minun), just as one says: "The righteous were honored" (kurrima al-salihun). It is not permissible to say: "Zayd was hit" (duriba Zaydan) in the sense of: "The hitting hit Zayd"; because there is no benefit [in it]; since (7) 'duriba' already indicates the act of hitting. Such a verse cannot be used as evidence against the Book of Allah Almighty. Abu Ubaid has another opinion - also stated by Al-Qutabi - which is that he assimilated the 'nun' into the 'jeem'. Al-Nahhas (8):

(1) Al-Muhtasab 1/141. (2) Al-Ifsah by Al-Fariqi p. 181, and Amali Ibn Al-Shajari 1/46. The second verse is in Kitab al-Shi'r by Abu Ali al-Farisi 1/314. In Al-Amali and Al-Shi'r, it appears as 'da'a' instead of 'du'iya'. In Al-Ifsah, it says 'lihyati' instead of 'limmati'. Ibn al-Shajari said: His saying: "Gray hair covered my forelock" means it covered its blackness, and by "camel" he meant his age. (3) In (D), (Kh), and (M): 'al-mashib' in both places; the version kept is from (Z), (T), and Al-Ifsah. (4) Al-Fariqi said: 'al-masira' is in the accusative case due to his saying: "layta shi'ri" because its meaning is: "I wish I knew". Ibn al-Shajari said: 'ayna' (where) is the predicate of a deleted subject, estimated as: 'ayna huwa' (where is it). He erred in two things: by deleting the subject, and by separating 'shi'ri' from its object with 'ayna', which is foreign to it. If the speech were given its due right, it would be said: "layta shi'ri, al-masiru ayna huwa?" (5) In Ma'ani al-Quran 2/210. (6) In Ma'ani al-Quran 3/403. (7) In (Zha): 'idha'. The version kept is from the remaining copies and I'rab al-Quran by Al-Nahhas 3/78, and the text between brackets is from it. (8) In I'rab al-Quran 3/78, and what precedes

it is from it, except his saying: "and Al-Qutabi said it". Al-Baghawi mentioned Al-Qutabi's saying 3/267.

उनका अर्थ था: "उसने उस पिल्ले के साथ उस चीज़ को चाटा।" इसकी 'या' को उन लोगों की बोली के अनुसार शांत (साकिन) रखा गया है जो कहते हैं: 'बक़िया' और 'रज़िया', इसलिए 'या' पर कोई स्वर नहीं लगाया जाता। अल-हसन ने पढ़ा: "और सूद में से जो शेष रह गया है उसे छोड़ दो" (1), क्योंकि कसरा (इ-स्वर) के बाद वाली 'या' पर स्वर लगाना भारी लगता था। उन्होंने कविता सुनाई: बुढ़ापे (सफेद बालों) ने मेरी जुल्फों को पूरी तरह ढक लिया / और मेरे लिए ऊंट को कब्रों की ओर हाँक दिया। काश मुझे पता होता, जब कयामत आएगी / और हिसाब के लिए पुकारा जाएगा, तो ठिकाना कहाँ होगा (2)। 'दुइया' में 'या' को शांत रखा गया क्योंकि कसरा के बाद उसे बोलना भारी था। 'हदा' (हाँकना) का कर्ता 'सफेद बाल' (3) है, यानी: सफेद बालों ने ऊंट को हाँका। "काश मुझे पता होता ठिकाना कहाँ है" (4)। यह अल-फ़र्रा (5), अबू उबैद और सालब की व्याख्या है इस किरत (पठन) को सही ठहराने में। अबू हातिम और अल-ज़ज्जाज (6) ने इसे गलत बताया और कहा: यह व्याकरणिक त्रुटि (लहन) है; क्योंकि इसने कर्मवाच्य क्रिया के कर्ता को कर्म कारक (मंसूब) में रखा है। जबकि कहा जाना चाहिए: "मोमिनों को बचा लिया गया" (नुज्जिया अल-मुमिनून)। जैसे कहा जाता है: "सज्जनों का सम्मान किया गया" (कुर्रिमा अल-सालिहून)। "ज़ुरिबा ज़ैदन" कहना जायज़ नहीं है, इस अर्थ में कि: "मारने ने ज़ैद को मारा"; क्योंकि इसमें कोई लाभ नहीं है [इसमें]; क्योंकि (7) 'ज़ुरिबा' पहले से ही मारने की क्रिया को दर्शाता है। अल्लाह सर्वशक्तिमान की किताब के खिलाफ साक्ष्य के रूप में इस तरह के पद्य का उपयोग नहीं किया जा सकता है। अबू उबैद का एक और मत है - और अल-कुताबी ने भी यही कहा है - कि उन्होंने 'नून' को 'जीम' में मिला दिया (इदगाम किया)। अल-नहहास (8):

(1) अल-मुहतसिब 1/141. (2) अल-इफ़साह अल-फ़ारीक़ी द्वारा पृ. 181, और अमाली इब्न अल-शजरी 1/46। दूसरा पद्य अबू अली अल-फ़ारिसी की किताब अल-शि'र 1/314 में है। अमाली और अल-शि'र में 'दुइया' के बजाय 'दआ' आया है। अल-इफ़साह में 'लिम्मती' के बजाय 'लिहयती' है। इब्न अल-शजरी ने कहा: उनका कहना: "सफेद बालों ने मेरी जुल्फों को ढक लिया", का अर्थ है: इसके कालेपन को ढक दिया, और "ऊंट" से उनका तात्पर्य उनकी उम्र से था। (3) (द), (ख), और (म) में: दोनों स्थानों पर 'अल-मशीब' है; (ज़), (त) और अल-इफ़साह से पुष्ट पाठ रखा गया है। (4) अल-फ़ारीक़ी ने कहा: "अल-मसीरा" कर्म कारक में है उनके इस कथन के कारण: "लैता शिअरी" क्योंकि इसका अर्थ है: "काश मैं जानता"। इब्न अल-शजरी ने कहा: 'ऐना' एक लुप्त कर्ता का विधेय है,

जिसका अनुमान है: 'ऐना हुवा' (वह कहाँ है)। उन्होंने दो चीजों में गलती की: कर्ता को हटाकर, और 'शिअरी' और उसके कर्म के बीच 'ऐना' के साथ अलगाव पैदा करके, जो कि उससे अलग है। यदि भाषा को उसका उचित सम्मान दिया जाता, तो कहा जाता: "लैता शिअरी, अल-मसीरु ऐना हुवा?" (5) मआनी अल-कुरान 2/210 में। (6) मआनी अल-कुरान 3/403 में। (7) (ज़ा) में: 'इज़ा'। बाकी प्रतियों और अल-नहहास द्वारा ए'राब अल-कुरान 3/78 से पुष्ट पाठ, और कोष्ठक के बीच की इबारत वहीं से है। (8) ए'राब अल-कुरान 3/78 में, और जो इससे पहले है वह उसी से है, सिवाय उनके इस कथन के "और अल-कुताबी ने इसे कहा"। अल-बग़वी ने अल-कुताबी के कथन का उल्लेख 3/267 में किया है।

۲۷۷ سورہ الانبیاء: آیات ۸۷ - ۸۸

ارادہ کیا: "اس پلے کے ذریعے اس چیز کو چاٹا۔" اور اس کی 'یا' ان لوگوں کی لغت کے مطابق ساکن ہے جو کہتے ہیں: 'بقی' اور 'رضی'، پس 'یا' کو متحرک نہیں کیا جاتا۔ اور الحسن نے پڑھا: «وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا»(۱) اس 'یا' کو متحرک کرنے کے ثقیل ہونے کی وجہ سے جس سے پہلے کسرہ ہو۔ اور انہوں نے اشعار پڑھے: خَمَّرَ الشَّيْبُ لِمَّتي تَخْمِيراً وَحَدَا بي إلى القُبورِ البَعِيرا ليتَ شِعْري إذا القيامةُ قامَتْ ودُعي بالحِسابِ أين المصيرا(۲) 'دُعي' میں 'یا' کو اس کے متحرک ہونے کے ثقیل ہونے اور اس سے پہلے کسرہ ہونے کی وجہ سے ساکن کر دیا گیا، اور 'حدا' کا فاعل بڑھاپا (الشیب) ہے(۳)، یعنی: بڑھاپے نے اونٹ کو ہانکا۔ کاش مجھے معلوم ہوتا کہ ٹھکانا کہاں ہے(٤)۔ یہ الفراء(٥) اور ابو عبید اور ثعلب کی تاویل ہے اس قرات کی تصحیح میں۔ اور ابو حاتم اور الزجاج(٦) نے اسے غلط قرار دیا اور کہا: یہ لحن (قواعد کی غلطی) ہے؛ کیونکہ اس نے نائب فاعل کو نصب دیا ہے، حالانکہ کہا جاتا ہے: 'نُجِّيَ المؤمنون'۔ جیسے کہا جاتا ہے: 'كُرِّمَ الصالحون'۔ اور 'ضُرِبَ زيداً' کہنا جائز نہیں ہے، اس معنی میں کہ: 'ضُرِبَ الضَّرْبُ زيداً'؛ کیونکہ اس میں کوئی فائدہ نہیں ہے؛ چونکہ(۷) 'ضُرِبَ' ضرب (مارنے) پر دلالت کرتا ہے۔ اور اللہ تعالیٰ کی کتاب پر اس طرح کے شعر سے استدلال کرنا جائز نہیں ہے۔ اور ابو عبید کا ایک دوسرا قول ہے - اور اسے القتبی نے بھی کہا ہے - اور وہ یہ ہے کہ انہوں نے نون کو جیم میں مدغم کر دیا۔ النحاس(۸):

(۱) المحتسب ۱٤۱/۱۔ (۲) الإفصاح للفارقي ص۱۸۱، وأمالي ابن الشجري ٤٦/۱، اور دوسرا شعر كتاب الشعر لأبي علي الفارسي ۳۱٤/۱ میں ہے، اور أمالي اور شعر میں 'ودعا' آیا ہے 'ودُعي' کی جگہ۔ اور الإفصاح میں 'لحيتي' ہے 'لمتي' کی جگہ۔ ابن الشجری نے کہا: ان کا قول 'خمر الشيب لمتي' کا مطلب ہے: اس کی سیاہی کو ڈھانپ لیا، اور بعیر (اونٹ) سے ان کی مراد اپنی عمر تھی۔

(٣) في (د) و(خ) و(م): المشيب، دونوں مقامات پر، اور (ز)، (ط) اور الإفصاح سے ثابت شدہ متن درج ہے۔ (٤) الفارقی نے کہا: 'المصير' کو منسوب کیا ان کے قول 'ليت شعري' کے معنی کی وجہ سے؛ کیونکہ اس کا مطلب ہے: 'کاش میں جانتا'۔ اور ابن الشجری نے کہا: 'أين' محذوف مبتدا کی خبر ہے، اس کی تقدیر ہے: 'أين هو'، اور انہوں نے دو چیزوں میں غلطی کی ہے؛ مبتدا کو حذف کر کے، اور 'شعري' اور اس کے معمول کے درمیان 'أين' کے ذریعے فاصلہ ڈال کر، جو کہ اجنبی ہے، اور اگر کلام کو اس کا حق دیا جاتا تو کہا جاتا: 'ليت شعري، المصير أين هو؟' (٥) في معاني القرآن ٢/ ٢١٠۔ (٦) في معاني القرآن ٤٠٣/٣۔ (٧) في (ظ): إذا، اور جو متن میں ہے وہ باقی نسخوں اور إعراب القرآن للنحاس ٧٨/٣ سے ثابت ہے، اور کلام اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے۔ (٨) في إعراب القرآن ٧٨/٣، اور اس سے پہلے جو کچھ ہے وہ اسی سے ہے، سوائے ان کے قول کے: 'وقاله القتبي'۔ اور القتبی کا قول البغوي ٣/ ٢٦٧ نے ذکر کیا ہے۔

This statement is not permissible according to any of the grammarians; because the point of articulation (makhraj) of the 'noon' is far from the point of articulation of the 'jeem', so it cannot be assimilated (idgham) into it. It is not permissible in [the verse] {Whoever brings a good deed} [Al-Qasas: 84] to say "majjaa'a bil-hasanah". Al-Nahhas said: I have not heard anything better on this than what I heard from Ali bin Suleiman; he said: The original form is: "nunjī" (we save), so one of the two 'noons' was omitted because they occurred together, just as one of the two 'taas' is omitted when they occur together; as in the saying of Allah Almighty: {and do not be divided} [Al-Imran: 103], and the original is "tatafarraqu".

Muhammad bin Al-Samayfa' and Abu Al-Aliyah recited: "And thus He saved the believers" (1), meaning: Allah saved the believers, and it is a good recitation.

The Almighty's saying: {And [mention] Zechariah, when he called to his Lord, "My Lord, do not leave me alone [with no heir], while You are the best of inheritors." (89) So We responded to him, and We gave to him John, and amended for him his wife. Indeed, they used to hasten to good deeds and supplicate Us in hope and fear, and they were to Us humbly submissive. (90)}

The Almighty's saying: {And Zechariah, when he called to his Lord} means: And mention Zechariah. His mention has already passed in "Al-Imran" (2). {My Lord, do not leave me alone} meaning: alone with no child, and it has been mentioned before (3). {while You are the best of inheritors} meaning: the best of those who remain after everyone who dies. He only said: "the best of inheritors" because of what preceded of his saying: {who will inherit from me} [Maryam: 6], meaning: I know that You will not let Your religion be lost, but do not cut off this virtue, which is standing up for the matter of religion, from my progeny. As its explanation preceded in "Maryam" (4).

The Almighty's saying: {So We responded to him} meaning: We answered his prayer. {and We gave to him John} His mention has already been fully detailed (5). {and amended for him his wife} Qatadah, Sa'id bin Jubayr, and most commentators said: she...

---

(1) We did not find this recitation with anyone other than the author. (2) 107/5, 115/5 and beyond. (3) 509/13. (4) 415/13. (5) 115/5 and beyond.

यह कथन किसी भी व्याकरणविद् के अनुसार मान्य नहीं है; क्योंकि 'नून' का उच्चारण स्थान 'जीम' के उच्चारण स्थान से दूर है, इसलिए इसे उसमें समाहित (इदगाम) नहीं किया जा सकता। [सूरह अल-क़सस: ८४ की आयत] {जो कोई भलाई लेकर आएगा} में "मज्जाआ बिल-हसनह" कहना जायज़ नहीं है। अल-नहहास ने कहा: मैंने इस बारे में अली बिन सुलेमान से जो सुना, उससे बेहतर कुछ नहीं सुना; उन्होंने कहा: मूल रूप "नुनजी" (हम बचाते हैं) है, फिर दो 'नून' के एक साथ आने के कारण एक को हटा दिया गया, ठीक वैसे ही जैसे दो 'ता' के एक साथ आने पर एक को हटा दिया जाता है; जैसे अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {और तुम आपस में बँट न जाना} [आल-इमरान: १०३], और मूल रूप "ततफ़र्रक़ू' है।

मुहम्मद बिन अल-समैफ़ा और अबू अल-आलिया ने पढ़ा: "और इसी प्रकार उसने मोमिनों को बचाया" (१), यानी: अल्लाह ने मोमिनों को बचाया, और यह एक अच्छी क़िरात है।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और ज़करीया को (याद करो), जब उसने अपने रब को पुकारा था, "ऐ मेरे रब! मुझे अकेला न छोड़, हालाँकि तू सबसे बेहतर वारिस है।" (८९) तो हमने उसकी पुकार सुन ली और उसे यहया अता किया और उसके लिए उसकी पत्नी को सुधार दिया। वे नेक कामों में दौड़-धूप करते थे और हमें उम्मीद और डर के साथ पुकारते थे और हमारे आगे झुकने वाले थे। (९०)}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और ज़करीया को (याद करो), जब उसने अपने रब को पुकारा था} यानी: और ज़करीया का ज़िक्र करो। उनका ज़िक्र "आल-इमरान" में पहले आ चुका है (२)। {ऐ मेरे रब! मुझे अकेला न छोड़} यानी: अकेला जिसकी कोई संतान न हो, और यह पहले भी बताया जा चुका है (३)। {हालाँकि तू सबसे बेहतर वारिस है} यानी: हर मरने वाले के बाद बाकी रहने वालों में सबसे बेहतर। उसने "सबसे बेहतर वारिस" इसलिए कहा क्योंकि उसके पहले के कथन में था: {जो मेरा वारिस बने} [मरियम: ६] यानी: मैं जानता हूँ कि तू अपने दीन को बर्बाद नहीं होने देगा, लेकिन इस फ़ज़ीलत को, जो कि दीन के मामले को संभालना है, मेरी संतान से न काट। जैसा कि "मरियम" में इसका विवरण पहले आ चुका है (४)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {तो हमने उसकी पुकार सुन ली} यानी: हमने उसकी दुआ स्वीकार की। {और उसे यहया अता किया} उनका ज़िक्र विस्तार से पहले हो चुका है (५)। {और उसके लिए उसकी पत्नी को सुधार दिया} क़तादा, सईद बिन जुबैर और अधिकांश मुफ़स्सिरों ने कहा है कि वह...

---

(१) हमने इस क़िरात को लेखक के अलावा किसी और के पास नहीं पाया। (२) १०७/५, ११५/५ और उसके बाद। (३) ५०९/१३। (४) ४१५/१३। (५) ११५/५ और उसके बाद।

یہ قول کسی بھی نحوی کے نزدیک جائز نہیں ہے؛ کیونکہ نون کا مخرج جیم کے مخرج سے دور ہے، لہذا اس کا اس میں ادغام نہیں کیا جا سکتا۔ [سورہ القصص: ۸۴ کی آیت] {جو کوئی بھلائی لائے گا} میں "مَجَّاءَ بِالْحَسَنَةِ" کہنا جائز نہیں ہے۔ النحاس نے کہا: میں نے اس بارے میں علی بن سلیمان سے جو سنا، اس سے بہتر کچھ نہیں سنا؛ انہوں نے کہا: اصل لفظ "ننجي" (ہم بچاتے ہیں) ہے، پھر دو نون کے ایک ساتھ ہونے کی وجہ سے ایک کو حذف کر دیا گیا، جیسا کہ دو تاء کے جمع ہونے کی وجہ سے ایک تاء کو حذف کر دیا جاتا ہے؛ جیسے اللہ عزوجل کا قول ہے: {اور تفرقہ نہ ڈالو} [آل عمران: ۱۰۳]، اور اصل "تتفرقوا" ہے۔

محمد بن السمیفع اور ابو العالیہ نے پڑھا: "وَكَذَٰلِكَ نَجَّى الْمُؤْمِنِين" (۱)، یعنی: اللہ نے مومنوں کو نجات دی، اور یہ ایک اچھی قرات ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور زکریا (کا ذکر کرو) جب اس نے اپنے رب کو پکارا، "اے میرے رب! مجھے اکیلا نہ چھوڑ اور تو سب سے بہتر وارث ہے۔" (۸۹) تو ہم نے اس کی دعا قبول کر لی اور اسے یحییٰ عطا کیا اور اس کے لیے اس کی بیوی کو درست کر دیا۔ یہ لوگ نیک کاموں میں جلدی کرتے تھے اور ہمیں امید اور ڈر کے ساتھ پکارتے تھے اور ہمارے سامنے جھکنے والے تھے۔ (۹۰)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور زکریا (کا ذکر کرو) جب اس نے اپنے رب کو پکارا} یعنی: اور زکریا کا تذکرہ کرو۔ ان کا ذکر پہلے "آل عمران" میں گزر چکا ہے (۲)۔ {اے میرے رب! مجھے اکیلا نہ چھوڑ} یعنی: تنہا جس کی کوئی اولاد نہ ہو، اور یہ پہلے گزر چکا ہے (۳)۔ {اور تو سب سے بہتر

وارث ہے} یعنی: ہر مرنے والے کے بعد باقی رہنے والوں میں سب سے بہتر۔ اس نے "بہترین وارث" اس لیے کہا کیونکہ اس سے پہلے اس کا قول گزر چکا ہے: {جو میرا وارث ہو} [مریم: ۶] یعنی: میں جانتا ہوں کہ تو اپنے دین کو ضائع نہیں ہونے دے گا، لیکن اس فضیلت کو، جو دین کے کام کے لیے کھڑا ہونا ہے، میری اولاد سے منقطع نہ فرما۔ جیسا کہ "مریم" میں اس کی وضاحت گزر چکی ہے (۴)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {تو ہم نے اس کی دعا قبول کر لی} یعنی: ہم نے اس کی دعا کا جواب دیا۔ {اور اسے یحییٰ عطا کیا} ان کا ذکر تفصیل کے ساتھ گزر چکا ہے (۵)۔ {اور اس کے لیے اس کی بیوی کو درست کر دیا} قتادہ، سعید بن جبیر اور اکثر مفسرین نے کہا ہے کہ وہ...

---

(۱) ہم نے مصنف کے علاوہ کسی اور کے پاس یہ قرات نہیں پائی۔ (۲) ۱۰۷/۵، ۱۱۵/۵ اور اس کے بعد۔ (۳) ۵۰۹/۱۳۔ (۴) ۴۱۵/۱۳۔ (۵) ۱۱۵/۵ اور اس کے بعد۔

279 Surat Al-Anbiya: Verses 89 - 90

[She] was barren, so she was made fertile (1). Ibn Abbas and Ata said: She was of bad character and long-tongued, so Allah rectified her and made her of good character (2). I say: It is possible that she combined both meanings; she was made of good character and fertile. {Indeed, they} refers to the Prophets named in this Surah {used to hasten in good deeds}. It is said: the pronoun refers back to Zechariah, his wife, and Yahya. Allah's saying: {and they called upon Us in hope and fear}, in it are two matters: The First: Allah's saying: {and they called upon Us in hope and fear}, meaning: they turn to Us in distress and call upon Us in times of ease and times of hardship. It is said: the meaning is: they call at the time of their worship while they are in a state of desire and hope, and awe and fear; because desire (raghb) and awe (rahb) are inseparable. It is said: Desire (Ar-raghab) is raising the palms of the hands towards the sky, and awe (Ar-rahab) is raising the backs of them; this was said by Khusayf. Ibn Atiyyah said (3): The summary of this is that the habit of every human supplicant is to seek help with his hands. Desire, insofar as it is a request, is appropriate for him to direct the palms of the hands towards the one from whom the request is made; since it is the place of giving, or through it one takes possession (4). Awe, insofar as it is a repelling of harm, is appropriate to cast that aside, indicating its departure and guarding against it by shaking the hand and the like. The Second: At-Tirmidhi (5) narrated from Umar bin Al-Khattab (may Allah be pleased with him) who said: When the Messenger of Allah (peace be upon him) raised his hands in supplication, he would not lower them until he wiped his face with them. This has already been mentioned in "Al-A'raf" (6).

Footnotes: (1) Al-Tabari (16/388) reported the saying of Qatada and Sa'id bin Jubayr. (2) Al-Mawardi mentioned it in "An-Nukat wal-Uyun" (3/468) from Ata and Ibn Kamil, and Ibn al-Jawzi mentioned it (5/384) from Ata, al-Suddi, and Muhammad bin Ka'b. We did not find it attributed to Ibn Abbas. (3) In "Al-Muharrar al-Wajiz" (4/98), and what precedes it is from there. (4) In (Z): Since through it one takes possession; and in "Al-Muharrar al-Wajiz": Giving, and through it one takes possession. (5) In his Sunan (3386), and previously 9/246. (6) 9/245 - 247.

पृष्ठ 279 सूरा अल-अंबिया: आयतें 89 - 90

[वह] बांझ थी, इसलिए उसे उपजाऊ (बच्चे पैदा करने योग्य) बना दिया गया (1)। इब्न अब्बास और अता ने कहा: वह बुरे चरित्र की और बदज़ुबान थी, इसलिए अल्लाह ने उसे सुधारा और उसे अच्छे चरित्र वाला बना दिया (2)। मैंने कहा: यह संभव है कि उसने दोनों अर्थों को समाहित किया हो; उसे अच्छे चरित्र वाला और उपजाऊ बना दिया गया। {बेशक, वे} यानी इस सूरा में नाम लिए गए पैगंबर {नेक कामों में जल्दी करते थे}। कहा गया है: यह सर्वनाम ज़करिया, उनकी पत्नी और याह्या की ओर लौटता है। अल्लाह का कहना: {और वे हमें आशा और भय के साथ पुकारते थे}, इसमें दो मसले हैं: पहला: अल्लाह का कहना: {और वे हमें आशा और भय के साथ पुकारते थे}, अर्थात: वे घबराहट में हमारी ओर दौड़ते हैं और राहत की स्थिति और कठिनाई की स्थिति में हमें पुकारते हैं। कहा गया है: इसका अर्थ है: वे अपनी इबादत के समय पुकारते हैं जबकि वे चाहत और उम्मीद, और खौफ और डर की स्थिति में होते हैं; क्योंकि चाहत (रगब) और डर (रहब) अविभाज्य हैं। कहा गया है: रगब (चाहत) हथेलियों के सामने के हिस्से को आसमान की ओर उठाना है, और रहब (डर) उनके पिछले हिस्से को उठाना है; यह खुसयफ़ ने कहा है। इब्न अतिय्या ने कहा (3): इसका सारांश यह है कि हर मानव दुआ करने वाले की आदत होती है कि वह अपने हाथों से मदद मांगता है। रगब, जहाँ तक यह एक माँग है, उसके लिए यह उचित है कि वह हथेलियों के अंदरूनी हिस्से को उस ओर निर्देशित करे जिससे माँग की जा रही है; क्योंकि यह देने का स्थान है, या इसके माध्यम से कोई कब्ज़ा करता है (4)। रहब, जहाँ तक यह नुकसान को दूर करना है, उसके साथ उसे दूर फेंकना उचित है, और हाथ हिलाने आदि के माध्यम से इसके जाने और इससे बचने का संकेत देना उचित है। दूसरा: अत-तिर्मिज़ी (5) ने उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) जब दुआ में अपने हाथ उठाते थे, तो वे उन्हें तब तक नीचे नहीं लाते थे जब तक कि वे उनसे अपने चेहरे को पोंछ न लें। यह "अल-आराफ" (6) में पहले ही गुज़र चुका है।

पाद टिप्पणियाँ: (1) अल-तबारी (16/388) ने कतादा और सईद बिन जुबैर का कथन उद्धृत किया है। (2) अल-मावर्दी ने इसे "अन-नुकात वल-उयून" (3/468) में अता और इब्न कामिल से उल्लेख किया है, और इब्न अल-जौज़ी ने इसे (5/384) अता, अल-सुद्दी और मुहम्मद बिन काब से उल्लेख किया है। हमें इब्न अब्बास से इसकी कोई जानकारी नहीं मिली। (3) "अल-मुहर्रर अल-वजीज" (4/98) में, और इससे पहले का हिस्सा वहीं से है। (4) (ज़) में: चूँकि इसके माध्यम से कब्ज़ा किया

जाता है, और "अल-मुहर्रर अल-वजीज" में: देना और इसके माध्यम से कब्ज़ा करना। (5) उनकी सुनन (3386) में, और पहले 9/246 में। (6) 9/245 - 247।

صفحہ 279 سورۃ الانبیاء: آیات 89 - 90

وہ بانجھ تھی، تو اسے اولاد والا بنا دیا گیا (1)۔ ابن عباس اور عطا نے کہا: وہ برے اخلاق والی اور زبان دراز تھی، تو اللہ نے اس کی اصلاح فرما دی اور اسے نیک اخلاق بنا دیا (2)۔ میں کہتا ہوں: اور یہ بھی ممکن ہے کہ اس میں دونوں معانی جمع ہوں، چنانچہ اسے نیک اخلاق اور اولاد والا بنا دیا گیا ہو۔ {بیشک وہ} یعنی وہ انبیاء جن کے نام اس سورت میں لیے گئے ہیں {نیکی کے کاموں میں جلدی کرتے تھے}۔ اور کہا گیا: کنایہ زکریا، ان کی اہلیہ اور یحییٰ کی طرف لوٹتا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور وہ ہمیں رغبت اور خوف کے ساتھ پکارتے تھے}، اس میں دو مسئلے ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور وہ ہمیں رغبت اور خوف کے ساتھ پکارتے تھے} یعنی: وہ گھبرا کر ہماری طرف آتے تھے پس وہ ہمیں خوشحالی اور تنگی دونوں حالتوں میں پکارتے تھے۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: وہ اپنی عبادت کے وقت پکارتے تھے جبکہ وہ رغبت و امید اور ڈر و خوف کی حالت میں ہوتے تھے؛ کیونکہ رغبت اور رہبت (خوف) لازم و ملزوم ہیں۔ اور کہا گیا: رغَب: ہتھیلیوں کے اندرونی حصے کو آسمان کی طرف اٹھانا ہے، اور رہَب: ان کی پشت کو اوپر اٹھانا ہے؛ یہ خصیف نے کہا ہے۔ ابن عطیہ نے کہا (3): اس کا خلاصہ یہ ہے کہ ہر انسان دعا کرنے والے کی عادت یہ ہے کہ وہ اپنے ہاتھوں سے مدد مانگے، چنانچہ رغبت طلب کے اعتبار سے یہ بہتر ہے کہ ہتھیلی کے اندرونی حصے کو اس کی طرف متوجہ کرے جس سے طلب کی جا رہی ہے؛ کیونکہ یہ دینے کی جگہ ہے، یا اس کے ذریعے قبضہ کیا جاتا ہے (4)۔ اور رہبت نقصان کو دور کرنے کے اعتبار سے اس کے ساتھ اسے دور پھینکنا بہتر ہے، اور اس کے جانے اور اس سے بچنے کا اشارہ ہاتھ جھاڑنے وغیرہ سے کرنا بہتر ہے۔ دوسرا: ترمذی (5) نے عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم جب دعا میں اپنے

ہاتھ اٹھاتے تو انہیں نیچے نہ لاتے یہاں تک کہ ان سے اپنا چہرہ مسح فرما لیتے۔ اور یہ "الاعراف" (6) میں گزر چکا ہے۔

حواشی: (1) قتادہ اور سعید بن جبیر کا قول طبری (16/388) نے نقل کیا ہے۔ (2) اسے الماوردی نے "النکت والعیون" (3/468) میں عطا اور ابن کامل سے ذکر کیا ہے، اور ابن الجوزی نے اسے (5/384) عطا، سدی اور محمد بن کعب سے ذکر کیا ہے۔ اور ہمیں ابن عباس سے یہ قول نہیں ملا۔ (3) "المحرر الوجیز" (4/98) میں، اور اس سے پہلے کا کلام اسی سے ہے۔ (4) (ظ) میں: کیونکہ اس کے ذریعے قبضہ ہوتا ہے، اور "المحرر الوجیز" میں ہے: عطا اور اس کے ذریعے قبضہ ہوتا ہے۔ (5) اپنی سنن (3386) میں، اور سابقہ 9/246۔ (6) 245/9 - 247۔

The difference regarding raising the hands, and we have mentioned this hadith and others there. And according to the opinion of raising them, people differed in its description, and to where? Some of them chose to spread their palms, raising them level with the chest, and their inner surfaces facing the face; this was narrated from Ibn Umar and Ibn Abbas. Ali used to supplicate with the palms of his hands, and a similar report is from Anas, which is the apparent meaning of the hadith of Al-Tirmidhi, and the saying of the Prophet (PBUH): "When you ask Allah, ask Him with the palms of your hands, and do not ask Him with their backs, and wipe your faces with them."(1) It was narrated from Ibn Umar and Ibn al-Zubayr: by raising them (2) to the face, and they argued with the hadith of Abu Sa'id al-Khudri; he said: The Messenger of Allah (PBUH) stood at Arafah and began to supplicate, and he made the back of his palms face his face, and he raised them above his breasts and below his shoulders(3). And it was said: He makes them level with his face, and their backs face his face. Abu Ja'far al-Tabari said: The correct thing to say is: all these reports narrated from the Prophet (PBUH) are in agreement, not differing in meanings, and it is possible that this was from (4) the Prophet (PBUH) due to the differing circumstances of supplication, as Ibn Abbas said: If one of you points with one finger, that is sincerity (ikhlas), and if he raises his hands level with his chest, that is supplication (du'a), and if he raises them until they surpass his head and their backs face his face, that is earnest entreaty (ibtihal)(5). Al-Tabari said: Qatadah narrated from Anas who said: I saw the Prophet (PBUH)...

(1) Narrated by Abu Dawud (1485) via Muhammad ibn Ka'b, from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) from the Prophet (PBUH). Abu Dawud said: This hadith was narrated from more than one way from Muhammad ibn Ka'b, all of which are weak, and this chain is the best of them, and it is also weak. (2) In (Z): "raising them both". (3) Narrated by Ahmad (11093) and (11806), and in it: "his thunduwatayhi" (chest muscles) instead of "his breasts". Al-Sindi said, as in the footnote of hadith (11093) of Al-Musnad: The "thunduwah" for a man is like the breast for a woman. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 10/168: It contains Bishr ibn Harb, who is weak. (4) In (M): from. (5) Narrated in a similar sense by Abd al-Razzaq (3247), Abu Dawud (1489), (1490), and (1491).

२८० सूरह अल-अंबिया: आयत ८९ - ९०

हाथ उठाने के संबंध में मतभेद, और हमने इस हदीस और अन्य का उल्लेख वहां किया है। और हाथ उठाने के मत के अनुसार, लोगों ने इसके स्वरूप और कहाँ तक उठाने के बारे में मतभेद किया है। उनमें से कुछ ने अपनी हथेलियों को फैलाने, उन्हें छाती के बराबर उठाने और उनके भीतरी भाग को चेहरे की ओर रखने को चुना; यह इब्न उमर और इब्न अब्बास से वर्णित है। अली अपनी हथेलियों के अंदरूनी हिस्से से दुआ करते थे, और अनस से भी ऐसा ही वर्णित है, और यही अल-तिर्मिज़ी की हदीस का प्रत्यक्ष अर्थ है, और पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का कहना है: "जब तुम अल्लाह से माँगो, तो अपनी हथेलियों के अंदरूनी हिस्से से माँगो, और उनकी पीठ से मत माँगो, और उनसे अपने चेहरों को पोंछो।" (१) इब्न उमर और इब्न अल-जुबैर से वर्णित है: उन्हें (२) चेहरे तक उठाकर, और उन्होंने अबू सईद अल-खुदरी की हदीस से तर्क दिया; उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) अराफाह में खड़े हुए और दुआ करने लगे, और उन्होंने अपनी हथेलियों के पिछले हिस्से को अपने चेहरे की ओर कर लिया, और उन्हें अपनी छाती से ऊपर और अपने कंधों से नीचे उठाया (३)। और यह कहा गया: वह उन्हें अपने चेहरे के बराबर रखते हैं, और उनकी पीठ उनके चेहरे की ओर होती है। अबू जाफ़र अल-तबरी ने कहा: सही बात यह है कि: पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से वर्णित ये सभी विवरण सहमत हैं, अर्थों में भिन्न नहीं हैं, और यह संभव है कि यह पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से दुआ की बदलती परिस्थितियों के कारण था (४), जैसा कि इब्न अब्बास ने कहा: यदि तुममें से कोई एक उंगली से इशारा करता है, तो वह इखलास (निष्ठा) है, और यदि वह अपने हाथों को अपनी छाती के बराबर उठाता है, तो वह दुआ (प्रार्थना) है, और यदि वह उन्हें इतना उठाता है कि वे उसके सिर से ऊपर निकल जाएं और उनकी पीठ उसके चेहरे की ओर हो, तो वह इबतिहाल (गिड़गिड़ाना) है (५)। अल-तबरी ने कहा: कतादा ने अनस से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: मैंने पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को देखा...

(१) इसे अबू दाऊद (१४८५) ने मुहम्मद बिन काब के माध्यम से, इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के हवाले से निकाला है। अबू दाऊद ने कहा: यह हदीस मुहम्मद बिन काब से कई तरीकों से वर्णित है, जो सभी कमजोर हैं, और यह तरीका उनमें से सबसे बेहतर है, और यह भी कमजोर है। (२) (ज़) में: उन दोनों को उठाना। (३) इसे अहमद (११०९३) और (११८०६) ने निकाला है, और इसमें "थुनुदवतयही" (पुरुष के स्तन) शब्द "थदयह" (स्तन) के बदले है। अल-सिंदी ने अल-मुसनद की हदीस (११०९३) के हाशिये में कहा है: पुरुष के लिए "थुनुदवा" वैसे ही

है जैसे महिला के लिए स्तन। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद १०/१६८ में कहा: इसमें बिश्र बिन हर्ब है और वह कमजोर है। (४) (म) में: से। (५) इसे अब्द अल-रज्जाक (३२४७), अबू दाऊद (१४८९), (१४९०) और (१४९१) ने इसी तरह निकाला है।

ہاتھ اٹھانے کے بارے میں اختلاف، اور ہم نے اس حدیث اور دیگر کا تذکرہ وہاں کیا ہے۔ اور ہاتھ اٹھانے کے قول کے مطابق، لوگوں نے اس کی کیفیت اور کہاں تک اٹھانے کے بارے میں اختلاف کیا ہے۔ ان میں سے بعض نے اپنی ہتھیلیوں کو پھیلانے، انہیں سینے کے برابر اٹھانے اور ان کے اندرونی حصوں کو چہرے کی طرف رکھنے کو پسند کیا؛ یہ ابن عمر اور ابن عباس سے مروی ہے۔ علی رضی اللہ عنہ اپنی ہتھیلیوں کے اندرونی حصے سے دعا کرتے تھے، اور انس سے بھی اسی طرح مروی ہے، اور یہی ترمذی کی حدیث کا ظاہری مفہوم ہے، اور نبی کریم ﷺ کا ارشاد ہے: "جب تم اللہ سے مانگو تو اپنی ہتھیلیوں کے پیٹ (اندرونی حصے) سے مانگو، اور ان کی پشت سے نہ مانگو، اور ان سے اپنے چہروں کا مسح کرو" (۱)۔ اور ابن عمر اور ابن زبیر سے مروی ہے کہ انہوں نے ان دونوں کو چہرے تک اٹھایا (۲)، اور انہوں نے ابوسعید خدری کی حدیث سے استدلال کیا؛ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ عرفہ میں کھڑے ہوئے اور دعا کرنے لگے، اور اپنی ہتھیلیوں کی پشت کو اپنے چہرے کی طرف کر لیا، اور انہیں اپنے دونوں پستانوں سے اوپر اور اپنے کندھوں سے نیچے اٹھایا (۳)۔ اور کہا گیا: وہ ان کو اپنے چہرے کے برابر رکھتے ہیں، اور ان کی پشت چہرے کی طرف ہوتی ہے۔ ابو جعفر طبری کہتے ہیں: درست بات یہ ہے کہ: نبی ﷺ سے مروی یہ تمام روایات متفق ہیں، ان کے معانی مختلف نہیں ہیں، اور یہ جائز ہے کہ یہ نبی ﷺ سے (۴) دعا کے مختلف احوال کی وجہ سے ہو، جیسا کہ ابن عباس نے کہا: اگر تم میں سے کوئی ایک انگلی سے اشارہ کرے تو وہ اخلاص ہے، اور اگر وہ اپنے ہاتھ اپنے سینے کے برابر اٹھائے تو وہ دعا ہے، اور اگر وہ انہیں اتنا اٹھائے کہ وہ اس کے سر سے بلند ہو جائیں اور

ان کی پشت اس کے چہرے کی طرف ہو تو وہ ابتہال (گرجاری) ہے (۵)۔ طبری کہتے ہیں: قتادہ نے انس سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: میں نے نبی ﷺ کو دیکھا...

(۱) اسے ابوداؤد (۱۴۸۵) نے محمد بن کعب کے واسطے سے، ابن عباس رضی اللہ عنہما سے نبی ﷺ کے حوالے سے نقل کیا ہے۔ ابوداؤد کہتے ہیں: یہ حدیث محمد بن کعب سے کئی سندوں سے مروی ہے جو سب کمزور ہیں، اور یہ سند ان میں سب سے بہتر ہے، اور یہ بھی ضعیف ہے۔ (۲) (ز) میں ہے: "یرفعهما" (وہ ان دونوں کو اٹھاتا ہے)۔ (۳) اسے احمد (۱۱۰۹۳) اور (۱۱۸۰۶) نے روایت کیا ہے، اور اس میں "ثندییه" کی جگہ "ثُنْدُوتیه" ہے، سندی نے مسند کی حدیث (۱۱۰۹۳) کے حاشیہ میں کہا ہے: مرد کے لیے "ثندوه" عورت کے پستان کی طرح ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد ۱۶۸/۱۰ میں کہا: اس میں بشر بن حرب ہے اور وہ ضعیف ہے۔ (۴) (م) میں: "عن" (سے) ہے۔ (۵) اسے عبد الرزاق (۳۲۴۷)، ابوداؤد (۱۴۸۹)، (۱۴۹۰) اور (۱۴۹۱) نے اس کے ہم معنی روایت کیا ہے۔

Surah Al-Anbiya: Verses 89 - 91 281 Calling with the back of his palms and their inner sides (1). And "Raghaban wa Rahaban" (with hope and fear) are in the accusative case as an absolute object, meaning: they desire with desire and they fear with fear. Or as an object for the sake of which, meaning: for the sake of desire and fear. Or as a circumstantial clause. Talha bin Musarrif recited: "Wayad'una" with a single 'noon' (2). Al-A'mash recited it with a damma on the 'ra' and sukun on the 'ghayn' and 'ha' (3), like: "Al-Suqm" (illness) and "Al-Bukhl" (stinginess), "Al-'Udm" (non-existence) and "Al-Durr" (harm) are two dialects. Ibn Waththab and Al-A'mash also recited: "Raghaban wa Rahaban" with a fatha on the 'ra' and lightening of the 'ghayn' and 'ha' (vocalizing them with sukun), and they are two dialects like: "Nahar" and "Nahr" (river), and "Sakhar" and "Sakhr" (rocks). This recitation was also narrated from Abu Amr (4). {And they were humble to Us} meaning: modest and submissive. Allah Almighty's saying: {And she who guarded her chastity, so We breathed into her from Our spirit, and We made her and her son a sign for the worlds. (91)} Allah Almighty's saying: {And she who guarded her chastity} meaning: and remember Maryam who guarded her chastity. She was mentioned - though she was not from among the Prophets - to complete (5) the mention of Isa (Jesus), peace be upon him; and for this reason He said: {And We made her and her son a sign for the worlds} and He did not say 'two signs'; because the meaning of the speech is: We made their affair, their matter, and their story a sign for the worlds. Al-Zajjaj said (6): Indeed, the sign in them is one; because she gave birth to him without a male. And according to the school...

(1) Narrated by Abu Dawud (1487), and Ibn Adi in Al-Kamil 5/1690. Al-Mundhiri said in the Abridgement of Sunan Abi Dawud 2/144: In its chain is Umar bin Nabhan, and his hadith is not used as evidence. (2) Mentioned by Ibn Al-Jawzi in Zad al-Masir 5/385 from Ibn Mas'ud and Ibn Muhaysin, and mentioned by Abu Hayyan in Al-Bahr 6/336 without attribution, and mentioned from Talha that he recited with a doubled 'noon'; merging the 'noon' of the nominative case into 'na', the accusative pronoun. (3) Tafsir al-Tabari 16/390. (4) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 92, and the mutawatir (frequently recurring) recitation from Abu Amr is like the recitation of the congregation. (5) In (D): "li-yata'am", and in (M): "li-yutimm". (6) In Ma'ani al-Qur'an 3/404, and the author quoted it from him via al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/78.

सूरह अल-अंबिया: आयतें 89 - 91 281 अपनी हथेलियों के पीछे और उनके अंदरूनी हिस्सों से पुकारना (1)। और "रग़बन व रहबन" (उम्मीद और डर के साथ) मफ़ऊल मुतलक़ के रूप में मंसूब हैं, यानी: वे इच्छा के साथ इच्छा करते हैं और डर के साथ डरते हैं। या मफ़ऊल लहू के रूप में, यानी: इच्छा और डर के लिए। या हाल के रूप में। तलहा बिन मुसर्रिफ ने पढ़ा: "वयदऊना" एक 'नुन' के साथ (2)। अल-अअमश ने 'रा' पर दम्मा और 'ग़ैन' व 'हा' पर सुकून के साथ पढ़ा (3), जैसे: "अल-सुक्म" (बीमारी) और "अल-बुख्ल" (कंजूसी), "अल-उदम" (अभाव) और "अल-दुर्र" (नुकसान) दो भाषाएँ हैं। इब्न वथ्थाब और अल-अअमश ने भी: 'रा' पर फ़तहा और 'ग़ैन' व 'हा' की तक़फ़ीफ़ (सुकून) के साथ "रग़बन व रहबन" पढ़ा, और ये दो भाषाएँ हैं जैसे: "नहर" और "नह्र" (नदी), और "सख़र" और "सख़्र" (चट्टान)। यह क़िरात अबू अम्र से भी रिवायत की गई है (4)। {और वे हमारे लिए विनम्र थे} यानी: विनीत और आज्ञाकारी। अल्लाह तआला का फ़रमान: {और वह जिसने अपनी पाकीज़गी की हिफ़ाज़त की, तो हमने उसमें अपनी रूह फूँक दी, और हमने उसे और उसके बेटे को दुनिया वालों के लिए एक निशानी बना दिया। (91)} अल्लाह तआला का फ़रमान: {और वह जिसने अपनी पाकीज़गी की हिफ़ाज़त की} यानी: और मरयम को याद करो जिसने अपनी शर्मगाह की हिफ़ाज़त की। और उनका ज़िक्र इसलिए किया गया - हालाँकि वे नबियों में से नहीं थीं - ताकि ईसा अलैहिस्सलाम के ज़िक्र को मुकम्मल (5) किया जा सके और इसी वजह से फ़रमाया: {और हमने उसे और उसके बेटे को दुनिया वालों के लिए एक निशानी बना दिया} और 'दो निशानियाँ' नहीं कहा; क्योंकि कलाम का अर्थ है: हमने उनके मामले, उनकी बात और उनकी कहानी को दुनिया वालों के लिए एक निशानी बना दिया। अज़्-ज़ज्जाज ने कहा (6): वास्तव में उन दोनों में निशानी एक ही है; क्योंकि उन्होंने उसे बिना किसी पुरुष के जन्म दिया। और मज़हब के अनुसार...

(1) इसे अबू दाऊद (1487) और इब्न अदी ने अल-कामिल 5/1690 में रिवायत किया है। अल-मुन्ज़िरी ने मुख्तसर सुनन अबी दाऊद 2/144 में कहा: इसकी सनद में उमर बिन नभान है, और उसकी हदीस को दलील के तौर पर नहीं लिया जाता। (2) इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 5/385 में इब्न मसूद और इब्न मुहयसिन से इसका ज़िक्र किया है, और अबू हय्यान ने अल-बह्र 6/336 में बिना किसी संदर्भ के इसका ज़िक्र किया है, और तलहा से ज़िक्र किया है कि उन्होंने मुशद्दद 'नुन' के साथ पढ़ा; नुन-ए-रफ़अ को 'ना' (मंसूब ज़मीर) में इदग़ाम (मर्ज) कर दिया। (3) तफ़सीर अल-तबरी 16/390। (4) अल-क़िरात अल-शाज़ाह पृ. 92, और अबू अम्र से मुतवातिर क़िरात जमाअत की क़िरात की तरह है। (5) (द) में: "लियताअम", और (म) में: "लियुतिम्म"। (6) मआनी अल-क़ुरआन

3/404 में, और लेखक ने इसे उनके हवाले से अल-नहहास के ज़रिए एराब अल-क़ुरआन 3/78 में उद्धृत किया है।

سورہ الانبیاء: آیات 89 - 91 281 وہ اپنی ہتھیلیوں کی پشت اور ان کے باطن (اندرونی حصوں) کے ساتھ دعا مانگتا ہے (1)۔ اور «رَغَباً وَرَهَباً» مصدر کی بنیاد پر منصوب ہیں، یعنی: وہ رغبت کے ساتھ رغبت کرتے ہیں اور خوف کے ساتھ خوفزدہ ہوتے ہیں۔ یا مفعول لہ کی بنیاد پر، یعنی: رغبت اور خوف کی خاطر۔ یا حال کی بنیاد پر۔ اور طلحہ بن مصرف نے «وَيَدْعُوْنَا» ایک نون کے ساتھ پڑھا ہے (2)۔ اور اعمش نے را پر ضمہ اور غین اور ہا کے سکون کے ساتھ پڑھا ہے (3)، جیسے: السُّقْم (بیماری) اور البُخْل (کنجوسی)، العُدْم (عدم موجودگی) اور الضُّر (نقصان) دو لغات (لہجے) ہیں۔ اور ابن وثاب اور اعمش نے یہ بھی پڑھا ہے: «رَغَباً وَرَهَباً» را پر فتحہ اور غین اور ہا کی تخفیف (سکون) کے ساتھ، اور یہ دو لغات ہیں جیسے: نَهَر اور نَهْر (نہر)، اور صَخَر اور صَخْر (چٹان)۔ اور یہ قرات ابو عمرو سے بھی مروی ہے (4)۔ ﴿وَكَانُوا لَنَا خَٰشِعِينَ﴾ یعنی: عاجزی کرنے والے اور جھکنے والے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَالَّتِي أَحْصَنَتْ فَرْجَهَا فَنَفَخْنَا فِيهَا مِن رُّوحِنَا وَجَعَلْنَهَا وَابْنَهَا ءَايَةً لِّلْعَٰلَمِينَ 91﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَالَّتِي أَحْصَنَتْ فَرْجَهَا﴾ یعنی: اور مریم کا ذکر کریں جنہوں نے اپنی شرمگاہ کی حفاظت کی۔ اور ان کا ذکر کیا گیا - حالانکہ وہ انبیاء میں سے نہیں تھیں - تاکہ عیسیٰ علیہ السلام کا ذکر مکمل (5) کیا جا سکے؛ اسی لیے فرمایا: ﴿وَجَعَلْنَهَا وَابْنَهَا ءَايَةً لِّلْعَٰلَمِينَ﴾ اور 'دو نشانیاں' نہیں فرمایا؛ کیونکہ کلام کا مطلب ہے: ہم نے ان کی حالت، ان کے معاملے اور ان کے قصے کو جہانوں کے لیے ایک نشانی بنا دیا۔ اور زجاج نے کہا (6): بے شک ان دونوں میں نشانی ایک ہی ہے؛ کیونکہ انہوں نے اسے بغیر کسی مرد کے پیدا کیا۔ اور مذہب کے مطابق...

(1) اسے ابو داؤد (1487) اور ابن عدی نے الکامل 5/1690 میں روایت کیا ہے۔ المنذری نے مختصر سنن ابی داؤد 2/144 میں کہا ہے: اس کی سند میں عمر بن نبہان ہے، اور اس کی حدیث

سے احتجاج نہیں کیا جاتا۔ (2) اسے ابن الجوزی نے زاد المسیر 5/385 میں ابن مسعود اور ابن محیصن سے ذکر کیا ہے، اور ابو حیان نے البحر 6/336 میں بغیر کسی نسبت کے ذکر کیا ہے، اور طلحہ سے ذکر کیا ہے کہ انہوں نے نون مشدد کے ساتھ پڑھا؛ نون رفع کو 'نا' ضمیر نصب میں مدغم کر دیا۔ (3) تفسیر الطبری 16/ 390۔ (4) القراءات الشاذة ص 92، اور ابو عمرو سے متواتر قرات جماعت کی قرات کی طرح ہے۔ (5) (د) میں: لیتعم، اور (م) میں: لیتم۔ (6) معانی القرآن 3/ 404 میں، اور مصنف نے اسے ان سے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن 3/ 78 میں نقل کیا ہے۔

Surah Al-Anbiya: Verse 91 282

Sibawayh says the estimation is: "And We made her a sign for the worlds and We made her son a sign for the worlds," then it was omitted. According to the school of Muhammad bin Yazid: "And We made her and her son a sign for the worlds," similar to the saying of the Almighty: "But Allah and His Messenger are more worthy for them to please" At-Tawbah: 62.

It is said: Among her signs is that she was the first woman accepted in a vow for worship(2). Among them: that Allah, the Mighty and Sublime, nourished her with provision from Himself, which He did not channel through any of His servants. It is said: she never breastfed at all(3).

"And she guarded [her chastity]" means: she remained chaste and refrained from immorality. It is said: What is meant by "al-faraj" (private part/opening) is the opening of the shirt, meaning: no doubt attached to her garment, i.e., she was pure of clothing. The openings of a shirt are four: the two sleeves, the top, and the bottom. Al-Suhayli(4) said: So let not your thoughts go elsewhere, for it is of subtle metonymy; because the Qur'an is too pure in meaning, more weighty(5) in wording, more delicate in indication, and finer in expression than to mean what the ignorant's imagination might go to, especially since the breathing is from the Holy Spirit by the command of the All-Holy. So attribute the holiness to the All-Holy, and exonerate the purified holy one from false suspicion and conjecture.

"And We breathed into her from Our Spirit" means We commanded Gabriel until he breathed into her garment, and by that breathing We created the Messiah in her womb. This has already passed in "An-Nisa"(6) and "Maryam"(7), so there is no point in repeating it.

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/78. In the copies, it appeared as: al-Farra, instead of: Muhammad bin Yazid. What is established is from I'rab al-Qur'an. This opinion of Muhammad bin Yazid has been mentioned before, as well as the opinion of Sibawayh 10/284-285. As for al-Farra's saying in "Ma'ani al-Qur'an" 2/210, it is: He did not say "two signs" because their matter is one, and if "two signs" had been said, it would have been correct; because she gave birth while a virgin, and Jesus spoke in the cradle. (2) In (Kh), (D), and (M): Al-Muta'abbid (the worshipper). (3) Al-Razi mentioned this saying in the Tafsir 22/218 from al-Hasan, and in it: "taltaqim" instead of

"talqam". (4) In "At-Ta'rif wal-I'lam" p. 115, and what precedes it. (5) In (Kh) and (T): "Arzan". (6) 7/232. (7) 13/429.

सूरह अल-अंबिया: आयत 91 282

सीबवैह कहते हैं कि अनुमान यह है: "और हमने उसे संसार के लिए एक निशानी बनाया और हमने उसके पुत्र को संसार के लिए एक निशानी बनाया," फिर इसे हटा दिया गया। मुहम्मद बिन यज़ीद के विचार के अनुसार: "और हमने उसे और उसके पुत्र को संसार के लिए एक निशानी बनाया," जैसे अल्लाह सर्वशक्तिमान का कहना है: "जबकि अल्लाह और उसका रसूल अधिक हक़दार हैं कि वे उन्हें प्रसन्न करें" अत-तौबाह: 62।

कहा गया है: उसकी निशानियों में से एक यह है कि वह इबादत के लिए मन्नत में स्वीकार की जाने वाली पहली महिला थी(2)। उनमें से एक यह भी है कि अल्लाह ने उसे अपने पास से जीविका प्रदान की, जिसे उसने अपने किसी भी बंदे के माध्यम से नहीं भेजा। यह भी कहा गया है: उसने कभी स्तनपान नहीं किया(3)।

"और उसने अपनी पवित्रता की रक्षा की" का अर्थ है: वह पाक-साफ़ रही और अनैतिकता से दूर रही। कहा गया है: यहाँ "फ़रज" (द्वार/अंग) से तात्पर्य कमीज़ का द्वार है, अर्थात: उसके वस्त्र पर कोई संदेह नहीं था, यानी वह शुद्ध वस्त्रों वाली थी। कमीज़ के चार द्वार होते हैं: दो आस्तीनें, ऊपर का हिस्सा और नीचे का हिस्सा। अल-सुहैली(4) ने कहा: तो अपने विचारों को कहीं और न जाने दें, क्योंकि यह एक सूक्ष्म उपमा है; क्योंकि कुरान अर्थ में बहुत पवित्र है, शब्दों में बहुत भारी(5) है, संकेत में बहुत कोमल है, और अभिव्यक्ति में इतना सुंदर है कि वह उस ओर संकेत नहीं कर सकता जिसकी ओर अज्ञानी की कल्पना जा सकती है, विशेष रूप से तब जब फूँकना पवित्र आत्मा की ओर से है और पवित्र (अल्लाह) के आदेश से है। अतः पवित्रता को परम पवित्र से जोड़ें, और उस पवित्र शुद्ध महिला को झूठे संदेह और अनुमान से मुक्त रखें।

"और हमने अपनी रूह में से उसमें फूँक दिया" का अर्थ है कि हमने जिब्रील को आदेश दिया यहाँ तक कि उन्होंने उसकी कमीज़ में फूँक दिया, और उस फूँकने से हमने उसके गर्भ में मसीह को उत्पन्न किया। यह "अन-निसा"(6) और "मरियम"(7) में पहले ही आ चुका है, इसलिए इसे दोहराने का कोई अर्थ नहीं है।

---

(1) इ'राब अल-कुरान, नह्हास 3/78 द्वारा। प्रतियों में "मुहम्मद बिन यज़ीद" के स्थान पर "अल-फर्रा" लिखा था, जबकि स्थापित पाठ इ'राब अल-कुरान से है। मुहम्मद बिन यज़ीद का यह मत पहले भी आ चुका है, और सीबवैह का मत 10/284-285 भी। जहाँ तक अल-फर्रा के"मआनी अल-

कुरान" 2/210 में कहे गए कथन का प्रश्न है, वह यह है: उन्होंने "दो निशानियाँ" नहीं कहा क्योंकि उन दोनों का मामला एक ही है, और यदि "दो निशानियाँ" कहा जाता तो वह भी सही होता; क्योंकि उन्होंने कुंवारी रहते हुए जन्म दिया, और ईसा ने पालने में बात की। (2) (ख़), (द) और (म) में: अल-मुतअब्बिद (इबादत करने वाला)। (3) राजी ने तफ़सीर 22/218 में हसन के हवाले से इस बात का उल्लेख किया है, और उसमें "तलकम" के स्थान पर "तलतक़िम" शब्द है। (4) "अत-तारीफ़ वल-इलाम" पृष्ठ 115 और उससे पहले के अंश में। (5) (ख़) और (त) में: "अज़र्न"। (6) 7/232. (7) 13/429.

سورۃ الانبیاء: آیت 91 282

سیبویہ کے نزدیک تقدیر (پوشیدہ عبارت) یہ ہے: "اور ہم نے اسے جہان والوں کے لیے ایک نشانی بنایا اور ہم نے اس کے بیٹے کو جہان والوں کے لیے ایک نشانی بنایا،" پھر (لفظ 'نشانی' کا تکرار) حذف کر دیا گیا۔ محمد بن یزید کے مذہب کے مطابق: "اور ہم نے اسے اور اس کے بیٹے کو جہان والوں کے لیے ایک نشانی بنایا،" جیسے اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: "حالانکہ اللہ اور اس کا رسول زیادہ حق دار ہیں کہ وہ انہیں راضی کریں" التوبہ: 62۔

کہا گیا ہے: ان کی نشانیوں میں سے ایک یہ ہے کہ وہ عبادت (نذر) کے لیے قبول کی جانے والی پہلی خاتون تھیں(2)۔ ان میں سے ایک یہ بھی ہے کہ اللہ عزوجل نے انہیں اپنے پاس سے ایسے رزق سے نوازا جو اس نے اپنے بندوں میں سے کسی کے ہاتھ پر جاری نہیں کیا تھا۔ یہ بھی کہا گیا ہے: انہوں نے کبھی کسی کا دودھ نہیں پیا(3)۔

"اور اس نے حفاظت کی" اس کا مطلب ہے: وہ پاک دامن رہیں اور بے حیائی سے بچیں۔ کہا گیا ہے: یہاں 'فرج' سے مراد قمیص کا گریبان ہے، یعنی: ان کے لباس سے کوئی شبہ وابستہ نہیں ہوا، یعنی وہ پاک لباس والی تھیں۔ قمیص کے چار 'فروج' (سوراخ/راستے) ہوتے ہیں: دونوں آستینیں، اوپر کا حصہ اور نیچے کا حصہ۔ السہیلی(4) نے کہا: تمہارا خیال کسی اور طرف نہیں جانا چاہیے، کیونکہ یہ لطیف کنایہ ہے؛ اس لیے کہ قرآن معنی کے لحاظ سے زیادہ پاکیزہ، لفظ کے لحاظ سے زیادہ وزنی(5)، اشارے کے لحاظ سے زیادہ لطیف اور عبارت کے لحاظ سے اس سے کہیں زیادہ حسین ہے کہ وہ وہ معنی مراد لے جس کی طرف جاہل کا وہم جا سکتا ہے، خاص طور پر جبکہ روح القدس کی پھونک قدوس (اللہ) کے حکم سے ہے، پس قدس کو قدوس کی طرف منسوب کرو، اور اس مقدس و مطہر ہستی کو جھوٹے گمان اور قیاس آرائیوں سے پاک رکھو۔

"پھر ہم نے اس میں اپنی روح سے پھونکا" یعنی ہم نے جبرئیل کو حکم دیا یہاں تک کہ انہوں نے ان کی قمیص میں پھونک ماری، تو ہم نے اس پھونک کے ذریعے ان کے بطن میں مسیح کو پیدا کیا۔ یہ بات "النساء"(6) اور "مریم"(7) میں گزر چکی ہے، لہٰذا اسے دہرانے کا کوئی فائدہ نہیں نہیں۔

---

(1) اعراب القرآن، نحاس 3/78۔ نسخوں میں محمد بن یزید کے بجائے الفراء واقع ہوا ہے، اور ثابت شدہ اعراب القرآن سے ہے۔ یہ مذہب محمد بن یزید سے پہلے بھی گزر چکا ہے، اور سیبویہ کا مذہب 10/284-285 بھی۔ جہاں تک الفراء کا قول ہے جو ان کی کتاب 'معانی القرآن' 2/210 میں ہے، وہ یہ ہے: انہوں نے 'دو نشانیاں' نہیں کہا کیونکہ ان دونوں کا معاملہ ایک ہی ہے، اور اگر 'دو نشانیاں' کہا جاتا تو وہ بھی درست ہوتا؛ اس لیے کہ انہوں نے کنوارپن کی حالت میں جنم دیا، اور عیسیٰ نے جھولے میں کلام کیا۔ (2) (خ) ، (د) اور (م) میں: المتعبد۔ (3) رازی نے تفسیر 22/218 میں حسن سے یہ قول نقل کیا ہے، اور اس میں 'تلقم' کے بجائے 'تلتقم' ہے۔ (4) التعریف والاعلام صفحہ 115، اور اس سے پہلے۔ (5) (خ) اور (ط) میں: أرزن۔ (6) 7/232. (7) 13/429.

283 Surah Al-Anbiya: Verses 91 - 92

For repetition. ﴿آيَةً﴾ (A sign) meaning: a sign and a wonder for creation, and a symbol for the prophethood of Jesus, and an indication of the efficacy of Our power in what We will.

His saying, Exalted is He: ﴿إِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَأَنَا رَبُّكُمْ فَاعْبُدُونِ ٩٢﴾ (Indeed, this nation of yours is one nation, and I am your Lord, so worship Me [92])

His saying, Exalted is He: ﴿إِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً﴾. When He mentioned the prophets, He said: All of them are united on monotheism (Tawhid), so the 'nation' (Ummah) here means the religion, which is Islam; as said by Ibn Abbas, Mujahid, and others (1). As for the polytheists, they opposed everyone. ﴿وَأَنَا رَبُّكُمْ﴾ (And I am your Lord) meaning: your God alone, ﴿فَاعْبُدُونِ﴾ (2) (so worship Me) meaning: single Me out for worship.

Isa bin Amr and Ibn Abi Ishaq read: "Indeed, this nation of yours is one nation" (with 'nation' in the nominative case), and it was narrated by Husayn from Abu Amr (3).

The rest read: ﴿أُمَّةً وَاحِدَةً﴾ in the accusative case (Naseb) due to 'Al-Qat' (separation); because the indefinite noun comes after the completion of the sentence; as said by Al-Farra' (5). Al-Zajjaj said: 'Ummah' is in the accusative case as a 'Hal' (circumstantial state), meaning: in the state of its unity upon the truth. That is: this is your nation as long as it remains one nation and you are united upon monotheism, but if you divide and differ, then whoever opposes the truth is not among the people of the true religion (6). It is as you say: 'So-and-so is my friend while being virtuous', meaning: as long as he is virtuous, but if he violates virtue, he is not my friend.

As for the nominative case (Raf'), it is permissible for it to be an appositive (Badal) for "ummatukum". Or on the assumption of a hidden subject, i.e., "Indeed this is your nation, this is one nation." Or it could be a predicate after a predicate (7). And if you were to put "ummatakum" in the accusative as...

---

(1) Narrated from Ibn Abbas and Mujahid by Al-Tabari 16/392. (2) In (M): 'fa'buduni' (with an extra 'ya'), which is the reading of Yaqub with the 'ya' in both continuous reading and pause. (3) Anomalous Readings p. 93, and Al-Muhtasib 2/65; Husayn is Al-Ju'fi, as in Al-Bahr 6/337, and the frequent reading from Abu Amr is like the group's reading. (4) In (M): 'bimajee' (by the coming of). (5) In his 'Ma'ani al-Quran' 2/210. By 'Al-Qat' he means it was cut off from being an adjective of what preceded it and

became a 'Hal'. (6) 'Ma'ani al-Quran' by Al-Zajjaj 3/404. (7) 'I'rab al-Quran' by Al-Nahhas 3/79, without his saying: i.e., "Indeed this is your nation, this is one nation."

283 सूरा अल-अंबिया: आयत 91 - 92

दोहराव के लिए। ﴿آيَةً﴾ (एक निशानी) अर्थात्: सृष्टि के लिए एक निशानी और चमत्कार, और ईसा की भविष्यद्वक्ता (नबूवत) का एक प्रतीक, और हम जो चाहें उसमें हमारी शक्ति की प्रभावशीलता का संकेत।

अल्लाह का कथन: ﴿إِنَّ هَٰذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَأَنَا رَبُّكُمْ فَاعْبُدُونِ ٩٢﴾ (निस्संदेह, तुम्हारा यह समुदाय एक ही समुदाय है, और मैं तुम्हारा रब हूँ, अतः मेरी ही इबादत करो [92])

अल्लाह का कथन: ﴿إِنَّ هَٰذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً﴾। जब उन्होंने नबियों का उल्लेख किया, तो उन्होंने कहा: ये सभी एकेश्वरवाद (तौहीद) पर एकजुट हैं, इसलिए यहाँ 'समुदाय' (उम्मत) का अर्थ वह धर्म है जो इस्लाम है; जैसा कि इब्न अब्बास, मुजाहिद और अन्य (1) ने कहा है। जहाँ तक बहुदेववादियों का संबंध है, उन्होंने सभी का विरोध किया। ﴿وَأَنَا رَبُّكُمْ﴾ (और मैं तुम्हारा रब हूँ) अर्थात्: अकेले तुम्हारा ईश्वर, ﴿فَاعْبُدُونِ﴾ (2) (अतः मेरी इबादत करो) अर्थात्: इबादत के लिए मुझे अकेला चुन लो।

ईसा बिन अम्र और इब्न अबी इशाक ने पढ़ा: "निस्संदेह यह तुम्हारा समुदाय एक समुदाय है" (नामांकित स्थिति में 'समुदाय' के साथ), और इसे हुसैन ने अबू अम्र (3) से वर्णित किया है।

बाकी लोगों ने ﴿أُمَّةً وَاحِدَةً﴾ को 'अल-क़त' (विच्छेद) के कारण कर्म कारक (नसब) में पढ़ा है; क्योंकि वाक्य पूरा होने के बाद अनिश्चित संज्ञा आती है; जैसा कि अल-फर्रा (5) ने कहा है। अल-ज़ज्जाज ने कहा: 'उम्मत' 'हाल' (परिस्थितिजन्य अवस्था) के रूप में कर्म कारक में है, जिसका अर्थ है: सत्य पर अपनी एकता की स्थिति में। अर्थात्: यह तुम्हारा समुदाय है जब तक कि यह एक समुदाय बना रहे और तुम एकेश्वरवाद पर एकजुट रहो, लेकिन यदि तुम विभाजित हो जाते हो और विरोध करते हो, तो जो सत्य का विरोध करता है वह सच्चे धर्म के लोगों में से नहीं है (6)। यह वैसा ही है जैसे आप कहते हैं: 'अमुक व्यक्ति सदाचारी होते हुए मेरा मित्र है', जिसका अर्थ है: जब तक वह सदाचारी है, लेकिन यदि वह सदाचार का उल्लंघन करता है, तो वह मेरा मित्र नहीं है।

जहाँ तक नामांकित स्थिति (रफ़) का सवाल है, यह "उम्मतुकुम" के लिए एक विशेषण (बदल) हो सकता है। या एक छिपे हुए विषय के अनुमान पर, यानी, "निस्संदेह यह तुम्हारा समुदाय है, यह एक समुदाय है।" या यह विधेय के बाद विधेय (7) हो सकता है। और यदि आपने "उम्मतकुम" को कर्म कारक में रखा होता...

(1) इब्न अब्बास और मुजाहिद से अल-तबरी द्वारा वर्णित 16/392। (2) (म) में: 'फाअब्दूनी' (अतिरिक्त 'या' के साथ), जो याकूब का पाठ है जो निरंतर पढ़ने और रुकने दोनों में 'या' के साथ है। (3) 'अनियमित पाठ' पृष्ठ 93, और 'अल-मुहतासिब' 2/65; हुसैन अल-जु'फी हैं, जैसा कि 'अल-बहर' 6/337 में है, और अबू अम्र से लगातार पाठ समूह के पाठ की तरह है। (4) (म) में: 'बिमजी' (आने से)। (5) उनकी पुस्तक 'मानी अल-कुरान' 2/210 में। 'अल-क़त' से उनका तात्पर्य है कि इसे पूर्ववर्ती के विशेषण होने से काट दिया गया और यह 'हाल' बन गया। (6) अल-ज़ज्जाज द्वारा 'मानी अल-कुरान' 3/404। (7) अल-नहस द्वारा 'इराब अल-कुरान' 3/79, उनके यह कहे बिना: अर्थात्, "निस्संदेह यह तुम्हारा समुदाय है, यह एक समुदाय है।"

۲۸۳ سورہ الانبیاء: آیات ۹۱ - ۹۲

اعادہ کے لیے۔ ﴿آيَةً﴾ یعنی: مخلوق کے لیے ایک نشانی اور عجوبہ، اور عیسیٰ علیہ السلام کی نبوت کے لیے ایک علامت، اور ہم جو چاہیں اس میں ہماری قدرت کے نفوذ کی دلیل۔

اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿إِنَّ هَٰذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَأَنَا رَبُّكُمْ فَاعْبُدُونِ ٩٢﴾ (بے شک تمہاری یہ امت ایک ہی امت ہے، اور میں تمہارا رب ہوں، پس میری ہی عبادت کرو [92])

اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿إِنَّ هَٰذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً﴾۔ جب انبیاء کا ذکر کیا تو فرمایا: یہ سب توحید پر جمع ہیں، پس یہاں امت سے مراد وہ دین ہے جو اسلام ہے؛ یہ قول ابن عباس، مجاہد اور دیگر (۱) کا ہے۔ رہے مشرکین، تو انہوں نے سب کی مخالفت کی۔ ﴿وَأَنَا رَبُّكُمْ﴾ یعنی: تنہا تمہارا معبود، ﴿فَاعْبُدُونِ﴾ (۲) یعنی: عبادت میں مجھے اکیلا مانو۔

عیسیٰ بن عمر اور ابن ابی اسحاق نے پڑھا: «إنَّ هذه أُمَّتُكم أُمَّةٌ واحدةٌ» (لفظ 'امت' پیش کے ساتھ)، اور اسے حسین نے ابو عمرو (۳) سے روایت کیا ہے۔

باقی قراء نے: ﴿أُمَّةً وَاحِدَةً﴾ کو نصب (زبر) کے ساتھ پڑھا ہے 'قطع' کی بنا پر؛ اس لیے کہ کلام مکمل ہونے کے بعد نکرہ آیا ہے؛ یہ قول الفراء (۵) کا ہے۔ الزجاج نے کہا: «أمة» حال ہونے کی بنا پر منصوب ہے، یعنی: حق پر جمع ہونے کی حالت میں، یعنی: یہ تمہاری امت ہے جب تک کہ یہ ایک امت رہے اور تم توحید پر جمع رہو، لیکن جب تم تفرقہ کرو گے اور مخالفت کرو گے تو جس نے حق کی مخالفت کی وہ اہل دینِ حق (۶) میں سے نہیں ہے، اور یہ ویسا ہی ہے جیسے تم کہو: فلاں میرا دوست ہے پاکدامن رہتے ہوئے، یعنی: جب تک وہ پاکدامن ہے، لیکن جب اس نے پاکدامنی کی مخالفت کی تو وہ میرا دوست نہیں رہا۔

رہا رفع (پیش)، تو جائز ہے کہ وہ «أمتكم» سے بدل ہو، یا مبتدا مقدر ہو، یعنی: یہ تمہاری امت ہے، یہ ایک ہی امت ہے۔ یا خبر کے بعد خبر (۷) ہو۔ اور اگر آپ «أمتكم» کو نصب دیں...

---

(۱) اسے ابن عباس اور مجاہد سے طبری نے ۱۶/۳۹۲ پر روایت کیا ہے۔ (۲) (م) میں: 'فاعبدونی' (یاء کے اضافے کے ساتھ) ہے، اور یہ یعقوب کی قراءت ہے وصل اور وقف دونوں میں یاء کے ساتھ۔ (۳) القراءات الشاذہ ص ۹۳، اور المحتسب ۲/۶۵، اور حسین، الجعفی ہیں، جیسا کہ البحر ۶/۳۳۷ میں ہے، اور ابو عمرو سے متواتر قراءت عام قراءت کی طرح ہے۔ (۴) (م) میں: 'بمجئ'۔ (۵) ان کی کتاب معانی القرآن ۲/۲۱۰ میں۔ قطع سے ان کی مراد یہ ہے کہ اسے ماقبل کی صفت ہونے سے کاٹ دیا گیا اور وہ حال بن گیا۔ (۶) معانی القرآن للزجاج ۳/۴۰۴۔ (۷) إعراب القرآن للنحاس ۳/۷۹، اس قول کے بغیر کہ: یعنی یہ تمہاری امت ہے، یہ ایک ہی امت ہے۔

Surah Al-Anbiya: Verses 92 - 94. Page 284.

...the substitute for 'this' would be permissible, and 'one community' would be the predicate of 'Inna' (1).

The Almighty says: {And they have split up their affair among themselves, [but] all to Us shall return. (93) So whoever does righteous deeds while he is a believer - no denial will there be for his effort, and indeed, We are recorders of it. (94)}

His saying: {And they have split up their affair among themselves} means: they became divided in religion; Al-Kalbi said this. Al-Akhfash said: they differed in it (2). The reference is to the polytheists, censuring them for opposing the truth and taking gods besides Allah.

Al-Azhari said: meaning: they divided in their affair, so 'their affair' (amrahum) is in the accusative case due to the omission of 'in' (fi). Thus, 'mut qatti'' (3) according to this is intransitive, and according to the first [opinion] it is transitive (4). The intended meaning is all of creation, i.e., they made their religious affairs into pieces and divided them among themselves; so there are monotheists, Jews, Christians, and worshippers of angels or idols. {all to Us shall return} i.e., to Our judgment, and We will recompense them.

His saying: {So whoever does righteous deeds while he is a believer} - "min" (from/some of) is for a partitive sense, not for the genus; since the responsible person has no power to perform all acts of obedience, obligatory and supererogatory. So the meaning is: whoever performs some acts of obedience, obligatory or supererogatory, while being a Muslim monotheist. Ibn Abbas said: believing (5) in Muhammad (6) ﷺ.

{no denial will there be for his effort} i.e., no rejection of his work, meaning: his reward will not be lost nor covered up. Disbelief (Kufr) is the opposite (7) of faith (Iman). Kufr is also: ingratitude for blessings, which is the opposite of gratitude (Shukr). And he has denied it...

---

(1) Al-Muhtasib 2/65. (2) Al-Mawardi mentioned both opinions in An-Nukat wal-'Uyun 3/470. (3) In (Z): "al-taqattu'". (4) Al-Azhari's phrase in Tahdhib al-Lugha 1/188: it is like saying: they cut their affair. Abu al-Baqa' said in al-Imla' 4/14: "taqatta'u amrahum", i.e., they split in their affair, i.e., they became divided. It was said: "taqatta'a" became transitive by itself because it has the meaning of "qata'u", i.e., they divided. (5) In (Z):

"musaddiq" (one who believes). (6) Al-Wahidi mentioned it in Al-Wasit 3/251 without attribution. (7) In (M): "diddahu" (its opposite).

सूरह अल-अंबिया: आयतें 92 - 94। पृष्ठ 284।

... 'यह' के स्थान पर प्रतिस्थापन स्वीकार्य होगा, और 'एक समुदाय' 'इन्ना' (1) की खबर (विधेय) होगी।

अल्लाह तआला का फरमान है: {और उन्होंने अपने मामलों को आपस में बांट लिया, [लेकिन] वे सब हमारी ही तरफ लौटने वाले हैं। (93) तो जो कोई नेक काम करे और वह मोमिन हो - तो उसकी कोशिश की कोई कद्र-नाश्नासी न होगी, और बेशक हम उसे लिखने वाले हैं। (94)}

उसका फरमान: {और उन्होंने अपने मामलों को आपस में बांट लिया} यानी: वे धर्म में विभाजित हो गए; यह कलबी ने कहा है। अख़फ़श ने कहा: उन्होंने इसमें मतभेद किया (2)। इसका तात्पर्य मुशरिकों (बहुदेववादियों) से है, सच्चाई का विरोध करने और अल्लाह के सिवा दूसरों को खुदा बनाने के लिए उनकी निंदा की गई है।

अज़हरी ने कहा: यानी: वे अपने काम में बंट गए, इसलिए 'अमराहुम' (उनके मामले) में 'फी' (में) के विलोपन के कारण यह नसब (कर्म कारक) में है। इस आधार पर 'मुतक़त्ति'' (3) अकर्मक (लाज़िम) है, और पहले विचार के अनुसार यह सकर्मक (मुतअद्दी) है (4)। इसका तात्पर्य समस्त सृष्टि से है, यानी: उन्होंने अपने धर्मों के मामलों को टुकड़ों में बांट दिया और इसे आपस में विभाजित कर लिया; तो कोई एकेश्वरवादी है, कोई यहूदी है, कोई ईसाई है, और कोई फरिश्ते या मूर्ति की पूजा करने वाला है। {वे सब हमारी ही तरफ लौटने वाले हैं} यानी: हमारे फैसले की ओर, और हम उन्हें उनका बदला देंगे।

उसका फरमान: {तो जो कोई नेक काम करे और वह मोमिन हो} - "मिन" (में से) यहाँ आंशिक अर्थ के लिए है, श्रेणी के लिए नहीं; क्योंकि किसी व्यक्ति के लिए सभी आज्ञाकारी कार्यों को करना संभव नहीं है, चाहे वे अनिवार्य हों या स्वैच्छिक। इसलिए अर्थ यह है: जो कोई कुछ नेक काम करता है, चाहे वह अनिवार्य हो या नफ़्ल, और वह एक मुस्लिम एकेश्वरवादी है। इब्न अब्बास ने कहा: मुहम्मद ﷺ (6) पर विश्वास करने वाला (5)।

{तो उसकी कोशिश की कोई कद्र-नाश्नासी न होगी} यानी: उसके काम का कोई इनकार नहीं होगा, यानी: उसका प्रतिफल नष्ट नहीं होगा और न ही उसे छिपाया जाएगा। 'कुफ़्र' (अविश्वास) ईमान (विश्वास) का विलोम (7) है। कुफ़्र का अर्थ वरदानों के प्रति कृतघ्नता भी है, जो 'शुक्र' (कृतज्ञता) का विलोम है। और उसने उसका इनकार किया...

(1) अल-मुहतासिब 2/65। (2) अल-मावर्दी ने अन-नुकत वल-उयून 3/470 में दोनों मतों का उल्लेख किया है। (3) (ज़) में: "अत-त़क़त्तुअ"। (4) तहज़ीब अल-लुग़ा 1/188 में अज़हरी का वाक्यांश: यह कहना ऐसा ही है जैसे: उन्होंने अपने काम को काट दिया। अबू अल-बक़ा ने अल-इमला 4/14 में कहा: "तक़त्तऊ अमराहुम", यानी: वे अपने काम में बंट गए, यानी: विभाजित हो गए। कहा गया है: "तक़त्तअ" स्वयं सकर्मक हो गया क्योंकि इसका अर्थ "क़त़ऊ" है, यानी: उन्होंने विभाजित किया। (5) (ज़) में: "मुसद्दिक़"। (6) अल-वाहिदी ने अल-वसीत 3/251 में बिना किसी श्रेय के इसका उल्लेख किया है। (7) (म) में: "ज़िद्दहू" (उसका विलोम)।

سورة الانبياء: آیات 92 - 94۔ صفحہ 284۔

... 'هذه' کا بدل جائز ہوگا، اور 'أُمَّةً وَاحِدَةً' لفظ 'إن' کی خبر ہوگی (1)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَتَقَطَّعُوا أَمْرَهُمْ بَيْنَهُمْ كُلٌّ إِلَيْنَا رَاجِعُونَ ۝ فَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَا كُفْرَانَ لِسَعْيِهِ وَإِنَّا لَهُ كَاتِبُونَ ۝﴾

ارشادِ باری تعالیٰ: ﴿وَتَقَطَّعُوا أَمْرَهُمْ بَيْنَهُمْ﴾ یعنی: وہ دین میں متفرق ہو گئے؛ یہ کلبی نے کہا ہے۔ اخفش کا کہنا ہے: انہوں نے اس میں اختلاف کیا (2)۔ اور مراد مشرکین ہیں، حق کی مخالفت کرنے اور اللہ کے سوا معبود بنانے پر ان کی مذمت کی گئی ہے۔

ازہری نے کہا: یعنی: وہ اپنے معاملے میں بٹ گئے، پس 'أَمْرَهُمْ' پر 'فی' کے حذف ہونے کی وجہ سے نصب آیا۔ اس بنیاد پر 'متقطِّع' (3) لازم ہے، اور پہلے قول کے مطابق متعدی ہے (4)۔ اور اس سے مراد تمام مخلوق ہے، یعنی: انہوں نے اپنے ادیان کے معاملے کو ٹکڑے ٹکڑے کر دیا اور اسے آپس میں تقسیم کر لیا، پس کوئی موحد ہے، کوئی یہودی، کوئی نصرانی، اور کوئی فرشتے یا بت کی پوجا کرنے والا۔ ﴿كُلٌّ إِلَيْنَا رَاجِعُونَ﴾ یعنی: ہمارے فیصلے کی طرف، پس ہم انہیں جزا دیں گے۔

ارشادِ باری تعالیٰ: ﴿فَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ وَهُوَ مُؤْمِنٌ﴾ میں "مِن" تبعیض (کچھ) کے لیے ہے نہ کہ جنس کے لیے؛ کیونکہ مکلف کے لیے تمام عبادات، فرائض اور نوافل، لانا ممکن نہیں، پس معنی یہ ہے: جو شخص کچھ نیک اعمال بجا لائے، خواہ وہ فرض ہوں یا نفل، اور وہ موحد مسلمان ہو۔ ابن عباس نے کہا: محمد ﷺ (6) کی تصدیق کرنے والا (5)۔

﴿فَلَا كُفْرَانَ لِسَعْيِهِ﴾ یعنی: اس کے عمل کا کوئی انکار نہیں ہوگا، یعنی: اس کا اجر ضائع نہیں ہوگا اور نہ ہی اسے چھپایا جائے گا۔ کفر، ایمان کی ضد (7) ہے۔ اور کفر کے معنی نعمت کی ناشکری بھی ہیں، جو شکر کی ضد ہے۔ اور اس نے اس کا کفر (ناشکری) کیا...

---

(1) المحتسب 2/ 65۔ (2) الماوردی نے النکت والعیون 3/ 470 میں دونوں اقوال ذکر کیے ہیں۔ (3) (ظ) میں: "فالتقطع" ہے۔ (4) تہذیب اللغہ 1/ 188 میں ازہری کی عبارت یہ ہے: یہ تمہارے اس قول کی طرح ہے: انہوں نے اپنا معاملہ کاٹ دیا۔ ابو البقاء نے الاملاء 4/ 14 میں کہا: "تقطَّعوا أمرهم" یعنی: وہ اپنے معاملے میں بٹ گئے، یعنی: متفرق ہو گئے۔ کہا گیا: "تقطَّع" بذات خود متعدی ہوا ہے کیونکہ یہ "قطعوا" کے معنی میں ہے، یعنی: انہوں نے فرق کیا۔ (5) (ظ) میں: "مصدق" ہے۔ (6) الواحدی نے اسے الوسیط 3/ 251 میں بغیر کسی نسبت کے ذکر کیا ہے۔ (7) (م) میں: "ضده" ہے۔

Surah Al-Anbiya: Verses 93 - 97 285

...disbelief (kufuran) and ingratitude (kufranan). In the reading of Ibn Mas'ud: "So there is no denial (kufr) for his effort"(1). {And indeed, We are for it recorders} preserving his deeds, its parallel: {Indeed, I do not waste the work of a worker from among you, whether male or female} [Al-Imran: 195] meaning: all of that is preserved for Us to reward it. The Almighty's saying: {And there is a prohibition (haramun) upon a city which We have destroyed that they will not return (95) Until, when [the dam of] Gog and Magog has been opened and they, from every elevation, descend (96) And the true promise has approached; then suddenly the eyes of those who disbelieved will be staring [in horror, while they say], "O woe to us; we had been unmindful of this; rather, we were wrongdoers." (97)} The Almighty's saying: {And there is a prohibition (haramun) upon a city which We have destroyed that they will not return} The reading of Zayd ibn Thabit and the people of Medina: {And haramun [with short vowels]} and it is the choice of Abu Ubayd and Abu Hatim. And the people of Kufa [read it as]: {And hirmun}(2) and it was narrated from Ali, Ibn Mas'ud, and Ibn Abbas (may Allah be pleased with them). And they are two linguistic variants like: hill and halal. And it has been narrated from Ibn Abbas and Sa'id ibn Jubayr(3): "waharamun" with fatha on the ha and mim and kasra on the ra. And from Ibn Abbas also, Ikrimah, and Abu al-Aliyah: "waharimun" with damma on the ra and fatha on the ha and mim. And from Ibn Abbas also: "waharmun", and from him also: "waharamun", and "hurumun". And from Ikrimah also: "waharimun". And from Qatadah and Matar al-Warraq: "waharumun"; nine readings. And al-Sulami read: "upon a city which I destroyed"(4). And there was disagreement about "la" (not) in His saying: "they will not return", it was said: it is a connective (redundant); this was narrated from Ibn...

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/79. (2) Abu Bakr, Hamza, and al-Kisa'i read: "hirmun" with kasra on the ha and sukun on the ra, and the rest: "haramun" with fatha on both and an alif after the ra. Al-Sab'ah p. 431, and al-Taysir p. 155. And al-Nahhas mentioned Zayd's reading (may Allah be pleased with him) in I'rab al-Qur'an 3/79. (3) Thus in the copies, but what is in al-Muhtasib 2/65, and al-Bahr 6/338: Sa'id ibn al-Musayyib. (4) These readings were mentioned in I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/79, al-Qira'at al-Shadhdhah p. 93, al-Muhtasib 2/65, al-Muharrar al-Wajiz 4/99, and al-Bahr 6/338.

सूरह अल-अंबिया: आयतें 93 - 97 285

...कुफ़्र और कुफ़्रान (अकृतज्ञता)। इब्न मसूद के पाठ (क़िरात) में है: "तो उसके प्रयास के लिए कोई इनकार (कुफ़्र) नहीं है"(1)। {और वास्तव में, हम उसके लिए लिखने वाले हैं} उसके कर्मों को सुरक्षित रखने वाले, इसके समान: {बेशक, मैं तुममें से किसी काम करने वाले के काम को बर्बाद नहीं करता, चाहे वह पुरुष हो या स्त्री} [आल-इमरान: 195] अर्थात: वह सब सुरक्षित है ताकि हम उसका बदला दे सकें। अल्लाह तआला का कथन: {और उस बस्ती पर प्रतिबंध (हरामुन) है जिसे हमने नष्ट कर दिया है कि वे नहीं लौटेंगे (95) यहाँ तक कि जब याजूज और माजूज [की दीवार] खोल दी जाएगी और वे हर ऊंचाई से दौड़ते हुए आएंगे (96) और सच्चा वादा करीब आ गया है; तो अचानक उन लोगों की आँखें पथरा जाएँगी जिन्होंने कुफ़्र किया [वे कहेंगे], "हाय हमारी तबाही! हम इस ओर से असावधान थे; बल्कि हम ही अत्याचारी थे।" (97)} अल्लाह तआला का कथन: {और उस बस्ती पर प्रतिबंध (हरामुन) है जिसे हमने नष्ट कर दिया है कि वे नहीं लौटेंगे} ज़ैद बिन साबित और मदीना वालों का पाठ है: {और हरमुन} और यही अबू उबैद और अबू हातिम की पसंद है। और कूफ़ा वालों ने {हिर्मुन}(2) पढ़ा है और यह अली, इब्न मसूद और इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुम) से रिवायत है। और ये दो भाषाएं हैं जैसे: हिल्ल और हलाल। और इब्न अब्बास और सईद बिन जुबैर(3) से रिवायत है: "वहरमुन" हा और मीम पर फ़त्हा और रा पर कसरा के साथ। और इब्न अब्बास से ही, इकरीमा और अबू अल-आलिया से भी: "वहरिमुन" रा पर दम्मा और हा और मीम पर फ़त्हा के साथ। और इब्न अब्बास से यह भी: "वहरमुन", और उनसे यह भी: "वहरमुन", और "हुरुमुन"। और इकरीमा से भी: "वहरिमुन"। और क़तादा और मतार अल-वर्रक से: "वहरुमुन"; नौ क़िरातें। और अल-सुलमी ने पढ़ा: "उस बस्ती पर जिसे मैंने नष्ट कर दिया"(4)। और उनके कथन: "वे नहीं लौटेंगे" में "ला" (नहीं) के बारे में मतभेद है, कहा गया: यह सिला (अतिरिक्त) है; यह इब्न... से रिवायत है।

(1) इ'राब अल-क़ुरआन अन-नहहास 3/79। (2) अबू बक्र, हमजा और अल-किसाई ने पढ़ा: "हिर्मुन" हा के कसरा और रा के सुकून के साथ, और बाकियों ने: "हरामुन" दोनों के फ़त्हा और रा के बाद अलिफ़ के साथ। अस-सब'आ पृ. 431, और अत-तयसीर पृ. 155। और नहहास ने इ'राब अल-क़ुरआन 3/79 में ज़ैद (रज़ियल्लाहु अन्हु) की क़िरात का ज़िक्र किया है। (3) प्रतियों में ऐसा ही है, लेकिन जो अल-मुह्तसिब 2/65 और अल-बहर 6/338 में है: सईद बिन अल-मुसय्यिब। (4) इन क़िरातों का ज़िक्र नहहास की इ'राब अल-क़ुरआन 3/79, अल-क़िरा'आत अल-शाज़्ज़ा पृ. 93, अल-मुह्तसिब 2/65, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/99 और अल-बहर 6/338 में किया गया है।

سورة الانبياء: آيات 93 - 97 285

...كفراً اور كفراناً۔ اور ابن مسعود كى قرأت ميں ہے: «فلا كُفْرَ لِسَعْيِهِ» (پس اس كى كوشش كى كوئى ناقدرى نہيں)(1)۔ ﴿وَإِنَّا لَهُ كَتِبُونَ﴾ (اور بے شک ہم اس كے ليے لكھنے والے ہيں) اس كے عمل كى حفاظت كرنے والے، اس كى نظير: ﴿أَنِّي لَا أُضِيعُ عَمَلَ عَامِلٍ مِّنكُم مِّن ذَكَرٍ أَوْ أُنثَىٰ﴾ [آل عمران: 195] يعنى: وہ سب محفوظ ہے تاكہ ہم اس كا بدلہ ديں۔ الله تعالىٰ كا قول: ﴿وَحَرَامٌ عَلَىٰ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا أَنَّهُمْ لَا يَرْجِعُونَ 95 حَتَّىٰ إِذَا فُتِحَتْ يَأْجُوجُ وَمَأْجُوجُ وَهُم مِّن كُلِّ حَدَبٍ يَنسِلُونَ 96 وَاقْتَرَبَ الْوَعْدُ الْحَقُّ فَإِذَا هِيَ شَخِصَةٌ أَبْصَارُ الَّذِينَ كَفَرُوا يَوَيْلَنَا قَدْ كُنَّا فِي غَفْلَةٍ مِّنْ هَذَا بَلْ كُنَّا ظَلِمِينَ 97﴾ الله تعالىٰ كا قول: ﴿وَحَرَامٌ عَلَىٰ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا أَنَّهُمْ لَا يَرْجِعُونَ﴾ زيد بن ثابت اور اہل مدينہ كى قرأت: ﴿وَحَرَمٌ﴾ ہے اور يہى ابو عبيد اور ابو حاتم كا اختيار ہے۔ اور اہل كوفہ ﴿وَحِرْمٌ﴾(2) اور يہ على، ابن مسعود اور ابن عباس رضى الله عنہم سے مروى ہے۔ اور يہ دونوں لغات ہيں جيسے: حِلّ اور حلال۔ اور ابن عباس اور سعيد بن جبير(3) سے مروى ہے: «وحَرَمٌ» حا اور ميم كے فتحہ اور را كے كسرہ كے ساتھ اور ابن عباس سے ہى، عكرمہ اور ابو العاليہ سے: «وحَرِمٌ» را كے ضمہ اور حا اور ميم كے فتحہ كے ساتھ اور ابن عباس سے يہ بھى: «وحَرْمٌ»، اور ان سے يہ بھى: «وحَرَمٌ»، اور «حُرُمٌ»۔ اور عكرمہ سے بھى: «وحَرِمٌ»۔ اور قتادہ اور مطر الوراق سے: «وحَرُمٌ»؛ نو قرأتيں ہيں۔ اور السلمى نے پڑھا: «على قريةٍ أهلكتُها» (اس بستى پر جسے ميں نے ہلاک كر ديا)(4)۔ اور ان كے قول «لَا يَرْجِعُونَ» ميں «لَا» كے بارے ميں اختلاف ہے، كہا گيا: يہ صلہ (زائد) ہے؛ يہ ابن... سے مروى ہے۔

(1) إعراب القرآن للنحاس 3/79۔ (2) ابوبكر، حمزہ اور كسائى نے پڑھا: «وحِرْمٌ» حا كے كسرہ اور را كے سكون كے ساتھ، اور باقيوں نے: «وحرام» دونوں كے فتحہ اور را كے بعد الف كے

ساتھ السبعہ ص 431، اور التیسیر ص 155۔ اور نحاس نے إعراب القرآن 3/79 میں زید رضی اللہ عنہ کی قرأت کا ذکر کیا ہے۔ (3) نسخوں میں اسی طرح ہے، لیکن جو المحتسب 2/65، اور البحر 6/338 میں ہے: سعید بن المسیب۔ (4) ان قرأتوں کا ذکر إعراب القرآن للنحاس 3/79، والقراءات الشاذة ص 93، والمحتسب 2/65، والمحرر الوجیز 4/99، والبحر 6/338 میں ہے۔

286 Surah Al-Anbiya: Verses 95 - 97

...Abbas, and Abu Ubaid chose it, meaning: And it is forbidden for a town that We have destroyed that they should return after destruction. And it was said: it is not a connector [redundant], but rather it is established, and 'haram' means 'obligatory', meaning: it became obligatory upon a town(1), as Al-Khansa said: 'And indeed, it is mandatory that I do not see time weeping over its grief except that I wept over Sakhr'(2) She means her brother. So 'la' (not) is established according to this saying. Al-Nahhas(3) said: The verse is problematic, and among the best and most sublime things said about it is what was narrated by Ibn Uyaynah, Ibn Ulayyah, Hushaym, Ibn Idris, Muhammad ibn Fudayl, Suleiman ibn Hayyan, and Mu'alla, from Dawud ibn Abi Hind, from Ikrima, from Ibn Abbas regarding the word of Allah Almighty: {And it is forbidden for a town which We have destroyed} he said: It was decreed that they should not return, he said: they do not repent. Abu Ja'far(4) said: The derivation of this is clear in language, and its explanation is: the meaning of a thing being 'hurum' is that it is prohibited and prevented, just as the meaning of 'uhilla' is that it was permitted and not prevented. So if 'haram' and 'hirm' are in the sense of 'obligatory', it means that exit from it has been narrowed and prevented, so it has entered into the category of prohibited by this. As for the saying of Abu Ubaid: that 'la' is redundant, a group [of scholars] rejected it; because it is not added in such a place, nor in what causes ambiguity, and if it were redundant, the interpretation would also be far-fetched; because if he meant: it is forbidden for a town We destroyed to return to the world, then this is something of no benefit, and if he meant repentance, then repentance is not forbidden. And it was said: there is an ellipsis in the speech, i.e.: and it is forbidden for a town whose eradication or sealing we have decreed...

(1) Al-Tabari mentioned these two opinions without attribution (16/397), and mentioned the opinion of Abu Ubaid Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an (3/80), and it will come. We did not find it from Ibn Abbas; what is mentioned from him is the opinion that 'la' is established and not a connector, as will follow, and as mentioned by the author of Al-Lisan (H-R-M). (2) Abu Hayyan mentioned it about Al-Khansa in Al-Bahr (6/339), and Al-Samin in Al-Durr Al-Masun (8/199). The author of Al-Lisan (H-R-M) attributed it to Abd al-Rahman ibn Jumana al-Muharibi with the version: 'over Amr' instead of 'over Sakhr', and it has preceded with this version in (7/176). (3) In I'rab al-Qur'an (3/79). (4) He is Al-Nahhas.

...अब्बास, और अबू उबैद ने इसे चुना, जिसका अर्थ है: और उस बस्ती के लिए वर्जित (हराम) है जिसे हमने नष्ट कर दिया कि वे विनाश के बाद वापस लौटें। और यह कहा गया: यह केवल जोड़ने वाला (अनावश्यक) नहीं है, बल्कि यह स्थिर है, और 'हराम' का अर्थ 'अनिवार्य' (वाजिब) है, अर्थात: यह एक बस्ती पर अनिवार्य हो गया(1), जैसा कि अल-खंसा ने कहा: 'और वास्तव में यह अनिवार्य है कि मैं समय को उसके शोक पर रोते हुए न देखूँ सिवाय इसके कि मैं सख़्र के लिए रोई'(2) वह अपने भाई के बारे में कह रही है। तो इस कथन के अनुसार 'ला' (नहीं) स्थिर है। अल-नह़्हास(3) ने कहा: यह आयत कठिन है, और इसके बारे में जो सबसे अच्छी और महान बातें कही गई हैं, उनमें से वह है जो इब्न उययना, इब्न उलैय्या, हुशैय्यम, इब्न इदरीस, मुहम्मद बिन फुज़ैल, सुलेमान बिन ह़य्यान और मुअल्ला ने दाऊद बिन अबी हिंद से, उन्होंने इकरीमा से, उन्होंने इब्न अब्बास से अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस कथन के बारे में वर्णित किया है: {और उस बस्ती पर हराम है जिसे हमने नष्ट कर दिया} उन्होंने कहा: यह अनिवार्य हो गया कि वे वापस नहीं लौटेंगे, उन्होंने कहा: वे तौबा (प्रायश्चित) नहीं करेंगे। अबू जाफ़र(4) ने कहा: भाषा में इसकी व्युत्पत्ति स्पष्ट है, और इसकी व्याख्या यह है: किसी चीज़ के'हुरूम' होने का अर्थ है कि वह प्रतिबंधित और वर्जित है, जैसे कि 'उह़िल्ला' का अर्थ है कि वह अनुमत है और प्रतिबंधित नहीं है। इसलिए यदि 'ह़राम' और 'ह़िर्म' 'वाजिब' (अनिवार्य) के अर्थ में हैं, तो इसका अर्थ है कि उससे बाहर निकलना संकुचित और प्रतिबंधित कर दिया गया है, इसलिए यह इस प्रकार वर्जित श्रेणी में आ गया है। जहाँ तक अबू उबैद के इस कथन का प्रश्न है कि 'ला' अतिरिक्त (ज़ायदा) है, तो विद्वानों के एक समूह ने इसे खारिज कर दिया है; क्योंकि यह ऐसी जगह पर नहीं जोड़ा जाता, और न ही वहां जहां भ्रम पैदा हो, और यदि यह अतिरिक्त होता, तो व्याख्या भी दूर की बात होती; क्योंकि यदि उनका अर्थ है: उस बस्ती के लिए वर्जित है जिसे हमने नष्ट कर दिया कि वे दुनिया में लौटें, तो यह बात किसी काम की नहीं है, और यदि उनका अर्थ तौबा है, तो तौबा वर्जित नहीं की जाती। और यह कहा गया: भाषण में कुछ छिपा हुआ है, अर्थात: और उस बस्ती पर हराम (निश्चित) है जिसके विनाश या मुहर लगाने का हमने फैसला कर लिया है...

(1) अल-तब़री (16/397) ने बिना श्रेय दिए इन दो कथनों का उल्लेख किया है, और इ'राब अल-कुरान (3/80) में अबू उबैद अल-नह़्हास के कथन का उल्लेख किया है, और यह आगे आएगा। हमें इब्न अब्बास से यह नहीं मिला; उनसे जो उल्लेख किया गया है वह यह है कि 'ला' स्थिर है और जोड़ने वाला नहीं है, जैसा कि आगे आएगा, और जैसा कि अल-लिसान (ह-र-म) के लेखक ने उल्लेख किया

है। (2) अबू ह़य्यान ने अल-बह्र (6/339) में और अल-समीन ने अल-दुर्र अल-म़सून (8/199) में अल-खंसा के बारे में इसका उल्लेख किया है। अल-लिसान (ह-र-म) के लेखक ने इसे अब्द अल-रह़मान बिन जुमाना अल-मुहारिबी के नाम से 'अम्र पर' के बजाय 'सख़्र पर' पाठ के साथ उद्धृत किया है, और यह इसी पाठ के साथ (7/176) में पहले आ चुका है। (3) इ'राब अल-कुरान (3/79) में। (4) वह अल-नह्हास हैं।

٢٨٦ سورہ الانبیاء: آیات ٩٥ - ٩٧

...عباس، اور اسے ابو عبید نے اختیار کیا، یعنی: اور اس بستی پر حرام ہے جسے ہم نے ہلاک کر دیا کہ وہ ہلاکت کے بعد واپس لوٹیں۔ اور کہا گیا: یہ صلہ (زائد) نہیں ہے، بلکہ یہ ثابت ہے، اور 'حرام' بمعنی 'واجب' ہے، یعنی: کسی بستی پر واجب ہو گیا(١)، جیسا کہ الخنساء نے کہا: وَإِنَّ حَرَاماً لاَ أَرَى الدَّهْرَ بَاكِياً على شَجْوِهِ إلا بكيتُ على صَخْرِ(٢) وہ اپنے بھائی کا ارادہ کر رہی ہے۔ تو اس قول کے مطابق لفظ 'لا' ثابت ہے۔ النحاس(٣) نے کہا: یہ آیت مشکل ہے، اور اس بارے میں جو سب سے بہتر اور عظیم بات کہی گئی وہ ہے جسے ابن عیینہ، ابن علیہ، ہشیم، ابن ادریس، محمد بن فضیل، سلیمان بن حیان اور معلیٰ نے داؤد بن ابی ہند سے، انہوں نے عکرمہ سے، انہوں نے ابن عباس سے اللہ عزوجل کے قول: ﴿وَحَرَامٌ عَلَى قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا﴾ کے بارے میں روایت کیا، انہوں نے کہا: واجب ہو گیا کہ وہ نہیں لوٹیں گے، انہوں نے کہا: وہ توبہ نہیں کریں گے۔ ابو جعفر(٤) نے کہا: زبان میں اس کا اشتقاق واضح ہے، اور اس کی شرح یہ ہے: کسی چیز کے 'حرم' ہونے کا مطلب یہ ہے کہ وہ ممنوع اور اس سے روکا گیا ہو، جیسا کہ 'احل' کا مطلب ہے کہ اسے مباح کیا گیا اور اس سے نہ روکا گیا ہو، چنانچہ جب 'حرام' اور 'حرم' واجب کے معنی میں ہوں، تو اس کا مطلب ہے کہ اس سے نکلنا تنگ کر دیا گیا اور روک دیا گیا، پس یہ اس وجہ سے ممنوع کے باب میں داخل ہو گیا۔ رہا ابو عبید کا یہ قول کہ 'لا' زائد ہے، تو ایک جماعت نے اسے رد کر دیا ہے؛ کیونکہ ایسی جگہ پر اسے زائد نہیں کیا جاتا، اور نہ ہی وہاں جہاں اس سے اشکال پیدا ہو، اور اگر یہ زائد ہوتا تو تاویل بھی بعید ہوتی؛ کیونکہ اگر اس کی مراد یہ ہے کہ: اس بستی پر جسے ہم نے ہلاک کیا حرام ہے کہ وہ دنیا کی طرف لوٹیں، تو اس میں کوئی فائدہ نہیں (کیونکہ یہ تو واضح ہے)، اور اگر اس کی مراد توبہ ہے تو توبہ سے محروم نہیں کیا جاتا۔ اور کہا گیا: کلام میں کچھ

پوشیدہ ہے، یعنی: اور اس بستی پر حرام (لازم) ہے جس کے استیصال (جڑ سے اکھاڑنے) یا مہر لگانے کا ہم نے فیصلہ کر لیا ہے...

(١) طبری (١٦/٣٩٧) نے ان دو اقوال کا ذکر بغیر نسبت کے کیا ہے، اور اعراب القرآن (٣/٨٠) میں ابو عبید النحاس کے قول کا ذکر کیا ہے، اور یہ آگے آئے گا، اور ہمیں یہ ابن عباس سے نہیں ملا؛ ان سے جو قول مذکور ہے وہ یہ ہے کہ 'لا' ثابت ہے صلہ نہیں ہے جیسا کہ آئے گا، اور جیسا کہ صاحب اللسان (حرم) نے ذکر کیا۔ (٢) اسے الخنساء کے بارے میں ابو حیان نے البحر (٦/٣٣٩) میں اور السمین نے الدر المصون (٨/١٩٩) میں ذکر کیا ہے۔ اور صاحب اللسان (حرم) نے اسے عبدالرحمن بن جمانہ المحاربی کی طرف منسوب کیا ہے اس روایت کے ساتھ: 'علی عمرو'، بجائے: 'علی صخر'، اور یہ اس روایت کے ساتھ (٧/١٧٦) میں پہلے گزر چکا ہے۔ (٣) اعراب القرآن (٣/٧٩) میں۔ (٤) وہ النحاس ہیں۔

Page 287 Surah Al-Anbiya: Verses 95 - 97

...on their hearts, that any deed from them is accepted because they do not return, meaning: they do not repent; Al-Zajjaj and Abu Ali said this, and "la" (not) is not extra(1). This is the meaning of Ibn Abbas's statement. His (the Almighty's) saying: {Until when Gog and Magog are let loose} the discussion regarding them has preceded(2). And there is an omission in the speech, meaning: until when the barrier of Gog and Magog is opened, like: {And ask the town} [Yusuf: 82]. {and they from every elevation descending} Ibn Abbas said: from every high place they approach(3), meaning: due to their large numbers, they descend from every direction. And "al-hadab" (elevation): what rises from the ground, and the plural is "al-hidab"(4); it is taken from "hadbat al-dhahr" (the hump of the back); Antarah said: My hands did not tremble, nor did I get startled / by their successive coming to me from the elevations(5) And it was said: "yansilun": they come out, and from it is the saying of Imru' al-Qais: So pull away my clothes from yours, they will slip away(6) And it was said: they hurry, and from it is the saying of al-Nabighah: [With] the trotting of the wolf as he approaches at evening / the cold of the night came upon him, so he hurried(7) It is said: "asala al-dhi'bu ya'silu 'asalan wa 'asalanan": if he gallops and speeds up. And in the Hadith:

Footnotes: (1) See Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 3/405, and Al-Hujjah by Al-Farisi 5/261. (2) 13/378 and beyond. (3) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/80, and Al-Tabari reported Ibn Abbas's saying 16/407. (4) Al-Sihah (hadab). (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/471, and we did not find it in Antarah's Diwan. (6) And its beginning: And if some trait of mine has grieved you, it is from his Mu'allaqah, and it is in his Diwan p. 13, and Al-Nukat wa al-'Uyun 3/471, and the speech is from it. And it preceded in 3/386 .. (7) Al-Sihah (asal) and Majaz al-Qur'an 2/42, and it is in the Diwan of Al-Nabighah Al-Ja'di p. 90, and attributed to Labid as in Al-Kamil by Al-Mubarrad 1/474, and Al-Jamharah 1/252. And Al-Qali mentioned it in his Amali 1/155 and said: Al-'Asalan: a running with agitation, and Al-Nasalan is similar to it. End. Al-qarib: one seeking water at night. Al-Lisan (qarb).

पृष्ठ २८७ सूरा अल-अंबिया: आयत ९५ - ९७

...उनके दिलों पर, कि उनसे कोई भी कार्य स्वीकार किया जाए क्योंकि वे वापस नहीं लौटते, अर्थात: वे पश्चात्ताप नहीं करते; अल-ज़ज्जाज और अबू अली ने यह कहा है, और "ला" (नहीं) अतिरिक्त नहीं है(१)। और इब्न अब्बास के कथन का यही अर्थ है। अल्लाह तआला का कथन: {यहाँ तक कि जब याजूज और माजूज खोल दिए जाएँगे} उनके बारे में बात पहले हो चुकी है(२)। और यहाँ शब्द छोड़े गए हैं, अर्थात: जब तक याजूज और माजूज की दीवार खोल न दी जाए, जैसे: {और उस बस्ती से पूछो} [यूसुफ: ८२]। {और वे हर ऊँचाई से उतर रहे होंगे} इब्न अब्बास ने कहा: हर ऊंचे स्थान से वे आ रहे होंगे(३), अर्थात: अपनी बड़ी संख्या के कारण वे हर दिशा से उतरेंगे। और "अल-हदब" (ऊंचाई): जो जमीन से ऊपर उठा हो, और इसका बहुवचन "अल-हिदाब" है(४); यह "हदबत अल-ज़हर" (पीठ के कूबड़) से लिया गया है; अंतरा ने कहा: मेरे हाथ नहीं कांपे, और न ही मैं घबराया / ऊंचाईयों से मेरी ओर उनके लगातार आने से(५) और कहा गया है: "यन्सिलून": वे बाहर निकलते हैं, और इसी से इम्रुल क़ैस का यह शेर है: तो मेरे कपड़ों को अपने कपड़ों से अलग कर दो, वे खिसक जाएँगे(६) और कहा गया है: वे जल्दी करते हैं, और इसी से अल-नाबिगा का यह शेर है: भेड़िये की चाल के साथ जो शाम को पानी की तलाश में निकलता है / रात की ठंड उस पर आ गई, तो उसने अपनी चाल तेज कर दी(७) कहा जाता है: "असला अल-ज़िबु यअसिलु असलन व असलनान": जब वह सरपट दौड़ता है और तेज़ चलता है। और हदीस में है:

पाद-टिप्पणियाँ: (१) अल-ज़ज्जाज की 'मआनी अल-क़ुरान' ३/४०५, और अल-फ़ारिसी की 'अल-हुज्जह' ५/२६१ देखें। (२) १३/३७८ और उसके बाद। (३) अल-नहहास की 'इराब अल-क़ुरान' ३/८०, और अल-तबरी ने इब्न अब्बास के कथन को १६/४०७ में उद्धृत किया है। (४) अल-सिहाह (हदब)। (५) अल-नुकत व अल-उयून ३/४७१, और हमने इसे अंतरा के दीवान में नहीं पाया। (६) और इसका आरंभ है: "और अगर मेरा कोई स्वभाव तुम्हें बुरा लगा हो", यह उनके मुअल्लक़ा से है, और यह उनके दीवान पृष्ठ १३, और अल-नुकत व अल-उयून ३/४७१ में है, और कथन वहीं से है। और पहले ३/३८६ में बीत चुका है। (७) अल-सिहाह (असल) और मजाल अल-क़ुरान २/४२, और यह अल-नाबिगा अल-जदी के दीवान पृष्ठ ९० में है, और लबीद से भी जोड़ा गया है जैसा कि अल-मुबर्रद की 'अल-कामिल' १/४७४ और 'अल-जमहरा' १/२५२ में है। और अल-काली ने अपनी 'अमाली' १/१५५ में इसका उल्लेख किया और कहा: 'अल-असलान': एक डगमगाती हुई दौड़, और 'अल-नसलान' इसके करीब है। अंत। 'अल-क़ारिब': रात में पानी चाहने वाला। 'अल-लिसान' (क़र्ब)।

صفحہ ۲۸۷ سورۃ الانبیاء: آیات ۹۵ - ۹۷

...ان کے دلوں پر، کہ ان سے کوئی عمل قبول کیا جائے کیونکہ وہ واپس نہیں لوٹیں گے، یعنی: وہ توبہ نہیں کریں گے؛ یہ زجاج اور ابو علی نے کہا ہے، اور "لا" زائد نہیں ہے(۱)۔ اور ابن عباس کے قول کا یہی مطلب ہے۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿حَتَّى إِذَا فُتِحَتْ يَأْجُوجُ وَمَأْجُوجُ﴾ ان کے بارے میں بات پہلے گزر چکی ہے(۲)۔ اور کلام میں حذف ہے، یعنی: یہاں تک کہ جب یاجوج اور ماجوج کی دیوار کھول دی جائے، جیسے: ﴿وَاسْأَلِ الْقَرْيَةَ﴾ [یوسف: ۸۲]۔ ﴿وَهُم مِّن كُلِّ حَدَبٍ يَنسِلُونَ﴾ ابن عباس نے کہا: ہر اونچی جگہ سے وہ آئیں گے(۳)، یعنی: اپنی کثرت کی وجہ سے وہ ہر سمت سے اتریں گے۔ اور "الحدب": زمین کا بلند حصہ، اور اس کی جمع "الحداب" ہے(۴)؛ یہ پیٹھ کے کڑے (حدبہ) سے ماخوذ ہے؛ عنترہ نے کہا: نہ میرے ہاتھ کانپے اور نہ ہی میں خوفزدہ ہوا / بلندیوں سے میری طرف ان کے مسلسل آنے سے(۵) اور کہا گیا: "يَنْسِلُونَ": وہ نکلتے ہیں، اور اسی سے امرؤ القیس کا یہ قول ہے: پس میرے کپڑے اپنے کپڑوں سے الگ کر دے، وہ سرک جائیں گے(۶) اور کہا گیا: وہ جلدی کرتے ہیں، اور اسی سے النابغہ کا یہ قول ہے: بھیڑیے کی اس چال کے ساتھ جو شام کو پانی کی تلاش میں نکلتا ہے / رات کی ٹھنڈک اس پر پڑی تو وہ تیزی سے چلا(۷) کہا جاتا ہے: "عَسَلَ الذئب يَعْسِلُ عَسَلاً وعَسَلاناً": جب وہ تیزی سے دوڑے۔ اور حدیث میں ہے:

حواشی: (۱) دیکھیے معانی القرآن للزجاج ۳ / ۴۰۵، والحجة للفارسی ۵ / ۲۶۱۔ (۲) ۱۳ / ۳۷۸ اور اس کے بعد۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۳ / ۸۰، اور ابن عباس کا قول طبری نے ۱۶ / ۴۰۷ میں نقل کیا ہے۔ (۴) الصحاح (حدب)۔ (۵) النکت والعیون ۳ / ۴۷۱، اور ہمیں یہ عنترہ کے دیوان میں نہیں ملا۔ (۶) اور اس کا آغاز ہے: "اور اگر میری کوئی خصلت تجھے ناگوار گزری ہو"، یہ ان کے معلقہ سے ہے، اور یہ ان کے دیوان ص ۱۳، اور النکت والعیون ۳ / ۴۷۱ میں ہے، اور

کلام اسی سے ہے۔ اور ۳ / ۳۸۶ میں پہلے گزر چکا ہے .. (۷) الصحاح (عسل) اور مجاز القرآن ۲ / ۴۲، اور یہ النابغہ الجعدی کے دیوان ص ۹۰ میں ہے، اور لبید کی طرف منسوب کیا گیا ہے جیسا کہ الکامل للمبرد ۱ / ۴۷۴، اور الجمہرۃ ۱ / ۲۵۲ میں ہے۔ اور قالی نے اسے اپنی امالی ۱ / ۱۵۵ میں ذکر کیا اور کہا: العسلان: ایسی دوڑ جس میں اضطراب ہو، اور النسلان اس کے قریب ہے۔ ختم۔ والقارب: رات کو پانی ڈھونڈنے والا۔ اللسان (قرب)۔

288 Surah Al-Anbiya: Verses 95 - 97

"Kazaba 'alayka al-'asal" (the honey lied to you) means: you should walk fast (1). Al-Zajjaj said: Al-Nasalan is the walk of a wolf when it speeds up (2); it is said: So-and-so 'nasala' in running, 'yansilu' - with kasra or damma - 'naslan', 'nusulan', and 'nasalanan', meaning: he sped up.

Then it was said regarding those who "descend (yansilun) from every elevation": they are Gog and Magog, and this is the most apparent view, and it is the opinion of Ibn Mas'ud and Ibn Abbas (3).

And it was said: all of creation, for they will be gathered to the land of standing, and they will be rushing from every direction (4).

And it was read in the irregular recitations: "and they descend (yansilun) from every grave (jadath)" (5) taking from His saying: "and behold, from the graves they will hasten (yansilun) to their Lord" [Ya-Sin: 51]. Al-Mahdawi narrated this reading from Ibn Mas'ud, and Al-Tha'labi from Mujahid and Abu Al-Sahba.

Allah's saying: "And the true promise has drawn near" means the Resurrection. Al-Farra' (6), Al-Kisa'i, and others said: the "Waw" is extra and inserted; the meaning is: until when Gog and Magog are opened, the true promise draws near, so "aqtaraba" (drew near) is the response to "idha" (when). And Al-Farra' recited: ...

---

(1) Al-Sihah (article 'asal'), and the hadith was also mentioned by Al-Khattabi in Gharib al-Hadith 2/370, Al-Askari in Jamharat al-Amthal 2/166, Al-Zamakhshari in Al-Fa'iq 3/250, and Ibn al-Athir in Al-Nihayah (article 'kazaba'): that Amr bin Ma'dikarb complained to Umar (may Allah be pleased with him) about al-ma'as, so he said: "Kazaba 'alayka al-'asal." Ibn al-Athir said: Al-ma'as with the letter 'ain: a twist in the nerve of the leg. (2) Mentioned by Al-Azhari in Tahdhib al-Lugha 12/428 from Al-Layth, and we did not find it from Al-Zajjaj. (3) Narrated from Ibn Mas'ud by Al-Tabari 16/405-406, and mentioned by Al-Mawardi in Al-Nukat wal-Uyun 3/472, and we did not find it from Ibn Abbas. (4) Al-Tabari 11/405 narrated this opinion from Mujahid. (5) Al-Qira'at al-Shadhah p. 93 from Ibn Abbas, Al-Kalbi and Al-Dahhak, and Al-Muhtasib 2/66 from Ibn Mas'ud, and Tafsir al-Baghawi 3/268 from Mujahid. (6) In Ma'ani al-Qur'an 2/211, and the author quoted him through Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/80.

२८८ सूरह अल-अंबिया: आयतें ९५ - ९७

"कज़बा अलैका अल-असल" (शहद ने आपसे झूठ बोला) का अर्थ है: आपको तेज़ चलना चाहिए (१)। अल-ज़ज्जाज ने कहा: अल-नसलान भेड़िये की वह चाल है जब वह तेज़ दौड़ता है (२); कहा जाता है: अमुक व्यक्ति दौड़ने में 'नसल' (तेज़ चला), 'यन्सिलु' - कसरा या दम्मा के साथ - 'नस्लन', 'नुसूलन', और 'नसलानन', जिसका अर्थ है: वह तेज़ चला।

फिर उन लोगों के बारे में कहा गया जो "हर ऊँचाई से तेज़ी से उतरेंगे (यन्सिलून)": वे याजूज और माजूज हैं, और यही सबसे स्पष्ट विचार है, और यह इब्न मसूद और इब्न अब्बास का मत है (३)।

और यह भी कहा गया: समस्त सृष्टि, क्योंकि उन्हें मैदान-ए-हश्र की ओर इकट्ठा किया जाएगा और वे हर दिशा से तेज़ी से आ रहे होंगे (४)।

और असामान्य किरआत (पठन) में पढ़ा गया है: "और वे हर कब्र (जदथ) से तेज़ी से निकलेंगे (यन्सिलून)" (५) अल्लाह के इस कथन से लेते हुए: "तो अचानक वे अपनी कब्रों से अपने रब की ओर तेज़ी से चल पड़ेंगे" [या-सीन: ५१]। अल-महदवी ने इब्न मसूद से इस पठन का उल्लेख किया है, और अल-थलाबी ने मुजाहिद और अबू अल-सहबा से।

अल्लाह का कथन: "और सच्चा वादा निकट आ गया" का अर्थ है कयामत। अल-फ़र्रा (६), अल-किसाई और अन्यों ने कहा: "वाव" अतिरिक्त और प्रविष्ट है; अर्थ यह है: यहाँ तक कि जब याजूज और माजूज खोल दिए जाएँगे, तो सच्चा वादा निकट आ जाएगा, अतः "अक़्तरबा" (निकट आ गया) "इज़ा" (जब) का उत्तर है। और अल-फ़र्रा ने पढ़ा: ...

---

(१) अल-सिहाह (असल), और हदीस का उल्लेख अल-खत्ताबी ने गरीब अल-हदीस २/३७० में, अल-अस्करी ने जमहरत अल-अमथाल २/१६६ में, अल-ज़मखशरी ने अल-फ़ाइक ३/२५० में, और इब्न अल-अथिर ने अल-निहाया (कज़बा) में किया है: कि अम्र बिन मादीकरिब ने उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) से अल-मआस की शिकायत की, तो उन्होंने कहा: "कज़बा अलैका अल-असल"। इब्न अल-अथिर ने कहा: अल-मआस 'ऐन' अक्षर के साथ: पैर की नस में मरोड़। (२) अल-अज़हरी ने तहज़ीब अल-लुग़ा १२/४२८ में अल-लैथ से इसका उल्लेख किया है, और हमें यह अल-ज़ज्जाज से नहीं मिला। (३) इसे इब्न मसूद से अल-तबरी १६/४०५ - ४०६ ने उद्धृत किया है, और अल-मावर्दी ने अल-नुकत वल-उयून ३/४७२ में इसका उल्लेख किया है, और हमें यह इब्न अब्बास से नहीं मिला। (४) अल-तबरी

११/४०५ ने मुजाहिद से यह कथन उद्धृत किया है। (५) अल-किराआत अल-शादह पृ. ९३ इब्न अब्बास, अल-कल्बी और अल-दहाक से, और अल-मुहतसिब २/६६ इब्न मसूद से, और तफ़सीर अल-बग़वी ३/२६८ मुजाहिद से। (६) मआनी अल-कुरआन २/२११ में, और लेखक ने इसे नहहस के माध्यम से एराब अल-कुरआन ३/८० में उद्धृत किया है।

۲۸۸ سورة الانبياء: آيات ۹۵ - ۹۷

«كذب عليک العَسَلُ» يعنى: تم پر تيزى سے چلنا لازم ہے (۱)۔ اور زجاج نے كہا: النَّسَلان بھيڑيے كى وہ چال ہے جب وہ تيز دوڑتا ہے (۲)؛ كہا جاتا ہے: فلاں دوڑنے ميں 'نسل' (تيز چلا), 'ينسِل' - كسرہ اور ضمہ كے ساتھ - 'نسلاً'، 'نسولاً'، اور 'نسلاناً' يعنى: وہ تيز چلا۔

پھر ان لوگوں كے بارے ميں كہا گيا جو "ہر اونچائى سے تيزى سے اتريں گے (ينسلون)": وہ ياجوج و ماجوج ہيں، اور يہى قول زيادہ واضح ہے، اور يہ ابن مسعود اور ابن عباس رضى الله عنہما كا قول ہے (۳)۔

اور كہا گيا: تمام مخلوق، كيونكہ انہيں ميدانِ محشر كى طرف جمع كيا جائے گا اور وہ ہر طرف سے تيزى سے آ رہے ہوں گے (۴)۔

اور شاذ قرأتوں ميں پڑھا گيا ہے: «وهم من كُلّ جَدَثٍ يَنسِلون» (اور وہ ہر قبر سے تيزى سے نكليں گے) (۵) الله تعالىٰ كے اس فرمان سے اخذ كرتے ہوئے: ﴿فَإِذَا هُم مِّنَ الْأَجْدَاثِ إِلَىٰ رَبِّهِمْ يَنسِلُونَ﴾ [يس: ۵۱]۔ اور اس قرأت كو مہدوى نے ابن مسعود سے، اور ثعلبى نے مجاہد اور ابو الصہباء سے نقل كيا ہے۔

الله تعالىٰ كا ارشاد: ﴿وَاقْتَرَبَ الْوَعْدُ الْحَقُّ﴾ يعنى قيامت۔ فراء (۶)، كسائى اور ديگر نے كہا: "واؤ" زائدہ اور كلام ميں داخل ہے؛ معنى يہ ہے: يہاں تک كہ جب ياجوج و ماجوج كھول ديے جائيں گے، تو سچا وعدہ قريب آ جائے گا، پس «اقترب» لفظ «إذا» كا جواب ہے۔ اور فراء نے شعر پڑھا: ...

---

(۱) الصحاح (عسل)، اور يہ حديث خطابى نے غريب الحديث ۲/ ۳۷۰ ميں، عسكرى نے جمہرة الامثال ۲/ ۱۶۶ ميں، زمخشرى نے الفائق ۳/ ۲۵۰ ميں، اور ابن اثير نے النہايہ (كذب) ميں ذكر كى

ہے کہ عمرو بن معدیکرب نے عمر رضی اللہ عنہ سے 'المعص' کی شکایت کی تو آپ نے فرمایا: «کذب علیک العسل»۔ ابن اثیر نے کہا: المعص 'عین' مہملہ کے ساتھ: پاؤں کے پٹھے کا مڑ جانا۔ (۲) اسے ازہری نے تہذیب اللغۃ ۱۲/ ۴۲۸ میں لیث سے ذکر کیا ہے، اور ہمیں یہ زجاج سے نہیں ملا۔ (۳) اسے ابن مسعود سے طبری ۱۶/ ۴۰۵ - ۴۰۶ نے روایت کیا، اور ماوردی نے النکت والعیون ۳/ ۴۷۲ میں ذکر کیا ہے، اور ہمیں یہ ابن عباس سے نہیں ملا۔ (۴) طبری نے ۱۱/ ۴۰۵ میں یہ قول مجاہد سے نقل کیا ہے۔ (۵) القراءات الشاذة ص ۹۳ ابن عباس، کلبی اور ضحاک سے، اور المحتسب ۲/ ۶۶ ابن مسعود سے، اور تفسیر بغوی ۳/ ۲۶۸ مجاہد سے۔ (۶) معانی القرآن ۲/ ۲۱۱ میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۳/ ۸۰ میں نقل کیا ہے۔

Surah Al-Anbiya': Verses 95 - 97 289

"When we passed through the courtyard of the tribe and turned away (1)" Meaning: He turned away, and the 'waw' (and) is extra. Similar to it is Allah's saying: {And he threw him down on his forehead, * And We called out to him} meaning: for the forehead We called him. Al-Kisa'i permitted the answer to "if" (idha) to be: {then suddenly the eyes of those who disbelieved will be staring fixedly}, and His saying: {And the true promise has approached} would be conjoined with the verb which is the condition. The Basrians said: The answer is omitted, and the estimation is: they said: {O woe to us}, which is the saying of Az-Zajjaj (2), and it is a good saying. Allah Almighty said: {And those who take protectors besides Him [say], "We only worship them that they may bring us nearer to Allah in position."} [Az-Zumar: 3]. The meaning: they said: "we do not worship them", and the omission of "saying" is frequent (3). His saying: {then suddenly they [she] are staring fixedly}, "they [she]" (hiya) is the pronoun for the eyes (al-absar), and the mentioned eyes after it are an explanation for it, as if He said: so when the eyes of those who disbelieved stared fixedly upon the arrival of the promise; and the poet said: By her father's life, my lady in the litter will not say, "Has Malik bin Abi Ka'b fled from me?" (4) So he referred to the lady in the litter by the pronoun in "her father" then he made her manifest. Al-Farra' said: "hiya" is a pillar (imad), like: {For indeed, it is not the eyes that are blinded} (5).

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/211, I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 3/80. The verse is by Imru' al-Qais from his Mu'allaqa, in his Diwan p.15. Its second half is: "By us, a belly of a sand-dune having accumulated, tangled sand." and previously 2/85. The commentator of the Diwan said: 'ajazna': we crossed, and 'as-saha': the courtyard. 'Al-hiqf' from sand: the curved one. The meaning of 'rukam': some of it upon others. 'Al-'aqanqal': the knotted, interconnected. (2) In Ma'ani al-Qur'an 3/405. The meaning: until when Gog and Magog have been let loose and the true promise has approached, they will say: O woe to us. (3) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 3/80-81. (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/212, Tafsir at-Tabari 16/410. The verse is in Mu'jam ash-Shu'ara' by al-Marzubani p.256, Naqd ash-Shi'r by Abu al-Faraj bin Qudamah p.221, and al-Aghani 16/238 with the narration: "my wife", instead of "my lady in the litter". Malik bin Abi Ka'b al-Khazraji was a pre-Islamic figure, the father of Ka'b bin Malik the companion. Malik has traces and mentions in the wars of Aws and Khazraj before Islam. Al-Aghani 16/226. (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/212, Tafsir at-Tabari 16/410. His saying "pillar" means a pronoun of separation (damir fasl).

सूरह अल-अंबिया: आयतें 95 - 97 289

"जब हम कबीले के आंगन से गुजरे और मुड़ गए (1)" अर्थ: वह मुड़ गया, और 'वाव' (और) अतिरिक्त है। अल्लाह का कहना है: {और उसने उसे माथे के बल गिरा दिया, * और हमने उसे पुकारा} यानी: माथे के लिए हमने उसे पुकारा। अल-किसाई ने "यदि" (इज़ा) के उत्तर को यह होने की अनुमति दी है: {तो अचानक उन लोगों की आँखें जो अविश्वास करते हैं, फटी की फटी रह जाएँगी}, और उसका कहना: {और सच्चा वादा निकट आ गया है} उस क्रिया के साथ जुड़ा होगा जो शर्त है। बसरा के विद्वानों ने कहा: उत्तर लुप्त है, और अनुमान यह है: उन्होंने कहा: {हाय हमारी बर्बादी}, जो अज़-ज़ज्जाज का कहना है (2), और यह एक अच्छी बात है। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {और जिन्होंने उसके अलावा संरक्षक बना लिए हैं [कहते हैं], "हम उनकी पूजा केवल इसलिए करते हैं कि वे हमें अल्लाह के करीब ले आएं।" [अज़-ज़ुमर: 3]। अर्थ: उन्होंने कहा: "हम उनकी पूजा नहीं करते", और "कहने" का लोप अक्सर होता है (3)। उसका कहना: {तो अचानक वे [वह] फटी की फटी रह जाएँगी}, "वे [वह]" (हिया) आँखों (अल-अबसार) के लिए सर्वनाम है, और उसके बाद उल्लेखित आँखें उसके लिए एक स्पष्टीकरण हैं, जैसे कि उन्होंने कहा: तो जब अविश्वास करने वालों की आँखें वादा आने पर फटी की फटी रह गईं; और कवि ने कहा: उसके पिता के जीवन की शपथ, हौदे वाली मेरी महिला यह नहीं कहेगी, "क्या मलिक बिन अबी का'ब मुझसे भाग गया है?" (4) तो उसने "उसके पिता" में सर्वनाम द्वारा हौदे वाली महिला का उल्लेख किया और फिर उसे स्पष्ट किया। अल-फर्रा ने कहा: "हिया" एक स्तंभ (इमाद) है, जैसे: {क्योंकि वास्तव में, वह आँखें नहीं हैं जो अंधी होती हैं} (5)।

---

(1) अल-फर्रा द्वारा मा'नी अल-कुरान 2/211, अन-नहहास द्वारा इ'राब अल-कुरान 3/80। यह छंद इम्रुल कैस का है, जो उनके मुअल्लाका से है, उनके दीवान पृष्ठ 15 में। इसका दूसरा हिस्सा है: "हमारे पास, एक रेत के टीले का पेट जिसमें जमा हुआ, उलझा हुआ रेत है।" और पहले 2/85। दीवान के टीकाकार ने कहा: 'अजजना': हमने पार किया, और 'अस-साहा': आंगन। रेत से 'अल-हिक़्फ़': घुमावदार। 'रकाम' का अर्थ: उसका कुछ हिस्सा दूसरों पर। 'अल-अक़न्क़ल': गाँठदार, आपस में जुड़ा हुआ। (2) मा'नी अल-कुरान 3/405 में। अर्थ: जब तक कि याजूज और माजूज को नहीं छोड़ दिया जाएगा और सच्चा वादा निकट आ जाएगा, वे कहेंगे: हाय हमारी बर्बादी। (3) अन-नहहास द्वारा इ'राब अल-कुरान 3/80-81। (4) अल-फर्रा द्वारा मा'नी अल-कुरान 2/212, तफ़सीर अत-तबरी 16/410। यह छंद अल-मरज़ुबानी द्वारा मुअजम अश-शुअरा पृष्ठ 256 में है, अबू अल-

फरज बिन कुदामा द्वारा नक़द अश-शेर पृष्ठ 221, और अल-अघानी 16/238 में "मेरी पत्नी" के साथ "मेरी हौदे वाली महिला" के बजाय। मलिक बिन अबी का'ब अल-खज़रजी जाहिली (इस्लाम-पूर्व) व्यक्ति थे, जो का'ब बिन मलिक सहाबी के पिता थे। इस्लाम से पहले औस और खज़रज के युद्धों में मलिक का उल्लेख मिलता है। अल-अघानी 16/226। (5) अल-फर्रा द्वारा मा'नी अल-कुरान 2/212, तफ़सीर अत-तबरी 16/410। उनका कहना "स्तंभ" का अर्थ है एक विच्छेदक सर्वनाम (ज़मीर फ़स्ल)।

سورہ الأنبياء: آیات ۹۵ - ۹۷ ۲۸۹

"جب ہم قبیلے کے صحن سے گزرے اور مڑ گئے (۱)" یعنی: مڑ گیا، اور 'واؤ' زائدہ ہے، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿وَتَلَّهُ لِلْجَبِينِ * وَنَدَيْنَهُ﴾ یعنی: پیشانی کے لیے ہم نے اسے پکارا۔ اور کسائی نے جائز قرار دیا کہ «إذا» کا جواب یہ ہو: ﴿فَإِذَا هِيَ شَخِصَةٌ أَبْصَرُ الَّذِينَ كَفَرُوا﴾ اور اس کا قول: ﴿وَاقْتَرَبَ الْوَعْدُ الْحَقُّ﴾ اس فعل پر معطوف ہو جو شرط ہے۔ اور بصریوں نے کہا: جواب محذوف ہے، اور تقدیر یہ ہے: انہوں نے کہا: ﴿يَوَيْلَنَا﴾ اور یہ زجاج کا قول ہے (۲)، اور یہ ایک عمدہ قول ہے۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مِن دُونِهِ أَوْلِيَاءَ مَا نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرِّبُونَا إِلَى اللَّهِ زُلْفَى﴾ [الزمر: ۳]۔ معنی یہ ہے: انہوں نے کہا: "ہم ان کی عبادت نہیں کرتے"، اور قول کا حذف ہونا کثیر ہے (۳)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَإِذَا هِيَ شَخِصَةٌ﴾ میں «هي» آنکھوں (الأبصار) کی ضمیر ہے، اور اس کے بعد مذکور 'الأبصار' اس کی تفسیر ہے، گویا اس نے کہا: تو جب ان لوگوں کی آنکھیں جنہوں نے کفر کیا پتھرا گئیں وعدہ آنے کے وقت؛ اور شاعر نے کہا: اس کے باپ کی زندگی کی قسم، میری کجاوہ نشین خاتون یہ نہ کہے گی کہ کیا مالک بن ابی کعب مجھ سے بھاگ گیا ہے (۴) تو اس نے «أبيها» میں کجاوہ نشین خاتون (الظعينة) کی کنایہ میں ضمیر لائی پھر اسے ظاہر کر دیا۔ اور فراء نے کہا: «هي» عماد ہے، جیسے: ﴿فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَرُ﴾ (۵)۔

---

(۱) معانی القرآن للفراء ۲۱۱/۲، وإعراب القرآن للنحاس ۸۰/۳، اور یہ شعر امرؤ القیس کا ہے جو اس کے معلقہ سے ہے، اور یہ اس کے دیوان ص۱۵ میں ہے، اور اس کا مصرع ثانی ہے: بنا بطنُ حِقْفٍ ذي ركامٍ عَقَنْقَل، اور ماقبل ۸۵/۲۔ دیوان کے شارح نے کہا: أجزنا: ہم نے قطع کیا، اور الساحة: صحن۔ اور الحقف ریت کے بارے میں: ٹیڑھا۔ اور ركام کا معنی: اس کا کچھ حصہ دوسرے پر۔ اور العقنقل: گتھواں، آپس میں جڑا ہوا۔ (۲) معانی القرآن میں ۴۰۵/۳، اور معنی ہے: یہاں تک

کہ جب یاجوج اور ماجوج کھول دیے جائیں گے اور سچا وعدہ قریب آ جائے گا تو وہ کہیں گے اے ہماری ہلاکت۔ (۳) إعراب القرآن للنحاس ۳/۸۰ - ۸۱۔ (۴) معانی القرآن للفراء ۲/۲۱۲، وتفسیر الطبري ۱۶/۴۱۰، اور یہ شعر معجم الشعراء للمرزباني ص۲۵۶ میں ہے، ونقد الشعر لأبي الفرج بن قدامة ص۲۲۱، والأغاني ۱۶/۲۳۸ میں روایت ہے: حليلتي، بجائے: ظعينتي۔ اور مالک بن ابی کعب الخزرجی جاہلی ہے، اور وہ صحابی کعب بن مالک کے والد ہیں، اور مالک کا اسلام سے قبل اوس اور خزرج کی جنگوں میں تذکرہ اور آثار ملتے ہیں۔ الأغاني ۱۶/۲۲۶۔ (۵) معانی القرآن للفراء ۲/۲۱۲، وتفسیر الطبري ۱۶/۴۱۰، اور اس کا قول: عماد، یعنی: ضمیر فصل۔

290 Surah Al-Anbiya: Verses 95 - 98

It is said: The sentence ends at His saying: "Hiya" (it). The implied meaning is: Then when it - meaning the Resurrection - is prominent and occurring, i.e., due to its proximity, it is as if it is coming and present. Then He began by saying: {Staring [in horror] will be the eyes of those who disbelieved} [Al-Anbiya: 97], with the predicate preceding the subject. That is: the eyes of those who disbelieved are staring in horror from this day(1). Meaning: due to its terror, they hardly blink. They say: "Woe to us! We were indeed wrongdoers through our disobedience, and we directed worship to other than its rightful place."

The Almighty's saying: {Indeed, you and what you worship other than Allah are the firewood of Hell. You will be entering it. 98}

In it are four issues:

The first: The Almighty's saying: {Indeed, you and what you worship}. Ibn Abbas said: "An ayah (verse) that people do not ask me about; I don't know whether they recognized it and so didn't ask, or they were ignorant of it and so didn't ask?!" It was said: "And what is it?" He said: "{Indeed, you and what you worship other than Allah are the firewood of Hell. You will be entering it.}" When it was revealed, it was hard on the disbelievers of Quraysh. They said: "He has insulted our gods." They went to Ibn al-Ziba'ra and informed him. He said: "If I were present, I would have refuted him." They said: "And what would you have said?" He said: "I would have said to him: This Messiah is worshipped by the Christians, and the Jews worship Ezra. Are they both among the firewood of Hell?!" The Quraysh were amazed at his statement and thought that Muhammad had been defeated in argument. So Allah the Almighty revealed: {Indeed, those for whom the best [reward] has preceded from Us - they are from it kept far away.} Al-Anbiya: 101. And regarding this, it was revealed: {And when the son of Mary was presented as an example} - meaning by Ibn al-Ziba'ra - {immediately your people from it laugh aloud.} [Az-Zukhruf: 57] with a kasra on the letter 'sad' (yasiddun), meaning they cry out, and it will be discussed later.

(1) Tafsir al-Baghawi 3/269. Al-Alusi mentioned this opinion in Ruh al-Ma'ani 17/93 from al-Tha'labi and said: "It is a strained and discordant construction." (2) Reported in detail by al-Wahidi in Asbab al-Nuzul p. 315, and similarly by al-Tabarani in al-Kabir (12739), and concisely by al-Tabari 16/418. Ahmad (2918) also reported it from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both), but it does not contain the verse {Indeed, those for whom the best [reward] has preceded...}.

पृष्ठ २९० सूरा अल-अंबिया: आयत ९५ - ९८

कहा गया है: बात "हिया" (वह) शब्द पर पूरी हो गई। भाव यह है: फिर जब वह - यानी कयामत - स्पष्ट और घटित होने वाली होगी, यानी उसकी निकटता के कारण ऐसा लगेगा जैसे वह आ गई है और उपस्थित है। फिर उसने यह कहकर शुरू किया: {उन लोगों की आँखें फटी की फटी रह जाएँगी जिन्होंने इनकार किया} [अल-अंबिया: ९७], यहाँ खबर (विधेय) को मुब्तदा (उद्देश्य) से पहले लाया गया है। यानी: उन लोगों की आँखें जिन्होंने इनकार किया, इस दिन से फटी की फटी रह जाएँगी(१)। यानी: इसके खौफ के कारण वे पलक भी नहीं झपका पाएंगे। वे कहेंगे: "हाय हमारी बर्बादी! हम वास्तव में अपनी नाफरमानी के कारण ज़ालिम थे, और हमने इबादत (उपासना) को उसके सही स्थान के अलावा कहीं और रखा।"

अल्लाह तआला का फरमान: {निश्चय ही तुम और वे जिनकी तुम अल्लाह के सिवा पूजा करते हो, जहन्नम का ईंधन हो। तुम सब उसमें प्रवेश करने वाले हो। ९८}

इसमें चार मसले हैं:

पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {निश्चय ही तुम और वे जिनकी तुम पूजा करते हो}। इब्न अब्बास ने कहा: "एक ऐसी आयत जिसके बारे में लोग मुझसे नहीं पूछते; मुझे नहीं पता कि क्या उन्होंने इसे पहचान लिया इसलिए नहीं पूछा, या वे इसके बारे में अज्ञानी थे इसलिए नहीं पूछा?!" कहा गया: "और वह क्या है?" उन्होंने कहा: "{निश्चय ही तुम और वे जिनकी तुम अल्लाह के सिवा पूजा करते हो, जहन्नम का ईंधन हो। तुम सब उसमें प्रवेश करने वाले हो।}" जब यह नाज़िल (अवतरित) हुई तो कुरैश के काफिरों पर भारी पड़ी। उन्होंने कहा: "उसने हमारे देवताओं को गाली दी है।" वे इब्न अल-ज़िबा'रा के पास गए और उसे बताया। उसने कहा: "अगर मैं वहाँ होता तो मैं उसे जवाब देता।" उन्होंने कहा: "और तुम क्या कहते?" उसने कहा: "मैं उससे कहता: इस मसीह (ईसा) की ईसाई पूजा करते हैं, और यहूदी उज़ैर की पूजा करते हैं। तो क्या वे दोनों जहन्नम के ईंधन में से हैं?!" कुरैश उसकी बात से हैरान रह गए और उन्होंने सोचा कि मुहम्मद हार गए हैं। तब अल्लाह तआला ने नाज़िल किया: {निश्चय ही वे जिनके लिए हमारी ओर से भलाई पहले ही तय हो चुकी है, वे उससे दूर रखे जाएँगे।} अल-अंबिया: १०१। और इसी के बारे में नाज़िल हुआ: {और जब मरियम के बेटे का उदाहरण दिया गया} - यानी इब्न अल-ज़िबा'रा द्वारा - {तो तुम्हारी कौम के लोग उससे हँसने लगे (या

चिल्लाने लगे)} [अज़-ज़ुखरुफ: ५७], 'साद' अक्षर पर ज़ेर (कसरा) के साथ, यानी वे शोर मचाने लगे, और यह आगे आएगा।

(१) तफ़सीर अल-बगवी ३/२६९। अल-अलुसी ने 'रूह अल-मानी' १७/९३ में अल-थालाबी के हवाले से इस राय का ज़िक्र किया है और कहा है: "यह एक बनावटी और असंगत बनावट है।" (२) अल-वाहिदी ने 'अस्बाब अल-नुज़ूल' पृ. ३१५ में विस्तार से इसका उल्लेख किया है, और इसी तरह अल-तबरानी ने 'अल-कबीर' (१२७३९) में, और संक्षेप में अल-तबरी १६/४१८ में। अहमद (२९१८) ने भी इसे इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से रिवायत किया है, लेकिन इसमें यह आयत {निश्चय ही वे जिनके लिए हमारी ओर से भलाई पहले ही तय हो चुकी है...} नहीं है।

صفحہ ۲۹۰ سورۃ الانبیاء: آیات ۹۵ - ۹۸

اور کہا گیا: کلام اللہ تعالیٰ کے ارشاد «هي» پر مکمل ہو گیا۔ تقدیر (پوشیدہ عبارت) یہ ہے: پس جب وہ - یعنی قیامت - ظاہر اور واقع ہونے والی ہوگی، یعنی اپنے قرب کی وجہ سے گویا کہ وہ آنے والی اور حاضر ہے، پھر اللہ نے کلام کا آغاز کرتے ہوئے فرمایا: ﴿شَخِصَةٌ أَبْصَرُ الَّذِينَ كَفَرُوا﴾ [الانبیاء: ۹۷]، خبر کو مبتدا پر مقدم کرنے کے طور پر، یعنی: ان لوگوں کی آنکھیں جنہوں نے کفر کیا اس دن کی وجہ سے پھٹی کی پھٹی رہ جائیں گی(۱)۔ یعنی: اس کی ہولناکی کی وجہ سے وہ پلک جھپکنے کے قریب بھی نہ ہوں گے۔ وہ کہیں گے: ہائے ہماری بربادی! بے شک ہم اپنی نافرمانی کی وجہ سے ظالم تھے، اور ہم نے عبادت کو اس کی اصل جگہ کے علاوہ دوسری جگہ رکھا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِن دُونِ اللَّهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ أَنتُمْ لَهَا وَارِدُونَ ۹۸﴾

اس میں چار مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ﴾۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: "ایک ایسی آیت جس کے بارے میں لوگ مجھ سے نہیں پوچھتے، میں نہیں جانتا کہ کیا انہوں نے اسے پہچان لیا ہے اس لیے نہیں پوچھتے، یا وہ اس سے جاہل ہیں اس لیے نہیں پوچھتے؟! پوچھا گیا: وہ کیا ہے؟ انہوں نے فرمایا: ﴿إِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِن دُونِ اللَّهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ أَنتُمْ لَهَا وَارِدُونَ﴾۔ جب یہ آیت نازل ہوئی تو کفارِ قریش پر بہت گراں گزری، اور انہوں نے کہا: اس نے ہمارے معبودوں کو برا بھلا کہا ہے۔ وہ ابن الزبعریٰ کے پاس آئے اور اسے خبر دی۔ اس نے کہا: اگر میں وہاں موجود ہوتا تو میں اسے ضرور جواب دیتا۔ انہوں نے کہا: تم کیا کہتے؟ اس نے کہا: میں اس سے کہتا: یہ مسیح (عیسیٰ علیہ السلام) ہیں جن کی نصاریٰ عبادت کرتے ہیں، اور یہودی عزیر کی عبادت کرتے ہیں، تو کیا وہ

دونوں جہنم کا ایندھن ہیں؟! قریش اس کی بات پر حیران رہ گئے اور انہوں نے سمجھا کہ محمد (صلی اللہ علیہ وسلم) لاجواب ہو گئے ہیں۔ تو اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: ﴿إِنَّ الَّذِينَ سَبَقَتْ لَهُم مِّنَّا الْحُسْنَىٰ أُولَٰئِكَ عَنْهَا مُبْعَدُونَ﴾ الانبیاء: ۱۰۱۔ اور اسی بارے میں نازل ہوا: ﴿وَلَمَّا ضُرِبَ ابْنُ مَرْيَمَ مَثَلًا﴾ یعنی ابن الزبعریٰ کی طرف سے ﴿إِذَا قَوْمُكَ مِنْهُ يَصِدُّونَ﴾ [الزخرف: ۵۷] صاد کے کسرہ (زیر) کے ساتھ، یعنی وہ شور مچاتے ہیں، اور یہ آگے آئے گا۔

(۱) تفسیر البغوی ۳ / ۲۶۹، اور اس قول کا ذکر آلوسی نے روح المعانی ۱۷ / ۹۳ میں ثعلبی سے کیا ہے اور کہا: یہ ایک تکلف آمیز اور غیر مربوط ترکیب ہے۔ (۲) اسے واحدی نے اسباب النزول ص ۳۱۵ میں تفصیل سے، اور اسی طرح طبرانی نے الکبیر (۱۲۷۳۹) میں، اور مختصر طور پر طبری ۱۶ / ۴۱۸ میں نقل کیا ہے۔ اور احمد (۲۹۱۸) نے اسے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے نقل کیا ہے لیکن اس میں یہ آیت ﴿إِنَّ الَّذِينَ سَبَقَتْ لَهُم مِّنَّا الْحُسْنَىٰ﴾ نہیں ہے۔

291 Surah Al-Anbiya: Verse 98

Second: This verse is a fundamental basis for the principle of generality (al-'umum), and that it has specific forms, contrary to those who said: it does not have a designated form to indicate it. This [view] is nullified by what this verse and others indicate; for here is Abdullah bin al-Ziba'ra, who in his pre-Islamic ignorance understood from 'ma' (whatever/whoever) to include everyone who was worshipped, and the Quraysh—who were the eloquent Arabs and masters of the tongue—concurred with him. Had it not been for generality, it would not have been correct to make exceptions from it, yet that occurred; so it is for generality(1), and this is clear.

Third: The general recitation is with the plain 'S' (as 'Hasab'), meaning: O gathering of disbelievers, you and the idols you worship besides Allah are the fuel of Hell; this was stated by Ibn Abbas(2).

Mujahid, Ikrima, and Qatada said: Its firewood(3). Ali bin Abi Talib and Aisha, may Allah be pleased with them both, recited: "Hatab Jahannam" with a 'T'(4).

Ibn Abbas recited: "Hadb" with the dotted 'D'(5); Al-Farra' said(6): He means 'Hasab'. He said: It was mentioned to us that 'Al-Hasb'(7) in the language of the people of Yemen is firewood, and everything with which the fire is stirred and ignited is 'Hadb'; Al-Jawhari mentioned it(8). And the poker (stoking tool) is called 'Mihdab'(9).

(1) See Ihkam al-Fusul by al-Baji p. 234, Al-Mustasfa by al-Ghazali 2/117, Al-Mahsul by al-Razi 3/199-202, and Al-Ihkam by al-Amidi 1/417. (2) Narrated by al-Tabari 16/411, and mentioned by al-Mawardi in An-Nukat wa al-'Uyun 3/472. (3) Al-Tabari narrated their statement in 16/411-412, and Abd al-Razzaq also narrated it from Qatada 2/30, and al-Bukhari cited it from Ikrima after Hadith (4739) with the wording: (Hasab): firewood in Abyssinian. (4) Al-Qira'at al-Shadhah p. 93, and al-Muhtasib 2/67. (5) Al-Qira'at al-Shadhah p. 93, and al-Muhtasib 2/66. (6) In Ma'ani al-Qur'an 2/212, and the author quoted it from him via al-Jawhari in as-Sihah (Hadb). (7) In (D), (Z), and (M) and as-Sihah: Al-Hadb, and what is confirmed from the rest of the copies and Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/212, and Tafsir al-Tabari 16/413. (8) In as-Sihah (Hadb). (9) In (Kh), (D), and (Z): Hadb, and in (Zha): Hasab, and what is confirmed is from (M), and in Lisan [al-Arab] (Hadb): al-Mihdab: the stoker, which is a stick with which the fire is stirred when igniting, and Ibn Durayd narrated from Abu Hatim that he said: The frying pan is called: al-Mihdab.

291 सूरा अल-अम्बिया: आयत 98

दूसरा: यह आयत सामान्यता (अल-उमूम) के सिद्धांत का आधार है, और यह कि इसके विशिष्ट रूप हैं, उन लोगों के विपरीत जिन्होंने कहा: इसे इंगित करने के लिए कोई निर्धारित रूप नहीं है। यह (विचार) इस आयत और अन्य आयतों द्वारा इंगित किए गए प्रमाणों से खंडित हो जाता है; यहाँ अब्दुल्ला बिन अल-ज़िबाअरा हैं, जिन्होंने अपनी अज्ञानता (जाहिलिया) के काल में 'मा' (जो भी) से उन सभी को समझा जिनकी पूजा की जाती थी, और कुरैश—जो वाक्पटु अरब और भाषा के विशेषज्ञ थे—उनसे सहमत थे। यदि यह सामान्यता के लिए नहीं होता, तो इससे अपवाद करना सही नहीं होता, फिर भी ऐसा हुआ; अतः यह सामान्यता के लिए है(1), और यह स्पष्ट है।

तीसरा: सामान्य पाठ बिना नुक्ते वाली 'साद' (हसब) के साथ है, अर्थात: हे काफ़िरों के समूह, तुम और वे मूर्तियाँ जिनकी तुम अल्लाह के अलावा पूजा करते हो, नरक का ईंधन हैं; यह इब्न अब्बास(2) ने कहा था।

मुजाहिद, इकरीमा और क़तादा ने कहा: इसका ईंधन (लकड़ी)(3)। अली बिन अबी तालिब और आयशा (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) ने 'तो' के साथ "हतब जहन्नम" पढ़ा(4)।

इब्न अब्बास ने नुक्ते वाली 'ज़द' (हज़ब) के साथ पढ़ा(5); अल-फर्रा ने कहा(6): उनका अर्थ 'हसब' है। उन्होंने कहा: हमें बताया गया कि यमन के लोगों की भाषा में 'अल-हसब'(7) का अर्थ ईंधन की लकड़ी है, और वह सब कुछ जिससे आग को भड़काया और जलाया जाता है वह 'हज़ब' है; अल-जौहरी ने इसका उल्लेख किया है(8)। और आग कुरेदने वाले उपकरण (पोकर) को 'मिहज़ब' कहा जाता है(9)।

(1) देखें: इहकाम अल-फसूल (अल-बाजी), पृ. 234; अल-मुस्तसफ़ा (अल-ग़ज़ाली), 2/117; अल-महसूल (अल-राज़ी), 3/199-202; और अल-इहकाम (अल-आमिदी), 1/417। (2) इसे अल-तबरी (16/411) ने उद्धृत किया है, और अल-मावर्दी ने अन-नुकात व अल-उयून (3/472) में इसका उल्लेख किया है। (3) अल-तबरी (16/411-412) ने उनके कथन को उद्धृत किया है, और अब्द अल-रज्जाक (2/30) ने भी क़तादा से इसे उद्धृत किया है, और अल-बुखारी ने हदीस (4739) के बाद इकरीमा से इन शब्दों में उद्धृत किया है: (हसब): हबशी भाषा में लकड़ी। (4) अल-क़िरात अल-शाज़ाह, पृ. 93, और अल-मुहतासिब, 2/67। (5) अल-क़िरात अल-शाज़ाह, पृ. 93, और अल-मुहतासिब, 2/66। (6) मानी अल-कुरान, 2/212 में, और लेखक ने इसे अस-सिहाह (हज़ब) में अल-

जौहरी के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है। (7) (द), (ज़) और (म) और अस-सिहाह में: अल-हज़ब, और बाकी प्रतियों और अल-फर्रा की मानी अल-कुरान 2/212, और तफ़सीर अल-तबरी 16/413 में जो पुष्ट है। (8) अस-सिहाह (हज़ब) में। (9) (ख), (द) और (ज़) में: हज़ब, और (ज़) में: हसब, और जो पुष्ट है वह (म) से है, और लिसान अल-अरब (हज़ब) में: अल-मिहज़ब: आग भड़काने वाली लकड़ी, और इब्न दुरैद ने अबू हातिम से उद्धृत किया है कि उन्होंने कहा: कड़ाही (फ्राइंग पैन) को भी मिहज़ब कहा जाता है।

۲۹۱ سورہ الانبیاء: آیت ۹۸

دوسری بات: یہ آیت عموم کے قول میں اصل ہے، اور یہ کہ اس کے مخصوص صیغے ہیں، ان لوگوں کے برعکس جنہوں نے کہا: اس کے لیے کوئی وضع کردہ صیغہ نہیں ہے جو اس پر دلالت کرے۔ یہ (قول) اس آیت اور دیگر آیات کی دلالت سے باطل ہے؛ چنانچہ یہ عبداللہ بن الزبعری ہیں جنہوں نے اپنی جاہلیت میں لفظ «ما» سے وہ تمام چیزیں سمجھیں جن کی عبادت کی جاتی تھی، اور قریش نے بھی اس پر ان سے اتفاق کیا، حالانکہ وہ فصیح عرب اور بلیغ زبان والے تھے، اور اگر یہ عموم کے لیے نہ ہوتا تو اس سے استثناء کرنا صحیح نہ ہوتا، حالانکہ ایسا ہوا ہے؛ پس یہ عموم کے لیے ہے(۱)، اور یہ واضح ہے۔

تیسری بات: عام قراءت صادِ مہملہ کے ساتھ ہے (یعنی حَصَبُ)، یعنی: اے کافروں کے گروہ، تم اور وہ بت جن کی تم اللہ کے سوا عبادت کرتے ہو، جہنم کا ایندھن ہو؛ یہ ابن عباس(۲) نے کہا ہے۔

اور مجاہد، عکرمہ اور قتادہ نے کہا: اس کا ایندھن(۳)۔ اور علی بن ابی طالب اور عائشہ رضی اللہ عنہما نے اسے طاء کے ساتھ «حَطَبُ جَهَنَّمَ» پڑھا ہے(۴)۔

اور ابن عباس نے ضادِ معجمہ کے ساتھ «حَضْبُ» پڑھا ہے(۵)؛ الفراء(۶) نے کہا: ان کی مراد حصب ہے۔ انہوں نے کہا: ہمیں ذکر کیا گیا ہے کہ اہل یمن کی لغت میں «الحَصْب»(۷) ایندھن کو کہتے ہیں، اور ہر وہ چیز جس سے آگ بھڑکائی جائے اور جلائی جائے وہ «حَضْب» ہے؛ اسے الجوہری(۸) نے ذکر کیا ہے۔ اور آگ کریدنے والے آلے کو «مِحْضَب» کہتے ہیں(۹)۔

(۱) دیکھئے احکام الفصول للباجی ص ۲۳۴، المستصفی للغزالی ۲/۱۱۷، المحصول للرازی ۳/۱۹۹-۲۰۲، اور الاحکام للآمدی ۱/۴۱۷۔ (۲) اسے طبری نے ۱۶/۴۱۱ میں روایت کیا ہے، اور

ماوردی نے النکت والعیون ۳/۴۷۲ میں ذکر کیا ہے۔ (۳) طبری نے ان کا قول ۱۶/۴۱۱-۴۱۲ میں نقل کیا ہے، اور اسے قتادہ سے عبدالرزاق نے بھی ۳۰/۲ میں روایت کیا ہے، اور بخاری نے اسے عکرمہ سے حدیث (۴۷۳۹) کے بعد ان الفاظ میں نقل کیا ہے: (حَصَبُ): حبشی زبان میں ایندھن۔ (۴) القراءات الشاذة ص ۹۳، اور المحتسب ۲/۶۷۔ (۵) القراءات الشاذة ص ۹۳، اور المحتسب ۲/۶۶۔ (۶) معانی القرآن ۲/۲۱۲ میں، اور مصنف نے اسے الجوہری کے واسطے سے الصحاح (حضب) میں نقل کیا ہے۔ (۷) (د) اور (ز) اور (م) اور الصحاح میں: الحضب، اور باقی نسخوں اور معانی القرآن للفراء ۲/۲۱۲، اور تفسیر طبری ۱۶/۴۱۳ میں جو ثابت ہے وہ حصب ہے۔ (۸) الصحاح (حضب) میں۔ (۹) (خ) اور (د) اور (ز) میں: حضب، اور (ظ) میں: حصب، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے، اور لسان العرب (حضب) میں ہے: المحضب: آگ سلگانے کی لکڑی، اور ابن درید نے ابو حاتم سے نقل کیا ہے کہ انہوں نے کہا: کڑاہی کو بھی محضب کہا جاتا ہے۔

Surah Al-Anbiya: Verses 98 - 100 292

Abu Ubaydah (1) said regarding the words of Allah Almighty: {Fuel for Hell}: everything that you throw into the fire, you have fueled it with it.

It appears from this verse that the people among the disbelievers and the idols they worship are the wood of Hell. A similar verse is the words of Allah Almighty: {Fear the Fire whose fuel is men and stones} [Al-Baqarah: 24]. It was said: What is meant by stones is sulfur stones, as previously mentioned in "Al-Baqarah" (2). And indeed, the fire will not be a punishment or penalty for the idols, because they did not sin, but it will be a punishment for those who worshipped them: first, through regret (3), then they are gathered at the fire, and its fire will be more intense than any other fire, and then they are punished by it. It was said: They are heated so that they stick to them to increase their suffering. And it was said: They were only placed in the fire as a rebuke for their worship (4).

Fourth: The words of Allah Almighty: {You are to enter it}, meaning: entering into it. The address is to the polytheists, the worshippers of idols, meaning: you are entering it with the idols. It is permissible to say: the address is to the idols and their worshippers; because even though the idols are inanimate objects, they can be referred to with human pronouns. The scholars said: Jesus, Uzair, and the angels (peace be upon them) are not included in this; because "ma" (what) is for non-humans (5), and if He had intended that, He would have said "man" (who). Al-Zajjaj said: And because those addressed by this verse are the polytheists of Mecca and no one else.

Allah Almighty's words: {Had these been gods, they would not have entered it, and all therein will abide forever. (99) For them therein will be sighing, and they therein will not hear. (100)}

Allah Almighty's words: {Had these been gods, they would not have entered it} meaning: if the idols were gods...

(1) In "Majaz al-Qur'an" 2/42. (2) 1/354. (3) In (Z): "because of the regret in it", instead of "first, through regret". (4) In (Z): "to their worshippers". And "tabkeet" (rebuke) means: reprimand and reproach. "Al-Lisan" (Bakt). (5) Tafsir al-Tabari 16/420, and "I'rab al-Qur'an" by al-Nahhas 3/81.

सूरह अल-अम्बिया: आयतें 98 - 100 292

अबू उबैदा (1) ने अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्दों: {जहन्नम का ईंधन} के बारे में कहा: वह सब कुछ जो आप आग में फेंकते हैं, आपने उससे उसे ईंधन दिया है।

इस आयत से यह स्पष्ट होता है कि काफ़िरों में से लोग और वे जिन मूर्तियों की पूजा करते हैं, वे जहन्नम की लकड़ी हैं। इस आयत के समान अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्द हैं: {उस आग से डरो जिसका ईंधन मनुष्य और पत्थर हैं} [अल-बक़रह: 24]। कहा गया है: पत्थरों से तात्पर्य गंधक के पत्थर हैं, जैसा कि पहले "अल-बक़रह" (2) में उल्लेख किया गया है। और वास्तव में, आग मूर्तियों के लिए कोई अज़ाब या सजा नहीं होगी; क्योंकि उन्होंने कोई पाप नहीं किया, लेकिन यह उनकी पूजा करने वालों के लिए अज़ाब होगी: पहले पछतावे के माध्यम से (3), फिर उन्हें आग पर इकट्ठा किया जाएगा और उसकी आग हर आग से अधिक तीव्र होगी, और फिर उन्हें उससे अज़ाब दिया जाएगा। कहा गया: उन्हें गर्म किया जाएगा ताकि वे उनके दुःख को बढ़ाने के लिए उनसे चिपक जाएँ। और कहा गया: उन्हें उनकी पूजा के लिए फटकार (4) के रूप में आग में डाला गया था।

चौथा: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {तुम उसमें प्रवेश करने वाले हो}, यानी: उसमें दाखिल होने वाले। यह संबोधन मुशरिकों, मूर्तियों के उपासकों के लिए है, यानी: तुम मूर्तियों के साथ उसमें प्रवेश करने वाले हो। यह कहना जायज़ है कि संबोधन मूर्तियों और उनके उपासकों के लिए है; क्योंकि यद्यपि मूर्तियाँ निर्जीव वस्तुएँ हैं, लेकिन उन्हें इंसानी सर्वनामों के साथ बताया जा सकता है। विद्वानों ने कहा: ईसा, उज़ैर और फ़रिश्ते (उन पर शांति हो) इसमें शामिल नहीं हैं; क्योंकि "मा" (जो) गैर-इंसानों के लिए है (5), और यदि उनका इरादा होता, तो वह "मन" (जो व्यक्ति) कहता। अल-ज़ज्जाज ने कहा: और इसलिए कि इस आयत द्वारा संबोधित व्यक्ति मक्का के मुशरिक हैं, न कि कोई और।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {यदि ये भगवान होते, तो वे इसमें प्रवेश न करते, और सब उसमें हमेशा रहेंगे। (99) उनके लिए उसमें कराहना होगा, और वे उसमें सुन नहीं पाएंगे। (100)}

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {यदि ये भगवान होते, तो वे इसमें प्रवेश न करते} यानी: यदि मूर्तियाँ भगवान होतीं...

(1) मजाज़ अल-क़ुरआन 2/42 में। (2) 1/354। (3) (ज़) में: "इसमें पछतावे के कारण", "पहले पछतावे के माध्यम से" के बजाय। (4) (ज़) में: "उनके उपासकों के लिए"। और "तब्कीत" का अर्थ है:

फटकार और तिरस्कार। अल-लिसान (बकत)। (5) तफ़सीर अल-तबरी 16/420, और अल-नहस द्वारा "इराब अल-क़ुरआन" 3/81।

سورہ الانبیاء: آیات ۹۸ - ۱۰۰ ۲۹۲

اور ابو عبیدہ (۱) نے اللہ تعالیٰ کے ارشاد: ﴿ حَصَبُ جَهَنَّمَ ﴾ (جہنم کا ایندھن) کے بارے میں کہا: ہر وہ چیز جسے تم آگ میں ڈالتے ہو، تم نے اسے اس کا ایندھن بنا دیا ہے۔

اس آیت سے ظاہر ہوتا ہے کہ کفار میں سے لوگ اور جن بتوں کی وہ عبادت کرتے ہیں وہ جہنم کی لکڑیاں ہیں، اور اس آیت کی مثال اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿ فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ ﴾ (پس اس آگ سے ڈرو جس کا ایندھن انسان اور پتھر ہیں) [البقرۃ: ۲۴]۔ اور کہا گیا ہے: پتھروں سے مراد گندھک کے پتھر ہیں، جیسا کہ پہلے "البقرہ" (۲) میں گزر چکا ہے، اور بے شک آگ بتوں پر عذاب یا سزا نہیں ہو گی؛ کیونکہ انہوں نے کوئی گناہ نہیں کیا، لیکن وہ ان لوگوں پر عذاب ہو گی جنہوں نے ان کی عبادت کی: پہلے حسرت کے ذریعے (۳)، پھر انہیں آگ پر جمع کیا جائے گا تو اس کی آگ ہر آگ سے زیادہ سخت ہو گی، پھر انہیں اس کے ذریعے عذاب دیا جائے گا۔ اور کہا گیا: وہ تپائے جائیں گے اور ان کے ساتھ چپک جائیں گے تاکہ ان کے عذاب میں اضافہ ہو۔ اور کہا گیا: انہیں صرف ان کی عبادت پر شرمندہ کرنے (۴) کے لیے آگ میں رکھا گیا ہے۔

چوتھا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ أَنتُمْ لَهَا وَارِدُونَ ﴾ یعنی: تم اس میں داخل ہونے والے ہو۔ اور یہ خطاب ان مشرکین سے ہے جو بتوں کے پجاری ہیں، یعنی: تم بتوں کے ساتھ اس میں داخل ہونے والے ہو۔ اور یہ کہنا بھی جائز ہے کہ خطاب بتوں اور ان کے پجاریوں دونوں سے ہے؛ کیونکہ بت اگرچہ جمادات ہیں لیکن ان کے بارے میں انسانوں والی کنایات (ضمیروں) سے خبر دی جا سکتی ہے۔ اور علماء نے کہا ہے: عیسیٰ، عزیر اور فرشتے (علیہم السلام) اس میں شامل نہیں ہیں؛ کیونکہ

"ما" غیر ذوی العقول کے لیے ہے (۵)، اگر اللہ کا ارادہ وہ ہوتے تو "من" فرماتا۔ زجاج نے کہا: اور اس لیے بھی کہ اس آیت کے مخاطب مکہ کے مشرکین ہیں نہ کہ دوسرے لوگ۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ لَوْ كَانَ هَؤُلَاءِ عَالِهَةً مَّا وَرَدُوهَا وَكُلٌّ فِيهَا خَالِدُونَ ٩٩ لَهُمْ فِيهَا زَفِيرٌ وَهُمْ فِيهَا لَا يَسْمَعُونَ ١٠٠ ﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ لَوْ كَانَ هَؤُلَاءِ عَالِهَةً مَّا وَرَدُوهَا ﴾ یعنی: اگر یہ بت معبود ہوتے...

(۱) مجاز القرآن ۲/۴۲ میں۔ (۲) ۱/۳۵۴۔ (۳) نسخہ (ظ) میں: "اس میں موجود حسرت کی وجہ سے"، بجائے اس کے: "پہلے حسرت کے ذریعے"۔ (۴) نسخہ (ظ) میں: "ان کے پجاریوں کے لیے"۔ اور التبکیت: ڈانٹ ڈپٹ اور ملامت کرنا۔ اللسان (بکت)۔ (۵) تفسیر طبری ۱۶/۴۲۰، اور نحاس کی اعراب القرآن ۳/۸۱۔

Surah Al-Anbiya: Verses 99 - 103 293 When those who worshipped them entered the Fire. And it was said: "They entered it," meaning: the worshippers and the worshipped; and for this reason He said: "And all therein will abide eternally." His Almighty's saying: "For them therein is sighing," meaning: for those disbelievers and devils who entered the Fire. As for the idols, there is a disagreement regarding them; will Allah Almighty bring them to life and punish them so that they have(1) a sighing, or not? There are two opinions. Sighing (Zafir) is the sound of the breath of the distressed coming out from the heart. It was mentioned before in "Hud"(2). "And they therein will not hear." It was said: there is an omission in the speech, and the meaning is: and they therein will not hear anything; because they will be gathered deaf, as Allah Almighty said: "and We will gather them on the Day of Resurrection [fallen] on their faces - blind, dumb and deaf" [Al-Isra: 97]. And in hearing things, there is relief and companionship, so Allah forbade the disbelievers that in the Fire. It was said: they do not hear what pleases them, but rather they hear the voice of those who take charge of their torment from the Zabaaniyah (Angels of Punishment). It was said: when it is said to them: "Remain despised therein and do not speak to Me" [Al-Mu'minun: 108], they then become deaf and dumb, as Ibn Mas'ud said: when those who will dwell eternally in the Fire remain in Hell, they are placed in coffins of fire, then the coffins are placed in other coffins with nails of fire, so they do not hear anything, and none of them sees that there is anyone else in the Fire being punished besides himself(3). His Almighty's saying: "Indeed, those for whom the best [reward] has preceded from Us - they are from it far removed. They will not hear its sound, while they are, in that which their souls desire, abiding eternally. The greatest terror will not grieve them, and the angels will meet them, [saying], 'This is your Day which you were promised.'" His Almighty's saying: "Indeed, those for whom the best [reward] has preceded from Us" meaning: Paradise "they are from it"

---

(1) In the manuscripts: for them. (2) 11/211. (3) Narrated by Al-Tabari 16/415, and Al-Bayhaqi in Al-Ba'th wa Al-Nushur (656) through Yunus bin Khabab from Ibn Mas'ud, and narrated by Al-Tabarani in Al-Kabir (9087) through Yunus bin Khabab, from who narrated it to him, from Ibn Mas'ud.

सूरा अल-अंबिया: आयत 99 - 103 293 जब उनके पूजने वाले आग में दाखिल हुए। और कहा गया: "वे इसमें दाखिल हुए," यानी: पूजने वाले और पूजे जाने वाले; और इसी कारण उसने कहा: "और सब उसमें हमेशा रहेंगे।" अल्लाह तआला का फरमान: "उनके लिए उसमें आहें (ज़फ़ीर) होंगी," यानी: उन काफिरों और शैतानों के लिए जो आग में दाखिल हुए। जहाँ तक मूर्तियों का सवाल है, उनके बारे में मतभेद है; क्या अल्लाह तआला उन्हें जीवित करेगा और उन्हें दंडित करेगा ताकि उनकी भी(1) आहें हों, या नहीं? दो राय हैं। ज़फ़ीर (Sighing): दुखी व्यक्ति की सांस की आवाज़ है जो दिल से निकलती है। इसका उल्लेख पहले "हूद"(2) में हो चुका है। "और वे उसमें कुछ न सुन सकेंगे।" कहा गया: वाक्य में कुछ शब्द छिपे हैं, और अर्थ यह है: और वे उसमें कुछ भी नहीं सुन सकेंगे; क्योंकि उन्हें बहरा इकट्ठा किया जाएगा, जैसा कि अल्लाह तआला ने फरमाया: "और हम उन्हें कयामत के दिन उनके चेहरों के बल अंधा, गूँगा और बहरा बनाकर इकट्ठा करेंगे" [अल-इसरा: 97]। और चीज़ों को सुनने में राहत और अपनापन होता है, इसलिए अल्लाह ने काफिरों को आग में इससे वंचित कर दिया। कहा गया: वे वह नहीं सुनते जो उन्हें खुश करे, बल्कि वे उन लोगों की आवाज़ सुनते हैं जो ज़बानियाह (सज़ा देने वाले फरिश्तों) में से उनके अज़ाब की ज़िम्मेदारी लेते हैं। कहा गया: जब उनसे कहा जाएगा: "इसी में धिक्कारे हुए पड़े रहो और मुझसे बात न करो" [अल-मोमिनून: 108], तो वे उस समय बहरे और गूँगे हो जाएँगे, जैसा कि इब्न मसूद ने कहा: जब आग में हमेशा रहने वाले जहन्नुम में रह जाएँगे, तो उन्हें आग के संदूकों में रखा जाएगा, फिर उन संदूकों को आग की कीलों वाले दूसरे संदूकों में रखा जाएगा, फिर वे कुछ भी नहीं सुनेंगे, और उनमें से कोई भी यह नहीं देखेगा कि आग में उसके अलावा कोई और भी है जिसे अज़ाब दिया जा रहा है(3)। अल्लाह तआला का फरमान: "बेशक जिनके लिए हमारी तरफ़ से भलाई (हुस्ना) पहले ही तय हो चुकी है, वे उससे (आग से) दूर रखे जाएँगे। वे उसकी सरसराहट तक न सुनेंगे और वे अपनी मनचाही चीज़ों में हमेशा रहेंगे। वह बड़ी घबराहट उन्हें गमगीन न करेगी और फरिश्ते उनका इस्तकबाल करेंगे (यह कहते हुए), 'यह तुम्हारा वह दिन है जिसका तुमसे वादा किया गया था'।" अल्लाह तआला का फरमान: "बेशक जिनके लिए हमारी तरफ़ से भलाई पहले ही तय हो चुकी है" यानी: जन्नत "वे उससे"

---

(1) पांडुलिपियों में: उनके लिए। (2) 11/211। (3) इसे अल-तबरी 16/415 द्वारा निकाला गया है, और अल-बैहकी ने अल-बाथ वल-नुशूर (656) में यूनुस बिन खबाब के माध्यम से इब्न मसूद से, और अल-तबरानी ने अल-कबीर (9087) में यूनुस बिन खबाब के माध्यम से, उनसे जिसने उन्हें सुनाया, इब्न मसूद से निकाला है।

سورہ الانبیاء: آیات 99 - 103 293 جب ان کے عبادت کرنے والے آگ میں داخل ہوئے۔ اور کہا گیا: «وہ اس میں وارد ہوئے» یعنی: عبادت کرنے والے اور جن کی عبادت کی جاتی تھی؛ اور اسی لئے فرمایا: ﴿وَكُلٌّ فِيهَا خَلِدُونَ﴾ (اور سب اس میں ہمیشہ رہیں گے)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿لَهُمْ فِيهَا زَفِيرٌ﴾ (ان کے لیے اس میں گدھے کی سی آواز/آہیں ہوں گی) یعنی: ان کافروں اور شیطانوں کے لیے جو آگ میں وارد ہوئے، رہا بتوں کا معاملہ تو ان کے بارے میں اختلاف ہے؛ کیا اللہ تعالیٰ انہیں زندہ کر کے عذاب دے گا تاکہ ان کی بھی(1) آہیں ہوں، یا نہیں؟ دو قول ہیں۔ اور زفیر: غم زدہ شخص کے سانس کی وہ آواز ہے جو دل سے نکلتی ہے۔ اور اس کا ذکر پہلے «ہود»(2) میں گزر چکا ہے۔ ﴿وَهُمْ فِيهَا لَا يَسْمَعُونَ﴾ (اور وہ اس میں کچھ نہ سنیں گے) کہا گیا: کلام میں حذف ہے، اور معنی یہ ہے: اور وہ اس میں کچھ بھی نہیں سنیں گے؛ کیونکہ وہ بہرے کر کے اٹھائے جائیں گے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَنَحْشُرُهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَلَىٰ وُجُوهِهِمْ عُمْيًا وَبُكْمًا وَصُمًّا﴾ [الاسراء: 97] (اور ہم انہیں قیامت کے دن ان کے چہروں کے بل اندھا، گونگا اور بہرا کر کے اٹھائیں گے)۔ اور چیزوں کو سننے میں راحت اور انسیت ہوتی ہے، تو اللہ نے آگ میں کافروں کو اس سے محروم کر دیا۔ اور کہا گیا: وہ وہ بات نہیں سنیں گے جو انہیں خوش کرے، بلکہ وہ ان کی آواز سنیں گے جو زبانیہ (عذاب کے فرشتوں) میں سے ان کی سزا کے ذمہ دار ہوں گے۔ اور کہا گیا: جب ان سے کہا جائے گا: ﴿اخْسَئُوا فِيهَا وَلَا تُكَلِّمُونِ﴾ [المؤمنون: 108] (اسی میں ذلیل ہو کر پڑے رہو اور مجھ سے کلام نہ کرو) تو وہ اس وقت بہرے اور گونگے ہو جائیں گے، جیسا کہ ابن مسعود نے کہا: جب آگ میں ہمیشہ رہنے والے جہنم میں رہ جائیں گے، تو انہیں آگ کے تابوتوں میں رکھا جائے گا، پھر وہ تابوت آگ کی کیلوں والے دوسرے تابوتوں میں رکھے جائیں گے، تو وہ کچھ نہیں سنیں گے، اور ان میں سے کوئی یہ نہیں دیکھے گا کہ آگ میں اس کے سوا کوئی اور بھی ہے جسے عذاب دیا جا رہا ہے(3)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّ الَّذِينَ سَبَقَتْ لَهُم مِّنَّا الْحُسْنَىٰ أُولَٰئِكَ

عَنْهَا مُبْعَدُونَ ۝ لَا يَسْمَعُونَ حَسِيسَهَا وَهُمْ فِي مَا اشْتَهَتْ أَنفُسُهُمْ خَالِدُونَ ۝ لَا يَحْزُنُهُمُ الْفَزَعُ الْأَكْبَرُ وَتَتَلَقَّاهُمُ الَّذِي كُنتُمْ تُوعَدُونَ ۝﴾ (بے شک جن کے لیے ہماری طرف سے بھلائی پہلے ہی طے ہو چکی ہے وہ اس (آگ) سے دور رکھے جائیں گے۔ وہ اس کی آہٹ بھی نہیں سنیں گے اور وہ اپنی من چاہی چیزوں میں ہمیشہ رہیں گے۔ وہ بڑی گھبراہٹ انہیں غمگین نہ کرے گی اور فرشتے ان کا استقبال کریں گے (کہ) یہ تمہارا وہ دن ہے جس کا تم سے وعدہ کیا جاتا تھا)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّ الَّذِينَ سَبَقَتْ لَهُم مِّنَّا الْحُسْنَىٰ﴾ یعنی: جنت ﴿أُولَٰئِكَ عَنْهَا﴾

---

(1) خطی نسخوں میں: «لہم» (ان کے لیے) ہے۔ (2) 11/211۔ (3) اسے طبری (16/415) نے روایت کیا ہے، اور بیہقی نے «البعث والنشور» (656) میں یونس بن خباب کے واسطے سے ابن مسعود سے، اور اسے طبرانی نے «الکبیر» (9087) میں یونس بن خباب کے واسطے سے اس شخص سے جس نے اسے بیان کیا، ابن مسعود سے روایت کیا ہے۔

294 Surat al-Anbiya: Verses 101 - 103

That is: from the Fire {they shall be kept far away}. The meaning of the speech is an exception; that is why some of the people of knowledge said: "Inn" (إِنَّ) here is in the meaning of "illa" (إِلَّا - except) (1), and there is no other instance in the Quran. Muhammad ibn Hatib said: I heard Ali ibn Abi Talib (may Allah be pleased with him) reading this verse on the pulpit: {Verily, those for whom the good (reward) from Us has gone before...} and he said: I heard the Prophet (peace be upon him) say: "Verily, Uthman is among them" (2). His (The Almighty) words: {They shall not hear its slightest sound} i.e., the sound of the Fire and the movement of its flames. "Al-Hasis" (الحَسِيْسُ) and "Al-Hiss" (الحِسُّ) mean movement. Ibn Jurayj narrated from Ata, who said: Abu Rashid Al-Haruri said to Ibn Abbas: {They shall not hear its slightest sound}, so Ibn Abbas said: "Are you insane? Where is the word of the Almighty: {There is not one of you but will pass over it (Hell)} [Maryam: 71], and the word of the Almighty: {and he led them into the Fire} [Hud: 98], and His word: {to Hell in a thirsty state} [Maryam: 86]? Indeed, the prayer of those who passed before was: 'O Allah, bring me out of the Fire safely, and admit me to Paradise as a winner'" (3). Abu Uthman Al-Nahdi said: On the Bridge (As-Sirat), there are snakes that sting the people of the Fire, so they say: "Hiss, hiss" (4). It was said: When the people of Paradise enter Paradise, they will not hear the sound of the Fire (5), but before that, they do hear it; and Allah knows best.

---

(1) Tafsir al-Baghawi 3/270, meaning it is an exception from His saying: {Verily, you and what you worship besides Allah...}. Al-Tabari mentioned (16/419) that this exception is meaningless because an exception is only to exclude the excepted from that which is excepted from. There is no doubt that those for whom the best from Allah has gone before are either angels, humans, or jinn, and all of these, when the Arabs mention them, they mostly mention them with "man" (who), not "ma" (what). (2) Reported by Ibn Abi Shaybah 12/51-52, Ahmad in 'Fada'il al-Sahaba' (771), Ibn Abi Asim in 'al-Sunnah' (1216), and al-Tabari 16/415; all of them narrated it as a mawquf report (attributed to a Companion), and we have not found it as a marfu report (attributed to the Prophet). (3) Reported by al-Tabari 15/591, and Ibn Kathir mentioned it in his tafsir of verse 71 of Surah Maryam. Abu Rashid al-Haruri is Nafi' ibn al-Azraq. (4) Mentioned by al-Nahhas in 'I'rab al-Quran' 3/82. (5) In (m): the people of the Fire.

पृष्ठ २९४ सूरह अल-अम्बिया: आयतें १०१ - १०३

अर्थात्: आग से {वे दूर रखे जाएँगे}। इस बात का अर्थ अपवाद है; इसी कारण कुछ विद्वानों ने कहा है: यहाँ "इन्न" (إِنَّ) का अर्थ "इल्ला" (إِلَّا - सिवाय) के रूप में है (१), और कुरान में इसके अलावा कोई दूसरा उदाहरण नहीं है। मुहम्मद बिन हातिब ने कहा: मैंने अली बिन अबी तालिब (रज़िअल्लाहु अन्हु) को मिम्बर पर यह आयत पढ़ते हुए सुना: {बेशक वे लोग जिनके लिए हमारी ओर से पहले ही भलाई (पुण्य) निश्चित हो चुकी है...} तो उन्होंने कहा: मैंने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को यह कहते हुए सुना: "बेशक उस्मान उन्हीं में से हैं" (२)। अल्लाह तआला का कथन: {वे उसकी हल्की सी आवाज़ भी नहीं सुनेंगे} अर्थात्: आग की आहट और उसकी लपटों की हलचल। "अल-हसीस" (الحَسِيْسُ) और "अल-हिस" (الحِسُّ) का अर्थ है हलचल। इब्न जुरैज ने अता से रिवायत किया कि उन्होंने कहा: अबू राशिद अल-हरूरी ने इब्न अब्बास से कहा: {वे उसकी हल्की सी आवाज़ भी नहीं सुनेंगे}, तो इब्न अब्बास ने कहा: "क्या तुम पागल हो? अल्लाह तआला का यह कथन कहाँ गया: {तुममें से ऐसा कोई नहीं जिसका उससे गुज़र न हो (जहन्नम से)} [मरयम: ७१], और अल्लाह तआला का यह कथन: {तो उसने उन्हें आग में झोंक दिया} [हूद: ९८], और उसका कथन: {जहन्नम की ओर प्यासा हाँकते हुए} [मरयम: ८६]? निःसंदेह पहले के लोगों की यह दुआ थी: ऐ अल्लाह, मुझे आग से सही-सलामत निकाल ले, और मुझे सफल होकर जन्नत में दाख़िल कर" (३)। अबू उस्मान अल-नहदी ने कहा: पुल (सिरात) पर ऐसे सांप हैं जो आग वालों को डसते हैं, तो वे कहते हैं: "हिस, हिस" (४)। और कहा गया: जब जन्नत वाले जन्नत में दाखिल हो जाएंगे तो वे आग की आहट नहीं सुनेंगे (५), और उससे पहले वे सुनते हैं; और अल्लाह बेहतर जानता है।

---

(१) तफ़्सीर अल-बग़वी ३/ २७०, और इसका अर्थ है कि यह उसके इस कथन से एक अपवाद है: {बेशक तुम और वह जिनकी तुम अल्लाह के सिवा पूजा करते हो...}। अल-तब़री (१६/ ४१९) ने उल्लेख किया है कि इस अपवाद का कोई अर्थ नहीं है; क्योंकि अपवाद केवल उस चीज़ से बाहर निकालना है जिससे अपवाद किया गया है। इसमें कोई शक नहीं कि वे जिनके लिए अल्लाह की ओर से भलाई (हुस्ना) पहले ही तय हो चुकी है, वे या तो फरिश्ते हैं, या इंसान, या जिन्न, और जब अरब इनका उल्लेख करते हैं, तो वे अक्सर "मन" (जो/कौन) शब्द का प्रयोग करते हैं, न कि "मा" (क्या) का। (२) इसे इब्न अबी शैबा १२/ ५१-५२, अहमद ने 'फ़ज़ाइल अल-सहाबा' (७७१) में, इब्न अबी आसिम ने 'अल-सुन्ना' (१२१६) में, और अल-तब़री १६/ ४१५ ने निकाला है; उन सभी ने इसे मौक़ूफ़ (सहाबी तक सीमित) के रूप में रिवायत किया है, और हमें यह मरफ़ूअ (नबी तक पहुँचा हुआ) नहीं

मिला। (३) इसे अल-तब़री १५/ ५९१ ने निकाला है, और इब्न कसीर ने सूरह मरयम की आयत ७१ की तफ़्सीर में इसका उल्लेख किया है। अबू राशिद अल-हरूरी, नाफ़ेअ बिन अल-अज़राक़ है। (४) अल-नह़ास ने 'एराब अल-कुरान' ३/ ८२ में इसका उल्लेख किया है। (५) (म) में: आग वाले।

صفحہ ۲۹٤ سورة الانبياء: آيات ۱۰۱ - ۱۰۳

یعنی: آگ سے ﴿مُبْعَدُونَ﴾ (دور رکھے جائیں گے)، تو کلام کا معنی استثناء ہے؛ اسی لیے بعض اہل علم نے کہا: یہاں "اِنَّ" (إِنَّ) بمعنی "اِلَّا" (إِلَّا - سوائے) ہے (۱)، اور قرآن میں اس کے سوا کوئی اور جگہ نہیں۔ محمد بن حاطب نے کہا: میں نے علی بن ابی طالب (رضی اللہ عنہ) کو منبر پر یہ آیت پڑھتے ہوئے سنا: ﴿إِنَّ الَّذِينَ سَبَقَتْ لَهُم مِّنَّا الْحُسْنَىٰ﴾ (بے شک وہ لوگ جن کے لیے ہماری طرف سے پہلے ہی بھلائی مقدر ہو چکی ہے...) تو انہوں نے فرمایا: میں نے نبی ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "بے شک عثمان انہی میں سے ہیں" (۲)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿لَا يَسْمَعُونَ حَسِيسَهَا﴾ یعنی: آگ کی آہٹ اور اس کے شعلوں کی حرکت۔ "الحَسِيْسُ" اور "الحِسُّ" کا معنی حرکت ہے۔ ابن جریج نے عطا سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: ابو راشد الحروری نے ابن عباس سے کہا: ﴿لَا يَسْمَعُونَ حَسِيسَهَا﴾، تو ابن عباس نے فرمایا: کیا تم پاگل ہو؟ پھر اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد کہاں گیا: ﴿وَإِن مِّنكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا﴾ (اور تم میں سے کوئی ایسا نہیں جس کا اس پر سے گزر نہ ہو) [مریم: ۷۱] اور اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَأَوْرَدَهُمُ النَّارَ﴾ (پس اس نے انہیں آگ میں لا کھڑا کیا) [ہود: ۹۸] اور اس کا ارشاد: ﴿إِلَىٰ جَهَنَّمَ وِرْدًا﴾ (جہنم کی طرف پیاسا ہانکتے ہوئے) [مریم: ۸٦]؟ یقیناً گزرے ہوئے لوگوں کی یہ دعا تھی: اے اللہ، مجھے آگ سے سلامتی کے ساتھ نکال لے، اور مجھے کامیاب کر کے جنت میں داخل فرما (۳)۔ ابو عثمان النہدی نے کہا: پل صراط پر سانپ ہیں جو دوزخیوں کو ڈستے ہیں، تو وہ کہتے ہیں: "حسِّ، حسِّ" (٤)۔ اور کہا گیا: جب اہل جنت جنت میں داخل ہو جائیں گے تو وہ آگ کی آہٹ نہیں سنیں گے (٥)، اور اس سے پہلے وہ سنتے ہیں؛ واللہ اعلم۔

---

(۱) تفسیر البغوی ۳/ ۲۷۰، اور اس کا مطلب ہے کہ یہ اس کے قول: ﴿إِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِن دُونِ اللَّهِ﴾ سے استثناء ہے۔ طبری (۱٦/ ٤۱۹) نے ذکر کیا کہ اس استثناء کا کوئی معنی نہیں ہے؛ کیونکہ

استثناء تو محض مستثنیٰ کو مستثنیٰ منہ سے نکالنا ہوتا ہے، اور اس میں کوئی شک نہیں کہ جن کے لیے اللہ کی طرف سے حسنیٰ (بھلائی) سبقت کر چکی ہے وہ یا تو فرشتے ہیں، یا انسان، یا جن، اور اہل عرب جب ان کا ذکر کرتے ہیں تو اکثر "مَنْ" (جو) کے ساتھ ذکر کرتے ہیں، "مَا" (جو کہ/کیا) کے ساتھ نہیں۔ (۲) اسے ابن ابی شیبہ ۱۲/ ۵۱-۵۲، احمد نے 'فضائل الصحابہ' (۷۷۱) میں، ابن ابی عاصم نے 'السنہ' (۱۲۱٦) میں، اور طبری ۱٦/ ٤۱۵ نے روایت کیا ہے، ان سب نے اسے موقوفاً روایت کیا ہے، اور ہمیں یہ مرفوعاً نہیں ملا۔ (۳) اسے طبری ۱۵/ ۵۹۱ نے روایت کیا ہے، اور ابن کثیر نے سورہ مریم کی آیت ۷۱ کی تفسیر میں اسے ذکر کیا ہے، اور ابو راشد الحروری نافع بن الازرق ہے۔ (٤) اسے نحاس نے 'اعراب القرآن' ۳/ ۸۲ میں ذکر کیا ہے۔ (۵) (م) میں: اہل النار۔

Surah Al-Anbiya: Verses 101 - 103 295

"And they will abide forever in that which their souls desire." [21:102] That is: they are permanent, and in it (Paradise) is whatever the souls desire and the eyes delight in; and He said: "And for you therein is whatever your souls desire, and for you therein is whatever you ask for." [Fussilat: 31].

Allah's saying: "The greatest terror will not grieve them." [21:103] Abu Ja'far and Ibn Muhaysin read it as: "la yuhzinuhum" with a damma on the 'ya' and a kasra on the 'zay' (1). The rest read it with a fatha on the 'ya' and a damma on the 'zay'. Al-Yazidi said: 'hazana' is the dialect of Quraysh, and 'ahzana' is the dialect of Tamim, and both have been recited.

The Greatest Terror: The horrors of the Day of Resurrection and the Rising; on the authority of Ibn Abbas (2). Al-Hasan said: It is the time when the servants are ordered to the Fire (3). Ibn Jurayj, Sa'id ibn Jubayr, and Al-Dahhak said: It is when the Fire is closed upon its people, and death is slaughtered between Paradise and the Fire (4). Dhu al-Nun al-Misri said: It is severance and separation (5). From the Prophet ﷺ: "Three people on the Day of Resurrection will be on a dune of fragrant musk, the Greatest Terror will not grieve them: a man who led a people in prayer seeking reward from Allah while they were pleased with him, a man who called the Adhan for a people seeking reward from Allah, and a man who was tested with slavery in the world but it did not distract him from the obedience of his Lord" (6). Abu Salamah bin Abdul Rahman said: I passed by a man beating a young slave of his, and he pointed to me...

---

(1) Al-Nashr 2/244 from Abu Ja'far, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/82 from Ibn Muhaysin. (2) Reported by al-Tabari 16/422 with the wording: "The greatest terror will not grieve them" meaning the second blast (of the trumpet). (3) Reported by al-Tabari 16/422. (4) Reported by al-Tabari 16/421 - 422 from Sa'id ibn Jubayr and Ibn Jurayj. (5) Mentioned by Abu al-Layth in al-Tafsir 2/380. (6) Reported similarly by Ahmad (4799), al-Tirmidhi (1986) and (2566), and al-Tabarani in al-Kabir (13584), and in al-Awsat (1116). Al-Tirmidhi said: Hasan Gharib. And reported by al-Wahidi in al-Wasit 3/253 from the Hadith of Abu Sa'id al-Khudri.

सूरह अल-अंबिया: आयत १०१ - १०३ २९५

"और वे उसमें हमेशा रहेंगे जो उनके मन चाहेंगे।" [२१:१०२] अर्थात: वे स्थायी हैं, और उसमें वह सब है जिसकी आत्माएँ इच्छा करती हैं और आँखें आनंद लेती हैं; और उसने कहा: "और तुम्हारे लिए उसमें वह सब है जिसकी तुम्हारे मन इच्छा करें, और तुम्हारे लिए उसमें वह सब है जो तुम मांगो।" [फुस्सिलत: ३१]।

अल्लाह का कथन: "महाभय उन्हें दुखी नहीं करेगा।" [२१:१०३] अबू जाफर और इब्न मुहैसिन ने इसे पढ़ा है: "ला युहज़िनुहुम" 'या' पर दम्मा और 'ज़य' पर कसरा के साथ (१)। बाकी लोगों ने 'या' पर फ़तहा और 'ज़य' पर दम्मा के साथ पढ़ा है। अल-यज़ीदी ने कहा: 'हज़ना' क़ुरैश की बोली है, और 'अहज़ना' तमीम की बोली है, और दोनों तरह से पढ़ा गया है।

महाभय (अल-फज़ा अल-अकबर): कयामत के दिन और पुनरुत्थान की विभीषिकाएँ इब्न अब्बास के अधिकार से (२)। अल-हसन ने कहा: यह वह समय है जब बंदों को आग की ओर जाने का आदेश दिया जाता है (३)। इब्न जुरैज, सईद बिन जुबैर और अल-दह्हाक ने कहा: यह तब है जब आग अपने लोगों पर बंद हो जाती है, और जन्नत और दोज़ख के बीच मौत का वध कर दिया जाता है (४)। धु अल-नुन अल-मिसरी ने कहा: यह विच्छेद और अलगाव है (५)। पैगंबर ﷺ से रिवायत है: "क़यामत के दिन तीन लोग सुगंधित कस्तूरी के टीले पर होंगे, उन्हें महाभय दुखी नहीं करेगा: एक वह व्यक्ति जिसने अल्लाह से इनाम की उम्मीद में लोगों की नमाज़ का नेतृत्व किया और वे उससे प्रसन्न थे, वह व्यक्ति जिसने अल्लाह से इनाम की उम्मीद में लोगों के लिए अज़ान दी, और वह व्यक्ति जिसे दुनिया में गुलामी के साथ आज़माया गया लेकिन इसने उसे अपने रब की इबादत से विचलित नहीं किया" (६)। अबू सलमा बिन अब्दुर रहमान ने कहा: मैं एक आदमी के पास से गुजरा जो अपने एक गुलाम को पीट रहा था, तो उसने मेरी ओर इशारा किया...

---

(१) अल-नश्र २/२४४ अबू जाफर से, और इराब अल-कुरान अल-नहस ३/८२ इब्न मुहैसिन से। (२) अल-तबरी ४२२/१६ द्वारा इन शब्दों के साथ उद्धृत: "महाभय उन्हें दुखी नहीं करेगा" यानी दूसरी फूंक। (३) अल-तबरी ४२२/१६ द्वारा उद्धृत। (४) अल-तबरी १६/४२१ - ४२२ द्वारा सईद बिन जुबैर और इब्न जुरैज से उद्धृत। (५) अबू अल-लैथ ने अल-तफसीर २/३८० में इसका उल्लेख किया है। (६) अहमद (४७९९), अल-तिर्मिज़ी (१९८६) और (२५६६), और अल-तबरानी ने अल-कबीर (१३५८४) में,

और अल-औसत (१११६) में इसी तरह उद्धृत किया है। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: हसन ग़रीब। और अल-वाहिदी ने अल-वसीत ३/२५३ में अबू सईद अल-खुदरी की हदीस से उद्धृत किया है।

سورہ الانبیاء: آیات ۱۰۱ - ۱۰۳ ۲۹۵

"اور وہ اس چیز میں جس کی ان کے جی چاہیں گے ہمیشہ رہیں گے۔" [۲۱:۱۰۲] یعنی: وہ دائمی ہیں، اور اس (جنت) میں وہ سب کچھ ہے جس کی جی چاہیں اور آنکھیں لذت پائیں؛ اور اس نے فرمایا: "اور تمہارے لیے اس میں وہ سب کچھ ہے جو تمہارے جی چاہیں اور تمہارے لیے اس میں وہ سب کچھ ہے جو تم مانگو۔" [فصلت: ۳۱]۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: "انہیں بڑی گھبراہٹ غمگین نہیں کرے گی۔" [۲۱:۱۰۳] ابو جعفر اور ابن محیصن نے اسے "لا يُحْزِنُهُمُ" 'یا' کے پیش اور 'زے' کے زیر کے ساتھ پڑھا ہے (۱)۔ باقیوں نے 'یا' کے زبر اور 'زے' کے پیش کے ساتھ پڑھا ہے۔ الیزیدی نے کہا: 'حزنہ' قریش کی لغت ہے، اور 'أحزنه' تمیم کی لغت ہے، اور دونوں ہی پڑھی گئی ہیں۔

بڑی گھبراہٹ (الفزع الأكبر): قیامت کے دن کی ہولناکیاں اور دوبارہ جی اٹھنا؛ ابن عباس سے روایت ہے (۲)۔ حسن بصری رحمہ اللہ نے فرمایا: یہ وہ وقت ہے جب بندوں کو آگ کی طرف لے جانے کا حکم دیا جاتا ہے (۳)۔ ابن جریج، سعید بن جبیر اور ضحاک نے فرمایا: یہ وہ وقت ہے جب آگ اپنے والوں پر بند کر دی جائے گی، اور جنت اور دوزخ کے درمیان موت کو ذبح کر دیا جائے گا (۴)۔ ذو النون مصری رحمہ اللہ نے فرمایا: اس سے مراد قطعی جدائی اور فراق ہے (۵)۔ اور نبی کریم ﷺ سے مروی ہے: "قیامت کے دن تین لوگ مشکِ اذفر کے ٹیلے پر ہوں گے، انہیں بڑی گھبراہٹ غمگین نہیں کرے گی: وہ شخص جس نے ثواب کی نیت سے کسی قوم کی امامت کی اور وہ اس سے راضی ہوں، وہ شخص جس نے ثواب کی نیت سے لوگوں کے لیے اذان دی، اور وہ شخص جو دنیا میں غلامی کی آزمائش میں مبتلا رہا مگر اس چیز نے اسے اپنے رب کی اطاعت

سے غافل نہیں کیا" (۶)۔ ابو سلمہ بن عبد الرحمن نے کہا: میرا گزر ایک ایسے شخص کے پاس سے ہوا جو اپنے ایک غلام کو مار رہا تھا، تو اس نے میری طرف اشارہ کیا...

---

(۱) النشر ۲/ ۲۴۴ از ابو جعفر، اور إعراب القرآن للنحاس ۳/ ۸۲ از ابن محیصن۔ (۲) اسے طبری نے ۴۲۲/۱۶ میں ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: ﴿لَا يَحْزُنُهُمُ الْفَزَعُ الْأَكْبَرُ﴾ یعنی دوسرا نفخہ (صور پھونکنا)۔ (۳) اسے طبری نے ۴۲۲/۱۶ میں روایت کیا ہے۔ (۴) اسے طبری نے ۱۶/ ۴۲۱ - ۴۲۲ میں سعید بن جبیر اور ابن جریج سے روایت کیا ہے۔ (۵) ابو اللیث نے التفسیر ۲/ ۳۸۰ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (۶) اسے احمد (۴۷۹۹)، ترمذی (۱۹۸۶) اور (۲۵۶۶) نے، اور طبرانی نے الکبیر (۱۳۵۸۴) اور الاوسط (۱۱۱۶) میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ امام ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن غریب ہے۔ اور اسے واحدی نے الوسیط ۳/ ۲۵۳ میں ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

Page 296 Surah Al-Anbiya: Verses 101 - 104

...the boy, so I spoke to his master until he pardoned him. Then I met Abu Sa'id al-Khudri and told him, and he said: "O my nephew, whoever relieves (1) one in distress, Allah will free him from the Fire on the Day of the Greatest Terror." I heard that from the Messenger of Allah (2) ﷺ. "And the angels will meet them" i.e., the angels will receive them at the gates of Paradise, congratulating them and saying to them: "This is your Day which you were promised." And it is said: the angels of mercy receive them when they come out of the graves; from Ibn Abbas (3). "This is your Day" i.e., and they say to them, so it (the verb) is omitted. "Which you were promised" therein is honor. Allah's saying: "The Day when We shall roll up the heavens like a scroll rolled up for books. As We began the first creation, We shall repeat it. (That is) a promise binding upon Us. Indeed, We shall do it." Allah's saying: "The Day when We shall roll up the heavens" Abu Ja'far bin al-Qa'qa', Shaibah bin Nassah, al-A'raj, and al-Zuhri read: "tuṭwa" (the heaven is rolled up) with a damma on the 't', and "as-sama'u" (the heaven) in the nominative case as a passive voice (4). Mujahid read: "yatwi" (5), meaning: Allah rolls up the heaven. The rest read: "natwi" (We roll up) with the 'n' of majesty. WWW.NAFSEISLAM.COM The accusative case of "Yawm" (Day) is as a substitute (badal) for the omitted pronoun in the relative clause. The estimation is: "which you were promised [on] the Day when We shall roll up the heavens." Or it is in the accusative case by "nu'iduhu" (We shall repeat it) from His saying: "As We began the first creation, We shall repeat it." Or by His saying: "does not grieve them" i.e., the Greatest Terror does not grieve them on the Day which...

Footnotes: (1) In (Kha) and (Da): helped. (2) We did not find it (as such). This meaning has been reported in the Sahih within a hadith of Abu Hurayrah as narrated by Muslim (2699) from him, which includes: "Whoever relieves a believer of a distress from the distresses of this world, Allah will relieve him of a distress from the distresses of the Day of Resurrection." (3) Mentioned by Abu al-Layth 2/380 from Muqatil, and we did not find it from Ibn Abbas. (4) Al-Nashr 2/324 from Abu Ja'far. (5) Mentioned by Abu Hayyan in al-Bahr 6/343 from Shaibah bin Nassah, and mentioned by Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 4/102 without attribution.

पृष्ठ 296 सूरह अल-अंबिया: आयत 101 - 104

...लड़का, तो मैंने उसके मालिक से बात की यहाँ तक कि उसने उसे माफ कर दिया। फिर मैं अबू सईद अल-खुदरी से मिला और उन्हें बताया, तो उन्होंने कहा: "ऐ मेरे भतीजे, जिसने किसी संकटग्रस्त व्यक्ति की सहायता (1) की, अल्लाह उसे सबसे बड़ी घबराहट (कयामत) के दिन आग से मुक्त कर देगा।" मैंने यह अल्लाह के रसूल ﷺ से सुना है (2)। "और फ़रिश्ते उनका स्वागत करेंगे" यानी: फ़रिश्ते जन्नत के दरवाज़ों पर उनका स्वागत करेंगे; उन्हें बधाई देते हुए और उनसे कहते हुए: "यह तुम्हारा वह दिन है जिसका तुमसे वादा किया गया था।" और कहा गया है: रहमत के फ़रिश्ते कब्रों से निकलते समय उनका स्वागत करेंगे; इब्न अब्बास से (3)। "यह तुम्हारा दिन है" यानी: और वे उनसे कहते हैं, तो (क्रिया) हटा दी गई है। "जिसका तुमसे वादा किया गया था" इसमें सम्मान है। अल्लाह का फरमान: "जिस दिन हम आकाश को ऐसे लपेट देंगे जैसे लिखित पत्रों का पुलिंदा लपेटा जाता है। जिस प्रकार हमने प्रथम बार सृष्टि का आरम्भ किया था, उसी प्रकार हम उसकी पुनरावृत्ति करेंगे। यह हमारे ज़िम्मे एक वादा है। निश्चय ही हम ऐसा करने वाले हैं।" अल्लाह का फरमान: "जिस दिन हम आकाश को लपेट देंगे" अबू जाफ़र बिन अल-क़ाक़ा, शैबा बिन नसाह, अल-आरज और अल-ज़ुहरी ने पढ़ा: "तुत्वा" (आकाश लपेटा जाता है) 'त' पर दम्मा के साथ, और "अस-समाउ" (आकाश) को पैसिव वॉइस के रूप में पेश (रफ़ा) के साथ (4)। मुजाहिद ने पढ़ा: "यत्वी" (5), जिसका अर्थ है: अल्लाह आकाश को लपेटता है। बाकियों ने पढ़ा: "नत्वी" (हम लपेटते हैं) बड़प्पन के'न' के साथ। WWW.NAFSEISLAM.COM "यौम" (दिन) का नसब (अक्यूसेटिव केस) सिले (सापेक्ष उपवाक्य) में हटाए गए सर्वनाम के बदले (बदल) के रूप में है। अनुमान है: "जिसका तुमसे [उस] दिन वादा किया गया था जब हम आकाश को लपेट देंगे।" या यह उनके इस कथन: "जिस प्रकार हमने प्रथम बार सृष्टि का आरम्भ किया था, उसी प्रकार हम उसकी पुनरावृत्ति करेंगे" से "नुईदुहु" द्वारा नसब में है। या उनके इस कथन द्वारा: "उन्हें दुखी नहीं करेगा" यानी: सबसे बड़ी घबराहट उन्हें उस दिन दुखी नहीं करेगी जिस...

पादलेख (Footnotes): (1) (ख़) और (द) में: मदद की। (2) हमें यह (इस रूप में) नहीं मिला। यह अर्थ सहीह में अबू हुरैरा की एक हदीस के हिस्से के रूप में आया है जिसे मुस्लिम (2699) ने उनसे रिवायत किया है, जिसमें है: "जिसने दुनिया की तकलीफों में से किसी मोमिन की तकलीफ दूर की, अल्लाह कयामत के दिन की तकलीफों में से उसकी तकलीफ दूर करेगा।" (3) अबू अल-लैथ 2/380 ने मुक़ातिल से इसका ज़िक्र किया है, और हमें यह इब्न अब्बास से नहीं मिला। (4) अल-नश्र 2/324

अबू जाफ़र से। (5) अबू हय्यान ने अल-बहर 6/343 में शैबा बिन नसाह से इसका ज़िक्र किया है, और इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/102 में बिना किसी श्रेय के इसका ज़िक्र किया है।

صفحہ ۲۹٦ سورة الانبياء: آيات ۱۰۱ - ۱۰٤

...لڑکا، تو میں نے اس کے مالک سے بات کی یہاں تک کہ اس نے اسے معاف کر دیا، پھر میں ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ سے ملا اور انہیں بتایا، تو انہوں نے کہا: اے میرے بھتیجے، جس نے کسی مصیبت زدہ کی فریاد رسی (۱) کی، اللہ تعالیٰ اسے قیامت کی بڑی گھبراہٹ کے دن آگ سے آزاد کر دے گا، میں نے یہ رسول اللہ ﷺ سے سنا ہے (۲)۔ ﴿وَتَتَلَقَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ﴾ یعنی: فرشتے جنت کے دروازوں پر ان کا استقبال کریں گے؛ انہیں مبارکباد دیں گے اور ان سے کہیں گے: ﴿هَذَا يَوْمُكُمُ الَّذِي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ﴾ "یہ تمہارا وہ دن ہے جس کا تم سے وعدہ کیا جاتا تھا۔" اور کہا گیا ہے: رحمت کے فرشتے قبروں سے نکلتے وقت ان کا استقبال کریں گے؛ ابن عباس رضی اللہ عنہما سے مروی ہے (۳)۔ ﴿هَذَا يَوْمُكُمُ﴾ یعنی: اور وہ ان سے کہتے ہیں، تو (فعل) محذوف ہے۔ ﴿الَّذِي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ﴾ اس میں عزت و تکریم ہے۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿يَوْمَ نَطْوِي السَّمَاءَ كَطَيِّ السِّجِلِّ لِلْكُتُبِ كَمَا بَدَأْنَا أَوَّلَ خَلْقٍ نُعِيدُهُ وَعْدًا عَلَيْنَا إِنَّا كُنَّا فَاعِلِينَ﴾ "جس دن ہم آسمان کو یوں لپیٹ لیں گے جیسے خطوں کا طومار لپیٹا جاتا ہے، جس طرح ہم نے پہلی بار تخلیق کی ابتدا کی تھی اسی طرح ہم اسے دوبارہ لوٹائیں گے، یہ ہمارے ذمے وعدہ ہے، بے شک ہم اسے کرنے والے ہیں۔" اللہ تعالیٰ का قول: ﴿يَوْمَ نَطْوِي السَّمَاءَ﴾ ابو جعفر بن القعقاع، شیبہ بن نصاح، اعرج اور زہری نے «تُطْوَى» تاء کے ضمہ کے ساتھ پڑھا ہے، اور «السَّمَاءُ» حالتِ رفع میں نائب فاعل ہونے کی بنا پر ہے (٤)۔ مجاہد نے «يَطْوِي» (٥) پڑھا ہے، اس معنی پر کہ: اللہ آسمان کو لپیٹتا ہے۔ باقیوں نے: ﴿نَطْوِي﴾ عظمت والی نون کے ساتھ پڑھا ہے۔ WWW.NAFSEISLAM.COM اور «یوم» کا نصب صلہ میں محذوف ضمیر سے بدل ہونے کی بنا پر ہے، تقدیر کلام یہ ہے: وہ دن جس کا تم سے وعدہ کیا جاتا تھا وہ دن ہے جب ہم آسمان کو لپیٹیں گے۔ یا یہ «نعید» کے ذریعے منصوب ہے جو اس قول سے ہے: ﴿كَمَا بَدَأْنَا أَوَّلَ خَلْقٍ

نُّعِيدُهُۥ﴾۔ یا اس کے قول «لا یحزنہم» کے ذریعے یعنی: انہیں بڑی گھبراہٹ اس دن غمگین نہیں کرے گی جس دن...

حواشی: (۱) (خ) اور (د) میں: مدد کی۔ (۲) ہمیں یہ (اس طرح) نہیں ملا۔ البتہ یہ معنی صحیح میں حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث میں وارد ہوا ہے جسے امام مسلم (۲٦۹۹) نے روایت کیا ہے، جس میں ہے: "جس نے کسی مؤمن سے دنیا کی تکلیفوں میں سے کوئی تکلیف دور کی، اللہ تعالیٰ قیامت کے دن کی تکلیفوں میں سے اس کی تکلیف دور فرمائے گا"۔ (۳) اسے ابو لیث نے ۲/ ۳۸۰ میں مقاتل سے ذکر کیا ہے، اور ہمیں یہ ابن عباس سے نہیں ملا۔ (٤) النشر ۲/ ۳۲٤ عن ابی جعفر۔ (٥) اسے ابو حیان نے البحر ٦/ ۳٤۳ میں شیبہ بن نصاح سے ذکر کیا ہے، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ٤/ ۱۰۲ میں بغیر نسبت کے ذکر کیا ہے۔

Surah Al-Anbiya: Ayah 104 297

We shall fold the heaven. Or on an ellipsis: And remember, and he meant by the heaven the genus, its evidence: {And the heavens are rolled up in His right hand} [Az-Zumar: 67]. {As the folder of the scroll for the writing} Ibn Abbas and Mujahid said: i.e., like the folding of the page over what is in it (1). So the 'lam' in 'lil-kitab' means 'ala' (over/upon). And from Ibn Abbas also: It is the name of a scribe of the Messenger of Allah, peace and blessings be upon him (2). And it is not a strong [opinion]; because the scribes of the Messenger of Allah, peace and blessings be upon him, are well-known and this is not among them, nor among his companions is there anyone whose name was Al-Sijill (3). And Ibn Abbas also, Ibn Umar and Al-Suddi said: "Al-Sijill" is an angel (4), and he is the one who folds the books of the children of Adam when they are raised to him. And it is said: He is in the third heaven, to whom the deeds of the servants are raised, the guardians entrusted with the creation raise them to him every Thursday and Monday, and among his assistants in what they mentioned were Harut and Marut (5). And Al-Sijill: the deed (al-sak), and it is a name derived from 'Al-Musaajalah' (6), which is correspondence (7), and its origin is from 'Al-Sajl': which is the bucket; you say: I competed in drawing water (saajaltu) with the man: if you pulled out a bucket and he pulled out a bucket, then...

(1) Al-Tabari (16/424-425) extracted their saying. (2) Extracted by Abu Dawood (2935), Al-Nasa'i in Al-Kubra (11335), and Al-Tabari (16/424). (3) Tafsir Al-Tabari (16/225), and Al-Ta'rif wal-I'lam p. 115, and Ibn Kathir also rejected it when interpreting this verse, and said: It is not authentic, and a group of preservers (Huffaz) declared it fabricated - even if it is in the Sunan of Abu Dawood and others - among them our Sheikh the great Hafiz Abu Al-Hajjaj Al-Mizzi, and Imam Abu Ja'far bin Jarir set out to denounce this hadith and rejected it with a complete rejection... As for those who mentioned this among the names of the companions, they only relied on this hadith and not on anything else. (4) Extracted by Al-Tabari (16/423) from Ibn Umar and Al-Suddi, and mentioned by Al-Razi (22/228) from Ibn Abbas. (5) Al-Ta'rif wal-I'lam p. 115. (6) In the copies except (Z): Al-Sajalah, and what is fixed is from (Z) which is the correct one. See Mujmal Al-Lughah (2/487), Tafsir Al-Baghawi (3/271), and Al-Mufhim (7/393). (7) In (Zha) and (Meem): Al-Kitabah (writing).

सूरह अल-अंबिया: आयत 104 297

हम आकाश को लपेट लेंगे। या एक लोप (ellipsis) पर: और याद करो, और उसका आकाश से तात्पर्य संपूर्ण जाति से था, इसका प्रमाण: {और आसमान उसके दाहिने हाथ में लिपटे हुए होंगे} [अज़-ज़ुमर: 67]। {जैसे पन्ने को लिखने के लिए लपेटा जाता है} इब्न अब्बास और मुजाहिद ने कहा: यानी, पन्ने को उसमें जो कुछ भी है उस पर लपेटने की तरह (1)। तो यहाँ 'लम' का अर्थ 'पर' (अला) है। और इब्न अब्बास से यह भी है: यह अल्लाह के रसूल ﷺ के एक लेखक का नाम है (2)। और यह राय मज़बूत नहीं है; क्योंकि अल्लाह के रसूल ﷺ के लेखक जाने-माने हैं और यह उनमें से नहीं है, और न ही उनके साथियों में कोई ऐसा है जिसका नाम अस-सिजिल था (3)। और इब्न अब्बास ने यह भी, इब्न उमर और अस-सुद्दी ने कहा: "अस-सिजिल" एक फ़रिश्ता है (4), और वह वह है जो आदम की संतान की किताबों को लपेटता है जब वे उसके पास उठाई जाती हैं। और कहा जाता है: वह तीसरे आसमान में है, जिसके पास बंदों के कर्म उठाए जाते हैं, सृष्टि पर नियुक्त संरक्षक उन्हें हर गुरुवार और सोमवार को उसके पास उठाते हैं, और उनके सहायकों में हारुत और मारुत का उल्लेख किया गया है (5)। और अस-सिजिल: दस्तावेज़ (अस-सक), और यह 'अल-मुसाजला' (6) से निकला एक नाम है, जिसका अर्थ पत्राचार (7) है, और इसका मूल 'अस-सजल' से है: जो कि बाल्टी है; आप कहते हैं: मैंने उस आदमी के साथ पानी निकालने की प्रतियोगिता (सजल्तू) की: यदि आपने एक बाल्टी निकाली और उसने एक बाल्टी निकाली, तो...

(1) अल-तबरी (16/424-425) ने उनकी बात उद्धृत की है। (2) इसे अबू दाऊद (2935), अल-नसाई ने अल-कुबरा (11335) में, और अल-तबरी (16/424) ने उद्धृत किया है। (3) तफ़सीर अल-तबरी (16/225), और अल-तारीफ़ वल-इलाम पृष्ठ 115, और इब्न कथीर ने भी इस आयत की व्याख्या करते समय इसे खारिज कर दिया, और कहा: यह सही नहीं है, और कई हफ़्फ़ाज़ (संरक्षकों) ने इसे गढ़ा हुआ घोषित किया है - भले ही यह अबू दाऊद की सुनन और अन्य में हो - उनमें हमारे शेख महान हाफ़िज़ अबू अल-हज्जाज अल-मिज़्ज़ी शामिल हैं, और इमाम अबू जाफ़र बिन जरीर ने इस हदीस की निंदा की और इसे पूरी तरह खारिज कर दिया... जहाँ तक उन लोगों की बात है जिन्होंने इसे सहाबा के नामों में उल्लेख किया है, उन्होंने केवल इसी हदीस पर भरोसा किया है, किसी और चीज़ पर नहीं। (4) अल-तबरी (16/423) ने इब्न उमर और अस-सुद्दी से उद्धृत किया है, और अल-राज़ी (22/228) ने इब्न अब्बास से इसका उल्लेख किया है। (5) अल-तारीफ़ वल-इलाम पृष्ठ 115। (6) (ज़) के अलावा अन्य प्रतियों में: अल-सजलाह, और जो स्थिर है वह (ज़) से है जो सही है।

देखें मुजमल अल-लुघाह (2/487), तफ़सीर अल-बग़वी (3/271), और अल-मुफ़हिम (7/393)। (7) (ज़हा) और (मीम) में: अल-किताबत (लेखन)।

سورہ الانبیاء: آیت ۱۰۴ ۲۹۷

ہم آسمان کو لپیٹ دیں گے۔ یا ایک مخفی لفظ کی بنیاد پر: اور یاد کرو، اور اس نے آسمان سے جنس (پوری نوع) مراد لی، اس کی دلیل: {اور تمام آسمان اس کے داہنے ہاتھ میں لپٹے ہوئے ہوں گے} [الزمر: ۶۷]۔ {جیسے رجسٹر کو لکھے ہوئے پر لپیٹا جاتا ہے} ابن عباس اور مجاہد نے کہا: یعنی، جیسے صحیفے کو اس کے اندر موجود مواد پر لپیٹنا (۱)۔ چنانچہ یہاں 'لام' 'علی' (پر) کے معنی میں ہے۔ اور ابن عباس سے یہ بھی مروی ہے: یہ رسول اللہ ﷺ کے ایک کاتب کا نام ہے (۲)۔ اور یہ قول قوی نہیں ہے؛ کیونکہ رسول اللہ ﷺ کے کاتب معروف ہیں اور یہ ان میں سے نہیں ہیں، اور نہ ہی ان کے صحابہ میں کوئی ایسا ہے جس کا نام 'السجل' ہو (۳)۔ اور ابن عباس، ابن عمر اور السدی نے یہ بھی کہا کہ: "السجل" ایک فرشتہ ہے (۴)، اور وہ وہ ہے جو بنی آدم کے نامہ اعمال کو لپیٹتا ہے جب وہ اس کی طرف اٹھائے جاتے ہیں۔ اور کہا جاتا ہے: وہ تیسرے آسمان پر ہے، جس کی طرف بندوں کے اعمال اٹھائے جاتے ہیں، مخلوق پر مقرر محافظ فرشتے ہر جمعرات اور پیر کو اعمال اس کی طرف اٹھاتے ہیں، اور جن کا ذکر کیا گیا ہے ان کے معاونین میں ہاروت اور ماروت بھی تھے (۵)۔ اور السجل: تحریر یا دستاویز (الصک)، اور یہ 'المساجلة' (۶) سے نکلا ہوا ایک نام ہے، جس سے مراد خط و کتابت (۷) ہے، اور اس کی اصل 'السجل' سے ہے: جس کے معنی ڈول کے ہیں؛ آپ کہتے ہیں: میں نے اس شخص کے ساتھ پانی نکالنے کا مقابلہ کیا (ساجلت الرجل): جب آپ نے ایک ڈول نکالا اور اس نے بھی ایک ڈول نکالا، پھر---

(۱) طبری نے ان دونوں کا قول (۱۶/ ۴۲۴ - ۴۲۵) نقل کیا ہے۔ (۲) اسے ابو داؤد (۲۹۳۵)، نسائی نے الکبریٰ (۱۱۳۳۵) میں، اور طبری نے (۱۶/ ۴۲۴) میں روایت کیا ہے۔ (۳) تفسیر طبری ۱۶/ ۲۲۵، اور التعریف والاعلام ص ۱۱۵، اور ابن کثیر نے بھی اس آیت کی تفسیر میں

اسے رد کیا ہے اور کہا ہے: یہ صحیح نہیں ہے، اور حفاظ کی ایک جماعت نے اسے من گھڑت قرار دیا ہے - اگرچہ یہ سنن ابو داؤد وغیرہ میں موجود ہے - ان میں ہمارے شیخ حافظ کبیر ابو الحجاج المزی بھی شامل ہیں، اور امام ابو جعفر بن جریر نے اس حدیث پر انکار کیا اور اسے مکمل طور پر رد کر دیا... جہاں تک ان لوگوں کا تعلق ہے جنہوں نے اسے صحابہ کے ناموں میں ذکر کیا ہے، انہوں نے صرف اسی حدیث پر بھروسہ کیا ہے، کسی اور چیز پر نہیں۔ (۴) اسے طبری نے (۱۶/ ۴۲۳) ابن عمر اور السدی سے روایت کیا ہے، اور رازی نے (۲۲/ ۲۲۸) ابن عباس سے اس کا ذکر کیا ہے۔ (۵) التعریف والاعلام ص ۱۱۵۔ (۶) (ز) کے علاوہ دیگر نسخوں میں 'السجالة' ہے، اور جو متن میں ہے وہ (ز) سے ہے اور وہی درست ہے۔ دیکھئے: مجمل اللغہ ۲ / ۴۸۷، تفسیر بغوی ۳ / ۲۷۱، اور المفہم ۷ / ۳۹۳۔ (۷) (ظ) اور (م) میں: 'الکتابة' ہے۔

It was metaphorically used, so correspondence and consultation were called "musajalah" (competing in drawing water). The judge has recorded a record. Al-Fadl ibn al-Abbas ibn Utbah ibn Abi Lahab said: "Whoever competes with me, competes with a noble one, Who fills the bucket up to the knot of the rope."(1) Then this noun was formed on the pattern of "fi'ill", like: "himirr", "timirr", and "biliyy". Abu Zur'ah ibn Amr ibn Jarir read: "ka-tayyi as-sujulli" with damma on the Seen and Jeem and doubling of the Lam(2). Al-A'mash and Talhah read: "ka-tayyi as-sijli" with fatha on the Seen, sukun on the Jeem and lightening of the Lam(3). Al-Nahhas said: The meaning is one, if Allah wills, and the completion is at His saying: "lil-kitabi" (for the book)(4). "Tayy" (folding) in this verse carries two possible meanings: one is rolling up, which is the opposite of spreading. Allah Almighty said: "and the heavens will be folded in His right hand" [Az-Zumar: 67]. The second is concealing, obscuring, and erasing; because Allah Almighty erases and obliterates their traces and dims their stars. Allah Almighty said: "When the sun is wrapped up [in darkness], And when the stars fall, dispersing... And when the sky is stripped away" [At-Takwir: 1, 2, and 11]. "lil-kitabi" (for the book) and the speech ended - and the reading of Al-A'mash, Hafs, Hamzah, Al-Kisa'i, Yahya, and Khalaf is: "lil-kutubi" (for the books) in plural(5) - then He resumed the speech and said: "As We began the first creation, We will repeat it." i.e., We shall gather them barefooted, naked, and uncircumcised, just as they were begun in the wombs.

Footnotes: (1) Al-Sihah (Sajal), and the verse is in Al-Ma'ani Al-Kabir by Ibn Qutaybah 2/795, Al-Kamil by Al-Mubarrad 1/250, and Al-Hamasah al-Basriyyah 1/185. Al-Karab: it is the rope tied in the middle of the bucket's wooden crossbar above the main rope to strengthen it. Al-Mu'jam al-Wasit (Karab). Al-Fadl ibn al-Abbas is one of the poets of Banu Hashim and their eloquent speakers, and his mother is the daughter of Al-Abbas ibn Abd al-Muttalib. Al-Aghani 16/175. (2) Al-Qira'at al-Shadhah p. 93, and Al-Muhtasib 2/67. (3) Al-Muhtasib 2/67 on the authority of Abu al-Sammal. (4) In (D) and (Z): for the books, and they are two readings as follows. (5) Al-Sab'ah p. 431, and Al-Taysir p. 155 on the authority of Hamzah, Al-Kisa'i, and Hafs, and Al-Nashr 2/325 on their authority and on the authority of Khalaf, and the rest: "lil-kitabi" in singular.

पृष्ठ २९८ | सूरा अल-अंबिया: आयत १०४

इसका लाक्षणिक रूप से उपयोग किया गया था, इसलिए पत्राचार और परामर्श को "मुसाजला" (पानी खींचने में प्रतिस्पर्धा) कहा गया। न्यायाधीश ने एक रिकॉर्ड दर्ज किया है। अल-फ़ज़ल इब्न अल-अब्बास इब्न उतबाह इब्न अबी लहब ने कहा: "जो मुझसे प्रतिस्पर्धा करता है, वह एक उदार व्यक्ति से प्रतिस्पर्धा करता है, जो डोरी की गांठ तक बाल्टी भरता है।" (१) फिर इस संज्ञा को "फ़िइल्ल" (fi'ill) के स्वरूप पर बनाया गया, जैसे: "हिमिर्" (himirr), "तिमिर्" (timirr), और "बिलिय्य" (biliyy)। अबू ज़ुरआ इब्न अम्र इब्न जरीर ने पढ़ा: "क-तय्यि अस-सुजुल्ली" (ka-tayyi as-sujulli) सीन और जीम पर धम्मा के साथ और लाम के विगुणन के साथ (२)। अल-अअ्मश और तलहा ने पढ़ा: "क-तय्यि अस-सिज्लि" (ka-tayyi as-sijli) सीन पर फतह, जीम पर सुकून और लाम के हल्कापन के साथ (३)। अल-नह्हास ने कहा: अर्थ एक ही है, यदि अल्लाह चाहे, और पूर्णता उसके कथन "लिल-किताबी" (किताब के लिए) पर है (४)। इस आयत में "तय्य" (लपेटना) के दो संभावित अर्थ हैं: पहला है बेलन करना (rolling up), जो फैलाने का विपरीत है। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: "और आकाश उसके दाहिने हाथ में लिपटे होंगे" [अज़-ज़ुमर: ६७]। दूसरा है छिपाना, धुंधला करना और मिटाना; क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान उनके निशानों को मिटा देता है और उनके सितारों को मंद कर देता है। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: "जब सूरज लपेट लिया जाएगा [अंधेरे में], और जब तारे गिर पड़ेंगे, बिखर जाएंगे... और जब आसमान छील दिया जाएगा" [अत-तक्वीर: १, २, और ११]। "लिल-किताबी" (किताब के लिए) और बात समाप्त हुई - और अल-अअ्मश, हफ़्स, हमज़ा, अल-किसाई, यह्या और खलफ़ का पाठ बहुवचन में "लिल-कुतुबी" (किताबों के लिए) है (५) - फिर उसने बात फिर से शुरू की और कहा: "जैसा कि हमने पहली रचना शुरू की थी, हम इसे दोहराएंगे।" अर्थात, हम उन्हें नंगे पैर, नग्न और खतनारहित इकट्ठा करेंगे, जैसा कि वे गर्भ में शुरू किए गए थे।

पाद-टिप्पणियाँ: (१) अल-सिह़ाह (सिज्ल), और यह छंद इब्न क़ुतैबा की अल-मआनी अल-कबीर २/७९५, अल-मुबर्रद की अल-कामिल १/२५०, और अल-हमासा अल-बसरिया १/१८५ में है। अल-करब: यह वह रस्सी है जो बाल्टी की लकड़ी की छड़ के बीच में मुख्य रस्सी के ऊपर बांधी जाती है ताकि उसे मजबूती मिले। अल-मुजम अल-वसीत (करब)। अल-फ़ज़ल इब्न अल-अब्बास बनू हाशिम के कवियों और उनके वाग्मियों में से एक हैं, और उनकी माँ अल-अब्बास इब्न अब्द अल-मुत्तलिब की बेटी हैं। अल-अघानी १६/१७५। (२) अल-क़िरात अल-शाज़ा पृ. ९३, और अल-मुह्तसिब २/६७। (३) अबू अल-सम्माली के अधिकार पर अल-मुह्तसिब २/६७। (४) (द) और (ज़) में: किताबों के लिए, और

वे दो पाठ हैं जैसा कि आगे आता है। (५) अल-सबआ पृ. ४३१, और अल-तयसीर पृ. १५५ हमज़ा, अल-किसाई और हफ़्स के अधिकार पर, और अल-नश्र २/३२५ उनके और खलफ़ के अधिकार पर, और बाकी: एकवचन में "लिल-किताबी"।

اسے استعارۃً استعمال کیا گیا، چنانچہ خط و کتابت اور باہمی مشورے کو "مساجلہ" (کنویں سے پانی نکالنے کا مقابلہ) کہا گیا۔ اور حاکم نے ایک ریکارڈ درج کیا۔ الفضل بن العباس بن عتبہ بن ابی لہب نے کہا: "جو مجھ سے مقابلہ کرتا ہے وہ ایک سخی شخص سے مقابلہ کرتا ہے، جو رسی کی گرہ تک ڈول بھر دیتا ہے۔"(۱) پھر یہ اسم "فِعِلّ" کے وزن پر بنایا گیا، جیسے: حِمِرّ، طِمِرّ اور بِلِيّ۔ اور ابو زرعہ بن عمرو بن جریر نے اسے "كَطَيِّ السُّجُلِّ" سین اور جیم کے پیش اور لام کی تشدید کے ساتھ پڑھا (۲)۔ اور اعمش اور طلحہ نے اسے "كَطَيِّ السِّجْلِ" سین کے زبر، جیم کے سکون اور لام کی تخفیف کے ساتھ پڑھا (۳)۔ نحاس نے کہا: معنی ایک ہی ہے، ان شاء اللہ تعالیٰ، اور کلام کا اختتام "لِلْكِتَابِ" پر ہوتا ہے (۴)۔ اس آیت میں "طی" (لپیٹنے) کے دو معانی کا احتمال ہے: ایک تہہ کرنا (رول کرنا) جو پھیلانے کی ضد ہے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَالسَّمَوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِۦ﴾ [الزمر: ۶۷]۔ اور دوسرا: چھپانا، مٹانا اور محو کر دینا؛ اس لیے کہ اللہ تعالیٰ ان کے آثار کو مٹا دے گا اور ان کے ستاروں کو بے نور کر دے گا۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿إِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ وَإِذَا النُّجُومُ أَنكَدَرَتْ وَإِذَا السَّمَاءُ كُشِطَتْ﴾ [التکویر: ۱، ۲، اور ۱۱]۔ "لِلْكِتَابِ" پر بات مکمل ہوئی - اور اعمش، حفص، حمزہ، کسائی، یحییٰ اور خلف کی قراءت جمع کے ساتھ "لِلْكُتُبِ" ہے (۵) - پھر کلام کا دوبارہ آغاز کرتے ہوئے فرمایا: ﴿كَمَا بَدَأْنَا أَوَّلَ خَلْقٍ نُّعِيدُهُۥ﴾ یعنی: ہم انہیں ننگے پاؤں، ننگے بدن اور بن ختنہ کے اسی طرح جمع کریں گے جیسے وہ شکمِ مادر میں پہلی بار پیدا کیے گئے تھے۔

حواشی: (۱) الصحاح (سجل)، اور یہ شعر ابن قتیبہ کی المعانی الکبیر ۲/۷۹۵، مبرد کی الکامل ۱/۲۵۰، اور الحماسہ البصریہ ۱/۱۸۵ میں ہے۔ الکرب: وہ رسی ہے جو ڈول کی لکڑی کے بیچ میں بڑی رسی کے اوپر اسے مضبوط کرنے کے لیے باندھی جاتی ہے۔ المعجم الوسیط (کرب)۔

الفضل بن العباس بنو ہاشم کے شعراء اور فصحاء میں سے ایک ہیں، اور ان کی والدہ عباس بن عبد المطلب کی صاحبزادی ہیں۔ الاغانی ۱۶/۱۷۵۔ (۲) القراءات الشاذہ ص ۹۳، اور المحتسب ۲/۶۷۔ (۳) المحتسب ۲/۶۷ بحوالہ ابو السمال۔ (۴) (د) اور (ز) میں: "للكتب" ہے، اور یہ دو قراءتیں ہیں جیسا کہ آگے آئے گا۔ (۵) السبعہ ص ۴۳۱، اور التیسیر ص ۱۵۵ بحوالہ حمزہ، کسائی اور حفص، اور النشر ۲/۳۲۵ بحوالہ ان تینوں اور خلف، اور باقی تمام قراء نے اسے واحد "للكتاب" پڑھا ہے۔

299 Surah Al-Anbiya: Verse 104

An-Nasa'i (1) narrated from Ibn Abbas from the Prophet ﷺ that he said: "People will be gathered on the Day of Resurrection naked and uncircumcised, and the first of creation to be clothed on the Day of Resurrection will be Ibrahim, peace be upon him," then he recited: {As We began the first creation, We will repeat it}.

Muslim (2) also recorded it from Ibn Abbas who said: The Messenger of Allah ﷺ stood among us giving an exhortation and said: "O people, you will be gathered to Allah barefooted, naked, and uncircumcised: {As We began the first creation, We will repeat it. [That is] a promise binding upon Us. Indeed, We will do it.} Behold, the first of the creatures to be clothed on the Day of Resurrection is Ibrahim, peace be upon him," and he mentioned the Hadith. We have mentioned this chapter in the book "At-Tadhkirah" (3) in full.

Sufyan al-Thawri mentioned, from Salama ibn Kuhayl, from Abu al-Za’ra’, from Abdullah ibn Mas’ud who said: "Allah, the Mighty and Majestic, sends down water (4) from beneath the Throne like the semen of men, and their flesh and bodies grow from it just as the earth grows from the soil," and he recited: {As We began the first creation, We will repeat it} (5).

Ibn Abbas said: The meaning is: We destroy everything and annihilate it as it was the first time (6), and according to this, the speech is connected to His saying: {The Day when We will fold the heaven}, meaning: We fold it and return it to destruction and annihilation, so it becomes nothing.

It was said: We annihilate the heaven then We return it once more after its folding and disappearance, like His saying: {The Day the earth will be replaced by another earth, and the heavens [as well]} [Ibrahim: 48].

(1) In Al-Mujtaba 4/114. (2) In his Sahih (2860), and it is with Ahmad (1913) and (2096), and Al-Bukhari (3349). (3) Page 207. (4) Before it in (Z): On the Day of Resurrection. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/82, and Ibn Abi Shaybah recorded it at length 15/191-195, and al-Uqayli in al-Du'afa 2/314-316, and al-Hakim 4/496-498. Abu al-Za’ra’ al-Kindi is Abdullah ibn Hani, Al-Bukhari said about him as mentioned by Al-Uqayli: He is not followed in his hadith. (6) Recorded by al-Tabari 16/431.

२९९ सूरह अल-अम्बिया: आयत १०४

अन-नसाई (१) ने इब्न अब्बास से, पैगंबर ﷺ से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "प्रलय के दिन लोगों को नग्न और बिना खतना के इकट्ठा किया जाएगा, और प्रलय के दिन सबसे पहले जिसे कपड़े पहनाए जाएंगे वह इब्राहिम अलैहिस्सलाम होंगे", फिर उन्होंने पढ़ा: {जैसे हमने पहली बार सृष्टि का आरंभ किया था, वैसे ही हम उसे दोबारा दोहराएंगे}।

मुस्लिम (२) ने भी इब्न अब्बास से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ हमारे बीच उपदेश देने के लिए खड़े हुए और कहा: "ऐ लोगों, तुम अल्लाह की ओर नंगे पैर, नग्न और बिना खतना के इकट्ठा किए जाओगे: {जैसे हमने पहली बार सृष्टि का आरंभ किया था, वैसे ही हम उसे दोबारा दोहराएंगे। यह हमारे ऊपर एक वादा है। निश्चय ही हम ऐसा करने वाले हैं।} याद रखो, प्रलय के दिन सबसे पहले जिसे कपड़े पहनाए जाएंगे वह इब्राहिम अलैहिस्सलाम होंगे" और हदीस का उल्लेख किया। हमने इस अध्याय का उल्लेख "अत-तज़किराह" (३) पुस्तक में विस्तार से किया है।

सुफ़यान अल-थौरी ने सलमा इब्न कुहैल से, अबू अल-ज़ारा से, अब्दुल्लाह इब्न मसूद से उल्लेख किया, जिन्होंने कहा: "अल्लाह सर्वशक्तिमान अर्श के नीचे से पुरुषों के वीर्य के समान पानी (४) भेजता है, और उससे उनका मांस और शरीर वैसे ही उगते हैं जैसे पृथ्वी मिट्टी से उगती है," और उन्होंने पढ़ा: {जैसे हमने पहली बार सृष्टि का आरंभ किया था, वैसे ही हम उसे दोबारा दोहराएंगे} (५)।

इब्न अब्बास ने कहा: इसका अर्थ है: हम हर चीज़ को नष्ट कर देंगे और उसे वैसे ही मिटा देंगे जैसा वह पहली बार थी (६), और इस आधार पर, यह बात उनके इस कथन से जुड़ी है: {जिस दिन हम आकाश को लपेट लेंगे}, यानी: हम इसे लपेट लेंगे और इसे विनाश और खात्मे की ओर ले जाएंगे, ताकि यह कुछ न रहे।

और यह कहा गया: हम आकाश को नष्ट कर देंगे फिर उसे एक बार फिर से उसके लपेटे जाने और गायब होने के बाद लौटाएंगे, जैसा कि उनका कहना है: {जिस दिन पृथ्वी को दूसरी पृथ्वी से बदल दिया जाएगा, और आकाश को भी} [इब्राहिम: ४८]।

(१) अल-मुज्तबा ४/११४ में। (२) उनके सहीह (२८६०) में, और यह अहमद (१९१३) और (२०९६) और बुखारी (३३४९) के पास है। (३) पृ. २०७। (४) (ज़) में इससे पहले: कयामत के दिन। (५) नह़स द्वारा इराब अल-कुरान ३/८२, और इसे इब्न अबी शयबा १५/१९१-१९५ ने विस्तार से निकाला है, और अल-उकैली ने अल-दुआफा २/३१४-३१६ में, और अल-हाकिम ४/४९६-४९८ में। अबू अल-ज़ारा अल-

किंदी अब्दुल्ला इब्न हानी हैं, अल-बुखारी ने उनके बारे में कहा जैसा कि अल-उकैली ने उल्लेख किया है: उनकी हदीस में उनका अनुसरण नहीं किया जाता है। (६) अल-तबरी १६/४३१ द्वारा निकाला गया।

۲۹۹ سورہ الانبیاء: آیت ۱۰۴

امام نسائی (۱) نے ابن عباس سے، نبی ﷺ سے روایت کی ہے کہ آپ نے فرمایا: «قیامت کے دن لوگوں کو برہنہ بدن اور غیر مختون حالت میں جمع کیا جائے گا، اور قیامت کے دن مخلوق میں سب سے پہلے جسے لباس پہنایا جائے گا وہ ابراہیم علیہ السلام ہوں گے، پھر آپ نے پڑھا: ﴿كَمَا بَدَأْنَا أَوَّلَ خَلْقٍ نُّعِيدُهُ﴾ [جس طرح ہم نے پہلی تخلیق کی ابتدا کی تھی، ہم اسے دوبارہ دہرائیں گے]»۔

امام مسلم (۲) نے بھی ابن عباس سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ ہمارے درمیان وعظ کے لیے کھڑے ہوئے اور فرمایا: «اے لوگو، تم اللہ کی طرف ننگے پاؤں، برہنہ بدن اور غیر مختون حالت میں جمع کیے جاؤ گے: ﴿كَمَا بَدَأْنَا أَوَّلَ خَلْقٍ نُّعِيدُهُ وَعْدًا عَلَيْنَا إِنَّا كُنَّا فَاعِلِينَ﴾ [جس طرح ہم نے پہلی تخلیق کی ابتدا کی تھی، ہم اسے دوبارہ دہرائیں گے۔ یہ ہمارے ذمے ایک وعدہ ہے۔ یقیناً ہم اسے کرنے والے ہیں] خبردار، قیامت کے دن مخلوق میں سب سے پہلے جسے لباس پہنایا جائے گا وہ ابراہیم علیہ السلام ہوں گے» اور حدیث ذکر کی۔ ہم نے اس باب کا ذکر کتاب «التذکرہ» (۳) میں مکمل طور پر کیا ہے۔

سفیان ثوری نے سلمہ بن کہیل سے، انہوں نے ابوالزعراء سے، انہوں نے عبداللہ بن مسعود سے نقل کیا ہے، انہوں نے کہا: اللہ عزوجل عرش کے نیچے سے مردوں کی منی جیسا پانی (۴) بھیجے گا، جس سے ان کا گوشت اور ان کے جسم اسی طرح اگیں گے جس طرح زمین مٹی سے اگتی ہے، اور انہوں نے پڑھا: ﴿كَمَا بَدَأْنَا أَوَّلَ خَلْقٍ نُّعِيدُهُ﴾ (۵)۔

ابن عباس نے کہا: اس کا معنی ہے: ہم ہر چیز کو ہلاک اور فنا کر دیں گے جیسا کہ وہ پہلی بار تھی (۶)، اور اس بنا پر یہ کلام اللہ کے اس قول سے جڑا ہوا ہے: ﴿يَوْمَ نَطْوِي السَّمَاءَ﴾ یعنی: ہم اسے لپیٹ دیں گے اور اسے ہلاکت و فنا کی طرف لوٹائیں گے، پس وہ کچھ نہیں رہے گی۔

اور کہا گیا: ہم آسمان کو فنا کر دیں گے پھر اسے لپیٹنے اور زائل ہونے کے بعد ایک بار پھر لوٹائیں گے، جیسا کہ اللہ کا ارشاد ہے: ﴿يَوْمَ تُبَدَّلُ الْأَرْضُ غَيْرَ الْأَرْضِ وَالسَّمَوَاتُ﴾ [ابراہیم: ۴۸]۔

(۱) المجتبیٰ ۴/ ۱۱۴ میں۔ (۲) اپنی صحیح (۲۸۶۰) میں، اور یہ احمد (۱۹۱۳) اور (۲۰۹۶)، اور بخاری (۳۳۴۹) کے پاس ہے۔ (۳) ص ۲۰۷۔ (۴) نسخہ (ظ) میں اس سے پہلے: قیامت کے دن۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس ۳/ ۸۲، اور اسے تفصیل کے ساتھ ابن ابی شیبہ ۱۵/ ۱۹۱ - ۱۹۵، اور عقیلی نے الضعفاء ۲/ ۳۱۴ - ۳۱۶، اور حاکم نے ۴/ ۴۹۶ - ۴۹۸ میں روایت کیا ہے۔ ابوالزعراء الکندی عبداللہ بن ہانئ ہیں، بخاری نے ان کے بارے میں کہا جیسا کہ عقیلی نے ذکر کیا: ان کی حدیث کی پیروی نہیں کی جاتی۔ (۶) اسے طبری نے ۱۶/ ۴۳۱ میں روایت کیا ہے۔

The first view is more correct, and it is similar to His saying: {And you have certainly come to Us alone as We created you the first time} and the words of the Almighty: {And they shall be presented before your Lord in ranks: 'Now you have come to Us just as We created you at the first'} [Al-Kahf: 48].

{A promise} (Wa'dan) is in the accusative case as an infinitive, meaning: We promised a promise {upon Us} (alayna) to fulfill it and be faithful to it, i.e., regarding the resurrection and restoration; thus there is an omission in the speech. Then He emphasized that with the words of His Exalted Praise: {Indeed, We were doers} (Inna kunna fa'ilin). Az-Zajjaj said (1): The meaning of {Indeed, We were doers} is: Indeed We were capable of [doing] what We willed.

It was said: {Indeed, We were doers} meaning: what We promised you, and it is as He said: {His promise is to be fulfilled} [Al-Muzzammil: 18].

It was said: "Kana" (was/were) is to inform about what has passed of His decree. And it was said: it is a connective particle (sila).

His saying, the Almighty: {And We have already written in the Psalms after the [previous] mention that the land is inherited by My righteous servants (105) Indeed, in this is notification for a worshipping people (106)}

His saying, the Almighty: {And We have already written in the Psalms} - the Zabur (Psalms) and the Kitab (Book) are one; therefore it was permissible to call the Torah and the Gospel: Zabur; [from] Zabartu, meaning: I wrote, and its plural is: Zubur (2). Said ibn Jubayr said: "The Zabur" is the Torah, the Gospel, and the Qur'an {after the mention} which is in heaven {that the land}: the land of Paradise {is inherited by My righteous servants}. Narrated by Sufyan from al-A'mash from Sa'id ibn Jubayr (3).

---

(1) In 'Ma'ani al-Qur'an' 3/407, and the author quoted it from him through al-Nahhas in 'I'rab al-Qur'an' 3/82, and what precedes it and what follows in brackets is from him. (2) 'I'rab al-Qur'an' by al-Nahhas 3/82 - 83, and what is in brackets is from him. (3) Narrated by Hannad in 'al-Zuhd' (160), and al-Tabari 16/432 and 435 through the path of al-A'mash with it. And his saying about 'al-Dhikr' (the mention) that it is the one in heaven means 'Umm al-Kitab' (the Mother of the Book), as in 'Tafsir al-Tabari' 16/431, and 'al-Wasit' 2/254, and 'Zad al-Masir' 5/397, and this saying will come from Mujahid and Ibn Zayd.

पहला विचार अधिक सही है, और यह उनके इस कथन के समान है: {और तुम निश्चित रूप से हमारे पास अकेले आए हो जैसा कि हमने तुम्हें पहली बार पैदा किया था} और सर्वशक्तिमान के शब्द: {और उन्हें तुम्हारे रब के सामने कतारों में पेश किया जाएगा: 'अब तुम हमारे पास वैसे ही आए हो जैसे हमने तुम्हें पहली बार पैदा किया था'} [अल-कहफ़: 48]।

{एक वादा} (वअदन) क्रिया विशेषण (मसदर) के रूप में कर्म कारक में है, जिसका अर्थ है: हमने एक वादा किया {हम पर} (अलैना) इसे पूरा करना और इसके प्रति वफादार रहना, यानी पुनरुत्थान और बहाली के बारे में; इस प्रकार भाषण में विलोप है। फिर उन्होंने अपनी उत्कृष्ट स्तुति के शब्दों के साथ इस पर जोर दिया: {निश्चित रूप से, हम करने वाले थे} (इन्ना कुन्ना फा'इलीन)। अज़-ज़ज्जाज ने कहा (1): {निश्चित रूप से, हम करने वाले थे} का अर्थ है: निश्चित रूप से हम जो चाहते थे उसे [करने] में सक्षम थे।

कहा गया: {निश्चित रूप से, हम करने वाले थे} का अर्थ है: जो हमने तुमसे वादा किया था, और यह वैसा ही है जैसा उन्होंने कहा: {उनका वादा पूरा होने वाला है} [अल-मुज्जम्मिल: 18]।

कहा गया: "काना" (था/थे) उनके आदेश के पिछले हिस्से के बारे में सूचित करने के लिए है। और कहा गया: यह एक संयोजी शब्द (सिला) है।

सर्वशक्तिमान का कथन: {और हमने पहले ही ज़बूर (भजन) में [पिछली] याद के बाद लिख दिया है कि धरती मेरे नेक बंदों की विरासत है (105) वास्तव में, इसमें इबादत करने वाले लोगों के लिए एक संदेश है (106)}

सर्वशक्तिमान का कथन: {और हमने ज़बूर में लिख दिया है} - ज़बूर और किताब एक ही हैं; इसलिए तौरात और इंजील को ज़बूर कहना जायज़ था; [से] ज़बर्तु, जिसका अर्थ है: मैंने लिखा, और इसका बहुवचन है: ज़ुबुर (2)। सईद इब्न जुबैर ने कहा: "ज़बूर" तौरात, इंजील और कुरान है {याद के बाद} जो स्वर्ग में है {कि धरती}: स्वर्ग की धरती {मेरे नेक बंदों की विरासत है}। सुफियान द्वारा अल-अमश से सईद इब्न जुबैर के माध्यम से वर्णित (3)।

---

(1) 'मानी अल-कुरान' 3/407 में, और लेखक ने इसे अल-नहस के माध्यम से 'इराब अल-कुरान' 3/82 में उनसे उद्धृत किया, और जो इससे पहले है और जो कोष्ठक में है वह उन्हीं से है। (2) अल-

नहस द्वारा 'इराब अल-कुरान' 3/82 - 83, और कोष्ठक में जो है वह उन्हीं से है। (3) इसे हन्नाद ने 'अल-जुह्द' (160) में और अल-तबरी 16/432 और 435 में अल-अमश के मार्ग से उद्धृत किया है। और 'अल-धिक्र' (याद) के बारे में उनका कथन कि यह स्वर्ग में है, इसका अर्थ 'उम्म अल-किताब' (किताब की माँ) है, जैसा कि 'तफ़सीर अल-तबरी' 16/431, और 'अल-वसीत' 2/254, और 'ज़ाद अल-मसीर' 5/397 में है, और यह कथन मुजाहिद और इब्न जैद से आएगा।

۳۰۰ سورة الانبياء: آيات ۱۰۴ - ۱۰۶

پہلا قول زیادہ صحیح ہے، اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے مشابہ ہے: {اور تم یقیناً ہمارے پاس اکیلے آئے ہو جیسا کہ ہم نے تمہیں پہلی بار پیدا کیا تھا} اور اللہ عزوجل کا ارشاد ہے: {اور وہ تمہارے رب کے سامنے صفوں میں پیش کیے جائیں گے: 'اب تم ہمارے پاس ویسے ہی آئے ہو جیسے ہم نے تمہیں پہلی بار پیدا کیا تھا'} [الکہف: ۴۸]۔

{وعداً} مصدر ہونے کی وجہ سے مفعول بہ ہے، یعنی: ہم نے وعدہ کیا {علینا} اسے پورا کرنا اور نبھانا ہم پر لازم ہے، یعنی: بعثت اور دوبارہ زندہ کرنے کے بارے میں؛ پس کلام میں حذف پایا جاتا ہے۔ پھر اللہ جل ثناؤہ نے اپنے اس ارشاد سے اس کی تاکید کی: {إنا كنا فاعلين} (بیشک ہم کرنے والے تھے)۔ الزجاج نے کہا (۱): {إنا كنا فاعلين} کا معنی ہے: بیشک ہم جو چاہیں اسے [کرنے] پر قادر تھے۔

کہا گیا: {إنا كنا فاعلين} یعنی: جو ہم نے تم سے وعدہ کیا تھا، اور یہ ایسا ہی ہے جیسے فرمایا: {كان وعده مفعولاً} (اس کا وعدہ پورا ہو کر رہنے والا ہے) [المزمل: ۱۸]۔

کہا گیا: "كان" اللہ کے سابقہ فیصلے کی خبر دینے کے لیے ہے۔ اور کہا گیا: یہ صلہ ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور ہم نے ذکر کے بعد زبور میں لکھ دیا ہے کہ زمین کے وارث میرے نیک بندے ہوں گے (۱۰۵) بیشک اس میں عبادت گزار لوگوں کے لیے ایک پیغام ہے (۱۰۶)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {ولقد كتبنا في الزبور} (اور ہم نے زبور میں لکھ دیا ہے) - زبور اور کتاب ایک ہی چیز ہے؛ اسی لیے تورات اور انجیل کو زبور کہنا جائز ہوا؛ [لفظ] "زبرتُ" سے، یعنی: میں نے لکھا، اور اس کی جمع "زبر" ہے (۲)۔ سعید بن جبیر نے کہا: "زبور" تورات، انجیل اور

قرآن ہے {ذکر کے بعد} جو کہ آسمان میں ہے {کہ زمین}: جنت کی زمین {اس کے وارث میرے نیک بندے ہوں گے}۔ اسے سفیان نے الاعمش سے، انہوں نے سعید بن جبیر سے روایت کیا ہے (۳)۔

---

(۱) معانی القرآن ۳ / ۴۰۷ میں، اور مصنف نے اسے ان سے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۳/ ۸۲ میں نقل کیا ہے، اور اس سے پہلے اور جو کچھ آگے بریکٹ میں آئے گا وہ انہی کا ہے۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۳ / ۸۲ - ۸۳ ، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ انہی کا ہے۔ (۳) اسے ہناد نے "الزہد" (۱۶۰) میں روایت کیا ہے، اور طبری نے ۱۶/ ۴۳۲ اور ۴۳۵ میں اعمش کے طریق سے۔ اور ذکر کے بارے میں ان کا قول کہ وہ آسمان میں ہے، اس سے مراد "ام الکتاب" ہے، جیسا کہ تفسیر طبری ۱۶/ ۴۳۱، الوسیط ۲/ ۲۵۴، اور زاد المسیر ۵/ ۳۹۷ میں ہے، اور یہ قول مجاہد اور ابن زید سے بھی آئے گا۔

301 Surah Al-Anbiya: Verses 105 - 106

Al-Sha'bi said: "Al-Zabur": the Psalms of David, and "al-Dhikr": the Torah of Moses, peace be upon him (1). Mujahid and Ibn Zayd said: "Al-Zabur": the books of the Prophets, peace be upon them, and "al-Dhikr": the Mother of the Book (Umm al-Kitab) which is with Allah in heaven (2). Ibn Abbas said: "Al-Zabur": the books which Allah revealed after Moses to His Prophets, and "al-Dhikr": the Torah revealed to Moses (3). Hamza recited: «fi al-Zuburi» with a damma on the letter Zayn, the plural of Zabr (4). ﴿أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ﴾ [that the earth shall be inherited by My righteous servants]: The best of what has been said about it is that it refers to the land of Paradise—as Sa’id ibn Jubayr said—because the earth in this world has been inherited by the righteous and others (5). This is the view of Ibn Abbas, Mujahid, and others (6); Mujahid and Abu al-Aliya said: and the evidence for this interpretation is the saying of the Almighty: ﴿وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي صَدَقَنَا وَعْدَهُ وَأَوْرَثَنَا الْأَرْضَ﴾ [And they will say: "Praise be to Allah, who has fulfilled His promise to us and has made us inherit the land"] [Az-Zumar: 75]. And on the authority of Ibn Abbas: that it is the Holy Land (7). And also on his authority: that it is the land of the disbeliever nations inherited by the Ummah of Muhammad ﷺ through conquests (8). And it was said: The intention by that is the Children of Israel, by the evidence of the Almighty's saying: ﴿وَأَوْرَثْنَا الْقَوْمَ الَّذِينَ كَانُوا يُسْتَضْعَفُونَ مَشَارِقَ الْأَرْضِ وَمَغَارِبَهَا الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا﴾ [And We caused the people who were being oppressed to inherit the eastern parts of the land and the western parts thereof, which We had blessed] [Al-A'raf: 137]. And most of the commentators are of the opinion that the intention by righteous servants is the Ummah of Muhammad ﷺ.

---

(1) Reported by Ibn Abi Shayba 10/555, and Al-Tabari 16/433. (2) Al-Nakt wa al-'Uyun 3/475 on the authority of Mujahid, and Al-Tabari reported their saying 16/432, and it was mentioned by Al-Wahidi in Al-Wasit 2/254, and Ibn al-Jawzi 5/397. (3) Reported by Al-Tabari 16/433 briefly. (4) Al-Sab'a p. 431, and Al-Taysir p. 98, Al-Razi said 22/22: and the meaning of the two readings is one. (5) I’rab al-Qur’an by al-Nuhas 3/83. (6) Reported on the authority of Ibn Abbas and Mujahid and others by Al-Tabari 16/435 - 436. (7) Mentioned by Al-Mawardi in Al-Nakt wa al-'Uyun 3/475, and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 5/397 on the authority of Al-Kalbi. (8) Mentioned by Al-Tabari 16/437.

३०१ सूरा अल-अंबिया: आयतें १०५ - १०६

अल-शअबी ने कहा: "अल-ज़बूर": दाऊद के भजन (ज़बूर), और "अद-ज़िक्र": मूसा की तौरात, उन पर शांति हो (१)। मुजाहिद और इब्न ज़ैद ने कहा: "अल-ज़बूर": नबियों की किताबें, और "अद-ज़िक्र": किताब की माँ (उम्म अल-किताब) जो स्वर्ग में अल्लाह के पास है (२)। इब्न अब्बास ने कहा: "अल-ज़बूर": वे किताबें जो अल्लाह ने मूसा के बाद अपने नबियों पर उतारीं, और "अद-ज़िक्र": मूसा पर उतारी गई तौरात (३)। हमज़ा ने पढ़ा: «फ़िल-ज़ुबुरि» ज़ैन अक्षर पर धम्म (पेश) के साथ, जो 'ज़ब्र' का बहुवचन है (४)। ﴿أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ﴾ [कि पृथ्वी के उत्तराधिकारी मेरे नेक बंदे होंगे]: इसके बारे में जो सबसे अच्छी बात कही गई है वह यह है कि इससे आशय स्वर्ग की भूमि है—जैसा कि सईद इब्न जुबैर ने कहा—क्योंकि इस दुनिया की भूमि का उत्तराधिकार नेक लोगों और अन्य लोगों दोनों को मिला है (५)। यह इब्न अब्बास, मुजाहिद और अन्य लोगों का विचार है (६); मुजाहिद और अबू अल-आलिया ने कहा: और इस व्याख्या का प्रमाण सर्वशक्तिमान का कथन है: ﴿وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي صَدَقَنَا وَعْدَهُ وَأَوْرَثَنَا الْأَرْضَ﴾ [और वे कहेंगे: "सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जिसने हमसे अपना वादा पूरा किया और हमें भूमि का उत्तराधिकारी बनाया"] [अज़-ज़ुमर: ७५]। और इब्न अब्बास के अधिकार पर: कि यह पवित्र भूमि है (७)। और उनके अधिकार पर यह भी है: कि यह काफिर राष्ट्रों की भूमि है जिसे मुहम्मद ﷺ की उम्मत ने विजय के माध्यम से प्राप्त किया (८)। और यह कहा गया: उससे तात्पर्य इस्राइल की संतान है, सर्वशक्तिमान के इस कथन के प्रमाण से: ﴿الَّذِينَ كَانُوا يُسْتَضْعَفُونَ مَشَارِقَ الْأَرْضِ وَمَغَارِبَهَا الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا ۖ وَأَوْرَثْنَا الْقَوْمَ﴾ [और हमने उन लोगों को जो दबे हुए थे, भूमि के पूर्वी और पश्चिमी हिस्सों का उत्तराधिकारी बनाया, जिसे हमने आशीर्वाद दिया था] [अल-अराफ: १३७]। और अधिकांश टिप्पणीकारों का मत है कि नेक बंदों से तात्पर्य मुहम्मद ﷺ की उम्मत है।

---

(१) इसे इब्न अबी शायबा १०/५५५ और अल-तबरी १६/४३३ ने उद्धृत किया है। (२) अल-नक्त वल-'उयून ३/४७५ मुजाहिद के अधिकार पर, और अल-तबरी ने उनकी बात १६/४३२ पर उद्धृत की, और इसका उल्लेख अल-वाहिदी ने अल-वसीत २/२५४ में और इब्न अल-जौज़ी ने ५/३९७ में किया है। (३) इसे अल-तबरी १६/४३३ ने संक्षिप्त में उद्धृत किया है। (४) अल-सबा पृष्ठ ४३१, और अल-तयसीर पृष्ठ ९८, अल-राज़ी ने २२/२२ में कहा: और दोनों पाठों का एक ही अर्थ है। (५) अल-नहस द्वारा 'इराब अल-कुरान' ३/८३। (६) इब्न अब्बास और मुजाहिद और अन्य के अधिकार पर अल-तबरी १६/४३५ - ४३६ द्वारा उद्धृत। (७) अल-मावर्दी ने अल-नक्त वल-'उयून ३/४७५ में इसका

उल्लेख किया है, और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर ५/३९७ में अल-कल्बी के अधिकार पर। (८) अल-तबरी १६/४३७ द्वारा वर्णित।

۳۰۱ سورة الانبياء: آيت ۱۰۵ - ۱۰۶

الشعبی نے کہا: «الزبور»: داؤد کی زبور، اور «الذکر»: موسیٰ پر نازل ہونے والی تورات، ان پر سلام ہو (۱)۔ مجاہد اور ابن زید نے کہا: «الزبور»: انبیاء علیہم السلام کی کتابیں، اور «الذکر»: ام الکتاب جو آسمان میں اللہ کے پاس ہے (۲)۔ اور ابن عباس نے کہا: «الزبور»: وہ کتابیں جو اللہ نے موسیٰ کے بعد اپنے انبیاء پر نازل کیں، اور «الذکر»: موسیٰ پر نازل ہونے والی تورات (۳)۔ اور حمزہ نے پڑھا: «فی الزُّبُرِ» زاء کے ضمہ (پیش) کے ساتھ جو 'زبر' کی جمع ہے (۴)۔ ﴿أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ﴾ [کہ زمین کے وارث میرے نیک بندے ہوں گے]: اس کے بارے میں کہی گئی سب سے بہترین بات یہ ہے کہ اس سے مراد جنت کی زمین ہے—جیسا کہ سعید بن جبیر نے کہا—کیونکہ دنیا کی زمین کے وارث تو نیک اور دوسرے سب ہی ہوئے (۵)۔ یہی ابن عباس، مجاہد اور دیگر کا قول ہے (۶)؛ مجاہد اور ابو العالیہ نے کہا: اور اس تاویل کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: ﴿وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي صَدَقَنَا وَعْدَهُ وَأَوْرَثَنَا الْأَرْضَ﴾ [الزمر: ۷۵] [اور وہ کہیں گے: "تمام تعریفیں اللہ ہی کے لیے ہیں جس نے اپنا وعدہ ہم سے سچ کر دکھایا اور ہمیں زمین کا وارث بنا دیا"]۔ اور ابن عباس سے مروی ہے: کہ یہ ارض مقدسہ ہے (۷)۔ اور ان ہی سے مروی ہے: کہ یہ کافر امتوں کی زمینیں ہیں جن کا وارث فتوحات کے ذریعے امتِ محمد ﷺ کو بنایا گیا (۸)۔ اور کہا گیا: کہ اس سے مراد بنی اسرائیل ہیں، اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی دلیل سے: ﴿وَأَوْرَثْنَا الْقَوْمَ الَّذِينَ كَانُوا يُسْتَضْعَفُونَ مَشَارِقَ الْأَرْضِ وَمَغَارِبَهَا الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا﴾ [الاعراف: ۱۳۷] [اور ہم نے ان لوگوں کو جو کمزور سمجھے جاتے تھے، زمین کے ان مشرقوں اور مغربوں کا وارث بنا دیا جن میں ہم نے برکت رکھی تھی]۔ اور اکثر مفسرین کی رائے یہ ہے کہ صالح بندوں سے مراد امتِ محمد ﷺ ہے۔

(۱) اسے ابن ابی شیبہ ۱۰/ ۵۵۵، اور طبری ۱۶/ ۴۳۳ نے روایت کیا ہے۔ (۲) النکت والعیون ۳/ ۴۷۵ مجاہد سے، اور طبری نے ان کا قول ۱۶/ ۴۳۲ پر نقل کیا، اور اسے الواحدی نے الوسیط ۲/ ۲۵۴، اور ابن الجوزی نے ۵/ ۳۹۷ میں ذکر کیا ہے۔ (۳) اسے طبری ۱۶/ ۴۳۳ نے مختصراً روایت کیا ہے۔ (۴) السبعة ص ۴۳۱، والتیسیر ص ۹۸، الرازی نے ۲۲/ ۲۲ میں کہا: اور دونوں قراتوں کا معنی ایک ہے۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس ۳/ ۸۳۔ (۶) اسے ابن عباس اور مجاہد وغیرہ سے طبری نے ۱۶/ ۴۳۵ - ۴۳۶ میں روایت کیا ہے۔ (۷) اسے الماوردی نے النکت والعیون ۳/ ۴۷۵ میں، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ۵/ ۳۹۷ میں الکلبی سے ذکر کیا ہے۔ (۸) اسے طبری ۱۶/ ۴۳۷ میں لائے ہیں۔

302 Surah Al-Anbiya: Verses 105 - 109

Hamzah read: {My righteous servants} (ibadiya as-salihun) by making the "ya" quiescent (1). {Indeed, in this} - meaning: in what has been mentioned in this surah of exhortation and warning. It was also said: Indeed, in the Quran {is a message for a worshiping people}. Abu Hurayrah and Sufyan al-Thawri said: They are the people of the five daily prayers (2). Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) said: "worshiping" (abidin) means: obedient ones (3). A worshiper is one who is humble and submissive. Al-Qushayri said: It is not far-fetched that every rational being is included in this; because by nature, one is humble before the Creator, and if he were to reflect on the Quran and apply it, it would lead him to Paradise. Ibn Abbas also said: They are the Ummah (nation) of Muhammad (peace be upon him), those who perform the five daily prayers and fast the month of Ramadan (4). This is essentially the first opinion. The Almighty's saying: {And We have not sent you, [O Muhammad], except as a mercy to the worlds. (107) Say, "It is only revealed to me that your god is but one God; so will you be Muslims?" (108) But if they turn away, then say, "I have announced [the message] to you all equally. And I know not whether that which you are promised is near or far." (109)} The Almighty's saying: {And We have not sent you except as a mercy to the worlds}. Sa'id ibn Jubayr narrated from Ibn Abbas that he said: Muhammad (peace be upon him) was a mercy to all people; whoever believed in him and affirmed him was successful, and whoever did not believe in him was saved from what befell previous nations of being swallowed by the earth or drowning (5). Ibn Zayd said: By "the worlds" he meant...

---

(1) Al-Sab'ah, p. 432, and Al-Taysir, p. 156. (2) Narrated from Abu Hurayrah by Sa'id ibn Mansur and Ibn al-Mundhir as in Al-Durr al-Manthur, 4/341, and mentioned from Sufyan by Al-Nahhas in I'rab al-Quran, 3/83. (3) Mentioned by Al-Mawardi in Al-Nukat wa'l-Uyun, 3/475 without attribution, and Al-Tabari narrated in 16/439 from Ibn Abbas his saying: "worshiping" (abidin) means: scholars/knowing ones. (4) Narrated in a similar fashion by Al-Bayhaqi in Al-Shu'ab (2912). And Al-Tabari narrated it with the author's wording in 16/438 from Ka'b al-Ahbar. (5) I'rab al-Quran by Al-Nahhas, 3/83, narrated by Al-Tabari 16/440, Al-Tabarani in Al-Kabir (12358), and Abu al-Shaykh in Tarikh al-Muhaddithin bi-Asbahan (572).

302 सूरह अल-अम्बिया: आयतें 105 - 109

हम्ज़ा ने पढ़ा: {मेरे नेक बंदे} (इबादिया अस-सालिहून) 'या' को साकिन (जज़्म) करके(1)। {बेशक इसमें} - यानी: इस सूरह में जो नसीहत और चेतावनी ज़िक्र की गई है। और कहा गया है: बेशक कुरान में {एक पैग़ाम है इबादत करने वाली कौम के लिए}। अबू हुरायरा और सुफ़यान अल-थौरी ने कहा: वे पाँचों वक्त की नमाज़ पढ़ने वाले लोग हैं (2)। इब्न अब्बास (रज़िअल्लाहु अन्हुमा) ने कहा: "इबादत करने वाले" (आबिदीन) का अर्थ है: आज्ञाकारी लोग (3)। इबादत करने वाला वह है जो विनम्र और अधीन हो। अल-कुशायरी ने कहा: यह दूर की बात नहीं है कि हर अकलमंद इसमें शामिल हो; क्योंकि अपनी फितरत (स्वभाव) से वह पैदा करने वाले के सामने विनम्र है, और वह ऐसा है कि अगर वह कुरान पर गौर करे और उस पर अमल करे, तो वह उसे जन्नत तक ले जाएगा। इब्न अब्बास ने यह भी कहा: वे मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की उम्मत हैं, जो पाँचों वक्त की नमाज़ पढ़ते हैं और रमज़ान के महीने के रोज़े रखते हैं (4)। और यह बिल्कुल वही पहली राय है। अल्लाह तआला का इरशाद: {और (ऐ मुहम्मद!) हमने आपको तमाम जहानों के लिए रहमत बनाकर ही भेजा है। (107) कह दीजिए, "मुझ पर तो बस यही वह्य (प्रकाशना) की जाती है कि तुम्हारा माबूद बस एक ही माबूद है; तो क्या तुम मुस्लिम (आज्ञाकारी) बनते हो?" (108) फिर अगर वे मुँह फेर लें, तो कह दीजिए, "मैंने तुम्हें बराबरी के तौर पर आगाह कर दिया है। और मैं नहीं जानता कि जिसका तुमसे वादा किया जा रहा है, वह करीब है या दूर।" (109)} अल्लाह तआला का इरशाद: {और हमने आपको तमाम जहानों के लिए रहमत बनाकर ही भेजा है}। सईद बिन जुबैर ने इब्न अब्बास से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) तमाम लोगों के लिए रहमत थे; जो उन पर ईमान लाया और उनकी तस्दीक की वह कामयाब हुआ, और जो ईमान नहीं लाया वह उस (अज़ाब) से बच गया जो पिछली उम्मतों पर ज़मीन में धंसने या डूबने की सूरत में आया था (5)। इब्न ज़ैद ने कहा: "तमाम जहानों" से उनकी मुराद...

---

(1) अल-सबआ, पृ. 432, और अल-तयसीर, पृ. 156। (2) इसे अबू हुरायरा से सईद बिन मंसूर और इब्न अल-मुंदिर ने रिवायत किया है जैसा कि अल-दुर्र अल-मनथूर, 4/341 में है, और नहहास ने एराब अल-कुरान, 3/83 में सुफ़यान से इसका ज़िक्र किया है। (3) अल-मावर्दी ने इसे अल-नुकात वल-उयून, 3/475 में बिना किसी निस्बत (हवाले) के ज़िक्र किया है, और अल-तबरी ने 16/439 में इब्न अब्बास से रिवायत किया है कि: "आबिदीन" का अर्थ "आलिमीन" (जानने वाले) है। (4) अल-बैहकी ने अल-शुअब (2912) में इसी तरह रिवायत किया है। और अल-तबरी ने लेखक के शब्दों के साथ

16/438 में काब अल-अहबार से इसे रिवायत किया है। (5) नहहास द्वारा एराब अल-कुरान, 3/83, अल-तबरी 16/440, अल-तबरानी अल-कबीर में (12358), और अबू अल-शेख ने तारीख अल-मुहद्दिसीन बी-असबाहा (572) में इसे रिवायत किया है।

۳۰۲ سورہ الانبیاء: آیات ۱۰۵ - ۱۰۹

اور حمزہ نے پڑھا: ﴿عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ﴾ 'یاء' کو ساکن کر کے(۱)۔ ﴿إِنَّ فِي هَذَا﴾ یعنی: اس سورت میں وعظ اور تنبیہ کا جو تذکرہ ہوا ہے۔ اور کہا گیا ہے: بے شک قرآن میں ﴿لَبَلَاغًا لِّقَوْمٍ عَابِدِينَ﴾ (عبادت گزار لوگوں کے لیے ایک پیغام ہے)۔ ابوہریرہ اور سفیان ثوری نے کہا: وہ پانچ نمازیں پڑھنے والے لوگ ہیں(۲)۔ اور ابن عباس رضی اللہ عنہما نے کہا: «عابدین» سے مراد فرمانبردار لوگ ہیں(۳)۔ اور عابد وہ ہے جو عاجزی اور انکساری کرنے والا ہو۔ قشیری نے کہا: یہ بات بعید نہیں کہ اس میں ہر عقل مند شامل ہو؛ کیونکہ وہ اپنی فطرت کے لحاظ سے خالق کے سامنے عاجز ہے، اور وہ اس حال میں ہے کہ اگر قرآن میں غور و فکر کرے اور اسے استعمال کرے تو وہ اسے جنت تک پہنچا دے۔ ابن عباس نے یہ بھی فرمایا: وہ امت محمد ﷺ ہیں، جو پانچوں وقت کی نمازیں پڑھتے ہیں اور رمضان کے روزے رکھتے ہیں(۴)۔ اور یہ بعینہ پہلا قول ہی ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ ١٠٧ قُلْ إِنَّمَا يُوحَى إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَٰهُكُمْ إِلَٰهٌ وَاحِدٌ فَهَلْ أَنتُم مُّسْلِمُونَ ١٠٨ فَإِن تَوَلَّوْا فَقُلْ ءَاذَنتُكُمْ عَلَى سَوَاءٍ وَإِنْ أَدْرِي أَقَرِيبٌ أَم بَعِيدٌ مَّا تُوعَدُونَ ١٠٩﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ﴾ سعید بن جبیر نے ابن عباس سے روایت کی، انہوں نے کہا: محمد ﷺ تمام لوگوں کے لیے رحمت تھے، پس جو ان پر ایمان لایا اور ان کی تصدیق کی وہ کامیاب ہوا، اور جو ایمان نہ لایا وہ اس (عذاب) سے بچ گیا جو پچھلی امتوں پر زمین میں دھنسنے اور غرق ہونے کی صورت میں آیا تھا(۵)۔ اور ابن زید نے کہا: آپ نے عالمین سے مراد لی ہے...

---

(۱) السبعة ص ٤٣٢، والتیسیر ص ١٥٦۔ (۲) اسے ابوہریرہ سے سعید بن منصور اور ابن المنذر نے روایت کیا ہے جیسا کہ الدر المنثور ٣٤١/٤ میں ہے، اور نحاس نے اعراب القرآن ٨٣/٣ میں سفیان سے اس کا ذکر کیا ہے۔ (۳) ماوردی نے النکت والعیون ٤٧٥/٣ میں اسے بغیر کسی نسبت

کے ذکر کیا ہے، اور طبری نے ١٦/٤٣٩ میں ابن عباس سے ان کا یہ قول نقل کیا ہے: «عابدین» یعنی عالمین (جاننے والے)۔ (۴) بیہقی نے الشعب (۲۹۱۲) میں اس طرح روایت کیا ہے۔ اور طبری نے مصنف کے الفاظ میں ١٦/٤٣٨ پر کعب الاحبار سے اسے روایت کیا ہے۔ (۵) اعراب القرآن للناحاس ۸۳/۳، اسے طبری نے ١٦/٤٤٠، طبرانی نے الکبیر (۱۲۳۵۸) میں، اور ابو الشیخ نے تاریخ المحدثین بأصبهان (۵۷۲) میں روایت کیا ہے۔

Surah Al-Anbiya: Verses 107 - 112 303

...the believers specifically (1). Allah's saying: {Say, "It is only revealed to me that your god is but one God."} Therefore, associating partners with Him is not permissible. {So will you be Muslims?} Meaning: submitting to the monotheism of Allah Almighty, i.e., so submit, like His saying: {So will you desist?} [Al-Ma'idah: 91] meaning: desist. Allah's saying: {But if they turn away,} meaning: if they turn away from Islam {then say, "I have announced [the war] to you all alike,"} meaning: I have informed you by clarifying that I and you are at war, there is no peace between us, like His saying: {And if you [have reason to] fear from a people betrayal, throw [their treaty] back to them [putting you] on equal terms.} [Al-Anfal: 58] meaning: inform them that you have broken the covenant, a breaking by which you and they are equal (2), so neither group has a binding covenant regarding the other group. Al-Zajjaj said: The meaning is: I have informed you of what is revealed to me so that you are equal in the knowledge of it, and I did not reveal anything to anyone that I hid from others (3). {And I do not know} "In" is negative in the sense of "ma", meaning: and I do not know. {whether what you are promised is near or far.} Meaning the time of the Day of Resurrection, no one knows it, not a sent prophet nor an archangel; so said Ibn Abbas. It was also said: I have announced war to you but I do not know when I will be permitted to fight you. Allah's saying: {Indeed, He knows what is declared of speech, and He knows what you conceal. (110) And I do not know; perhaps it is a trial for you and enjoyment for a time. (111) [The Prophet] said, "My Lord, judge with truth. And our Lord is the Most Merciful, whose help is sought against that which you describe." (112)}. Allah's saying: {Indeed, He knows what is declared of speech, and He knows what you conceal} meaning: of polytheism, and He is the one who recompenses for it. {And I do not know; perhaps it} meaning: perhaps the postponement {is a trial for you} meaning: a test to see how you act, and He knows best. {and enjoyment for a time} It was said: until the end of the term.

---

(1) Reported by At-Tabari 16 / 440-441. (2) His saying: "bihi", from (Zah), and it occurred in (Dal) and (Meem): i.e., "istawayta". (3) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 3/408, and its wording there: "I have informed you of what is revealed to me so that you may be equal in faith in it."

सूरा अल-अंबिया: आयत १०७ - ११२ ३०३

...विशेष रूप से ईमान वाले (१)। अल्लाह का कथन: {कह दो, "मुझ पर तो यही प्रकाशना (वह्य) की जाती है कि तुम्हारा पूज्य बस एक ही अकेला पूज्य है।"} इसलिए उसके साथ किसी को शरीक करना जायज़ नहीं है। {तो क्या तुम मुस्लिम (आज्ञाकारी) होते हो?} यानी: अल्लाह तआला के एकेश्वरवाद (तौहीद) के सामने झुकने वाले, यानी: तो इस्लाम ले आओ, जैसा कि उसका कथन है: {तो क्या तुम बाज़ आओगे?} [अल-माइदा: ९१] यानी: रुक जाओ। अल्लाह का कथन: {फिर यदि वे मुँह फेरें,} यानी: यदि वे इस्लाम से मुँह मोड़ लें {तो कह दो, "मैंने तुम्हें बराबरी पर (युद्ध की) सूचना दे दी है,"} यानी: मैंने तुम्हें इस स्पष्टीकरण के साथ बता दिया है कि मैं और तुम युद्ध की स्थिति में हैं, हमारे बीच कोई सुलह नहीं है, जैसा कि उसका कथन है: {और यदि तुम्हें किसी कौम से विश्वासघात का डर हो, तो उन्हें भी उनकी संधि बराबरी के आधार पर वापस फेंक दो।} [अल-अंफाल: ५८] यानी: उन्हें बता दो कि तुमने संधि को वैसे ही तोड़ दिया है जिससे तुम और वे बराबर (२) हो गए हो, तो अब किसी भी पक्ष का दूसरे पक्ष के प्रति कोई संधि-बंधन नहीं रहा। अज़-ज़ज्जाज ने कहा: इसका अर्थ है: मैंने तुम्हें उस चीज़ की सूचना दे दी है जो मुझ पर वह्य (प्रकाशना) की गई है ताकि तुम उसके ज्ञान में बराबर हो जाओ, और मैंने किसी ऐसी बात को किसी के लिए ज़ाहिर नहीं किया जिसे मैंने दूसरों से छुपाया हो (३)। {और मैं नहीं जानता} यहाँ 'इन' 'मा' के अर्थ में नकारात्मक है, यानी: और मुझे नहीं पता। {कि वह चीज़ जिसका तुमसे वादा किया गया है, निकट है या दूर।} इसका मतलब क़ियामत का समय है जिसे कोई नहीं जानता, न कोई भेजा हुआ नबी और न ही कोई निकटवर्ती फ़रिश्ता; यह इब्न अब्बास ने कहा है। और यह भी कहा गया है: मैंने तुम्हें युद्ध की सूचना दे दी है लेकिन मैं नहीं जानता कि मुझे तुमसे लड़ने की अनुमति कब दी जाएगी। अल्लाह का कथन: {निश्चय ही वह उस बात को भी जानता है जो ज़ाहिर (प्रकट) है और वह उसे भी जानता है जिसे तुम छुपाते हो। (११०) और मैं नहीं जानता, शायद वह तुम्हारे लिए एक आज़माइश हो और एक निश्चित समय तक के लिए फ़ायदा उठाना हो। (१११) उसने कहा, "ऐ मेरे रब! हक़ के साथ फ़ैसला कर दे। और हमारा रब अत्यंत दयावान है, जिससे उन बातों के विरुद्ध सहायता मांगी जाती है जो तुम बयान करते हो।" (११२)}। अल्लाह का कथन: {निश्चय ही वह उस बात को भी जानता है जो ज़ाहिर है और वह उसे भी जानता है जिसे तुम छुपाते हो} यानी: शिर्क में से, और वही इसका बदला देने वाला है। {और मैं नहीं जानता, शायद वह} यानी: शायद यह मोहलत देना {तुम्हारे लिए एक आज़माइश हो} यानी: एक परीक्षा ताकि वह देखे कि तुम

कैसा आचरण करते हो, और वह बेहतर जानता है। {और एक निश्चित समय तक के लिए फ़ायदा उठाना हो} कहा गया है: अवधि समाप्त होने तक।

---

(१) इसे अल-तबरी १६ / ४४० - ४४१ ने निकाला है। (२) उनका कहना: 'बिही', (ज़) से, और (द) और (म) में आया है: यानी: 'इस्तवैता'। (३) अज़-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान ३/४०८, और इसके शब्द वहाँ हैं: मैंने तुम्हें वह सब बता दिया है जो मुझ पर वह्य किया गया है ताकि तुम उसमें ईमान में बराबर हो जाओ।

سورة الانبياء: آيات ١٠٧ - ١١٢ ٣٠٣

...خاص طور پر مومنین (١)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: {کہہ دو: میری طرف یہی وحی کی جاتی ہے کہ تمہارا معبود صرف ایک ہی معبود ہے۔} پس اس کے ساتھ شریک کرنا جائز نہیں۔ {تو کیا تم اسلام لانے والے ہو؟} یعنی: اللہ تعالیٰ کی توحید کے سامنے سرِ تسلیم خم کرنے والے ہو، یعنی: پس اسلام لے آؤ، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {تو کیا تم باز آنے والے ہو؟} [المائدہ: ٩١] یعنی: باز آ جاؤ۔ اللہ تعالیٰ کا قول: {پھر اگر وہ منہ پھیر لیں،} یعنی: اگر وہ اسلام سے اعراض کریں {تو کہہ دو: میں نے تمہیں برابری کی بنیاد پر (جنگ کا) بتا دیا ہے،} یعنی: میں نے تمہیں اس وضاحت کے ساتھ باخبر کر دیا ہے کہ میں اور تم حالتِ جنگ میں ہیں، ہمارے درمیان کوئی صلح نہیں، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور اگر تمہیں کسی قوم سے خیانت کا ڈر ہو تو ان کا عہد ان کی طرف برابری کی بنیاد پر پھینک دو۔} [الانفال: ٥٨] یعنی: انہیں بتا دو کہ تم نے عہد کو اسی طرح توڑ دیا ہے جس سے تم اور وہ برابر (٢) ہو گئے ہو، پس اب کسی فریق کا دوسرے فریق کے حق میں کوئی عہد باقی نہیں رہا۔ اور الزجاج نے کہا: معنی یہ ہے: میں نے تمہیں ان باتوں سے باخبر کر دیا ہے جو مجھ پر وحی کی گئی ہیں تاکہ تم ان کے علم میں برابر ہو جاؤ، اور میں نے کسی کے لیے کوئی ایسی چیز ظاہر نہیں کی جسے میں نے دوسروں سے چھپایا ہو (٣)۔ {اور میں نہیں جانتا} یہاں 'اِن' نفی کے معنی میں 'ما' کے طور پر ہے، یعنی: اور میں نہیں جانتا۔ {کہ جس چیز کا تم سے وعدہ کیا گیا ہے وہ قریب ہے یا دور۔} یعنی قیامت کا وقت، اسے کوئی نہیں جانتا، نہ کوئی مرسل نبی اور نہ ہی کوئی مقرب فرشتہ؛ یہ ابن عباس نے کہا ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا: میں نے تمہیں جنگ کی اطلاع دے دی ہے لیکن میں نہیں جانتا کہ مجھے تم سے لڑنے کی اجازت کب دی جائے گی۔ اللہ تعالیٰ کا قول: {بیشک وہ پکار کر کہی ہوئی بات کو بھی جانتا ہے اور اسے بھی جانتا

ہے جو تم چھپاتے ہو۔ (۱۱۰) اور میں نہیں جانتا، شاید وہ تمہارے لیے ایک آزمائش ہو اور ایک مدت تک کے لیے فائدہ اٹھانا ہو۔ (۱۱۱) اس نے کہا: اے میرے رب! حق کے ساتھ فیصلہ فرما۔ اور ہمارا رب نہایت مہربان ہے جس سے ان باتوں پر مدد مانگی جاتی ہے جو تم بیان کرتے ہو۔ (۱۱۲)}۔ اللہ تعالیٰ کا قول: {بیشک وہ پکار کر کہی ہوئی بات کو بھی جانتا ہے اور اسے بھی جانتا ہے جو تم چھپاتے ہو} یعنی: شرک میں سے، اور وہی اس کی جزا دینے والا ہے۔ {اور میں نہیں جانتا، شاید وہ} یعنی: شاید یہ مہلت دینا {تمہارے لیے ایک آزمائش ہو} یعنی: ایک امتحان تاکہ وہ دیکھے کہ تمہارا عمل کیسا ہے، اور وہ بہتر جانتا ہے۔ {اور ایک مدت تک کے لیے فائدہ اٹھانا ہو} کہا گیا: مدت ختم ہونے تک۔

---

(۱) اسے الطبری نے ۱۶ / ۴۴۰ - ۴۴۱ میں نکالا ہے۔ (۲) ان کا قول: 'بہٖ'، (ظ) سے، اور (د) اور (م) میں آیا ہے: یعنی: 'استویتَ'۔ (۳) معانی القرآن للزجاج ۳/۴۰۸، اور اس کے الفاظ وہاں یہ ہیں: میں نے تمہیں ان باتوں سے باخبر کر دیا ہے جو میری طرف وحی کی گئی ہیں تاکہ تم اس پر ایمان میں برابر ہو جاؤ۔

304 Surah Al-Anbiya: Verses 110 - 112

It was narrated that the Prophet (peace be upon him) saw the Umayyads in his dream ruling over the people. Al-Hakam left his presence and informed the Umayyads about this. They told him: "Go back and ask him when that will be." So Allah Almighty revealed: {And I do not know whether what you are promised is near or far. And I do not know; perhaps it is a trial for you and enjoyment for a time.} He says to His Prophet (peace be upon him): Tell them that (1).

Allah Almighty's saying: {Say, "My Lord, judge with truth."} (2) He concluded the Surah by commanding the Prophet (peace be upon him) to delegate the matter to Him, and to expect relief from Him, i.e.: Judge between me and these deniers and grant me victory over them. Sa'id narrated from Qatada that he said: The Prophets used to say: {Our Lord, judge between us and our people with truth.} So the Prophet (peace be upon him) was commanded to say: {My Lord, judge with truth.} Thus, whenever he met the enemy, knowing he was on the truth and his enemy was on falsehood, he would say: {My Lord, judge with truth}, meaning: Decree it (3).

Abu 'Ubayda said: The attribute here stands in place of the described noun, and the estimation is: My Lord, judge with Your truthful judgment (4).

And "Rabbi" (My Lord) is in the accusative case (nasb); because it is a vocative in a genitive construction (nida' mudaf).

Abu Ja'far bin al-Qa'qa' and Ibn Muhaysin recited: "Qul Rubbu-hkum bil-haqq" with a damma on the ba (5). Al-Nahhas (6) said: This is a grammatical error according to grammarians; they do not allow saying: "Rajulu aqbil" (Man, come forward), until you say: "Ya rajulu aqbil" (O man, come forward), or something similar.

Al-Dahhak, Talha, and Ya'qub recited: "Qala Rabbi Ahkamu bil-haqq" with the hamza being pronounced and marked with a fatha.

---

(1) We did not find it, and its weakness is apparent. (2) Hafs narrated from 'Asim: "Qala" (He said) with an alif, while the rest recited: "Qul" (Say) without an alif. Al-Sab'a p. 431-432 and Al-Taysir p. 156. (3) Narrated by Ibn Abi Hatim as in Al-Durr Al-Manthur 4/342. (4) Al-Tabari mentioned this statement in 16/445 without attribution. (5) Al-Nashr 2/325 from Abu Ja'far, and he is one of the ten. (6) In I'rab al-Qur'an 3/84.

पृष्ठ 304 सूरा अल-अंबिया: आयत 110 - 112

यह रिवायत है कि पैगंबर (उन पर शांति हो) ने सपने में बनू उमय्या को लोगों पर शासन करते देखा। अल-हकम उनके पास से निकले और बनू उमय्या को इस बारे में बताया। उन्होंने उससे कहा: "वापस जाओ और उनसे पूछो कि यह कब होगा।" तब अल्लाह तआला ने नाज़िल फ़रमाया: {और मैं नहीं जानता कि जिसका तुमसे वादा किया गया है वह निकट है या दूर। और मैं नहीं जानता; शायद यह तुम्हारे लिए एक आज़माइश है और एक समय तक का आनंद है।} वह अपने पैगंबर (उन पर शांति हो) से कह रहे हैं: उनसे यह कह दो (1)।

अल्लाह तआला का कथन: {कह दो, "ऐ मेरे रब, हक़ के साथ फ़ैसला कर दे।" } (2) उन्होंने सूरा का समापन पैगंबर (उन पर शांति हो) को मामला उन्हें सौंपने और उनसे राहत की उम्मीद करने का आदेश देकर किया, अर्थात: मेरे और इन झुठलाने वालों के बीच फ़ैसला कर दे और उनके खिलाफ मेरी मदद कर। सईद ने कतादा से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: पैगंबर कहा करते थे: {ऐ हमारे रब, हमारे और हमारी कौम के बीच हक़ के साथ फ़ैसला कर दे।} इसलिए पैगंबर (उन पर शांति हो) को यह कहने का आदेश दिया गया: {ऐ मेरे रब, हक़ के साथ फ़ैसला कर दे।} इस प्रकार, जब भी वह दुश्मन से मिलते, यह जानते हुए कि वह हक़ पर हैं और उनका दुश्मन बातिल (असत्य) पर है, तो वह कहते: {ऐ मेरे रब, हक़ के साथ फ़ैसला कर दे}, अर्थात: इसका आदेश दे (3)।

अबू उबैदा ने कहा: यहाँ विशेषण (सिफ़त) को विशेष्य (मौसूफ़) के स्थान पर रखा गया है, और अनुमान यह है: ऐ रब, अपने सच्चे फ़ैसले के साथ फ़ैसला कर (4)।

और "रब्बि" (मेरे रब) नसब (कर्मकारक) की स्थिति में है; क्योंकि यह एक मुदाफ़ निदा (सम्बन्धवाचक सम्बोधन) है।

अबू जाफ़र बिन अल-क़ाक़ा और इब्न मुहयसिन ने पढ़ा: "कुल रब्बु-हुकुम बिल-हक़" बा पर ज़म्म (पेश) के साथ (5)। अन-नह्हास (6) ने कहा: व्याकरणविदों के अनुसार यह एक भाषाई त्रुटि है; वे "रजुलु अक्बिल" (आदमी, आओ) कहना तब तक जायज़ नहीं मानते जब तक कि आप यह न कहें: "या रजुलु अक्बिल" (हे आदमी, आओ), या इसके जैसा कुछ।

अद-दह्हाक, तल्हा और याकूब ने पढ़ा: "क़ाला रब्बी अह्कमु बिल-ह़क़" अलिफ़ को ज़बर (फ़तहा) के साथ स्पष्ट पढ़ते हुए।

(1) हमें यह नहीं मिला, और इसमें कमज़ोरी स्पष्ट है। (2) आसिम से हफ़्स ने रिवायत की: "क़ाला" (उसने कहा) अलिफ़ के साथ, और बाकियों ने पढ़ा: "कुल" (कह दो) अलिफ़ के बिना। अस-सबअ पृ. 431-432 और अत-तयसीर पृ. 156। (3) इसे इब्न अबी हातिम ने निकाला है जैसा कि अद-दुर्र अल-मनथूर 4/342 में है। (4) तबरी ने इसे 16/445 में बिना किसी श्रेय के उल्लेख किया है। (5) अन-नश्र 2/325 अबू जाफ़र से, और वह दस क़ारियों में से एक हैं। (6) इ'राब अल-कुरान 3/84 में।

۳۰۴ سورة الانبياء: آيات ۱۱۰ - ۱۱۲

روایت ہے کہ نبی کریم ﷺ نے خواب میں بنو امیہ کو لوگوں پر حکمرانی کرتے دیکھا، تو حکم ان کے پاس سے نکلا اور بنو امیہ کو اس کی خبر دی۔ انہوں نے اس سے کہا: واپس جاؤ اور ان سے پوچھو کہ یہ کب ہو گا؟ تو اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی: ﴿وَإِنْ أَدْرِی أَقَرِيبٌ أَم بَعِيدٌ مَّا تُوعَدُونَ ۝ وَإِنْ أَدْرِي لَعَلَّهُ فِتْنَةٌ لَّكُمْ وَمَتاعٌ إِلَىٰ حِينٍ﴾ آپ ﷺ سے فرمایا جا رہا ہے کہ انہیں یہ کہہ دیں (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُل رَّبِّ احْكُم بِالْحَقِّ﴾ (۲) سورت کا اختتام اس بات پر کیا کہ نبی کریم ﷺ کو حکم دیا کہ معاملہ اللہ کے سپرد کر دیں اور اسی سے کشادگی کی امید رکھیں، یعنی: میرے اور ان جھٹلانے والوں کے درمیان فیصلہ فرما دے اور ان کے خلاف میری مدد فرما۔ سعید نے قتادہ سے روایت کی، انہوں نے کہا: انبیاء کہا کرتے تھے: ﴿رَبَّنَا افْتَحْ بَيْنَنَا وَبَيْنَ قَوْمِنَا بِالْحَقِّ﴾ تو نبی ﷺ کو حکم دیا گیا کہ کہیں: ﴿رَبِّ احْكُم بِالْحَقِّ﴾ چنانچہ جب بھی آپ دشمن سے ملتے اور آپ کو معلوم ہوتا کہ آپ حق پر ہیں اور دشمن باطل پر، تو آپ فرماتے: ﴿رَبِّ احْكُم بِالْحَقِّ﴾ یعنی: اس کا فیصلہ فرما دے (۳)۔

ابو عبیدہ نے کہا: صفت یہاں موصوف کے قائم مقام ہے، اور تقدیر (مرادی معنی) یہ ہے: اے رب، اپنے حق فیصلے کے ساتھ فیصلہ فرما (۴)۔

اور «ربِّ» نصب کی جگہ پر ہے؛ کیونکہ یہ منادیٰ مضاف ہے۔

ابو جعفر بن القعقاع اور ابن محیصن نے «قُلْ رُبُّ احْكُم بالحقِّ» باء کے ضمہ (پیش) کے ساتھ پڑھا ہے (۵)؛ نحاس (۶) نے کہا: نحویوں کے نزدیک یہ غلطی ہے؛ ان کے نزدیک 'رجلُ أقبلْ' کہنا جائز نہیں جب تک کہ 'یا رجلُ أقبل' یا اس جیسا کچھ نہ کہا جائے۔

ضحاک، طلحہ اور یعقوب نے «قال ربي أحكم بالحق» الف کو قطع کر کے مفتوح پڑھا ہے۔

---

(۱) ہم اس پر مطلع نہیں ہو سکے، اور اس میں ضعف ظاہر ہے۔ (۲) حفص نے عاصم سے «قال» الف کے ساتھ پڑھا ہے، اور باقیوں نے «قل» بغیر الف کے۔ السبعہ ص۴۳۱-۴۳۲ اور التیسیر ص۱۵۶۔ (۳) اسے ابن ابی حاتم نے نکالا ہے جیسا کہ الدر المنثور ۴/۳۴۲ میں ہے۔ (۴) طبری نے ۱۶/۴۴۵ میں اس قول کا ذکر کیا ہے بغیر کسی نسبت کے۔ (۵) النشر ۲/۳۲۵ ابو جعفر سے، اور وہ دس (قراء) میں سے ہیں۔ (۶) اعراب القرآن ۳/۸۴ میں۔

The Kaf and the Meem are with dammah(1). Meaning: Muhammad said: My Lord judges with the truth above every judge. Al-Jahdari read: "Say: My Lord has judged/ perfected"(2) with the meaning: He has perfected matters with truth. {And our Lord is the Most Merciful, the one whose help is sought against what you describe} Meaning: what you describe of disbelief and denial. Al-Mufaddal and Al-Sulami read: "against what they describe" with the letter 'ya' as a report(3). The rest read it with 'ta' as an address.

(1) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 93, and Al-Muhtasib 2/71. The mutawatir reading from Ya'qub—who is one of the ten—is: "Rabbi ihkum" (My Lord, judge), like the reading of the group. (2) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 93. (3) A narration from Ibn Dhakwan on the authority of Ibn ‘Amir; as in Al-Sab'ah p. 432, and a narration of Al-Mufaddal on the authority of ‘Asim, as in Al-Nashr 2/325.

सूरा अल-अंबिया: आयतें 110 - 112 305

काफ और मीम पर 'दम्मा' (पेश) है(1)। अर्थात: मुहम्मद ने कहा: मेरा रब हर न्यायाधीश से ऊपर सत्य के साथ न्याय करता है। अल-जहद्यूरी ने पढ़ा: "कहो: मेरे रब ने न्याय किया/पूर्ण किया"(2) इस अर्थ में: उसने सत्य के साथ मामलों को पूर्ण किया। {और हमारा रब अत्यंत दयावान है, जिससे सहायता मांगी जाती है उस पर जो तुम वर्णन करते हो} अर्थात: तुम कुफ्र और झुठलाने के रूप में जो वर्णन करते हो। अल-मुफद्दल और अल-सुलमी ने पढ़ा: "उस पर जो वे वर्णन करते हैं" 'या' के साथ एक विवरण के रूप में(3)। बाकी लोगों ने 'ता' के साथ संबोधन के रूप में पढ़ा।

(1) अल-क़िरात अल-शज़्ज़ाह पृ. 93, और अल-मुहतासिब 2/71। याकूब से मुतावातिर पाठ—जो दस पाठों में से एक है—है: "रब्बी इहकुम" (मेरे रब, फैसला कर), जमाअत के पाठ की तरह। (2) अल-क़िरात अल-शज़्ज़ाह पृ. 93। (3) इब्न अमीर के अधिकार पर इब्न धकवान से एक वर्णन; जैसा कि अल-सबअह पृ. 432 में है, और आसिम के अधिकार पर अल-मुफद्दल का एक वर्णन, जैसा कि अल-नश्र 2/325 में है।

سورة الانبياء: آيات 110 - 112 305

کاف اور میم ضمہ (پیش) کے ساتھ ہیں(1)۔ یعنی: محمد ﷺ نے فرمایا: میرا رب ہر حاکم سے بڑھ کر حق کے ساتھ فیصلہ کرنے والا ہے۔ الجہدری نے پڑھا: «قُلْ ربّي أحْكَمَ»(2) (کہو: میرے رب نے فیصلہ کر دیا/مکمل کر دیا) اس معنی میں: اس نے امور کو حق کے ساتھ مکمل کر دیا۔ ﴿اور ہمارا رب رحمان ہے جس سے اس پر مدد مانگی جاتی ہے جو تم بیان کرتے ہو﴾ یعنی: کفر اور جھٹلانے کے بارے میں جو تم بیان کرتے ہو۔ المفضل اور السلمی نے پڑھا: «عَلَى ما يَصِفون» (اس پر جو وہ بیان کرتے ہیں) 'یا' کے ساتھ خبر کے طور پر(3)۔ باقی قراء نے 'تا' کے ساتھ تخاطب کے طور پر پڑھا ہے۔

(1) القراءات الشاذة ص 93، اور المحتسب 71/2۔ یعقوب سے متواتر قراءت—جو دس قراء میں سے ایک ہیں—یہ ہے: "ربِّ احْكُمْ"، جیسا کہ جماعت کی قراءت ہے۔ (2) القراءات الشاذة ص 93۔ (3) ابن ذکوان کی ابن عامر سے روایت؛ جیسا کہ السبعہ ص 432 میں ہے، اور مفضل کی عاصم سے روایت، جیسا کہ النشر 325/2 میں ہے۔

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful

Interpretation (Tafsir) of Surah Al-Hajj

It is Meccan, except for three verses: the words of the Almighty: "These are two adversaries" [Verse: 19] until the completion of three verses; this was said by Ibn Abbas and Mujahid (1). It is also narrated from Ibn Abbas that they are four verses, up to His saying: "the punishment of the Burning Fire" [Verse: 22]. Al-Dahhak and also Ibn Abbas said: it is Medinan (2). Qatadah (3) said: [Medinan] except for four verses: "And We did not send before you any messenger or prophet" until: "the punishment of a barren Day" [Verses: 52-55], for they are Meccan.

Al-Naqqash counted ten verses that were revealed in Medina. The majority said: The Surah is mixed; some of it is Meccan and some is Medinan. This is the most correct view because the verses necessitate that (4); because "O mankind" is Meccan, and "O you who have believed" is Medinan (5).

Al-Ghaznawi: It is among the wonders of the Surahs; it was revealed by night and by day, while traveling and while stationary, Meccan and Medinan, in peace and in war, abrogating and abrogated, clear and ambiguous; differing in verse counts.

I say: Regarding its merit, there is what was narrated by Al-Tirmidhi, Abu Dawood, and Al-Daraqutni on the authority of Uqbah ibn Amir.

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/105, and Al-Nahhas narrated it at length from Ibn Abbas in "Al-Nasikh wal-Mansukh" 2/509. (2) Ibn Atiyyah mentioned the two reports in Al-Muharrar al-Wajiz 4/105, and did not mention Ibn Abbas in the second report, and Ibn Mardawayh narrated it from Ibn Abbas as in Al-Durr al-Manthur 4/342. (3) In the manuscripts: Qatadah said it, and what is established is from Al-Muharrar al-Wajiz 4/105, and the speech is from him. Ibn al-Mundhir narrated it from him as in Al-Durr al-Manthur 4/342, and Al-Mawardi mentioned it in Al-Nukat wal-Uyun 4/5 from Ibn Abbas. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/105. (5) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 3/409. The author mentioned in 6/5 that the saying regarding His words: "O mankind" being Meccan wherever it occurs is not correct. See 1/329.

अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत कृपाशील और दयावान है।

सूरह अल-हज की व्याख्या (तफसीर)

यह मक्की है, सिवाय तीन आयतों के अल्लाह तआला का कथन: "ये दो पक्ष हैं" [आयत: 19] तीन आयतों के पूरा होने तक; यह इब्न अब्बास और मुजाहिद (1) ने कहा है। इब्न अब्बास से यह भी वर्णित है कि वे चार आयतें हैं, उनके कथन तक: "जलती हुई आग का अज़ाब" [आयत: 22]। अल-दहाक और इब्न अब्बास ने यह भी कहा: यह मदनी है (2)। कतादाह (3) ने कहा: [मदनी] सिवाय चार आयतों के "और हमने आपसे पहले कोई रसूल या नबी नहीं भेजा" से लेकर: "बांझ दिन का अज़ाब" [आयतें: 52-55] तक, क्योंकि वे मक्की हैं।

अल-नक़्क़ाश ने मदीना में अवतरित दस आयतों को गिना। बहुमत ने कहा: सूरह मिश्रित है; इसमें से कुछ मक्की है और कुछ मदनी। यही सबसे सही विचार है; क्योंकि आयतें इसकी आवश्यकता बताती हैं (4); क्योंकि "ऐ लोगों" मक्की है, और "ऐ ईमान वालों" मदनी है (5)।

अल-ग़ज़नवी: यह सूरतों के अजूबों में से है; यह रात और दिन में, यात्रा और घर पर, मक्की और मदनी, शांति और युद्ध में, नासिख (रद्द करने वाला) और मनसूख (रद्द किया हुआ), मोहकम (स्पष्ट) और मुताशाबिह (अस्पष्ट) के रूप में अवतरित हुई; इसकी संख्या में अंतर है।

मैंने कहा: इसकी फज़ीलत (गुण) के बारे में वह आया है जो तिरमिज़ी, अबू दाऊद और दारकुतनी ने उकबा बिन आमिर से रिवायत किया है।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/105, और अल-नहस ने इब्न अब्बास से इसे विस्तार से 'अल-नासिख वल-मनसूख' 2/509 में उद्धृत किया है। (2) इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/105 में दो रिपोर्टों का उल्लेख किया, और दूसरी रिपोर्ट में इब्न अब्बास का उल्लेख नहीं किया, और इब्न मरदवेह ने इसे इब्न अब्बास से उद्धृत किया जैसा कि अल-दुर अल-मंसूर 4/342 में है। (3) प्रतियों में: कतादाह ने कहा, और जो स्थापित है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/105 से है, और भाषण उन्हीं का है। इब्न अल-मुन्ज़िर ने इसे उनसे उद्धृत किया जैसा कि अल-दुर अल-मंसूर 4/342 में है, और अल-मावर्दी ने इब्न अब्बास से अल-नुकात वल-उयून 4/5 में इसका उल्लेख किया है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/105। (5) अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 3/409। लेखक ने 6/5 में उल्लेख

किया है कि उनके कथन के बारे में कहना: "ऐ लोगों" जहाँ कहीं भी हो मक्की है, सही नहीं है। देखें 1/329।

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

تفسیر سورہ الحج

یہ مکی ہے، سوائے تین آیات کے: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "یہ دو فریق ہیں" [آیت: 19] تین آیات کی تکمیل تک؛ یہ ابن عباس اور مجاہد (1) نے کہا ہے۔ ابن عباس سے یہ بھی مروی ہے کہ وہ چار آیات ہیں، آپ کے قول تک: "جلتی آگ کا عذاب" [آیت: 22]۔ الضحاک اور ابن عباس نے یہ بھی کہا: یہ مدنی ہے (2)۔ قتادہ (3) نے کہا: [مدنی] سوائے چار آیات کے: "اور ہم نے آپ سے پہلے کوئی رسول یا نبی نہیں بھیجا" سے لے کر: "بانجھ دن کا عذاب" [آیات: 52-55] تک، پس وہ مکی ہیں۔

النقاش نے مدینہ میں نازل ہونے والی دس آیات گنیں۔ جمہور نے کہا: سورہ ملی جلی ہے؛ اس میں سے کچھ مکی ہے اور کچھ مدنی۔ اور یہی سب سے زیادہ صحیح ہے؛ کیونکہ آیات اس کا تقاضا کرتی ہیں (4)؛ اس لیے کہ "اے لوگو" مکی ہے، اور "اے ایمان والو" مدنی ہے (5)۔

الغزنوی: یہ سورتوں کے عجائبات میں سے ہے، یہ رات اور دن میں، سفر اور حضر میں، مکی اور مدنی، امن اور جنگ میں، ناسخ اور منسوخ، محکم اور متشابہ نازل ہوئی؛ اس کی آیات کی تعداد میں اختلاف ہے۔

میں نے کہا: اس کی فضیلت کے بارے میں وہ آیا ہے جو ترمذی، ابوداؤد اور دارقطنی نے عقبہ بن عامر سے روایت کیا ہے۔

---

(1) المحرر الوجیز 4/105، اور اسے ابن عباس سے مفصل طور پر النحاس نے الناسخ والمنسوخ 2/509 میں روایت کیا ہے۔ (2) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 4/105 میں دونوں روایتوں کا ذکر

کیا، اور دوسری روایت میں ابن عباس کا ذکر نہیں کیا، اور ابن مردویہ نے اسے ابن عباس سے روایت کیا جیسا کہ الدر المنثور 4/342 میں ہے۔ (3) نسخوں میں ہے: قتادہ نے کہا، اور جو ثابت ہے وہ المحرر الوجیز 4/105 سے ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ ابن المنذر نے اسے ان سے روایت کیا جیسا کہ الدر المنثور 4/342 میں ہے، اور الماوردی نے النکت والعیون 4/5 میں ابن عباس سے اس کا ذکر کیا ہے۔ (4) المحرر الوجیز 4/105۔ (5) معانی القرآن للزجاج 3/409۔ اور مصنف نے 6/5 میں ذکر کیا ہے کہ اللہ کے قول: "اے لوگو" کے بارے میں یہ کہنا کہ یہ جہاں بھی واقع ہو مکی ہے، صحیح نہیں ہے۔ دیکھئے 1/329۔

307 Surah Al-Hajj: Verse 1

He said: I said: "O Messenger of Allah, was Surah Al-Hajj favored because it contains two prostrations?" He said: "Yes, and whoever does not prostrate for them should not recite them." [This is] the wording of al-Tirmidhi. He said: "This is a hadith(1) whose chain of transmission is not strong." The people of knowledge differed on this; it was narrated from 'Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him) and Ibn 'Umar that they said: "Surah Al-Hajj was favored because it has two prostrations." This is also the view of Ibn al-Mubarak, Al-Shafi'i, Ahmad, and Ishaq. Some of them held the view that it has only one prostration, which is the opinion of Sufyan al-Thawri(2). Al-Daraqutni narrated from 'Abdullah ibn Tha'labah who said: "I saw 'Umar ibn al-Khattab prostrating twice in Al-Hajj [Surah]." I said: "In the morning [prayer]?" He said: "In the morning(3)."

In the name of Allah, the Entirely Merciful, the Especially Merciful.

Allah the Almighty says: {O mankind, fear your Lord. Indeed, the convulsion of the [final] Hour is a terrible thing.}

Al-Tirmidhi(4) narrated from 'Imran bin Husayn that when [these verses] were revealed to the Prophet ﷺ: {O mankind, fear your Lord. Indeed, the convulsion of the [final] Hour is a terrible thing} up to His saying: {but the punishment of Allah is severe}, he said: "These verses were revealed to him while he was on a journey, and he said: 'Do you know what day that is?' They said: 'Allah and His Messenger know best.' He said: 'That is the day when Allah says to Adam: "Send forth the contingent of the Fire." He says: "O Lord, what is the contingent of the Fire?" He says: "Nine hundred and ninety-nine to the Fire and one to Paradise."'" Then he began...

(1) After it in the manuscripts: "Hasan" (fair), and what is confirmed is from Sunan al-Tirmidhi and al-Tuhfah 7/322. (2) Sunan al-Tirmidhi (578), and the hadith is with Abu Dawood (1402), and al-Daraqutni (1521), and Ahmad also recorded it (17364). And Abu Dawood recorded it without the phrase: "whoever does not prostrate for them..." in al-Marasil (78) via Khalid bin Ma'dan from the Prophet ﷺ. And Ibn Abi Shaybah 2/11 from 'Umar as a mauquf (stopped) report. (3) Sunan al-Daraqutni (1523), and al-Hakim recorded something similar 2/390, and in copies (d), (z), and (zha) it appeared as "al-Sahih" instead of "al-Subh" in both places, but what is confirmed is from the rest of the copies and sources. The one asking 'Abdullah ibn Tha'labah is Sa'd ibn Ibrahim, the narrator from him. (4) In his Sunan (3168).

३०७ सूरह अल-हज: आयत १

उन्होंने कहा: मैंने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, क्या सूरह अल-हज को इस बात से फ़ज़ीलत (श्रेष्ठता) प्राप्त है कि इसमें दो सजदे हैं?" उन्होंने फ़रमाया: "हाँ, और जो इन दोनों में सजदा न करे वो इन दोनों को न पढ़े।" यह अल-तिर्मिज़ी के शब्द हैं। उन्होंने कहा: "यह एक हदीस(१) है जिसकी सनद (प्रसारण श्रृंखला) मज़बूत नहीं है।" और विद्वानों ने इस बारे में मतभेद किया है; हज़रत उमर बिन खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) और इब्न उमर से रिवायत है कि उन दोनों ने कहा: "सूरह अल-हज को फ़ज़ीलत दी गई है कि इसमें दो सजदे हैं।" और यही बात इब्न अल-मुबारक, शाफ़ई, अहमद और इसहाक़ कहते हैं। और उनमें से कुछ की राय थी कि इसमें एक ही सजदा है, और यह सुफ़ियान अल-थौरी(२) का क़ौल है। अल-दाराक़ुतनी ने अब्दुल्ला बिन थ'लाबा से रिवायत की है, उन्होंने कहा: "मैंने उमर बिन खत्ताब को सूरह हज में दो सजदे करते देखा।" मैंने पूछा: "क्या सुबह (की नमाज़) में?" उन्होंने कहा: "सुबह में(३)।"

अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयालु और बहुत ही कृपालु है।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {ऐ लोगो! अपने रब से डरो, यक़ीनन क़यामत का ज़लज़ला एक बड़ी (हौलनाक) चीज़ है।}

इमाम तिर्मिज़ी(४) ने हज़रत इमरान बिन हुसैन से रिवायत किया है कि जब नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) पर ये आयतें नाज़िल हुईं: {ऐ लोगो! अपने रब से डरो, यक़ीनन क़यामत का ज़लज़ला एक बड़ी चीज़ है} उसके इस इरशाद तक: {लेकिन अल्लाह का अज़ाब बहुत सख़्त है}, तो उन्होंने फ़रमाया: "ये आयत उन पर तब नाज़िल हुई जब वह एक सफ़र में थे, और उन्होंने पूछा: 'क्या तुम जानते हो वो कौन सा दिन होगा?' वे बोले: 'अल्लाह और उसके रसूल ही बेहतर जानते हैं।' उन्होंने फ़रमाया: 'वो वो दिन है जब अल्लाह आदम से फ़रमाएगा: आग (जहन्नम) का हिस्सा निकालो। वे अर्ज़ करेंगे: ऐ रब, आग का हिस्सा क्या है? वो फ़रमाएगा: नौ सौ निन्यानवे आग में और एक जन्नत में।'" फिर उन्होंने शुरू किया...

(१) प्रतियों में इसके बाद 'हसन' लिखा है, और जो पुष्ट है वह सुनन तिर्मिज़ी और अल-तुहफ़ा ७/३२२ से है। (२) सुनन तिर्मिज़ी (५७८), और हदीस अबू दाऊद (१४०२) और अल-दाराक़ुतनी (१५२१) के यहाँ है, और अहमद ने भी इसे (१७३६४) में रिवायत किया है। और इसे "जो उनमें सजदा न करे..." के शब्दों के बिना अबू दाऊद ने अल-मरासील (७८) में खालिद बिन मादान के ज़रिये नबी ﷺ से

रिवायत किया। और इब्न अबी शैबा २/११ ने इसे उमर से मौक़ूफ़ के तौर पर। (३) सुनन दाराक़ुतनी (१५२३), और अल-हाकिम ने इसके समान २/३९० में रिवायत किया है, और प्रतियों (द), (ज़) और (ज़) में दोनों जगह 'अल-सुबह' के बजाय 'अल-सहीह' आया है, लेकिन जो बाक़ी प्रतियों और स्रोतों से साबित है वो 'अल-सुबह' ही है। और अब्दुल्ला बिन थ'लाबा से सवाल करने वाले रावी साद इब्न इब्राहिम हैं। (४) अपनी सुनन (३१६८) में।

۳۰۷ سورہ حج: آیت ۱

کہا: میں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، کیا سورہ حج کو اس بات سے فضیلت دی گئی ہے کہ اس میں دو سجدے ہیں؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "ہاں، اور جو ان دونوں میں سجدہ نہ کرے وہ ان دونوں کو نہ پڑھے۔" یہ ترمذی کے الفاظ ہیں۔ اور انہوں نے کہا: یہ ایک ایسی حدیث(۱) ہے جس کی سند قوی نہیں ہے، اور اہل علم نے اس میں اختلاف کیا ہے۔ حضرت عمر بن خطاب -رضی اللہ عنہ- اور ابن عمر سے روایت ہے کہ ان دونوں نے کہا: سورہ حج کو فضیلت دی گئی ہے کہ اس میں دو سجدے ہیں۔ اور یہی قول ابن مبارک، شافعی، احمد اور اسحاق کا ہے۔ اور ان میں سے بعض کی رائے ہے کہ اس میں ایک ہی سجدہ ہے، اور یہ سفیان ثوری(۲) کا قول ہے۔ دارقطنی نے عبداللہ بن ثعلبہ سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: میں نے عمر بن خطاب کو سورہ حج میں دو سجدے کرتے دیکھا، میں نے پوچھا: کیا صبح (کی نماز) میں؟ انہوں نے کہا: صبح میں(۳)۔

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿اے لوگو! اپنے رب سے ڈرو، بیشک قیامت کا زلزلہ بڑی (ہولناک) چیز ہے﴾

امام ترمذی(۴) نے حضرت عمران بن حصین سے روایت کیا ہے کہ جب نبی ﷺ پر یہ آیت نازل ہوئی: ﴿اے لوگو! اپنے رب سے ڈرو، بیشک قیامت کا زلزلہ بڑی چیز ہے﴾ یہاں تک کہ آپ کے اس ارشاد تک: ﴿لیکن اللہ کا عذاب بڑا سخت ہے﴾، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "یہ آیت ان پر نازل ہوئی جبکہ وہ سفر میں تھے، پھر آپ نے پوچھا: کیا تم جانتے ہو کہ وہ کون سا دن ہوگا؟" لوگوں نے کہا: اللہ اور اس کا رسول بہتر جانتے ہیں۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "وہ وہ دن ہے جب اللہ تعالیٰ آدم سے فرمائے

گا: آگ (جہنم) کا لشکر نکالو، وہ عرض کریں گے: اے رب! آگ کا لشکر کتنا ہے؟ اللہ فرمائے گا: نو سو ننانوے آگ میں اور ایک جنت میں۔" پھر آپ نے شروع کیا...

(۱) نسخوں میں اس کے بعد ہے: حسن، اور جو ثابت ہے وہ سنن ترمذی اور التحفہ ۷/۳۲۲ سے ہے۔ (۲) سنن ترمذی (۵۷۸)، اور حدیث ابو داؤد (۱۴۰۲) اور دارقطنی (۱۵۲۱) کے پاس ہے، اور احمد نے بھی اسے (۱۷۳۶۴) پر روایت کیا ہے۔ اور اسے ان الفاظ کے بغیر: "پس جو ان دونوں میں سجدہ نہ کرے..." ابو داؤد نے المراسیل (۷۸) میں خالد بن معدان کے طریق سے نبی ﷺ سے روایت کیا ہے۔ اور ابن ابی شیبہ ۲/۱۱ نے اسے عمر سے موقوفاً روایت کیا ہے۔ (۳) سنن دارقطنی (۱۵۲۳)، اور اسی طرح حاکم ۲ / ۳۹۰ نے اسے روایت کیا ہے، اور نسخوں (د) اور (ز) اور (ظ) میں دونوں جگہوں پر لفظ "الصبح" کے بجائے "الصحیح" واقع ہوا ہے، اور جو باقی نسخوں اور مصادر سے ثابت ہے وہ "الصبح" ہی ہے۔ اور عبداللہ بن ثعلبہ سے سوال کرنے والے راوی سعد ابن ابراہیم ہیں۔ (۴) اپنی سنن (۳۱۶۸) میں۔

308 Surah Al-Hajj: Verse 1

Muslims were crying, so the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Be moderate and strive for perfection, for there was never a prophethood except that it was preceded by a period of ignorance (Jahiliyyah)." He said: "The number will be taken from the period of ignorance; if it is complete [fine], otherwise it will be completed from the hypocrites. And your example compared to other nations is like a mark (ar-raqmah)(1) on the leg of an animal, or like a mole on the side of a camel." Then he said: "I hope that you will be a quarter of the people of Paradise." They shouted "Allahu Akbar" (God is Greatest). Then he said: "I hope that you will be a third of the people of Paradise." They shouted "Allahu Akbar". Then he said: "I hope that you will be half of the people of Paradise." They shouted "Allahu Akbar". The narrator said: I do not know if he said two-thirds or not. He said: This is a Hasan Sahih (good authentic) hadith; it has been narrated through other chains from Al-Hasan from Imran bin Husayn. And in it: The people despaired until they did not show a smiling tooth. When the Messenger of Allah (peace be upon him) saw [what had befallen his companions], he said: "Work and rejoice! By the One in Whose hand is my soul, you are with two creations that never coexist with something but they outnumber it(2): Gog and Magog, and whoever died from the children of Adam and the children of Iblis." He said: Some of what they felt was relieved, and he said: "Work and rejoice! By the One in Whose hand is the soul of Muhammad, you are among people but like a mole on the side of a camel, or like a mark on the leg of an animal." He said: This is a Hasan Sahih hadith(3).

And in "Sahih" Muslim(4), on the authority of Abu Sa'id al-Khudri, he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Allah the Almighty says: 'O Adam!' and he replies: 'At Your service and Your pleasure, and all good is in Your hands.' He says: 'Bring forth the portion of the Fire.' He asks: 'What is the portion of the Fire?' He says: 'From every thousand, nine hundred and ninety-nine.'"(5) He said: "That is when the young child's hair turns grey, and every pregnant woman drops her load, and you see people as if they are drunk though they are not drunk, but the punishment of Allah is severe." He said: This became very hard on them. They said: "O Messenger of Allah..."

(1) Ar-raqmah: It is the protruding mark on the inside of the animal's leg, and there are two of them on its two legs. Al-Nihayah (RQM). (2) Al-Sindi said - as in the footnote of Al-Musnad (19901) -: "kathrathah" (with thinning of the 'th'), meaning: they overwhelmed it by number. And his saying: "bi-dahikah", refers to one of the premolars (laughing teeth), which are four, named so because they appear when

laughing. (3) Sunan al-Tirmidhi (3169) and what preceded between brackets is from it; and it is in this narration in Ahmad (19901). (4) Number (222), and it is in Ahmad (11284), and Bukhari (3348). (5) In (D), (Z), and (Zha): "ninety".

३०८ सूरह अल-हज्ज: आयत १

मुसलमान रो रहे थे, तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "सीधे रास्ते पर रहो और दृढ़ रहो, क्योंकि ऐसी कोई नुबुव्वत (पैगम्बरी) नहीं हुई जिससे पहले जाहिलियत (अज्ञानता का काल) न रहा हो।" उन्होंने फरमाया: "तो संख्या जाहिलियत से ली जाएगी; यदि वह पूरी हो गई [तो ठीक है], अन्यथा मुनाफ़िक़ों (पाखंडियों) से पूरी की जाएगी। और तुम्हारी मिसाल दूसरी उम्मतों (राष्ट्रों) के मुकाबले वैसी ही है जैसे जानवर की टाँग पर एक निशान (अर-रक़मा)(१) हो, या ऊँट की बगल में एक तिल हो।" फिर उन्होंने फरमाया: "मुझे उम्मीद है कि तुम जन्नत वालों का एक चौथाई हिस्सा होगे।" उन्होंने अल्लाह-अकबर कहा। फिर उन्होंने फरमाया: "मुझे उम्मीद है कि तुम जन्नत वालों का एक तिहाई हिस्सा होगे।" उन्होंने अल्लाह-अकबर कहा। फिर उन्होंने फरमाया: "मुझे उम्मीद है कि तुम जन्नत वालों का आधा हिस्सा होगे।" उन्होंने अल्लाह-अकबर कहा। रावी (वर्णनकर्ता) ने कहा: मुझे नहीं पता कि उन्होंने दो-तिहाई कहा या नहीं। उन्होंने कहा: यह एक हसन सहीह हदीस है; इसे अल-हसन से इमरान बिन हुसैन के माध्यम से अन्य मार्गों से भी वर्णित किया गया है। और इसमें है: लोग इतने हताश हो गए कि उन्होंने अपनी मुस्कुराहट भी नहीं दिखाई। जब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने [वह देखा जो उनके साथियों पर बीता था], तो उन्होंने फरमाया: "नेक काम करो और खुश रहो! उस ज़ात की कसम जिसके हाथ में मेरी जान है, तुम ऐसी दो मखलूकात (सृष्टियों) के साथ हो कि वे जिसके साथ भी होती हैं, उस पर संख्या में भारी पड़ जाती हैं(२): याजूज और माजूज, और आदम की संतान और इबलीस की संतान में से जो मर गए।" उन्होंने कहा: लोगों की बेचैनी कुछ कम हुई, तो उन्होंने फरमाया: "नेक काम करो और खुश रहो! उस ज़ात की कसम जिसके हाथ में मुहम्मद की जान है, तुम लोगों के बीच वैसे ही हो जैसे ऊँट की बगल में एक तिल हो, या जानवर की टाँग पर एक निशान हो।" उन्होंने कहा: यह एक हसन सहीह हदीस है(३)।

और "सहीह" मुस्लिम(४) में, अबू सईद अल-खुदरी से वर्णित है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "अल्लाह तआला फरमाता है: 'ऐ आदम!' और वह उत्तर देते हैं: 'मैं हाज़िर हूँ, मैं हाज़िर हूँ, और सारी भलाई तेरे हाथों में है।' वह कहता है: 'जहन्नम का हिस्सा निकालो।' वह पूछते हैं: 'जहन्नम का हिस्सा क्या है?' वह कहता है: 'हर एक हजार में से नौ सौ निन्यानवे'।"(५) उन्होंने फरमाया: "यह वह समय होगा जब बच्चे के बाल सफेद हो जाएंगे, और हर गर्भवती महिला अपना गर्भ गिरा देगी, और तुम लोगों को नशे में देखोगे जबकि वे नशे में नहीं होंगे,

बल्कि अल्लाह का अज़ाब (दंड) बहुत सख्त है।" उन्होंने फरमाया: यह उन पर बहुत भारी पड़ा। उन्होंने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल..."

(१) अर-रक़मा: यह जानवर की टाँग के अंदर की तरफ एक उभरा हुआ निशान होता है, और उसकी दोनों टाँगों पर दो निशान होते हैं। अल-निहाया (रक़म)। (२) अल-सिंदी ने कहा - जैसा कि अल-मुसनद (१९९०१) के फुटनोट में है -: "कसरताहु", हल्का करने के साथ, यानी: वे संख्या में उससे अधिक हो गए। और उनका कहना: "ब-ज़ाहिका", यह दाढ़ों में से एक है, जो चार होती हैं, और उन्हें ज़ाहिका कहा जाता है क्योंकि वे हँसते समय दिखाई देती हैं। (३) सुनन अल-तिर्मिज़ी (३१६९) और जो कोष्ठक के बीच पहले आया था वह उसी से है; और यह इस रिवायत के साथ अहमद (१९९०१) में है। (४) संख्या (२२२), और यह अहमद (११२८४) और बुखारी (३३४८) में है। (५) (द), (ज़) और (ज़) में: "नब्बे"।

مسلمان رو رہے تھے، تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: ”سیدھے راستے پر رہو اور درستگی اختیار کرو، کیونکہ ایسی کوئی نبوت نہیں ہوئی جس سے پہلے جاہلیت نہ رہی ہو۔“ آپ ﷺ نے فرمایا: ”تو (جہنمیوں کی) تعداد جاہلیت سے لی جائے گی، اگر وہ پوری ہو گئی تو ٹھیک، ورنہ منافقین سے پوری کی جائے گی۔ اور تمہاری مثال دوسری امتوں کے مقابلے میں ایسی ہی ہے جیسے جانور کے بازو پر ایک نشان (الرقمہ)(۱) ہو، یا اونٹ کے پہلو میں ایک تل ہو۔“ پھر آپ ﷺ نے فرمایا: ”مجھے امید ہے کہ تم اہل جنت کا ایک چوتھائی ہو گے۔“ صحابہ نے اللہ اکبر کہا! پھر آپ ﷺ نے فرمایا: ”مجھے امید ہے کہ تم اہل جنت کا ایک تہائی ہو گے۔“ صحابہ نے اللہ اکبر کہا! پھر آپ ﷺ نے فرمایا: ”مجھے امید ہے کہ تم اہل جنت کا آدھا حصہ ہو گے۔“ صحابہ نے اللہ اکبر کہا۔ راوی نے کہا: مجھے نہیں معلوم کہ آپ ﷺ نے دو تہائی فرمایا یا نہیں۔ انہوں نے کہا: یہ ایک حسن صحیح حدیث ہے، اسے حسن سے عمران بن حصین کے واسطے سے کئی اور طرق سے بھی روایت کیا گیا ہے۔ اور اس میں ہے: لوگ مایوس ہو گئے یہاں تک کہ ان کی ہنسی بھی ختم ہو گئی۔ جب رسول اللہ ﷺ نے [وہ دیکھا جو ان کے صحابہ پر گزرا تھا] تو فرمایا: ”عمل کرو اور خوش ہو جاؤ! اس ذات کی قسم جس کے ہاتھ میں میری جان ہے، تم ایسی دو مخلوقوں کے ساتھ ہو کہ وہ جس کے ساتھ بھی ہوں گی اس پر غالب آ جائیں گی(۲): یاجوج و ماجوج، اور اولادِ آدم اور اولادِ ابلیس میں سے جو مر گئے۔“ راوی نے کہا: لوگوں کی کچھ پریشانی کم ہوئی، تو آپ ﷺ نے فرمایا: ”عمل کرو اور خوش ہو جاؤ! اس ذات کی قسم جس کے ہاتھ میں محمد کی جان ہے، تم لوگوں میں ایسے ہی ہو جیسے اونٹ کے پہلو میں ایک تل، یا جانور کے بازو پر ایک نشان۔“ انہوں نے کہا: یہ ایک حسن صحیح حدیث ہے(۳)۔

اور "صحیح" مسلم(۴) میں، ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: اے آدم! وہ عرض کرتے ہیں: لبیک وسعدیک (میں حاضر ہوں) اور ساری خیر تیرے ہاتھوں میں ہے۔ وہ فرماتا ہے: جہنم کا لشکر نکالو! وہ پوچھتے ہیں: جہنم کا لشکر کتنا ہے؟ وہ فرماتا ہے: ہر ہزار میں سے نو سو ننانوے۔"(۵) آپ ﷺ نے فرمایا: "یہ وہ وقت ہوگا جب بچہ بوڑھا ہو جائے گا، اور ہر حاملہ اپنا حمل گرا دے گی، اور تو لوگوں کو مدہوش دیکھے گا حالانکہ وہ مدہوش نہیں ہوں گے بلکہ اللہ کا عذاب بہت سخت ہے۔" آپ ﷺ نے فرمایا: یہ بات ان پر بہت گراں گزری۔ انہوں نے کہا: اے اللہ کے رسول...

(۱) الرقمہ: یہ جانور کے بازو کے اندرونی حصے میں ابھرا ہوا ایک نشان ہوتا ہے، اور یہ اس کے دونوں بازوؤں میں دو نشان ہوتے ہیں۔ النہایہ (رقم)۔ (۲) السندی نے کہا - جیسا کہ مسند (۱۹۹۰۱) کے حاشیہ میں ہے -: کثرتاہ، تخفیف کے ساتھ، یعنی: کثرت میں اس پر غالب آ گئے۔ اور آپ ﷺ کا قول: "بضاحکہ"، یہ داڑھوں میں سے ایک ہے، جو چار ہوتی ہیں، اور انہیں ضواحک کہا جاتا ہے کیونکہ وہ ہنستے وقت ظاہر ہوتی ہیں۔ (۳) سنن ترمذی (۳۱۶۹) اور اس سے پہلے جو کچھ قوسین (بریکٹ) کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے، اور یہ اسی روایت کے ساتھ احمد (۱۹۹۰۱) میں ہے۔ (۴) نمبر (۲۲۲)، اور یہ احمد (۱۱۲۸۴) اور بخاری (۳۳۴۸) میں ہے۔ (۵) (د)، (ز) اور (ظ) میں ہے: "نوے"۔

309 Surah Al-Hajj: Verse 1

"Which of us is that man?" He said: "Rejoice, for from Gog and Magog there are a thousand and from you one man." And the hadith was mentioned similar to what was previously mentioned in the hadith of Imran bin Husain.

Abu Ja'far al-Nahhas mentioned, saying: Ahmad bin Muhammad bin Nafi related to us, saying: Salama related to us, saying: Abd al-Razzaq related to us, saying: Ma'mar informed us, from Qatada, from Anas bin Malik (may Allah be pleased with him), who said: {O mankind, fear your Lord. Indeed, the convulsion of the [final] Hour is a terrible thing} until: {but the punishment of Allah is severe}. He said: It was revealed to the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) while he was on a journey, so he raised his voice with it until his companions gathered around him. He then said: "Do you know what day this is? This is the day when Allah, the Exalted and Majestic, says to Adam: O Adam, stand up and bring forth the group destined for the Fire: from every thousand, nine hundred and ninety-nine to the Fire and one to Paradise." This was difficult for the Muslims, so the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Adhere to the right way, aim for what is close [to perfection], and rejoice. By Him in Whose Hand is my soul, you are among people only like a mole on the side of a camel, or like a marking on the forearm of a donkey. Indeed, there are two nations with you that never accompany anything but they multiply it: Gog and Magog, and those who perished from the disbelievers of the jinn and mankind."(1)

His saying, the Almighty: {O mankind, fear your Lord}. What is meant by this address is the accountable ones (al-mukallafun), meaning: fear Him regarding His commands lest you abandon them, and His prohibitions lest you commit them. Piety (al-ittiqa) is guarding against what is disliked, and its discussion has been fully covered at the beginning of Surah Al-Baqarah(2), so there is no need to repeat it. The meaning is: guard yourselves through obedience to Him from(3) His punishment.

His saying, the Almighty: {Indeed, the convulsion of the [final] Hour is a terrible thing}. The convulsion (al-zalzala) is the intensity of movement, and from it: {and they were shaken until the Messenger said} [Al-Baqarah: 214]. The root of the word is from 'zalla' from a place, meaning: it moved away from it and shook. And "Allah shook (zalzala) his foot," meaning: He moved it. This word is used to express something terrifying.

(1) It is recorded by Abd al-Razzaq in the Tafsir 2/31, and it was narrated through his path by Abu Ya'la (3122), and Ibn Hibban (7354), and Al-Tabari narrated it 16/452-453 from the path of Ma'mar. (2) 1/248 and following. (3) In (Z): from.

३०९ सूरह अल-हज्ज: आयत १

"हम में से वह आदमी कौन है?" उन्होंने कहा: "खुशखबरी लो, क्योंकि याजूज और माजूज में से एक हजार और तुम में से एक आदमी होगा।" और हदीस उसी तरह बताई गई है जैसे इमरान बिन हुसैन की हदीस में पहले आई थी।

अबू जाफ़र अल-नहस ने उल्लेख किया, कहा: अहमद बिन मुहम्मद बिन नफ़ी ने हमें बताया, कहा: सलमा ने हमें बताया, कहा: अब्द अल-रज्जाक ने हमें बताया, कहा: मा'मर ने हमें कतादा से, अनस बिन मलिक (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से खबर दी, जिन्होंने कहा: {हे लोगो! अपने रब से डरो, बेशक कयामत का भूकंप एक बहुत बड़ी चीज़ है} यहाँ तक कि: {लेकिन अल्लाह का अज़ाब सख्त है}। उन्होंने कहा: यह नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) पर उस समय अवतरित हुई जब वे यात्रा पर थे, तो उन्होंने इसके साथ अपनी आवाज़ ऊँची की यहाँ तक कि उनके साथी उनके पास वापस आ गए। फिर उन्होंने कहा: "क्या तुम जानते हो यह कौन सा दिन है? यह वह दिन है जब अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ल आदम से कहेगा: ऐ आदम, उठो और आग (जहन्नुम) वालों का जत्था निकालो: हर हज़ार में से नौ सौ निन्यानबे आग में और एक जन्नत में।" यह मुसलमानों पर भारी पड़ा, तो नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कहा: "सीधे रास्ते पर रहो, पूर्णता के करीब रहने की कोशिश करो और खुश हो जाओ। उस जात की कसम जिसके हाथ में मेरी जान है, तुम लोगों में ऐसे ही हो जैसे ऊँट के पहलू पर एक काला तिल, या गधे के अग्रबाहु पर एक निशान। और तुम्हारे साथ दो ऐसी कौमें हैं जो जिस किसी चीज़ के साथ होती हैं उसे बढ़ा देती हैं: याजूज और माजूज, और जिन्न और इंसानों के काफिरों में से जो हलाक हो गए।" (१)

अल्लाह तआला का फरमान: {हे लोगो! अपने रब से डरो}। इस पुकार से मुराद वे लोग हैं जिन पर शरीयत के अहकाम लागू होते हैं (मुकल्लफ), यानी: उसके आदेशों के बारे में डरो कि कहीं तुम उन्हें छोड़ न दो, और उसके निषेधों के बारे में कि कहीं तुम उनमें न पड़ जाओ। तक़वा (अल-इत्तिका) का अर्थ है नापसंद चीजों से बचना, और इसके बारे में सूरह अल-बकरा की शुरुआत में विस्तार से बताया जा चुका है(२), इसलिए इसे दोहराने का कोई मतलब नहीं है। और अर्थ यह है: उसकी आज्ञाकारिता के द्वारा उसकी सजा से(३) बचो।

अल्लाह तआला का फरमान: {बेशक कयामत का भूकंप एक बहुत बड़ी चीज़ है}। ज़लज़ला का अर्थ है हरकत की तीव्रता, और इसी से है: {और वे झकझोर दिए गए यहाँ तक कि रसूल ने कहा} [अल-

बकरा: २१४]। शब्द का मूल किसी स्थान से फिसलने (ज़ल्ला) से है, यानी: वह वहां से हट गया और हिल गया। और "अल्लाह ने उसके कदम को झकझोर दिया (ज़लज़ला)," यानी: उसे हिला दिया। और यह शब्द किसी चीज़ को भयानक बताने के लिए इस्तेमाल किया जाता है।

---

(१) यह अब्द अल-रज्जाक की तफ़सीर २/३१ में है, और इसे उनके माध्यम से अबू याला (३१२२) और इब्न हिब्बान (७३५४) ने संकलित किया है, और अल-तबरी ने १६/४५२-४५३ में मा'मर के माध्यम से संकलित किया है। (२) १/२४८ और उसके बाद। (३) (ज़) में: 'मिन' (से)।

۳۰۹ سورہ الحج: آیت ۱

"ہم میں سے وہ آدمی کون ہے؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "خوشخبری سنو، یقیناً یاجوج و ماجوج میں سے ایک ہزار ہوں گے اور تم میں سے ایک آدمی۔" اور حدیث اس طرح بیان کی گئی ہے جیسا کہ عمران بن حصین کی حدیث میں پہلے گزر چکا ہے۔

ابو جعفر النحاس نے ذکر کیا، کہا: ہمیں احمد بن محمد بن نافع نے بیان کیا، کہا: ہمیں سلمہ نے بیان کیا، کہا: ہمیں عبد الرزاق نے بیان کیا، کہا: ہمیں معمر نے قتادہ سے، انہوں نے انس بن مالک رضی اللہ عنہ سے خبر دی، جنہوں نے کہا: {اے لوگو! اپنے رب سے ڈرو، بے شک قیامت کا زلزلہ ایک بڑی چیز ہے} یہاں تک کہ: {لیکن اللہ کا عذاب سخت ہے}۔ انہوں نے کہا: یہ نبی ﷺ پر اس وقت نازل ہوئی جب آپ ایک سفر میں تھے، تو آپ ﷺ نے اس کے ساتھ اپنی آواز بلند فرمائی یہاں تک کہ آپ کے صحابہ آپ کی طرف لوٹ آئے۔ پھر آپ ﷺ نے فرمایا: "کیا تم جانتے ہو یہ کون سا دن ہے؟ یہ وہ دن ہے جب اللہ عزوجل آدم علیہ السلام سے فرمائے گا: اے آدم، اٹھو اور آگ (جہنم) والوں کا دستہ نکالو: ہر ہزار میں سے نو سو ننانوے آگ میں اور ایک جنت میں۔" یہ مسلمانوں پر گراں گزرا، تو نبی ﷺ نے فرمایا: "سیدھی راہ پر رہو، اعتدال اختیار کرو اور خوشخبری سنو۔ اس ذات کی قسم جس کے ہاتھ میں میری جان ہے، تم لوگوں میں صرف ایسے ہو جیسے اونٹ کے پہلو پر ایک نشان، یا گدھے کے بازو پر ایک نشان۔ اور تمہارے ساتھ دو ایسی مخلوقیں ہیں جو جس چیز کے ساتھ بھی ہوں اسے زیادہ کر دیتی ہیں: یاجوج و ماجوج، اور جن و انس کے کافروں میں سے جو ہلاک ہو گئے۔" (۱)

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اے لوگو! اپنے رب سے ڈرو}۔ اس پکار سے مراد مکلف لوگ ہیں، یعنی: اس کے اوامر (حکموں) میں اس سے ڈرو کہ کہیں تم انہیں چھوڑ نہ دو، اور اس کے نواہی (منع کردہ

کاموں) میں کہ کہیں تم انہیں نہ کر بیٹھو| اور التقاء کے معنی ناپسندیدہ چیزوں سے بچنا ہے، اور سورہ بقرہ کے آغاز میں اس پر مفصل گفتگو گزر چکی ہے(۲)، لہذا اسے دہرانے کی ضرورت نہیں۔ اور معنی یہ ہے: اس کی اطاعت کے ذریعے اس کے عذاب سے(۳) بچو۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {بے شک قیامت کا زلزلہ ایک بڑی چیز ہے}۔ زلزلہ حرکت کی شدت کو کہتے ہیں، اور اسی سے ہے: {اور وہ جھنجھوڑے گئے یہاں تک کہ رسول نے کہا} [البقرہ: ۲۱۴]۔ لفظ کی اصل کسی مقام سے پھسلنے (زلّ) سے ہے، یعنی: وہ وہاں سے ہٹ گیا اور ہل گیا۔ اور "اللہ نے اس کے قدم کو لڑکھڑا دیا (زلزلہ)"، یعنی: اسے ہلا دیا۔ اور یہ لفظ کسی چیز کی ہولناکی بیان کرنے کے لیے استعمال ہوتا ہے۔

---

(۱) یہ عبد الرزاق کی تفسیر ۲/۳۱ میں ہے، اور اسے ان کے طریق سے ابو یعلیٰ (۳۱۲۲) اور ابن حبان (۷۳۵۴) نے روایت کیا ہے، اور طبری نے ۱۶/۴۵۲-۴۵۳ میں معمر کے طریق سے روایت کیا ہے۔ (۲) ۱/۲۴۸ اور اس کے بعد۔ (۳) (ظ) میں: 'من' (سے)۔

Page 310, Surah Al-Hajj: Verses 1 - 2

And it was said: It is the well-known earthquake which is one of the signs of the Hour, occurring in the world before the Day of Resurrection; this is the opinion of the majority. It has also been said: This earthquake will occur in the middle of the month of Ramadan, followed by the sun rising from the west; and Allah knows best.

Allah's words: {On the Day you see it every nursing mother will be distracted from that [child] she was nursing, and every pregnant woman will abort her pregnancy, and you will see the people [appearing] intoxicated while they are not intoxicated; but the punishment of Allah is severe. 2}

His words: {On the Day you see it} The pronoun "it" in "you see it" refers, according to the majority, to the earthquake. This is supported by His words, Mighty and Majestic: {every nursing mother will be distracted from that [child] she was nursing, and every pregnant woman will abort her pregnancy}. Nursing and pregnancy only happen in this world (1).

Another group said: The earthquake is on the Day of Resurrection, and they argued using the hadith of Imran ibn Husayn that we mentioned, in which it says: "Do you know what day that is..." the hadith. This is what is necessitated by the context of Muslim in the hadith of Abu Sa'id al-Khudri.

His word: {will be distracted (tadhhal)} means: becomes occupied; Qutrub said this and recited poetry: "A strike that removes the head from its resting place... and distracts the close friend from his friend" (2). It was said: she forgets. It was said: she is diverted. It was said: she neglects (3), and the meanings are close.

{from that [child] she was nursing} Al-Mubarrad said: "maa" (what/that) is in the sense of a gerund (masdar), meaning: she is distracted from the act of nursing. He said: This indicates that this earthquake is in this world, because after the resurrection there is no pregnancy or nursing, except...

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/106. (2) Al-Nukat wal-'Uyun 4/6, and the rajaz (verse) was attributed by Ibn Ishaq to Abdullah bin Rawaha, as in the Sira of Ibn Hisham 2/371, except that Ibn Hisham attributed it to Ammar bin Yasir. It was also attributed to Abdullah by Ibn Salam in Tabaqat Fuhul al-Shu'ara' 1/224. Al-Hajjaj quoted this rajaz in his sermon after Dayr al-Jamajim, which is in al-Bayan wal-Tabyin 2/139, and al-'Iqd al-Farid 4/116. In both: "bidarbin" (with a strike) instead of "darban" (a strike), and it

also appeared in (Kh) and (D) as: "bidarbin". (3) Al-Nukat wal-'Uyun 4/6, the first from al-Yazidi, the second from al-Kalbi, and the third from al-Akhfash.

पृष्ठ ३१०, सूरह अल-हज्ज: आयत १ - २

और कहा गया है: यह वह प्रसिद्ध भूकंप है जो कयामत की निशानियों में से एक है, जो कयामत के दिन से पहले दुनिया में होता है; यह बहुसंख्यक विद्वानों का मत है। और यह भी कहा गया है: यह भूकंप रमज़ान के महीने के मध्य में होगा, जिसके बाद सूरज पश्चिम से निकलेगा; और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह का कथन: {जिस दिन तुम उसे देखोगे, हर दूध पिलाने वाली अपने दूध पीते बच्चे से बेखबर हो जाएगी और हर गर्भवती अपना गर्भ गिरा देगी, और तुम लोगों को नशे में देखोगे जबकि वे नशे में नहीं होंगे; बल्कि अल्लाह का अज़ाब बहुत सख्त है। २}

उसका कथन: {जिस दिन तुम उसे देखोगे} "उसे" सर्वनाम बहुसंख्यकों के अनुसार भूकंप की ओर लौटता है, और अल्लाह का यह कथन इसे पुष्ट करता है: {हर दूध पिलाने वाली अपने दूध पीते बच्चे से बेखबर हो जाएगी और हर गर्भवती अपना गर्भ गिरा देगी}। और दूध पिलाना और गर्भावस्था तो केवल दुनिया में ही होती है (१)।

एक समूह ने कहा: भूकंप कयामत के दिन होगा, और उन्होंने इमरान बिन हुसैन की हदीस से दलील दी जिसका हमने उल्लेख किया है, जिसमें है: "क्या तुम जानते हो वह कौन सा दिन है..." हदीस। और यही मुस्लिम के संदर्भ में अबू सईद अल-खुदरी की हदीस में आवश्यक है।

उसका शब्द: {बेखबर हो जाएगी (तदहल)} यानी: व्यस्त हो जाएगी; यह कुत्रुब ने कहा है, और कविता पढ़ी: "एक ऐसी मार जो सिर को उसके ठिकाने से हटा देती है... और जिगरी दोस्त को उसके दोस्त से गाफिल कर देती है" (२)। कहा गया: वह भूल जाएगी। कहा गया: वह विचलित हो जाएगी। कहा गया: वह उपेक्षा करेगी (३), और अर्थ करीब हैं।

{अपने दूध पीते बच्चे से} अल-मुबर्रद ने कहा: "मा" यहाँ क्रियार्थक संज्ञा (मस्दर) के अर्थ में है, यानी: वह दूध पिलाने के कार्य से बेखबर हो जाएगी। उन्होंने कहा: यह दर्शाता है कि यह भूकंप दुनिया में है; क्योंकि पुनरुत्थान के बाद कोई गर्भावस्था या स्तनपान नहीं है, सिवाय...

---

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १०६/४। (२) अल-नुकात वल-उयून ६/४, और इस रजज़ (काव्य छंद) को इब्न इशाक ने अब्दुल्ला बिन रवाहा से जोड़ा है, जैसा कि सीरत इब्न हिशाम ३७१/२ में है, सिवाय इसके कि इब्न हिशाम ने इसे अम्मार बिन यासिर से जोड़ा है। इब्न सलाम ने तबक़ात फुहूल अल-

शुआरा २२४/१ में भी इसे अब्दुल्ला से जोड़ा है। अल-हज्जाज ने दैर अल-जमाजिम के बाद अपने खुतबे में इस रजज़ को उद्धृत किया था, जो अल-बयान वल-तबयीन १३९/२ और अल-इक़्द अल-फ़रीद ११६/४ में है। उन दोनों में: "बि-दर्बिन" (एक मार से) है, बजाए "दर्बन" के, और इसी तरह (ख़) और (द) में भी "बि-दर्बिन" आया है। (३) अल-नुकात वल-उयून ६/४, पहला अल-यज़ीदी से, दूसरा अल-कल्बी से, और तीसरा अल-अख़फ़श से।

صفحہ ۳۱۰، سورہ الحج: آیات ۱ - ۲

اور کہا گیا: یہ وہ معروف زلزلہ ہے جو قیامت کی علامات میں سے ایک ہے، جو قیامت سے پہلے دنیا میں ہوگا؛ یہ جمہور کا قول ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: یہ زلزلہ رمضان کے وسط میں ہوگا، جس کے بعد سورج مغرب سے طلوع ہوگا؛ واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {جس دن تم اسے دیکھو گے تو ہر دودھ پلانے والی اپنے دودھ پیتے بچے سے غافل ہو جائے گی اور ہر حاملہ اپنا حمل گرا دے گی، اور تو لوگوں کو مدہوش دیکھے گا حالانکہ وہ نشے میں نہیں ہوں گے؛ بلکہ اللہ کا عذاب بہت سخت ہے۔ ۲}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {جس دن تم اسے دیکھو گے} "اسے" کی ضمیر جمہور کے نزدیک زلزلے کی طرف لوٹتی ہے، اور اللہ عزوجل کا یہ فرمان اس کی تائید کرتا ہے: {ہر دودھ پلانے والی اپنے دودھ پیتے بچے سے غافل ہو جائے گی اور ہر حاملہ اپنا حمل گرا دے گی}۔ اور رضاعت (دودھ پلانا) اور حمل تو صرف دنیا ہی میں ہوتا ہے (۱)۔

ایک گروہ نے کہا: زلزلہ قیامت کے دن ہوگا، اور انہوں نے عمران بن حصین کی اس حدیث سے استدلال کیا جس کا ہم نے ذکر کیا ہے، جس میں ہے: "کیا تم جانتے ہو وہ کون سا دن ہے..." الحدیث۔ اور یہی مسلم کے سیاق میں ابو سعید الخدری کی حدیث کا تقاضا ہے۔

ارشاد: {تَذْهَلُ} یعنی: مصروف ہو جائے گی؛ یہ قطرب نے کہا، اور شعر پڑھا: "ایسی ضرب جو سر کو اس کے ٹھکانے سے جدا کر دے... اور جگری دوست کو اس کے دوست سے غافل کر دے" (۲)۔ کہا گیا: بھول جائے گی۔ کہا گیا: بہل جائے گی۔ کہا گیا: غافل ہو جائے گی (۳)، اور معانی قریب قریب ہیں۔

{عَمَّا أَرْضَعَتْ} مبرد نے کہا: "ما" یہاں مصدر کے معنی میں ہے، یعنی: وہ دودھ پلانے سے غافل ہو جائے گی۔ انہوں نے کہا: یہ اس بات کی دلیل ہے کہ یہ زلزلہ دنیا میں ہے؛ کیونکہ بعث (دوبارہ اٹھائے جانے) کے بعد کوئی حمل اور رضاعت نہیں ہے، سوائے...

---

(۱) المحرر الوجیز ۴/۱۰۶ ۔ (۲) النکت والعیون ۴/۶ ، اور اس رجز کو ابن اسحاق نے عبد اللہ بن رواحہ کی طرف منسوب کیا ہے، جیسا کہ سیرۃ ابن ہشام ۲/۳۷۱ میں ہے، سوائے اس کے کہ ابن ہشام نے اسے عمار بن یاسر کی طرف منسوب کیا۔ ابن سلام نے طبقات فحول الشعراء ۱/۲۲۴ میں بھی اسے عبد اللہ کی طرف منسوب کیا ہے۔ حجاج نے دیر الجماجم کے بعد اپنے خطبے میں اس رجز کو نقل کیا تھا، جو البیان والتبیین ۲/۱۳۹ ، اور العقد الفرید ۴/۱۱۶ میں ہے۔ ان دونوں میں: "بضرب" ہے، بجائے "ضرباً" کے، اور اسی طرح (خ) اور (د) میں بھی "بضرب" آیا ہے۔ (۳) النکت والعیون ۴/۶ ، پہلا یزیدی سے، دوسرا کلبی سے، اور تیسرا اخفش سے۔

It is said: Whoever dies while pregnant will be resurrected pregnant and will deliver her burden out of terror, and whoever dies while nursing will be resurrected as such.

And it is said: This is as Allah, the Mighty and Majestic, said: {a Day that will make children grey-headed} [Al-Muzzammil: 17].

It was said: It will be with the first blast. And it was said: It will be with the onset of the Hour, when (1) people move from their graves during the second blast.

It is possible that the "earthquake" in the verse is a metaphor for the terrors of the Day of Resurrection, as the Almighty said: {they were touched by poverty and hardship and were shaken} [Al-Baqarah: 214], and as the Prophet (peace and blessings be upon him) said: "O Allah, defeat them and shake them" (2).

The benefit of mentioning the terror of that day is to incite preparation for it and readiness through righteous deeds. Naming the earthquake as a "thing" (shay') is either because its occurrence is certain and realized, so it is easy to call it a thing while it is currently non-existent, for certainty resembles existing things. Or it is based on the final state, meaning: when it occurs, it is something immense. It is as if the name is not applied now, but rather the meaning is: when it occurs, it will then be a great thing (3). That is why nursing mothers will be distracted and people will become drunk, as He said: {And you will see the people as if intoxicated} meaning: from its terror and the fear and panic that strikes them. {But they are not intoxicated} from wine.

The masters of meanings said: "You see the people as if they are drunk." This is indicated by the recitation of Abu Zur'ah Harim ibn 'Amr ibn Jarir ibn 'Abd Allah (4): {And the people are seen} (tu-raa) with a damma on the ta; meaning: you would think and it would be imagined to you.

---

(1) In (D) and (M): "until". (2) Part of a hadith recorded by Ahmad (19107), Al-Bukhari (2933), and Muslim (1742) from Abd Allah ibn Abi Awfa in his prayer against the Ahzab (Confederates). (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/105. (4) Al-Bajali al-Kufi, it was said his name is Abd Allah, and it was said: 'Amr, and it was said: Jarir. Ibn Hibban mentioned in 'Al-Thiqat' Abu Zur'ah ibn 'Amr ibn Jarir among those named Harim, then he said: It is said: his name is his kunya. He narrated from his grandfather, Abu

Hurayrah, Mu'awiyah, and others. Al-Tahdhib 4/524. His recitation is in the anomalous recitations p. 94, Tafsir al-Tabari 16/457, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/106.

कहा जाता है: जो गर्भवती होने की स्थिति में मरती है, वह गर्भवती ही उठाई जाएगी और आतंक के कारण अपना गर्भ गिरा देगी, और जो दूध पिलाने वाली स्थिति में मरती है, वह वैसी ही उठाई जाएगी।

और कहा जाता है: यह वैसा ही है जैसा अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने फ़रमाया: {उस दिन जो बच्चों को बूढ़ा (सफेद बालों वाला) कर देगा} [अल-मुज़म्मिल: 17]।

कहा गया: यह पहली फूँक के साथ होगा। और कहा गया: यह कयामत की स्थापना के समय होगा, जब (1) लोग दूसरी फूँक के दौरान अपनी कब्रों से निकलेंगे।

यह संभव है कि आयत में "भूकंप" (ज़लज़ला) कयामत के दिन की भयावहता के लिए एक रूपक हो, जैसा कि सर्वशक्तिमान ने कहा है: {उन्हें तंगी और मुसीबत पहुँची और वे हिला दिए गए} [अल-बक़रह: 214], और जैसा कि नबी (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) ने कहा: "ऐ अल्लाह, उन्हें शिकस्त दे और उन्हें झकझोर दे" (2)।

उस दिन के आतंक के उल्लेख का लाभ इसके लिए तैयारी और नेक कार्यों के माध्यम से तत्परता के लिए प्रोत्साहित करना है। भूकंप को "चीज़" (शय) कहना या तो इसलिए है क्योंकि इसका होना निश्चित है, इसलिए इसे चीज़ कहना आसान है जबकि यह अभी अस्तित्व में नहीं है, क्योंकि निश्चितता मौजूदा चीज़ों के समान होती है। या यह परिणाम के आधार पर है, यानी: जब यह घटित होगा, तो यह एक महान चीज़ होगी। मानो अभी यह नाम नहीं दिया गया है, बल्कि अर्थ यह है: जब यह होगा, तब यह एक महान चीज़ होगी (3)। इसीलिए दूध पिलाने वाली माताएँ बेसुध हो जाएँगी और लोग मदहोश हो जाएँगे, जैसा कि उसने कहा: {और आप लोगों को मदहोश देखेंगे} यानी: इसके आतंक और उस डर और घबराहट के कारण जो उन्हें घेरेगी। {लेकिन वे मदहोश नहीं हैं} शराब से।

अर्थ के विशेषज्ञों ने कहा: "आप लोगों को देखते हैं जैसे कि वे नशे में हों।" यह अबू ज़ुरआ हरिम इब्न 'अम्र इब्न जरीर इब्न 'अब्दुल्लाह (4) के पाठ (किरात) द्वारा इंगित किया गया है: {और लोग देखे जाते हैं} (तु-रा) 'ता' पर पेश के साथ; अर्थात: आप ऐसा सोचेंगे और आपको ऐसा प्रतीत होगा।

---

(1) (द) और (म) में: "हत्ता" (यहाँ तक कि)। (2) अहमद (19107), अल-बुखारी (2933), और मुस्लिम (1742) द्वारा अहज़ाब के खिलाफ उनकी प्रार्थना के संबंध में अब्दुल्ला इब्न अबी औफ़ा से उद्धृत एक हदीस का हिस्सा। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/105। (4) अल-बजली अल-कूफी,

कहा गया कि उनका नाम अब्दुल्ला है, और कहा गया: 'अम्र, और कहा गया: जरीर। इब्न हिब्बान ने 'अल-सिक़ात' में अबू ज़ुरआ इब्न 'अम्र इब्न जरीर का उल्लेख उन लोगों में किया है जिनका नाम हरिम है, फिर उन्होंने कहा: कहा जाता है: उनका नाम उनकी कुन्या है। उन्होंने अपने दादा, अबू हुरैरा, मुआविया और अन्य लोगों से रिवायत की है। अल-तहज़ीब 4/524। उनका पाठ 'शाज़' किरातों में है पृष्ठ 94, तफ़्सीर अल-तबरी 16/457, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/106।

کہا جاتا ہے: جو حاملہ ہونے کی حالت میں مرے گی، وہ حاملہ ہی اٹھائی جائے گی اور ہولناکی کی وجہ سے اپنا حمل گرا دے گی، اور جو دودھ پلانے والی حالت میں مرے گی، وہ اسی طرح اٹھائی جائے گی۔

اور کہا جاتا ہے: یہ اسی طرح ہے جیسا کہ اللہ عزوجل نے فرمایا: ﴿اس دن جو بچوں کو بوڑھا کر دے گا﴾ [المزمل: ۱۷]۔

اور کہا گیا: یہ پہلے صور پھونکنے کے ساتھ ہوگا۔ اور کہا گیا: یہ قیامت قائم ہونے کے وقت ہوگا، جب (۱) لوگ دوسرے صور کے وقت اپنی قبروں سے حرکت کریں گے۔

اور یہ احتمال ہے کہ آیت میں "زلزلہ" سے مراد قیامت کی ہولناکیاں ہوں، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿انہیں تنگی اور تکلیف پہنچی اور وہ ہلا دیے گئے﴾ [البقرہ: ۲۱۴]، اور جیسا کہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "اے اللہ، انہیں شکست دے اور انہیں ہلا دے" (۲)۔

اس دن کی ہولناکی کے ذکر کا فائدہ اس کے لیے تیاری اور نیک عمل کے ذریعے مستعد ہونے پر ابھارنا ہے۔ زلزلے کو "شیء" (چیز) کہنا یا تو اس لیے ہے کہ اس کا وقوع یقینی اور حاصل ہونے والا ہے، اس لیے اسے "شیء" کہنا آسان معلوم ہوتا ہے جبکہ وہ ابھی معدوم ہے؛ کیونکہ یقین موجود اشیاء کے مشابہ ہوتا ہے۔ یا یہ انجام کے لحاظ سے ہے، یعنی: جب وہ واقع ہوگا تو ایک عظیم چیز ہوگی۔ گویا ابھی یہ نام نہیں دیا گیا بلکہ معنی یہ ہے کہ: جب وہ ہوگا تو وہ ایک عظیم چیز ہوگا (۳)۔ اسی لیے دودھ پلانے والیاں غافل ہو جائیں گی اور لوگ مدہوش ہو جائیں گے، جیسا

کہ فرمایا: ﴿اور تو لوگوں کو مدہوش دیکھے گا﴾ یعنی: اس کی ہولناکی اور اس خوف و ہراس کی وجہ سے جو انہیں لاحق ہوگا۔ ﴿اور وہ مدہوش نہیں ہوں گے﴾ شراب سے۔

اہلِ معانی نے کہا: تو لوگوں کو دیکھے گا گویا وہ نشے میں ہیں۔ اس پر ابو زرعہ ہرم بن عمرو بن جریر بن عبد اللہ (۴) کی قرات دلالت کرتی ہے: ﴿وتُرى الناسُ﴾ تاء کے ضمہ کے ساتھ؛ یعنی: تو گمان کرے گا اور تجھے ایسا خیال آئے گا۔

---

(۱) (د) اور (م) میں: "حتی"۔ (۲) حدیث کا ایک حصہ جسے احمد (۱۹۱۰۷)، بخاری (۲۹۳۳)، اور مسلم (۱۷۴۲) نے عبد اللہ بن ابی اوفیٰ سے ان کی احزاب پر بددعا کے سلسلے میں روایت کیا ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۴/ ۱۰۵۔ (۴) البجلی الکوفی، اور کہا گیا کہ ان کا نام عبد اللہ ہے، اور کہا گیا: عمرو، اور کہا گیا: جریر، اور ابن حبان نے الثقات میں ابو زرعہ بن عمرو بن جریر کا ذکر ان لوگوں میں کیا ہے جن کا نام ہرم ہے، پھر کہا: اور کہا جاتا ہے: ان کا نام ان کی کنیت ہے۔ انہوں نے اپنے دادا، ابوہریرہ، معاویہ اور دیگر سے روایت کی۔ التہذیب ۴/ ۵۲۴۔ ان کی قرات شاذ قراتوں ص ۹۴، تفسیر طبری ۱۶/ ۴۵۷، اور المحرر الوجیز ۴/ ۱۰۶ میں ہے۔

Surah Al-Hajj: Verses 2 - 5 312

Hamzah and Al-Kisa'i read: "sakara" without the alif (1). The rest read: "sukara", and they are two dialects for the plural of 'sakran' (drunk), like: 'kasla' and 'kusala'.

And 'Az-Zalzalah' (The Earthquake): is violent movement. And 'Adh-Dhuhul' (Stupefaction): is heedlessness of something due to the sudden onset of (2) that which preoccupies one, such as distress, pain, or otherwise. Ibn Zaid said: The meaning is: she leaves her child due to the anguish that has descended upon her (3).

His Almighty saying: {And of the people is he who disputes about Allah without knowledge and follows every rebellious devil ۝ It has been decreed for every devil that whoever turns to him - he will misguide him and guide him to the punishment of the Blaze ۝}.

His Almighty saying: {And of the people is he who disputes about Allah without knowledge} it was said: what is meant is Al-Nadr bin Al-Harith; he said: Indeed, Allah Almighty is not capable of bringing back to life those who have decayed and returned to dust (4). {And follows} i.e., in his saying that {every rebellious devil}: a mutinous one {It has been decreed for him that whoever turns to him} Qatada and Mujahid said: i.e., whoever follows the devil (5) {he will misguide him and guide him to the punishment of the Blaze}.

His Almighty saying: {O people, if you should be in doubt about the Resurrection, then [consider that] indeed, We created you from dust, then from a sperm-drop, then from a clinging clot, then from a lump of flesh, formed and unformed - that We may show you. And We settle in the wombs whom We will for a specified term, then We bring you out as a child, then [develop you] that you may reach your [time of] maturity. And among you is he who is taken in death, and among you is he who is returned to the most abject old age so that he knows, after [once having] knowledge, nothing. And you see the earth barren, but when We send down upon it rain, it quivers and swells and grows [something] of every beautiful kind ۝}.

His Almighty saying: {O people, if you should be in doubt about the Resurrection} until His saying: {specified term}.

(1) And likewise: "wa ma hum bi-sakara". Al-Sab'ah p. 434, and Al-Taysir p. 156. (2) Thus in the copies, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/106, and the text is from it. (3) Narrated by Al-Tabari 16/457. (4) Tafsir Al-Baghawi 3/274, and Al-Tabari narrated it 16/459 from Ibn Jurayj. And Al-Mawardi mentioned it in Al-Nukat wa Al-'Uyun 4/6

from Ibn Abbas. (5) Al-Tabari narrated their sayings 16/459 - 460, and the report of Qatada was also narrated by Abd Al-Razzaq 2/32.

सूरह अल-हज्ज: आयतें 2 - 5 312

हमजा और अल-किसाई ने 'सकरा' (बिना अलिफ़ के) पढ़ा है (1)। बाकी लोगों ने 'सुक़ारा' पढ़ा है, और ये दोनों 'सकरान' (नशे में) के बहुवचन के लिए दो बोलियाँ हैं, जैसे: 'कसला' और 'कुसाला'।

और अल-ज़लज़ला (भूकंप): तीव्र हलचल है। और अद-धुहुल (बेहोशी): किसी चीज़ की अचानक आने वाली (2) व्याकुलता के कारण उससे बेखबर होना है जो किसी चिंता या दर्द आदि के कारण हो। इब्न ज़ैद ने कहा: इसका अर्थ है: वह अपने बच्चे को उस पीड़ा के कारण छोड़ देती है जो उस पर उतरी है (3)।

अल्लाह का फरमान: {और लोगों में से वह भी है जो बिना ज्ञान के अल्लाह के बारे में बहस करता है और हर विद्रोही शैतान का अनुसरण करता है ۝ उसके बारे में लिख दिया गया है कि जो कोई उससे दोस्ती करेगा, तो वह उसे गुमराह कर देगा और उसे भड़कती आग के अज़ाब की ओर ले जाएगा ۝}।

अल्लाह का फरमान: {और लोगों में से वह भी है जो बिना ज्ञान के अल्लाह के बारे में बहस करता है} कहा गया है: इससे मुराद अल-नद्र बिन अल-हारिस है; उसने कहा: बेशक अल्लाह सर्वशक्तिमान उन लोगों को जीवित करने में सक्षम नहीं है जो गल गए हैं और मिट्टी बन गए हैं (4)। {और अनुसरण करता है} यानी: अपनी उस बात में {हर विद्रोही शैतान का}: बागी {उसके बारे में लिख दिया गया है कि जो कोई उससे दोस्ती करेगा} कतादा और मुजाहिद ने कहा: यानी: जिसने शैतान का साथ दिया (5) {तो वह उसे गुमराह कर देगा और उसे भड़कती आग के अज़ाब की ओर ले जाएगा}।

अल्लाह का फरमान: {हे लोगो! यदि तुम्हें दोबारा जी उठने के बारे में कोई संदेह है, तो (सोचो कि) हमने तुम्हें मिट्टी से पैदा किया, फिर वीर्य से, फिर जोंक (जैसे लोथड़े) से, फिर मांस के एक टुकड़े से जो पूर्ण रूप से बना हुआ भी था और नहीं भी, ताकि हम तुम पर (अपनी शक्ति) स्पष्ट कर दें। और हम गर्भाशय में जिसे चाहते हैं एक निश्चित समय तक ठहराए रखते हैं, फिर हम तुम्हें एक बच्चे के रूप में बाहर निकालते हैं, फिर (तुम्हें पालते हैं) ताकि तुम अपनी जवानी को पहुँचो। और तुममें से कोई तो (बचपन या जवानी में ही) मर जाता है और तुममें से किसी को निकृष्ट आयु की ओर फेर दिया जाता है ताकि वह जानने के बाद कुछ भी न जाने। और तुम ज़मीन को सूखी हुई देखते हो, फिर जब हम उस पर पानी बरसाते हैं, तो वह लहलहा उठती है और उभर आती है और हर प्रकार के सुंदर जोड़े (वनस्पतियां) उगाती है ۝}।

अल्लाह का फरमान: {हे लोगो! यदि तुम्हें दोबारा जी उठने के बारे में कोई संदेह है} अल्लाह के इस फरमान तक: {एक निश्चित समय तक}।

(1) और इसी तरह: "व मा हुम बि-सकरा"। अस-सबआ पृष्ठ 434, और अत-तयसीर पृष्ठ 156। (2) प्रतियों में ऐसा ही है, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/106, और शब्द उसी से हैं। (3) इसे अल-तबरी 16/457 ने उद्धृत किया है। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 3/274, और इसे अल-तबरी 16/459 ने इब्न जुरैज से उद्धृत किया है। अल-मावर्दी ने इसे अल-नुक़त वल-उयून 4/6 में इब्न अब्बास से उद्धृत किया है। (5) अल-तबरी ने उन दोनों की बात 16/459 - 460 पर उद्धृत की है, और कतादा की रिपोर्ट को अब्द अल-रज्जाक 2/32 ने भी उद्धृत किया है।

سورة الحج: آیات 2 - 5 312

حمزہ اور کسائی نے: «سَكْرىٰ» بغیر الف کے پڑھا ہے (1)۔ باقیوں نے: «سُكارىٰ» پڑھا ہے، اور یہ دونوں 'سکران' کی جمع کے لیے دو لغتیں ہیں، جیسے: «كسلىٰ» اور «كسالىٰ»۔

اور الزلزلہ: شدید حرکت۔ والذہول: کسی چیز سے غفلت کسی ایسی اچانک پیش آنے والی (2) کیفیت کی وجہ سے جو اسے مصروف کر دے جیسے غم یا تکلیف وغیرہ۔ ابن زید نے کہا: معنی یہ ہے: وہ اپنے بچے کو اس کرب کی وجہ سے چھوڑ دیتی ہے جو اس پر نازل ہوا (3)۔

فرمانِ باری تعالیٰ: {وَمِنَ النَّاسِ مَن يُجَادِلُ فِي اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَيَتَّبِعُ كُلَّ شَيْطَانٍ مَّرِيدٍ ۝ كُتِبَ عَلَيْهِ أَنَّهُ مَن تَوَلَّاهُ فَأَنَّهُ يُضِلُّهُ وَيَهْدِيهِ إِلَى عَذَابِ السَّعِيرِ ۝}۔

فرمانِ باری تعالیٰ: {وَمِنَ النَّاسِ مَن يُجَادِلُ فِي اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ} کہا گیا ہے: اس سے مراد نضر بن حارث ہے؛ اس نے کہا: بے شک اللہ عزوجل ان لوگوں کو دوبارہ زندہ کرنے پر قادر نہیں ہے جو بوسیدہ ہو کر مٹی بن چکے ہوں (4)۔ {وَيَتَّبِعُ} یعنی: اپنی اس بات میں {كُلَّ شَيْطَانٍ مَّرِيدٍ}: سرکش {كُتِبَ عَلَيْهِ أَنَّهُ مَن تَوَلَّاهُ} قتادہ اور مجاہد نے کہا: یعنی: جس نے شیطان کی پیروی کی (5) {فَأَنَّهُ يُضِلُّهُ وَيَهْدِيهِ إِلَى عَذَابِ السَّعِيرِ}۔

فرمانِ باری تعالیٰ: {يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِن كُنتُمْ فِي رَيْبٍ مِّنَ الْبَعْثِ فَإِنَّا خَلَقْنَاكُم مِّن تُرَابٍ ثُمَّ مِن نُّطْفَةٍ ثُمَّ مِنْ عَلَقَةٍ ثُمَّ مِن مُّضْغَةٍ مُّخَلَّقَةٍ وَغَيْرِ مُخَلَّقَةٍ لِّنُبَيِّنَ لَكُمْ وَنُقِرُّ فِي الْأَرْحَامِ مَا نَشَاءُ إِلَى أَجَلٍ مُّسَمًّى ثُمَّ نُخْرِجُكُمْ طِفْلًا ثُمَّ لِتَبْلُغُوا أَشُدَّكُمْ وَمِنكُم مَّن يُتَوَفَّى وَمِنكُم مَّن يُرَدُّ إِلَى أَرْذَلِ الْعُمُرِ لِكَيْلَا يَعْلَمَ مِن بَعْدِ عِلْمٍ شَيْئًا وَتَرَى الْأَرْضَ هَامِدَةً فَإِذَا أَنزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَاءَ اهْتَزَّتْ وَرَبَتْ وَأَنبَتَتْ مِن كُلِّ زَوْجٍ بَهِيجٍ ۝}۔

فرمانِ باری تعالیٰ: {يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِن كُنتُمْ فِي رَيْبٍ مِّنَ الْبَعْثِ} اس کے ارشاد {مُّسَمًّى} تک۔

(1) اور اسی طرح: «وما هم بسَكْرىٰ». السبعہ ص 434، اور التیسیر ص 156۔ (2) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور المحرر الوجیز 4/106، اور کلام اسی سے ہے۔ (3) اسے طبری نے 16/457 میں روایت کیا ہے۔ (4) تفسیر بغوی 3/274، اور اسے طبری نے 16/459 میں ابن جریج سے روایت کیا ہے۔ اور ماوردی نے اسے النکت والعیون 4/6 میں ابن عباس سے ذکر کیا ہے۔ (5) طبری نے ان دونوں کے قول 16/459 - 460 میں نقل کیے ہیں، اور قتادہ کی خبر کو عبد الرزاق نے بھی 2/32 میں روایت کیا ہے۔

Surah Al-Hajj: Verse 5 313

It contains twelve points:

First: The Almighty's saying: {If you are in doubt about the Resurrection}, this is an argument against the world based on the first beginning. His saying: "If you are in doubt" is a [condition] whose content implies an explanation. Al-Hasan bin Abi al-Hasan read it as: "al-ba'ath" with a fatha on the 'ayn, which is a dialectal variation of "al-ba'th" according to the Basrans. According to the Kufans, it is a lightening of "ba'atha" (1).

The meaning is: O people, if you are in doubt about being returned, {then We created you}, meaning: We created your father who is the origin of humanity, meaning Adam, peace be upon him, {from dust}, then We created his progeny {from a drop of fluid}: which is semen; it is called a drop (nutfah) because of its smallness, and it refers to a small amount of water, though it can sometimes refer to a large amount. From this comes the Hadith: "Until the rider travels between the two drops (al-nutfatayn) fearing no injustice (jawr)." He meant the eastern sea and the western sea (2). And "al-nataf" means dripping. It drips (natafa yantufu/yantifu). And "laylah natufah" is a night of continuous dripping (rain) (3).

{Then from a clot}: which is solid blood. And "al-'alaq" is fresh blood. It was also said: it is intense redness.

{Then from a lump of flesh}: which is a small piece of meat the size of what can be chewed, from which comes the Hadith: "Verily, in the body there is a piece of flesh (mudghah)" (4). These stages take four months. Ibn Abbas said: And in the ten after the months...

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/107, and what preceded in brackets is from it. Al-Zamakhshari also mentioned the reading from Al-Hasan in Al-Kashshaf 3/5. Al-Zajjaj said in Ma'ani al-Qur'an 3/411: All the Kufans mentioned that whenever the second letter is one of the throat letters and is sakin (has no vowel) while the first letter has a fatha, it is permissible to put a fatha on the sakin letter, like: sha'r and sha'ar (hair), and nahr and nahar (river). (2) Tahdhib al-Lughah 13/366, and in it: he fears nothing but injustice (jawr), which is one narration, and its meaning is: he does not fear on his way anything except being led astray and deviating from the path. According to the other narration - meaning by omitting "illa" (except) - "jawr" would mean oppression. Al-Nihayah (jawr) and (nutfah). Al-Zamakhshari also mentioned it in Al-Fa'iq 3/442,

and his wording was: "Islam will continue to increase and its people, while polytheism and its people will decrease, until the rider travels..." (3) Meaning: it rains until morning. Tahdhib al-Lughah 13/365. (4) A part of a hadith recorded by Al-Bukhari (52) and Muslim (1599) from Al-Nu'man bin Bashir, may Allah be pleased with him.

सूरा अल-हज्ज: आयत ५ ३१३

इसमें बारह बिंदु हैं:

पहला: सर्वशक्तिमान का कथन: {यदि तुम पुनरुत्थान के बारे में संदेह में हो}, यह पहली शुरुआत के आधार पर दुनिया के खिलाफ एक तर्क है। उनका कहना: "यदि तुम संदेह में हो" एक [शर्त] है जिसकी सामग्री में स्पष्टीकरण शामिल है। अल-हसन बिन अबी अल-हसन ने इसे "'अयन" पर ज़बर (फ़त्हा) के साथ "अल-बा'अथ" पढ़ा है, जो बसरा के विद्वानों के अनुसार "अल-बा'थ" का एक भाषाई रूप है। कूफ़ा के विद्वानों के अनुसार, यह "बा'अथ" का हल्का रूप है (१)।

अर्थ है: हे लोगों, यदि तुम फिर से जीवित किए जाने के बारे में संदेह में हो, {तो हमने तुम्हें पैदा किया}, यानी: हमने तुम्हारे पिता को पैदा किया जो मानवता के मूल हैं, यानी आदम, उन पर शांति हो, {मिट्टी से}, फिर हमने उनके वंश को {एक बूंद से} पैदा किया: जो कि वीर्य है; इसे इसकी सूक्ष्मता के कारण बूंद (नुतफ़ा) कहा जाता है, और यह पानी की एक छोटी मात्रा को संदर्भित करता है, हालाँकि कभी-कभी यह बड़ी मात्रा को भी संदर्भित कर सकता है। इसी से हदीस आती है: "जब तक सवार दो बूंदों (दो समुद्रों) के बीच यात्रा न करे, बिना किसी अन्याय (जौर) के डरे।" उनका तात्पर्य पूर्वी समुद्र और पश्चिमी समुद्र से था (२)। और "अल-नतफ़" का अर्थ है टपकना। यह टपकता है (नतफ़ा यंतुफ़ु/यंतिफ़ु)। और "लैला नतूफ़ा" निरंतर टपकने (बारिश) की रात है (३)।

{फिर एक लोथड़े से}: जो जमा हुआ रक्त है। और "अल-'अलक" ताज़ा रक्त है। यह भी कहा गया है: यह गहरा लाल रंग है।

{फिर मांस के एक टुकड़े से}: जो मांस का एक छोटा टुकड़ा है जितना कि चबाया जा सके, जिससे हदीस आती है: "बेशक, शरीर में मांस का एक टुकड़ा (मुज़ग़ाह) है" (४)। ये अवस्थाएँ चार महीने की होती हैं। इब्न अब्बास ने कहा: और महीनों के बाद के दस में...

---

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १०७/४, और जो कोष्ठक में पहले आया वह उसी से है। अल-ज़मखशरी ने अल-कश्शाफ ३/५ में अल-हसन के पाठ का भी उल्लेख किया है। अल-ज़ज्जाज ने म'आनी अल-कुरान ४११/३ में कहा: सभी कूफ़ा वासियों ने उल्लेख किया है कि जब भी दूसरा अक्षर हलक के अक्षरों में से एक हो और साकिन (मौन) हो जबकि पहला अक्षर ज़बर (फ़त्हा) वाला हो, तो साकिन अक्षर पर ज़बर लगाना जायज़ है, जैसे: श'र और श'अर (बाल), और नहर और नहर (नदी)। (२)

तहज़ीब अल-लुग़ा ३६६/१३, और इसमें: वह केवल अन्याय (जौर) से डरता है, जो एक रिवायत है, और इसका अर्थ है: वह अपने रास्ते में भटकने और रास्ते से हटने के अलावा किसी चीज़ से नहीं डरता। दूसरी रिवायत के अनुसार - यानी "इल्ला" (सिवाय) को हटाकर - "जौर" का अर्थ ज़ुल्म होगा। अल-निहाया (जौर) और (नुतफ़ा)। अल-ज़मखशरी ने अल-फ़ाइक ४४२/३ में भी इसका उल्लेख किया है, और उनके शब्द थे: "इस्लाम और इसके मानने वाले बढ़ते रहेंगे, जबकि शिर्क और इसके मानने वाले कम होते रहेंगे, यहाँ तक कि सवार यात्रा करेगा..." (३) अर्थात्: सुबह तक वर्षा होती है। तहज़ीब अल-लुग़ा ३६५/१३। (४) अल-नुमान बिन बशीर (रज़ियल्लाहु अन्हु) से अल-बुखारी (५२) और मुस्लिम (१५९९) द्वारा वर्णित एक हदीस का हिस्सा।

سورة الحج: آیت ۵ ۳۱۳

اس میں بارہ مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {إِن كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّنَ الْبَعْثِ} (اگر تم دوبارہ جی اٹھنے کے بارے میں شک میں ہو) یہ پہلی تخلیق کے ذریعے دنیا پر استدلال ہے۔ اور اس کا قول "اگر تم شک میں ہو" ایک [شرط] ہے جس کا مفہوم وضاحت پر مبنی ہے۔ الحسن بن ابی الحسن نے "البَعَث" عین کے زبر کے ساتھ پڑھا ہے، جو بصریوں کے نزدیک "البَعْث" کی ایک لغت ہے۔ کوفیوں کے نزدیک یہ "بَعَث" کی تخفیف ہے (۱)۔

اور معنی یہ ہے: اے لوگو! اگر تم دوبارہ اٹھائے جانے کے بارے میں شک میں ہو، {فَإِنَّا خَلَقْنَكُمْ} یعنی: ہم نے تمہارے باپ کو پیدا کیا جو بنی نوع انسان کی اصل ہیں، یعنی آدم علیہ السلام کو {مٹی سے}، پھر ہم نے ان کی ذریت کو {ایک بوند سے} پیدا کیا: اور وہ منی ہے؛ اسے اس کی تھوڑی مقدار کی وجہ سے نطفہ کہا گیا ہے، اور یہ پانی کی تھوڑی مقدار کو کہتے ہیں، کبھی یہ زیادہ پانی پر بھی بولا جاتا ہے، اسی سے یہ حدیث ہے: "یہاں تک کہ سوار دو قطروں (دو سمندروں) کے درمیان چلے گا اور اسے کسی ظلم و زیادتی کا خوف نہیں ہوگا"۔ اس سے مراد مشرق کا سمندر اور مغرب کا سمندر ہے (۲)۔ اور "نَطَف" کے معنی قطرہ گرنا ہے۔ نَطَف يَنْطُف وينْطِف۔ اور "ليلة نَطُوفة" وہ رات ہے جس میں مسلسل بارش ہوتی رہے (۳)۔

{پھر خون کے لوتھڑے سے}: اور وہ جما ہوا خون ہے۔ اور "عَلَق" تازہ خون کو کہتے ہیں۔ اور کہا گیا: گہرا سرخ رنگ۔

{پھر گوشت کے ٹکڑے سے}: اور وہ گوشت کا ایک چھوٹا ٹکڑا ہے جتنی مقدار چبائی جا سکے، اسی سے حدیث ہے: "خبردار! جسم میں گوشت کا ایک ٹکڑا ہے" (۴)۔ اور یہ اطوار چار ماہ کے ہیں۔ ابن عباس نے کہا: اور مہینوں کے بعد دس دن میں...

---

(۱) المحرر الوجیز ۴/ ۱۰۷، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ اسی سے لیا گیا ہے، اور الحسن کی قرات کا ذکر الزمخشری نے الکشاف ۳/ ۵ میں بھی کیا ہے۔ الزجاج نے معانی القرآن ۳/ ۴۱۱ میں کہا ہے: تمام کوفیوں نے ذکر کیا ہے کہ ہر وہ لفظ جس کا دوسرا حرف حروفِ حلق میں سے ہو اور وہ ساکن ہو جبکہ پہلا حرف مفتوح ہو، تو ساکن حرف کو مفتوح کرنا جائز ہے، جیسے: شَعْر اور شَعَر، اور نَهْر اور نَهَر۔ (۲) تہذیب اللغة ۱۳/ ۳۶۶، اس میں ہے: وہ صرف بے راہ روی سے ڈرتا ہے، اور یہ ایک روایت ہے، اس کا مطلب ہے: اسے اپنے راستے میں صرف گمراہ ہونے اور راستے سے بھٹکنے کا ڈر ہوتا ہے، اور دوسری روایت میں - یعنی "إلا" کے حذف کے ساتھ - "جور" کا معنی ظلم ہوگا۔ النهاية (جور) اور (نطف)، اور الزمخشری نے الفائق ۳/ ۴۴۲ میں بھی اس کا ذکر کیا ہے، ان کے الفاظ یہ ہیں: "اسلام اور اس کے ماننے والے بڑھتے رہیں گے، اور شرک اور اس کے ماننے والے کم ہوتے رہیں گے، یہاں تک کہ سوار چلے گا..." (۳) یعنی: صبح تک بارش ہوتی رہے۔ تہذیب اللغة ۱۳/ ۳۶۵۔ (۴) حضرت نعمان بن بشیر رضی اللہ عنہ سے مروی ایک حدیث کا ٹکڑا ہے جسے بخاری (۵۲) اور مسلم (۱۵۹۹) نے روایت کیا ہے۔

Surah Al-Hajj: Verse 5 314

...the four [months] the soul is breathed into it (1). This is the waiting period (Iddah) for the woman whose husband has died: four months and ten [days].

Second: Yahya ibn Zakariya ibn Abi Za'idah narrated: Dawood told us, on the authority of 'Amir, on the authority of 'Alqamah, on the authority of Ibn Mas'ud—and on the authority of Ibn Umar—that when the drop (nutfah) settles in the womb, an angel takes it in his palm and says: O Lord, male or female? Miserable or happy? What is the lifespan and the trace? In which land will it die? It is then said to him: Go to the Mother of the Book (Umm al-Kitab), for you will find in it the story of this drop. So he goes and finds its story in the Mother of the Book; then it is created, eats its sustenance, and treads its path. When its time comes, it is taken and buried in the place ordained for it. Then 'Amir recited: {O mankind, if you are in doubt about the Resurrection, then verily We created you from dust} (2).

In the Sahih, on the authority of Anas ibn Malik (3)—who attributed the hadith to the Prophet—he said: "Verily, Allah has appointed an angel over the womb, who says: 'O Lord, a drop (nutfah). O Lord, a clot ('alaqah). O Lord, a lump (mudghah).' Then, when Allah intends to complete the creation, the angel says: 'O Lord, male or female? Miserable or happy? What is the sustenance? what is the lifespan?' So it is written accordingly in its mother's belly."

Also in the Sahih, on the authority of Hudhayfah ibn Asid al-Ghifari (4), he said: I heard the Messenger of Allah ﷺ say: "When forty-two nights have passed over the drop, Allah sends an angel to it, who shapes it and creates its hearing, sight, skin, flesh, and bones. Then he says: 'O Lord, male or female?...'" and he mentioned the rest of the hadith.

---

(1) A fragment from a report by Ibn Abbas, recorded by al-Lalika'i in Usul al-I'tiqad (1060). Its chain of narration includes Muhammad ibn Humayd al-Razi, who is weak, as mentioned by al-Hafiz in al-Taqrib. Ibn Rajab stated in Jami' al-Ulum wal-Hikam (1/162) that there is some reservation regarding its chain. (2) This is discussed in al-Mufhim (6/651) and Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi (3/1260). Al-Wahidi recorded the hadith from Ibn Mas'ud with this same chain in al-Wasit (3/259). Al-Tabari recorded it (16/461), as did Ibn Abi Hatim, as mentioned in Tafsir Ibn Kathir under this verse, through the route of Dawood ibn Abi Hind. Al-Hakim al-Tirmidhi mentioned it in Nawadir al-Usul (p. 71). 'Alqamah is Ibn Qays, and 'Amir is al-Sha'bi. As for the report

of Ibn Umar, it was recorded by al-Bazzar (2149 - Kashf), and Abu Ya'la (5775) narrated it attributed directly to the Prophet ﷺ similar to the report of Ibn Mas'ud. (3) Sahih al-Bukhari (318) and Sahih Muslim (2646), and the wording is his; it is also in Musnad Ahmad (12157). (4) Sahih Muslim (2645), and it is in Musnad Ahmad (16142).

सूरह अल-हज: आयत 5 314

...चार [महीने] जब इसमें रूह फूँकी जाती है (1)। यह उस महिला की इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) है जिसके पति की मृत्यु हो गई हो: चार महीने और दस [दिन]।

दूसरा: याह्या इब्न ज़कारिया इब्न अबी ज़ैदा ने रिवायत की: दाऊद ने हमें आमिर के हवाले से, अलक़मा के हवाले से, इब्न मसूद से—और इब्न उमर के हवाले से—बताया कि जब वीर्य (नुत्फ़ा) गर्भाशय में स्थिर हो जाता है, तो एक फरिश्ता उसे अपनी हथेली में ले लेता है और कहता है: ऐ रब, नर या मादा? अभागा या सौभाग्यशाली? उम्र और पदचिह्न क्या है? वह किस धरती पर मरेगा? तब उससे कहा जाता है: उम्मुल किताब (मूल पुस्तक) के पास जाओ, क्योंकि तुम्हें उसमें इस वीर्य की कहानी मिल जाएगी। तो वह जाता है और उम्मुल किताब में उसकी कहानी पाता है; फिर वह बनाया जाता है, अपना रिज़्क़ (रोजी) खाता है और अपने पदचिह्नों पर चलता है। जब उसका समय आता है, तो उसकी जान ले ली जाती है और उसे उसी स्थान पर दफनाया जाता है जो उसके लिए निर्धारित किया गया है। फिर आमिर ने पढ़ा: {ऐ लोगो! यदि तुम्हें दोबारा जी उठने में कोई संदेह है, तो (देख लो कि) हमने तुम्हें मिट्टी से पैदा किया है} (2)।

और सहीह में अनस बिन मालिक (3) से रिवायत है—और उन्होंने हदीस को नबी तक पहुँचाया—कि उन्होंने कहा: "बेशक अल्लाह ने गर्भाशय पर एक फरिश्ता नियुक्त किया है, जो कहता है: 'ऐ रब, यह एक वीर्य (नुत्फ़ा) है। ऐ रब, यह खून का लोथड़ा ('अलक़ा) है। ऐ रब, यह मांस का टुकड़ा (मुदग़ा) है।' फिर, जब अल्लाह रचना को पूरा करने का इरादा करता है, तो फरिश्ता कहता है: 'ऐ रब, नर या मादा? अभागा या सौभाग्यशाली? रिज़्क़ क्या है? उम्र क्या है?' तो इसे उसकी माँ के पेट में इसी प्रकार लिख दिया जाता है।"

और सहीह में हुज़ैफ़ा बिन असैद अल-ग़िफ़ारी (4) से भी रिवायत है, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को कहते सुना: "जब वीर्य पर बयालीस रातें बीत जाती हैं, तो अल्लाह उसके पास एक फरिश्ता भेजता है, जो उसका रूप बनाता है और उसके कान, आँखें, त्वचा, मांस और हड्डियाँ बनाता है। फिर वह कहता है: 'ऐ रब, नर या मादा?...'" और उन्होंने हदीस का शेष भाग ज़िक्र किया।

---

(1) इब्न अब्बास की रिपोर्ट का एक हिस्सा, जिसे अल-लालिक़ाई ने उसूल अल-इतिक़ाद (1060) में संकलित किया है। इसके सिलसिले में मुहम्मद बिन हुमैद अल-राज़ी हैं जो कमज़ोर हैं, जैसा कि अल-हाफिज़ ने अल-तक़रीब में ज़िक्र किया है। इब्न रजब ने जामे' अल-उलूम वल-हिकम (1/162) में कहा

है कि इसके सिलसिले पर विचार की आवश्यकता है। (2) इसकी चर्चा अल-मुफ़हिम (6/651) और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान (3/1260) में है। अल-वाहिदी ने अल-वसीत (3/259) में इसी सिलसिले के साथ इब्न मसूद से हदीस संकलित की है। अल-तबरी ने (16/461) में, और इब्न अबी हातिम ने, जैसा कि तफ़सीर इब्न कसीर में इस आयत के तहत दाऊद बिन अबी हिंद के माध्यम से संकलित किया गया है। अल-हकीम अल-तिर्मिज़ी ने नवादिर अल-उसूल (पृष्ठ 71) में इसका ज़िक्र किया है। अलक़मा, इब्न क़ैस हैं और आमिर, अल-शाबी हैं। जहाँ तक इब्न उमर की रिपोर्ट का सवाल है, इसे अल-बज़्ज़ार (2149 - कशफ़) ने संकलित किया है, और अबू या'ला (5775) ने इसे नबी ﷺ तक मरफ़ू' के रूप में इब्न मसूद की रिपोर्ट की तरह संकलित किया है। (3) सहीह बुखारी (318) और सहीह मुस्लिम (2646) और शब्द उनके हैं; और यह अहमद (12157) के पास भी है। (4) सहीह मुस्लिम (2645), और यह अहमद (16142) के पास भी है।

سورہ الحج: آیت ٥ ٣١٤

...چار [ماہ] جس میں روح پھونکی جاتی ہے (١)۔ پس یہ اس عورت کی عدت ہے جس کا شوہر وفات پا گیا ہو: چار ماہ اور دس [دن]۔

دوسری بات: یحییٰ بن زکریا بن ابی زائدہ نے روایت کیا: ہمیں داؤد نے عامر سے، انہوں نے علقمہ سے، انہوں نے ابن مسعود سے—اور ابن عمر سے—روایت کیا کہ جب نطفہ رحم میں قرار پا جاتا ہے؛ تو ایک فرشتہ اسے اپنی ہتھیلی میں لے لیتا ہے اور کہتا ہے: اے رب، لڑکا ہے یا لڑکی؟ بدبخت ہے یا خوش بخت؟ اجل (عمر) اور اثر (نشاناتِ قدم) کیا ہے؟ کس زمین میں مرے گا؟ تو اس سے کہا جاتا ہے: ام الکتاب کی طرف جاؤ، تو اس میں اس نطفے کا قصہ پائے گا۔ پس وہ جاتا ہے اور ام الکتاب میں اس کا قصہ پا لیتا ہے؛ پھر وہ تخلیق کیا جاتا ہے، اپنا رزق کھاتا ہے اور اپنے نشاناتِ قدم پر چلتا ہے، پھر جب اس کی اجل آ جاتی ہے، تو اسے قبض کر لیا جاتا ہے اور اس جگہ دفن کر دیا جاتا ہے جو اس کے لیے مقدر کی گئی ہے، پھر عامر نے یہ آیت پڑھی: {اے لوگو! اگر تم جی اٹھنے کے بارے میں شک میں ہو تو (دیکھ لو کہ) ہم نے تمہیں مٹی سے پیدا کیا} (٢)۔

اور صحیح میں انس بن مالک (٣) سے روایت ہے—اور انہوں نے حدیث کو مرفوعاً بیان کیا—کہ انہوں نے کہا: "بے شک اللہ تعالیٰ نے رحم پر ایک فرشتہ مقرر کیا ہے، جو کہتا ہے: 'اے رب، نطفہ ہے۔ اے رب، علقہ (خون کا لوتھڑا) ہے۔ اے رب، مضغہ (گوشت کا ٹکڑا) ہے۔' پھر جب اللہ تعالیٰ اس کی تخلیق کا فیصلہ کرنا چاہتا ہے، تو فرشتہ کہتا ہے: 'اے رب، لڑکا یا لڑکی؟ بدبخت یا خوش بخت؟ پس رزق کیا ہے؟ پس اجل کیا ہے؟' پس اسی طرح اس کی ماں کے پیٹ میں لکھ دیا جاتا ہے۔"

اور صحیح میں حضرت حذیفہ بن اسید الغفاری (۴) سے بھی روایت ہے، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "جب نطفے پر بیالیس راتیں گزر جاتی ہیں، تو اللہ تعالیٰ اس کی طرف ایک فرشتہ بھیجتا ہے، جو اس کی صورت بناتا ہے، اور اس کے کان، آنکھیں، کھال، گوشت اور ہڈیاں بناتا ہے، پھر وہ کہتا ہے: 'اے رب، لڑکا ہے یا لڑکی؟...'" اور باقی حدیث ذکر کی۔

---

(۱) ابن عباس کی روایت کا ایک ٹکڑا، جسے اللالکائی نے اصول الاعتقاد (۱۰٦۰) میں روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں محمد بن حمید الرازی ہیں اور وہ ضعیف ہیں، جیسا کہ حافظ نے التقریب میں ذکر کیا ہے۔ اور ابن رجب نے جامع العلوم والحکم (۱٦۲/۱) میں کہا ہے کہ اس کی سند میں کلام (بحث) کی گنجائش ہے۔ (۲) اس پر گفتگو المفہم (٦۵۱/٦) میں ہے، اور ابن العربی کی احکام القرآن (۳/ ۱۲٦۰) میں۔ الواحدی نے ابن مسعود سے اسی سند کے ساتھ الوسیط (۲۵۹/۳) میں اسے روایت کیا ہے، اور اسے الطبری نے (٤٦۱/۱٦) میں، اور ابن ابی حاتم نے جیسا کہ تفسیر ابن کثیر میں اس آیت کے تحت داؤد بن ابی ہند کے واسطے سے ذکر کیا ہے، اور اسے الحکیم الترمذی نے نوادر الاصول (ص ۷۱) میں ذکر کیا ہے۔ علقمہ، ابن قیس ہیں اور عامر، الشعبي ہیں۔ جہاں تک ابن عمر کی روایت کا تعلق ہے، اسے البزار (۲۱٤۹ - کشف) نے روایت کیا ہے، اور ابو یعلیٰ (۵۷۷۵) نے مرفوعاً نبی کریم ﷺ سے ابن مسعود کی روایت کی طرح روایت کیا ہے۔ (۳) صحیح بخاری (۳۱۸)، اور صحیح مسلم (۲٦٤٦) اور الفاظ انہی کے ہیں؛ اور یہ امام احمد (۱۲۱۵۷) کے پاس بھی ہے۔ (٤) صحیح مسلم (۲٦٤۵)، اور یہ امام احمد (۱٦۱٤۲) کے پاس بھی ہے۔

In the Sahih, from Abdullah bin Mas'ud (1) he said: The Messenger of Allah (PBUH), who is the truthful and trusted, narrated to us: "The creation of each one of you is gathered in his mother's womb for forty days, then he becomes a clot (alaqah) like that, then he becomes a lump of flesh (mudghah) like that. Then the angel is sent to him and blows the soul into him, and he is commanded with four words: to write down his provision, his lifespan, his deeds, and whether he is wretched or blessed..." the Hadith. This Hadith explains the previous ones; for in it: "The creation of each one of you is gathered in his mother's womb for forty days as a drop (nutfah), then for forty days as a clot, then for forty days as a lump of flesh, then the angel is sent, and he blows the soul into him." These are four months, and in the [first] ten [days of the fifth month] the angel blows the soul, and this is the waiting period (iddah) of a woman whose husband has died, as Ibn Abbas said (2).

His saying: "Each one of you is gathered in his mother's womb" has been explained by Ibn Mas'ud; Al-A'mash was asked: "What is gathered in his mother's womb?" He said: Khaythama told us, saying: Abdullah said: When the drop (nutfah) enters the womb and Allah wills to create a human from it, it spreads through the woman's skin under every nail and hair, then it stays for forty days, then it becomes blood in the womb, and that is its 'gathering', and this is the time of it becoming a clot (3).

Third: Attributing creation and fashioning to the angel is figurative, not literal. Rather, what comes from him is action regarding the lump of flesh - as if from him (4) comes fashioning and shaping - by Allah's power, creation, and origination. Do you not see that He, glorified be He, attributed the real creation to Himself, and severed the attribution to all other creatures, saying: {And We have certainly created you, [O Mankind], and given you [human] form} [Al-A'raf: 11]. And He said: {And certainly did We create man from an extract of clay} [Al-Mu'minun: 12].

---

(1) Sahih Al-Bukhari (3208), Sahih Muslim (2643), the wording is his and what follows between brackets is from it, and it is in Ahmad (3624). (2) Mentioned previously in the first issue. (3) Reported by Al-Khattabi in Gharib al-Hadith 1/682, and Ibn Abi Hatim as mentioned by Ibn Kathir in the tafsir of verse (14) of Surah Al-Mu'minun, and mentioned by Qadi Iyad in Ikmal al-Mu'lim 8/126, and Abu al-Abbas in Al-Mufhim 6/650. (4) In (Th) and (M): "it was with," and the fixed text is from other copies and Al-Mufhim 6/656, and the speech is from it.

सहीह में अब्दुल्ला बिन मसूद (1) से रिवायत है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम), जो सच्चे और प्रमाणित हैं, ने हमसे कहा: "तुममें से प्रत्येक का सृजन उसकी माँ के गर्भ में चालीस दिनों तक एकत्रित किया जाता है, फिर वह इतने ही समय तक एक लोथड़ा (अलक़ा) रहता है, फिर वह इतने ही समय तक मांस का एक टुकड़ा (मुदग़ा) रहता है। फिर उसके पास फ़रिश्ता भेजा जाता है और वह उसमें रूह (आत्मा) फूँकता है, और उसे चार बातें लिखने का आदेश दिया जाता है: उसकी जीविका (रिज़्क़), उसकी आयु, उसके कर्म, और यह कि वह दुर्भाग्यशाली है या भाग्यशाली..." हदीस। यह हदीस पिछली हदीसों की व्याख्या करती है; क्योंकि इसमें है: "तुममें से प्रत्येक का सृजन उसकी माँ के गर्भ में चालीस दिनों तक नुतफ़ा (वीर्य) के रूप में एकत्रित किया जाता है, फिर चालीस दिनों तक अलक़ा के रूप में, फिर चालीस दिनों तक मुदग़ा के रूप में, फिर फ़रिश्ता भेजा जाता है, और वह उसमें रूह फूँकता है।" ये चार महीने हैं, और [पाँचवें महीने के पहले] दस दिनों में फ़रिश्ता रूह फूँकता है, और यही उस महिला की इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) है जिसके पति की मृत्यु हो गई हो, जैसा कि इब्न अब्बास ने कहा (2)।

उनका कथन: "तुममें से प्रत्येक का सृजन उसकी माँ के गर्भ में एकत्रित किया जाता है" की व्याख्या इब्न मसूद ने की है; अल-आमश से पूछा गया: "माँ के गर्भ में क्या एकत्रित किया जाता है?" उन्होंने कहा: खैथमा ने हमसे कहा, उन्होंने कहा: अब्दुल्ला ने कहा: जब नुतफ़ा गर्भाशय में गिरता है और अल्लाह उससे एक इंसान बनाने का इरादा करता है, तो वह औरत की त्वचा में हर नाखून और बाल के नीचे फैल जाता है, फिर वह चालीस दिनों तक रहता है, फिर वह गर्भाशय में रक्त बन जाता है, और यही उसका 'एकत्रित होना' (जम'अ) है, और यही उसके अलक़ा बनने का समय है (3)।

तीसरी बात: फ़रिश्ते के लिए 'सृजन' और 'आकार देने' का श्रेय रूपक (मजाज़ी) है, वास्तविक नहीं। बल्कि, उससे जो क्रिया होती है वह मांस के टुकड़े (मुदग़ा) के संबंध में होती है - जैसे कि उसकी ओर से (4) चित्रण और आकार देना - अल्लाह की शक्ति, उसके सृजन और उसके आविष्कार से; क्या आप नहीं देखते कि अल्लाह ने वास्तविक सृजन को अपनी ओर श्रेय दिया है, और इसे समस्त सृष्टि के संबंध से काट दिया है, और कहा है: {और हमने तुम्हें पैदा किया फिर हमने तुम्हारा रूप बनाया} [अल-अराफ: 11]। और उसने कहा: {और हमने मनुष्य को मिट्टी के सत्त्व से बनाया} [अल-मुअमिनून: 12]।

(1) सहीह अल-बुखारी (3208), सहीह मुस्लिम (2643), शब्द उनके हैं और कोष्ठक के बीच जो कुछ है वह उसी से है, और यह अहमद (3624) में है। (2) पहले मसले में उल्लेख किया गया है। (3) अल-खत्ताबी ने 'ग़रीब अल-हदीस' 1/682 में इसे उद्धृत किया है, और इब्न अबी हातिम ने जैसा कि इब्न कसीर ने सूरह अल-मुअमिनून की आयत (14) की व्याख्या में उल्लेख किया है, और क़ाज़ी अयाज़ ने 'इकमल अल-मुअल्लिम' 8/126 में और अबू अल-अब्बास ने 'अल-मुफ़हिम' 6/650 में इसका उल्लेख किया है। (4) (ज़) और (म) प्रतियों में: "के पास था", और प्रमाणित पाठ अन्य प्रतियों और 'अल-मुफ़हिम' 6/656 से है, और यह कथन उसी से है।

اور صحیح میں عبداللہ بن مسعود (1) سے روایت ہے، انہوں نے کہا: اللہ کے رسول ﷺ نے ہم سے بیان فرمایا، اور وہ صادق و مصدوق ہیں: "تم میں سے ہر ایک کی تخلیق اس کی ماں کے پیٹ میں چالیس دن تک جمع کی جاتی ہے، پھر وہ اتنے ہی عرصہ تک ایک لوتھڑا (علقہ) رہتا ہے، پھر وہ اتنے ہی عرصہ تک گوشت کا ایک ٹکڑا (مضغہ) رہتا ہے، پھر فرشتہ بھیجا جاتا ہے اور وہ اس میں روح پھونکتا ہے، اور اسے چار باتوں کا حکم دیا جاتا ہے: اس کا رزق، اس کی عمر، اس کا عمل، اور یہ کہ وہ بدبخت ہے یا خوش بخت..." حدیث۔ تو یہ حدیث پہلی احادیث کی تفسیر کرتی ہے؛ کیونکہ اس میں ہے: "تم میں سے ہر ایک کی تخلیق اس کی ماں کے پیٹ میں چالیس دن تک نطفہ کی صورت میں جمع کی جاتی ہے، پھر چالیس دن تک علقہ، پھر چالیس دن تک مضغہ، پھر فرشتہ بھیجا جاتا ہے، اور وہ اس میں روح پھونکتا ہے۔" تو یہ چار ماہ بنتے ہیں، اور [پانچویں مہینے کے پہلے] دس دنوں میں فرشتہ روح پھونکتا ہے، اور یہ اس عورت کی عدت ہے جس کا شوہر وفات پا گیا ہو، جیسا کہ ابن عباس نے کہا (2)۔

اور آپ ﷺ کا قول: "تم میں سے ہر ایک کی تخلیق اس کی ماں کے پیٹ میں جمع کی جاتی ہے" اس کی تفسیر ابن مسعود نے کی ہے؛ اعمش سے پوچھا گیا: "ماں کے پیٹ میں کیا جمع کیا جاتا ہے؟" انہوں نے کہا: ہمیں خیثمہ نے بتایا، انہوں نے کہا: عبداللہ نے کہا: جب نطفہ رحم میں گرتا ہے اور اللہ اس سے انسان پیدا کرنے کا ارادہ کرتا ہے، تو وہ عورت کی جلد میں ہر ناخن اور بال کے نیچے اڑ کر (پھیل کر) پہنچ جاتا ہے، پھر وہ چالیس دن تک ٹھہرتا ہے، پھر وہ رحم میں خون بن جاتا ہے، تو یہی اس کا 'جمع ہونا' ہے، اور یہ اس کے علقہ ہونے کا وقت ہے (3)۔

تیسری بات: فرشتہ کی طرف تخلیق اور تصویر کشی کی نسبت مجازی ہے، حقیقی نہیں، بلکہ اس سے صرف اس عمل کا صدور ہوتا ہے جو مضغہ میں ہوتا ہے - گویا اس کی طرف سے (4) تصویر سازی اور تشکیل ہوتی ہے - اللہ کی قدرت، اس کی تخلیق اور اس کی ایجاد سے؛ کیا آپ نہیں دیکھتے کہ اللہ سبحانہ نے حقیقی تخلیق کی نسبت اپنی طرف کی ہے، اور تمام مخلوق سے اس کی نسبت منقطع کر دی ہے، چنانچہ فرمایا: ﴿وَلَقَدْ خَلَقْنَاكُمْ ثُمَّ صَوَّرْنَاكُمْ﴾ [الاعراف: 11]۔ اور فرمایا: ﴿وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنسَانَ مِن سُلَالَةٍ مِّن طِينٍ﴾ [المؤمنون: 12]۔

---

(1) صحیح بخاری (3208)، صحیح مسلم (2643)، اور الفاظ اسی کے ہیں اور جو کچھ قوسین میں آئے گا وہ اسی سے ہے، اور یہ احمد (3624) میں ہے۔ (2) پہلے مسئلے میں گزر چکا ہے۔ (3) اسے خطابی نے غریب الحدیث 1/682 میں روایت کیا ہے، اور ابن ابی حاتم نے جیسا کہ ابن کثیر نے سورہ مومنون کی آیت (14) کی تفسیر میں ذکر کیا ہے، اور اسے قاضی عیاض نے اکمال المعلم 8/126 میں اور ابو العباس نے المفہم 6/650 میں ذکر کیا ہے۔ (4) نسخہ (ظ) اور (م) میں: "کان عند" ہے، اور ثابت شدہ عبارت باقی نسخوں اور المفہم 6/656 سے ہے، اور کلام اسی کا ہے۔

316 Surah Al-Hajj: Verse 5

...clay, then We placed him as a drop in a firm lodging [Al-Mu'minun: 12]. And He said: {O people, if you are in doubt about the Resurrection, then indeed We created you from dust, then from a drop...}. And the Almighty said: {He is the One Who created you, and among you is a disbeliever and among you is a believer} [At-Taghabun: 2]. Then He said: {And He formed you and perfected your forms} [Ghafir: 64]. And He said: {We have certainly created man in the best of stature} [At-Tin: 4]. And He said: {Created man from a clinging substance} [Al-'Alaq: 2]. Besides other verses, [this] along with what definitive proofs have indicated that there is no creator for anything among the creatures except the Lord of the worlds (1).

And such is the statement regarding His saying: "Then the angel is sent and breathes the soul into him", meaning that the breathing is the cause of God creating the soul and life in it. And the same applies to all other habitual causes; they occur by the creation of God Almighty, not by anything else. So reflect on this principle and hold fast to it, for in it is salvation from the doctrines of the people of misguidance [from the people of] naturalism and others (2).

Fourth: The scholars did not differ that the breathing of the soul into it occurs after one hundred and twenty days, which is the completion of four months and entry into the fifth; as we have explained through the Hadiths. On this, reliance is placed on what is needed of rulings regarding affiliation (paternity) in cases of dispute, and regarding the obligation of maintenance for the pregnancy of divorced women; and that is because of the certainty of the fetus's movement in the womb. It has been said: This is the wisdom behind the waiting period ('iddah) of a woman whose husband died being four months and ten days, and this entry into the fifth month confirms the emptiness of the womb upon reaching this period if no pregnancy appears (3).

Fifth: The sperm-drop (nutfah) is certainly nothing, and no ruling is attached to it if a woman casts it out; since it has not gathered in the womb, it is as if it were still in the man's loin. So if she casts it out as a clinging clot ('alaqah), we become certain that the nutfah has settled, gathered, and transformed into the first state of what is verified to be a child. Accordingly, the expulsion of a clinging clot and what is beyond it, such as an embryo (mudghah), is considered the laying down of a pregnancy by which the womb is cleared.

(1) Al-Mufhim 6/656, and what was previously between brackets is from it. (2) Al-Mufhim 6/651, and what is between brackets is from it. (3) Ikmal al-Mu'allim 8/123-124, and Al-Mufhim 6/651.

316 सूरह अल-हज्ज: आयत 5

...मिट्टी, फिर हमने उसे एक सुरक्षित स्थान पर बूंद के रूप में रखा [अल-मुमिनून: 12]। और उसने कहा: {हे लोगो, यदि तुम पुनरुत्थान के बारे में संदेह में हो, तो वास्तव में हमने तुम्हें धूल से बनाया, फिर एक बूंद से...}। और सर्वशक्तिमान ने कहा: {वह वही है जिसने तुम्हें बनाया, और तुम में से कोई काफ़िर है और कोई मोमिन} [अत-तग़ाबुन: 2]। फिर उसने कहा: {और उसने तुम्हारा रूप बनाया और तुम्हारे रूपों को संवारा} [गाफिर: 64]। और उसने कहा: {हमने वास्तव में मनुष्य को सर्वोत्तम रचना में बनाया है} [अत-तीन: 4]। और उसने कहा: {मनुष्य को एक लटकते हुए पदार्थ से बनाया} [अल-अलक़: 2]। अन्य आयतों के अलावा, [यह] उस चीज़ के साथ जिसे निर्णायक प्रमाणों ने संकेत दिया है कि दुनिया के रब के अलावा किसी भी प्राणी का कोई निर्माता नहीं है (1)।

और ऐसा ही कथन उसके इस वचन के बारे में है: 'फिर फ़रिश्ता भेजा जाता है और उसमें रूह फूंकता है', जिसका अर्थ है कि फूंकना ईश्वर द्वारा उसमें रूह और जीवन बनाने का कारण है। और यही बात अन्य सभी सामान्य कारणों पर भी लागू होती है; वे सर्वशक्तिमान ईश्वर की रचना से होते हैं, किसी और के द्वारा नहीं। तो इस सिद्धांत पर विचार करें और इसे मजबूती से पकड़ें, क्योंकि इसमें गुमराह लोगों [प्रकृतिवादियों में से] और अन्य लोगों के पंथों से मोक्ष है (2)।

चौथा: विद्वानों में इस बात पर कोई मतभेद नहीं है कि उसमें रूह का फूँकना एक सौ बीस दिनों के बाद होता है, जो कि चार महीने पूरे होने और पांचवें महीने में प्रवेश करने पर होता है; जैसा कि हमने हदीसों के माध्यम से स्पष्ट किया है। इस पर, विवाद की स्थिति में पितृत्व निर्धारण (इस्तिलहाक़) और तलाकशुदा महिलाओं की गर्भावस्था के लिए भरण-पोषण की अनिवार्यता के संबंध में आवश्यक निर्णयों के लिए भरोसा किया जाता है; और ऐसा गर्भ में भ्रूण की हलचल की निश्चितता के कारण है। यह कहा गया है: यही कारण है कि विधवा की इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) चार महीने और दस दिन है, और पांचवें महीने में यह प्रवेश इस अवधि तक पहुँचने पर गर्भ की सफाई (गर्भावस्था न होने) की पुष्टि करता है यदि कोई गर्भ दिखाई नहीं देता (3)।

पांचवां: नुतफा (वीर्य की बूंद) निश्चित रूप से कुछ भी नहीं है, और यदि कोई महिला इसे बाहर निकाल देती है तो उससे कोई कानूनी नियम नहीं जुड़ता है; क्योंकि यह गर्भाशय में एकत्र नहीं हुआ है, यह वैसा ही है जैसे कि यह अभी भी पुरुष की रीढ़ में था। इसलिए यदि वह इसे एक जमे हुए खून के लोथड़े ('अलक़ाह) के रूप में बाहर निकालती है, तो हमें यकीन हो जाता है कि नुतफा ठहर गया

है, इकट्ठा हो गया है और उस पहली स्थिति में बदल गया है जिससे यह सत्यापित होता है कि वह एक बच्चा है। इसके अनुसार, 'अलक़ाह और उससे आगे की चीज़ों, जैसे कि मांस का लोथड़ा (मुदग़ाह), का गिरना गर्भ का गिरना माना जाता है जिससे गर्भाशय खाली हो जाता है।

---

(1) अल-मुफिम 6/656, और जो पहले कोष्ठकों में था वह इसी से है। (2) अल-मुफिम 6/651, और कोष्ठकों के बीच की बात इसी से है। (3) इकमाल अल-मुअल्लिम 8/123-124, और अल-मुफिम 6/651।

316 سورہ الحج: آیت 5

... مٹی، پھر ہم نے اسے ایک محفوظ جگہ میں نطفہ بنا کر رکھا [المؤمنون: 12]۔ اور فرمایا: {اے لوگو! اگر تمہیں دوبارہ جی اٹھنے میں شک ہے تو (غور کرو کہ) ہم نے تمہیں مٹی سے پیدا کیا، پھر نطفے سے...}۔ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {وہی ہے جس نے تمہیں پیدا کیا، سو تم میں سے کوئی کافر ہے اور کوئی مومن} [التغابن: 2]۔ پھر فرمایا: {اور تمہاری صورتیں بنائیں تو تمہاری صورتوں کو بہترین بنایا} [غافر: 64]۔ اور فرمایا: {بے شک ہم نے انسان کو بہترین تقویم (ساخت) میں پیدا کیا} [التین: 4]۔ اور فرمایا: {انسان کو جمے ہوئے خون (علق) سے پیدا کیا} [العلق: 2]۔ ان کے علاوہ دیگر آیات بھی ہیں، [یہ] ان قطعی دلائل کے ساتھ جو اس بات پر دلالت کرتے ہیں کہ رب العالمین کے سوا مخلوقات میں سے کسی چیز کا کوئی خالق نہیں ہے (1)۔

اور اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے بارے میں بھی یہی قول ہے: 'پھر فرشتہ بھیجا جاتا ہے اور وہ اس میں روح پھونکتا ہے'، یعنی پھونکنا اللہ تعالیٰ کے اس میں روح اور زندگی پیدا کرنے کا سبب ہے۔ اور یہی قول دیگر تمام اسباب کے بارے میں ہے، کیونکہ وہ اللہ تعالیٰ کے پیدا کرنے سے ہوتے ہیں، کسی اور کے نہیں۔ پس اس اصل (بنیاد) پر غور کرو اور اسے مضبوطی سے پکڑو، اسی میں گمراہ فرقوں [اہلِ طبائع] وغیرہ کے مذاہب سے نجات ہے (2)۔

چوتھی بات: علماء کا اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے کہ روح پھونکنا ایک سو بیس دن کے بعد ہوتا ہے، اور وہ چار ماہ کی تکمیل اور پانچویں ماہ میں داخلہ ہے؛ جیسا کہ ہم نے احادیث سے بیان کیا ہے۔ اسی پر ان احکام میں انحصار کیا جاتا ہے جن کی تنازع کے وقت ولدیت کے الحاق میں ضرورت ہوتی ہے، اور مطلقہ خواتین کے حمل پر نفقہ کے وجوب میں؛ اور یہ اس لیے ہے کہ پیٹ میں جنین کی حرکت کا یقین ہو جاتا ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہی وہ حکمت ہے جو شوہر کی وفات

پر عورت کی عدت چار ماہ دس دن مقرر کی گئی ہے، اور یہ پانچویں مہینے میں داخلہ رحم کے بری (خالی) ہونے کو یقینی بناتا ہے جب اس مدت کے گزرنے پر حمل ظاہر نہ ہو (3)۔

پانچویں بات: نطفہ یقیناً کوئی چیز نہیں ہے، اور اگر عورت اسے گرا دے تو اس پر کوئی حکم مرتب نہیں ہوتا؛ کیونکہ وہ رحم میں جمع نہیں ہوا، وہ ایسا ہی ہے جیسے مرد کی پشت میں ہو۔ پس جب وہ اسے علقہ (جمے ہوئے خون) کی صورت میں گرائے تو ہمیں یقین ہو جاتا ہے کہ نطفہ ٹھہر گیا تھا اور جمع ہو کر ان کی پہلی حالتوں میں تبدیل ہو گیا تھا جس سے یہ ثابت ہوتا ہے کہ وہ بچہ ہے۔ اور اس بنیاد پر علقہ اور اس سے اوپر مضغہ (گوشت کا لوتھڑا) کا گرنا وضعِ حمل (بچے کی پیدائش یا اسقاط) شمار ہوگا جس سے رحم فارغ ہو جاتا ہے۔

---

(1) المفہم 656/6، اور جو پہلے بریکٹ میں تھا وہ اسی سے ہے۔ (2) المفہم 651/6، اور جو بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے۔ (3) إكمال المعلم 123/8 - 124، اور المفہم 651/6۔

Surah Al-Hajj: Verse 5 (Page 317)

...and the waiting period (Iddah) ends with it, and the status of Umm al-Walad (mother of the child) is established for her. This is the school of thought of Malik and his companions. Al-Shafi'i said: There is no consideration for the miscarriage of a blood clot (alaqah). Consideration is only given to the appearance of form and delineation. If the delineation is hidden and it is flesh, then there are two opinions based on transmission (naql) and derivation (takhrij) (1). The stated position is that the waiting period ends with it, but she does not become Umm al-Walad. They said: Because the waiting period ends with flowing blood, it is more fitting to end with something else.

Sixth: His Almighty saying: {formed and unformed}. Al-Farra' (2) said: "Formed" means complete in creation, and "unformed" means a miscarriage. Ibn al-A'rabi said: "Formed" means its creation has appeared, and "unformed" means it hasn't been shaped yet (3).

Ibn Zayd: "Formed" is that in which Allah created the head, hands, and legs, and "unformed" is that in which nothing was created. Ibn al-Arabi (4) said: If we return to the root of the derivation, then the drop (nutfah), the clot (alaqah), and the lump (mudghah) are "formed"; because all are the creation of Allah Almighty. But if we return to the shaping, which is the culmination of creation as Allah Almighty said: {Then We developed it into another creation} [Al-Mu'minun: 14], then that is what Ibn Zayd said.

I say: "Takhliq" (forming) is from "Khalq" (creation), and it carries the meaning of multiplicity. What follows developmental stages has been created creation after creation. Even if it is a drop (nutfah), it is a created thing; therefore Allah Almighty said: {Then We developed it into another creation}. And Allah knows best.

It has been said: His saying: "formed and unformed" refers to the child itself (5), not to the miscarriage.

Footnotes: (1) Al-Mufhim 6/652. Takhrij is the transfer of a ruling from one issue to a similar one, and establishing equality between them. Al-Insaf by al-Mardawi 1/9. Ibn Badran said in al-Madkhal p. 60: Know that there is a difference between takhrij and naql in that the former is broader than the latter; because takhrij comes from general principles of the Imam, Sharia, or reason; for its meaning is building a branch upon a root with a common factor... As for naql, it is to transfer the text from the Imam, then

derive branches from it, making the Imam's words the root and what is derived from it a branch, and that root is specific to the Imam's texts. (2) Ma'ani al-Quran 2/215. (3) Yaqutah al-Sirat by Ghulam Tha'lab pp. 367-368. (4) Ahkam al-Quran 3/1261, and what precedes it. (5) In (Gh) and (Z): himself.

सूरह अल-हज: आयत 5 (पृष्ठ 317)

...और इसके साथ इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) समाप्त हो जाती है, और उसके लिए उम्म अल-वलद (बच्चे की माँ) का दर्जा स्थापित हो जाता है। यह मलिक और उनके साथियों का मत है। अल-शफीई ने कहा: रक्त के थक्के(अलका) के गर्भपात के लिए कोई विचार नहीं है। विचार केवल रूप और रेखांकन की उपस्थिति को दिया जाता है। यदि रेखांकन छिपा हुआ है और वह मांस का लोथड़ा है, तो संचरण (नक़्ल) और व्युत्पत्ति (तख़रीज) के आधार पर दो राय हैं (1)। उल्लेखित स्थिति यह है कि इद्दत इसके साथ समाप्त हो जाती है, लेकिन वह उम्म अल-वलद नहीं बनती है। उन्होंने कहा: चूँकि बहते हुए रक्त से इद्दत समाप्त हो जाती है, इसलिए किसी और चीज़ से समाप्त होना अधिक उपयुक्त है।

छठा: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {निर्मित और अनिर्मित}। अल-फर्रा (2) ने कहा: "निर्मित" का अर्थ है सृष्टि में पूर्ण, और "अनिर्मित" का अर्थ है गर्भपात। इब्न अल-अरबी ने कहा: "निर्मित" का अर्थ है कि उसकी रचना दिखाई देने लगी है, और "अनिर्मित" का अर्थ है कि इसे अभी आकार नहीं दिया गया है (3)।

इब्न ज़ैद: "निर्मित" वह है जिसमें अल्लाह ने सिर, हाथ और पैर बनाए, और "अनिर्मित" वह है जिसमें कुछ भी नहीं बनाया गया था। इब्न अल-अरबी (4) ने कहा: यदि हम व्युत्पत्ति के मूल पर लौटते हैं, तो बूंद (नुत्फ़ा), थक्का (अलका) और मांस का टुकड़ा (मुदगा) "निर्मित" हैं; क्योंकि सभी अल्लाह सर्वशक्तिमान की रचना हैं। लेकिन अगर हम आकार देने की ओर लौटते हैं, जो सृष्टि का चरमोत्कर्ष है जैसा कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {फिर हमने उसे एक दूसरी रचना में विकसित किया} [अल-मुमिनून: 14], तो वही है जो इब्न ज़ैद ने कहा था।

मैंने कहा: "तख़लीक़" (निर्माण) "ख़ल्क़" (सृष्टि) से है, और इसमें बहुलता का अर्थ है। विकासात्मक चरणों के बाद जो कुछ भी होता है, वह रचना के बाद रचना बनाई गई है। भले ही वह एक बूंद (नुत्फ़ा) हो, वह एक सृजित वस्तु है; इसलिए अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {फिर हमने उसे एक दूसरी रचना में विकसित किया}। और अल्लाह बेहतर जानता है।

यह भी कहा गया है कि उसका यह कहना: "निर्मित और अनिर्मित" स्वयं बच्चे की ओर जाता है (5), न कि गर्भपात की ओर।

पादलेख: (1) अल-मुफ़हिम 6/652। तख़रीज एक मुद्दे के निर्णय को एक समान मुद्दे पर स्थानांतरित करना और उनके बीच समानता स्थापित करना है। अल-मर्दावी द्वारा अल-इंसाफ 1/9। इब्न बद्रान ने अल-मदखल पृष्ठ 60 में कहा: जान लें कि तख़रीज और नक़्ल के बीच अंतर है कि पूर्व बाद वाले की तुलना में व्यापक है; क्योंकि तख़रीज इमाम, शरीयत या तर्क के सामान्य नियमों से आती है; इसके अर्थ का सार एक साझा कारक के साथ एक मूल पर शाखा का निर्माण करना है... जहाँ तक नक़्ल का सवाल है, यह इमाम से पाठ को स्थानांतरित करना है, फिर उससे शाखाएं निकालना है, इमाम के शब्दों को मूल बनाना और जो उससे निकलता है उसे शाखा बनाना, और वह मूल इमाम के ग्रंथों के लिए विशिष्ट है। (2) मानी अल-कुरान 2/215। (3) गुलाम थलाब द्वारा याकूतह अल-सिरात पृष्ठ 367-368। (4) अहकाम अल-कुरान 3/1261, और उससे पहले का हिस्सा। (5) (ग़) और (ज़) में: वही।

سورہ الحج: آیت 5 (صفحہ 317)

...اور اس کے ساتھ عدت ختم ہو جاتی ہے، اور اس کے لیے ام ولد کا حکم ثابت ہو جاتا ہے۔ یہ امام مالک اور ان کے اصحاب کا مذہب ہے۔ اور شافعی رحمہ اللہ نے فرمایا: لوتھڑے (علقہ) کے گرنے کا کوئی اعتبار نہیں، اعتبار تو صرف صورت اور نقش و نگار کے ظاہر ہونے کا ہے، پس اگر نقش و نگار پوشیدہ ہوں اور وہ گوشت کا ٹکڑا ہو تو اس میں نقل اور تخریج (1) کے اعتبار سے دو قول ہیں، اور منصوص یہ ہے کہ اس سے عدت ختم ہو جاتی ہے لیکن وہ ام ولد نہیں بنتی۔ انہوں نے کہا: اس لیے کہ عدت جاری خون سے ختم ہو جاتی ہے تو اس کے علاوہ سے ختم ہونا زیادہ اولیٰ ہے۔

چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿مُخَلَّقَةٍ وَغَيْرِ مُخَلَّقَةٍ﴾ (کامل اور ناقص)۔ فراء (2) نے کہا: "مخلقہ" سے مراد تام الخلق (مکمل خلقت والا) ہے، اور "غیر مخلقہ" سے مراد کچا حمل (سقط) ہے۔ اور ابن اعرابی نے کہا: "مخلقہ" وہ ہے جس کی خلقت ظاہر ہو چکی ہو، اور "غیر مخلقہ" وہ ہے جس کی ابھی تصویر نہ بنی ہو (3)۔

ابن زید کا قول ہے: "مخلقہ" وہ ہے جس میں اللہ نے سر، ہاتھ اور پاؤں پیدا کر دیے ہوں، اور "غیر مخلقہ" وہ ہے جس میں کچھ بھی پیدا نہ ہوا ہو۔ ابن عربی (4) نے کہا: اگر ہم اصل اشتقاق کی طرف رجوع کریں تو نطفہ، علقہ اور مضغہ سب "مخلقہ" ہیں؛ کیونکہ یہ سب اللہ تعالیٰ کی مخلوق ہیں، اور اگر ہم اس تصویر سازی کی طرف رجوع کریں جو خلقت کی انتہا ہے جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ثُمَّ أَنشَأْنَٰهُ خَلْقًا ءَاخَرَ﴾ (پھر ہم نے اسے ایک دوسری ہی صورت میں بنا کھڑا کیا) [المؤمنون: 14] تو یہ وہی بات ہے جو ابن زید نے کہی۔

میں کہتا ہوں: "تخلیق" خلق سے ہے اور اس میں کثرت کا معنی ہے، پس جن اطوار (مراحل) کا تسلسل جاری رہا وہ تخلیق در تخلیق ہوتا رہا، اور جب وہ نطفہ ہوتا ہے تو وہ مخلوق ہوتا ہے، اسی لیے اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ثُمَّ أَنشَأْنَهُ خَلْقًا ءَاخَرَ﴾ واللہ اعلم۔

اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ اس کا قول: "مخلقہ اور غیر مخلقہ" بعینہ بچے کی طرف لوٹتا ہے (5) نہ کہ کچے حمل (سقط) کی طرف۔

حواشی: (1) المفہم 6/652۔ اور تخریج سے مراد ایک مسئلے کے حکم کو اس کے مشابہ کی طرف منتقل کرنا اور ان دونوں کے درمیان برابری کرنا ہے۔ الانصاف للمرداوی 1/9۔ اور ابن بدران نے المدخل ص 60 میں کہا: جان لو کہ تخریج اور نقل کے درمیان فرق ہے اس حیثیت سے کہ پہلا دوسرے سے عام ہے؛ کیونکہ تخریج امام یا شرع یا عقل کے کلی قواعد سے ہوتی ہے؛ کیونکہ اس کے معنی کا حاصل ایک مشترک جامع کے ذریعے اصل پر فرع کی بنیاد رکھنا ہے... رہا نقل تو وہ یہ ہے کہ امام سے نص کو منتقل کیا جائے پھر اس پر فروع نکالی جائیں، پس امام کے کلام کو اصل اور اس سے نکلنے والے کو فرع قرار دیا جائے، اور وہ اصل امام کی نصوص کے ساتھ خاص ہوتی ہے۔ (2) معانی القرآن 2/215۔ (3) یاقوتۃ الصراط لغلام ثعلب ص 367 - 368۔ (4) احکام القرآن 3/1261، اور جو اس سے پہلے ہے۔ (5) (غ) اور (ظ) میں: "نفسہ"۔

Surah Al-Hajj: Verse 5 318

Meaning: among them are those whose embryo the Lord, Glory be to Him, completes, creating for it all the limbs; and among them are those who are premature, deficient, and incomplete (1).

It was also said: "Mukhallaqah" (formed) means the woman gives birth at full term. Ibn Abbas said: "Mukhallaqah" is that which is alive, and "Ghayr Mukhallaqah" (unformed) is a miscarriage (2). He said: "Is weeping over what is unformed? Where then is resolve, woe to you, and modesty?" (3).

Seventh: The scholars have agreed that a female slave becomes a "Umm Walad" (mother of a child) by miscarrying a child of full creation. According to Malik, al-Awza'i, and others: by the embryo, whether it was formed or unformed. Malik said: if it is known to be an embryo [of a child] (4). Ash-Shafi'i and Abu Hanifa said: if any human features have become apparent, such as a finger, an eye, or anything else, then she is an "Umm Walad" (5).

And they agreed that if a newborn lets out a cry at birth, the funeral prayer is offered over it (6). If it does not let out a cry, the funeral prayer is not offered over it according to Malik, Abu Hanifa, ash-Shafi'i, and others. It was narrated from Ibn Umar: that the prayer is offered over it, and this was also said by Ibn al-Musayyib, Ibn Sirin, and others (7).

And it was narrated from al-Mughirah ibn Shu'bah that he used to command the prayer over the miscarried fetus and say: "Name them, wash them, shroud them, and perfume them; for Allah has honored your old and young with Islam." And he would recite this verse: {For indeed, We created you from dust...} up to: {...and unformed}. Ibn al-Arabi said (8):

---

(1) In (m): full. (2) Al-Wahidi mentioned it similarly in Al-Wasit 3/259. (3) Al-Mawardi mentioned it in Al-Nukat wa al-'Uyun 4/7. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/108, and what is between the brackets is from it. (5) Al-Ishraf by Ibn al-Mundhir 4/309, and it occurred in (kh) and (m): she is an Umm Walad to him. (6) Al-Ijma' by Ibn al-Mundhir p. 30. (7) Al-Istidhkar 8/259-260, and the saying of Ibn Umar, Ibn Sirin, and Ibn al-Musayyib was recorded by Ibn Abi Shaybah 3/317-318. (8) In Ahkam al-Quran 3/1261, and what precedes it is from it. And the report of al-Mughirah was recorded by Abd al-Razzaq (6602) and Abu Dawud =

सूरा अल-हज्ज: आयत 5 318

अर्थात: उनमें से वे हैं जिनकी भ्रूण अवस्था को रब, महिमामय, पूर्ण करता है, उसके लिए सभी अंगों का निर्माण करता है; और उनमें से वे हैं जो अपूर्ण, दोषपूर्ण और अधूरे होते हैं (1)।

और कहा गया: "मुख़ल्लक़ा" (निर्मित) का अर्थ है कि स्त्री पूर्ण समय पर जन्म दे। इब्न अब्बास ने कहा: "मुख़ल्लक़ा" वह है जो जीवित हो, और "ग़ैर मुख़ल्लक़ा" (अनिर्मित) गर्भपात है (2); उन्होंने कहा: "क्या रोना उस पर है जो निर्मित नहीं है? तो फिर संकल्प कहाँ है, तुम पर धिक्कार है, और शर्म कहाँ है?" (3)।

सातवाँ: विद्वानों ने इस बात पर सहमति व्यक्त की है कि एक दासी उस बच्चे के गर्भपात से "उम्म वलद" (बच्चे की माँ) बन जाती है जो पूर्ण निर्माण का हो। मलिक, अल-औज़ाई और अन्य के अनुसार: भ्रूण द्वारा, चाहे वह निर्मित हो या अनिर्मित। मलिक ने कहा: यदि ज्ञात हो कि वह [बच्चे का] भ्रूण है (4)। अल-शाफ़ई और अबू हनीफ़ा ने कहा: यदि मानव रचना का कुछ हिस्सा स्पष्ट हो गया हो; जैसे उँगली या आँख या कुछ और; तो वह "उम्म वलद" है (5)।

और उन्होंने सहमति व्यक्त की कि यदि नवजात जन्म के समय रोने की आवाज़ निकाले, तो उस पर जनाज़े की नमाज़ पढ़ी जाएगी (6); यदि वह रोने की आवाज़ न निकाले, तो मलिक, अबू हनीफ़ा, अल-शाफ़ई और अन्य के अनुसार उस पर नमाज़ नहीं पढ़ी जाएगी। इब्न उमर से वर्णित है: कि उस पर नमाज़ पढ़ी जाएगी, और इब्न अल-मुसय्यिब, इब्न सिरीन और अन्य ने भी यही कहा है (7)।

और अल-मुग़ीरा इब्न शु'बा से वर्णित है कि वह गर्भपात वाले भ्रूण पर नमाज़ पढ़ने का आदेश देते थे, और कहते थे: "उनका नाम रखो, उन्हें नहलाओ, उन्हें कफ़न पहनाओ और उन्हें इत्र लगाओ; क्योंकि अल्लाह ने इस्लाम के साथ तुम्हारे बड़ों और छोटों का सम्मान किया है", और वह यह आयत पढ़ते थे: {निश्चित रूप से हमने तुम्हें मिट्टी से पैदा किया...} यहाँ तक कि: {...और अनिर्मित}। इब्न अल-अरबी ने कहा (8):

---

(1) (म) में: पूर्ण। (2) अल-वाहिदी ने अल-वसीत 3/259 में इसी तरह का उल्लेख किया है। (3) अल-मावर्दी ने अन-नुकात वल-उयून 4/7 में इसका उल्लेख किया है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/108, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। (5) इब्न अल-मुन्ज़िर द्वारा अल-इशराफ़ 4/309, और (ख़) और (म) में आया है: वह उसके लिए उम्म वलद है। (6) इब्न अल-मुन्ज़िर द्वारा अल-इज्मा' पृष्ठ 30।

(7) अल-इस्तिज़कार 8/259-260, और इब्न उमर, इब्न सिरीन और इब्न अल-मुसय्यिब के कथन को इब्न अबी शयबा 3/317-318 ने उद्धृत किया है। (8) अहकाम अल-क़ुरआन 3/1261 में, और उससे पहले का हिस्सा भी उसी से है। और अल-मुग़ीरा की रिपोर्ट को अब्द अल-रज़्ज़ाक़ (6602) और अबू दाऊद ने उद्धृत किया है =

سورہ الحج: آیت ۵ ۳۱۸

یعنی: ان میں سے وہ ہیں جن کا لوتھڑا اللہ سبحانہ مکمل کر دیتا ہے، تو اس کے لیے تمام اعضاء بنا دیتا ہے، اور ان میں سے وہ ہیں جو کچے، ناقص اور نامکمل ہوتے ہیں (۱)۔

اور کہا گیا: "مخلقہ" (مکمل شکل والا) یہ ہے کہ عورت پورے وقت پر بچہ جنے۔ ابن عباس نے فرمایا: "مخلقہ" وہ ہے جو زندہ ہو، اور "غیر مخلقہ" وہ ہے جو ساقط ہو جائے (اسقاطِ حمل) (۲)؛ انہوں نے کہا: "کیا غیر مخلقہ پر رونا ہے؟ تو پھر عزم کہاں ہے، تم پر افسوس، اور حیا کہاں ہے؟" (۳)۔

ساتواں مسئلہ: علماء کا اس بات پر اتفاق ہے کہ لونڈی اس بچے کے گرنے سے "ام ولد" بن جاتی ہے جو مکمل تخلیق والا ہو۔ مالک، اوزاعی اور دیگر کے نزدیک: لوتھڑے (مضغہ) کے گرنے سے ہی وہ ام ولد بن جاتی ہے، چاہے وہ مخلقہ ہو یا غیر مخلقہ۔ مالک نے فرمایا: جب یہ معلوم ہو جائے کہ وہ [بچے کا] لوتھڑا ہے (۴)۔ شافعی اور ابو حنیفہ نے فرمایا: اگر اس میں انسانی تخلیق کی کوئی چیز ظاہر ہو چکی ہو؛ جیسے انگلی یا آنکھ یا اس کے علاوہ کچھ اور؛ تو وہ ام ولد ہے (۵)۔

اور انہوں نے اس پر اتفاق کیا ہے کہ اگر نوزائیدہ بچہ پیدا ہوتے وقت چیخ مارے تو اس پر نماز پڑھی جائے گی (۶)؛ اور اگر وہ چیخ نہ مارے تو مالک، ابو حنیفہ، شافعی اور دیگر کے نزدیک اس پر نماز نہیں پڑھی جائے گی۔ ابن عمر سے مروی ہے: کہ اس پر نماز پڑھی جائے گی، اور یہی بات ابن مسیب، ابن سیرین اور دیگر نے کہی ہے (۷)۔

اور مغیرہ بن شعبہ سے مروی ہے کہ وہ ساقط ہونے والے بچے (سقط) پر نماز پڑھنے کا حکم دیتے تھے اور کہتے تھے: "ان کے نام رکھو، انہیں غسل دو، انہیں کفن دو اور انہیں خوشبو لگاؤ؛ کیونکہ اللہ نے اسلام کے ذریعے تمہارے بڑوں اور چھوٹوں کو عزت بخشی ہے"، اور وہ یہ آیت تلاوت کرتے تھے: ﴿ فَإِنَّا خَلَقْنَكُم مِّن تُرَابٍ﴾ سے ﴿ وَغَيْرِ مُخَلَّقَةٍ﴾ تک؛ ابن العربی نے کہا (٨):

---

(١) (م) میں: تمام۔ (٢) اسے واحدی نے الوسیط ٢٥٩/٣ میں اسی طرح ذکر کیا ہے۔ (٣) اسے ماوردی نے النکت والعیون ٧/٤ میں ذکر کیا ہے۔ (٤) المحرر الوجیز ١٠٨/٤، اور قوسین کے درمیان والی عبارت اسی سے ہے۔ (٥) الاشراف لابن المنذر ٣٠٩/٤، اور (خ) اور (م) میں واقع ہوا ہے: وہ اس کے لیے ام ولد ہے۔ (٦) الاجماع لابن المنذر ص ٣٠۔ (٧) الاستذکار ٢٥٩/٨ - ٢٦٠، اور ابن عمر، ابن سیرین اور ابن مسیب کے قول کو ابن ابی شیبہ ٣١٧/٣ - ٣١٨ نے روایت کیا ہے۔ (٨) احکام القرآن ١٢٦١/٣ میں، اور اس سے پہلے والا حصہ بھی اسی کا ہے۔ اور مغیرہ کی خبر کو عبد الرزاق (٦٦٠٢) اور ابو داؤد نے روایت کیا ہے =

Surah Al-Hajj: Verse 5 319 Perhaps Al-Mughira bin Shu'ba meant by "miscarriage" (saqt) that whose form has become clear; that is what is named, and what has not had its form become clear has no existence. Some of the predecessors (Salaf) said: Prayer is offered for it when the soul has been breathed into it and it has completed four months. Abu Dawud (1) narrated from Abu Huraira, from the Prophet (peace be upon him), that he said: "When the newborn cries out (istahalla), it inherits." Al-Istihlal means raising the voice. Every newborn that does this, or moves, or sneezes, or breathes, inherits because of the presence of evidence of life in it. This was the view of Sufyan al-Thawri, al-Awza'i, and al-Shafi'i. Al-Khattabi (2) said: I think it is the view of the people of opinion (Ashab al-Ra'y). Malik said: There is no inheritance for it even if it moves or sneezes as long as it does not cry out. This is narrated from Muhammad ibn Sirin, al-Sha'bi, al-Zuhri, and Qatada. Eighth: Malik (may Allah have mercy on him) said: Whatever a woman miscarries - from a lump of flesh (mudgha) or a clot ('alaqa) or what is known to be a child - if her stomach is struck, then the compensation (al-ghurra) is due for it. Al-Shafi'i said: There is nothing due for it until something of its physical creation becomes clear. Malik said: If the fetus falls and does not cry out screaming, then the compensation (al-ghurra) is due for it, whether it moved or sneezed; it always incurs the compensation (al-ghurra) until it cries out. If it cries out (3) screaming, then the full blood money (diya) is due for it. Al-Shafi'i (may Allah be pleased with him) and the rest of the jurists of the cities said: If its life is known through movement, sneezing, crying out, or anything else by which its life is certain, then the [full] (4) blood money is due for it. Ninth: Judge Ismail mentioned that a woman's waiting period ('idda) ends with the miscarriage of the fetus, and he argued for this by saying it is a pregnancy (haml). He said: Allah the Almighty said: {And for those who are pregnant, their term is until they give birth to their burden}. [Surah At-Talaq: 4]

- (3180) Abridged with the wording: The miscarriage is prayed over, and health and mercy are supplicated for its parents. It was narrated as Marfu' (attributed to the Prophet) with similar wording by Ahmad (18162) and al-Tirmidhi (1031), who graded it Sahih (authentic). Al-Hafiz said in al-Talkhis al-Habir 2/114: Al-Daraqutni preferred the view in 'Ilal that it is Mawquf (attributed to a companion). See 'Ilal al-Daraqutni 7/134. (1) In his Sunan (2920). (2) In Ma'alim al-Sunan 4/105, and what precedes it. (3) His saying: "If it cries out" is from (Z). (4) Al-Tamhid 6/483, and what is between brackets is from it; the previous discussion on this matter is in 7/21-23.

सूरा अल-हज्ज: आयत 5 319 शायद अल-मुघीरा बिन शुबा का 'गर्भपात' (सक़्त) से मतलब वह था जिसकी बनावट स्पष्ट हो गई हो; उसी का नाम रखा जाता है, और जिसकी बनावट स्पष्ट नहीं हुई उसका कोई अस्तित्व नहीं है। कुछ पूर्वजों (सलफ़) ने कहा: उस पर नमाज़ (जनाज़ा) तब पढ़ी जाएगी जब उसमें रूह फूंक दी गई हो और उसे चार महीने पूरे हो गए हों। अबू दाऊद (1) ने अबू हुरैरा से रिवायत की है, उन्होंने पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से कि उन्होंने कहा: "जब नवजात शिशु चिल्लाता है (इस्तहल्ला), तो वह वारिस बनता है।" इस्तहलाल का अर्थ है आवाज़ उठाना। हर वह नवजात जिसने ऐसा किया, या हिला, या छींका, या सांस ली, तो वह विरासत का हकदार है क्योंकि उसमें जीवन के संकेत मौजूद हैं। सुफ़यान अल-थौरी, अल-औज़ाई और अल-शाफ़ई इसी मत के थे। अल-खत्ताबी (2) ने कहा: मुझे लगता है कि यह राय रखने वालों (असहब अल-राय) का मत है। मालिक ने कहा: उसके लिए कोई विरासत नहीं है भले ही वह हिले या छींके, जब तक कि वह चिल्ला न दे। यह मुहम्मद इब्न सिरीन, अल-शाबी, अल-ज़ुहरी और क़तादा से वर्णित है। आठवीं बात: मालिक (रह.) ने कहा: एक महिला जो कुछ भी गर्भपात करती है - मांस का लोथड़ा (मुदगा) या जमा हुआ खून (अलाक़ा) या जिसे बच्चा माना जाता है - यदि उसके पेट पर वार किया जाए, तो उसके लिए हर्जाना (अल-ग़ुर्रा) देना होगा। अल-शाफ़ई ने कहा: जब तक उसकी शारीरिक रचना का कुछ हिस्सा स्पष्ट न हो जाए, तब तक उस पर कुछ भी वाजिब नहीं है। मालिक ने कहा: यदि भ्रूण गिर जाता है और चिल्लाकर नहीं रोता है, तो उसके लिए हर्जाना (ग़ुर्रा) देना होगा, चाहे वह हिला हो या छींका हो; जब तक वह चिल्ला न दे, हमेशा ग़ुर्रा ही होगा। यदि वह चिल्लाकर (3) रोता है, तो उसके लिए पूरा हर्जाना (दीयत) देना होगा। अल-शाफ़ई (रज़ि.) और अन्य शहरों के न्यायविदों ने कहा: यदि उसकी ज़िंदगी की पहचान हरकत, छींक, चिल्लाहट या किसी और चीज़ से हो जाए जिससे उसकी ज़िंदगी सुनिश्चित हो, तो उस पर [पूरी] (4) दीयत वाजिब होगी। नौवीं बात: काज़ी इस्माइल ने ज़िक्र किया कि महिला की इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) गर्भपात के गिरने से समाप्त हो जाती है, और उन्होंने यह दलील दी कि वह गर्भ (हमल) है। उन्होंने कहा: अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {और जो गर्भवती हैं, उनकी अवधि उनके गर्भ को जन्म देने तक है}। [सूरा अत-तलाक़: 4]

- (3180) संक्षिप्त रूप में इन शब्दों के साथ: गर्भपात वाले बच्चे पर नमाज़ पढ़ी जाती है, और उसके माता-पिता के लिए स्वास्थ्य और दया की दुआ की जाती है। इसे अहमद (18162) और तिर्मिज़ी (1031) ने समान शब्दों के साथ मरफ़ू के रूप में रिवायत किया है और इसे सही बताया है। हाफ़िज़ ने 'अल-तल्खीस अल-हबीर' 2/114 में कहा: अल-दारकुतनी ने 'इलाल' में

इसके'मौक़ूफ़' होने के मत को प्राथमिकता दी है। 'इलाल अल-दारकुतनी' 7/134 देखें। (1) अपनी सुनन (2920) में। (2) 'मआलिम अल-सुनन' 4/105 में, और जो इससे पहले है। (3) उनका कथन: "यदि वह चिल्लाया" (ज़) से है। (4) 'अल-तमहीद' 6/483, और जो कोष्ठक के बीच है वह उसी से है; इस मसले पर पिछली चर्चा 7/21-23 में है।

سورۃ الحج: آیت 5 319 شاید مغیرہ بن شعبہ کی مراد "سقط" (اسقاطِ حمل) سے وہ ہے جس کی خلقت واضح ہو چکی ہو، وہی ہے جس کا نام رکھا جاتا ہے، اور جس کی خلقت واضح نہ ہوئی ہو اس کا کوئی وجود نہیں ہے۔ بعض سلف نے کہا: اس پر نمازِ جنازہ تب پڑھی جائے گی جب اس میں روح پھونک دی جائے اور اسے چار ماہ مکمل ہو جائیں۔ ابوداؤد (1) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "جب نوزائیدہ بچہ آواز نکالے (چلا اٹھے) تو وہ وارث بنے گا۔" استہلال سے مراد آواز بلند کرنا ہے۔ ہر وہ نوزائیدہ بچہ جس سے یہ فعل سرزد ہو، یا وہ حرکت کرے، یا اسے چھینک آئے یا وہ سانس لے، تو وہ وراثت کا حقدار ہوگا کیونکہ اس میں زندگی کی علامت موجود ہے۔ سفیان ثوری، اوزاعی اور شافعی کا یہی مسلک ہے۔ خطابی (2) نے کہا: میرا خیال ہے کہ یہ اصحاب الرائے کا قول ہے۔ امام مالک نے فرمایا: اس کے لیے کوئی وراثت نہیں ہے اگرچہ وہ حرکت کرے یا چھینکے، جب تک کہ وہ چلا نہ اٹھے۔ یہ محمد بن سیرین، شعبی، زہری اور قتادہ سے مروی ہے۔ آٹھویں بات: امام مالک رحمہ اللہ نے فرمایا: عورت جو کچھ بھی گرائے - گوشت کا لوتھڑا (مضغہ) یا جما ہوا خون (علقہ) یا وہ جسے بچہ جانا جاتا ہو - اگر اس کے پیٹ पर ضرب لگائی جائے تو اس میں "غرہ" (تاوان) واجب ہے۔ امام شافعی نے فرمایا: اس میں کچھ بھی واجب نہیں جب تک کہ اس کی خلقت میں سے کچھ واضح نہ ہو جائے۔ امام مالک نے فرمایا: اگر جنین گرے اور وہ چیخ کر نہ روئے تو اس میں "غرہ" ہے، خواہ وہ حرکت کرے یا چھینکے؛ اس میں ہمیشہ غرہ ہی ہوگا یہاں تک کہ وہ چلا اٹھے، پس جب وہ چیخ کر (3) چلا اٹھا تو اس میں پوری دیت واجب ہوگی۔ امام شافعی رضی اللہ عنہ اور دیگر شہروں کے فقہاء نے فرمایا: اگر حرکت، چھینک، چیخنے یا اس کے علاوہ کسی اور چیز سے اس کی زندگی کا یقین ہو جائے، تو اس میں [پوری] (4) دیت واجب ہوگی۔ نویں بات: قاضی اسماعیل نے ذکر کیا

ہے کہ عورت کی عدت ساقط شدہ حمل کے گرنے سے ختم ہو جاتی ہے، اور انہوں نے اس پر یہ دلیل دی کہ وہ حمل ہے، اور فرمایا: اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور حاملہ عورتوں کی عدت ان کے وضع حمل تک ہے}۔ [سورۃ الطلاق: 4]

• (3180) مختصر طور پر ان الفاظ کے ساتھ: سقط شدہ بچے پر نماز پڑھی جائے، اور اس کے والدین کے لیے عافیت اور رحمت کی دعا کی جائے۔ اسے احمد (18162) اور ترمذی (1031) نے اسی طرح مرفوعاً روایت کیا اور اسے صحیح قرار دیا۔ حافظ نے "التلخیص الحبیر" 114/2 میں کہا: دارقطنی نے "العلل" میں اس کے موقوف ہونے کو ترجیح دی ہے۔ دیکھیے علل الدارقطنی 134/7۔ (1) اپنی سنن (2920) میں۔ (2) "معالم السنن" 105/4 اور اس سے پہلے کے حصے میں۔ (3) ان کا قول: "پس جب وہ چلا اٹھا" (ظ) سے ہے۔ (4) "التمہید" 483/6، اور جو کچھ قوسین (بریکٹ) کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے، اور اس مسئلے پر سابقہ کلام 21/7 - 23 میں ہے۔

Surah Al-Hajj: Ayah 5 320

[At-Talaq: 4]. Judge Ismail said: The evidence for this is that he inherits from his father, which indicates his existence as a creation, a child, and a fetus. Ibn al-Arabi said (1): [And likewise he said: she does not become an 'Umm Walad' through him], and none of these rulings are linked to him unless he is formed (mukhallaq). I say: What we mentioned regarding the derivation, and his (peace and blessings be upon him) saying: "Indeed, one of you is gathered in his creation in his mother's womb," indicates the correctness of what we said. And that (2) a woman who miscarries a blood clot ('alaqah) or a morsel of flesh (mudghah) is truly described as having been pregnant and having delivered what had settled in her womb. This is included in the words of the Almighty: "And those who are pregnant, their term is until they deliver their burdens." And because she delivered the beginning of a child from a solidified drop (nutfah) like a plan/sketch, and this is clear. Tenth: Ibn Majah narrated: Abu Bakr bin Abi Shaybah narrated to us, Khalid bin Makhlad narrated to us, Yazid bin Abdul-Malik Al-Nawfali narrated to us, from Yazid bin Ruman, from Abu Hurairah who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Indeed, a miscarriage that I send before me is more beloved to me than a horseman I leave behind me" (4). Al-Hakim also narrated it in his "Ma'rifat 'Ulum al-Hadith" from Suhayl bin Abi Salih, from his father, from Abu Hurairah, saying: "It is more beloved to me than a thousand horsemen I leave behind me" (5). WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) In Ahkam al-Quran 3/1261 - 1262, and what precedes it and what follows in brackets is from it. (2) In (M): And because. (3) In (Z): "if she casts it, it is true of her that she", instead of: "it is true of the woman if she casts it that she", and what is established is from the rest of the copies and Al-Mufhim 6/652 - 653, and the speech is from it. (4) Sunan Ibn Majah (1607) and in it: "I leave behind me". Ibn Hibban narrated it in Al-Majruheen 3/103, Al-Uqayli in Ad-Du'afa 4/385, Ibn Adi in Al-Kamil 7/2715 - 1716, and Ibn al-Jawzi in Al-Ilal 2/906 from the route of Yazid bin Abdul-Malik, from Suhayl bin Abi Salih, from his father, from Abu Hurairah with it. Ibn al-Jawzi said: This hadith is not authentic from the Messenger of Allah (peace be upon him), and the burden in it is on Yazid Al-Nawfali; Ahmad said: He has rejected (munkar) narrations, An-Nasa'i said: abandoned in hadith (matruk al-hadith), and Al-Uqayli said: This hadith is not followed except from a route that is not authentic. (5) Ma'rifat 'Ulum al-Hadith p. 186 through Khalid bin Yazid Al-Umari, from Abu Mawdud Abdul-Aziz bin Abi Sulayman, from Suhayl bin Abi Salih with it. Al-Bukhari said in Al-Tarikh al-Kabir 3/184: Khalid bin Yazid Al-Umari is a Meccan whose hadith is gone. Ibn

Hibban said in Al-Majruheen 1/285: One should not be occupied with mentioning him because he narrates fabricated reports from reliable narrators.

सूरा अल-हज्ज: आयत 5 320

[तलाक: 4]। न्यायाधीश इस्माइल ने कहा: इसका प्रमाण यह है कि वह अपने पिता से विरासत प्राप्त करता है, जो उसके अस्तित्व को एक रचना, एक बच्चे और एक भ्रूण के रूप में इंगित करता है। इब्न अल-अरबी ने कहा (1): [और इसी तरह उन्होंने कहा: वह उसके माध्यम से 'उम्म वलद' नहीं बनती है], और इनमें से कोई भी नियम उससे तब तक नहीं जुड़ा है जब तक कि वह रूप धारण न कर ले (मुख़ल्लाक)। मैं कहता हूँ: व्युत्पत्ति के संबंध में हमने जो उल्लेख किया है, और उनका (शांति और आशीर्वाद उन पर हो) कहना: "वास्तव में, आप में से एक की रचना उसकी माँ के गर्भ में एकत्रित की जाती है," जो हमने कहा है उसकी सत्यता को इंगित करता है। और यह कि (2) एक महिला जो रक्त के थक्के(अलकाह) या मांस के लोथड़े (मुदगाह) का गर्भपात करती है, उसे सही मायने में इस रूप में वर्णित किया जाता है कि वह गर्भवती थी और उसने वह सब प्रसव किया जो उसके गर्भ में स्थिर हो गया था। यह सर्वशक्तिमान के शब्दों में शामिल है: "और जो गर्भवती हैं, उनकी अवधि तब तक है जब तक कि वे अपना बोझ न डाल दें।" और इसलिए कि उसने एक जमी हुई बूंद (नुत्फ़ा) से एक बच्चे की शुरुआत को एक योजना/रेखाचित्र की तरह प्रसव किया, और यह स्पष्ट है। दसवां: इब्न माजाह ने रिवायत की: अबू बक्र बिन अबी शायबा ने हमसे कहा, खालिद बिन मखलाद ने हमसे कहा, यजीद बिन अब्दुल-मलिक अल-नौफली ने हमसे कहा, यजीद बिन रुमान से, अबू हुरैरा से जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "निश्चित रूप से, एक गर्भपात जिसे मैं अपने सामने भेजता हूँ, वह मुझे एक सवार से अधिक प्रिय है जिसे मैं अपने पीछे छोड़ देता हूँ" (4)। अल-हाकिम ने अपनी "मारिफत उलूम अल-हदीस" में सुहैल बिन अबी सालेह से, उनके पिता से, अबू हुरैरा से रिवायत करते हुए इसे निकाला है: "यह मेरे लिए एक हजार सवारों से अधिक प्रिय है जिन्हें मैं अपने पीछे छोड़ देता हूँ" (5)। WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) अहकाम अल-कुरान 1261/3 - 1262 में, और इससे पहले और बाद में जो कोष्ठक में है, वह इसी से है। (2) (एम) में: और क्योंकि। (3) (जेड) में: "यदि वह इसे फेंक देती है, तो उसके बारे में यह सच है कि वह", इसके बजाय: "महिला के बारे में यह सच है कि यदि वह इसे फेंक देती है कि वह", और जो स्थापित है वह शेष प्रतियों और अल-मुफिम 652/6 - 653 से है, और भाषण उसी से है। (4) सुनन इब्न माजाह (1607) और इसमें: "मैं अपने पीछे छोड़ता हूँ"। इब्न हिब्बान ने अल-मजरूहीन 3/103 में, अल-अकील ने अद-दुआफ़ा 4/385 में, इब्न अदी ने अल-कामिल 2715/7 - 1716 में, और इब्न अल-जौज़ी ने अल-इलल 906/2 में यज़ीद बिन अब्दुल-मलिक के माध्यम से, सुहैल बिन

अबी सालेह से, उनके पिता से, अबू हुरैरा से इसे निकाला है। इब्न अल-जौज़ी ने कहा: यह हदीस अल्लाह के रसूल ﷺ से प्रमाणित नहीं है, और इसमें दोष यजीद अल-नौफली पर है; अहमद ने कहा: उनके पास अस्वीकृत (मुनकर) रिवायतें हैं, अन-नसाई ने कहा: हदीस में छोड़े गए (मतरूक अल-हदीस), और अल-अकील ने कहा: इस हदीस का अनुसरण केवल एक ऐसे मार्ग से किया जाता है जो प्रमाणित नहीं है। (5) मारिफत उलूम अल-हदीस पृष्ठ 186 खालिद बिन यजीद अल-उमरी के माध्यम से, अबू मऊदद अब्दुल-अज़ीज़ बिन अबी सुलेमान से, सुहैल बिन अबी सालेह से इसके साथ। अल-बुखारी ने अल-तारीख अल-कबीर 184/3 में कहा: खालिद बिन यजीद अल-उमरी एक मक्का वासी है जिसकी हदीस खत्म हो गई है। इब्न हिब्बान ने अल-मजरूहीन 285/1 में कहा: उनके उल्लेख में व्यस्त नहीं होना चाहिए क्योंकि वह विश्वसनीय रावीयों से मनगढ़ंत बातें बयान करते हैं।

[الطلاق: ٤]. قاضی اسماعیل نے کہا: اور اس پر دلیل یہ ہے کہ وہ اپنے باپ کا وارث ہوتا ہے، تو یہ اس کے وجود پر دلالت کرتا ہے خلق ہونے، بچہ ہونے اور حمل ہونے کی حیثیت سے۔ ابن العربی نے کہا (١): [اور اسی طرح انہوں نے کہا: وہ اس کے ذریعے ام ولد نہیں بنتی]، اور ان احکام میں سے کوئی بھی چیز اس سے وابستہ نہیں ہوتی سوائے اس کے کہ وہ 'مخلق' (صورت پذیر) ہو۔ میں کہتا ہوں: جو ہم نے اشتقاق کے حوالے سے ذکر کیا، اور آپ ﷺ کا قول: "بے شک تم میں سے ایک کی تخلیق اس کی ماں کے پیٹ میں جمع کی جاتی ہے"، اس بات کی صحت پر دلالت کرتا ہے جو ہم نے کہی، اور اس بات پر کہ (٢) وہ عورت جو 'علقہ' (خون کا لوتھڑا) یا 'مضغہ' (گوشت کا ٹکڑا) ساقط کر دے، اس پر سچ آتا ہے کہ وہ حاملہ تھی جس نے وہ وضع کر دیا جو اس کے رحم میں قرار پکڑ چکا تھا، تو اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان اسے شامل ہے: ﴿وَأُولَاتُ الْأَحْمَالِ أَجَلُهُنَّ أَن يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ﴾ (اور حاملہ عورتوں کی عدت ان کے وضع حمل تک ہے)۔ اور اس لیے کہ اس نے نطفہ سے بچے کی ابتدا کو مجسم صورت میں وضع کیا جیسے کہ کوئی نقشہ ہو، اور یہ بات واضح ہے۔ دسویں بات: ابن ماجہ نے روایت کیا: ہم سے ابوبکر بن ابی شیبہ نے بیان کیا، ہم سے خالد بن مخلد نے بیان کیا، ہم سے یزید بن عبدالملک النوفلی نے بیان کیا، انہوں نے یزید بن رومان سے، انہوں نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "میرا کوئی بچہ جو قبل از وقت پیدا ہو کر (فوت ہو کر) مجھ سے آگے چلا جائے، وہ مجھے اس شہسوار سے زیادہ محبوب ہے جسے میں اپنے پیچھے چھوڑ جاؤں" (٤)۔ اور اسے حاکم نے اپنی کتاب 'معرفت علوم الحدیث' میں سہیل بن ابی صالح سے، انہوں نے اپنے والد سے، انہوں نے ابوہریرہ سے

روایت کیا، تو فرمایا: "وہ مجھے ایک ہزار شہسواروں سے زیادہ محبوب ہے جنہیں میں اپنے پیچھے چھوڑ دوں" (٥)۔ WWW.NAFSEISLAM.COM

(١) احکام القرآن ١٢٦١/٣ - ١٢٦٢ میں، اور اس سے پہلے اور جو کچھ بریکٹ میں آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (٢) (م) میں: "ولأن" (اور اس لیے کہ)۔ (٣) (ظ) میں: "جب وہ اسے ڈال دے تو اس پر سچ آتا ہے کہ وہ"، بجائے اس کے: "عورت پر سچ آتا ہے کہ جب وہ اسے ڈال دے کہ وہ"، اور جو ثابت شدہ ہے وہ باقی نسخوں اور 'المفہم' ٦٥٢/٦ - ٦٥٣ سے ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ (٤) سنن ابن ماجہ (١٦٠٧) اور اس میں ہے: "میں اسے اپنے پیچھے چھوڑ جاؤں"۔ اور اسے ابن حبان نے 'المجروحین' ١٠٣/٣ میں، اور عقیلی نے 'الضعفاء' ٤/٣٨٥ میں، اور ابن عدی نے 'الکامل' ٢٧١٥/٧ - ١٧١٦ میں، اور ابن الجوزی نے 'العلل' ٩٠٦/٢ میں یزید بن عبدالملک کے واسطے سے، سہیل بن ابی صالح سے، انہوں نے اپنے والد سے، انہوں نے ابوہریرہ سے اسے روایت کیا ہے۔ ابن الجوزی نے کہا: یہ حدیث رسول اللہ ﷺ سے صحیح ثابت نہیں ہے، اور اس میں دارومدار یزید النوفلی پر ہے؛ احمد نے کہا: اس کے پاس منکر روایات ہیں، اور نسائی نے کہا: متروک الحدیث ہے، اور عقیلی نے کہا: اس حدیث کی پیروی نہیں کی جاتی مگر ایسی جہت سے جو صحیح نہیں۔ (٥) معرفت علوم الحدیث ص ١٨٦ خالد بن یزید العمری کے واسطے سے، انہوں نے ابومودود عبدالعزیز بن ابی سلیمان سے، انہوں نے سہیل بن ابی صالح سے اسی کے ساتھ۔ بخاری نے 'التاریخ الکبیر' ١٨٤/٣ میں کہا: خالد بن یزید العمری مکی ہے جس کی حدیث ختم ہو چکی ہے۔ اور ابن حبان نے 'المجروحین' ٢٨٥/١ میں کہا: اس کے ذکر میں مشغول نہیں ہونا چاہیے کیونکہ وہ ثقہ راویوں سے موضوع روایات بیان کرتا ہے۔

Surah Al-Hajj: Verse 5 321 The eleventh [point]: "That We may make [it] clear to you" (li-nubayyina lakum), meaning: the perfection of Our power by Our directing the stages of your creation. "And We cause whom We will to remain in the wombs" (wa nuqirru fil-arham). It was recited with the accusative (nasb) on "nuqirra" and "nukhrija," as reported by Abu Hatim from Abu Zayd, from Al-Mufaddal, from Asim. Abu Hatim said: The accusative is due to conjunction (atf). Az-Zajjaj said: "nuqirru" is with the nominative (raf') only; because the meaning is not: 'We did that so that We may cause to remain in the wombs what We will,' rather He, the Mighty and Sublime, created them to guide them to righteousness and rectitude (1). It was also said: The meaning is: to make clear (2) the matter of the Resurrection, so it is a parenthetical statement between the two sentences. This group recited it with the nominative: "wa nuqirru," meaning: "and We cause to remain." This is the recitation of the majority (Jumhur). It was also recited: "wa yuqirru" and "wa yukhrijukum" with the letter 'ya', and the nominative is permissible in this case. Ibn Waththab recited: "ma nasha'u" with a kasra on the 'nun' (nisha'u). The specified term varies from fetus to fetus; for some are miscarried, and some complete their term and come out alive (3). He said: "what We will" (ma nasha'u), and He did not say: "whom We will" (man nasha'u); because it refers to the pregnancy; meaning: We cause to remain in the wombs what We will of the pregnancy and of the embryo (mudghah), which is inanimate, so it is referred to by the word "ma" (what). The twelfth [point]: His words, Exalted is He: "then We bring you out as a child" (thumma nukhrijukum tiflan), i.e., children, for it is a generic noun. Also, the Arabs sometimes name the plural with the name of the singular; a poet said: They blame me for her love and they reproach me / Indeed, the female censurers are not a commander (amir) to me (4) And he did not say: 'commanders' (umara'). Al-Mubarrid said: It is a noun used as a verbal noun (masdar); like 'pleasure' (rida) and 'justice' ('adl), so it occurs... --- (Footnotes) --- (1) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 3/87, and the words of az-Zajjaj in Ma'ani al-Qur'an 3/412. The recitation of al-Mufaddal from Asim was also mentioned by Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 4/108, then he said: Abu Amr ad-Dani related that this narration of al-Mufaddal is with 'ya' in "yuqirru" and in "yukhrijukum". The author will mention the recitation with 'ya' without attribution, see ash-Shadhdhah Readings p. 94, and Jami' al-Bayan by ad-Dani 2/295. (2) After it in (m): 'to them', and what is established from the manuscripts and al-Muharrar al-Wajiz 4/108, and the speech is from it. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/108. (4) Majaz al-Qur'an 2/44-45, and it is in Tafsir al-Tabari 16/534, and al-Lisan (z-h-r) with the narration: O my female censurers, do not increase my love / Indeed, the female censurers are not a commander to me.

सूरह अल-हज्ज: आयत 5 321 ग्यारहवीं [बात]: "ताकि हम तुम्हारे लिए स्पष्ट कर दें" (लि-नुबय्यिना लकुम), इसका अर्थ है: तुम्हारी रचना के चरणों के हमारे संचालन द्वारा हमारी शक्ति की पूर्णता। "और हम गर्भाशय में जिसे चाहते हैं ठहराते हैं" (व नुक़िर्रु फ़िल-अर्हाम)। इसे "नुक़िर्रा" और "नुख़्रिजा" के साथ नस़्ब (विभक्ति) में पढ़ा गया है, जैसा कि अबू हातिम ने अबू ज़ैद से, उन्होंने अल-मुफद्दल से, और उन्होंने आसिम से रिवायत किया है। अबू हातिम ने कहा: नस़्ब 'अत्फ़' (संयोजन) के कारण है। अज़-ज़ज्जाज ने कहा: "नुक़िर्रु केवल रफ़अ (नामात्मक) के साथ है; क्योंकि अर्थ यह नहीं है: 'हमने वह इसलिए किया ताकि हम गर्भाशय में जो चाहें उसे ठहरा सकें, बल्कि उसने, जो अत्यंत शक्तिशाली और गौरवशाली है, उन्हें मार्गदर्शन और सुधार की ओर ले जाने के लिए बनाया है (1)। और कहा गया है: अर्थ है: पुनरुत्थान के मामले को स्पष्ट करना (2), इसलिए यह दो कथनों के बीच एक आनुषंगिक कथन है। इस समूह ने इसे रफ़अ के साथ पढ़ा है: "व नुक़िर्रु, जिसका अर्थ है: "और हम ठहराते हैं"। यह बहुसंख्यक (जुमहूर) का पाठ है। और इसे पढ़ा गया है: "व युक़िर्रु और "व युख़्रि-जुकुम" 'या' के साथ, और इस पर रफ़अ जायज़ है। इब्न वथ्थाब ने पढ़ा: "मा नशाउ" में 'नून' के नीचे कसरह (निशाउ) के साथ। और निर्धारित समय हर भ्रूण के हिसाब से अलग-अलग होता है, तो कोई गिर जाता है, और कोई अपना मामला पूरा करके जीवित बाहर निकलता है (3)। और उन्होंने कहा: "जो हम चाहते हैं" (मा नशाउ), और यह नहीं कहा: "जिसे हम चाहते हैं" (मन नशाउ); क्योंकि यह गर्भ की ओर इशारा करता है; यानी: हम गर्भाशय में गर्भ और भ्रूण (मुज़ग़ाह) में से जो चाहते हैं उसे ठहराते हैं, और वह निर्जीव है, इसलिए इसे "मा" शब्द से व्यक्त किया गया। बारहवीं [बात]: महामहिम का कथन: "फिर हम तुम्हें एक बच्चे के रूप में निकालते हैं" (थुम्मा नुख़्रि-जुकुम तिफ्लन) यानी: बच्चे, क्योंकि यह एक जातिवाचक संज्ञा है। और यह भी कि अरब कभी-कभी बहुवचन को एकवचन के नाम से पुकारते हैं; कवि ने कहा: वे उसके प्यार में मुझे झिड़कती हैं और मुझे डांटती हैं / वास्तव में, दोष लगाने वाली महिलाएँ मेरे लिए कोई अमीर (आज्ञा देने वाला) नहीं हैं (4) और उसने 'उमरा' (बहुवचन) नहीं कहा। अल-मुबर्रिद ने कहा: यह एक संज्ञा है जिसे म़स्दर (क्रियावाचक संज्ञा) के रूप में उपयोग किया जाता है; जैसे 'रिज़ा' (प्रसन्नता) और 'अद्ल' (न्याय), इसलिए यह होता है... --- (पादलेख) --- (1) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास द्वारा 3/87, और अज़-ज़ज्जाज के शब्द मआनी अल-कुरान 3/412 में। आसिम से अल-मुफद्दल का पाठ इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/108 में भी उल्लेख किया है, फिर उन्होंने कहा: अबू अम्र अद-दानी ने उल्लेख किया कि अल-मुफद्दल की यह रिवायत "युक़िर्रु और "युख़्रि-जुकुम" में 'या' के साथ है। लेखक बिना किसी संदर्भ के'या' के साथ पाठ का उल्लेख करेंगे, देखें अल-शाद्दाह पाठ पृष्ठ 94, और जामी अल-बयान

अद-दानी द्वारा 2/295। (2) इसके बाद (म) में: 'उनके लिए', और जो पांडुलिपियों और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/108 से पुष्ट है, और कलाम उसी से है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/108। (4) मजाज़ अल-कुरान 2/44-45, और यह तफसीर अल-तबरी 16/534 में है, और अल-लिसान (ज़-ह-र) रिवायत के साथ: ऐ मेरी मलामत करने वालियों, मेरी मुहब्बत मत बढ़ाओ / वास्तव में, मलामत करने वाली महिलाएँ मेरे लिए कोई अमीर नहीं हैं।

سورہ الحج: آیت ۵ ۳۲۱ گیارہویں [بات]: ﴿لِنُبَيِّنَ لَكُمْ﴾ مراد ہے: تمہاری تخلیق کے اطوار (مراحل) کو بدلنے میں ہماری قدرت کا کمال۔ ﴿وَنُقِرُّ فِي الْأَرْحَامِ﴾ اسے «نقر» اور «نخرج» کے نصب (زبر) کے ساتھ پڑھا گیا ہے، اسے ابو حاتم نے ابو زید سے، انہوں نے مفضل سے، اور انہوں نے عاصم سے روایت کیا ہے۔ ابو حاتم نے کہا: نصب عطف کی وجہ سے ہے۔ اور زجاج نے کہا: «نقر» صرف رفع (پیش) کے ساتھ ہے؛ کیونکہ معنی یہ نہیں ہے کہ: ہم نے یہ اس لیے کیا تاکہ ہم رحموں میں جو چاہیں ٹھہرائیں، بلکہ اللہ عزوجل نے انہیں اس لیے پیدا کیا تاکہ ان کی رشد و ہدایت اور اصلاح کی طرف رہنمائی کرے (۱)۔ اور کہا گیا: معنی ہے: تاکہ ہم بعثت (دوبارہ جی اٹھنے) کے معاملے کو واضح کریں (۲)، پس یہ دو کلاموں کے درمیان ایک جملہ معترضہ ہے۔ اور اس گروہ نے اسے رفع کے ساتھ پڑھا: «ونقر»، معنی ہے: اور ہم ٹھہراتے ہیں۔ اور یہی جمہور کی قرات ہے۔ اور «ویقر» اور «ویخرجکم» 'یا' کے ساتھ بھی پڑھا گیا ہے، اور اس صورت میں رفع جائز ہے۔ اور ابن وثاب نے: «ما نشاء» نون کے کسرہ (نشاءِ) کے ساتھ پڑھا۔ اور مقررہ مدت ہر جنین کے حساب سے مختلف ہوتی ہے، چنانچہ کوئی ساقط ہو جاتا ہے، اور کوئی اپنا معاملہ مکمل کر کے زندہ باہر نکلتا ہے (۳)۔ اور فرمایا: «ما نشاء» (جو ہم چاہیں)، اور «من نشاء» (جسے ہم چاہیں) نہیں کہا؛ کیونکہ یہ حمل کی طرف لوٹتا ہے؛ یعنی: ہم رحموں میں حمل اور مضغہ (لوتھڑے) میں سے جو چاہتے ہیں ٹھہراتے ہیں، اور وہ جمادات میں سے ہے، اس لیے اسے لفظ «ما» سے کنایہ کیا گیا۔ بارہویں [بات]: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ثُمَّ نُخْرِجُكُمْ طِفْلًا﴾ یعنی: بچے، پس یہ اسم جنس ہے۔ اور یہ بھی کہ عرب کبھی کبھار جمع کو واحد کے نام سے پکارتے ہیں؛ شاعر نے کہا: وہ اس کی محبت میں مجھے جھڑکتی ہیں اور ملامت کرتی ہیں / بے شک ملامت کرنے والیاں مجھ پر کوئی حکم چلانے والی (امیر) نہیں ہیں (۴) اور اس نے «أمراء» نہیں کہا۔ اور مبرد نے کہا: یہ وہ اسم ہے جو مصدر کے طور پر استعمال ہوتا ہے؛ جیسے رضا اور عدل، پس یہ واقع ہوتا ہے...

--- (حواشی) --- (۱) إعراب القرآن للنحاس ۳/ ۸۷ ، اور زجاج کا کلام معانی القرآن میں ۳/ ۴۱۲ ، اور عاصم سے مفضل کی قرات کو ابن عطیہ نے بھی المحرر الوجیز ۴/ ۱۰۸ میں ذکر کیا ہے پھر کہا: اور ابو عمرو الدانی نے حکایت کی ہے کہ مفضل کی یہ روایت «یقر» اور «یخرجکم» میں 'یا' کے ساتھ ہے۔ اور مصنف بغیر نسبت کے 'یا' کے ساتھ قرات کا ذکر کریں گے، دیکھئے القراءات الشاذة ص ۹۴ ، اور جامع البیان للدانی ۲/ ۲۹۵۔ (۲) اس کے بعد (م) میں ہے: 'ان کے لیے'، اور جو قلمی نسخوں اور المحرر الوجیز ۴/ ۱۰۸ سے ثابت ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۴/ ۱۰۸۔ (۴) مجاز القرآن ۲/ ۴۴ - ۴۵ ، اور یہ تفسیر طبری ۱۶/ ۵۳۴ میں ہے، اور اللسان (ظهر) میں اس روایت کے ساتھ ہے: اے میری ملامت کرنے والیو میری محبت نہ بڑھاؤ / بے شک ملامت کرنے والیاں مجھ پر کوئی امیر نہیں ہیں۔

Surah Al-Hajj: Verse 5 | Page 322

...[referring] to the singular and the plural; Allah Almighty said: {or children who are not yet aware of the private aspects of women} [An-Nur: 31]. This was said by Al-Tabari (1). And it is in the accusative case as a specification (tamyiz), like Allah's saying: {But if they give up willingly to you anything of it, then consume it} [An-Nisa: 4] (2).

It was said: The meaning is: Then We bring each one of you out as a child (3).

'Child' (Tifl) is applied from the time of a child's birth until puberty. The young of any wild animal is also called a child. It is said: a female child (tifl), two female children (tifl), female children (tifl), a male child (tifl), and male children (tifl) [using the singular for plural]. It is also said: male child (tifl) and female child (tiflah), two male children and two female children, and children (atfal), and 'tiflat' is not said (4). A woman is 'atfalat' when she becomes a mother of a child. 'Al-Mutfīl' (5) is a doe with her fawn, newly born. Likewise for a she-camel, and the plural is 'matafil' and 'matafil'. 'At-Tafal' with a fatha on the 'ta' means soft/tender; it is said: a tender girl (tiflah), i.e., soft-skinned, and tender fingertips. 'Tafala al-layl' means when its darkness approaches. 'At-Tafal' with vowelization refers to the time after Asr when the sun begins to set. 'At-Tafal' also means rain; it was said:

"For a depression in the ground, blessed by the rain of Pleiades" (6)

{Then that you may reach your maturity}: It was said that 'then' (thumma) is extra, like the 'and' (waw) in His saying: {until, when they reach it while its gates are opened} [Az-Zumar: 73]; because 'then' is a coordinating conjunction, like 'and'. And 'maturity' (ashuddukum) means: perfection [of strength].

---

(1) In (D), (Z), and (M): "And Al-Tabari said," and what is established is from (Kh) and (Zha), and it is in his Tafsir 16/465. (2) Al-Muqtadab by Al-Mubarrad 2/173-174, where he said: It is like saying: Zaid is the best of people in clothing... and he has fine clothing, and many followers and servants. (3) Ma'ani al-Quran by Al-Zajjaj 3/412. (4) As said by the author, may Allah have mercy on him. In Tahdhib al-Lugha 13/348 and Lisan al-Arab (tifl): 'tiflat' is grammatically sound. (5) In the copies: 'al-mutfilah', what is established is from As-Sihah (tifl), and what follows in brackets is from it, which agrees with Mujmal al-Lugha 2/583, Lisan al-Arab, and Al-Qamus. (6) As-Sihah (tifl), Mujmal al-Lugha 2/583, Asas al-Balagha (tifl), Lisan al-Arab (tifl), and they did not

mention the other half-verse. His saying: 'Wahd' is the plural of 'Wahdah', which is a low-lying place, meaning: a depression in the ground.

सूरह अल-हज्ज: आयत 5 | पृष्ठ 322

...एकवचन और बहुवचन दोनों के लिए; अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {या वे बच्चे जो अभी महिलाओं के निजी अंगों से अवगत नहीं हुए हैं} [अन-नूर: 31]। यह अल-तबरी (1) ने कहा था। और यह 'तमीज़' (विशिष्टीकरण) के रूप में 'नसब' (नपुंसक लिंग/कर्म कारक) में है, जैसे अल्लाह का कहना है: {लेकिन अगर वे अपनी मर्जी से तुम्हें उसका कुछ हिस्सा दे दें, तो उसे खुशी-खुशी खा लो} [अन-निसा: 4] (2)।

कहा गया है: अर्थ यह है: फिर हम तुममें से प्रत्येक को एक बच्चे (3) के रूप में निकालते हैं।

'बच्चा' (तिफ़्ल) शब्द बच्चे के जन्म के समय से लेकर यौवन तक प्रयोग किया जाता है। किसी भी जंगली जानवर के बच्चे को भी 'तिफ़्ल' कहा जाता है। कहा जाता है: एक बच्ची (तिफ़्ल), दो बच्चियाँ (तिफ़्ल), कई बच्चियाँ (तिफ़्ल), एक लड़का (तिफ़्ल), और कई लड़के(तिफ़्ल) [यहाँ एकवचन का प्रयोग बहुवचन के लिए हुआ है]। यह भी कहा जाता है: तिफ़्ल (लड़का) और तिफ़्लह (लड़की), दो लड़के और दो लड़कियां, और अतफ़ाल (बच्चे), और 'तिफ़लात' नहीं कहा जाता (4)। 'अतफ़लत अल-मर'ह' का अर्थ है वह स्त्री जिसके पास बच्चा हो। 'अल-मुत्फ़िल' (5) वह हिरणी है जिसके साथ उसका नवजात बच्चा हो। ऊँटनी के लिए भी यही शब्द है, और इसका बहुवचन 'मताफ़िल' और 'मताफ़ील' है। 'अत-तफ़ल' (ता पर ज़बर के साथ) का अर्थ है कोमल; कहा जाता है: 'जारियाह तिफ़्लह' यानी कोमल लड़की, और 'बनान तिफ़्ल' यानी कोमल उँगलियाँ। 'तफ़ला अल-लैल' का अर्थ है जब रात का अँधेरा छाने लगे। 'अत-तफ़ल' का अर्थ असर की नमाज़ के बाद का वह समय भी है जब सूरज डूबने लगता है। 'अत-तफ़ल' का अर्थ बारिश भी है; कवि ने कहा है:

"एक ज़मीन के निचले हिस्से के लिए, जिसे कृत्तिका नक्षत्र (प्लैइड्स) की बारिश ने सींचा है" (6)

{फिर ताकि तुम अपनी परिपक्वता (शक्ति की पूर्णता) को पहुँचो}: कहा गया है कि यहाँ 'थुम्मा' (फिर) अतिरिक्त है, जैसे अल्लाह के इस कथन में 'वाव' (और): {यहाँ तक कि जब वे उसके पास पहुँचेंगे और उसके द्वार खोल दिए जाएंगे} [अज़-ज़ुमर: 73]; क्योंकि 'थुम्मा' 'वाव' की तरह एक संयोजन शब्द है। और 'अशदुक्कुम' का अर्थ है: पूर्णता [शक्ति की]।

---

(1) (द), (ज़) और (म) में: "और अल-तबरी ने कहा," और जो स्थापित है वह (ख) और (ज़) से है, और यह उनकी तफ़सीर 16/465 में है। (2) अल-मुक्तादब (अल-मुबर्रद), 2/173-174। (3) मानी अल-

कुरान (अल-ज़ज्जाज), 3/412। (4) जैसा कि लेखक ने कहा है। तहज़ीब अल-लुग़ा और लिसान अल-अरब में 'तिफ़लात' को व्याकरणिक रूप से सही बताया गया है। (5) प्रतियों में: 'अल-मुत्फ़िलाह', जो स्थापित है वह 'अस-सिहाह' से है। (6) अस-सिहाह, मुजमल अल-लुग़ा, असस अल-बलाग़ा और लिसान अल-अरब। 'वहद' का अर्थ है नीचा या गहरा स्थान।

سورة الحج: آیت 5 | صفحہ 322

...واحد اور جمع دونوں کے لیے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {یا وہ بچے جو ابھی عورتوں کے پردے کی باتوں سے واقف نہیں ہوئے} [النور: 31]۔ یہ قول طبری (1) کا ہے۔ اور یہ تمیز کی بنا پر منصوب ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {پھر اگر وہ اپنی خوشی سے اس میں سے کچھ تمہارے لیے چھوڑ دیں تو اسے کھاؤ} [النساء: 4] (2)۔

اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے: پھر ہم تم میں سے ہر ایک کو بچے (3) کی صورت میں نکالتے ہیں۔

لفظ 'طفل' بچے کی پیدائش سے بلوغت تک کے وقت پر بولا جاتا ہے۔ ہر جنگلی جانور کا بچہ بھی 'طفل' کہلاتا ہے۔ کہا جاتا ہے: ایک بچی (طفل)، دو بچیاں (طفل)، کئی بچیاں (طفل)، ایک لڑکا (طفل)، اور کئی لڑکے (طفل)۔ یہ بھی کہا جاتا ہے: طفل اور طفلہ، دو لڑکے اور دو لڑکیاں، اور اطفال، اور 'طفلات' نہیں کہا جاتا (4)۔ 'اطفلت المرأة' کا مطلب ہے عورت کا صاحبِ طفل ہونا۔ 'المُطْفِل' (5) وہ ہرنی ہے جس کے ساتھ اس کا بچہ ہو، اور وہ زچگی کے قریبی زمانے میں ہو۔ اونٹنی کا بھی یہی حال ہے، اور [جمع] مطافل اور مطافیل ہے۔ 'الطَّفَلُ' (طا کے زبر کے ساتھ) کا مطلب ہے نرم و نازک؛ کہا جاتا ہے: 'جاریہ طفلہ' یعنی نرم و نازک لڑکی، اور 'بنان طفل' یعنی نرم پوریں۔ 'طفل اللیل' کا مطلب ہے جب رات کی تاریکی چھا جائے۔ 'الطَّفَلُ' حرکت کے ساتھ عصر کے بعد کا وقت ہے جب سورج غروب ہونے کے قریب ہو۔ 'الطفل' کا مطلب بارش بھی ہے؛ شاعر نے کہا:

"اس نشیبی زمین کے لیے جسے ثریا کی بارش نے سیراب کیا" (6)

{پھر تاکہ تم اپنی جوانی کی قوت (کمال) کو پہنچو}: کہا گیا ہے کہ 'ثم' زائد ہے، جیسا کہ اللہ کے قول میں 'واو' ہے: {یہاں تک کہ جب وہ اس کے پاس آئیں گے اور اس کے دروازے کھول دیے جائیں گے} [الزمر: 73]؛ کیونکہ 'ثم' حروفِ عطف میں سے ہے جیسے 'واو'۔ اور 'اشدکم' کا مطلب ہے: کمال [قوت کا]۔

---

(1) نسخوں (د)، (ز) اور (م) میں ہے: "اور طبری نے کہا"، اور جو متن میں ہے وہ نسخہ (خ) اور (ظ) سے ہے، جو ان کی تفسیر 16/465 میں موجود ہے۔ (2) المقتضب (المبرد) 2/173-174، جہاں انہوں نے اسے مثال کے طور پر بیان کیا ہے۔ (3) معانی القرآن (الزجاج) 3/412۔ (4) جیسا کہ مصنف علیہ الرحمہ نے فرمایا۔ تہذیب اللغہ اور لسان العرب میں 'طفلات' کو قیاس کے مطابق صحیح قرار دیا گیا ہے۔ (5) نسخوں میں 'المطفتلہ' ہے، جبکہ درست لفظ 'الصحاح' کے مطابق 'المطفل' ہے، جو دیگر لغات کے بھی موافق ہے۔ (6) الصحاح، مجمل اللغہ، اساس البلاغہ اور لسان العرب۔ 'وہد' سے مراد زمین کا نشیبی یا گہرا حصہ ہے۔

Surah Al-Hajj: Verse 5

323

...your intellects and the limit of your powers. Its explanation has already been given in [Surah] "Al-An'am" (1).

"And among you is he who is returned to the most decrepit old age" meaning: its lowest and meanest part, which is senility and dementia so that he no longer understands. Therefore, He said: "so that he will not know anything after [having had] knowledge," just as He said in Surah Ya-Sin: "And he to whom We grant long life We reverse in creation" [Verse: 68]. And the Prophet (PBUH) used to supplicate saying: "O Allah, I seek refuge in You from miserliness, I seek refuge in You from cowardice, I seek refuge in You from being returned to the most decrepit old age, and I seek refuge in You from the trials of this world and the punishment of the grave" (2). Al-Nasa'i narrated it from Sa'd, and he said: He used to teach them to his sons just as the teacher teaches boys in school (3). This meaning has already been mentioned in [Surah] "Al-Nahl" (4).

The Almighty's saying: "And you see the earth barren." He mentioned another indication (5) of resurrection. In the first part, He said: "Indeed, We created you from dust," addressing a group. In the second part, He said: "And you see the earth," addressing one individual. Thus, the wording differs, but the meaning is connected in terms of arguing against those who deny the resurrection.

"Barren (Hamidah)": Dry, not growing anything; said by Ibn Jurayj (6). It is also said: worn out. Al-Humood means being worn out. Al-A'sha said: Qutilah said, "What is wrong with your body, so pale, and I see your clothes worn out and tattered?" (7)

(1) 9/111 - 112. (2) Narrated by Ahmad (1585), Al-Bukhari (2822) and (6365) from the hadith of Sa'd ibn Abi Waqqas. And previously mentioned in 12/375. (3) Al-Mujtaba 8/266, and the speaker of these words is Mus'ab ibn Sa'd and 'Amr ibn Maymun al-Awdi, and through their path Al-Nasa'i narrated it from Sa'd. This statement was also mentioned on the authority of 'Amr ibn Maymun by Al-Bukhari in the narration (2822), and in it: the teacher, instead of: the school-teacher. (4) 12/374. (5) In (m): stronger. (6) Al-Nukat wal-'Uyun 4/8, and Al-Tabari narrated something similar in 16/466. (7) Diwan Al-A'sha Maymun bin Qays p. 277, and in it 'Saifan', instead of: 'Shahiban', and it is from the narration of the author in Al-Nukat wal-'Uyun 4/8.

सूरह अल-हज्ज: आयत 5

323

...आपकी बुद्धि और आपकी शक्तियों की सीमा। इसकी व्याख्या "अल-अनाम" (1) में पहले ही दी जा चुकी है।

"और तुम में से वह है जिसे सबसे जर्जर वृद्धावस्था की ओर लौटा दिया जाता है" अर्थात: इसका सबसे निम्न और तुच्छ हिस्सा, जो कि बुढ़ापा और पागलपन है ताकि वह कुछ भी समझ न सके इसीलिए उसने कहा: "ताकि वह ज्ञान [प्राप्त करने] के बाद कुछ न जान सके" जैसा कि उसने सूरह या-सीन में कहा: "और जिसे हम लंबी आयु प्रदान करते हैं, उसे हम सृष्टि में उलट देते हैं" [आयत: 68]। और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) प्रार्थना किया करते थे: "हे अल्लाह, मैं कंजूसी से तेरी शरण चाहता हूँ, मैं बुजदिली से तेरी शरण चाहता हूँ, मैं सबसे जर्जर वृद्धावस्था में लौटाए जाने से तेरी शरण चाहता हूँ, और मैं दुनिया की परीक्षाओं और कब्र की सजा से तेरी शरण चाहता हूँ" (2)। इसे अल-नसाई ने साद से उद्धृत किया है, और उन्होंने कहा: वह उन्हें अपने बेटों को वैसे ही सिखाते थे जैसे शिक्षक लड़कों को स्कूल (मकतब) में सिखाता है (3)। यह अर्थ "अल-नहल" (4) में पहले ही बीत चुका है।

सर्वशक्तिमान का कहना है: "और तुम देखते हो कि पृथ्वी बंजर है।" उसने पुनरुत्थान का एक और संकेत (5) बताया। पहले हिस्से में उसने कहा: "वास्तव में, हमने तुम्हें मिट्टी से बनाया," एक समूह को संबोधित करते हुए। दूसरे हिस्से में उसने कहा: "और तुम पृथ्वी को देखते हो," एक व्यक्ति को संबोधित करते हुए। इस प्रकार, शब्द अलग-अलग हैं, लेकिन पुनरुत्थान को नकारने वालों के खिलाफ तर्क के संदर्भ में अर्थ जुड़ा हुआ है।

"बंजर (हामिदाह)": सूखी, जो कुछ भी नहीं उगाती; यह इब्न जुरैज (6) ने कहा है। यह भी कहा गया है: जीर्ण-शीर्ण। हमूद का अर्थ है मिट जाना या जीर्ण-शीर्ण हो जाना। अल-अशा ने कहा: कुतिला ने कहा, "तुम्हारे शरीर को क्या हुआ है कि वह इतना पीला है, और मैं तुम्हारे कपड़ों को पुराना और फटे-हाल देख रही हूँ?" (7)

(1) 111/9 - 112. (2) इसे अहमद (1585), और अल-बुखारी (2822) और (6365) ने साद बिन अबी वक्कास की हदीस से उद्धृत किया है। और पिछला संदर्भ 12/375। (3) अल-मुजतबा 266/8, और इन शब्दों के वक्ता मुसाब बिन साद और अम्र बिन मैमुन अल-अवदी हैं, और उनके माध्यम से अल-नसाई ने इसे साद से उद्धृत किया है। यह कथन अम्र बिन मैमुन के अधिकार पर अल-बुखारी

द्वारा वर्णन (2822) में भी उल्लेख किया गया था, और इसमें: 'शिक्षक', इसके बजाय: 'मकतब-शिक्षक'। (4) 12/374। (5) (म) में: अधिक प्रबल। (6) अल-नुकत वल-उयून 4/8, और अल-तबरी ने 16/466 में कुछ ऐसा ही उद्धृत किया है। (7) दीवान अल-अशा मैमुन बिन कैस पृ. 277, और इसमें 'सैफन', इसके बजाय: 'शाहिबन', और यह अल-नुकत वल-उयून 4/8 में लेखक के वर्णन से है।

سورة الحج: آیت ٥

٣٢٣

...آپ کی عقلیں اور آپ کی قوتوں کی انتہا۔ اس کی وضاحت (سورہ) "الانعام" میں گزر چکی ہے (١)۔

"اور تم میں سے وہ ہے جو بدترین عمر کی طرف لوٹایا جاتا ہے" یعنی: اس کا ذلیل ترین اور ادنیٰ حصہ، اور وہ بڑھاپا اور خرَف (دیوانگی) ہے یہاں تک کہ وہ سمجھ نہ سکے؛ اسی لیے اللہ نے فرمایا: "تاکہ وہ جاننے کے بعد کچھ نہ جانے" جیسا کہ اللہ نے سورہ یٰسین میں فرمایا: "اور جسے ہم لمبی عمر دیتے ہیں اسے تخلیق میں اوندھا کر دیتے ہیں" [آیت: ٦٨]۔ اور نبی کریم ﷺ دعا فرمایا کرتے تھے: "اے اللہ! میں بخل سے تیری پناہ مانگتا ہوں، بزدلی سے تیری پناہ مانگتا ہوں، اور اس سے تیری پناہ مانگتا ہوں کہ بدترین عمر کی طرف لوٹایا جاؤں، اور میں دنیا کے فتنے اور قبر کے عذاب سے تیری پناہ مانگتا ہوں" (٢)۔ اسے النسائی نے سعد سے روایت کیا ہے، اور کہا: وہ اپنے بیٹوں کو یہ دعائیں اسی طرح سکھاتے تھے جیسے معلم بچوں کو مکتب میں سکھاتا ہے (٣)۔ اور (سورہ) "النحل" میں یہ مفہوم گزر چکا ہے (٤)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: "اور تم زمین کو بنجر (مردہ) دیکھتے ہو"۔ اللہ نے قیامت پر ایک اور دلیل (٥) ذکر فرمائی۔ پہلی آیت میں فرمایا: "بے شک ہم نے تمہیں مٹی سے پیدا کیا" تو ایک گروہ سے خطاب کیا۔ اور دوسری میں فرمایا: "اور تو زمین کو دیکھتا ہے" تو ایک شخص سے خطاب فرمایا۔ پس لفظ لفظ سے الگ ہو گیا، لیکن معنی بعث (دوبارہ جی اٹھنے) کا انکار کرنے والوں پر حجت (دلیل) کے اعتبار سے جڑا ہوا ہے۔

"ہامدة (بنجر)": خشک، جو کچھ نہ اگائے؛ ابن جریج نے یہ کہا ہے (٦)۔ اور کہا گیا: مٹی ہو جانے والی۔ اور "ہمود" کا مطلب ہے مٹ جانا۔ اعشیٰ نے کہا: قتیلہ نے کہا، "تمہارے جسم کو کیا ہوا کہ یہ مرجھایا ہوا ہے، اور میں تمہارے کپڑوں کو پرانا اور بوسیدہ دیکھتی ہوں" (٧)۔

(١) ١١١/٩ - ١١٢۔ (٢) اسے احمد (١٥٨٥)، اور البخاری (٢٨٢٢) اور (٦٣٦٥) نے سعد بن ابی وقاص کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور یہ ١٢/ ٣٧٥ میں پہلے گزر چکا ہے۔ (٣) المجتبیٰ ٢٦٦/٨، اور اس کلام کے قائل مصعب بن سعد اور عمرو بن میمون الاودی ہیں، اور انہی کے واسطے سے النسائی نے اسے سعد سے روایت کیا ہے۔ یہ کلام عمرو بن میمون سے البخاری نے بھی روایت (٢٨٢٢) میں ذکر کیا ہے، اور اس میں 'المعلم' ہے بجائے 'المکتب' کے۔ (٤) ١٢ / ٣٧٤۔ (٥) نسخہ (م) میں ہے: اقویٰ (زیادہ قوی دلیل)۔ (٦) النکت والعیون ٨/٤ ، اور طبری نے اس کی مانند ٤٦٦/١٦ میں روایت کیا ہے۔ (٧) دیوان الاعشیٰ میمون بن قیس ص ٢٧٧، اور اس میں 'سایفاً' ہے بجائے 'شاحباً' کے، اور یہ مصنف کی روایت ہے النکت والعیون ٨/٤ میں۔

Al-Harawi: "hamidah" (lifeless), meaning: dry and dusty. Shammir (1) said: It is said: the trees of the earth withered (hamada): when they wore out and disappeared. And their voices quieted down (hamadat): when they became still. The lifelessness (humood) of the earth means there is no life, no vegetation, and no stalks in it, and no rain has fallen on it. In the narration: "until he almost perished (yahmud) from hunger" (2), meaning: destroyed. It is said: the garment wore out (hamada): when it decayed. And the fire died out (hamadat).

God Almighty's saying: {Then when We send down water upon it, it quivers (ihtazzat)} meaning: it moves. Quivering (ihtizaz) is the intensity of movement; it is said: I shook (hazaztu) the thing and it quivered (ihtazza), meaning: I moved it and it moved. And the camel driver urged the camels (hazza) with a humming sound so they quivered: if they moved in their walk to his chanting (3). And the star quivered in its fall, and it is a quivering star.

So the earth quivers with plants; because plants do not come out from it until they push aside some of it from others with a light removal (4), so He called it quivering metaphorically.

It was said: its plants quivered, so the genitive was omitted; Al-Mubarrad (5) said it. And its quivering is the intensity of its movement, as the poet said:

She bends when she stands and quivers when she walks, like the quivering of a willow branch among green leaves (6).

And quivering in plants is more apparent than in the earth.

{And it swells (rabat)} meaning: it rose and increased. It was said: it puffed up, and the meaning is the same, and its origin is increase.

---

(1) He is Ibn Hamduwayh, and his speech is in Tahdhib al-Lugha 6/228. (2) Mentioned by Al-Khattabi in Gharib al-Hadith 2/291, and Al-Zamakhshari in Al-Faiq 2/20 and 379, and Ibn al-Jawzi in Gharib al-Hadith 2/500, and Ibn al-Athir in al-Nihayah (hamada), and it is from the narration of 'Amir bin Rabi'ah (may Allah be pleased with him) in describing Mus'ab bin 'Umair (may Allah be pleased with him). (3) In the copies except (Zah): bi-hadathatihi, and what is fixed from (Zah) and al-Sihah (hazaza) and the speech is from it. (4) In (Kha) and (Meem): hidden (khafiyya), and in (Dal): real

(haqiqiyya). (5) Mentioned from him by Al-Wahidi in Al-Wasit 3/260. (6) Al-Nukat wal-'Uyun 4/9.

३२४ सूरह अल-हज: आयत ५

अल-हरवी: "हामिदह" (निर्जीव), जिसका अर्थ है: सूखी और धूल भरी। शम्मिर (१) ने कहा: कहा जाता है: धरती के पेड़ मुरझा गए (हमदा): जब वे घिस गए और गायब हो गए। और उनकी आवाज़ें शांत हो गईं (हमदत): जब वे स्थिर हो गईं। धरती की निर्जीवता (हुमूद) का अर्थ है कि इसमें कोई जीवन नहीं है, कोई वनस्पति नहीं है, और कोई डंठल नहीं है, और उस पर कोई वर्षा नहीं हुई है। हदीस में है: "यहाँ तक कि वह भूख से मरने के करीब पहुँच गया (यहमुद)" (२) अर्थात्: नष्ट हो गया। कहा जाता है: कपड़ा पुराना हो गया (हमदा): जब वह सड़ गया। और आग बुझ गई (हमदत)।

अल्लाह तआला का कथन: {फिर जब हम उस पर पानी बरसाते हैं, तो वह झूम उठती है (इहताज़त)} अर्थात्: वह हिलने लगती है। झूमना (इहतिज़ाज़) गति की तीव्रता है; कहा जाता है: मैंने चीज़ को हिलाया (हज़ज़्तु) तो वह झूम उठी (इहताज़ा), अर्थात: मैंने उसे हिलाया और वह हिल गई। और ऊँट चालक ने ऊँटों को गुंजन के साथ प्रेरित किया (हज़्ज़ा) तो वे झूम उठे: यदि वे उसके गायन (३) पर अपनी चाल में चले। और तारा अपने गिरने में झूम उठा, और वह एक झूमता हुआ तारा है।

तो धरती पौधों के साथ झूमती है; क्योंकि पौधे तब तक उसमें से बाहर नहीं निकलते जब तक कि वे उसके कुछ हिस्सों को दूसरों से थोड़ा अलग (४) न कर दें, इसलिए उसने इसे लाक्षणिक रूप से झूमना कहा है।

यह कहा गया: इसके पौधे झूम उठे, इसलिए संबंधवाचक को हटा दिया गया; अल-मुबर्रद (५) ने इसे कहा है। और उसका झूमना उसकी गति की तीव्रता है, जैसा कि कवि ने कहा:

वह खड़ी होने पर झुक जाती है और चलने पर झूमती है, जैसे हरी पत्तियों के बीच विलो की टहनी का झूमना (६)।

और पौधों में झूमना धरती की तुलना में अधिक स्पष्ट है।

{और वह उभर आई (रबत)} अर्थात्: वह ऊपर उठी और बढ़ गई। कहा गया: वह फूल गई, और अर्थ एक ही है, और इसका मूल वृद्धि है।

---

(१) वह इब्न हमदुवेह हैं, और उनकी बात तहज़ीब अल-लुग़ा २२८/६ में है। (२) अल-खत्ताबी ने ग़रीब अल-हदीस २/२९१ में, और अल-ज़मख़्शारी ने अल-फ़ैक २/२० और ३७९ में, और इब्न अल-जौज़ी ने ग़रीब अल-हदीस २/५०० में, और इब्न अल-अथिर ने अल-निहाया (हमद) में इसका उल्लेख किया है,

और यह मुसाब बिन उमैर (रज़ियल्लाहु अन्हु) के वर्णन में आमिर बिन रबीअ (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से है। (३) (ज़ह) के अलावा अन्य प्रतियों में: बि-हदाथतिही, और (ज़ह) से जो तय है वह और अल-सिहाह (हज़ज़) और बात उसी से है। (४) (ख़ा) और (मीम) में: गुप्त (ख़फ़िया), और (दाल) में: वास्तविक (हक़ीक़िया)। (५) अल-वाहिदी ने अल-वसीत ३/२६० में उनके बारे में इसका उल्लेख किया है। (६) अल-नुक़त वल-'उयून ४/९।

الہروی: "ہامدہ"، یعنی: خشک مٹی والی۔ شمر (۱) نے کہا: کہا جاتا ہے: زمین کے درخت بوسیدہ ہو گئے (ہمد): جب وہ پرانے ہو کر ختم ہو گئے۔ اور ان کی آوازیں خاموش ہو گئیں (ہمدت): جب وہ ساکن ہو گئیں۔ زمین کا ہُمود (مردہ ہونا) یہ ہے کہ اس میں کوئی زندگی، کوئی سبزہ اور کوئی شاخ نہ ہو، اور اس پر بارش نہ ہوئی ہو۔ حدیث میں ہے: "یہاں تک کہ وہ بھوک سے ہلاک ہونے کے قریب ہو گیا (یہمد)" (۲) یعنی: برباد ہو گیا۔ کہا جاتا ہے: کپڑا بوسیدہ ہو گیا (ہمد): جب وہ گل سڑ گیا۔ اور آگ بجھ گئی (ہمدت)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پھر جب ہم نے اس پر پانی برسایا تو وہ لہلہا اٹھی (اہتزت)} یعنی: اس میں حرکت پیدا ہوئی۔ اہتزاز: حرکت کی شدت ہے؛ کہا جاتا ہے: میں نے چیز کو ہلایا (ہززت) تو وہ لہلہا اٹھی (اہتزت)، یعنی: میں نے اسے حرکت دی تو وہ متحرک ہو گئی۔ اور اونٹ ہانکنے والے نے اونٹوں کو گنگنا کر جوش دلایا (ہز) تو وہ لہلہا اٹھیں: جب وہ اس کے گیت (۳) پر اپنی چال میں متحرک ہوئیں۔ اور ستارہ اپنے ٹوٹنے میں لرز اٹھا، اور وہ لرزتا ہوا ستارہ ہے۔

پس زمین پودوں کی وجہ سے لہلہاتی ہے؛ کیونکہ پودے اس سے اس وقت تک نہیں نکلتے جب تک کہ وہ اس کے کچھ حصوں کو دوسرے حصوں سے تھوڑا سا ہٹا (۴) نہ دیں، اس لیے اللہ نے اسے مجازاً اہتزاز (لہلہانا) کہا۔

کہا گیا: اس کے پودے لہلہا اٹھے، تو مضاف کو حذف کر دیا گیا؛ یہ مبرد (۵) نے کہا ہے۔ اور اس کا لہلہانا اس کی حرکت کی شدت ہے، جیسا کہ شاعر نے کہا:

وہ کھڑی ہوتی ہے تو لچک جاتی ہے اور چلتی ہے تو لہلہاتی ہے، جیسے سبز پتوں میں بید کی شاخ لہلہاتی ہے (۶)۔

اور پودوں میں لہلہانا زمین کی نسبت زیادہ واضح ہے۔

{اور وہ پھول گئی (ربت)} یعنی: وہ بلند ہوئی اور بڑھ گئی۔ کہا گیا: وہ سوجھ گئی، اور معنی ایک ہی ہے، اور اس کی اصل زیادتی (بڑھنا) ہے۔

---

(۱) وہ ابن حمدویہ ہیں، اور ان کی کلام تہذیب اللغہ ۲۲۸/۶ میں ہے۔ (۲) اسے خطابی نے غریب الحدیث ۲/۲۹۱ میں، اور زمخشری نے الفائق ۲/۲۰ اور ۳۷۹ میں، اور ابن الجوزی نے غریب الحدیث ۲/۵۰۰ میں، اور ابن الاثیر نے النہایہ (ہمد) میں ذکر کیا ہے، اور یہ مصعب بن عمیر رضی اللہ عنہ کے وصف میں عامر بن ربیعہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ہے۔ (۳) (ظ) کے علاوہ دیگر نسخوں میں: "بحداثہ" ہے، اور جو (ظ) اور الصحاح (ہزز) سے ثابت ہے وہ یہی ہے اور کلام اسی سے ہے۔ (۴) (خ) اور (م) میں: "خفیہ" ہے، اور (د) میں: "حقیقہ" ہے۔ (۵) اسے واحدی نے الوسیط ۳/۲۶۰ میں ان کے حوالے سے ذکر کیا ہے۔ (۶) النکت والعیون ۴/۹۔

325 Surah Al-Hajj: Verses 5 - 7

Something 'rabā' (grew) 'yarbū rubūwan', meaning: it increased, and from it come the words 'al-ribā' (interest/usury) and 'al-rabwah' (a hill/plateau). And Yazid bin al-Qa'qa' and Khalid bin Iyas read: "wa raba'at", meaning: it rose until it became like a 'rabi'ah' (scout), who is the one who watches over the people from a high place. He is called a 'rābi'' and a 'rabi'ah' for emphasis(1). Imru' al-Qais said: "We sent a scout before that, keeping obscure(2), like the wolf of the Ghadha tree, walking through the brush and being cautious(3)." {And it brought forth} meaning: it produced {of every kind} meaning: color {beautiful} meaning: good/pleasing; on the authority of Qatadah(4). That is: it delights whoever sees it. And 'al-bahjah' is beauty; it is said: a man of 'bahjah' (splendor). And 'bahaja' - with a damma on the middle letter - 'bahājatan' and 'bahjatan', so he is 'bahīj'(5). And 'abhajani' means: it pleased me with its beauty. Since He described the earth with bringing forth (vegetation), it indicates that His saying: {it quivers and swells} refers to the earth, not to the vegetation. And Allah knows best. The Almighty's saying: {That is because Allah is the Truth, and because He gives life to the dead, and because He is over all things competent (6). And that the Hour is coming, no doubt about it, and that Allah will resurrect those in the graves (7)}. The Almighty's saying: {That is because Allah is the Truth}: When He mentioned the need of the existing things for Him and their subjection according to His power and choice in His saying: {O mankind, if you should be in doubt about the Resurrection} up to His saying: {beautiful}, He said after that: {That is because Allah is the Truth, and because He gives life to the dead, and because He is over all things...}

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 4/381, and the recitation of Abu Ja'far Yazid bin al-Qa'qa' - who is one of the ten (qura') - in al-Nashr 2/325. And Khalid bin Iyas - and it is said: Iyas - is Abu al-Haytham al-Adawi al-Madani, among the men of al-Tahdhib. (2) In the manuscript copies: 'before that makhmusan', and in (m): 'before that makhmalan'. What is established from the Diwan is as follows. (3) Diwan of Imru' al-Qais p. 172, and its commentator said: 'al-rabī'' and 'al-rabi'ah': the one who scouts for the people, i.e., watches for game from a high place. 'Mukhmilan' means: he makes himself obscure, i.e., covers and hides himself. 'Al-Ghadha' is a tree, and the most wicked wolves are those whose origin and dwelling is the Ghadha. 'End'. 'And he walks in the dhara'', meaning: hiding in what the trees conceal. Al-Sihah (dhara). (4) Narrated by Abd al-Razzaq in the exegesis (Tafsir) 2/32, and al-Tabari 16/467. (5) Al-Sihah (bahaj).

325 सूरह अल-हज: आयतें 5 - 7

किसी वस्तु का 'रबा' (बढ़ना) 'यर्बू रुबूवन' है, जिसका अर्थ है: वह बढ़ गया, और इसी से 'अल-रिबा' (ब्याज/सूद) और 'अल-रबवा' (टीला) शब्द निकले हैं। यज़ीद बिन अल-क़ाक़ा और खालिद बिन इयास ने इसे "वा रबा'अत" पढ़ा है, जिसका अर्थ है: वह ऊंचा हो गया यहाँ तक कि 'रबी'आ' (पहरेदार) के समान हो गया। यह वह व्यक्ति होता है जो ऊंचे स्थान से लोगों की निगरानी करता है। उसे 'राबी' या अतिशयोक्ति के लिए 'रबी'आ' कहा जाता है(1)। इम्रुल क़ैस ने कहा है: "हमने उससे पहले एक छिपे हुए पहरेदार को भेजा(2), गढ़ा के भेड़िये की तरह जो झाड़ियों में छिपकर चलता है और बचता है(3)।" {और उसने उगाया} अर्थात: निकाला {हर प्रकार के} अर्थात: रंग के{मनोहर} अर्थात: सुंदर; क़तादाह(4) के अनुसार। यानी: वह उसे देखने वाले को प्रसन्न कर देता है। और 'अल-बहजाह' सुंदरता है; कहा जाता है: 'बहजाह' (प्रसन्नता/शान) वाला व्यक्ति। और 'बहजा' - दम्मा के साथ - 'बहाजतन' और 'बहजतन', तो वह 'बहीज' (मनोहर) है(5)। 'अबहजनी' का अर्थ है: उसने अपनी सुंदरता से मुझे खुश कर दिया। चूँकि उसने भूमि का वर्णन 'उगाने' के साथ किया है, यह दर्शाता है कि उसका यह कथन: {वह फड़कने लगी और फूल उठी} भूमि की ओर संकेत करता है, न कि वनस्पति की ओर। और अल्लाह ही बेहतर जानता है। अल्लाह तआला का कथन: {यह इसलिए कि अल्लाह ही सत्य है और वह मृतकों को जीवित करता है और वह हर चीज़ पर सामर्थ्य रखता है (6)। और यह कि प्रलय की घड़ी आने वाली है, इसमें कोई संदेह नहीं, और यह कि अल्लाह उन्हें उठाएगा जो कब्रों में हैं (7)}। अल्लाह तआला का कथन: {यह इसलिए कि अल्लाह ही सत्य है}: जब उसने मौजूदा चीज़ों की उसके प्रति मोहताजी और उसकी शक्ति और इच्छा के अनुसार उनके अधीन होने का उल्लेख किया, अपने इस कथन में: {हे लोगो! यदि तुम पुनरुत्थान के बारे में किसी संदेह में हो} से लेकर उसके इस कथन {मनोहर} तक, तो उसने उसके बाद कहा: {यह इसलिए कि अल्लाह ही सत्य है और वह मृतकों को जीवित करता है और वह हर चीज़ पर [सामर्थ्य रखता है]...}

(1) अल-नहहास द्वारा 'मआनी अल-कुरान' 4/381, और अल-नश्र 2/325 में दस पाठकों में से एक अबू जफर यज़ीद बिन अल-क़ाक़ा का पाठ। और खालिद बिन इयास - जिन्हें इयास भी कहा जाता है - अबू अल-हैथम अल-अदवी अल-मदनी हैं, जो अल-तहज़ीब के पुरुषों में से हैं। (2) पांडुलिपि प्रतियों में: 'उससे पहले मखमूसन', और (म) में: 'उससे पहले मखमलान'। दीवान से जो सिद्ध है वह निम्नानुसार है। (3) दीवान इम्रुल क़ैस पृष्ठ 172, और इसके व्याख्याकार ने कहा: 'अल-रबी' और 'अल-रबी'आ': वह जो लोगों के लिए निगरानी करता है, यानी ऊंचे स्थान से शिकार को देखता है।

'मुमिलन' का अर्थ है: वह खुद को अस्पष्ट बनाता है, यानी खुद को ढकता और छुपाता है। 'अल-गढ़ा' एक पेड़ है, और भेड़ियों में सबसे दुष्ट वे होते हैं जिनका मूल और आश्रय गढ़ा होता है। 'समाप्त'। 'और वह धरा' में चलता है', जिसका अर्थ है: पेड़ों द्वारा छिपाई गई चीज़ों में छिपना। अल-सिहाह (धरा)। (4) इसे अब्द अल-रज्जाक ने तफ़सीर 2/32 में और अल-तबरी ने 16/467 में उद्धृत किया है। (5) अल-सिहाह (बहज)।

کسی چیز کا 'رَبَا' (بڑھنا) 'يَرْبُو رُبُوًّا' ہے، یعنی: وہ بڑھ گیا، اور اسی سے 'الربا' (سود) اور 'الربوة' (ٹیلہ) کے الفاظ نکلے ہیں۔ یزید بن القعقاع اور خالد بن ایاس نے اسے "وَرَبَأَتْ" پڑھا ہے، یعنی: وہ بلند ہوئی یہاں تک کہ 'ربیئہ' (دیدبان/نگہبان) کے رتبے پر پہنچ گئی، اور یہ وہ شخص ہوتا ہے جو کسی اونچی جگہ سے لوگوں کی حفاظت یا نگرانی کرتا ہے، مبالغہ کے طور پر اسے 'رابئ' اور 'ربیئہ' کہا جاتا ہے (۱)۔ امرؤ القیس نے کہا: "ہم نے اس سے پہلے ایک پوشیدہ نگہبان بھیجا (۲) جیسے غضا (ایک درخت) کا بھیڑیا جو جھاڑیوں میں چھپ کر چلتا ہے اور بچ کر رہتا ہے (۳)۔" ﴿اور اس نے اگایا﴾ یعنی: نکالا ﴿ہر قسم کے﴾ یعنی: رنگ کے ﴿خوشنما﴾ یعنی: حسین؛ قتادہ (۴) سے مروی ہے۔ یعنی: وہ دیکھنے والے کو مسرور کر دیتا ہے۔ اور 'بہجہ' کے معنی حسن و جمال کے ہیں؛ کہا جاتا ہے: 'بہجہ' (رونق) والا آدمی۔ اور 'بَهُجَ' - ضمہ کے ساتھ - 'بہاجۃ' اور 'بہجہ'، تو وہ 'بہیج' (خوشنما) ہے (۵)۔ 'أبهجني' کا مطلب ہے: اس نے اپنے حسن سے مجھے خوش کر دیا۔ اور چونکہ زمین کی صفت نباتات اگانے کے ساتھ بیان کی گئی، تو یہ اس بات کی دلیل ہے کہ اللہ کا قول: ﴿وہ پھڑکنے لگی اور پھول گئی﴾ زمین کی طرف لوٹتا ہے نہ کہ نباتات کی طرف۔ واللہ اعلم۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿یہ اس لیے کہ اللہ ہی حق ہے اور وہی مردوں کو زندہ کرتا ہے اور وہی ہر چیز پر قادر ہے (۶) اور یہ کہ قیامت آنے والی ہے اس میں کوئی شک نہیں اور یہ کہ اللہ انہیں اٹھائے گا جو قبروں میں ہیں (۷)﴾۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿یہ اس لیے کہ اللہ ہی حق ہے﴾: جب اللہ نے موجودہ چیزوں کی اپنی طرف محتاجی اور اپنی قدرت و اختیار کے مطابق ان کے تابع ہونے کا ذکر فرمایا، اپنے اس ارشاد ﷻ: ﴿اے لوگو! اگر تمہیں دوبارہ جی اٹھنے میں کچھ شک ہے﴾

سے لے کر اپنے قول ﴿خوشنما﴾ تک، تو اس کے بعد فرمایا: ﴿یہ اس لیے کہ اللہ ہی حق ہے اور وہی مردوں کو زندہ کرتا ہے اور وہی ہر چیز پر [قادر ہے]...﴾

(۱) معانی القرآن للنحاس ۴/ ۳۸۱، اور قراءت ابی جعفر یزید بن القعقاع - جو کہ دس قراء میں سے ہیں - النشر ۲/ ۳۲۵ میں۔ اور خالد بن ایاس - جنہیں ایاس ؒ کہا جاتا ہے - ابو الہیثم العدوی المدنی ہیں، جو رجالِ تہذیب میں سے ہیں۔ (۲) قلمی نسخوں میں: 'اس سے پہلے مخموصاً'، اور (م) میں: 'اس سے پہلے مخملاً'۔ اور جو دیوان سے ثابت ہے وہ درج ذیل ہے۔ (۳) دیوان امرؤ القیس ص ۱۷۲، اور اس کے شارح نے کہا: 'الربیئ' اور 'الربیئہ': وہ جو لوگوں کے لیے نگہبانی کرے، یعنی اونچی جگہ سے شکار کو دیکھے۔ 'مُخْمِلاً' کا مطلب ہے: وہ اپنے آپ کو غیر نمایاں کرے، یعنی اپنے آپ کو ڈھانپے اور چھپائے۔ 'الغضا' ایک درخت ہے، اور بدترین بھیڑیے وہ ہوتے ہیں جن کا مسکن غضا ہو۔ انتہیٰ۔ 'یمشی الضراء' کا مطلب ہے: ان چیزوں میں چھپ کر چلنا جو درختوں کے پیچھے ہوں۔ الصحاح (ضرا)۔ (۴) اسے عبد الرزاق نے تفسیر ۲/ ۳۲ میں اور طبری نے ۱۶/ ۴۶۷ میں روایت کیا ہے۔ (۵) الصحاح (بہج)۔

[He is] All-Powerful. "And that the Hour is coming—no doubt about it—and that Allah will resurrect those in the graves." So He, glorified and exalted be He, pointed out through this that everything other than Him, even if it truly exists, has no reality from itself; because it is subjugated and directed. The true Truth (Al-Haqq) is the Absolute Existent, the Absolute Independent. And the existence of everything that has existence is from the necessity of His existence; for this reason, He said at the end of the Surah: "And that what they call upon besides Him is falsehood" [Verse 62] (1). "The Truth" (Al-Haqq) is the stable Existent who does not change or perish, and He is Allah the Almighty. It was said: [He is] the Possessor of right over His servants. And it was said: "Al-Haqq" means: in His actions. Al-Zajjaj said: "That" (dhalika) is in the position of nominative (raf'), [the meaning being: The matter is that, i.e., the matter is what was described to you and clarified. "Because Allah is the Truth," meaning: because Allah He is the Truth. He said: It is permissible for "that" to be in the accusative (nasb); i.e., Allah did that because He is the Truth (2). "And that He gives life to the dead," i.e., because "and that He is over all things powerful," i.e., and because He is capable of what He intends. "And that the Hour is coming" is conjoined with His saying: "That is because Allah is the Truth" in terms of phrasing, but not conjoined in meaning; since it is not said: Allah did what was mentioned because the Hour is coming, but rather it is necessary to imply a verb that contains it, i.e.: and so that they may know that the Hour is coming "no doubt about it," i.e., no uncertainty. "And that Allah will resurrect those in the graves," meaning for reward and punishment.

The words of the Almighty: "And among the people is he who disputes about Allah without knowledge or guidance or an enlightening Book. (8) Turning his cheek away to mislead [others] from the way of Allah. For him in this world is disgrace, and We will make him taste on the Day of Resurrection the punishment of the Burning Fire. (9) That is for what your hands have put forth and because Allah is not ever unjust to [His] servants. (10)". The words of the Almighty: "And among the people is he who disputes about Allah without knowledge or guidance or an enlightening Book," i.e., bright, clear in proof. It was revealed concerning Al-Nadr ibn Al-Harith (3). And it was said: concerning Abu Jahl ibn Hisham; [it was] said by

---

(1) The author also mentioned this talk in the book 'Al-Asna', page 148, quoting Ibn al-Hassar. (2) 'Ma'ani al-Quran' by Al-Zajjaj 3/413, and what preceded in brackets is

from it. (3) Mentioned by Al-Mawardi in 'Al-Nukat wa al-'Uyun' 4/9 on the authority of Al-Kalbi.

शक्तिशाली है। "और यह कि कयामत आने वाली है—इसमें कोई शक नहीं—और यह कि अल्लाह कब्रों में मौजूद लोगों को दोबारा जीवित करेगा।" इसलिए उन्होंने, जो महिमामय और सर्वोच्च हैं, इसके माध्यम से यह संकेत दिया कि उनके अलावा सब कुछ, भले ही वह वास्तव में मौजूद हो, उसका स्वयं से कोई अस्तित्व नहीं है; क्योंकि वह अधीन और निर्देशित है। सच्चा सत्य (अल-हक्क) वह है जो परम अस्तित्ववान है, परम स्वतंत्र है। और हर अस्तित्ववान वस्तु का अस्तित्व उनके अस्तित्व की अनिवार्यता से है; इसी कारण उन्होंने सूरा के अंत में कहा: "और यह कि वे उसके अतिरिक्त जिसे पुकारते हैं, वह असत्य है" [आयत: 62] (1)। और "सत्य" (अल-हक्क): वह स्थिर अस्तित्व है जो न बदलता है और न समाप्त होता है, और वह अल्लाह सर्वशक्तिमान है। कहा गया है: अपने बंदों पर अधिकार रखने वाला। और कहा गया है: "सत्य" का अर्थ है: अपने कार्यों में। अल-ज़ज्जाज ने कहा: "यह" (ज़ालिका) रफ़ (कर्ता कारक) के स्थान पर है, [अर्थ यह है: मामला यह है, अर्थात मामला वह है जो आपके लिए वर्णित और स्पष्ट किया गया है। "क्योंकि अल्लाह ही सत्य है" अर्थात: क्योंकि अल्लाह ही सत्य है। उन्होंने कहा: यह संभव है कि "यह" नसब (कर्म कारक) में हो; अर्थात: अल्लाह ने ऐसा इसलिए किया क्योंकि वह सत्य है (2)। "और यह कि वह मृतकों को जीवित करता है" अर्थात: क्योंकि "और यह कि वह हर चीज़ पर शक्तिशाली है" अर्थात: और क्योंकि वह जो चाहता है उसे करने में सक्षम है। "और यह कि कयामत आने वाली है" उनके इस कथन के साथ जुड़ा है: "यह इसलिए है क्योंकि अल्लाह ही सत्य है" शब्दों के संदर्भ में, लेकिन अर्थ के संदर्भ में नहीं; क्योंकि यह नहीं कहा जाता है: अल्लाह ने वह किया जो बताया गया क्योंकि कयामत आने वाली है, बल्कि इसके लिए एक ऐसी क्रिया को छिपा हुआ मानना आवश्यक है जिसमें यह समाहित हो, अर्थात: और ताकि वे जान लें कि कयामत आने वाली है "इसमें कोई शक नहीं" अर्थात: कोई संदेह नहीं। "और यह कि अल्लाह कब्रों में मौजूद लोगों को दोबारा जीवित करेगा" का अर्थ प्रतिफल और दंड के लिए है।

सर्वशक्तिमान का कथन: "और लोगों में कोई ऐसा भी है जो अल्लाह के बारे में बिना किसी ज्ञान, बिना किसी मार्गदर्शन और बिना किसी प्रकाशमान किताब के बहस करता है। (8) अकड़कर ताकि वह अल्लाह की राह से गुमराह कर दे। उसके लिए दुनिया में अपमान है, और कयामत के दिन हम उसे जलने वाली आग के अज़ाब का मज़ा चखाएंगे। (9) यह उसके कारण है जो तुम्हारे हाथों ने आगे भेजा था और इसलिए कि अल्लाह बंदों पर ज़ुल्म करने वाला नहीं है। (10)"। सर्वशक्तिमान का कथन:

"और लोगों में कोई ऐसा भी है जो अल्लाह के बारे में बिना किसी ज्ञान, बिना किसी मार्गदर्शन और बिना किसी प्रकाशमान किताब के बहस करता है" अर्थात: उज्ज्वल, स्पष्ट प्रमाण वाला। यह अल-नद्र बिन अल-हारिस (3) के बारे में उतरी थी। और कहा गया है: अबू जहल बिन हिशाम के बारे में; यह कहा गया है

---

(1) लेखक ने इस बात का उल्लेख अपनी पुस्तक 'अल-अस्रा' पृष्ठ 148 में इब्न अल-हस्सार के हवाले से भी किया है। (2) अल-ज़ज्जाज की 'मानी अल-कुरान' 3/413, और जो कोष्ठकों के बीच है वह उसी से है। (3) अल-मावर्दी ने 'अल-नुकत वा अल-उयुन' 4/9 में अल-कल्बी के हवाले से इसका उल्लेख किया है।

قادر ہے۔ "اور یہ کہ قیامت آنے والی ہے، اس میں کوئی شک نہیں، اور یہ کہ اللہ قبروں والوں کو دوبارہ زندہ کر دے گا۔" تو اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے اس کے ذریعے اس بات پر متنبہ فرمایا کہ اس کے سوا جو کچھ بھی ہے، اگرچہ وہ حقیقت میں موجود ہے، لیکن اس کی اپنی کوئی حقیقت نہیں ہے؛ کیونکہ وہ مسخر اور تصرف میں ہے، اور حقیقی حق (الحق): وہ ذات ہے جو مطلق طور پر موجود اور مطلق طور پر غنی (بے نیاز) ہے۔ اور ہر صاحبِ وجود کا وجود اس کے واجب الوجود ہونے سے ہے؛ اسی لیے اس نے سورہ کے آخر میں فرمایا: "اور یہ کہ وہ اس کے سوا جس کو پکارتے ہیں، وہ باطل ہے" [آیت: ۶۲] (۱)۔ اور "الحق": وہ ثابت وجود ہے جو نہ بدلتا ہے اور نہ زائل ہوتا ہے، اور وہ اللہ تعالیٰ ہے۔ اور کہا گیا: اپنے بندوں پر حق رکھنے والا۔ اور کہا گیا: "الحق" کا مطلب ہے: اپنے افعال میں۔ زجاج نے کہا: "ذلک" (یہ) رفع کی جگہ پر ہے، [مطلب یہ کہ: بات یہ ہے، یعنی بات وہ ہے جو تمہارے لیے بیان کی گئی اور واضح کی گئی۔ "بأنَّ اللهَ هو الحقُّ" یعنی: اس لیے کہ اللہ ہی حق ہے۔ انہوں نے کہا: جائز ہے کہ "ذلک" نصب میں ہو؛ یعنی: اللہ نے یہ اس لیے کیا کہ وہی حق ہے (۲)۔ "وأنَّهُ يُحْيِ الْمَوْتَى" یعنی: اس وجہ سے کہ "وأنَّه عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ" یعنی: اور اس لیے کہ وہ جو چاہے اس پر قادر ہے۔ "وأنَّ السَّاعَةَ ءَاتِيَةٌ" کا عطف ان کے قول "ذَٰلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ" پر ہے لفظ کے اعتبار سے، نہ کہ معنی کے اعتبار سے؛ کیونکہ یہ نہیں کہا جاتا: اللہ نے وہ کام کیا جو ذکر ہوا اس لیے کہ قیامت آنے والی ہے، بلکہ یہاں ایک ایسے فعل کو مقدر ماننا ضروری ہے جو اس پر مشتمل ہو، یعنی: اور تاکہ وہ جان لیں کہ قیامت آنے والی ہے "لَا رَيْبَ فِيهَا" یعنی: اس میں کوئی شک نہیں۔ "وَأَنَّ اللَّهَ يَبْعَثُ مَن فِي الْقُبُورِ" اس سے مراد جزا اور سزا کے لیے اٹھانا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور لوگوں میں سے کوئی وہ ہے جو اللہ کے بارے میں بغیر علم اور بغیر ہدایت اور بغیر کسی روشن کتاب کے جھگڑتا ہے۔ (۸) اپنی کروٹ موڑتے ہوئے تاکہ اللہ کی راہ سے گمراہ کر دے، اس کے لیے دنیا میں رسوائی ہے اور قیامت کے دن ہم اسے جلانے والے عذاب کا مزہ چکھائیں گے۔ (۹) یہ اس وجہ سے ہے جو تمہارے ہاتھوں نے آگے بھیجا اور اس لیے کہ اللہ بندوں پر ظلم کرنے والا نہیں ہے (۱۰)۔" اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور لوگوں میں سے کوئی وہ ہے جو اللہ کے بارے میں بغیر علم اور بغیر ہدایت اور بغیر کسی روشن کتاب کے جھگڑتا ہے" یعنی: روشن، واضح دلیل والی۔ یہ آیت النضر بن الحارث (۳) کے بارے میں نازل ہوئی۔ اور کہا گیا: ابو جہل بن ہشام کے بارے میں؛ یہ کہا ہے

---

(۱) مصنف نے اس بات کا ذکر اپنی کتاب 'الاسنیٰ' ص ۱۴۸ میں ابن الحصار کے حوالے سے بھی کیا ہے۔ (۲) معانی القرآن للزجاج ۳/۴۱۳، اور جو بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے۔ (۳) اس کا ذکر الماوردی نے 'النکت والعیون' ۴/۹ میں الکلبی کے حوالے سے کیا ہے۔

Ibn Abbas (1). And the majority [of scholars] hold that it was revealed concerning Al-Nadr ibn Al-Harith, like the first verse (2), so they are in one group. The repetition is for emphasis in condemnation, as you would say to a man whom you are condemning and rebuking: You did this! You did this! It is also possible that the repetition is because he was described in each verse with an addition, as if he said: Indeed, Al-Nadr ibn Al-Harith disputes about Allah without knowledge and follows every rebellious devil; and Al-Nadr ibn Al-Harith disputes about Allah without knowledge, without guidance, and without an illuminating Book, to mislead [others] from the path of Allah. This is like your saying: Zaid insults me and Zaid hits me; it is a useful repetition, as said by Al-Qushayri.

It has been said that over ten verses were revealed about him. The meaning of the first verse is: his denial of the Resurrection, and the second: his denial of prophethood and that the Quran is revealed from Allah. It has also been said: it was part of Al-Nadr ibn Al-Harith's saying: Indeed, the angels are the daughters of Allah (3), and this is a dispute about Allah Almighty.

"Man" (Who) is in the position of nominative (raf') as a subject (mubtada'), and the predicate (khabar) is in His saying: "And among the people." {Turning his side away} is in the accusative (nasb) as a state (haal), and it is interpreted in two ways: One: It was narrated from Ibn Abbas that he said: It is Al-Nadr ibn Al-Harith, twisting his neck out of arrogance and grandiosity. The other meaning - which is the saying of Al-Farra - is that the estimation is: "And among the people is he who disputes about Allah without knowledge, turning his side away," meaning: turning away from the Reminder; mentioned by Al-Nahhas (4).

Mujahid and Qatada said: Twisting his neck out of disbelief. Ibn Abbas said: Turning away from what he is called to out of disbelief (5). And the meaning is one.

---

(1) Mentioned by Al-Zamakhshari in Al-Kashshaf 3/6. (2) Meaning verse (3) of this Surah; see what was previously mentioned on p. 312 of this part. (3) Mentioned by Ibn Al-Jawzi in Zad Al-Masir 5/405 from Muqatil. (4) In I'rab al-Quran 3/88, and the saying of Al-Farra in Ma'ani al-Quran 2/216, and in it: "Thaniyan 'itfahu" (secondly turning away), instead of "Thaniya 'itfahi" (turning his side away). (5) Al-Tabari related these reports in a similar manner 16/469-470.

इब्न अब्बास (1)। और अधिकांश का मानना है कि यह अल-नद्र बिन अल-हारिस के बारे में नाजिल हुई थी, जैसा कि पहली आयत (2) के बारे में है, तो वे एक ही श्रेणी में हैं। पुनरावृत्ति निंदा में अतिशयोक्ति के लिए है, जैसे आप किसी व्यक्ति से कहें जिसकी आप निंदा और फटकार कर रहे हों: तुमने यह किया! तुमने यह किया! और यह भी संभव है कि पुनरावृत्ति इसलिए हो क्योंकि उसे हर आयत में एक अतिरिक्त वर्णन के साथ वर्णित किया गया है, जैसे कि उन्होंने कहा: अल-नद्र बिन अल-हारिस बिना ज्ञान के अल्लाह के बारे में बहस करता है, और हर विद्रोही शैतान का अनुसरण करता है; और अल-नद्र बिन अल-हारिस बिना ज्ञान, बिना मार्गदर्शन और बिना किसी प्रकाशमान पुस्तक के अल्लाह के बारे में बहस करता है; ताकि अल्लाह के रास्ते से गुमराह कर सके। यह आपके कहने जैसा है: जैद मुझे गाली देता है और जैद मुझे मारता है; यह एक उपयोगी पुनरावृत्ति है; अल-कुशायरी ने यह कहा है।

कहा गया है कि उसके बारे में दस से अधिक आयतें नाजिल हुईं। पहली आयत का अर्थ है: पुनर्जन्म (क़यामत) का उसका इनकार, और दूसरी का: नबूवत का उसका इनकार और यह कि कुरान अल्लाह की ओर से उतारा गया है। यह भी कहा गया है कि यह अल-नद्र इब्न अल-हारिस के इस कथन में से था: वास्तव में फरिश्ते अल्लाह की बेटियां हैं (3), और यह अल्लाह तआला के बारे में एक विवाद है।

"मन" (जो) मुब्तदा (कर्ता) के रूप में रफ़ (नॉमिनेटिव) की स्थिति में है, और खबर (विधेय) उसके इस कथन में है: "और लोगों में से।" {अपना पहलू मोड़ते हुए} हाल (अवस्था) के रूप में नसब (एक्यूसेटिव) में है, और इसके दो अर्थ निकाले जाते हैं: पहला: इब्न अब्बास से रिवायत है कि उन्होंने कहा: वह अल-नद्र बिन अल-हारिस है, जिसने घमंड और अहंकार में अपनी गर्दन मोड़ ली। दूसरा अर्थ - जो अल-फर्रा का कथन है - यह है कि अनुमान यह है: "और लोगों में से वह है जो बिना ज्ञान के अल्लाह के बारे में बहस करता है, अपना पहलू मोड़ते हुए," अर्थात: ज़िक्र (स्मरण) से मुँह मोड़ते हुए; अल-नहस (4) ने इसका उल्लेख किया है।

मुजाहिद और कतादा ने कहा: कुफ्र (अविश्वास) के कारण अपनी गर्दन मोड़ते हुए। इब्न अब्बास: जिस चीज़ की ओर उसे बुलाया जा रहा है, उससे कुफ्र के कारण मुँह मोड़ते हुए (5)। और अर्थ एक ही है।

(1) अल-ज़मखशरी ने अल-कश्शाफ 3/6 में इसका उल्लेख किया है। (2) इसका तात्पर्य इस सूरा की आयत (3) से है, और इस भाग के पृष्ठ 312 पर जो पहले बताया गया है उसे देखें। (3) इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 5/405 में मुक़ातिल के हवाले से इसका उल्लेख किया है। (4) इराब अल-कुरान 3/88 में, और मा'नी अल-कुरान 2/216 में अल-फर्रा का कथन, और उसमें है: "थानियन इतफ़हु", बजाय: "थानी इतफ़िही"। (5) अल-तबरी ने इन खबरों को इसी तरह 16/469 - 470 में उद्धृत किया है।

سورة الحج: آیات ۸ - ۱۰ ۳۲۷

ابن عباس (۱)۔ اور جمہور اس پر ہیں کہ یہ نضر بن الحارث کے بارے میں نازل ہوئی جیسا کہ پہلی آیت (۲)، پس وہ دونوں ایک ہی گروہ میں ہیں، اور تکرار مذمت میں مبالغے کے لیے ہے، جیسا کہ تم کسی شخص سے کہو جس کی تم مذمت اور توبیخ کر رہے ہو: تم نے یہ کیا! تم نے یہ کیا! اور یہ بھی جائز ہے کہ تکرار اس لیے ہو کہ اسے ہر آیت میں ایک اضافے کے ساتھ بیان کیا گیا ہے، گویا اس نے کہا: نضر بن الحارث بغیر علم کے اللہ کے بارے میں جھگڑتا ہے، اور ہر سرکش شیطان کی پیروی کرتا ہے، اور نضر بن الحارث بغیر علم، بغیر ہدایت اور بغیر کسی روشن کتاب کے اللہ کے بارے میں جھگڑتا ہے؛ تاکہ اللہ کی راہ سے گمراہ کر سکے، اور یہ تمہارے اس قول کی طرح ہے: زید مجھے گالی دیتا ہے اور زید مجھے مارتا ہے، اور یہ ایک مفید تکرار ہے؛ یہ القشیری نے کہا ہے۔

اور کہا گیا ہے کہ اس کے بارے میں دس سے کچھ اوپر آیات نازل ہوئیں۔ پس پہلی آیت سے مراد: اس کا بعث (دوبارہ جی اٹھنے) کا انکار ہے، اور دوسری سے: اس کا نبوت کا انکار اور یہ کہ قرآن اللہ کی طرف سے نازل شدہ ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ یہ نضر بن الحارث کے اس قول میں سے تھا: بے شک فرشتے اللہ کی بیٹیاں ہیں (۳)، اور یہ اللہ تعالیٰ کے بارے میں جھگڑا ہے۔

"مَنْ" (جو) مبتدا ہونے کی وجہ سے محلِ رفع میں ہے، اور خبر اس کے قول: "وَمِنَ الناس" میں ہے۔ ﴿ثَانِيَ عِطْفِهِ﴾ حال ہونے کی وجہ سے منصوب ہے، اور اس کے دو معنی لیے جاتے ہیں: ایک یہ کہ ابن عباس سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: وہ نضر بن الحارث ہے، جس نے فخر و تکبر سے اپنی گردن مروڑ لی۔ اور دوسرا معنی - جو کہ الفراء کا قول ہے - یہ ہے کہ تقدیر (اصل

عبارت) یوں ہے: "اور لوگوں میں سے وہ ہے جو بغیر علم کے اللہ کے بارے میں جھگڑتا ہے اپنی گردن مروڑتے ہوئے"، یعنی: ذکر سے منہ موڑتے ہوئے؛ اسے النحاس (۴) نے ذکر کیا ہے۔

اور مجاہد اور قتادہ نے کہا: کفر کی بنا پر اپنی گردن مروڑتے ہوئے۔ ابن عباس: جس چیز کی طرف اسے بلایا جا رہا ہے اس سے کفر کی بنا پر منہ موڑتے ہوئے (۵)۔ اور معنی ایک ہی ہے۔

---

(۱) اسے الزمخشری نے الکشاف ۳/٦ میں ذکر کیا ہے۔ (۲) یعنی اس سورہ کی آیت (۳)، اور اس جلد کے ص ۳۱۲ پر جو پہلے گزرا اسے دیکھیں۔ (۳) اسے ابن الجوزی نے زاد المسیر ٤٠٥/٥ میں مقاتل کے حوالے سے ذکر کیا ہے۔ (٤) اعراب القرآن ۳/ ۸۸ میں، اور معانی القرآن ۲/ ۲۱٦ میں الفراء کا قول، اور اس میں ہے: "ثانياً عطفه"، بجائے: "ثاني عطفه"۔ (۵) الطبری نے ان اخبار کو اسی طرح ۱٦/ ٤٦۹ - ٤۷۰ میں روایت کیا ہے۔

Page 328 Surah Al-Hajj: Verses 8 - 10

Al-Awza'i narrated from Makhlad bin Husayn, from Hisham bin Hassan, from Ibn Abbas regarding the saying of Allah Almighty: {Twisting his neck [in pride] to mislead [others] from the way of Allah} [22:9], he said: "He is the person of innovation (bid'ah)." Al-Mubarrid said: "Al-'itf" (the neck/side) is what bends from the neck (1). Al-Mufaddal said: "Al-'itf" is the side. From it is their saying: "So-and-so is looking at his 'itf," meaning his sides (2). And the two 'itf of a man are his [two sides] from his head down to his hips, and likewise the 'itf of everything are its two sides. It is said: "So-and-so turned his 'itf away from me" when he turns away from you (3). The meaning is: He is turning away from the truth in his argumentation, and turning away from looking into His words. This is like the saying of the Almighty: {Turns away arrogantly as if he had not heard them} [Luqman: 7], and the saying of the Almighty: {They twist their heads [in pride]} [Al-Munafiqun: 5], and His saying: {Turned away and distanced himself} [Al-Isra: 83], and His saying: {Then he went to his family, swaggering [in pride]} [Al-Qiyamah: 33]. {To mislead [others] from the way of Allah} meaning: from obedience to Allah Almighty. It was also read as "li-yadilla" (so that he goes astray) with a fatha on the 'ya' (4); the 'lam' here is 'lam al-aqiba' (the lam of consequence), meaning: he argues and thus goes astray, like the saying of the Almighty: {That he might be to them an enemy and a grief} [Al-Qasas: 8], meaning: so he became so for them. Similar to it is: {Behold! A party of you associates others with their Lord, so that they may deny...} [An-Nahl: 54-55]. {For him in this world is disgrace} meaning: humiliation and abasement through the foul mention of him that continues on the tongues of the believers until the Day of Resurrection, as He said: {And do not obey every worthless habitual swearer} [Al-Qalam: 10], and the saying of the Almighty: {May the hands of Abu Lahab be ruined, and ruined is he} [Al-Masad: 1]. It is also said: Disgrace here means being killed; for the Prophet (PBUH) killed Al-Nadr bin Al-Harith on the day of Badr while he was bound.

Footnotes: (1) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 4/382, and we did not find the report from Ibn Abbas. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/9. (3) Al-Sihah (article: 'itf), and what was previously between brackets is from it. (4) This is the recitation of Ibn Kathir and Abu Amr. Al-Sab'ah p. 267, and al-Taysir p. 134.

पृष्ठ ३२८ सूरा अल-हज्ज: आयतें ८ - १०

अल-औज़ाई ने मखलद बिन हुसैन से, हिशाम बिन हसन से, इब्न अब्बास के हवाले से अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस कथन के बारे में बताया: {अपनी गर्दन मरोड़ते हुए (अहंकार में) ताकि अल्लाह के मार्ग से (दोनों को) भटका दे} [22:9], उन्होंने कहा: "वह बिदअत (नवाचार) करने वाला व्यक्ति है।" अल-मुबर्रिद ने कहा: "अल-'इत्फ़" (गर्दन/किनारा) गर्दन का वह हिस्सा है जो मुड़ता है (१)। अल-मुफ़द्दल ने कहा: "अल-'इत्फ़" का अर्थ है किनारा। इसी से उनकी यह कहावत बनी है: "अमुक व्यक्ति अपने 'इत्फ़' में देख रहा है," जिसका अर्थ है अपने किनारों या बगलों में (२)। और मनुष्य के दो 'इत्फ़' उसके सिर से लेकर कूल्हों तक के[दोनों किनारे] होते हैं, और इसी तरह हर चीज़ के 'इत्फ़' उसके दो किनारे होते हैं। कहा जाता है: "अमुक व्यक्ति ने मुझसे अपना 'इत्फ़' फेर लिया" जब वह आपसे मुँह मोड़ लेता है (३)। इसका अर्थ है: वह अपने तर्क में सत्य से विमुख हो रहा है, और उसके शब्दों (अल्लाह की आयतों) पर विचार करने से कतरा रहा है। यह सर्वशक्तिमान के इस कथन के समान है: {अहंकार के साथ मुँह फेर लिया मानो उसने उन्हें सुना ही न हो} [लुक़मान: ७], और सर्वशक्तिमान का कथन: {उन्होंने (अहंकार में) अपने सिर झुका लिए} [अल-मुनाफ़िक़ून: ५], और उनका कथन: {विमुख हो गया और अपने किनारे से दूर हो गया} [अल-इसरा: ८३], और उनका कथन: {फिर वह अकड़ते हुए अपने परिवार के पास गया} [अल-क़ियामाह: ३३]। {अल्लाह के मार्ग से भटकाने के लिए} अर्थात: अल्लाह सर्वशक्तिमान की आज्ञाकारिता से। इसे 'या' पर ज़बर के साथ "लि-यज़िल्ला" (ताकि वह स्वयं भटक जाए) भी पढ़ा गया है (४); यहाँ 'लाम' परिणाम का 'लाम' (लाम अल-आक़िबा) है, जिसका अर्थ है: वह बहस करता है और परिणामस्वरूप भटक जाता है, जैसे सर्वशक्तिमान का कथन: {ताकि वह उनके लिए शत्रु और दुःख का कारण बने} [अल-क़सस: ८], अर्थात: वह उनके लिए वैसा ही बन गया। इसी के समान है: {देखो! तुममें से एक समूह अपने रब के साथ दूसरों को शरीक ठहराता है, ताकि वे नकार सकें..} [अन-नहल: ५४-५५]। {उसके लिए इस दुनिया में अपमान है} अर्थात: अपमान और तिरस्कार उस बुरी चर्चा के माध्यम से जो कयामत के दिन तक मोमिनों की ज़ुबान पर जारी रहेगी, जैसा कि उन्होंने कहा: {और हर तुच्छ, बार-बार कसम खाने वाले की बात न मानना} [अल-क़लम: १०], और सर्वशक्तिमान का कथन: {अबू लहब के दोनों हाथ नष्ट हो जाएँ और वह स्वयं भी नष्ट हो गया} [अल-मसद: १]। यह भी कहा गया है: यहाँ अपमान का अर्थ हत्या है; क्योंकि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने बद्र के दिन अल-नज़र बिन अल-हारिस को कैद की हालत में मार दिया था।

पादलेख (फुटनोट्स): (१) मआनी अल-कुरान, अन-नहहास द्वारा ४/३८२, और हमें इब्न अब्बास की रिपोर्ट नहीं मिली। (२) अल-नुकात व अल-उयून ४/९। (३) अल-सिहाह (लेख: 'इत्फ़'), और जो पहले कोष्ठक के बीच था वह उसी से है। (४) यह इब्न कसीर और अबू अम्र का पाठ (किरात) है। अल-सब'ह पृष्ठ २६७, और अल-तयसीर पृष्ठ १३४।

صفحہ ۳۲۸ سورۃ الحج: آیات ۸ - ۱۰

اوزاعی نے مخلد بن حسین سے، انہوں نے ہشام بن حسان سے، انہوں نے ابن عباس سے اللہ عزوجل کے اس قول کے بارے میں روایت کیا: {اپنی گردن مروڑتے ہوئے (تکبر سے) تاکہ اللہ کی راہ سے (لوگوں کو) بھٹکا دے} [22:9]، انہوں نے کہا: وہ بدعتی شخص ہے۔ المبرد نے کہا: "العِطْف" گردن کا وہ حصہ ہے جو مڑتا ہے (۱)۔ اور مفضل نے کہا: "العِطْف" پہلو کو کہتے ہیں، اور اسی سے ان کا یہ قول ہے: "فلاں شخص اپنے پہلوؤں (اعطاف) میں دیکھ رہا ہے،" یعنی اپنے اطراف میں (۲)۔ اور انسان کے دو "عطف" اس کے سر سے لے کر کولہوں تک کے [دو پہلو] ہیں، اور اسی طرح ہر چیز کے دو "عطف" اس کے دو پہلو ہوتے ہیں۔ اور کہا جاتا ہے: "فلاں نے مجھ سے اپنا عطف پھیر لیا" یعنی جب وہ تم سے منہ موڑ لے (۳)۔ پس معنی یہ ہے: یعنی وہ اپنے جھگڑے میں حق سے منہ موڑنے والا ہے، اور اس (اللہ) کے کلام پر غور کرنے سے اعراض کرنے والا ہے، اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرح ہے: {تکبر کرتے ہوئے پیٹھ پھیر لی گویا اس نے اسے سنا ہی نہیں} [لقمان: ۷]، اور اللہ تعالیٰ کا قول: {وہ اپنے سر جھکا لیتے ہیں (تکبر سے)} [المنافقون: ۵]، اور اس کا قول: {منہ موڑ لیا اور اپنے پہلو سمیت دور ہو گیا} [الاسراء: ۸۳]، اور اس کا قول: {پھر وہ اکڑتا ہوا اپنے گھر والوں کی طرف گیا} [القیامہ: ۳۳]۔ {تاکہ اللہ کی راہ سے بھٹکا دے} یعنی: اللہ تعالیٰ کی اطاعت سے۔ اور اسے "لِيَضِلّ" (تاکہ وہ خود بھٹک جائے) 'یا' پر زبر کے ساتھ بھی پڑھا گیا ہے (۴)؛ اور یہ 'لام' عاقبت (نتیجے) کا لام ہے، یعنی: وہ جھگڑتا ہے تو بھٹک جاتا ہے، جیسے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: {تاکہ وہ ان کے لیے دشمن اور غم (کا باعث) بنے} [القصص: ۸] یعنی: پھر وہ ان کے لیے ایسا ہی ہو گیا۔ اور اسی کی مانند ہے: {جب تم میں سے ایک گروہ اپنے رب کے ساتھ شریک ٹھہرانے لگتا ہے تاکہ وہ کفر کریں...} [النحل:

۵۵-۵۴]۔ {اس کے لیے دنیا میں رسوائی ہے} یعنی: اس بری شہرت کی وجہ سے ذلت اور خواری جو قیامت کے دن تک مومنوں کی زبانوں پر جاری رہے گی، جیسا کہ فرمایا: {اور کسی ایسے شخص کا کہا نہ ماننا جو بہت قسمیں کھانے والا اور ذلیل ہو} [القلم: ۱۰]، اور اللہ تعالیٰ کا قول: {ابو لہب کے دونوں ہاتھ ٹوٹ گئے اور وہ خود ہلاک ہو گیا} [المسد: ۱]۔ اور کہا گیا: یہاں رسوائی سے مراد قتل ہونا ہے؛ کیونکہ نبی کریم ﷺ نے نضر بن الحارث کو بدر کے دن قید کی حالت میں (صبراً) قتل کیا تھا۔

حاشیہ (فٹ نوٹس): (۱) معانی القرآن للنحاس ۴ / ۳۸۲، اور ہمیں ابن عباس کی روایت نہیں ملی۔ (۲) النکت والعیون ۴ / ۹۔ (۳) الصحاح (مادہ: عطف)، اور جو پہلے قوسین کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔ (۴) یہ ابن کثیر اور ابو عمرو کی قرات ہے۔ السبعہ ص ۲۶۷، اور التیسیر ص | ۱۳۴

As mentioned at the end of Al-Anfal(1). "And We will make him taste on the Day of Resurrection the punishment of the Burning Fire" [Quran 22:9], meaning: the fire of Hell. "That is for what your hands have put forth" [Quran 22:10], meaning: it will be said to him in the Hereafter when he enters the Fire: that punishment is because of the sins and disbelief your hands have committed. The "hand" is used to represent the whole person; because the hand is what acts and strikes for the whole. And "dhalika" (that) here means "hadha" (this), as mentioned at the beginning of "Al-Baqarah"(2).

Allah's saying: "And of the people is he who worships Allah on an edge. If good befalls him, he is content therewith; but if a trial befalls him, he turns on his face. He has lost [this] world and the Hereafter. That is the manifest loss" [Quran 22:11]. His saying: "And of the people is he who worships Allah on an edge," 'man' (he who) is in a nominative position as a subject. The completion is: "he turns on his face" according to the majority reading 'khasira' (he lost)(3). This verse is about the hypocrites. Ibn Abbas said: It refers to Shaybah ibn Rabi'ah; he had embraced Islam before the Messenger of Allah (peace be upon him) appeared publicly, but when revelation came to him, Shaybah ibn Rabi'ah apostatized(4). Abu Sa'id al-Khudri said: A man from the Jews embraced Islam, then he lost his sight, his wealth, [and his child]. He saw Islam as an ill omen, so he came to the Prophet (peace be upon him) and said: "Release me!" The Prophet said: "Verily, Islam is not revoked." He said: "I have found no good in this religion of mine; my sight, wealth, and child are gone!" The Prophet said: "O Jewish man, Islam refines men just as fire refines the dross of iron, silver, and gold." Then Allah revealed: "And of the people is he who worships Allah on an edge"(5).

Footnotes: (1) 10/23 and 89-90. (2) 1/242. (3) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/89. (4) We did not find it. (5) Asbab al-Nuzul by al-Wahidi p. 317 and what is between brackets is from it. Reported by Ibn Marduwayh as in Takhrij Ahadith al-Kashshaf by Ibn Hajar p. 112, Ibn Hajar said: Its chain of narration is weak. Reported by al-'Uqayli in al-Du'afa 3/368 from the hadith of Jabir (may Allah be pleased with him), but he did not mention the revelation of the verse in it, and its chain includes 'Anbasah ibn Sa'id; al-Hafiz said in Takhrij Ahadith al-Kashshaf: And 'Anbasah is very weak.

पृष्ठ ३२९ सूरा अल-हज्ज: आयतें ८ - ११

जैसा कि अल-अनफाल(१) के अंत में उल्लेख किया गया है। "और हम उसे कयामत के दिन जलती हुई आग के अज़ाब का मज़ा चखाएंगे" [कुरान २२:९], यानी: जहन्नम की आग। "यह उसके कारण है जो तुम्हारे हाथों ने आगे भेजा" [कुरान २२:१०], यानी: परलोक में जब वह आग में प्रवेश करेगा तो उससे कहा जाएगा: यह अज़ाब उन गुनाहों और कुफ्र के कारण है जो तुम्हारे हाथों ने किए हैं। "हाथ" का उपयोग पूरे व्यक्ति के लिए किया गया है; क्योंकि हाथ ही पूरे शरीर के लिए कार्य करता है और प्रहार करता है। और "धालिका" (वह) यहाँ "हाधा" (यह) के अर्थ में है, जैसा कि "अल-बकराह"(२) की शुरुआत में उल्लेख किया गया है।

अल्लाह का कथन: "और लोगों में से कोई ऐसा है जो एक किनारे पर (डांवाडोल होकर) अल्लाह की इबादत करता है। फिर यदि उसे कोई भलाई पहुँचती है तो वह उससे संतुष्ट हो जाता है; और यदि उसे कोई आज़माइश पहुँचती है तो वह अपने मुँह के बल फिर जाता है। उसने दुनिया और आख़िरत (दोनों) खो दी। यही स्पष्ट घाटा है" [कुरान २२:११]। उनका कथन: "और लोगों में से कोई ऐसा है जो एक किनारे पर अल्लाह की इबादत करता है," 'मन' (जो) कर्ता के रूप में प्रथमा विभक्ति में है। पूर्णता है: "वह अपने मुँह के बल फिर जाता है" बहुसंख्यक पाठ 'खसीरा' (उसने खो दिया)(३) के अनुसार। यह आयत मुनाफ़िकों (पाखंडियों) के बारे में है। इब्न अब्बास ने कहा: इसका अर्थ शयबा बिन रबीआ है; अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के प्रकट होने से पहले उसने इस्लाम स्वीकार कर लिया था, लेकिन जब उन पर वह्य (प्रकाशना) उतरी, तो शयबा बिन रबीआ धर्मत्यागी हो गया(४)। अबू सईद अल-खुद़री ने कहा: यहूदियों में से एक व्यक्ति ने इस्लाम स्वीकार किया, फिर उसकी दृष्टि, उसकी संपत्ति [और उसकी संतान] चली गई। उसने इस्लाम को एक अपशकुन माना, इसलिए वह नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के पास आया और कहा: "मुझे (बुलत) मुक्त करो!" नबी ने कहा: "बेशक, इस्लाम रद्द नहीं किया जाता।" उसने कहा: "मुझे अपने इस धर्म में कोई भलाई नहीं मिली; मेरी दृष्टि, धन और बच्चा सब चले गए!" नबी ने कहा: "हे यहूदी व्यक्ति, इस्लाम पुरुषों को वैसे ही शुद्ध करता है जैसे आग लोहे, चांदी और सोने की अशुद्धियों को दूर करती है।" तब अल्लाह ने अवतरित किया: "और लोगों में से कोई ऐसा है जो एक किनारे पर अल्लाह की इबादत करता है"(५)।

पाद-टिप्पणियाँ: (१) १०/२३ और ८९-९०। (२) १/२४२। (३) इराब अल-कुरान अल-नहहास द्वारा ३/८९। (४) हमें यह नहीं मिला। (५) असबाब अल-नुज़ूल अल-वाहिदी द्वारा पृष्ठ ३१७ और कोष्ठक के बीच का

हिस्सा उसी से है। इब्न मरदुवैह द्वारा रिपोर्ट किया गया जैसा कि तखरीज़ अहादीस अल-कश्शाफ में इब्न हजर द्वारा पृष्ठ ११२ पर है, इब्न हजर ने कहा: इसकी कथन श्रृंखला (इसनाद) कमज़ोर है। अल-उकैली ने अल-दुआफ़ा ३/३६८ में जाबिर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से इसे रिपोर्ट किया है, लेकिन उन्होंने इसमें आयत के उतरने का उल्लेख नहीं किया, और इसकी इसनाद में अनबसा इब्न सईद है; अल-हाफ़िज़ ने तखरीज़ अहादीस अल-कश्शाफ में कहा: और अनबसा बहुत कमज़ोर है।

جیسا کہ الانفال(۱) کے آخر میں گزر چکا ہے۔ ﴿وَنُذِيقَهُ يَوْمَ الْقِيَمَةِ عَذَابَ الْحَرِيقِ﴾ یعنی: جہنم کی آگ۔ ﴿ذَٰلِكَ بِمَا قَدَّمَتْ يَدَاكَ﴾ یعنی: آخرت میں جب وہ آگ میں داخل ہوگا تو اس سے کہا جائے گا: یہ عذاب ان گناہوں اور کفر کی وجہ سے ہے جو تمہارے ہاتھوں نے آگے بھیجے تھے۔ اور ہاتھ سے مراد پورا جسم ہے؛ کیونکہ ہاتھ ہی پورے جسم کے لیے عمل کرتا اور پکڑتا ہے۔ اور "ذلک" (وہ) یہاں "ہذا" (یہ) کے معنی میں ہے، جیسا کہ "البقرہ"(۲) کے آغاز میں گزر چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَن يَعْبُدُ اللَّهَ عَلَىٰ حَرْفٍ فَإِنْ أَصَابَهُ خَيْرٌ اطْمَأَنَّ بِهِ وَإِنْ أَصَابَتْهُ فِتْنَةٌ انقَلَبَ عَلَىٰ وَجْهِهِ خَسِرَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةَ ذَٰلِكَ هُوَ الْخُسْرَانُ الْمُبِينُ (۱۱)﴾۔ اللہ کا فرمان: ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَن يَعْبُدُ اللَّهَ عَلَىٰ حَرْفٍ﴾ 'مَن' (جو) یہاں مبتدا ہونے کی وجہ سے حالتِ رفع میں ہے۔ اور کلام کی تکمیل ﴿انقَلَبَ عَلَىٰ وَجْهِهِ﴾ پر ہوتی ہے، جمہور کی قرات 'خَسِر'(۳) کے مطابق۔ یہ آیت منافقین کے بارے میں ہے۔ ابن عباس فرماتے ہیں: اس سے مراد شیبہ بن ربیعہ ہے؛ وہ رسول اللہ ﷺ کے (دعوت کے) ظاہر ہونے سے پہلے اسلام لا چکا تھا، لیکن جب آپ ﷺ پر وحی نازل ہوئی تو شیبہ بن ربیعہ مرتد ہو گیا(۴)۔ اور ابو سعید خدریؓ فرماتے ہیں: یہودیوں میں سے ایک شخص اسلام لایا، پھر اس کی بینائی، مال [اور اولاد] چلی گئی۔ اس نے اسلام کو منحوس سمجھا، چنانچہ وہ نبی کریم ﷺ کے پاس آیا اور کہا: "مجھے (اس بیعت سے) فارغ کر دیں!" آپ ﷺ نے فرمایا: "بے شک اسلام واپس نہیں لیا جاتا۔" اس نے کہا: "مجھے اپنے اس دین میں کوئی بھلائی نہیں ملی؛ میری بینائی، میرا مال اور میری اولاد سب ختم ہو گئے!" آپ ﷺ نے فرمایا: "اے یہودی، اسلام مردوں کو اسی طرح نکھارتا ہے جس طرح آگ لوہے، چاندی اور سونے کی کثافت کو دور کرتی ہے۔" تب اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی: ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَن يَعْبُدُ اللَّهَ عَلَىٰ حَرْفٍ﴾(۵)۔

حواشی: (۱) ۲۳/۱۰ اور ۸۹ - ۹۰۔ (۲) ۲۴۲/۱۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۸۹/۳۔ (۴) ہمیں اس کا علم نہیں ہو سکا۔ (۵) اسباب النزول للواحدی ص ۳۱۷ اور جو بریکٹ کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے، اور اسے ابن مردویہ نے روایت کیا جیسا کہ ابن حجر کی تخریج احادیث الکشاف ص ۱۱۲ میں ہے، ابن حجر نے کہا: اس کی سند ضعیف ہے۔ اور اسے عقیلی نے الضعفاء ۳/۳۶۸ میں حضرت جابرؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس میں آیت کے نزول کا ذکر نہیں کیا، اور اس کی سند میں عنبسہ بن سعید ہے؛ حافظ نے تخریج احادیث الکشاف میں کہا: اور عنبسہ بہت زیادہ ضعیف ہے۔

330 Surah Al-Hajj: Verse 11

Israel narrated from Abi Husayn, from Sa'id bin Jubayr, from Ibn Abbas, who said: regarding the verse "And among the people is he who worships Allah on an edge" (Al-Hajj: 11) - he said: A man would come to Medina; if his wife gave birth to a boy and his horses produced offspring, he would say: "This is a good religion." But if his wife did not give birth and his horses did not produce offspring, he would say: "This is a bad religion." (1)

The commentators said: It was revealed concerning Bedouins who used to come to the Prophet ﷺ and embrace Islam. If they experienced ease, they stayed; but if they were struck by hardship, they apostatized (2).

It was also said: It was revealed concerning An-Nadr bin Al-Harith. Ibn Zayd and others said: It was revealed concerning the hypocrites (3).

The meaning of ﴿عَلَى حَرْفٍ﴾ (on an edge) is: upon doubt; as stated by Mujahid and others (4). Its reality is that he is in a state of weakness in his worship, like the weakness of someone standing on an unstable edge. The "harf" of anything is its side, brink, and boundary; and from this comes the "edge of the mountain," which is its sharp, high part.

It was said: "on an edge" means: on one side, which is to worship Him in times of prosperity but not in times of adversity. If they had worshipped Allah with gratitude in prosperity and patience in adversity, they would not have worshipped Allah "on an edge."

It was said: "on an edge" means: on a condition. This is because Shaybah bin Rabi'ah said to the Prophet ﷺ before his mission became manifest: "Pray to your Lord for me to grant me wealth, camels, horses, and children so that I may believe in you and join your religion." So he ﷺ prayed for him, and Allah, the Mighty and Sublime, granted him what he wished for. Then Allah, the Mighty and Sublime, intended to test and try him, though He knows best about him, so He took away what He had provided him after he had embraced Islam. Consequently, he apostatized from Islam. Then Allah, Blessed and Exalted is He, revealed concerning him: ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَن يَعْبُدُ اللَّهَ عَلَى حَرْفٍ﴾ meaning: on a condition.

(1) Narrated by Al-Bukhari (4742). (2) See this opinion and the reports mentioned about it in Tafsir Al-Tabari 16/472-474. (3) Narrated from Ibn Zayd in Al-Tabari 16/475. (4) Narrated by Al-Tabari 16/473 and 474 from Mujahid and Qatadah.

330 सूरा अल-हज्ज: आयत 11

इसराइल ने अबी हुसैन से, सईद बिन जुबैर से, इब्न अब्बास से रिवायत किया कि उन्होंने कहा: "और लोगों में से वह भी है जो अल्लाह की इबादत एक किनारे (दोराहे) पर करता है" (अल-हज्ज: 11) - उन्होंने कहा: एक आदमी मदीना आता था, अगर उसकी पत्नी लड़के को जन्म देती और उसके घोड़ों की संतान होती, तो वह कहता: "यह एक अच्छा धर्म है।" और अगर उसकी पत्नी बच्चे को जन्म नहीं देती और उसके घोड़ों की संतान नहीं होती, तो वह कहता: "यह बुरा धर्म है।" (1)

मुफस्सिरों (व्याख्याकारों) ने कहा: यह उन बद्दुओं के बारे में नाजिल हुई जो नबी ﷺ के पास आते और इस्लाम स्वीकार करते थे। अगर उन्हें खुशहाली मिलती तो वे (ईमान पर) टिके रहते, और अगर उन्हें कोई तंगी पहुँचती तो वे फिर जाते (मुरतद हो जाते) (2)।

और कहा गया है: यह अन-नद्र बिन अल-हारिस के बारे में नाजिल हुई। इब्न ज़ैद और अन्य ने कहा: यह मुनाफ़िक़ों (पाखंडियों) के बारे में नाजिल हुई (3)।

﴿عَلَى حَرْفٍ﴾ (एक किनारे पर) का अर्थ है: संदेह (शक) पर; यह मुजाहिद और अन्य ने कहा है (4)। इसकी हकीकत यह है कि वह अपनी इबादत में कमजोरी की स्थिति में है, जैसे किसी अस्थिर किनारे पर खड़े व्यक्ति की कमजोरी। हर चीज़ का "हर्फ़" उसका सिरा, किनारा और हद होता है, और इसी से पहाड़ का "हर्फ़" है, जो उसका सबसे ऊपरी नुकीला हिस्सा होता है।

कहा गया है: "एक किनारे पर" यानी: एक ही तरीके पर, और वह यह है कि वह खुशहाली में तो उसकी इबादत करे लेकिन तंगी में न करे। अगर वे खुशहाली में अल्लाह का शुक्र अदा करते और तंगी में सब्र करते, तो वे "एक किनारे पर" अल्लाह की इबादत न करते।

कहा गया है: "एक किनारे पर" यानी: एक शर्त पर। और वह इसलिए कि शयबा बिन रबीआ ने नबी ﷺ से उनके मिशन के प्रकट होने से पहले कहा था: "मेरे लिए अपने रब से दुआ करें कि वह मुझे धन, ऊंट, घोड़े और संतान प्रदान करे ताकि मैं आप पर ईमान लाऊं और आपके धर्म में शामिल हो जाऊं।" तो आपने उनके लिए दुआ की, और अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने उन्हें वह सब प्रदान किया जिसकी उन्होंने इच्छा की थी। फिर अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने उनकी आज़माइश और इम्तिहान का इरादा किया, जबकि वह उनके बारे में बेहतर जानता है, तो उनके इस्लाम लाने के बाद जो कुछ उन्हें प्रदान किया था वह वापस ले लिया। फलस्वरूप, वह इस्लाम से फिर गया। तब अल्लाह तबारक व ताला ने उसके बारे में नाजिल किया: ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَن يَعْبُدُ اللَّهَ عَلَى حَرْفٍ﴾ यानी: एक शर्त पर।

(1) इसे बुखारी (4742) ने रिवायत किया है। (2) इस राय और इसमें वर्णित खबरों के लिए देखें तफ़सीर अल-तबरी 16 / 472 - 474। (3) इसे इब्न ज़ैद से अल-तबरी 16 / 475 में रिवायत किया गया है। (4) इसे अल-तबरी 16 / 473 और 474 में मुजाहिद और क़तादा से रिवायत किया गया है।

330 سورة الحج: آیت 11

اسرائیل نے ابی حسین سے، انہوں نے سعید بن جبیر سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کی، انہوں نے کہا: "اور لوگوں میں سے کوئی ایسا ہے جو اللہ کی عبادت ایک کنارے پر (تذبذب کے ساتھ) کرتا ہے" (الحج: 11) - انہوں نے کہا: ایک آدمی مدینہ آتا، اگر اس کی بیوی لڑکا جنتی اور اس کے گھوڑوں کے بچے پیدا ہوتے تو وہ کہتا: "یہ اچھا دین ہے"، اور اگر اس کی بیوی بچہ نہ جنتی اور نہ اس کے گھوڑوں کے بچے پیدا ہوتے تو وہ کہتا: "یہ برا دین ہے" (1)۔

مفسرین نے کہا: یہ ان بدوؤں کے بارے میں نازل ہوئی جو نبی کریم ﷺ کے پاس آتے اور اسلام لاتے تھے، اگر انہیں خوشحالی ملتی تو وہ ثابت قدم رہتے، اور اگر انہیں کوئی سختی پہنچتی تو وہ پھر جاتے (مرتد ہو جاتے) (2)۔

اور کہا گیا ہے کہ: یہ النضر بن الحارث کے بارے میں نازل ہوئی۔ ابن زید اور دیگر نے کہا: یہ منافقین کے بارے میں نازل ہوئی (3)۔

﴿عَلَى حَرْفٍ﴾ کا معنی ہے: شک پر؛ یہ مجاہد اور دیگر نے کہا ہے (4)۔ اور اس کی حقیقت یہ ہے کہ وہ اپنی عبادت میں کمزوری کی حالت میں ہے، جیسے کسی متزلزل (ڈگمگاتے ہوئے) کنارے پر کھڑے شخص کی کمزوری ہوتی ہے۔ ہر چیز کا "حرف" اس کا سرا، کنارہ اور حد ہوتی ہے، اور اسی سے پہاڑ کا "حرف" ہے، جو اس کی بلند نوکیلی چوٹی ہوتی ہے۔

اور کہا گیا ہے: "علی حرف" یعنی: ایک ہی رخ پر، اور وہ یہ ہے کہ وہ خوشحالی میں تو اللہ کی عبادت کرے لیکن سختی میں نہ کرے، اور اگر وہ خوشحالی میں شکر اور سختی میں صبر کے ساتھ اللہ کی عبادت کرتے تو وہ "ایک کنارے پر" اللہ کی عبادت نہ کرتے۔

اور کہا گیا ہے: "علی حرف" یعنی: ایک شرط پر، اور وہ یہ کہ شیبہ بن ربیعہ نے نبی کریم ﷺ سے ان کا معاملہ ظاہر ہونے سے پہلے کہا تھا: "میرے لیے اپنے رب سے دعا کریں کہ وہ مجھے مال، اونٹ، گھوڑے اور اولاد عطا کرے تاکہ میں آپ پر ایمان لاؤں اور آپ کے دین کی طرف رجوع کروں"، تو آپ ﷺ نے ان کے لیے دعا کی، پس اللہ عزوجل نے انہیں وہ سب عطا کر دیا جس کی انہوں نے تمنا کی تھی، پھر اللہ عزوجل نے ان کے فتنے اور آزمائش کا ارادہ کیا حالانکہ وہ ان کے بارے میں بہتر جانتا ہے، چنانچہ ان کے اسلام لانے کے بعد جو کچھ انہیں رزق دیا تھا وہ لے لیا، تو وہ اسلام سے پھر گیا، پس اللہ تبارک و تعالیٰ نے اس کے بارے میں یہ آیت نازل فرمائی: ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَن يَعْبُدُ اللَّهَ عَلَى حَرْفٍ﴾ یعنی: ایک شرط پر۔

---

(1) اسے بخاری نے روایت کیا ہے (4742)۔ (2) اس قول اور اس بارے میں وارد شدہ خبروں کے لیے دیکھیں تفسیر طبری 16 / 472 - 474۔ (3) اسے ابن زید سے طبری نے روایت کیا ہے 16 / 475۔ (4) اسے طبری 16 / 473 اور 474 نے مجاہد اور قتادہ سے روایت کیا ہے۔

Al-Hasan said: He is the hypocrite who worships Allah with his tongue but not his heart (1). In short, this person who worships Allah on an edge is not fully committed. He explained this by saying: {If good befalls him} meaning: physical health and prosperity in life, he is satisfied and remains in his religion. {But if a trial befalls him} meaning: the opposite of that by which one is tested {he turns on his face} meaning: he apostatizes, and returns to the state of disbelief he was in. {He loses both this world and the Hereafter. That is the manifest loss.} Mujahid, Humayd ibn Qays al-A'raj (2), al-Zuhri, and Ibn Abi Ishaq read it this way. It is narrated from Ya'qub as "Khasira al-dunya" (losing the world) - with an 'alif' (3) - in the accusative case as a 'hal' (circumstantial adverb). According to this, one should not stop at "his face". His loss of the world is by having no share in spoils or praise, and the Hereafter by having no reward in it. Allah Almighty says: {He calls upon, besides Allah, that which can neither harm him nor benefit him. That is the far-straying. (12)} Allah Almighty says: {He calls upon, besides Allah} meaning: this person who returns to disbelief worships the idol which neither benefits nor harms. {That is the far-straying} Al-Farra (4) said: Long. Allah Almighty says: {He calls upon him whose harm is nearer than his benefit. Evil indeed is the protector and evil indeed is the companion. (13)} Allah Almighty says: {He calls upon him whose harm is nearer than his benefit} meaning: this person who turned on his face worships (5) someone whose harm is closer than his benefit, meaning: in the Hereafter; because through his worship he entered Hellfire, and did not see from him...

(1) Mentioned by Al-Baghawi 3/277. (2) In the copies: "and Al-A'raj", with the 'waw', and the correct is what we have established. See Ma'ani al-Quran by Al-Farra 2/217, Tafsir al-Tabari 16/475, and al-Muharrar al-Wajiz 4/10. (3) Rare readings p. 94, and Al-Muhtasab 2/75 from Mujahid and Humayd ibn Qays, and Tafsir Al-Baghawi 3/277 from Ya'qub, and the famous reading from him - and he is one of the ten - is like the reading of the majority. (4) In Ma'ani al-Quran 2/218. (5) In (m): calls upon.

अल-हसन ने कहा: वह पाखंडी है जो अपनी जुबान से अल्लाह की इबादत करता है, अपने दिल से नहीं (1)। संक्षेप में, यह व्यक्ति जो अल्लाह की इबादत एक किनारे पर खड़े होकर करता है, पूरी तरह से समर्पित नहीं है। उन्होंने इसे यह कहकर समझाया: {यदि उसे कोई भलाई पहुँचती है} यानी: शारीरिक स्वास्थ्य और जीवन की समृद्धि, तो वह संतुष्ट हो जाता है और अपने धर्म पर बना रहता है। {लेकिन यदि उसे कोई आज़माइश पहुँचती है} यानी: इसके विपरीत जिससे किसी की परीक्षा ली जाती है {तो वह अपने मुँह के बल फिर जाता है} यानी: वह धर्मत्यागी हो जाता है, और कुफ़्र की उस स्थिति में वापस आ जाता है जिसमें वह था। {वह दुनिया और आख़िरत दोनों खो देता है। यही स्पष्ट घाटा है।} मुजाहिद, हुमैद इब्न क़ैस अल-आरज (2), अल-ज़ुहरी और इब्न अबी इसहाक़ ने इसे इसी तरह पढ़ा है। याकूब से "खासिरा अल-दुनिया" (दुनिया खोने वाला) के रूप में वर्णित है - 'अलिफ' के साथ (3) - 'हाल' (परिस्थितिजन्य क्रियाविशेषण) के रूप में कर्म कारक में। इसके अनुसार, "अपने मुँह" पर नहीं रुकना चाहिए। दुनिया का उसका नुकसान यह है कि उसे लूट के माल या प्रशंसा में कोई हिस्सा नहीं मिलता, और आख़िरत का नुकसान यह है कि इसमें उसके लिए कोई इनाम नहीं है। अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {वह अल्लाह के सिवा उसे पुकारता है जो न उसे नुकसान पहुँचा सके और न उसे लाभ पहुँचा सके। यही दूर की गुमराही है। (12)} अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {वह अल्लाह के सिवा पुकारता है} यानी: यह व्यक्ति जो कुफ़्र की ओर लौटता है, उस मूर्ति की पूजा करता है जो न लाभ पहुँचाती है और न ही नुकसान। {यही दूर की गुमराही है} अल-फर्रा (4) ने कहा: लंबी। अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {वह उसे पुकारता है जिसका नुकसान उसके लाभ से अधिक निकट है। वह कितना बुरा संरक्षक है और कितना बुरा साथी है। (13)} अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {वह उसे पुकारता है जिसका नुकसान उसके लाभ से अधिक निकट है} यानी: यह व्यक्ति जो अपने मुँह के बल फिर गया है, वह उसकी पूजा (5) करता है जिसका नुकसान उसके लाभ से अधिक निकट है, यानी: आख़िरत में; क्योंकि अपनी पूजा के माध्यम से वह नर्क में प्रवेश कर गया, और उससे नहीं देखा...

(1) अल-बग़वी 3/277 द्वारा उल्लेखित। (2) प्रतियों में: "और अल-आरज", 'वाव' के साथ, और सही वही है जो हमने स्थापित किया है। अल-फर्रा द्वारा मानी अल-क़ुरान 2/217, तफ़सीर अल-तबरी 16/475, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/10 देखें। (3) दुर्लभ पाठ पृ. 94, और मुजाहिद और हुमैद इब्न क़ैस से अल-मुह्तसब 2/75, और याकूब से तफ़सीर अल-बग़वी 3/277, और उनसे प्रसिद्ध पाठ

- और वह दस में से एक हैं - बहुमत के पाठ की तरह है। (4) मानी अल-क़ुरान 2/218 में। (5) (म) में: पुकारता है।

سورة الحج: الآيات ١١ - ١٣ ٣٣١

الحسن بصریؒ نے فرمایا: یہ وہ منافق ہے جو اللہ کی عبادت اپنی زبان سے کرتا ہے، اپنے دل سے نہیں(١)۔ خلاصہ کلام یہ کہ، یہ وہ شخص ہے جو اللہ کی عبادت ایک کنارے پر رہ کر کرتا ہے، وہ مکمل طور پر اس میں داخل نہیں ہے۔ اللہ تعالیٰ نے اسے اپنے اس قول سے واضح کیا: {چنانچہ اگر اسے کوئی بھلائی پہنچے} یعنی: جسمانی صحت اور معیشت کی آسودگی، تو وہ راضی ہو جاتا ہے اور اپنے دین پر قائم رہتا ہے۔ {اور اگر اسے کوئی آزمائش پہنچے} یعنی: اس کے برعکس جس سے آزمایا جاتا ہے {تو وہ اپنے منہ کے بل پھر جاتا ہے} یعنی: مرتد ہو جاتا ہے، پس وہ کفر کی اسی حالت کی طرف لوٹ جاتا ہے جس پر وہ پہلے تھا۔ {اس نے دنیا اور آخرت دونوں کا نقصان اٹھایا۔ یہی صریح خسارہ ہے۔} مجاہد، حمید بن قیس الاعرج(٢)، زہری اور ابن ابی اسحاق نے اسے اسی طرح پڑھا ہے۔ یعقوب سے "خاسِرَ الدنیا" - الف کے ساتھ(٣) - حال ہونے کی بنا پر منصوب روایت کیا گیا ہے۔ اس صورت میں "وجہہ" پر وقف نہیں کیا جائے گا۔ اس کا دنیا کا نقصان یہ ہے کہ مال غنیمت اور تعریف میں اس کا کوئی حصہ نہیں، اور آخرت کا نقصان یہ ہے کہ اس میں اس کے لیے کوئی ثواب نہیں۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {وہ اللہ کے سوا اسے پکارتا ہے جو نہ اسے نقصان پہنچا سکے اور نہ اسے فائدہ پہنچا سکے۔ یہی دور کی گمراہی ہے۔ (١٢)} اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {وہ اللہ کے سوا پکارتا ہے} یعنی: یہ وہ شخص ہے جو کفر کی طرف لوٹ جاتا ہے، وہ اس بت کی عبادت کرتا ہے جو نہ فائدہ دیتا ہے اور نہ ہی نقصان۔ {یہی دور کی گمراہی ہے} الفراء(٤) نے کہا: لمبی۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {وہ اسے پکارتا ہے جس کا نقصان اس کے نفع سے زیادہ قریب ہے۔ وہ یقیناً بہت برا کارساز اور بہت ہی برا ساتھی ہے۔ (١٣)} اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {وہ اسے پکارتا ہے جس کا نقصان اس کے نفع سے زیادہ قریب ہے} یعنی: یہ وہ

شخص ہے جو اپنے منہ کے بل پھر گیا ہے، وہ اس کی عبادت(٥) کرتا ہے جس کا نقصان اس کے نفع سے زیادہ قریب ہے، یعنی: آخرت میں؛ کیونکہ اپنی عبادت کی وجہ سے وہ آگ میں داخل ہو گیا، اور اس سے نہیں دیکھا...

(١) اسے البغوی نے ٣/ ٢٧٧ میں ذکر کیا ہے۔ (٢) نسخوں میں: "والاعرج" واؤ کے ساتھ ہے، اور درست وہی ہے جو ہم نے ثابت کیا ہے۔ دیکھیے معانی القرآن للفراء ٢/ ٢١٧، تفسیر الطبری ١٦/ ٤٧٥، اور المحرر الوجیز ٤/ ١٠۔ (٣) القراءات الشاذہ ص ٩٤، اور المحتسب ٢/ ٧٥ عن مجاہد وحمید بن قیس، اور تفسیر البغوی ٣/ ٢٧٧ عن یعقوب، اور ان سے مشہور قرات - جو کہ دس قراء میں سے ہیں - جمہور کی قرات کی طرح ہے۔ (٤) معانی القرآن ٢/ ٢١٨ میں۔ (٥) (م) میں ہے: پکارتا ہے۔

332 Surah Al-Hajj: Verse 13

...no benefit at all, but He said: "His harm is closer than his benefit" to elevate the speech, as in the Almighty's saying: "And indeed, we or you are either upon guidance or in clear error" [Saba: 24].

It was said: They worship them under the delusion that they will intercede for them tomorrow, as Allah Almighty said: "And they worship other than Allah that which neither harms them nor benefits them, and they say, 'These are our intercessors with Allah'" [Yunus: 18], and He said: "We only worship them that they may bring us nearer to Allah in station" [Az-Zumar: 3].

Al-Farra, Al-Kisa'i, and Al-Zajjaj said: The meaning of the speech involves an oath and transposition (delay), meaning: He calls, by Allah, upon one whose harm (1) is closer than his benefit. So the 'Lam' is placed before its usual position. "Man" (whoever) is in the accusative case as an object of "yad'u" (he calls), and the 'Lam' is the response to the oath. "Darruhu" (his harm) is the subject (mubtada), and "aqrab" (closer) is its predicate (khabar) (2). Al-Nahhas (3) weakened the idea of the 'Lam' being delayed and said: The 'Lam' does not have such flexibility as to necessitate advancement or delay.

I say: The right of the 'Lam' is to be advanced, though it may sometimes be delayed; the poet said:

"You are indeed my maternal uncle, and whoever has Jarir as his uncle ... attains high rank and honors his maternal uncles."

Meaning: Indeed, you are my uncle; and it has been mentioned before (4).

Al-Nahhas: Ali ibn Sulayman related to us from Muhammad ibn Yazid, who said: There is an omission in the speech, and the meaning is: He calls upon one whose harm is closer than his benefit as a god. Al-Nahhas said: I think this statement is wrongly attributed to Muhammad ibn Yazid; because it has no meaning, since what follows the 'Lam' is a subject, so it is not permissible to put "god" in the accusative case. I don't think Muhammad ibn Yazid's view is anything other than the view of Al-Akhfash, which is the best that has been said about the verse in my opinion, and Allah knows best; he said: "yad'u" (he calls) means "yaqulu" (he says), and "man" (whoever) is the subject and its predicate is omitted.

(1) In (D) and (M): "liman darruhu", which is a mistake. (2) See Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra 2/217, Al-Zajjaj 3/415, I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/89, and Mushkil I'rab al-Qur'an by Makki 2/487. (3) In I'rab al-Qur'an 3/89. (4) Page 94 of this part.

...बिल्कुल कोई लाभ नहीं, लेकिन उन्होंने कहा: "उसका नुकसान उसके लाभ से अधिक निकट है" भाषण को ऊँचा उठाने के लिए, जैसा कि सर्वशक्तिमान का कथन है: "और वास्तव में, हम या तुम या तो मार्गदर्शन पर हैं या स्पष्ट त्रुटि में" [सबा: २४]।

कहा गया: वे इस भ्रम में उनकी पूजा करते हैं कि वे कल उनके लिए सिफारिश करेंगे, जैसा कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: "और वे अल्लाह के अलावा उसकी पूजा करते हैं जो न उन्हें नुकसान पहुँचाता है और न ही उन्हें लाभ पहुँचाता है, और वे कहते हैं, 'ये अल्लाह के पास हमारे सिफारिशी हैं'" [यूनुस: १८], और उन्होंने कहा: "हम उनकी पूजा केवल इसलिए करते हैं ताकि वे हमें अल्लाह के निकट ले आएं' [अज़-ज़ुमर: ३]।

अल-फर्रा, अल-किसाई और अल-ज़ज्जाज ने कहा: भाषण का अर्थ शपथ और विलंब (transpose) है, अर्थात: वह अल्लाह की कसम उसे पुकारता है जिसका नुकसान (१) उसके लाभ से अधिक निकट है। इसलिए 'लाम' अपने सामान्य स्थान से पहले रखा गया है। "मन" (जो कोई) "यद्दू" (वह पुकारता है) के कर्म के रूप में कर्म कारक (accusative case) में है, और 'लाम' शपथ का उत्तर है। "दर्रुहु" (उसका नुकसान) उद्देश्य (mubtada) है और "अकरब" (निकट) उसका विधेय (khabar) है (२)। अल-नहहास (३) ने 'लाम' के विलंब के विचार को कमजोर माना और कहा: 'लाम' में इतना लचीलापन नहीं है कि वह आगे या पीछे होने की आवश्यकता हो।

मैंने कहा: 'लाम' का अधिकार आगे रहना है, हालांकि कभी-कभी इसमें देरी हो सकती है; कवि ने कहा:

"तुम वास्तव में मेरे मामा हो, और जिसका मामा जरीर है ... वह उच्च पद प्राप्त करता है और अपने मामाओं का सम्मान करता है।"

अर्थात्: वास्तव में तुम मेरे मामा हो; और यह पहले उल्लेख किया जा चुका है (४)।

अल-नहहास: अली बिन सुलेमान ने हमें मुहम्मद बिन यजीद से बताया कि उन्होंने कहा: भाषण में कुछ लोप (omission) है, और अर्थ यह है: वह उसे पुकारता है जिसका नुकसान उसके लाभ से अधिक निकट है, एक ईश्वर के रूप में। अल-नहहास ने कहा: मुझे लगता है कि यह कथन मुहम्मद बिन यज़ीद के बारे में गलत है; क्योंकि इसका कोई अर्थ नहीं है, क्योंकि 'लाम' के बाद जो आता है

वह उद्देश्य है, इसलिए "ईश्वर" को कर्म कारक में रखना जायज नहीं है। मुझे नहीं लगता कि मुहम्मद बिन यज़ीद का दृष्टिकोण अल-अखफश के दृष्टिकोण के अलावा कुछ और है, जो मेरी राय में इस आयत के बारे में कही गई सबसे अच्छी बात है, और अल्लाह बेहतर जानता है; उन्होंने कहा: "यद्" (वह पुकारता है) का अर्थ "यक़ुलु" (वह कहता है) है, और "मन" उद्देश्य है और उसका विधेय लुप्त है।

(१) (द) और (म) में: "लिमन दर्रुहु", जो एक गलती है। (२) देखें अल-फर्रा की मा'नी अल-कुरान २/२१७, अल-ज़ज्जाज ३/४१५, अल-नहहास की इ'राब अल-कुरान ३/८९, और मक्की की मुश्किल इ'राब अल-कुरान २/४८७। (३) इ'राब अल-कुरान ३/८९ में। (४) इस भाग का पृष्ठ ९४।

اصلاً کوئی نفع نہیں، لیکن اس نے کہا: "اس کا نقصان اس کے نفع سے قریب تر ہے" کلام کی بلندی کے لیے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَإِنَّا أَوْ إِيَّاكُمْ لَعَلَى هُدًى أَوْ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ﴾ [سبأ: ٢٤]۔

اور کہا گیا: وہ ان کی عبادت اس وہم میں کرتے ہیں کہ وہ کل ان کی شفاعت کریں گے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَيَعْبُدُونَ مِن دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَضُرُّهُمْ وَلَا يَنفَعُهُمْ وَيَقُولُونَ هَؤُلَاءِ شُفَعَاؤُنَا عِندَ اللَّهِ﴾ [یونس: ١٨] اور فرمایا: ﴿مَا نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرِّبُونَا إِلَى اللَّهِ زُلْفَى﴾ [الزمر: ٣]۔

اور الفراء، الکسائی اور الزجاج نے کہا: کلام کا معنی قسم اور تاخیر ہے، یعنی: وہ اللہ کی قسم اسے پکارتا ہے جس کا نقصان (١) اس کے نفع سے قریب تر ہے۔ پس 'لام' اپنے مقام سے مقدم ہے۔ اور "مَن" (جو) "یدعو" کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہے۔ اور 'لام' جوابِ قسم ہے۔ اور "ضرُّہ" مبتدا ہے اور "أقرب" اس کی خبر ہے (٢)۔ النحاس (٣) نے لام کی تاخیر کو ضعیف قرار دیا اور کہا: لام میں ایسا تصرف نہیں ہے جو اس میں تقدیم و تاخیر کو واجب کرے۔

میں نے کہا: لام کا حق تقدیم ہے، اور کبھی اسے مؤخر بھی کیا جاتا ہے؛ شاعر نے کہا:

خالي لأنْتَ ومَن جريرٌ خالُه ... ينلِ العلاءَ ويُكرم الأخوالا

یعنی: تم میرے ماموں ہو، اور یہ بات پہلے گزر چکی ہے (٤)۔

النحاس: اور ہمیں علی بن سلیمان نے محمد بن یزید سے نقل کیا کہ انہوں نے کہا: کلام میں حذف ہے، اور معنی یہ ہے: وہ اسے پکارتا ہے جس کا نقصان اس کے نفع سے زیادہ قریب ہے، بطور معبود۔ النحاس نے کہا: میرا خیال ہے کہ یہ قول محمد بن یزید کی طرف غلط منسوب ہے؛ کیونکہ

اس کا کوئی معنی نہیں ہے، اس لیے کہ لام کے بعد آنے والا لفظ مبتدا ہے، لہٰذا 'إلهاً' کو منسوب پڑھنا جائز نہیں ہے۔ میرا گمان یہ ہے کہ محمد بن یزید کا مذہب اخفش کے قول کے علاوہ کچھ نہیں ہے، اور میرے نزدیک یہ اس آیت کے بارے میں کہی گئی بہترین بات ہے، واللہ اعلم؛ انہوں نے کہا: "یدعو" بمعنی "یقول" ہے، اور "مَن" مبتدا ہے اور اس کی خبر محذوف ہے۔

(۱) (د) اور (م) میں: "لمن ضره" ہے، اور یہ غلط ہے۔ (۲) دیکھئے معانی القرآن للفراء ۲/ ۲۱۷، والزجاج ۳/ ۴۱۵، وإعراب القرآن للنحاس ۳/ ۸۹، ومشكل إعراب القرآن لمكي ۲/ ۴۸۷۔ (۳) إعراب القرآن ۳/ ۸۹ میں۔ (۴) اس جز کا صفحہ ۹۴۔

Surah Al-Hajj: Verse 13 333

The meaning: He says: The one whose harm is closer than his benefit is his god (1).

I say: This opinion was mentioned by Al-Qushayri - may Allah have mercy on him - from Al-Zajjaj (2), and Al-Mahdawi from Al-Akhfash. He completed its grammatical analysis (I'rab) saying: "yadu'u" (invokes/calls) means "yaqulu" (says), and "man" (who) is a subject (mubtada'), and "darruhu" (his harm) is a second subject, and "aqrab" (closer) is its predicate (khabar). The sentence is the relative clause (silah) for "man", and the predicate for "man" is omitted. The estimation is: He says the one whose harm is closer than his benefit is his god. Similar to this is the saying of Antarah:

They call Antarah while the spears are like well-ropes in the chest of the dark-colored horse (3)

Al-Qushayri said: The disbeliever who says, "the idol is my object of worship," does not say, "its harm is closer than its benefit." Rather, the meaning is: the disbeliever says: "The one whose harm is closer than his benefit - according to the saying of Muslims - is my worshiped god." This is like the words of the Almighty: {O sorcerer, invoke your Lord for us} [Al-Zukhruf: 49]; meaning: O you who are a sorcerer in the view of those who call you a sorcerer.

Al-Zajjaj said: It is permissible for "yadu'u" to be in the position of the circumstantial accusative (hal), and it contains a deleted "ha" (pronoun). That is: "That is the far-reaching straying, he invokes HIM," meaning: in the state of his invoking him. So, in "yadu'u" there is a hidden "ha". One should stop at "yadu'u" here. And his saying: "the one whose harm is closer than his benefit" is a new sentence (isti'naf) in the nominative case as a subject, and its predicate is: "Indeed, an evil protector" (4). This is because the "lam" is for oath and emphasis, so he placed it at the beginning of the sentence.

Al-Zajjaj (5) said: It is permissible for "dhalika" (that) to mean "alladhi" (which/the one who), and it would be in the accusative position.

---

(1) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/89, and the saying of Al-Akhfash Sa'id bin Mas'adah in his Ma'ani al-Qur'an 2/635-636. (2) In Ma'ani al-Qur'an 3/416. (3) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 3/416, and the verse is from the Mu'allaqah of Antarah, and it is in his Diwan p. 29. Regarding his saying: "yad'una Antara", Al-Nahhas said in Sharh al-

Mu'allaqat 2/43: The better pronunciation is with a fatha on the 'ra'. "Ashtan" is the plural of "shatan", which is a well-rope, and "liban" is the chest. (4) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 3/415-416, and Al-Farra' also mentioned this opinion in Ma'ani al-Qur'an 2/417. (5) In Ma'ani al-Qur'an 3/416.

सूरा अल-हज्ज: आयत १३ ३३३

अर्थ: वह कहता है: वह जिसका नुकसान उसके लाभ से अधिक निकट है, उसका ईश्वर है (१)।

मैंने कहा: यह विचार अल-कुशैरी - अल्लाह उन पर दया करे - ने अल-ज़ज्जाज (२) से उल्लेख किया है, और अल-महदवी ने अल-अखफश से। उन्होंने इसका व्याकरण विश्लेषण (इराब) पूरा करते हुए कहा: "यदु'उ" (पुकारता है) का अर्थ है "यक़ुलु" (कहता है), और "मन" (जो) मुब्तदा (कर्ता) है, और "दुरुहु" (उसका नुकसान) दूसरा मुब्तदा है, और "अक़रब" (निकट) उसकी खबर (विधेय) है। वाक्य "मन" का सिला (सापेक्ष उपवाक्य) है, और "मन" की खबर लुप्त है। इसका अनुमान यह है: वह कहता है कि वह जिसका नुकसान उसके लाभ से अधिक निकट है, वह उसका ईश्वर है। इसी के समान अंतरा का कथन है:

वे अंतरा को पुकारते हैं जबकि भाले काले घोड़े की छाती में कुएं की रस्सियों की तरह हैं (३)

अल-कुशैरी ने कहा: काफिर जो कहता है, "मूर्ति मेरा पूज्य है," वह यह नहीं कहता, "उसका नुकसान उसके लाभ से अधिक निकट है।" बल्कि, अर्थ यह है: काफिर कहता है: "वह जिसका नुकसान उसके लाभ से अधिक निकट है - मुसलमानों के कहने के अनुसार - मेरा पूज्य और ईश्वर है।" यह सर्वशक्तिमान के शब्दों की तरह है: {हे जादूगर, हमारे लिए अपने रब को पुकारो} [अज़-ज़ुखरुफ: ४९]; अर्थात: हे वह जो उन लोगों की नज़र में जादूगर है जो तुम्हें जादूगर कहते हैं।

अल-ज़ज्जाज ने कहा: यह संभव है कि "यदु'उ" 'हाल' (स्थिति) के स्थान पर हो, और इसमें एक लुप्त 'हा' (सर्वनाम) हो। अर्थात: "वह दूरगामी भटकाव है जिसे वह पुकारता है," यानी: उसे पुकारने की स्थिति में। अतः"यदु'उ" में एक छुपा हुआ 'हा' है। यहाँ "यदु'उ" पर रुकना चाहिए। और उसका कथन: "जिसका नुकसान उसके लाभ से अधिक निकट है" एक नया वाक्य (इस्तिनाफ) है जो मुब्तदा के रूप में मरफ़ू(प्रथमा विभक्ति) है, और इसकी खबर है: "निश्चित रूप से, एक बुरा रक्षक" (४)। ऐसा इसलिए है क्योंकि 'लाम' शपथ और ताकीद (ज़ोर) के लिए है, इसलिए इसे वाक्य के प्रारंभ में रखा गया है।

अल-ज़ज्जाज (५) ने कहा: यह संभव है कि "ज़ालिका" (वह) "अल्लज़ी" (जो) के अर्थ में हो, और वह नसब (द्वितीया विभक्ति) के स्थान पर हो।

(१) इराब अल-कुरान अल-नहस द्वारा ३/८९, और अल-अखफश सईद बिन मस'आदा का कथन उनकी मा'नी अल-कुरान २/६३५-६३६ में। (२) उनकी मा'नी अल-कुरान ३/४१६ में। (३) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान ३/४१६, और यह शेर अंतरा के मुअल्लाक़ा से है, और यह उनके दीवान पृष्ठ २९ में है। उनके कथन: "यदु'उना अंतरा" के बारे में अल-नहस ने शरह अल-मुअल्लाक़ात २/४३ में कहा: 'रा' पर फतह सबसे अच्छा है। "अश्तान" 'शतन' का बहुवचन है: जो कुएं की रस्सी है, और "लिबान" छाती है। (४) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान ३/४१५-४१६, और अल-फर्रा ने भी अपनी मा'नी अल-कुरान २/४१७ में इस राय का उल्लेख किया है। (५) मा'नी अल-कुरान ३/४१६ में।

سورة الحج: آیت ۱۳ ۳۳۳

اور معنی: وہ کہتا ہے: وہ جس کا نقصان اس کے نفع سے قریب تر ہے، اس کا معبود ہے (۱)۔

میں نے کہا: یہ قول قشیری - رحمہ اللہ - نے زجاج (۲) سے نقل کیا ہے، اور مہدوی نے اخفش سے، اور اس کا اعراب مکمل کرتے ہوئے کہا: «یدعو» بمعنی کہتا ہے (یقول)، اور «من» مبتدأ ہے، اور «ضرُّہ» مبتدأ ثانی ہے، اور «أقرب» اس کی خبر ہے، اور یہ جملہ «من» کا صلہ ہے، اور «من» کی خبر محذوف ہے، اور تقدیر یہ ہے: وہ کہتا ہے اس کے بارے میں جس کا نقصان اس کے نفع سے قریب تر ہے کہ وہ اس کا معبود ہے، اور اس کی مثال عنترہ کا قول ہے:

وہ عنترہ کو پکارتے ہیں جب کہ نیزے سیاہ گھوڑے کے سینے میں کنوئیں کی رسیوں کی طرح ہیں (۳)

قشیری نے کہا: کافر جو کہتا ہے: "بت میرا معبود ہے"، یہ نہیں کہتا: "اس کا نقصان اس کے نفع سے زیادہ قریب ہے"، بلکہ معنی یہ ہے: کافر کہتا ہے: وہ جس کا نقصان اس کے نفع سے قریب تر ہے - مسلمانوں کے قول کے مطابق - میرا معبود اور الٰہ ہے۔ اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرح ہے: {اے جادوگر، ہمارے لیے اپنے رب کو پکار} [الزخرف: ۴۹]؛ یعنی: اے وہ جو ان لوگوں کے نزدیک جادوگر ہے جو تجھے جادوگر کہتے ہیں۔

اور زجاج نے کہا: جائز ہے کہ «یدعو» حال کے مقام پر ہو، اور اس میں ایک 'ہا' محذوف ہو، یعنی: "وہ دور کی گمراہی ہے جسے وہ پکارتا ہے"، یعنی: اسے پکارنے کی حالت میں۔ پس «یدعو» میں ایک 'ہا' پوشیدہ ہے، اور یہاں «یدعو» پر وقف کیا جائے گا، اور اس کا قول: «لَمَن ضرُّہ أقرب من نفعه» کلامِ مستأنف ہے جو مبتدا ہونے کی وجہ سے مرفوع ہے، اور اس کی خبر

ہے: «لَبِئْسَ الْمَوْلَى» (۴)، اور یہ اس لیے کہ 'لام' قسم اور تاکید کے لیے ہے، چنانچہ اسے کلام کے شروع میں رکھا گیا۔

زجاج (۵) نے کہا: جائز ہے کہ «ذلك» بمعنی «الذي» (جو کہ) ہو، اور وہ محلِ نصب میں ہو۔

---

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۳/۸۹، اور قول الأخفش سعید بن مسعدة ان کی معانی القرآن ۲/۶۳۵-۶۳۶ میں۔ (۲) ان کی معانی القرآن ۳/۴۱۶ میں۔ (۳) معانی القرآن للزجاج ۳/۴۱۶، اور یہ شعر عنترہ کے معلقہ سے ہے، اور یہ ان کے دیوان ص ۲۹ میں ہے۔ ان کا قول: "یدعون عنتر"، نحاس نے شرح المعلقات ۲/۴۳ میں کہا: اس میں راء پر فتحہ زیادہ بہتر ہے، اور "الأشطان" "شَطَن" کی جمع ہے: یعنی کنویں کی رسی، اور "اللبان" سینہ ہے۔ (۴) معانی القرآن للزجاج ۳/ ۴۱۵ - ۴۱۶، اور فراء نے بھی معانی القرآن ۲/ ۴۱۷ میں یہ قول ذکر کیا ہے۔ (۵) معانی القرآن ۳/ ۴۱۶ میں ۔

334 Surah Al-Hajj: Verse 13 ...by the occurrence of "calls" (yadu'u) upon it, i.e.: that which is the far-reaching error calls, as He said: "And what is that in your right hand, O Moses?" [Ta-Ha: 17] meaning: what is the thing(1). Then His saying: "him whose harm..." is a starting word (mubtada'), and "an evil patron indeed" is the predicate (khabar). The interpretation of the verse based on this is: He calls that which is the far-reaching error; the object (muf'ul), which is "alladhi" (that which), is placed first, as you would say: "Zaid, he strikes," and Abu Ali(2) found this preferable. Al-Zajjaj claimed that the grammarians overlooked this view, and he recited: 'Adas, for 'Ibad you have no command; you are saved, and this one you carry is free(3). Meaning: and [he] who. Al-Zajjaj and Al-Farra also said: It is permissible for "yadu'u" to be a repetition of what preceded it, for the purpose of emphasizing this action, which is calling, and do not make it transitive since you already made it transitive the first time. Meaning: he calls besides Allah that which does not benefit him nor harm him, he calls; like: "I struck Zaid, I struck"(4). [And it is said: Its meaning is: he calls to him whose harm is closer than his benefit, he calls] then the second "calls" was omitted, sufficing with the first(5). Al-Farra said: It is permissible: "liman darruhu" with a kasra on the Lam, meaning: he calls to the one whose harm is closer than his benefit. Allah Almighty said: "Because your Lord has inspired [for] her" [Az-Zalzalah: 5] meaning: to her(6). Al-Farra and Al-Qaffal also said: The Lam is a connective (sila), meaning: he calls the one whose harm is closer than his benefit, i.e.:

---

(1) Thus in the copies, and in "Ma'ani al-Qur'an" by Al-Zajjaj: "ma allati". (2) Al-Tabarsi mentioned his speech at length in "Majma' al-Bayan" 17/ 83 - 85. (3) "Ma'ani al-Qur'an" by Al-Zajjaj 3/ 417. The verse is by Yazid ibn Mafra' al-Himyari, and it is in his Diwan p. 115, and previously 2/ 149. (4) "Ma'ani al-Qur'an" by Al-Farra 2/ 218 similarly, and Al-Tabarsi mentioned it in "Majma' al-Bayan" 17/ 84 from Abu Ali. We did not find it in "Ma'ani al-Qur'an" by Al-Zajjaj. (5) "Tafsir al-Baghawi" 3/ 277, and what preceded between brackets is from it. (6) "Ma'ani al-Qur'an" by Al-Farra 2/ 217, and "I'rab al-Qur'an" by Al-Nahhas 3/ 89. It is not recited with this variant as mentioned by Al-Farra.

३३४ सूरा अल-हज्ज: आयत १३ ...उस पर "पुकारता है" (यदु'उ) के घटने से, यानी: वह जो दूरगामी पथभ्रष्टता है पुकारता है, जैसा कि उसने कहा: "और हे मूसा, तुम्हारे दाहिने हाथ में वह क्या है?" [ता-हा: १७] यानी: वह क्या चीज़ है(१)। फिर उसका कहना: "उसको जिसकी हानि..." एक नया वाक्य (मुब्तदा) है, और "निश्चय ही वह बुरा संरक्षक है" उसका विधेय (खबर) है। इसके आधार पर आयत की व्याख्या यह है: वह उसे पुकारता है जो दूरगामी पथभ्रष्टता है; कर्म (मफ़'ऊल), जो कि "अल्लज़ी" (जो/वह) है, उसे पहले रखा गया है, जैसे आप कहें: "ज़ैद को वह मारता है," और अबू अली(२) ने इसे बेहतर माना। अल-ज़ज्जाज ने दावा किया कि वैयाकरणों ने इस विचार की अनदेखी की, और उन्होंने काव्य पढ़ा: 'अदस, इबाद के लिए तेरा कोई आदेश नहीं; तू बच गई, और जिसे तू ले जा रही है वह स्वतंत्र है(३)। अर्थात्: और [वह] जो। अल-ज़ज्जाज और अल-फर्रा ने यह भी कहा: यह संभव है कि "यदु'उ" पहले वाले का दोहराव हो, इस क्रिया (पुकारना) पर ज़ोर देने के लिए, और इसे सकर्मक न बनाएं क्योंकि आपने इसे पहली बार ही सकर्मक बना दिया है। यानी: वह अल्लाह के अलावा उसे पुकारता है जो न उसे लाभ पहुँचाता है और न उसे हानि पहुँचाता है, वह पुकारता है; जैसे: "मैंने ज़ैद को मारा, मैंने मारा"(४)। [और कहा गया है: इसका अर्थ है: वह उसे पुकारता है जिसकी हानि उसके लाभ से अधिक निकट है, वह पुकारता है] फिर पहले वाले की पर्याप्तता के कारण दूसरे "पुकारता है" को हटा दिया गया(५)। अल-फर्रा ने कहा: यह संभव है: लाम पर कसरा के साथ "लिमन दर्रुहु", यानी: वह उसे पुकारता है जिसकी हानि उसके लाभ से अधिक निकट है। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: "क्योंकि आपके रब ने उसके लिए प्रेरणा दी है" [अज़-ज़लज़ला: ५] यानी: उसकी ओर(६)। अल-फर्रा और अल-कफ़्फ़ाल ने यह भी कहा: लाम एक जोड़ (सिला) है, यानी: वह उसे पुकारता है जिसकी हानि उसके लाभ से अधिक निकट है, यानी:

---

(१) प्रतियों में ऐसा ही है, और अल-ज़ज्जाज की "मआनी अल-कुरान" में: मा अल्लती। (२) अल-तबरसी ने मज्मा अल-बयान १७/ ८३ - ८५ में उनके भाषण का विस्तार से उल्लेख किया है। (३) अल-ज़ज्जाज की "मआनी अल-कुरान" ३/ ४१७। यह पद्य यजीद बिन मफरा अल-हिमयारी का है, और यह उनके दीवान पृष्ठ ११५ में है, और पहले २/ १४९। (४) अल-फर्रा की "मआनी अल-कुरान" २/ २१८ में इसी तरह, और अल-तबरसी ने इसे मज्मा अल-बयान १७/ ८४ में अबू अली के हवाले से उद्धृत किया है। हमें यह अल-ज़ज्जाज की "मआनी अल-कुरान" में नहीं मिला। (५) तफ़सीर अल-बगवी ३/ २७७, और कोष्ठक के बीच जो पहले आया है वह उसी से है। (६) अल-फर्रा की "मआनी अल-कुरान"

२/ २१७, और अल-नहस की "इराब अल-कुरान" ३/ ८९। जैसा कि अल-फर्रा ने उल्लेख किया है, इस तरीके से नहीं पढ़ा जाता है।

۳۳۴ سورہ الحج: آیت ۱۳ اس پر «یدعو» کے واقع ہونے سے، یعنی: جو دور کی گمراہی ہے وہ پکارتا ہے، جیسا کہ اللہ نے فرمایا: ﴿وَمَا تِلْكَ بِيَمِينِكَ يَٰمُوسَىٰ﴾ [طہ: ۱۷] یعنی: وہ کیا چیز ہے(۱)، پھر اس کا قول: «لَمَن ضَرُّهُ» کلامِ مبتدأ ہے، اور «لبئس المولی» مبتدأ کی خبر ہے، اور اس پر آیت کی تقدیر یہ ہے: وہ اسے پکارتا ہے جو دور کی گمراہی ہے؛ مفعول کو مقدم کیا گیا ہے جو کہ «الذی» ہے، جیسا کہ آپ کہیں: زیداً یضرب (زید کو وہ مارتا ہے)، اور ابو علی(۲) نے اسے پسند کیا ہے۔ زجاج کا خیال ہے کہ نحویوں نے اس قول سے غفلت برتی، اور انہوں نے یہ شعر پڑھا:

عَدَسْ ما لعبادٍ علیكِ إمارةٌ نَجَوْتِ وهذا تَحْمِلین طَلیقُ(۳) یعنی: اور جو۔ زجاج اور فراء نے یہ بھی کہا: یہ جائز ہے کہ «یدعو» اپنے ماقبل کا تکرار ہو، اس فعل یعنی دعا (پکارنے) کی کثرت (تاکید) کے طور پر، اور اسے متعدی نہ بنائیں کیونکہ آپ نے اسے پہلی بار متعدی بنا دیا ہے، یعنی: وہ اللہ کے سوا اسے پکارتا ہے جو نہ اسے نفع دے اور نہ اسے نقصان پہنچائے، وہ پکارتا ہے؛ جیسے: ضربت زیداً ضربت (میں نے زید کو مارا، میں نے مارا)(۴)۔ [اور کہا گیا ہے: اس کا معنی ہے: وہ اسے پکارتا ہے جس کا نقصان اس کے نفع سے زیادہ قریب ہے، وہ پکارتا ہے] پھر پہلے پر اکتفا کرتے ہوئے دوسرے «یدعو» کو حذف کر دیا گیا(۵)۔ فراء نے کہا: یہ بھی جائز ہے: «لَمَن ضَرُّهُ» لام کے کسرہ کے ساتھ، یعنی: وہ اس کی طرف پکارتا ہے جس کا نقصان اس کے نفع سے زیادہ قریب ہے، اللہ عزوجل نے فرمایا: ﴿بِأَنَّ رَبَّكَ أَوْحَىٰ لَهَا﴾ [الزلزلہ: ۵] یعنی: اس کی طرف(۶)۔ فراء اور قفال نے یہ بھی کہا: لام صلہ (زائدہ) ہے، یعنی: وہ اسے پکارتا ہے جس کا نقصان اس کے نفع سے زیادہ قریب ہے، یعنی:

---

(۱) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور زجاج کی معانی القرآن میں ہے: ما التی۔ (۲) طبرسی نے مجمع البیان ۱۷/ ۸۳ - ۸۵ میں ان کی گفتگو تفصیل سے ذکر کی ہے۔ (۳) زجاج کی معانی القرآن

۳/ ۴۱۷، اور یہ بیت یزید بن مفرغ الحمیری کا ہے، اور یہ ان کے دیوان ص ۱۱۵ میں ہے، اور پہلے ۲/ ۱۴۹۔ (۴) فراء کی معانی القرآن ۲/ ۲۱۸ میں اسی طرح ہے، اور طبرسی نے اسے مجمع البیان ۱۷/ ۸۴ میں ابو علی سے نقل کیا ہے۔ ہمیں یہ زجاج کی معانی القرآن میں نہیں ملا۔ (۵) تفسیر بغوی ۳/ ۲۷۷، اور جو قوسین کے درمیان گزرا وہ اسی سے ہے۔ (۶) فراء کی معانی القرآن ۲/ ۲۱۷، اور نحاس کی اعراب القرآن ۳/ ۸۹۔ اس طریقے سے نہیں پڑھا جاتا جیسا کہ فراء نے ذکر کیا۔

Surah Al-Hajj: Verses 13 - 15 335

...worships Him. And it is also like this in the reading of Abdullah bin Mas'ud (1). {An evil patron indeed} means: in mutual support (2) {and an evil companion!} meaning: the associate, friend, and companion. Mujahid: It means the idol (3).

Allah Almighty's saying: {Indeed, Allah will admit those who have believed and done righteous deeds to gardens beneath which rivers flow. Indeed, Allah does what He intends.} [14]

Allah Almighty's saying: {Indeed, Allah will admit those who have believed and done righteous deeds to gardens beneath which rivers flow}: When He mentioned the state of the polytheists and the state of the hypocrites and the devils; He also mentioned the state of the believers in the hereafter. {Indeed, Allah does what He intends} meaning: He rewards whom He wills and punishes whom He wills. So, for the believers is Paradise by virtue of His true promise and His grace, and for the disbelievers is the Fire by what has preceded from His justice, not that the Lord's action is caused by the slaves' action.

Allah Almighty's saying: {Whoever thinks that Allah will not aid him in this world and the Hereafter - let him extend a rope to the ceiling, then cut it off, and let him see if his effort will remove that which enrages [him].} [15]

Allah Almighty's saying: {Whoever thinks that Allah will not aid him in this world and the Hereafter - let him extend a rope to the ceiling}: Abu Ja'far al-Nahhas said: Among the best things said about it: The meaning is: Whoever thinks that Allah will not aid Muhammad (4) ﷺ, and that he is able to cut off the aid he was given {let him extend a rope to the ceiling} meaning: let him seek a trick by which he reaches the sky {then cut it off} meaning: then let him cut off the aid if he is able to {and let him see if his effort will remove} and his trick what enrages him of the Prophet's ﷺ victory. The benefit in the speech is that if he is unable to scheme and use a trick by doing something like this, he will not reach the cutting off of the aid (5).

---

(1) Ma'ani al-Quran by al-Farra 2/217, and the reading according to Ibn Khalawayh in Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 94 without attribution. (2) In (Z): i.e., the supporter. (3) Narrated by al-Tabari 16/477. (4) After it in (Z): in the world. (5) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/90.

सूरह अल-हज्ज: आयत १३ - १५ ३३५

उसकी इबादत करता है। और इसी तरह यह अब्दुल्लाह बिन मसूद (१) की क़िरात में है। {बुरा है वह संरक्षक} अर्थात: आपसी समर्थन में (२) {और बुरा है वह साथी!} अर्थात: साथ रहने वाला, मित्र और दोस्त। मुजाहिद: इसका अर्थ है बुत (मूर्ति) (३)।

अल्लाह तआला का फरमान: {निश्चय ही अल्लाह उन लोगों को जो ईमान लाए और जिन्होंने अच्छे कर्म किए, ऐसे बागों में प्रविष्ट करेगा जिनके नीचे नहरें बहती होंगी। निस्संदेह अल्लाह जो चाहता है, करता है।} [१४]

अल्लाह तआला का फरमान: {निश्चय ही अल्लाह उन लोगों को जो ईमान लाए और जिन्होंने अच्छे कर्म किए, ऐसे बागों में प्रविष्ट करेगा जिनके नीचे नहरें बहती होंगी}: जब उसने मुशरिकों (बहुदेववादियों) की स्थिति और मुनाफ़िक़ों (पाखंडियों) और शैतानों की स्थिति का उल्लेख किया; तो उसने आख़िरत में मोमिनों (ईमान वालों) की स्थिति का भी उल्लेख किया। {निस्संदेह अल्लाह जो चाहता है, करता है} अर्थात: वह जिसे चाहता है इनाम देता है और जिसे चाहता है अज़ाब देता है। तो मोमिनों के लिए जन्नत उनके सच्चे वादे और उनके फ़ज़्ल (कृपा) के कारण है, और काफिरों के लिए जहन्नुम उनके न्याय से पहले जो बीत चुका है उसके कारण है, न कि रब का कार्य बंदों के कार्य का परिणाम है।

अल्लाह तआला का फरमान: {जो यह समझता हो कि अल्लाह उसकी (पैगंबर की) दुनिया और आख़िरत में हरगिज़ मदद नहीं करेगा, तो उसे चाहिए कि वह आकाश की ओर एक रस्सी ताने, फिर उसे काट दे, फिर देखे कि क्या उसकी यह तदबीर उस चीज़ को दूर कर सकती है जो उसे क्रोधित कर रही है।} [१५]

अल्लाह तआला का फरमान: {जो यह समझता हो कि अल्लाह उसकी दुनिया और आख़िरत में हरगिज़ मदद नहीं करेगा, तो उसे चाहिए कि वह आकाश की ओर एक रस्सी ताने}: अबू जाफ़र अल-नहस ने कहा: इसके बारे में कही गई सबसे अच्छी बातों में से एक यह है: इसका अर्थ है: जो कोई यह सोचता है कि अल्लाह मुहम्मद ﷺ (४) की मदद नहीं करेगा, और वह उस मदद को काटने के लिए तैयार हो सकता है जो उन्हें दी गई है {तो उसे चाहिए कि वह आकाश की ओर एक रस्सी ताने} अर्थात: उसे कोई ऐसी युक्ति (चाल) ढूंढनी चाहिए जिससे वह आकाश तक पहुँच सके{फिर उसे काट दे} अर्थात: फिर वह मदद को काट दे यदि वह ऐसा करने में सक्षम हो {फिर देखे कि क्या

उसकी यह तदबीर दूर कर सकती है} और उसकी युक्ति उस चीज़ को जो उसे नबी ﷺ की जीत से क्रोधित करती है। इस बातचीत का लाभ यह है कि यदि वह इस तरह का काम करके साज़िश और युक्ति नहीं कर पाता है, तो वह मदद को काटने तक नहीं पहुँच पाएगा (५)।

---

(१) मा'नी अल-क़ुरआन अल-फ़र्रा २/२१७, और इब्न खलवैह के अनुसार अल-किरात अल-शाज़्ज़ाह पृ. ९४ में बिना किसी संदर्भ के। (२) (ज़) में: यानी मददगार। (३) इसे अल-तबरी १६/४७७ ने निकाला है। (४) इसके बाद (ज़) में: दुनिया में। (५) इ'राब अल-क़ुरआन अल-नहस ३/९०।

سورة الحج: آیات ۱۳ - ۱۵ ۳۳۵

اس کی عبادت کرتا ہے۔ اور اسی طرح عبداللہ بن مسعود کی قرأت میں ہے (۱)۔ ﴿لَبِئْسَ الْمَوْلَى﴾ یعنی: آپس کی مدد میں (۲) ﴿وَلَبِئْسَ الْعَشِيرُ﴾ یعنی: معاشر، دوست اور ساتھی۔ مجاہد: اس سے مراد بت ہے (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِنَّ اللَّهَ يُدْخِلُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِن تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ إِنَّ اللَّهَ يَفْعَلُ مَا يُرِيدُ﴾ [۱۴]

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِنَّ اللَّهَ يُدْخِلُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِن تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ﴾: جب مشرکین کے حال اور منافقین و شیاطین کے حال کا ذکر کیا؛ تو آخرت میں مومنین کے حال کا بھی ذکر فرمایا۔ ﴿إِنَّ اللَّهَ يَفْعَلُ مَا يُرِيدُ﴾ یعنی: جسے چاہتا ہے ثواب دیتا ہے اور جسے چاہتا ہے عذاب دیتا ہے، پس مومنین کے لیے ان کے سچے وعدے اور ان کے فضل سے جنت ہے، اور کافروں کے لیے آگ ہے ان کے انصاف کے مطابق جو پہلے گزر چکا ہے، یہ نہیں کہ رب کا فعل بندوں کے فعل کی وجہ سے ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿مَن كَانَ يَظُنُّ أَن لَّن يَنصُرَهُ اللَّهُ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ فَلْيَمْدُدْ بِسَبَبٍ إِلَى السَّمَاءِ ثُمَّ لْيَقْطَعْ فَلْيَنظُرْ هَلْ يُذْهِبَنَّ كَيْدُهُ مَا يَغِيظُ﴾ [۱۵]

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿مَن كَانَ يَظُنُّ أَن لَّن يَنصُرَهُ اللَّهُ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ فَلْيَمْدُدْ بِسَبَبٍ إِلَى السَّمَاءِ﴾: ابو جعفر النحاس نے کہا: اس کے بارے میں کہی گئی بہترین باتوں میں سے ایک یہ ہے: اس کا معنی یہ ہے کہ: جو یہ گمان کرتا ہے کہ اللہ محمد ﷺ (۴) کی مدد نہیں کرے گا، اور وہ اس مدد کو منقطع کرنے کی تیاری کر رہا ہے جو انہیں عطا کی گئی ہے ﴿فَلْيَمْدُدْ بِسَبَبٍ إِلَى السَّمَاءِ﴾ یعنی: وہ ایسی

تدبیر تلاش کرے جس سے وہ آسمان تک پہنچ سکے ﴿ثُمَّ لْيَقْطَعْ﴾ یعنی: پھر وہ اس مدد کو منقطع کر دے اگر اس کے بس میں ہو ﴿فَلْيَنظُرْ هَلْ يُذْهِبَنَّ كَيْدُهُ﴾ اور اس کی تدبیر اس غصے کو ختم کر دے گی جو اسے نبی ﷺ کی نصرت سے آتا ہے۔ کلام میں فائدہ یہ ہے کہ اگر وہ ایسی تدبیر اور حیلہ کرنے کی قدرت نہیں رکھتا کہ ایسا کام کرے، تو وہ نصرت کو منقطع کرنے تک نہیں پہنچ پائے گا (۵)۔

---

(۱) معانی القرآن للفراء ۲/۲۱۷، اور ابن خالویہ کے ہاں القراءات الشاذہ ص ۹۴ میں بغیر نسبت کے۔ (۲) (ظ) میں: یعنی الناصر۔ (۳) اسے طبری نے ۴۷۷/۱۶ میں روایت کیا ہے۔ (۴) اس کے بعد (ظ) میں ہے: دنیا میں۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس ۳/۹۰۔

336 Surat Al-Hajj: Verse 15

And Ibn Abbas said: The pronoun in "Allah will aid him" refers to Muhammad (1) ﷺ. And although he was not mentioned [by name], the whole context points to him; because faith is faith in Allah and in Muhammad (2) ﷺ, and turning away from religion is turning away from the religion brought by Muhammad ﷺ. That is: whoever from among those who oppose Muhammad ﷺ and those who worship Allah on an edge thinks that We will not aid Muhammad, let him do such and such.

And from Ibn Abbas also: The pronoun "his" refers back to "whoever", and the meaning is: whoever thinks that Allah will not provide for him, let him choke himself, let him kill himself (3); for there is no good in a life devoid of Allah's help. And 'aid' (nasr) according to this view is provision (rizq); the Arabs say: "He who aids me, may Allah aid him", meaning: "He who gives to me, may Allah give to him". From this is the Arab saying: "Aided land", meaning: "Rained-upon land"; Al-Faq'asi said (4): "And you do not give a man more than his right... nor do you possess the hardship (5) which the rain aids."

Likewise, Ibn Abi Najih narrated from Mujahid that he said regarding: {Whoever thinks that Allah will never aid him} meaning: will never provide for him (6). This is the view of Abu Ubaydah (7).

It was also said: The pronoun refers to the religion, meaning: whoever thinks that Allah will not aid His religion. {Let him stretch out a rope (bi-sabab)} i.e., with a cord, and 'as-sabab' is that by which a thing is reached. {to the heaven (ila al-samaa')}: to the ceiling of the house. Ibn Zaid said: It is the well-known sky (8). The Kufans recited: {then let him cut (thumma l-yaqta')} with a sukun on the lam (9). Al-Nahhas said (10): And this is far-fetched in...

(1) Reported by Al-Tabari 16/480. (2) In (Z): Because faith in Allah is faith in Muhammad (3) .ﷺ Reported by Al-Tabari 16/481 - 482, and the heaven according to this view is the ceiling of the house, as mentioned in the report of Ibn Abbas. (4) The name was inconsistent in the manuscripts, and the confirmed one is from Tafsir al-Tabari 16/480, and the verse is without attribution in Majaz al-Qur'an 2/47, and al-Muharrar al-Wajiz 4/111. (5) In the handwritten manuscripts: thing, and the confirmed is from (M) and the sources. (6) Reported by Al-Tabari 16/482. (7) In Majaz al-Qur'an 2/46 - 47. (8) Reported by Al-Tabari at length 16/479. (9) Warsh, Abu 'Amr and Ibn 'Amir recited with a kasrah on the lam, and the rest with a sukun. Al-Sab'ah p. 434, and Al-Taysir p. 156. (10) In I'rab al-Qur'an 3/90.

३३६ सूरह अल-हज्ज: आयत १५

और इब्न अब्बास ने कहा: "अल्लाह उसकी मदद करेगा" में सर्वनाम मुहम्मद ﷺ की ओर संकेत करता है (१)। और हालाँकि उनका उल्लेख [नाम से] नहीं किया गया था, लेकिन पूरा संदर्भ उन्हीं की ओर इशारा करता है; क्योंकि ईमान, अल्लाह और मुहम्मद ﷺ पर ईमान है (२), और धर्म से विमुख होना उस धर्म से विमुख होना है जिसे मुहम्मद ﷺ लेकर आए थे। अर्थात: जो कोई मुहम्मद ﷺ के विरोधियों में से और जो कोई किनारे पर रहकर अल्लाह की इबादत करते हैं, यह सोचता है कि हम मुहम्मद की मदद नहीं करेंगे, तो वह ऐसा और वैसा करे।

और इब्न अब्बास से यह भी है: कि 'उसकी' सर्वनाम "जो" की ओर जाता है, और अर्थ यह है: जो कोई यह सोचता है कि अल्लाह उसे जीविका नहीं देगा, वह अपना गला घोंट ले, खुद को मार डाले (३); क्योंकि अल्लाह की मदद के बिना जीवन में कोई भलाई नहीं है। और इस मत के अनुसार मदद (नस्त्र) का अर्थ जीविका (रिज़्क) है; अरब कहते हैं: "जो मेरी मदद करता है, अल्लाह उसकी मदद करे", यानी: "जो मुझे देता है, अल्लाह उसे दे"। इसी से अरबों की कहावत है: "मदद प्राप्त भूमि", यानी: "वर्षा वाली भूमि"; अल-फक'असी ने कहा (४): "और आप किसी व्यक्ति को उसके अधिकार से अधिक नहीं देते... और न ही आप उस कठिनाई (५) के स्वामी हैं जिसकी वर्षा मदद करती है।"

इसी तरह, इब्न अबी नजीह ने मुजाहिद से रिवायत की है कि उन्होंने {जो कोई यह सोचता है कि अल्लाह उसकी कभी मदद नहीं करेगा} के बारे में कहा: यानी उसे कभी जीविका नहीं देगा (६)। यह अबू उबैदा का मत है (७)।

और यह भी कहा गया है: कि सर्वनाम धर्म की ओर जाता है, जिसका अर्थ है: जो कोई यह सोचता है कि अल्लाह अपने धर्म की मदद नहीं करेगा। {तो वह एक रस्सी ताने (बि-सबब)} यानी: एक डोरी के साथ, और 'अस-सबब' वह है जिससे किसी चीज़ तक पहुँचा जाता है। {आकाश की ओर (इला अस-समा')}: घर की छत की ओर। इब्न ज़ैद ने कहा: यह वही जाना-पहचाना आसमान है (८)। कूफ़ियों ने {फिर उसे काट दे (थुम्मा ल-यक्ता')} लाम पर सुकून के साथ पढ़ा है (९)। अन-नहहास ने कहा (१०): और यह... में दूर की बात है।

(१) अल-तबरी १६/४८० द्वारा निकाला गया। (२) (ज़) में: क्योंकि अल्लाह पर ईमान मुहम्मद ﷺ पर ईमान है। (३) अल-तबरी १६/४८१-४८२ द्वारा निकाला गया, और इस मत के अनुसार आसमान घर की छत है, जैसा कि इब्न अब्बास की रिपोर्ट में आया है। (४) पांडुलिपियों में नाम में गड़बड़ी थी, और

प्रमाणित अल-तबरी १६/४८० के तफ़्सीर से है, और शेर मिजाज़ अल-कुरान २/४७ और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१११ में बिना श्रेय के है। (५) हस्तलिखित प्रतियों में: 'चीज़', और प्रमाणित (एम) और स्रोतों से है। (६) अल-तबरी १६/४८२ द्वारा निकाला गया। (७) मिजाज़ अल-कुरान २/४६ - ४७ में। (८) अल-तबरी १६/४७९ द्वारा विस्तार से निकाला गया। (९) वर्श, अबू अम्र और इब्न आमिर ने लाम पर कसरा के साथ पढ़ा, और बाकियों ने सुकून के साथ। अल-सबआ पृ. ४३४, और अल-तयसीर पृ. १५६। (१०) इ'राब अल-कुरान ३/९० में।

اور اسی طرح ابن عباس نے کہا: "اللہ اس کی مدد کرے گا" میں ضمیر محمد ﷺ کی طرف لوٹتی ہے (۱)۔ اور اگرچہ آپ ﷺ کا ذکر (نام سے) نہیں ہوا، لیکن تمام کلام آپ ہی پر دلالت کرتا ہے؛ کیونکہ ایمان، اللہ پر اور محمد ﷺ پر ایمان لانا ہے (۲)، اور دین سے پھر جانا اس دین سے پھر جانا ہے جسے محمد ﷺ لے کر آئے تھے، یعنی: محمد ﷺ کے دشمنوں میں سے جو کوئی یہ گمان کرے اور جو کنارے پر رہ کر اللہ کی عبادت کرتے ہیں کہ ہم محمد کی مدد نہیں کریں گے، تو وہ ایسا اور ویسا کرے۔

اور ابن عباس سے یہ بھی مروی ہے: کہ ضمیر "مَنْ" (جو) کی طرف لوٹتی ہے، اور معنی یہ ہے: جو یہ گمان کرے کہ اللہ اسے رزق نہیں دے گا تو وہ اپنا گلا گھونٹ لے، اپنی جان لے لے (۳)؛ کیونکہ اللہ کی مدد سے خالی زندگی میں کوئی بھلائی نہیں۔ اور اس قول کے مطابق نصرت (مدد) سے مراد رزق ہے؛ عرب کہتے ہیں: "جس نے میری مدد کی، اللہ اس کی مدد کرے"، یعنی: جس نے مجھے دیا، اللہ اسے عطا کرے۔ اسی سے عربوں کا یہ قول ہے: "أرض منصورة" (مدد یافتہ زمین)، یعنی: جس پر بارش ہوئی ہو؛ فقْعسی نے کہا (۴): "اور بے شک تو کسی شخص کو اس کے حق سے زیادہ نہیں دیتا... اور نہ ہی تو اس تنگی (۵) کا مالک ہے جس کی بارش مددگار ہے۔"

اسی طرح ابن ابی نجیح نے مجاہد سے روایت کیا، انہوں نے {جو شخص یہ گمان رکھتا ہو کہ اللہ اس کی ہرگز مدد نہ کرے گا} کے بارے میں کہا: یعنی اسے رزق نہیں دے گا (۶)۔ اور یہی ابو عبیدہ کا قول ہے (۷)۔

اور کہا گیا ہے: کہ ضمیر دین کی طرف لوٹتی ہے، اور معنی یہ ہے: جو یہ گمان کرے کہ اللہ اپنے دین کی مدد نہیں کرے گا۔ {پس وہ ایک رسی تانے (بسبب)} یعنی: رسی کے ساتھ، اور 'سبب' وہ

ذریعہ ہے جس سے کسی چیز تک پہنچا جائے۔ {آسمان کی طرف (إلى السماء)}: گھر کی چھت کی طرف۔ ابن زید نے کہا: اس سے مراد وہی مشہور آسمان ہے (۸)۔ اور کوفیوں نے {پھر وہ کاٹ دے (ثم لِيقطع)} کو لام کے سکون کے ساتھ پڑھا ہے (۹)۔ نحاس نے کہا (۱۰): اور یہ بات... میں بعید (بعید از قیاس) ہے۔

(۱) اسے طبری نے ۱۶ / ۴۸۰ میں روایت کیا ہے۔ (۲) (ظ) میں ہے: کیونکہ اللہ پر ایمان لانا محمد ﷺ پر ایمان لانا ہے۔ (۳) اسے طبری نے ۱۶ / ۴۸۱ - ۴۸۲ میں روایت کیا ہے، اور اس قول کے مطابق آسمان سے مراد گھر کی چھت ہے، جیسا کہ ابن عباس کی روایت میں آیا ہے۔ (۴) نسخوں میں نام میں اضطراب تھا، اور جو ثابت ہے وہ تفسیر طبری ۱۶ / ۴۸۰ سے ہے، اور یہ شعر بلا حوالہ مجاز القرآن ۲ / ۴۷ اور المحرر الوجيز ۴ / ۱۱۱ میں ہے۔ (۵) قلمی نسخوں میں 'الشيء' ہے، اور جو ثابت ہے وہ (م) اور مصادر سے ہے۔ (۶) اسے طبری نے ۱۶ / ۴۸۲ میں روایت کیا ہے۔ (۷) مجاز القرآن ۲ / ۴۶ - ۴۷ میں۔ (۸) اسے طبری نے تفصیل سے ۱۶ / ۴۷۹ میں روایت کیا ہے۔ (۹) ورش، ابو عمرو اور ابن عامر نے لام کے کسرہ (زیر) کے ساتھ پڑھا، اور باقیوں نے سکون کے ساتھ السبعة ص ۴۳۴، اور التيسير ص ۱۵۶۔ (۱۰) إعراب القرآن ۳ / ۹۰ میں۔

...Arabic; because "thumma" (then) is not like "wa" (and) and "fa" (so); because it can be paused upon and stands alone. And in the reading of Abdullah: "so let him cut it off, then let him see if his plot will do away with what enrages him" (1). It was said: "ma" means "that which", i.e., will his plot do away with that which enrages him, so the "ha" was omitted to make it lighter. And it was said: it is a verbal noun, i.e., will his plot do away with his rage.

The Almighty's saying: {And thus We have sent it down as verses of clear evidence and that Allah guides whom He intends.} (16) The Almighty's saying: {And thus We have sent it down as verses of clear evidence} means the Quran. {And that Allah} i.e., and likewise that Allah {guides whom He intends}, He linked the existence of guidance to His will, so He is the Guide, there is no guide besides Him.

The Almighty's saying: {Indeed, those who have believed and those who were Jews and the Sabeans and the Christians and the Magians and those who associated others with Allah - indeed, Allah will judge between them on the Day of Resurrection. Indeed Allah is, over all things, Witness.} (17) The Almighty's saying: {Indeed, those who have believed} i.e., in Allah and in Muhammad ﷺ {and those who were Jews}: the Jews, who are those attributed to the religion of Moses (peace be upon him). {and the Sabeans}: they are a people who worship the stars. {and the Christians}: they are those attributed to the religion of Jesus. {and the Magians}: they are fire-worshippers who say that the world has two origins: light and darkness. Qatadah said: Religions are five, four are for Satan, and one is for the Most Merciful (2). And it was said: the Magians were originally "An-Najus" (the impure); due to their religious practice of using impurities, and the 'M' and 'N' alternate, like 'ghaym' and 'ghayn', and 'aym' and 'ayn'. All of this has already been covered extensively in "Al-Baqarah" (3). {and those who associated others with Allah}: they are the Arabs, the worshippers of idols. {Indeed, Allah will judge between them on the Day of Resurrection} i.e., He decides and judges, so for the disbelievers is the Fire,

---

(1) We did not find this reading from Ibn Masud, and Al-Farra mentioned in "Ma'ani al-Quran" 2/218, and Ibn Atiyyah in "Al-Muharrar al-Wajiz" 4/111 that Ibn Masud's reading is: "then let him cut it off". (2) Reported at length by Abd al-Razzaq in "At-Tafsir" 2/39, and At-Tabari 16/485, and As-Suyuti attributed it in "Ad-Durr al-Manthur" to Abd ibn Humayd and Ibn Abi Hatim, except that their wording according to them

was: And religions are six, five for Satan, and one for the Most Merciful. (3) See 2/158 and following, and also see the discussion about the Magians in 8/480, and 10/164.

सूरा अल-हज्ज: आयतें 15 - 17 337

...अरबी; क्योंकि "थुम्मा" (फिर) 'वाव' (और) और 'फ़ा' (अत:) की तरह नहीं है; क्योंकि इस पर रुका जा सकता है और यह अकेला रहता है। और अब्दुल्ला की क़िरअत (पाठ) में है: "तो वह उसे काट दे, फिर देखे कि क्या उसकी चाल उस चीज़ को दूर कर देती है जो उसे क्रोधित करती है" (1)। कहा गया: "मा" का अर्थ है "वह जो", अर्थात्: क्या उसकी चाल उस चीज़ को दूर कर देगी जो उसे क्रोधित करती है, इसलिए 'हा' को हटा दिया गया ताकि यह हल्का हो जाए। और कहा गया: यह एक भाववाचक संज्ञा (मस्दर) के रूप में है, अर्थात्: क्या उसकी चाल उसके क्रोध को दूर कर देगी।

अल्लाह तआला का कथन: {और इसी तरह हमने इसे स्पष्ट निशानियों के रूप में उतारा है और यह कि अल्लाह जिसे चाहता है मार्गदर्शन देता है।} (16) अल्लाह तआला का कथन: {और इसी तरह हमने इसे स्पष्ट निशानियों के रूप में उतारा है} इसका अर्थ है कुरान। {और यह कि अल्लाह} अर्थात्: और इसी प्रकार कि अल्लाह {जिसे चाहता है मार्गदर्शन देता है}, उसने मार्गदर्शन के अस्तित्व को अपनी इच्छा से जोड़ा है, अतः वही मार्गदर्शक है, उसके अतिरिक्त कोई मार्गदर्शक नहीं है।

अल्लाह तआला का कथन: {निस्संदेह, जो लोग ईमान लाए और जो यहूदी हुए और साबिई और ईसाई और मजूसी और वे लोग जिन्होंने शिर्क किया - निस्संदेह, अल्लाह क़ियामत के दिन उनके बीच फ़ैसला करेगा। निस्संदेह अल्लाह हर चीज़ का गवाह है।} (17) अल्लाह तआला का कथन: {निस्संदेह, जो लोग ईमान लाए} अर्थात्: अल्लाह पर और मुहम्मद ﷺ पर। {और जो यहूदी हुए}: यहूदी, और वे मूसा (अलैहिस्सलाम) के दीन से जुड़े हुए हैं। {और साबिई}: वे एक ऐसी जाति हैं जो सितारों की पूजा करते हैं। {और ईसाई}: वे ईसा (अलैहिस्सलाम) के दीन से जुड़े हुए हैं। {और मजूसी}: वे अग्नि-पूजक हैं जो कहते हैं कि संसार के दो मूल हैं: प्रकाश और अंधकार। कतादा ने कहा: धर्म पाँच हैं, चार शैतान के लिए हैं, और एक रहमान (परम दयालु) के लिए (2)। और कहा गया: मजूसी मूल रूप से "अन-नजूस" (अशुद्ध) थे; क्योंकि वे अशुद्धियों के प्रयोग को अपना धर्म मानते थे, और 'म' और 'न' एक-दूसरे के स्थान पर आते हैं, जैसे 'ग़ैम' और 'ग़ैन', और 'ऐम' और 'ऐन'। यह सब सूरा "अल-बक़रह" में विस्तार से बीत चुका है (3)। {और वे लोग जिन्होंने शिर्क किया}: वे अरब के मूर्तिपूजक हैं। {निस्संदेह, अल्लाह क़ियामत के दिन उनके बीच फ़ैसला करेगा} अर्थात्: वह निर्णय और न्याय करेगा, अतः काफ़िरों के लिए आग है,

(1) हमें इब्न मसूद से यह पाठ नहीं मिला, और अल-फ़र्रा ने "माअनी अल-क़ुरान" 2/218 में, और इब्न अतिय्या ने "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" 4/111 में उल्लेख किया है कि इब्न मसूद का पाठ है: "फिर वह उसे काट दे"। (2) इसे अब्द अल-रज्ज़ाक ने तफ़सीर में 2/39 में, और तबरी ने 16/485 में विस्तार से बताया है, और अस-सुयूती ने "अद-दुर्र अल-मन्शूर" में इसे अब्द इब्न हुमैद और इब्न अबी हातिम की ओर प्रेरित किया है, सिवाय इसके कि उनके अनुसार उनके शब्द थे: और धर्म छह हैं, पाँच शैतान के लिए, और एक रहमान के लिए। (3) देखें 2/158 और उसके बाद, और मजूसी के बारे में चर्चा 8/480 और 10/164 में भी देखें।

سورة الحج: الآيات ١٥ - ١٧ ٣٣٧

العربية؛ کیونکہ «ثم» واو اور فا کی طرح نہیں ہے؛ کیونکہ اس پر وقف کیا جا سکتا ہے اور یہ اکیلا ہوتا ہے۔ اور عبداللہ کی قرأت میں ہے: «فليقطعه ثم لينظر هل يذهبنَّ كيده ما يغيظ» (سو اسے چاہیے کہ وہ اسے کاٹ دے، پھر دیکھے کہ کیا اس کی تدبیر اس غصے کو دور کرتی ہے) (١)۔ کہا گیا: «ما» اسم موصول (جو کہ) کے معنی میں ہے، یعنی: کیا اس کی تدبیر اس چیز کو دور کر دے گی جو اسے غصہ دلاتی ہے، تو تخفیف کے لیے «ہا» کو حذف کر دیا گیا۔ اور کہا گیا: مصدر کے معنی میں ہے، یعنی: کیا اس کی تدبیر اس کے غصے کو دور کر دے گی۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَكَذَٰلِكَ أَنزَلْنَٰهُ ءَايَاتٍ بَيِّنَاتٍ وَأَنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَن يُرِيدُ ﴾ (١٦) اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَكَذَٰلِكَ أَنزَلْنَٰهُ ءَايَاتٍ بَيِّنَاتٍ﴾ یعنی قرآن۔ ﴿وَأَنَّ اللَّهَ﴾ یعنی: اور اسی طرح کہ اللہ ﴿يَهْدِي مَن يُرِيدُ﴾، اللہ نے ہدایت کے وجود کو اپنی مشیت سے جوڑ دیا، سو وہی ہدایت دینے والا ہے، اس کے سوا کوئی ہدایت دینے والا نہیں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّ الَّذِينَ ءَامَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِـِٔينَ وَالنَّصَارَىٰ وَالْمَجُوسَ وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا إِنَّ اللَّهَ يَفْصِلُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ﴾ (١٧) اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّ الَّذِينَ ءَامَنُوا﴾ یعنی: اللہ اور محمد ﷺ پر ایمان لائے۔ ﴿وَالَّذِينَ هَادُوا﴾: یہودی، اور وہ موسیٰ علیہ السلام کی ملت سے منسوب ہیں۔ ﴿وَالصَّابِـِٔينَ﴾: وہ قوم ہے جو ستاروں کی عبادت کرتی ہے۔ ﴿وَالنَّصَارَىٰ﴾: وہ عیسیٰ (علیہ السلام) کی ملت سے منسوب ہیں۔ ﴿وَالْمَجُوسَ﴾: وہ آگ کے پجاری ہیں جو کہتے ہیں کہ کائنات کی دو بنیادیں ہیں: روشنی اور تاریکی۔ قتادہ نے کہا: ادیان پانچ ہیں، چار شیطان کے لیے ہیں، اور ایک رحمن کے لیے (٢)۔ اور کہا گیا: مجوس دراصل «نجوس» تھا؛ نجاستوں کے استعمال کو دین سمجھنے کی وجہ سے، اور میم اور نون ایک دوسرے کی جگہ آتے ہیں، جیسے غیم اور غین، ایم

اور این۔ اور یہ سب سورۃ «البقرہ» میں مفصل گزر چکا ہے (۳)۔ ﴿وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا﴾: وہ عرب ہیں جو بتوں کی پوجا کرتے تھے۔ ﴿إِنَّ اللَّهَ يَفْصِلُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ﴾ یعنی: وہ فیصلہ اور حکم فرمائے گا، سو کافروں کے لیے آگ ہے،

---

(۱) ہمیں ابن مسعود سے یہ قرأت نہیں ملی، اور الفراء نے «معانی القرآن» ۲/۲۱۸ میں اور ابن عطیہ نے «المحرر الوجیز» ٤/۱۱۱ میں ذکر کیا ہے کہ ابن مسعود کی قرأت «ثم لیقطعه» ہے۔ (۲) اسے عبد الرزاق نے تفسیر میں ۲/۳۹ اور طبری نے ۱٦/٤۸٥ میں تفصیل سے بیان کیا ہے، اور سیوطی نے «الدر المنثور» میں اسے عبد بن حمید اور ابن ابی حاتم کی طرف منسوب کیا ہے، مگر ان کے ہاں الفاظ یہ ہیں: اور ادیان چھ ہیں، پانچ شیطان کے لیے، اور ایک رحمن کے لیے۔ (۳) دیکھیے ۲/۱٥۸ اور اس کے بعد، اور مجوس کے بارے میں کلام ۸/٤۸۰ اور ۱۰/۱٦٤ میں بھی دیکھیے۔

338 Surah Al-Hajj: Verses 17 - 18

...and for the believers, Paradise. It was said: This distinction is by making known to them the truthful from the false through essential knowledge, and today the truthful is distinguished from the false through observation and reasoning. {Indeed, Allah is a witness over all things} meaning: of the deeds of His creation, their movements, and their words, so nothing of them is hidden from Him; Glory be to Him.

And His saying: {Indeed, Allah will judge between them} is the predicate (khabar) of "inna" in His saying: {Indeed, those who have believed}, just as you say: Verily, Zaid, verily goodness is with him. Al-Farra said (1): It is not permissible in speech to say: Verily Zaid, verily his brother is departing. He claimed it was only permissible in the verse because the speech has the meaning of recompense, meaning: whoever believes and whoever becomes a Jew or a Christian or a Sabian, He will judge (2) between them and their account is with Allah, Mighty and Majestic.

Abu Ishaq (3) refuted Al-Farra on this statement and found his saying "It is not permissible: Verily Zaid, verily his brother is departing" ugly. He said: Because there is no difference between Zaid and "those who", and "inna" enters upon every subject (mubtada'). So you say: Verily Zaid, he is departing, then you bring "inna" and say: Verily Zaid, verily he is departing. A poet said: "Verily the Caliph, verily Allah has clothed him / With a robe of might by which the outcomes are hoped for" (4)

His saying, Exalted is He: {Do you not see that to Allah prostrates whoever is in the heavens and whoever is on the earth and the sun, the moon, the stars, the mountains, the trees, the moving creatures and many of the people? But upon many the punishment has been justified. And he whom Allah humiliates - for him there is no bestower of honor. Indeed, Allah does what He wills.} (18)

His saying, Exalted is He: {Do you not see that to Allah prostrates whoever is in the heavens and whoever is on the earth} This is the vision of the heart, meaning: Have you not seen with your heart and your intellect? The meaning of prostration was previously mentioned in "Al-Baqarah" (5), and the prostration...

---

(1) In Ma'ani al-Quran 2/218, and the author quoted it from him via Al-Nahhas in I'rab al-Quran 3/90. (2) In Ma'ani al-Quran by Al-Farra, and I'rab al-Quran by Al-Nahhas: "fa-fasala" (then He judged). (3) He is Al-Zajjaj, and the speech is in his Ma'ani al-Quran 3/417, and I'rab al-Quran by Al-Nahhas 3/90, from which the author quoted. (4) Ma'ani al-Quran by Al-Farra 2/218, for Al-Zajjaj 3/418, Amali al-Zajjaji p. 62, and Al-

Khazanah 10/364. The verse is by Jarir, and it is in his Diwan with the commentary of Muhammad bin Habib 2/672 with the narration: "It suffices the Caliph that Allah has clothed him / With a robe of kingship by which the outcomes are hoped for" (5) 1/434.

३३८ सूरह अल-हज: आयतें १७ - १८

...और विश्वासियों के लिए स्वर्ग। कहा गया: यह भेद उन्हें आवश्यक ज्ञान के माध्यम से असत्य से सत्य को जानने के द्वारा है, और आज सत्य को दृष्टि और तर्क के माध्यम से असत्य से अलग किया जाता है। {निश्चित रूप से अल्लाह हर चीज़ का गवाह है} अर्थात: अपनी रचना के कार्यों, उनकी गतिविधियों और उनके शब्दों का, इसलिए उनमें से कुछ भी उससे छिपा नहीं है; वह महिमामय है।

और उनका कहना: {निश्चित रूप से अल्लाह उनके बीच फैसला करेगा} उनके इस कथन में "इन्ना" की खबर (विधेय) है: {निश्चित रूप से वे जो विश्वास लाए हैं}, जैसे आप कहते हैं: वास्तव में ज़ैद, वास्तव में भलाई उसके पास है। अल-फर्रा ने कहा (१): बातचीत में यह जायज़ नहीं है: वास्तव में ज़ैद, वास्तव में उसका भाई जा रहा है। उन्होंने दावा किया कि यह केवल आयत में इसलिए जायज़ है क्योंकि बातचीत में प्रतिफल का अर्थ है, यानी: जिसने विश्वास किया और जो यहूदी या ईसाई या साबिई बना, वह उनके बीच फैसला करेगा (२) और उनका हिसाब अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ल पर है।

अबू इसहाक (३) ने अल-फर्रा के इस कथन का खंडन किया और उनके इस कथन को बुरा माना: "यह जायज़ नहीं है: वास्तव में ज़ैद, वास्तव में उसका भाई जा रहा है"। उन्होंने कहा: क्योंकि ज़ैद और "वे जो" के बीच कोई अंतर नहीं है, और "इन्ना" हर मुब्तदा (विषय) पर प्रवेश करता है। तो आप कहते हैं: वास्तव में ज़ैद, वह जा रहा है, फिर आप "इन्ना" लाते हैं और कहते हैं: वास्तव में ज़ैद, वास्तव में वह जा रहा है। एक कवि ने कहा: "वास्तव में खलीफा, वास्तव में अल्लाह ने उसे पहनाया है / सम्मान का एक वस्त्र जिससे परिणामों की आशा की जाती है" (४)

अल्लाह तआला का कहना है: {क्या आपने नहीं देखा कि अल्लाह को ही सजदा करते हैं वे जो आसमानों में हैं और वे जो ज़मीन में हैं और सूरज, चाँद, सितारे, पहाड़, दरख़्त, चौपाए और इंसानों में से बहुत से लोग? और बहुत से ऐसे हैं जिन पर अज़ाब साबित हो चुका है। और जिसे अल्लाह ज़लील कर दे तो उसे कोई इज़्ज़त देने वाला नहीं। बेशक अल्लाह जो चाहता है करता है।} (१८)

अल्लाह तआला का कहना है: {क्या आपने नहीं देखा कि अल्लाह को ही सजदा करते हैं वे जो आसमानों में हैं और वे जो ज़मीन में हैं} यह दिल की दृष्टि है, यानी: क्या आपने अपने दिल और अपनी बुद्धि से नहीं देखा? सजदा का अर्थ "अल-बकरा" (५) में पहले आ चुका है, और सजदा...

(१) मानी अल-कुरान २/२१८ में, और लेखक ने इसे नहहास के माध्यम से एराब अल-कुरान ३/९० में उनसे उद्धृत किया है। (२) अल-फर्रा की मानी अल-कुरान में, और नहहास की एराब अल-कुरान में: "फ-फसला" (फिर उसने फैसला किया)। (३) वह अल-ज़ज्जाज है, और यह बात उनकी मानी अल-कुरान ३/४१७ में और नहहास की एराब अल-कुरान ३/९० में है, जहाँ से लेखक ने उद्धृत किया है। (४) अल-फर्रा की मानी अल-कुरान २/२१८, अल-ज़ज्जाज ३/४१८, अमाली अल-ज़ज्जाजी पृ. ६२, और अल-ख़ज़ाना १०/३६४। यह शेर जहीर का है, और यह मुहम्मद बिन हबीब की व्याख्या के साथ उनके दीवान २/६७२ में इस रिवायत के साथ है: "खलीफा के लिए काफी है कि अल्लाह ने उसे पहनाया है / बादशाही का एक वस्त्र जिससे परिणामों की आशा की जाती है" (५) १/४३४।

...اور مومنوں کے لیے جنت۔ کہا گیا: یہ فیصلہ (فرق) اس طرح ہے کہ انہیں ضروری معرفت کے ذریعے حق والے کو باطل والے سے پہچانوا دیا جائے، اور آج حق والا باطل والے سے غور و فکر اور استدلال کے ذریعے ممتاز ہوتا ہے۔ ﴿إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ﴾ یعنی: اپنی مخلوق کے اعمال، ان کی حرکات اور ان کے اقوال سے (باخبر ہے)، پس ان میں سے کوئی چیز اس سے پوشیدہ نہیں ہے؛ وہ پاک ہے۔

اور اس کا ارشاد: ﴿إِنَّ اللَّهَ يَفْصِلُ بَيْنَهُمْ﴾ اس کے قول ﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا﴾ میں "إِنَّ" کی خبر ہے، جیسے آپ کہیں: بے شک زید، بے شک خیر اس کے پاس ہے۔ اور الفراء (۱) نے کہا: کلام میں یہ جائز نہیں ہے: بے شک زید، بے شک اس کا بھائی جانے والا ہے۔ اور اس نے دعویٰ کیا کہ یہ آیت میں صرف اس لیے جائز ہوا کیونکہ کلام میں جزا کا معنی ہے، یعنی: جو ایمان لایا اور جو یہودی ہوا یا نصرانی یا صابئی، وہ ان کے درمیان فیصلہ فرمائے گا (۲) اور ان کا حساب اللہ عزوجل پر ہے۔

اور ابو اسحاق (۳) نے الفراء کے اس قول پر رد کیا، اور اس کے اس قول کو ناپسند کیا کہ: جائز نہیں ہے: بے شک زید، بے شک اس کا بھائی جانے والا ہے۔ اس نے کہا: اس لیے کہ زید اور "الذین" کے درمیان کوئی فرق نہیں ہے، اور "إِنَّ" ہر مبتدا پر داخل ہوتا ہے، چنانچہ آپ کہتے ہیں: بے شک زید، وہ جانے والا ہے، پھر آپ "أَنَّ" لاتے ہیں اور کہتے ہیں: بے شک زید، بے شک وہ جانے والا ہے۔ اور شاعر نے کہا: "بے شک خلیفہ، بے شک اللہ نے اسے پہنایا / عزت کا لباس جس کے ذریعے نتائج کی امید کی جاتی ہے" (۴)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يَسْجُدُ لَهُ مَن فِي السَّمَاوَاتِ وَمَن فِي الْأَرْضِ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ وَالْجِبَالُ وَالشَّجَرُ وَالدَّوَابُّ وَكَثِيرٌ مِّنَ النَّاسِ وَكَثِيرٌ حَقَّ عَلَيْهِ الْعَذَابُ وَمَن يُهِنِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِن مُّكْرِمٍ إِنَّ اللَّهَ يَفْعَلُ مَا يَشَاءُ ۩ (١٨)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يَسْجُدُ لَهُ مَن فِي السَّمَاوَاتِ وَمَن فِي الْأَرْضِ﴾ یہ دل کی رویت (دیکھنا) ہے، یعنی: کیا آپ نے اپنے دل اور اپنی عقل سے نہیں دیکھا؟ اور سجدہ کا معنی "البقرہ" (۵) میں پہلے گزر چکا ہے، اور سجدہ...

---

(۱) معانی القرآن ۲۱۸/۲ میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۹۰/۳ میں ان سے نقل کیا ہے۔ (۲) الفراء کی معانی القرآن، اور نحاس کی اعراب القرآن میں: ففصل۔ (۳) وہ الزجاج ہے، اور یہ کلام ان کی معانی القرآن ۴۱۷/۳ میں، اور نحاس کی اعراب القرآن ۹۰/۳ میں ہے، اور ان سے مصنف نے نقل کیا ہے۔ (۴) معانی القرآن للفراء ۲۱۸/۲ ، وللزجاج ۴۱۸/۳ ، وامالی الزجاجی ص ۶۲ ، والخزانہ ۳۶۴/۱۰ ، اور یہ شعر جریر کا ہے، اور یہ ان کے دیوان میں محمد بن حبیب کی شرح کے ساتھ ۶۷۲/۲ میں اس روایت کے ساتھ ہے: خلیفہ کے لیے کافی ہے کہ اللہ نے اسے پہنایا / بادشاہت کا لباس جس کے ذریعے نتائج کی امید کی جاتی ہے (۵) ۴۳۴/۱۔

339

Surah Al-Hajj: Verse 18

Inanimate objects in "An-Nahl"(1). {And the sun} is coordinated with {whoever}, and so are {the moon, the stars, the mountains, the trees, the animals, and many of mankind}.

Then He said: {And many on whom the punishment has become deserved}. This is problematic in terms of grammar; why wasn't it in the accusative case (nasb) so that the object of the verb is coordinated with the object of the verb, as in: {and for the wrongdoers He has prepared a painful punishment} [Al-Insan: 31]? Al-Kisai and Al-Farra claimed that if it were in the accusative, it would have been good, but the nominative (raf') was chosen because the meaning is: and many refused prostration, so it is a subject and a predicate, and the speech ended at His saying: {and many of mankind}. And it is permissible for it to be coordinated, on the basis that prostration is: humiliation and submission to the management of Allah Almighty, in terms of weakness, strength, health, sickness, beauty, and ugliness, and this includes everything(2).

And it may be in the accusative case based on the estimation: "And He humiliated many upon whom the punishment has become deserved," and the like.

It was said: The speech ended at His saying: {and the animals}, then He started by saying: {and many of mankind} are in Paradise {and many on whom the punishment has become deserved}, and so it was narrated from Ibn Abbas that he said: The meaning is: many of mankind are in Paradise and many upon whom the punishment has become deserved; mentioned by Ibn al-Anbari(3).

Abu al-Aliyah said: There is no star, moon, or sun in the heavens except that it falls prostrate to Allah when it sets, then it does not turn away until it is given permission and returns from its rising place(4). Al-Qushayri said: This is mentioned in a narrated hadith regarding the sun, so this is a real prostration, and its necessity is the composition of life and intellect in this prostrator.

I say: The narrated hadith referred to was recorded by Muslim(5), and it will come in Surah "Ya-Sin".

---

(1) 12 / 335. (2) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 3/91, and the saying of al-Farra in Ma'ani al-Qur'an 2/219. (3) In Idah al-Waqf wal-Ibtida' 2/782. (4) Narrated by at-Tabari

16/487. (5) In his Sahih (159) from the hadith of Abu Dharr (may Allah be pleased with him) at length, and al-Bukhari narrated it in brief (4802).

३३९

सूरह अल-हज्ज: आयत १८

"अन-नहल" में निर्जीव वस्तुएं(१)। {और सूरज} "जो कोई" (मन) पर आधारित है, और इसी तरह {और चाँद, और तारे, और पहाड़, और पेड़, और जानवर, और इंसानों में से बहुत से}।

फिर उसने कहा: {और बहुत से ऐसे हैं जिन पर अज़ाब (दंड) वाजिब हो चुका है}। व्याकरण की दृष्टि से यह समस्याग्रस्त है, इसे कर्म कारक (नसब) में क्यों नहीं रखा गया ताकि क्रिया का कर्म क्रिया के कर्म पर आधारित हो, जैसे: {और ज़ालिमों के लिए उसने दर्दनाक अज़ाब तैयार कर रखा है} [अल-इंसान: ३१]? अल-किसाई और अल-फर्रा का दावा है कि अगर यह नसब में होता तो अच्छा होता, लेकिन रफ़अ (कर्ता कारक) को इसलिए चुना गया क्योंकि अर्थ यह है: और बहुतों ने सजदा करने से इनकार कर दिया, तो यह मुब्तदा (विषय) और ख़बर (विधेय) है, और बात यहाँ पूरी हुई: {और इंसानों में से बहुत से}। और यह भी संभव है कि यह इस आधार पर संबंधित हो कि सजदा का अर्थ अल्लाह के प्रबंधन के सामने विनम्रता और समर्पण है, चाहे वह कमजोरी, शक्ति, स्वास्थ्य, बीमारी, सुंदरता या कुरूपता में हो, और इसमें सब कुछ शामिल है (२)।

और यह इस अनुमान पर नसब में भी हो सकता है: "और उसने बहुतों को अपमानित किया जिन पर अज़ाब वाजिब हो गया," और इसके समान।

कहा गया: बात "और जानवरों" पर पूरी हुई, फिर उसने शुरू किया: "और इंसानों में से बहुत से" जन्नत में हैं "और बहुत से ऐसे हैं जिन पर अज़ाब वाजिब हो गया", और इब्न अब्बास से ऐसा ही वर्णित है कि उन्होंने कहा: इसका अर्थ है: इंसानों में से बहुत से जन्नत में हैं और बहुत से ऐसे हैं जिन पर अज़ाब वाजिब हो गया; इसे इब्न अल-अंसारी ने उल्लेख किया है (३)।

अबू अल-आलिया ने कहा: आसमानों में कोई तारा, चाँद या सूरज ऐसा नहीं है जो डूबते समय अल्लाह के लिए सजदा न करे, फिर वह तब तक नहीं हटता जब तक उसे अनुमति नहीं दी जाती और वह अपने उदय होने के स्थान से वापस नहीं लौटता (४)। अल-कुशायरी ने कहा: यह सूरज के बारे में एक मुसनद हदीस में वर्णित है, तो यह वास्तविक सजदा है, और इसकी आवश्यकता इस सजदा करने वाले में जीवन और बुद्धि की संरचना है।

मैंने कहा: जिस मुसनद हदीस की ओर इशारा किया गया है, उसे मुस्लिम (५) ने संकलित किया है, और यह सूरह "या-सीन" में आएगा।

---

(१) १२ / ३३५। (२) अन-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान ३/९१, और मानी अल-कुरान २/२१९ में अल-फर्रा का कथन। (३) ईदह अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा २/७८२ में। (४) अत-तबरी द्वारा संकलित १६/४८७। (५) अपनी सहीह (१५९) में अबू ज़र (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से विस्तार से, और अल-बुखारी ने इसे संक्षेप में (४८०२) संकलित किया है।

سورة الحج: آیت ۱۸

"النحل" میں جمادات (۱)۔ ﴿وَالشَّمْسُ﴾ کا عطف "مَن" پر ہے، اور اسی طرح ﴿وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ وَالْجِبَالُ وَالشَّجَرُ وَالدَّوَابُّ وَكَثِيرٌ مِّنَ النَّاسِ﴾۔

پھر فرمایا: ﴿وَكَثِيرٌ حَقَّ عَلَيْهِ الْعَذَابُ﴾ اور یہ اعراب کے لحاظ سے مشکل ہے، اسے منسوب کیوں نہیں کیا گیا تاکہ فعل کا معمول فعل کے معمول پر عطف ہو، جیسے: ﴿وَالظَّالِمِينَ أَعَدَّ لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا﴾ [الإنسان: ۳۱]؟ تو کسائی اور فراء کا گمان ہے کہ اگر یہ منسوب ہوتا تو اچھا ہوتا، لیکن رفع کو اس لیے اختیار کیا گیا کیونکہ معنی یہ ہے: اور بہت سے لوگوں نے سجدے سے انکار کر دیا، تو یہ مبتدا اور خبر ہو گیا، اور کلام اللہ کے اس قول پر ختم ہو گیا: ﴿وَكَثِيرٌ مِّنَ النَّاسِ﴾۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ معطوف ہو، اس بنیاد پر کہ سجدہ: اللہ عزوجل کی تدبیر کے سامنے عاجزی اور اطاعت ہے، خواہ وہ کمزوری، قوت، صحت، بیماری، حسن اور قبح میں ہو، اور اس میں ہر چیز شامل ہے(۲)۔

اور یہ اس تقدیر پر منسوب بھی ہو سکتا ہے: "اور اس نے بہت سے لوگوں کو رسوا کیا جن پر عذاب ثابت ہو چکا ہے"، اور اس جیسی دیگر صورتیں۔

اور کہا گیا: کلام "والدَّوَابُّ" پر ختم ہوا، پھر اس نے ابتدا کی اور کہا: "اور انسانوں میں سے بہت سے" جنت میں ہیں "اور بہت سے ایسے ہیں جن پر عذاب ثابت ہو چکا ہے"، اور اسی طرح ابن عباس سے روایت ہے کہ انہوں نے فرمایا: معنی یہ ہے: انسانوں میں سے بہت سے جنت میں ہیں اور بہت سے وہ ہیں جن پر عذاب ثابت ہو چکا ہے؛ اسے ابن الانباری نے ذکر کیا ہے(۳)۔

اور ابو العالیہ نے کہا: آسمانوں میں کوئی ستارہ، چاند یا سورج ایسا نہیں ہے جو غروب ہوتے وقت اللہ کے لیے سجدہ ریز نہ ہوتا ہو، پھر وہ واپس نہیں مڑتا یہاں تک کہ اسے اجازت دے دی جائے اور وہ اپنے طلوع ہونے کی جگہ سے واپس آئے(۴)۔ قشیری نے کہا: یہ سورج کے حق میں ایک مسند روایت میں وارد ہوا ہے، تو یہ حقیقی سجدہ ہے، اور اس کے لیے اس سجدہ کرنے والے میں زندگی اور عقل کی ترکیب ضروری ہے۔

میں نے کہا: وہ مسند حدیث جس کی طرف اشارہ کیا گیا ہے، اسے مسلم(۵) نے روایت کیا ہے، اور یہ سورہ "یس" میں آئے گی۔

---

(۱) ۱۲ / ۳۳۵۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۳/ ۹۱، اور معانی القرآن ۲/ ۲۱۹ میں فراء کا قول۔ (۳) ایضاح الوقف والابتداء ۲/ ۷۸۲ میں۔ (۴) اسے طبری نے روایت کیا ۱۶/ ۴۸۷۔ (۵) اپنی صحیح (۱۵۹) میں حضرت ابو ذر رضی اللہ عنہ کی طویل حدیث سے، اور بخاری نے اسے مختصر روایت کیا (۴۸۰۲)۔

Surat Al-Hajj: Verses 18 - 21 340 Regarding the word of Allah Almighty: {And the sun runs [on course] toward its stopping point} [Verse: 38]. The linguistic and conceptual meaning of prostration was previously mentioned in "Al-Baqarah".

Allah Almighty's saying: {And whoever Allah humiliates - for him there is no bestower of honor} means: whoever He humiliates through misery and disbelief, no one is able to repel humiliation from him. Ibn Abbas said: Whoever neglects the worship of Allah will end up in the Fire. {Indeed, Allah does what He wills} means that their fate is the Fire, and no one can object to Him. Al-Akhfash, Al-Kisa'i, and Al-Farra' narrated: "And whoever Allah humiliates - for him there is no honor (mukram)," meaning: honoring (ikram)(1).

Allah Almighty's saying: {These are two adversaries who have disputed over their Lord. But those who disbelieved will have garments of fire cut out for them. Poured upon their heads will be scalding water ۝ By which is melted that within their bellies and [their] skins ۝ And for them are maces of iron ۝}.

Allah Almighty's saying: {These are two adversaries who have disputed over their Lord.} Muslim(2) narrated from Qays ibn 'Ubad who said: I heard Abu Dharr swearing an oath that {These are two adversaries who have disputed over their Lord} was revealed concerning those who fought on the day of Badr: Hamza, Ali, and Ubaydah ibn al-Harith, and Utbah and Shaybah the sons of Rabi'ah, and al-Walid ibn Utbah. With this hadith, Muslim - may Allah have mercy on him - concluded his book.

Ibn Abbas said: These three verses were revealed to the Prophet ﷺ in Medina regarding three believers and three disbelievers; and he named them as Abu Dharr mentioned(3).

Ali ibn Abi Talib said: I am the first who will kneel for dispute before Allah on the Day of Resurrection. He refers to the story of his duel with his companions; Al-Bukhari(4) mentioned it. This opinion was also held by...

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/91, and Al-Farra's words in Ma'ani al-Qur'an 2/219, and the reading with the 'fatha' on the 'ra' was mentioned by Ibn Khalawayh in Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 94 and he said: Abu Mu'adh mentioned it. It is in Al-Muharrar al-Wajiz 4/113 on the authority of Ibn Abi 'Ablah. (2) In his Sahih (3033), and it is in Al-Bukhari (3969) and (4743). (3) Narrated by Al-Nahhas in Al-Nasikh wal-Mansukh 2/509. (4) In his Sahih (3965) and (3967).

सूरा अल-हज्ज: आयतें 18 - 21 340 अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस कथन पर: {और सूरज अपने एक निश्चित स्थान के लिए चल रहा है} [आयत: 38]। 'सजदा' का भाषाई और वैचारिक अर्थ पहले ही "अल-बकरा" में बताया जा चुका है।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और जिसे अल्लाह अपमानित कर दे, उसे कोई सम्मान देने वाला नहीं} यानी: जिसे वह दुख और कुफ्र (अविश्वास) के माध्यम से अपमानित कर दे, उससे अपमान को दूर करने में कोई सक्षम नहीं है। इब्न अब्बास ने कहा: जो कोई अल्लाह की इबादत की उपेक्षा करता है, वह नरक की आग में जाएगा। {निश्चय ही अल्लाह जो चाहता है, वही करता है} का अर्थ है कि उनका अंत नरक है, और कोई उस पर आपत्ति नहीं कर सकता। अल-अख़फ़श, अल-किसाई और अल-फ़र्रा ने उल्लेख किया है: "और जिसे अल्लाह अपमानित कर दे, उसके लिए कोई 'मुकरम' (सम्मान देने वाला) नहीं," जिसका अर्थ है: इक़राम (सम्मान)(1)।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {ये दो पक्ष (विरोधी) हैं जिन्होंने अपने रब के बारे में झगड़ा किया। फिर जिन्होंने कुफ्र किया, उनके लिए आग के कपड़े काटे गए हैं। उनके सिरों के ऊपर से खौलता हुआ पानी डाला जाएगा ۝ जिससे उनके पेटों के भीतर की चीज़ें और खालें गल जाएँगी ۝ और उनके लिए लोहे के गदा (हथौड़े) होंगे ۝}।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {ये दो पक्ष हैं जिन्होंने अपने रब के बारे में झगड़ा किया।} मुस्लिम(2) ने कैस बिन उबाद से रिवायत किया है, जिन्होंने कहा: मैंने अबू ज़र को कसम खाते हुए सुना कि {ये दो पक्ष हैं जिन्होंने अपने रब के बारे में झगड़ा किया} उन लोगों के बारे में उतरी थी जो बद्र के दिन आमने-सामने आए थे: हमज़ा, अली और उबैदा बिन अल-हारिस, और उत्बा और शैबा जो रबीअ के बेटे थे, और अल-वलीद बिन उत्बा। इसी हदीस के साथ मुस्लिम रहिमहुल्लाह ने अपनी किताब समाप्त की।

इब्न अब्बास ने कहा: ये तीन आयतें मदीना में नबी ﷺ पर तीन मोमिनों और तीन काफिरों के बारे में उतरी थीं; और उन्होंने उनके नाम वही बताए जो अबू ज़र ने बताए थे(3)।

अली बिन अबी तालिब ने कहा: कयामत के दिन अल्लाह के सामने मुकदमे के लिए घुटने टेकने वाला मैं पहला व्यक्ति हूँगा। उनका आशय अपने और अपने साथियों की द्वंद्वयुद्ध की कहानी से है; बुखारी(4) ने इसका उल्लेख किया है। इसी विचार को अपनाया गया...

(1) इराब अल-कुरान अल-नहस द्वारा 3/91, और अल-फ़र्रा के शब्द मानी अल-कुरान 2/219 में, और 'रा' पर ज़बर (फ़तह) के साथ पाठ का उल्लेख इब्न खलवैह ने अल-किरात अल-शाज़्ज़ा पृ. 94 में किया है और उन्होंने कहा: अबू मुआज़ ने इसका उल्लेख किया है। यह इब्न अबी अब्लह से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/113 में है। (2) उनकी सहीह में (3033), और यह बुखारी (3969) और (4743) के पास भी है। (3) अल-नहस ने अल-नासिह वल-मंसूख़ 2/509 में इसे उद्धृत किया है। (4) उनकी सहीह में (3965) और (3967)।

سورۃ الحج: آیات 18 - 21 340 اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد پر: {اور سورج اپنے ٹھکانے کی طرف چل رہا ہے} [آیت: 38]۔ 'سجود' کا لغوی اور اصطلاحی معنی پہلے ہی سورہ "بقرہ" میں گزر چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور جسے اللہ ذلیل کر دے اسے کوئی عزت دینے والا نہیں} یعنی: جسے اس نے بدبختی اور کفر کے ذریعے ذلیل کر دیا، کوئی بھی اس سے ذلت دور کرنے پر قادر نہیں۔ ابن عباس نے فرمایا: جس نے اللہ کی عبادت میں سستی کی وہ آگ کی طرف گیا۔ {بے شک اللہ جو چاہتا ہے کرتا ہے} یعنی ان کا ٹھکانہ آگ ہے، اس پر کسی کو اعتراض کا حق نہیں۔ اخفش، کسائی اور فراء نے نقل کیا ہے: "اور جسے اللہ ذلیل کرے اس کے لیے کوئی 'مُکْرَم' نہیں" یعنی: اکرام (عزت)(1)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {یہ دو فریق ہیں جنہوں نے اپنے رب کے بارے میں جھگڑا کیا، پس جنہوں نے کفر کیا ان کے لیے آگ کے کپڑے کاٹے گئے ہیں، ان کے سروں کے اوپر سے کھولتا ہوا پانی ڈالا جائے گا ۝ جس سے ان کے پیٹوں کے اندر کی چیزیں اور کھالیں پگھل جائیں گی ۝ اور ان کے لیے لوہے کے ہتھوڑے ہوں گے ۝}۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {یہ دو فریق ہیں جنہوں نے اپنے رب کے بارے میں جھگڑا کیا۔} مسلم(2) نے قیس بن عباد سے روایت کیا، انہوں نے کہا: میں نے ابوزر کو قسم کھاتے ہوئے سنا کہ {یہ دو فریق ہیں جنہوں نے اپنے رب کے بارے میں جھگڑا کیا} ان لوگوں کے بارے میں نازل ہوئی جو جنگ بدر کے دن آمنے سامنے آئے تھے: حمزہ، علی اور عبیدہ بن الحارث، اور عتبہ اور شیبہ جو ربیعہ کے بیٹے تھے، اور ولید بن عتبہ۔ اسی حدیث پر مسلم رحمہ اللہ نے اپنی کتاب ختم فرمائی۔

ابن عباس نے فرمایا: یہ تینوں آیات مدینہ میں نبی کریم ﷺ پر تین مومنوں اور تین کافروں کے بارے میں نازل ہوئیں؛ اور ان کے نام وہی بتائے جو ابوزر نے ذکر کیے(3)۔

علی بن ابی طالب نے فرمایا: میں قیامت کے دن اللہ کے سامنے جھگڑے کے لیے سب سے پہلے گھٹنوں کے بل بیٹھنے والا ہوں گا۔ ان کا اشارہ اپنے اور اپنے ساتھیوں کے مقابلہ (مبارزت) کے قصے کی طرف ہے؛ بخاری(4) نے اسے ذکر کیا ہے۔ اور اسی قول کی طرف گئے...

---

(1) اعراب القرآن للنحاس 91/3، اور فراء کا قول ان کی کتاب معانی القرآن 2/219 میں، اور 'را' کے فتحہ کے ساتھ قرأت کو ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص 94 میں ذکر کیا اور کہا: اسے ابومعاذ نے ذکر کیا۔ اور یہ المحرر الوجیز 113/4 میں ابن ابی عبلہ سے مروی ہے۔ (2) اپنی صحیح (3033) میں، اور یہ بخاری (3969) اور (4743) کے پاس بھی ہے۔ (3) النحاس نے الناسخ والمنسوخ 509/2 میں اسے نکالا ہے۔ (4) اپنی صحیح (3965) اور (3967) میں۔

Surah Al-Hajj: Verses 19 - 21. Page 341.

Hilal bin Yasaf, 'Ata bin Yasar and others (1).

Ikrimah said: What is meant by the two adversaries are Paradise and Hellfire; they disputed. Hellfire said: He created me for His punishment. Paradise said: He created me for His mercy (2).

I say: A hadith has been reported regarding the dispute between Paradise and Hellfire on the authority of Abu Hurayrah who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Paradise and Hellfire argued. This one (Hellfire) said: The tyrants and the arrogant shall enter me. And this one (Paradise) said: The weak and the poor shall enter me. So Allah the Almighty said to this one: You are My punishment, I punish with you whom I will. And He said to this one: You are My mercy, I show mercy with you to whom I will. And for each one of you will be its fill." It was narrated by Al-Bukhari, Muslim, and At-Tirmidhi, who said: A good and authentic (hasan sahih) hadith (3).

Ibn Abbas also said: They are the People of the Book; they said to the believers: We are more worthy of Allah than you, our scripture is older than yours, and our prophet came before your prophet. The believers said: We have more right to Allah (4), we believed in Muhammad and we believed in your prophet and in what was revealed to him of the Book (5), while you know our prophet and you abandoned him and disbelieved in him out of envy. This was their dispute, and this verse was revealed concerning them. This is the view of Qatadah (6).

The first view is more correct; narrated by Al-Bukhari from Hajjaj bin Minhal, from Hushaym, from Abu Hashim, from Abu Mijlaz, from Qays bin 'Abbad, from Abu Dharr. And Muslim from 'Amr bin Zurarah, from Hushaym (7). And Sulayman Al-Taymi narrated it from Abu Mijlaz, from Qays bin 'Abbad, from Ali, who said:

(1) Reported by Al-Tabari 16 / 490 - 491. (2) Reported by Al-Tabari 16 / 493. (3) Sahih Al-Bukhari (4850), Sahih Muslim (2846), and Sunan At-Tirmidhi (2561), and it is in Musnad Ahmad (7718). (4) After it in (D), (Z), and (M): 'than you', and what is established is from the rest of the copies, and it matches the interpretation of Al-Tabari 16 / 491, and Tafsir Al-Baghawi 3 / 280. (5) In Tafsir Al-Tabari and Tafsir Al-Baghawi: 'and in what Allah revealed of the Book'. (6) Mentioned by Al-Baghawi 3 / 280. (7) Sahih Al-Bukhari (4743) and Sahih Muslim (3033), and it preceded at the beginning of the interpretation of the verse.

सूरह अल-हज: आयत १९ - २१। पृष्ठ ३४१।

हिलाल बिन यासाफ़, अता बिन यसार और अन्य (१)।

इकरामा ने कहा: दो विरोधियों से तात्पर्य स्वर्ग (जन्नत) और नरक (जहन्नम) है; उन्होंने आपस में बहस की। नरक ने कहा: उसने मुझे अपनी सजा के लिए बनाया है। स्वर्ग ने कहा: उसने मुझे अपनी दया के लिए बनाया है (२)।

मैंने कहा: स्वर्ग और नरक के बीच विवाद के संबंध में अबू हुरैरा से एक हदीस वर्णित है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "स्वर्ग और नरक ने बहस की। इस एक (नरक) ने कहा: अत्याचारी और अहंकारी मुझमें प्रवेश करेंगे। और इस एक (स्वर्ग) ने कहा: कमजोर और गरीब मुझमें प्रवेश करेंगे। तो अल्लाह तआला ने इसके लिए कहा: तुम मेरी सजा हो, मैं तुम्हारे द्वारा जिसे चाहूंगा सजा दूंगा। और इसके लिए कहा: तुम मेरी दया हो, मैं तुम्हारे द्वारा जिस पर चाहूंगा दया करूंगा। और तुम दोनों में से प्रत्येक के लिए उसका भराव होगा।" इसे अल-बुखारी, मुस्लिम और अत-तिर्मिज़ी ने उद्धृत किया है और कहा: यह एक हसन सहीह हदीस है (३)।

इब्न अब्बास ने यह भी कहा: वे किताब वाले (अहले किताब) हैं; उन्होंने विश्वासियों से कहा: हम आपसे अधिक अल्लाह के हकदार हैं, हमारी किताब आपसे पुरानी है, और हमारा नबी आपके नबी से पहले आया। विश्वासियों ने कहा: हम अल्लाह के अधिक हकदार हैं (४), हम मुहम्मद पर ईमान लाए और हम आपके नबी पर और जो किताब उन पर उतारी गई (५) उस पर ईमान लाए, जबकि आप हमारे नबी को जानते हैं और आपने ईर्ष्या के कारण उन्हें छोड़ दिया और उनके साथ कुफ्र किया। यह उनका विवाद था, और उनके बारे में यह आयत उतारी गई। यह कतादा का कथन है (६)।

पहला कथन अधिक सही है, जिसे अल-बुखारी ने हज्जाज बिन मिन्हाल से, उन्होंने हुशैम से, उन्होंने अबू हाशिम से, उन्होंने अबू मिजलाज़ से, उन्होंने क़ैस बिन अब्बाद से, उन्होंने अबू ज़र से रिवायत किया है। और मुस्लिम ने अम्र बिन ज़ुरारा से, उन्होंने हुशैम से (७)। और सुलैमान अल-तैमानी ने इसे अबू मिजलाज़ से, उन्होंने क़ैस बिन अब्बाद से, उन्होंने अली से रिवायत किया, जिन्होंने कहा:

(१) अल-तबरी १६ / ४९० - ४९१ ने उनके कथन को उद्धृत किया है। (२) अल-तबरी १६ / ४९३ द्वारा उद्धृत। (३) सहीह अल-बुखारी (४८५०), सहीह मुस्लिम (२८४६), और सुनन अत-तिर्मिज़ी (२५६१), और यह मुसनद अहमद (७७१८) में है। (४) इसके बाद (द), (ज़) और (म) में है: 'आपसे', और जो स्थापित है वह बाकी प्रतियों से है, और यह अल-तबरी १६ / ४९१ के तफ़सीर और तफ़सीर अल-

बग़वी ३ / २८० के अनुकूल है। (५) तफ़सीर अल-तबरी और तफ़सीर अल-बग़वी में: 'और जो अल्लाह ने किताब में से उतारा है'। (६) अल-बग़वी ३ / २८० द्वारा उल्लेखित। (७) सहीह अल-बुखारी (४७४३) और सहीह मुस्लिम (३०३३), और आयत की तफ़सीर की शुरुआत में इसका उल्लेख हो चुका है।

سورة الحج: آیات ۱۹ - ۲۱۔ صفحہ ۳۴۱۔

ہلال بن یساف اور عطاء بن یسار وغیرہ (۱)۔

اور عکرمہ نے کہا: دونوں فریقوں سے مراد جنت اور آگ ہے؛ دونوں نے جھگڑا کیا، تو آگ نے کہا: اس نے مجھے اپنی سزا کے لیے پیدا کیا ہے۔ اور جنت نے کہا: اس نے مجھے اپنی رحمت کے لیے پیدا کیا ہے (۲)۔

میں کہتا ہوں: جنت اور دوزخ کے باہمی جھگڑے کے بارے میں ابو ہریرہ سے ایک حدیث مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جنت اور دوزخ نے بحث کی، اس (دوزخ) نے کہا: مجھ میں جابر اور متکبر لوگ داخل ہوں گے، اور اس (جنت) نے کہا: مجھ میں کمزور اور مسکین لوگ داخل ہوں گے۔ اللہ تعالیٰ نے اس سے فرمایا: تو میرا عذاب ہے، تیرے ذریعے میں جسے چاہوں گا عذاب دوں گا، اور اس سے فرمایا: تو میری رحمت ہے، تیرے ذریعے میں جس پر چاہوں گا رحم کروں گا، اور تم میں سے ہر ایک کے لیے اس کا بھرنا (مقدار) ہے"۔ اسے بخاری، مسلم اور ترمذی نے نکالا ہے اور کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے (۳)۔

اور ابن عباس نے یہ بھی کہا: وہ اہل کتاب ہیں؛ انہوں نے مومنوں سے کہا: ہم تم سے زیادہ اللہ کے قریب ہیں، ہماری کتاب تم سے پرانی ہے، اور ہمارا نبی تمہارے نبی سے پہلے ہے۔ مومنوں نے کہا: ہم اللہ کے زیادہ حقدار ہیں (۴)، ہم محمد پر ایمان لائے اور تمہارے نبی پر اور جو کتاب ان پر نازل کی گئی (۵) اس پر ایمان لائے، جبکہ تم ہمارے نبی کو پہچانتے ہو اور تم نے حسد کی وجہ سے انہیں چھوڑ دیا اور ان کا انکار کر دیا۔ تو یہ ان کا جھگڑا تھا، اور ان کے بارے میں یہ آیت نازل ہوئی۔ اور یہ قتادہ کا قول ہے (۶)۔

اور پہلا قول زیادہ صحیح ہے، اسے بخاری نے حجاج بن منحال سے، انہوں نے ہشیم سے، انہوں نے ابو ہاشم سے، انہوں نے ابو مجلز سے، انہوں نے قیس بن عباد سے، انہوں نے ابو ذر سے روایت کیا ہے۔ اور مسلم نے عمرو بن زرارہ سے، انہوں نے ہشیم سے (۷)۔ اور اسے سلیمان التیمی نے ابو مجلز سے، انہوں نے قیس بن عباد سے، انہوں نے علی سے روایت کیا جنہوں نے کہا:

(۱) طبری نے ان کا قول ۱۶ / ۴۹۰ - ۴۹۱ میں نکالا ہے۔ (۲) اسے طبری نے ۱۶ / ۴۹۳ میں نکالا ہے۔ (۳) صحیح بخاری (۴۸۵۰)، صحیح مسلم (۲۸۴۶)، اور سنن ترمذی (۲۵۶۱)، اور یہ مسند احمد (۷۷۱۸) میں ہے۔ (۴) اس کے بعد (د)، (ز) اور (م) میں ہے: 'تم سے'، اور جو ثابت ہے وہ باقی نسخوں سے ہے، اور یہ تفسیر طبری ۱۶ / ۴۹۱ اور تفسیر بغوی ۳ / ۲۸۰ کے موافق ہے۔ (۵) تفسیر طبری اور تفسیر بغوی میں ہے: 'اور جو اللہ نے کتاب نازل فرمائی'۔ (۶) اسے بغوی نے ۳ / ۲۸۰ میں ذکر کیا ہے۔ (۷) صحیح بخاری (۴۷۴۳) اور صحیح مسلم (۳۰۳۳)، اور آیت کی تفسیر کے آغاز میں گزر چکا ہے۔

342 Surah Al-Hajj: Verses 19-21 "This verse was revealed about us and our duel on the day of Badr: {These are two adversaries who have disputed about their Lord} up to His saying: {the punishment of the Burning Fire}" (1). Ibn Kathir recited: {Hadhanni khusman} with a shaddah on the noon of "Hadhan" (2). Al-Farra' (3) interpreted the two adversaries as two groups of people of two different religions, claiming that one adversary is the Muslims and the other is the Jews and Christians, who disputed about the religion of their Lord. He said: He said "ikhtasamu" (they disputed - plural) because they are a group, and said: If He had said "ikhtasama" (they disputed - dual), it would have been permissible. Al-Nahhas (4) said: This is the interpretation of one who has no experience (5) with Hadith nor with the books of the people of Tafsir; because the Hadith regarding this verse is famous, narrated by Sufyan al-Thawri and others from Abu Hashim, from Abu Mijlaz, from Qays ibn 'Ubad who said: I heard Abu Dharr swearing an oath: Indeed, this verse was revealed concerning Hamza, Ali, and Ubaydah ibn al-Harith ibn Abd al-Muttalib, and 'Utbah and Shaybah the sons of Rabi'ah and al-Walid ibn 'Utbah. This was also narrated by Abu Amr ibn al-Ala' from Mujahid from Ibn Abbas (6). There is a fourth opinion: they are all the believers, and all the disbelievers from whatever religion they may be. This was said by Mujahid, al-Hasan, Ata' ibn Abi Rabah, 'Asim ibn Abi al-Nujud, and al-Kalbi (7). This general interpretation includes those about whom it was revealed and others. It was also said: It was revealed concerning the dispute over resurrection and recompense, as one group affirmed it and another group denied it (8). (1) Sahih al-Bukhari (3965) and (3967), and it was mentioned previously at the beginning of the interpretation of the verse. (2) Al-Sab'ah p. 435, and al-Taysir p. 95. (3) In Ma'ani al-Qur'an 2/219-220, and the author cited it from him via al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/91. (4) In I'rab al-Qur'an 3/91. (5) In (D) and (M): Dirayah (knowledge). (6) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/91, and the source of Ibn Abbas's narration was mentioned previously at the beginning of the interpretation of this verse. (7) Their statement was recorded by al-Tabari 16/492. (8) Recorded by al-Tabari 16/492 with a similar meaning from Mujahid.

पृष्ठ ३४२ सूरह अल-हज्ज: आयत १९ - २१ "यह आयत हमारे और बदर के दिन हमारे मुकाबले के बारे में उतरी: {ये दो विरोधी हैं जिन्होंने अपने रब के बारे में विवाद किया} उनके वचन तक: {दहनशील अग्नि का दंड}" (१)। इब्न कसीर ने पढ़ा: {हज़ान्नी खुसमान} "हज़ान" के नून पर शद्दाह के साथ (२)। अल-फर्रा (३) ने दो विरोधियों की व्याख्या दो अलग-अलग धर्मों के लोगों के दो समूहों के रूप में की, और दावा किया कि एक पक्ष मुसलमान हैं, और दूसरा यहूदी और ईसाई हैं, जिन्होंने अपने रब के धर्म के बारे में विवाद किया। उन्होंने कहा: उन्होंने "इख्तसामू" (उन्होंने विवाद किया - बहुवचन) कहा क्योंकि वे एक समूह हैं, और कहा: यदि वे "इख्तसामा" (उन्होंने विवाद किया - द्विवचन) कहते तो भी यह जायज़ होता। अल-नहस (४) ने कहा: यह उस व्यक्ति की व्याख्या है जिसे हदीस और तफ़सीर के लोगों की किताबों का कोई अनुभव (५) नहीं है; क्योंकि इस आयत के बारे में हदीस प्रसिद्ध है, जिसे सुफियान अल-थौरी और अन्य लोगों ने अबू हाशिम से, उन्होंने अबू मिजलाज़ से, उन्होंने क़ैस बिन उबाद से रिवायत किया है, जिन्होंने कहा: मैंने अबू ज़र को शपथ लेते हुए सुना: वास्तव में, यह आयत हमज़ा, अली, और उबैदह बिन अल-हारिस बिन अब्द अल-मुत्तलिब, और रबीया के बेटे उत्बा और शायबा और अल-वलीद बिन उत्बा के बारे में उतरी थी। इसी तरह अबू अम्र बिन अल-अला ने मुजाहिद के माध्यम से इब्न अब्बास से रिवायत की है (६)। इसमें एक चौथा मत है: वे सभी ईमानवाले हैं, और सभी काफ़िर हैं चाहे वे किसी भी धर्म के हों। यह मुजाहिद, अल-हसन, अता बिन अबी रबाह, आसिम बिन अबी अल-नजुद और अल-कल्बी द्वारा कहा गया था (७)। यह व्यापक व्याख्या उन लोगों को भी शामिल करती है जिनके बारे में यह उतरी थी और अन्य को भी। और कहा गया: यह पुनरुत्थान और प्रतिफल के विवाद के बारे में उतरी; क्योंकि एक समूह ने इसे माना और दूसरे समूह ने इसे नकारा (८)। (१) सहीह अल-बुखारी (३९६५) और (३९६७), और आयत की व्याख्या की शुरुआत में इसका उल्लेख किया गया है। (२) अल-सबआ पृ. ४३५, और अल-तयसीर पृ. ९५। (३) मा'नी अल-कुरान २/२१९-२२० में, और लेखक ने इसे इराब अल-कुरान ३/९१ में अल-नहस के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है। (४) इराब अल-कुरान ३/९१ में। (५) (द) और (म) में: दिरायत (ज्ञान)। (६) अल-नहस द्वारा इराब अल-कुरान ३/९१, और इब्न अब्बास की रिवायत का स्रोत इस आयत की व्याख्या की शुरुआत में पहले ही दिया जा चुका है। (७) उनका कथन अल-तबरी १६/४९२ द्वारा निकाला गया है। (८) अल-तबरी १६/४९२ द्वारा मुजाहिद से इसी तरह की रिवायत।

صفحہ ۳۴۲ سورہ الحج: آیات ۱۹ - ۲۱ "یہ آیت ہمارے بارے میں اور بدر کے دن ہمارے مقابلے کے بارے میں نازل ہوئی: {یہ دو مخالف گروہ ہیں جنہوں نے اپنے رب کے بارے میں جھگڑا کیا} اس کے قول تک: {جلانے والی آگ کا عذاب}" (۱)۔ ابن کثیر نے پڑھا: {ہٰذانِ خصمان} "ہٰذان" کے نون کی تشدید کے ساتھ (۲)۔ اور الفراء (۳) نے دونوں فریقوں کی تاویل یہ کی کہ وہ دو مختلف ادیان کے لوگ ہیں، اور دعویٰ کیا کہ ایک فریق مسلمان ہے اور دوسرا یہودی اور عیسائی، جنہوں نے اپنے رب کے دین میں جھگڑا کیا۔ انہوں نے کہا: فرمایا: "اختصموا" (انہوں نے جھگڑا کیا - جمع) اس لیے کہ وہ ایک گروہ ہیں، اور کہا: اگر وہ "اختصما" (دونوں نے جھگڑا کیا - تثنیہ) فرماتے تو بھی جائز ہوتا۔ النحاس (۴) نے کہا: یہ اس شخص کی تاویل ہے جسے نہ تو حدیث کا تجربہ (۵) ہے اور نہ ہی اہل تفسیر کی کتابوں کا؛ کیونکہ اس آیت کے بارے میں حدیث مشہور ہے، جسے سفیان الثوری اور دیگر نے ابو ہاشم سے، انہوں نے ابو مجلز سے، انہوں نے قیس بن عباد سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: میں نے ابو ذر کو قسم کھاتے ہوئے سنا: بے شک یہ آیت حمزہ، علی اور عبیدہ بن الحارث بن عبد المطلب، اور ربیعہ کے دو بیٹوں عتبہ اور شیبہ اور ولید بن عتبہ کے بارے میں نازل ہوئی۔ اور اسی طرح ابو عمرو بن العلاء نے مجاہد سے اور انہوں نے ابن عباس سے روایت کی ہے (۶)۔ اور اس میں چوتھا قول یہ ہے: کہ وہ تمام مومن ہیں، اور تمام کافر ہیں خواہ وہ کسی بھی ملت سے ہوں۔ یہ مجاہد، حسن، عطا بن ابی رباح، عاصم بن ابی النجود اور کلبی کا قول ہے (۷)۔ اور یہ عموم کا قول ان لوگوں کو بھی شامل کرتا ہے جن کے بارے میں یہ نازل ہوئی اور دوسروں کو بھی۔ اور کہا گیا: یہ قیامت اور جزا و سزا کے بارے میں جھگڑے کے سلسلے میں نازل ہوئی؛ کیونکہ ایک قوم اس کی قائل تھی اور دوسری قوم اس کا انکار کرتی تھی (۸)۔ (۱) صحیح بخاری (۳۹۶۵) اور (۳۹۶۷)، اور اس کا ذکر آیت کی تفسیر کے آغاز میں

گزر چکا ہے۔ (۲) السبعہ ص ۴۳۵، اور التیسیر ص ۹۵۔ (۳) معانی القرآن ۲/۲۱۹-۲۲۰ میں، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۳/۹۱ میں ان سے نقل کیا ہے۔ (۴) اعراب القرآن ۳/۹۱ میں۔ (۵) (د) اور (م) میں: درایہ (علم)۔ (۶) اعراب القرآن للنحاس ۳/۹۱، اور ابن عباس کی خبر کی تخریج اس آیت کی تفسیر کے آغاز میں گزر چکی ہے۔ (۷) ان کا قول طبری نے ۴۹۲/۱۶ میں نکالا ہے۔ (۸) طبری نے ۴۹۲/۱۶ میں مجاہد سے اس کے ہم معنی روایت کی ہے۔

Page 343 Surah Al-Hajj: Verses 19-21

"So those who disbelieve" (the verse) means from the groups previously mentioned. "garments of fire will be cut out for them" That is: sewn and fashioned, and fire is likened to garments because it is a covering for them like garments. And His saying: "cut out" means: garments of fire will be cut out for them in the Hereafter; it is mentioned in the past tense because news of the Hereafter and what is promised therein is like a confirmed, realized event. Allah the Almighty said: "And when Allah said: 'O Jesus, son of Mary, did you say to the people...'" [Al-Ma'idah: 116], meaning: Allah says. It is also possible that it is said: those garments have already been prepared now for them to wear when they reach the Fire. Sa'id ibn Jubayr said: "'of fire': means of copper, for those garments are of molten copper, and they are the shirts mentioned in 'of pitch' (1), and there is nothing among vessels that, when heated, is hotter than it (2)." It was also said: The meaning is that the Fire has surrounded them just as cut garments surround them when they wear them, so from this aspect they became garments because through surrounding they are like garments, such as: "And We made the night a covering" [An-Naba: 10]. "Scalding water will be poured over their heads" means: hot water boiled with the fire of Hell. At-Tirmidhi narrated from Abu Huraira from the Prophet (peace be upon him) who said: "Indeed, scalding water will be poured on their heads, and the scalding water will penetrate until it reaches his insides, melting what is in his belly until it passes out of his feet, and that is 'As-Sahr' (melting), then he is restored as he was." He said: This is a Hasan Sahih Gharib Hadith (3). "Whereby what is in their bellies will be melted" and As-Sahr is the melting of fat. And As-Suhara is what...

---

(1) Referring to Allah's saying: "Their shirts will be of pitch" [Ibrahim: 50] and the reading above is in Shadhdh readings p. 70, Al-Muhtasib 1/366, and previously 12/172. (2) Reported by At-Tabari 16/464 without his saying: those garments are of molten copper and they are the shirts mentioned in 'Qatrin An'. Al-Baghawi also reported it without this phrase 3/280. (3) Sunan at-Tirmidhi (2582), also reported by Ahmad (8864), and At-Tabari 16/495, and in both of them: "penetrates the skull" instead of "penetrates the scalding water".

पृष्ठ 343 सूरा अल-हज्ज: आयतें 19-21

"तो जिन्होंने कुफ़्र (अविश्वास) किया" का अर्थ उन समूहों से है जिनका उल्लेख पहले किया गया है। "उनके लिए आग के कपड़े काटे जाएंगे।" अर्थात्: सिले हुए और तैयार किए गए, और आग की तुलना कपड़ों से की गई है क्योंकि यह कपड़ों की तरह उनके लिए एक आवरण है। और उनका कहना: "काटे गए" का अर्थ है: परलोक में उनके लिए आग के कपड़े काटे जाएंगे; इसे भूतकाल में इसलिए उल्लेख किया गया है क्योंकि परलोक की खबरें और उसमें जो वादा किया गया है वह एक निश्चित, घटित घटना की तरह है। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: "और जब अल्लाह ने कहा: हे मरियम के बेटे ईसा, क्या तुमने लोगों से कहा था..." [अल-मईदाह: 116], जिसका अर्थ है: अल्लाह कहता है। यह भी संभव है कि यह कहा जाए: वे कपड़े अब उनके पहनने के लिए तैयार किए जा चुके हैं जब वे आग में पहुँचेंगे। सईद बिन जुबैर ने कहा: "'आग से': का अर्थ तांबे से है, क्योंकि वे कपड़े पिघले हुए तांबे के हैं, और वे वही कमीज़ें हैं जिनका उल्लेख 'पिच (क़तरान)' (1) में किया गया है, और बर्तनों में ऐसी कोई चीज़ नहीं है जो गर्म होने पर इससे अधिक गर्म हो (2)।" यह भी कहा गया है: अर्थ यह है कि आग ने उन्हें वैसे ही घेर लिया है जैसे कटे हुए कपड़े उन्हें पहनने पर घेर लेते हैं, इसलिए इस पहलू से वे कपड़े बन गए क्योंकि घेरने के कारण वे कपड़ों की तरह हैं, जैसे: "और हमने रात को एक आवरण (लिबास) बनाया" [अन-नबा: 10]। "उनके सिरों के ऊपर से खौलता हुआ पानी डाला जाएगा" का अर्थ है: जहन्नुम की आग में उबाला गया गर्म पानी। तिर्मिज़ी ने अबू हुरैरा से रिवायत किया कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "बेशक, उनके सिरों पर खौलता हुआ पानी डाला जाएगा, और वह खौलता हुआ पानी तब तक प्रवेश करेगा जब तक कि वह उसके शरीर के अंदर तक न पहुँच जाए, उसके पेट में जो कुछ है उसे पिघला देगा जब तक कि वह उसके पैरों से बाहर न निकल जाए, और यही 'अस-सहर' (पिघलना) है, फिर उसे वैसा ही कर दिया जाएगा जैसा वह था।" उन्होंने कहा: यह एक हसन सहीह गरीब हदीस है (3)। "जिससे उनके पेट के अंदर की चीज़ें पिघल जाएंगी" और अस-सहर चर्बी का पिघलना है। और अस-सुहारा वह है...

---

(1) अल्लाह के इस कथन का हवाला देते हुए: "उनकी कमीज़ें पिच (क़तरान) की होंगी" [इब्राहिम: 50] और ऊपर का पाठ शाज़ क़िरात (पृष्ठ 70), अल-मुहतासिब 1/366 और पहले 12/172 में है। (2) इसे अल-तबरी 16/464 द्वारा उनके इस कथन के बिना रिपोर्ट किया गया है: वे कपड़े पिघले हुए तांबे के हैं और वे क़तरीन आन में उल्लिखित कमीज़ें हैं। अल-बग़वी ने भी इसे इस वाक्यांश के बिना रिपोर्ट किया 3/280। (3) सुनन अत-तिर्मिज़ी (2582), अहमद (8864) और अल-तबरी 16/495

द्वारा भी रिपोर्ट किया गया है, और उन दोनों में: "खोपड़ी को भेदता है" के बजाय "खौलता हुआ पानी भेदता है"।

صفحہ ۳۴۳ سورہ الحج: آیات ۱۹ - ۲۱

﴿فَالَّذِينَ كَفَرُوا﴾ یعنی ان گروہوں میں سے جن کا ذکر پہلے ہو چکا ہے، ﴿قُطِّعَتْ لَهُمْ ثِيَابٌ مِّن نَّارٍ﴾ "ان کے لیے آگ کے کپڑے کاٹ کر تیار کیے گئے ہیں۔" یعنی: سلے ہوئے اور برابر کیے ہوئے، اور آگ کو کپڑوں سے تشبیہ دی گئی ہے کیونکہ وہ ان کے لیے کپڑوں کی طرح ایک لباس ہے۔ اور اللہ کا قول: ﴿قُطِّعَتْ﴾ یعنی: آخرت میں ان کے لیے آگ کے کپڑے کاٹے جائیں گے؛ اور اسے ماضی کے صیغے میں ذکر کیا گیا کیونکہ آخرت کی خبریں اور اس میں کیے گئے وعدے ایک یقینی ہونے والے واقعے کی طرح ہیں؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَإِذْ قَالَ اللَّهُ يَعِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ ءَأَنتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ﴾ [المائدہ: ۱۱۶] یعنی: اللہ کہتا ہے۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ کہا جائے: وہ کپڑے ابھی ان کے پہننے کے لیے تیار کر دیے گئے ہیں جب وہ آگ کی طرف جائیں گے۔ اور سعید بن جبیر نے کہا: "آگ سے": یعنی تانبے سے، پس وہ کپڑے پگھلے ہوئے تانبے کے ہیں، اور وہ وہی کُرتے (سرابیل) ہیں جن کا ذکر "قطران" (۱) میں ہے، اور برتنوں میں کوئی چیز ایسی نہیں جو تپنے کے بعد اس سے زیادہ گرم ہو (۲)۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ آگ نے انہیں اس طرح گھیر رکھا ہے جیسے کاٹے ہوئے کپڑے پہننے والے کو گھیر لیتے ہیں، تو اس پہلو سے وہ لباس بن گئے کیونکہ گھیر لینے کی وجہ سے وہ لباس کی طرح ہیں، جیسے: ﴿وَجَعَلْنَا الَّيْلَ لِبَاسًا﴾ [النبأ: ۱۰]۔ ﴿يُصَبُّ مِن فَوْقِ رُءُوسِهِمُ الْحَمِيمُ﴾ یعنی: جہنم کی آگ سے ابلتا ہوا گرم پانی۔ اور ترمذی نے ابوہریرہ سے روایت کی ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "بیشک حمیم (ابلتا پانی) ان کے سروں پر انڈیلا جائے گا، پس وہ حمیم اثر کرے گا یہاں تک کہ ان کے پیٹ تک پہنچ جائے گا، تو ان کے پیٹ میں جو کچھ ہے اسے پگھلا دے گا یہاں تک کہ وہ ان کے قدموں سے نکل جائے گا، اور یہی 'صہر' (پگھلنا) ہے، پھر وہ

ویسا ہی کر دیا جائے گا جیسا وہ تھا"۔ انہوں نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح غریب ہے (۳)۔ ﴿يُصْهَرُ بِهِ مَا فِي بُطُونِهِمْ﴾ اور صہر: چربی کا پگھلانا ہے۔ اور صہارہ: وہ ہے...

---

(۱) یعنی اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿سَرَابِيلُهُم مِّن قِطْرَانٍ﴾ [ابراہیم: ۵۰] اور اوپر کی قرأت شاذ قرأتوں میں ص ۷۰، المحتسب ۱/ ۳٦٦، اور پہلے ۱۲/ ۱۷۲ میں گزر چکی ہے۔ (۲) اسے طبری نے ۱٦/ ٤٦٤ میں ان کے اس قول کے بغیر روایت کیا ہے: پس وہ کپڑے پگھلے ہوئے تانبے کے ہیں اور وہ قطر آن میں مذکور کُرتے ہیں۔ اور بغوی نے بھی اسے اس عبارت کے بغیر نقل کیا ہے ۳/ ۲۸۰۔ (۳) سنن ترمذی (۲۵۸۲)، اور اسے احمد (۸۸٦٤) اور طبری ۱٦/ ٤۹۵ نے بھی روایت کیا ہے، اور ان دونوں میں ہے: "کھوپڑی کو چیر دے گا" بجائے "حمیم چیر دے گا" کے۔

344 Surah Al-Hajj: Verses 19-21

...melted from it; it is said: "I melted the thing and it melted," meaning: I liquefied it and it became liquid, so it is 'saheer' (melted/liquid). Ibn Ahmar said, describing a sandgrouse chick: "It waters a discarded thing thrown on a flat, barren land; the sun melts it, yet it does not melt away (1)." Meaning: the sun melts it, but it endures that.

"And the skins" [Al-Hajj: 20] meaning: and the skins are burned, or the skins are roasted; for skins do not melt, but everything is joined with what befits it (2). It is as if you say: "I came to him and he fed me Tharid (a meat and bread dish), and by God, sour milk (3)"; meaning: and he gave me milk to drink; the poet said: "I foddered her with straw and cold water (4)."

"And for them are maces of iron" [Al-Hajj: 21] meaning: they are struck with them and pushed back. The singular is 'miqma'ah'. It is also 'miqma' like a 'mihjan' (hooked staff), with which the head of an elephant is struck. And "I suppressed him (qama'tuhu)": when I struck him with it. 'Qama'tuhu' and 'aqma'tuhu' have the same meaning, i.e., I overpowered him and humiliated him, so he was suppressed. Ibn al-Sikkit said: "I suppressed (aqma'tu) the man from me" if he appeared to you and you repelled him (5).

It was said: 'Al-Maqami' are hammers, and they are also 'Al-Marazib' (large hammers). In the Hadith: "In the hand of every angel among the keepers of Hell is a 'mirzabbah' (large hammer) with two prongs; he delivers a blow, and because of it, [the person] falls seventy thousand [years/distance] (6)." It was also said: 'Al-Maqami' are whips of fire. They were named so because they suppress (taqma'u) the one struck, meaning they humiliate him.

---

(1) Al-Sihah (S-H-R), the verse is in Tahdhib al-Lughah 15/314, Asas al-Balaghah (R-W-Y), and Al-Lisan (R-W-Y), (S-H-R), and (L-Q-A). In it: 'Al-luqa': something thrown away for its worthlessness, its plural is 'alqa'. 'Tarwi': brings water to it, i.e., becomes like a 'rawiyah' (water carrier). End. 'Al-Safsaf': that which has no plants in it, Taj al-Arus (S-F-F). (2) In (Kh): 'yudhamm' (blamed). (3) It is the sour milk from camels specifically, and it is said: 'al-qariz' is the milk that bites the tongue; it was used generally without specifying camels. Al-Lisan (Q-R-S). (4) And its second hemistich: "until her eyes flowed abundantly," passed 1/291, and 7/349. (5) Al-Sihah (Q-M-A). (6) Narrated by Ibn al-Mubarak in Al-Zuhd (340 - Zawa'id Nu'aym), and Ibn Abi Shaybah 3/173-174 from a man from Bani Tamim, from Abu al-Awwam from his long statement.

344 सूरह अल-हज्ज: आयतें 19 - 21

...उससे पिघल गया; कहा जाता है: "मैंने वस्तु को पिघलाया तो वह पिघल गई", अर्थात: मैंने उसे द्रवित किया और वह द्रव बन गई, तो वह 'सहीर' (पिघला हुआ) है। इब्न अहमर ने रेत के तीतर (सैंडग्राउज़) के बच्चे का वर्णन करते हुए कहा: "वह एक छोड़ी हुई चीज़ को सींचती है जो एक समतल, बंजर भूमि पर पड़ी है; सूरज उसे पिघलाता है, फिर भी वह पूरी तरह नहीं पिघलता (1)।" अर्थात्: सूरज उसे पिघलाता है, लेकिन वह उसे सहन करता है।

"और खालें" [अल-हज्ज: 20] अर्थात: और खालें जला दी जाती हैं, या खालें भुनी जाती हैं; क्योंकि खालें पिघलती नहीं हैं, लेकिन हर चीज़ को उसके उपयुक्त चीज़ के साथ जोड़ा जाता है (2)। यह वैसा ही है जैसे आप कहें: "मैं उसके पास आया और उसने मुझे थरीद (मांस और रोटी का व्यंजन) खिलाया, और खुदा की कसम, खट्टा दूध (3) भी"; अर्थात्: और उसने मुझे दूध पिलाया; कवि ने कहा: "मैंने उसे भूसा खिलाया और ठंडा पानी (4)।"

"और उनके लिए लोहे के गदा (हथौड़े) हैं" [अल-हज्ज: 21] अर्थात: उनसे उन्हें मारा जाता है और पीछे धकेला जाता है। इसका एकवचन 'मिकमअह' है। 'मिकमअ' भी 'मिहजन' (मुड़े हुए डंडे) की तरह है, जिससे हाथी के सिर पर प्रहार किया जाता है। और "मैंने उसे दबा दिया (कमअतुहू)": जब मैंने उसे उससे मारा। 'कमअतुहू' और 'अकमअतुहू' का एक ही अर्थ है, अर्थात्: मैंने उसे परास्त किया और अपमानित किया, तो वह दब गया। इब्न अल-सिक्किित ने कहा: "मैंने उस व्यक्ति को खुद से दूर रखा (अकमअतु)" यदि वह तुम्हारे सामने आया और तुमने उसे वापस कर दिया (5)।

कहा गया है: 'अल-मकामिअ' हथौड़े हैं, और वे 'अल-मराज़िब' (बड़े हथौड़े) भी हैं। हदीस में है: "जहन्नम के रखवालों में से हर फरिश्ते के हाथ में दो शिखाओं वाला एक 'मिर्ज़ब्बाह' (बड़ा हथौड़ा) होता है; वह एक प्रहार करता है, और उसके कारण [व्यक्ति] सत्तर हज़ार [वर्ष/दूरी] नीचे गिर जाता है (6)।" यह भी कहा गया है: 'अल-मकामिअ' आग के कोड़े हैं। उन्हें इसलिए ऐसा नाम दिया गया क्योंकि वे मारे जाने वाले को 'दबाते' (तक़मउ) हैं, अर्थात उसे अपमानित करते हैं।

---

(1) अस-सिहाह (स-ह-र), और शेर तहज़ीब अल-लुग़ह 15/314, असास अल-बलाग़ह (र-व-य), और अल-लिसान (र-व-य), (स-ह-र) और (ल-क़-अ) में है। उसमें: 'अल-लुक़ा': वह चीज़ जो उसकी तुच्छता के कारण फेंक दी गई हो, इसका बहुवचन 'अल्क़ा' है। 'तरवी': उसकी ओर पानी ले जाती है, अर्थात्: 'राविया' (पानी ढोने वाली) की तरह हो जाती है। समाप्त। 'अस-सफ़सफ़': वह जिसमें कोई वनस्पति

न हो, ताज अल-अरूस (स-फ-फ)। (2) (ख़) में: 'युधम्म' (निंदा की गई)। (3) यह विशेष रूप से ऊंटों का खट्टा दूध है, और कहा गया है: 'अल-क़ारिज़' वह दूध है जो जीभ को काटता है; इसे बिना ऊंटों के उल्लेख के सामान्य रूप से कहा गया है। अल-लिसान (क़-र-स)। (4) और इसका दूसरा चरण है: "यहाँ तक कि उसकी आँखें आँसू बहाने लगीं," बीत चुका 1/291, और 7/349। (5) अस-सिहाह (क़-म-अ)। (6) इसे इब्न अल-मुबारक ने अज़-ज़ुहद (340 - ज़वाइद नुऐम) में उद्धृत किया है, और इब्न अबी शैबा 3/173-174 ने बनी तमीम के एक व्यक्ति के माध्यम से, अबू अल-अव्वम से उनके लंबे कथन से।

344 سورہ الحج: آیات 19 - 21

...اس سے پگھل گیا؛ کہا جاتا ہے: "میں نے چیز کو پگھلایا تو وہ پگھل گئی"، یعنی: میں نے اسے پگھلا دیا اور وہ مائع بن گیا، تو وہ 'صہیر' (پگھلا ہوا) ہے۔ ابن احمر نے قطا (ایک پرندہ) کے بچے کی صفت بیان کرتے ہوئے کہا: "وہ ایک پھینکی ہوئی چیز کو سیراب کرتی ہے جو ایک چٹیل میدان میں پڑی ہے؛ سورج اسے پگھلاتا ہے مگر وہ پگھل کر ختم نہیں ہوتا (1)۔" یعنی: سورج اسے پگھلاتا ہے تو وہ اس پر صبر کرتا ہے۔

"اور کھالیں" [الحج: 20] یعنی: اور کھالیں جلا دی جاتی ہیں، یا کھالیں بھون دی جاتی ہیں؛ کیونکہ کھالیں پگھلتی نہیں ہیں، لیکن ہر چیز کے ساتھ وہ ملایا جاتا ہے جو اس کے لائق ہو (2)۔ یہ ایسا ہی ہے جیسے تم کہو: "میں اس کے پاس آیا تو اس نے مجھے ثرید (گوشت اور روٹی کا کھانا) کھلایا، اور اللہ کی قسم، ترش دودھ (3) بھی"؛ یعنی: اور اس نے مجھے دودھ پلایا؛ شاعر نے کہا: "میں نے اسے بھوسہ کھلایا اور ٹھنڈا پانی (4)۔"

"اور ان کے لیے لوہے کے ہتھوڑے ہیں" [الحج: 21] یعنی: ان سے انہیں مارا جاتا ہے اور دھکیلا جاتا ہے، واحد 'مقمعہ' ہے۔ 'مقمع' بھی 'محجن' (ٹیڑھی لاٹھی) کی طرح ہے، جس سے ہاتھی کے سر پر مارا جاتا ہے۔ اور "میں نے اسے دبا دیا (قمعتہ)": جب میں نے اسے اس سے مارا۔ 'قمعتہ' اور 'اقمعتہ' ایک ہی معنی میں ہیں، یعنی: میں نے اسے مغلوب کیا اور ذلیل کیا تو وہ دب گیا۔ ابن السکیت نے کہا: "میں نے اس آدمی کو اپنے سے دور کر دیا (اقمعت)" جب وہ تمہارے سامنے نمودار ہوا اور تم نے اسے واپس لوٹا دیا (5)۔

اور کہا گیا: 'المقامع' ہتھوڑے ہیں، اور وہ 'المرازب' (بڑے ہتھوڑے) بھی ہیں۔ حدیث میں ہے: "جہنم کے داروغوں میں سے ہر فرشتے کے ہاتھ میں دو شاخوں والا ایک ہتھوڑا (مرزبة) ہے، وہ

ایک ضرب لگاتا ہے، جس سے وہ [شخص] ستر ہزار [سال/فاصلہ] نیچے گر جاتا ہے (6)۔" اور کہا گیا: 'المقامع' آگ کے کوڑے ہیں۔ ان کا یہ نام اس لیے رکھا گیا کیونکہ وہ مارے جانے والے کو 'دباتے' (تقمع) ہیں، یعنی اسے ذلیل کرتے ہیں۔

---

(1) الصحاح (صہر)، اور یہ شعر تہذیب اللغہ 15/ 314، اساس البلاغہ (روی)، اور اللسان (روی)، (صہر) اور (لقا) میں ہے۔ اس میں ہے: اللقی: وہ چیز جو اپنی حقارت کی وجہ سے پھینک دی گئی ہو، اس کی جمع القاء ہے۔ 'تروی': اس کی طرف پانی لاتی ہے، یعنی راویہ (پانی ڈھونے والی) کی طرح ہو جاتی ہے۔ انتہیٰ۔ والصفصف: جس میں کوئی نباتات نہ ہوں، تاج العروس (صفف)۔ (2) (خ) میں ہے: یذم۔ (3) یہ خاص طور پر اونٹنیوں کا کھٹا دودھ ہے، اور کہا گیا: القارص: وہ دودھ جو زبان کو چبھتا ہے، تو اسے عام رکھا گیا اور اونٹوں کے ساتھ خاص نہیں کیا۔ اللسان (قرص)۔ (4) اس کا دوسرا مصرع ہے: "یہاں تک کہ اس کی آنکھیں کثرت سے بہنے لگیں،" پہلے گزر چکا 1/291، اور 7/349۔ (5) الصحاح (قمع)۔ (6) اسے ابن المبارک نے الزہد (340 - زوائد نعیم) میں روایت کیا ہے، اور ابن ابی شیبہ نے 3/ 173 - 174 میں بنی تمیم کے ایک آدمی کے واسطے سے، ابو العوام کے ایک طویل قول سے۔

345 Surah Al-Hajj: Verses 22-23

Allah says: {Every time they want to get out of it, from anguish, they will be returned to it and [it will be said], "Taste the punishment of the Burning Fire!" (22)}

Allah's saying: {Every time they want to get out of it} means: from the Fire {they will be returned to it} by being struck with iron maces. Abu Thubyan said: It was mentioned to us that they try to get out of the Fire when it seethes and boils with them, throwing those within it to the top of its gates, so they want to get out, but the guardians return them to it with maces (1).

And it was said: When their anguish in it intensifies, they flee, and whoever among them reaches its edge, the angels return them to it with maces, and say to them: {Taste the punishment of the Burning Fire} meaning: that which burns; like the painful and the agonizing. And it was said: Al-Hareeq (the burning) is the noun from Al-Ihtiraq (incineration), a thing is scorched by fire and burnt, and the noun is Al-Hurqah (the sting) and Al-Hareeq (the burn) (2). Tasting is a contact through which the perception of flavor occurs, and here it is used metaphorically, meaning their perception of pain.

Allah says: {Indeed, Allah will admit those who believe and do righteous deeds to gardens beneath which rivers flow. They will be adorned therein with bracelets of gold and pearl, and their garments therein will be silk. (23)}

Allah's saying: {Indeed, Allah will admit those who believe and do righteous deeds to gardens beneath which rivers flow} Having mentioned one of the two disputants, who is the disbeliever, He mentioned the state of the other disputant, who is the believer. {They will be adorned therein with bracelets of gold} "Min" (from) is a connective (3). And "Al-Asawir" (bracelets) is the plural of...

(1) Narrated by Al-Tabari 16/498. (2) As-Sihah (article: H-R-Q). (3) This is according to the school of those who allow the addition of "min" in the affirmative; see Asrar al-Arabiyyah by Abu al-Barakat al-Anbari p. 234, al-Durr al-Masun 8/252, and Ruh al-Ma'ani 17/135. It was also said: it is for partitiveness, i.e., some bracelets. And it was said: to clarify the genre, both mentioned by Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 4/115, and al-Samin in al-Durr al-Masun 8/252. . 252/8

345 सूरा अल-हज्ज: आयतें 22 - 23

अल्लाह तआला का फ़रमान: {जब कभी वे इससे, यानी दुख और घबराहट से, निकलना चाहेंगे, तो उसी में लौटा दिए जाएँगे और (कहा जाएगा), "जलने की आग के अज़ाब का मज़ा चखो!" (22)}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {जब कभी वे इससे निकलना चाहेंगे} यानी: आग से {तो उसी में लौटा दिए जाएँगे} गदाओं (मकाम-ए-लोहा) से मारकर; अबू ज़ुबयान ने कहा: हमें बताया गया कि वे आग से निकलने की कोशिश करते हैं जब वह उन्हें लेकर उबलती और जोश मारती है, और उसमें रहने वालों को उसके दरवाज़ों के ऊपर तक उछाल देती है, तो वे निकलना चाहते हैं, लेकिन (आग के) पहरेदार उन्हें गदाओं से वापस लौटा देते हैं (1)।

और कहा गया: जब उसमें उनका दुख बढ़ जाता है, तो वे भागते हैं, फिर उनमें से जो भी उसके किनारे तक पहुँचता है, फ़रिश्ते उन्हें गदाओं के साथ वापस लौटा देते हैं और उनसे कहते हैं: {जलने की आग के अज़ाब का मज़ा चखो} यानी: जलाने वाली; जैसे दुखदायक और पीड़ादायक। और कहा गया: 'अल-हरीक़' (जलना) 'अल-इहितराक़' (भस्म होना) का संज्ञा रूप है, आग से चीज़ जल गई और भस्म हो गई, और संज्ञा 'अल-हुरक़ा' और 'अल-हरीक़' है (2)। 'ज़ौक़' (चखना) एक स्पर्श है जिससे स्वाद का बोध होता है, और यहाँ इसका उपयोग विस्तार (अलंकारिक) रूप में हुआ है, और इससे तात्पर्य उनके दर्द के बोध से है।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {निस्संदेह अल्लाह उन लोगों को जो ईमान लाए और जिन्होंने नेक अमल किए, ऐसे बाग़ों में दाखिल करेगा जिनके नीचे नहरें बहती होंगी। वे वहाँ सोने के कंगन और मोतियों से सजाए जाएँगे, और वहाँ उनका लिबास रेशम होगा। (23)}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {निस्संदेह अल्लाह उन लोगों को जो ईमान लाए और जिन्होंने नेक अमल किए, ऐसे बाग़ों में दाखिल करेगा जिनके नीचे नहरें बहती होंगी} जब दो विरोधियों में से एक का ज़िक्र कर दिया, जो कि काफ़िर है; तो दूसरे विरोधी का हाल ज़िक्र किया, जो कि मोमिन है। {वे वहाँ सोने के कंगन से सजाए जाएँगे} 'मिन' (से) यहाँ संबंद्धक (सिला) है (3)। और 'असाविर' (कंगन) बहुवचन है...

(1) इसे अल-तबरी 16/498 ने उद्धृत किया है। (2) अल-सिहाह (ह-र-क़)। (3) यह उन लोगों के मत के अनुसार है जो सकारात्मक वाक्य में 'मिन' की अधिकता की अनुमति देते हैं, देखें 'असरार अल-अरबिय्या' अबू अल-बरकात अल-अंबारी पृष्ठ 234, 'अल-दुर अल-मसून' 8/252, और 'रूह अल-

माआनी' 17/135। और कहा गया: यह 'तबीज़' (अंशबोधक) के लिए है, यानी कुछ कंगन। और कहा गया: प्रकार (लिंग) स्पष्ट करने के लिए, इन दोनों का उल्लेख इब्न अतिया ने 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 4/115 में और अल-समीन ने 'अल-दुर अल-मसून' 8/252 में किया है। . 252/8

٣٤٥ سورة الحج: آيات ٢٢ - ٢٣

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿كُلَّمَا أَرَادُوا أَن يَخْرُجُوا مِنْهَا مِنْ غَمٍّ أُعِيدُوا فِيهَا وَذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ ٢٢﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿كُلَّمَا أَرَادُوا أَن يَخْرُجُوا مِنْهَا﴾ یعنی: آگ سے ﴿أُعِيدُوا فِيهَا﴾ گرزوں (لوہے کے ہتھوڑوں) سے مار کر؛ ابو ظبیان نے کہا: ہمیں ذکر کیا گیا کہ وہ آگ سے نکلنے کی کوشش کرتے ہیں جب وہ انہیں لے کر جوش مارتی اور ابلتی ہے، اور اس میں موجود لوگوں کو اس کے دروازوں کے اوپر تک پھینک دیتی ہے، تو وہ نکلنا چاہتے ہیں، لیکن (آگ کے) دروغے انہیں گرزوں سے واپس لوٹا دیتے ہیں(١)۔

اور کہا گیا: جب اس میں ان کا غم بڑھ جاتا ہے تو وہ بھاگتے ہیں، پھر ان میں سے جو بھی اس کے کنارے تک پہنچتا ہے، فرشتے انہیں گرزوں سے واپس لوٹا دیتے ہیں، اور ان سے کہتے ہیں: ﴿ذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ﴾ یعنی: جلانے والی؛ جیسے المناک اور تکلیف دہ۔ اور کہا گیا: الحریق: احتراق سے اسم ہے، آگ سے چیز جل گئی اور بھسم ہو گئی، اور اسم الحرقہ اور الحریق ہے(٢)۔ اور ذوق (چکھنا): ایک لمس ہے جس کے ساتھ ذائقے کا ادراک ہوتا ہے، اور یہاں یہ وسعت (مجازی معنی) میں ہے، اور اس سے مراد ان کا درد کو محسوس کرنا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِنَّ اللَّهَ يُدْخِلُ الَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِن تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ يُحَلَّوْنَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِن ذَهَبٍ وَلُؤْلُؤًا وَلِبَاسُهُمْ فِيهَا حَرِيرٌ ٢٣﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِنَّ اللَّهَ يُدْخِلُ الَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِن تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ﴾ جب دو جھگڑا کرنے والوں میں سے ایک کا ذکر کر دیا، جو کہ کافر ہے؛ تو دوسرے فریق کا حال ذکر کیا، جو کہ مومن ہے۔ ﴿يُحَلَّوْنَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِن ذَهَبٍ﴾ «من» صلہ ہے(٣)۔ اور الاساور جمع ہے...

(١) اسے الطبری نے ١٦/٤٩٨ میں روایت کیا ہے۔ (٢) الصحاح (حرق)۔ (٣) اور یہ ان لوگوں کے مذہب کے مطابق ہے جنہوں نے مثبت کلام میں «من» کی زیادتی کو جائز قرار دیا ہے، دیکھئے اسرار العربیہ از ابو البرکات الانباری ص ٢٣٤، اور الدر المصون ٨/٢٥٢، اور روح المعانی ١٧/١٣٥۔ اور کہا گیا: یہ تبعیض کے لیے ہے، یعنی: کچھ کنگن۔ اور کہا گیا: جنس کے بیان کے لیے ہے، ان دونوں کا ذکر ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ٤/١١٥ میں اور السمین نے الدر المصون ٢٥٢/٨ میں کیا ہے۔ . ٢٥٢/٨

346 - Surah Al-Hajj: Verse 23

Aswirah (bracelets), and aswirah is the plural of siwar (bracelet). It has three linguistic variations: with the damma of the sin, its kasra, and iswar (1). The commentators said: Since kings in this world used to wear bracelets and crowns, Allah made that for the people of Paradise. Every person in Paradise will have three bracelets on their hand: a bracelet of gold, a bracelet of silver, and a bracelet of pearls. He said here and in "Fatir": {from bracelets of gold and pearls} [Fatir: 33], and He said in Surah Al-Insan: {and they will be adorned with bracelets of silver} [Al-Insan: 21]. In Sahih Muslim, from the hadith of Abu Hurairah: I heard my friend (the Prophet ﷺ) saying: "The adornment of the believer will reach wherever the wudu (ablution) reaches" (2). It was said: Women are adorned with gold and men with silver. This is subject to scrutiny, and the Quran refutes it. {and pearls} Nafi', Ibn al-Qa'qa', Shaibah, and 'Asim read it here and in Surah Al-Mala'ikah (Fatir) as: "lu'lu'an" in the accusative case (mansub) (3), with the meaning: they are adorned with pearls. They cited as evidence that it is written with an 'alif' in all Mushafs here (4). Similarly, Ya'qub, Al-Jahdari, and 'Isa bin 'Umar read it with the accusative here, and with the genitive (khafd) in "Fatir" (5); following the Mushaf, because it was written here with an 'alif' and there without an 'alif' (6). The rest read it with the genitive in both places. Abu Bakr used not to pronounce the hamzah in "al-lu'lu'" throughout the Quran (7). And he...

(1) See Al-Sihah (swr), and Tahdhib al-Lughah 13/51. (2) Sahih Muslim (250), and Salaf 7/334. (3) Al-Sab'ah p. 435, and Al-Taysir p. 156 from 'Asim and Nafi'. As for Ibn al-Qa'qa' - who is Yazid Abu Ja'far - he read: "lu'lu'an"; by replacing the first hamzah with a silent 'waw' (mad), and similarly Abu Bakr Shu'bah read it from 'Asim, as the author will mention. Al-Nashr 2/326. (4) Tafsir al-Tabari 16/499, and Al-Muqni' fi Ma'rifati Marsum Masahif Ahl al-Amsar by Al-Dani p. 40. (5) Al-Nashr 2/326 from Ya'qub. (6) Al-Muqni' by Al-Dani p. 40, and it has occurred in our Mushafs with an 'alif' in both places, so let it be corrected. (7) Meaning: "lu'lu'an"; by replacing only the first hamzah with a silent 'waw' (mad). Similarly, Abu 'Amr replaced it in the narration of Al-Susi, except that he read it with the genitive. Al-Sab'ah p. 435, Al-Taysir p. 156, Al-Kashf 2/118, and Ibn 'Atiyyah mentioned in Al-Muharrar al-Wajiz 4/115 from Abu 'Ali al-Farisi his saying: pronouncing both hamzahs, lightening both, or pronouncing one and not the other, is all permissible. See Al-Hujjah for Al-Farisi 5/267-268.

पृष्ठ 346 - सूरह अल-हज: आयत 23

'अस्विरह' (कंगन), और 'अस्विरह', 'सिआर' (कंगन) का बहुवचन है। इसके तीन भाषाई रूप हैं: 'सीन' पर 'धम्मा' के साथ, इसके'कसरा' के साथ, और 'इस्वार' (1)। मुफ़स्सिरों (व्याख्याकारों) ने कहा: चूँकि दुनिया में राजा कंगन और मुकुट पहनते थे, अल्लाह ने इसे जन्नत के लोगों के लिए बनाया है। जन्नत के हर व्यक्ति के हाथ में तीन कंगन होंगे: सोने का कंगन, चाँदी का कंगन और मोतियों का कंगन। यहाँ और सूरह "फ़ातिर" में कहा गया है: {सोने के कंगन और मोतियों से} [फ़ातिर: 33], और सूरह अल-इंसान में कहा गया है: {और उन्हें चाँदी के कंगन पहनाए जाएँगे} [अल-इंसान: 21]। सहीह मुस्लिम में, अबू हुरैरा की हदीस से: मैंने अपने मित्र (पैगंबर ﷺ) को कहते सुना: "मोमिन (आस्तिक) का आभूषण वहाँ तक पहुँचेगा जहाँ तक वुज़ू (शुद्धि) पहुँचता है" (2)। कहा गया: महिलाओं को सोने से और पुरुषों को चाँदी से सजाया जाता है। यह विचारणीय है, और कुरान इसका खंडन करता है। {और मोती} नाफ़े इब्न अल-क़ाक़ा, शैबा और आसिम ने यहाँ और सूरह अल-मलाइका (फ़ातिर) में इसे पढ़ा है: "लुलुअन" (नसब/द्वितीया विभक्ति में) (3), जिसका अर्थ है: उन्हें मोतियों से सजाया गया है। उन्होंने प्रमाण दिया कि यह यहाँ सभी मुसहफ़ों (कुरान की प्रतियों) में 'अलिफ़' के साथ लिखा गया है (4)। इसी तरह, याकूब, अल-जहदरी और ईसा बिन उमर ने यहाँ 'नसब' के साथ पढ़ा है, और "फ़ातिर" में 'खफ़्ज़' (जर/षष्ठी विभक्ति) के साथ (5); मुसहफ़ का अनुसरण करते हुए, क्योंकि यहाँ यह 'अलिफ़' के साथ लिखा गया था और वहाँ 'अलिफ़' के बिना (6)। शेष ने दोनों स्थानों पर 'खफ़्ज़' के साथ पढ़ा है। अबू बक्र पूरे कुरान में "अल-लुलु" में हमज़ा का उच्चारण नहीं करते थे (7)। और वह...

(1) देखें अल-सिहाह (सूर), और तहज़ीब अल-लुग़ा 13/51। (2) सहीह मुस्लिम (250), और सलफ़ 7/334। (3) अल-सबआ पृष्ठ 435, और अल-तयसीर पृष्ठ 156 आसिम और नाफ़े से। जहाँ तक इब्न अल-क़ाक़ा का सवाल है - जो यज़ीद अबू जाफ़र हैं - उन्होंने पढ़ा: "लुलुअन"; पहले हमज़ा को एक शांत 'वाओ' (मद) से बदलकर, और इसी तरह अबू बक्र शुबा ने इसे आसिम से पढ़ा, जैसा कि लेखक उल्लेख करेंगे। अल-नश्र 2/326। (4) तफ़सीर अल-तबरी 16/499, और अल-दानी द्वारा अल-मुक़्नी फ़ी मारिफ़ती मरसूम मसाहिफ़ अहल अल-अमसार पृष्ठ 40। (5) याकूब से अल-नश्र 2/326। (6) अल-दानी द्वारा अल-मुक़्नी पृष्ठ 40, और यह हमारे मुसहफ़ों में दोनों स्थानों पर 'अलिफ़' के साथ आया है, इसलिए इसे सही किया जाना चाहिए। (7) अर्थात: "लुलुअन"; केवल पहले हमज़ा को शांत 'वाओ' (मद) से बदलकर। इसी तरह, अबू अम्र ने अल-सूसी के वर्णन में इसे बदला, सिवाय इसके कि

उन्होंने इसे 'खफ़्ज़' के साथ पढ़ा। अल-सबआ पृष्ठ 435, अल-तयसीर पृष्ठ 156, अल-कश्फ़ 2/118, और इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/115 में अबू अली अल-फ़ारसी से उनका यह कथन उद्धृत किया है: दोनों हमज़ा का उच्चारण करना, दोनों को हल्का करना, या एक का उच्चारण करना और दूसरे का नहीं, यह सब जायज़ है। अल-फ़ारसी के लिए अल-हुज्जाह 5/267-268 देखें।

صفحہ ۳۴۶ - سورۃ الحج: آیت ۲۳

أَسْوِرَة، اور أَسْوِرَة، سِوار (کنگن) کی جمع ہے، اور اس میں تین لغتیں ہیں: سین کا ضمہ، اس کا کسرہ، اور اِسوار (۱)۔ مفسرین نے کہا: جب دنیا میں بادشاہ کنگن اور تاج پہنتے تھے، تو اللہ نے جنت والوں کے لیے یہی چیز مقرر فرمائی۔ اہل جنت میں سے کوئی بھی ایسا نہیں ہے جس کے ہاتھ میں تین کنگن نہ ہوں: سونے کا کنگن، چاندی کا کنگن، اور موتی کا کنگن؛ یہاں اور "فاطر" میں فرمایا: {مِنْ أَسَاوِرَ مِن ذَهَبٍ وَلُؤْلُؤاً} [فاطر: ۳۳]، اور سورہ انسان میں فرمایا: {وَحُلُّوا أَسَاوِرَ مِن فِضَّةٍ} [الانسان: ۲۱]۔ اور صحیح مسلم میں حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث ہے: میں نے اپنے خلیل ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "مومن کا زیور وہاں تک پہنچے گا جہاں تک وضو کا پانی پہنچتا ہے" (۲)۔ اور کہا گیا: عورتوں کو سونے سے اور مردوں کو چاندی سے آراستہ کیا جاتا ہے۔ اس میں تامل ہے، اور قرآن اس کی تردید کرتا ہے۔ {وَلُؤْلُؤاً} نافع، ابن القعقاع، شیبہ اور عاصم نے یہاں اور سورہ ملائکہ (فاطر) میں "لؤلؤاً" کو نصب (زبر) کے ساتھ پڑھا ہے (۳)، اس معنی پر کہ: انہیں موتی پہنائے جاتے ہیں۔ انہوں نے اس بات سے استدلال کیا کہ یہ یہاں تمام مصاحف میں الف کے ساتھ لکھا ہوا ہے (۴)۔ اور اسی طرح یعقوب، جحدری اور عیسیٰ بن عمر نے یہاں نصب کے ساتھ پڑھا ہے، اور "فاطر" میں خفض (زیر) کے ساتھ (۵)؛ مصحف کی پیروی میں، کیونکہ یہ یہاں الف کے ساتھ لکھا گیا ہے اور وہاں الف کے بغیر (۶)۔ باقی قراء نے دونوں جگہ خفض کے ساتھ پڑھا ہے۔ اور ابوبکر (شعبہ) پورے قرآن میں "اللؤلؤ" میں ہمزہ نہیں پڑھتے تھے (۷)۔ اور وہ...

(۱) دیکھیے الصحاح (سور)، اور تہذیب اللغۃ ۱۳/۵۱۔ (۲) صحیح مسلم (۲۵۰)، اور سلف ۷/۳۳۴۔ (۳) السبعۃ ص ۴۳۵، اور التیسیر ص ۱۵۶ عاصم اور نافع سے، اور جہاں تک ابن القعقاع کا تعلق

ہے - جو یزید ابو جعفر ہیں - تو انہوں نے "لؤلؤاً" پڑھا؛ پہلے ہمزہ کو واؤ ساکنہ مدیہ سے بدل کر، اور اسی طرح ابوبکر شعبہ نے اسے عاصم سے پڑھا، جیسا کہ مصنف ذکر کریں گے۔ النشر ۲/۳۲۶۔ (۴) تفسیر طبری ۱۶/۴۹۹، اور الدانی کی المقنع فی معرفۃ مرسوم مصاحف اہل الامصار ص ۴۰۔ (۵) النشر ۲/۳۲۶ یعقوب سے۔ (۶) المقنع للدانی ص ۴۰، اور یہ ہمارے مصاحف میں دونوں جگہ الف کے ساتھ واقع ہوا ہے، اس کی تحقیق ہونی چاہیے۔ (۷) یعنی: لؤلؤاً؛ صرف پہلے ہمزہ کو واؤ ساکنہ مدیہ سے بدل کر۔ اور اسی طرح ابو عمرو نے سوسی کی روایت میں بدلا ہے، سوائے اس کے کہ انہوں نے خفض کے ساتھ پڑھا ہے۔ السبعۃ ص ۴۳۵، اور التیسیر ص ۱۵۶، اور الکشف ۲/۱۱۸، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۴/۱۱۵ میں ابو علی الفارسی سے ان کا قول نقل کیا ہے: دونوں کا ہمزہ پڑھنا، دونوں میں تخفیف کرنا، اور ایک میں ہمزہ پڑھنا دوسرے میں نہ پڑھنا، یہ سب جائز ہے۔ دیکھیے الحجۃ للفارسی ۵/۲۶۷ - ۲۶۸۔

Surah Al-Hajj: Verse 23 347

...what is extracted from the sea from the inside of shells. Al-Qushayri said: What is meant is the studding of bracelets with pearls. It is not far-fetched that there could be a bracelet in Paradise made of solid pearl(1). I say: This is the apparent meaning of the Qur'an, rather its explicit text. Ibn al-Anbari(2) said: Whoever reads: "wa lu'lu'in" (and pearls) in the genitive case, should stop on it, and not stop on "gold". As-Sijistani said: Whoever puts "al-lu'lu'" (the pearls) in the accusative case, the sufficient stop is: "of gold"; because the meaning is: and they are adorned with pearls. Ibn al-Anbari said: It is not as he said; because if we put "al-lu'lu'" in the genitive case, we coordinate it with the word "bracelets", and if we put it in the accusative case, we coordinate it with the interpretation of "bracelets", as if we said: they are adorned therein with bracelets and pearls, so in the accusative case it is like being in the genitive case, so there is no meaning in cutting it off from the first part. His saying, the Exalted: {and their clothing therein will be silk} meaning: and everything they wear from their bedding, clothing, and curtains is silk, and it is much superior to what is in this world. An-Nasa'i narrated from Abu Huraira: that the Prophet ﷺ said: "Whoever wears silk in this world will not wear it in the Hereafter, and whoever drinks wine in this world will not drink it in the Hereafter, and whoever drinks from vessels of gold and silver will not drink from them in the Hereafter." Then the Messenger of Allah ﷺ said: "[These are the] clothing of the people of Paradise, the drink of the people of Paradise, and the vessels of the people of Paradise"(3). If it is said: The Prophet ﷺ equated these three things, and that he forbade them in the Hereafter; will they be forbidden to him if he enters Paradise? We say: Yes! If he did not repent for them; he is deprived of them in the Hereafter, even if...

(1) Solid jewelry: is that which is not mixed with anything else. Al-Lisan (Samt). (2) In "Clarification of Stopping and Starting" 2/783. (3) Sunan al-Nasa'i al-Kubra (6840). And his statement from it: "Whoever wears silk in this world will not wear it in the Hereafter" was recorded by Ahmad (251) (11985) (16118), and al-Bukhari (5834) (5832) (5833) on the authority of Umar, Anas, and Abdullah bin al-Zubayr, and recorded by Muslim (2069): (11), (2073), and (2074) on the authority of Umar, Anas, and Abu Umama.

सूरह अल-हज्ज: आयत 23 347

...जो समुद्र से सीपियों के भीतर से निकाला जाता है। अल-कुशैरी ने कहा: इसका अर्थ कंगन को मोतियों से जड़ना है। यह दूर की बात नहीं है कि जन्नत में ठोस मोतियों का कंगन हो(1)। मैंने कहा: यही कुरान का स्पष्ट अर्थ है, बल्कि इसका मूल पाठ है। इब्न अल-अंसारी(2) ने कहा: जिसने "व लुलु'इन" (और मोती) को जर्र (विभक्ति) में पढ़ा, वह उस पर रुकेगा, और सोने पर नहीं रुकेगा। अस-सिजिस्तानी ने कहा: जिसने "अल-लुलु'" (मोती) को नसब (कर्म कारक) में रखा, उसके लिए पर्याप्त ठहराव "सोने का" पर है; क्योंकि अर्थ है: और उन्हें मोतियों से सजाया जाएगा। इब्न अल-अंसारी ने कहा: वैसा नहीं है जैसा उन्होंने कहा; क्योंकि यदि हम "अल-लुलु'" को जर्र में रखते हैं, तो हम इसे "कंगन" शब्द के साथ जोड़ते हैं, और यदि हम इसे नसब में रखते हैं, तो हम इसे "कंगन" की व्याख्या के साथ जोड़ते हैं, मानो हमने कहा हो: उन्हें वहां कंगन और मोतियों से सजाया जाता है, इसलिए नसब में यह जर्र के समान ही है, इसलिए इसे पहले भाग से अलग करने का कोई अर्थ नहीं है। अल्लाह तआला का कथन: {और वहां उनका पहनावा रेशम होगा} यानी: उनके बिछौने, कपड़े और पर्दों में से जो कुछ भी वे पहनते हैं वह सब रेशम है, और यह इस दुनिया की तुलना में कहीं अधिक श्रेष्ठ है। अन-नसाई ने अबू हुरैरा से रिवायत की है: कि नबी ﷺ ने फरमाया: "जिसने दुनिया में रेशम पहना, वह उसे आखिरत में नहीं पहनेगा, और जिसने दुनिया में शराब पी, वह उसे आखिरत में नहीं पिएगा, और जिसने सोने और चांदी के बर्तनों में पिया, वह आखिरत में उनमें नहीं पिएगा।" फिर अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "[ये] जन्नत वालों का पहनावा, जन्नत वालों का पेय और जन्नत वालों के बर्तन हैं"(3)। अगर यह कहा जाए: नबी ﷺ ने इन तीनों चीजों को समान कर दिया है, और यह कि उन्होंने आखिरत में उन्हें हराम कर दिया है; तो क्या जन्नत में दाखिल होने पर भी वे उसे हराम होंगे? हमने कहा: हाँ! अगर उसने उनसे तौबा नहीं की; तो वह आखिरत में उनसे वंचित रहेगा, भले ही...

(1) ठोस आभूषण: वह है जिसमें कोई दूसरी चीज न मिली हो। अल-लिसान (समत)। (2) "इज़ाह अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा" 2/783 में। (3) सुनन अन-नसाई अल-कुबरा (6840)। और उनका यह कथन: "जिसने दुनिया में रेशम पहना वह उसे आखिरत में नहीं पहनेगा" अहमद (251) (11985) (16118), और बुखारी (5834) (5832) (5833) ने उमर, अनस और अब्दुल्ला बिन अल-ज़ुबैर के हवाले से निकाला है, और मुस्लिम (2069): (11), (2073) और (2074) ने उमर, अनस और अबू उमामा के हवाले से निकाला है।

سورة الحج: آیت ۲۳ ۳٤۷

...جو سمندر سے صدف کے پیٹ سے نکالا جاتا ہے۔ القشیری نے کہا: مراد کنگن کو موتیوں سے جڑنا ہے، اور یہ بعید نہیں کہ جنت میں ٹھوس موتی کا کنگن ہو(۱)۔ میں نے کہا: یہی قرآن کا ظاہر ہے، بلکہ اس کا نص ہے۔ ابن الانباری(۲) نے کہا: جس نے "وَلُؤْلُؤٍ" زیر کے ساتھ پڑھا، وہ اس پر وقف کرے گا، اور سونا پر وقف نہیں کرے گا۔ السجستانی نے کہا: جس نے "اللؤلؤ" زبر کے ساتھ پڑھا، تو کافی وقف "من ذهب" پر ہے؛ کیونکہ معنی یہ ہے: اور وہ موتیوں سے آراستہ کیے جائیں گے۔ ابن الانباری نے کہا: یہ ویسا نہیں ہے جیسا اس نے کہا؛ کیونکہ اگر ہم نے "اللؤلؤ" کو زیر دیا تو اسے "أساور" کے لفظ پر عطف کیا، اور اگر اسے زبر دیا تو اسے "أساور" کی تاویل پر عطف کیا، گویا ہم نے کہا: وہ وہاں کنگنوں اور موتیوں سے آراستہ کیے جاتے ہیں، تو وہ نصب (زبر) میں بھی اسی طرح ہے جیسے جر (زیر) میں، لہٰذا اسے پہلے سے کاٹنے کا کوئی فائدہ نہیں۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلِبَاسُهُمْ فِيهَا حَرِيرٌ﴾ یعنی: اور جو کچھ وہ پہنتے ہیں ان کے بستروں، لباس اور پردوں میں سے وہ سب ریشم ہے، اور وہ دنیا کے ریشم سے کہیں زیادہ اعلیٰ ہے۔ نسائی نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "جس نے دنیا میں ریشم پہنا وہ آخرت میں اسے نہیں پہنے گا، اور جس نے دنیا میں شراب پی وہ آخرت میں اسے نہیں پیئے گا، اور جس نے سونے چاندی کے برتنوں میں پی وہ آخرت میں ان میں نہیں پیئے گا۔" پھر رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اہل جنت کا لباس، اہل جنت کا مشروب، اور اہل جنت کے برتن"(۳)۔ اگر یہ کہا جائے کہ نبی ﷺ نے ان تین چیزوں کے درمیان برابری کر دی ہے، اور یہ کہ آخرت میں انہیں حرام کر دیا ہے؛ تو کیا جب وہ جنت میں داخل ہو جائے گا تو وہ اس پر حرام ہوں گی؟ ہم نے کہا: ہاں! اگر اس نے ان سے توبہ نہیں کی؛ تو وہ آخرت میں ان سے محروم رہے گا، اگرچہ...

(١) الحلى المصمت: وہ ہے جس میں کوئی دوسری چیز شامل نہ ہو۔ اللسان (صمت)۔ (٢) إيضاح الوقف والابتداء ٢/ ٧٨٣ میں۔ (٣) سنن النسائی الکبری (٦٨٤٠)۔ اور ان کا یہ قول: "جس نے دنیا میں ریشم پہنا وہ آخرت میں اسے نہیں پہنے گا" احمد (٢٥١) (١١٩٨٥) (١٦١١٨)، اور بخاری (٥٨٣٤) (٥٨٣٢) (٥٨٣٣) نے عمر، انس اور عبداللہ بن الزبیر سے روایت کیا ہے، اور مسلم نے (٢٠٦٩): (١١) اور (٢٠٧٣) اور (٢٠٧٤) میں عمر، انس اور ابوامامہ سے روایت کیا ہے۔

348 Surah Al-Hajj: Verse 23

[He will not wear it even if he] enters Paradise; because he rushed to enjoy what Allah had forbidden him in this world. It shouldn't be said: he is only deprived of it while being punished in Hellfire, or due to the long stay in the Gathering Place, but once he enters Paradise he won't be [deprived]; because depriving someone who is in Paradise of any of its pleasures is a type of punishment and accountability, and Paradise is not a place of punishment, nor is there any accountability in it in any way. To this we say: What you mentioned is possible, were it not for what has come that refutes this possibility and rejects it from the literal meaning of the Hadith we mentioned, and what the Imams narrated from the Hadith of Ibn Umar from the Prophet (PBUH): "Whoever drinks wine in this world and does not repent for it, shall be deprived of it in the Hereafter"(1). The default rule is to adhere to the literal meaning until a text comes to refute it. In fact, a text has been reported confirming what we mentioned, which is what Abu Dawood Al-Tayalisi narrated in his "Musnad": Hisham narrated to us, on the authority of Qatada, on the authority of Dawud Al-Sarraj, on the authority of Abu Sa'id Al-Khudri, who said: The Messenger of Allah (PBUH) said: "Whoever wears silk in this world will not wear it in the Hereafter, and even if he enters Paradise, the people of Paradise will wear it but he will not wear it"(2). This is an explicit text and an authentic chain of narration(3). If the part: "and even if he enters Paradise, the people of Paradise will wear it but he will not wear it" is from the words of the Prophet (PBUH), then it is the ultimate in clarity. And if it is from the words of the narrator as mentioned that it is Mauquf, then he is most knowledgeable about the speech and most acquainted with the situation, and such a thing is not said based on mere opinion, and Allah knows best. Likewise: "Whoever drinks wine and does not repent" and "Whoever uses gold and silver vessels" and just as no...

(1) Narrated by Ahmad (4690), Al-Bukhari (5575), and Muslim (2003). (2) Musnad Al-Tayalisi (2217), and also narrated by An-Nasa'i in Al-Kubra (9538), and Ibn Hibban (5437). It is in Ahmad (11179) without the phrase: "and even if he enters Paradise...", and Al-Hafiz mentioned in Al-Fath 10/289 that the phrase: "and even if he enters Paradise, the people of Paradise will wear it but he will not wear it" might be an interpolation (mudraj). (3) In (Kh) and (M): and its chain is authentic. The Hadith with this wording mentioned by the author has Dawud Al-Sarraj in its chain, and no one narrated from him except Qatada, as mentioned by Al-Dhahabi in Al-Mizan 2/22. Ibn Al-Madini said: He is unknown (majhul), I do not know him, and Ibn Hibban

mentioned him in At-Thiqat. Al-Tahdhib 1/573. As for the beginning of the Hadith, it is authentic as previously mentioned. (4) Narrated as Mauquf by An-Nasa'i in Al-Kubra (9536) without the phrase: "and even if he enters Paradise...", and Al-Khatib Al-Baghdadi narrated it in its entirety as Mauquf in Al-Fasl lil-Wasl 1/573.

348 सूरह अल-हज: आयत 23

[वह इसे नहीं पहनेगा चाहे वह] जन्नत में प्रवेश कर जाए; क्योंकि उसने दुनिया में अल्लाह द्वारा वर्जित चीज़ों का आनंद लेने में जल्दबाजी की। यह नहीं कहा जाना चाहिए: उसे केवल तब तक वंचित किया जाता है जब तक वह नर्क में दंडित किया जा रहा है, या हश्र के मैदान में लंबे समय तक रहने के कारण, लेकिन एक बार जब वह जन्नत में प्रवेश कर जाता है तो वह [वंचित] नहीं रहेगा; क्योंकि जन्नत में रहने वाले किसी व्यक्ति को उसकी किसी भी सुख-सुविधा से वंचित करना एक प्रकार का दंड और जवाबदेही है, और जन्नत दंड का स्थान नहीं है, और न ही वहां किसी भी तरह की जवाबदेही है। इसके लिए हम कहते हैं: जो आपने उल्लेख किया है वह संभव है, यदि वह न आता जो इस संभावना का खंडन करता है और इसे हमारे द्वारा उल्लेखित हदीस के स्पष्ट अर्थ से खारिज करता है, और जो इमामों ने पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से इब्न उमर की हदीस से वर्णित किया है: "जिसने दुनिया में शराब पी और फिर उससे तौबा नहीं की, वह आख़िरत में उससे वंचित रहेगा"(1)। मूल नियम स्पष्ट अर्थ पर टिके रहना है जब तक कि उसका खंडन करने वाला कोई पाठ न आ जाए। वास्तव में, हमारे द्वारा उल्लेखित बात की पुष्टि करने वाला एक पाठ आया है, जो कि अबू दाऊद अल-तायालिसी ने अपने "मुसनद" में वर्णित किया है: हमसे हिशाम ने बयान किया, कतादा के माध्यम से, दाऊद अल-सरराज के माध्यम से, अबू सईद अल-खुदरी के माध्यम से, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "जिसने दुनिया में रेशम पहना वह आख़िरत में उसे नहीं पहनेगा, और भले ही वह जन्नत में प्रवेश कर जाए, जन्नत वाले उसे पहनेंगे लेकिन वह उसे नहीं पहनेगा"(2)। यह एक स्पष्ट पाठ और एक सही इस्नाद (वर्णन श्रृंखला) है(3)। यदि यह हिस्सा: "और भले ही वह जन्नत में प्रवेश कर जाए, जन्नत वाले उसे पहनेंगे लेकिन वह उसे नहीं पहनेगा" पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के शब्दों से है, तो यह स्पष्टता की पराकाष्ठा है। और यदि यह रावी (वर्णनकर्ता) के शब्दों से है जैसा कि उल्लेख किया गया है कि यह मौक़ूफ़ है, तो वह इस बात के बारे में सबसे अधिक जानते हैं और स्थिति से सबसे अधिक परिचित हैं, और ऐसी बात केवल राय के आधार पर नहीं कही जाती है, और अल्लाह बेहतर जानता है। इसी प्रकार: "जिसने शराब पी और तौबा नहीं की" और "जिसने सोने और चांदी के बर्तनों का उपयोग किया" और जैसा कि नहीं...

(1) अहमद (4690), बुखारी (5575) और मुस्लिम (2003) द्वारा वर्णित। (2) मुसनद अल-तायालिसी (2217), और अन-नसाई ने अल-कुबरा (9538) में, और इब्न हिब्बान (5437) ने भी इसे वर्णित किया

है। यह अहमद (11179) में बिना इस वाक्यांश के है: "और भले ही वह जन्नत में प्रवेश कर जाए...", और अल-हाफ़िज़ ने अल-फतह 10/289 में उल्लेख किया है कि वाक्यांश: "और भले ही वह जन्नत में प्रवेश कर जाए, जन्नत वाले उसे पहनेंगे लेकिन वह उसे नहीं पहनेगा" के मुदरज (प्रक्षिप्त) होने की संभावना है। (3) (ख) और (म) में: और इसकी श्रृंखला सही है। लेखक द्वारा उल्लेखित इस शब्दों वाली हदीस की श्रृंखला में दाऊद अल-सरराज है, और कतादा के अलावा किसी ने उनसे वर्णन नहीं किया है, जैसा कि अल-ज़हबी ने अल-मीज़ान 2/22 में उल्लेख किया है। इब्न अल-मदीनी ने कहा: वह अज्ञात (मजहूल) है, मैं उसे नहीं जानता, और इब्न हिब्बान ने उसका उल्लेख अस-सिक़ात में किया है। अल-तहज़ीब 1/573। जहाँ तक हदीस की शुरुआत का सवाल है, वह सही है जैसा कि पहले बताया गया है। (4) अन-नसाई ने अल-कुबरा (9536) में "मौक़ूफ़" के रूप में बिना इस वाक्यांश के वर्णित किया है: "और भले ही वह जन्नत में प्रवेश कर जाए...", और अल-खतीब अल-बगदादी ने इसे अल-फसल लिल-वसल 1/573 में पूरी तरह से मौक़ूफ़ के रूप में वर्णित किया है।

داخلِ جنت ہو جائے؛ اس لیے کہ اس نے دنیا میں ان چیزوں کے حصول میں جلدی کی جنہیں اللہ نے اس پر حرام کیا تھا۔ یہ نہیں کہا جائے گا کہ: وہ صرف اس وقت تک اس سے محروم رہتا ہے جب تک اسے آگ میں عذاب دیا جا رہا ہے، یا میدانِ محشر میں طویل قیام کی وجہ سے، لیکن جب وہ جنت میں داخل ہو جائے گا تو [محروم] نہیں رہے گا؛ کیونکہ جنت میں رہنے والے شخص کو جنت کی کسی لذت سے محروم کرنا ایک طرح کی سزا اور مؤاخذہ ہے، اور جنت سزا کا گھر نہیں ہے، اور نہ ہی اس میں کسی قسم کا کوئی مؤاخذہ ہے۔ اس پر ہم کہتے ہیں: جو آپ نے ذکر کیا وہ ممکن ہے، اگر وہ چیز نہ آئی ہوتی جو اس امکان کو دور کرتی ہے اور اسے اس حدیث کے ظاہر سے رد کرتی ہے جو ہم نے ذکر کی، اور جو ائمہ نے حضرت ابن عمر کی حدیث سے نبی کریم ﷺ سے روایت کی ہے: "جس نے دنیا میں شراب پی اور پھر اس سے توبہ نہیں کی، وہ آخرت میں اس سے محروم رہے گا"(1)۔ اصل قاعدہ ظاہر پر قائم رہنا ہے جب تک کہ اسے رد کرنے والی کوئی نص نہ آ جائے، بلکہ ایسی نص وارد ہوئی ہے جو اس بات کی تصدیق کرتی ہے جو ہم نے ذکر کی، اور وہ یہ ہے جو ابو داؤد الطیالسی نے اپنی "مسند" میں روایت کی ہے: ہمیں ہشام نے بیان کیا، انہوں نے قتادہ سے، انہوں نے داؤد السراج سے، انہوں نے ابوسعید الخدری سے روایت کیا، وہ فرماتے ہیں کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس نے دنیا میں ریشم پہنا وہ آخرت میں اسے نہیں پہنے گا، اور اگرچہ وہ جنت میں داخل ہو جائے، اہل جنت اسے پہنیں گے لیکن وہ اسے نہیں پہنے گا"(2)۔ یہ ایک صریح نص اور صحیح اسناد ہے(3)۔ پس اگر جملہ: "اور اگرچہ وہ جنت میں داخل ہو جائے، اہل جنت اسے پہنیں گے لیکن وہ اسے نہیں پہنے گا" نبی کریم ﷺ کا کلام ہے تو یہ بیان کی انتہا ہے، اور اگر یہ راوی کا کلام ہے جیسا کہ ذکر کیا گیا ہے کہ یہ موقوف ہے تو وہ کلام

سے زیادہ واقف اور حال سے زیادہ باخبر ہے، اور ایسی بات محض رائے سے نہیں کہی جاتی، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ اسی طرح: "جس نے شراب پی اور توبہ نہیں کی" اور "جس نے سونے اور چاندی کے برتن استعمال کیے" اور جیسا کہ نہیں...

(۱) اسے احمد (۴۶۹۰)، بخاری (۵۵۷۵) اور مسلم (۲۰۰۳) نے روایت کیا ہے۔ (۲) مسند الطیالسی (۲۲۱۷)، اور اسے نسائی نے الکبریٰ (۹۵۳۸) میں، اور ابن حبان (۵۴۳۷) نے بھی روایت کیا ہے۔ اور یہ احمد (۱۱۱۷۹) کے ہاں ان الفاظ کے بغیر ہے: «وإن دخل الجنة...»، اور حافظ نے الفتح ۱۰/۲۸۹ میں ذکر کیا ہے کہ قول: «وإن دخل الجنة لبسه أهل الجنة ولم يلبسه هو» کے متعلق احتمال ہے کہ یہ مدرج (شامل کیا ہوا) ہو۔ (۳) (خ) اور (م) میں ہے: اور اس کی اسناد صحیح ہے۔ اور مصنف نے جس اسناد کے ساتھ اس حدیث کو ان الفاظ کے ساتھ ذکر کیا ہے اس میں داؤد السراج ہے، اور ان سے قتادہ کے علاوہ کسی نے روایت نہیں کی، جیسا کہ ذہبی نے المیزان ۲/۲۲ میں ذکر کیا ہے۔ اور ابن المدینی نے کہا: وہ مجہول ہے میں اسے نہیں جانتا، اور ابن حبان نے اسے الثقات میں ذکر کیا ہے۔ التہذیب ۱/۵۷۳۔ جہاں تک حدیث کے پہلے حصے کا تعلق ہے تو وہ صحیح ہے جیسا کہ پہلے گزرا۔ (۴) اسے نسائی نے الکبریٰ (۹۵۳۶) میں موقوفاً ان الفاظ کے بغیر روایت کیا ہے: «وإن دخل الجنة ...»، اور خطیب بغدادی نے الفصل للوصل ۱/۵۷۳ میں مکمل طور پر موقوفاً روایت کیا ہے۔

Surah Al-Hajj: Verses 23 - 25 349

...[he does not] desire the status of someone who is higher than him, and that is not a punishment. Similarly, he does not desire the wine of Paradise nor its silk [if he is of a lower status], and that is not a punishment. We have mentioned all of this in the book "Al-Tadhkirah" (1), and praise be to Allah. We also mentioned there that the trees of Paradise and its fruits burst open to reveal the clothes of Paradise (2), and we mentioned it in Surah Al-Kahf (3).

The Almighty's saying: ﴿And they are guided to good words, and they are guided to the path of the Praiseworthy (24)﴾ The Almighty's saying: ﴿And they are guided to good words﴾ means: they were guided to that. Ibn Abbas said: He means: "There is no god but Allah, and praise be to Allah" (4). It was also said: it is the Quran. Then it was said: This is in this world; they were guided to the Shahadah (testimony of faith) and the recitation of the Quran. ﴿And they are guided to the path of the Praiseworthy﴾ means: to the path of Allah. And the path of Allah is His religion, which is Islam. It was also said: They are guided in the Hereafter to good words, which is "Praise be to Allah"; because tomorrow they will say: ﴿Praise be to Allah, who has guided us to this﴾ [Al-A'raf: 43], ﴿Praise be to Allah, who has removed from us [all] sorrow﴾ [Fatir: 34]. There is no vain talk or falsehood in Paradise, so whatever they say is good words. And they are guided in Paradise to the path of Allah; as there is nothing in Paradise that contradicts the command of Allah. And it was said: Good words are the good tidings that come to them from Allah. ﴿And they are guided to the path of the Praiseworthy﴾ means: to the path of Paradise.

The Almighty's saying: ﴿Indeed, those who disbelieve and avert [people] from the way of Allah and [from] al-Masjid al-Haram, which We made for the people - equal are the resident therein and one from outside; and whoever intends [a deed] therein of deviation [in religion] by wrongdoing - We will make him taste of a painful punishment (25)﴾

In it are seven issues:

---

(1) pp. 448 - 449, and what preceded in brackets is from it. (2) Al-Tadhkirah p. 454. (3) 13/ 267, see also what was mentioned in 12/ 67. (4) Al-Wahidi mentioned it in Al-Wasit 3/ 264 - 265.

सूरह अल-हज्ज: आयतें २३ - २५ ३४९

...[वह] उस व्यक्ति के दर्जे की इच्छा नहीं करता जो उससे ऊँचा है, और यह कोई सजा नहीं है। इसी तरह, वह जन्नत की शराब या उसके रेशम की इच्छा नहीं करता [यदि वह निचले दर्जे का है], और वह सजा नहीं है। हमने यह सब "अल-तज़किरा" (१) नामक पुस्तक में बताया है, और अल्लाह की प्रशंसा हो। हमने वहां यह भी उल्लेख किया है कि जन्नत के पेड़ और उनके फल जन्नत के कपड़ों के लिए फट जाते हैं (२), और हमने सूरह अल-कहफ (३) में इसका उल्लेख किया है।

अल्लाह तआला का कथन: ﴾और उन्हें अच्छे शब्दों की ओर निर्देशित किया गया, और उन्हें प्रशंसनीय के मार्ग की ओर निर्देशित किया गया (२४)﴿ अल्लाह तआला का कथन: ﴾और उन्हें अच्छे शब्दों की ओर निर्देशित किया गया﴿ का अर्थ है: उन्हें इसकी ओर मार्गदर्शन दिया गया। इब्न अब्बास ने कहा: उनका अर्थ है: "अल्लाह के अलावा कोई पूज्य नहीं है, और अल्लाह की प्रशंसा हो" (४)। यह भी कहा गया: यह कुरान है। फिर यह कहा गया: यह दुनिया में है; उन्हें शहादत और कुरान के पाठ की ओर निर्देशित किया गया। ﴾और उन्हें प्रशंसनीय के मार्ग की ओर निर्देशित किया गया﴿ का अर्थ है: अल्लाह के मार्ग की ओर। और अल्लाह का मार्ग उसका धर्म है, जो इस्लाम है। यह भी कहा गया है: उन्हें परलोक में अच्छे शब्दों के लिए निर्देशित किया गया है, जो कि "अल्हम्दुलिल्लाह" है; क्योंकि कल वे कहेंगे: ﴾सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जिसने हमें इसके लिए निर्देशित किया﴿ [अल-अराफ: ४३], ﴾सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जिसने हमसे दुख दूर कर दिया﴿ [फातिर: ३४]। जन्नत में कोई व्यर्थ की बात या झूठ नहीं है, इसलिए वे जो कुछ भी कहते हैं वह अच्छी बात है। और उन्हें जन्नत में अल्लाह के रास्ते पर निर्देशित किया गया है; क्योंकि जन्नत में अल्लाह के आदेश के विपरीत कुछ भी नहीं है। और यह कहा गया है: अच्छे शब्द वे शुभ समाचार हैं जो अल्लाह की ओर से उनके पास आते हैं। ﴾और उन्हें प्रशंसनीय के मार्ग की ओर निर्देशित किया गया﴿ का अर्थ है: जन्नत के रास्ते की ओर।

अल्लाह तआला का कथन: ﴾बेशक, जिन लोगों ने कुफ्र किया और अल्लाह के रास्ते और मस्जिद-ए-हराम से रोकते हैं, जिसे हमने लोगों के लिए बनाया है - वहां रहने वाले और बाहर से आने वाले बराबर हैं; और जो कोई उसमें अत्याचार के साथ विचलन का इरादा करता है - हम उसे दुखद सजा का स्वाद चखाएंगे (२५)﴿

इसमें सात मसले हैं:

(१) पृ. ४४८ - ४४९, और कोष्ठक में जो पहले आया वह उसी से है। (२) अल-तज़किराह पृ. ४५४। (३) १३/ २६७, और जो १२/ ६७ में आया है उसे भी देखें। (४) अल-वाहिदी ने अल-वसीत ३/ २६४ - २६५ में इसका उल्लेख किया है।

سورہ الحج: آیات ۲۳ - ۲۵ ۳۴۹

... [وہ] اس شخص کے درجے کی خواہش نہیں کرتا جو اس سے بلند ہے، اور یہ کوئی سزا نہیں ہے۔ اسی طرح، وہ جنت کی شراب یا اس کے ریشم کی خواہش نہیں کرتا [اگر وہ نچلے درجے کا ہو]، اور یہ کوئی سزا نہیں ہے۔ ہم نے یہ سب کتاب "التذکرہ" (1) میں ذکر کیا ہے، اور تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں۔ ہم نے اس میں یہ بھی ذکر کیا ہے کہ جنت کے درخت اور ان کے پھل پھٹ کر جنت کے لباس نکالتے ہیں (2)، اور ہم نے سورہ کہف (3) میں اس کا ذکر کیا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور انہیں پاکیزہ بات کی طرف رہنمائی کی گئی اور انہیں قابلِ ستائش کے راستے کی طرف ہدایت دی گئی (۲۴)﴾ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور انہیں پاکیزہ بات کی طرف رہنمائی کی گئی﴾ یعنی: انہیں اس کی طرف رہنمائی کی گئی۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: اس سے مراد ہے: "لا الہ الا اللہ والحمد للہ" (4)۔ اور کہا گیا: قرآن۔ پھر کہا گیا: یہ دنیا میں ہے، انہیں کلمہ شہادت اور تلاوتِ قرآن کی ہدایت دی گئی۔ ﴿اور انہیں قابلِ ستائش کے راستے کی طرف ہدایت دی گئی﴾ یعنی: اللہ کے راستے کی طرف۔ اور اللہ کا راستہ اس کا دین ہے، اور وہ اسلام ہے۔ اور کہا گیا: انہیں آخرت میں پاکیزہ بات کی طرف ہدایت دی گئی، اور وہ ہے "الحمد للہ"؛ کیونکہ وہ کل کہیں گے: ﴿تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں جس نے ہمیں اس کی ہدایت دی﴾ [الاعراف: 43]، ﴿تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں جس نے ہم سے غم دور کر دیا﴾ [فاطر: 34]۔ جنت میں کوئی لغو بات یا جھوٹ نہیں ہے، پس وہ جو کچھ کہیں گے وہ پاکیزہ بات ہو گی۔ اور انہیں جنت میں اللہ کے راستے کی طرف ہدایت دی گئی ہے؛ کیونکہ جنت میں اللہ کے حکم کی کوئی خلاف ورزی نہیں ہے۔ اور کہا گیا: پاکیزہ بات سے مراد وہ خوشخبریاں ہیں جو انہیں اللہ کی طرف سے ملتی ہیں۔ ﴿اور انہیں قابلِ ستائش کے راستے کی طرف ہدایت دی گئی﴾ یعنی: جنت کے راستے کی طرف۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿بے شک وہ لوگ جنہوں نے کفر کیا اور اللہ کے راستے اور مسجدِ حرام سے روکتے ہیں، جسے ہم نے لوگوں کے لیے بنایا ہے - اس میں رہنے والا اور باہر سے آنے والا برابر ہیں؛ اور جو کوئی اس میں ظلم کے ساتھ بے دینی کا ارادہ کرے گا - ہم اسے دردناک عذاب کا مزہ چکھائیں گے (۲۵)﴾

اس میں سات مسائل ہیں:

---

(1) ص 448 - 449، اور اس میں سے جو کچھ قوسین کے درمیان گزرا۔ (2) التذکرہ ص 454۔ (3) 13/ 267، اور 12/ 67 میں جو وارد ہوا ہے اسے بھی دیکھیں۔ (4) اسے الواحدی نے الوسیط 3/ 264 - 265 میں ذکر کیا ہے۔

350 Surah Al-Hajj: Verse 25

First: The Almighty's saying: {Indeed, those who have disbelieved and avert [others]} refers back to the polytheists of the Arabs when they averted the Messenger of Allah ﷺ from the Sacred Mosque in the year of Al-Hudaybiyyah. This is because no mass aversion was known from them before that gathering, unless it means their aversion of individuals, which occurred at the beginning of the Mission. "Aversion" (Al-Sadd) means prevention. That is: and they are averting, and thus it was good to conjoin the future tense with the past.

It was said: The "waw" (and) is extra, and "averting" (yasuddun) is the predicate of "Inna" (Indeed). This corrupts the intended meaning; rather, the predicate is omitted and estimated at His saying: {and the dweller}, its estimation being: they lost, or (1) they perished. And "averting" came in the future tense; as it is an action they persist in, as in the Almighty's saying: {Those who have believed and whose hearts are assured by the remembrance of Allah} [Ar-Ra'd: 28]. It is as if He said: Indeed, those who disbelieved, their trait is aversion. And had He said: "Indeed, those who disbelieved and averted," it would have been permissible.

Al-Nahhas (2) said: And in my book from Abu Ishaq (3) he said: It is permissible that - and it is the proper way - the predicate is: {We will make him taste of a painful punishment}. Abu Ja'far said: This is a mistake! And I do not know what is proper in it; because the predicate of "Inna" came in the jussive form (jazm), and also it is the response to the condition (jawab al-shart), and if it were the predicate of "Inna," the condition would remain without a response, especially since the verb in the condition is in the future tense, so it must have a response.

Second: The Almighty's saying: {and the Sacred Mosque} It was said: It is the mosque itself, and this is the apparent meaning of the Quran because no other was mentioned. And it was said: It is the entire Sanctuary (Haram); because the polytheists averted the Messenger of Allah ﷺ and his companions from it in the year of Al-Hudaybiyyah, so he stayed outside of it. Allah Almighty said: {and they averted you from the Sacred Mosque} [Al-Fath: 25], and He said: {Exalted is He who took His Servant by night from the Sacred Mosque}

(1) In (Kh), (D), (Z), and (M): 'when', and in (Zha): 'if', and what is established is from Al-Muharrar Al-Wajiz 4/115, and the speech from the beginning of this issue is from it. (2) In I'rab al-Quran 3/93. (3) He is Al-Zajjaj, and his words are in the Meanings of the Quran 3/420.

३५० सूरह अल-हज्ज: आयत २५

पहला: अल्लाह तआला का कथन: {निस्संदेह जिन लोगों ने कुफ़्र किया और रोकते हैं} यह अरब के मुशरिकों (बहुदेववादियों) की ओर वापस जाता है जब उन्होंने हुदैबिया के साल अल्लाह के रसूल ﷺ को मस्जिद अल-हराम से रोका था, और ऐसा इसलिए है क्योंकि उस जमावड़े से पहले उनकी ओर से कोई सामूहिक रोक ज्ञात नहीं थी, सिवाय इसके कि इसका अर्थ व्यक्तियों को रोकना हो, जो मिशन (नुबुब्बत) की शुरुआत में हुआ था। 'सद्द' (रोकने) का अर्थ है मना करना। यानी: और वे रोक रहे हैं, और इसी के कारण भविष्य काल का भूतकाल के साथ जोड़ना उचित हुआ।

और यह कहा गया: 'वाव' (और) अतिरिक्त है, और 'यसुद्दून' (वे रोकते हैं) 'इन्ना' की खबर (विधेय) है। यह अभीष्ट अर्थ को बिगाड़ देता है; बल्कि खबर लुप्त है और {वल-बाद} (और निवासी) के पास अनुमानित है, उसका अनुमान है: वे घाटे में रहे, या (१) वे नष्ट हो गए। और 'यसुद्दून' भविष्य काल में आया है; क्योंकि यह एक ऐसा कार्य है जिसे वे निरंतर करते हैं, जैसा कि अल्लाह तआला का कथन है: {वे लोग जो ईमान लाए और जिनके दिल अल्लाह के ज़िक्र से सुकून पाते हैं} [अर-रअद: २८]। तो मानो उसने कहा: निस्संदेह वे लोग जिन्होंने कुफ़्र किया, उनका गुण रोकना है। और अगर वह कहता: "निस्संदेह वे लोग जिन्होंने कुफ़्र किया और रोका," तो वह भी जायज़ होता।

अल-नह़्ह़ास (२) ने कहा: और मेरी किताब में अबू इसहाक़ (३) से है कि उन्होंने कहा: यह जायज़ है कि - और यही सही पहलू है - खबर यह हो: {हम उसे दुखद यातना का स्वाद चखाएंगे}। अबू जाफ़र ने कहा: यह गलत है! और मैं नहीं जानता कि इसमें सही पहलू क्या है; क्योंकि 'इन्ना' की खबर 'जज़्म' (मजबूरी/निश्चितता) के साथ आई है, और साथ ही यह शर्त का जवाब (जवाब अल-शर्त) है, और अगर यह 'इन्ना' की खबर होती, तो शर्त बिना जवाब के रह जाती, विशेष रूप से जब शर्त में क्रिया भविष्य काल में है, तो उसके लिए जवाब का होना अनिवार्य है।

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {और मस्जिद अल-हराम} कहा गया: यह स्वयं मस्जिद है, और यही कुरान का ज़ाहिरी (स्पष्ट) अर्थ है; क्योंकि उसके अलावा किसी और का उल्लेख नहीं किया गया है। और कहा गया: पूरा हरम (पवित्र क्षेत्र) मुराद है; क्योंकि मुशरिकों ने हुदैबिया के साल अल्लाह के रसूल ﷺ और उनके साथियों को इससे रोका था, तो वह उससे बाहर रुके थे; अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {और उन्होंने तुम्हें मस्जिद अल-हराम से रोका} [अल-फ़तह: २५], और फ़रमाया: {पवित्र है वह जो अपने बंदे को रात के समय मस्जिद अल-हराम से ले गया}

(१) (ख़), (द), (ज़) और (म) में: 'इज़', और (ज़ॉ) में: 'इज़ा', और जो स्थापित है वह 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' ४/११५ से है, और इस मसले की शुरुआत से ही कलाम उसी से है। (२) 'इ'राब अल-कुरान' ३/९३ में। (३) वह अल-ज़ज्जाज हैं, और उनके शब्द 'मआनी अल-कुरान' ३/४२० में हैं।

پہلی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَيَصُدُّونَ﴾ (بے شک وہ لوگ جنہوں نے کفر کیا اور روکتے ہیں) کلام کو عرب کے مشرکین کی طرف لوٹایا گیا ہے جب انہوں نے صلح حدیبیہ کے سال رسول اللہ ﷺ کو مسجد حرام سے روکا تھا، اور یہ اس لیے ہے کہ اس اجتماع سے پہلے ان کی طرف سے کسی (بڑے پیمانے پر) روکنے کا علم نہیں تھا، سوائے اس کے کہ اس سے مراد انفرادی طور پر لوگوں کو روکنا ہو، کیونکہ ایسا آغازِ نبوت میں ہوا تھا۔ اور 'صَدٌّ' کے معنی روکنا ہیں۔ یعنی: اور وہ روک رہے ہیں، اور اس وجہ سے مستقبل کا ماضی پر عطف (جوڑ) درست ہوا ہے۔

اور کہا گیا: 'واؤ' زائدہ ہے، اور «یصدون» «إِنَّ» کی خبر ہے۔ اور یہ مقصود معنی کو بگاڑنے والا ہے، بلکہ خبر محذوف ہے جو اللہ کے فرمان: ﴿وَالْبَادِ﴾ کے پاس مقدر ہے، اس کی تقدیر ہے: وہ خسارے میں رہے، یا (۱) ہلاک ہو گئے۔ اور «ویصدُّون» مستقبل کے صیغے میں آیا ہے؛ کیونکہ یہ ایسا فعل ہے جس پر وہ ہمیشگی کرتے ہیں، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿الَّذِينَ آمَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُم بِذِكْرِ اللَّهِ﴾ [الرعد: ۲۸]۔ تو گویا اس نے کہا: بے شک جن لوگوں نے کفر کیا ان کی صفت روکنا ہے۔ اور اگر وہ فرماتا: "بے شک جن لوگوں نے کفر کیا اور روکا،" تو بھی جائز ہوتا۔

نحاس (۲) نے کہا: اور میری کتاب میں ابو اسحاق (۳) سے ہے کہ انہوں نے کہا: اور یہ جائز ہے کہ - اور یہی (بہتر) پہلو ہے - خبر یہ ہو: ﴿نُذِقْهُ مِنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ﴾۔ ابو جعفر نے کہا: یہ غلط ہے! اور میں نہیں جانتا کہ اس میں کیا پہلو ہے؛ کیونکہ یہ «إِنَّ» کی خبر جزم کے ساتھ آئی ہے، اور یہ شرط کا جواب بھی ہے، اور اگر یہ «إِنَّ» کی خبر ہوتی تو شرط بغیر جواب کے رہ جاتی، خصوصاً جب شرط میں فعل مستقبل کا ہے، تو اس کے لیے جواب کا ہونا لازمی ہے۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ﴾ کہا گیا ہے: اس سے مراد خود مسجد ہی ہے، اور یہی قرآن کا ظاہری مطلب ہے؛ کیونکہ اس کے علاوہ کسی اور کا ذکر نہیں ہوا۔ اور کہا گیا: پورا حرم مراد ہے؛ کیونکہ مشرکین نے صلح حدیبیہ کے سال رسول اللہ ﷺ اور آپ کے صحابہ کو اس سے روکا تھا، تو آپ اس سے باہر قیام پذیر ہوئے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَصَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ﴾ [الفتح: ٢٥]، اور فرمایا: ﴿سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَىٰ بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِّنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ﴾

(١) (خ) اور (د) اور (ز) اور (م) میں: 'اذ'، اور (ظ) میں: 'اذا'، اور جو ثابت ہے وہ 'المحرر الوجيز' ٤/١١٥ سے ہے، اور اس مسئلہ کی ابتدا سے کلام وہیں سے ہے۔ (٢) 'اعراب القرآن' ٩٣/٣ میں۔ (٣) وہ زجاج ہیں، اور ان کا کلام 'معانی القرآن' ٣/٤٢٠ میں ہے۔

[Al-Isra: 1]. And this is correct, but he intended here by mentioning the important purpose of that (1). Third: His words, Exalted be He: {which We have made for mankind} meaning: for prayer, circumambulation (Tawaf), and worship, and it is like His words, Exalted be He: {Indeed, the first House [of worship] established for mankind} [Aal-Imran: 96]. {equally for those who stay therein and those who come from abroad} The 'Akif' is the resident who remains. The 'Badi' is the person of the desert and those who come to them. He says: The resident and the one who comes from other lands are equal in honoring its sanctity and performing rituals therein; thus, the people of Mecca are not more entitled than the one who travels (2) to it. It was said: Equality is only in its houses and dwellings; the resident is not more entitled to them than the newcomer. This is on the basis that the Sacred Mosque (Al-Masjid al-Haram) is the entire sanctuary (Haram); and this is the saying of Mujahid and Malik; narrated from him by Ibn al-Qasim (3). It was narrated from Umar, Ibn Abbas, and a group: that staying is wherever it is found, and the owner of the house must accommodate him whether he likes it or not. Sufyan al-Thawri and others said that. Likewise was the matter in the early era, [Ibn Sabit said:] their houses were without doors until theft became frequent, so a man made a door, and Umar denounced him, saying: "Do you close a door in the face of the pilgrims of the House of Allah?" He said: "I only wanted to protect their belongings from theft." So he left him, and people then made doors (4). It was also narrated from Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him): that he used to order during the [Hajj] season to remove the doors of the houses of Mecca, so that the one arriving could enter and stay wherever he wished, and tents used to be pitched in the courtyards (5).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/115. (2) In (M): the traveler (An-Nazih). (3) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1263, and it was extracted from Mujahid by Ibn Abi Shaybah 4/79, and al-Tabari 16/503. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/116, and what preceded in brackets is from it; and the report of Ibn Sabit was extracted by al-Tabari 16/501, and similarly by Abd al-Razzaq (9210) from Ata, and in it, the first to door his house was Suhayl ibn Amr. (5) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1263, and the report was extracted similarly by Abd al-Razzaq (9211).

351 सूरह अल-हज: आयत 25

[अल-इसरा: 1]। और यह सही है, लेकिन यहाँ उन्होंने इसके महत्वपूर्ण उद्देश्य का उल्लेख करने का इरादा किया है(1)। तीसरा: अल्लाह तआला का यह कथन: {जिसे हमने लोगों के लिए बनाया है} यानी: नमाज़, तवाफ़ और इबादत के लिए, और यह अल्लाह तआला के इस कथन की तरह है: {निश्चय ही, पहला घर जो लोगों के लिए स्थापित किया गया} [आल-इमरान: 96]। {वहाँ ठहरने वालों और बाहर से आने वालों के लिए समान रूप से} अल-आकिफ़: वह निवासी जो वहां ठहरता है। अल-बादी: रेगिस्तानी लोग और जो उनके पास आते हैं। वे कहते हैं: इसकी पवित्रता का सम्मान करने और वहां इबादत करने में वहां का निवासी और जो दूसरे देशों से आता है, दोनों समान हैं; इसलिए, मक्का के लोग वहां आने वाले यात्री(2) से अधिक हकदार नहीं हैं। कहा गया है: समानता केवल इसके घरों और मकानों में है; वहाँ का निवासी नवागंतुक (बाहर से आने वाले) से अधिक हकदार नहीं है। यह इस आधार पर है कि मस्जिद अल-हराम पूरा हरम क्षेत्र है; और यह मुजाहिद और मालिक का कथन है; इब्न अल-कासिम (3) द्वारा उनसे रिवायत किया गया है। उमर, इब्न अब्बास और एक समूह से रिवायत है कि: ठहरना वहीं होगा जहाँ जगह मिले, और घर के मालिक को उसे ठहराना होगा चाहे वह चाहे या न चाहे। सुफियान अल-थौरी और अन्य ने यही कहा। इसी तरह शुरुआती दौर में भी यही मामला था, [इब्न साबित ने कहा:] उनके घर बिना दरवाजों के थे जब तक कि चोरी की घटनाएं बढ़ नहीं गईं, तब एक आदमी ने दरवाजा बना लिया, तो उमर ने उस पर आपत्ति की और कहा: क्या तुम अल्लाह के घर के हाजियों के चेहरे पर दरवाजा बंद करते हो? उसने कहा: मैं केवल चोरी से उनके सामान की रक्षा करना चाहता था। तो उन्होंने उसे छोड़ दिया और लोगों ने दरवाजे बनाने शुरू कर दिए(4)। उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) से यह भी रिवायत है कि: वह (हज के) सीजन के दौरान मक्का के घरों के दरवाजे हटाने का आदेश देते थे, ताकि जो कोई आए वह प्रवेश कर सके और जहाँ चाहे ठहर सके, और घरों के आंगनों में तंबू लगाए जाते थे(5)।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/115। (2) (म) में: अन-नाज़िह (दूर से आने वाला)। (3) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी 3/1263 द्वारा, और इसे मुजाहिद इब्न अबी शैबा 4/79, और अल-तबरी 16/503 से निकाला गया है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/116, और कोष्ठक के बीच जो पहले आया है वह उसी से है, और इब्न साबित की खबर अल-तबरी 16/501 द्वारा निकाली गई थी, और अब्द अल-रज्जाक (9210) द्वारा अता से इसी तरह निकाली गई थी, और इसमें है कि अपने घर में

दरवाजा लगाने वाला पहला व्यक्ति सुहैल बिन अम्र था। (5) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी 3/1263 द्वारा, और खबर अब्द अल-रज्जाक (9211) द्वारा इसी तरह निकाली गई थी।

[الاسراء: ۱]۔ اور یہ درست ہے، لیکن انہوں نے یہاں ذکر کے ساتھ اس کے اہم مقصود کا ارادہ کیا ہے (۱)۔ تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {جسے ہم نے لوگوں کے لیے بنایا} یعنی: نماز، طواف اور عبادت کے لیے، اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس فرمان کی طرح ہے: {بے شک پہلا گھر جو لوگوں کے لیے وضع کیا گیا} [آل عمران: ۹۶]۔ {اس میں مقیم اور باہر سے آنے والا برابر ہیں} العاکف: مقیم، مستقل رہنے والا۔ اور البادی: دیہاتی لوگ اور جو ان کے پاس باہر سے آئیں۔ وہ فرماتے ہیں: اس کی حرمت کی تعظیم کرنے اور اس میں مناسک ادا کرنے میں مقیم اور وہ جو دوسرے شہروں سے آتا ہے، دونوں برابر ہیں؛ پس مکہ والے اس کی طرف ہجرت کر کے آنے والے (۲) سے زیادہ حقدار نہیں ہیں۔ اور کہا گیا ہے: برابری صرف اس کے گھروں اور مکانوں میں ہے، وہاں کا مقیم نو وارد سے زیادہ حقدار نہیں ہے۔ اور یہ اس بنیاد پر ہے کہ مسجد حرام پورا حرم ہی ہے؛ اور یہ مجاہد اور مالک کا قول ہے؛ جسے ابن القاسم نے ان سے روایت کیا ہے (۳)۔ اور عمر، ابن عباس اور ایک جماعت سے روایت ہے کہ: ٹھہرنا وہیں ہوگا جہاں جگہ مل جائے، اور گھر کے مالک پر لازم ہے کہ وہ اسے پناہ دے خواہ وہ چاہے یا نہ چاہے۔ اور یہی بات سفیان ثوری اور دیگر نے کہی۔ اور ابتدائی دور میں معاملہ اسی طرح تھا، [ابن سابط نے کہا:] ان کے گھر بغیر دروازوں کے تھے یہاں تک کہ چوری کی کثرت ہو گئی، تو ایک شخص نے دروازہ بنا لیا، تو حضرت عمر نے اس پر ناپسندیدگی کا اظہار کیا اور فرمایا: کیا تم اللہ کے گھر کے حاجی کے سامنے دروازہ بند کرتے ہو؟ اس نے کہا: میں نے صرف ان کے سامان کو چوری سے بچانا چاہا تھا۔ تو آپ نے اسے چھوڑ دیا اور پھر لوگوں نے دروازے بنانا شروع کر دیے (۴)۔ اور حضرت عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ سے یہ بھی مروی ہے کہ: آپ (حج کے) موسم میں مکہ کے گھروں

کے دروازے اکھاڑنے کا حکم دیتے تھے، یہاں تک کہ باہر سے آنے والا داخل ہو کر جہاں چاہتا ٹھہر جاتا، اور گھروں کے صحنوں میں خیمے لگائے جاتے تھے (۵)۔

---

(۱) المحرر الوجیز ۴ / ۱۱۵ ۔ (۲) (م) میں ہے: النازح۔ (۳) احکام القرآن لابن العربی ۳ / ۱۲۶۳ ، اور اسے مجاہد سے ابن ابی شیبہ ۴ / ۷۹ ، اور الطبری ۱۶ / ۵۰۳ نے روایت کیا ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۴ / ۱۱۶ ، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے، اور ابن سابط کی خبر الطبری ۱۶ / ۵۰۱ نے روایت کی ہے، اور اسی طرح عبد الرزاق (۹۲۱۰) نے عطا سے روایت کی ہے، اور اس میں ہے کہ پہلا شخص جس نے اپنے گھر کا دروازہ بنایا وہ سہیل بن عمرو تھا۔ (۵) احکام القرآن لابن العربی ۳ / ۱۲۶۳ ، اور اس خبر کو عبد الرزاق (۹۲۱۱) نے بھی اسی طرح روایت کیا ہے۔

Surah Al-Hajj: Verse 25 | 352

It is narrated from Malik that houses are not like the mosque, and their owners have the right to refuse entry to them (1) and have exclusive control over them; this is the practice today. This was the view of the majority of the Ummah. This disagreement is based on two principles: one of them: Are the houses of Mecca the property of their owners or for the people? (2). There are two reasons for the disagreement: one: Was the conquest of Mecca by force ('anwa), in which case they would be spoils of war, but the Prophet ﷺ did not divide them and let them remain for their owners and those who came after them, as Umar ؓ did with the land of Sawad (Iraq), and he waived the land tax (Kharaj) for them as he waived taking them captive and enslaving them as an act of kindness towards them, unlike other disbelievers, so they remain as such, not to be sold or rented, and whoever comes first to a place has more right to it. This was the view of Malik, Abu Hanifa, and Al-Awza'i. Or was its conquest through a peace treaty (sulhan) - which is the view of Ash-Shafi'i - so their homes remain in their hands, as their properties to dispose of as they wish. It was narrated from Umar that he bought the house of Safwan ibn Umayya for four thousand and made it a prison (3), and he was the first to imprison anyone in Islam, as previously explained in the verse of the warriors (Al-Muharibun) in Surah Al-Ma'idah (4). It has been narrated that the Prophet ﷺ imprisoned someone on suspicion (5). Tawus disliked having a prison in Mecca and used to say: "It is not appropriate for a house of punishment to be in a house of mercy" (6). I say: What Malik said is correct, and the apparent meanings of established narrations point to it: that it was conquered...

---

(1) In the manuscripts: "from them", and what is established is from "Al-Muharrir al-Wajiz" 4/116, and the speech is from it. (2) "Ahkam al-Quran" by Ibn al-Arabi 3/1263, and he said after it: The second part is built upon this principle, which is whether Mecca was opened by force or by peace treaty?. (3) Narrated by Ibn Abi Shaybah 7/306, and Al-Fakihi in "Akhbar Makkah" (2076). Al-Bukhari mentioned it in a suspended form before Hadith (2423) without mentioning the price. (4) 7/439. (5) Previously mentioned 8/265 from the hadith of Mu'awiyah ibn Haydah ؓ. (6) Narrated by Ibn Abi Shaybah 4/115.

मालिक से रिवायत है कि घर मस्जिद की तरह नहीं हैं, और उनके मालिकों को उनमें प्रवेश से रोकने (1) और एकाधिकार रखने का हक है; और आज यही अमल (प्रथा) है। उम्मत के बहुसंख्यकों (जम्हूर) ने यही कहा है। यह मतभेद दो मूल सिद्धांतों पर आधारित है: पहला: क्या मक्का के घर उनके स्वामियों की संपत्ति हैं या लोगों के लिए? (2)। मतभेद के दो कारण हैं: एक: क्या मक्का की विजय बलपूर्वक (अन्वा) हुई थी, तो वे युद्ध का माल (गनीमत) होंगे, लेकिन नबी ﷺ ने उन्हें विभाजित नहीं किया और उन्हें उनके मालिकों और उनके बाद आने वालों के लिए छोड़ दिया, जैसा कि उमर ؓ ने सवाद (इराक) की भूमि के साथ किया था, और उन्होंने उनके लिए खिराज (भूमि कर) माफ कर दिया जैसा कि उन्होंने अन्य काफिरों के विपरीत उन पर कृपा करते हुए उन्हें बंदी बनाने और गुलाम बनाने से माफ कर दिया था, इसलिए वे वैसे ही रहते हैं, न बेचे जाते हैं और न किराए पर दिए जाते हैं, और जो किसी स्थान पर पहले पहुँचता है उसका उस पर अधिक अधिकार होता है। मलिक, अबू हनीफा और अल-औज़ाई ने यही कहा है। या उसकी विजय संधि (सुलह) के माध्यम से हुई थी - और यही अल-शाफई का मत है - तो उनके घर उनके हाथों में रहते हैं, उनकी संपत्ति के रूप में जिसे वे अपनी इच्छानुसार उपयोग कर सकते हैं। उमर से रिवायत है कि उन्होंने सफवान बिन उमय्या का घर चार हजार में खरीदा और उसे जेल (3) बना दिया, और वे इस्लाम में जेल में बंद करने वाले पहले व्यक्ति थे, जैसा कि सूरह अल-माइदा (4) की मुहारिबीन की आयत में पहले बताया जा चुका है। यह रिवायत किया गया है कि नबी ﷺ ने संदेह के आधार पर कैद किया था (5)। ताऊस मक्का में जेल को नापसंद करते थे और कहते थे: "यह उचित नहीं है कि सजा का घर दया के घर (रहमत के घर) में हो" (6)। मैंने कहा: जो मलिक ने कहा वह सही है, और स्थापित रिवायतों के प्रत्यक्ष अर्थ इसी ओर इशारा करते हैं: कि वह फतह हुआ...

---

(1) प्रतियों में: "उनसे", और जो स्थापित है वह "अल-मुहर्रिर अल-वजीज़" 4/116 से है, और कथन उसी का है। (2) इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-कुरान" 3/1263, और उन्होंने इसके बाद कहा: दूसरा इस मूल पर आधारित है, और वह यह है कि क्या मक्का बलपूर्वक खुला था या संधि से? (3) इसे इब्न अबी शैबा 7/306 और अल-फाकीही ने "अखबार मक्का" (2076) में निकाला है। और अल-बुखारी ने हदीस (2423) से पहले बिना कीमत बताए इसे तअलीक (बिना सनद के उल्लेख) किया है। (4) 7/439. (5) मुअविया बिन हैदा ؓ की हदीस से 8/265 पहले आ चुका है। (6) इसे इब्न अबी शैबा 4/115 ने निकाला है।

اور مالک سے روایت ہے کہ گھر مسجد کی طرح نہیں ہیں، اور ان کے مالکوں کو ان میں (دوسروں کو) روکنے (1) اور اجارہ داری کا حق حاصل ہے؛ اور آج اسی پر عمل ہے۔ امت کے جمہور نے یہی کہا ہے۔ اور یہ اختلاف دو اصولوں پر مبنی ہے: ایک یہ کہ: کیا مکہ کے گھر ان کے مالکوں کی ملکیت ہیں یا لوگوں کے لیے؟ (2)۔ اختلاف کے دو اسباب ہیں: ایک: کیا مکہ کا فتح ہونا بزور طاقت (عنوۃً) تھا کہ وہ مال غنیمت ہو جاتے، لیکن نبی ﷺ نے انہیں تقسیم نہیں کیا اور انہیں ان کے مالکوں اور ان کے بعد آنے والوں کے لیے برقرار رکھا، جیسا کہ عمر ؓ نے زمین سواد (عراق) کے ساتھ کیا، اور ان کے لیے خراج معاف کر دیا جیسا کہ دوسرے کافروں کے برعکس ان پر احسان کرتے ہوئے انہیں قیدی بنانے اور غلام بنانے سے درگزر کیا، پس وہ اسی حالت پر رہیں گے، نہ بیچے جائیں گے اور نہ کرایہ پر دیے جائیں گے، اور جو کسی جگہ پہلے پہنچ جائے وہ اس کا زیادہ حقدار ہے۔ یہی قول مالک، ابو حنیفہ اور اوزاعی کا ہے۔ یا اس کا فتح ہونا صلح کے ذریعے تھا - اور یہی شافعی کا موقف ہے - تو ان کے گھر ان کے ہاتھوں میں رہیں گے، ان کی املاک کی صورت میں کہ وہ جس طرح چاہیں تصرف کریں۔ اور عمر سے مروی ہے کہ انہوں نے صفوان بن امیہ کا گھر چار ہزار میں خریدا اور اسے قید خانہ (3) بنا دیا، اور وہ اسلام میں جیل میں قید کرنے والے پہلے شخص ہیں، جیسا کہ سورہ مائدہ (4) کی آیت محاربین کی تشریح میں پہلے گزر چکا ہے۔ اور یہ روایت کیا گیا ہے کہ نبی ﷺ نے تہمت کی بنیاد پر قید کیا (5)۔ اور طاؤس مکہ میں قید خانے کو ناپسند کرتے تھے اور کہتے تھے: "یہ مناسب نہیں کہ عذاب کا گھر رحمت کے گھر میں ہو" (6)۔ میں نے کہا: صحیح وہ ہے جو مالک نے کہا، اور ثابت شدہ روایات کے ظاہری الفاظ اسی پر دلالت کرتے ہیں: کہ وہ فتح ہوا...

(1) نسخوں میں: "منہا" ہے، اور جو (صحیح) ثابت ہے وہ "المحرر الوجیز" 4/116 سے ہے، اور کلام اسی کا ہے۔ (2) احکام القرآن لابن العربی 3/ 1263، اور انہوں نے اس کے بعد کہا: دوسرا (سبب) اس اصل پر مبنی ہے، اور وہ یہ کہ کیا مکہ بزور طاقت فتح ہوا یا صلح سے؟۔ (3) اسے ابن ابی شیبہ 7/ 306، اور فاکہی نے "اخبار مکہ" (2076) میں نکالا ہے۔ اور بخاری نے اسے حدیث (2423) سے پہلے قیمت کے ذکر کے بغیر معلقاً ذکر کیا ہے۔ (4) 439/7۔ (5) پہلے 8/ 265 میں معاویہ بن حیدہ ؓ کی حدیث سے گزر چکا ہے۔ (6) اسے ابن ابی شیبہ 4/ 115 نے نکالا ہے۔

Surah Al-Hajj: Verse 25 353

...by force. Abu Ubayd said (1): We do not know of any city that resembles Makkah. Al-Daraqutni narrated (2) from Alqamah bin Nadlah who said: The Messenger of Allah (peace be upon him), Abu Bakr, and Umar (may Allah be pleased with them both) passed away, and the quarters (houses) of Makkah were only called 'Al-Sawa'ib' (freely available); whoever needed a place lived there, and whoever had no need let others live there. And in one narration, it added: and Uthman (3). He also narrated from Alqamah bin Nadlah al-Kinani who said: During the time of the Messenger of Allah (peace be upon him), Abu Bakr, and Umar (may Allah be pleased with them both), the houses of Makkah were called 'Al-Sawa'ib', they were not sold; whoever needed a place lived there, and whoever had no need let others live there (4). He also narrated from Abdullah bin Amr from the Prophet (peace be upon him) who said: "Indeed, Allah Almighty has made Makkah sacred; thus, the selling of its houses and taking the price for them is forbidden." And he said: "Whoever consumes anything from the rent of Makkah's houses is only consuming fire." Al-Daraqutni said: This was narrated by Abu Hanifa as a 'marfu' (attributed directly to the Prophet) report and he erred in it, and he also erred in his statement: 'Ubaydullah bin Abi Yazid', whereas it is 'Ibn Abi Ziyad al-Qaddah', and the correct view is that it is 'mawquf' (attributed to a companion) (5). Al-Daraqutni also narrated with a chain from Abdullah bin Amr who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Makkah is a place of descent (resting place), its quarters are not to be sold, and its houses are not to be rented" (6).

(1) In 'Al-Amwal' p. 82, and his statement previously appeared in 9/10. (2) In his 'Sunan' (3019), and it was also recorded by Ibn Majah (3107). Al-Hafiz said in 'Al-Fath' 3/450: Its chain of narration has interruptions and omissions. (3) Sunan al-Daraqutni (3020). (4) Sunan al-Daraqutni (3021). (5) Sunan al-Daraqutni (3015), and the hadith according to him is through Muhammad bin al-Hasan, from Abu Hanifa, from Ubaydullah bin Abi Yazid, from Ibn Nujayh, from Ibn Amr, from the Prophet (peace be upon him). Ibn al-Qattan said in 'Bayan al-Wahm' 3/519: Al-Qasim bin al-Hakam narrated it correctly from Abu Hanifa, saying: 'Ibn Abi Ziyad', so perhaps the error is from his companion Muhammad bin al-Hasan. End. We say: It is in 'Kitab al-Athar' by Muhammad bin al-Hasan (371) and (372), and in it is: 'Ibn Abi Ziyad', also correctly. The 'mawquf' version was recorded by al-Daraqutni (3016) and (3017). (6) Sunan al-Daraqutni (3019). In its chain is Ismail bin Ibrahim; al-Daraqutni said after the hadith: Ismail bin Ibrahim bin Muhajir is weak, and no one else narrated it.

सूरह अल-हज्ज: आयत 25 353

...बलपूर्वक। अबू उबैद ने कहा (1): हम मक्का जैसी किसी भी शहर को नहीं जानते। अल-दारकुतनी ने अलकमा बिन नदला से वर्णन किया (2) जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो), अबू बक्र और उमर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) का निधन हो गया, और मक्का के घरों को केवल 'अल-सवाईब' (स्वतंत्र रूप से उपलब्ध) कहा जाता था; जिसे ज़रूरत होती वह वहां रहता था, और जिसके पास ज़रूरत नहीं होती थी वह दूसरों को रहने देता था। और एक वर्णन में जोड़ा गया: और उस्मान (3)। उन्होंने अलकमा बिन नदला अल-किनानी से भी वर्णन किया जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो), अबू बक्र और उमर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) के समय में, मक्का के घरों को 'अल-सवाईब' कहा जाता था, उन्हें बेचा नहीं जाता था; जिसे ज़रूरत होती वह वहां रहता था, और जिसके पास ज़रूरत नहीं होती थी वह दूसरों को रहने देता था (4)। उन्होंने अब्दुल्लाह बिन अम्र से भी नबी (उन पर शांति हो) के माध्यम से वर्णन किया कि उन्होंने कहा: "निस्संदेह, अल्लाह तआला ने मक्का को पवित्र बनाया है; अतः इसके घरों को बेचना और उनकी कीमत लेना हराम (वर्जित) है।" और उन्होंने कहा: "जो कोई मक्का के घरों के किराए से कुछ भी खाता है, वह केवल आग खा रहा है।" अल-दारकुतनी ने कहा: अबू हनीफा ने इसे 'मरफू (सीधे नबी से संबंधित) रिपोर्ट के रूप में सुनाया और इसमें उन्होंने गलती की, और उन्होंने अपने कथन में भी गलती की: 'उबैदुल्लाह बिन अबी यज़ीद', जबकि वह 'इब्न अबी ज़ियाद अल-क़द्दाह' है, और सही विचार यह है कि यह 'मौकूफ' (साथी से संबंधित) है (5)। अल-दारकुतनी ने अब्दुल्लाह बिन अम्र से एक श्रृंखला के साथ यह भी उल्लेख किया कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) ने कहा: "मक्का एक पड़ाव स्थल है, इसके क्वार्टर (घर) बेचे नहीं जाते, और इसके घरों को किराए पर नहीं दिया जाता" (6)।

(1) 'अल-अमवाल' पृष्ठ 82 में, और उनका कथन पहले 9/10 में दिखाई दिया था। (2) उनकी 'सुनन' (3019) में, और इसे इब्न माजह (3107) द्वारा भी दर्ज किया गया था। अल-हाफ़िज़ ने 'अल-फ़तह' 3/450 में कहा: इसके वर्णन की श्रृंखला में अंतराल और चूक हैं। (3) सुनन अल-दारकुतनी (3020)। (4) सुनन अल-दारकुतनी (3021)। (5) सुनन अल-दारकुतनी (3015), और उनके अनुसार हदीस मुहम्मद बिन अल-हसन के माध्यम से, अबू हनीफा से, उबैदुल्लाह बिन अबी यज़ीद से, इब्न नुजैह से, इब्न अम्र से, नबी (उन पर शांति हो) से है। इब्न अल-क़त्तान ने 'बयान अल-वहम' 3/519 में कहा: अल-क़ासिम बिन अल-हकम ने इसे अबू हनीफ़ा से सही ढंग से वर्णित किया, जिसमें कहा गया: 'इब्न अबी ज़ियाद', इसलिए शायद गलती उनके साथी मुहम्मद बिन अल-हसन की है। समाप्त। हम कहते

हैं: यह मुहम्मद बिन अल-हसन की 'किताब अल-असार' (371) और (372) में है, और इसमें भी सही रूप में 'इब्न अबी ज़ियाद' है। 'मौकूफ' संस्करण अल-दारकुतनी (3016) और (3017) द्वारा दर्ज किया गया था। (6) सुनन अल-दारकुतनी (3019)। इसकी श्रृंखला में इस्माइल बिन इब्राहिम है; अल-दारकुतनी ने हदीस के बाद कहा: इस्माइल बिन इब्राहिम बिन मुहाजिर कमजोर है, और किसी और ने इसे बयान नहीं किया।

سورہ الحج: آیت ۲۵ ۳۵۳

...عنوہ (زبردستی)۔ ابو عبید (۱) نے کہا: ہم مکہ جیسا کوئی شہر نہیں جانتے۔ اور دارقطنی (۲) نے علقمہ بن نضلہ سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ، ابوبکر اور عمر رضی اللہ عنہما کی وفات ہوگئی اور مکہ کے گھروں کو صرف 'السوائب' (عام استعمال کے لیے آزاد) کہا جاتا تھا؛ جسے ضرورت ہوتی وہ وہاں رہتا، اور جو بے نیاز ہوتا وہ دوسروں کو رہنے دیتا۔ اور ایک روایت میں اضافہ کیا: اور عثمان (۳)۔ انہوں نے علقمہ بن نضلہ الکنانی سے بھی روایت کیا کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ، ابوبکر اور عمر رضی اللہ عنہما کے زمانے میں مکہ کے گھروں کو 'السوائب' کہا جاتا تھا، وہ بیچے نہیں جاتے تھے؛ جسے ضرورت ہوتی وہ رہتا، اور جو بے نیاز ہوتا وہ دوسروں کو ٹھہراتا (۴)۔ انہوں نے عبداللہ بن عمرو سے بھی نبی ﷺ کے واسطے سے روایت کیا کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "بے شک اللہ تعالیٰ نے مکہ کو حرم قرار دیا ہے، پس اس کے گھروں کو بیچنا اور ان کی قیمت کھانا حرام ہے۔" اور فرمایا: "جس نے مکہ کے گھروں کے کرائے سے کچھ کھایا، اس نے گویا آگ کھائی۔" دارقطنی نے کہا: اسے ابو حنیفہ نے مرفوعاً روایت کیا ہے اور اس میں انہیں وہم (غلطی) ہوا ہے، اور ان کے اس قول میں بھی وہم ہے: 'عبید اللہ بن ابی یزید'، جبکہ وہ 'ابن ابی زیاد القداح' ہیں، اور صحیح یہ ہے کہ یہ 'موقوف' ہے (۵)۔ اور دارقطنی نے عبداللہ بن عمرو سے یہ بھی روایت کیا کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "مکہ ایک پڑاؤ کی جگہ (مناخ) ہے، نہ اس کے گھر بیچے جائیں اور نہ اس کے مکانات کرائے پر دیے جائیں" (۶)۔

(۱) کتاب الاموال، ص ۸۲، اور ان کا قول ۹/۱۰ میں پہلے گزر چکا ہے۔ (۲) سنن دارقطنی (۳۰۱۹)، اور اسے ابن ماجہ (۳۱۰۷) نے بھی روایت کیا ہے۔ حافظ نے الفتح ۳/ ۴۵۰ میں کہا

ہے: اس کی سند میں انقطاع اور ارسال ہے۔ (۳) سنن دارقطنی (۳۰۲۰)۔ (۴) سنن دارقطنی (۳۰۲۱)۔ (۵) سنن دارقطنی (۳۰۱۵)۔ اور یہ حدیث ان کے نزدیک محمد بن الحسن کے واسطے سے، امام ابو حنیفہ سے، عبید اللہ بن ابی یزید سے، ابن نجیح سے، ابن عمرو سے، نبی ﷺ سے مروی ہے۔ ابن القطان نے بیان الوہم ۳/ ۵۱۹ میں کہا ہے: قاسم بن الحکم نے اسے امام ابو حنیفہ سے صحیح طور پر روایت کیا ہے، پس اس میں کہا: 'ابن ابی زیاد'، تو شاید وہم ان کے ساتھی محمد بن الحسن سے ہوا ہو۔ میں کہتا ہوں: یہ محمد بن الحسن کی کتاب الآثار (۳۷۱) اور (۳۷۲) میں ہے، اور اس میں بھی درست طور پر 'ابن ابی زیاد' ہی ہے۔ اور موقوف روایت کو دارقطنی (۳۰۱۶) اور (۳۰۱۷) نے نکالا ہے۔ (۶) سنن دارقطنی (۳۰۱۹)۔ اور اس کی سند میں اسماعیل بن ابراہیم ہے، دارقطنی نے حدیث کے بعد کہا ہے: اسماعیل بن ابراہیم بن مہاجر ضعیف ہے، اور ان کے سوا کسی نے اسے روایت نہیں کیا۔

Surah Al-Hajj: Verse 25 354

Abu Dawud narrated from Aisha, may Allah be pleased with her, that she said: I said, O Messenger of Allah: Should I not build a house or a structure for you in Mina to shade you from the sun? He said: "No, it is only a place of rest for whoever arrives there first"(1).

And Ash-Shafi'i, may Allah be pleased with him, relied on the words of the Almighty: {Those who have been driven from their homes} [Al-Hajj: 40], so He attributed them to them. And the Prophet, peace and blessings be upon him, said on the day of the Conquest: "Whoever closes his door is safe, and whoever enters the house of Abu Sufyan is safe"(2).

Fourth: The majority of people recited: {sawa'un} in the nominative case (marfu'), and it is the subject (mubtada'), and "al-'akif" (the dweller) is its predicate (khabar). It was also said: the predicate is "sawa'" and it is put first; meaning: the dweller in it and the visitor are equal; which is the opinion of Abu Ali. The meaning is: that which We have made for mankind as a Qibla or a place of worship; the dweller in it and the visitor are equal(3).

Hafs narrated from 'Asim recited: {sawa'an} in the accusative case (mansub), which is the recitation of al-A'mash. This also allows for two possibilities: one is that it is the second object of "ja'ala" (We made), and "al-'akif" is raised by it because it is a verbal noun (masdar), so it functions like an active participle (ism al-fa'il) because it has the meaning of "mustawin" (equal). The second possibility is that it is a circumstantial qualifier (hal) from the pronoun in "ja'alnahu" (We made it)(4).

A group recited: "sawa'an" in the accusative case and "al-'akif" in the genitive case (khafd/majrur) as a conjunction with "an-nas" (the people)(5), the estimation being:

(1) Sunan Abi Dawud (2019), and it is in Ahmad (25541), at-Tirmidhi (881), and Ibn Majah (3006). It occurred in the printed edition of at-Tirmidhi: hasan sahih, and in at-Tuhfah 12/434, and Mukhtasar Sunan Abi Dawud by al-Mundhiri 2/438: hasan. (2) Reported by Ahmad (7922), and Muslim (1780) from the hadith of Abu Hurayrah, may Allah be pleased with him. Ibn Sayyid al-Nas said in 'Uyun al-Athar 2/170: This was a

security from him for everyone who did not fight from the people of Mecca, and for this reason a group of people of knowledge - among them Imam al-Shafi'i may Allah have mercy on him - said: Indeed Mecca was taken by peace and not by force, and security is like a peace treaty. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/116, and the saying of Abu Ali al-Farisi in al-Hujjah 5/270-271. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/116, and the recitation of Hafs from 'Asim in al-Sab'ah p. 435, and al-Taysir p. 157. (5) It occurred in the copies: "al-'akif" in the genitive case and "al-badi" as a conjunction with "an-nas", with the addition of the word: "wal-badi", and what is confirmed from al-Muharrar al-Wajiz 4/115 (and the speech is from him): he means by conjunction here an apposition (atf al-bayan), as mentioned by al-Samin in al-Durr al-Masun 8/259 and he said: and this is what Ibn Atiyyah intended by his words: as a conjunction with the people.

सूरह अल-हज्ज: आयत 25 354

अबू दाऊद ने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से रिवायत किया है कि उन्होंने कहा: मैंने कहा, ऐ अल्लाह के रसूल: क्या मैं आपके लिए मिना में एक घर या इमारत न बना दूँ जो आपको धूप से छाया दे? उन्होंने कहा: "नहीं, यह तो केवल उसी के लिए ठहरने की जगह है जो वहाँ पहले पहुँच जाए"(1)।

और इमाम शाफ़ई (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने सर्वशक्तिमान अल्लाह के इस कथन को आधार बनाया: {वे जिन्हें उनके घरों से निकाल दिया गया} [अल-हज्ज: 40], तो उन्होंने (अल्लाह ने) घरों को उन्हीं की ओर संबद्ध किया। और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फ़तह-ए-मक्का के दिन कहा: "जिसने अपना दरवाज़ा बंद कर लिया वह सुरक्षित है, और जो अबू सुफ़ियान के घर में दाखिल हो गया वह सुरक्षित है"(2)।

चौथी बात: अधिकांश लोगों ने पढ़ा: {सवाउन} पेश (रफ़'अ) के साथ, और यह मुब्तदा (विषय) के तौर पर है, और "अल-'आकिफ़" (निवासी) इसकी ख़बर (विधेय) है। और यह भी कहा गया है: ख़बर "सवा' " है और इसे पहले रखा गया है; यानी: इसमें रहने वाला और बाहर से आने वाला बराबर हैं; और यह अबू अली का मत है। इसका अर्थ है: जिसे हमने लोगों के लिए क़िब्ला या इबादत की जगह बनाया है; इसमें रहने वाला और बाहर से आने वाला बराबर हैं(3)।

हफ़्स ने आसिम से रिवायत करते हुए पढ़ा: {सवाअन} ज़बर (नस्ब) के साथ, और यह अल-अ'मश की क़िरात है। इसमें भी दो संभावनाएँ हैं: एक यह कि यह "ज'अला" का दूसरा मफ़ऊल (कर्म) हो, और "अल-'आकिफ़" इसके द्वारा रफ़'अ (पेश) पाता है क्योंकि यह मसदर है, इसलिए इसने इस्म-ए-फ़ा'इल (कर्ता संज्ञा) का काम किया है; क्योंकि यह "मुस्तवन" (बराबर) के अर्थ में है। दूसरी संभावना यह है कि यह "ज'अलनाहू" में ज़मीर (सर्वनाम) से हाल (अवस्था) हो(4)।

एक समूह ने पढ़ा: "सवाअन" ज़बर (नस्ब) के साथ और "अल-'आकिफ़" ज़ेर (ख़फ़्द/जर्र) के साथ "अन-नास" (लोगों) पर अतफ़ (संयोजन) के रूप में(5), इसका भावार्थ है:

(1) सुनन अबू दाऊद (2019), और यह अहमद (25541), तिर्मिज़ी (881), और इब्न माजाह (3006) में है। तिर्मिज़ी के मुद्रित संस्करण में आया है: हसन सहीह, और अत-तुहफ़ा 12/434 में, और अल-मुन्धिरी की मुख़्तसर सुनन अबू दाऊद 2/438 में: हसन। (2) इसे अहमद (7922) और मुस्लिम (1780) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है। इब्न सय्यद अन-नास ने 'उयून अल-असर 2/170 में कहा: यह मक्का के उन सभी लोगों के लिए उनकी ओर से सुरक्षा थी जिन्होंने युद्ध नहीं किया, और इसी कारण विद्वानों के एक समूह ने - जिनमें इमाम शाफ़ई (रहमतुल्लाह अलैहि) भी शामिल हैं - कहा: बेशक मक्का अमन से फ़तह हुआ था न कि ज़ोर-ज़बरदस्ती से, और सुरक्षा सुलह के समान है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/116, और अल-हुज्जाह 5/270-271 में अबू अली अल-फ़ारिसी का कथन। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/116, और अस्-सब'आ पृ. 435 में हफ़्स की आसिम से क़िरात, और अत-तयसीर पृ. 157। (5) प्रतियों में आया है: "अल-'आकिफ़" ज़ेर के साथ और "अल-बादी" लोगों पर अतफ़ के रूप में, "वल्-बादी" शब्द की वृद्धि के साथ, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/115 से पुष्ट (और कलाम उन्हीं का है): उनका अर्थ यहाँ अतफ़ से अतफ़-ए-बयान है, जैसा कि अस-समीन ने अद-दुर्र अल-मसून 8/259 में उल्लेख किया है और कहा: और यही वह है जो इब्न अतिया ने अपने शब्दों में चाहा है: लोगों पर अतफ़ के रूप में।

سورہ الحج: آیت ۲۵ ۳۵٤

اور ابوداؤد نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: میں نے عرض کیا یا رسول اللہ: کیا میں منیٰ میں آپ کے لیے کوئی گھر یا عمارت نہ بنا دوں جو آپ کو دھوپ سے سایہ دے؟ تو آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "نہیں، یہ تو صرف اسی کے لیے ٹھہرنے کی جگہ ہے جو وہاں پہلے پہنچ جائے"(۱)۔

اور امام شافعی رضی اللہ عنہ نے اللہ تعالیٰ کے اس قول سے استدلال کیا: ﴿الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِن دِيَارِهِمْ﴾ [الحج: ٤٠]، چنانچہ اللہ نے گھروں کی نسبت ان کی طرف کی، اور آپ علیہ الصلاۃ والسلام نے فتح کے دن فرمایا: "جس نے اپنا دروازہ بند کر لیا وہ مامون (امن میں) ہے، اور جو ابوسفیان کے گھر میں داخل ہو گیا وہ مامون ہے"(۲)۔

چوتھی بات: جمہور لوگوں نے پڑھا: ﴿سَوَاءً﴾ رفع (پیش) کے ساتھ، اور یہ ابتدا (مبتدا) پر ہے، اور «العاكف» (رہنے والا) اس کی خبر ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ خبر «سواء» ہے اور یہ مقدم ہے؛ یعنی: اس میں رہنے والا اور باہر سے آنے والا برابر ہیں؛ اور یہ ابو علی کا قول ہے، اور معنی یہ ہے: وہ جسے ہم نے لوگوں کے لیے قبلہ یا عبادت گاہ بنایا ہے؛ اس میں رہنے والا اور باہر سے آنے والا برابر ہیں(۳)۔

اور حفص نے عاصم سے روایت کرتے ہوئے پڑھا: ﴿سَوَاءً﴾ نصب (زبر) کے ساتھ، اور یہ اعمش کی قرات ہے۔ اس میں بھی دو پہلوؤں کا احتمال ہے: ایک یہ کہ یہ «جعل» کا مفعول ثانی ہو، اور «العاكف» اس سے رفع پائے کیونکہ یہ مصدر ہے، چنانچہ اسے اسم فاعل کا عمل دیا گیا؛ کیونکہ یہ «مُستوٍ» (برابر) کے معنی میں ہے۔ اور دوسرا پہلو یہ ہے کہ یہ «جعلناہ» میں ضمیر سے حال ہو(٤)۔

اور ایک گروہ نے پڑھا: «سواءً» نصب کے ساتھ اور «العاكف» جر (زیر) کے ساتھ «الناس» پر عطف کرتے ہوئے(٥)، تقدیر (عبارت) یہ ہے:

(١) سنن ابی داؤد (٢٠١٩)، اور یہ احمد (٢٥٥٤١)، ترمذی (٨٨١)، اور ابن ماجہ (٣٠٠٦) کے ہاں ہے۔ اور ترمذی کے مطبوعہ نسخہ میں واقع ہوا ہے: حسن صحیح، اور التحفہ ٤٣٤/١٢ میں، اور منذری کی مختصر سنن ابی داؤد ٤٣٨/٢ میں: حسن۔ (٢) اسے احمد (٧٩٢٢) اور مسلم (١٧٨٠) نے حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ ابن سید الناس نے عیون الاثر ٢ / ١٧٠ میں کہا: تو یہ مکہ والوں میں سے ہر اس شخص کے لیے آپ کی طرف سے امان تھی جس نے لڑائی نہیں کی، اور اسی لیے اہل علم کی ایک جماعت نے - جن میں امام شافعی رحمہ اللہ بھی شامل ہیں - کہا: بے شک مکہ امن سے فتح ہوا ہے نہ کہ زبردستی، اور امان صلح کی طرح ہے۔ (٣) المحرر الوجیز ١١٦/٤، اور الحجہ ٥ / ٢٧٠ - ٢٧١ میں ابو علی الفارسی کا قول۔ (٤) المحرر الوجیز ١١٦/٤، اور السبعہ ص ٤٣٥ میں حفص کی عاصم سے قرات، اور التیسیر ص ١٥٧۔ (٥) نسخوں میں واقع ہوا ہے: «العاكف» زیر کے ساتھ اور «البادي» لوگوں پر عطف کے طور پر، «والبادي» کے لفظ کے اضافے کے ساتھ، اور جو المحرر الوجیز ١١٥/٤ سے ثابت ہے (اور کلام انہی کا ہے): اور ان کی مراد یہاں عطف سے عطف بیان ہے، جیسا کہ السمین نے الدر المصون ٢٥٩/٨ میں ذکر کیا اور کہا: اور یہی وہ ہے جس کا ارادہ ابن عطیہ نے اپنے اس قول سے کیا ہے: لوگوں پر عطف کے طور پر۔

Surah Al-Hajj: Ayah 25 355

...which We have made for the people, the resident and the visitor alike. The recitation of Ibn Kathir is with 'ya' in both pause and continuation. Abu 'Amr paused without 'ya' and continued with 'ya'. Nafi' recited without 'ya' in both continuation and pause.(1) People have agreed on the equality [of rights] regarding the Sacred Mosque itself, but they differed regarding Makkah, and we have mentioned it(2). Fifth: "And whoever intends therein any deviation [with] injustice" [Al-Hajj: 25] is a conditional statement, and its response is: "We will make him taste of a painful punishment." In language, 'ilhad' (deviation) means inclining away, but Allah the Almighty clarified that the intended inclination is that which is accompanied by injustice (dhulm). There is a difference of opinion regarding what constitutes this 'injustice'; Ali bin Abi Talhah narrated from Ibn Abbas regarding "And whoever intends therein any deviation [with] injustice": He said, 'It is shirk (polytheism)'. Ata' said: 'Shirk and killing'(3). It was also said: It means hunting its pigeons, cutting its trees, and entering it without being in a state of Ihram(4). Ibn Umar said: We used to say that 'ilhad' therein includes a person saying, "No, by Allah," "Yes, by Allah," and "Nay, by Allah." For this reason, he had two tents; one in the non-sacred area (al-Hill) and the other in the Sacred Precincts (al-Haram). When he wanted to pray, he entered the tent in the Haram, and when he wanted to attend to some of his affairs, he entered the tent in the Hill, to protect the Haram from their saying "Nay, by Allah" and "Yes, by Allah," as Allah has magnified the sin within it(5). Similarly, Abdullah bin Amr bin al-Aas had two tents; one in the Hill and the other in the Haram. If he wanted to admonish his family, he would admonish them in the Hill, and if he wanted to pray, he would pray in the Haram. When asked about that, he said: We used to say(6) that among the 'ilhad' in the Haram...

(1) This is in the narration of Qalun from him. Likewise recited Asim, Ibn Amir, Hamza, and al-Kisa'i. As for the recitation of Nafi' in the narration of Warsh from him, it is by omitting the 'ya' in pause and affirming it in continuation, like the recitation of Abu 'Amr. Al-Sab'ah p. 436, and al-Taysir p. 158. (2) In the second issue. (3) Al-Nahhas mentioned both opinions in I'rab al-Quran 3/94, and the statement of Ibn Abbas was recorded by al-Tabari 16/506-507. (4) This is the opinion of Ata', as mentioned by al-Baghawi 3/283. (5) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1264, and see the following comment. (6) In (Kh) and (Z): 'linuhaddith' (we would narrate), which is consistent with some sources of documentation.

सूरह अल-हज्ज: आयत 25 355

...जिसे हमने लोगों के लिए बनाया है, वहां रहने वाले और बाहर से आने वाले दोनों के लिए समान है। इब्न कसीर का पाठ रुकने (वक्फ़) और मिलाने (वस्ल) दोनों में 'या' के साथ है। अबू अम्र 'या' के बिना रुके और 'या' के साथ मिलाया। नाफ़े ने मिलाने और रुकने दोनों में 'या' के बिना पढ़ा। (1) मस्जिद अल-हराम के मामले में लोगों की बराबरी पर सभी सहमत हैं, लेकिन मक्का के बारे में मतभेद है, जिसका उल्लेख हम कर चुके हैं (2)। पांचवां: "और जो कोई भी इसमें अन्याय के साथ विचलन (इल्हाद) का इरादा करेगा" [अल-हज्ज: 25] एक शर्त है, और उसका उत्तर है: "हम उसे दुखद यातना का स्वाद चखाएंगे।" भाषा में, 'इल्हाद' का अर्थ है झुकना या विचलित होना, लेकिन अल्लाह सर्वशक्तिमान ने स्पष्ट किया कि इच्छित विचलन वह है जो अन्याय (ज़ुल्म) के साथ हो। इस 'अन्याय' के बारे में मतभेद है; अली बिन अबी तल्हा ने इब्न अब्बास से रिवायत की है कि "और जो कोई भी इसमें अन्याय के साथ विचलन का इरादा करेगा" के बारे में उन्होंने कहा: 'यह शिर्क(बहुदेववाद) है'। अता' ने कहा: 'शिर्क और हत्या' (3)। यह भी कहा गया: इसका अर्थ है इसके कबूतरों का शिकार करना, इसके पेड़ों को काटना, और बिना एहराम के इसमें प्रवेश करना (4)। इब्न उमर ने कहा: हम कहा करते थे कि इसमें 'इल्हाद' यह है कि व्यक्ति कहे: "नहीं, अल्लाह की कसम," "हाँ, अल्लाह की कसम," और "हरगिज़ नहीं, अल्लाह की कसम।" इसी कारण उनके दो खेमे थे; एक गैर-हरम क्षेत्र (हिल) में और दूसरा हरम में। जब वे नमाज़ पढ़ना चाहते थे, तो हरम वाले खेमे में प्रवेश करते थे, और जब अपने किसी काम को करना चाहते थे, तो हिल वाले खेमे में जाते थे, ताकि हरम को उनके "हरगिज़ नहीं, अल्लाह की कसम" और "हाँ, अल्लाह की कसम" कहने से सुरक्षित रखा जा सके क्योंकि अल्लाह ने इसमें पाप को बहुत बड़ा बताया है (5)। इसी तरह, अब्दुल्ला बिन अम्र बिन अल-आस के भी दो खेमे थे; एक हिल में और दूसरा हरम में। यदि वे अपने परिवार को डांटना चाहते थे, तो उन्हें हिल में डांटते थे, और यदि वे नमाज़ पढ़ना चाहते थे, तो हरम में नमाज़ पढ़ते थे। जब उनसे इसके बारे में पूछा गया, तो उन्होंने कहा: हम कहा करते थे (6) कि हरम में 'इल्हाद' में से यह भी है कि...

पादलेख: (1) यह उनसे कालून के रिवायत में है। इसी तरह असीम, इब्न आमिर, हमजा और अल-किसाई ने पढ़ा। जहाँ तक उनसे वर्श के रिवायत में नाफ़े के पाठ का सवाल है, वह रुकने पर 'या' को हटाने और मिलाने पर उसे साबित रखने के साथ है, जैसे अबू अम्र का पाठ है। अस-सबअह पृष्ठ 436, और अत-तयसीर पृष्ठ 158। (2) दूसरे मसले में। (3) अल-नहस ने इराब अल-कुरान 3/94 में

दोनों मतों का उल्लेख किया है, और इब्न अब्बास का कथन अल-तबरी 16/506-507 द्वारा उद्धृत किया गया है। (4) और यह अता' का मत है, जैसा कि अल-बगवी 3/283 द्वारा उल्लेख किया गया है। (5) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3/1264, और अगली टिप्पणी देखें। (6) (ख़) और (ज़) में: 'लिनुहद्दिस' (हम बयान करते थे), जो कि तख़रीज के कुछ स्रोतों के अनुरूप है।

سورہ الحج: آیت ۲۵ ۳۵۵

الذی جعلناہ للناس العاکف والبادی۔ اور ابن کثیر کی قراءت وقف اور وصل دونوں میں 'یاء' کے ساتھ ہے، اور ابو عمرو نے بغیر 'یاء' کے وقف کیا اور 'یاء' کے ساتھ وصل کیا۔ اور نافع نے وصل اور وقف دونوں میں بغیر 'یاء' کے پڑھا۔ (۱) اور مسجدِ حرام کی ذات میں لوگوں کی برابری پر سب کا اتفاق ہے، اور مکہ کے بارے میں اختلاف ہے، اور ہم اس کا ذکر کر چکے ہیں (۲)۔ پانچویں بات: ﴿وَمَن يُرِدْ فِيهِ بِإِلْحَادٍ بِظُلْمٍ﴾ (اور جو اس میں ظلم کے ساتھ کجروی کا ارادہ کرے) یہ شرط ہے، اور اس کا جواب ہے: ﴿نُذِقْهُ مِنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ﴾ (ہم اسے دردناک عذاب چکھائیں گے)۔ اور لغت میں 'الحاد' کے معنی جھکنے کے ہیں، سوائے اس کے کہ اللہ تعالیٰ نے واضح فرما دیا کہ یہاں وہ جھکنا مراد ہے جو ظلم کے ساتھ ہو۔ اور ظلم کے بارے میں اختلاف ہے؛ چنانچہ علی بن ابی طلحہ نے ابن عباس سے روایت کی ہے کہ ﴿وَمَن يُرِدْ فِيهِ بِإِلْحَادٍ بِظُلْمٍ﴾ سے مراد 'شرک' ہے۔ اور عطاء نے کہا: 'شرک اور قتل' (۳)۔ اور کہا گیا: اس کا مطلب اس کے کبوتروں کا شکار کرنا، اس کے درخت کاٹنا، اور بغیر احرام کے اس میں داخل ہونا ہے (٤)۔ اور ابن عمر نے فرمایا: ہم یہ بات کیا کرتے تھے کہ اس میں 'الحاد' یہ ہے کہ انسان کہے: "نہیں، اللہ کی قسم،" "ہاں، اللہ کی قسم،" اور "ہرگز نہیں، اللہ کی قسم۔" اسی وجہ سے ان کے دو خیمے تھے؛ ایک 'حل' (حدودِ حرم سے باہر) میں اور دوسرا 'حرم' میں۔ جب وہ نماز کا ارادہ کرتے تو حرم کے خیمے میں داخل ہوتے، اور جب اپنے کسی دنیوی کام کا ارادہ کرتے تو حل کے خیمے میں داخل ہوتے، تاکہ حرم کو ان کے اس قول سے محفوظ رکھا جا سکے کہ "ہرگز نہیں، اللہ کی قسم،" اور "ہاں، اللہ کی قسم،" جس وقت اللہ نے اس میں گناہ کو بہت بڑا قرار دیا (٥)۔ اسی طرح عبداللہ بن عمرو بن العاص کے بھی دو خیمے تھے؛ ایک حل میں اور دوسرا حرم میں۔ جب وہ اپنے گھر والوں کو ڈانٹنا چاہتے تو حل میں

ڈانٹتے، اور جب نماز پڑھنا چاہتے تو حرم میں نماز پڑھتے۔ ان سے اس بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے کہا: ہم یہ بات کیا کرتے تھے (٦) کہ حرم میں الحاد میں سے یہ بھی ہے کہ...

(١) یہ ان سے قالون کی روایت میں ہے، اور اسی طرح عاصم، ابن عامر، حمزہ اور کسائی نے پڑھا ہے۔ جہاں تک ان سے ورش کی روایت میں نافع کی قراءت کا تعلق ہے، وہ وقف میں 'یاء' کے حذف اور وصل میں اس کے اثبات کے ساتھ ہے، جیسا کہ ابو عمرو کی قراءت ہے۔ السبعہ ص ٤٣٦، اور التیسیر ص ١٥٨۔ (٢) دوسرے مسئلے میں۔ (٣) نحاس نے 'اعراب القرآن' ٩٤/٣ میں دونوں اقوال ذکر کیے ہیں، اور ابن عباس کا قول طبری نے ٥٠٦/١٦ - ٥٠٧ میں نکالا ہے۔ (٤) اور یہ عطاء کا قول ہے، جیسا کہ بغوی نے ٢٨٣/٣ میں ذکر کیا ہے۔ (٥) احکام القرآن لابن العربی ١٢٦٤/٣، اور اگلا حاشیہ ملاحظہ کریں۔ (٦) (خ) اور (ز) میں ہے: 'لنحدث'، اور وہ تخریج کے بعض مصادر کے موافق ہے۔

356 Surah Al-Hajj: Verse 25

...to say: "Nay, by Allah," and "Yea, by Allah"(1).

Sins are multiplied in Mecca just as good deeds are multiplied, so a sin becomes two: one for the disobedience itself, and the second for violating the sanctity of the Sacred City. The same applies to the Sacred Months(2). This has been mentioned previously.

Abu Dawud narrated from Ya'la bin Umayya: that the Messenger of Allah ﷺ said: "Hoarding food in the Sanctuary (Haram) is heresy within it"(3). This is also the saying of Umar bin Al-Khattab(4). Generalization covers all of this.

Sixth: A group of people of interpretation—among them Ad-Dahhak and Ibn Zayd—held that this verse indicates that a person is punished for what he intends of sins in Mecca even if he does not perform them. Something similar was narrated from Ibn Mas'ud and Ibn Umar; they said: "If a man intended to kill another man at this House while he was in 'Adan Abyan, Allah would surely punish him"(5).

(1) The author mentioned these two reports from Abdullah bin Umar and Abdullah bin Amr bin Al-Aas (may Allah be pleased with them), but the correct view is that it is a single report from Abdullah bin Amr bin Al-Aas (may Allah be pleased with him). Al-Hafiz said in Takhrij Ahadith Al-Kashshaf, p. 112: What is in the copies of Al-Kashshaf: "Ibn Umar" is a clerical error, it is actually "Ibn Amr". Likewise, it was narrated from Ibn Amr by Ibn Abi Shaybah 4/285 (Al-Amrawi edition), Al-Azraqi in Tarikh Makkah 2/131, and At-Tabari 17/141 (Al-Halabi edition). As-Suyuti mentioned it in Ad-Durr Al-Manthur 4/352 and attributed it to Sa'id bin Mansur, Ibn Mani', Abd bin Humayd, Ibn Jarir, Ibn Al-Mundhir, Ibn Abi Hatim, and Ibn Mardawayh. Ibn Kathir mentioned it briefly in his commentary on this verse; all of them from Abdullah bin Amr (may Allah be pleased with both of them). (2) Similar speech is in Ahkam Al-Quran by Ibn Al-Arabi 3/1265. (3) Sunan Abi Dawud (2020). See the following comment. (4) Narrated by Al-Bukhari in Al-Tarikh Al-Kabir 7/255 through the path of Ya'la bin Munya from Umar (may Allah be pleased with him). Ya'la bin Munya is Ya'la bin Umayya, and Munya is his mother, as mentioned by Al-Hafiz in At-Taqrib, and he said: A famous companion, died in the year forty-something. Al-Fakihi also narrated it from Umar with another chain in Akhbar Makkah (1777). Al-Mundhiri said in Mukhtasar Al-Sunan 2/438: It seems that Al-Bukhari gave a reason for the chain of the Marfu' report because of this. (5) Narrated from Ibn Mas'ud by At-Tabari 16/508, and narrated from him as a Marfu' report (attributed to the Prophet) as in Musnad Ahmad (4071). Ibn Kathir mentioned it in his commentary on this verse and said: Its attribution as a

Mawquf (stopped at the companion) report is more likely than its Marfu' attribution. Ad-Daraqutni said in Al-Ilal 5/269: It is narrated by Al-Suddi, and there is disagreement about it; Shu'bah narrated it as Marfu' from Al-Suddi, while Ath-Thawri narrated it as Mawquf, and the correct opinion is that of Shu'bah. End. And 'Adan =

३५६ सूरह अल-हज: आयत २५

...कहना: "नहीं, अल्लाह की कसम," और "हाँ, अल्लाह की कसम"(१)।

मक्का में पाप उसी तरह बढ़ जाते हैं जैसे पुण्य कर्म बढ़ जाते हैं। इस प्रकार, एक पाप दो बन जाता है; एक स्वयं अवज्ञा के लिए, और दूसरा पवित्र शहर (बलद अल-हराम) की पवित्रता का उल्लंघन करने के लिए। यही बात पवित्र महीनों पर भी समान रूप से लागू होती है(२)। यह पहले बताया जा चुका है।

अबू दाऊद ने याला बिन उमय्या से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फ़रमाया: "हरम में भोजन की जमाखोरी करना उसमें अधर्म (इलहाद) है"(३)। और यह उमर बिन अल-खत्ताब का कथन है(४)। और यह व्यापकता इन सभी बातों पर लागू होती है।

छठा: व्याख्याकारों (मुफस्सिरीन) के एक समूह का - जिनमें अल-दह्हाक और इब्न जैद शामिल हैं - यह मानना है कि यह आयत इस बात का संकेत देती है कि मक्का में किए जाने वाले पापों के इरादे (नियत) के लिए भी मनुष्य को दंडित किया जाता है, भले ही उसने वह कार्य न किया हो। इब्न मसूद और इब्न उमर से भी इसी तरह की रिवायत मिली है; उन्होंने कहा: "यदि कोई व्यक्ति इस घर (काबा) में किसी व्यक्ति को मारने का इरादा करे, जबकि वह 'अदन अबयान' में हो, तो अल्लाह निश्चित रूप से उसे दंडित करेगा"(५)।

(१) लेखक ने इन दो खबरों का उल्लेख अब्दुल्ला बिन उमर और अब्दुल्ला बिन अम्र बिन अल-आस (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से किया है, लेकिन सही यह है कि यह केवल अब्दुल्ला बिन अम्र बिन अल-आस (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की एक ही खबर है। अल-हाफ़िज़ ने 'तख़रीज अहादीस अल-कश्शाफ़' (पृष्ठ ११२) में कहा है: कश्शाफ़ की प्रतियों में 'इब्न उमर' का उल्लेख एक लेखन त्रुटि है, वास्तव में यह 'इब्न अम्र' है। इसी तरह इसे इब्न अम्र से इब्न अबी शैबा ४/२८५, अल-अज़रकी ने तारीख मक्का २/१३१ में, और अल-तबरी १७/१४१ में उद्धृत किया है। अल-सुयुति ने इसे अद-दुर अल-मंसूर ४/३५२ में उल्लेख किया है। इब्न कथीर ने इस आयत की व्याख्या में संक्षेप में इसका उल्लेख किया है; ये सभी अब्दुल्ला बिन अम्र से रिवायत करते हैं। (२) इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरान' ३/१२६५ में भी इसी तरह की बात कही गई है। (३) सुनन अबू दाऊद (२०२०)। अगला विवरण देखें। (४) इसे अल-बुखारी ने अल-तारीख अल-कबीर ७/२५५ में याला बिन मुन्या के माध्यम से उमर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से उद्धृत किया है। अल-हाफ़िज़ ने अल-तक़रीब में बताया है कि याला

बिन मुन्या ही याला बिन उमय्या हैं। इसे अल-फ़ाकिही ने भी अख़बार मक्का (१७७७) में उमर से एक अन्य सूत्र से उद्धृत किया है। (५) इसे इब्न मसूद से अल-तबरी १६/५०८ ने और मुसनद अहमद (४०७१) में मरफू (पैगंबर से संबंधित) के रूप में उद्धृत किया गया है। इब्न कथीर ने इस आयत की व्याख्या में इसका उल्लेख किया है। अद-दारकुतनी ने अल-इलाल ५/२६९ में कहा है कि सुद्दी ने इसे रिवायत किया है और इसमें मतभेद है। अंत। और अदन =

...کہنا: "نہیں، اللہ کی قسم،" اور "ہاں، اللہ کی قسم"(۱)۔

مکہ میں گناہ اسی طرح بڑھ جاتے ہیں جس طرح نیکیاں بڑھ جاتی ہیں، تو ایک گناہ دو گناہوں کے برابر ہو جاتا ہے؛ ایک نافرمانی کی وجہ سے، اور دوسرا شہرِ حرام کی حرمت پامال کرنے کی وجہ سے، اور اسی طرح حرمت والے مہینوں کا بھی یہی حکم ہے(۲)۔ اور یہ بات پہلے گزر چکی ہے۔

اور ابو داؤد نے یعلی بن امیہ سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "حرم میں غلے کا احتکار (ذخیرہ اندوزی) کرنا اس میں الحاد (دین سے روگردانی) ہے"(۳)۔ اور یہی حضرت عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ کا قول ہے(۴)۔ اور عمومیت ان تمام باتوں پر محیط ہے۔

چھٹی بات: اہل تاویل کی ایک جماعت کا خیال ہے - جن میں ضحاک اور ابن زید شامل ہیں - کہ یہ آیت اس بات پر دلالت کرتی ہے کہ انسان مکہ میں گناہوں کے ارادے پر بھی پکڑا جائے گا چاہے اس نے وہ گناہ نہ کیا ہو۔ اور اسی طرح کی بات ابن مسعود اور ابن عمر سے مروی ہے، انہوں نے کہا: "اگر کوئی شخص اس گھر (بیت اللہ) میں کسی کو قتل کرنے کا ارادہ کرے جبکہ وہ عدن ابین میں ہو، تو اللہ تعالیٰ اسے ضرور عذاب دے گا"(۵)۔

(۱) مصنف نے ان دونوں خبروں کو عبداللہ بن عمر اور عبداللہ بن عمرو بن العاص رضی اللہ عنہم سے ذکر کیا ہے، لیکن صحیح یہ ہے کہ یہ عبداللہ بن عمرو بن العاص رضی اللہ عنہ سے ایک ہی خبر ہے۔ حافظ نے 'تخریج احادیث الکشاف' (ص ۱۱۲) میں کہا ہے: کشاف کے نسخوں میں 'ابن عمر' کی موجودگی کتابت کی غلطی ہے، دراصل یہ 'ابن عمرو' ہے۔ اسی طرح اسے ابن عمرو

سے ابن ابی شیبہ ۴/۲۸۵، الازرقی نے 'تاریخ مکہ' ۲/۱۳۱ میں، اور طبری نے ۱۷/۱۴۱ میں روایت کیا ہے۔ سیوطی نے 'الدر المنثور' ۴/۳۵۲ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ ابن کثیر نے اس آیت کی تفسیر میں مختصراً اس کا ذکر کیا ہے؛ یہ سب عبداللہ بن عمرو رضی اللہ عنہما سے روایت کرتے ہیں۔ (۲) ابن العربی کی 'احکام القرآن' ۳/۱۲۶۵ میں بھی اسی طرح کی گفتگو ہے۔ (۳) سنن ابی داؤد (۲۰۲۰)۔ اگلا حاشیہ دیکھیں۔ (۴) اسے بخاری نے 'التاریخ الکبیر' ۷/۲۵۵ میں یعلی بن منیہ کے واسطے سے حضرت عمر رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے۔ حافظ نے 'التقریب' میں بتایا ہے کہ یعلی بن منیہ ہی یعلی بن امیہ ہیں اور منیہ ان کی والدہ ہیں۔ فاکہی نے بھی 'اخبار مکہ' (۱۷۷۷) میں اسے حضرت عمر سے ایک اور سند سے روایت کیا ہے۔ (۵) اسے ابن مسعود سے طبری ۱۶/۵۰۸ نے روایت کیا، اور ان سے مرفوعاً بھی مروی ہے جیسا کہ 'مسند احمد' (۴۰۷۱) میں ہے۔ ابن کثیر نے اس آیت کی تفسیر میں اس کا ذکر کیا ہے۔ دارقطنی نے 'العلل' ۵/۲۶۹ میں کہا ہے کہ اسے سدی روایت کرتے ہیں اور اس میں اختلاف ہے۔ اھ اور عدن =

I said: This is correct, and this meaning has come clearly in Surah "Nun wal-Qalam" [Al-Qalam], as its explanation will follow there, if God Almighty wills (1).

Seventh: The letter "ba" in "bi-ilhadin" (with deviance) is extra, just like its addition in the words of the Almighty: ﴿tanbutu bi-l-duhni﴾ (produces oil) [Al-Mu'minun: 20]. Based on this, they interpreted the poet's saying:

We are the sons of Ja'dah, the owners (2) of Al-Falaj; we strike with the sword and hope for relief (3).

He meant: We hope for relief. And Al-A'sha said:

Our spears guaranteed with the sustenance of our families (4).

Meaning: the sustenance. And another poet said:

Has there not reached you, while news grows, what the milk-camels of the sons of Ziyad met with (5).

Meaning: "what they met with," and the "ba" is extra, which is common. Al-Farra' (6) said: I heard a Bedouin, and I asked him about something, so he said: "I hope by that," meaning: "I hope for that." And the poet said:

= Abyan: A well-known city in Yemen, attributed to Abyan, a man from Himyar who resided there, meaning: he stayed. We have not found it from Ibn Umar, may Allah be pleased with them. WWW.NAFSEISLAM.COM (1) During the interpretation of verses (17-19) thereof. (2) In (Z): "sons". (3) Al-Nukat wal-'Uyun 4/16. The verse is by Al-Nabigha Al-Ja'di, and it is in his Diwan p. 216 with the narration: "We strike with the white ones [swords]." Al-Baghdadi mentioned it in Al-Khizanah 9/520-521 and said: "Al-Beid" means swords. Yaqut said: "Al-Falaj" is a city in the land of Yamamah for the Banu Ja'dah and Qushayr. See Mu'jam al-Buldan 4/271. (4) And its latter half is: "Full of kettles and the clear, stripped [milk]," as in Majaz al-Qur'an 2/49, and Tafsir al-Tabari 16/505, where "bayna" is used instead of "mil'a". Ibn Qutaybah mentioned its first half in Adab al-Katib p. 522, and it is in Diwan al-A'sha p. 281 with the narration: Their rear parts guaranteed for us our pots, and their udders for us the clear, stripped [milk]. See Al-Iqtizab p. 457. (5) The verse is by Qays bin Zuhayr, previously mentioned in 11/443. (6) In Ma'ani al-Qur'an, by him, 2/223.

मैंने कहा: यह सही है, और यह अर्थ सूरह «नूँ वल-क़लम» [अल-क़लम] में स्पष्ट रूप से आया है, जैसा कि वहां इसका स्पष्टीकरण आएगा, यदि ईश्वर (अल्लाह) ने चाहा (1)।

सातवां: «बि-इल्हादिन» में 'बा' अतिरिक्त है, जैसा कि सर्वशक्तिमान के शब्दों में इसकी वृद्धि है: ﴿तन्बुत बि-द-दुहनी﴾ [अल-मुमिनून: 20]। इसी आधार पर, उन्होंने कवि के कथन की व्याख्या की:

हम जा'दा के पुत्र हैं, अल-फलज (2) के स्वामी; हम तलवार से प्रहार करते हैं और राहत (3) की आशा करते हैं।

उसका अर्थ था: राहत की आशा करना। और अल-अशा ने कहा:

हमारे भालों ने हमारे परिवारों के जीविकोपार्जन (4) की गारंटी दी।

अर्थ: जीविकोपार्जन। और एक अन्य कवि ने कहा:

क्या तुम तक नहीं पहुँचा, जबकि समाचार फैलते हैं, कि ज़ियाद के बेटों की दूध देने वाली ऊँटनियों के साथ क्या हुआ (5)।

अर्थ: "क्या हुआ", और 'बा' अतिरिक्त है, जो आम है। अल-फ़र्रा (6) ने कहा: मैंने एक बदू(देहाती) को सुना, और मैंने उससे किसी चीज़ के बारे में पूछा, तो उसने कहा: "मैं उससे आशा करता हूँ," अर्थात: "मैं उसकी आशा करता हूँ।" और कवि ने कहा:

= अबयान: यमन का एक प्रसिद्ध शहर, जिसका नाम अबयान के नाम पर रखा गया है, जो हिमयार का एक व्यक्ति था जो वहां रहता था। हमें इब्न उमर (रज़ि.) से इसके बारे में कुछ नहीं मिला। WWW.NAFSEISLAM.COM (1) इसके(17-19) आयतों की व्याख्या के समय। (2) (ज़) में: "पुत्र"। (3) अल-नुकत वल-'उयून 16/4। यह शेर अल-नाबिगा अल-ज'दी का है, और यह उनके दीवान पृष्ठ 216 में इस कथन के साथ है: "हम सफ़ेद (तलवारों) से प्रहार करते हैं।" अल-बगदादी ने अल-खिज़ाना 9/520-521 में इसका उल्लेख किया और कहा: "अल-बेद" का अर्थ तलवारें हैं। याकूत ने कहा: "अल-फलज" बनू जादा और कुशैर के लिए यमामा की भूमि में एक शहर है। मुअजम अल-बुलदान 4/271 देखें। (4) और इसका दूसरा भाग है: "कड़ाही भर और शुद्ध, साफ़ (दूध)", जैसा कि मजाज़ अल-क़ुरान 2/49 और तफ़सीर अल-तबरी 16/505 में है, और उसमें: "मिलअ" के स्थान पर

"बैन" है। इब्न कुतैबा ने अदब अल-कातिब पृष्ठ 522 में इसके पहले भाग का उल्लेख किया है, और यह दीवान अल-अशा पृष्ठ 281 में इस कथन के साथ है: उनके पिछले हिस्सों ने हमारे लिए हमारे बर्तनों की गारंटी दी, और उनके थनों ने हमारे लिए शुद्ध, साफ़ (दूध) की। अल-इक्तिज़ाब पृष्ठ 457 देखें। (5) यह शेर कैस बिन ज़ुहैर का है, और पहले 11/443 में आया है। (6) उनकी पुस्तक मआनी अल-क़ुरान 2/223 में।

میں نے کہا: یہ صحیح ہے، اور یہ معنی سورہ «ن والقلم» میں وضاحت کے ساتھ آیا ہے، جیسا کہ وہاں اس کا بیان آئے گا، ان شاء اللہ تعالیٰ (۱)۔

ساتویں: «بإلحاد» میں "باء" زائد ہے جیسا کہ اللہ تعالیٰ کے اس قول میں اس کی زیادتی ہے: ﴿ تَنبُتُ بِٱلدُّهْنِ ﴾ [المؤمنون: ۲۰]، اور اسی پر انہوں نے شاعر کے اس قول کو محمول کیا ہے:

نحن بنو جَعْدَةَ أصحابُ(۲) الفَلَجْ نضربُ بالسيف ونرجو بالفَرَجْ(۳)

مراد ہے: نرجو الفرج (ہم کشادگی کی امید رکھتے ہیں)۔ اور اعشی نے کہا:

ضَمِنَتْ برزقِ عيالنا أرماحُنا(٤)

یعنی : رِزْقَ۔ اور ایک دوسرے شاعر نے کہا:

ألم يأتيك والأنباءُ تنمي بما لاقتْ لَبونُ بني زيادِ(٥)

یعنی: جو کچھ انہیں پیش آیا، اور "باء" زائد ہے، اور یہ کثیر ہے۔ فراء(٦) نے کہا: میں نے ایک اعرابی کو سنا، میں نے اس سے کسی چیز کے بارے میں پوچھا تو اس نے کہا: "أرجو بذاك"، یعنی: "أرجو ذاك" (میں اس کی امید رکھتا ہوں)۔ اور شاعر نے کہا:

= ابین: یمن کا ایک مشہور شہر ہے، یہ ابین کی طرف منسوب ہے، جو حمیر کا ایک آدمی تھا جو وہاں مقیم ہوا تھا، یعنی ٹھہرا تھا۔ ہمیں ابن عمر رضی اللہ عنہما سے اس کے بارے میں کچھ نہیں ملا۔ WWW.NAFSEISLAM.COM (۱) اس کی آیات (۱۷ - ۱۹) کی تفسیر کے وقت۔ (۲) نسخہ (ظ) میں: "أبناء" (بیٹے) ہے۔ (۳) النکت والعیون ١٦/٤۔ یہ رجز نابغہ جعدی کا ہے، اور یہ

ان کے دیوان ص ٢١٦ میں اس روایت کے ساتھ ہے: "نضرب بالبیض" (ہم تلواروں سے مارتے ہیں)۔ بغدادی نے الخزانہ ٩/٥٢٠-٥٢١ میں اس کا ذکر کیا ہے اور کہا: "البیض" سے مراد تلواریں ہیں۔ یاقوت نے کہا: "الفلج" بنی جعدہ اور قشیر کے لیے یمامہ کی سرزمین میں ایک شہر ہے۔ دیکھیے معجم البلدان ٤/٢٧١۔ (٤) اس کا دوسرا مصرع ہے: "ملء المراجل والصریح الأجردا"، جیسا کہ مجاز القرآن ٢/٤٩ اور تفسیر طبری ١٦/٥٠٥ میں ہے، اور اس میں: "ملء" کی جگہ "بین" ہے۔ ابن قتیبہ نے ادب الکاتب ص ٥٢٢ میں اس کا پہلا مصرع ذکر کیا ہے، اور یہ دیوان اعشی ص ٢٨١ میں اس روایت کے ساتھ ہے: ضَمِنَتْ لنا أعجازُهنَّ قدورَنا وضروعُهنَّ لنا الصریحَ الأجردا دیکھیے الاقتضاب ص ٤٥٧۔ (٥) یہ شعر قیس بن زہیر کا ہے، اور پہلے ١١/٤٤٣ میں گزر چکا ہے۔ (٦) ان کی کتاب معانی القرآن ٢/٢٢٣ میں۔

"In a Yemeni valley where the 'shath' tree grows in its upper part, and the lower part has 'markh' and 'shabahan' trees." (1) Meaning: Al-Markh: which is the saying of Al-Akhfash; and the meaning according to him is: "And whoever intends therein any deviation [from the right path] by wrongdoing." (2) The Kufans said: The preposition 'bi' (in/with) was included because the meaning is: "that he deviates," and the 'bi' with 'an' (that) can be included or omitted (3). It is also possible that the estimation is: "and whoever intends [to lead] people therein with deviation." This 'deviation' and 'wrongdoing' encompass all sins, from disbelief to minor sins. Due to the sanctity of the place, Allah the Almighty threatened regarding the intention of a bad deed therein. Whoever intends a bad deed and does not act upon it is not held accountable except in Mecca (4). This is the opinion of Ibn Mas'ud and a group of the companions and others, and we have mentioned it previously.

The Almighty's saying: {And [mention, O Muhammad], when We designated for Abraham the site of the House, [saying], "Do not associate anything with Me and purify My House for those who perform Tawaf and those who stand [in prayer] and those who bow and prostrate." (26)} There are two points in this: The first: The Almighty's saying: {And when We designated for Abraham the site of the House} meaning: and remember when We designated for Abraham; It is said: "I assigned him a home" or "I assigned for him", just as it is said: "I enabled you" or "I enabled for you". Thus, the 'laam' in His saying: "for Abraham" (li-Ibrahim) is a connective for emphasis, like His saying: {followed you} [An-Naml: 72], and this is the opinion of Al-Farra (5). It is also said: "We designated for Abraham the site of the House" meaning: We showed him its foundation so that he could build it, as it had become dilapidated.

---

(1) Majaz al-Qur'an 2/49, Adab al-Katib p. 521, Tafsir al-Tabari 16/505, Jamharat al-Lugha 1/45, and 4/414. Abu al-Faraj attributed it in al-Aghani 22/149, and al-Baghdadi in al-Khizanah 5/276 to Ya'la al-Ahwal al-Azdi, and according to both, the narration is: "grows the sidr." Ibn Manzur attributed it in al-Lisan (shbh) to a man from Abd al-Qays. 'Shath' is a type of tree, and 'shabahan' is a type of plant. Ibn Duraid said it. Al-Baghdadi said: 'Markh' is a tree that ignites quickly. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Akhfash 2/636. (3) Discussion in Ma'ani al-Qur'an by al-Farra 2/222 similarly at length. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/116. (5) In Ma'ani al-Qur'an 2/223.

"एक यमनी घाटी में जहाँ इसके ऊपरी हिस्से में 'शथ' वृक्ष उगता है, और निचले हिस्से में 'मर्ख' और 'शबहान' के वृक्ष होते हैं।" (१) अर्थात: अल-मर्ख: जो अल-अख़्फ़श का कथन है; और उनके अनुसार अर्थ है: "और जो कोई भी इसमें अन्यायपूर्वक किसी पथभ्रष्टता का इरादा करेगा।" (२) कूफ़ावासियों ने कहा: 'बि' (में/के साथ) अव्यय इसलिए शामिल किया गया क्योंकि अर्थ है: "कि वह पथभ्रष्ट हो जाए," और 'बि' के साथ 'अन' (कि) को शामिल या हटाया जा सकता है (३)। यह भी संभव है कि अनुमान हो: "और जो कोई लोगों को इसमें पथभ्रष्टता के साथ [ले जाने का] इरादा करेगा।" यह 'पथभ्रष्टता' और 'अन्याय' कुफ़्र से लेकर छोटे पापों तक सभी पापों को सम्मिलित करता है। स्थान की पवित्रता के कारण, अल्लाह सर्वशक्तिमान ने इसमें बुरे कार्य के इरादे के बारे में चेतावनी दी है। जो कोई भी बुरे कार्य का इरादा करता है और उस पर अमल नहीं करता है, मक्का (४) को छोड़कर उस पर हिसाब नहीं लिया जाता है। यह इब्न मसूद और सहाबा (नबी के साथियों) के एक समूह और अन्य लोगों की राय है, और हमने पहले इसका उल्लेख किया है।

सर्वशक्तिमान का कथन: {और [याद करो, ऐ मुहम्मद], जब हमने इब्राहीम के लिए घर (काबा) का स्थान निर्धारित किया, [यह कहते हुए], "मेरे साथ किसी को शरीक (साझी) न करो और मेरे घर को तवाफ़ करने वालों, खड़े होने वालों (प्रार्थना में) और रुकू और सजदा करने वालों के लिए पवित्र करो।" (२६)} इसमें दो बिंदु हैं: पहला: सर्वशक्तिमान का कथन: {और जब हमने इब्राहीम के लिए घर का स्थान निर्धारित किया} अर्थात: और याद करो जब हमने इब्राहीम के लिए निर्धारित किया; कहा जाता है: "मैंने उसे एक घर दिया" या "मैंने उसके लिए दिया", जैसे कहा जाता है: "मैंने तुम्हें सक्षम किया" या "मैंने तुम्हारे लिए सक्षम किया"। इस प्रकार, उनके कथन में 'लाम': "इब्राहीम के लिए" (लि-इब्राहीम) बल देने के लिए एक संयोजक है, जैसे उनका कथन: {तुम्हारे पीछे लगा है} [अन-नमल: ७२], और यह अल-फ़र्रा (५) की राय है। यह भी कहा गया है: "हमने इब्राहीम के लिए घर का स्थान निर्धारित किया" अर्थात: हमने उन्हें इसकी नींव दिखाई ताकि वे इसे बना सकें, क्योंकि यह जीर्ण-शीर्ण हो गया था।

---

(१) मजाज़ अल-क़ुरान २/४९, अदब अल-कातिब पृ. ५२१, तफ़सीर अल-तबरी १६/५०५, जम्हरत अल-लुग़ा १/४५, और ४/४१४। अबू अल-फ़रज ने अल-अगानी २२/१४९ में और अल-बगदादी ने अल-खिज़ाना ५/२७६ में इसे याला अल-अहवल अल-अज़दी के नाम किया है, और दोनों के अनुसार

रिवायत है: "सिद्र उगता है।" इब्न मंज़ूर ने अल-लिसान (shbh) में इसे अब्द अल-क़ैस के एक व्यक्ति के नाम किया है। 'शथ' एक प्रकार का पेड़ है, और 'शबहान' एक प्रकार का पौधा है। इब्न दुरैद ने यह कहा। अल-बगदादी ने कहा: 'मर्ख' एक ऐसा पेड़ है जो जल्दी आग पकड़ लेता है। (२) अल-अख़्फ़श द्वारा मानी अल-क़ुरान २/६३६। (३) अल-फ़र्रा द्वारा मानी अल-क़ुरान २/२२२ में विस्तार से इसी तरह की चर्चा। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/११६। (५) मानी अल-क़ुरान २/२२३ में।

"یمنی وادی میں جس کے اوپری حصے میں 'شث' کا درخت اگتا ہے اور نچلے حصے میں 'مرخ' اور 'شبہان' ہیں۔" (۱) یعنی: المرخ: یہ الاخفش کا قول ہے؛ اور ان کے نزدیک معنی یہ ہے: "اور جو شخص اس (حرم) میں ظلم کے ساتھ کجروی (الحاد) کا ارادہ کرے۔" (۲) کوفیوں نے کہا: 'باء' داخل ہوئی کیونکہ معنی ہے: "کہ وہ کجروی کرے،" اور باء 'أن' کے ساتھ داخل بھی ہوتی ہے اور حذف بھی (۳)۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ تقدیر (اصل عبارت) یوں ہو: "اور جو شخص لوگوں کو اس میں کجروی کے ساتھ [لے جانے کا] ارادہ کرے۔" یہ 'الحاد' اور 'ظلم' تمام گناہوں کو کفر سے لے کر صغیرہ گناہوں تک جمع کرتا ہے، پس مقام کی حرمت کی عظمت کی وجہ سے اللہ تعالیٰ نے اس میں برے ارادے پر بھی وعید سنائی ہے، اور جس نے برائی کا ارادہ کیا اور اس پر عمل نہ کیا اس سے اس کا محاسبہ نہیں کیا جائے گا سوائے مکہ (۴) کے۔ یہ ابن مسعود اور صحابہ کی ایک جماعت وغیرہ کا قول ہے، اور ہم اسے پہلے ذکر کر چکے ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَإِذْ بَوَّأْنَا لِإِبْرَاهِيمَ مَكَانَ الْبَيْتِ أَن لَّا تُشْرِكْ بِي شَيْئًا وَطَهِّرْ بَيْتِيَ لِلطَّائِفِينَ وَالْقَائِمِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ (۲۶)﴾۔ اس میں دو مسئلے ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَإِذْ بَوَّأْنَا لِإِبْرَاهِيمَ مَكَانَ الْبَيْتِ﴾ یعنی: اور یاد کرو جب ہم نے ابراہیم کے لیے جگہ مقرر کی؛ کہا جاتا ہے: "بوأته منزلاً" اور "بوأتُ له"، جیسا کہ کہا جاتا ہے: "مكنّتك" اور "مكنّتُ لك"، پس اللہ کے قول: "لإبراهيم" میں 'لام' تاکید کے لیے صلہ ہے، جیسا کہ اللہ کا فرمان ہے: ﴿رَدِفَ لَكُم﴾ [النمل: ۷۲]، اور یہ الفراء (۵) کا قول ہے۔ اور کہا گیا: "بوأنا لإبراهيم مكان البيت" یعنی: ہم نے انہیں اس کی بنیاد دکھائی تاکہ وہ اسے تعمیر کریں، اور وہ مٹ چکی تھی۔

(۱) مجاز القرآن ۲/۴۹، اور ادب الکاتب ص ۵۲۱، اور تفسیر الطبری ۱۶/۵۰۵، اور جمہرۃ اللغۃ ۱/۴۵، اور ۴/۴۱۴، اور اسے ابوالفرج نے الاغانی ۲۲/۱۴۹ میں، اور البغدادی نے الخزانہ ۵/۲۷۶ میں یعلی الاحول الازدی کی طرف منسوب کیا ہے، اور ان دونوں کے پاس روایت یہ ہے: "ینبت السدر"۔ اور ابن منظور نے اللسان (شبہ) میں اسے عبد القیس کے ایک آدمی کی طرف منسوب کیا ہے۔ 'الشث': ایک قسم کا درخت ہے، اور 'الشبہان': ایک قسم کی نباتات ہے۔ یہ ابن درید نے کہا۔ اور البغدادی نے کہا: 'المرخ': ایک ایسا درخت ہے جو تیزی سے آگ پکڑتا ہے۔ (۲) معانی القرآن لالاخفش ۲/۶۳۶۔ (۳) معانی القرآن للفراء ۲/۲۲۲ میں اسی طرح تفصیل سے کلام ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۴/۱۱۶۔ (۵) معانی القرآن ۲/۲۲۳ میں۔

359 Surah Al-Hajj: Verse 26

...by the flood and others. When the time of Ibrahim (peace be upon him) came, Allah commanded him to build it. So he went to its location and began searching for a sign. Allah sent a wind, which uncovered the foundations of Adam (peace be upon him). So he arranged its foundations upon it(1), as previously explained in "Al-Baqarah"(2). It was said: "bawwa'na" (We assigned/settled) stands in the position of a verb that takes the preposition 'li' (to/for); like: 'ja'alna' (We made), i.e., We made for Ibrahim the place of the House as a settled place(3). The poet said: How many a noble brother of mine have I prepared a grave for with my own hands(4) Second: {That you shall not associate [anything with Me]} is an address to Ibrahim (peace be upon him) according to the majority. Ikrimah recited: "that he shall not associate" with the letter 'ya', conveying the meaning of the speech said to him. Abu Hatim said: The letter 'kaf' must be in the accusative case (nasb) in this recitation, meaning: so that he does not associate(5). It was said: "an" is lightened from the heavy form (an). It was said: it is explanatory. It was said: it is extra; like: {Then when the bringer of good tidings arrived} [Yusuf: 96]. In the verse, there is a criticism of those among the inhabitants of the House who associated [others with Allah]; i.e., this was the condition upon your father and those after him, but you did not(6) fulfill it, rather you associated [others]. A group said: The address from His words: "That you shall not associate" is to Muhammad ﷺ; and he was commanded to purify the House and call for Hajj. The majority is of the opinion that it was for Ibrahim, and that is more correct. Purifying the House is general, covering disbelief, innovations, and all impurities and blood(7). And it was said: it meant...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/117. (2) 2/286 and onwards. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/94, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/117. (4) Said by Amr bin Ma'di Karib, as in Al-Kamil by al-Mubarrad 3/1377, and Sharh Diwan al-Hamasah by al-Marzuqi 1/179, and Al-Khazanah 11/219. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/117, and the recitation is in Al-Qira'at al-Shadhah p. 95 from Ikrimah and Abu Nahik. (6) In the copies: "fa-lam", and what is established is from Al-Muharrar al-Wajiz 4/117, and the speech is from it. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 4/117.

359 सूरह अल-हज: आयत 26

...तूफान और अन्य कारणों से। जब इब्राहिम (उन पर शांति हो) का समय आया, तो अल्लाह ने उन्हें इसके निर्माण का आदेश दिया। वे उसके स्थान पर आए और किसी संकेत की तलाश करने लगे। अल्लाह ने एक हवा भेजी, जिसने आदम (उन पर शांति हो) की नींव को उजागर कर दिया। अतः उन्होंने उस पर उसकी नींव को व्यवस्थित किया(1), जैसा कि "अल-बकराह"(2) में पहले बताया जा चुका है। कहा गया है: "बव्वअना" (हमने ठहराया) उस क्रिया के स्थान पर है जो 'ला' (के लिए) के साथ प्रयोग होती है; जैसे: 'जअलना', यानी: हमने इब्राहिम के लिए घर के स्थान को एक ठिकाना बना दिया(3)। कवि ने कहा: मेरे कितने ही श्रेष्ठ भाई हैं जिनके लिए मैंने अपने हाथों से कब्र तैयार की(4) दूसरा: {कि मेरे साथ किसी को शरीक (साझीदार) न करना} बहुमत के अनुसार इब्राहिम (उन पर शांति हो) को संबोधित है। इकरीमा ने 'या' के साथ "कि वह शरीक न करे" पढ़ा, उस बात के अर्थ को व्यक्त करते हुए जो उनसे कही गई थी। अबू हातिम ने कहा: इस पाठ (किरात) में 'काफ' पर 'नस्ब' होना अनिवार्य है, जिसका अर्थ है: ताकि वह शरीक न करे(5)। कहा गया है: "अन" भारी (अन्न) का हल्का रूप है। कहा गया है: यह व्याख्यात्मक (मुफस्सिरा) है। कहा गया है: यह अतिरिक्त (ज़ाइदा) है; जैसे: {फिर जब खुशखबरी देने वाला आया} [यूसुफ: 96]। आयत में घर के उन निवासियों पर कटाक्ष है जिन्होंने शिर्क(साझा) किया; यानी: यह आपके पिता और उनके बाद के लोगों पर शर्त थी, लेकिन आपने इसे पूरा नहीं किया(6), बल्कि आपने शिर्क किया। एक समूह ने कहा: "कि तुम शरीक न करना" में संबोधन मुहम्मद ﷺ से है; और उन्हें घर को पवित्र करने और हज की घोषणा करने का आदेश दिया गया था। बहुमत इस राय पर है कि यह इब्राहिम के लिए था, और यही अधिक सही है। घर को पवित्र करना कुफ्र (अविश्वास), बिदअत (नवाचारों) और सभी अशुद्धियों और खून से सामान्य है(7)। और कहा गया है: इससे अभिप्राय है...

पाद-टिप्पणियाँ: (1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/117। (2) 2/286 और उसके बाद। (3) इराब अल-कुरान लिन-नहस 3/94, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/117। (4) इसके कहने वाले अम्र बिन मादी करीब हैं, जैसा कि अल-कामिल लिल-मुबर्रद 3/1377, और शरह दीवान अल-हमासा लिल-मरज़ूकी 1/179, और अल-खज़ाना 11/219 में है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/117, और यह किरात 'अल-किराअत अल-शाद्दा' पृष्ठ 95 में इकरीमा और अबू नहिक से है। (6) प्रतियों में: "फ-लम" है, और प्रमाणित पाठ अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/117 से है, और कथन उसी का है। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/117।

٣٥٩ سورة الحج: آیت ٢٦

...طوفان اور دیگر اسباب سے۔ جب ابراہیم علیہ السلام کا وقت آیا تو اللہ نے انہیں اس کی تعمیر کا حکم دیا۔ چنانچہ وہ اس کے مقام پر آئے اور کسی اثر (نشان) کی تلاش کرنے لگے، تو اللہ نے ایک ہوا بھیجی جس نے آدم علیہ السلام کی بنیادوں کو ظاہر کر دیا۔ پس انہوں نے ان پر اس کی بنیادیں ترتیب دیں(١)، جیسا کہ "البقرہ"(٢) میں اس کا بیان گزر چکا ہے۔ کہا گیا ہے: "بوأنا" اس فعل کے قائم مقام ہے جو 'لام' کے ساتھ متعدی ہوتا ہے؛ جیسے: جعلنا، یعنی: ہم نے ابراہیم کے لیے بیت (گھر) کی جگہ کو ٹھکانا بنا دیا(٣)۔ شاعر نے کہا: میرے کتنے ہی بزرگ بھائی ہیں جن کے لیے میں نے اپنے ہاتھوں سے قبر تیار کی(٤) دوسرا مسئلہ: ﴿أَن لَّا تُشْرِكْ﴾ جمہور کے قول کے مطابق یہ ابراہیم علیہ السلام سے خطاب ہے۔ اور عکرمہ نے اسے 'یا' کے ساتھ "أن لا يُشْرِكَ" پڑھا، اس قول کے معنی کو نقل کرتے ہوئے جو ان سے کہا گیا تھا۔ ابو حاتم نے کہا: اس قرأت پر 'کاف' کا نصب ضروری ہے، بمعنی: تاکہ وہ شریک نہ کرے(٥)۔ کہا گیا ہے: "أن" ثقیلہ سے مخففہ ہے۔ کہا گیا ہے: مفسرہ ہے۔ کہا گیا ہے: زائدہ ہے؛ جیسے: ﴿فَلَمَّا أَن جَاءَ الْبَشِيرُ﴾ [یوسف: ٩٦]۔ اور آیت میں بیت اللہ کے ان رہائشیوں پر طعن ہے جنہوں نے شرک کیا؛ یعنی: یہ شرط تمہارے باپ اور انके بعد والوں پر تھی، لیکن تم نے اسے پورا نہیں کیا(٦)، بلکہ تم نے شرک کیا۔ اور ایک گروہ نے کہا: اس کے قول "أن لا تشرك" سے خطاب محمد ﷺ سے ہے؛ اور انہیں بیت اللہ کی تطہیر اور حج کی اذان (اعلان) کا حکم دیا گیا ہے۔ اور جمہور اس پر ہیں کہ یہ ابراہیم علیہ السلام کے لیے تھا، اور یہی زیادہ صحیح ہے۔ بیت اللہ کی تطہیر کفر، بدعات اور تمام نجاستوں اور خون سے عام ہے(٧)۔ اور کہا گیا ہے: اس سے مراد ہے...

حواشی: (۱) المحرر الوجيز ۱۱۷/٤۔ (۲) ۲۸٦/۲ اور اس کے بعد۔ (۳) إعراب القرآن للنحاس ۹٤/۳، اور المحرر الوجيز ۱۱۷/٤۔ (٤) اس کے کہنے والے عمرو بن معدي كرب ہیں، جیسا کہ الكامل للمبرد ۱۳۷۷/۳، اور شرح ديوان الحماسة للمرزوقي ۱۷۹/۱، اور الخزانة ۲۱۹/۱۱ میں ہے۔ (٥) المحرر الوجيز ۱۱۷/٤، اور یہ قرأت "القراءات الشاذة" ص ۹٥ میں عکرمہ اور ابی نہیک سے مروی ہے۔ (٦) نسخوں میں: "فلم" ہے، اور جو ثابت ہے وہ المحرر الوجيز ۱۱۷/٤ سے ہے، اور کلام اسی کا ہے۔ (۷) المحرر الوجيز ۱۱۷/٤۔

360

Surat al-Hajj: Verses 26 - 27

Purification from idols, as the Almighty said: {So shun the impurity of idols} [Al-Hajj: 30]; This is because the Jurhum and the Amalekites had idols at the site of the House and around it before Ibrahim (peace be upon him) built it. It was said: The meaning is: Purify My House from any idol being worshipped in it, and this is a command to manifest monotheism (Tawhid) in it. What the scholars have mentioned regarding the purification of the Sacred Mosque and other mosques has already been sufficiently covered in "Bara'ah"(1).

And those who stand (Al-Qa'imun): They are the worshippers who pray. The Almighty mentioned the greatest pillars of prayer, which are standing, bowing, and prostrating.

His saying, the Almighty: {And proclaim to the people the Hajj (pilgrimage); they will come to you on foot and on every lean camel; they will come from every distant pass} [27]

There are seven issues in it:

First: His saying, the Almighty: {And proclaim to the people the Hajj}. The majority of people read it as {Wa adhdhin} with a shadda (doubling) on the 'dhal'. Al-Hasan ibn Abi al-Hasan and Ibn Muhaysin read it as "Wa adhin" with a light 'dhal' and elongation of the Alif. Ibn Atiyyah said: This was misread (tashaffaha) by Ibn Jinni, for he narrated from them "Wa adhina" as a past tense verb, and he went to an unusual length by making it coordinated with "bawwa'na"(2). "Al-Adhan" means announcement, and it has already been mentioned in "Bara'ah"(3).

Second: When Ibrahim (peace be upon him) finished building the House, and it was said to him: Proclaim the Hajj to the people, he said: O Lord! How far will my voice reach? He said: Proclaim, and upon Me is the delivery. So Ibrahim ascended...

---

(1) 10/154. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/117 and what precedes it. Al-Samin followed up in Al-Durr al-Masun 8/264, saying: His verb was not misread, but Abu al-Fadl al-Razi narrated that recitation from them in his 'al-Lawamih', and Ibn Khalawayh also mentioned it, but he was not aware of it, so he attributed those who were aware of it to misreading. We say: the recitation of "adhina" with shortening (qasr) and

lightening of the 'dhal' is in 'Al-Muhtasab' 2/78, and 'Al-Qira'at al-Shadhdhah' p. 95. (3) 10/104.

360

सूरह अल-हज्ज: आयतें 26 - 27

मूर्तियों से पवित्रता, जैसा कि अल्लाह ने फरमाया: {अतः मूर्तियों की अशुद्धता से बचो} [अल-हज्ज: 30]; और यह इसलिए है क्योंकि इब्राहीम (उन पर शांति हो) द्वारा इसे बनाने से पहले जुरहुम और अमालीका की मूर्तियाँ काबा के स्थान पर और उसके आसपास थीं। कहा गया है: अर्थ यह है: मेरे घर को इसमें किसी मूर्ति की पूजा किए जाने से पवित्र करो, और यह इसमें एकेश्वरवाद (तौहीद) प्रकट करने का आदेश है। मस्जिद अल-हरम और अन्य मस्जिदों की पवित्रता के संबंध में विद्वानों ने जो कुछ कहा है, वह "बरात" (1) में पर्याप्त रूप से गुजर चुका है।

"और खड़े होने वाले" (अल-क़ायमून): वे नमाज़ी हैं। और अल्लाह ने नमाज़ के सबसे बड़े स्तंभों का उल्लेख किया, जो खड़े होना, झुकना (रुकू) और सजदा करना है।

अल्लाह का फरमान: {और लोगों में हज की घोषणा कर दो; वे तुम्हारे पास पैदल और हर दुबली ऊँटनी पर आएंगे; वे हर दूर के रास्ते से आएंगे} [27]

इसमें सात मुद्दे हैं:

पहला: अल्लाह का फरमान: {और लोगों में हज की घोषणा कर दो}। अधिकांश लोगों ने इसे {व अज़्ज़िन} पढ़ा है, जिसमें 'ज़ाल' पर शद्दा (दोहराव) है। अल-हसन बिन अबी अल-हसन और इब्न मुहयसिन ने इसे "व आज़िन" पढ़ा है, जिसमें हल्का 'ज़ाल' और अलिफ़ को खींचकर पढ़ा गया है। इब्न अतिय्या ने कहा: इब्न जिन्नी ने इसे गलत समझा, क्योंकि उन्होंने उनसे "व अज़िना" के रूप में एक भूतकाल की क्रिया के रूप में वर्णन किया, और उन्होंने इसे "बव्वअना" (2) के साथ जोड़कर एक अजीब बात कही। "अज़ान" का अर्थ घोषणा है, और इसका उल्लेख पहले "बरात" (3) में आ चुका है।

दूसरा: जब इब्राहीम (उन पर शांति हो) ने घर का निर्माण पूरा कर लिया, और उनसे कहा गया: लोगों में हज की घोषणा करो, तो उन्होंने कहा: ऐ मेरे रब! मेरी आवाज़ कहाँ तक पहुँचेगी? अल्लाह ने फरमाया: तुम घोषणा करो, और पहुँचाना मेरा काम है। तो इब्राहीम चढ़ गए...

---

(1) 10/154। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/117 और उससे पहले। अस-समीन ने 'अल-दुर अल-मसून' 8/264 में इसका अनुसरण किया और कहा: उनकी क्रिया को गलत नहीं समझा गया था,

बल्कि अबू अल-फज़ल अल-राज़ी ने अपनी 'अल-लवामिह' में उनसे उस पाठ का वर्णन किया था, और इब्न खलवैय ने भी इसका उल्लेख किया था, लेकिन वे इससे अवगत नहीं थे, इसलिए उन्होंने इसे देखने वालों को गलत समझने का श्रेय दिया। हम कहते हैं: "अज़िन" का पाठ कसर (छोटा करना) और 'ज़ाल' को हल्का करने के साथ 'अल-मुहतसब' 2/78 और 'अल-क़िराअत अल-शाद्दाह' पृष्ठ 95 में है। (3) 10/104।

بتوں سے پاکیزگی، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {پس بتوں کی نجاست سے بچو} [الحج: ٣٠]؛ اور یہ اس لیے ہے کہ ابراہیم علیہ السلام کے اسے تعمیر کرنے سے پہلے جُرہم اور عمالقہ کے بت بیت اللہ کی جگہ اور اس کے گرد موجود تھے۔ کہا گیا ہے: معنی یہ ہے کہ: میرے گھر کو اس سے پاک رکھو کہ اس میں کسی بت کی پوجا کی جائے، اور یہ اس میں توحید کے اظہار کا حکم ہے۔ مسجد حرام اور دیگر مساجد کی پاکیزگی کے بارے میں علماء نے جو کچھ کہا ہے، وہ "براءة" (1) میں کافی حد تک گزر چکا ہے۔

"اور قیام کرنے والے" (القائمون): وہ نمازی ہیں۔ اور اللہ تعالیٰ نے نماز کے سب سے بڑے ارکان کا ذکر کیا، جو قیام، رکوع اور سجدہ ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور لوگوں میں حج کا اعلان کر دو؛ وہ تمہارے پاس پیدل اور ہر دبلی اونٹنی پر آئیں گے؛ وہ ہر دور دراز راستے سے آئیں گے} [27]

اس میں سات مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور لوگوں میں حج کا اعلان کر دو}۔ جمہور لوگوں نے {وَأَذِّنْ} پڑھا ہے، 'ذال' کی تشدید کے ساتھ۔ الحسن بن ابی الحسن اور ابن مُحَیصن نے "وآذِنْ" پڑھا ہے، 'ذال' کی تخفیف اور الف کے مد کے ساتھ۔ ابن عطیہ نے کہا: ابنِ جِنّی کو اس میں غلط فہمی ہوئی، کیونکہ انہوں نے ان سے "أَذِنَ" (فعل ماضی) نقل کیا، اور اس پر یہ عجیب بات کہی کہ اسے "بَوَّأْنَا" (2) پر عطف قرار دیا۔ اور اذان کا مطلب ہے اطلاع دینا، اور یہ پہلے "براءة" (3) میں گزر چکا ہے۔

دوسرا: جب ابراہیم علیہ السلام بیت اللہ کی تعمیر سے فارغ ہوئے، اور ان سے کہا گیا: لوگوں میں حج کا اعلان کرو، تو انہوں نے عرض کیا: اے میرے رب! میری آواز کہاں تک پہنچے گی؟ فرمایا: تم اعلان کرو، اور پہنچانا میرا کام ہے، چنانچہ ابراہیم چڑھے...

---

(١) ١٥٤/١٠ . (٢) المحرر الوجيز ٤ / ١١٧ اور اس سے پہلے کے صفحات۔ السمین نے الدر المصون ٢٦٤/٨ میں اس کا تعاقب کیا اور کہا: ان کا فعل غلط نہیں ہوا، بلکہ ابو الفضل الرازی نے اللوامح میں ان سے وہ قرات نقل کی ہے، اور اسے ابن خالویہ نے بھی ذکر کیا ہے، لیکن وہ اس سے واقف نہیں تھے، چنانچہ انہوں نے اس سے واقف ہونے والے کی طرف غلطی منسوب کی۔ ہم کہتے ہیں: "أَذِنَ" کی قرات قصر اور ذال کی تخفیف کے ساتھ المحتسب ٢/٧٨ اور القراءات الشاذة ص ٩٥ میں ہے۔ (٣) ١٠٤/١٠ .

Surah Al-Hajj: Verse 27

Page 361

The Friend of Allah [Ibrahim] climbed Mount Abu Qubays and cried out: "O people, indeed Allah has commanded you to perform the Hajj of this House to reward you with Paradise and protect you from the torment of the Fire; so perform the Hajj." Then those who were in the loins of men and the wombs of women answered him: "Labbayk Allahumma Labbayk" (Here I am, O Allah, here I am). So whoever answered that day performs Hajj according to the number of answers: if he answered once, then once; if he answered twice, then twice; and the Talbiyah proceeded upon that. This was stated by Ibn Abbas and Ibn Jubayr (1).

It was narrated from Abu al-Tufail who said: Ibn Abbas said to me: "Do you know what the origin of the Talbiyah was?" I said: "No!" He said: "When Ibrahim, peace be upon him, was commanded to announce the Hajj to the people, the mountains lowered their heads and the villages were raised for him. So he called the people to Hajj, and everything answered him: Labbayk Allahumma Labbayk (2)."

And it was said: Indeed, the address to Ibrahim, peace be upon him, ended at the word: "prostration" (Al-Sujud), then Allah, Mighty and Majestic, addressed Muhammad, peace and blessings be upon him, saying: "And announce the Hajj among the people," meaning: inform them that Hajj is obligatory upon them.

A third view: That the address from His words: "that you do not associate anything with Me" is addressing the Prophet ﷺ. This is the view of the people of insight; because the Quran was revealed to the Prophet ﷺ, so everything in it of address is for him, unless there is definitive evidence to the contrary. And here is another piece of evidence indicating that the address is to the Prophet ﷺ, which is: "that you do not associate" (an la tushrik) with the 'ta' [prefix], and this is addressing one present, whereas Ibrahim, peace be upon him, is absent. So the meaning according to this is: And [mention] when We assigned for Ibrahim the site of the House, so We provided you with the signs of the monotheism of Allah Almighty, and that Ibrahim used to worship Allah alone (3).

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 117/4, without the part: "So whoever answered that day performs Hajj according to the number of answers... to... then twice." This statement was recorded by Al-Daylami with a weak chain of narration from Ali, as mentioned by Al-Suyuti in Al-Durr al-Manthur 4/354, and it was recorded by Al-Azraqi in Akhbar

Makkah 66/1 within a long report from Ibn Ishaq. See the report of Ibn Abbas, Mujahid, and others in Tafsir al-Tabari 14/514-517. (2) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/95, and this is a portion of a long report recorded by Ahmad (2707). (3) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/95.

सूरा अल-हज्ज: आयत 27

पृष्ठ 361

अल्लाह के मित्र [इब्राहिम] अबू कुबैस पर्वत पर चढ़े और पुकारा: "हे लोगों, वास्तव में अल्लाह ने तुम्हें इस घर के हज का आदेश दिया है ताकि वह तुम्हें इसके बदले स्वर्ग प्रदान करे और तुम्हें आग के दंड से बचाए; इसलिए हज करो।" तब जो पुरुषों की पीठ और महिलाओं के गर्भाशय में थे, उन्होंने उत्तर दिया: "लब्बैका अल्लाहुम्मा लब्बैक" (मैं यहाँ हूँ, ऐ अल्लाह, मैं यहाँ हूँ)। इसलिए जिसने उस दिन उत्तर दिया, वह उत्तरों की संख्या के अनुसार हज करता है: यदि उसने एक बार उत्तर दिया, तो एक बार; यदि उसने दो बार उत्तर दिया, तो दो बार; और तल्बिया इसी के अनुसार शुरू हुई। यह इब्न अब्बास और इब्न जुबैर ने कहा था (1)।

अबू अल-तुफैल से वर्णित है, उन्होंने कहा: इब्न अब्बास ने मुझसे कहा: "क्या तुम जानते हो कि तल्बिया का मूल क्या था?" मैंने कहा: "नहीं!" उन्होंने कहा: "जब इब्राहिम अलैहिस्सलाम को लोगों के बीच हज की घोषणा करने का आदेश दिया गया, तो पहाड़ों ने अपने सिर झुका लिए और उनके लिए बस्तियों को ऊँचा कर दिया गया। तो उन्होंने लोगों को हज के लिए पुकारा, और हर चीज़ ने उन्हें उत्तर दिया: लब्बैका अल्लाहुम्मा लब्बैक (2)।"

और यह कहा गया: वास्तव में इब्राहिम अलैहिस्सलाम को संबोधन "सजदा" शब्द पर समाप्त हो गया, फिर अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने मुहम्मद सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम को संबोधित किया और कहा: "और लोगों के बीच हज की घोषणा करो," यानी: उन्हें सूचित करें कि हज उन पर अनिवार्य है।

एक तीसरा विचार: कि उनके शब्दों "कि तुम मेरे साथ किसी को शरीक न करो" से संबोधन नबी ﷺ के लिए है। यह विद्वानों का विचार है; क्योंकि कुरान नबी ﷺ पर अवतरित हुआ था, इसलिए इसमें संबोधन की हर बात उनके लिए है, जब तक कि इसके विपरीत कोई ठोस प्रमाण न हो। और यहाँ एक और प्रमाण है जो दर्शाता है कि संबोधन नबी ﷺ के लिए है, जो कि है: "कि तुम शरीक न करो" (अन ला तुशरिक) 'ता' अक्षर के साथ, और यह उपस्थित व्यक्ति के लिए संबोधन है, जबकि इब्राहिम अलैहिस्सलाम उस समय अनुपस्थित हैं। तो इसके अनुसार अर्थ यह है: और [याद करो] जब हमने इब्राहिम के लिए घर (काबा) का स्थान निर्धारित किया, तो हमने आपको अल्लाह तआला के एकेश्वरवाद के प्रमाण दिए, और यह कि इब्राहिम केवल अल्लाह की इबादत करते थे (3)।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 117/4, इस अंश के बिना: "इसलिए जिसने उस दिन उत्तर दिया... दो बार तक।" इस कथन को दैलमी ने अली से एक कमजोर श्रृंखला के साथ उद्धृत किया है, जैसा कि सुयुति ने अल-दुर्र अल-मंसूर 4/354 में उल्लेख किया है, और इसे अज़राक़ी ने अख़बार मक्का 66/1 में इब्न इशाक की एक लंबी रिपोर्ट के तहत उद्धृत किया है। इब्न अब्बास, मुजाहिद और अन्य की रिपोर्ट के लिए तफ़सीर अल-तबरी 14/514-517 देखें। (2) इराब अल-कुरान, अल-नहस 3/95, और यह अहमद (2707) द्वारा उद्धृत एक लंबी रिपोर्ट का एक हिस्सा है। (3) इराब अल-कुरान, अल-नहस 3/95।

سورہ الحج: آیت ۲۷

صفحہ ۳۶۱

خلیل اللہ (حضرت ابراہیم علیہ السلام) جبلِ ابو قبیس پر چڑھے اور پکارا: اے لوگو، بے شک اللہ نے تمہیں اس گھر کے حج کا حکم دیا ہے تاکہ وہ تمہیں اس کے بدلے جنت عطا فرمائے اور تمہیں آگ کے عذاب سے بچائے، پس تم حج کرو۔ چنانچہ ان روحوں نے جواب دیا جو مردوں کی پشتوں اور عورتوں کے رحموں میں تھیں: "لبیک اللہم لبیک"۔ پس جس نے اس دن جواب دیا، اس نے جواب کی مقدار کے مطابق حج کیا: اگر ایک بار جواب دیا تو ایک بار، اور اگر دو بار جواب دیا تو دو بار، اور تلبیہ اسی پر جاری ہوئی۔ یہ بات ابن عباس اور ابن جبیر نے کہی (۱)۔

ابو الطفیل سے مروی ہے، انہوں نے کہا: مجھ سے ابن عباس نے کہا: کیا تم جانتے ہو کہ تلبیہ کی اصل کیا تھی؟ میں نے کہا: نہیں! انہوں نے کہا: جب ابراہیم علیہ السلام کو حکم دیا گیا کہ لوگوں میں حج کا اعلان کریں، تو پہاڑوں نے اپنے سر جھکا لیے اور ان کے لیے بستیاں بلند کر دی گئیں۔ چنانچہ انہوں نے لوگوں کو حج کے لیے پکارا، اور ہر چیز نے انہیں جواب دیا: لبیک اللہم لبیک (۲)۔

اور کہا گیا ہے: بے شک ابراہیم علیہ السلام سے خطاب لفظ "السجود" پر ختم ہو گیا، پھر اللہ عزوجل نے محمد ﷺ سے خطاب فرمایا اور کہا: "اور لوگوں میں حج کا اعلان کرو"، یعنی: انہیں خبر دیں کہ حج ان پر فرض ہے۔

ایک تیسرا قول یہ ہے کہ: اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد "کہ تم میرے ساتھ کسی کو شریک نہ کرو" سے خطاب نبی ﷺ سے ہے۔ یہ اہل نظر (علماء) کا قول ہے؛ کیونکہ قرآن نبی ﷺ پر نازل ہوا، اس لیے

اس میں ہر خطاب انہی کے لیے ہے، الا یہ کہ کوئی قطعی دلیل اس کے خلاف ہو۔ اور یہاں ایک اور دلیل ہے جو اس بات پر دلالت کرتی ہے کہ خطاب نبی ﷺ سے ہے، اور وہ ہے: "تم شریک نہ کرو" (ان لا تشرک) تاء کے ساتھ، اور یہ حاضر کے لیے خطاب ہے، جبکہ ابراہیم علیہ السلام (اس وقت) غائب ہیں۔ پس اس کے مطابق معنی یہ ہے: اور (یاد کریں) جب ہم نے ابراہیم کے لیے بیت اللہ کی جگہ مقرر کی، تو ہم نے آپ کے لیے اللہ تعالیٰ کی توحید پر دلیلیں بنا دیں، اور اس بات پر کہ ابراہیم صرف اللہ کی عبادت کرتے تھے (۳)۔

(۱) المحرر الوجیز ۱۱۷/۴، اس قول کے بغیر کہ: "جس نے اس دن جواب دیا... دو بار تک۔" اس عبارت کو دیلمی نے حضرت علی سے ایک کمزور سند کے ساتھ روایت کیا ہے، جیسا کہ سیوطی نے الدر المنثور ۴ / ۳۵۴ میں ذکر کیا ہے، اور ازرقی نے اخبار مکہ ۶۶/۱ میں ابن اسحاق کی ایک طویل روایت کے ضمن میں اسے بیان کیا ہے۔ ابن عباس، مجاہد اور دیگر کے اقوال کے لیے تفسیر طبری ۱۴/۵۱۴ - ۵۱۷ دیکھیں۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۳/ ۹۵، اور یہ احمد (۲۷۰۷) کی ایک طویل روایت کا حصہ ہے۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۳ / ۹۵۔

Surah Al-Hajj: Verse 27, Page 362

The majority of people recited: "bil-Hajji" with a fatha on the (letter) Ha. Ibn Abi Ishaq recited it with a kasra throughout the Quran (1).

It is said: Abraham's call was among the religious laws he was commanded with. And Allah knows best.

Third: His Almighty's saying: {they will come to you on foot and on every lean camel}. He promised him that people would respond by coming to perform pilgrimage to the House, both walking and riding. He said: "they will come to you," even though they come to the Kaaba, because the one who called was Abraham. So whoever comes to the Kaaba as a pilgrim, it is as if he came to Abraham, because he answered his call. This honors Abraham. Ibn Atiyah said: "Rijala" is the plural of 'rajil' (walker), like 'tajir' (merchant) and 'tujjar' (merchants), and 'sahib' (companion) and 'sahab' (companions). It is also said: 'Ar-rijal' is the plural of 'rajul' (man), and 'ar-rajl' is the plural of 'rajil' (walker); like 'tijar', 'tujar', and 'tajir', and 'sahab', 'suhab', and 'sahib'. It may also be said in the plural: 'rujjal', with a shadda, like 'kafir' and 'kuffar' (3). Ibn Abi Ishaq and Ikrimah recited: "rujalan" with a damma on the (letter) Ra and a lightened (non-doubled) Jeem, which is rare in plural structures, and it was narrated from Mujahid. Mujahid recited: "rujala" on the pattern of 'fu'ala', so it is like 'kusala' (lazy ones) (4).

Al-Nahhas said (5): Regarding the plural of 'rajil' (walker), there are five ways: 'rujjal' like 'rukkab' (riders), which is what was narrated from Ikrimah, and 'rijalan' like 'qiyaman' (standing), and 'rajlat', and 'rajul', and 'rajjalat'. What was narrated from Mujahid as 'rujalan' is unknown, and it is more likely to be without nunation (tanwin), like 'kusala' and 'sukara'. If it were with nunation, it would be on the pattern of 'fu'al', and 'fu'al' in plurals is rare. He mentioned those walking before those riding because of their increased fatigue in walking.

(1) Ma'ani al-Quran by Al-Nahhas 4/397, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/117. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/117. (3) See what preceded 4/198-199. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/117-118, and the two readings in Al-Muhtasab 2/79. The second is in the anomalous readings p. 95 from Ibn Abbas, Ata, and Ibn Jubayr. (5) In Ma'ani al-Quran 4/398.

सूरह अल-हज: आयत 27, पृष्ठ 362

अधिकांश लोगों ने पढ़ा: "बिल-हज्ज" (bil-Hajji) अक्षर 'हा' (Ha) पर 'फथ' (fatha) के साथ। इब्न अबी इशाक ने पूरे कुरान में इसे 'कसर' (kasra) के साथ पढ़ा (1)।

कहा गया है: इब्राहीम की पुकार उन धार्मिक कानूनों में से थी जिनका उन्हें आदेश दिया गया था। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

तीसरा: अल्लाह तआला का कथन: {वे तुम्हारे पास पैदल और हर दुबले ऊँट पर आएंगे}। अल्लाह ने उनसे वादा किया कि लोग घर (काबा) की तीर्थयात्रा के लिए पैदल और सवार होकर आएंगे। उसने कहा: "वे तुम्हारे पास आएंगे," भले ही वे काबा आते हैं; क्योंकि पुकारने वाले इब्राहीम थे। तो जो कोई हज करने के लिए काबा आता है, वह ऐसा है मानो वह इब्राहीम के पास आया हो; क्योंकि उसने उनकी पुकार का उत्तर दिया। इसमें इब्राहीम का सम्मान है। इब्न अतियाह ने कहा: "रिजाला" (Rijala) 'राजिल' (rajil - पैदल चलने वाला) का बहुवचन है, जैसे 'ताज़िर' (tajir) और 'तुज्जार' (tujjar), और 'साहब' (sahib) और 'सहाब' (sahab)। यह भी कहा जाता है: 'अर-रिजाल' 'रजुल' (man) का बहुवचन है, और 'अर-राज्ल' 'राजिल' (walker) का बहुवचन है; जैसे 'तिजार', 'तुजर' और 'ताज़िर', और 'सहाब', 'सुहब' और 'साहब'। बहुवचन में 'रुज्जाल' (rujjal) भी कहा जा सकता है, शद्दा के साथ, जैसे 'काफिर' और 'कुफ्फार' (3)। इब्न अबी इशाक और इक्रिमा ने पढ़ा: "रुजालन" (rujalan) अक्षर 'रा' पर 'दम्मा' और 'जीम' को हल्का (बिना दोगुना किए) करके, जो बहुवचन संरचनाओं में दुर्लभ है, और यह मुजाहिद से वर्णित है। मुजाहिद ने पढ़ा: "रुजाला" (rujala) 'फुआला' (fu'ala) के वजन पर, इसलिए यह 'कुसाला' (आलसी लोग) की तरह है (4)।

अल-नह्हास ने कहा (5): 'राजिल' (पैदल चलने वाला) के बहुवचन में पांच रूप हैं: 'रुज्जाल' जैसे 'रुक्काब' (सवार), जो इक्रिमा से वर्णित है, और 'रिजाला' जैसे 'क़ियामा' (खड़े), और 'राज्ला', और 'रजुल', और 'राज्जाला'। मुजाहिद से जो 'रुजालन' वर्णित है वह अज्ञात है, और इसकी अधिक संभावना है कि यह बिना तनवीन के हो, जैसे 'कुसाला' और 'सुक़ारा'। यदि यह तनवीन के साथ होता, तो यह 'फुआल' के वजन पर होता, और बहुवचन में 'फुआल' दुर्लभ है। चलने में उनकी अधिक थकान के कारण उन्होंने सवारों से पहले पैदल चलने वालों का उल्लेख किया।

(1) अल-नह्हास द्वारा मआनी अल-कुरान 4/397, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/117। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/117। (3) जो पहले बीत चुका है उसे देखें 4/198-199। (4) अल-मुहर्रर अल-

वजीज़ 4/117-118, और अल-मुह्तसिब 2/79 में दो पाठ। दूसरा शाज़ किरात (अनियमित पाठ) में है, इब्न अब्बास, अता और इब्न जुबैर से पृष्ठ 95। (5) मआनी अल-कुरान 4/398 में।

سورہ الحج: آیت ۲۷، صفحہ ۳۶۲

جمہور لوگوں نے پڑھا: «بالحج» حاء کے فتحہ (زبر) کے ساتھ اور ابن ابی اسحاق نے پورے قرآن میں اسے کسرہ (زیر) کے ساتھ پڑھا ہے (۱)۔

اور کہا گیا ہے: ابراہیم علیہ السلام کی پکار ان دینی شعائر میں سے تھی جن کا انہیں حکم دیا گیا تھا۔ واللہ اعلم۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا قول: (يَأْتُوكَ رِجَالاً وَعَلَىٰ كُلِّ ضَامِرٍ) [وہ تمہارے پاس پیدل اور ہر دبلے اونٹ پر آئیں گے]۔ اللہ نے ان سے وعدہ کیا کہ لوگ بیت اللہ کے حج کے لیے پیدل اور سوار ہو کر آئیں گے۔ اور اس نے «يأتوك» (وہ تمہارے پاس آئیں گے) فرمایا حالانکہ وہ کعبہ کی طرف آتے ہیں؛ کیونکہ پکارنے والے ابراہیم علیہ السلام تھے، پس جو حج کی غرض سے کعبہ آیا وہ گویا ابراہیم علیہ السلام کے پاس آیا؛ کیونکہ اس نے ان کی پکار کا جواب دیا۔ اس میں ابراہیم علیہ السلام کی عزت افزائی ہے۔ ابن عطیہ نے کہا: «رجالاً» راجل (پیدل چلنے والے) کی جمع ہے، جیسے: تاجر اور تجار (۲)، اور صاحب اور صحاب۔ اور کہا گیا: الرجال رجل (آدمی) کی جمع ہے، اور الرَّجْل راجل کی جمع ہے؛ جیسے: تِجار، تُجَر اور تاجر، اور صحاب، صُحَب اور صاحب۔ اور جمع میں «رُجَّال» بھی کہا جاتا ہے، تشدید کے ساتھ، جیسے: کافر اور کفار (۳)۔ اور ابن ابی اسحاق اور عکرمہ نے پڑھا: «رُجالاً» راء کے ضمہ (پیش) اور جیم کی تخفیف کے ساتھ، اور یہ جمع کی بناوٹوں میں کم ہے، اور یہ مجاہد سے روایت کیا گیا ہے۔ اور مجاہد نے پڑھا: «رُجَالَى» فُعَالَى کے وزن پر، پس یہ «کسالی» کی طرح ہے (۴)۔

نحاس نے کہا (۵): راجل کی جمع میں پانچ وجوہ ہیں: «رُجَّال» جیسے رُكَّاب، اور یہی عکرمہ سے مروی ہے، اور «رِجال» جیسے قِیام، اور رَجْلة، اور رَجُل، اور رَجَّالة۔ اور جو مجاہد سے «رُجَالاً»

مروی ہے وہ معروف نہیں ہے، اور اس کے زیادہ مشابہ یہ ہے کہ وہ بغیر تنوین کے ہو، جیسے کسالٰی اور سکارٰی، اور اگر منون ہوتا تو فُعَال کے وزن پر ہوتا، اور جمع میں فُعَال کم ہے۔ اور پیدل چلنے والوں کو سواروں پر ذکر میں مقدم رکھا کیونکہ پیدل چلنے میں مشقت زیادہ ہے۔

(۱) معانی القرآن للنحاس ۴ / ۳۹۷ ، اور المحرر الوجیز ۴ / ۱۱۷ ۔ (۲) المحرر الوجیز ۴ / ۱۱۷ ۔ (۳) جو پہلے گزر چکا ہے اسے دیکھیں ۴ / ۱۹۸ - ۱۹۹ ۔ (۴) المحرر الوجیز ۴ / ۱۱۷ - ۱۱۸ ، اور المحتسب میں دونوں قرأتیں ۲ / ۷۹ ۔ اور دوسری قرأت شاذ قرأتوں میں ص ۹۵ پر ابن عباس، عطاء اور ابن جبیر سے ہے۔ (۵) معانی القرآن میں ۴ / ۳۹۸ ۔

Surah Al-Hajj: Verse 27 363

“And on every lean [camel]; they will come.” because the meaning of "lean" (singular) is "lean ones" (plural). Al-Farra' said: And "comes" (singular) is permissible according to the literal wording(1). "Al-Dāmir" (the lean) is the emaciated camel exhausted by travel. It is said: damara yadmaru dumūran (to become lean). Thus, God Almighty described them by the state they ended up in upon reaching Mecca. He mentioned the cause of this leanness, saying: “coming from every distant mountain highway,” meaning: the length of the journey affected them. The pronoun was referred back to the camels as an honor to them for heading towards Hajj with their owners, just as He said: “By the steeds that run, panting” [Al-Adiyat: 1] regarding the horses of Jihad as an honor to them when they strove in the cause of God(2).

Fourth: Some said: He only said "men" (walking) because predominantly men go out for Hajj, not females. So His saying: "men" is like your saying: "This is a man." This is far-fetched; because His saying: "and on every lean [camel]" means the riders, and this includes both men and women. When God Almighty said: "men" (walking) and started with them, this indicated that the Hajj of the walker is better than the Hajj of the rider. Ibn Abbas said: "I do not regret anything I missed more than not having performed Hajj on foot, for I heard Allah, the Mighty and Sublime, say: 'They will come to you on foot'." Ibn Abi Najih said: Ibrahim and Ismail, peace be upon them, performed Hajj on foot. The companions of Ibn Mas'ud read: "they come" (masculine plural pronoun), which is the reading of Ibn Abi 'Ablah and Al-Dahhak, and the pronoun refers to the people(3).

Fifth: There is no disagreement on the permissibility of riding and walking, but they differed on which of them is better. Malik and Al-Shafi'i, among others, held that riding is better, following the example of the Prophet (peace be upon him), and due to the greater expenditure, and for magnifying the rituals of Hajj with the dignity(4) of riding. Others held that walking is better because of the hardship it entails for the self(5), and because of the hadith of Abu Sa'id who said: The Prophet (peace be upon him) and his companions performed Hajj.

---

(1) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/95, and the saying of Al-Farra' in Ma'ani al-Qur'an 2/224. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1267. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/118, and the reading of Ibn Mas'ud in Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 95. The sayings of Ibn Abbas and Ibn Abi Najih were recorded by Al-Tabari 16/518. (4) In (M): with preparation. (5) Al-Mufhim 3/323.

सूरा अल-हज्ज: आयत 27 363

"और हर दुबले-पतले [ऊँट] पर; वे आएंगे।" क्योंकि "दुबले-पतले" (एकवचन) का अर्थ "दुबले-पतले" (बहुवचन) है। अल-फ़र्रा ने कहा: और शब्द के अनुसार "आता है" (एकवचन) भी जायज़ है(1)। "अल-दामिर" (दुबला) वह ऊँट है जो यात्रा से थककर कमज़ोर हो गया हो। कहा जाता है: दमरा यदमुरु दुमूरन (दुबला होना)। इस प्रकार, अल्लाह तआला ने उनका वर्णन उस स्थिति से किया जिस पर वे मक्का पहुँचने पर थे। उन्होंने इस दुबलेपन का कारण बताया, फ़रमाया: "हर दूर के रास्ते से आते हुए," यानी: यात्रा की लंबाई ने उन पर प्रभाव डाला। ऊँटों के सम्मान में सर्वनाम उनकी ओर वापस भेजा गया क्योंकि वे अपने स्वामियों के साथ हज के लिए निकले थे, जैसा कि अल्लाह ने जिहाद के घोड़ों के सम्मान में फ़रमाया: "उन दौड़ने वाले घोड़ों की कसम जो हांफते हैं" [अल-आदियात: 1] जब उन्होंने अल्लाह की राह में प्रयास किया(2)।

चौथा: कुछ ने कहा: उन्होंने केवल "पुरुष" (पैदल) कहा क्योंकि अक्सर पुरुष ही हज के लिए निकलते हैं, महिलाएं नहीं। तो उनका कहना: "पुरुष" आपके इस कहने जैसा है: "यह एक पुरुष है।" यह बात दूर की लगती है; क्योंकि उनका कहना: "और हर दुबले-पतले [ऊँट] पर" का अर्थ सवार है, और इसमें पुरुष और महिलाएं दोनों शामिल हैं। जब अल्लाह तआला ने "पुरुष" (पैदल) कहा और उनसे शुरुआत की, तो इससे पता चला कि पैदल चलने वाले का हज सवार होकर जाने वाले के हज से बेहतर है। इब्न अब्बास ने कहा: "मुझे किसी ऐसी चीज़ का अफ़सोस नहीं है जो मुझसे छूट गई हो, सिवाय इसके कि मैं पैदल हज नहीं कर सका, क्योंकि मैंने अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल को यह कहते सुना: 'वे तुम्हारे पास पैदल आएंगे'।" इब्न अबी नजीह ने कहा: इब्राहीम और इस्माईल अलैहिमुस्सलाम ने पैदल हज किया। इब्न मसूद के साथियों ने पढ़ा: "वे आते हैं", जो इब्न अबी अबलाह और अद-दह्हाक का पाठ है, और सर्वनाम लोगों के लिए है(3)।

पांचवां: सवारी करने और पैदल चलने की अनुमति में कोई मतभेद नहीं है, लेकिन उनमें से कौन बेहतर है, इसमें वे मतभेद करते हैं। मलिक और अल-शाफ़ई ने अन्यों के साथ यह माना कि सवारी करना बेहतर है, नबी ﷺ के उदाहरण का पालन करते हुए, और अधिक खर्च के कारण, और सवारी की शान(4) के साथ हज के प्रतीकों की महिमा करने के लिए। अन्यों ने माना कि पैदल चलना बेहतर है क्योंकि इसमें स्वयं के लिए कठिनाई है(5), और अबू सईद की हदीस के कारण जिन्होंने कहा: नबी ﷺ और उनके साथियों ने हज किया।

(1) अल-नह्हाह द्वारा इराब अल-कुरान 3/95, और अल-फ़र्रा की बात उनकी पुस्तक मा'नी अल-कुरान 2/224 में। (2) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1267। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/118, और इब्न मसूद का पाठ अल-किरात अल-शाज्जाह पृ. 95 में। इब्न अब्बास और इब्न अबी नजीह के कथनों को अल-तबरी 16/518 ने उद्धृत किया है। (4) (म) में: तैयारी के साथ। (5) अल-मुफ़्हिम 3/323।

سورة الحج: آیت ۲۷ ۳۶۳

﴿وَعَلَىٰ كُلِّ ضَامِرٍ يَأْتِينَ﴾ (اور ہر دبلے پتلے اونٹ پر؛ وہ آئیں گی) کیونکہ «ضامر» کا معنی «ضوامر» (دبلی پتلی اونٹنیاں) ہے۔ فراء نے کہا: لفظ کے اعتبار سے «يأتي» (واحد) بھی جائز ہے(۱)۔ «الضامر» سے مراد وہ دبلی اونٹنی ہے جسے سفر نے تھکا دیا ہو۔ کہا جاتا ہے: ضَمَرَ يَضْمُرُ ضُمُوراً (دبلا ہونا)۔ اللہ تعالیٰ نے ان کا وصف اس حالت سے بیان کیا جس پر وہ مکہ پہنچ کر ختم ہوئیں۔ اس دبلے پن کی وجہ ذکر کرتے ہوئے فرمایا: ﴿يَأْتِينَ مِن كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ﴾ یعنی سفر کی طوالت نے ان پر اثر ڈالا۔ اور اونٹوں کے اکرام میں ضمیر ان کی طرف پھیری گئی کیونکہ وہ اپنے مالکان کے ساتھ حج کا ارادہ کر کے آئے تھے، جیسا کہ جہاد کے گھوڑوں کے اکرام میں فرمایا: ﴿وَالْعَادِيَاتِ ضَبْحًا﴾ [العادیات: ۱] جب انہوں نے اللہ کی راہ میں سعی کی(۲)۔

چوتھی بات: بعض نے کہا: اللہ نے «رجالاً» (پیدل چلنے والے مرد) اس لیے فرمایا کیونکہ عموماً مرد ہی حج کے لیے نکلتے ہیں، عورتیں نہیں۔ پس ان کا قول «رجالاً» تمہارے اس قول کی طرح ہے: «یہ ایک مرد ہے»۔ اور یہ قول بعید ہے؛ کیونکہ اللہ کے قول «وعلی کل ضامر» سے مراد سوار ہیں، تو اس میں مرد اور عورتیں دونوں شامل ہیں۔ جب اللہ تعالیٰ نے «رجالاً» (پیدل) فرمایا اور ان سے ابتدا کی، تو یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ پیدل چلنے والے کا حج سوار کے حج سے افضل ہے۔ ابن عباس نے فرمایا: مجھے کسی ایسی چیز پر افسوس نہیں ہوا جو مجھ سے فوت ہوئی ہو سوائے اس کے کہ میں نے پیدل حج نہیں کیا، کیونکہ میں نے اللہ عزوجل کو فرماتے سنا: ﴿يَأْتُوكَ رِجَالًا﴾ (وہ تمہارے پاس پیدل آئیں گے)۔ ابن ابی نجیح نے کہا: ابراہیم اور اسماعیل علیہما السلام نے پیدل حج کیا۔ ابن مسعود کے اصحاب نے «يأتون» پڑھا ہے، اور یہ ابن ابی عبلہ اور ضحاک کی قرأت ہے، اور اس میں ضمیر لوگوں کے لیے ہے(۳)۔

پانچویں بات: سواری اور پیدل چلنے کے جواز میں کوئی اختلاف نہیں ہے، لیکن ان میں سے افضل کون سا ہے، اس میں اختلاف ہے۔ امام مالک اور امام شافعی وغیرہ کا موقف یہ ہے کہ سواری افضل ہے، نبی ﷺ کی اقتدا میں، اور کثیر خرچ کی وجہ سے، اور سواری کی شان و شوکت(۴) کے ساتھ شعائر حج کی تعظیم کے لیے۔ دوسروں کا موقف یہ ہے کہ پیدل چلنا افضل ہے کیونکہ اس میں نفس پر مشقت ہے(۵)، اور ابو سعید کی حدیث کی وجہ سے جنہوں نے کہا: نبی ﷺ اور آپ کے صحابہ نے حج کیا۔

---

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۳/ ۹۵، اور فراء کا قول معانی القرآن میں ۲/ ۲۲۴۔ (۲) أحكام القرآن لابن العربي ۳/ ۱۲۶۷۔ (۳) المحرر الوجيز ۴/ ۱۱۸، اور ابن مسعود کی قرأت القراءات الشاذة ص ۹۵ میں۔ ابن عباس اور ابن ابی نجیح کے اقوال کو طبری نے ۱۶/ ۵۱۸ میں نکالا ہے۔ (۴) (م) میں: تیاری کے ساتھ (۵) المفہم ۳/ ۳۲۳۔

...walking from Medina to Mecca, and he said: "Tie your middles with your waist-cloths," and he walked with a mixture of jogging. Narrated by Ibn Majah in his "Sunan"(1). There is no disagreement that riding while standing at Arafat is better, but there is disagreement regarding Tawaf and Sa'i. According to Malik, riding in all rituals is better, following the example of the Prophet (peace be upon him).

Sixth: Some scholars argued that the omission of mentioning the sea in this verse indicates that the obligation of Hajj via sea is waived. Malik said in "Al-Mawwaziyah": "I do not hear any mention of the sea." This is an interpretive inclination, not that its omission necessitates the waiver of the obligation; this is because Mecca is not on a seashore for people to arrive by ships. Anyone traveling by sea must eventually proceed towards Mecca(3) either on foot or on a lean camel. Thus, only the two states of arrival were mentioned. Waiving the Hajj obligation solely due to sea travel(4) is neither widespread nor strong. However, if it is accompanied by an enemy, fear, intense terror, or an illness affecting a person, then Malik, Al-Shafi'i, and the majority of people agree on the waiver of the obligation due to these excuses, as it is no longer a path one is able to take. Ibn Atiyyah said: The author of "Al-Istizhar" mentioned words on this meaning, the literal sense of which is that the obligation is not waived by any of these excuses, and this is weak.

I said: It is weaker than weak, and its explanation has already been given in "Al-Baqarah"(5).

"Al-Fajj": The wide path, and the plural is "fijaj". It was previously mentioned in "Al-Anbiya"(6). "Al-Amiq" means: far away. The group's reading is: "ya'teena" (coming - feminine plural). The companions of Abdullah read: "ya'toona" (coming - masculine plural), and this...

(1) No. (3119), and also narrated by Ibn Adi 2/843. Al-Busiri said in Misbah al-Zujajah 2/153: This is a weak chain of narration. In Sindhi's commentary on Ibn Majah 2/270: Al-Damiri said: It is weak, rejected, and refuted by authentic hadiths mentioned earlier that the Prophet (peace be upon him) and his companions were not walking from Medina to Mecca. His saying: "khilt al-harwala" (with a kasra), Al-Sindhi said: meaning something mixed with jogging, by walking sometimes and jogging sometimes or moderately. (2) From the words: "in standing at Arafat" to this point, omitted from (D) and (M), and what is established is from the rest of the manuscripts and Al-Mufhim 3/323, and the speech is from it. (3) In (Z): "to go to Mecca", and what

is established is from the rest of the manuscripts and Al-Muharrar al-Wajiz 4/118, and the speech is from it. (4) In (Z): "merely by omitting the mention of the sea", and what is established is from the rest of the manuscripts and Al-Muharrar al-Wajiz. (5) We did not find it in Surah Al-Baqarah, see 5/221 and what follows. (6) P. 198 of this part.

सूरा अल-हज्ज: आयत 27 | 364

...मदीना से मक्का तक पैदल चलना, और उन्होंने कहा: "अपनी कमर को अपने तहबंदों से बांध लो," और वे टहलने और दौड़ने के बीच की चाल से चले। इसे इब्न माजा ने अपनी "सुनन"(1) में उद्धृत किया है। इस बात में कोई मतभेद नहीं है कि अराफात में रुकने के दौरान सवारी करना बेहतर है, लेकिन तवाफ और सई के बारे में मतभेद है। मलिक के अनुसार, पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के उदाहरण का पालन करते हुए सभी अनुष्ठानों में सवारी करना बेहतर है।

छठा: कुछ विद्वानों ने इस आयत में समुद्र के उल्लेख न होने से यह तर्क दिया है कि समुद्र के माध्यम से हज का दायित्व समाप्त हो जाता है। मलिक ने "अल-मव्वाज़िया" में कहा: "मैं समुद्र का कोई उल्लेख नहीं सुनता।" यह एक व्याख्यात्मक रुझान है, ऐसा नहीं है कि इसके उल्लेख न होने से दायित्व का समापन आवश्यक हो जाता है; ऐसा इसलिए है क्योंकि मक्का समुद्र तट पर नहीं है कि लोग जहाजों से वहां पहुंचें। समुद्र से यात्रा करने वाले किसी भी व्यक्ति को अंततः मक्का(3) की ओर या तो पैदल या दुबले ऊँट पर जाना होगा। इस प्रकार, केवल आगमन की दो स्थितियों का उल्लेख किया गया था। केवल समुद्री यात्रा(4) के कारण हज के दायित्व को समाप्त करना न तो व्यापक है और न ही मजबूत है। हालाँकि, यदि इसके साथ दुश्मन, भय, तीव्र आतंक, या किसी व्यक्ति को प्रभावित करने वाली बीमारी जुड़ी हो, तो मलिक, अल-शाफी और अधिकांश लोग इन बहानों के कारण दायित्व के समापन पर सहमत हैं, क्योंकि यह अब वह रास्ता नहीं है जिसे कोई अपना सके। इब्न अतिय्या ने कहा: "अल-इस्तिज़हार" के लेखक ने इस अर्थ पर कुछ शब्द कहे, जिसका स्पष्ट अर्थ यह है कि इन बहानों में से किसी से भी दायित्व समाप्त नहीं होता है, और यह कमजोर राय है।

मैंने कहा: यह कमजोर से भी कमजोर है, और इसका स्पष्टीकरण "अल-बकराह"(5) में पहले ही दिया जा चुका है।

"अल-फज्ज": चौड़ा रास्ता, और इसका बहुवचन "फिजाज" है। इसका उल्लेख पहले "अल-अंबिया"(6) में हो चुका है। "अल-अमीक" का अर्थ है: दूर। समूह का पाठ है: "यातैना" (आना - स्त्रीलिंग बहुवचन)। अब्दुल्ला के साथियों ने पढ़ा: "यातोना" (आना - पुल्लिंग बहुवचन), और यह...

(1) संख्या (3119), और इब्न अदी 2/843 द्वारा भी उद्धृत। अल-बुसिरी ने मिस्बाह अल-जुजाजा 2/153 में कहा: यह एक कमजोर हदीस है। इब्न माजा 2/270 पर सिंधी की व्याख्या में: अल-दमिरी ने कहा: यह कमजोर, अस्वीकृत और प्रामाणिक हदीसों द्वारा खंडित है जो पहले बताई गई थीं कि

पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) और उनके साथी मदीना से मक्का तक पैदल नहीं चल रहे थे। उनका कहना: "खिल्त अल-हरवाला" (कसरा के साथ), अल-सिंधी ने कहा: यानी टहलने के साथ मिला-जुला कुछ, कभी चलकर और कभी दौड़कर या सामान्य रूप से। (2) शब्दों से: "अराफात में खड़े होने में" इस स्थान तक, (डी) और (एम) से हटा दिया गया है, और जो स्थापित है वह बाकी प्रतियों और अल-मुफिम 3/323 से है, और भाषण उसी से है। (3) (जेड) में: "मक्का जाने के लिए", और जो स्थापित है वह बाकी प्रतियों और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/118 से है, और भाषण उसी से है। (4) (जेड) में: "केवल समुद्र के उल्लेख को छोड़ने से", और जो स्थापित है वह बाकी प्रतियों और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ से है। (5) हमें यह सूरा अल-बकराह में नहीं मिला, 5/221 और उसके बाद देखें। (6) इस भाग का पृष्ठ 198।

...مدینہ سے مکہ تک پیدل چلنا، اور انہوں نے فرمایا: "اپنی کمروں کو اپنے تہبندوں سے باندھ لو،" اور وہ ہرولہ (تیز چال) کے ساتھ ملے جلے انداز میں چلے۔ اسے ابن ماجہ نے اپنی "سنن" (۱) میں روایت کیا ہے۔ اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ عرفات میں ٹھہرنے کے دوران سواری کرنا افضل ہے، لیکن طواف اور سعی میں اختلاف ہے۔ مالک کے نزدیک تمام مناسک میں سواری کرنا افضل ہے؛ نبی کریم ﷺ کی پیروی کی خاطر۔

چھٹی بات: بعض علماء نے اس آیت سے سمندر کے ذکر کے ساقط ہونے سے یہ استدلال کیا ہے کہ سمندر کے ذریعے حج کا فرض ساقط ہے۔ مالک نے "الموازية" میں فرمایا: "میں سمندر کا کوئی ذکر نہیں سنتا۔" یہ ایک تاثر ہے، ایسا نہیں کہ اس کے ذکر کے نہ ہونے سے اس میں فرض کا ساقط ہونا لازم آتا ہے؛ اس کی وجہ یہ ہے کہ مکہ سمندر کے کنارے نہیں ہے کہ لوگ جہازوں میں وہاں پہنچیں، اور سمندر پر سوار ہونے والے کے لیے ضروری ہے کہ مکہ آنے میں (۳) وہ یا تو پیدل ہو جائے یا کسی دبلے اونٹ پر، پس صرف پہنچنے کی دو حالتیں ذکر کی گئیں۔ محض سمندر کی وجہ سے حج کا فرض ساقط کرنا (۴) نہ تو کثیر ہے اور نہ ہی قوی، لیکن جب اس کے ساتھ دشمن، خوف، شدید دہشت، یا کسی شخص کو لاحق ہونے والی بیماری شامل ہو جائے، تو مالک، شافعی اور جمہور اس بات پر متفق ہیں کہ ان عذروں کی بنا پر وجوب ساقط ہو جاتا ہے، اور یہ کہ یہ وہ راستہ نہیں جس کی استطاعت ہو۔ ابن عطیہ نے کہا: صاحب "الاستظهار" نے اس معنی میں کلام کیا ہے، جس کا ظاہر یہ ہے کہ ان عذروں میں سے کسی سے بھی وجوب ساقط نہیں ہوتا، اور یہ کمزور قول ہے۔

میں نے کہا: یہ کمزور سے بھی زیادہ کمزور ہے، اور اس کا بیان "البقرة" (۵) میں گزر چکا ہے۔

"الفج": کشادہ راستہ، اور اس کی جمع "فجاج" ہے۔ یہ "الانبیاء" (۶) میں گزر چکا ہے۔ "العمیق" کے معنی ہیں: دور۔ جماعت کی قرآت "یأتین" ہے۔ اور عبداللہ کے ساتھیوں نے "یأتون" پڑھا ہے، اور یہ...

(۱) نمبر (۳۱۱۹)، اور اسے ابن عدی نے بھی ۸۴۳/۲ میں روایت کیا ہے۔ البوصیری نے "مصباح الزجاجة" ۱۵۳/۲ میں کہا: یہ اسناد ضعیف ہے۔ اور ابن ماجہ کی شرح سندی ۲/۲۷۰ میں ہے: دمیری نے کہا: یہ ضعیف، منکر اور ان صحیح احادیث سے مردود ہے جو پہلے گزر چکی ہیں کہ نبی ﷺ اور آپ کے صحابہ مدینہ سے مکہ تک پیدل چلنے والے نہیں تھے۔ اور ان کا قول: "خِلْط الهرولة" (خ کے نیچے کسرہ کے ساتھ) سندی نے کہا: یعنی ہرولہ کے ساتھ ملی جلی کوئی چیز، اس طرح کہ کبھی پیدل چلیں اور کبھی ہرولہ کریں یا معتدل چال چلیں۔ (۲) ان کے قول: "عرفہ میں ٹھہرنے میں" سے اس جگہ تک، (د) اور (م) سے ساقط ہے، اور جو ثابت ہے وہ باقی نسخوں اور "المفهم" ۳۲۳/۳ سے ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ (۳) (ظ) میں: "مکہ کی طرف ہونا"، اور جو ثابت ہے وہ باقی نسخوں اور "المحرر الوجیز" ۱۱۸/۴ سے ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ (۴) (ظ) میں: "محض سمندر کے ذکر کے ساقط ہونے سے"، اور جو ثابت ہے وہ باقی نسخوں اور "المحرر الوجیز" سے ہے۔ (۵) ہمیں یہ سورہ بقرہ میں نہیں ملا، دیکھئے ۲۲۱/۵ اور اس کے بعد۔ (۶) اس جزو کا ص ۱۹۸۔

365 Surah Al-Hajj: Ayat 27 - 29

...for riders, and "they come" for camels; as if he said: and on lean camels they come {from every distant pass} meaning: far; and from it: a deep well, meaning: far-bottomed; and from it: "And of gloomy depths, empty passage" (1)

Seventh: They differed regarding the one arriving at the House (Kaaba); should he raise his hands upon seeing it or not? Abu Dawud narrated: Jabir bin Abdullah was asked about a man who sees the House and raises his hands, he said: I never saw anyone doing this except the Jews, and we performed Hajj with the Messenger of Allah ﷺ, and we did not do it (2).

And Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) narrated from the Prophet ﷺ that he said: "Hands are raised in seven places: the opening of prayer, facing the House, Safa and Marwa, the two standings (Arafah and Muzdalifah), and the two Jamarat" (3). Ath-Thawri, Ibn al-Mubarak, Ahmad, and Ishaq followed this hadith of Ibn Abbas, and they weakened Jabir's hadith because Muhajir al-Makki, its narrator, is unknown. Ibn Umar used to raise his hands upon seeing the House. And from Ibn Abbas like it (4).

The Almighty's saying: {That they may witness benefits for themselves and mention the name of Allah on known days over what He has provided for them of [sacrificial] animals. So eat of them and feed the miserable and poor. (28) Then let them end their untidiness and fulfill their vows and perform Tawaf around the Ancient House. (29)}

It contains twenty-three issues:

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/422, and the rajaz is for Ru'bah bin al-Ajjaj, and it is in his Diwan p. 104, and after it: "similar landmarks, shining with a shimmer". (2) Sunan Abi Dawud (1870), and also narrated by an-Nasa'i in al-Mujtaba 5/212, and it is via Muhajir al-Makki, from Jabir. And Muhajir al-Makki is Ibn Ikrimah al-Makhzumi, as mentioned by Ibn al-Qattan in "Bayan al-Wahm wal-Iham" 4/286, and he said: his condition is not known, and there is another man called Muhajir al-Makki, who is Ibn al-Qibtiyyah, and he is trustworthy. (3) Narrated by at-Tabarani (12072). And also narrated by al-Bazzar (519) from Ibn Abbas and Ibn Umar. And narrated by Ibn Abi Shaybah 4/96 from Ibn Abbas as "mawquf" (stopped at the companion). Ibn al-Qayyim said in al-Manar al-Munif p. 138: Its lifting (attribution to the Prophet) is not authentic, and the correct view is that it is stopped at Ibn Umar and Ibn Abbas (may

Allah be pleased with them both). See as-Sunan al-Kubra by al-Bayhaqi 5/72-73, and Nasb al-Rayah 1/390-391. (4) Ma'alim as-Sunan 2/191.

पृष्ठ ३६५ सूरह अल-हज्ज: आयतें २७ - २९

... सवारों के लिए, और "वे आती हैं" ऊंटों के लिए; मानो उन्होंने कहा: और दुबले ऊंटों पर वे {हर दूरस्थ दर्रे से} आती हैं अर्थात्: दूर; और इसी से है: गहरा कुआँ, अर्थात्: गहरा तल वाला; और इसी से है: "और धुंधली गहराइयों का, खाली मार्ग" (१)

सातवाँ: वे काबा पहुँचने वाले के बारे में मतभेद रखते हैं; क्या वह उसे देखते समय अपने हाथ उठाए या नहीं? अबू दाऊद ने वर्णन किया: जाबिर बिन अब्दुल्ला से उस व्यक्ति के बारे में पूछा गया जो काबा को देखता है और अपने हाथ उठाता है, तो उन्होंने कहा: मैंने यहूदियों के अलावा किसी को ऐसा करते नहीं देखा, और हमने अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ हज किया, और हम ऐसा नहीं करते थे (२)।

और इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) ने नबी ﷺ से वर्णन किया कि उन्होंने कहा: "सात स्थानों पर हाथ उठाए जाते हैं: नमाज़ की शुरुआत, काबा का सामना करना, सफ़ा और मरवा, दो ठहराव (अराफात और मुज़दलिफ़ा), और दो जमरात" (३)। इब्न अब्बास की इस हदीस को अल-थौरी, इब्न अल-मुबारक, अहमद और इसहाक ने अपनाया, और उन्होंने जाबिर की हदीस को कमज़ोर माना; क्योंकि मुहाजिर अल-मक्की, इसके वर्णनकर्ता, अज्ञात हैं। इब्न उमर काबा को देखने पर अपने हाथ उठाते थे। और इब्न अब्बास से भी इसी तरह का वर्णन है (४)।

अल्लाह तआला का कथन: {ताकि वे अपने लिए फ़ायदों के गवाह बनें और निश्चित दिनों में उन चौपायों पर अल्लाह का नाम लें जो उसने उन्हें प्रदान किए हैं। तो उनमें से खाओ और बेसहारा फ़कीर को खिलाओ। (२८) फिर उन्हें अपनी गन्दगी दूर करनी चाहिए और अपनी मन्नतें पूरी करनी चाहिए और प्राचीन घर का तवाफ़ करना चाहिए। (२९)}

इसमें तेईस मसले (विषय) हैं:

(१) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान ३/४२२, और रजज़ रु'बाह बिन अल-अज्जाज का है, और यह उनके दीवान पृष्ठ १०४ में है, और इसके बाद है: "समान चिन्ह, टिमटिमाते हुए"। (२) सुनन अबू दाऊद (१८७०), और इसे अल-मुजतबा ५/२१२ में अल-नसाई ने भी उद्धृत किया है, और यह जाबिर से मुहाजिर अल-मक्की के माध्यम से है। और मुहाजिर अल-मक्की इब्न इकरिमा अल-मखज़ूमी हैं, जैसा कि इब्न अल-कत्तान ने "बयान अल-वहम वल-इहाम" ४/२८६ में उल्लेख किया है, और उन्होंने कहा: उनकी स्थिति ज्ञात नहीं है, और एक अन्य व्यक्ति है जिसे मुहाजिर अल-मक्की कहा जाता है,

जो इब्न अल-क़िब्तियाह है, और वह विश्वसनीय है। (३) इसे अल-तबरानी (१२०७२) ने उद्धृत किया है। और इसे अल-बज्ज़ार (५१९) ने इब्न अब्बास और इब्न उमर से भी उद्धृत किया है। और इसे इब्न अबी शैबा ४/९६ ने इब्न अब्बास से 'मौकूफ' (साथी पर रुका हुआ) के रूप में उद्धृत किया है। इब्न अल-कय्यिम ने अल-मनार अल-मुनीफ़ पृष्ठ १३८ में कहा: इसका नबी से संबंध सही नहीं है, और सही बात यह है कि यह इब्न उमर और इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) पर रुका हुआ है। अल-बैहकी की अल-सुनन अल-कुबरा ५/७२-७३ और नसब अल-राया १/३९०-३९१ देखें। (४) मा'आलिम अस-सुनन २/१९१।

صفحہ ۳۶۵ سورہ الحج: آیات ۲۷ - ۲۹

سواروں کے لیے، اور «یأتین» (وہ آتی ہیں) اونٹوں کے لیے؛ گویا آپ نے فرمایا: اور دبلے پتلے اونٹوں پر وہ آتی ہیں ﴿مِن كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ﴾ یعنی: دور؛ اور اسی سے ہے: گہرا کنواں، یعنی: دور گہرائی والا؛ اور اسی سے ہے: "اور تاریک گہرائیوں والا، خالی راستہ" (۱)

ساتواں مسئلہ: بیت اللہ پہنچنے والے کے بارے میں اختلاف ہے کہ کیا وہ اسے دیکھتے وقت ہاتھ اٹھائے یا نہیں؟ ابو داؤد نے روایت کی ہے: جابر بن عبداللہ رضی اللہ عنہ سے اس شخص کے بارے میں پوچھا گیا جو بیت اللہ کو دیکھتا ہے اور ہاتھ اٹھاتا ہے، تو انہوں نے کہا: میں نے سوائے یہودیوں کے کسی کو ایسا کرتے ہوئے نہیں دیکھا، اور ہم نے رسول اللہ ﷺ کے ساتھ حج کیا، تو ہم ایسا نہیں کرتے تھے (۲)۔

اور ابن عباس رضی اللہ عنہما نے نبی کریم ﷺ سے روایت کی کہ آپ نے فرمایا: "سات مقامات پر ہاتھ اٹھائے جاتے ہیں: نماز کے آغاز میں، بیت اللہ کے سامنے، صفا اور مروہ پر، دونوں وقوف (عرفات و مزدلفہ) میں، اور دونوں جمرات پر" (۳)۔ ابن عباس کی اس حدیث کی طرف ثوری، ابن مبارک، احمد اور اسحاق گئے ہیں، اور انہوں نے جابر کی حدیث کو ضعیف قرار دیا؛ کیونکہ اس کا راوی مہاجر المکی نامعلوم (مجہول) ہے۔ ابن عمر رضی اللہ عنہما بیت اللہ کو دیکھ کر ہاتھ اٹھایا کرتے تھے۔ اور ابن عباس سے بھی اسی طرح مروی ہے (۴)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ تاکہ وہ اپنے فائدوں کے گواہ بنیں اور معلوم دنوں میں ان چوپایوں پر اللہ کا نام لیں جو اللہ نے انہیں عطا کیے ہیں۔ پس ان میں سے خود بھی کھاؤ اور مصیبت زدہ فقیر کو بھی کھلاؤ۔ (۲۸) پھر انہیں چاہیے کہ اپنی کثافتیں دور کریں اور اپنی نذریں پوری کریں اور اس قدیم گھر کا طواف کریں۔ (۲۹) ﴾

اس میں تیئیس مسائل ہیں:

(۱) معانی القرآن للزجاج ۳/ ۴۲۲، اور رجز رؤبہ بن العجاج کا ہے، اور یہ ان کے دیوان ص ۱۰۴ میں ہے، اور اس کے بعد ہے: "مُشْتَبِهِ الأعلام لمّاعِ الخَفَقْ"۔ (۲) سنن ابی داؤد (۱۸۷۰)، اور اسے نسائی نے بھی المجتبیٰ ۵/ ۲۱۲ میں روایت کیا ہے اور یہ مہاجر المکی کے واسطے سے ہے، جابر سے۔ اور مہاجر المکی ابن عکرمہ المخزومی ہیں، جیسا کہ ابن القطان نے بیان الوہم والایہام ۴/ ۲۸۶ میں ذکر کیا ہے، اور کہا: ان کا حال معلوم نہیں ہے، اور وہاں ایک اور شخص ہے جسے مہاجر المکی کہا جاتا ہے، وہ ابن القبطیہ ہے، اور وہ ثقہ ہے۔ (۳) اسے طبرانی (۱۲۰۷۲) نے روایت کیا ہے۔ اور بزار (۵۱۹) نے بھی ابن عباس اور ابن عمر سے روایت کیا ہے۔ اور ابن ابی شیبہ ۴/ ۹۶ نے ابن عباس سے موقوفاً روایت کیا ہے۔ ابن القیم نے المنار المنیف ص ۱۳۸ میں کہا: اس کا مرفوع ہونا صحیح نہیں ہے، اور صحیح یہ ہے کہ یہ ابن عمر اور ابن عباس رضی اللہ عنہم پر موقوف ہے۔ دیکھیے السنن الکبریٰ للبیہقی ۵/ ۷۲ - ۷۳، اور نصب الرایہ ۱/ ۳۹۰ - ۳۹۱۔ (۴) معالم السنن ۲/ ۱۹۱۔

Surah Al-Hajj: Verses 28 - 29 366

First: His Almighty's saying: {That they may witness} meaning: proclaim the Hajj, they will come to you on foot and on every lean camel to witness, meaning: to attend. Witnessing (al-shuhud) means attendance. {Benefits for them} meaning: the rituals, such as 'Arafat and al-Mash'ar al-Haram. It is said: forgiveness. It is said: trade. It is said: it is general, meaning: so that they may attend benefits for them, i.e., what pleases God Almighty in the affairs of this world and the hereafter; this was said by Mujahid and 'Ata, and chosen by Ibn al-Arabi (1); for it combines all of that from ritual, trade, forgiveness, and benefit in this world and the next (2). There is no disagreement that what is meant by His saying: {There is no blame upon you for seeking bounty from your Lord} [Al-Baqarah: 198] is trade.

Second: {And mention the name of Allah on known days} The discussion on the 'known days' and 'numbered days' has already passed in [the commentary on] Surah 'Al-Baqarah' (3). What is meant by mentioning Allah's name is the mention of the Tasmiyah at the time of slaughtering and sacrifice, such as saying: "In the name of Allah, and Allah is the Greatest; O Allah, from You and for You" (4). And like your saying at slaughtering: {Indeed, my prayer and my sacrifice...} the verse [Al-An'am: 162]. The disbelievers used to slaughter in the names of their idols, so the Lord clarified that slaughtering must be in the name of Allah, and this has already passed in [the commentary on] Surah 'Al-An'am' (5).

Third: Scholars differed regarding the time of slaughter on the Day of Sacrifice. Malik (may Allah have mercy on him) said: It is after the prayer of the Imam and his slaughtering, unless he delays it excessively, in which case following him is dropped. Abu Hanifa considered the completion of the prayer without considering the Imam's slaughtering (6). Ash-Shafi'i considered the start of the prayer time and the amount of time required for it along with the two sermons; so he considered the time rather than the prayer itself. This is the narration of Al-Muzani from him, and it is the view...

(1) In Ahkam al-Qur'an 3/1268 and what follows, and transmitted from Mujahid by Abd al-Razzaq in al-Tafsir 2/36, and al-Tabari 16/521. (2) In Ahkam al-Qur'an: and hereafter. (3) 3/320 and 362. (4) In (Z): and to You. (5) 9/12 and what follows. (6) In the copies, it appeared: "without slaughtering," instead of his saying: "without considering the Imam's slaughtering," and what is established is from al-Mufhim 5/353, and the text is from it.

सूरह अल-हज्ज: आयतें 28 - 29 366

पहला: अल्लाह तआला का फ़रमान: {ताकि वे गवाह बनें} यानी: हज की घोषणा करें, वे आपके पास पैदल और हर दुबली ऊँटनी पर आएंगे ताकि वे गवाही दें, यानी: उपस्थित हों। 'शुहूद' का अर्थ है उपस्थित होना। {उनके लिए लाभ} यानी: धार्मिक अनुष्ठान, जैसे अराफ़ात और मशआरुल हराम। कहा गया है: क्षमा। कहा गया है: व्यापार। कहा गया है: यह सामान्य है, यानी: ताकि वे अपने लाभों के लिए उपस्थित हों, अर्थात जो दुनिया और आख़िरत के मामलों में अल्लाह तआला को प्रसन्न करे; यह मुजाहिद और अता ने कहा है, और इब्न अल-अरबी ने इसे चुना है (1); क्योंकि यह उन सभी को जोड़ता है जैसे अनुष्ठान, व्यापार, क्षमा, और दुनिया और आख़िरत का लाभ (2)। इसमें कोई मतभेद नहीं है कि अल्लाह के इस कथन का अर्थ है: {तुम पर अपने रब का अनुग्रह (आजीविका) तलाश करने में कोई गुनाह नहीं है} [अल-बक़रह: 198] व्यापार है।

दूसरा: {और निर्धारित दिनों में अल्लाह का नाम लें} 'निर्धारित दिनों' और 'गिने हुए दिनों' के बारे में चर्चा 'अल-बक़रह' में हो चुकी है (3)। अल्लाह के नाम के ज़िक्र से मुराद ज़िबह और कुर्बानी के समय 'तस्मिया' (बिस्मिल्लाह) कहना है, जैसे आपका कहना: "अल्लाह के नाम से, और अल्लाह सबसे बड़ा है; ऐ अल्लाह, यह तेरी ही तरफ से है और तेरे ही लिए है" (4)। और ज़िबह के समय आपके कहने की तरह: {निस्संदेह मेरी नमाज़ और मेरी कुर्बानी...} आयत [अल-अनआम: 162]। काफ़िर अपने बुतों के नाम पर ज़िबह करते थे, तो रब ने स्पष्ट किया कि ज़िबह अल्लाह के नाम पर करना अनिवार्य है, और यह 'अल-अनआम' में पहले आ चुका है (5)।

तीसरा: विद्वानों ने कुर्बानी के दिन ज़िबह के समय के बारे में मतभेद किया है। इमाम मालिक (रह.) ने कहा: यह इमाम की नमाज़ और उसके ज़िबह करने के बाद है, जब तक कि वह बहुत अधिक देरी न करे, ऐसी स्थिति में उसका अनुसरण करना छोड़ दिया जाएगा। अबू हनीफ़ा ने इमाम के ज़िबह करने का विचार किए बिना नमाज़ के पूरा होने का विचार किया (6)। इमाम शाफ़ई ने नमाज़ के समय के प्रवेश और दो खुत्बों के साथ इसके लिए लगने वाले समय की मात्रा पर विचार किया; इसलिए उन्होंने नमाज़ के बजाय समय का विचार किया। यह उनसे अल-मुज़ानी का वर्णन है, और यही वह कथन है...

(1) अहकाम अल-क़ुरआन 3/1268 और उसके बाद आने वाले हिस्से में, और अल-तफ़्सीर 2/36 में अब्द अल-रज़्ज़ाक द्वारा मुजाहिद से रिवायत किया गया है, और अल-तबरी 16/521। (2) अहकाम

अल-क़ुरआन में: और आख़िरत। (3) 3/320 और 362। (4) (ज़) में: और तेरी ओर। (5) 9/12 और उसके बाद। (6) प्रतियों में "ज़िबह के बिना" आया है, बजाय उनके कथन: "इमाम के ज़िबह का विचार किए बिना," और जो प्रमाणित है वह अल-मुफ़हिम 5/353 से है, और पाठ वहीं से है।

سورہ الحج: آیات ۲۸ - ۲۹ ۳۶۶

پہلی بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿لِّيَشْهَدُواْ﴾ یعنی: حج کا اعلان کر دیں، وہ آپ کے پاس پیدل اور ہر دبلی اونٹنی پر آئیں گے تاکہ وہ مشاہدہ کریں، یعنی: حاضر ہوں۔ اور 'شہود' کا مطلب ہے حاضر ہونا۔ ﴿مَنَافِعَ لَهُمْ﴾ یعنی: مناسک، جیسے عرفات اور مشعر حرام۔ کہا گیا ہے: مغفرت۔ کہا گیا ہے: تجارت۔ کہا گیا ہے: یہ عام ہے، یعنی: تاکہ وہ اپنے فائدے کے لیے حاضر ہوں، یعنی جو دنیا اور آخرت کے معاملے میں اللہ تعالیٰ کو خوش کرے؛ یہ مجاہد اور عطا نے کہا ہے، اور ابن العربی نے اسے پسند کیا ہے (۱)؛ کیونکہ یہ ان سب کو جمع کرتا ہے جیسے عبادت، تجارت، مغفرت، اور دنیا و آخرت کا فائدہ (۲)۔ اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ اللہ کے اس ارشاد کا مطلب ہے: ﴿لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ اَنْ تَبْتَغُوْا فَضْلًا مِّنْ رَّبِّكُمْ﴾ [البقرہ: ۱۹۸] تجارت ہے۔

دوسری بات: ﴿وَيَذْكُرُوا اسْمَ اللهِ فِيْٓ اَيَّامٍ مَّعْلُوْمَاتٍ﴾ سورہ 'البقرہ' میں 'ایام معلومات' اور 'معدودات' کے بارے میں گفتگو گزر چکی ہے (۳)۔ اللہ کے نام کے ذکر سے مراد ذبح اور قربانی کے وقت 'تسمیہ' (بسم اللہ) کہنا ہے، جیسے آپ کا کہنا: "اللہ کے نام سے، اور اللہ سب سے بڑا ہے؛ اے اللہ، یہ تیری ہی طرف سے ہے اور تیرے ہی لیے ہے" (۴)۔ اور ذبح کے وقت آپ کے کہنے کی طرح: ﴿اِنَّ صَلَاتِيْ وَنُسُكِيْ﴾ آیت [الانعام: ۱۶۲]۔ کفار اپنے بتوں کے نام پر ذبح کرتے تھے، تو رب نے واضح کیا کہ ذبح اللہ کے نام پر کرنا واجب ہے، اور یہ 'الانعام' میں پہلے گزر چکا ہے (۵)۔

تیسری بات: علماء نے قربانی کے دن ذبح کے وقت کے بارے میں اختلاف کیا ہے۔ امام مالک (رح) نے فرمایا: یہ امام کی نماز اور اس کے ذبح کرنے کے بعد ہے، سوائے اس کے کہ وہ بہت زیادہ تاخیر کرے، ایسی صورت میں اس کی پیروی کرنا ساقط ہو جائے گا۔ ابو حنیفہ نے امام کے ذبح کا لحاظ کیے بغیر نماز سے فراغت کا لحاظ کیا (۶)۔ اور امام شافعی نے نماز کے وقت کے

داخل ہونے اور دو خطبوں کے ساتھ اس کی مقدار کا لحاظ کیا؛ تو انہوں نے نماز کے بجائے وقت کا اعتبار کیا۔ یہ ان سے المزنی کی روایت ہے، اور یہی وہ قول ہے...

(۱) احکام القرآن ۳/۱۲۶۸ اور جو اس کے بعد آئے گا، اور اسے مجاہد سے عبد الرزاق نے تفسیر ۲/۳۶ میں اور طبری نے ۱۶/۵۲۱ میں روایت کیا ہے۔ (۲) احکام القرآن میں: اور آخرت۔ (۳) ۳/۳۲۰ اور ۳۶۲۔ (۴) (ظ) میں: اور تیری طرف۔ (۵) ۹/۱۲ اور اس کے بعد۔ (۶) نسخوں میں "بغیر ذبح" آیا ہے، بجائے ان کے قول: "امام کے ذبح کا لحاظ کیے بغیر،" اور جو ثابت شدہ ہے وہ المفہم ۵/۳۵۳ سے ہے، اور کلام وہیں سے ہے۔

Al-Tabari: And Al-Rabi' mentioned from Al-Buwayti that Al-Shafi'i said: No one should slaughter until the Imam has slaughtered, unless he is among those who do not slaughter. Once he has prayed and finished the sermon, slaughtering becomes permissible. This is similar to the opinion of Malik. And Ahmad said: When the Imam departs, then slaughter. This is the opinion of Ibrahim (1). The most correct of these opinions is the opinion of Malik, because of the hadith of Jabir ibn Abdullah who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) prayed with us on the day of sacrifice in Madinah. Some men came forward and sacrificed, thinking that the Prophet (peace be upon him) had already sacrificed. So the Prophet (peace be upon him) ordered those who had sacrificed to repeat with another sacrifice, and not to sacrifice until the Prophet (peace be upon him) had sacrificed. It was narrated by Muslim (2) and Al-Tirmidhi, who said: There are narrations on this subject from Jabir, Jundub, Anas, Uwaimir ibn Ashqar, Ibn Umar, and Abu Zaid Al-Ansari. This is a good and authentic hadith, and the practice based on this according to [most] scholars is that sacrifice should not be performed in the city until the Imam has prayed (3). Abu Hanifa argued with the hadith of Al-Bara', which says: "Whoever slaughters after the prayer, his sacrifice is complete and he has followed the Sunnah of the Muslims." Muslim also narrated it. So he linked slaughtering to the prayer and did not mention slaughtering [for the Imam] (4), and Jabir's hadith restricts it. Similarly, the hadith of Al-Bara' also says: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "The first thing we begin with on this day of ours is to pray, then we return and sacrifice. Whoever does that has followed our Sunnah" the rest of the hadith (5).

(1) Al-Tamhid 23/187-188. (2) In his Sahih (1964), and it is with Ahmad (14130). (3) The hadith referred to by the author in Al-Tirmidhi is number (1508), and it is from the hadith of Al-Bara'. He said after it: And in the chapter from Jabir... etc. The wording of Al-Bara's hadith according to him is: The Messenger of Allah (peace be upon him) addressed us on the day of sacrifice and said: "Let none of you slaughter until we pray." He said: So my maternal uncle stood up and said: O Messenger of Allah, this is a day in which meat is disliked [if delayed], and I hastened my sacrifice to feed my family and the people of my house or my neighbors. He said: "Then repeat another slaughter"... and the wording of the hadith and Al-Tirmidhi's words after it do not support the author's intent in citing it as a witness for making the matter dependent on the Imam's slaughtering. See Aridat al-Ahwadhi 6/307. This hadith of Al-Bara' is in the Two Sahihs, and some of its narrations will follow. (4) Al-Mufhim 5/353, and what

is between brackets is from it. Al-Bara's hadith is with Muslim (1961): (4), and Al-Bukhari also narrated it (5546). (5) Narrated by Ahmad (18481), Al-Bukhari (951), and Muslim (1961): (7).

३६७ सूरह अल-हज: आयतें २८ - २९

अल-तब़री: और अल-रबी' ने अल-बुवैती से उल्लेख किया कि अल-शाफ़ई ने कहा: कोई भी तब तक ज़बह न करे जब तक इमाम ज़बह न कर दे, सिवाय इसके कि वह उन लोगों में से हो जो ज़बह नहीं करते। जब वह नमाज़ पढ़ ले और खुतबे से फ़ारिग़ हो जाए, तो ज़बह हलाल हो जाती है। यह मलिक के कथन के समान है। और अहमद ने कहा: जब इमाम वापस लौट जाए, तो ज़बह करो। और यह इब्राहिम का कथन है (१)। इन कथनों में सबसे सही मलिक का कथन है; जाबिर बिन अब्दुल्लाह की हदीस के कारण जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने मदीना में कुर्बानी के दिन हमें नमाज़ पढ़ाई, तो कुछ लोग आगे बढ़े और उन्होंने कुर्बानी कर दी, उन्होंने सोचा कि नबी ﷺ ने कुर्बानी कर दी है। तो नबी ﷺ ने उन लोगों को आदेश दिया जिन्होंने कुर्बानी कर दी थी कि वे दूसरी कुर्बानी दोहराएँ और तब तक कुर्बानी न करें जब तक नबी ﷺ न कर दें। इसे मुस्लिम (२) और तिरमिज़ी ने रिवायत किया है और कहा: इस विषय में जाबिर, जुंदुब, अनस, उवैमिर बिन अश्क़र, इब्न उमर और अबू ज़ैद अल-अंसारी से रिवायतें हैं, और यह हदीस हसन सहीह है, और [अधिकांश] विद्वानों के अनुसार इस पर अमल यह है कि शहर में तब तक कुर्बानी न की जाए जब तक इमाम नमाज़ न पढ़ ले (३)। अबू हनीफ़ा ने अल-बरा की हदीस से दलील दी है, जिसमें है: "जिसने नमाज़ के बाद ज़बह किया, उसकी इबादत पूरी हो गई और उसने मुसलमानों की सुन्नत को पा लिया।" इसे मुस्लिम ने भी रिवायत किया है। तो उन्होंने ज़बह को नमाज़ से जोड़ा और [इमाम] के ज़बह करने का ज़िक्र नहीं किया (४), और जाबिर की हदीस इसे सीमित करती है। इसी तरह अल-बरा की हदीस भी है; उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फ़रमाया: "आज के दिन हम सबसे पहले जो काम शुरू करेंगे वह नमाज़ पढ़ना है, फिर हम लौटेंगे और कुर्बानी करेंगे, जिसने ऐसा किया उसने हमारी सुन्नत को पा लिया" हदीस का अंत तक (५)।

(१) अत-तम्हीद २३/ १८७ - १८८। (२) उनकी सहीह (१९६४) में, और यह अहमद (१४१३०) के यहाँ है। (३) जिस हदीस की ओर लेखक ने तिरमिज़ी में संकेत किया है वह नंबर (१५०८) है, और यह अल-बरा की हदीस से है, और उन्होंने इसके बाद कहा: और जाबिर से अध्याय में... आदि। और उनके पास अल-बरा की हदीस के शब्द हैं: अल्लाह के रसूल ﷺ ने कुर्बानी के दिन हमें संबोधित किया और फ़रमाया: "तुम में से कोई भी तब तक ज़बह न करे जब तक हम नमाज़ न पढ़ लें।" उन्होंने कहा: तो मेरे मामा खड़े हुए और कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, यह मांस का दिन है जिसमें देरी नापसंद है, और मैंने अपनी कुर्बानी जल्दी कर दी ताकि अपने परिवार और अपने घर वालों या अपने पड़ोसियों को

खिला सकूँ। उन्होंने फ़रमाया: "तो दूसरा ज़बह दोहराओ"... और हदीस के शब्द और उसके बाद तिरमिज़ी की बात लेखक के उस उद्देश्य के लिए फ़ायदेमंद नहीं है जिसमें उन्होंने इसे इमाम के ज़बह करने पर मामले को रोकने के गवाह के रूप में पेश किया है, और आरिदत अल-अहवज़ी ३०७/६ देखें। और अल-बरा की यह हदीस बुखारी और मुस्लिम दोनों में है, और इसकी कुछ रिवायतें आगे आएँगी। (४) अल-मुफ़हिम ५/ ३५३, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है, और अल-बरा की हदीस मुस्लिम (१९६१): (४) में है, और इसे बुखारी (५५४६) ने भी निकाला है। (५) इसे अहमद (१८४८१), बुखारी (९५१), और मुस्लिम (१९६१): (७) ने निकाला है।

۳۶۷ سورة الحج: آیات ۲۸ - ۲۹

طبری: اور ربیع نے بویطی سے ذکر کیا کہ شافعی نے کہا: کوئی شخص اس وقت تک ذبح نہ کرے جب تک امام ذبح نہ کر لے، سوائے اس کے کہ وہ ان لوگوں میں سے ہو جو ذبح نہیں کرتے، چنانچہ جب وہ نماز پڑھ لے اور خطبے سے فارغ ہو جائے تو ذبح حلال ہو گیا۔ اور یہ مالک کے قول کی طرح ہے۔ اور احمد نے کہا: جب امام واپس مڑ جائے تو ذبح کرو۔ اور یہ ابراہیم کا قول ہے (۱)۔ ان اقوال میں سب سے صحیح قول مالک کا ہے؛ جابر بن عبداللہ کی حدیث کی وجہ سے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے ہمیں مدینہ میں یوم النحر (عید الاضحیٰ) کے دن نماز پڑھائی، تو کچھ لوگ آگے بڑھے اور انہوں نے قربانی کر لی، انہوں نے گمان کیا کہ نبی ﷺ نے قربانی کر لی ہے، تو نبی ﷺ نے حکم دیا کہ جس نے قربانی کر لی ہے وہ دوبارہ قربانی کرے، اور وہ اس وقت تک قربانی نہ کریں جب تک نبی ﷺ قربانی نہ کر لیں۔ اسے مسلم (۲) اور ترمذی نے روایت کیا ہے اور کہا: اس باب میں جابر، جندب، انس، عویمر بن اشقر، ابن عمر اور ابو زید انصاری سے (روایات) ہیں، اور یہ حدیث حسن صحیح ہے، اور [اکثر] اہل علم کے نزدیک اس پر عمل یہ ہے کہ شہر میں اس وقت تک قربانی نہ کی جائے جب تک امام نماز نہ پڑھ لے (۳)۔ ابو حنیفہ نے براء کی حدیث سے استدلال کیا ہے، جس میں ہے: "جس نے نماز کے بعد ذبح کیا تو اس کی قربانی مکمل ہو گئی اور اس نے مسلمانوں کی سنت کو پا لیا"۔ اسے مسلم نے بھی روایت کیا ہے۔ چنانچہ انہوں نے ذبح کو نماز کے ساتھ معلق کیا اور [امام کے] ذبح کرنے کا ذکر نہیں کیا (۴)، اور جابر کی حدیث اسے مقید کرتی ہے۔ اسی طرح براء کی حدیث بھی ہے؛ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "آج کے دن ہم جس کام سے ابتدا کریں گے وہ یہ ہے کہ ہم نماز پڑھیں، پھر واپس لوٹیں اور قربانی کریں، جس نے ایسا کیا اس نے ہماری سنت کو پا لیا" الحدیث (۵)۔

(۱) التمہید ۲۳/ ۱۸۷ - ۱۸۸۔ (۲) اپنی صحیح (۱۹۶۴) میں، اور یہ احمد (۱۴۱۳۰) کے ہاں ہے۔ (۳) جس حدیث کی طرف مصنف نے ترمذی میں اشارہ کیا ہے وہ نمبر (۱۵۰۸) ہے، اور یہ براء کی حدیث سے ہے، اور انہوں نے اس کے بعد کہا: اور باب میں جابر سے... الخ اور ان کے ہاں براء کی حدیث کے الفاظ یہ ہیں: رسول اللہ ﷺ نے ہمیں یوم النحر میں خطبہ دیا اور فرمایا: "تم میں سے کوئی بھی ذبح نہ کرے جب تک کہ ہم نماز نہ پڑھ لیں" انہوں نے کہا: تو میرے ماموں کھڑے ہوئے اور کہا: اے اللہ کے رسول، یہ گوشت کا دن ہے جس میں (تاخیر) ناپسندیدہ ہے، اور میں نے اپنی قربانی جلدی کر لی تاکہ میں اپنے اہل و عیال اور اپنے گھر والوں یا پڑوسیوں کو کھلا سکوں، آپ ﷺ نے فرمایا: "تو دوسری قربانی لوٹاؤ"... اور حدیث کے الفاظ، اور اس کے بعد ترمذی کی کلام مصنف کے اس ارادے کا فائدہ نہیں دیتی جس میں انہوں نے اسے امام کے ذبح کرنے پر معاملے کو روکنے کے شاہد کے طور پر پیش کیا ہے، اور عارضۃ الاحوذی ۶/ ۳۰۷ ملاحظہ کریں۔ اور براء کی یہ حدیث صحیحین میں ہے، اور اس کی کچھ روایات آگے آئیں گی۔ (۴) المفہم ۵/ ۳۵۳، اور بریکٹ کے درمیان والا حصہ اسی سے ہے، اور براء کی حدیث مسلم (۱۹۶۱): (۴) کے ہاں ہے، اور اسے بخاری (۵۵۴۶) نے بھی روایت کیا ہے۔ (۵) اسے احمد (۱۸۴۸۱)، بخاری (۹۵۱)، اور مسلم (۱۹۶۱): (۷) نے روایت کیا ہے۔

Abu 'Umar bin 'Abd al-Barr said: I do not know of any disagreement among scholars that whoever slaughters before the prayer, being a resident of a city, is not considered to have performed a sacrifice; due to his (peace be upon him) saying: "Whoever slaughters before the prayer, it is just meat." (1)

Fourth: As for the people of the desert and those who have no Imam (leader), the well-known position of Malik's school is: he should estimate the time of the Imam's slaughter, or the nearest Imam to him. Rabi'ah and 'Ata' said concerning one who has no Imam: If he slaughters before sunrise, it is not sufficient for him, but it suffices if slaughtered after that. The people of opinion (Ahl al-Ray) said: It suffices them after dawn. This is the opinion of Ibn al-Mubarak, as mentioned by al-Tirmidhi from him. They held on to the words of the Almighty: "and mention the name of Allah on known days over what He has provided for them of [sacrificial] animals." So, the sacrifice was associated with the 'day'. Is the 'day' from the break of dawn or from sunrise? (2) There are two opinions. And there is no disagreement that the slaughtering of the sacrifice is not sufficient before dawn on the Day of Sacrifice.

Fifth: They disagreed on how many days of sacrifice there are. Malik said: Three, the Day of Sacrifice and two days after it. This was also said by Abu Hanifa, al-Thawri, and Ahmad bin Hanbal. It is narrated from Abu Hurairah and Anas bin Malik without disagreement from them. Al-Shafi'i said: Four, the Day of Sacrifice and three days after it. This was said by al-Awza'i, and it is narrated from 'Ali (may Allah be pleased with him), Ibn 'Abbas, and Ibn 'Umar (may Allah be pleased with them both). A view similar to that of Malik and Ahmad was also narrated from them. It was said: It is specifically the Day of Sacrifice, which is the tenth of Dhu al-Hijjah, as narrated from Ibn Sirin. From Sa'id bin Jubayr and Jabir bin Zayd, it is narrated that they both said: Sacrifice in cities is one day, and in Mina, it is three days. From al-Hasan al-Basri, there are three reports on this: one like what Malik said, the second like what al-Shafi'i said, and the third: until the last day of Dhu al-Hijjah, so when the crescent of Muharram appears, there is no more sacrifice. (3)

---

(1) Al-Tamheed 23/182, and this is a part of the previously mentioned hadith of Al-Bara', recorded with this wording by Al-Bukhari (955) and Muslim (1961): (4). (2) Al-Mufhim 5/353, and the statement of Ibn Al-Mubarak is in Sunan al-Tirmidhi after the hadith (1508). (3) Al-Istidhkar 15/200 - 202.

सूरह अल-हज्ज: आयतें 28 - 29 368

अबू उमर बिन अब्दुल बर्र ने कहा: मैं विद्वानों के बीच इस बात पर कोई मतभेद नहीं जानता कि जो कोई नमाज़ से पहले ज़बह (कुर्बानी) करता है, और वह शहर का निवासी है, तो उसे कुर्बानी करने वाला नहीं माना जाएगा; क्योंकि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "जिसने नमाज़ से पहले ज़बह किया, वह केवल गोश्त की बकरी है।" (1)

चौथा: जहाँ तक देहात के लोगों और उन लोगों का संबंध है जिनका कोई इमाम नहीं है, तो मालिकी मज़हब में मशहूर बात यह है: वह इमाम के ज़बह करने के समय का अंदाज़ा लगाए, या अपने निकटतम इमाम के समय का। रबीया और अता ने उसके बारे में कहा जिसका कोई इमाम नहीं है: यदि वह सूर्योदय से पहले ज़बह करता है, तो यह उसके लिए पर्याप्त नहीं है, और यदि उसके बाद ज़बह किया जाए तो पर्याप्त है। अहल-ए-राय (राय वाले लोग) ने कहा: उनके लिए फज्र के बाद से पर्याप्त है। यही इब्न अल-मुबारक का कथन है; जिसे तिरमिज़ी ने उनके हवाले से उल्लेख किया है। उन्होंने अल्लाह तआला के इस कथन को आधार बनाया: "और वे निश्चित दिनों में अल्लाह का नाम लें उन चौपायों पर जो उसने उन्हें प्रदान किए हैं।" तो, कुर्बानी को 'दिन' के साथ जोड़ा गया है। और क्या 'दिन' फज्र के उदय होने से शुरू होता है या सूर्योदय से? (2) इसमें दो मत हैं। और इसमें कोई मतभेद नहीं है कि कुर्बानी के दिन फज्र से पहले कुर्बानी करना जायज़ नहीं है।

पाँचवाँ: उनका इस बात में मतभेद है कि कुर्बानी के कितने दिन हैं? इमाम मालिक ने कहा: तीन, कुर्बानी का दिन और उसके बाद के दो दिन। यही बात अबू हनीफा, अल-थौरी और अहमद बिन हंबल ने कही, और यह अबू हुरैरा और अनस बिन मालिक से बिना किसी मतभेद के वर्णित है। इमाम शाफई ने कहा: चार, कुर्बानी का दिन और उसके बाद के तीन दिन। यही बात अल-अवज़ाई ने कही, और यह अली (रज़ियल्लाहु अन्हु), इब्न अब्बास और इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से वर्णित है, और उनसे मलिक और अहमद के कथन जैसा भी वर्णित है। और कहा गया है: यह विशेष रूप से कुर्बानी का दिन है, जो ज़िल-हिज्जा का दसवां दिन है, जैसा कि इब्न सिरीन से वर्णित है। सईद बिन जुबैर और जाबिर बिन ज़ैद से वर्णित है कि उन दोनों ने कहा: शहरों में कुर्बानी एक दिन है, और मिना में तीन दिन। अल-हसन अल-बसरी से इस बारे में तीन विवरण हैं: एक वैसा जैसा मालिक ने कहा, दूसरा वैसा जैसा शाफई ने कहा, और तीसरा: ज़िल-हिज्जा के आखिरी दिन तक, और जब मुहर्रम का चाँद निकल आए तो कोई कुर्बानी नहीं है। (3)

(1) अल-तम्हीद 23/182, और यह अल-बरा की पिछली हदीस का एक हिस्सा है, जिसे इन शब्दों के साथ अल-बुखारी (955) और मुस्लिम (1961): (4) द्वारा उद्धृत किया गया है। (2) अल-मुफ्हिम 5/353, और तिरमिज़ी की सुनन में हदीस (1508) के बाद इब्न अल-मुबारक का कथन है। (3) अल-इस्तिज़कार 15/200 - 202।

سورہ الحج: آیات ۲۸ - ۲۹ ۳۶۸

اور ابو عمر بن عبد البر نے کہا: میں علماء کے درمیان اس بات میں کوئی اختلاف نہیں جانتا کہ جس شخص نے نماز سے پہلے ذبح کیا اور وہ شہر کا رہنے والا تھا تو وہ قربانی کرنے والا نہیں ہے؛ کیونکہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا ارشاد ہے: "جس نے نماز سے پہلے ذبح کیا، تو وہ محض گوشت کی بکری ہے" (۱)۔

چوتھا: جہاں تک صحرا نشینوں اور ان لوگوں کا تعلق ہے جن کا کوئی امام نہیں ہے، تو مذہبِ مالک میں مشہور یہ ہے کہ: وہ امام کے ذبح کرنے کے وقت کا اندازہ لگائے، یا اپنے قریب ترین امام کے وقت کا۔ ربیعہ اور عطا نے اس شخص کے بارے میں کہا جس کا کوئی امام نہ ہو: اگر اس نے سورج نکلنے سے پہلے ذبح کیا تو اس کی طرف سے کافی نہیں ہوگا، اور اگر اس کے بعد ذبح کیا جائے تو کافی ہے۔ اہل رائے نے کہا: ان کے لیے فجر کے بعد سے کافی ہے۔ یہی ابن المبارک کا قول ہے؛ جسے ترمذی نے ان کے حوالے سے ذکر کیا ہے۔ انہوں نے اللہ تعالیٰ کے اس قول سے استدلال کیا: ﴿اور وہ معلوم دنوں میں اللہ کا نام لیں ان مویشیوں پر جو اس نے انہیں عطا کیے ہیں﴾، چنانچہ ذبح (نحر) کی نسبت 'دن' کی طرف کی گئی۔ اور کیا 'دن' طلوعِ فجر سے شروع ہوتا ہے یا طلوعِ آفتاب سے؟ (۲) اس میں دو قول ہیں۔ اور اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے کہ یوم النحر (قربانی کے دن) میں طلوعِ فجر سے پہلے قربانی کرنا جائز نہیں ہے۔

پانچواں: اور ان میں اختلاف ہوا کہ قربانی کے دن کتنے ہیں؟ تو مالک نے کہا: تین، یوم النحر اور اس کے بعد کے دو دن۔ یہی بات ابوحنیفہ، ثوری اور احمد بن حنبل نے کہی، اور یہ ابوہریرہ اور انس بن مالک سے بغیر کسی اختلاف کے مروی ہے۔ اور شافعی نے کہا: چار، یوم النحر اور اس کے بعد کے تین دن۔ یہی بات اوزاعی نے کہی، اور یہ علی رضی اللہ عنہ، ابن عباس اور ابن عمر

رضی اللہ عنہما سے مروی ہے، اور ان سے مالک اور احمد کے قول جیسا بھی مروی ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ: یہ خاص طور پر یوم النحر (۱۰ ذوالحجہ) ہے، جیسا کہ ابن سیرین سے مروی ہے۔ اور سعید بن جبیر اور جابر بن زید سے مروی ہے کہ ان دونوں نے کہا: شہروں میں نحر ایک دن ہے، اور منیٰ میں تین دن۔ اور حسن بصری سے اس بارے میں تین روایتیں ہیں: ایک وہی جو مالک نے کہی، دوسری وہی جو شافعی نے کہی، اور تیسری: ذوالحجہ کے آخری دن تک، پس جب محرم کا چاند نظر آجائے تو پھر کوئی قربانی نہیں ہے (۳)۔

---

(۱) التمہید ۲۳ / ۱۸۲، اور یہ البراء کی گزشتہ حدیث کا ایک حصہ ہے، اور اسے ان الفاظ کے ساتھ بخاری (۹۵۵) اور مسلم (۱۹۶۱): (۴) نے روایت کیا ہے۔ (۲) المفہم ۵ / ۳۵۳، اور سنن ترمذی میں حدیث (۱۵۰۸) کے بعد ابن المبارک کا قول ہے۔ (۳) الاستذکار ۱۵ / ۲۰۰ - ۲۰۲۔

I say: This is the opinion of Sulayman ibn Yasar and Abu Salama ibn Abd al-Rahman. They narrated a *mursal marfu'* hadith recorded by al-Daraqutni: "Sacrifices [are valid] until the crescent of Muharram." But it is not authentic (1). Our evidence is the saying of the Almighty: {during known days} [the verse], and this is a plural of paucity (jam' qilla), but the certain amount of it is three, and what is beyond three is not certain, so it is not acted upon (2).

Abu 'Umar ibn 'Abd al-Barr said (3): The scholars have reached a consensus that the Day of Sacrifice is the day of 'Eid al-Adha. They also agreed that there is no sacrifice after the end of Dhul-Hijjah. According to me, there are only two valid opinions in this matter: one is the opinion of Malik and the Kufans, and the other is the opinion of al-Shafi'i and the Levantines. These two opinions are narrated from the Companions, so there is no point in being occupied with what contradicts them, because what contradicts them has no basis in the Sunnah nor in the sayings of the Companions. Anything outside of these two is abandoned in favor of them.

A sixth opinion was narrated from Qatada, which is that the sacrifice is on the Day of Sacrifice and six days after it (4). This is also outside the sayings of the Companions, so it is meaningless.

Sixthly: They differed regarding the nights of the Sacrifice; are they included with the days so that slaughtering is permissible during them, or not? It is narrated from Malik in the well-known [opinion] that they are not included, so slaughtering at night is not permissible. This is the view of the majority of his companions (5) and the people of opinion (6); due to the saying of the Almighty: {and mention the name of Allah during [known] days}.

(1) Sunan al-Daraqutni (4742) and also recorded by Abu Dawud in al-Marasil (377), both from Abu Salama and Sulayman ibn Yasar, that they were informed that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Sacrifices are until the end of the month for whoever wishes to delay that" - the wording of al-Daraqutni. It appeared in copies other than (Z): "Dhul-Hijjah" instead of "al-Muharram", and the established version is from (Z), which matches the narration of the hadith in Marasil Abi Dawud (377). (2) Al-Mufhim 5/354. (3) In al-Istidhkar 15/205. (4) Mentioned by Ibn 'Abd al-Barr in al-Tamhid 23/196, and al-Istidhkar 15/203. (5) Ikmal al-Mu'lim 6/402, and al-Mufhim 5/354. (6) Thus the author quoted from Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 4/118. What is in Tuhfat al-Fuqaha' by Ala' al-Din al-Samarqandi 3/83, Bada'i' al-Sana'i' 6/312,

and Hashiyat Ibn 'Abidin 6/316 from the Hanafis is the permissibility of slaughtering at night though it is disliked. This dislike is tanzihiyah (mild) as in Hashiyat Ibn 'Abidin 6/320. The author will mention the opinion of permissibility from Abu Hanifa later, citing Ikmal al-Mu'lim and al-Mufhim.

३६९ सूरह अल-हज्ज: आयत २८ - २९

मैंने कहा: और यह सुलेमान बिन यसार और अबू सलमा बिन अब्द अल-रहमान का कथन है। उन्होंने एक मुरसल मरफू हदीस बयान की जिसे दारकुतनी ने निकाला है: "कुर्बानियाँ मुहर्रम के चाँद तक हैं।" लेकिन यह सही नहीं है(१)। और हमारा प्रमाण अल्लाह तआला का यह कथन है: {ज्ञात दिनों में} [आयत], और यह 'जमा किल्लत' (कम संख्या के लिए बहुवचन) है, लेकिन इसमें से निश्चित तीन हैं, और तीन के बाद अनिश्चित है, इसलिए उस पर अमल नहीं किया जाता(२)।

अबू उमर बिन अब्द अल-बर्र ने कहा(३): विद्वानों का इस बात पर इत्तेफाक है कि क़ुर्बानी का दिन ईदुल अज़्हा का दिन है। और उन्होंने इस बात पर भी इत्तेफाक किया है कि ज़िल-हिज्जा समाप्त होने के बाद कोई क़ुर्बानी नहीं है। मेरे नज़दीक इस मामले में केवल दो ही कथन सही हैं: एक इमाम मालिक और कूफ़ियों का कथन, और दूसरा इमाम शाफ़ई और शामियों का कथन; और ये दोनों कथन सहाबा से वर्णित हैं, इसलिए उनके विरुद्ध किसी बात में व्यस्त होने का कोई मतलब नहीं है; क्योंकि उनके विरुद्ध जो कुछ है उसका सुन्नत में या सहाबा के कथन में कोई आधार नहीं है। जो इन दोनों के अलावा है उसे इनके पक्ष में छोड़ दिया गया है।

कतादा से छठा कथन वर्णित है, वह यह कि क़ुर्बानी नह्र (कुर्बानी के दिन) और उसके बाद छह दिनों तक है(४)। यह भी सहाबा के कथनों से बाहर है, इसलिए इसका कोई अर्थ नहीं है।

छठा मसला: वे नह्र की रातों के बारे में मतभेद रखते हैं; क्या वे दिनों में शामिल हैं ताकि उनमें ज़बह करना जायज़ हो, या नहीं? इमाम मालिक से मशहूर रिवायत यह है कि वे शामिल नहीं हैं, इसलिए रात में ज़बह करना जायज़ नहीं है। उनके अधिकांश अनुयायी(५) और अहलुल-राय (राय वाले)(६) इसी पर हैं; अल्लाह तआला के इस कथन के कारण: {और वे [ज्ञात] दिनों में अल्लाह का नाम याद करें}।

(१) सुनन अल-दारकुतनी (४७४२) और अबू दाऊद ने भी अल-मरासील (३७७) में निकाला है, दोनों अबू सलमा और सुलेमान बिन यसार से कि उन्हें यह सूचना मिली कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "कुर्बानियाँ महीने के अंत तक हैं उस व्यक्ति के लिए जो उसे टालना चाहता है" - दारकुतनी के शब्द। और प्रतियों में (ज़) के अलावा: मुहर्रम के स्थान पर ज़िल-हिज्जा आया है, और जो स्थापित है वह (ज़) से है, जो अबू दाऊद के मरासील (३७७) में हदीस की रिवायत के अनुकूल है। (२) अल-मुफ्हिम ५/३५४। (३) अल-इस्तिज़कार १५/२०५ में। (४) इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद

२३/१९६ और अल-इस्तिज़कार १५/२०३ में इसका उल्लेख किया है। (५) इकमाल अल-मुल्लिम ६/४०२, और अल-मुफ्हिम ५/३५४। (६) इसी प्रकार लेखक ने इब्न अतिय्या से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/११८ में उद्धृत किया है। अलाउद्दीन अल-समरकंदी की तोहफतुल फुकहा ३/८३, बदाइउस सनाई ६/३१२, और हाशिया इब्न आबिदीन ६/३१६ में हनफियों से रात में ज़बह करने की अनुमति है, हालांकि यह मकरूह है। यह कराहत तनज़ीही है जैसा कि हाशिया इब्न आबिदीन ६/३२० में है। लेखक आगे इकमाल अल-मुल्लिम और अल-मुफ्हिम के हवाले से अबू हनीफा से अनुमति के कथन का उल्लेख करेंगे।

میں نے کہا: اور یہی قول سلیمان بن یسار اور ابو سلمہ بن عبد الرحمن کا ہے، اور انہوں نے ایک حدیث مرسل مرفوع روایت کی جسے دارقطنی نے نکالا ہے: "قربانیاں محرم کے چاند تک ہیں۔" لیکن یہ صحیح نہیں ہے(١)، اور ہماری دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: {معلوم دنوں میں} [آیت]، اور یہ جمعِ قِلت ہے، لیکن اس میں سے یقینی تین ہیں، اور تین کے بعد غیر یقینی ہے، لہذا اس پر عمل نہیں کیا جاتا(٢)۔

ابو عمر بن عبد البر نے کہا(٣): علماء کا اس بات پر اتفاق ہے کہ نحر کا دن عید الاضحی کا دن ہے، اور انہوں نے اس بات پر بھی اتفاق کیا ہے کہ ذی الحجہ کے ختم ہونے کے بعد کوئی قربانی نہیں ہے، اور میرے نزدیک اس میں صرف دو ہی قول صحیح ہیں: ایک امام مالک اور کوفیوں کا قول، اور دوسرا امام شافعی اور شامیوں کا قول؛ اور یہ دونوں قول صحابہ سے مروی ہیں، لہذا ان کی مخالفت میں مشغول ہونے کا کوئی مطلب نہیں؛ کیونکہ جو ان کے مخالف ہے اس کی کوئی اصل نہ سنت میں ہے اور نہ صحابہ کے قول میں، اور جو ان دونوں سے خارج ہے وہ ان کی خاطر متروک ہے۔

اور قتادہ سے چھٹا قول مروی ہے، وہ یہ کہ قربانی نحر کا دن اور اس کے بعد چھ دن تک ہے(٤)، اور یہ بھی صحابہ کے اقوال سے خارج ہے، لہذا اس کا کوئی مطلب نہیں۔

چھٹا مسئلہ: اور انہوں نے نحر کی راتوں کے بارے میں اختلاف کیا ہے؛ کیا وہ دنوں کے ساتھ داخل ہیں کہ ان میں ذبح جائز ہو، یا نہیں؟ تو امام مالک سے مشہور روایت یہ ہے کہ وہ داخل نہیں

ہیں، لہذا رات کو ذبح کرنا جائز نہیں۔ اور ان کے اکثر اصحاب(۵) اور اصحابِ رائے(۶) اسی پر ہیں؛ اللہ تعالیٰ کے فرمان کی وجہ سے: {اور وہ [معلوم] دنوں میں اللہ کا نام ذکر کریں}۔

(۱) سنن دارقطنی (۴۷۴۲) اور اسے ابو داؤد نے بھی مراسیل (۳۷۷) میں نکالا ہے، دونوں ابو سلمہ اور سلیمان بن یسار سے کہ انہیں یہ اطلاع پہنچی کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "قربانیاں مہینے کے آخر تک ہیں اس شخص کے لیے جو اسے مؤخر کرنا چاہے" - دارقطنی کے الفاظ اور نسخوں میں (ظ) کے علاوہ: محرم کی جگہ ذی الحجہ واقع ہوا ہے، اور ثابت شدہ (ظ) سے ہے، جو ابو داؤد کی مراسیل (۳۷۷) میں حدیث کی روایت کے موافق ہے۔ (۲) المفہم ۵ / ۳۵٤ ۔ (۳) الاستذکار ۱۵ / ۲۰۵ میں۔ (٤) اسے ابن عبد البر نے تمہید ۲۳ / ۱۹٦ ، اور استذکار ۱۵ / ۲۰۳ میں ذکر کیا ہے۔ (۵) اکمال المعلم ٦ / ٤۰۲ ، اور المفہم ۵ / ۳۵٤ ۔ (٦) اسی طرح مصنف نے ابن عطیہ سے المحرر الوجیز ٤ / ۱۱۸ میں نقل کیا ہے، اور جو تحفۃ الفقہاء میں علاء الدین سمرقندی ۳ / ۸۳، بدائع الصنائع ٦ / ۳۱۲، اور حاشیہ ابن عابدین ٦ / ۳۱٦ میں ہے وہ احناف سے رات کو ذبح کرنے کا جواز ہے باوجود کراہت کے۔ اور یہ کراہت تنزیہی ہے جیسا کہ حاشیہ ابن عابدین ٦ / ۳۲۰ میں ہے۔ اور مصنف آگے اکمال المعلم اور المفہم کے حوالے سے ابو حنیفہ سے جواز کا قول ذکر کریں گے۔

The mention of "days" is evidence that slaughtering at night is not permissible. Abu Hanifa, Ash-Shafi'i, Ahmad, Ishaq, and Abu Thawr said: Nights are included in the days, and slaughtering during them is valid. It was narrated from Malik and Ashhab something similar, and Ashhab made a distinction between the 'Hady' (sacrificial animal for Hajj) and the 'Udhiyah' (sacrifice for Eid), allowing the Hady at night but not the Udhiyah at night (1). Seventh: The Almighty's saying: {over what He has provided them of cattle animals} means: over the slaughtering of what He provided them. {of cattle animals}: cattle here refers to camels, cows, and sheep. "Bahimat al-An'am" (beasts of cattle) is the cattle itself, similar to saying "the first prayer" or "the congregational mosque". Eighth: {Eat of it} is a command meaning recommendation according to the majority. It is recommended for a man to eat from his Hady and Udhiyah and to give most of it as charity, while they permit giving all as charity or eating all of it (2). A group took a stricter view and made eating and feeding obligatory based on the literal meaning of the command (3), and because of the Prophet's saying (peace and blessings be upon him): "Eat, store, and give charity" (4). Al-Kiya said (5): His Almighty's saying: {Eat of it and feed} indicates that it is not permissible to sell all of it, nor to give all of it as charity. Ninth: The blood of expiations (kafaraat) is not to be eaten from by its owners. The famous opinion of Malik's school (may Allah have mercy on him) is that one does not eat from three: the penalty for hunting, vows for the poor, and ransom for harm (fidyah al-adha). He eats from anything else when it reaches its destination, whether it was obligatory or voluntary. A group of the predecessors and jurists of various regions agreed with him on this (6). Tenth: If he eats from what he was forbidden; does he pay back the value of what he ate, or does he offer a full sacrificial animal?

(1) Ikmal al-Mu'lim 6/402, and Al-Mufhim 5/354. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/119. (3) In (D) and (M): by the literal meaning of the verse, and what is established in the rest of the copies and Al-Mufhim 5/380, and the speech is from him. (4) Narrated by Ahmad (24249) and Muslim (1971) from the Hadith of Aisha (may Allah be pleased with her). (5) In Ahkam al-Quran 3/281. (6) Al-Mufhim 3/426.

"दिनों" का उल्लेख इस बात का प्रमाण है कि रात में ज़बह करना जायज़ नहीं है। अबू हनीफा, अल-शाफ़ई, अहमद, इशाक और अबू थौर ने कहा: रातें दिनों में शामिल हैं और उनमें ज़बह करना मान्य है। मालिक और अशहब से भी इसी तरह का वर्णन किया गया है, और अशहब ने 'हद्य' (हज की कुर्बानी) और 'उधिया' (ईद की कुर्बानी) के बीच अंतर किया, रात में हद्य की अनुमति दी लेकिन रात में उधिया की नहीं (1)। सातवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {उन चौपायों पर जो उसने उन्हें प्रदान किए हैं} का अर्थ है: जो उसने उन्हें प्रदान किया है उसके ज़बह करने पर। {चौपायों में से}: यहाँ चौपायों (अनाम) का अर्थ ऊंट, गाय और भेड़-बकरी है। "बहीमतुल अनाम" ही चौपाया है, जैसे आप कहें: 'पहली नमाज़', या 'जामिया मस्जिद'। आठवाँ: {उसमें से खाओ} एक आदेश है जिसका अर्थ बहुमत के अनुसार सिफ़ारिश (मुस्तहब) है। एक व्यक्ति के लिए अपनी हद्य और उधिया में से खाना और अधिकांश दान करना मुस्तहब है, जबकि वे पूरे को दान करने या पूरे को खाने की अनुमति देते हैं (2)। एक समूह ने सख्त रुख अपनाया और आदेश के शाब्दिक अर्थ के आधार पर खाने और खिलाने को अनिवार्य बना दिया (3), और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के इस कथन के कारण: "खाओ, जमा करो और सदक़ा करो" (4)। अल-किया ने कहा (5): अल्लाह तआला का कथन: {उसमें से खाओ और खिलाओ} यह दर्शाता है कि उस पूरे को बेचना या उस पूरे को सदक़ा करना जायज़ नहीं है। नौवां: कफ़्फ़ारे का मांस उसके मालिक नहीं खाते। इमाम मालिक (रहमतुल्लाह अलैहि) के मज़हब में मशहूर यह है कि वह तीन चीज़ों में से नहीं खाता: शिकार का बदला (जज़ाउत-सय्यद), गरीबों की मन्नत, और तकलीफ के बदले फिदया (फ़िदयतुल अज़ा)। इसके अलावा वह जो भी है, उसे खाता है जब वह अपने स्थान पर पहुँच जाए, चाहे वह अनिवार्य हो या स्वैच्छिक। सलफ के एक समूह और विभिन्न शहरों के न्यायविदों ने इस पर उनके साथ सहमति व्यक्त की (6)। दसवां: यदि उसने उस चीज़ में से खा लिया जिससे उसे मना किया गया था; तो क्या वह जितना उसने खाया उसका मूल्य चुकाएगा, या वह एक पूर्ण हद्य (कुर्बानी) देगा?

(1) इकमल अल-मुअल्लिम 6/402, और अल-मुफ्हिम 5/354। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/119। (3) (द) और (म) में: आयत के शाब्दिक अर्थ से, और बाकी प्रतियों और अल-मुफ्हिम 5/380 में जो स्थापित है, और भाषण उन्हीं से है। (4) अहमद (24249) और मुस्लिम (1971) ने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से उल्लेख किया है। (5) अहकाम अल-क़ुरान 3/281 में। (6) अल-मुफ्हिम 3/426।

370 سورہ الحج: آیات ۲۸ - ۲۹

"ایام" (دنوں) کا ذکر اس بات کی دلیل ہے کہ رات میں ذبح کرنا جائز نہیں ہے۔ ابو حنیفہ، شافعی، احمد، اسحاق اور ابو ثور نے کہا: راتیں دنوں میں داخل ہیں اور ان میں ذبح کرنا کفایت کرتا ہے۔ مالک اور اشہب سے بھی اسی طرح مروی ہے، اور اشہب نے 'ہدی' (حج کی قربانی) اور 'اضحیہ' (عید کی قربانی) کے درمیان فرق کیا، چنانچہ انہوں نے رات کو ہدی کی اجازت دی لیکن رات کو اضحیہ کی اجازت نہیں دی (1)۔ ساتویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿عَلَىٰ مَا رَزَقَهُم مِّن بَهِيمَةِ الْأَنْعَامِ﴾ یعنی: جو اس نے انہیں عطا کیا اس کے ذبح پر۔ ﴿مِن بَهِيمَةِ الْأَنْعَامِ﴾ اور انعام سے یہاں مراد اونٹ، گائے اور بکری ہیں۔ بہیمۃ الانعام ہی انعام ہے، جیسے آپ کہیں: پہلی نماز، اور جامع مسجد۔ آٹھویں بات: ﴿فَكُلُوا مِنْهَا﴾ یہ ایک امر ہے جس کا مطلب جمہور کے نزدیک مستحب ہونا ہے۔ آدمی کے لیے مستحب ہے کہ وہ اپنی ہدی اور اضحیہ میں سے کھائے اور زیادہ تر صدقہ کر دے، جبکہ وہ پورے کے صدقہ کرنے اور پورے کے کھانے کی بھی اجازت دیتے ہیں (2)۔ ایک گروہ نے سختی کی اور امر کے ظاہر کی بنیاد پر کھانے اور کھلانے کو واجب قرار دیا (3)، اور نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کے اس قول کی وجہ سے: "کھاؤ، ذخیرہ کرو اور صدقہ کرو" (4)۔ الکیا نے کہا (5): اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَكُلُوا مِنْهَا وَأَطْعِمُوا﴾ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ اس تمام کا بیچنا جائز ہے اور نہ ہی تمام کا صدقہ کرنا۔ نویں بات: کفارات کا گوشت ان کے مالکان نہیں کھاتے۔ مالک رحمہ اللہ کا مشہور مذہب یہ ہے کہ وہ تین چیزوں میں سے نہیں کھاتا: شکار کا بدلہ، مسکینوں کی نذر، اور تکلیف کا فدیہ۔ اور ان کے علاوہ سے کھاتا ہے جب وہ اپنے مقام پر پہنچ جائے، خواہ وہ واجب ہو یا نفلی۔ سلف کی ایک جماعت اور شہروں کے فقہاء نے اس پر ان سے اتفاق کیا ہے (6)۔

دسویں بات: اگر اس نے اس چیز میں سے کھا لیا جس سے اسے روکا گیا تھا؛ تو کیا وہ جتنا اس نے کھایا اس کی قیمت ادا کرے گا، یا مکمل ہدی (قربانی) کا جرمانہ دے گا؟

(1) إكمال المعلم 6/402، والمفهم 5/354۔ (2) المحرر الوجيز 4/119۔ (3) (د) اور (م) میں: آیت کے ظاہر سے، اور باقی نسخوں اور المفہم 5/380 میں جو ثابت ہے، اور کلام انہی سے ہے۔ (4) اسے احمد (24249) اور مسلم (1971) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (5) أحكام القرآن 3/281 میں۔ (6) المفهم 3/426۔

Surah Al-Hajj: Verses 28 - 29 371 ...two opinions in our school (1). Ibn al-Majishun held the first opinion (2); Ibn al-Arabi said: It is the truth, nothing else is required of him. Similarly, if one vowed an offering (hady) for the poor and then ate from it after it reached its place of sacrifice, he would not be liable except for what he ate - contrary to what is in al-Mudawwanah - because the sacrifice has already occurred, and the transgression is only against the meat, so he is liable for the amount he transgressed in (3). And the saying of the Almighty (4): {And let them fulfill their vows} indicates the obligation of fulfilling the vow even if it were blood (an animal sacrifice), an offering, or otherwise. This indicates that it is not permissible to eat from a vow in fulfillment of that vow (5). The same applies to the penalty for hunting and the ransom for harm (fidya al-adha); because what is required is to bring it complete without any deficiency in meat or otherwise. If he ate from that, he would be liable for a complete offering. And Allah knows best. Eleventh: Does he compensate with the value of the meat, or does he compensate with food? In the book of Muhammad from Abd al-Malik: he compensates with food. The first (value of meat) is more correct; because food is only a substitute for the entire offering when its performance as an act of worship becomes impossible, and the rule for transgression is not the same as the rule for worship (6). Twelfth: If any of this guaranteed offering - which is the penalty for hunting, the ransom for harm, and the vow for the poor - becomes incapacitated before reaching its place of sacrifice, its owner may eat from it and feed from it the rich, the poor, and whoever he wishes. He shall not sell any of its meat, skin, or collars. Isma'il ibn Ishaq said: Because if a guaranteed offering becomes incapacitated before reaching its place of sacrifice, a replacement is due from him; therefore, it was permissible for its owner to eat from it and feed others. But if a voluntary offering becomes incapacitated before reaching its place of sacrifice, it is not permissible for him to eat from it nor to feed others; because since a replacement is not due from him, it was feared that he might do that to the offering and slaughter it without it being incapacitated. Thus, caution was taken for the people, and based on that, the practice was established [in voluntary offerings when...

(1) The previous source. (2) 'Iqd al-Jawahir al-Thaminah 1/452. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1280. (4) In the copies except (Z): his saying, and what is established is from (Z). (5) Ahkam al-Qur'an by al-Kiya al-Tabari 3/281. (6) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/1280.

सूरह अल-हज्ज: आयत 28 - 29 371 ...हमारे मज़हब में दो राय हैं (1)। इब्न अल-माजीशुन ने पहली राय दी (2); इब्न अल-अरबी ने कहा: और यही सच है, इसके अलावा उस पर कुछ नहीं है। इसी तरह, यदि कोई गरीबों के लिए भेंट (हृदय) की मन्नत माने और उसके बलिदान के स्थान पर पहुँचने के बाद उसमें से खा ले, तो वह केवल उतना ही हर्जाना भरेगा जितना उसने खाया है - अल-मुदव्वना के विपरीत - क्योंकि वध पहले ही हो चुका है, और उल्लंघन केवल मांस पर है, इसलिए वह उल्लंघन की मात्रा के लिए उत्तरदायी है (3)। और सर्वशक्तिमान (4) का कथन: {और उन्हें अपनी मन्नतें पूरी करने दो} मन्नत को पूरा करने की अनिवार्यता को दर्शाता है चाहे वह रक्त (पशु बलि) हो, भेंट हो, या कुछ और। यह इस बात का संकेत है कि मन्नत को पूरा करने के लिए उसमें से खाना जायज़ नहीं है (5)। शिकार के बदले और कष्ट के प्रायश्चित (फ़िद्या अल-अज़ा) पर भी यही बात लागू होती है; क्योंकि आवश्यक यह है कि इसे मांस या किसी अन्य चीज़ की कमी के बिना पूर्ण रूप से लाया जाए। यदि उसने उसमें से खाया, तो उस पर एक पूर्ण भेंट अनिवार्य होगी। और अल्लाह ही बेहतर जानता है। ग्यारहवीं: क्या वह मांस के मूल्य का हर्जाना भरता है, या भोजन का? अब्दुल मलिक से मुहम्मद की किताब में है: वह भोजन का हर्जाना भरता है। पहली राय (मांस का मूल्य) अधिक सही है; क्योंकि भोजन केवल पूरी भेंट के बदले में होता है जब इबादत के रूप में उसका प्रदर्शन असंभव हो जाता है, और उल्लंघन का नियम इबादत के नियम के समान नहीं है (6)। बारहवीं: यदि इस गारंटीकृत भेंट में से कुछ - जो शिकार का बदला, कष्ट का प्रायश्चित और गरीबों के लिए मन्नत है - अपने बलिदान के स्थान पर पहुँचने से पहले ही अक्षम हो जाए, तो उसका मालिक उसमें से खा सकता है और उसमें से अमीरों, गरीबों और जिसे वह चाहे खिला सकता है। वह उसके मांस, खाल या पट्टों में से कुछ भी नहीं बेचेगा। इस्माइल बिन इशाक ने कहा: क्योंकि यदि कोई गारंटीकृत भेंट अपने गंतव्य तक पहुँचने से पहले ही अक्षम हो जाती है, तो उसके बदले दूसरी भेंट देना अनिवार्य है; इसलिए, इसके मालिक के लिए इसमें से खाना और दूसरों को खिलाना जायज़ था। लेकिन अगर स्वैच्छिक भेंट गंतव्य तक पहुँचने से पहले ही अक्षम हो जाए, तो उसके लिए उसमें से खाना या दूसरों को खिलाना जायज़ नहीं है; क्योंकि चूंकि उस पर इसका बदला अनिवार्य नहीं है, इसलिए डर था कि वह भेंट के साथ ऐसा कर सकता है और बिना अक्षम हुए ही उसे वध कर सकता है। इस प्रकार, लोगों के लिए सावधानी बरती गई, और इसी आधार पर अमल जारी रहा [स्वैच्छिक भेंट में जब...

(1) पिछला स्रोत। (2) इक़द अल-जवाहर अल-थमीना 1/452। (3) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1280। (4) प्रतियों में (ज़) के अलावा: उनका कथन, और जो स्थापित है वह (ज़) से है।

(5) अल-किया अल-तबरी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/281। (6) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/1280।

سورہ الحج: آیات ۲۸ - ۲۹ ۳۷۱ ...ہمارے مذہب میں دو قول ہیں (۱)۔ اور پہلے قول کے قائل ابن الماجشون ہیں (۲)؛ ابن العربی نے کہا: اور یہی حق ہے، اس کے علاوہ اس پر کچھ نہیں۔ اور اسی طرح اگر کوئی مسکینوں کے لیے ہدی (قربانی کا جانور) کی نذر مانے اور پھر اس کے ذبح کی جگہ پہنچنے کے بعد اس میں سے کھا لے، تو وہ صرف اتنا ہی تاوان بھرے گا جتنا اس نے کھایا ہے - المدوّنہ کے خلاف - کیونکہ ذبح ہو چکا ہے، اور زیادتی صرف گوشت پر ہے، لہذا وہ اتنی مقدار کا تاوان بھرے گا جتنا اس نے زیادتی کی ہے (۳)۔ اور اللہ تعالیٰ (٤) کا فرمان: {اور اپنی نذریں پوری کریں} نذر کے نکالنے کے وجوب پر دلالت کرتا ہے چاہے وہ خون (جانور کی قربانی) ہو یا ہدی یا کچھ اور۔ اور یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ نذر کو پورا کرنے کے لیے اس میں سے کھانا جائز نہیں ہے (٥)۔ اور اسی طرح شکار کی جزا اور تکلیف کے فدیہ کا حکم ہے؛ کیونکہ مطلوب یہ ہے کہ اسے گوشت یا کسی اور چیز کی کمی کے بغیر مکمل لایا جائے، پس اگر اس نے اس میں سے کھایا تو اس پر ایک مکمل ہدی لازم ہوگی۔ واللہ اعلم۔ گیارہویں بات: کیا وہ گوشت کی قیمت کا تاوان بھرے گا، یا کھانا دے گا؟ تو محمد کی کتاب میں عبدالملک سے مروی ہے: کہ وہ کھانا بطور تاوان دے گا۔ اور پہلا قول (گوشت کی قیمت) زیادہ صحیح ہے؛ کیونکہ کھانا تو پوری ہدی کے مقابلے میں اس وقت ہوتا ہے جب عبادت کے طور پر اس کی ادائیگی ناممکن ہو جائے، اور زیادتی کا حکم عبادت کے حکم جیسا نہیں ہے (٦)۔ بارہویں بات: اگر اس مضمونہ (جس کا بدلہ دینا لازم ہو) ہدی میں سے کچھ - جو شکار کی جزا، تکلیف کا فدیہ اور مساکین کی نذر ہے - اپنی جگہ (ذبح کے مقام) پر پہنچنے سے پہلے ہی ناکارہ ہو جائے، تو اس کا مالک اس میں سے خود بھی کھا سکتا ہے اور امیروں، فقراء اور جسے چاہے کھلا سکتا ہے۔ وہ اس کے گوشت، کھال یا پٹیوں میں سے کچھ بھی فروخت نہیں کرے گا۔ اسماعیل بن اسحاق نے کہا: کیونکہ مضمونہ ہدی

جب اپنی جگہ پہنچنے سے پہلے ناکارہ ہو جائے تو اس پر اس کا بدل لازم ہوتا ہے، اسی لیے اس کے مالک کے لیے جائز ہوا کہ اس میں سے کھائے اور کھلائے۔ پس جب نفلی ہدی اپنی جگہ پہنچنے سے پہلے ناکارہ ہو جائے تو اس میں سے کھانا اور کھلانا جائز نہیں ہے؛ کیونکہ جب اس پر اس کا بدل لازم نہ تھا تو ڈر تھا کہ وہ ہدی کے ساتھ ایسا کرے گا اور بغیر ناکارہ ہوئے اسے ذبح کر دے گا، اس لیے لوگوں کے حق میں احتیاط برتی گئی، اور اسی پر عمل رہا [نفلی ہدی میں جب...

(١) مصدر سابق۔ (٢) عقد الجواهر الثمينة ١/ ٤٥٢ . (٣) أحكام القرآن لابن العربي ٣/ ١٢٨٠ . (٤) نسخوں میں (ظ) کے علاوہ: ان کا قول، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے۔ (٥) أحكام القرآن للكيا الطبري ٣/ ٢٨١ . (٦) أحكام القرآن لابن العربي ٢/ ١٢٨٠ .

372 Surah Al-Hajj: Verses 28 - 29

...[if it is incapacitated on the way, its owner should slaughter it and leave it between it and the people] (1).

Abu Dawud narrated from Najiyah al-Aslami: that the Messenger of Allah (ﷺ) sent sacrificial animals (hady) with him and said: "If any of them are incapacitated, slaughter it, then dip its shoe in its blood, then leave it between it and the people" (2). Based on this hadith, Malik, Al-Shafi'i in one of his views, Ahmad, Ishaq, Abu Thawr, and the people of opinion (Ashab al-Ra'y) and those who followed them regarding voluntary sacrificial animals said: its driver should not eat anything from it, and he should leave it for the people to eat (3).

And in Sahih Muslim: "Do not eat from it yourself, nor anyone from your traveling party" (4). Based on the apparent meaning of this prohibition, Ibn Abbas and Al-Shafi'i said in his other view, and it was chosen by Ibn al-Mundhir, they said: its [driver] should not eat from it, nor anyone from his traveling party (5).

Abu Umar (6) said: His saying (peace and blessings be upon him): "And nor (7) anyone from your traveling party" is only found in the hadith of Ibn Abbas. It is not in the hadith of Hisham bin Urwah, from his father, from...

(1) Al-Tamhid 22/266, and what is between brackets is from it. (2) Sunan Abi Dawud (1762), and it is with Ahmad (18943), Al-Tirmidhi (910), and Ibn Majah (3106). Al-Tirmidhi said: The hadith of Najiyah is a good authentic hadith (hasan sahih). His saying: "then dip its shoe in its blood" refers to the shoe with which it was garlanded (taqlid), and taqlid is to hang a shoe around the neck of the camel so that it is known to be a sacrificial animal. Al-Tamhid 22/264. (3) Al-Mufhim 3/426, without the saying about Al-Shafi'i: in one of his views. (4) A part of the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with both of them), and it is in Muslim (1325), and also narrated by Ahmad (1869). (5) Al-Mufhim 3/425-426, and what is between brackets is from it, and it does not contain: "and Al-Shafi'i in his other view". Al-Nawawi said in Al-Majmu' 8/283: Is it permissible for the poor among the traveling party of the owner of the sacrificial animal to eat from it? There are two famous views, the more correct of which is: It is not permissible, which is the text stated by Al-Shafi'i, and corrected by the companions based on the hadith. Then he mentioned two views regarding the "party" (rifqah); one of them: they are those who associate with him in eating and other things excluding the caravan. The second: the entire caravan. He said: And it is the more correct of the two, and it is what the apparent meaning of the hadiths

requires. (6) In Al-Tamhid 22/276, and similarly in Al-Istidhkar 12/280. (7) Before it in (z) and (m): "And do not eat from it", and in (kh): "And no one should eat from it", and this position was omitted from (d) and (zha), and what is established is from Al-Tamhid and Al-Istidhkar.

३७२ सूरा अल-हज्ज: आयत २८ - २९

...[यदि वह रास्ते में असमर्थ हो जाए, तो उसके मालिक को उसे ज़बह कर देना चाहिए और उसे लोगों के लिए छोड़ देना चाहिए] (१)।

अबू दाऊद ने नाजिया अल-असलमी से रिवायत की है: कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने उनके साथ कुर्बानी के जानवर (हद्य) भेजे और कहा: "अगर उनमें से कोई असमर्थ हो जाए, तो उसे ज़बह कर दो, फिर उसके जूते को उसके खून में डुबो दो, फिर उसे लोगों के लिए छोड़ दो" (२)। इसी हदीस के आधार पर मलिक, अल-शाफ़ई ने अपने एक विचार में, अहमद, इशाक, अबू थौर, और राय के लोगों (अशहाब अल-राय) और उन लोगों ने जिन्होंने स्वैच्छिक कुर्बानी के जानवरों के बारे में उनका अनुसरण किया, कहा: उसे हाँकने वाला उसमें से कुछ भी नहीं खाएगा, और वह उसे लोगों के लिए खाने के लिए छोड़ देगा (३)।

और सहीह मुस्लिम में है: "तुम उसमें से न खाना और न ही तुम्हारे काफिले का कोई सदस्य" (४)। इस निषेध के प्रत्यक्ष अर्थ के आधार पर इब्न अब्बास और अल-शाफ़ई ने अपने दूसरे विचार में कहा, और इसे इब्न अल-मुन्ज़िर ने चुना, उन्होंने कहा: उसे हाँकने वाला [चालक] उसमें से नहीं खाएगा, और न ही उसके काफिले का कोई सदस्य (५)।

अबू उमर (६) ने कहा: उनका कहना (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम): "और न ही (७) तुम्हारे काफिले का कोई सदस्य" केवल इब्न अब्बास की हदीस में पाया जाता है। यह हिशाम बिन उरवा की हदीस में नहीं है, जो उनके पिता से है, जो...

(१) अल-तमहीद २२/२६६, और कोष्ठक के बीच जो है वह उसी से है। (२) सुनन अबी दाऊद (१७६२), और यह अहमद (१८९४३), अल-तिर्मिज़ी (९१०), और इब्न माजाह (३१०६) के पास है। तिर्मिज़ी ने कहा: नाजिया की हदीस एक अच्छी सहीह हदीस (हसन सहीह) है। उनका कहना: "फिर उसके जूते को उसके खून में डुबो दो" उस जूते को संदर्भित करता है जिससे उसे हार पहनाया गया था (तक़लीद), और तक़लीद ऊँट की गर्दन में एक जूता लटकाना है ताकि उसे कुर्बानी के जानवर के रूप में जाना जा सके। अल-तमहीद २२/२६४। (३) अल-मुफ़हिम ३/४२६, अल-शाफ़ई के बारे में बिना कहे: उनके एक विचार में। (४) इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस का एक हिस्सा, और यह मुस्लिम (१३२७) में है, और अहमद (१८६९) ने भी इसे रिवायत किया है। (५) अल-मुफ़हिम ३/४२५-४२६, और कोष्ठक के बीच जो है वह उसी से है, और इसमें यह नहीं है: "और अल-शाफ़ई

अपने दूसरे विचार में"। अल-नववी ने अल-मजमूअ ८/२८३ में कहा: क्या कुर्बानी के जानवर के मालिक के काफिले के गरीबों के लिए उसमें से खाना जायज़ है? इसमें दो प्रसिद्ध विचार हैं, जिनमें से अधिक सही यह है: यह जायज़ नहीं है, जो अल-शाफ़ई द्वारा घोषित पाठ है, और हदीस के आधार पर साथियों द्वारा सही किया गया है। फिर उन्होंने "रिफ़क़ा" (काफिला/साथी) के संबंध में दो विचार बताए; उनमें से एक: वे वे हैं जो काफिले के अलावा खाने और अन्य चीजों में उनके साथ मिलते-जुलते हैं। दूसरा: पूरा काफिला। उन्होंने कहा: और यह दोनों में से अधिक सही है, और यही हदीसों के प्रत्यक्ष अर्थ की आवश्यकता है। (६) अल-तमहीद २२/२७६ में, और इसी तरह अल-इस्तिज़कार १२/२८० में। (७) (ज़) और (म) में इससे पहले: "और उसमें से न खाओ", और (ख़) में: "और कोई भी उसमें से न खाए", और यह स्थान (द) और (ज़) से हटा दिया गया था, और जो स्थापित है वह अल-तमहीद और अल-इस्तिज़कार से है।

...[راستے میں عطب (زخمی یا لاچار) ہو جائے تو اس کا مالک اسے ذبح کر دے اور اسے لوگوں کے درمیان چھوڑ دے] (۱)۔

ابو داؤد نے ناجیہ الاسلمی سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے ان کے ساتھ ہدی (قربانی کے جانور) بھیجے اور فرمایا: "اگر ان میں سے کوئی عطب ہو جائے تو اسے ذبح کر دو، پھر اس کا جوتا اس کے خون میں رنگ دو، پھر اسے لوگوں کے لیے چھوڑ دو" (۲)۔ اس حدیث کی بنیاد پر مالک، شافعی نے اپنے ایک قول میں، احمد، اسحاق، ابو ثور اور اصحاب الرائے اور نفلی ہدی کے معاملے میں ان کی پیروی کرنے والوں نے کہا ہے کہ: اس کا ہانکنے والا اس میں سے کچھ نہ کھائے، اور اسے لوگوں کے لیے چھوڑ دے کہ وہ اسے کھائیں (۳)۔

اور صحیح مسلم میں ہے: "تم اس میں سے نہ کھاؤ اور نہ تمہارے ساتھیوں میں سے کوئی" (۴)۔ اس ممانعت کے ظاہری معنی کی بنیاد پر ابن عباس اور شافعی نے اپنے دوسرے قول میں کہا ہے، اور اسی کو ابن المنذر نے اختیار کیا ہے، ان دونوں نے کہا: اس کا [ہانکنے والا] اس میں سے نہ کھائے اور نہ ہی اس کے ساتھیوں میں سے کوئی (۵)۔

ابو عمر (۶) نے کہا: آپ ﷺ کا ارشاد: "اور نہ ہی (۷) تمہارے ساتھیوں میں سے کوئی" صرف ابن عباس کی حدیث میں پایا جاتا ہے۔ یہ ہشام بن عروہ کی اپنے والد سے روایت کردہ حدیث میں نہیں ہے، جو...

(۱) التمہید ۲۶۶/۲۲، اور قوسین کے درمیان اسی سے ہے۔ (۲) سنن ابی داؤد (۱۷۶۲)، اور یہ احمد (۱۸۹۴۳)، ترمذی (۹۱۰) اور ابن ماجہ (۳۱۰۶) کے ہاں ہے۔ ترمذی نے کہا: ناجیہ کی

حدیث حسن صحیح ہے۔ آپ کا قول "پھر اس کا جوتا اس کے خون میں رنگ دو" سے مراد وہ جوتا ہے جو اس کے گلے میں لٹکایا گیا تھا (تقلید)، اور تقلید یہ ہے کہ اونٹ کی گردن میں جوتا لٹکایا جائے تاکہ پہچانا جا سکے کہ یہ ہدی ہے۔ التمہید ۲۶۴/۲۲۔ (۳) المفہم ۴۲۶/۳، سوائے شافعی کے بارے میں اس قول کے: اپنے ایک قول میں۔ (۴) ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث کا ایک ٹکڑا، اور یہ مسلم (۱۳۲۵) کے ہاں ہے، اور اسے احمد (۱۸۶۹) نے بھی نقل کیا ہے۔ (۵) المفہم ۴۲۵/۳ - ۴۲۶، اور قوسین کے درمیان اسی سے ہے، اور اس میں یہ نہیں ہے: "اور شافعی اپنے دوسرے قول میں"۔ نووی نے المجموع ۲۸۳/۸ میں کہا ہے: کیا ہدی کے مالک کے ساتھیوں میں سے فقراء کے لیے اس میں سے کھانا جائز ہے؟ اس میں دو مشہور قول ہیں جن میں سے صحیح تر یہ ہے کہ: جائز نہیں ہے، اور یہی شافعی کی نص ہے، اور اصحاب نے حدیث کی بنا پر اسے صحیح قرار دیا ہے۔ پھر انہوں نے ساتھیوں (رفقہ) کے بارے میں دو صورتیں ذکر کیں؛ ایک یہ کہ وہ لوگ جو قافلے کے علاوہ کھانے پینے وغیرہ میں اس کے ساتھ شریک ہوں۔ دوسری یہ کہ پورا قافلہ۔ انہوں نے کہا: اور یہی ان میں سے صحیح تر ہے، اور احادیث کا ظاہر بھی اسی کا متقاضی ہے۔ (۶) التمہید ۲۷۶/۲۲ میں، اور اسی طرح الاستذکار ۲۸۰/۱۲ میں۔ (۷) اس سے پہلے (ز) اور (م) میں ہے: "اور اس میں سے نہ کھاؤ"، اور (خ) میں ہے: "اور اس میں سے کوئی نہ کھائے"، اور یہ مقام (د) اور (ظ) سے ساقط ہے، اور جو ثابت ہے وہ التمہید اور الاستذکار سے ہے۔

Najiyah. And it is more authentic in our view than the hadith of Ibn Abbas, and this is what the jurists act upon. Included in his (peace and blessings be upon him) statement: "Leave it between it and the people" are his companions and others.

Ash-Shafi’i and Abu Thawr said: Whatever sacrificial animal (Hadi) is originally obligatory, he does not eat from it. Whatever is voluntary or ritual, he eats from it, gives some as gifts, stores some, and gives some in charity. For them, Tamattu' and Qiran are rituals. Al-Awza'i's view is similar. Abu Hanifa and his companions said: He eats from the sacrificial animal of Tamattu' and voluntary offerings, but does not eat from anything else that became obligatory due to the state of Ihram. It was narrated from Malik: He does not eat from the blood of corruption (dam al-fasad). Following this analogy: he does not eat from the blood of compensation (dam al-jabr), similar to the view of Ash-Shafi’i and Al-Awza'i (1).

Malik held the view that the penalty for hunting was designated by Allah for the poor, based on His saying: {or an atonement: feeding the poor} [Al-Ma'idah: 95]. Regarding the ransom for ailment, He said: {then a ransom of fasting or charity or sacrifice} [Al-Baqarah: 196]. And the Prophet (peace be upon him) said to Ka'b bin 'Ujrah: "Feed six poor people, two mudds for each poor person, or fast three days, or sacrifice a sheep" (2). The mention of the poor is explicitly stated. As for other sacrificial animals, they remain under the original ruling of His saying: {And the camels and cattle We have appointed for you as among the symbols of Allah} until His saying: {so eat of them} [Al-Hajj: 36]. The Prophet (peace be upon him) and Ali ate from the sacrificial animals he brought and drank from its broth. He (peace be upon him) was performing Qiran according to the most authentic opinions and reports, so his sacrifice was obligatory. Thus, what Abu Hanifa relied upon is not correct (3). And Allah knows best.

Allah, glory be to Him, only permitted eating from the sacrificial animals because the Arabs used to believe they should not eat from their sacrifices. So Allah commanded His Prophet (peace be upon him) to oppose them; thus he legislated and conveyed it. He also did so when he offered a sacrifice and entered Ihram (peace be upon him) (4).

(1) Al-Mufhim 3/426. His saying 'dam al-jabr' (or al-jubran, as found in copy 'z'): it is what compensates for a defect occurring in the Hajj. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1279. The hadith of Ka'b bin 'Ujrah was mentioned previously at 3/290. (3)

Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1279. The hadith was narrated at length by Ahmad (14440) and Muslim (1218) from the hadith of Jabir. (4) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1279.

सूरह अल-हज: आयत २८ - २९ ३७३

नाज़िया। और यह हमारे अनुसार इब्न अब्बास की हदीस से अधिक प्रमाणिक है, और इसी पर फकीह (धर्मशास्त्री) अमल करते हैं। और उनके(शांति और आशीर्वाद उन पर हो) इस कथन में कि 'इसे उसके और लोगों के बीच छोड़ दो' उनके साथी और अन्य लोग भी शामिल हैं।

शाफ़ई और अबू थौर ने कहा: जो कुरबानी (हदी) मूल रूप से अनिवार्य (वाजिब) हो, उसमें से नहीं खाया जाएगा, और जो नफ़्ल (स्वैच्छिक) और अनुष्ठानिक हो, उसमें से खाया जाएगा, उपहार दिया जाएगा, संचित किया जाएगा और दान किया जाएगा। उनके अनुसार तमतु' और किरान अनुष्ठानिक हैं। औज़ाई का मत भी इसी के समान है। अबू हनीफा और उनके साथियों ने कहा: वह तमतु' और नफ़्ल की कुरबानी में से खाता है, लेकिन इसके अलावा और किसी चीज़ से नहीं खाता जो एहराम की स्थिति के कारण अनिवार्य हुई हो। मालिक से वर्णित है: वह भ्रष्टाचार के रक्त (दम अल-फ़साद) से नहीं खाता है। इसी सादृश्य के अनुसार: वह क्षतिपूर्ति के रक्त (दम अल-जबर) से नहीं खाता, जैसा कि शाफ़ई और औज़ाई (१) का कथन है।

मालिक ने इस बात को आधार बनाया कि शिकार का बदला अल्लाह ने गरीबों के लिए निर्धारित किया है, अपने इस कथन से: {या प्रायश्चित के रूप में निर्धनों को भोजन कराना} [अल-मइदा: ९५]। और कष्ट के बदले (फिद्या) के बारे में कहा: {तो रोज़े या सदका या कुरबानी के रूप में फिद्या (प्रायश्चित)} [अल-बकरा: १९६]। और पैगंबर (उन पर शांति हो) ने काब बिन उजराह से कहा: "छह गरीबों को खिलाओ, प्रत्येक गरीब को दो मुद्द, या तीन दिन रोज़ा रखो, या एक बकरी की कुरबानी दो" (२)। गरीबों का उल्लेख स्पष्ट रूप से किया गया है। जहाँ तक अन्य उपहारों (कुरबानी के जानवरों) का प्रश्न है, वे उनके मूल कथन पर आधारित हैं: {और ऊंटों को हमने तुम्हारे लिए अल्लाह के प्रतीकों में से बनाया है} उसके इस कथन तक: {तो उनमें से खाओ} [अल-हज: ३६]। पैगंबर (उन पर शांति हो) और अली ने उस कुरबानी में से खाया जो वे लाए थे, और उसका शोरबा पिया, और सबसे प्रमाणिक कथनों और रिवायतों के अनुसार वे 'किरान' (हज के साथ उमराह) करने वाले थे, इसलिए उनकी कुरबानी वाजिब थी। अतः अबू हनीफा ने जो तर्क दिया वह सही नहीं है (३)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह सुभानहु व ताआला ने कुरबानी में से खाने की अनुमति इसलिए दी क्योंकि अरब लोग समझते थे कि उन्हें अपनी कुरबानी में से नहीं खाना चाहिए, इसलिए अल्लाह सुभानहु व ताआला ने

अपने पैगंबर (उन पर शांति हो) को उनके विपरीत करने का आदेश दिया; तो इसमें कोई संदेह नहीं कि इसी प्रकार उन्होंने शरीयत बनाई और इसे पहुँचाया, और इसी तरह उन्होंने तब किया जब उन्होंने कुरबानी भेंट की और एहराम बाँधा (उन पर शांति हो) (४)।

(१) अल-मुफहिम ३/४२६, और उनका कथन: दम अल-जबर (या अल-जुबरान, जैसा कि संस्करण 'ज़' में है): यह वह है जो हज में होने वाली त्रुटि की भरपाई करता है। (२) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी ३/१२७९, और काब बिन उजराह की हदीस पहले ३/२९० पर आ चुकी है। (३) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी ३/१२७९, और इस हदीस को अहमद (१४४४०) और मुस्लिम (१२१८) ने जाबिर की हदीस से विस्तार से उद्धृत किया है। (४) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी ३/१२७९।

سورة الحج: الآيتان ٢٨ - ٢٩ ٣٧٣

ناجیہ۔ اور یہ ہمارے نزدیک ابن عباس کی حدیث سے زیادہ صحیح ہے، اور فقہاء کا اسی پر عمل ہے۔ اور آپ صلی اللہ علیہ وسلم کے اس قول 'اسے اس کے اور لوگوں کے درمیان چھوڑ دو' میں ان کے رفقاء اور دیگر لوگ بھی شامل ہیں۔

شافعی اور ابو ثور نے کہا: ہدی (قربانی کا جانور) جو اصل میں واجب ہو اس میں سے نہ کھایا جائے، اور جو نفل اور تقرب کے لیے ہو اس میں سے کھایا جائے، ہدیہ دیا جائے، ذخیرہ کیا جائے اور صدقہ کیا جائے۔ ان کے نزدیک تمتع اور قران تقرب و عبادت (نُسک) ہیں۔ اوزاعی کا مذہب بھی اسی طرح کا ہے۔ ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب نے کہا: تمتع اور نفل کی ہدی سے کھایا جائے، اور اس کے علاوہ کسی ایسی چیز سے نہ کھایا جائے جو احرام کے حکم سے واجب ہوئی ہو۔ امام مالک سے مروی ہے: وہ دمِ فساد سے نہ کھائے۔ اور اسی قیاس پر: وہ دمِ جبر سے بھی نہ کھائے، جیسا کہ شافعی اور اوزاعی (١) کا قول ہے۔

مالک نے اس بات سے استدلال کیا کہ شکار کا بدلہ اللہ نے مسکینوں کے لیے مقرر کیا ہے، اللہ تعالیٰ کے اس قول سے: ﴿أَوْ كَفَّرَةٌ طَعَامُ مَسَٰكِينَ﴾ [المائدة: ٩٥] (یا کفارہ ہے مسکینوں کو کھانا کھلانا)۔ اور تکلیف کے فدیہ کے بارے میں فرمایا: ﴿فَفِدْيَةٌ مِّن صِيَامٍ أَوْ صَدَقَةٍ أَوْ نُسُكٍ﴾ [البقرة: ١٩٦] (تو فدیہ ہے روزے یا صدقہ یا قربانی سے)۔ اور آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے کعب بن عجرہ سے فرمایا: "چھ مسکینوں کو کھانا کھلاؤ، ہر مسکین کے لیے دو مد، یا تین دن کے روزے رکھو، یا ایک بکری ذبح کرو" (٢)۔ مساکین کا ذکر صریح ہے، جہاں تک ہدیہ کے دیگر جانوروں کا تعلق ہے، وہ اصل حکم پر باقی ہیں: ﴿وَالْبُدْنَ جَعَلْنَٰهَا لَكُم مِّن شَعَٰٓئِرِ ٱللَّهِ﴾ یہاں تک کہ اس قول تک: ﴿فَكُلُوا مِنْهَا﴾ [الحج: ٣٦] (پس ان میں سے کھاؤ)۔ اور نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم اور حضرت علی

رضی اللہ عنہ نے اس ہدی سے کھایا جو آپ صلی اللہ علیہ وسلم لائے تھے، اور اس کے شوربے سے پیا، اور صحیح ترین اقوال اور روایات کے مطابق آپ صلی اللہ علیہ وسلم 'قارن' تھے، پس آپ کی ہدی اس اعتبار سے واجب تھی، لہذا ابو حنیفہ نے جو اس سے استدلال کیا ہے وہ صحیح نہیں ہے (۳)۔ واللہ اعلم۔

اللہ سبحانہ وتعالیٰ نے ہدی کے جانوروں سے کھانے کی اجازت اس لیے دی کہ اہل عرب یہ نہیں سمجھتے تھے کہ وہ اپنی قربانیوں سے کھائیں، تو اللہ سبحانہ وتعالیٰ نے اپنے نبی صلی اللہ علیہ وسلم کو ان کی مخالفت کا حکم دیا؛ پس کوئی شک نہیں کہ اسی طرح انہوں نے شریعت بیان کی اور پہنچائی، اور اسی طرح آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے اس وقت کیا جب ہدی پیش کی اور احرام باندھا صلی اللہ علیہ وسلم (۴)۔

(۱) المفہم ۳/۴۲۶، اور ان کا قول: دم الجبر (یا الجبران، جیسا کہ نسخہ 'ظ' میں واقع ہوا ہے): یہ وہ ہے جو حج میں واقع ہونے والے خلل کی تلافی کرے۔ (۲) احکام القرآن لابن العربی ۳/۱۲۷۹، اور کعب بن عجرہ کی حدیث پہلے ۳/۲۹۰ پر گزر چکی ہے۔ (۳) احکام القرآن لابن العربی ۳/۱۲۷۹، اور حدیث کو طویل طور پر احمد (۱۴۴۴۰) اور مسلم (۱۲۱۸) نے حضرت جابر کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۴) احکام القرآن لابن العربی ۳/۱۲۷۹۔

Surah Al-Hajj: Verses 28 - 29 374 Thirteenth: {So eat of them} Some scholars said: The Almighty's saying: {So eat of them} is an abrogation of their practice; because they used to prohibit the meat of sacrifices for themselves and not eat from it - as we said about the sacrificial gifts (hadi) - so Allah abrogated that with His saying: {So eat of them}, and with the saying of the Prophet ﷺ: "Whoever sacrifices, let him eat from his sacrifice," and because he, peace and blessings be upon him, ate from his sacrifice and his gift. Al-Zuhri said: It is from the Sunnah to eat from the liver first (1). Fourteenth: Most scholars held that it is recommended to give a third in charity, feed a third, and eat he and his family a third (2). Ibn al-Qasim said on the authority of Malik: We do not have a known, described division for sacrifices. Malik said in his narration: Something reached me from Ibn Mas'ud, but it is not practiced [by us]. As-Sahih (Muslim) and Abu Dawud narrated: The Messenger of Allah ﷺ sacrificed a sheep then said: "O Thawban, prepare the meat of this sheep." He said: I continued to feed him from it until he arrived in Medina. This is a text regarding the purpose (3). Ash-Shafi'i's opinion differed; once he said: He eats half and gives half in charity; because of the Almighty's saying: {So eat of them and feed the miserable and poor}, so He mentioned two persons. And once he said: He eats a third, gives a third as a gift, and feeds a third; because of the Almighty's saying: {So eat of them and feed the content and the beggar}, so He mentioned three (4).

(1) Al-Nasikh wa al-Mansukh by al-Nahhas 2/511 - 512, and his saying ﷺ: "Whoever sacrifices, let him eat from his sacrifice" was narrated by Ahmad (9078) from the path of 'Ata on the authority of Abu Huraira - may Allah be pleased with him - as a marfu' (raised to the Prophet) narration. In its chain is Muhammad bin Abdul-Rahman bin Abi Laila. The Hafiz said in 'at-Taqrib': truthful but with a very poor memory. Ibn Abi Hatim mentioned it in 'al-'Ilal' 2/42 from the path of 'Ata from the Prophet ﷺ as a mursal narration, and said: My father said: This is the correct version. Al-Tabarani narrated it (12710) from the hadith of Ibn 'Abbas, may Allah be pleased with them both, and Al-Haythami said in 'Majma' al-Zawa'id' 4/25: In it is Abdullah bin Khirash, Ibn Hibban deemed him trustworthy and said: he might have made mistakes, and the majority weakened him. (2) Al-Nasikh wa al-Mansukh by al-Nahhas 2/512. (3) Ahkam al-Quran by Ibn al-'Arabi 3/1282, and what precedes between brackets is from it, and it occurred in it: "in the matter," instead of: "in the purpose." The hadith of Thawban is in Muslim (1975), and Abu Dawud (2814), and Ahmad also narrated it (22391). (4) Al-Tanbih by al-Shirazi p. 81, and al-Majmu' by al-Nawawi 8/329, and the first is Shafi'i's old opinion, and the second is his new opinion.

सूरा अल-हज्ज: आयत 28 - 29 374 तेरहवाँ: {तो उनमें से खाओ} कुछ विद्वानों ने कहा: सर्वशक्तिमान का कथन: {तो उनमें से खाओ} उनके कृत्य का विलोपन (mansukh) है; क्योंकि वे बलिदान (क़ुर्बानी) के मांस को अपने लिए हराम समझते थे और उसमें से नहीं खाते थे - जैसा कि हमने उपहारों (हदयी) के बारे में कहा था - तो अल्लाह ने उसे अपने इस कथन से निरस्त कर दिया: {तो उनमें से खाओ}, और पैगंबर ﷺ के इस कथन से: "जो कोई बलिदान करे, वह अपने बलिदान में से खाए," और इसलिए भी कि वे (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) अपने बलिदान और भेंट में से खाते थे। अल-ज़ुहरी ने कहा: सुन्नत से है कि सबसे पहले कलेजी से खाया जाए (1)। चौदहवाँ: अधिकांश विद्वानों का विचार है कि यह मुस्तहब (पसंदीदा) है कि एक तिहाई दान (सदक़ा) किया जाए, एक तिहाई खिलाया जाए, और वह और उसका परिवार एक तिहाई खाए (2)। इब्न अल-क़ासिम ने मलिक के हवाले से कहा: हमारे पास बलिदानों में कोई ज्ञात, वर्णित विभाजन नहीं है। मलिक ने अपनी हदीस में कहा: मुझे इब्न मसूद से [कुछ] बात पहुंची है, लेकिन उस पर [हमारे यहाँ] अमल नहीं किया जाता। सहीह (मुस्लिम) और अबू दाऊद ने रिवायत की: अल्लाह के रसूल ﷺ ने एक भेड़ की क़ुर्बानी दी और फिर कहा: "ऐ सौबान, इस भेड़ का मांस तैयार करो।" उन्होंने कहा: मैं उन्हें उसमें से खिलाता रहा यहाँ तक कि वे मदीना पहुँच गए। और यह उद्देश्य के बारे में एक स्पष्ट प्रमाण है (3)। अल-शाफ़ई की राय में अंतर है; एक बार उन्होंने कहा: वह आधा खाता है और आधा दान करता है; सर्वशक्तिमान के इस कथन के कारण: {तो उनमें से खाओ और दुखियारे दरिद्र को खिलाओ}, तो उन्होंने दो व्यक्तियों का उल्लेख किया। और एक बार उन्होंने कहा: वह एक तिहाई खाता है, एक तिहाई उपहार स्वरूप देता है, और एक तिहाई खिलाता है; सर्वशक्तिमान के इस कथन के कारण: {तो उनमें से खाओ और संतोषी और याचक को खिलाओ}, तो उन्होंने तीन का उल्लेख किया (4)।

(1) अल-नासिख़ वल-मंसूख़ लि-नह्हास 2/511 - 512, और उनका कथन ﷺ: "जो बलिदान करे वह अपने बलिदान से खाए" इसे अहमद (9078) ने अता के माध्यम से अबू हुरैरा - रज़ियल्लाहु अन्हु - से मरफ़ू(पैगंबर तक पहुँचा हुआ) के रूप में उद्धृत किया है। इसकी श्रृंखला (सनद) में मुहम्मद बिन अब्दुल रहमान बिन अबी लैला हैं। हाफ़िज़ ने 'तक़रीब' में कहा: वे सच्चे हैं लेकिन उनकी याददाश्त बहुत कमज़ोर है। इब्न अबी हातिम ने इसे 'अल-इलल' 2/42 में अता के माध्यम से पैगंबर ﷺ से मुरसल (टूटी हुई कड़ी वाली) रिवायत के रूप में उल्लेख किया और कहा: मेरे पिता ने कहा: यही सही है। और इसे तबरानी (12710) ने इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा की हदीस से निकाला है, और अल-हैथमी ने 'मजमा अल-ज़वाइद' 4/25 में कहा: इसमें अब्दुल्ला बिन खिराश है, इब्न हिब्बान ने

उसे विश्वसनीय माना और कहा: शायद उसने गलती की हो, और बहुसंख्यक (जमहूर) ने उसे कमज़ोर माना। (2) अल-नासिख़ वल-मंसूख़ लि-नह्हास 2/512। (3) अहकाम अल-क़ुरान लि-इब्न अल-अरबी 3/1282, और जो कोष्ठकों के बीच पहले आया है वह इसी से है, और इसमें आया है: "मामले में", इसके बजाय: "उद्देश्य में"। सौबान की हदीस मुस्लिम (1975) और अबू दाऊद (2814) में है, और इसे अहमद (22391) ने भी निकाला है। (4) अल-तनबीह लि-शिराज़ी पृष्ठ 81, और अल-मजमूअ लि-नवावी 8/329, और पहला शाफ़ई का पुराना विचार है, और दूसरा उनका नया विचार है।

سورة الحج: آیات ۲۸ - ۲۹ ۳۷٤ تیرہواں: ﴿فَكُلُوا مِنْهَا﴾ (پس تم اس میں سے کھاؤ) بعض علماء نے کہا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَكُلُوا مِنْهَا﴾ ان کے فعل کو منسوخ کرنے والا ہے؛ کیونکہ وہ قربانیوں کا گوشت اپنے اوپر حرام سمجھتے تھے اور اس میں سے نہیں کھاتے تھے - جیسا کہ ہم نے ہدیوں (قربانی کے جانوروں) کے بارے میں کہا ہے - تو اللہ نے اپنے اس قول سے اسے منسوخ کر دیا: ﴿فَكُلُوا مِنْهَا﴾، اور نبی ﷺ کے اس فرمان سے: «جس نے قربانی کی تو وہ اپنی قربانی میں سے کھائے» اور اس لیے کہ آپ ﷺ نے اپنی قربانی اور ہدی میں سے کھایا۔ اور زہری نے کہا: سنت میں سے ہے کہ سب سے پہلے کلیجی میں سے کھایا جائے (۱)۔ چودہواں: اکثر علماء اس طرف گئے ہیں کہ مستحب یہ ہے کہ ایک تہائی صدقہ کیا جائے، ایک تہائی کھلایا جائے، اور ایک تہائی وہ خود اور اس کے گھر والے کھائیں (۲)۔ اور ابن القاسم نے مالک سے روایت کیا: ہمارے نزدیک قربانیوں میں کوئی معروف، بیان کردہ تقسیم نہیں ہے۔ مالک نے اپنی حدیث میں کہا: مجھے ابن مسعود سے [کچھ] پہنچا ہے، لیکن [ہمارے یہاں] اس پر عمل نہیں ہے۔ صحیح (مسلم) اور ابو داؤد نے روایت کی کہ رسول اللہ ﷺ نے ایک بکری کی قربانی دی پھر فرمایا: «اے ثوبان، اس بکری کا گوشت تیار کرو» انہوں نے کہا: میں آپ کو اس میں سے کھلاتا رہا یہاں تک کہ آپ مدینہ پہنچ گئے۔ اور یہ مقصد کے بارے میں ایک صریح نص ہے (۳)۔ اور شافعی کے قول میں اختلاف ہے؛ ایک بار انہوں نے کہا: نصف کھائے اور نصف صدقہ کرے؛ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے: ﴿فَكُلُوا مِنْهَا وَأَطْعِمُوا الْبَائِسَ الْفَقِيرَ﴾ (پس اس میں سے کھاؤ اور مصیبت زدہ محتاج کو کھلاؤ)، تو اس میں دو افراد کا ذکر ہے۔ اور ایک بار کہا: ایک تہائی کھائے، ایک تہائی تحفہ دے، اور ایک تہائی کھلائے؛ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے: ﴿فَكُلُوا مِنْهَا وَأَطْعِمُوا الْقَانِعَ وَالْمُعْتَرَّ﴾ (پس تم اس میں سے کھاؤ اور قناعت کرنے والے اور سوال کرنے والے کو کھلاؤ) تو اس میں تین کا ذکر کیا (٤)۔

(١) الناسخ والمنسوخ للنحاس ٥١١/٢ - ٥١٢، اور آپ ﷺ کا فرمان: «جس نے قربانی کی تو وہ اپنی قربانی سے کھائے» اسے احمد (٩٠٧٨) نے عطا کے واسطے سے ابوہریرہ ـ رضی اللہ عنہ ـ سے مرفوعاً روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں محمد بن عبد الرحمن بن ابی لیلیٰ ہیں، حافظ نے 'التقریب' میں کہا: سچے ہیں لیکن حافظہ بہت خراب ہے۔ اور اسے ابن ابی حاتم نے 'العلل' ٤٢/٢ میں عطا کے واسطے سے نبی ﷺ سے مرسلاً ذکر کیا، اور کہا: میرے والد نے کہا: یہی صحیح ہے۔ اور اسے طبرانی (١٢٧١٠) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور ہیثمی نے 'مجمع الزوائد' ٢٥/٤ میں کہا: اس میں عبداللہ بن خراش ہے، ابن حبان نے اسے ثقہ قرار دیا اور کہا: شاید غلطی کی ہو، اور جمہور نے اسے ضعیف قرار دیا۔ (٢) الناسخ والمنسوخ للنحاس ٥١٢/٢۔ (٣) أحكام القرآن لابن العربي ١٢٨٢/٣، اور اس سے پہلے جو کچھ قوسین (بریکٹ) کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے، اور اس میں واقع ہوا ہے: 'مسئلے میں'، بجائے: 'مقصد میں'۔ اور ثوبان کی حدیث مسلم (١٩٧٥) اور ابو داؤد (٢٨١٤) میں ہے، اور اسے احمد (٢٢٣٩١) نے بھی روایت کیا ہے۔ (٤) التنبيه للشيرازي ص ٨١، اور المجموع للنووي ٣٢٩/٨، اور پہلا شافعی کا قدیم قول ہے، اور دوسرا ان کا جدید قول ہے۔

Fifteenth: The traveler is addressed with the instruction of the sacrifice (Udhiya) just as the resident is; for the original rule is the generality of the address regarding it, and this is the opinion of the vast majority of scholars. Abu Hanifa and al-Nakha'i disagreed, and it was narrated from Ali; however, the hadith is evidence against them. Malik excluded the pilgrim in Mina from the travelers, not seeing an obligation for him to offer a sacrifice, and this was also the opinion of al-Nakha'i. This was narrated from the two Caliphs Abu Bakr and Umar, and a group of the predecessors (Salaf) may Allah be pleased with them; because the pilgrim is fundamentally addressed with the 'Hady' (sacrificial animal for Hajj), so if he wishes to sacrifice, he makes it a 'Hady'. People other than the pilgrims were commanded to offer sacrifices to imitate the people of Mina, so they may attain a portion of their reward (1).

Sixteenth: Scholars differed regarding the storage (of meat) into four opinions. It was narrated from Ali and Ibn Umar, may Allah be pleased with them, via an authentic chain, that sacrificial meat should not be stored after three days. They narrated this from the Prophet ﷺ, and it will be discussed further (2).

A group said: What was narrated regarding the prohibition of storage is abrogated, so it can be stored for as long as one likes. This was said by Abu Sa'id al-Khudri and Buraydah al-Aslami (3).

Another group said: Eating from it is permissible absolutely.

A group said: If people are in need of it, then it should not be stored; because the prohibition was due to a specific reason, which is his (peace and blessings be upon him) saying: "I only forbade you because of the 'Daffah' (the group of poor people) that arrived." When that reason ceased, the previous prohibition ceased due to the cessation of its cause, not because it was abrogated (4). A fundamentalist (Usuli) issue arises here, which is:

---

(1) Al-Mufhim 5/381. (2) In the eighteenth issue. (3) Al-Nasikh wal-Mansukh by al-Nahhas 2/514-515. (4) Al-Mufhim 5/378, and the hadith was recorded by Ahmad (24249) and Muslim (1971) from the hadith of Aisha, may Allah be pleased with her, and a part of it preceded in the eighth issue. His saying "al-Daffah": they are a group of poor people who came to Medina at that time, whom the Messenger of Allah ﷺ wanted the people of Medina to be kind to and give charity to. Al-Istidhkar 15/170.

पंद्रहवीं: यात्री को भी कुर्बानी (उधिया) के लिए उसी तरह संबोधित किया गया है जैसे निवासी को; क्योंकि इसके बारे में संबोधन की व्यापकता ही मूल नियम है, और यही अधिकांश विद्वानों का मत है। अबू हनीफा और अल-नखई ने इससे असहमति जताई, और यह अली से रिवायत किया गया है; लेकिन हदीस उनके खिलाफ सबूत है। मलिक ने यात्रियों में से मीना के हाजियों को अलग रखा, उनके लिए कुर्बानी को अनिवार्य नहीं माना, और अल-नखई ने भी यही कहा। यह दो खलीफाओं अबू बक्र और उमर, और पूर्वजों (सलफ) के एक समूह से रिवायत है, अल्लाह उन पर प्रसन्न हो; क्योंकि हाजी मूल रूप से 'हद्य' (हज की कुर्बानी) के लिए संबोधित है, इसलिए यदि वह कुर्बानी देना चाहता है, तो वह उसे 'हद्य' बना देता है। हाजियों के अलावा अन्य लोगों को कुर्बानी देने का आदेश इसलिए दिया गया ताकि वे मीना के लोगों की नकल करें, जिससे उन्हें उनके सवाब का एक हिस्सा मिल सके (1)।

सोलहवीं: (कुर्बानी के मांस के) भंडारण के बारे में विद्वानों के चार मत हैं। अली और इब्न उमर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से एक सही रिवायत के अनुसार यह बताया गया है कि कुर्बानी के मांस को तीन दिनों के बाद जमा नहीं किया जाना चाहिए। उन्होंने इसे पैगंबर ﷺ से रिवायत किया है, और यह आगे आएगा (2)।

एक समूह ने कहा: भंडारण के निषेध के बारे में जो रिवायत किया गया है वह मंसूख (निरस्त) है, इसलिए इसे जब तक चाहें तब तक जमा किया जा सकता है। यह अबू सईद अल-खुदनी और बुरैदा अल-असलमी द्वारा कहा गया था (3)।

एक और समूह ने कहा: इससे खाना पूरी तरह जायज़ है।

एक समूह ने कहा: यदि लोगों को इसकी आवश्यकता है, तो इसे जमा नहीं किया जाना चाहिए; क्योंकि निषेध एक विशेष कारण से था, जो उनका (शांति और आशीर्वाद उन पर हो) कहना है: "मैंने आपको केवल उस 'दाफ्फ़ा' (गरीबों के समूह) के कारण मना किया था जो आए थे।" जब वह कारण समाप्त हो गया, तो कारण के समाप्त होने के कारण पिछला निषेध भी समाप्त हो गया, न कि इसलिए कि वह मंसूख था (4)। यहाँ एक उसूली (मौलिक) मुद्दा उत्पन्न होता है, जो है:

(1) अल-मुफ़हिम 5/381। (2) अठारहवें मुद्दे में। (3) अल-नहहास द्वारा अल-नासिह वल-मंसूख 2/514 - 515। (4) अल-मुफ़हिम 5/378, और हदीस अहमद (24249) और मुस्लिम (1971) द्वारा आयशा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की हदीस से दर्ज की गई है, और इसका एक हिस्सा आठवें मुद्दे में आ चुका है। उनका कहना 'अद-दाफ्फ़ा': वे गरीब लोगों का एक समूह था जो उस समय मदीना आए थे, जिनके प्रति अल्लाह के रसूल ﷺ चाहते थे कि मदीना के लोग उनके साथ दयालु रहें और उन्हें दान दें। अल-इस्तिधकार 15/170।

پندرہویں بات: مسافر کو بھی قربانی (اضحیہ) کا اسی طرح حکم دیا گیا ہے جس طرح مقیم کو؛ کیونکہ اس کے حکم میں عمومیت اصل ہے، اور یہی تمام علماء کا قول ہے۔ ابوحنیفہ اور نخعی نے اس سے اختلاف کیا، اور یہ حضرت علی سے مروی ہے؛ لیکن حدیث ان کے خلاف حجت ہے۔ امام مالک نے مسافروں میں سے منیٰ میں موجود حاجی کو مستثنیٰ قرار دیا، انہوں نے اس پر قربانی نہیں دیکھی، اور نخعی نے بھی یہی کہا۔ یہ خلفاء راشدین حضرت ابوبکر، حضرت عمر اور سلف کی ایک جماعت (رضی اللہ عنہم) سے مروی ہے؛ کیونکہ حاجی اصل میں 'ہدی' (حج کی قربانی) کا مخاطب ہے، چنانچہ اگر وہ قربانی کرنا چاہے تو اسے 'ہدی' بنا دے۔ حاجیوں کے علاوہ لوگوں کو قربانی کا حکم اس لیے دیا گیا تاکہ وہ اہل منیٰ کی مشابہت اختیار کریں، جس سے انہیں ان کے ثواب میں سے حصہ مل سکے (۱)۔

سولہویں بات: (قربانی کا گوشت) ذخیرہ کرنے کے بارے میں علماء کا چار اقوال پر اختلاف ہے۔ حضرت علی اور ابن عمر (رضی اللہ عنہما) سے ایک صحیح سند کے ساتھ مروی ہے کہ قربانی کے گوشت کو تین دن کے بعد ذخیرہ نہیں کیا جائے گا۔ انہوں نے یہ نبی اکرم ﷺ سے روایت کیا ہے، اور یہ آگے آئے گا (۲)۔

ایک جماعت کا کہنا ہے: ذخیرہ کرنے کی ممانعت کے بارے میں جو مروی ہے وہ منسوخ ہے، لہٰذا جب تک چاہے ذخیرہ کیا جا سکتا ہے۔ یہ قول حضرت ابوسعید خدری اور بریدہ اسلمی (۳) کا ہے۔

ایک گروہ نے کہا: اس میں سے کھانا مطلقاً جائز ہے۔

ایک طبقے کا کہنا ہے: اگر لوگوں کو اس کی ضرورت ہو تو ذخیرہ نہ کیا جائے؛ کیونکہ ممانعت ایک وجہ سے تھی، اور وہ آپ ﷺ کا یہ فرمان ہے: "میں نے تمہیں صرف اس 'داقہ' (غریبوں کے گروہ) کی وجہ سے منع کیا تھا جو آئے تھے۔" جب وہ وجہ ختم ہوگئی تو ممانعت بھی ختم ہوگئی کیونکہ اس کا سبب ختم ہوگیا، نہ کہ اس لیے کہ وہ منسوخ ہو گئی (۴)۔ یہاں ایک اصولی مسئلہ پیدا ہوتا ہے، جو یہ ہے:

---

(۱) المفہم ۳۸۱/۵۔ (۲) اٹھارہویں مسئلے میں۔ (۳) الناسخ والمنسوخ للنحاس ۲/ ۵۱۴ - ۵۱۵۔ (۴) المفہم ۳۷۸/۵، اور اس حدیث کو امام احمد (۲۴۲۴۹) اور مسلم (۱۹۷۱) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس کا ایک حصہ آٹھویں مسئلے میں گزر چکا ہے۔ آپ ﷺ کا قول "الداقہ": یہ وہ محتاج لوگ تھے جو اس وقت مدینہ آئے تھے، جن کے بارے میں رسول اللہ ﷺ نے چاہا کہ اہل مدینہ ان کے ساتھ حسن سلوک کریں اور انہیں صدقہ دیں۔ الاستذکار ۱۵/ ۱۷۰۔

376 Surah Al-Hajj: Verses 28 - 29

Seventeenthly: This is the difference between lifting a ruling through abrogation (naskh) and lifting it because its underlying cause ('illah) has ceased to exist. Know that what is lifted through abrogation is never ruled upon again, whereas what is lifted because its cause has ceased to exist, the ruling returns when the cause returns. Thus, if needy people were to arrive in a town during the time of Eid al-Adha, and the townspeople did not have surplus enough to meet their needs except for the sacrificial meats, it would be mandatory for them not to store it for more than three days, just as the Prophet (peace and blessings be upon him) did (1).

Eighteenthly: The hadiths reported in this matter regarding prohibition and permissibility are authentic and established. Both prohibition and permissibility have been mentioned together, as stated in the hadiths of Aisha, Salama bin al-Akwa', and Abu Sa'id al-Khudri, recorded in the Sahih collections (2).

The Sahih reported from Abu 'Ubayd, the freed slave of Ibn Azhar, that he attended Eid with Umar bin al-Khattab. He said: Then I prayed Eid with Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him). He said: He prayed for us before the sermon, then addressed the people saying: "Indeed, the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) has forbidden you from eating the meat of your sacrifices for more than three nights, so do not eat it" (3).

It was narrated from Ibn Umar that the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) forbade eating the meat of sacrifices after (4) three [days]. Salim said: Thus Ibn Umar would not eat the meat of sacrifices for more than three [days] (5).

Abu Dawud narrated from Nubayshah, who said: The Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) said: "We had forbidden you from its meat for more than three [days] so that it might suffice you. Allah has brought abundance, so eat, store, and seek reward. Behold, indeed these..."

(1) Al-Mufhim 5/379. (2) Hadith of Aisha in Sahih al-Bukhari (5423), Sahih Muslim (1971), and it is with Ahmad (24249) and (24962), and it was previously mentioned in the eighth and sixteenth issues. Hadith of Salama in Sahih al-Bukhari (5569), Sahih Muslim (1974). Hadith of Abu Sa'id al-Khudri in Sahih al-Bukhari (3997), Sahih Muslim (1973), and it is with Ahmad (11176) and (11811). (3) Sahih al-Bukhari (5573), Sahih Muslim (1969): (25), and it is with Ahmad (587). (4) In (ظ) and (م): "above/more than". (5) Sahih Muslim (1970): (27).

३७६ सूरह अल-हज्ज: आयतें २८ - २९

सत्रहवीं बात: यह निरसन (नस्ख) के माध्यम से किसी नियम को हटाने और उसके अंतर्निहित कारण ('इल्लह) के समाप्त होने के कारण उसे हटाने के बीच का अंतर है। जान लें कि जिसे निरसन द्वारा हटाया जाता है, उस पर फिर कभी फैसला नहीं दिया जाता है, जबकि जिसे उसके कारण के समाप्त होने के कारण हटाया जाता है, कारण के वापस आने पर वह नियम वापस आ जाता है। इस प्रकार, यदि ईद-उल-अज़हा के समय किसी शहर में जरूरतमंद लोग आ जाएं और उस शहर के लोगों के पास अपनी जरूरतों को पूरा करने के लिए बलिदान के मांस के अलावा कोई अतिरिक्त संसाधन न हो, तो उनके लिए यह अनिवार्य होगा कि वे तीन दिनों से अधिक समय तक मांस का भंडारण न करें, जैसा कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने किया था (१)।

अठारहवीं बात: निषेध और अनुमति के संबंध में इस विषय में जो हदीसें आई हैं, वे प्रामाणिक और स्थापित हैं। निषेध और अनुमति दोनों एक साथ आए हैं, जैसा कि आयशा, सलमा बिन अल-अकवा और अबू सईद अल-खुदरी की हदीसों में वर्णित है, जिन्हें 'सहीह' संग्रहों में दर्ज किया गया है (२)।

'सहीह' में इब्न अज़हर के मुक्त दास अबू उबैद से वर्णित है कि वह उमर बिन अल-खत्ताब के साथ ईद में शामिल हुए थे। उन्होंने कहा: फिर मैंने अली बिन अबी तालिब (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) के साथ ईद की नमाज़ पढ़ी। उन्होंने कहा: उन्होंने खुत्बे से पहले हमें नमाज़ पढ़ाई, फिर लोगों को संबोधित करते हुए कहा: "निस्संदेह, अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने तुम्हें तीन रातों से अधिक अपने बलिदानों का मांस खाने से मना किया है, इसलिए इसे न खाएं' (३)।

इब्न उमर से वर्णित है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने तीन [दिनों] के बाद (४) बलिदानों का मांस खाने से मना किया था। सालिम ने कहा: इस प्रकार इब्न उमर तीन दिनों से अधिक बलिदानों का मांस नहीं खाते थे (५)।

अबू दाऊद ने नुबैशह से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "हमने तुम्हें इसके मांस से तीन दिनों से अधिक समय के लिए मना किया था ताकि यह तुम्हारे लिए पर्याप्त हो सके। अल्लाह ने प्रचुरता प्रदान की है, इसलिए खाओ, स्टोर करो और सवाब की नियत रखो। देखो, वास्तव में ये..."

(१) अल-मुफ़हिम ५/३७९। (२) सहीह अल-बुखारी (५४२३), सहीह मुस्लिम (१९७१) में आयशा की हदीस, और यह अहमद (२४२४९) और (२४९६२) के पास है, और यह आठवें और सोलहवें मसले में

पहले आ चुका है। सहीह अल-बुखारी (५५६९), सहीह मुस्लिम (१९७४) में सलमा की हदीस। सहीह अल-बुखारी (३९९७), सहीह मुस्लिम (१९७३) में अबू सईद अल-खुदरी की हदीस, और यह अहमद (१११७६) और (११८११) के पास है। (३) सहीह अल-बुखारी (५५७३), सहीह मुस्लिम (१९६९): (२५), और यह अहमद (५८७) के पास है। (४) (ظ) और (م) प्रतियों में: "ऊपर/से अधिक"। (५) सहीह मुस्लिम (१९७०): (२७)।

سترہویں بات: یہ نسخ کے ذریعے کسی حکم کو ختم کرنے اور اس کی علت (وجہ) ختم ہونے کی وجہ سے اسے ختم کرنے کے درمیان فرق ہے۔ جان لیں کہ جس حکم کو نسخ کے ذریعے ختم کیا جاتا ہے اس پر کبھی دوبارہ فیصلہ نہیں دیا جاتا، جبکہ جس حکم کو اس کی علت ختم ہونے کی وجہ سے ختم کیا جاتا ہے، علت کے دوبارہ پیدا ہونے پر وہ حکم واپس آ جاتا ہے۔ چنانچہ اگر عید الاضحی کے زمانے میں کسی بستی کے لوگوں کے پاس ضرورت مند لوگ آ جائیں، اور اس بستی کے لوگوں کے پاس قربانیوں کے گوشت کے علاوہ اپنی ضرورت پوری کرنے کے لیے کوئی وسعت نہ ہو، تو ان پر لازم ہوگا کہ وہ اسے تین دن سے زیادہ ذخیرہ نہ کریں، جیسا کہ نبی کریم ﷺ نے کیا تھا (۱)۔

اٹھارہویں بات: اس باب میں ممانعت اور اباحت (اجازت) کے بارے میں مروی احادیث صحیح اور ثابت ہیں۔ ممانعت اور اباحت دونوں ایک ساتھ آئی ہیں، جیسا کہ حضرت عائشہ، سلمہ بن الاکوع اور ابو سعید الخدری کی احادیث میں منصوص ہے، جنہیں 'صحیح' (بخاری و مسلم) نے روایت کیا ہے (۲)۔

'صحیح' میں ابن ازہر کے آزاد کردہ غلام ابو عبید سے مروی ہے کہ وہ عمر بن الخطاب کے ساتھ عید میں حاضر ہوئے۔ انہوں نے کہا: پھر میں نے علی بن ابی طالب ﷺ کے ساتھ عید کی نماز پڑھی۔ انہوں نے کہا: تو انہوں نے ہمیں خطبے سے پہلے نماز پڑھائی، پھر لوگوں کو خطبہ دیتے ہوئے فرمایا: "بے شک رسول اللہ ﷺ نے تمہیں اپنی قربانیوں کا گوشت تین راتوں سے زیادہ کھانے سے منع فرمایا ہے، پس تم اسے نہ کھاؤ" (۳)۔

ابن عمر سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے تین [دن] کے بعد (۴) قربانیوں کا گوشت کھانے سے منع فرمایا۔ سالم نے کہا: چنانچہ ابن عمر تین دن سے زیادہ قربانیوں کا گوشت نہیں کھایا کرتے تھے (۵)۔

ابو داؤد نے نبیشہ سے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "ہم نے تمہیں اس کے گوشت سے تین دن سے زیادہ کے لیے منع کیا تھا تاکہ یہ تمہیں کافی ہو جائے، اللہ نے وسعت دے دی ہے، پس کھاؤ، ذخیرہ کرو اور اجر کی نیت رکھو، خبردار! بے شک یہ..."

(۱) المفہم ۳۷۹/۵۔ (۲) صحیح بخاری (۵۴۲۳) اور صحیح مسلم (۱۹۷۱) میں حضرت عائشہ کی حدیث، اور یہ احمد (۲۴۲۴۹) اور (۲۴۹۶۲) کے پاس ہے، اور یہ آٹھویں اور سولہویں مسئلے میں گزر چکا ہے۔ صحیح بخاری (۵۵۶۹) اور صحیح مسلم (۱۹۷۴) میں سلمہ کی حدیث۔ صحیح بخاری (۳۹۹۷) اور صحیح مسلم (۱۹۷۳) میں ابو سعید الخدری کی حدیث، اور یہ احمد (۱۱۱۷۶) اور (۱۱۸۱۱) کے پاس ہے۔ (۳) صحیح بخاری (۵۵۷۳)، صحیح مسلم (۱۹۶۹): (۲۵)، اور یہ احمد (۵۸۷) کے پاس ہے۔ (۴) (ظ) اور (م) میں: "فوق" (اوپر/زیادہ)۔ (۵) صحیح مسلم (۱۹۷۰): (۲۷)۔

377 Surah Al-Hajj: Ayat 28-29

The days are days of eating, drinking, and remembering Allah, Mighty and Majestic (1). Abu Ja'far al-Nahhas said: This statement is the best that has been said regarding this, so that the hadiths agree and do not contradict each other. And it was the saying of the Commander of the Believers, Ali ibn Abi Talib - and Uthman was under siege - because the people were in great need, so he did as the Messenger of Allah (peace be upon him) did when the 'daffah' (a group of needy people) arrived. The evidence for this is what Ibrahim ibn Sharik narrated to us, saying: Ahmad narrated to us, saying: Layth narrated to us, saying: Al-Harith ibn Yaqub narrated to me, from Yazid ibn Abi Yazid, from his wife, that she asked Aisha (may Allah be pleased with her) about the meat of the sacrificial animals. She said: Ali ibn Abi Talib came to us from a journey, so we offered some of it to him, but he refused to eat until he asked the Messenger of Allah (peace be upon him). He asked him, and he said: "Eat from Dhul-Hijjah to Dhul-Hijjah" (2). Al-Shafi'i said: Whoever spoke of the prohibition of storing after three days did not hear of the permission. And whoever spoke of the permission unconditionally did not hear of the prohibition of storing. And whoever spoke of both the prohibition and the permission heard both, so he acted according to their implications, and Allah knows best. The difference regarding whether the sacrifice is obligatory or recommended will come in Surah Al-Kawthar, and that it abrogates every sacrifice that came before (3), if Allah Almighty wills. Nineteenth: His, the Almighty's statement: {And feed the miserable poor} [Al-Hajj: 28]. "The poor" (al-faqir) is an attribute of "the miserable" (al-ba'is). He is the one afflicted with misery and severe poverty. It is said: "ba'isa yab'asu ba'san" when he becomes poor, so he is "ba'is". It may also be used for someone upon whom a calamity of time has fallen, even if it is not poverty (4); and from this is his (peace be upon him) saying...

(1) Sunan Abi Dawud (2813), and it is with Ahmad (20723). His saying: "and seek reward" (i'tajiru) - with a hamzat qat' - Ibn al-Athir said in al-Nihayah (ajr): meaning: give charity seeking reward for that. It is not permissible to say "ittajaru" with idgham (merging); because the hamza is not merged into the ta', rather it is from reward (ajr), not from trade (tijarah). (2) Al-Nasikh wa al-Mansukh by al-Nahhas 2/516, and it is with Ahmad (25218) and (26415). (3) The author did not mention anything about the sacrifice in Surah Al-Kawthar, but rather referred the discussion of it back to Surah Al-Hajj and Surah Al-Saffat. He has spoken about it in detail in verse (107) of "Al-Saffat". The mention of sacrifice abrogating every previous sacrifice was mentioned in 6/215.

(4) In (D), (Z), and (M): "even if he was not poor". What is established is from (Kh) and (Zha) and al-Muharrar al-Wajiz 4/119, and the speech is from it.

३७७ सूरह अल-हज्ज: आयत २८-२९

ये दिन खाने, पीने और अल्लाह सर्वशक्तिमान की याद करने के दिन हैं (१)। अबू जाफ़र अन-नहहास ने कहा: यह कथन इस बारे में सबसे अच्छा है जो कहा गया है, ताकि हदीसें सहमत हों और एक-दूसरे के विपरीत न हों। और यह विश्वासियों के अमीर अली इब्न अबी तालिब का कथन था - और उस्मान घेराबंदी में थे - क्योंकि लोग बहुत ज़रूरत में थे, इसलिए उन्होंने वैसा ही किया जैसा अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने किया था जब 'दाफ़ह' (जरूरतमंद लोगों का एक समूह) आया था। इसका प्रमाण वह है जो इब्राहिम बिन शरीक ने हमें बताया, उन्होंने कहा: अहमद ने हमें बताया, उन्होंने कहा: लैथ ने हमें बताया, उन्होंने कहा: अल-हारिस बिन याकूब ने मुझे यज़ीद बिन अबी यज़ीद से, उनकी पत्नी से बताया कि उन्होंने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से कुर्बानी के गोश्त के बारे में पूछा। उन्होंने कहा: अली बिन अबी तालिब एक यात्रा से हमारे पास आए, तो हमने उन्हें इसमें से कुछ पेश किया, लेकिन उन्होंने खाने से मना कर दिया जब तक कि उन्होंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से नहीं पूछ लिया। उन्होंने उनसे पूछा, तो उन्होंने कहा: "ज़ुल-हिज्जा से ज़ुल-हिज्जा तक खाओ" (२)। शाफ़ई ने कहा: जिसने तीन दिनों के बाद भंडारण की मनाही की बात कही, उसने अनुमति के बारे में नहीं सुना। और जिसने बिना शर्त अनुमति की बात कही, उसने भंडारण की मनाही के बारे में नहीं सुना। और जिसने मनाही और अनुमति दोनों की बात कही, उसने दोनों को सुना, इसलिए उसने उनकी आवश्यकताओं के अनुसार कार्य किया, और अल्लाह बेहतर जानता है। कुर्बानी के अनिवार्य (वाजिब) होने या मुस्तहब होने के बारे में मतभेद सूरह अल-कौसर में आएगा, और यह कि यह पहले की हर कुर्बानी को रद्द (नासिख) करने वाला है (३), यदि अल्लाह ने चाहा। उन्नीसवीं बात: अल्लाह तआला का कथन: {और लाचार फ़क़ीर को खिलाओ}। "फ़क़ीर" लाचार (बाइस) का एक विशेषण है, और वह वह है जिसे लाचारी और अत्यधिक गरीबी ने घेर लिया है; कहा जाता है: "बइसा यबअसु बअसन" जब वह गरीब हो जाता है, तो वह "बाइस" है। इसका उपयोग उसके लिए भी किया जा सकता है जिस पर समय की कोई आपदा आई हो, भले ही वह गरीबी न हो (४); और इसी से उनका (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) यह कथन है...

(१) सुनन अबी दाऊद (२८१३), और यह अहमद के पास है (२०७२३)। उनका कहना: "और अज्र चाहो" (इतजिरू) - हम्ज़त कत के साथ - इब्न अल-असीर ने अल-निहाया (अज्र) में कहा: यानी: उस पर अज्र की तलाश में सदका करो। इसमें इदगाम के साथ "इत्तजरू" कहना जायज़ नहीं है; क्योंकि हम्ज़ा ता में विलीन नहीं होता है, बल्कि यह अज्र (इनाम) से है, तिज़ारत (व्यापार) से नहीं। (२) अन-

नहहास द्वारा अल-नासिख व अल-मनसूख २/५१६, और यह अहमद (२५२१८) और (२६४१५) के पास है। (३) लेखक ने सूरह अल-कौसर में कुर्बानी के बारे में कुछ भी उल्लेख नहीं किया है, बल्कि इसके बारे में चर्चा को सूरह अल-हज्ज और सूरह अस-साफ़ात में वापस भेज दिया है। उन्होंने "अस-साफ़ात" की आयत (१०७) में विस्तार से इस बारे में बात की है। पहले की हर कुर्बानी के लिए कुर्बानी के मंसूख होने का उल्लेख ६/२१५ में किया गया है। (४) (द), (ज़) और (म) में: "भले ही वह गरीब न हो"। जो स्थापित है वह (ख़) और (ज़) और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/११९ से है, और बात उसी की है।

یہ دن کھانے، پینے اور اللہ عزوجل کے ذکر کے دن ہیں (۱)۔ ابو جعفر النحاس نے کہا: یہ قول اس بارے میں کہی گئی بہترین بات ہے، تاکہ احادیث میں مطابقت ہو اور تضاد نہ رہے، اور یہی امیر المؤمنین علی بن ابی طالب کا قول تھا - جبکہ عثمان محصور تھے - کیونکہ لوگ سخت ضرورت مند تھے، چنانچہ انہوں نے ویسا ہی کیا جیسا رسول اللہ ﷺ نے کیا تھا جب 'دافہ' (ضرورت مندوں کا گروہ) آیا تھا۔ اس پر دلیل وہ ہے جو ہمیں ابراہیم بن شریک نے بیان کی، انہوں نے کہا: ہمیں احمد نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہمیں لیث نے بیان کیا، انہوں نے کہا: مجھ سے حارث بن یعقوب نے یزید بن ابی یزید سے، انہوں نے اپنی بیوی سے روایت کی کہ انہوں نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے قربانیوں کے گوشت کے بارے میں پوچھا تو انہوں نے کہا: علی بن ابی طالب سفر سے واپس ہمارے پاس آئے تو ہم نے ان کے سامنے اس میں سے کچھ پیش کیا، لیکن انہوں نے کھانے سے انکار کر دیا جب تک کہ وہ رسول اللہ ﷺ سے پوچھ نہ لیں۔ چنانچہ انہوں نے آپ ﷺ سے پوچھا تو آپ ﷺ نے فرمایا: "ذی الحجہ سے ذی الحجہ تک کھاؤ" (۲)۔ امام شافعی نے فرمایا: جس نے تین دن کے بعد ذخیرہ اندوزی کی ممانعت کا قول کیا اس نے رخصت (اجازت) کے بارے میں نہیں سنا۔ اور جس نے مطلقا رخصت کا قول کیا اس نے ذخیرہ اندوزی کی ممانعت کے بارے میں نہیں سنا۔ اور جس نے ممانعت اور رخصت دونوں کا قول کیا اس نے دونوں کو سنا تھا، چنانچہ اس نے ان دونوں کے تقاضوں کے مطابق عمل کیا، واللہ اعلم۔ قربانی کے وجوب اور اس کے مستحب ہونے کے بارے میں اختلاف عنقریب سورہ کوثر میں آئے گا، اور یہ کہ وہ ہر اس قربانی کے لیے ناسخ ہے جو پہلے گزر چکی (۳)، ان شاء اللہ تعالیٰ۔ انیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَأَطْعِمُوا الْبَائِسَ الْفَقِيرَ ﴾ (اور مصیبت زدہ فقیر کو کھلاؤ)۔ "الفقیر" بائس کی صفت ہے، اور یہ وہ

شخص ہے جسے بدحالی اور سخت فقر نے آلیا ہو۔ کہا جاتا ہے: "بئس يبأس بأساً" جب وہ فقیر ہو جائے، تو وہ "بائس" ہے۔ کبھی یہ اس شخص کے لیے بھی استعمال ہوتا ہے جس پر زمانے کی کوئی آفت آ جائے اگرچہ وہ فقر نہ ہو (۴)؛ اور اسی سے آپ ﷺ کا فرمان ہے...

(۱) سنن ابی داؤد (۲۸۱۳)، اور یہ احمد کے ہاں بھی ہے (۲۰۷۲۳)۔ ان کا قول: "واتجروا" (اجر طلب کرو) - ہمزہ قطع کے ساتھ - ابن الاثیر نے 'النہایہ' (مادہ اجر) میں کہا: یعنی: اس کے ذریعے اجر کے طلب گار بن کر صدقہ کرو۔ اس میں ادغام کے ساتھ "اتجروا" کہنا جائز نہیں ہے؛ کیونکہ ہمزہ 'تا' میں مدغم نہیں ہوتا، بلکہ یہ 'اجر' سے ہے نہ کہ 'تجارت' سے۔ (۲) الناسخ والمنسوخ للنحاس ۵۱۶/۲، اور یہ احمد (۲۵۲۱۸) اور (۲۶۴۱۵) کے ہاں بھی ہے۔ (۳) مصنف نے سورہ کوثر میں قربانی کے بارے میں کچھ ذکر نہیں کیا، بلکہ اس کی گفتگو کو دوبارہ سورہ حج اور سورہ صافات کی طرف لوٹایا ہے، اور اس کے بارے میں "الصافات" کی آیت (۱۰۷) میں تفصیلی کلام کیا ہے۔ ہر سابقہ ذبیحہ کے لیے قربانی کے نسخ کا ذکر ۲۱۵/۶ میں گزر چکا ہے۔ (۴) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: "اگرچہ وہ فقیر نہ ہو"۔ جو متن میں ثابت ہے وہ (خ)، (ظ) اور المحرر الوجیز ۱۱۹/۴ سے ہے، اور عبارت وہیں سے ہے۔

The Prophet (peace and blessings be upon him) said: "But the unfortunate one is Sa'd bin Khawlah."(1) It is said: a "ba'is" man, meaning: severe/strong. And the verb form is "ba'usa yab'usu ba'san" when it becomes severe. From this is the saying of the Almighty: {And We seized those who wronged with a wretched punishment} [Al-A'raf: 165], meaning: severe.

The more the meat of the sacrifice is given in charity, the greater the reward. Regarding the amount allowed to be eaten, there is a difference of opinion that we have mentioned(2). Some say: half, because of His saying: {So eat of them and feed the miserable}. Others say: two-thirds, because of his saying: "Eat, store up, and seek reward (by feeding)"(3), meaning: seek the reward by providing food.

There is disagreement about eating and feeding; some say both are obligatory. Others say both are recommended. Another view distinguishes between the two: eating is recommended and feeding is obligatory, which is the view of Ash-Shafi'i(4).

Twentieth point: The Almighty's saying: {Then let them complete their prescribed duties} means: after slaughtering the sacrifices and offerings, let them complete what remains of the Hajj matters, such as shaving the head, throwing pebbles (Jamarat), removing dishevelment (sha'ath), and the like. Ibn 'Arafah said: meaning: let them remove their dirt from themselves. Al-Azhari said(5): "At-Tafath" means: trimming the mustache, cutting the nails, plucking the armpit hair, and shaving the pubic hair; this is done upon exiting Ihram.

Al-Nadr bin Shumayl said: "At-Tafath" in the speech of the Arabs is: the removal of dishevelment (sha'ath)(6).

---

(1) Part of a Hadith narrated by Ahmad (1524), Al-Bukhari (1295), and Muslim (1628) from Sa'd bin Abi Waqqas. The Messenger of Allah (peace be upon him) lamented for Sa'd bin Khawlah for dying in Makkah as mentioned in the completion of the Hadith. See previous section 4/128. (2) In the fourteenth issue. (3) Mentioned previously in the issue from the Hadith of Nabishah. (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1279. (5) In Tahdhib al-Lugha 14/266. Al-Azhari mentioned it from al-Zajjaj, and it is in Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/424. (6) Ash-Sha'ath: when the hair becomes dusty and unkempt due to a long time without grooming with a comb and oil. Al-Fa'iq 3/28. Al-Azhari said: None of the linguists explained "al-tafath" as Ibn Shumayl did; he made

"al-tafath" to mean dishevelment (at-tasha'uth) and made its fulfillment (qada'ahu) the removal of dishevelment by shaving, trimming, and the like.

पृष्ठ ३७८ सूरह अल-हज: आयतें २८ - २९

नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "लेकिन बदनसीब साद बिन खावला है।"(१) कहा जाता है: एक "बाइस" व्यक्ति, यानी: कठोर/शक्तिशाली। और क्रिया रूप "बउसा यबउसु बासन" तब होता है जब यह कठोर हो जाए। इसी से सर्वशक्तिमान का कथन है: {और हमने उन लोगों को जो ज़ुल्म करते थे, एक सख्त अज़ाब में पकड़ लिया} [अल-आराफ: १६५], यानी: कठोर।

कुर्बानी का मांस जितना अधिक दान किया जाएगा, उतना ही अधिक पुण्य मिलेगा। खाने की अनुमति वाली मात्रा के संबंध में मतभेद है जिसका हमने उल्लेख किया है(२)। कुछ कहते हैं: आधा, उनके इस कथन के कारण: {तो उनमें से खाओ और दीन-दुखियों को खिलाओ}। दूसरों का कहना है: दो-तिहाई, उनके इस कथन के कारण: "खाओ, जमा करो और पुण्य कमाओ (खिलाकर)"(३) यानी भोजन कराके पुण्य की खोज करें।

खाने और खिलाने के बारे में मतभेद है; कुछ कहते हैं कि दोनों अनिवार्य हैं। अन्य कहते हैं कि दोनों अनुशंसित हैं। एक अन्य विचार दोनों के बीच अंतर करता है: खाना अनुशंसित है और खिलाना अनिवार्य है, जो इमाम अल-शाफी का विचार है(४)।

बीसवां बिंदु: सर्वशक्तिमान का कथन: {फिर उन्हें अपनी निर्धारित ड्यूटियों को पूरा करने दें} का अर्थ है: बलिदान और भेंटों को ज़ुबह करने के बाद, उन्हें हज के बाकी मामलों को पूरा करने दें, जैसे सिर मुंडवाना, कंकड़ फेंकना (जमराह), बिखरे हुए बालों की सफाई (शात) और इसी तरह की चीज़ें। इब्न अराफाह ने कहा: यानी: उन्हें अपने से अपनी गंदगी को दूर करने दें। अल-अज़हरी ने कहा(५): "अत-तफथ" का अर्थ है: मूंछें काटना, नाखून काटना, बगल के बाल नोचना और गुप्त अंगों के बाल मुंडवाना; यह एहराम से बाहर निकलते समय किया जाता है।

अल-नद्र बिन शुमेल ने कहा: अरबों की भाषा में "अत-तफथ" का अर्थ है: बिखरे हुए बालों की सफाई (अल-शात) को दूर करना(६)।

---

(१) अहमद (१५२४), बुखारी (१२९५), और मुस्लिम (१६२८) द्वारा साद बिन अबी वक्कास से वर्णित हदीस का एक हिस्सा। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने साद बिन खावला के लिए मक्का में मरने पर शोक व्यक्त किया जैसा कि हदीस के पूरा होने में बताया गया है। पिछला भाग ४/१२८ देखें। (२) चौदहवें मामले में। (३) नबीशा की हदीस से पिछले मामले में उल्लेख किया गया है।

(४) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी ३/१२४९। (५) तहज़ीब अल-लुगा १४/२६६ में। अल-अज़हरी ने इसे अल-ज़ज्जाज से उद्धृत किया है, और यह अल-ज़ज्जाज की मा'नी अल-कुरान ३/४२४ में है। (६) अल-शात: जब बाल कंघी और तेल के बिना लंबे समय तक रहने के कारण धूल भरे और बिखरे हुए हो जाते हैं। अल-फाइक ३/२८। अल-अज़हरी ने कहा: किसी भी भाषाविद ने "अल-तफथ" की व्याख्या इब्न शुमेल की तरह नहीं की; उन्होंने "अल-तफथ" का अर्थ बिखराव (अत-तशाउत) माना और इसके पूरा होने (कज़ा) को मुंडवाने, तराशने आदि द्वारा बिखराव को दूर करना माना।

صفحہ ۳۷۸ سورۃ الحج: آیات ۲۸ - ۲۹

نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "لیکن بد نصیب سعد بن خولہ (ہیں)"(۱)۔ اور کہا جاتا ہے: "رجل بئیس" یعنی: سخت/شدید۔ اور "بؤس یبؤس بأساً" اس وقت ہوتا ہے جب وہ سخت ہو جائے، اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿وَأَخَذْنَا الَّذِينَ ظَلَمُوا بِعَذَابٍ بَئِيسٍ﴾ [الاعراف: ۱۶۵] یعنی: شدید/سخت عذاب۔

قربانی کا گوشت جتنا زیادہ صدقہ کیا جائے گا، اجر اتنا ہی زیادہ ہوگا۔ جس مقدار کا کھانا جائز ہے اس میں اختلاف ہے جو ہم ذکر کر چکے ہیں(۲)؛ چنانچہ کہا گیا: آدھا؛ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے: ﴿فَكُلُوا مِنْهَا وَأَطْعِمُوا﴾۔ اور کہا گیا: دو تہائی؛ آپ ﷺ کے اس قول کی وجہ سے: "کھاؤ، ذخیرہ کرو اور ثواب حاصل کرو"(۳) یعنی: کھلا کر ثواب طلب کرو۔

کھانے اور کھلانے کے بارے میں اختلاف ہے؛ چنانچہ کہا گیا: دونوں واجب ہیں۔ اور کہا گیا: دونوں مستحب ہیں۔ اور کھانے اور کھلانے کے درمیان فرق کا قول بھی کیا گیا ہے؛ چنانچہ کھانا مستحب ہے اور کھلانا واجب ہے، اور یہ امام شافعیؒ کا قول ہے(۴)۔

بیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ثُمَّ لْيَقْضُوا تَفَثَهُمْ﴾ یعنی: پھر وہ قربانیوں اور ہدی کے ذبح کے بعد حج کے بقیہ امور پورے کریں، جیسے سر منڈوانا، جمرات کی رمی اور پراگندگی (شعث) دور کرنا وغیرہ۔ ابن عرفہ نے کہا: یعنی: وہ اپنی گندگی اپنے آپ سے دور کریں۔ اور ازہری نے کہا(۵): "التفث" سے مراد مونچھیں کترنا، ناخن کاٹنا، بغل کے بال اکھاڑنا اور زیرِ ناف بال صاف کرنا ہے، اور یہ احرام سے نکلتے وقت ہوتا ہے۔

اور نضر بن شمیل نے کہا: عربوں کے کلام میں "التفث" کا مطلب ہے: پراگندگی (شعث) دور کرنا(۶)۔

(۱) یہ ایک حدیث کا ٹکڑا ہے جسے احمد (۱۵۲۴)، بخاری (۱۲۹۵) اور مسلم (۱۶۲۸) نے سعد بن ابی وقاص سے روایت کیا ہے، اور رسول اللہ ﷺ نے سعد بن خولہ کے مکہ میں انتقال کر جانے پر دکھ کا اظہار کیا جیسا کہ حدیث کے تتمہ میں ہے، دیکھیے سابقہ حوالہ ۱۲۸/۴۔ (۲) چودھویں مسئلے میں۔ (۳) نبیشہ کی حدیث سے سابقہ مسئلے میں گزر چکا ہے۔ (۴) احکام القرآن لابن العربی ۱۲۷۹/۳۔ (۵) تہذیب اللغۃ ۲۶۶/۱۴ میں، اور ازہری نے اسے زجاج سے ذکر کیا ہے، اور یہ زجاج کی معانی القرآن ۴۲۴/۳ میں ہے۔ (۶) الشعث: یہ ہے کہ کنگھی اور تیل سے دور رہنے کی وجہ سے بال گرد آلود اور بکھر جائیں۔ الفائق ۲۸/۳۔ ازہری نے کہا: لغت دانوں میں سے کسی نے "التفث" کی وہ تشریح نہیں کی جو ابن شمیل نے کی ہے؛ انہوں نے "التفث" کو "التشعث" (پراگندگی) قرار دیا اور اس کے پورا کرنے (قضا) کو بال منڈوانے، کترنے اور اس جیسی چیزوں کے ذریعے پراگندگی دور کرنے کو قرار دیا۔

Surah Al-Hajj: Verses 28 - 29 379

And I heard Al-Azhari saying: "Al-Tafath" in the speech of the Arabs is not known except from the saying of Ibn Abbas and the people of Tafsir (1).

Al-Hasan said: It is the removal of the dirt of Ihram. It was said: "Al-Tafath" refers to all the rituals of Hajj; this was narrated from Ibn Umar and Ibn Abbas. Ibn Al-Arabi (2) said: "If it were authentically reported from them, it would be a proof, due to the honor of companionship and their mastery of the language." He said: "This word is strange [Arabic], the people of the Arabic language (3) did not find any poetry regarding it, nor did they have full knowledge of it. However, I tracked 'Al-Tafath' linguistically and saw Abu Ubaidah Ma'mar bin al-Muthanna saying: 'It is the cutting of nails, trimming the mustache, and everything that is forbidden for the person in Ihram except for marriage.' He said (4): 'No poetry has been cited for it (5) that can be used as proof.' The author of Al-Ain said: 'Al-Tafath is: stoning (Rami), shaving (Halq), shortening the hair (Taqsir), slaughtering (Dhabh), and cutting the nails and mustache, and plucking the armpit hair.' Al-Zajjaj and Al-Farra' (6) mentioned something similar, and I do not think they took it except from the sayings of scholars. Qutrub said: 'A man "tafatha" when his dirt increased.' Umayya ibn Abi al-Salt said:

They surrounded their heads but did not shave the "tafath" ... nor did they remove lice and nits from them.

And what Qutrub pointed to is what Ibn Wahb said on the authority of Malik (7), and it is the correct view regarding...

(1) Tahdhib al-Lugha 14/266, and Al-Azhari transmitted it from Al-Zajjaj. Perhaps the speaker saying: "I heard Al-Azhari," is Abu Ubayd Al-Harawi, author of Al-Gharibayn. (2) In Ahkam al-Qur'an 3/1270-1271, and what precedes it and what follows between brackets from it, and the saying of Ibn Abbas and Ibn Umar was recorded by Ibn Abi Shaybah 4/84-85, and Al-Tabari 16/526, and his saying: "al-qashaf," meaning: dirt of the skin, and shabbiness of appearance. Al-Qamus (qashaf). (3) In Ahkam al-Qur'an: people of knowledge (Ahl al-Ma'rifah). (4) He is Ibn Al-Arabi, and the words of Abu Ubaidah are similar in Majaz al-Qur'an 2/50. (5) In the copies except for (kh): "shi'r" (poetry), and what is fixed is from (kh) and Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi. (6) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/424, and by al-Farra' 2/224. (7) And the saying of Ibn Wahb on the authority of Malik, as mentioned by Ibn Al-Arabi: "Al-Tafath is: shaving the hair, wearing clothes, and what follows from that which is permissible for the person in Ihram."

सूरह अल-हज्ज: आयतें 28 - 29 379

और मैंने अल-अज़हरी को कहते सुना: अरबों की भाषा में 'अल-तफ़थ' केवल इब्न अब्बास और तफ़सीर के लोगों (1) के कथन से जाना जाता है।

अल-हसन ने कहा: यह एहराम की गंदगी (क़शफ़) को दूर करना है। कहा गया: 'अल-तफ़थ' हज की सभी रस्मों (मनासिक) को कहा जाता है; यह इब्न उमर और इब्न अब्बास से वर्णित है। इब्न अल-अरबी (2) ने कहा: 'यदि यह उनसे प्रामाणिक रूप से रिपोर्ट किया गया होता, तो यह एक निश्चित प्रमाण होता; साहचर्य के सम्मान और भाषा की उनकी निपुणता के कारण।' उन्होंने कहा: 'यह शब्द विचित्र [अरबी] है, अरबी भाषा के लोगों (3) को इसके बारे में कोई कविता नहीं मिली, न ही उन्हें इसका पूर्ण ज्ञान था। हालांकि, मैंने भाषाई रूप से "अल-तफ़थ" का अनुसरण किया और अबू उबैदा मा'मर बिन अल-मुथन्ना को यह कहते हुए देखा: "यह नाखूनों को काटना, मूंछों को छाँटना और एहराम में रहने वाले व्यक्ति के लिए विवाह के अलावा वर्जित सब कुछ है।" उन्होंने कहा (4): "इसके लिए कोई कविता उद्धृत नहीं की गई है (5) जिसे प्रमाण के रूप में इस्तेमाल किया जा सके।" अल-ऐन के लेखक ने कहा: "अल-तफ़थ है: रमी (कंकड़ मारना), हल्क़ (मुंडन), तक़्सीर (बाल छोटा करना), ज़ब्ह (वध), और नाखून और मूंछें काटना, और बगल के बाल उखाड़ना।" अल-ज़ज्जाज और अल-फ़र्रा (6) ने भी इसी तरह का उल्लेख किया है, और मुझे नहीं लगता कि उन्होंने इसे विद्वानों के कथनों के अलावा कहीं और से लिया है। क़ुतरुब ने कहा: "आदमी 'तफ़थ' हो गया जब उसकी गंदगी बढ़ गई।" उमय्या इब्न अबी अल-सल्त ने कहा:

उन्होंने अपने सिरों को घेर लिया लेकिन 'तफ़थ' नहीं मुंडवाया... और न ही उन्होंने उनमें से जुएं और उनके अंडे निकाले।

और क़ुतरुब ने जिसकी ओर इशारा किया है, वही बात इब्न वहाब ने मलिक (7) के हवाले से कही है, और यही सही विचार है...

(1) तहज़ीब अल-लुग़ा 14/266, और अल-अज़हरी ने इसे अल-ज़ज्जाज से उद्धृत किया है। शायद यह कहने वाला कि: 'मैंने अल-अज़हरी को सुना,' अबू उबैद अल-हरवी है, जो 'अल-ग़रीबैन' के लेखक हैं। (2) अहकाम अल-क़ुरान 3/1270-1271 में, और उससे पहले और कोष्ठक के बीच जो कुछ भी है, और इब्न अब्बास और इब्न उमर के कथन को इब्न अबी शैबा 4/84-85 और अल-तबरी 16/526 द्वारा रिकॉर्ड किया गया था, और उनका कहना है: 'अल-क़शफ़,' अर्थात: त्वचा की गंदगी,

और बनावट की दयनीयता। अल-क़ामूस (क़शफ़)। (3) अहकाम अल-क़ुरान में: अहल अल-मारिफ़ा (ज्ञान वाले लोग)। (4) वह इब्न अल-अरबी हैं, और अबू उबैदा के शब्द मजाज़ अल-क़ुरान 2/50 में इसी तरह हैं। (5) प्रतियों में (ख़) के अलावा: 'शेर' (कविता), और जो (ख़) और इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान से तय किया गया है। (6) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-क़ुरान 3/424, और अल-फ़र्रा द्वारा 2/224। (7) और मलिक के हवाले से इब्न वहाब का कथन, जैसा कि इब्न अल-अरबी ने उल्लेख किया है: 'अल-तफ़थ है: बाल मुंडवाना, कपड़े पहनना, और उसके बाद वह सब जो एहराम में रहने वाले व्यक्ति के लिए जायज़ है।'

سورة الحج: آیات ۲۸ - ۲۹ ۳۷۹

اور میں نے الازہری کو کہتے سنا: اہل عرب کے کلام میں 'التفث' صرف ابن عباس اور اہل تفسیر (۱) کے قول سے پہچانا جاتا ہے۔

اور حسن بصری نے کہا: یہ احرام کی گندگی (قشف) کو دور کرنا ہے۔ اور کہا گیا: 'التفث' حج کے تمام مناسک کا نام ہے؛ یہ ابن عمر اور ابن عباس سے مروی ہے۔ ابن العربی (۲) نے کہا: 'اگر یہ ان سے صحیح طور پر ثابت ہوتا تو حجت ہوتا؛ شرف صحابیت اور زبان پر مکمل دسترس کی وجہ سے۔' انہوں نے کہا: 'یہ لفظ غریب [عربی] ہے، اہل عرب (۳) نے اس بارے میں کوئی شعر نہیں پایا اور نہ ہی انہیں اس کی پوری خبر تھی، لیکن میں نے لغوی طور پر "التفث" کا پیچھا کیا تو ابو عبیدہ معمر بن المثنیٰ کو یہ کہتے ہوئے پایا کہ: "یہ ناخن تراشنا، مونچھیں کترنا، اور وہ سب کچھ ہے جو محرم پر حرام ہے سوائے نکاح کے۔" انہوں نے کہا (۴): "اس بارے میں کوئی ایسا شعر منقول نہیں (۵) جس سے دلیل پکڑی جا سکے۔" صاحب العین نے کہا: "التفث: رمی کرنا، حلق (سر منڈوانا)، تقصیر (بال کٹوانا)، ذبح (قربانی کرنا)، اور ناخن و مونچھیں تراشنا، اور بغلوں کے بال اکھاڑنا ہے۔" زجاج اور فراء (۶) نے بھی اسی طرح کا ذکر کیا ہے، اور میرا خیال ہے کہ انہوں نے اسے علماء کے اقوال ہی سے لیا ہے۔ اور قطرب نے کہا: "آدمی 'تفث' ہو گیا جب اس کی گندگی بڑھ گئی۔" امیہ بن ابی الصلت نے کہا:

انہوں نے اپنے سروں کو پٹیوں سے ڈھانپ لیا لیکن 'تفث' (بال) نہیں منڈوائے... اور نہ ہی انہوں نے ان سے جوئیں اور لکھیں نکالیں۔

اور قطرب نے جس چیز کی طرف اشارہ کیا ہے وہی ابن وہب نے امام مالک (۷) سے نقل کیا ہے، اور یہی درست قول ہے...

(۱) تہذیب اللغۃ ۱۴ / ۲۶۶، اور اسے الازہری نے زجاج سے نقل کیا ہے۔ اور شاید کہنے والا: 'میں نے الازہری کو سنا،' ابو عبید الہروی ہیں جو 'الغریبین' کے مصنف ہیں۔ (۲) احکام القرآن ۳ / ۱۲۷۰ - ۱۲۷۱ میں، اور اس سے پہلے اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان ہے اسی سے ہے، اور ابن عباس و ابن عمر کا قول ابن ابی شیبہ ۴ / ۸۴ - ۸۵، اور طبری ۱۶ / ۵۲۶ نے نقل کیا ہے۔ اور ان کا قول: القشف، یعنی: جلد کی گندگی، اور ہیئت کی پراگندگی۔ القاموس (قشف)۔ (۳) احکام القرآن میں: اہل معرفت۔ (۴) وہ ابن العربی ہیں، اور ابو عبیدہ کا کلام مجاز القرآن ۲ / ۵۰ میں اسی طرح ہے۔ (۵) نسخوں میں سوائے (خ) کے: 'شعر'، اور جو (خ) اور ابن العربی کی احکام القرآن میں ثابت ہے۔ (۶) معانی القرآن للزجاج ۳ / ۴۲۴، اور للفراء ۲ / ۲۲۴۔ (۷) اور امام مالک سے ابن وہب کا قول جیسا کہ اسے ابن العربی نے ذکر کیا ہے: 'التفث: بال منڈوانا، لباس پہننا، اور وہ سب کچھ جو اس کے بعد محرم کے لیے حلال ہو جاتا ہے۔'

Al-Tafath: This is the form of fulfilling (the requirements of) al-tafath linguistically. As for its legal (Sharia) reality, when the pilgrim or performer of Umrah slaughters his sacrifice, shaves his head, removes his dirt, purifies himself, cleanses himself, and dresses, he has indeed removed his 'tafath' and fulfilled his vow; and the vow is what a person has obliged and committed himself to.

I said: What he narrated from Qutrub and mentioned from poetry was already mentioned by Al-Mawardi in his commentary, and he cited another verse, saying: They fulfilled (their) 'tafath' and 'nahb' (vow), then they traveled ... towards Najd and did not wait for Aliya (2).

Al-Tha'labi said: The origin of 'al-tafath' in language is dirt; the Arabs say to a man they find loathsome: "How dirty (atfathaka) you are!", meaning: how filthy and dirty you are! Umayyah ibn Abi al-Salt said: Dirty (shahin) are their armpits, they haven't cast off 'tafath' ... nor removed from themselves lice and nits (4).

Al-Mawardi (5): It was said to some righteous people: What is the meaning in the disheveled state (sha'ath) of the person in Ihram? He said: So that Allah Almighty may witness from you the turning away from caring for yourself, so He knows your sincerity in dedicating it to His obedience.

The twenty-first (point): {And let them fulfill their vows} is a command (6) to fulfill vows absolutely, except for what involves sin; due to his (the Prophet's) saying, peace and blessings be upon him: "There is no fulfillment of a vow in disobedience to Allah" (7), and his saying: "Whoever vows to obey Allah should obey Him, and whoever vows to disobey Him should not disobey Him" (8).

(1) In (Kh): 'ilgha' (abolishing), and in (M): 'ilqa' (casting), and it was not found in (D), and it is not in (Z) and (Za), and the confirmed text is from 'Ahkam al-Quran' by Ibn al-Arabi. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/20. (3) In (D), (Z) and (Za): 'sahin', and in (Za) and (M): 'sakhin', and the confirmed text is from the sources as follows. (4) Al-Jahiz mentioned it in 'Al-Hayawan' 5/376 with the narration: Dirty (shahin) were their armpits, they had not removed 'tafath' ... nor drawn out for themselves lice and nits. Similarly mentioned by Al-Zamakhshari in 'Al-Faiq' 3/28, except that he said: "They did not approach 'tafath'", and they are two narrations as mentioned by Al-Jahiz. (5) In 'Al-Nukat wa al-'Uyun' 4/20. (6) In (D) and (M): 'amaru' (they were commanded). (7) Part of a hadith narrated by Ahmad (19863), and Muslim (1641) from Imran ibn Husayn,

may Allah be pleased with him. (8) Narrated by Ahmad (24075), and Al-Bukhari (6696) from the hadith of Aisha, may Allah be pleased with her.

अल-तफ़थ: यह भाषाई रूप से 'तफ़थ' को पूरा करने का स्वरूप है। जहाँ तक इसकी शरीयत (कानूनी) वास्तविकता का प्रश्न है, जब हाजी या उमरा करने वाला अपनी कुर्बानी देता है, अपना सिर मुंडवाता है, अपनी गंदगी दूर करता है, पवित्रता प्राप्त करता है, साफ-सफाई करता है और कपड़े पहनता है, तो उसने अपना 'तफ़थ' दूर कर लिया और अपनी मन्नत पूरी कर ली; और मन्नत वह है जिसे व्यक्ति स्वयं पर अनिवार्य और प्रतिबद्ध करता है।

मैंने कहा: उन्होंने क़ुत़रुब से जो वर्णन किया और कविता का उल्लेख किया, उसे अल-मावर्दी ने अपनी तफ़सीर में पहले ही उल्लेख किया है, और उन्होंने एक और छंद उद्धृत करते हुए कहा: उन्होंने (अपना) 'तफ़थ' और 'नह़ब' (मन्नत) पूरा किया, फिर वे चल पड़े ... नजद की ओर और अलिया की प्रतीक्षा नहीं की (2)।

अल-थ़ा'लबी ने कहा: भाषा में 'अल-तफ़थ' का मूल अर्थ गंदगी है; अरब उस व्यक्ति से कहते हैं जिसे वे घृणित पाते हैं: "तुम कितने गंदे (अतफ़थ़ाका) हो!", अर्थात: तुम कितने मैले और गंदे हो! उमय्या बिन अबी अल-स़ल्त ने कहा: उनके बगल गंदे (शाहीन) थे, उन्होंने 'तफ़थ' को नहीं हटाया था ... और न ही अपने आप से जुएँ और लीखें निकाली थीं (4)।

अल-मावर्दी (5): कुछ नेक लोगों से पूछा गया: एहराम की स्थिति में व्यक्ति के बिखरे बालों (शअ़थ़) का क्या अर्थ है? उन्होंने कहा: ताकि अल्लाह सर्वशक्तिमान आप में स्वयं की देखभाल से विमुखता का साक्षी बने, जिससे वह उसकी आज्ञाकारिता में आपके समर्पण की ईमानदारी को जान ले।

इक्कीसवीं (बात): {और उन्हें अपनी मन्नतें पूरी करनी चाहिए} मन्नत पूरी करने का एक सामान्य आदेश (6) है, सिवाय उस मन्नत के जो पाप हो; क्योंकि नबी (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) का कथन है: "अल्लाह की अवज्ञा में किसी मन्नत को पूरा करना नहीं है" (7), और उनका कथन: "जिसने अल्लाह की आज्ञा मानने की मन्नत मानी है उसे उसकी आज्ञा माननी चाहिए, और जिसने उसकी अवज्ञा करने की मन्नत मानी है उसे उसकी अवज्ञा नहीं करनी चाहिए" (8)।

(1) (ख़) में: 'इल्ग़ा' (निरस्त करना), और (म) में: 'इल्का' (फेंकना), और यह (द) में नहीं पाया गया, और यह (ज़) और (ज़ा) में नहीं है, और प्रमाणित पाठ इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-क़ुरान' से है। (2) अल-नुक़त वल-'उयून 4/20। (3) (द), (ज़) और (ज़ा) में: 'साह़ीन', और (ज़ा) और (म) में: 'साख़ीन', और प्रमाणित पाठ आगे दिए गए स्रोतों से है। (4) अल-जाहिज़ ने इसे 'अल-हयवान' 5/376 में इस

वर्णन के साथ उल्लेख किया है: उनके बगल गंदे (शाहीन) थे, उन्होंने 'तफ़थ' नहीं निकाला था ... और न ही उनके लिए जुएँ और लीखें निकाली थीं। इसी प्रकार अल-ज़मख़्शरी ने 'अल-फ़ाएक़' 3/28 में इसका उल्लेख किया है, सिवाय इसके कि उन्होंने कहा: "वे 'तफ़थ' के करीब नहीं गए", और ये दो वर्णन हैं जैसा कि अल-जाहिज़ ने उल्लेख किया है। (5) 'अल-नुक़त वल-'उयून' 4/20 में। (6) (द) और (म) में: 'अमरू' (उन्हें आदेश दिया गया)। (7) अहमद (19863) और मुस्लिम (1641) द्वारा इमरान बिन हुसैन (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से वर्णित हदीस का एक हिस्सा। (8) अहमद (24075) और अल-बुखारी (6696) द्वारा आयशा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की हदीस से वर्णित।

التفث۔ اور یہ لغوی طور پر 'تفث' پورا کرنے کی صورت ہے، جہاں تک اس کی شرعی حقیقت کا تعلق ہے، تو جب حاجی یا عمرہ کرنے والا اپنی قربانی ذبح کر لیتا ہے، اپنا سر منڈوا لیتا ہے، اپنی گندگی دور کر لیتا ہے، طہارت حاصل کر لیتا ہے، صفائی کر لیتا ہے اور لباس پہن لیتا ہے، تو اس نے اپنا تفث دور کر لیا اور اپنی نذر پوری کر لی؛ اور نذر وہ ہے جسے انسان اپنے اوپر لازم اور واجب کر لے۔

میں نے کہا: جو کچھ انہوں نے قطرب سے نقل کیا اور اشعار کا ذکر کیا، وہ الماوردی اپنی تفسیر میں ذکر کر چکے ہیں، اور انہوں نے ایک اور شعر ذکر کرتے ہوئے کہا: انہوں نے (अपना) تفث اور نحب (نذر) پورا کیا، پھر وہ چل پڑے ... نجد کی طرف اور عالیہ کا انتظار نہیں کیا (۲)۔

الثعلبی نے کہا: لغت میں 'التفث' کی اصل وسخ (گندگی) ہے؛ عرب اس شخص سے جسے وہ گندہ پاتے ہیں کہتے ہیں: "ما أتفثك!" یعنی: تم کتنے میلے اور گندے ہو! امیہ بن ابی الصلت نے کہا: ان کی بغلیں میلی (شاحین) تھیں، انہوں نے تفث نہیں پھینکا تھا ... اور نہ ہی اپنے آپ سے جوئیں اور لکھیں دور کی تھیں (۴)۔

الماوردی (۵): بعض بزرگوں سے پوچھا گیا: محرم کے پراگندہ حال (شعث) ہونے میں کیا حکمت ہے؟ انہوں نے فرمایا: تاکہ اللہ تعالیٰ تجھ سے اپنی ذات کی پرواہ نہ کرنے کا مشاہدہ فرمائے، تو وہ اس کی اطاعت میں تیری جاں فشانی کی سچائی کو جان لے۔

اکیسویں (بات): {اور انہیں اپنی نذریں پوری کرنی چاہئیں} نذر پوری کرنے کا مطلق حکم (۶) ہے، سوائے اس کے جو گناہ ہو؛ کیونکہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کا ارشاد ہے: "اللہ کی

نافرمانی میں نذر کو پورا کرنا نہیں ہے" (۷)، اور آپ کا ارشاد: "جس نے اللہ کی اطاعت کرنے کی نذر مانی ہو وہ اس کی اطاعت کرے، اور جس نے اس کی نافرمانی کی نذر مانی ہو وہ اس کی نافرمانی نہ کرے" (۸)۔

(۱) (خ) میں: الغاء، اور (م) میں: القاء، اور یہ (د) میں نہیں ملا، اور (ز) اور (ظ) میں بھی نہیں ہے، اور ثابت شدہ عبارت ابن العربی کی 'احکام القرآن' سے ہے۔ (۲) النکت والعیون ۴/ ۲۰۔ (۳) (د)، (ز) اور (ظ) میں: ساحین، اور (ظ) اور (م) میں: ساخین، اور ثابت شدہ عبارت آگے آنے والے مصادر کے مطابق ہے۔ (۴) الجاحظ نے اسے 'الحیوان' ۵/ ۳۷۶ میں اس روایت کے ساتھ ذکر کیا ہے: ان کی بغلیں میلی (شاحین) تھیں، انہوں نے تفث دور نہیں کیا تھا ... اور نہ ہی ان سے جوئیں اور لکھیں نکالی تھیں۔ اسی طرح الزمخشری نے 'الفائق' ۳/ ۲۸ میں ذکر کیا ہے، مگر انہوں نے کہا: "وہ تفث کے قریب نہیں گئے"، اور یہ دو روایتیں ہیں جیسا کہ الجاحظ نے ذکر کیا۔ (۵) النکت والعیون ۴/ ۲۰ میں۔ (۶) (د) اور (م) میں: 'أَمَرُوا' (انہیں حکم دیا گیا)۔ (۷) عمران بن حصین رضی اللہ عنہ سے مروی ایک حدیث کا ٹکڑا جسے احمد (۱۹۸۶۳) اور مسلم (۱۶۴۱) نے روایت کیا ہے۔ (۸) اسے احمد (۲۴۰۷۵) اور بخاری (۶۶۹۶) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

Surah Al-Hajj: Verses 28 - 29 381

“And let them perform Tawaf around the Ancient House.” The Tawaf mentioned in this verse is Tawaf al-Ifadah, which is one of the obligatory acts of Hajj. Al-Tabari (1) said: There is no disagreement among the interpreters on this.

Twenty-second: There are three types of circumambulation (Tawaf) for Hajj: Tawaf al-Qudum (arrival), Tawaf al-Ifadah (return), and Tawaf al-Wada' (farewell). Ismail bin Ishaq said: Tawaf al-Qudum is a Sunnah, and it is waived for the adolescent, the inhabitant of Mecca, and everyone who enters into the state of Ihram for Hajj from Mecca. He said: The obligatory Tawaf that cannot be waived in any way is Tawaf al-Ifadah, which takes place after Arafah; Allah Almighty said: “Then let them complete their prescribed duties and perform their vows and circumambulate the Ancient House.” He said: So this is the Tawaf mandated in the Book of Allah, the Mighty and Majestic, and it is the one by which the pilgrim is fully released from the state of Ihram.

Al-Hafiz Abu Omar (2) said: What Ismail mentioned regarding Tawaf al-Ifadah is the opinion of Malik according to the people of Medina, and it is the narration of Ibn Wahb, Ibn Nafi', and Ashhab from him. It is the opinion of the majority of scholars among the jurists of the people of Hijaz and Iraq. Ibn al-Qasim and Ibn Abd al-Hakam narrated from Malik that: Tawaf al-Qudum is obligatory [and Tawaf al-Ifadah is obligatory]. Ibn al-Qasim said in more than one place in “Al-Mudawwanah” and narrated it also from Malik: The obligatory Tawaf is the Tawaf of the one arriving in Mecca. He said: Whoever forgets the Tawaf upon entering Mecca, or forgets one circuit of it, or forgets the Sa'i or one circuit of it, until he returns to his country and then remembers it; if he has not had sexual relations with women, he returns to Mecca until he circumambulates the House, prays, and performs Sa'i between Safa and Marwa, then offers a sacrifice. If he has had sexual relations with women, he returns, performs Tawaf and Sa'i, then performs Umrah and offers a sacrifice. This is like his statement regarding someone who forgets Tawaf al-Ifadah equally. According to this narration, both circumambulations are obligatory, as is the Sa'i.

As for Tawaf al-Sadar, which is called Tawaf al-Wada': Ibn al-Qasim and others narrated from...

(1) In Al-Tafsir 16/531, and the author cited it from him via Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 4/119, and what precedes it from him. (2) In Al-Kafi 1/360, and what precedes it and what will come between brackets are from it.

सूरा अल-हज्ज: आयतें 28 - 29 381

"और वे प्राचीन घर (काबा) का तवाफ़ करें।" इस आयत में वर्णित तवाफ़, तवाफ़-ए-इफ़ादा है, जो हज्ज के अनिवार्य कृत्यों (वाजिबात) में से एक है। अल-तबरी (1) ने कहा: व्याख्याकारों के बीच इस पर कोई मतभेद नहीं है।

बाईसवीं बात: हज्ज के लिए तीन तवाफ़ हैं: तवाफ़-ए-क़ुदूम (आगमन का तवाफ़), तवाफ़-ए-इफ़ादा, और तवाफ़-ए-विदा। इस्माइल बिन इसहाक ने कहा: तवाफ़-ए-क़ुदूम सुन्नत है, और यह किशोरों, मक्का वासियों और मक्का से हज्ज के लिए एहराम बांधने वाले प्रत्येक व्यक्ति के लिए माफ है। उन्होंने कहा: वह अनिवार्य तवाफ़ जो किसी भी तरह से माफ नहीं किया जा सकता, वह तवाफ़-ए-इफ़ादा है, जो अराफ़ात के बाद होता है; अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "फिर उन्हें अपना मैल-कुचैल दूर करना चाहिए और अपनी मन्नतें पूरी करनी चाहिए और प्राचीन घर का तवाफ़ करना चाहिए।" उन्होंने कहा: तो यही वह तवाफ़ है जो अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल की किताब में फ़र्ज़ किया गया है, और यही वह है जिससे हाजी का एहराम पूरी तरह समाप्त हो जाता है।

अल-हाफ़िज़ अबू उमर (2) ने कहा: इस्माइल ने तवाफ़-ए-इफ़ादा के बारे में जो ज़िक्र किया है, वह मदीना के लोगों के नज़दीक इमाम मालिक का विचार है, और यह इब्न वहब, इब्न नाफ़े और अश्हब की उनसे रिवायत है। और यही हिजाज़ और इराक़ के फ़क़ीहों में से अधिकांश विद्वानों का मत है। इब्न अल-कासिम और इब्न अब्द अल-हकम ने मालिक से रिवायत की है कि: तवाफ़-ए-क़ुदूम वाजिब है [और तवाफ़-ए-इफ़ादा वाजिब है]। इब्न अल-कासिम ने "अल-मुदव्वना" में एक से अधिक स्थानों पर कहा और इसे मालिक से भी रिवायत किया: वाजिब तवाफ़ वह है जो मक्का आने वाले का तवाफ़ है। उन्होंने कहा: जो व्यक्ति मक्का में प्रवेश करते समय तवाफ़ करना भूल गया, या उसका एक चक्कर भूल गया, या सई (Safa-Marwa के बीच दौड़ना) या उसका एक चक्कर भूल गया, यहाँ तक कि वह अपने देश लौट गया और फिर उसे याद आया; यदि उसने अपनी पत्नियों के साथ संभोग नहीं किया है, तो वह मक्का वापस जाए जब तक कि वह घर का तवाफ़ न कर ले, नमाज़ न पढ़ ले और सफ़ा और मरवा के बीच सई न कर ले, फिर वह क़ुर्बानी दे। और यदि उसने पत्नियों के साथ संभोग कर लिया है, तो वह लौटे और तवाफ़ और सई करे, फिर उमराह करे और क़ुर्बानी दे। यह वैसा ही है जैसा कि उस व्यक्ति के बारे में उनका कहना है जो तवाफ़-ए-इफ़ादा भूल गया हो। इस रिवायत के अनुसार, दोनों तवाफ़ और सई भी वाजिब हैं।

जहाँ तक तवाफ़-ए-सदर की बात है; जिसे तवाफ़-ए-विदा कहा जाता है: तो इब्न अल-कासिम और अन्य ने रिवायत की है...

(1) तफ़सीर 16/531 में, और लेखक ने इसे इब्न अतिया के माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/119 में उनसे उद्धृत किया है, और जो कुछ इससे पहले है वह भी उनसे है। (2) अल-काफी 1/360 में, और जो कुछ इससे पहले है और जो कुछ कोष्ठकों के बीच आएगा वह इसी से है।

سورہ الحج: آیات ۲۸ - ۲۹ ۳۸۱

﴿وَلْيَطَّوَّفُوا بِالْبَيْتِ الْعَتِيقِ﴾ "اور وہ اس قدیم گھر کا طواف کریں۔" اس آیت میں مذکور طواف، طوافِ افاضہ ہے جو حج کے واجبات میں سے ہے۔ طبری (۱) نے کہا: اس میں مفسرین کے درمیان کوئی اختلاف نہیں ہے۔

بائیسویں بات: حج کے تین طواف ہیں: طوافِ قدوم، طوافِ افاضہ، اور طوافِ وداع۔ اسماعیل بن اسحاق نے کہا: طوافِ قدوم سنت ہے، اور یہ مراہق (قریب البلوغ لڑکے)، مکہ والے اور ہر اس شخص سے ساقط ہے جو مکہ سے حج کا احرام باندھے۔ انہوں نے کہا: اور وہ واجب طواف جو کسی صورت میں بھی ساقط نہیں ہوتا، وہ طوافِ افاضہ ہے جو عرفہ کے بعد ہوتا ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ثُمَّ لْيَقْضُوا تَفَثَهُمْ وَلْيُوفُوا نُذُورَهُمْ وَلْيَطَّوَّفُوا بِالْبَيْتِ الْعَتِيقِ﴾ "پھر انہیں چاہیے کہ اپنا میل کچیل دور کریں اور اپنی نذریں پوری کریں اور اس قدیم گھر کا طواف کریں۔" انہوں نے کہا: تو یہی وہ طواف ہے جو اللہ عزوجل کی کتاب میں فرض کیا گیا ہے، اور یہی وہ طواف ہے جس سے حاجی اپنے پورے احرام سے حلال ہو جاتا ہے۔

الحافظ ابو عمر (۲) نے کہا: اسماعیل نے طوافِ افاضہ کے بارے میں جو ذکر کیا ہے، وہ اہل مدینہ کے نزدیک امام مالک کا قول ہے، اور یہ ابن وہب، ابن نافع اور اشہب کی ان سے روایت ہے۔ اور یہی حجاز اور عراق کے فقہاء میں سے جمہور اہل علم کا قول ہے۔ ابن القاسم اور ابن عبد الحکم نے امام مالک سے روایت کی ہے کہ: طوافِ قدوم واجب ہے [اور طوافِ افاضہ واجب ہے]۔ ابن القاسم نے "المدوَّنہ" میں ایک سے زیادہ مقامات پر کہا اور اسے امام مالک سے بھی روایت کیا: واجب طواف وہ ہے جو مکہ آنے والے کا طواف ہے۔ انہوں نے کہا: جو شخص مکہ میں داخل ہوتے وقت طواف بھول گیا، یا اس کا ایک چکر بھول گیا، یا سعی یا اس کا ایک چکر بھول گیا،

یہاں تک کہ وہ اپنے ملک واپس چلا گیا پھر اسے یاد آیا؛ اگر اس نے عورتوں سے قربت نہیں کی تو وہ مکہ واپس آئے یہاں تک کہ وہ بیت اللہ کا طواف کرے، نماز پڑھے اور صفا و مروہ کے درمیان سعی کرے، پھر ہدی (قربانی) دے۔ اور اگر اس نے عورتوں سے قربت کر لی تو وہ واپس آئے اور طواف و سعی کرے، پھر عمرہ کرے اور ہدی دے۔ اور یہ بالکل اسی طرح ہے جیسے ان کا قول اس شخص کے بارے میں ہے جو طوافِ افاضہ بھول گیا ہو۔ تو اس روایت کے مطابق یہ دونوں طواف واجب ہیں، اور سعی بھی واجب ہے۔

رہی بات طوافِ صَدَر کی؛ جسے طوافِ وداع کہا جاتا ہے: تو ابن القاسم وغیرہ نے روایت کی ہے...

(١) التفسیر ١٦ / ٥٣١ میں، اور مصنف نے اسے ان سے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز ٤ / ١١٩ میں نقل کیا ہے، اور اس سے پہلے جو کچھ ہے وہ اسی سے ہے۔ (٢) الکافی ١ / ٣٦٠ میں، اور جو کچھ اس سے پہلے ہے اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔

Surah Al-Hajj: Verses 28 - 29 382

Malik's opinion regarding someone who performed Tawaaf al-Ifadah without ablution: He must return from his country to perform the pouring out (Tawaaf al-Ifadah), unless he performed a voluntary circumambulation (Tawaaf) after that. This is something that Malik and his companions agreed upon, and that his voluntary act suffices for the obligatory Tawaaf required of him (1). Likewise, they agreed that whoever performs something voluntarily in his Hajj that is a Hajj action, and that action is obligatory in Hajj and its time has passed, then his voluntary action becomes for the obligatory and not for the voluntary, unlike prayer. So, if voluntary acts can substitute for obligatory ones in Hajj, then the Tawaaf for entering Mecca again can substitute for Tawaaf al-Ifadah, except that Ismail and others—which is the opinion of Ibn al-Qasim—do not consider it to substitute for Tawaaf al-Ifadah (2) except for the Tawaaf performed after throwing the pebbles of Jamarat al-Aqaba on the Day of Sacrifice or after it for farewell. The narration of Ibn Abd al-Hakam from Malik is contrary to that; because it states that the Tawaaf of entry along with the striving (Sa’i) substitutes for Tawaaf al-Ifadah for one who returned to his country with the sacrificial animal (Hady), just as Tawaaf al-Ifadah along with Sa’i substitutes for Tawaaf al-Qudum (arrival) for someone who did not perform Tawaaf or Sa’i upon entering Mecca—also with the Hady. Whoever says this says: It was said that the Tawaaf of entry is obligatory, and Tawaaf al-Ifadah is obligatory, because one of them substitutes for the other, and because it has been narrated from Malik that whoever forgets one of them returns from his country as we mentioned, and because Allah, Mighty and Majestic, did not make more than one Tawaaf obligatory for the pilgrim by His saying: "And proclaim to the people the Hajj," and He said in the context of the verse: "And let them circumambulate the Ancient House." The 'and' (waw) for them in this verse and others does not necessitate a sequence except by textual evidence (tawqif).

Al-Tabari narrated from Amr ibn Abi Salama who said: I asked Zuhayr about the word of Allah Almighty: "And let them circumambulate the Ancient House," and he said: It is the farewell Tawaaf (3). This indicates that it is obligatory, and it is one of the two opinions of Al-Shafi'i; because the Prophet (peace and blessings be upon him) gave permission for the menstruating woman to depart without...

---

(1) Meaning that whoever forgets Tawaaf al-Ifadah, or performs it without ablution, then performs a voluntary Tawaaf after it before leaving Mecca, then—according to

Malik and his companions—his voluntary act suffices for the obligatory Tawaaf required of him. Al-Kafi 2/362. (2) From his saying: "except that Ismail and others," up to this point is missing from (M). (3) In Tafsir al-Tabari 16/532, and Zuhayr is Ibn Muhammad al-Tamimi.

सूरह अल-हज्ज: आयत 28 - 29 382

मालिक की राय उस व्यक्ति के बारे में जिसने बिना वज़ू के तवाफ़ अल-इफ़ाज़ा किया: कि वह अपने देश से लौटकर तवाफ़ करे, जब तक कि उसने उसके बाद कोई नफ़्ल (स्वैच्छिक) तवाफ़ न किया हो। यह उन बातों में से है जिस पर मालिक और उनके साथियों की सहमति है, और यह कि उनका नफ़्ल तवाफ़ उनके ऊपर अनिवार्य (फ़र्ज़) तवाफ़ के लिए पर्याप्त होगा (1)। इसी तरह, उन्होंने इस बात पर सहमति व्यक्त की है कि जिसने अपने हज में कोई भी हज का कार्य नफ़्ल के तौर पर किया, और वह कार्य हज में अनिवार्य है और उसका समय बीत चुका है, तो उसका वह नफ़्ल कार्य अनिवार्य के लिए माना जाएगा न कि नफ़्ल के लिए, नमाज़ के विपरीत। अत; यदि हज में नफ़्ल फ़र्ज़ की जगह ले सकता है, तो मक्का में दोबारा प्रवेश करने के लिए किया गया तवाफ़, तवाफ़ अल-इफ़ाज़ा की जगह ले सकता है, सिवाय इसके कि इस्माइल और अन्य - जो इब्न अल-कासिम का मत है - उनके अनुसार वह तवाफ़ अल-इफ़ाज़ा की जगह नहीं लेता (2) सिवाय उस तवाफ़ के जो क़ुर्बानी के दिन जमरात अल-अक़बा पर कंकड़ फेंकने के बाद या उसके बाद विदाई के लिए किया गया हो। इब्न अब्द अल-हकम की मालिक से रिवायत इसके विपरीत है; क्योंकि उसमें है कि सई के साथ प्रवेश का तवाफ़ उस व्यक्ति के लिए तवाफ़ अल-इफ़ाज़ा का स्थान ले लेता है जो हदी (क़ुर्बानी का जानवर) के साथ अपने देश लौट गया, ठीक वैसे ही जैसे तवाफ़ अल-इफ़ाज़ा के साथ सई उस व्यक्ति के लिए तवाफ़ अल-क़ुदूम (आगमन) का स्थान ले लेती है जिसने मक्का में प्रवेश करते समय तवाफ़ या सई नहीं की थी - हदी के साथ भी। और जिसने यह कहा, उसने कहा: प्रवेश के तवाफ़ को अनिवार्य कहा गया है, और तवाफ़ अल-इफ़ाज़ा को अनिवार्य कहा गया है; क्योंकि उनमें से एक दूसरे का स्थान ले लेता है, और क्योंकि मालिक से रिवायत है कि जो उनमें से एक को भूल गया वह अपने देश से लौटता है जैसा कि हमने उल्लेख किया है, और क्योंकि अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने हाजी पर केवल एक ही तवाफ़ फ़र्ज़ किया है अपने इस वचन द्वारा: "और लोगों में हज की घोषणा कर दो", और आयत के संदर्भ में कहा: "और उन्हें प्राचीन घर का तवाफ़ करने दो।" उनके अनुसार इस आयत और अन्य में 'और' (वाव) किसी क्रम को अनिवार्य नहीं करता है सिवाय शरीयत के स्पष्ट प्रमाण (तौकीफ़) के।

और अल-तबरी ने अम्र बिन अबी सलमा से रिवायत की है जिन्होंने कहा: मैंने ज़ुहैर से अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में पूछा: "और उन्हें प्राचीन घर का तवाफ़ करने दो", तो उन्होंने कहा: यह विदाई का तवाफ़ (तवाफ़-ए-विदा) है (3)। यह इस बात का संकेत है कि यह अनिवार्य है, और

यह अल-शाफ़ई के दो कथनों में से एक है; क्योंकि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने ऋतुमती महिला को बिना तवाफ़ के प्रस्थान करने की अनुमति दी थी...

---

(1) अर्थात जिसने तवाफ़ अल-इफ़ाज़ा को भुला दिया, या बिना वज़ू के किया, फिर मक्का से निकलने से पहले उसके बाद कोई नफ़्ल तवाफ़ किया, तो - मालिक और उनके साथियों के अनुसार - उसका नफ़्ल तवाफ़ उसके ऊपर अनिवार्य तवाफ़ की जगह पर्याप्त होगा। अल-काफ़ी 2/362। (2) उनके इस कथन से: "सिवाय इसके कि इस्माइल और अन्य", यहाँ तक (म) पांडुलिपि से गायब है। (3) तफ़सीर अल-तबरी 16/532 में, और ज़ुहैर इब्न मुहम्मद अल-तमीमी हैं।

سورہ الحج: آیات ۲۸ - ۲۹ ۳۸۲

مالک کا قول اس شخص کے بارے میں جس نے بغیر وضو کے طواف افاضہ کیا: وہ اپنے شہر سے واپس آکر طواف کرے، الا یہ کہ اس نے اس کے بعد کوئی نفلی طواف کیا ہو۔ اور یہ ان باتوں میں سے ہے جس پر مالک اور ان کے اصحاب کا اتفاق ہے، اور یہ کہ اس کا نفلی طواف اس پر فرض کیے گئے واجب طواف کی طرف سے کافی ہو جائے گا (۱)۔ اسی طرح انہوں نے اتفاق کیا ہے کہ جس نے اپنے حج میں حج کے کاموں میں سے کوئی چیز نفلی طور پر کی، اور وہ چیز حج میں واجب ہے اور اس کا وقت گزر چکا ہے، تو اس کا وہ نفلی عمل واجب کے لیے ہو جاتا ہے نہ کہ نفل کے لیے، نماز کے برعکس۔ پس جب نفل حج میں فرض کی جگہ لے سکتا ہے، تو مکہ میں دوبارہ داخلے کے لیے کیا گیا طواف، طواف افاضہ کی جگہ لے سکتا ہے، سوائے اس کے کہ اسماعیل اور دیگر - جو ابن القاسم کا مذہب ہے - ان کے نزدیک وہ طواف افاضہ کی جگہ نہیں لیتا (۲) سوائے اس طواف کے جو یوم نحر کو جمرہ عقبہ کی رمی کے بعد یا اس کے بعد الوداع کے لیے کیا گیا ہو۔ اور ابن عبد الحکم کی مالک سے روایت اس کے خلاف ہے؛ کیونکہ اس میں ہے کہ سعی کے ساتھ داخلے کا طواف اس شخص کے لیے طواف افاضہ کی جگہ لے لیتا ہے جو ہدی (قربانی کے جانور) کے ساتھ اپنے شہر واپس چلا گیا، جیسا کہ طواف افاضہ سعی کے ساتھ اس شخص کے لیے طواف قدوم کی جگہ لے لیتا ہے جس نے مکہ میں داخل ہوتے وقت طواف اور سعی نہیں کی تھی - ہدی کے ساتھ بھی۔ اور جس نے یہ کہا اس نے کہا: طواف دخول کو واجب کہا گیا ہے، اور طواف افاضہ کو واجب؛ کیونکہ ان میں سے ایک دوسرے کی جگہ لے لیتا ہے، اور اس لیے کہ مالک سے روایت ہے کہ جو ان میں سے ایک بھول گیا وہ اپنے شہر سے واپس آئے گا جیسا کہ ہم نے ذکر کیا، اور اس لیے کہ اللہ عزوجل نے حاجی پر صرف ایک ہی طواف فرض کیا

ہے اپنے اس قول کے ذریعے: ﴿وَأَذِّن فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ﴾، اور آیت کے سیاق میں فرمایا: ﴿وَلْيَطَّوَّفُوا بِالْبَيْتِ الْعَتِيقِ﴾ اور انके نزدیک اس آیت اور دیگر میں 'واؤ' ترتیب کو واجب نہیں کرتی سوائے نص (توقیف) کے۔

اور طبری نے عمرو بن ابی سلمہ سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: میں نے زہیر سے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں پوچھا: ﴿وَلْيَطَّوَّفُوا بِالْبَيْتِ الْعَتِيقِ﴾ تو انہوں نے کہا: وہ طواف وداع ہے (۳)۔ اور یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ یہ واجب ہے، اور یہ شافعی کے دو اقوال میں سے ایک ہے؛ کیونکہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے حائضہ کو رخصت دی تھی کہ وہ کوچ کرے بغیر اس کے کہ...

---

(۱) یعنی جس نے طواف افاضہ بھلا دیا، یا بغیر وضو کے طواف کیا، پھر اس کے بعد مکہ سے نکلنے سے پہلے کوئی نفلی طواف کیا، تو - مالک اور ان کے اصحاب کے نزدیک - اس کا نفلی طواف اس پر فرض کیے گئے واجب طواف کی طرف سے کافی ہوگا۔ الکافی ۲/ ۳۶۲۔ (۲) ان کے قول: "الا یہ کہ اسماعیل اور دیگر" سے یہاں تک (م) سے ساقط ہے۔ (۳) تفسیر طبری ۱۶/ ۵۳۲ میں، اور زہیر ابن محمد تمیمی ہیں۔

Surah Al-Hajj: Verses 28 - 29 (383)

Circumambulate it, and it is not permitted except for what is obligatory.

Twenty-third: Interpreters differed regarding why the House is described as "Al-'Atiq" (the Ancient). Mujahid and Al-Hasan said: Al-'Atiq means the ancient. It is said: an ancient sword, and it has become ancient, meaning: it is old; this is an opinion supported by reason(1); and in the Sahih: "It is the first mosque placed on earth"(2).

It was also said: it was named 'Atiq because Allah freed it from being dominated by a tyrant with humiliation until the end of time; Ibn al-Zubayr and Mujahid said this is its meaning(3). In al-Tirmidhi, on the authority of Abdullah bin al-Zubayr, he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "The House was only named Al-'Atiq because no tyrant has ever overcome it." He said: This is a Hasan Gharib (good, unique) hadith, and it has been narrated from the Prophet ﷺ as a Mursal (disconnected) hadith(4).

If someone mentions Al-Hajjaj bin Yusuf and his setting up the catapult against the Kaaba until it broke, it would be said to him: He only freed it from the disbelieving tyrants; because if they came by themselves(5) as rebels, and not believing in the sanctity of the House, and intended evil for the Kaaba, and were protected from them and their hands did not reach it, that would be a sign that Allah Almighty turned them away from it by force. As for the Muslims who believed in its sanctity, if they were restrained from it, that would not be an indication of its status with Allah like what happens when enemies are restrained. So Allah Almighty limited this group to(6) being restrained by prohibition and threat, and did not...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/119. (2) Sahih Bukhari (3366), and Sahih Muslim (520), and Ahmad narrated it (21333), and it is from the hadith of Abu Dharr (may Allah be pleased with him). (3) Al-Tabari narrated their saying 16/529 - 530, and the saying of Ibn al-Zubayr was also narrated by Abd al-Razzaq in Al-Tafsir 2/37. (4) Sunan al-Tirmidhi (3170) and al-Bazzar also narrated it in his Musnad (2215), and al-Tirmidhi narrated the Mursal through the path of al-Zuhri from the Prophet ﷺ and did not mention its wording. And in (M) and the printed version of al-Tirmidhi: Hasan Sahih, and what is confirmed is from the manuscripts, and Ibn Kathir's interpretation of this verse, and Tuhfat al-Ahwadhi, and al-Mizzi mentioned in Tuhfat al-Ashraf 4/329 the Marfu' and Mursal from al-Tirmidhi, and did not mention anything from al-Tirmidhi's words. Al-Bazzar said: This hadith, we do not know it being narrated from the Prophet ﷺ except from Ibn al-Zubayr on his authority, and we do not know a path for it from Ibn al-Zubayr except this path. Al-Munawi said in Fayd al-Qadir 2/575: In it is

Abdullah bin Salih, the scribe of al-Layth, whom the Imams weakened, and the rest of its narrators are trustworthy. (5) In (Z): "if they came to the Kaaba". (6) In (Z) and (M): "from".

सूरह अल-हज: आयतें 28 - 29 (383)

उसका तवाफ़ करें, और यह केवल अनिवार्य के लिए अनुमेय है।

तेईसवाँ: व्याख्याकारों ने घर को "अल-अतीक" (प्राचीन) के रूप में वर्णित करने के कारण के बारे में मतभेद किया। मुजाहिद और अल-हसन ने कहा: अल-अतीक का अर्थ है प्राचीन। कहा जाता है: एक प्राचीन तलवार, और वह पुरानी हो गई है, यानी: वह पुरानी है; यह एक ऐसा मत है जिसे तर्क द्वारा समर्थन प्राप्त है(1); और सहीह में है: "यह पृथ्वी पर रखा गया पहला मस्जिद है"(2)।

और कहा गया: इसे अतीक इसलिए कहा गया क्योंकि अल्लाह ने इसे समय के अंत तक अपमान के साथ किसी अत्याचारी के प्रभुत्व से मुक्त कर दिया; इब्न अल-जुबैर और मुजाहिद ने कहा कि इसका यही अर्थ है(3)। तिर्मिज़ी में अब्दुल्ला बिन अल-जुबैर से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "घर का नाम अल-अतीक केवल इसलिए रखा गया क्योंकि कोई भी अत्याचारी कभी उस पर हावी नहीं हुआ।" उन्होंने कहा: यह एक हसन गरीब हदीस है, और यह नबी ﷺ से मुरसल के रूप में रिवायत की गई है(4)।

यदि कोई अल-हज्जाज बिन यूसुफ और काबा पर उसका गोफन (गुलेल) लगाने का उल्लेख करता है जब तक कि वह टूट न गया। तो उससे कहा जाएगा: उसने केवल इसे काफिर अत्याचारियों से मुक्त किया; क्योंकि यदि वे विद्रोहियों के रूप में स्वयं आए(5), और घर की पवित्रता में विश्वास न रखते हुए, और काबा के प्रति बुराई का इरादा रखते हुए, और उनसे रक्षा की गई और उनके हाथ उस तक नहीं पहुँचे, तो यह एक संकेत होगा कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उन्हें बलपूर्वक इससे दूर कर दिया। जहाँ तक उन मुसलमानों का सवाल है जिन्होंने इसकी पवित्रता में विश्वास किया, यदि उन्हें इससे रोका गया, तो यह अल्लाह के पास इसके स्तर का वैसा संकेत नहीं होगा जैसा दुश्मनों को रोके जाने पर होता है। इसलिए अल्लाह तआला ने इस समूह को मनाही और धमकी के माध्यम से रोकने तक ही सीमित रखा(6), और नहीं...

(1) अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ 4/119। (2) सहीह बुखारी (3366), और सहीह मुस्लिम (520), और अहमद ने इसे रिवायत किया (21333), और यह अबू ज़र (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से है। (3) अल-तबरी ने उनकी बात को 16/529 - 530 में उद्धृत किया, और इब्न अल-जुबैर की बात को अब्द अल-रज्जाक ने अल-तफ़्सीर 2/37 में भी उद्धृत किया। (4) सुनन अल-तिर्मिज़ी (3170) और अल-बज़्ज़ार ने भी इसे अपने मसनद (2215) में उद्धृत किया है, और अल-तिर्मिज़ी ने नबी ﷺ से अल-

ज़ुहरी के माध्यम से मुरसल रिवायत की है और इसके शब्दों का उल्लेख नहीं किया है। और (म) और तिर्मिज़ी के मुद्रित संस्करण में यह पाया गया: हसन सहीह, और पांडुलिपियों से जो पुष्ट है, और इस आयत की इब्न कसीर की व्याख्या, और तोहफत अल-अहवज़ी, और अल-मिज़ी ने तोहफत अल-अशराफ 4/329 में तिर्मिज़ी से मरफू और मुरसल का उल्लेख किया है, और तिर्मिज़ी की बातों में से कुछ भी उल्लेख नहीं किया है। अल-बज़्ज़ार ने कहा: यह हदीस, हम नहीं जानते कि नबी ﷺ से इब्न अल-जुबैर के अलावा किसी और से रिवायत की गई हो, और हम इब्न अल-जुबैर से इस मार्ग के अलावा कोई और मार्ग नहीं जानते। अल-मुनावी ने फैज़ अल-कदीर 2/575 में कहा: इसमें अब्दुल्ला बिन सालेह है, जो अल-लैथ के मुंशी थे, जिन्हें इमामों ने कमज़ोर बताया है, और इसके बाकी रावी विश्वसनीय हैं। (5) (ज़): यदि वे काबा में आए। (6) (ज़) और (म): से।

سورہ الحج: آیات ۲۸ - ۲۹ (۳۸۳)

اس کا طواف کریں، اور یہ صرف واجب کے لیے جائز ہے۔

تئیسواں: مفسرین نے بیت اللہ کو "العتیق" (قدیم) کے ساتھ موصوف کرنے کی وجہ میں اختلاف کیا ہے۔ مجاہد اور حسن نے کہا: العتیق: قدیم۔ کہا جاتا ہے: پرانی تلوار، اور وہ قدیم ہو گئی ہے، یعنی: وہ پرانی ہے؛ یہ ایسی بات ہے جس کی تائید عقل سے ہوتی ہے(۱)؛ اور صحیح میں ہے: "یہ پہلی مسجد ہے جو زمین پر رکھی گئی"(۲)۔

اور کہا گیا: اسے عتیق اس لیے کہا گیا کیونکہ اللہ نے اسے قیامت تک کسی جابر کے ذلیل و رسوا کر کے قابض ہونے سے آزاد کر دیا؛ ابن زبیر اور مجاہد نے یہی معنی کہے ہیں(۳)۔ اور ترمذی میں عبد اللہ بن زبیر سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بیت اللہ کا نام العتیق صرف اس لیے رکھا گیا کہ اس پر کوئی جابر غالب نہیں آ سکا"۔ انہوں نے کہا: یہ حدیث حسن غریب ہے، اور یہ نبی ﷺ سے مرسل مروی ہے(٤)۔

اگر کوئی حجاج بن یوسف اور اس کے کعبہ پر منجنیق نصب کرنے کا ذکر کرے یہاں تک کہ وہ ٹوٹ گیا، تو اس سے کہا جائے گا: اللہ نے اسے صرف کافر جابروں سے آزاد کیا؛ کیونکہ وہ اگر خود آئے(٥) باغی بن کر، اور بیت اللہ کی حرمت کے معتقد نہ ہوتے ہوئے، اور کعبہ کے ساتھ برائی کا ارادہ کیا، اور وہ ان سے محفوظ رہا اور ان کے ہاتھ اس تک نہ پہنچ سکے، تو یہ اس بات کی دلیل ہوتی کہ اللہ عزوجل نے انہیں زبردستی اس سے پھیر دیا۔ جہاں تک ان مسلمانوں کا تعلق ہے جو اس کی حرمت کے قائل تھے، تو اگر وہ اس سے باز رہے تو اس میں اللہ کے ہاں اس کے

مرتبہ کی ویسی دلیل نہیں ہو گی جیسی دشمنوں کے باز رہنے میں ہوتی ہے، چنانچہ اللہ تعالیٰ نے اس گروہ کو ممانعت اور وعید کے ذریعے باز رہنے تک محدود رکھا(٦)، اور نہیں...

(١) المحرر الوجيز ٤/ ١١٩۔ (٢) صحيح البخاري (٣٣٦٦)، اور صحيح مسلم (٥٢٠)، اور اسے احمد نے روایت کیا (٢١٣٣٣)، اور یہ ابو ذر ؓ کی حدیث سے ہے۔ (٣) طبری نے ان دونوں کا قول ١٦/ ٥٢٩ - ٥٣٠ میں نقل کیا ہے، اور ابن زبیر کا قول عبد الرزاق نے التفسیر ٢/ ٣٧ میں بھی نقل کیا ہے۔ (٤) سنن الترمذي (٣١٧٠) اور اسے بزار نے بھی اپنی مسند (٢٢١٥) میں روایت کیا ہے، اور ترمذی نے زہری کے واسطے سے نبی ﷺ سے مرسل روایت کی ہے اور اس کے الفاظ ذکر نہیں کیے۔ اور (م) اور ترمذی کے مطبوعہ نسخے میں ہے: حسن صحیح، اور قلمی نسخوں سے جو ثابت ہے، اور اس آیت کی تفسیر ابن کثیر میں، اور تحفة الأحوذي، اور مزی نے تحفة الأشراف ٤/ ٣٢٩ میں ترمذی سے مرفوع اور مرسل کا ذکر کیا ہے، اور ترمذی کی باتوں میں سے کچھ ذکر نہیں کیا۔ اور بزار نے کہا: یہ حدیث، ہم نہیں جانتے کہ نبی ﷺ سے ابن زبیر کے علاوہ کسی اور سے مروی ہو، اور ہم ابن زبیر سے اس کے علاوہ کوئی راستہ نہیں جانتے۔ اور مناوی نے فیض القدیر ٢/ ٥٧٥ میں کہا: اس میں عبد اللہ بن صالح کاتب لیث ہیں جنہیں ائمہ نے ضعیف قرار دیا ہے، اور اس کے باقی راوی ثقہ ہیں۔ (٥) (ظ) میں: جب وہ کعبہ آئے۔ (٦) (ز) اور (م) میں: سے۔

Surah Al-Hajj: Verses 28 - 31 384 ...it goes beyond that to diversion through compulsion and necessity, and He made the Hour their appointed time, and the Hour is more grievous and more bitter. A group said: It was named "Atiq" (Ancient/ Liberated) because its place was never owned by anyone. Another group said: It was named "Atiq" because Allah Almighty liberates the necks of sinners from punishment therein (1). It was said: It is called "Atiq" because it was liberated from drowning in the Flood; this was said by Ibn Jubayr (2). It was said: "Atiq" means noble. And "itq" means nobility. Tarafa said, describing the ears of a horse: "Two pointed [ears] in which you recognize nobility, like the two ears of a startled [doe] in the middle of a herd of wild cows" (3). And the liberation of a slave is the exit from the humiliation of slavery to the nobility of freedom. It is possible that "Atiq" is an adjective of praise implying the quality of the thing, as Umar said: "I rode a noble (atiq) horse," the Hadith (4). The first saying is more correct; based on reasoning and the authentic Hadith. Mujahid said: Allah created the House two thousand years before the earth (5), and it was named "Atiq" for this reason, and Allah knows best. Allah Almighty says: {That [is so]. And whoever honors the sacred ordinances of Allah - it is best for him in the sight of his Lord. And permitted to you are the grazing livestock except what is recited to you. So avoid the filth of idols and avoid false statement (30). [Being] inclining [only] to Allah, not associating [anything] with Him. And he who associates with Allah - it is as though he had fallen from the sky and was snatched by the birds or the wind carried him down into a remote place (31)}. There are eight issues regarding it:

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/119, Ibn Atiyyah said: This is a view rejected by linguistic morphology. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/119. (3) Diwan Tarafa p. 28, and the narration of the second half of the verse in it is: "like the two ears of a sheep in Humal, alone," and it was previously mentioned with this narration in 10/119. As for the narration mentioned by the author here, it is in Diwan Imru' al-Qays p. 48 and it has: "He has two ears" instead of "Two pointed". It is also in Diwan Alqama al-Fahl with the commentary of Al-A'lam Al-Shantamari p. 89 with the narration: "He has two free [ears]", meaning his ears. Al-A'lam said: "Al-Rabrab" means a herd of wild cows. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/119-120, and the Hadith with this narration was recorded by Muslim (1620), and its graduation was previously mentioned in 10/60. (5) Recorded in a similar manner by Abd al-Razzaq (9097) and al-Azraqi in "Akhbar Makka" 1/32, and al-Tabari 2/555.

सूरह अल-हज: आयतें 28 - 31 384 ...यह विवशता और मजबूरी के माध्यम से मोड़ने से परे है, और उसने प्रलय के समय को उनका नियत समय बनाया, और प्रलय का समय अधिक कष्टकारी और अधिक कड़वा है। एक समूह ने कहा: इसे "अतीक़" (प्राचीन/मुक्त) नाम दिया गया क्योंकि इसके स्थान पर कभी किसी का स्वामित्व नहीं रहा। एक अन्य समूह ने कहा: इसे "अतीक़" कहा गया क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान इसमें पापियों की गर्दन को दंड से मुक्त करता है (1)। कहा गया: इसे "अतीक़" कहा जाता है क्योंकि यह प्रलय की बाढ़ में डूबने से बच गया था; यह इब्न जुबैर द्वारा कहा गया था (2)। कहा गया: "अतीक़" का अर्थ महान या श्रेष्ठ है। और "इत्क़" का अर्थ श्रेष्ठता है। तरफा ने घोड़े के कानों का वर्णन करते हुए कहा: "दो नुकीले [कान] जिनमें तुम श्रेष्ठता पहचानते हो, जैसे जंगली गायों के झुंड के बीच एक डरी हुई [हिरणी] के दो कान" (3)। और दास की मुक्ति गुलामी के अपमान से निकलकर स्वतंत्रता की श्रेष्ठता में जाना है। यह संभव है कि "अतीक़" प्रशंसा का एक विशेषण हो जो वस्तु की गुणवत्ता को दर्शाता हो, जैसा कि उमर ने कहा: "मैं एक श्रेष्ठ (अतीक़) घोड़े पर सवार हुआ," हदीस (4)। पहली बात अधिक सही है; तर्क और प्रमाणित हदीस के आधार पर। मुजाहिद ने कहा: अल्लाह ने पृथ्वी से दो हजार साल पहले काबा का निर्माण किया था (5), और इसी कारण इसे "अतीक़" नाम दिया गया, और अल्लाह ही सबसे बेहतर जानता है। अल्लाह तआला फरमाता है: {यह है [आदेश]। और जो कोई अल्लाह की पवित्र सीमाओं का सम्मान करता है, तो यह उसके रब के पास उसके लिए सबसे अच्छा है। और तुम्हारे लिए चौपाए हलाल (वैध) कर दिए गए हैं, सिवाय उनके जो तुम्हें पढ़कर सुनाए गए हैं। अतः मूर्तियों की गंदगी से बचो और झूठ बोलने से बचो (30)। अल्लाह की ओर एकाग्र होकर, उसके साथ किसी को शरीक (साझीदार) न करते हुए। और जो अल्लाह के साथ किसी को शरीक ठहराता है, तो मानो वह आकाश से गिर पड़ा, फिर पक्षी उसे झपट लें या हवा उसे किसी दूर के स्थान पर फेंक दे (31)}। इसमें आठ मसले (विषय) हैं:

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/119, इब्न अतिया ने कहा: यह एक ऐसा विचार है जिसे भाषा विज्ञान (सर्फ) नकारता है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/119। (3) दीवान तरफा पृ. 28, और इसमें दूसरे चरण का वर्णन है: "जैसे हुमल में एक अकेली भेड़ के दो कान", और यह पहले इस वर्णन के साथ 10/119 में आ चुका है। जहाँ तक लेखक द्वारा यहाँ दिए गए वर्णन का सवाल है, यह दीवान इमरुल क़ैस पृ. 48 में है और इसमें "मुलल्लतान" के बजाय "उसके दो कान हैं" है। यह अल-आलम अल-शंतमरी की व्याख्या के साथ दीवान अलक़मा अल-फ़हल पृ. 89 में भी इस वर्णन के साथ है: "उसके दो स्वतंत्र [कान] हैं", जिसका अर्थ उसके कान हैं। अल-आलम ने कहा: "रबरब" का अर्थ जंगली

गायों का झुंड है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/119-120, और इस वर्णन के साथ हदीस मुस्लिम (1620) द्वारा संकलित की गई है, और इसका संदर्भ पहले 10/60 में दिया जा चुका है। (5) इसे इसी तरह अब्दुर रज्जाक (9097) और अल-अज़रक़ी ने "अखबार मक्का" 1/32 में और तबरी ने 2/555 में संकलित किया है।

سورة الحج: آیات ۲۸ - ۳۱ ۳۸٤ ...اسے مجبوری اور اضطرار کے ذریعے موڑنے سے آگے بڑھ جاتا ہے، اور اس نے قیامت کو ان کا وعدہ گاہ بنایا، اور قیامت زیادہ سخت اور زیادہ کڑوی ہے۔ ایک گروہ نے کہا: اس کا نام "عتیق" (قدیم/آزاد) رکھا گیا کیونکہ اس کے مقام پر کبھی کسی کی ملکیت نہیں رہی۔ ایک اور گروہ نے کہا: اس کا نام "عتیق" رکھا گیا کیونکہ اللہ عزوجل اس میں گناہگاروں کی گردنوں کو عذاب سے آزاد کرتا ہے (۱)۔ کہا گیا: اسے "عتیق" کہا جاتا ہے کیونکہ یہ طوفانِ نوح میں غرق ہونے سے بچ گیا تھا؛ یہ بات ابن جبیر نے کہی ہے (۲)۔ کہا گیا: "عتیق" کے معنی معزز اور شریف کے ہیں۔ اور "عتق" کے معنی شرافت و کرم کے ہیں۔ طرفہ نے گھوڑے کے کانوں کی تعریف کرتے ہوئے کہا: "دو نوکیلے [کان] جن میں تم شرافت پہچانتے ہو، جیسے وحشی گایوں کے ریوڑ کے درمیان ایک ڈری ہوئی [ہرنی] کے دو کان" (۳)۔ اور غلام کا آزاد ہونا غلامی کی ذلت سے نکل کر آزادی کی عزت و شرافت میں آنا ہے۔ یہ بھی ممکن ہے کہ "عتیق" تعریف کی ایک صفت ہو جو چیز کی عمدگی کا تقاضا کرتی ہو، جیسا کہ عمرؓ نے کہا: "میں ایک اعلیٰ نسل (عتیق) کے گھوڑے پر سوار ہوا،" حدیث (۴)۔ پہلی بات زیادہ صحیح ہے؛ عقل اور صحیح حدیث کی روشنی میں۔ مجاہد نے کہا: اللہ نے زمین سے دو ہزار سال پہلے بیت اللہ کو پیدا کیا تھا (۵)، اور اسی وجہ سے اس کا نام "عتیق" رکھا گیا، واللہ اعلم۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {یہ (حکم) ہے، اور جو اللہ کی حرمتوں کی تعظیم کرے تو یہ اس کے رب کے ہاں اس کے لیے بہتر ہے۔ اور تمہارے لیے مویشی حلال کر دیے گئے ہیں سوائے ان کے جو تمہیں پڑھ کر سنائے گئے ہیں، پس بتوں کی گندگی سے بچو اور جھوٹی بات سے بچو (۳۰)۔ اللہ کے لیے یکسو ہوتے ہوئے، اس کے ساتھ شریک نہ ٹھہراتے ہوئے۔ اور جو اللہ کے ساتھ شریک ٹھہراتا ہے تو گویا وہ آسمان سے گر پڑا، پھر پرندے اسے اچک لیں یا ہوا اسے کسی دور جگہ پر پھینک دے (۳۱)}۔ اس میں آٹھ مسائل ہیں:

(١) المحرر الوجيز ٤ / ١١٩، اور ابن عطیہ نے کہا: یہ وہ قول ہے جسے علمِ صرف رد کرتا ہے۔ (٢) المحرر الوجيز ٤ / ١١٩۔ (٣) دیوانِ طرفہ ص ٢٨، اور اس میں دوسرے مصرعے کی روایت ہے: "جیسے حومل میں اکیلی بھیڑ کے دو کان"، اور یہ روایت ١٠/ ١١٩ میں پہلے گزر چکی ہے۔ جہاں تک اس روایت کا تعلق ہے جو مصنف نے یہاں ذکر کی ہے، تو وہ دیوانِ امرؤ القیس ص ٤٨ میں ہے اور اس میں "مؤللتان" کی جگہ "لہ اذنان" (اس کے دو کان ہیں) ہے۔ یہ دیوانِ علقمہ الفحل میں شرح الاعلم الشنتمری ص ٨٩ میں بھی اس روایت کے ساتھ ہے: "لہ حرتان" (اس کے دو آزاد/ پاکیزہ کان ہیں)، اس سے مراد اس کے کان ہیں۔ اعلم نے کہا: "الربرب" سے مراد جنگلی گایوں کا ریوڑ ہے۔ (٤) المحرر الوجيز ٤ / ١١٩ - ١٢٠، اور اس روایت کے ساتھ حدیث کو مسلم (١٦٢٠) نے نکالا ہے، اور اس کی تخریج ١٠ / ٦٠ میں گزر چکی ہے۔ (٥) اسے اسی طرح عبد الرزاق (٩٠٩٧) اور الازرقی نے اخبارِ مکہ ١/ ٣٢ میں، اور الطبری نے ٢/ ٥٥٥ میں روایت کیا ہے۔

Page 385 Surah Al-Hajj: Verses 30 - 31

First: His Almighty's saying: {That [is so]} - it is possible that it is in the nominative case (Raf') by estimation: "your obligation is that", or: "the duty is that". It is also possible that it is in the accusative case (Nasb) by estimation: "comply with that". An example of this eloquent indication is Zuhair's saying: "This is so, and he is not like one who falters in his speech in the midst of the assembly when a speaker speaks." (1)

The "sanctities" intended here are the acts of Hajj referred to in His saying: {Then let them end their untidiness and fulfill their vows}, and this includes the veneration of the [holy] places; this was said by Ibn Zaid and others (2). This can be summarized by saying: sanctities are the compliance with the commands of its obligations and traditions. And His saying: {for it is better for him with his Lord} means: veneration is better for him with his Lord than being negligent of any of them. It was also said: that veneration is better than its [worldly] benefits that are used, and it is not for preference [comparative], rather it is a promise of goodness.

Second: His Almighty's saying: {And the grazing livestock are permitted to you} meaning: cattle, to eat them, which are camels, cows, and sheep. {except what is recited to you} meaning: in the Book of prohibitions, which are carrion, animals killed by a blow, and their likes. This is connected to the command of Hajj; for in Hajj there is slaughtering, so He clarified what is permissible to slaughter and eat its meat. It was also said: {except what is recited to you} while not permitting hunting while you are in the state of Ihram.

Third: His Almighty's saying: {So avoid the filth of idols} Filth: is something dirty. And an idol (Wathan): is a statue made of wood, iron, gold, silver, etc., and the Arabs used to set them up and worship them. Christians set up the cross, worship it, and venerate it, so it is like a statue too; Adi ibn Hatim said: I came to the Prophet ﷺ with a gold cross around my neck, and he said: "Cast off this idol from you" (3) meaning: the cross; its origin is from 'wathana' something, meaning: it stayed in its place. The idol was called 'wathan' because it is set up and fixed in a place and does not leave it. He means: avoid the worship of idols; narrated from...

Footnotes: (1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/120, and the verse is in the Diwan of Zuhair p. 55 with the narration: "among men". It was mentioned by Qudama ibn Ja'far in Naqd al-Shi'r p. 72, and Ibn Rashiq in al-'Umda 2/134 with the narration: "with his speech", instead of: "with his quality". (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/120, and the report of Ibn

Zayd was related by al-Tabari 16/534 with the wording: The sanctities: the Sacred Monument (al-Mash'ar al-Haram), the Sacred House, the Sacred Mosque, and the Sacred Land, these are the sanctities. (3) Previously mentioned 10/177 - 178.

पृष्ठ ३८५ सूरह अल-हज: आयत ३० - ३१

पहला: अल्लाह का कथन: {वह [यही है]} - यह संभव है कि यह इस अनुमान के साथ रफ़ (nominative) की स्थिति में हो: "तुम्हारा फ़र्ज़ यह है", या: "कर्तव्य यह है"। और यह भी संभव है कि यह इस अनुमान के साथ नसब (accusative) की स्थिति में हो: "इसका पालन करो", और इस प्रकार के अर्थपूर्ण संकेत ज़ुहैर का यह कथन है: "यह ऐसा ही है, और वह उस व्यक्ति की तरह नहीं है जो सभा के बीच में अपने भाषण में लड़खड़ा जाता है जब कोई वक्ता बोलता है।" (१)

यहाँ "पवित्रताएँ' (हुरमत) से तात्पर्य हज के वे कार्य हैं जिनका उल्लेख उसके कथन में है: {फिर उन्हें अपनी गन्दगी दूर करनी चाहिए और अपनी मन्नतें पूरी करनी चाहिए}, और इसमें पवित्र स्थानों का सम्मान करना भी शामिल है; यह इब्न ज़ैद और अन्य लोगों ने कहा है (२)। इसे यह कहकर संक्षेपित किया जा सकता है: पवित्रताएँ इसके फ़राएज़ (अनिवार्य कर्तव्यों) और सुन्नतों के आदेशों का अनुपालन हैं। और उसका कथन: {तो वह उसके लिए उसके रब के पास बेहतर है} अर्थात: सम्मान करना उसके लिए उसके रब के पास उनमें से किसी की भी उपेक्षा करने से बेहतर है। और यह भी कहा गया है: वह सम्मान उन लाभों से बेहतर है जिनसे लाभ उठाया जाता है, और यह तुलना (अधिमान) के लिए नहीं है, बल्कि यह अच्छाई का वादा है।

दूसरा: अल्लाह का कथन: {और तुम्हारे लिए चौपाए हलाल कर दिए गए हैं} अर्थात: मवेशी, उन्हें खाना, जो ऊंट, गाय और भेड़-बकरी हैं। {सिवाय उनके जो तुम्हें पढ़कर सुनाए गए हैं} अर्थात: किताब में हराम चीज़ों में से, जो मुर्दार (मरा हुआ जानवर), चोट से मरा हुआ जानवर और उनके जैसे हैं। इसीलिए इसका हज के आदेश से संबंध है; क्योंकि हज में ज़बह (बलि) है, इसलिए उसने स्पष्ट किया कि किसे ज़बह करना और उसका मांस खाना हलाल है। और यह भी कहा गया है: {सिवाय उनके जो तुम्हें पढ़कर सुनाए गए हैं} शिकार को हलाल न करना जब तुम एहराम की स्थिति में हो।

तीसरा: अल्लाह का कथन: {तो मूर्तियों की गन्दगी से बचो} रिज़्स: यानी गंदी चीज़। और वतन (मूर्ति): लकड़ी, लोहे, सोने, चाँदी आदि से बनी प्रतिमा है, और अरब उन्हें स्थापित करते थे और उनकी पूजा करते थे। ईसाई सलीब (क्रॉस) स्थापित करते हैं, उसकी पूजा करते हैं और उसका सम्मान करते हैं, तो वह भी एक प्रतिमा की तरह है; अदी इब्न हातिम ने कहा: मैं पैगंबर ﷺ के पास आया और मेरे गले में सोने की एक सलीब थी, तो उन्होंने कहा: "अपने ऊपर से इस मूर्ति को फेंक दो" (३) अर्थात: सलीब; इसका मूल 'वतना' किसी चीज़ से है, अर्थात: वह अपने स्थान पर कायम रही। मूर्ति को 'वतन'

कहा गया क्योंकि इसे एक स्थान पर स्थापित और गाड़ दिया जाता है और वह वहां से नहीं हटती। उनका तात्पर्य है: मूर्तियों की पूजा से बचो; यह रिवायत है...

पादलेख (Footnotes): (१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१२०, और यह शेर ज़ुहैर के दीवान पृष्ठ ५५ में "पुरुषों के बीच" की रिवायत के साथ है। और इसे कुदामा इब्न जाफ़र ने नकद अल-शिअर पृष्ठ ७२ में और इब्न रशीक ने अल-उमदा २/१३४ में "अपने भाषण के साथ" की रिवायत के साथ ज़िक्र किया है, "अपने गुणों के साथ" के बजाय। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१२०, और इब्न ज़ैद की रिपोर्ट अल-तबरी १६/५३४ द्वारा इन शब्दों के साथ निकाली गई है: हुरमत: मश'अर अल-हराम, बैत अल-हराम, मस्जिद अल-हराम और पवित्र शहर, ये हुरमत (पवित्रताएँ) हैं। (३) पिछला १०/१७७ - १७८ ।

صفحہ ۳۸۵ سورہ الحج: آیات ۳۰ - ۳۱

پہلی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {ذَٰلِكَ} (بات یہ ہے) - احتمال ہے کہ یہ اس تقدیر کے ساتھ حالتِ رفع میں ہو: "تمہارا فرض یہ ہے"، یا: "واجب یہ ہے"۔ اور یہ بھی احتمال ہے کہ یہ اس تقدیر کے ساتھ حالتِ نصب میں ہو: "اس کی تعمیل کرو"۔ اس طرح کے بلیغ اشارے کی مثال زہیر کا یہ قول ہے: "یہ بات ہے، اور وہ اس شخص کی طرح نہیں ہے جو مجلس کے درمیان اپنے خطبے میں عاجز آ جائے جب کوئی کہنے والا بات کرے۔" (۱)

اور یہاں "حرمات" سے مراد حج کے وہ افعال ہیں جن کا اشارہ اس کے اس قول میں ہے: {پھر انہیں چاہیے کہ اپنی کثافت دور کریں اور اپنی نذریں پوری کریں}، اور اس میں مقامات کی تعظیم بھی شامل ہے؛ یہ ابن زید اور دیگر نے کہا ہے (۲)۔ اس سب کا خلاصہ یہ ہے کہ آپ کہیں: حرمات اس کے فرائض اور سنن میں سے احکامات کی تعمیل ہے۔ اور اس کا فرمان: {فَهُوَ خَيْرٌ لَّهُ عِندَ رَبِّهِۦ} یعنی: تعظیم اس کے لیے اس کے رب کے پاس ان میں سے کسی چیز میں سستی کرنے سے بہتر ہے۔ اور کہا گیا ہے: وہ تعظیم ان خیرات سے بہتر ہے جن سے نفع اٹھایا جاتا ہے، اور یہ تفضیل (تقابل) کے لیے نہیں ہے، بلکہ یہ خیر کا وعدہ ہے۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَأُحِلَّتْ لَكُمُ الْأَنْعَامُ} یعنی: چوپائے جانور، تمہارے لیے انہیں کھانا حلال کیا گیا، اور وہ اونٹ، گائے اور بھیڑ بکری ہیں۔ {إِلا مَا يُتْلَى عَلَيْكُمْ} یعنی: کتاب میں حرام کردہ اشیاء میں سے، جو کہ مردار، چوٹ کھا کر مرا ہوا جانور اور اس کے امثال ہیں۔ اسی لیے اس کا تعلق حج کے حکم سے ہے؛ کیونکہ حج میں ذبح کرنا ہوتا ہے، چنانچہ واضح کیا گیا کہ کسے ذبح کرنا اور اس کا گوشت کھانا حلال ہے۔ اور کہا گیا: {إلا ما يتلى عليكم} حالتِ احرام میں شکار کو حلال نہ کرنا۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الْأَوْثَانِ} رجس: ناپاک چیز۔ اور وثن (بت): لکڑی، لوہے، سونے یا چاندی وغیرہ سے بنا ہوا مجسمہ ہے، اور عرب انہیں نصب کرتے تھے اور ان کی عبادت کرتے تھے۔ اور عیسائی صلیب نصب کرتے ہیں، اس کی عبادت کرتے ہیں اور اس کی تعظیم کرتے ہیں، تو وہ بھی مجسمے ہی کی طرح ہے؛ عدی بن حاتم نے کہا: میں نبی کریم ﷺ کے پاس آیا اور میرے گلے میں سونے کی ایک صلیب تھی، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "اس بت کو اپنے اوپر سے اتار پھینکو" (۳) یعنی: صلیب؛ اس کی اصل 'وثن الشيء' سے ہے، یعنی: وہ اپنی جگہ پر قائم رہا۔ بت کو 'وثن' اس لیے کہا گیا کیونکہ اسے ایک جگہ نصب اور گاڑ دیا جاتا ہے اور وہ وہاں سے نہیں ہٹتا۔ مراد یہ ہے کہ: بتوں کی عبادت سے بچو؛ روایت ہے...

حواشی: (۱) المحرر الوجیز ۴ / ۱۲۰، اور یہ شعر دیوانِ زہیر ص ۵۵ میں "وسط الرجال" کی روایت کے ساتھ ہے۔ اور اسے قدامہ بن جعفر نے نقد الشعر ص ۷۲ میں، اور ابن رشیق نے العمدہ ۲ / ۱۳۴ میں "بخطبته" کی روایت کے ساتھ ذکر کیا ہے، بجائے: "بخلته" کے۔ (۲) المحرر الوجیز ۴ / ۱۲۰، اور ابن زید کی خبر طبری نے ۱۶ / ۵۳۴ میں ان الفاظ کے ساتھ روایت کی ہے:

حرمات: مشعرِ حرام، بیتِ حرام، مسجدِ حرام، اور بلدِ حرام، یہ حرمات ہیں۔ (۳) سلف ۱۰ / ۱۷۷ - ۱۷۸ .

Ibn Abbas and Ibn Jurayj (1). And he named it "rijs" (filth/abomination) because it is the cause of "rijz", which is torment. It was said: He described it as "rijs", and "rijs" is "najis" (impure), so it is legally impure. Impurity is not an intrinsic description of entities, but rather a legal description from the rulings of faith, so it is not removed except through faith; just as purification is not permissible except with water (2). Fourth: "Min" (from/of) in His saying: {of the idols}. It was said: It is to clarify the genus (type), so His prohibition falls on the filth of idols only, and the prohibition of other filths remains in other places. And it is possible that it is for the beginning of an extent, as if He prohibited them from filth in general, then specified for them its starting point from which it reaches them; as idol worship encompasses every corruption and filth. Whoever says that "min" is for partiality (some of), has overturned the meaning of the verse and spoiled it (3). Fifth: His saying, the Almighty: {And avoid false statement}. "Al-Zoor" (falsehood): Falsehood and lying. It was named "zoor" because it is inclined (4) away from the truth, and from it: {inclining away from their cave} [Al-Kahf: 17], and a "Zawra" city, meaning: inclined. Everything other than the truth is a lie, falsehood, and "zoor". In the report: That he (peace and blessings be upon him) stood as a preacher and said: "False testimony has been equated with polytheism (5) with Allah." He said it twice or thrice (6). Meaning that it has been joined with idol worship in the prohibition against it.

(1) Al-Tabari related their saying 16/535. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1272. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/120. (4) In (Z): inclination. (5) In (M): the Shirk (polytheism). (6) Narrated by Ahmad (17603), and Al-Tirmidhi (2299) via Sufyan ibn Ziyad al-Asfari, from Fatik ibn Fadalah, from Ayman ibn Khuraym from the Prophet (PBUH). Al-Tirmidhi said: This is a strange (gharib) hadith, we only know it from the hadith of Sufyan ibn Ziyad, and they differed in the narration of this hadith from Sufyan ibn Ziyad, and we do not know of Ayman ibn Khuraym hearing from the Prophet (PBUH). We say: And Fatik ibn Fadalah is of unknown state, as mentioned by Al-Hafiz in Al-Taqrib. And Ahmad (18898), Abu Dawud (3599), Al-Tirmidhi (2300), and Ibn Majah (2372) narrated it via Sufyan ibn Ziyad al-Asfari, from his father, from Habib ibn al-Nu'man from Khuraym ibn Fatik in a raised (marfu') form. Al-Tirmidhi said: This is more authentic according to me, and Khuraym ibn Fatik has companionship (with the Prophet). End. Ibn al-Qattan said in Bayan al-Wahm wa al-Iham 4/548: And it is not authentic, and Habib is not known by anything other than this, and his state is unknown, and Ziyad al-Asfari is unknown.

386 सूरह अल-हज: आयत 30 - 31

इब्न अब्बास और इब्न जुरैज (1)। और उन्होंने इसे 'रिज्स' (गंदगी/अपवित्रता) नाम दिया क्योंकि यह 'रिज्ज़' का कारण है, जो कि अज़ाब (यातना) है। कहा गया है: उन्होंने इसे 'रिज्स' के रूप में वर्णित किया, और 'रिज्स' का अर्थ 'नजिस' (नापाक) है, इसलिए यह कानूनी तौर पर नापाक है। नापाकी वस्तुओं का आंतरिक गुण नहीं है, बल्कि यह ईमान (विश्वास) के नियमों से एक कानूनी वर्णन है, इसलिए इसे ईमान के अलावा किसी और चीज़ से नहीं हटाया जा सकता; जैसे पानी के बिना पाकी (शुद्धिकरण) जायज़ नहीं है (2)। चौथा: अल्लाह के कथन में 'मिन' (से/का): {मूर्तियों की (गंदगी से)}। कहा गया है: यह लिंग (प्रकार) स्पष्ट करने के लिए है, इसलिए उसका निषेध केवल मूर्तियों की गंदगी पर पड़ता है, और अन्य गंदगियों का निषेध अन्य स्थानों पर रहता है। और यह भी संभव है कि यह सीमा की शुरुआत के लिए हो, जैसे कि उसने उन्हें सामान्य रूप से गंदगी से मना किया हो, फिर उनके लिए उसका प्रारंभिक बिंदु निर्दिष्ट किया हो जहाँ से वह उन्हें पहुँचती है; क्योंकि मूर्ति पूजा हर तरह के भ्रष्टाचार और गंदगी को समेटे हुए है। जो कोई कहता है कि 'मिन' आंशिक रूप से (कुछ के लिए) है, उसने आयत के अर्थ को उलट दिया है और उसे खराब कर दिया है (3)। पाँचवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {और झूठी बातों से बचो}। 'अज़-ज़ूर' (झूठ): असत्य और झूठ। इसे 'ज़ूर' इसलिए कहा गया क्योंकि यह सत्य से विमुख (झुका हुआ) (4) है, और इसी से है: {उनकी गुफा से कतराते हुए} [अल-कहफ़: 17], और एक 'ज़ौरा' शहर, अर्थात: झुका हुआ। सत्य के अलावा जो कुछ भी है वह झूठ, असत्य और 'ज़ूर' है। रिवायत में है: कि वह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) उपदेशक के रूप में खड़े हुए और कहा: "झूठी गवाही को अल्लाह के साथ शिर्क(साझेदारी) (5) के बराबर माना गया है।" उन्होंने इसे दो या तीन बार कहा (6)। इसका अर्थ यह है कि इसे इसके निषेध में मूर्ति पूजा के साथ जोड़ा गया है।

(1) अल-तबरी ने उनकी बात को उद्धृत किया है 16/535। (2) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 3/1272। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/120। (4) (ज़) में: झुकाव। (5) (म) में: शिर्क। (6) इसे अहमद (17603), और अल-तिर्मिज़ी (2299) ने सुफ़यान इब्न ज़ियाद अल-असफ़री के माध्यम से, फ़ार्तिक इब्न फ़ज़ाला से, ऐमन इब्न खुरैम से नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के हवाले से निकाला है। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: यह एक अजीब (ग़रीब) हदीस है, हम इसे केवल सुफ़यान इब्न ज़ियाद की हदीस से जानते हैं, और सुफ़यान इब्न ज़ियाद से इस हदीस की रिवायत में उनका मतभेद है, और हम ऐमन इब्न खुरैम के नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से सुनने के बारे में नहीं जानते। हमने कहा:

और फ़ार्तिक इब्न फ़ज़ाला की स्थिति अज्ञात है, जैसा कि अल-हाफ़िज़ ने अल-तकरीब में उल्लेख किया है। और अहमद (18898), अबू दाऊद (3599), अल-तिर्मिज़ी (2300), और इब्न माजह (2372) ने इसे सुफ़यान इब्न ज़ियाद अल-असफ़री के माध्यम से, उनके पिता से, हबीब इब्न अल-नुमान से खुरैम इब्न फ़ार्तिक से मरफ़ू रूप में निकाला है। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: यह मेरे अनुसार अधिक सही है, और खुरैम इब्न फ़ार्तिक का सहाबी होना सिद्ध है। अंत। इब्न अल-क़त्तान ने बयान अल-वहम व अल-इहाम 4/548 में कहा: और यह सही नहीं है, और हबीब को इसके अलावा किसी और चीज़ से नहीं जाना जाता, और उसकी स्थिति अज्ञात है, और ज़ियाद अल-असफ़री अज्ञात है।

386 سورة الحج: آیات ۳۰ - ۳۱

ابن عباس اور ابن جریج [1]۔ اور انہوں نے اسے رجس (گندگی/ناپاکی) کا نام دیا کیونکہ یہ رجز کا سبب ہے، اور وہ عذاب ہے۔ اور کہا گیا: اسے رجس کے طور پر بیان کیا گیا، اور رجس نجس (ناپاک) ہے، پس وہ حکماً نجس ہے۔ نجاست اشیاء کا ذاتی وصف نہیں ہے، بلکہ یہ ایمان کے احکام میں سے ایک شرعی وصف ہے، لہذا اسے ایمان کے سوا کسی اور چیز سے زائل نہیں کیا جا سکتا؛ جس طرح پانی کے بغیر طہارت (پاکیزگی) جائز نہیں [2]۔ چوتھی: اللہ تعالیٰ کے قول ﴿مِن الأوثان﴾ میں ﴿مِن﴾ کے بارے میں کہا گیا: یہ بیان جنس کے لیے ہے، پس اس کی ممانعت صرف بتوں کی گندگی پر پڑتی ہے، اور باقی گندگیوں کی ممانعت اس مقام کے علاوہ دوسری جگہوں پر باقی رہتی ہے۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ یہ ابتدائے غایت کے لیے ہو، گویا اس نے انہیں عام طور پر گندگی سے منع کیا، پھر ان کے لیے اس کا مبدأ (آغاز) متعین کیا جہاں سے وہ انہیں لاحق ہوتی ہے؛ کیونکہ بت پرستی ہر فساد اور گندگی کو جمع کرنے والی ہے۔ اور جس نے کہا کہ «من» تبعیض (کچھ حصے) کے لیے ہے، اس نے آیت کے معنی کو الٹ دیا اور اسے خراب کر دیا [3]۔ پانچویں: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَاجْتَنِبُوا قَوْلَ الزُّورِ﴾ زور: باطل اور جھوٹ۔ اسے زور اس لیے کہا گیا کیونکہ یہ حق سے مائل (جھکا ہوا) [4] ہے، اور اسی سے ہے: ﴿تَزَاوَرُ عَن كَهْفِهِمْ﴾ [الکہف: ۱۷]، اور شہرِ زوراء، یعنی: مائل۔ حق کے علاوہ جو کچھ بھی ہے وہ جھوٹ، باطل اور زور ہے۔ روایت میں ہے: کہ آپ (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) خطبہ دینے کے لیے کھڑے ہوئے اور فرمایا: "جھوٹی گواہی کو اللہ کے ساتھ شرک [5] کے برابر قرار دیا گیا ہے"۔ آپ نے یہ بات دو یا تین بار فرمائی [6]۔ یعنی اسے ممانعت میں بت پرستی کے ساتھ جمع کر دیا گیا ہے۔

(١) ان دونوں کا قول طبری نے ٥٣٥/١٦ میں نکالا ہے۔ (٢) احکام القرآن لابن العربی ١٢٧٢/٣۔ (٣) المحرر الوجیز ١٢٠/٤۔ (٤) (ظ) میں: میل (جھکاؤ)۔ (٥) (م) میں: الشرک۔ (٦) اسے احمد (١٧٦٠٣)، اور ترمذی (٢٢٩٩) نے سفیان بن زیاد العصفری کے واسطے سے، فاتک بن فضالہ سے، انہوں نے ایمن بن خریم سے اور انہوں نے نبی ﷺ سے روایت کیا ہے۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث غریب ہے، ہم اسے صرف سفیان بن زیاد کی حدیث سے جانتے ہیں، اور سفیان بن زیاد سے اس حدیث کی روایت میں اختلاف کیا گیا ہے، اور ہم ایمن بن خریم کا نبی ﷺ سے سننا نہیں جانتے۔ ہم نے کہا: اور فاتک بن فضالہ مجہول الحال ہیں، جیسا کہ حافظ نے التقریب میں ذکر کیا ہے۔ اور اسے احمد (١٨٨٩٨)، ابوداؤد (٣٥٩٩)، ترمذی (٢٣٠٠)، اور ابن ماجہ (٢٣٧٢) نے سفیان بن زیاد العصفری کے واسطے سے، انہوں نے اپنے والد سے، انہوں نے حبیب بن النعمان سے اور انہوں نے خریم بن فاتک سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ ترمذی نے کہا: یہ میرے نزدیک زیادہ صحیح ہے، اور خریم بن فاتک صحابی ہیں۔ اھ اور ابن القطان نے بیان الوہم والایہام ٥٤٨/٤ میں کہا: اور یہ صحیح نہیں ہے، اور حبیب اس کے علاوہ کسی اور سے نہیں پہچانے جاتے، اور ان کی حالت معلوم نہیں، اور زیاد العصفری مجہول ہیں۔

Surah Al-Hajj: Verses 30 - 31 Page 387

Sixth: This verse contains a threat regarding false testimony. It is appropriate for a judge, if he finds someone giving false testimony, to discipline him and announce it publicly so that he is known, so that no one is deceived by his testimony. The ruling on his testimony differs if he repents. If he was from among the people known for their integrity and excelled in it, his testimony is not accepted [after repenting]; because there is no way to know his state of repentance, as he cannot do more acts of devotion than what he is already doing. But if he was below that level and then strove in worship and his state of piety increased, his testimony is accepted.

In the Sahih (authentic collection), it is reported from the Prophet ﷺ that he said: "Indeed, among the greatest of major sins are: associating partners with Allah, disobedience to parents, and false testimony – or: false speech." The Messenger of Allah ﷺ was reclining, then he sat up, and he kept repeating it until we said: "I wish he would stop" (1).

Seventh: {Inclining [to the truth] for Allah} means: upright, or Muslims inclining towards the truth. The word "Hunafaa" is one of the opposites; it applies to uprightness and it applies to inclination. "Hunafaa" is in the accusative case as a circumstantial adverb (hal). It is also said: "Hunafaa" means pilgrims, but this is a specification with no evidence for it (2).

Eighth: His saying, Exalted is He: {And whoever associates partners with Allah – it is as though he had fallen from the sky} means: on the Day of Resurrection, he is in the position of one who has no power to benefit himself, nor can he ward off harm or punishment from himself. He is like one who fell from the sky, unable to defend himself. And the meaning of {and the birds snatch him away} means: they tear him apart with their talons.

It is also said: This refers to the time when his soul leaves his body and the angels ascend with it to the lowest heaven, but it is not opened for it, so it is thrown back down to earth, as mentioned in the hadith of Al-Bara', which we mentioned in "Al-Tadhkirah" (3).

---

(1) Sahih al-Bukhari (2654), Sahih Muslim (87), and it is in Ahmad (20385). It is from the hadith of Abu Bakrah (may Allah be pleased with him), and its wording is: "Shall I not inform you of the greatest of major sins (three times)?" They said, "Yes, O Messenger of Allah." He said, "Associating partners with Allah..." It appears with the

wording: "Indeed, among the greatest of major sins..." in Ahmad (16043), Al-Tirmidhi (3020), and Ibn Hibban (5563) from the hadith of Abdullah bin Unais (may Allah be pleased with him), which includes "the false oath" instead of "false testimony," and without his saying: "and he was reclining, then he sat up..." There is also a report from Anas (may Allah be pleased with him) in Ahmad (12336), Al-Bukhari (2653), and Muslim (88). (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/120. (3) Page 119, and Ahmad related it at length (18534).

सूरह अल-हज्ज: आयत 30 - 31 पृष्ठ 387

छठा: इस आयत में झूठी गवाही के विरुद्ध चेतावनी दी गई है। यदि न्यायाधीश किसी को झूठी गवाही देते हुए पाता है, तो उसे चाहिए कि वह उसे दंडित करे और उसके बारे में सार्वजनिक घोषणा करे ताकि लोग उसे पहचान लें और कोई उसकी गवाही से धोखा न खाए। यदि वह पश्चाताप (तौबा) कर लेता है, तो उसकी गवाही के बारे में फैसला बदल जाता है। यदि वह पहले से ही अपनी धर्मनिष्ठा के लिए जाना जाता था और उसमें उत्कृष्ट था, तो [तौबा के बाद] उसकी गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी; क्योंकि उसकी तौबा की स्थिति जानने का कोई रास्ता नहीं है, क्योंकि वह पहले से ही जितना कर रहा था उससे अधिक नेक कार्य नहीं कर सकता। लेकिन यदि वह उस स्तर से नीचे था और फिर उसने इबादत में मेहनत की और उसकी धर्मनिष्ठा की स्थिति बढ़ गई, तो उसकी गवाही स्वीकार कर ली जाएगी।

सहीह हदीस में नबी ﷺ से वर्णित है कि उन्होंने फरमाया: "निश्चित रूप से सबसे बड़े गुनाहों में से हैं: अल्लाह के साथ किसी को शरीक ठहराना, माता-पिता की अवज्ञा करना, और झूठी गवाही - या: झूठ बोलना।" अल्लाह के रसूल ﷺ टेक लगाकर बैठे थे, फिर वे उठकर बैठ गए और वे इसे बार-बार दोहराते रहे यहाँ तक कि हमने कहा: "काश वे खामोश हो जाते" (1)।

सातवाँ: {हनीफ़ बनकर अल्लाह के लिए} इसका अर्थ है: सीधे रास्ते पर चलने वाले, या सत्य की ओर झुकने वाले मुसलमान। 'हुनफ़ा' शब्द विरोधाभासों में से एक है; यह सीधेपन के लिए भी प्रयुक्त होता है और झुकाव के लिए भी। 'हुनफ़ा' यहाँ 'हाल' (परिस्थिति) के रूप में नसब (accusative) में है। यह भी कहा गया है कि: 'हुनफ़ा' का अर्थ 'हाजी' (हज करने वाले) है, लेकिन यह एक विशिष्ट अर्थ है जिसका कोई प्रमाण नहीं है (2)।

आठवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {और जो कोई अल्लाह के साथ शरीक ठहराता है, तो मानो वह आकाश से गिर पड़ा} अर्थात: कयामत के दिन वह उस व्यक्ति की स्थिति में होगा जिसके पास स्वयं को लाभ पहुँचाने की कोई शक्ति नहीं होगी, और न ही वह अपने आप से किसी नुकसान या सजा को टाल सकेगा। वह उस व्यक्ति के समान है जो आसमान से गिर पड़ा हो, वह अपनी रक्षा करने में असमर्थ है। और {पक्षी उसे झपट लेते हैं} का अर्थ है: वे उसे अपने पंजों से फाड़ देते हैं।

यह भी कहा गया है: यह उस समय होता है जब उसकी रूह निकलती है और फरिश्ते उसे लेकर दुनिया के आसमान की ओर चढ़ते हैं, लेकिन उसके लिए द्वार नहीं खोला जाता, फिर उसे ज़मीन की

ओर फेंक दिया जाता है, जैसा कि अल-बरा की हदीस में है, जिसका उल्लेख हमने "अत-तज़किराह" में किया है (3)।

---

(1) सहीह अल-बुखारी (2654), सहीह मुस्लिम (87), और यह अहमद (20385) में है। यह अबू बकरह ؓ की हदीस से है, और इसके शब्द हैं: "क्या मैं तुम्हें सबसे बड़े गुनाहों के बारे में न बताऊँ (तीन बार)?" उन्होंने कहा, "हाँ, ऐ अल्लाह के रसूल।" उन्होंने फरमाया, "अल्लाह के साथ शरीक ठहराना..." और अहमद (16043), तिरमिज़ी (3020), और इब्न हिब्बान (5563) में अब्दुल्ला बिन अनैस ؓ की हदीस में इन शब्दों के साथ आया है: "निश्चित रूप से सबसे बड़े गुनाहों में से..." और इसमें "झूठी गवाही" के बजाय "झूठी कसम" का उल्लेख है, और इस वाक्य के बिना: "और वे टेक लगाए हुए थे, फिर बैठ गए..."। इस विषय में अनस ؓ से अहमद (12336), बुखारी (2653), और मुस्लिम (88) में भी हदीसें हैं। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/120। (3) पृष्ठ 119, और अहमद ने इसे विस्तार से वर्णित किया है (18534)।

سورہ الحج: آیات ۳۰ - ۳۱ صفحہ ۳۸۷

چھٹا: یہ آیت جھوٹی گواہی پر وعید (خوفناک انجام کی خبر) پر مشتمل ہے۔ حاکم کے لیے مناسب ہے کہ اگر اسے جھوٹی گواہی دینے والے کا پتہ چلے تو اسے تعزیر (سزا) دے اور اس کی تشہیر کرے تاکہ وہ پہچانا جائے، تاکہ کوئی اس کی گواہی سے دھوکہ نہ کھائے۔ اگر وہ توبہ کر لے تو اس کی گواہی کے بارے میں حکم مختلف ہے۔ اگر وہ پہلے ہی سے عدل و ثقاہت میں مشہور اور اس میں ممتاز تھا تو [توبہ کے بعد بھی] اس کی گواہی قبول نہیں کی جائے گی؛ کیونکہ اس کی توبہ کی حالت جاننے کا کوئی راستہ نہیں ہے، اس لیے کہ وہ پہلے سے جو نیک اعمال کر رہا تھا اس سے زیادہ کرنے کی طاقت نہیں رکھتا۔ لیکن اگر وہ اس درجے سے کم تر تھا اور پھر اس نے عبادت میں کمر بستہ ہو کر محنت کی اور اس کے تقویٰ کی حالت بہتر ہو گئی تو اس کی گواہی قبول کر لی جائے گی۔

صحیح حدیث میں نبی ﷺ سے مروی ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "بیشک سب سے بڑے گناہوں میں سے: اللہ کے ساتھ شرک کرنا، والدین کی نافرمانی کرنا، اور جھوٹی گواہی دینا - یا فرمایا: جھوٹ بولنا"۔ رسول اللہ ﷺ تکیہ لگائے بیٹھے تھے، پھر آپ ﷺ سیدھے بیٹھ گئے اور اس بات کو بار بار دہراتے رہے یہاں تک کہ ہم نے [اپنے دل میں] کہا: کاش آپ خاموش ہو جاتے (۱)۔

ساتواں: ﴿حُنَفَاءَ لِلَّهِ﴾ اس کا معنی ہے: سیدھے راستے پر چلنے والے، یا حق کی طرف مائل ہونے والے مسلمان۔ لفظ "حنفاء" اضداد (الٹ معنی رکھنے والے الفاظ) میں سے ہے؛ یہ استقامت (سیدھے پن) کے لیے بھی استعمال ہوتا ہے اور میلان (جھکاؤ) کے لیے بھی۔ اور "حنفاء" یہاں حالت کے طور پر منسوب (نصب میں) ہے۔ اور کہا گیا ہے: "حنفاء" کا مطلب حجاج (حج کرنے والے) ہے، لیکن یہ ایک ایسی تخصیص ہے جس کی کوئی دلیل نہیں (۲)۔

آٹھواں: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَكَأَنَّمَا خَرَّ مِنَ السَّمَاءِ﴾ یعنی: وہ قیامت کے دن اس شخص کے مرتبے میں ہے جو اپنے لیے نہ کسی نفع کا مالک ہے اور نہ ہی اپنے آپ سے کسی نقصان یا عذاب کو ٹال سکتا ہے، پس وہ اس شخص کی طرح ہے جو آسمان سے گر پڑا ہو، وہ اپنے آپ کو بچانے کی قدرت نہیں رکھتا۔ اور ﴿فَتَخْطَفُهُ الطَّيْرُ﴾ کا معنی ہے: پرندے اسے اپنے پنجوں سے نوچ ڈالتے ہیں۔

اور کہا گیا ہے: یہ روح کے نکلنے اور فرشتوں کے اسے لے کر آسمانِ دنیا کی طرف چڑھنے کے وقت ہوتا ہے، پس اس کے لیے دروازہ نہیں کھولا جاتا، تو اسے زمین کی طرف پھینک دیا جاتا ہے، جیسا کہ براء بن عازب رضی اللہ عنہ کی حدیث میں ہے، اور ہم نے اس کا ذکر "التذکرہ" میں کیا ہے (۳)۔

---

(۱) صحیح البخاری (۲۶۵۴)، صحیح مسلم (۸۷)، اور یہ احمد (۲۰۳۸۵) میں ہے، اور یہ ابوبکرہ ؓ کی حدیث ہے، جس کے الفاظ ہیں: "کیا میں تمہیں سب سے بڑے گناہوں کی خبر نہ دوں (تین بار)؟" انہوں نے کہا: کیوں نہیں اے اللہ کے رسول۔ آپ نے فرمایا: "اللہ کے ساتھ شرک کرنا..."۔ اور احمد (۱۶۰۴۳)، ترمذی (۳۰۲۰)، اور ابن حبان (۵۵۶۳) میں عبداللہ بن انیس ؓ کی حدیث میں ان الفاظ کے ساتھ ہے: "بیشک سب سے بڑے گناہوں میں سے..." اور اس میں جھوٹی گواہی کے بجائے "جھوٹی قسم" کا ذکر ہے، اور اس جملے کے بغیر: "اور آپ تکیہ لگائے بیٹھے تھے، پھر بیٹھ گئے..."۔ اس باب میں انس ؓ سے احمد (۱۲۳۳۶)، بخاری (۲۶۵۳)، اور مسلم (۸۸) میں بھی مروی ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۴/۱۲۰۔ (۳) ص ۱۱۹، اور احمد نے اسے تفصیل سے روایت کیا ہے (۱۸۵۳۴)۔

Surah Al-Hajj: Verses 30 - 33 388 And "As-Sahiq": The distant, and from it is the Almighty's saying: {So away with the companions of the Blaze} [Al-Mulk: 11], and his (peace and blessings be upon him) saying: "Away with them, away with them" (1). The Almighty's saying: {That [is so]. And whoever honors the symbols of Allah - indeed, it is from the piety of hearts. (32) For you therein are benefits for a specified term; then their place of sacrifice is at the Ancient House. (33)} In it are seven issues: First: The Almighty's saying: {That [is so]} has three aspects; it was said: it is in the position of nominative (raf') by being a subject (mubtada'), meaning: That is the command of Allah. It is permissible for it to be in the position of nominative (raf') as a predicate (khabar) of a deleted subject. And it is permissible for it to be in the position of accusative (nasb), meaning: Follow that (2). Second: The Almighty's saying: {And whoever honors the symbols of Allah}. "Sha'a'ir" (symbols) is the plural of "sha'irah", and it is everything for which Allah Almighty has an order that He made known and signified (3); and from it is the "shi'ar" (slogan/sign) of a people in war, meaning: their sign by which they recognize each other. And from it is "ish'ar" (marking) of the sacrificial camel (al-budnah), which is stabbing it in its right side until blood flows so it becomes a sign, so it is called "sha'irah" in the sense of "mash'urah" (marked). So the symbols of Allah are the signs of His religion, especially what pertains to the rituals (manasik). A group said: What is meant here is fattening the sacrificial camels (al-budn), taking care (4) of their affairs, and overvaluing them; this was said by Ibn Abbas, Mujahid, and a group (5). In it is a subtle indication, and that is because the original purchase of the camels might be done out of necessity, which does not indicate sincerity, but if one honors them while achieving...

---

(1) Narrated at length by Ahmad (7993) and Muslim (249). (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/97, and something similar preceded regarding verse (30). (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/121. (4) In (Z) and (M): "And concern for their affairs", and what is established is from the rest of the manuscripts and Al-Muharrar al-Wajiz 4/121, and the speech is from it, meaning hastening their command. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/121, and it was narrated from Ibn Abbas and Mujahid by Ibn Abi Shaybah 4/294 and 295 (Al-Amrawi edition), and Al-Tabari 16/540.

सूरह अल-हज: आयत 30 - 33 388 और "अस-सहीक़": दूर का, और इसी से अल्लाह तआला का फ़रमान है: {अतः धिक्कार है आग के साथियों पर} [अल-मुल्क: 11], और उनका (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) कहना: "धिक्कार है, धिक्कार है" (1)। अल्लाह तआला का फ़रमान: {यह [बात है]। और जो कोई अल्लाह के प्रतीकों का सम्मान करता है - तो वास्तव में, यह दिलों के परहेज़गारी से है। (32) तुम्हारे लिए उनमें एक निश्चित अवधि तक लाभ हैं; फिर उनके कुर्बान होने का स्थान प्राचीन गृह के पास है। (33)} इसमें सात मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का फ़रमान: {यह [बात है]} इसमें तीन पहलू हैं; कहा गया है: यह मुबतदा (विषय) होने के कारण रफ़अ (nominative) की स्थिति में है, यानी: यह अल्लाह का आदेश है। और यह भी जायज़ है कि यह एक छिपे हुए मुबतदा की खबर (विधेय) के रूप में रफ़अ की स्थिति में हो। और यह भी जायज़ है कि यह नसब (accusative) की स्थिति में हो, यानी: इसका अनुसरण करो (2)। दूसरा: अल्लाह तआला का फ़रमान: {और जो कोई अल्लाह के प्रतीकों का सम्मान करता है}। "शआएर" (प्रतीक) "शअीराह" का बहुवचन है, और यह वह सब कुछ है जिसके लिए अल्लाह तआला ने कोई आदेश दिया है जिसे उसने ज्ञात और चिह्नित किया है (3); और इसी से युद्ध में लोगों का "शिआर" (नारा/निशान) है, यानी: उनका वह निशान जिससे वे एक-दूसरे को पहचानते हैं। और इसी से ऊंटनी (अल-बदना) का "इशआर" (निशान लगाना) है, जो उसके दाहिने हिस्से में चुभाना है ताकि खून बहने लगे और वह एक निशान बन जाए, इसलिए इसे "शअीराह" कहा जाता है जिसका अर्थ है "मशअूरा" (चिह्नित)। अतः अल्लाह के प्रतीक उसके धर्म के निशान हैं, विशेष रूप से वे जो मनासिक (अनुष्ठानों) से संबंधित हैं। एक समूह ने कहा: यहाँ तात्पर्य ऊँटों (अल-बुद्न) को मोटा करना, उनके मामलों की देखभाल (4) करना और उन्हें कीमती बनाना है; यह इब्न अब्बास, मुजाहिद और एक समूह (5) द्वारा कहा गया था। इसमें एक सूक्ष्म संकेत है, और वह यह है कि ऊँटों की मूल खरीद आवश्यकता के कारण की जा सकती है, जो ईमानदारी का संकेत नहीं देती है, लेकिन यदि कोई उन्हें बड़ा मानता है जबकि...

---

(1) अहमद (7993) और मुस्लिम (249) द्वारा विस्तार से वर्णित। (2) इराबल कुरान अल-नहस 3/97 द्वारा, और आयत (30) के बारे में इसी तरह की बात पहले आ चुकी है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/121। (4) (ज़) और (म) में: "और उनके मामलों की चिंता", और जो अन्य प्रतियों और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/121 से स्थापित है, और भाषण उसी से है, जिसका अर्थ है उनके आदेश में जल्दबाजी करना। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/121, और इसे इब्न अब्बास और मुजाहिद से इब्न अबी शैबा 4/294 और 295 (अल-अमरावी संस्करण) और अल-तबरी 16/540 द्वारा वर्णित किया गया है।

سورہ الحج: آیات ۳۰ - ۳۳ ۳۸۸ اور "السحیق": دور کا، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَسُحْقًا لِّأَصْحَٰبِ ٱلسَّعِيرِ﴾ [الملک: ۱۱]، اور آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا ارشاد: "سُحقا سحقا" (۱)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ذَٰلِكَ وَمَن يُعَظِّمْ شَعَٰٓئِرَ ٱللَّهِ فَإِنَّهَا مِن تَقْوَى ٱلْقُلُوبِ ﴿٣٢﴾ لَكُمْ فِيهَا مَنَٰفِعُ إِلَىٰٓ أَجَلٍ مُّسَمًّى ثُمَّ مَحِلُّهَآ إِلَى ٱلْبَيْتِ ٱلْعَتِيقِ ﴿٣٣﴾﴾ اس میں سات مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ذَٰلِكَ﴾ اس میں تین وجوہات ہیں؛ کہا گیا ہے: یہ مبتدا ہونے کی وجہ سے محلِ رفع میں ہے، یعنی: یہ اللہ کا حکم ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ محذوف مبتدا کی خبر ہونے کی بنا پر محلِ رفع میں ہو۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ محلِ نصب میں ہو، یعنی: اس کی پیروی کرو (۲)۔ دوسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمَن يُعَظِّمْ شَعَٰٓئِرَ ٱللَّهِ﴾۔ شعائر "شعیرہ" کی جمع ہے، اور یہ ہر وہ چیز ہے جس میں اللہ تعالیٰ کا کوئی حکم ہو جس کے ذریعے اسے جانا اور پہچانا گیا ہو (۳)؛ اور اسی سے جنگ میں قوم کا "شعار" ہے، یعنی: ان کی وہ علامت جس سے وہ ایک دوسرے کو پہچانتے ہیں۔ اور اسی سے اونٹنی (البدنة) کا "اشعار" ہے، یعنی اس کے دائیں پہلو میں زخمی کرنا یہاں تک کہ خون بہہ نکلے اور وہ ایک نشانی بن جائے، تو اسے "شعیرہ" کہا جاتا ہے بمعنی "مشعورہ" (نشان زدہ)۔ پس شعائر اللہ: اس کے دین کی علامتیں ہیں بالخصوص وہ جن کا تعلق مناسک سے ہے۔ ایک گروہ نے کہا: یہاں مراد قربانی کے اونٹوں کو فربہ کرنا، ان کے معاملات کا خیال رکھنا (۴)، اور ان میں مبالغہ آرائی (قیمتی بنانا) ہے؛ یہ ابن عباس، مجاہد اور ایک جماعت (۵) نے کہا ہے۔ اس میں ایک لطیف اشارہ ہے، اور وہ یہ کہ اونٹوں کی اصل خریداری شاید ضرورت کی بنا پر کی جائے، جو اخلاص پر دلالت نہیں کرتی، لیکن جب وہ انہیں عظیم سمجھے جبکہ...

---

(۱) اسے طویل طور پر احمد (۷۹۹۳) اور مسلم (۲۴۹) نے روایت کیا ہے۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۳/ ۹۷، اور اسی طرح کا ذکر آیت (۳۰) میں گزر چکا ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۱۲۱/۴۔

(۴) (ز) اور (م) میں ہے: "اور ان کے امور کا اہتمام"، اور باقی نسخوں اور المحرر الوجیز ۱۲۱/۴ سے جو ثابت ہے وہ یہ ہے، اور کلام اسی سے ہے، یعنی ان کے کام میں جلدی کرنا۔ (۵) المحرر الوجیز ۱۲۱/۴، اور اسے ابن عباس اور مجاہد سے ابن ابی شیبہ ۴/ ۲۹۴ اور ۲۹۵ (نشرة العمروی)، اور طبری ۱۶/ ۵۴۰ نے روایت کیا ہے۔

...sufficiency with less than that, then no interpretation (1) appears for it except the glorification of the Sharia (Law), and it is from the piety of hearts. And Allah knows best.

Third: The pronoun in "it" (innaha) refers to the action implied by the speech, and if it said "it" (innahu - masculine), it would have been permissible. It was said: It refers to the rituals (sha'air), meaning: for the glorification of the rituals, so the genitive (muḍāf) was omitted because the speech points to it, so the allusion returned to the rituals.

Fourth: His Saying, the Exalted: "Indeed, it is from the piety of hearts" [22:32]. It was read: "the hearts" (al-qulubu) in the nominative case (raf') as it is the subject (fa'il) of the infinitive (masdar) which is "piety" (taqwa) (2). And He attributed it to the heart because the reality of piety is in the heart; that is why he (the Prophet), peace and blessings be upon him, said in the authentic Hadith: "Piety is here," and he pointed to his chest (3).

Fifth: His Saying, the Exalted: "For you therein are benefits" [22:33], meaning the sacrificial camels (al-budn), from riding, milk, offspring, wool, and other things, as long as their owner has not designated them as an offering (hady). If he designates them, then it is for a specified term; as stated by Ibn Abbas (4). Once they become sacrificial camels (budn) as an offering (hady), the benefits in them also include: riding them when needed, and drinking their milk after the calf has been satisfied. In the Sahih from Abu Hurairah: The Messenger of Allah (peace be upon him) saw a man leading a sacrificial camel (badanah) and said: "Ride it." He said: "It is a sacrificial camel!" He said: "Ride it." He said: "It is a sacrificial camel!" He said: "Ride it, woe to you," on the second or third time (5).

It was narrated from Jabir ibn Abdullah when asked about riding the offering (hady), he said: I heard the Prophet (peace be upon him) say: "Ride it in a reasonable manner if you are compelled to do so until you find a [another] mount" (6). And the specified term is according to...

(1) In (Kh) and (M): work, and what is established is from the rest of the copies and Ahkam al-Quran by al-Kiya al-Tabari 3/282, and the speech is from him. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/121. (3) Part of a Hadith narrated by Ahmad (7727), and Muslim (2564) from Abu Hurairah (may Allah be pleased with him). (4) Narrated by al-Tabari

16/542. (5) Sahih al-Bukhari (1689), and Sahih Muslim (1222), and it is in Ahmad (7350). (6) Narrated by Ahmad (14413), and Muslim (1324).

...उससे कम के साथ पर्याप्त होना, तो इसके लिए कोई व्याख्या (1) प्रकट नहीं होती है सिवाय शरीयत (कानून) के गौरव के, और यह दिलों के परहेज़गारी (तक़वा) में से है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

तीसरा: "वह" (इन्नाहा) में सर्वनाम उस क्रिया की ओर संकेत करता है जो भाषण में निहित है, और यदि वह "वह" (इन्नहु - पुल्लिंग) कहता, तो यह जायज़ होता। यह भी कहा गया: यह रीति-रिवाजों (शायर) की ओर लौटता है, यानी: रीति-रिवाजों के गौरव के लिए, इसलिए 'मुज़ाफ' को हटा दिया गया क्योंकि भाषण उस पर संकेत करता है, इसलिए संकेत रीति-रिवाजों की ओर लौट गया।

चौथा: अल्लाह तआला का कथन: "निश्चय ही, यह दिलों के तक़वा (परहेज़गारी) से है" [22:32]। इसे "दिलों" (अल-कुलुबु) को रफ़अ (पेश) के साथ पढ़ा गया है क्योंकि यह उस मस्तर (क्रियावाचक संज्ञा) का 'फ़ाएल' (कर्ता) है जो "तक़वा" (2) है। और इसे दिल की ओर इसलिए जोड़ा गया क्योंकि तक़वा की वास्तविकता दिल में है; इसीलिए उन्होंने (पैगंबर), उन पर शांति और आशीर्वाद हो, सही हदीस में कहा: "तक़वा यहाँ है," और उन्होंने अपने सीने की ओर इशारा किया (3)।

पांचवां: अल्लाह तआला का कथन: "तुम्हारे लिए उनमें लाभ हैं" [22:33], यानी बलि के ऊंट (बुदन), सवारी करने, दूध, संतान, ऊन और अन्य चीजों से, जब तक कि उनके मालिक ने उन्हें भेंट (हद्य) के रूप में नहीं भेजा हो। यदि उसने उन्हें भेज दिया, तो वह एक निश्चित समय तक है; जैसा कि इब्न अब्बास (4) ने कहा। एक बार जब वे भेंट के रूप में ऊंट बन जाते हैं, तो उनमें लाभों में यह भी शामिल है: ज़रूरत पड़ने पर उन पर सवारी करना, और बछड़े के तृप्त होने के बाद उनका दूध पीना। सहीह में अबू हुरैरा से रिवायत है: अल्लाह के रसूल ﷺ ने एक आदमी को एक बलि का ऊंट (बदना) ले जाते देखा और कहा: "इस पर सवार हो जाओ।" उसने कहा: "यह बलि का ऊंट है!" उन्होंने कहा: "इस पर सवार हो जाओ।" उसने कहा: "यह बलि का ऊंट है!" उन्होंने कहा: "इस पर सवार हो जाओ, तुम्हारा भला हो," दूसरी या तीसरी बार (5)।

और जाबिर बिन अब्दुल्ला से रिवायत है और उनसे भेंट (हद्य) पर सवारी करने के बारे में पूछा गया तो उन्होंने कहा: मैंने नबी ﷺ को यह कहते सुना: "यदि तुम इसके लिए मजबूर हो जाओ तो उचित तरीके से इस पर सवार हो जाओ जब तक कि तुम्हें दूसरी सवारी न मिल जाए" (6)। और निश्चित समय इस पर है...

(1) (ख़) और (म) में: काम, और जो अन्य प्रतियों और अल-किया अल-तबरी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/282 से स्थापित है, और भाषण उन्हीं का है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/121. (3) अहमद (7727) और मुस्लिम (2564) द्वारा अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णित हदीस का एक हिस्सा। (4) अल-तबरी 16/542 द्वारा वर्णित। (5) सहीह अल-बुखारी (1689), और सहीह मुस्लिम (1222), और यह अहमद (7350) में है। (6) अहमद (14413) और मुस्लिम (1324) द्वारा वर्णित।

...اس سے کم پر اکتفا کرنا، تو اس کے لیے کوئی توجیہ (۱) ظاہر نہیں ہوتی سوائے شریعت کی تعظیم کے، اور یہ دلوں کے تقویٰ سے ہے۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

تیسری بات: "انھا" (بے شک وہ) میں ضمیر اس فعل کی طرف لوٹ رہی ہے جو کلام میں مضمر ہے، اور اگر "انہ" (مذکر) کہا جاتا تو بھی جائز تھا۔ اور یہ بھی کہا گیا: یہ شعائر کی طرف لوٹ رہی ہے، یعنی: شعائر کی تعظیم، تو مضاف کو حذف کر دیا گیا کیونکہ کلام اس پر دلالت کرتا ہے، چنانچہ کنایہ شعائر کی طرف لوٹ گیا۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَإِنَّهَا مِن تَقْوَى الْقُلُوبِ﴾ (پس بے شک یہ دلوں کے تقویٰ سے ہے) [الحج: ۳۲]۔ "القلوبُ" کو رفع (پیش) کے ساتھ پڑھا گیا ہے اس بنا پر کہ وہ مصدر "تقویٰ" کا فاعل ہے (۲)۔ اور اسے دل کی طرف منسوب کیا گیا کیونکہ تقویٰ کی حقیقت دل میں ہے؛ اسی لیے آپ ﷺ نے صحیح حدیث میں فرمایا: "تقویٰ یہاں ہے" اور آپ نے اپنے سینے کی طرف اشارہ کیا (۳)۔

پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿لَكُمْ فِيهَا مَنَافِعُ﴾ (تمہارے لیے اس میں فائدے ہیں) [الحج: ۳۳] یعنی اونٹ (البُدن)، سواری، دودھ، نسل، اون اور دیگر چیزوں سے، جب تک کہ ان کا مالک انہیں ہدی (قربانی کا جانور) بنا کر نہ بھیج دے، پس جب وہ انہیں بھیج دے تو وہ وقتِ مقررہ تک ہے؛ یہ ابن عباس (۴) کا قول ہے۔ پس جب وہ ہدی کے اونٹ بن جائیں، تو ان میں منافع یہ بھی ہیں:
ضرورت کے وقت ان پر سواری کرنا، اور ان کے بچوں کے سیر ہونے کے بعد ان کا دودھ پینا۔
اور صحیح میں حضرت ابو ہریرہ سے مروی ہے: کہ رسول اللہ ﷺ نے ایک شخص کو دیکھا جو ایک بدنہ (قربانی کا اونٹ) ہانک رہا تھا تو آپ نے فرمایا: "اس پر سوار ہو جاؤ" اس نے کہا: یہ

بدنہ ہے! آپ نے فرمایا: "اس پر سوار ہو جاؤ" اس نے کہا: یہ بدنہ ہے! آپ نے فرمایا: "اس پر سوار ہو جاؤ، تمہارا بھلا ہو" دوسری یا تیسری بار میں (۵)۔

اور جابر بن عبداللہ سے مروی ہے اور ان سے ہدی پر سواری کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے کہا: میں نے نبی ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "اس پر معروف طریقے سے سوار ہو جاؤ جب تم اس کے لیے مجبور ہو جاؤ یہاں تک کہ تمہیں (دوسری) سواری مل جائے" (۶)۔ اور وقتِ مقررہ اس پر ہے...

(۱) (خ) اور (م) میں: عمل، اور جو دیگر نسخوں اور الکیا الطبری کی احکام القرآن ۳/ ۲۸۲ سے ثابت ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۴/ ۱۲۱۔ (۳) حدیث کا ایک حصہ جسے احمد (۷۷۲۷) اور مسلم (۲۵۶۴) نے ابو ہریرہ (رضی اللہ عنہ) سے روایت کیا ہے۔ (۴) اسے طبری نے ۱۶/ ۵۴۲ میں روایت کیا ہے۔ (۵) صحیح بخاری (۱۶۸۹)، اور صحیح مسلم (۱۲۲۲)، اور یہ احمد (۷۳۵۰) کے پاس ہے۔ (۶) اسے احمد (۱۴۴۱۳) اور مسلم (۱۳۲۴) نے روایت کیا ہے۔

This statement refers to its slaughter; it was said by Ata ibn Abi Rabah (1). Sixth: Some scholars held the view that riding the sacrificial camel (Budnah) is mandatory based on the saying of the Prophet ﷺ: "Ride it." Among those who took this literally are Ahmad, Ishaq, and the People of Zahir (Literalists) (2). Ibn Nafi' narrated from Malik: There is no harm in riding the sacrificial animal as long as the riding is not burdensome. The famous view (in the Maliki school) is that one should not ride it except if compelled to do so, based on the hadith of Jabir, for it is restricted, and the restricted rule prevails over the absolute one. Shafi'i and Abu Hanifa said something similar. Then, if he rides it due to need and then finds relief, he should dismount. Ismail Al-Qadi said (3): This is what Malik's school indicates, and it is contrary to what Ibn Al-Qasim mentioned: that he is not obliged to dismount, his argument being the Prophet's ﷺ permission for him to ride, so it is permissible for him to continue doing so. His ﷺ saying: "If you are forced to it until you find another mount" indicates the correctness of what Imam Shafi'i and Abu Hanifa (may Allah be pleased with them) said, and what Ismail narrated from Malik's school. It has been explicitly stated that the Prophet ﷺ saw a man leading a sacrificial camel in exhaustion and said, "Ride it." Abu Hanifa and Shafi'i said: If the permissible riding diminishes its value, he must pay the value of that decrease and give it in charity (4). Seventh: The Almighty's saying: {Then their place of sacrifice is by the Ancient House} [Al-Hajj: 33] means that they end at the House, which refers to the circumambulation (Tawaf). His saying "place of sacrifice" (mahilluha) is derived from the termination of the state of Ihram. The meaning is that all the rituals of Hajj, including standing at Arafat, stoning the pillars, and the walking (Sa'i), culminate in the Tawaf al-Ifadah at the Ancient House. Thus, the House itself is intended in this interpretation; Malik stated this in "Al-Muwatta" (5).

---

(1) Reported by At-Tabari 16/545. (2) Al-Mufhim 3/422; and his saying: "Among those who took it literally," meaning the permissibility of riding, as explicitly stated in Ikmal al-Mu'allim 4/410, and the discussion there is similar. (3) In all copies except (Z): "He said it," and the adopted text is from (Z), Al-Mufhim 3/422, and Ikmal al-Mu'allim 4/410, and the text and what is in brackets are from them. (4) Al-Mufhim 3/422-424, and the last hadith was reported by At-Tahawi in Sharh Ma'ani al-Athar 2/161 from Anas (may Allah be pleased with him). (5) 1/370.

यह कथन इसके वध (क़ुर्बानी) को संदर्भित करता है; यह अता इब्न अबी रबाह (1) द्वारा कहा गया था। छठा: कुछ विद्वानों का विचार था कि क़ुर्बानी के ऊंट (बुदना) पर सवार होना अनिवार्य है, जो पैगंबर ﷺ के इस कथन पर आधारित है: "इस पर सवार हो जाओ।" अहमद, इसहाक और अहल अल-ज़ाहिर (2) उन लोगों में से हैं जिन्होंने इसे शाब्दिक रूप में लिया। इब्न नफी ने मलिक से रिवायत की है: क़ुर्बानी के जानवर पर सवारी करने में कोई बुराई नहीं है जब तक कि सवारी कष्टदायक न हो। (मलिकी मज़हब में) प्रसिद्ध विचार यह है कि जब तक मजबूर न हो तब तक उस पर सवार नहीं होना चाहिए, जो जाबिर की हदीस पर आधारित है, क्योंकि यह प्रतिबंधित है, और प्रतिबंधित नियम पूर्ण नियम पर हावी होता है। शफी और अबू हनीफा ने भी इसी तरह की बात कही थी। फिर, यदि वह ज़रूरत के कारण उस पर सवार होता है और फिर उसे आराम मिल जाता है, तो उसे उतर जाना चाहिए। इस्माइल अल-क़ादी ने कहा (3): मलिक का मज़हब इसी ओर संकेत करता है, और यह इब्न अल-क़ासिम द्वारा उल्लेखित बात के विपरीत है: कि वह उतरने के लिए बाध्य नहीं है, उनका तर्क पैगंबर ﷺ द्वारा उसे सवारी करने की अनुमति देना है, इसलिए उसके लिए ऐसा करना जारी रखना जायज़ है। उनका ﷺ कथन: "यदि आप इसके लिए तब तक विवश हैं जब तक कि आपको कोई और सवारी न मिल जाए" इमाम शफी और अबू हनीफा (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) द्वारा कही गई बात की सत्यता और मलिक के मज़हब से इस्माइल ने जो रिवायत की है, उसे दर्शाता है। यह स्पष्ट रूप से बताया गया है कि पैगंबर ﷺ ने एक व्यक्ति को थके हुए क़ुर्बानी के ऊंट को ले जाते देखा और कहा, "इस पर सवार हो जाओ।" अबू हनीफा और शफी ने कहा: यदि अनुमत सवारी इसके मूल्य को कम करती है, तो उसे उस कमी का मूल्य चुकाना होगा और उसे दान (सदक़ा) में देना होगा (4)। सातवां: सर्वशक्तिमान का कथन: {फिर उनका हलाल होना प्राचीन घर (काबा) तक है} [अल-हज्ज: 33] का अर्थ है कि वे काबा पर समाप्त होते हैं, जो तवाफ़ को संदर्भित करता है। उनका कहना "महिस्लुहा" (हलाल होने का स्थान) एहराम की स्थिति की समाप्ति से निकला है। इसका अर्थ यह है कि हज के सभी अनुष्ठान, जिनमें अराफ़ात में ठहरना, कंकड़ मारना और सई (सफा-मरवा की दौड़) शामिल हैं, प्राचीन घर के तवाफ़-ए-इफ़ादा में समाप्त होते हैं। इस प्रकार, इस व्याख्या में स्वयं काबा ही अभीष्ट है; मलिक ने इसे "अल-मुवत्ता" (5) में कहा है।

---

(1) अत-तबरी 16/545 द्वारा रिपोर्ट किया गया। (2) अल-मुफ्हिम 3/422; और उनका कहना: "उन लोगों में से जिन्होंने इसे शाब्दिक रूप में लिया," जिसका अर्थ है सवारी की अनुमति, जैसा कि

इकमल अल-मुअल्लिम 4/410 में स्पष्ट रूप से बताया गया है, और वहां चर्चा इसी के समान है। (3) (ज़) को छोड़कर सभी प्रतियों में: "उन्होंने इसे कहा," और अपनाया गया पाठ (ज़), अल-मुफ्हिम 3/422, और इकमल अल-मुअल्लिम 4/410 से है, और पाठ और कोष्ठक में जो कुछ भी है वह उन्हीं से है। (4) अल-मुफ्हिम 3/422-424, और आखिरी हदीस अत-तहावी ने अनस (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से शरह मानी अल-अथार 2/161 में रिपोर्ट की थी। (5) 1/370।

یہ قول اس کے ذبح کرنے سے متعلق ہے؛ یہ عطاء بن ابی رباح (۱) نے کہا ہے۔ چھٹا مسئلہ: بعض علماء اس بات کی طرف گئے ہیں کہ قربانی کے اونٹ (بدنہ) پر سوار ہونا واجب ہے؛ کیونکہ آپ ﷺ کا ارشاد ہے: «اس پر سوار ہو جاؤ»۔ اور جن لوگوں نے اس کے ظاہر پر عمل کیا ان میں احمد، اسحاق اور اہل ظاہر (۲) شامل ہیں۔ ابن نافع نے مالک سے روایت کی ہے: قربانی کے جانور پر ایسی سواری کرنے میں کوئی حرج نہیں جو اس پر گراں نہ ہو۔ اور مشہور قول یہ ہے کہ اس پر سوار نہ ہو سوائے اس کے کہ اس کے لیے مجبور ہو جائے؛ جابر کی حدیث کی وجہ سے؛ کیونکہ وہ مقید ہے، اور مقید مطلق پر حاکم ہوتا ہے۔ اسی طرح کی بات شافعی اور ابو حنیفہ نے کہی ہے۔ پھر جب وہ ضرورت کے وقت اس پر سوار ہو جائے [اور اسے راحت مل جائے] تو اتر جائے، اسماعیل القاضی نے کہا (۳): امام مالک کا مذہب اسی پر دلالت کرتا ہے، اور یہ ابن القاسم کے ذکر کردہ قول کے خلاف ہے: کہ اس پر اترنا لازم نہیں ہے، ان کی دلیل نبی ﷺ کا اسے سواری کی اجازت دینا ہے، لہذا اس کے لیے اسے برقرار رکھنا جائز ہے۔ اور آپ ﷺ کا قول: «اگر تم اس کے لیے مجبور کر دیے جاؤ یہاں تک کہ تمہیں کوئی اور سواری مل جائے» امام شافعی اور ابو حنیفہ رضی اللہ عنہما کے قول کی صحت پر دلالت کرتا ہے، اور اس پر بھی جسے اسماعیل نے امام مالک کے مذہب سے حکایت کیا ہے۔ اور یہ بات صراحت کے ساتھ آئی ہے کہ نبی ﷺ نے ایک آدمی کو دیکھا جو ایک قربانی کا اونٹ ہانک رہا تھا اور وہ تھک گیا تھا، تو آپ ﷺ نے فرمایا: «اس پر سوار ہو جاؤ»۔ اور ابو حنیفہ اور شافعی نے کہا: اگر مباح سواری سے اس کی قیمت میں کمی آ جائے تو اس پر اس کی قیمت لازم ہے اور وہ اسے صدقہ کرے گا (۴)۔ ساتواں مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {ثُمَّ مَحِلُّهَا إِلَى الْبَيْتِ الْعَتِيقِ} (پھر ان کے حلال ہونے کی جگہ بیت عتیق تک ہے) سے مراد

یہ ہے کہ وہ بیت اللہ تک پہنچ کر ختم ہوتی ہے، اور وہ طواف ہے۔ پس ان کا قول: «مَحِلُّها» محرم کے حلال ہونے (احرام کھولنے) سے ماخوذ ہے۔ اور معنی یہ ہے کہ حج کے تمام شعائر، جیسے عرفہ میں وقوف، رمی جمار اور سعی، بیت عتیق کے طواف افاضہ پر ختم ہوتے ہیں۔ پس اس تاویل کے مطابق بیت (کعبہ) بذات خود مراد ہے؛ یہ بات امام مالک نے «الموطأ» (۵) میں کہی ہے۔

---

(۱) اسے طبری نے ۱۶/ ۵۴۵ میں روایت کیا ہے۔ (۲) المفہم ۳/ ۴۲۲، اور ان کا قول: "اور جن لوگوں نے اس کے ظاہر پر عمل کیا"، یعنی سواری کے جواز پر، جیسا کہ اکمال المعلم ۴/ ۴۱۰ میں صراحت کے ساتھ آیا ہے، اور وہاں کلام اسی طرح ہے۔ (۳) (ظ) کے علاوہ نسخوں میں: "قاله" ہے، اور ثابت شدہ متن (ظ)، المفہم ۳/ ۴۲۲، اور اکمال المعلم ۴/ ۴۱۰ سے ہے، اور کلام اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ انہی سے ہے۔ (۴) المفہم ۳/ ۴۲۲-۴۲۴، اور آخری حدیث طحاوی نے شرح معانی الآثار ۲/ ۱۶۱ میں انس رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے۔ (۵) ۱/ ۳۷۰۔

Surat Al-Hajj: Verses 32 - 34 391

And Ata said: It ends at Makkah (1). Al-Shafi'i said: To the Haram (sanctuary). This is based on the idea that the rituals (Sha'a'ir) are the sacrificial camels (Budn), and there is no reason to specify the rituals despite their generality and to ignore the specific mention of the House (2). And Allah knows best.

Allah Almighty says: {And for every nation We have appointed a rite [of sacrifice] that they may mention the name of Allah over what He has provided for them of [sacrificial] animals. For your god is one God, so to Him submit. And, [O Muhammad], give good tidings to the humble [before their Lord]} (34).

His words, the Almighty: {And for every nation We have appointed a rite}, the verse. When Allah mentioned the sacrifices, He explained that no nation was devoid of them. The nation (Ummah) is: the people gathered on one doctrine, i.e., for every believing group We have appointed a rite.

The rite (Mansak) is: slaughtering and shedding blood; this was said by Mujahid (3). It is said: 'nasaka' if he slaughtered, 'yansuku naskan'. The sacrificial animal is 'nasikah', and its plural is 'nusuk'. Among it is the saying of the Almighty: {or charity, or sacrifice (nusuk)} [Al-Baqarah: 196]. 'Nusuk' is also: obedience.

Al-Azhari said regarding the words of the Almighty: {And for every nation We have appointed a rite}: It indicates the place of slaughter in this context; he meant: the place of sacrifice (4). It is said: 'mansak' and 'mansik', two dialects. Both were recited; the Kufans, except for Asim, recited it with a kasrah on the letter seen (mansik), and the rest with a fatha (mansak) (5).

Al-Farra (6) said: The 'mansak' in the speech of the Arabs is: the habitual place in good or evil. It is said: the rituals of Hajj (manasik al-hajj); because of people's frequent return to them, such as standing at Arafat, throwing pebbles, and Sa'i.

(1) Narrated by Al-Tabari 16 / 547. (2) See Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3 / 1274. (3) Narrated by Al-Tabari 16 / 550. (4) Tahdhib al-Lughah 10 / 74 quoting Al-Zajjaj, and it is in his Ma'ani al-Qur'an 3 / 427, except that he mentioned it in the sense of 'mansikan' with a kasrah on the seen, and said: it is like 'majlis': a place of sitting, and whoever says 'mansak', it is in the sense of the verbal noun (masdar). (5) Al-Sab'ah p. 436, and Al-Taysir p. 157. (6) In Ma'ani al-Qur'an 2 / 230, and the author quoted it from him through Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3 / 98.

सूरह अल-हज: आयतें 32 - 34 391

और अता ने कहा: यह मक्का तक पहुँचता है (1)। अल-शाफ़ी ने कहा: हरम तक। यह इस बात पर आधारित है कि अनुष्ठान (शायर) ऊंटों (बदुन) की बलि हैं, और अनुष्ठानों की व्यापकता के बावजूद उन्हें विशिष्ट बनाने और घर (काबा) के उल्लेख की विशिष्टता को नज़रअंदाज़ करने का कोई कारण नहीं है (2)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह तआला का फरमान है: {और प्रत्येक समुदाय के लिए हमने क़ुर्बानी का एक नियम निर्धारित किया है, ताकि वे उन चौपायों पर अल्लाह का नाम लें जो उसने उन्हें प्रदान किए हैं। तो तुम्हारा पूज्य बस एक ही पूज्य है, अतः तुम उसी के आज्ञाकारी बनो। और (हे नबी!) विनीत लोगों को शुभ सूचना दे दो} (34)।

अल्लाह तआला का कथन: {और प्रत्येक समुदाय के लिए हमने क़ुर्बानी का एक नियम निर्धारित किया है}, आयत। जब अल्लाह तआला ने बलिदानों का उल्लेख किया, तो उन्होंने स्पष्ट किया कि कोई भी समुदाय उनसे रहित नहीं था। समुदाय (उम्मत) है: वे लोग जो एक विचारधारा पर एकत्रित हों, अर्थात: प्रत्येक आस्तिक समूह के लिए हमने एक अनुष्ठान (मंसक) नियुक्त किया है।

'मंसक' का अर्थ है: वध करना और रक्त बहाना; यह मुजाहिद ने कहा (3)। कहा जाता है: 'नसका' यदि उसने वध किया, 'यन्सुको नस्कन'। बलि दिए जाने वाले पशु को 'नसीका' कहा जाता है, और इसका बहुवचन 'नुकुक' है। इसी में से अल्लाह तआला का कथन है: {या दान, या क़ुर्बानी (नुकुक)} [अल-बक़रह: 196]। 'नुकुक' का अर्थ 'आज्ञाकारिता' भी है।

अल-अज़हरी ने अल्लाह तआला के कथन {और प्रत्येक समुदाय के लिए हमने क़ुर्बानी का एक नियम निर्धारित किया है} के बारे में कहा: यह इस संदर्भ में वध के स्थान की ओर संकेत करता है; उनका तात्पर्य था: बलिदान का स्थान (4)। इसे 'मंसक' और 'मंसिक' दोनों तरह से कहा जाता है, ये दो बोलियाँ हैं। दोनों तरह से पढ़ा गया है; आसिम को छोड़कर कूफ़ा वालों ने इसे 'सीन' पर कसरा (मंसिक) के साथ पढ़ा, और बाक़ी लोगों ने फतह (मंसक) के साथ पढ़ा (5)।

अल-फर्रा (6) ने कहा: अरबों की भाषा में 'मंसक' का अर्थ है: भलाई या बुराई में अभ्यस्त स्थान। यह भी कहा गया है: हज के अनुष्ठान (मनासिकुल हज); लोगों के वहां बार-बार लौटने के कारण, जैसे अराफ़ात में खड़ा होना, कंकड़ मारना और सई करना।

(1) इसे अल-तबरी ने 16/547 में उद्धृत किया है। (2) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान 3/1274 देखें। (3) इसे अल-तबरी ने 16/550 में उद्धृत किया है। (4) तहज़ीब अल-लुग़ा 10/74 अल-ज़ज्जाज के हवाले से, और यह उनकी मआनी अल-क़ुरान 3/427 में है, सिवाय इसके कि उन्होंने इसे 'सीन' पर कसरा के साथ 'मंसिकन' के अर्थ में उल्लेख किया है, और कहा: यह 'मजलिस' की तरह है: बैठने का स्थान, और जो 'मंसक' कहता है, वह मस्तर (भाववाचक संज्ञा) के अर्थ में है। (5) अल-सबआ पृष्ठ 436, और अल-तयसीर पृष्ठ 157। (6) मआनी अल-क़ुरान 2/230 में, और लेखक ने इसे इराब अल-क़ुरान 3/98 में अल-नहस के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है।

سورہ الحج: آیات ۳۲ - ۳۴ ۳۹۱

اور عطا نے کہا: یہ مکہ تک ختم ہوتا ہے (۱)۔ اور شافعی نے کہا: حرم تک۔ اور یہ اس بنیاد پر ہے کہ شعائر سے مراد قربانی کے اونٹ (بدن) ہیں، اور شعائر کی عمومیت کے باوجود ان کی تخصیص اور بیت (اللہ) کے ذکر کی خصوصیت کو لغو قرار دینے کی کوئی وجہ نہیں ہے (۲)۔ واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلِكُلِّ أُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنْسَكًا لِيَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَى مَا رَزَقَهُمْ مِنْ بَهِيمَةِ الْأَنْعَامِ فَإِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ فَلَهُ أَسْلِمُوا وَبَشِّرِ الْمُخْبِتِينَ (۳۴)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلِكُلِّ أُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنْسَكًا﴾ الآیہ، جب اللہ تعالیٰ نے ذبیحوں کا ذکر فرمایا تو واضح کیا کہ کوئی بھی امت ان سے خالی نہیں رہی، اور امت سے مراد وہ لوگ ہیں جو ایک مسلک پر جمع ہوں، یعنی: اور ہر مومن جماعت کے لیے ہم نے قربانی کا ایک طریقہ مقرر کیا ہے۔

اور 'منسک' سے مراد ذبح کرنا اور خون بہانا ہے؛ یہ مجاہد (۳) نے کہا ہے۔ کہا جاتا ہے: 'نَسَکَ' جب اس نے ذبح کیا، 'یَنْسُکُ نَسْکاً'۔ اور ذبیحہ 'نسیکہ' کہلاتا ہے، اور اس کی جمع 'نُسُک' ہے، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿أَوْ صَدَقَةٍ أَوْ نُسُكٍ﴾ [البقرہ: ۱۹۶]۔ اور 'نُسُک' کے معنی اطاعت کے بھی ہیں۔

اور ازہری نے اللہ تعالیٰ کے قول ﴿وَلِكُلِّ أُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنْسَكًا﴾ کے بارے میں کہا: یہ اس جگہ ذبح کرنے کے مقام پر دلالت کرتا ہے، ان کی مراد تھی: نَسْک کی جگہ (۴)۔ اور 'مَنْسَک' اور 'مَنْسِک' دونوں طرح کہا جاتا ہے، یہ دو لغتیں ہیں۔ اور دونوں طرح پڑھا گیا ہے؛ کوفیوں نے سوائے عاصم کے 'سین' کے کسرہ کے ساتھ پڑھا، اور باقیوں نے اسے فتحہ کے ساتھ پڑھا (۵)۔

اور فراء (٦) نے کہا: اہل عرب کے کلام میں 'مَنْسَک' سے مراد وہ جگہ ہے جہاں خیر یا شر کے لیے بار بار جایا جائے، اور کہا گیا ہے: مناسکِ حج؛ کیونکہ لوگ وہاں بار بار لوٹتے ہیں، جیسے عرفہ میں وقوف، رمی جمار اور سعی۔

(١) اسے طبری نے ١٦ / ٥٤٧ میں روایت کیا ہے۔ (٢) دیکھیے احکام القرآن لابن العربی ٣ / ١٢٧٤۔ (٣) اسے طبری نے ١٦ / ٥٥٠ میں روایت کیا ہے۔ (٤) تہذیب اللغہ ١٠ / ٧٤ زجاج کے حوالے سے، اور یہ ان کی معانی القرآن ٣ / ٤٢٧ میں ہے، سوائے اس کے کہ انہوں نے اسے 'سین' کے کسرہ کے ساتھ 'منسکاً' کے معنی میں ذکر کیا ہے، اور کہا: یہ 'مجلس' کی طرح ہے: بیٹھنے کی جگہ، اور جس نے 'منسک' کہا، تو وہ مصدر کے معنی میں ہے۔ (٥) السبعہ ص ٤٣٦، اور التیسیر ص ١٥٧۔ (٦) معانی القرآن ٢ / ٢٣٠ میں، اور مصنف نے اسے ان سے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ٣ / ٩٨ میں نقل کیا ہے۔

Ibn Arafa said regarding His saying: {And for every nation We have appointed a rite [of sacrifice]} [22:34], meaning: a path of obedience to Allah Almighty; it is said: "He followed the rite of his people" when he follows their path.

It was said: 'mansakan' (a rite) means a feast ('eid); as said by Al-Farra'. And it was said: Hajj (pilgrimage); as said by Qatadah (1).

The first opinion is more apparent because of His saying: {that they may mention the name of Allah over what He has provided for them of [sacrificial] animals} [22:34], meaning: over the slaughtering of what He provided for them. So, He commanded to mention His name at the time of slaughtering and that the slaughtering should be for Him alone, because He is the Provider of that.

Then the phrasing shifts from reporting about past nations to informing those present, with the meaning: So, He is one God for all of you, and likewise, the matter of the sacrifice should be sincere to Him.

His saying: {So to Him submit} means: for His right, His face, and His blessings, believe and submit. It is also possible that it means submission, i.e., obey and comply with Him.

His saying: {And give good tidings to the humble} [22:34]. Al-Mukhbit (the humble) is the modest, submissive person among the believers. 'Al-Khabt' is low ground, meaning: give them the glad tidings of a great reward. Amr ibn Aws said: "The humble are those who do not oppress, and when they are oppressed, they do not seek revenge." Mujahid said, as narrated from him by Sufyan from Ibn Abi Najih: "The humble are those who are content with the command of Allah, the Mighty and Sublime" (2).

His saying: {Who, when Allah is mentioned, their hearts are fearful, and [to] the patient over what has afflicted them, and the establishers of prayer, and who spend from what We have provided them} [22:35].

There are two points here:

First: His saying: {their hearts are fearful} means: they fear and are wary of disobeying Him. He described them as having fear and trembling when He is mentioned, and that is due to the strength of their certainty and their mindfulness of their Lord, as if they are standing before Him.

(1) The sayings of Qatadah and Al-Farra' were mentioned by Ibn Al-Arabi in "Ahkam al-Qur'an" 3/1275. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/122. The sayings of Mujahid and Amr ibn Aws were recorded by At-Tabari 16/551. Mujahid's saying was also recorded by Abd al-Razzaq 2/38, and Amr ibn Aws's saying was also recorded by Ibn Abi Shaybah 13/578.

392 / सूरा अल-हज्ज: आयतें 34 - 35

इब्न अराफा ने अल्लाह के इस कथन के बारे में कहा: {और प्रत्येक समुदाय के लिए हमने एक विधान (कुर्बानी का तरीका) नियत किया है} [22:34], अर्थात: अल्लाह सर्वशक्तिमान की आज्ञाकारिता का एक तरीका; कहा जाता है: "उसने अपने लोगों के विधान का पालन किया" जब वह उनके तरीके का अनुसरण करता है।

और कहा गया है: 'मनसकन' (एक विधान) का अर्थ है एक पर्व (ईद); जैसा कि अल-फर्रा ने कहा है। और कहा गया है: हज (तीर्थयात्रा); जैसा कि कतादाह ने कहा है (1)।

पहला मत अधिक स्पष्ट है क्योंकि अल्लाह का कथन है: {ताकि वे उन चौपायों पर अल्लाह का नाम लें जो उसने उन्हें प्रदान किए हैं} [22:34], अर्थात: जो उसने उन्हें प्रदान किया है उसके वध पर। तो, अल्लाह ने वध के समय अपना नाम लेने का आदेश दिया और यह कि वध केवल उसी के लिए होना चाहिए; क्योंकि वही उसका प्रदाता है।

फिर शब्दों का लहजा पिछले समुदायों के बारे में जानकारी देने से हटकर वर्तमान लोगों को यह बताने की ओर मुड़ गया कि: तो तुम सबका ईश्वर एक ही है, इसलिए कुर्बानी के मामले में भी यही होना चाहिए कि वह पूरी तरह उसी के लिए हो।

अल्लाह का कथन: {अतः तुम उसी के आज्ञाकारी बन जाओ} का अर्थ है: उसके अधिकार, उसके चेहरे और उसके वरदानों के लिए, विश्वास लाओ और समर्पित हो जाओ। यह भी संभव है कि इसका अर्थ आत्मसमर्पण हो, अर्थात: उसकी आज्ञा मानो और उसका अनुसरण करो।

अल्लाह का कथन: {और विनीत लोगों को शुभ समाचार दे दो} [22:34]। 'अल-मुख़्बित' (विनीत) मोमिनों में से विनम्र और विनीत व्यक्ति है। 'अल-ख़ब्त' धरती का निचला हिस्सा होता है, अर्थात: उन्हें भारी प्रतिफल का शुभ समाचार दे दो। अम्र इब्न औस ने कहा: "विनीत वे हैं जो ज़ुल्म नहीं करते, और जब उन पर ज़ुल्म किया जाता है, तो वे बदला नहीं लेते।" मुजाहिद ने कहा, जैसा कि सुफ़यान ने इब्न अबी नजीह के हवाले से रिवायत किया है: "विनीत वे हैं जो अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल के आदेश पर संतुष्ट हैं" (2)।

अल्लाह का कथन: {वे लोग कि जब अल्लाह का नाम लिया जाता है तो उनके हृदय काँप उठते हैं, और जो कुछ उन पर बीतता है उस पर धैर्य रखने वाले और नमाज़ कायम करने वाले और जो कुछ हमने उन्हें दिया है उसमें से खर्च करने वाले} [22:35]।

इसमें दो मसले हैं:

पहला: अल्लाह का कथन: {उनके हृदय काँप उठते हैं} अर्थात: वे डरते हैं और उसकी अवज्ञा करने से बचते हैं। उसने उनके ज़िक्र के समय उनके डर और घबराहट का वर्णन किया है, और यह उनके विश्वास की मज़बूती और अपने रब के प्रति उनके सम्मान के कारण है, मानो वे उसके सामने खड़े हों।

---

(1) कतादाह और अल-फर्रा के कथनों का उल्लेख इब्न अल-अरबी ने "अहकाम अल-कुरान" 3/1275 में किया है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/122। मुजाहिद और अम्र इब्न औस के कथनों को अत-तबरी ने 16/551 में दर्ज किया है। मुजाहिद के कथन को अब्द अल-रज्जाक ने 2/38 में और अम्र इब्न औस के कथन को इब्न अबी शैबा ने 13/578 में भी दर्ज किया है।

٣٩٢ / سورة الحج: الآيتان ٣٤ - ٣٥

ابن عرفہ نے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں کہا: ﴿وَلِكُلِّ أُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنْسَكًا﴾ یعنی: اللہ تعالیٰ کی اطاعت کا ایک طریقہ؛ کہا جاتا ہے: "نَسَکَ نَسْکَ قومہ" (اس نے اپنی قوم کے طریقے کی پیروی کی) جب وہ ان کے طریقے پر چلتا ہے۔

اور کہا گیا: 'منسکاً' سے مراد عید ہے؛ یہ بات الفراء نے کہی ہے۔ اور کہا گیا: حج؛ یہ بات قتادہ نے کہی ہے (١)۔

اور پہلا قول زیادہ واضح ہے کیونکہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿لِيَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَى مَا رَزَقَهُمْ مِنْ بَهِيمَةِ الْأَنْعَامِ﴾ یعنی: جو رزق اللہ نے انہیں دیا ہے اس کے ذبح پر (اللہ کا نام لیں)۔ پس اللہ تعالیٰ نے ذبح کے وقت اپنا نام لینے کا حکم دیا اور یہ کہ ذبح صرف اسی کے لیے ہو؛ کیونکہ وہی اس کا رازق ہے۔

پھر کلام کا رخ گزشتہ امتوں کی خبر دینے سے ہٹ کر حاضرین کو یہ بتانے کی طرف مڑ گیا جس کا مفہوم یہ ہے کہ: پس تم سب کا معبود ایک ہی ہے، اسی طرح قربانی کا معاملہ بھی ہے کہ اسے صرف اسی کے لیے خالص ہونا چاہیے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَلَهُ أَسْلِمُوا﴾ اس کا مطلب ہے: اس کے حق، اس کی رضا اور اس کے انعام کی خاطر ایمان لاؤ اور فرماں برداری کرو۔ یہ بھی احتمال ہے کہ اس سے مراد سر تسلیم خم کرنا ہو، یعنی: اسی کی اطاعت کرو اور اسی کے تابع رہو۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَبَشِّرِ الْمُخْبِتِينَ﴾ 'مخبت' سے مراد مومنین میں سے عاجزی اور انکساری اختیار کرنے والے ہیں۔ 'خبت' زمین کے نشیبی حصے کو کہتے ہیں، یعنی: انہیں بڑے ثواب کی

خوشخبری دے دیں۔ عمرو بن اوس نے کہا: مخبتین وہ ہیں جو ظلم نہیں کرتے، اور جب ان پر ظلم کیا جائے تو وہ بدلہ نہیں لیتے۔ مجاہد نے سفیان سے، انہوں نے ابن ابی نجیح سے روایت کرتے ہوئے کہا: مخبتین وہ ہیں جو اللہ عزوجل کے حکم پر مطمئن رہنے والے ہیں (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ وَالصَّابِرِينَ عَلَى مَا أَصَابَهُمْ وَالْمُقِيمِي الصَّلَاةِ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ ﴾

اس میں دو مسئلے ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ﴾ یعنی: وہ ڈر گئے اور اس کی نافرمانی سے بچنے لگے۔ پس اللہ نے اس کے ذکر کے وقت ان کے ڈر اور خوف کا تذکرہ فرمایا، اور یہ ان کے یقین کی قوت اور اپنے رب کے پاس ہونے کے احساس کی وجہ سے ہے گویا وہ اس کے سامنے کھڑے ہوں۔

---

(۱) قتادہ اور الفراء کا قول ابن العربی نے احکام القرآن ۳/۱۲۷۵ میں ذکر کیا ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۴ / ۱۲۲، اور مجاہد اور عمرو بن اوس کا قول طبری نے ۱۶ / ۵۵۱ میں تخریج کیا ہے، اور مجاہد کا قول عبدالرزاق نے ۲/۳۸ میں بھی نکالا ہے، اور عمرو بن اوس کا قول ابن ابی شیبہ نے ۱۳/۵۷۸ میں بھی نکالا ہے۔

393 Surah Al-Hajj: Verse 35

And He described them as having patience and establishing and maintaining prayer. It was narrated that this verse: {And give good tidings to the humble} was revealed concerning Abu Bakr, 'Umar, and 'Ali, may Allah be pleased with them (1). The majority recited: {And those who establish prayer} with the genitive case (kasra) due to addition (idafa). Abu 'Amr recited: "prayer" (as-salata) with the accusative case (fatha) based on the presumption of the letter 'nun' [at the end of the plural word], and that its omission was for brevity due to the length of the noun (2). Sibawayh recited: "Those who guard the nakedness of the kinsfolk (3) ..." Second: This verse is similar to Allah Almighty's saying: {The believers are only those who, when Allah is mentioned, their hearts become fearful, and when His verses are recited to them, it increases them in faith; and upon their Lord they rely} [Al-Anfal: 2], and His saying: {Allah has sent down the best statement: a consistent Book wherein is reiteration. The skins shiver therefrom of those who fear their Lord; then their skins and their hearts relax at the remembrance of Allah} [Az-Zumar: 23]. This is the state of those who know Allah, those who fear His power and punishment, not like what is done by the ignorant commoners and the base innovators, such as screaming, roaring, and braying that resembles the braying of donkeys. It is said to whoever engages in such behavior and claims that it is spiritual ecstasy and humility: You have not reached a level equal to the state of the Messenger of Allah ﷺ nor the state of his companions in the knowledge of Allah Almighty, fear of Him, and glorification of His majesty. Despite that, their state during sermons was understanding from Allah and weeping out of fear of Him. Similarly, Allah Almighty described the states of the people of knowledge when hearing His mention and reciting His Book. Whoever is not like that is not on their guidance nor on...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/122. (2) Al-Muhtasib 2/80, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/122. It is among the anomalous recitations, p. 95 from Ibn Abi Ishaq. The mutawatir recitation from Abu 'Amr is the same as the recitation of the group. (3) Al-Kitab 1/186 and 202, and attributed to a man from the Ansar. Its completion is: Those who guard the nakedness of the kinsfolk, no defect comes to them from behind us. It is in Jamharat Ash'ar al-'Arab 2/675 within a poem by 'Amr bin Imru' al-Qais, which is what Al-Baghdadi favored in Al-Khizana 4/283. Al-Batalyawsi attributed it in Al-Hulal p. 122 to Qais bin al-Khatim. In Al-Jamhara and Al-Hulal it is narrated as 'wakf' instead of 'nataf'. Al-Batalyawsi said: 'Al-wakf' here means fault. It is also narrated as 'nataf',

which is similar to 'al-wakf'. It was also narrated as 'awrati' with a genitive case as mentioned by the author of Al-Khizana 4/273.

३९३ सूरह अल-हज: आयत ३५

और उसने उनका वर्णन धैर्य और नमाज़ की स्थापना और उसे जारी रखने के साथ किया। यह रिवायत है कि यह आयत: {और विनीत लोगों को खुशखबरी दे दो} अबू बक्र, उमर और अली (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) के बारे में उतरी थी (१)। बहुमत ने पढ़ा: {और नमाज़ कायम करने वाले} (वल-मुक़ीमिस्-सलाति) इज़ाफ़त (सम्बन्ध) के कारण जेर (कसरह) के साथ। अबू अमर ने "नमाज़" (अस्-सलात) को नून के आभास पर ज़बर (फ़तह) के साथ पढ़ा, और यह कि नाम की लंबाई के कारण संक्षिप्त करने के लिए इसे हटा दिया गया था (२)। सिबवैह ने पढ़ा: "कुल की कमियों की रक्षा करने वाले (३) ..." दूसरा: यह आयत अल्लाह तआला के इस कथन के समान है: {मोमिन तो वही हैं कि जब अल्लाह का ज़िक्र किया जाता है तो उनके दिल दहल जाते हैं, और जब उनके सामने उसकी आयतें पढ़ी जाती हैं तो उनका ईमान बढ़ जाता है और वे अपने रब पर भरोसा रखते हैं} [अल-अनफ़ाल: २], और उसका कथन: {अल्लाह ने बेहतरीन बात उतारी है, एक ऐसी किताब जिसके हिस्से आपस में मिलते-जुलते हैं, बार-बार दोहराई जाने वाली। उससे उन लोगों की खालें कांप उठती हैं जो अपने रब से डरते हैं, फिर उनकी खालें और उनके दिल अल्लाह की याद की तरफ नरम हो जाते हैं} [अज़-ज़ुमर: २३]। यह अल्लाह को जानने वालों की स्थिति है, जो उसकी शक्ति और सज़ा से डरते हैं, न कि वैसा जो अज्ञानी सामान्य लोग और नीच नवाचारी (बिदअती) करते हैं, जैसे चिल्लाना, दहाड़ना और गधे की तरह रेंकना। जो कोई भी ऐसा व्यवहार करता है और दावा करता है कि यह आध्यात्मिक आनंद (वज्द) और विनम्रता है, उससे कहा जाता है: आप अल्लाह तआला की पहचान, उसके डर और उसकी महानता के महिमामंडन में न तो अल्लाह के रसूल ﷺ की स्थिति के बराबर पहुँच पाए हैं और न ही उनके साथियों की स्थिति के। इसके बावजूद, उपदेशों के समय उनकी स्थिति अल्लाह से समझ हासिल करना और उसके डर से रोना थी। इसी तरह, अल्लाह तआला ने ज़िक्र सुनने और उसकी किताब की तिलावत के समय ज्ञान वालों की स्थितियों का वर्णन किया है। जो कोई वैसा नहीं है, वह न तो उनके मार्गदर्शन पर है और न ही...

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१२२। (२) अल-मुहतासिब २/८०, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१२२। यह इब्न अबी इसहाक से पेज ९५ पर शाज़ (असाधारण) किरातों में से है। अबू अमर से मुतवातिर किरात वही है जो जमाअत की किरात है। (३) अल-किताब १/१८६ और २०२, और इसे अंसार के एक व्यक्ति से संबद्ध किया गया है, और इसका पूर्ण रूप है: "कुल की कमियों की रक्षा करने वाले, हमारे पीछे से उन पर कोई दोष नहीं आता।" यह 'जमहरत अशआर अल-अरब' २/६७५ में अम्र बिन इम्रुल

क़ैस की एक कविता के भीतर है, और बग़दादी ने 'अल-खिजाना' ४/२८३ में इसी को प्राथमिकता दी है। बतल्यौसी ने 'अल-हुलल' पेज १२२ में इसे क़ैस बिन अल-खतीम से जोड़ा है। जमहरा और हुलल में यह 'वक़्फ़' के साथ रिवायत है, 'नतफ़' के बजाय। बतल्यौसी ने कहा: यहाँ 'वक़्फ़' का अर्थ दोष है। यह 'नतफ़' के रूप में भी वर्णित है, जो 'वक़्फ़' के समान है। इसे 'अवरति' (जेर के साथ) भी रिवायत किया गया है जैसा कि 'अल-खिजाना' के लेखक ने ४/२७३ में उल्लेख किया है।

۳۹۳ سورہ الحج: آیت ۳۵

اور ان کی صفت صبر اور نماز کے قیام اور اس کی پابندی کے ساتھ بیان فرمائی۔ اور مروی ہے کہ یہ آیت: {اور عاجزی کرنے والوں کو خوشخبری دے دو} ابوبکر، عمر اور علی رضوان اللہ علیہم کے بارے میں نازل ہوئی (۱)۔ جمہور نے پڑھا: {اور نماز قائم کرنے والے} (والمقیمی الصلوۃ) اضافت کی بنا پر زیر (جر) کے ساتھ اور ابو عمرو نے "الصلاۃ" کو نون کے توہم پر زبر (نصب) کے ساتھ پڑھا، اور یہ کہ اسم کی طوالت کی وجہ سے تخفیف کے لیے اسے حذف کر دیا گیا (۲)، اور سیبویہ نے پڑھا: "قبیلے کی پردہ پوشی کرنے والے (۳) ..." دوسری بات: یہ آیت اللہ تعالیٰ کے اس قول کی مانند ہے: {ایمان والے تو وہی ہیں کہ جب اللہ کا ذکر کیا جاتا ہے تو ان کے دل ڈر جاتے ہیں، اور جب ان پر اس کی آیتیں تلاوت کی جاتی ہیں تو وہ ان کے ایمان کو بڑھا دیتی ہیں اور وہ اپنے رب پر بھروسہ کرتے ہیں} [الأنفال: ۲]، اور اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اللہ نے بہترین کلام نازل فرمایا ہے، ایسی کتاب جس کے مضامین باہم ملتے جلتے ہیں، بار بار دہرائے جانے والے۔ اس سے ان لوگوں کے رونگٹے کھڑے ہو جاتے ہیں جو اپنے رب سے ڈرتے ہیں، پھر ان کی کھالیں اور ان کے دل اللہ کے ذکر کی طرف نرم ہو جاتے ہیں} [الزمر: ۲۳]۔ یہ اللہ کی پہچان رکھنے والوں (عارفین) کی حالت ہے، جو اس کی پکڑ اور عذاب سے ڈرنے والے ہیں، نہ کہ ویسا جیسا جاہل عوام اور گھٹیا بدعتی کرتے ہیں، جیسے چیخنا، چنگھاڑنا اور گدھے کی طرح رینگنا۔ جو شخص ایسی حرکتیں کرے اور یہ دعویٰ کرے کہ یہ وجد اور خشوع ہے، اس سے کہا جائے گا: تم اللہ تعالیٰ کی پہچان، اس کے خوف اور اس کی عظمت کی شان میں نہ رسول اللہ ﷺ کے حال کے برابر پہنچ سکے ہو اور نہ ہی ان کے صحابہ کے حال کے۔ اس کے باوجود وعظ و نصیحت کے وقت ان کا حال اللہ سے سمجھ بوجھ حاصل کرنا اور اللہ کے خوف سے رونا ہوتا تھا۔

اسی طرح اللہ تعالیٰ نے ذکر سننے اور اس کی کتاب کی تلاوت کے وقت اہل معرفت کے احوال بیان فرمائے ہیں۔ جو ایسا نہیں ہے وہ نہ ان کی ہدایت پر ہے اور نہ...

(۱) المحرر الوجیز ۴/۱۲۲۔ (۲) المحتسب ۲/۸۰، اور المحرر الوجیز ۴/۱۲۲۔ یہ ابن ابی اسحاق سے صفحہ ۹۵ پر شاذ قراتوں میں سے ہے۔ ابو عمرو سے متواتر قرات وہی ہے جو جماعت کی قرات ہے۔ (۳) الکتاب ۱/۱۸۶ اور ۲۰۲، اور اسے انصار کے ایک شخص کی طرف منسوب کیا گیا ہے، اور اس کا تکملہ یہ ہے: قبیلے کی پردہ پوشی کرنے والے، ان پر ہماری پشت پیچھے سے کوئی عیب نہیں آتا۔ یہ 'جمهرة اشعار العرب' ۲/۶۷۵ میں عمرو بن امرئ القیس کے ایک قصیدے میں ہے، اور بغدادی نے 'الخزانۃ' ۴/۲۸۳ میں اسی کو ترجیح دی ہے۔ بطلیوسی نے 'الحلل' صفحہ ۱۲۲ میں اسے قیس بن الخطیم کی طرف منسوب کیا ہے۔ جمہرہ اور حلل میں یہ 'نطف' کے بجائے 'وکف' کی روایت سے ہے۔ بطلیوسی نے کہا: یہاں 'وکف' کا مطلب عیب ہے۔ اور 'نطف' بھی مروی ہے جو 'وکف' کے ہم معنی ہے۔ اور اسے 'عورة' (زیر کے ساتھ) بھی روایت کیا گیا ہے جیسا کہ صاحبِ خزانہ نے ۴/۲۷۳ میں ذکر کیا ہے۔

Page 394 Surah Al-Hajj: Verses 35 - 36

...their way; Allah Almighty said: {And when they hear what has been revealed to the Messenger, you see their eyes overflowing with tears because of what they have recognized of the truth. They say, "Our Lord, we have believed, so register us among the witnesses."} [Al-Ma'idah: 83]. This is the description of their state and the narration of their words. So whoever follows a path, let him follow [the sunnah/way], and whoever adopts the states of madmen and insanity, he is of the lowest of them in state, and insanity has many forms (1).

It is narrated in the Sahih on the authority of Anas bin Malik: that the people asked the Prophet (PBUH) until they pressed him in questioning. So he came out one day and ascended the pulpit and said: "Ask me; you will not ask me about anything but I will clarify it for you as long as I am in this standing of mine." When the people heard that, they became silent, and they feared that a matter might be at hand. Anas said: I began to look right and left, and behold, every person was wrapping his head in his garment, weeping. And he mentioned the Hadith (2). And the discussion on this matter has already passed in more detail than this in Surah Al-Anfal (3), and praise be to Allah.

Allah Almighty's saying: {And the camels and cattle We have appointed for you as among the symbols of Allah; for you therein is good. So mention the name of Allah upon them when lined up [for sacrifice]; and when they are [lifeless] on their sides, then eat from them and feed the needy and the beggar. Thus have We subjected them to you that you may be grateful.} There are ten issues in it: The first: Allah Almighty's saying: {And the camels/sacrificial animals (Al-Budn)} and Ibn Abi Ishaq read it as: "Al-Budun" (4); they are two dialects, the singular is 'badanah'. Just as it is said: thamrah (fruit), thumur and thumur, and khashabah (piece of wood), khushub and khushub, and in the Revelation:

Footnotes: (1) Al-Mufhim 6/160. It would have been better to suffice in response with what came from the Book and the Sunnah. For rebuking only increases Muslims in division and grudge. (2) Sahih Muslim (2359): (137), and what preceded between brackets is from it, and it was narrated by Ahmad (12820), and Al-Bukhari (6362). It has already been mentioned in 9/450. And his saying: "ahfawhu" means: they were persistent with him. And "arammu": they were silent. And his saying: "and they feared that a matter might be at hand" means: they feared that a punishment would befall them because of his anger. Al-Mufhim 6/158-159. (3) 9/450. (4) I'rab al-Qur'an by al-

Nahhas 3/98, and Ibn Khalawayh mentioned it in the Anomalous Readings p. 95 from al-Hasan and 'Isa, and it was mentioned from Ibn Abi Ishaq that he read: "wa al-budunu" with two dammahs and doubling the noon.

पृष्ठ ३९४ सूरा अल-हज्ज: आयत ३५ - ३६

उनकी शैली; अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {और जब वे उस (कलाम) को सुनते हैं जो रसूल की ओर उतारा गया है, तो तुम देखोगे कि उनकी आँखों से आँसू छलक रहे हैं क्योंकि उन्होंने सत्य को पहचान लिया है। वे कहते हैं, "ऐ हमारे रब, हम ईमान लाए, अतः हमें गवाहों में लिख ले।" } [अल-मइदा: ८३]। यह उनकी स्थिति का वर्णन और उनके शब्दों का विवरण है। अतः जो कोई अनुसरण करना चाहता है उसे (सुन्नत/तरीके का) अनुसरण करना चाहिए, और जो पागलों की स्थिति और पागलपन को अपनाता है, वह उनकी स्थिति में सबसे निम्न है, और पागलपन के कई प्रकार हैं (१)।

सहीह में अनस बिन मलिक से रिवायत है: कि लोगों ने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से इतने सवाल किए कि उन्हें तंग कर दिया। तो आप एक दिन बाहर निकले और मिंबर पर चढ़े और फरमाया: "मुझसे पूछो; तुम मुझसे जिस चीज़ के बारे में भी पूछोगे मैं उसे तुम्हारे लिए स्पष्ट कर दूँगा जब तक मैं अपने इस स्थान पर हूँ।" जब लोगों ने यह सुना, तो वे चुप हो गए और उन्हें डर लगा कि कोई बड़ी बात होने वाली है। अनस ने कहा: मैं दाएँ और बाएँ देखने लगा, तो देखा कि हर आदमी अपने कपड़े में अपना सिर लपेटे रो रहा था। और उन्होंने हदीस का उल्लेख किया (२)। और इस मामले पर चर्चा सूरा अल-अंफाल (३) में इससे अधिक विस्तार से हो चुकी है, और अल्लाह का शुक्र है।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और कुर्बान होने वाले ऊँटों और गायों को हमने तुम्हारे लिए अल्लाह की निशानियों में से बनाया है; तुम्हारे लिए उनमें भलाई है। तो उन पर अल्लाह का नाम लो जब वे कतार में खड़े हों [कुर्बानी के लिए]; फिर जब वे अपने पहलुओं के बल गिर पड़ें (जान निकल जाए), तो उनमें से खुद भी खाओ और संतोष करने वाले (गरीब) और माँगने वाले को भी खिलाओ। इस प्रकार हमने उन्हें तुम्हारे वश में कर दिया है ताकि तुम कृतज्ञ बनो।} इसमें दस मसले हैं: पहला: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और कुर्बान होने वाले जानवर (अल-बुद्र)} और इब्न अबी इसहाक ने इसे "अल-बुदुन" (४) पढ़ा है; ये दो बोलियाँ हैं, इनका एकवचन 'बदना' है। जैसे कहा जाता है: थमरा (फल), थुहुर और थुहुर, और खशबा (लकड़ी), खुशुब और खुशुब, और कुरान में है:

पाद टिप्पणियाँ: (१) अल-मुफिम ६/१६०। जवाब में किताब और सुन्नत से जो आया है उसी पर संतोष करना बेहतर होता। क्योंकि डाँट-फटकार से मुसलमानों में फूट और द्वेष ही बढ़ता है। (२) सहीह मुस्लिम (२३५९): (१३७), और जो कोष्ठकों के बीच है वह उसी से है, और इसे अहमद (१२८२०) और

बुखारी (६३६२) ने रिवायत किया है। और इसका उल्लेख ९/४५० में हो चुका है। और उनका कहना: "अहफौहु" का अर्थ है: उन्होंने उन पर दबाव डाला। और "अरम्मू": वे चुप रहे। और उनका कहना: "और उन्हें डर लगा कि कोई बात होने वाली है" का अर्थ है: उन्हें डर था कि उनके क्रोध पर उन्हें कोई सजा न मिल जाए। अल-मुफिम ६/१५८-१५९। (३) ९/४५०। (४) अल-नहहास द्वारा एराब अल-कुरान ३/९८, और इब्न खलवैह ने इसे शाज़ किरअत (अनियमित पाठ) पृष्ठ ९५ में हसन और ईसा से उद्धृत किया है, और इब्न अबी इसहाक से उल्लेख है कि उन्होंने "व अल-बुदुनु" दो पेश (दम्मा) और नून पर तशदीद के साथ पढ़ा।

صفحہ ۳۹۴ سورۃ الحج: آیات ۳۵ - ۳۶

ان کا طریقہ؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {وَإِذَا سَمِعُوا مَا أُنزِلَ إِلَى الرَّسُولِ تَرَىٰ أَعْيُنَهُمْ تَفِيضُ مِنَ الدَّمْعِ مِمَّا عَرَفُوا مِنَ الْحَقِّ ۖ يَقُولُونَ رَبَّنَا آمَنَّا فَاكْتُبْنَا مَعَ الشَّاهِدِينَ} [المائدۃ: ۸۳]۔ پس یہ ان کے حال کی صفت اور ان کے قول کی حکایت ہے، تو جو کوئی سنت پر چلنا چاہے اسے سنت پر چلنا چاہیے، اور جس نے دیوانوں اور جنون کے احوال اپنائے تو وہ حال کے اعتبار سے ان میں سب سے کم تر ہے، اور جنون کی بہت سی قسمیں ہیں (۱)۔

صحیح (بخاری و مسلم) میں انس بن مالک سے مروی ہے کہ: لوگوں نے نبی کریم ﷺ سے اتنے سوالات کیے کہ آپ ﷺ کو زچ کر دیا۔ پس آپ ایک دن نکلے اور منبر پر تشریف لائے اور فرمایا: "مجھ سے پوچھو؛ تم مجھ سے جس چیز کے بارے میں بھی پوچھو گے میں اسے تمہارے لیے واضح کر دوں گا جب تک میں اپنے اس مقام پر ہوں۔" جب لوگوں نے یہ سنا تو وہ خاموش ہو گئے، اور وہ ڈرے کہ کہیں کوئی بڑا معاملہ نہ پیش آ گیا ہو۔ انس فرماتے ہیں: میں دائیں بائیں دیکھنے لگا تو دیکھا کہ ہر شخص اپنا سر کپڑے میں لپیٹے رو رہا تھا۔ اور انہوں نے حدیث ذکر کی (۲)۔ اور اس مسئلے پر بات سورۃ الانفال (۳) میں اس سے زیادہ تفصیل سے گزر چکی ہے، والحمد للہ۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وَالْبُدْنَ جَعَلْنَاهَا لَكُم مِّن شَعَائِرِ اللَّهِ لَكُمْ فِيهَا خَيْرٌ ۖ فَاذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَيْهَا صَوَافَّ ۖ فَإِذَا وَجَبَتْ جُنُوبُهَا فَكُلُوا مِنْهَا وَأَطْعِمُوا الْقَانِعَ وَالْمُعْتَرَّ ۚ كَذَٰلِكَ سَخَّرْنَاهَا لَكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ} اس میں دس مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وَالْبُدْنَ} اور ابن ابی اسحاق نے اسے "والبُدُن" (۴) پڑھا ہے؛ یہ دو لغتیں ہیں، ان کا واحد 'بَدَنہ' ہے۔ جیسے کہا جاتا ہے: ثمرہ، ثُمُر اور ثُمُر، اور خشبۃ، خُشُب اور خُشُب، اور تنزیل (قرآن) میں ہے:

حواشی: (۱) المفہم ۶/ ۱۶۰۔ جواب میں کتاب و سنت میں جو وارد ہوا ہے اسی پر اکتفا کرنا بہتر تھا۔ کیونکہ ملامت کرنا مسلمانوں میں تفرقہ اور بغض ہی بڑھاتا ہے۔ (۲) صحیح مسلم (۲۳۵۹): (۱۳۷)، اور جو قوسین کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے، اور اسے احمد (۱۲۸۲۰) اور بخاری (۶۳۶۲) نے روایت کیا ہے۔ اور یہ ۹/ ۴۵۰ میں گزر چکا ہے۔ اور ان کا قول: "أحفوه" یعنی: انہوں نے اصرار کیا۔ اور "أرمُّوا": خاموش ہو گئے۔ اور ان کا قول: "اور وہ ڈرے کہ کہیں کوئی معاملہ نہ پیش آ گیا ہو" یعنی: وہ ڈرے کہ آپ ﷺ کے غصے کی وجہ سے ان پر کوئی سزا نہ نازل ہو جائے۔ المفہم ۶/ ۱۵۸ - ۱۵۹۔ (۳) ۹ / ۴۵۰۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس ۳/ ۹۸، اور ابن خالویہ نے اسے شاذ قرأتوں میں ص ۹۵ پر حسن اور عیسیٰ سے ذکر کیا ہے، اور ابن ابی اسحاق سے مروی ہے کہ انہوں نے "والبُدُنُ" دو پیش اور نون کی تشدید کے ساتھ پڑھا ہے۔

395 Surah Al-Hajj: Verse 36

"And he had fruit" [Al-Kahf: 34], and it was read: "thumurun" (1) in two dialects. It was called 'Badanah' because it becomes fleshy (tabaddana), and 'badana' means fatness. It was said that this name is specific to camels. It was also said: 'al-budn' is the plural of 'badan' with a fatḥah on the bā' and dāl. It is said: 'baduna ar-rajul' (the man became fat) with a ḍammah on the dāl. And 'baddana' with a shaddah means he grew old; and in the Hadith: "I have grown old" (2) meaning I have aged. It was also narrated as 'baduntu' but it has no meaning because it contradicts his description (peace be upon him), and its meaning would be an abundance of flesh (3). It is said: 'baduna ar-rajul yab-dunu badnan wa badānatan' so he is 'bādin', meaning huge.

The second point: The scholars differed regarding the 'budn' (sacrificial animals); does it apply to animals other than camels, such as cattle, or not? Ibn Mas'ud, 'Ata, and Al-Shafi'i said: No. Malik and Abu Hanifa said: Yes. The benefit of this disagreement is for someone who vows a 'badanah' but cannot find one, or is unable to get it but is able to get a cow; does it suffice for him or not? According to the school of Al-Shafi'i and 'Ata, it does not suffice. According to the school of Malik, it suffices (4).

The correct view is that held by Al-Shafi'i and 'Ata; because of his saying (peace and blessings be upon him) in the authentic Hadith regarding Friday: "Whoever goes in the first hour, it is as if he sacrificed a 'badanah', and whoever goes in the second hour, it is as if he sacrificed a cow" the Hadith (5). His differentiation between the cow and the 'badanah' indicates that cows are not called 'budn', and Allah knows best. Also, His saying (the Exalted): "Then when they are down on their sides" indicates that, as this description is specific to camels. Cows are laid down and slaughtered like sheep; as will come later (6).

---

(1) Ibn Kathir, Nafi', Ibn 'Amir, Hamzah, and Al-Kisa'i read: "thumurun" with ḍammah on the thā' and mīm. Abu 'Amr read: "thumrun" with ḍammah on the thā' and sukūn on the mīm. 'Asim read: "thamara" with fatḥah on the thā' and mīm. Al-Sab'ah p. 390, and Al-Taysir p. 143. (2) A portion of a Hadith narrated by Ahmad (16838), Abu Dawud (619), Ibn Majah (963), and Ibn Hibban (2229) from Mu'awiyah, and Ibn Hibban also narrated it (2231) from Abu Hurairah. (3) Gharib al-Hadith by Abu 'Ubayd 1/152-153, and Tahdhib al-Lughah 14/144, and what follows from it. (4) Al-Mufhim 2/488. (5) A portion of a Hadith narrated by Ahmad (9926), Al-Bukhari (881), and Muslim (850) from Abu Hurairah. (6) In the sixth issue.

395 सूरह अल-हज्ज: आयत 36

"और उसके पास फल थे" [अल-कहफ़: 34], और इसे "थुमुरुन" (1) दो बोलियों में पढ़ा गया है। इसे 'बदना' कहा जाता है क्योंकि यह मांसल (तबद्धन) हो जाता है, और 'बदाना' का अर्थ है मोटापा। यह कहा गया है कि यह नाम ऊंटों के लिए विशिष्ट है। यह भी कहा गया है: 'अल-बुदन', 'बदन' का बहुवचन है जिसमें बा और दाल पर फ़तहा है। कहा जाता है: 'बदुन अर-रजुल' (आदमी मोटा हो गया) दाल पर धम्मा के साथ। और 'बददना' शद्दा के साथ का अर्थ है वह बूढ़ा हो गया; और हदीस में है: "मैं बूढ़ा हो गया हूँ" (2) यानी मेरी उम्र हो गई है। यह 'बदुन्तु' के रूप में भी वर्णित है लेकिन इसका कोई अर्थ नहीं है क्योंकि यह उनके(शांति और आशीर्वाद उन पर हो) वर्णन के विपरीत है, और इसका अर्थ मांस की प्रचुरता (3) होगा। कहा जाता है: 'बदुन अर-रजुल यब-दुनु बदनन वा बदानातन' तो वह 'बादिन' है, जिसका अर्थ है विशाल।

दूसरा बिंदु: विद्वानों ने 'बुदन' (बलि के जानवरों) के संबंध में मतभेद किया है; क्या यह ऊंटों के अलावा अन्य जानवरों जैसे गायों पर लागू होता है या नहीं? इब्न मसूद, अता और अल-शाफ़ई ने कहा: नहीं। मलिक और अबू हनीफ़ा ने कहा: हाँ। इस असहमति का लाभ उस व्यक्ति के लिए है जिसने 'बदना' की मन्नत मांगी लेकिन उसे वह नहीं मिली, या वह उसे पाने में असमर्थ है लेकिन गाय पाने में सक्षम है; क्या यह उसके लिए पर्याप्त है या नहीं? अल-शाफ़ई और अता के मत के अनुसार, यह पर्याप्त नहीं है। मलिक के मत के अनुसार, यह पर्याप्त है (4)।

सही विचार वह है जो अल-शाफ़ई और अता द्वारा रखा गया है; शुक्रवार के संबंध में प्रामाणिक हदीस में उनके(शांति और आशीर्वाद उन पर हो) कहने के कारण: "जो कोई पहले घंटे में जाता है, वह ऐसा है जैसे उसने 'बदना' की बलि दी, और जो कोई दूसरे घंटे में जाता है, वह ऐसा है जैसे उसने एक गाय की बलि दी" हदीस (5)। गाय और 'बदना' के बीच उनका अंतर यह दर्शाता है कि गायों को 'बुदन' नहीं कहा जाता है, और अल्लाह बेहतर जानता है। साथ ही, उनका (सर्वोच्च) कहना: "फिर जब वे अपने किनारों पर गिर जाएँ' इस ओर संकेत करता है, क्योंकि यह वर्णन ऊंटों के लिए विशिष्ट है। गायों को भेड़ों की तरह लिटाया और ज़बह किया जाता है; जैसा कि आगे आएगा (6)।

---

(1) इब्न कसीर, नाफी, इब्न आमिर, हमज़ा और अल-किसाई ने पढ़ा: "थुमुरुन" था और मीम पर धम्मा के साथ। अबू अम्र ने पढ़ा: "थुम्रुन" था पर धम्मा और मीम पर सुकून के साथ। आसिम ने पढ़ा: "थमरा" था और मीम पर फ़तहा के साथ। अल-सबअ पृ. 390, और अल-तयसीर पृ. 143। (2) हदीस

का एक हिस्सा अहमद (16838), अबू दाऊद (619), इब्न माजा (963), और इब्न हिब्बान (2229) द्वारा मुआविया से वर्णित है, और इब्न हिब्बान ने इसे अबू हुरैरा से भी वर्णित किया है (2231)। (3) अबू उबैद द्वारा गरीब अल-हदीस 1/152-153, और तहजीब अल-लुगा 14/144, और इसके बाद का हिस्सा। (4) अल-मुफ़हिम 2/488। (5) हदीस का एक हिस्सा अहमद (9926), अल-बुखारी (881), और मुस्लिम (850) द्वारा अबू हुरैरा से वर्णित है। (6) छठे मुद्दे में।

﴿وكان له ثُمُرٌ﴾ [الكهف: ۳۴]، اور اسے ﴿ثُمُرٌ﴾(۱) دو لغتوں میں پڑھا گیا۔ اسے 'بدنہ' کہا گیا کیونکہ وہ فربہ (تَبَدَّن) ہو جاتا ہے، اور 'بدانہ' کا مطلب موٹاپا ہے۔ کہا گیا: یہ نام اونٹوں کے لیے خاص ہے۔ اور کہا گیا: 'البُدْن'، 'بَدَن' کی جمع ہے با اور دال کے فتحہ کے ساتھ کہا جاتا ہے: 'بَدُنَ الرجل'؛ دال کے ضمہ کے ساتھ: جب وہ موٹا ہو جائے۔ اور 'بدَّن'؛ تشدید کے ساتھ: جب وہ بوڑھا اور معمر ہو جائے؛ اور حدیث میں ہے «إِنِّي قد بَدَّنْتُ»(۲) یعنی میں بوڑھا اور معمر ہو گیا ہوں۔ اور «بَدُنْتُ» بھی مروی ہے لیکن اس کا کوئی معنی نہیں؛ کیونکہ یہ آپ ﷺ کی صفت کے خلاف ہے، اور اس کا معنی گوشت کی کثرت ہے(۳)۔ کہا جاتا ہے: 'بَدُنَ الرجل يبدُن بَدْنًا وبدانة' پس وہ 'بادِنٌ' ہے، یعنی جسیم۔

دوسرا مسئلہ: علماء کا 'بُدْن' کے بارے میں اختلاف ہے؛ کیا اس کا اطلاق اونٹوں کے علاوہ گائے وغیرہ پر ہوتا ہے یا نہیں؟ ابن مسعود، عطا اور شافعی نے کہا: نہیں۔ اور مالک اور ابو حنیفہ نے کہا: ہاں۔ اور اس اختلاف کا فائدہ اس شخص کے لیے ہے جس نے بدنہ کی نذر مانی ہو لیکن اسے بدنہ نہ ملے، یا وہ اس پر قادر نہ ہو اور گائے پر قادر ہو؛ تو کیا یہ اسے کفایت کرے گی یا نہیں؟ شافعی اور عطا کے مذہب کے مطابق اسے کفایت نہیں کرے گی۔ اور مالک کے مذہب کے مطابق اسے کفایت کرے گی(۴)۔

اور صحیح وہ ہے جس کی طرف شافعی اور عطا گئے ہیں؛ کیونکہ آپ ﷺ کا جمعہ کے دن کے بارے میں صحیح حدیث میں قول ہے: «جس نے پہلی ساعت میں سفر کیا تو گویا اس نے بدنہ (اونٹ) قربان کیا، اور جس نے دوسری ساعت میں سفر کیا تو گویا اس نے گائے قربان کی» حدیث(۵)۔ پس آپ ﷺ کا گائے اور بدنہ کے درمیان فرق کرنا اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ گائے

کو بدن نہیں کہا جاتا، واللہ اعلم۔ اور اللہ تعالیٰ کا یہ قول بھی: ﴿فَإِذَا وَجَبَتْ جُنُوبُهَا﴾ اسی پر دلالت کرتا ہے، کیونکہ یہ وصف اونٹوں کے لیے خاص ہے۔ اور گائے کو بکری کی طرح لٹا کر ذبح کیا جاتا ہے؛ جیسا کہ آگے آئے گا(۶)۔

---

(۱) ابن کثیر، نافع، ابن عامر، حمزہ اور کسائی نے «ثُمُر» ثا اور میم کے ضمہ کے ساتھ پڑھا۔ ابو عمرو نے «ثُمْر» ثا کے ضمہ اور میم کے سکون کے ساتھ پڑھا۔ عاصم نے «ثَمَر» ثا اور میم کے فتحہ کے ساتھ پڑھا۔ السبعہ ص ۳۹۰، اور التیسیر ص ۱۴۳۔ (۲) حدیث کا ایک حصہ جسے احمد (۱۶۸۳۸)، ابوداؤد (۶۱۹)، ابن ماجہ (۹۶۳)، اور ابن حبان (۲۲۲۹) نے معاویہ سے روایت کیا، اور ابن حبان نے اسے (۲۲۳۱) ابوہریرہ سے بھی روایت کیا۔ (۳) غریب الحدیث از ابو عبید ۱/ ۱۵۲ - ۱۵۳، اور تہذیب اللغہ ۱۴/ ۱۴۴، اور اس کے بعد سے۔ (۴) المفہم ۲/ ۴۸۸۔ (۵) حدیث کا ایک حصہ جسے احمد (۹۹۲۶)، بخاری (۸۸۱)، اور مسلم (۸۵۰) نے ابوہریرہ سے روایت کیا۔ (۶) چھٹے مسئلہ میں۔

Surah Al-Hajj: Verse 36 396

Our evidence is that 'Al-Badanah' (sacrificial camel) is derived from 'Al-Badanah' (corpulence), which means largeness, and largeness is found in both (camels and cows). Also, in drawing closer to God Almighty by shedding blood, the cow is in the same status as camels, so that a cow is permissible as a sacrifice on behalf of seven people, just like camels. This is an argument for Abu Hanifa, where Al-Shafi'i agreed with him on that, but that is not in our school of thought (Maliki).

Ibn Shajarah reported that it is said of sheep: 'Badanah', which is an anomalous view. The 'Budun' are camels offered to the Kaaba. The 'Hady' (sacrificial animal) is general, including camels, cows, and sheep (1).

Third: His saying, the Almighty: {From the symbols of Allah} is a text stating that they are some of the symbols. And His saying: {In them is good for you} refers to the benefits mentioned previously. The correct view is its generality in the good of this world and the hereafter.

Fourth: His saying, the Almighty: {So mention the name of Allah over them [while they are] standing in line [for sacrifice]} means: slaughter them in the name of Allah, and 'sawaff' (in line) means: their legs are aligned (2). Camels are slaughtered while standing with one leg tied. The origin of this description is in horses; it is said: the horse 'safana' (stood on three legs) so it is 'safin': if it stands on three legs and bends the tip of the fourth hoof; the 'sunbuk' is the tip of the hoof. And a camel, when they want to slaughter it, one of its front legs is tied so it stands on three legs.

Al-Hasan, Al-A'raj, Mujahid, Zaid bin Aslam, and Abu Musa al-Ash'ari read it as: {Sawafiya} (3) meaning: exclusively for Allah, the Mighty and Sublime, not associating anyone with Him in the naming over its slaughter.

And from Al-Hasan also: 'Sawafin' with a kasra on the fa and tanwin, lightened, and it means the same as the previous one, but the 'ya' was omitted for lightening without standard rule (4).

And 'Sawaff' is the reading of the majority (Jumhur) with a fatha on the fa and a shadda; from 'saffa yasuffu' (to line up). The singular of 'sawaff' is 'saffah'.

---

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi, 3/1276. (2) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj, 3/428, and Al-Zajjaj said: i.e., so mention the name of Allah over them at the time of their slaughter, and the camel is slaughtered standing, and this verse indicates that. (3) Al-

Qira'at al-Shadhdhah p. 95, Al-Muhtasib 2/81, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/122. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/122, and Ibn Khalawayh mentioned the reading in Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 95 without attribution.

सूरा अल-हज्ज: आयत 36 396

हमारा प्रमाण यह है कि 'अल-बदनाह' (बलि का ऊँट) 'अल-बदानाह' (मोटापा) से लिया गया है, जिसका अर्थ है विशालता, और विशालता दोनों (ऊँट और गाय) में पाई जाती है। साथ ही, खून बहाकर अल्लाह के करीब आने में, गाय ऊँटों के समान स्तर पर है, जिससे सात लोगों की ओर से बलिदान के रूप में गाय की अनुमति है, जैसे ऊँटों की। यह अबू हनीफा के लिए एक तर्क है, जहाँ अल-शाफ़ई ने उनसे इस पर सहमति व्यक्त की थी, लेकिन यह हमारे विचार (मलिकी) के स्कूल में नहीं है।

इब्न शजराह ने बताया कि भेड़ों के बारे में कहा जाता है: 'बदनाह', जो कि एक असामान्य दृष्टिकोण है। 'बदुन' वे ऊँट हैं जो काबा को भेंट किए जाते हैं। 'हद्य' (बलि का जानवर) सामान्य है, जिसमें ऊँट, गाय और भेड़ें शामिल हैं (1)।

तीसरा: सर्वशक्तिमान का यह कहना: {अल्लाह के प्रतीकों में से} एक पाठ है जो बताता है कि वे कुछ प्रतीक हैं। और उनका कहना: {उनमें तुम्हारे लिए भलाई है} पहले बताए गए लाभों को संदर्भित करता है। सही दृष्टिकोण इस दुनिया और आख़िरत की भलाई में इसकी सामान्यता है।

चौथा: सर्वशक्तिमान का यह कहना: {अत: उन पर अल्लाह का नाम लो [जबकि वे] कतार में खड़े हों [बलि के लिए]} का अर्थ है: अल्लाह के नाम पर उन्हें ज़बह करो, और 'सवाफ़' (कतार में) का अर्थ है: उनके पैर संरेखित हैं (2)। ऊँटों को खड़े होकर एक पैर बांधकर ज़बह किया जाता है। इस वर्णन का मूल घोड़ों में है; कहा जाता है: घोड़ा 'सफ़ना' (तीन पैरों पर खड़ा हुआ) तो वह 'सफ़िन' है: यदि वह तीन पैरों पर खड़ा होता है और चौथे खुर की नोक को मोड़ता है; 'सुनबुक' खुर की नोक है। और ऊँट को, जब वे उसे ज़बह करना चाहते हैं, तो उसका एक अगला पैर बांध दिया जाता है ताकि वह तीन पैरों पर खड़ा हो सके।

अल-हसन, अल-अराज, मुजाहिद, ज़ैद बिन असलम और अबू मूसा अल-अशअरी ने इसे पढ़ा: {सवाफ़िया} (3) जिसका अर्थ है: विशेष रूप से अल्लाह के लिए, जो शक्तिशाली और महान है, उसके ज़बह करने पर नाम लेने में उसके साथ किसी को शरीक नहीं करना।

और अल-हसन से भी: 'सवाफ़िन' फा पर कसरा और तनवीन के साथ, हल्का किया हुआ, और इसका अर्थ पिछले वाले के समान है, लेकिन 'या' को बिना किसी मानक नियम के हल्का करने के लिए हटा दिया गया था (4)।

और 'सवाफ़' अधिकांश (जम्हूर) का पाठ है जिसमें फा पर फतहा और शद्दा है; 'सफ़ा यसफ़ु' (कतार में लगाना) से। 'सवाफ़' का एकवचन 'साफ़ा' है।

---

(1) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान, 3/1276। (2) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान, 3/428, और अल-ज़ज्जाज ने कहा: यानी, उनके ज़बह के समय उन पर अल्लाह का नाम लें, और ऊँट खड़ा होकर ज़बह किया जाता है, और यह आयत इसका संकेत देती है। (3) अल-किरात अल-शाधधाह पृ. 95, अल-मुहतासिब 2/81, और अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/122। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/122, और इब्न खालवेह ने अल-किरात अल-शाधधाह पृ. 95 में बिना किसी श्रेय के पाठ का उल्लेख किया।

سورة الحج: آیت ۳۶ ۳۹۶

ہماری دلیل یہ ہے کہ 'بدنہ' بدانت (موٹاپے) سے ماخوذ ہے، اور وہ جسامت ہے، اور جسامت ان دونوں (اونٹ اور گائے) میں پائی جاتی ہے۔ نیز اللہ تعالیٰ کے تقرب کے لیے خون بہانے میں گائے اونٹ کے درجے میں ہے، یہاں تک کہ قربانی میں گائے سات افراد کی طرف سے جائز ہے جیسے اونٹ۔ یہ ابوحنیفہ کے لیے دلیل ہے جہاں امام شافعی نے اس پر ان سے اتفاق کیا ہے، اور یہ ہمارے مذہب (مالکی) میں نہیں ہے۔

ابن شجرہ نے نقل کیا ہے کہ بکری کے بارے میں کہا جاتا ہے: بدنہ، اور یہ شاذ قول ہے۔ بدُن وہ اونٹ ہیں جو کعبہ کی طرف بھیجے جاتے ہیں۔ اور ہدی اونٹ، گائے اور بکری سب کے لیے عام ہے (۱)۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿مِن شَعَائِرِ اللهِ﴾ اس بات میں نص ہے کہ وہ شعائر کا کچھ حصہ ہیں۔ اور اس کا فرمان: ﴿لَكُمْ فِيهَا خَيْرٌ﴾ اس سے مراد وہ فوائد ہیں جو پہلے مذکور ہوئے۔ اور صحیح بات دنیا اور آخرت کی بھلائی میں اس کا عموم ہے۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَاذْكُرُوا اسْمَ اللهِ عَلَيْهَا صَوَافَّ﴾ یعنی: انہیں اللہ کے نام پر نحر کرو، اور 'صواف' یعنی: ان کے پاؤں صف بستہ ہوں (۲)۔ اونٹ کھڑے ہو کر بندھی ہوئی حالت میں نحر کیے جاتے ہیں۔ اس وصف کی اصل گھوڑوں میں ہے؛ کہا جاتا ہے: گھوڑے نے 'صفن' کیا تو وہ 'صافن' ہے: جب وہ تین پیروں پر کھڑا ہو اور چوتھے کھر کی نوک کو موڑ لے۔ اور 'سنبک' کھر کی نوک کو کہتے ہیں۔ اور اونٹ کو جب وہ نحر کرنا چاہتے ہیں تو اس کا ایک ہاتھ باندھ دیا جاتا ہے پس وہ تین پاؤں پر کھڑا ہوتا ہے۔

حسن، اعرج، مجاہد، زید بن اسلم اور ابوموسیٰ اشعری نے ﴿صَوَافِيَ﴾ (۳) پڑھا ہے یعنی: خالص اللہ عزوجل کے لیے، وہ اس کے نحر پر نام لینے میں کسی کو شریک نہیں کرتے۔

حسن سے یہ بھی مروی ہے: 'صَوَافٍ' فا کے کسرہ اور تنوین کے ساتھ مخفف، اور یہ پہلے والے ہی کے معنی میں ہے لیکن 'یا' کو بلا قیاس تخفیفاً حذف کر دیا گیا ہے (۴)۔

اور 'صَوَافَّ' جمہور کی قرات ہے فا کے فتحہ اور شد کے ساتھ؛ 'صف یصف' سے۔ اور صواف کی واحد 'صافۃ' ہے۔

---

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۳/۱۲۷۶ ۔ (۲) معانی القرآن للزجاج ۳/۴۲۸ ، اور زجاج نے کہا: یعنی: ان کے نحر کے وقت ان پر اللہ کا نام لو، اور اونٹ کھڑا ہو کر نحر کیا جاتا ہے، اور یہ آیت اس پر دلالت کرتی ہے۔ (۳) القراءات الشاذة ص ۹۵، والمحتسب ۲/۸۱ ، والمحرر الوجیز ۴/۱۲۲ ۔ (۴) المحرر الوجیز ۴/۱۲۲ ، اور ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص ۹۵ میں بغیر نسبت کے اس قرات کا ذکر کیا ہے۔

'Sawaffat', and the singular of 'Sawafi' is 'Safiyah'. Ibn Mas'ud, Ibn Abbas, Ibn Umar, and Abu Ja'far Muhammad bin Ali read: «Sawafin» with the letter 'nun' (1), the plural of 'Safinah'. Its singular cannot be 'Safin' (2); because the 'fa'il' form is not pluralized as 'fawa'il' except in specific words that cannot be used as a general rule; these are: 'faris' (knight) and 'fawaris', 'halik' (perishing) and 'hawalik', and 'khalif' (successor) and 'khawalif' (3). 'As-Safinah' is the one that has raised one of its forelegs with a shackle so that it does not become restless. From this is the Almighty's saying: {The well-bred standing (horses)} [Sad: 31], and Amr bin Kulthum said: We left the horses surrounding him ... their reins hung, standing on three legs (4) And it is narrated: His horses remain mourning him ... their reins hung, standing on three legs (5) Another said: He grew accustomed to standing on three legs, so he remains as if ... he is broken from standing on three (6) Abu Umar Al-Jarmi said: 'Al-Safin' is a vein in the front of the leg; if the horse is struck there, it lifts its leg (7). Al-A'sha said:

(1) The Anomalous Readings, p. 95, and Al-Muhtasib 2/81. (2) But Al-Azhari quoted in Tahdhib al-Lughah 12/206 from Abu Zayd his saying: The Arabs say for the plural of 'Safin': 'Sawafin', 'Safinat', and 'Sufun'. (3) Similarly 'nakis' and 'nawakis', 'gha'ib' and 'ghawa'ib', 'ghafil' and 'ghawafil', 'basil' and 'bawasil'... and this is what is anomalous from the description of the rational masculine in the plural of 'fa'il' on the weight of 'fawa'il'. The base rule for this plural is that it is a description for a rational feminine like 'ha'id' and 'hawa'id', 'taliq' and 'tawaliq', 'qa'id' and 'qawa'id', or a description for an irrational masculine, like 'sahil' and 'sawalhil'. The author quoted in 10/327 from An-Nahhas his saying: It may also be said of a man: 'khalif' and 'khawalif'. (4) The verse is from the Mu'allaqah of Amr bin Kulthum, in Sharih al-Mu'allaqat by An-Nahhas 2/99, and Sharh al-Mu'allaqat by At-Tibrizi p. 263. An-Nahhas said: 'As-Sufun' is the plural of 'Safin', which is the standing one, and it is said: it is the one that raised one of its legs from fatigue. (5) We did not find it. (6) Al-Nukat wa al-Uyun 4/27, and Asas al-Balaghah wa al-Lisan (S-F-N). (7) I'rab al-Qur'an by An-Nahhas 3/99.

'सवाफ़ात', और 'सवाफ़ी' का एकवचन 'साफ़िया' है। इब्न मसूद, इब्न अब्बास, इब्न उमर और अबू जाफ़र मुहम्मद बिन अली ने इसे 'नुन' (1) के साथ «सवाफ़िन» पढ़ा है, जो 'साफ़िना' का बहुवचन है। इसका एकवचन 'साफ़िन' नहीं हो सकता (2); क्योंकि 'फ़ाइल' का रूप 'फ़वाइल' के रूप में बहुवचन नहीं बनाया जाता है, सिवाय कुछ विशिष्ट शब्दों के जिन्हें सामान्य नियम के रूप में उपयोग नहीं किया जा सकता है; ये हैं: 'फ़ारिस' (सवार) और 'फ़वारिस', 'हालिक' (नष्ट होने वाला) और 'हवालिक', और 'ख़ालिफ़' (उत्तराधिकारी) और 'ख़वालिफ़' (3)। 'अस-साफ़िना' वह है जिसने अपना एक पैर रस्सी से ऊपर उठा लिया हो ताकि वह बेचैन न हो। इसी से अल्लाह तआला का कथन है: {खड़े हुए उत्तम घोड़े} [साद: 31], और अम्र बिन कुलसूम ने कहा: हमने घोड़ों को उसके चारों ओर घेरा हुआ छोड़ा ... उनकी लगाम लटकी हुई थी, वे तीन पैरों पर खड़े थे (4) और वर्णन किया गया है: उसके घोड़े उस पर विलाप करते रहते हैं ... उनकी लगाम लटकी हुई थी, वे तीन पैरों पर खड़े थे (5) एक अन्य ने कहा: उसे तीन पैरों पर खड़े होने की आदत हो गई, इसलिए वह ऐसे ही रहता है जैसे ... तीन पर खड़े रहने से वह थक गया हो (6) अबू उमर अल-जरमी ने कहा: 'अल-साफ़िन' पैर के अगले हिस्से की एक नस है; यदि घोड़े को वहां मारा जाए, तो वह अपना पैर उठा लेता है (7)। अल-अशा ने कहा:

(1) असामान्य पाठ (Qira'at), पृ. 95, और अल-मुहतासिब 2/81। (2) लेकिन अल-अज़हरी ने तहज़ीब अल-लुग़ह 12/206 में अबू ज़ैद के हवाले से कहा है: अरब 'साफ़िन' के बहुवचन के लिए 'सवाफ़िन', 'साफ़िनात' और 'सुफ़ुन' कहते हैं। (3) इसी प्रकार 'नाकिस' और 'नवाकिस', 'ग़ाइब' और 'ग़वाइब', 'ग़ाफ़िल' और 'ग़वाफ़िल', 'बासिल' और 'बवासिल'... और यह वह है जो 'फ़ाइल' के वजन पर 'फ़वाइल' के बहुवचन में बुद्धिमान पुरुष के वर्णन से अलग है। इस बहुवचन का मूल नियम यह है कि यह बुद्धिमान स्त्री के लिए एक वर्णन हो जैसे 'हाइज़' और 'हवाइज़', 'तालिक' और 'तवालिक़', 'काइद' और 'कवाइद', या गैर-बुद्धिमान पुरुष के लिए एक वर्णन हो, जैसे 'साहिल' (हिनहिनाने वाला) और 'सविाल'। लेखक ने 10/327 में अल-नहस के हवाले से कहा है: पुरुष के लिए 'ख़ालिफ़' और 'ख़वालिफ़' भी कहा जा सकता है। (4) यह शेर अम्र बिन कुलसूम के मुअल्लक़ा से है, अल-नहस द्वारा शर्ह अल-मुअल्लक़ात 2/99 में, और अल-तिबरीज़ी द्वारा शर्ह अल-मुअल्लक़ात पृ. 263 में है। अल-नहस ने कहा: 'अस-सुफ़ुन' साफ़िन का बहुवचन है, जिसका अर्थ खड़ा होने वाला है, और कहा गया है: यह वह है जिसने थकान से अपना एक पैर उठा लिया हो। (5) हमें यह नहीं मिला। (6) अल-

नुकत व अल-उयून 4/27, और असास अल-बलाग़ा व अल-लिसान (स-फ़-न)। (7) अल-नहस द्वारा एराब अल-क़ुरआन 3/99।

صافَّة، اور صوافی کا واحد: صافیہ ہے۔ ابن مسعود، ابن عباس، ابن عمر اور ابو جعفر محمد بن علی نے نون (١) کے ساتھ «صَوافِنَ» پڑھا ہے، جو صافنہ کی جمع ہے۔ اس کا واحد "صافن" نہیں ہو سکتا (٢)؛ کیونکہ 'فاعل' کی جمع 'فواعل' کے وزن پر نہیں آتی سوائے چند مخصوص الفاظ کے جن پر قیاس نہیں کیا جا سکتا؛ اور وہ یہ ہیں: فارس اور فوارس، ہالک اور ہوالک، اور خالف اور خوالف (٣)۔ صافنہ وہ (گھوڑی) ہے جس کا ایک ہاتھ (اگلا پاؤں) باندھ کر اٹھا دیا گیا ہو تاکہ وہ بے چین نہ ہو۔ اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿الصَّٰفِنَٰتُ الْجِيَادُ﴾ [ص: ٣١]، اور عمرو بن کلثوم نے کہا: ہم نے گھوڑوں کو اس کے گرد حلقہ بنائے چھوڑا ... ان کی لگامیں لٹکی ہوئی تھیں، وہ تین پیروں پر کھڑے تھے (٤) اور روایت ہے: اس کے گھوڑے اس پر نوحہ کناں رہتے ہیں ... ان کی لگامیں لٹکی ہوئی تھیں، وہ تین پیروں پر کھڑے تھے (٥) کسی دوسرے نے کہا: اسے تین پیروں پر کھڑے ہونے کی عادت ہو گئی، چنانچہ وہ ہمیشہ ایسا رہتا ہے جیسے ... تین پر کھڑے رہنے کی وجہ سے ٹوٹ گیا ہو (٦) ابو عمر الجرمی نے کہا: صافن پاؤں کے اگلے حصے کی ایک رگ ہے؛ اگر گھوڑے کو وہاں مارا جائے تو وہ اپنا پاؤں اٹھا لیتا ہے (٧)۔ اور اعشی نے کہا:

(١) القراءات الشاذة ص ٩٥، اور المحتسب ٨١/٢۔ (٢) لیکن الازہری نے تہذیب اللغة ٢٠٦/١٢ میں ابو زید سے نقل کیا ہے: عرب صافن کی جمع کے لیے صوافن، صافنات، اور صُفون کہتے ہیں۔
(٣) اسی طرح ناکس اور نواکس، غائب اور غوائب، غافل اور غوافل، باسل اور بواسل... اور یہ وہ ہے جو عاقل مذکر کی صفت میں 'فاعل' کی جمع 'فواعل' پر آنے میں شاذ ہے۔ اس جمع کی اصل یہ ہے کہ یہ عاقل مؤنث کی صفت ہو جیسے حائض اور حوائض، طالق اور طوالق، قاعد اور قواعد، یا غیر عاقل مذکر کی صفت ہو، جیسے صاہل اور صواہل۔ اور مصنف نے ٣٢٧/١٠ میں النحاس سے

نقل کیا ہے: مرد کے لیے خالف اور خوالف بھی کہا جاتا ہے۔ (٤) یہ شعر عمرو بن کلثوم کے معلقہ سے ہے، اور یہ النحاس کی شرح المعلقات ٩٩/٢، اور التبریزی کی شرح المعلقات ص ٢٦٣ میں ہے۔ النحاس نے کہا: الصُّفون، صافن کی جمع ہے، اور وہ کھڑا ہونے والا ہے، اور کہا گیا ہے: یہ وہ ہے جس نے تھکن کی وجہ سے اپنا ایک پاؤں اٹھا لیا ہو۔ (٥) یہ ہمیں نہیں ملا۔ (٦) النکت والعیون ٢٧/٤، اور أساس البلاغة واللسان (صفن)۔ (٧) إعراب القرآن للنحاس ٩٩/٣۔

Surah Al-Hajj: Verse 36, Page 398

"And every dark bay horse like the trunk of a tall palm tree, adorns the courtyard when it stands on three legs with the tip of the fourth hoof touching the ground (safan)." (1) Fifth: Ibn Wahb said: Ibn Abi Dhi'b informed me that he asked Ibn Shihab about the 'sawafin' (standing horses), and he said: He hobbles them and then lines them up. Malik bin Anas told me the same. (2) All scholars recommend this, except for Abu Hanifa and al-Thawri; they allowed slaughtering them while kneeling or standing. 'Ata' went against this and recommended slaughtering them while kneeling. (3) The correct view is that of the majority, due to Allah's saying: {Then when they are down on their sides}, meaning: they fall after being slaughtered; from which comes: the sun has set (wajabat). In "Sahih" Muslim (4) from Ziyad bin Jubair: Ibn 'Umar came upon a man who was slaughtering his camel while it was kneeling, so he said: "Make it stand up, hobbled, according to the Sunnah of your Prophet ﷺ." Abu Dawud (5) narrated from Abu al-Zubair from Jabir: And Abdul-Rahman bin Sabit informed me that the Prophet ﷺ and his companions used to slaughter the sacrificial camels with the left leg hobbled, standing on the remaining legs. Sixth: Malik said: If a person is weak or fears that his sacrificial camel might escape, then I see no harm in slaughtering it while hobbled. The preferred choice is to slaughter camels standing and not hobbled, unless that is difficult, then they are hobbled. They should not be hamstrung unless there is a fear of being too weak for it. Slaughtering them while kneeling is better than hamstringing. Ibn 'Umar used to take the spear in his hand in the prime of his strength, (6) slaughtering it in its chest and bringing it out over its hump. When he grew old, he would slaughter it while it was kneeling due to his weakness, and another man would hold the spear with him, and another by its halter. (7)

---

(1) Diwan al-A'sha Maymun bin Qais p. 71 with the narration: "al-khisab" instead of "al-sahuq". Its commentator said: The meaning is: the black horse is as if it were a trunk in the length of its back, adorning the courtyard of the house when it stands on three legs. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1277. (3) Al-Mufhim 3/420. (4) Number (1320), and it is in Sahih al-Bukhari (1713). (5) In his Sunan (1767). (6) Al-Ayyid: strength, and in (z) it appeared as: his youth. (7) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1277 - 1278.

सूरह अल-हज्ज: आयत ३६, पृष्ठ ३९८

"और हर गहरे भूरे रंग का घोड़ा लंबे खजूर के तने की तरह, आंगन को सुशोभित करता है जब वह अपने तीन पैरों पर खड़ा होता है और चौथे खुर का सिरा जमीन को छूता है (सफ़न)।" (१) पाँचवाँ: इब्न वहब ने कहा: इब्न अबी ज़ीब ने मुझे बताया कि उन्होंने इब्न शिहाब से 'सवाफिन' (खड़े घोड़ों) के बारे में पूछा, तो उन्होंने कहा: वह उन्हें बांधते हैं और फिर उन्हें कतार में खड़ा करते हैं। मलिक बिन अनस ने मुझे भी यही बताया (२)। सभी विद्वान इसकी अनुशंसा करते हैं, सिवाय अबू हनीफा और अल-थौरी के, उन्होंने उन्हें बैठे हुए या खड़े होकर ज़बह करने की अनुमति दी। अता ने इसके विरुद्ध जाकर उन्हें बैठे हुए ज़बह करने की सिफारिश की (३)। सही राय बहुमत की है, क्योंकि अल्लाह का कथन है: {फिर जब वे अपने पहलुओं पर गिर जाएं}, जिसका अर्थ है: ज़बह किए जाने के बाद वे गिर जाते हैं; जिससे आता है: सूरज डूब गया (वजबात)। "सही" मुस्लिम (४) में ज़ियाद बिन जुबैर से रिवायत है: इब्न उमर एक ऐसे व्यक्ति के पास आए जो अपने ऊंट को बैठे हुए ज़बह कर रहा था, तो उन्होंने कहा: "इसे खड़ा करो, बांधकर, अपने पैगंबर ﷺ की सुन्नत के अनुसार।" अबू दाऊद (५) ने अबू अल-ज़ुबैर से जाबिर के हवाले से रिवायत की: और अब्दुल-रहमान बिन साबित ने मुझे बताया कि पैगंबर ﷺ और उनके साथी कुर्बानी के ऊंटों को बाएं पैर को बांधकर, बाकी पैरों पर खड़ा करके ज़बह करते थे। छठा: मलिक ने कहा: यदि कोई व्यक्ति कमज़ोर है या उसे डर है कि उसका कुर्बानी का ऊंट भाग सकता है, तो मुझे उसे बांधकर ज़बह करने में कोई बुराई नहीं दिखती। ऊंटों को खड़े होकर और बिना बांधे ज़बह करना ही बेहतर है, जब तक कि वह मुश्किल न हो, तब उन्हें बांधा जाता है। उन्हें तब तक घायल (कूल्हों से काटना) नहीं किया जाना चाहिए जब तक कि उनके लिए कमज़ोर होने का डर न हो। उन्हें बैठे हुए ज़बह करना घायल करने से बेहतर है। इब्न उमर अपनी शक्ति के चरम पर (६) अपने हाथ में भाला लेते थे, उसे उसके सीने में मारते थे और उसके कूबड़ के ऊपर से बाहर निकालते थे। जब वह बूढ़े हो गए, तो वे अपनी कमज़ोरी के कारण उसे बैठे हुए ज़बह करते थे, और एक अन्य व्यक्ति उनके साथ भाला पकड़ता था, और दूसरा उसकी नकेल पकड़ता था (७)।

---

(१) दीवान अल-अशा मयमुन बिन कैस पृ. ७१ इस रिवायत के साथ: "अल-खिसाह" के बजाय "अल-सहुक"। इसके व्याख्याकार ने कहा: अर्थ है: काला घोड़ा ऐसा है जैसे उसकी पीठ की लंबाई में एक तना हो, जो घर के आंगन को सुशोभित करता है जब वह तीन पैरों पर खड़ा होता है। (२) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान ३/१२७७। (३) अल-मुफहिम ३/४२०। (४) संख्या (१३२०), और यह

सही अल-बुखारी (१७१३) में है। (५) उनकी सुनन (१७६७) में। (६) अल-अय्यिद: शक्ति, और (ज़) में यह आया है: उसकी युवावस्था। (७) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान ३/१२७७ - १२७८।

سورہ الحج: آیت ۳۶، صفحہ ۳۹۸

"اور ہر گہرا بھورا گھوڑا لمبے کھجور کے تنے کی طرح، صحن کی زینت بنتا ہے جب وہ تین پیروں پر کھڑا ہوتا ہے اور چوتھے کھر کا سرا زمین کو چھوتا ہے (صَفَنْ)۔" (۱) پانچویں بات: ابن وہب کہتے ہیں: مجھے ابن ابی ذئب نے بتایا کہ انہوں نے ابن شہاب سے 'صوافن' (کھڑے گھوڑوں) کے بارے میں پوچھا، تو انہوں نے کہا: وہ انہیں باندھ دیتے ہیں اور پھر قطار میں کھڑا کرتے ہیں۔ امام مالک بن انس نے مجھ سے اسی طرح کہا (۲)۔ تمام علماء اس کے مستحب ہونے پر متفق ہیں سوائے امام ابو حنیفہ اور امام ثوری کے؛ انہوں نے اونٹ کو بیٹھی ہوئی اور کھڑی حالت میں ذبح کرنے کو جائز قرار دیا ہے۔ عطاء نے اس کی مخالفت کی اور بیٹھی ہوئی حالت میں ذبح کرنے کو مستحب قرار دیا (۳)۔ صحیح وہی ہے جس پر جمہور ہیں؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: {فَإِذَا وَجَبَتْ جُنُوبُهَا} اس کا مطلب ہے: ذبح کے بعد جب وہ گر جائیں؛ اور اسی سے 'وجبت الشمس' (سورج غروب ہوگیا) نکلا ہے۔ 'صحیح مسلم' (۴) میں زیاد بن جبیر سے مروی ہے کہ ابن عمر ایک شخص کے پاس سے گزرے جو اپنا اونٹ بیٹھی ہوئی حالت میں ذبح کر رہا تھا، تو آپ نے فرمایا: "اسے اپنے نبی ﷺ کی سنت کے مطابق باندھ کر کھڑا کر کے ذبح کرو۔" اور ابو داؤد (۵) نے ابوزبیر سے انہوں نے جابر سے روایت کی: اور مجھے عبدالرحمن بن سابط نے بتایا کہ نبی کریم ﷺ اور آپ کے صحابہ اونٹ کا بایاں پاؤں باندھ کر اسے باقی پیروں پر کھڑا کر کے ذبح کیا کرتے تھے۔ چھٹی بات: امام مالک نے فرمایا: اگر کوئی انسان کمزور ہو یا اسے اندیشہ ہو کہ اس کا اونٹ بھاگ جائے گا تو میرے نزدیک اسے باندھ کر ذبح کرنے میں کوئی حرج نہیں ہے۔ بہتر یہی ہے کہ اونٹ کھڑے ہو کر اور بغیر بندھے ذبح کیے جائیں، سوائے اس کے کہ یہ مشکل ہو جائے تو پھر انہیں باندھا جائے۔ اور انہیں زخمی (کونچیں کاٹنا) نہ کیا جائے جب تک کہ ان پر

قابو پانے سے عاجز ہونے کا اندیشہ نہ ہو۔ بیٹھی ہوئی حالت میں ذبح کرنا زخمی کرنے سے بہتر ہے۔ ابن عمر اپنی قوت کے زمانے میں (۶) نیزہ اپنے ہاتھ میں لیتے تھے، اسے اونٹ کے سینے میں مارتے تھے اور اسے اس کے کوہان کے اوپر سے نکالتے تھے۔ جب وہ بوڑھے ہو گئے تو اپنی کمزوری کی وجہ سے اسے بیٹھی ہوئی حالت میں ذبح کرتے تھے، اور ایک دوسرا آدمی ان کے ساتھ نیزہ پکڑتا تھا، اور ایک اور اس کی نکیل تھامتا تھا (۷)۔

---

(۱) دیوان الاعشی میمون بن قیس ص ۷۱، 'السحوق' کی جگہ 'الخصاب' کی روایت کے ساتھ۔ اس کے شارح نے کہا: معنی یہ ہے کہ کالا گھوڑا اپنی پیٹھ کی لمبائی میں تنے کی مانند ہے، جب وہ تین پاؤں پر کھڑا ہوتا ہے تو گھر کے صحن کو زینت دیتا ہے۔ (۲) احکام القرآن لابن العربی ۱۲۷۷/۳۔ (۳) المفہم ۴۲۰/۳۔ (۴) نمبر (۱۳۲۰)، اور یہ صحیح بخاری (۱۷۱۳) میں بھی ہے۔ (۵) اپنی سنن (۱۷۶۷) میں۔ (۶) الاید: قوت، اور (ظ) میں اس کی جگہ 'شبابہ' (نوجوانی) آیا ہے۔ (۷) احکام القرآن لابن العربی ۱۲۷۷/۳ - ۱۲۷۸۔

Surah Al-Hajj: Verse 36 | Page 399

Seventh: Cattle and sheep are laid on their sides (1). Sacrifice (Nahr) is not permissible before dawn on the Day of Sacrifice by consensus. Likewise, the Udhiyah sacrifice is not permissible before dawn. When dawn breaks, sacrifice becomes lawful in Mina. They do not have to wait for their leader to sacrifice, unlike Udhiyah in other lands. The place of sacrifice for every pilgrim (Hajj) is Mina, and for every Umrah performer is Mecca. If a pilgrim sacrifices in Mecca or an Umrah performer in Mina, it is valid for both, God willing (2).

Eighth: His words, the Almighty: "So when they are down on their sides" [Wajabat Junubuha]. It is said: the sun "Wajabat" when it sets, and a wall "Wajaba" when it falls. Qais ibn al-Khatim said: Banu 'Awf obeyed a leader who forbade them from peace until he was the first to fall [wajibi] (3). And Aws ibn Hajar said: Has the sun not been eclipsed, and the moon and the stars, for the fallen [wajibi] mountain? (4) So His words, the Almighty: "So when they are down on their sides," mean: when they have fallen on their sides dead. He metaphorically referred to death by falling on the side, just as He referred to Nahr and slaughter by His words: "So mention the name of Allah over them." Metaphors in most places are more eloquent than explicit statements (5); the poet said:

(1) His words: "and cattle and sheep are laid on their sides," occurred in (Kh) and (M) before his saying: Seventh. (2) Al-Kafi 1/405. The disagreement regarding the time of slaughter for Udhiyah has been previously mentioned—whether it is before the Imam slaughters or after—on p. 366 and following in this volume. (3) Al-Ma'ani al-Kabir by Ibn Qutaybah 2/969, Jamharat Ash'ar al-Arab 2/652, and Muntaha al-Talab fi Ash'ar al-Arab 6/351. Ibn Qutaybah said: "Wajib" means dead. (4) Diwan of Aws ibn Hajar p. 10, and Tafsir al-Tabari 16/560. It appeared in copies other than (Zha), and Al-Nukat wal-'Uyun 4/27: Was the sun not eclipsed, [its] daylight, and the moon for the fallen mountain. Yaqut mentioned it in Mu'jam al-Udaba 18/169 with the narration: Was the sun not eclipsed, the sun of the day, and the moon for the fallen moon. (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1278.

सूरह अल-हज्ज: आयत 36 | पृष्ठ 399

सातवाँ: गायों और भेड़ों को उनकी करवट पर लिटाया जाता है (1)। बलिदान के दिन (यौम अल-नहर) भोर से पहले वध (नहर) करना सर्वसम्मति से जायज़ नहीं है। इसी तरह, उधिया (बलिदान) भी भोर से पहले जायज़ नहीं है। जब भोर हो जाती है, तो मिना में वध हलाल हो जाता है। उन्हें अपने इमाम के वध का इंतज़ार करने की ज़रूरत नहीं है, जैसा कि अन्य देशों में उधिया के लिए होता है। मिना हर हज यात्री के लिए वध का स्थान है, और मक्का हर उमराह करने वाले के लिए है। यदि कोई हज यात्री मक्का में या उमराह करने वाला मिना में वध करता है, तो दोनों में से किसी का भी (बलिदान) व्यर्थ नहीं होगा, इंशा अल्लाह (2)।

आठवाँ: अल्लाह तआला का कथन: "फिर जब वे अपनी करवटों पर गिर जाएँ' (फ़इज़ा वजबत जुनूबुहा)। कहा जाता है: सूरज 'वजबत' हुआ, यानी वह अस्त हो गया, और दीवार 'वजबा' हुई, यानी वह गिर गई। क़ैस बिन अल-खतीम ने कहा: बनी औफ़ ने एक ऐसे अमीर की आज्ञा मानी जिसने उन्हें शांति से रोका जब तक कि वह पहला गिरने वाला (वाजिब) न हो गया (3)। और औस बिन हजर ने कहा: क्या सूरज और चाँद और सितारे उस ऊँचे पहाड़ के लिए ग्रहण नहीं हुए जो गिर पड़ा (अल-जबल अल-वाजिब) (4)? तो अल्लाह तआला का कथन "फिर जब वे अपनी करवटों पर गिर जाएँ' का अर्थ है: जब वे मरने के बाद अपनी करवटों पर गिर जाएँ। उन्होंने मौत को करवट पर गिरने के रूप में रूपकात्मक ढंग से व्यक्त किया, जैसे उन्होंने वध को इन शब्दों के साथ व्यक्त किया: "तो उन पर अल्लाह का नाम लो।" अधिकतर स्थानों पर रूपक (किनाया) स्पष्ट शब्दों (तसरीह) से अधिक प्रभावशाली होते हैं (5); कवि ने कहा:

(1) उनका कहना: 'गायों और भेड़ों को लिटाया जाए', (ख) और (म) प्रतियों में 'सातवाँ' से पहले आया है। (2) अल-काफ़ी 1/405। उधिया के लिए वध के समय के बारे में मतभेद का उल्लेख पहले किया जा चुका है - क्या यह इमाम के वध से पहले है या बाद में - इसी खंड के पृष्ठ 366 और उसके बाद। (3) इब्न कुतैबा की 'अल-मआनी अल-कबीर' 2/969, 'जमहरत अशआर अल-अरब' 2/652, और 'मुंतहा अल-तलब फ़ी अशआर अल-अरब' 6/351। इब्न कुतैबा ने कहा: 'वाजिब' का अर्थ है मृत। (4) औस बिन हजर का दीवान पृष्ठ 10, और तफ़सीर अल-तबरी 16/560। यह (ज़) प्रति के अलावा अन्य प्रतियों में और 'अल-नुकात वल-उयून' 4/27 में इस तरह आया है: क्या सूर्य का प्रकाश और चंद्रमा उस ऊंचे पर्वत के लिए ग्रहण नहीं हुए जो गिर पड़ा। याकूत ने इसे 'मुअजम अल-उदबा' 18/169 में

इस रिवायत के साथ उल्लेख किया है: क्या दिन का सूरज और चंद्रमा उस चंद्रमा के लिए ग्रहण नहीं हुए जो गिर पड़ा। (5) इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरआन' 3/1278।

ساتواں مسئلہ: گائے اور بکریوں کو (ذبح کے وقت) پہلو کے بل لٹایا جائے گا (۱)۔ اور یوم النحر (قربانی کے دن) میں فجر سے پہلے قربانی کرنا بالاتفاق جائز نہیں ہے، اسی طرح اضحیہ (عام قربانی) بھی فجر سے پہلے جائز نہیں ہے۔ پس جب فجر طلوع ہو جائے تو منیٰ میں قربانی حلال ہو جاتی ہے، اور ان پر اپنے امام کی قربانی کا انتظار کرنا لازم نہیں ہے، برخلاف دوسرے شہروں میں قربانی کے۔ اور منحر (قربانی کی جگہ) ہر حاجی کے لیے منیٰ ہے اور ہر عمرہ کرنے والے کے لیے مکہ ہے۔ اور اگر حاجی مکہ میں اور عمرہ کرنے والا منیٰ میں قربانی کر لے تو ان میں سے کسی کی قربانی ضائع نہیں ہوگی، ان شاء اللہ تعالیٰ (۲)۔

آٹھواں مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَإِذَا وَجَبَتْ جُنُوبُهَا﴾ (پھر جب ان کے پہلو زمین پر گر جائیں)۔ کہا جاتا ہے: "وجبت الشمس" جب سورج غروب ہو جائے، اور "وجب الحائط" جب دیوار گر جائے۔ قیس بن الخطیم نے کہا: بنو عوف نے ایک ایسے امیر کی اطاعت کی جس نے انہیں صلح سے روکا یہاں تک کہ وہ پہلا گرنے والا (واجب) بن گیا (۳)۔ اور اوس بن حجر نے کہا: کیا سورج، چاند اور ستارے اس بلند پہاڑ کے لیے گہنا (بے نور) نہیں گئے جو گر پڑا ہے (الجبل الواجب) (۴)؟ پس اللہ تعالیٰ کا ارشاد ﴿فَإِذَا وَجَبَتْ جُنُوبُهَا﴾ کا مطلب ہے: جب وہ مر کر اپنے پہلوؤں کے بل گر جائیں۔ موت کو پہلو کے بل گرنے سے کنایہ کیا، جیسے نحر اور ذبح کو اپنے اس قول سے کنایہ کیا: ﴿فَاذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَيْهَا﴾ (پس ان پر اللہ کا نام ذکر کرو)۔ اور کنایات اکثر مقامات پر صراحت سے زیادہ بلاغت آمیز ہوتے ہیں (۵)؛ شاعر نے کہا:

(۱) ان کا قول: "گائے اور بکریوں کو لٹایا جائے"، نسخہ (خ) اور (م) میں "ساتواں" کے لفظ سے پہلے آیا ہے۔ (۲) الکافی ۱/ ۴۰۵۔ اضحیہ کے ذبح کے وقت کے بارے میں اختلاف پہلے گزر چکا

ہے کہ آیا وہ امام کے ذبح سے پہلے ہے یا بعد میں، اسی جلد کے صفحہ ۳۶۶ اور اس کے بعد دیکھیں۔ (۳) المعانی الکبیر لابن قتیبہ ۲/ ۹۶۹، وجمہرہ اشعار العرب ۲/ ۶۵۲، ومنتہی الطلب فی اشعار العرب ۶/ ۳۵۱۔ ابن قتیبہ نے کہا: "واجب" یعنی مردہ۔ (۴) دیوان اوس بن حجر ص ۱۰، وتفسیر الطبری ۱۶/ ۵۶۰۔ نسخہ (ظ) کے علاوہ دیگر نسخوں اور النکت والعیون ۴/ ۲۷ میں اس طرح ہے: کیا سورج کی روشنی اور چاند اس گرے ہوئے پہاڑ کے لیے بے نور نہیں ہو گئے۔ اور یاقوت نے معجم الادباء ۱۸/ ۱۶۹ میں اس روایت کے ساتھ ذکر کیا ہے: کیا دن کا سورج اور چاند اس گرے ہوئے چاند کے لیے بے نور نہیں ہو گئے۔ (۵) احکام القرآن لابن العربی ۳/ ۱۲۷۸۔

Page 400 Surah Al-Hajj: Verse 36

"So I left him as meat for the predators, snatching at him between the crown of his head and the wrist." (1) And Antarah said: "And I struck the two horns of its ram, and it fell prostrate." (2) Meaning: he fell killed to the ground (al-jadalah), which is the earth; and there are many such examples. The "falling on the side" after slaughter is a sign of blood loss and the soul leaving it, and it is the time for eating, i.e., the time nearing eating; because it is the first thing (3) started with skinning and cutting a piece of the sacrifice, then it is cooked. It should not be skinned until it cools down; because that is a form of torture; for this reason, Umar (may Allah be pleased with him) said: Do not hurry souls to depart (4). Ninth: The words of the Almighty: {So eat from them} is a command meaning recommendation (nadb). All scholars recommend that a person eats from his sacrificial offering, and in it is reward and compliance; as the people of the Pre-Islamic era (Jahiliyyah) did not eat from their offerings as previously mentioned (5). Abu al-Abbas ibn Surayj said: Eating and feeding are both recommended, and he may restrict himself to whichever he wishes. Al-Shafi'i said: Eating is recommended and feeding is obligatory (6). If he feeds all of it, it suffices him, but if he eats all of it, it does not suffice him. This is regarding voluntary offerings. As for obligatory blood offerings, it is not permissible to eat anything from them, as previously explained (7).

Footnotes: (1) The verse is from the Mu'allaqah of Antarah, and it is in his Diwan p. 26, and the Commentary on the Mu'allaqat by al-Nahhas 2/33, and by al-Tibrizi p. 239. Al-Tibrizi said: al-jazar is the plural of jazrah, and al-jazrah is the sheep or camel that is slaughtered and sacrificed, and "yanshunahu": they take it for eating, and the "qullah" of everything is its highest part. Finished. Al-Jawhari said in al-Sihah (jazar): jazar al-sibaa': the meat that predators eat; it is said: they left them as "jazaran" (with vowels): when they killed them. (2) And its completion: "And I carried my foal into their midst and he passed through them," and it is in his Diwan p. 75. (3) The confirmed reading from (Z), and in others: "innama" instead of: "awwala ma". (4) Narrated by Abd al-Razzaq (8614), Ibn Abi Shaybah 5/392-393, and al-Bayhaqi 9/278 and the wording is his. (5) P. 374 of this volume, and the words are from al-Muharrar al-Wajiz 4/123. (6) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1279, and see the details of these two opinions in al-Majmu' 8/329 and beyond. (7) P. 373 of this volume.

पृष्ठ ४०० सूरह अल-हज: आयत ३६

"तो मैंने उसे दरिंदों के लिए मांस के रूप में छोड़ दिया, जो उसके सिर के शिखर और कलाई के बीच उसे नोच रहे थे।" (१) और अंतराह ने कहा: "और मैंने इसके मेढ़े के दो सींगों पर प्रहार किया, और वह गिर पड़ा।" (२) अर्थात: वह मारा गया और 'जदाला' (जमीन) पर गिर गया; और ऐसे बहुत से उदाहरण हैं। वध के बाद 'किनारे पर गिरना' खून की कमी और उससे रूह के निकलने का संकेत है, और यह खाने का समय है, यानी खाने के करीब का समय; क्योंकि यह पहली चीज़ (३) है जिसकी शुरुआत खाल उतारने और बलिदान के एक हिस्से को काटने से होती है, फिर उसे पकाया जाता है। और जब तक वह ठंडा न हो जाए, उसकी खाल नहीं उतारी जानी चाहिए; क्योंकि यह यातना का एक रूप है; इसी कारण उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: आत्माओं के निकलने में जल्दबाजी मत करो (४)। नौवाँ: सर्वशक्तिमान का वचन: {तो उनमें से खाओ} एक आदेश है जिसका अर्थ सिफ़ारिश (नदब) है। सभी विद्वान यह सलाह देते हैं कि व्यक्ति अपने बलि के प्रसाद में से खाए, और इसमें सवाब और आज्ञाकारिता है; क्योंकि अज्ञानता के युग (जाहिलियाह) के लोग अपने प्रसाद में से नहीं खाते थे जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है (५)। अबू अल-अब्बास इब्न सुरैज ने कहा: खाना और खिलाना दोनों ही प्रशंसनीय (मुस्तहब) हैं, और वह चाहे तो किसी एक तक ही सीमित रह सकता है। अल-शाफ़ई ने कहा: खाना प्रशंसनीय है और खिलाना अनिवार्य (वाजिब) है (६)। यदि वह सारा खिला देता है, तो यह उसके लिए पर्याप्त है, लेकिन यदि वह सारा खा जाता है, तो यह पर्याप्त नहीं है। यह स्वैच्छिक प्रसाद के बारे में है। जहाँ तक अनिवार्य रक्त प्रसाद का प्रश्न है, उनमें से कुछ भी खाना जायज़ नहीं है, जैसा कि पहले स्पष्ट किया जा चुका है (७)।

पादलेख: (१) यह शेर अंतराह के मुअल्लाक़ह से है, और यह उनके दीवान पृष्ठ २६ में है, और नहहास द्वारा मुअल्लाक़ात की व्याख्या २/३३ में, और तबरीज़ी द्वारा पृष्ठ २३९ में है। तबरीज़ी ने कहा: अल-जज़र, जज़राह का बहुवचन है, और जज़राह वह भेड़ या ऊँट है जिसे ज़िब्ह और नह्र किया जाता है, और "यन्शुनाहु": वे उसे खाने के लिए लेते हैं, और हर चीज़ की "क़ुल्ला" उसका सबसे ऊँचा हिस्सा होता है। अल-जौहरी ने अल-सिहह (जज़र) में कहा: जज़र अल-सिबा': वह मांस जिसे दरिंदे खाते हैं; कहा जाता है: उन्होंने उन्हें "जज़रन" (हरकत के साथ) छोड़ दिया: जब उन्होंने उन्हें मार डाला। (२) और इसका दूसरा मिसरा: "और मैं अपने बछड़े को उनके बीच ले गया और वह उनमें से गुज़र गया," और यह उनके दीवान पृष्ठ ७५ में है। (३) (ज़) से पुष्टि की गई है, और अन्य में: "अ़व्वल मा" के बजाय "इन्नमा" है। (४) इसे अब्द अल-रज्ज़ाक (८६१४), इब्न अबी शयबा ५/३९२-३९३, और अल-

बैहक़ी ९/२७८ ने रिवायत किया है और शब्द उन्हीं के हैं। (५) इस भाग का पृष्ठ ३७४, और शब्द अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१२३ से हैं। (६) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान ३/१२७९, और इन दो रायों का विवरण अल-मजम'ू ८/३२९ और उसके बाद देखें। (७) इस भाग का पृष्ठ ३७३।

صفحہ ۴۰۰ سورہ الحج: آیت ۳۶

"چنانچہ میں نے اسے درندوں کے کھانے کے لیے چھوڑ دیا جو اس کے سر کی چوٹی اور کلائی کے درمیان سے اسے نوچ رہے تھے۔" (۱) اور عنترہ نے کہا: "اور میں نے اس کے مینڈھے کے دونوں سینگوں پر ضرب لگائی تو وہ گر پڑا۔" (۲) یعنی: وہ قتل ہو کر 'جَدالہ' یعنی زمین پر گر گیا؛ اور اس جیسی بہت سی مثالیں موجود ہیں۔ اور ذبح کے بعد پہلو کے بل گرنا خون کے بہہ جانے اور اس سے روح کے نکل جانے کی علامت ہے، اور یہ کھانے کا وقت ہے، یعنی کھانے کے قریب کا وقت؛ کیونکہ یہ وہ پہلی چیز (۳) ہے جس کا آغاز کھال اتارنے اور ذبیحہ کے کسی حصے کو کاٹنے سے ہوتا ہے پھر اسے پکایا جاتا ہے۔ اور جب تک وہ ٹھنڈا نہ ہو جائے کھال نہ اتاری جائے؛ کیونکہ یہ اذیت دینے کی ایک قسم ہے؛ اسی لیے حضرت عمر رضی اللہ عنہ نے فرمایا: روحوں کے نکلنے میں جلدی نہ کرو (۴)۔ نویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَكُلُوا مِنْهَا﴾ (پس تم اس میں سے کھاؤ) ایک امر ہے جس کے معنی استحباب (نَدْب) کے ہیں۔ تمام علماء اس بات کو مستحب قرار دیتے ہیں کہ انسان اپنی قربانی میں سے کھائے، اور اس میں اجر اور اطاعت ہے؛ کیونکہ زمانہ جاہلیت کے لوگ اپنی قربانیوں میں سے نہیں کھاتے تھے جیسا کہ پہلے ذکر گزر چکا ہے (۵)۔ اور ابو العباس بن سریج نے کہا: کھانا اور کھلانا دونوں مستحب ہیں، اور اسے اختیار ہے کہ ان میں سے جس پر چاہے اکتفا کر لے۔ اور امام شافعیؒ نے فرمایا: کھانا مستحب ہے اور کھلانا واجب ہے (۶)، پس اگر وہ سارا کا سارا کھلا دے تو اسے کفایت کرے گا، اور اگر وہ سارا خود کھا لے تو اسے کفایت نہیں کرے گا، اور یہ نفلی قربانی کے بارے میں ہے، جہاں تک واجب دموں (خون کی قربانیوں) کا تعلق ہے تو ان میں سے کچھ بھی کھانا جائز نہیں ہے جیسا کہ پہلے اس کا بیان گزر چکا ہے (۷)۔

حواشی: (۱) یہ شعر عنترہ کے معلقہ سے ہے، اور یہ ان کے دیوان ص ۲۶، اور شرح المعلقات از نحاس ۲/۳۳، اور از تبریزی ص ۲۳۹ میں ہے۔ تبریزی نے کہا: الجزر، جزرہ کی جمع ہے، اور جزرہ اس بکری اور اونٹ کو کہتے ہیں جسے ذبح اور نحر کیا جائے، اور "يَنُشْنَهُ": وہ اسے کھانے کے لیے نوچتے ہیں، اور ہر چیز کا "قلہ" اس کا سب سے بلند حصہ ہوتا ہے۔ اھ اور جوہری نے الصحاح (جزر) میں کہا: جزر السباع: وہ گوشت جسے درندے کھاتے ہیں، کہا جاتا ہے: "ترکوھم جزراً" (تحریک کے ساتھ): جب انہوں نے انہیں قتل کر دیا۔ (۲) اور اس کا دوسرا مصرعہ ہے: "اور میں اپنے بچھڑے کو ان کے درمیان لے گیا تو وہ ان میں سے گزر گیا"، اور یہ ان کے دیوان ص ۷۵ میں ہے۔ (۳) نسخہ (ظ) میں اسی طرح ہے، اور دوسروں میں "اول ما" کی جگہ "انما" ہے۔ (۴) اسے عبدالرزاق (۸۶۱۴)، اور ابن ابی شیبہ ۵/۳۹۲-۳۹۳، اور بیہقی ۹/۲۷۸ نے روایت کیا ہے اور الفاظ اسی کے ہیں۔ (۵) اسی جلد کا ص ۳۷۴، اور کلام المحرر الوجیز ۴/۱۲۳ سے ہے۔ (۶) احکام القرآن از ابن العربی ۳/۱۲۷۹، اور ان دونوں اقوال کی تفصیل المجموع ۸/۳۲۹ اور اس کے بعد دیکھیں۔ (۷) اسی جلد کا ص ۳۷۳۔

Tenth: His Almighty's saying: {And feed the needy who is content and the beggar}. Mujahid, Ibrahim, and Al-Tabari said: His saying: "and feed" is a command of permissibility (1). "Al-qani'" (the content) is the one who asks. It is said: qana'a (past) yaqna'u (present) qunu'an (verbal noun) if he asks, with a fatha on the 'nun' in the past tense (2). And qani'a (past) yaqna'u (present) qana'atan (verbal noun), then he is qani': if he remains abstinent, is satisfied with what is sufficient for him, and does not ask, like hamida yahmadu. (With verbal nouns) qana'atan, qana'an, and qana'anan; as stated by Al-Khalil (3). Of the first meaning is the saying of Al-Shammakh: "For a man's wealth that he improves and thus enriches his needs is more virtuous than begging (qunu')." (4) Ibn al-Sikkit said (5): Among the Arabs are those who mentioned qunu' to mean qana'ah (contentment), which is satisfaction, abstinence, and leaving off asking. It was narrated from Abu Raja' that he recited: "And feed al-qani' (the content one)." The meaning of this is different from the first; it is said: qani'a the man, then he is qani': if he is satisfied (6). As for al-mu'tarr (the visitor/beggar), he is the one who circles around you seeking what you have, whether he asks or remains silent. Muhammad ibn Ka'b al-Qurazi, Mujahid, Ibrahim, al-Kalbi, and al-Hasan ibn Abi al-Hasan said: al-mu'tarr is the one who presents himself without asking (7). Zuhair said: "Upon their wealthy is the sustenance of those who visit them, and among the poor is magnanimity and giving." (8)

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/123, and Al-Tabari's statement in his Tafsir 16/523, which includes the documentation of the reports from Mujahid and Ibrahim. (2) Following it in the copies: "and its kasrah in the future [tense]," and what is established is from Al-Muharrar al-Wajiz 4/123 and the text is from it. There is no "yaqni'u" with a kasrah on the 'nun' in linguistic books. See Al-'Ayn 1/170, Tahdhib al-Lugha 1/259, Maqayis al-Lugha 5/33, Al-Sihah, Mufradat al-Raghib, and Al-Lisan (q-n-'). (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/123, without his saying: qana'atan, qana'an, and qana'anan. These sources also did not appear in Kitab al-'Ayn 1/170, and Al-Tabari mentioned them in his Tafsir 16/569. (4) Diwan al-Shammakh p. 221. His saying: "mafaqirahu," meaning: faces of poverty. It is said: May God seal his poverty (mafaqirahu), i.e., enrich him and seal the faces of his poverty. Al-Sihah (f-q-r). (5) His statement is in Tahdhib al-Lugha 1/259. (6) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 4/413, and the recitation was also mentioned by Ibn Jinni in Al-Muhtasab 2/82. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 4/123. This opinion was extracted from Mujahid, Muhammad ibn Ka'b, and al-Hasan by Al-Tabari 16/563 and 565-566. In

some copies, it appeared as "al-mu'tarid" instead of "al-muta'arrid," and the latter is what's established from sources. (8) Diwan Zuhair p. 114 (with Tha'lab's commentary).

सूरह अल-हज्ज: आयत 36 | 401

दसवाँ: सर्वशक्तिमान का कथन: {और संतोषी और याचक को खिलाओ}। मुजाहिद, इब्राहिम और अल-तबरी ने कहा: उनका कहना: "और खिलाओ" अनुमति का आदेश है (1)। "अल-कानि'" (संतोषी): याचक है। कहा जाता है: कना-अ (भूतकाल) यकना-उ (वर्तमान काल) कुनू-अन (क्रिया वाचक संज्ञा): यदि वह मांगता है, तो भूतकाल में 'नुन' पर फतह के साथ (2)। और कनि-अ (भूतकाल) यकना-उ (वर्तमान काल) कना-अतन (क्रिया वाचक संज्ञा) तो वह कनि-अ है: यदि वह संयमित रहता है, जो उसके पास है उससे संतुष्ट रहता है और नहीं मांगता है, जैसे हमिद-अ यहमद-उ। (क्रिया वाचक संज्ञाओं के साथ) कना-अतन, कना-अन, और कना-आनन; जैसा कि अल-खलील ने कहा (3)। पहले अर्थ का एक उदाहरण अल-शमख का कथन है: "एक व्यक्ति की संपत्ति जिसे वह सुधारता है और इस प्रकार अपनी आवश्यकताओं को समृद्ध करता है, वह मांगने (कुनू') से अधिक पुण्य है।" (4) इब्न अल-सिक्किट ने कहा (5): अरबों में ऐसे लोग हैं जिन्होंने संतोष के अर्थ में कुनू' का उल्लेख किया है, जो संतुष्टि, संयम और मांगना छोड़ना है। अबू रजा से वर्णित है कि उन्होंने पढ़ा: "और अल-कनि-अ (संतोषी) को खिलाओ।" इसका अर्थ पहले वाले से अलग है; कहा जाता है: आदमी कनि-अ हो गया, तो वह कनि-अ है: यदि वह संतुष्ट है (6)। जहाँ तक अल-मुअतर (आगंतुक/भिखारी) का प्रश्न है, वह वह है जो आपके पास जो कुछ है उसे पाने के लिए आपके इर्द-गिर्द घूमता है, चाहे वह मांगे या चुप रहे। मुहम्मद इब्न काब अल-कुराजी, मुजाहिद, इब्राहिम, अल-कल्बी और अल-हसन इब्न अबी अल-हसन ने कहा: अल-मुअतर वह है जो बिना मांगे खुद को प्रस्तुत करता है (7)। जुहैर ने कहा: "उनके धनवानों पर उन लोगों का भरण-पोषण है जो उनके पास आते हैं, और गरीबों में उदारता और त्याग है।" (8)

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/123, और उनकी तफ़सीर 16/523 में अल-तबरी का कथन, जिसमें मुजाहिद और इब्राहिम की रिपोर्टों का दस्तावेजीकरण शामिल है। (2) प्रतियों में इसके बाद: "और भविष्य [काल] में इसका कसरा," और जो स्थापित है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/123 से है और पाठ उसी से है। भाषाई पुस्तकों में 'नुन' पर कसरा के साथ "यकनी-उ" नहीं है। देखें अल-ऐन 1/170, तहजीब अल-लुगह 1/259, मकायीस अल-लुगह 5/33, अल-सिहाह, मुफ़्रदात अल-राग़िब, और अल-लिसान (क़-न-अ)। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/123, उनके इस कथन के बिना: कना-अतन, कना-अन, और कना-आनन। ये स्रोत किताब अल-ऐन 1/170 में भी नहीं दिखाई दिए, और अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 16/569 में उनका उल्लेख किया। (4) दीवान अल-शमख पृष्ठ 221।

उनका कहना: "मफ़ाकिरहु," जिसका अर्थ है: गरीबी के चेहरे। कहा जाता है: ईश्वर उसकी गरीबी (मफ़ाकिरहु) को सील कर दे, यानी उसे समृद्ध करे और उसकी गरीबी के चेहरों को सील कर दे। अल-सिहाह (फ़-क़-र)। (5) उनका कथन तहजीब अल-लुगह 1/259 में है। (6) अल-नहस द्वारा मानी अल-कुरान 4/413, और इस पाठ का उल्लेख इब्न जिन्नी ने अल-मुहतासब 2/82 में भी किया है। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/123। यह राय अल-तबरी 16/563 और 565-566 द्वारा मुजाहिद, मुहम्मद इब्न काब और अल-हसन से निकाली गई थी। कुछ प्रतियों में, यह "अल-मुअतरिद" के रूप में दिखाई दिया, "अल-मुतआरिद" के बजाय, और बाद वाला ही स्रोतों से स्थापित है। (8) दीवान जुहैर पृष्ठ 114 (थलाब की व्याख्या के साथ)।

دسویں: اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَأَطْعِمُوا الْقَانِعَ وَالْمُعْتَرَّ﴾ (اور قانع اور معتر کو کھلاؤ)۔ مجاہد، ابراہیم اور طبری نے کہا: ان کا قول: «وأطعموا» اباحت کا حکم ہے(۱)۔ اور «القانع»: سائل (مانگنے والا) ہے۔ کہا جاتا ہے: قَنَع الرجل يَقْنَع قنوعاً: جب وہ مانگے، ماضی میں نون کے فتحہ کے ساتھ(۲)۔ اور قَنِع يقنَع قناعةً تو وہ قَنِعٌ ہے: جب وہ عفت اختیار کرے اور اپنی ضرورت کی چیز پر اکتفا کرے اور سوال نہ کرے، جیسے: حَمِد يحمدُ، قَناعةً اور قَنَعاً اور قَنَعاناً؛ یہ خلیل نے کہا ہے(۳)۔ پہلے معنی میں شماخ کا قول ہے: لَمَالُ المرءِ يُصْلِحُه فيُغني مَفَاقِرَهُ أعفُّ من القُنُوعِ(۴) (آدمی کا وہ مال جسے وہ سنوارتا ہے اور اپنی حاجتوں کو پورا کرتا ہے، مانگنے سے زیادہ پاکیزہ ہے)۔ اور ابن السکیت نے کہا(۵): عربوں میں سے کچھ نے القُنُوع کا ذکر قناعت کے معنی میں کیا ہے، اور وہ رضا، عفت اور سوال چھوڑنا ہے۔ ابو رجاء سے مروی ہے کہ انہوں نے پڑھا: «وأطعموا القَنِعَ»۔ اور اس کا معنی پہلے کے خلاف ہے؛ کہا جاتا ہے: قَنِعَ الرجل تو وہ قَنِعٌ ہے: جب وہ راضی ہو جائے(۶)۔ اور جہاں تک المعترُّ کا تعلق ہے تو وہ وہ ہے جو آپ کے گرد گھومتا ہے اور جو آپ کے پاس ہے اسے طلب کرتا ہے، چاہے وہ سائل ہو یا خاموش۔ اور محمد بن کعب القرظی، مجاہد، ابراہیم، کلبی اور حسن بن ابی الحسن نے کہا: المعترُّ: وہ ہے جو بغیر سوال کیے سامنے آئے(۷)، زہیر نے کہا: على مُكْثِرِيهِمْ رِزْقُ مَن يعتريهمُ وعند المُقِلِّينَ السماحةُ والبَذْلُ(۸) (ان کے مالداروں پر ان لوگوں کا رزق ہے جو ان کے پاس آتے ہیں، اور ناداروں کے پاس سخاوت اور عطا ہے)۔

(۱) المحرر الوجیز ۴/ ۱۲۳، اور طبری کا قول اپنی تفسیر میں ۱۶/ ۵۲۳، اور اس میں مجاہد اور ابراہیم کی روایت کی تخریج ہے۔ (۲) نسخوں میں اس کے بعد ہے: اور مستقبل میں اس کا کسرہ،

اور جو ثابت ہے وہ المحرر الوجیز ۴/ ۱۲۳ سے ہے اور کلام اسی سے ہے۔ لغت کی کتابوں میں نون کے کسرہ کے ساتھ «یقنع» نہیں ہے۔ دیکھئے العین ۱/ ۱۷۰، تہذیب اللغة ۱/ ۲۵۹، مقاییس اللغة ۵/ ۳۳، الصحاح، مفردات الراغب اور اللسان (قنع)۔ (۳) المحرر الوجیز ۴/ ۱۲۳، ان کے قول: قناعة وقنعاً وقنعاناً کے بغیر، اور یہ مصادر کتاب العین ۱/ ۱۷۰ میں بھی نہیں آئے، اور طبری نے انہیں اپنی تفسیر ۱۶/ ۵۶۹ میں ذکر کیا ہے۔ (۴) دیوان الشماخ ص ۲۲۱۔ ان کا قول: مفاقر، یعنی: فقر کے چہرے، کہا جاتا ہے: سدَّ الله مفاقره، یعنی: اسے غنی کر دیا، اور اس کے فقر کے چہروں کو بند کر دیا۔ الصحاح (فقر)۔ (۵) ان کا قول تہذیب اللغة ۱/ ۲۵۹ (۶) ا है में معانی القرآن للنحاس ۴/ ۴۱۳، اور یہ قرات ابن جنی نے المحتسب ۲/ ۸۲ में بھی ذکر کی ہے۔ (۷) المحرر الوجیز ۴/ ۱۲۳، اور یہ قول مجاہد، محمد بن کعب اور حسن سے طبری نے ۱۶/ ۵۶۳ اور ۵۶۵ - ۵۶۶ में نکالا ہے۔ اور نسخوں में: المعترض واقع ہوا ہے، المتعرض کی جگہ، اور ثابت شدہ مصادر سے ہے۔ (۸) دیوان زهیر ص ۱۱۴ (ثعلب کی شرح کے ساتھ)۔

٤٠٢ Surah Al-Hajj: Verses 36 - 37

Malik said: The best of what I heard is that: the "Qāni'" is the poor person, and the "Mu'tarr" is the visitor. It was narrated from Al-Hasan that he read: "wal-mu'tari," and its meaning is like the meaning of Al-Mu'tarr. It is said: "i'tarra-hu" and "i'tara-hu," and "'arra-hu" and "'ara-hu": when someone exposes themselves to what he has or asks for it; mentioned by Al-Nahhas (1).

The Almighty's words: ﴿Neither their meat nor their blood reaches Allah, but it is the piety from you that reaches Him. Thus have We subjected them to you that you may glorify Allah for that [to] which He has guided you; and give good tidings to the doers of good.﴾

It contains five issues: First: His saying: ﴿Neither their meat reaches Allah﴾ Ibn Abbas said: The people of the pre-Islamic period (Jahiliyyah) used to smear the House (the Kaaba) with the blood of the sacrificial camels (Budn). The Muslims wanted to do that, so the verse was revealed (2). And attainment (Al-Nayl) does not apply to the Creator, the Almighty, but it was expressed (3) metaphorically for acceptance. The meaning is: It will not reach Him. Ibn Abbas said: It will not ascend to Him. Ibn Isa said: Their meat and blood will not be accepted, but piety from you will reach Him (4), meaning: what was intended for His sake; that is what He accepts, what is raised to Him, what He hears, and what He rewards for. From this is the Hadith: "Actions are but by intentions." And the reading: ﴿lan yanal Allah﴾ and ﴿yanalhu﴾ with the letter "Ya" in both. On the authority of Ya'qub, it is with the letter "Ta" in both (5), looking at the "meats" (al-luhum).

Second: His saying: ﴿Thus have We subjected them to you﴾ He, the Glorified, bestowed His grace upon us by humbling them and enabling us...

---

(1) In Ma'ani al-Qur'an 4/413-414, and the reading was mentioned by Ibn Jinni in al-Muhtasib 2/82 on the authority of Abu Raja and Amr ibn Ubayd. (2) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 4/415, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/123. Al-Wahidi attributed it in Al-Wasit 3/272 to Al-Kalbi. (3) In the manuscripts: "from him", and what is established is from Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1283, and the speech is from him. (4) Al-Mawardi mentioned the two sayings of Ibn Abbas and Ibn Isa in al-Nukat wal-Uyun 4/28, and the report of Ibn Abbas is lengthy therein. (5) Al-Nashr 2/326.

४०२ सूरह अल-हज्ज: आयत ३६ - ३७

मलिक ने कहा: जो सबसे अच्छी बात मैंने सुनी वह यह है कि: 'क़ानि' वह गरीब व्यक्ति है, और 'मुअ्तर' वह आगंतुक है। अल-हसन से रिवायत है कि उन्होंने पढ़ा: "व अल-मुअ्तरी", और इसका अर्थ "अल-मुअ्तर" के अर्थ जैसा ही है। कहा जाता है: "इअ्तर्स-हु" और "इअ्तरा-हु", और "अर्स-हु" और "अरा-हु": जब कोई व्यक्ति उसके पास जो है उसके सामने आता है या उसे मांगता है; अल-नहहास ने इसका उल्लेख किया है (१)।

अल्लाह ताला का फरमान: ﴿अल्लाह को न तो उनका मांस पहुँचता है और न ही उनका रक्त, बल्कि उसे तुम्हारा परहेज़गार पहुँचता है। इसी तरह हमने उन्हें तुम्हारे वश में कर दिया है ताकि तुम अल्लाह की बड़ाई करो उस पर जो उसने तुम्हें मार्गदर्शन दिया; और नेक काम करने वालों को खुशखबरी सुना दो।﴾

इसमें पाँच मसले हैं: पहला: अल्लाह ताला का फरमान: ﴿अल्लाह को न तो उनका मांस पहुँचता है﴾ इब्न अब्बास ने कहा: अज्ञानता के काल (जाहिलियत) के लोग काबा के घर को कुर्बान किए गए ऊंटों (बुदन) के खून से रंग देते थे। मुसलमानों ने भी ऐसा ही करने का इरादा किया, तो यह आयत उतरी (२)। 'पहुंचना' (नैल) अल्लाह ताला के लिए लागू नहीं होता, बल्कि इसे (३) स्वीकार्यता के लिए एक रूपक (मजाज़) के रूप में व्यक्त किया गया है। अर्थ है: यह उन तक नहीं पहुँचेगा। इब्न अब्बास ने कहा: यह उन तक नहीं चढ़ेगा। इब्न ईसा ने कहा: उनका मांस और उनका खून स्वीकार नहीं किया जाएगा, बल्कि तुम्हारी ओर से जो तक़वा (परहेज़गारी) है, वही उन तक पहुँचेगा (४), यानी: जो उनके लिए किया गया हो; यही वह है जिसे वह स्वीकार करते हैं, जो उन तक उठाया जाता है, जिसे वह सुनते हैं और जिस पर वह पुरस्कार देते हैं; इसी से हदीस है: "कर्मों का दारोमदार नीयतों पर है"। और क़िरत: ﴿लन यनाला अल्लाह﴾ और ﴿यनालहु﴾ दोनों में "या" के साथ। और याकूब से दोनों में "ता" के साथ वर्णित है (५), मांस (लहूम) की ओर देखते हुए।

दूसरा: अल्लाह ताला का फरमान: ﴿इसी तरह हमने उन्हें तुम्हारे वश में कर दिया है﴾ अल्लाह पाक ने उन्हें वश में करके और हमें सामर्थ्य देकर हम पर एहसान किया...

---

(१) मआनी अल-कुरान ४/४१३-४१४ में, और क़िरत का उल्लेख इब्न जिन्नी ने अल-मुहतासिब २/८२ में अबू रजा और अम्र बिन उबैद से किया है। (२) अल-नहहास की मआनी अल-कुरान ४/४१५, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१२३। अल-वाहिदी ने अल-वसीत ३/२७२ में इसे अल-कलबी के लिए

जिम्मेदार ठहराया। (३) प्रतियों में: "उससे", और जो स्थापित है वह इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान ३/१२८३ से है, और यह बात उन्हीं की है। (४) अल-मावर्दी ने अल-नुकात वल-उयून ४/२८ में इब्न अब्बास और इब्न ईसा के दो कथनों का उल्लेख किया है, और इब्न अब्बास की खबर वहां विस्तृत है। (५) अल-नश्र २/३२६।

۴۰۲ سورة الحج: آیات ۳۶ - ۳۷

مالک نے کہا: میں نے جو بہترین بات سنی وہ یہ ہے کہ: 'قانع' وہ غریب ہے، اور 'معتر' وہ ہے جو پاس آنے والا (زائر) ہو۔ حسن سے مروی ہے کہ انہوں نے پڑھا: "والمعتري"، اور اس کا معنی 'معتر' جیسا ہی ہے۔ کہا جاتا ہے: "اعترَّه" اور "اعتراه"، اور "عرَّه" اور "عراه": جب کوئی اس کے پاس جو کچھ ہے اس کی غرض سے آئے یا اسے طلب کرے؛ اسے النحاس نے ذکر کیا ہے (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اللہ کو ان کا گوشت اور ان کا خون ہرگز نہیں پہنچتا، بلکہ اسے تمہاری طرف سے تقویٰ پہنچتا ہے۔ اسی طرح اس نے ان کو تمہارے لیے مسخر کر دیا ہے تاکہ تم اللہ کی بڑائی بیان کرو اس پر جو اس نے تمہیں ہدایت دی؛ اور نیکوکاروں کو بشارت دے دو۔﴾

اس میں پانچ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اللہ کو ان کا گوشت ہرگز نہیں پہنچتا﴾ ابن عباس نے کہا: دورِ جاہلیت کے لوگ کعبہ کی دیواروں کو قربانی کے اونٹوں (بُدْن) کے خون سے رنگ دیتے تھے۔ مسلمانوں نے بھی ایسا کرنے کا ارادہ کیا، تو یہ آیت نازل ہوئی (۲)۔ 'پہنچنا' (نیل) باری تعالیٰ کے حق میں (حقیقی معنی میں) نہیں ہے، بلکہ اسے قبولیت کے استعارے (۳) کے طور پر بیان کیا گیا ہے۔ معنی یہ ہے کہ: یہ اس تک نہیں پہنچے گا۔ ابن عباس نے کہا: یہ اس کی طرف نہیں چڑھے گا۔ ابن عیسیٰ نے کہا: ان کا گوشت اور ان کا خون قبول نہیں کیا جائے گا، بلکہ تمہاری طرف سے تقویٰ اس تک پہنچے گا (۴)، یعنی: وہ عمل جو اس کی رضا کے لیے ہو؛ یہی وہ ہے جسے وہ قبول فرماتا ہے، جو اس کی طرف اٹھایا جاتا ہے، جسے وہ سنتا ہے اور جس پر جزا دیتا ہے؛ اور اسی سے حدیث ہے: "اعمال کا دارومدار نیتوں پر ہے"۔ اور قرات: ﴿لَن يَنَالَ اللَّهَ﴾

اور ﴿يَنَالَهُ﴾ دونوں میں 'یا' کے ساتھ ہے۔ اور یعقوب سے دونوں میں 'تا' کے ساتھ مروی ہے (۵)، لفظ 'لحوم' (جمع ہونے) کی مناسبت سے۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اسی طرح اس نے ان کو تمہارے لیے مسخر کر دیا ہے﴾ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے انہیں مطیع بنا کر اور ہمیں ان پر قدرت دے کر ہم پر احسان کیا...

---

(۱) معانی القرآن ۴۱۳/۴ - ۴۱۴، اور قرات کا ذکر ابن جنی نے المحتسب ۸۲/۲ میں ابورجاء اور عمرو بن عبید سے کیا ہے۔ (۲) معانی القرآن للنحاس ۴۱۵/۴، اور المحرر الوجیز ۱۲۳/۴۔ الواحدی نے الوسیط ۲۷۲/۳ میں اسے کلبی کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۳) نسخوں میں ہے: "عنہ"، اور جو ثابت ہے وہ ابن العربی کی احکام القرآن ۱۲۸۳/۳ سے ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ (۴) الماوردی نے النکت والعیون ۲۸/۴ میں ابن عباس اور ابن عیسیٰ کے اقوال ذکر کیے ہیں، اور ابن عباس کی روایت وہاں طویل ہے۔ (۵) النشر ۳۲۶/۲۔

403 Surah Al-Hajj: Verse 37

...controlling them, and they are greater than us in bodies and stronger than us in limbs; that is so the servant may know that matters are not as they appear to the servant's planning, but rather they are according to what the Almighty, the All-Powerful, wills. Thus, the small overcomes the large; so that creation may know that the Victor is Allah, the One, the Subduer (1), over His servants.

Third: His saying, the Almighty: "that you may magnify Allah for His guiding you" [22:37]. He, glorified be He, mentioned the mention of His name over them in the previous verse, where He, the Most Mighty of speakers, said: "So mention the name of Allah over them" [22:36], and here He mentioned the Takbir (magnification). Ibn Umar, may Allah be pleased with them both, used to combine both when he slaughtered his sacrificial animal, saying: "Bismillah wallahu Akbar" (In the name of Allah, and Allah is the Greatest); and this is from his deep understanding (2).

And in the Sahih (collection of authentic hadiths) on the authority of Anas, he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) sacrificed two horned, salt-and-pepper (grayish-white) rams. He said: I saw him slaughtering them with his own hand, and I saw him placing his foot on their sides, and he said "Bismillah" and "Allahu Akbar" (3).

The scholars have differed on this. Abu Thawr said: Mentioning Allah's name (Tasmiyah) is mandatory, like the Takbir in prayer. The majority of scholars consider it recommended. If one says another remembrance (dhikr) that contains one of the names of Allah the Almighty and intends by it the Tasmiyah, it is permissible. Likewise, if he says: "Allahu Akbar" only, or "La ilaha illa Allah" (There is no god but Allah); this was said by Ibn Habib. However, if he did not intend the Tasmiyah, it does not suffice for the Tasmiyah and it [the meat] is not to be eaten; this was said by Ash-Shafi'i and Muhammad ibn al-Hasan. The majority of our scholars and others disliked sending blessings upon the Prophet (peace be upon him) at the time of Tasmiyah in slaughtering or mentioning it, and they said: only Allah alone is mentioned here. Ash-Shafi'i permitted sending blessings upon the Prophet (peace be upon him) at the time of slaughter (4).

Fourth: The majority held that the saying of the one sacrificing: "O Allah, accept from me," is permissible. Abu Hanifa disliked that, and the evidence against him is what was narrated in the Sahih on the authority of Aisha, may Allah be pleased with her, in which: Then...

(1) In 'Ahkam al-Qur'an' by Ibn al-Arabi 3/1283 (and the text is from him): 'al-Qahir' (The Irresistible). (2) 'Ahkam al-Qur'an' by Ibn al-Arabi 3/1283. (3) Sahih al-Bukhari (5565), and Sahih Muslim (1966): (18), and it is with Ahmad (11960). His saying: 'amlahan' (plural of amlah), it was said: al-amlah is the white one, and it was said: 'al-mulhah' of colors: whiteness mixed with blackness. See 'al-Mufhim' 5/361. (4) 'al-Mufhim' 5/363.

पृष्ठ 403 सूरह अल-हज्ज: आयत 37

...उन्हें नियंत्रित करना, और वे शरीरों में हमसे बड़े और अंगों में हमसे अधिक शक्तिशाली हैं; यह इसलिए है ताकि सेवक जान सके कि मामले वैसे नहीं हैं जैसे वे सेवक की योजना के अनुसार दिखाई देते हैं, बल्कि वे उसके अनुसार हैं जो सर्वशक्तिमान, सामर्थ्यवान चाहता है। इस प्रकार, छोटा बड़े पर विजय प्राप्त करता है; ताकि सृष्टि जान सके कि विजेता अल्लाह है, जो अकेला, सब पर हावी (1) अपने सेवकों पर है।

तीसरा: सर्वशक्तिमान का कथन: "ताकि तुम अल्लाह की बड़ाई बयान करो उस पर कि उसने तुम्हें मार्ग दिखाया" [22:37]। उन्होंने, वह महिमामय है, इससे पिछली आयत में उन पर अपने नाम का उल्लेख करने का ज़िक्र किया, जहाँ उन्होंने कहा: "तो उन पर अल्लाह का नाम लो" [22:36], और यहाँ उन्होंने तकबीर (बड़ाई) का उल्लेख किया। इब्न उमर, अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो, जब वे अपनी बलि (हदयी) ज़बह करते थे तो दोनों को मिला देते थे और कहते थे: "बिस्मिल्लाह वल्लाहु अकबर" (अल्लाह के नाम से और अल्लाह सबसे बड़ा है); और यह उनकी गहरी समझ (फ़िक़्ह) से है (2)।

और सहीह में अनस से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने दो सींगों वाले, चितकबरे (सफ़ेद और काले मिले हुए) मेढ़ों की बलि दी। उन्होंने कहा: मैंने उन्हें अपने हाथों से ज़बह करते देखा, और मैंने उन्हें अपना पैर उनके पहलुओं (गर्दन के किनारे) पर रखते हुए देखा, और उन्होंने बिस्मिल्लाह कहा और तकबीर पढ़ी (3)।

विद्वानों ने इस पर मतभेद किया है; अबू थौर ने कहा: तस्मिया (बिस्मिल्लाह कहना) अनिवार्य है; जैसे नमाज़ में तकबीर, और अधिकांश विद्वान इसे मुस्तहब (पसंदीदा) मानते हैं। यदि कोई दूसरा ज़िक्र करता है जिसमें अल्लाह के नामों में से कोई नाम हो और उससे उसका इरादा तस्मिया का हो, तो यह जायज़ है। इसी तरह यदि वह केवल "अल्लाह अकबर" कहे, या "ला इलाहा इल्लल्लाह"; यह इब्न हबीब ने कहा है। यदि उसने तस्मिया का इरादा नहीं किया, तो यह तस्मिया की ओर से पर्याप्त नहीं होगा और वह (गोश्त) नहीं खाया जाएगा; यह शाफ़ई और मुहम्मद इब्न अल-हसन ने कहा है। हमारे साथियों (मलिकी) और अन्य विद्वानों ने ज़बह करते समय तस्मिया के साथ नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) पर दुरूद भेजने को नापसंद किया है, और उन्होंने कहा: यहाँ केवल अल्लाह का ज़िक्र किया

जाए। शाफ़ई ने ज़बह के समय नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) पर दुरूद भेजने की अनुमति दी है (4)।

चौथा: बहुमत का मत है कि बलि देने वाले का यह कहना: "ऐ अल्लाह, मेरी ओर से स्वीकार कर", जायज़ है। अबू हनीफा ने इसे नापसंद किया है, और उनके विरुद्ध प्रमाण वह है जो सहीह में आयशा, अल्लाह उनसे प्रसन्न हो, से रिवायत है, जिसमें है: फिर...

(1) इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-क़ुरान' 3/1283 में (और शब्द उन्हीं के हैं): अल-क़ाहिर। (2) इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-क़ुरान' 3/1283। (3) सहीह अल-बुखारी (5565), और सहीह मुस्लिम (1966): (18), और यह अहमद (11960) के पास है। उनका कहना: 'अमलहैन', कहा गया: 'अमलह' वह है जो सफ़ेद हो, और कहा गया: रंगों में 'मुल्हा': सफ़ेद रंग जिसमें कालापन मिला हो। 'अल-मुफ़्हिम' 5/361 देखें। (4) 'अल-मुफ़्हिम' 5/363।

صفحہ ٤٠٣ سورة الحج: آیت ٣٧

...ان کا تصرف کرنا، اور وہ ہم سے جسموں میں بڑی اور اعضاء میں ہم سے زیادہ قوی ہیں؛ یہ اس لیے تاکہ بندہ جان لے کہ امور ویسے نہیں ہیں جیسے بندے کی تدبیر میں ظاہر ہوتے ہیں، بلکہ وہ تو اس کے مطابق ہیں جیسا عزیز قدیر (غالب اور قدرت والا) چاہتا ہے، چنانچہ چھوٹا بڑے پر غالب آجاتا ہے؛ تاکہ مخلوق جان لے کہ غالب تو اللہ ہی ہے جو اکیلا اور اپنے بندوں پر قہار (١) (زبردست) ہے۔

تیسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ لِتُكَبِّرُوا اللَّهَ عَلَى مَا هَدَاكُمْ ﴾ (تاکہ تم اللہ کی بڑائی بیان کرو اس پر کہ اس نے تمہیں ہدایت دی)۔ اللہ سبحانہ نے اس سے پچھلی آیت میں ان پر اپنا نام لینے کا ذکر فرمایا ہے، چنانچہ ارشاد فرمایا: ﴿ فَاذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَيْهَا ﴾ (پس ان پر اللہ کا نام لو)، اور یہاں تکبیر کا ذکر فرمایا۔ ابن عمر رضی اللہ عنہما جب اپنی قربانی ذبح کرتے تو ان دونوں کو جمع کرتے اور کہتے: باسم اللہ واللہ اکبر؛ اور یہ ان کی فقہ (گہری سمجھ) میں سے ہے (٢)۔

اور صحیح میں انس سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے دو سینگوں والے چتکبرے مینڈھوں کی قربانی کی۔ انہوں نے کہا: میں نے آپ کو اپنے ہاتھ سے انہیں ذبح کرتے دیکھا، اور میں نے آپ کو اپنا قدم ان کے پہلوؤں پر رکھے ہوئے دیکھا، اور آپ نے بسم اللہ کہی اور تکبیر پڑھی (٣)۔

اور اس میں علماء کا اختلاف ہے؛ ابو ثور نے کہا: تسمیہ (بسم اللہ کہنا) متعین (ضروری) ہے؛ جیسے نماز میں تکبیر، اور تمام علماء اس کے مستحب ہونے پر ہیں۔ پس اگر کسی نے کوئی دوسرا ذکر کیا جس میں اللہ تعالیٰ کے ناموں میں سے کوئی نام ہو اور اس سے تسمیہ کا ارادہ کیا تو جائز ہے۔ اسی طرح اگر اس نے کہا: اللہ اکبر، صرف، یا: لا الہ الا اللہ؛ یہ ابن حبیب نے کہا ہے۔ پس اگر

اس نے تسمیہ کا ارادہ نہیں کیا تو وہ تسمیہ کی طرف سے کافی نہ ہوگا اور وہ (جانور) نہیں کھایا جائے گا؛ یہ شافعی اور محمد بن الحسن نے کہا ہے۔ اور ہمارے ساتھیوں (مالکیہ) اور دیگر علماء نے ذبح کے وقت تسمیہ کے ساتھ یا اس کے ذکر کے وقت نبی ﷺ پر درود پڑھنے کو مکروہ قرار دیا ہے، اور انہوں نے کہا: یہاں صرف اللہ وحدہ کا ذکر کیا جائے گا۔ اور شافعی نے ذبح کے وقت نبی ﷺ پر درود پڑھنے کو جائز قرار دیا ہے (٤)۔

چوتھا: جمہور اس طرف گئے ہیں کہ قربانی کرنے والے کا یہ کہنا: "اللَّهُمَّ تقبَّل منّي" (اے اللہ! مجھ سے قبول فرما) جائز ہے۔ اور ابو حنیفہ نے اسے مکروہ سمجھا ہے، اور ان کے خلاف حجت وہ ہے جو صحیح میں حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے مروی ہے، جس میں ہے: پھر...

(١) ابن العربی کی 'احکام القرآن' ١٢٨٣/٣ میں (اور کلام انہی کا ہے): القاهر۔ (٢) ابن العربی کی 'احکام القرآن' ١٢٨٣/٣۔ (٣) صحیح بخاری (٥٥٦٥)، اور صحیح مسلم (١٩٦٦): (١٨)، اور یہ احمد (١١٩٦٠) کے ہاں بھی ہے۔ ان کا قول: 'املحین'، کہا گیا: 'املح' وہ ہے جو سفید ہو، اور کہا گیا: رنگوں میں 'ملحہ': سفیدی جس میں سیاہی ملی ہو۔ دیکھئے المفہم ٣٦١/٥۔ (٤) المفہم ٣٦٣/٥۔

He said: "In the name of Allah, O Allah, accept from Muhammad and the family of Muhammad and from the Ummah of Muhammad." Then he sacrificed it. Some of them preferred to say this based on the text of the verse: {Our Lord, accept [this] from us. Indeed, You are the Hearing, the Knowing} [Al-Baqarah: 127].

Malik disliked their saying: "O Allah, [it is] from You and to You," and said: "This is an innovation (bid'ah)." Ibn Habib from our companions and Al-Hasan permitted it. The proof for them is what Abu Dawud narrated (2) from Jabir bin Abdullah who said: The Prophet ﷺ sacrificed on the day of slaughter two horned, castrated (3) salt-and-pepper rams. When he turned their faces, he said: {"I have turned my face toward Him who created the heavens and the earth, inclining toward truth"} and read up to His saying: {"and I am the first of the Muslims. O Allah, from You and to You (4), from Muhammad and his Ummah, in the name of Allah and Allah is greatest."} Then he slaughtered. Perhaps Malik did not receive this report, or it was not authenticated by him, or he saw the practice contradicting it. Based on this, his saying that it is an innovation (5) is understood. And Allah knows best.

Fifth: His saying, the Almighty: {and give good tidings to the doers of good}. It was narrated that it was revealed concerning the four caliphs; according to what was mentioned in the preceding verse. However, the literal meaning of the word implies generality for every doer of good.

His saying, the Almighty: {Indeed, Allah defends those who have believed. Indeed, Allah does not like everyone treacherous and ungrateful (38)}

It was narrated that it was revealed because of the believers; when they increased in Mecca and the disbelievers harmed them and those who migrated...

(1) Al-Mufhim 5/363, and the hadith is in Sahih Muslim (1967), and it is with Ahmad (24491). (2) In his Sunan (2795), and it is in Sunan Ibn Majah (3121) similarly. (3) Meaning: castrated. Al-Nihayah (Waja'). It occurred in (Kh): Mauja'ayn, and in the printed version of Sunan Abi Dawud: Mauja'atayn, and in some of its copies: Mauja'atayn, see Sunan Abi Dawud edited by Muhammad Awamah (2788). Ibn al-Athir said: "Among them are those who narrate it: Mauja'atayn, on the weight of: Mukramatayn, which is a mistake, and among them are those who narrate it: Mauja'ayn without hamza with alleviation (takhfif), which is from Waj'atuhu Waj'an, so he is Mauju'". (4) In (M): "And to You", which is consistent with what is in Sunan Abi

Dawud and Sunan Ibn Majah, and the confirmed one from the manuscript copies and Al-Mufhim 5/363, and the speech from it. (5) Al-Mufhim 5/364.

404 सूरह अल-हज: आयत 37 - 38

उन्होंने कहा: "अल्लाह के नाम से, ऐ अल्लाह, मुहम्मद और मुहम्मद के परिवार और मुहम्मद की उम्मत की ओर से स्वीकार कर।" फिर उन्होंने उसकी कुर्बानी दी। उनमें से कुछ ने आयत के पाठ के आधार पर यह कहना पसंद किया: {ऐ हमारे रब, हम से स्वीकार कर। बेशक, तू सुनने वाला और जानने वाला है} [अल-बक़रह: 127]।

मालिक को उनका यह कहना पसंद नहीं आया: "ऐ अल्लाह, [यह] तेरी ही ओर से है और तेरे ही लिए है," और उन्होंने कहा: "यह एक बिदअत (नवाचार) है।" हमारे साथियों में से इब्न हबीब और अल-हसन ने इसकी अनुमति दी। उनके लिए प्रमाण वह है जो अबू दाऊद (2) ने जाबिर बिन अब्दुल्ला से रिवायत किया है जिन्होंने कहा: पैगंबर ﷺ ने ज़बह के दिन दो सींग वाले, बधिया (3) किए हुए सफ़ेद और काले रंग के मेंढों की कुर्बानी दी। जब उन्होंने उनके चेहरों को फेरा, तो उन्होंने कहा: {"मैंने अपना चेहरा उसकी ओर फेर लिया है जिसने आसमानों और ज़मीन को बनाया है, एकरुप होकर"} और उन्होंने यहाँ तक पढ़ा: {"और मैं मुसलमानों में से पहला हूँ। ऐ अल्लाह, तेरी ओर से और तेरे लिए (4), मुहम्मद और उनकी उम्मत की ओर से, अल्लाह के नाम से और अल्लाह सबसे बड़ा है।" फिर उन्होंने ज़बह किया। शायद मालिक तक यह ख़बर नहीं पहुँची, या उनके पास यह प्रमाणित नहीं थी, या उन्होंने देखा कि अमल (कार्य) इसके विपरीत है। इसी आधार पर उनका यह कहना कि यह बिदअत है (5), समझा जाता है। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

पाँचवीं बात: अल्लाह तआला का फ़रमान: {और नेक काम करने वालों को खुशखबरी दे दो}। यह रिवायत है कि यह चार ख़लीफ़ाओं के बारे में नाज़िल हुई; जैसा कि पिछली आयत में उल्लेख किया गया है। लेकिन शब्द का शाब्दिक अर्थ हर नेक काम करने वाले के लिए व्यापकता का संकेत देता है।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {बेशक, अल्लाह उन लोगों का बचाव करता है जो ईमान लाए हैं। बेशक, अल्लाह किसी भी विश्वासघाती और नाशुकरे को पसंद नहीं करता (38)}

यह रिवायत है कि यह ईमान वालों की वजह से नाज़िल हुई; जब मक्का में उनकी संख्या बढ़ गई और काफ़िरों ने उन्हें सताया और जो हिजरत कर गए...

(1) अल-मुफ़हिम 5/363, और हदीस सहीह मुस्लिम (1967) में है, और यह अहमद (24491) के पास है। (2) उनकी सुनन (2795) में, और यह सुनन इब्न माजाह (3121) में इसी तरह है। (3) अर्थात्:

बधिया। अन-निहाया (वजअ)। यह (ख़) में आया है: मौजअैन, और सुनन अबी दाऊद के मुद्रित संस्करण में: मौजअतैन, और इसकी कुछ प्रतियों में: मौजअतैन, मुहम्मद अवामा (2788) द्वारा संपादित सुनन अबी दाऊद देखें। इब्न अल-असीर ने कहा: "उनमें से कुछ इसे रिवायत करते हैं: मौजअतैन, मुकरमतैन के वज़न पर, जो एक गलती है, और उनमें से कुछ इसे रिवायत करते हैं: मौजईयैन बिना हमज़ा के तख़्फ़ीफ़ (सरलीकरण) के साथ, जो वजअतुहु वजअन से है, तो वह मौजू' है।" (4) (म) में: "और तेरे लिए", जो सुनन अबी दाऊद और सुनन इब्न माजाह में है उसके अनुकूल है, और हस्तलिखित प्रतियों और अल-मुफ़हिम 5/363 से पुष्ट है, और कलाम (बात) उसी से है। (5) अल-मुफ़हिम 5/364।

۴۰۴ سورة الحج: آیات ۳۷ - ۳۸

انہوں نے کہا: "اللہ کے نام سے، اے اللہ، محمد اور آلِ محمد اور محمد کی امت کی طرف سے قبول فرما"۔ پھر آپ ﷺ نے اس کی قربانی دی۔ ان میں سے بعض نے آیت کے متن کی وجہ سے اسے کہنا پسند کیا: ﴿اے ہمارے رب، ہم سے قبول فرما۔ بے شک، تو ہی سننے والا اور جاننے والا ہے﴾ [البقرہ: ۱۲۷]۔

مالک نے ان کے اس قول کو ناپسند کیا: "اے اللہ، [یہ] تیری ہی طرف سے ہے اور تیرے ہی لیے ہے،" اور فرمایا: "یہ بدعت ہے۔" ہمارے ساتھیوں میں سے ابن حبیب اور الحسن نے اس کی اجازت دی۔ ان کے لیے دلیل وہ ہے جو ابوداؤد (۲) نے جابر بن عبداللہ سے روایت کی ہے جنہوں نے کہا: نبی کریم ﷺ نے ذبح کے دن دو سینگوں والے، خصی (۳) کیے ہوئے، چتکبرے مینڈھے ذبح کیے۔ جب آپ ﷺ نے ان کے چہرے (قبلہ کی طرف) پھیرے تو فرمایا: ﴿میں نے اپنا رخ یکسو ہو کر اس ذات کی طرف کر لیا جس نے آسمانوں اور زمین کو پیدا کیا﴾ اور آپ ﷺ نے یہاں تک پڑھا: ﴿اور میں مسلمانوں میں سے پہلا ہوں۔ اے اللہ، تیری طرف سے اور تیرے ہی لیے (۴)، محمد اور ان کی امت کی طرف سے، اللہ کے نام سے اور اللہ سب سے بڑا ہے"۔ پھر ذبح کیا۔ شاید مالک تک یہ خبر نہیں پہنچی تھی، یا ان کے نزدیک یہ ثابت نہیں تھی، یا انہوں نے دیکھا کہ عمل اس کے خلاف ہے۔ اسی بنیاد پر ان کا یہ قول کہ یہ بدعت ہے (۵)، سمجھا جاتا ہے۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور نیکی کرنے والوں کو خوشخبری سنا دیجئے﴾۔ روایت ہے کہ یہ چاروں خلفاء کے بارے میں نازل ہوئی؛ جیسا کہ پچھلی آیت میں گزرا۔ لیکن لفظ کا ظاہری مفہوم ہر نیکی کرنے والے کے لیے عموم کا تقاضا کرتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿بے شک اللہ ان لوگوں کا دفاع کرتا ہے جو ایمان لائے۔ بے شک اللہ کسی خیانت کرنے والے اور ناشکرے کو پسند نہیں کرتا (۳۸)﴾

روایت ہے کہ یہ مومنوں کی وجہ سے نازل ہوئی؛ جب مکہ میں ان کی تعداد زیادہ ہو گئی اور کافروں نے انہیں ایذا پہنچائی اور جس نے ہجرت کی...

(۱) المفہم ۵/ ۳۶۳، اور حدیث صحیح مسلم (۱۹۶۷) میں ہے، اور یہ احمد (۲۴۴۹۱) کے ہاں ہے۔ (۲) اپنی سنن (۲۷۹۵) میں، اور یہ سنن ابن ماجہ (۳۱۲۱) میں اسی طرح ہے۔ (۳) یعنی: خصی۔ النہایہ (وجأ)۔ (خ) میں واقع ہوا ہے: موجیین، اور سنن ابی داؤد کے مطبوعہ نسخے میں: مُوْجَثَّیْنِ، اور اس کے بعض نسخوں میں: مَوْجَبِیْنِ، دیکھئے سنن ابی داؤد، تحقیق محمد عوامہ (۲۷۸۸)۔ ابن الاثیر نے کہا: "ان میں سے بعض اسے روایت کرتے ہیں: مُوْجَثَّیْنِ، مُکْرَمَیْنِ کے وزن پر، جو کہ غلطی ہے، اور ان میں سے بعض اسے مَوْجِیَیْن بغیر ہمزہ کے تخفیف کے ساتھ روایت کرتے ہیں، جو وَجَبْتُهُ وَجْباً سے ہے، پس وہ مَوْجِيٌّ ہے۔" (۴) (م) میں: "اور تیرے لیے"، جو سنن ابی داؤد اور سنن ابن ماجہ کے موافق ہے، اور قلمی نسخوں اور المفہم ۵/ ۳۶۳ سے ثابت ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ (۵) المفہم ۵/ ۳۶۴۔

٤٠٥ Surah Al-Hajj: Verses 38 - 39

...to the land of Abyssinia; some of the believers of Mecca wanted to kill whoever they could of the disbelievers, to assassinate, betray, and trick them. So this verse was revealed up to His saying: {ungrateful}. In it, He, glory be to Him, promised to defend [the believers], and forbade in the clearest terms betrayal and treachery (1). Strictness regarding treachery has already been mentioned in "Al-Anfal"; and that: "A banner will be set up for every treacherous person on the Day of Resurrection, by his posterior (2) according to the extent of his treachery. It will be said: This is the treachery of so-and-so" (3).

It is said the meaning is: He defends the believers by continuing His guidance to them so that faith becomes firmly established in (4) their hearts. Thus, the disbelievers are unable to turn them away from their religion, and if compulsion occurs, He protects them so that they do not apostatize in their hearts.

It is also said: He defends the believers by exalting them with proof. If a disbeliever kills a believer, Allah has defended (5) that believer by taking him into His mercy.

Nafi' recited: "yudāfi'u" (defends) and "lawlā difā'u" (were it not for the defense). Abu 'Amr and Ibn Kathir recited: "yadfa'u" (defends) and "lawlā daf'u" (were it not for the defense). [Ibn 'Amir], 'Asim, Hamzah, and Al-Kisa'i recited: "yudāfi'u" and "lawlā daf'u Allāh" (6). "Yudāfi'u" means "yadfa'u", like: "I punished ('āqabtu) the thief," and "May Allah grant him health ('āfāhu Allāh)". The verbal noun is "daf'an". Al-Zahrawi related that "difā'an" is the verbal noun of "dafa'a", like "hasaba hisāban" (7).

Allah's saying: {Permission [to fight] has been given to those who are being fought, because they were wronged. And indeed, Allah is competent to give them victory.}

There are two issues regarding it:

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/124. (2) In (Z): at his resurrection. (3) See 10/52-53. (4) In (Z): in. (5) In (M): Then a disbeliever killing a believer is rare, and indeed Allah defends. (6) Al-Sab'ah p. 437, and At-Taysir p. 82 and 157. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 4/124.

४०५ सूरह अल-हज्ज: आयत ३८ - ३९

...अबीसीनिया (हबशा) की भूमि की ओर; मक्का के कुछ विश्वासियों ने चाहा कि वे काफिरों में से जिसे भी हो सके मार दें, हत्या करें, विश्वासघात करें और छल करें। तो यह आयत अल्लाह के इस कथन तक अवतरित हुई: {कृतघ्न (काफ़ूर)}। इसमें अल्लाह ने बचाव का वादा किया और विश्वासघात और धोखे से स्पष्ट रूप से मना किया (1)। 'अल-अनफाल' में धोखे के संबंध में सख्ती का उल्लेख पहले ही किया जा चुका है; और यह कि: "हर धोखेबाज के लिए कयामत के दिन उसके पीछे(2) उसकी धोखेबाजी की सीमा के अनुसार एक झंडा गाड़ दिया जाएगा। कहा जाएगा: यह फलां का धोखा है" (3)।

और कहा गया है कि इसका अर्थ है: वह विश्वासियों का बचाव उनके मार्गदर्शन को जारी रखकर करता है ताकि उनके दिलों में (4) ईमान मज़बूत हो जाए। इस प्रकार, काफ़िर उन्हें उनके धर्म से विमुख करने में सक्षम नहीं होते हैं, और यदि मजबूरी पैदा होती है, तो वह उनकी रक्षा करता है ताकि वे अपने दिलों में धर्मत्याग न करें।

और यह भी कहा गया है: वह विश्वासियों को प्रमाणों के साथ ऊंचा उठाकर उनका बचाव करता है। यदि कोई काफ़िर किसी मोमिन (विश्वासी) को मार डालता है, तो अल्लाह ने उस मोमिन का बचाव उसे अपनी दया (रहमत) में लेकर किया है (5)।

नाफी' ने पढ़ा है: "युदाफ़िउ" और "लौ ला दिफ़ाउ"। अबू अम्र और इब्न कसीर ने पढ़ा: "यदफ़उ" और "लौ ला दफ़उ"। [इब्न आमिर], आसिम, हमजा और अल-किसाई ने पढ़ा: "युदाफ़िउ" और "लौ ला दफ़उ अल्लाह" (6)। "युदाफ़िउ" का अर्थ "यदफ़उ" है, जैसे: "मैंने चोर को दंड दिया (आक़ब्तु)", और "अल्लाह उसे स्वास्थ्य प्रदान करे (आफ़ाहु अल्लाह)"। इसका स्रोत (मस्दर) "दफ़अन" है। अल-ज़हरावी ने उल्लेख किया है कि "दिफ़ाअन", "दफ़आ" का स्रोत है, जैसे "हसब हिसाबन" (7)।

अल्लाह का कथन: {उन लोगों को (युद्ध की) अनुमति दे दी गई है जिनसे युद्ध किया जा रहा है, क्योंकि उन पर ज़ुल्म किया गया है। और निश्चित रूप से अल्लाह उनकी मदद करने पर पूरी तरह सक्षम है।}

इसमें दो मसले हैं:

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/124। (2) (ज़) में: उसके पुनरुत्थान के समय। (3) देखें 10/52 - 53। (4) (ज़) में: में। (5) (म) में: फिर एक काफ़िर का मोमिन को मारना दुर्लभ है, और वास्तव में अल्लाह बचाव करता है। (6) अस-सब'आ पृष्ठ 437, और अत-तयसीर पृष्ठ 82 और 157। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/124।

٤٠٥ سورة الحج: آیات ٣٨ - ٣٩

حبشہ کی سرزمین کی طرف؛ مکہ کے بعض مؤمنین نے چاہا کہ وہ کفار میں سے جسے پا سکیں اسے قتل کر دیں، اور ان کے خلاف خفیہ کارروائیاں، دھوکہ دہی اور چال بازی کریں، چنانچہ یہ آیت اللہ کے اس قول تک نازل ہوئی: {کفور} (ناشکرگزار)۔ اس میں اللہ سبحانہ نے دفاع کا وعدہ فرمایا، اور خیانت اور دھوکہ دہی سے نہایت واضح طور پر منع فرمایا (1)۔ اور "الأنفال" میں دھوکہ دہی کی سختی پہلے گزر چکی ہے؛ اور یہ کہ: "ہر دھوکہ باز کے لیے قیامت کے دن اس کی سرین کے پاس (2) اس کی دھوکہ دہی کی مقدار کے مطابق ایک جھنڈا نصب کیا جائے گا۔ کہا جائے گا: یہ فلاں شخص کا دھوکہ ہے" (3)۔

اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے کہ وہ مؤمنین کا دفاع اس طرح فرماتا ہے کہ ان کی توفیق کو دوام بخشتا ہے یہاں تک کہ ایمان ان کے دلوں (4) میں راسخ ہو جائے، پس کفار انہیں ان کے دین سے پھیرنے پر قادر نہیں رہتے، اور اگر جبر ہو بھی جائے تو وہ ان کی حفاظت فرماتا ہے تاکہ وہ اپنے دلوں سے مرتد نہ ہو جائیں۔

اور یہ بھی کہا گیا ہے: وہ مؤمنین کو حجت و دلیل کے ساتھ سر بلند کر کے ان کا دفاع فرماتا ہے۔ اور اگر کوئی کافر کسی مؤمن کو قتل کر دے؛ تو اللہ نے اس مؤمن کا دفاع اسے اپنی رحمت میں لے کر کیا ہے (5)۔

نافع نے پڑھا ہے: "یُدافِعُ"، اور "ولولا دِفاعُ"۔ اور ابو عمرو اور ابن کثیر نے پڑھا ہے: "یَدْفَعُ"، اور "ولولا دَفْعُ"۔ اور [ابن عامر و] عاصم، ہمزہ اور کسائی نے پڑھا ہے: "یُدافعُ"، "ولولا دَفْعُ اللہ" (6)۔ اور "یُدافعُ" "یَدْفَعُ" کے معنی میں ہے، جیسے: "عاقَبْتُ اللصَّ" (میں نے چور کو سزا دی)، اور

"عافاه الله" (اللہ اسے عافیت دے)، اور مصدر "دفعاً" ہے۔ الزہراوی نے حکایت کی ہے کہ "دِفاعاً" "دَفَع" کا مصدر ہے، جیسے "حسَب حساباً" (7)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {أُذِنَ لِلَّذِينَ يُقَاتَلُونَ بِأَنَّهُمْ ظُلِمُوا وَإِنَّ اللَّهَ عَلَى نَصْرِهِمْ لَقَدِيرٌ } (اجازت دی گئی ہے ان لوگوں کو جن سے لڑائی کی جا رہی ہے اس لیے کہ ان پر ظلم کیا گیا، اور بے شک اللہ ان کی مدد پر پوری طرح قادر ہے۔)

اس میں دو مسائل ہیں:

---

(1) المحرر الوجيز 4 / 124۔ (2) (ظ) میں: اس کے بعث کے وقت۔ (3) دیکھیے 10 / 52 - 53۔ (4) (ظ) میں: میں۔ (5) (م) میں: پھر کافر کا کسی مؤمن کو قتل کرنا شاذ و نادر ہے اور بے شک اللہ دفاع فرماتا ہے۔ (6) السبعة ص 437، اور التيسير ص 82 و 157۔ (7) المحرر الوجيز 4 / 124۔

Surah Al-Hajj: Verse 39 Page: 406

First: The saying of the Almighty: "Permission [to fight] has been given to those who are being fought," it was said: This is an explanation of His saying: "Indeed, Allah defends those who have believed," i.e., He wards off the evils of the disbelievers from them by permitting them to fight and granting them victory. It contains an ellipsis, meaning: Permission was given to those fit for fighting to engage in combat, which was omitted because the context points to it. Al-Dahhak said: The companions of the Messenger of Allah (peace be upon him) asked for permission to fight the disbelievers when they harmed them in Mecca, so Allah revealed: "Indeed, Allah does not like every treacherous, ungrateful one." When he emigrated, it was revealed: "Permission [to fight] has been given to those who are being fought, because they were wronged." This abrogates all that is in the Quran regarding turning away and withholding forgiveness(1). It is the first verse revealed concerning fighting(2).

Ibn Abbas and Ibn Jubayr said: It was revealed during the migration of the Messenger of Allah (peace be upon him) to Medina(3). An-Nasa'i and At-Tirmidhi narrated from Ibn Abbas who said: When the Prophet (peace be upon him) was expelled from Mecca, Abu Bakr said: "They have expelled their Prophet, they will surely perish." Then Allah Almighty revealed: "Permission [to fight] has been given to those who are being fought, because they were wronged. And indeed, Allah is competent to give them victory." Abu Bakr said: "I knew then that there would be fighting." He [At-Tirmidhi] said: This is a Hasan (good) hadith. More than one narrated from Sufyan, from Al-A'mash, from Muslim Al-Bateen, from Sa'id ibn Jubayr as a Mursal [report], which does not include: "from Ibn Abbas"(4).

Second: In this verse there is evidence that permission [ibahah] is from the Sharia, contrary to the Mu'tazilah; because His saying: "Permission has been given" means: it has been permitted; and it is a word established in the language for permitting everything that was prohibited(5). This meaning has already been discussed in [Surah] "Al-Baqarah"(6) and elsewhere.

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1284. Al-Tabari mentioned Al-Dahhak's report similarly in 6/576 and said: This is a statement mentioned about Al-Dahhak ibn Muzahim from an unconfirmed source. (2) Al-Nasikh wa al-Mansukh by Al-Nahhas 2/525. Al-Nahhas related this statement from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/124. (4) Sunan At-Tirmidhi (3171), and Sunan An-Nasa'i 6/2, and it is in Ahmad (1865). Ahmad and An-Nasa'i added from Ibn Abbas

his saying: "And it is the first verse revealed about fighting." At-Tirmidhi narrated the Mursal from Sa'id ibn Jubayr after hadiths (3171) and (3172). (5) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1284, without the phrase: "contrary to the Mu'tazilah." (6) See 1/377.

सूरह अल-हज: आयत 39 पृष्ठ: 406

पहला: अल्लाह ताला का कहना: "उन लोगों को अनुमति दी गई है जिनसे युद्ध किया जाता है," कहा गया है: यह उसके इस कथन का स्पष्टीकरण है: "निस्संदेह अल्लाह उन लोगों की रक्षा करता है जो ईमान लाए हैं," यानी: वह काफिरों की बुराइयों को उनसे दूर करता है, उन्हें लड़ने की अनुमति देकर और उनकी सहायता करके। इसमें एक अध्याहार (ellipsis) है, जिसका अर्थ है: उन लोगों को अनुमति दी गई जो लड़ने के योग्य हैं, जिसे हटा दिया गया क्योंकि संदर्भ उसे इंगित करता है। अल-दह्हाक ने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथियों ने काफिरों से लड़ने की अनुमति माँगी जब उन्होंने उन्हें मक्का में सताया, तो अल्लाह ने नाजिल किया: "निस्संदेह अल्लाह किसी भी धोखेबाज, कृतघ्न को पसंद नहीं करता।" जब उन्होंने हिजरत की, तो यह नाजिल हुआ: "उन लोगों को अनुमति दी गई है जिनसे युद्ध किया जाता है क्योंकि उन पर जुल्म किया गया है।" यह कुरान में विमुख होने और माफी के बारे में जो कुछ भी है, उसका नासिख (रद्द करने वाला) है (1)। और यह पहली आयत है जो युद्ध के बारे में नाजिल हुई (2)।

इब्न अब्बास और इब्न जुबैर ने कहा: यह अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के मदीना प्रवास के समय नाजिल हुई थी (3)। अन-नसाई और अत-तिर्मिज़ी ने इब्न अब्बास से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: जब नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को मक्का से निकाला गया, तो अबू बक्र ने कहा: "उन्होंने अपने नबी को निकाल दिया, वे निश्चित रूप से नष्ट हो जाएँगे।" तब अल्लाह ताला ने नाजिल किया: "उन लोगों को अनुमति दी गई है जिनसे युद्ध किया जाता है क्योंकि उन पर जुल्म किया गया है। और निस्संदेह अल्लाह उनकी सहायता करने पर पूरी तरह सक्षम है।" अबू बक्र ने कहा: "तब मुझे पता चल गया कि अब युद्ध होगा।" उन्होंने (अत-तिर्मिज़ी) कहा: यह एक हसन (अच्छी) हदीस है। सुफ़ियान से, अल-आमश से, मुस्लिम अल-बतीन से, सईद इब्न जुबैर से मुर्सल के रूप में एक से अधिक लोगों ने रिवायत की है, जिसमें "इब्न अब्बास से" शामिल नहीं है (4)।

दूसरा: इस आयत में इस बात का प्रमाण है कि अनुमति (इबाहत) शरीयत से है, मुअतज़िला के विपरीत; क्योंकि उनके कहने का मतलब है: "अनुमति दी गई" का अर्थ है: "अनुमत किया गया"; और यह भाषा में हर उस चीज़ को अनुमत करने के लिए स्थापित एक शब्द है जो वर्जित थी (5)। यह अर्थ पहले "अल-बकरह" (6) और अन्य स्थानों पर आ चुका है।

(1) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3/1284, और अल-तबरीन ने अल-दह्हाक की खबर को 6/576 में इसी तरह उल्लेख किया और कहा: यह अल-दह्हाक इब्न मुज़ाहिम के बारे में एक अपुष्ट स्रोत से कही गई बात है। (2) अन-नह्हास की अल-नासिख वल-मंसूख 2/525, और नह्हास ने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से इस कथन को निकाला है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/124 । (4) सुनन अत-तिर्मिज़ी (3171), और सुनन अन-नसाई 6/2, और यह अहमद (1865) में है, और अहमद और अन-नसाई ने इब्न अब्बास से उनके इस कथन को जोड़ा: और यह पहली आयत है जो युद्ध के बारे में नाजिल हुई। और सईद इब्न जुबैर से मुर्सल को अत-तिर्मिज़ी ने हदीस (3171) और (3172) के बाद निकाला है। (5) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3/1284, बिना इस कथन के "मुअतज़िला के विपरीत"। (6) देखिए 1/377 ।

سورة الحج: الآية ٣٩ صفحہ نمبر: ٤٠٦

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ أُذِنَ لِلَّذِينَ يُقَتَلُونَ ﴾ (اجازت دی گئی ان لوگوں کو جن سے جنگ کی جاتی ہے) کہا گیا: یہ اس کے اس فرمان کا بیان ہے: ﴿ إِنَّ اللَّهَ يُدَفِعُ عَنِ الَّذِينَ ءَامَنُوا ﴾ یعنی: اللہ کافروں کی شرارتوں کو ان سے دور کرتا ہے اس طرح کہ ان کے لیے قتال کو مباح قرار دیتا ہے اور ان کی مدد کرتا ہے۔ اور اس میں ایک محذوف (ellipsis) ہے، یعنی: ان لوگوں کو قتال کی اجازت دی گئی جو قتال کی صلاحیت رکھتے ہیں، چنانچہ کلام کے قرینے سے محذوف کو حذف کر دیا گیا۔ ضحاک نے کہا: رسول اللہ ﷺ کے صحابہ نے کافروں سے لڑنے کی اجازت مانگی جب انہوں نے انہیں مکہ میں ستایا، تو اللہ نے نازل فرمایا: ﴿ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحبُّ كُلَّ خَوَّانٍ كَفُورٍ ﴾ (بے شک اللہ کسی خیانت کرنے والے، ناشکرے کو پسند نہیں کرتا)۔ پھر جب آپ ﷺ نے ہجرت کی تو نازل ہوا: ﴿ أُذِنَ لِلَّذِينَ يُقَتَلُونَ بِأَنَّهُمْ ظُلِمُوا ﴾۔ اور یہ قرآن میں اعراض (منہ موڑنے) اور درگزر کرنے کے بارے میں جو کچھ بھی ہے اس کے لیے ناسخ ہے(١)۔ اور یہ پہلی آیت ہے جو قتال کے بارے میں نازل ہوئی(٢)۔

ابن عباس اور ابن جبیر نے کہا: یہ رسول اللہ ﷺ کی مدینہ ہجرت کے وقت نازل ہوئی(٣)؛ اور نسائی اور ترمذی نے ابن عباس سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: جب نبی ﷺ کو مکہ سے نکالا گیا تو ابوبکرؓ نے کہا: انہوں نے اپنے نبی کو نکال دیا، یہ ضرور ہلاک ہوں گے؛ تو اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: ﴿ أُذِنَ لِلَّذِينَ يُقَتَلُونَ بِأَنَّهُمْ ظُلِمُوا وَإِنَّ اللَّهَ عَلَى نَصْرِهِمْ لَقَدِيرٌ ﴾۔ تو ابوبکرؓ نے کہا: مجھے معلوم ہو گیا کہ اب جنگ ہو گی۔ انہوں نے (ترمذی نے) کہا: یہ حدیث حسن ہے۔ اور ایک سے زائد نے سفیان سے، انہوں نے اعمش سے، انہوں نے مسلم البطین سے، انہوں نے سعید بن جبیر سے مرسل روایت کی ہے، جس میں "ابن عباس سے" کا ذکر نہیں ہے(٤)۔

دوسرا: اس آیت میں اس بات کی دلیل ہے کہ اباحت (اجازت) شرع کی طرف سے ہے، معتزلہ کے برخلاف؛ کیونکہ اس کا قول: «أُذن» (اجازت دی گئی) کا معنی ہے: «أُبيح» (مباح کر دی گئی)؛ اور یہ لغت میں ہر ممنوع چیز کو مباح کرنے کے لیے وضع کیا گیا لفظ ہے(٥)۔ اور یہ معنی "البقرہ"(٦) اور دیگر مقامات پر پہلے گزر چکا ہے۔

(١) احکام القرآن لابن العربی ٣/ ١٢٨٤، اور طبری نے ٦/ ٥٧٦ میں ضحاک کی خبر کو اسی طرح ذکر کیا اور کہا: یہ ضحاک بن مزاحم سے ایک غیر ثابت شدہ سند سے مروی قول ہے۔ (٢) الناسخ والمنسوخ للنحاس ٢/ ٥٢٥ ، اور نحاس نے یہ قول ابن عباس رضی اللہ عنہما سے نقل کیا ہے۔ (٣) المحرر الوجیز ٤/ ١٢٤ . (٤) سنن ترمذی (٣١٧١)، اور سنن نسائی ٦/ ٢ ، اور یہ احمد (١٨٦٥) میں ہے، اور احمد اور نسائی نے ابن عباس سے یہ قول زیادہ کیا: اور یہ پہلی آیت ہے جو قتال کے بارے میں نازل ہوئی۔ اور سعید بن جبیر سے مرسل کو ترمذی نے حدیث (٣١٧١) اور (٣١٧٢) کے بعد نکالا ہے۔ (٥) احکام القرآن لابن العربی ٣/ ١٢٨٤ ، بغیر اس قول کے: خلافاً للمعتزلة۔ (٦) دیکھئے ١/ ٣٧٧ .

407 Surah Al-Hajj: Verses 39 - 40

It was recited: "adhana" (أَذَنَ) with a fatha on the hamza, meaning: Allah permitted; "yuqatilun" (يُقَاتِلُونَ) with a kasra on the ta', meaning: they fight their enemy. It was also recited: "yuqatalun" (يُقَاتَلُونَ) with a fatha on the ta' (1), meaning: the polytheists fight them, and they are the believers. For this reason He said: "because they were wronged," meaning: they were expelled from their homes.

The Almighty's saying: {Those who have been driven from their homes unjustly only because they said: "Our Lord is Allah." For had it not been for Allah's repelling some men by means of others, cloisters and churches and oratories and mosques, wherein the name of Allah is oft mentioned, would surely have been pulled down. Verily Allah helpeth one who helpeth Him. Lo! Allah is Strong, Almighty.} (40)

In it are seven issues: First: The Almighty's saying: {Those who have been driven from their homes}—this is one of the ways (2) they were wronged, and they were only expelled for saying: Our Lord is Allah alone. So His saying: {except that they say: Our Lord is Allah} is a disconnected exception (istithna' munqati'), meaning: but for their saying: Our Lord is Allah; as stated by Sibawayh. Al-Farra' said: It is permissible for [an] to be in the genitive position; he considers it referring back to the "ba'" (in "bighayri"), which is the opinion of Abu Ishaq Al-Zajjaj, and the meaning according to him is: Those who were driven from their homes without right except by their saying: Our Lord is Allah, i.e., they were expelled because of their monotheism; the idolaters expelled them. And {Those who have been driven} is in the genitive position as a substitute for His saying: {for those who are being fought} (3).

Second: Ibn al-Arabi (4) said: Our scholars said: Before the Pledge of Aqaba, the Messenger of Allah ﷺ was not permitted to engage in war, nor was blood permissible for him; he was only commanded (5) to call to Allah and be patient with...

(1) Nafi', Abu 'Amr, and 'Asim recited: "udhina" with a damma on the hamza, while the rest recited it with a fatha. Nafi', Ibn 'Amir, and Hafs recited: "yuqatalun" with a fatha on the ta', while the rest recited it with a kasra. Al-Sab'ah p. 437, and al-Taysir p. 157. (2) In (D): the last. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/101, and the saying of al-Farra' in

Ma'ani al-Qur'an 2/227, and the saying of al-Zajjaj in Ma'ani al-Qur'an 3/430. (4) In Ahkam al-Qur'an 3/1284 - 1286. (5) In (D) and (M) and Ahkam al-Qur'an: was commanded (yu'mar).

407 सूरह अल-हज्ज: आयत 39 - 40

पढ़ा गया है: "अज़ना" (أَذَنَ) हमज़ा पर फथ के साथ, यानी: अल्लाह ने अनुमति दी; "युक़ातिलून" (يُقَاتِلُونَ) ता पर कसरा के साथ, यानी: वे अपने दुश्मन से लड़ते हैं। और यह भी पढ़ा गया है: "युक़ातलून" (يُقَاتَلُونَ) ता पर फथ के साथ (1), यानी: मुशरिक (मूर्तिपूजक) उनसे लड़ते हैं, और वे मोमिन (विश्वासी) हैं। इसी कारण उसने कहा: "क्योंकि वे सताए गए," यानी: वे अपने घरों से निकाल दिए गए।

अल्लाह का कथन: {वे लोग जिन्हें उनके घरों से अन्यायपूर्वक निकाल दिया गया, केवल इसलिए कि वे कहते थे: "हमारा रब अल्लाह है।" और यदि अल्लाह मनुष्यों के एक समूह को दूसरे समूह के माध्यम से न हटाता, तो मठ, चर्च, उपासना गृह और मस्जिदें, जिनमें अल्लाह का नाम अधिकता से लिया जाता है, निश्चित रूप से ढहा दी जातीं। और अल्लाह अवश्य उसकी सहायता करेगा जो उसकी (धर्म की) सहायता करेगा। निस्संदेह अल्लाह शक्तिशाली, प्रभुत्वशाली है।} (40)

इसमें सात मुद्दे हैं: पहला: अल्लाह का कथन: {वे लोग जिन्हें उनके घरों से निकाल दिया गया}—यह उन अन्यायपूर्ण कार्यों में से एक (2) है जो उनके साथ किए गए, और उन्हें केवल इसलिए निकाला गया क्योंकि उन्होंने कहा: हमारा रब केवल अल्लाह है। तो उनका कहना: {सिवाय इसके कि वे कहें: हमारा रब अल्लाह है} एक विच्छिन्न अपवाद (इस्तिथना मुनक़ति) है, यानी: बल्कि उनके यह कहने के कारण: हमारा रब अल्लाह है; जैसा कि सिबावैह ने कहा है। अल-फ़र्रा ने कहा: यह संभव है कि [अन] ज़ेर (खफ्द) की स्थिति में हो; वह इसे 'बा' (बग़ैर में) की ओर लौटा हुआ मानते हैं, और यही अबू इशाक अल-ज़ज्जाज का मत है, और उनके अनुसार अर्थ है: वे लोग जिन्हें उनके घरों से बिना किसी अधिकार के निकाला गया, सिवाय इसके कि वे कहें: हमारा रब अल्लाह है, अर्थात उन्हें उनके एकेश्वरवाद के कारण निकाला गया; मूर्तिपूजकों ने उन्हें निकाला। और {जो लोग निकाले गए} शब्द, उसके कथन {उन लोगों के लिए जिनसे युद्ध किया जा रहा है} (3) के स्थान पर बदल (सब्स्टीट्यूट) के रूप में ज़ेर की स्थिति में है।

दूसरा: इब्न अल-अरबी (4) ने कहा: हमारे विद्वानों ने कहा है: बैत-ए-अक़बा से पहले, अल्लाह के रसूल ﷺ को युद्ध की अनुमति नहीं थी, और न ही उनके लिए रक्तपात वैध था; उन्हें केवल (5) अल्लाह की ओर बुलाने और... पर धैर्य रखने का आदेश दिया गया था।

(1) नाफ़ि, अबू अम्र और आसिम ने हमज़ा पर ज़म्म के साथ "उज़िना" पढ़ा, और बाकियों ने फथ के साथ। नाफ़ि, इब्न आमिर और हफ़्स ने ता पर फथ के साथ "युक़ातलून" पढ़ा, और बाकियों ने कसरा के साथ। अल-सबअ पृष्ठ 437, और अल-तयसीर पृष्ठ 157। (2) (द) में: आख़िर। (3) इराब अल-कुरान अन-नहहास द्वारा 3/101, और अल-फ़र्रा का कथन मा'नी अल-कुरान 2/227 में, और अल-ज़ज्जाज का कथन मा'नी अल-कुरान 3/430 में। (4) अहकाम अल-कुरान 3/1284 - 1286 में। (5) (द) और (म) और अहकाम अल-कुरान में: आदेश दिया जाता (युअमर)।

٤٠٧ سورہ الحج: آیات ٣٩ - ٤٠

اور پڑھا گیا ہے: «أذن» (اذن) ہمزہ کے فتح (زبر) کے ساتھ، یعنی: اللہ نے اذن (اجازت) دی، «یقاتلون» (یُقاتِلون) تاء کے کسرہ (زیر) کے ساتھ، یعنی: وہ اپنے دشمن سے لڑتے ہیں۔ اور پڑھا گیا ہے: «یقاتلون» (یُقاتَلون) تاء کے فتح (زبر) کے ساتھ (١)، یعنی: مشرکین ان سے لڑتے ہیں، اور وہ مومنین ہیں۔ اسی لیے فرمایا: «بأنهم ظلموا» یعنی: وہ اپنے گھروں سے نکالے گئے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وہ لوگ جو اپنے گھروں سے ناحق نکالے گئے، صرف اس وجہ سے کہ وہ کہتے تھے کہ ہمارا رب اللہ ہے۔ اور اگر اللہ لوگوں کو ایک دوسرے کے ذریعے دفع نہ فرماتا تو گرجے، گرجا گھر، معبد اور مسجدیں جن میں اللہ کا نام کثرت سے لیا جاتا ہے، سب ڈھا دی جاتیں۔ اور اللہ ضرور اس کی مدد فرمائے گا جو اس (کے دین) کی مدد کرے گا۔ بے شک اللہ بڑی قوت والا، نہایت غالب ہے۔﴾ (٤٠)

اس میں سات مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِن دِيَارِهِم﴾ یہ ان مظالم میں سے ایک (٢) ہے جو ان پر ہوئے، اور انہیں صرف اس لیے نکالا گیا کیونکہ وہ کہتے تھے: ہمارا رب اکیلا اللہ ہے۔ تو اس کا قول: ﴿إِلَّا أَن يَقُولُوا رَبُّنَا اللَّهُ﴾ استثنائے منقطع ہے، یعنی: لیکن ان کے یہ کہنے کی وجہ سے کہ: ہمارا رب اللہ ہے؛ یہ سیبویہ نے کہا ہے۔ اور الفراء نے کہا: جائز ہے کہ [أن] محلِ خفض (جر) میں ہو؛ وہ اسے باء (بغیر میں) کی طرف لوٹتا ہوا مانتے ہیں، اور یہی ابواسحاق الزجاج کا قول ہے، اور ان کے نزدیک معنی یہ ہے: وہ لوگ جو اپنے گھروں سے ناحق نکالے گئے سوائے اس کے کہ وہ کہتے ہیں: ہمارا رب اللہ ہے، یعنی وہ اپنی توحید کی وجہ سے نکالے گئے، انہیں بت پرستوں نے نکالا۔ اور «الذين أخرجوا» محلِ خفض میں بدل ہے اس کے قول ﴿لِلَّذِينَ يُقَاتَلُونَ﴾ (٣) سے۔

دوسرا: ابن العربی (٤) نے کہا: ہمارے علماء نے فرمایا: رسول اللہ ﷺ کو بیعتِ عقبہ سے پہلے جنگ کی اجازت نہیں دی گئی تھی، اور نہ ہی آپ کے لیے خون حلال تھا، آپ کو صرف (٥) اللہ کی طرف دعوت دینے اور... پر صبر کرنے کا حکم دیا گیا تھا۔

(١) نافع، ابوعمرو اور عاصم نے «أُذِنَ» ہمزہ کے ضمہ (پیش) کے ساتھ پڑھا، اور باقیوں نے فتح کے ساتھ۔ اور نافع، ابن عامر اور حفص نے «يُقَاتَلُونَ» تاء کے فتح کے ساتھ پڑھا، اور باقیوں نے کسرہ کے ساتھ۔ السبعۃ ص ٤٣٧، اور التیسیر ص ١٥٧۔ (٢) (د) میں ہے: آخر۔ (٣) إعراب القرآن للنحاس ٣/ ١٠١، اور الفراء کا قول معانی القرآن ٢/ ٢٢٧ میں، اور الزجاج کا قول معانی القرآن ٣/ ٤٣٠ میں۔ (٤) احکام القرآن ٣/ ١٢٨٤ - ١٢٨٦ میں۔ (٥) (د) اور (م) اور احکام القرآن میں ہے: حکم دیا جاتا (یؤمر)۔

Surah Al-Hajj: Verse 40 408

...harm and overlooking the ignorant for a period of ten years; to establish the argument of Allah the Almighty against them, and in fulfillment of His promise which He graciously bestowed in His saying: "And never would We punish until We sent a messenger" [Al-Isra: 15]. People continued in transgression, and did not find evidence in clear proof. Quraysh had persecuted those who followed him from among his people among the emigrants until they tempted them away from their religion, and expelled them from their lands; some of them fled to the land of Abyssinia, some went out to Medina, and some endured the harm. When Quraysh rebelled against Allah the Almighty, rejected His command, belied His Prophet (peace and blessings be upon him), and tortured those who believed in him, unified Him, worshipped Him, believed in His Prophet (peace and blessings be upon him), and held fast to His religion, Allah permitted His Messenger to fight, refrain, and seek victory over those who oppressed them, and revealed: "Permission [to fight] has been given to those who are being fought, because they were wronged..." until His saying: "...[all] matters."

Third: In this verse there is evidence that the action resulting from the coerced or forced person is attributed to the one who coerced and forced him; because Allah the Almighty attributed the expulsion to the disbelievers; because the speech is in the sense of determining the sin and holding them responsible for it. This verse is like His saying: "when those who disbelieved had driven him out" [At-Tawbah: 40], and the speech in both is the same, and it has already been mentioned in "Bara'ah"(2) and praise be to Allah.

Fourth: "And were it not that Allah checks the people, some by means of others," i.e., were it not for what Allah the Almighty ordained for the prophets and believers in terms of fighting enemies, the people of polytheism would have taken control and halted what the lords of religions had built(3) in terms of places of worship, but He checked [them] by making fighting obligatory so that the people of religion could devote themselves to worship. Jihad is a matter that existed in previous nations, through which laws were rectified and places of worship gathered. It is as if He said: Permission was given for fighting, so let the believers fight. Then He strengthened this matter of fighting with His saying: "And were it not that Allah checks the people..." the verse, i.e., were it not for fighting and Jihad, truth would have been overcome in every...

(1) After it in the copies except (Z): 'attribution', and what is fixed is from (Z). (2) 10/211, see Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1286. (3) In (D) and (Z): 'between it'.

सूरह अल-हज्ज: आयत 40 408

...हानि और दस वर्षों की अवधि के लिए अज्ञानियों की उपेक्षा; उन पर अल्लाह तआला का तर्क स्थापित करने के लिए, और उसके वादे की पूर्ति में जिसे उसने अपनी कृपा से अपने इस कथन में प्रदान किया: "और हम तब तक दंड देने वाले नहीं हैं जब तक कि हम एक रसूल न भेज दें" [अल-इसरा: 15]। लोग सरकशी में लगे रहे, और उन्होंने स्पष्ट प्रमाणों से मार्गदर्शन प्राप्त नहीं किया। कुरैश ने उसके अनुयायियों, जो उसके लोगों में से थे, मुहाजिरों का तब तक उत्पीड़न किया जब तक कि उन्हें उनके धर्म से विचलित नहीं कर दिया, और उन्हें उनके देशों से निकाल दिया; उनमें से कुछ हबशा की भूमि पर भाग गए, उनमें से कुछ मदीना चले गए, और उनमें से कुछ ने पीड़ा सहन की। जब कुरैश ने अल्लाह तआला के विरुद्ध विद्रोह किया, उसके आदेश को ठुकरा दिया, उसके नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को झुठलाया, और उन लोगों को प्रताड़ित किया जो उन पर विश्वास करते थे, उन्हें एक मानते थे, उनकी पूजा करते थे, उनके नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की पुष्टि करते थे, और उनके धर्म को मजबूती से थामे हुए थे, तो अल्लाह ने अपने रसूल को उन लोगों के खिलाफ लड़ने, पीछे हटने और विजय प्राप्त करने की अनुमति दी जिन्होंने उन पर अत्याचार किया था, और नाजिल किया: "उन लोगों को (लड़ने की) अनुमति दी गई है जिनसे युद्ध किया जाता है, क्योंकि उन पर अत्याचार किया गया है..." उसके कथन तक: "...सभी मामले।"

तीसरा बिंदु: इस आयत में इस बात का प्रमाण है कि विवश या मजबूर व्यक्ति द्वारा की गई क्रिया उस व्यक्ति की ओर मानी जाती है जिसने उसे विवश और मजबूर किया; क्योंकि अल्लाह तआला ने निष्कासन का श्रेय काफिरों को दिया है; क्योंकि बात पाप का निर्धारण करने और उसे उन पर थोपने के अर्थ में है। यह आयत अल्लाह के इस कथन के समान है: "जब उन लोगों ने उसे निकाल दिया जिन्होंने कुफ्र किया था" [अत-तौबा: 40] और दोनों में बात एक ही है, और यह "बारात"(2) में पहले आ चुका है, और अल्लाह का शुक्र है।

चौथा बिंदु: "और यदि अल्लाह लोगों को एक-दूसरे के द्वारा न हटाता," यानी, यदि अल्लाह तआला ने नबियों और मोमिनों के लिए दुश्मनों से लड़ने का प्रावधान न किया होता; तो शिर्क करने वाले लोग अधिकार कर लेते और धर्म के स्वामियों ने इबादतगाहों के रूप में जो कुछ भी बनाया था(3) उसे नष्ट कर देते, लेकिन उसने लड़ाई को अनिवार्य करके उन्हें रोक दिया ताकि धर्म के लोग इबादत के लिए समय निकाल सकें। जिहाद पिछली कौमों में भी एक मामला रहा है, और इसी के माध्यम से शरीयतें सुधरीं और इबादतगाहें एकत्रित हुईं, मानो उसने कहा हो: लड़ने की अनुमति दी गई है, तो मोमिन

लड़ें। फिर उसने लड़ाई के इस मामले को अपने इस कथन से मजबूत किया: "और यदि अल्लाह लोगों को न हटाता..." आयत, यानी, यदि लड़ाई और जिहाद न होता तो हर जगह हक पर गलबा पा लिया जाता...

(1) इसके बाद प्रतियाँ (ज़) के अलावा: 'श्रेय', और जो तय है वह (ज़) से है। (2) 10/211, और देखें इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3/1286। (3) (द) और (ज़) में: 'उसके बीच'।

سورة الحج: آیت 40 408

...دس سال کے عرصے تک جاہلوں کی طرف سے پہنچنے والی تکلیف اور ان سے درگزر کرنا؛ تاکہ ان پر اللہ تعالیٰ کی حجت قائم ہو جائے، اور اس وعدے کی وفائی میں جو اس نے اپنے فضل سے اپنے اس قول میں فرمایا: "اور ہم عذاب دینے والے نہیں ہیں جب تک کہ کوئی رسول نہ بھیج دیں" [الاسراء: 15]۔ لوگ سرکشی میں لگے رہے، اور انہوں نے واضح دلیلوں سے راہنمائی حاصل نہیں کی۔ قریش نے ان کے پیچھے چلنے والوں کو، جو ان کی قوم کے مہاجرین تھے، اتنا ستایا کہ انہیں ان کے دین سے پھیر دیا، اور انہیں ان کے شہروں سے نکال دیا؛ ان میں سے کچھ ملک حبشہ کی طرف بھاگ گئے، اور کچھ مدینہ کی طرف نکل گئے، اور ان میں سے کچھ نے اذیتوں پر صبر کیا۔ پھر جب قریش نے اللہ تعالیٰ کے خلاف سرکشی کی، اس کے حکم کو ٹھکرا دیا، اس کے نبی (صلی اللہ علیہ وسلم) کو جھٹلایا، اور ان لوگوں کو اذیتیں دیں جو ان پر ایمان لائے، انہیں ایک مانا، ان کی عبادت کی، ان کے نبی (صلی اللہ علیہ وسلم) کی تصدیق کی، اور ان کے دین کو مضبوطی سے تھامے رکھا، تو اللہ نے اپنے رسول کو ان لوگوں سے لڑنے، رکنے اور ان پر فتح پانے کی اجازت دی جنہوں نے ان پر ظلم کیا تھا، اور نازل فرمایا: "اجازت دی گئی ہے ان لوگوں کو جن سے لڑائی کی جاتی ہے اس لیے کہ ان پر ظلم کیا گیا ہے..." اس کے قول تک: "...سب معاملے۔"

تیسرا نکتہ: اس آیت میں اس بات کی دلیل ہے کہ مجبور شخص سے جو فعل صادر ہوتا ہے وہ اسی کی طرف منسوب ہوتا ہے جس نے اسے مجبور کیا؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے نکالنے کی نسبت کافروں کی طرف کی ہے؛ اس لیے کہ کلام گناہ کے تعین اور اس کے لازم کرنے کے معنی میں ہے۔ یہ آیت اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرح ہے: "جب ان لوگوں نے اسے نکال دیا جنہوں نے کفر کیا تھا"

[التوبہ: 40] اور دونوں میں کلام ایک ہی ہے، اور یہ "برائت"(2) میں پہلے گزر چکا ہے، اور اللہ کا شکر ہے۔

چوتھا نکتہ: "اور اگر اللہ لوگوں کو ایک دوسرے کے ذریعے نہ ہٹاتا،" یعنی: اگر اللہ تعالیٰ نے انبیاء اور مومنوں کے لیے دشمنوں سے لڑنا مشروع نہ کیا ہوتا؛ تو مشرکین غالب آ جاتے اور مذاہب کے پیروکاروں نے عبادت گاہوں کی صورت میں جو کچھ بنایا تھا(3) اسے معطل کر دیتے، لیکن اس نے قتال کو واجب کر کے انہیں روکا تاکہ اہل دین عبادت کے لیے فارغ ہو سکیں۔ پس جہاد پچھلی امتوں میں بھی ایک امر رہا ہے، اور اسی کے ذریعے شریعتیں درست ہوئیں اور عبادت گاہیں جمع ہوئیں، گویا اس نے فرمایا: قتال کی اجازت دی گئی ہے، پس مومنوں کو لڑنا چاہیے۔ پھر اس نے قتال کے اس معاملے کو اپنے اس قول سے تقویت دی: "اور اگر اللہ لوگوں کو نہ ہٹاتا..." آیت، یعنی: اگر قتال اور جہاد نہ ہوتا تو ہر چیز میں حق پر غلبہ پا لیا جاتا...

(1) اس کے بعد نسخوں میں (ظ) کے علاوہ: 'نسبت'، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے۔ (2) 10/211، اور دیکھیں ابن العربی کی احکام القرآن 3/1286۔ (3) (د) اور (ظ) میں: 'بینہ' (اس کے درمیان)۔

409 Surah Al-Hajj: Ayah 40

... nation (1). So, whoever among the Christians and Sabians finds Jihad repulsive is contradicting his own school of thought; because if it weren't for fighting, the religion he defends would not have remained.

Also, these places that were established before their distortion and alteration, and before those religions were abrogated by Islam, were mentioned for this reason. Meaning: if it weren't for this defense, churches would have been demolished in the time of Moses, cloisters and synagogues in the time of Jesus, and mosques in the time of Muhammad, peace and blessings be upon him (2). "They would have been pulled down" is from 'I demolished the building,' meaning I tore it down so it collapsed.

Ibn Atiyya said (3): This is the most correct of what has been said in the interpretation of the verse. It was narrated from Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him) that he said: If it weren't for Allah's defense through the companions of Muhammad (peace be upon him) against the disbelievers on behalf of the followers (Tabi'un) and those after them. While this involves repelling one group with another, the meaning of fighting is more appropriate, as mentioned before (4).

Mujahid said: If it weren't for Allah repelling the injustice of a people through the testimony of just witnesses. Another group said: If it weren't for Allah repelling the injustice of the oppressors through the justice of the rulers (5).

Abu al-Darda said: If it weren't that Allah, the Almighty and Sublime, repels [punishment] from those not in the mosques through those who are in the mosques, and from those who do not fight through those who do, punishment would have come to them (6).

Another group said: If it weren't for Allah repelling the punishment through the supplication of the virtuous and the good. Among other details that spoil (7) the meaning of the verse; and that is because the verse inevitably requires people who are repelled.

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/124. (2) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 3/431. (3) In Al-Muharrar al-Wajiz 4/124, and Ibn Atiyya said it after what preceded of his saying: Meaning, if it weren't for fighting and Jihad, truth would be overcome in every nation. (4) Meaning by what preceded of the verse, as in Al-Muharrar al-Wajiz. And the report

of Ali (may Allah be pleased with him) was extracted by al-Tabari 16/578-579. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/124, and Mujahid's saying was extracted in a similar way by al-Tabari 16/579. (6) Mentioned by al-Nahhas in I'rab al-Quran 3/101. (7) In (m): the interpreter, and what is confirmed from the manuscripts, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/125, and the speech is from him.

४०९ सूरह अल-हज्ज: आयत ४०

... उम्मत (१)। तो, ईसाइयों और साबियाई लोगों में से जो कोई भी जिहाद को घृणित मानता है, वह अपने ही संप्रदाय का खंडन कर रहा है; क्योंकि यदि युद्ध न होता, तो वह धर्म शेष न रहता जिसकी वह रक्षा करता है।

साथ ही, ये स्थान जो उनके विकृत और परिवर्तित होने से पहले और इस्लाम द्वारा उन धर्मों के निरस्त होने से पहले स्थापित किए गए थे, इसी अर्थ के लिए वर्णित किए गए थे। अर्थात: यदि यह रक्षा न होती, तो मूसा के समय में चर्च, ईसा के समय में मठ और आराधनालय, और मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के समय में मस्जिदें नष्ट कर दी गई होतीं (२)। "लहुद्दिमत" (वे नष्ट कर दिए गए होते) 'इमारत ढहाने' से है, यानी मैंने इसे तोड़ दिया तो वह गिर गई।

इब्न अतिया ने कहा (३): आयत की व्याख्या में कही गई बातों में यह सबसे सही है। अली बिन अबी तालिब (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है कि उन्होंने कहा: यदि अल्लाह मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथियों के माध्यम से अनुयायियों (ताबीइन) और उनके बाद आने वालों की ओर से काफिरों को न रोकता। हालाँकि इसमें एक समूह को दूसरे समूह से रोकना शामिल है, लेकिन युद्ध का अर्थ अधिक उपयुक्त है, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है (४)।

मुजाहिद ने कहा: यदि अल्लाह न्यायपूर्ण गवाहों की गवाही के माध्यम से लोगों के अन्याय को न रोकता। एक अन्य समूह ने कहा: यदि अल्लाह शासकों के न्याय के माध्यम से अत्याचारियों के अन्याय को न रोकता (५)।

अबू अल-दरदा ने कहा: यदि अल्लाह, जो सर्वशक्तिमान और महान है, उन लोगों से जो मस्जिदों में नहीं हैं, उन लोगों के माध्यम से जो मस्जिदों में हैं, और उन लोगों से जो युद्ध नहीं करते, उन लोगों के माध्यम से जो युद्ध करते हैं, [सज़ा] न रोकता, तो उन पर अज़ाब (दंड) आ गया होता (६)।

एक अन्य समूह ने कहा: यदि अल्लाह नेक और अच्छे लोगों की दुआओं के माध्यम से अज़ाब को न रोकता। अन्य विवरणों के बीच जो आयत के अर्थ को बिगाड़ते (७) हैं; और वह इसलिए क्योंकि आयत अनिवार्य रूप से उन लोगों की आवश्यकता रखती है जिन्हें रोका जाता है।

---

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१२४। (२) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान ३/४३१। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१२४ में, और इब्न अतिया ने इसे अपनी पिछली बात के बाद कहा: यानी, अगर लड़ाई

और जिहाद न होता, तो हर कौम में हक़ (सत्य) पराजित हो जाता। (४) यानी आयत के पिछले हिस्से के अनुसार, जैसा कि अल-मुहर्रर अल-वजीज़ में है। और अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) की रिपोर्ट अल-तबरी १६/५७८-५७९ द्वारा निकाली गई है। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१२४, और मुजाहिद का कथन अल-तबरी १६/५७९ द्वारा इसी तरह निकाला गया है। (६) नहस द्वारा इराब अल-कुरान ३/१०१ में उल्लेखित। (७) (म) में: व्याख्याकार, और पांडुलिपियों से जो पुष्ट है, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१२५, और भाषण उन्हीं का है।

امت۸{(۱)}۔ پس عیسائیوں اور صابئین میں سے جو جہاد کو برا سمجھتا ہے وہ اپنے مذہب کے خلاف بات کرتا ہے؛ کیونکہ اگر لڑائی نہ ہوتی تو وہ دین باقی نہ رہتا جس کا وہ دفاع کرتا ہے۔

نیز یہ مقامات جو ان کی تحریف و تبدیلی سے پہلے اور اسلام کے ذریعے ان ادیان کے منسوخ ہونے سے پہلے بنائے گئے تھے، اسی معنی کے لیے ذکر کیے گئے ہیں، یعنی: اگر یہ دفاع نہ ہوتا تو موسیٰ کے زمانے میں گرجا گھر، عیسیٰ کے زمانے میں صوامع اور بیع، اور محمد ﷺ کے زمانے میں مسجدیں گرا دی جاتیں۸{(۲)}۔ ﴿لَهُدِّمَتْ﴾ عمارت ڈھانے سے ہے، یعنی میں نے اسے توڑ دیا تو وہ گر گئی۔

ابن عطیہ۸{(۳)} نے کہا: یہ آیت کی تاویل میں کہی گئی باتوں میں سب سے زیادہ درست ہے۔ حضرت علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ انہوں نے فرمایا: اگر اللہ تعالیٰ صحابہ محمد ﷺ کے ذریعے کافروں کو تابعین اور ان کے بعد والوں سے نہ روکتا۔ اور اگرچہ اس میں ایک گروہ کا دوسرے گروہ کے ذریعے دفاع ہے، لیکن قتال (لڑائی) کا معنی زیادہ موزوں ہے، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۸{(٤)}۔

مجاہد نے کہا: اگر اللہ عادل گواہوں کی گواہی کے ذریعے لوگوں کے ظلم کو دفع نہ کرتا۔ اور ایک گروہ نے کہا: اگر اللہ حکمرانوں کے عدل کے ذریعے ظالموں کا ظلم دور نہ کرتا۸{(٥)}۔

حضرت ابودرداء نے فرمایا: اگر اللہ عزوجل مسجدوں میں رہنے والوں کے ذریعے ان لوگوں سے [عذاب] دور نہ کرتا جو مسجدوں میں نہیں ہیں، اور جہاد کرنے والوں کے ذریعے ان لوگوں سے جو جہاد نہیں کرتے، تو ان پر عذاب آ جاتا۸{(٦)}۔

اور ایک گروہ نے کہا: اگر اللہ نیک اور صالح لوگوں کی دعا کے ذریعے عذاب کو دفع نہ کرتا۔ اس کے علاوہ دیگر تفصیلات تک جو آیت کے معنی کو خراب کرنے والی[8]{(۷)} ہیں؛ اور وہ اس لیے کہ آیت لازمی طور پر لوگوں میں سے کسی دفع کیے جانے والے کا تقاضا کرتی ہے۔

---

(۱) المحرر الوجيز ١٢٤/٤۔ (۲) معاني القرآن للزجاج ٤٣١/٣۔ (۳) المحرر الوجيز ١٢٤/٤ میں، اور ابن عطیہ نے اسے اپنے سابقہ قول کے بعد کہا: یعنی اگر قتال اور جہاد نہ ہوتا تو ہر امت میں حق پر غلبہ پا لیا جاتا۔ (٤) یعنی آیت کے سابقہ حصہ کے مطابق، جیسا کہ المحرر الوجیز میں ہے۔ اور حضرت علی رضی اللہ عنہ کی روایت طبری ٥٧٨/١٦ - ٥٧٩ نے تخریج کی ہے۔ (٥) المحرر الوجیز ١٢٤/٤، اور مجاہد کا قول طبری ٥٧٩/١٦ نے اسی طرح تخریج کیا ہے۔ (٦) اسے نحاس نے إعراب القرآن ١٠١/٣ میں ذکر کیا ہے۔ (۷) (م) میں: المفسر، اور جو خطی نسخوں سے ثابت ہے، اور المحرر الوجیز ١٢٥/٤، اور کلام انہی کا ہے۔

410 Surah Al-Hajj: Ayah 40

...and pushed away from him, so reflect upon it.

Fifth: Ibn Khuwayz Mindad said: This verse implies the prohibition of destroying the churches of the protected non-Muslim citizens (Dhimmis), their synagogues, and their fire temples. They are not to be allowed to innovate what did not exist before, nor to add to the structures in terms of either width or height. Muslims should not enter them nor pray in them. If they innovate an addition, it must be demolished. However, synagogues and churches found in the 'Land of War' (Bilad al-Harb) are to be demolished. The structures belonging to the Dhimmis in the Land of Islam are not demolished because they are treated like their houses and wealth, which were covenanted for protection. It is not permissible to allow them to add to them, because that would be a manifestation of the means of disbelief. It is permissible to demolish a mosque in order to rebuild it; Uthman (may Allah be pleased with him) did this with the Prophet's Mosque (peace be upon him) (1).

Sixth: It was recited: "Luhiddimat" (would have been demolished) with both a light and a heavy 'dal' (2). {Sawami'} is the plural of 'sawma'ah' (monastery/hermitage), on the weight of 'faw'alah'. It is a tall building with a pointed top. It is said: 'samma'a al-tharida', meaning he raised its top and pointed it. A man with an 'asama' heart means one with sharp wit. The 'asama' among men is one with sharp speech. It is also said: it refers to the one with small ears among humans and others. Before Islam, it was specific to Christian monks and Sabian worshippers, as stated by Qatada. Then it came to be used for the minaret of the Muslims (3).

'Biya' is the plural of 'bi'ah', which is a Christian church. Al-Tabari said: it is said: they are Jewish synagogues. Then he cited from Mujahid what does not necessitate that (4).

(1) See what was reported regarding Uthman's expansion of the Prophet's Mosque ﷺ in Tarikh al-Tabari 4/267. (2) Ibn Kathir and Nafi' recited: "Luhiddimat" with a light 'dal', and the rest with a heavy 'dal'. Al-Sab'ah p. 438, and al-Taysir p. 157. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/125, and the report of Qatada was narrated by Abd al-Razzaq 2/39, and al-Tabari 16/581 with the wording: it is for the Sabians. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/125, and the statement of al-Tabari in his Tafsir 16/583, and the report of Mujahid narrated by al-Tabari in this place is his saying: {wa biya'} he said: and churches. He did not mention the Jews in it.

४१० सूरह अल-हज्ज: आयत ४०

...और उससे दूर कर दिया गया, तो इस पर विचार करें।

पांचवां: इब्न खुवैज़ मिंदाद ने कहा: इस आयत में ज़िमियों (इस्लामी राज्य में रहने वाले गैर-मुस्लिम) के गिरजाघरों, उनके पूजास्थलों और उनके अग्नि-मंदिरों को ढहाने की मनाही शामिल है। उन्हें वह सब नया बनाने की अनुमति नहीं दी जाएगी जो पहले नहीं था, और न ही वे इमारतों की चौड़ाई या ऊँचाई में कोई वृद्धि करेंगे। मुसलमानों के लिए उनमें प्रवेश करना या उनमें नमाज़ पढ़ना उचित नहीं है। यदि वे कोई वृद्धि करते हैं, तो उसे गिराना अनिवार्य है। और जो पूजास्थल 'दारुल हर्ब' (युद्ध के क्षेत्र) में पाए जाएं उन्हें गिरा दिया जाता है। इस्लाम की भूमि में ज़िमियों के जो पूजास्थल हैं उन्हें नहीं गिराया जाता क्योंकि उन्हें उनके घरों और धन की तरह माना जाता है जिसकी सुरक्षा का वादा किया गया है। उन्हें वृद्धि करने की अनुमति देना जायज़ नहीं है; क्योंकि ऐसा करना कुफ्र (अविश्वास) के साधनों को प्रकट करना है। मस्जिद को फिर से बनाने के लिए उसे ढहाना जायज़ है; और हज़रत उस्मान (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने नबी ﷺ की मस्जिद के साथ ऐसा ही किया था (१)।

छठा: इसे 'लुहिद्दिमत' (ढहा दी जातीं) दाल के हल्के और भारी (तशदीद) उच्चारण के साथ पढ़ा गया है (२)। {सवामि'} 'सवमाह' का बहुवचन है, जिसका वज़न 'फौअ़ला' है, और यह एक ऊंची इमारत होती है जिसका ऊपरी हिस्सा नुकीला होता है; कहा जाता है: 'सम्मअ़ अस-सरीदा', यानी उसने उसके सिरे को ऊपर उठाया और नुकीला किया। और 'असमअ़ अल-क़ल्ब' आदमी का अर्थ है तेज़ बुद्धि वाला। और पुरुषों में 'असमअ़' वह है जिसकी बात तेज़ (प्रभावशाली) हो। यह भी कहा गया है: यह मनुष्यों और अन्य में छोटे कान वाले को कहा जाता है। इस्लाम से पहले यह ईसाइयों के संन्यासियों और साबईन उपासकों के लिए विशेष था; यह क़तादा ने कहा है। फिर इसका उपयोग मुसलमानों के मीनार के लिए किया जाने लगा (३)।

'बियअ़' 'बीअ़ह' का बहुवचन है, और यह ईसाइयों का गिरजाघर है। अल-तब़री ने कहा: कहा गया है: ये यहूदियों के इबादतगाह हैं। फिर उन्होंने मुजाहिद से वह उद्धृत किया जो इसकी पुष्टि नहीं करता (४)।

(१) नबी ﷺ की मस्जिद के विस्तार में उस्मान द्वारा किए गए कार्य के लिए देखें: तारीख़ अल-तब़री ४/२६७। (२) इब्न कसीर और नाफ़ेअ़ ने दाल के हल्के उच्चारण के साथ 'लहुद्दिमत' पढ़ा, और बाकियों ने भारी उच्चारण के साथ। अस-सबअ़ पृ. ४३८, और अत-तयसीर पृ. १५७। (३) अल-मुहर्रर

अल-वजीज़ ४/१२५, और क़तादा की रिपोर्ट अब्द अल-रज़्ज़ाक २/३९ और अल-तब़री १६/५८१ द्वारा इन शब्दों के साथ उद्धृत की गई है: यह साबईन के लिए है। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१२५, और उनकी तफ़्सीर १६/५८३ में अल-तब़री का कथन, और मुजाहिद की रिपोर्ट जिसे अल-तब़री ने इस स्थान पर उद्धृत किया है, उनका यह कथन है: {व बियअुन} उन्होंने कहा: और चर्च। उन्होंने इसमें यहूदियों का ज़िक्र नहीं किया।

ومدفوعاً عنه، فتأمَّله۔

پانچویں بات: ابن خویز منداد نے کہا: اس آیت میں اہل ذمہ کے گرجاؤں، ان کے معبدوں اور ان کے آتش کدوں کو گرانے سے ممانعت شامل ہے، اور انہیں ایسی چیزیں ایجاد کرنے کی اجازت نہیں دی جائے گی جو پہلے سے موجود نہ ہوں، اور نہ ہی وہ عمارت کی وسعت یا بلندی میں کوئی اضافہ کریں گے۔ اور مسلمانوں کے لیے مناسب نہیں کہ وہ ان میں داخل ہوں اور نہ ہی ان میں نماز پڑھیں، اور جب بھی وہ کوئی اضافہ کریں گے تو اسے گرانا واجب ہوگا۔ اور جو معبد دار الحرب میں پائے جائیں انہیں مسمار کر دیا جاتا ہے۔ اور اسلام کے ملک میں اہل ذمہ کے معبد اس لیے مسمار نہیں کیے جاتے کیونکہ وہ ان کے گھروں اور ان کے اموال کی طرح ہیں جن کی حفاظت کا عہد کیا گیا ہے۔ اور انہیں اضافے کی اجازت دینا جائز نہیں ہے؛ کیونکہ اس میں کفر کے اسباب کا اظہار ہے۔ اور مسجد کو دوبارہ تعمیر کرنے کے لیے اسے گرانا جائز ہے؛ اور حضرت عثمان رضی اللہ عنہ نے نبی کریم ﷺ کی مسجد کے ساتھ ایسا ہی کیا تھا (١)۔

چھٹی بات: «لهدمت» دال کی تخفیف اور تشدید دونوں کے ساتھ پڑھا گیا ہے (٢)۔ ﴿صَوَامِعُ﴾ صومعہ کی جمع ہے، اس کا وزن فوعلہ ہے، اور یہ ایک بلند عمارت ہوتی ہے جس کا بالائی حصہ نوکیلا ہوتا ہے؛ کہا جاتا ہے: صمَّع الثريدة، یعنی اس نے اس کے سرے کو اونچا اور نوکیلا کیا۔ اور 'رجل أصمع القلب' سے مراد تیز فہم آدمی ہے۔ اور مردوں میں 'أصمع' وہ ہے جس کی گفتگو کاٹ دار ہو۔ اور یہ بھی کہا گیا: یہ انسانوں اور دیگر میں چھوٹے کان والے کو کہا جاتا ہے۔ اور یہ اسلام سے پہلے عیسائی راہبوں اور صابئین کے عبادت گزاروں کے لیے خاص تھی؛ یہ بات قتادہ نے کہی ہے۔ پھر اسے مسلمانوں کے مینار کے لیے استعمال کیا جانے لگا (٣)۔

اور 'بِيَع' بیعہ کی جمع ہے، اور یہ عیسائیوں کا گرجا گھر ہے۔ اور طبری نے کہا: کہا گیا ہے کہ یہ یہودیوں کے معبد ہیں۔ پھر انہوں نے مجاہد سے وہ قول نقل کیا جو اس کا تقاضا نہیں کرتا (٤)۔

(١) مسجد نبوی ﷺ کی توسیع میں حضرت عثمان رضی اللہ عنہ کے عمل کے لیے دیکھیں: تاریخ طبری ٤ / ٢٦٧۔ (٢) ابن کثیر اور نافع نے دال کی تخفیف کے ساتھ «لَهُدِّمَت» پڑھا، اور باقیوں نے تشدید کے ساتھ السبعة ص ٤٣٨، والتیسیر ص ١٥٧۔ (٣) المحرر الوجیز ٤ / ١٢٥، اور قتادہ کی روایت کو عبد الرزاق نے ٢ / ٣٩ اور طبری نے ١٦ / ٥٨١ میں ان الفاظ کے ساتھ نقل کیا ہے: یہ صابئین کے لیے ہے۔ (٤) المحرر الوجیز ٤ / ١٢٥، اور طبری کا قول ان کی تفسیر ١٦ / ٥٨٣ میں، اور مجاہد کی روایت جسے طبری نے اس مقام پر نقل کیا ہے وہ ان کا یہ قول ہے: ﴿وَبِيَعٌ﴾ انہوں نے کہا: اور گرجے، اور اس میں یہودیوں کا ذکر نہیں کیا۔

Surah Al-Hajj: Verse 40 411

“And [places of] prayer”: Al-Zajjaj and Al-Hasan said: These are the synagogues of the Jews, and in Hebrew it is: Saluta (1). Abu Ubaidah said: Al-Salawat are houses built for Christians in the wilderness where they pray during their travels, called Saluta, then it was Arabized and called Salawat.

In “Salawat” there are nine readings mentioned by Ibn Atiyyah (2): Salawat, Silawat, Sulawat (3), Sulut on the pattern of Fu'ul (4), Sulub with one 'b' as the plural of Salib [cross] (5), Suluth with three-dotted 'th' on the pattern of Fu'ul, Suluwat with damma on Sad and Lam and an Alif after the Waw, Sulutha with damma on Sad and Lam and shortening the Alif after the three-dotted 'th', Silwitha with kasra on Sad and the three-dotted 'th' (6).

Al-Nahhas (7) mentioned: It was narrated from Asim al-Jahdari that he read: “wa-sulut” [with damma on Sad and the dotted Ta with two points]. It was narrated from al-Dahhak: “wa-saluth” with the three-dotted Th, and I do not know if he pronounced the Sad with a fatha or a damma?

I say: Based on this, there are ten readings here.

Ibn Abbas said: Al-Salawat are churches. Abu al-Aliya said: Al-Salawat are the places of worship of the Sabians. Ibn Zaid said: They are the prayers of the Muslims, which are interrupted when the enemy enters upon them and the mosques are destroyed (8); so based on this, the term “destruction” was borrowed for prayers in the sense of being discontinued, or he meant: the place of prayers, so it was omitted...

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/430, and narrated by al-Tabari 16/584 from al-Dahhak, and the report of al-Hasan was mentioned by al-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 4/419, and in it: Salutha, with 'th'. (2) In al-Muharrar al-Wajiz 4/125. (3) Mentioned by Ibn Khalawayh in al-Qira'at al-Shadhdhah p. 96 from Ja'far ibn Muhammad. (4) In (d) and (m): Salula on the pattern of Fu'ula, which is a clerical error. (5) Abu Hayyan said in al-Bahr 6/375: It is an irregular plural, I mean the plural of Fa'il on the pattern of Fu'ul. (6) In al-Muharrar al-Wajiz: Silwitha with kasra on Sad, sukun on Lam, kasra on Waw and shortening the Alif after 'th'. (7) In Ma'ani al-Qur'an 4/419, and what follows between brackets is from it. (8) Al-Tabari narrated these sayings 16/583 - 585.

सूरह अल-हज: आयत 40 411

"और [प्रार्थना के] स्थान": अल-ज़ज्जाज और अल-हसन ने कहा: ये यहूदियों के आराधनालय (सिनगॉग) हैं, और इब्रानी में यह है: सलोता (1)। अबू उबैदा ने कहा: अल-सलवात ईसाइयों के लिए जंगलों में बनाए गए घर हैं जहाँ वे अपनी यात्रा के दौरान प्रार्थना करते हैं, जिन्हें सलोता कहा जाता है, फिर इसका अरबीकरण किया गया और सलवात कहा गया।

"सलवात" में इब्न अतिय्या (2) द्वारा वर्णित नौ पठन (किरात) हैं: सलवात, सिलवात, सुलवात (3), सुलुत 'फुऊल' के वजन पर (4), सुलुब एक 'ब' के साथ 'सलीब' (क्रॉस) के बहुवचन के रूप में (5), सुलुत तीन बिंदी वाले 'थ' के साथ 'फुऊल' के वजन पर, सुलुवात स्वाद और लाम पर पेश (दम्मा) और वाव के बाद अलिफ़ के साथ, सुलुथा स्वाद और लाम पर पेश के साथ और तीन बिंदी वाले 'थ' के बाद अलिफ़ को छोटा करके, सिलवीथा स्वाद और तीन बिंदी वाले 'थ' के नीचे ज़ेर (कसरा) के साथ (6)।

अल-नहहास (7) ने उल्लेख किया: असीम अल-जहदरी से वर्णित है कि उन्होंने पढ़ा: "व-सुलुत" [स्वाद और दो बिंदी वाले ता पर पेश के साथ]। अल-दहाक से वर्णित है: "व-सलुथ" तीन बिंदी वाले थ के साथ, और मुझे नहीं पता कि उन्होंने स्वाद को ज़बर (फ़तहा) के साथ पढ़ा था या पेश (दम्मा) के साथ?

मैंने कहा: इसके अनुसार, यहाँ दस पठन आते हैं।

इब्न अब्बास ने कहा: अल-सलवात चर्च हैं। अबू अल-आलिया ने कहा: अल-सलवात साबियाई लोगों की इबादतगाहें हैं। इब्न ज़ैद ने कहा: वे मुसलमानों की नमाज़ें हैं, जो तब रुक जाती हैं जब दुश्मन उन पर हमला करता है और मस्जिदें नष्ट कर दी जाती हैं (8); तो इसके अनुसार, नमाज़ों के लिए "नष्ट" शब्द का प्रयोग उनके रुक जाने के अर्थ में किया गया है, या उनका अर्थ था: नमाज़ों का स्थान, तो उसे हटा दिया गया...

(1) अल-ज़ज्जाज की मा'नी अल-कुरान 3/430, और अल-तबरी 16/584 द्वारा अल-दहाक से रिवायत किया गया, और अल-हसन की रिपोर्ट अल-नहहास ने मा'नी अल-कुरान 4/419 में ज़िक्र की है, और उसमें है: सलोथा, 'थ' के साथ। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/125 में। (3) इब्न खालवैह ने अल-किराअत अल-शज़्ज़ाह पृष्ठ 96 में जाफ़र इब्न मुहम्मद से इसका ज़िक्र किया है। (4) (द) और (म) में: सलोला 'फुऊला' के वजन पर, जो एक लिपिकीय त्रुटि है। (5) अबू हय्यान ने अल-बहर 6/375 में कहा: यह एक अनियमित बहुवचन है, मेरा मतलब है 'फईल' का बहुवचन 'फुऊल' के वजन पर। (6)

अल-मुहर्रर अल-वजीज़ में: सिलवीथा स्वाद के नीचे ज़ेर, लाम पर सुकून, वाव के नीचे ज़ेर और 'थ' के बाद अलिफ़ को छोटा करके। (7) मा'नी अल-कुरान 4/419 में, और जो ब्रैकेट के बीच आएगा वह इसी से है। (8) अल-तबरी ने इन कथनों को 16/583 - 585 में उद्धृत किया है।

سورہ الحج: آیت ٤٠ ٤١١

﴿وَصَلَوَاتٌ﴾ الزجاج اور الحسن نے کہا: یہ یہودیوں کے عبادت خانے (کنائس) ہیں، اور عبرانی میں یہ ہے: صَلُوتا (١)۔ ابو عبیدہ نے کہا: الصلوات وہ گھر ہیں جو عیسائیوں کے لیے بیابانوں میں بنائے جاتے ہیں جہاں وہ اپنے سفر کے دوران نماز پڑھتے ہیں، جنہیں صلوتا کہا جاتا ہے، پھر اسے عربی بنا کر صلوات کہا گیا۔

اور "صلوات" میں نو قراتیں ہیں جن کا ذکر ابن عطیہ (٢) نے کیا ہے: صَلَوات، صِلَوات، صُلَوات (٣)، صُلُوت 'فُعول' کے وزن پر (٤)، صُلُوب ایک نقطے والی 'ب' کے ساتھ 'صلیب' کی جمع (٥)، صُلُوث تین نقطوں والی 'ث' کے ساتھ 'فُعول' کے وزن پر، صُلُوات صاد اور لام کے پیش اور واؤ کے بعد الف کے ساتھ، صُلُوثا صاد اور لام کے پیش اور تین نقطوں والی 'ث' کے بعد الف کو چھوٹا کر کے، صِلویثا صاد اور تین نقطوں والی 'ث' کے زیر کے ساتھ (٦)۔

اور النحاس (٧) نے ذکر کیا: عاصم الجحدری سے مروی ہے کہ انہوں نے پڑھا: «وصُلوت» [صاد اور دو نقطوں والی تاء کے پیش کے ساتھ]۔ اور الضحاک سے مروی ہے: «وصلوث» تین نقطوں والی ثاء کے ساتھ، اور میں نہیں جانتا کہ انہوں نے صاد پر زبر پڑھی تھی یا پیش؟

میں نے کہا: اس حساب سے یہاں دس قراتیں آتی ہیں۔

ابن عباس نے کہا: الصلوات گرجے (کنائس) ہیں۔ ابو العالیہ: الصلوات صابئین کی مسجدیں ہیں۔ ابن زید: یہ مسلمانوں کی نمازیں ہیں، جو منقطع ہو جاتی ہیں جب دشمن ان پر داخل ہو جائے اور مسجدیں مسمار کر دی جائیں (٨)؛ تو اس بنا پر مسمار کرنے کا لفظ نمازوں کے لیے مستعار لیا گیا

ہے اس لحاظ سے کہ وہ معطل ہو گئیں، یا ان کی مراد تھی: نمازوں کی جگہ، تو اسے حذف کر دیا...

(١) معانی القرآن للزجاج ٣ / ٤٣٠، اور اسے الطبری نے ١٦ / ٥٨٤ میں الضحاک سے روایت کیا ہے، اور الحسن کی خبر النحاس نے معانی القرآن ٤ / ٤١٩ میں ذکر کی ہے، اور اس میں ہے: صلوثا، ثاء کے ساتھ۔ (٢) المحرر الوجیز ٤ / ١٢٥ میں۔ (٣) ابن خالویہ نے اسے القراءات الشاذة ص ٩٦ میں جعفر بن محمد سے ذکر کیا ہے۔ (۴) في (د) و(م): صلولی علی وزن فعولی، وھو تصحیف۔ (۵) ابو حیان نے البحر ٦ / ٣٧٥ میں کہا: یہ ایک شاذ جمع ہے، میری مراد 'فعیل' کی جمع 'فُعُول' کے وزن پر ہے۔ (۶) المحرر الوجیز میں: صِلویثا صاد کے زیر، لام کے سکون، واؤ کے زیر اور ثاء کے بعد الف کے قصر کے ساتھ۔ (٧) معانی القرآن ٤ / ٤١٩ میں، اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (٨) طبری نے ان اقوال کو ١٦ / ٥٨٣ - ٥٨٥ میں نکالا ہے۔

the genitive. And according to the opinion of Ibn Abbas, Al-Zajjaj, and others, the destruction is literal. Al-Hasan said: The destruction of prayers is their abandonment (1). Qutrub: They are the small monk cells (hermitages), and no singular form has been heard for them. Khasif went on to say that the intention behind these names is to divide the places of worship of the nations. Hermitages (Sawami') are for monks, churches (Biya') are for Christians, prayers (Salawat) are for Jews, and mosques (Masajid) are for Muslims. Ibn Atiyyah said (2): The most apparent view is that they were intended as an exaggeration in mentioning places of worship. These names are shared by nations in what they name, except for the church (al-bay'ah); it is specific to Christians in the Arabic language. The meanings of these names exist in nations that have a book from ancient times. Neither the Magians nor the polytheists are mentioned in this verse, because these people do not have what must be protected, and the mention of God is only found among the people of revealed laws. Al-Nahhas said (3): "Wherein the name of Allah is mentioned": What is necessary in the speech of the Arabs, according to true insight, is that "wherein the name of Allah is mentioned" refers back to the mosques and not to anything else, because the pronoun follows them. It is permissible for it to refer back to "hermitages" and what follows them, and the meaning would be: during the time of their laws and their establishment of truth. The seventh [point]: If it is asked: Why were the places of worship and prayer halls of the protected people (Ahl al-Dhimma) put before the mosques of the Muslims? It is said: Because they are older in construction. And it was said: Due to their proximity to destruction and the proximity of mosques to remembrance, just as the "foremost" was delayed in His saying: {And among them is he who wrongs himself, and among them is he who is moderate, and among them is he who is foremost in good deeds} [Fatir: 32]. His Almighty's saying (4): {And Allah will surely support those who support Him} i.e., those who support His religion and His Prophet. {Indeed, Allah is Powerful} i.e., Capable. Al-Khattabi said: The Powerful (al-Qawi) can mean the Capable (al-Qadir), and whoever is strong enough for something...

(1) Mentioned by Al-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 4/418. (2) In Al-Muharrar al-Wajiz 4/125, and what precedes it is from it, and Khasif's saying was extracted by Al-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 4/417-418. (3) In I'rab al-Qur'an 3/101. (4) Before it in the copies except for (Z): The eighth.

412 सूरह अल-हज: आयत 40

संबंधक (मुज़ाफ़)। और इब्न अब्बास, अज़-ज़ज्जाज और अन्य लोगों की राय के अनुसार, विध्वंस वास्तविक (हक़ीक़ी) है। अल-हसन ने कहा: नमाज़ों का विध्वंस उनका त्याग करना है (1)। क़ुतुरब: ये छोटे मठ (सवामे) हैं, और इनका कोई एकवचन नहीं सुना गया है। ख़सीफ़ ने माना कि इन नामों का उद्देश्य राष्ट्रों के पूजा स्थलों को विभाजित करना है। मठ (सवामे) भिक्षुओं के लिए, गिरजाघर (बिय') ईसाइयों के लिए, नमाज़ें (सलवात) यहूदियों के लिए और मस्जिदें मुसलमानों के लिए हैं। इब्न अतियाह ने कहा (2): सबसे स्पष्ट विचार यह है कि पूजा स्थलों के उल्लेख में अतिशयोक्ति करना ही उद्देश्य था। ये नाम उन चीज़ों में राष्ट्रों द्वारा साझा किए जाते हैं जिन्हें वे नाम देते हैं; सिवाय गिरजाघर (अल-बयाह) के, क्योंकि अरबी भाषा में यह ईसाइयों के लिए विशिष्ट है। इन नामों के अर्थ प्राचीन काल से उन राष्ट्रों में मौजूद हैं जिनके पास किताब (आसमानी किताब) है। इस आयत में न तो अग्निपूजकों (मजूस) का उल्लेख है और न ही बहुदेववादियों का; क्योंकि इन लोगों के पास वह नहीं है जिसकी रक्षा की जानी चाहिए, और ईश्वर का ज़िक्र केवल शरीयत (ईश्वरीय नियमों) वाले लोगों के बीच पाया जाता है। अल-नह्हास ने कहा (3): "जिसमें अल्लाह का नाम लिया जाता है": अरबी भाषा के अनुसार वास्तविक दृष्टि से यह आवश्यक है कि "जिसमें अल्लाह का नाम लिया जाता है" का संदर्भ मस्जिदों से हो, किसी और चीज़ से नहीं; क्योंकि सर्वनाम उनके बाद आता है। यह संभव है कि यह "मठों" (सवामे) और उसके बाद आने वाली चीज़ों की ओर संकेत करे, और इसका अर्थ होगा: उनके शरीयत और उनके सत्य की स्थापना के समय। सातवाँ बिंदु: यदि पूछा जाए: अहले ज़िम्मा (संरक्षित लोगों) के पूजा स्थलों और नमाज़गाहों को मुसलमानों की मस्जिदों से पहले क्यों रखा गया? कहा गया: क्योंकि वे निर्माण में पुराने हैं। और कहा गया: विध्वंस से उनकी निकटता के कारण और ज़िक्र से मस्जिदों की निकटता के कारण, जैसे कि उनके इस कथन में "सबसे आगे रहने वाले" को अंत में रखा गया है: {फिर उनमें से कोई अपनी जान पर ज़ुल्म करने वाला है, और कोई औसत दर्जे का है, और कोई नेक कामों में आगे निकल जाने वाला है} [फ़ातिर: 32]। सर्वशक्तिमान का कथन (4): {और अल्लाह अवश्य ही उसकी सहायता करेगा जो उसकी (उसके धर्म की) सहायता करता है} अर्थात, जो उसके धर्म और उसके नबी की सहायता करता है। {निस्संदेह अल्लाह शक्तिशाली है} अर्थात, सामर्थ्यवान। अल-खत्ताबी ने कहा: शक्तिशाली (अल-क़वी) का अर्थ सामर्थ्यवान (अल-क़ादिर) हो सकता है, और जो किसी चीज़ पर शक्तिशाली हो...

(1) अल-नह्हास ने मानी अल-क़ुरआन 4/418 में इसका उल्लेख किया है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/125 में, और इससे पहले का हिस्सा उसी से है, और ख़सीफ़ का कथन अल-नह्हास ने मानी अल-क़ुरआन 4/417-418 में निकाला है। (3) इ'राब अल-क़ुरआन 3/101 में। (4) (ज़) के अलावा अन्य प्रतियों में इससे पहले: आठवाँ।

412 سورة الحج: آیت 40

مضاف۔ اور ابن عباس، زجاج اور دیگر کے قول کے مطابق ہدم (گرانا) حقیقت پر مبنی ہے۔ حسن بصری نے کہا: نمازوں کا ہدم انہیں ترک کرنا ہے (1)۔ قطرب: یہ چھوٹی خانقاہیں ہیں، اور ان کا کوئی واحد نہیں سنا گیا۔ خصیف کا خیال ہے کہ ان ناموں کا مقصد امتوں کی عبادت گاہوں کی تقسیم ہے۔ پس صوامع (خانقاہیں) راہبوں کے لیے، بیع (گرجا گھر) نصاریٰ کے لیے، صلوات (عبادت گاہیں) یہودیوں کے لیے، اور مساجد مسلمانوں کے لیے ہیں۔ ابن عطیہ نے کہا (2): ظاہر یہی ہے کہ ان سے عبادت گاہوں کے ذکر میں مبالغہ مقصود ہے۔ اور یہ نام ان چیزوں میں مشترک ہیں جنہیں امتیں پکارتی ہیں، سوائے "البیعۃ" کے؛ کیونکہ عربی زبان میں یہ نصاریٰ کے لیے خاص ہے۔ اور ان ناموں کے معانی ان امتوں میں پائے جاتے ہیں جن کے پاس قدیم زمانے سے کتاب ہے۔ اور اس آیت میں مجوسیوں اور مشرکین کا ذکر نہیں کیا گیا، کیونکہ ان لوگوں کے پاس ایسی کوئی چیز نہیں جس کی حفاظت واجب ہو، اور اللہ کا ذکر صرف اہل شریعت کے ہاں پایا جاتا ہے۔ النحاس نے کہا (3): "جس میں اللہ کا نام کثرت سے لیا جاتا ہے": عربی کلام میں اصل نظر کے مطابق یہ ضروری ہے کہ "جس میں اللہ کا نام لیا جاتا ہے" کا اشارہ مساجد کی طرف ہو نہ کہ کسی اور کی طرف؛ کیونکہ ضمیر ان کے متصل ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ اس کا اشارہ "صوامع" اور اس کے بعد والوں کی طرف ہو، اور معنی یہ ہوگا: ان کی شریعتوں اور حق کے قیام کے وقت۔ ساتویں بات: اگر یہ کہا جائے کہ: اہل ذمہ کی مساجد (عبادت گاہوں) اور مصلوں کو مسلمانوں کی مساجد پر مقدم کیوں رکھا گیا؟ تو کہا گیا: اس لیے کہ وہ تعمیر میں پرانی ہیں۔ اور کہا گیا: ان کے ہدم کے قریب ہونے اور مساجد کے ذکر کے قریب ہونے کی وجہ سے، جیسا کہ اللہ کے اس قول میں "سابق" (آگے بڑھنے والے) کو موخر کیا گیا ہے: {پھر ان میں سے کوئی اپنی جان پر ظلم کرنے

والا ہے، اور ان میں سے کوئی میانہ رو ہے، اور ان میں سے کوئی نیکیوں میں آگے بڑھ جانے والا ہے} [فاطر: 32]۔ اللہ تعالیٰ کا قول (4): {اور اللہ یقیناً اس کی مدد کرے گا جو اس کی مدد کرتا ہے} یعنی: جو اس کے دین اور اس کے نبی کی مدد کرتا ہے۔ {بے شک اللہ بڑی قوت والا ہے} یعنی: قادر ہے۔ الخطابی نے کہا: "القوی" قادر کے معنی میں ہوتا ہے، اور جو کسی چیز پر قادر ہو...

(1) النحاس نے معانی القرآن 418/4 میں ذکر کیا۔ (2) المحرر الوجیز 125/4 میں، اور اس سے پہلے کا حصہ اسی سے ہے، اور خصیف کا قول النحاس نے معانی القرآن 417/4-418 میں نکالا ہے۔ (3) اعراب القرآن 101/3 میں۔ (4) (ظ) کے علاوہ دیگر نسخوں میں اس سے پہلے ہے: آٹھویں۔

...for He has power over it. {Mighty (Aziz)} meaning: Illustrious, noble; as said by Al-Zajjaj(1). And it was said: The inaccessible who cannot be reached. And we have explained both in "The Sublimest Book in the Explanation of the Most Beautiful Names of Allah"(2). Allah Almighty's saying: {[They are] those who, if We give them authority in the land, establish prayer and give zakah and enjoin what is right and forbid what is wrong. And to Allah belongs the outcome of [all] matters.} Al-Zajjaj said: {Those who} is in the accusative case (nasb) referring back to "man" (whoever), meaning in His saying: {And Allah will surely support those who support Him}. Others said: "Those who" is in the genitive case (khafd) referring back to His saying: {Permission [to fight] has been given to those who are being fought}, and "those who, if We give them authority in the land" are four companions of the Messenger of Allah (peace be upon him), none other than them were given authority in the land(3). Ibn Abbas said: It refers to the Muhajirun, the Ansar, and those who followed them in righteousness. Qatada said: They are the companions of Muhammad (peace be upon him). Ikrima said: They are the people of the five daily prayers(4). Al-Hasan and Abu al-Aliyah said: They are this nation; when Allah grants them victory, they establish prayer. Ibn Abi Najih said: It means the rulers(5). Al-Dahhak said: It is a condition set by Allah, the Almighty, for whoever He gives power(6), and this is good. Sahl bin Abdullah said: Enjoining what is good and forbidding what is evil is obligatory upon the ruler (Sultan).

---

(1) Thus in the copies, and perhaps it is: Al-Zajjaji, who is Abu al-Qasim Abd al-Rahman bin Ishaq, and the speech is in his book "Derivation of the Names of Allah" p. 237. The saying of Al-Zajjaj which is in "Meanings of the Quran" 1/280: the meaning of "Aziz" is: they cannot escape Him, nor can anything escape Him. (2) Pp. 201 and 269. (3) Syntax of the Quran by Al-Nahhas 3/101, and Al-Zajjaj's speech in "Meanings of the Quran" 3/431. (4) Al-Wahidi mentioned the sayings of Qatada and Ikrima in "Al-Wasit" 3/274. (5) Al-Nahhas mentioned the sayings of Al-Hasan and Ibn Abi Najih in "Meanings of the Quran" 4/419. (6) Al-Suyuti mentioned it in "Al-Durr al-Manthur" 4/365 from Qatada with the wording: This is Allah's condition on this nation, and attributed it to Ibn Abi Hatim, and we did not find it reported from Al-Dahhak.

४१३ सूरह अल-हज्ज: आयत ४० - ४१

...क्योंकि उसने उस पर शक्ति प्राप्त कर ली है। {शक्तिशाली (अज़ीज़)} अर्थात्: प्रतापी, कुलीन; जैसा कि अल-ज़ज्जाज ने कहा है(१)। और कहा गया: वह जिसे प्राप्त करना असंभव हो। और हमने दोनों को "अल्लाह के सबसे सुंदर नामों की व्याख्या में सर्वश्रेष्ठ पुस्तक" में समझाया है(२)। अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {[वे वे लोग हैं] कि यदि हम उन्हें धरती में अधिकार दें, तो वे नमाज़ स्थापित करेंगे और ज़कात देंगे और भलाई का आदेश देंगे और बुराई से रोकेंगे। और अल्लाह ही के पास [सब] मामलों का परिणाम है।} अल-ज़ज्जाज ने कहा: {जो लोग} "मन" (जो कोई) के संदर्भ में 'नस्ब' (accusative case) की स्थिति में है, जिसका अर्थ उनके इस कथन में है: {और अल्लाह अवश्य उन लोगों की सहायता करेगा जो उसकी सहायता करते हैं}। अन्यों ने कहा: "जो लोग" उनके इस कथन के संदर्भ में 'खफ़्ज़' (genitive case) की स्थिति में है: {उन लोगों को [लड़ने की] अनुमति दे दी गई है जिनसे युद्ध किया जा रहा है}, और "वे लोग जिन्हें यदि हम धरती में अधिकार दें" अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के चार साथी हैं, उनके अलावा किसी और को धरती में अधिकार नहीं दिया गया(३)। इब्न अब्बास ने कहा: इसका अर्थ मुहाजिरून, अंसार और उनके निष्ठावान अनुयायी हैं। कतादा ने कहा: वे मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथी हैं। इक्रमा ने कहा: वे पाँचों समय की नमाज़ पढ़ने वाले लोग हैं(४)। अल-हसन और अबू अल-आलिया ने कहा: वे यह उम्मत (राष्ट्र) हैं; जब अल्लाह उन्हें विजय प्रदान करता है, तो वे नमाज़ स्थापित करते हैं। इब्न अबी नजीह ने कहा: इसका अर्थ शासक है(५)। अल-दहाक ने कहा: यह एक शर्त है जो अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उस व्यक्ति पर लगाई है जिसे वह शासन प्रदान करता है(६), और यह अच्छी बात है। सह्ल बिन अब्दुल्ला ने कहा: भलाई का आदेश देना और बुराई से रोकना सुल्तान (शासक) पर अनिवार्य है।

---

(१) प्रतियों में ऐसा ही है, और शायद यह अल-ज़ज्जाजी है, जो अबू अल-कासिम अब्दुल रहमान बिन इसहाक हैं, और यह बात उनकी पुस्तक "अल्लाह के नामों की व्युत्पत्ति" पृष्ठ २३७ में है। और अल-ज़ज्जाज की बात जो "कुरान के अर्थ" १/२८० में है: "अज़ीज़" का अर्थ है: वे उसे हरा नहीं सकते, और न ही कोई चीज़ उसे थका सकती है। (२) पृष्ठ २०१ और २६९। (३) नहस द्वारा कुरान का सिंटैक्स ३/१०१, और "कुरान के अर्थ" ३/४३१ में अल-ज़ज्जाज की बात। (४) अल-वाहिदी ने "अल-वसीत" ३/२७४ में कतादा और इक्रमा के कथनों का उल्लेख किया है। (५) नहस ने "कुरान के अर्थ" ४/४१९ में अल-हसन और इब्न अबी नजीह के कथनों का उल्लेख किया है। (६) अल-सुयुती ने "अल-दुर अल-मंसूर" ४/३६५ में कतादा से इन शब्दों में इसका उल्लेख किया है: यह इस उम्मत पर अल्लाह की

शर्त है, और इसे इब्न अबी हातिम के हवाले से बताया गया है, और हमें अल-दहाक से इसके बारे में कुछ नहीं मिला।

٤١٣ سورہ الحج: آیات ٤٠ - ٤١

... کیونکہ وہ اس پر قادر ہے۔ ﴿عَزِيزٌ﴾ یعنی: جلیل، شریف؛ یہ الزجاج نے کہا ہے(١)۔ اور کہا گیا: وہ جو ناقابل تسخیر ہو جس تک پہنچنا ناممکن ہو۔ اور ہم نے ان دونوں کی وضاحت "کتاب الاسنی فی شرح اسماء اللہ الحسنیٰ" میں کر دی ہے(٢)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿الَّذِينَ إِن مَّكَّنَّاهُمْ فِي الْأَرْضِ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ وَأَمَرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَوْا عَنِ الْمُنكَرِ وَلِلَّهِ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ﴾ (یہ وہ لوگ ہیں کہ اگر ہم انہیں زمین میں اقتدار دیں تو وہ نماز قائم کریں گے اور زکوٰۃ دیں گے اور نیکی کا حکم دیں گے اور برائی سے روکیں گے۔ اور تمام معاملات کا انجام اللہ ہی کے اختیار میں ہے)۔ الزجاج نے کہا: ﴿الَّذِينَ﴾ لفظ "مَن" پر رد کی صورت میں محلِ نصب میں ہے، یعنی اللہ کے اس قول میں: ﴿وَلَيَنصُرَنَّ اللَّهُ مَن يَنصُرُهُ﴾ (اور اللہ ضرور ان کی مدد کرے گا جو اس کی مدد کریں گے)۔ دوسروں نے کہا: "الذین" محلِ خفض (جر) میں ہے اللہ کے اس قول پر رد کی صورت میں: ﴿أُذِنَ لِلَّذِينَ يُقَاتَلُونَ﴾ (اجازت دے دی گئی ان لوگوں کو جن سے لڑائی کی جا رہی ہے)۔ اور "وہ لوگ جنہیں اگر ہم زمین میں اقتدار دیں" سے مراد رسول اللہ ﷺ کے چار صحابہ ہیں، ان کے علاوہ کسی اور کو زمین میں ایسا اقتدار نہیں ملا(٣)۔ ابن عباس نے کہا: مراد مہاجرین، انصار اور احسان کے ساتھ ان کی پیروی کرنے والے ہیں۔ قتادہ نے کہا: وہ محمد ﷺ کے صحابہ ہیں۔ عکرمہ نے کہا: وہ پانچ وقت کی نماز پڑھنے والے لوگ ہیں(٤)۔ الحسن اور ابو العالیہ نے کہا: وہ یہ امت ہے، جب اللہ انہیں فتح دیتا ہے تو وہ نماز قائم کرتے ہیں۔ ابن ابی نجیح نے کہا: اس سے مراد حکمران ہیں(٥)۔ الضحاک نے کہا: یہ وہ شرط ہے جو اللہ عزوجل نے اس شخص پر لگائی ہے جسے وہ ملک (اقتدار) عطا فرماتا ہے(٦)، اور یہ بات اچھی ہے۔ سہل بن عبداللہ نے کہا: نیکی کا حکم دینا اور برائی سے روکنا سلطان (حکمران) پر واجب ہے۔

(١) نسخوں میں ایسا ہی ہے، اور شاید یہ: الزجاجی ہوں، جو ابو القاسم عبد الرحمن بن اسحاق ہیں، اور یہ کلام ان کی کتاب "اشتقاق اسماء الله" ص ٢٣٧ میں ہے۔ اور الزجاج کا قول جو ان کی کتاب "معانی القرآن" ١/ ٢٨٠ میں ہے: "عزیز" کے معنی ہیں: وہ اسے عاجز نہیں کر سکتے، اور نہ ہی کوئی چیز اسے عاجز کر سکتی ہے۔ (٢) ص ٢٠١ اور ٢٦٩۔ (٣) اعراب القرآن للناس ٣/ ١٠١، اور الزجاج کا کلام "معانی القرآن" میں ٣/ ٤٣١۔ (٤) الواحدی نے "الوسیط" ٣/ ٢٧٤ میں قتادہ اور عکرمہ کے اقوال ذکر کیے ہیں۔ (٥) النحاس نے "معانی القرآن" ٤/ ٤١٩ میں الحسن اور ابن ابی نجیح کے اقوال ذکر کیے ہیں۔ (٦) السیوطی نے "الدر المنثور" ٤/ ٣٦٥ میں قتادہ سے ان الفاظ کے ساتھ ذکر کیا ہے: "یہ اس امت پر الله کی شرط ہے"، اور اسے ابن ابی حاتم کی طرف منسوب کیا ہے، ہمیں الضحاک سے اس کے متعلق کچھ نہیں ملا۔

and for the scholars who come to it. It is not for the people to command the ruler; because that is mandatory for him and obligatory upon him, and they do not command the scholars for the proof has already become obligatory upon them.

Allah Almighty says: {And if they deny you, [O Muhammad], so, indeed, did the people of Noah and 'Aad and Thamud deny [their prophets] before them, (42) And the people of Abraham and the people of Lot, (43) And the inhabitants of Madyan. And Moses was denied, so I prolonged enjoyment for the disbelievers; then I seized them, and how [terrible] was My reproach. (44)}

This is a consolation and comfort for the Prophet ﷺ, meaning: there were prophets before you who were denied, and they were patient until Allah destroyed the deniers, so follow them and be patient. {And Moses was denied} meaning: Pharaoh and his people denied him. As for the Children of Israel, they did not deny him, which is why it was not coupled with what preceded it to be: "and the people of Moses". {So I prolonged enjoyment for the disbelievers} meaning: I delayed their punishment. {Then I seized them} so I punished them. {And how [terrible] was My reproach} an interrogative meaning change, i.e.: Look how was My changing of the blessings they were in to torment and destruction, so likewise I do to the deniers from the Quraysh. Al-Jawhari said(1): "Al-Nakir" and "Al-Inkar": changing the "Munkar" (evil/ wrongdoing), and "Al-Munkar" is the singular of "Manakir".

Allah Almighty says: {And how many a city have We destroyed while it was committing wrong - so it is [now] fallen into ruin - and [how many] an abandoned well and [how many] a lofty palace. (45)}

Allah Almighty says: {And how many a city have We destroyed} meaning: We destroyed its people. The discussion on "Ka-ayyin" (how many) has already passed in "Al-Imran"(2). {While it was committing wrong} meaning: through disbelief. {So it is [now] fallen into ruin} has preceded in "Al-Kahf"(3).

{And [how many] an abandoned well and [how many] a lofty palace} Al-Zajjaj said: "And an abandoned well" is conjoined with "a city", meaning: and from the people of a city and from the people of a well. And Al-Farra'(4) goes to the view that "and a well" is conjoined [with "a city"].

(1) In Al-Sihah (n-k-r). (2) 5 / 349. (3) 13 / 285 - 286. (4) In Ma'ani al-Qur'an 2 / 228, and the author quoted it from him through Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/ 102 and before it, and we did not come across Al-Zajjaj's statement in his meanings.

पृष्ठ 414 सूरा अल-हज्ज: आयत 41 - 45

और उन विद्वानों के लिए जो उसके पास आते हैं। लोगों का सुल्तान (शासक) को आदेश देना नहीं है; क्योंकि वह उसके लिए आवश्यक और अनिवार्य है, और वे विद्वानों को आदेश न दें क्योंकि उनके ऊपर दलील (प्रमाण) अनिवार्य हो चुकी है।

अल्लाह तआला का फरमान है: {और यदि वे तुम्हें झुठलाते हैं, तो इनसे पहले नूह की क़ौम, आद और समूद ने भी झुठलाया था, (42) और इब्राहीम की क़ौम और लूत की क़ौम ने भी, (43) और मदयन के निवासियों ने भी। और मूसा को भी झुठलाया गया, तो मैंने इनकार करने वालों को मोहलत दी; फिर मैंने उन्हें पकड़ लिया, तो देख लो मेरा इनकार (सज़ा) कैसा रहा? (44)}

यह नबी ﷺ के लिए सांत्वना और दिलासा है, अर्थात: आपसे पहले भी ऐसे नबी हुए जिन्हें झुठलाया गया, तो उन्होंने धैर्य रखा यहाँ तक कि अल्लाह ने झुठलाने वालों को नष्ट कर दिया, अतः आप भी उनका अनुसरण करें और धैर्य रखें। {और मूसा को झुठलाया गया} अर्थात: फ़िरऔन और उसकी क़ौम ने उन्हें झुठलाया। जहाँ तक बनी इसराईल का संबंध है, उन्होंने उन्हें नहीं झुठलाया, इसीलिए इसे पिछले वाक्यों पर इस तरह नहीं जोड़ा गया कि: "और मूसा की क़ौम"। {अतः मैंने इनकार करने वालों को मोहलत दी} अर्थात: मैंने उनकी सज़ा में देरी की। {फिर मैंने उन्हें पकड़ लिया} तो उन्हें दंडित किया। {तो कैसा रहा मेरा इनकार} यह बदलाव के अर्थ में एक प्रश्न है, अर्थात: देखो कि मैंने उन पर मौजूद नेमतों (वरदानों) को अज़ाब (यातना) और विनाश में कैसे बदल दिया, इसी तरह मैं कुरैश के झुठलाने वालों के साथ करूँगा। अल-जौहरी ने कहा है(1): 'अल-नकीर' और 'अल-इन्कार' का अर्थ है बुराई (मुनकर) को बदलना, और 'मुनकर' 'मनाकीर' का एकवचन है।

अल्लाह तआला का फरमान है: {और कितनी ही बस्तियां हैं जिन्हें हमने नष्ट कर दिया जबकि वे ज़ालिम (अत्याचारी) थीं, तो वे अपनी छतों के बल गिरी पड़ी हैं, और कितने ही कुएँ बेकार पड़े हैं और कितने ही ऊँचे महल। (45)}

अल्लाह तआला का फरमान है: {और कितनी ही बस्तियां हैं जिन्हें हमने नष्ट कर दिया} अर्थात: हमने उनके निवासियों को नष्ट कर दिया। "क-अय्यिन" (कितनी ही) के बारे में चर्चा 'आल-इमरान'(2) में हो चुकी है। {जबकि वह ज़ालिम थी} अर्थात: कुफ़्र (अविश्वास) के कारण। {तो वह अपनी छतों के बल गिरी पड़ी है} यह 'अल-कहफ़'(3) में बीत चुका है।

{और कितने ही बेकार कुएँ और ऊँचे महल} अज़-ज़ज्जाज ने कहा: "और बेकार कुएँ" का संबंध "बस्ती" से है, अर्थात: और बस्ती के लोगों में से और कुएँ के लोगों में से। और अल-फर्रा(4) का मानना है कि "और कुआँ" का संबंध [बस्ती से] है।

(1) अल-सिहाह (न-क-र) में। (2) 5 / 349। (3) 13 / 285 - 286। (4) मआनी अल-कुरान 2 / 228 में, और मुसन्निफ (लेखक) ने इसे नहहास के माध्यम से एराब अल-कुरान 3/ 102 और उससे पहले उद्धृत किया है, और हमें अज़-ज़ज्जाज के मआनी में यह कथन नहीं मिला।

صفحہ 414 سورۃ الحج: آیات 41 - 45

اور ان علماء کے لیے جو اس کے پاس آتے ہیں۔ اور لوگوں کے لیے یہ جائز نہیں کہ وہ سلطان (حکمران) کو حکم دیں؛ کیونکہ وہ اس کے لیے لازم اور اس پر واجب ہے، اور وہ علماء کو حکم نہ دیں کیونکہ ان پر حجت واجب ہو چکی ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور اگر وہ آپ کو جھٹلاتے ہیں تو ان سے پہلے قوم نوح، عاد اور ثمود بھی جھٹلا چکے ہیں، (42) اور قوم ابراہیم اور قوم لوط بھی، (43) اور مدین والے بھی، اور موسیٰ کو بھی جھٹلایا گیا، تو میں نے کافروں کو ڈھیل دی پھر میں نے انہیں پکڑ لیا، پس میرا انکار (عذاب) کیسا رہا؟ (44)}

یہ نبی کریم ﷺ کے لیے تسلی اور تعزیت ہے، یعنی: آپ سے پہلے بھی ایسے انبیاء گزرے جنہیں جھٹلایا گیا تو انہوں نے صبر کیا یہاں تک کہ اللہ نے جھٹلانے والوں کو ہلاک کر دیا، پس آپ بھی ان کی پیروی کریں اور صبر کریں۔ {اور موسیٰ کو جھٹلایا گیا} یعنی: فرعون اور اس کی قوم نے انہیں جھٹلایا۔ رہے بنی اسرائیل تو انہوں نے انہیں نہیں جھٹلایا، اسی لیے اس کا عطف پچھلے کلمات پر نہیں کیا گیا کہ: "اور قوم موسیٰ"۔ {پس میں نے کافروں کو ڈھیل دی} یعنی: میں نے ان کی سزا میں تاخیر کی۔ {پھر میں نے انہیں پکڑ لیا} یعنی انہیں سزا دی۔ {پس میرا انکار کیسا رہا} یہ تبدیلی کے معنی میں استفہام ہے، یعنی: دیکھو کہ میں نے ان کی نعمتوں کو عذاب اور ہلاکت میں کیسے بدل دیا، اسی طرح میں قریش کے جھٹلانے والوں کے ساتھ کروں گا۔ جوہری نے کہا(1): 'النکیر' اور 'الإنکار' کا مطلب ہے منکر کو بدلنا، اور 'المُنکر' 'المناکیر' کی واحد ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور کتنی ہی بستیاں ہیں جنہیں ہم نے ہلاک کر دیا اس حال میں کہ وہ ظالم تھیں، تو وہ اپنی چھتوں کے بل گری پڑی ہیں، اور کتنے ہی بیکار کنویں اور کتنے ہی بلند و بالا محل۔ (45)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور کتنی ہی بستیاں ہیں جنہیں ہم نے ہلاک کر دیا} یعنی: ہم نے ان کے رہنے والوں کو ہلاک کر دیا۔ "كأين" (کتنے ہی) کے بارے میں بات 'آل عمران'(2) میں گزر چکی ہے۔ {اس حال میں کہ وہ ظالم تھیں} یعنی: کفر کی وجہ سے۔ {تو وہ اپنی چھتوں کے بل گری پڑی ہیں} یہ 'الکہف'(3) میں پہلے آ چکا ہے۔

{اور بیکار کنویں اور بلند و بالا محل} زجاج نے کہا: "اور بیکار کنویں" کا عطف "بستی" پر ہے، یعنی: اور بستی والوں میں سے اور کنویں والوں میں سے۔ اور فراء(4) کا خیال ہے کہ "اور کنواں" معطوف ہے [بستی پر]۔

(1) الصحاح (نکر) میں۔ (2) 5 / 349۔ (3) 13 / 285 - 286۔ (4) معانی القرآن 2 / 228 میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن 3/ 102 اور اس سے پہلے نقل کیا ہے، اور ہمیں زجاج کے معانی میں یہ قول نہیں ملا۔

Surah Al-Hajj, Verse 45 415

...on its "thrones".

Al-Asma'i said: I asked Nafi' ibn Abi Nu'aym: Are (1) "al-bi'r" (the well) and "al-dhi'b" (the wolf) hamzated (pronounced with a glottal stop)? He replied: If the Arabs hamzated them, then hamzate them. Most narrators (2) from Nafi' hamzate them except Warsh, for his narration from him is without hamza in both, while the origin is hamza.

The meaning of "mu'attala" (deserted): abandoned; said by Ad-Dahhak (3). It is also said: empty of its people due to their destruction. It is also said: its water has sunk deep. It is also said: idle from its buckets and ropes (4). The meanings are similar.

{And a lofty palace} Qatadah, Ad-Dahhak, and Muqatil said: high and tall (5). Adi ibn Zayd said: He built it with marble and covered it with plaster; for birds, in its peaks, are nests (6).

Meaning: he raised it. Sa'id ibn Jubayr, Ata', Ikrimah, and Mujahid said: plastered (7), from "ash-shīd", which is gypsum (plaster). The poet (8) said: Do not think of me, even if I am an inexperienced man, like a water snake between mud and plaster (9).

---

(1) In (Z): "Do you hamzate?". (2) In (Z): "The narration", and in I'rab al-Qur'an: "The narrations". (3) I'rab al-Qur'an by An-Nahhas 2/228 and the recitation of Warsh from Nafi' in "Al-Sab'ah" p. 346 and 438, and see what preceded 11/275 in the interpretation of the Almighty's saying: {and I fear that the wolf might eat him} [Yusuf: 13]. And the report of Ad-Dahhak was recorded by At-Tabari 16/592: with the wording "it has no people". (4) An-Nukat wa al-'Uyun 4/31, and "al-arshiyah" is the plural of "risha'", which is rope. Lisan (rasha). (5) Tafsir al-Baghawi 3/291, and At-Tabari recorded it from Ad-Dahhak 16/594. (6) Sirat Ibn Hisham 1/71, Al-Kamil 1/132, Ash-Shi'r wa ash-Shu'ara' 1/226, Tafsir at-Tabari 16/595, and An-Nukat wa al-'Uyun 4/31. His saying: "wukur" is the plural of "wakr", which is a bird's nest whether it is in a mountain or a tree. (7) At-Tabari recorded their saying 16/592 - 593, and Abd al-Razzaq also recorded it from Ikrimah and Ata' in "At-Tafsir" 2/39. (8) Thus said the author and At-Tabari 16/594, and the correct thing is that the verse is from "al-Basit" meter, and its speaker is Ash-Shamakh ibn Dirar. (9) Diwan ash-Shamakh p. 121, Al-Kamil 1/31, and Al-Lisan "ghamr", and At-Tabari mentioned its second half in 16/594, and it occurred there =

सूरह अल-हज्ज, आयत 45 415

अपने "तख्तों" पर।

अल-असमी ने कहा: मैंने नाफ़ी इब्न अबी नुयैम से पूछा: क्या (1) "अल-बिर" (कुआँ) और "अद-ज़ीब" (भेड़िया) को हमज़ा के साथ पढ़ा जाता है? उन्होंने कहा: यदि अरब उन्हें हमज़ा के साथ पढ़ते थे, तो उन्हें हमज़ा के साथ पढ़ो। नाफ़ी से अधिकांश रावी (2) उन्हें हमज़ा के साथ पढ़ते हैं सिवाय वर्श के, क्योंकि नाफ़ी से उनकी रिवायत दोनों में हमज़ा के बिना है, जबकि मूल हमज़ा ही है।

"मुअत्तला" (वीरान) का अर्थ है: छोड़ दिया गया; यह अद-दह्हाक (3) ने कहा। और यह भी कहा गया: अपने निवासियों से खाली; उनके विनाश के कारण। और यह भी कहा गया: जिसका पानी गहराई में चला गया हो। और यह भी कहा गया: अपनी बाल्टियों और रस्सियों (4) से बेकार। अर्थ करीब-करीब एक ही हैं।

{और एक ऊंचा महल} कतादा, अद-दह्हाक और मुक़ातिल ने कहा: ऊँचा और लंबा (5)। अदी इब्न ज़ैद ने कहा: उसने इसे संगमरमर से बनाया और गच (चूने) से ढक दिया; पक्षियों के लिए इसकी चोटियों में घोंसले (6) हैं।

अर्थात: उसने उसे ऊँचा उठाया। सईद इब्न जुबैर, अता, इकरीमा और मुजाहिद ने कहा: चूने से पुता हुआ (7), "अश-शीद" से, जिसका अर्थ गच (प्लास्टर) है। राजीज़ (8) ने कहा: मुझे ऐसा मत समझो, भले ही मैं एक अनुभवहीन व्यक्ति हूँ, जैसे कीचड़ और चूने के बीच पानी का साँप (9)।

---

(1) (ज़) में: "क्या आप हमज़ा लगाते हैं?"। (2) (ज़) में: "रिवायत", और एराब अल-क़ुरान में: "रिवायत (बहुवचन)"। (3) अन्नहास द्वारा एराब अल-क़ुरान 2/228 और "अस-सबआ" पृ. 346 और 438 में नाफ़ी से वर्श की क़िरात, और युसूफ: 13 की आयत {और मुझे डर है कि उसे भेड़िया खा जाएगा} की तफ़सीर में 11/275 पर जो पहले आ चुका है उसे देखें। और अद-दह्हाक की रिपोर्ट अत-तबरी 16/592 द्वारा इन शब्दों के साथ उद्धृत की गई है: "वहाँ कोई लोग नहीं हैं"। (4) अन-नुकत वल-उयून 4/31, और "अल-अर्शियह", "रिशा" का बहुवचन है, जिसका अर्थ रस्सी है। लिसान (रशा)। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 3/291, और इसे अत-तबरी 16/594 ने अद-दह्हाक से उद्धृत किया है। (6) सीरत इब्न हिशाम 1/71, अल-कामिल 1/132, अश्-शेर वश-शुअरा 1/226, तफ़सीर अत-तबरी 16/595, और अन-नुकत वल-उयून 4/31। उनका कहना है: "वुकुर", "वुक्र" का बहुवचन है, जो

पक्षी का घोंसला होता है चाहे वह पहाड़ में हो या पेड़ पर। (7) अत-तबरी 16/592 - 593 ने उनके कथन को उद्धृत किया, और अब्द अल-रज्जाक ने भी इसे इकरीमा और अता से "अत-तफ़सीर" 2/39 में उद्धृत किया। (8) लेखक और अत-तबरी 16/594 ने ऐसा ही कहा है, और सही यह है कि यह छंद "अल-बसीत" छंद में है, और इसके लेखक अश-शम्माख इब्न दिरार हैं। (9) दीवान अश-शम्माख पृ. 121, अल-कामिल 1/31, और अल-लिसान "ग़म्र", और अत-तबरी ने 16/594 में इसके दूसरे आधे हिस्से का उल्लेख किया है, और वहाँ यह हुआ =

سورة الحج، آیت 45 415

اپنی "چھتوں" پر۔

اور اصمعی نے کہا: میں نے نافع بن ابی نعیم سے پوچھا: کیا (1) "البئر" (کنواں) اور "الذئب" (بھیڑیا) میں ہمزہ پڑھا جائے گا؟ انہوں نے جواب دیا: اگر عرب ان میں ہمزہ پڑھتے تھے تو تم بھی ہمزہ پڑھو۔ اور نافع سے روایت کرنے والے اکثر راویوں (2) نے ان دونوں میں ہمزہ پڑھا ہے سوائے ورش کے، کیونکہ ان کی نافع سے روایت ان دونوں میں ہمزہ کے بغیر ہے، جبکہ اصل ہمزہ ہی ہے۔

اور "معطلۃ" کے معنی ہیں: چھوڑی ہوئی؛ یہ ضحاک (3) نے کہا۔ اور کہا گیا: اپنے رہنے والوں سے خالی؛ ان کی ہلاکت کی وجہ سے۔ اور کہا گیا: جس کا پانی گہرائی میں اتر گیا ہو۔ اور کہا گیا: اپنے ڈولوں اور رسیوں (4) سے بیکار۔ اور معنی ایک دوسرے کے قریب ہیں۔

﴿وَقَصْرٍ مَّشِيدٍ﴾ قتادہ، ضحاک اور مقاتل نے کہا: بلند و بالا محل (5)۔ عدی بن زید نے کہا: اس نے اسے سنگِ مرمر سے تعمیر کیا اور اس پر چونا پھیرا؛ پرندوں کے لیے اس کی بلندیوں میں گھونسلے (6) ہیں۔

یعنی: اسے بلند کیا۔ اور سعید بن جبیر، عطا، عکرمہ اور مجاہد نے کہا: چونا گچ کیا ہوا (7)، "الشید" سے، اور وہ چونا (جپس) ہے۔ راجز (8) نے کہا: مجھے ایسا مت سمجھنا، اگرچہ میں ایک ناتجربہ کار آدمی ہوں، مٹی اور چونے کے درمیان پانی کے سانپ (9) کی طرح۔

---

(1) (ظ) میں: "کیا آپ ہمزہ پڑھتے ہیں؟"۔ (2) (ظ) میں: "الروایۃ"، اور اعراب القرآن میں: "الروایات"۔ (3) اعراب القرآن للنحاس 2/228 اور السبعۃ ص 346 اور 438 میں نافع سے ورش

کی قرأت، اور اللہ تعالی کے قول: ﴿وَأَخَافُ أَن يَأْكُلَهُ الذِّئْبُ﴾ [یوسف: 13] کی تفسیر میں 11/275 پر جو گزرا ہے اسے ملاحظہ فرمائیں۔ اور ضحاک کی روایت کو طبری نے 16/592 میں ان الفاظ کے ساتھ نقل کیا ہے: "اس کا کوئی رہنے والا نہیں"۔ (4) النکت والعیون 4/31، اور "الأرشية"، "رشاء" کی جمع ہے، اور وہ رسی ہے۔ اللسان (رشا)۔ (5) تفسیر البغوی 3/291، اور اسے طبری نے ضحاک سے 16/594 میں روایت کیا ہے۔ (6) سیرت ابن ہشام 1/71، الکامل 1/132، الشعر والشعراء 1/226، تفسیر طبری 16/595، اور النکت والعیون 4/31۔ اور ان کا قول: "وُكُور"، "وُكْر" کی جمع ہے، اور وہ پرندے کا گھونسلہ ہے چاہے پہاڑ میں ہو یا درخت پر۔ (7) ان کا قول طبری نے 16/592 - 593 میں نقل کیا ہے، اور عبد الرزاق نے بھی اسے عکرمہ اور عطا سے تفسیر 2/39 میں نقل کیا ہے۔ (8) مصنف اور طبری 16/594 نے ایسا ہی کہا ہے، اور صحیح یہ ہے کہ یہ شعر بحرِ بسیط سے ہے، اور اس کا کہنے والا شماخ بن ضرار ہے۔ (9) دیوان الشماخ ص 121، الکامل 1/31، اور اللسان "غمر"، اور طبری نے 16/594 میں اس کا دوسرا مصرع ذکر کیا ہے، اور وہاں یہ ہوا =

416 Surah Al-Hajj: Verse 45

And Imru' al-Qais said: Nor a fortress, except [one] built with stones (1).

Ibn Abbas said: "Mashid" means fortified. Al-Kalbi said the same (2). It is a noun of place (maf'il) used in the sense of a passive participle (maf'ul), like "mabi'" (sold) in the sense of "mabyu'". Al-Jawhari said (3): Al-Mashid is what is made with "shid". "Al-Shid" - with a kasra - is anything with which a wall is coated, such as gypsum or tile (4); and with a fatha, it is the verbal noun (masdar). You say: "shadahu yashiduhu shaydan": he plastered it with gypsum. And "al-mushayyad" - with a shadda (doubled letter) - means the lengthened or tall one. Al-Kisa'i said: "Al-Mashid" is for the singular, from the Almighty's saying: {and a lofty palace}. And "al-mushayyad" is for the plural (5), from the Almighty's saying: {in lofty towers} [An-Nisa: 78].

In the speech, there is an implicit omitted word, the estimation of which is: and a lofty palace like it is abandoned.

It is said: Indeed, this well and the palace are well-known in Hadhramaut; the palace overlooks the summit of a mountain (6) that cannot be ascended under any circumstances, and the well is at its foot; the wind does not leave anything that falls into it unless it brings it out. The owners of palaces are the kings of the urban settlements, and the owners of wells are the kings of the nomads, meaning: so We destroyed [them]...

= In the Diwan: "Al-Tiy" instead of "Al-Tin" (mud), and in Al-Lisan instead of it: "Al-Sakhr" (rock). Its author said: A man is "ghumr" if he has no experience in war or affairs, and has not been seasoned by trials. (1) And its opening line: And Taima, it did not leave a single trunk of a palm tree in it. It is in his Diwan, p. 25, and Tafsir al-Tabari 16/594. The commentator of the Diwan said: Taima is the name of a place, and the "utum" is a flat-roofed house. He says: This flood did not leave a house without destroying it, except for this one built with stones. (2) Mentioned by Al-Mawardi on the authority of Al-Kalbi in "Al-Nukat wa al-Uyun" 4/31, and we have not found it attributed to Ibn Abbas. (3) In "Al-Sihah" (entry: shid). (4) Thus in the manuscripts, and "Mukhtar al-Sihah" (entry: shid), and "Tahdhib al-Lugha" 11/394, and "Al-Lisan" (entry: shid). Al-Fayruzabadi said in "Al-Qamus" (entry: shid): "Balat" with a 'b' is a mistake, and the correct word is "milat" with an 'm'; because "balat" refers to floor stones which are not used for coating, rather coating is done with "milat", which is mud. End quote. And it appeared in the printed version of "Al-Sihah" as "milat" with an 'm'. See

also "Majaz al-Qur'an" 2/53. (5) Al-Fayruzabadi said in "Al-Qamus" (entry: shid): "Al-mushayyad" for plural is a mistake, rather "al-mushayyada" is the plural of "al-mushayyad". See also "Al-Lisan" (entry: shid). (6) Meaning: its peak and highest part. In (Z) it appeared as: "a hill of a mountain".

416 सूरा अल-हज्ज: आयत 45

और इम्रुल क़ैस ने कहा: "और न कोई किला, सिवाय पत्थर से बने हुए के(1)।"

इब्न अब्बास ने कहा: "मशीद" का अर्थ है: सुरक्षित/मज़बूत। अल-कल्बी ने भी यही कहा (2)। यह 'मफ़इल' के वज़न पर 'मफ़ऊल' के अर्थ में है, जैसे 'मबी' (बिका हुआ) 'मब्यू' के अर्थ में है। अल-जौहरी ने कहा (3): अल-मशीद वह है जो 'शीद' के साथ बनाया गया हो। 'अल-शीद' - कसरा के साथ - वह हर चीज़ है जिससे दीवार पर लेप किया जाता है, जैसे जिप्सम या फर्श की ईंट (4); और फ़तहा के साथ यह स्रोत (मस्दर) है। आप कहते हैं: 'शादहु यशीदुहु शैदन': उसने उसे प्लास्टर किया। और 'अल-मुशय्यद' - तशदीद (द्वित्व) के साथ - का अर्थ है लंबा या ऊँचा किया हुआ। अल-किसाई ने कहा: 'अल-मशीद' एकवचन के लिए है, अल्लाह तआला के इस कथन से: {और एक ऊँचा महल}। और 'अल-मुशय्यद' बहुवचन के लिए है (5), अल्लाह तआला के इस कथन से: {मज़बूत बुर्जों में} [अन-निसा: 78]।

कलाम में एक छिपा हुआ शब्द है जिसका अनुमान है: और उसी की तरह एक ऊँचा महल भी वीरान है।

कहा जाता है: वास्तव में, यह कुआँ और महल हज़रमौत में प्रसिद्ध हैं, महल पहाड़ की चोटी पर स्थित है (6) जहाँ किसी भी स्थिति में नहीं चढ़ा जा सकता है, और कुआँ उसकी तलहटी में है; हवा उसमें गिरने वाली किसी भी चीज़ को बाहर निकाले बिना नहीं छोड़ती। महलों के मालिक बस्तियों के राजा थे, और कुओं के मालिक खानाबदोशों के राजा थे, यानी: तो हमने (उन्हें) नष्ट कर दिया...

= दीवान में: 'अत-तिय', 'अत-तीन' (मिट्टी) के बजाय, और अल-लिसान में इसके बजाय: 'अस-सख़्र' (चट्टान)। इसके लेखक ने कहा: एक व्यक्ति 'ग़ुम्र' तब होता है जब उसे युद्ध या मामलों का कोई अनुभव न हो, और वह अनुभवों से परिपक्व न हुआ हो। (1) और इसकी पहली पंक्ति: और तैमा, उसमें उसने खजूर का एक भी तना नहीं छोड़ा। यह उनके दीवान, पृ. 25, और तफ़्सीर अल-तबरी 16/594 में है। दीवान के व्याख्याकार ने कहा: तैमा एक स्थान का नाम है, और 'उतुम' सपाट छत वाला घर है। वह कहता है: इस बाढ़ ने किसी घर को नष्ट किए बिना नहीं छोड़ा, सिवाय इस पत्थरों से बने महल के। (2) अल-मावर्दी ने 'अल-नुकात व अल-उयून' 4/31 में अल-कल्बी के हवाले से इसका उल्लेख किया है, और हमें इब्न अब्बास से इसके बारे में कोई प्रमाण नहीं मिला। (3) अल-सिहाह में (प्रविष्टि: शीद)। (4) प्रतियों में ऐसा ही है, और 'मुख्तार अल-सिहाह' (प्रविष्टि: शीद), और 'तहज़ीब

अल-लुग़ा' 11/394, और 'अल-लिसान' (प्रविष्टि: शीद)। अल-फ़ैरूज़ाबादी ने 'अल-क़ामूस' (प्रविष्टि: शीद) में कहा: 'ब' के साथ 'बलात' एक गलती है, और सही शब्द 'म' के साथ 'मलात' है; क्योंकि 'बलात' फर्श के पत्थरों को कहते हैं जिनसे लेप नहीं किया जाता, बल्कि लेप 'मलात' से किया जाता है, जो मिट्टी है। और 'अल-सिहाह' के मुद्रित संस्करण में यह 'म' के साथ 'मलात' के रूप में आया है। देखिए 'मजाज़ अल-क़ुरान' 2/53। (5) अल-फ़ैरूज़ाबादी ने 'अल-क़ामूस' (प्रविष्टि: शीद) में कहा: बहुवचन के लिए 'अल-मुशय्यद' एक गलती है, बल्कि 'अल-मुशय्यदा' 'अल-मुशय्यद' का बहुवचन है। देखिए 'अल-लिसान' (प्रविष्टि: शीद)। (6) अर्थात: उसकी चोटी और उच्चतम भाग। (ظ) में यह 'पहाड़ की एक पहाड़ी' के रूप में आया है।

416 سورة الحج: آیت 45

اور امرؤ القیس نے کہا: نہ کوئی قلعہ، سوائے پتھر سے بنے ہوئے کے (1)۔

ابن عباس نے کہا: "مشید" یعنی: مضبوط/محفوظ۔ اور یہی بات کلبی نے کہی (2)۔ یہ "مَفْعِل" کے وزن پر "مفعول" کے معنی میں ہے، جیسے "مبیع" (بیچا ہوا) بمعنی "مبیوع"۔ جوہری نے کہا (3): المشید وہ ہے جو "شید" کے ساتھ بنایا گیا ہو۔ "الشید" - کسرہ کے ساتھ - وہ ہر چیز ہے جس سے دیوار پر لیپ کیا جاتا ہے، جیسے جپسم یا اینٹ (4)؛ اور فتحہ کے ساتھ یہ مصدر ہے۔ آپ کہتے ہیں: "شاده یشیده شیداً": اس نے اسے پلستر کیا۔ اور "المشیَّد" - تشدید کے ساتھ - کا مطلب ہے لمبا یا اونچا کیا ہوا ۔ کسائی نے کہا: "المشید" واحد کے لیے ہے، اللہ تعالیٰ کے اس قول سے: ﴿وَقَصْرٍ مَّشِيدٍ﴾ (اور اونچا محل)۔ اور "المشیَّد" جمع کے لیے ہے (5)، اللہ تعالیٰ کے اس قول سے: ﴿فِي بُرُوجٍ مُّشَيَّدَةٍ﴾ [النساء: 78] (مضبوط برجوں میں)۔

اور کلام میں ایک پوشیدہ حصہ ہے جس کی تقدیر یہ ہے: اور اسی جیسا ایک بلند محل بھی ویران ہے۔

کہا جاتا ہے کہ یہ کنواں اور محل حضرموت میں مشہور ہیں، محل پہاڑ کی چوٹی پر واقع ہے (6) جہاں کسی بھی حال میں نہیں چڑھا جا سکتا، اور کنواں اس کے دامن میں ہے؛ ہوا اس میں گرنے والی کسی بھی چیز کو باہر نکالے بغیر نہیں چھوڑتی۔ محلوں والے شہروں کے بادشاہ تھے، اور کنوؤں والے دیہاتیوں کے بادشاہ تھے، یعنی: تو ہم نے (انہیں) ہلاک کر دیا...

= دیوان میں: "الطِّيِّ"، "الطین" (مٹی) کے بدلے، اور اللسان میں اس کی جگہ: "الصخر" (چٹان)۔ اس کے مصنف نے کہا: "رجل غُمر" وہ شخص ہے جسے جنگ یا معاملات کا تجربہ نہ ہو، اور وہ

تجربات سے پختہ نہ ہوا ہو۔ (1) اور اس کا پہلا مصرع ہے: "اور تیماء، اس میں اس نے کھجور کا ایک تنا بھی نہیں چھوڑا"۔ یہ ان کے دیوان، ص 25، اور تفسیر طبری 16/594 میں ہے۔ دیوان کے شارح نے کہا: تیماء ایک جگہ کا نام ہے، اور "اُطُم" ہموار چھت والے گھر کو کہتے ہیں۔ وہ کہتا ہے: اس سیلاب نے کسی گھر کو مسمار کیے بغیر نہیں چھوڑا، سوائے پتھروں سے بنے ہوئے اس محل کے۔ (2) الماوردی نے اسے کلبی کے حوالے سے "النکت والعیون" 4/31 میں ذکر کیا ہے، اور ہمیں ابن عباس سے اس کی سند نہیں ملی۔ (3) الصحاح میں (مادہ: شید)۔ (4) نسخوں میں ایسا ہی ہے، اور "مختار الصحاح" (مادہ: شید)، "تہذیب اللغۃ" 11/394، اور "اللسان" (مادہ: شید) میں بھی۔ فیروز آبادی نے "القاموس" (مادہ: شید) میں کہا: "باء" کے ساتھ "بلاط" غلطی ہے، اور درست لفظ "میم" کے ساتھ "ملاط" ہے؛ کیونکہ "بلاط" فرش کے پتھروں کو کہتے ہیں جن سے لیپ نہیں کیا جاتا، بلکہ لیپ "ملاط" سے کیا جاتا ہے، جو کہ مٹی ہے۔ اور الصحاح کے مطبوعہ نسخے میں یہ "میم" کے ساتھ "ملاط" آیا ہے۔ ملاحظہ کریں "مجاز القرآن" 2/53۔ (5) فیروز آبادی نے "القاموس" (مادہ: شید) میں کہا: جمع کے لیے "المشیّد" غلطی ہے، بلکہ "المشیّدۃ" جمع ہے "المشیّد" کی۔ ملاحظہ کریں "اللسان" (مادہ: شید)۔ (6) یعنی: اس کی چوٹی اور بلندی۔ (ظ) میں یہ "پہاڑ کی ایک ٹیلہ" کے طور پر آیا ہے۔

Surah Al-Hajj: Verse 45 417

...these and those (1).

Ad-Dahhak and others mentioned—as recorded by Al-Tha'labi and Abu Bakr Muhammad ibn al-Hasan al-Muqri' (2) and others—that 'the Well of Al-Rass' was located in Aden, Yemen, in Hadramaut, in a country called Hadur. Four thousand of those who believed in Salih settled there, having escaped the punishment along with Salih. When Salih died there, the place was named Hadramaut, because when Salih 'Hadhara' (arrived), he 'Mata' (died). They built Hadur and settled by this well. They appointed a man named Al-Alas ibn Jallas ibn Suwayd as their ruler, according to Al-Ghaznawi. Al-Tha'labi said: Jilhas ibn Jallas. He was of good character among them, acting as their governor. They made Senacherib ibn Sawada his vizier. They remained for a long time and procreated until they became numerous. The well watered the entire city and its countryside, and all the animals, sheep, cattle, and so on; because it had many pulleys installed upon it, with many men assigned to it. There were large marble basins (abazin)—ending in 'nun'—similar to cisterns, many of which were filled for the people, others for riding animals, others for cattle, and others for sheep. The caretakers watered from it day and night in shifts, and they had no water other than it. The king they had appointed lived a long life. When death approached him, he was coated with oil so that his appearance would not change; this is what they used to do when someone honored among them died. When he died, it was hard on them, and they felt their affairs had corrupted. They all cried out in weeping. Satan seized the opportunity from them; he entered the king's body many days after his death, spoke to them, and said: 'I did not die, but I went away from you to see what you would do.' They rejoiced greatly. He ordered his inner circle to set up a curtain between him and them and to speak to them from behind it, so that death would not be recognized in his appearance. So they set up an idol behind the curtain that neither ate nor drank. He informed them that he would never die and that he was a god for them. All of this was spoken by Satan through his tongue, and many of them believed him.

(1) An-Nukat wa al-'Uyun 4/31-32. (2) He is Al-Naqqash, and the report is in his Tafsir as mentioned by Al-Suhayli in 'Al-Ta'rif wa al-I'lam' p. 118, quoting this report from him, and Al-Baghawi mentioned it concisely from Al-Dahhak 3/291.

सूरा अल-हज्ज: आयत 45 417

...ये और वो (1)।

अद-दहाक और अन्य लोगों ने उल्लेख किया है—जैसा कि अल-थलाबी और अबू बक्र मुहम्मद इब्न अल-हसन अल-मुकरी (2) और अन्य ने दर्ज किया है—कि 'अल-रस का कुआं' यमन के अदन में हद्रमऊत में था, हद्दूर नामक देश में। सलीह (Prophet Salih) पर विश्वास करने वाले चार हजार लोग वहां बस गए थे, जो सलीह के साथ अज़ाब से बच निकले थे। जब सलीह की वहां मृत्यु हुई, तो उस स्थान का नाम हद्रमऊत पड़ा; क्योंकि जब सलीह 'हज़रा' (उपस्थित हुए), तो वह 'मात' (मर गए)। उन्होंने हद्दूर का निर्माण किया और इस कुएं के पास बस गए। उन्होंने अल-अलाह इब्न जल्लास इब्न सुवैद नामक व्यक्ति को अपना शासक नियुक्त किया, अल-गज़नवी के अनुसार। अल-थलाबी ने कहा: जिलहास इब्न जल्लास। वह उनके बीच अच्छे चरित्र का था, उनके गवर्नर के रूप में कार्य करता था। उन्होंने सेनाचेरिब इब्न सवादा को उसका वज़ीर बनाया। वे लंबे समय तक वहां रहे और उनकी संख्या बहुत बढ़ गई। कुआं पूरे शहर और उसके ग्रामीण इलाकों, और सभी जानवरों, भेड़ों, मवेशियों आदि को पानी पिलाता था; क्योंकि उस पर कई घिरनियाँ (pulleys) लगी हुई थीं, और कई आदमी उस पर नियुक्त थे। संगमरमर की बड़ी हौज़ें (अबाज़िन)—नूँ के साथ समाप्त होने वाला बहुवचन—हौज़ों के समान थीं, जिनमें से कई लोगों के लिए भरी जाती थीं, अन्य सवारी वाले जानवरों के लिए, अन्य मवेशियों के लिए, और अन्य भेड़ों के लिए। सेवक दिन-रात बारी-बारी से उससे पानी पिलाते थे, और उनके पास इसके अलावा कोई पानी नहीं था। उन्होंने जिस राजा को नियुक्त किया था, उसने लंबी उम्र पाई। जब उसकी मृत्यु का समय आया, तो उसे तेल से लेपित किया गया ताकि उसका रूप न बदले; वे ऐसा ही करते थे जब उनके बीच कोई सम्मानित व्यक्ति मरता था। जब वह मर गया, तो यह उनके लिए बहुत कठिन था, और उन्होंने महसूस किया कि उनका मामला बिगड़ गया है। वे सब मिलकर रोने लगे। शैतान ने उनमें अवसर तलाशा; वह उसकी मृत्यु के कई दिनों बाद राजा के शरीर में प्रवेश कर गया, उनसे बात की और कहा: 'मैं मरा नहीं हूँ, बल्कि मैं तुमसे दूर चला गया था ताकि देख सकूँ कि तुम क्या करोगे।' वे बहुत खुश हुए। उसने अपने खास लोगों को आदेश दिया कि उसके और उनके बीच एक पर्दा लगा दें और पर्दे के पीछे से उनसे बात करें; ताकि उसके रूप में मृत्यु की पहचान न हो सके। इसलिए उन्होंने पर्दे के पीछे एक मूर्ति स्थापित की जो न खाती थी न पीती थी। उसने उन्हें सूचित किया कि वह कभी नहीं मरेगा, और वह उनके लिए एक

ईश्वर है। यह सब शैतान ने उसकी जुबान से बोला था, और उनमें से कई लोगों ने उसका विश्वास कर लिया।

(1) अन-नुकत व अल-'उयून 4/31-32। (2) वह अल-नक़्क़ाश है, और यह रिपोर्ट उसकी तफ़सीर में है जैसा कि अल-सुहैली ने 'अल-तारीफ़ व अल-इलाम' पृ. 118 में उल्लेख किया है, उनसे इस रिपोर्ट को उद्धृत करते हुए, और अल-बग़वी ने अल-दहाक 3/291 से संक्षेप में इसका उल्लेख किया है।

سورة الحج: آیت 45 417

...یہ اور وہ (1)۔

ضحاک اور دیگر نے ذکر کیا ہے—جیسا کہ ثعلبی اور ابوبکر محمد بن الحسن المقرئ (2) اور دیگر نے بیان کیا ہے—کہ 'بئر الرس' (رس کا کنواں) یمن کے شہر عدن میں حضرموت کے علاقے میں، حضُور نامی بستی میں تھا۔ وہاں صالح علیہ السلام پر ایمان لانے والے چار ہزار افراد آ کر بسے تھے، جو صالح علیہ السلام کے ساتھ عذاب سے نجات پا گئے تھے۔ جب صالح علیہ السلام کا وہاں انتقال ہوا تو اس جگہ کا نام حضرموت پڑ گیا؛ کیونکہ جب صالح وہاں 'حضر' (آئے) تو وہ 'مات' (فوت ہو گئے)۔ انہوں نے 'حضور' بستی بسائی اور اس کنویں پر قیام کیا، اور اپنے اوپر ایک شخص کو حاکم مقرر کیا جس کا نام العلس بن جلاس بن سوید تھا، جیسا کہ غزنوی نے ذکر کیا ہے۔ ثعلبی کے مطابق: جلہس بن جلاس۔ وہ ان میں نیک سیرت حاکم تھا۔ انہوں نے سنحاریب بن سوادہ کو اس کا وزیر بنایا۔ وہ ایک طویل عرصے تک وہاں رہے اور ان کی نسل خوب بڑھی یہاں تک کہ وہ بہت زیادہ ہو گئے۔ وہ کنواں پورے شہر، گرد و نواح کی بستیوں اور تمام چوپایوں، بھیڑ بکریوں اور گائے وغیرہ کو سیراب کرتا تھا۔ کیونکہ اس پر بہت سی چرغیاں (pulleys) لگی ہوئی تھیں اور بہت سے لوگ اس پر مامور تھے۔ وہاں سنگ مرمر کے بڑے بڑے حوض (ابازن) تھے—جو نون کے ساتھ ہے—جو حوضوں کی طرح تھے، بہت سے حوض لوگوں کے لیے بھرے جاتے تھے، کچھ سواری کے جانوروں کے لیے، کچھ گائے بیلوں کے لیے اور کچھ بھیڑ بکریوں کے لیے۔ خادم رات دن باری باری پانی پلاتے تھے اور اس کے سوا ان کے پاس پانی کا کوئی دوسرا ذریعہ نہ تھا۔ جس بادشاہ کو انہوں نے مقرر کیا تھا اس نے لمبی عمر پائی۔ جب اس کی موت کا وقت آیا تو اسے تیل ملا گیا تاکہ اس کی صورت نہ بدلے؛ اور وہ ایسا ہی

کرتے تھے جب ان میں سے کوئی معزز شخص مر جاتا تھا۔ جب وہ مر گیا تو یہ بات ان پر بہت شاق گزری اور انہوں نے دیکھا کہ ان کا معاملہ بگڑ گیا ہے، وہ سب مل کر رونے لگے۔ شیطان نے ان میں موقع پایا اور بادشاہ کی موت کے کئی دن بعد اس کے جسم میں داخل ہو گیا، پھر ان سے کلام کیا اور کہا: 'میں مرا نہیں تھا، بلکہ تم سے غائب ہو گیا تھا تاکہ تمہارا طرز عمل دیکھ سکوں'۔ وہ بہت زیادہ خوش ہوئے۔ اس نے اپنے خاص لوگوں کو حکم دیا کہ اس کے اور لوگوں کے درمیان ایک پردہ لٹکا دیں اور وہ پردے کے پیچھے سے ان سے بات کرے؛ تاکہ اس کی صورت میں موت کے اثرات نہ پہچانے جا سکیں۔ چنانچہ انہوں نے پردے کے پیچھے ایک بت نصب کر دیا جو نہ کھاتا تھا نہ پیتا تھا۔ اس نے انہیں خبر دی کہ وہ کبھی نہیں مرے گا اور وہ ان کا معبود ہے۔ یہ سب شیطان اس کی زبان سے بول رہا تھا، چنانچہ ان میں سے بہت سے لوگوں نے اس کی تصدیق کر دی (یقین کر لیا)۔

(1) النکت والعیون 31/4 - 32۔ (2) اور وہ النقاش ہے، اور یہ روایت اس کی تفسیر میں ہے جیسا کہ سہیلی نے التعریف والاعلام ص 118 میں ذکر کیا ہے اور یہ روایت اس سے نقل کی ہے، اور بغوی نے اسے ضحاک سے مختصراً ذکر کیا ہے 291/3۔

Surah Al-Hajj: Verse 45 418

Some of them doubted, and the believing denier among them was fewer than those who believed him. Whenever a counselor spoke to them, he was rebuked and suppressed. So they agreed (1) upon worshiping it (the idol). Then Allah sent a prophet to them to whom revelation would descend in sleep but not while awake - his name was Hanzalah bin Safwan. He informed them that the image was an idol with no soul, that Satan had led them astray, that Allah does not take the form of creation, and that the king cannot be a partner to Allah. He admonished them, advised them, and warned them of the power and vengeance of their Lord. However, they harmed and antagonized him, while he continued to offer them sermons and did not withhold advice daily, until they killed him (2) in the market and threw him into a well. At that point, vengeance befell them. They had spent the night full and quenched with water, but by morning the well's water had sunk deep and its rope was useless. They all cried out, and the women and children wailed, and the cattle moaned in thirst, until death overtook them all and destruction encompassed them. Predators succeeded them in their land, and foxes and hyenas in their dwellings. Their gardens and wealth were replaced with lote-trees, thorny bushes (Al-Idah), and Tragacanth (Al-Qatad) (3). Nothing could be heard there except the humming of jinn and the roaring of lions. We seek refuge in Allah from His might and from persisting in what necessitates His punishment.

Al-Suhayli said (4): As for the "lofty palace" (Al-Qasr al-Mashid), it was a palace built by Shaddad bin Ad bin Iram. It was said and claimed that nothing like it had ever been built on earth. Its state became like that of this mentioned well in its desolation after intimacy and its emptiness after being inhabited. No one can approach it for miles because of the humming of jinn and the repulsive sounds heard within it, after the luxury, prosperity, splendor of the kingdom, and the order of the family like pearls on a string. They perished and did not return. Thus, Allah Almighty mentioned them in this verse.

(1) That is, they agreed. Lisan al-Arab (Safaq), and in "Al-Ta'rif wal-I'lam": they unanimously agreed. (2) His saying: "He did not withhold advice from them daily (la yughibbuhum)" means he offered them advice every day. The author of Al-Qamus says (Ghabb): "So-and-so's gift does not fail us daily," meaning it comes to us every day. In version (Zha), it appeared: "And he warned them of the power of his Lord and His vengeance, so they killed him," instead of "and he did not withhold advice from them until they killed him." (3) Al-Qatad: a tree with thorns like needles. Al-'Idah: any

tree with thorns; it is also said: Al-'Idah is a name for large thorny trees that are tall and have strong thorns. The lote-tree (Sidr) is from the 'Idah family. Lisan al-Arab (Qatad), ('Idah), and (Sidr). (4) In "Al-Ta'rif wal-I'lam," p. 118.

सूरह अल-हज: आयत 45 418

उनमें से कुछ ने संदेह किया, और उनमें से झुठलाने वाला विश्वासी, उसे सच मानने वालों से कम था। जब भी कोई परामर्शदाता उनसे बात करता, तो उसे झिड़क दिया जाता और दबा दिया जाता। तो वे इसकी (मूर्ति की) पूजा पर एकमत (1) हो गए। फिर अल्लाह ने उनके पास एक नबी भेजा, जिन पर जागते हुए नहीं बल्कि नींद में वह्य (रहस्योद्घाटन) उतरती थी - उनका नाम हनज़ला बिन सफ़वान था। उन्होंने उन्हें सूचित किया कि यह चित्र एक बेजान मूर्ति है, और शैतान ने उन्हें गुमराह किया है, और अल्लाह सृष्टि का रूप नहीं लेता, और यह कि राजा अल्लाह का साझीदार नहीं हो सकता। उन्होंने उन्हें उपदेश दिया, सलाह दी और उन्हें उनके रब के प्रकोप और दंड से सावधान किया। लेकिन उन्होंने उन्हें सताया और उनसे दुश्मनी की, जबकि वे उन्हें निरंतर उपदेश देते रहे और रोज़ाना सलाह देने में कोई कमी नहीं की, यहाँ तक कि उन्होंने उन्हें बाज़ार में मार दिया (2) और एक कुएं में फेंक दिया। उस समय, उन पर अल्लाह का प्रकोप आ गिरा। उन्होंने रात पानी से तृप्त होकर बिताई थी; लेकिन सुबह होने तक कुएं का पानी सूख गया और उसकी रस्सी बेकार हो गई। वे सब मिलकर चिल्लाए, और महिलाएं और बच्चे रोने लगे, और मवेशी प्यास से तड़पने लगे, यहाँ तक कि मौत ने उन सबको घेर लिया और विनाश उन पर छा गया। उनकी भूमि पर जंगली जानवरों ने कब्ज़ा कर लिया, और उनके घरों में लोमड़ी और लकड़बग्घे रहने लगे। उनके बाग और धन बेरी (सिद्र), कँटीली झाड़ियों (अल-इदाह) और अल-क़ताद (3) में बदल गए। वहां जिन्नों की गुनगुनाहट और शेरों की दहाड़ के अलावा कुछ भी सुनाई नहीं देता था। हम अल्लाह के प्रकोप से और उन कार्यों पर अड़े रहने से उसकी शरण मांगते हैं जो उसके दंड का कारण बनते हैं।

अस-सुहैली ने कहा (4): जहाँ तक "ऊँचे महल" (अल-क़स्र अल-मशीद) का सवाल है, यह शद्दाद बिन आद बिन इरम द्वारा बनाया गया एक महल था। जैसा कि उन्होंने उल्लेख किया और दावा किया, पृथ्वी पर इसके जैसा कुछ भी नहीं बनाया गया था। इसकी स्थिति भी इस उल्लिखित कुएं की तरह हो गई, जो आबादी के बाद सुनसान और रौनक के बाद वीरान हो गया। कोई भी व्यक्ति मिलों तक इसके पास नहीं जा सकता था क्योंकि वहां जिन्नों की गुनगुनाहट और घृणित आवाजें सुनाई देती थीं, वह भी उस सुख-सुविधा, खुशहाली, राज्य की चमक-धमक और धागे में पिरोए गए मोतियों की तरह परिवार की व्यवस्था के बाद। वे नष्ट हो गए और वापस नहीं आए। अत; अल्लाह तआला ने इस आयत में उनका उल्लेख किया है।

(1) अर्थात: वे सहमत हो गए। लिसान अल-अरब (सफ़क़), और अल-तारीफ वल-इलाम में: वे सर्वसम्मति से सहमत हुए। (2) उनका कहना: "वह उन्हें सलाह देने में नागा नहीं करते थे (ला युग़िब्बुहुम)", अर्थात: वह उन्हें हर दिन सलाह देते थे। अल-क़ामूस के लेखक कहते हैं (ग़ब्ब): "फ़लां का उपहार हमें रोज़ाना मिलना बंद नहीं होता", अर्थात: यह हमारे पास हर दिन आता है। संस्करण (ज़ा) में आया है: "और उन्होंने उन्हें अपने रब के प्रकोप और दंड से डराया, तो उन्होंने उन्हें मार दिया", इसके बजाय कि "और उन्होंने उन्हें सलाह देना बंद नहीं किया यहाँ तक कि उन्होंने उन्हें मार दिया"। (3) अल-क़ताद: सुइयों की तरह काँटों वाला एक पेड़। अल-इदाह: हर काँटेदार पेड़; यह भी कहा गया है: अल-इदाह उन बड़े काँटेदार पेड़ों का नाम है जो ऊँचे होते हैं और जिनके काँटे सख्त होते हैं। बेरी (सिद्र) इदाह में से ही है। लिसान अल-अरब (क़तद), (इदाह) और (सिद्र)। (4) अल-तारीफ वल-इलाम, पृष्ठ 118 में।

سورہ الحج: آیت 45 418

ان میں سے بعض نے شک کیا، اور ان میں سے جھٹلانے والا مؤمن، اس کی تصدیق کرنے والے سے کم تھا، اور جب بھی کوئی خیر خواہ ان سے کلام کرتا تو اسے جھڑک دیا جاتا اور دبا دیا جاتا۔ پس وہ اس (بت) کی عبادت پر متفق (1) ہو گئے۔ پھر اللہ نے ان کی طرف ایک نبی بھیجا جن پر بیداری کے بجائے نیند میں وحی نازل ہوتی تھی - ان کا نام حنظلہ بن صفوان تھا - انہوں نے انہیں آگاہ کیا کہ یہ صورت ایک بے جان بت ہے، اور شیطان نے انہیں گمراہ کر دیا ہے، اور اللہ مخلوق کی شکل اختیار نہیں کرتا، اور یہ کہ بادشاہ اللہ کا شریک نہیں ہو سکتا۔ انہوں نے انہیں وعظ و نصیحت کی اور انہیں ان کے رب کی گرفت اور عذاب سے ڈرایا، لیکن انہوں نے انہیں اذیت دی اور ان سے دشمنی کی، جبکہ وہ انہیں مسلسل وعظ کرتے رہے اور روزانہ نصیحت کرنے میں ناغہ نہیں کیا، یہاں تک کہ انہوں نے انہیں بازار میں قتل کر دیا (2) اور ایک کنویں میں پھینک دیا۔ اس وقت، ان پر عذاب نازل ہوا، انہوں نے رات پانی سے سیر ہو کر گزاری تھی؛ لیکن صبح ہوئی تو کنویں کا پانی خشک ہو چکا تھا اور اس کی رسی بیکار ہو گئی تھی، پس وہ سب مل کر چیخ اٹھے اور عورتوں اور بچوں نے شور مچایا، اور جانور پیاس سے بلبلا اٹھے، یہاں تک کہ موت نے ان سب کو ڈھانپ لیا اور ہلاکت نے انہیں گھیر لیا۔ ان کی زمینوں میں درندے ان کے جانشین بنے، اور ان کے گھروں میں لومڑیاں اور لگڑ بگڑ رہنے لگے۔ ان کے باغات اور مال بیری (سدر)، کانٹے دار جھاڑیوں (عضاہ) اور قتاد (3) سے بدل گئے، پس وہاں جنوں کی گنگناہٹ اور شیر کی دھاڑ کے سوا کچھ سنائی نہیں دیتا۔ ہم اللہ کی گرفت سے اور ان کاموں پر اصرار سے پناہ مانگتے ہیں جو اس کے عذاب کا سبب بنتے ہیں۔

سہیلی نے کہا (4): جہاں تک "مضبوط محل" (القصر المشید) کا تعلق ہے، تو یہ ایک ایسا محل تھا جسے شداد بن عاد بن ارم نے بنایا تھا، ان کے ذکر اور دعویٰ کے مطابق زمین پر اس جیسا کوئی محل نہیں بنایا گیا تھا۔ اس کا حال بھی اس ذکر شدہ کنویں جیسا ہو گیا کہ وہ آبادی کے بعد وحشت زدہ اور رونق کے بعد ویران ہو گیا۔ کوئی بھی شخص میلوں تک اس کے قریب جانے کی ہمت نہیں کر سکتا تھا کیونکہ وہاں جنوں کی گنگناہٹ اور ناگوار آوازیں سنائی دیتی تھیں، وہ بھی اس عیش و عشرت، خوشحال زندگی، سلطنت کی رونق اور تسبیح کے دانوں کی طرح اہل خانہ کی ترتیب کے بعد۔ پس وہ ہلاک ہو گئے اور واپس نہ آئے؛ اللہ تعالیٰ نے اس آیت میں ان کا تذکرہ فرمایا ہے۔

(1) یعنی: وہ متفق ہو گئے۔ لسان العرب (صفق)، اور التعریف والاعلام میں ہے: پس انہوں نے اجماع کیا۔ (2) ان کا قول: "لا یغبھم بالنصیحة"، یعنی: وہ انہیں ہر روز نصیحت کرتے تھے۔ صاحب قاموس کہتے ہیں (غب): "فلاں کا عطیہ ہمیں روزانہ ملنے سے نہیں رکتا"، یعنی: وہ ہمیں ہر روز ملتا ہے۔ نسخہ (ظ) میں آیا ہے: "اور وہ انہیں اپنے رب کی گرفت اور عذاب سے ڈراتے تھے پس انہوں نے انہیں قتل کر دیا"، اس کے بجائے کہ "اور انہوں نے انہیں نصیحت کرنا نہیں چھوڑا یہاں تک کہ انہوں نے انہیں قتل کر دیا"۔ (3) القتاد: سوئیوں جیسے کانٹوں والا درخت۔ العضاہ: ہر وہ درخت جس میں کانٹے ہوں؛ اور کہا گیا ہے: العضاہ اس بڑے کانٹے دار درخت کو کہتے ہیں جو اونچا ہو اور اس کے کانٹے سخت ہوں۔ بیری (سدر) عضاہ میں سے ہے۔ لسان العرب (قتد)، (عضہ) اور (سدر)۔ (4) التعریف والاعلام، ص 118 میں۔

419 Surah Al-Hajj: Verses 45 - 46

[This is] an admonition, a lesson, a reminder, a mention, and a warning against the burden of disobedience and the evil consequence of opposition. We seek refuge in Allah from that and seek His protection from an evil end.

It was said: The one who destroyed them was Nebuchadnezzar, based on what was previously mentioned in Surah Al-Anbiya in His saying: {And how many a city have We shattered} [Verse: 11], so their well became idle and their palaces were ruined.

Allah Almighty's saying: {So have they not traveled through the earth and have hearts by which to reason and ears by which to hear? For indeed, it is not eyes that are blinded, but blinded are the hearts which are within the breasts.} (46)

His saying: {So have they not traveled through the earth} means the disbelievers of Makkah, so that they may witness these towns and take heed, and beware of Allah's punishment descending upon them as it descended upon those before them. {and have hearts by which to reason} He attributed the intellect (aql) to the heart because it is its location, just as hearing's location is the ear. It has been said: The intellect's location is the brain; this was narrated from Abu Hanifa, but I do not see it as authentically attributed to him (1).

{For indeed, it is not eyes that are blinded} Al-Farra said: The 'ha' [in fainnaha] is a supporting pronoun (imad), and it is permissible to say 'fainnahu', which is the reading of Abdullah bin Mas'ud (2). The meaning is the same; the masculine form refers to the 'khabar' (news/statement), and the feminine form refers to 'al-absar' (eyes) or 'al-qissa' (the story/case) (3), meaning: indeed, eyes do not go blind, or: indeed, the case is [such].

{it is not eyes that are blinded} meaning: the eyesight of the eyes remains for them. {but blinded are the hearts which are within the breasts} meaning: from perceiving the truth and taking lesson. Qatadah said: The seeing eye was made for sustenance and benefit, but the beneficial sight is in the heart (4).

Mujahid said: For every eye there are four eyes, meaning for every human there are four eyes: two eyes in his head...

(1) Al-Nawawi said in the Commentary of Sahih Muslim 11/29: There is a well-known disagreement in this; the school of our companions and the majority of theologians is that it is in the heart, and Abu Hanifa said: it is in the brain. End. Abu Al-Abbas also

mentioned this from Abu Hanifa in 'Al-Mufhim' 4/495 and said: I do not think it is authentically attributed to him. (2) 'Ma'ani al-Quran' by Al-Farra 2/228, and it was also mentioned from Ibn Mas'ud by Al-Tabari 16/596. (3) 'Ma'ani al-Quran' by Al-Nahhas 4/422. (4) Mentioned by Al-Nahhas in 'Ma'ani al-Quran' 4/422. And narrated by Ibn Abi Hatim as in 'Ad-Durr Al-Manthur' 4/365.

419 सूरह अल-हज्ज: आयतें 45 - 46

[यह] एक उपदेश, सबक, याद दिलाने वाली बात है, और अवज्ञा के बोझ और विरोध के बुरे परिणाम के खिलाफ चेतावनी है। हम इससे अल्लाह की शरण मांगते हैं और बुरे अंत से उसकी सुरक्षा चाहते हैं।

यह कहा गया: जिसने उन्हें नष्ट किया वह नबूकदनेस्सर (Nebuchadnezzar) था, जैसा कि सूरह अल-अंबिया में उनके इस कथन में पहले बताया गया है: {और हमने कितनी ही बस्तियों को चकनाचूर कर दिया...} [आयतः 11], इसलिए उनके कुएं बेकार हो गए और उनके महल खंडहर हो गए।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {तो क्या उन्होंने धरती में सैर नहीं की कि उनके ऐसे दिल होते जिनसे वे समझते या ऐसे कान होते जिनसे वे सुनते? क्योंकि वास्तव में आँखें अंधी नहीं होतीं, बल्कि वे दिल अंधे हो जाते हैं जो सीनों में हैं।} (46)

उनका कथन: {तो क्या उन्होंने धरती में सैर नहीं की} का अर्थ मक्का के काफ़िर (अविश्वासी) हैं, ताकि वे इन बस्तियों को देखें और सबक लें, और अल्लाह के अज़ाब (दंड) से डरें कि कहीं वह उन पर वैसे ही न आ जाए जैसे उनसे पहले वालों पर आया था। {और उनके ऐसे दिल होते जिनसे वे समझते} उन्होंने बुद्धि (अक्ल) को दिल से जोड़ा क्योंकि यह उसका स्थान है; जैसे सुनने का स्थान कान है। यह भी कहा गया है कि बुद्धि का स्थान मस्तिष्क है; यह अबू हनीफ़ा से वर्णित है, लेकिन मुझे यह उन तक सही ढंग से पहुँचा हुआ नहीं लगता (1)।

{क्योंकि वास्तव में आँखें अंधी नहीं होतीं} अल-फ़र्रा ने कहा: 'हा' (फ़इन्नाहा में) एक सहायक सर्वनाम (इमाद) है, और 'फ़इन्नाहू' कहना भी जायज़ है, जो अब्दुल्ला बिन मसूद का पाठ (किरात) है (2)। अर्थ एक ही है; पुल्लिंग रूप 'खबर' (समाचार/कथन) की ओर संकेत करता है, और स्त्रीलिंग रूप 'अल-अब्सार' (आँखों) या 'अल-क़िस्सा' (कहानी/मामले) की ओर संकेत करता है (3), यानी: वास्तव में आँखें अंधी नहीं होतीं, या: वास्तव में मामला यह है।

{आँखें अंधी नहीं होतीं} यानी: उनकी आँखों की दृष्टि उनके पास बनी रहती है। {लेकिन वे दिल अंधे हो जाते हैं जो सीनों में हैं} यानी: सत्य को समझने और सबक लेने से। क़तादह ने कहा: देखने वाली आँख गुज़ारे और फ़ायदे के लिए बनाई गई है, और फ़ायदेमंद दृष्टि दिल में होती है (4)।

मुजाहिद ने कहा: हर आँख के लिए चार आँखें हैं, यानी हर इंसान के लिए चार आँखें हैं: दो आँखें उसके सिर में...

(1) अन-नवावी ने 'शराह सहीह मुस्लिम' 11/29 में कहा: इसमें एक प्रसिद्ध मतभेद है; हमारे साथियों और अधिकांश विद्वानों का मत है कि यह दिल में है, और अबू हनीफ़ा ने कहा: यह मस्तिष्क में है। समाप्त। अबू अल-अब्बास ने भी 'अल-मुफ़हिम' 4/495 में अबू हनीफ़ा से इसका ज़िक्र किया और कहा: मुझे नहीं लगता कि यह उन तक सही ढंग से पहुँचा हुआ है। (2) अल-फ़र्रा द्वारा 'मानी अल-क़ुरान' 2/228, और इसे तबरी 16/596 द्वारा इब्न मसूद से भी ज़िक्र किया गया है। (3) अन-नहहास द्वारा 'मानी अल-क़ुरान' 4/422। (4) अन-नहहास द्वारा 'मानी अल-क़ुरान' 4/422 में ज़िक्र किया गया। और इब्न अबी हातिम द्वारा उद्धृत जैसा कि 'अद-दुर्र अल-मंसूर' 4/365 में है।

٤١٩ سورة الحج: آیات ٤٥ - ٤٦

[یہ] ایک نصیحت، عبرت، تذکرہ، اور معصیت کے بوجھ اور مخالفت کے برے انجام سے ڈرانا ہے۔ ہم اس سے اللہ کی پناہ مانگتے ہیں اور برے انجام سے اس کی پناہ چاہتے ہیں۔

کہا گیا ہے: جس نے انہیں ہلاک کیا وہ بخت نصر تھا، جیسا کہ سورۃ الانبیاء میں اللہ کے اس قول میں پہلے گزر چکا ہے: ﴿وَكَمْ قَصَمْنَا مِن قَرْيَةٍ﴾ [آیت: ١١]، چنانچہ ان کے کنویں بیکار ہو گئے اور ان کے محل ویران ہو گئے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَتَكُونَ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا أَوْ ءَاذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ وَلَكِن تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ ٤٦﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ﴾ اس سے مراد کفار مکہ ہیں، تاکہ وہ ان بستیوں کا مشاہدہ کریں اور نصیحت حاصل کریں، اور اللہ کے عذاب سے ڈریں کہ کہیں ان پر بھی ویسا ہی عذاب نازل نہ ہو جائے جیسا ان سے پہلے والوں پر ہوا تھا۔ ﴿فَتَكُونَ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا﴾ عقل کو دل کی طرف منسوب کیا کیونکہ یہ اس کا محل (جگہ) ہے؛ جیسا کہ سماعت کا محل کان ہے۔ یہ بھی کہا گیا ہے کہ: عقل کا محل دماغ ہے، اور یہ امام ابو حنیفہ سے مروی ہے، لیکن میں اسے ان سے صحیح ثابت نہیں سمجھتا (١)۔

﴿فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ﴾ فراء نے کہا: 'ہا' (فإنها میں) عماد (ضمیرِ شان) ہے، اور 'فإنه' کہنا بھی جائز ہے، جو کہ عبداللہ بن مسعود کی قرأت ہے (٢)۔ معنی ایک ہی ہے؛ تذکیر (مذکر لانا) خبر پر مبنی ہے، اور تانیث (مونث لانا) 'ابصار' یا 'قصہ' کی وجہ سے ہے (٣)، یعنی: بیشک آنکھیں اندھی نہیں ہوتیں، یا: بیشک قصہ یہ ہے۔

﴿لَا تَعْمَى الْأَبْصَرُ﴾ یعنی: ان کی آنکھوں کی بینائی تو برقرار رہتی ہے۔ ﴿وَلَكِن تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ﴾ یعنی: حق کو پانے اور عبرت حاصل کرنے سے۔ قتادہ نے کہا: دیکھنے والی آنکھ ضرورت اور فائدے کے لیے بنائی گئی ہے، جبکہ نفع بخش بصیرت دل میں ہوتی ہے (٤)۔

مجاہد نے کہا: ہر آنکھ کی چار آنکھیں ہیں، یعنی ہر انسان کی چار آنکھیں ہیں: دو آنکھیں اس کے سر میں...

(١) نووی نے 'شرح صحیح مسلم' ٢٩/١١ میں کہا: اس میں مشہور اختلاف ہے؛ ہمارے اصحاب اور جمہور متکلمین کا مذہب یہ ہے کہ یہ دل میں ہے، اور ابو حنیفہ نے کہا: یہ دماغ میں ہے۔ انتہیٰ۔ ابو العباس نے بھی 'المفہم' ٤٩٥/٤ میں اسے ابو حنیفہ سے ذکر کیا اور کہا: میرا خیال نہیں کہ یہ ان سے صحیح ثابت ہو۔ (٢) 'معانی القرآن' للفراء ٢/ ٢٢٨، اور اسے ابن مسعود سے طبری نے بھی ذکر کیا ہے ١٦/ ٥٩٦۔ (٣) 'معانی القرآن' للنحاس ٤ / ٤٢٢۔ (٤) نحاس نے 'معانی القرآن' ٤ / ٤٢٢ میں ذکر کیا ہے۔ اور ابن ابی حاتم نے اسے نکالا ہے جیسا کہ 'الدر المنثور' ٤/ ٣٦٥ میں ہے۔

for his worldly life, and two eyes in his heart for his Hereafter. If the eyes of his head go blind but the eyes of his heart see, his blindness will not harm him at all. But if the eyes of his head see and the eyes of his heart go blind, his sight will not benefit him at all (1). Qatadah and Ibn Jubayr said: This verse was revealed concerning the blind Ibn Umm Maktum (2). Ibn Abbas and Muqatil said: When the verse: "And whoever is blind in this [life]" [Al-Isra: 72] was revealed, Ibn Umm Maktum said: "O Messenger of Allah, I am blind in this world, so will I be blind in the Hereafter?" Then there was revealed: "For indeed, it is not the eyes that are blinded, but blinded are the hearts which are within the breasts." That is: whoever was blind in his heart in this [life] towards Islam, he will be in the Fire in the Hereafter (3). The Almighty's saying: "And they urge you to hasten the punishment. But never will Allah fail in His promise. And indeed, a day with your Lord is like a thousand years of those which you count (47)". The Almighty's saying: "And they urge you to hasten the punishment" was revealed regarding Al-Nadr bin Al-Harith, which is his saying: "then rain down stones upon us from the sky" [Al-A'raf: 70] (4). It is also said: it was revealed regarding Abu Jahl ibn Hisham, which is his saying: "O Allah, if this is indeed the truth from You" [Al-Anfal: 32] (5). "But never will Allah fail in His promise" means: in sending down the punishment. Al-Zajjaj said: They rushed for the punishment, so Allah informed them that nothing escapes Him, and it already befell them in this world on the day of Badr. The Almighty's saying: "And indeed, a day with your Lord is like a thousand years of those which you count" Ibn Abbas and Mujahid said: It means from the days in which Allah created the heavens and the earth (6). Ikrimah: meaning

---

(1) Mentioned by Al-Mawardi in Al-Nukat wa al-'Uyun 4/32. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/32 on the authority of Qatadah, and narrated from him by Ibn Abi Hatim as in Al-Durr al-Manthur 4/365. (3) We did not find it. (4) Mentioned by Al-Baghawi 3/291, in which it is stated that Al-Nadr's saying is: "If this is indeed the truth from You, then rain down upon us stones from the sky." (5) The correct view is that Abu Jahl's saying: "If this is indeed the truth..." was revealed concerning verses (33 and 34) of Surah Al-Anfal, as in Sahih Bukhari (4648), and Sahih Muslim (2796) on the authority of Anas, and mentioned previously 9/495. (6) Their statement was recorded by Al-Tabari 16/596 - 597.

अपनी दुनिया के लिए, और उसके दिल में उसकी आख़िरत के लिए दो आँखें हैं। यदि उसके सिर की आँखें अंधी हो जाएँ और उसके दिल की आँखें देखती रहें, तो उसका अंधापन उसे बिल्कुल भी नुकसान नहीं पहुँचाएगा। और यदि उसके सिर की आँखें देखती हों और उसके दिल की आँखें अंधी हो जाएँ तो उसका देखना उसे बिल्कुल भी लाभ नहीं पहुँचाएगा (1)। क़तादा और इब्न जुबैर ने कहा: यह आयत अंधे इब्न उम्म मकतूम के बारे में नाज़िल हुई (2)। इब्न अब्बास और मुक़ातिल ने कहा: जब आयत नाज़िल हुई: "और जो इस [दुनिया] में अंधा रहा" [अल-इसरा: 72], तो इब्न उम्म मकतूम ने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, मैं दुनिया में अंधा हूँ, तो क्या मैं आख़िरत में भी अंधा रहूँगा?" तब नाज़िल हुई: "क्योंकि वास्तव में आँखें अंधी नहीं होतीं, बल्कि वे दिल अंधे हो जाते हैं जो सीनों में हैं।" यानी: जो इस [दुनिया] में इस्लाम के प्रति अपने दिल से अंधा रहा, वह आख़िरत में आग में होगा (3)। अल्लाह तआला का फरमान: "और वे आपसे अज़ाब (यानी दंड) के लिए जल्दी मचा रहे हैं। और अल्लाह अपने वादे के ख़िलाफ़ हरगिज़ नहीं करेगा। और बेशक आपके रब के पास एक दिन तुम्हारे गिनने के एक हज़ार साल के बराबर है (47)"। अल्लाह तआला का फरमान: "और वे आपसे अज़ाब के लिए जल्दी मचा रहे हैं" अन-नज़्र बिन अल-हारिस के बारे में नाज़िल हुई, और यह उसका कथन है: "तो हम पर आसमान से पत्थर बरसा दे" [अल-अराफ़: 70] (4)। और कहा गया है: यह अबू जहल इब्न हिशाम के बारे में नाज़िल हुई, और यह उसका कथन है: "ऐ अल्लाह, अगर यह तेरी तरफ से हक़ (सत्य) है" [अल-अनफाल: 32] (5)। "और अल्लाह अपने वादे के ख़िलाफ़ हरगिज़ नहीं करेगा" यानी: अज़ाब नाज़िल करने में। अल-ज़ज्जाज ने कहा: उन्होंने अज़ाब के लिए जल्दबाज़ी की, तो अल्लाह ने उन्हें सूचित किया कि उससे कोई चीज़ नहीं बचती, और वह दुनिया में बद्र के दिन उन पर नाज़िल हो चुका है। अल्लाह तआला का फरमान: "और बेशक आपके रब के पास एक दिन तुम्हारे गिनने के एक हज़ार साल के बराबर है" इब्न अब्बास और मुजाहिद ने कहा: इसका मतलब उन दिनों में से है जिनमें अल्लाह ने आसमानों और ज़मीन को पैदा किया (6)। इकरामा: यानी

---

(1) अल-मावर्दी द्वारा अल-नुकात व अल-'उयून 4/32 में उल्लेख किया गया है। (2) अल-नुकात व अल-'उयून 4/32 क़तादा के अधिकार पर, और उनसे इब्न अबी हातिम द्वारा वर्णित जैसा कि अल-दुर्र अल-मंसूर 4/365 में है। (3) हमें यह नहीं मिला। (4) अल-बग़वी द्वारा 3/291 में उल्लेख किया गया है, जिसमें अन-नज़्र का कथन है: "अगर यह तेरी ओर से सच है, तो हम पर आसमान से पत्थर बरसा दे।" (5) सही बात यह है कि अबू जहल का कथन: "अगर यह हक़ है...", सूरह अल-अनफाल की

आयत (33 और 34) के बारे में नाज़िल हुई, जैसा कि सहीह बुखारी (4648) और सहीह मुस्लिम (2796) में अनस के अधिकार पर है, और पहले 9/495 में उल्लेखित है। (6) उनके कथन को अल-तबरी 16/596 - 597 द्वारा उद्धृत किया गया है।

اپنی دنیا کے لیے، اور اس کے دل میں اس کی آخرت کے لیے دو آنکھیں ہیں۔ پس اگر اس کے سر کی آنکھیں اندھی ہو جائیں اور اس کے دل کی آنکھیں دیکھتی ہوں تو اس کا اندھا پن اسے کچھ نقصان نہیں پہنچائے گا، اور اگر اس کے سر کی آنکھیں دیکھتی ہوں اور اس کے دل کی آنکھیں اندھی ہو جائیں تو اس کا دیکھنا اسے کچھ فائدہ نہیں دے گا (١)۔ قتادہ اور ابن جبیر نے کہا: یہ آیت نابینا ابن ام مکتوم کے بارے میں نازل ہوئی (٢)۔ ابن عباس اور مقاتل نے کہا: جب یہ آیت نازل ہوئی: ﴿وَمَن كَانَ فِي هَٰذِهِ أَعْمَىٰ﴾ [الاسراء: ٧٢] تو ابن ام مکتوم نے کہا: اے اللہ کے رسول، میں دنیا میں اندھا ہوں، تو کیا میں آخرت میں بھی اندھا ہوں گا؟ تو نازل ہوئی: ﴿فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ وَلَٰكِن تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ﴾۔ یعنی: جو اس (دنیا) میں اسلام سے دل کا اندھا رہا، وہ آخرت میں آگ میں ہوگا (٣)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَيَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذَابِ وَلَن يُخْلِفَ اللَّهُ وَعْدَهُ وَإِنَّ يَوْمًا عِندَ رَبِّكَ كَأَلْفِ سَنَةٍ مِّمَّا تَعُدُّونَ (٤٧)﴾۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَيَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذَابِ﴾ النضر بن الحارث کے بارے میں نازل ہوئی، اور وہ اس کا قول ہے: ﴿فَأَمْطِرْ عَلَيْنَا حِجَارَةً مِّنَ السَّمَاءِ﴾ [الاعراف: ٧٠] (٤)۔ اور کہا گیا: یہ ابو جہل ابن ہشام کے بارے میں نازل ہوئی، اور وہ اس کا قول ہے: ﴿اللَّهُمَّ إِن كَانَ هَٰذَا هُوَ الْحَقَّ مِنْ عِندِكَ﴾ [الانفال: ٣٢] (٥)۔ ﴿وَلَن يُخْلِفَ اللَّهُ وَعْدَهُ﴾ یعنی: عذاب نازل کرنے میں۔ الزجاج نے کہا: انہوں نے عذاب میں جلدی مچائی، تو اللہ نے انہیں بتا دیا کہ اس سے کوئی چیز نہیں چھوٹتی، اور وہ دنیا میں بدر کے دن ان پر نازل ہو چکا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِنَّ يَوْمًا عِندَ رَبِّكَ كَأَلْفِ سَنَةٍ مِّمَّا تَعُدُّونَ﴾ ابن عباس اور مجاہد نے کہا: یعنی ان دنوں میں سے جن میں اللہ نے آسمانوں اور زمین کو پیدا کیا (٦)۔ عکرمہ: یعنی

(١) الماوردی نے اسے النکت والعیون ٣٢/٤ میں ذکر کیا ہے۔ (٢) النکت والعیون ٣٢/٤ عن قتادہ، اور ان سے ابن ابی حاتم نے اسے روایت کیا ہے جیسا کہ الدر المنثور ٣٦٥/٤ میں ہے۔ (٣) ہمیں یہ نہیں ملا۔ (٤) البغوی نے اسے ٢٩١/٣ میں ذکر کیا ہے، اور اس میں ہے کہ النضر کا قول یہ ہے: اگر یہ تیری طرف سے حق ہے تو ہم پر آسمان سے پتھر برسا دے۔ (٥) صحیح بات یہ ہے کہ ابوجہل کا قول: "اگر یہ حق ہے..."، اس بارے میں سورہ الانفال کی آیات (٣٣ اور ٣٤) نازل ہوئیں، جیسا کہ صحیح بخاری (٤٦٤٨) اور صحیح مسلم (٢٧٩٦) میں انسؓ سے مروی ہے، اور یہ پہلے ٤٩٥/٩ میں گزر چکا ہے۔ (٦) الطبری نے ان دونوں کے اقوال ٥٩٦/١٦ - ٥٩٧ میں نکالے ہیں۔

421 Surah Al-Hajj: Verses 47 - 51

...from the days of the Hereafter (1); Allah informed them when they sought to hasten Him (2) with the punishment in short days that He would bring it to them in long days. Al-Farra said: This is a threat to them of the extension of their punishment in the Hereafter, i.e.: one day of the days of their punishment in the Hereafter is a thousand years (3). It was said: The meaning is: And indeed a day of fear and intensity in the Hereafter is like a thousand years of the years of this world in which there is fear and intensity, and likewise the day of bliss by analogy. Ibn Kathir, Hamzah, and Al-Kisa'i recited: {of what they count} with the dual 'ya' below, and Abu Ubaid chose it because of His saying: "And they urge you to hasten." The rest recited with the 'ta' for addressing (4), and Abu Hatim chose it. The Almighty's saying: {And how many a city did I give respite to while it was unjust? Then I seized it, and to Me is the final destination. 48} The Almighty's saying: {And how many a city did I give respite to} means: I granted it time despite its arrogance {Then I seized it} means: with punishment {and to Me is the final destination}. The Almighty's saying: {Say, "O mankind, I am only to you a clear warner." 49 So those who believe and do righteous deeds - for them is forgiveness and noble provision. 50 But those who strive against Our verses, [seeking] to cause failure - those are the companions of Hellfire. 51} The Almighty's saying: {Say, "O mankind"} meaning the people of Makkah {I am only to you a warner} i.e.: a warner who frightens. And the explanation of warning was previously mentioned at the beginning of "Al-Baqarah" (5). {clear} i.e.: I clarify to you what...

(1) Reported by At-Tabari 16/598. (2) In (Z): Allah informed them that if they hasten. (3) In "Ma'ani al-Qur'an" by Al-Farra 2/228: A day from the days of their punishment in the Hereafter is like a thousand years of what you count in this world. (4) Al-Sab'ah p. 439, and Al-Taysir p. 158. (5) 1/281.

421 सूरह अल-हज्ज: आयत 47 - 51

... आख़िरत के दिनों में से (1); अल्लाह ने उन्हें सूचित किया जब उन्होंने उनसे थोड़े दिनों में अज़ाब (दंड) की जल्दी की (2) कि वह उनके पास इसे लंबे दिनों में लाएगा। अल-फ़र्रा ने कहा: यह उनके लिए आख़िरत में उनके अज़ाब के विस्तार की धमकी है, यानी: आख़िरत में उनके अज़ाब के दिनों में से एक दिन एक हज़ार साल का है (3)। और कहा गया: अर्थ यह है कि आख़िरत में डर और शिद्दत (कठिनाई) का एक दिन दुनिया के उन सालों के हज़ार साल जैसा है जिनमें डर और शिद्दत होती है, और इसी तरह सुख का दिन भी तुलना के आधार पर है। इब्न कसीर, हमज़ा और अल-किसाई ने पढ़ा: {उससे जो वे गिनते हैं} 'या' के साथ, और अबू उबैद ने इसे उनके इस कथन के कारण चुना: "और वे आपसे जल्दी करने को कहते हैं।" बाकी लोगों ने संबोधन के लिए 'ता' के साथ पढ़ा (4), और अबू हातिम ने इसे चुना। अल्लाह तआला का फ़रमान: {और कितनी ही बस्तियाँ ऐसी हैं जिन्हें मैंने ढील दी जबकि वे ज़ालिम (अत्याचारी) थीं, फिर मैंने उन्हें पकड़ लिया, और मेरी ही ओर लौट कर आना है। 48} अल्लाह तआला का फ़रमान: {और कितनी ही बस्तियाँ ऐसी हैं जिन्हें मैंने ढील दी} यानी: उनकी सरकशी के बावजूद मैंने उन्हें समय दिया {फिर मैंने उन्हें पकड़ लिया} यानी: अज़ाब के साथ {और मेरी ही ओर लौट कर आना है}। अल्लाह तआला का फ़रमान: {कह दो, "ऐ लोगो, मैं तो तुम्हारे लिए सिर्फ एक स्पष्ट डराने वाला हूँ।" 49 तो जो लोग ईमान लाए और उन्होंने नेक काम किए, उनके लिए मग़फ़िरत (क्षमा) और सम्मानजनक रिज़्क़ है। 50 और जिन लोगों ने हमारी आयतों को नीचा दिखाने की कोशिश की, वही जहन्नम (नरक) वाले हैं। 51} अल्लाह तआला का फ़रमान: {कह दो, "ऐ लोगो"} यानी मक्का वाले {मैं तो तुम्हारे लिए सिर्फ एक डराने वाला हूँ} यानी: डराने वाला, भयभीत करने वाला। और डराने का वर्णन "अल-बक़रह" की शुरुआत में पहले ही आ चुका है (5)। {स्पष्ट} यानी: मैं तुम्हारे लिए स्पष्ट करता हूँ जो...

(1) अल-तबरी 16/598 द्वारा वर्णित। (2) (ज़) में: अल्लाह ने उन्हें सूचित किया कि यदि वे जल्दी करें। (3) अल-फ़र्रा की "मआनी अल-क़ुरआन" 2/228 में: आख़िरत में उनके अज़ाब के दिनों में से एक दिन दुनिया में तुम्हारे गिनने के एक हज़ार साल जैसा है। (4) अल-सबा पृ. 439, और अल-तयसीर पृ. 158। (5) 1/281।

421 سورة الحج: آيات 47 - 51

آخرت کے دنوں میں سے (1)؛ اللہ نے انہیں باخبر کیا جب انہوں نے اس سے تھوڑے دنوں میں عذاب کی جلدی کی (2) کہ وہ اسے طویل دنوں میں لائے گا۔ الفراء نے کہا: یہ ان کے لیے آخرت میں ان کے عذاب کی طوالت کی دھمکی ہے، یعنی: آخرت میں ان کے عذاب کے دنوں میں سے ایک دن ایک ہزار سال کا ہے (3)۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ آخرت میں خوف اور شدت کا ایک دن دنیا کے ان سالوں کے ہزار سال کی مانند ہے جن میں خوف اور شدت ہوتی ہے، اور اسی طرح نعمتوں والا دن بھی قیاس کے مطابق ہے۔ ابن کثیر، حمزہ اور الکسائی نے پڑھا: {مما يَعُدُّونَ} (اس سے جو وہ شمار کرتے ہیں) نیچے والی دو نقطوں والی 'یا' کے ساتھ، اور ابو عبید نے اسے اللہ کے اس قول کی وجہ سے پسند کیا: "اور وہ آپ سے جلدی کا تقاضا کرتے ہیں۔" باقیوں نے تخاطب کی 'تا' کے ساتھ پڑھا (4)، اور ابو حاتم نے اسے اختیار کیا۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور کتنی ہی بستیاں ہیں جنہیں میں نے ڈھیل دی جبکہ وہ ظالم تھیں، پھر میں نے انہیں پکڑ لیا، اور میری ہی طرف لوٹ کر جانا ہے (48)} اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور کتنی ہی بستیاں ہیں جنہیں میں نے ڈھیل دی} یعنی: ان کی سرکشی کے باوجود میں نے انہیں مہلت دی {پھر میں نے انہیں پکڑ لیا} یعنی: عذاب کے ساتھ {اور میری ہی طرف لوٹ کر جانا ہے}۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کہہ دیجئے، "اے لوگو، میں تو تمہارے لیے محض ایک واضح ڈرانے والا ہوں" (49) پس جو لوگ ایمان لائے اور انہوں نے نیک اعمال کیے، ان کے لیے بخشش اور معزز رزق ہے (50) اور جن لوگوں نے ہماری آیات کو نیچا دکھانے کی کوشش کی، وہی اہل جہنم ہیں (51)} اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کہہ دیجئے، "اے لوگو"} یعنی اہل مکہ {میں تو تمہارے لیے محض ایک ڈرانے والا ہوں} یعنی:

ڈرانے والا، خبردار کرنے والا۔ اور ڈرانے کی وضاحت "البقرہ" کے شروع میں گزر چکی ہے (5)۔ {واضح} یعنی: میں تمہارے لیے واضح کرتا ہوں جو...

(1) اسے الطبری نے 598/16 میں روایت کیا ہے۔ (2) (ظ) میں ہے: اللہ نے انہیں بتایا کہ اگر وہ جلدی کریں۔ (3) الفراء کی "معانی القرآن" 228/2 میں: آخرت میں ان کے عذاب کے دنوں میں سے ایک دن دنیا میں تمہارے گننے کے ایک ہزار سال جیسا ہے۔ (4) السبعہ ص 439، اور التیسیر ص 158۔ (5) 281/1۔

...you need regarding your religious affairs. {So those who believe and do righteous deeds - for them is forgiveness and noble provision} i.e., Paradise.

{And those who strive against Our verses} meaning: in invalidating Our verses {aiming to cause failure} meaning: opposing and contending; said by Ibn Abbas (1). Al-Farra (2): stubborn. Abd Allah bin Al-Zubayr said: it is only "mu'ajizin", meaning: discouraging from Islam (3). Al-Akhfash said: "mu'ajizin" (4): racing/outstripping. Al-Zajjaj (5): i.e., thinking they can frustrate Us; because they thought there is no Resurrection, and they thought that Allah is not capable over them. Qatada (6) said the same. Likewise, the meaning of the recitation of Ibn Kathir and Abu Amr: {mu'ajjizin} without 'alif' and with 'shadda' (7). And it could mean: they discourage the believers from faith in the Prophet (peace and blessings be upon him) and in the verses; said by Al-Suddi (8). It was also said: meaning: they attribute 'ajz' (weakness/inability) to whoever follows Muhammad (PBUH), just as they say: "I called him ignorant" or "I called him wicked" (9). {Those are the companions of the Hellfire}.

The saying of the Almighty: {And We did not send before you any messenger or prophet except that when he desired, Satan threw into his desire [some misunderstanding]. But Allah abolishes that which Satan throws; then Allah makes precise His verses. And Allah is Knowing and Wise 52} There are three matters in it:

(1) Narrated by Al-Tabari 16/600-601 without his saying: opposing. (2) In Ma'ani al-Quran 2/229. (3) Ma'ani al-Quran by Al-Farra 2/229. And the saying "it is only mu'ajizin meaning" was dropped from (m). (4) In (m): stubborn, and it's not in (kh). It's confirmed from the rest of the manuscripts, and Makki mentioned this saying in 'al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at' 2/123 without attribution. (5) In Ma'ani al-Quran 3/433. (6) Narrated similarly by Abd al-Razzaq 2/40 and 126, and Al-Tabari 16/601. (7) Al-Sab'ah p.439, and Al-Taysir p.158. (8) Mentioned from Al-Suddi by Al-Mawardi in 'al-Nukat wa al-'Uyun' 4/33 with the wording: discouraging those who want to follow the Prophet (PBUH). (9) Al-Hujjah by Al-Farisi 5/284.

सूरह अल-हज्ज: आयतें 49 - 52 422

...जिसकी आपको अपने दीन के मामलों में ज़रूरत है। {तो जो लोग ईमान लाए और उन्होंने अच्छे काम किए - उनके लिए माफ़ी और सम्मानजनक रोज़ी है} यानी जन्नत।

{और वे लोग जिन्होंने हमारी आयतों को बेकार करने की कोशिश की} यानी: हमारी आयतों को रद्द करने में {हराने की नीयत से} यानी: मुकाबला करने वाले और विरोध करने वाले; यह इब्ने अब्बास (1) ने कहा है। अल-फ़र्रा (2): हठ करने वाले। अब्दुल्ला बिन अल-ज़ुबैर ने कहा: यह केवल "मुअजिज़ीन" (mu'ajizin) है, जिसका अर्थ है: इस्लाम से हतोत्साहित करने वाले (3)। अल-अख़फ़श ने कहा: "मुआजुज़ीन" (4): आगे निकलने की कोशिश करने वाले। अल-ज़ज्जाज (5): यानी: यह सोचकर कि वे हमें बेबस कर देंगे; क्योंकि उन्होंने सोचा था कि फिर से उठाया जाना (क़यामत) नहीं है, और उन्होंने सोचा कि अल्लाह उन पर क़ादिर (सक्षम) नहीं है। क़तादा (6) ने भी यही कहा। इसी तरह इब्न कसीर और अबू अम्र की क़िरात (पढ़ने का तरीका) का अर्थ है: {मुअज्जिज़ीन} (mu'ajjizin) बिना अलिफ़ के और शद्दा के साथ (7)। और इसका अर्थ यह भी हो सकता है: वे ईमान वालों को नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) और आयतों पर ईमान लाने से रोकते हैं; यह अल-सुद्दी (8) ने कहा है। और यह भी कहा गया है: यानी: वे मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) का अनुसरण करने वालों को 'अज्ज़' (अक्षमता) का दोषी ठहराते हैं, जैसे वे कहते हैं: "मैंने उसे जाहिल (अज्ञानी) कहा" या "मैंने उसे फ़ासिक़ (दुष्ट) कहा" (9)। {वही लोग जहन्नम वाले हैं}।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और हमने आपसे पहले कोई रसूल या नबी नहीं भेजा, मगर जब उसने कोई तमन्ना की, तो शैतान ने उसकी तमन्ना में (कुछ वसवसे) डाल दिए। फिर अल्लाह उसे मिटा देता है जो शैतान डालता है, फिर अल्लाह अपनी आयतों को मज़बूत कर देता है। और अल्लाह सब कुछ जानने वाला और हिकमत वाला है 52} इसमें तीन मसले (विषय) हैं:

(1) इसे अल-तबरी 16/600-601 ने उनके इस कथन के बिना उद्धृत किया है: मुकाबला करने वाले। (2) 'मआनी अल-क़ुरआन' 2/229 में। (3) अल-फ़र्रा द्वारा 'मआनी अल-क़ुरआन' 2/229। और (m) से यह कथन गिर गया है: "यह केवल मुअजिज़ीन है यानी"। (4) (m) में: हठ करने वाले, और यह (kh) में नहीं है। इसे बाकी प्रतियों से पुष्ट किया गया है, और मक्की ने इस कथन का उल्लेख 'अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-क़िरात' 2/123 में बिना किसी श्रेय के किया है। (5) 'मआनी अल-क़ुरआन' 3/433 में। (6) इसी तरह अब्दुल रज़्ज़ाक 2/40 और 126, और अल-तबरी 16/601 ने इसे

उद्धृत किया है। (7) 'अल-सबअ' पृ. 439, और 'अल-तयसीर' पृ. 158। (8) अल-सुद्दी से अल-मावर्दी ने 'अल-नुकत वल-उयून' 4/33 में इन शब्दों के साथ उल्लेख किया है: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) का अनुसरण करने वालों को हतोत्साहित करने वाले। (9) अल-फ़ारिसी द्वारा 'अल-हुज्जह' 5/284।

سورہ الحج: آیات ۴۹ - ۵۲ ۴۲۲

...جس کی تمہیں اپنے دین کے معاملے میں ضرورت ہے۔ ﴿فَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُم مَّغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ﴾ یعنی جو لوگ ایمان لائے اور انہوں نے نیک اعمال کیے، ان کے لیے بخشش اور عزت والا رزق ہے، یعنی جنت۔

﴿وَالَّذِينَ سَعَوْا فِي آيَاتِنَا﴾ یعنی: ہماری آیات کو باطل کرنے میں ﴿مُعَاجِزِينَ﴾ یعنی: مقابلہ کرنے والے، مخالفت کرنے والے؛ یہ ابن عباس (۱) نے کہا ہے۔ الفراء (۲): ضد کرنے والے۔ اور عبداللہ بن زبیر نے کہا: یہ صرف «معجزین» ہے، یعنی: اسلام سے روکنے والے (۳)۔ اور الاخفش نے کہا: «معاجزین» (۴): سبقت لے جانے کی کوشش کرنے والے۔ الزجاج (۵): یعنی: یہ گمان کرنے والے کہ وہ ہمیں عاجز کر دیں گے؛ کیونکہ انہوں نے گمان کیا کہ دوبارہ اٹھنا نہیں ہے، اور انہوں نے گمان کیا کہ اللہ ان پر قادر نہیں ہے۔ اور یہی قتادہ (۶) نے کہا۔ اسی طرح ابن کثیر اور ابو عمرو کی قرات کا مفہوم ہے: ﴿مُعَاجِزِينَ﴾ بغیر الف کے اور شد کے ساتھ (۷)۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ اس کا مطلب ہو: وہ مومنوں کو نبی صلی اللہ علیہ وسلم اور آیات پر ایمان لانے سے عاجز کر دیتے ہیں (روک دیتے ہیں)؛ یہ سدی (۸) نے کہا ہے۔ اور کہا گیا ہے: یعنی: وہ محمد ﷺ کی پیروی کرنے والوں کی طرف عاجزی (کمزوری) منسوب کرتے ہیں، جیسے ان کا قول ہے: "میں نے اسے جاہل پایا" یا "میں نے اسے فاسق پایا" (۹)۔ ﴿أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْجَحِيمِ﴾ وہی لوگ دوزخی ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَا أَرْسَلْنَا مِن قَبْلِكَ مِن رَّسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ إِلَّا إِذَا تَمَنَّى أَلْقَى الشَّيْطَانُ فِي أُمْنِيَّتِهِ فَيَنسَخُ اللَّهُ مَا يُلْقِي الشَّيْطَانُ ثُمَّ يُحْكِمُ اللَّهُ آيَاتِهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ ۵۲﴾ اس میں تین مسائل ہیں:

(۱) اسے الطبری نے ۱۶/ ۶۰۰ - ۶۰۱ میں ان کے قول "مقابلہ کرنے والے" کے بغیر نقل کیا ہے۔ (۲) معانی القرآن ۲۲۹/۲ میں۔ (۳) معانی القرآن للفراء ۲۲۹/۲۔ اور (م) سے یہ قول گر گیا ہے:

"انما هي معجزين أي"۔ (۴) (م) میں: "معاندین" ہے، اور یہ (خ) میں نہیں ہے، اور باقی نسخوں سے ثابت ہے، اور مکی نے 'الکشف عن وجوہ القراءات' ۱۲۳/۲ میں بغیر کسی نسبت کے اس قول کا ذکر کیا ہے۔ (۵) معانی القرآن ۴۳۳/۳ میں۔ (۶) اسے اسی طرح عبد الرزاق نے ۴۰/۲ اور ۱۲۶، اور الطبری نے ۱۶/ ۶۰۱ میں نقل کیا ہے۔ (۷) السبعہ ص ۴۳۹، اور التیسیر ص ۱۵۸۔ (۸) اسے سدی سے الماوردی نے 'النکت والعیون' ۳۳/۴ میں ان الفاظ کے ساتھ ذکر کیا ہے: "نبی ﷺ کی پیروی کرنے والوں کو روکنے والے"۔ (۹) الحجہ للفارسی ۲۸۴/۵۔

423 Surah Al-Hajj: Ayah 52

First: His, the Exalted, saying: {tamanna} meaning: he read and recited. And {the Shaytan threw into his desire (umniyyatihi)} meaning: his reading and recitation. And this has been previously discussed in Al-Baqarah (1).

Ibn Atiyyah said: It came from Ibn Abbas that he used to read: "And We did not send before you any messenger nor a prophet nor a muhaddath" mentioned by Maslama bin al-Qasim bin Abdullah (2), and narrated by Sufyan from Amr bin Dinar from Ibn Abbas (3). Maslama said: So we found the muhaddathin (those spoken to/inspired) clinging to prophethood - according to the reading of Ibn Abbas - because they spoke of lofty matters from the news of the unseen as fleeting thoughts, and they spoke with inner wisdom, so they were correct in what they spoke and were protected in what they uttered, like Umar bin Al-Khattab in the story of Sariyah (4), and the lofty proofs he spoke of.

I said: Abu Bakr al-Anbari mentioned this report in his book "Al-Radd": My father, may Allah have mercy on him, narrated to me, Ali bin Harb narrated to us, Sufyan bin Uyaynah narrated to us, from Amr, from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) that he read: "And We did not send before you any messenger nor a prophet nor a muhaddath," Abu Bakr said: This is a hadith that is not taken to mean that it is Quran. And the muhaddath is the one who is inspired in his sleep; because the visions of prophets are revelation.

Second: The scholars said: This verse is problematic from two perspectives: one of them: that a group of people see that among the prophets, peace be upon them, there are those sent as messengers and those not sent. And others go to...

---

(1) 2/217 - 218. (2) Abu al-Qasim al-Andalusi al-Qurtubi, the traveling hadith scholar, Ibn al-Faradi said: I heard someone attributing lies to him, and Muhammad bin Ahmed bin Yahya bin Mufrij said to me: He was not a liar, but he was weak-minded, he said: And bad speech regarding anthropomorphism (tashbih) was preserved against him. He died in the year (353 AH). History of the Scholars of Andalusia by Ibn al-Faradi 2/130, and Al-Siyar 16/110. (3) Narrated with this chain of transmission by Ishaq bin Rahwayh (1059), and Al-Bukhari mentioned it as mu'allaq (suspended) after Hadith (3689). (4) Narrated by Abu Nu'aym in Dala'il al-Nubuwwah (526), Al-Lalika'i in Sharh Usul al-I'tiqad (2537), Al-Bayhaqi in Al-I'tiqad p. 203, and Ibn Asakir in his History 20/24 - 26. Ibn Kathir and Ibn Hajar (may Allah have mercy on them) graded

its chain as good (hasan), and detailed discussion on it can be seen in Al-Bidayah wa al-Nihayah 10/173 - 176, and Al-Isabah 4/97 - 98.

४२३ सूरह अल-हज: आयत ५२

पहला: अल्लाह ताला का कहना: {तमन्ना} यानी: उसने पढ़ा और तिलावत की। और {शैतान ने उसकी तिलावत (उमन्नियातिही) में डाल दिया} यानी: उसकी पढ़ाई और तिलावत में। और यह अल-बकरा (१) में पहले आ चुका है।

इब्न अतिय्या ने कहा: इब्न अब्बास से यह आया है कि वे पढ़ते थे: "और हमने आपसे पहले कोई रसूल, कोई नबी और कोई मुद्दत (प्रेरित व्यक्ति) नहीं भेजा" इसे मस्लमा बिन अल-कासिम बिन अब्दुल्ला (२) ने उल्लेख किया है, और सुफ़यान ने अम्र बिन दीनार से इब्न अब्बास (३) के माध्यम से इसे रिवायत किया है। मस्लमा ने कहा: हमने पाया कि मुद्दत (प्रेरित लोग) नुबुब्बत से जुड़े हुए थे - इब्न अब्बास के पाठ के अनुसार - क्योंकि उन्होंने ग़ैब की ख़बरों से संबंधित ऊंचे मामलों के बारे में बात की, और उन्होंने आंतरिक ज्ञान के साथ बात की, इसलिए वे अपनी बातों में सही थे और अपनी जुबान में सुरक्षित थे, जैसे सारिया की कहानी (४) में उमर बिन अल-खत्ताब, और जो उन्होंने ऊंचे प्रमाणों के साथ कहा।

मैंने कहा: अबू बक्र अल-अंसारी ने अपनी पुस्तक "अल-रद्द" में इस रिपोर्ट का उल्लेख किया है: मेरे पिता (रह.) ने मुझे बताया, अली बिन हर्ब ने हमें बताया, सुफ़यान बिन उयैना ने हमें बताया, अम्र से, इब्न अब्बास (रज़ि.) से कि उन्होंने पढ़ा: "और हमने आपसे पहले कोई रसूल, कोई नबी और कोई मुद्दत नहीं भेजा", अबू बक्र ने कहा: यह एक हदीस है जिसे इस रूप में नहीं लिया जाता कि यह कुरान है। और मुद्दत वह है जिसे उसकी नींद में वही (प्रेरणा) दी जाती है; क्योंकि नबियों के सपने वही होते हैं।

दूसरा: विद्वानों ने कहा: यह आयत दो दृष्टियों से समस्याग्रस्त है: एक: कि कुछ लोग देखते हैं कि नबियों (अलैहि.) में कुछ रसूल हैं और कुछ रसूल नहीं हैं। और अन्य लोग... की ओर जाते हैं।

---

(१) २/२१७ - २१८. (२) अबू अल-कासिम अल-अंदलुसी अल-कुर्तुबी, सफ़री हदीस विद्वान, इब्न अल-फ़रदी ने कहा: मैंने किसी को उन पर झूठ का आरोप लगाते हुए सुना, और मुहम्मद बिन अहमद बिन यह्या बिन मुफ़रिज ने मुझसे कहा: वह झूठा नहीं था, बल्कि वह कमजोर दिमाग का था, उन्होंने कहा: और तशबीह (मानवीय गुणों को खुदा से जोड़ना) में उनकी बुरी बातों को नोट किया गया था। उनकी मृत्यु वर्ष (३५३ हिजरी) में हुई। इब्न अल-फ़रदी द्वारा अंदलुस के विद्वानों का इतिहास २/१३०, और अस-सियार १६/११०। (३) इसे इसी सनद के साथ इशाक बिन रहवई (१०५९) ने उद्धृत किया है,

और अल-बुखारी ने इसे हदीस (३६८९) के बाद मुअल्लक के रूप में उल्लेख किया है। (४) इसे अबू नुऐम ने दलाइल अल-नुबुव्वह (५२६) में, अल-लालिकाई ने शरह उसूल अल-इतिकाद (२५३७) में, अल-बैहकी ने अल-इतिकाद पृष्ठ २०३ में, और इब्न असाकिर ने अपने इतिहास २०/२४ - २६ में उद्धृत किया है। इब्न कसीर और इब्न हजर (रह.) ने इसकी सनद को हसन बताया है, और इस पर विस्तृत चर्चा अल-बिदाया वा अल-निहाया १०/१७३ - १७६, और अल-इसबाह ४/९७ - ९८ में देखी जा सकती है।

۴۲۳ سورہ الحج: آیت ۵۲

پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿تَمَنَّى﴾ یعنی: اس نے پڑھا اور تلاوت کی۔ اور ﴿أَلْقَى الشَّيْطَانُ فِي أُمْنِيَّتِهِ﴾ یعنی: اس کی قراءت اور تلاوت میں۔ اور یہ پہلے سورہ البقرہ (۱) میں گزر چکا ہے۔

ابن عطیہ نے کہا: اور ابن عباس سے مروی ہے کہ وہ پڑھا کرتے تھے: «وما أرسلنا من قبلك من رسول ولا نبي ولا مُحَدَّثٍ» (اور ہم نے آپ سے پہلے کوئی رسول اور کوئی نبی اور کوئی محدث نہیں بھیجا)، اسے مسلمہ بن القاسم بن عبد اللہ (۲) نے ذکر کیا ہے، اور اسے سفیان نے عمرو بن دینار سے، انہوں نے ابن عباس (۳) سے روایت کیا ہے۔ مسلمہ نے کہا: پس ہم نے پایا کہ محدثین نبوت سے وابستہ تھے - ابن عباس کی قراءت کے مطابق - کیونکہ انہوں نے غیب کی خبروں کے بارے میں بلند پایہ باتیں کیں جو ان کے دلوں میں ڈال دی گئی تھیں، اور وہ باطنی حکمت کے ساتھ کلام کرتے تھے، چنانچہ وہ جو کہتے تھے اس میں درست ہوتے تھے اور اپنی گفتگو میں محفوظ رکھے گئے تھے، جیسے ساریہ کے قصے (۴) میں عمر بن الخطاب، اور انہوں نے جو بلند براہین سے کلام کیا۔

میں نے کہا: اور اس خبر کو ابوبکر الانباری نے اپنی کتاب «الرد» میں ذکر کیا ہے: مجھ سے میرے والد رحمہ اللہ نے بیان کیا، ہم سے علی بن حرب نے بیان کیا، ہم سے سفیان بن عیینہ نے بیان کیا، عمرو سے، انہوں نے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے کہ انہوں نے پڑھا: «وما أرسلنا مِن قَبْلِك مِن رسولٍ ولا نبي ولا مُحَدَّثٍ»، ابوبکر نے کہا: پس یہ ایسی حدیث ہے جسے اس بنیاد پر نہیں لیا جائے گا کہ وہ قرآن ہے۔ اور محدث وہ ہے جسے اس کی نیند میں وحی کی جاتی ہے؛ کیونکہ انبیاء کے خواب وحی ہوتے ہیں۔

دوسرا: علماء نے کہا: بیشک یہ آیت دو جہتوں سے مشکل ہے: ایک یہ کہ: ایک قوم کا خیال ہے کہ انبیاء علیہم السلام میں کچھ مرسل ہیں اور کچھ غیر مرسل۔ اور دوسرے اس طرف جاتے ہیں کہ...

---

(۱) ۲۱۷/۲ - ۲۱۸۔ (۲) ابو القاسم الاندلسی القرطبی، محدث رحال، ابن الفرضی نے کہا: میں نے کسی کو سنا جو ان کی طرف جھوٹ منسوب کرتا تھا، اور محمد بن احمد بن یحیی بن مفرج نے مجھ سے کہا: وہ جھوٹے نہیں تھے، بلکہ وہ کمزور عقل کے مالک تھے، انہوں نے کہا: اور ان پر تشبیہ میں بری گفتگو محفوظ کی گئی۔ ان کا انتقال سال (۳۵۳ھ) میں ہوا۔ تاریخ علماء الاندلس لابن الفرضی ۱۳۰/۲، اور السیر ۱۱۰/۱۶۔ (۳) اسے اسی اسناد کے ساتھ اسحاق بن راہویہ (۱۰۵۹) نے نکالا ہے، اور بخاری نے اسے حدیث (۳۶۸۹) کے بعد معلقاً ذکر کیا ہے۔ (۴) اسے ابو نعیم نے دلائل النبوۃ (۵۲۶)، اور اللالکائی نے شرح اصول الاعتقاد (۲۵۳۷)، اور البیہقی نے الاعتقاد ص۲۰۳، اور ابن عساکر نے اپنی تاریخ ۲۴/۲۰ - ۲۶ میں نکالا ہے۔ اور اس کی اسناد کو ابن کثیر اور ابن حجر رحمہما اللہ نے حسن قرار دیا ہے، اور اس میں کلام کی تفصیل البدایہ والنہایہ ۱۷۳/۱۰ - ۱۷۶، اور الاصابہ ۹۷/۴ - ۹۸ میں دیکھی جا سکتی ہے۔

424

Surat Al-Hajj: Ayah 52

...that it is not permissible to call [someone] a prophet (nabi) until he is a messenger (rasul). The proof for the correctness of this is His, the Almighty's, saying: {And We did not send before you any messenger or prophet}, thus He made messengership obligatory for the prophet. And the meaning of "nabi" (prophet) is: he who informs from Allah, the Mighty and Sublime, and the meaning of informing (1) from Allah, the Mighty and Sublime, is sending itself.

Al-Farra said: The messenger (rasul) is the one sent to the creation by sending Gabriel, peace be upon him, to him visually, while the prophet (nabi) is the one whose prophethood is through inspiration or a dream. Thus, every messenger is a prophet, but not every prophet is a messenger (2). Al-Mahdawi said: And this is the correct [view], that every messenger is a prophet, but not every prophet is a messenger.

And likewise, Qadi Ayyad mentioned in the book "Al-Shifa" (3), he said: The correct view, and what the vast majority (4) are upon, is that every messenger is a prophet, but not every prophet is a messenger. He used the hadith of Abu Dharr as proof, and that the messengers among the prophets are three hundred and thirteen, the first of whom is Adam, and the last of whom is Muhammad (5) ﷺ.

The other aspect in which there is a problem is:

Third: The hadiths narrated regarding the revelation of this verse, and none of them are authentic. One of the things that the disbelievers used to deceive (6) their common folk with was their saying: The right of prophets is that they should not be incapable of anything, so why does Muhammad not bring us the punishment when we have gone to extremes in our enmity towards him? And they also used to say: No oversight or mistake should happen to them. So the Lord, Glory be to Him, clarified that they are human beings, and the one who brings the punishment is Allah, the Almighty...

---

(1) In (Zha): And that the meaning of the prophet is the one informed from Allah, the Mighty and Sublime, and the meaning of informing... and what is established is from the rest of the manuscripts and Al-Nahhas's "I'rab al-Qur'an" 3/102-103, and the speech is from him. (2) Similarly in "Ma'ani al-Qur'an" by Al-Farra 2/229, and Shaykh al-Islam Ibn Taymiyyah has detailed words on this issue summarized as: the prophet

is the one whom Allah informs, and he informs of what Allah informed him. If he is sent with that to those who opposed Allah's command to convey a message from Allah to them, then he is a messenger. But if he acts according to the law before him and is not himself sent to anyone to convey a message from Allah, then he is a prophet and not a messenger. See "Kitab al-Nubuwwat" p. 255. (3) 1/488 - 489. (4) In (Dal), (Zay), and (Mim): Al-Jamm al-Ghafir. It is said: They came "jamman ghafiran", and "jamm al-ghafir", and "jamma' al-ghafir", and "al-jamma' al-ghafir", and "jamma' ghafiran", meaning: all together. Al-Qamus (Ghafar). (5) Narrated by Ahmad (22288) in detail, and in its chain of transmission is Ali ibn Yazid al-Alhani, who is weak as mentioned by Al-Hafiz in "Al-Taqrib". (6) In (Zha): Muwwah.

पृष्ठ 424

सूरत अल-हज्ज: आयत 52

...कि यह कहना जायज़ नहीं है कि कोई नबी है जब तक कि वह रसूल (भेजा हुआ) न हो। इसकी सच्चाई का प्रमाण अल्लाह तआला का यह कथन है: {और हमने आपसे पहले कोई रसूल या नबी नहीं भेजा}, तो उसने नबी के लिए रिसालत (संदेशवाहक होना) अनिवार्य कर दिया। और "नबी" का अर्थ है: जिसने अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल की ओर से ख़बर दी, और अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल की ओर से ख़बर देने (1) का अर्थ स्वयं भेजना (इरसाल) है।

अल-फ़र्रा ने कहा: रसूल वह है जिसे जिब्रील अलैहिस्सलाम को साक्षात् उसके पास भेजकर सृष्टि की ओर भेजा गया हो, और नबी वह है जिसकी नबुव्वत इल्हाम (प्रेरणा) या सपने के माध्यम से हो। अत; हर रसूल नबी है, लेकिन हर नबी रसूल नहीं है (2)। अल-महदवी ने कहा: और यही सही है, कि हर रसूल नबी है, और हर नबी रसूल नहीं है।

और इसी तरह क़ाज़ी अयाज़ ने किताब "अश-शिफ़ा" (3) में उल्लेख किया है, उन्होंने कहा: सही बात, और जिस पर भारी बहुमत (4) है, वह यह है कि हर रसूल नबी है, लेकिन हर नबी रसूल नहीं है। उन्होंने अबू ज़र की हदीस से दलील दी, और यह कि नबियों में से रसूल तीन सौ तेरह हैं, जिनमें पहले आदम हैं, और उनके अंतिम मुहम्मद ﷺ हैं (5)।

दूसरा पहलू जिसमें समस्या है वह है:

तीसरा: इस आयत के अवतरण के बारे में वर्णित हदीसें, और उनमें से कुछ भी सही नहीं है। उन बातों में से एक जिनसे काफ़िरों ने अपने आम लोगों को भ्रमित (6) किया था, उनका यह कहना था: नबियों का हक़ है कि वे किसी चीज़ से असमर्थ न हों, तो मुहम्मद हमारे पास अज़ाब (दंड) क्यों नहीं लाते जबकि हमने उनकी दुश्मनी में हद पार कर दी है? और वे यह भी कहते थे: उन पर कोई भूल या गलती नहीं होनी चाहिए। तो रब सुब्हानहु ने स्पष्ट किया कि वे मनुष्य हैं, और अज़ाब लाने वाला अल्लाह तआला है...

---

(1) (ज़) में: और यह कि नबी का अर्थ वह है जिसे अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल की ओर से ख़बर दी गई और ख़बर देने का अर्थ... और जो स्थापित है वह बाकी प्रतियों और अन-नह़ह़ास की "इ'राब अल-क़ुरआन" 3/102-103 से है, और बात उन्हीं की है। (2) अल-फ़र्रा की "मआनी अल-क़ुरआन"

2/229 में इसी तरह, और शैखुल इस्लाम इब्न तैमिय्या की इस मसले पर सूक्ष्म बात का सार यह है: नबी वह है जिसे अल्लाह ख़बर देता है, और वह उसे बताता है जिसकी अल्लाह ने उसे ख़बर दी है। यदि उसे इसके साथ उन लोगों के पास भेजा जाता है जिन्होंने अल्लाह के आदेश का विरोध किया ताकि उन तक अल्लाह का संदेश पहुँचाया जा सके, तो वह रसूल है। लेकिन यदि वह अपने से पहले की शरीयत पर अमल करता है और उसे स्वयं किसी के पास अल्लाह का संदेश पहुँचाने के लिए नहीं भेजा जाता है, तो वह नबी है और रसूल नहीं है। देखें "किताब अल-नुबुव्वत" पृ. 255। (3) 1/488 - 489। (4) (द), (ज़) और (म) में: अल-जम्म अल-ग़फ़ीर। कहा जाता है: वे "जम्मन ग़फ़ीरन", और "जम्म अल-ग़फ़ीर", और "जम्मा' अल-ग़फ़ीर", और "अल-जम्मा' अल-ग़फ़ीर", और "जम्मा' ग़फ़ीरन" आए, अर्थात: सब एक साथ। अल-क़ामूस (ग़फ़र)। (5) अहमद (22288) ने इसे विस्तार से उद्धृत किया है, और इसके वर्णनकर्ताओं की श्रृंखला में अली बिन यज़ीद अल-अलहानी है, जो कमज़ोर है जैसा कि अल-ह़ाफ़िज़ ने "अत-तक़रीब" में उल्लेख किया है। (6) (ज़) में: मुव्वह।

صفحہ ٤٢٤

سورة الحج: آیت ٥٢

...کہ یہ کہنا جائز نہیں ہے کہ کوئی نبی ہے جب تک کہ وہ رسول نہ ہو۔ اور اس کی صحت پر دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: {وَمَا أَرْسَلْنَا مِن قَبْلِكَ مِن رَّسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ} (اور ہم نے آپ سے پہلے کوئی رسول یا نبی نہیں بھیجا)، پس اللہ نے نبی کے لیے رسالت کو لازم قرار دیا۔ اور "نبی" کا معنی ہے: جس نے اللہ عزوجل کی طرف سے خبر دی، اور اللہ عزوجل کی طرف سے خبر دینے (١) کا معنی بعینہ ارسال (بھیجنا) ہے۔

الفراء نے کہا: رسول وہ ہے جو جبرائیل علیہ السلام کے عیاناً (آمنے سامنے) بھیجے جانے کے ذریعے مخلوق کی طرف بھیجا گیا ہو، اور نبی وہ ہے جس کی نبوت الہام یا خواب کے ذریعے ہو۔ پس ہر رسول نبی ہے، لیکن ہر نبی رسول نہیں ہے (٢)۔ المہدوی نے کہا: اور یہی صحیح ہے، کہ ہر رسول نبی ہے، اور ہر نبی رسول نہیں ہے۔

اور اسی طرح قاضی عیاض نے کتاب "الشفا" (٣) میں ذکر کیا ہے، انہوں نے کہا: صحیح بات، اور جس پر جم غفیر (بڑی جماعت) (٤) ہے، وہ یہ ہے کہ ہر رسول نبی ہے، اور ہر نبی رسول نہیں ہے۔ انہوں نے ابو ذر کی حدیث سے استدلال کیا، اور یہ کہ انبیاء میں سے رسول تین سو تیرہ ہیں، جن میں سے پہلے آدم ہیں، اور ان کے آخری محمد ﷺ ہیں (٥)۔

اور دوسرا پہلو جس میں اشکال ہے وہ یہ ہے:

تیسرا: اس آیت کے نزول کے بارے میں مروی احادیث، اور ان میں سے کوئی بھی صحیح نہیں ہے۔ ان باتوں میں سے جن کے ذریعے کافروں نے اپنے عوام کو مغالطہ (٦) دیا، ان کا یہ کہنا تھا:

انبیاء کا حق ہے کہ وہ کسی چیز سے عاجز نہ ہوں، تو محمد ہمارے پاس عذاب کیوں نہیں لاتے جبکہ ہم نے ان کی دشمنی میں حد پار کر دی ہے؟ اور وہ یہ بھی کہتے تھے: ان پر کوئی سہو یا غلطی نہیں ہونی چاہیے۔ تو رب سبحانہ نے واضح کیا کہ وہ انسان ہیں، اور عذاب لانے والا اللہ تعالیٰ ہے...

---

(١) (ظ) میں: اور یہ کہ نبی کا معنی وہ ہے جسے اللہ عزوجل کی طرف سے خبر دی گئی اور خبر دینے کا معنی... اور جو ثابت ہے وہ باقی نسخوں اور النحاس کی "إعراب القرآن" ٣/١٠٢ - ١٠٣ سے ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ (٢) الفراء کی "معانی القرآن" ٢/٢٢٩ میں اسی طرح، اور شیخ الاسلام ابن تیمیہ کا اس مسئلہ پر ایک دقیق کلام ہے جس کا خلاصہ یہ ہے: نبی وہ ہے جسے اللہ خبر دیتا ہے، اور وہ اس کی خبر دیتا ہے جو اللہ نے اسے بتائی۔ اگر اسے اس کے ساتھ ان لوگوں کی طرف بھیجا جائے جنہوں نے اللہ کے حکم کی مخالفت کی تاکہ ان تک اللہ کا پیغام پہنچائے، تو وہ رسول ہے۔ لیکن اگر وہ اپنے سے پہلے کی شریعت پر عمل کرتا ہو اور اسے خود کسی کی طرف اللہ کا پیغام پہنچانے کے لیے نہ بھیجا گیا ہو، تو وہ نبی ہے رسول نہیں ہے۔ دیکھئے "کتاب النبوات" ص ٢٥٥۔ (٣) ١/٤٨٨ - ٤٨٩۔ (٤) (د) اور (ز) اور (م) میں: الجم الغفیر۔ اور کہا جاتا ہے: جاؤوا جماً غفیراً، اور جم الغفیر، اور جماء الغفیر، اور الجماء الغفیر، اور جماء غفیراً، یعنی: سب مل کر۔ القاموس (غفر)۔ (٥) احمد (٢٢٢٨٨) نے اسے مفصل روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں علی بن یزید الالہانی ہے، جو کہ ضعیف ہے جیسا کہ الحافظ نے "التقریب" میں ذکر کیا ہے۔ (٦) (ظ) میں: موہ۔

Surah Al-Hajj: Verse 52 425

...what He wills, and oversight, forgetfulness, and error are possible for humans; until Allah establishes His verses and annuls the tricks of Satan.

Al-Layth narrated from Yunus, from Az-Zuhri, from Abu Bakr bin Abd al-Rahman bin al-Harith bin Hisham, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) recited: "By the star when it goes down," and when he reached: "Have you then considered Lat and Uzza, and Manat, the third, the other?" he forgot and said: "Indeed, their intercession is hoped for." So the polytheists and those in whose hearts is a disease met him, greeted him, and rejoiced. Then he said: "That was from Satan." So Allah the Almighty revealed: "And We sent not before you any messenger or prophet..." the verse (1). An-Nahhas said (2): This is a disconnected (munqati') hadith, and it contains this momentous matter. Likewise is the hadith of Qatadah, which adds: "And they are the exalted cranes (high-flying birds)" (3). Even more atrocious than this is what Al-Waqidi mentioned from Kathir bin Zaid, from Al-Muttalib bin Abdullah, who said: All the polytheists prostrated except Al-Walid bin Al-Mughirah; for he took some dirt from the ground, raised it to his forehead and prostrated on it, as he was an old man. And it is said: He was Abu Uhayhah Saeed bin Al-Aas, until Gabriel (peace be upon him) descended, and the Prophet (peace be upon him) recited [this] to him. Gabriel said: "I did not bring this to you!" And Allah revealed: "And if We had not strengthened you, you would have almost inclined to them a little" [Al-Isra: 74]. An-Nahhas said (4): This is a rejected (munkar) and disconnected hadith, especially from the narration of Al-Waqidi. In Al-Bukhari, it is mentioned that the one who took a handful of dirt and raised it to his forehead was Umayyah bin Khalaf (5). And the complete [account] will follow...

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by An-Nahhas 4/425-426, and An-Nasikh wal-Mansukh by him 1/448 and 2/527, and recorded by At-Tabari 16/608-609 via the route of Yunus with this chain. (2) In An-Nasikh wal-Mansukh 2/528, and what will come between brackets is from it. (3) Recorded by At-Tabari at length 16/612. (4) In An-Nasikh wal-Mansukh 2/529, and Al-Waqidi's report was recorded by Ibn Sa'd in At-Tabaqat 1/205, and Al-Waqidi is abandoned (matruk) as mentioned by Al-Hafiz in At-Taqrib. (5) Sahih Al-Bukhari (4863) from the hadith of Abdullah bin Mas'ud (may Allah be pleased with him), and its wording is: The first Surah revealed containing a prostration was "An-Najm". He said: So the Messenger of Allah (peace be upon him) prostrated and those behind him prostrated, except for one man I saw who took a handful of dirt and

prostrated on it. I saw him later killed as a disbeliever, and he was Umayyah bin Khalaf. It was also recorded similarly by Ahmad (3682) and Muslim (576) in a similar manner, but without the name of the one who did not prostrate.

सूरह अल-हज: आयत 52 425

... जो वह चाहता है, और इंसानों के लिए चूक, भूल और गलती संभव है; जब तक कि अल्लाह अपनी आयतों को पुख्ता न कर दे और शैतान की चालों को मिटा न दे।

अल-लैथ ने यूनुस से, उन्होंने अज़-ज़ुहरी से, उन्होंने अबू बक्र बिन अब्द अल-रहमान बिन अल-हारिस बिन हिशाम से रिवायत की है, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने पढ़ा: "कसम है तारे की जब वह गिरे," और जब वह यहाँ पहुँचे: "तो क्या तुमने लात और उज़्ज़ा को देखा? और तीसरे एक और मन्नत को?" तो वह भूल गए और कहा: "निश्चित रूप से उनकी शफ़ाअत (सिफारिश) की उम्मीद की जाती है।" तो मुशरिक (मूर्तिपूजक) और वे जिनके दिलों में रोग था, उनसे मिले, उन्हें सलाम किया और खुश हुए। फिर उन्होंने कहा: "वह शैतान की तरफ से था।" तब अल्लाह तआला ने नाज़िल किया: "और हमने आपसे पहले कोई रसूल या नबी नहीं भेजा..." आयत (1)। अन-नह़्हास ने कहा (2): यह एक मुंक़ति (टूटी हुई कड़ी वाली) हदीस है, और इसमें यह बड़ी बात है। इसी तरह क़तादा की हदीस है जिसमें यह जोड़ा गया है: "और वे ऊँची उड़ान भरने वाले पक्षी (ग़रानीक़) हैं" (3)। इससे भी ज़्यादा भयानक वह है जो अल-वाक़िदी ने कसीर बिन ज़ैद से, उन्होंने अल-मुत्तलिब बिन अब्दुल्लाह से ज़िक्र किया है, जिन्होंने कहा: अल-वलीद बिन अल-मुग़ीरा को छोड़कर सभी मुशरिकों ने सज्दा किया; क्योंकि उन्होंने ज़मीन से मिट्टी ली, उसे अपनी पेशानी तक उठाया और उस पर सज्दा किया, क्योंकि वह एक बूढ़े व्यक्ति थे। और कहा जाता है: वह अबू उहैह़ा सईद बिन अल-आस थे, यहाँ तक कि जिब्रील (अलैहिस्सलाम) उतरे, और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उन्हें [यह] पढ़कर सुनाया। जिब्रील ने कहा: "मैं आपके पास यह लेकर नहीं आया था!" और अल्लाह ने नाज़िल किया: "और अगर हम आपको मज़बूत न करते, तो आप उनकी तरफ थोड़ा झुकने ही वाले थे" [अल-इसरा: 74]। अन-नह़्हास ने कहा (4): यह एक मुनकर और मुंक़ति हदीस है, खासकर अल-वाक़िदी की रिवायत से। बुखारी में है कि जिस व्यक्ति ने मुट्ठी भर मिट्टी ली और उसे अपनी पेशानी तक उठाया, वह उमैया बिन खल्फ था (5)। और इसका पूरा विवरण आगे आएगा...

---

(1) मआनी अल-क़ुरआन अन-नह़्हास 4/425-426 द्वारा, और अन-नासिख़ वल-मंसूख़ उनके द्वारा 1/448 और 2/527, और अत-तबरी द्वारा 16/608-609 में यूनुस के माध्यम से इस सनद के साथ रिवायत की गई। (2) अन-नासिख़ वल-मंसूख़ 2/528 में, और कोष्ठक के बीच जो आएगा वह इसी से है। (3) अत-तबरी द्वारा विस्तार से 16/612 में रिवायत की गई। (4) अन-नासिख़ वल-मंसूख़ 2/529

में, और अल-वाक़िदी की रिपोर्ट इब्न साद द्वारा अत-तबाक़ात 1/205 में दर्ज की गई है, और अल-वाक़िदी मतरूक (परित्यक्त) हैं जैसा कि अल-हाफ़िज़ ने अत-तक़रीब में ज़िक्र किया है। (5) सहीह अल-बुखारी (4863) अब्दुल्ला बिन मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से, और इसके शब्द हैं: पहली सूरह जिसमें सज्दा नाज़िल हुआ वह "अन-नज्म" थी। उन्होंने कहा: तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने सज्दा किया और उनके पीछे वालों ने भी सज्दा किया, सिवाय एक आदमी के जिसे मैंने देखा कि उसने मुट्ठी भर मिट्टी ली और उस पर सज्दा किया। मैंने बाद में उसे काफिर की हालत में मारे जाते देखा, और वह उमैया बिन खल्फ था। अहमद (3682) और मुस्लिम (576) ने भी इसी तरह रिवायत की है, लेकिन इसमें सज्दा न करने वाले का नाम नहीं है।

سورة الحج: آیت ۵۲ ٤۲۵

... جو وہ چاہتا ہے، اور انسانوں پر سہو، نسیان اور غلطی جائز ہے؛ یہاں تک کہ اللہ اپنی آیات کو پختہ کر دے۔ اور شیطان کی چالوں کو منسوخ کر دے۔

لیث نے یونس سے، انہوں نے زہری سے، انہوں نے ابوبکر بن عبد الرحمن بن الحارث بن ہشام سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے تلاوت فرمائی: ﴿وَالنَّجْمِ إِذَا هَوَىٰ﴾ پس جب آپ اس آیت پر پہنچے: ﴿أَفَرَءَيْتُمُ اللَّتَ وَالْعُزَّىٰ (١٩) وَمَنَوٰةَ الثَّالِثَةَ الْأُخْرَىٰ﴾ تو سہو ہوا اور فرمایا: "بے شک ان کی شفاعت کی امید کی جاتی ہے"۔ پس مشرکین اور وہ جن کے دلوں میں بیماری تھی آپ سے ملے، سلام کیا اور خوش ہوئے، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "یہ شیطان کی طرف سے تھا"۔ پس اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: ﴿وَمَآ أَرْسَلْنَا مِن قَبْلِكَ مِن رَّسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ﴾ آیت (۱)۔ نحاس نے کہا (۲): اور یہ حدیث منقطع ہے، اور اس میں یہ بڑی بات ہے، اور اسی طرح قتادہ کی حدیث ہے اور اس میں یہ اضافہ ہے: "اور وہ بلند اڑنے والے پرندے (غرانیق) ہیں" (۳)۔ اور اس سے ؏ زیادہ بدتر وہ ہے جو واقدی نے کثیر بن زید سے، انہوں نے مطلب بن عبد اللہ سے ذکر کیا ہے، انہوں نے کہا: ولید بن مغیرہ کے علاوہ تمام مشرکین نے سجدہ کیا؛ کیونکہ اس نے زمین سے مٹی لی، اسے اپنی پیشانی تک اٹھایا اور اس پر سجدہ کیا، کیونکہ وہ بوڑھا شخص تھا۔ اور کہا جاتا ہے: وہ ابو احیحہ سعید بن العاص تھے، یہاں تک کہ جبرائیل علیہ السلام نازل ہوئے، تو نبی ﷺ نے ان پر [یہ] پڑھا، تو انہوں نے کہا: "میں آپ کے پاس یہ لے کر نہیں آیا تھا"! اور اللہ نے نازل فرمایا: ﴿لَقَدْ كِدتَّ تَرْكَنُ إِلَيْهِمْ شَيْـًٔا قَلِيلًا﴾ [الاسراء: ٧٤]۔ نحاس نے کہا (٤): یہ ایک منکر اور منقطع حدیث ہے، خاص طور پر واقدی کی روایت سے۔ اور بخاری میں ہے کہ جس نے مٹھی بھر مٹی لی اور اسے اپنی پیشانی تک اٹھایا وہ امیہ بن خلف تھا (۵)۔ اور اس کی تفصیل آگے آئے گی...

(١) معانی القرآن للنحاس ٤ / ٤٢٥ - ٤٢٦ ، اور الناسخ والمنسوخ ان کی ١ / ٤٤٨ اور ٢ / ٥٢٧ ، اور اسے طبری نے ١٦ / ٦٠٨ - ٦٠٩ میں یونس کے طریق سے اسی سند کے ساتھ روایت کیا ہے۔ (٢) الناسخ والمنسوخ ٢ / ٥٢٨ میں، اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (٣) اسے طبری نے تفصیل سے ١٦ / ٦١٢ میں روایت کیا ہے۔ (٤) الناسخ والمنسوخ ٢ / ٥٢٩ میں، اور واقدی کی خبر ابن سعد نے الطبقات ١ / ٢٠٥ میں روایت کی ہے، اور واقدی متروک ہیں جیسا کہ حافظ نے التقریب میں ذکر کیا ہے۔ (٥) صحیح بخاری (٤٨٦٣) عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ کی حدیث سے، اور اس کے الفاظ یہ ہیں: پہلی سورت جس میں سجدہ نازل ہوا وہ ﴿وَالنَّجْمِ﴾ تھی۔ انہوں نے کہا: پس رسول اللہ ﷺ نے سجدہ کیا اور ان کے پیچھے والوں نے بھی سجدہ کیا، سوائے ایک شخص کے جسے میں نے دیکھا کہ اس نے مٹھی بھر مٹی لی اور اس پر سجدہ کیا، پھر میں نے اسے اس کے بعد کفر کی حالت میں قتل ہوتے دیکھا، اور وہ امیہ بن خلف تھا۔ اسے احمد (٣٦٨٢) اور مسلم (٥٧٦) نے بھی اسی طرح روایت کیا ہے، اور اس میں سجدہ نہ کرنے والے کا نام نہیں ہے۔

426 Surah Al-Hajj: Verse 52

Al-Nahas’s commentary on the Hadith - if God wills - at the end of the chapter.

Ibn ‘Atiyyah (1) said: And this Hadith - in which it is said: "They are the high-soaring cranes (2)" - appeared in the books of Tafsir and similar works, but Al-Bukhari and Muslim did not include it, nor did any famous author, to my knowledge, mention it. Rather, the approach of the people of Hadith implies that Satan cast [something], without specifying this reason or any other. There is no disagreement that the casting by Satan was only in terms of audible words, through which the tribulation occurred.

Then people differed regarding the form of this casting; that which is in the Tafsirs - and it is the famous view - is that the Prophet ﷺ spoke those words with his tongue. My father (may Allah have mercy on him) told me that he met some of the leading scholars and theologians in the East who said: This is not permissible for the Prophet ﷺ, as he is infallible in conveying [the message]. The matter is rather that Satan spoke with words he made the disbelievers hear when the Prophet ﷺ said: {Have you considered Al-Lat and Al-Uzza, and Manat, the third, the other?}, and he made his voice similar to the voice of the Prophet ﷺ until the matter became confused for the polytheists and they said: Muhammad recited it. A similar interpretation has been narrated from Imam Abu al-Ma'ali.

And it was said: The one who cast was a devil from among mankind; as per the saying of the Mighty and Majestic: {And make noise during it} [Fussilat: 26].

Qatadah: It is what he recited while drowsy (3).

And Al-Qadi ‘Iyad said in the book "Al-Shifa" (4); after mentioning the evidence for the truthfulness of the Prophet ﷺ, and that the Ummah is in agreement that regarding what pertains to the transmission [of the message], he is infallible in informing about something other than how it is, neither intentionally, nor deliberately, nor inadvertently, nor by mistake (5): Know - may God honor you - that we have two approaches in speaking about the problematic aspects of this Hadith: one is in weakening its origin, and the second is based on its acceptance:

---

(1) In Al-Muharrar al-Wajiz 4/129. (2) In (D) and (M): "Al-Gharaniq," and they are two narrations as Ibn ‘Atiyyah mentioned thereafter. (3) Mentioned by Al-Mawardi in Al-Nukat wa al-‘Uyun 4/35, and narrated at length by Ibn Abi Hatim as in Al-Durr al-

Manthur 4/368. Al-Qadi ‘Iyad said in Al-Shifa 2/298: "And this is not correct; for the like of this is not permissible for the Prophet ﷺ in any of his states, nor would God create it on his tongue, nor would Satan overpower him in sleep or wakefulness." (4) 2/289. (5) In (Kh), (Z), and (Zha): "or by mistake," and in (D) and (M): "and by mistake," and what is established is from Al-Shifa 2/285.

४२६ सूरह अल-हज्ज: आयत ५२

हदीस पर अल-नहास की टिप्पणी - यदि ईश्वर ने चाहा - अध्याय के अंत में।

इब्न अतिय्या (१) ने कहा: और यह हदीस - जिसमें है: "वे उच्च-उड़ान भरने वाले सारस (२) हैं" - तफ़सीर और इसी तरह की किताबों में आई है, लेकिन अल-बुखारी और मुस्लिम ने इसे शामिल नहीं किया, और न ही मेरे ज्ञान में किसी प्रसिद्ध लेखक ने इसका उल्लेख किया है। बल्कि, हदीस के लोगों का मत यह है कि शैतान ने कुछ डाला, बिना इस कारण या किसी अन्य को निर्दिष्ट किए। और इस बात पर कोई मतभेद नहीं है कि शैतान का डालना केवल श्रव्य शब्दों के रूप में था, जिनसे फ़ितना (अशांति) पैदा हुई।

फिर इस डालने के स्वरूप पर लोगों में मतभेद हो गया; तफ़सीरों में जो है - और यह प्रसिद्ध मत है - वह यह है कि पैगंबर ﷺ ने अपनी ज़बान से वे शब्द कहे थे। मेरे पिता (ईश्वर उन पर दया करे) ने मुझे बताया कि वह पूर्व में कुछ प्रमुख विद्वानों और धर्मशास्त्रियों से मिले जिन्होंने कहा: यह पैगंबर ﷺ के लिए जायज़ नहीं है, क्योंकि वे संदेश पहुँचाने में मासूम (त्रुटिहीन) हैं। मामला बल्कि यह है कि शैतान ने ऐसे शब्द बोले जो उसने काफिरों को तब सुनाए जब पैगंबर ﷺ ने कहा: {क्या तुमने अल-लात और अल-उज़्ज़ा, और मनात, तीसरी, दूसरी को देखा?}, और उसने अपनी आवाज़ को पैगंबर ﷺ की आवाज़ के समान बना दिया जब तक कि मुशरिकों के लिए मामला भ्रमित नहीं हो गया और उन्होंने कहा: मुहम्मद ने इसे पढ़ा। इसी तरह की व्याख्या इमाम अबू अल-माअली से भी वर्णित है।

और कहा गया: जिसने डाला वह मानव शैतान था; जैसा कि सर्वशक्तिमान और प्रतापी का कथन है: {और उसमें शोर मचाओ} [फुस्सिलत: २६]।

क़तादह: यह वह है जो उन्होंने उनींदेपन में पढ़ा था (३)।

और क़ाज़ी इयाद ने किताब "अल-शिफ़ा" (४) में कहा; पैगंबर ﷺ की सच्चाई का प्रमाण देने के बाद, और यह कि उम्मा इस बात पर सहमत है कि संदेश पहुँचाने के मामले में वे किसी चीज़ के बारे में जो वह है उसके विपरीत जानकारी देने से सुरक्षित हैं, न तो जानबूझकर, न ही इरादतन, न ही अनजाने में और न ही गलती से (५): जान लें - ईश्वर आपका सम्मान करे - कि इस हदीस की समस्या पर चर्चा करने के हमारे पास दो तरीके हैं: एक इसके मूल को कमजोर करने में, और दूसरा इसे स्वीकार करने पर आधारित है:

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१२९ में। (२) (द) और (म) में: "अल-घ़रानीक़," और वे दो वर्णन हैं जैसा कि इब्न अतिय्या ने उसके बाद उल्लेख किया है। (३) अल-मावर्दी ने अल-नुकत वल-उयून ४/३५ में इसका उल्लेख किया है, और इब्न अबी हातिम ने इसे विस्तार से वर्णित किया है जैसा कि अल-दुर अल-मंसूर ४/३६८ में है। क़ाज़ी इयाद ने अल-शिफ़ा २/२९८ में कहा: "और यह सही नहीं है; क्योंकि पैगंबर ﷺ के लिए उनकी किसी भी स्थिति में ऐसा होना जायज़ नहीं है, और न ही ईश्वर इसे उनकी जुबान पर पैदा करेगा, और न ही शैतान नींद या जागने की स्थिति में उन पर हावी होगा।" (४) २/२८९। (५) (ख), (ज़), और (ज़): "या गलती से," और (द) और (म) में: "और गलती से," और जो स्थापित है वह अल-शिफ़ा २/२८५ से है।

۴۲۶ سورة الحج: آیت ۵۲

حدیث پر النحاس کا کلام - ان شاء اللہ - باب کے آخر میں۔

ابن عطیہ (۱) نے کہا: اور یہ حدیث - جس میں یہ ہے کہ: "وہ بلند پرواز سارس (۲) ہیں" - کتبِ تفسیر اور اس جیسی کتابوں میں آئی ہے، اور اسے بخاری اور مسلم نے شامل نہیں کیا، اور نہ ہی میرے علم کے مطابق کسی مشہور مصنف نے اس کا ذکر کیا ہے۔ بلکہ اہل حدیث کا مذہب یہ تقاضا کرتا ہے کہ شیطان نے کچھ ڈالا، اور وہ اس سبب یا کسی اور کی تخصیص نہیں کرتے۔ اور اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ شیطان کا ڈالنا صرف سنائی دینے والے الفاظ کی صورت میں تھا، جس کے ذریعے فتنہ واقع ہوا۔

پھر اس ڈالنے کی صورت کے بارے میں لوگوں کا اختلاف ہوا؛ جو تفاسیر میں ہے - اور وہی مشہور قول ہے - وہ یہ ہے کہ نبی ﷺ نے اپنی زبان سے وہ الفاظ ادا کیے۔ اور میرے والد (رحمہ اللہ) نے مجھ سے بیان کیا کہ وہ مشرق میں علماء اور متکلمین کے شیوخ سے ملے جنہوں نے کہا: یہ نبی ﷺ کے حق میں جائز نہیں ہے جبکہ وہ تبلیغ میں معصوم ہیں، بلکہ معاملہ یہ ہے کہ شیطان نے ایسے الفاظ بولے جو اس نے کفار کو سنائے جب نبی ﷺ نے یہ آیت پڑھی: ﴿أَفَرَأَيْتُمُ اللَّتَ وَالْعُزَّىٰ وَمَنَوٰةَ الثَّالِثَةَ الْأُخْرَىٰ﴾، اور اس نے اپنی آواز کو نبی ﷺ کی آواز سے اتنا قریب کر دیا کہ مشرکین پر معاملہ مشتبہ ہو گیا اور انہوں نے کہا: محمد (ﷺ) نے یہ پڑھا ہے۔ اور اسی طرح کی تاویل امام ابو المعالی سے بھی مروی ہے۔

اور کہا گیا: جس نے ڈالا وہ انسانوں میں سے کوئی شیطان تھا؛ جیسا کہ اللہ عزوجل کا قول ہے: ﴿وَالْغَوْا فِيهِ﴾ [فصلت: ۲۶]۔

قتادہ: یہ وہ ہے جو انہوں نے اونگھ کی حالت میں تلاوت کیا (۳)۔

اور قاضی عیاض نے کتاب "الشفا" (۴) میں کہا؛ نبی ﷺ کی سچائی پر دلیل ذکر کرنے کے بعد، اور یہ کہ امت کا اس بات پر اجماع ہے کہ تبلیغ کے معاملے میں آپ ﷺ کسی چیز کے بارے میں حقیقت کے خلاف خبر دینے سے معصوم ہیں، نہ قصداً، نہ عمداً، نہ سہواً اور نہ ہی غلطی سے (۵): جان لو - اللہ تمہیں عزت دے - کہ اس حدیث کے اشکال پر کلام کرنے میں ہمارے دو پہلو ہیں: ایک اس کی اصل کو کمزور کرنے میں، اور دوسرا اسے تسلیم کرنے کی صورت میں:

---

(۱) المحرر الوجیز ۱۲۹/۴ میں۔ (۲) (د) اور (م) میں: "الغرانیق،" اور یہ دو روایتیں ہیں جیسا کہ ابن عطیہ نے اس کے بعد ذکر کیا۔ (۳) الماوردی نے النکت والعیون ۳۵/۴ میں اس کا ذکر کیا ہے، اور ابن ابی حاتم نے اسے تفصیل سے روایت کیا جیسا کہ الدر المنثور ۳۶۸/۴ میں ہے۔ قاضی عیاض نے الشفا ۲۹۸/۲ میں کہا: "اور یہ صحیح نہیں ہے؛ کیونکہ نبی ﷺ کے لیے ان کی کسی بھی حالت میں اس جیسی بات جائز نہیں ہے، اور نہ ہی اللہ اسے ان کی زبان پر پیدا کرتا ہے، اور نہ ہی شیطان ان پر نیند یا بیداری میں غالب آتا ہے۔" (۴) ۲۸۹/۲۔ (۵) (خ) اور (ز) اور (ظ) میں: "أو غلطاً" (یا غلطی سے)، اور (د) اور (م) میں: "وغلطاً" (اور غلطی سے)، اور جو ثابت ہے وہ الشفا ۲/ ۲۸۵ سے ہے۔

Surah Al-Hajj: Verse 52 (Page 427)

As for the first point of contention, it is sufficient for you to know that this is a hadith that none of the scholars of sound narration (Sahih) have recorded, nor has it been narrated with a sound, continuous, and reliable chain. Rather, it is favored by commentators and historians who are fond of everything strange, picking up from books whatever is sound or unsound. Abu Bakr al-Bazzar said: "We do not know of this hadith being narrated from the Prophet ﷺ with a continuous chain that is permissible to mention, except what Shu'ba narrated from Abu Bishr, from Sa'id ibn Jubayr, from Ibn Abbas—as I recall, the doubt is in the hadith—that the Prophet ﷺ was in Makkah..." and he mentioned the story. "No one supported it from Shu'ba except Umayyah ibn Khalid, while others narrate it as Mursal (disconnected) from Sa'id ibn Jubayr. It is only known through al-Kalbi, from Abu Salih, from Ibn Abbas(1)." Thus, Abu Bakr (may Allah have mercy on him) has clarified to you that it is not known through any path that is permissible to mention except this one, and it contains the weakness he pointed out along with the doubt(2) we mentioned, which is not reliable and has no reality. As for the hadith of al-Kalbi, it is something that is neither permissible to narrate from nor to mention due to its extreme weakness and falsehood, as pointed out by al-Bazzar (may Allah have mercy on him). What is confirmed in Sahih is: "The Prophet ﷺ recited Surah An-Najm in Makkah and prostrated, and the Muslims, polytheists, Jinn, and humans prostrated with him(3)."; this is its weakening from the perspective of transmission.

Footnotes: (1) Kashf al-Astar (2263), without the part: "No one supported it from Shu'ba except Umayyah ibn Khalid, while others narrate it as Mursal from Sa'id ibn Jubayr," as it is from Ash-Shifa. The hadith was also recorded with the mentioned chain by Al-Tabarani in Al-Kabir (12450). (2) In Ash-Shifa: "as". (3) Narrated by Al-Bukhari (1071) from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both), and a similar one was mentioned previously from the hadith of Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him). Ibn Kathir said in the commentary of this verse: "Many commentators have mentioned the story of the cranes (Gharaniq) here, but they are all through disconnected paths (Mursal), and I have not seen it with a sound connected chain (Musnad) from any authentic source." End quote. Al-Razi said (23/50): "As for the scholars of critical verification, they have said: This narration is false and fabricated, and they argued against it using the Quran, Sunnah, and reason... It was narrated that Muhammad ibn Ishaq ibn Khuzaymah was asked about this story, and he said: 'This is a fabrication of the heretics (Zindiqs),' and he authored

a book on it." Al-Bayhaqi said: "This story is not established from the perspective of transmission," then he began to speak about how the narrators of this story are criticized. End quote. As for Hafiz Ibn Hajar's rebuttal in Al-Fath (8/439) against Qadi Iyad and Ibn al-Arabi for their weakening of this story, and his statement: "But the abundance of paths indicates that the story has an origin," Al-Alusi (may Allah have mercy on him) said in his commentary (17/182): "However, proving the authenticity of the report is harder than stripping thorns from a tragacanth tree; for those who criticize it from the perspective of transmission are venerable scholars who know the lean from the fat among reports. they have exerted their utmost effort in investigating the truth about it and did not narrate it except as rejected... It is most likely that they came across its narrators in all paths and saw them as impugned, and that escaped the one who argued for its acceptance."

सूरह अल-हज: आयत 52 (पृष्ठ 427)

जहाँ तक पहले बिंदु का सवाल है; आपके लिए यह जानना ही काफी है कि यह ऐसी हदीस है जिसे किसी भी विश्वसनीय हदीस विद्वान ने अपनी सहीह (प्रामाणिक) किताबों में स्थान नहीं दिया है, और न ही इसे किसी सही, निरंतर और विश्वसनीय श्रृंखला (सनद) के साथ वर्णित किया गया है। बल्कि, इसे उन टीकाकारों और इतिहासकारों द्वारा पसंद किया गया है जो हर अजीब और अनोखी बात के शौकीन होते हैं, और किताबों से जो कुछ भी सही या गलत मिले उसे उठा लेते हैं। अबू बक्र अल-बज़ार ने कहा: "हम इस हदीस को पैगंबर ﷺ से किसी ऐसी निरंतर श्रृंखला के साथ वर्णित होते नहीं जानते जिसका उल्लेख करना जायज़ हो, सिवाय उसके जिसे शोबा ने अबू बिशर से, उन्होंने सईद इब्न जुबैर से और उन्होंने इब्न अब्बास से वर्णित किया है—जहाँ तक मुझे याद है, हदीस में संदेह है—कि पैगंबर ﷺ मक्का में थे..." और उन्होंने पूरी कहानी का उल्लेख किया। "शोबा से उमय्या बिन खालिद के अलावा किसी ने भी इसका निरंतर वर्णन नहीं किया, जबकि अन्य लोग इसे सईद इब्न जुबैर से मुर्सल (अपूर्ण श्रृंखला) के रूप में वर्णित करते हैं। यह केवल अल-कलबी के माध्यम से, अबू सालेह से और उन्होंने इब्न अब्बास(1) से जाना जाता है।" अबू बक्र (अल्लाह उन पर दया करे) ने आपके लिए स्पष्ट कर दिया है कि इस मार्ग के अलावा कोई ऐसा मार्ग नहीं है जिसका उल्लेख करना जायज़ हो, और इसमें वह कमजोरी है जिसकी ओर उन्होंने संकेत किया है, साथ ही वह संदेह(2) भी है जिसका हमने उल्लेख किया है, जिस पर भरोसा नहीं किया जा सकता और जिसमें कोई सच्चाई नहीं है। जहाँ तक अल-कलबी की हदीस का सवाल है, तो यह ऐसी चीज़ है जिससे वर्णन करना या जिसका उल्लेख करना जायज़ नहीं है; इसकी अत्यधिक कमजोरी और झूठ के कारण, जैसा कि अल-बज़ार (अल्लाह उन पर दया करे) ने संकेत दिया है। सहीह (प्रामाणिक हदीसों) में जो है वह यह है: "कि पैगंबर ﷺ ने मक्का में सूरह 'अन-नज्म' पढ़ी, फिर सजदा किया, और उनके साथ मुसलमानों, मुशरिकों (बहुदेववादियों), जिन्नों और मनुष्यों ने भी सजदा किया(3)"; यह संचरण (नक़्ल) के माध्यम से इसकी कमजोरी को दर्शाता है।

पाद टिप्पणियाँ: (1) कशफ़ अल-अस्तार (2263), इन शब्दों के बिना: "शोबा से उमय्या बिन खालिद के अलावा किसी ने भी इसका निरंतर वर्णन नहीं किया और अन्य लोग इसे सईद इब्न जुबैर से मुर्सल के रूप में वर्णित करते हैं", क्योंकि यह 'अश-शिफा' से है। हदीस को अल-तबरानी ने अल-कबीर (12450) में वर्णित श्रृंखला के साथ भी निकाला है। (2) 'अश-शिफा' में: "जैसा कि"। (3) इसे बुखारी (1071) ने इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस से निकाला है, और इसी तरह की

हदीस इब्न मसूद (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से पहले गुजर चुकी है। इब्न कसीर ने इस आयत की व्याख्या करते समय कहा: "कई टीकाकारों ने यहाँ 'ग़रानीक़' (सारस) की कहानी का उल्लेख किया है, लेकिन वे सभी मुर्सल (कटी हुई श्रृंखला) रास्तों से हैं, और मैंने इसे किसी सही मार्ग से निरंतर (मुसनद) नहीं देखा है।" समाप्त। और अल-राज़ी ने कहा (23/50): "जहाँ तक शोधकर्ताओं का सवाल है, उन्होंने कहा है: यह विवरण झूठा और गढ़ा हुआ है, और उन्होंने कुरान, सुन्नत और तर्क के आधार पर इसका विरोध किया है... मुहम्मद इब्न इसहाक इब्न खुज़ैमा से इस कहानी के बारे में पूछा गया तो उन्होंने कहा: 'यह विधर्मियों (ज़िद्दीक़ों) द्वारा गढ़ा गया है,' और उन्होंने इस पर एक किताब लिखी।" अल-बैहकी ने कहा: "यह कहानी संचरण के दृष्टिकोण से प्रमाणित नहीं है," फिर उन्होंने इस कहानी के वर्णनकर्ताओं की आलोचना करना शुरू किया। समाप्त। और जहाँ तक हाफ़िज़ इब्न हजर का 'अल-फतह' (8/439) में काजी अयाज़ और इब्न अल-अरबी को इस कहानी को कमजोर बताने के लिए जवाब देने का सवाल है, और उनका यह कहना कि: "लेकिन रास्तों की बहुलता इंगित करती है कि कहानी का कुछ आधार है," अल-आलूसी (अल्लाह उन पर दया करे) ने अपनी व्याख्या (17/182) में कहा: "लेकिन रिपोर्ट की प्रमाणिकता साबित करना कताद (कांटेदार पेड़) से कांटों को छीलने से भी कठिन है; क्योंकि संचरण के दृष्टिकोण से इसकी आलोचना करने वाले महान विद्वान हैं जो रिपोर्टों के अच्छे और बुरे को अच्छी तरह जानते हैं। उन्होंने इसमें सच्चाई की जांच करने में अपनी पूरी शक्ति लगा दी और उन्होंने इसे केवल खारिज ही किया... और यह प्रबल संभावना है कि वे सभी रास्तों में इसके वर्णनकर्ताओं से परिचित हुए और उन्हें दोषपूर्ण पाया, और यह बात उसे स्वीकार करने वाले से छूट गई।"

سورہ الحج: آیت 52 (صفحہ 427)

جہاں تک پہلے ماخذ کا تعلق ہے؛ تو آپ کے لیے اتنا جان لینا ہی کافی ہے کہ یہ ایک ایسی حدیث ہے جسے اصحابِ صحت (صحیح حدیث کے ائمہ) میں سے کسی نے نقل نہیں کیا، اور نہ ہی اسے کسی ایسی صحیح، متصل اور ثقہ سند کے ساتھ روایت کیا گیا ہے جو قابلِ اعتبار ہو۔ بلکہ اسے اور اس جیسی باتوں کو ان مفسرین اور مورخین نے پسند کیا ہے جو ہر غریب (عجیب و غریب) بات کے دلدادہ ہوتے ہیں، اور کتابوں سے ہر صحیح اور سقیم (کمزور) بات کو لے لیتے ہیں۔ ابو بکر البزار کہتے ہیں: "ہم نہیں جانتے کہ یہ حدیث نبی ﷺ سے کسی ایسی متصل سند کے ساتھ مروی ہو جس کا ذکر کرنا جائز ہو، سوائے اس کے جو شعبہ نے ابو بشر سے، انہوں نے سعید بن جبیر سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کی ہے—جہاں تک میرا خیال ہے، شک حدیث میں ہے—کہ نبی ﷺ مکہ میں تھے..." اور انہوں نے قصہ ذکر کیا۔ "اور شعبہ سے امیہ بن خالد کے علاوہ کسی نے اس کی سند بیان نہیں کی، جبکہ دوسرے اسے سعید بن جبیر سے مرسل روایت کرتے ہیں۔ اور یہ صرف کلبی عن ابی صالح عن ابن عباس(1) کے طریق سے پہچانی جاتی ہے۔" پس ابو بکر رحمہ اللہ نے آپ کے لیے واضح کر دیا کہ اس کے علاوہ کوئی ایسا راستہ نہیں معلوم جسے ذکر کرنا جائز ہو، اور اس میں وہ کمزوری ہے جس پر انہوں نے متنبہ کیا ہے، اس شک(2) کے ساتھ جس کا ہم نے ذکر کیا ہے، جس پر بھروسہ نہیں کیا جا سکتا اور جس کی کوئی حقیقت نہیں۔ رہی کلبی کی حدیث، تو وہ ان میں سے ہے جس سے روایت کرنا اور جس کا ذکر کرنا جائز نہیں ہے؛ اس کے شدید ضعف اور کذب کی وجہ سے، جیسا کہ البزار رحمہ اللہ نے اس کی طرف اشارہ کیا ہے۔ اور جو اس میں سے صحیح میں موجود ہے وہ یہ ہے: "کہ نبی ﷺ نے مکہ میں سورہ 'والنجم'

پڑھی، پس سجدہ کیا، اور آپ کے ساتھ مسلمانوں، مشرکوں، جنوں اور انسانوں نے بھی سجدہ کیا(3)"؛ یہ نقل کے طریقے سے اس کی تضعیف (کمزور قرار دینا) ہے۔

حواشی: (1) کشف الاستار (2263)، ان الفاظ کے بغیر: "اور شعبہ سے امیہ بن خالد کے علاوہ کسی نے اس کی سند بیان نہیں کی، جبکہ دوسرے اسے سعید بن جبیر سے مرسل روایت کرتے ہیں"، کیونکہ یہ 'الشفاء' سے ہے۔ اور حدیث کو مذکورہ سند کے ساتھ طبرانی نے الکبیر (12450) میں بھی روایت کیا ہے۔ (2) الشفاء میں: "کما" (جیسا کہ)۔ (3) اسے بخاری (1071) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اسی طرح کی روایت پہلے ابن مسعود رضی اللہ عنہ کی حدیث سے گزر چکی ہے۔ ابن کثیر نے اس آیت کی تفسیر میں کہا: "بہت سے مفسرین نے یہاں 'قصہ غرانیق' ذکر کیا ہے، لیکن وہ سب مرسل راستوں سے ہیں، اور میں نے اسے کسی صحیح پہلو سے مسند (متصل سند کے ساتھ) نہیں دیکھا۔" اھ اور رازی نے کہا (23/50): "رہے اہل تحقیق، تو انہوں نے کہا ہے: یہ روایت باطل اور موضوع (من گھڑت) ہے، اور انہوں نے اس کے خلاف قرآن، سنت اور عقل سے استدلال کیا ہے... اور محمد بن اسحاق بن خزیمہ سے روایت ہے کہ ان سے اس قصے کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے کہا: یہ زندیقوں کی گھڑنت ہے، اور انہوں نے اس پر ایک کتاب تصنیف کی۔" اور بیہقی نے کہا: "یہ قصہ نقل کے پہلو سے ثابت نہیں ہے،" پھر وہ اس قصے کے راویوں کے بارے میں کلام کرنے لگے کہ وہ مطعون ہیں۔ اھ اور رہا حافظ ابن حجر کا 'الفتح' (8/439) میں قاضی عیاض اور ابن العربی کو اس قصے کی تضعیف پر جواب دینا، اور ان کا یہ کہنا کہ: "لیکن راستوں کی کثرت اس بات پر دلالت کرتی ہے کہ اس قصے کی کوئی اصل ہے۔" تو آلوسی رحمہ اللہ نے اپنی تفسیر (17/182) میں کہا: "لیکن خبر کی صحت ثابت کرنا خاردار درخت (قتاد) سے چھال اتارنے سے بھی زیادہ مشکل ہے؛ کیونکہ نقل کے پہلو سے اس میں طعن کرنے والے جلیل القدر علماء ہیں جو خبروں

کے ردی اور عمدہ کو پہچاننے والے ہیں۔ انہوں نے اس میں حق کی تحقیق میں پوری وسعت صرف کر دی اور اسے رد کرنے کے سوا کچھ نہیں پایا... اور غالب گمان یہی ہے کہ وہ تمام راستوں میں اس کے راویوں پر مطلع ہوئے اور انہیں مجروح پایا، اور یہ بات قبول کرنے والے سے اوجھل رہ گئی۔"

Surat Al-Hajj: Verse 52 428

As for the second take, it is based on accepting the Hadith if it were authentic. God has protected us from its authenticity, but in any case, the leaders of the Muslims have answered it with answers, some weak and some strong. What appears and prevails in its interpretation - assuming its acceptance - is that the Prophet ﷺ was, as his Lord commanded him, reciting the Quran slowly and distinctly, and separating the verses in his reading, as the trustworthy narrators reported from him. So it was possible for Satan to lie in wait for those silences and insert into them what he fabricated of those words, mimicking the tone of the Prophet ﷺ so that those of the disbelievers who were near him heard it and thought it was from the words of the Prophet ﷺ and spread it. This did not affect the Muslims because the Surah had been memorized before that as God revealed it, and they were certain of the Prophet's ﷺ state in dispraising and criticizing idols as was known from him. Thus, what was reported of the Prophet's ﷺ sadness over this rumor and doubt was the cause of this trial, and God Almighty said: "And We did not send before you any messenger or prophet..." the verse (1).

I say: This interpretation is the best that has been said about this. Sulayman ibn Harb said: "In" (fi) means "at/with" (inda), meaning: Satan cast into the hearts of the disbelievers during the recitation of the Prophet ﷺ, as in the words of the Almighty: "And you stayed among us" [Ash-Shu'ara: 18], meaning: with us. This is the meaning of what Ibn Atiyyah narrated from his father from the scholars of the East, and to which Judge Abu Bakr ibn al-Arabi pointed. He said before it: This verse is a text in our purpose, evidence for the correctness of our school of thought, an origin in the innocence of the Prophet ﷺ from what is attributed to him that he said it. That is because God Almighty said: "And We did not send before you any messenger or prophet except that when he recited, Satan threw into his recitation." meaning: in his reading. So God Almighty informed that it is from His way with His messengers and His conduct with His prophets that if they spoke a word from God Almighty, Satan added to it from himself as he does with other sins. You say: I threw such and such into the house, and I threw such and such into the bag. This is a text about Satan that he added to what the Prophet ﷺ said, not that the Prophet ﷺ spoke it. Then he mentioned the meaning of the words of Iyad until he said: No one was guided to this except Al-Tabari because of his great stature, clarity of thought, and breadth of knowledge.

(1) Al-Shifa 2/298 - 301.

सूरह अल-हज्ज: आयत 52 428

जहां तक दूसरे विचार की बात है, यह हदीस को स्वीकार करने पर आधारित है यदि वह प्रमाणित होती। ईश्वर ने हमें इसकी प्रामाणिकता से बचाया है, लेकिन किसी भी स्थिति में, मुस्लिम इमामों ने इसके उत्तर दिए हैं; जिनमें से कुछ कमजोर हैं और कुछ पुख्ता। इसकी व्याख्या में जो प्रकट और प्रमुख होता है - इसकी स्वीकृति को मानते हुए - वह यह है कि पैगंबर ﷺ वैसे ही थे जैसा उनके रब ने उन्हें आदेश दिया था, कुरान का पाठ धीरे-धीरे और स्पष्ट रूप से करते थे, और अपने पाठ में आयतों को अलग-अलग करते थे, जैसा कि विश्वसनीय रावियों ने उनके बारे में बताया है। इसलिए शैतान के लिए उन खामोश अंतराल (सकतों) की ताक में रहना और उनमें उन शब्दों को घुसा देना संभव था जिन्हें उसने गढ़ा था, पैगंबर ﷺ के स्वर की नकल करते हुए ताकि काफिरों में से जो उनके करीब थे उन्होंने इसे सुना और इसे पैगंबर ﷺ का कथन समझ लिया और इसे फैला दिया। इससे मुसलमानों पर कोई असर नहीं पड़ा क्योंकि सूरह को अल्लाह द्वारा उतारे गए अनुसार पहले ही याद कर लिया गया था, और वे मूर्तियों की निंदा और आलोचना में पैगंबर ﷺ की स्थिति के बारे में निश्चित थे जैसा कि उनसे जाना जाता था। इस प्रकार, पैगंबर ﷺ के इस अफवाह और संदेह पर दुखी होने की जो रिपोर्ट मिली है, वह इस फितने का कारण थी, और अल्लाह तआला ने फरमाया: "और हमने आपसे पहले कोई रसूल या नबी नहीं भेजा..." आयत (1)।

मैंने कहा: यह व्याख्या इस बारे में कही गई सबसे अच्छी बात है, और सुलेमान बिन हर्ब ने कहा: "में" (फी) का अर्थ "पास/पास में" (इंदा) है, यानी: शैतान ने पैगंबर ﷺ के पाठ के दौरान काफिरों के दिलों में डाल दिया, जैसा कि सर्वशक्तिमान के वचन में है: "और तुम हमारे बीच रहे" [अश-शुअरा: 18] यानी: हमारे पास। यह वही अर्थ है जो इब्न अतिय्या ने अपने पिता से पूर्व के विद्वानों के हवाले से सुनाया है, और जिसकी ओर न्यायाधीश अबू बक्र इब्न अल-अरबी ने इशारा किया था। उन्होंने इससे पहले कहा था: यह आयत हमारे उद्देश्य में एक स्पष्ट पाठ है, हमारे मत की सत्यता का प्रमाण है, पैगंबर ﷺ की उस बात से बेगुनाही का आधार है जो उनकी ओर जोड़ी जाती है कि उन्होंने इसे कहा था। ऐसा इसलिए है क्योंकि अल्लाह तआला ने फरमाया: "और हमने आपसे पहले कोई रसूल या नबी नहीं भेजा, मगर यह कि जब उसने पाठ किया, तो शैतान ने उसके पाठ में (कुछ) डाल दिया।" यानी: उसके पाठ में। तो अल्लाह तआला ने सूचित किया कि यह उसके रसूलों के साथ उसकी सुन्नत और उसके नबियों के साथ उसका तरीका है कि जब उन्होंने अल्लाह तआला की ओर से कोई बात कही, तो शैतान ने अपनी ओर से उसमें इजाफा कर दिया जैसा कि वह अन्य पापों के साथ करता है। आप

कहते हैं: मैंने घर में फलां चीज डाली, और मैंने थैले में फलां चीज डाली। यह शैतान के बारे में एक पाठ है कि उसने पैगंबर ﷺ की कही हुई बात में इजाफा किया, न कि पैगंबर ﷺ ने इसे बोला था। फिर उन्होंने अयाज के शब्दों के अर्थ का उल्लेख किया जब तक कि उन्होंने यह नहीं कहा: इसके लिए केवल अल-तबरी को ही निर्देशित किया गया था क्योंकि उनके महान कद, विचार की स्पष्टता और ज्ञान की व्यापकता थी।

(1) अल-शिफा 2/298 - 301।

جہاں تک دوسرے مآخذ کا تعلق ہے، تو وہ حدیث کو تسلیم کرنے پر مبنی ہے اگر وہ صحیح ثابت ہو جائے۔ اور اللہ نے ہمیں اس کی صحت سے پناہ دی ہے، لیکن بہرحال ائمہ مسلمین نے اس کے جوابات دیے ہیں؛ جن میں سے کچھ کمزور اور کچھ مضبوط ہیں۔ اس کی تاویل میں جو ظاہر اور راجح ہوتا ہے - اس کی تسلیم پر - یہ ہے کہ نبی کریم ﷺ ویسے ہی تھے جیسا ان کے رب نے انہیں حکم دیا تھا کہ قرآن کو ٹھہر ٹھہر کر ترتیل کے ساتھ پڑھیں، اور اپنی قرات میں آیات کو الگ الگ کریں، جیسا کہ ثقہ راویوں نے ان سے روایت کیا ہے۔ چنانچہ شیطان کے لیے ان سکتوں (خاموشیوں) کی تاک میں رہنا اور ان میں اپنی گھڑی ہوئی باتوں کو شامل کر دینا ممکن تھا، نبی ﷺ کی آواز کی نقل اتارتے ہوئے اس طرح کہ جو کفار آپ ﷺ کے قریب تھے انہوں نے اسے سنا اور اسے نبی ﷺ کا قول سمجھ بیٹھے اور اسے پھیلا دیا۔ اس نے مسلمانوں کے نزدیک کوئی اثر نہیں ڈالا؛ کیونکہ اس سے پہلے ہی سورہ کو اس طرح محفوظ کر لیا گیا تھا جیسے اللہ نے اسے نازل کیا تھا، اور وہ بتوں کی مذمت اور ان کی برائی کے بارے میں نبی ﷺ کی حالت سے پوری طرح واقف تھے، لہذا اس افواہ اور شبہ پر نبی ﷺ کے غمگین ہونے کی جو روایت ہے وہ اس فتنے کا سبب تھی، اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "اور ہم نے آپ سے پہلے کوئی رسول یا نبی نہیں بھیجا..." آیت (۱)۔

میں نے کہا: یہ تاویل اس بارے میں کہی گئی بہترین بات ہے، اور سلیمان بن حرب نے کہا: بے شک "فی" (میں) یہاں "عند" (پاس) کے معنی میں ہے، یعنی: شیطان نے نبی ﷺ کی تلاوت کے وقت کافروں کے دلوں میں ڈال دیا، جیسے اللہ عزوجل کا فرمان ہے: ﴿وَلَبِثْتَ فِينَا﴾ [الشعراء: ۱۸] یعنی: ہمارے پاس۔ اور یہی وہ معنی ہے جو ابن عطیہ نے اپنے والد سے اور انہوں نے علمائے مشرق سے روایت کیا ہے، اور اسی کی طرف قاضی ابوبکر بن العربی نے اشارہ کیا ہے۔ انہوں

نے اس سے پہلے کہا: یہ آیت ہمارے مقصد میں نص ہے، ہمارے مذہب کی صحت کی دلیل ہے، اور نبی ﷺ کی ان باتوں سے براءت کی بنیاد ہے جو ان کی طرف منسوب کی جاتی ہیں کہ آپ ﷺ نے وہ کہیں۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ إِلَّا إِذَا تَمَنَّىٰ أَلْقَى الشَّيْطَانُ فِي أُمْنِيَّتِهِ﴾ یعنی: اپنی تلاوت میں۔ تو اللہ تعالیٰ نے خبر دی کہ یہ اس کے رسولوں کے ساتھ اس کی سنت اور اس کے انبیاء کے ساتھ اس کی سیرت ہے کہ جب وہ اللہ تعالیٰ کی طرف سے کوئی بات کہتے ہیں تو شیطان اپنی طرف سے اس میں اضافہ کر دیتا ہے جیسا کہ وہ دیگر گناہوں میں کرتا ہے۔ آپ کہتے ہیں: میں نے گھر میں فلاں چیز ڈالی، اور میں نے تھیلے میں فلاں چیز ڈالی۔ پس یہ شیطان کے بارے میں نص ہے کہ اس نے اس میں اضافہ کیا جو نبی ﷺ نے کہا تھا، نہ کہ نبی ﷺ نے اسے کلام میں ادا کیا تھا۔ پھر انہوں نے عیاض کے کلام کا معنی ذکر کیا یہاں تک کہ کہا: اس کی طرف صرف طبری کو ہی ہدایت دی گئی ان کی شان و عظمت، فکر کی صفائی اور علمی وسعت کی وجہ سے۔

(۱) الشفا ۲/۲۹۸ - ۳۰۱۔

Page: 429 Surah Al-Hajj: Verse 52

In knowledge, and his strong hand in insight, as if he pointed to this purpose, aimed at this goal, and hit the target after mentioning many narrations about that, all of which are false and have no basis. If your Lord had willed, no one would have narrated or recorded them, but He does what He intends(1). As for other interpretations among those(2) narrated by some people: that Satan forced him until he said such and such, it is impossible; because Satan has no power to strip a person of choice. Allah Almighty said, reporting about him: {And I had no authority over you except that I invited you, and you responded to me} [Ibrahim: 22]. If Satan had this power, no strength for obedience would remain for any of the children of Adam(3). Whoever imagines that Satan has this power(4), then it is the saying of the Dualists (Thanawiyya) and the Magians that good is from Allah and evil is from Satan. And whoever said: that happened on his tongue by mistake (forgetfulness); said: it is not far-fetched that he had heard the two words from the polytheists and they were in his memory, so what was in his memory occurred unintentionally while reciting the Surah. Based on this, oversight is permissible for them (prophets), but they are not left to persist in it. Allah Almighty revealed this verse as a preparation for his excuse and a consolation for him, so it would not be said: he went back on some of his recitation. He clarified that such things happened to prophets by oversight, and oversight is only negated for Allah Almighty(5). Ibn Abbas said: A devil called Al-Abyad had come to the Messenger of Allah (PBUH) in the form of Gabriel (AS), and cast into the Prophet's (PBUH) recitation: "Those are the high-flying cranes (Gharaniq), and indeed..."

Footnotes: (1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1290-1291, and see Tafsir al-Tabari 16/610-611, and there is nothing in his words that indicates what Ibn al-Arabi attributed to him. (2) In (d) and (m): "fa-ma". (3) See also this saying and the responses to it in Tafsir al-Razi 23/53. (4) In (z): the power. (5) Al-Qadi Iyad said in Ash-Shifa 2/302 responding to this saying: This oversight in recitation is only valid in what does not change meanings, substitute words, or add what is not in the Qur'an; rather, oversight is about omitting a verse or word from it, but he is not left to persist in this oversight, rather he is alerted to it and reminded of it immediately.

पृष्ठ: 429 सूरा अल-हज्ज: आयत 52

ज्ञान में, और अंतर्दृष्टि में उनकी मजबूत पकड़, जैसे कि उन्होंने इस उद्देश्य की ओर इशारा किया, इस लक्ष्य पर निशाना साधा, और उसके बारे में कई कथाओं का उल्लेख करने के बाद लक्ष्य को प्राप्त किया, जिनमें से सभी असत्य हैं और उनका कोई आधार नहीं है। यदि आपका प्रभु चाहता, तो कोई उन्हें बयान नहीं करता और न ही उन्हें लिखता, लेकिन वह जो चाहता है वही करता है(1)। रही बात अन्य व्याख्याओं की जो कुछ लोगों द्वारा बताई गई हैं(2): कि शैतान ने उन्हें मजबूर किया यहाँ तक कि उन्होंने ऐसा वैसा कहा, तो यह असंभव है; क्योंकि शैतान के पास मनुष्य की पसंद की स्वतंत्रता छीनने की कोई शक्ति नहीं है। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उसके बारे में बताते हुए कहा: {और मेरा तुम पर कोई अधिकार नहीं था सिवाय इसके कि मैंने तुम्हें पुकारा, और तुमने मेरी बात मान ली} [इब्राहिम: 22]। यदि शैतान के पास यह शक्ति होती, तो आदम की संतानों में से किसी के पास आज्ञाकारिता के लिए कोई शक्ति शेष नहीं रहती(3)। जो कोई यह कल्पना करता है कि शैतान के पास यह शक्ति है(4), तो यह द्वैतवादियों (थनाविया) और मजूसियों का कहना है कि अच्छाई अल्लाह की ओर से है और बुराई शैतान की ओर से। और जिसने कहा: यह उनकी ज़ुबान से भूलवश हुआ; उसने कहा: यह दूर की बात नहीं है कि उन्होंने मुशरिकों (बहुदेववादियों) से वे दो शब्द सुने हों और वे उनकी याददाश्त में रहे हों, और सूरा पढ़ते समय अनजाने में वही उनकी याददाश्त से निकल गया हो। इस आधार पर, उन पर (नबियों पर) भूल-चूक संभव है लेकिन वे उस पर कायम नहीं रहने दिए जाते। अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल ने यह आयत उनके बहाने की तैयारी और उनके दिलासे के लिए उतारी; ताकि यह न कहा जाए कि वे अपनी कुछ तिलावत से पीछे हट गए। और उन्होंने स्पष्ट किया कि नबियों के साथ ऐसा भूलवश हुआ, और भूल केवल अल्लाह तआला के लिए ही नकारी जा सकती है(5)। इब्न अब्बास ने कहा: अल-अबीद नामक एक शैतान रसूलुल्लाह (सल्ल.) के पास जिब्रील (अ.) के रूप में आया था, और नबी (सल्ल.) के पाठ में डाल दिया: "ये ऊँची उड़ने वाली सारस (ग़रानीक़) हैं, और वास्तव में..."

पादलेख: (1) अहकाम अल-क़ुरआन इब्न अल-अरबी द्वारा 3/ 1290 - 1291, और देखें तफ़सीर अल-तबरी 16/ 610 - 611, और उनकी बातों में ऐसा कुछ भी नहीं है जो इब्न अल-अरबी द्वारा उन्हें जिम्मेदार ठहराए गए कार्यों की ओर संकेत करता हो। (2) (द) और (म) में: "फ़-मा"। (3) तफ़सीर अल-राज़ी 23/ 53 में इस कथन और इसके जवाबों को भी देखें। (4) (ज़) में: शक्ति। (5) अल-क़ादी इयाज़ ने 'अश-शिफ़ा' 2/302 में इस कथन के उत्तर में कहा: पाठ में यह भूल केवल वहीं मान्य है

जहाँ अर्थ न बदले, शब्द न बदलें, और जो क़ुरआन में नहीं है उसे न जोड़ा जाए; बल्कि भूल किसी आयत या शब्द के छूट जाने में है, लेकिन उन्हें इस भूल पर नहीं रहने दिया जाता, बल्कि उन्हें तुरंत इस बारे में सचेत किया जाता है और याद दिलाया जाता है।

صفحہ: ٤٢٩ سورة الحج: آیت ٥٢

علم میں، اور بصیرت میں ان کی پختگی، گویا انہوں نے اس مقصد کی طرف اشارہ کیا، اور اس نشانہ پر ٹھیک بیٹھے، اور اس بارے میں بہت سی روایات ذکر کرنے کے بعد جن کی کوئی اصل نہیں اور سب باطل ہیں، صحیح بات تک پہنچ گئے۔ اگر تمہارا رب چاہتا تو کوئی انہیں روایت نہ کرتا اور نہ ہی لکھتا، لیکن وہ جو چاہتا ہے وہی کرتا ہے(١)۔ جہاں تک دیگر تاویلات کا تعلق ہے جو کچھ لوگوں نے بیان کیں(٢): کہ شیطان نے ان کو مجبور کیا یہاں تک کہ انہوں نے ایسا ویسا کہا، تو یہ محال ہے؛ کیونکہ شیطان کے پاس انسان سے اختیار چھین لینے کی کوئی طاقت نہیں ہے۔ اللہ تعالیٰ نے اس کے بارے میں خبر دیتے ہوئے فرمایا: {اور میرا تم پر کوئی زور نہیں تھا سوائے اس کے کہ میں نے تمہیں پکارا اور تم نے میرا کہا مان لیا} [ابراہیم: ٢٢]۔ اگر شیطان کے پاس یہ قدرت ہوتی تو بنی آدم میں سے کسی کے پاس اطاعت کی کوئی قوت باقی نہ رہتی(٣)۔ اور جو یہ گمان کرے کہ شیطان کے پاس یہ قوت ہے(٤) تو یہ ثنویہ (دو خداؤں کے قائل) اور مجوسیوں کا قول ہے کہ خیر اللہ کی طرف سے ہے اور شر شیطان کی طرف سے۔ اور جس نے کہا: یہ ان کی زبان سے سہواً جاری ہوا؛ اس نے کہا: یہ بعید نہیں کہ انہوں نے مشرکین سے وہ دو کلمات سنے ہوں اور وہ ان کے حافظے میں ہوں، پھر سورت کی تلاوت کے وقت وہی سہواً زبان پر آگیا جو ان کے حافظے میں تھا۔ اس بنا پر ان پر سہو (بھول چوک) جائز ہے لیکن انہیں اس پر برقرار نہیں رکھا جاتا۔ اللہ عزوجل نے یہ آیت ان کے عذر کی تمہید اور ان کی تسلی کے لیے نازل فرمائی؛ تاکہ یہ نہ کہا جائے کہ وہ اپنی کسی قرات سے رجوع کر گئے۔ اور واضح کیا کہ انبیاء سے ایسا سہواً ہوا ہے، اور سہو کی نفی صرف اللہ تعالیٰ سے ہے(٥)۔ ابن عباس نے کہا: سفید (الابیض) نامی ایک شیطان رسول اللہ ﷺ کے پاس جبرائیل علیہ السلام کی صورت میں آیا تھا، اور

اس نے نبی ﷺ کی قرات میں یہ کلمات ڈال دیے: "یہ اونچی اڑنے والی کونجیں (غرانیق) ہیں، اور بے شک..."

حواشی: (١) احکام القرآن لابن العربی ٣/ ١٢٩٠ - ١٢٩١، اور دیکھئے تفسیر الطبری ١٦/ ٦١٠ - ٦١١، اور ان کی کلام میں وہ کچھ نہیں ہے جو ابن العربی نے ان کی طرف منسوب کیا ہے۔ (٢) (د) اور (م) میں: "فما"۔ (٣) اس قول اور اس کے رد کے لیے دیکھئے تفسیر الرازی ٢٣/ ٥٣۔ (٤) (ظ) میں: القدرۃ۔ (٥) قاضی عیاض نے الشفا ٣٠٢/٢ میں اس قول کا رد کرتے ہوئے کہا: قرات میں یہ سہو صرف وہاں صحیح ہے جہاں معانی کی تبدیلی، الفاظ کا بدلنا اور قرآن میں اضافہ نہ ہو؛ بلکہ سہو کسی آیت یا کلمہ کے رہ جانے میں ہوتا ہے، لیکن اس سہو پر انہیں برقرار نہیں رکھا جاتا بلکہ فوراً متنبہ کر دیا جاتا ہے اور یاد دلا دیا جاتا ہے۔

"their intercession is hoped for." This interpretation, even if it is more plausible than what preceded it (1), the first interpretation is the one to be relied upon, so it should not be deviated from in favor of another because the verified scholars chose it.

And the weakness of the Hadith makes any interpretation unnecessary, and praise be to Allah. Among the things that indicate its weakness and its fragility from the Quran is the Almighty's saying: {And indeed, they were about to tempt you} [Al-Isra: 73], the two verses; for they reject the report they narrated; because Allah the Almighty mentioned that they were about to tempt him so that he would fabricate, and that if He had not strengthened him, he would have (2) leaned towards them. The content and understanding of this are that Allah the Almighty protected him from fabricating, and strengthened him so that he did not lean towards them even a little, let alone a lot. Yet they narrate in their weak reports that he went beyond leaning and fabrication by praising their gods, and that he (peace and blessings be upon him) said: I fabricated against Allah and said what was not said. This is contrary to the meaning of the verse, and it weakens the Hadith if it were authentic, so how can it be when it has no authenticity? This is similar to the Almighty's saying: {And if not for the favor of Allah upon you and His mercy, a group of them would have determined to mislead you. But they do not mislead except themselves, and they will not harm you at all} [An-Nisa: 113]. Al-Qushayri said: Quraysh and Thaqif demanded from him, as he passed by their gods, to turn his face towards them, and they promised him to believe in him if he did that, but he did not do it, and he was not going to do it! Ibn al-Anbari said: The Messenger did not approach [them] nor did he lean (3). Al-Zajjaj said (4): Meaning: they were about to, and "in" (indeed) and the "lam" (for emphasis) were added for confirmation.

It was said: The meaning of "wished" (tamanna) is "spoke," not "recited"; it was narrated from Ali bin Abi Talha from Ibn Abbas regarding the saying of the Mighty and Majestic: {Except when he wished (tamanna)} he said: except when he spoke {Satan threw into his wish (umniyyatihi)} he said: into his speech {then Allah abolishes what Satan throws} he said: so Allah invalidates what Satan throws.

---

(1) Imam Al-Razi refuted this statement in his Tafsir (23/53) after mentioning the report of Ibn Abbas by saying: This implies that he (peace and blessings be upon him) could not distinguish between the infallible angel and the wicked devil!! (2) In Ash-

Shifa (2/296) (and the speech is from him): he would have almost. (3) Ash-Shifa 2/296 - 297. (4) In Ma'ani al-Qur'an 3/253.

४३० सूरह अल-हज्ज: आयत ५२

"उनकी सिफारिश की आशा की जाती है।" यह व्याख्या, भले ही यह पहले की तुलना में अधिक प्रशंसनीय हो (1), पहली व्याख्या ही भरोसेमंद है, इसलिए प्रमाणित विद्वानों द्वारा इसे चुनने के कारण इससे विचलित होकर किसी दूसरी व्याख्या पर नहीं जाना चाहिए।

और हदीस की कमजोरी किसी भी व्याख्या को अनावश्यक बना देती है, और अल्लाह की स्तुति हो। उसकी कमजोरी और उसकी शिथिलता को कुरान से जो संकेत देते हैं, उनमें सर्वशक्तिमान का यह वचन भी शामिल है: {और वास्तव में, वे आपको प्रलोभित करने ही वाले थे} [अल-इसरा: 73], दो आयतें; क्योंकि वे उनके द्वारा वर्णित विवरण को खारिज करती हैं; क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उल्लेख किया है कि वे उसे प्रलोभित करने वाले थे ताकि वह गढ़े, और यदि उसने उसे मजबूत नहीं किया होता, तो वह (2) उनकी ओर झुक जाता। इसकी सामग्री और समझ यह है कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उसे गढ़ने से बचाया, और उसे मजबूत किया ताकि वह उनकी ओर थोड़ा भी न झुके, तो बहुत अधिक तो दूर की बात है। फिर भी वे अपनी कमजोर सूचनाओं में वर्णन करते हैं कि उन्होंने अपने देवताओं की प्रशंसा करके झुकने और गढ़ने से परे काम किया, और यह कि उन्होंने (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) कहा: मैंने अल्लाह के विरुद्ध गढ़ा और वह कहा जो नहीं कहा गया था। यह आयत के अर्थ के विपरीत है, और यह हदीस को कमजोर करता है यदि वह प्रामाणिक होती, तो फिर जब इसकी कोई प्रामाणिकता नहीं है तो क्या बात है? यह सर्वशक्तिमान के इस वचन के समान है: {और यदि आप पर अल्लाह का अनुग्रह और उसकी दया न होती, तो उनमें से एक समूह ने आपको गुमराह करने का निश्चय कर लिया होता। लेकिन वे अपने अलावा किसी को गुमराह नहीं करते, और वे आपको बिल्कुल भी नुकसान नहीं पहुँचाएंगे} [अन-निसा: 113]। अल-कुशायरी ने कहा: कुरैश और सकीफ ने उनसे मांग की थी, जब वे उनके देवताओं के पास से गुजरे थे, कि वे अपना चेहरा उनकी ओर करें, और उन्होंने वादा किया था कि यदि वे ऐसा करेंगे तो वे उन पर विश्वास करेंगे, लेकिन उन्होंने ऐसा नहीं किया, और न ही वे ऐसा करने वाले थे! इब्न अल-अंबारी ने कहा: रसूल न तो करीब आए और न ही झुके(3)। अल-ज़ज्जाज ने कहा (4): अर्थात: वे करने ही वाले थे, और पुष्टि के लिए "इन" और "लाम" का प्रयोग हुआ।

और यह कहा गया है: "तमन्ना" (इच्छा की) का अर्थ "बात की" है, न कि "पढ़ा"; अली बिन अबी तल्हा से इब्न अब्बास के माध्यम से सर्वशक्तिमान और प्रतापी के वचन के बारे में वर्णित है: {सिवाय इसके कि जब उसने इच्छा की (तमन्ना की)} उन्होंने कहा: सिवाय इसके कि जब उसने बात की {शैतान ने

उसकी इच्छा में डाल दिया (उमनियातिही)} उन्होंने कहा: उसकी बातचीत में {फिर अल्लाह शैतान द्वारा डाली गई चीज़ों को मिटा देता है} उन्होंने कहा: तो अल्लाह शैतान द्वारा डाली गई चीज़ों को अमान्य कर देता है।

---

(1) इमाम अल-राज़ी ने इब्न अब्बास की रिपोर्ट का उल्लेख करने के बाद अपनी तफ़सीर (23/53) में इस कथन का खंडन करते हुए कहा है: इसका तात्पर्य यह है कि वह (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) मासूम फरिश्ते और दुष्ट शैतान के बीच अंतर नहीं कर सकते थे!! (2) अल-शिफ़ा (2/296) में (और भाषण उन्हीं का है): वह लगभग झुक जाता। (3) अल-शिफ़ा 2/296 - 297। (4) मानी अल-कुरान 3/253 में।

"ان کی شفاعت کی امید کی جاتی ہے۔" یہ تاویل اگرچہ اپنے سے پہلے والی سے زیادہ مشابہ ہے (1)، لیکن پہلی تاویل ہی قابل اعتماد ہے، لہٰذا محقق علماء کے اسے اختیار کرنے کی وجہ سے اس سے ہٹ کر کسی دوسری تاویل کی طرف نہیں جانا چاہیے۔

اور حدیث کا ضعف کسی بھی تاویل سے بے نیاز کر دیتا ہے، اور تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں۔ اس کے ضعف اور کمزوری پر قرآن سے دلالت کرنے والی چیزوں میں سے اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد بھی ہے: ﴿اور یقیناً وہ آپ کو بہکانے ہی والے تھے﴾ [الاسراء: 73]، دو آیات؛ کیونکہ یہ اس خبر کو رد کرتی ہیں جو انہوں نے روایت کی ہے؛ اس لیے کہ اللہ تعالیٰ نے ذکر فرمایا کہ وہ آپ کو بہکانے والے تھے تاکہ آپ افترا کریں، اور یہ کہ اگر اللہ آپ کو ثابت قدم نہ رکھتا تو آپ (2) ان کی طرف مائل ہو جاتے۔ اس کا مضمون اور مفہوم یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ نے آپ کو افترا سے بچایا، اور آپ کو ثابت قدم رکھا یہاں تک کہ آپ ان کی طرف تھوڑا سا بھی مائل نہیں ہوئے، تو زیادہ مائل ہونا کیسا ہو سکتا ہے۔ جبکہ وہ اپنی کمزور خبروں میں روایت کرتے ہیں کہ آپ نے ان کے معبودوں کی تعریف کر کے میلان اور افترا سے بڑھ کر کام کیا، اور یہ کہ آپ علیہ الصلاۃ والسلام نے فرمایا: میں نے اللہ پر افترا کیا اور وہ بات کہی جو نہیں کہی گئی تھی۔ یہ آیت کے مفہوم کے خلاف ہے، اور یہ حدیث کو ضعیف ثابت کرتی ہے اگر وہ صحیح ہوتی، تو اب کیا حال ہوگا جبکہ اس کی کوئی صحت نہیں ہے۔ یہ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی طرح ہے: ﴿اور اگر آپ پر اللہ کا فضل اور اس کی رحمت نہ ہوتی تو ان میں سے ایک گروہ نے آپ کو گمراہ کرنے کا پختہ ارادہ کر لیا تھا۔ اور وہ اپنے سوا کسی کو گمراہ نہیں کرتے، اور وہ آپ کو کچھ بھی نقصان نہیں پہنچائیں گے﴾ [النساء: 113]۔ قشیری نے کہا: قریش اور ثقیف نے آپ سے مطالبہ کیا تھا، جب آپ ان کے معبودوں کے

پاس سے گزرے، کہ آپ اپنا چہرہ ان کی طرف کریں، اور انہوں نے وعدہ کیا تھا کہ اگر آپ ایسا کریں گے تو وہ آپ پر ایمان لے آئیں گے، لیکن آپ نے ایسا نہیں کیا، اور نہ ہی آپ ایسا کرنے والے تھے! ابن الانباری نے کہا: رسول نہ قریب ہوئے اور نہ مائل ہوئے (3)۔ زجاج نے کہا (4): یعنی: قریب تھے کہ مائل ہو جاتے، اور تاکید کے لیے «إنْ» اور لام داخل ہوئے۔

اور کہا گیا ہے: «تمنَّی» کا معنی «بات کی» ہے، نہ کہ «تلاوت کی»؛ علی بن ابی طلحہ سے ابن عباس رضی اللہ عنہما کے بارے میں روایت ہے اللہ عزوجل کے اس قول کے بارے میں: ﴿مگر جب اس نے تمنا کی﴾ فرمایا: مگر جب اس نے بات کی ﴿شیطان نے اس کی تمنا میں ڈال دیا﴾ فرمایا: اس کی بات میں ﴿پھر اللہ شیطان کے ڈالے ہوئے کو مٹا دیتا ہے﴾ فرمایا: تو اللہ شیطان کے ڈالے ہوئے کو باطل کر دیتا ہے۔

---

(1) امام رازی نے اپنی تفسیر (23/53) میں ابن عباس کی خبر ذکر کرنے کے بعد اس قول کو یہ کہہ کر رد کیا ہے: اس کا تقاضا تو یہ ہے کہ آپ علیہ الصلاۃ والسلام معصوم فرشتے اور خبیث شیطان کے درمیان تمیز نہیں کر سکتے تھے!! (2) الشفاء (2/296) میں ہے (اور کلام ان ہی کا ہے): قریب تھا کہ مائل ہو جاتے۔ (3) الشفاء 2/296 - 297۔ (4) معانی القرآن 3/253 میں۔

Surah Al-Hajj: Verse 52 | Page: 431

Satan. Al-Nahhas said (1): This is among the best, loftiest, and most magnificent things said about the verse. Ahmad ibn Muhammad ibn Hanbal said: In Egypt, there is a manuscript of exegesis narrated by Ali ibn Abi Talha; if a man were to travel specifically to Egypt for it, it would not be too much.

The meaning based on this is: Whenever the Prophet ﷺ spoke to himself (thought to himself), Satan would cast into his thoughts from a surrounding perspective, saying: If only you asked Allah, Mighty and Majestic, to grant you spoils so the Muslims could prosper. Allah, Mighty and Majestic, knows that the benefit lies elsewhere, so He annuls what Satan casts, as Ibn Abbas (may Allah be pleased with them) said. Al-Kisa'i and al-Farra' both related: "Tamanna" (wished/desired) means when he talks to himself, and this is well-known in the language. They also related: "Tamanna" means when he recited (2). It was also narrated from Ibn Abbas, and said by Mujahid, al-Dahhak, and others (3).

Abu al-Hasan ibn Mahdi (4) said: This wishing/desiring has nothing to do with the Quran or revelation. Rather, when the Prophet ﷺ's hands were empty of money and he saw the poor condition of his companions, he would wish for the world in his heart through Satan's whispering.

Al-Mahdawi mentioned from Ibn Abbas that the meaning is: When he spoke, Satan cast into his speech; and this is the choice of Al-Tabari (5).

I say: Allah's saying: {That He may make what Satan casts a trial...} [Surah Al-Hajj: 53], refutes the idea of inner self-talk. Ibn Atiyya said: There is no disagreement that Satan's casting is only through audible words, by which the trial occurred (6), and Allah knows best.

(1) In I'rab al-Qur'an 3/104, and what precedes it from it, and the report of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them) was extracted by al-Tabari 16/609-610. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/104, and the words of al-Farra' in Ma'ani al-Qur'an 2/229. (3) Extracted from Mujahid and al-Dahhak by al-Tabari 16/610, and mentioned from Ibn Abbas by al-Wahidi 3/276. (4) He is Ali ibn Muhammad ibn Mahdi, and his biography has preceded in 9/326. (5) In his Tafsir 16/610, and the report of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them) preceded recently. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/129, and it preceded on page 426 of this volume.

शैतान। अल-नहहास ने कहा (1): यह इस आयत के बारे में कही गई सबसे अच्छी, ऊँची और शानदार बातों में से है। अहमद बिन मुहम्मद बिन हंबल ने कहा: मिस्र में तफ़सीर (व्याख्या) की एक पांडुलिपि है जिसे अली बिन अबी तल्हा ने सुनाया है; यदि कोई व्यक्ति विशेष रूप से इसके लिए मिस्र की यात्रा करे, तो यह अधिक नहीं होगा।

इसके आधार पर अर्थ यह है: जब भी पैगंबर ﷺ अपने मन में बात करते (विचार करते), तो शैतान उनके विचारों में आस-पास के दृष्टिकोण से डाल देता, और कहता: काश आपने अल्लाह, सर्वशक्तिमान और प्रतापी से माल-ए-ग़नीमत की माँग की होती ताकि मुसलमानों की स्थिति सुधर जाए। अल्लाह, सर्वशक्तिमान और प्रतापी जानता है कि भलाई किसी और चीज़ में है, इसलिए वह उसे निरस्त कर देता है जो शैतान डालता है, जैसा कि इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) ने कहा है। अल-किसाई और अल-फर्रा दोनों ने बताया: "तमन्ना" का अर्थ है जब वह खुद से बात करता है, और यह भाषा में प्रसिद्ध है। उन्होंने यह भी बताया: "तमन्ना" का अर्थ है जब उसने पाठ किया (2)। यह इब्न अब्बास से भी वर्णित है, और मुजाहिद, अल-दहक और अन्य ने भी यही कहा है (3)।

अबू अल-हसन बिन महदी (4) ने कहा: यह "तमन्ना" कुरान या वह्य (प्रकाशना) से संबंधित नहीं है। बल्कि, जब पैगंबर ﷺ के हाथ धन से खाली होते और वह अपने साथियों की बुरी स्थिति देखते, तो वह शैतान के वसवसे (फुसफुसाहट) के माध्यम के अपने दिल में दुनिया की इच्छा करते।

अल-महदवी ने इब्न अब्बास से उल्लेख किया कि अर्थ यह है: जब उन्होंने बात की, तो शैतान ने उनकी बातचीत में डाल दिया; और यही अल-तबरी (5) की पसंद है।

मैं कहता हूँ: अल्लाह का कथन: {ताकि वह शैतान की डाली हुई चीज़ को एक आज़माइश बना दे...} [सूरह अल-हज्ज: 53], मन की बात के विचार का खंडन करता है। इब्न अतिया ने कहा: इसमें कोई विवाद नहीं है कि शैतान का डालना केवल सुनाई देने वाले शब्दों के माध्यम से होता है, जिससे आज़माइश (परीक्षा) हुई (6), और अल्लाह बेहतर जानता है।

(1) इराब अल-कुरान 3/104 में, और उससे पहले का हिस्सा, और इब्न अब्बास की रिपोर्ट को अल-तबरी 16/609-610 ने उद्धृत किया है। (2) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 3/104, और मा'नी अल-कुरान 2/229 में अल-फर्रा के शब्द। (3) मुजाहिद और अल-दहक से अल-तबरी 16/610 द्वारा निकाला गया, और अल-वाहिदी 3/276 द्वारा इब्न अब्बास से उल्लेख किया गया। (4) वह अली बिन

मुहम्मद बिन महदी हैं, और उनकी जीवनी 9/326 में पहले आ चुकी है। (5) उनकी तफ़सीर 16/610 में, और इब्न अब्बास की रिपोर्ट हाल ही में पहले आई है। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/129, और इस खंड के पृष्ठ 426 पर पहले आ चुका है।

شیطان۔ النحاس نے کہا (1): یہ اس آیت کے بارے میں کہی گئی بہترین، بلند ترین اور سب سے عظیم باتوں میں سے ہے۔ اور احمد بن محمد بن حنبل نے کہا: مصر میں تفسیر کا ایک صحیفہ (نسخہ) ہے جسے علی بن ابی طلحہ نے روایت کیا ہے، اگر کوئی شخص صرف اس کے لیے مصر کا سفر کرے تو یہ زیادہ نہیں ہوگا۔

اور اس کے مطابق معنی یہ ہے: کہ نبی ﷺ جب اپنے آپ سے بات کرتے (دل میں سوچتے) تو شیطان ان کے کلام میں ارد گرد کے پہلو سے وسوسہ ڈال دیتا، اور کہتا: کاش آپ اللہ عزوجل سے سوال کرتے کہ وہ آپ کو غنیمت عطا فرمائے تاکہ مسلمانوں کے حالات کشادہ ہو جائیں۔ اور اللہ عزوجل جانتا ہے کہ بھلائی اس کے علاوہ کسی اور چیز میں ہے، چنانچہ اللہ اس چیز کو باطل کر دیتا ہے جو شیطان ڈالتا ہے جیسا کہ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا۔ اور الکسائی اور الفراء دونوں نے حکایت کی ہے: "تمنا" کا مطلب ہے جب وہ اپنے آپ سے بات کرے، اور لغت میں یہی معروف ہے۔ اور ان دونوں نے یہ بھی حکایت کی ہے: "تمنا" کا مطلب ہے جب اس نے تلاوت کی (2)۔ اور یہ ابن عباس سے بھی مروی ہے، اور مجاہد، ضحاک اور دوسروں نے بھی یہی کہا ہے (3)۔

اور ابو الحسن بن مہدی (4) نے کہا: یہ "تمنا" قرآن اور وحی میں سے کچھ نہیں ہے، بلکہ نبی ﷺ کے ہاتھ جب مال سے خالی ہوتے اور وہ اپنے صحابہ کی بری حالت دیکھتے، تو وہ اپنے دل میں دنیا کی تمنا کرتے اور شیطان کے وسوسے سے۔

اور المہدوی نے ابن عباس سے ذکر کیا ہے کہ معنی یہ ہے: جب انہوں نے کلام کیا تو شیطان نے ان کے کلام میں (کچھ) ڈال دیا؛ اور یہی طبری (5) کا انتخاب ہے۔

میں کہتا ہوں: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {تاکہ وہ شیطان کی ڈالی ہوئی چیز کو فتنہ بنا دے} [سورۃ الحج: 53]، حدیثِ نفس (دل کی بات) کی تردید کرتا ہے، اور ابن عطیہ نے کہا ہے: اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ شیطان کا ڈالنا صرف سنائی دینے والے الفاظ کے ذریعے ہوتا ہے، جس سے فتنہ واقع ہوا (6)، واللہ اعلم۔

(1) إعراب القرآن 3/104 میں، اور اس سے پہلے کی عبارت، اور ابن عباس رضی اللہ عنہما کی خبر کو طبری 16/609-610 نے روایت کیا ہے۔ (2) إعراب القرآن للنحاس 3/104، اور معانی القرآن میں الفراء کا کلام 2/229۔ (3) اسے مجاہد اور ضحاک سے طبری 16/610 نے نکالا ہے، اور الواحدی 3/276 نے ابن عباس سے اسے ذکر کیا ہے۔ (4) وہ علی بن محمد بن مہدی ہیں، اور ان کا تذکرہ 9/326 میں گزر چکا ہے۔ (5) اپنی تفسیر 16/610 میں، اور ابن عباس رضی اللہ عنہما کی خبر حال ہی میں گزری ہے۔ (6) المحرر الوجیز 4/129، اور اسی جلد کے صفحہ 426 پر گزر چکا ہے۔

Surah Al-Hajj: Verse 52 432

Al-Nahhas said (1): "If the hadith were authentic and its chain of narration connected, the meaning in it would be correct. The meaning of 'saha' (erred/forgot) would be 'dropped' (2). The interpretation would then be: 'Have you seen al-Lat and al-Uzza,' and the sentence ends there. Then he dropped: 'and the high-flying cranes (al-gharanieq al-ula)'; meaning the angels. For 'verily their intercession,' the pronoun refers to the angels. As for those who narrated: 'Indeed they are the high-flying cranes,' there are several answers regarding this narration; among them is that the statement is omitted as Arabs do in many things. It is also possible that it is without omission and is meant as a rebuke; because before it is 'Have you seen,' and this would be an argument against them. If this happened during prayer, then speech was permissible in prayer at that time."

It has been narrated in this story that among what was recited was: "Have you seen al-Lat and al-Uzza, and Manat, the other third? And the high-flying cranes, and indeed their intercession is hoped for." This meaning was narrated from Mujahid (3). Al-Hasan said: By "high-flying cranes," he meant the angels (4). Al-Kalbi also explained "al-gharanieq" as being the angels. This is because the disbelievers used to believe [that] the idols and the angels were the daughters of God, as Allah the Almighty recounted about them and refuted them in this Surah by saying: "Is for you the male and for Him the female?" [An-Najm: 21]. So Allah denied all of this from their speech. Hoping for intercession from the angels is correct, but when the polytheists interpreted this mention to mean their gods, and Satan confused them with that, Allah annulled what Satan cast, and Allah established His verses. He removed the recitation of those two phrases through which Satan found a way to cause confusion, just as much of the Quran was abrogated and its recitation removed (5).

Al-Qushayri said: "This is not sound; because of His saying: {Then Allah abolishes that which Satan throws}, meaning He nullifies it, and the intercession of the angels is not nullified."

---

(1) In I'rab al-Qur'an 3/103. (2) Refers to the report of al-Zuhri from Abu Bakr bin Abd al-Rahman, which contains: "saha" (he erred), and it was previously mentioned on p. 425 of this volume. (3) Mentioned by Judge Iyad in al-Shifa 2/302, and mentioned by al-Razi 23/53 without attribution. (4) Mentioned from al-Hasan by al-Mawardi in al-Nukat wa al-Uyun 4/35. (5) Al-Shifa 2/302-303, and what was previously between brackets is from it.

सूरह अल-हज्ज: आयत 52 432

अल-नह्हास ने कहा (1): "यदि हदीस सही होती और उसकी इसनाद (परंपरा की कड़ी) जुड़ी होती, तो उसमें अर्थ सही होता। 'सहा' (भूलना) का अर्थ 'गिरा देना' (2) होता। और इसका अनुमान होता: 'क्या तुमने अल-लात और अल-उज़्ज़ा को देखा है', और बात पूरी हो जाती। फिर उन्होंने 'और उच्च-उड़ान सारस (अल-ग़रानीक़ अल-उला)' को गिरा दिया; यानी फरिश्ते। क्योंकि 'निश्चित रूप से उनकी सिफ़ारिश,' इसमें सर्वनाम फरिश्तों की ओर जाता है। और जहाँ तक उन लोगों का सवाल है जिन्होंने वर्णन किया: 'वास्तव में वे उच्च-उड़ान सारस हैं,' तो उनके वर्णन के कई उत्तर हैं; उनमें से एक यह है कि कथन लुप्त है जैसा कि अरब कई चीज़ों में उपयोग करते हैं। और यह भी संभव है कि यह बिना किसी लोप के हो, और फटकार के रूप में हो; क्योंकि इससे पहले 'क्या तुमने देखा' है, और यह उनके खिलाफ एक तर्क होगा। यदि यह नमाज़ के दौरान हुआ, तो उस समय नमाज़ में बोलना जायज़ था।"

इस कहानी में यह भी वर्णित है कि जो कुछ पढ़ा जाता था उसमें यह भी था: "क्या तुमने अल-लात और अल-उज़्ज़ा, और मनात, दूसरी तीसरी को देखा है? और उच्च-उड़ान सारस, और वास्तव में उनकी सिफ़ारिश की आशा की जाती है।" मुजाहिद (3) से इसका अर्थ वर्णित है। अल-हसन ने कहा: "उच्च-उड़ान सारस" से उनका मतलब फरिश्ते (4) थे, और अल-कल्बी ने भी "अल-ग़रानीक़" की व्याख्या फरिश्तों के रूप में की है। ऐसा इसलिए है क्योंकि काफिरों का मानना था कि मूर्तियाँ और फरिश्ते ईश्वर की बेटियाँ हैं, जैसा कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उनके बारे में बताया और इस सूरह में उनसे कहा: "क्या तुम्हारे लिए पुत्र हैं और उसके लिए पुत्रियाँ?" [अन-नज्म: 21]। तो अल्लाह ने उनकी इन सभी बातों का खंडन किया। फरिश्तों से सिफ़ारिश की उम्मीद करना सही है, लेकिन जब बहुदेववादियों ने इस उल्लेख का अर्थ अपने देवताओं से लगाया, और शैतान ने उन्हें इसके साथ भ्रमित किया; तो अल्लाह ने शैतान द्वारा डाली गई चीज़ को रद्द कर दिया, और अल्लाह ने अपनी आयतों को पुख्ता किया, और उन दो शब्दों के पाठ को हटा दिया जिनके माध्यम से शैतान को भ्रम पैदा करने का रास्ता मिल गया था, जैसा कि कुरान का बहुत सा हिस्सा निरस्त (मंसूख) कर दिया गया और उसका पाठ हटा दिया गया (5)।

अल-कुशैरी ने कहा: "यह सही नहीं है; क्योंकि अल्लाह का वचन है: {फिर अल्लाह उस चीज़ को मिटा देता है जो शैतान डालता है} यानी: वह उसे अमान्य कर देता है, जबकि फरिश्तों की सिफ़ारिश अमान्य नहीं है।"

(1) इ'राब अल-क़ुरआन 3/103 में। (2) अबू बक्र बिन अब्द अल-रहमान से अल-ज़ुहरी की रिपोर्ट को संदर्भित करता है, जिसमें है: "सहा", और यह इस भाग के पृष्ठ 425 पर पहले उल्लेख किया गया है। (3) काजी अयाज़ द्वारा अल-शिफा 2/302 में उल्लेख किया गया है, और अल-राज़ी 23/53 द्वारा बिना किसी श्रेय के उल्लेख किया गया है। (4) अल-मावर्दी द्वारा अल-नुकत वल-उयून 4/35 में अल-हसन से उल्लेख किया गया है। (5) अल-शिफा 2/302 - 303, और जो पहले कोष्ठक में था वह उसी से है।

سورہ الحج: آیت ۵۲ ۴۳۲

النحاس نے کہا (۱): "اگر حدیث صحیح ہوتی اور اس کی سند متصل ہوتی تو اس کا معنی درست ہوتا، اور 'سہا' (بھولنے) کا معنی 'گرانا/حذف کرنا' (۲) ہوتا۔ اور اس کی تقدیر (تشریح) یہ ہوتی: 'کیا تم نے لات اور عزیٰ کو دیکھا ہے'، اور بات ختم ہو جاتی۔ پھر اس نے 'والغرانیق العلا' (اور بلند پرواز کونجیں) کو گرا دیا؛ یعنی فرشتے۔ کیونکہ 'یقیناً ان کی شفاعت،' میں ضمیر فرشتوں کی طرف لوٹتی ہے۔ اور جہاں تک ان کا تعلق ہے جنہوں نے روایت کیا: 'بے شک وہ بلند پرواز کونجیں ہیں،' تو ان کی روایت کے کئی جوابات ہیں؛ ان میں سے ایک یہ ہے کہ قول محذوف ہے جیسا کہ عرب بہت سی چیزوں میں استعمال کرتے ہیں۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ یہ بغیر حذف کے ہو اور بطور ڈانٹ ڈپٹ (توبیخ) ہو؛ کیونکہ اس سے پہلے 'کیا تم نے دیکھا' ہے، اور یہ ان کے خلاف ایک دلیل ہوگی۔ اگر یہ نماز کے دوران ہوا تھا تو اس وقت نماز میں کلام کرنا مباح تھا۔"

اس قصے میں یہ بھی روایت کیا گیا ہے کہ جو پڑھا جاتا تھا اس میں یہ بھی تھا: "کیا تم نے لات اور عزیٰ کو دیکھا، اور تیسری منات کو؟ اور بلند پرواز کونجیں، اور بے شک ان کی شفاعت کی امید کی جاتی ہے۔" اس کا معنی مجاہد (۳) سے مروی ہے۔ الحسن نے کہا: 'غرانیق علا' سے ان کی مراد فرشتے (۴) تھے، اور اسی طرح کلبی نے 'غرانیق' کی تفسیر فرشتے ہی کی ہے۔ اور یہ اس لیے ہے کہ کفار کا عقیدہ تھا [کہ] بت اور فرشتے اللہ کی بیٹیاں ہیں، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے ان کے بارے میں بیان فرمایا اور اس سورہ میں ان پر رد کرتے ہوئے فرمایا: "کیا تمہارے لیے بیٹے ہیں اور اس کے لیے بیٹیاں؟" [النجم: ۲۱]۔ تو اللہ نے ان کے اس تمام قول کا انکار کیا۔ اور فرشتوں سے شفاعت کی امید رکھنا درست ہے، لیکن جب مشرکین نے اس ذکر سے اپنے معبود مراد لیے اور شیطان نے اس کے ذریعے انہیں مغالطے میں ڈالا؛ تو اللہ نے اسے ختم کر دیا جو شیطان نے

ڈالا تھا، اور اللہ نے اپنی آیات کو پختہ کر دیا، اور ان دو الفاظ کی تلاوت کو اٹھا لیا جنکے ذریعے شیطان نے مغالطہ پیدا کرنے کا راستہ پایا تھا، جیسا کہ قرآن کا بہت سا حصہ منسوخ ہوا اور اس کی تلاوت اٹھا لی گئی (۵)۔

القشیری نے کہا: "یہ درست نہیں ہے؛ کیونکہ اللہ کا فرمان ہے: {پھر اللہ مٹا دیتا ہے جو شیطان ڈالتا ہے} یعنی: اسے باطل کر دیتا ہے، جبکہ فرشتوں کی شفاعت باطل نہیں ہے۔"

---

(۱) اعراب القرآن ۳/۱۰۳ میں۔ (۲) ابوبکر بن عبدالرحمن سے زہری کی اس خبر کی طرف اشارہ ہے جس میں 'سہا' ہے، اور یہ اس حصے کے ص ۴۲۵ پر گزر چکا ہے۔ (۳) اسے قاضی عیاض نے الشفا ۲/۳۰۲ میں ذکر کیا ہے، اور رازی نے ۲۳/۵۳ میں بغیر کسی نسبت کے ذکر کیا ہے۔ (۴) اسے ماوردی نے النکت والعیون ۴/۳۵ میں الحسن سے ذکر کیا ہے۔ (۵) الشفا ۲/۳۰۲ - ۳۰۳، اور جو اس سے پہلے بریکٹ میں تھا وہ اسی سے ہے۔

433

Surah Al-Hajj: Verses 53 - 54

"And Allah is All-Knowing, All-Wise." "All-Knowing" of what He revealed to His Prophet ﷺ. "All-Wise" in His creation.

His words, Exalted be He: {That He may make what Satan throws a trial for those in whose hearts is disease and those whose hearts are hardened. And indeed, the wrongdoers are in extreme dissension. (53)}

His words, Exalted be He: {That He may make what Satan throws a trial}, meaning: a misguidance {for those in whose hearts is disease}, meaning: polytheism and hypocrisy, {and those whose hearts are hardened}, so they do not soften for the command of Allah Almighty. Al-Tha'labi said: In the verse, there is evidence that prophets may experience oversight, forgetfulness, and error through the whispering of Satan, or when the heart is occupied until one errs, then he is alerted and returns to what is correct, which is the meaning of His words: {Then Allah abolishes that which Satan throws; then Allah makes precise His verses}. However, error only occurs in the manner that any one of us might err. As for what is attributed to them regarding the saying: "Those are the high gharaniq (cranes/idols)," it is a lie against the Prophet ﷺ; because it contains the glorification of idols, and that is not permissible for prophets, just as it is not permissible for one to read some of the Quran and then recite poetry and say: "I made a mistake and thought it (1) was Quran."

{And indeed, the wrongdoers are in extreme dissension}, meaning: the disbelievers are in opposition, disobedience, and enmity against Allah, Mighty and Majestic, and His Messenger ﷺ. This has been previously mentioned in "Al-Baqarah" (2), and all praise is due to Allah alone.

His words, Exalted be He: {And so those who were given knowledge may know that it is the truth from your Lord and [therefore] believe in it, and their hearts may humbly submit to it. And indeed, Allah is the Guide of those who have believed to a straight path. (54)}

His words, Exalted be He: {And so those who were given knowledge may know}, meaning: from among the believers. And it was said: the People of the Book. {that it}, meaning: that which has been made precise from the verses of the Quran is {the truth from your Lord, and they may believe in it, and their hearts may humbly submit

to it}, meaning: they humble themselves and find peace. And it was said: they become pure. {And indeed, Allah is the Guide of those who have believed}. Abu Haiwah recited: "And indeed, Allah is a Guide for those who have believed" with tanween (3). {To a straight path}.

(1) In (Zha): Or thought it. (2) 2/419. (3) Irregular Recitations, p. 96.

433

सूरा अल-हज्ज: आयतें 53 - 54

"और अल्लाह सर्वज्ञ और तत्वदर्शी है।" अपने नबी ﷺ पर जो वह्य (प्रकाशना) अवतरित की गई, उसका "सर्वज्ञ" है। अपनी सृष्टि में "तत्वदर्शी" (हिकमत वाला) है।

अल्लाह तआला का कथन: {ताकि वह उसे, जो शैतान डालता है, उन लोगों के लिए एक आज़माइश बना दे जिनके दिलों में रोग है और जिनके दिल कठोर हैं। और निःसंदेह ज़ालिम (अत्याचारी) बड़े विरोध में हैं। (53)}

अल्लाह तआला का कथन: {ताकि वह उसे, जो शैतान डालता है, एक आज़माइश बना दे}, अर्थात: गुमराह {उन लोगों के लिए जिनके दिलों में रोग है}, अर्थात: शिर्क और पाखंड (निफ़ाक़), {और जिनके दिल कठोर हैं}, तो वे अल्लाह तआला के आदेश के लिए कोमल नहीं होते। अल-थालाबी ने कहा: आयत में इस बात का प्रमाण है कि नबियों से शैतान के वसवसों (कुविचारों) के कारण, या दिल के किसी और काम में लगे होने के कारण चूक, विस्मृति और गलती होना संभव है, फिर उन्हें सचेत किया जाता है और वे सही बात की ओर लौट आते हैं, और यही अल्लाह के इस कथन का अर्थ है: {फिर अल्लाह उसे मिटा देता है जो शैतान डालता है, फिर अल्लाह अपनी आयतों को पक्का कर देता है}। लेकिन गलती केवल उसी तरह होती है जैसे हम में से कोई गलती करता है। जहाँ तक उनके उस कथन का संबंध है: "वे ऊँची गर्नीक (सारस/मूर्तियाँ) हैं," तो यह नबी ﷺ पर एक झूठ है; क्योंकि इसमें मूर्तियों की महिमा है, और यह नबियों के लिए जायज़ नहीं है, जैसे यह जायज़ नहीं है कि कोई कुरान का कुछ हिस्सा पढ़े और फिर कविता पढ़े और कहे: "मुझसे गलती हो गई और मैंने समझा (1) कि यह कुरान है।"

{और निःसंदेह ज़ालिम बड़े विरोध में हैं}, अर्थात: काफ़िर अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ला और उसके रसूल ﷺ के बड़े विरोध, अवज्ञा और शत्रुता में हैं। और यह पहले "अल-बक़रह" (2) में गुज़र चुका है और समस्त प्रशंसा अकेले अल्लाह के लिए है।

अल्लाह तआला का कथन: {और ताकि वे लोग जिन्हें ज्ञान दिया गया है, जान लें कि वह तेरे रब की ओर से सत्य है, फिर वे उस पर ईमान ले आएँ और उनके दिल उसके आगे झुक जाएँ। और निःसंदेह अल्लाह ईमान लाने वालों को सीधे मार्ग की ओर ले जाने वाला है। (54)}

अल्लाह तआला का कथन: {और ताकि वे लोग जिन्हें ज्ञान दिया गया है, जान लें}, अर्थात: मोमिनों में से। और कहा गया है: अहल-ए-किताब (किताब वाले)। {कि वह}, अर्थात: कुरान की वे आयतें जो पक्की की गई हैं, वही {तेरे रब की ओर से सत्य है, फिर वे उस पर ईमान ले आएँ और उनके दिल उसके आगे झुक जाएँ}, अर्थात: विनम्र हो जाएँ और शांत हो जाएँ। और कहा गया है: शुद्ध हो जाएँ। {और निःसंदेह अल्लाह ईमान लाने वालों को मार्ग दिखाने वाला है}। अबू हैवा ने पढ़ा: "व इन्नल्लाहा लहादिनिल्लज़ीना आमनू" तनवीन के साथ (3)। {सीधे मार्ग की ओर}।

(1) (ज़) में: या मैंने समझा। (2) 2/419। (3) अल-क़िरात अल-शाद्दाह पृष्ठ 96।

۴۳۳

سورة الحج: آیات ۵۳ - ۵۴

﴿وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾ «علیم» اس سے جو اس نے اپنے نبی ﷺ پر وحی فرمائی۔ «حکیم» اپنی تخلیق میں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿تاکہ وہ اس چیز کو جو شیطان ڈالتا ہے ان لوگوں کے لیے آزمائش بنا دے جن کے دلوں میں روگ ہے اور جن کے دل سخت ہیں۔ اور بے شک ظالم پرلے درجے کی مخالفت میں ہیں۔ ۵۳﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿تاکہ وہ اسے جو شیطان ڈالتا ہے فتنہ (آزمائش) بنا دے﴾ یعنی: گمراہی ﴿ان لوگوں کے لیے جن کے دلوں میں روگ ہے﴾ یعنی: شرک اور نفاق، ﴿اور جن کے دل سخت ہیں﴾ پس وہ اللہ تعالیٰ کے حکم کے لیے نرم نہیں ہوتے۔ ثعلبی نے کہا: اور آیت میں اس بات کی دلیل ہے کہ انبیاء پر شیطان کے وسوسے سے، یا دل کی مشغولیت کے وقت سہو، نسیان اور غلطی جائز ہے یہاں تک کہ وہ غلطی کر جائیں، پھر انہیں متنبہ کیا جاتا ہے اور وہ صحیح کی طرف لوٹ آتے ہیں، اور یہی اللہ کے اس قول کا معنی ہے: ﴿پھر اللہ مٹا دیتا ہے جو شیطان ڈالتا ہے پھر اللہ اپنی آیات کو پختہ کر دیتا ہے﴾۔ لیکن غلطی صرف اسی حد تک ہوتی ہے جیسے ہم میں سے کوئی غلطی کرتا ہے، رہا وہ قول جو ان کی طرف منسوب کیا جاتا ہے: "وہ بلند مرتبہ غرانق (بت) ہیں"، تو یہ نبی ﷺ پر جھوٹ ہے؛ کیونکہ اس میں بتوں کی تعظیم ہے، اور یہ انبیاء کے لیے جائز نہیں ہے، جیسا کہ یہ جائز نہیں ہے کہ کوئی قرآن کا کچھ حصہ پڑھے پھر شعر پڑھے اور کہے: مجھ سے غلطی ہوئی اور میں نے اسے (۱) قرآن سمجھا۔

﴿اور بے شک ظالم پرلے درجے کی مخالفت میں ہیں﴾ یعنی: کافر اللہ عزوجل اور اس کے رسول ﷺ کی پرلے درجے کی مخالفت، نافرمانی اور دشمنی میں ہیں۔ اور یہ پہلے "البقرہ" (۲) میں گزر چکا ہے اور تمام تعریفیں اکیلے اللہ ہی کے لیے ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور تاکہ وہ لوگ جنہیں علم دیا گیا ہے جان لیں کہ وہ تیرے رب کی طرف سے حق ہے تو وہ اس پر ایمان لائیں اور ان کے دل اس کے سامنے جھک جائیں، اور بے شک اللہ ایمان لانے والوں کو سیدھی راہ دکھانے والا ہے ۵۴﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور تاکہ وہ لوگ جنہیں علم دیا گیا ہے جان لیں﴾ یعنی: مومنین میں سے۔ اور کہا گیا: اہل کتاب۔ ﴿کہ وہ﴾ یعنی: قرآن کی وہ آیات جو پختہ کی گئی ہیں وہی ﴿تیرے رب کی طرف سے حق ہے تو وہ اس پر ایمان لائیں اور ان کے دل اس کے سامنے جھک جائیں﴾ یعنی: عاجزی کریں اور پرسکون ہو جائیں| اور کہا گیا: خالص ہو جائیں۔ ﴿اور بے شک اللہ ایمان لانے والوں کو ہدایت دینے والا ہے﴾ ابو حیوہ نے «وإنَّ اللهَ لهادِ الذين آمنوا» تنوین کے ساتھ پڑھا ہے (۳)۔ ﴿سیدھے راستے کی طرف﴾۔

(۱) (ظ) میں: یا میں نے اسے سمجھا۔ (۲) ۲/۴۱۹۔ (۳) القراءات الشاذة ص ۹۶۔

Surah Al-Hajj: Ayah 55 434 Meaning: He strengthens them upon guidance. The words of the Almighty: {And those who disbelieve will not cease to be in doubt about it until the Hour comes upon them unexpectedly or there comes to them the punishment of a barren day (55)} The words of the Almighty: {And those who disbelieve will not cease to be in doubt about it} means in doubt about the Quran; Ibn Jurayj and others said: regarding the religion, which is the Straight Path (1). It was also said: concerning what Satan cast onto the tongue of Muhammad ﷺ, and they say: why did he mention the idols favorably and then turn away from them? Abu Abd al-Rahman al-Sulami read: "fi muryatin" with a damma on the mim, but the kasra is more well-known; mentioned by al-Nahhas (2). {until the Hour comes upon them} i.e., the Day of Resurrection {unexpectedly} i.e., suddenly {or there comes to them the punishment of a barren day}. Al-Dahhak said: a punishment of a day that has no night, which is the Day of Resurrection (3). Al-Nahhas (4): The Day of Resurrection is called "barren" (aqim) because no day follows it like it; which is the meaning of al-Dahhak's statement. In the language, "aqim" refers to someone who has no child. Since a child is between parents, and days used to follow one another before and after; following was made with posteriority like the form of birth. Since there was no day after that day, it was described as barren. Ibn Abbas, Mujahid, and Qatada said: What is meant is the punishment of the Day of Badr (5), and the meaning of "barren" is: there is no parallel to its greatness; because the angels fought in it. Ibn Jurayj: because they were not given respite in it... (1) Tafsir al-Baghawi 3/295, and the statement of Ibn Jurayj was recorded by al-Tabari 16/615. (2) In I'rab al-Qur'an 3/104. (3) Recorded by al-Tabari 16/616. (4) In I'rab al-Qur'an 3/104. (5) Al-Waseet 3/277, and recorded from Mujahid and Qatada by al-Tabari 16/616 - 617.

सूरह अल-हज: आयत 55 434 अर्थ: वह उन्हें मार्गदर्शन पर सुदृढ़ करता है। सर्वशक्तिमान का कथन: {और जो लोग अविश्वासी हैं वे इसके बारे में संदेह में बने रहेंगे जब तक कि प्रलय की घड़ी उन पर अचानक न आ जाए या उन पर एक बाँझ (निःसंतान) दिन का दंड न आ जाए (55)} सर्वशक्तिमान का कथन: {और जो लोग अविश्वासी हैं वे इसके बारे में संदेह में बने रहेंगे} इसका अर्थ है कुरान के बारे में संदेह में; इब्न जुरैज और अन्य ने कहा: धर्म के बारे में, जो सीधा रास्ता है (1)। और यह भी कहा गया है: उस बारे में जो शैतान ने मुहम्मद ﷺ की जुबान पर डाल दिया था, और वे कहते हैं: उन्होंने मूर्तियों का अच्छे शब्दों में उल्लेख क्यों किया और फिर उनसे विमुख क्यों हो गए? अबू अब्द अल-रहमान अल-सुलमी ने "मीम" पर धम्मा के साथ "फि मुरयतिन" पढ़ा, लेकिन कसरा अधिक प्रसिद्ध है; अल-नहस द्वारा उल्लेख किया गया है (2)। {जब तक कि उन पर घड़ी न आ जाए} यानी क़यामत का दिन {अचानक} यानी अचानक {या उनके पास एक बाँझ दिन की सजा आ जाए}। अल-दहाक ने कहा: एक ऐसे दिन की सजा जिसकी कोई रात नहीं है, जो क़यामत का दिन है (3)। अल-नहस (4): क़यामत के दिन को "बाँझ" (अक़ीम) कहा जाता है क्योंकि इसके बाद इसके जैसा कोई दिन नहीं आता; जो अल-दहाक के कथन का अर्थ है। भाषा में, "अक़ीम" का अर्थ उस व्यक्ति से है जिसकी कोई संतान न हो। चूंकि संतान माता-पिता के बीच होती है, और दिन पहले और बाद में एक-दूसरे के पीछे आते थे; बाद में आने को जन्म की प्रक्रिया की तरह बनाया गया। चूंकि उस दिन के बाद कोई दिन नहीं था, इसलिए इसे बाँझ के रूप में वर्णित किया गया। इब्न अब्बास, मुजाहिद और कतादा ने कहा: इसका अर्थ बद्र के दिन की सजा है (5), और "बाँझ" का अर्थ है: इसकी महानता में इसका कोई सानी नहीं है; क्योंकि इसमें फरिश्तों ने युद्ध किया था। इब्न जुरैज: क्योंकि उसमें उन्हें मोहलत नहीं दी गई... (1) तफ़सीर अल-बघवी 3/295, और इब्न जुरैज का कथन अल-तबरी 16/615 द्वारा उद्धृत किया गया है। (2) इ'राब अल-कुरान 3/104 में। (3) अल-तबरी 16/616 द्वारा उद्धृत। (4) इ'राब अल-कुरान 3/104 में। (5) अल-वसीत 3/277, और मुजाहिद और कतादा से अल-तबरी 16/616 - 617 द्वारा उद्धृत।

سورة الحج: آیت ۵۵ ۴۳۴ یعنی: وہ انہیں ہدایت پر ثابت قدم رکھتا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَا يَزَالُ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي مِرْيَةٍ مِّنْهُ حَتَّىٰ تَأْتِيَهُمُ السَّاعَةُ بَغْتَةً أَوْ يَأْتِيَهُمْ عَذَابُ يَوْمٍ عَقِيمٍ (۵۵)﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَا يَزَالُ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي مِرْيَةٍ مِّنْهُ﴾ یعنی قرآن کے بارے میں شک میں؛ ابن جریج اور دیگر نے کہا: دین کے بارے میں، اور وہ صراط مستقیم ہے (۱)۔ اور کہا گیا: اس بارے میں جو شیطان نے محمد ﷺ کی زبان پر ڈالا تھا، اور وہ کہتے ہیں: کیا بات ہے کہ انہوں نے بتوں کا ذکر خیر کے ساتھ کیا پھر ان سے پھر گئے؟ ابو عبد الرحمن السلمی نے "م" پر پیش کے ساتھ «في مُرْيةٍ» پڑھا، اور زیر (کسرہ) زیادہ معروف ہے؛ اسے النحاس نے ذکر کیا ہے (۲)۔ ﴿حَتَّىٰ تَأْتِيَهُمُ السَّاعَةُ﴾ یعنی: قیامت ﴿بَغْتَةً﴾ یعنی: اچانک ﴿أَوْ يَأْتِيَهُمْ عَذَابُ يَوْمٍ عَقِيمٍ﴾ ضحاک نے کہا: ایسے دن کا عذاب جس کی کوئی رات نہ ہو، اور وہ قیامت کا دن ہے (۳)۔ النحاس (۴): قیامت کے دن کو عقیم (بانجھ) کہا گیا کیونکہ اس کے بعد اس جیسا کوئی دن نہیں آتا؛ اور یہی ضحاک کے قول کا معنی ہے۔ اور لغت میں عقیم اس شخص کو کہتے ہیں جس کی کوئی اولاد نہ ہو، اور چونکہ اولاد والدین کے درمیان ہوتی ہے، اور دن پہلے اور بعد میں پے در پے آتے تھے؛ تو بعد میں آنے کو ولادت کی کیفیت کی طرح بنایا گیا، اور جب اس دن کے بعد کوئی دن نہ تھا؛ تو اسے عقیم سے موصوف کیا گیا۔ اور ابن عباس، مجاہد اور قتادہ نے کہا: اس سے مراد یوم بدر کا عذاب ہے (۵)، اور "عقیم" کا معنی ہے: اس کی عظمت میں اس کی کوئی مثال نہیں؛ اس لیے کہ اس میں فرشتوں نے قتال کیا تھا۔ ابن جریج: اس لیے کہ ان کو اس میں مہلت نہیں دی گئی... (۱) تفسیر البغوی ۳/ ۲۹۵، اور ابن جریج کا قول الطبری ۱۶/ ۶۱۵ نے نکالا ہے۔ (۲) فی إعراب القرآن ۳/ ۱۰۴۔ (۳) الطبری ۱۶/ ۶۱۶ نے نکالا ہے۔ (۴) فی إعراب القرآن ۳/ ۱۰۴۔ (۵) الوسیط ۳/ ۲۷۷، اور اسے مجاہد اور قتادہ سے الطبری نے نکالا ہے ۱۶/ ۶۱۶ - ۶۱۷۔

435 Surah Al-Hajj: Verses 55 - 59

...night, rather they were killed before evening, so it became a day without a night for them(1). Likewise is the meaning of Al-Dahhak's saying that it is the Day of Resurrection; because there is no night in it. It was also said: because there was no kindness or mercy in it, and it was barren of all good, and from it is the Almighty's saying: {When We sent against them the barren wind} [Adh-Dhariyat: 41], meaning: that which has no good in it, and does not bring rain or mercy.

His (the Almighty's) saying: {The sovereignty on that Day will be for Allah. He will judge between them. Then those who believed and did righteous deeds will be in the Gardens of Pleasure (56) And those who disbelieved and denied Our signs, for them there will be a humiliating punishment (57)}

His saying: {The sovereignty on that Day will be for Allah. He will judge between them} means on the Day of Resurrection it belongs to Allah alone, with no one to dispute or oppose Him. Sovereignty (Al-Mulk) is the expansion of the predetermined power for the one who manages the affairs. Then He clarified His judgment by saying: {Then those who believed and did righteous deeds will be in the Gardens of Pleasure. And those who disbelieved and denied Our signs, for them there will be a humiliating punishment}.

I say: It is possible that the reference in "on that Day" is to the Day of Badr, for He judged in it with the destruction of the disbeliever and the happiness of the believer. The Prophet (peace and blessings be upon him) said to Umar: "How do you know? Perhaps Allah looked upon the people of Badr and said: 'Do as you wish, for I have forgiven you'"(2).

His (the Almighty's) saying: {Those who migrated in the cause of Allah and then were killed or died, Allah will surely provide for them a good provision. And indeed, it is Allah who is the best of providers (58) He will surely cause them to enter an entrance with which they will be pleased, and indeed, Allah is Knowing and Forbearing (59)}

He singled out the mention of the migrants who died or were killed to favor and honor them over all other deceased. The reason for the revelation of this verse is that when Uthman bin Maz'un and Abu Salama bin Abdul-Asad died in Medina, some people said: "One who is killed in the cause of Allah is better than one who dies naturally," so it was revealed.

(1) Reported by Al-Tabari 16/616, and mentioned by Al-Baghawi 3/295. (2) Reported by Ahmad (600), Al-Bukhari (3007), Muslim (2494), and previously mentioned 10/78.

435 सूरह अल-हज्ज: आयतें 55 - 59

...रात, बल्कि वे शाम होने से पहले मारे गए, इसलिए उनके लिए वह दिन बिना रात वाला बन गया(1)। इसी तरह अल-दह्हाक के कथन का अर्थ है कि यह प्रलय का दिन (क़यामत) है; क्योंकि इसमें कोई रात नहीं है। और यह भी कहा गया: क्योंकि इसमें कोई दया या करुणा नहीं थी, और यह हर भलाई से बांझ था, और इसी से अल्लाह का कहना है: {जब हमने उन पर बांझ हवा भेजी} [अज़-ज़रियात: 41] यानी: जिसमें कोई भलाई नहीं है, और न ही वह बारिश या रहमत लाती है।

अल्लाह का फरमान: {उस दिन राज्य अल्लाह का ही होगा। वह उनके बीच फैसला करेगा। फिर जो लोग ईमान लाए और उन्होंने नेक काम किए, वे नेमतों वाली जन्नतों में होंगे (56) और जिन्होंने कुफ्र किया और हमारी आयतों को झुठलाया, उनके लिए अपमानजनक अज़ाब है (57)}

अल्लाह का फरमान: {उस दिन राज्य अल्लाह का ही होगा। वह उनके बीच फैसला करेगा} यानी कयामत के दिन यह अकेले अल्लाह के लिए है, जिसमें उसका कोई प्रतिद्वंद्वी या रक्षक नहीं है। और राज्य (अल-मुल्क) मामलों का प्रबंध करने वाले के लिए पूर्वनिर्धारित शक्ति का विस्तार है। फिर उसने अपना फैसला स्पष्ट किया और कहा: {फिर जो लोग ईमान लाए और उन्होंने नेक काम किए, वे नेमतों वाली जन्नतों में होंगे। और जिन्होंने कुफ्र किया और हमारी आयतों को झुठलाया, उनके लिए अपमानजनक अज़ाब है}।

मैंने कहा: यह भी मुमकिन है कि "उस दिन" से इशारा बद्र के दिन की ओर हो, जिसमें उसने काफिर की तबाही और मोमिन की खुशी का फैसला किया था। नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उमर से कहा था: "तुम्हें क्या पता? शायद अल्लाह ने बद्र वालों की तरफ देखा और कहा: तुम जो चाहो करो, मैंने तुम्हें माफ कर दिया है"(2)।

अल्लाह का फरमान: {और जिन लोगों ने अल्लाह की राह में हिजरत की, फिर वे मारे गए या मर गए, अल्लाह उन्हें ज़रूर बेहतरीन रिज़्क़ देगा। और बेशक अल्लाह ही सबसे अच्छा रिज़्क़ देने वाला है (58) वह उन्हें ज़रूर ऐसी जगह दाखिल करेगा जिससे वे खुश हो जाएंगे, और बेशक अल्लाह सब कुछ जानने वाला, बेहद सहनशील है (59)}

हिजरत करने वालों का ज़िक्र, जो मर गए या मारे गए, उन्हें अन्य मृतकों पर श्रेष्ठता और सम्मान देने के लिए अलग से किया गया है। इस आयत के उतरने का कारण यह है कि जब मदीना में उस्मान बिन मज़ऊन और अबू सलमा बिन अब्दुल असद का इंतकाल हुआ, तो कुछ लोगों ने कहा: "जो

अल्लाह की राह में मारा गया वह उससे बेहतर है जो अपनी मौत (प्राकृतिक मृत्यु) मरा," तो यह आयत उतरी।

---

(1) इसे अल-तबरी 16/616 ने निकाला है, और अल-बघवी 3/295 ने इसका उल्लेख किया है। (2) इसे अहमद (600), अल-बुखारी (3007), मुस्लिम (2494) ने निकाला है, और पहले 10/78 पर गुज़रा है।

...رات، بلکہ وہ شام سے پہلے ہی قتل کر دیے گئے، تو وہ ان کے لیے ایسا دن بن گیا جس کی کوئی رات نہ تھی(١)۔ اسی طرح الضحاک کے اس قول کا معنی ہے کہ یہ قیامت کا دن ہے؛ کیونکہ اس میں کوئی رات نہیں۔ اور یہ بھی کہا گیا: کیونکہ اس میں کوئی شفقت اور رحمت نہ تھی، اور وہ ہر خیر سے بانجھ تھا، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: {جب ہم نے ان پر بانجھ ہوا بھیجی} [الذاریات: ٤١] یعنی: جس میں کوئی خیر نہیں، اور نہ وہ بارش لاتی ہے اور نہ رحمت۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اس دن بادشاہی اللہ ہی کی ہوگی۔ وہ ان کے درمیان فیصلہ فرمائے گا۔ پھر جو لوگ ایمان لائے اور انہوں نے نیک اعمال کیے وہ نعمتوں والی جنتوں میں ہوں گے (٥٦) اور جنہوں نے کفر کیا اور ہماری آیتوں کو جھٹلایا، تو ان کے لیے رسوا کن عذاب ہے (٥٧)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اس دن بادشاہی اللہ ہی کی ہوگی۔ وہ ان کے درمیان فیصلہ فرمائے گا} یعنی قیامت کے دن بادشاہی اکیلے اللہ ہی کے لیے ہے، اس میں کوئی اس کا جھگڑا کرنے والا نہیں اور نہ ہی کوئی دفاع کرنے والا۔ اور "المُلک" (بادشاہی) معاملات کی تدبیر کرنے والے کے لیے مقدور (طاقت) کی وسعت کا نام ہے۔ پھر اس نے اپنا حکم بیان کرتے ہوئے فرمایا: {پھر جو لوگ ایمان لائے اور انہوں نے نیک اعمال کیے وہ نعمتوں والی جنتوں میں ہوں گے۔ اور جنہوں نے کفر کیا اور ہماری آیتوں کو جھٹلایا، تو ان کے لیے رسوا کن عذاب ہے}۔

میں کہتا ہوں: یہ بھی احتمال ہے کہ "یومئذ" (اس دن) سے اشارہ یومِ بدر کی طرف ہو، جس میں اس نے کافر کی ہلاکت اور مومن کی سعادت کا فیصلہ فرمایا تھا، اور نبی کریم ﷺ نے حضرت عمر سے فرمایا تھا: «تمہیں کیا معلوم؟ شاید اللہ تعالیٰ نے اہل بدر پر جھانک کر دیکھا ہو اور فرمایا ہو: تم جو چاہو عمل کرو، میں نے تمہیں بخش دیا ہے»(٢)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور جن لوگوں نے اللہ کی راہ میں ہجرت کی پھر وہ قتل کر دیے گئے یا مر گئے، اللہ انہیں ضرور بہترین رزق عطا فرمائے گا۔ اور بے شک اللہ ہی بہترین رزق دینے والا ہے (۵۸) وہ انہیں ضرور ایسی جگہ داخل فرمائے گا جس سے وہ راضی ہو جائیں گے، اور بے شک اللہ خوب جاننے والا، نہایت بردبار ہے (۵۹)}

مہاجرین کا ذکر جو مر گئے یا قتل ہوئے، ان کو دیگر مردوں پر فضیلت اور تشریف دینے کے لیے الگ سے کیا گیا۔ اور اس آیت کے نزول کا سبب یہ ہے کہ جب مدینہ میں عثمان بن مظعون اور ابو سلمہ بن عبد الاسد کا انتقال ہوا تو بعض لوگوں نے کہا: جو اللہ کی راہ میں قتل ہوا وہ اس سے بہتر ہے جو اپنے بستر پر مرا (طبیعی موت)، تو یہ آیت نازل ہوئی۔

---

(۱) اسے الطبری نے ٦١٦/١٦ میں روایت کیا ہے، اور البغوی نے ۲۹۵/۳ میں اس کا ذکر کیا ہے۔

(۲) اسے احمد (٦٠٠)، بخاری (۳۰۰۷)، اور مسلم (٢٤٩٤) نے روایت کیا ہے، اور اس کا ذکر پہلے ۱۰/۷۸ پر آ چکا ہے۔

436 Surah Al-Hajj: Verses 58 - 59

This verse equates them, and that Allah provides for all of them a goodly provision. The apparent meaning of the Sharia indicates that the one who is killed is better. Some scholars have said: Indeed, both the one killed in the cause of Allah and the one who dies in the cause of Allah are martyrs; but the one who is killed has the distinction of what befell him for the sake of Allah(1). Others said: They are equal, arguing from the verse, and from His, the Almighty's saying: {And whoever leaves his home as an emigrant to Allah and His Messenger and then death overtakes him - his reward has already become incumbent upon Allah} [An-Nisa: 100], and from the hadith of Umm Haram; for she fell from her animal and died, she was not killed, and the Prophet (peace be upon him) said to her: "You are among the first"(2). And by the saying of the Prophet (peace be upon him) in the hadith of Abdullah bin Atik: "Whoever leaves his home as a fighter(3) in the cause of Allah, and falls from his animal and dies, or is bitten by a snake and dies, or dies a natural death, his reward has fallen upon Allah; and whoever dies suddenly (by a blow), then he has earned the best return"(4). Ibn al-Mubarak mentioned from Fadala bin Ubayd in a hadith in which two men were mentioned; one of them was hit by a catapult in a battle and died, and the other died there [naturally]. Fadala sat by the dead man, and it was said to him: "You left the martyr and did not sit with him?!" He said: "I do not care from which of their two graves I am resurrected," then he recited the Almighty's saying: {And those who emigrated in the cause of Allah and then were killed or died...} until the end of the verse(5). Sulayman bin 'Amir said: Fadala was in Rhodes as a commander over the quarters, and the funeral processions of two men were brought out, one killed and the other deceased [naturally]; he saw the people's inclination towards the funeral of the killed man to his grave...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/130. (2) At-Tamhid 1/235-236, and the hadith was recorded by Ahmad (27032), Al-Bukhari (2788, 2789), and Muslim (1912) at length from the hadith of Umm Haram, may Allah be pleased with her. (3) In (D) and (M): an emigrant. (4) At-Tamhid 1/236, and recorded by Ahmad (16414) at length. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 5/276-277: It contains Muhammad bin Ishaq, who is a Mudallis, and the rest of its men are trustworthy. We say: It also contains Muhammad bin Abdullah bin Atik, whose status is unknown. See Al-Mizan 3/595. His saying: "Qa'san" (suddenly), Al-Qa's is when a person is struck and dies on the spot. By "obligation of al-ma'ab," he meant: the goodness of the return after death. Al-Nihaya (Qa's). (5) Al-Jihad by Ibn al-Mubarak (66), and the words are from At-Tamhid 1/236.

436 सूरह अल-हज्ज: आयतें 58 - 59

यह आयत उन दोनों को बराबर करती है, और यह कि अल्लाह उन सभी को अच्छी जीविका प्रदान करता है। शरीयत का ज़ाहिरी अर्थ यह दर्शाता है कि जो मारा गया वह श्रेष्ठ है। कुछ विद्वानों ने कहा है: वास्तव में, अल्लाह की राह में मारा जाने वाला और अल्लाह की राह में मरने वाला दोनों ही शहीद हैं; लेकिन मारे जाने वाले को उस चीज़ की विशेषता प्राप्त है जो उसे अल्लाह की खातिर झेलनी पड़ी(1)। दूसरों ने कहा: वे दोनों समान हैं, और इस आयत से और अल्लाह तआला के इस कथन से प्रमाण दिया: {और जो कोई अल्लाह और उसके रसूल की ओर हिजरत करते हुए अपने घर से निकले, फिर उसे मौत आ पकड़े, तो उसका बदला अल्लाह के ज़िम्मे हो गया} [अन-निसा: 100], और उम्मे हराम की हदीस से; क्योंकि वह अपनी सवारी से गिर गई थीं और उनकी मृत्यु हो गई थी, वह मारी नहीं गई थीं, और नबी ﷺ ने उनसे कहा था: "तुम पहले लोगों में से हो"(2)। और नबी ﷺ के अब्दुल्ला बिन अतीक की हदीस में दिए गए बयान से: "जो कोई मुजाहिद(3) के रूप में अल्लाह की राह में अपने घर से निकला, फिर अपनी सवारी से गिरकर मर गया, या उसे किसी सांप ने डस लिया और वह मर गया, या वह अपनी प्राकृतिक मौत मरा, तो उसका बदला अल्लाह पर है; और जो अचानक (चोट से) मर गया, तो उसने उत्तम ठिकाना प्राप्त कर लिया"(4)। इब्न अल-मुबारक ने फदाला बिन उबैद से एक हदीस में उल्लेख किया जिसमें दो आदमियों का जिक्र था; उनमें से एक युद्ध में मिंजनीक (गुलेल) से मारा गया और दूसरा वहीं (प्राकृतिक रूप से) मर गया। फदाला उस मृत व्यक्ति के पास बैठ गए, तो उनसे कहा गया: "आपने शहीद को छोड़ दिया और उसके पास नहीं बैठे?!" उन्होंने कहा: "मुझे परवाह नहीं है कि मैं उन दोनों की किन कब्रों से उठाया जाऊं" फिर उन्होंने अल्लाह तआला का यह कथन पढ़ा: {और जिन लोगों ने अल्लाह की राह में हिजरत की, फिर वे मारे गए या मर गए...} पूरी आयत(5)। सुलेमान बिन आमिर ने कहा: फदाला रोड्स में चतुर्थांशों (quarters) के सेनापति थे, तो दो व्यक्तियों के जनाजे निकाले गए, एक मारा हुआ और दूसरा मृत (प्राकृतिक); उन्होंने देखा कि लोगों का झुकाव मारे गए व्यक्ति के जनाजे की ओर उसकी कब्र तक था...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/130। (2) अत-तम्हीद 1/235-236, और हदीस को अहमद (27032), अल-बुखारी (2788, 2789), और मुस्लिम (1912) ने उम्मे हराम (रज़ि.) की हदीस से विस्तार से उद्धृत किया है। (3) (द) और (म) में: मुहाजिर (हिजरत करने वाला)। (4) अत-तम्हीद 1/236, और अहमद (16414) ने विस्तार से उद्धृत किया। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद

5/276-277 में कहा: इसमें मुहम्मद बिन इसहाक हैं जो मुदल्लीस हैं, और इसके बाकी पुरुष विश्वसनीय हैं। हम कहते हैं: इसमें मुहम्मद बिन अब्दुल्लाह बिन अतीक भी हैं, जिनकी स्थिति अज्ञात है। अल-मीज़ान 3/595 देखें। उनका कथन: "क़असन", अल-क़अस है जब किसी व्यक्ति को चोट लगे और वह मौके पर ही मर जाए। "वजुब अल-माब" से उनका तात्पर्य था: मृत्यु के बाद लौटने का उत्तम स्थान। अल-निहाया (क़अस)। (5) अल-जिहाद इब्न अल-मुबारक द्वारा (66), और शब्द अत-तम्हीद 1/236 से हैं।

436 سورہ الحج: آیات 58 - 59

یہ آیت ان دونوں کو برابر قرار دیتی ہے، اور یہ کہ اللہ ان سب کو رزقِ حسن عطا فرماتا ہے۔ ظاہرِ شریعت اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ مقتول افضل ہے۔ بعض اہلِ علم نے کہا ہے: بے شک اللہ کی راہ میں قتل ہونے والا اور اللہ کی راہ میں وفات پانے والا دونوں شہید ہیں؛ لیکن مقتول کو اس فضیلت کی وجہ سے ایک خاص مقام حاصل ہے جو اسے اللہ کی خاطر پہنچی(1)۔ بعض نے کہا: وہ دونوں برابر ہیں، اور انہوں نے اس آیت سے اور اللہ تعالیٰ کے اس قول سے استدلال کیا: {اور جو کوئی اپنے گھر سے اللہ اور اس کے رسول کی طرف ہجرت کرتے ہوئے نکلے، پھر اسے موت آ پکڑے، تو اس کا اجر اللہ کے ذمے ہو گیا} [النساء: 100]، اور ام حرام کی حدیث سے؛ کیونکہ وہ اپنی سواری سے گر گئی تھیں اور ان کی وفات ہوگئی تھی، وہ قتل نہیں ہوئی تھیں، اور نبی ﷺ نے ان سے فرمایا تھا: "تم پہلے لوگوں میں سے ہو"(2)۔ اور نبی ﷺ کے اس فرمان سے جو عبداللہ بن عتیک کی حدیث میں ہے: "جو شخص اللہ کی راہ میں مجاہد(3) بن کر اپنے گھر سے نکلا، پھر اپنی سواری سے گر کر مر گیا، یا اسے سانپ نے ڈس لیا اور وہ مر گیا، یا وہ اپنی موت آپ مر گیا، تو اس کا اجر اللہ پر ہے؛ اور جو اچانک (چوٹ لگنے سے) مر گیا، تو اس نے بہتر ٹھکانے کو واجب کر لیا"(4)۔ ابن المبارک نے فضالہ بن عبید سے ایک حدیث نقل کی ہے جس میں دو آدمیوں کا ذکر ہے؛ ان میں سے ایک غزوے میں منجنیق لگنے سے فوت ہوا اور دوسرا وہیں (طبیعی طور پر) فوت ہوگیا۔ فضالہ میت (طبیعی موت مرنے والے) کے پاس بیٹھ گئے، تو ان سے کہا گیا: "آپ نے شہید کو چھوڑ دیا اور اس کے پاس نہیں بیٹھے؟!" انہوں نے کہا: "مجھے پرواہ نہیں کہ میں ان دونوں میں سے کس کی قبر سے اٹھایا جاؤں،" پھر انہوں نے اللہ تعالیٰ کا یہ قول تلاوت فرمایا: {اور جن لوگوں نے اللہ کی راہ میں ہجرت کی، پھر وہ قتل کیے گئے یا مر گئے...}

پوری آیت(5)۔ سلیمان بن عامر نے کہا: فضالہ روڈس میں چوتھائیوں (کوارٹرز) کے امیر تھے، تو دو آدمیوں کے جنازے لائے گئے، ایک مقتول تھا اور دوسرا متوفی (طبیعی وفات)؛ انہوں نے دیکھا کہ لوگوں کا میلان مقتول کے جنازے کے ساتھ اس کی قبر کی طرف تھا...

(1) المحرر الوجیز 4/130۔ (2) التمہید 1/235-236، اور اس حدیث کو احمد (27032)، بخاری (2788، 2789)، اور مسلم (1912) نے حضرت ام حرام رضی اللہ عنہا کی حدیث سے تفصیل سے روایت کیا ہے۔ (3) (د) اور (م) میں: مہاجر۔ (4) التمہید 1/236، اور اسے احمد (16414) نے تفصیل سے روایت کیا ہے۔ الہیثمی نے مجمع الزوائد 5/276-277 میں کہا: اس میں محمد بن اسحاق مدلس ہیں، اور اس کے باقی مرد ثقہ ہیں۔ ہم کہتے ہیں: اس میں محمد بن عبداللہ بن عتیک بھی ہیں، جن کا حال نامعلوم ہے۔ المیزان 3/595 دیکھیں۔ ان کا قول: "قَعْصاً"، القعص یہ ہے کہ انسان کو ضرب لگے اور وہ موقع پر ہی مر جائے، اور "وجوب المآب" سے ان کی مراد موت کے بعد لوٹنے کا بہتر مقام ہے۔ النہایہ (قعص)۔ (5) الجہاد از ابن المبارک (66)، اور یہ عبارت التمہید 1/236 سے ہے۔

He said: "I see you, O people, leaning towards the slain! By Him in Whose Hand my soul is, I do not care from which of their two pits I am resurrected. Read the words of Allah Almighty: {Those who emigrated in the cause of Allah and then were killed or died} (1). This was mentioned by Al-Tha'labi in his tafsir, and it is the meaning of what Ibn al-Mubarak mentioned.

And those who said: 'The one who is killed has an additional virtue' argued with what was established from the Messenger of Allah ﷺ that he was asked: Which Jihad is best? He said: 'The one whose blood is shed and whose horse is hamstrung.' And if the one whose blood is shed and whose horse is hamstrung is the best of martyrs, it is known that the one who is not in that state is surpassed in merit (2).

Ibn 'Amir and the people of Sham read: {quttilu} (were killed) with tashdid (emphasis) indicating frequency. The rest read it with takhfif (lightening/no emphasis) (3).

{He will surely admit them to an entrance with which they will be pleased} i.e., the Gardens. The reading of the people of Medina is: {madkhalan} with a fatha on the 'mim', meaning: an entry. The rest read it with damma (4), and this has already been discussed in 'Subhan' (5). {And indeed, Allah is Knowing and Forbearing}. Ibn 'Abbas said: Knowing of their intentions, Forbearing in punishing them (6).

The Almighty's saying: {That is so. And whoever has retaliated with the like of that which he was made to suffer, and then has been oppressed, Allah will surely help him. Indeed, Allah is Pardoning and Forgiving.}

The Almighty's saying: {That is so. And whoever has retaliated}. 'That' (dhalika) is in a state of 'raf'' (nominative), meaning: that is the matter which We have narrated to you. Muqatil said: It was revealed concerning a group of polytheists from Mecca; they encountered a group of Muslims...

---

(1) Reported by al-Tabari 16/619. And 'Ru'us' with damma on the first letter and kasra on the 'dal' is an island opposite Alexandria, which Mu'awiyah invaded, as well as Cyprus. Mu'jam al-Buldan 3/78. (2) At-Tamhid 1/236-237, and the hadith was reported by Ahmad (15401), Abu Dawood (1449), and al-Nasa'i in al-Mujtaba 5/58 from the hadith of Abdullah bin Hubshi al-Khath'ami. Ahmad also reported it (14211) from the hadith of Jabir (may Allah be pleased with him). (3) Al-Sab'ah p. 439, and At-Taysir p. 91. (4) Nafi' read: {madkhalan} with a fatha on the 'mim', and the rest with damma.

Al-Sab'ah p. 439, and At-Taysir p. 95. (5) 13/152-153. (6) Mentioned by al-Wahidi in al-Wasit 3/278 without attribution.

उन्होंने कहा: "हे लोगों, मैं तुम्हें मारे गए लोगों की ओर झुकते हुए देखता हूँ! उस सत्ता की कसम जिसके हाथ में मेरी जान है, मुझे इसकी परवाह नहीं है कि मैं उनकी दो गड्ढों में से किसमें से उठाया जाऊँगा। अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्दों को पढ़ें: {और जिन्होंने अल्लाह की राह में हिजरत की और फिर मारे गए या मर गए} (1)। अल-थलाबी ने अपनी तफ़सीर में इसका उल्लेख किया है, और इब्न अल-मुबारक ने जो उल्लेख किया है उसका यही अर्थ है।

और उन लोगों ने तर्क दिया जिन्होंने कहा: 'मारे गए व्यक्ति के लिए अतिरिक्त गुण है' उस बात से जो अल्लाह के रसूल ﷺ से सिद्ध है कि उनसे पूछा गया: कौन सा जिहाद सबसे अच्छा है? उन्होंने कहा: 'वह जिसका खून बहाया गया हो और जिसका घोड़ा मार दिया गया हो।' और यदि जिसका रक्त बहाया गया हो और जिसका घोड़ा मार दिया गया हो, शहीदों में सर्वश्रेष्ठ है; तो यह ज्ञात होता है कि जो उस स्थिति में नहीं है, उसकी योग्यता कम है (2)।

इब्न आमिर और शाम के लोगों ने पढ़ा: {क़ुत्तिलू} (मारे गए) बहुलता को दर्शाने के लिए तशदीद (ज़ोर) के साथ। बाकियों ने इसे तख़फ़ीफ़ (हल्केपन) के साथ पढ़ा (3)।

{वह उन्हें अवश्य ऐसी जगह प्रवेश कराएगा जिससे वे प्रसन्न होंगे} यानी, जन्नत। मदीना के लोगों का पठन है: {मदख़लन} 'मीम' पर ज़बर (फतहा) के साथ, जिसका अर्थ है: प्रवेश। बाकियों ने इसे पेश (धम्मा) के साथ पढ़ा (4), और यह 'सुब्हान' (5) में पहले ही आ चुका है। {और वास्तव में अल्लाह जानने वाला और सहनशील है}। इब्न अब्बास ने कहा: उनकी नीयतों को जानने वाला, उन्हें दंड देने में सहनशील (6)।

सर्वशक्तिमान का कहना: {यह बात तो ऐसी ही है। और जो बदला ले वैसे ही जैसा उसके साथ बुरा व्यवहार किया गया हो, फिर उस पर ज़्यादती की जाए, तो अल्लाह उसकी अवश्य सहायता करेगा। निःसंदेह अल्लाह माफ़ करने वाला और क्षमा करने वाला है।}

सर्वशक्तिमान का कहना: {यह बात तो ऐसी ही है। और जो बदला ले}। यहाँ 'वह' (दालिका) रफ़ा (nominative) की स्थिति में है, जिसका अर्थ है: यह वह मामला है जिसे हमने आपको सुनाया है। मुक़ातिल ने कहा: यह मक्का के मुशरिकों (बहुदेववादियों) के एक समूह के बारे में अवतरित हुआ; वे मुसलमानों के एक समूह से मिले...

(1) अल-तबरी 16/619 द्वारा उद्धृत। और 'रू'उस'; पहले अक्षर पर पेश और 'दाल' पर ज़ेर के साथ: अलेक्जेंड्रिया के सामने एक द्वीप है, जिस पर मुआविया ने आक्रमण किया था, और साइप्रस पर भी। मुअजम अल-बुलदान 3/78. (2) अत-तमीद 1/236-237, और हदीस को अहमद (15401), अबू दाऊद (1449), और अन-नसाई ने अल-मुज्तबा 5/58 में अब्दुल्ला बिन हुबशी अल-खथअमी की हदीस से उद्धृत किया है। अहमद ने इसे जाबिर (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से भी उद्धृत किया है (14211)। (3) अल-साब'ह पृ. 439, और अत-तयसीर पृ. 91. (4) नाफी' ने पढ़ा: {मदख़लन} 'मीम' पर ज़बर के साथ, और बाकियों ने पेश के साथ। अल-साब'ह पृ. 439, और अत-तयसीर पृ. 95. (5) 13/152-153. (6) अल-वाहिदी ने अल-वसीत 3/278 में बिना किसी श्रेय के इसका उल्लेख किया है।

فرمایا: اے لوگو، میں تمہیں دیکھ رہا ہوں کہ تم مقتول کی طرف مائل ہو رہے ہو! پس قسم ہے اس ذات کی جس کے ہاتھ میں میری جان ہے، مجھے پرواہ نہیں کہ میں ان کے کن دو گڑھوں میں سے اٹھایا جاؤں، اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد پڑھو: ﴿وَالَّذِينَ هَاجَرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ ثُمَّ قُتِلُوا أَوْ مَاتُوا﴾ (۱)۔ ثعلبی نے اپنی تفسیر میں اسی طرح ذکر کیا ہے، اور یہی وہ معنی ہے جو ابن المبارک نے ذکر کیا ہے۔

اور جس نے یہ کہا کہ مقتول کے لیے اضافی فضیلت ہے، اس نے رسول اللہ ﷺ سے ثابت شدہ بات سے استدلال کیا کہ آپ ﷺ سے پوچھا گیا: کون سا جہاد افضل ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: ”جس کا خون بہایا گیا ہو اور جس کا گھوڑا مارا گیا ہو“۔ اور جب جس کا خون بہایا گیا اور گھوڑا مارا گیا وہ افضل الشہداء ہے، تو معلوم ہوا کہ جو اس صفت پر نہ ہو وہ مفضول (کم درجے والا) ہے (۲)۔

ابن عامر اور اہل شام نے پڑھا: ﴿قُتِّلوا﴾ تشدید کے ساتھ کثرت پر دلالت کے لیے۔ باقیوں نے تخفیف کے ساتھ پڑھا (۳)۔

﴿لَيُدْخِلَنَّهُمْ مُدْخَلًا يَرْضَوْنَهُ﴾ یعنی: جنتیں۔ اہل مدینہ کی قرأت ہے: ﴿مَدْخَلًا﴾ میم کے فتحہ (زبر) کے ساتھ، یعنی: داخل ہونا۔ باقیوں نے اسے ضمہ (پیش) کے ساتھ پڑھا ہے (۴)، اور یہ ”سبحان“ (۵) میں گزر چکا ہے۔ ﴿وَإِنَّ اللَّهَ لَعَلِيمٌ حَلِيمٌ﴾ ابن عباس نے کہا: ان کی نیتوں سے واقف، ان کی سزا میں بردبار (۶)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ذَلِكَ وَمَنْ عَاقَبَ بِمِثْلِ مَا عُوقِبَ بِهِ ثُمَّ بُغِيَ عَلَيْهِ لَيَنْصُرَنَّهُ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ لَعَفُوٌّ غَفُورٌ﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ذَٰلِكَ وَمَنْ عَاقَبَ﴾ یہاں "ذلک" رفع کی جگہ پر ہے، یعنی: یہ وہ معاملہ ہے جو ہم نے آپ کو بیان کیا ہے۔ مقاتل نے کہا: یہ مکہ کے مشرکین کی ایک جماعت کے بارے میں نازل ہوئی؛ ان کا مسلمانوں کی ایک جماعت سے سامنا ہوا...

---

(۱) اسے طبری نے ۶۱۹/۱۶ میں روایت کیا ہے۔ اور "رؤوس"؛ پہلے پر ضمہ اور دال کے کسرہ کے ساتھ: اسکندریہ کے سامنے ایک جزیرہ ہے، جس پر معاویہ نے حملہ کیا تھا اور قبرص پر بھی۔ معجم البلدان ۷۸/۳۔ (۲) التمہید ۲۳۶/۱ - ۲۳۷، اور حدیث کو احمد (۱۵۴۰۱)، ابو داؤد (۱۴۴۹)، اور نسائی نے المجتبیٰ ۵۸/۵ میں عبداللہ بن حبشی الخثعمی کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور احمد نے اسے (۱۴۲۱۱) جابر ؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۳) السبعۃ ص ۴۳۹، اور التیسیر ص ۹۱۔ (۴) نافع نے پڑھا: "مَدْخَلاً" میم کے فتحہ کے ساتھ، اور باقیوں نے اسے ضمہ کے ساتھ السبعۃ ص ۴۳۹، اور التیسیر ص ۹۵۔ (۵) ۱۵۲/۱۳ - ۱۵۳۔ (۶) واحدی نے اسے الوسیط ۲۷۸/۳ میں بغیر کسی نسبت کے ذکر کیا ہے۔

438 Surah Al-Hajj: Verses 60 - 61

...with two nights remaining of Muharram, they said: "Indeed, the companions of Muhammad dislike fighting in the sacred month, so attack them." The Muslims pleaded with them not to fight them in the sacred month; but the polytheists refused except for fighting. So they attacked them, the Muslims stood firm, and Allah granted them victory over the polytheists. Something [of unease] occurred in the souls of the Muslims regarding fighting in the sacred month; so this verse was revealed (1).

It was said: It was revealed concerning a group of polytheists who mutilated a group of Muslims they had killed on the day of Uhud, so the Messenger of Allah (peace be upon him) punished them in like manner (2).

The meaning of "whoever retaliates with the like of that which he was afflicted" is: whoever recompenses the oppressor with the like of his oppression. So He called the recompense of punishment 'punishment' because of the equality of the two actions in form. It is like: {The recompense for an evil is an evil like it} [Ash-Shura: 40], and like: {So whoever has assaulted you, then assault him in the same way that he has assaulted you} [Al-Baqarah: 194], as has been mentioned previously (3).

{then is further wronged} means: through speech and disturbance from one's homeland; that is because the polytheists belied their Prophet and harmed those who believed in him, and they expelled him and expelled them from Makkah, and supported their expulsion.

{Allah will surely help him} means: Allah will surely help Muhammad (peace be upon him) and his companions, for the disbelievers transgressed against them.

{Indeed, Allah is Pardoning and Forgiving} means: He pardoned the believers for their sins and their fighting in the sacred month and concealed [them].

His word, the Exalted: {That is because Allah merges the night into the day and merges the day into the night and that Allah is Hearing and Seeing.}

His word, the Exalted: {That is because Allah merges the night into the day} means: That which...

(1) Mentioned by Abu al-Layth 2/402, Ibn al-Jawzi 5/446, and narrated by Ibn Abi Hatim as in al-Durr al-Manthur 4/369. (2) Al-Nukat wal-'Uyun 4/37. (3) 3/250 - 251.

४३८ सूरह अल-हज्ज: आयतें ६० - ६१

...मुहर्रम की दो रातें शेष थीं, तो उन्होंने कहा: 'निश्चित रूप से मुहम्मद के साथी पवित्र महीने में लड़ने को नापसंद करते हैं, इसलिए उन पर हमला करो।' मुसलमानों ने उनसे पवित्र महीने में न लड़ने की गुहार लगाई; लेकिन मुशरिकों (बहुदेववादियों) ने लड़ने के अलावा कुछ नहीं माना। तो उन्होंने उन पर हमला किया, मुसलमान अडिग रहे और अल्लाह ने उन्हें मुशरिकों पर जीत दिलाई। पवित्र महीने में लड़ने के संबंध में मुसलमानों के दिलों में कुछ संकोच पैदा हुआ; इसलिए यह आयत अवतरित हुई (१)।

और कहा गया: यह मुशरिकों के एक समूह के बारे में अवतरित हुई, जिन्होंने मुसलमानों के एक समूह के साथ बर्बरता की थी जिन्हें उन्होंने उहुद के दिन मार डाला था, तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उन्हें उसी तरह सजा दी (२)।

तो "जिसने उसी के समान बदला लिया जिससे उसे कष्ट पहुँचाया गया था" का अर्थ है: जो ज़ालिम को उसके ज़ुल्म के समान ही बदला देता है। सज़ा के बदले को 'सज़ा' कहा गया क्योंकि दोनों कार्य रूप में समान हैं, जैसे: {बुराई का बदला उसी के समान बुराई है} [अश-शूरा: ४०], और जैसे: {तो जो कोई तुम पर ज्यादती करे, तुम भी उस पर वैसी ही ज्यादती करो जैसी उसने तुम पर की है} [अल-बकराह: १९४], जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है (३)।

{फिर उस पर ज़्यादती की जाए} का अर्थ है: बातों के माध्यम से और उसके वतन से बेदखल करके, ऐसा इसलिए क्योंकि मुशरिकों ने अपने नबी को झुठलाया, उन पर विश्वास करने वालों को प्रताड़ित किया, उन्हें और उन्हें मक्का से निकाल दिया, और उन्हें निकालने में मदद की।

{अल्लाह अवश्य उसकी मदद करेगा} का अर्थ है: अल्लाह अवश्य मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) और उनके साथियों की मदद करेगा, क्योंकि काफिरों ने उन पर ज़्यादती की।

{निश्चय ही अल्लाह बहुत क्षमा करने वाला, अत्यंत दयावान है} का अर्थ है: उसने मोमिनों के गुनाहों और पवित्र महीने में उनके युद्ध को क्षमा कर दिया और उसे ढक दिया।

अल्लाह तआला का फरमान: {यह इसलिए कि अल्लाह रात को दिन में पिरोता है और दिन को रात में पिरोता है, और यह कि अल्लाह सब कुछ सुनने वाला, सब कुछ देखने वाला है।}

अल्लाह तआला का फरमान: {यह इसलिए कि अल्लाह रात को दिन में पिरोता है} यानी: वह जो...

(१) इसका उल्लेख अबू अल-लैथ २/४०२, इब्न अल-जौज़ी ५/४४६ ने किया है, और इब्न अबी हातिम ने इसे अल-दुर्र अल-मंसूर ४/३६९ में वर्णित किया है। (२) अल-नुकात वल-उयून ४/३७। (३) ३/२५० - २५१।

...محرم کی دو راتیں باقی تھیں تو انہوں نے کہا: یقیناً محمد (صلی اللہ علیہ وسلم) کے ساتھی حرمت والے مہینے میں لڑائی کو ناپسند کرتے ہیں، لہٰذا ان پر حملہ کر دو۔ مسلمانوں نے ان سے التجا کی کہ وہ حرمت والے مہینے میں ان سے نہ لڑیں، لیکن مشرکین نے سوائے لڑائی کے کچھ نہ مانا۔ چنانچہ انہوں نے ان پر حملہ کیا، مسلمان ثابت قدم رہے اور اللہ نے انہیں مشرکین پر فتح عطا فرمائی۔ مسلمانوں کے دلوں میں حرمت والے مہینے میں لڑنے کے حوالے سے کچھ خلش پیدا ہوئی؛ تو یہ آیت نازل ہوئی (۱)۔

اور کہا گیا: یہ مشرکین کی ایک قوم کے بارے میں نازل ہوئی، جنہوں نے مسلمانوں کی ایک جماعت کا مثلہ (اعضاء کاٹنا) کیا تھا جنہیں انہوں نے احد کے دن شہید کیا تھا، تو رسول اللہ ﷺ نے انہیں اسی طرح کی سزا دی (۲)۔

پس "جس نے اسی کے برابر بدلہ لیا جس کے ساتھ اسے تکلیف دی گئی تھی" کا مطلب ہے: جس نے ظالم کو اس کے ظلم کے برابر بدلہ دیا، تو سزا کے بدلے کو 'سزا' کا نام دیا گیا کیونکہ دونوں عمل صورت میں برابر ہیں، جیسے: ﴿وَجَزَؤُا سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِّثْلُهَا﴾ [الشوری: ۴۰] ، اور جیسے: ﴿فَمَنِ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ﴾ [البقرة: ۱۹۴] ، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے (۳)۔

﴿ثُمَّ بُغِيَ عَلَيْهِ﴾ یعنی: باتوں کے ذریعے اور وطن سے بے دخل کر کے؛ یہ اس لیے کہ مشرکین نے اپنے نبی کو جھٹلایا، ایمان لانے والوں کو اذیت دی، انہیں اور آپ ﷺ کو مکہ سے نکالا، اور ان کے نکالنے میں ایک دوسرے کی مدد کی۔

﴿لَيَنصُرَنَّهُ اللَّهُ﴾ یعنی: اللہ تعالیٰ ضرور محمد ﷺ اور آپ کے صحابہ کی مدد فرمائے گا، کیونکہ کافروں نے ان پر زیادتی کی تھی۔

﴿إِنَّ اللَّهَ لَعَفُوٌّ غَفُورٌ﴾ یعنی: اس نے مومنوں کے گناہوں اور حرمت والے مہینے میں ان کی لڑائی کو معاف کر دیا اور پردہ پوشی فرمائی۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ يُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَيُولِجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ وَأَنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ ﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ يُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ﴾ یعنی: وہ جو...

(۱) اسے ابو اللیث ۲/۴۰۲ ، اور ابن الجوزی ۵/۴۴۶ نے ذکر کیا ہے، اور ابن ابی حاتم نے اسے روایت کیا ہے جیسا کہ الدر المنثور ۴/۳۶۹ میں ہے۔ (۲) النکت والعیون ۴/۳۷ ۔ (۳) ۳/۲۵۰ - ۲۵۱ ۔

I narrated to you about helping the oppressed that I am the one who causes the night to enter the day, so no one is capable of what I am capable of, meaning: whoever is capable of this is capable of helping His servant. The meaning of "causes the night to enter the day" has already been discussed in "Al Imran" (1). {And that Allah is All-Hearing, All-Seeing} He hears sayings and sees actions, so not even an atom's weight nor the crawling of an ant escapes Him but that He knows it, hears it, and sees it.

His Almighty's saying: {That is because Allah is the Truth, and that what they call upon besides Him is falsehood, and that Allah is the Most High, the Grand (62)}

His Almighty's saying: {That is because Allah is the Truth} meaning: the Possessor of Truth; so His religion is truth, and His worship is truth (2). And the believers deserve victory from Him by virtue of His true promise. {And that what they call upon besides Him is falsehood} meaning: idols that have no merit in worship.

Nafi', Ibn Kathir, Ibn 'Amir, and Abu Bakr read: "and that what you call upon" with 'ta' as an address (3), and Abu Hatim chose this. The rest read with 'ya' as a report here and in Luqman (4), and Abu 'Ubayd chose this.

{And that Allah is the Most High} meaning: High above everything by His power, and High above similarities and equals (5), Sanctified (6) from what the oppressors say of attributes that do not suit His majesty. {The Grand} meaning: described with greatness, majesty, and grandness of status. It is said: The Grand: the Possessor of Pride (Kibriya'). And Pride is an expression of the perfection of Essence, meaning: He has absolute existence forever and from eternity, so He is the First Ancient (7), and the Last Remaining after the annihilation of His creation.

(1) 5/86. (2) Al-Wasit 3/278. (3) Al-Sab'ah p. 440, and Al-Taysir p. 158. (4) At verse (30). (5) It has been previously emphasized that Allah, the Mighty and Sublime, has three types of highness established for Him: highness of place, highness of status and position, and highness of dominance. (6) In (M): Al-Muqaddas (The Holy). (7) The term "Al-Qadim" (The Ancient/Eternal) is among the terms introduced by theologians among the names of Allah, the Mighty and Sublime.

सूरा अल-हज्ज: आयतें 61 - 62 439

मैंने तुम्हें मज़लूम की मदद के बारे में बताया कि मैं ही वह हूँ जो रात को दिन में पिरोता हूँ, इसलिए कोई भी वह करने में सक्षम नहीं है जो मैं कर सकता हूँ, यानी: जो इस पर सक्षम है वह अपने बंदे की मदद करने में सक्षम है। "रात को दिन में पिरोने" का अर्थ पहले "आल इमरान" (1) में बीत चुका है। {और यह कि अल्लाह सब कुछ सुनने वाला, सब कुछ देखने वाला है} वह कथनों को सुनता है और कार्यों को देखता है, इसलिए उससे एक कण का वजन या एक चींटी की रेंगना भी नहीं बचता है, जिसे वह जानता, सुनता और देखता न हो।

अल्लाह तआला का फरमान: {यह इसलिए कि अल्लाह ही सत्य है, और जिसे वे उसके अलावा पुकारते हैं वह असत्य है, और यह कि अल्लाह ही सबसे ऊँचा, सबसे बड़ा है (62)}

अल्लाह तआला का फरमान: {यह इसलिए कि अल्लाह ही सत्य है} यानी: सत्य का स्वामी; तो उसका धर्म सत्य है, और उसकी इबादत सत्य है (2)। और ईमान वाले उसके सच्चे वादे के आधार पर उससे मदद के हकदार हैं। {और जिसे वे उसके अलावा पुकारते हैं वह असत्य है} यानी: मूर्तियां जिनका इबादत में कोई हक नहीं है।

नाफी, इब्न कथीर, इब्न आमिर और अबू बक्र ने पढ़ा: "कि तुम जिसे पुकारते हो" 'ता' के साथ संबोधन के रूप में (3), और अबू हातिम ने इसे चुना। बाकी लोगों ने यहाँ और लुकमान में 'या' के साथ रिपोर्ट के रूप में पढ़ा (4), और अबू उबैद ने इसे चुना।

{और यह कि अल्लाह ही सबसे ऊँचा है} यानी: अपनी शक्ति से हर चीज़ से ऊपर, और समानताओं और समकक्षों से ऊपर (5), उन गुणों से पवित्र (6) जो ज़ालिम लोग कहते हैं जो उसकी गरिमा के अनुकूल नहीं हैं। {सबसे बड़ा} यानी: महानता, महिमा और पद की महानता के साथ वर्णित। कहा गया: अल-कबीर: अहंकार (किब्रिया) का स्वामी। और अहंकार (किब्रिया) स्व के पूर्णता की अभिव्यक्ति है, यानी: उसका अस्तित्व हमेशा और अनंत काल से निरपेक्ष है, इसलिए वह आदिम प्रथम (7) है, और अपनी रचना के विनाश के बाद शेष रहने वाला अंत है।

(1) 5/86। (2) अल-वासीत 3/278। (3) अल-साब'आ पृ. 440, और अल-तयसीर पृ. 158। (4) आयत (30) पर। (5) पहले इस बात पर ज़ोर दिया जा चुका है कि अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ला के लिए तीन प्रकार की उच्चता सिद्ध है: स्थान की उच्चता, पद और प्रतिष्ठा की उच्चता, और वर्चस्व की

उच्चता। (6) (म) में: अल-मुक़द्दस। (7) शब्द "अल-क़दीम" (प्राचीन/शाश्वत) उन शब्दों में से है जिन्हें धर्मशास्त्रियों ने अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ला के नामों में शामिल किया है।

سورة الحج: الآيتان ٦١ - ٦٢ ٤٣٩

میں نے تم پر مظلوم کی مدد کا تذکرہ اس طرح کیا کہ میں وہی ہوں جو رات کو دن میں داخل کرتا ہوں، پس کوئی اس پر قادر نہیں جس پر میں قادر ہوں، یعنی: جو اس پر قادر ہے وہ اپنے بندے کی مدد پر قادر ہے۔ "رات کو دن میں داخل کرنے" کا معنی پہلے "آل عمران" (1) میں گزر چکا ہے۔ ﴿اور بے شک اللہ خوب سننے والا، خوب دیکھنے والا ہے﴾ وہ اقوال کو سنتا ہے اور افعال کو دیکھتا ہے، پس اس سے ایک ذرہ برابر وزن یا چیونٹی کی رینگن بھی پوشیدہ نہیں مگر وہ اسے جانتا، سنتا اور دیکھتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿یہ اس لیے کہ اللہ ہی حق ہے، اور جسے وہ اس کے سوا پکارتے ہیں وہ باطل ہے، اور بے شک اللہ ہی سب سے بلند، سب سے بڑا ہے (62)﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿یہ اس لیے کہ اللہ ہی حق ہے﴾ یعنی: حق والا؛ پس اس کا دین حق ہے، اور اس کی عبادت حق ہے(2)۔ اور مومن اس کے سچے وعدے کے حکم سے اس کی طرف سے نصرت کے حقدار ہیں۔ ﴿اور جسے وہ اس کے سوا پکارتے ہیں وہ باطل ہے﴾ یعنی: وہ بت جن کا عبادت میں کوئی استحقاق نہیں۔

اور نافع، ابن کثیر، ابن عامر اور ابوبکر نے پڑھا: "وأنَّ ما تدعون" 'تا' کے ساتھ خطاب کے طور پر (3)، اور ابو حاتم نے اسے پسند کیا۔ باقیوں نے یہاں اور سورہ لقمان میں (4) 'یا' کے ساتھ خبر کے طور پر پڑھا، اور ابو عبید نے اسے پسند کیا۔

﴿اور بے شک اللہ ہی سب سے بلند ہے﴾ یعنی: اپنی قدرت کے ساتھ ہر چیز پر بلند، اور مشابہتوں اور شریکوں سے بلند (5)، ان صفات سے پاک (6) جو ظالم کہتے ہیں جو اس کے جلال کے لائق

نہیں۔ ﴿سب سے بڑا﴾ یعنی: عظمت، جلال اور شان کی بڑائی سے موصوف۔ اور کہا گیا: الکبیر: بڑائی (کبریاء) والا۔ اور کبریاء ذات کے کمال کا اظہار ہے، یعنی: اس کے لیے وجود مطلق ہمیشہ اور ازل سے ہے، پس وہ اول قدیم ہے (7)، اور اپنی مخلوق کے فنا ہونے کے بعد باقی رہنے والا آخر ہے۔

(1) 5/86۔ (2) الوسیط 3/278۔ (3) السبعہ ص 440، والتیسیر ص 158۔ (4) آیت (30) کے پاس۔ (5) پہلے اس بات کی تاکید گزر چکی ہے کہ اللہ عزوجل کے لیے تین طرح کی بلندی ثابت ہے: جگہ کی بلندی، قدر و منزلت کی بلندی، اور غلبہ کی بلندی۔ (6) (م) میں: المقدس۔ (7) لفظ (القدیم) ان الفاظ میں سے ہے جو متکلمین نے اللہ عزوجل کے ناموں میں ایجاد کیے۔

Page 440

Surah Al-Hajj: Verse 63

Allah's saying: {Do you not see that Allah sends down water from the sky, and then the earth becomes green? Verily, Allah is Most Subtle, All-Aware. (63)}

His saying: {Do you not see that Allah sends down water from the sky, and then the earth becomes green} is evidence of the perfection of His power, i.e., whoever is capable of this is capable of restoring life after death, just as Allah, the Mighty and Sublime, said: {But when We send down water upon it, it quivers and swells} [Al-Hajj: 5]. There are many similar examples.

"Fa-tusbihu" (and then becomes) is not a response [to the preceding particle] that would make it subjunctive (mansub), rather it is a predicate (khabar) according to Al-Khalil and Sibawayh. Al-Khalil said: The meaning is: Pay attention! Allah sent down water from the sky and then it was such and such, as he [the poet] said: Did you not ask the desolate quarter so it speaks / And will a desert wasteland inform you today? (1).

Its meaning: I asked it and it spoke. It was said: It is an interrogative for confirmation, i.e., you have seen, so contemplate how it becomes. Or it is a conjunction, because the meaning is: "Do you not see that Allah sends down" (2). Al-Farra' said (3): "Do you not see" is a statement, like saying: "Know that Allah, the Mighty and Majestic, sends down water from the sky." "And the earth becomes 'mukhdarrah'" means: having greenery; just as you say: 'mabqalah' (place of herbs) or 'masba'ah' (place of wild beasts); i.e., having herbs and wild beasts (4). It is an expression of its haste following the rainfall with vegetation, and its continuation like that by habit.

Ibn Atiyyah said (5): It was narrated from Ikrimah that he said: This only happens in Makkah and Tihamah. The meaning of this is that he took the word "fa-tusbihu" literally as the morning following the night of rain. He held that this greening is delayed in all other lands. But I have witnessed this in As-Sous al-Aqsa; rain fell at night after a drought, and by morning that sandy land which the winds had scoured had turned green with plants.

---

(1) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 105/3. The verse is by Jameel Buthaynah, in his Diwan p. 144. Al-Rab': house and home. Al-Qiwa', with madd and qasr: the wasteland, the house of its people: no familiarity in it. Al-Samlaq: the bare, level plain with no

trees. Al-Lisan (rab') and (qiwa) and (samlaq). (2) From his words: It was said: a question for confirmation... to this place, from (m). (3) In Ma'ani al-Qur'an 229/2. (4) Ma'ani al-Qur'an by an-Nahhas 420/4, and this is an anomalous reading, see al-Durr al-Masun 302/8. (5) In al-Muharrar al-Wajiz 131/4, and what precedes it.

पृष्ठ ४४०

सूरा अल-हज्ज: आयत ६३

अल्लाह का कथन: {क्या तुमने नहीं देखा कि अल्लाह ने आकाश से पानी उतारा, फिर धरती हरी-भरी हो गई? निश्चय ही अल्लाह अत्यंत सूक्ष्मदर्शी, सर्वज्ञ है। (६३)}

अल्लाह का कथन: {क्या तुमने नहीं देखा कि अल्लाह ने आकाश से पानी उतारा, फिर धरती हरी-भरी हो गई} उसकी पूर्ण शक्ति का प्रमाण है, अर्थात: जो इस पर सक्षम है, वह मृत्यु के बाद जीवन लौटाने पर भी सक्षम है, जैसा कि अल्लाह महान और प्रतापी ने कहा: {फिर जब हमने उस पर पानी उतारा, तो वह लहलहा उठी और उभर आई} [अल-हज्ज: ५]। और इसके जैसे बहुत से उदाहरण हैं।

«फतुस्बिहु» (तो हो जाती है) कोई उत्तर नहीं है कि यह 'मन्सूब' (subjunctive) हो, बल्कि खलील और सिबवैह के अनुसार यह एक 'ख़बर' (predicate) है। खलील ने कहा: अर्थ यह है: ध्यान दो! अल्लाह ने आकाश से पानी उतारा तो ऐसा और वैसा हुआ, जैसा कि [कवि ने] कहा: क्या तुमने उजाड़ बस्ती से नहीं पूछा ताकि वह बोले / और क्या आज तुम्हें कोई वीरान मरुस्थल सूचित करेगा? (१)।

इसका अर्थ है: मैंने उससे पूछा तो वह बोला। और कहा गया: यह पुष्टि के लिए प्रश्न है, अर्थात: तुमने देख लिया है, तो विचार करो कि वह कैसी हो जाती है। या यह एक संयोजन है, क्योंकि अर्थ है: "क्या तुमने नहीं देखा कि अल्लाह उतारता है" (२)। अल-फ़र्रा ने कहा (३): "क्या तुमने नहीं देखा" एक कथन है, जैसे आप बातचीत में कहते हैं: जान लो कि अल्लाह महान और प्रतापी आकाश से पानी उतारता है। "धरती 'मुख्दर्रह' हो जाती है" अर्थात: हरियाली वाली; जैसे आप कहते हैं: 'मबक़लह' या 'मसबअह'; अर्थात: जड़ी-बूटियों और जंगली जानवरों वाली (४)। यह पानी गिरने के तुरंत बाद वनस्पतियों के साथ उसकी शीघ्रता और आदत के अनुसार इसी तरह जारी रहने की अभिव्यक्ति है।

इब्न अतिय्याह (५) ने कहा: इकरिमा से वर्णित है कि उन्होंने कहा: यह केवल मक्का और तिहामा में होता है। इसका अर्थ यह है कि उन्होंने "फतुस्बिहु" शब्द को बारिश की रात की अगली सुबह के अर्थ में लिया। उनका विचार था कि अन्य सभी क्षेत्रों में यह हरियाली देर से आती है। लेकिन मैंने इसे सूस अल-अक्सा में देखा है; सूखे के बाद रात में बारिश हुई, और सुबह वह रेतीली ज़मीन जिसे हवाओं ने उड़ा दिया था, पौधों के साथ हरी हो गई थी।

(१) अन-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान १०५/३। पद जमील बुथैना का है, उनके दीवान पृ. १४४ में। अल-रब: घर और ठिकाना। अल-क़िवा, मद और क़स्र के साथ: बंजर भूमि, उसके लोगों का घर: जिसमें कोई परिचित न हो। अल-समलक़: बिना पेड़ों वाला समतल मैदान। अल-लिसान (रब) और (क़िवा) और (समलक़)। (२) उनके कथन से: कहा गया: पुष्टि के लिए एक प्रश्न... इस स्थान तक, (म) से। (३) मानी अल-कुरान २२९/२ में। (४) अन-नहहास द्वारा मानी अल-कुरान ४२०/४, और यह एक दुर्लभ पाठ है, देखें अद-दुर अल-मसन ३०२/८। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १३१/४ में, और जो उससे पहले है।

صفحہ 440

سورة الحج: آیت 63

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ کیا تم نے نہیں دیکھا کہ اللہ نے آسمان سے پانی اتارا، پھر زمین سرسبز ہو گئی؟ بے شک اللہ بڑا لطیف (باریک بین)، باخبر ہے۔ ﴿63﴾ ﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ کیا تم نے نہیں دیکھا کہ اللہ نے آسمان سے پانی اتارا، پھر زمین سرسبز ہو گئی ﴾ اس کی قدرتِ کاملہ کی دلیل ہے، یعنی: جو اس پر قادر ہے وہ موت کے بعد دوبارہ زندگی دینے پر بھی قادر ہے، جیسا کہ اللہ عزوجل نے فرمایا: ﴿ پھر جب ہم نے اس پر پانی اتارا تو وہ لہلہا اٹھی اور ابھر آئی ﴾ [الحج: 5]۔ اور اس جیسی بہت سی مثالیں ہیں۔

«فَتُصْبِحُ» (پھر ہو جاتی ہے) جواب نہیں ہے کہ یہ منصوب ہو، بلکہ خلیل اور سیبویہ کے نزدیک یہ خبر ہے؛ خلیل نے کہا: معنی یہ ہے: توجہ کرو! اللہ نے آسمان سے پانی اتارا تو ایسا اور ایسا ہوا، جیسا کہ (شاعر نے) کہا: کیا تم نے ویران بستی سے نہیں پوچھا کہ وہ بولے / اور کیا آج تمہیں کوئی چٹیل میدان خبر دے گا؟ (1)۔

معنی یہ ہے: میں نے اس سے پوچھا تو اس نے کلام کیا۔ اور کہا گیا: یہ استفہامِ تحقیق ہے، یعنی: تم دیکھ چکے ہو، تو غور کرو کہ وہ کیسی ہو جاتی ہے۔ یا یہ عطف ہے، کیونکہ معنی یہ ہے: کیا تم نے نہیں دیکھا کہ اللہ اتارتا ہے (2)۔ اور الفراء نے کہا (3): "ألم تر" (کیا تم نے نہیں دیکھا) خبر ہے، جیسا کہ تم کلام میں کہتے ہو: جان لو کہ اللہ عزوجل آسمان سے پانی اتارتا ہے۔ "پس زمین 'مُخْضَرَّةً' ہو جاتی ہے" یعنی: ہریالی والی؛ جیسا کہ تم کہتے ہو: 'مَبْقَلَة' اور 'مَسْبَعَة'؛ یعنی: ساگ

پات اور درندوں والی (4)۔ یہ پانی گرنے کے فوراً بعد نباتات کے ساتھ زمین کی تیزی اور عادت کے مطابق اس کے برقرار رہنے کی تعبیر ہے۔

ابن عطیہ (5) نے کہا: عکرمہ سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: ایسا صرف مکہ اور تہامہ میں ہوتا ہے۔ اس کا مطلب یہ ہے کہ انہوں نے "فتصبح" کے لفظ کو بارش کی رات کی صبح کے معنی میں لیا، اور ان کا خیال تھا کہ دوسرے تمام علاقوں میں یہ ہریالی دیر سے آتی ہے، حالانکہ میں نے اسے 'سوسِ اقصیٰ' میں دیکھا ہے؛ قحط کے بعد رات کو بارش ہوئی، تو صبح وہ ریتیلی زمین جسے ہواؤں نے اڑا دیا تھا، نباتات سے ہری بھری ہو گئی تھی۔

---

(1) اعراب القرآن للنحاس 105/3۔ اور یہ شعر جمیل بثینہ کا ہے، ان کے دیوان ص 144 میں۔ الربْع: گھر اور ٹھکانہ۔ والقَواء، مد اور قصر کے ساتھ: بیابان، اس کے رہنے والوں کا گھر: جس میں کوئی مانوس نہ ہو۔ والسمْلَق: درختوں کے بغیر ہموار زمین۔ اللسان (ربع) اور (قوا) اور (سملق)۔ (2) ان کے قول سے: کہا گیا: استفہامِ تحقیق... یہاں تک، (م) سے۔ (3) معانی القرآن 229/2 میں۔ (4) معانی القرآن للنحاس 420/4، اور یہ شاذ قرات ہے، دیکھئے الدر المصون 302/8۔ (5) المحرر الوجیز 131/4 میں، اور جو اس سے پہلے ہے۔

weak, delicate. "Indeed, Allah is Subtle and Acquainted." Ibn Abbas said: "Acquainted" (Khabeer) with what the servant conceals of despair when rain is delayed. "Subtle" (Lateef) with the provisions of His servants. It is also said: Subtle in bringing forth plants from the earth(1), "Acquainted" with their needs and poverty. His words, Exalted is He: "To Him belongs whatever is in the heavens and whatever is on the earth. And indeed, Allah is the Free of need, the Praiseworthy." (64) His words, Exalted is He: "To Him belongs whatever is in the heavens and whatever is on the earth" in creation and ownership, and everything is in need of His management and perfection. "And indeed, Allah is the Free of need, the Praiseworthy," so He does not need anything, and He is the One praised in every state(2). His words, Exalted is He: "Do you not see that Allah has subjected to you whatever is on the earth and the ships which run through the sea by His command and He restrains the sky from falling upon the earth, unless by His permission? Indeed, Allah, to the people, is Kind and Merciful." (65) His words, Exalted is He: "Do you not see that Allah has subjected to you whatever is on the earth" mentions another blessing, as He informed that He subjected to His servants what they need of livestock, trees, and rivers. "And the ships" meaning: He subjected the ships for you while they sail(3). Abd al-Rahman al-A'raj read: "And the ships" (wa-al-fulku) in the nominative case as a subject, and what follows is its predicate. The rest read it in the accusative case (wa-al-fulka) as a conjunction to His words: "whatever is on the earth"(4). "And He restrains the sky from falling upon the earth" i.e., lest it should fall.

(1) Al-Waseet by al-Wahidi 3/ 278 similarly. (2) In (Zh): time. (3) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 3/ 437. (4) Tafsir Abi al-Layth 2/ 403. Ibn Khalawayh attributed the reading in "Al-Qira'at al-Shadhdhah" p. 96 to al-A'raj and al-Sulami, who is Abu Abd al-Rahman, and it occurred in (M): Abu Abd al-Rahman al-A'raj, and the correct phrasing then is: Abu Abd al-Rahman, and al-A'raj.

कमजोर, सूक्ष्म। "निश्चित रूप से अल्लाह अत्यंत सूक्ष्म और पूरी ख़बर रखने वाला है।" इब्न अब्बास ने कहा: "पूरी ख़बर रखने वाला" (ख़बीर) उस निराशा से जो बंदा बारिश की देरी पर अपने भीतर महसूस करता है। "सूक्ष्म" (लतीफ़) अपने बंदों के रिज़्क़ (आजीविका) के साथ। और कहा गया है: धरती से वनस्पति निकालने में सूक्ष्म(1), उनकी ज़रूरतों और मुफ़लिसी से "ख़बर रखने वाला"। अल्लाह तआला का कथन: "जो कुछ आसमानों में है और जो कुछ ज़मीन में है, सब उसी का है। और निश्चित रूप से अल्लाह ही बेनयाज़ (समृद्ध) और प्रशंसनीय है।" (64) अल्लाह तआला का कथन: "जो कुछ आसमानों में है और जो कुछ ज़मीन में है" सृजन और स्वामित्व के रूप में, और हर चीज़ उसके प्रबंधन और पूर्णता की मोहताज है। "और निश्चित रूप से अल्लाह ही बेनयाज़ (समृद्ध) और प्रशंसनीय है," इसलिए उसे किसी चीज़ की ज़रूरत नहीं है, और वह हर हाल में प्रशंसनीय है(2)। अल्लाह तआला का कथन: "क्या तुमने नहीं देखा कि अल्लाह ने तुम्हारे लिए ज़मीन की तमाम चीज़ों को और उन कश्तियों को भी जो उसके हुक्म से दरिया में चलती हैं, मुसख़्ख़र (वश में) कर दिया है, और वही आसमान को ज़मीन पर गिरने से रोके हुए है, मगर उसके हुक्म से। बेशक अल्लाह लोगों पर बहुत ही मेहरबान और रहम करने वाला है।" (65) अल्लाह तआला का कथन: "क्या तुमने नहीं देखा कि अल्लाह ने तुम्हारे लिए ज़मीन की तमाम चीज़ों को मुसख़्ख़र कर दिया है" एक और कृपा का ज़िक्र है, तो उसने बताया कि उसने अपने बंदों के लिए उन चीज़ों को वश में कर दिया जिनकी उन्हें ज़रूरत है जैसे जानवर, पेड़ और नदियाँ। "और कश्तियाँ" यानी: और उसने तुम्हारे लिए कश्तियों को उनके चलने की स्थिति में वश में कर दिया(3)। अब्द अल-रहमान अल-आरज ने "अल-फुल्कु" (पेश के साथ) पढ़ा है एक विषय (मुबतदा) के रूप में और उसके बाद वाला उसका समाचार (ख़बर) है। बाकियों ने इसे "अल-फुल्का" (ज़बर के साथ) पढ़ा है, "ज़मीन में जो कुछ है" के साथ जोड़ते हुए(4)। "और वह आसमान को ज़मीन पर गिरने से रोके हुए है" यानी: इस डर से कि वह गिर न जाए।

(1) अल-वसीत लिल-वाहिदी 3/ 278 इसी तरह। (2) (ज़): समय में। (3) मआनी अल-कुरान लिल-ज़ज्जाज 3/ 437। (4) तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/ 403। और इब्न खालवैह ने 'अल-किराअत अल-शाद्दा' पृष्ठ 96 में इस किरअत को अल-आरज और अल-सुलमी से जोड़ा है, जो अबू अब्द अल-रहमान हैं, और (म) में आया है: अबू अब्द अल-रहमान अल-आरज, और तब सही इबारत होगी: अबू अब्द अल-रहमान, और अल-आरज।

سورہ الحج: آیات 63 - 65 441

ضعیف رقیق۔ ﴿إِنَّ اللَّهَ لَطِيفٌ خَبِيرٌ﴾ ابن عباس نے کہا: ”خبیر“ اس مایوسی سے جو بندہ بارش کی تاخیر پر اپنے اندر چھپاتا ہے۔ ”لطیف“ اپنے بندوں کے رزق کے ساتھ اور کہا گیا: زمین سے نباتات نکالنے میں لطیف(1)، ”خبیر“ ان کی حاجت اور فاقہ مستی سے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَإِنَّ اللَّهَ لَهُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ ٦٤﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ﴾ تخلیق اور ملکیت کے لحاظ سے، اور ہر چیز اس کی تدبیر اور کمال کی محتاج ہے۔ ﴿وَإِنَّ اللَّهَ لَهُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ﴾ پس وہ کسی چیز کا محتاج نہیں، اور وہ ہر حال میں قابلِ ستائش ہے(2)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ سَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ وَالْفُلْكَ تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِأَمْرِهِ وَيُمْسِكُ السَّمَاءَ أَنْ تَقَعَ عَلَى الْأَرْضِ إِلَّا بِإِذْنِهِ إِنَّ اللَّهَ بِالنَّاسِ لَرَءُوفٌ رَحِيمٌ ٦٥﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ سَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ﴾ ایک اور نعمت کا ذکر فرمایا، تو بتایا کہ اس نے اپنے بندوں کے لیے ان چیزوں کو مسخر کر دیا جن کی انہیں ضرورت ہے جیسے چوپائے، درخت اور نہریں۔ ﴿وَالْفُلْكَ﴾ یعنی: اور تمہارے لیے کشتیوں کو ان کے چلنے کی حالت میں مسخر کر دیا(3)۔ عبد الرحمن الاعرج نے پڑھا: ”والفلكُ“ رفع کے ساتھ بطور مبتدا اور اس کے بعد والا اس کی خبر ہے۔ باقیوں نے: نصب کے ساتھ پڑھا اس قول پر عطف کرتے ہوئے: ”ما في الأرض“(4)۔ ﴿وَيُمْسِكُ السَّمَاءَ أَنْ تَقَعَ عَلَى الْأَرْضِ﴾ یعنی: اس ناپسندیدگی کی وجہ سے کہ وہ گر پڑے۔

(1) الوسيط للواحدي 3/ 278 اسی طرح۔ (2) (ظ) میں: زمان۔ (3) معاني القرآن للزجاج 3/ 437 . (4) تفسير أبي الليث 2/ 403 . اور ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص96 میں اس قرآت کو الاعرج اور السلمی کی طرف منسوب کیا ہے، اور وہ ابو عبد الرحمن ہیں، اور (م) میں واقع ہوا ہے: ابو عبد الرحمن الاعرج، اور اس وقت عبارت کی درستی یہ ہے: ابو عبد الرحمن، اور الاعرج۔

The Kufans said: Lest it fall (1). His holding it up is the creation of stillness in it, state after state. {Except by His permission} means: Except by God's permission for it to fall, so it falls by His permission, i.e., by His will and letting it happen. {Indeed, Allah is to the people Kind and Merciful} i.e., in these things that He has subjected for them (2). The Almighty's saying: {And He is the one who gave you life; then He causes you to die and then will [again] give you life. Indeed, mankind is ungrateful 66} The Almighty's saying: {And He is the one who gave you life} i.e., after you were drops of fluid. {then He causes you to die} at the end of your lifetimes {and then will [again] give you life} i.e., for the reckoning, reward, and punishment. {Indeed, mankind is ungrateful} i.e., a denier of the clear signs indicating His power and Oneness (3). Ibn Abbas said: He means Al-Aswad bin Abd al-Asad, Abu Jahl bin Hisham, Al-Aas bin Hisham, and a group of polytheists. It was said: He only said that because the predominant trait in man is ingratitude for blessings, as the Almighty said: {And few of My servants are grateful} (4) [Saba: 13]. The Almighty's saying: {For every nation We have appointed a rite which they perform. So, let the disbelievers not contend with you over the matter but invite them to your Lord. Indeed, you are upon straight guidance 67} The Almighty's saying: {For every nation We have appointed a rite} i.e., a law {which they perform} i.e., acting upon it (5). {So, let them not contend with you over the matter} i.e., let none of them dispute with you regarding what is prescribed for your nation; for there have been laws in every age. A group reported that this verse was revealed because of the disbelievers' argument regarding the matter of sacrifices, and their saying...

(1) Tafsir al-Razi 23/63. (2) Al-Waseet 3/279, and Zad al-Masir 5/448. (3) Al-Waseet 3/279. (4) Tafsir al-Razi 23/63 in meaning. (5) Al-Waseet 3/279, and Majma' al-Bayan 17/126 on the authority of Ibn Abbas may Allah be pleased with them both.

442 सूरह अल-हज्ज: आयतें 65 - 67

कूफ़ा वालों ने कहा: ताकि वह गिर न जाए (1)। उसका उसे थामे रखना उसमें स्थिरता का निर्माण है, एक के बाद एक स्थिति में। {सिवाय उसकी अनुमति के} यानी: सिवाय इसके कि अल्लाह उसे गिरने की अनुमति दे, तो वह उसकी अनुमति से गिरता है, यानी उसकी इच्छा और छूट देने से। {निस्संदेह अल्लाह लोगों के प्रति अत्यंत दयालु और कृपालु है} यानी: इन चीजों में जो उसने उनके लिए वश में कर दी हैं (2)। अल्लाह का कथन: {और वही है जिसने तुम्हें जीवन दिया, फिर वह तुम्हें मृत्यु देता है, फिर वह तुम्हें जीवित करेगा। वास्तव में मनुष्य बहुत कृतघ्न है 66} अल्लाह का कथन: {और वही है जिसने तुम्हें जीवन दिया} यानी: तुम्हारे वीर्य की बूंद होने के बाद। {फिर वह तुम्हें मृत्यु देता है} तुम्हारी आयु समाप्त होने पर {फिर वह तुम्हें जीवित करेगा} यानी: हिसाब, प्रतिफल और दंड के लिए। {वास्तव में मनुष्य बहुत कृतघ्न है} यानी: उसकी शक्ति और एकत्व को दर्शाने वाली स्पष्ट निशानियों को नकारने वाला (3)। इब्न अब्बास ने कहा: उनका तात्पर्य अल-असवद बिन अब्द अल-असद, अबू जहल बिन हिशाम, अल-आस बिन हिशाम और मुशरिकों के एक समूह से है। कहा गया है: उन्होंने ऐसा इसलिए कहा क्योंकि मनुष्य पर नेमतों की नाशुक्री हावी रहती है, जैसा कि अल्लाह ने फरमाया: {और मेरे बंदों में कृतज्ञ थोड़े ही हैं} (4) [सबा: 13]। अल्लाह का कथन: {प्रत्येक समुदाय के लिए हमने एक इबादत का तरीका निर्धारित किया है जिसका वे पालन करते हैं। अतः वे इस मामले में तुमसे झगड़ा न करें और अपने रब की ओर बुलाओ। निस्संदेह तुम सीधे मार्ग पर हो 67} अल्लाह का कथन: {प्रत्येक समुदाय के लिए हमने एक इबादत का तरीका निर्धारित किया है} यानी: एक शरीयत {जिसका वे पालन करते हैं} यानी: उस पर अमल करने वाले हैं (5)। {अतः वे इस मामले में तुमसे झगड़ा न करें} यानी: उनमें से कोई भी तुम्हारी उम्मत के लिए निर्धारित किए गए मामलों में तुमसे विवाद न करे; क्योंकि हर युग में शरीयतें रही हैं। एक समूह ने वर्णन किया है कि यह आयत बलिदानों (क़ुर्बानियों) के मामले में काफिरों के विवाद और उनके कहने के कारण नाजिल हुई थी...

(1) तफसीर अल-राज़ी 23/63। (2) अल-वसीत 3/279, और ज़ाद अल-मसीर 5/448। (3) अल-वसीत 3/279। (4) तफसीर अल-राज़ी 23/63 अर्थ में। (5) अल-वसीत 3/279, और मजमा अल-बयान 17/126 इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा से।

کوفیوں نے کہا: تاکہ وہ گر نہ پڑے (1)۔ اور اس کا اسے تھامے رکھنا اس میں ایک حال کے بعد دوسرے حال میں سکون پیدا کرنا ہے۔ {مگر اس کے حکم سے} یعنی: مگر اللہ کے اس کے گرنے کی اجازت دینے سے، چنانچہ وہ اس کی اجازت سے گرتا ہے، یعنی اس کی مشیت اور اسے چھوڑ دینے سے۔ {بے شک اللہ لوگوں پر بہت شفقت کرنے والا، نہایت رحم فرمانے والا ہے} یعنی: ان چیزوں میں جو اس نے ان کے لیے مسخر کر دی ہیں (2)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور وہی ہے جس نے تمہیں زندگی بخشی، پھر وہ تمہیں موت دیتا ہے، پھر تمہیں دوبارہ زندہ کرے گا، بے شک انسان بڑا ناشکرا ہے 66} اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور وہی ہے جس نے تمہیں زندگی بخشی} یعنی: نطفہ ہونے کے بعد۔ {پھر وہ تمہیں موت دیتا ہے} تمہاری مدتِ حیات ختم ہونے پر {پھر تمہیں دوبارہ زندہ کرے گا} یعنی: حساب، ثواب اور عذاب کے لیے۔ {بے شک انسان بڑا ناشکرا ہے} یعنی: اس کی قدرت اور وحدانیت پر دلالت کرنے والی روشن نشانیوں کا انکار کرنے والا (3)۔ ابن عباس نے فرمایا: اس سے مراد الاسود بن عبد الاسد، ابو جہل بن ہشام، العاص بن ہشام اور مشرکین کی ایک جماعت ہے۔ اور کہا گیا: یہ اس لیے فرمایا کیونکہ انسان پر نعمتوں کی ناشکری غالب ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور میرے بندوں میں شکر گزار تھوڑے ہی ہیں} (4) [سبا: 13]۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {ہر امت کے لیے ہم نے عبادت کا ایک طریقہ مقرر کیا ہے جس پر وہ چلنے والے ہیں، پس وہ اس معاملے میں تم سے جھگڑا نہ کریں اور اپنے رب کی طرف بلاؤ، بے شک تم سیدھی ہدایت پر ہو 67} اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {ہر امت کے لیے ہم نے عبادت کا ایک طریقہ مقرر کیا ہے} یعنی: ایک شریعت {جس پر وہ چلنے والے ہیں} یعنی: اس پر عمل کرنے والے (5)۔ {پس وہ اس معاملے میں تم سے جھگڑا نہ کریں} یعنی: ان میں سے کوئی تم سے ان امور

میں جھگڑا نہ کرے جو تمہاری امت کے لیے مشروع کیے گئے ہیں؛ کیونکہ ہر زمانے میں شریعتیں رہی ہیں۔ ایک گروہ نے روایت کی ہے کہ یہ آیت ذبیحوں کے معاملے میں کفار کے جھگڑے اور ان کے اس قول کی وجہ سے نازل ہوئی...

(1) تفسیر الرازی 23/63۔ (2) الوسیط 3/ 279، اور زاد المسیر 5/ 448۔ (3) الوسیط 3/ 279۔ (4) تفسیر الرازی 23/63 بمعناہ۔ (5) الوسیط 3/ 279، اور مجمع البیان 17/ 126 ابن عباس رضی اللہ عنہما سے۔

Surah Al-Hajj: Verses 67 - 69 [Top Right] 443 [Top Left]

...to the believers: You eat what you slaughter, but you do not eat what Allah slaughters of carrion, so what Allah kills is more worthy for you to eat than what you kill with your knives. This verse was revealed because of this dispute(1). This has already been discussed in [Surah] "Al-An'am"(2), and praise be to Allah. And it has preceded in this Surah what the scholars have regarding the words of the Almighty: ﴿a rite [Mansakan]﴾(3). And His saying: ﴿they are performing it [hum nasikuh]﴾ gives the meaning that "Al-Mansak" is the verbal noun (source); if it meant the place, it would have said: they are performing in it(4). Al-Zajjaj said: ﴿So let them not dispute with you in the matter,﴾ meaning: let them not argue with you. This is indicated by: ﴿And if they argue with you.﴾ And it is said: they have already disputed with him, so why did He say: "Let them not dispute with you?!" The answer is that the meaning is: Do not you dispute with them. The verse was revealed before the command to fight. You say: "So-and-so shall not fight you," meaning do not you fight him; this follows the pattern of mutual action (Mufa'alah). It is not said: "Zayd shall not strike you," while you mean: do not strike Zayd. Abu Mijlaz read it as "fala yanz-a'annaka fil amr" (let them not snatch you away in the matter), meaning: let them not provoke you or overcome you regarding your religion(5). The reading of the group is from "munaza'ah" (disputing). The wording of prohibition in both readings refers to the disbelievers, and the intended person is the Prophet ﷺ.

﴿And invite to your Lord﴾ means: to His Oneness, His religion, and faith in Him(6). ﴿Indeed, you are upon guidance﴾ i.e., a religion(7). ﴿Straight﴾ means: upright with no crookedness in it.

The words of the Almighty: ﴿And if they argue with you, say, 'Allah is most knowing of what you do. Allah will judge between you on the Day of Resurrection concerning that over which you used to differ.'﴾

The words of the Almighty: ﴿And if they argue with you﴾ i.e., they dispute with you, O Muhammad; referring to the polytheists of Makkah. ﴿Say...﴾

---

(1) Al-Muharrar Al-Wajiz 4/132. (2) 8/9. (3) At the interpretation of verse (34). (4) Al-Muharrar Al-Wajiz 4/132. (5) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 3/437 with its meaning. And the reading of Abu Mijlaz is in the irregular [Shadhah] readings p. 96. (6) Zad al-Masir 5/449. (7) Al-Waseet 3/279.

...मोमिनों के लिए: तुम वह खाते हो जिसे तुमने ज़बह किया है, लेकिन तुम वह नहीं खाते जिसे अल्लाह ने मुर्दार के रूप में ज़बह किया है, इसलिए अल्लाह ने जिसे मारा है वह तुम्हारे लिए अधिक योग्य है कि तुम उसे खाओ बजाय उसके जिसे तुमने अपनी छुरियों से मारा है। यह आयत इसी विवाद के कारण उतरी(1)। और यह "अल-अनआम" में बीत चुका है(2) और अल्लाह का शुक्र है। और इस सूरह में पहले आ चुका है जो विद्वानों के पास अल्लाह तआला के इस कथन में है: ﴿एक रीति [मनसकन]﴾(3)। और उसका कथन: ﴿वे इसे करने वाले हैं [हुम नासिकुह]﴾ यह अर्थ देता है कि "अल-मनसक" स्रोत (मस्दर) है; यदि यह स्थान होता तो कहता: वे इसमें करने वाले हैं(4)। अल-ज़ज्जाज ने कहा: ﴿तो वे इस मामले में आपसे झगड़ा न करें﴾ अर्थात: वे आपसे बहस न करें। यह इस बात से सिद्ध होता है: ﴿और यदि वे आपसे बहस करें।﴾ और कहा जाता है: उन्होंने पहले ही उससे झगड़ा किया है, तो उसने क्यों कहा: "वे आपसे झगड़ा न करें?!" उत्तर यह है कि अर्थ है: आप उनसे झगड़ा न करें। आयत युद्ध के आदेश से पहले उतरी थी। आप कहते हैं: "फलां आपसे नहीं लड़ेगा," जिसका अर्थ है कि आप उससे न लड़ें; यह पारस्परिक क्रिया (मुफाअला) के अध्याय में आता है। यह नहीं कहा जाता है: "ज़ैद आपको नहीं मारेगा," जबकि आपका मतलब है: ज़ैद को मत मारो। अबू मिजलाज़ ने इसे "फला यंज़-अन्नका फिल अम्र" (वे आपको मामले में न खींचें) पढ़ा, जिसका अर्थ है: वे आपको उकसाएं नहीं और न ही आपके धर्म से आप पर हावी हों(5)। और समूह का पाठ "मुनाज़आ" (विवाद) से है। दोनों पाठों में निषेध का शब्द काफिरों के लिए है, और इच्छित व्यक्ति नबी ﷺ हैं।

﴿और अपने रब की ओर बुलाओ﴾ अर्थात: उसके एकेश्वरवाद, उसके धर्म और उस पर ईमान की ओर(6)। ﴿निश्चय ही आप मार्गदर्शन पर हैं﴾ अर्थात: धर्म(7)। ﴿सीधा﴾ अर्थात: सुदृढ़ जिसमें कोई टेढ़ापन नहीं है।

अल्लाह तआला का कथन: ﴿और यदि वे आपसे बहस करें, तो कह दीजिए, 'अल्लाह सबसे अधिक जानता है जो तुम करते हो। अल्लाह तुम्हारे बीच कयामत के दिन उस चीज़ के बारे में फैसला करेगा जिसमें तुम मतभेद करते थे।'﴾

अल्लाह तआला का कथन: ﴿और यदि वे आपसे बहस करें﴾ अर्थात: वे आपसे झगड़ा करें, हे मुहम्मद; मक्का के मुशरिकों का इरादा है। ﴿कह दीजिए...﴾

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/132। (2) 8/9। (3) आयत (34) की व्याख्या पर। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/132। (5) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'आनी अल-कुरान 3/437 इसके अर्थ के साथ। और अबू मिजलाज़ का पाठ शाद्दाह (अनियमित) पाठों में पृष्ठ 96 पर है। (6) ज़ाद अल-मसीर 5/449। (7) अल-वसीत 3/279।

سورة الحج: آیات 67 - 69 [اوپر دائیں] 443 [اوپر بائیں]

مومنوں کے لیے: تم وہ کھاتے ہو جسے تم ذبح کرتے ہو، اور تم وہ نہیں کھاتے جسے اللہ نے مردار میں سے ذبح کیا ہے، پس جسے اللہ نے مارا وہ زیادہ حق رکھتا ہے کہ تم اسے کھاؤ اس سے جسے تم نے اپنی چھریوں سے مارا ہے۔ پس یہ آیت اسی جھگڑے کی وجہ سے نازل ہوئی(1)۔ اور یہ "الانعام" میں گزر چکا ہے(2) اور اللہ کا شکر ہے۔ اور اس سورت میں پہلے گزر چکا ہے جو علماء کے پاس اللہ تعالیٰ کے اس قول میں ہے: ﴿ایک طریقہ [منسکاً]﴾(3)۔ اور اس کا قول: ﴿وہ اسے ادا کرنے والے ہیں [ہم ناسکوہ]﴾ یہ معنی دیتا ہے کہ "المنسک" مصدر ہے؛ اگر یہ جگہ ہوتی تو کہتا: وہ اس میں ادا کرنے والے ہیں(4)۔ زجاج نے کہا: ﴿پس وہ آپ سے اس معاملے میں جھگڑا نہ کریں،﴾ یعنی: وہ آپ سے بحث نہ کریں۔ اور اس پر دلالت کرتا ہے: ﴿اور اگر وہ آپ سے بحث کریں﴾۔ اور کہا جاتا ہے: انہوں نے پہلے ہی اس سے جھگڑا کیا ہے، تو اس نے کیوں کہا: "وہ آپ سے جھگڑا نہ کریں؟!" تو جواب یہ ہے کہ معنی یہ ہے: آپ ان سے جھگڑا نہ کریں۔ یہ آیت قتال کے حکم سے پہلے نازل ہوئی تھی۔ آپ کہتے ہیں: "فلاں آپ سے نہیں لڑے گا،" یعنی آپ اس سے نہ لڑیں؛ پس یہ باب مفاعلہ میں جاری ہوتا ہے۔ یہ نہیں کہا جاتا: "زید آپ کو نہیں مارے گا،" جبکہ آپ کا مقصد ہے: زید کو مت مارو ابو مجلز نے اسے "فلا ینزعنک فی الامر" پڑھا، یعنی: وہ آپ کو ہلکا نہ سمجھیں اور نہ ہی آپ کے دین سے آپ پر غالب آئیں(5)۔ اور جماعت کی قرأت "منازعہ" سے ہے۔ اور دونوں قرأتوں میں ممانعت کا لفظ کفار کے لیے ہے، اور مراد نبی ﷺ ہیں۔

﴿اور اپنے رب کی طرف بلائیں﴾ یعنی: اس کی توحید، اس کے دین اور اس پر ایمان کی طرف(6)۔ ﴿بے شک آپ ہدایت پر ہیں﴾ یعنی: دین(7)۔ ﴿سیدھا﴾ یعنی: مضبوط جس میں کوئی ٹیڑھا پن نہیں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور اگر وہ آپ سے بحث کریں تو کہہ دیجئے، 'اللہ خوب جانتا ہے جو تم کرتے ہو۔ اللہ تمہارے درمیان قیامت کے دن اس بارے میں فیصلہ کرے گا جس میں تم اختلاف کرتے تھے۔'﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور اگر وہ آپ سے بحث کریں﴾ یعنی: وہ آپ سے جھگڑا کریں اے محمد؛ مکہ کے مشرکین مراد ہیں۔ ﴿کہہ دیجئے...﴾

---

(1) المحرر الوجیز 4/132۔ (2) 8/9۔ (3) آیت (34) کی تفسیر کے پاس۔ (4) المحرر الوجیز 4/132۔ (5) معانی القرآن للزجاج 3/437 اپنے معنی کے ساتھ اور ابو مجلز کی قرأت شاذہ میں ص 96 پر ہے۔ (6) زاد المسیر 5/449۔ (7) الوسیط 3/279۔

Surah Al-Hajj: Verses 68 - 70 444

“Allah is most knowing of what you do” refers to their denial of Muhammad (PBUH); narrated from Ibn Abbas. Muqatil said: This verse was revealed to the Prophet (PBUH) on the night of Al-Isra while he was in the seventh heaven, having seen the greatest signs of his Lord. Then Allah revealed to him: “And if they argue with you” with falsehood, then repel them by saying: “Allah is most knowing of what you do” regarding disbelief and denial. Allah Almighty commanded him to ignore their disputation to protect him from being occupied with their stubbornness, for there is no answer for a stubborn person. “Allah will judge between you on the Day of Resurrection” meaning: between the Prophet (PBUH) and his people. “concerning that over which you used to differ” meaning: regarding your opposition to My signs, so you will know truth from falsehood at that time (1).

Issue: In this verse is a fine etiquette that Allah taught His servants in responding to whoever argues out of stubbornness and hypocrisy: that he should not be answered or debated, but rather repelled by this statement that Allah taught His Prophet (PBUH). It has been said: this verse is abrogated by the sword verse (2); meaning silence towards the opponent and sufficing with His saying: “Allah will judge between you.”

His saying, the Almighty: “Do you not know that Allah knows what is in the heaven and Earth? Indeed, that is in a Record. Indeed, that, for Allah, is easy.” (70)

His saying, the Almighty: “Do you not know that Allah knows what is in the heaven and Earth” means: since you have known this, O Muhammad, and are certain of it, know also that He knows what you differ about, so He judges between you. It has been said: it is a rhetorical question for confirmation addressed to others (3).

“Indeed, that is in a Record” means: everything that happens in the world is recorded with Allah in the Mother of the Book (4).

“Indeed, that, for Allah, is easy” means: that separating between those who differ is easy for Allah. And it was said:

(1) Tafsir al-Tabari 16/629, Tafsir al-Baghawi 3/297, and Tafsir al-Razi 23/65. (2) Zad al-Masir 5/450. (3) Al-Wasit by Al-Wahidi 3/279, and in (Z): it appears as an affirmative rhetorical question. (4) Similarly in Tafsir al-Tabari 16/629.

सूरा अल-हज्ज: आयतें 68 - 70 444

"अल्लाह बेहतर जानता है कि तुम क्या करते हो" का अर्थ मुहम्मद (सल्ल.) को झुठलाने से है; इब्न अब्बास से रिवायत है। मुक़ातिल ने कहा: यह आयत नबी (सल्ल.) पर इसरा की रात नाजिल हुई जब आप सातवें आसमान में थे और अपने रब की महान निशानियाँ देख चुके थे। तब अल्लाह ने आप पर वही भेजी: "और अगर वे तुमसे विवाद करें" बातिल के साथ, तो उन्हें अपने इस कथन से टाल दें: "अल्लाह बेहतर जानता है कि तुम क्या करते हो" कुफ़्र और झुठलाने के बारे में। अल्लाह तआला ने उन्हें उनके विवाद से मुँह फेर लेने का आदेश दिया ताकि उन्हें उनकी हठधर्मी में उलझने से बचाया जा सके क्योंकि हठधर्मी के लिए कोई जवाब नहीं है। "अल्लाह कयामत के दिन तुम्हारे बीच फैसला करेगा" अर्थात: नबी (सल्ल.) और उनकी कौम के बीच। "जिसमें तुम मतभेद करते थे" अर्थात: मेरी आयतों के विरोध में, तब तुम उस समय सच को झूठ से पहचान लोगे (1)।

मसला: इस आयत में एक उत्तम शिष्टाचार है जो अल्लाह ने अपने बंदों को सिखाया है कि जो व्यक्ति हठधर्मी और बहसबाज़ी के लिए विवाद करे, उसे जवाब न दिया जाए और न ही उससे बहस की जाए, बल्कि अल्लाह ने अपने नबी (सल्ल.) को जो बात सिखाई है, उससे उसे टाल दिया जाए। यह भी कहा गया है कि यह आयत तलवार (के हुक्म) से निरस्त (मनसूख) है (2); अर्थात विरोधी की उपेक्षा करना और उसके इस कथन पर संतोष करना: "अल्लाह तुम्हारे बीच फैसला करेगा।"

अल्लाह तआला का कथन: "क्या तुम नहीं जानते कि अल्लाह जानता है जो कुछ आसमान और ज़मीन में है? निस्संदेह यह एक किताब में दर्ज है। बेशक यह अल्लाह के लिए बहुत आसान है।" (70)

अल्लाह तआला का कथन: "क्या तुम नहीं जानते कि अल्लाह जानता है जो कुछ आसमान और ज़मीन में है" अर्थात: चूंकि तुम यह जान चुके हो ऐ मुहम्मद, और तुम्हें यकीन है, तो यह भी जान लो कि वह यह भी जानता है जिसमें तुम मतभेद कर रहे हो, इसलिए वह तुम्हारे बीच फैसला करेगा। यह भी कहा गया है कि यह दूसरों के लिए पुष्टिकरण प्रश्न है (3)।

"निस्संदेह यह एक किताब में दर्ज है" अर्थात: दुनिया में जो कुछ भी होता है वह अल्लाह के पास मूल पुस्तक (उम्मुल किताब) में लिखा हुआ है (4)।

"बेशक यह अल्लाह के लिए बहुत आसान है" अर्थात: मतभेद करने वालों के बीच फैसला करना अल्लाह के लिए आसान है। और कहा गया:

(1) तफ़सीर अल-तबरी 16/629, तफ़सीर अल-बग़वी 3/297, और तफ़सीर अल-राज़ी 23/65। (2) ज़ाद अल-मसीर 5/450। (3) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 3/279, और (ज़) में: यह पुष्टिकरण प्रश्न के रूप में आया है। (4) इसी तरह तफ़सीर अल-तबरी 16/629 में।

سورة الحج: آیات 68 - 70 444

"اللہ زیادہ جاننے والا ہے جو تم کرتے ہو" اس سے مراد ان کا محمد ﷺ کی تکذیب کرنا ہے؛ ابن عباس سے مروی ہے۔ مقاتل نے کہا: یہ آیت نبی ﷺ پر شبِ اسراء کو نازل ہوئی جب آپ ساتویں آسمان پر تھے اور اپنے رب کی بڑی نشانیاں دیکھ رہے تھے، تو اللہ نے آپ پر وحی فرمائی: "اور اگر وہ آپ سے جھگڑا کریں" باطل کے ذریعے تو انہیں اپنے اس قول سے دفع کریں: "اللہ بہتر جانتا ہے جو تم کرتے ہو" یعنی کفر اور جھٹلانا، تو اللہ تعالیٰ نے آپ کو ان کی تکرار سے اعراض کرنے کا حکم دیا؛ تاکہ آپ کو ان کی ہٹ دھرمی میں مشغول ہونے سے بچایا جائے، اور ہٹ دھرم کے لیے کوئی جواب نہیں ہے۔ "اللہ تمہارے درمیان قیامت کے دن فیصلہ کرے گا" یعنی: نبی ﷺ اور ان کی قوم کے درمیان۔ "اس میں جس میں تم اختلاف کرتے تھے" یعنی: میری آیات کی مخالفت میں، تو تم اس وقت حق کو باطل سے پہچان لو گے (1)۔

مسئلہ: اس آیت میں ایک اچھا ادب ہے جو اللہ نے اپنے بندوں کو سکھایا ہے کہ جو شخص ہٹ دھرمی اور بحث و تکرار کے لیے جھگڑا کرے اسے جواب نہ دیا جائے اور نہ اس سے مناظرہ کیا جائے، بلکہ اس قول کے ذریعے اسے دفع کیا جائے جو اللہ نے اپنے نبی ﷺ کو سکھایا ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ آیت تلوار کے حکم سے منسوخ ہے (2)؛ یعنی مخالف سے خاموشی اختیار کرنا اور اس کے اس قول پر اکتفا کرنا: "اللہ تمہارے درمیان فیصلہ کرے گا"۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "کیا تم نہیں جانتے کہ اللہ جانتا ہے جو کچھ آسمان اور زمین میں ہے؟ یقیناً یہ ایک کتاب میں ہے، بے شک یہ اللہ پر آسان ہے"۔ (70)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "کیا تم نہیں جانتے کہ اللہ جانتا ہے جو کچھ آسمان اور زمین میں ہے" یعنی: جب آپ اے محمد ﷺ یہ جان چکے اور یقین کر لیا؛ تو جان لیں کہ وہ یہ بھی جانتا ہے جس میں تم

اختلاف کر رہے ہو، پس وہی تمہارے درمیان فیصلہ فرمائے گا۔ اور کہا گیا ہے: یہ دوسروں کے لیے استفہامِ تقریری ہے (3)۔

"یقیناً یہ ایک کتاب میں ہے" یعنی: جو کچھ بھی کائنات میں ہو رہا ہے وہ اللہ کے ہاں ام الکتاب میں لکھا ہوا ہے (4)۔

"بے شک یہ اللہ پر آسان ہے" یعنی: اختلاف کرنے والوں کے درمیان فیصلہ کرنا اللہ کے لیے آسان ہے۔ اور کہا گیا:

(1) تفسیر الطبری 16/629، تفسیر البغوی 3/297، اور تفسیر الرازی 23/65۔ (2) زاد المسیر 5/450۔ (3) الوسیط للواحدي 3/279، اور (ظ) میں آیا ہے: استفہام تقریری۔ (4) اسی طرح کی بات تفسیر الطبری 16/629 میں ہے۔

445 Surah Al-Hajj: Verses 71 - 72 Meaning: Indeed, the record of the Pen which He commanded to write what is to be until the Day of Resurrection is easy for Allah(1). Allah's saying: {And they worship besides Allah that for which He has not sent down any authority and of which they have no knowledge. And for the wrongdoers there is no helper.} His saying: {And they worship} refers to the disbelievers of Quraish. {besides Allah that for which He has not sent down any authority} i.e., an argument or proof(2). This was previously mentioned in "Al Imran"(3). {and of which they have no knowledge. And for the wrongdoers there is no helper.} Allah's saying: {And when Our verses are recited to them as clear evidences, you recognize in the faces of those who disbelieve disapproval. They almost assault those who recite to them Our verses. Say, "Shall I inform you of [something] worse than that? [It is] the Fire which Allah has promised those who disbelieve, and wretched is the destination."} His saying: {And when Our verses are recited to them as clear evidences} means the Quran. {you recognize in the faces of those who disbelieve disapproval} i.e., anger and frowning. {They almost assault} i.e., they attack violently(4). "Al-Satwa" means intensity of violence(5); it is said: "Sata bihi Yas-tu" if he attacks him violently, whether by hitting or insulting, and "Sata 'alayhi"(6). {those who recite to them Our verses}. Ibn Abbas said: "Yas-tun" means they stretch out their hands towards them(7). Muhammad ibn Ka'b: i.e., they fall upon them. Ad-Dahhak: i.e.,

(1) Tafsir al-Tabari 16/631. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/133. (3) 5/357. (4) Tafsir al-Baghawi 3/298, and the interpretation of "Yas-tun" as "attacking violently" was narrated by al-Tabari 16/633 from Ibn Abbas and Mujahid. (5) Tahdhib al-Lugha 3/24. (6) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 4/431 without the phrase: "and Sata 'alayhi" which is in Al-Wasit by al-Wahidi 3/280. (7) Al-Wasit 3/280 without attribution.

445 सूरह अल-हज्ज: आयतें 71 - 72 अर्थ: वास्तव में, कलम की वह किताब जिसे उसने कयामत के दिन तक होने वाली चीजों को लिखने का आदेश दिया था, अल्लाह के लिए आसान है(1)। अल्लाह का फरमान: {और वे अल्लाह के सिवा उसकी इबादत करते हैं जिसके लिए उसने कोई प्रमाण नहीं उतारा और जिसके बारे में उन्हें कोई ज्ञान नहीं है। और ज़ालिमों के लिए कोई मददगार नहीं है।} अल्लाह का फरमान: {और वे इबादत करते हैं} इससे मुराद कुरैश के काफ़िर हैं। {अल्लाह के सिवा उसकी जिसके लिए उसने कोई प्रमाण नहीं उतारा} यानी: कोई दलील या सबूत(2)। यह "आल इमरान" में पहले गुज़र चुका है(3)। {और जिसके बारे में उन्हें कोई ज्ञान नहीं है। और ज़ालिमों के लिए कोई मददगार नहीं है।} अल्लाह का फरमान: {और जब उनके सामने हमारी स्पष्ट आयतें पढ़ी जाती हैं, तो आप उन लोगों के चेहरों में जिन्होंने कुफ़्र किया है, नापसंदगी पहचान लेते हैं। वे उन लोगों पर हमला करने को तैयार हो जाते हैं जो उन्हें हमारी आयतें सुनाते हैं। कह दीजिए, "क्या मैं तुम्हें इससे भी बुरी चीज़ की ख़बर दूँ? वह आग है जिसका अल्लाह ने उन लोगों से वादा किया है जिन्होंने कुफ़्र किया, और वह बहुत बुरा ठिकाना है।"} अल्लाह का फरमान: {और जब उनके सामने हमारी स्पष्ट आयतें पढ़ी जाती हैं} यानी कुरआन। {आप उन लोगों के चेहरों में जिन्होंने कुफ़्र किया है, नापसंदगी पहचान लेते हैं} यानी: गुस्सा और माथे पर बल। {वे हमला करने को तैयार हो जाते हैं} यानी: झपटते हैं(4)। "अत-सतवा" का अर्थ है झपटने की तीव्रता(5); कहा जाता है: "सता बिही यसतू": जब वह उस पर झपटे, चाहे वह मारकर हो या गाली देकर, और "सता अलैहि"(6)। {उन लोगों पर जो उन्हें हमारी आयतें सुनाते हैं}। इब्न अब्बास ने कहा: "यसतून" यानी वे उनकी तरफ अपने हाथ बढ़ाते हैं(7)। मुहम्मद बिन काब: यानी वे उन पर टूट पड़ते हैं। अद-दहाक: यानी:

(1) तफ़्सीर अल-तबरी 16/631। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/133। (3) 5/357। (4) तफ़्सीर अल-बग़वी 3/298, और "यसतून" का अर्थ "झपटना" तफ़्सीर अल-तबरी 16/633 में इब्न अब्बास और मुजाहिद से रिवायत है। (5) तहज़ीब अल-लुग़ा 3/24। (6) मा'आनी अल-कुरआन लिन-नह़ह़ास 4/431 बिना "वसता अलैहि" शब्द के, जो अल-वाहिदी की अल-वसीत 3/280 में है। (7) अल-वसीत 3/280 बिना किसी निस्बत के।

٤٤٥ سورہ الحج: آیات ٧١ - ٧٢ معنی: بے شک قلم کی وہ کتاب جس کے ذریعے اللہ نے اسے قیامت تک ہونے والے واقعات لکھنے کا حکم دیا تھا، اللہ کے لیے بہت آسان ہے(١)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور وہ اللہ کے سوا ان چیزوں کی عبادت کرتے ہیں جن کے لیے اس نے کوئی دلیل نازل نہیں کی اور نہ ہی ان کے پاس اس کا کوئی علم ہے، اور ظالموں کا کوئی مددگار نہیں ہے ۝﴾ ارشادِ باری تعالیٰ: ﴿وَيَعْبُدُونَ﴾ سے مراد کفارِ قریش ہیں۔ ﴿مِن دُونِ اللَّهِ مَا لَمْ يُنَزِّلْ بِهِ سُلْطَانًا﴾ یعنی کوئی حجت اور دلیل(٢)۔ اور یہ بات "آلِ عمران" میں گزر چکی ہے(٣)۔ ﴿وَمَا لَيْسَ لَهُم بِهِ عِلْمٌ وَمَا لِلظَّٰلِمِينَ مِن نَّصِيرٍ﴾۔ ارشادِ باری تعالیٰ: ﴿اور جب ان کے سامنے ہماری واضح آیات تلاوت کی جاتی ہیں تو تم کافروں کے چہروں پر ناگواری کے آثار پہچان لیتے ہو۔ وہ ان لوگوں پر حملہ آور ہونے کو تیار ہو جاتے ہیں جو انہیں ہماری آیات سنا رہے ہوتے ہیں۔ کہہ دو: کیا میں تمہیں اس سے بھی بدتر چیز کی خبر دوں؟ وہ آگ ہے، جس کا اللہ نے کافروں سے وعدہ کر رکھا ہے، اور وہ بہت برا ٹھکانا ہے ۝﴾ ارشادِ باری تعالیٰ: ﴿وَإِذَا تُتْلَى عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ﴾ سے مراد قرآن ہے۔ ﴿تَعْرِفُ فِي وُجُوهِ الَّذِينَ كَفَرُوا الْمُنكَرَ﴾ یعنی غصہ اور تیوری چڑھانا۔ ﴿يَكَادُونَ يَسْطُونَ﴾ یعنی وہ حملہ آور ہوتے ہیں(٤)۔ "السطوة" کا مطلب ہے حملے کی شدت(٥)؛ کہا جاتا ہے: "سطا به يسطو": جب اس نے اس پر حملہ کیا، چاہے وہ مار کر ہو یا گالی دے کر، اور "سطا عليه"(٦)۔ ﴿بِالَّذِينَ يَتْلُونَ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا﴾۔ ابن عباس نے فرمایا: "يسطون" کا مطلب ہے وہ ان کی طرف اپنے ہاتھ پھیلاتے ہیں(٧)۔ محمد بن کعب: یعنی وہ ان پر ٹوٹ پڑتے ہیں۔ ضحاک: یعنی:

(١) تفسیر طبری ١٦/٦٣١۔ (٢) المحرر الوجیز ٤/١٣٣۔ (٣) ٥/٣٥٧۔ (٤) تفسیر بغوی ٣/٢٩٨، اور "يسطون" کی تفسیر "يبطشون" (حملہ کرنا) کے ساتھ طبری نے ١٦/٦٣٣ میں ابن عباس اور مجاہد سے نقل کی ہے۔ (٥) تہذیب اللغہ ٣/٢٤۔ (٦) معانی القرآن للنحاس ٤/٤٣١ بغیر لفظ: "وسطا

علیه" کے، جو واحدی کی الوسیط ۳/۲۸۰ میں موجود ہے۔ (۷) الوسیط ۳/۲۸۰ بغیر کسی نسبت کے۔

Surat Al-Hajj: Verses 72 - 73 446 They seize them by hand(1), and the meaning is the same. The origin of "Satw" (assault) is coercion/oppression. And Allah is the possessor of assaults; meaning: severe seizures. {Say, "Shall I inform you of [something] worse than that? The Fire"} meaning: more hated than this Quran that you hear is the Fire(2). It is as if they said: what is it that is worse? So it was said: it is the Fire(3). And it was said: i.e., shall I inform you of something worse than what happens to the reciter of the Quran from you? It is the Fire(4). So this is a threat to them for their assaults on those who recite the Quran. In "the Fire" (An-Nar), nominative, accusative, and genitive cases are permissible; nominative: meaning "it is the Fire". Accusative: meaning "I mean", or by assuming a verb like the second one, or it is based on the meaning, i.e., "I inform you of something worse than that, the Fire". Genitive: based on apposition (badal)(5). {Allah has promised it to those who disbelieved} on the Day of Resurrection. {and wretched is the destination} meaning: the place to which they are going, which is the Fire. The Almighty's saying: {O people, an example is presented, so listen to it. Indeed, those you invoke besides Allah will never create [as much as] a fly, even if they gathered together for that purpose. And if the fly should steal from them a [tiny] thing, they could not recover it from him. Weak are the pursuer and the pursued. 73}. The Almighty's saying: {O people, an example is presented, so listen to it} this is connected to His saying: {And they worship besides Allah that for which He has not sent down any authority}. He only said: {an example is presented} because Allah the Almighty's proofs against them by presenting parables to them are closer to their understanding(6). If it is said: where is the presented parable? Then there are two aspects to it:

(1) Ma'ani al-Qur'an by an-Nahhas 4/421. (2) Tafsir al-Baghawi 3/298. (3) Ma'ani al-Qur'an by az-Zajjaj 3/438. (4) From his saying: and it was said: i.e., shall I inform you... to this point, from (m). (5) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 3/105. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/39.

सूरह अल-हज्ज: आयत 72 - 73 446 वे उन्हें हाथ से पकड़ते हैं(1), और अर्थ एक ही है। 'सतवा' (Satwa) का मूल अर्थ ज़बरदस्ती या दमन है। और अल्लाह बहुत से 'सतवात' (हमलों) का मालिक है; यानी: कड़ी पकड़। {कह दीजिए, "क्या मैं तुम्हें इससे भी बुरी चीज़ की ख़बर दूँ? आग"} यानी: इस कुरान से जिसे तुम सुनते हो, उससे भी अधिक नापसंद आग है(2)। मानो उन्होंने कहा: वह क्या है जो इससे भी बुरा है? तो कहा गया: वह आग है(3)। और कहा गया: यानी, क्या मैं तुम्हें उस चीज़ से भी बुरा बताऊं जो तुम्हारी ओर से कुरान पढ़ने वाले को पहुँचता है? वह आग है(4)। तो यह उन लोगों के लिए उनके हमलों पर एक धमकी है जो कुरान पढ़ते हैं। "अल-नार" (आग) शब्द में रफ़अ (nominative), नसब (accusative) और खफ़्ज़ (genitive) की गुंजाइश है; रफ़अ: "वह आग है" के अर्थ में। नसब: "मेरा मतलब है" के अर्थ में, या किसी छिपे हुए क्रिया के आधार पर, या अर्थ पर आधारित, यानी: "मैं तुम्हें उससे भी बुरी चीज़ यानी आग के बारे में बताता हूँ"। खफ़्ज़: 'बदल' (apposition) के तौर पर(5)। {अल्लाह ने उन लोगों से इसका वादा किया है जिन्होंने कुफ्र किया} कयामत के दिन। {और वह कितना बुरा ठिकाना है} यानी: वह स्थान जहाँ वे जाएँगे, और वह आग है। अल्लाह तआला का फरमान: {हे लोगो! एक मिसाल दी जाती है, उसे ध्यान से सुनो। अल्लाह के सिवा जिन्हें तुम पुकारते हो, वे एक मक्खी भी पैदा नहीं कर सकते, चाहे वे इसके लिए सब इकट्ठे ही क्यों न हो जाएँ। और यदि मक्खी उनसे कोई चीज़ छीन ले, तो वे उससे उसे छुड़ा नहीं सकते। माँगने वाला भी कमज़ोर और जिससे माँगा जा रहा है वह भी कमज़ोर। 73}। अल्लाह तआला का फरमान: {हे लोगो! एक मिसाल दी जाती है, उसे ध्यान से सुनो} यह उसके इस फरमान से जुड़ा है: {और वे अल्लाह के सिवा उसकी इबादत करते हैं जिसके लिए उसने कोई सनद (प्रमाण) नहीं उतारा}। और उसने केवल यह कहा: {एक मिसाल दी जाती है} क्योंकि अल्लाह तआला की उनके खिलाफ दलीलें मिसालें देने के ज़रिए उनकी समझ के ज़्यादा करीब होती हैं(6)। यदि कहा जाए: तो दी गई मिसाल कहाँ है? तो इसमें दो पहलू हैं:

(1) मआनी अल-कुरान, अन-नहहास 4/421। (2) तफ़्सीर अल-बग़वी 3/298। (3) मआनी अल-कुरान, अज़-ज़ज्जाज 3/438। (4) उसके इस कथन से: और कहा गया: यानी क्या मैं तुम्हें... इस स्थान तक, (म) से। (5) इराब अल-कुरान, अन-नहहास 3/105। (6) अल-नुकत वल-उयून 4/39।

سورۃ الحج: آیات ۷۲ - ۷۳ ۴۴۶ وہ انہیں ہاتھ سے پکڑ لیتے ہیں (۱)، اور معنی ایک ہی ہے۔ اور "سطو" کی اصل غلبہ اور قہر ہے۔ اور اللہ تعالی سخت گرفت (سطوات) والا ہے؛ یعنی: شدید پکڑ۔ {فرما دیجئے، "کیا میں تمہیں اس سے بھی بدتر چیز کی خبر دوں؟ وہ آگ ہے"} یعنی: اس قرآن سے جسے تم سنتے ہو اس سے زیادہ ناپسندیدہ آگ ہے (۲)۔ گویا انہوں نے کہا: وہ کیا ہے جو بدتر ہے؟ تو کہا گیا: وہ آگ ہے (۳)۔ اور یہ بھی کہا گیا: یعنی کیا میں تمہیں اس سے بھی بدتر چیز بتاؤں جو تمہاری طرف سے قرآن پڑھنے والے کو پہنچتی ہے؟ وہ آگ ہے (۴)۔ پس یہ ان کے قرآن پڑھنے والوں پر حملوں پر ایک وعید (دھمکی) ہے۔ لفظ "النار" میں رفع، نصب اور جر (خفض) جائز ہے؛ پس رفع "ھو النار" (وہ آگ ہے) کی بنا پر ہے۔ اور نصب "اعنی" (میری مراد) کے معنی میں، یا دوسرے فعل کی طرح کسی فعل کے مقدر ہونے پر، یا معنی پر محمول ہونے کی بنا پر ہے، یعنی: میں تمہیں اس سے بھی بدتر چیز یعنی آگ کی خبر دیتا ہوں۔ اور جر "بدل" کی بنا پر ہے (۵)۔ {اللہ نے ان لوگوں سے اس کا وعدہ کیا ہے جنہوں نے کفر کیا} قیامت کے دن۔ {اور وہ کتنا برا ٹھکانہ ہے} یعنی: وہ جگہ جہاں وہ جائیں گے، اور وہ آگ ہے۔ اللہ تعالی کا ارشاد: {اے لوگو! ایک مثال بیان کی گئی ہے، سو اسے غور سے سنو۔ بے شک وہ لوگ جنہیں تم اللہ کے سوا پکارتے ہو، وہ ایک مکھی بھی پیدا نہیں کر سکیں گے، اگرچہ وہ سب اس کے لیے جمع ہو جائیں۔ اور اگر مکھی ان سے کوئی چیز چھین لے جائے تو وہ اسے اس سے چھڑا نہیں سکیں گے۔ طالب بھی کمزور اور مطلوب بھی۔ ۷۳}۔ اللہ تعالی کا ارشاد: {اے لوگو! ایک مثال بیان کی گئی ہے، سو اسے غور سے سنو} یہ اس کے اس قول سے جڑا ہوا ہے: {اور وہ اللہ کے سوا ان کی عبادت کرتے ہیں جن کے لیے اس نے کوئی سند (دلیل) نازل نہیں کی}۔ اور اس نے صرف یہ فرمایا: {ایک مثال بیان کی گئی ہے} کیونکہ اللہ تعالی کی ان پر حجتیں مثالیں دینے کے ذریعے ان کی

سمجھ کے زیادہ قریب ہوتی ہیں (۶)۔ اگر کہا جائے: تو بیان کردہ مثال کہاں ہے؟ تو اس میں دو پہلو ہیں:

(۱) معانی القرآن للنحاس ۴/۴۲۱۔ (۲) تفسیر البغوی ۳/۲۹۸۔ (۳) معانی القرآن للزجاج ۳/۴۳۸۔ (۴) اس کے قول سے: اور کہا گیا: یعنی کیا میں تمہیں... اس جگہ تک، (م) سے۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس ۳/۱۰۵۔ (۶) النکت والعیون ۴/۳۹۔

Page 447 Surah Al-Hajj: Verse 73

First: Al-Akhfash said: There is no parable there, but the meaning is: they set forth a parable for Me, so listen to their saying, meaning that the disbelievers made a likeness to Allah by worshipping others beside Him, as if He said: They made for Me a peer in My worship, so listen to the news of this likeness (1). Second: The saying of Al-Qutabi: And the meaning is: O people, the likeness of one who worshipped deities that could not create a fly, and if the fly snatched anything from them, they could not recover it from it (2). Al-Nahhas said: The meaning is: Allah, Mighty and Majestic, set forth a parable from what is worshipped besides Him. He said: And this is among the best of what has been said regarding it (3), meaning: Allah has clarified for you a likeness for yourselves and for your object of worship. "Indeed, those you invoke besides Allah" The general reading is "tad'una" with a "ta". Al-Sulami, Abu al-Aliyah, and Ya'qub read "yad'una" with a "ya" as a report (4). What is meant are the idols which they worshipped besides Allah, and they were around the Kaaba, numbering three hundred and sixty idols. It is said: the leaders who diverted them from the obedience of Allah, Mighty and Majestic. And it is said: the devils who carried them towards the disobedience of Allah Exalted (5). And the first is more correct. "will never create a fly" Al-dhubab (fly): A single noun for male and female, and the plural for few is 'adhibba, and for many is dhibban; like: ghurab (crow), aghriba, and ghirban. It was so named because of its frequent movement. Al-Jawhari: And the fly (dhubab) is well-known, the singular is dhubaba, and do not say: dhibbana. And Al-midhabba is what is used to repel flies. And "dhubab" of camel's teeth: its edge. And "dhubab" of the sword: its tip with which one strikes. And "dhubab" of the eye: its pupil. And "al-dhubaba": the remainder of a debt. And "dhabba al-nahar": when only a remainder of it is left. And "al-tadhubdhub": movement.

Footnotes: (1) Similarly in "Ma'ani al-Qur'an" by Al-Akhfash 2/637. (2) "Ta'wil Mushkil al-Qur'an" p. 60. (3) "I'rab al-Qur'an" by Al-Nahhas 3/105. (4) The reading of Ya'qub is from the ten, and it is in "Al-Nashr" 2/327. (5) These sayings are in "Al-Nukat wa al-'Uyun" 4/40 without his saying: and they were around the Kaaba, and they were three hundred and sixty idols. And it is in "Al-Wasit" 3/280, and "Majma' al-Bayan" 17/129.

पृष्ठ 447 सूरह अल-हज: आयत 73

पहला: अल-अखफश ने कहा: यहाँ कोई उदाहरण नहीं है, बल्कि अर्थ यह है: उन्होंने मेरे लिए एक उदाहरण दिया, इसलिए उनकी बात सुनो, जिसका अर्थ है कि काफ़िरों ने अल्लाह के अलावा दूसरों की इबादत करके उसके लिए एक मिसाल बना ली, जैसे कि उसने कहा हो: उन्होंने मेरी इबादत में मेरे जैसा एक समकक्ष बना लिया, इसलिए इस समानता की खबर सुनो (1)। दूसरा: अल-कुताबी का कथन: और अर्थ यह है कि: ऐ लोगों, उस व्यक्ति की मिसाल जिसने उन देवताओं की पूजा की जो एक मक्खी भी नहीं बना सकते थे, और यदि मक्खी उनसे कुछ छीन ले, तो वे उससे उसे छुड़ा नहीं सकते (2)। अल-नह्हास ने कहा: अर्थ यह है: अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने उसके अलावा पूजे जाने वालों में से एक मिसाल पेश की है। उन्होंने कहा: और यह इसके बारे में कही गई सबसे बेहतरीन बातों में से है (3), यानी: अल्लाह ने तुम्हारे लिए और तुम्हारे पूज्य के लिए एक समानता स्पष्ट की है। "बेशक वे जिन्हें तुम अल्लाह के सिवा पुकारते हो" आम किरअत (पाठ) "तद'ऊना" (त के साथ) है। और अस-सुलमी, अबू अल-आलिया और याकूब ने इसे "यद'ऊना" (य के साथ) पढ़ा है, जो एक खबर (रिपोर्ट) के तौर पर है (4)। इससे मुराद वे बुत हैं जिनकी वे अल्लाह के सिवा इबादत करते थे, और वे काबा के चारों ओर थे, और उनकी संख्या तीन सौ साठ थी। यह भी कहा गया है: वे सरदार जिन्होंने उन्हें अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल की आज्ञाकारिता से फेर दिया। और यह भी कहा गया है: वे शैतान जिन्होंने उन्हें अल्लाह तआला की नाफरमानी पर उकसाया (5)। और पहला मत अधिक सही है। "कभी एक मक्खी पैदा नहीं कर सकेंगे" अज़-ज़ुबाब (मक्खी): नर और मादा दोनों के लिए एक ही नाम है, और कम संख्या के लिए बहुवचन 'अज़िब्बा' है, और अधिक के लिए 'ज़िब्बान' है; जैसे: ग़ुराब (कौआ), अख़रिबा और ग़िरबान। इसकी अधिक हलचल के कारण इसका नाम यह रखा गया है। अल-जौहरी: और मक्खी (ज़ुबाब) प्रसिद्ध है, एकवचन 'ज़ुबादा' है, और 'ज़िब्बाना' न कहें। और 'अल-मिद़ब्बा' वह चीज़ है जिससे मक्खियों को भगाया जाता है। और ऊंट के दांतों की 'ज़ुबाब': उसकी धार। और तलवार की 'ज़ुबाब': उसका सिरा जिससे प्रहार किया जाता है। और आँख की 'ज़ुबाब': उसकी पुतली। और 'अज़-ज़ुबाबा': ऋण (क़र्ज़) का शेष भाग। और 'ज़ब्बा अन-नहार': जब दिन का केवल कुछ ही हिस्सा बचा हो। और 'अत-तज़ुबज़ुब': हिलना-डुलना।

पाद टिप्पणियाँ: (1) इसी तरह अल-अखफश की "मआनी अल-कुरान" 2/637 में। (2) "तावील मुशकिल अल-कुरान" पृष्ठ 60। (3) अल-नह्हास की "इराब अल-कुरान" 3/105। (4) याकूब की किरअत दसों में से है, और यह "अन-नश्र" 2/327 में है। (5) ये कथन "अन-नुकत वल-उयून" 4/40

में हैं, सिवाय उनके इस कथन के और वे काबा के चारों ओर थे, और वे तीन सौ साठ बुत थे। और यह "अल-वसीत" 3/280 और "मजमा अल-बयान" 17/129 में है।

صفحہ ٤٤٧ سورة الحج: آیت ٧٣

اول: اخفش نے کہا: یہاں کوئی مثال نہیں ہے، بلکہ معنی یہ ہے: انہوں نے میرے لیے ایک مثال بیان کی، پس تم ان کا قول سنو، یعنی کفار نے اللہ کے سوا دوسروں کی عبادت کر کے اللہ کے لیے ایک مثل بنا لی، گویا اس نے فرمایا: انہوں نے میری عبادت میں میرا ایک ہمسر بنا لیا، پس اس مشابہت کی خبر سنو (١)۔ دوم: قتبی کا قول: اور معنی یہ ہے کہ: اے لوگو، اس شخص کی مثال جس نے ایسے معبودوں کی عبادت کی جو ایک مکھی بھی پیدا نہیں کر سکتے، اور اگر مکھی ان سے کوئی چیز چھین لے تو وہ اسے اس سے چھڑا نہیں سکتے (٢)۔ اور نحاس نے کہا: معنی یہ ہے: اللہ عزوجل نے اللہ کے سوا جن کی عبادت کی جاتی ہے ان میں سے ایک مثال بیان فرمائی۔ انہوں نے کہا: اور یہ اس بارے میں کہی گئی بہترین باتوں میں سے ہے (٣)، یعنی: اللہ نے تمہارے لیے تمہارے اور تمہارے معبود کے لیے ایک مشابہت بیان کر دی۔ ﴿ إِنَّ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِن دُونِ اللَّهِ ﴾ عام قرات "تَدْعُونَ" (تا کے ساتھ) ہے۔ اور سلمی، ابو العالیہ اور یعقوب نے "يَدْعُونَ" (یا کے ساتھ) خبر کے طور پر پڑھا ہے (٤)۔ اور اس سے مراد وہ بت ہیں جن کی وہ اللہ کے سوا عبادت کرتے تھے، اور وہ کعبہ کے گرد تھے، اور ان کی تعداد تین سو ساٹھ تھی۔ اور کہا گیا ہے: وہ سردار جنہوں نے انہیں اللہ عزوجل کی اطاعت سے پھیر دیا۔ اور کہا گیا ہے: وہ شیاطین جنہوں نے انہیں اللہ تعالیٰ کی نافرمانی پر اکسایا (٥)۔ اور پہلا قول زیادہ درست ہے۔ ﴿ لَن يَخْلُقُوا ذُبَابًا ﴾ الذباب (مکھی): مذکر اور مونث دونوں کے لیے ایک ہی اسم ہے، اور قلت کے لیے جمع "أَذِبَّة" ہے، اور کثرت کے لیے "ذِبَّان" ہے؛ جیسے: غراب، اغربہ اور غربان؛ اور اس کا نام اس کی کثرتِ حرکت کی وجہ سے رکھا گیا۔ جوہری: اور مکھی معروف ہے، واحد "ذُبابة" ہے، اور "ذِبَّانة" نہ کہو۔ اور "المذَبَّة" وہ چیز ہے جس سے مکھی ہٹائی جاتی ہے۔ اور اونٹ کے دانتوں کی "ذباب": ان کی

دھار۔ اور तलवार کی "ذباب": اس کا وہ کنارہ جس سے مارا جاتا ہے۔ اور آنکھ کی "ذباب": اس کی پتلی۔ اور "الذُّبابة": قرض کا باقی ماندہ حصہ۔ اور "ذَبَّ النهارُ": جب دن کا تھوڑا ہی حصہ باقی رہ جائے۔ اور "التذبذُب": حرکت کرنا۔

حواشی: (۱) اسی طرح اخفش کی "معانی القرآن" ۲ / ٦٣٧ میں ہے۔ (۲) "تاویل مشکل القرآن" ص ٦٠۔ (۳) نحاس کی "اعراب القرآن" ۳ / ۱۰۵۔ (٤) یعقوب کی قرات عشرہ میں سے ہے، اور وہ "النشر" ۲ / ۳۲۷ میں ہے۔ (٥) یہ اقوال "النکت والعیون" ٤ / ٤٠ میں ہیں سوائے ان کے اس قول کے: اور وہ کعبہ کے گرد تھے، اور وہ تین سو ساٹھ بت تھے۔ اور یہ "الوسیط" ۳ / ۲۸۰، اور "مجمع البیان" ۱۷ / ۱۲۹ میں ہے۔

And "al-dhabdhabah": the swaying of a thing suspended in the air. And "al-dhabdhab": the male [member]; for its repetitive movement. In the Hadith: "Whoever is protected from the evil of his dhabdhab" (1). And this is from what he did not mention, I mean his saying: And in the Hadith (2).

﴿And if the fly should steal away anything from them, they could not recover it from him﴾ Al-takhlis: rescue/recovery. Ibn Abbas said: They used to coat their idols with saffron, and the fly would come and snatch it. Al-Suddi said: They used to place food for the idols, and the fly would fall on it and eat it (3).

﴿Weak are the seeker and the sought﴾ It is said: The seeker is the gods, and the sought is the fly. And it is said (4): The seeker is the worshiper of the idol, and the sought is the idol; for the seeker seeks closeness to it, and the idol is sought for that purpose (5). And it is said: ﴿And if the fly should steal away anything from them﴾ refers to its stinging their bodies until it strips them of patience and dignity.

The fly was specifically mentioned for four reasons: its insignificance, its weakness, its filthiness, and its abundance (6). So, if this, which is the weakest and most insignificant of animals, is such that those worshipped besides Allah—the Almighty and Majestic—cannot recover anything from it or defend against its harm, then how can it be permissible for them to be worshipped as gods and lords? This is one of the strongest and clearest arguments.

His saying, Exalted is He: ﴿They have not appraised Allah with true appraisal. Indeed, Allah is Powerful and Exalted in Might﴾ (74).

His saying, Exalted is He: ﴿They have not appraised Allah with true appraisal﴾ meaning: they have not magnified Him with the magnification due to His greatness; since...

---

(1) Al-Sihah (Dhabba) and his saying: "Whoever is protected from the evil of his dhabdhab" is not a Hadith, and Ibn Qutayba mentioned it in Gharib al-Hadith 1/170 from the words of Abu al-Ashhab al-Utardi. (2) Rather it is in Al-Sihah, and perhaps it is not in the manuscript of the author. (3) Both were mentioned by al-Wahidi in al-Wasit 3/380, al-Baghawi in his Tafsir 3/298, and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 5/452. (4) Al-Wasit 3/280 and attributed the first to Ibn Abbas and al-Kalbi, and the second to al-Kalbi. (5) Zad al-Masir 5/452, and attributed it to al-Dahhak and al-Suddi. (6) Zad al-

Masir 5/452, and in it four things were mentioned, but he did not mention: its weakness.

और "अद-धबधबा": हवा में लटकी हुई चीज़ का डोलना। और "अद-धबधब": पुरुष जननांग; उसकी बार-बार की गति के कारण। हदीस में है: "जिसे उसके धबधब की बुराई से बचा लिया गया..." (1)। और यह उन बातों में से है जिसका उन्होंने उल्लेख नहीं किया, मेरा मतलब उनका कहना है: और हदीस में (2)।

﴿और यदि मक्खी उनसे कुछ छीन ले, तो वे उससे वह वापस नहीं ले सकते﴾ अत-तखलीस: बचाना/वापस पाना। इब्न अब्बास ने कहा: वे अपनी मूर्तियों पर केसर लेपते थे, और मक्खी आकर उसे झपट लेती थी। अल-सुद्दी ने कहा: वे मूर्तियों के लिए भोजन रखते थे, और मक्खी उस पर गिरकर उसे खा जाती थी (3)।

﴿कमज़ोर हैं चाहने वाले (साधक) और जिसकी चाह की गई (साध्य)﴾ कहा गया है: चाहने वाले देवता हैं, और जिसकी चाह की गई वह मक्खी है। और यह भी कहा गया है (4): चाहने वाला मूर्ति का पूजक है, और जिसकी चाह की गई वह मूर्ति है; क्योंकि चाहने वाला उसके माध्यम से निकटता चाहता है, और मूर्ति उसी के लिए चाही जाती है (5)। और यह भी कहा गया है: ﴿और यदि मक्खी उनसे कुछ छीन ले﴾ का अर्थ है उनके शरीरों पर उसका डंक मारना यहाँ तक कि वह उनसे धैर्य और गरिमा छीन ले।

मक्खी का विशेष रूप से उल्लेख चार कारणों से किया गया है: उसकी तुच्छता, उसकी कमज़ोरी, उसकी गदंगी और उसकी प्रचुरता (6)। अतः यदि यह, जो जानवरों में सबसे कमज़ोर और तुच्छ है, ऐसा है कि अल्लाह के सिवा पूजे जाने वाले—जो सर्वशक्तिमान और प्रतापी है—उससे कुछ वापस नहीं ले सकते और न ही उसकी हानि से रक्षा कर सकते हैं, तो उनका देवताओं और स्वामियों के रूप में पूजा जाना कैसे जायज़ हो सकता है? यह सबसे सशक्त और स्पष्ट तर्कों में से एक है।

उनका कथन, वह सर्वोच्च है: ﴿उन्होंने अल्लाह की वैसी कद्र नहीं की जैसी उसकी कद्र करने का हक था। निस्संदेह अल्लाह बहुत शक्तिशाली और प्रभुत्वशाली है﴾ (74)।

उनका कथन, वह सर्वोच्च है: ﴿उन्होंने अल्लाह की वैसी कद्र नहीं की जैसी उसकी कद्र करने का हक था﴾ अर्थात: उन्होंने उसकी महानता के अनुसार उसकी महिमा नहीं की; क्योंकि...

(1) अल-सिहह (धब्बा) और उनका कथन: "जिसे उसके धबधब की बुराई से बचा लिया गया" हदीस नहीं है, और इब्न कुतैबा ने इसे गरीब अल-हदीस 1/170 में अबू अल-अशहब अल-उतर्दी के शब्दों से उद्धृत किया है। (2) बल्कि यह अल-सिहह में है, और शायद यह लेखक की पांडुलिपि में नहीं है। (3) दोनों का उल्लेख अल-वाहिदी ने अल-वासित 3/380 में, अल-बगवी ने अपनी तफ़सीर 3/298 में, और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 5/452 में किया है। (4) अल-वासित 3/280 और पहले को इब्न अब्बास और अल-कल्बी की ओर, और दूसरे को अल-कल्बी की ओर जिम्मेदार ठहराया। (5) ज़ाद अल-मसीर 5/452, और इसे अल-दहाक और अल-सुद्दी की ओर जिम्मेदार ठहराया। (6) ज़ाद अल-मसीर 5/452, और इसमें चार चीजों का उल्लेख किया गया था, लेकिन उन्होंने उल्लेख नहीं किया: उसकी कमज़ोरी।

اور "الذَّبْذَبَةُ": ہوا میں لٹکی ہوئی چیز کا ہلنا۔ اور "الذَّبْذَبُ": نر عضو؛ اس کی بار بار کی حرکت کی وجہ سے۔ حدیث میں ہے: "جسے اس کے ذبذب کے شر سے بچا لیا گیا۔" (1)۔ اور یہ ان باتوں میں سے ہے جن کا انہوں نے ذکر نہیں کیا، میری مراد ان کا قول ہے: اور حدیث میں (2)۔

﴿اور اگر مکھیاں ان سے کوئی چیز چھین لیں تو وہ اس سے وہ واپس نہیں چھڑا سکتے﴾ التخلص: چھڑانا/بچانا۔ ابن عباس نے فرمایا: وہ اپنے بتوں پر زعفران ملتے تھے تو مکھیاں آکر اسے چھین لیتی تھیں۔ السدی نے کہا: وہ بتوں کے لیے کھانا رکھتے تھے تو مکھیاں ان پر گرتی تھیں اور اسے کھا لیتی تھیں (3)۔

﴿طالب اور مطلوب دونوں ہی کمزور ہیں﴾ کہا گیا ہے: طالب سے مراد معبود (بت) ہیں اور مطلوب سے مراد مکھی ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا (4): طالب سے مراد بت کا پجاری ہے اور مطلوب سے مراد بت ہے؛ کیونکہ طالب اس کے ذریعے قربت چاہتا ہے اور بت اسی مقصد کے لیے مطلوب ہوتا ہے (5)۔ اور یہ بھی کہا گیا: ﴿اور اگر مکھیاں ان سے کوئی چیز چھین لیں﴾ سے مراد ان کے جسموں پر ڈنک مارنا ہے یہاں تک کہ وہ ان سے صبر اور وقار چھین لیں۔

مکھی کو خاص طور پر چار وجوہات کی بنا پر ذکر کیا گیا: اس کی حقارت، اس کی کمزوری، اس کی گندگی اور اس کی کثرت (6)۔ چنانچہ اگر یہ جانور، جو سب سے کمزور اور حقیر ہے، ایسا ہے کہ اللہ کے سوا جن کی عبادت کی جاتی ہے—وہ اللہ جو نہایت طاقتور اور غالب ہے—وہ اس سے کچھ واپس نہیں لے سکتے اور نہ ہی اس کی تکلیف کا دفاع کر سکتے ہیں، تو پھر ان کا معبود اور رب ہونا کیسے جائز ہو سکتا ہے؟ یہ ایک مضبوط ترین اور واضح ترین دلیل ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿انہوں نے اللہ کی ویسی قدر نہیں کی جیسی اس کی قدر کرنے کا حق تھا۔ بے شک اللہ بہت طاقتور اور غالب ہے﴾ (74)۔

ارشادِ باری تعالیٰ: ﴿انہوں نے اللہ کی ویسی قدر نہیں کی جیسی اس کی قدر کرنے کا حق تھا﴾ یعنی: انہوں نے اس کی عظمت کے مطابق اس کی بڑائی بیان نہیں کی؛ کیونکہ...

---

(1) الصحاح (ذنب) اور ان کا قول: "جسے اس کے ذبذب کے شر سے بچا لیا گیا" حدیث نہیں ہے، اور ابن قتیبہ نے اسے غریب الحدیث 1/170 میں ابو الاشہب العطاردی کے کلام سے نقل کیا ہے۔ (2) بلکہ یہ الصحاح میں ہے، اور شاید یہ مصنف کے نسخے میں نہیں ہے۔ (3) ان دونوں کا ذکر الواحدی نے الوسیط 3/380 میں، البغوی نے اپنی تفسیر 3/298 میں، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر 5/452 میں کیا ہے۔ (4) الوسیط 3/280 اور پہلے قول کی نسبت ابن عباس اور الکلبی کی طرف کی، اور دوسرے کی الکلبی کی طرف۔ (5) زاد المسیر 5/452، اور اسے الضحاک اور السدی کی طرف منسوب کیا۔ (6) زاد المسیر 5/452، اور اس میں چار چیزوں کا ذکر ہے، لیکن انہوں نے "اس کی کمزوری" کا ذکر نہیں کیا۔

449 Surah Al-Hajj: Verses 74 - 77 ...they made these idols partners with Him (1). And it has already been mentioned in "Al-An'am" (2). {Indeed, Allah is Powerful and Exalted in Might}. It has been mentioned before (3). Allah's saying: {Allah chooses from the angels messengers and from the people. Indeed, Allah is Hearing, Seeing (75). He knows what is before them and what is behind them, and to Allah all matters are returned (76)}. Allah's saying: {Allah chooses from the angels messengers and from the people}. He concluded the Surah by stating that Allah chose Muhammad ﷺ to deliver the message, meaning: His sending of Muhammad was not an unprecedented or innovative matter. And it was said: Al-Walid bin al-Mughirah said: "Has the reminder been sent down to him from among us?" So the verse was revealed. And He informed that the choice belongs to Him, Glorified and Exalted be He (4). {Indeed, Allah is Hearing} to the words of His servants, {Seeing} of who He chooses from His creation for His message (5). {He knows what is before them} meaning what they have sent forward. {and what is behind them} meaning what they have left behind (6), similar to His saying in Surah Ya-Sin: {Indeed, it is We who bring the dead to life and record what they have put forth} [Verse: 12], meaning what is before them, {and their traces}: meaning what they left behind. {And to Allah all matters are returned}. Allah's saying: {O you who have believed, bow and prostrate and worship your Lord and do good that you may succeed (77)}. Allah's saying: {O you who have believed, bow and prostrate}. It was mentioned at the beginning of the Surah that it was preferred with two prostrations, and this second prostration was not seen by Malik and Abu Hanifa as being among the obligatory ones; because...

---

(1) Al-Wasit 3/280, Tafsir Abi al-Layth 2/405, and Zad al-Masir 5/453. (2) 8/454. (3) In the interpretation of verse (40) of this Surah. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/134. (5) Tafsir Abi al-Layth 2/405. (6) Al-Wasit 3/281.

४४९ सूरह अल-हज्ज: आयतें ७४ - ७७ ...उन्होंने इन मूर्तियों को उसका साझीदार बना लिया (१)। और यह पहले "अल-अनआम" में बीत चुका है (२)। {निश्चय ही अल्लाह शक्तिशाली और प्रभुत्वशाली है}। पहले बताया जा चुका है (३)। अल्लाह का कथन: {अल्लाह फ़रिश्तों में से सन्देशवाहक चुनता है और मनुष्यों में से भी। निश्चय ही अल्लाह सब कुछ सुनने वाला, सब कुछ देखने वाला है (७५)। वह जानता है जो उनके सामने है और जो उनके पीछे है, और अल्लाह ही की ओर सारे मामले लौटाए जाते हैं (७६)}। अल्लाह का कथन: {अल्लाह फ़रिश्तों में से सन्देशवाहक चुनता है और मनुष्यों में से भी}। उन्होंने सूरह का समापन यह बताते हुए किया कि अल्लाह ने मुहम्मद ﷺ को संदेश पहुँचाने के लिए चुना है, अर्थात: मुहम्मद को भेजना कोई अनोखी या नई बात नहीं थी। और कहा गया है: अल-वलीद बिन अल-मुग़ीरा ने कहा: "क्या हम में से उसी पर नसीहत उतारी गई है?" तब यह आयत उतरी। और उसने बताया कि चुनाव उसी का है, वह पवित्र और महान है (४)। {निश्चय ही अल्लाह सुनने वाला है} अपने बंदों की बातों को, {देखने वाला है} उसे जिसे वह अपनी सृष्टि में से अपने संदेश के लिए चुनता है (५)। {वह जानता है जो उनके सामने है} यानी जो उन्होंने आगे भेजा है। {और जो उनके पीछे है} यानी जो वे पीछे छोड़ गए हैं (६), जैसा कि सूरह या-सीन में उसका कथन है: {निस्संदेह हम ही मुर्दों को जीवित करते हैं और हम लिख लेते हैं जो कुछ उन्होंने आगे भेजा} [आयत: १२] यानी जो उनके सामने है, {और उनके पद-चिह्नों को}: यानी जो वे पीछे छोड़ गए। {और अल्लाह ही की ओर सारे मामले लौटाए जाते हैं}। अल्लाह का कथन: {ऐ लोगों जो ईमान लाए हो! रुकु करो और सजदा करो और अपने रब की इबादत करो और नेक काम करो ताकि तुम सफल हो जाओ (७७)}। अल्लाह का कथन: {ऐ लोगों जो ईमान लाए हो! रुकु करो और सजदा करो}। सूरह की शुरुआत में उल्लेख किया गया था कि इसे दो सजदों के साथ वरीयता दी गई है, और इस दूसरे सजदे को मालिक और अबू हनीफ़ा ने अनिवार्य (अज़ाइम) में से नहीं माना है; क्योंकि...

---

(१) अल-वसीत ३/२८०, और तफ़सीर अबी अल-लैथ २/४०५, और ज़ाद अल-मसीर ५/४५३। (२) ८/४५४। (३) इस सूरह की आयत (४०) की व्याख्या के समय। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१३४। (५) तफ़सीर अबी अल-लैथ २/४०५। (६) अल-वसीत ३/२८१।

۴۴۹ سورہ الحج: آیات ۷۴ - ۷۷ ...انہوں نے ان بتوں کو اس کا شریک بنا لیا (۱)۔ اور یہ پہلے "الأنعام" میں گزر چکا ہے (۲)۔ ﴿ إِنَّ اللَّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ ﴾ (بے شک اللہ بڑی قوت والا، غلبہ والا ہے)۔ پہلے گزر چکا (۳)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ اللَّهُ يَصْطَفِي مِنَ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا وَمِنَ النَّاسِ إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ ٧٥ بَصِيرٌ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَإِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ ٧٦ ﴾ (اللہ فرشتوں میں سے پیغام پہنچانے والے چن لیتا ہے اور انسانوں میں سے بھی۔ بے شک اللہ سب کچھ سننے والا، سب کچھ دیکھنے والا ہے۔ وہ جانتا ہے جو کچھ ان کے سامنے ہے اور جو کچھ ان کے پیچھے ہے، اور تمام معاملات اللہ ہی کی طرف لوٹائے جاتے ہیں)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ اللَّهُ يَصْطَفِي مِنَ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا وَمِنَ النَّاسِ ﴾ سورت کا اختتام اس بات پر کیا کہ اللہ نے محمد ﷺ کو پیغام پہنچانے کے لیے منتخب کیا، یعنی: آپ ﷺ کا مبعوث ہونا کوئی انوکھی یا نئی بات نہیں تھی۔ اور کہا گیا ہے: ولید بن مغیرہ نے کہا: "کیا ہم میں سے اسی پر نصیحت اتاری گئی ہے؟" تو یہ آیت نازل ہوئی۔ اور اس نے بتایا کہ انتخاب اسی سبحانہ و تعالیٰ کے اختیار میں ہے (۴)۔ ﴿ إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ ﴾ اپنے بندوں کے اقوال سننے والا، ﴿ بَصِيرٌ ﴾ اسے دیکھنے والا جسے وہ اپنی مخلوق میں سے اپنی رسالت کے لیے منتخب کرتا ہے (۵)۔ ﴿ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ ﴾ یعنی جو انہوں نے آگے بھیجا۔ ﴿ وَمَا خَلْفَهُمْ ﴾ یعنی جو وہ پیچھے چھوڑ گئے (۶)، جیسے سورہ یٰسین میں اس کا قول ہے: ﴿ إِنَّا نَحْنُ نُحْيِي الْمَوْتَى وَنَكْتُبُ مَا قَدَّمُوا ﴾ [آیت: ۱۲] یعنی جو ان کے سامنے ہے، ﴿ وَآثَارَهُمْ ﴾: یعنی جو وہ پیچھے چھوڑ گئے۔ ﴿ وَإِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ ﴾۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ يَاأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا ارْكَعُوا وَاسْجُدُوا وَاعْبُدُوا رَبَّكُمْ وَافْعَلُوا الْخَيْرَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ٧٧ ﴾ (اے ایمان والو! رکوع کرو اور سجدہ کرو اور اپنے رب کی عبادت کرو اور بھلے کام کرو تاکہ تم فلاح پاؤ)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ يَاأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا ارْكَعُوا وَاسْجُدُوا ﴾ سورت

کے شروع میں ذکر ہو چکا کہ اسے دو سجدوں کے ساتھ فضیلت دی گئی ہے، اور اس دوسرے سجدے کو امام مالک اور امام ابوحنیفہ نے واجب سجدوں (عزائم) میں سے نہیں مانا؛ کیونکہ...

---

(۱) الوسیط ۳ / ۲۸۰، اور تفسیر ابی اللیث ۲ / ۴۰۵، اور زاد المسیر ۵ / ۴۵۳۔ (۲) ۸ / ۴۵۴۔ (۳) اسی سورت کی آیت (۴۰) کی تفسیر کے وقت۔ (۴) المحرر الوجیز ۴ / ۱۳۴۔ (۵) تفسیر ابی اللیث ۲ / ۴۰۵۔ (۶) الوسیط ۳ / ۲۸۱۔

450 Surah Al-Hajj: Verses 77 - 78

He combined bowing (Ruku') with prostration (Sujood), and what is meant by them is the obligatory prayer, and he specifically mentioned bowing and prostration as an honor for the prayer (1). The explanation for bowing and prostration has already been detailed in "Al-Baqarah" (2), and all praise is due to Allah alone.

His words, Exalted be He: ﴿وَاعْبُدُوا رَبَّكُمْ﴾ {and worship your Lord} means: comply with His command. ﴿وَافْعَلُوا الْخَيْرَ﴾ {and do good} is an encouragement regarding things other than the obligatory acts whose obligation has been established elsewhere (3).

His words, Exalted be He: ﴿وَجَهِدُوا فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِۦ ۚ هُوَ اجْتَبَىٰكُمْ وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ ۚ مِّلَّةَ أَبِيكُمْ إِبْرَٰهِيمَ ۚ هُوَ سَمَّىٰكُمُ الْمُسْلِمِينَ مِن قَبْلُ وَفِي هَٰذَا لِيَكُونَ الرَّسُولُ شَهِيدًا عَلَيْكُمْ وَتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ ۚ فَأَقِيمُوا الصَّلَوٰةَ وَءَاتُوا الزَّكَوٰةَ وَاعْتَصِمُوا بِاللَّهِ هُوَ مَوْلَىٰكُمْ ۖ فَنِعْمَ الْمَوْلَىٰ وَنِعْمَ النَّصِيرُ ﴿٧٨﴾﴾ {And strive for Allah with the striving due to Him. He has chosen you and has not placed upon you in the religion any difficulty. [It is] the religion of your father, Abraham. Allah named you "Muslims" before [in former scriptures] and in this [revelation] that the Messenger may be a witness over you and you may be witnesses over the people. So establish prayer and give zakah and hold fast to Allah. He is your protector; and excellent is the protector, and excellent is the helper.} (78)

His words, Exalted be He: ﴿وَجَهِدُوا فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِۦ﴾ {And strive for Allah with the striving due to Him}: It was said: it means the jihad against the disbelievers. And it was said: it is an indication of complying with everything that Allah has commanded, and refraining from everything He has forbidden, meaning: strive against yourselves in obedience to Allah, and turning it (4) back from whim/desire, and strive against Satan by repelling his whispers, and against the oppressors by repelling their injustice, and against the disbelievers by repelling their disbelief.

Ibn Atiyya said: And Muqatil said: This verse is abrogated by His words, Exalted be He: ﴿فَاتَّقُوا اللَّهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ﴾ {So fear Allah as much as you are able} [At-Taghabun: 16]. Similarly, Hibat Allah said: His saying: ﴿حَقَّ جِهَادِهِۦ﴾ {the striving due to Him} and His saying in the other verse: ﴿حَقَّ تُقَاتِهِۦ﴾ {the fear due to Him} [Ali 'Imran: 102] are abrogated by the mitigation towards ability in these commands (5).

---

(1) See Ahkam al-Qur'an by al-Jassas 3/225, and al-Istidhkar 2/506. (2) 2/25-29. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/134. (4) In (D): "and turn them back". (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/135 in meaning without mentioning Muqatil's saying, which was mentioned by al-Baghawi in his Tafsir 3/300.

४५० सूरह अल-हज: आयतें ७७ - ७८

उन्होंने रुकू(झुकना) को सुजूद (सजदा) के साथ जोड़ा, और (बताया) कि उनसे तात्पर्य अनिवार्य नमाज़ (सलात) है। रुकू और सुजूद का विशेष उल्लेख नमाज़ के सम्मान में किया गया है (१)। रुकू और सुजूद के बारे में व्याख्या पहले ही "अल-बक़रह" (२) में विस्तृत रूप से दी जा चुकी है, और सारी प्रशंसा अकेले अल्लाह के लिए है।

अल्लाह का कथन: ﴿وَاعْبُدُوا رَبَّكُمْ﴾ {और अपने रब की इबादत करो} अर्थात: उसके आदेश का पालन करो। ﴿وَافْعَلُوا الْخَيْرَ﴾ {और नेक काम करो} उन चीज़ों के बारे में एक प्रोत्साहन है जो उन अनिवार्य कार्यों के अलावा हैं जिनकी अनिवार्यता कहीं और स्थापित की गई है (३)।

अल्लाह का कथन: ﴿وَجَاهِدُوا فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِۦ ۚ هُوَ اجْتَبَىٰكُمْ وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ ۚ مِّلَّةَ أَبِيكُمْ إِبْرَٰهِيمَ ۚ هُوَ سَمَّىٰكُمُ الْمُسْلِمِينَ مِن قَبْلُ وَفِي هَٰذَا لِيَكُونَ الرَّسُولُ شَهِيدًا عَلَيْكُمْ وَتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ ۚ فَأَقِيمُوا الصَّلَوٰةَ وَءَاتُوا الزَّكَوٰةَ وَاعْتَصِمُوا بِاللَّهِ هُوَ مَوْلَىٰكُمْ ۖ فَنِعْمَ الْمَوْلَىٰ وَنِعْمَ النَّصِيرُ ٧٨﴾ {और अल्लाह की राह में वैसा जिहाद करो जैसा कि जिहाद करने का हक़ है। उसी ने तुम्हें चुना है और धर्म (दीन) में तुम पर कोई तंगी नहीं रखी। तुम्हारे पिता इब्राहीम का पंथ (मिल्लत) है। उसी ने पहले भी तुम्हारा नाम "मुस्लिम" (आज्ञाकारी) रखा था और इसमें (क़ुरआन) भी, ताकि रसूल तुम पर गवाह हो और तुम लोगों पर गवाह बनो। अतः नमाज़ क़ायम करो और ज़कात दो और अल्लाह को मज़बूती से थामे रहो। वही तुम्हारा रक्षक है, तो क्या ही अच्छा रक्षक है और क्या ही अच्छा सहायक!} (७८)

अल्लाह का कथन: ﴿وَجَاهِدُوا فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِۦ﴾ {और अल्लाह की राह में वैसा जिहाद करो जैसा कि जिहाद करने का हक़ है}: कहा गया है: इसका अर्थ काफ़िरों से जिहाद करना है। और यह भी कहा गया है: यह अल्लाह के उन सभी आदेशों के अनुपालन का संकेत है जो उसने दिए हैं, और उन सभी चीज़ों से रुकने का संकेत है जिनसे उसने मना किया है, अर्थात: अल्लाह की आज्ञाकारिता में अपने नफ़्स (स्वयं) से जिहाद करो, और उसे (४) इच्छाओं से फेरो, और शैतान के वसवसों (कुविचारों) को रोकने के लिए उससे जिहाद करो, और ज़ालिमों के ज़ुल्म को रोकने के लिए उनसे जिहाद करो, और काफ़िरों के कुफ़्र को रोकने के लिए उनसे जिहाद करो।

इब्न अतिय्या ने कहा: और मुक़ातिल ने कहा: यह आयत अल्लाह के इस कथन द्वारा निरस्त (मन्सूख़) है: ﴿فَاتَّقُوا اللَّهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ﴾ {अतः अल्लाह से डरो जितना तुम कर सको} [अत-तग़ाबुन: १६]।

इसी प्रकार हिबतुल्लाह ने कहा: उनका कहना: ﴿حَقَّ جِهَادِهِۦ﴾ {जैसा कि जिहाद करने का हक़ है} और दूसरी आयत में उनका कहना: ﴿حَقَّ تُقَاتِهِۦ﴾ [आले इम्रान: १०२] इन आदेशों में सामर्थ्य तक की छूट (तख़फ़ीफ़) द्वारा निरस्त हैं (५)।

---

(१) देखें अहकाम अल-क़ुरआन अल-जस्सास ३/२२५, और अल-इस्तिधकार २/५०६। (२) २/२५-२९। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१३४। (४) (द) में: "और उन्हें फेरो"। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१३५ इसके अर्थ में मुक़ातिल के कथन का उल्लेख किए बिना, जिसे अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर ३/३०० में उल्लेख किया है।

انہوں نے رکوع کو سجدے کے ساتھ ملایا، اور (بتایا) کہ ان سے مراد فرض نماز ہے، اور رکوع و سجود کا خاص ذکر نماز کی تعظیم و تکریم کی خاطر کیا گیا ہے (۱)۔ اور رکوع و سجود کے بارے میں کلام "البقرہ" (۲) میں مفصل طور پر گزر چکا ہے اور تمام تعریفیں اکیلے اللہ ہی کے لیے ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَاعْبُدُوا رَبَّكُمْ﴾ یعنی: اپنے رب کی عبادت کرو، اس کے حکم کی تعمیل کرو۔ ﴿وَافْعَلُوا الْخَيْرَ﴾ اور نیک کام کرو، یہ ان کاموں کے بارے میں ترغیب ہے جو ان واجبات کے علاوہ ہیں جن کا وجوب اس مقام کے علاوہ سے ثابت ہو چکا ہے (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَجَاهِدُوا فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ ۚ هُوَ اجْتَبَاكُمْ وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ ۚ مِّلَّةَ أَبِيكُمْ إِبْرَاهِيمَ ۚ هُوَ سَمَّاكُمُ الْمُسْلِمِينَ مِن قَبْلُ وَفِي هَٰذَا لِيَكُونَ الرَّسُولُ شَهِيدًا عَلَيْكُمْ وَتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ ۚ فَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَاعْتَصِمُوا بِاللَّهِ هُوَ مَوْلَاكُمْ ۖ فَنِعْمَ الْمَوْلَىٰ وَنِعْمَ النَّصِيرُ ﴿٧٨﴾﴾ {اور اللہ کی راہ میں ویسا جہاد کرو جیسا کہ جہاد کرنے کا حق ہے۔ اسی نے تمہیں چن لیا ہے اور دین میں تم پر کوئی تنگی نہیں رکھی، تمہارے باپ ابراہیم کا دین، اسی نے تمہارا نام پہلے بھی مسلمان رکھا تھا اور اس (قرآن) میں بھی، تاکہ رسول تم پر گواہ ہو اور تم لوگوں پر گواہ بن جاؤ، پس نماز قائم کرو اور زکوٰۃ دو اور اللہ کو مضبوطی سے تھام لو، وہی تمہارا مولیٰ ہے، پس کیا ہی اچھا مولیٰ اور کیا ہی اچھا مددگار ہے!} (۷۸)

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَجَاهِدُوا فِي اللَّهِ حقَّ جِهَادِهِۦ﴾ کہا گیا ہے: اس سے مراد کفار سے جہاد ہے۔ اور کہا گیا: یہ اللہ کے تمام احکامات کی تعمیل اور ان تمام چیزوں سے رک جانے کی طرف اشارہ ہے جن

سے اس نے منع کیا ہے، یعنی: اللہ کی اطاعت میں اپنے نفس سے جہاد کرو، اور اسے (۴) خواہشات سے پھیرو، اور شیطان کے وسوسوں کو دور کرنے کے لیے اس سے جہاد کرو، اور ظالموں کے ظلم کو دفع کرنے کے لیے ان سے جہاد کرو، اور کافروں کے کفر کو رد کرنے کے لیے ان سے جہاد کرو۔

ابن عطیہ نے کہا: اور مقاتل نے کہا: یہ آیت اللہ تعالیٰ کے اس قول سے منسوخ ہے: ﴿فَاتَّقُوا اللَّهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ﴾ {پس اللہ سے ڈرو جتنا تم کر سکو} [التغابن: ۱۶]۔ اسی طرح ہبۃ اللہ نے کہا: ان کا قول: ﴿حَقَّ جِهَادِهِۦ﴾ اور دوسری آیت میں ان کا قول: ﴿حَقَّ تُقَاتِهِۦ﴾ [آل عمران: ۱۰۲] ان اوامر میں استطاعت تک تخفیف کے ذریعے منسوخ ہیں (۵)۔

---

(۱) دیکھئے احکام القرآن للجصاص ۳/ ۲۲۵، اور الاستذکار ۲/ ۵۰۶۔ (۲) ۲/ ۲۵ - ۲۹۔ (۳) المحرر الوجیز ۴/ ۱۳۴۔ (۴) نسخہ (د) میں ہے: "وردُّوها"۔ (۵) المحرر الوجیز ۴/ ۱۳۵ میں اس کے معنیٰ مذکور ہیں بغیر مقاتل کے قول کے ذکر کے، اور اسے بغوی نے اپنی تفسیر ۳/ ۳۰۰ میں ذکر کیا ہے۔

Surah Al-Hajj: Verse 78 451 There is no need to assume abrogation (Naskh); for this was the intended meaning from the beginning of the ruling; because "the truth of His jihad" is that from which hardship has been removed. Sa'id bin al-Musayyib narrated that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "The best of your religion is the easiest of it" (1). Abu Ja'far al-Nahhas (2) said: This is among the matters in which abrogation cannot occur, because it is an obligation upon the human being, just as Haywah bin Shurayh narrated, tracing it back to the Prophet (peace be upon him), who said: "The Mujahid is the one who strives against his own self for the sake of Allah, the Mighty and Sublime" (3). And as Abu Ghalib narrated from Abu Umamah, that a man asked the Prophet (peace be upon him): "Which jihad is best?" - at the first Jamrah - but he did not answer him. Then he asked him at the second Jamrah and he did not answer him. Then he asked him at Jamrah al-Aqaba, so the Prophet (peace be upon him) said: "Where is the questioner?" He said: "I am here." Then he (peace and blessings be upon him) said: "A word of justice before a tyrannical ruler" (4). His words (Exalted be He): {He has chosen you} meaning: He selected you to defend His religion and adhere to His command; and this is a confirmation of the command for jihad, meaning: it has become obligatory for you to strive because Allah has chosen you for it. His words (Exalted be He): {and has not placed upon you any hardship in religion}. This involves three matters: First: His words (Exalted be He): {any hardship} meaning: any constraint (5). This has already been mentioned in "Al-An'am" (6). This verse enters into many rulings; and it is among the things with which Allah has specially favored this Ummah. Ma'mar narrated from Qatada who said: This Ummah has been given three things that were not given except to a Prophet: It used to be said to a Prophet: "Go, for there is no hardship upon you," and it was said to this Ummah: {and has not placed upon you any hardship in religion}. And the Prophet is a witness over his Ummah, and it was said to this Ummah: {that you may be witnesses over mankind}, and it is said...

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 4/42. The hadith was recorded by Ahmad (15936) from a hadith of a Bedouin who heard the Prophet (peace be upon him), and (18976) from the hadith of Mihjan bin al-Adra'. (2) In I'rab al-Qur'an 3/106. (3) Recorded by Ahmad (23951) via Haywah bin Shurayh, from Abu Hani al-Khawlani, from Amr bin Malik al-Janbi, from Fadalah bin 'Ubaid, marfu'. (4) Recorded by Ahmad (22158) and Ibn Majah (4012). (5) Recorded by al-Tabari 16/641-642, and al-Hakim 2/391 from Aisha, marfu'. And recorded by al-Tabari 16/641-644 from Ibn Abbas, Abu al-Aliyah, al-Hasan, al-Qasim bin Muhammad, Qatada, and al-Dahhak. (6) 23/9 - 25.

सूरह अल-हज: आयत 78 451 निरसन (नस्ख़) मानने की कोई आवश्यकता नहीं है; क्योंकि यही हुक्म की शुरुआत से इच्छित अर्थ था; क्योंकि "उसके जिहाद का हक़" वह है जिससे कठिनाई को हटा दिया गया है। सईद बिन अल-मुसय्यब ने रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "तुम्हारे धर्म का सबसे अच्छा हिस्सा वह है जो सबसे आसान है" (1)। अबू जाफ़र अल-नहहास (2) ने कहा: यह उन मामलों में से है जिनमें निरसन नहीं हो सकता, क्योंकि यह मनुष्य पर एक दायित्व है, जैसा कि हयवा बिन शुरैह ने रिवायत किया है, इसे नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) तक पहुँचाते हुए, जिन्होंने फरमाया: "मुजाहिद वह है जो अल्लाह, पराक्रमी और प्रतापी के लिए अपने नफ़्स (स्वयं) के खिलाफ संघर्ष करता है" (3)। और जैसा कि अबू ग़ालिब ने अबू उमामा से रिवायत किया है कि एक आदमी ने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से पूछा: "कौन सा जिहाद सबसे अच्छा है?" - पहले जमरा के पास - लेकिन आपने उसे जवाब नहीं दिया। फिर उसने दूसरे जमरा के पास उनसे पूछा और आपने उसे जवाब नहीं दिया। फिर उसने जमरा अल-अक़बा के पास उनसे पूछा, तो नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "पूछने वाला कहाँ है?" उसने कहा: "मैं यहाँ हूँ।" फिर आपने (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) फरमाया: "एक अत्याचारी शासक के सामने न्याय की बात कहना" (4)। उनका कथन (अल्लाह): {उसने तुम्हें चुन लिया है} अर्थात: उसने तुम्हें अपने धर्म की रक्षा करने और उसके आदेश का पालन करने के लिए चुना है; और यह जिहाद के आदेश की पुष्टि है, अर्थात: तुम पर जिहाद करना अनिवार्य हो गया है क्योंकि अल्लाह ने तुम्हें इसके लिए चुना है। उनका कथन (अल्लाह): {और धर्म में तुम पर कोई तंगी (कठिनाई) नहीं डाली}। इसमें तीन मसले हैं: पहला: उनका कथन: {कोई तंगी} अर्थात: कोई संकीर्णता (5)। इसका उल्लेख "अल-अनआम" (6) में पहले ही हो चुका है। यह आयत कई हुक्मों में शामिल होती है; और यह उन चीजों में से है जिनसे अल्लाह ने इस उम्मत (समुदाय) को विशेष रूप से सम्मानित किया है। मा'मर ने कतादा से रिवायत की है जिन्होंने कहा: इस उम्मत को तीन ऐसी चीजें दी गई हैं जो केवल एक नबी को दी गई थीं: एक नबी से कहा जाता था: "जाओ, तुम पर कोई तंगी नहीं है," और इस उम्मत से कहा गया: {और धर्म में तुम पर कोई तंगी नहीं डाली}। और नबी अपनी उम्मत पर गवाह है, और इस उम्मत से कहा गया: {ताकि तुम लोगों पर गवाह बनो}, और कहा जाता है...

(1) अल-नुकत वल-'उयून 4/42। हदीस अहमद (15936) द्वारा एक बेदौइन की हदीस से दर्ज की गई है जिसने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को सुना था, और (18976) मिहजन बिन अल-अदरा की हदीस से। (2) इ'राब अल-कुरान 3/106 में। (3) अहमद (23951) द्वारा हयवा बिन शुरैह के

माध्यम से, अबू हानी अल-खौलानी से, अम्र बिन मलिक अल-जनबी से, फदाला बिन उबैद से, मरफू रिवायत। (4) अहमद (22158) और इब्न माजाह (4012) द्वारा दर्ज। (5) अल-तबरी 16/641-642, और अल-हाकिम 2/391 द्वारा आयशा से मरफू रिवायत। और अल-तबरी 16/641-644 द्वारा इब्न अब्बास, अबू अल-आलिया, अल-हसन, अल-कासिम बिन मुहम्मद, कतादा और अल-दहाक से। (6) 23/9 - 25।

سوره الحج: آيت ٧٨ ٤٥١ ولا حاجة إلى تقدير النسخ ؛ فإنَّ هذا هو المراد من أوّل الحكم ؛ لأنَّ «حقَّ جهاده» ما ارتفع عنه الحرج. وقد روى سعيد بن المسيب قال : قال رسول الله ﷺ : «خيرُ دينكم أيسرُه» (١) . وقال أبو جعفر النحاس (٢) : وهذا ممَّا لا يجوز أن يقع فيه نسخ ؛ لأنه واجب على الإنسان، كما روى حَيْوةُ بنُ شريح يرفعه إلى النبي ﷺ قال: «المجاهد مَنْ جاهد نفسه لله عزّ وجلّ» (٣) . وكما روى أبو غالب ، عن أبي أمامة ، أنَّ رجلاً سأل النبي ﷺ : أيُّ الجهاد أفضل؟ - عند الجمرة الأولى - فلم يُجِبْه، ثم سأله عند الجمرة الثانية فلم يُجِبْه ، ثم سأله عند جمرة العقبة ، فقال النبي ﷺ : «أين السائل؟» فقال : أنا ذا. فقال عليه الصلاة والسلام : «كلمةُ عَدْلٍ عند سلطانٍ جائرٍ» (٤) . قوله تعالى : ﴿هُوَ اجْتَبَاكُمْ﴾ أي : اختاركم للذَّبِّ عن دينه والتزام أمره ؛ وهذا تأكيد للأمر بالمجاهدة، أي : وجب عليكم أن تجاهدوا ؛ لأنَّ الله اختاركم له. قوله تعالى : ﴿وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ﴾ فيه ثلاث مسائل : الأولى : قوله تعالى : ﴿مِنْ حَرَجٍ﴾ أي : من ضيق (٥) . وقد تقدَّم في «الأنعام» (٦) . وهذه الآية تدخل في كثير من الأحكام ؛ وهي ممَّا خَصَّ الله بها هذه الأمة ؛ روى معمر عن قتادة قال : أعطِيَتْ هذه الأمةُ ثلاثاً لم يُعْطَهَا إلا نبيٌّ : كان يُقال للنبي : اذْهَبْ فلا حرجَ عليك، وقيل لهذه الأمة : ﴿وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ﴾ ، والنبيُّ شهيدٌ على أمته ، وقيل لهذه الأمة : ﴿لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ﴾ ، ويُقال...

(١) النكت والعيون ٤/ ٤٢ . والحديث أخرجه أحمد (١٥٩٣٦) من حديث أعرابي سمع النبي ﷺ ، و(١٨٩٧٦) من حديث محجن بن الأدرع . (٢) في إعراب القرآن ٣/١٠٦ . (٣) أخرجه أحمد (٢٣٩٥١) من طريق حيوة بن شريح ، عن أبي هانئ الخولاني ، عن عمرو بن مالك الجنبي ، عن فضالة بن عبيد ، مرفوعاً. (٤) أخرجه أحمد (٢٢١٥٨)، وابن ماجه (٤٠١٢). (٥) أخرجه الطبري ١٦ / ٦٤١ - ٦٤٢ ، والحاكم ٢/ ٣٩١ عن عائشة مرفوعاً . وأخرجه الطبري ١٦ / ٦٤١ - ٦٤٤ عن ابن عباس وأبي العالية والحسن والقاسم بن محمد وقتادة والضحاك. (٦) ٩/٢٣ - ٢٥ .

452 Surah Al-Hajj: Verse 78 To the Prophet: Ask and it shall be given to you, and it was said to this nation: {Call upon Me; I will respond to you} [Ghafir: 60]. Second: Scholars differed concerning this "difficulty" (haraj) which Allah the Almighty has removed. Ikrimah said: It refers to what He has made lawful of women—two, three, and four—and those whom your right hands possess (2). It was said: What is meant is the shortening of prayers, breaking fast for the traveler, praying by gestures for one who cannot do otherwise, lifting the obligation of Jihad from the blind, the lame, the sick, the destitute who finds nothing to spend on his expedition, the debtor, and the one who has parents to care for, and lifting the burden (Isr) that was upon the Children of Israel. More details on most of these matters have already passed (3). It was narrated from Ibn Abbas and Al-Hasan Al-Basri that this pertains to the advancing and delaying of the crescents regarding Eid al-Fitr, Eid al-Adha, and fasting (4); so if the community errs regarding the crescent of Dhu al-Hijjah and they stand at Arafat a day early, or they stand on the Day of Sacrifice, it suffices them, though there is a difference of opinion which we explained in the book 'Al-Muqtabas fi Sharh Muwatta Malik bin Anas'. And what we mentioned is the correct view on this matter. Likewise for Eid al-Fitr and Eid al-Adha; due to what Hammad bin Zaid narrated from Ayyub, from Muhammad ibn al-Munkadir, from Abu Hurayrah who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Your breaking of the fast is on the day you break the fast, and your sacrifice is on the day you sacrifice." It was recorded by Abu Dawud and al-Daraqutni (5), and its wording is as we mentioned. The meaning is: based on your striving (ijtihad) without any hardship affecting you. The Imams have narrated that he (peace and blessings be upon him) was asked on the Day of Sacrifice about various matters. He was not asked about anything that a person forgets or is ignorant of, such as performing some actions before others and similar things, except that he said...

---

(1) Reported by Abd al-Razzaq in his Tafsir 2/41-42, and al-Tabari 16/647-648. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1293. (3) 4/500 and 9/356. (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1293 from Ibn Abbas alone. (5) Sunan Abi Dawud (2324), and Sunan al-Daraqutni (2445).

४५२ सूरह अल-हज्ज: आयत ७८ नबी से कहा गया: "मांगो, तुम्हें दिया जाएगा," और इस उम्मत के लिए कहा गया: {मुझसे दुआ करो, मैं तुम्हारी पुकार सुनूँगा} [ग़ाफ़िर: ६०]। दूसरा: विद्वानों ने इस "कठिनाई" (हरज) के बारे में मतभेद किया है जिसे अल्लाह तआला ने हटा दिया है। इक्रिमा ने कहा: इसका अर्थ उन महिलाओं से है जिन्हें उसने हलाल किया है—दो, तीन और चार—और जो तुम्हारी लौंडियाँ हैं (२)। कहा गया है: इससे तात्पर्य यात्रा के दौरान नमाज़ को छोटा करना, यात्रियों के लिए रोज़ा छोड़ना, असमर्थ व्यक्ति के लिए इशारों से नमाज़ पढ़ना, अंधे, लंगड़े, बीमार, उस निर्धन व्यक्ति के लिए जिसके पास युद्ध में खर्च करने के लिए कुछ नहीं है, कर्जदार, और जिसके माता-पिता जीवित हों, उनसे जिहाद की अनिवार्यता हटाना, और उस बोझ (इस्र) को हटाना है जो बनी इस्राइल पर था। इनमें से अधिकांश चीज़ों का विवरण पहले आ चुका है (३)। इब्न अब्बास और अल-हसन अल-बसरी से रिवायत है कि यह चाँद देखने के आधार पर ईद-उल-फ़ित्र, ईद-उल-अज़हा और रोज़ों को आगे या पीछे करने के बारे में है (४); यदि समुदाय ज़ुल-हिज्जा के चाँद के मामले में गलती करता है और वे अरफ़ात में एक दिन पहले खड़े हो जाते हैं, या वे कुर्बानी के दिन (यौम अन-नह्र) खड़े होते हैं, तो यह उनके लिए पर्याप्त होगा, हालाँकि इसमें मतभेद है जिसे हमने अपनी किताब 'अल-मुक्ताबास फ़ी शरह मुवत्ता मालिक बिन अनस' में स्पष्ट किया है। और जो हमने ज़िक्र किया है वही इस विषय में सही है। इसी तरह ईद-उल-फ़ित्र और ईद-उल-अज़हा के लिए भी; जैसा कि हम्माद बिन ज़ैद ने अय्यूब से, उन्होंने मुहम्मद बिन अल-मुनकादिर से और उन्होंने अबू हुरैरा से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "तुम्हारा रोज़ा खोलना उस दिन है जिस दिन तुम रोज़ा खोलते हो, और तुम्हारी कुर्बानी उस दिन है जिस दिन तुम कुर्बानी देते हो।" इसे अबू दाऊद और अद-दारकुतनी ने उद्धृत किया है (५), और इसके शब्द वही हैं जो हमने ज़िक्र किए हैं। इसका अर्थ है: बिना किसी कठिनाई के आपके इज्तिहाद (प्रयास) के आधार पर। इमामों ने रिवायत की है कि आप ﷺ से कुर्बानी के दिन कई चीज़ों के बारे में पूछा गया। आपसे ऐसी किसी भी चीज़ के बारे में नहीं पूछा गया जिसे कोई व्यक्ति भूल गया हो या जिससे वह अनभिज्ञ हो, जैसे कुछ कार्यों को दूसरों से पहले करना और इसी तरह की चीज़ें, सिवाय इसके कि आपने फरमाया...

---

(१) अब्द अल-रज्ज़ाक ने अपनी तफ़सीर २/४१-४२ में और अल-तबरी ने १६/६४७-६४८ में इसे उद्धृत किया है। (२) अहकाम अल-क़ुरआन इब्न अल-अरबी द्वारा ३/१२९३। (३) ४/५०० और ९/३५६। (४) अहकाम अल-क़ुरआन इब्न अल-अरबी द्वारा ३/१२९३ केवल इब्न अब्बास से। (५) सुनन अबी दाऊद (२३२४), और सुनन अद-दारकुतनी (२४४५)।

۴۵۲ سورۃ الحج: آیت ۷۸ نبی اکرم ﷺ سے فرمایا گیا: مانگو تمہیں عطا کیا جائے گا، اور اس امت کے لیے فرمایا گیا: {مجھ سے دعا کرو، میں تمہاری پکار سنوں گا} [غافر: ۶۰]۔ دوسرا: علماء نے اس "تنگی" (حرج) کے بارے میں اختلاف کیا ہے جسے اللہ تعالیٰ نے اٹھا لیا ہے۔ عکرمہ رحمہ اللہ نے کہا: اس سے مراد وہ عورتیں ہیں جو حلال کی گئیں یعنی دو، دو، تین، تین اور چار، چار، اور جو تمہاری ملکیت میں ہیں (لونڈیاں) (۲)۔ اور کہا گیا: اس سے مراد نمازوں میں قصر کرنا، مسافر کے لیے روزہ چھوڑنا، (معذوری کی صورت میں) اشارے سے نماز پڑھنا، اندھے، لنگڑے، بیمار اور اس نادار پر سے جہاد کی فرضیت کا ساقط ہونا جس کے پاس جنگ میں خرچ کرنے کے لیے کچھ نہ ہو، اور مقروض، اور جس کے والدین زندہ ہوں ان سے جہاد کا ساقط ہونا، اور اس بوجھ (اصر) کا ہٹانا ہے جو بنی اسرائیل پر تھا۔ ان میں سے اکثر چیزوں کی تفصیل پہلے گزر چکی ہے (۳)۔ ابن عباس اور حسن بصری رحمہما اللہ سے مروی ہے کہ یہ عید الفطر، عید الاضحی اور روزوں میں چاند کی رؤیت کے مطابق آگے پیچھے کرنے کے بارے میں ہے (۴)؛ چنانچہ اگر جماعت ذوالحجہ کا چاند دیکھنے میں غلطی کرے اور عرفہ میں ایک دن پہلے ٹھہر جائے، یا قربانی کے دن (یوم النحر) ٹھہر جائے، تو یہ ان کے لیے کافی ہوگا، اگرچہ اس میں اختلاف ہے جسے ہم نے اپنی کتاب 'المقتبس فی شرح موطا مالک بن انس' میں بیان کیا ہے۔ اور جو کچھ ہم نے ذکر کیا ہے وہی اس باب میں صحیح ہے۔ اسی طرح عید الفطر اور عید الاضحی کا معاملہ ہے؛ کیونکہ حماد بن زید نے ایوب سے، انہوں نے محمد بن المنکدر سے اور انہوں نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا، وہ کہتے ہیں کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "تمہارا روزہ اس دن ہے جس دن تم روزہ افطار کرتے ہو، اور تمہاری قربانی اس دن ہے جس دن تم قربانی کرتے ہو۔" اسے ابوداؤد اور دارقطنی نے روایت کیا ہے (۵)، اور اس کے الفاظ وہی ہیں جو ہم نے ذکر

کیے۔ مطلب یہ ہے کہ: بغیر کسی تنگی کے آپ کی کوشش (اجتہاد) کے مطابق۔ ائمہ نے روایت کیا ہے کہ آپ ﷺ سے یوم النحر (قربانی کے دن) مختلف چیزوں کے بارے میں پوچھا گیا، تو آپ ﷺ سے کسی ایسی چیز کے بارے میں نہیں پوچھا گیا جسے انسان بھول گیا ہو یا اس سے ناواقف ہو، جیسے بعض کاموں کو دوسروں سے پہلے کر لینا اور اس جیسی دیگر باتیں، مگر آپ ﷺ نے یہی فرمایا کہ...

---

(۱) اسے عبد الرزاق نے اپنی تفسیر ۲/۴۱-۴۲ میں اور طبری نے ۱۶/۶۴۷-۶۴۸ میں نکالا ہے۔ (۲) احکام القرآن لابن العربی ۳/۱۲۹۳۔ (۳) ۴/۵۰۰ اور ۹/۳۵۶۔ (۴) احکام القرآن لابن العربی ۳/۱۲۹۳ صرف ابن عباس سے۔ (۵) سنن ابی داؤد (۲۳۲۴)، اور سنن دارقطنی (۲۴۴۵)۔

Page: 453 Surah Al-Hajj: Verse 78

In it: "Do [it] and there is no blame" (1). Third: The scholars said: The lifting of blame is only for those who remain upright on the path of the Sharia. As for highway robbers, thieves, and those subject to legal punishments (hudud), they are under blame, and they have brought it upon themselves by departing from the religion. There is no greater difficulty in the Sharia than requiring one man to stand against two in the path of Allah Almighty, but with sound certainty and good resolve, it is not a difficulty (2). The Almighty's saying: {The religion of your father}: Al-Zajjaj said (3): The meaning is: Follow the religion of your father. Al-Farra' said (4): It is in the accusative case based on the estimation of a suppressed 'kaf' (like), as if He said: Like the religion. It was said: The meaning is: And do good as the deed of your father (5), so He placed 'deed' in the position of 'religion'. And Ibrahim is the father of all Arabs. It was also said: The address is to all Muslims, even if not all are from his offspring; because the sanctity of Ibrahim for Muslims is like the sanctity of a father for a child (6). {He named you Muslims before}: Ibn Zayd and Al-Hasan said: "He" refers to Ibrahim, and the meaning is: He named you Muslims before the Prophet (7) ﷺ. {And in this}: i.e., and in His judgment that whoever follows Muhammad ﷺ is a Muslim (8). Ibn Zayd said: And this is the meaning of His saying: {Our Lord, and make us Muslims [submitting] to You and from our offspring a Muslim nation [submitting] to You} (9) [Al-Baqarah: 128]. Al-Nahhas said (10): And this saying...

(1) Narrated by Al-Bukhari (124), Muslim (1306), and Ahmad (6484) from the hadith of Abdullah bin Amr bin Al-Aas, may Allah be pleased with them both. (2) Al-Muharrar Al-Wajiz 4/135. (3) In Ma'ani al-Qur'an 3/440, and Al-Nahhas mentioned it from him in I'rab al-Qur'an 3/106. (4) In Ma'ani al-Qur'an 2/231, and Al-Nahhas mentioned it from him in I'rab al-Qur'an 3/106. (5) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 4/436. (6) Ahkam al-Qur'an by Al-Jassas 3/251, and Zad al-Masir 5/456. (7) Tafsir al-Baghawi 3/300 from Ibn Zayd, and Majma' al-Bayan 17/132 from Al-Hasan. (8) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 3/440. (9) Tafsir al-Baghawi 3/300-301, and Majma' al-Bayan 17/132. (10) In I'rab al-Qur'an 3/106-107.

पृष्ठ: 453 सूरह अल-हज्ज: आयत 78

इसमें: "करो और कोई दोष नहीं है" (1)। तीसरा: विद्वानों ने कहा: दोष का निवारण केवल उन लोगों के लिए है जो शरीयत के मार्ग पर सीधे रहते हैं। जहाँ तक लुटेरों, चोरों और सजा के पात्र लोगों (हुदूद) का सवाल है, उन पर दोष है, और उन्होंने धर्म से अलग होकर इसे अपने ऊपर लाद लिया है। शरीयत में अल्लाह सर्वशक्तिमान के मार्ग में दो के विरुद्ध एक व्यक्ति की स्थिरता की आवश्यकता से बड़ी कोई कठिनाई नहीं है, लेकिन सही विश्वास और अच्छे संकल्प के साथ, यह कोई कठिनाई नहीं है (2)। सर्वशक्तिमान का कथन: {तुम्हारे पिता का धर्म}: अल-ज़ज्जाज ने कहा (3): अर्थ है: अपने पिता के धर्म का पालन करो। अल-फर्रा ने कहा (4): यह एक लुप्त 'काफ' (समान) के अनुमान पर कर्म कारक (accusative) में है, जैसे कि उन्होंने कहा हो: धर्म के समान। यह भी कहा गया: अर्थ है: और अच्छा कार्य करो अपने पिता के कार्य की तरह (5), इसलिए उन्होंने 'कार्य' को 'धर्म' के स्थान पर रखा। और इब्राहिम सभी अरबों के पिता हैं। यह भी कहा गया: संबोधन सभी मुसलमानों के लिए है, भले ही सभी उनकी संतान न हों; क्योंकि मुसलमानों के लिए इब्राहिम की पवित्रता वैसी ही है जैसे बच्चे के लिए पिता की पवित्रता (6)। {उसने तुम्हारा नाम पहले से ही मुसलमान रखा है}: इब्न ज़ैद और अल-हसन ने कहा: "उसने" इब्राहिम को संदर्भित करता है, और अर्थ है: उसने पैगंबर ﷺ से पहले तुम्हारा नाम मुसलमान रखा (7)। {और इसमें}: अर्थात: और उनके फैसले में कि जो कोई मुहम्मद ﷺ का अनुसरण करता है वह मुसलमान है (8)। इब्न ज़ैद ने कहा: और यही उनके इस कथन का अर्थ है: {हे हमारे रब, हमें अपना आज्ञाकारी (मुसलमान) बना और हमारी संतान से अपनी एक आज्ञाकारी उम्मत बना} (9) [अल-बकराह: 128]। अल-नहस ने कहा (10): और यह कथन...

(1) इसे अल-बुखारी (124), मुस्लिम (1306), और अहमद (6484) ने अब्दुल्ला बिन अम्र बिन अल-आस (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस से उद्धृत किया है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/135। (3) मानी अल-कुरान 3/440 में, और अल-नहस ने इराब अल-कुरान 3/106 में उनके हवाले से इसका उल्लेख किया है। (4) मानी अल-कुरान 2/231 में, और अल-नहस ने इराब अल-कुरान 3/106 में उनके हवाले से इसका उल्लेख किया है। (5) अल-नहस द्वारा मानी अल-कुरान 4/436। (6) अल-जस्सास द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/251, और ज़ाद अल-मसीर 5/456। (7) इब्न ज़ैद से तफ़सीर अल-बघवी 3/300, और अल-हसन से मजमा अल-बयान 17/132। (8) अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 3/440। (9) तफ़सीर अल-बघवी 3/300-301, और मजमा अल-बयान 17/132। (10) इराब अल-कुरान 3/106-107 में।

صفحہ: 453 سورۃ الحج: آیت 78

اس میں ہے: «کرو اور کوئی حرج نہیں» (1)۔ تیسری بات: علماء نے کہا: حرج (تنگی) کا اٹھایا جانا صرف ان لوگوں کے لیے ہے جو شریعت کے منہاج پر ثابت قدم رہیں، لیکن ڈاکو، چور اور حدود والے (جن پر حد لگتی ہے) تو ان پر حرج ہے، اور انہوں نے دین سے الگ ہو کر اسے خود پر لازم کر لیا ہے۔ شریعت میں اللہ تعالیٰ کی راہ میں ایک شخص کو دو کے مقابلے میں ثابت قدم رہنے کے حکم سے بڑھ کر کوئی حرج نہیں ہے، اور صحیح یقین اور پختہ ارادے کے ساتھ یہ حرج نہیں ہے (2)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {تمہارے باپ کا دین}: زجاج نے کہا (3): معنی ہے: اپنے باپ کے دین کی پیروی کرو۔ فراء نے کہا (4): یہ 'کاف' (تشبیہ) کے حذف کے تقدیر پر منصوب ہے، گویا اس نے کہا: دین کی طرح۔ اور کہا گیا: معنی ہے: اور اپنے باپ کے فعل کی طرح نیک کام کرو (5)، تو فعل کو ملت (دین) کے مقام پر رکھا گیا۔ اور ابراہیم علیہ السلام تمام عربوں کے باپ ہیں۔ اور کہا گیا: یہ خطاب تمام مسلمانوں کے لیے ہے، اگرچہ سب ان کی اولاد سے نہ ہوں؛ کیونکہ مسلمانوں کے لیے ابراہیم کی حرمت ایسی ہی ہے جیسے اولاد کے لیے والد کی حرمت (6)۔ {اس نے تمہارا نام پہلے سے مسلمان رکھا}: ابن زید اور حسن نے کہا: «وہ» (ھو) ابراہیم کی طرف لوٹتا ہے، اور معنی یہ ہے: اس نے نبی ﷺ سے پہلے تمہارا نام مسلمان رکھا (7)۔ {اور اس میں}: یعنی: اور اس کے حکم میں کہ جس نے محمد ﷺ کی پیروی کی وہ مسلمان ہے (8)۔ ابن زید نے کہا: اور یہی ان کے اس قول کا معنی ہے: {اے ہمارے رب! ہمیں اپنا فرمانبردار (مسلمان) بنا دے اور ہماری اولاد سے بھی اپنی ایک فرمانبردار امت پیدا کر} (9) [البقرہ: 128]۔ نحاس نے کہا (10): اور یہ قول...

(1) اسے بخاری (124)، مسلم (1306)، اور احمد (6484) نے عبداللہ بن عمرو بن العاص رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (2) المحرر الوجیز 4/ 135۔ (3) ان کے نزدیک معانی القرآن 3/ 440 میں، اور نحاس نے اسے ان سے اعراب القرآن 3/ 106 میں ذکر کیا ہے۔ (4) معانی القرآن 2/ 231 میں، اور نحاس نے اسے ان سے اعراب القرآن 3/ 106 میں ذکر کیا ہے۔ (5) معانی القرآن للنحاس 4/ 436۔ (6) احکام القرآن للجصاص 3/ 251، اور زاد المسیر 5/ 456۔ (7) تفسیر البغوی 3/ 300 ابن زید سے، اور مجمع البیان 17/ 132 حسن سے۔ (8) معانی القرآن للزجاج 3/ 440۔ (9) تفسیر البغوی 3/ 300 - 301، اور مجمع البیان 17/ 132۔ (10) اعراب القرآن 3/ 106 - 107 میں۔

Surah Al-Hajj: Verse 78 454

[This view is] contrary to the statement of the scholars (1) of the Ummah; Ali ibn Abi Talhah narrated from Ibn Abbas that he said: Allah, Mighty and Majestic, named you Muslims before, i.e., in the previous scriptures and in this Quran. This was also stated by Mujahid and others.

{That the Messenger may be a witness over you} i.e., by his conveying [the message] to you. {And you may be witnesses over mankind} that their messengers had conveyed [the message] to them (2), as previously mentioned in [Surah] Al-Baqarah (3). {So establish prayer and give zakah and hold fast to Allah. He is your protector; and excellent is the protector, and excellent is the helper.} It has been previously covered in detail (4), and praise be to Allah.

Part fourteen of Tafsir al-Qurtubi is completed. It will be followed by part fifteen, starting with Surah "Al-Mu'minun".

---

(1) In (M): "great ones". (2) Al-Wasit 3/282, and Tafsir al-Baghawi 3/301. (3) 2/435. (4) 1/253, 2/22, and 5/236.

सूरह अल-हज्ज: आयत 78 454

[यह विचार] उम्माह के विद्वानों (1) के कथन के विपरीत है; अली इब्न अबी तल्हा ने इब्न अब्बास से रिवायत की कि उन्होंने कहा: अल्लाह, सर्वशक्तिमान और प्रतापी ने तुम्हें पहले ही मुस्लिम नाम दिया, यानी पिछली किताबों में और इस कुरान में। मुजाहिद और अन्य लोगों ने भी यही कहा है।

{ताकि रसूल तुम पर गवाह हों} यानी, तुम तक (संदेश) पहुँचाने के माध्यम से। {और तुम लोगों पर गवाह हो जाओ} कि उनके रसूलो ने उन तक (संदेश) पहुँचा दिया था (2), जैसा कि पहले 'अल-बक़रह' (3) में उल्लेख किया जा चुका है। {अतः नमाज़ कायम करो और ज़कात दो और अल्लाह को मजबूती से थाम लो। वह तुम्हारा संरक्षक है; तो वह क्या ही अच्छा संरक्षक है और क्या ही अच्छा मददगार है।} यह विस्तार से पहले ही पूरा हो चुका है (4) और अल्लाह की प्रशंसा हो।

तफ़सीर अल-कुर्तुबी का चौदहवाँ भाग समाप्त हुआ। इसके बाद पंद्रहवाँ भाग होगा जो सूरह 'अल-मुमिनून' से शुरू होगा।

---

(1) (म) में: "महान लोग"। (2) अल-वसीत 3/282, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/301। (3) 2/435। (4) 1/253 और 2/22 और 5/236।

[یہ قول] امت کے علماء (1) کے قول کے خلاف ہے؛ علی بن ابی طلحہ نے ابن عباس سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: اللہ عزوجل نے تمہارا نام پہلے ہی مسلمان رکھا، یعنی پہلی کتابوں میں اور اس قرآن میں۔ یہی بات مجاہد وغیرہ نے بھی کہی ہے۔

{تاکہ رسول تم پر گواہ ہوں} یعنی: تم تک [پیغام] پہنچانے کی وجہ سے۔ {اور تم لوگوں پر گواہ بنو} کہ ان کے رسولوں نے ان تک [پیغام] پہنچا دیا تھا (2)، جیسا کہ پہلے 'البقرہ' (3) میں گزر چکا ہے۔ {پس نماز قائم کرو اور زکوٰۃ دو اور اللہ کو مضبوطی سے تھام لو، وہی تمہارا مولیٰ ہے، پس کیا ہی اچھا مولیٰ ہے اور کیا ہی اچھا مددگار ہے۔} اس کی مکمل تفصیل پہلے گزر چکی ہے (4) اور تمام تعریفیں اللہ ہی کے لیے ہیں۔

تفسیر قرطبی کا چودہواں حصہ مکمل ہوا۔ اس کے بعد پندرھواں حصہ ہے جو سورہ "المؤمنون" سے شروع ہوتا ہے۔

---

(1) نسخہ (م) میں: "عظماء" (بڑے لوگ)۔ (2) الوسیط 3/ 282، اور تفسیر البغوی 3/ 301۔ (3) 2/ 435۔ (4) 1/ 253 اور 2/ 22 اور 5/ 236۔

455

Index of the Fourteenth Part

Index of the Fourteenth Part

- Tafsir (Exegesis) of Surah Ta-Ha 5
- The Word of the Almighty: ﴿Ta-Ha. We have not sent down the Qur'an to you to cause you distress...﴾ [1-8] 8
- The Word of the Almighty: ﴿Has there come to you the story of Moses?...﴾ [9-16] 17
- The Word of the Almighty: ﴿And what is that in your right hand, O Moses?...﴾ [17-18] 41
- The Word of the Almighty: ﴿He said, "Throw it down, O Moses."...﴾ [19-23] 48
- The Word of the Almighty: ﴿Go to Pharaoh. Indeed, he has transgressed...﴾ [24-35] 51
- The Word of the Almighty: ﴿[Allah] said, "You have been granted your request, O Moses"...﴾ [36-42] 56
- The Word of the Almighty: ﴿Go, both of you, to Pharaoh. Indeed, he has transgressed...﴾ [43-44] 63
- The Word of the Almighty: ﴿They said, "Our Lord, indeed we fear that he will hasten [punishment] against us or that he will transgress"...﴾ [45] 66
- The Word of the Almighty: ﴿[Allah] said, "Fear not. Indeed, I am with you both; I hear and I see"...﴾ [46] 67
- The Word of the Almighty: ﴿"So go to him and say, 'Indeed, we are messengers of your Lord, so send with us the Children of Israel and do not torment them...'"﴾ [47-50] . 69
- The Word of the Almighty: ﴿[Pharaoh] said, "Then what is the case of the former generations?"...﴾ [51-52] 72
- The Word of the Almighty: ﴿[It is He] who has made for you the earth as a bed [spread out] and inserted for you therein pathways...﴾ [53-55] . 78
- The Word of the Almighty: ﴿And We certainly showed him Our signs, all of them, but he denied and refused...﴾ [56-61] 82
- The Word of the Almighty: ﴿So they disputed over their affair among themselves and kept their consultation secret...﴾ [62-64] 88

- The Word of the Almighty: ﴿They said, "O Moses, either you throw or we will be the first to throw"...﴾ [65-71] . 99
- The Word of the Almighty: ﴿They said, "Never will we prefer you over what has come to us of clear proofs and [over] He who created us. So decree whatever you are to decree..."﴾ [72-76] .. 104
- The Word of the Almighty: ﴿And We inspired to Moses, "Travel by night with My servants and strike for them a dry path through the sea..."﴾ [77-79] .. 108
- The Word of the Almighty: ﴿O Children of Israel, We delivered you from your enemy, and We made an appointment with you at the right side of the mount...﴾ [80-82] ... 111
- The Word of the Almighty: ﴿[Allah] said, "And what made you hasten from your people, O Moses?"...﴾ [83-89] 115
- The Word of the Almighty: ﴿And Aaron had already said to them before, "O my people, you are only being tried by it, and indeed, your Lord is the Most Merciful..."﴾ [90-93] 123
- The Word of the Almighty: ﴿[Aaron] said, "O son of my mother, do not seize [me] by my beard or by my head..."﴾ [94-98] 125
- The Word of the Almighty: ﴿Thus, [O Muhammad], We relate to you from the news of what has preceded...﴾ [99-104] 133
- The Word of the Almighty: ﴿And they ask you about the mountains, so say, "My Lord will blow them away with a blast"﴾ [105-110] .. 136
- The Word of the Almighty: ﴿And [all] faces will be humbled before the Ever-Living, the Sustainer of existence. And he will have failed who carries injustice﴾ [111-112] 141
- The Word of the Almighty: ﴿And thus We have sent it down as an Arabic Qur'an and have diversified therein the warnings that perhaps they will fear [Allah]...﴾ [113-114] .. 144
- The Word of the Almighty: ﴿And We had already taken a promise from Adam before, but he forgot; and We found not in him determination﴾ [115] 145
- The Word of the Almighty: ﴿And [mention] when We said to the angels, "Prostrate to Adam," and they prostrated, except Iblees; he refused﴾ [116-119] 148
- The Word of the Almighty: ﴿Then Satan whispered to him; he said, "O Adam, shall I direct you to the tree of eternity..."﴾ [120-122] . 151
- The Word of the Almighty: ﴿[Allah] said, "Descend from it [Paradise], all of you, as enemies to one another..."﴾ [123-127] 156

• The Word of the Almighty: ﴿Has it not become clear to them how many generations We destroyed before them...﴾ [128-130] 159
• The Word of the Almighty: ﴿And do not extend your eyes toward that by which We have given enjoyment to [some] categories of them...﴾ [131-132] 161

455

चौदहवें भाग की अनुक्रमणिका

चौदहवें भाग की अनुक्रमणिका

- सूरह ता-हा की व्याख्या 5
- अल्लाह का कथन: ﴿ता-हा। हमने आप पर यह कुरआन इसलिए नहीं उतारा कि आप कष्ट उठाएँ..﴾ [1-8] 8
- अल्लाह का कथन: ﴿क्या आपके पास मूसा का वृत्तांत पहुँचा है?...﴾ [9-16] 17
- अल्लाह का कथन: ﴿और हे मूसा! यह तेरे दाहिने हाथ में क्या है?...﴾ [17-18] 41
- अल्लाह का कथन: ﴿उसने कहा, "हे मूसा! इसे डाल दे।"...﴾ [19-23] 48
- अल्लाह का कथन: ﴿फ़िरऔन के पास जा। वास्तव में उसने सरकशी की है...﴾ [24-35] 51
- अल्लाह का कथन: ﴿उसने कहा, "हे मूसा! तेरी माँगी हुई चीज़ तुझे दे दी गई"...﴾ [36-42] 56
- अल्लाह का कथन: ﴿तुम दोनों फ़िरऔन के पास जाओ। वास्तव में उसने सरकशी की है...﴾ [43-44] 63
- अल्लाह का कथन: ﴿दोनों ने कहा, "हमारे पालनहार! हमें डर है कि वह हम पर ज़्यादती न कर बैठे या सरकशी न करने लगे"...﴾ [45] 66
- अल्लाह का कथन: ﴿उसने कहा, "डरो नहीं। मैं तुम दोनों के साथ हूँ; मैं सुनता भी हूँ और देखता भी हूँ"...﴾ [46] 67
- अल्लाह का कथन: ﴿"अतः तुम दोनों उसके पास जाओ और कहो: 'वास्तव में हम तेरे पालनहार के रसूल हैं, तो तू हमारे साथ बनी इस्राईल को जाने दे और उन्हें यातना न दे...'"﴾ [47-50] . 69
- अल्लाह का कथन: ﴿उसने कहा, "तो पहली पीढ़ियों का क्या हाल है?"...﴾ [51-52] 72

- अल्लाह का कथन: ﴾जिसने तुम्हारे लिए धरती को बिछौना बनाया और उसमें तुम्हारे लिए रास्ते निकाले...﴿ [53-55] . 78
- अल्लाह का कथन: ﴾और हमने उसे अपनी सब निशानियाँ दिखाईं, तो उसने झुठलाया और इनकार किया...﴿ [56-61] 82
- अल्लाह का कथन: ﴾फिर उन्होंने अपने मामले में आपस में विवाद किया और गुप्त परामर्श किया...﴿ [62-64] 88
- अल्लाह का कथन: ﴾उन्होंने कहा, "हे मूसा! या तो तू डाल या पहले हम ही डालने वाले बनें"...﴿ [65-71] . 99
- अल्लाह का कथन: ﴾उन्होंने कहा, "जो स्पष्ट प्रमाण हमारे पास आ चुके हैं उन पर और जिसने हमें पैदा किया है उस पर हम तुझे हरगिज़ वरीयता नहीं देंगे। अतः तू जो फ़ैसला करना चाहे कर ले..."﴿ [72-76] .. 104
- अल्लाह का कथन: ﴾और हमने मूसा की ओर प्रकाशना भेजी कि मेरे दासों को लेकर रात को निकल जा और उनके लिए समुद्र में सूखा रास्ता बना दे...﴿ [77-79] .. 108
- अल्लाह का कथन: ﴾हे बनी इस्राईल! हमने तुम्हें तुम्हारे शत्रु से मुक्ति दी और हमने तुमसे तूर के दाहिने पार्श्व में वादा किया...﴿ [80-82] ... 111
- अल्लाह का कथन: ﴾और हे मूसा! तुझे अपनी जाति से आगे निकलने पर किस चीज़ ने उकसाया?...﴿ [83-89] 115
- अल्लाह का कथन: ﴾और हारून ने उनसे पहले ही कह दिया था, "हे मेरी जाति के लोगो! इसके द्वारा तुम्हारी केवल परीक्षा ली गई है, और तुम्हारा पालनहार तो रहमान ही है..."﴿ [90-93] 123
- अल्लाह का कथन: ﴾उसने कहा, "हे मेरी माँ के बेटे! न मेरी दाढ़ी पकड़ और न मेरा सिर..."﴿ [94-98] 125
- अल्लाह का कथन: ﴾इसी प्रकार हम आपको उन घटनाओं की खबरें सुनाते हैं जो बीत चुकी हैं...﴿ [99-104] 133
- अल्लाह का कथन: ﴾और वे आपसे पहाड़ों के बारे में पूछते हैं, तो कह दीजिए, "मेरा पालनहार उन्हें उड़ाकर धूल कर देगा"﴿ [105-110] .. 136
- अल्लाह का कथन: ﴾और चेहरे उस 'जीवंत और सत्ता संभालने वाले' के सामने झुक जाएँगे। और वह असफल रहा जिसने अत्याचार का बोझ उठाया﴿ [111-112] 141

- अल्लाह का कथन: ﴾और इसी प्रकार हमने इसे अरबी कुरआन के रूप में उतारा है और इसमें तरह-तरह से चेतावनी दी है ताकि वे डरें...﴿ [113-114] .. 144
- अल्लाह का कथन: ﴾और हमने इससे पहले आदम से वादा लिया था, परंतु वह भूल गया और हमने उसमें कोई दृढ़ संकल्प नहीं पाया﴿ [115] 145
- अल्लाह का कथन: ﴾और जब हमने फ़रिश्तों से कहा, "आदम को सज्दा करो," तो इब्लीस के सिवाय सबने सज्दा किया; उसने इनकार किया﴿ [116-119] 148
- अल्लाह का कथन: ﴾फिर शैतान ने उसे बहकाया; उसने कहा, "हे आदम! क्या मैं तुझे अमरता के वृक्ष का पता बताऊँ.."﴿ [120-122] . 151
- अल्लाह का कथन: ﴾उसने कहा, "तुम दोनों यहाँ से सब के सब उतर जाओ, तुम एक-दूसरे के शत्रु होगे..."﴿ [123-127] 156
- अल्लाह का कथन: ﴾क्या उन्हें इससे मार्गदर्शन नहीं मिला कि हमने उनसे पहले कितनी पीढ़ियों को नष्ट कर दिया...﴿ [128-130] 159
- अल्लाह का कथन: ﴾और अपनी आँखें उस चीज़ की ओर न उठा जिसे हमने उनमें से विभिन्न समूहों को उपभोग के लिए दिया है...﴿ [131-132] 161

٤٥٥

فہرست چودھواں پارہ

فہرست چودھواں پارہ

- تفسیر سورہ طٰہٰ ٥
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿طٰہٰ۔ ہم نے آپ پر یہ قرآن اس لئے نہیں اتارا کہ آپ مشقت میں پڑیں...﴾ [١-٨] ٨
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿کیا آپ کے پاس موسیٰ کی خبر پہنچی ہے؟...﴾ [٩-١٦] ١٧
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور اے موسیٰ! تیرے دائیں ہاتھ میں یہ کیا ہے؟...﴾ [١٧-١٨] ٤١
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فرمایا، "اے موسیٰ! اسے ڈال دے۔"...﴾ [١٩-٢٣] ٤٨
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فرعون کے پاس جا، بے شک وہ سرکش ہو گیا ہے...﴾ [٢٤-٣٥] ٥١
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فرمایا، "اے موسیٰ! تیری مانگی ہوئی مراد تجھے دے دی گئی"...﴾ [٣٦-٤٢] ٥٦
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿تم دونوں فرعون کے پاس جاؤ، بے شک وہ سرکش ہو گیا ہے...﴾ [٤٣-٤٤] ٦٣

- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿دونوں نے عرض کیا، "اے ہمارے رب! ہمیں خوف ہے کہ وہ ہم پر زیادتی نہ کرے یا سرکشی پر نہ اتر آئے"...﴾ [٤٥] ٦٦
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فرمایا، "ڈرو نہیں، میں تم دونوں کے ساتھ ہوں، سن رہا ہوں اور دیکھ رہا ہوں"...﴾ [٤٦] ٦٧
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿"چنانچہ تم دونوں اس کے پاس جاؤ اور کہو: 'بے شک ہم تیرے رب کے رسول ہیں، تو ہمارے ساتھ بنی اسرائیل کو بھیج دے اور انہیں تکلیف نہ دے...'"﴾ [٤٧-٥٠] . ٦٩
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اس نے کہا، "تو پہلی نسلوں کا کیا حال ہے؟"...﴾ [٥١-٥٢] ٧٢
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿جس نے تمہارے لئے زمین کو بچھونا بنایا اور تمہارے لئے اس میں راستے نکالے...﴾ [٥٣-٥٥] . ٧٨
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور ہم نے اسے اپنی سب نشانیاں دکھائیں، مگر اس نے جھٹلایا اور انکار کیا...﴾ [٥٦-٦١] ٨٢
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿چنانچہ انہوں نے اپنے معاملے میں آپس میں اختلاف کیا اور خفیہ مشورہ کیا...﴾ [٦٢-٦٤] ٨٨
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وہ کہنے لگے، "اے موسیٰ! یا تو تم ڈالو یا ہم ہی پہلے ڈالنے والے بنیں"...﴾ [٦٥-٧١] . ٩٩
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿انہوں نے کہا، "جو واضح نشانیاں ہمارے پاس آ چکی ہیں ان پر اور جس نے ہمیں پیدا کیا ہے اس پر ہم تجھے ہرگز ترجیح نہیں دیں گے۔ سو تو جو فیصلہ کرنا چاہے کر لے..."﴾ [٧٢-٧٦] .. ١٠٤

- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور ہم نے موسیٰ کی طرف وحی کی کہ میرے بندوں کو لے کر راتوں رات نکل جاؤ اور ان کے لئے سمندر میں خشک راستہ بنا لو...﴾ [۷۷-۷۹] .. ۱۰۸
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اے بنی اسرائیل! ہم نے تمہیں تمہارے دشمن سے نجات دی اور ہم نے تم سے طور کی دائیں جانب کا وعدہ کیا...﴾ [۸۰-۸۲] ... ۱۱۱
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور اے موسیٰ! تجھے اپنی قوم سے جلدی نکل آنے پر کس چیز نے اکسایا؟...﴾ [۸۳-۸۹] ۱۱۵
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور ہارون نے ان سے پہلے ہی کہہ دیا تھا، "اے میری قوم! تم تو اس (بچھڑے) کے ذریعے آزمائش میں ڈالے گئے ہو، اور تمہارا رب تو رحمان ہی ہے..."﴾ [۹۰-۹۳] ۱۲۳
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿(ہارون نے) کہا، "اے میری ماں کے بیٹے! میری داڑھی نہ پکڑ اور نہ میرا سر..."﴾ [۹٤-۹۸] ۱۲۵
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اسی طرح ہم آپ کو ان خبروں میں سے سناتے ہیں جو گزر چکی ہیں...﴾ [۹۹-۱۰٤] ۱۳۳
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور وہ آپ سے پہاڑوں کے بارے میں پوچھتے ہیں، تو کہہ دیجئے، "میرا رب انہیں اڑا کر ریزہ ریزہ کر دے گا"﴾ [۱۰۵-۱۱۰] .. ۱۳٦
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور سب چہرے 'حی و قیوم' کے سامنے جھک جائیں گے۔ اور وہ نامراد ہوا جس نے ظلم کا بوجھ اٹھایا﴾ [۱۱۱-۱۱۲] ۱٤۱
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور اسی طرح ہم نے اسے عربی قرآن کی صورت میں اتارا اور اس میں طرح طرح سے وعید بیان کی تاکہ وہ ڈریں...﴾ [۱۱۳-۱۱٤] .. ۱٤٤
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور ہم نے اس سے پہلے آدم سے وعدہ لیا تھا، مگر وہ بھول گیا اور ہم نے ان میں پختہ ارادہ نہ پایا﴾ [۱۱۵] ۱٤۵

- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور جب ہم نے فرشتوں سے کہا، "آدم کو سجدہ کرو،" تو سب نے سجدہ کیا سوائے ابلیس کے، اس نے انکار کیا﴾ [١١٦-١١٩] ١٤٨
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿پھر شیطان نے اسے وسوسے میں ڈالا، کہنے لگا، "اے آدم! کیا میں تجھے ہمیشگی کے درخت کا پتہ بتاؤں..."﴾ [١٢٠-١٢٢] . ١٥١
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فرمایا، "تم دونوں یہاں سے سب کے سب اتر جاؤ، تم ایک دوسرے کے دشمن ہو گے..."﴾ [١٢٣-١٢٧] ١٥٦
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿کیا انہیں اس بات سے ہدایت نہ ملی کہ ہم نے ان سے پہلے کتنی ہی نسلیں ہلاک کر دیں...﴾ [١٢٨-١٣٠] ١٥٩
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور اپنی آنکھیں اس چیز کی طرف نہ اٹھاؤ جس سے ہم نے ان میں سے مختلف گروہوں کو بہرہ مند کیا ہے...﴾ [١٣١-١٣٢] ١٦١

Index of Volume Fourteen 456 - Allah says: "And they said, 'Why does he not bring us a sign from his Lord?'..." [133-135] ..... 165 - Interpretation of Surah Al-Anbiya - Allah says: "Draws near for mankind their reckoning, while they are in heedlessness, turning away..." [1-3] ..... 170 - Allah says: "He said, 'My Lord knows [every] word in the heaven and the earth, and He is the Hearing, the Knowing'..." [4-6] ..... 176 - Allah says: "And We sent not before you except men to whom We revealed [revelation], so ask the people of the message if you do not know..." [7-10] ..... 178 - Allah says: "And how many a city have We shattered that was wrongdoing and produced after it another people..." [11-15] . 181 - Allah says: "And We did not create the heaven and earth and that between them in play..." [16-18] ..... 184 - Allah says: "To Him belongs whoever is in the heavens and the earth..." [19-21] ..... 187 - Allah says: "Had there been within them [i.e., the heavens and earth] gods besides Allah, they both would have been ruined..." [22-24] ..... 188 - Allah says: "And We sent not before you any messenger except that We revealed to him that, 'There is no deity except Me, so worship Me'..." [25-29] ..... 192 - Allah says: "Have those who disbelieved not considered that the heavens and the earth were a joined entity, and We separated them..." [30-33] . 194 - Allah says: "And We did not grant to any man before you eternity [on earth]; so if you die - are they to be eternal?..." [34-35] ..... 201 - Allah says: "And when those who disbelieve see you, they take you not except in ridicule..." [36] ..... 202 - Allah says: "Man was created of haste. I will show you My signs, so do not impatiently urge Me..." [37-40] ..... 203 - Allah says: "And already were messengers ridiculed before you, but those who mocked them were enveloped by that which they used to ridicule..." [41-44] ..... 207 - Allah says: "Say, 'I only warn you by revelation.' But the deaf do not hear the call when they are warned..." [45-46] ..... 209 - Allah says: "And We place the scales of justice for the Day of Resurrection, so no soul will be treated unjustly at all..." [47] ..... 211 - Allah says: "And We had already given Moses and Aaron the criterion and a light and a reminder for the righteous..." [48-50] ..... 214 - Allah says: "And We had already given Abraham his sound judgement before, and We were of him Knowing..." [51-56] ..... 215 - Allah says: "And [I swear] by Allah, I will surely plan against your idols after you have turned and gone away..." [57-58] ..... 216 - Allah says: "They said, 'Who has done this to our gods? Indeed, he is of the wrongdoers'..." [59-61] ..... 219 - Allah says: "They said, 'Have you done this to our gods, O Abraham?'..." [62-63] ..... 221 - Allah says: "So they returned to themselves [in thought] and said, 'Indeed, you are the

wrongdoers'..." [64-67] ..... 225 - Allah says: "They said, 'Burn him and support your gods if you are to act'..." [68-69] ..... 226 - Allah says: "And they intended for him a plan, but We made them the greatest losers..." [70-73] ..... 229 - Allah says: "And Lot - We gave him judgement and knowledge, and We saved him from the city that was practicing immoralities..."
[74-75] ..... 231 - Allah says: "And Noah, when he called [to Us] before [that], so We responded to him and saved him and his family from the great affliction..." [76-77] ..... 232 - Allah says: "And David and Solomon, when they judged concerning the field when the sheep of a people overran it by night..." [78-79] . 233 - Allah says: "And We taught him the fashioning of coats of armor to protect you from your [enemy in] battle..."
[80] 253

चौदहवें खंड की विषय-सूची 456 - अल्लाह का कथन: "और वे कहते हैं, 'वह अपने रब की ओर से हमारे पास कोई निशानी क्यों नहीं लाता?'..." [133-135] ..... 165 - सूरा अल-अंबिया की तफ़सीर (व्याख्या) - अल्लाह का कथन: "लोगों के हिसाब का समय निकट आ गया है, जबकि वे गफ़लत (लापरवाही) में मुँह मोड़े हुए हैं..." [1-3] ..... 170 - अल्लाह का कथन: "उसने कहा, 'मेरा रब आकाश और धरती की हर बात जानता है, और वह सब कुछ सुनने वाला, जानने वाला है'..." [4-6] ..... 176 - अल्लाह का कथन: "और हमने आपसे पहले पुरुषों को ही भेजा था जिनकी ओर हम वह्य (प्रकाशना) भेजते थे, तो यदि तुम नहीं जानते तो ज़िक्र वालों (विद्वानों) से पूछ लो..." [7-10] ..... 178 - अल्लाह का कथन: "और हमने कितनी ही बस्तियों को तहस-नहस कर दिया जो ज़ालिम थीं और उनके बाद दूसरी क़ौम पैदा की..." [11-15] . 181 - अल्लाह का कथन: "और हमने आकाश और धरती को और जो कुछ उनके बीच है, खेल-तमाशे के लिए नहीं बनाया..." [16-18] ..... 184 - अल्लाह का कथन: "और आकाशों और धरती में जो भी है, उसी का है..." [19-21] ..... 187 - अल्लाह का कथन: "यदि इन दोनों (आकाश और धरती) में अल्लाह के सिवा और भी पूज्य होते, तो वे दोनों बिगड़ जाते..." [22-24] ..... 188 - अल्लाह का कथन: "और हमने आपसे पहले जो भी रसूल भेजा, उसकी ओर यही वह्य की कि 'मेरे सिवा कोई पूज्य नहीं, अतः मेरी ही इबादत करो'..." [25-29] ..... 192 - अल्लाह का कथन: "क्या उन लोगों ने जिन्होंने कुफ़्र (अविश्वास) किया, देखा नहीं कि आकाश और धरती दोनों मिले हुए थे, फिर हमने उन्हें अलग कर दिया..." [30-33] . 194 - अल्लाह का कथन: "और हमने आपसे पहले किसी भी मनुष्य को अमरता प्रदान नहीं की; तो क्या यदि आपकी मृत्यु हो गई, तो वे हमेशा रहेंगे?..." [34-35] ..... 201 - अल्लाह का कथन: "और जब काफ़िर लोग आपको देखते हैं, तो वे आपका मज़ाक ही उड़ाते हैं..." [36] ..... 202 - अल्लाह का कथन: "मनुष्य जल्दबाज़ी का बना है। मैं तुम्हें शीघ्र ही अपनी निशानियाँ दिखाऊँगा, अतः मुझसे जल्दबाज़ी न करो..." [37-40] ..... 203 - अल्लाह का कथन: "और आपसे पहले भी रसूलों का मज़ाक उड़ाया गया है, फिर जिन्होंने उनका उपहास किया था उन्हें उसी चीज़ ने घेर लिया जिसका वे मज़ाक उड़ाते थे..." [41-44] ..... 207 - अल्लाह का कथन: "कह दीजिए, 'मैं तो तुम्हें बस वह्य के आधार पर सचेत कर रहा हूँ।' और बहरे पुकार को नहीं सुनते जब उन्हें सचेत किया जाता है..." [45-46] ..... 209 - अल्लाह का कथन: "और हम क़यामत के दिन न्याय की तराज़ू रखेंगे, फिर किसी भी व्यक्ति पर ज़रा भी ज़ुल्म नहीं किया जाएगा..." [47] ..... 211 - अल्लाह का

कथन: "और हमने मूसा और हारून को फ़ुरक़ान (मानदंड) और रौशनी और परहेज़गारों के लिए नसीहत प्रदान की थी..." [48-50] ..... 214 - अल्लाह का कथन: "और हमने इससे पहले इब्राहीम को उसकी सूझ-बूझ प्रदान की थी और हम उसे जानते थे..." [51-56] ..... 215 - अल्लाह का कथन: "और अल्लाह की क़सम, मैं तुम्हारे जाने के बाद ज़रूर तुम्हारी मूर्तियों के साथ एक चाल चलूँगा..." [57-58] ..... 216 - अल्लाह का कथन: "उन्होंने कहा, 'हमारे देवताओं के साथ यह किसने किया? वास्तव में वह कोई अत्याचारी ही है'..." [59-61] ..... 219 - अल्लाह का कथन: "उन्होंने कहा, 'हे इब्राहीम, क्या हमारे देवताओं के साथ यह तुमने किया है?'..." [62-63] ..... 221 - अल्लाह का कथन: "फिर वे अपने मन में सोचे और कहा, 'निस्संदेह तुम स्वयं ही अत्याचारी हो'..." [64-67] ..... 225 - अल्लाह का कथन: "वे बोले, 'इसे जला डालो और अपने देवताओं की सहायता करो, यदि तुम्हें कुछ करना है'..." [68-69] ..... 226 - अल्लाह का कथन: "और उन्होंने उसके विरुद्ध एक चाल चलनी चाही, तो हमने उन्हीं को सबसे अधिक घाटे में डाल दिया..." [70-73] ..... 229 - अल्लाह का कथन: "और लूत को भी (हमने याद किया), हमने उसे हिकमत (निर्णय की शक्ति) और ज्ञान प्रदान किया और उसे उस बस्ती से छुटकारा दिया जो गंदे काम करती थी..."
[74-75] ..... 231 - अल्लाह का कथन: "और नूह को (याद करो), जब उसने इससे पहले पुकारा था, तो हमने उसकी पुकार सुन ली और उसे और उसके परिवार को भारी संकट से बचा लिया..."
[76-77] ..... 232 - अल्लाह का कथन: "और दाऊद और सुलैमान को (याद करो), जब वे खेत के बारे में फ़ैसला कर रहे थे जब किसी क़ौम की भेड़ें रात में उसमें फैल गई थीं..." [78-79] . 233 - अल्लाह का कथन: "और हमने उसे तुम्हारे लिए कवच बनाने की कला सिखाई ताकि वह तुम्हें तुम्हारी लड़ाई में सुरक्षित रखे..." [80] 253

فہرست الجزء الرابع عشر (چودہویں پارے کی فہرست) 456 - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور وہ کہتے ہیں کہ وہ اپنے رب کی طرف سے ہمارے پاس کوئی نشانی کیوں نہیں لاتا؟..."
[133-135] ..... 165 - تفسیر سورہ الانبیاء - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "لوگوں کے حساب کا وقت قریب آگیا ہے، جبکہ وہ غفلت میں منہ موڑے ہوئے ہیں..." [1-3] .....
170 - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اس نے کہا: میرا رب آسمان اور زمین کی ہر بات کو جانتا ہے، اور وہ خوب سننے والا، جاننے والا ہے..." [4-6] ..... 176 - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور ہم نے آپ سے پہلے مردوں ہی کو (رسول بنا کر) بھیجا جن کی طرف ہم وحی بھیجتے تھے، پس تم اہل ذکر سے پوچھ لو اگر تم نہیں جانتے..." [7-10] .....
178 - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور ہم نے کتنی ہی بستیاں تہس نہس کر دیں جو ظالم تھیں اور ان کے بعد دوسری قوم پیدا کر دی..." [11-15] . 181 - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور ہم نے آسمان اور زمین کو اور جو کچھ ان کے درمیان ہے کھیل تماشے کے لیے نہیں بنایا..." [16-18] .....
184 - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور اسی کا ہے جو کوئی آسمانوں اور زمین میں ہے..."
[19-21] ..... 187 - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اگر ان دونوں (زمین و آسمان) میں اللہ کے سوا اور معبود ہوتے تو یہ دونوں درہم برہم ہو جاتے..." [22-24] .....
188 - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور ہم نے آپ سے پہلے جو رسول بھیجا اس کی طرف یہی وحی کی کہ میرے سوا کوئی معبود نہیں، پس میری ہی عبادت کرو..."
[25-29] ..... 192 - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "کیا کافروں نے نہیں دیکھا کہ آسمان اور زمین باہم ملے ہوئے تھے، پھر ہم نے انہیں جدا جدا کر دیا..." [30-33] . 194 - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور ہم نے آپ سے پہلے کسی انسان کے لیے ہمیشگی نہیں رکھی، پس اگر آپ انتقال کر جائیں تو کیا وہ ہمیشہ رہیں گے؟..." [34-35] .....

201 - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور جب کافر آپ کو دیکھتے ہیں تو آپ کا مذاق ہی اڑاتے ہیں..." [36] ..... 202 - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "انسان جلد باز پیدا کیا گیا ہے۔ میں جلد ہی تمہیں اپنی نشانیاں دکھاؤں گا، پس مجھ سے جلدی نہ کرو..." [37-40] ..... 203 - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور آپ سے پہلے بھی رسولوں کا مذاق اڑایا گیا، پھر جنہوں نے ان کا مذاق اڑایا تھا انہیں اسی چیز نے گھیر لیا جس کا وہ مذاق اڑاتے تھے..."

[41-44] ..... 207 - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "کہہ دیجیے کہ میں تو تمہیں صرف وحی کے ذریعے ڈراتا ہوں، اور بہرے پکار کو نہیں سنتے جب انہیں ڈرایا جاتا ہے..." [45-46] ..... 209 - اللہ تعالیٰ का فرمان: "اور ہم قیامت کے دن انصاف کی ترازوئیں رکھیں گے، پھر کسی جان پر ذرا بھی ظلم نہ کیا جائے گا..." [47] ..... 211 - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور ہم نے موسیٰ اور ہارون کو فرقان اور روشنی اور ڈرنے والوں کے لیے نصیحت عطا فرمائی تھی..." [48-50] ..... 214 - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور ہم نے اس سے پہلے ابراہیم کو اس کی سمجھ بوجھ عطا کی تھی اور ہم اس سے خوب واقف تھے..."

[51-56] ..... 215 - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور اللہ کی قسم! میں تمہارے پیٹھ پھیر کر چلے جانے کے بعد تمہارے بتوں کے ساتھ ضرور ایک چال چلوں گا..." [57-58] ..... 216 - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "وہ کہنے لگے کہ ہمارے معبودوں کے ساتھ یہ کس نے کیا؟ یقیناً وہ کوئی ظالم ہی ہے..." [59-61] ..... 219 - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "وہ کہنے لگے: اے ابراہیم! کیا تم نے ہمارے معبودوں کے ساتھ یہ کیا ہے؟..." [62-63] ..... 221 - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "پھر وہ اپنے دلوں میں لوٹے اور کہنے لگے: بے شک تم خود ہی ظالم ہو..."

[64-67] ..... 225 - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "وہ کہنے لگے: اسے جلا ڈالو اور اپنے معبودوں کی مدد کرو اگر تمہیں کچھ کرنا ہے..." [68-69] ..... 226 - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور انہوں نے اس کے ساتھ برائی کا ارادہ کیا تھا، تو ہم نے انہیں کو سب سے زیادہ

نقصان اٹھانے والا بنا دیا..." [70-73] ..... 229 - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور لوط کو (بھی ہم نے یاد کیا)، ہم نے انہیں حکمت اور علم عطا کیا اور انہیں اس بستی سے نجات دی جو گندے کام کرتی تھی..." [74-75] ..... 231 - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور نوح کو (یاد کرو) جب انہوں نے اس سے پہلے پکارا تھا، تو ہم نے ان کی دعا قبول کی اور انہیں اور ان کے گھر والوں کو بڑے کرب سے نجات دی..." [76-77] ..... 232 - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور داؤد اور سلیمان کو (یاد کرو) جب وہ کھیتی کے بارے میں فیصلہ کر رہے تھے جب ایک قوم کی بکریاں رات کے وقت اس میں پھیل گئی تھیں..." [78-79] . 233 - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور ہم نے انہیں تمہارے لیے زرہ بنانا سکھایا تاکہ وہ تمہاری لڑائی میں تمہاری حفاظت کرے..." [80] 253

Index of the Fourteenth Volume 457

- Word of the Almighty: {And to Solomon [We subjected] the wind, blowing forcefully, proceeding by His command toward the land which We had blessed...} [81-82] 255
- Word of the Almighty: {And [mention] Job, when he called to his Lord, "Indeed, adversity has touched me, and You are the most merciful of the merciful."} [83-84] 256
- Word of the Almighty: {And [mention] Ishmael and Idrees and Dhul-Kifl; all were of the patient.} [85-86] 263
- Word of the Almighty: {And [mention] the man of the fish, when he went off in anger and thought that We would not decree [anything] upon him...} [87-88] 266
- Word of the Almighty: {And [mention] Zechariah, when he called to his Lord, "My Lord, do not leave me alone [with no heir], while you are the best of inheritors."} [89-90] 278
- Word of the Almighty: {And [mention] the one who guarded her chastity, so We blew into her through Our angel [Gabriel]...} [91] 281
- Word of the Almighty: {Indeed this, your religion, is one religion...} [92] 283
- Word of the Almighty: {And [they] maintained their affair among themselves [in fragments], each [group] to Us will return.} [93-94] 284
- Word of the Almighty: {And it is prohibited to a city which We have destroyed that they will [not] return} [95-97] 285
- Word of the Almighty: {Indeed, you and what you worship other than Allah are the firewood of Hell. You will be coming to [enter] it.} [98] 290
- Word of the Almighty: {Had these been gods, they would not have come to it, but all will abide therein eternally.} [99-100] 292
- Word of the Almighty: {Indeed, those for whom the best [reward] has preceded from Us - they are from it far removed.} [101-103] 293
- Word of the Almighty: {The Day when We will fold the heaven like the folding of a [written] sheet for the records.} [104] 296
- Word of the Almighty: {And We have already written in the book [of Psalms] after the [previous] mention that the land is inherited by My righteous servants.} [105-106] 300

• Word of the Almighty: {And We have not sent you, [O Muhammad], except as a mercy to the worlds.} [107-109] 302
• Word of the Almighty: {Indeed, He knows what is declared of speech, and He knows what you conceal.} [110-112] 303
• Interpretation (Tafsir) of Surah Al-Hajj 306
• Word of the Almighty: {O mankind, fear your Lord. Indeed, the convulsion of the [final] Hour is a terrible thing.} [1] 307
• Word of the Almighty: {On the Day you see it every nursing mother will be distracted from that [child] she was nursing...} [2] 310
• Word of the Almighty: {And of the people is he who disputes about Allah without knowledge and follows every rebellious devil.} [3-5] . 312
• Word of the Almighty: {That is because Allah is the Truth and because He gives life to the dead and because He is over all things competent.} [6-7] 325
• Word of the Almighty: {And of the people is he who disputes about Allah without knowledge or guidance or an enlightening book.} [8-10] ... 326
• Word of the Almighty: {And of the people is he who worships Allah on an edge. If he is touched by good, he is reassured by it...} [11] 329
• Word of the Almighty: {He invokes instead of Allah that which neither harms him nor benefits him. That is the extreme error.} [12-13] 331
• Word of the Almighty: {Indeed, Allah will admit those who have believed and done righteous deeds to gardens beneath which rivers flow...} [14-15] 335
• Word of the Almighty: {And thus We have sent it down as verses of clear evidence...} [16-17] 337
• Word of the Almighty: {Do you not see that to Allah prostrates whoever is in the heavens and whoever is on the earth...} [18] 338
• Word of the Almighty: {These are two adversaries who have disputed regarding their Lord...} [19-21] 340
• Word of the Almighty: {Every time they want to get out of Hell out of anguish, they will be returned to it...} [22-23] 345

चौदहवें खंड की अनुक्रमणिका 457

- अल्लाह तआला का कथन: {और सुलेमान (के लिए) तेज़ हवा, जो उनके हुक्म से उस धरती की ओर चलती थी जिसे हमने बरकत दी थी...} [81-82] 255
- अल्लाह तआला का कथन: {और अय्यूब को (याद करो), जब उन्होंने अपने रब को पुकारा, "मुझे दुख पहुँचा है और तू सबसे बढ़कर दयालु है।"} [83-84] 256
- अल्लाह तआला का कथन: {और इसमाईल और इदरीस और ज़ुल-किफ़्ल को भी, ये सब धैर्यवान थे।} [85-86] 263
- अल्लाह तआला का कथन: {और मछली वाले (यूनुस) को भी (याद करो), जब वे गुस्से में चल दिए और समझे कि हम उन पर क़ाबू नहीं पा सकेंगे...} [87-88] 266
- अल्लाह तआला का कथन: {और ज़करीया को (याद करो), जब उन्होंने अपने रब को पुकारा, "ऐ मेरे रब! मुझे अकेला न छोड़ और तू सबसे अच्छा वारिस है।"} [89-90] 278
- अल्लाह तआला का कथन: {और उस (मरियम) को (याद करो) जिसने अपनी सतीत्व की रक्षा की, तो हमने उसमें अपनी रूह फूँकी...} [91] 281
- अल्लाह तआला का कथन: {बेशक यह तुम्हारा दीन (धर्म) एक ही दीन है...} [92] 283
- अल्लाह तआला का कथन: {और उन्होंने अपने मामले को आपस में टुकड़े-टुकड़े कर दिया, हर एक को हमारी ही ओर लौटना है।} [93-94] 284
- अल्लाह तआला का कथन: {और किसी बस्ती के लिए जिसे हमने तबाह कर दिया हो यह नामुमकिन है कि वे न लौटें।} [95-97] 285
- अल्लाह तआला का कथन: {बेशक तुम और वे जिनकी तुम अल्लाह के सिवा इबादत करते हो, जहन्नम का ईंधन हो। तुम सब उसमें जाने वाले हो।} [98] 290
- अल्लाह तआला का कथन: {अगर ये (वास्तव में) माबूद होते तो उसमें न जाते, और वे सब उसमें हमेशा रहेंगे।} [99-100] 292
- अल्लाह तआला का कथन: {बेशक वे लोग जिनके लिए हमारी ओर से भलाई पहले ही तय हो चुकी है, वे उससे दूर रखे जाएँगे।} [101-103] 293

- अल्लाह तआला का कथन: {जिस दिन हम आसमान को वैसे ही लपेट देंगे जैसे लिखे हुए काग़ज़ लपेटे जाते हैं।} [104] 296
- अल्लाह तआला का कथन: {और हमने ज़बूर में नसीहत के बाद यह लिख दिया था कि ज़मीन के वारिस मेरे नेक बंदे होंगे।} [105-106] 300
- अल्लाह तआला का कथन: {और हमने आपको तमाम जहानों के लिए रहमत बनाकर ही भेजा है।} [107-109] 302
- अल्लाह तआला का कथन: {बेशक वह खुली बात को भी जानता है और जो तुम छुपाते हो उसे भी जानता है।} [110-112] 303
- सूरह अल-हज की व्याख्या (तफ़सीर) 306
- अल्लाह तआला का कथन: {ऐ लोगो! अपने रब से डरो, बेशक क़यामत का भूचाल एक बहुत बड़ी चीज़ है।} [1] 307
- अल्लाह तआला का कथन: {जिस दिन तुम उसे देखोगे, हर दूध पिलाने वाली अपने दूध पीते बच्चे को भूल जाएगी...} [2] 310
- अल्लाह तआला का कथन: {और लोगों में कुछ ऐसे भी हैं जो अल्लाह के बारे में बिना किसी ज्ञान के बहस करते हैं और हर सरकश शैतान के पीछे चलते हैं।} [3-5] . 312
- अल्लाह तआला का कथन: {यह इसलिए कि अल्लाह ही सत्य है और वही मुर्दों को ज़िंदा करता है और वह हर चीज़ पर क़ादिर है।} [6-7] 325
- अल्लाह तआला का कथन: {और लोगों में कोई ऐसा है जो बिना ज्ञान, बिना मार्गदर्शन और बिना किसी प्रकाशमान किताब के अल्लाह के बारे में बहस करता है।} [8-10] ... 326
- अल्लाह तआला का कथन: {और लोगों में कोई ऐसा है जो किनारे पर रहकर अल्लाह की इबादत करता है, अगर उसे कोई फायदा पहुँचा तो उससे मुतमइन हो गया...} [11] 329
- अल्लाह तआला का कथन: {वह अल्लाह के सिवा उसे पुकारता है जो न उसे नुकसान पहुँचा सके और न फायदा। यही घोर गुमराह है।}
  [12-13] 331
- अल्लाह तआला का कथन: {बेशक अल्लाह उन लोगों को जो ईमान लाए और नेक काम किए, ऐसे बाग़ों में दाखिल करेगा जिनके नीचे नहरें बह रही होंगी...}
  [14-15] 335

- अल्लाह तआला का कथन: {और इसी तरह हमने इसे साफ़ निशानियों के रूप में उतारा है...} [16-17] 337
- अल्लाह तआला का कथन: {क्या तुमने नहीं देखा कि अल्लाह को सजदा करते हैं वे जो आसमानों में हैं और जो ज़मीन में हैं...} [18] 338
- अल्लाह तआला का कथन: {ये दो पक्ष हैं जिन्होंने अपने रब के बारे में झगड़ा किया...} [19-21] 340
- अल्लाह तआला का कथन: {जब कभी वे घबराहट की वजह से उससे (जहन्नम से) निकलना चाहेंगे, तो उसी में वापस कर दिए जाएँगे...} [22-23] 345

فہرست چودھواں حصہ (جلد) 457

- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور ہم نے سلیمان (علیہ السلام) کے لیے تیز ہوا کو مسخر کر دیا جو ان کے حکم سے اس زمین کی طرف چلتی تھی جس میں ہم نے برکت رکھی تھی...} [۸۱-۸۲] ۲۵۵
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور ایوب (علیہ السلام) کو یاد کرو جب انہوں نے اپنے رب کو پکارا کہ مجھے بیماری لگ گئی ہے اور تو سب سے بڑھ کر رحم فرمانے والا ہے۔} [۸۳-۸۴] ۲۵۶
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اسماعیل، ادریس اور ذوالکفل (علیہم السلام) کو یاد کرو، یہ سب صابر لوگ تھے۔} [۸۵-۸۶] ۲۶۳
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور مچھلی والے (یونس علیہ السلام) کو یاد کرو جب وہ غصے کی حالت میں چل دیے اور سمجھا کہ ہم ان پر قابو نہ پا سکیں گے...} [۸۷-۸۸] ۲۶۶
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور زکریا (علیہ السلام) کو یاد کرو جب انہوں نے اپنے رب کو پکارا کہ اے میرے رب! مجھے اکیلا نہ چھوڑ اور تو سب سے بہتر وارث ہے۔} [۸۹-۹۰] ۲۷۸
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اس (مریم علیہا السلام) کو یاد کرو جس نے اپنی عصمت کی حفاظت کی، پھر ہم نے اس میں اپنی روح پھونکی...} [۹۱] ۲۸۱
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {بیشک یہ تمہاری امت ایک ہی امت ہے...} [۹۲] ۲۸۳
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور انہوں نے اپنے معاملے کو آپس میں ٹکڑے ٹکڑے کر ڈالا، سب کو ہماری طرف لوٹنا ہے۔} [۹۳-۹۴] ۲۸۴

- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور جس بستی کو ہم نے ہلاک کر دیا اس پر حرام ہے کہ وہ (دنیا میں) لوٹ سکیں} [۹۵-۹۷] ۲۸۵
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {بیشک تم اور وہ جن کی تم اللہ کے سوا عبادت کرتے ہو جہنم کا ایندھن ہو، تم سب اس میں داخل ہونے والے ہو۔} [۹۸] ۲۹۰
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اگر یہ معبود ہوتے تو اس (جہنم) میں نہ جاتے، اور سب اس میں ہمیشہ رہیں گے۔} [۹۹-۱۰۰] ۲۹۲
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {بیشک وہ لوگ جن کے لیے ہماری طرف سے بھلائی پہلے ہی طے ہو چکی ہے، وہ اس سے دور رکھے جائیں گے۔} [۱۰۱-۱۰۳] ۲۹۳
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {جس دن ہم آسمان کو اس طرح لپیٹ دیں گے جیسے تحریروں کا طومار لپیٹا جاتا ہے۔} [۱۰۴] ۲۹۶
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور ہم نے زبور میں نصیحت کے بعد لکھ دیا تھا کہ زمین کے وارث میرے نیک بندے ہوں گے۔} [۱۰۵-۱۰۶] ۳۰۰
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور ہم نے آپ (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) کو تمام جہانوں کے لیے رحمت بنا کر ہی بھیجا ہے۔} [۱۰۷-۱۰۹] ۳۰۲
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {بیشک وہ پکار کر کہی ہوئی بات کو بھی جانتا ہے اور اسے بھی جانتا ہے جو تم چھپاتے ہو۔} [۱۱۰-۱۱۲] ۳۰۳
- تفسیر سورہ حج ۳۰۶
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اے لوگو! اپنے رب سے ڈرو، بیشک قیامت کا زلزلہ بڑی ہولناک چیز ہے۔} [۱] ۳۰۷

- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {جس دن تم اسے دیکھو گے، ہر دودھ پلانے والی اپنے دودھ پیتے بچے سے غافل ہو جائے گی...} [۲] ۳۱۰
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور لوگوں میں سے کوئی وہ ہے جو اللہ کے بارے میں بغیر علم کے جھگڑتا ہے اور ہر سرکش شیطان کی پیروی کرتا ہے۔} [۳-۵] . ۳۱۲
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {یہ اس لیے کہ اللہ ہی حق ہے اور وہی مردوں کو زندہ کرتا ہے اور وہ ہر چیز پر قادر ہے۔} [۶-۷] ۳۲۵
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور لوگوں میں سے کوئی وہ ہے جو اللہ کے بارے میں بغیر علم، بغیر ہدایت اور بغیر کسی روشن کتاب کے جھگڑتا ہے۔} [۸-۱۰] ... ۳۲۶
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور لوگوں میں کوئی ایسا ہے جو کنارے پر رہ کر اللہ کی عبادت کرتا ہے، اگر اسے کوئی فائدہ پہنچا تو اس سے مطمئن ہو گیا...} [۱۱] ۳۲۹
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وہ اللہ کے سوا اسے پکارتا ہے جو نہ اسے نقصان پہنچا سکے اور نہ نفع، یہی پرلے درجے کی گمراہی ہے۔} [۱۲-۱۳] ۳۳۱
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {بیشک اللہ ان لوگوں کو جو ایمان لائے اور جنہوں نے نیک اعمال کیے ایسے باغات میں داخل کرے گا جن کے نیچے نہریں بہتی ہیں...} [۱۴-۱۵] ۳۳۵
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اسی طرح ہم نے اسے واضح آیات کی صورت میں نازل کیا ہے...} [۱۶-۱۷] ۳۳۷
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کیا تم نے نہیں دیکھا کہ اللہ کو وہ سب سجدہ کرتے ہیں جو آسمانوں میں ہیں اور جو زمین میں ہیں...} [۱۸] ۳۳۸

- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {یہ دو فریق ہیں جنہوں نے اپنے رب کے بارے میں جھگڑا کیا...} [۱۹-۲۱] ۳۴۰
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {جب کبھی وہ گھٹن کی وجہ سے اس (جہنم) سے نکلنا چاہیں گے تو اسی میں لوٹا دیے جائیں گے...} [۲۲-۲۳] ۳۴۵

Index of Part Fourteen 458

- Allah Almighty says: {And they had been guided to the best of speech and guided to the path of the Praiseworthy...} [24-25] 349
- Allah Almighty says: {And [mention, O Muhammad], when We designated for Abraham the site of the House, [saying], "Do not associate anything with Me...} [26] 358
- Allah Almighty says: {And proclaim to the people the Hajj [pilgrimage]; they will come to you on foot and on every lean camel; they will come from every distant pass...} [27] 360
- Allah Almighty says: {That they may witness benefits for themselves and mention the name of Allah on known days...} [28-29] ... 365
- Allah Almighty says: {That [is so]. And whoever honors the sacred ordinances of Allah - it is best for him in the sight of his Lord. And permitted to you are the grazing livestock...} [30-31] 384
- Allah Almighty says: {That [is so]. And whoever honors the symbols of Allah - indeed, it is from the piety of hearts.} [32-33] 388
- Allah Almighty says: {And for every nation We have appointed a rite [of sacrifice] that they may mention the name of Allah over what He has provided for them of [sacrificial] animals...} [34] 391
- Allah Almighty says: {Who, when Allah is mentioned, their hearts are fearful...} [35] 392
- Allah Almighty says: {And the camels and cattle We have appointed for you as among the symbols of Allah; for you therein is good...} [36] 394
- Allah Almighty says: {Their meat will not reach Allah, nor will their blood, but what reaches Him is piety from you...} [37] 402
- Allah Almighty says: {Indeed, Allah defends those who have believed. Indeed, Allah does not like everyone treacherous and ungrateful.} [38] 404
- Allah Almighty says: {Permission [to fight] has been given to those who are being fought, because they were wronged. And indeed, Allah is competent to give them victory.} [39] 405
- Allah Almighty says: {[They are] those who have been evicted from their homes without right - only because they say, "Our Lord is Allah."...} [40] 407
- Allah Almighty says: {[And they are] those who, if We give them authority in the land, establish prayer and give zakah...} [41] 413

- Allah Almighty says: {And if they deny you - then already, before them, the people of Noah and 'Aad and Thamud denied [their prophets]...} [42-45] 414
- Allah Almighty says: {So have they not traveled through the earth and have hearts by which to reason...} [46] 419
- Allah Almighty says: {And they urge you to hasten the punishment. But Allah will never fail in His promise...} [47] 420
- Allah Almighty says: {And for how many a city did I prolong [life] while it was unjust; then I seized it, and to Me is the [final] destination.} [48-51] .. 421
- Allah Almighty says: {And We did not send before you any messenger or prophet except that when he spoke [or recited], Satan threw into his recitation...} [52] 422
- Allah Almighty says: {[That is] so He may make what Satan throws a trial for those within whose hearts is disease and those whose hearts are hardened...} [53-54] 433
- Allah Almighty says: {And those who disbelieve will not cease to be in doubt thereof until the Hour comes upon them unexpectedly...} [55] 434
- Allah Almighty says: {[All] sovereignty that Day is for Allah; He will judge between them...} [56-59] 435
- Allah Almighty says: {That [is so]. And whoever has retaliated with the like of that with which he was harmed and then is again wronged - Allah will surely aid him...} [60] 437
- Allah Almighty says: {That is because Allah causes the night to enter the day and causes the day to enter the night...} [61] 438
- Allah Almighty says: {That is because Allah is the Truth, and that which they call upon other than Him is falsehood...} [62] 439
- Allah Almighty says: {Do you not see that Allah has sent down rain from the sky and the earth becomes green?...} [63] 440
- Allah Almighty says: {To Him belongs what is in the heavens and what is on the earth...} [64-65] 441
- Allah Almighty says: {And He is the one who gave you life; then He causes you to die and then will [again] give you life. Indeed, mankind is ungrateful.} [66-67] 442
- Allah Almighty says: {And if they dispute with you, then say, "Allah is most knowing of what you do."} [68-69] 443

चौदहवें भाग की अनुक्रमणिका ४५८

- अल्लाह का फरमान: {और उन्हें पाकीज़ा कलाम की तरफ़ रहनुमाई की गई और तारीफ़ के लायक़ (रब) के रास्ते की तरफ़ रहनुमाई की गई...} [२४-२५] ३४९
- अल्लाह का फरमान: {और जब हमने इब्राहीम के लिए (बैतुल्लाह) के मकान की जगह मुक़र्रर कर दी कि मेरे साथ किसी चीज़ को शरीक न करना...} [२६] ३५८
- अल्लाह का फरमान: {और लोगों में हज का एलान कर दो कि वो तुम्हारे पास पैदल और दुबले-पतले ऊंटों पर सवार होकर आएँ जो हर दूर-दराज़ के रास्ते से पहुँचें...} [२७] ३६०
- अल्लाह का फरमान: {ताकि वो अपने फ़ायदों को देखें और चन्द मुतय्यन दिनों में अल्लाह का नाम लें...} [२८-२९] ... ३६५
- अल्लाह का फरमान: {ये (हुक्म है), और जो अल्लाह की हुरमतों की ताज़ीम करे तो वो उसके रब के नज़दीक उसके लिए बेहतर है, और तुम्हारे लिए मवेशी हलाल किए गए...} [३०-३१] ३८४
- अल्लाह का फरमान: {ये (हुक्म है), और जो अल्लाह की निशानियों की ताज़ीम करे तो ये दिलों के तक़वे में से है।} [३२-३३] ३८८
- अल्लाह का फरमान: {और हमने हर उम्मत के लिए क़ुरबानी का एक तरीक़ा मुक़र्रर कर दिया ताकि वो उन मवेशियों पर अल्लाह का नाम लें जो उसने उन्हें अता किए हैं...} [३४] ३९१
- अल्लाह का फरमान: {वो लोग कि जब अल्लाह का ज़िक्र किया जाए तो उनके दिल कांप जाते हैं...} [३५] ३९२
- अल्लाह का फरमान: {और क़ुरबानी के ऊंटों को हमने तुम्हारे लिए अल्लाह की निशानियों में से बनाया है, तुम्हारे लिए उनमें भलाई है...} [३६] ३९४
- अल्लाह का फरमान: {अल्लाह को न उनका गोश्त पहुँचता है और न उनका ख़ून, लेकिन उसे तुम्हारा तक़वा पहुँचता है...} [३७] ४०२
- अल्लाह का फरमान: {बेशक अल्लाह ईमान वालों की तरफ़ से दिफ़ा (बचाव) करता है, बेशक अल्लाह किसी दगाबाज़ नाशुकरे को पसंद नहीं करता।} [३८] ४०४

- अल्लाह का फरमान: {उन लोगों को (लड़ने की) इजाज़त दे दी गई जिनसे जंग की जा रही है क्योंकि उन पर ज़ुल्म किया गया, और बेशक अल्लाह उनकी मदद पर पूरी तरह क़ादिर है।} [३९] ४०५
- अल्लाह का फरमान: {वो लोग जिन्हें उनके घरों से नाहक़ निकाला गया महज़ इस बात पर कि वो कहते थे "हमारा रब अल्लाह है"...} [४०] ४०७
- अल्लाह का फरमान: {वो लोग कि अगर हम उन्हें ज़मीन में इक़्तेदार (सत्ता) दें तो वो नमाज़ क़ायम करें और ज़कात दें...} [४१] ४१३
- अल्लाह का फरमान: {और अगर वो तुम्हें झुठलाते हैं तो उनसे पहले नूह की क़ौम और आद व समूद भी झुठला चुके हैं...} [४२-४५] ४१४
- अल्लाह का फरमान: {तो क्या उन्होंने ज़मीन में सैर-ओ-सियाहत नहीं की कि उनके ऐसे दिल होते जिनसे वो समझ सकते...} [४६] ४१९
- अल्लाह का फरमान: {और वो आपसे अज़ाब की जल्दी मचा रहे हैं, और अल्लाह हरगिज़ अपने वादे के ख़िलाफ़ नहीं करेगा...} [४७] ४२०
- अल्लाह का फरमान: {और कितनी ही बस्तियां थीं जिन्हें मैंने मोहलत दी जबकि वो ज़ालिम थीं, फिर मैंने उन्हें पकड़ लिया, और मेरी ही तरफ़ लौटकर आना है।} [४८-५१] .. ४२१
- अल्लाह का फरमान: {और हमने आपसे पहले कोई रसूल और नबी नहीं भेजा मगर ये कि जब उसने कोई आरज़ू की तो शैतान ने उसकी आरज़ू में कुछ मिला दिया...} [५२] ४२२
- अल्लाह का फरमान: {ताकि शैतान की मिलावट को उन लोगों के लिए आज़माइश बना दे जिनके दिलों में बीमारी है और जिनके दिल सख़्त हैं...} [५३-५४] ४३३
- अल्लाह का फरमान: {और काफ़िर लोग हमेशा इसके बारे में शक में रहेंगे यहाँ तक कि उन पर क़यामत अचानक आ जाए...} [५५] ४३४
- अल्लाह का फरमान: {उस दिन बादशाही अल्लाह ही की होगी, वही उनके दरमियान फ़ैसला करेगा...} [५६-०१] ४३५
- अल्लाह का फरमान: {ये (हुक्म है), और जिसने बदला लिया वैसा ही जैसा उसे दुख पहुँचाया गया था फिर उस पर ज़्यादती की गई तो अल्लाह उसकी ज़रूर मदद करेगा...} [६०] ४३७
- अल्लाह का फरमान: {ये इसलिए कि अल्लाह रात को दिन में दाख़िल करता है और दिन को रात में दाख़िल करता है...} [६१] ४३८

- अल्लाह का फरमान: {ये इसलिए कि अल्लाह ही हक़ है और वो जिसे उसके सिवा पुकारते हैं बातिल है...} [६२] ४३९
- अल्लाह का फरमान: {क्या तुमने नहीं देखा कि अल्लाह ने आसमान से पानी उतारा तो ज़मीन हरी-भरी हो गई?...} [६३] ४४०
- अल्लाह का फरमान: {आसमानों और ज़मीन में जो कुछ है सब उसी का है...} [६४-६५] ४४१
- अल्लाह का फरमान: {और वही है जिसने तुम्हें ज़िंदगी दी, फिर वही तुम्हें मारेगा, फिर वही तुम्हें ज़िंदा करेगा, बेशक इंसान बड़ा नाशुक्रा है।} [६६-६७] ४४२
- अल्लाह का फरमान: {और अगर वो आपसे झगड़ें तो कह दीजिए "अल्लाह बेहतर जानता है जो कुछ तुम करते हो"।} [६८-६९] ४४३

فہرست پارہ چہاردہم ۴۵۸

- قولہ تعالیٰ: {اور انہیں پاکیزہ بات کی طرف رہنمائی کی گئی اور تعریف کے لائق (رب) کے راستے کی طرف رہنمائی کی گئی...} [۲۴-۲۵] ۳۴۹
- قولہ تعالیٰ: {اور جب ہم نے ابراہیم کے لیے (بیت اللہ) کے مکان کی جگہ مقرر کر دی کہ میرے ساتھ کسی چیز کو شریک نہ کرنا...} [۲۶] ۳۵۸
- قولہ تعالیٰ: {اور لوگوں میں حج کا اعلان کر دو کہ وہ تمہارے پاس پیدل اور دبلے پتلے اونٹوں پر سوار ہو کر آئیں جو ہر دور دراز کے راستے سے پہنچیں...} [۲۷] ۳۶۰
- قولہ تعالیٰ: {تاکہ وہ اپنے فائدوں کا مشاہدہ کریں اور چند متعین دنوں میں اللہ کا نام لیں...} [۲۸-۲۹] ... ۳۶۵
- قولہ تعالیٰ: {یہ (حکم ہے)، اور جو اللہ کی حرمتوں کی تعظیم کرے تو وہ اس کے رب کے نزدیک اس کے لیے بہتر ہے، اور تمہارے لیے مویشی حلال کیے گئے...} [۳۰-۳۱] ۳۸۴
- قولہ تعالیٰ: {یہ (حکم ہے)، اور جو اللہ کی نشانیوں کی تعظیم کرے تو یہ دلوں کے تقویٰ میں سے ہے-} [۳۲-۳۳] ۳۸۸
- قولہ تعالیٰ: {اور ہم نے ہر امت کے لیے قربانی کا ایک طریقہ مقرر کر دیا تاکہ وہ ان مویشیوں پر اللہ کا نام لیں جو اس نے انہیں عطا کیے ہیں...} [۳۴] ۳۹۱
- قولہ تعالیٰ: {وہ لوگ کہ جب اللہ کا ذکر کیا جائے تو ان کے دل کانپ جاتے ہیں...} [۳۵] ۳۹۲

- قولہ تعالیٰ: {اور قربانی کے اونٹوں کو ہم نے تمہارے لیے اللہ کی نشانیوں میں سے بنایا ہے، تمہارے لیے ان میں بھلائی ہے...} [۳۶] ۳۹۴
- قولہ تعالیٰ: {اللہ کو نہ ان کا گوشت پہنچتا ہے اور نہ ان کا خون، لیکن اسے تمہارا تقویٰ پہنچتا ہے...} [۳۷] ۴۰۲
- قولہ تعالیٰ: {بیشک اللہ ایمان والوں کی طرف سے دفاع کرتا ہے، بیشک اللہ کسی دغاباز ناشکرے کو پسند نہیں کرتا۔} [۳۸] ۴۰۴
- قولہ تعالیٰ: {ان لوگوں کو (لڑنے کی) اجازت دے دی گئی جن سے جنگ کی جا رہی ہے کیونکہ ان پر ظلم کیا گیا، اور بیشک اللہ ان کی مدد پر پوری طرح قادر ہے۔} [۳۹] ۴۰۵
- قولہ تعالیٰ: {وہ لوگ جنہیں ان کے گھروں سے ناحق نکالا گیا محض اس بات پر کہ وہ کہتے تھے "ہمارا رب اللہ ہے"...} [۴۰] ۴۰۷
- قولہ تعالیٰ: {وہ لوگ کہ اگر ہم انہیں زمین میں اقتدار دیں تو وہ نماز قائم کریں اور زکوٰۃ دیں...} [۴۱] ۴۱۳
- قولہ تعالیٰ: {اور اگر وہ تمہیں جھٹلاتے ہیں تو ان سے پہلے نوح کی قوم اور عاد و ثمود بھی جھٹلا چکے ہیں...} [۴۲-۴۵] ۴۱۴
- قولہ تعالیٰ: {تو کیا انہوں نے زمین میں سیر و سیاحت نہیں کی کہ ان کے ایسے دل ہوتے جن سے وہ سمجھ سکتے...} [۴۶] ۴۱۹
- قولہ تعالیٰ: {اور وہ آپ سے عذاب کی جلدی مچا رہے ہیں، اور اللہ ہرگز اپنے وعدے کے خلاف نہیں کرے گا...} [۴۷] ۴۲۰
- قولہ تعالیٰ: {اور کتنی ہی بستیاں تھیں جنہیں میں نے مہلت دی جبکہ وہ ظالم تھیں، پھر میں نے انہیں پکڑ لیا، اور میری ہی طرف لوٹ کر آنا ہے۔} [۴۸-۵۱] .. ۴۲۱

- قولہ تعالیٰ: {اور ہم نے آپ سے پہلے کوئی رسول اور نبی نہیں بھیجا مگر یہ کہ جب اس نے کوئی آرزو کی تو شیطان نے اس کی آرزو میں کچھ ملا دیا...} [۵۲] ۴۲۲
- قولہ تعالیٰ: {تاکہ شیطان کی ملاوٹ کو ان لوگوں کے لیے آزمائش بنا دے جن کے دلوں میں بیماری ہے اور جن کے دل سخت ہیں...} [۵۳-۵۴] ۴۳۳
- قولہ تعالیٰ: {اور کافر لوگ ہمیشہ اس کے بارے میں شک میں رہیں گے یہاں تک کہ ان پر قیامت اچانک آ جائے...} [۵۵] ۴۳۴
- قولہ تعالیٰ: {اس دن بادشاہی اللہ ہی کی ہوگی، وہی ان کے درمیان فیصلہ کرے گا...} [۵۶-۵۹] ۴۳۵
- قولہ تعالیٰ: {یہ (حکم ہے)، اور جس نے بدلہ لیا ویسا ہی جیسا اسے دکھ پہنچایا گیا تھا پھر اس پر زیادتی کی گئی تو اللہ اس کی ضرور مدد کرے گا...} [۶۰] ۴۳۷
- قولہ تعالیٰ: {یہ اس لیے کہ اللہ رات کو دن میں داخل کرتا ہے اور دن کو رات میں داخل کرتا ہے...} [۶۱] ۴۳۸
- قولہ تعالیٰ: {یہ اس لیے کہ اللہ ہی حق ہے اور وہ جسے اس کے سوا پکارتے ہیں باطل ہے...} [۶۲] ۴۳۹
- قولہ تعالیٰ: {کیا تم نے نہیں دیکھا کہ اللہ نے آسمان سے پانی اتارا تو زمین ہری بھری ہو گئی؟...} [۶۳] ۴۴۰
- قولہ تعالیٰ: {آسمانوں اور زمین میں جو کچھ ہے سب اسی کا ہے...} [۶۴-۶۵] ۴۴۱
- قولہ تعالیٰ: {اور وہی ہے جس نے تمہیں زندگی دی، پھر وہی تمہیں مارے گا، پھر وہی تمہیں زندہ کرے گا، بیشک انسان بڑا ناشکرا ہے۔} [۶۶-۶۷] ۴۴۲
- قولہ تعالیٰ: {اور اگر وہ آپ سے جھگڑیں تو کہہ دیجیے "اللہ بہتر جانتا ہے جو کچھ تم کرتے ہو"۔} [۶۸-۶۹] ۴۴۳

Index of the Fourteenth Part 459

- The Almighty's saying: {Do you not know that Allah knows what is in the heaven and the earth...} [70] 444
- The Almighty's saying: {And they worship besides Allah that for which He has not sent down any authority...} [71-72] 445
- The Almighty's saying: {O mankind, an example is presented, so listen to it...} [73] 446
- The Almighty's saying: {They have not appraised Allah with true appraisal. Indeed, Allah is Powerful and Exalted in Might...} [74] 448
- The Almighty's saying: {Allah chooses from the angels messengers and from the people. Indeed, Allah is Hearing and Seeing...} [75-77] 449
- The Almighty's saying: {And strive for Allah with the striving due to Him...} [78] 450
- Index 455

चौदहवें भाग की अनुक्रमणिका 459

- अल्लाह तआला का फ़रमान: {क्या तुम नहीं जानते कि अल्लाह जानता है जो कुछ आकाश और धरती में है...} [70] 444
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और वे अल्लाह के सिवा उसकी इबादत करते हैं जिसके लिए उसने कोई प्रमाण नहीं उतारा...} [71-72] 445
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {ऐ लोगों, एक उदाहरण दिया गया है, तो उसे ध्यान से सुनो...} [73] 446
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {उन्होंने अल्लाह की वैसी कद्र नहीं की जैसी उसकी कद्र करनी चाहिए थी। बेशक अल्लाह शक्तिशाली और प्रभुत्वशाली है...} [74] 448
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {अल्लाह फ़रिश्तों में से संदेशवाहक चुनता है और लोगों में से भी। बेशक अल्लाह सब कुछ सुनने वाला, सब कुछ देखने वाला है...} [75-77] 449
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और अल्लाह की राह में वैसा जिहाद करो जैसा कि जिहाद करने का हक़ है...} [78] 450
- अनुक्रमणिका 455

چودھویں پارے کی فہرست 459

- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کیا آپ کو معلوم نہیں کہ اللہ وہ سب کچھ جانتا ہے جو آسمان اور زمین میں ہے...} [70] 444
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور وہ اللہ کے سوا ان کی عبادت کرتے ہیں جن کی کوئی دلیل اس نے نازل نہیں کی...} [71-72] 445
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اے لوگو! ایک مثال بیان کی جا رہی ہے، اسے غور سے سنو...} [73] 446
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {انہوں نے اللہ کی قدر نہیں کی جیسی اس کی قدر کرنے کا حق تھا۔ بیشک اللہ بڑی قوت والا، بہت غالب ہے...} [74] 448
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اللہ فرشتوں میں سے بھی پیغام پہنچانے والے چن لیتا ہے اور انسانوں میں سے بھی۔ بیشک اللہ خوب سننے والا، خوب دیکھنے والا ہے...} [75-77] 449
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اللہ کی راہ میں جہاد کرو جیسا کہ جہاد کرنے کا حق ہے...} [78] 450
- فہرست 455